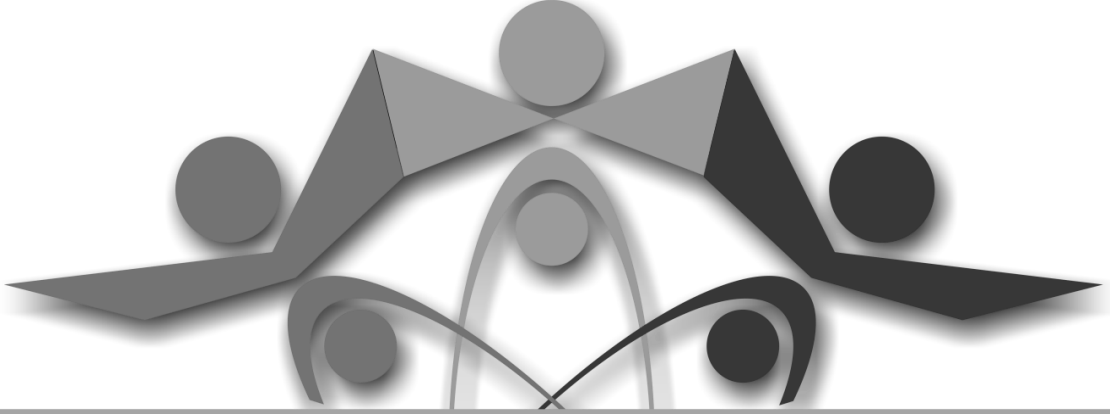

BMU
BAKI MÜHƏNDİSLİK UNIVERSİTETİ

Dedicated to the 94th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

**I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS**

Baku Engineering University, 05-06 May 2017, Baku, Azerbaijan

Materiallar

-Kitab 2-

Filologiya Elmləri

Tarix və Hüquq elmləri

***05-06 May 2017-ci il,
Bakı, Azərbaycan***

CONFERENCE COMMITTEES

CONFERENCE CHAIRS

Chair:

Professor Havar Mammadov

*Rector,
Baku Engineering University*

Deputy Chairman:

Professor Niftalı Qocayev

Baku Engineering University

GENERAL CHAIR

Assoc. Prof. Babak Abbasov

Baku Engineering University, Azerbaijan

SCIENTIFIC COMMITTEE

AMEA m.ü. Vəli Hüseynov Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
AMEA m.ü. Prof. E. Quliyev Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Prof. Əjdər Ağayev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Prof. Akif Hüseynli, Bakı Mühəndislik Universiteti
Prof. Eldar Məsimov, Bakı Dövlət Universiteti
Prof. Eldar Qocayev, Azərbaycan Texniki University
Prof. H. Orucov, Azərbaycan Texniki University
Prof. Məmmədəli Ramazanlı, Bakı Dövlət Universiteti
Prof. M. Murğuzov, Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti
Prof. Mınaxanım Nuriyeva, Bakı Mühəndislik Universiteti
Prof. Xəlil İsmayilov, Bakı Ali Neft Məktəbi
Prof. H. Zərbəliyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Prof. N. Əhmədov Fizika Problemləri İnstitutu
Prof. Lərisə İsmaylova, Fizika Problemləri İnstitutu
Prof. F. Rüstəmov Fizika Problemləri İnstitutu
Prof. İzzət Əfəndiyeva, Bakı Dövlət Universiteti
Prof. R. Cəfərov Bakı Dövlət Universiteti

Prof. S. Allahverdiyev Rusiya EA, Moskva
Prof. A.K. Şaüman, Московский Государственный Унив
Prof. T. Bırşteyn, Rusiya EA, Sankt- Peterburq
Prof. Nadir Alışov Ukraina EA, Kiev
Prof. M. Qorbaçuk Ukraina EA, Kiev
Prof. V. Musayev Azərbaycan Texniki Universiteti
Elm. Dr. Təranə Hacıyeva, Bakı Mühəndislik Universiteti
Prof. Ə. Abdinov, Bakı Dövlət Universiteti
Prof. M. Mahmudov, Azərbaycan Texniki Universiteti
Prof. E. Məmmədov, Azərbaycan Texniki Universiteti,
Prof. R. Əlizadə, Azərbaycan Texniki Universiteti
Prof. Şahin Xəlilli, Bakı Mühəndislik Universiteti
Prof. V. Nəsirov, Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti
Prof. E. Eyvazov, Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti
Prof. Y. Nurullayev, Fizika Problemləri İnstitutu
AMEA m.ü. Prof. E. Qurbanov, Bakı Dövlət Universiteti
Prof. İ. Əliyev, Bakı Dövlət Universiteti

ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Havar Məmmədov - Sədr
Prof. Niftalı Qocayev - Sədr müavini
Dos. Babək Abbasov - Məsul katib
Prof. Həmzəgə Orucov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Azər İmamquliyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Sonaxanım Sadiq, Bakı Mühəndislik Universiteti
Şəfəq Əlizadə, Bakı Mühəndislik Universiteti
Həzi Qasumov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Yaşar Etibarlı, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Samir Quliyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Ədalət İbadov, Bakı Mühəndislik Universiteti

Dr. Elçin Süleymanov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Firudin Sultanov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Bilal Dədəyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Murad İsgəndərov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Xanlar Heydərov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Elnur Kazımlı, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. İslam Hüseynov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Kənan Bəşirov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Adil Aminov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Baba Qasumov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Razim Bayramov, Bakı Mühəndislik Universiteti

Dos. Naqif Nəbiyev, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. Gülşən Ağayeva, Bakı Dövlət Universiteti
Dr. Ülkər Ağayeva, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. Cəmil Məmmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Elmar İmanov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Emin Ağayev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Heydar Eminli, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Hümbət Əliyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Gülnarə Hakverdiyeva, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. N. Dərvişov, Bakı Dövlət Universiteti
Dr. Hüseyin Xəlilov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Mənsur Məhərrəmov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Rəna Abbaslı, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. Svetlana Demühəmmədova, Bakı Dövlət Universiteti
Dr. Natiq Adilov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Seyran Qayıbov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Nəsimi Kamalov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Vüqar Muradov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Yusif Abdullayev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. T. Quliyeva, Bakı Dövlət Universiteti
Dr. Şökiyə Qocayeva, Bakı Dövlət Universiteti
Dr. M. Məmmədov, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. Yadullah Babayev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Babək Abbasov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Pərviz Həsənov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Baba Qasumov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Gülnarə Haqverdiyeva, Bakı Dövlət Universiteti
Dr. Hümbət Əliyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Niyaməddin Haşumov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Təyyar Mustafayev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Nəriminə Əliyeva, Bakı Mühəndislik Universiteti

Dos. Rakib Əfəndiyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Ceyhun Mahmudlu, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Şölə İsayeva, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Nəriman Qaraxani, Bakı Mühəndislik Universiteti
Etibar Seyidzadə, Bakı Mühəndislik Universiteti
Pərviz Həsənov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Əli Həsənov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Əhəd Məmmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Anar Rüstəmov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Elvin Məmmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Cavanşir Salmanov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Sənnur Əliyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Yaşar Hacıyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Xəyyam Məsiyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Yeganə Abdullayeva, Bakı Mühəndislik Universiteti
Aynurə Bəşirova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Amil Babayev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Yusif Yusifov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Hüseyin Mirzəyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Fərhad Şirzadov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Venera Süleymanova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Ziyafət Hüseynova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Zəminə Ziyayeva, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Anar Rza, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Zabitə Teymurlu, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Sədrəddin Hüseyn, Bakı Mühəndislik Universiteti
Xatirə Yusifova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Rüfət Məmmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Rasim Abutalıbov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Nərgiz Nəhmətova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Lalə Vəliyeva, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. Lalə Hacıyeva, Bakı Dövlət Universiteti

İŞÇİ HEYƏTİ

Dr. Babək Abbasov, Sədr
Şəfəq Əlizadə, Sədr müvəni
Afər İbrahimov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Yegzar Cəfərov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Aydın Əliyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Xanım Fətullayeva, Bakı Mühəndislik Universiteti
Könül Məmmədova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Anar Məcidov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Xətai Əliyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Nicat Qasumov, Bakı Mühəndislik Universiteti

Ağamir Əsgərov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Cahid Məmmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Namiq Abbasov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Aqil Məmmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Əsgər Məmmədli, Bakı Mühəndislik Universiteti
İlkin Rəfiyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Süheyra Bəhlulzadə, Bakı Mühəndislik Universiteti
Nargilə Məmmədova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Aysel Talıbova, Bakı Mühəndislik Universiteti

DESIGN

İlham Aliyev

All rights reserved.

Copyright © Baku Engineering University, 2017

Address: Khirdalan city, Hasan Aliyev Street 120, AZ0101, Absheron - Baku / Azerbaijan

Tel: (+99412) 349 99 66/67, Fax: (+99412) 349 99 90/91

e-mail: info@beu.edu.az, elmishobe@beu.edu.az

www.beu.edu.az, www.yric.az

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ДУМА
ФЕДЕРАЛЬНОГО СОБРАНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
СЕДЬМОГО СОЗЫВА

ДЕПУТАТ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ ДУМЫ

13 апреля 2017 г.

№ *СВДР-4/67*

**Ректору
Бакинского инженерного университета
Мамедову Хавару Амировичу**

Дорогие друзья!

Приветствую Вас на очередной научной международной конференции молодых исследователей, посвященной 94-летию дня рождения общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева.

Гейдар Алиев был великим человеком! Недаром день, когда он возглавил республику, называется Днем национального спасения. Гейдар Алиев сумел уберечь свою страну от братоубийственных раздоров, задал курс, который привел Азербайджан к подлинной независимости и процветанию. Сегодня каждый азербайджанец продолжает вместе со всей страной идти этим путем, работая на благо своей родины. Вы, молодые ученые, ваши уважаемые преподаватели, находитесь на переднем крае азербайджанской науки, трудясь ради будущего Азербайджанской Республики.

Рад отметить, что взаимодействие российских и азербайджанских образовательных учреждений, научных и экспертных сообществ по самым разным вопросам стало доброй традицией. Примеров успешного партнерства в научной и образовательной сферах между Россией и Азербайджаном очень много, и безусловно, наше сотрудничество обладает огромным потенциалом.

От всей души желаю всем участникам плодотворной работы, новых открытий и успехов.

**С уважением,
Депутат Государственной Думы РФ,
Координатор депутатской группы по связям
с парламентом Азербайджанской Республики**

Д.И. Савельев

TABLE OF CONTENTS

SECTION I. NATURAL SCIENCES	5
1. MATHEMATICS	7
ÜÇTƏRTİBLİ OPERATOR-DİFERENSİAL TƏNLİK ÜÇÜN BİR SƏRHƏD MƏSƏLƏSİNİN DOĞURDUĞU OPERATORUN İZOMORFİZM HAQQINDA TEOREMİ <i>Sevda Ə. ZEYNALOVA</i>	8
BİRİNCİ TƏRTİB OPERATOR ƏMSALLI DİFERENSİAL TƏNLİK ÜÇÜN KOŞI MƏSƏLƏSİNİN TƏQRİBİ HƏLLİ <i>Kənan MƏMMƏDRZAYEV</i>	9
О НЕКОТОРЫХ СВОЙСТВАХ ПОТЕНЦИАЛА РИССА В ТЕРМИНАХ МАКСИМАЛЬНОЙ ФУНКЦИИ КАЛЬДЕРОНА <i>Фяад. Н. АЛИЕВ</i>	10
BRIEF THEORETICAL BACKGROUND OF MARKOV PROCESS <i>Leyla FARZALİEVA</i>	11
ON A HILL DIFFERENTIAL EQUATIONS WITH DISCONTINUITY CONDITIONS INSIDE AN INTERVAL <i>Rakib EFENDİEV, Agil KHANMAMEDOV</i>	12
İKİNCİ TƏRTİB DİFERENSİAL TƏNLİK ÜÇÜN SPEKTRAL PARAMETRLİ SƏRHƏD MƏSƏLƏSİ <i>Bəhərçin ƏHMƏDLİ</i>	13
DÖRD TƏRTİBLİ OPERATOR TƏNLİK ÜÇÜN BİR SİNİF SƏRHƏD MƏSƏLƏSİNİN HƏLL OLUNMASI HAQQINDA <i>Ümit KAMKUŞ</i>	14
KVADRATDA KOŞI-RİMAN TƏNLIYI ÜÇÜN KARLEMAN ŞƏRTİ ÖDƏNİLMƏDİKDƏ SƏRHƏD MƏSƏLƏSİNİN HƏLLİNİN ARAŞDIRILMASI <i>Nihan ƏLİYEV, Səbinə SƏMƏDOVA</i>	15
BİR SİNİF OPERATOR-DİFERENSİAL TƏNLIYIN HƏLLƏR FƏZASININ DAXİLİ KOMPAKTLIĞI <i>Həsən ZAMANOV</i>	16
ŞÜALANAN SAHƏNİN UZAQ ZONADA XARAKTERİSTİKALARININ TƏYİNİ <i>Aygün MƏMMƏDZADƏ</i>	17
İKİNCİ TƏRTİB DİSKRET MULTİPLİKATİV TÖRƏMƏLİ TƏNLİK ÜÇÜN MƏSƏLƏ <i>Nihan ƏLİYEV, Türkan MƏMİYEVA</i>	19
İKİNCİ TƏRTİB OPERATOR ƏMSALLI DİFERENSİAL TƏNLİK ÜÇÜN KOŞI MƏSƏLƏSİNİN TƏQRİBİ HƏLLİ <i>Süheyla BƏHLULZADƏ</i>	21
APPLICATION OF CENTRAL LIMIT THEOREM ON STATISTICAL INFERENCE <i>Vusala YUSİFLİ</i>	22
KƏSİLƏN SƏRHƏD ŞƏRTLİ MƏSƏLƏNİN KƏSİLMƏZ SƏRHƏD ŞƏRTLİ MƏSƏLƏYƏ GƏTİRİLMƏSİ <i>Nisə İDRİSOVA</i>	23
DİFERENSİAL TƏNLİKLƏRİN DAYANIQLIĞI MƏSƏLƏSİ <i>Kəmalə İSMAYİLOVA</i>	24

2. PHYSICS	27
МОЛЕКУЛЯРНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЙ ПЕПТИДНЫХ БЛОКАТОРОВ С КАЛИЕВЫМИ КАНАЛАМИ	
<i>Алена ВОЛЫНЦЕВА, Валерий НОВОСЕЛЕЦКИЙ</i>	28
ПРОФИЛЬ ПРОЦЕССА ОТВОРАЧИВАНИЯ ДНК ОТ ГИСТОНОВОГО ЯДРА НУКЛЕОСОМЫ, РАССЧИТАННЫЙ МЕТОДАМИ МОЛЕКУЛЯРНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ	
<i>А.К. ШАЙТАН, Г.А. АРМЕЕВ, А.К. ГРИБКОВА</i>	29
МОЛЕКУЛЯРНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ПОЛНОРАЗМЕРНОЙ СТРУКТУРЫ КАЛИЕВОГО КАНАЛА KV7.1	
<i>Валерий НОВОСЕЛЕЦКИЙ, Алена ВОЛЫНЦЕВА</i>	30
GROWTH OF OXIDIC NANOWIRES ON PRESTRUCTURED AND ION-BEAM MODIFIED SURFACES	
<i>Niyyat BAYRAMZADA</i>	31
ИЗУЧЕНИЕ СВЯЗИ ДОЗА-АНТИДЕПРЕССИВНЫЙ ЭФФЕКТ ЛЕКАРСТВЕННОЙ ФОРМЫ ГСБ - 106 - АНТИДЕПРЕССАНТА С BDNF-ПОДОБНЫМ МЕХАНИЗМОМ ДЕЙСТВИЯ	
<i>А.В. ТАРАСЮК, А.А. ВОЛКОВА, П.Ю. ПОВАРНИНА</i>	32
COMPARING THE GLASS-FORMING SPIN-LIQUID PHENOMENOLOGY IN THE PYROCHLORE MAGNETS $Dy_2Ti_2O_7$ and $Ho_2Ti_2O_7$	
<i>Azar B. EYVAZOV, Ritika DUSAD, Anna EYAL, Séamus DAVÍS, Hanna A. DABKOWSKA, Timothy J. S. MUNSIE, Graeme M. LUKE, Graeme M. LUKE, Ethan R. KASSNER, Séamus DAVÍS</i>	33
β - AMILOID PEPTID (31-35) MOLEKULUNUN KONFORMASIYA ANALIZI	
<i>Gülyaz NƏCƏFOVA, Gülşən AĞAYEVA</i>	34
AB INITIO INVESTIGATION OF MAGNETIC PROPERTIES OF $ZnSnAs_2: V$	
<i>V.N. JAFAROVA, S.S. HUSEYNOVA</i>	36
METAL NANOHİSSƏCİKLƏRİN KARBOZƏNCİR POLİMER FRAQMENTLƏRİ İLƏ KOMPLEKSLƏRİNİN STABİLLƏŞMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>T.R. RƏSULOVA, N.S. NƏBİYEV</i>	37
INVESTIGATION OF THERMAL PARAMETERS OF NANOCRYSTALLINE SILICON CARBIDE (3C-SiC) PARTICLES USING DSC METHOD	
<i>E.M.HUSEYNOV</i>	39
TLIN_{1-x}Yb_xSe₂ BƏRK MƏHLULLARINDA FONONLARIN SƏPİLMƏ MEKANİZMLƏRİ BARƏDƏ	
<i>M.M. ZƏRBƏLİYEV, E.H. MƏMMƏDOV, T.Q. CƏFƏROV, A.F. TALİFLİ</i>	39
ŞOTTKI DİODUNUN POTENSİAL ÇƏPƏRİNİN HÜNDÜRLÜYÜNƏ ƏLAVƏ ELEKTRİK SAHƏSİNİN TƏSİRİ	
<i>Ə.R. ASLANOVA, T.Ş. MİRZƏYEVA, R.Q. MƏMMƏDOV</i>	42
THERMAL PROPERTIES OF GaSb-CrSb EUTECTIC COMPOSITE	
<i>Mobil V. KAZIMOV</i>	43
Cu_{2-x}Ni_xS (x=0,05; 0,10; 0,15; 0,20) KRİSTALLARINDA QURULUŞ FAZA ÇEVİRİLMƏLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>A.G. RZAYEVA, V.İ. NƏSİROV, H.B. İBRAHİMOV</i>	45
YUPİTERİN ATMOSFERİNDƏ QEYRİ-BİRCİNSLİYİN TƏDQIQI	
<i>Ə.Ə. HÜMBƏTOVA, A.B. MƏSİMOVA</i>	46
QƏLƏVİ METALLARIN NİTRAT BİRLƏŞMƏLƏRİNİN BƏRK MƏHLULLARINDA POLİMORF ÇEVİRİLMƏLƏRİN MEKANİZMİ	
<i>R.B. BAYRAMOV, E.V. NƏSİROV, V.İ. NƏSİROV</i>	47
ASPE+X HƏCM% BPULCUQ BİOKOMPOZİTLƏRİNİN DİELEKTRİK NÜFUZLULUQLARINA ƏSASƏN OPTİK FUNKSİYALARININ HESABLANMASI	
<i>Vəfa SƏLİMOVA</i>	49
TACLİ BOŞALMANIN TƏSİRİ ALTINDA POLYARLAŞMA PROSESİNİN PP+TiO₂ ƏSASLI POLİMER NANOKOMPOZİTLƏRİN ELEKTRET XASSƏLƏRİNƏ VƏ YÜK HALINA TƏSİRİ	
<i>M.Ə. RAMAZANOV, A.B. ƏHMƏDOVA, F.V. HACIYEVA, A.M. RƏHİMLİ, M.A. NURİYEV</i>	51

ВЛИЯНИЕ ПИИ-ОРБИТАЛЬНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ НА ЗОННУЮ СТРУКТУРУ TIInSe₂ <i>H. A. ISMAYILOVA, G.S. ORUDZHEV</i>	52
TENZOREZİSTORLARIN HAZIRLANMA TEXNOLOGİYASI VƏ MEKANİKİ GƏRGİNLİKLƏRİN ÖLÇÜLMƏSİNDƏ TƏTBİQİ <i>Nəzrin ƏMİRASLANOVA</i>	54
ELECTRONIC STRUCTURE AND EFFECTIVE MASS OF TIInSe₂ UNDER HIGHT PRESSURE <i>N.A. ISMAYILOVA, G.S. ORUDZHEV</i>	56
S- VƏ P- TİP İFRATKEÇİRİCİLƏRİN COZEFSON KONTAKTINDA RAŞBA SPİN-ORBIT VƏ MAQNİT SAHƏSİNİN EFFEKTLƏRİ <i>Bəhrüz SÜLEYMANLI</i>	57
ASPE+ X HƏCM%Bi_{0,5}Sb_{1,5}Te₃ TİP KOMPOZİTLƏRİNİN SƏTHİNİN MORFOLOGİYASININ VƏ DİELEKTRİK NÜFUZLUĞUNUN TƏDQIQI <i>Dürdanə ƏLƏSGƏROVA</i>	58
BUTAN MOLEKULUNUN BİRELEKTRONLU DALĞA FUNKSİYASININ HESABLANMASI <i>M.R. VANABOVA, F.H. PAŞAYEV, A.Q. HƏSƏNOV, Y.M. XƏLİLOVA</i>	60
ТЕОРИЯ СТРУН В ОДИННАДЦАТИМЕРНОМ ИЗМЕРЕНИИ <i>Чингиз АХМЕДОВ</i>	62
GLU-HİS-PHE VE PRO-GLY-PRO TRİPEPTİD FRAQMENTLƏRİNİN KONFORMASIYA ANALİZİ <i>L.N. AĞAYEVA, N.F. ƏHMƏDOV</i>	63
СТРУКТУРА И ПРИНЦИП РАБОТЫ ПОЛЕВОГО ТРАНЗИСТОРА <i>Руслан МУРАДОВ</i>	65
İZOTAKTİK POLİROLİLEN VƏ Fe₃O₄ ƏSASINDA ALINMIŞ NANOKOMPOZİT NÜMUNƏLƏRİN DİELEKTRİK NÜFUZLUĞUNUN MAQNİT SAHƏSİNDƏ İŞLƏNMƏDƏN ASLILIĞI <i>M.Ə. RAMAZANOV, H.A. ŞİRİNOVA, N.M. CAVADOVA</i>	67
DFT-BASED AB INITIO STUDY OF BAND STRUCTURE OF InTe <i>E.O. MANSUROVA</i>	68
LEU-ALA DİPEPTİD MOLEKULUNUN FƏZA QURULUŞU <i>Mahama OYNAĞANOV, Naqif NƏBİYEV</i>	69
ИССЛЕДОВАНИЕ ВОДНЫХ ДВУХФАЗНЫХ СИСТЕМ, ОБРАЗОВАННЫХ ПОЛИЭТИЛЕНГЛИКОЛЕМ-6000 И ОПТИЧЕСКИ АКТИВНЫМИ D-(+)-ВИННОКИСЛЫМ НАТРИЕМ И D-(+)-ВИННОКИСЛЫМ КАЛИЕМ НАТРИЕМ <i>Сабина ОДЖАГВЕРДИЕВА, Эльдар МАСИМОВ, Яшар ШАХВЕРДИЕВ</i>	71
MİS(II)TİOSTANNİTİN ELEKTRİK KEÇİRİCİLİYİNİN TEMPERTUR ASLILIĞI <i>N.V. MAHMUDOVA, L.N. İBRAHİMOVA</i>	72
ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОСТРАНСТВЕННОЙ СТРУКТУРЫ ТРИПЕПТИДА GLY-LEU-PHE-NH₂, ОБЛАДАЮЩЕГО ИММУНОСТИМУЛИРУЮЩЕЙ АКТИВНОСТЬЮ, МЕТОДОМ КОНФОРМАЦИОННОГО АНАЛИЗА <i>У.Б. ГАСЫМОВА, Г.А. АГАЕВА</i>	73
GeS LAYLI MONOKRİSTALININ FOTOKEÇİRİCİLİK SPEKTRİNİN TƏDQIQI <i>Telli VERDİYEVA, T.M. PƏNAHOV</i>	75
SEQNETOELEKTRİK BARIUM TİTANAT HİSSƏCİKLƏRİNİN SMEKTİK A MAYE KRİSTALININ DİELEKTRİK XASSƏLƏRİNƏ TƏSİRİ <i>Ş.Ə. HÜMBƏTOV, M.Ə. RAMAZANOV, Z.Ə. AĞAMALIYEV, A.R. İMAMƏLİYEV, T.C. İBRAHİMOV</i>	77
Pr_xSn_{1-x}Se ƏRİNTİLƏRİNİN TERMOMEKTRİK VƏ TERMOMAQNİT XASSƏLƏRİ <i>N.A. HƏSƏNLİ, Ş.S. İSMAYILOV, C.İ. HÜSEYNOV, T.A. CƏFƏROV</i>	78
PP+PbS/CdS ƏSASLI POLİMER HİBRİD NANOKOMPOZİTİƏRİN SİNTEZİ <i>A.Ə. NOVRUZOVA, M.A. RAMAZANOV, F.V. HACIYEVA, G.Y. MƏHƏRRƏMOVA</i>	80
XH_n (X = Na, Mg, Al, Si, P, S, Cl) BİRLƏŞMƏLƏRİNİN HƏNDƏSİ QURULUŞUNUN KVANT-KİMYƏVİ METODLARLA OPTİMALLAŞDIRILMASI <i>Dünyamalı MƏMMƏDOV, Naqif NƏBİYEV</i>	81

EXCITATION OF 0⁺ STATES IN (p, t) REACTIONS <i>N.R. ABBASOV, S.K. ABDULVAHABOVA</i>	83
AgSbTe_{1.5}Se_{0.5} BİRLƏŞMƏSİNİN TERMOELEKTRİK XASSƏLƏRİ <i>A.İ. ƏLİYEVƏ, A.E. BABAYEVƏ</i>	85
HİV-1 VİRUSUNA TƏSİR GÖSTƏRƏN ARG-GLN-GLY MOLEKULUNUN FƏZA QURULUŞU <i>S.Y. HÜSEYNZADƏ, G.Ə. AĞAYEVƏ</i>	86
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ SEYSMİKLIYI VƏ SEYSMİK RİSKİ <i>İ.M. VƏLİBƏYOV</i>	88
ВЛИЯНИЕ РАДИАЦИИ НА СТРУКТУРНЫЕ ДЕФЕКТЫ СЛОИСТЫХ МОНОКРИСТАЛЛОВ GaS <i>P.C. MAĐATOV, H.H. GAĐJIEBƏ, H.İ. GUSEYNOV, F.G. AÇADOV</i>	89
PARALEL MAQNİT SAHƏSİNDƏ İKİÖLÇÜLÜ ELEKTRON QAZININ HAL SIXLIĞI <i>Ü.İ. ƏSƏDOV, X.A. HƏSƏNOV, C.İ. HÜSEYNOV, A.O. DAŞDƏMİROV</i>	91
ANTİVİRUS XASSƏLİ ALA-LEU-GLY TRİPEPTİD MOLEKUNUN FƏZA VƏ ELEKTRON QURULUŞLARININ TƏDQIQI <i>S.R. MƏMMƏDOVA, G.Ə. AĞAYEVƏ</i>	93
ANTİHİPERTENZİV XASSƏLİ LEU-GLN-PRO TRİPEPTİDİNİN KONFORMASIYA ANALİZİ <i>T.B. BABAYEVƏ, G.Ə. AĞAYEVƏ</i>	95
LEU-LYS-PRO TRİPEPTİDİNİN KONFORMASIYA XASSƏLƏRİ VƏ ELEKTRON QURULUŞU <i>G.K. HƏSƏNOVA, G.Ə. AĞAYEVƏ</i>	96
РОЛЬ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРНЫХ РАБОТ ПО ФИЗИКЕ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧЕНИКОВ <i>Oktaıy ĞASAHOV, Đjanđur ĞUSEYNOV, Xatırya AĐĜYUZALOBA, Raфem ŞAХBAZOВ</i>	97
ЛЮМИНОФОРНОЕ ПОКРЫТИЕ ПИРАМИДАЛЬНОЙ ФОРМЫ ДЛЯ УВЕЛИЧЕНИЯ ЭКСТРАКЦИОННОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ СВЕТОДИОДОВ <i>T.Y. OPUDĐEB, C.A. MAMMAĐOVA, F.K. ĞAХPAMAHOBA</i>	99
Pb_{1-x}Mn_xSe EPİTAKSİAL TƏBƏQƏSİNİN ELEKTRİK XASSƏLƏRİNƏ QAMMA ŞÜALANMANIN TƏSİRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ <i>R.S. MƏDƏTOV, M.Ə. MƏMMƏDOV, R.M. MƏMİŞOVA</i>	101
MONOSAXARİDLƏRİN ELEKTRON-FƏZA QURULUŞUNUN NƏZƏRİ ÜSULLARLA TƏDQIQI <i>Ləman İSMAYILOVA, Naqif NƏBİYEV</i>	102
QAMMA KVANTLARLA ŞÜALANMIŞ TIS MONOKRİSTALINDA İNJEKSIYA CƏRƏYANININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>F.T. SALMANOV, İ.A. ABDULLAYEVƏ, S.M. QƏHRƏMANOVA, G.X. VEYSOVA</i>	103
KARBONUN ALMAZ VƏ QRAFİT TİPLİ NANOKLASTERLƏRİN ELEKTRON FƏZA QURULUŞUNUN KVANT MEXANİKİ ÜSULLARLA HESABLANMASI <i>Sevinc QULUZADƏ, Naqif NƏBİYEV</i>	104
КОНФОРМАЦИОННЫЙ АНАЛИЗ ТРИПЕПТИДА PRO-LEU-GLYNH₂ <i>M.H. BABAEBƏ, Ğ.A. AĞAEBƏ</i>	106
Li_n KLAŞTERLƏRİNİN MOLEKULYAR MEXANİKİ VƏ KVANT MEXANİKİ ÜSULLARLA HESABLANMASI <i>Aysel ZEYNALLI, Naqif NƏBİYEV</i>	107
SCG-AST₂ NEYROPEPİDİN CCO-ALA-TYR-THR-TYR-VAL-NH₂ FRAGMENTİNİN KONFORMASIYA XASSƏLƏRİ <i>Ü.T. AĞAYEVƏ, Ayşe Nur ERDEM</i>	108
ŞİSTOSTATİN MOLEKULUNUN NƏZƏRİ KONFORMASIYA ANALİZİ ÜSULU İLƏ TƏDQIQ EDİLMƏSİ <i>Ü.T. AĞAYEVƏ, S.N. MƏCNUNOVA, Ü.E. İSMAYILOVA</i>	110
Ala-Arg-Pro-Tyr-NH₂ TETRAPEPTİD FRAGMENTİNİN FƏZA QURULUŞU <i>E.Ə. EMİNOVA, Ü.T. AĞAYEVƏ</i>	112
UZUN-PERİODLU KOMETLƏR ARASINDA ƏKİZ KOMETLƏRİN AXTARIŞI <i>Həzi QASIMOV, Əyyub QULİYEV</i>	113

Glu1-Gly2-Arg3-Met4-NH₂ TETRAPETDİD MOLEKULUNUN NƏZƏRİ KONFORMASIYA ANALİZİ ÜSULU İLƏ TƏDQIQI <i>E.V. HÜSEYNOVA, Ü.T. AĞAYEVA</i>	115
СТРУКТУРНЫЕ ИЗМЕНЕНИЕ ЗВЕЗДЫ HD 179218 AE/BE HERBIG ТИПА Т ТЕЛЬЦА <i>A.H. АДЫЕЗАЛЗАДЕ</i>	116
PVDF+x həcм%TIInS₂ KOMPOZİTLƏRİNİN ELEKTRET XASSƏLƏRİ <i>Aidə MİRZƏYEVA</i>	118
GaS KRİSTALINDA NANOSTURUKTURLARIN YARADILMASI ÜÇÜN ZƏRURİ ŞƏRTLƏR <i>M.M. CAHANGİROV, F.İ. ƏHMƏDOV</i>	121
INVESTIGATION OF GROWTH, OPTICAL PROPERTIES OF GaSe: Cd SEMICONDUCTOR <i>Bekir GÜRBULAK, Afşoun ASHKHASI, Mehmet ŞATA, Songül DUMAN and Mahire ALEYEVA</i>	122
THE STATE OF THE ART COMPUTER MODELS TO SIMULATE WEATHER AND AIR POLLUTION <i>R. AHMADOV</i>	122
SYNTHESIS AND CHARACTERIZATION OF TRANSITION METAL CO-DOPED ZNO AND MGO DILUTED MAGNETIC SEMICONDUCTOR FILMS PREPARED BY CHEMICAL SPRAY PYROLYSIS METHOD <i>Sevda SARITAŞ, Bekir GÜRBULAK, Mutlu KUNDAKÇI, Mahire ALEYEVA and Muhammet YILDIRIM</i>	123
TIIn_{1-x}Dy_xSe₂ BƏRK MƏHLUL KRİSTALLARININ VOLT-AMPER XARAKTERİSTİKALARI (x=0,01; 0,03; 0,05;) <i>VERDİYEVA N.Ə, CƏFƏROV M. B.</i>	123
TLIn_{1-x}Dy_xSe₂ BƏRK MƏHLUL KRİSTALLARINDA YÜKDAŞIYICILARIN SƏPİLMƏ MEXANİZMLƏRİ <i>VERDİYEVA N.Ə, CƏFƏROV M. B.</i>	125
"NEFT SƏNAYESİNDƏ "YAŞIL NANOTEKNOLOGİYALAR" – EKO-IQTISADI ASPEKTLƏRDƏN ALTERNATİV ENERJİ MƏNBƏYİ KİMİ" <i>Eldar ŞAHBAZOV, Elçin KAZIMOV</i>	127
3. CHEMISTRY AND CHEMICAL ENGINEERING	129
QIZILIN(III) 2,2',3,4-TETRAHİDROKSI-3'-SULFO-5'-XLORAZOBENZOL İLƏ KATİON TIP SƏTHİ-AKTİV MADDƏLƏR İŞTRAKINDA SPEKTROFOTOMETRİK TƏYİNİ <i>Aytən QULİYEVA, Polad MƏMMƏDOV</i>	130
QIZILIN(III) 2,2',3,4-TETRAHİDROKSI-3'-SULFO-5'-NİTRO-AZOBENZOL İLƏ DİANTİPRİLMETAN VƏ ONUN HOMOLOQLARI İŞTRAKINDA SPEKTROFOTOMETRİK TƏDQIQI <i>Aytən QULİYEVA, Polad MƏMMƏDOV</i>	131
BİS-1,2-EPİTİO-3-N,N-ARİLAMİNPROPANLARIN SİNTEZİ VƏ TƏTBİQİ <i>Mircəlil ƏBDÜLOV, Şəbnəm QULUZADƏ</i>	132
ОПРЕДЕЛЕНИЯ КАДМИЯ С ПОЛИМЕРНЫМ СОРБЕНТОМ НА ОСНОВАНИИ ФРАГМЕНТА НОРСУЛФАЗОЛА <i>P. A. АЛИЕВА, Н. С. ГУСЕЙНОВА, У. М. АБИЛОВА, Ф. М. ЧЫРАГОВ</i>	133
SALİSİL ALDEHİDİ ƏSASINDA SİNTEZ EDİLMİŞ REAGENTLƏRİN FE(III)-LƏ KOMPLEKS BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏDQIQI VƏ ANALİTİK TƏTBİQİ <i>Ç.A. MƏMMƏDOVA, F.S. ƏLİYEVA, F.M. ÇİRAQOV, N.Q.ŞİXƏLİYEV</i>	134
MÜXTƏLİF PİRİMİDİNTİONLARIN HETARİLSULFAMİD TÖRƏMƏLƏRİNİN SİNTEZİ <i>Sevinc QOCAYEVA, Sevgi MƏMMƏDOVA, Əfsun SUCAYEV</i>	136
KİMYANIN SİNERGETİK TƏDRİSİ <i>İlyas XALIQVERDİYEV</i>	137
FUNCTIONALIZATION OF THE MULTIWALL CARBON NANOTUBES USING POLY (VINYL ALCOHOL) TO OBTAIN THE STRENGTHENING ADDITIVE FOR CONCRETE <i>Elvin MALIKOV, Oktay AKPEROV, Mustafa MURADOV</i>	138
DIELECTRIC CHARACTERIZATION OF NICKEL SULFIDE-FNBR NANOCOMPOSITES OBTAINED BY SILAR METHOD <i>Ofeliya O. BALAYEVA, Mustafa B. MURADOV, Goncha M. EYVAZOVA, Abdulsaid A. AZİZOV</i>	139

THE STUDY OF THE METHYL ETHERS OF FATTY ACIDS AS COMBUSTION MODIFIERS <i>Tarana Aslan MAMMADOVA, Mutallim Maharram ABBASOV, Anar Amil NAMAZOV, Vagif Maharram ABBASOV</i>	140
MİS(II)TİOSTİBİTİN ÜZVİ MÜHİTDƏ SİNTEZİ <i>R.Y.QULİYEV, Ə.M.ARAYEV, A.B.RZAYEVA</i>	141
ARSEN(III)SULFİDLƏ SÜRME(III)XLORİDİN SU MÜHİTİNDƏ QARŞILIQLI TƏSİR PROSESİNİN TƏDQIQI <i>B.Z.RZAYEV, A.B.RZAYEVA</i>	142
ПОЛУЧЕНИЕ ТЕТРАТИОМОЛИБДАТА СЕРЕБРА В РАСТВОРЕ <i>А.Б.РЗАЕВА, Н.Я.БАБАЕВА</i>	144
КИНЕТИЧЕСКИ ИССЛЕДОВАНИЯ ВУЛКАНИЗАЦИЯ НЕОПРЕН W С ДИАЛЛИЛОВЫЙ ЭФИРОМ МАЛЕИНОВЫЙ КИСЛОТЫ И ЭПОКСИДНЫМИ СМОЛАМИ <i>А.А. АСАДОВА, Р.Ф. ХАНКИШИЕВА, З.А.АСЛАНЛЫ, Ш.М. МАМЕДОВ</i>	145
BİLİK VƏ BACARIQLARIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ <i>MUSAYEVA AYSEL PAŞA qızı</i>	146
KİMYANIN TƏDRİSİNDƏ FƏNDAXİLİ İNTEQRASIYA YARATMAQ İMKANLARI <i>ŞAMİLOVA AYNUR FAZİL qızı</i>	147
SYNTHESIS OF 3,4-DIHYDROPYRIMIDINE-2(1H)-ONES/THIONES IN THE PRESENCE OF NMPHS <i>Avtandil H. TALYBOV, Yusif A. ABDULLAYEV, Isa A. VALIYEV, Gunel N. BADALOVA, Shamkhal R. BAYBEKOV, Aytan S. YUNUSOVA, Aynur ABBASOVA</i>	148
SYNTHESIS OF 6-HYDROXY-2,3-DIOXO-1,4-BIS(4-SULFOBENZYL)- 1,4-DIAZEPANE-1,4-DIUM HYDROGEN SULFATE (I-2) <i>Avtandil H. TALYBOV, Yusif A. ABDULLAYEV, Isa A. VALIYEV, Shamkhal R. BAYBEKOV, Aytan S. YUNUSOVA, Nigar KHOCHBEROVA</i>	149
TALLIUM TİOSTİBİTLƏRİN HİDROTƏRML ŞƏRAİTDƏ ALINMASININ TƏDQIQI <i>İMANOV H.Ə., HÜSEYNOV Q.M.</i>	151
DARIDAĞ SÜRME FİLİZİNDƏN SÜRME TRİOKSİDİN ALINMASI ŞƏRAİTİNİN ARAŞDIRILMASI <i>T.İ.SÜLEYMANOVA, Ə.M.QARAYEV</i>	152
ВЛИЯНИЕ НАНОРАЗМЕРНЫХ ПОРОШКОВ ОКСИДЫ МЕТАЛЛОВ НА ФИЗИКО- МЕХАНИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ ЭЛАСТОМЕРОВ НА ОСНОВЕ БНК <i>ХАНКИШИЕВА Р. Ф., АХУНДЗАДЕ Г. Н., АББАСЛЫ А. А., МАМЕДОВ Ш. М.</i>	153
БЕССЕРНОЕ СТРУКТУРИРОВАНИЕ БУТАДИЕН-НИТРИЛЬНОГО КАУЧУКА С ЦЕЛЬЮ ПОЛУЧЕНИЯ АГРЕССИВНО-УСТОЙЧИВЫХ ЭЛАСТОМЕРНЫХ МАТЕРИАЛОВ <i>АХУНДЗАДЕ Г.Н., ХАНКИШИЕВА Р. Ф., РЗАЕВА С. В., МАМЕДОВ ДЖ. Ш., МАМЕДОВ Ш.М.</i>	155
RUTENIUMUN MAKROMOLEKULAR LIQANDLI KOMPLEKS BİRLƏŞMƏLƏRİNİN SİNTEZİ VƏ XASSƏLƏRİ <i>MİKAYILOVA M.R.</i>	156
STUDY OF PHENOL DEGRADATION IN AQUEOUS SOLUTIONS BY UV-PHOTOLYSIS <i>S.A. KERIMOV, U.A. GULIEVA, E.T. ABDULLAYEV</i>	157
ELECTROCHEMICAL CO₂ CONVERSION BASED ON NATURAL CLINOPTILOLITE-QUARZ CATALYST <i>TARANA KAZIMI, YUSIF ABDULLAYEV, AND MURVAD GARIBOV</i>	158
KİMYA DƏRSLƏRİNİN TƏŞKİLİNDƏ AUDIOVİZUAL VASİTƏLƏRDƏN İSTİFADƏNİN ROLU <i>A.A.ƏLƏSGƏROVA</i>	159
METAL NANOHİSSƏCİKLƏRİN PARAFİNLƏŞMİŞ NEFTİN REOLOJİ PARAMETRİNƏ TƏSİRİ <i>ƏLIYEVA A.Ş.</i>	162
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФОСФОРСОДЕРЖАЩЕГО ПОЛИМЕРНОГО СОРБЕНТА ДЛЯ АДСОРБЦИИ ДРОЖЖЕЙ <i>КЕРИМОВА ЭЛЛАДА, АЗИЗОВ АБДУЛСАИД, АЛОСМАНОВ РАСИМ, БУНИЯТ-ЗАДЕ ИРАДА, ЗАКИРОВА НИГЯР</i>	164

BƏRK MƏİŞƏT TULLANTILARININ NEFT BURUQ SULARININ VƏ NAXÇIVAN DARIDAĞ MƏDƏN SUYUNUN ƏLAVƏSİ İLƏ ZƏRƏRSİZLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ İSTİFADƏ TEXNOLOGİYASININ İŞLƏNMƏSİ <i>CAMALOVA R.H.</i>	165
PHOSPHORUS-CONTAINING GRAPHITE FOR REMOVAL OF CATIONIC DYE FROM THE WASTEWATERS <i>S.B.ALIYEVA, R.M.ALOSMANOV, I.A.BUNİYATZADEH, G.M.EYVAZOVA, A.A.AZIZOV, A.M.MAHARRAMOV</i>	166
BİTKİ MƏNŞƏLİ TULLANTI YAĞLARININ ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİRİ <i>BALAQADAŞOVA Ülkər</i>	167
PROBLEMS FACED IN CRUDE DISTILLATION UNIT AND PROPOSED SOLUTIONS <i>Metanet YUSIFZADE</i>	169
COMPOSITES BASED ON ACRYLONİTRİLE–BUTADİENE AND ETHYLENE–PROPYLENE–DİENE–RUBBER BLENDS <i>CƏFƏROVA Səbinə, Dos.MÖVLAYEV İbrahim</i>	170
ПОЛУЧЕНИЕ И ИССЛЕДОВАНИЕ ВЫСОКОПРОЧНЫХ ПОЛИМЕРНЫХ КОМПОЗИЦИОННЫХ МАТЕРИАЛОВ <i>МУСТАФАЕВА Рена Эльдар кызы</i>	171
4. BIOLOGY	173
RÜTUBƏTLİ SUBTROPİK ZONA TORPAQLARININ MÜHAFİZƏSİ TƏDBİRLƏRİ <i>SALAYEVA Ülkər</i>	174
ACINOHUR ÖNDAĞLIĞI VƏ BİTİŞİK ƏRAZİLƏRDƏ ANTROPOGEN AMİLLƏRİN BİTKİ ÖRTÜYÜNƏ TƏSİRİ <i>Şahnaz Səlim qızı AMANOVA</i>	175
TALIŞ DAĞLARININ BİTKİ ÖRTÜYÜNÜN EKOLOJİ VƏZİYYƏTİNƏ ANTROPOGEN AMİLLƏRİN TƏSİRİ <i>QULİYEVA İlahə</i>	177
XINALI KƏKLİYİN (ALECTORIS CHUKAR GRAY, 1830) TALIŞDA MÜASİR VƏZİYYƏTİ <i>Sevinc RƏCƏBOVA</i>	179
YARASA GÜBRƏSİ VƏ FAYDALARI <i>Aqil HAXIYEV</i>	180
BİNƏQƏDİ GÖLÜNDƏ İBTİAİ XƏRÇƏNGKİMİLƏRİN BALIQLARIN QİDASINDA ROLU <i>TAPDIQOVA Könül</i>	181
ŞƏKİ RAYONUNUN AQRİKAL (AGARICALES) GÖBƏLƏKLƏRİ <i>E.H.MUSTAFABƏYLİ, D.N.AGHAYEVA, A.A. ƏLİMƏMMƏDOVA</i>	182
AMPICILLIN, PENICILLIN, GENTAMICIN, ERYTHROMYCIN, TETRACYCLIN, NITROFURANTOİN, CHLORAMPHENICOL, COTRIMOXAZOL ANTİBİOTİKLERİNİN LABORATORİYA ŞƏRAİTİNƏ İNKİŞAF EDƏN KİF GÖBƏLƏKLƏRİNƏ TƏSİRİ. <i>Agca QASIMOVA, Vəfa BƏDƏLLİ</i>	183
DUZLU VƏ DUZSUZ TORPAQLARDAN GÖTÜRÜLMÜŞ VEZUKULLU - ARBUSKULAR MİKORİZA İLƏ İNOKULYASIYA EDİLMİŞ LYCOPERSICON ESCULENTUM NÖVÜNÜN DUZ STRESİNƏ QARŞI MÜQAVİMƏTİNİN TƏDQIQI <i>Elşad YUNUSOV, Anar MƏCİDOV</i>	185
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA BECƏRİLƏN ALBALININ GENETİK TƏRKİBİ <i>Orxan BAĞIROV</i>	186
POMİDORDA HİBRİD İSTEHSALI <i>HÜSEYNZADƏ Gülarə Əzizağa qızı</i>	188
ORTA MƏKTƏB ŞAĞIRDLƏRİNİN BIOLOGİYA FƏNNİNƏ OLAN MARAQLARININ AZ OLMASI VƏ SƏBƏBLƏRİ <i>Dəstəgül MƏHMƏRZAYEVA, Ülvyyə NEMƏTOVA</i>	189

QURAQLIQ STRESİ VƏ ONUN BƏRPASI ZAMANI YUMŞAQ BUĞDA SORTLARINDA MALONDİALDEHİDİNİN VƏ ASKORBAT TURŞUSUNUN TƏYİNİ <i>AYDINLI L.M.</i>	192
TORPAQ EKOSİSTEMİNDƏ AĞIR METALLAR VƏ ONLARIN İTMƏ TƏHLÜKƏSİNDƏ OLAN BİTKİLƏRLƏ ƏLAQƏSİ <i>Fidan ƏLƏSKƏROVA</i>	193
QURAQLIQ STRESİNDƏ BİTKİLƏRİN QURAQLIĞA CAVAB REAKSIYASI KÖKÜN HƏSSASLIĞI <i>Günel ASLANOVA</i>	194
ORNAMENTAL HERBS FROM THE ORDER RANUNCULALES IN QUBA-QUSAR DISTRICTS OF AZERBAIJAN <i>P.N. AGHAYEVA</i>	195
РАСПРОСТРАНЕНИЕ И РОЛЬ ИНВАЗИВНОГО ВИДА <i>XANTHIUM STRUMARIUM</i> L. В ГУБИНСКОМ И ХАЧМАЗСКОМ РАЙОНАХ АЗЕРБАЙДЖАНА <i>БАЙРАМОВА К.Э.</i>	196
PHYTOCENOTIC PROPERTIES AND ONTOGENETIC STRUCTURE OF RARE SPECIES <i>GALANTHUS CAUCASICUS</i> (BAKER) A. GROSSH. IN KHIZI DISTRICT <i>Nigar MURSAL, BAYRAMOVA Mehri Davud</i>	197
UZUNÖMÜRLÜLÜK VƏ KARDİOVASKULYAR SİSTEM QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİ <i>TEYMUROVA N.N.</i>	199
HİPOKSIYA ŞƏRAİTİNDƏ FİZİKİ YÜKÜN QANIN LEYKOFORMULA VƏ ERİTROFORMULA GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ TƏSİRİ. <i>MƏMMƏDOVA Səbinə Cəbrayıl qızı</i>	200
КРОВООБРАЩЕНИЕ ГОЛОВНОГО МОЗГА МОЛОДЫХ ЛЮДЕЙ В КЛИНО- И ОРТОСТАZE <i>ОМАРОВА Айсел Мансур кызы, ИСУПОВ Игорь Борисович</i>	201
<i>XENOPUS LAEVIS</i> QURBAĞASININ EMBRİONAL İNKİŞAFIN MÜXTƏLİF MƏRHƏLƏLƏRİNDƏ SEROTONİN-MODULLU ANTİKONSOLİDASIYA ZÜLALININ AKTİVLİYİ <i>ƏHMƏDOVA Ü, ŞƏBİ X, AMİNOV A.</i>	203
SECTION II. ENGINEERING SCIENCES	205
1. COMPUTER SCIENCES AND ICT	207
MODELLING OF CONVOLUTIONAL ENCODERS WITH VITERBI DECODERS FOR BROADBAND WIRELESS ACCESS SYSTEMS <i>Tural MUSTAFAZADE</i>	208
MARŞRUTLAMA PROTOKOLLARININ AD-HOC ŞƏBƏKƏLƏRİNDƏ MÜQAYİSƏLİ ANALİZİ <i>NƏSİROV Coşqun Arzuman</i>	209
PYTHON PROQRAMLAŞDIRMA DİLİNDƏ SƏTİR METODLARINDAN İSTİFADƏ ÜSULLARI <i>Şəbnəm Rəşad qızı SƏFƏROVA</i>	211
ELEKTRON KATALOQUN REDAKTƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ (Azərbaycan Milli Kitabxanasının təcrübəsi əsasında) <i>HACIYEVA Aygün Zahid qızı</i>	213
ANALOQ PROTOTİPİNƏ UYGUN RƏQƏMSAL SÜZGƏCİN TƏDQIQI <i>NAĞİZADƏ Səbinə İlham qızı</i>	214
SOLUSION FOR "DOUBLY LINKED DICTIONARY" (DLD) <i>SULEYMANZADE Suleyman Nicat oglu</i>	216
PYTHON PROQRAMLAŞDIRMA DİLİNDƏ "WI-FI HOTSPOT" PROQRAMININ YARADILMASI <i>HƏSƏNOV Sənan Eldəniz oğlu</i>	218
DARKCOMET PROQRAMI VASİTƏSİLƏ KOMPÜTERİN MƏSAFƏDƏN İDARƏ OLUNMASI <i>HƏMİDOV Zaur Şakir oğlu</i>	219

CASSY LAB2 PROQRAMI VASITƏSİLƏ DİODUN TƏDQIQI <i>İBRAHİMOVA Zeynəb Rəqif qızı</i>	221
UZAQDAN TƏHSİL SİSTEMLƏRİNİN ANALİZİ VƏ NƏTİCƏLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ <i>Ramil MƏMMƏDOV, Babək ABBASOV</i>	222
IMPACT OF AUGMENTED REALITY(AR) & VIRTUAL REALITY(VR) TO MARKETING OF PRODUCTS <i>Vusal Suleymanli, Ph.D Yashar Hajiyev</i>	224
PAYLANMIŞ ARXITEKTURALI VERİLƏNLƏR BAZASI ƏSASINDA MARKETLƏR ŞƏBƏKƏSİNDƏ QIYMƏTLƏRİN İDARƏ OLUNMASI YOLLARI <i>ORUCLU Tərən Qədim</i>	225
VEB SERVERLƏRDƏ ENERJİ SƏRFİYYATININ MİNİMALLAŞDIRILMASI <i>ASLANOV Nicat</i>	227
TƏHSİLDƏ İKT-DƏN İSTİFADƏ VƏ DÜNYAYA İNTEQRASIYA <i>NİZAMLI Səmiri İntizam qızı</i>	228
ОБЛАЧНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ – ПРАКТИЧНОЕ РЕШЕНИЕ ДЛЯ ОБРАЗОВАНИЯ <i>Samur ƏHMƏDOV</i>	229
A NEW APPROACH TO 3X+1 PROBLEM <i>Yagub N. ALIYEV</i>	230
MÜXTƏLİF ARXITEKTURALI VEB SERVERLƏRİN PERFORMANSLARININ MÜQAYİSƏSİ VƏ ANALİZİ <i>SƏLİMƏDƏ Nətiq Xurşud</i>	231
TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİN DƏSTƏKLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTİNDƏ ELEKTRON KİTABXANALARIN ROLU <i>Sənərə İSMAYİLOVA</i>	232
İKT SEKTORUNDA İŞƏ QƏBUL ZAMANI KEÇİRİLƏN SİNAQ İMTAHANLARINDA BİLİKLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ İLƏ BAĞLI QARŞIYA ÇIXA BİLƏCƏK PROBLEMLƏR VƏ HƏLLİ YOLLARI <i>Xanım HƏSRƏTLİ</i>	235
İKT SEKTORUNDA İŞƏ QƏBUL ZAMANI PEŞƏKARLIQ SƏVİYYƏSİNİN YOXLANILMASI ÜÇÜN OLAN SİSTEMLƏR VƏ ONLARIN YERİNƏ YETİRDİYİ FUNKSIYALAR <i>Xanım HƏSRƏTLİ</i>	236
İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ İNSİDENTLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ <i>BAĞİROV Elşən Oruc oğlu</i>	238
BULUD TEXNOLOGİYALARINDA VAHİD İDENTİFİKASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ MƏSƏLƏLƏRİ <i>ƏLİYEVƏ Könül</i>	239
ƏŞYALARIN İNTERNETİNƏ ƏSASLANAN BÖYÜK VERİLƏNLƏRİN ANALİZİ <i>Qurban RƏHMANOV</i>	240
MÜASİR TƏHSİL PROSESİNDƏ İKT-DƏN İSTİFADƏNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ <i>Hacı QASIMLI</i>	243
TİBB MÜTƏXƏSSİSLƏRİNİN HAZIRLANMASINDA BULUD TEXNOLOGİYASININ İSTİFADƏSİ TƏCRÜBƏSİ HAQQINDA <i>İlqar ASLANOV, Dilbər TALİBOVA</i>	245
ELEKTRON TİBBİ XİDMƏTLƏRİN TƏŞKİLİ VƏ İDARƏ OLUNMASI ÜZRƏ VAHİD PLATFORMANIN TƏRTİBATI <i>Aysel HÜSEYNLI</i>	246
DƏRMAN PREPARATLARININ TƏYİN EDİLMƏSİ VƏ İDARƏSİ ÜÇÜN WEB MƏLUMAT SİSTEMİNİN DİZAYNI VƏ DƏRMANLARIN PAYLAMA SİSTEMİ <i>FƏRƏCBƏYLİ Sevinc Tağı</i>	247
ALI TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İDARƏEDİLMƏSİNDƏ YENİ TEXNOLOGİYALARIN ROLU <i>Nərgiz HÜSEYNOVA, Əli HƏSƏNOV</i>	249
BANK SEKTORUNDA QEYRİ-SƏLİS MÜŞTƏRİ SEÇMƏ SİSTEMİNİN TƏTBİQİ VƏ SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ <i>Rəvanə SƏLİMOVA, Babək ABBASOV</i>	250

CƏMIYYƏTDƏ İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ	
<i>Həbib BAĞIROV</i>	252
"ASAN 2.0" KONSEPIYASI DAXİLİNDƏ ELEKTRON İMZANIN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	
<i>MIRZƏLİ Leyla İlqar</i>	253
ELEKTRON KITABXANALAR İNFORMASIYA CƏMIYYƏTİNİN MÜHÜM İNFRASTUKTUR ELEMENTİ KİMİ	
<i>Günay BAXŞƏLİYEVƏ</i>	255
JOB SCHEDULING FOR CLOUD COMPUTING	
<i>Zulfiyyə PIRIYEVƏ, Babek ABBASOV</i>	256
MÜŞAHİDƏ ÜSULU İLƏ MƏXFİ MƏLUMATLARIN ƏLDƏ EDİLMƏSİ	
<i>ABBASOVA Zərifə</i>	257
SİMSİZ ŞƏBƏKƏLƏRDƏ İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ MAARİFLƏNDİRMƏNİN YOLLARI	
<i>ƏLƏKBƏRLİ Arzu</i>	259
СИСТЕМЫ ИНТЕРНЕТ-КОММУНИКАЦИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА	
<i>Габил ГОДЖАЕВ, Руфат БАЙРАМОВ, Ильгар АСЛАНОВ</i>	261
DÜNYADA VƏ ÖLKƏMİZDƏ 3D TƏHSİL TEXNOLOGİYALARI	
<i>Aynur XƏLİLLİ, Əli HƏSƏNOV</i>	262
ENERGY EFFICIENT RESOURCES MANAGEMENT IN DATA CENTER LEVEL IN CLOUD COMPUTING	
<i>Farida MUSAYEVƏ, Khayyam MASIYEV</i>	264
AUTİZMDƏN ƏZİYYƏT ÇƏKƏN UŞAQLARIN ÖYRƏDİLMƏSİNƏ TEXNOLOGİYANIN TƏTBİQİ	
<i>Zülqadə ŞÜKÜROVA Aslan</i>	265
BIOMETRİK MÜHAFİZƏ ÜSULLARININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ	
<i>QASIMZADƏ Nərgiz</i>	266
SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRDƏ QEYDİYYATIN ASANLAŞDIRILMASI VƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİNİ	
<i>Elvin SALAHOV</i>	267
"ELEKTRON HÖKUMƏT" İNFRASTRUKTURUNUN ƏSAS KOMPONENTLƏRİNİN TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ	
<i>İBRAHİMOV Rüstəm Bahadur</i>	269
ORTA MƏKTƏB MÜƏLLİMLƏRİNİN İXTİSASARTIRMASI ÜÇÜN MÜXTƏLİF CMS PLATFORMALAR ÜZƏRİNDƏ YERLİ SERTİFİKATLAŞDIRMA PLATFORMASININ TƏRTİBATI - "CONTENT MANAGEMENT SYSTEM"	
<i>Əkbər SƏMƏDZADƏ</i>	270
POYULYAR HTTP VEB SERVERLƏRİN ÇOX PARAMETRLİ ANALIZI VƏ MÜQAYİSƏSİ	
<i>NƏBIYEV Ceyhun Kərim oğlu</i>	271
ƏŞYALAR İNTERNETİNDƏ YAŞANAN SİMSİZ ŞƏBƏKƏ PROBLEMLƏRİ	
<i>Gülnar SABIRZADƏ</i>	272
İNFORMASIYA MÜHAFİZƏSİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ STEQANOQRAFİK METODLARDAN İSTİFADƏ	
<i>MƏMMƏDOV K. H.</i>	274
İCTİMAİ XİDMƏT MƏRKƏZLƏRİNDƏ AVTOMATİK NÖVBƏLİLİK SİSTEMİ	
<i>ORUCLU Tərən</i>	276
ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ БИЗНЕС-ПРОЦЕССАМИ ОРГАНИЗАЦИИ ПУТЕМ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ	
<i>ГАСЫМОВА Сабина Намизад ызы</i>	277
INFORMATION TECHNOLOGIES AS ONE OF THE WAYS OF INCREASING THE EFFECTIVENESS OF A MODERN FIRM MANAGEMENT	
<i>QASIMOVA Sabina</i>	279
NİSBI QIYMƏTLƏNDİRMƏ METODU İLƏ İNTEQRASIYA EDİLMİŞ ONLAYN İMTAHAN SİSTEMİ	
<i>Şahənə LOĞMANOVA</i>	280

BULUD SİSTEMLƏRDƏ GƏLİRİ MAKSİMUMA ÇIXARMAQ ÜÇÜN ƏN UYGUN ALQORİTM VƏ QAYDALAR <i>Fəxri NİFDALİZADƏ</i>	282
BULUD ÜZƏRİNDƏ ŞİFRƏLƏNMİŞ VERİLƏNLƏR BAZASINDA SORĞULARIN EMALI ÜÇÜN VERİLƏNLƏRİ BÖLÜMLƏMƏ ÜSULLARI <i>Samir PAŞAYEV</i>	283
2. MECHANICAL ENGINEERING	285
MÜSTƏVİ YAN FREZLEMƏDƏ EMAL SXEMLƏRİNİN TƏHLİLİ <i>H.Ə.HÜSYNOV, T.R.İMANOVA, İ.İ.NOVRUZLU</i>	286
DİSKLİ SİYİRTMƏLƏRİN KİPGƏC ELEMENTLƏRİNİN İŞQABİLİYYƏTLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ <i>MƏMMƏDOV Xalıq</i>	287
QEYRİ-METAL MATERIALLARDAN OLAN MÜRƏKKƏB SƏTHLİ HİSSƏLƏRİN BARMAQ FREZLƏRİ İLƏ EMALININ ARAŞDIRILMASI <i>YUSUBOV N.D., HÜSEYNOV R.S., İ.T.ABBASOV</i>	288
ON THE STRESS DISTRIBUTION IN THE COMPOSITE MATERIALS WITH ANTIPHASIG LOCALLY CURVED FIBERS <i>Humbet ALİYEV</i>	290
KLAPANLARI İDARƏETMƏ MEXANİZMİNİN KONSTRUKTİV ANALİZİ <i>Sahib MÜTƏLLİBOV, Fərhad ŞİRZADOV</i>	292
DESIGN OF A DRIVE USING A CYLINDRICAL-GEAR SPEED REDUCER <i>Sabuhi ALAKBAROV, Yadullah BABAYEV</i>	293
KÖRPÜLÜ KRANLARIN ARABACIĞININ HƏRƏKƏT MEXANİZMİNİN MÜQAYİSƏLİ ANALİZİ <i>Orxan İSMAYİLOV</i>	294
ŞTANQLI QUYU NASOSLARININ MEXANİKİ İNTIQALLARININ KEYFİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ ANALİZİ <i>Anar HACIYEV</i>	296
WELDING BEHAVIOR OF MEDIUM CARBON STEEL <i>Ulvi İSMAYİLOV, Zerine EHMEDZADE, Asif QULİYEV, Yadullah BABAYEV</i>	297
RAPID PROTOTYPING 3D PRINTER (FDM) AND TESTING OF ITS PRODUCTS <i>Iham HAZIYEV, Asif İSMAYİLOV, Matlab MUSTAFAYEV, Seymur HASANOV, Yadullah BABAYEV</i>	298
3. INDUSTRIAL ENGINEERING	301
MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MADDİ-TEKNİKİ TƏCHİZAT VƏ ONLARIN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ <i>RƏHİMOV Ağami Ağakərim oğlu</i>	301
YALIN İSTEHSAL VASİTƏLƏRİNDƏN HEJUNKA VƏ HAZIR PALTAR İSTEHSAL EDƏN MÜƏSSİSƏDƏ TƏTBİQİ <i>Tünzalə XOSROVOVA</i>	302
KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ BİZNES PROSESLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ VƏ EFFEKTİVLİYİN ÖLÇÜLMƏSİ SİSTEMİNİN TƏTBİQİ <i>Ibrahim AĞAZADƏ</i>	304
OPTIMIZATION OF GREEN SUPPLY CHAIN NETWORK <i>Parviz HASANOV</i>	305
CLINICAL WASTE MANAGEMENT IN AZERBAIJAN <i>Gulten HAJİYEVƏ</i>	306
DÖRDLÜ MODEL VƏ ŞİRKƏTLƏRİN ÖZLƏRİNİ YALIN HESAB ETMƏLƏRİNİN SƏBƏBİ <i>Tabriz BƏKİROV</i>	308
YALIN VƏ İNSAN <i>Aytac KƏRİMOVA</i>	310

ƏKS LOGİSTİKA SİSTEMİNİN ƏHƏMİYYƏT DƏRƏCƏSİ. AZƏRBAYCAN TİMSALINDA <i>Elxan HƏSƏNOV</i>	311
SUSTAINABLE ECOTOURISM <i>Narmin NASİBOVA</i>	312
QAPALI DÖNGÜ TƏDARÜK ZƏNCİRİ İDARƏSİNDƏ FƏRQLİ YANAŞMALAR <i>İlkin RƏFİYEV</i>	314
YEYİNTİ SƏNAYESİ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MARKETİNQİN TƏŞKİLİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Nəsimi KAMALOV</i>	316
XİDMƏT SAHƏLƏRİNDƏ PROSESLƏRİN OPTİMALLAŞDIRILMASI <i>Aytac KƏRİMOVA, Orxan MƏSİMOV, Pərvin OSMANLI, Seymur İLYASOV</i>	317

SECTION III. ECONOMICAL SCIENCES **319**

1. ECONOMICS **321**

NEFT-KİMYA MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ RESTRUKTURİZASIYA STRATEGİYASININ FORMALAŞMASI İSTİQAMƏTLƏRİ <i>Dilarə ƏMİRASLANOVA</i>	322
EMAL SƏNAYESİ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İQTİSADI İNKİŞAFI HAQQINDA PROQNOZ <i>Sadiq ƏFƏNDİYEV</i>	324
HIGHER EDUCATION BASED INCUBATORS IN EMERGING ECONOMIES <i>Afər İBRAHİMOV</i>	325
VERGİ SİSTEMİNİN SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINA TƏSİRİ (AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ) <i>Meyxanım ƏLƏKBƏROVA</i>	326
DAXİLİ VƏ XARİCİ BAZARDA RƏQABƏTƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR <i>M. İBRAHİMOV</i>	328
BİRBAŞA XARİCİ İNVESTİSIYA FƏALİYYƏTİNİN İNVESTOR ÖLKƏYƏ TƏSİRİ: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ <i>Leyla PİRİYEVƏ</i>	329
PARASAL AKTARIM MEKANİZMASI OLARAK DÖVİZ KURU KANALININ AZERBAIJAN'DA ANALİZİ <i>Şahriyar MUKHTAROV, Fəhri HASANOV, Jeyhun MİKAYİLOV</i>	331
MODERN MONETARY POLICY AND AGGREGATE DEMAND (AD) <i>Sarvar GURBANOV</i>	333
ОПРЕДЕЛЕНИЕ ГЕНДЕРА И ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА <i>Севиндж РЗАЕВА</i>	335
AZƏRBAYCANDA QADIN MƏŞĞULLUĞUNUN AKTUAL PROBLEMLƏRİ <i>Sevinc RZAYEVƏ</i>	337
АКТУАЛЬНОСТЬ ВНЕДРЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СФЕРЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ И БИЗНЕСЕ <i>Лейла АЛЛАХВЕРДИЕВА</i>	339
AZƏRBAYCANDA İCBARİ TİBBİ SİĞORTANIN TƏTBİQİ PROBLEMLƏRİ <i>Toğrul FEYZULLAYEV</i>	341
İQTİSADI ƏMƏKDAŞLIQ TƏŞKİLATI ÖLKƏLƏRİNİN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ <i>Cahid MƏMMƏDOV</i>	343
DEVELOPMENT OF NON-OIL SECTOR IN AZERBAIJAN ECONOMY <i>Gunay ALIYEVƏ</i>	345
YÜNGÜL SƏNAYE SEKTORUNUN BEYNƏLXALQ BAZARLARDA RƏQABƏT GÜCÜNÜN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ ÜSULLARI <i>Seyhun VƏLİYEV</i>	347

AZƏRBAYCANDA REGIONLARIN İQTİSADI İNKİŞAFININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ	
<i>Samir ŞAHBAZLI</i>	348
DAVAMLİ İNKİŞAFIN KONSEPTUAL ƏSASLARI	
<i>Məhəmməd XEYİRXƏBƏRLİ</i>	349
MOBBİNG UYGULAMALARI – AZERBAYCAN DEVLET İKTISAT ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ	
<i>Könül İSRAYİLOVA</i>	350
İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ GÖMRÜK XİDMƏTİNDƏN İSTİFADƏNİN TƏSİR MEXANİZMİ	
<i>ƏLİYEV Rəşad</i>	353
TRANSMİLLİ KORPORASİYALARIN İQTİSADİYYATDA YERİ	
<i>Şəfaqətdin PAŞAZADƏ</i>	355
CALCULATION OF INTERNATIONAL AIR CARGO RATES	
<i>Nurad AGHAYEV</i>	356
AZERBAYCAN'DA FISHER ETKİSİNİN GEÇERLİLİYİNİN ANALİZİ	
<i>İlahe ELİBEYLİ</i>	357
DÜNYADA UYGULANAN ÖRGÜTSEL BAĞLILIK STRATEJİLERİ ÖRNEKLERİ	
<i>Gülşən MEMMEDOVA</i>	359
DÖVLƏT XƏRCLƏRİNİN İQTİSADI ARTIMA TƏSİRİ: AZERBAYCAN NÜMUNƏSİ	
<i>Ülkər MƏHƏRRƏMOVA</i>	360
MƏCMU TƏKLİF YÖNÜMLÜ İQTİSADI ARTIM PROBLEMLƏRİ: ABŞ VƏ YAPONİYA İQTİSADİYYATLARININ MÜQAYİSƏSİ	
<i>Ülvin ÖMƏROV</i>	362
SAĞLIK TURİZMİ: AZERBAYCANDA SAĞLIK TURİZMİ ÖRNEKLERİ	
<i>Tovuz KƏRİMOVA</i>	364
BEYNƏLXALQ KEYFİYYƏT STANDARTLARININ AZERBAYCANDA YEYİNTİ SƏNAYESİ MƏHSULLARININ İXRACINA TƏSİRİ	
<i>Gülçöhrə İBRAHİMOVA</i>	367
AZERBAYCANIN TURİZM SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ REYTINGİNİN TƏHLİLİ	
<i>Arzu HƏSƏNLİ, Səidə SULTANLI</i>	368
TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİ ŞƏRQİ ANADOLU BÖLGƏSİNDƏ SƏNAYENİN İQTİSADI ARTIMA TƏSİRİNİN EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	
<i>Teymur ƏSGƏROV</i>	370
AZERBAYCAN RESPUBLİKASININ BEYNƏLXALQ MALİYYƏ QRUMLARI İLƏ ƏMƏKDAŞLIĞININ DİNAMİKASI	
<i>Rəşad MANAFOV</i>	371
AZERBAYCANDA URBANİZASİYANIN ENERJİ İSTEHLAKINA TƏSİRLƏRİ: EMPİRİK BİR ANALİZ	
<i>Ceyhun MİKAYİLOV, Rəsul RƏSULOY, Şəhriyar MUXTAROV</i>	374
MİLLİ HESABLAR SİSTEMİNİN 2008-Cİ İL VERSİYASI MAKROİQTİSADI TƏHLİL KONTEKSTİNDƏ	
<i>Gülüstan TAĞİZADƏ</i>	375
İSTEHLAK BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ KOORDİNASİYA PROBLEMLƏRİ	
<i>Günay MUSAYEVA</i>	376
ИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ	
<i>ГУСЕЙНОВА С.Н.</i>	378
СТАТИСТИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ В ИНДУСТРИИ ТУРИЗМА КАК ФАКТОР ВЛИЯНИЯ НА НАЦИОНАЛЬНУЮ ЭКОНОМИКУ	
<i>Нугяр АЛИЕВА, Сауда СУЛТАНЛЫ</i>	379
AZERBAYCAN BANK SİSTEMİNİN ÜMUMİ VƏZİYYƏTİNİN ANALİZİ	
<i>Elvin MƏMMƏDOV, Kamran SƏLİMLİ</i>	381
AZERBAYCANDA QEYRİ-NEFT SƏNAYESİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PRESPEKTİVLƏRİ	
<i>Mayis ƏZİZOV</i>	383

BAĞIMSIZ AZERBAIJAN CUMHURİYETİNİN GELİŞİMİNDE PETROL FAKTÖRÜ <i>Terane RÜSTEMOVA</i>	385
AZƏRBAYCANDA İNFORMASIYA MƏHSULLARININ TİCARƏTİ <i>Natəvan HƏSƏNOVA</i>	386
НЕАВИАЦИОННЫЙ ПРИБЫЛ АЭРОПОРТА И ПУТИ ЕГО ПОВЫШЕНИЯ <i>Эльмир ГУЛУ-ЗАДЕ</i>	388
NAXCIVAN İQTİSADİYYATININ ŞAXƏLİ İNKİŞAFINDA ULU ÖNDƏR – HEYDƏR ƏLİYEV DƏSTİ XƏTTİ <i>Murad SEVDİMALIYEV</i>	390
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADİ TƏŞKİLATLARLA ƏMƏKDAŞLIĞININ DİNAMİKASI <i>Elşən ZEYNALOV</i>	392
ALİ TƏHSİLİN İQTİSADİ SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ <i>Zeynəb QİYASOVA</i>	394
AZƏRBAYCANIN İQTİSADİ İNKİŞAFINDAKİ NEFT MÜQAVİLƏLƏRİ <i>Elvin QAFFARLI</i>	396
RENEWABLE ENERGY SOURCES IN THE ENERGY BALANCE OF AZERBAIJAN <i>Saida SULTANLI</i>	397
MAİYYƏ SEKTORUNDA ÖDƏMƏ SİSTEMLƏRİ VƏ XİDMƏTLƏRİ: AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ SİSTEMLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ <i>Camal MƏMMƏDOV</i>	399
AZƏRBAYCANDA MƏRKƏZİ BANKIN PUL SİYASƏTİNDƏ İSTİFADƏ ETDİYİ ALƏTLƏR <i>Nigar SƏLİMOVA</i>	400
AZƏRBAYCANIN BÜDCƏ DEFİSİTİ VƏ XARİCİ DÖVLƏT BORCU DİNAMİKASI <i>Xətai ALIYEV</i>	402
KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İSTEHSAL POTENSİALINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİ VƏ YÜKSƏLDİLMƏSİNİN KOMPLEKS TƏHLİLİ <i>Şalə QURBANOVA</i>	403
İNSAN İNKİŞAFI VƏ SOSIAL RİFAHA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR <i>Səbinə CUMAZADƏ</i>	404
AQRAR SEKTORUN İNKİŞAFINDA TƏDARÜK-TƏCHİZAT ZƏNCİRİ <i>Nicat NƏSİRLİ</i>	406
TOURISM IN AZERBAIJAN'S GDP AND STATISTICAL ANALYSIS <i>Konul NURİYEVA</i>	408
AZƏRBAYCANDA TURİZM SEKTORUNUN İNKİŞAFININ DİNAMİKASI <i>Seymur ABIŞOV</i>	409
TURİZM SEKTÖRÜNÜN EKONOMİDEKİ YERİ VE ÖNEMİ: BAKÜ ÖRNEĞİ <i>Fariz AHMADOV, Fatime SÜLEYMANOVA</i>	411
AZƏRBAYCAN MALİYYƏ SİSTEMİNDƏ KAPİTAL BAZARLARININ ROLU <i>Aybəniz HEYDƏROVA</i>	413
VERGİ GÜZƏŞTLƏRİNİN MÜƏSSİSƏNİN İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ <i>Nüsrət ALLAHYAROV</i>	414
İNTERNET MARKETİNQ VƏ İNTERNET BİZNES <i>Eldar MÜZƏFFƏROV</i>	415
QIDA İSRAFI VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ <i>Əqidə İSPARZADƏ</i>	417
MÜASİR DÖVRDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFINDAKİ ƏSAS PROBLEMLƏR <i>Gövhər AĞAZADƏ</i>	418
2. FINANCE AND ACCOUNTING	421
SOSIAL MÜDAFİƏ SİSTEMLƏRİNİN QARŞILAŞDIRMALI ANALİZİ <i>Vəfa MİRZƏZADƏ</i>	422

ULUSLARARASI SERMAYE BÜTÇELEMESİ KARARLARINA YÖNELİK UYGULAMA ÖRNEĞİ İNCELEMESİ	
<i>Zehra GARAYEVA</i>	423
BANKLARDA EHTİYATLARIN YARADILMASI	
<i>Azad BAĞIROV</i>	425
DÖVLƏT GƏLİRLƏRİNİN YİĞİM PROBLEMLƏRİ (AZƏRBAYCAN TİMSALINDA)	
<i>Cavid ZEYNALOV</i>	427
2015-ci İLDƏ EDİLƏN DEVALİVASİYALARIN SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİNDƏ	
<i>Tofiq İSMAYILOV</i>	428
MÜHASİB PEŞƏSİNDƏ EKTİKA	
<i>Elsevər İBADOV</i>	430
STRATEJİK MALİYET YÖNETİMİ VE GELENEKSEL YÖNETİM MUHASEBESİ	
<i>Turan ƏHMƏDOV</i>	432
MALİYYƏ AZADLIĞINA GEDƏN ƏSAS YOL : BÜDCƏ PLANLAŞDIRILMASI VƏ MALİYYƏ SAVADLILIĞI	
<i>ASLANOV Xəzər</i>	434
AZƏRBAYCANDA FEALİYET GÖSTERƏN BANKALARIN RİSK YÖNETİMİ İLKELƏRİNİN İNCELENMƏSİ	
<i>Şahmar ORUCOV</i>	436
AZƏRBAYCANDA HƏYATA KEÇİRİLƏN MƏQSƏDYÖNLÜ SOSIAL SİYASƏTİN ƏHALİNİN SOSIAL RİFAHININ YÜKSƏLDİLMƏSİNƏ TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	
<i>Hümbət HÜMBƏTOV</i>	438
3. INTERNATIONAL RELATIONS	441
HİDROTERRORİZM HİDROTƏHLÜKƏSİZLİYƏ TƏHDİD KİMİ	
<i>Bəhruzə NƏHMƏTOVA</i>	442
«BEYİN AXINI» PROSESİNİN AZƏRBAYCAN DİASPORUNUN FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ	
<i>Raisə CƏFƏROVA</i>	443
MÜNAQİŞƏLƏR VƏ MƏCBURİ MİQRASIYA	
<i>Aqil ƏHMƏDOV</i>	445
TOLERANTLIĞIN İNDONEZIYA MODELİ	
<i>Fidan Cəbrayıl qızı ƏLƏSGƏROVA</i>	447
AZƏRBAYCAN VƏ ERMƏNİSTANIN QÜVVƏLƏR NİSBƏTİNİN MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ	
<i>MƏCİDOV Elşən Nazim oğlu</i>	448
11 Sentyabr 2001-ci İldən Əvvəl ABŞ-in Yaxın Şərqdə Terrorla Mübarizəsi	
<i>ƏSGƏROVA Nigar Nizami qızı</i>	450
Çağdaş Demokrasiyə Partiyası İçində Demokrasi Sorunu və Aday Belirləmə Yöntəmləri	
<i>Aqil MƏMMƏDOV</i>	452
BİRİNCİ FƏLƏSTİN İNTİFADASI VƏ ONUN SİYASİ NƏTİCƏLƏRİ	
<i>Parviz RƏSULOVA</i>	453
MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ RUSIYA FEDERASIYASININ YAXIN ŞƏRQ SİYASƏTİNDƏ ŞİMALİ QAFQAZ QANUNUSUZ HƏRBİ QRUPLAŞMALAR AMİLİ	
<i>Bəyim Nadir qızı ABDULLA</i>	455
MULTIDISCIPLINARY BASIS OF RESEARCH OF CULTURAL HERITAGE OF GANJA AS MULTICULTURALISM SAMPLE	
<i>Elnur HASANOV</i>	457
POSTSOYUQ MÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ ŞƏRQİ AVROPADA TƏHLÜKƏSİZLİK TƏHDİDLƏRİ VƏ KONSEPSİYALARI	
<i>Zümrüd MƏLİKOVA</i>	458

DONALD TRUMP`S "IMMIGRATION OR REFUGEE BAN": WHAT ARE THE MAIN TARGETS? <i>Elmira HASANOVA</i>	460
XƏZƏR HÖVZƏSİNDƏ ENERJİ SİYASƏTİ VƏ GEOSİYASİ RƏQBƏT <i>RƏSULOVA Lalə Pərviz qızı</i>	461
QAFQAZ REGIONUNUN İKİ BÖYÜK ENERJİ GÜCÜ: AZƏRBAYCAN VƏ GÜRCÜSTAN ARASINDA BAĞLANMIŞ MÜQAVİLƏLƏRİN TARIXİ ƏHƏMIYYƏTİ <i>TƏHMƏZLİ Gülnar Yalçın qızı</i>	463
CONFLICT OF ABKHAZIA: HISTORICAL TRENDS AND DYNAMICS OF DEVELOPMENT <i>BAĞIROVA Aysel</i>	464
СОТРУДНИЧЕСТВО УКРАИНЫ С НАТО <i>РАГИМОВА Шахла Камилкызы</i>	465
HISTORY OF THE DEMOCRATIC STATEHOOD OF AZERBAIJAN IN THE BEGINNING OF THE XX CENTURY: AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC <i>Sevinj HUSEYNOVA</i>	467
NATO-NUN KOSOVOYA HƏRBİ MÜDAXİLƏSİ VƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQ <i>Lamiyə PƏNAHOVA</i>	468
BÖYÜK BRİTANİYANIN HİNDİSTANDA MÖVQEYİNİN ZƏİFLƏMƏSİ <i>SOLTANZADƏ Aygün</i>	470
AZƏRBAYCAN, AVROPA ÜÇÜN İDEAL İSLAMAFOBİYA VƏ ANTİSEMITİZMƏ QARŞI MÜBARİZƏ MODELİ <i>MUSAYEV Səid Akif oğlu</i>	472
ARMENIAN-TURKISH DIALOGUE <i>Maia MANCHKHASHVILI</i>	474
ƏRƏB BAHARININ NƏTİCƏLƏRİ <i>Sərvər RÜSTƏMOV Seyran oğlu</i>	475
CƏNUBİ QAFQAZ: İSRAİL XARİCİ SİYASƏTİNİN ƏSAS PRIORİTET İSTİQAMƏTİ KİMİ <i>Günay FEYZİYEVA Mobil qızı</i>	477
ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ КИТАЯ С ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИМИ СТРАНАМИ В НОВЕЙЩЕЙ ИСТОРИИ <i>БУНИЯТОВА Ельнора Ариф ызы</i>	479
HEYDAR ALIYEV AND AZERBAIJANISM <i>Sahibə MUSAYEVA</i>	482
AZƏRBAYCANIN AVROPANIN ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ ROLU <i>Günel İSMAYILZADƏ</i>	483
RUSIYANIN CƏNUBİ QAFQAZA YÖNƏLİK FƏRDI VƏ PRAQMATİK YANAŞMASININ FORMALAŞMASI <i>TAĞIYEV Ravid Zəki oğlu</i>	484
İSRAİL- AZƏRBAYCAN ƏLAQƏLƏRİ <i>AYDAN FUAD</i>	486
ULUSLARARASI İLİŞKİLER TEORİLERİNDE GÜVENLİK SORUNU: REALİZM ÖRNEĞİNDE <i>Ziyadhan HASANOV</i>	487
SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ GÜNÜMÜZ DEMOKRASİSİNDE ÖNEMİ <i>Tofiqə HÜSEYNOVA</i>	489
SOYUQ MÜHARİBƏDƏN SONRA BMT TŞ-DƏ İSLAHATLAR <i>Cəlal SƏFƏRLİ və İlqar MƏMMƏDOV</i>	490
RUS SU-24 DÖYÜŞ TƏYYARƏSİNİN VURULMASININ TÜRKİYƏ-RUSİYA MÜNASİBƏTLƏRİNƏ TƏSİRİ <i>OSMANOVA Səbinə</i>	492
ÇİNİN ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ MƏRKƏZİ ASIYA REGIONUN ROLU <i>YUNUSOVA Aynurə</i>	493

THE IMPACT OF MIGRATION STREAM FROM MIDDLE EAST ON THE INTEGRATION PROCESS OF EUROPEAN UNION <i>Laman MAMMADOVA</i>	496
4. PUBLIC ADMINISTRATION	499
TRACKING PUBLIC EXPENDITURE ON EDUCATION <i>Mehin JABRAYILOVA</i>	500
YERLİ ÖZÜNÜİDARƏTMƏ ORQANLARINDA KEYFİYYƏTİN KOMPLEKS İDARƏ OLUNMASI <i>Zülfıyyə SADIQOVA</i>	501
BƏLƏDİYYƏ İDARƏÇİLİYİNDƏ İNNOVATİV ÜSULLARLA MALİYYƏ ŞƏFFAFLIĞININ TƏMİN EDİLMƏSİ <i>CƏFƏRZADƏ Uğur</i>	503
DÖVLƏT QULLUĞU İDARƏTMƏ OBYEKTI KİMİ <i>MƏRDANLI Gülnar</i>	504
DÖVLƏT İDARƏTMƏSİNDƏ ŞƏFFAFLIĞIN ƏHƏMİYYƏTİ <i>Səidə MAHMUDOVA</i>	507
QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DÖVLƏT İDARƏTMƏSİ. ƏNƏNƏVİ DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNDƏN YENİ DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNƏ KEÇİD <i>Orxan NAĞIYEV</i>	508
ANALYSIS OF THE EU-AZERBAIJAN RELATIONS WITHIN THE FRAMEWORK OF EUROPEAN NEIGHBOURHOOD POLICY <i>Mehman AHMADOV</i>	510
ÇAR RUSİYASI DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA MÖVCUD YERLİ ÖZÜNÜİDARƏLƏR <i>BAYRAMOV Üzeyir</i>	512
AZƏRBAYCANDA SOSIAL RİFAHIN TƏMİNATI SİYASƏTİ <i>MUXTARLI Rahid</i>	513
İCTİMAİYYƏTLƏ ƏLAQƏLƏRİN TƏŞKİLİNDƏ SOSIAL MEDİANIN ROLU <i>Rövşən QURBANOV</i>	515
5. ADMINISTRATION	519
İŞÇİ ETİKASININ TƏŞKİLATA TƏSİRİNİN ARAŞDIRILMASI <i>Aynur XƏLƏFOVA</i>	520
İŞ HƏYATINDA PSİXOLOJİ MÜQAVİLƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ <i>Lamiyə QARAYEVA</i>	521
SCIENCE, TECHNOLOGY AND INNOVATION IN EDUCATION <i>Afər İBRAHİMOV, İlham ALIYEV</i>	523
FACTORS AFFECTING UNIVERSITY AND MAJOR CHOICE OF STUDENTS <i>Mehin JABRAYILOVA, Ulvi ASGAROV</i>	524
KÜLTÜR EKONOMİSİNİN DEĞERLENDİRİLMƏSİ <i>Gülnar MİRZAYEVA</i>	527
BANKA REKLAMLARININ MÜŞTƏRİ TERCİHLƏRİNƏ ETKİSİ: AZERBAIJAN ÖRNEĞİ <i>Xamo İSMAYİLOV</i>	529
IMPACT OF A BRAND ON CONSUMER DECISION MAKING PROCESS <i>Seymur M. GULIYEV</i>	531
UNDERSTANDING THE OPPORTUNITIES OF ADVENTURE TOURISM <i>Seymur M. GULIYEV, Konul M. NURIYEV</i>	533
LƏNKƏRAN İQTİSADİ RAYONUNDA TURİZMİN İNKİŞAFININ SOSIAL-İQTİSADİ PROBLEMLƏRİ <i>Rüfət MƏMMƏDOV</i>	534

ƏLİLLƏRİN MƏŞĞULLUĞUNUN TƏMİNİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏDƏKİ SOSIAL MÜƏSSSƏ ANLAYIŞI <i>Firudin SULTANOV, Ağamir ƏSGƏROV</i>	536
BEYNƏLXALQ BAZARLARA GİRİŞ STRATEGİYALARI <i>Tahirə SALAYEVA</i>	537
MÜƏSSSƏLƏRDƏ İCTİMAİYYƏTLƏ ƏLAQƏLƏR FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİNİN METODOLOGİYASI VƏ QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏR <i>Şövkət NAĞIYEVA</i>	539
TƏŞKİLATLARDA TÜKƏNMƏ, ONUN YARANMA SƏBƏBLƏRİ, NƏTİCƏLƏRİ VƏ ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI <i>Ruhi MUSTAFAZADƏ</i>	541
DÖVLƏT İDARƏETMƏSİNDƏ ŞƏFFAFLIĞIN ƏHƏMİYYƏTİ <i>Səidə MAHMUDOVA</i>	543
QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DÖVLƏT İDARƏETMƏSİ. ƏNƏNƏVİ DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNDƏN YENİ DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNƏ KEÇİD <i>Orxan NAĞIYEV</i>	544
İNFORMASIYA CƏMİYYƏTİ VƏ ONUN AZƏRBAYCANDA FORMALAŞMASI <i>İsa QASIMOV, Məhin CƏBRAYILOVA</i>	546
MÜƏSSSƏNİN İDARƏETMƏ EFFEKTİVLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ PROSES YANAŞMASININ ROLU <i>HACIYEV Cəsarət</i>	549
TOURISM IN AZERBAIJAN'S GDP AND STATISTICAL ANALYSIS <i>Konul M. NURIYEVA</i>	550
KİTABXANA MENECMENTİNİN ƏSAS FUNKSIYA VƏ VƏZİFƏLƏRİ <i>Nərminə ABDULLAYEVA</i>	552
AZƏRBAYCAN BİZNES MÜHİTİNİN MÜTƏRƏQQİ FORMALAŞMASINDA İNSAN RESURSLARININ ROLU <i>Aygün ABDULOVA</i>	554
MÜƏSSSƏ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ STRATEJİ İDARƏETMƏ ARASINDA ƏLAQƏ <i>Təyyar MUSTAFAYEV</i>	555
PAZARLAMA KARARLARININ ALINMASINDA PAZARLAMA ARAŞTIRMASI <i>Şahin EKBER</i>	557
BİLİŞSEL ÇELİŞKİ TEORİSİ VE PAZARLAMA <i>Metanet Memmedova</i>	561
WHAT ARE THE UNDERSTANDING AND REASON FOR CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY (CSR) <i>Seymur M. GULIYEV, PhD. C. Rashad AYYUBZADA</i>	563
WHAT ARE THE EFFECTS OF CONVENTIONAL INTEREST RATES IN FINANCIAL SYSTEM OF ISLAMIC STATES? ISLAMIC BANKING <i>Laman HASANZADA</i>	565
SECTION IV. PHILOLOGICAL SCIENCES	567
1. PHILOLOGY	569
AZƏRBAYCAN DİLİ	570
"KİTAB-I DEDE KORKUT" DESTANI VE DOĞU ANADOLU'NUN AĞRI, BİTLİS, VAN VE MUŞ AĞIZLARININ DİL ÖZELLİKLERİ VE FİİL YAPIM EKLERİ <i>Elvan CAFAROV</i>	570
KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNDƏ ƏDƏBİ DİLİN NORMALARININ POZULMASI <i>Ayşən AĞAYEVA</i>	571

ÜMUMMİLLİ LİDERİMİZ HEYDƏR ƏLİYEV - ƏBƏDİLİK SİMVOLU <i>Minayə MƏMMƏDOVA</i>	573
SƏMA CİSİMLƏRİNİN ADLARINI BİLDİRƏN SÖZLƏRİN MÖVQEYİ <i>Zemfira ABBASOVA</i>	575
FÜZULİ RAYONUNUN I KOMPONENTİ AŞAĞI, YUXARI, BİRİNCİ VƏ S. SÖZLƏRİ, II KOMPONENTİ ŞƏXS ADI VƏ MƏNSUBİYYƏT ŞƏKİLÇİLİ ANTROTOPONİMLƏRİ <i>Aynurə ƏLİYEVƏ</i>	577
ALMAN DİLİNDƏ TÜRKMƏNŞƏLİ SÖZLƏR <i>Elnarə ƏHMƏDOVA, Aygün HEYDƏROVA</i>	578
İLYAS ƏFƏNDİYEVİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ANTROPONİMLƏR <i>Elnarə ƏHMƏDOVA, Pəri HƏSƏNOVA</i>	580
SİNTAKTİK PARALELİZM. XİAZM <i>Elnarə ƏHMƏDOVA, Yeganə RƏHİMİZADƏ</i>	581
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ELLİPTİK FİQURLAR <i>Rəbiyə NAMAZOVA</i>	583
PUNKTUASIYADA İŞARƏLƏRİN QRAFİK PARALELLİYİ <i>Ayişə ƏZİMOVA</i>	584
ATALAR SÖZLƏRİNDƏ FRAZELOGİZMLƏR <i>Zümrüd MƏHƏRRƏMOVA</i>	585
YENİSEY ABİDƏLƏRİNDƏ QOHUMLUQ BİLDİRƏN SÖZLƏR VƏ ONLARIN MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNDƏ İZLƏRİ <i>Könül XƏLİLİZADƏ</i>	587
MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ NÖV KATEQORİYASININ ƏSAS SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Türkanə HƏSƏNOVA</i>	589
GÖYƏRCİK, QARALAR VƏ SARIYATAQ TOPONİMLƏRİNDƏ RƏNG SİMVOLİKASI <i>Elnarə ƏHMƏDOVA, Aytən İSMAYİLİZADƏ</i>	591
DƏRBƏND ƏRAZİSİNDƏKİ TÜRKMƏNŞƏLİ OYKONİMLƏR <i>Elnarə ƏHMƏDOVA, Murad BAXŞIYEV</i>	592
GƏMİQAYA-QOBUSTAN ƏLİFBASI MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİMİZİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ <i>Murad SEYİDOV</i>	594
İ.ŞİXLİNİN «DƏLİ KÜR» ROMANINDA GEYİMLƏ BAĞLI ETNOQRAFİZMLƏR <i>Səbinə VƏLİYEVƏ</i>	595
QƏRİB MEHDİNİN "ÖLMƏ" ESSESİNİN DİLİ <i>Günəl BAYRAMOVA</i>	597
HEYDƏR ƏLİYEV VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ <i>Gülnarə OCAQVERDİYEVƏ</i>	598
PROFESSOR BƏKİR ÇOBANZADƏ MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN DİLİ HAQQINDA <i>Pərvin EYVAZOV</i>	600
İMADƏDDİN NƏSİMİNİN DİVANINDA QRAMMATİK ARXAİZMLƏR (KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ) <i>İlkin ABBASOV</i>	601
NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SÖZLƏRİ <i>İlkin ABBASOV</i>	603
DİL NORMALARININ SABİTLƏŞDİRİLMƏSİ <i>Mətanət MAHMUDOVA</i>	606
ONOMASTİK FRAZELOGİZMLƏRİN ANTROPOSENTRİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Aysu MİRZƏYEVƏ</i>	607
ŞƏXS ADLARINA HƏSR OLUNMUŞ LÜĞƏTLƏR <i>Gülnarə ƏLİYEVƏ</i>	609

ANTROPONİMİKANIN ÜSLUBİ BAXIMDAN ÖYRƏNİLMƏSİ <i>Gülnarə ƏLİYEVƏ</i>	610
TƏHSİLDƏ İKT-DƏN İSTİFADƏ VƏ DÜNYAYA İNTEQRASIYA <i>Nizamlı SƏMİMİ</i>	612
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FONO –SEMANTİKA ANLAYIŞI (BƏZİ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏR) <i>Günəl PAŞAYEVƏ, Aytac HƏSƏNOVA</i>	613
ERMƏNİ DİLİNDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ ALINMA SÖZLƏR <i>Mahir CƏFƏROVA</i>	614
İKT SAHƏSİ İLƏ BAĞLI TERMİNOLOGİYA PROBLEMİ <i>Nərgiz FƏRRUXBƏYLİ</i>	616
AZƏRBAYCAN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİ VƏ SİYASİ NATİQLİYİN GÖRKƏMLİ SİMASI - HEYDƏR ƏLİYEV <i>Günəl PAŞAYEVƏ, Leyla MEHDİYEVƏ</i>	617
FRAZEOLÖJİ VAHİD ANLAYIŞI VƏ ONUN DİLDƏ İFADƏSİ <i>Nüşabə ADGÖZƏLZADƏ</i>	618
AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ MORFEM PROBLEMİ (1991-2016-cı illər) <i>Pərvin RƏHİMOV</i>	620
DÜNYA QORQUŞÜNASLIĞINDA “KİTABİ-DƏDƏ QORQUŞ” DASTANINA BAXIŞ <i>Dürdanə TARİVERDİYEVƏ</i>	622
SİNTAKSİSİN TƏDQIQ TARİXİNDƏN <i>İlahə NİYAZOVA</i>	623
CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN “DANABAŞ KƏNDİNİN ƏHVALATLARI” POVESTİNDƏ VULQARİZMLƏR <i>Türkan QURBANOVƏ</i>	625
“DƏLİ KÜR” ROMANINDA YAMSILAMALARIN MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Rəşidə QULİYEVƏ</i>	626
EYVAZ ƏLLƏZOĞLUNUN HEKAYƏLƏRİNDƏ SİNTAKTİK SİNQAQLAR <i>Gülgün MİRZƏYEVƏ</i>	628
AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL-QƏRB BÖLGƏSİ ŞİVƏLƏRİNDƏ DİGƏR TÜRK DİLLƏRİ İLƏ UYGUN GƏLƏN XÜSUSİYYƏTLƏR <i>Könül SADIQOVA</i>	629
“KOROĞLU” DASTANINDAKI FRAZEOLÖGİZMLƏRDƏ LEKSİK AKTUALLIQ <i>Gülərə ŞİRİNOVA</i>	631
“KİTABİ-DƏDƏ QORQUŞ” DASTANINDA ASSONANS VƏ ALLİTERASIYA <i>Dürdanə TARİVERDİYEVƏ</i>	633
NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ SAİTLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ <i>Nuray ƏLİYEVƏ</i>	635
DİLÇİLİYİMİZDƏ ETİMOLOGİYA VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ <i>Sərxan HACIYEV</i>	637
AZƏRBAYCAN DİLİNİN QAZAX ŞİVƏSİNİN TƏDQIQI <i>Sevinc QƏMBƏROVA</i>	638
SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRDƏ “CAPS” JANRI <i>Mükəfət ƏLİYEVƏ</i>	640
SARA OĞUZUN HEKAYƏLƏRİNDƏ LEKSİK DİALEKTİZMLƏR <i>İlhamə HƏSƏNOVA</i>	641
BƏKİR ÇOBANZADƏNİN “DİL HAQQINDA FİLOSOFLARIN FİKRİ” MƏQALƏSİNƏ BİR NƏZƏR <i>Mərziyə QASIMOVA</i>	643
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İNTENSİVLİYİN YARANMASINA XİDMƏTƏDƏN VASİTƏLƏR <i>Havva ƏHMƏDOVA</i>	644
MÖVLUD SÜLEYMANLININ ƏSƏRLƏRİNDƏ EKPRESSİVLİK VƏ EMOSIONALLIĞIN LEKSİK SƏVİYYƏDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ <i>Lətafət ƏLİYEVƏ</i>	645

VİDADİ BABANLININ BƏDİİ ƏSƏRLƏRİNDƏ MƏCAZLAR SİSTEMİ	
<i>Fidan BAXŞIYEVA</i>	647
TÜRK VƏ QAQAUZ DİLLƏRİNDƏ BİTKİ ADLARI	
<i>Zülfiyə AĞAYEVA</i>	649
MÜASİR DİLÇİLİK PROBLEMLƏRİ VƏ MANEƏLƏRİ	
<i>Gülənə QASIMOVA</i>	651
QANTƏMİRİN NƏSR DİLİNDƏ KOMİK MÜQAYİSƏLƏR	
<i>Mətanət AĞASIYEVA</i>	625
AKADEMİK TOFIQ HACIYEVİN ELMİ ARAŞDIRMALARINDA "MİLLİ ƏDƏBİ DİL" MÖVZUSU	
<i>Vüsalə AĞAYEVA</i>	653
HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MƏKTƏBLƏRDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏDRİSİ	
<i>Samirə QULIYEVA</i>	655
AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ SİNONİMLƏR	
<i>Nigar ƏLİYEVA</i>	657
NƏSİMİ DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR VƏ ƏRƏB, FARS MƏNŞƏLİ İZAFƏTLƏRİN SEMANTİK-ÜSLUBİ TƏHLİLİ	
<i>Türkan ƏSGƏROVA</i>	658
DİLİMİZDƏ İSTİFADƏ OLUNAN RUS SÖZLƏRİ	
<i>Aytən HACIYEVA</i>	660
BƏDİİ MƏTN LİNGVİSTİK ASPEKTDƏN	
<i>Aynurə QARAXANOVA</i>	661
TƏRCÜMƏ: TARİX VƏ MÜASİRLİK	
<i>Aynurə QARAXANOVA</i>	663
NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ QIPIÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN İZLƏRİ HAQQINDA	
<i>Rəşad ZÜLFÜQAROV</i>	664
YARDIMLI TOPONİMLƏRİNDƏ RƏNG SEMANTİKASI	
<i>Aynurə BAĞIROVA</i>	666
ORFOQRAFİK QAYDALARIN ORFOEPİK QAYDALARLA QARŞIQLI TƏDRİSİ	
<i>Nərgiz ZEYNALOVA</i>	667
TERMİNİ DİGƏR DİL VAHİDLƏRİNDƏN FƏRQLƏNDİRƏN XÜSUSİYYƏTLƏR	
<i>Əsmər AĞAYEVA</i>	669
MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖVLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİNDƏ BAĞLAYICILARIN ROLU	
<i>Kənan BƏŞİROV</i>	670
MƏTN KOMMUNİKASIYANIN OBYEKTİ KİMİ	
<i>Nüşabə Ramiz qızı İSGƏNDƏROVA</i>	673
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI	675
ALPER CANIGÜZÜN ROMANLARINDA MODERNİST DÜŞÜNCƏ İLƏ POSTMODERNİST STRUKTURUN SOSIAL FUNKSİYASI	
<i>Ülvi BABAYEV</i>	675
BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN KOMPOZİSİYASI ÜZƏRİNDƏ İŞ	
<i>YUSİFOVA Fidan</i>	676
AZƏRBAYCAN MƏKTƏBLƏRİNDƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİNİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ	
<i>YUSİFOVA Fidan</i>	678
ƏHMƏD CAVAD POEZİYASINDA VƏTƏN MƏHƏBBƏTİ VƏ TÜRKÇÜLÜK MOTİVLƏRİ	
<i>Türkan İSMAYILBƏYLİ</i>	680
HÜSEYN ABBASZADƏ BƏDİİ NƏSRİNİN MÖVZU DAİRƏSİ	
<i>Aygün HEYDƏROVA</i>	682
BƏHLUL BƏHCƏT VƏ AZƏRBAYCAN FOKLORU	
<i>Mələhət BABAYEVA</i>	684

ZAHİD XƏLİLİN YARADICILIĞI RUS ƏDƏBİ TƏNQİDİNDƏ <i>Ayatxan İSGƏNDƏROV</i>	686
MÜASİR AZƏRBAYCAN NƏSRİNİN TARİXİLİK PROBLEMİ ƏDƏBİ TƏNQİDDƏ <i>Təranə RƏHİMLİ</i>	687
HİDAYƏT YARADICILIĞININ XV ƏSR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA YERİ <i>Şəfa MURADOVA</i>	689
“SÖZÜN, SƏSİN POETİKASI” (ÇİNGİZ ƏLİOĞLUNUN YARADICILIĞI HAQQINDA) <i>Mətanət İBADOVA</i>	691
NİZAMİ GƏNCƏVİNİN «XOSROV VƏ ŞİRİN» ƏSƏRİNİN QAYNAQLARI <i>Xoşbəxt ƏLİYEVƏ</i>	693
MİR CƏLALIN “ZİRƏKLİK” HEKAYƏSİ <i>Aytən HÜSEYNOVA</i>	694
ÜÇ, YEDDİ, QIRX ƏDƏDLƏRİNİN SAKRAMENTALLİĞİ <i>Leyla ƏLƏSGƏROVA</i>	696
YARADICILIQ PROSESİNİN DÜŞÜNCƏDƏ TƏZAHÜRÜ <i>Rəziyyə HƏSƏNOVA</i>	697
MÜASİR NƏSRDƏ YENİ QƏHRƏMAN TİPİ <i>Arzu İMANQULİYEVƏ</i>	698
MİFOLOGİYADA ƏKİZLƏR MODELİNİN MAHİYYƏTİ VƏ FORMALARI <i>Günəl VƏKİLOVA</i>	700
1920-1930-CU İLLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA YARADICILIQ METODLARININ QARŞILIQLI TƏSİRİ VƏ ZƏNGİNLƏŞMƏSİ <i>Səbuhi QƏHRƏMANOV</i>	702
XAQANİ YARADICILIĞINDA ŞƏHƏRLƏRİN TƏRİFİ <i>Nərinə FAZİLOVA</i>	703
HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞI AKADEMİK İSA HƏBİBBƏYLİNİN ELMİ-NƏZƏRİ İRSİNDƏ <i>Könül MƏHƏRRƏMOVA, Natiq MÜRSƏLOV</i>	705
TÜRK XALQLARININ MƏRASİM FOLKLORUNDA GEYİMLƏR VƏ ONLARIN SİMVLİKASI <i>Gülnar AXUNDOVA</i>	707
“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DA İSLAMDAN ƏNVƏLKİ İNANC VƏ DİNİ ETİQADLARIN İZLƏRİ (“DİRSƏ XAN OĞLU BUĞAC XAN BOYU” ƏSASINDA) <i>Jalə RÜSTƏMOVA</i>	708
BƏDİİ DOKUMENTAL ƏDƏBİYYATIN ÜMUMİ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ <i>Könül ƏLİZADƏ</i>	710
M.F.AXUNDZADƏNİN “HEKAYƏTİ-XIRS QULDURBASAN” KOMEDİYASINDA DRAMATİK MOTİVLƏR <i>Günay İSMAYILOVA</i>	711
DANIŞAN ADLAR <i>Türkan ALLAHVERDİYEVƏ</i>	713
QƏDİM İNANCLARDA QURD OBRAZI <i>Sara ƏLİYEVƏ</i>	714
“MANAS” EPOSUNUN TÜRKİYƏDƏ TƏDQIQI TARİXİ <i>Jalə NAĞİYEVƏ</i>	716
ÜZEYİR HACİBƏYOVUN YARADICILIĞINDA “ƏSLİ VƏ KƏRƏM” VƏ “KOROĞLU” OPERASI <i>Gözəl MƏMMƏDLİ</i>	717
TOPONİMİK RƏVAYƏTLƏRİN STRUKTURU, İDEYA-MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR <i>Çinarə Tağiyevə</i>	719
MƏHƏBBƏT DASTANLARINDA XEYİRXAH QARI OBRAZININ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Günəl BƏŞİRLİ</i>	720
“DƏDƏ QORQUD KİTABI” NDA QARA RƏNGİN SEMANTİK SİMVLİKASI <i>Ayşən İBRAHİMİZADƏ</i>	722

ƏSKİ TÜRKLERDƏ YAS VƏ DƏFN MƏRASİMLƏRİ <i>Elfanə QƏNİYEVA</i>	723
ZAKİR SADATLININ "GÜNDOĞANDAN GÜNBATANA" ƏSƏRİNDƏ İRAQ MÖVZUSU <i>Aynurə PAŞAYEVA</i>	725
M.F.AXUNDAZƏNİN CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA DRAMATURGIYANIN TƏŞƏKKÜLÜNDƏ ROLU VƏ KOMEDİYALARINDA TƏNQİDİ GÜLÜŞÜN İCTİMAİ-ESTETİK MAHİYYƏTİ <i>Sevda KƏRİMOVA</i>	726
KLASSİK AZƏRBAYCAN HEKAYƏLƏRİNDƏ SATIRIK VƏ KOMİK SİMVOLLAR <i>Natiq NƏSİROV</i>	728
TÜRKOLOQ ALİMİN AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT MƏTBUATINA ƏN BÖYÜK TÖHVƏSİ <i>Ülvi MİKAYİLOV</i>	729
CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN ƏDƏBİ TƏRCÜMƏLƏRİ HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ <i>Aygün ORUCOVA</i>	730
HƏMİD ARZULUNUN "ƏLİNCƏ QALASI" DRAM ƏSƏRİ <i>Rəbiyə ƏLİYEVƏ</i>	732
XX YÜZİL AZƏRBAYCAN POEMASININ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Nərmin CAHANGİROVA</i>	733
MÜQAYİSƏLİ ƏDƏBİYYATIN BƏDİİ ƏSƏRLƏRƏ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ <i>Nərgiz İSMAYİLOVA</i>	734
"ELÇİN ƏFƏNDİYEVİN YARADICILIĞINDA "DIAQNOZ – D" ƏSƏRİNİN TUTDUĞU YER" <i>Aysel ƏLƏKBƏRZADƏ</i>	436
NƏCƏF BƏY VƏZİROVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ QADIN OBRAZLARI ("DALDAN ATILAN DAŞ TOPUĞA DƏYƏR", "SONRAKI PEŞMANÇILIQ FAYDA VERMƏZ", "ADI VAR, ÖZÜ YOX" DRAMLARI ƏSASINDA) <i>Günəl ƏHMƏDOVA</i>	738
SÜLEYMAN RÜSTƏMİN CƏNUB LİRİKASININ MÜASİRLİYİ <i>Aynur QULİYEVƏ</i>	739
CAHAN ŞAİRİ NƏSİMİNİN HƏYATINDA ZİDDİYYƏTLİ MƏQAMLAR <i>Nərgiz QARAYEVƏ</i>	740
TÜRK NAĞİLLARINDA ALMA MOTİVİ <i>Nərminə XANƏLİYEVƏ</i>	741
MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA HEKAYƏ JANRININ YERİ VƏ TƏDQIQI <i>Nizami HÜSEYNOV</i>	743
YENİ ƏDƏBİYYAT TARİXİNDƏ ƏDƏBİ PROSESİN İSTİQAMƏTLƏRİ <i>Afət RƏFİYEVƏ</i>	744
YAŞAR QARAYEV VƏ REALİZMİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ <i>Ərkinaz RƏSULZADƏ</i>	746
AZƏRBAYCAN NAĞİLLARINDA AT MOTİVİ <i>Elnur SOLTANOV</i>	747
ƏLİ ƏMİRLİNİN "ƏLİ VƏ NİNO" DRAMININ ƏSAS MOTİVLƏRİ <i>Lalə CƏFƏRLİ</i>	748
TÜRK EPOSLARINDA SU KULTU <i>Türkan MAHMUDOVA</i>	750
ƏDƏBİ TƏNQİDDƏ MƏSUD ƏLİOĞLU İMZASI <i>Nurlanə MƏMMƏDOVA</i>	751
"DƏDƏ QORQUD" DASTANLARININ NƏŞRİNDƏ POETİK FORMANIN İFADƏSİ <i>Aygül QURBANOVƏ</i>	753
SƏMƏD VURĞUNUN AYGÜN OBRAZININ TİMSALINDA QADIN PROBLEMİ <i>Elza MƏMMƏDOVA</i>	754
AZƏRBAYCAN HALK OYUN VE TEMAŞALARINDA SOSYAL YARDIMLAŞMA <i>Meleyke MEMMEDOVA</i>	756

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA FANAT MƏTNI - FAN-FICTION	
<i>QARAGÖZOVA Elnarə Elxan qızı</i>	759
KAFKANIN "ÇEVİRLMƏ" ƏSƏRİNİN İDEYA-MƏZMUNU	
<i>Elnarə TALİBOVA</i>	761
FOLKLORŞÜNASLIQDA KONTAMİNASİYA HADİSƏSİNƏ ÜMUMNƏZƏRİ BAXIŞ	
<i>Dürnisə SƏFƏROVA</i>	762
NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ AZƏRBAYCAN FOLKLORU ("İSKƏNDƏRNAMƏ"ƏSASINDA)	
<i>Fatimə NƏSİROVA</i>	764
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ƏCNƏBİ ARXETİPİ	
<i>Sədrəddin HÜSEYN</i>	765
İLYAS ƏFƏNDİYEVİN DRAM ƏSƏRLƏRİNDƏ QADIN OBRAZLARI	
<i>Rəhiməxanım MÜRƏTOVA</i>	767
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ ÖZBƏKİSTANDA TƏRCÜMƏSİ VƏ NƏŞRİ MƏSƏLƏLƏRİ	
<i>Sənubər SƏMƏDOVA</i>	768
ANARIN "YAŞAMAQ HAQQI" ƏSƏRİNDƏ TARİXİ YADDAŞ PROBLEMI	
<i>Nigar ASLANOVA</i>	771
HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞI BU GÜNÜN İŞİĞİNDƏ	
<i>Lalə ƏLƏKBƏROVA</i>	773
CAVID YARADICILIĞINDA MƏLƏK SURƏTİ	
<i>Zöhrə İMAMVERDİYEVA</i>	774
XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN LİRİKASINDA KLASSİK ƏNƏNƏLƏRİN TƏZAHÜR FORMALARI (MOLLA PƏNAH VAQIF LİRİKASI ƏSASINDA)	
<i>Şəfəq TAĞIYEVA</i>	776
KOMİK MƏZMUNUN İCTİMAİ - SOSIAL QAYNAQLARI	
<i>Aygün SƏTTAROVA</i>	778
İMADƏDDİN NƏSİMİ YARADICILIĞINDA TƏRBİYƏNİN PEDAQOJİ MAHİYYƏTİ VƏ ÜSULLARI	
<i>Əliqulu BƏDİRLİ</i>	779
TƏSƏVVÜFÜN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA YERİ	
<i>Sevda BABAYEVA</i>	781
"KİTABİ- DƏDƏ QORQUD" DASTANINDA OLAN MƏDHİYYƏ ELEMENTLƏRİ	
<i>Nərmin HACIYEVA</i>	783
YUSİF SƏMƏDOĞLUNUN "QƏTL GÜNÜ" ROMANINDA ŞƏRTİ-METAFORİK ÜSLUBUN İFADƏ İMKANLARI	
<i>Nigar MƏMMƏDLİ</i>	784
RAMİZ RÖVŞƏNİN POEZİYASINDA MÜASİRLİK PROBLEMI	
<i>Elşən CƏFƏROV</i>	786
SEYRAN SƏXAVƏTİN NƏSRİNDƏ BƏDİİ DİLİN İFADƏ İMKANLARI	
<i>Xayalə ƏFƏNDİYEVA</i>	788
ELÇİN HÜSEYNBƏYLİNİN "ŞAH ABBAS" TARİXİ ROMANI	
<i>Səidə ABBASOVA</i>	789
İNGİLİS DİLİ	
.....	793
ELMİ-TƏDQİQAT İŞLƏRİ VƏ ONLARIN YAZILMASINA DAİR	
<i>Şahin XƏLİLLİ</i>	793
İNGİLİS DİLİ ÜZRƏ BİLİK, BACARIQ VƏ VƏRDİŞ NƏ DEMƏKDİR?	
<i>Venera SÜLEYMANOVA, Nargilə MƏMMƏDOVA</i>	794
THE CONCEPT OF "BALA" (CHILD) IN THE LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD (BASED ON KARAKALPAK LANGUAGE MATERIALS)	
<i>Gulzira KDIRBAEVA KURBANBAEVNA</i>	797
"İF", "WHEN" VƏ "THAT" BAĞLAYICILARIN MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN STRUKTURUNDA FUNKSIONAL SEMANTİK TƏHLİLİ	
<i>Cəvahir FEYZULLAYEVA</i>	801

THE INTEGRATION OF MOVIES IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING PROCESS <i>Aydin ALIYEV, Milana SEYIDZADA</i>	803
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ YİYƏLİK HAL <i>Zəhra ƏHMƏDOVA</i>	804
CÜMLƏNİN AKTUAL ÜZVLƏNMƏSİNDƏ MƏNTİQİ VURĞU <i>Gülmar QASIMOVA</i>	806
ОСНОВНЫЕ КРИТЕРИИ КОММУНИКАТИВНОГО МЕТОДА ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ <i>Айттекин АББАСОВА</i>	808
SHAKESPEARE'S INFLUENCE ON THE RENAISSANCE PERIOD OF THE ENGLISH LANGUAGE <i>Gulnur GASIMOVA</i>	809
METAPHORIZATION IN ENGLISH <i>Sevda GULIYEVA</i>	810
İNGİLİS DİLŞÜNASLIĞINDA NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏSNİFATI <i>Gülmarə RÜSTAMLI</i>	812
İNGİLİS DİLİNDƏ QEYRİ-MÜƏYYƏN SAYLARIN BƏZİ İSMİ BİRLƏŞMƏRLƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Ramiqə ŞİRƏLİYEVƏ</i>	814
TEACHING LANGUAGES WITH TECHNOLOGY <i>Nigar MAMMADOVA</i>	815
THE IMPACTS OF EMPLOYMENT ON ACADEMIC PERFORMANCES OF UNDERGRADUATES' IN BAKU <i>Şafəq VALIYEVA</i>	816
THE SPELLING DIFFERENCES BETWEEN MODERN AND EARLY MODERN ENGLISH IN SHAKESPEARE'S TEXTS <i>Gulnur GASIMOVA</i>	818
THE DEPICTION OF STYLISTIC DEVICES IN "BEOWULF" <i>Nargila MAMMADOVA</i>	820
ANJELA KARTERİN "SEHRLİ OYUNCAQ MAĞAZASI" ƏSƏRİNDƏ MELANİE OBRAZI <i>Afaq EMİNLİ</i>	821
«ARQOSDAKI KANOPUS: ARXİVLƏR» TOPLUSUNDA İDENTİKLİK PROBLEMI <i>Səyyarə ƏLİYEVƏ</i>	823
BÖYÜK BRİTANIYA VƏ AZƏRBAYCAN POSTMODERNİST ROMANI KEÇMİŞ VƏ MÜASİRLİYİN DİALOQU MÜSTƏVİSİNDƏ <i>Yeganə ABDULLAYEVƏ</i>	824
"DA VİNÇİ ŞİFRƏSİ" ROMANINDA ALTERNATİV TARİX VƏ SİMVOLİZM <i>Yeqzar CƏFƏRLİ</i>	825
DÜNYA ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA FÖVQƏLİNSAN QAYNAQLARI <i>Günel ƏLƏSGƏROVA</i>	827
ELİS MANRONUN HEKAYƏLƏRİNDƏ PSIXOLOGİZMLƏR (ÜSLUBİ PRİYOMLARIN İŞLƏNMƏ KONTEKSTİNDƏ) <i>İlahə TAĞIZADƏ</i>	828
F. KAFKA ƏSƏRLƏRİNDƏ "ÖZGƏLƏŞMƏ" KONSEPSİYASI <i>Günel ƏLİYEVƏ</i>	830
FANTASY ELEMENTS IN LEWIS CARROLL'S "ALICE IN WONDERLAND" <i>Sevda GAFAROVA</i>	831
FEMINIST APPROACH TO LITERATURE <i>Turkan MAHAMMADI</i>	832
"GERONTİON" ŞEİRİNDƏ QƏHRƏMANIN ÖZGƏLƏŞMƏ PROBLEMI <i>Nurlana AXUNDOVA</i>	833
HENRİK İBSENİN "KUKLALAR EVİ" ƏSƏRİNDƏ QADIN PROBLEMI <i>Nigar DURSUNOVA</i>	835

İKİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ ARASINDAKI ABŞ ƏDƏBİYYATI VƏ GƏNCLİK <i>Gülçin NƏBİYEVA</i>	836
İNGİLİS ƏDƏBİ TƏNQİDİ FİKRİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR <i>Səadət ABDURƏHMANOVA</i>	838
MAIN MODERNIST FEATURES IN AMERICAN LITERATURE <i>Aysel MAMEDOVA</i>	840
MODERN AMERICAN PROSE AND POETRY <i>Laman MAMMADOVA</i>	841
MÜHARİBƏ VƏ İTİRİLMİŞ NƏSİL <i>Suğra QAFAROVA</i>	842
“NOVELLADA UYĞUNSUZ UYĞUNLUQ” (O.HENRİ YARADICILIĞI ƏSASINDA) <i>Aytən MUSAYEVA</i>	843
POSTMODERNISM AS A MAIN MOVEMENT OF THE 20th CENTURY <i>Konul HASANOVA</i>	845
REALISTIC APPROACHES TO THE SOCIAL CLASS IN “MARTIN EDEN” <i>Simuzar SHIRINOVA</i>	846
ROBERTSON DEVİSİN “BEŞİNCİ PERSONAJ” ƏSƏRİNDƏ ÖZÜNÜDƏRK MÖVZUSU <i>Türkan ƏLİYEVA</i>	847
ROBERT HAYNLAYNIN YARADICILIĞINA QUŞBAXIŞI <i>Günəl ƏLƏSGƏROVA</i>	849
SYMBOLISM IN DAN BROWN’S LOST SYMBOL <i>Ofelya ALAKBAROVA</i>	850
THE PROMINENT AMERICAN WRITERS OF THE XX CENTURY AND THEIR GREAT IMPACTS ON THE US LITERATURE <i>Narmin ALIYEVA</i>	852
THE THEME OF WAR IN BRITISH LITERATURE (BASED ON THOMAS HARDY AND WILFRED OWEN’S CREATIVE ACTIVITY) <i>Nigar MAMMADOVA</i>	853
UMBERTO EKONUN “QIZILGÜLÜN ADI” ROMANI POSTMODERNİZMİN BİR NÜMUNƏSİ KİMİ <i>Sayatxanım VERDİYEVA</i>	854
WOMAN’S DECISION IN “EVELINE” <i>Shahnaz ALIYEVA</i>	856
MAJOR ROLE OF FANTASY IN BRITISH CHILDREN’S LITERATURE <i>Shahane MUSAYEVA</i>	857
QƏZƏLİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ DÜNYƏVİLİK STATUSU <i>Ziyafət HÜSEYNOVA</i>	858
TÜRK DİLİ	861
TÜRK DİLİ VƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN HİND CƏMİYYƏTİNDƏ ROLU <i>Eldost İldırım oğlu İBRAHİMOV</i>	861
РУДИМЕНТЫ МАГИИ ВОЛОСА В УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ ЗАГАДКАХ <i>Мунис ЖУРАЕВА</i>	862
HÂCE MUHAMMED LUTFİ ŞİİLERİNDE HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN <i>Lale BEDİROVA</i>	864
TÜRKÇE VE JAPONCA ARASINDAKI BENZERLİKLERE DAİR <i>Tural ABDULLAYEV ve Ömər SƏFƏROV</i>	865
MODERNİST VƏ POSTMODERNİST TÜRK NƏSRİNDƏ ELİTARLIQ VƏ KÜTLƏVİLİK <i>Ülvi BABAYEV</i>	866
СТИЛИСТИКА УЗБЕКСКОЙ СПОРТИВНОЙ ПЕРИОДИКИ <i>МУСАЕВА Феруза</i>	868

TANIN GAZETESİ VE CENAP ŞAHABETTİN'İN TABİAT KONULU YAZILARI <i>Seriyye GÜNDÖĞDU, Ahmet SÖNMEZ</i>	870
FATMA ALİYƏ TOPUZ VƏ ONUN "MUHADARAT" ƏSƏRİ <i>Humay MƏMMƏDOVA</i>	871
MEHMET AKİF ERSOY İSTİQLAL ŞAİRİ KİMİ <i>Leyla KƏRİMOVA</i>	843
ЭПИТЕТ В УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ УЛАНАХ <i>Шаходатбону ИМОМHAЗAPOBА</i>	874
2. PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY	877
PEDAQOQİKA	878
ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ DİQQƏT VƏ QAYĞISI <i>Könül MOLLAYEVA</i>	878
NƏSİRƏDDİN TUSİNİN "ƏXLAQİ-NASİRİ" VƏ "ADABÜL-MÜTƏLLİM" ƏSƏRLƏRİNDƏ TƏLƏBƏ MƏDƏNİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ <i>Səbinə HACIZADƏ</i>	879
TƏHSİLİN İDARƏEDİLMƏSİNDƏ BÜDCƏ VƏ PLANLAŞDIRMA FƏALİYYƏTİ <i>GÜLVERDİZADƏ İbrahim Əlikram oğlu</i>	881
ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞINDA AİLƏ TƏRBİYESİ MƏSƏLƏLƏRİNİN "KITABI –DƏDƏ QORQUD" DASTANINDA ƏKSİ <i>Tərlan ƏSGƏROVA</i>	883
VARİSLİYİN NƏZƏRİ-METODİK ƏSASLARI <i>Maya QASIMOVA</i>	884
ALİ MƏKTƏB TƏLƏBƏLƏRİNİN ŞAĞİRDƏLƏRDƏ MİLLİ- MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİNİN FORMALAŞMASI HAZIRLIĞINA DAİR <i>ABDULLAYEVA Günel</i>	885
PEDAQOJİ TƏCRÜBƏNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ PRİNSİPLƏRİ <i>Zərifə Həmidin qızı MUSAYEVA</i>	887
AZƏRBAYCANDA KİTABXANAÇI KADRLARIN HAZIRLANMASI <i>Validə HƏSƏNOVA</i>	888
РОЛЬ ПЕРЦЕПТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧИТЕЛЕЙ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ОБУЧЕНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ <i>Асуя ИБРАГИМОВА</i>	890
KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM FƏALLIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ ŞAĞİRD-ŞAĞİRD MÜNƏSİBƏTLƏRİNİN İMKANLARI <i>ƏLİYEVA Vüsalə Sərdar qızı</i>	892
MÜASİR MƏŞĞƏLƏLƏRDƏ FƏAL TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ <i>Yeganə Xanoğlu qızı MƏMMƏDOVA</i>	894
RİYAZİYYATDA HESAB MƏSƏLƏLƏRİNİN HƏLLİ YOLLARI HAQQINDA <i>Xalidə HƏSƏNOVA, Günay QASIMOVA, Könül ƏLİYEVA, Növrəstə ABDULLAYEVA</i>	895
YENİ PEDAQOJİ TEXNLOGİYALARIN TƏLİM-TƏRBİYƏ PROSESİNİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ <i>CƏBRAYİLOVA Rəvanə Faiq qızı</i>	897
XARİCİ TƏCRÜBƏDƏ ESTETİK TƏRBİYƏ <i>Günel ŞƏMİLZADƏ</i>	898
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ASUDƏ VAXTDAN İSTİFADƏNİN BAŞLICA PRİNSİP VƏ İSTİQAMƏTLƏRİ <i>Arzu SƏLİMOVA</i>	900
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ RİYAZİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ İNTERAKTİV METODLARDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİ <i>Leyla PİRMƏMMƏDOVA</i>	902

UŞAQ QURAŞDIRMALARININ MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN IDRAKI İNKİŞAFINDAKI ROLU <i>PAŞAYEVA İlahə Niftulla qızı</i>	903
TƏDRİS MATERIALINDA BAŞLICALARIN AYRILMASININ TƏLİMİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN ƏQLİ FƏALİYYƏTİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ VASİTƏSİ KİMİ <i>MURADOV Cavid Vidadi oğlu</i>	905
MÜASİR DÖVRDƏ YENİ PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ ZƏRURƏTİ <i>Aidə Nazim qızı ƏLƏKBƏROVA</i>	906
TƏHSİL MENECERLƏRİNİN HAZIRLIĞINDA XİDMƏTİ (IN-SERVICE) PROQRAMLARIN ROLU <i>Leman HARUNOVA</i>	908
ŞƏRQİ ASIYA ÖLKƏLƏRİNİN TƏHSİL SİSTEMLƏRİNİN BEYNƏLXALQ ARENADA UĞUR QAZANMASININ SİRLƏRİ (ÇİN VƏ SİNQAPUR NÜMUNƏSİ) <i>Fərzanə Səmədzadə</i>	910
«ГОРЬКИМ СМЕХОМ МОИМ ПОСМЕЮСЯ...» (КОМИЧЕСКОЕ И ТРАГИЧЕСКОЕ В СОСТАВЕ ГОГОЛЕВСКОГО ОБРАЗА МИРА В ПОЭМЕ «МЕРТВЫЕ ДУШИ») <i>Г.И.АБДУЛЛАЕВА</i>	912
MÜASİR DÖVRDƏ KİTABXANAÇILIQ TƏHSİLİNİN YENİDƏN TƏŞKİLİ <i>HÜSEYNOVA Nübar Zabir</i>	914
OXU MƏTNLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ PEDAQOJİ TEXNOLOGİYANIN ROLU <i>Gülşən MEHDİZADƏ</i>	915
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ MÜXTƏLİF QIYMƏTLƏNLƏNDİRMƏ ÜSULLARINDAN İSTİFADƏ <i>Könül Etibar qızı MƏMMƏDOVA</i>	917
İNNOVASIYALARIN TƏTBİQİ PEDAQOJİ PROSESİN AYRILMAZ BİR HİSSƏSİ KİMİ <i>ABDULLAYEVA Dilşad</i>	918
HEYDƏR ƏLİYEVİN İRSİNDƏ DİNİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN YERİ <i>SƏRDAROVA Mehriban Nağı qızı</i>	920
İNSANIN MƏNƏVİ SİMƏSİ-TƏHSİL <i>Arzu Nəsirli</i>	922
KADR HAZIRLIĞINDA PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ DÖVRÜN TƏLƏBİDİR <i>NƏSİBOVA Könül Elxan qızı</i>	923
XÜSUSİ QAYĞIYA EHTİYACI OLAN UŞAQLARIN TƏLİM-TƏRBİYƏSİ <i>HƏSƏNOVA Zəhra Rəşid qızı</i>	925
FİZİKİ TƏRBİYƏ QƏDİM VƏ ORTA ƏSR MÜTƏFƏKKİRLƏRİNİN DƏYƏRLƏNDİRMƏSİNDƏ <i>ƏHMƏDOVA Aytac</i>	926
MƏKTƏBİN İDARƏ OLUNMASINDA DİREKTORUN ROLU <i>Çınarə KƏRƏMZADƏ, Aygül ƏBİLOVA</i>	928
MÜƏLLİMLİK PEŞƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ İNNOVATİV PEDAQOJİ ASPEKTDƏ <i>ABDULLAYEVA Dilşad</i>	929
MULTİKULTURALİZM VƏ İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN AŞILANMASI <i>Mehriban MƏCİDOVA</i>	931
MƏKTƏBƏQƏDƏR UŞAQLARIN BAĞÇADAN MƏKTƏBƏ KEÇİD MƏRHƏLƏSİNİN DÜZGÜN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ <i>Leyla MAHMUDOVA</i>	933
AİLƏ-NİKAH MÜNƏSİBƏTLƏRİNDƏ MƏHƏBBƏT HİSSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ <i>TƏHMƏZOVA Afaq</i>	935
NƏRİMAN NƏRİMANOVUN MÜƏLLİMLİK FƏALİYYƏTİ <i>ATABƏYLİ Nəzrin</i>	936
TƏHSİLDƏ KEYFİYYƏT ANLAYIŞI <i>RZAYEVA Günay</i>	938
UŞAQ ƏDƏBİYYATININ PEDAQOJİ MAHİYYƏTİ <i>Cəmil MƏMMƏDOV</i>	940

UŞAQ BAĞÇASINDA NITQ INKIŞAFI ÜÇÜN MÜHİTİN TƏŞKİLİ <i>MƏCİDLİ Nərgiz Mikayıl qızı</i>	941
EKSKURSIYALAR ZAMANI FƏAL TƏLİMİN TƏŞKİLİ <i>HƏSƏNZADƏ Gülnar Fuad qızı</i>	943
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ƏSAS NITQ HİSSƏLƏRİNİN İNTERAKTİV METODLARLA TƏDRİSİNİN TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ <i>Aliyə HACIYEVƏ</i>	945
MARİYA MONTESSORİ VƏ ONUN AZAD TƏRBİYƏ NƏZƏRİYYƏSİ <i>HƏSƏNOVA Günel</i>	947
XIX-XX ƏSR AZƏRBAYCAN PEDAQOJİ FİKRİNDƏ İNKİŞAF İZLƏRİ <i>Arzu NƏSİRLİ</i>	949
ÖZƏL ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN MALİYƏLƏŞMƏSİ <i>Naim QULİYEV</i>	950
MÜASİR DÖVÜRDƏ UNIVERSİTETLƏRDƏN TƏLƏB OLUNAN XÜSUSİYYƏTLƏR <i>Səbinə ƏZİZZADƏ Seyran qızı</i>	952
TƏTBİQİ TƏDQIQAT <i>Nərmin ELYASOVA</i>	953
MÜASİR TƏLİMÇİDƏ AXTARILAN ƏSAS BEŞ ÖZƏLLİK <i>Aytac TAHİROVA</i>	955
ŞAĞIRDLƏRİN NITQ VƏ TƏFƏKKÜRÜNÜN QARŞILIQLI ƏLAQƏDƏ FORMALAŞDIRILMASININ PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ ƏSASLARINA DAİR <i>Aynur QAFARLI</i>	957
Ə. AĞAOĞLUNUN "ÖLMƏYƏ YATMAQ" ROMANINDA TƏHSİL PROBLEMİ <i>İsmayılova Lalə</i>	958
FİZİKA TƏDRİSİNDƏ KEYS METODU <i>QULUZADƏ Aytəkin</i>	960
"KİTABİ-DƏDƏ QORQUD" DASTANINDA ASSONANS VƏ ALLİTERASİYA <i>TARİVERDİYEVA Dürdanə</i>	961
PSIXOLOGİYA	965
UŞAQLARIN ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR <i>Aygül Məzahir qızı MEHMANOVA</i>	965
İSTEDADLI UŞAQLARIN TƏLİMİ İLƏ BAĞLI MÜƏLLİM FƏALİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ <i>Zəkiyyə Namiq qızı Hüseynova</i>	966
AİLƏDAXİLİ KONFLİKTƏRİN UŞAQ PSIXİKASINA TƏSİRİ <i>Mənsurə NOVRUZOVA</i>	968
MENECMENTDƏ MOTİVASİYA PROBLEMİ <i>Ləman BABAYEVA</i>	969
QABİLİYYƏT İNSANIN HƏR HANSI BİR FƏALİYYƏT SAHƏSİ ÜÇÜN DAHA ÇOX YARARLI OLDUĞUNU GÖSTƏRƏN FƏRDİ-PSIXİ XASSƏDİR <i>Elnur ƏSGƏRLİ</i>	971
NİTQİN BƏRPASINA YÖNƏLMİŞ KORREKSİON İŞİN ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ <i>ATAKİŞİLİ Günay Teymur qızı</i>	972
CƏMİYYƏTİN FİZİKİ MƏHDUDİYYƏTLİ ŞƏXSLƏRƏ İNTEQRASİYASI <i>Sitarə HÜMMƏTOVA</i>	974
EYNİ BİZİM KİMİ, 1+ ÖNDƏ <i>Aytəkin VƏLİYEVƏ</i>	976
PARADOKSAL FƏRQLİLİK <i>Nərmin İSMAYILOVA</i>	977
DEVİANT DAVRANIŞ ANLAYIŞI VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Nuranə HÜSEYNLİ</i>	978

AİLƏ DAXİLİ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ KOQNİTİF TERAPİYANIN ROLU <i>Təranə ABDULLAYEVA</i>	980
AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ YAŞLI NƏSİL ARASINDA NƏNƏ TİPLƏRİ <i>Hüseyn XƏLİLOV</i>	981
3. TRANSLATION	983
MƏTNİ YADLAŞDIRMALI YA DOĞMALAŞDIRMALI? <i>Xanım FƏTULLAYEVA</i>	984
“THE PROBLEMS OF TRANSLATION OF ENGLISH PHRASEOLOGY” <i>Leyla İSMAYİLOVA</i>	985
THE WAYS OF TRANSLATING PHRASEOLOGICAL UNITS, IDIOMS AND PROVERBS <i>Leyla İSMAYİLOVA</i>	987
İBRİ VƏ ƏRƏB DİLİNDƏ EYNİSƏSLİ VƏ EYNİMƏNALI SÖZLƏR, ONLARIN DİLİMİZDƏ İŞLƏNMƏSİ <i>Günay SƏFƏROVA</i>	988
İBRİ DİLİNDƏ SƏBƏB VƏ NƏTİCƏ BİLDİRƏN BAĞLAYICILARIN DÜZGÜN İŞLƏNMƏSİ <i>Emiliya XUDİYEVA</i>	990
SADİQ HİDAYƏTİN YARADICILIĞI BARƏDƏ MÜLAHİZƏLƏR <i>Şahin YUSİFLİ</i>	992
“HİKMƏT” KƏLMƏSİNİN İSTİLAHI VƏ LÜĞƏVİ MƏNALARI <i>Zibeydə AĞAYEVA</i>	993
XARICI DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ELEKTRON TƏRCÜMƏ LÜĞƏTLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ <i>Jalə MƏMMƏDOVA</i>	995
FRAZEOLJİ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ONLARIN ŞEİR MƏTNİNDƏ ROLU <i>Rüfət HƏŞİMOV</i>	997
DAXİLİ MONOLOQLARIN TƏRCÜMƏDƏ QORUNUB SAXLANILMASI MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR <i>Möhsüm MÖHSÜMZADƏ</i>	998
TƏRCÜMƏDƏ İXTİSAR <i>İlahə ABDULLAYEVA</i>	1000
INTERLINGUAL TRANSLATION AS THE MAIN TYPE OF TRANSLATION <i>Almaz MIRZAYEVA</i>	1001
KOQNİTİV DİLÇİLİKDƏ ANTİBİHEVİORİSTİK PRİNSİPLƏRİ VƏ MENTAL “YÖNLƏNDİRMƏ” HAQQINDA (İSPAN DİLİNDƏKİ DİNİ MƏZMUNLU FRAZEOLJİ VAHİDLƏRİN TƏHLİLİ NÜMUNƏSİNDƏ) <i>Rəna ƏLİYEVA</i>	1003
İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİNİ VƏ MƏSƏLLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ YOLLARI <i>Bətul CƏBİYEVA</i>	1004
WHAT IS DISCOURSE <i>Aysel SOLTANOVA</i>	1006
İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN “KICK THE BUCKET” İDİOMUNUN ETİMOLOJİ ƏSASI <i>İlyas MƏMMƏDOV</i>	1006
FRAZEOLJİ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ MƏKANLARI <i>Rüfət HƏŞİMOV</i>	1008
FİTONİMLİ FRAZEOLJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏSNİFATI MƏSƏLƏLƏRİ (FRANSIZ DİLİ MATERİALLARI ƏSASINDA) <i>Aynur ŞƏFİYEVA</i>	1009
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İNKARLIQ ANLAYIŞININ MORFOLOJİ YOLLA İFADƏSİ <i>Aytac MUSAYEVA</i>	1011
THE ROLE OF MODERN TECHNOLOGY IN TRANSLATION <i>Ülkər ƏHMƏDZADƏ</i>	1012

THE PROBLEM OF POLYSEMY IN TRANSLATION <i>Aytac HƏSƏNOVA</i>	1014
CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN ƏSƏRLƏRİ HƏMİDƏ CAVANŞİRİN TƏRCÜMƏLƏRİNDƏ <i>Ülvyyə HÜSEYNOVA</i>	1015
ОСОБЕННОСТИ КЛАССИФИКАЦИИ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ СТИЛЕЙ В ИРАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ <i>Дилфуза АХМЕДОВА</i>	1016
TAVROMAKIYADA (ÖKÜZ DÖYÜŞÜ) İSTİFADƏ OLUNAN KULTURAL TERMİNLƏR VƏ ONLARIN TƏRCÜMƏ YOLLARI <i>Aytən ƏLİYEVƏ</i>	1017
FRANSIZ DİLİNİN FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİNDƏ QADIN KONSEPTİ VƏ HƏMİN BİRLƏŞMƏLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ EKVIVALENTLƏRİ <i>Lalə MƏLİKOVƏ</i>	1019
ПЕРЕВОДЧЕСКИЕ КОМПЕТЕНЦИИ НЕОБХОДИМЫЕ ДЛЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ПЕРЕВОДА <i>Иманова Эльвира МАГОМЕДОВНА</i>	1020
"BABURNAME" BY Z.M.BABUR IS IN ENGLISH ORIENTALISTS' STUDYING <i>Dildora KHOSHIMOVA</i>	1022
AZERBAIJANI TRANSLATORS WHO TRANSLATED FROM BRITISH LITERATURE INTO THE AZERBAIJANI LANGUAGE (1991-2016) <i>Sevda HUSEYNOVA</i>	1024
UZBEK TRANSLATION OF PREMCHAND'S "VARDAN" PROBLEMS AND ISSUES <i>Nilufar KHODJAEVA</i>	1025
MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ FİTONİMLİ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏSNİFATINA DAİR <i>Aynur ŞƏFİYEVƏ</i>	1026
TRANSLATION AS A PROCESS OF COMMUNICATION <i>Shabnam MAMMADOVA</i>	1028

SECTION V. HISTORY AND LAW **1031**

1. HISTORY **1033**

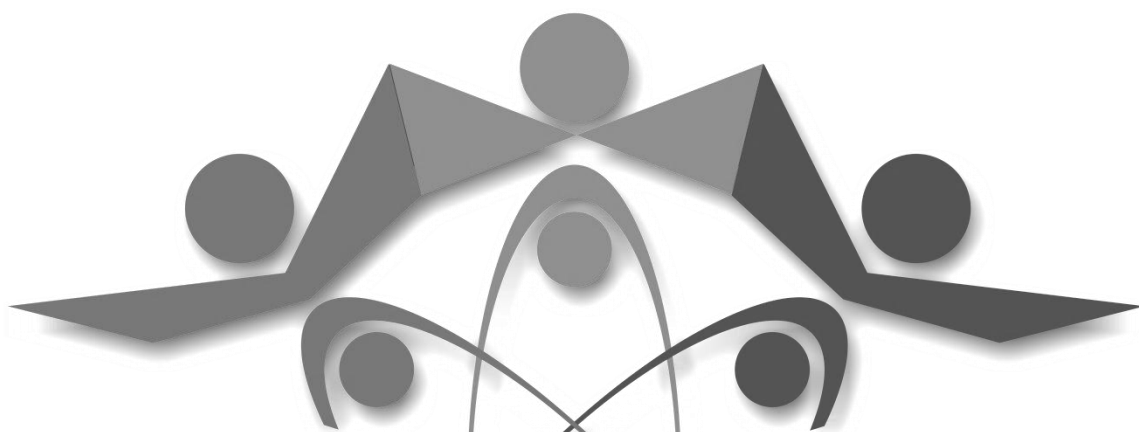
11 Sentyabr 2001-ci İldən Əvvəl ABŞ-in yaxın Şərqdə Terrorla Mübarizəsi <i>ƏSGƏROVA Nigar Nizami qızı</i>	1034
СВЕДЕНИЯ АЛ-ДЖУРХУМИ КАК ДОКАЗАТЕЛЬСТВО НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТИ КОНЦЕПЦИИ НАЧАЛА ТЮРКИЗАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В XI В. (ПО МАТЕРИАЛАМ АНГЛЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ) <i>Ламия КАФАР-ЗАДЕ</i>	1035
УКРАИНСКИЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ КАЛМЫКОВ <i>Ярослав ПИЛИПЧУК</i>	1037
TÜRKİYƏNİN ORTA ŞƏRQ SİYASƏTİ <i>AŞUROVA Günay Rauf qızı</i>	1038
AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ UKRAYNA İLƏ AZƏRBAYCAN ARASINDA DİPLOMATİK ƏLAQƏLƏRİN TARİXİ <i>Xatirə QƏHRƏMANOVA</i>	1040
AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN TƏRƏNNÜMÜ <i>Bahar QASIMLI</i>	1042
AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ KÜPLƏRDƏ DƏFN ADƏTİ HAQQINDA <i>İlahə NƏHMƏTOVA</i>	1043
«BEYİN AXINI» PROSESİNİN AZƏRBAYCAN DİASPORUNUN FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ <i>Raisə CƏFƏROVA</i>	1045

TAOİZM DİNİNİ QƏBUL ETMİŞ ORTA ASİYADAKI PROTOTÜRK TAYFALARI <i>BABAYEV Elvin Əliyər oğlu</i>	1047
AZƏRBAYCANIN İLK ORTA ƏSR ŞƏHƏRLƏRİNDƏ ŞÜŞƏ SƏNƏTKARLIĞI <i>ƏSƏDOVA Aytən Vaqif qızı</i>	1048
GƏNCLƏRƏ HƏRBİ-VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİNİN AŞILANMASI <i>HƏSƏNOVA Günay Həsən qızı</i>	1050
HEYDƏR ƏLİYEV VƏ GƏNCLƏR SİYASƏTİ <i>Mayıl ALICANOV</i>	1051
BİRİNCİ FƏLƏSTİN İNTİFADASI VƏ ONUN SİYASİ NƏTİCƏLƏRİ <i>Parviz RƏSULOVA</i>	1052
ÜMUMMİLLİ LİDERİMİZ HEYDƏR ƏLİYEV - ƏBƏDİLİK SİMVOLU <i>MƏMMƏDOVA Minayə Əflatun qızı</i>	1054
MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ RUSİYA FEDERASIYASININ YAXIN ŞƏRQ SİYASƏTİNDƏ ŞİMALİ QAFQAZ QANUNUSUZ HƏRBİ QRUPLAŞMALAR AMİLİ <i>Bəyim Nadir qızı ABDULLA</i>	1056
MULTIDISCIPLINARY BASIS OF RESEARCH OF CULTURAL HERITAGE OF GANJA AS MULTICULTURALISM SAMPLE <i>Elnur HASANOV</i>	1057
ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA QARŞI TƏCAVÜZÜNÜ ÖZÜNDƏ ƏKS ETDİRƏN ELEKTRON KİTABXANA-İNFORMASIYA RESURSLARI <i>HƏSƏNOVA Aysel</i>	1059
BAKİ KOMMERSİYA MƏKTƏBİNİN YARANMASI VƏ FƏALİYYƏTİ ("NEFTYANOYE DELO" QƏZETİNİN MATERIALLARI ƏSASINDA) <i>HACIYEV İlqar Məmməd xan oğlu</i>	1061
I DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA FRANSA-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ ANKARA ANDLAŞMASI <i>ƏBDÜRRƏHİMOVA Şəfa</i>	1062
MƏRKƏZİ ASİYA DÖVLƏTLƏRİ ÇOXTƏRƏFLİ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ <i>Samirə İMANOVA</i>	1064
QAFQAZ REGIONUNUN İKİ BÖYÜK ENERJİ GÜCÜ: AZƏRBAYCAN VƏ GÜRCÜSTAN ARASINDA BAĞLANMIŞ MÜQAVİLƏLƏRİN TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ <i>TƏHMƏZLİ Gülnar Yalçın qızı</i>	1066
SƏFƏVİYYƏ TƏRİQƏTİNİN YARADICISI ŞEYX SƏFİƏDDİNİN DİNİ MƏNSUBİYYƏTİ <i>Günəl RƏHİMLİ</i>	1067
1941-1945-Cİ İLLƏR MÜHARİBƏSİNDƏ AZƏRBAYCANLI ALİMLƏRİN FƏALİYYƏTİ AZƏRBAYCAN SOVET TARİXŞÜNASLIĞINDA <i>MÖVSÜMOV Şəfa Kamran oğlu</i>	1068
HISTORY OF THE DEMOCRATIC STATEHOOD OF AZERBAIJAN IN THE BEGINNING OF THE XX CENTURY: AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC <i>Sevinj HUSEYNOVA</i>	1070
AVROPA TARİXİ MƏNBƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN NEFTİNƏ DAİR MƏLUMATLAR <i>Təranə RÜSTƏMOVA</i>	1071
BÖYÜK BRİTANIYANIN HİNDİSTANDA MÖVQEYİNİN ZƏİFLƏMƏSİ <i>SOLTANZADƏ Aygün</i>	1074
SƏFƏVİ –AVROPA ƏLAQƏLƏRİ "KARMELİT XRONİKASI" NDA <i>MƏLİKZADƏ Sevinc Məlikməmməd qızı</i>	1076
HEYDƏR ƏLİYEV YENİ AZƏRBAYCAN PARTİYASININ QURUCUSUDUR <i>GÜNAY Bəhrüz qızı Şükürova</i>	1077
XV ƏSR AZƏRBAYCAN QARAQOYUNLU VƏ AĞQOYUNLU DÖVLƏTLƏRİNİN MİSİR MƏMLÜK DÖVLƏTİ İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİ MİSİR MƏNBƏLƏRİNDƏ <i>Günəl İSMAYİLOVA</i>	1079

AZƏRBAYCAN-POLŞA ƏDƏBİ TARİXİNDƏN	
<i>BƏŞİROVA Fidan</i>	1080
ALBAN YAZISI BARƏDƏ	
<i>Ellada Abubəkir qızı BƏKİROVA</i>	1081
АНТИЧНЫЕ НУМИЗМАТИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ НИЗМЕННОГО ГАРАБАХА	
<i>АЛИЕВА Гюлана Ильгар з.</i>	1082
TİFLİS İSLAM MEMARLIĞI VƏ YOX OLMA SƏBƏBLƏRİ (VII-XIII ƏSRLƏR)	
<i>Rəşad MUSTAFA</i>	1084
KAMAL ATATURK	
<i>Maia MANCHKHASHVILI</i>	1082
ARMENIAN-TURKISH DIALOGUE	
<i>Maia MANCHKHASHVILI</i>	1086
AMEA-nın MƏHƏMMƏD FÜZULİ ADINA ƏLYAZMALAR İNSTİTUTUNDA MÜHAFİZƏ OLUNAN TARİX ELMİNƏ AİD MULTİDİSSİPLİNAR ƏLYAZMALAR	
<i>Zəhra QƏNİYEVA</i>	1087
QALATƏPƏ ŞƏHƏR MƏSKƏNİNİN ORTA ƏSR TƏBƏQƏSİNDƏ TƏDQİQATLAR	
<i>Vüsal ƏLIYEV</i>	1088
ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏTDİYİ 31 MART SOYQIRIMI QƏRB ELMİ ARAŞDIRMALARINDA	
<i>HÜSEYNOVA Ülvyyə Yadulla qızı</i>	1090
ERKƏN HOMO NƏSLİNİN CƏNUBİ QAFQAZA MİQRASIYASINA DAİR	
<i>Yağub MƏMMƏDOV</i>	1091
TRADE RELATIONS OF SHIRVAN IN THE MIDDLE AGES	
<i>Sarvan BADALOV</i>	1093
ƏRƏB BAĞARININ NƏTİCƏLƏRİ	
<i>Sərvar RÜSTƏMOV Seyran oğlu</i>	1094
ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ КИТАЯ С ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИМИ СТРАНАМИ В НОВЕЙШЕЙ ИСТОРИИ	
<i>БУНИЯТОВА Ельнара Ариф ғызы</i>	1096
MULTİKULTURALİZMİN CƏMİYYƏT HƏYATINDAKI YERİ VƏ ROLUNUN ÖNƏMİ	
<i>Günəl BAXIŞOVA</i>	1099
OSMANLI MƏDƏNİ HƏYATINA TÖHFƏ VERMİŞ AZƏRBAYCANLI RƏSSAM- ŞAİR ŞAHQULU PƏNAHİ	
<i>Bilal DƏDƏYEV</i>	1100
ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏTDİYİ 31 MART SOYQIRIMI QƏRB ELMİ ARAŞDIRMALARINDA	
<i>HÜSEYNOVA Ülvyyə Yadulla qızı</i>	1101
QƏRBİ AZƏRBAYCAN (İNDİKİ ERMƏNİSTAN) PETROQLİFLƏRİNƏ DAİR	
<i>Elnur İMANOV</i>	104
SAYKS-PİKOT ANLAŞMASI VƏ ONUN CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ÜÇÜN ACI NƏTİCƏLƏRİ	
<i>Ramil RÜSTƏMOV</i>	1106
XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ LƏNKƏRAN QƏZASINDA MÖVCUD OLAN TORPAQ İCARƏSİ	
<i>Leyla MƏCİDOVA</i>	1108
XVI ƏSR AVROPA MƏNBƏLƏRİNDƏ SUFİ ŞAH OBRAZI	
<i>Günay HEYDƏRLİ</i>	1109
15 Sentyabr 1918-ci il AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏ	
<i>Nurlanə İSMAYILZADƏ</i>	1110
HEYDƏR ELİYEV İRSİNDE MENEVİ TERBİYE MESELELERİNİN ORTA UMUMTEHSİL MEKTEBLERİNDE TEDRİS EDİLMƏSİ	
<i>ABDULLAYEV Ravil Fərrux oğlu</i>	1111

2. LAW	1113
FİRMA ADI ANLAYIŞI VƏ ONUN HÜQUQİ MÜHAFİZƏSİNƏ DAİR PROBLEMLƏRİN TƏHLİLİ <i>Mübariz YOLÇIYEV</i>	1114
MƏHKƏMƏ AKTLARININ PREYUDİSİALLIĞI VƏ HƏQİQƏTİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ PRİNSİPİ <i>Nüsrət QULIYEV</i>	1116
İŞƏGÖTÜRƏNİN MÜLKİ MƏSULİYYƏTİ SİĞORTASINA AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ QANUNVERİCİLİYİ ƏSASINDA MÜQAYİSƏLİ YANAŞMA <i>Faik BİRİŞİK</i>	1117
ƏLAVƏLƏR	1121
THE ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGY IN HE CUTTING EDGE <i>Ruslan MAMMADOV, Rafael ALIYEV</i>	1121
İNSAN RESURLARININ GÜCLƏNDİRİLMƏSİ YOLLARI <i>Səbinə İSGƏNDƏRLİ</i>	1122
İNFÖRMASİYA KOMMUNİKASİYA TEXNOLOGİYALARININ XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNƏ TƏTBİQİ TARİXİ <i>Turan MƏMMƏDZADƏ</i>	1123
ELECTRONS ELASTIC SCATTERING IN ATOMICS <i>MİRTEYMUR M.M., HUSEYNOV S.S., RASULOVA A.V.</i>	1125
COMPUTATIONAL ASSESSMENTS ON BUBBLE DYNAMICS APPLIED TO FLOTATION CELLS <i>A.M.MAMMADOV, P.NIKRITYUK, ZHENGHE XU</i>	1125
CHEMICAL ASPECT OF ENVIRONMENTAL ISSUES OF DIESEL ENGINE FUEL <i>R.A.ALIZADE, V.M.ABBASSOV, R.N.ASADZADE, R.M.FARHADOVA</i>	1127
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПРИСАДОК ДЛЯ ДИЗЕЛЯ И ТОПЛИВНЫХ СМЕСЕЙ БИОДИЗЕЛЯ <i>HAZAROV Izgar, MAMEDOV Agily, Huray AXMEDOVA, Tural ASKEPOB</i>	1128
QƏDİM TÜRK ƏDƏBİYYATI <i>Günəl HÜSEYNOVA</i>	1129
İSGƏNDƏR PALANIN “OD” ROMANI VƏ YUNUS ƏMRƏ <i>Afak OSMANLI</i>	1131
ƏLİF ŞƏFƏQ ƏSƏRLƏRİNDƏ MİSTİZM VƏ FANTASTİKA <i>Günəl Əhmədova</i>	1133
FUNCTIONS AND DIVERSITY OF OFFICIAL-BUSINESS STYLE OF UZBEK LANGUAGE IN THE MODERN GLOBALIZATION PERIOD <i>ISMAILOV Gulom Mirzaevich</i>	1134
STYLISTICS OF THE METAPHORIC NAMES IN LITERARY TEXT <i>ANDANIYAZOVA Dilrabo Ruziqulovna</i>	1136
ГРАНИЧНАЯ ЗАДАЧА ДЛЯ УРАВНЕНИЯ ЧЕТВЕТОГО ПОРЯДКА СО СПЕКТРАЛЬНЫМ ПАРАМЕТРОМ <i>Г.Л.ШАХБАЗОВА</i>	1137
FÜYUZATÇILARDA HAQQA MÜNASİBƏT İCTİMAİ TƏRƏQQİNİN ƏSAS AMİLİ KİMİ <i>İnci Səməddin qızı NAĞIYEVƏ</i>	1137
BİR SIRA SPİRTLƏRİN POLİMER-ÜZVİ TURŞULARIN NA DUZUSU İKİFAZALI SİSTEMLƏRİNİN HAL DİAQRAMINA TƏSİRİ <i>G.M. ŞAHBAZOVA, A.Y. ATAŞOVA, X.F. İSKƏNDƏROVA E.Ə. MƏSİMOV, T.O. BAĞIROV</i>	1139
AQRAR SAHƏDƏ MƏŞĞULLUĞUN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ <i>Rəcəb Əli oğlu RZAYEV</i>	1140
RUSİYANIN QARA DƏNİZ REGIONU İLƏ BAĞLI HƏDƏFLƏRİ VƏ STRATEGİYASI <i>Könül ƏLİYEVƏ</i>	1142

INEQUALITIES IN EUCLIDEAN AND NON-EUCLIDEAN GEOMETRIES <i>Yagub ALIYEV, Bahman MAMMADOV</i>	1142
ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ FONETİKANIN TƏDRİSİ ZAMANI FƏAL (İNTERAKTİV) TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ <i>Gülay HEYDƏROVA</i>	1145
COMMUNICATIVE LANGUAGE LEARNING AS ELT METHODOLOGY <i>Kamandar TEYMURZADA</i>	1147
STAGES OF DEVELOPMENT BY JEAN PIAGET <i>Aytan PIRVERDIYEVƏ, Nazrin ZAKARYAYEVƏ, Narmin KARİMOVƏ</i>	1148
AİLƏ ŞƏXSİYYƏTİN SOSİALLAŞMASININ İLK ÖZƏYİ KİMİ <i>SƏLİMOVƏ Ülvıyyə Tacir qızı</i>	1149
YENİYETMƏLƏRDƏ ADDİKTİV DAVRANIŞ FORMALARI VƏ ONLARIN YARANMA SƏBƏBLƏRİ <i>ƏLİYEVƏ Dürdanə</i>	1151
AUTİZM SİNDROMLU KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN VALİDEYNLƏRİNİN QARŞILAŞDIĞI PROBLEMLƏRİN HƏLLİ YOLLARI <i>Aynur ABDULLAYEVƏ</i>	1152
WHY HUMAN BEINGS NEED FAMILY: THEORITICAL ASPECT OF FAMILY <i>Sevinj MAHARRAMOVƏ</i>	1154
İŞ KEYFİYYƏTİNİN ARTIRILMASINDA İŞÇİ VƏ MÜƏSSİSƏ ARASINDA OLAN BAĞLILIĞIN ROLU <i>Yaqut HƏSƏNOVƏ</i>	1156

Dedicated to the 94th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS

Baku Engineering University, 05-06 May 2017, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

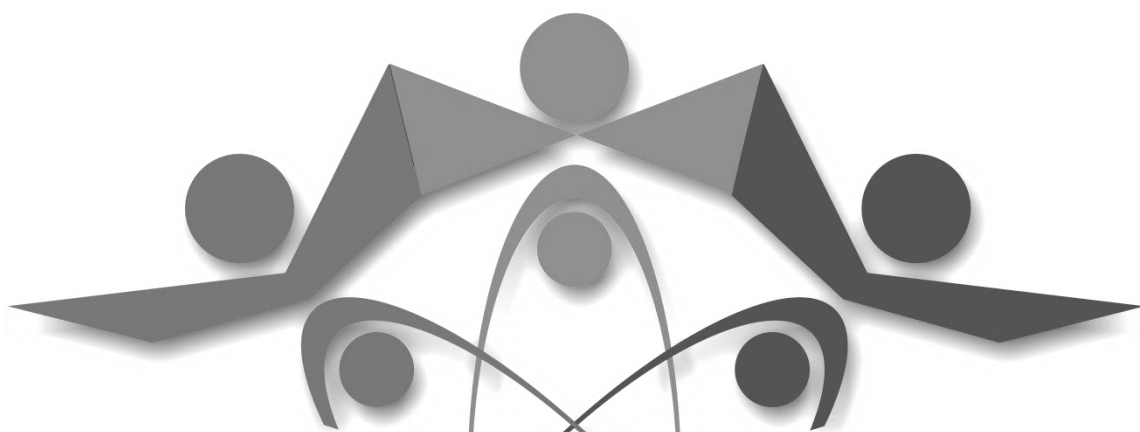
SECTION IV

PHILOLOGICAL SCIENCES

Philology

Pedagogy and Psychology

Translation

Dedicated to the 94th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS

Baku Engineering University, 05-06 May 2017, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION IV PHILOLOGICAL SCIENCES

Philology

AZƏRBAYCAN DİLİ

"KİTAB-I DEDE KORKUT" DESTANI VE DOĞU ANADOLU'NUN AĞRI, BİTLİS, VAN VE MUŞ AĞIZLARININ DİL ÖZELLİKLERİ VE FİİL YAPIM EKLERİ

Elvan CAFAROV

Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
elvancafarov78@mail.ru
AZERBAYCAN

Çeşitli tarihi belgelere, haritalara, seyahatnamelere bakarak Dede Korkut Kitabı'nın yazıya alındığı bölgede coğrafi isimleri belirlemek, bu nedenle Dede Korkut dastanlarının yayıldığı ve geçtiği bölgeleri incelemek, muhakkak yararlı olmuş, böylece bu gün Kuzey ve Güney Azerbaycan, Doğu Anadolu Dede Korkut dastanlarının geçtiği denildiği, derlenip yazıya geçirildiği alanlar olarak kabul edilmiştir.

Demir Kapı Derbenden Diyarbakır topraklarına ve Mardine, Hazar Denizi'nden Karadeniz kıyılarına kadar, Trabzon'a kadar, Bayburt Kür-Araz çaylarının aşağı akarına kadar bölgeleri kapsamaktadır. Destanın "Kanlı Koca oğlu Kanturalı boyu"nda Oğuz-Trabzon ilişkilerinden, Oğuzların Akkoyunlu boyundan olan Kanturalının Trabzonlu kızı Selcan Hatunla evlenmesinden bahsedilmiştir. Soy kökü hanlar hanı Bayandur han'a kadar uzanan Akkoyunlular sonradan başkenti Diyarbakır olan bağımsız oğuz devleti yaratdıktan onu yöneten "Bayandurlar" adlandırılıyordu. Bununla da "Kitabi Dede Korkut" destanı arealının Anadolu topraklarından başlayarak Hazar Denizi'ne kadar büyük bir alanı kapsadığını görebiliyoruz.

Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan dilinin soy akrabalığı, gramer kuruluşlarının ve temel kelime fonlarının genelliği bazen böyle bir yanlış izlenim yaratmaktadır ki, bu iki dil tamamen aynıdır ve her bir Azerbaycanlı Türkçe'yi yabancı dil olarak öğrenme ihtiyacı duymadan bu dilde serbest konuşabilir, Türkçeden aslına yeterli sözlü ve yazılı tercüme edebilir. Bu düşünce Azerbaycan diline ilişkin Türkiye Türkçesine de hakimdir. Oysa yakın akrabalıklarına, hatta ikiz kardeşliklerine rağmen, modern Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinin modern senkron durumlarının karşılaştırmalı analizi gösteriyor ki, bu diller arasında önemli farklar vardır. Bu farklılıkların belirlenmesi ve bugünkü seviyeye gelip ulaşmasının en önemli nedeni bu dillerin taşıyıcısı olan halklarımızın son beş yüzyılda çeşitli bayraklar altında ve devletler şeklinde, farklı tarihi, psikolojik, sosyo-ekonomik, edebi-kültürel, sosyo-politik mekan ve şartlarda yaşamış olmalarıdır.

Son yıllarda devam ederek artmakta olan araştırmalar, Türkiye Türkçesi ağızlarının dil malzemesi bakımından oldukça zengin ve renkli olduğunu göstermiştir. Türk dilinin eski ve yeni bir çok özelliğini muhafaza eden bu zengin malzeme, özellikle karşılaştırmalı çalışmalarda, araştırmacılara önemli bir avantajlar sağlamaktadır. Ancak ağızlardaki dil malzemesinin zenginliği, doğal olarak çeşitli dilbilgisi sorunlarını da beraberinde getirmektedir. Ağızlarda kullanılan bazı karışık dil öğelerini gramer olarak açıklamak oldukça zordur. Araştırmacıların zaman zaman karşılaştığı bu tür özel şekiller, arazideki çalışmalarını güçlendirmekte ve görüş ayrılıklarına neden olmaktadır.

Doğu Anadolu ağızları ile ilgili bir çok Türkiye alimleri araştırmalar yapmışlardır. Bunların içinde Ahmet Caferoğlu'nun "Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler: Van, Bitlis, Muş, Karaköse, Eskişehir, Bolu ve Zonguldak illeri ağızları" (1995), Engin Gökçür'ün "Van Gölü Havzası Ağızları" (2012), Murat Yürücüoğlu'nun, "Bitlis Merkez İlçe Ağzı" (1989) araştırmaları yer almaktadır. Yapılan sınıflandırma işlerinde Bitlis merkez dili; Ağrı, Van, Muş, Bingöl, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Hakkari, Urfa (Birecik, Halfeti hariç), Palu, Karakoçan (Elazığ) ağızları ile birlikte Doğu Grubu ağızları arasında birinci maddede yer almaktadır. Ahmet Caferoğlu, "Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler" adlı kitabında Van, Bitlis, Muş, Ağrı illeri ağızlarının küçük mahalle farklarından başka dil özellikleri açısından diğer Doğu illeri (Bingöl, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Hakkari, Urfa, Elazığ) ağızları ile aynı olduklarını bildirmiştir.

Dede Korkut'un dil özellikleri eklerde de kendini gösteriyor. Kısaca ifade etmeye çalıştığımız bu hususlara bakarak diyebiliriz ki, Dede Korkut destanın dili sık bir alana ait edilemez, bu destan tarihi

boyutu ile temelde eski Anadolu ağızlarına da dayalı bir yapı arz etmektedir. Dede Korkut destanının bu özelliğini, orada olan yapım eklerinin birçoğunu Doğu Anadolu ağızlarında da görebiliyoruz. Halkımız ev ve sosyal yapı yönünden yaşam spesifikası - maddi kültürünü yaratıp yaşattığı gibi kendi dilini de renkli şekilde daima geliştirmiş ve modern düzeye yükseltmiştir.

Herkesin sevimsi, şiirleri ile kalpleri rikkate getiren, merhum şairimiz Bahtiyar Vahabzade şiirlerinin birinde "isim", "sıfat", "fiil" olarak konuşma bölümlerini karşılaştırır, onların bazı tasavvurları temsil etme gücünü denetliyor ve nihayet böyle bir sonuca varır ki, fiil tüm konuşma bölümlerinin şahıdır. Yani, o türkköklü olması ile, tarihine, geçmişine bağlı kelimeler olması ile, başka dillerden hemen hemen hiçbir söz kabul etmemesi ile, eşsiz kalitesi ile seçilir.

İsim, sıfat döyüşlerde çok zaman

karıhar...

Fiillerse döyüşlerden hemişe

galib çıkar.

Çok sevirem igid gibi döyüşen

Kelmeni men,

Sözü men,

Fiil olmak isteyirem

Düzü, men...

Burada şair fiili döyüşçü ruhu ile mübarizliyin, failliyyin, faaliyetin sembolü olarak menalandırır. "Kitab-ı Dede Korkut" destanı ve Doğu Anadolu ağızlarında asıl türkköklü olduğunu gösteriyor.. Dirse Han'ı garşuladılar. ..Ağ ellerim ardında bağlanduğum. ..Yalincıg görsen tonatgil. Ganiña susanma gel and iç. Gördi benizi sararmış. .. Arğab-arğab gara tağıñ yığılmış idi, yucaıdı ax(h)ır

Deyir hele sor gaderine men yaşlandım, gocaldım daha bir şey yiyebilmerem. Avradına deyir avrat hemen benim yolluğumu hazırla mana bir şeyler hazırla goy, çantaya goy men gidecem gaderimi galdırmağa zengin olacam. Deyir men başga yerdenem, gedirem gaderimi uyandırmağa. ..İğdırdan gelmişik, yerleşmişik. ..Öküz çihardirdih, su verirdih, eline gamçı verirdih, eşikte kütük ona sarırdıh bu da iki. ..Erzürüme çihardıdılar bizi. ..- Nasıl tanıştınız Nuri amcayla? ..O da geldi bahdi ahan o zaman tanışdıh evlendik. ..Belim gırıldı, gırılıydi, belim gırılmışdı, bi de gafada damarın birine tavanın şeyi batmış demiri

Ne yapım sana üregim rahatınsın ..Bu da ğitdi mezarın yanındaki çuhurda sahlandı. Evine geldi, aylesi gorhusunnan evden gaşdı. Uşağa bi gat elbise yapırdı, aylesiyen beraber oturdiler.

Her iki yön dilimizin oluşumu, onun gelişmesinde çok büyük rol oynamıştır. Biz Kitab-ı Dede Korkut destanının ve Doğu Anadolu'nun Ağrı, Bitlis, Van, Haggari ve Muş ağızlarında fiilyapımekleri esas konuşma bölümlerine modern Türkçe kontekstinden yanaşarak belirledik ki, eserlerin fiilyapımekleri bugünküne nispeten farklı telaffuz edilmiş ve zamanın süzgecinden geçerek şimdiki haline gelmiştir.

KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNDƏ ƏDƏBİ DİLİN NORMALARININ POZULMASI

Ayşən AĞAYEVA

83-aytan@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Nitq-şəxsin müəyyən kollektivin üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqə saxlamaq məqsədilə dildən istifadə etmək fəaliyyətidir. Nitqin əsas məqsədi informasiya mübadiləsi yaratmaqla informasiyanın ötürülməsi, qəbul edilməsidir. Nitq mədəniyyəti tətbiqi dilçilik sahəsi olub, hər hansı konkret bir dilin orfoepik, orfoqrafik, leksik, qramatik, üslubi və s. normalarını müəyyənləşdirən nəzəri axtarışlar və təcrübə tədbirlər kompleksidir. Hər bir azərbaycanlı nitq mədəniyyətinə həssaslıqla yiyələnmək üçün onun normalarını yaxşı mənimsəməli və onları nitqdə düzgün istifadə etməyi bacarmalıdır. Ədəbi dil — milli dilin müəyyən qayda -qanunlara tabe olan və xalqın nümunəvi ünsiyyətinə xidmət edən nitq

formasıdır. Başqa sözlə desək, ədəbi dil milli dilin müəyyən normalar sistemində malik olan ən yüksək formasıdır. Ədəbi dilin tabe olduğu qayda-qanunlar sistemində nitq normaları deyilir. Norma sözün fonetik (səs) tərkibinin, leksik mənasının və cümlənin qrammatik quruluşunun hamı tərəfindən qəbul olunan şəkildə fəaliyyətinə deyilir. Nitq mədəniyyətinin nəzəri əsaslarından danışılarkən, adətən, ədəbi dilin normaları öz plana çıxır. Dildə (eləcə də nitqdə) norma tənzimləyici, nizamlayıcı funksiyaları yerinə yetirir. Nisbi sabitliyi yaradır. Ədəbi dilin normaları mütləq deyil, dəyişkəndir, müəyyən tarixi şəraitdən asılı olaraq bu və ya digər dərəcədə dəyişikliyə uğrayır. Bu hal dilin orfoqrafik və leksik normalarında daha çox özünü göstərir. Orfoqrafiya qaydalarında dəfələrlə edilən dəyişikliklər, onlarla sözün yeni qaydalara uyğun yazılması, eləcə də dilin lüğət tərkibində bir sıra sözlərin ünsiyyətdən çıxması, yeni sözlərin dilə gəlməsi halları bu dəyişikliyə, yeniləşməyə sübutdur.

Ədəbi dilin normaları kütləvi xarakterdədir. Yəni hamı tərəfindən anlaşılan, hamının dil ünsiyyəti üçün yararlıdır. Ədəbi dilin normalaşdırılması o deməkdir ki, onun lüğət tərkibi ümumxalq dilinin zəngin söz xəzinəsindən seçilir, ayrılır, sözlərin mənası və işlənmə məqamları, tələffüz tərzı və yazılış qaydası müəyyən prinsiplərə tabe edilir, sözdüzəltmə ümumi ənənəvi qaydada aparılır, ədəbi dil dialektlərə, loru dilə, jarqonlara qarşı qoyulur. Ədəbi dilin normalarını pozanlar ictimaiyyət tərəfindən məzəmmət olunurlar. Fransa, Latviya və digər inkişaf etmiş ölkələrdə dil qanunlarını pozanlar hətta cəzalandırılır. Məhz bu normaların sayəsində nitqin bütün şəraitində - məişətdə, istehsalatda, ictimai-siyasi mühitdə, təhsildə və s. yerlərdə dil özünün müxtəlif ünsiyyət fəaliyyətini lazımi səviyyədə yerinə yetirə bilir. Ədəbi dilin normaları onun bütün səviyyəsini əhatə edir: fonetik normalar, leksik normalar, qrammatik normalar, orfoqrafik normalar, orfoepik normalar, üslub normaları. Bu normalardan, xüsusilə dilin leksik vahidlərindən yerində, məqamında məqsədəuyğun istifadə edildikdə mədəni nitqə nail olmaq mümkündür.

Nitq mədəniyyətinə dövlət səviyyəsində yüksək şəkildə qayğı göstərilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" 2012-ci il 23 may tarixli 2236 nömrəli və 2012-ci il 29 may tarixli 2240 nömrəli sərəncamları ölkədə dil siyasətinin uğurla həyata keçirilməsində mühüm fəaliyyət sənətləridir. Müasir ədəbi dilimizin inkişafında onun lüğət tərkibinin zənginləşməsində, mövcud qrammatik normaların və sintaktik qanunauyğunluqların daha da cilalanmasında televiziya və radio mühüm rol oynayır. Bu kütləvi informasiya vasitələri həm yazılı, həm də şifahi ədəbi dilimizin inkafında demək olar ki, gündəlik kömək edir. Radio və televiziya verilişlərində nəql olunan hadisələrin ümumi mənzərəsini dolğun şəkildə əks etdirən yığcam ifadələr aydın və lakonik cümlələr getdikcə daha çox nəzərə çarpır. Məsələn: "Hamı həyəcanlı idi elə bil sehirlənmişdilər.

Danışiq dilindən televiziya və radio dilinə çağırış xarakterli, lakin xəbərsiz-elleptik cümlələr daxil olur məsələn: "qabaqcıl təcrübəyə geniş meydan".

Xəbər cümlənin əvvəlinə gətirilir və danışiq dili sintaksisinə uyğunlaşdırılaraq yeni konstruksiyaya yaradılır. Məsələn: "çıxış edir kamera orkestrini". Bu cümlədə inversiya hadisəsi baş vermiş, qrammatik norma pozulmuşdur.

Nitqin gözəlliyi ilə yanaşı ona xələl gətirən sözlərdə var. Kütləvi informasiya vasitələrində bunlara rast gəlik. Sözlərin mənalarnı düzgün ifadə edə bilməmək, öz düşüncəsini, demək istədiyini qarşısındakına aydın, düzgün çatdırma bilməmək ən çox efiirlərdə yayımlanan şou prqramlarında rast gəlik. Təxminən 2012-ci ildə ATV-də yayımlanan baxımlı şou prqramlarından biri olan "Xalq Ulduzu" verilişində aparıcı Zaur Baxşəliyev və münsif xanəndə Aygün Bayramova arasında baş verən mübahisəyə nəzər yetirək. Aygün Bayramova musiqi alətləri ilə öz sənəti arasında müqayisə aparır: "biri varki tarın bir simi qırılır, yaxud kamancanı, onu alıb dərhal düzəltmək olur, həmçinin digər alətləri bizim instrumentimiz isə ətdəndir". Bu cümləyə nəzər salsaq, efiir üçün uyğun olmayan bir cümlə konstruksiyası görə bilərik burada leksik normaların pozulması baş verib. Teleməkanlarda efiirə uyğun olmuyan ifadələr işlənməməli eyni zamanda ədəbi dilin bütün normalarına əməl edilməlidir. Norma kütləvi xarakter almalıdır. Ədəbi dilin normalarına hamı əməl etməlidir. Xüsusilə ziyalı təbəqə bundan məharətlə istifadə etməlidir.

ATV kanalında yayımlanan "Gündəlik" proqramında Bakının Binəqədi rayonunda 15 nəfərin ölümünə yol açmış dəhşətli yanğın hadisəsi ilə bağlı şərh bildirən aparıcı Mətanət Əlverdiyeva: "Biz o faciyyəni faciyyə etməməliyik. Bir külək idi, film idi baxdıq getdi" deyər fikir söylədi. Xalqımızın başına gələn belə bir müsibətə bu cür soyuqqanlı münasibət bəsləməsi həm aparıcı, həm də bir jurnalist kimi Mətanət Əlverdiyevaya yaraşmayan davranış idi. Bundan əlavə onun efiirə uyğun olmayan hərəkətlər

etməsi ağzındakı suyu müğənni Rəhim Rəhimlinin üzərinə tökməsi efir üçün uyğun olmayan, etik qaydalardan kənar davranış nümunəsi idi.

Bu cür davranış nümunəsinə Xəzər tv də yayımlanan "Hər şey daxil" proqramında rast gəlirik. Verilişin aparıcıları müğənni Sevil və Sevinc canlı yayımda 1 manatı cırıb atdılar. Biz bayrağımız, gerbimiz, himnimiz milli dəyərlərimiz olan simvollarımıza hörmət etdiyimiz kimi valyutamızda hörmətlə yanaşmalıyıq. Yəni, bu İmanatın cırılması milli valyutamıza, milli dəyərlərimizə, simvollarımıza qarşı edilmiş hörmətsizliyin nümunəsidir.

Bundan başqa televiziya da jarqon ifadələrə də rast gəlirik. Ans yayımlanan "Adam icində" şou proqramında Afət xanımın nitqində bu cür sözlərə rast gəlirik. Bu söz onun verlişdə tamaşaçı ilə mübahisə etməsi nəticəsində işlənmişdir. Afət xanım özü tamaşaçının danışmaq tərzini, müraciət formasını bəyənməmiş ancaq özü buna baxmayaraq ədəbi dilimizə uyğun olmayan söz işləmişdir. O, tamaşaçıya əsəbləşərək "bu necə müraciət formasıdır? sağlandı uşaq deyərək tamaşaçının ağzını yamsılamış və burda oturub özündən razı borzu-borzu danışmaq deyil ifadəsini işləmişdir. Borzu jarqondur və ədəbi dilimizdən kənar sözdür. Efir teleməkanında dialekt və şivələrdən, jarqon və loru sözlərdən qəti şəkildə istifadə edilməməlidir. Nitqin fonetik, leksik, qrammatik normalarına riayət edilməlidir. Təklif edərdik ki, diktör seçiminə daha diqqətlə yanaşsın. Yəni, peşə ixtisası jurnalist olan eyni zamanda səlissə, düzgün aydın danışığa qadir insanlar teleaparıcı kimi fəaliyyət göstərsinlər.

ÜMUMMİLLİ LİDERİMİZ HEYDƏR ƏLİYEV - ƏBƏDİLİK SİMVOLU

Minayə MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
AZƏRBAYCAN

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının tarixində parlaq səhifə açan nadir şəxsiyyət olmuşdur. Bu dahi, müdrik şəxsiyyət xalqının əsrlərin sınağından çıxmış özünəməxsus milli xüsusiyyətlərinə malik olmaqla yanaşı, bəşəri düşüncələrin daşıyıcısı olmuş və yenə də xalqımızın qəlbində, zehnində olmaqdadır.

Müasir Azərbaycanın yaradıcısı və fədakar oğlu öz həyatının mənasını doğma xalqına xidmətdə görürdü, bu məqsədlə gecənin-gündüzün nə olduğunu bilmədən çalışırdı. Ulu öndərin mənalı ömür yolu vətənə sədaqət nümunəsidir.

Unudulmaz rəhbərimiz hələ sağlığında ikən xalqımızın qəlbində özünə əbədi abidə ucaltmış, iti təfəkkürü, müdrikiyi, təkrarsız siyasətçi keyfiyyətləri ilə Azərbaycanı dünyaya tanıtmışdı. Heydər Əliyevin respublikamıza rəhbərlik etdiyi bütün dövrlər xalqımızın milli mənlilik şüurunun oyanması, azadlığa və müstəqilliyə qovuşmaq arzularının çiçəklənməsi, ictimai həyatımızın, iqtisadiyyatımızın bütün sahələrində, elm və mədəniyyətimizin inkişafında böyük nailiyyətlərin əldə edilməsi ilə əlamətdar olmuşdur.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının tarixinə və taleyinə parlaq və silinməz iz qoymuş böyük şəxsiyyət, qeyri-adi zəka, fitri istedad sahibi, müdrik dövlət xadimi kimi düşmüşdür.

Bu gün müstəqil Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzu və şöhrəti durmadan artmaqdadır. Azərbaycan Respublikası bütün dünyada demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət nüfuzu qazanmışdır. Heydər Əliyev zəkasının məhsulu olan Əsas Qanunumuz dünyanın ən demokratik, ən mükəmməl konstitusiyalarından biridir və beynəlxalq aləmdə Vətənimizə böyük rəğbət qazandırır. Yurdumuzda hökmranlıq edən sabitlik, həyata keçirilən daxili islahatlar xarici ölkələrlə əlaqələrimizin genişlənməsinə müsbət təsir göstərir. Özünün xarici siyasətini bərabərlik və qarşılıqlı mənafe prinsipləri əsasında quran Azərbaycan respublikası dünyanın bütün dövlətləri üçün açıq ölkəyə çevrilmişdir.

Xalqın tələbi ilə hakimiyyətə gələn Ulu Öndər öz proqramını belə ifadə etmişdir: "Mən həyatımın qalan hissəsini də xalqıma həsr edəcəyəm". Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev bunu öz yorulmaz fəaliyyəti, məqsədyönlü işi və sanballı əməlləri ilə sübuta yetirdi. O, böyük zəkası,

geniş dünyagörüşü, nadir istedadı ilə ölkəmizin başı üstündən neçə bəlanı sovuşdurdu, neçəsinin qarşısını aldı.

Fəaliyyətinin hansı sahəsini götürsək, onun tariximizdə əbədi qalması üçün kifayət qədər xidmətləri var. Ümummilli liderimiz əbədiyaşar şəxsiyyətdir. Onun əməlləri, qurduğu dövlət, işıqlı ideyaları da ölməzdir, əbədiyaşardır. Azərbaycan xalqı ona görə xoşbəxtdir ki, bu əməllər, bu ideyalar ulu öndərin siyasi kursunun layiqli davamçısı, Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla inkişaf etdirilir. Ümummilli liderin əməlləri davam etdirildikcə, ideyaları gerçəkləşdikcə Azərbaycan daha güdrətli bir dövlətə çevrilir, Azərbaycanın şərəfli tarixinin yeni mərhələsi yazılır, İlham Əliyev mərhələsi, bu da xalqımızı ümummilli liderimizin siyasi kursu ətrafında gündən-günə daha sıx birləşdirir, onun monolitliyini artırır.

Müdrilər çox qabağı görürlər. Heydər Əliyevin zamanı qabaqlayan əməlləri də bunu sübut edir. Bəlkə də, bu gün bizə adi görünən bir işin 30-40 il sonra elə bəhrəsini görəcəyik ki, təkrar-təkrar heyrlənməli olacağıq.

Tale bəzən xalqları, ölkələri sərt sınaqlara çəkir, üzücü müharibələr və sosial kataklizmlər, tənəzzül və böhran minilliklərin nailiyyətlərini təhlükə altına alır, tarixi tərəqqi məhvə sürüklənir. Belə hallarda cəmiyyət bəşəri bir xilaskarın gəlişinə ehtiyac duyur. Və həmin şəxsiyyət öz xilaskarlıq missiyasını yerinə yetirdikdən sonra tarixdə əbədi iz qoyur.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev elə bir zirvədir ki, onun yeri bütün zamanlarda görünəcək. O bizim xalqımız üçün çox böyük işlər görüb. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradıcısı və qurucusudur. O, xalqımızın min illərin sınağından keçən milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlərinin qorunub saxlanmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Eyni zamanda, məhz Heydər Əliyevin böyük səyləri ilə Azərbaycan sivil dünya ilə sıx əlaqələr qururdu. Azərbaycanda hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğu məhz bu dahi siyasətçinin rəhbərliyi ilə həyata keçirilirdi.

Heydər Əliyev təkcə Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasında tanınan və sevilən lider idi. Türkiyə - Azərbaycan dostluğunu çox gözəl ifadə edən "Bir millət, iki dövlət" ifadəsi də ona məxsusdur. Biz çalışmalıyıq ki, bu hikmətanə deyimini ifadə etdiyi amal bundan sonra da davam etsin.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycanda türkdilli xalqların və respublikaların mədəniyyət günlərinin keçirilməsi ənənə halını almışdı. Azərbaycanda qazax şairi və filosofu Abay Kunanbayevin, məşhur qırğız eposu "Manas"ın, türk dünyasının şah əsərlərindən olan "Kitabi-Dədə Qorqud"un yubileylərini yüksək səviyyədə keçirilməsi ümumtürk mədəniyyətinin inkişafına layiqli töhfə olmuşdur.

Heydər Əliyev Cənubi Qafqazda uzun müddət ərzində ən əsas şəxsiyyət olmuşdur. Bu günlərdə Amerika Birləşmiş Ştatları və Azərbaycanın bəhrələndiyi dostluq əlaqələrinin qurulmasında və Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunmasında onun şəxsi səyləri həyatı əhəmiyyət daşımışdır. Məhz onun rəhbərliyi altında Amerika Birləşmiş Ştatları və Azərbaycan, Əfqanıstan və İraqdakı əməliyyatlar da daxil olmaqla, terrorizmə qarşı mübarizədə tərəfdaş olmuşlar. Dağlıq Qarabağ faciəsinin sülh danışıqları vasitəsilə ədalətli və uzunmüddətli həllinə nail olmaq sahəsində onun nümayiş etdirdiyi qətiyyət regionda sülh və sabitliyin saxlanılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Eyni zamanda, onun mövqeyi və göstərdiyi səylər Azərbaycanın iqtisadi inkişafını möhkəmləndirən böyük həcmli xarici sərmayələrin cəlb olunmasında əsas rol oynamışdır (**Corc Buş, Amerika Birləşmiş Ştatlarının sabiq prezidenti.**)

Ümummilli liderimizin Azərbaycan naminə həyata keçirdiyi ölçüyəgəlməz tədbirlərlə özünə abidə ucaldı, dünya şöhrətli siyasətçi imicini qazandı. Ömrü boyu azərbaycanlı olmağı ilə fəxr edən dahi şəxsiyyətlə indi bütün Azərbaycan fəxr edir. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə ABŞ kongresmenlərindən biri onu Amerikanın görkəmli dövlət xadimi Corc Vaşinqtona bənzətdi...

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin zərgər dəqiqliyi ilə işləyib hazırladığı və mərhələ-mərhələ reallaşdırdığı milli neft strategiyası Azərbaycana böyük siyasi və iqtisadi dividendlər gətirib. Ölkəmizin Qərbə inteqrasiyasına geniş yol açıb, bu prosesi möhkəmləndirib. İndi biz bu möhtəşəm strategiyanın real nəticələrini, bəhrələrini görürük. "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri Azərbaycanı demokratik Qərb dünyası ilə daha sıx birləşdirir və ölkəmizə milyardlarla dollar həcmində mənfəət gətirir.

Bu gün müasir Azərbaycanda hörmətli Prezidentimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi altında ulu öndər Heydər Əliyevin ideyaları, dövlətçilik sahəsində uzaq gələcəyə düşünülmüş planları reallaşır. Xalqımız əmindir ki, Prezidentimizin çevik, müdrək daxili və xarici siyasəti müstəqil Azərbaycanın

hərtərəfli və sürətli inkişafını, ərazi bütövlüyünü təmin edəcəkdir. Çünki möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin dövlətçilik kursu öz gücünü Ulu Öndərin müdrikliyindən, həyat təcrübəsindən alır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev həyatda cismən mövcud olmasa da, onun ideyaları daim yaşayacaq. O, xalqımız üçün əbədi irs qoyub getdi. Biz bu müqəddəs irsi, zəngin məktəbi öyrənməli və ondan yararlanmalıyıq. Məhz bu yolla Azərbaycanı irəliyə aparmaq mümkün olacaq.

Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin yaşadığı tale nadir siyasətçilərə nəsis olur. O, daim öndə olub, siyasi lider, dövlət xadimi kimi xalqın məhəbbəti ilə yaşayıb və bundan sonra da yaşayacaq. Heydər Əliyev elə bir siyasi xadim idi ki, o, yalnız siyasətlə yaşamırdı. O, böyük dövlət xadimi idi. Millətin taleyini həll edən məsələləri daim düşünür və onların həlli yollarını müəyyənləşdirirdi. Dünya şöhrətli siyasətçi Heydər Əliyevin adı tarixə böyük hərflərlə yazıldı. O, Azərbaycan xalqının and yeridir. Ona görə də, Heydər Əliyevin adı əbədi yaşayacaq.

SƏMA CİSİMLƏRİNİN ADLARINI BİLDİRƏN SÖZLƏRİN MÖVQEYİ

Zemfira ABBASOVA

ADPU

zema.abbasova.aliyeva@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Xalqımızın inkişaf mərhələlərinin, xüsusilə ən qədim dövrlərinin tarixi etnoqrafiyası, etnogenezi ilə bağlı bir sıra problemlərin həllində onomastik vahidlərə etibarlı mənbə kimi yanaşılır. Onomastik vahidlərin öyrənilməsi təkcə dilçilik elminə deyil, eyni zamanda, tarix, coğrafiya kimi digər elm sahələrinə də lazımi məlumatlar verə bilər. Bir çox mübahisə doğuran məsələlərin həllində onomastik vahidlərin rolu böyükdür.

Dilimizdə səma cisimlərinin adlarını bildirən sözlərin mövqeyi xüsusiyyətlərdir. Səma cisimləri dedikdə Günəş, Ay, Yer, ulduzlar, bürcələr, kraterlər və s. nəzərdə tutulur. Şübhəsiz ki, müxtəlif planetlərə, bürclərə, ulduzlara verilən adlar şərti-ləqəb xarakteri daşıyır. Ümumiyyətlə isə Azərbaycan dilçiliyində kosmonimlər demək olar ki, hələ tam tədqiq edilməmişdir. Halbuki, Azərbaycan dili leksik-qrammatik etimoloji cəhətdən araşdırılmasına ehtiyac duyulan səma cisimlərinin adları ilə zəngindir. Babalarımız uzun müddət öz talelərini səma cisimlərinin hərəkətinə uyğun şəkildə düşünmüş və belə hesab etmişlər ki, hər adamın göydə bir ulduzu vardır. Bu inancdan da çoxlu atalar sözləri, zərbi məsəllər, bədii ifadələr–“ulduzu sönmək”; “bəxt ulduzu”; “ay üzlü”; “günəş təbli”; “ay parçası” və s. kimi deyimlər yaranmışdır.

Ümumxalq təfəkkürünün məhsulu olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində Ay, Günəş, Yer, Ülkər, Dan ulduzu, Karvanqıran, Quyruqdoğan və s. kosmonimlərə tez-tez rast gəlinir. “Günəş və Ay” adlı əfsanədə Günəş–qız, Ay–oğlan kimi səciyyələndirilir. Ayın və Günəşin bəzi astronomik vaxtlarda müxtəlif vəziyyətlərdə müşahidə olunması və üzərində qeyri-müəyyən ləkənin görünməsi əfsanəvi köklərlə bağlı izah edilir. Əsərlərdə kosmonimlər, sadəcə sadalanmır, həm də ulduzların Yerdən və Aydan çox-çox uzaq olması fikri dəfələrlə xatırlanır.

Azərbaycan xalqı səma cisimlərini həmişə müqəddəs hesab etmiş, onların əksəriyyətini təxəyyül süzɡəcindən keçirmiş, əfsanə və rəvayətlərdə bəzən yuxarıda deyildiyi kimi Günəş–qız, Ay–oğlan, bəzən Günəş–ana, Ay–onun qızı, ulduzlar çiçək, sünbül və s. kimi təsvir olunmuşdur.

Hərran və Misir kahinlərinin, eyni zamanda xristian mistik cərəyanlarının təlimlərində də müxtəlif planetlərin mələklərlə əlaqələndirilməsini görürük: Günəş—Mixail; Ay—Cəbrail; Mars--Səmail; Venera—Anail; Merkuri--Rəfail; Yupiter—Zaxaril; Saturn—Orifil.

Azərbaycan ədəbiyyatının orta əsrlər dövrünə nəzər salsaq, XIV əsr Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əssar Təbrizinin “Məhr və Müştəri” əsərindəki qəhrəmanlardan çoxunun adı planet və ulduz adlarından götürüldüyünün şahidi olarıq. Məhr–Günəş, Müştəri–Yupiter, Bəhram–Mars, Nahid–Venera, Keyvan–Saturn, Əsəd–Şir bürcü, Bədr–Ay və s. Şair əsərdə qəhrəmanlarının hərəkəti ilə ulduzların hərəkətini çox məharətlə uzlaşdırmış və göy cisimləri haqqında öz elmi dünyagörüşünü əks etdirmişdir.

Astronomik adlar, ümumiyyətlə şərq ədəbiyyatında çox geniş yayılmışdır. Belə adlardan biri də Zöhrədir. M.H.Təhmasib yazır: “Zöhrə-qədim mədəniyyətə malik bütün xalqlarda, həm ilahə-məbdud, həm də onun atributu olan ulduz kimi müqəddəs sayılmışdır. Qərinələrdən bəri şüurlarda oturuşan təsəvvürlərə əsasən, Gözəl qız-qadın şəklində təsəvvür edilən Zöhrə qədim şümlərdən başlayaraq Romada, Yunanıstanda, İranda, Babilə, Ərəb dövlətlərində, eləcə də Zaqafqaziya xalqlarında məhəbbət, su, məhsuldarlıq, gözəllik, musiqi, rəqs ilahəsi kimi təsdiq olunmuş, onun hətta su köpüyündən yarandığı da zənn edilmişdir.

İstər şifahi xalq ədəbiyyatında, istərsə də klassik yazılı ədəbiyyatımızda Azərbaycan kosmonimlərinin çox qədim köklərinə rast gəlmək mümkündür. Bədii ədəbiyyatımız, dialekt və şivələrimiz, xalq əfsanə və rəvayətləri bu sahənin tədqimatına son dərəcə zəngin material verir. Canlı danışıq dilində belə bir ifadə var: “Quyruq doğan ay”. Böyük H.Zərdabi öz məqaləsində yazırdı ki, sonsuz fəzaya səpələnən ulduzların hamısı həmişə görünür.

Elə ulduzlar var ki, ilin bir vaxtında görünür, qeyri-vaxtlarda görünməyir, -Onların bir dəstəsinə “quyruq” deyirlər ki, həqiqətən, heyvan quyruğuna oxşarlığı var. Çox qədim zamanlardan azərbaycanlılar “Quyruq” adlandırdıqları həmin topa ulduzlar vasitəsilə yay fəslindən payıza keçid dövrünü müəyyən-ləşdirə bilmişlər. Bundan başqa, xalq danışıqında işlənən “kiçik çillə”, “böyük çillə” ifadələri də bu qism astronomik hesablamalarla bağlıdır.

Günəşin və Ayın mövqeyini və hərəkətlərini dəqiq təyin edən hesablama cədvəlləri hazırlanmış, bir sıra ulduzların dəqiq koordinatları müəyyən edilmişdir. Kosmonimləri xarakterik semantik xüsusiyyətlərinə görə, aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- a) Əfsanəvi adlardan əmələ gələnələr;
- b) Heyvan və quş adlarından əmələ gələnələr;
- c) İnsana məxsus anlayışlarla bağlı sözlərdən əmələ gələnələr;
- ç) Əşya adı bildirən sözlərdən əmələ gələnələr.

Bu qruplaşmaların sayını artırmaq da olar. Kosmonimlərin qrammatik xüsusiyyətlərinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb quruluşlu kosmonimlər, xüsusən, təyini söz birləşmələri əsasında əmələ gəlmişdir. Məs.; Böyük köpək; Uçan balıq və s.

Dil tərkibinə görə kosmonimlər, yekcins deyildir. Xalq danışıqında işlənən kosmonimlərdən fərqli olaraq, elmi üslubda işlənən kosmonimlər bu cəhətdən müxtəlifdir.

- a) Azərbaycan dilinin öz sözləri ilə düzənlər: Məs.: *Ay, Günəş, Yer, Dan yeri, Qarğa, Qartal* və s.;
- b) Avropa mənşəli sözlərdən düzənlər: *Zemiks, Peliqos, Hidro* və s.;
- c) Ərəb sözlərindən əmələ gələnələr: *Dübb, Əltair, Əfrak, Bətəlxeyx, Suheyil ulduzu* və s.
- d) Yunan mənşəli sözlərdən əmələ gələnələr: *Asteroid, Mateor* və s.

Göy cisimləri və ya astronomik obyektlər-Kosmosda yerləşən əlçatmaz obyektlərdir. Göy cisimlərinə kometlər, planetlər, meteoritlər, asteroidlər, ulduzlar və digər bu kimi obyektlər aid edilir. Göy cisimlərinin ölçüsü müxtəlifdir. Ən böyük ölçülərə malik olanlar ulduzlar, ən kiçikləri isə meteoroidlərdir.

Asteroid (yunan sözü olub “ulduza bənzər” deməkdir) digərləri ilə müqayisədə daha böyük kosmik obyektləri ifadə edir, bəzən onları kiçik planetlər də adlandırırlar. Onlar planetlərdən kiçikdirlər və kələ-kötür formaya sahibdirlər.

Meteor (yunan sözü olub- “səməvi” mənasını verir) – Yer in atmosferinə düşərək yunan asteroid və digər səma cisimidir. Onları “axan ulduz” da adlandırırlar.

Onomastik tədqiqatların təşəkkül tarixi yaxın keçmişimizə aid olduğundan bu sahədə Azərbaycan dilçiliyində həll olunmamış məsələlər vardır. Bu yəqin ki, dilçiliyin onomastika bölməsinin daha gənc elm sahəsi olması ilə də əlaqələndirilməlidir. Bu, işin özünün daha “kövrək” olduğunu bildirdiyi səbəbindən keçmişimizi, bu günümüzü daha dərinədən öyrənmək baxımından elmin bu sahəsinə inkişaf etdirməyi qarşımıza məqsəd olaraq qoymalıyıq. Çünki onomastik leksikanı tədqiq etməklə biz xalqımızın tarixi, dili və çoxsahəli həyatı haqqında məlumatlar əldə edə bilərik. Nəzərə alsaq ki, tariximizi-dünənimizi yaşadan adlar yaşam körpüsü ilə gələcək nəsillərə ötürülür, o zaman belə adların zəngin olduğu səma cisimlərinin tədqiqat obyektini kimi götürülməsi elmin vacib addımlarından hesab edilə bilər.

FÜZULİ RAYONUNUN I KOMPONENTİ AŞAĞI, YUXARI, BİRİNCİ VƏ S. SÖZLƏRİ, II KOMPONENTİ ŞƏXS ADI VƏ MƏNSUBİYYƏT ŞƏKİLÇİLİ ANTROTOPONİMLƏRİ

Aynurə ƏLİYEVƏ

ADPU

aeliyeva7@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Toponimlər dildə xüsusi qrup təşkil edən sözdür. Bu sözlər öz funksiyasına, semantikasına, formasına görə digər söz qruplarından fərqlənir. Xalqın etnolinqvistik yaddaşında hər hansı bir bölgənin toponimləri də əbədiləşir. Belə bölgələrdən biri Füzuli rayondur. Bu ərazinin zəngin toponimik sərvəti var. Həmin toponimlərin toplanması, etimoloji təhlili və mürəkkəb nəzəri problemlərin həlli, bu mühüm sahələr üzrə xeyli iş görülməsinə baxmayaraq, hazırkı dövrdə yenə də tarix, coğrafiya, dilçilik, etnoqrafiya elmlərinin ortaqlı vacib tədqiqat obyektini kimi qalmaqdadır.

Füzuli ərazisinə məxsus toponimlərin toplanması və etimoloji təhlili son bir neçə minillikdə həmin ərazidə yaşayanların etnik və dil mənsubiyyətini üzə çıxarmağa imkan verə bilər.

Füzuli rayonunun bəzi toponimlərini nəzərdən keçirək:

Aşağı Veysəlli. Füzuli rayonunun Veysəlli inzibati-ərazi vahidində, Qarasu çayının sahilində, Mil düzündə yerləşir. “Oykonim veysəlli elatının adı ilə bağlıdır. XIX əsrin ortalarında veysəlli elatı Göyçay qəzasında yaşamışdır”. 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyəsində Veysəlli adlı kənd olmuşdur. Hazırda Göyçay və Zəngilan rayonlarında da Veysəlli adlı kənd var. Fikrimizcə, Veysəlli elinin adının əsasını Veysəl şəxs adı təşkil edir. Türk dövlətlərinin bir çoxunda (Azərbaycan, Türkiyə və s.) bu gün də Veysəl sözündən şəxs adı kimi istifadə olunur. Antroponim ərəb dilində olan veys sözündən yaranıb, “güc, qüvvə, qüvvət” mənalarını ifadə edir. Aşağı sözü onu eyniadlı digər kənddən fərqləndirmək üçün əlavə edilmişdir. Rayon ərazisindəki eyniadlı digər kənd Yuxarı Veysəlli adlanır.

Aşağı Əbdülrəhmanlı. Füzuli rayonunda, Əbdülrəhmanlı inzibati-ərazi vahidində, Çərəkən çayının sahilində yerləşir. “Kəndi əbdürrəhmanlı nəslinə mənsub ailələr saldıği üçün belə adlanmışdır”. Əbdürrəhmanlı nəslinin adının əsasını şəxs adı təşkil edir. Əbdürrəhmanlı “Əbdürrəhmanın nəslindən olanla, əbdürrəhmanlılar” anlamını verir. –lı isə mənsubluq bildirən şəkilçidir. Əbdürrəhman, Əbdüləli kimi adların birinci tərkib hissəsi olan əbdür ərəbcə əbd (qul) sözündən və ...ür//ül (əslə əl) müəyyənlik artiklindən düzəldilmiş, “qul, kölə” mənasındadır. Rəhman isə ərəbcə “rəhmdil, halına acıyan” deməkdir. Əbdürrəhman “qulun, kölənin halına acıyan” anlamını verir. Hazırda məişətimizdə bu şəxs adının tərkib hissələri olan Əbdül və Rəhman adlarından ayrı-ayrılıqda da istifadə olunur.

Rayon ərazisində Yuxarı Əbdürrəhmanlı (keçmiş adı Əbdürrəhmanlı) kəndi də var. Əbdürrəhmanlı kəndindən yaranmış yeni yaşayış məntəqəsi Aşağı Əbdürrəhmanlı, əvvəlki kənd isə Yuxarı Əbdürrəhmanlı adlandırılmışdır.

Aşağı (Yuxarı) Rəfədinli. Yaşayış məntəqəsi Füzuli rayonunda, Pirəhmədli inzibati-ərazi vahidində, düzənlik ərazidə yerləşir. Kəndi “XIX əsrdə keçmiş Rəfədinli kəndindən çıxmış ailələr salmışdır”. Fikrimizcə, oykonimin əsasını Rəfədin şəxs adı təşkil edir. R hərfi ilə başlayan Rəfiq (Rafiq), Rəfi, Rəfiqə şəxs adlarından məişətimizdə bu gün də istifadə edilir. Zahirən Ələddin, Elməddin, Qiyasəddin adlarına oxşayan Rəfədin adının birinci hissəsi olan “rəfə” ola bilsin ki, ərəbcə rəfi sözünün fonetik variantı olub, “uca, ali, yüksək”, “din” isə islam dini mənasın-dadır. Rəfədin “ali din” anlamına uyğun gəlir. Yuxarı Rəfədinli kəndinin keçmiş adı Rəfədinlidir. Rəfədinli kəndin əsasını qoymuş nəslin adıdır. Rəfədinli kəndindən yaranmış yeni yaşayış məntəqəsi Aşağı Rəfədinli, əvvəlki kənd isə Yuxarı Rəfədinli adlanmışdır.

Aşağı (Yuxarı) Seyidəhmədli. Kənd Füzuli rayonunun Seyidəhmədli inzibati-ərazi vahidində, Quruçayın sahilində yerləşir. Yuxarı Seyidəhmədli kəndi də Seyidəhmədli inzibati-ərazi vahidində, düzənlik ərazidə yerləşir. Yuxarı Seyidəhmədli kəndinin keçmiş adı Seyidəhmədlidir. Ondan əmələ gəlmiş yeni məntəqə Aşağı Seyidəhmədli, əvvəlki kənd isə Yuxarı Seyidəhmədli adlanmışdır. “Yaşayış məntəqəsini seyidəhmədli nəslə saldıği üçün belə adlandırılmışdır”. Seyidəhmədli nəsil adının əsasını Seyid Əhməd şəxs adı təşkil edir.

“Seyid ərəbcə iki mənada işlənir: 1) ağa, başçı, rəis; 2) Məhəmməd peyğəmbərin nəslindən olan (dini mənada)”. Azərbaycanda seyid, imam nəslindən olanlara müqəddəslər kimi baxırlar. Xalq arasında hörmət qazanmış seyid sözü şəxs adı kimi də işlənir. Bu söz Azərbaycan toponimiyasında geniş yayılmışdır. Hazırda Azərbaycan ərazisində Seyidəkaran (Lənkəran r.), Seyidimli (Tərtər r.), Seyidan (Salyan r.), Seyidlər (Zəngilan, Zərdab, Kəlkəbəcər, Laçın, Salyan, Xanlar, Xaçmaz rayonlarında), Seyidbazar (Cəlilabad r.), Seyidli (Ağdam r.), Seyidqışlaq (Qəbələ r.), Seyidişen (Xankəndi), Seyidlikəndyeri (Xaçmaz r.), Seyidsadıqlı (Salyan r.) və başqa toponimlər var.

Vaxtilə İrəvan quberniyasının Zəngibasar mahalında Seyidkəndi, 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində Seyidkulu, İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Seyidkotanlı, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indiki Qərbi Azərbaycanın Sisyan mahalında Seyidlər, Basarkeçər rayonunda Seyidlər, Vedi rayonunda Seyidlər kotonlısı, İrəvan xanlığının Dərələyəz mahalında Seyid Məmiş kəndləri mövcud olmuşdur .

“Orta əsrlərdə Şirvanda Qubaz, Babasəmid, Dərvişlər, Tələ, Cavad, Nügədi, Əbüdal və başqa camaatla yanaşı, Aralıq Seyidlərin də yaşaması göstərilir”.

M.H.Vəliyev Seyidlərin ərəblərin Qureyş qəbiləsinə mənsub olduğunu, Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə əvvəlcə Cənubi Azərbaycana, oradan isə sonralar Şimali Azərbaycan ərazisinə yayıldığını qeyd etmişdir .

Azərbaycan tarixində türkləşdirilmiş Seyidlərin Caraca (Hindistan) əyalətindən Nadir şah tərəfindən Salyan vətəgələrinə sürgün edilməsi göstərilir. Seyidlər adlı yaşayış məntəqələrini Ayrum tayfasının Seyidlər qolu ilə bağlayanlar da. Mənbələrdəki faktların müqayisəsi göstərir ki, Seyidlər orta əsrlərdə, Nadir şahdan əvvəl də Azərbaycanda yaşamışlar.

Birinci Mahmudlu. Füzuli rayonunun Əhmədbəyli inzibati-ərazi vahi-dində, düzənlik ərazidə yerləşir. Yaşayış məntəqəsi mahmudlu tayfasına məxsus ailələrin burada məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Mahmudlu tayfa adının əsasını Mahmud şəxs adı təşkil edir. Oykonimi eyniadlı digər kənd adlarından fərqləndirmək üçün ona “Birinci” sözünü əlavə etmişlər.

İkinci Mahmudlu kəndi də Əhmədbəyli inzibati-ərazi vahidinə aiddir. Kəndi Mahmudlu kəndindən ayrılmış ailələr salmışdır.Yaşayış məntəqəsini Birinci və Üçüncü Mahmudlu kəndindən fərqləndirmək üçün onu İkinci Mahmudlu adlandırmışlar.

Nəticə olaraq qeyd edirik ki, Füzuli bölgəsi tarixən türk uluslarının, türk xalqlarının məskəni olmuş və olacaqdır. Bunu həmin ərazidəki dil faktları da sübut edir.

Bu iş Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir - Qrant № EIF/MQM-3Shusha-2014-7(22)-05/03/5

ALMAN DİLİNDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

Elnarə ƏHMƏDOVA, Aygün HEYDƏROVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
ahmedovaelnara03@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Müxtəlif coğrafi ərazilərdə yerləşən, ayrı-ayrı dil ailələrinə mənsub olub, morfoloji quruluşlarına görə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənən dillərin müqayisəli tədqiqi çağdaş dilçiliyin qarşısında duran aktual problemlərdəndir. Qloballaşma prosesinin nəticəsində dünya xalqları, ölkələr, dillər, mədəniyyətlər getdikcə bir-birinə yaxınlaşır. Bu yaxınlaşma ilə birlikdə dillər arasında söz alış-verişi sürətlə artmaqda davam edir. Lakin bu yeni hadisə deyildir. Zəngin tarixə, dil sisteminə malik olan türk dillərində zaman-zaman digər dünya dillərinin inkişafında mühüm rol oynamışlar. Belə ki, əksər dillərdə türk dillərindən alınma sözlər mövcuddur. Bu sözlər müxtəlif zamanlarda bir çox dünya dillərinə nüfuz etmiş, müəyyən fonetik dəyişikliklərlə həmin dillərdə öz mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Müasir rus, ingilis, alman, yunan, italyan və b. dillərdə türk dindən alınma sözlər müşahidə olunur.

Digər xalqlar kimi alman xalqı da tarixin müxtəlif dövrlərində qonşu və ya qonşu olmayan dövlət və xalqlarla əlaqə yaratmışdır. Bu əlaqələr, həmçinin din və mədəniyyət sahələrindəki dəyişikliklər səbəbindən, alman dilinə də bir sıra alınma sözlər daxil olmuşdur. Müasir alman dilinin lüğət tərkibini

mənşəyinə görə təhlil etdikdə məlum olur ki, onun söz ehtiyatı yekcins deyildir. Dildə əsl alman sözlərilə yanaşı xeyli alınma sözlər də mövcuddur ki, belə sözlərin daxil olduğu dillər sırasında ayrı-ayrı türk dilləri də yer almaqdadır.

Türk mənşəli sözlərin alman dilinə keçmə səbəbləri müxtəlifdir. Tarixdən oxuyuruq ki, eramızın IV əsrində şimaldan, qərbdən və Pribaltikadan böyük qüvvə ilə cənuba və şərqə axın etmiş qədim german tayfaları özlərindən daha güclü olan köçəri türklərin axımına rast gəlmiş, bu iki cərəyan toqquşduqdan sonra qarışmış, güclü bir axının tərkibinəçevrilmiş və Avropanın içərilərinə daxil olmuşlar. Məlumdur ki, xalqların bu cür qarışması onların dillərindən də yan ötməmiş və bu dillərin leksikasında onların daşıyıcısı olan xalqların dil vahidləri özünə yer tapmışdır. Əski türkcədəki “böyük, ulu”, “ağsaqqal” (hətta bəzən “ağbirçək”), “ata, baba”anlamlarını ifadə edən *apasözü opa* şəklində “baba”; “qadın, nənə, ana” anlamalarını daşıyan *uma/huma/oma* sözü isə *oma* formasında işlənərək “nənə” mənasını ifadə edir və hər iki söz hal-hazırda müasir alman dilində eynimənalı *großvater* (baba) və *großmutter* (nənə) sözlərilə paralel olaraq aktiv şəkildə istifadə olunur.

Həm qədim, həm də müasir türk dillərində müşahidə olunan, Mahmud Kaşğarinin divanında “uğur, dövlət, bəxt, tale, səadət” [s. 350] kimi açıqlanan qut sözü alman dilində eyni fonetik tərkibdə “yaxşı” anlamında işlənərkəndir. Görkəmli dilçi alim F.Ağasıoğlu qut sözünü etnonim kimi qəbul edərək onun bir sıra türk adlarının əsasını təşkil etdiyini və “ruh, can, uğur, müqəddəs” kimi anlamlar daşdığı qeyd edir [s.]. Qut, eləcə də onun sifət əmələ gətirən –lu şəkilçisi ilə birləşməsindən yaranmış qutlu sözləri müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşsə də, müasir Türkiyə türkcəsində bu gün də işlənərkəndir.

Hazırda bir çox türk və Avropa xalqlarının mətbəxində özünəməxsus yeri olan, əsasən, dana əti, soğan və pomidorla hazırlanan, *qulyaş, kulaş, kulaşı* kimi adlarla adlandırılan və tarixən türklərə məxsus olan bir yemək var. Bu yemək alman mətbəxinin də ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Qaynaqlara görə, Osmanlı dövlətində əsgərlərin özlərinə hazırladıqları ət, ədviyyat və su qarışımından ibarət bir yemək olmuş və bu səbəbdən də ona **Qul aşı**, yəni “əsgər yeməyi” adı verilmişdir. Hətta bəzi xalqlarda mərasim yeməyi kimi xüsusi günlərdə hazırlanır. Alman dilində bu yemək adı *Gulasch* şəklində işlənir.

İDünya müharibəsi dönməndə alman dilinə “Hek-mek” kimi daxil olub xüsusi çörək növü sayılan, elə “çörək” anlamında da tarixən və bu gün bir çox türk dillərində *etmeg/ətmək/ekmek/əkmək* kimi fonetik variantlarda işlənmiş və işlənərkədə olan sözə, eyni zamanda “qatıq” mənasını verən, *Joghurt* şəklində yazılıb ifadə edilən yoğurtsözünə “Kitabi-Dədə Qorqud”dastanında da rast gəlirik: *Yanmış arpa ətməgi, acı soğan öyni, degil!* [s.89]...*əlin-yüzün yumadan doquz bazlammac ilən bir küvlək yoğurd gəvəzlər, doyunca tıqa-basa yer, əlin bögrinə urar, ayıdar...* [s.22].

Alman dilindədiqqəti çəkən məqamlardan biri də türk dilindən keçdiyi ehtimal edilən *Teppich* – xalça sözüdür. Mədəniyyətimiz və məişətimizdə çox mühüm yerlərdən birini tutan, dünyaca məşhur türk xalçalarının, əsasən, *Zili, Sumax, Kilim, Cicimlə* yanaşı, bir çox çeşidləri köçəri həyat tərzi keçirən türk xalqları vasitəsilə digər xalqlar arasında da yayılmışdır. Bildiyimiz kimi, qədim türklər otaqlarda (çadırlarda) yaşadığı üçün, xüsusilə, qış aylarında soyuqdan qorunmaq məqsədilə çadırındivərlərini içəri tərəfdən xalı ilə örtər, yerinə də xalı döşəyərdilər. Əsasən, ayaq altında olduğu və daim ayaqla təpildiyi, döyəcləndiyi üçün bəzən xalı əvəzinə *təpik* sözündən də istifadə olunub. *Təpik* təp(mək) feilindən yaranıb ki, bu da “ayaqla (piyada) gəzmək, ayaq atmaq, bir şeyi ayaqla vurmaq” mənalərini ifadə edir.

Almanlar özündənrazi, lovğa, müştəbeh, eyni zamanda qadınlara qarşı xüsusi diqqəti olan, onların başına pərvanə kimi dolanan” kişilərə *paşa* deyirlər. Paşa Osmanlı dövlətində albaydan (polkovnikdən) üstün rütbə hesab olunurdu. Tədqiqatçılar bu sözün əski türkcədəki beşe – oğul sözündən yarandığını ehtimal qeyd edirlər. Bununla yanaşı, baş, başçı sözlərindən yarandığı da ehtimal olunur

Ümumilikdə *Janitschar, Janissary*(Yeniçəri), *Karacul*(qoyun cinsi), *Kebab, Schamane, Kurgan, Sandschak* (sancaq, bayraq), *Basar, Schal, Kiosk* (köşk), *Hurda*(orda, ordu), *Groschen* (quruş, qəpik), *Dolmetscher* (dilmanc, tərcüməçi), *Dolmusch* (mikroavtobus)və s. daxil olmaqla türk dillərindən alman dilinə 166 söz keçmişdir.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, türk dilində yer alan bir çox sözlər bəzi tarixi hadisələr, mədəniyyətlərin qovuşması nəticəsində alman dilinə nüfuz etmiş, zaman keçdikcə dildə sabitləşmişdir.

İLYAS ƏFƏNDİYEVİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ANTROPONİMLƏR

Elnarə ƏHMƏDOVA, Pəri HƏSƏNOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
ahmedovaelnara03@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Dilin onomastik leksikasında antroponimlərin xüsusi mövqeyi vardır. Antroponimlər şəxs adları, soyadları, ləqəb və təxəllüsləri əhatə edir və nominativ, differensiasiv, ekspressiv və estetik funksiyaların daşıyıcısıdır. Adların tarixi mövcud olduğu cəmiyyətin tarixi, mədəniyyəti, ideologiyası ilə sıx bağlıdır. Ad insana məxsus ən vacib əlamətlərdən biri kimi, mənsub olduğu xalqın milli koloritlərini özündə əks etdirən ümumi sözlər əsasında formalaşır. Prof. A. Qurbanov “Ad və insan” kitabında yazır: “Bütün xalqlarda şəxs adlarının vəzifəsi cəmiyyət üzvlərini bir-birindən fərqləndirməkdir. Adın vasitəsi ilə insanların birini digərindən seçmək olur. Ona görə də adsız heç bir şəxs və heç bir cəmiyyət yoxdur. Adlar olmadan cəmiyyətin formalaşması və yaşaması da qeyri-mümkündür...”. Azərbaycan antroponimik sistemində adlar əsas və köməkçi olmaqla iki qrupa ayrılır ki, bu da onun əsas xüsusiyyətlərinin ən başlıcasıdır. Əsas adlar kateqoriyasında, əsasən, şəxs adları, soyadı, ata adı; köməkçi adlara isə ləqəblər, təxəllüslər, titullar və fəxri adlar daxildir. Əsas adlar real və irreal adları əhatə edir. Mənbəyi ümumxalq dili olan real adlar eyni zamanda rəsmi adlar da adlandırılır, cəmiyyətdə bir fərdi digərindən fərqləndirməyə xidmət edir.

Antroponimlərin bədii əsərlər əsasında araşdırılması bu və ya digər sənətkarın yaradıcılığında dil qanunauyğunluqlarını, onomastik vahidlərin üslubi imkanlarının poetik funksiyasını izləmək baxımından əhəmiyyətlidir. Bədii əsərlərdə qəhrəmanlara verilən xüsusi adlar əslində yazıçının oxucuya çatdırmaq istədiyi məlumatların ən güclü ifadə və informasiya vasitəsidir. Obrazlarının adının seçilməsi yazıçının bədii təfəkkürünün, təxəyyülünün və üslubunun məhsuludur ki, burada subyektiv faktor mühüm rol oynayır. Bədii əsərlərin onomastikasını “danışan leksika” da adlandırmaq olar. İstifadə olunan onomastik vahidlərdə sənətkarın fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri aşkara çıxır.

İ.Əfəndiyevin əsərləri antroponimik vahidlər sistemində önəmli yer tutan şəxs adları ilə zəngindir. Bədii yaradıcılıq nümunələrində işlədilən antroponimlər sadə, diləyatımlı ahəngdar və anlaşılındır. Obrazların adlandırılmasına müəllif diqqətlə yanaşmış, surətləri peşəsinə, xarakterinə və cəmiyyətdə tutduğu mövqeyə uyğun sözlərdən istifadə edərək adlandırmağa çalışmışdır.

Müəllifin “Qarı dağı” hekayəsində hökmdarın iyirmi yaşlı oğlu Maliktac şahın yeganə varisi kimi təsvir olunur: “Şah oğluna yanaşib barmaqlarında ləl-cəvahir sayrıyan ağ əlini onun alınına qoydu: - Oğlum, Maliktac! - deyər həyəcanla səslənd”i. Hazırda Maliktac adı dilimizdə o qədər də geniş vüsət tapmamışdır. Bu adın birinci hissəsi olan Malik sözü dilimizə ərəb dilindən keçmişdir, “mülk sahibi”, “hökmdar”, “hakim” mənalarını ifadə edir. Göründüyü kimi, yazıçı qəhrəmanına ad seçərkən onun sosial sinfini, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi nəzərə almışdır. Yaxud “Apardı sellər Saranı” adlı hekayəsində Xançoban adlı surət yaradılmışdır. Əsərdən məlum olur ki, bu adı müəllif ona peşəsi, məşğuliyyəti ilə əlaqədar vermişdir: “Xançoban sıldırım bir qaya başında oturub tütək çalırdı. Yamaca yayılmış qoyunlar başların sallayıb, onu dinləyirdilər”. Müəllif obrazın məsləyi, məşğuliyyəti ilə adı arasında uyğunluq yaratmışdır. Bəzən surətlərin daxili aləminə, yaxud zahiri əlamətlərinə tamamilə zidd olan adlarla da qarşılaşırıq. “Gözlənilməyən sevgi” adlı hekayəsində Həsən obrazı buna misal ola bilər. Əsərdə Həsənin zahiri portreti ilə adı arasındakı tərs mütənəsiblik diqqətdən yayınmır: “Yanıdakı ucaboylu oğlan olduqca şux geyinmişdi, lakin son dərəcə çirkin idi. Üzü çopur, burnunun ortası yəhər kimi yastı idi. Dodaqları qaba surətdə irəliyə doğru uzanmışdı. Cod və bozuntul kimi görünən saçları alınında bir bucaq təşkil edir və az qala burnuna qədər uzanırdı”. V. Hüqonun Kvazimodasından da eybəcər təsvir olunan Həsən obrazının adı ilə zahiri görünüşü arasında böyük ziddiyyət vardır. Ərəbcədən dilimizə keçmiş Həsən adı “gözəl”, “göyçək”, “yaxşı” mənalarını ifadə edir.

İ.Əfəndiyevin müraciət etdiyi antroponimlər içərisində ləqəblər də üslubi baxımdan rəngarəng hesab olunur. Köməkçi adlar qrupuna daxil olan ləqəblərin bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Bildiyimiz kimi, ləqəblər, əsasən, zahiri görünüşə, müəyyən fiziki qüsura, əxlaqi keyfiyyətlərə, sənət və məşğuliyyətə və digər bu kimi əlamətlərə görə, əksər hallarda da mənfi keyfiyyətləri üzə çıxarmaq, ifşa etmək məqsədilə verilir və bədii ədəbiyyatda bu qəbildən olan ləqəblərə daha çox rast gəlinir. Yazıçı ləqəblərdən bir neçə məqsədlə istifadə etmişdir:

1. Zahiri görünüş, fiziki qüsurla bağlı olan mənfi mənali ləqəblər: Taygöz Yusif (“Qarı dağı” hekayəsi), Uzun Həsən, Tayqol Gülməmməd (“Geriyə baxma,qoca” romanı), Skeletebənzer kişi (“Məhv olmuş gündəliklər” pyesi) və s.

2. Peşə,sənət və məşğuliyyət bildirən ləqəblər: Çoban (“Yun şal” hekayəsi), Usta Qara (“Qırçı və qırmızı çiçək” hekayəsi), Zərgər Zərax (“Yusif və Esfir” hekayəsi), Aşıq Vəli, Zurnaçı, Baqqal Tağı, Faytonçu Cümşüd, Qaçaq Xanmurad (“Geriyə baxma, qoca”romanı), Tarzən Sadıqcan (“Xan qızı Gülsənubərlə Tarzən Sadıqcan” povesti) və s.

3. Dini anlayış ifadə edən ləqəblər: Kərbəlayi İbixan, Hacı Alış, Məşədi Gülməmməd (“Geriyə baxma ,qoca”romanı), Hacı Hüsü (“Xan qızı Gülsənubərlə Tarzən Sadıqcan” povesti).

Müəllif əsərlərində tarixən Azərbaycan xalqının məişətində ən çox işlədilən, əsasən, yuxarı sinfin nümayəndələrinə verilən ağa, bəy, xan kimi titullardan da istifadə etmişdir. Məsələn: İbrahim xan, Saday bəy, Ağabəyim ağa, Əbülfət ağa (“Hökmdar və qız” pyesi), Hidayət xan, Zahir bəy, Fərəc bəy (“Xurşudbanu Natəvan” pyesi) və s.

Deyənlərdən aydın olur ki, Azərbaycan dilinin bütün üslubi incəliklərinə dərinlən bələd olan İ.Əfəndiyev əsərlərində antroponimlərin bütün növ və xüsusiyyətlərindən böyük ustalıqla istifadə etmişdir

SİNTAKTİK PARALELİZM. XIAZM

Elnarə ƏHMƏDOVA, Yeganə RƏHİMZADƏ

Sumqayıt Dövlət Universiteti
ahmedovaelnara03@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Sintaktik fiqurlar estetik funksiyaya malik olub, bədii mətnlərdə emosional-ekspressivliyi və intensivliyi təmin edən, mətnin tərkib hissələrini bir-biri ilə əlaqələndirən əsas vasitələrdir. A.P.Skovorodnikov bədii mətnə sintaktik fiqurların aşağıdakı növlərini müəyyən etmişdir: 1) ellipsis, 2) antiellipsis, 3) ixtisarlar, 4) leksik təkrarlar, 5) sintaktik paralellər, 6) seqmentasiya, 7) ritorik sual, 8) inversiya, 9) nida cümlələri və s. Bir sıra dilçilər hətta anafora, epifora, sintaktik personalizm, qradasiya kimi bədii ifadə vasitələrini də sintaktik fiqurlar sırasına daxil edirlər.

Məntiqi-sintaktik əlaqə zamanı, ilk növbədə, komponentlərin yerləşdirilməsi,mətnin tərkib hissələrinin struktur-semantik cəhətdən bağlılığı məsələsi ön plana çıxır. Dilçilik ədəbiyyatında məntiqi-sintaktik əlaqənin iki əsas tipi qeyd edilir: zəncirvari və paralel. Zəncirvari əlaqədə əvvəlki hökmün predikatı sonrakı hökmün subyektı, subyektı isə onun predikatı kimi çıxış edir. Paralel əlaqə zamanı isə hökmlərdə təkrarlanan sözlər onlarda eyni funksiyanı yerinə yertirir. Sintaktik paralelizim həm qrammatik, həm də üslubi-ritorik funksiyaya malik olub, bir neçə əlaqələndirici vasitəni – mətnyaradıcı amili ehtiva edir. Bunlara söz sırası,təkrarlar, ellipsis, xiazm və s. daxildir.

Sintaktik paralelizmin iki növü vardır: tam və natamam paralellik. Tam sintaktik paralelizmdə cümlə üzvləri və ya cümlələr bir-birini eyni strukturda izləməklə paralel komponentlərə çevrilir və təkrarlanan komponent əvvəlki komponenti bütün parametrləri ilə təkrar edir. Bu cür paralel konstruksiyalar vasitəsilə fikri daha dolğun, aydın və emosional şəkildə çatdırmaq mümkün olur. Xüsusilə, nəzm əsərlərində ritm, takt və axıcılıq məhz bu vasitələrlə yaradılır və belə paralel konstruksiyalar həm cümlədə, həm də mətn daxilində mövcud ola bilər. Tam sintaktik paralelizmin üç əsas şərti vardır: 1) üzvlərin eyni sayı; 2) əlaqələrin eyniliyi; 3) strukturun eyniliyi. Fikrimizi nümunələrlə əsaslandıraraq:

Dağ dağa rast gəlməz, insan insana rast gələr (atalar sözü).

Camaata mən ağıl öyrədirəm, bu mənə ağıl öyrədir (xalq deyimi).

Yuxarıda göstərilən şərtlərdən hər hansı biri pozularsa, natamam paralellik yaranar. Natamam paralelizmdə həm dəvəvəlki cümlə ilə sonrakı cümlə arasında məntiqi-informatik ardıcılılıqözünü göstərir:

Az qalib ömrün sənin,

Yaz gələr, artar qəmin.

Əriyib suya dönərsən,

Axıb çaya gedərsən. (M.Ə.Sabir)

və ya *Qara-qara suların xəbər aşdı, Qanlı-qanlı suların xəbər keçdi. Qanlı oğuz elinə xəbər vardı.*

Paralelizmin xüsusi bir növü də vardır ki, burada sintaktik təşkil edən komponentlər bir-birinə əks ardıcılıq modeli üzrə düzülür, yəni paralel cümlələrdən ikincisi əvvəlki cümlənin semantik-struktur cəhətdən əksi kimi ortaya çıxır. Bu cür paralelizm dilçilikdə xiazm adlandırılır. Məsələn: *Bütün oğrular cinayətkardır, bütün cinayətkarlar oğlu deyil.*

Ölüm var ki, həyat qədər dəyərlidir,

Həyat var ki, ölümdən də zəhərli. (H.Cavid)

K.Abdulla xiazmın üç növünü qeyd etmişdir: tam xiazm, yarımçıq xiazm, kvazixiazm (zəif xiazm)

Tam xiazm. İkinci komponent birincinin semantik-sintaktik baxımdan tam əksi olur:

Küçələr sehləndi, dindi çinarlar. (S.Rüstəmxanlı)

Məni bu gecənin əlindən alma,

Alma bu gecəni əlimdən mənim. (M.İlqar)

Yarımçıq xiazm. Burada sözlərin izləmə adıcılığı tam proporsional qaydada deyil, nisbətən dəyişmiş formada olur. Məsələn:

Əbədi deyildir bir şey cahanda

Hər şey əbədidir eyni zamanda

Dəryalar olurdu cümlə səhra,

Səhralar olurdu cümlə dərya. (M.Füzuli)

Kvazixiazm. Əsasən, mürəkkəb sintaktik bütövlərdəki əks paralelizmlərdə məntiqi-semantik, üslubi və sintaktik xüsusiyyətlərlə müəyyənləşir: *Nə gördü, sultanım?! Gördü göy çayırın üzərində bir qırmızı otaq tikilmiş. ("Kitabi-Dədə Qorqud")*

Rus dilçiliyində də xiazmın üç tipi göstərilir:

Əsl sintaktik xiazm. Burada ikinci komponent quruluşca birinci komponentin tərkibindəki cümlə üzvləri ilə əks qaydada simmetriklilik təşkil edir: Sevinci bölüşməyə hər kəs hazırdır, heç kəs istəmir ki, kədəri bölüşsün. (Lermantov)

Mürəkkəbləşmiş semantik xiazmda əks elementlərdə iqiqat leksik təkrarlar və onlarda sintaksik funksiyaların mübadiləsi öz əksini tapır: Ən yaxşı insan odur ki, əsasən, öz fikirləri və başqalarının hisləri ilə yaşayır, ən pis insan isə başqalarının fikirləri və öz hisləri ilə yaşayandır. (L.Tolstoy)

Xiastik təzadlar. Bu tipə aid olan xiazmlarda cümlənin tərkibinə daxil olan sözlərdə leksik mənə baxımından əkslik – təzadlılıq müşahidə olunur: *Məktəb həyatı – həyat məktəbi. Yaşamaq üçün ye, yemək üçün yaşama. Soruşma, vətən sən üçün nə edib, soruş ki, sən vətən üçün nə etmişən? (Con Kennedi)*

Bəzən əks-paralelizmdə komponentlər ümumi bir üzvlə birləşir. Bu ortaq üzvlər həm söz, həm söz birləşməsi, həm də cümlə şəklində ola bilər. Məsələn: *Rusiyada iki bəla var: aşağıda qaranlığın hakimiyyəti, yuxarıda isə hakimiyyətin qaranlığı. (V.A. Gilyarskiy)*

Bu dünyada iki xoşbəxt, bəxtəvər var:

biri sənə, çünki sən MƏN sevirəm,

biri də mən, çünki SƏNİ SEVİRƏM. (K.Abiyeva)

Bizim ən böyük faciəmiz: başlar ayaq olub, ayaqlar baş.

Birinci və ikinci cümlələrdə ortaq üzvlə cümlə, üçüncü cümlədə isə söz birləşməsi formasında özünü göstərir.

Qədim türk yazılı abidələri və Azərbaycan folklor nümunələrində də əks paralelizmlərə təsadüf olunur. Məsələn:

Atı qov, itə çat, iti qov, ata çat.

Tatsız türk olmaz, başsız börk olmaz. (M.Kaşğari "Divani-luğat-it-türk")

Beləliklə, nəticə etibarilə deyə bilərik ki, əks-paralelizm sintaktik kəsiklərin birləşməsinə xidmət edən, başqa sözlə desək, sintaktik kəsiklər kimi özünü göstərən komponentləri bir-birinə bağlayaraq koqeziya yaradan sintaktik vasitədir. Paralelizm mühüm emosional-psixoloji məqamlarla bağlı olub, düşünmə tərzindən asılı olaraq meydana çıxır.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ELLİPTİK FİQURLAR

Rəbiyə NAMAZOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN

Bütöv və yarımçıq cümlə arasında dayanan elliptik cümlələr “müstəqil işləmə bilən yarımçıq cümlə” statusu qazandıqdan sonra bir müddət onlara elmi maraq azalmış və bu cümlələr müəyyən zaman çərçivəsində tədqiqatdan kənar qalmışdır. “Ellipsis “ (elleipsis) yunan sözü olub “buraxılma” deməkdir. Yarımçıq cümlənin bütün növlərində müəyyən üzv buraxılır. Lakin elliptik cümlələrdəki “buraxılma” bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Elliptik cümlələrdə buraxılmış üzv mətnin, ya da cümlənin ümumi məzmununa görə müəyyən edilir, yarımçıq cümlələrdə isə özündən əvvəlki və ya sonrakı cümlələrdə və ya cümlənin mövcud tərkib hissələrində olur. Məs:

a) Elliptik cümlə: *Gecenin xeyirindən gündüzün şəri (yaxşıdır)*. (Atalar sözü)

b) Yarımçıq cümlə: *-Gələn kimdir? –Səlimdir*.

Elliptik konstruksiyalı cümlələr özünəməxsus təsviri koloritə malik bir sintaktik formadır. Elliptik cümlələr danışana istənilən məqamda az söz işlədib çox fikir söyləmək imkanı verir: *Bülbül güllü sevər, insan Vətəninini (sevər) (Atalar sözü); ...yaradıcılıq ehtirası o qədər güclü olur ki, geriye yol qalmır, yalnız irəli (getməlisən) (E.Zamanova), SimSim abonentlərinin nəzərinə ! (çatdırılır) və s.*

Elliptik cümlələrdə intonasiya həlledici rola malik olduğu üçün bu qəbil cümlələr rəngarəngdir. Müasir Azərbaycan dilində intonasiyaya görə cümlənin 4 növü var :1) nəqli cümlə, 2) sual cümləsi, 3) əmr cümləsi, 4) nida cümləsi. Bu təsnifata əsaslanaraq elliptik cümlələri intonasiyaya görə müvafiq təsnifata uyğun qruplaşdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Elliptik nəqli cümlə: obyektiv gerçəkliyin, xəyali aləmin bu və ya digər faktı, hadisəsi barədə məlumat verən adi təsviri cümlələrə nəqli cümlə deyilir. Bu cümlələrdə informasiya ya təsdiq, ya da inkar olunur. Nəqli cümlələrdə, məlum olduğu kimi, yalnız hər hansı bir predmet haqqında məlumat verilir və burada adi cümlə intonasiyası hakim olur. Nəqli cümlə geniş yayılmış cümlədir. Məs: *Əli hümməti ilə (ucalar), quş qanadı ilə (uçar) ; Çoban dayağı ilə, gəlin duvağı ilə (bəlli olar); Varlımın malı (çox olar), kasıbın övladı (çox olar) (Atalar sözləri) və s.*

Bu atalar sözlərinin hər biri normal cümləyə xas olan bitmə intonasiyasına malikdir. Burada bitmə intonasiyası, öz növbəsində, itirilmiş elementin əvəz olunmasına xidmət edir. Hər bir informasiyanın tutumu onu təşkil edən elementlərin funksiyasından asılıdır. Nəzərdən keçirdiyimiz cümlələrdə informasiya təsdiq olunur. Elliptik cümlələrdə inkarlığın ifadəsi də maraq doğurur. Məs: *Başa düşənə milçək səsi (kifayətdir), düşməyə nə zurna –qaval (da kar eləməz) (Atalar sözü) İnkər cümlələrin mətn daxilində təsdiq cümlələrə nisbətən daha az işlənməsinə baxmayaraq, onların iştirak xüsusi informativlik təşkil edir.*

Elliptik sual cümləsi: bir şeyi öyrənmək, dəqiqləşdirmək və ya yeni məlumat almaq məqsədilə işlədilən cümlələrə sual cümləsi deyilir. Dilimizdə sual cümlələri sual əvəzlilikləri, sual ədatları və sual intonasiyası vasitəsilə formalaşır. Sual cümləsi dildə son dərəcə zəngin ifadə

funksiyalarını yerinə yetirir və istisnasız olaraq, məqsədə görə bütün cümlə tiplərini əvəz edir. Sual cümləsinin sonunda “?” işarəsi qoyulsa da, bəzən dilimizdə sonunda sual işarəsinin işləndiyi elə cümlələr də vardır ki, onlar sual məzmunlu olurlar. Bunlar elmi ədəbiyyatlarda ritorik sual adlandırılır. Məs: *Onun mənə nə zərəri ? (S.Rəhman); Qardaşın evdə, onun dövlət puluna, idarə işinə nə dəxli? (M.Süleymanov) Əsl sual cümlələri: Xoş gördük.. hara belə? (İ.Əfəndiyev); Əli sənə, gece vaxtı hardan belə? və s.*

Elliptik sual cümlələri vasitəsilə informasiyanın ötürülməsi zamanı jest, mimika və digər amillər əsas köməkəddici vasitə kimi çıxış edirlər: *Gülnur, hara belə? ; Bəlkə yerimizi dəyişək? Bəlkə başqa mənzilə? və s.*

Elliptik əmr cümlələri. Əmr cümlələri əmr, xahiş, təkid, tələb, məsləhət, nəsihət, çağırış ifadə edir. Əmr cümləsi öz rəngarəngliyi və emosionallığı ilə seçilir. Məs: *Hamunuz buradan çıxın! Haydi bayıra! ; İcazə ver, sənənlə elqızı kimi danışım! və s.*

Elliptik əmr cümlələri əmr intonasiyası sayəsində formalaşır. Əmr cümləsində intonasiyanın həll edici rolu var. Məs: *Artıq söz danışma, sualıma cavab ver! ; Baxsın gələcəyə hər nurlu düha.; Get öz mənzilində otur və s.*

Elliptik nida cümlələri. Söylənən fikrə emosional münasibət bildiren cümlələrə nida cümləsi deyilir. Elliptik nida cümləsi özünəməxsus intonasiya ilə müşayiət olunur. Nida cümləsi yüksək hiss-həyəcan bildirir. Fərdin psixoloji vəziyyət, əhval- ruhiyyə ilə əlaqədar fikrin ifadə tərzini müxtəlif şəkildə ala bilər. Məs: *Toydan sonra nağara!*; *Sənə yağlı bir beş!*; *Onun pulundan mənə nə !*; *Zaman bizə bir anadır!* və s.

Nida cümlələri nəqli, sual və əmr cümlələri əsasında yaranır. Belə ki, nəqli cümlə , sual və əmr cümlələri özlərinə məxsus tonla tələffüz edildiyi kimi, onlar üçün “ müəyyən olunmuş intonasiyadan” daha yüksək tonla tələffüz edilərək, hiss- həyəcanla dolğunlaşdırıla bilər və bu zaman nida cümlələri yaranır. Məs : *Qoy göyün ulduzu göyə nur saçsın.Yerin də arzusu yerdə gül açsın!* (S.Vurğun); *Mənim kimi təmiz, günahsız adamı təhqir!* və s.

Azərbaycan dilində müşahidə olunan və müxtəlifliyi ilə seçilən elliptik cümlələr müasir dövrümüzdə şifahi nitqdə çox istifadə olunur. Lakin bununla yanaşı müasir Azərbaycan dilinin müxtəlif üslublarında da elliptik cümlələr işlədilir. Elliptik cümlələr güclü emosional- ekspressiv xarakterə malik olduğundan bu konstruksiyalar ədəbi dilin bir çox üslublarında işlənir.

Bədii üslubda- *Dayanın, bu saat – deyib o biri otağa keçir; Mən sənənin eşqinlə yetdim kamala , Alqış hüsnündəki böyük cəlala!*

Publisistik üslub- *“O olmasın, bu olsun” yeni quruluşda Azərbaycan səhnəsində; Sənədli filmin təqdimatı ; Körpələrə -azad həyat;*

İşgüzar üslub- *Hər zaman – Cola Cola (var) ; Bank of Baku -sizə yaxın bankçılıq (fəaliyyəti göstərir) və s.*

Mürəkkəb konstruksiyalı elliptik cümlələr arasında tabeli mürəkkəb cümlələrdə daha çox baş cümlə ellipsisə məruz qalır.

Məs: *Çox götür qoy edəndən sonra axırı getdim tacirin yanına (dedim) ki, bəs qızını ver mənə; yaxşı deyiblər, biri ölməsə, biri dirilməz və s.*

PUNKTUASİYADA İŞARƏLƏRİN QRAFİK PARALELLİYİ

Ayişə ƏZİMOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
AZƏRBAYCAN

Dil özlüyündə işarələr sistemidir. Sistemin yazılı nitqdə böyük əhəmiyyət kəsb edən durğu işarələri və elmi- texniki kitablarda tətbiq olunan şərti işarələri müxtəlif funksiya daşıyıcılarıdır. Dilin qrafik sistemini təşkil edən punktasiya məhz həmin funksiyaları öyrənərək fikrin mənalı səslənməsinə, eyni zamanda yazının düzgün , ifadəli tələffüzünə xidmət edir. Əgər şərti işarələr yalnız texniki məqsədlərə xidmət edirsə, durğu işarələri rəngarəng nitqi təsvir etmək, hiss həyəcanı, danışıqdakı müxtəlif əlamətləri, psixoloji xarakteri, məntiqi vurğunu nəzərə çarpdırmaq məqsədilə işlədilir. O, cümlənin sərhəddini müəyyən etmək, cümlədəki fikrin hansı məqsədlə işlənməsini təyin etmək üçün istifadə olunur. Durğu işarələri vasitəsilə şifahi nitqimizin bütün çalarları yazıda əks olunur. Yaranma tarixi durğu işarələrinin hərflərdən sonra təşəkkül tapdığını söyləməyimizə əsas verir. Qədim zamanlarda ifadə, fikir başdan-ayağa bitişik yazılırdı. Yazının inkişaf etmə səbəbindən sözləri bölmək tələbi ortaya çıxmışdır. Bu məqsədlə bəzi xalqlar sözlər arasında şaquli xətlər qoymuş və bu sözlərin arasında əyri bir çizgi çəkmişlər. Beləcə, yazının yarandığı ilk dövrlərdən durğu işarələrindən istifadə olunmağa başlanılmışdır. İstər durğu işarələri, istərsə də şərti işarələr funksiya baxımından fərqlənsələr də bu işarələr sisteminin bəzilərinə qrafik paralellik diqqət çəkir. Bu paralellik özünü qrafik sistemin nöqtə (.), tire (-), iki nöqtə (:), mötərizə () kimi həm dildə, həm də elmi-texniki kitablarda müxtəlif funksiyalara xidmət edən işarələrində göstərməkdədir.

Tire(-) - Ana dilimizdə durğu, riyaziyyatda isə şərti işarə kimi müxtəlif funksiyaları daşıyır.

7-5=2 (yeddi çıxılısın beş) - Riyaziyyatda çıxma əməlini yerinə yetirən bu işarə dildə məqsəddən asılı olaraq fərqli funksiyalara malikdir:

1. *Dostluq – Azərbaycan dövlətinin bütünü sahələrdə apardığı ən böyük siyasətdir.*
2. *Vətən – müqəddəs ocaq hər kəsin evidir.*

3. *Bu həmin evdir – üstü qırmızı kirəmitli o köhnə ev.*

Göründüyü kimi, birinci cümlədə tire mübtədə ilə onun izahediciləri arasında qoyulursa, ikinci cümlədə müqayisə olunan üzvləri daha qabarıq nəzərə çarpdırmaq məqsədilə, üçüncü cümlədə isə cümlə üzvlərinin əlavəsini fərqləndirmək üçün işlədilmişdir.

Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında qarşılıq bağlayıcısı yoxdursa, o zaman tire işarəsindən istifadə olunma bilər:

Qardaşınq – düşüncəmiz ayrı.

Cümlədə zaman, məkan, kəmiyyət hüdudunu göstərmək məqsədilə də tire işarəsindən istifadə edilə bilər :

Bakı – Tibilisi – Ceyhan boru kəməri

Qoşa nöqtə(:)- Riyaziyyatda bölmə əməlinin işarəsidir. $6:3=2$ (altı bölünsün üç). Cümlədə isə ümumiləşdirici sözdən sonra onun izahedicilərini sadalamaq məqsədilə işlənir:

Dedim ki, sizi görüncə hər şeyi: qorxunu, rəsmiyyəti, hətta özümü də unuduram.

Aşağıdakı cümlələrə nəzərdən keçirək:

Süriyə tərəf yönəldim, yaxınlaşdıqda belə bir şəkil gördüm: qoyunlar başlarını yerə əyib, gözlərini ota tikib, guya otlamaq istəyirlər.

Tərəflər razılığa gəldilər: sülh danışıqları davam etdiriləcək.

Birinci mürəkkəb cümlədə izahedici cümləni fərqləndirən qoşa nöqtə, ikinci cümlədə aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini fərqləndirməyə xidmət edir.

Mötərizə() - Riyazi hesablamalar zamanı yerinə yetiriləcək əməlləri ardıcıl qruplaşdırmaq üçün istifadə olunur: $(5+2) \cdot (3-1)-14=0$; $5+2 \cdot 3-1-14=-4$

İşarənin cümlədəki müxtəlif funksiyaları da funksiyaları da maraqlıdır:

Cümlədəki hər hansı bir fikri tamamlamaq üçün işlədilən ara cümlələr mötərizəyə alınır.

Naçalnikin yerinə mən ola idim,yapıraşardım bu lənətə gəlmiş dilmanc Mirzə Abbasın boğazından (yəni özümü deyirəm ha) və o qədər sıxardım k, boğulardı.

Dram əsərlərindəki mətnə müəllifin qeydləri (remarka) mötərizəyə alınır.

Vaqif (tənəli). Mümkünmü durub dayanmaq...

Cümlə üzvlərinin əlavəsini qabarıq nəzərə çatdırmaq üçün onlar mötərizəyə alınır.

Çoxları isə (bibilər, məktəb yoldaşları...) gözləyir, Vahidin toyuna hazırlaşdılar.

Nöqtə (.) - $5 \cdot 3=15$ (beş vurulsun üçə). Riyaziyyatda vurma funksiyasını yerinə yetirən bu şərti işarə ana dilimizdə bir neçə funksiya daşıyıcısı kimi diqqətimizi çəkir:

Nəqli cümlələrdə bitkin fikir formalaşdırır - *Hamı sakit halda dərsi dinləyirdi.*

Yarımqıç nəqli cümlələrdən sonra - *Dilarə: Hara gedirsiniz? Almaz: Evə.*

Lakin, bununla belə, amma, ancaq, halbuki, özü, də, hətta, yəni və s. tabesiz bağlayıcıları tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlamırsa, tabesiz mürəkkəb cümlə əmələ gətirmirsə, onda həmin bağlayıcıdan əvvəl nöqtə qoyulur.

Mən həkim deyiləm. Ancaq mənə gün kimi aydındır ki, vərəm qızdırma xəstəliyi olan yerdə daha tez inkişaf edir.

Buna görə, bu səbəbdən, ona görə, o səbəbə ki, o idi ki, odur ki, ondan ötrü ki və s. tabesizlik bağlayıcıları müstəqil cümlələri tam şəkildə bağlamırsa, onda həmin bağlayıcılardan əvvəl nöqtə işarəsi qoyulur.

Mən təcrübəsizəm. Ona görə də səhv mühakimə yürüdüürəm.

ATALAR SÖZLƏRİNDƏ FRAZELOGİZMLƏR

Zümrüd MƏHƏRRƏMOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

83-aytan@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirən, daha da ifadəli edən vahidlərdən biri də frazeologizmlərdir. Dilçilik ədəbiyyatında frazeoloji birləşmələrə sabit söz birləşmələrində də deyilir. Bu tərkiblər dildə hazır vəziyyətdə olur və onları parçalamaq, tərkibinə ayırmaq mümkün deyildir, necə deyirlər “qrانيت” birləşmələridir. Bu elmlə məşğul olan sahə isə frazeologiya adlanır. Məşhur dilçi Həsərət Həsənov bildirir ki, “Frazeologizmlərə iki və ya daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn

hər hansı birləşmə yox, mənaca bütöv sabit leksik tərkibli və sintaktik strukturlu ifadələr uyğundur". Frazeoloji qrupların tərkibinə atalar sözlərini, məsəlləri, tapmacaları, hikmətli sözləri, ibarələri, frazem səciyyəli birləşmələri, aforistik ifadələri daxil etmək olar. Sabit söz birləşmələri – frazeoloji vahidlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər və s. bədii üslubun mənbəyində dayanaraq həmişə onu saflaşdıran tükənməz dil sərvətidir. Canlı məişət- ünsiyyət dilinin ilkinliyi, deyim tərzinin təbiiliyi bu kristallaşmış ifadələrdə öz tərəvətini daim hiss etdirir və olduqca təbii haldır ki, şeir yaradıcılığında milli kolorit vasitəsi kimi xüsusi işləklilik dərəcəsinə malikdir. Kolorit etibarilə zəngin olan bu dil xəzinəsindən gen-bol istifadə nəticəsində söz sənətkarları məişət ünsiyyətinə nüfuz etməyə meyillənir və beləliklə də, mətnin aydın və sadə, mənaca tutumlu əsaslarını yarada bilirlər. Atalar sözləri xalqın yaratdığı hikmətli və möcüzəli sözlərdir. Yarandığı əsrlərdən bu günə qədər sınaqlardan keçmiş və özünə həyat vəsiqəsi qazanmışdır. Əsas xüsusiyyəti isə həcimcə kiçik, hikmətli və nəsihətamiz olmasıdır. Onlar bitkin fikri ifadə edir, həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənir. Əgər diqqət etsək görərik ki, hər xalqın öz mədəniyyətinə, əxlaqına, adət-ənənəsinə uyğun atalar sözü olur. Məsələn: "Dostların alınıdakı milçəyi balta ilə qovma!" (çin atalar sözü), "Ağız yeyəndə mədənin də fikrini soruşmalıdır" (çin atalar sözü), "Fərəhli yalandan, qəmli həqiqət yaxşıdır" (ərəb atalar sözü), "Ayağın bürüməsi dilin bürüməsindən yaxşıdır" (ərəb atalar sözü). Qeyd olunmuş atalar sözlərindəki məcazi mənalılığı aydın görmək olur.

Poeziya dilində hazır xalq ifadələrindən, atalar sözlərindən, frazeoloji dil materiallarından müxtəlif səpkilərdə istifadə olunur. M. Hüseynovun fikrincə, qəlib halına düşmüş tərkiblərdə obrazlılıq xüsusiyyəti hakimdir və buna görə də ona həm olduğu kimi, həm də müəyyən dəyişikliklərə uğradılaraq müraciət olunur. Üzərində aparılan üslubi əməliyyatların nəticəsindən asılı olmayaraq, onlar bütün məqamlarda aydın və sadə səslənir.

Nümunələrə diqqət yetirək:

Kor-kora kor desə – bu keçib gedər

Gözlüyə kor deyən kor daha dəhşət.

Və ya

Gözündə dağ boyda tiri görməyən

Özgənin gözündə qıl seçər əlbət.

Gətirilən nümunələrdən görüldüyü kimi, "kor kora lağ etməsə bağı çatlayar", "öz gözündə qılı görmür, başqasının gözündə kərən axtarır" deyimlərinə söz sənətkarlarının yaradıcı müdaxiləsinin birbaşa nəticəsidir ki, sabitləşmiş ifadələri "özünüküləşdirməklə" onlara yeni üslubi imkan rəngləri əlavə etmişdir. Bu dəyişmənin bir səbəbi də poetexniki nitq mühitidir.

Frazeoloji söz birləşmələrinin, xüsusən atalar sözlərinin sanki improvizasiyası elə bir yaradıcılıq faktorudur ki, bu prosesdə sanki özündən asılı olmayaraq şair iradəsi dil materiallarının aktuallaşması zərurətindən asılı vəziyyətə düşür. İmprovizasiya olunmuş sabit söz birləşmələrinin dil elementinin kiçik bir elementi qiğilcım şəklində nitq mühitinə düşərək özünəməxsus bədii şirinliyə rəvac verir.

Danılmaz faktıdır ki, şifahi xalq ədəbiyyatının ümumxalq dilinə təsiri az olmamışdır. Zaman-zaman şifahi xalq ədəbiyyatı istər yazılı ədəbi nümunələrinə, istərsə də ədəbi dilin formalaşmasında aparıcı mövqeyə malik olmuşdur. Amma onu da unutmamaq olmaz ki, bir sıra şifahi ədəbi nümunələrdə işlənən ayrı-ayrı leksik vahidlər zaman keçdikcə öz ümumişləklilik funksiyasını itirmiş, ya dilin əsas lüğət tərkibindən çıxmış, ya da bəzi regionlarda bu gün də işlənərək dialekt söz funksiyası rolunu oynayır.

Ayrı-ayrı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində – atalar sözlərində istifadə edilən frazeoloji sabit birləşmələrin müxtəlif işlənmə mövqeyinə rast gəlinir. Bunu aşağıdakı nümunələrdə görmək mümkündür:

1) Allah dərdi dərd çəkənə verir.

"Acı bir hadisəni daim xatırlayaraq çox kədərlənmək" və ya "qəm-qüssə etmək" sözlərinə ekvivalent olan "dərd çəkmək" məcazi mənada işlənərək insanın psixoloji vəziyyətini emosional şəkildə ifadə edir.

2) Bildiyindən danış, bilmədiyin səni güdaza verər.

"Güdaza vermək" birləşməsi isə atalar sözlərində "birinin məhvinə, fəlakətə uğramasına səbəb olmaq" mənasında işlənmişdir. Müasir danışmaq üslubunda məhv etmək "güdaza vermək" ifadəsinin fəal variantı kimi işlənir.

3) Can verəndə boz sərcəyə ver, qaranquş gəlmiş-gedər.

“Canlanmasına yol açmaq” və ya gücləndirmək mənasında işlənmiş “can vermək” frazemini, can sözü ilə yaranan birləşmələr içərisində ən yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. Bu tip birləşmələr içərisində “gətirmək” feili ilə müxtəlif sözlərin birləşməsindən əmələ gələn frazemlər də sayca çoxdur. Məsələn, bəla gətirmək, dəm gətirmək, qəm gətirmək və s. kimi işlənir.

4) Arxa su gələnəcən qurbağanın canı çıxar.

“Canı çıxmaq” idiomu isə birinci tərəfi mənsubiyyət səkilçili olduğu üçün birləşmə idiomuna daxil edilir. Bu idiomu can çıxmaq şəklində işlətmək olmaz. Çünki belə dəyişmə zamanı onlar öz idiomluq xüsusiyyətlərini itirmiş olar.

5) Dəm-dəm gətirər, qəm qəm gətirər.

“Dəm gətirmək”, “qəm gətirmək” idiomları isə idiomun digər qrupu olan uyuşma idiomudur. Bunun başlıca səbəbi uyuşma idiomların hərəsi müxtəlif mənaya malik olduğu halda, onların ikinci tərəfi ümumi olub, gətirmək feilindən ibarətdir.

Son dövrlərin dilçilik ədəbiyyatlarında frazeoloji vahidlərin tədqiqi zamanı onların semantik quruluşu məsələsi əhəmiyyətli şəkildə təhlilə cəlb olunmuşdur. Məlum olmuşdur ki, dildə, əsasən, leksik vahidlərə aid edilən semantik qruplaşmalar, sözlərə ekvivalent olan frazemlər üçün də aktualdır və onların tarixi inkişaf yolunda bəzən yaxınlığı və ya bağlılığı itirir, nəticədə isə onların mənaları arasında semantik dağılmalar (parçalanmalar) gedir. Semantik dəyişmələr və polisemik inkişaf ifadələrdə müxtəlif münasibətlərin baş verməsinə səbəb olur ki, nəticədə omonim, sinonim və antonimik qruplar meydana gəlir.

YENİSEY ABİDƏLƏRİNDƏ QOHUMLUQ BİLDİRƏN SÖZLƏR VƏ ONLARIN MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNDƏ İZLƏRİ

Könül XƏLİLZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti

konul.khalil@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Türk dillərində qohumluq anlayışı bildirən adlar digər dillərdə görülməyəcək şəkildə zəngindir. Bunun səbəbi isə türk cəmiyyətində ailə və qohumluq münasibətlərinin çox sağlam təməllər üzərində qurulması ilə bağlıdır. Qohumluq terminləri, ümumilikdə, türk dillərinin leksik tərkibinin mühüm hissəsini təşkil etdiyi üçün ümumtürk səciyyəsi daşıyır və bir termin digər termindən bəzi fonetik xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Ancaq bu fonetik fərqlənmələrin sözün leksik-semantik cəhətdən dəyişməsi ilə nəticələndiyini də qeyd etmək vacibdir. Bəzi hallarda bu və ya digər terminin başqa bir dildə nisbətən daha geniş mənə çaları qazandığına da şahid olmaq mümkündür.

Qohumluq adları bir dilin özünəməxsusluğunu, zənginliyini, böyüklüyünü, tarixi təcrübələrini, adət-ənənəsini, mədəniyyətini ortaya qoyan önəmli bir ölçüdür. Qohumluq əlaqələri həm genetik yolla (qanla) ilə, həm də mədəni əlaqələr nəticəsində qurula bilər. Bu baxımdan, qohumluq əlaqələri bildirən sözlər iki yerə bölünür:

1. Qan qohumluğu ilə bağlı olan terminlər
2. Nikah qohumluğu ilə bağlı olan terminlər

Qədim türklərdə qohumluq əlaqələri “ulu əcdadımız”, “atanın atası” mənalarını ifadə edən *eçü* *apa* və ya *ata* sözləri ilə başlayır. Burada *ata* *kañ*, *ana* isə *uma* və ya *ög* terminləri ilə ifadə olunur. Eyni zamanda *aba* termini “ana”, “böyük bacı” mənalarında işlənmişdir. Yenisey abidələrinin dilində “kişi cinsindən olan övlad”ı bildirmək üçün *urı oğul*, “qadın cinsindən olan övlad”ı bildirmək üçün *kız oğlan kız*, *kız oğul* kimi ifadələr işlənmişdir. Bundan başqa “böyük qardaş”, “Həyat yoldaşının böyük qardaşı” mənasında *eçi*, “kiçik qardaş”, “həyat yoldaşının kiçik qardaşı” mənasında *ini* terminindən istifadə olunmuşdur. “Həyat yoldaşının kiçik bacısı” mənasını *şingil* termini ilə ifadə edirdilər. Eyni zamanda “kiçik bacısı”nı *yurç* adlandırırdılar.

Yenisey abidələrinin dilində qohumluq anlayışı ifadə edən sözlərin bir qismi müasir dövrümüze heç bir fonetik, semantik dəyişikliyə uğramadan gəlib çatmışdır. Bir qismi arxaikləşmiş,

bir qismi isə müəyyən dəyişikliklərlə müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan ədəbi dilində və dialektlərimizdə işlənməkdədir. Yenisey abidələrinin dilində işlənən qohumluq terminləri aşağıdakılardır:

Kunçuy - xanım	Oğlan//oğul - oğul
Kız – qız, kız oğul- qız	Küdegü - kürəkən
Apa - böyük bacı, ata	Kaŋ – ata, xan
Əkə - ana,xala	Kadın - arvad, qadın
İçi//eçi - böyük qardaş	İti//İni – kiçik qardaş
Baş ıça-böyük qohumlarım, yaş ıça – kiçik qohumlarım	Ög –ana,

Əgəç, əmkəç, əgət – bibi, arvad, kəviz

Kün, yotuz - kəviz, arvad, kün- ardıcılıq

Apa//aba – Bu termin abidənin dilində iki mənada işlənmişdir:

1. Böyük qohum, ulu əcdad.

2. Rütbə bildirən söz.

M.Qıpçaq apa//aba termini haqqında qeyd edir: “Orxon-Yenisey abidələri, eləcə də müasir türk dillərinin materialları apa sözünün istər müstəqil şəkildə, istərsə də qədim türk antroponimlərinin tərkibində “böyüklük, yaşlılıq” mənasında hərbi qohumluq termini və idari titul kimi işləndiyini sübut edir. Yaş və vəzifə baxımından böyük olanlar bu titulu daşıya bilərdilər. Külüg apa (Çaxol abidəsi VIII,2), Tör apa (Berge abidəsi 2) və s.

M.Kaşğarlı bu sözün həm oğuz, həm də qıpçaq tayfalarının dillərində necə işləndiyini göstərmişdir. Oğuzlarda bu söz *ana/aba*, qıpçaqlarda isə *apa* formasında olmuşdur. Bunu da qeyd edək ki, qan qohumluğu münasibətləri sistemində böyüklərin dominant rolu öz əksini *aba* sözündə tapır. Məs: Qırğızlarda hələ də belə bir adət var ki, ailədə nənə sağdırsa uşaqlar heç vaxt analarına ana kimi müraciət etmir, onları *bacı*, *bibi* deyər çağırırlar. Ailədə yalnız nənəyə ana/apa kimi adlarla müraciət edirlər. Tatarlar isə ancaq özlərindən yaşlı qadınlara xitab edərkən *apa* işlədirlər .Eyni zamanda müəllif bu terminin tibetlilərə ərəb dilindən keçdiyini bildirmişdir.

Dilin sonrakı inkişafı nəticəsində bu söz semantik daralmaya məruz qalmış, qohum, ana, ata, nənə mənasında işlənmişdir. Azərbaycan dilinin dialektlərində

Ög - Ana mənasını ifadə edən ög sözü Yenisey abidələrində iki formada işlənir. Birincisi, abidədə adı çəkilən şəxsin dünyaya gəlməsi ilə bağlı (*On ay ilti ögim, a kəliirti, ilimkə ərdəm üçün mən yerlədim*. On ay keçdi, anam məni dünyaya gətirdi). (Birinci Altın köl abidəsi). İkincisi, abidə sahibi anasız qaldığı zaman. (*Beş yaşımta kaŋsız kalığ tokuz yegirmi yaşımğa öksüz boltım*. Beş yaşımda atasız qalıb on doqquz yaşımda anasız oldum)

Burada diqqəti çəkən məqam müasir türk dillərində ögsüz mənası ifadə edən şəkli qalmışdır. Tenişev və başqa bir sıra alimlər öksüz sözünün əvvəlində ana mənası ifadə edən ög sözünün işlədilməsini övlad üçün ananın önəmli olması ilə izah edirlər.

Müasir türk dillərindən ancaq uyğur dilində *ög* sözü bu gün termin olaraq işlənməkdədir. Türk dilində bu termin anasını itirmiş uşaqlar üçün işlənən “*öksüz*” sözündə qalmışdır. Azərbaycan dilində isə bu termin “bir anadan olmayan qardaş”, “bacı” və s. mənasında (ögey qardaş, ögey bacı); doğma olmayan “ana”, “ata” mənasında (ögey ana) işlənir. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında isə bu sözə rast gəlinmir, lüğətdə ancaq *aba/apa* sözü yer almışdır. Qədim türk yazılı abidələrində *öglük* “analı”, *ögsüz* “anasız” sözləri də. Qeyd edək ki, əvvəllər anası bir olan uşaqlara *ögdaş*, atası bir olan uşaqlara isə *qandaş* deyilib. Yalnız anası ayrı olanlar *ögey* hesab ediləblər.

G.Klauson *ög* sözünün yarım uzun [ö:g] oxunduğunu göstərib. O, qədim türk dilində “ögim Elbigə xatunig” şəklində olan cümləni “Anam Elbigə xatun” olaraq tərcümə etmiş, bununla da *ög* sözünün qədimliyini göstərmişdir. Həmçinin, G.Klauson *ana* sözündən danışarkən onun ilk dəfə uyğur dilində işləndiyini də qeyd etmişdir.

Küdegü- Qədim türk mənbələrində biz bu sözə “küdegü” formasında rast gəlirik. Yenisey abidələrində də *küdegü* şəklində işlənmişdir: kanım tülberi, kara bodun, külüg kadaşım, sizimə, el eşim ər, üküş ər, oğlan ər, küdegülərim, kız- gəlinlərim, bökmədim.

Bu söz “Kitabi- Dədə Qorqud” un dilində *göyü* “kürəkən” şəklində işlənmişdir: Gördi dügündə göygi ox atar.

Oğuz atalar sözlərində həmin sözün *güyəgi* forması var: Güyəgi oğul olmaz; Güyəgi qayınata torpağındadır.

N.Üçok güveyi və damat terminlərindən bəhs edərkən qeyd edir ki, damat termini yalnız türk dilində işlənir və damat sözünün qızın dama (evə) qəbul edilən “həyat yoldaşı” mənasında etimoloji izahını vermişdir.

Bu terminin türk dillərində işlənməsinə nəzər salaq :

Kürəkən – Azərbaycan (dialektlərdə *giyəv* də işlənir).

Qiev, kürəkən – türkmən

Güva – qaqauz

Damat, güvey, güveyi - türk

Küzə - şor

Küyev - özbək

Küyeü - qaraqalpaq

Küyöü, küyöü bala - qırğız

Küdee - Tuva

Kizö - xakas

Küyeu – qazax

Beləliklə, Yenisey abidələri üzərində apardığımız müşahidələr onu göstərir ki, burada işlənən qohumluq terminlərinin bəziləri müasir türk dillərində işlənir, bəzilərinin izlərinə isə dialektlərdə rast gəlmək mümkündür. Bütün bu faktların dil tarixi nöqtəyi-nəzərindən araşdırılması isə türk leksik qatının tarixən milli leksik vahidlərlə zəngin olduğunu bir daha sübut edir.

MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLERİNDƏ NÖV KATEQORİYASININ ƏSAS SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Türkanə HƏSƏNOVA

Bakı Slavyan Universiteti
AZƏRBAYCAN

Məlum olduğu kimi , feilin növ kateqoriyası subyekt , obyekt və hərəkət arasında olan əlaqə nəticəsində meydana çıxan qrammatik kateqoriyadır, və onun yaranmasında semantik meyra əsas rol oynayır. Türk dillərində növ feilin ən qədim kateqoriyalarından biri sayılır.

Felin mənə növləri iş, hal-hərəkətin icrasında subyektin rolu ilə müəyyənləşən münasibətin hərəkətin ifadəçisi olan feldə müəyyən şəkli əlamətlərlə reallaşan qrammatik formasıdır.

Feilin növləri Azərbaycan dilçiliyində ən çox işlənən kateqoriyalardan biridir. Bu kateqoriya həm sinxron , həm də diaxron planda işlənmiş və eləcə də müqayisəli –tipoloji tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində növ kateqoriyası haqqında fikir müxtəlifliyi olsada , əsasən beş növün olması qəbul olunub: məlum növ, məchul növ, qayıdış növ, qarşılıqlı növ, icbar növ.

İnfinitiv də feli xüsusiyyətlərə malik olduğundan növ kateqoriyasını mühafizə edib saxlaya bilmişdir. İnfinitivə növ şəkilçilərinin artırılması ilə onun leksik-qrammatik mənası şübhəsiz dəyişir. İnfinitivdə növ kateqoriyası onun müxtəlif formalarında reallaşır. Bunu ayrı-ayrı növlər üzrə nəzərdən keçirək.

Məlum növ. Azərbaycan dilçiliyinə məlum terminini ilk dəfə M.Əfşar gətirmişdir. Bu termin Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif cür adlandırılmışdır. Məsələn: “əsas növ”, “məlum növ”, “aktiv növ”, “normal təsirli və təsirsiz fellər”, keçər növ və keçməz növ”.

Aktiv növdə işin icrasında subyekt (yəni işi icra edən) fəal olur. Məs: Kəlbi – Kəhər hər şeyi açıb Cahana demək istədi, indiyə kimi bütün eləyib eləmədiklərini birdən-birə söyləmək istədi, yüngülləşmək istədi.

İnfinitivdə passiv növü əmələ gətirmək üçün aşağıdakı formal göstəricilərdən **-n\\-in\\-un\\-ün; -il\\-il\\-ül** istifadə olunur və bir qayda olaraq bu formal göstəricilər infinitiv şəkilçilərində əmələ gəlir. Məs: Axı, məsul vəzifəyə irəli sürülmək üçün tək-cə tərəcəyi-haldan gətirilmiş sitatlar bəs etmir (Z.Ağayev)

Məchul növ. Bütün türk dillərində və eləcə də Azərbaycan dilində ən qədim kateqoriyalardan biridir və öz yüksək işləkliyi ilə digər növlərdən fərqlənir.

Qayıdış növ. Türk dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də qayıdış növ **-in\\-un\\-ün; -il\\-il\\-ül** əmələ gəlir.

Qayıdış növün əsas xüsusiyyəti onun təsirli fellərdən əmələ gəlməsi və hərəkətin bilvasitə iş görənin öz üzərinə qayıtmasıdır. Qayıdış növün şəkilçiləri infinitiv formasından əmələ gəlir . Məs: Bunlar həmişə bizim pis vəziyyətdə saxlamağımızı istəyirlər. (S.Rəhimov)

Qarşılıq növ. Qarşılıq növdə hərəkətin subyektə və obyektə olan olan münasibətini bildirir. Bu növü əmələ gətirmək üçün **-ı\|-i\|-u\|-ü** ; **-a\|- ə** şəkilçilərindən istifadə olunur və həmin şəkilçilər infinitiv formasının qarşısında işlənir. Məs: Dərdli başını müəlliminin dizi üstə salıb, əsəbi bir hönkürtü ilə ağlaşmağa başladılar (C.Cabbarlı)

İcbar növ. Azərbaycan dilində icbar növ təsirli fellərdən əmələ gəlir və təsirli olaraq da qalır. Feilin bu növündə hərəkətin icrası başqa bir şəxs tərəfindən icra edilir , yəni bu növü müəyyənləşdirərkən fellə iş-hərəkətin icrasında bilavasitə iştirak edən subyektlərin münasibəti əsas götürülür. Bu növün şəkilçiləri **-dır\|-dir\|-dur\|-dür** və **-t** -dir. Infinitivdə icbar növ infinitiv əlamətindən əvvəl yerləşir. Məs; Onun-bunun arasını vurdurmaq sənin çoxdankı peşəndir. (S.Rəhimov)

Müasir infilis dilində praktik qrammatikaya aid kitablarda feilin əsasən iki növü göstərilmişdir. 1) məlum növ(aktiv), 2) məchul növ(passiv). Məsələn: To see is to believe- Görmək inanmaqdır. (məlum növ), It would't be safe for him to be left there-Onun orada tənha buraxılması təhlükəsiz olmazdı(məchul növ)

Infinitivin aktiv növü qədim , passiv növü isə orta infilis dili dövründə yaranmışdır. Passiv infinitivin yaranması infinitivlə obyekt predikativ əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. O.Yespersen qeyd edir ki, "passiv infinitivin işlənməsi haqqında fikir ilk dəfə Wan der Gaaf (V.Qaaf) tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Krister Qaysler qeyd edir ki, "O.Yespersen 1914-cü ildə yazdığı "A Modern English Grammar on Historical Principles" adlı kitabında ilk dəfə aktiv infinitivin passiv mənada çıxış etməsi haqqında məlumat vermişdir. Onun 1937-ci ildə yazdığı "Analytic Syntax" əsərində isə həmin infinitiv retroactive infinitive kimi təqdim olunur. Bu termini Q.Kjelmer "gapped construction" adı ilə qeyd etmişdir.

Retroaktiv infinitiv , əsasən , there is, there are ifadələrindən və to have feilindən sonra işlənərək eqzistensiya (mövcudluq) bildirir. Məs: They have nothing to say-Onların deyiləsi(deyəsi) sözü çoxdur.

O.Yespersen qeyd edir ki, retroaktiv infinitivin eyni zamanda want=desire, with və ya without sözləri ilə işlənməsi hallarında mövcuddur. Məsələn: But it had not made him want to talk-Lakin bu onu danışmağa məcbur etmədi. She found the old lady in her company without a word to say- O, yaşlı qadının öz kompaniyasında (əhatəsində) bir söz belə demədən oturduğunu gördü. Müəllif eyni zamanda qədim ingilis dili poeziyasında və orjinal nəsr əsərlərində retroaktiv infinitivin nadir hallarda işlənməsini də istisna etmir.

Aktiv və passiv infinitiv arasında oxşar və fərqli cəhətlər çoxdur. Passiv konstruksiyaların çoxu aktiv infinitiv konstruksiyaların əvəzinə işləndikdə bəzən praktik olaraq mənə dəyişikliyi baş verir. Məs; the thing to do-the thing to be done-ediləsi şey(görüləsi iş).

Infinitivin aktiv və passiv konstruksiyalarında işlənmə xüsusiyyətlərinə diqqət yetirək.

a)aktiv infinitivin antesedenti (özündən əvvəl gələn söz) passiv infinitivə nisbətən daha çox sifətlə ifadə olunur. Məs: It might not be a good idea to pick up my train reservations later that evening-O gecədən gec olmayaraq, həmin qıtda əvvəlcədən sifariş olunmuş yer almaq ideyası pis olmazdı.

b)aktiv infinitivin antesedenti passivə nisbətən daha çox sifətin üstünlük dərəcəsi ilə ifadə olunur. Məs: The wisest expression to use is that this matter was accounted for- Ən ağıllı ekspressiya (ifadəlilik) bu məsələnin aydınlaşdırılmasıdır.

c)aktiv infinitiv əsasən ümumi isimlərlə və mürəkkəb əvəzlilərlə işlənir. Məs: They have nothing to say-Onların deyiləsi sözü yoxdur.

Maraqlıdır ki, bu cür cümlələr Azərbaycan dilinə tərcümə olunarkən, onların arasında nə qrammatik, nə də semantik fərq görünür. Tərcümə olunmuş bu tip cümlələrdə forma və məzmun arasındakı hər hansı ziddiyyət və ya fərqi sezişməsi ingilis dilindəki infinitivin aktiv və passiv formalarının daha geniş imkanlara malik olmasını göstərir.

GÖYƏRCİK, QARALAR VƏ SARIYATAQ TOPONİMLƏRİNDƏ RƏNG SİMVLİKASI

Elnarə ƏHMƏDOVA, Aytən İSMAYILZADƏ

Sumqayıt Dövlət Universiteti
ahmedovaelnara03@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Qubadlı rayonundakı toponimlərin etimologiyası, linqvistik xarakteristikasını təhlil etdiyimiz zaman belə nəticəyə gəlirik ki, əksəriyyəti türk mənşəli olmaqla, müxtəlif türk boylarının adlarını əks etdirən etonimlərdən, antroponimlərdən və türk kökənli apelyativ sözlərdən təşkil olunmuş coğrafi adlar ərazidə dominantlıq təşkil edir. Bu apelyativlər içərisində əlamət bildirən, xüsusilə, rəng anamlı sözlərə də rast gəlinir. Bu cür sözlər, əsasən, çoxmənalılıq ilə fərqlənir. Göy, qara, sarı kimi rəng bildirən sözlərdəki kontekstual məna çalarlarını müəyyən etmək üçün həmin sözlər əsasında yaranmış bir neçə toponimi nəzərdən keçirək.

Göyercik. Qubadlıda Bərgüşad dağ silsiləsinin yamacında yerləşən kənd adıdır. Ərazidə eyni etnonim əsasında formalaşmış Göyər Abbas oykoniminə də rast gəlinir. Üç komponentdən təşkil olunmuş (Göy+ər+cik) oykonimin əsasında “göy” sözü durur. İlk baxışdan rəng bildirən söz kimi diqqəti çəkən “göy”, əslində, qədim türk tayfasının adı ilə bağlıdır. Göy onimi kişi, erkək anlamında işlənən “ər” sözü ilə birləşərək mürəkkəb quruluşlu etnonim yaratmış, -cik şəkilçisinin əlavəsi ilə Göyercik etnotoponimini meydana gətirmişdir (toponimin eyni əsaslı küvərçi etnonimindən yaranması ilə bağlı ehtimallar da var). Bəzi tədqiqatçılara görə, oykonim göyermək sözü ilə əlaqəli olub, “otluq”, “yaşıllıq” mənasını ifadə edir. **Göy** sözü tarixən türk təfəkküründə, mədəniyyətində və məişətində bir sıra anlamları ehtiva etmişdir: göy–mavi, göy (rəng); göy – səma; göy – Tanrı, Yaradan, müqəddəs ruhlar və s. Göy rəng türk mifologiyasında təmizliyin, sədaqətin, zəkanın, sağlam düşüncənin, gücün simvolu kimi dəyərləndirilir. Bu cür müsbət keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan türklər ayrı-ayrı boyları məhz bu sözün vasitəsilə fərqləndirmiş, nəticədə göy oğuz (qaqauz), göy türklər, göyəri, göylər və s. kimi müxtəlif etnik adlar meydana çıxmışdır. Kitabı-Dədə Qorqudda da göy sözünün çoxanamlılıq diqqəti cəlb edir: *Bəkil yuqarı baqdı: “Gög ıraq, yer qatı”, - dedi . Gög ala görkli çəmənə çadır dikdi. ...Gögcə dənizə dəkin el çarpdı.* Birinci cümlədə “göy” sözü “səma”, “asiman”, ikincidə göy rəng mənasında işlənib. Gögcə dəniz indiki Sevan gölünün (Göyçə gölünün) qədim adıdır. Göyçə mahalı bu gölün ətrafında yerləşən əraziləri əhatə etdiyindən adını buradan götürmüşdür. Ehtimal etmək olar ki, Göyçə gölünü şəffaf, təmiz, mavi suyu ilə əlaqədar olaraq belə adlandırmışlar.

Qubadlı rayonunda Göyyal (göy – göy, yaşıl (otluq mənasında) + dağ beli) oykonimi, Əliquluuşağı kəndində V əsrə aid Göy qala abidəsi mövcuddur.

Qaralar. Qubadlı rayonunda Yazı düzündə kənd adıdır. Ərazidə tərkibində “qara” leksik vahidi olan Qaraağac, Qaracalı, Qaraqaş, Qaraqoyunlu, Qarakişilər, Qaramanlı toponimləri vardır. Bu toponimlərin mənasını izah etmək üçün ilk növbədə “qara” leksemının semantik çalarlarına nəzər salmalıyıq. Əski türk-şaman mifik təfəkküründə **kara/qara**, əsasən, qaranlıq, boşluq, hüzn, matəm, cadu-tilsim, kin-küdurəti ifadə etmişdir. Bununla yanaşı, qara sözü “böyük, gur, qatı, kütlə (çoxluq)”, “çöl-bayır” kimi anlamlarda da işlənmişdir. Qədim türklər Şimal cəhətini də kara/qara adlandırmışlar. Azərbaycanda, eləcə də türkdilli xalqların yaşadığı bir çox ərazilərdə qara komponentli yer adlarının mövcudluğu heç də təsadüfi deyildir. Sözün etnik ad kimi işlənməsi onun əsas etibarilə “böyük”, “iri”, “əzəmətli”, “qüvvətli”, “qüdrətli” kimi mənalarından irəli gəlir ki, bildiyimiz kimi, türk sözü özü də bu mənalarda qəbul olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qara sözünə həmin anlamda bir neçə yerdə rast gəlmək mümkündür: *Qara əvrən qopdı, Dəpəgöz. Qara dərə ağzında Qadir verən... Qara-qara dağlardan xəbər aş. İləri yatan Qara dənizə girdim.*

Qara sözü rəng bildirən söz kimi: *Qara aygırın dardırdı, bütün bindi. Qazanın qara qıyma gözləri qan yaş toldı...;* qaranlıq, zülmət anlamında: *Qara gərdun içində yol arasan, azsan, umun nədir?;* dərd, kədər, bəla anlamında: *Qara başım götürdüm sana gəldim.;* hüzn, matəm, bədbinlik, uğursuzluq anlamında: *Qara geyib gög sarındı. Qara qayğulu vaqiə gördüm. Qonuqu gəlməyən qara evlər yıqılsa yeg.;* gur, bol, qüvvətli, qüdrətli anlamında: *Qara yağmur yağanda çaqmaqqlu çoban. Qara qanı şorladı.;* çöl, bayır, düz anlamında: *Qara yerin üstünə ağ ban evin dikdirmişdi.*

Qaragünə, Qaracıq Çoban, Qara Arslan Məlik, Qarabudaq, Qara Təkür, Qara Tükən Məlik kimi şəxs adlarını, Qara dəniz, Qara dərə, Qara Dərvənd, Qara tağ kimi toponimlərin də qara leksemindən yarandığı aydın olur. Qarağac Azərbaycanda qədim zamanlardan bəri becərilən, sıx kölgəlik əmələ gətirən, meşə zonalarında təsadüf edilən oduncağı bərk, qol-budaqlı böyük, bəzəkli ağaclardan biridir. Ərazidəki Qaraağac dərəsinin adı məhs həmin fitonim əsasında yaranmışdır. Qaracalı, Qaraqoyunlu, Qarakışılər, Qaramanlı oykonimləri Qara etnonimindən əmələ gəlmişdir ki, eyni adlı türk boyları ayrı-ayrı dövrlərdə Azərbaycan xalqının etnogenezində fəal iştirak etmiş və bir sıra toponimlərin tərkibində mühafizə olunmuşdur.

Sarıyataq. Həkəri çayı sahilində yerləşən kəndin, eyni zamanda dağın adı kimi təsadüf olunur. Azərbaycan toponimlərinin izahlı lüğətində Sarıyataq toponimi haqqında belə məlumat verilir: “Oronim sarı (rəng) və yataq komponentlərindən düzəlib, “sarı süxurlu qoyun yataqları olan dağ” mənasındadır. Oronimi “Sarı adlı şəxsə məxsus yataqlar” kimi də izah edirlər.” Türk şamanizmində xeyir tanrısı Ülgənin sarı qızıldan olan taxt-tacının dünyanın mərkəzində qurulduğu təsəvvür edildiyindən **sarı** rəng dünyanın mərkəzini, dünya hakimiyyətini simvolizə etmişdir. Eyni zamanda Sarı Albastı və ya Sarı Albıs adlı qoruyucu ruhun varlığına da inanılmış, Cənub cəhəti ağ və sarı adlandırılmışdır. Göründüyü kimi, qədim türkcədə sarı sözü rəng anlamında işlənməklə yanaşı, “xeyirxahlıq, uğur, qoruyuculuq” mənalarını da ifadə etmişdir. Türkmənlər uğur əlaməti olaraq sarı keçədən papaq qoyar, sarı göndən çəkmə geyinərmişlər. Sarı həm də “kiçik” anlamında qara (böyük) sözünün antonimi kimi də işlənmişdir. Bu baxımdan Sarıbaş (Qax), Sarıcalar(Saatlı), Sarıcafərli(Masallı), Sarıxanbəyli (Sabirabad) və s. kimi toponimlərin tərkibindəki sarı sözünü məhz həmin leksik mənaları əhatə edən etnonim kimi qəbul etmək, eləcə də Sarıyataq oykonimini və oronimini “sarılara məxsus yataq” kimi izah etmək daha məqsədəuyğun olardı. “Kitabi Dədə Qorqud”da sarı onimi əsasında yaranan Sarı Çoban, Savqan Sarı, Sarıdonlu Selcan xatun antroponimlərinə rast gəlinir. Dastanda sarı sözü həm rəng, həm etnik ad kimi işlənilib: *Saru yılan soqmadın aqca tənim qalqıb şişər. Ağca sazlar içində sarı gönlər görübən taylar basan. Qanturalı Sarı donlu qız eşqinə bir “hu!” dedi. “Yerin bir ucundan bir ucuna yetim!” deyən Savqan Sarı bilə varsun!*

Ə.Tanrıverdi Savqan Sarı antroponiminin ikinci komponentini “yetkin”, “kamil” anlamındakı sarı sözü ilə əlaqələndirərək apelyativ əsasında yaranmış şəxs adı kimi təqdim etmişdir. Lakin etnoantroponim kimi qəbul edərək “Sarılar nəslindən olan Savqan” kimi izah etməyi daha uyğun və düzgün hesab etmək olar.

Nəticə etibarilə deyə bilərik, rəng bildirən leksik vahidlərin mənə çalarlarının dəqiqləşdirilməsi toponimik tədqiqatların aparılması prosesində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onların bir qismi dilimizin hazırkı vəziyyətində ilkin mənalarından uzaqlaşsa da, toponimlərdə sabitləşərək mühafizə olunmuşdur.

DƏRBƏND ƏRAZISINDƏKİ TÜRK MƏNŞƏLİ OYKONİMLƏR

Elnarə ƏHMƏDOVA, Murad BAXŞIYEV

Sumqayıt Dövlət Universiteti
ahmedovaelnara03@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Dərbənd Azərbaycan türklərinin ən qədim yaşayış məskənlərindəndir. Bu ərazidəki toponimlərin böyük bir hissəsini qədim türk etnoslarının adlarını özündə əks etdirən etnooykonimlər təşkil edir. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Aladaş. Dərbənd rayonundan 17 km. Cənubda Rubas çayı sahilində yerləşən kəndin adıdır. Əhalisi 1053 nəfər(2010-cu ilin statistikasına görə) olmaqla, azərbaycanlılar və ləzgilərdən ibarətdir. Adını ərazidəki eyni adlı dağdan almışdır.

Baş Qafqaz silsiləsinin cənub-şərq qolu olan Aladaş Azərbaycanın Abşeron yarımadası və Şamaxı rayonlarından keçir. Dübrar (Kolani) zirvəsi yaxınlığından başlayıb cənub-şərq istiqamətində Tudar çayının dərəsinədək 30 km. məsafədə uzanır. Bəzi zirvələrinin hündürlüyü 1600 metrəndən çoxdur. Dağın adı oradakı Aladaş qayasının adından götürülüb.

Oykonim iki komponentdən təşkil olunmuşdur və bunların hər ikisi türkmənşəlidir. “Ala” (rəng) və “daş” sözlərindən düzəlib, “ala rəngli daş silsiləsi deməkdir. “Ala” oniminə türkdilli xalqların yaşadığı ərazilərdə bir sıra dağ və dağ silsilələrinin adında təsadüf edilir. Krım, Orta Asiya və Sibirdə “Alatau”(Aladağ) adlı dağ silsilələri mövcuddur. Azərbaycanın Zəngilan rayonu ərazisində də eyni adlı oronimlərdə (dağ və dərə adı kimi) rast gəlinir.

Çinar. Çinar kənd sovetliyində yerləşir. Dağıstanın cənub-şərqi dağətəyi ərazilərində sahil ovalığındakı vadidə, Dərbənd şəhərindən 14 km şimal-qərbdə, dəniz səviyyəsindən 41 m yüksəklikdə yerləşir.

Əfsanəyə görə, Nadir şahın hücumları zamanı farslarla dağıstanlılar arasında gedən son döyüşdə farslar məğlubiyyətə uğradıldıqdan sonra bu vadi tamamilən qara boyandığından (hazırkı Bağ küçəsi ərazisi) “Qanlı dərə” adlandırılmışdır.

Çinar kəndi 1952-ci ildə salınıb. Dərbənd və Aqul rayonları birləşdirilərək əvvəl Malenkov, sonra isə İliç adlandırılmışdır. Əvvəllər, əsasən, üzüm sahələri ilə bol olan bu ərazidə sonradan çinar ağacları əkilmiş, 1978-ci ildən etibarən Çinar adı rəsmiləşdirilmişdir. Çinar oykonimi fitonim əsaslıdır. Fitotoponimlər ərazidə müxtəlif növ ağac və bitkilərin olması ilə bağlıdır ki, sonralar oykonimi formalaşdıran kənd, oba, yurd, qəsəbə və s. komponentlərin düşümü nəticəsində I komponent oykonim kimi sabitləşir.

Azərbaycanın Cəlilabad rayonunda Çinar oykonimi və hidroniminə, Dəvəçi rayonunda Çinarlar, Biləsuvar rayonunda Çinarlı, Xaçmaz rayonunda Çinartala oykonimlərinə təsadüf olunur.

Qullar. Dərbənd şəhərindən 43 km.cənubda Məhərrəmkənd rayonu ilə sərhəddə yerləşir. Gilgiləçay sahilindədir. Əhalisi 1,92 min nəfərdir, azərbaycanlı, ləzgi və tabasaranlardan ibarətdir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində ərazidən XIX yüzillikdən öncələrə aid olan qala qalıqları və kurqanlar tapılmışdır.

Qul qədim türkdilli bulqarların, peçeneklərin və qıpçaqların tərkibində olmuş qul/kul tayfasının adıdır. IV-VI yüzilliklərdə Hun ittifaqına daxil olan tayfaların Qafqaza, eləcə də Azərbaycana axını zamanı bulqar, peçenek və qıpçaqlardan olan qullar da bu ərazilərdə məskən salmışlar. Ağdam rayonunda Qullar oykonimi, Balakən rayonunda hidronimi (çay adı), Abşeron rayonunda Quleli oronimi mövcudur.

Oykonim qul və -lar morfemlərinin birləşməsi ilə yaranmışdır. -lar şəkilçisi bütün türk dillərində cəmlilik anlayışı ifadə etsə də, həm də müxtəlif etnonim və toponimlərin tərkibində işlənməklə müəyyən xalqa, tayfaya, boya, nəslə və s. məxsus insanlar, yaxud yeri, məkanı ifadə etmişdir. Sözü gedən Qullar oykonimi də “qullara məxsus yer” anlamını ifadə edir.

Ullu Tərəkəmə. Tərəkəmə terminində keçmişdə geniş istifadə olunub. Daha qədim zamanlarda bu, tayfa adı (etnik ad) kimi məşhur olub. Azərbaycanda XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində əhalinin əsas hissəsini tərəkəmələr təşkil edib. Əsas məşğuliyyətləri köçəri heyvandarlıq olmuşdur. Tərəkəmələrin ayırım, bayat, qədirlər, qaraqoyunlu, qaraxanlı, kəngərli, salahlı, sofulu boylarına Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində təsadüf olunurdu. “Tərəkəmə” sözü yerli əhali tərəfindən tayfa, ya da nəsil adı kimi deyil, bütün köçəri tayfalara verilən ad kimi başa düşülmüşdür.

Tərəkəmə adı ilə qarapapaqlar da tanınmışlar. Bəzi tədqiqatçılar qarapapaqlara bu adın farslar tərəfindən verildiyini və “tərəkəmə”nin “türk” sözünün ərəb dilindəki cəm forması olduğu fikrini qəbul edirlər. Qarapapaq da köçəri həyat sürən türkdilli tayfanın adı olmuşdur (günün ki, bu ad onlara geyimlərinə, başlarında qara papaq gəzdirdiklərinə görə verilmişdir).

Türkiyədə Qars və Axısqada yaşayan qarapapaqların oturaq əhalisi tərəkəmə adlandırırırlar. Onlar həmçinin bezbaş, qaqavan, çinçavadadları ilə də məşhurdurlar.

Tərəkəmə mahalı XVI-XX əsrlərdə Dağıstanın Xəzərsahili ərazi bütövlüyünə daxil olub. Hazırda Dağıstanın Dərbənd rayonu ərazisinə daxildir. XVI əsrdə Qaytaq usmiyasının (dargin) hakimi Əhməd xan Tərəkəmə mahalının əsasını qoymuşdur və tərəkəmələri Şirvandan buraya köçürmüşdür. 1820-ci ildə usmiya ləğv edildikdən sonra Tərəkəmə mahalı rus pristavlığına tabe edilmiş, sonralar yenidən kəndlərin, tabasaranların idarəçiliyə keçmişdir. 1921-ci ildə mahalın bir hissəsi Dərbənd rayonuna daxil edilmiş və Ullu Tərəkəmə kəndi də həmin mahalın tərkibində olmuşdur.

Toponimin birinci komponentini qədim türk dillərində “böyük”, “əzəmətli”, “möhtərəm”, “qədim”, “uca” anlamlarını ifadə edən ulu sözünün yerli əhali tərəfindən təhrif olunmuş forması kimi qəbul etsək, oykonim ulu tərəkəmə-böyük tərəkəmə kəndi kimi izah edilə bilər.

Oykonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə və dil mənsubiyyətinə görə təhlili göstərdi ki, bölgənin toponimikasında oykonimlərin əksəriyyəti türkmənşəli sözləri özündə əks etdirir (Rayon üzrə

mövcud oykonimlərin böyük bir qismi oğuz mənşəlidir və leksik tərkibcə üstünlük təşkil edir). Yaşayış məntəqələrinin adlarının çoxu antroponimlər və etnonimlər əsasında yaranmışdır. Həmçinin fitonimlər əsasında yaranan yer adlarına da təsadüf edilir.

Ərazidə müxtəlif yollarla yaranmış maraqlı toponimlər vardır ki, hələ də elmi tədqiqatını gözləyir. Toponimlərin araşdırılması, elmi tədqiqata cəlb olunması dilimiz üçün yeni-yeni dəyərli faktların üzə çıxarılması baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir. Etnoqrafiyamızın və tariximizin açılmamış səhifələri elm vasitəsilə işıqlandırılmalıdır.

GƏMİQAYA-QOBUSTAN ƏLİFBASI MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİMİZİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Murad SEYİDOV

ADPU

mseyidov_83@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan əlifbasının çox qədim bir tarixi vardır. Bu tarix qədim olduğu qədər də böyük və möhtəşəmdir. Əlifba tariximizin keçdiyi yollara qısaca nəzər saldıqda bizə bir daha aydın olur ki, bu tarix heç də hamar deyil, olduqca keşmə-keşli, enişli-yoxuşlu və dolanbac yollardan keçmişdir. Azərbaycan əlifbasının formalaşma və inkişaf tarixi belə deməyə əsas verir ki, bu tarix Azərbaycan tarixinin və eləcə də onun mədəniyyət tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Başqa sözlə desək, əlifbamızın tarixi dünənimizdən və bu günümüzdən bəhs edən ulu tariximizin şanlı səhifələrindəndir.

Azərbaycan əlifbasının tarixi Gəmiqaya və Qobustan qayaüstü təsvirlərindən başlayır. Azərbaycan əlifbasının tarixini mərhələlər üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) Gəmiqaya-Qobustan əlifbası mərhələsi, 2) Alban əlifbası mərhələsi, 3) Ərəb əlifbası mərhələsi, 4) Latin əlifbası mərhələsi, 5) Kiril əlifbası mərhələsi, 6) Yeni latın əlifbası mərhələsi.

Əlifbamız ən qədim inkişaf mərhələsindən tutmuş müasir inkişaf mərhələsinə qədər keçdiyi formaları və formalaşma tarixi ilə birlikdə xalqımızın ən böyük milli sərvətlərindən biridir.

Azərbaycan əlifbasının tarixi piktoqrafiyadan (şəkili yazılardan) başlanır. Şəkil yazısı nümunələrinə dünyanın bir çox ölkələrində rast gəlinir. Azərbaycan ərazisində də piktoqram nümunələrinə çox təsadüf etmək olar. Vətənimizdə yerləşən məşhur Qobustan, Gəmiqaya, Abşeron, Kəlbəcər və s. regionlarda qayalar üzərindəki rəsmlər şəkil yazısının canlı nümunələridir. Bundan əlavə, Qazaxda və Gədəbəydə də piktoqramlar tapılmışdır. Təkcə Qobustanda 720 qaya üzərində 4 mindən artıq təsvir vardır və bu təsvirlərin çoxu piktoqrafiyadır.

Hətta son dövr tədqiqatları nəticəsində məlum olmuşdur ki, adlarını çəkdiyimiz bu qədim abidələr eyni zamanda bir sıra dünya xalqlarının yazı mədəniyyətlərinin formalaşması üçün ilkin, başlanğıc rolunu da oynamışdır. Eyni mülahizə Azərbaycan xalqlarının çeşidli naxışlarına da aid edilə bilər.

Azərbaycan əlifba tarixinin ən qaranlıq məqamları ən qədim Azərbaycan əlifbası və qismən də alban əlifbasıdır. Əlifba tariximizin ərəb, latın, kiril və yeni latın əlifbası mərhələləri haqqında isə kifayət qədər elmi əsərlər yazılmış, araşdırma işləri aparılmışdır. Buna görə də bu sahədəki bütün tədqiqatların istiqamətini Azərbaycan əlifba tarixinin ən qədim və eyni zamanda ən qaranlıq mərhələləri olan ən qədim Azərbaycan əlifbası və alban əlifbalarına yönəltmək daha məqsədəuyğun olar.

Ən qədim Azərbaycan əlifbasının mənşəyi haqqında dilçiliyimizdə bir çox mülahizələr vardır. Belə mülahizələrdən biri Azərbaycan əlifbasının tarixinin qayaüstü təsvirlərdən başlaması ideyasıdır. Bu fikir öz-özlüyündə tamamilə doğru fikir olmaqla bərabər, bir çox alimlərimiz tərəfindən də məqbul hesab edilmişdir. Qaya təsvirləri sahəsində I.Cəfərzadə, C.Rüstəmov, F.Mamedova, V.Əliyev, Q.İsmayılov, Q.Aslanov, N.Rzayev və b. olduqca dəyərli tədqiqat işləri aparmışlar. Bu tədqiqatların nəticələrini ümumiləşdirən Ə.Fərzəli isə Gəmiqaya-Qobustan əlifbasını kəşf etmişdir. Ə.Fərzəlinin bir çox ziddiyyətli fikirlərinə baxmayaraq hesab edirik ki, onun tədqiqat əsəri ən qədim Azərbaycan əlifbasının öyrənilməsi sahəsində ən uğurlu tədqiqat əsəri olacaq. Ə.Fərzəlinin tədqiqat işi düzgün

elmi məntiqə əsaslanır. Buna görə də biz belə hesab edirik ki, onun açdığı cığırın izi ilə hələ **çox** alimlərimiz getməli, bu sahədə daha yeni-yeni uğurlar qazanılmalıdır.

Lakin bununla belə qeyd edilməlidir ki, ən qədim Azərbaycan əlifbası barəsində söylənilmiş bir çox fikirlər və aşkarlanmış bəzi məsələlər bu əlifbanın öyrənilməsi üçün hələ qənaətbaxış deyil. Azərbaycan əlifba tarixinin bu qaranlıq səhifələrinə işıq salmaq üçün hələ daha çox tədqiqat əsərləri yazılmalı, mövcud olan bir sıra abidələrin isə sirri açılmalıdır.

Əsrlərin qaranlıq yaddaşında unudulmuş və yaxud da unudulmaq təhlükəsi qarşısında qalan bir sıra abidələrin sirrinin açılması, gələcəkdə bu sahədə daha neçə-neçə abidələrin aşkarlanması Azərbaycan yazı tarixinin tədqiqi sahəsində bir çox qaranlıq mətləblərə aydınlıq gətirəcəkdir..

Azərbaycan ədəbi dilinin qrafika şöbəsinin bir çox tarixi məsələləri müəyyən mənada öz həllini əlifba tariximizdə tapır. Azərbaycan yazısının qayaüstü təsvirlərdən başlanması və müasir dövrümüzdə qədər keçdiyi inkişaf xətti məhz elə bu aspektdən də izah olunmalı, tarixi qrafika sahəsinin yaradılması məqsədəuyğun hesab edilməlidir.

Təbii ki, Azərbaycan əlifbasının tarixi ümumtürk kontekstindən təcrid olunmuş şəraitdə öyrənilə bilməz. Bu mənada Türk xalqlarının yazı mədəniyyəti daha ətraflı araşdırılmalı, ən qədim türk dövrünün yazı mədəniyyəti olan abidələrə (maraldaq mədəniyyəti, Qobustan qayaüstü rəsmləri, Orxon-Yenisey yazılı abidələri və s.) xüsusi diqqət yetirilməli, qədim türk dövrünün yazısı məhz bu istiqamətdən daha ətraflı araşdırılmalıdır.

Son dövrlərin tədqiqatları nəticəsində Qərbi türklərlə, şərq türklərin yazı mədəniyyəti, yazılı abidələri müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Əldə edilən nəticələr ondan ibarətdir olmuşdur ki, ən qədim türk yazılı abidələri içərisində mühüm yer tutan Gəmiqaya, Qobustan abidələri, şumerlərin mədəni irsi - bütün bunların hamısı Azərbaycan xalqının zəngin mədəniyyət tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Belə ki, şumer yazıları Qobustan və Gəmiqaya təsvirləri ilə sıx bağlıdır. Bununla da Azərbaycan ərazisinin ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olduğu təsdiq edilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycanın türk dünyası ilə möhkəm bağı olduğu faktlar arasında bir daha təsdiq edilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycanın dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olması qayaüstü təsvirlərlə də sübuta yetirilir. Bir **çox** yazı mədəniyyətlərinin Azərbaycan yazı mədəniyyətindən qaynaqlandığı isbat olunur. Eyni zamanda biz bir daha Azərbaycanın ən qədim zamanlardan türkdilli etnosların qaynayıb-qarıxdığı ərazilər içərisində mərkəzi mövqe tutduğunun şalidi oluruq. Ən qədim Azərbaycan əlifbasının qayaüstü təsvirlər əsasında tədqiqi və bu tədqiqatların ortaya çıxarılaq dünya dövlətləri miqyasında təbliğ edilməsi milli mədəniyyət-mizin daha da inkişaf etməsinə zəmin yaradacaqdır.

İ.ŞIXLININ «DƏLİ KÜR » ROMANINDA GEYİMLƏ BAĞLI ETNOQRAFİZMLƏR

Səbinə VƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti

nasibali2011@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan dilinin leksikasında məxsusi yer tutan etnoqrafik dialektizmlər bu günədək tam elmi araşdırma obyektinə olmamışdır. Məhz bu səbəbdən də belə bir mövzunun sistemli və dərinlən öyrənilməsi dilçiliyimizin qarşısında duran əsas vəzifələrdən sayılmalıdır. Məqalədə «Dəli Kür» romanının dilində geyimlə bağlı etnoqrafik dialektizmlər qısa şəkildə təhlil edilmiş və müqayisələr aparılmışdır.

“Etnoqrafizmlər dilin lüğət tərkibində daha çox etnik milli cəhətlərini özündə əks etdirən əsas qədim leksik vahidlərdəndir. Lüğət tərkibindəki köhnə sözlər içərisində etnoqrafik sözlər çoxdur. Köhnə məişətlə, tarixi keçmişimizin maddi və mənəvi mədəniyyəti ilə, sənət-peşə ilə, təsərrüfat və məşğuliyyət sahələri ilə bağlı bir çox sözlər bugünkü lüğət tərkibində arxaizm və tarixizmlər qəbiləndir”.

Etnoqrafik dialektizmlərin bədii dildə işlədilməsi birbaşa olaraq yazıçı fəaliyyəti ilə bağlıdır. XX əsrin 50-60-cı illəri ədəbi dilində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri etnosa məxsus olan dil elementlərinin bədii dilə gətirilməsidir. Xalq dilini dərinlən bilən yazıçılar qüvvətli ifadə imkanına malik, müəyyən bir anlayışı daha dəqiq ifadə edən sözü heç vaxt nəzərdən qaçırmır, onlardan istifadə edirlər. Etnoqrafizmlər həm yazıçı təhkiyəsində, həm də personajların nitqində işlənərək milli koloritin yaradılmasına xidmət edir. E.İ. Əzizovun qeyd etdiyi kimi, ".....yazıçılar bu üsulla surətlərin nitqini də təsvir olunan bölgənin etnoqrafik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmaq istəyirlər".

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yer tutan İ.Şıxlının "Dəli Kür" romanında etnoqrafizmlər öz üslubi çalarına, spesifik əlamətlərinə görə seçilir. "Romanın dili söz və ifadə yaradıcılığı ilə də fərdilənmişdir. Leksika ədəbi dilin leksikasıdır. Lakin romanda ilk baxışda təəccüb doğuran məhdud dairədə işlənmə xüsusiyyətinə malik sözlər də vardır. Belə sözlərin əsasını şivə sözləri təşkil edir. Bu sözlərin bir qismi əksər dialekt və şivələrimizə, çox hissəsi qərb dialekt və şivələri qrupuna aiddir. Şübhəsiz, bu hal romanda təsvir edilən hadisələrin baş verdiyi, cərəyan etdiyi ərazi ilə əlaqədardır. Romanda məhdud ərazi ünsiyyətinə xidmət edən sözlərin işlənməsi mühüm səbəblərlə bağlı olub, təsadüfi xarakter daşımır. Bunların bir çoxunu yazıçı bilərəkdən əsərə daxil etmişdir".

Ümumiyyətlə, etnoqrafik leksikanın tədqiqi dilin leksik vahidlərində baş verən leksik-semantik, struktur inkişafı haqqında dəyərli məlumat verməklə yanaşı, Azərbaycanda yaşayan digər millətlər ilə azərbaycanlılar arasındakı qədim dil, eyni zamanda sosial-iqtisadi əlaqələrin öyrənilməsinə bilavasitə xidmət edə bilər.

Əsərdə təsvir olunan geyim adlarının bəziləri müasir dil cəhətdən arxaik olsa da, əsərdə obrazların etnoqrafik mənzərəsini tam əks etdirmişdir.

Məs.: uruşlu qırmızı don, çuxa, dingə, kürk, başlıq, çəkmə, işləmə, əba, qırçınlı don, şal, əmma-mə, kəlağayı, yaşmaq, arxalıq, qurşaq, günlük, yapıncı, sallama çarıq, qaytan, buxara papaq, qıymaça, günlük, başmaq, toqqa və s.

QIYMAÇA – qıymaq feilinə -ma feildən isim düzəldən və -ça kiçiltmə məzmunu ifadə edən şəkilçi artırmaq vasitəsilə yaranan bu söz əsərin dilində baş geyimi mənasında işlənmişdir. Başkeçid, Borçalı, Qazax şivələrində üçkunc və ya dördkunc baş yaylığı deməkdir [(3, 304]. Məs.: *Rüstəm kişi başına bir qıymaça çəkmişdir.*

DİNGƏ - etnoqrafizmi Borçalı, Gəncə, Hamamlı, Kürdəmir, Qazax, Ordubad, Saatlı, Şamaxı dialektlərində başa bağlanan bəzək geyimi, çələng, qadın baş geyimi mənasını ifadə etməkdədir [4, 135]. Məs.: *Dingəsindəki qızıl pullar titrəyib cingildədi.*

Azərbaycanın qərb bölgəsinə məxsus baş geyimləri (təsək, araxçın, çalma) arasında dingə xüsusi yer tutmuşdur. Dingə üzüm tənəyi və ya iydə çubuğundan düzəldilmiş «çənbər» üzərinə xüsusi qaydada şal və ya qalın ipək örpək sarımaqla düzəldilmiş.

BAŞLIQ – başörtüyü mənasında türk dillərində geniş işlənəndədir. Morfoloji yolla baş+lıq formasından yaranan geyim adıdır. *Bu adın baslıq /noq./, baslıq /kalmk./ fonetik variantları da işləkdir.* İzahı lüğətdə başlıq iki mənada işlənmişdir:

a) Yağışdan, soyuqdan, küləkdən qorunmaq üçün başa geyilən örtü.

b) Keçmişdə: qadınların qızıl və gümüşdən qayrılıb, baş örtüsü altından qoyduqları qızıl və gümüş bəzək; cütqabağı, gəlincə.

Təbriz dialektində başlıq – "əldə toxunan yaylıq" deməkdir.

Məs.: *Cahandar ağa diqqətlə qotazlı yun başlığın ləkələrinə baxdı, Başlığını sürüşdürüb boynunun dalına saldı, Tapdıq başlığı taxtın ayaq tərəfində işığa sərđi*

YAŞMAQ – üz geyimi olub, müsəlman qadınlarının yad kişilərdən yaşınmaq (gizlənmək) üçün üzlərinin, adətən, gözdən aşağı hissəsini örtükləri örtü mənasını ifadə edir. "Yaş" gizlənmə mənasında işlənmə bu feil qədim türk dillərində müstəqil lüğət vahidi kimi işlənmişdir. Məs.: *Ol meni görüb yaşdı - O məni görüb gizləndi. Digər dövrlərdə bu feilə yaşın/ yaşır// yaşur formalarında rast gəlinir. Klassiklərimizin dilində yaş gizlənmə feili mənasında yaşın, yaşur, yaşır şəklində işlənmişdir. Məs.: Yaşuruban tamam, durubsan gendə (Vaqif).*

Müasir dilimizdə yaş(maq) feili öz müstəqilliyini itirmiş olsa da, dialektlərimizdə yaşır, yeşir feillərində öz izini saxlamışdır. Qadın üz geyimi olan yaşmaqda biz bu feilin fonese-manik elementləri görünür. Əsərin dilində biz bu etnoqrafizmə rast gəlirik.

Məs.: *Qırmızı koftasının sinəsinə tökülmüş muncuğunun pulları cingildəyib parıldadı. Yaşmağı sürüşüb düşdü.*

Yuxarıda sadalanan baş geyimləri saç yad nəzərdən, başı isə soyuq və ya istidən mühafizə edir, yaxud onların sürüşüb düşməsinin qarşısını almaq kimi əməli məqsədlər daşıyırdı.

Araşdırmadan belə məlum olur ki, etnoqrafik dialektizmlər tək-cə bir müəllifin deyil, XX əsrin 50-60-cı illər ədəbi-bədii dilində əsas elementlərdən biri olmuş və bu gün də onların tədqiqinə geniş ehtiyac duyulur. İ.Şıxlının «Dəli Kür» romanında etnoqrafik dialektizmlər öz üslubi çaları və linqvistik xüsusiyyətlərinə görə ciddi maraq doğurur. Bu cəhətdən də dialektik etnoqrafizmlərin tədqiq olunması dilçiliyin aktual məsələlərdən biri olub və hal-hazırda da bu sahədə öz həllini gözləyən xeyli sayda problemlər vardır.

QƏRİB MEHDİNİN “ÖLMƏ” ESSESİNİN DİLİ

Günəl BAYRAMOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

gunelb1997@gmail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan ədəbi aləminə ötən əsrin 60-cı illərində yeni bir yazıçı nəsli qədəm qoymuşdur ki, sonralar məşhurlaşan bu gənc yazarlardan biri də Qərib Mehdi olmuşdur. O, öz müasirlərinin və sələflərinin çoxundan fərqli olaraq, sovet ədəbiyyatının standartlarından uzaqlaşaraq əsl realist həyat həqiqətlərini oxuculara çatdırır və bu yolda hər cür çətinliklərlə, tənqidlərlə üzləşirdi. Qədim Gəncədə yaşayıb-yaradan Qərib Mehdi 40-dan çox kitabın, yüzlərlə publisist məqalənin müəllifidir. Əsərləri tərcümə olunaraq dünyanın 18 ölkəsində çap edilmişdir. Qərib Mehdi insan xarakterinin müşahidəsi və təsvirinin ustasıdır. Bunu onun bütün əsərlərində izləmək olar. Əməkdar jurnalist Qərib Mehdi Məmməd Araz və Həsən bəy Zərdabi mükafatları laureatı olmuş, BMT-nin “Şərəf və vicdan” ordeni ilə təltif edilmiş, Türk Dünyası Araşdırmaları Uluslararası Akademiyasının “Altun yıldız” medalçısı və fəxri doktoru seçilmişdir.

Yazıcının yüksək bədii sənətkarlıqla yazılmış “Ölmə” adlı kiçik həcmli essesini oxuyarkən əlavə şərhə ehtiyac belə qalmır. Nəticə və aqibət haqqında düşünmək oxucunun qavram imkanlarının ixtiyarına verilib. Esse çevik oxunmağa hesablanmış, dili səliqəli, yığcam, aydın başa düşülən, dolğun qısa cümlələrlə çatdırılmış bir əsərdir. Əsərin mərkəzi obyekt tut ağacı və həmin tut ağacına diqqət, qayğı və nəvaziş ilə yanaşmış bir insandır. Ədib əsərdə tut ağacını, sanki, canlandırmış, onu bir insan kimi dilə gətirmiş və ağacın xəstə yatan sahibinə olan sevgisini bədii estetik zövq ilə oxuculara çatdırmışdır. Həmçinin, tut ağacı daha körpə və kövrək olduğu vaxtlardan onu becərmiş, böyütmüş, budaqlandırmış insanın da ağaca olan qayğısını yüksək həssaslıqla göstərmişdir.

Yazıçı əsərin emosionallığını, onun bədii təsir gücünü artırmaq, fikri daha qüvvətli və qabarıq şəkildə çatdırmaq üçün bir sıra mənası çətin başa düşülən, ümumişlək olmayan sözlərdən, frazeoloji birləşmələrdən, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən yüksək bədii sənətkarlıqla istifadə etmişdir. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

Azman “çox böyük, çox iri, çox yekə, əzəmətli, heybətli” mənasında dilimizdə işlədilmiş dialektizmdir. Məs.: -İri gövdəli, azman çətirli, qollu-budaqlı tut ağacı bele ha doğulmamışdı.

Perikmək “didərgin düşmək” mənasında istifadə edilən dialektizmdir. Məs.: -O, burada iştirak etməli olduğu halda, şeir pərisinin lirik pıçıltılarına uyub quş kimi yuvasından perik düşdü.

Qırım “görmək, təhər-töhür, görünüş, hal, əhval, tövr” mənasında işlədilmiş dialektizmdir. Məs.: -Qırımından görürəm ki, geri durmağa niyyətin yoxdur.

Marıq “pusqu”, marığa durmaq “pusquda durmaq, ovu güdmək, pusmaq” mənasında istifadə edilən dialektizmdir. Məs.: -Necə olursa olsun, bala tutu marıqda duran ölümə təslim etməyəcəkdin.

Şivərək “düz, uzun və nazik” kimi izah edilir, dialektizm kimi isə “boyu-buxunlu” mənasında işlədilir. Məs.: -Bıg yeri yenidən tərləyən şivərək bir oğlan bəxtinə çıxmasaydı, min ilin ölümlərindən seçilməyəcəkdin.

Rişə “kök (bitkidə)”, rişələnmək “kök atmaq, kök salmaq” kimi izah olunur. Məs.: -Tingin kökünü seveləyib torpağa tapşırırdı və rişələncəyi torpağı gübrələyib dibini doldurdu.

Təkə “erkək keçisi, dağ keçisi, vəhşi keçisi” deməkdir. Məs.: -Pul təkənin erkəkliyi kimi bir şeydir.

Qom “dəstə, bir yerdə bağlanmış şey” mənasında istifadə edilən dialektizmdir. Məs.: -Bağbanın qomunda yeni tinglər var idi.

Müəllif essədə yaratdığı obrazları daha canlı, təbii göstərmək məqsədilə varvar leksikaya da müraciət etmişdir. Məs.: -Həkim öz “şutka”sından da qalmadı. O vaxtlar çox yerlərdə, o cümlədən bazarlarda tapşırıq alan milislər tez-tez “oblavalar” edirdilər və s.

Essenin dilində istifadə olunan bədii təsvir və ifadə vasitələrinin (məcaz, metafora, metonimiya, təşbeh, epitet və s.) hər biri əsəri xüsusi mənə çalarlıqları ilə zənginləşdirməyə xidmət edir. Məs.: - Yarpaqlar həm də ağacların pıçıldayanı, söz deyəni, nəğmə oxuyan dodaqlarıdır. Pəncərədən boylan tut ağacı da nübar töhfəsilə sahibinin hüzurundaydı. Ağac qara kədərini təhriki ilə sarı donunu birdəfəlik soyundu və s. Bu misralarda insana aid olan keyfiyyətlərin tut ağacına köçürülməsi metafora nümunəsi sayıla bilər.

Tut ağacı yarpaq əlləri, yarpaq dilləri ilə, oxuyanları, oynayanları alqışladı. Bu cümlədə “yarpaq əllər”, “yarpaq dillər” ifadəsi təyinedici funksiya daşdığı üçün epitet sayılır. Cümlədə həmçinin metafora da vardır.

Yalnız onların arasında şivərək oğlanın seçdiyi bala tut ağacı, “yaralı Qavroş kimi” geri qayıtmışdı. Şirəyə dolmuş ağ tutlar, ağ noğullar kimi yerə səpələnirdi. Tut ağacının yarpaqları matəm bayrağı kimi başlarını aşağı sallamışdı. Bu cümlələrdə təşbeh nümunələrinin bədii xüsusiliklə işləndiyini aydın şəkildə görürük.

Müharibədə qələbə çalınsa da, ağır zaman idi. Yekə bıçlı (Stalin) balaca bıçlı (Hitleri) basmışdı. Yekə bıçlı bununla kifayətlənmişdi. Burada işlənmiş “yekə bıçlı”, “balaca bıçlı” ifadələri də sinekdəxanın sanballı nümunələrindən sayıla bilər.

Yazıçı əsərin bədii təsir gücünü artırmaq üçün frazeoloji birləşmələrdən də istifadə etmişdir. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

-Dava-dərmanın acizliyi, xəstəliyin uzanması, yastığın yüngül olmaması tədricən ev sahibini uzun səfərə hazırlayırdı. Tut ağacı yenə keçmişlə bağlı xəyallarını vərəqlədi. Bir azdan adamlar oynamaqdan yorulub əldən düşdülər və s.

Yazıçı Qərib Mehdiyin dili zəngin və koloritlidir, bütün növ və janrlarda olan əsərlərinin poetik dilinin tədqiqatına cəlb edilməsi təqdirəlayiqdir. Hesab edirik ki, gənc tədqiqatçıların bədii mətnlərin dilini linqvistik təhlilə cəlb edərək araşdırması filologiyamız üçün əhəmiyyətlidir.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Gülnarə OCAQVERDİYEVA

Gəncə Dövlət Universiteti

83-aytan@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Nitq mədəniyyəti insanlara məxsus ümumi mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biridir. Bu anlayışa danışq mədəniyyəti ilə yanaşı, yazı mədəniyyəti də daxildir. Belə yüksək keyfiyyətə yiyələnən şəxs cəmiyyətin ictimai həyatında, onun hər hansı bir sahəsində fəal və məhsuldar iştirak etmək imkanına malik olur. Xüsusən ziyalıların nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi vacib sayılır. İnsanları tanımaq, onlara bələd olmaq üçün, hər şeydən əvvəl, ünsiyyətə girmək lazımdır. Antik dövrün böyük filosofu Sokrat həmişə deyərmiş: “Ey insan danış səni tanıyım”. Həzrət Əli buyururdu ki, hər kəs öz dilinin altında gizlənib. Danışmayınca onun ağıllı və ya ağılsız olması məlum olmur”. “Qabusnamə”də deyilir: “Sözün ən gözəl tərzdə söyləmək lazımdır ki, həm söz anlayan olasan, həm də söz anladansan”.

Azərbaycan dili fonetik, leksik və qrammatik quruluşuna görə dünyanın inkişaf etmiş və zəngin dillərindən biri sayılır. Bu dilin özünəməxsus musiqili ahəngi diqqəti cəlb edir. İstər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatımız xalqımızın gözəl və zəngin nitq mədəniyyətinin olduğunu sübut edir. Milli mədəniyyətin, o cümlədən nitq mədəniyyətinin qoruyucusu, daşıyıcısı bütövlükdə xalqdır. Xalqın hər bir nümayəndəsi nitq mədəniyyətinə dərinlən yiyələnəli və onu layiqli şəkildə qoruyub saxlamalıdır. Natiqlik

sənəti dedikdə, həm bu işlə bağlı professional fəaliyyət sahəsi, həm də bu fəaliyyət sahəsindən bəhs edən ritorika elmi nəzərdə tutulur.

Nitq mədəniyyəti dilin qrammatik qaydaları əsasında danışmaq, fikri məntiqi, aydın, yığcam, parlaq, təsirli ifadə edə bilmək üçün münasib sözlər seçmək və onlardan cümlələr qurmaq, sözlərin tələffüzündə orfoepik normaları gözləmək, dilin üslubi imkanlarından, rəngarəng ifadəlilik vasitələrindən bacarıqla istifadə edə bilməkdir.

Natiqin bu keyfiyyətə - yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi vacibdir, zəruridir. Nitq natiqin ümumi mədəni səviyyəsinin başlıca göstəricilərindəndir. Auditoriya qarşısında çıxış edənin dərin biliyə, geniş məlumatla sahib olması heç də kifayət deyil, həmin bilik və məlumatı dinləyiciyə çatdırmaq da lazımdır. Bunun üçün başlıca vasitə sadə, aydın, zəngin, orijinal, təsirli nitqdır. Natiqin məruzəsi, mühazirəsi, çıxışı, nitqi, şərh, izahı, suallara verdiyi cavablar və hətta adi danışığı öz kamilliyi, düzgünlüyü, emosionallığı, estetik gözəlliyi və s. baxımından başqalarından seçilməlidir. Eşidənlər onun danışığına maraq göstərməli, ondan xüsusi zövq almalıdırlar. Natiqlik sənətinin tarixindən danışılarkən B.Çobanzadə, Əli Sultanlı, M.Rəfil, Ə.Dəmirçizadə, Ş.Qurbanov, İ.Şıxlı, Xəlil Rza Ulutürk, B.Nəbiyev, X.Məmmədov, Əhəd Əhmədov və Heydər Əliyevin adını çəkmək olar.

Natiqlik sənətinin tarixi çox qədimdir. Onun yaranması antik dövrün mütəfəkkiri Siserondan başlanır. Natiqlik unikal bir sənət, ilahi vergisi, ikinci "mən" deməkdir. Böyük şəxsiyyət, xüsusilə siyasətçi və diplomat, dövlət başçısı üçün natiqlik olduqca vacibdir. Natiqlik dünya şöhrətli siyasətçi, böyük cəsarət və siyasi iradə, fenomenal yaddaş sahibi, müstəqil Azərbaycanın qurucusu Heydər Əliyevə məxsus fitri istedadlardan biri, tarixdə onun dövlətçilik təfəkkürünə yol açan vasitə idi.

Heydər Əliyev peşəkar natiq, böyük ictimai-siyasi təfəkkür sahibi, öz güclü fərdiyyəti ilə seçilən şəxsiyyət, davranış və üslub sahibi idi. O, Azərbaycan nitq mədəniyyətinin hazır imkanlarından istifadə etməklə kifayətlənməmiş, şifahi dilimizin hüdudlarını maksimum dərəcədə genişləndirmişdir. Əslində öz dərin məzmunlu parlaq nitqləri ilə qədim və gözəl dilimizin ifadə potensialını aşkara çıxarmışdır. Çünki o, "Kitabi Dədə Qorqud"un dilini, Füzulinin dilini, Xətəinin və Vaqifin dilini, Sabirin və Vurğunun dilini gözəl bilir, öz milli istiqlalına qovuşmuş xalqın hansı dili istədiyini böyük fəhmlə duyurdu. Bu gün Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin dilində danışır.

Ulu öndərin tarixi-ictimai, milli-mənəvi və dövlətçilik fəaliyyətinin çox aspektli istiqamətlərinin hər biri dərinlən öyrənilməlidir.

Ulu öndər nitqlərində məntiqi sistemlilik onu bacarıqla tarixiliyə istinad etməsindən yaranır. Tarixilik isə həm təfəkkürün, həm də nitqin meyarıdır. Heydər Əliyevin bir mütəfəkkir şəxsiyyət gücü-qüdrəti bunda idi ki, sağlam təfəkkürə, aydın zəkaya malik olan dövlət qurucusu kimi o, fəlsəfəyə fəlsəfədən, elmdən kitabdan, gəlmirdi, həyatdan, ondan doğulan dünyagörüşündən gəlirdi.

"Hər bir insanın milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam". Bu hikmətli kəlamları eşitdikdə kimdən bəhs olunduğunu dərhəl anlayırıq. Bu fikir ulu öndər Heydər Əliyevin imzasında aforizmləşmiş və güclü mənə qazanmışdır. Onun "Bir millət iki dövlət" aforizmi bütün türk dünyası üçün qiymətli ideologiya olmuşdur.

Heydər Əliyev Azərbaycan dili haqqında bu sözləri demişdir. "Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm". Elə bu kəlmələrdən görünür ki, o, öz ana dilinə bağlı olan bir insan olmuş və dönə-dönə qeyd etmişdir, "hər bir dili yaşadan, inkişaf etdirən onun mənsub olduğu xalqdır".

Bir çox mütəxəssislər hələ indiyə kimi ulu öndərin nitqindəki gözəlliyin, cazibənin, səmimiyyətin sirlərini açə bilməyiblər. Hansı məclisdə H.Əliyev iştirak edirdisə bəlli idi ki, gündəmdə olan məsələ haqqında ən parlaq nitqi məhz ulu öndər söyləyəcək. O, hər hansı bir mövzuda danışanda təqdim edilən sahənin əsl bilicisi kimi çıxış edirdi. Hər kəs də bu unudulmaz insanın qeyri-adi yaddaşına, natiqlik qabiliyyətinə heyran qalırdı. Elə şirin cazibəli danışığı var idi ki, hamı vurğunluqla qulaq asırdı. Dəfələrlə etiraf edilib ki, Heydər Əliyevin natiqlik məharətinin analoqu yoxdur.

Heydər Əliyev elə bir natiq idi ki, indiyə qədər Azərbaycanda öz məntiqinin mükəmməlliyin nitqinin əzəmətinə, ümumən natiqlik məharətinə görə onunla müqayisə olunacaq ikinci bir şəxs olmamışdır. O, öz adını görkəmli natiq kimi silinməz izlərlə tarix səhifəsinə yazmışdır. Heç kəs onun qoyduğu izləri silə bilməz, nə də yeniləyə... Çünki, o yol Heydər Əliyev yoludur... Biz də çalışmalıyıq ki, ən azından bu yolu qoruyaq və gələcək nəsillərə ötürək.

PROFESSOR BƏKİR ÇOBANZADƏ MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN DİLİ HAQQINDA

Pərvin EYVAZOV

Bakı Dövlət Universiteti

pervin.bdu@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında xüsusi yer tutan, araşdırmalarının mərkəzində dayanan problemlərdən biri də ədəbi dil məsələsidir. Bu, onun yaradıcılığında, sadəcə, bir məsələ deyil, ədəbi dil problemi haqqında fikirlərini müəllifin ayrıca linqvistik konsepsiyası adlandırmaq olar. Çünki ədəbi dil məsələsi B.Çobanzadənin yaradıcılığında təkə elmi tədqiqat mövzusu deyil, həm də sosial, siyasi, iqtisadi və ideoloji müstəvidə təhlil və müzakirə olunan taleyüklü bir problemdir. Ona görə də tanınmış ziyalı həm yaradıcılığı boyu, həm də I Türkoloji qurultaydakı fəaliyyətində bu məsələnin müzakirəsini birinci növbədə elmi, daha sonra milli, mədəni, siyasi, eyni zamanda psixoloji zəmində böyük auditoriyaların önünə çıxarır.

Bəkir Çobanzadənin Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi haqqında araşdırmaları geniş və hərtərəfli olmaqla bərabər, həm də elmi faktlara söykənir. Belə ki, o, dilimizin tarixi haqqında ətraflı təsəvvür yaratmağa çalışmış, türk dillərinin ortaq yazılı abidələrindən başlamış XX əsrin əvvəllərində də əldə olan materiallar əsasında geniş müzakirələr aparmış, maraqlı fikirlər səsləndirmişdir.

Bəkir Çobanzadə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini 3 mərhələyə ayırır:

I mərhələ - XV-XIX əsrlər;

II mərhələ - XIX əsr – 1905-ci il;

III mərhələ - 1905-ci ildən sonrakı dövr.

Dövrələşdirməni tarixi-siyasi nöqtəyi-nəzərdən aparən müəllif bu mərhələlərdə ədəbi dilin inkişaf xüsusiyyətlərini, əsasən, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundzadə, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə kimi görkəmli söz ustalarının yaradıcılığına istinadən izah edir.

Bəkir Çobanzadə Azərbaycan ədəbi dilinin tarixindən bəhs edərkən Məhəmməd Füzulinin dili haqqında da məlumat vermişdir. Füzuli dilinin bədii, elmi, fəlsəfi mükəmməliyini dərk edən müəllifin ədəbi dilimizin tarixi bölgüsünü də məhz bu görkəmli şairin yaşayıb-yaratdığı mərhələ ilə başlaması heç də təsadüfi deyildir. Məlumdur ki, XV əsrdə Qərbi İranda hökuməti idarə edən Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələrində olduğu kimi, Səfəvi xanədanının da ana dili Azərbaycan dili idi. Müəllif göstərir ki, *Azərbaycan türk dili* XIV əsrdən başlayaraq, ədəbi mahiyyət qazanmış və XVI əsrdə isə Füzuli şəxsiyyətində kamillik zirvəsinə çatmışdır. B.Çobanzadəyə görə, Osmanlı ədəbi dilinin təsiri altında olan Füzulinin dili zamanın bütün sxolastika və doqmatikasını, klassik bədii obraz və epitetlərini əks etdirməsi etibarilə hər cəhətdən zəngin bir dildir. Lakin Füzulinin ərəb-fars ibarə və istilahları ilə zəngin olan bədii və elmi dilində *Azərbaycan türk dilinin* xüsusiyyətləri nisbətən zəif surətdə təzahür edir. Alim bunun səbəbini professor M.Köprülüzadəyə istinadən belə faktla əlaqləndirir ki, “azəri şairlərinin əsərlərinin Osmanlı və azəri şivələrinin sərhədində yetişməsi, bu şairlərin həm azəri, həm Osmanlı sahəsində məhəlli şairlərdən sayılması olsa belə, bircə, əsl mühüm səbəbi bu şairlərə aid olan divanları və başqa ədəbi parçaları kopya edənlər və tabi və naşirlər tərəfindən qəsd və qeyri-qəsd dəyişdirilməsidir”.

Buna rəğmən, Füzuli dilində xalq dili elementlərinin fərqi varan tədqiqatçı yazır ki, Füzuli ziyalı təbəqə ilə xalqı, ən böyük şairlərimizlə yüz illərdən bəri, bəlkə də, əlinə heç bir zaman kitab almamış “köylülərimizi “Leyli və Məcnun” ilə ağıladan, “Şikayətnamə”si ilə güldürən və digər qəzəlləri ilə coşdurən yeganə şairimizdir”.

Aydın məsələdir ki, Füzuli Şərqi ən populyar dillərinə bələd idi. “Quran”ın dili olan ərəb dilini, Nizami “Xəmsə”sinin dili olan fars dilini gözəl bilirdi. Bu baxımdan şair müxtəlif ədəbi dil tiplərindən xəbərdar idi, ədəbi dilin nə olduğunu, ədəbi dilin ictimai və mədəni xidmətlərini aydın təsəvvür edir və ədəbi dilin inkişafında, fəaliyyət göstərməsində konkret şəxsiyyətin xidmətini bilirdi.

Füzulinin “Məndə tofiq olsa, bu düşvəri asan eylərəm, Novbahar olğac dikəndən bərki-gül izhar olur...” sözlərinə əsasən, B.Çobanzadə doğru olaraq qeyd edir ki, əslində görkəmli şairin türkcə yazması heç də təsadüfi deyildir. O, fars və ərəb dillərinin imkanlarına dərin bələd olsa da, Aşiq

Paşa, Əlişir Nəvai, Yunis Əmrə... və b. tanınmış türk şairləri kimi öz ana dili olan türkcənin də böyük qüdrətə sahib olduğunu göstərmək məqsədini qarşısına qoymuşdu. Bu “düşvarı asan” etməklə Füzuli Azərbaycan milli ədəbi dilini formalaşdırdı. O, xalq dili ilə ədəbi dili birləşdirdi. Füzuli milli ədəbi dili “yoxdan var elədi”.

Bəkir Çobanzadə Füzuli dilindəki alınma sözlərin kəmiyyətinə də diqqət yetirir. Ümumiyyətlə, dilimizdə ərəb-fars sözlərinin çoxluq təşkil etdiyini qeyd edən müəllif yazır ki, Azəri türkləri məişətlərində olduğu kimi dillərində də qonşu xalqlardan, məsələn, farslar, ruslar, gürcülərdən bir çox ünsürlər almışlardır. Düzdür, bu alınmalardan çoxu xalq dilində işlənir, lakin ədəbi dildə, yəni Azərbaycan şair və ədiblərinin dilində isə daha çox fars və bunun vasitəsilə alınmış ərəb sözləri işlənməkdədir.

Bəkir Çobanzadəyə görə, Füzulinin dili anlaşılan olsa da, “təbir caizsə, heç təmiz deyildir. İstanbulun Baqi, Nəfi kibiləri müstəsna olmaq üzrə bir çox şairləri ilə Füzuli arasında türkcə sözlər qullanışında fərq pək azdır”.

Dilçi alim göstərir ki, Füzuli dilindəki ərəb-fars alınmaları, əsasən, bizə məlum olan, eşitdiyimiz sözlərdir. Yəni Füzuli bu cür ərəb-fars sözlərini hansısa lüğətlərdən, kitablardan götürməyib, o dövrün ziyalı təbəqəsinin nitqindən almışdır ki, bu sözlərin də əksəriyyəti cənub türk xalqlarının dilində istifadə olunur. Həmçinin Füzuli dilində feillərlə yanaşı, xalq dilinə aid olan xeyli sayda ifadələr işlənməmişdir. Şairin dilinin rahat anlaşılmasının bir səbəbi də uzun, silsilə cümlələrdən deyil, sadə cümlələrdən istifadə etməsidir.

Burada Bəkir Çobanzadə öz dövrü üçün maraqlı bir məsələ qaldırır: “Əcəba, Füzuli türkcənin hansı şivəsilə yazmışdır?” Onun dilində ərəb-fars sözlərindən savayı bir sıra türk şivələrinə məxsus elementlərin olması bu sualı doğurmaya bilməzdi. Müəllif göstərir ki, Füzuli dilində digər türkcələrə aid rast gəlinən başlıca xarakterik cəhətlər qrammatik quruluşda yox, əsasən, lüğət tərkibindədir. B.Çobanzadə bu sözlərdən bəzilərini təqdim edir: *mən, dutsaq, tapşırmaq, eyləmən, yaxşı, yaman, özgə, ağ (aq), tək (kibi) sayru (xəstə)*... Dilçi alim qeyd edir ki, bu sözlərdən bəzilərinə bu gün Azərbaycan türkcəsi ilə yanaşı, əski Osmanlı və digər müasir türk şivələrində rast gəlmək olar

Bəkir Çobanzadə Füzuli “Divan”ının dilinin sonradan katiblər tərəfindən təhrifə məruz qaldığı qənaətinə gələrək onun hansı şivədə yazması məsələsinin müəkkəb və mübahisəli olmasını bildirsə də, belə nəticəyə gəlir ki: “... bu sətirləri yazan (B.Çobanzadə özünü nəzərdə tutur – E.P.) Füzulini lisanının türkcə qismi etibarilə Azərbaycan şivəsinə daha ziyadə yaxın buluyor”.

İMADƏDDİN NƏSİMİNİN DİVANINDA QRAMMATİK ARXAİZMLƏR (KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ)

İlkin ABBASOV

Gəncə Dövlət Universiteti

aabbasovilkin@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması dövrünün ilk mərhələsini (XIV-XV) Nəsiminin yaradıcılığı tamamlayır. Nəsiminin dili XIV-XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin parlaq bir nümunəsidir. Nəsimin dilində ərəb-fars sözləri işlənsə də ana dili elementləri daha çox üstünlük təşkil edir. Şairin dilini səciyyələndirən ən məqbul və milli baxımdan ən vacib məsələ dilində hər bir sözün, qrammatik formanın poetikləşdirilməsidir. Ana dili vahidləri şairin qələmində üslubi vasitə olaraq onun poeziyasının ekspressiv-emosional ifadə vasitəsinə çevrilir. Bu əsərlərdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi üçün xarakterik əlamətlərdən biri leksik paralellikdən ibarətdir. Ə. Dəmirçizadə bu barədə qeyd etmişdir “ Nəsimi əsərlərində ərəbcə, farsca, azərbaycanca həmməna sözlərin müvazi işlənməsi daha çox bədii üslubun müəyyən xüsusiyyətləti ilə vəzn, qafiyə, təşbeh silsiləsi və s. ilə üzvi surətdə əlaqədardır. Bəzən isə Nəsimi bir misra və ya bir beyt daxilində azərbaycanca, ərəbcə və ya farsca həmməna sözləri yanaşı işlətməmişdir ki, bununla da o, bir sözün, xüsusən məcazi mənasını ikinci

həmməna sözlə düzgün anlatmaq istəmişdir. Bu cür eyni mənalı sözlərin bəziləri biri digərinə nisbətən daha güclü işlənmiş və zəif işlənmiş söz tədricən ekvivalenti tərəfindən sıxışdırılaraq dildən çıxarılmışdır.

Nəsimi öz poeziyasında özünəməxsus ahəngə, pafosa, təkrarsız emasionallığa malik olmaq üçün Azərbaycan dilinin bir neçə vasitələrindən istifadə etmişdir. Bunlara ilk növbədə nidaları eləcə də şairin üslubunda ekspressiv – emosional məna kəsb edərək nidalaşmış ayrı – ayrı leksik vahidləri, törəmə niaları, ədatları və vokativ sözləri aid etmək olar. Müasir Azərbaycan dilinə əsaslandıqda hər hansı sözün, qrammatik formanın köhnəliyini, bütövlükdə dil üçün fəaliyyətdən qaldığını görürük. Haqqında danışılan mərhələdə köməkçi sözlərin sonrakı mərhələdə arxaikləşmiş bir sıra formaları işlənmişdir. *Cılayın, ucundan, qarşu, birlə, vəli, netəkim, gərçi, dəxi, üstə, hərgiz* bu formalar dövrün qrammatik normasını müəyyən edir.

Qoşma

Nəsiminin divanında işlənmiş *Cılayın* qoşması XIV əsr abidələrinin dilində *kimi* qoşmasının sinonimi kimi işlənmişdir.

Bir mənciləyin aşığı – bərdar kimin var?

Müasir Azərbaycan dilindəki *ilə* qoşması müxtəlif fonetik və fono – morfoloji variantlarda işlədilmişdir. Bu qoşma bəzi mənbələrdə *ilən* Nəsiminin dilində isə *birlə* formasında işlənmişdir.

Nəzar səcdə qılır tuti *birlə* qəndü nəbat.

Nəsiminin dilində işlənmiş *Birlə* qoşması iki tərkib hissədən əmələ gəlmişdir. Yəni say bildirən bir sözünün fel düzəldən *-lə* şəkilçisi və qədim feli bağlama şəkilçisi *-n* ünsürü ilə birləşməsindən düzəlmişdir. *Bir-lə-n* vaxtilə birlikdə, vəhdətdə demək imiş. Lakin sonralar tədricən inkişaf edərək, müstəqil bir sözdən köməkçi bir sözə keçib, qoşma məzmunu kəsb etmişdir. Əvvəlki mənasından əlavə ikinci bir məna almışdır. Başqa sözlə desək, *birlən*, *birlə*, *bilə* qoşmaları müəyyən bir işin, hərəkətin müəyyən bir əşya vasitəsilə icra edildiyini və müşayiət olunduğun bildirir. İkinci vəziyyətdə alət hal adlanan ismin bir halını bildirir. Bir sözü türk dillərində polisemantik mənaya malikdir və müxtəlif şəkilçilərlə müxtəlif mənalar ifadə edir. Ehtimal ki, bir sözü say mənasını ifadə etməkdən əlavə qədim dövrlərdə türk qəbilələrinin dilində komitativlik mənası da ifadə etmişdir. Bu məna, məsələn, qırğız dilindəki birqələş *birgələş*, birqələ *birləşdir*, bitik *birləş* sözlərində, Azərbaycan dilindəki birgə, bitləşmə, birlik, birik, birlikdə və s. sözlərdə indi də özünü göstərir. Əvvəllər *birlən*, *birlə* qoşması yalnız komitativ məna ifadə etmişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu həmin qoşmanın ifadə etdiyi yeganə mənadır. Digər mənaların (alət, səbəb, zaman, məkan mənalarının) yaranması sonrakı dövrlərin məhsuludur. Güman etmək olar ki, *birlə* qoşmasında işlənən *-lə* şəkilçisi müstəqil feldən yaranmışdır. Bu fel ya bol «ol» sözü, ya da elə sözü ola bilər; bunu nəzərə aldıqda, *birlə* qoşmasının inkişaf yolunu belə təsəvvür etmək olar. Bir elə > birelə > *birlə* Bu qoşma qədim türk yazısı abidələrinin dilində artıq *birlə* şəklində işlənir. məsələn: İnim Kül tigin *birlə* sözləşdimiz “Kiçik qardaşım Kül tigin ilə məsləhətləşdib” Eçim kağan *birlə* ilgərü Yaşıl ağüz Şantul yazıka təgi sülədimiz (KT). «Əmim xaqan ilə şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə təkə qoşun çəkdik. H. Həsənov bu qoşmanı leksik – fonetik arxaizimlərə daxil edir.

Bağlayıcı

Müasir Azərbaycan dilində *ancaq* sözünün sinonimi olan və Nəsiminin Divanında işlənmiş *leyk* bağlayıcısı ərəb dilindən alınmış *lakin* sözünün tərkib hissəsidir.

Leyk mənidə bir haman oldu.

Müasir dilimizdə *ancaq* bağlayıcısının məna vəzifəsini ifadə edən fars dilindən alınmış *vəli* bağlayıcısı XIV əsrdən bəri dildə işlək olmuş və qarşılaşdırma bağlayıcısı vəzifəsini yerinə yetirmişdir. Bu bağlayıcı İmadəddin Nəsiminin və həmin dövrün başqa şairlərinin dilində də işlənmişdir. Klassik şeir üslubunda *ancaq* məhdudlaşdırıcı ədatının sinonimi kimi də çıxış edir. *Vəli* bağlayıcısı da müasir dilimiz üçün artıq arxaikləşmişdir.

Cəhd edərəm ki, alinə könlümü verməyən, vəli

Həm bilirəm ki, aqibət alinə könlüm alına.

Nəsiminin dilində işlənmiş və XVI əsrin yazı dilində arxaikləşməkdə olan *əgər-əgər* bağlayıcısına Xətai şeirlərində təsadüf olunur. Fars dilindən dilimizə keçmiş bu bağlayıcı şərt budaq cümlələrində iştirak edərək, həm *istər* bağlayıcısının sinonimi kimi, həm də şərt mənasında işlənir. Bu bağlayıcı həm yazıda, həm də şifahi nitqdə geniş işlənmişdir.

Əgər müşkül, *əgər* asan gərəkmez.

Zaman bildirən *qaçan ki* bağlayıcısı Nəsiminin divanında işlək olmuşdur. Vəslində hər *qaçan ki*, Nəsimi açar ağız, Fars dilindən alınmış güzəşt bildirən *gərçə*, *əgərçə* bağlayıcıları XIV əsrdən dilimizdə işlənməyə başlamış, XVIII əsrdən sonra öz işləkliyini itirmişdir.

Kəsilməz gərçi vəslindən Nəsimi,
Ədat

Müasir dilimizdəki *artıq* sözünün sinonimi olan *oş*, *uş*, *iştə*, *uştə* ədatları XIV-XVI əsrlərin bədii dilində işlənməmişdir.

Məndən ayrılmaz bu surət, *uş* əyalı məndədir.

Modal söz

Lacərəm-yəqin, sözsüz mənasında olan ərəb dilindən alınmış modal sözdür.

Lacərəm bu sifət əyan oldu.

Bu söz müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş, istifadədən qalmışdır, lakin abidələrin dilində, xüsusən, Məhəmməd Füzulinin, İmadəddin Nəsiminin dilində fəal işlənməmişdir.

Nida

Nəsiminin divanında müxtəlif nidalar işlənməmişdir. *Vey* nidası istisna olaraq Nəsiminin divanında işlənməmiş bütün nidalar müasir Azərbaycan dilində işlək işlənməkdədir. *Ey* nidasının ekvivalenti kimi mürəkkəb quruluşa malik *vey* nidası Nəsiminin divanında ən fəal nitq faktı kimi özünü göstərir. *Vey* nidası xitabların əvvəlində gələrək əksər hallarda *ey* nidası ilə bir beyt daxilində işlənməmişdir.

Vey rüxündür sūfati – rəhmani.

Tarixən də köməkçi nitq hissələri eyni vəzifəni yerinə yetirmiş və fəal işləklik dairəsinə malik olmuşlar. Vaxtı ilə müstəqil nitq hissəsi kimi işlənən bu sözlərin tədricən köməkçi funksiyası qazanmış, bəzən də onların həmin sözlərin şəkilçiləşməyə doğru inkişaf etdiyini də müşahidə etmək olur. Dildə mövcud olan köməkçi nitq hissələrinin müstəqil lüğəvi mənası yoxdur. Onlar ancaq söz birləşməsi və cümlə daxilində müəyyən qrammatik məna qazanaraq sözlər arasında müxtəlif tipli əlaqələri (və məna çalarlığı) yaradır. Bu prosesi izləmək ana dilinin bugününü aydın dərk etməyə, onun sabahını proqnozlaşdırmağa yardımçı ola bilər.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SÖZLƏRİ

İlkin ABBASOV

Gəncə Dövlət Universiteti
AZƏRBAYCAN

Son vaxtlar Nizaminin Qahirədəki “Xədiviyyə” kitabxanasında “Divan”ı aşkar edilmişdir. “Divan”dan bir hissə 2006-cı ildə Bakıda “Nurlar” nəşriyyatında 64 səhifə həcmində çap edilmişdir. Kitabça “Divani Nizami Gəncəli” adlanır. Burada Azərbaycanca qəzəllərdən və qəsidələrdən nümunələr verilmişdir. Kitabçanı Eloğlu tərtib etmişdir. Hazırlayan və köçürən doktor Hüseyn Şərqi Soytürkdür. Nizaminin Azərbaycanca şeirlərinin mövcud olması barədə ilk dəfə 2003-cü ildə Azərbaycan mətbuatında Nizami Xudiyev çıxış etmişdir.

Nizaminin “Divan”ının olması barədə məşhur İran alimi Vəhid Dəstgirdi də “Leyli və Məcnun” un əvvəlinə əsaslanaraq fikir söyləmişdir. “Xədiviyyə” nüsxəsini hazırlayan müəlliflər yazırlar ki, “Xədiviyyə” nüsxəsində üç dəfə sıralanma gedir. Yəni “əlif”dən (birinci) “ya” (sonuncu) doğru üç dəfə sıralanma verilir. məcmuənin başqa Nizamilərə aid olması barədə də fikirlər olması mümkündür. İlk bölümün şeir dili satirik səpki və ayrı-ayrı ünsürləri və qəsidələrdə olan mədhiyələrin adları, eləcə də “Xəmsə”dən tapılan nümunələr onun Nizami Gəncəviyə aid olduğunu daha qabarıq sübut edir. İkinci və üçüncü bölümün Nizami Gəncəvidən iki əsr sonra dünyaya gələn Qaramanlı Nizamiyə aidiyyəti olması ehtimalı da vardır. Sonuncu bölümdəki nümunələrin də Qaramanlı Nizamiyə aidiyyəti ola bilər. Nizaminin əsərləri üzrə tədqiqat aparən Vəhid Dəstgirdi yazır ki, “İndi Nizaminin qəsidə və qəzəllərindən 8 nüsxə əldədir. Beşi Hindistanda, ikisi Londonda, biri Berlində, biri isə Təbrizdədir”.

Vəhid Dəstgirdinin əlində olan nüsxələrdə Nizaminin Azərbaycanca şeirlərinə işarə edilmir. O qeyd edir ki, “Səfəvilər dövrü Nizaminin kamil divanı mövcud imiş. Ağayi Xalxalının cüngünü (toplu) tərtib edən şəxs Nizaminin sübut olunan əvəzsiz qəsidə və qəzəllərindən söz açmış və örnəklər vermişdir”.

Nizami Gəncəviyə aid edilən şeir nümunələrini araşdırdıqda məlum olur ki, bu nümunələrdə Azərbaycan dilinə məxsus qədim sözlər işlənmişdir. Həmin sözlər Nizaminin poemalarında işlənmiş qədim Azərbaycan sözləri ilə səsləşir.

Divandan götürülmüş nümunələrdə qədim (köhnəlmiş) sözlərin işlədiməsi o deməkdir ki, Nizami dövründə həmin sözlər anlaşılıq olmuşdur. Hazırda həmin tipli sözlər etimoloji yolla rekonstruksiya edilə bilər. Belə nümunələrə dair aşağıdakıları göstərmək olar.

“Nərgiz” Qəsidəsindən

Tonatmaq (don, paltar geyindirmək, bəzəmək)

Hökm qıldı ki, cəhanı *tonada* badi-bahar

Çün çəmən mülkünə şah oldu müqərrər Nərgiz

(Baharın nəfəsi hökm etdiki, (istədi ki) cəhanı (güllərlə çiçəklərlə) bəzəyə neçə ki, çəmənliyə (çəmənlik mülkünə) Nərgizin (gülün) şah olduğu (sahib olduğu) qərarlaşdı).

Sökü (nizə, cida)

Gözünü göyə dikib başı dikəli *söyküyə*

Oldu san düşməni-darayı-dilavər Nərgiz

(Gözü göyə (tərəf) dik duran, başı yuxarı qalxmış olan nizəyə, o cəsarət sahibinə nərgiz sanki düşmən kəsildi).

Qət-qat(yan, hüzun)

Ol kim *qətində* dini-biqədrdir necə kim

Cahil qətində alim, alim qətində cahil.

(O şəxs ki, onun yanında imanlı olanlar qədrsizdir, necə ki, cahil yanında alim görünür, alim yanında cahil).

Qət-qat sözü qədim mənbələrdə də yan hüzur mənalarında qeydə alınmışdır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da *qat* sözü yan, *hüzur* mənalarında aşağıdakı kimi işlənir: “Bayındır xanın qatında sana qəzəb ola”[8.37]

İşik-qapı

Həm cəlalə qədr ilə qədrin *işikidir* fələk

Həm kəmani əmn ilə mülkin hərimidir hərəm

(Həm qədrin (etibarlılığın) gözəlliyi ilə etibarın qapısıdır göylər. Həm əminlik oxu ilə mülkün mərhəm (yaxın) yeridir müqəddəs məkan (ziyərətqah))”

İşik sözü həm də *eşik* variantında qədim mənbələrdə qapı mənasında işlənmişdir. “Erməgünə eşik art bolur” (Tənbələ qapı da dağ yoxuşu kimi görünür) [8.185]

Əm (İm)- dərman

Sevməyənlər zatını bir dərdə olsun mübtəla

Kanların dərдинə olmaya ölümdən qeyri *əm*.

(Sənin zatını (əslini) sevməyənlər elə bir dərdə mübtəla olsun ki,

Onların dərдинə ölümdən başqa bir dərman olmaya)

Əm (em, im) sözü qədim mənbələrdə də dərman mənasında işlədilmişdir: Erkəç eti em bolur, eçki eti yel bolur (erkək keçi eti dərman olur dişi keçi eti (mədədə) yel olur). [8. 171]

Üzlər – arzu edər, arzulayar:

Yüz ürüb torpağa o üzləri *üzlər* lalə

Göz açıb bağda o gözləri görər Nərgiz

(Lalə torpağa üz qoyan (səcdə edən) üzləri arzular

Nərgiz isə göz açıb bağda o gözləri görər)

Öysər-istəyər

Hişmət iylə düşmənin ol dəm *öysər* sana kim

Haq qətində bula Əhməd hörmətini bil həkəm

(O anda qəzəb ilə düşməninə istər, (belə) sanar ki, haqq yanında münsiflər (haqqı bilənlər, hakimlər) ilə Əhmədin hörmətini qazana).

Gidərmək –aparmaq, kənara qoymaq

Dildən olunca sureyi-nuri *gidərmədi*
Ta mushəfi-cəmalına qıldı nəzər çıraq
Yanıb qurtarınca (yanıb dili gödəlincə)
Nur surəsini kənara qoymadı

(O qədər də çıraq cəmalının müşəfinə (müqəddəs yazısına) nəzər saldı).

Gidərmək sözü Füzulinin dilində *gedirmək* şəklində işlənir:

Dedilər qəm *gedirər* badə çox içdim sənsiz

Qəmi-hicranə müfid olmadı ol qan olmuş.

“Dedilər badə qəmi aparar, (mən də) sənsiz çox içdim, o qan olmuş hicran qəminə faydalı olmadı”[11.164 .4]

Yılmaq – qaçmaq (iti qaçmaq).

Sürətlə *yılsa* bin yıl yel kimi fələk

Bulmaya cah cəlalın bəhrinə həddo kənar.

(Fələk (göylər) min il yel kimi sürətlə qaçsa da (getsə də)

Sənin gözəllik dənizinin kənarına çatmayacaq)

Yılmaq sözü qaçmaq (iti qaçmaq) mənasında Füzulinin dilində də işlənir:

Eşq ətvarın müsəlləm eylədi gərdun mana

Bunca kim, yıld, yügürdü yetmədi Məcnun mana. (11. səhifə 49. sıra 1)

(Eşqin yükünü göylər (dövrən, zaman) mənə verib. (Elə eşq ki) nə qədər Məcnun yüyürüb qaçdısa da mənə çata bilmədi).

Çapın – bez (parça).

Neçə kim, fərraş *çapın* şiveyi leylo nahar

Gəh döşəyə fərşi-ənbər, gəh tuta çətri-siyah

(Fərraşın bez parçası (kimi incə parçanı) gecə və gündüz

Gah ətirli fərşli (döşənəcək kimi) döşəyəcək, (sərəcək)

Gah da qara çətir tutacaq).

Dəkli- qədər (kimi, dək).

Ləşkəri-düşmən nə *dəkli* çox isə ulduz kimi

Aftabi-tələtin gördükcə olur tar –mar

(Düşmən qoşunu nə qədər çox olsa da (belə)

Sənin günəş üzünü (nurunu) gördükcə (düşmən qoşunu) tarmar olar (dağlar)).

Dəkli sözü “Kitabi-Dədə Qorqud”da kimi, qədər mənasında işlədilir:

“Amma bir quş dəkli oğlandır”. [7. 154]

Nizami Gəncəvinin əsərlərində çoxlu Azərbaycan sözləri işlənmişdir. Ancaq onların hamısı haqqında demək olar ki, xüsusi bir tədqiqat əsəri yoxdur. Nizamidə Azərbaycan sözlərinin işlənməsi ilə bağlı Həmid Araslının “Nizamidə xalq sözləri və xalq ifadələri” SSRİ EA Azərbaycan filialının Xəbərləri”, 1942, № 8, s. 34, Cavad Heyətin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış II cild, Tehran, 1990”, Nizami Xudiyevin “Nizami Gəncəvinin türkcə (Azərbaycanca) divanı haqqında”; “Xalqın tarixi haqqında, Bakı, “Azərbaycan”, nəşr., 2003, s. 299-332), Məmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi, Bakı, “Azərb. Dövlət Nəşriyyatı” 1991, s. 224-228, Cahən Ağamirovun “Nizami yaradıcılığında işlədilən türk sözləri və Azərbaycan zərbi-məsəlləri” Gəncə, 2005, 65 s.”, “Nizami və türklük, Gəncə, 2008, s. 40-43” tədqiqatları vardır. Nizamidə işlənən Azərbaycan sözlərinə nə Nizamidən əvvəlki farsdilli ədəbiyyatda, nə də Nizamidən sonrakı farsdilli ədəbiyyatda təsadüf olunmur.

DİL NORMALARININ SABİTLƏŞDİRİLMƏSİ

Mətanət MAHMUDOVA

Gəncə Dövlət Universiteti
metanet.mahmudova.76@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Ulu öndər dili xalqın mənəvi mədəniyyətinin daşıyıcısı kimi qiymətləndirərək deyirdi ki, " Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir". H. Əliyevin nitq mədəniyyəti ilə bağlı tövsiyələri XXI əsrdə də dövlət səviyyəsində davam etdirilməlidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı 23 may 2013-cü il və 9 may 2013-cü il tarixli dil haqqındakı sərəncamlarda məhz nitq mədəniyyətinin tətbiqi məsələləri aparıcı yer tutur.

Azərbaycan dili bu gün müstəqil, suveren bir ölkənin rəsmi informasiya dili kimi beynəlxalq aləmə sərbəst şəkildə çıxmaq imkanlarına malikdir. İnformasiyaların doğru və dürüst çatdırılmasında isə nitq mədəniyyəti normalarının yerli-yerində tətbiqi şərtidir. Etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin həm yazılı, həm də şifahi variantlarında bir-biri ilə uyuşmayan elementlər vardır. Onların qaydaya salınması normaların standartlaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Nitq mədəniyyəti, onun normaları və normaların mənimsədilməsi üçün aktual bir mühit yaradılması müasir dövr dilçiliyimizin başlıca məsələlərindən biridir. Dilin əsas vəzifəsi informasiyaların çatdırılmasından ibarət olduğu kimi nitq mədəniyyətinin vəzifəsi də informasiyaların düzgün, məntiqli, aydın, sərbəst ötürülməsini və yayılmasını təmin etməkdən ibarətdir. Nitq mədəniyyətinin normalarında sabitlik yaratmaq hər bir dövrün və mərhələnin şərtidir. Çünki ancaq nitq normalarının sabitliyi şəraitində informasiyaların ənənəvililiyini varisliliklə çatdırmaq olur. Nitq mədəniyyəti, ümumilikdə, dilin normalar sistemini təşkil edir. Normalar sisteminin təkmilləşdirilməsi həm informasiyaların zamana və məsafəyə sərbəst ötürülməsini təmin edir, həm də yazılı nitqdə orfoqrafiya qaydalarına, şifahi nitqdə isə rəvanlaşmaya, məntiqi ardıcılığa, emosionallıq və obrazlılıq yaratmağa xidmət göstərir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mövcud tədqiqatlarda bəzən nitq mədəniyyəti məsələləri natiqlik mədəniyyəti çərçivəsində izah edilir. Ancaq natiqlik mədəniyyəti birbaşa formalaşmış, nitq mədəniyyəti normalarına sahib olmaqla baş verir. Bu o deməkdir ki, nitq mədəniyyəti normalarına yiyələnmək ilkin mərhələdir, natiqlik mədəniyyəti sonrakı. Məntiqə görə belə çıxır ki, natiqlik məharəti o şəxslərdə güclü olur ki, onlar nitq mədəniyyəti normalarını mükəmməl mənimsəmiş olsunlar. Ona görə də nitq mədəniyyəti normalarına heç vaxt birtərəfli yanaşmaq olmaz. Nitq mədəniyyəti normalarının sabitləşdirilməsinin qarşısında iki yol durur. Birincisi, yazılı dilin, ikincisi isə şifahi dilin normalarını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Dilin yazılı və şifahi normaları arasında daimi sabitlik yaranması üçün aşağıdakı elmi yenilikləri həyata keçirmək məqsədəuyğundur:

1. Yazılı və şifahi dil üçün ənənəvi olan və icrası heç bir icbarilik tələb etməyən variantların müəyyən edilməsi;
2. Yazı üçün icbari olan normaların şifahi dil üzrə ifadə formalarının tənzimlənmə qaydalarının müəyyən edilməsi;
3. Orfoepiya qaydalarının metodologiyasını müəyyənləşdirə bilən prinsiplərin arqumentləşdirilməsi;
4. Yazılı və şifahi nitqdə uyğunlaşma və yaxınlaşma normaları üçün vacib icbari qaydaların müəyyən edilməsi.

Dildə normalaşma məsələləri ilə bağlı tədqiqatların şəbəkəsi genişləndikcə bir çox mübahisəli qalan məsələlərin həll edilməsi yolundakı çətinliklər də get-gedə aradan qaldırılır. Çünki normalar tarixən kiminsə istəyindən asılı olmayaraq ümumnitq kontekstində yaranır, dil daşıyıcıları tərəfindən ümumilikdə qəbul edilən dil nümunələrində müşahidə olunur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bərabərhüquqlu normaların cilalanaraq standartlaşması şifahi nitqin bütün tələffüz variantlarına şamil edilə bilməz. Şifahi nitqdə elə elementlər cilalana bilir ki, onlar fonetik vahidlərə məxsus tələffüzdə variantlıq əmələ gətirməsin. Şifahi nitqdə variantlıq əmələ gətirən elementlərdə artıq bərabərhüquqlu normalar baş vermir. Odur ki, onlarda, bir qayda olaraq, icbari qaydaların tətbiqi zərurəti yaranır. Bu qaydalar isə təkcə Azərbaycan dili üçün yox, həm də daxili quruluşuna görə Azərbaycan dilindən fərqlənən digər dillərdə də tətbiq olunur.

Nitq mədəniyyətinin normaları bütövlükdə dil-nitq proseslərinin bir-birinə təsiri hüdudunda baş verir. Nitq prosesi daim dil strukturuna təsir edərək ifadə vasitələrində normalaşma yaranmasını şərtləndirir. Bu baxımdan normalaşma proseslərinə dair dil elementlərinin sistemləşdirilməsində dil-nitq hadisələrinin fərqləndirilməsi və onların hər birinin özünəməxsus keyfiyyətlərinin ayırd olunması dilçilik tarixində çox böyük bir açılış kim qiymətləndirilməlidir.

Nitq mədəniyyətinin bərabərhüquqlu normaları aparıcı yer tutur. Təsadüfi deyildir ki, nitq mədəniyyətinə dair yazılan əsərlərdə nitq mədəniyyəti ilə natiqlik arasında sərhəd qoyulmur. Yəni natiqlik məsələsi o zaman meydana çıxır ki, nitq mədəniyyətinin sabitləşdirilmiş, standartlaşdırılmış qaydaları mövcud olsun. Bu qaydalar isə dil-nitq münasibətləri prosesində cilalanır və ümumxalq dilinin dayağına çevrilir. Dil insana məxsusdur. Onun vasitəsi ilə insan öz fikirlərini, hissələrini bildirir. Dili inkişaf etmiş xalqın nitqi, mədəniyyəti də mükəmməl olur. Əgər danışan adamın ümumi mədəniyyəti yoxdursa, təkcə dili bilməklə o, düzgün və səlis nitqə yiyələnmə bilməz. Eyni zamanda, dili sevmədən, nitqə şüurlu münasibət bəsləmədən dilçilik və üslubiyyat sahələrinə dair ən düzgün, ən məntiqli fikirləri ifadə etmək mümkün olmaz. Ədəbi dil cəmiyyətin dəyişən və mürəkkəbləşib çətinləşən həyatı tələblərə uyğun olaraq yeni ifadə formaları və vasitələri hazırlayır. Ədəbi dil ümumxalq dilində işlənən ifadələrin ümumiləşdirilməsi və insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Natiqlik sənəti dil zənginliyinin göstəricisi və mədəniyyətin qüvvətli vasitələrindən biridir. Natiqlik məharəti dedikdə biz, hər şeydən əvvəl, göz önünə təsirli, aydın, parlaq, ifadəli və kütləvi bir nitq gətiririk.

Natiqlik mədəniyyətinin əsas parametrləri nitqin düzgünlüyündən, səlisliyindən, obrazlılığından, bədii təsvir vasitələrindən istifadə etməklə estetiklik yaratmaqdan ibarətdir. Nitq mədəniyyəti haqqında yazılmış əsərlərdəki natiqliklə bağlı məqamlarda bütün bu məsələlərə ətraflı şərh verilir.

Dil və nitq münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili nəticəsində belə bir məntiqi mülahizə formalaşır ki, natiqlik məharətinin, nitq üslublarının formalaşmasında və zənginləşməsində nitq mədəniyyəti normalarının standartlaşmasının çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Çünki səlis, aydın, məntiqli, rəhbər, emosional və obrazlaşdırıcı nitqə o zaman yiyələnmək mümkündür ki, dildə standartlaşmış və bərabərhüquqlu normalar daha çox inkişaf etmiş olsun.

ONOMASTİK FRAZELOGİZMLƏRİN ANTROPOSENTRİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aysu MİRZƏYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti

mirzeyeva.na@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Dil sistemində özünəməxsus yer tutan frazeologiya və frazeoloji vahidlər bir çox aspektlərdən geniş planda öyrənilsə də, bu sahədə həllini gözləyən aktual elmi məsələlər kifayət qədərdir. Bu ondan irəli gəlir ki, frazeologizmlər mürəkkəb və çoxtərəfli vahidlərdir. Müasir dilçilikdə bir çox məsələlərə antroposentrik mövqedən yanaşmaq, dil vahidlərində linqvokulturoloji markerləri aşkara çıxarmaq, belə markerlərin dil vahidlərinə, dil vasitələrinə artırdığı əlavə sememaları üzə çıxarmaq, habelə etnokulturoloji kodların kommunikasiya prosesinə təsirini araşdırmaq diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Bu baxımdan tərkibində onomastik vahidlər olan frazeologizmlərin ayrıca bir qrup şəklində tədqiqi də xüsusi önəm daşıyır. İndiyə qədər Azərbaycan dilinin onomastik vahid tərkibli frazeologizmləri kompleks tədqiqat obyektinə olmamış, onlar başqa dillərin, o cümlədən ingilis dilinin müvafiq vahidləri ilə müqayisəli planda araşdırılmamışdır.

Onomastik frazeologizmlərdə etnokulturoloji kod tərkibində istifadə olunan onomastik vahidlə birbaşa bağlıdır. Frazeologizmlər dilin müxtəlif üslublarında, xüsusən də bədii və publisistik üslubda geniş istifadə olunur. Belə vahidlərin diplomatik dildə də işlənməsi milli-mədəni semantikanın ötürülməsinə xidmət edir. Şəxs adlarının daxil olduğu frazeologizmlər, hər şeydən əvvəl, semantik, etimoloji, üslubi və linqvokulturoloji tədqiqat obyektinə olmalıdır. Hər bir dilin bu vahidlərinin toplanması, onomastik vahidlərə görə qruplaşdırılması, şəxs adlarının işlənmə məhsuldarlığının təyin

olunması, istifadə olunan antroponimlərin etimoloji təhlili müqayisəli tədqiqat üçün materialın seçilməsinə zəmin yaradır. Onomastik frazeologiyanın tədqiqi dilin onomastika, leksikologiya və semantika sahələrinin bir müstəvidə təhlili üçün də geniş perspektivlər açır.

Onomastik frazeologizmlərin tədqiq edilməsinin əsas məqsədi bir sıra vəzifələrin həllini aktuallaşdırır. Bu məsələlər cərgəsinə tərkibində antroponim olan frazeologizmlərin təbiətini və spesifik xüsusiyyətlərini açmaq, adın frazeoloji vahidin tərkibinə daxil olması səbəblərini araşdırmaq, frazeoloji vahidləri tərkibdəki adların semantikasına, mənbəyinə, etimologiyasına görə qruplaşdırmaq, xüsusi adların daşdığı milli-mədəni özəllikləri aşkara çıxarmaq, eyni zamanda müxtəlif leksikoqrafik mənbələrdə onomastik frazeologizmlərin təqdimat və izah üsullarını, metodlarını, prinsiplərini aydınlaşdırmaq daxil olur. Tədqiqatın deskriptiv, müqayisəli-tutşdurma və komponent təhlili metodları ilə araşdırılması məqsəduyğun sayılır.

Frazeoloji adlandırma leksik nominasiyadan fərqlənən cəhətlərə malikdir. Birinci fərq frazeoloji vahidin formalaşması mexanizmində özünü göstərir. Frazeoloji adlandırma tədricən baş verir, mərhələli bir prosesin məhsulu olur, belə vahidin dil daşıyıcıları tərəfindən tam qavranma dövrünə qədər bir müddət tələb edir. Lakin həmin müddətin dəqiq sərhədlərini təyin etmək mümkün deyildir. Tədqiqatçılar frazeoloji vahidin tarixən işlənmə məqamlarını yazılı abidələr və şifahi xalq ədəbiyyatı əsasında müəyyənləşdirməyə çalışırlar. İkinci fərq ondadır ki, frazeologizmin mənasında iki tərəf iştirak edir. Bu vahid həm məzmun planı ilə seçilir, həm də ifadə planına malik olur. İfadə planında struktur fərq aşkar şəkildədir. Yeni frazeologizm leksik vahiddən fərqli olaraq sözlərin birləşməsi kimi formalaşır. Formalaşma prosesində tərkibdəki sözlərin semantikasında implistitlik əmələ gəlir. Frazeoloji vahiddə bu və ya digər sözün işlədilmə səbəbi olur. Məzmun planında siqnikativlik, denotativlik və konnotativlik özünə yer edir. Denotativ komponent ekstralinqvistik amillərlə bağlanır. Bu komponent semantikasında dilxarici obyektləri səciyyələndirir. Mənanın siqnikativ komponenti bilavasitə anlamın məzmununu təşkil edən əlamətlər kompleksində olur.

Frazeologizmlərin yaranmasında məcazlaşma mühüm rol oynayır. Onlarda əsas iki məcaz növünün - metafora və metonimiyanın iştirakı qeydə alınır. Metaforlaşma başlıca olaraq dörd əlamət üzrə gedir: 1) forma; 2) keyfiyyət; 3) funksiya; 4) vəziyyət. Metonimiyada əsas assosiativ əlaqəyə, tezlik və ya fonetik amilə söykənir. Frazeoloji vahidin tərkibinə daxil olan xüsusi adın dilin daşıyıcılarını məlum olması, bu adların müəyyən tarixi hadisə, əfsanə, rəvayət, habelə başqa milli-mədəni amillərlə bağlılığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təhlil və müşahidələr göstərir ki, frazeologizmin tərkibində xüsusi adın seçimi az-az hallarda təsadüfi səciyyə daşıyır. Təsadüfilik amili daha çox fonetik səviyyə ilə əlaqələnir. Məsələn, «bir həsirdir, bir Məmmədnəsir» onomastik frazeologizmində «Məmmədnəsir» adının işlənməsi frazeoloji vahiddəki iki sintaqmanın qafiyələnmə və bölgüyə görə uyğunluğuna əsaslanır. «Koroğlunun dəlisi» vahidində isə antroponim dil daşıyıcıların yaxşı məlum olan dastan qəhrəmanının adıdır. Frazeologizmdə yer alan onomastik vahid özünün xalis onomastik əlamətindən uzaqlaşır. Frazeologizmlərdə onomastik vahidlər polisemantik, sinonimlik, omonimlik, variativlik xüsusiyyətləri qazana bilir.

Frazeologizmlərdə semantika mədəni amillərlə şərtlənə bilir. Bu vahidlər milli dillərdə meydana gəlir, dil daşıyıcılarının həyat və məişət tarixi, həmçinin dil kollektivinin mədəni təcrübəsi ilə bağlı olur. Frazeoloji məna komponentlərin təşkil etdiyi mənaların formal cəmi deyildir. Frazeoloji vahidlərdə strukturdakı komponentlər semantik qarşılıqlı təsirdə olur. Xalqın tarixini, etnoqrafiyasını, milli adət-ənənələrini, həyat təcrübəsini, davranış tərzini, mədəniyyətini ifadə edən frazeoloji vahidlərdə müxtəlif vahidlərin hər birinin öz semantik tutumu vardır.

Hər bir xüsusi adın konnotativ potensialı vardır. Onomastik vahidin konnotativ imkanlarına həm ekstralinqvistik, həm də intralinqvistik amillər təsir göstərir. Təhlil, araşdırma və müşahidələr göstərir ki, xüsusi adın konnotativ potensialına təsir göstərən dilxarici amilləri əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür: 1) sosial amillər (sosial mühitin təsiri, cəmiyyətin sosial təbəqələşməsi, ideologiya); 2) tarixi amillər (adın mədəni fonu, adın funksionallıq dövründə əldə etdiyi assosiativ xüsusiyyətlər); 3) adlandırılan obyektin xassələri.

Onomastik frazeologizmlərin dildaxili konnotasiyası fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyələrdə qeyd alınır. Onomastik frazeoloji vahiddə ekstralinqvistik və intralinqvistik amillər qarşılıqlı təsirdə olur. Ümumi məna antroposentrik yönümü ilə seçilir.

Təqdim olunan məruzənin elmi yeniliyi onomastik frazeoloji vahidlərin müəyyən qrup şəklində araşdırılması və tərkibdəki xüsusi adın etnokulturoloji mahiyyətinin aşkarlanma aspektlərini müəyyənləşdirməyə əsaslanır.

ŞƏXS ADLARINA HƏSR OLUNMUŞ LÜĞƏTLƏR

Gülnarə ƏLİYEVƏ

Bakı Slavyan Universiteti
g.aliyeva18@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Antroponimikanın tədqiqat sahəsinə dair Azərbaycan dilçiliyində konkret olaraq yekdil bir fikir söylənilməmişdir. Bu sahədə tədqiqat apararı bir sıra müəlliflərin mülahizələrində müəyyən dərəcədə fikir ayrılıqları mövcuddur. Antroponimikanın öyrənilməsi iki formada-nəzəri və üslubi cəhətdən özünü göstərməkdədir. Azərbaycan folklorunda antroponimlərin nəzəri xüsusiyyətlərinin tədqiqi tarixinə nəzər saldıqda məlum olur ki bu sahədə bir sıra tədqiqatçılar alimlər bir birindən maraqlı əsərlər yazılmış və bu sahədə bir sıra sanballı kitablar dissertasiyalar məqalələr tezislər konfrans materilları çap olunmuşdur.

Son zamanlar şəxs adlarına aid lüğətlərin meydana gəlməsi təqdirə layiq haldır. Və bunun çox böyük əməli və elmi əhəmiyyəti vardır. Bu ənənə hələ əvvəlki illərdə də qorunub saxlanılmış, adların öyrənilməsinə maraq qədim dövrlərdə də mövcud olmuşdur.

Son illərdə isə M.N.Çobanovun “Azərbaycan şəxs adları” (Bakı-1981), Bəhrüz Abdullayevin “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti” (Bakı-1985), O.Mirzəyevin “Adlarımız”(Bakı-1986), M.Şirəliyev, B.Abdullayev, Ş.Sədiyevin birlikdə hazırladıqları gətirdikləri “Azərbaycan şəxs adları”(Bakı-1987), Mədəd Çobanovun “Azərbaycan şəxs adlarının semantikasi və orfoqrafiyası” (Tibilisi-1990), Afat Qurbanovun “Uşağa necə ad seçməli” (Bakı-1993), Nadir Məmmədlinin “Adını mən verdim, yaşını Allah versin” (Bakı-1995), M.N.Çobanov, M.M.Çobanlı “Azərbaycan şəxs adları” (yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşr),(Bakı-1995), Aydın Paşayevin “Azərbaycan şəxs adları” (Bakı-1996), Afat Qurbanovun “Dünyada türk adları”(Bakı-2000), Aydın Abi Aydın “Şəxs adları lüğəti” (Bakı-2002), Həsərət Həsənovun “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı –etimoloji lüğəti” (Bakı-2002), Aydın Paşayev və Alimə Bəşirovanın birlikdə tərtib etdikləri “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti” (Bakı-2003), Elmira Həməzəyevanın tərtib etdiyi “Türk mənşəli Azərbaycan şəxs adları sözlüyü” (Bakı-2004), Aydın Abi Aydın “Şəxs adları sözlüyü” (Bakı-2006), Aydın Abi Aydın “Türk şəxs adları” (Bakı-2007) Afat Qurbanovun “Azərbaycanlı şəxs adları ensiklopediyası” (Bakı-2007), Mehrəli Quliyevin “Ərəb və fars mənşəli Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti”(Bakı-2009), Aydın Abi Aydının “Mənşəyinə görə şəxs adları lüğəti”(Bakı-2010) və sair lüğətlər şəxs adlarının izahının və etimologiyasının öyrənilməsi baxımından ən sanballı əsərlər hesab oluna bilərlər. Bu lüğətlər həm də ona görə faydalı hesab olunur ki, insanlar körpələrinə ad seçərkən daha çox bu kitabları vərəqləyirlər. Şəxs adların əlifba sırası ilə düzülüyü bu kitablarda onların apelyativ mənalalarının izahına da yer verilmişdir.

Afat Qurbanovun “Uşağa necə ad seçməli” (Bakı-1993) kitabında adların sıra ilə düzülüşündən fərqli olaraq onların yaranması, mənşəyi, quruluşca növləri və mənaları da qeyd olunaraq bu barədə nəzəri fikirlər irəli sürülmüşdür. Afat Qurbanovun “Azərbaycanlı şəxs adları ensiklopediyası” (Bakı-2007) kitabında isə ad mədəniyyətinin indiki şəraitdə inkişafına xüsusi ehtiyac duyulduğunu qeyd edən müəllif əsərdə adın cəmiyyətdə oynadığı roldan, Azərbaycan adlarının yaranmasından, onların təkmilləşməsinə dair məsələlərdən bəhs etmişdir. Bundan başqa, körpələrə ad seçməkdə kömək üçün ad qoymağın yollarından bəhs edilmiş bir sıra faydalı məsləhətlər verilmişdir. Eyni zamanda müəllif ad seçmək istəyən valideynlərə praktik yardım məqsədi ilə oğlan və qız adlarının geniş şəkildə lüğətini vermişdir.

M.N.Çobanov, M.M.Çobanlı “Azərbaycan şəxs adları” (yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşr) (Bakı-1995) kitabında isə 4.000-ə yaxın şəxs adı, o cümlədən 1600-dən çox kişi adı, 2.300-ə yaxın qadın adı, 100-dən çox müştərək ad(həm kişilərə, həm də qadınlara qoyulan adlar) və 200-ə yaxın eyni köklü paralel adlar toplanmışdır.

Kitabça tədris prosesində adlarımızın düzgün yazılışının elmi əsasda öyrənilməsində şagirdlərin, tələbələrin və müəllimlərin istifadə etməsi üçün yararlı vəsaitdir. Kitab bədii əsərlərinin personajlarına ad seçməkdə yazıçılar üçün də faydalı hesab oluna bilər. Həmçinin kitabça yeni doğulan uşaqlara ad seçmək üçün valideynlərin, rəsmi dövlət idarələrinin, o cümlədən vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı bürolarının, pasport şöbələrinin dəftərxanaların və digər idarələrin əməkdaşlarının işinin yüngülləşməsinə (adların düzgün yazılışında) yaxından kömək etmək məqsədilə yazılmışdır. M.N.Çobanov, M.M.Çobanlı “Azərbaycan şəxs adları” (Bakı-1995)

Aydın Paşayev və Alimə Bəşirovanın birlikdə çalışıb ərsəyə gətirdikləri “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti” (Bakı-2003) də antroponimlərimiz haqqında ən zəngin mənbə hesab oluna bilər. 10437-dən (6058 kişi, 4379 qadın) çox şəxs adının siyahısının verildiyi onlardan isə 6777-dən (3869 kişi, 2908 qadın) çox adın leksik mənasının izah edildiyi bu lüğət bu vaxta qədər şəxs adlarının siyahısı və izahına həsr olunmuş lüğətlərlə müqayisədə ən mükəmməl lüğət adını daşıya bilər.

Həsərət Həsənovun “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı –etimoloji lüğəti” (Bakı-2002)ndə Azərbaycan şəxs adlarının mənşəyi, yaranma tarixi, formalaşması, mənası və yazılışı izah olunmuşdur. Bundan başqa diqqəti cəlb edən şəxs adlarının izahı və etimologiyası da verikmişdir.

Mehrəli Quliyevin “Ərəb və fars mənşəli Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti” (Bakı-2009)də diqqəti çəkən nüans ondan ibarətdir ki, bu kitabda ərəb və fars mənşəli 1000-dən artıq Azərbaycan şəxs adlarının, həmçinin mənası çətin anlaşılan bir sıra söz və ifadələrin izahı verilmişdir.

Aydın Abi Aydının “Mənşəyinə görə şəxs adları lüğəti” (Bakı-2010) nə gəlincə isə qeyd etmək lazımdır ki, sözlükdə Azərbaycan şəxs adlarının mənşəyi, leksik mənası izah edilir. Kitab həm öz adının mənşəyini və anlamını öyrənmək, həm də dünyaya yeni gələn balalarına ad seçmək istəyənlərə də yardımçı ola biləcək faydalı mənbələrdən biridir.

Nadir Məmmədlinin “Adını mən verdim, yaşını Allah versin” (Bakı-1995) lüğətində məişətimizdə daha çox rast gəlinən adların düzgün yazılışı, mənşəyi və qısa izahı öz əksini tapmışdır.

Aydın Paşayevin “Azərbaycan şəxs adları” (Bakı-1996) lüğətində ilk dəfə olaraq onomastik aspektdə qədim türk ərəb və müasir antroponimlər (şəxs adları) və ad sistemləri haqqında məlumat verilmiş, şəxs adlarının müxtəlif kateqoriyalarının (ləqəb, təxəllüs, nisbə, titül, soy adı, uydurma ad, fəxri ad, əzizləmə və kiçiltmə ad) sərhədləri müəyyənləşdirilmiş, onların ləqəblərlə oxşar və fərqli cəhətləri izah edilmişdir.

ANTROPONİMİKANIN ÜSLUBİ BAXIMDAN ÖYRƏNİLMƏSİ

Gülzarə ƏLİYEVƏ

Bakı Slavyan Universiteti

g.aliyeva18@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan dilçiliyində folklor onomastikasının, antroponimlərin üslubi xüsusiyyətlərinin araşdırılması geniş tədqiqat mövzusu olmuşdur. Bu zamana qədər Azərbaycan antroponimikasına aid xeyli sayda namizədlik və doktorluq dissertasiyaları, eləcə də monoqrafiya və məqalələr yazılmışdır. Bununla bağlı bir sıra dilçilər öz tədqiqatlarını məhz həmin sahə ilə bağlı aparmışlar. Belə tədqiqat işlərindən biri də Sənubər Abdullayevanın “Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili” adlı doktorluq dissertasiyasıdır. Tədqiqat işində “Milli dil sistemində folklor dilinin yeri” adlı yazı verilmişdir. Daha sonra isə I fəsil “Nağıl və dastan dilinin leksik-semantik xüsusiyyətləri” bunun daxilində isə nağıl və dastan dilinin lüğət tərkibi, köhnəlmiş sözlər leksik-semantik söz qrupları, atalar sözləri və məsəllər onomastik vahidlər məsələlərinə toxunulmuşdur. Əsas nitq hissələrinin işlənmə xüsusiyyətləri, köməkçi nitq hissələrinin və nidaların işlənmə xüsusiyyətləri isə nağıl və dastan dilinin morfoloji xüsusiyyətləri başlığı altında II fəsildə özünə yer almışdır. III fəsilə gəlincə isə qeyd etmək lazımdır ki, burada nağıl və dastan dilinin sintaktik xüsusiyyətlərindən bəhs olunmuş və ənənəvi sintaktik formullar bədii xitablar bədii təyinlər haqqında fikirlər qeyd olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yenili ondan ibarətdir ki, dissertasiyada nağıl və dastan dili ilk dəfə müxtəlif dil səviyyələrində linqvistik təhlil metodları ilə hərtərəfli tədqiq edilmişdir. Müvafiq folklor örnəkləri müasir dil, ədəbi dil tarixi, dialket və şivələr materiallarından təcrid olunmamış şəkildə tədqiqata cəlb olunaraq araşdırılmışdır.

“Nağıl və dastan dilinin sistemli şəkildə tədqiqi folklor dilinin dil sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsi folklor dilinin quruluşunu şərtləndirən amillərin üzə çıxarılması folklor dilinə xas olan əsas xüsusiyyətlərin aydınlaşdırılması irəli sürülən elmi mülahizələrin nağıl və dastanlardan gətirilmiş faktlarla təsbit edilməsi tədqiqatın elmi yeniliklərindəndir”.

Təbii ki, dastanlarımızın bir çoxunda aşiq şeir növləri aşiq şeir yaradıcılığı özünü göstərir. Bununla bağlı Koroğlu dastanını nümunə gətirmək olar, hansı ki doktorluq işində bu dastandan istifadə edilmişdir. Lakin nədənsə müəllif Koroğlu dastanında aşiq şeirində yazılan mətnlərə və onların dil xüsusiyyətləri məsələsinə toxunmamışdır.

Azərbaycan folklor onomastikasının tədqiqatçılarından poetik onomastika üzrə tədqiqat aparan alimlərdən biri də Fikrət Xalıqovdur. Folklor onomastikası adlanan doktorluq dissertasiyası Azərbaycan folklorunun onomastik tərkibi dilçiliyimizdə ilk dəfə olaraq monoqrafik tədqiqata məhz cəlb olunması baxımından əhəmiyyətlidir.

“Əsərdə şəxs adları etnik-millî onomastik vahidlər onomastik vahidlərin regional ifadəsi (oyun mərasim adət-ənənələr) növ bildiren onovahidlər və s. bölgülər əsasında xalqın mənəvi dünyası etnik və estetik görüşləri təfəkkür səviyyəsi mənəviyyatımız və zövqümüz və s. ilə bağlı xüsusiyyətlər folklor materialları əsasında izah edilir onlarla bağlı ifadə və sözlərin yaranmasından danışılır yeri gəldikdə isə etimoloji izahlarda verilir. Dissertasiya işi praktik olaraq aşağıdakı məsələlərin həllində əhəmiyyətli hesab olunur

-etimoloji dialektoloji və onomoloji lüğətlərin tərtibi üçün material bolluğu yaranmasında;

-Azərbaycan dilinin leksik tərkibinin qohum türk dilləri ilə müqayisəsi əsasında konkret və nəzəri məsələlərin şərhində;

-türk xalqlarının ortaq mədəniyyət inam etiqad adət və ənənələrinin eyni oxşar və yaxın tərəflərinin diaxron və sinxron planda üzə çıxarılmasında;

-folklor dilində bədii üslubun özünəməxsus xüsusiyyətlərinin səciyyələndirilməsində”.

Dörd fəsildən ibarət olan tədqiqat işinin I Fəsilində Azərbaycan folklorunun antroponimik səciyyəsinə, II fəsilində Etnik-millî onomastikadan, III fəsilində mifoloji dünyagörüşlə bağlı onomastikadan, IV fəsilində isə regional onomastika, onovahidlərin mənə və məzmununa görə təsnifindən danışılır. Alimin doktorluq dissertasiyasının müsbət cəhəti və eyni zamanda Azərbaycan dilçiliyi üçün elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, o bütün folklorun dilini-dil xüsusiyyətlərini onomastikasını təhlil etmişdir. Və bu sırada aşiq yaradıcılığına aşiq şeir formalarına da müraciət etmiş və bu şeir formalarında onomastik vahidlərin təhlilinə öz münasibətini bildirmişdir.

Bundan başqa Fikrət Xalıqovun “Folklor onomastikası” (1998) kitabı bu sahə üzrə dəyərli mənbə hesab oluna bilər. Azərbaycan dilçiliyində folklor materiallarının sistemli şəkildə onomastik tədqiqata cəlb olunmasına ilk dəfə bu vəsiətdə rast gəlirik. Monoqrafiyada onomastik vahidlər növünə, dil mənsubiyyətinə və tarixi-etimoloji səciyyəsinə görə qruplaşdırılaraq, tarixi, coğrafi, linqvistik aspektdən təhlil edilmişdir. Əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulan məsələlər içində Azərbaycan folklorunun antroponimik səciyyəsi, əsas və köməkçi ad kateqoriyaları, etnik-millî və etnik qeyri-millî onomastik vahidlərin digər türk dilləri ilə müqayisəli tədqiqi də vardır.

İkinci cild “Folklor onomastikası” kitabı isə 1998-ci ildə nəşr edilmiş monoqrafik tədqiqat işinin davamı hesab olunur. Burada mifoloji dünyagörüşlə bağlı onomastik vahidlər onomastikada regional məsələləri və folklor onovahidlərinin mənə və məzmununa görə təsnifatı prinsipləri verilmişdir. Bu tədqiqat işinin özəlliyi isə ondan ibarətdir ki regional məsələlərinde şərhini tapan müxtəlif xalq tamaşası, oyun, el adət və ənənələri ilə bağlı adlar ilk dəfə olaraq onomastik baxımından tədqiqata cəlb olunmuşdur.

“Azərbaycan onomalogiyası” (2009) adlanan Fikrət Xalıqovun digər kitabı da rəngarəng maraqlı materialların verilməsi ilə seçilir. Belə ki, müəllif folklorumuzda rast gəlinən İmran, Bəkil, Domrul, Xatın, Dədə və s antroponimlərin təkcə etimoloji cəhətdən deyil, üslubi cəhətdən yaranması yollarından bəhs etməklə kifayətlənməmiş təxəllüslər, ləqəblər, titullara da toxunmuşdur. Folklorada mövcud olan tarixi şəxsiyyətlərin adlarına da toxunan müəllif, Təklə, Çəpəni, Boyat, Alp, Türkmən, Abdal, Qaraman, Sarıçalı, Aşıqlı, Alpan, Mərzili, Oğuz, Əfşar, Baharlı, Qıpçaq, Qazax, Dəmirçi, Qaradolaq, Qarapapaq, Bozapaqlar, Şişpapaqlar, Ərəbşalbaş, Qul, Arpı, Muğan kimi millî onomastik vahidlərin də adını çəkərək onların etimologiyası, üslubi xüsusiyyətləri haqqında məlumat vermişdir. Tədqiqatçı həm də Əsas ad kateqoriyasını real və qeyri-real antroponimik vahidlərə bölmüşdür.

TƏHSİLDƏ İKT-DƏN İSTİFADƏ VƏ DÜNYAYA İNTEQRASIYA

Nizamlı SƏMİMİ

Gəncə Dövlət Universiteti
AZƏRBAYCAN

Qloballaşma-XX və XXI əsrlərin sərhəddində beynəlxalq münasibətlərin inkişafının ən mühüm xüsusiyyətidir. Qloballaşan dünyada sivilizasiyanın ən mütərəqqi sahəsi sayılan təhsil prosesinin durmadan inkişafı, müasir tələblər səviyyəsində təkmilləşdirilməsi, yenidən qurulması tələb olunur. Bəşəriyyət gələcəyə doğru addımlayır və cəmiyyətimiz sürətli şəkildə dəyişir. Müstəqillik və demokratiya yoluna qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikası da həyatının bütün sahələrində demokratik prinsiplərə əsaslanaraq inkişaf edir və dünya ölkələri ilə inteqrasiya prosesini günbəgün daha çox reallaşdırır.

Təhsil sistemi sürətli iqtisadi və ictimai dəyişikliklər dünyasında şagirdin daimi uğuruna zəmin ola bilmək problemi qarşısında qalır. Elə təlim texnologiyalarına ehtiyac duyulur ki, həm ictimai, həm də iqtisadi baxımdan çevik dəyişkən dünyamızda vətəndaşların uğuruna zəmin olan problem həll etmə, tənqidi düşünmə, effektiv kommunikasiya kimi bacarıq və vərdislər formalaşmasını təşkil və inkişaf etdirə bilsin.

Təlimin yeni yanaşmalar baxımından təşkili şagirdlərin vəzifələrini köklü şəkildə dəyişir. Belə ki, şagirdlər informasiyaları yaddaşda mühafizə edənlərdən, həmin informasiyaların istifadəçilərinə çevrilirlər. Onlar konkret problemi həll etmək üçün lazım olan informasiyaları əldə edir, onlardan düzgün istifadə etməklə problemin həllinə nail olurlar. Bu təlim texnologiyası idraki fəaliyyətləri, tədqiqatçılıq bacarıqlarını, ictimai vərdisləri və maraqların düzgün istiqamətləndirilməsini ön plana çəkir. Yeni təlim texnologiyalarının reallaşma imkanlarının genişlənməsi İKT-ni mühüm təlim vasitəsi kimi təqdim edir.

1990-cı illərdə ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkədə İKT sektorunu tənzimləyən ilk qanunlar qəbul edilib, mobil rabitənin təşəkkülü üçün əlverişli şərait yaradılıb, ilkin internet-infrastruktur və s. formalaşdırılıb. 2003-cü ildə qəbul edilən "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya" yaxın illər üçün fəaliyyətin başlıca məqsədi olan informasiya cəmiyyətinə keçidi müəyyən etdi. Ötən onillik ərzində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev İKT sektorunun inkişafına müqayisədilməz əhəmiyyət verib və dinamik inkişafına zəmin yaradıb. Çoxlu sayda dövlət proqramları və qanunlar qəbul edilib. Bu istiqamətdə inamlı addımlar atmağın əsas hərəkətvericisi isə 2003-cü ildə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış və Milli Məclis tərəfindən ratifikasiya edilmiş və gerçəkləşmə müddəti 2003-2012-ci illər üçün müəyyənləşdirilmiş "Azərbaycanda İnformasiya və kommunikasiya texnologiyası strategiyası" olmuşdur. Həmin strategiyanın əsas müddəalarından biri də təhsil sistemində təlim nəticələrini yüksəltmək məqsədi ilə İKT-nin imkanlarından istifadə məsələsidir.

Bu sənədin davamı olaraq 2004-cü ildə Prezident İlham Əliyev tərəfindən verdiyi fərmanı ilə "Ümumtəhsil Məktəblərinin İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı proqramı" na (2005-2007-ci illər) təsdiq edilmişdir. Proqramın məqsədi ümumtəhsil məktəblərinin müasir tipli kompyuter avadanlığı ilə təchizatı, müəllimlərin, idarəetmə heyətinin öz fəaliyyət sahələrində yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etmə bacarıqlarına yiyələnməsi, təhsildə İKT-dən istifadə etmək üçün normativ və metodiki bazanın inkişafı, tədris prosesində Azərbaycan dilində istifadə olunan müasir elektron tədris materiallarının, elektron dərsliklərin, elektron kitabxanaların, rəqəmli tədris resurslarının işlənilib hazırlanması, yayılması və tətbiqi, təhsil isteminin informasiya infrastrukturunun formalaşdırılması, informasiya texnologiyalarına əsaslanmaqla təhsilin müasir metodologiyasının işlənilib hazırlanması, informasiyalaşdırma sisteminin elmi-metodiki təminatı, şagirdlər üçün məsafədən təhsil xidmətinin, təhsil portalının və saytlarının yaradılması, Azərbaycan dilində olan tədris nəşrlərində və elmi-metodiki nəşrlərdə informasiya texnologiyaları sahəsi üzrə müasir terminalogiyanın hazırlanması və s. məsələləri əhatə edir.

Nəzərə alsaq ki, məktəblərin kompüterləşməsi istiqamətində həlledici addımlar atılır, ümumtəhsil məktəblərin hər 30 şagirdinə bir kompüter verilməsi prosesi davam etdirilir, məktəb müasirləşir, müəllimlər qarşısında yeni vəzifələr qoyur, bu problemin həlli istiqamətində görülməli olan işlərin sürətləndirilməsini günümüzün ən mühüm tələbinə çevrilir.

C. Qrey «Müstəqil təlimdə İnternet» (1999 №26) "Müstəqil Tədris Beynəlxalq jurnalı"nda belə təlimin əhəmiyyətinin aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərmişdir:

- şagird itaətkar öyrənəndən yaradıcı öyrənənə, yəni yenilikçiyə, ixtiraçıya çevrilir;
- cəlbədicə materialları öyrənmədən, hərəkətvərici materialları əxz etməyə doğru inkişaf edir;
- məktəbdən başlanan təlim prosesini müstəqil necə davam etdirmə yollarını öyrənir;
- müstəqil öyrənmədə özünərəhbərlik vərdişlərinin formalaşması baş verir.

Göründüyü kimi Grey İnterneti və bununla da İKT-ni müstəqil təlimin təşkilində əvəzsiz vasitə hesab etmişdir. Öz təlimini ömür boyu təşkil etmək və gələcəkdə internetin geniş imkanlarından istifadə edərək lazım olan məlumatların əldə etməyə qadir olmaq bacarıqlarının inkişafına nail olmaq üçün İKT nin imkanlarından istifadə etmək bacarığı təkcə informatika fənninin deyil bütün başqa fənlərin vəzifəsi hesab edilməsi digər fənlərin də tədrisində İKT-dən istifadə məsələsinin araşdırılması baxımından çox cəlbədicidir.

Azərbaycanda İKT-yə diqqətin artırılması dövlət səviyyəsində həyata keçirilir. İKT-dən istifadənin səviyyəsinə görə Azərbaycan MDB məkanında liderliyini qoruyub saxlayır. Dünya İqtisadi Forumunun hesabatına görə, Azərbaycan İKT-nin dövlət səviyyəsində istifadəsinə görə dünya ölkələri arasında 49-cu, dövlət hakimiyyət orqanlarında İKT-nin tətbiqinə görə isə 31-ci pillədə qərarlaşmışdır. Hesabatda ölkəmizdə İKT-yə dair qanunvericilik və dövlət idarəsi amilləri də yüksək qiymətləndirilmişdir. Məktəblərdə internetə çıxış səviyyəsinə görə Azərbaycan 56-cı yeri, biznesdə innovasiya potensialına görə isə 29-cu yeri tutmuşdur. Azərbaycan hökumətinin İKT-nin tətbiqi üçün dövlət hazırlığı reytingi də yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu parametr üzrə ölkəmiz dünyanın ilk 30 ölkəsi sırasında yer almış, İKT sərəhi üzrə hökumət prioriteti 38-ci, qabaqcıl texnologiyaların dövlət səviyyəsində satın alınması 16-cı yerdə, gələcək inkişaf baxımından bu sektorun əhəmiyyətinə dövlət diqqəti 40-cı yerdə olmuşdur.

Bu statistik rəqəmlər Prezident İlham Əliyevin sözləri ilə eynilik təşkil edir: “Azərbaycanda bütünlükdə informasiya- kommunikasiya sektoru çox uğurla inkişaf edir.” Ölkəmizdə elektron hökumətin yaradılması ilə bağlı konkret təkliflər hazırlanır. İnternet istifadəçilərinin 50 faizdən yuxarı olduğu ölkəmizdə indi genişzolaqlı internet geniş şəkildə tətbiq olunur. Qeyd olunduğu kimi gələn il süni telekommunikasiya peykimiz orbitə çıxarılacaq. Qarşıdakı illərdə isə belə peyklərin sayının artırılması perspektiv üçün nəzərdə tutulur.”

Texnologiyalar əsri olan müasir dövrimizdə İKT sektorunun genişləndirilməsinə, bu şəbəkədə çalışacaq ixtisaslı kadr və proqramçıların hazırlanmasına dövlət səviyyəsində diqqət artırılır.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FONO –SEMANTİKA ANLAYIŞI (BƏZİ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏR)

Günəl PAŞAYEVA Aytac HƏSƏNOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

p.gunel@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

Dilçiliyin bölmələrindən olan leksikologiya dilin lüğət tərkibindən, onların işlənmə dairəsindən, söz və məvhum anlayışından bəhs edən geniş və çoxşaxəli elm sahəsidir. Ümumiyyətlə, dilin bütün sahələri bir biri ilə sıx əlaqədədir və bu əlaqə müxtəlif şəkildə təzahür edir. Leksikologiya özü də fonetika ilə vəhdət təşkil edir, belə ki, sözün daxili mənasını araşdırmaq leksikologiyanın işi olsa da, onun zahiri mənasını öyrənmək fonetikanın üzərinə düşür. Leksikologiyada sözün mənşəyi, etimologiyası, hansı söz qrupuna aid olması məsələləri araşdırılır. Ümumiyyətlə, “söz”, “adlandırma”, “səsləndirmə” problemləri dilçiliyin ən maraqlı və aktual məsələlərindəndir. Əslində, bir çoxumuzu sözlərin necə yarandığı, məfhumların nəyə əsasən adlandırılması maraqlandırır. Söz və mənanın münasibəti mürəkkəb, eyni zamanda, çox maraqlıdır. Bu məsələ hər zaman dilçilərin nəzərində olmuşdur və onlar müxtəlif qənaətlərə gəlmişlər. Belə ki, bəzi alimlər adla məfhum arasında əlaqə olduğunu düşünür, bir qisim alim isə bunu tamamilə inkar edir və belə fikirləşir ki, məfhumların adlandırılması təsadüfi baş vermişdir. Hətta Platonun məşhur “Kratil” əsərində də əşya ilə söz arasındakı əlaqədən söhbət açılır. Platon belə hesab edir ki, ilk sözlər müəyyən əşyalara görə müxtəlif

səslərdən yaranmışdır. Deməli, bu zaman səs və mən arasında daxili əlaqə vardır. Lakin demokrətə görə isə əşya ilə onun adı arasında heç bir əlaqə yoxdur. Onun fikrinə görə əşyanın adının onun mənasına uyğun gəlməsini iddia edərkən, dünya dillərinin eyni olduğu fikrini söyləmiş oluruq. Əlbəttə, müxtəlif fikirlər irəli sürən alimlərin hər biri müəyyən sübut və faktlara əsaslanır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə də nəzər yetirsək bir çox adlarla anlayış arasında əlaqənin olduğunu şahidi oluruq. Lakin demək olmaz ki, bütün məfhumlar kəsb etdiyi anlayışa uyğun olaraq adlandırılmışdır. Bu baxımdan demək olar ki, ad və anlayış arasındakı bağlılıqdan hər zaman və qətiyyətlə danışmaq olmaz. Bəs görəsən ad və işarələr, hərflər arasında hansısa bir əlaqə, münasibət varmı?

Müraciət etdiyimiz mövzu - dilçilikdə yeni bir istiqamət kimi götürülən fono-semantika, qədimliyi ilə seçilsə də, hələ müasir Azərbaycan dilçiliyində geniş tədqiq olunmamışdır. Dilçiliyin bu sahəsi səs və mənənin arasındakı əlaqəni öyrənmək məqsədilə yaranmışdır. Ümumilikdə isə, dil işarələrinin təbiəti, xüsusiyyəti semiotik nəzəriyyədə geniş öyrənilir.

Fono-semantika hərflərin mənası, onların leksik – semantik xüsusiyyətini öyrənən elm sahəsidir. Bu bölməni aydınlaşdırmamışdan qabaq onu qeyd etmək lazımdır ki, hələ sözlər tam formalaşmamışdan, yaranmamışdan əvvəl insanlar bir – birlərini müxtəlif səslər vasitəsilə başa düşürdülər. Məs: Qədim türk dilində u səsi “uyku” yəni “yuxu” sözünü bildirirdi. Bildiyimiz kimi qədim insanların təfəkkürü ətraf aləmin konkret şəkildə öyrənilməsinə mane olmuşdur. Çünki onlar ətraf aləmi şüurlu şəkildə dərk etmək bacarığına malik deyildilər. Onların ətraf aləm haqqındakı bilik və düşüncələri səslərin kombinasiyası, yəni ahəngi ilə yaranmışdır və nəticədə söz vasitəsilə ifadə olunmuşdur.

Səslərin sözün mənasında böyük rol oynadığı haqqında fikirlər qədim mənbələrdə də öz əksini tapmışdır. Bunlara mısəl olaraq Kabbala, Upanişad mətnlərində və bəzi müqəddəs dini kitabları misəl göstərmək olar. Bu mətnlərdəki fikirlər də sübut edir hər bir söz, daha doğrusu hər bir mülahizə yaranmamışdan əvvəl həmin sözlərin tərkibində işlənən hərflərin özünün düzəltdiyi sözün hazırkı sözün mənası ilə sıx əlaqəsi olmuşdur. Məsələn, ta qədimdən “ö” səsi “öyrənmək”, “bilik sahibi olmaq” mənasında işlənmişdir. Təsədüfə deyil ki, müasir ədəbi dildə işlənən “öyrənmək” sözünün tərkibində “ö” səsinə rast gəlirik.

Ümumiyyətlə, ilk hərflərin necə yarandığını araşdırarkən çox maraqlı nüanslarla qarşılaşmalı oluruq. Belə ki, bu sahəni tədqiq edərkən hərflər və söz arasındakı üzvi əlaqənin olduğu faktı daha inandırıcı səslənir. Finikiyida yaranan ilk hərflər buna əyani sübut ola bilər.

Göründüyü kimi, fono-semantika öyrənilməsi gərəqli olan və maraqlı bir sahədir. Onun öyrənilməsində eksperimental fonetikadan və insanlarla canlı ünsiyyətdən istifadə etməklə daha yaxşı nəticələr əldə etmək olar. Çox təəssüf ki, müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin müxtəlif mənşəli alınmalarla zəngin olması leksikamızda yer alan sözlərin tərkib hissələri olan işarələrin öyrənilməsində çətinlik yaradır. Belə ki, əcnəbi dil qanunlarına, “söz-məfhum” münasibətinə uyğun gələn sözlər və işarələr arasındakı məna əlaqəsini araşdırmaq və konkret nəticəyə gəlmək xeyli əmək tələb edir. Lakin, ümumi dilçiliyin aktual məsələsi hesab olunan “dil və təfəkkür”, “söz və məfhum” anlayışlarını daha dəqiq tədqiq etmək və konkret fikir söyləmək üçün əvvəlcə “söz və hərflər (səs)” anlayışına, fono –semantika elminin nəzəri biliklərinə yiyələnmək lazımdır. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, fono-semantika anlayışı müasir Azərbaycan dilçiliyində çox məhdud işlənmiş sahədir və bu haqda elmi faktlara az rast gəlinir. Belə ki, əgər “söz və məfhum” anlayışı kifayət qədər araşdırılıbsa, fonosemantika anlayışı xeyli arxa planda qalmışdır. Fikrimcə, fonosemantika anlayışını araşdırmaq üçün kifayət qədər elmi baza var və biz dilimizin tarixinə vararaq bu sahəni kifayət qədər dolğun araşdırma bilirik.

ERMƏNİ DİLNDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ ALINMA SÖZLƏR

Mahir CƏFƏROVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

afaq.omerova@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycanlılar Qafqazda çoxluq təşkil etdiyi üçün Azərbaycan dili Qafqazda ünsiyyət vasitəsidir. Buna görə də digər xalqların dilinə yetərincə sözlər Azərbaycan dilindən keçmişdir. Azərbaycan dili türk dillərindən biri olaraq zəngin lüğət tərkibinə, möhkəm morfoloji və sintaktik quruluşa malikdir. XIX əsrin əvvəllərinə kimi, yəni 1820-ci illərə qədər bu dil-Azərbaycan türkcəsi Qafqazda

yaşayan xalqların (ləzgi, avar, çeçen, qumuq, gürcü, acar, erməni, abxaz, kürd, talış, tat) və s. ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Ruslar Qafqazı istila edəndən sonra hər yerdə ruslaşma siyasəti apararaq çalışmışlar ki, Qafqaz xalqları arasında rus dili ünsiyyət vasitəsi olsun. Hal- hazırda Azərbaycan dili yenə də Qafqazda yaşayan onlarla xalqın ünsiyyət vasitəsidir, onların ikinci ana dilidir. Azərbaycan dilinin o dövrdə Qafqaz xalqlarının ünsiyyət vasitəsi olması barədə XIX əsrin ortalarında Qafqazda yaşayan rus ziyalıları da etiraf etmişdirlər. Böyük rus şairi M. Y. Lermantov qeyd etmişdir ki, indide əlli etnik xalq Azərbaycan dilində danışır. Məşhur rus şəxsiyyətlərindən Büstujev-Marlinski de öz fikrlərində Azərbaycan dilini Fransız dili ilə müqayisə etmiş Azərbaycan dilinin hər yerdə aktual dil olduğunu və Qafqaz xalqlarında da Azərbaycan dilinin çox aktual dil olduğunu demişdir. Bu gün qədim Azərbaycan torpağı İrəvanda məskunlaşan ermənilər rusların siyasəti nəticəsində Azərbaycanın dilbər güşələrindən olan Dağlıq Qarabağda yaşayan erməniləri “dönmə” erməni adlandırır və onlara qarşı yad münasibət bəsləməkdədirlər.

Eyni zamanda ermənilər bir çox dünya xalqlarından fərqli olaraq özlərini erməni adlandırmır hay kimi təqdim edirlər. Avropada yaşayan haylar Türkiyənin Ermən vilayətinə yerləşdirilmiş, öz adlarını tarixdə ermən/ ermən/ erməni kimi adlandırmışlar. Bundan əvvəl isə onlar özlərini “hay” ölkələrini isə “haystan” adlandırdılar. Haylar Frigiyalıların bir tirəsi olaraq Balkan yarımadasından Suruyaya , daha sonra isə xristianlığı qəbul edərək qədim Türk vilayəti erməniyyəyə gəlmişlər. Türklərlə eyni coğrafi arealda yerləşən ermənilərin yerli əhali ilə qaynayıb- qarışması onların dilinə də təsirsiz ötürməmiş, əsasən də ermənilərin dilinin lüğət tərkibinə türk mənşəli sözlərin yansması bu səbəbdən irəli gəlirdi. Taleyin bizə qonşu yazdığı erməni xalqının daim gözü Azərbaycanın torpağında, olmuşdur. Onlar ən çox İran, Türkiyə, Livan, Suriya və Azərbaycanda məskunlaşmışlar. Ermənilərin özlərinin dilinin iki variantı vardır. Qrabar və Asxarabar. Qrabar qədim dilləridir, Asxarabar isə hal- hazırda işlətdikləri müasir erməni dilidir. Bu dillər eyni kökdən olsalar da bir-birlərindən çox fərqlənir. Əsl erməni əlifbası bizim eramızın beşinci əsərində yaranmışdır. Erməni alimi Açıryan 1926- cı ildə Bakıda təşkil olunan I Türkoloji qurultayda bildirmişdir ki, Türkcədən ermənicəyə 4000, ermənilərdən isə türkcəyə 200 söz keçmişdir. Göründüyü kimi, köçmə xalqlardan, əsasən, ermənilərə daha çox sözlər daxil olmuşdur. Qafqaz dilləri Qafqazda yerləşən xalqların milli dilləridir və orada başqa dil ailələrinə məxsus bir neçə dillər də işlənməkdədir. Məsələn: Azərbaycan, qumuq, osetin, tat, talış, lahic, erməni və s. Məşhur yazarlardan An. N. Y. Marr- erməni xalqı kimi erməni dili də hibrid (calaq) dildir- deyə vurğulamışdır. Erməni dilində işlənən Azərbaycan – türk mənşəli sözləri nitq hissələrinə görə belə qruplaşdırmaq olar. Müxtəlif mənə qruplarına aid isimlər:

- a) Peşə və sənət anlayışı bildirən sözlər: zurnaçı, poçtacı (çəkməçi), dəmirçi, boyaxçı, daraxçı, dudukçi, qotançı (kotançı), kapancı (qapançı) və s.
- b) Bitki və meyvə adları: avelik (əvəlik), gimi (qımı), pazi (çuğundur), qantıpar (qantəpər), yarpız, tut, badırcan (badımcan), pısdıq (fısdıq), və s.
- c) Oyun havaları adları: Qoçalı (Köçəri), Karami, tutak (tütək), zırna (zurna), Qaytaqi (Qaytağı) və s.
- d) Əşya anlayışı bildirən sözlər qaranti (kərənti), dırmux (dırmıx), tas (ləyən), kyarki (kərki), toxr (toxa).
- e) Yemək məmulatı adları: tolman (dolma), kazak (kərə yağ), tel panir (tel pendir), toşab (doşab) pilov (plov) basdırma (kolbasa), və s.

2. Əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlər. Çal (ağ), kartu (köhnə) xarib (qərib), amlık (əmlik), baxtavar (bəxtəvər), gəçax (qoçaq) və s.

Erməni dilində işlənən Azərbaycan sözləri erməni dilinin fonetik quruluşuna uyğun işlədilir. Lakin çox təəssüf ki, ermənilər Azərbaycan incəsənətinə, məişətinə və Azərbaycan mətbəxinə daxil olan yeməkləri, musiqi və rəqsləri də öz adlarına çıxırırlar. Lakin həmin əşya və məfhumları ifadə edən sözlər uydurmaları inkar edir.

Ermənilər şəxs adlarımızı, soyadlarımızı da -“an” -“yan” şəkilçisi artırmaqla özünküləşdirmişlər. Məsələn: Orduxan, Babacan, Altunyan, Ozanyan və s. Adların sonundakı “an” “yan” şəkilçisində qədim pəhləvicə bizim “lar” “lər” i ifadə edir.

İKT SAHƏSİ İLƏ BAĞLI TERMİNOLOGİYA PROBLEMİ

Nərgiz FƏRRUXBƏYLİ

nergiz9470@gmail.com

AZƏRBAYCAN

İnformatika yarım əsr olar ki, yaranıb, amma elm və texnikanın müasir nailiyyətləri fonunda inkişaf edib və edir. Bu gün cəmiyyətimizdə elm və texnologiyaların inkişafını sürətləndirən, sosial həyatda müxtəlif sferaların rifahına xidmət edən uğurlu daxili və xarici siyasət həyata keçirilir. Belə bir siyasətin məntiqi davamı olaraq ölkəmizdə biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat qurulur. Bunun tərkib hissəsi kimi son illər Azərbaycanda rabitə və informasiya texnologiyaları sektorunun inkişafı da geniş vüsət almaqdadır. Bütün bu proseslərin fonunda baş verən hadisələrin dilin leksik sistemə birbaşa təsiri vardır. Müasir şəraitdə cəmiyyətin ən əsas inkişaf istiqamətlərindən biri cəmiyyət həyatının bütün sahələrinin kompyuterləşdirilməsi və informasiyalaşdırılmasıdır. Müasir dövrdə İKT sahəsinin inkişafı qloballaşma prosesi ilə sıx bağlıdır. Qloballaşmanın dilə təsirini nəzərə alaraq, belə demək mümkündür ki, müasir dillərin ədəbi dil normalarında yazı normaları ilə şifahi dil arasında xüsusi bir baryerin olması yolverilməzdir. Məlumdur ki, qloballaşmanın dilə təsiri özünü ilk növbədə şifahi dildə göstərir. Bu dəyişiklik yazı dilinə sonrakı mərhələdə keçdiyinə görə, şifahi dillə yazılı dil arasında fərq yaranır. Məsələn, məişətimizə, gündəlik həyatımıza daxil olan kompyuterdən istifadə zamanı şifahi nitqdə işlətdiyimiz yad mənşəli sözləri Azərbaycan dilində ifadə etməkdə çətinlik çəkirik. “Maus” sözünü “siçan” ilə əvəz edib bildiyimiz halda, enter, browser, edit, shift, recycle bin və s. kimi terminlərin dildə qarşılığını tapa bilmirik. Halbuki, bu ifadələr dil norması kimi qəbul edilməyib. Sadəcə olaraq, şifahi dildə yaşamaq hüququnu əldə edib.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları ayrı-ayrı toplumlarda yeni tendensiyaların yaranmasında və yayqınlaşmasında böyük rol oynayır. Çoxsaylı yayım kanalları dünyanın dörd bir yanında baş verən hadisələri bir andaca milyardların müzakirə mövzusunə çevirə bilir. İKT-nin dünya miqyasında hərəkətverici qüvvəyə çevrilməsi müasir proseslərlə bağlı yeni söz və ifadələrin yaranmasına şərait yaratdı. İndi söz və ifadələr bir dildən digərinə əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha rahatlıqla və sürətlə keçir. Bunun əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, bu dil vahidlərini hər hansı kontekstdə (reklamlar, sosial media və s.) görmək və ya eşitmək imkanı artıb. İKT-nin global miqyasda xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi ilə dünya dillərinə, eləcə də Azərbaycan dilinə bu texnologiyaları ifadə edən sözlər sürətlə keçmiş olur. Məs; internet, kompyuter, onlayn, noutbuk, planşet, sayt, i-meyl, link, bloq, fotoşop, vay-fay, modem, smartfon, Feysbuk, İstagram, Tvitter, selfi, vats-ap, sms və s.

Qlobal miqyasda geniş yayılmış prosesləri ifadə etmək üçün istifadə olunan leksemlərin ayrı-ayrı dillərə keçidi sürətlənir. Bu vahidlərin çox hissəsi dillərə ya hərfi tərcümə üsulu ilə çevrilir, ya da transliterasiya yolu ilə keçir. Məs; monitoring, ekstradasiya, fləşmob, forum, kurikulum, format, depozit, kredit və s.

Sosial mediadan istifadənin də dilə təsirindən danışmaq lazım gəlir. Sosial media digər dillərdən söz alınmasına təsir edən güclü mexanizmlərdəndir. Haqqında danışdığımız və hələ ki yalnız danışq dilində fəal olan “post etmək”, “tağ etmək”, “layk etmək”, “follo etmək” və s. ifadələr məhz sosial şəbəkələrin məhsuludur. Ancaq qeyd edək ki, son illər bu kimi ifadələrin Azərbaycan dilindəki ekvivalentləri də istifadəçilər arasında işəkdir. Ən məşhur sosial şəbəkələrdən biri olan “feysbuk”da bir çox dünya dillərinin istifadəsi aktiv olduğundan qeyd etdiyimiz ifadələrin də hər birinin qarşılığı vardır. Ona görə də düşünürük ki, Azərbaycan dilli istifadəçilər yad dil ünsürlərini deyil, ana dilimizdəki sözlərdən istifadə etsələr, bir növ dilimizin saflığını qorumuş olarıq.

İKT və onun özü ilə gətirdiyi yeniliklər qlobal xarakter daşdığından Azərbaycanda da bu xüsusi intensivliklə yayıldı. Bəzi yeni qurumlar, təşkilatlar, eləcə də ticarət obyektləri xarici dillərdən götürülmüş sözlərlə adlandırılmağa başlandı. Bu sahənin sürətli inkişafı ilə bağlı olaraq, dilə gələn yeni söz və ifadələrin işlənmə dərəcəsi, yazılma, eşidilmə, görülməsi o qədər fəaldır ki, əvvəlki dövrlərə məxsus bir sıra vahidlər indi yenilərinin təsiri ilə istifadədən çıxmaqda və zəifləməkdədir. Məs; “marka”-“brend”, “mağaza”-“market”, “papiros”-“siqaret”, “flomaster”-“mareker” və s. İnformasiya texnologiyalarının inkişaf istiqaməti bizim ölkəmizdən kənarında olduğu üçün onunla bağlı meydana çıxan terminlər də, əsasən, ingilis dilində olur. Bunların bəziləri bizim dilimizə olduğu kimi keçir, bəziləri isə tərcümə edilərək öz sözlərimizlə əvəz edilir. Bu zaman bir sıra problemlər yaranır.

Yeni ya çox qeyr-standart, ya da diləyatımlı olmayan sözlər yaranmış olur. Ola bilsin ki, bu sözlər son illərdə yarandığı üçün dilə belə gəlir, onu tam dəqiq bilmək mümkün olmur. Məsələn, ən problemli sözlərdən biri olan **click** sözüdür. Bu söz hələ də birmənalı şəkildə tərcümə edilə bilmir. Bir yerdə **şıqqılatmaq**, bir yerdə **klıkləmək**, ya **klik etmək**, başqa bir yerdə **tıqlamaq**, **tıqqılatmaq** və s. kimi yazılır.

Mütəxəssislərin fikrincə, son dövrlərdə müasir Azərbaycan dilində İKT ilə əlaqəli xeyli yeni söz əmələ gəlməsinə baxmayaraq, bu sözlərin böyük əksəriyyəti orfoqrafiyada öz əksini tapmamışdır. Ölkədə İKT-nin inkişaf tempi və informasiya texnologiyalarından istifadə edənərin artım tempi ilə bu sahədə Azərbaycan dilindən effektiv istifadənin uzlaşmadığı açıq aşkar hiss olunmaqdadır. İKT sahəsində Azərbaycan dilinin tətbiqi ilə bağlı konkret məqamlar üzərində bir çox məsələlərə aydınlıq gətirilməsi şərtidir.. İKT terminləri üzrə vahid standartların yaradılması, Azərbaycan dilinə aid internet resurslarının yaradılması həll olunması vacib olan əsas məsələlərdəndir. Azərbaycan dilindən istifadə ilə bağlı internetdə xüsusi Portalın yaradılması, həmçinin yeni lüğətlərin yazılması vacibliyi, mövcud lüğətlərin elektron formaya keçirilməsi məsələləri də bu sıradandır.

AZƏRBAYCAN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİ VƏ SİYASİ NƏTİQLİYİN GÖRKƏMLİ SİMƏSİ - HEYDƏR ƏLİYEV

Günel PAŞAYEVA, Leyla MEHDİYEVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
AZƏRBAYCAN

Nətiqlik sənətinin tarixi çox qədimdir. Onun yaranması antik dövrün mütəfəkkiri Siserondan başlayır. Nətiqlik unikal bir sənət, ilahi vergi, ikinci “mən” deməkdir. Böyük siyasətçi və diplomat, dövlət başçısı üçün nətiqlik olduqca vacibdir. Azərbaycanda siyasi nətiqliyin eləcə də nətiqlik sənətinin formalaşması inkişaf etməsində Heydər Əliyevin rolu əvəzsizdir. Nətiqlik müstəqil Azərbaycanın qurucusu Heydər Əliyevə məxsus fitri istedadlardan biridir. Bu onun dövlətçilik təfəkkürünə yol açan vasitə idi.

Heydər Əliyevin keçdiyi böyük ictimai-siyasi təcrübə məktəbi onun bir nətiq kimi bu sənətin ən uca zirvəsinə qalxmasına imkan vermişdir.

Heydər Əliyev həmişə deyirdi: “Azərbaycan xalqının dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir.” Heydər Əliyev onu da qeyd edirdi ki, öz ana dilini bilməyən adamlar şikəst adamlardır. Öz ana dilini bilən, sevən Heydər Əliyev nətiqlik sənətini də bilən və sevən lider kimi tanınırdı.

Nətiqlik sənəti dil faktlarından düzgün istifadə bacarığıdır. Heydər Əliyev dil faktlarını bilir, onları düzgün qiymətləndirir və yerində onlardan istifadə edir. Heydər Əliyev siyasi nətiq olaraq səs tonuna və intonasiyaya xüsusi mənə verməyi bacarırdı. Bu nətiqlikdə əsas şərtlərdən biridir.

Heydər Əliyev həmişə və hər yerdə Azərbaycan dövlətini üstün tutmuşdur. Bu siyasi nətiqlikdə olduqca önəmlidir. Heydər Əliyev siyasi nitqlərində dövlət işlərindən, dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həllindən danışdı. Onun nitqində dərin məzmun və yüksək ideyalılıq duyulur. Heydər Əliyevin xalqla bağlılığı onun nitqində də təzahür edib. Mən buna görə də onun nitqini böyük bir hərəkatın proqramına bənzədirəm.

Nizami Xudiyevin qeyd etdiyinə görə: “Hansı mövzuda məruzə və ya çıxış edirsə, yaxud söhbət-fikir mübadiləsi aparırsa, fərqi yoxdur, Heydər Əliyevin həmişə mövzuya dərinləndən, yüksək professional səviyyədə bələd olduğu üzə çıxır. Konstitusiyaya komissiyasının iclasından tutmuş yazıçılar, sənət adamları ilə görüşlərə qədər ən müxtəlif yığıncaqlarda Azərbaycan rəhbəri özünü həmişə olduqca sərbəst, olduqca hazırlıqlı və olduqca peşəkarcasına aparır. H.Əliyev hər hansı mövzuda məruzə, çıxış, yaxud söhbətə daim hazır olur.”

Xalq şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə haqlı olaraq yazır ki, fikrə görə söz tapılır, sözə görə fikir yox! Mənim zənnimcə, ulu öndərimizin dəyərli fikirləri qiymətli sözlərlə bəzədilmiş zəngin sarayı xatırladır.

Heydər Əliyev diqqəti məsələyə cəlb etmək üçün vəziyyəti quru rəqəmlər, texniki hesabat xarakterli mülahizələrlə deyil, olduqca səmimi sözlərlə təsvir edir. O, bir qayda olaraq, xalq arasında deyildiyi kimi “özündən danışır “. Onun nitqində yazı dilinin yorucu təsiri yoxdur.

Nizami Xudiyev qeyd etmişdir ki, Heydər Əliyevin nitqində emosional məqamların meydana çıxması aşağıdakı şərtlərdən irəli gəlir:

- 1) natiqin bir azərbaycanlı- şərqli olaraq xarakterindəki emosionallıq təzahürlərindən;
- 2) Heydər Əliyevin şəxsi-fərdi psixologiyasından;
- 3) dövrün, zamanın mürəkkəbliyi, ictimai-siyasi hadisələrin səbələri daim gərgin saxlanması, gözlənilməz halların meydana çıxması və s.-dən.

Heydər Əliyev nitqinin emotiv intonasiyası çox zəngindir, lakin qısa müddət ərzində Azərbaycana “rəhbərlik etmiş “ bəzi “başçı”lardan fərqli olaraq, həmin emotiv zənginliyi böyük ağıl, məntiq, idrak idarə edir. Onun nitqi haqqında belə deyirlər:”Onun nitqində intellektual təməli olmayan emosiya, demək olar ki, yoxdur.”

Ümumiyyətlə, hər bir natiq-istər qüdrətli, istər orta səviyyəli, istərsə də zəif olsun-öz nitqində aşağıdakı üç aktı nümayiş etdirir:

- a) informasiya;
- b) məntiq;
- c) emosiya;

Heydər Əliyevdə bunların üçünü də müşahidə etmək olar. O, hər bir ideoloq, həm də bir natiq kimi zəngin informasiyaya əsaslanır, yəni həmin informasiya ilə silahlanaraq mənsub olduğu xalqın, rəhbərlik etdiyi dövlətin mənafeyini müdafiə edir. Onun verdiyi informasiya o qədər zəngin olur ki, bu və ya digər sahəyə rəhbərlik edən mütəxəssisin verdiyi məlumatlarda nəyin doğru, nəyin yalan, nəyin isə qeyri-dəqiq olduğunu dərhal müəyyən edə bilir.

O, düşünərək danışır, sanki bütün varlığı, düşüncəsi, emosiyası və daxili inamı ilə danışır. Nizami Gəncəvi bunu daha gözəl işıqlandırmışdı :

Sözün qanadları var, quş kimi incə-incə,

Dünyada söz olmasa, nəyə gerek düşüncə !

M.T.Siseron yazır : ”...Ancaq müdrik adam həqiqi natiq ola bilər. Filosof natiqdən aşağı səviyyədə durur. Çünki hər filosof natiq ola bilmir, natiq isə filosofların öyrətdiyi bütün bilikləri əxz etməyi bacarır.” Natiq düşünüb danışaraq, ətrafdakı insanları da düşündürməyə çalışmalıdır. Natiqin nitqi yorucu olmamalıdır, əks halda bu dinləyicini yora bilər. Heydər Əliyev bunu nitqində nəzərə alırdı. O, öz fikrini, ideyasını yüksək inamla insanlara aşılayırdı. Heydər Əliyevin mimikası, pantomimikası, intonasiyası onun nitqinin təsir gücünü artırır. Onun nitqi hər zaman xalqını, dövlətini doğru yola, parlaq gələcəyə səsləmişdir.

Natiqlik sənətinin yarandığı dövrdən indiyədək adını tarixlərə yazdıran Aristotel, Demosten, Siseron, Yuli Sezar kimi natiqlər vardır ki, bu gün də onların adı görkəmli natiqlər sırasında çəkilir. Heydər Əliyev də şərq natiqləri içərisində birinci hesab oluna bilər. Əminliklə demək olar ki, Azərbaycanda və yaxın Şərqdə siyasi natiqliyin ən nüfuzlu nümayəndəsi məhz ulu öndər Heydər Əliyevdir.

FRAZEOLoji VAHİD ANLAYIŞI VƏ ONUN DİLDƏ İFADƏSİ

Nüşabə ADGÖZƏLZADƏ

Bakı Slayyan Universiteti

nushabe.adgozelzadeh@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

Semiotik sistem olan dilin qanunları müəyyən qanunlara tabedir. Belə olan halda frazeoloji vahidin yaranması da həmin məntiqə əsaslanır. Ümumiyyətlə, frazeoloji vahidin yaranması prosesindən danışarkən bu prosesi dildə gedən hadisələrlə bağlayıb bir dil hadisəsi kimi frazeologiyalaşmadan danışirlar. Frazeologiyalaşma mütləq dil qanunu təsəvvürü bağışlasa da, frazeologiyalaşma daha geniş qanunun təzahürüdür.

Frazeologizmlərin sistem statusu hələ də bəzi dilçilər tərəfindən tam aydınlaşdırılmamışdır. Frazeoloji vahidin təbiəti onu bir tərəfdən leksik vahidlə, digər tərəfdən isə söz birləşməsi ilə eyniləşdirir. Nominativ baxımdan frazeologizm leksik vahidə bənzədiyi üçün onun sözlə eyniləşdirilməsi anlaşılındır. Frazeoloji vahidin struktur-semantik sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi dilçilər həll etməli olduğu ən vacib problemlərdən biridir.

F. de Sössür formanı işarələyən, mənanı isə işarələnən adlandırır. F. de Sössürün ifadə etdiyi şəkildə desək, bir “işarə olunana” (işarələnənə) bir “işarə edən” (işarələyən) uyğun gəlməlidir.

Frazeoloji vahidlər dilin ümumi inkişaf qanunlarının məntiqi nəticəsi kimi yaranan konstruksiyalar kimi öyrənilir.

İkinci nominasiya vahidlərinin yaranmasına səbəb dil kodunun qeyri-mütənasibliyidir. İkinci dərəcəli nominasiya vahidlərinə leksik metafordan tutmuş frazeoloji vahidə qədər geniş struktur-semantik diapazonda reallaşan dil vahidləri daxildir. İkinci dərəcəli nominasiyanın mahiyyəti bir dəfə işlənən dil vahidinin ikinci dəfə tamamilə yeni mənada işlənməsindədir.

İkinci dərəcəli nominasiya vahidinin semantik quruluşunda məcaz rəmzi mərkəz ünsürə çevrilir və əslində məcazi təşkil edir.

İkinci dərəcəli nominasiya dildə mövcud olan vasitələrin onlar üçün yeni olan adlandırma vəzifəsində istifadə olunmasıdır. Biz buna *təkrar nominasiya* da deyə bilərik, *ikinci nominasiya* da. İkinci dərəcəli nominasiya termini ingilis terminin kalkasıdır: ingilis dilində *unit of secondary nomination* termini işlədilir. İkinci dərəcəli nominasiya təkrar nominasiya olsa da, mahiyyət etibarilə sadə təkrardan daha mürəkkəbdir.

İkinci dərəcəli nominasiya həm dil, həm də nitq səciyyəsi daşıya bilir. İkinci dərəcəli nominasiya vahidinin xüsusiyyəti ondadır ki, əks olunan ekstralinqvistik reallığın obrazı dil işarəsinin vasitəsi ilə təqdim olunur.

Frazeoloji vahidlər ikinci dərəcəli nominasiya vahidləri olaraq mədəniyyəti konsept şəklində təqdim edir. Yəni ki, mədəniyyət leksikada konseptləşir, frazeologiyada isə mədəni faktlara ekspressiv münasibət bildirilir. Buna görə də frazeoloji vahid kommunikativ effekt baxımından dilin daha güclü vasitəsidir.

Frazeoloji vahidlər dildə mövcuddur və yeri gəldiyi zaman danışanlar onlardan istifadə edirlər. Məlum məsələdir ki, sabit söz birləşmələri ilə frazeoloji vahidlər arasında kəskin fərq var. Bu fərq ondan ibarətdir ki, frazeoloji vahidin komponentləri yalnız etimoloji cəhətdən müvafiq sözlərlə bağlıdır.

Mədəni konseptlər frazeoloji vahidlərin daxili formasını təşkil edir. Daxili forma frazeoloji mənanın əsasını təşkil edir, lakin onunla eyniləşdirilə bilməz. Mənalər aiddir, daxili formalar milli təfəkkürlə bağlıdır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, koqnitiv dilçiliyi əslində məna maraqlandırır, daxili formanın mənanı şərtləndirmə xüsusiyyətləri maraqlandırır. Məsələn, mənim gözüm səndən su içmir-gözün su içməməyi ifadəsində frazeoloji məna koqnitiv dilçiliyi maraqlandırmır. Bu məna şübhələnmək kimi müəyyən olunur.

Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidlərində müsbət emosianallıq və ekspressivlik dilin təbii halı olub, nitq iştirakçılarının əhval-ruhiyyəsinin formalaşmasına təsir etmiş olur:

Gözün aydın;

Bir könüldən min könlə sevmək

Azərbaycan dilində zaman-zaman emosional çalarlara malik frazeoloji vahidlərin geniş vüsət alması dilin ahənginə, onun sadələşməsi və aydınlaşması prosesinə müsbət təsir göstərmişdir. Bu inkişaf göründüyü kimi hər şeydən öncə dildəki konkretlik və dəqiqliyin dərinləşməsiymişdir.

Frazeoloji vahidlərin azərbaycan dilində emosional mühakimə tərzinə geniş yer verməsi onun ən əhəmiyyətli və uğurlu tərəflərindəndir. Müsbət emosiyalı frazeoloji vahidləri təhlil edərkən, onların forma və üslubi cəhətdən zənginləşdirdiyi kimi, dildə poetik təəssüratı qabartmasını, mətləbin xüsusi ekspressivliyə yüksəltməsini və emosional çalarların koloritləşməsinə xidmət etdiyini görmək olur:

Gül kimi açılmaq;

başına dolanmaq və s.

Azərbaycan dilində müsbət emosiyalı frazeoloji vahidlərin obrazıyaratma tipologiyası məcazi leksikaya daha çox yaxındır. Burada sözün müsbət mənasında onun məcazlaşma prosesinin nəticəsidir:

Gözü uçmaq;

gözü göylərdə gəzmək və s.

Azərbaycan dilinin frazeoloji fondu onun daşıyıcısı olan xalqın mədəniyyətini, tarixini, keçmişini, tarixini, xarakterik xüsusiyyətlərini, insani münasibətlərini, təbiəti, fauna və florasına olan münasibətini əks etdirir. Ümumiyyətlə, frazeoloji vahidlərin etimologiyasını öyrənmək, onun sahibi olduğu xalqın bir sıra maraqlı psixoloji-lingvistik əlamətləri üzə çıxartmağa imkan verir. Məsələn, müsbət emosiyalı frazeoloji vahidlərdə könlü, ürək, qəlb, göz kimi sözlərin daha çox yer alması dil daşıyıcısının dərin və zəngin bir poetik və yaradıcı təfəkkürə malik olmasının təəcəssümüdür.

Mühüm estetik ünsür kimi, müsbət emosiyalı frazeoloji vahidlər istər adi-danışıq dilində və istərsə də poetik dilimizdə geniş istifadə arealına mənsubdur. Azərbaycan dilində müsbət emosiyalı frazeoloji vahidlər xalqın müdrikliyinin parlaq ifadəsi kimi onun dil elementinə xüsusi gözəllik və müsbət hərarət bəxş edir:

Ürəyi quş kimi çırpınmaq;

gül kimi açılmaq;

sağ əliniz başıma və s.

Azərbaycan dilində müsbət frazeoloji vahidlərdən nitqdə istifadə edilməklə bədii şirinliyə rəvac verir. Müsbət frazeoloji vahidlərin nitqdə istifadəsi öz üslubi təravəti, yüklənmiş detalları ilə bütöv kontekstdə müdrikliyin ağırlığını və sanballılığını əks etdirir. Müsbət çalarlı frazeoloji vahidlərdən istifadə etməklə, danışanın fikir dərinliyi yığcamlılığı ilə tamamlanır və nitq tam obrazlı, bədii, metaforik ünsiyyət formasını alır:

Qanad açıb uçmaq;

ağzı açıq qalmaq və s.

Dilimizin bütün müsbət emosiyalı frazeoloji vahidlərində qüvvətli poetik koloritlər mövcuddur. Bu koloritlər dinləyicinin qəlbində daha tez təsir etmək, yaddaşda dərin iz buraxmaq və siraytedici əks-səda yaradır:

Könlünə yatmaq;

sevincindən göyə uçmaq və s.

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ MORFEM PROBLEMİ (1991-2016-cı illər)

Pərvin RƏHİMOV

Bakı Dövlət Universiteti

rehimeliyev@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Müasir dövr (1991-ci ildən başlayan) Azərbaycan dilçiliyində morfologiyaya aid yazılmış əsərlərdə morfem haqqında bəzən bir-birini təkrarlayan, bəzən isə bir-birindən fərqli fikirlərə rast gəlmək olar.

Morfemin növləri. Morfem dil sisteminin ən kiçik mənalı vahididir. Onun növləri haqqında Azərbaycan dilçiləri arasında fikir müxtəlifliyi vardır. Yusif Seyidov, Əbülfəz Rəcəbli, Qəzənfər Kazımov morfemin iki növünü göstərir: kök və şəkilçi. Buludxan Xəlilov isə Azərbaycan dilində üç növ morfemin (kök, əsas və şəkilçi) olduğunu yazır. Qeyd edək ki, Q.Kazımov əsasdan ayrıca morfem növü kimi bəhs etməsə də, onun dilimizdə olduğunu göstərir. Y.Seyidov isə yazır ki, müasir türk dillərində kök və əsas üçün bir-birindən fərqli dil faktları yoxdur. Kök və əsas məsələsi ilə bağlı Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, türk dillərində sözün kökü ilə əsası eyniyyət təşkil edir. Fikrimizcə, dilimizdə olan sözlərdə əsasın fərqləndirilməsinə heç bir lüzum yoxdur. Azərbaycan dilində iki növ (kök və şəkilçi) morfem vardır.

Dilçiliyimizdə asemantik morfemdən də bəhs edilmişdir. B.Xəlilov orağ, ordu, uzaq, uzun sözlərini göstərərək yazır ki, bu cür sözlər tarixən mövcud olmuş or və uz köklərinin asemantikləşməsi ilə əmələ gəlmişdir. Q.Kazımov qeyd edir ki, "asemantik morfem" anlayışı mənalı vahid sayılan morfem anlayışı ilə, bir növ, ziddiyyət təşkil edir.

Kök morfem. Sözün mövcud olması üçün onun tərkibində ən az bir kök morfem olmalıdır. Kökə bəzən leksik morfem də deyirlər. Y.Seyidov leksik mənaya malik olmağı və dəyişməzliyi, bütün hallarda sabit qalması kök üçün əsas göstərici hesab edir. B.Xəlilov kök üçün beş xarakterik xüsusiyyət göstərir: 1. Kök sözün müstəqil və mənalı hissəsidir; 2. Sözün kökü şəkilçidən ayrıca işləyə bilər; 3. Kök müstəqil mənaya malik olur; 4. Hər hansı bir söz kökü müxtəlif şəkilçi qəbul edə bilər. Şəkilçi sözün kökünün fonetik tərkibini dəyişdirə bilmir; 5. Kök müəyyən suala cavab verir və cümlə üzvü olur. B.Xəlilov həmçinin qeyd edir ki, Azərbaycan dilində bir sıra söz kökləri vardır ki, onların sonundakı samit səslər şəkilçilərin əlavəsi zamanı öz fonetik tərkibini dəyişir. Buludxan Xəlilovun kök

üçün göstərdiyi üçüncü xüsusiyyət birinci xüsusiyyətin təkrarıdır. Demək, tədqiqatçı kök üçün 4 xüsusiyyət müəyyənləşdirmişdir. Ə.Rəcəbli “Göytürk dilinin morfoloqiyası” əsərində türk dillərinin kök morfevləri üçün bir sıra əlamətləri müəyyənləşdirmişdir. Onları belə sıralamaq olar: 1. Kök üçün leksik mənanın olması vacib deyil; 2. Qrammatik dəyişmələr zamanı sabit qalmaq kökü müəyyənləşdirən meyar ola bilməz; 3. Kök sözün morfoloji baxımdan bölünməyən hissəsidir; 4. Kök yeni, törəmə sözlərin əmələ gəlməsi üçün əsas təşkil edir. Q.Kazımov kök üçün beş əlamət qeyd edir: 1. Kök sözün müstəqil leksik mənaya malik olan hissəsidir; 2. Kök sözün əsasını təşkil edir; 3. Söz kökü şəkilçilərdən ayrı işləyə bilər; 4. Bir kök müxtəlif şəkilçilər qəbul edə bilər; 5. Bizim dilimizdə söz kökü, əsasən, sabit olur, dəyişmir. Göründüyü kimi, əksər dilçilər kök üçün leksik mənanı göstərici hesab edirlər. Əgər biz kökü müəyyənləşdirmək üçün leksik mənanın olmasını əsas götürsək, o zaman köməkçi və xüsusi nitq hissələri söz olmaqdan çıxar. Bu isə məntiqi deyil. Həmin məsələ ilə bağlı Ə.Rəcəbli yazır ki, müasir türkologiya elmində sözün kökü və şəkilçi haqqındakı fikirlərə görə köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlər və nidalar söz olmaqdan, bir növ, çıxarılır. Alim bu məsələni doğru olaraq vurğulayır. Kökün müəyyən suala cavab verməsi və cümlə üzvü olması da onun üçün göstərici hesab oluna bilməz. Çünki kökün suala cavab verməsini və cümlə üzvü olmasını göstərici kimi qəbul etsək, nəinki köməkçi və xüsusi nitq hissələri, həm də əsas nitq hissələrinə daxil olan bir sıra sözlər kök olmaqdan çıxar. Məsələn, cümlədə xitab vəzifəsində işlənən leksik mənalı köklər həmin göstəriciyə görə kök hesab edilməli deyil. Buna görə həmin göstəricini də kök üçün əlamət hesab etmək olmaz.

Şəkilçi morfem. Bu morfevlərə affiks, affiksial morfem, budaq morfem də deyilir. Şəkilçinin lüğəvi mənasının olmamasını, təkə qrammatik mənaya malik olmasını göstərən Y.Seyidov yazır ki, növündən, rolundan, işlənmə mövqeyindən asılı olmayaraq, şəkilçilərin hamısında qrammatik məna və ya məna çaları vardır. B.Xəlilov şəkilçinin sözün müstəqil mənaya malik olmayan, qeyri-əsas hissəsi olmasını qeyd edir. Ə.Rəcəbli isə şəkilçinin leksik (lüğəvi) mənasının olmamasını, qrammatik mənanı yalnız kökə birləşdikdən sonra sözün tərkibində qazanmasını və onun təkə qrammatik baxımdan deyil, həm də fonetik cəhətdən kökdən asılı olmasını göstərir. Q.Kazımov şəkilçinin dörd xüsusiyyətini müəyyənləşdirir: 1. Müstəqil leksik məna ifadə edə bilmir; 2. Sözdən ayrı işlənmir; 3. Yalnız qrammatik mənaya malik olur; 4. Söz kökünün tələbi ilə variantlaşır. Təbii ki, fonetik baxımdan kökdən asılılıq və ya söz kökünün tələbi ilə variantlaşma göstəricisi ikivariantlı və dördvariantlı şəkilçilərə şamil olunur.

Y.Seyidov şəkilçiləri işlədilmə məqsədinə görə iki qrupa bölür: 1. Leksik şəkilçilər-sözdüzəldici şəkilçilər; 2. Qrammatik şəkilçilər-sözdəyişdirici şəkilçilər. O, qrammatik şəkilçilərin özünün də iki yerə bölündüyünü yazır: a) sözdəyişdirici şəkilçilər; b) formadüzəldici şəkilçilər. Y.Seyidov qeyd edir ki, bəzən sözdəyişdirici şəkilçilər arasından forma düzəldən şəkilçiləri ayırırlar, yəni formadüzəldici şəkilçiləri ayrıca qrup kimi verirlər. B.Xəlilov şəkilçiləri mənasına görə iki növə ayırır: sözdüzəldici şəkilçilər və sözdəyişdirici şəkilçilər. Lakin alim həm də formadüzəldici şəkilçilərdən danışır. Amma şəkilçilərin məna növlərinə görə bölgüsündə onların adını göstərmir. B.Xəlilov formadüzəldici şəkilçiləri leksik-qrammatik formadüzəldici və funksional-qrammatik formadüzəldici deyə iki qrupda qruplaşdırır. Ə.Rəcəbli mənasına görə şəkilçilərin üç növünün (sözdüzəldici, sözdəyişdirici və formadüzəldici şəkilçilər) olduğunu qeyd edir. Ə.Rəcəbli də formadüzəldici şəkilçilərin iki növünün olduğunu yazır: 1. Leksik-qrammatik; 2. Qrammatik-leksik, yəni funksional-qrammatik. Q.Kazımov şəkilçi morfevlərin morfoloji funksiyasına görə üç növünün olduğunu qeyd edir: 1. Sözdüzəldici; 2. Sözdəyişdirici; 3. Formadüzəldici morfevlər. Fikrimizcə, şəkilçilər təsnif edilərkən onların funksiyası (təkə morfoloji funksiyası yox!) nəzərə alınaraq üç qrupa bölünə bilər: 1. Sözdüzəldici şəkilçilər; 2. Sözdəyişdirici şəkilçilər; 3. Formadüzəldici (leksik-qrammatik formadüzəldici və funksional-qrammatik formadüzəldici) şəkilçilər. Qeyd edək ki, dilçilərimiz arasında hansı şəkilçinin hansı qrupa aid edilməsi barədə hələ də fikir ayrılığı vardır. Həmin məsələ başqa araşdırmanın mövzusu olduğundan ona burada münasibət bildirmirik.

Şəkilçi morfevlər işlədilmə mövqeyinə görə üç yerə (prefiks, infiks, suffiks) ayrılır. Azərbaycan dili üçün suffikslər xarakterikdir. Digərləri dilimiz üçün yaddır. Buludxan Xəlilov “Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası” (I hissə, Bakı, 2007) adlı kitabında infikslərdən bəhs açarkən onların türk dillərinin qrammatik quruluşuna yad olması qeyd edir və sonra yazır ki, dilimizdə bir sıra şəkilçilər vardır ki, onlar iki sözün ortasında işləyir: «ha», «ba», «bə». Lakin bunlar infikslər deyil. Dilçilərimiz bunları bitişdirici, hissəcik kimi təqdim edirlər. Bu morfevlər interfiks adlanmalıdır. Interfiks iki morfem arasında gəlir, morfevləri birləşdirməyə xidmət edir. Fəxrəddin Veysəlli bitişdirici samitləri də interfiks adlandırır. Fikrimizcə, bu, doğru yanaşmadır.

DÜNYA QORQUDŞÜNASLIĞINDA “KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINA BAXIŞ

Dürdanə TARIVERDİYEVA

Bakı Slavyan Universiteti

pearl087@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

Bir xalqın böyüklüyü onun say etibarilə çoxluğu ilə deyil, dünya ədəbiyyatına, incəsənətinə, musiqisinə verdiyi qiymətli əvəzolunmaz əsərlərin sayı ilə ölçülür.

Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatının ən möhtəşəm ozan yaradıcılığı abidəsi olan “Dədə Qorqud” eposu da hər bir azərbaycanlının fəxr edə biləcəyi bir abidədir. Bəzən düşünürsən: nə var axı bu abidədə? Nədir onu milyonlara sevdiren? İllər, əsrlər keçir, o yenə də dilçilərin, ədəbiyyatçıların, tarixçilərin bir sözlə, hamının maraq dairəsindədir. Sonra da cavab verirən: nə yoxdur ki, bu dastanda? Yurd sevgisi, torpağa məhəbbət, qəhrəmanlıq, cəsarət, hünər, qeyrət, böyüklərə hörmət, kiçiklərə qayğı, ana haqqı, vətən qeyrəti, namus, həyat yoldaşına sədaqət, vəfa, etibar- hər şey.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı yalnız Azərbaycan xalqının, türk xalqlarının deyil, ümumən dünya ədəbiyyatının ən möhtəşəm əsərlərindəndir. Türkologiyada ən çox tədqiq olunan abidələrdən biri və sözün əsl mənasında birincisi “Kitabi-Dədə Qorqud”dur. Eposa saysız miqdarda tezis, məqalə və monoqrafiyalar həsr olunub. Mübaliğəsiz desək, 154 səhifədən ibarət olan «Kitab» 100 min səhifələrlə elmi əsərlərin yazılmasına səbəb olub, yeni elmi sahə – qorqudşünaslıq yaranıb. Bu böyük ədəbi abidəni ilk dəfə dünyaya tanıtdıran və öz adını da onunla birlikdə şöhrətləndirən şərqşünas alim Henrix Fridrix Fon Dits olmuşdur. O, Drezden Kral kitabxanasında eposun əlyazmasının bir boyunu alman dilinə tərcümə edərək nəşr etdirmişdir. F.Dits həmin nəşrə yazdığı müqəddimədə “Təpəgöz” boyunu Homerin “Odyssey”sı ilə müqayisə etmişdir. “F.Dits dastan haqqında yazdığı iki cilddən ibarət olan “Asiyadan xatirələr” əsərində ətraflı bəhs etmişdir. Dastanlar haqqında geniş məlumat verən alim tədqiqat kitabının adını “Yeni aşkar edilmiş Oğuz təpəgözü Homerinki ilə müqayisədə” adlandırmışdır. Üz səhifəsində “Kitabi-Dədə Qorqud” Oğuz xalqının dilində yazılmış cümləsi, sonra Təpəgöz və Homer Sikloponun müqayisəsi verilir. Təpəgöz mifinin oğuzlarda daha qədim, daha bitkin olduğunu söyləyərək yunanların bunu oğuzlardan götürdükləri fikrini 51 dəlillə sübut edir və buna nail olur”. Cəmi 6 boydan ibarət olan digər bir əlyazma isə sonralar İtaliya şərqşünası Ettore Rossi tərəfindən Vatikan kitabxanasında aşkar edilmişdir. Eposun bizə çatan iki əlyazması XIV-XV əsrlərdə yazılmışdır. Bu nüsxələr Vatikan və Drezden muzeyində saxlanılır.

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq epos dünya türkoloqlarının diqqət mərkəzində dayanır. Türk, Azərbaycan, rus, italyan, Amerika, ingilis alimlərinin yeni-yeni tədqiqat əsərləri meydana gəlir. Böyük rus alimi V.V.Bartold 1894-cü ildən başlayaraq abidəni rus dilinə tərcümə edir, “Türk eposu və Qafqaz” adlı əsərində belə hesab edir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”u Qafqazdan ayrı təsvir etmək olmaz. Bu vaxtdan etibarən əvvəl Avropada, sonra Rusiyada, daha sonralar isə Türkiyə, Azərbaycan və Orta Asiyada bir sıra görkəmli şərqşünaslar bu qiymətli abidənin tədqiqi ilə məşğul olmağa başlayırlar.

Avropa zəminində aparılan tədqiqatın sonrakı görkəmli nümayəndələrindən alman alimi Valter Rubenin 1944-cü ildə Helsinkidə nəşr etdirdiyi “Dədə Qorqud”un 12 boyu və 25 Təpəgöz hekayəsi” adlı əsərini, İtaliya şərqşünası Ettore Rossinin Vatikan kitabxanasında üzə çıxarıb, 1952-ci ildə geniş müqəddimə ilə çap etdirdiyi “Dədə Qorqud”un 6 boydan ibarət yeni nüsxəsini qeyd etmək olar.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq “Kitabi-Dədə Qorqud” Türkiyədə tədqiq və nəşr olunmağa başlayır. 1916-cı ildə Kilisli Müəllim Rifət Drezden nüsxəsini Berlin Kral kitabxanasındakı surətinə əsasən İstanbulda ilk dəfə bütövlükdə nəşr etdirir.

Dastanın tədqiqatçıları sırasında məşhur türk alimi Fuad Köprülü, Orxan Şaiq Gökyay və Məhərrəm Ergin kimi nüfuzlu qorqudşünasların, habelə V.V.Bartold, V.M.Jirmunski, A.N.Kononov kimi rus türkoloqları da var. Orxan Şaiq Gökyay, Məhərrəm Ergin kimi qorqudşünaslar dastanı dəfələrlə nəşr etdirmişlər.

Dastanın türk tədqiqatçıları arasında O.Ş.Gökyay önəmli yer tutur. O, KDQ-nı “*heç bir zaman təzəliyini itirməyən, köhnəlməyən, yetişməktə olan bir gənc qızın bu gündən sabaha artan gözəlliyi daşıyan*” bir əsər kimi qiymətləndirmişdir.

Azərbaycanda isə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ancaq Sovet hakimiyyəti illərindən öyrənilməyə başlanmışdır. Tədqiqatçılardan A.Musaxanlı, İ.Hikmət, Ə.Abid məqalələr yazır, əsərlərdən bəzi parçaları nəşr etdirirlər.

20-ci illərin əvvəlində KDQ ilə ilk dəfə fundamental surətdə Əmin Abid məşğul olmuşdur. Ə.Abid KDQ-ni “Əşirət dövrünə aid ən qədim vəsiqə”, oğuznamə hesab edir. KDQ görkəmli dilçi, ədəbiyyatşünas və türkoloq B.Çobanzadənin də diqqət mərkəzində olmuş, o, dastanları yüksək qiymətləndirmişdir.

Ə.Dəmirçizadə 1938-ci ildən “Dədə Qorqud” dastanlarının dili üzərində geniş elmi tədqiqat işi aparır. Onun 1959-cu ildə çapdan çıxan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili” adlı kitabının və müxtəlif vaxtlarda yazdığı digər kitabça və məqalələrinin bu abidənin Azərbaycan dili tarixindəki mövqeyini aydınlaşdırmasında mühüm rolu olmuşdur.

1939-cu ildə “Kitabi-Dədə Qorqud” ilk dəfə Azərbaycanda H.Araslının tərtibi, redaktəsi və ön sözü ilə çap olunmuşdur. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, dastanın 1962 və 1978 –ci il nəşrləri də H. Araslı tərəfindən hazırlanmış, ön söz də onun tərəfindən yazılmışdır.

1950-ci illərin əvvəllərində “mürtəcə abidə” elan edilmiş, öyrənilməsinə qadağa qoyulmuşdur. Şəxsiyyətə pərəstiş dövründən sonra çapına və tədqiqinə icazə verilmişdir. Dastanın motivləri əsasında “Dədə Qorqud” filmi çəkilmişdir. XX əsrin sonlarında Ümummillililər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə dastanın 1300 illik yubileyi keçirilmişdir.

Azərbaycan alimlərindən H.Araslı, Ə.Sultanlı, M.Təhmasib, M.Seyidov, X.Koroğlu, Ş.Cəmşidov və başqa alimlərin abidəyə həsr etdiyi məqalə və əsərlərində onun ideya-mövzu mənbələri, bədii poetik xüsusiyyətləri araşdırılır. Ömrünün böyük bir hissəsini KDQ-ya həsr etmiş mərhum S.Əlizadənin tədqiqləri də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Yazıçı Anarın povest kimi işlədiyi KDQ mətni öz orijinallığı və mətnə yaxınlığı ilə diqqəti cəlb edir. Onun təşəbbüsü ilə iki cildlik “Kitabi-Dədə Qorqud” Ensiklopediyasının yaradılması da təqdirəlayiq hadisədir.

Dastanın dilini tədqiq edənlərdən K.Vəliyev, Pənah Xəlilov, Aydın Məmmədov, Əzizxan Tanrıverdi və xüsusilə Kamal Abdulla və Tofiq Hacıyevi də qeyd etməliyik. T.Hacıyev dastanın sintaksisini kompleks şəkildə təhlil edib, “Dədə Qorqud oğuznaməsi”nin ilk dəfə şeirlə yazıldığını göstərmişdir. O, dastan sintaksisinin əcnəbi təsirə düşməməsinin bir səbəbini də bununla əlaqələndirmişdir.

Dastanın dilini tədqiq edən alimlərin sırasında yazıçı Kamal Abdullanı xüsusi qeyd etməliyik. Müəllif tələbəlik illərindən “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilini öyrənməyə başlayıb. Kamal Abdullanın eposa aid 100-dən çox məqaləsi, monoqrafiyaları və kitabları çap olunub. Qeyd edək ki, alim “Gizli-Dədə Qorqud” əsəri ilə qorqudşünaslığa yeni bir istiqamət, dastana yeni bir baxış gətirdi. Bu gün nəinki dilçilər, hətta ədəbiyyatşünaslar, tarixçi və etnoqraflar da alimin dastanın mətnaltı şifrlərini açmaq üçün müəyyənləşdirdiyi formullarla irəliləyərək yeni mülahizələr irəli sürməkdən çəkinmirlər.

Kamal Abdulla öz dəyərli kitabının sonunda etiraf edir ki, “Dədə Qorqud” kitabı nə qədər aşkarlanırsa, o biri tərəfdən yenə də tül pərdəyə bürünür, sirlər açıldıqca, yeni sirlər aşkarlanır. Bircə mükəlləməni tərəddüd etmədən qətiyyətlə deyə bilərik...

...ya Milli yaddaşımızı daim bərpa edəcəyik, soyumaq bilmədən, boşalmaq bilmədən, dayanmaq bilmədən və bu yaddaşımızda “Dədə Qorqud” axtarırları, “Dədə Qorqud” yazıları, “Dədə Qorqud” təəcəssümləri ən mühüm yer tutacaq, ya da...

... ya da Milli huşsuzluğun “qara dəliyinə” yuvarlanacağıq.

SİNTAKSİNİN TƏDQIQ TARİXİNDƏN

İlahə NİYAZOVA

ilahe.qasimova.20@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Sintaksis, yunan sözü olub, birləşmə, tərtibat deməkdir. Dilçiliyin söz birləşməsi və cümlələrdən bəhs edən bölməsi bu terminlə ifadə edilir. Dilçiliyin digər bölmələrinə nisbətən, sintaksis tədqiq tarixi cavan olan sahələrdəndir. Onun tarixi inkişafına qısa nəzər fikrimizin izahına kifayət edər. Məsələn : Qədim hind dilçiləri fonetika, morfologiyaya aid ciddi nailiyyətlər əldə etmələrinə baxmayaraq,

sintaksisə öteri yanaşmışlar. Sintaksis məsələlərinə Bhartharinin fikirlərində rast gəlirik: Hind filosofu “ Vakyapadiyya” əsərində cümlə və hökm münasibətini fəlsəfi aspektdən izah edir. Təbii ki, sintaksis məsələsini fəlsəfi baxımdan izah etdiyindən Bhartharinin fikirlərini bugünkü sintaksislə müqayisə etmək düzgün olmaz.

Qədim Yunanıstanda e.ə III-II əsrlərdə yunan qrammatiklərinin məktəbi yaranmışdı. Frakiyalı Dionisi romalıları üçün ilk sistemli yunan dili qrammatikasını yazmış, Apolloni Diskol isə yunan dilinin sintaksisini hazırlamışdı. Bu əsərlər də, fəlsəfi çərçivədən kənara çıxa bilməmişdi.

1660-cı ildə Fransada çap olunan “ Ümumi rəşional qrammatika” adlı, 2 hissəli, 30 fəsildən ibarət əsərin 6 fəsli fonetika, 23 fəsli morfologiya məsələrinə həsr olunduğu halda, sintaksisin tədqiqi üçün cəmi 1 fəsil ayrılır. İlk dəfə olaraq, dildə budaq cümlələrin mövcudluğu fikri irəli sürülür. Söz birləşmələrinin növlərindən danışılır.

Dilçiliyin inkişafında özünəməxsus rolu olan “ Gənc qrammatiklər” isə sintaksisin tədqiqinə cəmi 3 əsərdə toxunmuşlar.

Dildə bütün sözlər vahid lüğətlərdə öz əksini tapır, sözə müxtəlif baxımdan yanaşma bu lüğətlərin növlərini zənginləşdirir. Bütün bölmələrin vahidləri haqqında müəyyən say dəqiqliyi olduğu halda, sintaksisin öyrəndiyi söz birləşməsi və cümlə məsələsində vəziyyət bir qədər dəyişir. Həç bir ağıllı dilçi dildəki cümlələri toplayıb, vahid lüğət yaratmaq fikrinə düşməz, çünki o, etdiyi işlə xalq təfəkkürünün cılızlığını təsdiqləmiş olar. Söz birləşməsi və cümlə nitq vahidir. Yəqin, hər bir şəxs gün ərzində bir neçə lüğətə kifayət edəcək qədər cümlə qurar. Bəlkə də bunun nəticəsidir ki, dilçilər fonetika, morfologiya aid ciddi nailiyyətlər əldə edib, səs və sözləri vahid bölmələrdə tədqiq etdiyi halda, uzun müddət nitqin əsasını təşkil edən söz birləşməsi və cümlədən bəhs edən dilçilik şöbəsi yaratmaq haqqında fikirləşməmişlər.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra sintaksisin tədqiqi qismən diqqət mərkəzinə keçir. 1950-ci ildən saysız məqalələr, kitablar çap olunur. Bu gün dilçiliyimizdə sintaksislə bağlı kifayət qədər əsər var.

1959-cu ildə sintaksisə aid iki əsər nəşr olundu: 1) Azərbaycan SSR EA Dilçilik institutu “ Azərbaycan dilinin qrammatikası (2-ci hissə, Sintaksis); 2) BDU Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis. 1962-ci ildə 2-ci kitabın ikinci hissəsi nəşr olunur. Universitet qrammatikasının həcmi akademiyanın nəşr etdirdiyi qrammatikanın həcmindən böyük olduğundan onda mövzular daha genişdir.

1973, 1985 –ci illərdə BDU əməkdaşları(Ə.Z. Abdullayev, Y.M.Seyidov, A.Q.Həsənov)” Müasir Azərbaycan dili” (Sintaksis IV) adlı əsər çap edirlər. Əsər ali məktəblər üçün dərslik kimi nəzərdə tutulduğundan problemlə məsələləri əks etdirmir. Burada sintaktik əlaqələr, söz birləşmələri, cümlə, sadə cümlə sintaksisi, ikinci dərəcəli üzvlər, mürəkkəb cümlə sintaksisi, durğu işarələri ayrı-ayrı bölmələrdə araşdırılmışdır. Dərslikdə diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri “ mürəkkəb sintaktik bütövlər” məsələsidir. Bildiyimiz kimi, mətn sintaksisi uzun müddət tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Burada isə, sintaktik bütövlər müəyyən qədər müfəssəl işlənmişdir. Sintaktik bütövlər bölməsini işləyən Kamil Vəli Nərimanoğlu mətn sintaksisinin tərifini, mətnlərin növlərini izah edir, nümunələrdə fikrini ümumiləşdirir: “ Cümlənin özünün də təşkilədiçi vahid kimi daxil olduğu mətnin strukturu və semantik özünəməxsusluğunu mətn sintaksisi öyrənir”. “ Mətnlər iki qrupa ayrılır: mikromətn və makromətn. Mikromətn elə kiçik mətnədir ki, orada konkret bir fikir bitir, makromətnlər ayrı-ayrı fəsilləri, müxtəlif bədii əsərləri tamlıqda ifadə edir ki, o daha çox ədəbiyyatşünaslıq baxımından əhəmiyyətlidir”.

1998-ci ildə K.M.Abdullayev “ Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” adlı əsərini nəşr etdirir. Əsərin dili bir qədər ağırdır.

2000-ci ildə isə Q.Kazımovun “ Müasir Azərbaycan dili ” (sintaksis) əsəri capdan çıxır. Kitabda söz birləşmələri, cümlə, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə, mətn sintaksisi bölmələri var. Əsər digər sintaksis kitablarından elə də fərqlənmir, lakin mətn sintaksisi bölməsi diqqəti cəlb edir. Bu bölmə ilə bağlı mətn və onun daxili vahidləri, mətnin komponentləri və sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, aktual üzvlənmə və.s məsələlər ətrafında danışılır.

2002-ci ildə prof. Əbülfəz Rəcəblinin “ Göytürk dilinin sintaksisi” əsəri çap olunur. Kitabda abidələrdən seçilmiş nümunələr əsasında söz birləşmələri, mürəkkəb cümlə, onun növləri geniş şəkildə öz əksini tapır. Düzdür, bu vaxta qədər dünya dillərində abidələrin dilinin sintaksisi ilə bağlı xeyli əsər yazılmışdı. Məsələn: A.N.Kononovun “ VII-IX əsrlər türk run abidələri dilinin qrammatikası”, Q.Aydarovun “ VIII əsr qədim türk yazısı abidələrinin dili”, Ə.Şükürlünün “Qədim türk yazılı

abidələrinin dili" kimi əsərlər bu qəbildəndir. Kononov əsərin cəmi 24 səhifəsində, Aydarov 28, Ə.Şükürlü isə 58 səhifəsində sintaksisdən bəhs edir.Məncə, bu 3 müəllifin əsərlərini müqayisə etsək, elmi məlumatların üstünlüyü baxımından A.N.Kononovun tədqiqatı birinci gəlir. Digər 2 müəllifdə elmi səhvlərə çox yer verilir. Q.Aydarovun əsəri oxucuda göytürk dilinin sintaksisinin bəsitliyi kimi yanlış fikir formalaşdırır. Ə.Rəcəbli "Göytürk dilinin sintaksisi" əsərini yazarkən hər 3 müəllifin fikirlərindən yararlanmış, öz tədqiqatlarını ora əlavə etmiş, nəticədə, belə bir mükəmməl əsər ortaya çıxmışdır. Bu tədqiqat həm də tarixi baxımdan əhəmiyyətlidir. Hələ VIII əsrdə qədim türklərin bu cür mürəkkəb sintaktik quruluşa malik əsər yaratmaları,onların sintaksis sahəsində biliklərinin kifayət qədər təkmil olduğunu göstərir.

Sintaksis öz tədqiqat obyektinin rəngarəngliyi baxımından ən çox tədqiqata ehtiyac duyan sahələrdəndir, xüsusilə mətn sintaksisinin dəqiqləşdirilməyə ehtiyacı var.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN "DANABAŞ KƏNDİNİN ƏHVALATLARI" POVESTİNDƏ VULQARİZMLƏR

Türkan QURBANOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

83-aytan@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Bizi əhatə edən ətraf aləmdə hadisə, əlamət,əşya və s. müəyyən bir sözlə ifadə olunur. Həmin bu sözlər dilin lüğət tərkibini təşkil edir. Dilin lüğət tərkibindəki sözləri öyrənən (dilnin leksikasını) dilçilik şöbəsinə Leksikologiya deyilir. Leksikologiya yunan sözü olub, lexikos-söz və loqos-nəzəriyyə deməkdir. Dilçiliyin bu şöbəsində sözlərin mahiyyəti, həmin sözlərin formaca əmələ gətirdiyi qruplar, sözlərin mənşəyi və işlənmə dairəsi öyrənilir. Sözlər əşyaları, hərəkəti, əlaməti, miqdarı və s. ifadə etməyə xidmət göstərir. Bu bölməyə bir çox mövzular: omonimlər, sinonimlər, təkmənalı və çoxmənalı sözlər, sözün həqiqi və məcazi mənası, antonimlər, dialektlər, varvarizm, vulqarizm və s. daxildir.

Nitq prosesi zamanı vulqarizmlərdən istifadə olunur.Bu isə nitqin təmizliyini pozan amillərdən biridir.Mədəni nitqə verilən əsas tələblərdən biri də onun təmizliyidir. Bu o deməkdir ki, ədəbi dilin normalarına uyğun gəlməyən dil vahidləri (sözlər, ifadələr, frazeologizmlər, cümlələr və s.) nitqdə işlədilməməlidir. Nitqin təmizliyi digər mədəni keyfiyyətlər kimi, danışanın təhsili, mədəniyyəti və tərbiyəsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Mədəni danışıda başqasını təhqir etmək, heysiyyətinə toxunmaq məqsədini daşıyan söyüş və qarğışlara, ədəbsiz, təhqiramiz, qeyri-etik sözlərə, ifadələrə (anqırmaq, bağırmaq, soxuşdurmaq, xosunlaşmaq, donqullanmaq, burcutmaq, qatıqlamaq, qanmaq, tülkü, ayı, eşşək, qoduc, heyvərə, alçaq,qanmaz, gəbərtmək və s.) yer verilməməlidir.

Həddən artıq sadələşdirilərək təhrif edilmiş, bayağı, dil normalarına zidd olan, qaba (qeyri-ədəbi) və kobud ifadələrə vulqarizmlər deyilir. Vulqarizm latın sözü olub, "vulgaris" sözündən götürülmüşdür, mənası "sadə xalq" deməkdir. Vulqar materializm XIX əsrin 50-60-cı illərində Almaniyada meydana gəlmiş xırda burjua fəlsəfi cərəyanı zamanı meydana gəlmişdir. Vulqar sözlər dilin ən aşağı, layını təşkil edir. Bu cür sözlər birbaşa danışq üslubu ilə bağlıdır. Bədii ədəbiyyatda da bu cür sözlərdən geniş istifadə olunur. Belə əsərlərdən biri də Cəlil Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin əhvalatları" povestidir. Bu əsərdə vulqarizmlər işlənməmiş bir neçə nümunəyə diqqət yetirək:

Köpək oğlu köpək! Hara aparırsan eşşəyi? Gözlərin kordur görmürsən məni burada? Vallahi gönünü soyaram.Əsərin bu hissəsində işlənən vulqar sözləri nəzərdən keçirərkən, onların hörmət bəslənməyən adamı təhqir etmək, mənliliyini alçaltmaq məqsədilə işlənildiyini görürük. Bu vulqarizmlər əsəbi halda deyilmiş və düşünülməmiş məcazi mənada işlənməmiş ifadələrdir.

Qazı qızın üstünə çıxıran kimi qız rədd oldu .Yazıçı bu cümlədə işlətdiyi "rədd oldu" vulqarizmini səliqəyə salaraq bu sözün əvəzinə "çixıb getdi" ifadəsini də işlədə bilərdi, ancaq yazıçı ifadəni səliqəyə salmamış loru danışqdakı kimi işlətməmişdir.

- A kişi, bu səfik oğlu, səfik haradan şeytan kimi çixıb, gəlib eşşəyi apardı, bizi mərəkəyə saldı! .Bu cümlədəki vulqarizm məcazi mənada ara qarışdırın, fitnəkar, xəbərçi, çuğul adam mənalarında işlənməmişdir. Bir insanın mənfəi xüsusiyyətlərini bildirir və müstəqim mənasını itirmiş alınma sözdür.

Səndən qorxurdum, alaşa ya sənın qohum qardaşlarından? Eh öz dərdimiz özümüzə bəs deyil, səndə gəlib dərdimizi artırırısan, məlun qızı məlun .Bu cümlədə işlədilən " məlun qızı məlun " vulqarizminin mənası "lənətə gəlmiş, lənətlənmiş, Allahın rəhmətindən məhrum olmuş, mürtəd" mənalarda olub və qarşısındakı insanı təhqir etmək, qarğış mənasında işlənmişdir.

Atana nəhlət, Xudayar bəy! Anana nəhlət, Xudayar bəy dədən tünbətün düşsün, Xudayar bəy! Babamın həşri Ömərın həşri ilə qopsun, Xudayar bəy .Əsərin bu hissəsindəki vulqarizlərə əsasən "lənət, fəlakət, bəla, əzab, işgəncə," mənalarda işlənmişdir. Bu ifadələr söyüş məqamında işlənən ifadələrdir.

Belə məlun özünsən! Belə it oğlu özünsən! Nə səsinı atmısan başına . Bir insanı lənətləmək, alçaltmaq, qarğış mənalarda, pis niyyətlə (təmənnalı şəkildə) deyilmiş vulqar ifadələrdir.

Cəhənnəmə gələcək gora gələcək! Mənim nə vecimə eşşək gəldi, ya gəlmədi! Cəhənnəmə gəlsin gora gəlsin! Əhməd tez gələydi. Mən elə Əhmədin fikrinə qalmışam, yoxsa eşşək cəhənnəmə gəlsin, gora gəlsin . Oğlunun gəlmədiyinə görə narahat olan ana əsəbi halda eşşəyə söyərək "cəhənnəmə gələcək, gora gələcək" vulqarizmini işlədir.

Sən indi cəhənnəmə get, gora get! Hara gedəcəksən? Get gör bəlkə o köpək gəlib, oturub evində . Əsərin bu hissəsində də oğlunun gəlmədiyinə görə narahat olan ana, ərinə söyərək onu Xudayar bəyin evinə göndərir və Xudayar bəyi "köpək" adlandırır.

Ay ananın dədəsinin goruna..... Allahu Əkbər! Lənət şeytana. Belə də bədbəxtlik olar ki, mən düşmüşəm? Gün olmaz ki, o itin qızı əti yandırmısan . Evə gələn Xudayar bəy yeməyin yandığını görəndə, arvadının atasına söyür və özünü talehsiz, bəxtsiz, taleyi pis, bədbəxt adam adlandırır.

Xudayar bəy, Peyğəmbər haqqı məndə yoxdu, olseydi hansı qurumsaq müzaiyə edərdi . Xudayar bəyin ona inanmadığını görəndə özünə inandırmaq üçün " qurumsaq" (namussuz) vulqarizmini işlədir.

Bu əsərdəki vulqarizmləri nəzərdən keçirdikdə görürük ki, bütün bunlar şifahi üslubdan (danışq dilindən) götürülən və bədii əsərlərdə müxtəlif obrazların dilində istifadəsi mümkün olan vulqarizm nümunələrini yalnız bir hissəsidir. Şifahi dildə işlənən vulqar sözlərin ümumi sayı təsəvvür edildiyindən daha çoxdur.Sənətkar bədilik xatirinə də olsa bu sözlərdən istifadə etmişdir.

Belə sözlərlə ifadə olunan alçaldıcı ekspressiyayı ünvanlanan adamlar təhqir kimi qəbul edirlər. İctimai yerlərdə belə sözlərin işlədilməsi heç bir mənada xoş təsir bağışlamır. Təhsilin humanistləşdirilməsindən söhbət getdiyi indiki vaxtda xüsusən müəllimlərin nitqində şagird, tələbə və başqalarına qarşı vulqar xarakterli söz və ifadə işlədilməməlidir. Vulqarizmlər dili "zibilləyir", onların nitqdən kənarlaşdırılması uğrunda həmişə ciddi iş aparılmalıdır.Bəli, dil təmizlik sevir, gözəllik sevir. Dil onu pozan, korlayan hallara qarşı hər zaman ciddi müqavimət göstərir.

“DƏLİ KÜR” ROMANINDA YAMSILAMALARIN MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Rəşidə QULİYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

residequliyeva19@gmail.com

AZƏRBAYCAN

İnsanların, heyvanların çıxardığı təbii səslərin və təbiət hadisələri ilə əlaqədar eşidilən səsləri təqlid edərək yaranan sözlərə yamsılamalar deyilir. Bu yamsılamalar təbiət və cəmiyyət hadisələrinin təsiri ilə insanda olan eşitmə və görmə təsəvvürlərini ifadə edir. Bu terminə dilçilikdə "mimemlər", "mimeoqrafik sözlər", "obrazlı sözlər", "təqlidi sözlər" adı verilsə də son nəticə olaraq "yamsılamalar" termini altında birləşdirmək məqsədəuyğun görülüb. Bəzi araşdırmalara baxdığımız zaman "yamsılama" sözünün "yankı" yəni "əks etdirmək" sözünün kökünə dayandığına nəzər yetirsək bu adın verilməsinin daha doğru qərar olduğunu görürük. Eyni zamanda yamsılamalar "təqlidi sözlər" kimi də ədəbiyyatlarda qeyd olunur. Bunu isə səs yamsılamalarına əsasən adlandırırırlar. Çünki, səs yamsılamaları təbiət səslərinin və insanların qeyri-iradi olaraq səslərin təqlid edilməsidir. "Öhö-öhö", "tap-tap", "cik-cik" kimi yamsılamalara nəzər yetirdikdə bu qərarın doğruluğuna istinad etmək olar.

Azərbaycan dilində yamsılamalardan söz yaradıcılığında geniş istifadə olunur. Dil vahidi kimi yamsılamalar emosional-ekspressiv leksikaya daxil olaraq burada xüsusi yerə tutur. Səs və görünüş yamsılamalarının dildə əhəmiyyəti böyükdür. Dilimizdə tapp, şapp, pırr, qa-qa, cik-cik və s. kimi yamsılamalar vardır. Ancaq bəzi yamsılamalar vardır ki, bunlar morfoloji dəyişikliyə məruz qalır. Yəni sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması və ya təkrar yolu ilə yamsılamlardan isim, feil, zərf düzəlir. Ancaq bu zaman yamsılamalar yalnız kök etibarını ilə təqlid mənasını saxlayır, özünün bütün qrammatik səciyyəsi baxımından tərkibinə daxil olduğu nitq hissəsinin xüsusiyyətlərini daşıyır. Buna görə də həmin sözlər artıq yamsılama olmaqdan çıxır. Amma bu cür yamsılamalar ədəbi dilə təsir edərək dilimizin daha lakonik və təbii səslənməsinə təsir göstərir. Eyni zamanda bədii təsvir yaratmaq üçün ən çox istifadə edilən vasitələrdəndir. Bədii əsərlərdə daha çox rast gəlinən bu cür yamsılamaların ən dolğun nümunəsi kimi “Dəli Kür” əsərini vermək olar. İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanında əsas obrazlardan sonra ikinci qəhrəman kimi verilən “Ana təbiətin” təsviri, təbiət ətrafında baş verən hərəkətilik bunun üçün bariz nümunədir. Yazar Kürün şırıltısını, yarpağın xırıltısını, quşların cikkildisini, otların xışıltısını böyük ustalıqla təsvir etmişdir. Bu da əsərin təsir gücünü artıraraq daha təbii, canlı olmasına gətirib çıxarır. Əsərdə yamsılamalar morfoloji dəyişikliyə uğrayan isim və feil vəzifəsində çıxış edirlər. Əsərin müxtəlif hissələrdəndən yığılmış parçalarla buna misal gətirmək olar:

“Hər şeyi unudaraq Kürün sakit qıcılıtısına qulaq asdı.” “ Sahildə ayaq tappılıtları eşidilirdi.” “ Barıt tüstüsü, qorxunc, heybəli səslər və it zingiltisi bir-birinə qarışdı.” “ Ağacların xışıltısı eşidilirdi.” “Yəqin bu saat, bəlkə, elə Kipiani də onun kimi dayanıb uşaqlarının mışıltısını dinləyir ? “ “ Doyunca, şorultu ilə su içməsinə imkan verdi. “ “ Otaqda gəzinən rəisin çəkməsini nallı dabanının taqqılıtısı və polislərin fisiltısı onu hövsələdən çıxartsa da dinmədi.” Bu nümunələrdə görüldüyü kimi yamsılamalar artıq isim vəzifəsində çıxış edir. Əsərdə isim olan yamsılamalar çoxluq təşkil edir. Ancaq “Dəli Kür” əsərində yalnız isim kimi yox eyni zamanda yamsılamalardan düzələn feillərdə vardır:

“Darvazaya çathaçatda qanad şaqıldadı.” “Kür qıcıldayırdı.” “ Külək vıyıldayırdı.” “Yaxındakı həyətlərdən birində qanaq şaqıldadı.” “ Ləpələr pullu balıq kmi işıldayırdı.” “Hər axşam-səhər talalarda qırqovul qaqqıldayırdı, meşə xoruzları banlaşır.” “ Boris Mixayloviç? – deyər rəis təkrar etdi və səsini alçaldıb pıçıldadı.” “ Vıyılıtılı ilə havaya qalxan fişəng küyültü ilə yerə düşürdü.” “Qənd dişinin altında əzilən xırıçıldadı.” Eyni zamanda da yamsılamalardan yaranmış feili bağlama və feili sifərlərə də rast gəlinir: “ At döngələri burulduqca qulaqlarını şəkleyib finxırır, bəzən də tırlıdayıb dayanırdı.” “ Bu yanını şaqqalayıb kəssən xəbəri olmazdı.” “ Yarpaqları xışıldayıb quşları oyatmaısına imkan vermək istəməirdi.” “Onların səsi şırıldayıb, axan suların zümzüməsinə qarışmışdı.” “ Sırsıralar xışıldaşa-xışıldaşa axıb gedirdi.” “ İşləri çətinə düşəndə isə cingiltili səs-küylə, qaqqıldasha-qaqqıldasha yarığın dibi ilə qaçışırdılar.” “ Hıçqıra-hıçqıra atasının üz-gözündən öpdü.”

Feili sifətə nümunəsi kimi də “Günəşin zərrələri altında sinəsi və kiçik qanadları parıldayan quşcuğaz havalanmış kimi süzüb bir-iki dəfə mayallaq vurdu.” “ Salatın dərk etdi ki, həsrətdən ürəyi zoqqıldayan, balasından ötəri burnunun ucu göynəyən qocanın dayanıb-dayana bilməməsi onun cavabından asılıdır. “ bu cümlələri göstərmək olar. Bundan əlavə olaraq “onun qulaqları güyüldəyirdi”, “paravoz içini təmizləyib bir neçə dəfə güyüldədi və fişiltılı ilə yoluna davam etdi” cümlələrində “güyüldəmək” yamsılamasından yaranan feil hal-hazırda yalnız dialektlərdə işlənir, ədəbi dilimizdə bu sözə rast gəlinmir. Əsərin zənginliyi də elə budur ki, hər bir nitq hissəsi kimi çıxış edən yamsılamalardan məharətlə istifadə olunub. Halbuki, yamsılamalardan morfoloji dəyişikliyə məruz qalan bu sözlər dildə sərbəst şəkildə çox işlənir. Ancaq cümlələrdə işləndiyi zaman cümlənin təsir gücünü artırır və poetik bir gözəllik qatır. Təbiətin təsvirini , insanların hissələrini canlı, inandırıcı göstərməyə təsir edir. “Dəli Kür” əsərinin sadəcə təsvirinin təbiiliyindən, gözəlliyindən danışmaqla qiymətləndirmək olmaz. Bu əsər dilimizin zənginləşməsinə misilsiz dərəcədə rol oynamağını , lüğət tərkibinin artmasına səbəb olduğunu unutmamaq lazımdır.

EYVAZ ƏLLƏZOĞLUNUN HEKAYƏLƏRİNDƏ SİNTAKTİK SİNTAQLAR

Gülgün MİRZƏYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

gulgunsarxan1994@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Hal-hazırda müasir dilçiliyin aktual problemlərindən biri də sintaqm və onun tədqiqi məsələsidir. Tezisdə qarşıya qoyulan əsas məqsəd də dilçiliyin məhz bu probleminin həlli işinə kömək edəcək tədqiqat işi aparmaqdır.

Müasir Azərbaycan dilçiliyində bir sıra alimlərin apardıqları tədqiqat işləri və onlardan çıxan nəticələr bu problemin həlli məsələsində irəliyə atılan böyük bir addım olsa da bu hələ də həllini tapmamış hesab olunur. Mən də bu sahə üzrə aparılmış tədqiqat işlərini əsas götürərək sintaqm problemini yazıçı Eyvaz Əlləzoğlunun hekayələrinə üzərində qismən də olsa həll etməyə çalışacağam

Mən də öz məruzəmdə yazıçı Eyvaz Əlləzoğlunun əsərlərini, xüsusən də hekayələrini sintaktik yönümdən təhlil etməyi qarşıma məqsəd qoydum.

İlk öncə qeyd edim ki, hekayələrini tədqiqat obyektinə çevirdiyim yazıçı Eyvaz Əlləzoğlu 1956-cı ildə Gürcüstan Respublikasının Qarayazı rayonunun Muğanlı kəndində anadan olmuş, Tbilisi Pedaqoji İnstitutunun Filologiya fakültəsini bitirmişdir. 1980-ci ildən dövrü mətbuatda hekayələri və publisistik yazıları ilə çıxış edir.

Sintaqm nədir? Nədən ibarətdir? Hansı növləri vardır? Suallarının düzgün elmi cavabını müəyyənləşdirmək, sintaqmın sintaktik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, sintaqmın digər dil və danışq vahidlərindən fərqli xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirmək, cümlələrin sintaqm tərkibini müəyyənləşdirmə kriteriyasını hazırlamaq əsas məqsədi təşkil edir.

Məsələ ilə bağlı qeyd edək ki, "Sintaqm (yunanca *syntagma* sözündən olub, *birləşmə əvəzi, qurulma* mənasındadır) cümlədə sintaktik əlaqələrlə birləşən və vahid tam kimi fəaliyyət göstərən söz birləşməsi və söz qruplarından ibarətdir. Sintaqlar əlaqə tipindən asılı olaraq fərqlənir və predikativ sintaqlar, atributiv sintaqlar kimi növlərə ayrılır. Adətən, binar xarakterdə, yəni ikiüzlü olur. Sintaqlar söz birləşmələri ilə oxşar cəhətlərə malik olsa da, əhatə dairəsinə və bəzi xüsusiyyətlərinə görə onlardan fərqləndirilir. Söz birləşmələri sintaktik əlaqə tipinə və əsas komponentin kateqorial səciyyəsinə görə, sintaqlar isə komponentlər arasındakı sintaktik münasibətlərə, əlaqə tiplərinə görə təhlil edilir"

Sintaqm komponentlərini başqa sözlərlə əvəz etmək olur və bu zaman onların mənalari dəyişmir. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə onlar söz birləşmələrindən fərqlənirlər. Yazıcının qələmində, fikrin ifadəsində əlverişli vasitəyə çevrilirlər. Bəzi dilçilər söz birləşmələrinin statik keyfiyyətə malik dil faktı olduğunu, sintaqların isə onlardan fərqli olaraq, nitq faktı olmaqla dinamikliyə malik olduğunu qeyd edirlər: söz birləşməsi - özünü mənalı iki vahidin statik-qrammatik birləşməsi kimi göstərən birləşmədir. Sözlərin nitqdə və ya cümlədə aktiv funksiya yerinə yetirən birləşməsi isə sintaqm adlanır.

Dilçi alim Prof.Qəzənfər Kazımov sintaqmın üzvləri arasında dörd əlaqə tipini qeyd edir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Predikativ əlaqə; 2. obyektiv əlaqə; 3. atributiv əlaqə; 4. relyativ əlaqə.

Tədqiqat işi yazılı ədəbiyyat nümunəsi üzərində aparıldığı üçün bu əlaqə tiplərini də hekayə dilində müşahidə edək

Yuxarıda haqqında məlumat verdiyim müəllifin "Siçanın ölümü" hekayəsindən götürülmüş cümlələr bu baxımdan maraqlıdır. "İlk qar dənələri onun hələ də isti olan bədəninə qondu" cümləsində "ilk qar dənələri", "qar dənələri qondu", "onun bədəninə qondu", "isti bədəninə" "isti bədəninə qondu", kimi sintaqlar vardır. Göründüyü kimi, buradakı sintaqlardan birincisi atributiv əlaqə, ikincisi predikativ əlaqə, üçüncüsü obyekt əlaqəsi, dördüncüsü relyativ əlaqə əsasında qurulmuşdur. Yazıcının "Qar" hekayəsindən götürülmüş "Çayın sahilindəki ağacların budaqları qardan aşağı əyilib"(6.s,283) cümləsində də "ağacların budaqları əyilib", "çayın sahilindəki ağacların budaqları", ağacların budaqları", "qardan əyilib", "aşağı əyilib" kimi sintaqlar vardır. Bu sintaqlardan birincisi predikativ əlaqə, ikincisi atributiv əlaqə, üçüncüsü və dördüncüsü isə relyativ əlaqə əsasında qurulmuşdur. Verilmiş nümunələrdən də göründüyü kimi, qeyd etdiyimiz

sintaqların hamısı ikiüzlüdür və onlar bir–biri ilə tabelilik əlaqəsi əsasında qurulmuşdur. Məlum olduğu kimi, *Qar dənələri* sözü iki, *ağacların budaqları* sözü iki, *əyilib* sözü iki, *qondu* sözü üç sintaqların tərkibində iştirak etmişdir.

Sintaqları dilin digər vahidi olan söz birləşmələrindən fərqləndirən əsas amillərdən biri də onların əhatə dairəsinin genişliyidir. Nümunədə verilən bu sintaqlardan yalnız ikisi (*ilk qar dənələri*), (*ağacların budaqları*) sintaktik birləşmələrlə eynidir. Predikativ birləşmələri isə əhatə etməsi və cütüzlü olması sintaqları söz birləşmələri çərçivəsindən kənara çıxarır.

Dilçi alim Ağamusa Axundov da sintaqların sözlərin sayına və bir sıra qrammatik xüsusiyyətlərə görə bir neçə növünün olduğunu göstərir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. İki sözdən ibarət olan sintaqlar; məs.: *Dağlara dırmaşan boş, palçıqlı torpaq yol uzaqdan qaralırdı. (Yol qaralırdı, torpaq yol, boş yol, uzaqdan qaralırdı)* 2. Üzvlərindən biri söz birləşməsi ilə ifadə olunan sintaqlar; məs.: *Uzaqdan qışın çılpaaqlaşdırdığı ağacların lüt budaqları görünürdü. (Ağacların lüt budaqları görünürdü)* 3. Hər iki üzvü söz birləşməsilə ifadə olunan sintaqlar; məs.: *Əsəbi yerindən oynadacaq gur musiqi qulağı cırmaqlayırdı. (Əsəbi yerindən oynadacaq gur musiqi).* 4. Üzvlərindən biri müxtəlif feli tərkiblərlə ifadə olunan sintaqlar. Məs.: *Üçüncü mərtəbədə yaşayan qızı bir neçə dəfə buralarda uzaqdan görmüşdü, amma onun bu qədər yaxınlıqda, üzbəüz binada yaşadığı ağına belə gəlməzdi. (Üçüncü mərtəbədə yaşayan qız, qızı görmüşdü, üçüncü mərtəbədə yaşayan qızı görmüşdü, dünən kinoya gedəndə görmüşdü, kassanın açılmasını gözləyərkən görmüşdü, üzbəüz binada yaşadığı ağına belə gəlməzdi)*

Eyvaz Əlləzoğlunun hekayələri üzrə apardığımız bu qısa müşahidələr sintaqların məntdə cümlə üzvlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsinə, dərk olunmasına, ümumən cümlənin strukturu baxımından düzgün qurulmasına kömək edir.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL-QƏRB BÖLGƏSİ ŞİVƏLƏRİNDƏ DİGƏR TÜRK DİLLƏRİ İLƏ UYGUN GƏLƏN XÜSUSİYYƏTLƏR

Könül SADIQOVA

ADPU

konul.sadiqova.79@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələri (Şəki-Zaqatala bölgəsi) dialekt xüsusiyyətləri baxımından qarışıq xarakterdədir. Bu şivələrdə Azərbaycan dilinin şimal-şərq, cənub, qərb dialektlərinin, habelə qohum türk dillərinin də səciyyəvi xüsusiyyətləri müşahidə olunur. Dialektlərin qarışması dedikdə yerli sakinlərlə bərabər gəlmələrin dialektinin bir-birinə münasibətindən, həmçinin qohum dillə təmasdan yaranan proses nəzərdə tutulur ki, bu da dildə müxtəlif xarakterli dialekt xüsusiyyətlərinin meydana çıxmasına səbəb olur. Şimal-qərb şivələrində özünü göstərən qarışıq xüsusiyyətlərdən bəziləri Azərbaycan dilinin şimal-şərq, qərb, cənub ləhcələri, həmçinin qohum və qohum olmayan dillər üçün üçün spesifiktir.

Dilimizin şimal-qərb şivələrində digər türk dilləri üçün səciyyəvi olan bəzi fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərdən bir neçəsini qeyd edirik:

1. Ümumən türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsi üçün xarakterik olan velyar η səsinin şimal-qərb bölgəsi şivələrində işlənməsi və bunun tədricən dialekt xüsusiyyəti kimi aktivliyini itirməsi həmin bölgədə müxtəlif dialektlərin qarışması faktını təsdiq edir.

2. Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin leksikasında digər türk dilləri üçün işlək olan sözlərin çoxluğu diqqəti cəlb edir:

Zaqatala şivəsində bütöv, təmiz yuna *əlçim* deyilir. B.Əhmədov *əlçim* sözünün əl+iç+im hissələrindən ibarət olduğunu göstərir, sözün semantikasına aydınlıq gətirmək üçün qohum dilin dialektlərinə müraciət edir: “türk dilinin Toqat şivələrində **əlçim** 1,1 – az bir kereze, ele alıne bilecek kadar az olan nesne, 2 – Afonya şivəsində tutam, bir avucun ala bileceyi miktar, bir demet, bir pence, 3- deste kimi şərh edilir. Bu da **əlçim** sözünü **əl+iç+im**//**əl+iç+in** kimi bərpa etməyə əsas verir. Burada qapalı **i** saiti düşmüş, üçhecalı (əl+iç+im) iki söz bir şəkilçi **əlçim** şəklini alıb yeni anlayış bildirir” [2, 16-17].

Zaqatala və Şəki şivələrində *pay-pürüş* hədiyyə mənasındadır. B.Əhmədov göstərir ki, həmin söz **уьюш, уьлешмәк** fonetik şəkillərində - kumık, **ülüş, üləşmək** fonetik formasında - uyğur, **üləş** - şəklində qaraqalpaq dillərində *pay*, bölüşmək mənalarnı [2, 49-50] ifadə edir. Habelə: **eleş** (el+öş) – başqırd, **üles** (ül+es) – qazax, **ülüş** (ül+üş) – türkmən dillərində *pay*, hissə mənasında sinkretik söz kimi indi də işlənir [1, 14].

Öc düşmək frazeoloji birləşməsi Şəki şivəsində bir-birinin ziddinə getmək mənasında işlədilir. Qədim sözlərdən biri olan *öc* türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrdə “intiqa, qisas, nifrət, kin, ədavət” mənalarnı işlənmişdir. Bu söz əksər müasir türk dillərində yuxarıdakı mənalarda, lakin müxtəlif fonetik tərkibdə işlənəkdədir: *öc//öç* – (türk), *öç* – (türkmən), *öş* (qazax), *öş* (qaraqalpaq), *üç* (özbək), *öç* (uyğur), *üç* (tatar), *üs* (başqırd); *öş* (Tuva), *ös* (xakas) [5, 170].

Baylanmaq feili Şəki şivəsində kiminsə hesabına yaxşı yaşamaq, kiminsə malından istifadə edərək firavan yaşamaq mənasında işlənir. *Bay* sözü türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrdə “varlı, zəngin” mənasında işlənmişdir. Bu söz (*bay*) həmin mənada qazax, qaraqalpaq, Tuva, türkmən dillərində indi də işlənəkdədir. R.Rüstəmov vurğulamışdır ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində, eləcə də dialektlərdə varlı, zəngin mənasında *bay* sözü müstəqil leksik vahid kimi mövcud deyildir. Lakin Məgri rayonunun Nüvədi kəndində həmin söz eyni mənada *bayındır*- – varlandırmaq) feilində indi də saxlanmaqdadır [5, 87].

3. -ğ, -iğ mənsubiyyət şəkilçisinin həm tatar, başqırd, qumuq və qaraçay-balkar kimi müasir türk dillərində, həm də Qax rayonu şivəsində işlənməsi özünü göstərir.

4. III növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunarkən yiyəlik halda –*ım* əvəzinə –*in* şəkilçisini qəbul etməsi: *menin qız, sizin qız və s.* (əsasən Qax və Zaqatala rayonlarının şivələri üçün səciyyəvidir). Eyni zamanda bu xüsusiyyət Quba, Qusar, Xaçmaz rayonunda –*i* şəklində özünü göstərir: *bizi kənt, bizi yer* [3, 13]. Həmin qrammatik xüsusiyyət qumuq, türkmən, qırğız, qazax, uyğur, şor və Tuva dillərində də müşahidə olunur [4, 15].

Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində nisbətən yaxın yerləşmiş qumuq dili ilə ortaq xüsusiyyətlərə təsadüf edilir.

1) *nq* səs birləşməsinin işlənməsi: *donquz* (Ş.) (qumuq dilində: донгуз).

2) Zaqatala və Qax rayonlarının şivələrində I və II şəxs əvəzliliklərinin yönlük halda *mağa, sağa* formasında işlədilməsi (qumuq dilində: маға, саға).

3) Qəti gələcək zamanın III şəxs tək və cəmində –*cax* (-*ycax*), –*cix*’ (-*icix*’) şəkilçisinin müşahidə olunması: *görcaxdı, görüçix*’ və s.(Ş.-Qışlaq). Qumuq dilində bir neçə dialekt və ədəbi dil üçün qəti gələcək zamanın –*cak*, –*cek* formasında işlənməsi xarakterik xüsusiyyətdir [4, 16].

4) Şəkinin Kiş kənd şivəsində qeyri-qəti gələcək zamanın III şəxs tək və cəmində özünü göstərən –*a*, –*ə* şəkilçisi (*gələsən, gələsu:z*) qumuq dilində indiki zamanda işlənir: barasan “gedirsən”, qelemen “gəlirəm” [6, 202].

5) Şəxsə görə uzlaşmanın pozulması: *menin atası, sizin atası, men bilər, biz bilər (Q.)*; – *Men qoca adamdı (Zaq.)* [4, 16]. Qumuq dilində *menin* formasında sonuncu səsin ixtisarı müşahidə olunur: *meni <menin*.

Dialektlərin araşdırılması milli dilin qohum dillərlə müqayisəli şəkində öyrənilməsinin əsas vasitələrindən biridir. Həmçinin Azərbaycan və digər türk dillərində ədəbi dil və dialekt xüsusiyyətləri baxımından müəyyən oxşar və fərqli məqamların müşahidə edilməsi dil ümumiliyinin göstəricisi deməkdir. Şimal-qərb bölgəsi şivələrində türk mənşəli sözlərin işlənməsinə nəzər yetirmək bu baxımdan maraqlıdır.

“KOROĞLU” DASTANINDAKI FRAZEOLOGİZMLƏRDƏ LEKSİK AKTUALLIQ

Gülarə ŞİRİNOVA

Bakı Dövlət Universiteti

gulare6395@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan dili frazeologizmi geniş çəkildə öyrənilməsinə baxmayaraq, onların ən az tədqiq olunan sahələrindən biri onların semantik xüsusiyyətləridir. XVIII əsrə qədərki ədəbi dilimizdə, xüsusən klassik poeziyamızın dilində XVIII-XX əsr ədəbi-bədii dilimizə nisbətən frazeoloji ifadələrin miqdarca az işləndiyini görürük. Lakin ümumxalq danışığı dilində, o cümlədən xalq nağıl və dastanlarının dilində zəngin və rəngarəng frazeoloji birləşmələr diqqəti cəlb edir.

“Koroğlu” dastanı Azərbaycan milli dilinin formalaşdığı dövrün abidəsidir. Burada dastanın yazıya alındığı dövrün dil-üslub xüsusiyyətləri, o cümlədən frazeologizmlərin zəngin leksik-semantik və qrammatik mənzərəsi əksini tapmışdır. İ.Məmmədov yazır: “...Hər sahəyə daxil olan sözlər çoxluğu müxtəlif səciyyəli linqvistik əlamətlərlə tənzimlənən müəyyən “normal” sintaqmatik işlənmə mühitinə düşə bilər. Hər hansı söz sahəsinə daxil olan çoxluğun normal sayılan parametrlərdən çıxıb “yad sahənin sözləri üçün normal sayılan işlənmə mühitinə, sintaktik-məntiqi əhatəyə düşəndə dil vahidi yeni xassə qazanır, polisemiya, yaxud poetizm yaranır. Bu mənada frazeologizmin tərkib hissələrinin münasibəti semantik cəhətdən əsas olur.

Sözlərin sintaqmatik əlaqəsi qeyri-məhdud deyil. Bu əlaqədə sözlərin semantikasi, habelə qrammatik xüsusiyyətləri əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan frazeoloji birləşmələrdə komponentlərin semantikasının öyrənilməsi də gərəklilik sahələrindədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün fellərin frazeoloji birləşmə yaratmadakı rolu eyni deyildir. Düzdür, fellər nitq hissələri içərisində leksik-semantik baxımdan ən mütəhərrik nitq hissəsidir. Fəli frazeoloji birləşmələrdə çox az miqdarda fellər ikinci komponent kimi iştirak edir. Digər tərəfdən isə, bəzi fellər qeyri-məhsuldar olaraq, cəmi bir frazeologizmi formalaşdırırsa, elə fellər də vardır ki, bir neçə, hətta onlarla frazeologizmin yaranmasında rol oynayır. “Koroğlu” dastanı dövrümüzə yaxın zamanda yarandığı üçün onun dili, deməli, həm də frazeoloji birləşmələri müasir dilimizdəki frazeologizmlərdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bununla yanaşı, onu da demək lazımdır ki, sözsüz ki, “Koroğlu” dastanı bir əsərdir və bu əsərin konkret məzmun istiqaməti vardır; oradakı frazeologizmin də məzmun istiqaməti yaygın deyil, yəni həyatın bütün sahələrini əhatə etmir. Digər tərəfdən isə, bir əsər çərçivəsində bütün mövcud frazeologizmlərdən istifadə etmək mümkündür.

“Koroğlu” dastanındakı frazeologizmlərin feil komponentinin aktuallığı, məhsuldarlığı cəhətdən aşağıdakı kimi təhlil etmək olar:

1. “Vermək” feili. Bu feil leksik-semantik imkanlarının genişliyi, habelə qrammatik ifadə formalarının zənginliyi baxımdan seçilən sözlərdəndir. Bu söz özünün ilkin semantik mənasında nəyisə kiməsə ötürmək məzmununu bildirməsinə baxmayaraq, başqa sözlərlə əlaqəsində digər çalarlar meydana çıxır. Bu feilin iştirakı ilə aşağıdakı frazeologizmlər formalaşmışdır ki, onlar dastanın dilində fəal işlədilmişdir: *öyüd vermək, vəd vermək, ürək-dirək vermək, dəm vermək, ziyan vermək, qiymət vermək, and vermək, nişan vermək, ələ vermək, vədə vermək, leş-leşə vermək, dərsini vermək, böyrünü yerə vermək, ağız-ağıza vermək, izn vermək, sirr vermək, rüsxət vermək, məsləhət vermək, güc vermək, zəhmət vermək, imkan vermək, macal vermək, bəla vermək* və s. kimi frazeologizmlər daxildir.

Bir sıra frazeologizmlərdə birinci komponent eyni söz olur, ikinci komponenti isə müvafiq olaraq, *vermək*, yaxud *vurmaq* feilindən ibarət olur: *ziyan vermək-ziyan vurmaq, güc vermək-güc vurmaq, özünü...vermək* - “*özünü...vurmaq, dəm vermək-dəm vurmaq*.”

2. “Vurmaq” feili. Bu feilin iştirakı ilə yaranan aşağıdakı frazeologizmlərə dastanın diliində rast gəlinir: *hirs ...-in başına/təpəsinə vurdu, qan ...-in başına vurdu, dağ vurmaq, başa vurmaq*. Qeyd edək ki, sonuncu frazeologizm omonim olaraq, iki mənə bildirir: elədiyi yaxşılıqlı tez-tez xatırlatmaq, bir işi bitirmək. Dastanın dilində bu frazeologizm müstəqil formada yalnız birinci mənada istifadə edilmişdir, həm də *başımıza vurursan* şəklində.

3. “Düşmək” feili: *yola düşmək, başa düşmək, əlinə fürsət düşmək, ürəyi düşmək, boynuna düşmək, bərkə-boşa düşmək, əldən düşmək, ayağa düşmək, başına daş düşmək, gücdən düşmək, fikrə*

düşmək, dalınca düşmək, dildən düşmək, işə düşmək, qabağına düşmək, əl-ayağa düşmək, əlinə düşmək, üstünə düşmək.

4. “Salmaq” feili: *əldən/əldən-ayaqdan salmaq, əldən-dildən salmaq, sözünü yerə salmaq, kəməndə salmaq, qana salmaq, tük salmaq, yada salmaq, canını eşq oduna salmaq, ürəyinə talan salmaq, ahu-zara salmaq, qəhərə salmaq, yola salmaq, qabağına çöp salmaq, qanad salmaq.*

5. “Gəlmək” feili: *cana gəlmək, sinəyə söz gəlmək, dilinə yalan gəlmək, başa gəlmək, adı gələndə, ürəyi yerinə gəlmək, könünə güman gəlmək, xəbər gəlmək, anadan əmdiyim süd burnumdan gəldi, ağına gəlmək, əli gəlmək, tədbirə gəlmək, başa gəlmək, başına bəla gəlmək.*

6. “Almaq” feili: *salam almaq, halallıq almaq, murad almaq, könünü almaq, qadan alım, ürəyini almaq, qisasını almaq, həyif almaq, dərs almaq, vahimə aldı, dincini almaq, üstünə ayaq almaq, yol almaq, daban aldı, üstünü almaq, boynuna almaq, dövrəsini almaq, baş almaq, nişanə almaq, araya almaq, yolu əlinə almaq, yolu ağına almaq, başının üstünü almaq və s.*

7. “Açmaq” feili: *sirr açmaq, ürək açmaq, göz açmaq, işin üstü açılar, əl-qol açmaq, qol-qanad açmaq, süfrə açmaq, dəstənin ucu açıldı, başa iş açmaq, könü açılmaq, baş açmaq, kefi açılmaq, qovğa açmaq, meydan açmaq, həngamə açmaq.*

8. “Getmək” feili: *keçəl cuya getməz, əldən getmək, yola getmək, əldən getmək, özündən getmək, fikrə getmək, gözüna yuxu getmək, əməyi zaya getmək, yuxuya getmək.*

9. “Tutmaq” feili: *yasını tutmaq, acığı tutmaq, baş tutmaq, xəbər tutmaq, dəliliyi tutmaq, dili tutmaq, ətrafi tutmaq, şuxluğu tutmaq, soyuq tutmaq, xəbər tutmaq, üzünü...tutmaq, acığı tutmaq, ölüm tutmaq, əcəl tutmaq, gülmək tutdu, dilə tutmaq, qərar tutmaq, divan tutmaq.*

10. “Kəsmək” feili: *əlaci kəsilmək, kəbin kəsdirmək(kəbin kəsmək), kəlmə kəsmək, haqq-hesab kəsmək, qapının ağızını kəsmək, qabağını kəsmək, şəhərin kənarını kəsmək.*

11. “Çıxmaq” feili: *yaddan çıxmaq, yaxşılıqdan çıxmaq, puça çıxmaq, xəbər çıxdı, bir sey çıxmaq, sınaqdan çıxarmaq, əvəzini çıxmaq, ad çıxarmaq, özünü təmizə çıxarmaq.*

12. “Qoymaq” feili: *üz qoymaq, yoluna qoymaq, od qoymaq, ...yerə qoymaq, gözündən kənara qoymamaq, özünü onda qoymamaq.*

Bura qədər göstərilmiş nümunələr feil komponenti daha məhsuldar olan faktlara aiddir. Lakin bunlardan başqa, bəzi feillər də vardır ki, onların iştirakı ilə bir və ya bir neçə frazeoloji birləşmə yaradılmasında iştirak edir. Aşağıdakıları misal göstərmək olar:

“Keçmək” feili: *girinə keçmək, çətinə keçmək, ələ keçmək, fikrindən keçmək.*

“Çatmaq” feili: *ağ günə çatmaq, murada çatmaq, xəbər çatmaq.*

“Götürmək” feili: *fikir götürdü, boynuna götürdü, başına götürdü, söz götürdü.*

“Gətirmək” feili: *tab gətirmək, duruş gətirmək, yola gətirmək, zara gətirmək.*

“İçmək” feili: *gözü su içmir, and içmək, zəhər içirmək.*

“İtmək” feili: *gözdən itmək, vaxt itirmək, özünü itirmək, huşunu itirmək.*

“Dəymək” feili: *gözüna dəymək, zəfər dəymək, ürəyinə dəymək, bir-birinə dəymək.*

“Üzmək” feili: *ümidini üzmək, ürəyini üzmək, əl-ayağı üzülmək.*

“Keçmək” feili: *iş-işdən keçmişdi, canından keçmək, ürəyindən keçirmək, qılıncdan keçirmək.*

“Yandırmaq” feili: *can yandırmaq, ürəyi yanmaq, atasını yandırmaq.*

Bunlardan başqa, dastanın dilində bir felin iştirakı ilə yalnız bir frazeologizmin formalaşdığı faktlar da vardır. Belə ki, *göz gəzdirmək, yola düzəlmək, qaş-qabağını tökmək* və s. frazeoloji birləşmələr bu tiptəndir.

Göründüyü kimi, “Koroğlu” dastanının dilində işlənmiş frazeoloji birləşmələr fel komponentin iştirakına görə heç də eyni səviyyəyə malik deyil.

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA ASSONANS VƏ ALLİTERASIYA

Dürdanə TARİVERDİYEVƏ

Bakı Slavyan Universiteti

pearl087@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan xalqının tarixi qəhrəmanlıq keçmişini əks etdirən möhtəşəm sənət əsəridir. Dastanın həm nəsr, həm də nəzm hissələrini oxuyarkən heyrətlənməyə bilmirsən. Buradakı obrazlılıq, mübaliğə, bədii təsvir və ifadə vasitələri o qədər güclüdür ki, təəccüblənməyə bilmirsən. Məhz buna görədir ki, tədqiqatçılar ona dəfələrlə müraciət edirlər.

Dastanın dilini tədqiq edərkən biz fonetik obrazlılığın əsas göstəriciləri olan alliterasiya və assonansa xüsusi diqqət yetirmişik. Dastanın bədii xüsusiyyətləri sırasında assonans daha çox diqqəti cəlb edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qalın saitlərin assonansının güclü olduğu qorqudşünaslıqda dəfələrlə diqqət mərkəzində olub. Bir sıra şer parçalarında misraların əvvəlindəki sözlər eyni səsle başlayır və həmin səsler başqa sözlərdə də üstünlük təşkil edir. Məsələn:

Qar üzərinə qan dammış kimi qızıl yanaqlum

Qoşa badam sığmayan dar ağızlum,

Bu misralardan ilk sözlərin “q” səsi ilə başlaması və həmin səsin başqa sözlərdə də işlənməsi, “a” və “ı” səslərinin təkrarı qulağı oxşayır, şerdə bənzərsiz bir melodik ritm və ahəng yaradır. Kamal Abdulla dastandakı assonans haqqında yazır: “sait səslərin təkrarından yaranan bir üslubi fiqurun dastanın dilində özünə yer tapması bu dilin üslublaşmasına, yazı mədəniyyətinə məxsus çalarlara malik olmasına işarə edir”.

Görkəmli tədqiqatçı Ə.Dəmirçizadə assonans və alliterasiyaya nisbətən geniş şəkildə münasibət bildirib: “Dədə Qorqud” dastanlarını diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, bu dastanlarda da söz-saz ahəngdarlığı təkcə vəzn, qafiyə ilə deyil, həmsəslilik ölçüsü ilə təmin edilmişdir; bu məqsədlə də həmsəslilik sözlər, xüsusən ilk hecası həmsəslilik olan sözlər misra mahiyyətli cümlələrin əsasən əvvəlində, bəzi hallarda isə cümlənin ortasında və ya sonunda yerləşdirilmişdir”. Bu baxımdan aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirmək olar:

Urduğın ulatmayan ulu tanrı.

Basdığın bəlürtməyən bəllü tanrı

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili üçün qalın saitlərin assonansı xarakterikdir. Dastanın müqəddiməsində verilmiş aşağıdakı atalar sözlərində qalın saitlərin assonansı aydın görünür:

Yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz

Yapağlı gögcə çəmən güzə qalmaz

Nümunədə qalın saitlərin assonansı və daxili alliterasiyanın bir cümlə daxilində işlənməsini görürük. “Yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz” cümləsində “yapa-yapa” leksik təkrarı işlənmişdir. Leksik təkrarın “ya” hecası eyni zamanda “yağsa” və “yaza” sözlərində də təkrarlanıb. Həmin cümlədən sonra işlənmiş “Yapağlı, gögcə, çəmən güzə qalmaz” atalar sözündəki “yapağlı” sözünün “yapa” hissəsi 1-ci cümlənin ilk sözü olan “yapa-yapa” leksik təkrarı ilə bağlanır.

Dastanda belə hadisələrə çox rast gəlirik.

“Arğab-arğab qara tağın yıxılmışdı, yucaldı, axır...!”

Qanlı-qanlı suların sovgulmuşdı, çağladı, axır!

Dastana diqqətlə nəzər yetirdikdə “a” qalın saitinin digər saitlərə nisbətən çox işləndiyini görürük:

Av avladılar, quş quşladılar

“Aqar” ayıda sularına qarğamağıl

Dastanda “ı” qalın saitinin assonansına nisbətən az rast gəlirik:

Ildız kibi parlayub gələn nədir?

Ildız kibi parlayub gələn kafirin cidasıdır.

Eposun dili üçün “o” assonansı səciyyəvidir. Aşağıdakı nümunədə də “o” qalın saiti üstünlük təşkil edir:

Ol dağlarımızda bağlarımız olur,

Ol bağların qara salqumları, üzümü olur.

*Ol üzümü sıyıqlar, al şərabı olur,
Ol şərabdən içən əsrük olur*

Eposda digər qalın saitlərə nisbətən “u” qalın saitinin tam assonansına az təsadüf olunur.

Dastanın dili üçün incə saitlərin də assonansı səciyyəvidir. Həm qalın, həm də incə saitlər bərabər sayda işlənib. Dastanda Dədə Qorqudun dilindən verilmiş xeyir-dua parçalarını əsasən incə saitli sözlərdən ibarətdir:

*Qanı ögdimiz bəg ərənlər,
Dünya mənim deyənlər?*

Göründüyü kimi, mətndəki saitlərin ümumi həcmnin təxminən dördədən üçə qədəri incə saitlərdən ibarətdir. Dastanda qalın və incə saitli sözlərin növbələşməsi ilə də yaranan assonanslar var.

Nümunəyə diqqət yetirək:

*Qız anadan görməyincə ögüt almaz.
Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz.*

Dastananın dilində qalın və incə saitlərin hər birinin assonansına təsadüf olunsada, işlənmə dərəcəsi və funksionallıq səviyyəsinə görə a, o, ə, ö saitlərinin assonansı qabarıq görünür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” da qalın saitlərin assonansının güclü olduğu qorqudşünaslıqda xüsusi vurğulanıb. İncə saitlərin assonansı ilə bağlı təqdim etdiyimiz nümunələr, xüsusən onlara aid statistik hesablamalar göstərdi ki, “Kitab”ın dili üçün incə saitlərin assonansı da səciyyəvidir. İncə saitli sözlərin daxilində “ə” saitinin işlənmə tezliyi üstündür. Dastanda “e” və “i”-nin assonansına az rast gəlirik.

Eposun bizə gəlib çatan mətni göstərir ki, qədim türk şeirində qafiyə o qədər də zəngin deyil, ritmi yaradan əsas vasitə fonetik təkrarlar, xüsusilə alliterasiyadır. Dastana diqqətlə nəzər yetirdikdə həqiqətən də alliterasiyaların əsasən sözün əvvəlində və ortasında işləndiyini görürük. Sözün sonunda bu hala nadir hallarda rast gəlmək olur.

*...Yigirmi min ər yaqı görümsə yulamadım.
Otuz min ər yaqı gördümsə - ota saydım.
Qırx min ər yaqı gördümsə qıya baxdım...
Səksən min ər gördümsə səksənmədim...*

Bu nümunədə “y”, “t”, “q”, “s” səslərinin həmahəngliyindən yaranan alliterasiya eyni zamanda qafiyə sisteminin yaranmasına və təkmilləşməsinə təkan verir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ən maraqlı dil xüsusiyyətlərindən biri eposda güclü alliterasiyanın olmasıdır və alliterasiya – samit səslərin ahəngi dastanın dilində daha çox işlənən fonetik obrazlılıqdır. Dastanda daxili və xarici alliterasiyalara tez-tez rast gəlinir. Araşdırmamız bir daha təsdiq edir ki, dastanda “q” samitinin alliterasiyası daha çoxdur.

Dastanda eyni zamanda l, n, m, r sonor səslərinin alliterasiyasına da rast gəlirik. “n” və “m”-nin daxili və xarici alliterasiyası daha qabarıq göründüyü üçün birinci olaraq həmin səslərin alliterasiyasından bəhs etməliyik. “M”sonorunun daxili və xarici alliterasiyasına nümunə kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

*“Mərə sası dinli kafər!
Mənim ağzuma sögüb durursan, duyamadım”*

Yaxud:

*Nə biləyin, oğul, arslandanmı oldı, yoxsa qaplandanmı oldı?
Nə biləyin, oğul, bu qəzalar sana nerədən gəldi?*

Nümunədə l,m,n,r sonorlarının alliterasiyası işlənib.

Dastanda alliterasiyanın daha maraqlı bir təzahürü də odur ki, bəzi misralar hansı səslə başlanırsa, sonu da həmin səslə başlanan sözlə bitir:

*Yerliqara tağların yıqılmasın
Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin
Qamən aqan görkli suyun qurumasın*

Dastanın obrazlı dilində epitet və təşbehlərin rolu qabarıq görünür. Qorqudşünaslıqda tədqiqat obyektini kimi götürülən mövzulardan biri də məhz epitetlərdir. Dastanda saitlərin assonansı və samitlərin alliterasiyası çoxsözlü epitetlərdə ahəngdarlıq yaradır, onların daha poetik səslənməsini təmin edir. Aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək:

*“Aydan arı, gündən görklü qız qardaşın Banuçiçəgi
Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm!-dedi”.*

Dastanı vərəqlədikcə “Dədə Qorqud” şeirinin özünəməxsusluğu, ritm-intonasiya rəngarəngliyi, qafiyə, anafora, epifora və s. kimi poetik kateqoriyalara da rast gəlirik. Elə buna görə də KDQ həmişə istər dilçi, istərsə də ədəbiyyatçıların xüsusi marağına səbəb olmuş, müxtəlif aspektlərdən təhlil və tədqiq edilmişdir. Akademik Tofiq Hacıyev eposu belə qiymətləndirmişdir: “Dədə Qorqud kitabı” gövdəsində müxtəlif meyvə calaqları yetirən nəhəng ağaca bənzəyir – mükəmməl sinkretik tarix sənədidir: salnamədir (oğuzun tarixidir) və bədii əsərdir, şifahi yaradıcılıq nümunəsidir və yazılı ədəbiyyatdır.

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ SAİTLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ

Nuray ƏLİYEVƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

naliyeva22@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan dilinin bütün başqa dialekt və şivələrində olduğu kimi, Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində də sözlərin kök və əsaslarında sait səslərin əvəzlənməsi hadisəsi geniş yayılmışdır. Bu hadisə dilimizdə tarixən də mövcud olmuşdur və bu gün də mövcuddur. Ona görə də dialekt və şivələrimizdə bu hadisənin öyrənilməsi dilimizin qədim xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Naxçıvan dialekti Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin cənub qrupuna daxildir. Bu qrupu dialekt və şivələrimizin digər qruplarından fərqləndirən bir sıra xarakterik fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlər vardır ki, bunlardan biri də məhz səs əvəzlənmələri, o cümlədən saitlərin əvəzlənməsidir. Belə ki, dialekt və şivələrimizin cənub qrupu məhz sözlərdə a səsinin ə səsi ilə, e səsinin ə səsi ilə, ö səsinin ə səsi ilə, i səsinin ü səsi ilə, o səsinin a səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi ilə xarakterizə olunur.

a səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin cənub və şimal-şərq şivələrində geniş yayılmışdır və bəzən bütün sözü, bəzən isə bir hecanı əhatə edir. Dil tariximizdə, qədim abidələrin dilində də həm şəkildə, həm də kökdə ə saiti a saitinin yerində geniş şəkildə işlənmişdir. Bu hadisəyə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da rast gəlirik.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili digər türk dilləri ilə müqayisədə incələşməyə daha çox meyllidir. İncələşmə xüsusiyyəti Azərbaycan dilinin formalaşdığı çağlardan cənub və şimal-şərq şivələrinin səciyyəvi əlamətlərindən biri olmuşdur. Deyilənlərdən aydın olur ki, Naxçıvan dialektində ə saiti sərbəst surətdə a saitini əvəz edə bilir və bu zaman sözün mənasına heç bir təsir göstərmir, mənə dəyişikliyi əmələ gəlmir.

ə>a hadisəsinə sözün müxtəlif yerlərində və bir çox hallarda ərəb, fars mənşəli sözlərdə rast gəlmək olar. Belə ki, bu zaman alınma sözlər ahəng qanununa tabe olunaraq tələffüz edilir. Eyni hal Naxçıvan dialektinə də aiddir, yəni burada da belə sözlər müşahidə olunur: imarat<imarət, lala<lalə, bafa<vəfa və s. Bu hadisə söz köklərindən başqa şəkildələrdə də, əsasən, Ordubad dialektində və Culfa rayonunun bəzi kəndlərində özünü göstərir: gəlməx<gəlmək, işdiyacax<işləyəcək, qəyidax<qayıdaq və s. Eyni hal Cənubi Azərbaycanda da müşahidə olunur. E.Əzizov yazır: Azərbaycan dili şivələrində saitlər ahənginin pozulmasında özünü göstərən meyllədən biri incə saitlərdən sonra qalın saitlərin gəlməsidir. Cənub ləhcəsinə xas olan bu xüsusiyyəti “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Dastani-Əhməd Hərami”nin dilində də görürük: Hə yirdə isə od pinhan döğüldür, Bular gizlənməğa imkan döğüldür.

o səsinin a səsi ilə əvəzlənməsi dilimizdə tarixən də mövcud olmuş bir hadisədir. Belə ki, ədəbi dilimizdə bu xüsusiyyət XVIII əsrə qədər davam etmişdir. Bəzi türk dillərində ov, ovçu sözlərinin ədəbi dildə də av, avçı formasında işlənməsi bu sözün qədim formasının məhz a ilə olduğunu deməyə əsas verir. Belə ki, dil tariximizə nəzər salsaq bu sözlərin ov və av şəklinin paralel işləndiyini görürük. Deməli, sözün ilkin forması av şəklinə olmuş, daha sonra dilin inkişafı prosesində ov variantı da tədricən meydana çıxmışdır. Qədim forma isə özünü dialekt və şivələrdə mühafizə etmişdir.

o>a əvəzlənməsi türk dialektlərində də mövcuddur. Edirne ağızlarında bu hadisə az da olsa horaz<horoz, bıraya>bravo, Karsda isdansiya<istasyon, sağuğ<soğuk kimi sözlərdə müşahidə olunur.

Naxçıvan dialektində ö>ə, u>ı, u>i, ü>i hadisələri də özünü göstərir. Məs.: əvlad<övlad, bı<bu, qoymırsan<qoymırsan, bıynız<buynuz, vırsın<vırsun, sıvıyıb<sıvayıb, bınnar<bunlar. Bu fonetik hadisələr içərisində u səsinin ı səsi ilə əvəzlənməsi daha geniş yayılmışdır. Bu hadisə daha çox sözün ilk hecasında müşahidə olunur.

Türk şivələrində də bu hadisəyə rast gəlmək olur. Edirne ağızlarında bu əvəzlənmə çox geniş yayılmışdır: yağmır<yağmur, yavıt<yahut, tapı<tapu. Kars ağızlarında da barıt<barut, hatın<hatun, namıs<namus, garpız<karpuz kimi sözlərdə var.

Dodaqlanmayan saıtlərin dodaqlanan saıtlərlə əvəzlənməsi hadisəsi Naxçıvanda o qədər də geniş yayılmamışdır. Lakin burada az da olsa a>o, e>ö, ı>u, i>ü, i>u əvəzlənmələrinə rast gəlmək olur. Məs.: noxoş//noşox<naxoş, öv<ev, yaxunnaşır<yaxınlaşır, çərçüvə<çərçivə, çəküc//çəküş <çəkic, dufar<divar, Fürüzə<Firuzə, Yusuf<Yusif. Türk dialektlərində də dodaqlanma hadisəsi o qədər geniş yayılmamışdır.

Azərbaycan dilinin saıtlər sistemi özünün bütün tarixi inkişafı boyu qapalılıq, açıqlıq fərqləndirici əlamətini qorumuşdur. Qapalı və açıq saıtlərin bir-birini əvəzləməsinə demək olar ki, təsadüf edilməmişdir. Ona görə də dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən də Naxçıvan dialektində açıq saıtlərin qapalı saıtlərlə əvəzlənməsi o qədər də geniş yayılmış hadisə deyil. Burada az da olsa a>ı, a>u, o>u, ə>i hadisələri özünü göstərir. Məs.: usdıya<ustaya, oynuyar<oynayar, pəncərə<pəncərə, un<on, traxtur<traktor, isdiyir<istəyir, xiyal<xəyal, eliyən<eləyən, demiyəsən<deməyəsən, neçiyə<neçəyə, nə qədir<nə qədər, verəciyəm<verəcəyəm və s.

Onu da qeyd edək ki, a səsinin ı səsi ilə, ə səsinin i səsi ilə əvəzlənməsinin əsas səbəblərindən biri y səsidir. Bu, ən çox özünü saıtlə bitən sözlərə saıtlə başlanan şəkilçi artırıqda göstərir. Belə ki, y səsinin təsiri ilə sonuncu açıq saıt qapalı saıtlə əvəz edilir.

Açıq saıtlərin qapalı saıtlərlə əvəzlənməsi türk dialektlərində də mövcuddur. Kars və Edirne ağızlarında parıya<paraya, havıya<havaya, gayıya<kayaya, faytun<fayton, dohdur<doktor, orayı<oraya, yapıcāz<yapacağız, bakıcak<bakacak, suvan<soğan, kumşuluk<komşuluk, düru<doğru sözlərində bu əvəzlənmə müşahidə olunur.

Naxçıvan dialektində qapalı saıtlərin açıq saıtlərlə əvəzlənməsi də o qədər geniş yayılmış fonetik hadisə deyil. Burada ı>a, e>ə, i>ə, u>o, i>a əvəzlənmələri özünü göstərir ki, bunların içərisində ən çox müşahidə olunanı e səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsidir. Məs.: aşığa<aşağı, dəyil<deyil, əv<ev, səvmişəm<sevmişəm, çəviririk<çeviririk, həmməşə<həmişə, həməən<həmin, sahabı<sahibi və s.

e>ə hadisəsinin X əsrə aid qədim uyğur dili nümunələrində və müasir uyğur dilində mövcud olması bu fonetik xüsusiyyətin qədimliyini göstərir.

Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi, Naxçıvan dialektində də bəzən qapalı saıtlər bir-birini əvəz edə bilər. Buna e>i, i>e, e>ı hadisələrini misal göstərmək olar. Məs.: tiyatır<teatr, midal<medal, hers<hirs, besavat<bisavad, veran<viran, və s.

e>i səs uyğunluğu türk dillərinin qədim fonetik xüsusiyyətlərindən biridir. Orxon abidələrinin dilində e>i dialekt fərqi olmuşdur: el-il, eki-iki, bep-bip bec-bic və s.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri fonetik cəhətdən olduqca mürəkkəbdir. Belə ki, dilimizin əksər dialekt və şivələrində müşahidə edilən bir sıra fonetik xüsusiyyətlər eynilə burada da mövcuddur, lakin burada elə fonetik xüsusiyyətlərə də təsadüf olunur ki, onlara tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələrimizdə ya rast gəlmirik, ya da çox təsadüfi hallarda rast gəlirik.

DİLÇİLİYİMİZDƏ ETİMOLOGİYA VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

Sərxan HACIYEV

Bakı Mühəndislik Universiteti
serkhanhajiye@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Etimologiya dilçiliyin müstəqil sahələrindən biri olub, sözlərin mənşəyini öyrənir. Daha dəqiq desək, bu şöbə leksik vahidlərin əmələ gəlməsi və inkişaf tarixi ilə məşğul olur. Etimologiya termini yunan dilinə məxsusdur: həmin dildə **etimon** (*etymon*) “sözün əsas”, “əsil mənası” anlayışını bildirir. Etimologiyada sözlər və ya digər dil vahidləri (məsələn şəkilçilər) qohum dillərin müvafiq dil vahidləri ilə tutuşdurulur, məlum qanunauyğunluqlar əsasında onların mənşəyi, dil mənsubiyyəti, inkişaf yolu, fonetik və məna dəyişmələri müəyyənləşdirilir. Bu mənada etimologiya tarixi dilçiliklə bağlıdır. Elə bu səbəbdən, etimologiya dilçiliyin qədim şöbələrindən biri olub, sözün qədim variantını, formasını üzə çıxarır. Etimologiyadan bəhs etdikdə, şübhəsiz ki, etimoloji lüğət anlayışını xüsusi şəkildə qeyd etmək lazımdır. Etimoloji lüğət adından da göründüyü kimi lüğətdir, təbii ki, burada sözlər əsas götürülür (şəkilçilər yox) və bütün lüğətlərdə olduğu kimi, leksikoqrafik prinsiplər əsasında şərh edilir. Tarixi-müqayisəli metod əsasında aparılan tədqiqatlar etimoloji lüğətlərin məzmununu təşkil edir. Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, etimologiya dilçiliyin bir şöbəsi olub, sözlərin mənşəyini öyrənsə etimoloji lüğətlərdə isə sözlərin mənşəyi əlifba sırasına uyğun şəkildə sıralanır. Etimoloji tədqiqat aparmaq üçün, əvvəlcə, elmi prinsiplərə (fonetik, morfoloji, semantik) istinad olunmalıdır.

Dilçiliyimizdə etimologiya problemi aktual bir problem kimi hələ də qalmaqdadır. Təbii ki, bunun bir neçə səbəbləri var ki, bunlardan, ən başlıcası, etimoloji lüğətlərin doğru-düzgün şəkildə tərtib olunmasıdır. Dilçilər, akademiklər dəfələrlə etimologiya sahəsində aparılan araşdırmaların azlığından bəhs etmiş və onun həlli yollarını öz əsərlərində qeyd etmişdirlər. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin problem ümumən müasir dünya dilçiliyinin problemidir çünki, etimoloji lüğəti olan dillər dünyada çox deyil. Ölkəmizdə bununla bağlı aparılan tədqiqatlar azlıq təşkil edir və ya araşdırmaların və etimoloji lüğətlərin çoxu rus dilindədir. Əsrin əvvəllərində A.Q.Proebrajenskinin yazdığı iki cildlik “Этимологический словарь русского языка” kitabı nəşr edilmişdir (1910-cü ildə I, 1914-cü ildə II cildi). Həmin lüğət reproduksiya yolu ilə 1959-cü ildə təzədən çap olunmuşdur. SSRİ xalqları sahəsində iki cildlik “Историко-этимологический словарь осетинского языка” əsəri var.

Dilçilikdə müxtəlif dil ailələrinə və qruplarına aid etimoloji lüğətlərin hazırlamaq təcrübəsi də mövcuddur. O.N. Truboçovun iki alimlə hazırladığı “Этимологический словарь славянских языков(праславянский лексический фонд)” kitabının 1983-cü ildə 9-cü buraxılışı nəşr olunmuşdur. (Qeyd edək ki, hər buraxılış 200-300 səhifəlik kitabdır).

E.V.Sevortyanın “Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы)” bu sahədə aparılmış işlərdəndir. Saitlərə, “B”, “V”, “Q”, “D” hərflərinə həsr olunmuş üç kitab müvafiq olaraq, 1974, 1978 və 1980-cı illərdə çapdan çıxmışdır. Konkret türk dillərinə aid yazılmış “Этимологический словарь чувашского языка” (müəllifi V.Q.Yeqorov) və “Kazak tili kisa etimologiyalıq söz” etimologiyanın müasir səviyyəsində xeyli aşağı olan əsərlərdəndir. 1991-ci ildə Bəşir Əhmədovun “Ədəbiyyat” qəzetində nəşr etdirdiyi “Bir neçə sözün mənşəyi” adlı yazısını tam qaneədicə əsər saymaq olmaz. Çünki, əsərin adından göründüyü kimi burada bir neçə sözün mənşəyi tədqiqata cəlb olunmuşdur. 2015-ci ildə isə Bəşir Əhmədovun genişləndirilmiş şəkildə “Etimologiya lüğəti” adlı kitabı çapdan çıxmışdır. Lüğətdə qədim türk sözləri, Avropa və ərəb-fars mənşəli sözlər etimoloji təhlilə cəlb olunur. Türk sözlərini təhlil edərkən prof. B. Əhmədov Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk”, V. V. Radlovun “Опыт словаря тюркских наречий”, N. K. Dmitriyevin “Древнетюркский словарь” və digər türkdilli lüğətlərə istinad edir, müqayisə aparır, mülahizələr söyləyir. Lüğət maddəsində yalnız B. Əhmədovun deyil, M. Fasmerin və V. Radlovun fikirləri də əks olunub. Lüğətdə bəzən sözlərin etimologiyası göstərilməklə bərabər, əlavə məlumat da verilir. Lüğətdə 4400-ə yaxın sözün etimoloji yozumu verilmişdir.

Sözsüz ki, lüğətin müsbət tərəflərindən bəhs edərkən onun çatışmayan cəhətlərini qeyd etmək lazımdır. Əvvəla, burada bir neçə sözlərin mənşəyi kənarında qalır və ya sözlərin mənşəyi geniş və aydın şəkildə izah olunmur. Lüğətdə həmin sözlərin işlənmə dairəsi, digər türk dilləri ilə müqayisəyə cəlb olunması, fikrimizcə, daha məqsədə uyğun olardı. Sözün hansı tarixdə üzə çıxması, dilin müəy-

yən dövrlərində müxtəlif variantlara düşməsi xüsusi şəkildə qeyd olunmalıdır. Həmçinin yeri gəldikcə həmin sözlərin müqayisəyə cəlb olunmasında digər türk dillərinin dialekt materiallarından istifadə edilə bilər. Lüğətdə olan sözlərimizin hansı dillərə keçməsi, həmin sözlərin digər dillərdə hansı formaya düşməsi və bu kimi məsələlərin qeyd edilməsi, fikrimizcə, çox əhəmiyyətlidir. Burada şəkilçilərin mənşəyinin izah olunması diqqəti cəlb edir. Belə ki, lüğətdə leksik və qrammatik şəkilçilərin mənşəyi izah olunmalı və həmin şəkilçilərin digər türk dillərinə hansı formada təzahür etdiyi qeyd olunmalıdır.

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, etimologiya və etimoloji lüğət Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemi kimi hələ də qalmaqdadır. Onlardan ən başlıcası, zəngin etimoloji lüğətin hazırlanmasıdır. Bu məsələ ilə bağlı bir neçə təklifləri qeyd etməyi lazım bilirəm. Əvvəla, dilçiliyimizdə etimologiya ilə bağlı aparılan araşdırmaları zənginləşdirmək üçün əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi “Müasir Azərbaycan dilin etimoloji lüğəti”-nin tərtib edilməsidir. Bu məsələ ilə bağlı dilçilər, mütəxəssislər bir araya gəlməli, etimoloji lüğətlərin tərtibi qaydaları müzakirə olunmalıdır. Çünki, XXI əsrə qədər Azərbaycan dilinin etimoloji lüğəti yaradılmamışdır. Etimoloji lüğət tərtib olunduqdan sonra sərbəst etimoloji lüğət internet portalı yaradılmalıdır ki, həmin internet portalı, fikrimizcə, bir neçə məsələlərin həllinə köməklik göstərəcəkdir. Etimologiya ilə bağlı orta məktəb dərslərində məlumat daha geniş izah olunmalı və bu sahədə aparılan işlər xüsusi şəkildə həmin dərslərdə öz əksini tapmalıdır. Sözlərin mənşəyi, kökü dərinlən izah olunmalıdır. Buna görə də, Azərbaycan dilçiliyində olan minlərlə sözün ilkin formasının bərpasına ehtiyac vardır. Bu səbəbdən, dilçiliyimizin qarşısında təxirəsalınmaz, həll edilməsi vacib olan mühüm məsələlər durur.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QAZAX ŞİVƏSİNİN TƏDQIQI

Sevinc QƏMBƏROVA

Gəncə Dövlət Universiteti
sevinc.qemberova@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Azərbaycan dilçiliyinin ən önəmli məsələlərindən biri də şivələrimizin öyrənilməsidir. Xalqımızın dilinin və tarixinin araşdırılmasında hər bir şivənin kompleks şəkildə tədqiq olunmasının böyük əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan xalqının tarixi, onun adət və ənənələri, başqa xalqlarla əlaqələrini göstərən bütün amillər şivələrimizdə öz əksini tapmışdır. Belə ki, şivələr qədim dil xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanılmasında olduqca mühafizəkardırlar. Dil tarixinin öyrənilməsində də şivələr canlı və etibarlı mənbə kimi çıxış edir.

1926-cı ildə İ.Həsənovun “Gəncə şivəsində mənsubiyyət şəkilsiz isimlərin hallanması” adlı kitabı nəşr edilmişdir. Bu kitab Azərbaycan dilinin qərb şivələrinin araşdırılması istiqamətində ilk tədqiqat işidir. İ.Həsənov 1928-ci ildə Qazax şivəsinə dair material toplamış, həmin şivənin fonetik xüsusiyyətlərini araşdırmış “Azərbaycan-türk dilində ləhcələr haqqında” (1935) əsər yazmışdır.

Hər bir dilin dialekt və şivələrinin əhatəli və sistemli şəkildə öyrənilməsi tək cəldilçilik elminə deyil, eyni zamanda tarix, etnoqrafiya, toponimika və b.sahələrin inkişafına da töhfələr verə bilər. Tarixi dialektologiyanın Azərbaycan dilçiliyinin gənc sahələrindən olmasına baxmayaraq, Elbrus Əzizov, Əzizxan Tanrıverdiyev, Məhərrəm Məmmədli və b. dilçi-dialektoloqlar dəyərli tədqiqatlar apararaq bu sahənin nəzəriyyəsinin hazırlanması, metodoloji sisteminin, tədqiqat üsullarının işlənməsi baxımından olduqca uğurlu addımlar atmışlar. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 9 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramının 6,3,5-ci bəndində təsbit olunmuş “Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrinin müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq öyrənilməsinin təmin edilməsi” tədbirlər planına daxil edilmişdir. Bununla da bu sahə üzrə peşəkar mütəxəssislərin hazırlanması və Azərbaycan dialektologiyasında tədqiqata ehtiyacı olan sahələrin son dövrün tələblərinə uyğun şəkildə araşdırılması üçün yeni üfqlər açılmışdır.

Dialektoloji ədəbiyyatda Məmmədəğa Şirəliyev tərəfindən verilən ənənəvi təsnifatda Qazax şivələri Qarabağ, Gəncə dialektləri və Ayrım şivəsi ilə birlikdə Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupuna aid edilir. E.Əzizovun Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsinə göstərdən təsnifatında isə Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsi üç şivə qrupuna bölünür: Qazax şivələri Qazax-Borçalı yarımqrupuna aid edilir.

Azərbaycan dilinin Qazax şivələri hələ keçən əsrin ortalarından tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Əli Cəfərli 1962-ci ildə “Azərbaycan dilinin Qazax dialekti” adlı dissertasiya işi üzərində işləmişdir. Dissertasiya işinin birinci fəslə tədqiq edilən dialektin fonetikasına həsr edilmişdir. Burada Qazax dialektində işlədilən sait və samit fonemlərin tərkibi ətraflı şəkildə təhlil edilir. İkinci fəsildə isə bu dialektin morfolojiya və sintaksisi tədqiq edilir. Qazax dialekti özünəməxsus bir sıra morfoloji xüsusiyyətləri ilə, həm ədəbi dildən, həm də Azərbaycan dilinin başqa dialektlərindən fərqlənməsi ilə xarakterizə olunur. Dissertasiya işinin üçüncü fəslə isə maraqlı, zəngin tərkibə malik olan və özündə qədim zamanlardan müasir dövrə qədər olan dəyişiklikləri əks etdirən Qazax dialektinin leksikasına həsr edilmişdir.

1975-ci ildə isə Əhməd Hüseynov Qazax şivələrinin leksikasını tədqiq etmişdir. Hər bir şivənin lüğət tərkibində həmin ərazidə ən çox inkişaf etdirilmiş təsərrüfat sahələriylə bağlı terminlər öz əksini tapır. Bu baxımdan da Qazax şivələrində heyvandarlıq, torpaqsünaslıq, pambıqçılıq, bağçılıq, üzümçülük və s. təsərrüfat sahələriylə bağlı terminlər geniş yer tutmuşdur.

Şərqi Gürcüstan ərazisində yerləşən və Qazax şivələrinə daxil olan Dmanisi şivəsi 1965-ci ildə Vera Cankidze tərəfindən “Azərbaycan dilinin Qazax dialektinin Dmanisi şivəsi” kitabında araşdırılmışdır. Q. Tuşmalışvili 1972-ci ildə Tbilisidə “Qardabani rayonunda yaşayan azərbaycanlıların şivə xüsusiyyətləri” mövzusunda dissertasiya işi müdafiə etmişdir. Tədqiqatçı belə qənaətə gəlmişdir ki, Qardabani şivəsinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin olmasına baxmayaraq, bu şivə, əsasən, Azərbaycan dilinin qərb şivələrinə aid olan Qazax rayonu şivələrinə mənsubdur. Tədqiq edilən şivənin bir sıra xüsusiyyətləri isə onu Azərbaycan dilinin cənub şivələri ilə bağlayır.

1973-cü ildə Mədət Çobanov Daşkənddə “Gürcüstan Respublikasının Bolnisi rayonunda işlədilən Azərbaycan dili şivələrinin leksikası” mövzusunda dissertasiya işi müdafiə etmişdir. Borçalı və Dmanisi rayonları arasında yerləşən Bolnisi rayonu şivələrini həm coğrafi prinsipə əsasən, həm də ortaq xüsusiyyətlərinin çoxluğuna görə Azərbaycan dilinin Qazax rayonu şivələrinə aid etmək olar.

Teymur Qarayev 1981-ci ildə Bakıda “Gürcüstan Respublikası ərazisindəki Azərbaycan dili şivələrində qədim türk leksik qatının tarixi-lingvistik təhlili” mövzusunda elmi-tədqiqat işi üzərində işləmişdir.

Azərbaycan dilinin Qazax şivələri özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə digər şivələrdən və ədəbi dildən kəskin şəkildə fərqlənir. Bu özünü şivənin həm fonetik, həm də qrammatik quruluşunda göstərir. Qazax şivəsinin bir çox səciyyəvi fonetik xüsusiyyətləri vardır:

ə>a səsəvəzlənməsi. Məs.: tavağa<təbəqə, xançal<xəncər, əjal<əcəl və s.

e>a səsəvəzlənməsi. Məs.: yaranel<general, qayıf<qeyb, Alvız<Elbrus və s.

a>ə səsəvəzlənməsi. Məs.: əyax, əyaz, qəya, dünyə və s.

u>ı səs keçidi. Məs.: Avdilla, Mahmıt, savın və s.

u>o səs keçidi. Məs.: oxarı, qomral, posdal və s.

ü>u səs keçidi. Məs.: umumu, zulum, surfa, umud və s.

Qazax şivəsinin leksikası da olduqca maraqlı və zəngindir:

Lələyün-hövlank. Məs.: -Qız özünü lələyün saldı iləriyə və s.

Qaramat-qaraqabaq. Məs.: -O Usuf vare: çox qaramat adamdı e: o və s.

Varıf getməx – getmək. Qədim türk sözü olan barmaq feilinin b>v səsəvəzlənməsinə uğramış formasıdır. Barışmaq sözü də həmin feildən törəmişdir, “birlikdə gəzib dolanmaq” deməkdir. Məs.: -A məllim, varıf gedirsınızmi və s.

Döyşürməx, döşürməx -yığmaq, toplamaq. Məs.: -Qızdarnan dağdan çicəx' döşürdük.

Çığnacaq-tapdalacaq. Məs.: -Keçəni, yunu palaza püküf çığnı:llar.

Tədqiqatlar göstərir ki, qədim oğuz dili elementləri ən çox Qazax şivələrinin daxil olduğu qərb şivələrində qorunub saxlanılmışdır. Bu xüsusiyyətləri həm şivələrin fonetik və qrammatik quruluşunda, həm də qədim türk leksikasını özündə mühafizə edən lüğət tərkibində müşahidə etmək olar. Hesab edirik ki, bunları üzə çıxarmaq üçün Qazax şivələrinin tarixi dialektologiyaya baxımından, yəni diaxronik şəkildə bu elmin son nailiyyətlərinə əsaslanaraq tədqiqata cəlb olunmasına ehtiyac

yarlanmışdır. Belə araşdırmalarda tədqiqatçı bir şivəni öyrənməklə məhdudlaşmır, qohum dillər və şivələrinin materialından da geniş şəkildə yararlanır. Ən doğrusu isə bu zaman şivələri öyrənilən regionda istifadə edilən dil xüsusiyyətləri ilə yanaşı, həmin ərazidə məskunlaşan əhalinin etnik tərkibi və miqrasiyalarının öyrənilməsi və tarixinə müraciət edilməsidir.

SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRDƏ “CAPS” JANRI

Mükafat ƏLİYEVƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti

meliyev7@std.qu.edu.az

AZƏRBAYCAN

Müasir dövrdə internet texnologiyası ilə bağlı olaraq ictimai, mədəni, iqtisadi və texnoloji sahələrdə vacib irəliləyişlər meydana gəlməkdədir. Xüsusən də sosial şəbəkələrə daxil olmaq, virtual aləmdə qarşılıqlı olaraq mesajlaşmaq, görüntülü və səsli paylaşımlardan istifadə etmək, elektron poçtlar göndərmək, online oyunlar oynamaq təbii hala çevrilməyə başlamışdır. Bugün internet sosial şəbəkələr vasitəsilə bütün dünyanın ən önəmli rabitə qaynağına çevrilmişdir. Bundan başqa, qeyd etmək olar ki, internet vasitəsi ilə ünsiyyət müasir ünsiyyət mədəniyyətini formalaşdıran əsas amillərdən biri hesab olunur. Müasir dövrdə sosial şəbəkə, bloqlar, çatlar və digərləri “canlı” ünsiyyəti demək olar ki, tamamilə əvəz edib. Xüsusilə də bu hal özünü müasir gənclik arasında daha aktual şəkildə göstərir.

Biz sosial şəbəkələr deyərək, fərdləri internet üzərindən cəmiyyət həyatı içində özlərini təyin etməyə, həmçinin insanlara rabitə metodları ilə əlaqə yaratmaq üçün və eyni zamanda normal ictimai həyatda istifadə edilən müxtəlif mimika və jestləri işarələyən simvolik hərəkətləri göstərərək insanların yaratdığı virtual mühitdəki ictimai ünsiyyət qurmağa yarayan şəbəkələri nəzərdə tuturuq, ictimai şəbəkə gedərək yayılmaqda və istifadəsi ayrı-ayrı fərdlər, o cümlədən, cəmiyyət üçün lazımlı hala gəlməkdədir. Sosial şəbəkələrə nümunə olaraq müasir dövrdə xüsusilə gənclərin gündəlik yaşayışının ayrılmaz hissəsi olan bir növ həyatımızın əsasını təşkil edən, ətrafımız ilə əsas ünsiyyət vasitəçimizə çevrilən, cəld şəkildə yeni informasiya almaq üçün ideal mənbə sayılan, dünya üzərində ən çox istifadə edilməsinə görə məşhur olan Facebook, Twitter, LinkedIn, Instagram, Pinterest və s. kimi sosial şəbəkələri göstərmək olar. İstənilən sosial şəbəkə hər şeydən əvvəl hər hansı bir informasiyanı bir istifadəçinin digərləri ilə paylaşmasına xidmət edir.

Hadisələrin daha tez və ətraflı şəkildə yayılması üçün əlverişli mühit sayılan sosial şəbəkə platformalarında internet üzvlərinin – istifadəçilərin özlərinə məxsus xüsusi dil statusu yaranıb ki, buna geniş şəkildə istifadə olunan janrları (məs., hashtag, comment, gif, caps (demotivators), LOL, troll, karikaturalar və s.) aid etmək olar. Bu platformanın ən başlıca xüsusiyyətlərindən biri yumorun burada geniş şəkildə işlədilməsidir. Xüsusilə də əyləncə xarakterli mətnlərin bu platformada diqqət çəkməsinin əsas səbəblərindən biri də hadisələrin və ya veriləcək məlumatın nə qədər gerçək və ya ağır olmasından asılı olmayaraq hər bir paylaşımın yumor ünsürünün əlavə edilməsidir. Bu da günümüzdə, sosial şəbəkə aludəçiləri xüsusilə də gənc istifadəçilər arasında məşhur olan yumor mədəniyyəti bir çox istifadəçinin sosial şəbəkələrdən istifadəsinin əsas səbəbi kimi götürülür. Yumorun sosial şəbəkələrdəki ən əsas formaları “Caps”-lər, “Vine”-lər, karikaturalar, LOL, troll və s. vasitəsilə həyata keçirilir.

“Caps” sözü ingilis dilində olan “capture – tutma” sözündə gəlmiş və mənə baxımından hər hansı bir anının şəklinin çəkilərək “tutulması” mənasında işlədilir. Belə ki, internet məkanında son 2-3 ildə qondarma demotivatorlar və ya demotivator xarakterli plakatlar, yəni sosial şəbəkə dili ilə desək “Caps”-lər geniş şəkildə istifadə olunur. Internetin müasir dövrümüzədən fərqli olaraq daha məhdud şəkildə işlədildiyi vaxtda böyük həcmə malik olan filmlərin yüklənməsindən öncə araşdırmaq üçün imkan verən bir funksiyası olan “caps”-lər zaman içərisində inkişaf edib funksiyalarını dəyişərək vizual/mətn xarakterli bir mesaj növünə çevrilmişdir. Belə deyə bilərik ki, caps əslində qısaca açıqlamaq gərəksə, videolardan ekran görünüşünün alınmasıdır. Müasir dövrdə caps sözü get-gedə özünün gerçək mənasını itirərək maraqlı və gülməli kadrları tutmaq mənasına gəlib çıxmışdır. Yəni

bizim indi sosial şəbəkələrdə gördüyümüz və istifadə etdiyimiz caps normalda filmlərdən romantik, aksiyon, gülməli və s. olan bir hissənin şəklinin çəkilməsi idisə, günümüzdə bu anlayış filmlərdə, proqramlarda, gerçək həyatda insanların maraqlı, qəribə və ya gülməli hallarının tutularaq həminki halına uyğun olaraq cümlələr uydurmaqla yumor xarakterli şəkil mənasında işlənmişdir. Eyni zamanda yalnız insanlar yox, həmçinin heyvaların və günlük həyatdakı gülməli hadisələrin çəkilməmiş şəkillərinə də cümlələr əlavə etməklə “caps” düzəltmə texikası yaranmışdır.

“Caps”-ləri 2 tip əlamətinə görə bölmək olar: biri onun semantik əlaqəsidirsə, digəri məlumatın birbaşa, qəsdən göndərilməsi halıdır. Sosial şəbəkələrin əsas əyləncə obyektini olan, daha çox paylaşılan “caps”-lərin ölkənin iqtisadi, siyasi gündəminə, gündəlik həyat təcrübələrinə yumor və müəyyən mənada tənqidi yanaşılması baxımından yaradıldığı diqqəti çəkir. Qeyd etməliyik ki, ümumilikdə demotivatorların (caps) tematikası həddindən artıq genişdir.(məs., fikirlə, yumorla, həyatla bağlı, sevgi, dostluq, yalnızlıq, uşaqlar arasındakı münasibət, heyvanlarla bağlı, gündəmin siyasi və iqtisadi vəziyyəti, müharibələr və onların ortaya çıxardığı nəticələr haqqında və s.) Müşahidələr göstərir ki, “Caps”-lər məhz gənc nəsli maraqlandıran əsas aktual məsələlərlə bağlı olur. “Caps”-lərin əsas xüsusiyyətlərindən bir digəri fikrin üstüörtülü formada çatdırılmasıdır.(məs.,arqo,jarqon və s.)Müəyyən baxımdan “caps”-ləri ədəbiyyat üçün xarakterik olan satiranın, sarkazmın sosial şəbəkədəki qarşılığı kimi vere bilərik. Çünki “caps”-lərin özlərində də çatdırılacaq fikirlərin yumor və tənqidin vəhdətində verilməsi halları nəzərə çarpır.

Demotivatorlar sosial şəbəkədə meydana gələn mürəkkəb sosail – mədəni internet kommunikasiya fenomeni olub, özündə janrformalaşdırılan və janrmüəyyənləşdirən əlamətləri birləşdirib,ünsiyyətin sosial şəbəkənin kommunikativ müstəvisində müxtəlif məqsədlərlə istifadəsinə xidmət edir. Bu da onun araşdırılması üçün marağın yaranmasına səbəb olur. “Caps”-lərin təhlil və analiz edilməsi üçün ən əlverişli yol təsvirin ümumilikdə təhlilindən istifadə etmək məqsədində uyğun olar. Yəni, şəkillər ayrı – ayrılıqda əlavə edilmiş qeydləri ilə birlikdə bir bütöv təsvir olaraq dəyərləndirilir və analiz edilir. Bu təsvir içərisində iştirak edən obyektlərin görüntüləri, məkanlar və sözlər bir göstərəndir – işarədir və müəyyən zehni anlayışları göstərir.

SARA OĞUZUN HEKAYƏLƏRİNDƏ LEKSİK DİALEKTİZMLƏR

İlhamə HƏSƏNOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

ilhamehesen95@gamil.com

AZƏRBAYCAN

Dialekt sözlər ədəbi dil normalarına uymayan, ancaq hər hansı bir yerdə yaşayan insanların məişət dilində istifadə etdikləri leksik vahidlərdir. Ədəbi dil seçmə və əvəz etmə yolu ilə normaya salınmış dildir. Və bu seçmə və əvəz etmə əməliyyatı dialekt və şivələr üzərində aparılır. Deməli, ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən mənbələrdən biri də dialektizmlərdir. Adətən, dialektizmlərə bədii əsərlərin dilində rast gəlirik.

Milli ədəbi dilin lüğət tərkibi formalaşdırılan zaman dialektizmlər və dilin lüğət tərkibinin öz sözləri qarşılıqlı əlaqədə olur. Lakin ədəbi dildə işlənən bəzi dialektik vahidlər ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olmaq hüququ qazana bilmir. Söz elə dialektizm olaraq qalır, bəziləri isə dialektizm çərçivəsindən çıxıb bilər. Bu cür dialektik vahidlər şairlərin, yazıçıların dilində işlənir və sonra həmin vahidlər ədəbi hüquq qazanaraq ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olur. “ Ədəbi dillə dialektlərin daim yanaşı mövcudluğu onların lüğət tərkibinin qarşılıqlı şəkildə zənginləşməsinə təmin edir ”.

Dialektizmlərin ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirməsindən bəhs edərkən, ilk növbədə, bu leksik vahidlərin ədəbi dilin bədii üslubu üçün daha çox səciyyəvi olmasını qeyd etmək lazımdır. Dialekt leksikasından daimi baza kimi birinci növbədə ədəbi dilin bədii üslubu bəhrələnir. Eyni zamanda dialekt leksikasından müxtəlif elm sahələri üçün termin yaradıcılığında da istifadə olunur.

Dialekt sözlərin bədii üslub üçün yararlı ifadə və təsvir vasitələrindən olmasına baxmayaraq bədii əsərlərin dilində hər cür dialekt sözünü işlətmək olmaz. Bədii əsərlərdə həmin sözlərdən başlıca olaraq, yerli kolorit yaratmaq, sürətin nitqini fərdiləşdirmək, hadisəni real əks etdirmək üçün istifadə olunur. “

Bədii əsərdə bu və ya digər sürətin müəyyən bir yerlə, məhəlli şəraitlə üzvü bağlılığını bildirmək və belə məhəlli çalarlıqla onları canlandırmaq üçün yazıçı şivə sözlərindən istifadə edir. Bu isə həmin sürətin məhəlli çalarlığını oxucunun gözü önündə canlandırma bilirdir”.

Artıq bildiyimiz kimi dilin öz daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığında baş vurulan mənbələrdən biri də dialektizmlərdir. Dialektlər hesabına söz yaradıcılığı dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xüsusi rol oynamaqla yanaşı eyni zamanda dialekt sözlərimizin ədəbi dildə işlənməsi gələcək zamanda dilimizə yersiz daxil olan əcnəbi sözlərin sıxışdırılıb çıxarılmasında da xüsusi rol oynanayacaqdır. Dilimiz daha təmiz olacaq və öz inciləri ilə zəngin olacaqdır.

Lüğəvi, leksik dialektizmlərdə ayrı – ayrı dialekt və şivəyə aid olan lüğəvi xüsusiyyətlər əks olunur. Dialektizmlərin, xüsusilə də lüğəvi, leksik dialektizmlərin bədii əsərlərin dilində həddindən çox işlənməsi yaxşı vəziyyət yaratmışdır. Çünki əsərin dilində çox işlənən dialektizmlər bədii əsərlərin dilini ağırlaşdırır və onun anlaşılmasına mane olur. Leksik dialektizmlər ədəbi dildə qarşılığı olan sözlərdir. Bədii ədəbiyyatda daha çox bu sözlərdən milli kolorit yaratmaq, hadisələri real və canlı əks etdirmək üçün istifadə olunur. Bütün bunlar yazıçıdan xüsusi istedad tələb edir.

Öz əsərlərini xalq danışığı dilinə yaxın yazan Sara Oğuz da əsərlərində bədiilik yaratmaq, obrazlarını öz məişətlərinə uyğun dildə danışdırmaq üçün obrazlarının dilində dialekt sözlərdən yeri gəldikcə istifadə etmişdir. Sara Oğuzun dilində istifadə olunan dialektizmlərin fərqli dialektlərdə işlənən mənalarını göstərməklə həmin dialektizmlərin omonimliyini də aşağıda qeyd etmişik. Sara Oğuzun hekayələrinin lüğət tərkibində rast gəlinən dialekt sözlər aşağıdakılardır:

Xəfəng (Şəki, Oğuz, Ordubad) – xəfənəx' sözündəndir: “evin birinci mərtəbəsindən ikinci mərtəbəsinə və ya çardağa çıxmaq üçün tavandan açılan kiçik qapı, samavarın odunu söndürmək üçün istifadə olunan qapaq” . - *Xəfəng simavərin utunu söndürmək üçündür*(Ordubad).

Pərdi (Şəki, Şərur) – “tavan”. - *Keşmiş öylərin pərdisi halçağ olardı.* (Şəki)

Palan (Bakı, Salyan) – “küçə”. - *Suraxanı palanının tinindəki öyləri uçurdub tramvay çakillər.*(Bakı)

Girəvə (Bakı, Kəlbəcər, Kürdəmir, Quba, Şamaxı, Şəki) – girəvə sözündəndir, “firsət, imkan”. - *Diyəsən səni əlivi yaxşı girəvə düşüb* (Bakı).

Bəlim (Balakən, Göyçay, Cəbrayıl, Kürdəmir, Qarakilsə, Qazax, Meğri, Mingəçevir Oğuz, Sabirabad, Salyan, Şəki, Şəmkir, Tovuz, Cənubi Azərbaycan) – “xırmanda taxıl döyüləndən sora qalan küləş, göyərti”. - *Bəlim olsa, ot az lazımdı* (Balakən); - *Tellədim bəlimi qrağa, sora genə altmış dərz saldım xırmana* (Meğri); - *Bəlimnən xörək bişirillər* (Cənubi Azərbaycan).

Məzər (Qax, Oğuz, Şəki, Şəmkir, Zaqatala) – mayzər sözündəndir, “döşlük, önlük, ələk, çörək saxlanılan yer, biryaşar”. - *Məzəri uşaxlılar, yaşdı arvatdar giyə* (Oğuz). - *Gəlin məzər taxardı* (Şəki). - *Balaca məzər, qapılar gəzər* (Sabirabad); - *Get əppək məzərdədi, kəs, üsdünə şor qoy, gət ziyim* (Zərdab); - *İt məzərindədi* (Qazax).

Çitmə (Ağdam, Mingəçevir, Oğuz) – çitmə sözündəndir, “baş yaylığı”. - *Çirtməni arvatdar başına bağlyar* (Oğuz).

Puf (Ağdaş, Başkeçid, Borçalı, Oğuz, Lənkəran, Gədəbəy) – pıfa sözündəndir, “taxta kəpəyi, puç, gödək”. - *Xızanın ağzınan çıxana pıfa de:rik* (Borçalı). - *Cəvahirdən aldığı qozdarın hamısı pıfa çıxdı* (Lənkəran).

Kovğa (Zaqatala) – “ucu qarmaq şəkilli uzun ağac və ya dəmir” – *Budağı kovğaynan əysənə*.

Şirəli (Goranboy) – “eməlli, üzünə emal təbəqəsi çəkilmiş” – *Şirəli laydarayı bura ver*.

Dəngi (Qax, Oğuz, Şəki) – “silindir şəkilli səbət” – *Üzüümü dəngiyə yığmışam, gəl dəngini götür, apar boşalt* (Oğuz).

Madar (Qarakilsə, Zəngilan) – “tək, bircə, yeganə” – *Onun madarı bircə bıdı dayna* (Qarakilsə).

Dümələnəx' (Cəbrayıl, Qafan, Mingəçevir, Şəki, Zəngilan) – “asta- asta iş görmək, qurdalanmaq, vaxt keçirmək” – *Orda nə dümələnirsən, get heyvannarı gəti* (Zəngilan).

Lalxılamax (Ağdaş, Gəncə, Xanlar, Qarakilsə, Mingəçevir, Şamaxı, Şəki, Ucar) – “həddindən artıq yetişmək” – *Armit lalxılıyib* (Gəncə).

Barı (Ağstafa, Gəncə, Göyçay, Qazax, Oğuz, Şuşa, Şəki) – “divar, hasar” – *Olların barısı alçaxdı, hopbanıf keşməy olar* (Gəncə).

Salbex' (Bərdə, Gədəbəy, Qazax, Tovuz, Şəki) – “səlbə” – *Salbeynən töhdürüf yığırx el çatmiyən yerdən meyvəni* (Şəki).

Uçuncax (Ağdam, Gədəbəy, Füzuli, Oğuz, Şuşa, Zaqatala) – “yelləncək” – *Gəti bir uçuncax sal uçunax* (Oğuz).

Sürfüllü (Gəncə, Oğuz, Şəki, Qax, Mingəçevir) – “xəmir xörəyi adı” – *Bi qazan sürfüllü bişitdirif ça:ricam sizi* (Şəki).

Çulğalamax (Şəki) – “ bürümək, basdırmaq “. – *Qodüşdə qatıx çalif üsdün çulğalamışam.*

Güyüm (Balakən, Cəbrayıl, Gəncə, Kürdəmir, Qax, Oğuz, Şəki, Tovuz, Yevlax, Zəgilan, Zərdab) – “mis səhəng “. – *Güyümü götü suya gidax* (Oğuz).

Nifə (Şəki) – “ tumanın bağ keçirilən yeri”. - *Nifəyə bağ keçirərdux belə bağlamaxdan ötərin.*

Sara Oğuzun dilindəki bu kimi dialektlərin siyahısını daha da artırmaq olar. Göründüyü kimi Sara Oğuz hekayələrinin dilində istifadə etdiyi bu dialektizmlər boş yerə işlənməmişdir. Hər bir dialektizm məqsədə uyğun şəkildə yerli - yerində və bədii üslubun tələbi ilə işlədilmişdir.

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN “DİL HAQQINDA FİLOSOFLARIN FİKRİ” MƏQALƏSİNƏ BİR NƏZƏR

Mərziyə QASIMOVA

Bakı Dövlət Universiteti
AZƏRBAYCAN

Bəkir Çobanzadənin dilə aid 1925-ci ildə yazdığı “Maarif və mədəniyyət” jurnalında çap olunan “Dil haqqında filosofların fikri” məqaləsi ifadə etdiyi fikirlərə görə çox maraqlıdır. Burada qədim yunan filosoflarından 1925-ci ilə qədər dil haqqında filosofların irəli sürdüyü fikirlər nəzərdən keçirilir.

Dilin səs, şəkil, məna cəhətdən keçirdiyi dəyişikliklər, inkişaf haqqında dövrümüzdə qədər cild-cild kitablar yazılmış, elmi məsələlər nəzərdən keçirilmişdir. Lakin dilin mahiyyəti, mənşəyi haqqında elmin və alimlərin cəhdlərinə baxmayaraq, qəti heç bir şey söylənməmiş, yazılmamışdır. Yunan filosofları zamanından başlayaraq Darvin və Lamark nəzəriyyəsi təsiri altında olan XX əsrin əvvəllərinə qədər irəli sürülmüş nəzəriyyələr ilk baxışda səthi və yanlış görünsə də, dilin mahiyyəti və mənşəyi haqqında hökm sürən qaranlıq aydınlatmış, bizi həqiqətə bir-iki addım yaxınlaşdırmışdır.

Bütün elmi, ictimai və fəlsəfi məsələlərdə olduğu kimi dil məsələsində də birinci söz yunan filosoflarından demokrit dil haqqında fikirlər irəli sürən ilk filosoflardandır. Onun fikrincə, insan əşyanın adını istədiyi kimi qoya bilər. Demokrit deyir ki, əşya ilə sözlər arasında bir rabitə yoxdur. Onun əsas fikirləri bunlardır: 1) Bir sözün bir neçə mənası olur; 2) Bir şeyin bir çox adı ola bilər; 3) Bir-birinə bənzəyən şeylərin adı başqa-başqa olur. O öz fikirlərində bu nəticəyə gəlmişdir ki, təbiətin dillə əlaqəsi yoxdur. Lakin onun zənn etdiyi kibi lisanla təbiət arasında heç bir münasibət olmaması və dilin başdan-aşağıya “ixtiyari bir müəssisə”dən ibarət olması, yəni insanların kefinə və iradəsinə bağlı bulunması, şübhəsiz, doğru deyildir (1, 161).

Əflatuna (Aristotel – M.Q) görə sözlərlə əşya arasında münasibət vardır. Aristotel bu məsələləri çox gözəl görmüşdür: 1) İsim (ad) əşyanı öyrənmək, mühiti və təbiəti tədqiq etmək vasitəsidir. Ad vasitəsilə əşyaların bir-biri ilə olan münasibətini anlamaq mümkündür. 2) Fikir dildən, sözdən əmələ gəlməz, əksinə söz, dil fikirdən doğar. Bir şeyə ad verə bilmək üçün, əvvəlcə, onun özünü görmək, tanımaq lazımdır. İki min beş yüz il əvvəl indiki texniki şəraiti, mədəniyyəti olmayan insanların dil haqqında belə nəticələrə gəlməsi heyrat və təqdirə layiqdir. XVIII əsrə qədər bu iki fikir inkişaf etdirilmiş, bunların əsasında çoxlu nəzəriyyələr meydana gəlmişdir. Həm Demokritin, həm də Aristotelin fikirləri yunan mədəniyyətinin parlaq dövründə dini rəngdən uzaq, adi olduğu halda, az sonra hər ki nəzəriyyə dini şəkllə bürünmüşdür. Demokritin nəzəriyyəsinə gəlinə, bu da “Allah tərəfindən insana bəxş olunan nitq məziyyəti və ifadəaltı olaraq” dəyişdirilmişdir (1, 161). Bekona qədər dil haqqında olan nəzəriyyələrdə dəyişiklik görünür. Bekon dilin yalnız sözlərdən ibarət olmadığını söyləmişdir. İnsan başqa yollarla da öz fikrini ifadə edə bilər. Filosofların içində Bekon, bəlkə də ilk dəfə fəlsəfi-müqayisəli sifət meydana gətirməyin vacib olduğunu irəli sürmüşdür. Leybnik Dekart fəlsəfi məktəbində dil məsələsi ilə məşğul olan bir filosof idi. O, filoloji üsulun əsasını müvəffəqiyyətlə yaratmışdır. Leybnikə qədər yəhudi dilini bütün insan dillərinin mənşəyi və anası sayırdılar. İlk dəfə olaraq Leybnik bu fikrə qarşı

çıxdı. O, dini nəzəriyyələri atdıqdan sonra müqayisəli üsulu elan etmiş, irəli sürmüşdür. Onun fikrinə, dil yazıdan əvvəl insanlara məxsus bir xüsusiyyət olduğu üçün onların ən əski həyatını daha yaxşı göstərə bilər. Bunun üçün hər dildən sözlər toplanmalı, lüğət tərtib olunmalı və onlar öz aralarında müqayisə olunmalıdırlar. Bunu da qeyd edək ki, Leybnik türk-tatar və macar-fin dillərinin bir-birinə yaxın olduğunu duymuş, bütün dillərin nəticələrini tərtib etmiş, öz aralarında müqayisə etməyi tövsiyə etmişdir. Şarl de Bross dillərin mexaniki təşəkkülü haqqına yazdığı və 1765-ci ildə nəşr etdirdiyi əsərində dildə mühüm olan iki prinsipi irəli sürmüşdür. Bunlardan biri odur ki, dil sövti üzvlərimizin yapılışından doğmuşdur. Heç şübhəsiz, dil hər şeydən əvvəl insanın sövti üzvlərinin mövcudiyətinə bağlıdır. Səs çıxaracaq üzvlərimiz olmasa, dil də ola bilməz. Deməli, Bross bizim bu gün səslərin fiziologiyası adlandırdığımız dil xüsusiyyətinin əhəmiyyətini vurğulamışdır. Bekker və Şleyxerin Potebnya tərəfindən tənqid olunan fikirləri, Brossun fikrinə görə, həqiqətə daha az yaxındır. Vilhelm Humboldta görə, “dil bir iş, təhəccür, təmərküz etmiş bir hal deyil, bəlkə daimi bir işləmə, fəaliyyətdir və bu da hər şeydən əvvəl fikri fəaliyyətimizdir” (1, 163). Onun bu tərifini, heç şübhəsiz, naqisdir. Çünki dil yalnız ruhi fəaliyyətimizdən meydana gəlmir, onun meydana gəlməsində üzvlərimizin də böyük rolu vardır. Onun nəzəriyyəsi Brossun nəzəriyyəsinə tamamlayır. Üzvlərimizin yanına ruhi fəaliyyətimizin rolunu da əlavə etsək, bugünkü dil tərifini ala bilərik: Dil üzvü və ruhi fəaliyyətimizin nəticəsidir və bu fəaliyyəti idarə edən üzvlərimizin məhsuludur.

Prof. Bəkir Çobanzadənin məqaləsində irəli sürdüyü fikirləri belə yekunlaşdırmaq olar: 1. Dil və onun necə əmələ gəlməsi əvvəldən insanları, alimləri düşündürmüşdür. 2. Dil haqqında mövcud olan elmi fikirlər, baxışlar min illər ərzində meydana gəlmişdir və zaman keçdikcə inkişaf edir, dəyişir. 3. Dilin mənşəyi, inkişaf yolları lazımı qədər tədqiq və təhlil edilməmişdir.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İNTENSİVLİYİN YARANMASINA XİDMƏTƏDƏN VASİTƏLƏR

Havva ƏHMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti
havva.ahmedova@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Azərbaycan dili dünya dilləri arasında ifadə imkanlarının zənginliyi ilə seçilən dillərdən biridir. İfadə imkanlarının zəngin olmasını onunla qeyd edə bilərik ki, eyni bir anlayışın dildə ifadəsi üçün müxtəlif leksik vahidlərdən, eyni zamanda, həmin sözlərə artırılan morfoloji əlamətlərdən istifadə olunur. Dilimizdə mövcud olan bir sıra sözlərin müxtəlif variantlarının olması və həmin variantların ədəbi dil faktı kimi izahlı lüğətimizdə yer alması bu dilin imkanlarının genişliyi ilə birbaşa əlaqədardır. Ekspressiv, emosional fikirlərimizi dildə ifadə etmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirik. Nitqdə fikrin daha şiddətli, hiss-həyəcanlı ifadəsi intensivliyin yaranmasına səbəb olur. “İntensiv” sözünün dilimizin izahlı lüğətində latın mənşəli “intensio” sözündən yarandığı və gərgin, qızgın, güclü, daha məhsuldar, daha çox səmərə verən və s. mənalarda işləndiyi qeyd olunub. Bu anlamda intensivlik anlayışını dilin bütün səviyyələrində müşahidə etmək mümkündür. İntensivliyin leksik səviyyədə mövcudluğunu sübuta yetirmək üçün bir neçə məqama diqqət yetirəcəyik.

Bildiyimiz kimi, sifətlərdə dərəcə əmələ gətirən bir sıra morfemlər mövcuddur. Bu vahidlər yalnız sifətin əlamət və keyfiyyətini miqdarca dəyişməklə kifayətlənmir, bir çox hallarda ifadə olunacaq fikri daha da qüvvələndirmək, təsir gücünü artırmaq məqsədilə işlədilir, həmçinin ifadə olunan fikrə mənfi, yaxud müsbət çalar qatmağa xidmət edir, məs: apaydın, dumduru, bumbuz, dümdüz, qupquru və s. Bu tip sözlərin dilimizdəki işləkliyi bədii ədəbiyyatdan əldə etdiyimiz nümunələrlə nümayiş etdirək: *Qəhrəmanın üzündə ümitsizlik və tərəddüd əlamətləri apaydın görünməkdə idi.* (Ə.Vəliyev) - zərf mənasında ; *Arxin dumduru suyu sır-sır buzları yıqışdırıb aparıdıqca, onlar çiləklənmiş şüşə kimi cingildəyirdi.* (İ.Şıxlı) - Sifət mənasında ; *Küçə bumbuz, rəqs edir Ay donmuş pəncərəmdə.* (S.Rüstəm) - Sifət mənasında ; *Hündür, dümdüz şam ağaclarının qol-budağı üşüyürmüş kimi qar təpələri altında titrəşirdi.* (M.İbrahimov) - Sifət mənasında ; *Zənn*

eyləməsin könlümün eşq atəşi söndü, Yaxud ürəyim qurquru bir yarpağa döndü. (S.Rüstəm) – sifət mənasında ; *Dodaqları qurquru qurumuşdu.* (Mir Cəlal) - zərf mənasında.

İntensivliyin yaranmasına xidmət edən vasitələrdən biri də tərəflərindən biri ayrılıqda müstəqil mənə ifadə etməyən sözlərdir, məs: qara-qura, kağız-kuğuz, az-maz, qır-qızıl, çör-çöp, zir-zibil, əyri-üyrü, sür-sümüük və s. Belə sözlər qrammatika kitablarında sözlərin quruluşca mürəkkəb növü kimi şərh olunur. Burada bir məqama diqqət yetirək. Mürəkkəb sözlərin ümumi qəbul olunmuş tərfi belədir: “İki və daha artıq müstəqil sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsi ilə yaranan sözlərə mürəkkəb sözlər deyilir”. Qeyd etdiyimiz nümunələrdəki sözlərin yaranmasında iştirak edən və mürəkkəb sözün tərkib hissələrindən biri hesab edilən qura, kuğuz, maz, qır, çör, zir, üyrü, sür və s. hissələr ayrılıqda heç bir müstəqil mənə ifadə etmir. Buradan yuxarıda qeyd etdiyimiz nəticəni alırıq. Belə ki, bu tip sözlər yeni mənə kəsb edən leksik vahidlər yaratmır, sadəcə olaraq, intensivliyin yaranmasına, yəni eyni bir sözün ifadə etdiyi mənənin daha da şiddətləndirilməsinə xidmət göstərir. Məsələn: *Ürəyimə min cür qara-qura fikirlər gəlir.* (Ə.Haqverdiyev) – sifət mənasında ; *Otaqları elə silib-süpürüb aparıb ki, kağız-kuğuzdan savayı bir şey qalmayıbdır.* (N.Vəzirov) – isim mənasında; *Bu şeyləri az-maz mən də bilirəm.* (A.Şaiq) – zərf mənasında ; *Üç qızın bir yerə qaladığı çör-çöpə Güldənə od vurdu.* (Ə.Vəliyev) – isim mənasında ; *Tikəndə quş yuva çör-çöp yığıban zir-zibil istər.* (Q.Zakir) – isim mənasında ; *Mirzə Səfər şeirlər oxuyardı və oxuyandan sonra da onları əyri-üyrü rus dilinə tərcümə edərdi.* (Ə.Haqverdiyev) – zərf mənasında ; *Qaş qaralır, əyri-üyrü daşların sıx kölgəsi, Qəbirlərin üstü ilə sürünür ilan kimi.* (B.Vahabzadə) – sifət mənasında ; *Bu işıldayanlar yaz balıq ovu zamanından burada tökülüb qalmış fosforlaşmış balıq çürüntüsü və sür-sümüükləri idi.* (M.Rzaquluzadə) – isim mənasında.

Dilimizin ifadə imkanlarının zənginliyi məsələsinə toxunarkən, eyni sözün müxtəlif variantlarının olduğunu yuxarıda qeyd etmişdik, məs: qovmaq - qovalamaq, səpmək - səpələmək, qatmaq - qatışdırmaq - qarışdırmaq, çalxamaq - çalxalamaq, didmək - didləmək - didmələmək – didikləmək, cızmaq - cızmalamaq, dırmanmaq - dırmaşmaq, sarmaq (sarılmaq) - sarmaşmaq və s. Bu ifadələrin bədii ədəbiyyatda işlənməsinə nəzər salaq: *Bəzən çayda daşlar daşı qovalar, Sel də gedər göy çəmənlər ovalar.* (R.Rza) ; *İkicə pud bu il yerə buğda səpdim.* (C.Cabbarlı) ; *Afaq çoxdan bu yerləri tərək etmiş quşları da geri qaytarmaq istəyərək, bağcadakı tərəciyə gətirib bir çanaq arpa səpələdi.* (Ə.Məmmədşanlı) ; *Ana, südlü yaymanı cıxaca süddən bişirim, yoxsa su da qatışdırım?* (Ə.Haqverdiyev) ; *Əgər xəbər alsan molla Səfini, Oğru dürüst qarışdırıb kefini.* (Q.Zakir) ; *Saleh dağ sudan çaynikə alıb çalxaladı.* (M.İbrahimov) ; *Xəlil döş cibindən qələmini çıxarıb, katibin dırnağı ilə cızdığı yerdən imzasını atdı.* (M.Hüseyn) ; *Qoyunlar qulaqlarını qırparaq birdən-birə döndülər, quyruqlarını ata-ata, mələşə-mələşə tərəni başıyuxarı dirmandılar.* (A.Şaiq) ; *Dedim: Yaxşıdır, bir daha dırmaşım, Əlimdə salamat qala ta başım.* (M.Ə.Sabir) ; *Biz döyüşdük Günəşə bağlı qalan ümidlə, Döyüşdük, gur səsimiz geniş çölləri sardı.* (R.Rza) ; *Deyirlər sarılıb diləklərinə, Zəhmətə məftunsan bir aşiq kimi.* (M.Müşfiq) ; *Eləmi tikan gülə, Sarmaşıb tikan gülə, Fələk də göz dikibmiş, Mən gözüm dikən gülə.* (Bayatı). Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə daxil olan bu tip sözlərin mövcudluğu nitqimizin daha emosional və ekspressiv şəkildə ötürülməsinə şərait yaradır.

MÖVLUD SÜLEYMANLININ ƏSƏRLƏRİNDƏ EKSPRESSİVLİK VƏ EMOSIONALLIĞIN LEKSİK SƏVİYYƏDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Lətafət ƏLİYEVƏ

letafet.aliyeva001@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Bəllidir ki, bədii əsərlərin dilini obrazlı-emosional ifadələrsiz təsvir etmək olmaz. Əsərlərin dilini bədiiləşdirən, gözəlləşdirən və mənə yükünü ağırlaşdırən üsullardan biri də ekspressiv və emosional vasitələrdən istifadədir. Ekspressivlik və emosionallıq üslubiyyətin qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir. Ekspressiv sözü latın dilindən tərcümədə ifadəli,mənəli və təsirli,emosional sözü isə hiss-həyəcan kimi tərcümə olunur. Bu terminlə bağlı geniş izahatlar olmasa da, bu barədə Türkan

Əfəndiyevanın çox maraqlı fikrləri vardır. O qeyd edir ki, emosional-ekspressiv termini ümumi dilçilikdə qəbul olunmuş və milli filologiyamızda da işlənməkdədir. Buna görə də bu xüsusiyyətləri özündə daşıyan sözlər və birləşmələr dilin ən mənalı və ən təsirli elementləri sayılmaqdadır. Eyni zamanda o qeyd edir ki, emosionallıq və ekspressivlik yüksək hiss-həyəcana malik canlı danışq dilinin səciyyəvi xüsusiyyətləridir. Həmin keyfiyyətləri özündə daşıyan kəlmələr yazılı dilə ancaq bədii yaradıcılıq vasitəsilə keçir və burada onların daha mənalı səciyyəvi əlamətləri meydana çıxır.

Təsadüfi deyildir ki, ekspressivliklə emosionallıq bir çox yerlərdə birlikdə verilir. Adətən emosionallıq olan yerdə ekspressivlik də olur. Lakin ekspressivlik emosionallığa nisbətən daha geniş ifadə imkanlarına malikdir. Y.M.Qalkina-Fyodoruk qeyd edir: “Ekspressiya yalnız insanın nitqində deyil, həm də hərəkət, mimika, ümumi davranış və hətta iş fəaliyyətində də özünü göstərir... Ekspressiya, ekspressivlik həm emosional, həm intellektual və iradə bildirən ifadələrə xas ola bilər”.

Mən də öz tədqiqat işimdə Mövlud Süleymanlının əsərlərində ekspressivlik və emosionallığın dilin bir çox səviyyələrində ifadə vasitələrinə toxunmağı nəzərdə tutmuşam. Əsərlərini tədqiqat obyektinə çevirməyə qərar verdiyim Mövlud Süleymanlı əsərlərində toxunduğu vacib problemlər, öz fərdi üslubu, janr rəngarəngliyi, istifadə etdiyi təsvir və ifadə vasitələri ilə ədəbiyyatımızda xüsusi yerə sahibdir.

Ekspressivlik və emosionallıq demək olar ki, dilin bütün səviyyələrində özünü göstərir. İstər fonetik, istər leksik və istərsə də qrammatik, sintaktik səviyyədə ekspressivlik öz əksini tapır. Bildiyimiz kimi, Ekspressivlik və emosionallığın leksik səviyyədə ifadə vasitələri daha genişdir. Elə sözlər vardır ki, emosionallıq onların ilkin mənasında olur və həmin sözlərdə daimi şəkildə öz əksini tapır. Yəni hansı şəraitdə işlədilmələrindən aslı olmayaraq, onlarda hiss-həyəcan ifadə olunur. Məs: eşq, məhəbbət, kin, aşıq olmaq, vurulmaq, divanə olmaq, həyəcan, ehtiras, həsrət çəkmək, şadlanmaq və s. Qeyd edə bilərik ki, ekspressivlik və emosionallıq leksik səviyyədə məcazlar, sinonimlər, leksik təkrarlar, omonimlər, antonimlər, polisemantizmlər, nidalar, ədatlar və s. vasitəsilə ifadə olunur.

Ekspressiv və emosional vasitələrdən geniş istifadə edən yazıçılardan biri olan Mövlud Süleymanlı da əsərlərinin dili ilə, yaratdığı fərqli üslubla diqqəti cəlb edir. Onun əsərlərinin dilində ekspressivlik və emosionallıq dilin bütün səviyyələrini əhatə edir. Nəzər yetirsək, görürük ki, Mövlud Süleymanlı öz əsərlərində leksik səviyyədə də bu vasitələrdən ustalıqla istifadə etmişdir. O sözlərlə işləməyi çox yaxşı bacarır və əsərə ifadəliliyi, hiss-həyəcanı təbii şəkildə gətirir.

Mövlud Süleymanlının əsərlərində də polisemantizmlər (çoxmənalı sözlər) dilin ekspressiv-emosional imkanlarını artırmağa xidmət edir. Çoxmənalı sözlər eyni leksik məna ilə bir-birinə yaxın müxtəlif mənalı bildirən sözlərə deyilir. Çox mənalı sözlər məcaziliyə malik olduğuna görə, onlar əsərin dilini bayağılaşdırmır. Əksinə, əsərə canlılıq və təbiilik gətirir. Məs.: ayaq – Domrul əmi **eşşəyin ayaqlarını** kəsdi! Bəkilin **qanı ayaqlarından** istiləşə-istiləşə qalxdı, başında güllə səsinə, ağac səsinə, qamçı səsinə dönüb uğuldadı. **Kəndin ayağı** yer tutanı yığışdı. (“Köç” romanı); baş – Qarakəlləoğlu eyvanın bir başında oturub, əllərini dizlərinin üstünə qoyub tamaşa eləyə-eləyə məəttəl qalmışdı. Arvadı bostanın içindən başını qaldıraraq dedi... (“Ceviz Qurdu” romanı)

Bilirik ki, formaca müxtəlif, leksik məna baxımından isə bir-birinə eyni və yaxın məna bildirən sözlərə sinonim sözlər deyilir. Sinonimlər ekspressiv-emosional imkanları geniş şəkildə əks etdirə bilən söz qruplarıdır. Bədii əsərləri sinonimsiz təsəvvür etmək çətindir. Mövlud Süleymanlı əsərlərinin dilinin böyük hissəsini sinonimlər təşkil edir. Müəllif əsərlərində sinonimlərdən, xüsusilə, üslubi sinonimlərdən sənətkarına istifadə etməklə ekspressivliyi gücləndirməyi, hiss-həyəcanı oxucuya çatdırmağı çox yaxşı bacarmışdır. Məs.: Bəyimin **ağappaq, bəyaz** bədəninin yumşaqlığından əzilə-əzilə torpaq yola düşüb gəlirdi. Bəkil yadında səhərdən axşamacan düzlərdə, meşələrdə, dağlarda gördüyü **ot** kimi, **çiçək** kimi, **ağac** kimi, daş kimi qalmışdı. Bəkilin gözləri bir gecənin içində dəyişib böyümüşdü. İşıq **saça-saça, par-par parıldayırdı**. Dayanıb **balaca, arıq, ölüyə oxşayan** qardaşına baxırdı... Hürü qarı Sənəm xatının ağappaq bəyaz üzünü şapalaqlayırdı. (“Köç” romanı)

Mövlud Süleymanlının əsərlərinin dilində ekspressivlik və emosionallığı yaradan vasitələrdən biri də leksik-təkrarlardır. Leksik təkrarlar dildə intensivliyi, emosionallığı və ekspressivliyi artırmağa xidmət edir. Leksik-təkrarlar əsərdəki obrazın psixoloji durumunu, əhvalını əks etdirir. Onlar məna müxtəlifliyi yaratmır, lakin məna gücünü artırır. Məs.: **Gəl,gəl**, su içirsənmi? **Su, su**, İmir, **su!** Nənəsinin səsi də **sərinlə-nə-sərinlə-nə** gözlərindən içəri dolurdu. Hava kimi **yumşaq-yumşaq** lampanın altından keçdilər, lampa **titrəyib-titrəyib** söndü. Qardaşı **qorxulu-qorxulu** nənəsini çağırırdı. İmirin nəfəsi ağır idi. **Sirli-sirli** otağa çökürdü.

Antonimlər mənanı qüvvətləndirəyə, daha aydın, təsirli ifadə etməyə xidmət edən ekspressiv və emosional vasitələrdir. Antonimlər bir-birinə zidd, əks mənə bildirən sözlərə deyilir. Yazıçının əsərlərində antonimlər də ən azı sinonim və digər məcazlar qədər işləkdir. Məs.: Yamaca səssizlik çökmüşdü, **böyük**lər ayaqlarının ucunda yeriyirdilər, **kiçik**lər kərişib oturmuşdular.

Bütün bunları nəzərə alaraq, demək olar ki, ekspressivlik və emosionallıq dilin bütün imkanlarından istifadə etməklə canlılığı, hiss-həyəcanı, təsirliliyi təmin etmək üçün əlverişli və vacib vasitələrdəndir.

VIDADI BABANLININ BƏDİİ ƏSƏRLƏRİNDƏ MƏCAZLAR SİSTEMİ

Fidan BAXŞIYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

baxsiyeva.95@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Hər bir sənətkarı digərlərindən fərqləndirən keyfiyyətlər, özünəməxsus deyim tərz, ifadə formaları, fərdi üslubu olur. Vidadi Babanlının da bütün əsərlərində bir orjinalıq, özünəməxsusluq vardır. Ədibin əsərlərində bədii əsərlərə, bədii üsluba xas olan xarakterik cəhətləri, obrazlılığı, emosionallığı, ekspressivliyi yaradan vasitələrin çox müxtəlif növlərinə rast gəlirik. Belə vasitələr sırasında yazıçının məcazlar sistemi diqqəti daha çox cəlb edir. “Bədii üslub və ya bədii dil obrazlı dildir : bu üslubda obrazı — surəti daha canlı rəsm etmək üçün ən əlverişli sözü və ya ifadəni tapıb işlətmək tələb olunur. “Bədii əsərlərdə leksik səviyyədə obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik yaratmaq üçün əsas vasitə sözdür. Məlumdur ki, söz elə sözdür, lakin adi bir söz yazıçı təxəyyülündən, yazıçı fantaziyasından keçərək poetik-üslubi fiqura — məcaza çevrilir ki, bu da ancaq kontekstdə mümkündür. Məcazlardan məqsədyönlü şəkildə istifadə isə sənətkarın fərdi üslubunu müəyyən edir, onu digərlərindən fərqləndirir. Vidadi Babanlının əsərlərini izlədikcə bu əsərlərdə işlənmiş bədii ifadə və təsvir vasitələrinin, sənətkarın dil və üslub yeniliklərinin müxtəlif səviyyələrdə — fonetik, leksik, qrammatik səviyyələrdə böyük yaradıcılıqla, novatorcasına əks etdirildiyinin şahidi oluruq. Müəllif çox zəngin olan Azərbaycan dilinin məcazlar sistemində ,leksik-semantik söz qruplarına, frazeologiyasına yaxından bələd olmuş , onlardan səmərəli şəkildə istifadə edərək yaddaqalan , gözəl sənət əsərləri yaratmışdır.

Vidadi Babanlının bədii əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərini onun işlətdiyi məcazlar sistemi parlaq şəkildə özündə əks etdirir. Bunu nəzərə alaraq yazıçının bədii əsərlərində istifadə etdiyi bəzi məcaz növlərini, onların üslubi funksiyalarını müşahidə edirik.

Metafora

Metaforalar məcazların ən fəal formalarından biridir. “Sözün həqiqi mənası əşya və ya hadisəni adlandırmaq üçün nəzərdə tutulursa, məcazi mənası onu təsvir etmək üçündür. ” Vidadi Babanlının bədii əsərlərinin dilində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən metaforalar vasitəsilə həm qəhrəmanların zahiri görünüşü təsvir olunmuş, həm də daxili aləmi, xarakterləri açılmışdır. Növündən asılı olmayaraq istər nəzm, istərsə də nəsr əsərlərində müxtəlif üslubi məqsədlərlə metaforalardan istifadə olunur. “Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, bədii və publisist üslubların formalaşmasında metaforanın böyük rolu vardır. ” Bu məcaz növü bir hadisənin, hərəkətin öz adı ilə deyil, ya rənginə, ya quruluşuna, ya da başqa bir cəhətinə görə ona oxşar olan digər bir hadisəni, bir hərəkəti bildirən ayrı bir sözlə ifadə edilməsi yolu ilə bir sözü bir məfhumdan onunla oxşarlığı olan başqa bir məfhumun üzərinə köçürülməsidir.

Vidadi Babanlının əsərlərində metaforalar olduqca yığcam quruluşa malik olub, fikrin son dərəcə lakonik, dəqiq, sərrast, obrazlı ifadə edilməsi üçün işlədilmişdir.

Üç - dörd gün idi, nənəm sarıdan ürəyim bərk tıqqılıydı. Hövl eləyib hey çırpınır, çapalayırdı. Elə bilərdin, ürəyim sinəmdə dördnala çapır, səsi qulaqlarımda eşidilirdi.

Vidadi Babanlı metaforalardan bədii əsərlərinin dilində subyektiv qiymətvermə zamanı geniş istifadə etmişdir. Elə bu baxımdan yazıçının bədii əsərlərindəki metaforalar semantik cəhətdən bir-

birindən fərqlənir. Ən böyük fikirlər belə, bəzən sadə bir metafora ilə lakonik şəkildə ifadə edilə bilər. Vidadi Babanlıının bədii əsərlərində yaratdığı metaforalar bu əsərlərin dilini daha cazibəli, daha təsirli etmiş, “məhz ən təsirli bədii lövhələr və qəhrəmanların ən parlaq təsviri bədii əsərdə poetik metafora vasitəsilə yaranmışdır.”

Epitet

Vidadi Babanlıının bədii əsərlərinin epitetlər sistemi də öz üslubi cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələrindən biri, bəlkə də, ən çox istifadə olunanını, epitetlərdir. Bədii əsərdə mənanı qüvvətləndirmək, müəyyən bir cəhəti diqqətə daha qabarıq çatdırmaq üçün həmin fikri ifadə edən sözə qüvvətləndirici, təyinedici söz əlavə edilir. Nəzərdə tutulan əşya və ya hadisə bildirən sözə əlavə olunan epitet onun mahiyyəti, əlamət və keyfiyyəti ilə əlaqədar olur.

Məsələn,

İnsaf nənəm çox tutuldu, qıpqırmızı qızardı, rəng verib, rəng aldı. Odlu dodaqlarını gəmirirdi, cinlərdən hürkən adam kimi tez geri çəkildi...— cümləsində yazıçı “odlu” epiteti vasitəsilə personajın gərgin psixoloji vəziyyətini oxucunun diqqətinə çatdırmışdır.

Epitetlər yazıçının istedadına uyğun müxtəlif üsullarla, müxtəlif səviyyələrdə yaradılmış, “bu müxtəliflik nəticəsində insan xarakterinin daxili və zahiri cizgiləri, hal-vəziyyəti epitetlər vasitəsilə əksini tapmışdır.” Vidadi Babanlıının bədii əsərlərində epitetlər təsvirin konkret səciyyəsinə göstərməyə, təsvir edilən əşya və ya hadisənin vəziyyətini obrazlı, emosional şəkildə göstərməyə xidmət etmişdir. Yazıçının leksikasında, o cümlədən məcazlar sistemində canlı xalq danışığı dilinin təmizliyi, axıcılığı, rəvanlığı hiss olunur.

Təşbeh

Qüdrətli söz ustalarından biri olması Vidadi Babanlıının bədii əsərlərində yaratdığı təşbehlərdə də özünü göstərir. Məlum məsələdir ki, yazıçı əvvəlcədən düşünüb təşbehlər, epitetlər və s. yaratmışdır. Əsər yazılarkən məqamında, yerində həmin məcaz, bir növ, yazıçının bədii təxəyyülündə doğulur. Belə olanda yaranan, doğulan, yerində işlənən məcaz xalq tərəfindən də qəbul edilir.

Məcazların sadə növlərindən biri olan təşbeh bu və ya digər predmetin diqqəti cəlb etmək üçün əlamətinə görə başqa bir predmetə oxşadılmasına, bənzədilməsinə deyilir. Təşbehin əsasında müqayisə dayanır və müqayisə edilən tərəflərin ən qabarıq əlamətləri diqqətə çatdırılır. Bir əşya başqa bir əşya ilə qarşılaşdırılır. Epitetlər bir sözə qüvvətləndirici başqa bir söz əlavə etməklə yaranırsa, təşbeh iki əşyanın və ya hadisənin arasında oxşarlıq, bənzərlik tapmaq yolu ilə yaranır.

Yazıçının əsərlərində bənzətmələr, müqayisələr, qarşılaşmalar vasitəsilə əşya, hadisə, obraz, ümumiyyətlə, bütünlükdə əsərin ideyası, məzmunu oxucuya tam aydın olur, hadisələrin, obrazların ən xarakterik, spesifik tərəfləri ortaya çıxır. Sənətkarın obraza, hadisəyə və ya obrazların özlərinin bir-birinə münasibətinin xarakterindən asılı olaraq təşbehlərin semantikasını dəyişir və münasibətə uyğun keyfiyyət əldə etmiş olur, bəziləri uyğun olaraq mənfi, bəziləri isə müsbət çalar qazanmış olur.

Qarşımızda ilantək qıvrılıb açılaraq, gah qalın meşə otlarının arasında itib-batan, gah da sərt qayalar, sıldırım yarpaqlar üstündən keçib yoxuşa dirənən, qamçı kimi nazik, lent kimi ensiz cığır bizi uca dağlar qoynuna, sərin yaylaqlara aparırdı. — cümləsində yazıçı peyzaj yaratmaq, oxucunun gözləri qarşısında canlı bir təbiət lövhəsi yaratmaq məqsədilə təşbehdən istifadə etmişdir. Çünki təşbehlər əsasında qurulan təbiət təsvirləri həm lakonik, həm də çox təsirli olur.

Vidadi Babanlıının bədii əsərlərində metonimiya yaradıcılığı da diqqəti cəlb edir. Metonimiyalar danışığı, mənanı qüvvətləndirən, şirinləşdirən üslubi vasitələrdir. Vidadi Babanlıının bədii əsərlərinin dilində metonimiyalar həm müəllif təhkiyəsini, həm də personajların nitqini zənginləşdirən əsas vasitələrdən biridir.

Məsələn,

Şəfanın qaşları çatıldı.

—Niyə ki əmi?

— Heç soruşma, qızım. Bakının halı sizə məlumdur. Doxdurumuz bizə ögey anadan da pis baxır. Bu “Bakı vaxtı” onun başını yamanca qatıb. Heç ölə-nə-qalana baxmır.—nümunəsində yazıçı Bakı dedikdə, əslində, orada yaşayan əhalini nəzərdə tutmuş, xalqın ağır vəziyyətini “Bakının halı” metonimiyasında mətnaltı mənə ilə ifadə etmişdir.

Mübaligə

Bədii əsərlərin dilində yazıçıların ən çox istifadə etdikləri ifadə vasitələrindən biri də mübaligədir. Mübaligə əşya və ya hadisələrin əlamətlərini, keyfiyyətlərini şişirdilmiş şəkildə ifadə etmək üçün

həmin anlayışları bildirən sözlərin həqiqi məna dairəsindən çıxaraq daha geniş və ölçüyəgəlməz formada işlədilməsi yolu ilə məcaziliyin yaranmasıdır. Vidadi Babanlının yaratdığı mübaliğələr nəzərdə tutulan fikrin, ideyanın oxucuya daha dəqiq, daha ekspressiv, obrazlı çatdırılmasına xidmət edir.

Fərəcin vay xəbəri çoxdan alçaq daxmanı titrətdi. Anam bunu eşidəndə ürəyi döşündən çıxıb daşa dəydi. Elə bil ki, onu dərin dənizlərin dibinə atdılar, uca dağları üzərinə yıxdılar.

Göstərilən nümunədə işlənmiş mübaliğə personajın psixoloji durumunu (ürəyi döşündən çıxıb daşa dəydi, dərin dənizlərin dibinə atdılar) şişirdilmiş şəkildə oxucuya çatdırmaq üçün işlədilmişdir.

Litota

Digər məcazlarla nisbətdə Vidadi Babanlının bədii əsərlərində litotadan nisbətən az istifadə edilmişdir. Mübaliğənin tam tərsi olan litotanın mənası kiçiltmək, əhəmiyyətsizləşdirmək deməkdir. Yazıçı hər hansı bir hadisəni, əşyanı və ya şəxsi əsərin ümumi məzmununa, ideyasına uyğun olaraq əslində olduğundan daha kiçik, zəif şəkildə təsvir edir.

“Söz həqiqi məna çərçivəsindən xaricə çıxarılıb şişirdilmiş məna ifadəsi üçün işləndiyi kimi”, bəzən də məna çərçivəsi son dərəcə daralmış halda işlədilir, “sözün əsl məna çalarlığı dəyişdirilir və söz əhəmiyyətsizlik çalarlığı kəsb edir ki, belə məcaziliyə mübaliğənin əksinə olaraq kiçiltmə deyilir.”

TÜRK VƏ QAQAUZ DİLLƏRİNDƏ BİTKİ ADLARI

Zülfiyə AĞAYEVA

BDU

zuluqa.032@yandex.ru

AZƏRBAYCAN

Leksika müasir türk dilləri üçün ən qiymətli sərvətdir. Bu qiymətli sərvətdə türk xalqlarının tarixi, etnomədəni dəyərləri qorunub saxlanılmışdır. Lüğət tərkibi xalqın həyat şəraitini, inkişaf səviyyəsini, məşğuliyyətini əks etdirir. Xalqın təsərrüfatı, ictimai və mədəni həyatı, məişəti dəyişdikcə və inkişaf etdikcə onun dilinin lüğət tərkibi də mürəkkəbləşir və zənginləşir. Türk və qaqauz dillərinin lüğət tərkibi müxtəlif səciyyəli və fərqli semantikəli sözlərdən təşkil olunur ki, onların içərisində bitki adları da özünəməxsus mövqeyi və funksiyası ilə seçilir. Dilin leksik tərkibinin bu layı öz əhatəliliyi və məna zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bitki adları bir millətin təbiətə baxış tərzini və həyatı qavrama formasını ifadə edir. Bitki adlarının türk dillərində önəmli yer tutmasına səbəb isə insanın təbiətlə iç-içə yaşaması və qədim zamanlardan əkinçiliklə, heyvandarlıqla məşğul olmasıdır. Türk dillərində istifadə edilən bitki adları ilə bağlı ilk bilgiyə biz türk dünyasının ensiklopediyası sayılan XI əsrdə Mahmud Kaşğari tərəfindən qələmə alınan “Divani-lüğət-it-türk” əsərində rast gəlirik. Bu lüğətdə qeyd olunan bitki adları müasir dövrdə bir çox türk dillərində ya olduğu kimi, ya da kiçik fonetik dəyişmələrlə istifadə edilməkdədir. Dünya dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi, türk dilləri ailəsində də leksik tərkibin müəyyən bir hissəsini bitki adları təşkil edir. Türk və qaqauz dillərinin leksikasında da bitki adları önəmli yerlərdən birini tutur. Buna baxmayaraq qaqauz dilində indiyə qədər bitki adlarının hər birinin daxil olduğu bir tədqiqat aparılmamışdır. Türk dilində vəziyyət qaqauz dilinə nisbətən qənaətbəxşdir. Türk dilində bitki adları ilə bağlı ilk kitab Osmanlı İmperatorluğu dövründə İshak bin Murad tərəfindən 1390-cı ildə Geredədə yazılan “Edviye-i Müfredə” adlı əsəridir. Sonralar P.H.Davis “Flora of Turkey”; T.Baytop “Türkçe bitki adları sözlüğü”; F.Alkayış “Türkiye türkçesinde bitki adları”; F. Öztürk “Kutadgu bilig’de bitki adları”; P. Küçüker “Lügat-i Mükilâtı Ecza’da türkçe bitki adları”; N. Oturakçı “Divanü Lügati’t Türk’teki botanik terimlerinin Kazak Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde görünüşləri”; M. T. Berbercan “Doğu türkçesine ait bir botanik lüğətçesi”; Y.Yılmazı və H. Dağtaş “Türkiyə türkçesinde bitki adları və yetiştiği yerlərlə ilişkisi”; İ. Uçar “Türkiye türkçesinde hayvan adlarından türetilmiş bitki adları”; M. Arslan “Türkiye türkçesi ve Azərbaycan türkçesi’nin meyve adları yönündən karşılaştırılması” və s. kimi tədqiqat işlərində türkcədə olan bitki adları bu və ya digər baxımdan araşdırılmışdır. Türk dillərinin qədim dövrlərindən başlayaraq bitki adları geniş şəkildə işlənmiş, sonralar onun təsir dairəsi genişlənmiş və kəmiyyəti də

xeyli artmışdır. Türk dillərində işlənən bitki adlarının bir qismi ümumtürk səciyyəli olub, kiçik fonetik dəyişmələrlə türk və qaqauz dillərində də müşahidə olunur. Bitki adları dilin lüğət tərkibinin zəruri tərkib hissəsini təşkil edir. Bitki adlarını bildirən sözlər - bitkilərin çoxluğunu və ümumi adını bildirənlər; ağac və onun meyvəsinin (barının) adını bildirənlər; dənli bitkilərin adlarını bildirənlər; tərəvəz adlarını bildirənlər; kol və ot bitkilərinin adlarını bildirənlər; giləmeyvə və çiçək adlarını bildirənlər; bitkilərin tərkib hissələrinin adlarını bildirənlər və s. kimi tematik qruplara bölünür.

Bitkilərin çoxluğunu və ümumi adını bildirənlər: Bu tematik qrupa *orman* - *aaçlık* / *daa* - meşə; *ağac* - *aaç* - ağac; *çiçək* - *çiçək* - çiçək; *meyvə* - *meyva*, *meva* - meyvə və s. kimi sözlər daxildir. “Bitki adları ümumiləşdirmə əks etdirməyə sonralar başlamışdır. Əvvəllər bitkilərin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini bildirən sözlər, sonra isə ümumi ad ortaya çıxmışdır”.

Orman (t.) - *aaçlık* / *daa* (qaq.) - meşə. Türk dilində *orman*, qaqauz dilində *aaçlık* / *daa* fonofomalarında istifadə edilən terminlərin hər biri “meşə” məfhumunu ifadə edir. Ağacların toplandığı sahəni əks etdirən *orman* sözünün “Türkçe sözlük”-də 2 mənası qeyd edilib: “1) Ağaclarla örtülü geniş alan; 2) bu ağacların bütünü”. DTS-də bu sözə eyni mənada təsadüf olunur: “*orman* - meşə: Bu yerdə bir ulug orman bar erdi”. *Orman* sözünün etimologiyası da maraqlıdır. Belə ki, E.Quluyev bu haqda yazır: “*Orman* sözünün etimologiyasına - sözaçılımina gəlincə bəzi araşdırıcılar bu sözü *or-* və *-man* hissələrinə bölürlər: *or* “ağac, odun”, *-man* isə çoxaltma və şiddətləndirmə şəkilçisi kimi götürülür. Bütün deyilənlərlə yanaşı *or-//ora* fellərinin paralel formaları nəzəri cəhətdən *or* ismi omoniminin mümkünlüyünə işarə edir və fərz olunur ki, qədim fel düzəldici *-a* şəkilçisinin iştirakı ilə *ora-* feli yarana bilərdi. Həmin bu felin aşağıdakı mənaları vardır: *biçmək*, *məhsul yığmaq*, *toplamaq*, *ot çalmaq*, *biçib qurtarmaq*, *kəsmək*, *qırmaq*, *yonmaq*”. ГРМС-ə nəzər saldıqda isə *aaçlık* və *daa* sözlərinin də “meşə” anlayışını ehtiva etdiyini görürük.

Ağac və onun meyvəsinin (barının) adını bildirənlər: Bu tematik qrupa *armut* - *armut* - armud; *ayva* - *ayva*, *xayva* - heyva; *badem* - *badem* - badam; *elma* - *alma* - alma; *incir* - *incir* - əncir; *defne* - *dafin* - dəfnə və s. kimi sözlər daxil edilir.

Armut (t.) - *armut* (qaq.) - armud. Türk dillərinin əksəriyyətində *armud* sözü işlənir. Bu sözün mənası TS-də belə verilib: “1) Gülgillərdən, çiçəkləri beyaz, Türkiyə'nin hər yerində yetişən bir ağac (*Pirus communis*); 2) bu ağacın tatlə və sulu, yumuşaq, ufak çekirdekli meyvəsi”. Qaqauz dili lüğətində bu söz armut fonofomasında qeyd olunub və mənası belə verilib: “1) Armud ağacı; 2) armud”. Mahmud Kaşğarının “Divanü-lüğət-it-türk” əsərində bu meyvə adına türk və qaqauz dillərində istifadə olunan formada yəni, *armut* şəklində rast gəlmək mümkündür. DTS-də bu söz *armut* fonofomasında qeyd olunmuşdur.

Ayva (t.) - *ayva*, *xayva* (qaq.) - heyva. “Türkçe Sözlük”də *ayva* sözünün izahı belə verilib: “1) Gülgillərdən, çiçəkləri iri, beyaz veya pembe, yapraklarının altı tüylü, orta yüksəklikte bir ağac; 2) Bu ağacın böyük, sarı renkte, tüylü, mayhoş, dokusu sertçe, ufak çekirdekli meyvəsi”. Bu meyvə adına qaqauz ədəbi dilində həm türk dilində olduğu kimi *ayva*, həm də ondan fərqli olaraq *xayva* şəklində rast gəlinir. DLT-də *awya* şəklində işlənən bu meyvə adı bəzi müasir türk dillərində metatezaya uğramış şəkildə, bəzilərdə isə metatezaya uğrayan sözün əvvəlinə *x* samiti də əlavə olunaraq işlənməkdədir: *awya* > *ayva/xayva* (*x* + *ayva*). DTS-də bu söz M.Kaşğarının “Divan”ındakı kimi - *avya* şəklində qeyd olunmuşdur.

Badem (t.) - *badem* (qaq.) - badam. TS-də “1) badem ağacı; 2) bu ağacın yaş və kuru yenilən yemişi” mənasında verilən bu söz türk dillərinə fars dilindən keçmişdir, “badəm” sözüdür. Qaqauz dilində *badem* fonofomasında, “1) badam, badam ağacı; 2) badamlı” mənalarında işlənir.

Türk ədəbi dilinin qaqauz ədəbi dili ilə müqayisəsi qohum olan bu iki dildə ortaq işlənən bitki adlarını müəyyən etməyə imkan verir. Türk və qaqauz dillərində eyni, bəzən kiçik fonetik dəyişmələrlə, bəzənsə təmamilə fərqli fonofomalarda istifadə edilən bitki adlarının olması bu dillərin türk dilləri ailəsinin, oğuz qrupuna aid olmasının, eyni bir kökdən törəməsinin bariz göstəricisidir.

MÜASİR DİLÇİLİK PROBLEMLƏRİ VƏ MANEƏLƏRİ

Gülənə QASIMOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

gulane.kasimova@mail.ru

AZƏRBAYCAN

İnsanın həyatında və şəxsiyyət kimi onun inkişafında ana dilinin çox əhəmiyyətli bir yeri vardır. Dili yaxşı səviyyədə olan insanlar ümumiyyətlə daha sağlam əlaqə qurarılar və həyatda daha çox müvəffəqiyyət qazanırlar. Öz dilini yaxşı bilib düzgün istifadə etmənin əhəmiyyətli bir faydası da xarici bir dili öyrənməyi asanlaşdırır. Həqiqətən, təsirli bir xarici dil tədrisinin infrastrukturunu, yaxşı bir ana dili təhsili təşkil edir.

Dil təhsili beyni, bu səbəbdən düşüncəni dəyişdirərək onu formalandırır. Sosial quruluşun daxili toxumasını ana dili yaradır. Bu gün Azərbaycanda ətraf mühitin çirklənməsi, havanı çirklənməsi, kimi müxtəlif çirklənmənin yanında, bir də "dil çirklənməsi" vardır. Bu gün Azərbaycan dili ilə əlaqədar başlıca aktual problemləri belə sıralaya bilərik: diqqətsizlik və səhv istifadə, xarici sözlərə olan həvəs, xarici dil tədrisi ilə xarici dildə təhsili bir-birinə qarışdırma, Azərbaycan dilinin tədrisində çatışmazlıq, söz və terminlərin çatışmazlıq, və ən əsası da müəllim faktorudur.

Ünsiyyət insan həyatında ən əhəmiyyətli şeylərdən biridir. Bununla birlikdə, təsirli bir ünsiyyət hər zaman ehtiyac duyulan meyarlardan biridir. İnsanların, hər hansı bir ünsiyyətin təsirli olaraq adlandırılmaları üçün bir-birlərini anlamaları əhəmiyyətlidir. Bununla birlikdə, təsirli bir ünsiyyətin olmadığı yerdə inkişafın olmayacağı hamıya bəllidir. Burdan da başa düşülür ki dil əhəmiyyətli bir faktordur və bir dildə danışıq bilmirsinizsə, demək ki siz əsla təsirli bir şəkildə ünsiyyət qura bilməyəcəksiniz. Ana dilimizin xaricində digər insanlarla ünsiyyət qura bilmənin təmin etmək üçün insanların birdən çox dili öyrənməsini tələb edən əsas səbəblərdən biridi de məhz budur. Milli dil olaraq adlandırılan şey var. Ofislərdə istifadə olunan dil budur və buda fərqli dillərə sahib ölkələrin bir-birləri ilə təsirli bir şəkildə ünsiyyət qurması və anlaması mövzusunda onlara kömək edir. Dil maneələri, insanlar arasında səhv anlaşılmağa səbəb olan ən geniş yayılmış ünsiyyət problemlərindəndir. Dünyadakı insanların çoxu İngilis dilini bilmir ya da istifadə etsə belə ikinci və ya üçüncü dillə olaraq istifadə edirlər. əgər insan eyni dili və sözləri ünsiyyət zamanı istifadə etməsə istifadə edilən dilin rabitə üçün bir mənası yoxdur. Digər şəxslərin anladığı sözləri istifadə etməmək, ünsiyyəti təsirsiz hala gətirir.

İki dildə danışan iki insan bir-biriylə ünsiyyət qura bilmədiyini üçün dil fərqi ünsiyyətdən istifadə etməsi ən diqqətə çarpan maneələrdən biridir. Məsələn bir Amerikalı Çinə gedir. Kişi Çin dilini anlamırsa və Çindəki insanları əksəriyyəti də ingilis dilini anlamır. Yəni, adam danışdığında, rabitə, digər Çinli kimsənin anlama bilmədiyini şəkildə dəyərsizdir.

Yeni bir dil öyrənməyə çalışmaq təlaşlı və stressli ola bilər və yeni bir dilin öyrənilməsi uzun vaxt tələb edə bilər. Səhv başa düşmə, dil maneələrinin təsirlərini artıran ən gözəl nümunələrdən biridir. Eyni mühitdə iki insan çalışırsa və dil maneələriylə qarşılaşırsa orda təsirli ünsiyyətin olmayacaq. İnsanlar fərqli mədəniyyətlərdən və ya ölkələrdən ola bilər. Asta bir səsle danışan insanların ünsiyyəti aydın olma bilər ki bu da dinləyicinin başqa bir şey anlamış olmasına səbəb ola bilər. Ortaq dili danışmasına baxmayaraq, insanlar vermək demək istədiyi sözün qarşı tərəfin başa düşməsində çətinlik yarada bilər. Bu eyni zamanda ünsiyyətdə mane olan faktorlardan biridir.

Məsələn: Kimisə hər hansı bir dildə danışmağı gözəl bacarsa da onda qavramaq və anlamaqla bağlı problemi olur ki, bəzən o danışınları anlamır və yaxud kimi gözəl anlayır və qavrayır lakin yaxşı danışıq bilmir ki, bu zaman öyrənmək istədiyimiz dil bizdə natamam olaraq formalaşır. Kimsə bu problemləri aradan qaldırmağa çalışsa da, kimisi hər hansı bu tip problemlə üzləşdikdə, özünü bu problemin köklü və düzəlməz olmamasına fokuslayaraq ya dil öyrənməkdən qaçır, yaxud da öyrəndiyi dili yarıda qoyaraq özünü belə bir problemlə olduğuna fokuslayır. Əslində isə bu problem individual olsa da və hər bir insan da müxtəlif olsa da bu problemin aradan qaldırma yolları vardır.

Məsələn: Kimisə hər hansı bir dildə danışmağı gözəl bacarsa da onda qavramaq və anlamaqla bağlı problemi olur ki, bəzən o danışınları anlamır və yaxud kimi gözəl anlayır və qavrayır lakin yaxşı danışıq bilmir ki, bu zaman öyrənmək istədiyimiz dil bizdə natamam olaraq formalaşır. Kimsə bu problemləri aradan qaldırmağa çalışsa da, kimisi hər hansı bu tip problemlə üzləşdikdə, özünü bu

problemin köklü və düzələn olmamasına fokuslayaraq ya dil öyrənməkdən qaçır, yaxud da öyrəndiyi dili yarıda qoyaraq özünü belə bir problemlə olduquna fokuslayır. Əslində isə bu problem individual olsa da və hər bir insan da müxtəlif olsa da bu problemin aradan qaldırma yolları vardır.

Məsələn, Siz 6 aya yaxındır ingilis dili kurslarına gedirsiniz və mütəmadi intensiv olaraq kurslarda olursunuz. Söz bazanız inkişaf edir, qrammatikanı yaxşı öyrənə və qavraya bilərsiniz amma hər hansı bir xarici vətəndaş və yaxud ingilis dilində danışan insanla ünsiyyətdə olduqda bildiyiniz qədərdən daha az anlayırsınız. Yəni bu sizin eşitmə ilə bağlı probleminizin olması yox, məhz qavrama və anlama qabiliyyətinizi inkişaf etdirməməyinizdən irəli gələn problemdir. Dil biliklərinizi inkişaf etdirməyinizdə sizdə olan bu əsas problemi aradan qaldırmadığınıza görə məhz kənardan dil bilməmiş insan kimi görünürsünüz. Bu hal ilə çox insanlar rastlaşır. Demək olar ki, xarici dil öyrənən hər bir insan bu problemlə rastlaşır.

QANTƏMİRİN NƏSR DİLİNDƏ KOMİK MÜQAYİSƏLƏR

Mətanət AĞASIYEVƏ
Sumqayıt Dövlət Universiteti
AZƏRBAYCAN

XX əsrin 20-30-cu illərində bütün satira ustaları müqayisələrdən komik - bədii vasitə kimi faydalanmışlar. Lakin, şübhəsiz, bu cəhət bütün sənətkarlarda eyni səviyyədə deyildir, satira yaradıcılarının müqayisə obyektləri fərqləndiyi kimi, onların müqayisələrdən istifadə meylinin dərəcəsi də fərqlənir. Bəzi yazıçıların yaradıcılığında komik müqayisələr o qədər də nəzərə çarpmadığı halda, bəzi yazıçıların, xüsusən Qantəmirin nəsrində komik müqayisələrə meyl daha artıq hiss olunur.

Şübhəsiz, yeni təşbehlər, müqayisələr yaratmaq da müəllifdən xüsusi ustalığ tələb edir. Bu sahədə bayalığa, məntiqsiz mühakimə və zorla “uyğunlaşdırmaya” yol vermək olmaz. Vaxtilə Aristotel uğurla yaradılmış metafora və müqayisələri həqiqi istedadın yaradıcılıq bəhrəsi kimi qiymətləndirirdi: “Deyilən ifadə vasitələrinin hər birindən, o cümlədən mürəkkəb sözlərdən və qlossalardan yeri gəldikcə istifadə etmək son dərəcə mühümdür, bundan daha mühüm isə metaforada usta olmaqdır. Lakin bu qabiliyyəti başqasından əxz etmək olmaz; bu, istedad nişanəsidir, zira yaxşı metaforalar qoşmaq - oxşarlığı görə bilmək deməkdir”.

İnsanın hər hansı bir xüsusiyyətinin, əlamətinin heyvanla müqayisəsi komik situasiyanın, kinayənin yaranmasına səbəb olur. Qantəmirin “Sürəyyanın qaynanası” hekayəsində Gülsüm xanımın Həştərxan xoruzuna bənzədilərək üz-gözünün qabartması ilə onun düşdüyü komik vəziyyəti oxuculara müvəffəqiyyətlə çatdırılır: “Gülsüm xanım qaşlarını çəkdi, alnını qırırdı, Həştərxan xoruzu kimi üz-gözünü qabartdı”. Obrazın xoruzla müqayisəsi komik münasibətdən doğur. Adı hallarda işlədildikdə heç bir komik çaları olmayan Həştərxan xoruzunun bu əsərdə işlədilmə texnikasına diqqət yetirsək, bu müqayisənin satirik keyfiyyətdə olduğunu aydın görürük. Həmin bu hekayədə Ağa Rəhimin tapançasının alınması ilə onun dişləri çıxarılmış qurda bənzədilməsi komik situasiya doğurur: “Tapançası alınmış, dişləri çıxarılmış qurda dönmüşdü”.

Ya da “Kolxozstan” povestində Sadıqın İbadbəyə zarafatla dediyi sözlərə nəzər salaq: “Gözlərim sənə gözün kimi qart qurbağa gözünə oxşamayı ki, qız məni bəyənməsin!”. Burada insan gözünün qurbağa gözü ilə müqayisəsinin kinayəli şəkildə deyilməsi açıq-aydın görsənir, gülüş doğurur. “Qonağımın səyahətnaməsi” hekayəsində “intelligentin” üzündəki tüklərin İtaliya xəritəsinə (uzunboğaz çəkmə şəklinə bənzədiyinə görə) oxşatması yazıçının obraza olan kinayəsinin bariz nümunəsidir.

Bu cür müqayisələr 20-30-cu illərin yazarlarının yaradıcılığı üçün xarakterik xüsusiyyətdir. C.Məmmədquluzadənin əsərində Xudayar bəyin gözlərinin çim altından baxan qurbağa gözlərinə oxşatması, B.Talıblının əsərində obrazın Gilan xoruzu kimi otağın o başından bu başına fırlanması və s. buna misal ola bilər.

Bəzi misallarda bənzətmə obyektlərinin bir qismini məişətlə bağlı əşya-obyektlərin adları təşkil edir. Məsələn, lax yumurta, zəhər tuluğu, müsəlman hamamı... Lakin qayda üzrə bunların bəziləri yalnız mətn daxilində komik effekt qazanır. “Kolxozstan” povestində Sadıqın dilində işlədilən “Ağamız indi də həkimliyə başladı...baş deyil...balqabağı...” sözlərinin kinayə ilə işlədildiyi göz

qabağındadır. İnsana aid olan əlamətlərin, xüsusiyyətlərin cansız əşyalarla müqayisəsi də Qantəmir yaradıcılığında əsas yer tutur.

“Sürəyyanın qaynanası” hekayəsində Gülsüm xanımın oğlu Ağa Rəhimin boğazının armud saplağı ilə müqayisəsi, “Kolxozstan” povestində Sadıqın çox deyinən sənişini qarğış edən dul arvadlara bənzətməsi kinayənin bariz nümunələrindəndir.

Müqayisələrin bəzisi ədəbin təhkiyə dilində işlənsə də, çox vaxt obrazların təfəkkür tərzinə, düşüncəsinə uyğunlaşdırılmışdır. Aydın görünür ki, vasitəsiz nitq şəklində olmasa da, yuxarıdakı müqayisələr obraz düşüncəsinin məhsuludur, bu və ya digər obrazın düşüncəsini ifadə edir.

Satirik nəsrin dilində işlənmiş müqayisələr obraz və hadisələrə, müxtəlif əşyalara tənqidi-satirik münasibətin ifadəçiləri olduğundan əksərən vulqar xarakterdədir. Bu cəhət Qantəmirin nəsrinə də aid edilə bilər. Məsələn, “Rəhmətlik oğlu ...eşşək kimidir”; “Nəyə hırıldayırınsız dişi pişik kimi?”; “Zalım oğlu elə bir lax yumurtadır”; “Gözlərim sənin gözün kimi qart qurbağa gözlərinə oxşamır ki”.

Satirik əsərlərdə müqayisələr gülüş vasitəsi kimi çıxış etdiyindən, satira müəllifi incə, zərif, təəssürat doğuran müqayisələrə deyil, əksərən kobud, bəzən kəskin vulqar müqayisələrə daha çox müraciət etməli olur. Bu hal mənfi obraza müəllif münasibətini aşkar edən komik effekt yaradan bir hal olub, satirik əsərlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi səciyyəvidir. Ona görə də biz bu xüsusiyyətə “Molla Nəsrəddin” məktəbi davamçılarının hamısında rast gəlirik. Bu məktəbin davamçılarından olan Qantəmir də satirik müqayisələri sevmiş və bu cür müqayisələr onun əsərlərində komizmin ilkin vasitə - elementlərindən biri kimi məskunlaşmışdır.

Göründüyü kimi, Qantəmirin öz obrazlarına münasibətini əks etdirən müqayisələri əksərən uğurludur. “İnteligenin” üzündəki tükərlərin İtaliya xəritəsinə bənzətməsi kimi yüzlərlə komik müqayisələri ədəbin mənfi obrazlarına münasibətin dürüst ifadəçiləridir. O sanki öz fikrini obrazların mənəvi və fiziki keyfiyyətlərini müqayisələrlə ifadə etməyə çalışmışdır. Bu sahədə ədəbin xüsusi səyi aydın duyulur. Hiss olunur ki, o, qüvvətli bədii müqayisələrdən ləzzət almış, tutarlı və uğurlu müqayisələr onu daha da ilhamla işləməyə ruhlandırmışdır. Yazıçı çox uzaq, hətta əlaqəsiz hadisələr arasında əlaqə, oxşarlıq tapmış, bu oxşarlıq və bənzərliklər gözlənilməz olduqca onun bədii dilində komik təsir də artıq olmuş, güclənmişdir. Qantəmirin nəsr dili göstərir ki, o, müqayisələrdən obrazların portretini yaratmaqda, onların xarici cizgilərini çəkməkdə istifadə etməyi daha çox sevmişdir. Onun müqayisələri içərisində belələri həm kəmiyyət çoxluğu, həm də keyfiyyət tutarı ilə seçilir.

Ümumiyyətlə, bədii müqayisələrdən istifadə etməyən bir yazıçı və ya şair tapmaq, çətin ki, mümkün olsun. Dilin obrazlılıq vasitələrinin, hər şeydən əvvəl də müqayisə və metaforaların müasir nəsrə rolu çox böyükdür. Bu baxımdan Qantəmirin yaradıcılığı da rəngarəng müqayisə və metaforalarla zəngindir. Kiçik məqalələri ilə tanınmış yazıçı adı, boyasız sözləri, ifadələri komik müqayisələrlə, satira boyası ilə rəngləməyi bacarmışdır.

AKADEMİK TOFIQ HACIYEVİN ELMİ ARAŞDIRMALARINDA “MİLLİ ƏDƏBİ DİL” MÖVZUSU

Vüsalə AĞAYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

agayeva144@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan klassiklərinin dil məsələləri, fonetik, leksik və qrammatik elmi təhlili diaxronik tədqiqatlar səpgisində aktuallığını itirmir. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi M.Füzulinin dili müasir elmi-nəzəri diliçilik müstəvisində araşdırılması milli dilçiliyimizin aktual problemlərindəndir. Ensiklopedik zəkaya malik olan arif sənətkarın yaradıcılığı zəngin abidədir. Dilçi alim Nizami Xudiyevin dili ilə desək, “M.Füzulinin dili Azərbaycan ədəbi dil tarixinin elə bir faktıdır ki, həmin faktın necə anlaşılması, necə şərh olunması və ümumi tarixi prosesdə necə ehtiva edilməsindən Azərbaycan ədəbi dili tarixinin bütöv sistemi asılıdır”.

Akademik Tofiq Hacıyevin elmi araşdırmalarında XVI əsr ədəbi dilin lüğət mənzərəsi, xüsusən də dahi şair M.Füzuli dilinin novatorluğu, ana dilimizə doğma münasibəti elmi faktlar əsasında tədqiq olunub. Alim Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində mühüm yer tutan dahi şair XVI əsr klassiki M. Füzulinin dili haqqında geniş araşdırma aparmışdır. Akademik M.Füzuliyə aid tədqiqatlarında Azərbaycan ədəbi dilində Füzuli dilinin əsas üslubi keyfiyyətlərini, ədəbi dilin inkişafındakı xidmətlərini tədqiqatına cəlb edərək şairin Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin bütün istiqamətlərdə inkişaf xəttini əks etdirdiyini vurğulayıb. Akademik Tofiq Hacıyev Füzuli dilini linqvistik, müqayisəli-diaxronik şəkildə tədqiq edərək elmi təhlil verməklə yanaşı, dilçilik elminə zəngin faktlarla dolu elmi müddəalar vermişdir. O, Füzuli dilini bütün Şərq kontekstində ümumtürk bədii-estetik söz sənətinin inkişafına təsirini göstərərək Azərbaycan ədəbi dil səviyyəsinə qaldırılmış zirvəsi hesab edir. Füzuli dilinin bədii, elmi, fəlsəfi mükəmməlliyini dərk edən akademik milli ədəbi dilimizin müəyyənləşməsinə məhz bu görkəmli klassikin yaşayış-yaratdığı mərhələ ilə başlaması heç də təsadüfi deyildir. Məlumdur ki, XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələrində hakim mövqe tutan ana dili *Azərbaycan türk dili* Səfəvilərin hakimiyyəti illərində də aparıcı mövqe daşıyırdı. Müəllif yazır ki, İ.Həsənoğlu, C.Rumi, Sultan Vələd, Yunis Əmrə kimi sənətkarların, söz ustalarının dilində bəhrə verən, Nəsiminin dilində yüksək fəlsəfi zənginlik əldə edən “oğuzca” M.Füzuli dilində daha da mükəmməlləşərək formalaşdı. Füzuli şəxsiyyətində yüksək təkamül zirvəsinə nail olan “oğuzca” (Azərbaycan türkcəsi) müəllifə görə, şairin dili zamanın bütün sxolastika və doqmatikasını, klassik bədii obraz və epitetlərini əks etdirməsi etibarlı ilə hər cəhətdən zəngin bir dildir. Dilçi alim T. Hacıyev qeyd edir ki, Füzulinin ərəb, fars klassik ədəbi və sxolastik elmi və doqmatik fəlsəfi ibarə və istilahları yer almış olan dilində Azərbaycan türkcəsinin xüsusiyyətləri zəif surətdə təzahür etmir.

“Azərbaycan xalq dilinin VII əsrdən gələn milli inkişafı XVI əsrdə başa çatdı. Milli dilin formalaşması üçün məhz bu zaman tarixi-siyasi şərait yarandı: mərkəzləşmiş Azərbaycan dövləti quruldu.”

Ümumşərq kontekstində Azərbaycanın mövqeyinin daha da möhkəmlənməsi üçün ilk növbədə ümumi ünsiyyət dilinin vacib faktor amil olduğunu bildirən alim Ş.İ.Xətəinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan türkcəsinin ümumünsiyyət vasitəsi kimi dövlət dili statusu qazandığını qeyd edərək yazır: “Beləliklə, Azərbaycan türkcəsinin ölkədə ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi müəyyənləşməsi, ümumi xalq dilinin (milli dilin) varlığı və bu dilin “ədəbiyyatda möhkəmlənmə” haqqı qazanması Azərbaycan milli ədəbi dilinin yaranması üçün şəraitin hazır olması demək idi”.

Şərq ədəbi türkcəsi Əlişir Nəvainin timsalında, sayəsində bədii, elmi dil kimi formalaşaraq inkişaf etdi. Qərb ədəbi türkcəsi isə dahi şair M.Füzulinin şəxsində formalaşdı. “M.Füzuli bu oğuzcanı Ə.Nəvainin yetkin Şərq türkcəsinin qarşılığı kimi mükəmməl Qərb türkcəsi olaraq formalaşdırdı”.

Akademik T.Hacıyev milli ədəbi dillə bağlı olan ədəbi dilin əsasında dayanan və təməlini təşkil edən koyne məsələsinə də toxunur. Belə ki, milli ədəbi dilin formalaşdığı dövrdə iki mədəniyyət mərkəzi var idi: Təbriz və Şamaxı. Təbriz və Şamaxı dialektləri arasında az fərq olduğunu qeyd edən alim Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi morfoloji, leksik-frazeoloji materialı baxımından Təbriz və Şirvan (Şamaxı) şivələri məhdudlaşmasa da, fonetik-orfoqrafik etibarlı ilə məhdudlaşdığını bildirir. Müəllif rus alimi V.V. Vinqradova istinadən milli dillərin müxtəlif xalqlarda milli dillər formalaşana kimi dialektlərin ünsiyyət vasitəsi, nitq forması kimi işləndiyini nəzərə çatdıraraq fikrini birdə daha təsdiqləyir.

Milli dilin tarixini geniş şəkildə araşdıran dilçi alim milliyəqədərki dövrdə ümumxalq danışq dilinin varlığını dialektlərin sintezinin nəticəsi və yekunu hesab edən alim “Dədə Qorqud kitabı”na, Həsənoğlu(XIII əsr), Q.Bürhanəddin (XIV əsr) və Nəsimi (XIV-XV əsrlər) yaradıcılıqlarına nəzərən dialektlərin sintezini görmək mümkün olduğu qənaətinə gəlir.

“Füzuli dilində xəlqilik ədəbiyyatın tərkib hissəsidir. Şübhəsiz, burada tarixilik baxımından qrammatik millilik daha vacib göstəricidir. Leksik millilik bilavasitə anlaşma ilə bağlıdırsa, qrammatik millilik ana dilinin qorunması, eroziyaya uğraması, bel sütünunun əyilməməsi etnik keyfiyyətinin saxlanması üçün zəruridir.” Dilçi alim Bəkir Çobanzadənin təbirincə desək, “Füzuli münəvvər təbəqə ilə xalqı ən böyük və ən incəlməmiş şairlərimizlə yüzlərcə illərdən bəri, bəlkə də, əlinə heç bir zaman kitab almamış köylülərimizi “Leyli və Məcnun” ilə ağıladan, “Şikayətnamə”si ilə güldürən və digər qəzəllərilə coşduran yeganə bir şairimizdir”. Dilçi alim Afad Qurbanovun dili ilə desək, “Böyük şair Füzuli öz əsərlərində ümumxalq dilinin incəliklərindən məharətlə istifadə etmiş, beləliklə, yazılı ədəbi dilin şifahi ədəbi dilə yaxınlaşdırılmasında onun xüsusi xidməti olmuşdur.”

Prof. Tofiq Hacıyev Rus və Avropa dilçilərinin Şərqlərinə dair tədqiqatlarından qısa bəhs edərək sonda Azərbaycan milli dil haqqında fikrini belə tamamlayır: “Beləliklə, müəyyən olmuş xalq dili əsasında doqquz əsrlik yazı yolu keçmiş Azərbaycan türkcəsini hazır olan tarixi-siyasi, iqtisadi və mədəni şəraitdə M.Füzuli milli ədəbi dil kimi gerçəkləşdirdi. Dilçilikdəki məlum qəliblə desək: M.Füzuli Azərbaycan milli ədəbi dilinin banisidir. Bu o deməkdir ki, M.Füzuli dilinin qrammatik quruluşu və əsas lüğət fondu Azərbaycan-türk millətinin (bu, eynən Azərbaycan xalqı deməkdir) dilinin əsasıdır və müasir milli Azərbaycan ədəbi dilinə uyğundur”.

Dilçi alim xarici milli ədəbi dil (Engels) qrammatikasına istinadən qeyd edir ki, “A.Dante italyan milli ədəbi dilinin banisi sayılır, ancaq onun haqqında deyilir: “Dante keçmiş Roma ilə yeni Roma arasında körpüdür”. Əgər Dante iki nəslə bağlayırsa, bu iki nəsil əski və yeni ədəbiyyatdır, deməli, bunların arasında nə qədər söz və qrammatika fərqi olmalıdır. Beləcə, Füzuli Nəsimi ilə S.Əzimi bir-birinə bağlayırdı”.

Azərbaycan ədəbi dilində üslubi differensiasiya imkanı yaratmaqla, onu leksik və qrammatik cəhətdən üslubi imkanlarla zənginləşdirən şair T.Hacıyevin təbirincə desək, “...Avropa elmində milli ədəbi dil deyilən səviyyəni Azərbaycan türkcəsi üçün Füzuli hazırladı”.

Akademik Tofiq Hacıyev elmi tədqiqatlara söykənərək belə qənaətə gəlir: “Mövlana Məhəmməd Füzuli yalnız şair və yazıçı deyil, eyni zamanda “Füzuli dövrünün alim sənətkarı idi. O, elmsiz şeirə, “əsaslı yox divar” kimi baxırdı”. “Bu düşvarı asan” etməklə Füzuli Azərbaycan *milli ədəbi dilini* formalaşdırdı. Füzuli xalq dili ilə yazılı dili birləşdirdi. ...Füzuli milli ədəbi dili “yoxdan var” elədi.” “Bu Azərbaycan milli ədəbi dilidir. Var olmaq hələ hər şey demək deyil, həm də əsas budur ki, var olan dil hissi bütün incəlikləri ilə, fikri bütün dərinlikləri ilə ifadə etsin. Bunu da Füzuli etdi.” Akademik T.Hacıyevin apardığı araşdırmalardan gəldiyi qənaətə görə, XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili tarixində M.Füzulini ədəbi dilimizin əsas inkişaf xəttini mükəmməl şəkildə əks etdirən şair kimi dəyərləndirir. T.Hacıyev haqlıdır, çünki şairin dili Azərbaycan xalq dilinin yüksək səviyyəsidir. Milli, xalq ədəbi dil nümunəsi yaratmağa nail olan, bədii-estetik dühası ilə yüksələn şairin Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf edib formalaşmasında mövqeyi, rolu böyükdür.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MƏKTƏBLƏRDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏDRİSİ

Samirə QULİYEVA

Gəncə Dövlət Universiteti

samire_quliyeva_1979@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Müasir müstəqillik mərhələsində Azərbaycan dili özünün informasiya potensialı ilə əlaqədar beynəlxalq aləmdə təmsil olunmaq imkanları əldə etmişdir. Bu imkanların daha səmərəli fayda verməsi üçün dildə norma sabitliyi yaradılması başlıca vəzifələrdən biridir. Tarix boyu ərəb-fars dillərindən və XIX əsrdən sonra rus-Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə daxil olan ixtiyari sözlər ana dilində norma sabitliyinin pozulmasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan Respublikası Ümummilli Lider Heydər Əliyevin gərgin əməyi, uzaqgörən siyasəti nəticəsində özünün həqiqi müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra ana dilinin inkişafında da yeni bir mərhələ başladı. Xüsusən, ana dilinin əsas problemi olan nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması dilçiliyin aparıcı sahələrindən birinə çevrildi.

Ulu Öndərin ana dilinə qayğısı bu gün Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən məqsədyönlü şəkildə və uğurla davam etdirilir.

Ölkə prezidentinin 23 may 2012-ci ildə və 9 aprel 2013-cü ildə ana dilinin inkişafı ilə əlaqədar imzaladığı Sərəncamlarda xüsusilə, nitq mədəniyyətinin inkişafına aid olan məsələlər işıqlandırılır. Nitq mədəniyyətinin inkişafı dövrümüzün qlobal informasiya prosesinin bir tərkib hissəsidir. Nitq mədəniyyəti normalarının stabilləşməsi ana dilinin beynəlxalq aləmə çıxışının təməlidir. Ana dilinin beynəlxalq informasiya məkanındakı fəaliyyəti nitq mədəniyyətinin sabit normaları vasitəsi ilə tənzim

olunur. Ona görə də Ulu Öndərin tövsiyə etdiyi kimi nitq mədəniyyəti hamının işi olmalıdır. Yazımızı nitq mədəniyyəti normalarına uyğun tərtib etməliyə, şifahi dilimizin ümumi danışq dilin normalarından kənara çıxmasına yol verməməliyə.

Nitq mədəniyyətinin tədrisində iki əsas problemin həll olunması nəzərə alınmalıdır. Birincisi, yazılı dilin normalarına yiyələnməkdən ibarətdir. Orta məktəblərdə hər hansı fonetik, morfoloji və sintaktik qaydaların tədrisi zamanı dilin quruluşuna aid olan məsələlər əsas yer tutur. Məsələn, “Ümumtəhsil məktəblərinin X-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı”nda saıtlərin tədrisi ilə əlaqədar onların növləri, qalın və incə saıt qarşılaşdırılmaları, dodaqlanan və dodaqlanmayan saıtlə, açıq və qapalı saıtlə, yanaşı və qoşa saıtlə haqqında məlumat verilməsi tövsiyə olunur, eyni zamanda, qoşa saıtləli sözlərin tələffüzü və yazılışı, bəzi sözlərdə saıtlərin uzun tələffüzünün öyrənilməsi nəzərdə tutulur. Ahəng qanununun tədrisi zamanı isə çoxhecalı sözlərdə eynicinsli saıtlərin bir-birini izləməsi və bunun ahəng qanunu adlanması, saıtlərdə eynicinslilik anlayışı, saıtlərin qalın və incəliyə görə bir-birini izləməsi məsələləri önə çəkilir.

Morfologiyada ismə aid kəmiyyət, mənsubiyyət, hal və xəbərlik şəkilçilərinin fele aid inkarlıq, zaman və şəxs şəkilçilərinin quruluşunun öyrədilməsi üstün yer tutur.

Doğrudur, proqramda rabitəli nitqin inkişafına aid məşğələlər aparılması da nəzərdə tutulur. Ancaq əlbəttə ki, bütün bunlar dilin quruluşu ilə nitq mədəniyyəti normalarının paralel öyrədilməsi üçün tam təminat vəziyyəti yaratmır. Ona görə də dil quruluşuna dair hər hansı mövzunun tədrisi zamanı yaxşı olardı ki, onların yazılı və şifahi nitq normaları qarşılıqlı şəkildə izah oluna idi. Məsələn, V sinfin “Azərbaycan dili” dərslində ahəng qanunu haqqında belə deyilir: “Sözdə qalın və ya incə saıtlərin bir-birini izləməsinə ahəng qanunu deyilir. Bu qanuna tabe olan sözlərin birinci hecasında incə saıt işlənersə sondakı hecalarda da incə saıt olmalıdır: *dəniz, dözümlü*. Sözü birinci hecasında qalın saıt varsa digər hecalarda da qalın saıtlərin ahəngi gözlənilir: *pambıq, ulduz*. Bir sözdə həm incə, həm də qalın saıt varsa ahəng qanunu pozulmuş sayılır: *iradə, sabit*.”

Dərsləkdən görüldüyü kimi, ahəngin pozulma yerini bildirmək üçün ərəb mənşəli sözlər nümunə göstərilir. Ancaq Azərbaycan dilində də belə sözlər vardır: *ilan, dəmrov, kəköv*,

Bundan başqa, bütün eynicinsli saıtlərin hamısı bir-birini izləyə bilmir. Məsələn, *o-o, e-e, ö-ö* sırası yazılı dilin ümumi norması deyildir. Azərbaycan dilində *o-o* sırasına *oxlov, ö-ö* sırasına *kösöv, köntöy* kimi sözlərdə rast gəlmək olur. *E-e* sırası isə yazılı dil norması yaratmır. Ancaq danışqşivələrinə *o-o* sırası *olor e-e* sırasına *geder, ö-ö* sırasına *ölör* kimi sözlərin tələffüzündə rast gəlmək olur. Nitq mədəniyyəti baxımından belə sözlərin barəsində məlumat vermək və onların düzgün yazılışı ilə düzgün deyilişini öyrətmək maraqlı olardı. Bu həm də yerli şivələrdəki variantların ümumi danışq dili normalarına keçidinin baş verməsi üçün əlverişli üsul kimi qiymətləndirilə bilər.

Dildəki qrammatik qaydalara görə şəkilçilər sözlərə müvafiq variantlarda qoşulur. Sözlərin tərkibindəki açıq saıtlərə görə şəkilçilər iki cür (-a,-ə,-ya-yə, -da, -də), qapalı saıtlərə görə dörd cür (-ı,-i,-u,-ü, -nı,-ni,-nu,-nü) yazılır. Yazılı normalara görə sözə hər hansı şəkilçi qoşulduqda sözü və şəkilçinin tərkibi saxlanılır: *darayacaq, bələyəcək, səsləyəcək*.

Şifahi danışq dilində isə bu norma öz sabitliyini saxlamır. Belə ki, sözü ikinci hecasındakı açıq *a* və *ə* saıtləri nitqin asanlaşdırıcılıq tələbinə görə qapalı varianta keçir: *darayacaq-qarıyacaq* və s.

Tədris zamanı bu normaları şagirdlərə öyrətmək lazımdır. Ona görə ki, şifahi danışq dilinə məxsus bu variantlılıq artıq ümumdil danışq normasına keçilmişdir.

Dildə elə qrammatik formalar da vardır ki, onlar danışq dilində özünəməxsus ümumi bir variantlılıq yaratsa da həmin variantlılıq yazılı dilin sabit normaları ilə yaxınlaşdırmaq elə də ciddi çətinlik yaratmır. Ona görə də mümkün qədər yaxınlaşdırıla bilən elementləri uyğunlaşdırmaq və sabit ümumdil norması yaratmağa cəhd göstərmək uğurlu nəticə əldə olunmasına səbəb ola bilər. Bu sahədə məktəbin müstəsna rolu və əhəmiyyəti vardır.

Məsələn, məlumdur ki, -lar(-lər), kəmiyyət şəkilçisi sonu saıtlə və *h, ğ, x, j, f, v, m, l* samitləri ilə bitən sözlərdən sonra ümumdil norması yaradır. Yəni baş verən norma yazılı dil və şifahi danışq dili üçün eyni olur: *ahlar, şeylər; dağları, bağlar* və s.

Sonu *k, g, t, d, ç, c, ş, j, l, z, n, r, p, b* samitləri ilə bitən sözlərdən sonra -lar (-lər) şəkilçisi işlədildikdə ya söz kökünün sonundakı samitdə, ya da şəkilçinin əvvəlindəki *l* elementində tələffüz fərqi baş verir: *köklər –köx’lər, pələnglər –pələklər –pələnylər, atlar –atdar, odlar –oddar* və s.

Ə. Dəmirçizadə belə tələffüz variantlarını orfoepiya norması kimi qiymətləndirir. Ana dilinin tədrisi ilə məşğul olan mütəxəssislərin də bu kimi variantlar barəsindəki fikirləri Ə. Dəmirçizadənin fikirləri ilə üst-üstə düşür.

Ancaq şifahi danışiq dilinə aid olan bəzi tələffüz normaların mükün halda yazılı dil norması üzrə tənzim etmək olar. Məsələn, *quşdar əvəzinə quşlar, atdar əvəzinə atlar* demək heç bir çətinlik yataz. Sadəcə tədris prosesində bu tələffüz variantının ümumi qayda kimi tətbiq edib uğurlu nəticə almağa çalışmaq lazımdır. Dil normaları arasındakı fərqlərin nizama salınması informasiya intensivliyini artırmağa xidmət etdiyi üçün bu sahədə səyləri artırmağa cəhd göstərmək lazımdır. Bu halda, Ulu Öndərin tövsiyə etdiyi kimi, nitq mədəniyyəti normalarını “kütlələrin nitq mədəniyyətinə” çevirmək olar.

AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ SİNONİMLƏR

Nigar ƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti
AZƏRBAYCAN

Müəyyən ərazidə məhdud dairədə işlədilan dialekt və şivə sözlərinə dialekt sözlər deyilir. Azərbaycan dilinin dialektləri Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında və formalaşmasında mühüm rol oynayır. Dialektlər ədəbi dilin mənbələrindən biri olsa da, ondan fərqlənir. Ədəbi dil də öz növbəsində dialektlərə təsir edir, onun fonetik, leksik, qrammatik sistemləri, tələffüz formalarını dəyişdirir və öz məxrəcəinə uyğunlaşdırır. Eyni zamanda dialektlər də ədəbi dilə təsir edir.

Dialekt sözlərinin ədəbi dilə gətirilməsi ilə bağlı dilçi ədəbiyyatşünas alimlərin fikri maraq doğurur. M. Cəfər bu barədə yazır ki, dünyanın söz ustadları məhz ləhcə və dialektlərdən söz alıb işlətməklə ədəbi-bədii dilin zənginləşməsinə kömək etmişlər. Ona görə ki, məlum olduğu üzrə ötən əsrlərdə dilimizə daxil olan bir çox lüzumsuz, əcnəbi söz, ifadə, tərkiblər dilimizin öz doğma sözlərini sıxışdırıb unutturmuş, üstü örtülü xəzinə halına salmışdır. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan yazıçısının, aliminin zərurət olmadıqda dialektlərə müraciət etməsi vacibdir. Yəni müəllif olmadığı halda dialektizmlərdən istifadə olunmasını dil ümumiliyi və normativliyinə ciddi əngəl kimi qiymətləndirir.

Dialekt sözlərinin ədəbi dilə daxil olmasında şair və yazıçıların müstəsna xidməti vardır. Bədii əsərlərdə işlədilan dialekt sözlərinə dialektizmlər deyilir. Müəllif nitqində və obrazların dilində işlədilan dialektizmlər öz funksiyasına və qrammatik təbiətinə görə müxtəlifdir. Bədii əsərlərin dilində dialektizmlərdən istifadə etmək olar, amma əsəri dialektizmlərlə yükləmək olmaz. Bu hadisə ədəbi dildə də eynidir. Zərurət olmadan dialekt sözlərinin ədəbi dildə işlədilməsi dilin ağırlaşmasına səbəb olur. Dialekt sözlərinin ədəbi dilə daxil olma səbəbləri müxtəlifdir» *Müəyyən sözlərin ədəbi dildə qarşılığı yoxdur və onları ifadə etmək üçün xalq əşya və hadisələri adlandırmaq üçün lazımi sözləri seçir*. Lakin bəzən də hər hansı bir anlayışın dildə ifadə vasitəsi olsa da, hər hansı yeni bir söz müəyyən səbəbdən onu sıxışdırıb dildən çıxarır və özü norma səciyyəsi daşıyır. Bu proses bir anın içində deyil, illər ərzində baş verir. Variantlılıq birbaşa forma ilə bağlı dil sahələrində daha çox özünü göstərir. Xüsusilə fonetikada variantların təyin olunması çətinlik törətmir. Leksikada isə variantlılığın təyin olunması çətin olur. Variantlılıq münasibətində olan sözlər eyni mənaya malik olur. Sinonimlikdə isə sözlərdə əlavə mənə çalarlıqları da diqqəti cəlb edir. Sinonim cərgələrin mövcud olması dilin zənginləşməsində və inkişafında mühüm rol oynayır. Sinonimlər fikrin daha aydın və dəqiq ifadə olunmasına şərait yaradır. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sinonimlər mühüm rol oynayır. Küt-maytarax-taytax-axsax, nəlbəki-zir-bölmə-zirə, dadax-dadıx-dədix'-əyax-qıç, seyvan-eyvan-heyvan-seki-artama-qulangərdis, suqabi-gəl-gəl-birəlli-tayqulp-əllig-əllicə-bardax-çirdex' sözlər sinonimik cərgələr əmələ gətirir.

Küt-maytarax-taytax-axsax.

«Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu söz «axsaq», «çolaq» mənalarını ifadə edir. «Taytax» sözü Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Kürdəmir, Qax, Şəki, Şuşa, Zəngilan dialektlərində də «axsaq» mənasında işlənir. «Onun iki uşağının ikisi də taytaxdı».

«Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə ifadə etdiyi mənə fərqlidir. 2007-ci il «Dialektoloji lüğət»də bu söz iki mənəni ifadə edir: 1. Mal-qara üçün unlu kəpəkdən bişirilmiş çörək. (Zaqatala). İtə kut ver yesin. 2. Təndirin divarından qopub düşən çörək. (Şirvan, Tovuz, Gədəbəy) Ojax yanşı yanmadı, çorex'lərin çoxu küt oldu.

II (Şəki) axsaq, çolaq. Yeldən əyağım küt olufdu.

«Maytarax» sözü Şəki şivəsində «axsaq» mənasını ifadə edir. *Maytarax adamsan, didim, heş sa: əziyyəət verrəmmi?*

Suqabı-gəl-gəl-birəlli-tayqulp-əllig-əllicə-bardax-çirdex'

«Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə «tayqulp» sözü birqulplu, kiçik qazan, tava, suqabı və s. mənaları ifadə edir.»Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə olduğu kimi »Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti»də «tayqulp» eyni mənanı ifadə edir. Bu sözə Ağdam,Cəbrayıl, Xanlar, Xocavənd, Kəlbəcər, Kürdəmir, Oğuz, Şamaxı şivələrində «su içmək üçün birqulplu mis qab» mənasını ifadə edir:*A bala,o tayqulpu suynan doldu gəti bura.*

«Bardax» sözü Azərbaycan ədəbi dilində «bardaq» formasında rast gəlinir.»Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə «bardaq» *su və ya başqa mayelər tökmək üçün saxsıdan, çinidən və s. qayrılmış qulplu və ya qulpsuz qab* mənasını ifadə edir. Bu söz Kürdəmir şivəsində «bardax» formasında «suqabı»mənasını ifadə edir.*Bardaxa şor yığırax.*

«Birəlli» sözü Bakı, Göyçay,İmişli, İsmayilli, Kürdəmir, Salyan, Şamaxı, Zəngilan şivələrində «su qabı,su içmək üçün qab» mənasını ifadə edir. *Qədəş, birəllini gət gəl.*

Kürdəmir, Saatlı, Sabirabad, Salyan, Ucar şivələrində işlənən «əllig» sözü, Ağcabədi və Tərtər şivələrində «əlli» şəklində işlənməsinə baxmayaraq, eyni mənanı-«misdən hazırlanmış qulplu su qabı» mənasını ifadə edir. *Ay qız, ma: bir əlli su ver.*

«Gəlgəl» sözü Şirvan, Göyçay, İsmayilli, Kürdəmir, Şamaxı şivələrində işlənir və «suqabı» mənasını ifadə edir. *Gəlgəlnən bir suvi aşırđım.* Bu mənadan əlavə «gəlgəl» sözü kiçik sərnic, kiçik araba, boyunbağı, uşaq döşəyi mənalarını da ifadə edir.

Şirvan, Göyçay şivələrində işlənən «əllicə» sözü «su içmək üçün qab» mənasını ifadə edir. *Su: əllicəynən içillər.*

Yuxarıda görüldüyü kimi bu sözlərdə məna yaxınlığı olsa da, onlar müəyyən məna incəlikləri ilə bir-birindən fərqlənir və deməli eyni mənalı sözlər deyil.

«Sinonimlərin mövcudluğu-dilin zənginliyi və elastikliyinə hamı tərəfindən qəbul olunmuş göstəricisidir»

Sözlərin ədəbi dil üçün seçimində onların daha çox işləkliyi, geniş xalq kütləsi tərəfindən anlaşılması əsas şərt kimi götürülür. Hər hansı bir məfhum müxtəlif dialektlərdə başqa-başqa sözlərlə ifadə olunursa, ayrı-ayrı hallarda bunlardan müxtəlif dialektlərə məxsus olanı ədəbi dilə keçir.

XIX əsrin 30-cu illərindən sonra ədəbi dilin lüğət tərkibinin sinonimlər hesabına zənginləşməsinə dialektlərin rolu böyükdür. Məsələn:*sayrışmaq* sözü parıldamaq, titrək parıltı vermək, titrəmək, səyrimək» mənasını ifadə edir. Bu sözə S. Vurğunun 1939-cu ildə nəşr olunmuş «Azad ilham» şeirlər kitabında rast gəlirik. » ... Bakının sayrışan ulduzlarından

Boyasız, çadrasız türk qızlarından,

Salam gətirmişəm hüzuruna mən,

Bugündən, gələcək qərinələrdən.

Beləliklə, müxtəlif dialektlərdə işlənən sözlərin bir hissəsi müasir ədəbi dildə möhkəmlənmiş və onu zənginləşdirmişdir.

NƏSİMİ DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR VƏ ƏRƏB, FARS MƏNŞƏLİ İZAFƏTLƏRİN SEMANTİK-ÜSLUBİ TƏHLİLİ

Türkan ƏSGƏROVA

AMEA Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu

dissert083@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Qloballaşma mühitində klassik irsimizin tədqiqi, xüsusən onun tədrisi məsələsi günümüzdə ən vacib məsələlərimizdir.

Böyük şairimiz Nəsimi Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf, mərhələsində ən yüksək səviyyəni fəth etmiş, bədii yaradıcılığında ana dili söz və ifadələrini aparıcı mövqeyə qaldırmaq məqsədilə xalq dili incilərini və Azərbaycan xalq dilində mənimsənilmiş ərəb və fars sözlərini ana dili sözləri ilə qoşalaşdırıb, XIV-XV əsrin əvvəllərində klassik poeziyanın təkrarsız nümunələrini yaratmış nəhəng bir şairdir.

Nəsimi Azərbaycan ədəbi dilini xalq ədəbiyyatı materiallarından istifadə etməklə yüksək, zirvəyə qaldırdı onu xalq dili incələrinin rəngarəng semantik çalarları ilə zənginləşdirdi və xalq ədəbiyyatından alıb işlətdiyi söz və ifadələrlə həqiqi mənada poetik möcüzələr yaratdı. Azərbaycan xalq dilini XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin əsas istinad mənbəyinə çevirməklə ədəbi dilin milli, xalqı vasitələrlə inkişafına rəvac verdi.

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dili tarixində “sevgi janrının-qəzəl janrının” (Mir Cəlal) formalaşmasında frazeoloji vahidlər ən münasib və ən gözəl vasitə olmuşdur. Bu prosesdə türkmənşəli söz birləşmələri qəlibində olan frazeolmlərlə yanaşı, fars və ərəb dili izafətlərinin də çox böyük mövqeyi olmuş, bu bəzəkli janrın türk dilləri zəminində yüksək inkişaf etməsində türkmənşəli söz birləşmələri kimi ərəb, fars dillərinə məxsus izafətlərin də mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Nəsimi, bir xalq şairi kimi, xalq dilinin özünə məxsus incəliklərinə yaxından bələd olan şair kimi, xalq dilinin yığcam formalarından yeri gəldikcə əsərlərində istifadə etmiş, qəzəllərinin milli zəminə əsaslandığını nümayiş etdirmişdir. *əcəl yeli* (ölüm), *viüud evi* (iç. daxil aləm), *can parəsi* (sevgili), *cavidan evi* (əbədiyyət), *kamil günəş* (sevgili, dilbər), *qəmər dövrü* (cavanlıq, gənclik), *çürük söz* (mənasız danışıq), *quş dili* (sehirli, bəlagətli nitq), *can quşu* (ruh, nəfəs), *hicrin cəfası*, *hicrin bəlası*, *zülün səvadi*, *hicrihnarı*, *məninin vüsahı*, *könlüm şişəsi*, *viücuddim evi* tipli klassik ədəbiyyatımızın dilində geniş yayılmış həmin frazeoloji vahidlər əslində(sənin) *hicrinin cəfası* (ayrılıq hicri), *sənin hicrinin bəlası* (ayrılığın dərdi, kədəri), (sənin) *zülfinün səvadi*, (sənin) *hicrinin narı* (ayrılıq odu, atəşi), (sənin) *məninin vüsahı*, (mənim) *könlümün şişəsi*, *viücudumun evi* (içim, daxilim) frazeoloji vahidlərin budanmış formalarıdır ki, klassik Azərbaycan ədəbiyyatında belə poetik, ixtisar olunmuş söz və ya şəkilçilərdən, sözdən qənaətlə istifadə etmək məqsədilə, (poetik vasitə kimi), geniş dairədə istifadə olunmuşdur. İlk olaraq xalq dili lakonizmi (yığcamlığı) ilə bağlı olan belə hallar tarixən ədəbi dil materiallarında, poeziya nümunələrində tez-tez müşahidə edilir; onun izləri bu gün xalq dilində yaşamaqdadır: *xalam qızı*, *əmimoğlu* tipli birləşmələr əslində mənim xalamın qızı, mənim əmimin oğlu olduğuna baxmayaraq, xalq dilində birinci variantlar sabitləşmişdir.

Nəsiminin frazeoloji yaradıcılığı ondan sonra yazıb - yaradan Azərbaycan ədəbi dili nümayəndələri, söz sahibləri, Azərbaycan ədəbi dili klassiklərinin bədii yaradıcılıqlarında da davam etdirilmiş və onlar bədii cəhətdən qüvvətli, orijinal vahidlər yaratmışlar. Bu prosesdə Azərbaycan klassikləri ilk mənbə olaraq xalq dilindən istifadə etməklə yanaşı, eyni zamanda çeşid – çeşid fərdi, yeni frazeoloji vahidlər yaratmaqla Azərbaycan ədəbi dilini bədii dil vahidləri ilə zənginləşdirmişlər.

Tədqiqatlar göstərir ki, Nəsiminin dilində işlənmiş frazeoloji vahidlər əsas etibarilə semantikasına görə məcazlaşmış ifadələrdir və bu səbəbdəndir ki, onlar Nəsiminin poetik dühasının, bədii – estetik təfəkkürünün gözəl nümunələri kimi onun özünə məxsus dilini, fərdi üslubunu nümayiş etdirir. Çünki “üslubi – estetik məcazların əksəriyyəti fərdi xarakter daşıyır. Sənətkar sözün dərinliklərində gizlənən müxtəlif mənə çalarlarını üzə çıxarır və bunun sayəsində qüvvətli ekspressiyaya malik məcazlar yaradır”. Bu mənada Nəsimi Azərbaycan ədəbi dili tarixində yalnız M. Füzuli ilə müqayisə oluna bilər.

Şair poetik təsvirləri daha təsirli, daha aydın etmək üçün frazeoloji vahidlərə aydınlaşdırıcı, izah edici sözlər əlavə edir ki, bu da son məqamda feli frazemini izahedici üzvünə çevrilir; *canını tərək etmək* (ölmək), *içindən tütünü çıxmaq* (yanmaq), *su olubaxmaq* (poetik mənada tabe olmaq):

Belə frazeolmlər ən azı üç komponentdən ibarət olur: *dudi göylərə çıxmaq*, *tüstiüsü göylərə çıxmaq* (yanmaq), *yarın atəgin itirmək* (ayrı düşmək), *boynuna fəraqin* (şövqün, həsrətim) *ipini taxmaq*, *tozlu cahana atək silkinmək*, *yuca yerdən dəm urmaq* (qas-qas danışmaq - KDQ), *dilini ənsəsindən çəkmək* (cəzalandırmaq), *başına xumarı çıxmaq* (məst olmaq, kefli olmaq), *qəlbini ocağa atmaq* (öldürmək, məhv etmək), *nəfsin çərisinbasmaq* (nəfsini cilovlamaq), *nəfsin oda atmaq* (yandırmaq), *əcəl yeli əsmək* (ölmək, dünyasını dəyişmək), *axirətin sarayına getmək* (ölmək, dünyasını dəyişmək), *eşq odilə aşını bişirmək* (eşqə mübtəla olmaq), *taqəti taq olmaq* (qanı qaralmaq), *basaratı bağlı olmaq*, *doğruya zavalolmamaq*, *cigəri tutuşub yanmaq*, *əcəl yeri əsmək*, *içindən tütünü çıxmaq*, *ipini taxmaq* və s.

Gəl ey dilbər, gör kim necə xoş yanarəm sənsiz, Odundan acı hicranı su olub axaram sənsiz!; Taqətim taq oldu, keçdi ömrüm ahilə! Dünyanın mülki malinə meyli-məhəbbət eyləmə, Çün gedisərsən axirətin sarayinə!; Çıxdı içimdən tütün , çərxi boyandı bütün!; Gəl ey məhbubi-ruhani ki, hər dəm boynuma qəmdən , Fəraqin, həsrətin, şövqin ipini çəkərim sənsiz!;

Eləcədə ərəb və fars izafət quruluşlu şəbi-yelda (sevgilinin uzun və qara saçları), *sərvi-xuraman* (sevgilinin boyu. qəddi), *lölöyi-mərçan* (sevgilinin dişləri), *abi-kövsər* (sevgilinin dodaqları) və s. kimi ismi frazeoloji vahidlər şairin dilində məcazi mənə kəsb edərək, metaforik mənə qazanır, obrazlı ifadələr sistemini yaradır.

DİLİMİZDƏ İSTİFADƏ OLUNAN RUS SÖZLƏRİ

Aytən HACIYEVA

haciyevaayten5@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Hər hansı bir ölkəni var edən, onu başqa dövlətlərdən fərqləndirən amillər çoxdur. Məsələn: ordusu, iqtisadiyyatı, əhalisi və s. Ən mühümi isə dildir. Hər ölkənin dili onu digər ölkələrdən fərqləndirən, güclü edən ən mühüm amillərdən biridir.

Azərbaycan dili də Azərbaycan xalqını digər xalqlardan fərqləndirən ən mühüm amildir. Dilimiz zəngin, ahəngli bir dildir. Öz qaydaları, qrammatikası, leksik norması vardır. Biz əslində bu varlığımızla fəxr etməliyik. Heyf ki, öz dilini bildiyi halda, başqa dillərə üstünlük verənlər də var. Xüsusilə də rus dilinə üstünlük çoxdur. Demək olar ki, dilimiz rus dilini əsarəti altındadır. Niyə belədir sualı ortaya çıxır?. Bu suala alimlər bəzi cavablar vermişdir.

Bəzi dilçi alimlər belə cavab vermişdir ki, rus dilindən istifadə edən şəxslər özlərini başqalarına ziyalı, savadlı, dünyagörən kimi göstərməyə çalışırlar. Əslində isə dilimizə nə dərəcədə hörmətsizlik etdiklərini bilmirlər.

Araşdırmalara görə Azərbaycan əhalisinin 40% rus dilində danışır. Amma heç kəs Rusiyada Azərbaycan dilində danışmır. Maraqlıdır görəsən biz niyə buna üstünlük veririk?. Məgər azərbaycanlı bir vətəndaş öz fikrini Azərbaycan dilində izah edə bilməyəcək qədər acizdirmi?. Ən ağırlı tərəfidə odur ki, öz sözümlərimiz olmayan sözü Azərbaycan dilində olan cümlənin tərkibində işlədirik. Məsələn: 1)Mən dəyə onu görmədim. 2)Uje onunla danışmıram və s. Bütün bu sözləri əvəzləyən Azərbaycan dilində söz yoxdur məgər?. Əlbəttə var. Amma yenə də cümləyə rus sözlərilə bəzək vuranlar var. Xəbərləri yoxdur ki, dilimizi necə bəzək hala salırlar.

Dilimizdə qarşılığı ola-ola ən çox işlədilən rus sözləri bunlardır:

1. Fortiçka – nəfəslik
2. Truba – boru
3. Uje – artıq
4. Voobşe – ümumiyyətlə
5. Nauşnik – qulaqlıq
6. Astonovka – dayanacaq
7. Prava – sürücülük vəsiqəsi
8. Arenda – icarə
9. Kvartirant – kirayəçi
10. Krutka – gödəkçə
11. İminni – mütləq
12. Oçki – gözlük
13. Pesok – şəkər tozu
14. Zabor – çəpər
15. Obşı – ümumi
16. Kuxna – mətbəx
17. Marojna – dondurma
18. Semiçka – tum
19. Rol – sükan
20. Vsyo – vəssalam. Və s.

Dilimizdə o qədər işlənən rus sözləri var ki, saymaqla bitmir. Bu sözləri o qədər istifadə etmişik ki, artıq dilimizdə həmin sözləri milliləşdirmişik. Dilimizdə kök salan rus sözlərinə münasibət birmənalı deyil. Bu haqda bir çox alimlərin, akademiklərin maraqlı fikirləri vardır. Elə Akademik Kamal Abdullanı göstərə bilərik.

Akademik Kamal Abdullanın 11 sentyabr 2013-cü ildə “525” qəzet sayında belə bir qeydi var: “Dili korlayan müğənni və aktyorlardır”.

Mən bu fikirlə bəzi hallarda razılaşıram. Ona görə ki, müğənnilərin çoxu savadsızdır və efirlərdə də istədikləri tərzdə danışirlar. Həmçinin aktyorlarda bura daxildir. Onların çəkildiyi səhnələri izləsək görürük ki, dillərində daha çox rus sözləri yer alıb. Məsələn: Bu şəhərdənin aktyorları Rafael və Coşqunun polis səhnəciyində prava sözü işlənmişdir. Əslində, prava deyildə sürücülük vəsiqəsi işlənməliydi.

Akademik Kamal Abdullanın bu qeydinə yazıçılar birliyinin katibi Rəşad Məcid fikir olaraq söyləmişdir ki, bu gün dilimizi korlayan təkə aktorlar və müğənnilər deyildir. Ölkəmizdə bu xoşagəlməz halın olmasında hər kəsin payı vardır. Dilçi alimlərdən tutmuş siravi vətəndaşlaradək hər kəsin payı olduğunu qeyd etmişdir. Rəşad Məcid söyləmişdir ki, niyə öz sözlərimizdən istifadə etmirik?. Məsələn: “monitorinq” sözü əvəzinə “yoxlama”, “nəzarət” sözünü niyə işlədirmirik?. Niyə “start verildi” əvəzinə “başladı”, “başladıldı”, “obed” əvəzinə “günorta yeməyi”, “uje” əvəzinə “artıq”, “srazi” əvəzinə “indi” sözlərini işlətmirik?. Məhz bu səbəbdən də dilimizin sözlərini unuduruq.

Bəli bu fikirlərlə tamamilə razılaşıram. Çünki mən də bu sözlərdən gündəlik istifadə edirəm. Demək olar ki, öz fikirlərimi rus sözlərindən istifadə edərək tamamlayıram. Məsələn: mən adi həyatımda “oçki”, “uje”, “semiçka”, “iminni” və s. Sözlərdən o qədər istifadə etmişəm ki, fikrimi Azərbaycan dilindəki sözlərlə çətinliklə tamamlaya bilirəm. Bunu da yalnız dərstdə məcbur qaldığım üçün edirəm. Dərstdən sonra isə yenə rus sözlərindən istifadə edirəm.

Akademik Kamal Abdulla bir məsələni də qeyd edib ki, biz “respublikamız” sözünü işlədirik. Amma bu sözün əvəzinə “dövlətimiz”, “ölkəmiz” sözünü işlətməliyik. Akademik bu iki sözün SSRİ tərkibində olanda da işlənməsini və bugün də verilən qanuna əsasən bu iki sözün işlənməsinin əsas götürüldüyünü qeyd edib.

Araşdırmalara görə dilimizin tənəzzülündə bəzi televizya aparıcılarının da rolu olduğu göstərilib. Aparıcı Kamran Həsənli bu məsələdə xüsusi qeyd edilib.

Filologiya elmlər doktoru Qulu Məhərrəmli qeyd edib ki, Kamran Həsənli qədər Azərbaycanda televiziyanın tənəzzülünü lakmus kimi göstərən ikinci aparıcı yoxdur. Onun dilində işlədilən sözlərin yarsının rus sözü olduğunu qeyd edib. Bu fikrə telejurnalist İlhamiyyə Rza, araşdırmaçı yazar Şirvan Ədilli də qatılıb.

Şirvan Ədilli məqaləsində qeyd etmişdir ki, Kamran Həsənli “zajıqalka” sözündən istifadə edir. Amma qarşılığı olan “alışqan” sözündən istifadə etmir. Səbəbini soruşanda isə Kamran Həsənli söyləyib ki, “alışqan” sözünü heç kim işlətmir. Amma Şirvan Ədilli işlətmiriksə, o demək deyil ki, bu sözdən imtina etməliyik.

Kamran Həsənli bütün bu tənqidlərə cavab olaraq bunları demişdir: Əgər biz sözlərə qarşılıq düzəldiriksə “ağılla” düzəltməliyik. “Zajıqalkaya” heç kim “alışqan” deməyəcək. əgər “**çaxmaq**” sözünü uğurla təbliğ etsəydik hamı bu sözü işlədərdi.

Aparılan tədqiqatlara görə son illərdə dilimizin qayda- qanunlarına az- çox riyaət edən kanallar göstərilmişdir. Amma indi isə bu belə deyil. Çünki hal-hazırda Televiziya və mətbuatda olan aparıcılar dilimizin qaydalarını bəzi hallarda pozurlar.

Akademik Kamal Abdulla söyləmişdir ki, Cənab İlham Əliyevin iradəsilə bir işçi qrupu yaradılacaq və dildəki rus sözləri öz qasıqlarıyla əvəzlənəcək.

BƏDİİ MƏTN LİŊVİSTİK ASPEKTDƏN

Aynurə QARAXANOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

aqaraxanova90@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Mətnin yaranmasının əsaslı qanunauyğunluqları vardır. Mətnin təşkili mexanizmi, qurulma texnikası ardıcıl gələn cümlələrdə semantik progressiya ilə bağlıdır. Bu sahədəki qanunauyğunluqların hərtərəfli tədqiqi bir sıra dil problemlərinin həllinə kömək edir, dilin funksional əhəmiyyətini daha ətraflı üzə çıxarır. Ona görə də sintaksisin vəzifəsi yalnız söz birləşməsi və cümləni öyrənməklə məhdudlaşmır. Yeni dövrdə mətnin struktur – semantik xüsusiyyətləri onun əsas tədqiq obyektinə çevrilmişdir.

Mətn (ərəb mənşəli olub, rusca *текст*, yunanca *textum* – birləşmə sözüünə uyğundur) – möhkəm daxili struktur – semantik əlaqələri olan cümlələr birliyi. **Mətn** sözü bir dilçilik termini kimi, müxtəlif mənalarda başa düşülür – dilçilik tədqiqatlarında iki növə - mikro və makromətnlərə ayrılır.

Hazırda mətn, onun daxili quruluşu bir çox humanitar elmlərin mərkəzi probleminə çevrilmişdir. Mətnlə bağlı həllini gözləyən problemlərdən biri onun sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Mətnin minimal ölçüsünü bir fonemlə məhdudlaşdıran X. Brikmanın əksinə olaraq İ. R. Qalper mətnin bir cümlədən ibarət olduğunu hesab edir. Makromətnin sərhədini təyin etmək isə o qədər də asan deyil, o saatlarla davam edən çıxışları, cildlərlə əsərləri əhatə edə bilər.

Həyatın obrazlı təfəkkürə məxsus ifadə forması olan bədii yaradıcılığa aid olan hər bir əsərdə zamanın ictimai – siyasi quruluşu, xalqın həyat tərzi, adət - ənənəsi, arzu və istəkləri təsvir olunur. Bütün bunları təsvir etmək üçün isə əsas “tikinti materialı” sözdür. Çünki xatirə və müşahidə, təəssürat və düşüncə, fikir və duyğu sözlə, sözün daxili poetik imkanı ilə ifadə olunur. Bütün faktların, bütün fikirlərin paltarları olan söz vasitəsi ilə sənətkar insanın əxlaqi – mənəvi aləmini, fikir və düşüncəsini açaraq, yaşadığı dövrə hərtərəfli münasibət bildirərək fərdlə deyil, xalqla danışır. Buna görə də böyük sənətkarlar sözü çox yüksək qiymətləndirir, ona böyük əhəmiyyət verərək həssas yanaşır, sözü mənaya uyğun işlədirlər.

Janrından və həcmindən asılı olmayaraq bədii əsərdə həm müəllif, həm də surət iştirak edir. Baxışlar, zövq və istəklər həmişə çarpazlaşmadığı üçün təsvir olunan hadisə və əhvalata hər bir baxış bucağından münasibət bildirir. “Nə qədər çox insan kitabımı oxuyarsa, o qədər çox kitab yazmışam” deyən məşhur bir yazar da bu fikri təsdiqləmiş olur. Hər bir orijinal surət istər müsbət, istərsə mənfi olsun, fərqi yoxdur, öz düşüncəsinə və ifadə tərzinə uyğun söz seçir. Bədii əsərin dili canlı danışığın ifadə imkanlarını, dialektləri, arxaizmi, vulqarizmi, loruluğu inkar etmir, ehtiyac duyulanda, surətin hərəkət və münasibəti tələb edəndə işlədilir və daha çox obrazın dilinə daxil edilir. Yazıcının öz dili isə sadəliyi, təmizlik və aydınlığı ilə seçilir. Sənətkar söz və ifadəni ümumxalq dilindən alır, onu məqsədə, bədii mətnin tələbinə uyğun işlədir. Bədii mətnə söz rəngarəng çalarlar alır, fikrin hərtərəfli ifadəsini şərtləndirir.

Ədəbiyyatşünaslığın əsas tədqiqat sahəsi olan bədii mətn linqvistikasının da tədqiqat obyektinə olmaqdan qaça bilmir. Lakin bədii mətnin dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq baxımından təhlilində ümumi və fərqli cəhətlər vardır. Hər iki elm sahəsinə aid təhlildə obyektin bədii əsər olması ümumi cəhətdir. Fərqli cəhət isə ondan ibarətdir ki, ədəbi təhlildə bədii əsərin dilindən bəhs edən ədəbiyyatçı mətnə bədii təsvir və ifadə vasitələri aspektindən, əsərin quruluşu və kompozisiyası, ideya və məzmunu və s. aspektindən yanaşsın, linqvistik təhlildə isə mətnəki bütün dil vahidləri araşdırılıb öyrənilir. Linqvistik təhlilin əsas məqsədi mətni təşkil edən hər bir dil ünsürünün xüsusiyyətlərini, onların bir – biri ilə əlaqəsini bədii əsərdə məzmununa necə xidmət etdiyini aydınlaşdırmaq, qiymətləndirməkdir. Lakin bədii mətnə təhlilin uğurlu nəticə alması üçün bu təhlil formaları arasında möhkəm əlaqə olmalıdır. Bu əlaqə gözlənilən səviyyədə olmadıqda, bu bağ qırıldıqda tədqiqat işi əhəmiyyətsiz, faydasız zəhmətdən başqa heç nəyə səbəb ola bilməz.

M. Qorkinin “ədəbiyyatın ilkin ünsürü” adlandırdığı sözün əsaslı təhlili olmadan əsərin bədii dəyərini və ideya zənginliyini duymaq mümkün deyildir. Bu zərurətdən doğan mətn dilçiliyinin yaranması dilçiliklə ədəbiyyatşünaslıq arasında körpü rolunu oynadı.

Bədii ədəbiyyatın tikinti materialı rolunu oynayan dil insanın idrak fəaliyyətinin nəticəsi olub özündə xalqın çoxəsrlik təcrübəsini birləşdirdiyindən incəsənətin digər növlərindən fərqlənir. İncəsənətin hər bir növü gerçəkliyin xüsusi növ inikasıdır, obrazlı təfəkkürdür. İncəsənət gerçək aləmin ruhi şəkildə qavranılması olub inikas prinsipinə əsaslanırsa, sənət, əksinə olaraq, cisimlərin sadəcə əksi (surəti) olmayıb müəllifin psixi, ruhi aləmi ilə bağlı elementləri də əhatə etdiyindən subyektiv amillə sıx bağlıdır.

Bədii dili həmçinin insan hislərinin dildə ifadəsi olan emosionallıqla da eyniləşdirmək olmaz. Hər şeydən əvvəl onların məqsədləri fərqlidir. Düzdür, bədii dil öz məqsədləri üçün emosional dilin imkanlarından istifadə edə bilər, lakin bu, emosionallığın bədii dilin ayrılmaz komponenti olması demək deyil. Çünki emosional nitq ayrı – ayrı fərdlərin tək bir dəfəlik ruhi vəziyyəti ilə məhdudlaşsın, poetik dilin məqsədi daha davamlı və geniş effekt yaratmaqdır. Yazıcının dil – üslubi vasitələri seçməkdə azad olmasına baxmayaraq, bu azadlıq hüdudsuz deyil. Şair, yazıçı dilin estetik, ifadəli, qrammatik, üslubi imkanlarını göstərir, lakin ənənəvi ədəbi normalar yeni məzmunu uyğun gəlmədikdə onlar cəsarətli və şüurlu bir tərzdə bu normaları pozurlar. Bədii yaradıcılıqda dilin əsl estetik təsiri bədii obraz və bədii lövhələr yaradan leksik vahidlərin düzgün, yerli – yerində seçilib işlənməsindən asılı olur. Burada söz adi, neytral sözdən seçilir, məzmunca daha dolğun, daha mənalı və daha təsirli olur, estetik funksiya etibarilə isə olduqca qiymətlidir. Yazıçı sənətkar mütləq xalq

dilinin zəngin söz xəzinəsi ilə ətraflı və yaxından tanış olmalı, buradan ən dəqiq, səlis, qüvvətli ifadələr seçib işlətmə bacarığına sahiblənməlidir. Çünki xalq dilinin tükənməz xəzinəsinə tam sahib olan sənətkarlar ümumxalq dili vasitələrindən məqsədəuyğun şəkildə və onların üzərində işləməklə istifadə edirlər, xalqdan aldıkları söz və ifadələri qüvvətləndirir, onlara daha yüksək obrazlılıq çaları verirlər.

Mətnə, cümlə daxilində söz bir vəziyyətdə qalmır. Əksinə, müxtəlif mənalar kəsb edib məcazlaşa bilər. Mətn hər dəfə sözün mənasını dəqiqləşdirir və konkretləşdirir. Çünki söz nə qədər çoxmənalı olsa belə, nitqdə, mətn prosesində, dialoqda tam müəyyən bir məna alır. Mətn hər dəfə sözün mənasına istiqamət verir, onu çoxmənalılıqdan azad edir. Həmin fikri çoxmənalı təbiətə malik olan hər hansı bir sözün linqvistik təhlili təsdiq edə bilər.

TƏRCÜMƏ: TARİX VƏ MÜASİRLİK

Aynurə QARAXANOVA

Bakı Mühənsildik Univeristeti

aqaraxanova90@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Tərcümənin tarixini müəyyən etmək mümkün deyil. Lakin inamla onun çox qədimdən yarandığını iddia etmək olar. Hələ çox keçmiş zamanlarda müxtəlif dillərdə danışan icmalar arasında ünsiyyət problemi yaranandan tərcüməyə ehtiyac olmuşdur.

Tədqiqatçılar tərcümənin tarixini əsasən dörd mərhələyə bölürlər. Onlar hesab edirlər ki, tərcümənin nəzəri və təcrübi mərhələlərini və bununla əlaqədar bütövlükdə bədii tərcüməni konkret tarixi kontekstdə nəzərdən keçirdikdə bəşəriyyətin mənəvi inkişafının və onun çoxəsrlik mədəniyyətinin xronoloji ardıcılığı aydın şəkildə diqqəti cəlb edir. Birinci mərhələ ilk və ya qədim dövr (quldarlıq və feodalizm); ikinci – orta dövr (ilkin kapitalın toplanmasından elmi – texniki inkişafa qədər, XVIII əsrin sonu – XIX əsrin sonunadək); dördüncü - ən yeni mərhələ (XIX əsrin sonu – bu günə qədər).

Tərcümənin yaranma tarixini bilavasitə dünya dillərinin yaranması ilə də əlaqələndirən fikirlər mövcuddur. Dilin yaranması haqqında nəzəriyyələr sırasında ən geniş yayılmış versiya monogenez nəzəriyyəsidir (yun. mono... + yun. geneos – cins, mənşə). Bu nəzəriyyəyə əsasən insan dili bir mən-bədən yaranıb. Bu konsepsiya insanın monogenezi ilə sıx bağlıdır. Bir çox antropoloqların razılaşdığı bu nəzəriyyəyə görə müasir tipli insan Homo Sapiens yer üzünün bir yerində tək mutasiya nəticəsində, böyük ehtimala görə 100 min il əvvəl Afrikada əmələ gəlmişdir. Təqribən elə bu dövrlərdə də ilkin ulu dilin yaranmasını güman edirlər. Bu ulu dilin təqribən 30 – 40 min il bundan əvvəl ayrı – ayrı dialektlərə ayrıldığı iddia olunur. Qədim insanların sayının artması və onların Afrika və Avrasiya kontinentlərində məskunlaşması ilə əlaqədar olaraq bu dialektlərin müxtəlif dillərin əsasını təşkil etməsi fikri mövcuddur. Güman olunur ki, artıq bu dövrlərdə müəyyən ictimai quruluş – ibtidai icma quruluşu formalaşmışdır və elə o zamanlardan da dilin ünsiyyət vasitəsi kimi funksiyasının genişlənməsi ehtimal edilir. Bir neçə dillərin mövcud olduğu ictimai sistem şəraitində artıq müəyyən əlaqələrin yaranması labüdlüyü meydana gəlir. Bu prosesləri həyata keçirmək isə tərcüməçilərsiz, yəni başqa xalqların dillərini bilən insanlarsız mümkün ola bilməzdi.

Tərcümə işinə, onun problemlərinin dərkinə ciddi maraq keçən əsrin ilk onilliklərindən izlənilir. Buraya P. Kauerin, K. Bardın, K. Şoltsun, P. Postgeytin və s. əsərlərini aid etmək olar. XX əsrdə tərcüməçilik fikri ilə bağlı əsas problemləri nəzərdən keçirmək müəyyən çətinliklərlə rastlaşır. Buna səbəb isə əsrin ikinci yarısından dünyada müxtəlif sahələrə aid yaranan ədəbiyyatın miqdarının o dövrə qədər bütövlükdə yaradılmış ədəbiyyatın miqdarından çox olmasıdır.

Müasir dövrdə tərcümə elminin ciddi məsələlərindən biri onun əsas bölmələrinin müəyyənləşdirilməsidir. Elmi ədəbiyyatda bu bölgü, əsasən, aşağıdakı kimi təqdim edilir:

1. Tərcümə tarixi tərcümənin yerini, rolunu və təkamülünü cəmiyyətin inkişafı, onun maddi və mənəvi mədəniyyəti, siyasi və iqtisadi əlaqələri ilə bağlı şəkildə təhlil edərək tərcümə fikrinin təşəkkülünü və inkişafını, milli tərcümə ənənələrini öyrənir.

2. Tərcümənin ümumi nəzəriyyəsi bütün tərcümə növləri üçün ümumi mahiyyət daşıyan problemlərlə məşğul olur.

3. Xüsusi tərcümə nəzəriyyələrinin predmetini tərcümənin müxtəlif forma və növləri (həm şifahi, həm də yazılı), tərcümə mətninin janr xüsusiyyətləri (bədii və xüsusi mətnlər), kompüter tətbiq etməklə müxtəlif dillərdə həyata keçirilən tərcümələrin xüsusiyyətləri (məşin tərcüməsi) təşkil edir.

4. Tərcümənin metodikası müvafiq bacarıq və vərdişlərin əldə edilməsini, yəni ümumi və sahə tərcümə nəzəriyyəsindən əldə edilmiş biliklər sayəsində tərcümə işinin texnikasına yiyələnməyi nəzərdə tutur.

Tarixi inkişaf mərhələlərinə görə isə tərcümə nəzəriyyəsini əsasən iki mərhələyə bölmək olar:

- ayrı – ayrı şair və tərcüməçilərin dövrü;
- XX əsrdən başlayan elmi dövr.

Hansı dövrü və ya xalq götürsək məsələnin mahiyyəti dəyişmir. Əsası odur ki, tərcümə zamanı biz öz dilimizin sərhədlərindən kənara çıxmağa cəhd edək və digər dillərə yaxınlaşaq. Həqiqətəndən ibarətdir ki , tərcümədə qəbul edilmiş ümumi prinsiplər yoxdur, çünki tələb olunan hazırlığa malik insanlar ümumi qənaətə gəlmək əvəzinə, hər zaman bir-birilərini inkar etmişlər. Tərcüməyə münasibətdə bu qarşıdurmaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Tərcümə orijinalın sözlərini təqdim etməlidir.
2. Tərcümə orijinalın ideyalarını təqdim etməlidir.
3. Tərcümə orijinal əsər kimi oxunmalıdır.
4. Tərcümə tərcümə kimi oxunmalıdır.
5. Tərcümə orijinalın üslubunu əks etdirməlidir.
6. Tərcümə tərcüməçinin üslubunu ifadə etməlidir.
7. Tərcümə orijinalın müasiri kimi oxunmalıdır.
8. Tərcümə tərcüməçinin müasiri kimi oxunmalıdır.
9. Tərcüməçi orijinala nə isə əlavə edə və ya ondan nəyi isə çıxara bilər.
10. Tərcüməçi nə isə əlavə edə və ya nəyi isə çıxara bilməz.
11. Şeir nəslrlə tərcümə edilməlidir.
12. Şeiri şeir kimi tərcümə etmək lazımdır və s.

Müasir tərcümə nəzəriyyəsinin sürətli inkişafının XX əsrin 50 – ci illəri ilə əlaqələndirilməsi təsadüfi xarakter daşımır. Belə ki, tərcümə praktikasında baş verən dəyişikliklər bu sahənin inkişafına səbəb olmuşdur. Bu səbəblərdən başlıcası İkinci Dünya müharibəsi və bu müharibədən sonrakı dövrlərdə mövcud olan siyasi hadisələrdir. Məlumdur ki, müharibə kütləvi şəkildə müxtəlif dillərdə danışan insanları bütün dünyaya səpələdi. Bu dövrdə xarici dillərdə danışmağı bacaran mütəxəssislərə maraq artdı. Bu şəraitdə hərbi tərcüməçi statusunu icra edən tərcüməçilər qarşısında tərcümə nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edən kateqoriyalar çərçivəsində yeni tələblər yarandı: adekvatlıq, ekvivalentlik, dəqiqlik, hərfi tərcümə və s. Bu tələblər ilk növbədə artıq xeyli təcrübəyə malik sinxron tərcümənin effektiv həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi güdüdü. Mütəxəssislər sinxron tərcümənin (şifahi tərcümə) inkişafının başlanğıcını əsasən İkinci Dünya müharibəsi ilə əlaqələndirirlər. Müharibədən sonra bir çox dünya dövlətlərini birləşdirən beynəlxalq təşkilatların yaranması ilə ((BMT 1945), YUNESKO (1946), AŞ (1948), AİB (1957), ATƏM (1975), NATO (1949) və s.) sinxron tərcümə millətlərarası ünsiyyəti təmin edən əsas vasitə kimi funksiya oynadı. Təbii ki, bütün beynəlxalq mübadilələr, məqsəd və əhəmiyyətindən asılı olmayaraq, tərcümə fəaliyyətinin sürətli inkişafına təkan verdi.

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN İZLƏRİ HAQQINDA

Rəşad ZÜLFÜQAROV

AMEA Naxçıvan Bölməsi
zulfuqarov_1981@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Türk dilləri ailəsi içərisində Qıpçaq qrupu türk dilləri ən böyük etnik dil qruplarından birini təşkil edir. Qıpçaq etnoniminə hələ eradan əvvəl I minillikdə Orta Asiya tarixi salnamələrində rast gəlinir [7].

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində qıpçaq qrupu dilləri üçün səciyyəvi olan bir sıra fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, bu qrup dillər üçün *ç* fonemi səciyyəvi deyil. Və burada *ç-ş-s* əvəzlənməsi geniş yayılıb. Söz əvvəlində *m*, *n*, *r* samitlərinin işlənməsi, söz ortasında *y* samiti əvəzinə *d* samitinin işlənməsi, söz əvvəlində *y* səsinin düşməsi və ya *c* səsi ilə əvəzlənməsi kimi bir sıra hadisə və qanunlar da bu qrup dillər üçün xarakterikdir [7]. Danılmaz bir faktıdır ki, uzun əsrlərdən bəri türk dilləri ailəsinin müxtəlif qruplarını təşkil edən dillər bir-biri ilə qarşılıqlı vəhdətdə olaraq inkişaf etmişdir. Bunun nəticəsində istənilən türk dili qrupunda digər dil qruplarının təsiri görünməkdədir. Bu aspektdən yanaşdıqda Naxçıvan dialekt və şivələrində müxtəlif türk dili qruplarına, o cümlədən qıpçaq dil qrupuna məxsus xüsusiyyətlərin dialekt leksikamızdakı təsirlərini müşahidə etmək qanunauyğun haldır.

Tezisiyimizdə Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən bir sıra leksik vahidlərdə qıpçaq qrupu türk dillərinin təsiri ilə bağlı faktlardan bəhs olunacaqdır. Həmin leksik vahidlərdən bir qrupunun etnolingvistik təhlilinə diqqət yetirək.

Müasir Naxçıvan dialekt və şivələrində ədəbi dildəki *çörək* sözünə paralel olaraq işlədilən *əppəx'*/*əpbəx'* sözünün linqvistik təhlili olduqca maraqlıdır. *Məs.: Bala, gəl otur əpbəyi ye so:ra işdərsən.* Bu sözün türk dillərində, həmçinin qədim yazılı mənbə və abidələrimizdə işlənmə arealı olduqca genişdir. Belə ki, sözə müasir Türkiyə türkcəsində *əkmək*, Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində *əpbeg* [1], “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *ətmək/əkmək* [5] şəklində eyni mənada rast gəlinir. Qıpçaq qrupu türk dillərinin səciyyəvi olan iki mühüm səvəzlənməsini *əpbəx'* sözündə müşahidə etmək mümkündür. Bu qrupa aid türk dillərində söz ortasında *k* fonemi yerinə *p*, *m* fonemi yerinə *b* foneminin işlənməsi xarakterikdir. Əgər sözün ilkin formada *əkmək* şəklində olduğunu nəzərə alsaq, onda tərəddüdsüz deyə bilərik ki, müasir Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən *əpbəx'* sözündə qıpçaq qrupu türk dillərinin təsiri aydın şəkildə hiss olunmaqdadır.

Naxçıvan dialekt və şivələrində adət-ənənələrimizlə, xüsusilə toy və nişanla bağlı işlədilən *ədaxlı*, *adaxlı*, *adaxlamax*, *ədaxlibəzlix* və s. kimi leksik vahidlərin etnolingvistik təhlili dilimizin qədim tarixi kökləri, həmçinin dilimizə təsir edən digər türk dilləri ilə bağlı maraqlı faktların ortaya çıxarılmasına imkan verir. *Məs.: Bizim bı qızımız ədaxlıdı. Bı illərisi toyun edə:ciyix' səğliğ o:sun.* *Adaxlı* sözü *adax//ayaq* sözü və adlardan sifət düzəldən *-lı* leksik şəkilçisinin iştirakı ilə yaranmışdır. *Adax* sözü qədim türkmənşəli leksik vahid olub “*ayaq, ilk addım, uşağın ilk addımı*” mənalarını ifadə edir. *Adaxlı* sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boylarında da eyni fonetik tərkib və mənada işlənilir: – *Adaxlısın ayrıqlar alarkən tutub alan...* [5]. Müasir Dərbənd dialektində *ayaq* sözü *adax* şəklində işlənməkdədir [1]. Başqa sözlə, *adaxlı* evlilik yolunda atılan ilk addım mənasını ifadə etməklə öz ilkin məzmunu saxlamaqdadır. Bir maraqlı fakta diqqət yetirək. Bir sıra türk dillərində xüsusilə qıpçaq qrupu türk dillərində söz ortasına *y* foneminin *d* fonemi ilə əvəzlənməsi xarakterikdir. *Ayğır* əvəzinə *adğır*, ayıq (ayı-R.Z.) əvəzinə *adıq* sözlərinin işlənməsini buna misal olaraq göstərmək mümkündür. Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, *ayğır* sözünün *adğır* formada işlədilməsinə M.Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsərində [4] və uyğur türkcəsində [6] rast gəlinmişdir. Bu kimi nümunələrə dayanaraq deyə bilərik ki, qeyd olunan *y//d* səs uyğunluğu müasir Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən *adaxlı* sözündə özünü göstərir. Heç şübhə yoxdur ki, bu da qıpçaq dili elementlərinin Naxçıvan dialekt və şivələrindəki izlərinin nümunələrdə olan təsirinə əyani sübutudur.

Müasir Naxçıvan dialekt və şivələrində *daha* sözünə paralel olaraq işlədilən *day* leksik vahidinin təhlili də diqqəti cəlb edir. *Məs.: Day mən sa: nə de:m. Day diyəsən yavaş-yavaş gerili:rix'.*

Bir fakta diqqət yetirmək yerinə düşər ki, qıpçaq qrupu türk dillərinin leksik tərkibində ancaq özləri üçün xarakterik olan çoxlu sözlər işlədilməkdədir. *Məs.: böri-qurd, eşik-qapı, qoz-cəviz, day-kimi, başqa-özgə və s* [7]. Maraqlıdır ki, belə sözlərin bir qismi müasir ədəbi dilimizdə və ya dialekt və şivələrimizdə özünü göstərməkdədir.

Müasir Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən *zəif*, *qüvvəsiz*, *qoca*, *yaşlı at* mənasını ifadə edən *alaş at* leksik vahidinin linqvistik və müqayisəli təhlili zamanı bir sıra maraqlı faktlarla qarşılaşırıq. *Məs.: Bı alaş atdı day qocalıyb.* Apardığımız araşdırmalar zamanı *alaş at* sözünün dilimizin bir sıra dialekt və şivələrində mövcudluğunun şahidi oluruq. Belə ki, müasir Dərbənd dialektində söz kiçik fonetik fərqlə dörd mənada işlənilir: 1. Rənginə, əlamət və nişanına görə ata verilən ləqəb. 2. Fərsiz, tənbel, pis yerləşli at. 3. Çox işlək, yaxşı çəkən at. 4. Zəif, qüvvəsiz, yaşlı at [1].

Tədqiqatçıların bir qismi bu sözün kökünü hazırda çavaş, kumık, qaraqalpaq, başqırd, tatar və s. qıpçaq qrupu türk dillərində at mənasında işlədilən *laşa//lasa* sözü ilə əlaqələndirirlər. Bu sözün

mənşəyi və semantikasi ilə bağlı A.M.Şerbak yazır ki, fərsiz, pis yerləşli at mənasında işlənən *alaşa* türk dillərinə məxsus sözdür və müasir, başqırd, tatar, kumık dillərində *alaşa*, noğay dilində *alasa*, çuvaş dilində *laşa* formalarında işlədilir [1]. Bu mənbəyə dayanaraq deyə bilərik ki, müasir Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən *alaş at* leksik vahidi əslində *alaşa at* leksik vahidinin səsdüşümü hadisəsi ilə müşahidə edilən variantıdır. Yuxarıda qeyd edilən mənbədən də görüldüyü kimi tədqiqatçıların çoxu sözün qırpaq qrupu türk dilləri ilə əlaqədar olduğunu qeyd edirlər. Bu faktlara əsaslanaraq *alaş at* leksik vahidinin Naxçıvan dialekt və şivələrində qırpaq qrupu türk dilləri elementlərini daşdığını göstərmək olar.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müasir Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində qırpaq qrupu türk dillərinin təsiri müşahidə olunan bir sıra leksik vahidlər vardır ki, tezisimizdə onların yalnız kiçik bir qismindən bəhs etmişik.

YARDIMLI TOPONİMLƏRİNDƏ RƏNG SEMANTİKASI

Aynurə BAĞIROVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
aynur.bagirova.1984@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Rəng bildirən sözlərdən yaranmış onomastik vahidlər bütün xalqlarda olduğu kimi, türk xalqlarının toponimiyası üçün də xarakterikdir. A.Nikonov toponimiyada rəng bildirən sözlərdən yaranmış onomastik vahidlər haqqında yazır: “Bütün ölkələrin toponimiyasının əsasını rəng bildirən sözlər təşkil edir. Dağ yerlərində onlara daha çox təsadüf olunur”.

Məlumdur ki, türk dillərində rəng bildirən sözlər tarixən müxtəlif mənə çalarlarına malik olmuşdur. Tarixən müxtəlif rənglər türk xalqlarında mənəvi və milli simvol kimi qiymətləndirilmiş və qəbul edilmişdir. Göytürklərdən başlayaraq qırmızı, sarı və yaşıl rənglər cəhət, istiqamət bildirdiyini desək səhv etmərik. Qara rəng şimalı, qızılı(qırmızı) – cənubu, ağ – qərbi, göy – şərqə bildirmişdir.

Cənubi Azərbaycan alimi Cavad Heyət “Türk dillərində rənglərin yeri” adlı tədqiqatında ağ rəngi təmizlik, böyüklük, ədalət, güclülük; qara rəngi uğursuzluq, yas əlaməti bildirməklə bərabər böyüklük; qırmızı (qızılı) rəngi həyəcan, qüdrət; göy rəngi (mavi) sonsuzluq, törəyiş, əməliyyat, dostluq, sədaqət, vəfa, aydınlıq; yaşıl rəngi yaşıllıq, gənclik, din, iman; sarı rəngi elm, mərifət, zəka, ağıl, həqiqət simvolu sayır.

Belə ki, toponimiyada “qara” sözünün mənaları haqqında da müxtəlif fikirlər mövcuddur. A.N.Kononovun qeyd etdiyi kimi, kara (azərb., türk qara) türk dillərində ən çox aşağıdakı mənalarda işlənir: 1) qara “qaranlıq”, “zülmət”, “tutqun”, “sərt”, “qəmli, kədərli”, “bədbəxt”; 2) “mal-qara”, “yığın-dəstə”, “xalq, camaat”, “qoşun”; 3) “quru”, “torpaq”; 4) “təpə”, “hündür təpə”.

Müasir Azərbaycan dilində isə “qara” sözü daha çox rəng mənasında işlənir. Göstərilən leksik vahidə Yardımlı ərazisindəki Qaraqaya oroniminin tərkibində rast gəlinir. Bu oronim vulkanik mənşəli olduğundan soyumuş və qara rəng almış qayalardan ibarətdir. Lakin T.Əhmədov Qaraqaya oronimində qara sözünün “uca, hündür, yüksək, şiş” mənalarını ifadə etdiyini bildirir.

Bəzi toponimlərdə isə “qara” torpaq sahəsi mənasını ifadə edir. Yardımlıda yerləşən Qaragüney oroniminin tərkibindəki qara sözü məhz torpaq mənasını ifadə edir.

Eyni zamanda Yardımlı ərazisində mövcud olan Qaraçay hidronimində isə “qara” sözü suyun keyfiyyətini, içməyə, istifadəyə yararlılıq dərəcəsini bildirir.

Müasir Azərbaycan dilində “boz” sözü də rəng mənasında işlənir. Lakin Yardımlı ərazisindəki Bozayran toponiminin etimologiyası barədə “Azərbaycan toponimlərinin ensklopedik lüğəti”ndə belə qeyd olunur: Bozayran Yardımlı rayonunda soyuq sulu mineral bulaqdır. Boz sözü hidronimlərin tərkibində “soyuq”, “bulanıq” mənalarında, ayran komponenti isə, “bulanıq su”, “turş su” mənasında işlənir. Bozayran oykoniminin məhz bu bulağın adından törədiyini də ehtimal etmək olar. Özbəkistanın Daşkənd vilayətində Bozsu toponimi qeydə alınmışdır. Vətəni Şuşa sayılan məşhur Xarı bülbülə bu kənd ərazisində rast gəlinir. Cəlilabad rayonunun Gülməmmədli i.ə.v.-də Bozayran kəndi

vardır. XIX əsrə aid mənbədə Bozayranlı formasında qeydə alınmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində Böyük Bozayran və Balaca Bozayran kəndlərinə ayrılmışdır. Böyük Bozayran kəndi ləğv edildikdən sonra 1972-ci ildə Balaca Bozayran kəndi rəsmi olaraq Bozayran adlandırılmışdır. Yaşayış məntəqəsinin etnotoponim olduğu güman edilir. Mənbələrə görə, Yardımlı qəsəbəsi i.ə.v.-dəki Bozayran kəndini Cəlilabad rayonunun Böyük Bozayran kəndindən köçüb gəlmiş ailələr salmışdır".Ümumiyyətlə, Yardımlının 10-dan çox kəndi (Alar, Astanlı, Şiləvəngə, Cirimbel, Əsədbad, Şıxlar, Porsova, Pornayım..) eyni adla Cəlilabad rayonunda mövcuddur. Toponimin "bulanıq su", yaxud "tursu su" mənası həqiqəti əks etdirmir. Bozayran rayonun ən qədim yaşayış yerlərindən biri hesab olunur. Tədqiqatçıların fikrindən belə məlum olur ki, guya bu kəndi Cəlilabaddan gəlmiş ailələr salmışdır. Belə çıxır ki, Yardımlıdakı Bozayran kəndi keçən əsrin 30-cu illərində salınmışdır. Məlumat üçün deyək ki, Bozayran ərazisində yaşayış hələ eramızdan əvvəl olmuşdur. Arxeoloji materiallar təsərrüfat işləri görülərkən açılmış daş qutu qəbirlərindən tapılmışdır. Materiallar məişət qabları, bəzək əşyaları, silah və alət nümunələrindən ibarətdir. M.Nəzərli daş qutu qəbirlərdən tapılmış dəmir nüzə və digər nüzə ucları haqqında geniş məlumat vermiş və onları Mingəçevir, Xınıslı və Gədəbəy ərazilərindən tapılmış nüzə ucları ilə müqayisə etmişdir. Ümumiyyətlə, yeni arxeoloji tədqiqatlar daş qutu qəbirlərin Yardımlı ərazisində e.ə. V-IV əsrlərdən başlayaraq eramızın I əsrlərinə qədər yayıldığını söyləməyə imkan verir. Faktlar göstərir ki, keçən əsrin 30-40-cı illərində Yardımlıya miqrasiya olmamışdır, əksinə 1933-1953-cü illərdə rayonun 33 kəndi indiki Cəlilabad da daxil olmaqla Azərbaycanın başqa bölgələrinə köçürülmüşdür. Cəlilabad ərazisində ondan çox yaşayış məntəqəsinin adını qeyd etdik. Cəlilabaddakı bir çox yaşayış məntəqələri Yardımlı sakinləri tərəfindən salınmışdır. Toponimin mənşəyi ilə bağlı tədqiqatçıların dolaşq fikirləri də diqqət çəkir. Əgər Yardımlıdakı Bozayran kəndini Böyük bozayranlılar salmışdırsa, deməli, hər iki toponim eyni şəkildə izah olunmalı idi. Maraqlıdır ki, Yardımlıdakı bu kənd hidrotoponim, Cəlilabaddakı yaşayış məntəqəsi isə etnotoponim olduğu güman edilir. Bu toponim haqqında müxtəlif yanaşmalar mümkündür. Toponimin birinci tərəfi fonetik cəhətdən təhrif edilməyibsə, boz sözündən ibarətdir. Dilimizin dialekt və şivələrində bu söz müxtəlif mənələrdədir: 1) diş qırqovul (Gəncə, İmişli, Yevlax); 2) dəri xəstəliyi adı (Bərdə, Qarakilsə, Şuşa); 3) bozağan-otsuz yer (Laçın) 4) bozax- yerli qoyun cinsi (Borçalı, Füzuli, Şəmkir, Tovuz); 5) quru ot (Ağdam); 6) Bozalğan – yabanı bitki adı (Ağbaba); 7) Bozarantı – səhər alaqlarlığı (Gəncə); 8) Boz ay- qışın son ayı (ədəbi dilimizdə) və s. Boz sözü ilə bağlı Azərbaycan ərazilərində bir çox yer adları mövcuddur. Məsələn, Bozavənd (Ağsu r.)- eyniadlı tayfanın adından yaranmışdır. Bozbinə- "boz, boş görünən sahədə binə"(Zaqatala r.), Bozdağ- Abşeronda pəlçiq vulkanı, Göyçay, Gəncə, Şirvan, Ağdam, Şəki ərazilərində dağ silsiləsi; Bozdağan kəndi- "otsuz yer" (Laçın), Bozfi dağı (Goranboy r.), Bozgüney-"güntutan quru yer" (Laçın r.), Bozlu- bozlu tayfası (Kəlbəcər, Laçın), Bozpapaqlar-Cavanşir tayfasına mənsub tirə (Ağdam r.), Bozyer//Bozaran - "bozqır torpaqlı yarıq" (Goranboy rayonunda yüksəklik) və s. Toponimi boz-ay-ran, yəni, boz ay - "qışın son ayı" və ran- "yer", "ərazi"; bozax-ran/bozağ-ran/bozayran- "yerli qoyun cinsi yetişdirilən ərazi"; nəhayət, bozlu-bozayranlı tayfası şəkildə izah etmək mümkün idi. Lakin yerli tələffüzün Bizeyran, yaxud Bizeyran şəkildə olması bizə toponim haqqında başqa fikir söyləməyə əsas verir.

Əlamət bildirən təyinedici leksik vahidlərdən biri də sarı sözüdür. O.T.Molçanova qeyd edir ki, söz öz həqiqi mənasından başqa, geniş şəkildə digər sözlərlə birləşib yeni mənə ifadə etmək xüsusiyyətlərinə malikdir. Yardımlı ərazisindəki Sarıqaya toponimində "sarı rəngli qaya, daş" mənasını ifadə edir.

ORFOQRAFİK QAYDALARIN ORFOEPIK QAYDALARLA QARŞILIQLI TƏDRİSİ

Nərgiz ZEYNALOVA

Bakı Slavyan Universiteti
rufetquluyev@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Orfoqrafik qaydaların orfoepiya ilə qarşılıqlı surətdə təlim edilməsi məsələsi düzgün yazı təliminin müvəffəqiyyətini təmin edən əsas problemlərdən biridir. Bu problemin praktik surətdə həllinə o zaman nail olmaq mümkün olar ki, ədəbi dilin orfoqrafik normaları ilə yanaşı, orfoepik normalarının təliminə də eyni dərəcədə diqqət yetirilməsi təmin edilsin. Müəllimlərin dil təlimini yazı təlimi ilə

məhdudlaşdırması, əsas diqqəti şagirdlərin orfoepik savada yiyələnməsinə vermələri bu sahədə ciddi nöqsanlar yaradır. Məktəblərimizin əksəriyyətində şagirdlərin şifahi nitqi tələffüz baxımından ciddi surətdə nöqsanlıdır. Bunun başlıca səbəblərindən biri onları ədəbi tələffüz vərdişlərinə yiyələndirmək əvəzinə, hərfi tələffüzə -kitab tələffüzünə yiyələndirmək meyindən irəli gəlir.

Bir neçə ildən bəri birinci sinifdən başlayaraq şagirdlərin şifahi nitqi üzərində aparılan araşdırmalar göstərmişdir ki, uşaqların əksəriyyəti məktəbə yeni gələrkən danışıqlarında bir sıra orfoepik qaydalara, məsələn sonu q ilə bitən çoxhecalı sözlərin x və ya işlənmə yerinə görə g kimi tələffüz edilməsi qaydasına düzgün əməl etdikləri halda, müəyyən müddətdən sonra həmin sözləri yazıldığı kimi tələffüz etməyə səy göstərirlər. Beləliklə, onların danışıqında hərfi tələffüz kök salmağa başlayır. Şagirdlərin bu cür tələffüzdən, demək olar ki, yalnız sinif daxilində istifadə etməsi, sinifdən kənar isə yenə öz yerli şivələrində danışmaqları qəribə bir vəziyyətdir. Deməli, şagirdlər sinifdə öyrəndikləri hərfi tələffüzü dərindən kənar istifadə etmirlər. Məhz bu fakt aydın şəkildə sübut edir ki, hərfi tələffüz, həqiqətən də, bir növ süni xarakter daşıyır, dili öz gözəlliyindən uzaqlaşdırır.

Şagirdlərdə hərfi tələffüz vərdişləri, adətən, ibtidai siniflərdə təşəkkül tapır. Bu vərdişlər, əsasən, əlifba təlimindən başlayaraq şagirdlərin sürətli oxuya yiyələnməsi dövrünədək möhkəmlənir və dərin kök salır. Şagirdləri bundan sonra həmin yanlış vərdişdən xilas etmək müəllimi böyük çətinliyə salır. Çünki köhnə adəti tərkdirmək yeni adəti tərbiyə etməkdən çətindir. Deməli, şagirdlərdə yanlış tələffüz vərdişlərini düzgün vərdişlərlə əvəz etmək o qədər də asan və qısa müddətdə mümkün deyil. Yazılı dil, doğrudan da, ədəbi tələffüzün mənimsənilməsində qarşıya çıxan çətinliklərin əsas mənbələrindən birini təşkil edir. Lakin bununla yanaşı, ədəbi tələffüzə yiyələnməkdə yazılı dilin təşkeleddici və istiqamətverici rolu da çox böyükdür. Bu isə yazılı dilin şifahi ədəbi dilimizlə qarşılıqlı əlaqəsindən irəli gəlir. Bir sıra hallarda düzgün yazı qaydaları düzgün tələffüzün əsasında təşkil olunur. Şəşələn, oktyabr, stansiya, məşhur, layihə, kran və s. kimi sözlərin düzgün tələffüzü onların yazılış qaydası əsasında müəyyənləşir. Məlum olduğu kimi şagirdlərin çoxu həmin sözləri oktyabr, istansiya, məşhur, lahiyə, kırant və s. kimi tələffüz edir və çox zaman bu formada da yazırlar.

Qeyd olunmalıdır ki, burada iki anlayışı –tələffüz yazılışı ilə uyğun gələn sözlərlə tələffüzü yazılışına görə müəyyənləşən sözləri bir-birinə qarışdırmaq olmaz. Məsələn, ata, ana, el, çay, qoyun, sarı və s. sözlərin yazılışının düzgün tələffüzünə görə, yoxsa düzgün tələffüzünün yazılışına əsasən müəyyənləşdiyini söyləmək çətindir. Başqa bir misal olaraq, stəkan sözü stakan, istəkan, istəkən kimi sözlərin ədəbi dildə, məlumdur ki, həmin variantlardan ancaq biri–yazılışına uyğun olan variant düzgün hesab edilir. Deməli, belə sözlərin düzgün tələffüzü düzgün yazılışı ilə müəyyənləşir. Birinci qisimdən olan sözlərin yazılışını öyrənmədən də şagird onları düzgün tələffüz edir və yazmaq ilk öyrəndikləri vaxtdan, əsasən, düzgün yazırlar. Sonrakıların düzgün tələffüzünə isə həmin sözlərin yazılışını mənimsəməklə yiyələnirlər. Bununla bağlı müxtəlif məktəblərdə eksperiment aparılmışdır kki, bunun nəticəsində bu nəticənin doğruluğu bir daha təsdiq olunmuşdur.

Yazılı dil şagirdlərə düzgün tələffüz vərdişlərinin aşılmasında qarşıya çıxan çətinliklərdən birinin mənbəyi olmaqla yanaşı, müəyyən mənada bu sahənin müvəffəqiyyətini –şagirdləri mükəmməl orfoqrafik savada yiyələndirmək sahəsindəki müvəffəqiyyətinin əsasını təşkil edir. Yazı təliminin səhərf münasibəti ilə bağlı olan sahəsində ən ciddi çətinliklər məhz düzgün tələffüzü düzgün yazılışından fərqlənən qaydaların mənimsənilməsində qarşıya çıxır.

Məlum olduğu kimi danışıq dilimizdə bir hecada, əsas da sözün ilk hecasında iki samitin yanaşı gəlməsi xarakterik məsələ deyildir. Buna görədir ki, hələ ədəbi tələffüzə yiyələnməyən şəxslər, həmçinin şagirdlər bir çox sözləri düzgün tələffüz etmirlər.

Azərbaycan dilinin təlimində şagirdlərə mürəkkəb səs birləşmələrinin tələffüzü ilə bağlı vərdişlərin aşılması onların ümumi nitq mədəniyyətinin inkişafında çox mühüm rol oynayır. Məktəblərdə bu məsələyə ciddi yanaşılmaması bu tələffüz vərdişlərinin aşılmasını işini çətinləşdirir və inkişafına mane olur.

Tələffüzü yazılışına görə müəyyən olunan qaydaları şagirdlərə mükəmməl mənimsənməkdə müvafiq morfemlərin yazılı formasını əsas tutmaq başlıca prinsiplərdən hesab olunmalıdır. Tələffüzü yazılışından fərqlənən qaydalara gəldikdə isə, bunların mənimsənilməsində həmin prinsipi əsas tutmaq səhvə yol vermək deməkdir. Şagirdləri hərfi tələffüzə yiyələndirmək orfoqrafiyanın tədrisini nəinki asanlaşdırır, hətta çətinləşdirməyə səbəb olur. Düzgün yazı təlimini ədəbi tələffüz ilə əlaqəli şəkildə öyrətmək isə yazı qaydalarının nisbətən tez mənimsənilməsi üçün şərait yaradır.

Tədqiqatlar göstərmişdir ki, morfemlərin söz kökləri və şəkilçilərin yazılışını onların düzgün tələffüzü ilə paralel öyrətdikdə, şagirdlər orfoqrafik qaydaları, həmçinin ayrı-ayrı sözlərin yazılışını daha mükəmməl mənimsəyir və onların fikri fəallığının inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu zaman şagird yazı qaydalarını daha diqqətli, şüurlu surətdə öyrənməyə, sözün yazılışı ilə tələffüzün müqayisə etməyə, onların arasındakı obyektiv qanunauyğunluqları dərk etməyə meyl göstərir və onun görmə hafizəsi ilə eşitmə hafizəsi arasında möhkəm assosiasiya yaranır

TERMINİ DİGƏR DİL VAHİDLƏRİNDƏN FƏRQLƏNDİRƏN XÜSUSİYYƏTLƏR

Əsmər AĞAYEVA
Bakı Slavyan Universiteti
esmer_agayeva@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Dilçilikdə termin və terminologiya problemi uzun müddət tədqiqat obyektinə olsa da, tədqiqatlarda əksər hallarda terminlərin müəyyənləşdirilməsində onun spesifik əlamətləri, ümumişlək sözlərdən fərqli cəhətləri nəzərə alınmır. Məlumdur ki, terminologiya terminlərin məcmusu kimi dilin leksikasının bir hissəsini təşkil edir. Ona görə də leksikanın formalaşma və inkişaf xüsusiyyətləri terminlər üçün də xarakterikdir. Terminologiya müəyyən dil yarım sisteminin bir hissəsi kimi fəaliyyət göstərir və dil yarım sisteminə xas olan ayrı-ayrı xüsusiyyətləri təhlil etmədən müəyyən bir fikir söyləmək xeyli çətindir. Çünki terminologiya dilin xüsusi leksikasının bir hissəsi olmaqla, bu leksik qata xas olan ayrı-ayrı xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Lakin hər sözü termin adlandırmaq olmaz. Bu baxımdan terminoloji qat və dilin ümumişlək leksikası qarşılıqlı əlaqəli şəkildə tədqiq edilib öyrənilməlidir. Bu isə o deməkdir ki, dilin leksik sistemi bütövlükdə götürüldükdə müəyyən qanunauyğun ardıcılıqla düzülmiş özünəməxsus səviyyələrə malik müxtəlif sistemlərin toplusudur.

Müasir dilçiliyin ən aktual bölmələrindən biri olan terminologiya dilçiliyin digər sahələri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə olmaqla, bu elmi biliklər sistemində özünəməxsus mövqeyi ilə seçilir. Dilin ümumi leksik sisteminin müəyyən funksiya daşıyan söz qruplarına bölünməsi, onların qruplaşdırılmasında vahid prinsiplər hələ tam müəyyənəndirilməmişdir. Dilçilikdə terminologiya adı altında həm ədəbi dilin bir hissəsi, həm də milli dilin bir hissəsini təşkil edən ümumi cəhətlərə malik söz qrupları nəzərdə tutulur.

Bəs termin necə yaranır? Bu suala belə cavab vermək olar. Termin üç prinsip əsasında yaranır:

1. Təkmənalılıq (yalnız bir anlayışın adlanmasına xidmət etmək);
2. Azkomponentlilik (termin nə qədər sadə olarsa bir o qədər tez yadda qalar);
3. Sinonimsizlik (heç bir sinonim qarşılığı olmamalıdır).

Termin ona görə təkmənalı olmalıdır ki, o, elmi anlayışları əks etdirir. Terminin azkomponentliliyi ona görə lazımdır ki, onu yadda saxlamaq, mənimsəmək mümkün olsun. Termin ona görə sinonimsiz olmalıdır ki, bir anlayışı bir neçə terminin, yəni termin dubletlərin bildirməsi işi müəyyən dərəcədə çətinləşdirir.

Terminlər müstəqil mənə daşıyan sözlər sırasına daxildir. Lakin terminləri ümumişlək sözlərdən fərqləndirərkən terminlərin öz spesifikasiyi dəqiqləşdirilməlidir. Terminləri ümumişlək sözlərdən fərqləndirən cəhətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Terminlərin spesifik xüsusiyyətləri ümumişlək sözlərlə müqayisədə aydın görünür. Mənası hamı tərəfindən başa düşülən, dildə daha çox işlədilən və dilin əsasını təşkil edən leksik vahidlərə ümumişlək sözlər deyilir. Termin isə elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində mənə və funksiya cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları əhatə edir.

- Terminlər ədəbi dilin funksional üslubları içərisində daha çox elmi üslubda işlənir. Onların vasitəsilə elmi məlumat dəqiq və yığcam şəkildə oxucuya çatdırılır. Ümumişlək sözlər isə ədəbi dilin bütün funksional üslublarında işlənir.

- Terminlər elm və texnikanın müxtəlif sahələrində işlənən məfhumları və anlayışları ifadə etdiyinə görə mənaları ancaq ixtisasçılar tərəfindən başa düşülür.

- Termin təkmənəlliyə daha çox meyl edir, lakin ümumişlək sözlərin əksəriyyəti öz çoxmənalılıqlı ilə seçilir.

- Termin üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri də onların dəqiqliyidir.

Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq professor M. Qasımov yazır: “Təbiət və cəmiyyət hadisələrinin dəqiq öyrənilməsi onların adlarını da dəqiq müəyyənləşdirməyi tələb edir. Odur ki, termin bu və ya digər məfhumu sadəcə qeydə almayıb, həm də dəqiqləşdirir və əlaqədar yaxın məfhumlardan ayırır”.

Hər hansı bir dil olursa-olsun, həmin dilin əsas vahidi sözdür. Sözsüz dil olmaz. Terminin əsas mahiyyətini başa düşmək üçün ilk növbədə sözə müraciət etmək lazımdır. Ona görə ki, termin də sözdür. Dilin əsas vahidi olan söz leksik kateqoriyadır. Termin də leksik kateqoriyadır. Termin də söz kimi əşyaları, hadisələri və müxtəlif məfhumları ifadə edir. S. Sadıqova göstərir ki, “Termin də söz kimi tarixi kateqoriyadır. O dil tarixinin müəyyən dövründə yaranır, formalaşır, müəyyən mənə kəsb edir”

Söz dil vahidi olmaqla hər hansı bir dilin daxili imkanları hesabına yaranır. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, terminlərin yaradılması hər bir dilin özünəməxsus olan müstəqil söz yaradıcılığıdır. Dilçilik ədəbiyyatında terminin spesifik cəhətlərini nəzərə alaraq göstərilir ki, terminlər də adi sözlər kimi dilin lüğət tərkibinə daxildir. Lakin terminlər ümumxalq ədəbi dilində işlədilən adi sözlərdən bəzi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Belə ki, termin adlanan sözün dildə müəyyən konkret mənası olur. Bu, xüsusən elmdə, texnikada, siyasətdə, diplomatiyada və s. daha çox lazım olur. Deməli, terminlər istehsalatın, elmin bu və ya digər sahələrində ayrı-ayrı konkret və ya ümumi anlayışların ifadəsinə aid olur. Odur ki, dilin lüğət tərkibinin bir hissəsini təşkil edən terminlər çoxmənalılığa deyil, təkmənəlliyə doğru meyl edir. Buna görə də, əgər dildə işlədilən bu və ya başqa bir sözün mətn daxilində müxtəlif mənə variantları olarsa, elmi, texniki və s. terminlərin mətndən asılı olmayaraq, çox zaman konkret bir mənası olur. İstər terminlər, istərsə də ədəbi dildə işlənən sözlər onun qrammatik qanunlarına tabedir, əgər belə olmasaydı onda onları bu və ya başqa bir sahənin terminlərini adlandırmaq olmazdı. Terminlərin seçilməsində onların aydın və düzgün işlədilməsinə də xüsusi fikir vermək lazımdır. Çünki, terminlərin dəqiq olması elmi biliklərin ayrı-ayrı sahələrini öyrənməyə kömək edir.

MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖVLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİNDƏ BAĞLAYICILARIN ROLU

Kənan BƏŞİROV

Baki Mühəndislik Universiteti

kbesirov@qu.edu.az / kananbashir@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Qəzənfər Kazımov “Müasir Azərbaycan dili” kitabının “Mətn sintaksisi” hissəsində yazır: “Köməkçi nitq hissələri mətn komponentlərini əlaqələndirən fəal morfoloji vasitələrdəndir. Bu sahədə bağlayıcıların, modal sözlərin və ədatların rolu daha artıq nəzərə çarpır. Qeyd etdiyimiz köməkçi nitq hissələri söz birləşmələrinin tərəflərini, cümlə üzvlərini, mürəkkəb cümlələrin komponentlərini, qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini, sintaktik bütövləri təşkil edən sözləmləri əlaqələndirməklə yanaşı, müxtəlif mətnləri, makromətnin tərkib hissələrini də əlaqələndirir.

Sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələndirilməsində bütün tabelilik və tabelilik bağlayıcıları iştirak edir.” (Qəzənfər Kazımov 2008: 465)

MSB-lərin komponentləri arasında müxtəlif mənə əlaqələri qurulduğu kimi bu əlaqələrin müəyyənləşməsi bağlayıcıların aktivliyi sayəsində mümkün olur.

Tabletsizlik bağlayıcıları

BİRLƏŞDİRMƏ BAĞLAYICILARI

MSB-lərin komponentlərinin bağlanması ən fəal bağlayıcı “və”dir. Və bağlayıcısı MSB-lərdə aşağıdakı funksiyalarda istifadə edilir:

1. Tabletsiz mürəkkəb cümlənin tərəflərini bir-birinə bağlayır;

a) İsim cümlələrini bir-birinə bağlayır;

b) Feil cümlələrini bir-birinə bağlayır;

- c) İsim və feil cümlələrini bir-birinə bağlayır;
 - d) Mürəkkəb və sadə cümləni bir-birinə bağlayır;
 - e) Mürəkkəb cümlələri bir-birinə bağlayır;
 - f) Xəbərləri fərqli feil növlərində olan cümlələri bir-birinə bağlayır;
 - g) Xəbərləri fərqli zamanlarda olan cümlələri bir-birinə bağlayır.
2. Müstəqil cümlələrin başında işlənərək onlarla əvvəlki cümlə arasında əlaqə qurur.
 3. MSB-nin nəticə cümləsinin başında işlənərək MSB-nin məzmununu xülasə edir, aydınlaşdırır, MSB-nin sərhədini təyin edir.
 4. MSB-lərin başında işlənərək onları əvvəlki MSB-yə bağlayır.

Qarşılaşdırma Bağlayıcıları

amma, ancaq

Amma və **ancaq** bağlayıcıları sinonimidir, MSB-də birini digəri ilə əvəz etmək olar. Bu bağlayıcılar MSB-lərdə tabesiz mürəkkəb cümlənin mənacə qarşılaşdırılan cümlələri arasında və müstəqil cümlələr arasında işlənirlər.

isə

Bu bağlayıcı həm qarşılaşdırma, həm də qüvvətləndirmə funksiyası ilə işlənərək cümlələri və MSB-ləri bir-birinə bağlayır.

halbuki

Halbuki bağlayıcısı özündən əvvəlki cümlə, yaxud cümlələri özündən sonrakı cümlə və cümlələrlə mənacə qarşılaşdırır.

-sa da

-sa şərt şəkilçisi və **da** hissəciyindən əmələ gələn mürəkkəb **-sa da** bağlayıcısı qarşılaşdırma mənası ilə mürəkkəb cümlənin tərəflərini bir-birinə bağlayır. Bu zaman qarşılaşdırılan cümlələrdən birində inkar şəkilçisi işlənir. **Nə qədər** bağlayıcı sözü **-sa da** bağlayıcısı ilə bərabər işlənərək qarşılaşdırma mənasını qüvvətləndirir. **Amma, ancaq** qarşılaşdırma bağlayıcıları **-sa da** bağlayıcısının istifadə edildiyi mürəkkəb cümlənin qarşılaşdırılan digər cümləsində işlənərək **-sa da** bağlayıcısının əmələ gətirdiyi qarşılaşdırma mənasını qüvvətləndirir.

yoxsa

Yoxsa tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında işlənərək onları qarşılaşdırır. Bu bağlayıcı daha çox sual cümlələrinin başında işlənərək cümlələr arasında qarşılaşdırma mənasının əmələ gəlməsinə kömək edir.

Bölüşdürmə bağlayıcıları

və yaxud

Və bağlayıcısı **yaxud** bağlayıcısı ilə bərabər işlənərək cümlələri bölüşdürmə mənası ilə əlaqələndirir.

ya-ya da

Həm cüt tərəfli, həm də tək tərəfli işləyə bilən **ya-ya da** bağlayıcısının aşağıdakı funksiyaları vardır:

1. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəflərini bir-birinə bağlayır.
2. Müstəqil cümlələri bir-birinə bağlayır.

İŞTİRAK BAĞLAYICILARI

Bir – **bir de** bağlayıcısı “həm-həm də” bağlayıcısının funksiyasına bənzər bir funksiya ilə MSB-lərin cümlələrini bir-birinə bağlayır. Bu bağlayıcıdan bəzən tək tərəfli olaraq da istifadə edilir.

Həm “isə” və “də” hissəcikləri ilə, həm də bu hissəciklər olmadan istifadə edilən **bir(i) - o biri(si), bir(i) - o biri(si isə), biri - biri də** bağlayıcıları cümlələr arasında uzaq məsafəli əlaqə də qura bilir.

Da bağlayıcısı həm tək tərəfli, həm də cüt tərəfli istifadə edilərək tabeli və tabesiz cümlələrin tərəfləri arasında əlaqə qurur. Bu bağlayıcı elliptik cümlə içində tək tərəfli istifadə edilərək əvvəlki cümlələrlə də əlaqə qura bilir. Beləliklə, bağlayıcıların MSB-lərin sadəcə ard-arda gələn cümlələri arasında deyil, bir-birindən uzaq cümlələr arasında da əlaqə qurduğunu, dolayısıyla MSB içindəki əlaqəni daha da qüvvətləndirdiyini görmək olar.

Həm cüt tərəfli, həm də tək tərəfli istifadə edilən **nə-nə də** bağlayıcısı tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəflərini bir-birinə bağlayır.

bir də

Bir də bağlayıcısı zəncirvari əlaqəli cümlələri əlavə etmə funksiyası ilə bir-birinə bağlayır.

həm də

Cüt tərəfli **həm də** bağlayıcısı iştirak bağlayıcısı olduğu halda, tək tərəfli işlənən **həm də** bağlayıcısı üstünlük funksiyası ilə cümlələri bir-birinə bağlayır.

həttə

Həttə bağlayıcısı Müstəqil cümlələri bir-birinə bağlayır, özündən sonra gələn sözün təsirini artırır, onun başqa sözlərdən qüvvətli ifadə edilməsini təmin edir. Bu bağlayıcı cümlələr arasında bağlılığı iki qat artırır. **Həttə** bağlayıcısı MSB-nin mürəkkəb cümlələrindəki müstəqil cümlələri bir-birinə bağlamaq üçün də istifadə edilir. Bu bağlayıcı başında işləndiyi cümlə üzvlərini xüsusiləşdirərək onların aktuallaşmasına və mövzusunun açılmasına səbəb olur. O, həm mənasını qüvvətləndirdiyi sözün yanında, həm də uzaqda işlənə bilər. Bu bağlayıcının hansı sözə aid olduğunu bildirmək üçün o sözdən sonra **da, də** bağlayıcılarından biri işlənir. **Həttə** bağlayıcısı MSB-də üslub və məna ehtiyacı ilə təkrar edilən, vurğulanan komponentlərin başında işlənərək mənanın açılmasına kömək edir.

özü də

Özü də bağlayıcısı MSB-də əlavə etmə (ekleme ilişkisi) münasibəti qurur, ifadə edilmiş fikri dəqiqləşdirilmiş məlumat ilə tamamlayır. Bu bağlayıcı xüsusilə vurğulanmaq istənilən cümlələrin başında işlənərək onları özündən əvvəlki cümlələrə bağlamaqla bərabər diqqəti bu cümlələrə çəkir. **Özü də** bağlayıcısı daha çox elliptik cümlələrin əmələ gəlməsinə kömək edir.

Aydınlaşdırma bağlayıcıları

Yəni

İzah funksiyası ilə işlənən **yəni** bağlayıcısı həm cümlələr, həm də MSB-lər arasında əlaqə qurur.

məsələn

Məsələn bağlayıcısı işləndiyi cümləni misal vermə əlaqəsiylə özündən əvvəlki cümləyə bağlayır. Bu bağlayıcı vasitəsilə elliptik cümlələr də qurulur.

Tabelilik bağlayıcıları

Səbəb bağlayıcıları

Yaxın mənalı **buna görə, buna görə də, odur ki, ona görə, ona görə də** bağlayıcıları işləndiyi cümləni özündən əvvəlki cümlələrə bağlayır. Bu bağlayıcılardan sonra bir məqsəd istiqamətində nəticə ifadə edən cümlə gəlir. Buna görə də həmin bağlayıcıları “məqsəd bağlayıcıları” adlandırmaq da olar.

Mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında **ki, çünki, ona görə ki, onun üçün ki** və s. kimi bağlayıcılar istifadə edilərək baş və budaq cümlələri bir-birinə bağlamaqla bərabər müstəqil cümlələr arasında əlaqə müəllif **çünki** bağlayıcısı ilə başladığı müstəqil cümləni əvvəlki cümləyə bağlayaraq onu genişləndirə bilər. Ancaq, əsas, mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasındakı fasilə ilə müstəqil cümlələrə arasındakı fasilə eyni olmadığı üçün bu intonasiya şəkli mənaya da təsir edir. Yəni, müstəqil cümləyə **çünki** bağlayıcısı ilə başlamaq ilə bu bağlayıcını mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında istifadə etmək eyni şey deyildir. İkincisi, bu bir üslub xüsusiyyətidir.

Müqayisə və bənzətmə bildirən bağlayıcılar

Yaxın mənalı **sanki, elə bil, elə bil ki** bağlayıcıları bir yerdə işləndikləri komponentləri bənzətmə mənası ilə özündən əvvəlki və sonrakı komponentlərə bağlayaraq cümlələr və MSB-lər arasında əlaqə qurur.

Şərt bildirən bağlayıcılar

əgər

Əgər bağlayıcısı şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini, müstəqil cümlələri və MSB-ləri şərt mənası ilə bir-birinə bağlayır. **Əgər** bağlayıcısı şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin başında işlənir və şərt mənasını qüvvətləndirir. Bu cür tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir. Bu bağlayıcı özündən əvvəlki və sonrakı komponentləri məna cəhətdən əlaqələndirir.

MƏTN KOMMUNİKASIYANIN OBYEKTİ KİMİ

Nüşabə Ramiz qızı İSGƏNDƏROVA

Azərbaycan Texniki Universitetinin "Xarici dillər" kafedrasının dosenti, fil.ü.f.d.

isgenderov_ramiz@mail.ru

Mətnin formal və semantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, onun kommunikativ prosesdə iştirakının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, mətnin funksional-praqmatik təşkili aspektlərini araşdırmaq xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Mətnin kommunikativ tamlığı onun tərkib hissələrinin, seqmentlərinin ilkin və ya birincisindən başlanaraq bir-birini xətti və qeyri-xətti izləməsi və sonuncu vahiddə onu qapasıdır. Mətn bir nöqtədən başlanır, davam edir və bitir. Son nəticə olaraq tam mətn yaranır. Tam mətnin müəyyən məzmunu olur. Bu məzmunun bir cümlə ilə izahı çətin olsa da mümkündür. Bu və ya digər bədii əsərin nədən bəhs etməsini ümumiləşdirib bir cümlə şəklinə vermək olar. Məsələn, «Anarın «Macal» əsəri Fuadın həyatına, insanlara, işinə, şəxsi karyerasına münasibətinə həsr olunmuşdur» cümləsi ümumi informasiya daşısa da məzmunu münasibəti ifadə edir. Kommunikativ tamlıq isə bu məzmunun bütün kommunikasiya prosesində izlənməsi, açılmasıdır. Bu baxımdan mətnin kommunikativ məqsədinin elmi-nəzəri təhlili müəyyən bir əsər üzərində qurulmalıdır. Ona görə də məqalə konkret bir əsər - Yusif Səmədoğlunun «Astana» hekayəsi əsasında kommunikativ tamlıq aspektində təhlili əhatə edir. Kommunikativ tamlıq mətnin ilk seqmentindən başlanaraq zəncirvari şəkildə informasiyanın bir-birinə hörülməsini nəzərdə tutur. Belə olduqda əsərin adı «Astana» əsərin birinci seqmenti olur. İkinci seqment müəllifin əsərə daxil etdiyi ikinci müstəqil mətn elementi olan epiqrafdır «Ölüm var ölümdü, ölüm də var zülümdü». Əsərin adı ilə epiqraf arasındakı əlaqə assosiativdir və oxucu qavramına əsaslanır.

Mətnin başlanğıc nöqtəsində informasiya daxil edilir. Bundan sonra semantik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnen yeni vahidlər ilkin informasiyanın genişlənməsinə və yeni informasiyanın daxil edilməsinə xidmət göstərir. «Astana» hekayəsində müəllifin istifadə etdiyi abzaslar həcmcə böyükdür. Başlıq və epiqraftan sonra gələn birinci abzasın birinci cümləsi «Yəqin ki, bu dəqiqədən başlayaraq onu daha heç bir şey təəccübləndirməyəcəkdi» cümləsində istifadə olunmuş «bu dəqiqədən başlayaraq» ifadəsi süjeti iki hissəyə bölür: 1) bu dəqiqədən əvvəlki hissə; 2) bu dəqiqədən sonrakı hissə. Oxucu mətnlə kommunikasiyaya personajın əvvəlki və sonrakı həyatının ortasında cəlb olunur. Assosiativ olaraq «astana» sözü mətnin ümumi məzmun planına daxil olur. Astana sözü bir yerdən digərinə, bir haldan digərinə və s. keçid nöqtəsi kimi mənalandırılır. Bu dəqiqə bu dəqiqədən əvvəlki və sonrakı hissələri arasındakı keçid nöqtəsinə çevrilir. Bu isə personajın zamanla iki yerə bölünən həyatının astanasıdır. Personaj astanada durmuşdur və bu astana zaman oxunda gələcəyə doğru hərəkət edir. Müəllif cümlələri bir-birinə müxtəlif nitq vasitələri və müxtəlif informasiyalarla bağlayır. «Yəqin ki, bu dəqiqədən başlayaraq onu daha heç bir şey təəccübləndirməyəcəkdi. Cəmi bir saat bundan qabaq günəş qübbənin kəlləçarxında dayanıb aləmi yandırır yaxırdı. Bir saatımı? İki saatımı?.. Bəlkə lap on saat bundan qabaq: dünən gecə on ikinin yarısında, indi dayandığı yerdən çox-çox aşağıda, ...». Birinci abzasın birinci mürəkkəb sintaktik bütövü temporal leksik vahidlərin müxtəlif şəkildə təkrarlanması əsasında formalaşır. Onların ardıcılığı belədir: bu dəqiqədən başlayaraq → Cəmi bir saat bundan qabaq → Bir saatımı? İki saatımı? → Bəlkə lap on saat bundan qabaq → dünən gecə on ikinin yarısında. Bu zaman zənciri hadisələri tədricən astanadan içəriyə və ya astanadan keçmişə doğru müəyyən hissələrlə köçürür. Personajın daxili nitqi ilə davam edən nəqletmədə «dünən on ikinin yarısından taksidən düşmə və taksinin geriyyə dönməsi faktı verilir. Müəllif hadisələrin davam etmə zəncirini «Gecə taksi fırlanıb gedəndən sonra» təkrarının üzərinə köçürür. Bu sintaktik konstruksiya abzasda müəyyən periodlarla təkrarlanır.

Mətnin başlanğıc nöqtəsində informasiya daxil edilir. Bundan sonra semantik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnen yeni vahidlər ilkin informasiyanın genişlənməsinə və yeni informasiyanın daxil edilməsinə xidmət göstərir. «Astana» hekayəsində müəllifin istifadə etdiyi abzaslar həcmcə böyükdür. Başlıq və epiqraftan sonra gələn birinci abzasın birinci cümləsi «Yəqin ki, bu dəqiqədən başlayaraq onu daha heç bir şey təəccübləndirməyəcəkdi» cümləsində istifadə olunmuş «bu dəqiqədən başlayaraq» ifadəsi süjeti iki hissəyə bölür: 1) bu dəqiqədən əvvəlki hissə; 2) bu dəqiqədən sonrakı hissə. Oxucu mətnlə kommunikasiyaya personajın əvvəlki və sonrakı həyatının ortasında cəlb olunur. Assosiativ olaraq «astana» sözü mətnin ümumi məzmun planına daxil olur. Astana sözü bir yerdən digərinə, bir haldan

digərinə və s. keçid nöqtəsi kimi mənalandırılır. Bu dəqiqə bu dəqiqdən əvvəlki və sonrakı hissələri arasındakı keçid nöqtəsinə çevrilir. Bu isə personajın zamanla iki yerə bölünən həyatının astanasıdır. Personaj astanada durmuşdur və bu astana zaman oxunda gələcəyə doğru hərəkət edir. Müəllif cümlələri bir-birinə müxtəlif nitq vasitələri və müxtəlif informasiyalarla bağlayır. «Yəqin ki, bu dəqiqədən başlayaraq onu daha heç bir şey təəccübləndirməyəcəkdi. Cəmi bir saat bundan qabaq günəş qübbənin kəlləçarxında dayanıb aləmi yandırıb yaxırdı. Bir saatmı? İki saatmı?.. Bəlkə lap on saat bundan qabaq: dünən gecə on ikinin yarısında, indi dayandığı yerdən çox-çox aşağıda, ...». Birinci abzasın birinci mürəkkəb sintaktik bütövü temporal leksik vahidlərin müxtəlif şəkildə təkrarlanması əsasında formalaşır. Onların ardıcılığı belədir: bu dəqiqədən başlayaraq → Cəmi bir saat bundan qabaq → Bir saatmı? İki saatmı? → Bəlkə lap on saat bundan qabaq → dünən gecə on ikinin yarısında. Bu zaman zənciri hadisələri tədricən astanadan içəriyə və ya astanadan keçmişə doğru müəyyən hissələrlə köçürür. Personajın daxili nitqi ilə davam edən nəqlətmədə «dünən on ikinin yarısından taksidən düşmə və taksinin geriye dönməsi faktı verilir. Müəllif hadisələrin davam etmə zəncirini «Gecə taksi fırlanıb gedəndən sonra» təkrarının üzərinə köçürür. Bu sintaktik konstruksiya abzasda müəyyən periodlarla təkrarlanır. .

Təhlilə cəlb olunmuş hekayədə əsas qapanma nöqtələrindən biri sonda personaj özünü öldürməsidir. Bu epizod müəllif nitqi ilə verilir: «Soyuq lüləni ağzına soxdu və tətiiyi çəkdi». Mətn burada bitmir və daha üç abzas davam edir. Bu üç abzasın birincisində təsvir olunan hadisənin müəllifin və ya personajın dilindən verilməsi bir qədər mübahisə doğursa da mətnin kommunikativ tamlığı hadisələrin davamının da personaja aidliyini təsdiq edir. Bu baxımdan tətiiyin çəkildiyi an da astanaya çevrilir. Hekayədə ünsiyyət situasiyası dəyişir. Tətik çəkiləndən sonra personaj bir müddət həyatla ölümün astanasında durur və son kommunikativ akt onu o dünyaya köçürür və məkan dəyişməsi baş verir. Bir cümlədən ibarət olan son abzasda məkan bir daha dəyişir, zaman hərəkətə gəlir: «Çunki o qara sulardakı köpək balıqları qurban gözləyirdi». Qəhrəmanın ölümündən sonra oxucunun astanadan keçmişə addım atması başa çatır. Personajın həyatı tamamlanır, astanada durmuş oxucunun gələcək haqqında düşüncələri üçün məkan açılır.

Beləliklə mətnin kommunikativ tamlığı onun kommunikativ vahidlərinin bir-biri ilə əlaqəli şəkildə daşdığı informasiyanın bütün mətn seqmentlərində paylanaraq yaratdığı ümumi məzmunla və adresata təsirlə əlaqədar yaratdığı məzmunun vəhdətindən ibarət olur.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

ALPER CANIGÜZÜN ROMANLARINDA MODERNİST DÜŞÜNCƏ İLƏ POSTMODERNİST STRUKTURUN SOSIAL FUNKSİYASI

Ülvi BABAYEV

Bakı Mühəndislik Universiteti

ubabayev@beu.edu.az

AZƏRBAYCAN

Türk ədəbiyyatında Əhməd Həmdi Tanpınar və Oğuz Atayla başlayan estetik inqilab Canıgüz romanlarında fərqli bir məzmun qazanır. Alper Canıgüz modernizmə xas şüur axınına postmodern üsullarla işləyir. Cəmiyyətdə baş verən şəxsiyyət ikiləşməsi, totalitarizmlə demokratiya, populyar mövzularla kult dəyərlər bir-birinə qarışır. Canıgüzün ilk romanı “Dadlı yuxular”da modernist və postmodern ədəbiyyata xas cəhətlərin bədii ifadəsi sosial funksiya aspektindən ciddi tədqiqat qaynağıdır. Çağdaş ədəbiyyatda sosial funksiya problemi özünü modernist və postmodernist romanlarda daha dolğun və yeni keyfiyyətdə göstərir. Xüsusən, sosial funksiya probleminin əyləncəlilik yönü daha qabarıqdır. Oxucunu mətnin cazibə dairəsində saxlayan bədii mətnlər sosial funksiyası daha elastik və çoxsəli olan nümunələrdir. Alper Canıgüz romanları müasir postmodernist türk nəsrində sosial funksiyasını və modern təfəkkürün ortaq məxrəcini tapır və onu daha obrazlı ifadə edir.

“Dadlı yuxular” romanı paralel dünyalarda yaşayan Hektor Berlioz və Hakan Şevket Tunçel xarakterlərinin kəşşən həyatlarını nostalji ilə indiki anın, psixoloji ilə anti-psixoloji vəziyyətlərin absurd və bir o qədər romantik parodiyasıdır. Hakan Şevket öz qarışıq yuxuları ilə Berliozun həyatına daxil ola və onun yerinə yaşaya bilər. Yuxu pozğunluğu yaşayan Şevketi professor Olcayto Fişek müalicə edir ki, onu elektrofizioloji dalğalar vasitəsi ilə paralel dünyaya göndərsin. Maraqlı süjet üzərində qurulan romanda paralel həyatların mövcudluğu da vurğulanır və oxucu ilə mətn arasında əyləncəli, postmodern ünsiyyət yaranır. Ancaq müəllif qənaəti budur ki, insan həyatı da romandakı absurd hadisələr kimi qarmaqarışıqdır və bizlər bunu dərk etsək yaşaya bilmərik, yaşasaq da Şevketdən fərquimiz olmaz. Hamit və professorun keçmişlə bağlı xatirələri hadisələr zəncirini daha da dolaşdırır.

“Kafka çevrilməsi” Canıgüzdə insan zəkası və psixologiyasında baş verən metafizik absurd məqamlarla yer dəyişir. Hektor Berlioz və Hakan Şevketin rüyalarda kəşşən həyatları, ömrünün bir qismini satan Himidin nəql etdiyi yalanlar, professorla tələbələr arasında söhbətlər yazıçının ehtimallara açıq postmodern yozumudur. Hektor-Şevket cütlüyü simvolik xarakter daşıyır: Həyatın mənasız, nizamsız hadisələri arasında şəxsiyyət ikiləşməsinə məruz qalan insan və onu qovalayan zaman müstəvisində görülən yuxuların gerçəkliyi həyatın özündən daha realdır. Çünki romanda absurd və komik gördüyümüz, yuxularda baş verən hadisələr gerçək həyatın özündə gözləmədiyimiz onlarla ehtimallarla qarşımıza çıxır. “Dadlı yuxular” romanı psixoloji detallarla zəngindir. Canıgüz “Dadlı yuxular” da psixologiyanın istifadə edilməsindən daha çox sui-istifadəsi mövcuddur”, deyir. “Dadlı yuxular” romanında böyük bir sirr olan, hələ də qəribə yönələri ilə diqqət cəlb edən insan psixologiyası modernizmlə postmodernizmin ortaq məxrəcindən yaranan təptəzə estetik bir üsulla kəşf edilməyə çalışılır. Bilgisayar mühəndisi Şevket elektrofizioloji dalğaları tənzimləyən proqram yazır və paralel dünyaya keçir. Hektor da onu dərk edir ki, Şevket onun həyatını, xeyallarını, hətta milyonlarla dollarını oğurlayan şəxsdir. Yazıçı 3 incə məqama işarə edir: 1. İnsan başqasının həyatını yaşamaq istəsə, ona tab gətirə bilərmi? 2. Doğru ilə yalanın fərqlənmədiyi dünyada hər gün onlarla insanın haqqı tapdalanır və onun gələcəyi, xeyalları oğurlanır 3. Bəzən həyatımız sonsuz ehtimallara yol açan qarabasmalara çevrilir.

Pol Osterin “Nyu York trilogiyası” romanında əks olunan şəxsiyyət çoxalmaları və mənəvi buqələmunlaşma “Dadlı yuxular” da yuxulara transformasiya olunur: Həyatın sürüşkən səthində baş verən hadisələr qarışıq, sentimental duyğularla yer dəyişir. Professorun gənclik illərini və ilk eşqini xatırlaması və Hektorun Həmidin sevgilisi Nalanı onun əlindən alması və s.

Müəllifin hadisələrin arasına yerləşdirdiyi psixanalitik təhlil və informasiyalar oxucunu məlumatlandırmaqla yanaşı, poststruktural mətnlərin məlumat, bilgi özəlliyi kimi də mənə daşıyır.

Canıgüzün mətnlərə yüklədiyi informasiya bolluğu, maarifləndirici pasajlar oxucunu Faulz romanlarının atmosferinə salır. Con Faulzun “Fransız generalın qadını” romanında qəlbləşmiş totalitar həqiqətlərə qarşı elan etdiyi postmodern müharibə Canıgüzdə modernist mündəricəli postzaman, postməkan və postroman analizlərinə çevrilir. Sosial funksiyanın estetik xəritəsi böyüyür.

“Gizli agentlik” romanının qəhrəmanı Musa “dünyanın şəxsinə qarşı qurulmuş bir sui-qəsd olduğunu” düşünür. İşsiz, içkiyə aludə, tənha bir insanın belə düşünməsi normaldır. Musa işsiz, avara günlərdən birində əsgərlik dostu Şabanla qarşılaşır və bütün həyatı dəyişir. Şaban kirayə qaldığı evində dostuna sığınacaq verir və evə gələn qəfil telefon zəngi ilə Musanı işə dəvət edirlər. Reklam agentliyində iş düzələn gündən etibarən Musanın həyatından fəlakətli “təsadüflər” əskik olur. Agentlik çox qərribə bir yerdir: Əvvəla, qara bir pişik tərəfindən idarə edilir. Bütün otaqlar dəhşətli dərəcədə soyuqdur. Agentlik rəhbərliyindən sırası işçilərə qədər hər kəsin davranışları, fikirləri, hətta xarici görünüşləri normal deyil... Fəzai bəy Musanı “Albatros Holding”in rəhbəri Barbaros Albatrosun arvadı Durnev xanımın evinə aparır. Barbaros bəy gəncliyində kənddən İstanbula gələn və Osmanlı sultanı Əbdülhəmidin saray əyanlarından birinin qızı Durnev xanımla evlənərək zəngin ailənin yeganə varisinin həyat yoldaşı olan bəxtəvərdir. Fəzai Aydıntürklə Durnev xanım qəfildən yoxa çıxan Barbaros bəyi də yad planetlilərin öldürdüyü qənatındadır. Qəhrəmanla yad planetlilərin mübarizəsi həmin gün başlayır. Fəzai bəy Musanı inandırır ki, yad planetlilərlə mübarizəni Leonardo da Vinçi başladıb. Romanın tarixə səyahəti fonunda Leonardo da Vinçi, Frensis Bekon kimi şəxsiyyətlərlə qarşılaşırıq. Musanın Nikola Tesla ilə olan dialoqları isə zamanlar və məkanlar arasındakı sərhədləri aradan qaldıran postmodern ironiyadır. Musa yad planetlilərlə döyüşdə Şahzadə Çarlzla da görüşür. Sən demə, Şahzadə Çarlz “Dünyanı xilas etmə təşkilatı”nın rəhbəri imiş və yad planetlilərə qarşı vuruşur. Yad planetlilərə məğlub olan Musa uca bir dağın zirvəsindən yıxılır və gözlərini xəstəxanada açır. Musanın qulluğunda olan şəxs Durnev xanımdır. Durnev xanım Barbaros bəylə yaşadıkları xatirələri Musaya danışır və həyat yoldaşının da Musa kimi yad planetlilərlə döyüşərkən dağdan yığılaraq öldüyünü bildirir... Fəzai Aydıntürkün Musaya yazdığı məktubda həqiqətlər açılır: Məlum olur ki, Reklam agentliyi, yad planetlilər, əsgərlik dostu Şaban, dəli qonşusu Müberra, şahzadə Çarlz və başqaları yalandır, bu şəxslərin hamısı Musaya yaddır. Əslində bütün planlar arvadı Durnev xanımdan canını qurtarmaq istəyən Barbaros bəy tətəfindən qurulub.

“Gizli agentlik” romanı modern həyatın çətinlikləri içərisində fərqli və əyləncəli sosial funksiya tətqbiq edir. Romanın rəngli dünyasında oxucuya məişət dərdlərini unutturur.

Canıgüz kosmopolit dəyərlərin absurd atmosferinə rəng qatmaq, mətni daha maraqlı və oxunaqlı etmək üçün gözəl bir məhəbbət hekayəsi uydurmağı da unutmur. Romanın ən uğurlu cəhəti də Musanın səmimi sevgisidir. Musanın başına gələn bütün bəlalar da sevdiyi qadına olan hədsiz bağlıqla əlaqəlidir. Qadın uğrunda aparılan mübarizə və savaqlar tendensiyası romanın romantik aurasını gücləndirir.

Yad planetlilər, agentlik və digər yalanlar kütlələri idarə etmək üçün hər gün yayımlanan informasiyalara, insanları öz həqiqətlərinə inandıran güc mərkəzlərinə, zorla yeridilən dəyərlərə yumoristik mesajlardır. Tarixi şəxsiyyətlərin oxşarları keçmişə ironik baxışın məhsuludur. Canıgüz tarixi və dünyanı postmodern yumorun gözlüyü vasitəsi ilə seyr edir. Deməli, Canıgüz romanları absurdluğun bətnində gizlənən həqiqətləri kəşf edir. O, postmodern nəsrə yumorun belə absurdluğunu, mənasızlığını yaradır. Bu baxımdan Con Faulz və Pol Osterin romanlarındakı modern düşüncə sistemi ilə və postmodern strukturun sosial funksiya modeli türk ədəbiyyatında da əks olunur.

BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN KOMPOZİSİYASI ÜZƏRİNDƏ İŞ

YUSİFOVA Fidan

ADPU

fidi.fidos@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Problemin elmi yeniliyi: Mətn üzərindəki işin əsas mərhələsini mətnin təhlilinə sərf olunan xüsusi dərslər təşkil edir. Bəzən əsərin təhlilini müəllim tamamilə öz üzərinə götürür, bəzən isə təhlil vaxtı şagirdlər əsər üzərində müstəqil işlədilir.

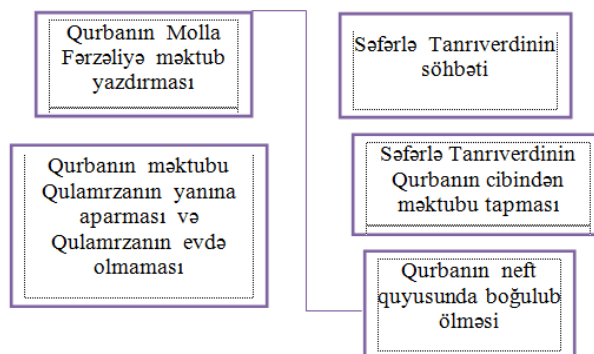
Problemin praktik əhəmiyyəti: Məqalədən ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri və müəllimlər elmi mənbə kimi istifadə edə bilərlər.

Məktəbdə ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid anlayışların formalaşdırılması, konkret nümunələr əsasında izah olunması da əsas yer tutur. Müşahidələr göstərir ki, ədəbi – estetik fikri, sənət nəzəriyyəsini öyrənmədən ədəbiyyatın nəzəri məsələlərinə qiymət vermək, əsəri təhlil etmək çətindir. Bu baxımdan professor Ş. Mikayılovun ümumtəhsil məktəbləri üçün yazdığı “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” dərslisi müasir dövrümüz üçün də dəyərli mənbədir. Onu da qeyd etmək ki, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əhatə etdiyi ədəbi – estetik fikrin öyrənilməsi bu gün də aktualdır, ədəbiyyat müəllimlərinin ehtiyac duyduqları sahədir. Professorlardan – Cəfər Xəndan Hacıyev, Mikayıl Rəfili, Mir Cəlal Paşayev, Nizaməddin Şəmsizadə, Abbas Hacıyev, Rafiq Yusifov və başqalarının bu istiqamətdəki araşdırmaları və apardıqları nəzəri ümumiləşdirmələr müəllimlərdə ədəbiyyat nəzəriyyəsinin hansı problemlərini öyrənmək haqqında tam təsəvvür yaradır.

Məktəbdə ədəbi əsərlərin süjet, kompozisiya və janr xüsusiyyətlərinin öyrədilməsinin böyük təlim-tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Ədəbi əsərləri dərinədən başa düşmək, müşahidələr aparmaq şagirdlərin ədəbi inkişafında mühüm rol oynayır. Onlar hadisənin necə təqdim olunması yollarına bələd olur, sənətkarlıq sirlərinə yiyələnirlər. Deməli, məktəbdə ədəbi əsərlərin süjet, kompozisiya və janr xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi əslində yetgin vətəndaş tərbiyəsinin mühüm tərkib hissələrindən biridir. Əsəri təhlil edərkən qəhrəmanı səciyyələndirmək, əsərin bədii xüsusiyyətlərini açmaq, peyzaj və əşya təsvirini, əsərin quruluşunu və istiqamətini ayrı-ayrılıqda təhlil etmək azdır. Bununla yanaşı onlar arasında əlaqə yaratmaq, hamısını əsərin ümumi təhlilinin xidmətinə vermək lazımdır. Hər bir əsərə xüsusi yanaşmaq və əsas ideya hansı xüsusiyyətlərdə özünü göstərirsə, əsərin təhlilinə də oradan başlamaq lazımdır. Bəzən əsərin kompozisiyası təhlil üçün açar vəzifəsini yerinə yetirə bilər. lakin bədii ifadə vasitələrindən başlamaq daha məqsədəuyğundur. Bir cəhəti də unutmamaq lazımdır ki, epik əsərlərdə həmişə əsas fikir və ideya insan surətlərinin sözü və işi ilə sıx əlaqədə olur. Buna görə də, epik əsərlərin təhlilinə çox zaman məhz insan surətlərindən yəni qəhrəmanlardan başlamaq lazımdır.

Ədəbi əsərlərin hər biri üçün ortaq olan məsələlər, ədəbi növlər üçün ümumi və xüsusi olan keyfiyyətlər vardır. Ədəbi əsərlərin təhlili zamanı həmin məsələləri müəllim dərinədən bilməlidir. Ümumi keyfiyyət dedikdə bədii əsərlərin özlərinə məxsus kompozisiya xüsusiyyətlərini yada salmalıyıq. Kompozisiya ədəbi əsərlərin bədii libasıdır. Seçilmiş həyat hadisələrinin bədii əsərlərdə bir – birilə əlaqəndirilməsinə və müəyyən bir sistemdə qurulmasına **kompozisiya** deyilir. Kompozisiyaya bir sıra komponentlər daxildir: süjet, situasiya, fabula, kolliziya, intriqa və.s. Bunların hamısı orta məktəbdə ətraflı mənimsənilir.

Süjetli əsərlərin kompozisiyası üzərində iş aparmaq nisbətən mürəkkəbdir. Belə əsərlərin hissələri arasında daxili bağlılıq olduğundan, bu hissələr formaca bir-birindən ciddi fərqlənmədiyindən onlar arasındakı sərhədi müəyyənləşdirmək çətindir. Abdulla Şaiqin “Məktub yetişmədi” hekayəsinin kompozisiya quruluşunu aydınlaşdırmaq üçün ən əlverişli yol əsərin məzmununun planını tərtib etməkdir. Kompozisiya planına baxaq:

Ədəbiyyatşünaslıqda, bütün kompozisiya prinsipləri: süjet və onun elementlərinin – kolleziya, intriqa və situasiyanın seçilməsi, obrazların qanunauyğun yerləşdirilməsi, ayrı – ayrı fəsilələrin və səhnələrin zəruri olması, bədii priyomlar və s. son nəticədə sənətkarın ideyası, yaradıcılıq vəzifəsi ilə müəyyən edilir. Süjetli əsərlərin kompozisiyasını öyrənərkən əsərin hissələrini müəyyənləşdirmək, süjet xətlərini izah etmək, obrazlar arasındakı əlaqələri aydınlaşdırmaqdan əlavə, daha bir sıra cəhətlər

üzərində dayanmaq lazım gəlir. Obrazların daxili aləmini əxlaqi keyfiyyətlərini, əsərdə yürüdülməyi ideyanı müəyyənləşdirmək üçün intriqaları izah etməyin böyük əhəmiyyəti vardır .

Şagirdlər süjetlə kompozisiyanı qarışdırır və onların fərqlərini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər. Bu, xüsusilə mürəkkəb janrlarda yazılmış, çoxsüjetli əsərlərin tədrisi zamanı özünü daha çox göstərir. Şagirdlər hər şeydən əvvəl, keçilən əsərin sərlövhəsi ilə rastlaşırlar. Keçilən əsərin tədrisinə başlamazdan əvvəl, imkan daxilində onun sərlövhəsi haqqında şagirdlərlə qısa söhbət aparmaq, bu sərlövhənin əsərin məzmunu və ideyası ilə nə dərəcədə uyğun gəldiyini başa salmaq faydalıdır. VI sinifdə tədris olunan Əli Səmədlinin “Qanlı bənövşə” hekayəsinin kompozisiyası üzərində şagirdləri işlədərkən planı tərtib olunmuş, əsərin hissələrinə ad verilməlidir.

“Qanlı bənövşə” hekayəsinin kompozisiya planı:

Hadisə 1 Zərifin yuxusu;

Hadisə 2 Süsənlə Rozanın Zərfi döyməsi;

Hadisə 3 Ermənilərin şəhərə hücumu;

Hadisə 4 Zərifin ailəsinin kəndi tərk etməsi;

Hadisə 5 Atasının Zərifin cəsədini tapması.

Müəyyən bir ədəbi əsərin təhlili zamanı onun ideya - bədii xüsusiyyətlərindən söhbət açılır. Çünki əsərin kompozisiyası, dili, üslubu və orada təsvir olunan hadisələr əsərin ideyası ilə bağlı olur. Nəsr əsərlərində tək-cə qəhrəmanın yox, yazıçı fikrinin, onun ideya - bədii yaradıcılıq simasının öz hərəkətində və inkişafında da izlənməlidir.

Hekayədə, hər şeydən əvvəl, müəllim şagirdlərin diqqətini «yaxşı hekayə necə olmalıdır?» sualına cəlb etməli və konkret nümunələrlə bunu şagirdlərə başa salmalıdır. Onda bu nümunələr müəllimə dərslərində səmərəli təşkilində kömək edər, əsərin ideya və bədii xüsusiyyətləri haqqında şagirdlərə verilən məlumatın elmi cəhətdən dəqiq olmasına imkan yaradar. Kompozisiya süjetlə sıx surətdə əlaqədardır. Süjet bədii əsərin məzmununu, surətlərin xarakterini və inkişafını oxuculara çatdırmaq üçün bir vasitədir. Bədii əsərdəki hərəkət və kompozisiyanın əsasını təşkil edən süjet müxtəlif əsərlərdə müxtəlif xarakter daşıyır. Süjet insanların əlaqə və ziddiyyətlərinin, məhəbbət və nifrətlərinin, qarşılıqlı münasibətlərinin məcmuu, ümumiyyətlə, bir tipin, surətin, xarakterin təşkili, inkişafı və yüksəlişi tarixidir. Bədii əsərdə bütün komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi kompozisiya bütövlüyünü, əsərin həyatiliyini, ədəbi uğurlarını təmin edən başlıca cəhətdir. Orqanizmdə artıq, gərəksiz bir üzv olmadığı kimi, bədii əsərin kompozisiyasında da heç bir bədii funksiya, missiyanı yerinə yetirməyən komponent olmamalıdır.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslıqda, bütün kompozisiya prinsipləri: süjet və onun elementlərinin – kolleziya, intiriqa və situasiyanın seçilməsi, obrazların qanunauyğun yerləşdirilməsi, ayrı-ayrı fəsillərin və səhnələrin zəruri olması, bədii priyomlar və s. son nəticədə sənətkarın ideyası, yaradıcılıq vəzifəsi ilə müəyyən edilir.

AZƏRBAYCAN MƏKTƏBLƏRİNDƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİNİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

YUSİFOVA Fidan

ADPU

fidi.fidos@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Respublikamızda həyata keçirilən təhsil islahatı yeni təlim texnologiyalarından istifadəni mühüm vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur. Gələcəyin müəllimlərinə təlimə yeni yanaşma, yeni pedaqoji texnologiyalar barədə zəruri məlumatın verilməsi, onlarda müəyyən bacarıqların formalaşdırılması vacibdir. Yeni texnologiyaların mənimsədilməsi ilə bağlı fənlərin tədrisində bu deyilənlər hər zaman diqqət mərkəzində saxlanılır. Xüsusən fəal-interaktiv təlimin xüsusiyyətləri, bu təlimə məxsus metodların tətbiqi qaydaları üzərində dayanılır. Kurikulum sənədinin mahiyyətinin aydınlaşdırılmasına və tətbiqi yollarının mənimsədilməsinə ayrıca diqqət yetirilir. Kurikulum islahatının əsasında təlimin

təkcə məzmununun yox, metod və vasitələrinin də əsaslı şəkildə yeniləşdirilməsi dayanır. Yeni texnologiyalar isə müəllimin yeganə bilik mənbəyi olmasını ortadan qaldırır, şagirdi obyekt mövqeyindən – subyektə çevirir, fəallığı, əməkdaşlığı, tədqiqatçılığı ön plana çəkir. Ayrı-ayrı fənn kurikulumlarının tətbiqinə müəyyən vaxt qalsa da, yeni texnologiyaların indidən mənimsənilməsi və tətbiqi vacib məsələdir. Unudulmamalıdır ki, fənn kurikulumlarının məzmunu, tələbləri ənənəvi metodlarla kifayətlənməyə imkan vermir.

Ədəbiyyat təlimi məktəblilərin milli zəmin üzərində tərbiyə olunması işinə yönəldilməlidir. Yeni pedaqoji texnologiya əsasında ədəbiyyatın tədrisi təcrübəsinin ümumiləşdirərək sistemə salınması dövrün aktual probleminə çevrilmişdir. Ədəbiyyat kursu şagird şəxsiyyətinin, onun mənəvi aləminin, estetik zövqünün formalaşdırılmasında böyük imkanlara malikdir. Məktəblilər bədii əsərdə əks olumuş mürəkkəb hadisələri, həyati reallıqları dərk edib qiymətləndirməklə fəal həyat mövqeyinə yiyələnirlər. Bu mənada ədəbiyyat dərslərinə həyat və mənəviyyat dərsləri, idrak fəaliyyətinin bir növü kimi yanaşılmalıdır. Bədii əsərin oxusu, təhlili, qiymətləndirilməsi ədəbi-nəzəri biliklərə əsaslanmaqla həyata keçirilməlidir. Təlim prosesində şagirdlər ədəbi-nəzəri biliklərə yiyələnməklə öz biliklərini müstəqil surətdə artırmaq, özünütəkmilləşdirmə imkanı əldə edirlər. Məktəbli kamil sənət nümunələri ilə tanışlıq vasitəsilə estetik duyumunu inkişaf etdirir, həyatda, insanda, incəsənətdə gözəlliyi görmək, qiymətləndirmək bacarığına yiyələnmiş olur. İstedadın, yaradıcılığın məhsulu olan bədii əsər şagirdlərdə yaradıcılıq qabiliyyətinin (inşa, məqalə, bədii əsər yazılması) formalaşmasına yol açır.

Milli ədəbiyyatla yanaşı, digər xalqların ədəbiyyatından seçilmiş sənət nümunələri üzrə iş zamanı məktəblilər tolerantlıq, bədii əsəri qiymətləndirmək bacarığına yiyələnir. Bədii ədəbiyyatda qaldırılan problemlərin həlli yolları üzərində düşünən şagird müxtəlif mülahizələr irəli sürmək, tənqidi münasibət bildirmək, onları əsaslandırmaq, orijinal qərarlar qəbul etmək imkanı əldə edir. Müəllimin fəaliyyətində sinifdə yaradıcı mühit yaradılması ön planda durmalıdır. Dərs zamanı şagirdlərə ədəbi biliklərin verilməsi, bədii əsəri təhlil etmək bacarığı aşılması, tərbiyəvi işlər söz sənətinin qanunları nəzərə alınmaqla aparılmalıdır. Hər bir gənc bədii ədəbiyyatı, digər mənbələri oxumağı, təhlil etməyi, qiymətləndirməyi, öz biliklərini müstəqil şəkildə artırmağı bacarmalıdır. Məktəb ədəbiyyat kursunda yüksək ideya-bədii dəyərə malik əsərlərin öyrədilməsi əsasında şagirdlərin mütaliə bacarığını formalaşdırır, onların ədəbi təhsili, tərbiyəsi və inkişafı təmin olunur. Müəllim mütaliənin şagirdlər üçün maraqlı olmasını təmin etməlidir. Ədəbiyyat dərsləri məktəblilərin hiss və duyğularına təsir etməli, onlara emosional təsir göstərməli, nəticə çıxarmağa istiqamətləndirməlidir. Ədəbiyyat dərslərində nitq inkişafı üzrə aparılan işlər məktəblilərdə bədii sözə həssas münasibətin yaradılmasına, sözün, fikrin mənə incəliklərini duymaq, ifadə etmək bacarığının formalaşdırılmasına imkan yaradır. Ədəbiyyatın məktəbdə öyrədilməsi zamanı bədii zövqün formalaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır, şagirdlərin həyatda, insanda olan gözəlliyi duymaq, qiymətləndirmək bacarığı inkişaf etdirilməlidir. Məktəbdə ədəbiyyatın tədrisi tarixinə nəzər saldıqda aydın olur ki, zaman keçdikcə onun məzmununda müəyyən dəyişiklik, təkmilləşmələr aparılmışdır: Əlbəttə, aparılan dəyişikliklər ayrı-ayrı dövrlərin tələbindən irəli gəlirdi. Məsələn, sovet dönməsində (keçən əsrin 20-80-ci illərində) məktəbdə ədəbiyyat, əsasən, kommunist ideologiyasının təbliğatını özündə əks etdirirdi. Müxtəlif illərdə ümumtəhsil məktəbinin pillələri dəyişmiş, ona uyğun olaraq ədəbiyyatın tədrisində də, məzmununda da dəyişmələr aparılmışdır.

Bədii ədəbiyyat mənəvi ünsiyyətin xüsusi formasıdır. Kamil sənət nümunəsini oxuyan, orada qaldırılan mənəvi-estetik problemlər barədə düşünən, qəhrəmanların taleyinə, sənətkar mövqeyinə münasibət bildirən şagird-oxucu qüdrəli sənətkarın müsahibinə çevrilir, onun fikir və düşüncələrini öyrənməklə mənəvi zənginləşir. Bu prosesdə məktəblilərin öz fəaliyyətini, hərəkət və davranışını mənəvi, estetik normalar baxımından qiymətləndirməsi də mümkün olur. VI-IX siniflərdə ədəbi nümunələr üzərində iş, praktik xarakter daşmalıdır. Doğrudur, ibtidai siniflərdə şagirdlər yazıb-oxumağı öyrənmişlər, lakin hərtərəfli tanımaq, sözləri oxumaq hələ yaxşı oxu vərdişi qazanmaq deyil. Məzmunun, mənimsəmənin əsas şərtlərindən biri, bəlkə də başlıcası mətnin düzgün, ifadəli oxunmasıdır. Məktəbin bu pilləsində ədəbi inkişafın tarixi dinamikasını deyil, onun tərbiyə vasitəsi olması, idrak vasitəsi olması üzərində iş aparılmalı, bədii nümunələr üzərində işin köməyi ilə şagirdlərin söz ehtiyatı zənginləşdirilməli, nitqi inkişaf etdirilməlidir. Proqramda nəslə nəzmin nisbəti gözlənilməli, hər janrın, xüsusilə nəzmin oxusuna verilən tələblərin nəzərə alınması diqqət mərkəzində saxlanılmaqla ifadəli oxu vərdişi yaradılmalıdır. Bunun üçün əsas şərtlərdən biri hələ kifayət qədər ədəbi biliyi olmayan şagirdlər üçün maraqlı olan, onların milli-mənəvi tərbiyəsinə müsbət təsir göstərə

biləcək ədəbi nümunələr seçilməlidir. Ümumtəhsil məktəblərinin ədəbiyyat tədrisində elmlilik anlayışının ikinci istiqaməti ədəbiyyatşünaslıq anlayışlarının izahı ilə əlaqədardır. Nəzəri anlayışlar ayrı-ayrı siniflərdə bədii mətnlərlə əlaqədar pərakəndə şəkildə öyrədilir və çox mühüm idraki əhəmiyyətə malikdir. Şagirdlər həmin anlayışı bilmədən bədii əsəri sənət nümunəsi kimi dərk edə bilməzlər. Həm də nəzəri anlayışlar arasındakı məntiqi əlaqə diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Ədəbiyyat kurikulumunda ümumi orta və tam orta təhsil pillələrində şagirdlərin hansı bacarıqlara yiyələnməli olduğu dəqiq göstərilmişdir. Müəllim məktəblilərin bilik və bacarıqlardan üzvi əlaqədə istifadə etməsinə xüsusi diqqət yetirməli, müəllim bacarıqları sinifdən-sinfə keçdikcə yeni, daha mürəkkəb əsərlər üzərində tətbiq edilərək dərinləşdirilməlidir. Məktəbdə bədii əsər üzrə işin özünəməxsus strukturu, məntiqi ardıcılığı vardır ki, bunlardan kurikulumda da istifadə olunur. Bədii mətnin oxusu, məzmununun mənimsənilməsi, əsərin təhlili üzrə bacarıqların formalaşdırılması prosesində şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri, qavrama imkanları nəzərə alınmalıdır.

ƏHMƏD CAVAD POEZİYASINDA VƏTƏN MƏHƏBBƏTİ VƏ TÜRKÇÜLÜK MOTİVLƏRİ

Türkan İSMAYILBƏYLİ

Bakı Dövlət Universiteti

turkan.ismayilbeyli@gmail.com

AZƏRBAYCAN

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının mübariz türkçü şairlərindən biri Əhməd Cavad Axundzadə olmuşdur. Doğrudur ki, “İntibah deyəndə Nizami, məhəbbət deyəndə Füzuli yada düşürsə, cümhuriyyət deyəndə isə Əhməd Cavad xatırlanır”. Çünki Əhməd Cavad Cümhuriyyət dönəmində daim xalqına, dövlətinə xidmət etmişdir. Özünün də vurğuladığı kimi, millət üçün doğulmuş, millət üçün də ölmüşdür.

Bildiyimiz kimi, Əhməd Cavad repressiya qurbanı olmuşdur. O, bütün bunları öncədən hiss etsə də, qələmini dəyişməmiş, türkçülük ideyasını heç nəyə satmamışdır. O, “vətən xaini” olaraq bir il boyunca həbsdə qalmış və 1937-ci ildə 45 yaşında öldürülmüşdür. 1956-cı ilə, bəraət qazanana qədər ailəsi də çox əzablı yollardan keçmişdir. Oğlu öz xatirələrində qeyd etmişdir ki, o, Bakı Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsinə qəbul olmaq istəsə də, ona “vətən xaininin oğlu” olduğu söylənmiş, ədibin oğlu ancaq sonrakı illərdə bu istəyinə nail ola bilmişdir. Əhməd Cavad ailəsinə tutulmuş divanın bir ucu da həyat yoldaşı Şükriyyə xanıma tuşlanmışdır. Şükriyyə xanım 8 il həbs həyatı yaşamış və həmin illərdə çox işgəncə görmüşdür. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Şükriyyə xanım əsl türk qadını şücaətini göstərmiş, mənfur düşməyə boyun əyməmişdir. O, öz namusunu qorumağı bacarmış - sırf ona yaxın gəlməsinlər deyə paltarını, üzünü çirkli edərmiş. O, düşməndən bir parça da çörək istəməməyə görə günlərlə öz qanını soraraq həyatda qalmağı bacarmışdır. O da yoldaşı kimi bütün bunların yaşanacağını öncədən bilirdi. Belə ki, Şükriyyə xanıma Əhməd Cavadın həbs olunacağı xəbəri verilir və ondan boşanması tələb olunur. Lakin Şükriyyə xanım qeyd edir ki, o, Əhməd üçün atasından belə vaz keçmişdir, ancaq Əhməddən vaz keçməz. Və vurğulamışdır ki, ondan boşansa, bu, Əhməd Cavad üçün ölümdən də ağır olacaq. Və bütün bunları yalnız türk qadını edə bilirdi ki, biz bunu tarixən Şükriyyə xanımın simasında bir çox qadınlarımızda görmüşük.

Əhməd Cavadın poeziyası geniştir. Belə ki, onun poeziyasının əsasını türkçülük, millət, vətən, bayraq sevgisi təşkil edirdi.

Soranlara, ben bu yurdun

Anlatayım nesiyim:

Ben çiğnenen bir ülkenin

Hak bağırın sesiyim.

Bu misralara fikir versək, o dövrdə şairin vətənimiz üçün nə qədər dərdli olduğunu duymaq olur. Lakin o dərdin, nisgilin içində bir o qədər də mübarizlik var. Belə ki, ədib yalnız vətənin dərdini çəkmir, həmçinin vətəni, milləti xilas etməyin yolunu axtarır.

Şair türk deyəndə yalnız Azərbaycan türklərini nəzərdə tutmurdu. Onun üçün türkçülük anlayışı geniş idi. Əhməd Cavadın şeirlərinin əsas ideyası turançılıq olub. Həmçinin o, Türkiyədə, Batumda çalışdığı dövrdə “Xeyriyyə cəmiyyəti”nin məsul katibi kimi Anadolu bölgələrində geniş iş aparmış, şeirləri qardaş ölkədə də məşhurlaşmışdır. Bu günümüzdə belə Türkiyədə Əhməd Cavad poeziyası oxunur, sevilir. Onun “Çırpınırdı Qara dəniz” şeiri bütün türk dünyasında dillər əzbəridir.

Çırpınırdı Qara dəniz
Baxıb Türkün bayrağına!
"Ah!..." deyərdim, heç ölməzdim
Düşə bilsəm ayağına.

Nəvəsi Anar Axundzadə də öz xatirələrində qeyd edir ki, Türkiyədə onun Əhməd Cavadın nəvəsi olduğunu biləndə ən tanınmış iş adamları ona dərinləndən hörmət edirlər.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası himninin sözləri - bu şeir onun yaradıcılığının zirvəsini təşkil edir. Lakin şairin “Susmaram” şeiri tamam fərqli aspektdə yazılmışdır. Hətta mən bu şeiri onun poeziyasının zirvəsi adlandırdım. Burada şair dönə-dönə vurğulayır ki, “türkəm, nə qədər yazma, susma desələr də, mən susmayacağam!”

Mana dinmə, sus deyirsən, ne vaxtacan susacam,
Böhranların, hicranların, məhbəsində qalacam?
Niyə susum, danışmayım, insanlıqda payım var,
Mənim ana vətənimdir talan olan bu diyar.
Niyə susum, danışmayım, Türk yurdudur bu topraq,
Oğuzların, elxanların vətəninə kimdir, bax!
Bu dünyada azadlığı şən şöhrətdən üstün tut,
Alçaqlığı, yaltaqlığı rəzilliyi sən unut!

Birinci dünya müharibəsi zamanı, yəni 1915-ci ildə Əhməd Cavad Türkiyədə rus və erməni istilasına, özbaşnalığına qarşı çıxaraq "Azərbaycan xeyriyyə cəmiyyəti" vasitəsilə vaxtaşırı türk xalqına kömək göstərmişdir. Birinci dünya müharibəsinin sonlarında Qafqaz cəbhəsində türk ordusu uğur qazanır. Türk ordusu qardaş Azərbaycan birlikləri ilə Bakıya qədər gəlir. Əhməd Cavad yenə "Müqəddəs Məhmətçik" və türk əsgər yoldaşları ilə Bakının Yasamal dağındakı səngərlərdə düşmənlə vuruşur. Azərbaycan hökuməti Bakıda döyüş zamanı şəhid olan "məhmətçiklərə" şəhidlər abidəsi qoydurur. Abidənin təməl qoyma mərasimində Əhməd Cavad "Qalx" adlı şeirini oxuyur:

Qalx, qalx sarmaşılıq məzar altından
Gəlmiş ziyarətə qızlar, gəlinlər.
Ey karvan keçidi, yollar üstündə
Hər gələn yolçuya yol soran əsgər.

Qovduqların sənə yabançı xanlar
Qurtardı ölkəmi tökdüyün qanlar.
Bax, nasıl öpməkdə tozlar, dumanlar
Qərib məzarını, mənə bərabər.

Görkəmli ədib 1918-ci ildə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakının azad edilməsinə çox sevinmiş, hər zaman olduğu kimi bu dəfə də sevincini qələmə almışdır. Bakını fəth edən türk əsgərlərinə “Türk ordusuna” şeirini ithaf etmişdir.

Ey şanlı ölkənin şanlı ordusu,
Unutma, Qafqaza girdiyin günü!
Gəlirkən qovmağa Turandan Urusu,
Ayağını Qara dəniz öpdümü?

Hər kəsə məlumdur ki, üçrəngli bayrağımız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qəbul edilib. Və bu bayraq ilk dəfə 1919-cu il 10 aprel tarixində parlament binası üzərində türk əsgərləri tərəfindən dalğalandırılıb. Bunu görə Əhməd Cavad “Azərbaycan bayrağına” şeirini yazmışdır:

Gedərkən Turana çıxdın qarşıma
Kölgən Dövlət quşu, qondu başıma!
İzin ver gözümdə coşan yaşıma -
Dinlətsin dərini aha, bayrağım!

Şairin 1925-ci ildə Göy gölə həsr etdiyi şeir təbiətin təsvirinə həsr edilmiş ən gözəl örnəklərdəndir.

Sənin gözəlliğin gəlməz ki saya,
Qoynunda yer vardır yıldıza, aya.
Oldun sən onlara mehriban daya,
Fələk büsətini quralı, Göy göl.

Bu şeir sovet dövründə ilk öncə çox bəyənilsə də, sonra SSR MİK–də belə qənaətə gəlinmişdir ki, bu şeirdə sətiraltı mənə var. Belə ki, açıq şəkildə qeyd olunmasa da, “Göy göl” şeirində Müsavatın ay-ulduzlu, üçrəngli bayrağı yada salınır. Və bu nəticəyə gəlinmişdir ki, şair AXC həsrətini çəkir. Bu səbəbdən də, şair “hökumət əleyhinə təbliğat aparma” adı ilə həbs olunmuşdur.

Şair hər zaman SSRİ-yə qarşı olmuş, istər açıq şəkildə, istərsə də, sətiraltı mənalarla şeirlərində sovet ittifaqına qarşı olduğunu bildirmişdir.

Dolaşib dağı, daşı,
Qatırım ol, yük daşı.
Əyil Kürüm, əyil, keç!
Meydan sən deyil, keç!

1930-cu ildə yazdığı “Kür” şeirində də şair “Əyil Kürüm, əyil, keç, / Meydan sən deyil, keç!” - deməklə, bolşevik rejiminin yaxşı olmadığını vurğulamışdır.

Bu cür şeirlər şairin sonda güllənməsinə gətirib çıxardı. Biz unutmamalıyıq ki, əgər bu gün azad ölkədə yaşayıyıqsa, bunda Əhməd Cavad kimi cəsur ədiblərin, Şükriyyə xanım kimi namuslu, qəhrəman qadınlarımızın rolu böyükdür. Və əsla kim olduğumuzu, kimlərin soyundan olduğumuzu unutmamalıyıq. Çünki bu Vətən bizə onların yadigardır!

HÜSEYN ABBASZADƏ BƏDİİ NƏSRİNİN MÖVZU DAİRƏSİ

Aygün HEYDƏROVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

heyderova89@inbox.ru

AZƏRBAYCAN

Hüseyn Abbaszadə nəsrimizin dəyərli nümayəndələrindəndir. H.Abbaszadənin yaradıcılığı onun şəxsiyyəti ilə sıx bağlıdır. Mövzuya münasibəti onun həyatdakı mövqeyindən, fəaliyyətindən fərqlənmirdi. Onun tədqiqat mövzusunda gətirdiyi məsələlərin hər biri bütün zamanlar üçün aktual olub və olmaqdadır. Filologiya üzrə elmlər doktoru Vaqif Yusiflinin də vurğuladığı kimi “Hüseyn Abbaszadə son altmış ilin Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri, mövqeyi olan bir yazıçı olmuşdur.” O, bu özünəməxsusluğa dünyagörüşü, əqidəsi ilə əməli arasında olan uyğunluğa görə müəssər olmuşdur. Çünki sənətkarın formalaşmasında yaşadığı dövrün, mühitin təsiri qədər onun əqidəsi ilə fəaliyyəti arasındakı uyğunluğun da əhəmiyyətli rolu vardır.

Bu tezisə H.Abbaszadə bədii nəsrinin mövzu kaloritinə nəzər salırıq. H.Abbaszadə sovet yazıçısı kimi qəbul olunduğundan onun əsərlərinin bugün öz aktuallığını qorunmadığı düşünülür. Lakin H.Abbaszadə yaradıcılığı ilə tanışlıq bu fikirləri alt-üst edir. Onun bədii nəsrini təhlil edərkən ilk baxışda sovet-sosialist gerçəkliyinin əksinin şahidi oluruq. Yazıçının yaşadığı dövrü nəzərə alsaq bu, çox təbiidir. Lakin bu təsvirin əsasını Azərbaycan insanının (*sovet ideologiyasının tələbi ilə sovet insanı*) xarakteri, əxlaqı, mənəviyyəti və saflığı təşkil edir. Onun yaratdığı obrazlar sovet adamını zahirən əks etdirsə də, yaratdığı qəhrəman milli əxlaqı, milli-mənəvi dəyərləri özündə əks etdirən insandır. Məhz bu amillər onun əsərlərini bu gün də oxunaqlı və aktual edir.

İnsan onun yaradıcılığı üçün həmişə əsas tədqiqat obyektidir. H.Abbaszadə bədii nəsrində insan problemini həll etməyə çalışmışdır. O, insanı fərd kimi, şəxsiyyət kimi dəyərləndirərək onu məişətdə, mühitdə, əmək fəaliyyətində, sevgi münasibətlərində təsvir edərək insanın kim olması ilə yanaşı, kim ola biləcəyini də təsvir edirdi. Bu da onun insan konsepsiyasının əsasını təşkil edir.

H.Abbaszadə bədii nəsrinin rüporu genimizdən gələn milli-mənəvi dəyərlərimizdir. H.Abbaszadə yaradıcılığında bu dəyərlər müharibə alovu ilə cuglaşaraq onun bədii nəsrinin istiqamətverici qüvvəsinə çevrilmişdir.

Onun bədii nəsrı müharibə, milli-mənəvi dəyərlər və sosial mühit kimi üç mövzunun bir mərkəz-də birləşməsidir. Bu amili onun hekayə, povest və romanlarında da müşahidə edirik.

II Dünya Müharibəsi illərində Azərbaycan xalqı həm ön, həm də arxa cəbhədə böyük qəhrəmanlıq və igidlik nümayiş etdirib. Müharibənin iştirakçılarından biri də H.Abbasızadə olmuşdur. Bu səbəbdən onun əsərlərində müharibə mövzusu təbii çalarlığa malikdir. Yazıçı fantaziyadan kənar, real həyat faktlarını bədii şəkildə təhlilə cəlb edir. Bu da H.Abbasızadə fərqlini ortaya qoyur. Onun nəsrində müharibənin bəşəriyyətə vurduğu maddi və mənəvi zərbələrinin əksi xüsusi yer tutur. Müharibə mövzusu, müharibədə sovet xalqlarının qəhrəmanlıqla iştirakı, müharibənin səbəb olduğu faciələr, ön cəbhə və arxa cəbhənin, partizan dəstələrinin fəaliyyətinin əksi onun bu mövzuya həsr etdiyi əsərlərinin ana xəttini təşkil edir. Bədii nəsrə “General” romanı ilə gələn H.Abbasızadə ədəbiyyatımızda sovet sərkərdəsinin ilk bədii surətini (*Bəkir Nəbiyev*) Həzi Aslanov obrazını gətirdi.

Yaşar Qarayevin də qeyd etdiyi kimi “H.Abbasızadə həyatımızı bir hərbi gözü ilə görür, ən sevimli qəhrəmanlarını “həyatın dibindən” seçib götürür.” Onun “General” və “Burulğanlar” romanları, “Şokolad paylayan qız”, “Uzaqdan gələn qonaq” povestləri, “Köhnə sandıq”, “Dağ dağa rast gəlməz...”, “Şəkil”, “Minalanmış sahədə iki nəfər”, “Doktor Əminə”, “Etibarnamə” və s. hekayələri müharibənin ağır acılarını, ön və arxa cəbhənin vəziyyətini, müharibədən sonrakı həyatları işıqlandırmaq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

H.Abbasızadə nəsrinin digər bir qolu milli-mənəvi dəyərlərimizin təsviridir. Milli əxlaq və davranış normaları bədii nümunələrdə obrazların əsas göstəricisi kimi onun yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Onun əsərlərində qəhrəmanın daxili monoloqu, özünün psixoloji təhlili kifayət qədərdir. İnsan və onun daxili aləminin, psixologiyasının əksi H.Abbasızadə bədii nəsrində insan konsepsiyasının əhəmiyyətini ortaya qoyur. Yazıçının “Uçurumdan keçən yol”, “Təsəlli”, “Feyzi müəllim”, “Sonrakı peşmançılıq”, “Çəmbəkəkənd balladası”, “Taqqılbağ”, “Büllür mürəkkəbqabı və bənövşəyi “Jıqulı” hekayələri, “Xahiş”, “Qapını döyürlər”, “Mənsur” povestlərində bu dəyərlər hərtərəfli əksini tapır.

Ədib əsərlərində bu konsepsiyanın bir budağını təşkil edən qadın, cəmiyyətin qadına münasibəti, qadının cəmiyyətdə rolu kimi məsələləri xüsusi olaraq qabardır. O, qadın kişi bərabərliyinə üstünlük verirdi. Lakin onun əsərlərindəki bu amilləri sovet ideologiyası ilə əlaqələndirmək yanlış olardı. Bu amillər onun əsərlərinin bəşəriyyətini, müasirliyini ehtiva edir. Onun “Meynə”, “Körpüdə bir qadın dayanmışdı” hekayələri, “Xahiş”, “Qaradağ əhvalatı”, “Şokolad paylayan qız” povestləri və “Burulğanlar” romanı bu cəhətdən səciyyəvidir. Bu əsərlərdə ailə, ailənin məhrəmliyi, ailədaxili əlaqələr, səmimiyyət kimi məsələlərə toxunulmuşdur.

H.Abbasızadə bədii nəsrinin sonuncu qolunu sosial mühit mövzusu təşkil edir. İnsanın formalaşması, onun daxili aləminin açılmasında sosial mühitin əvəzsiz rolu vardır. Yazıçı cəmiyyətdə baş verən sosial və ictimai-siyasi dəyişiklikləri bədii fikrin süzgəcindən keçirərək oxucuya təqdim edə bilib. Sosial mühitin təsvirində Sovet cəmiyyəti onun yaradıcılığına təsirsiz qalmamışdır. H.Abbasızadə sovet cəmiyyətini təsvir edir. Lakin bu cəmiyyətin də çatışmayan cəhətləri vardır. Yazıçı bu amillərə geniş şəkildə toxunmasa da, onlardan yan da keçməmişdir. Zamanı yetişdikcə əsərləri vasitəsilə bu amilləri işıqlandıra bilmişdir. O, “Qoruqçu”, “Zəmanət”, “Etibarnamə” hekayələrində, “Dörd bazar günü”, “Evə kölgə düşür” povestlərində bu problemləri əks etdirə bilmişdir.

Özünəməxsus yazı üsulu, mövzuya, obraza yanaşma tərzı, faktlarla işləmə bacarığı H.Abbasızadə bədii nəsrinin xüsusiyyətini ortaya qoyur. O, hər bir əsərində zamanın nəbzini tutmuş, insanın əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərini, humanizmini, vətənpərvərliyini əsərlərinin ana xəttinə çevirmişdir. Akademik Tofiq Hacıyevin də vurğuladığı kimi “H.Abbasızadə nəsr cəbhəsinə bir seçmə döyüşçü kimi gəldi və nəhayət bütöv yaradıcılığı ilə bu cəbhənin general mövqeyinə qalxdı.” Onun yaratdığı obrazlar gəncliyimizin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsində, onlarda mərdlik kimi xüsusiyyətlərin aşılmasında mühüm rola malikdir. Müəllifin o illərin tələbindən irəli gələrək təbliğ etdiyi səfərbərlik, düşmənə nifrət, qələbəyə inam hissləri bu günümüz üçün də aktualdır.

H.Abbasızadə kimi ədibin yaradıcılığının bu günün prizmasından öyrənilməsi və tanıdılması, ədəbi-elmi fikrin yenidən ona doğru istiqamətlənməsi olduqca vacibdir.

BƏHLUL BƏHCƏT VƏ AZƏRBAYCAN FOKLORU

Mələhət BABAYEVA

ADPU

milababayeva@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan folklorşünaslıq tarixində özünəməxsus yeri olan ziyalılarımızdan biri də qırmızı terrorun qurbanı olmuş Bəhlul Behcətdir. O, 1885-ci ildə Zəngəzur qəzasının Qubadlı rayonunun Dondarlı kəndində anadan olmuş, İran və Türkiyədə təhsil almışdır. Onun əsl adı Bəhlul Mustafə oğlu Əfəndiyevdir, "Bəhcət" ya da "Behcət" isə yaradıcılıq imzasıdır. Bundan əlavə Türkiyədə ona Behcət əfəndi deyə də müraciət edirdilər. Dövrünün görkəmli ilahiyyatçı alimi Sovet hakimiyyətinə qarşı cihad elan etmiş mübariz üsyançı, ictimai xadim, məşhur folklorşünas, bir sıra tədqiqatları ilə filologiya elmimizi zənginləşdirən istedadlı alim, tərcüməçi Bəhlul Behcətin həyat və yaradıcılıq yolunun araşdırılması da son illərin tədqiqatlarında əhəmiyyətli yer tutur.

Bəhlul əfəndi Türkiyə və İranda təhsilini başa vurduqdan sonra vətənə qayıdıb, Zəngəzur qəzasında dini fəaliyyətə başlayıb. 1918-ci ildə Azərbaycanda Demokratik Cümhuriyyət qurulduqdan sonra 1920-ci ilə qədər Zəngəzurun qazısı vəzifəsində çalışıb. O, milli dövləti fəaliyyətilə dəstəkləyənlərdən olub. Azərbaycanda bolşevizm bərqərar olduqdan sonra onun həyatının ağır günləri başlayır. Süni quraşdırılmış bir ittiham əsasında ilk dəfə olaraq 1924-cü ildə həbs edilir. 10 ildən sonra həbsdən qayıdır: 3 il ərzində əvvəlcə "Azərnəşr"də, sonra isə Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının ədəbiyyat sektorunda işləyir. Bu elm ocağı Bəhlul Bəhcətin son iş yeri olur. 1937-ci ilin avqustunda yenidən həbs olunur, 15 mart 1938-ci ildə quraşdırılmış ittihamlar əsasında güllələnir. 20 ildən sonra Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin 5 noyabr 1958-ci il tarixli qərarı ilə bəraət verilir. Şərq ədəbiyyatı və dillərini, həmçinin Şərq tarixini gözəl bilən B.Bəhcətin bizə gəlib çatmış əsərləri onun görkəmli ədəbiyyatşünas, folklorşünas olduğunu göstərir: "Deyilənə görə, o, Əmin Abidlə birlikdə Firdovsinin "Şahnamə"sini dilimizə tərcümə edib". (4, 329) Sovetlərin gəlişindən sonra bir neçə dəfə həbs və sürgünlərə məruz qalmış, növbəti dustaqlıqlarından birinin aralığında "Azərnəşr"də korrektor işləmiş, xalq ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmalar aparmış, özünə "Behcət" təxəllüsü götürmüşdür.

Bəhlul Behcət şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanmasında və nəşrində də mühüm xidmətlər göstərmişdi. Sarı Aşığın yaradıcılığının toplanmasında isə onun xüsusi rolu olmuşdu. Müxtəlif vaxtlarda onun mətbuatda Sarı Aşıqla bağlı çap etdirdiyi məqalələr bir daha təsdiq edir ki, bu böyük şəxsiyyət Sarı Aşığın yaradıcı irsinin öyrənilməsində də ilk addımları atmışdır. "Sarı Aşıq", "Aşıq" təxəllüslü bayatı şairinin tərcümeyi-halı və yaradıcılığı" (1), "El şairi və el şairləri" adlı məqalələri Bəhlul Behcətin Sarı Aşıq yaradıcılığı ilə bağlı ciddi tədqiqat işi apardığını bir daha təsdiq edir. Bəhlul Behcət kitaba daxil olan "Aşıq" təxəllüslü bayatı şairinin tərcümeyi-halı" adlı məqaləsində, bəlkə də, ilk dəfə bu böyük şair haqqında elmi məlumat təqdim etmişdir. "Bayatı şairi kimdir?" sualını cavablandırmağa çalışan Behcət əfəndi yazır ki, onun rəngi sarıbənzir olduğundan yoldaşları arasında ona Sarıca deyirlərmiş. Əsl adı Nəbidir. Həkəri çayı sahilində məskunlaşmış bu gənc aşıq burada da Yaxşı adlı bir qıza vurulur və bayatlarının böyük bir hissəsini ona həsr edir. Bəhlul əfəndi yazır: "Biz Aşığa dair mühüm məlumatı Hacı Qaramanın yeddinci arxa övladı olan Hacı Qasım Çələbidən öyrənməyə müvəffəq olmuşuq. Hacı Qasım Çələbi özünün Çələbi nəslinə aid olan bəyanatında Aşıq təxəllüslü Sarıca Nəbidən də bəhs etmişdi". Həmin bəyanatı olduğu kimi dərc edən Bəhlul əfəndi bir məqamı xüsusi diqqətə çatdırır. Orada deyilir ki, Ağa Balım seyid övlədidir. Bu tərəfdə olan seyidlər oradan yayılmışdır. Ağa Balımın Nəbi adlı müridinə də Sarıca Nəbi deyirmişlər. O da Həkəridə qalıb. Yaxşıya aşıq olub, haqq aşıqıdır. Qəbri Məzməzək ağzındadır. (2)

Bəhlul Behcətin apardığı ikinci böyük tədqiqat işi Nizami Gəncəvi ilə bağlı idi. O, "Nizami və Qafqaz folkloru" mövzusunda elmi əsər qələmə almışdı. Bəhlul əfəndi Bəhlul Danəndənin tarixi şəxsiyyət və azərbaycanlı olduğunu, IX yüzildə Təbrizdə yaşadığını, müasirləri arasında alim və bağban kimi şöhrətləndiyini yazılı və şifahi tutalqalarla sübut edir, hətta albalının təzə bir növünü kəşf etdiyini, həmin calaq cinsin Bəhlulun zəhmətinin bəhrəsinə el qiyməti olaraq "bəhli" adlandırıldığını deyirmiş. Onun Bəhlul Danəndə haqqında topladığı sənədlər və lətifələr arxivlərdə qorunub saxlanmamışdır.

Bəhlul Bəhcətın 1930-cu illərdə yazdığı “Qaçaq Nəbinin tarixi vəsiqə və sənədlər üzrə” adlı tədqiqat əsəri qaranlıqından sonra 2011-ci ildə işıq üzünə çıxmışdır. Qaçaq Nəbinin həmyerlisi, müasiri, onu və dəstəsindəkilərin əksəriyyətini şəxsən yaxından tanıyan, görüşüb söhbətləşən, ilahiyatçı, tarixçi, folklorşünas alim, Zəngəzurun sonuncu qazısı Bəhlul Bəhcətın 1934-37ci illərdə qələmə aldığı əsərdəki ayrı-ayrı başlıq, bölümlər Qaçaq Nəbinin düşmənlərinə, kimlərlə savaşmasına, mübarizə yoluna güzgü tutur. Bəhlul Bəhcət İrəvan və Tiflis arxivlərindən əldə etdiyi məxfi yazışmalardan da nümunələr gətirir, Nəbinin artıq 3 imperatorluğu rahatsız etdiyini, başağrısına çevrildiyini faktlarla göstərir.

Bəhlul Bəhcət 1934-37ci illərdə “Azərnəşr”də və Az.RAİnin ədəbiyyat bölməsində çalışmış, “Quran”ı, “Şahnamə”ni ilk dəfə orijinaldan dilimizə tərcümə etmiş, Məhəmməd Peyğəmbərin və ailəsinin tarixi və digər fundamental tədqiqatları tamamlamış, Hüseyn Cavid, Salman Mümtaz, Əli Nəzmi, Əhməd Cavad kimi müasirləri ilə sıx ünsiyyətdə olmuşdur. Həmin illər Bəhlul Əfəndinin yaradıcılığının II dövrü hesab edilir. Məhz bu illərdə o, Nəbatinin əsərlərini toplayıb nəşr etdirir. Sarı Aşığın bayatılarını, «Qaçaq Nəbi» dastanını toplayır və nəşrə hazırlayır. Firdovsinin «Şahnamə»sini Əmin Abidlə birlikdə tərcümə edir. Bəhlul Əfəndinin tədqiqatından bəlli olur ki, «Qaraman oğulları», yaxud «Qaraman bəylərbəyliyi» adlanan, mərkəzi Konya şəhəri olan bu dövləti Osmanlı imperiyası məhv etdikdən sonra Qaramanlar – bu üsyankar türklər müxtəlif yerlərə səpələnirlər. Bəhlul Əfəndi yazır: «Osmanlı dövləti ixtiyarında olan Anadolu əyalətlərində olan vəziyyət ilə əlaqədar olaraq oradakı müəyyən cərəyanlara mənsub olan təriqətçilər öz yurdlarını tərk edib başqa yerlərə hicrət edirlərdi. Belə hicrət edənlərdən bir dəstədə də bizim tərcümeyi-halını yazmaq istədiyimiz bayatı şairi Sarıca Nəbi gəlirdi”. (2)

Həm də bir ədəbiyyatşünas kimi tanınmış B.Bəhcət 19-cu yüzilin məşhur şairlərindən olan Əbülqasim Nəbatinin ədəbi irsinin toplanmasında və araşdırılmasında böyük rol oynayıb. 1935-ci ildə bu sahədə fəaliyyətinin məntiqi nəticəsi olaraq “Nəbati” kitabını çap etdirib. (3) B.Bəhcətın yaradıcılığında Azərbaycan folkloru, xalq ədəbiyyatı geniş yer tutur. Azadlığa çıxdıqdan sonra ədəbi yaradıcılıqla məşğul olduğu dövrdə yazdığı “Nəbati-Xan Çobanı”, “Sarı Aşıq”, “Aşıq” təxəllüslü bayatı şairinin tərcümeyi-halı və yaradıcılığı”, “El şairi” və “El şairləri”, “Aşıq Mahmud” adlı məqalə və resenziyaları ədəbiyyatın, folklorun onun yaradıcılığında mühüm yer tutduğunu, müəllifin necə məhsuldar qələm sahibi olduğunu göstərir. Onun bu dövrkü fəaliyyətində müşahidə edilən canlanma ölkədə kütləvi repressiyaların daha güclü bir dalğasının başladığı dövrə təsadüf edir. Görünür, B.Bəhcət rejim tərəfindən ona ayrılan vaxtın daraldığını, azaldığını hiss etmiş, bu sahədə daha çox iş görmək lazım gəldiyini fitrətən dərk etmişdi. Sonuncu məqalənin çapından təqribən bir il sonra o, həbs olundu. Bu dövrdə “Ədəbiyyat” qəzetində “Çoban” imzası ilə dərc olunmuş bir məqalənin onun folklorşünas olaraq bu sahədə toplayıcılıq fəaliyyətinə işıq saldığını bildirir. (3)

“Ərəbcə “sevinc”, və “gözəllik” mənalarını ifadə edən “Bəhcət” təxəllüslü Bəhlul Əfəndi Azərbaycan xalq ədəbiyyatına, klassik Şərqi mədəniyyətinə yaxından bağlı olub. Bəhlul Əfəndi həm dünyəvi elmlərlə, həm də siyasətlə məşğul olsa da, bütün ömrü boyu Azərbaycan xalq ədəbiyyatına qırılmaz tellərlə bağlı olub. Təəssüf ki, Bəhcətın Azərbaycan tarixinə dair yazdığı xeyli əsərlərinin çoxu itib-batıb. H.Əfəndiyev bu qənaətdədir ki, belə bir xəzinənin içərisində “Qarabağ tarixi” xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Milli Hökumət qurulduqdan sonra onun Zəngəzur qəzasındakı dayaqlarından biri olan B.Bəhcət haqqında bir sıra elmi və bədii ədəbiyyatda çox bəhs edilib. Bəhcət sovet hakimiyyətinə qarşı savaşa elan etmişdi, deyirdi ki, ya qazi, ya da şəhid olacaq. O zaman Qubada, Şamaxıda, Zəngəzurdə, Qarabağ, Laçın, Cəbrayıl və başqa mahallarda bolşeviklər qırğınlar törədirdilər. O, belə bir vəziyyətdə xalqı ardıcıl olaraq müqavimətə çağırırdı. Hadisələrin çıxılmaz olduğu bir vəziyyətdə Bəhcət tərəfdarları ilə İrana keçir, bir ildən sonra Azərbaycana qayıdır. Bayıl həbsxanasında olduğu 10 il ərzində ardıcıl olaraq mütləliə və yaradıcılıqla məşğul olur. Həbsdən çıxdıqdan sonra ona mənzil də verilmişdi. Lakin az sonra yenidən həbs edilir, güllələnir”. (4, 340)

Bəhlul Behcət 1937-ci ildə dördüncü dəfə həbs edilir, 15 mart 1938-ci ildə NKVD üçlüyünün qərarı ilə güllələnir. Ancaq o, Bakıda həbs olunanda evindəki qiymətli əlyazmaları yandırılmışdır. Bəhlul Behcət haqqında tədqiqatların aparılmasında onun ali ruhani təhsili almış nəvəsi Hacı Həmdullah Əfəndiyevin mühüm xidmətləri olmuşdur.

ZAHİD XƏLİLİN YARADICILIĞI RUS ƏDƏBİ TƏNQİDİNDƏ

Ayətəxan İSGƏNDƏROV

ADPU

ayetxanzyad@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Ədəbi tənqid-məhək daşdır. Vəzifəsi bədii yolla aşkara çıxarılmış həqiqətləri dəyərləndirməkdir.

Tədqiqat obyektini tərcümə ədəbiyyatı əsasında götürüldükdə isə... Bu zaman hər nəsnə özünü heç də bütün məqamlarda müəllifdən asılı amil kimi göstərmir, bu zaman başlıca rolu ikinci müəllif qismində özünü təsdiq etmiş tərcüməçi oynayır. Çünki ədəbiyyatşünas tədqiqat obyektini olaraq müəllifin öz qələmindən çıxan “məhsul”u deyil, tərcüməçinin təqdim etdiyi “məhsul”u incələməklə müəllifin yaradıcılığı haqqında qənaət hasil etmiş olur.

Zahid Xəlil bu mənada keçmiş SSRİ məkanında tanınmış qəbul edilən, əsərləri dünyanın bir çox xalqlarının dillərinə tərcümə edilib yayılan, özünü və sözünü Azərbaycan, rus və başqa xalqların uşaq ədəbiyyatında təsdiq etmiş xoşbəxt taleli uşaq yazıçılarımızdandır. Tale onun rastına Yuri Kuşak (şeyr və mənzum nağıllarının tərcüməçidir) və VI.Stroqonov (hekayə və nağıllarının tərcüməçisidir) kimi təcrübəli peşəkarlar çıxarmışdır.

Təkcə rus dilində biri monoqrafiya olmaqla («Детская литература Азербайджана») altı kitabı nəşr edilmiş, bu kitablar haqqında rus və Azərbaycan ədəbi tənqidində yüksək rəylər ifadə olunmuşdur. Altı kitab kifayət etmişdir ki, Z.Xəlil başqa xalqların da dilinə tərcümə edilsin, bir çox dünya xalqlarının uşaq ədəbiyyatında tanınsın, adı dünyanın sayılıb-seçilən uşaq yazıçıları sırasında çəkilsin:

- Rus dilində nəşr edilən altı kitabından üçü Yuri Kuşakin (1 - «Вырастут подсолнушки» («*Günəbaxanlar böyüyəcək*». 23 səhifə, 16 şeyr, Moskva - «Детская литература» - 1983-cü il), 2 - «Здравствуй, Джиртан!» («*Salam, Cırtan!*». 158 səhifə, 47 şeyr və epiloq, Moskva - «Детская литература» - 1986-cı il), 3 - «Вырастут подсолнушки» (1992-ci il. İkinci nəşridir. 198 səhifə. Kitaba 1983-cü ildəki nəşrdən 7 əsər daxil edilmişdir. Kitab 2 milyon tirajla nəşr edilmişdir), ikisi VI.Stroqonovun (4 - «Над синим морем – старые горы» («*Mavi dəniz üzərində qocaman dağlar*». 14 hekayə. 42 səhifə. Moskva – «Малыш» - 1987-ci il. Hekayələrin tərcüməsi VI.Stroqonovun, hekayələr arasındakı şeyrlərin tərcüməsi Yuri Kuşakındır), 5 - «Люди треугольной страны» («*Üçbucaq ölkənin adamları*», 232 səh., 9 hekayə. Bakı-Gənclik-1988), bir kitab isə İqor Motyaşovun (6 - «Детская литература Азербайджана» («*Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı*». 220 səh., Moskva - «Детская литература» - 1987-ci il) tərcüməsindədir. İlk beş kitaba Z.Xəlilin şeyr, hekayə və nağılları daxil edilmişdir. «Детская литература Азербайджана» isə monoqrafiyadır. Əsər dərs vəsaiti kimi qəbul olunaraq Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin tədris proqramına daxil edilmişdir. Bu dərslik görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası, akademik Məmməd Arifin «Народная литература Азербайджана» («*Azərbaycanın xalq ədəbiyyatı*») dərsliyindən sonra MDU-da tədris edilən ikinci Azərbaycan aliminin dərs vəsaitidir;

- 1988-ci ildə uşaq ədəbiyyatını təsdiq edən beynəlxalq cəmiyyətin keçirdiyi simpoziumun iştirakçısı, sonralar bu təşkilatın üzvü olmuşdur;

- «Kölgələr» və «Limonad içməyin» hekayələri «Литературная газета»nın «Золотой теленок» mükafatına layiq görülmüş, «Здравствуй, Джиртан!» («*Salam, Cırtan!*») kitabı Ümumittifaq müsabiqəsində I yeri tutmuşdur;

- Rusiyanın «Мурзилка», «Веселые картинки», «Пионер», «Колобок» uşaq mətbuatları, çoxtirajlı «Неделя», «Литературная газета», «Работница» adlı qəzet və jurnalları öz səhifələrində səxavətlə və müntəzəm olaraq Z.Xəlilin əsərlərinə yer ayırmışlar;

- Ümumittifaq radiosu Z.Xəlilin yaradıcılığına xüsusi proqram həsr etmiş, «Melodiya» firması onun nağıllarına və sözlərinə yazılmış nəğmələri ayrıca val (plastinka) halında kütləvi tirajla istehsal etmişdir;

- «Детская литература» nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış «Dost evi» adlı almanaxda Z.Xəlilin də şeyrləri yer almış, topluya Lenin mükafatı laureatı Mustay Kərim ön söz yazmışdır;

- Tənqidçilərdən İqor Motyaşov, Marianna Yampolskaya, Natalya Filonova, M.Vlasova, Tofiq Ağayev və Tofiq Mahmud əsərləri haqqında resenziyalarla Moskvada nəşr olunan «Детская литература» ədəbi-tənqidi jurnalında çıxışlar etmiş, həmin jurnalın səhifələrində Z.Xəlilin moskvalı şeyr və tərcüməçi Yuri Kuşakovla dialoqu (söhbəti Leonid Borisov qələmə alıb) yer almışdır;

- Azərbaycanda nəşr edilən rusdilli mətbuat orqanlarında da («Литературная Азербайджан» jurnalında və «Баку» qəzetində də) yazıcının kitabları haqqında resenziyalar dərc edilmişdir.

Adlarını qeyd etdiyimiz rus yazıçı, tərcüməçi və ədəbiyyatşünasları, həmçinin Sergey Mixalkov, Aqniya Barto, Yuri Kuşak, İqor Motyaşov, Sergey Alekseyev, Sergey Baruzdin, başqırd şairləri Mustay Kərim və Musa Qali, litva ədəbiyyatşünasları Qalina Kobetskayte, Vintsas Aurila, həmçinin eston şairi Hello Myand, moldav uşaq yazıçısı Filip Mironov, çuvaş xalq yazıçısı, akademik Mişel Yuxma, gürcü yazıçısı Taniel Çelidze və digərləri Z.Xəlilin yaradıcılıq “laboratoriyasını” müasir ədəbi tənqiddin təhlil süzgəcindən keçirmiş, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının fərqli yaradıcılıq üslubuna malik bir şair və nasirin olduğunu təsdiq etmişlər.

Rus ədəbi tənqidində Z.Xəlil yaradıcılığına qiymət verən bir məktub xüsusi diqqət çəkir. Məktub Moskvada nəşr edilən «Детская литература» jurnalının baş redaktoru, SSRİ, RSFSR və Lenin komsomolu mükafatları laureatı Serqey Alekseyev tərəfindən Azərbaycan SSR Dövlət Mükafatları Komitəsinə ünvanlanıb: “Biz Zahid Xəlili böyük müasir uşaq yazıçısı kimi tanıyırdıq. O, şair, nağılçı, tərcüməçi və Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mahir tədqiqatçısı kimi respublikadan kənar da tanınır. Jurnalımızın səhifələrində Z.Xəlilin əsərləri dəfələrlə təhlil edilmişdir. Tənqidçilər qeyd edirlər ki, onun yazıcılıq manerasında xalq cizgiləri vardır və bununla yanaşı, burada o, müasirliklə bağlı olan ciddi problemlərə toxunmuşdur. Belə ki, Zahid Xəlil uşaq ədəbiyyatına sadıq yazıçıdır. Onu təkcə xüsusi tədqiqatçılar deyil, həmçinin televiziya və kütləvi tirajla buraxılan qəzet və jurnallar da fəal təbliğ edirlər. Onun bu yaxınlarda jurnalımızdakı (1989, № 7) bugünkü uşaq ədəbiyyatı problemləri ilə bağlı çıxışı bu fəallığı bir daha təsdiq edir.

Rəvayət, nağıl və şeirlərdən ibarət olan “Salam, Cırtıdan” adlı povestində (əsərin rus dilinə tərcüməsi 1986-cı ildə «Детская литература» nəşriyyatında çap olunmuşdur) yazıçı əhvalatları çox qeyri-adi, şirin yumorla, bəzi yerlərini satirik tərzdə qələmə almaqla kiçik yaşlı uşaqlara özünün bədii təxəyyülü ilə müasirliyi, məişətdəki ziddiyyətləri, üllüziyanın dünyanın xeyirxahlıq və bədxahlıq arasındakı partlayış həddinə çatmış məqamlarının sirrini açmışdır. Z.Xəlilin bu kitabı günəş işıqlıdır. Yazıçı həyat mənzərələrini müasir nəsil üçün ideallaşdırmaq istəmir, yazıçı onlarla yaşlarına uyğun şəkildə səmimi söhbət edir”.

S.Alekseyevi Az.SSR Dövlət Mükafatları Komitəsinə məktub ünvanlamağa sövq edən yazıcının yaradıcılığındakı hansı məziyyətlərdir: “Bu olduqca qeyri-adi kitabdır («Здравствуй, Журман!» kitabı - A.İsgəndərov). Bu kitabıstedadlı bir adam qələmə alıb. Bircə ona sevinirəm ki, Xəzər dənizi sahillərində belə bir gözəl uşaq yazıçısı var. Təkcə uşaq yazıçısı yox, düşünən uşaq yazıçısı”.

Marianna Yampolskaya (rus tənqidçisi): “Z.Xəlil rus oxucularının qəlbinə yol tapan bir sənətkardır. O, məhdudiyətindən asılı olmayaraq hər bir oxucunun mənəvi tələbini duya bilir. Onu öz sehrinə sala bilmək iqtidarına malikdir”.

İqor Motyaşov: “Z.Xəlilin şeirlərində dünya olduqca mərhəmətli, işıqlı, rəngarəngdir, gur səslə, harmonikdir”. Tənqidçi-tərcüməçinin qənaətinə, o kitab əsl mənada tərbiyə edir ki, o, uşaqlara məşğulluğu öyrədir və oxucu özünün tərbiyə olunmasına şübhə ilə yanaşmır.

Mustay Kərimə görə, Z.Xəlilin əsərləri “oxumağa başlayan kimi adamı özünə cəlb edir”. M.Yuxmaya isə, Z.Xəlili “gözəl duyumlu, bişkin” bir şair”, Filip Mironov “xoşxasiyyət, səmimi insan və gözəl uşaq yazıçısıdır” qismində qəbul edir.

MÜASİR AZƏRBAYCAN NƏSRİNİN TARİXİLİK PROBLEMİ ƏDƏBİ TƏNQİDDƏ

Təranə RƏHİMLİ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

terane.turan@gmail.com

AZƏRBAYCAN

1960-1970-ci illərdə yaranan, yeni yaradıcılıq keyfiyyətləri ilə seçilən Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə bədii nəsrinin inkişafında, onun yeni sənətkarlıq xüsusiyyətlərilə zənginləşməsində, sosial gerçəkliyin bədii təsdiqi yolunda daha inamlı axtarışlarında milli ədəbi-nəzəri firkin son dərəcə

əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Ədəbiyyatşünaslıq və tənqidin K.Talıbzadə, B.Nəbiyev, Y.Qarayev, Ş.Salmanov, A.Hüseynov, A.Məmmədov və b. kimi görkəmli nümayəndələrinin tədqiqatları bu mərhələdə milli bədii nəsrə tarixi mövzunun bədii həlli, eləcə də tarixilik problemi haqqında dəqiq elmi təsəvvür yaratmışlar. Bu mərhələnin, eləcə də milli müstəqillik ərəfəsi sayılan 80-ci illərin tədqiqatlarında ədəbiyyatşünaslıq və tənqidin bədii nəsrə tarixilik probleminə münasibəti diqqəti cəlb edir. Sovet dövründə xalqın milli tarixini unutturmaq məqsədində xidmət edən ideologiyanın təsiri ilə ədəbiyyatda tarixi mövzuda yazılan əsərlərin sayı azlıq təşkil edirdi. Bu cəhətdən Azərbaycan nasirlərini müasir həqiqətlərin ifadəsinə nisbətən tarixi mövzu daha az cəlb etdiyi kimi ədəbi-nəzəri fikir də tarixilik və müasirlik problemlərini eyni səviyyədə təhlil obyektinə çevirməmişdir. Lakin çağdaş Azərbaycan yazıçılarının tarixi mövzuya nisbətən az müraciət etməsinə baxmayaraq yaranan bədii örnəklər tarixi mövzunun yeni imkanlarını üzə çıxarmışdır. Ədəbi tənqid ulu keçmişə, tarixə dönüşü sənətkarlarımızın milli mənlik, şüurunun yüksəlməsi, fəallaşması ilə əlaqələndirir.

Mehdi Hüseyn 1943-cü ildə “Yazıçı və tarix” məqaləsində tarixiliyi bədii əsərdə təsvir olunan tarixi hadisə və gerçəkliyin konkretliyi, tarixi dövrün və mühitin ümumi səciyyəsinə dürüst anlamaq və təqdim etmək məharəti ilə izah edir, “Həqiqi tarixi-bədii əsər tarixi dövrün spesifik qanunu və buradan doğan ixtilafı göstərən bədii əsərdir” qənaətinə gəlirdi. Məmməd Arif də məsələyə bu prizmadan yanaşır, yazıçı qarşısında tarixin mənasını, ruhunu, ictimai inkişaf qanunauyğunluğunu düzgün əks etdirən, faktların mahiyyətini təhrif etməyən bədii lövhələr, obrazlar yaratmaq tələbini qoyurdu. Lakin elə bu mülahizələrin yazıldığı illər də daxil olmaqla, tənqid uzun zaman tarixiliyi əsasən siniflər mübarizəsi tarixindən ibarət əsərlərdə axtarır, xalq həyatının, milli keçmişin nisbətən “qaranlıq”, “kölgəli” səhifələrindən bəhs edən bədii mətnləri diqqət mərkəzində saxlayırdı. Əksər halda isə tarixilik və müasirlik üz-üzə qoyulur, ikinciyə verilən üstünlük birincinin mahiyyətini inkara gətirib çıxarır, ən yaxşı halda onun müstəqil bir estetik kateqoriya kimi dərkəne mane olurdu.

XX əsrin əvvəllərində “tarix” probleminin milli ədəbiyyatın tarixi konsepsiyası ilə bağlı aktualıq qazanması, 40-cı illərdə S.Vurğunun, M.Hüseynin tədqiqatlarında məsələyə münasibətin xeyli dərinləşərək yeni mahiyyət kəsb etməsi – tarixə baxışın sinfilikdən milliliyə keçid alması, sonrakı onilliklərdə tənqidin problemə diqqətini daha da artırması ilə nəticələndi. 70-ci illərdə məsələnin “tarix, sənətkar və müasirlik” şəklində qoyuluşu, tarixin dərkini, onu müasir mənəvi və estetik tələblər səviyyəsindən qiymətləndirmək zərurəti, 80-ci illərdə ədəbi fikrin “tarixin fəlsəfəsinə doğru hərəkəti” tarixilik probleminə fərqli rəqurslardan yanaşmanın təzahürü idi.

70-ci illərdə tənqid tarixə müraciətin, tarixi hadisələrin yenidən, obyektiv dərkini müasirliyin bədii dərkəne də yardımçı olduğu qənaətinə gəlir. “Bədii tarixilik”, “tarixi mövzu” anlayışlarının yeni mərhələdə təzahür edən bədii-estetik, fəlsəfi-sosioloji istiqamətlərinə diqqət yetirilir, bədii sənətin tarixə estetik münasibətinin dəyişməsi müşahidə olunurdu. Bu mərhələdə tənqid tarixiliyi yalnız tarixi mövzuda yazılmış əsərlərin keyfiyyəti kimi deyil, “müasirliyin bədii dərkini prinsipi”, “estetik qiymətləndirmə vahidi” olaraq dərk edir və dəyərləndirir. Tarixi mövzulu əsərdə tarixi xronologiyaya sdaqətin, ona ciddi əməl etməyin vacib olduğu mərhələlərdən fərqli olaraq 70-ci illərdə tarixi dərk etmək, müasir mənəvi-əxlaqi, milli dəyərlər prinsipindən qiymətləndirmək zərurəti ortaya çıxır. Həmin mərhələnin tənqidində İnsan, Tarix və Zamanın bədii düşüncədəki vəhdəti diqqət mərkəzindədir. Tənqid məhz bu vəhdət prinsipinin gözləndiyi əsərdə tarixi şəxsiyyətin obrazının öz milli və fərdi xüsusiyyətləri ilə güclü xarakter kimi rəğbət doğurduğunu, ümumbəşəri miqyas və vüsət kəsb etdiyini vurğulayır. XX əsrin 60-70-ci, eləcə də 80-ci illəri Azərbaycanda ədəbiyyatın həyat gerçəkliyini son dərəcə obyektiv əks etdirən estetik normaların sabitləşdiyi onilliklər kimi səciyyələndirilir.

90-cı illərdə siyasi ab-havanın dəyişməsi ilə səciyyələnən fikir azadlığı “tarix” probleminə də yenidən qayıtmaq zərurəti yaratdı. Yetmiş illik ideoloji, sosioloji məhdudiyətlər çərçivəsini qıran nəzəri fikir bu problemə dair fundamental tədqiqatlar ərsəyə gətirdi. Bu sırada Y.Qarayevin “Tarix: yaxından və uzaqdan” (1996), Elçinin “Ədəbiyyatda tarix və müasirlik problemi” (1997) adlı tədqiqatları məsələyə köklü münasibət aspekti ilə seçilir. Elçin tarix və müasirliyin tarixi-mədəni və estetik dəyər kimi ədəbiyyatda təzahürünə diqqət yetirir, bu iki kateqoriyanın qarşılıqlı vəhdəti və buradan irəli gələn metodoloji problemləri təhlil mərkəzinə çəkir. 1990-2000-cı illərdə tənqid problemə daha universal və konkret planda yanaşır, dərin müşahidə və məntiqli ümumiləşdirmələr nəticəsində bu qənaətə gəlir ki, sovet dövrü tənqidində tarixilik ayrıca bir elmi-nəzəri problem kimi diqqəti cəlb etməsə də, tarix və klassik irsin müasirlik aspektindən təfsiri aparıcı olmuşdur.

1960-70-ci illər nəsrinin ideya-bədii mündəricəsi ilə tamamilə yeni səslənən, orijinal əsərlər kimi ədəbi-elmi mühitdə əks-səda doğuran “Dəli Kür”, “Qarlı aşırım”, “Məhşər” romanları tarixiliyin

yüksək bədii həlli baxımından tənqidin diqqət mərkəzindədir. Bu romanlar dövrün stereotiplərinin əleyhinə olaraq “sosrealizmin mövzu standartlarını qıran”, soy-kökə, milli-tarixi varlığa möhkəm tellərlə bağlılığı əks etdirən əsərlər kimi meydana çıxmışdı. Tarixi keçmişin bədii əksinə yeni, çağdaş mövqedən yanaşan, tamamilə təzə problematikaya, ideya-bədii mündəricəyə malik bu böyük sənət örnəklərinin tənqiddə obyektiv qiymətini alması isə xeyli gecikdi. Çünki tənqid bu əsərləri eləcə də onların tarixilik və müasirliyini izhar etməkdə, sosrealizmin bu romanlarda büsbütün “fakturada qaldığını” etiraf etməkdən ehtiyatlandı. 80-ci illərdə A.Hüseynovun, Y.Qarayevin, 90-cı illərdə T.Hüseynoğlu, T.Əlişanoğlu, T.Salamoğlu və b. tədqiqatçıların məqalə və monoqrafiyalarında yeni nəsrin bu əhəmiyyətli nümunələri bütün parametrləri ilə obyektiv dəyərləndirildi.

Dövrün nəsrində tarixilik probleminə ədəbi tənqidin zamanla dəyişən, dərinləşən münasibətinin kökündə dayanan amilər üzə çıxarılır, bu estetik kateqoriyanın müasirlik probleminə nisbətən zəif öyrənilməsinin səbəbləri haqqında təsəvvür yaradılır ki, bu cəhət tədqiqatın elmi yeniliyini təmin edir.

Araşdırma ötən yüzilliyin 60-70-ci illərində Azərbaycan ədəbi-mədəni gerçəkliyini dürüst anlamaq və dəyərləndirməkdə səmərəlilik kəsb edə bilər. Ayrı-ayrı sənətkarlarımızın yaradıcılığında tarixiliyin bədii həlli aspektlərini izləmək, yeni tənqidçi nəsillərinin yetişməsi prosesini öyrənmək, tənqidi təkmilləşməyə, özünüdərkə sövq edən ictimai-siyasi hadisə və ədəbi amilləri qavramaq baxımından da faydalı ola bilər.

HİDAYƏT YARADICILIĞININ XV ƏSR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA YERİ

Şəfa MURADOVA

ADPU

shafamuradova@mail.ru

AZƏRBAYCAN

XV əsr şairlərindən Seyid Yəhya, Dədə Ömər Rövşəni, Şeyx İbrahim Gülşəni, Xəlili, Həbibli ilə müqayisədə şairlərində təsəvvüf ideyalarının inikası bir qədər az olsa da, yaradıcılığı poetik sufi mətnlərinə nümunə ola biləcək daha bir şair Əfsəhəddin Hidayətdir.

Hidayət haqqında ilk məlumatı XV əsr filosof şairi Cəlaləddin Dəvaninin “Ərznamə” və “Əxlaqi-Cəlalə” əsərindən alır: “İki böyük əmirlər əmiri Hidayətullah bəy Əmir İnaşətullah bəy şah sarayında siyasət aləmində fərqedən ulduzları kimi elə parlamışlar ki, heç kəs onların səviyyəsinə qədər yüksələ bilməmişdilər. Onlar kimi şairlikdə istedadlı əkiz hələ dünyaya gəlməmişdir.” Şair haqqında ikinci məlumat verən mənbə Ruzbehan Xunci “Tarixi – aləmarayi – amini” əsəridir. Daha sonra Hidayətdən söz açan mənbələr sırasına Qafzadə Faizinin “Zübdətül – əşar”, Katib Çələbinin “Kəşfüz – zünun”, Mehmet Sürəyyanın “Sicilli Osman” əsərləri daxildir. Qafzadə Əbülfəyyaz Faizinin 1620 –ci ildə “Əübdətül – beytan” əsərində Hidayət divanından seçmələr verilmişdir.

Hidayətin əlyazma “Divan”ın 4 nüsxəsi məlumdur: Bu əlyazma nüsxələri İstanbul Topqapı muzeyi, Dublin – Çester Betti, Oksford – Bodlean, Stivenson kitabxanalarında qorunur.

Divanın əlyazması haqqında ilk məlumatı V.B. Minorski xəbər vermişdir. Oksford – Bodman kitabxanası nüsxəsində saxlanması barədə ilk dəfə məlumatı Abdulqadir Qaraxan vermişdir. Başqa bir nüsxə Topqapı sarayı muzeyində saxlanılır. Bunun izahlı təsvirini Fəhimi Ədhəm Qaratay hazırlamışdır. 80-ci illər Hidayət irsinin öyrənilməsinə dair addım Fərhad Zeynalova aiddir. O 1981-ci ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində “Ədəbiyyatımızın maraqlı bi səhifəsi” adlı məqalə ilə çıxış edərək, Hidayət haqqında məlumat vermişdir. Türk tədqiqatçılarından Yavuz Akpınar Hidayət haqqında məlumat vermişdir. Azadə Musayeva Hidayət divanının nüsxələri, miniatürləri, tədqiq tarixindən bəhs edən məqalə ilə çıxış etmişdir.

Hidayət haqqında görkəmli tədqiqatçımız Əzizağa Məmmədov bir çox işlər görmüş, fotosuratlar əsasında şairin divanını tərtib etmiş, çapa hazırlamışdır. Lakin bir sıra səbəblər üzündən divan işıq üzü görməmişdir. Bu divanın makina nüsxəsi Əlyazmalar İnstitutunda elmi arxivində 110a şifrəli fondada qorunmaqdadır. 1984 – cü ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası”nın III

cildində Hidayət haqqında kiçik məlumatla birlikdə 47 şeir nəşr edilmişdir. 1991-ci ildə çap olunan “Azərbaycan qezəlləri” kitabında isə iki qezəli çap edilmişdir.

Mənbələrin şair haqqında verdiyi məlumatlara görə əsl adı Əfsəhəddin Hidayətullah olmuşdur.

Onun şeirlərindən belə məlum olur ki, şair İraqda yaşamış, həyatından və yaşadığı yerin mühitindən razı olmamışdır:

Çün İraq içrə Hidayət yoxdurur söz qiyməti

Tez Xorasan əzmin eylə, yoxsa meyli – Rum qıl

Hidayət ilkin tədqiqatçılarından olan Əzizağa Məmmədov aşağıdakı şeirini nümunə göstərərək, Ağqoyunlu dövlətinin hüdudlarını vəsf etdiyini qeyd edir:

Nə yalqız torpağıdır, kəhəl niş təxti – Təbrizə,

Çe çayi torpağı kim, daşı həm sərkuhi – gilandır.

Gözümdən bəlli bu məmurə çeşmi – cahan binəm

Kİmə pərvayi təxti – fars, ya mülki – Xorasanıdır.

Tədqiqatçı şairin zəmanəsinə görə sadə Azərbaycan dilində şeirlər yazdığını, “Gör Hidayətin Nəvayi kimi rəngin sözləri, Necə kim çoxdur, vəli demək gərək bir – bir cavab” beytinə istinad edərək. Nəvaini özünə ustad bildiyini də vurğulamışdır.

Bütün sufilər kimi Hidayət də Tanrının təqdirinə inanır:

Sən yardım gəlür, necə əğyardən qaçım,

Tədbir yoxdurur yetəcax tanrıdan bəla

Şair yarının həsrəti ilə keçirdiyi günləri məhşərlə müqayisə edərək, deyir:

Hicran günü mana nola ərz eyləsən cəmal,

Çün həşr olanda bəndəyə həq görsədür liqa

Dini inanclara görə, möminlər Tanrının üzünü qiyamət günü görəcəklər. Sənətkar bu inancdan təşbeh kimi istifadə edərək, dilbərindən ona üzünü göstərməsini diləyir.

Bu cür inancların ifadəsinə Hidayət yaradıcılığında bir neçə dəfə rast gəlinmişdir. Başqa bir dini motivə söykənərək, şair yarının gəlişini Mehdiyin zühur etməsinə bənzədir:

Yarın yüzi görgəc dəhənin istə Hidayət

Kim, Mehdi çağı gizli olan faş gərəkdir.

Başım kəsüb, yarəb, nola, çəksə məlamət darına,

Ta təlqi – aləm bilə kim, eşq əhlinin sərdarıyam.

Şair aşiq olmağı ilə öyünür, hətta bu yolda başından keçməyə belə hazırdır. tək onu eşq əhlinin başçısı kimi tanıyırlar.

Nigarının hicrində qəm çəkən aşiq sufilər kimi yarının vüsəlinə qovuşmaqdan ötrü canını verməyə hazırdır:

Vəsl için can istər olsan, sanma təsir eyləyim,

Kafirəm mən bu xeyr işinə təxir eyləyim.

Hətta, yarı üçün can verməkdən çəkinməyən aşiq “xeyir iş” adlandırdığı bu məqama tələsdiyini də bürüzə verir.

Şair bir çox sufilər kimi gözəl insan üzündə Haqqın təzahür etməsi fikrini tərənnüm etmişdir:

Həqqin sifətini görüb sən nigarda,

Ol vəchə nazirəm mən o nəqşü nigarda

Başqa bir beytində şair hürufilər sayacağı yarının sifətini Qur’an ayələrinə bənzədir:

Xətü xalı zikrin anın qoyma ağzından müdam,

Gər müsəlmansan, Hidayət, tərki – Qur’an eyləmə.

Eyni zamanda, Hidayətin yaradıcılığında ilahi eşqin inikasına və “eşqin ağılla düz gəlməməsi” fikrinə də rast gəlinir:

Ol ki, hüsn içrə zati yektadır,

Əql anın eşqi ilə şeydadır.

Şair sufilər sayacağı düşüncə tərzini nümayiş etdirərək, Allaha təvəkkül etməyin yolunu onun uğrunda var-dövləti tərkdə görür. Çünki sufilər “eşqə qər qol olan dəmdə sevdəyi – mal etmərlər.”

Qıl təvəkkül həqqə, varını yolunda tərki et,

Ey Hidayət ki, təvəllavü təbra dəmidir.

Sözlərin cinas qafiyələr şəklində işlənməsinə Hidayətin bir neçə qəzəlində rast olunur.

Ta ki, geydin ey xəti reyhan, qəbayı – susəni,

Sünbülü – zülfin utandırdı çəməndə sūsəni.

beyti ilə başlayan qəzəlində “sūsəni”, “su səni”, “hər su səni”, “busu səni”, “geysu sini” mənalarında işlədərək cinas qafiyələr yaratmışdır.

Mən nə yalğuz eşq içində abi – rəvan əl yudum,

Getdi dinü dil səni görgəc hamudan əl yudum.

misraları ilə başlanan qəzəlində isə “əl yudum” ifadəsini bir neçə dəfə həqiqi və məcazi mənalarda işlədərək cinas yaratmışdır. Şairin bəzi qəzəllərinin bir neçə beytində mövcud olan cinas qafiyələrə də rast gəlinir.

Nəticə olaraq onu deyə bilərik ki, XV əsr Azərbaycan poeziyasının təsəvvüf ideyalarının tərənnümü ruhunda köklənməsi Hidayət yaradıcılığında da özünü göstərməkdədir.

“SÖZÜN, SƏSİN POETİKASI” (ÇİNGİZ ƏLİOĞLUNUN YARADICILIĞI HAQQINDA)

Mətanət İBADOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

ms-422@ukr.net

AZƏRBAYCAN

Müasir poeziyamızda Çingiz Əlioğlunun özünəməxsus yeri və mövqeyi var. Şairimizin forma və məzmunu cəhətdən zənginləşməsi bir çox tanınmış şairlərimizlə yanaşı həm də onun adı ilə bağlıdır. Ədəbiyyatımıza 60-cı illərdə gəlsə də, özünü əsasən 70-ci illərdə təsdiqləmişdir. Bir-birinin ardınca nəşr edilən kitabları, şeir-poemaları, tərcümələri ilə. 80-cı illər onun həyat və yaradıcılığında müstəsna yer tutur. Bu vaxta qədər onun 3 şeir kitabı çapdan çıxmış, oxucuların diqqətini cəlb etmişdir. Lakin elə bu zaman (1983) qüdrətli şairimiz, gənc ədəbi nəslə xüsusi qayğı bəsləyən, böyük sənətkarlarımız Rəsul Rza Ç.Əlioğlu barədə məqalə ilə çıxış etdi və oxucuların diqqətini bir daha gənc şairə yönəltdi. Həmin məqalə dəyərli tövsiyələri ilə seçilirdi. Əsas məna isə bundan ibarət idi ki, Çingiz Əlioğlunu 3 ədəbi prinsip fərqləndirir: istedad, zəhmət və dözümlü.

Rəsul Rzanın fikrincə, məhz bu 3 ədəbi estetik tələb və prinsip yoxdursa, kiminsə poeziyaya gəlməsi müvəqqəti haldır. O dövrdə çox gənc olan şair çox keçmədir ki, ustadının nəzəri qənaətinin doğrulda bildi. Beləliklə, özünə inam hissi, istedad və zəhməti onun qarşısında yeni ədəbi üfqlər açdı. 80-90-cı illər Çingiz Əlioğlu yaradıcılığının yüksəliş mərhələsi hesab oluna bilər. 30-dan çox poetik kitabları məhz bu illərə təsadüf edir. Yüksək elmi –poetik erudisiyası, şərq, qərb, rus ədəbiyyatına yaxından bələdliyi ona imkan verdi ki, dünya üzrə tanınmış görkəmli ədəbi şəxsiyyətləri Azərbaycan oxucularına çatdırsın. Yapon, Çin, Serbiya, İspaniya, Belarus, Fin, Moldova və s. xalqların tanınmış şairlərini dilimizə çevirməsi mühüm və aktual məsələ kimi oxucularımız tərəfindən çox maraqla qarşılandı. Xüsusən rus poeziyasının korifeylərindən sayılan Anna Axmatova, Marina Svetayeva kimi taleyi kəm şairləri tərcümə edib oxucuların ixtiyarına verməsi əsl qədirşünaslıq hesab olunmalıdır.

Respublikamızın qəzet və jurnallarında, ayrı-ayrı ədəbi-elmi kitablarda Çingiz Əlioğlunun bu böyük zəhməti layiqincə qiymətləndirilmişdir.

Şairlik doğurdan da fədakarlıqdır. Əbəs yerə deyilmir ki, “Peyğəmbərlərdən sonra şairlər gəlir” kəlamı bütün dövrlər üçün aktualdır, indi və gələcəkdə də aktual olaraq qalacaqdır. Əsl şeiri yazmaq və ürəklərə nüfuz etmək hər şairə nəsib olmur. Çünki “yüz dəfə ölüb dirilməsən”, ürəyinin qanını, çirpintilərini qələmin ucuna köçürməsən həqiqi poeziya yarana bilməz. Şair özü bu barədə zənimizcə, çox gözəl deyir:

Şairlik bir sənət deyilmiş qardaş,

Qayğı da, ağrı da, acı da səninin...

Fikirli durursan, dərddli yatırsan,

Halından xəbəri olmur kimsənin.

Toxların gözünə ox tək batırsan,-
Dünyanın kasıbı, acı da sənini!
Şairlik bir sənət deyilmiş qardaş,
Şair ürəyindən keçir yer oxu,-
Fırlanır, eşilir, canda can qalmır.
Elə qanköçürmə mərkəzdir bu,
Tək ondan qan alır insanın çoxu...
Şair damarında gilə qan qalmır!
Həmin şeirin son beyti də mənalı və ibrətamizdir:
Nə ömürtək ömürdür, nə yaşamaqdır...
Qandal daşımaqdır, daş daşımaqdır

Elə şair ömrünün əsas qayəsi də budur ki, heç bir mükafat, imtiyaz ummadan xalqın ehtiyac, qayğı düşüncə və mübarizə əhval-ruhiyyəsi ilə yaşaya və yaradasan. Çingiz Əlioğlu insan qəlbini tərcümanı olduğundan ki, məhz qəm, kədər və iztirabı da şairin mükafatı kimi qəbul edir.

Söz, səs, ahəng, hətta durğu işarələri Çingiz Əlioğlu yaradıcılığında xüsusi çəkisi olan elementlərdir. Bunlar onun poeziyasında vəhdət şəklində meydana çıxır ki, bu da şeirin məğzini, ifadə və məna çalarlarının rəng və poetik boyalarını daha da rəngarəng edir. Başqa sözlə, şairin canını da elə bunlar təşkil edir. Söz sənətinin mahiyyətini də elə bunlar təyin edir. Ümumiyyətlə, sözün səsin də özünəməxsus rəngləri, çalarları, ilmələri və naxışları var ki, bunlarsız incəsənəti təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Poeziyada həmçinin heykəltaraşın tişəsi, rəssamın fırçası, habelə musiqinin notları nədirsə şairin də sözü odur. Söz onun üçün hərşeydir, gülü, çiçəyi, balıdır. Arının rəngbərəng çiçəklərdən çəkdiyi şirəni şair sözdən çəkir. Aşağıdakı söz düzümünə, sirtinə, sehrinə nəzər salmaq kifayətdir.

Ərən gərək sinə gələ dərdərə...
Bağrın ara qəm yarğandı dərd dərə!
Qələmə tək hər qəm əkən dərd dərə...
Dərd dərənin dərdə dəri dərindi.

Ərənlər də saxlayammır sər indi,
Biri yandım deyir, biri sərindi.
Dünən xacə, bu gün sənin ərindi,
Necə sanaq hər nəfəri ər indi ?!

Üzüm sanıb hər salxımı sən üzmə
Üzdün, üzdən süzüb süfrəyə düzmə.
Üzmədiyən hər dənizdə gəl üzmə
Üzdün, üzdən üzmə, ləli dərindi!

Zənnimizcə, şair burada “xal” vurubdur. Sözü necə oynatmağı, “atıb-tutmağı”, məna çalarlarına qər qətməsi göz qabağındadır. Birinci bənddə “dərd” sözü elə ustalıqla işlənib ki, hərəsində neçə məna gizlənib. Sözü sözə yaraşdırmaq azdır, həm də misralara pərçimləmək əsl məna işidir.

Hər 3 bənddə “d”, “s”, “u”, “z” səsləri həmçinin “dərd”, “sər”, “üz” bir şirinlik aşılamaşdır. İlk baxışda bunlar bəlkə də diqqətdən yayına bilər, lakin forma məzmun vəhdəti şeirin dinamikasını artırmaqla yanaşı, həm də ona məna çalarları aşılamaşdır. “Suda”, “dənizdə üzmək asandır, amma dərinlikdə üzmək hünərdir, çünki ləl-cəvahir adətən suyun dibində, dərinliyindədir.” Yəni zahiri forma dalınca qaçma mənanı görmək, axtarmaq əsas şərtidir. Həyatda da, poeziyada da belədir. Böyük Səməd Vurğun demişkən: “yaşasın məna gözəlliyi !”

“Tək sözə bağlıdır bütün varlığım” deyən Çingiz Əlioğlu sələflərinə sadıq qalmış və indi də öz missiyasını layəqətlə davam etdirir. “Ruhun həndəsəsini”, modernist, yenilikçi “Knebit” şeirin cəbr və riyaziyyatın yaxşı dizayn və bunun gözəl nümunələrini yaradan şair Çingiz Əlioğlu XX əsrdən adlayaraq XXI əsr ədəbiyyatına məhz bu cür daxil olmuşdur. Bundan sonrakı poetik yaradıcılığı hələ davam etməkdə və yeni əbədi üfüqlər vəd etməkdədir.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN «XOSROV VƏ ŞİRİN» ƏSƏRİNİN QAYNAQLARI

Xoşbəxt ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

xoshbaxteliyeva@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Nizami Gəncəvi dünya xalqları mədəniyyətinin inkişafı tarixində böyük rolu olan dahi sənətkardır. Gəncə torpağının yetirdiyi bu böyük şair həm də bir Şeyxdir. Onun kəramətli türbəsi hər zaman ziyarət yeridir. Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının əfsanə, rəvayət, nağıl, dastan, atalar sözü, nəsihət, öyüd və s. zəngin nümunələri şairin ilham mənbəyi olmuşdur. Şairin şifahi ədəbiyyatdan istifadə etməsi onun xalqa olan məhəbbətindən və folklor qaynaqlarına sonsuz sevgisindən yaranmışdır.

Məmməd Əmin Rəsulzadə demişdir: «Nizami Azərbaycanlıların sadə vətənpərvəri deyil, milli duyğularını daha çox qabardan bir şəxsiyyətdir. Bu şəxsiyyəti sadə azərbaycanlılar deyil, bütün türklər öyrənməlidirlər. Dilinin farsca olmasına baxmayaraq, heç bir şairdə türklük, Nizamidə olduğu qədər ideallaşdırılmamışdır». Nizami Gəncəvinin folklor qaynaqlarından istifadə etməsindən Y.E.Bertels, M.Rəfil, M.Ə.Rəsulzadə, H.Araslı, Ə.Axundov, M.Əlizadə, A.Rüstəmovə və başqaları bəhs etmişdilər. Şərq intibahının ensiklopedik şairi Nizami Gəncəvinin zəngin irsi yüzillikləri aşmış və xalqımız bu gün də ondan bəhrələnməkdədir.

«Xosrov və Şirin» Sasanilərin 23-cü şahı Xosrov Pərviz ilə sevgilisi Şirin haqqında olan bir hekayət əsasında işlənmiş mənzum bir romandır. Bu hekayə müxtəlif qədim kitablardan olan Cahizin «Kitab əl-məhasin vəl-əzadə», Əbu Mənsur Səlibinin «Fürer əl-əxbar», Əbu ilə Miskəveyhin «Nədim əl-fərid», İbn Nəbatenin «Sirh əl-üyük» əsərlərində nəsr ilə, məşhur İran şairi Əbülqasim Firdovsinin «Şahnamə»sində (yalnız bir hissəsi) nəzmlə olaraq bir-birinə bənzər şəkildə nəql olunmuşdur.

Nizami Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» əsəri tarixi faktlarla Azərbaycan folklor qaynaqlarının üzvü surətdə birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Dastanda tarixi hadisələrlə yanaşı, əfsanə, rəvayət, nağıl kimi folklor nümunələri və xalq yaradıcılığının bir sıra motivləri özünü göstərir. Nizami Gəncəvi folklordan istifadə etdiyi zaman, həmin incilərin haradan gəldiyinə də işarə etmişdir. Bütün əsərlərində olduğu kimi, «Xosrov və Şirin» poemasında da aydın olur ki, şair hər bir nümunəni xalqdan almışdır. Onun «eşitmişəm», «deyirlər», «pirani belə söylədi», «qocanın dediyinə görə», «ixtiyar qoca belə deyir» kimi ifadə və işarələri fikrimizi təsdiq edir. Bəzən də müəyyən bir nümunədən bəhs edəndə yazır ki, «belə oxumuşam», «belə yazılır» və s. Belə aydın olur ki, şair özündən əvvəl qeyd edilmiş bir yazılı qaynaqdan bəhrələnməmişdir.

Nizami Gəncəvinin qeydlərindən sonra belə bir qənaətə gəlmək olur ki, Xosrov, Şirin və Fərhadla bağlı onun əlində həm yazılı, həm də şifahi nümunələr olmuşdur. Bunlardan Bisütün dağı, Şəbdizin şəkli, Pərvizin sarayı, Fərhadın çəkdiyi süd arxı, Şirin qəsri, Şəhrud şəhəri, bu şəhərin içməli suyu, Barbəd haqqında hadisələr, şahın məzarı şairin söz deməsi üçün əsas olmuşdur.

«Xosrov və Şirin» əsərində bu sadaladıqlarımız təkcə fakt olaraq qalmamışdır. Onlar haqqında əfsanə, rəvayət, nağıl, dastan nümunələri geniş şəkildə yayılmışdır. Xalq arasında rəğbətlə yad edilən, əfsanələşən Xosrov, Şirin, Fərhad haqqında tarixi baxımdan söz deməyə o qədər də ehtiyac duyulmamışdır. Zaman keçdikcə onlar haqqında olan faktlar unudulmuş, yaddaşlardan silinmiş, tarixi və əfsanəvi məlumatların çox az hissəsi, həm də qaranlıq şəkildə bizə gəlib çatmışdır.

Nizami XI-XII əsr fars epik şeir abidələrindən olan «Vis və Ramin» (Fəxrəddin Qorqani) və «Vamiq və Əzra» (Ünsürü) əsərlərinə də yaxından bələd idi. Onların birincisi haqqında «Xosrov və Şirin»də bir neçə yerdə bəhs edilir: Gənc və təcrübəsiz Şirin ilk eşqin sevincli anlarını keçirir, o, Xosrovu sevdiyi üçün bəxtiyardır.

Nizami öz böyük sələfinin xidmətlərini yüksək qiymətləndirir, lakin onu təqliddən çox-çox uzaqdır. Şair Fəxrəddin Qorqani şeirinə çox hörmətlə yanaşmışdır.

Dahi Nizami şeirindəki ensiklopedizm, özünün mütləq şərhini tələb edən misralar, beytlər, parçalar var. Məsələn:

Ədalət Yusiftək qaçdı divandan,

Ona çəkdi Yəqub dağını zaman.

Şərqdə məşhur olan Yəqub və onun sevimli oğlu Yusifə işarədir. Yəqub – müqəddəs peyğəmbərlərdən biridir. Yəqubun 11 oğlu olmuş və bunlardan ən kiçiyi Yusif çox sevdiyindən o, qardaşlarının qəzəbinə səbəb olmuşdur. Məşhur «Yusif və Züleyxa» dastanında Yəqub əsas surətlərdən biri kimi təsvir edilmişdir. Yəqub dörd yol ayrıcında «Beytülhəzən» adlanan bir otaq qurduraraq oğlunu gözləmiş, ağılamaqdan gözləri kor olmuşdur. Bədii ədəbiyyatda Yəqub oğul fərağı çəkən bir ata kimi tez-tez xatırlanır.

Nizami başqa bir beytdə yenə «Yusif və Züleyxa» dastanından misallar və hadisələrdən söz açır.

Könlün uça bilməz quş olsa yenə,

Nəfəsin sübh olsa yetişməz mənə,

Yüz Yusif yuxusu əzbərin olsa,

Yenə də hamansan, eşşək və İsa.

«Yusif və Züleyxa» dastanında Yusif həbsdə ikən məhbusların yuxusunu yozur və hadisələr də onun dediyi kimi baş verir. Sonra Əzizi-Misir yuxu görür. Yusif onun da yuxusunu düz yozub ölkəni üz verəcək qıtlıq və fəlakətdən xilas edir. Buna görə də yuxu yozmaqda Yusif şöhrət tapır. İsa peyğəmbər isə həmişə eşşək minib gəzərmiş. Məlumdur ki, kimin minməyindən asılı olmayaraq eşşək yenə də eşşəkdir. Bu barədə Nizami kimi Sədi Şirazi də demişdir: «İsanın eşşəyini Məkkəyə də aparsalar, yenə də hacı olmayıb eşşəkliyində qalar».

Müqəddəs kitabımız olan «Qurani-Kərim»də Yusif surəsi var.

Nizami öz misralarında təmiz ad, gözəllik haqqında danışanda ilk növbədə Yusifə xatırlayır. Məsələn:

Bir Yusif üzünü eşitdim ki, mən

Bir varlı sevirmiş təmiz ürəkdən.

Nizami öz doğma xalqının, eləcə də Yaxın Şərq xalqlarının şifahi bədii nümunələrindən məharətlə istifadə edir. Şair xüsusən qədim rəvayətlərə, əfsanəvi obrazlara müraciət edərək gah əyani, vasitəsiz şəkildə, gah da vasitəli şəkildə təqdim edir. Nizami və folklor əlaqələrindən danışarkən klassik Şərq həyatında və şifahi poeziyasında geniş yayılmış məşhur hind əsərlər toplusu «Kəlilə və Dimnə»ni xüsusi qeyd etmək lazımdır. Şair «Xosrov və Şirin» əsərində Xosrovu tərbiyə etmək, onu ədalət yoluna qaytarmaq üçün «Kəlilə və Dimnə»yə müraciət etməli olur. Büzürgümidin «Kəlilə və Dimnə»dən qırx təmsil danışır və Xosrovu düz yola qaytarır. Xosrov tutduğu əməllərdən peşman olur, ədalətli hökmdara çevrilir. Nizami Büzürgümidin dili ilə dediyi bu təmsillərdə «Kəlilə və Dimnə»nin əsas mahiyyətini açıb göstərmişdir.

Nizami Gəncəvinin ən parlaq xüsusiyyəti həyatsevərlik və eşqdır. Eşqi onun qədər qüvvət və sənətkarlıqla qələmə alan ikinci bir şair yoxdur. Nizaminin eşq dastanı «Xosrov və Şirin»ə bərabər əsər yoxdur. Onun coşğun ilhamına bu mövzu qədər uyğun başqa bir mövzu olmamışdır. Azərbaycan xalqı bu misilsiz övladına bütün varlığı ilə minnətdardır. Dünya Türkləri Nizaminin böyük adı ilə fəxr edir və onun yüksək ruhuna rəhmət oxuyurlar.

MİR CƏLALIN “ZİRƏKLİK” HEKAYƏSİ

Aytən HÜSEYNOVA

aytan-aliyeva@rambler.ru

AZƏRBAYCAN

Dünya ədəbiyyatında novellanın ən yaxşı nümunələrini məşhur “Dekameron” əsərində XIV əsrin İtalyan yazıçısı C. Bokaçço, Fransız yazıçısı Mopassan, Rus ədibi A. P. Çexov, Azərbaycan yazıçıları Ə. Haqverdiyev və Mir Cəlal yaratıb.

Mir Cəlal həm hekayənin gözəl nümunələrini yaratıb, həm də nəzəriyyəçi alim kimi P.Xəlilovla birlikdə yazdıqları “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” kitabında onun janr xüsusiyyətlərini mənalandırır: “Müasir, yeni, fəal realist bir janr olan hekayə quruluşca o qədər də mürəkkəb bir şəkil deyildir. Xarakter bir hadisə, yığcam bir süjet, ümumiləşdirici bir mətləb, müxtəlif şirin, sadə sözləmə, nəql etmə üsulu hekayə sənətində əsasdır”. Məhz bu cəhətlər Mir Cəlalin özünün hekayələrinin poetik özəlliyini səciyyələndirir.

Professor N. Şəmsizadə yazır: “Mirzə Cəlilin “Poçt qutusu”, “Usta Zeynal”, “Qurbanəli bəy”, Ə. Haqverdiyevin “Şeyx Şaban” və “Marallarım” silsiləsi, Y. Vəzirin “Cənnətin qəbz”, Veyləbadlılar silsiləsini, Mir Cəlalin “Anlet Anketov”, “Təzə toyun nəzakət qaydaları”, “İclas qurusu”... hekayələri dünya hekayə janrının inciləri sayıla bilər. Bu hekayələrdə həm də Azərbaycan xalqının gülüş mədəniyyəti öz əksini tapıb.”

Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv idarəsində Mir Cəlal müəllimin şəxsi arxivi çox aydın və sistemləşdirilmiş vəziyyətdə saxlanılır. Şəxsi arxivlə tanışlıq zamanı Mir Cəlal müəllimin ailə üzvləri ilə, dostları ilə məktublarını, romanlarının hekayələrinin əlyazmalar variantında, Mir Cəlal müəllimin xətti ilə olduğu kimi, orijinal vəziyyətdə oxumaq Mir Cəlal sevər üçün xüsusi bir hissidir.

Mir Cəlal müəllimin istər sağlığında, istər ölümündən sonra çap olunan kitabları ilə Milli Arxiv idarəsində Mir Cəlal müəllimin şəxsi arxivində saxlanılan hekayələrlə tanış olduqdan sonra müqayisə zamanı və ən əsas da 2014-cü ildə çap olunan 5 cildliklə müqayisə etdikdən sonra araşdırma zamanı bizə məlum oldu ki, Mir Cəlal müəllimin nəşr olunmayan 11 hekayəsi var. Bizə belə gəlir ki, “Yan-şaq”, “Zirəklik”, “Ölü soyan”, “Qayğı”, “Ulduz kəndinin şefəqləri”, “Tərpənir”, “Söylənməyən nitq”, “Sorağın gəlsin”, “Oturaqlar”, “Xallı muncuq”, “Sünbül” hekayələri nəşr olunmayıb. Bu hekayələrdən “Zirəklik” ədəbin miniatür hekayələrindəndir. Onu novella da adlandırmaq olar. İncə yumorla yazılmış bu novella Mir Cəlal müəllimə doğma bir mövzudadır. Novellada bir ədəbiyyat müəlliminin - Mehralı müəllimin “Zirəkliyindən” bəhs olunur. Hekayə ədəbiyyat müəllimi işləyən yazıçının ciddi mülahizələri ilə başlayır. “Zirəklik özü böyük bir qabiliyyətdir. Hər kəsdə olmaz. O adamın ki, zatında qoyulmayıb, ha çalışsa, zirək ola bilməz. Lap bizim ədəbiyyat müəllimi ola. Bunun zirəkliyinin vəsf üçün bircə söhbət kifayətdir. Ədəbiyyat müəllimliyi də adamın allahı var, çox çətin işdir; qədimdən çətin işdir. Gərək yüzlərlə kitab oxuyasan, illah da indi; müəllim bir yazıçının tərcümeyi-halını keçə-nədək, bir də görürsən avtorun iki romanı çıxdı... Hardan alsın boş vaxtı ki, oturub cild-cild romanları oxusun.” Burada hələ gülüş, yumor yoxdur, alim Mir Cəlalin ədəbiyyat müəllimi haqqında xəfif eyhamlı mülahizələr var.

Mehralı müəllim belə bir fənn işlədir: yazıçı Bəxtiyarovun “Ağrılar” romanını tələbələrə oxudub sual-cavab yolu ilə onlardan romanın mövzusu, surət və tipləri, xarakteri, qəhrəmanın şəxsiyyəti, əsərin əsas ideyası, dili barəsində məlumat əldə edir. Birdən bir tələbə Mehralı müəllimə gözlənilməz sual verir: “Müəllim arada Nadir obrazı var ha, Nadir fəhlə sinfinin əleyhinədir, yoxsa lehinə?” Mehralı müəllim bu əngəl sualdan çapır: “Mən səndən soruşuram: Nadir necə adamdır?

- Müəllim bilsəm sizdən soruşaram ki...

Müəllim üzünü tələbələrə tutdu:

- Yaxşı kim deyər, Nadir necə adamdır?

Uşaqlar cavab verdi ki, Nadir geridə qalmış adamdır. Müəllim dedi:

- Deməli Nadir fəhlə sinfinin ziddindədir.”

Bu cavabla da romanın məzmunundan bixəbər olan Mehralı müəllim özünü möhkəm dolaşdırır.

“Ön cərgədən bir tələbə etiraz elədi:

-Yox müəllim Nadir fəhlə tərəfdarıdır, ancaq savadı yoxdur. Müəllim tələbələrə tünd baxdı.

-Bəs mən deyirəm, kilsəyə söymürəm ki...”

Müəllimin zirəkliyi bununla bitmir. O “Ağrılar” romanı haqqında sizə məlum təhlillərini bir tələbəyə ““Ağrılar” romanı haqqında mülahizələrim” adlı məqalə tərzində yazdırıb çap üçün redaksiyaya göndərir. Yazıçı bu novellada: 1. mövzuda təhsil sistemini lağa qoyur, 2. ziyalılıqdan uzaq, məsuliyyətsiz müəllimi tənqid edir. Verilən parçalardan da göründüyü kimi hekayənin dili sadə, lakonik və koloritlidir. Mir Cəlalin hekayələrində çox nadir hallarda mürəkkəb cümlələr işlənir, o sadə və obrazlı üslubun əvəzsiz ustasıdır. “Mir Cəlal yaradıcılığının müvəffəqiyyətli cəhətlərindən biri də onun dilinin yorucu olmaması və dinamikliyidir. Müəyyən bir fikrin sadə və xırda cümlələrlə ifadəli verilməsi, dialoqların təbii ölçüdə, qayda ilə qurulması, nəhayət, danışığın tiplərə müvafiq və onlar üçün xarakterik olması Mir Cəlalin dilinin bədii xüsusiyyətini təşkil edir.

Mir Cəlal, gənc nasirlərimiz arasında yoldaşlarına bənzəməyən müstəqil bir yazıçıdır. Oxucular Mir Cəlali əsl sənət nümunələri ilə daha da irəliləmiş, sosialist realizmi yollarında daha böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmiş bir yazıçı kimi görmək istəyir [4, 3]

30-cu illərin sonunda gənc yazıçının ilk əsərləri haqqında tənqidi Orucəli Həsənovun uzaqgörənliklə yazdığı bu sözlər sonralar özünü doğrultdu. Dolayısı ilə əmək, istehsalat mövzusunda yazılmış “Sünbül” Mir Cəlal üslubunun, yaradıcılığının maraqlı nümunəsi sayıla bilər. Burada əbədi

yaddaşda qalan ecazkar uşaqlıq dövrünün sehrli romantikası ilə bərabər, Mir Cəlal üslubunun sadəliyi və təbiiliyi də var: “İnsanın ən yaxın dostu, sirdaşı, uşaqlıq yoldaşdır. Bu dostluğun heç bir başqa niyyəti, məqsədi olmur. Sünbül ilə bir məktəbdə, bir partada oturmuşuq. Bir müəllimdən dərs almışıq. Gündəlik normamızı bir yemişik, bir sevinmişik. Sünbüldən 10-12 yaşında ayrıldım...” Mir Cəlal müəllimin yaşlı müasiri, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki Abdulla Şaiq yazırdı ki, “Mən yazıçılığımıza görə müəllimliyimə borcluyam.” Bu sözləri Mir Cəlal barəsində də demək olar.

ÜÇ, YEDDİ, QIRX ƏDƏDLƏRİNİN SAKRAMENTALLIĞI

Leyla ƏLƏSGƏROVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

ceyhune.huseyn@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Dilimizin lüğət tərkibinin az bir hissəsini təşkil edən saylar zaman ötdükcə arxaik ənənələrdə qutsallaşdırılıb simvollaşaraq “sevimli”, “uğurlu”, “müqəddəs” və bəzən də “nəhs” kimi tanınır. Dilçilik ədəbiyyatlarında buna sayların sakramentallığı deyilir. Dünyada ele bir xalq tapılmaz ki, onların məişətində bu qutsal saylar heç bir məna ifadə etməsin. Qeyd edək ki, istər folklorumuzda, istərsə də gündəlik məişətimizdə “müqəddəs” hesab edilən **üç**, **yeddi** və **qırx** rəqəmləri ilə bağlı əfsanəvi təsəvvürlər maraqlı doğurur.

Üç (3) sayı həm folklor nümunələri ilə, həm də bugünkü dini inanclarımızla bağlı olan saylardandır. Məsələn, folklor nümunələrində yer alan *üç alma, üç başlı əjdaha, üç at, üç göyərçin, üç gün gecə-gündüz yol getmək, üç pəri, şahların - vəzirlərin üç oğlu- qızı olması, göydən üç almanın düşməsi; Atalar üçdən deyib. Üç çolaq ceyran bir yerdə otlamaz; və s.* ifadələr diqqət çəkir. Maraqlı mülahizələrdən biri budur ki, *üç* sayı işlənmiş bütün folklor nümunələrinə nəzər yetirsək, bütün duyğunların açılması əvvəlki iki rəqəminə yox, məhz bu üç rəqəminə təsadüf edir; Nağıllarda verilmiş oğullardan üçüncü daha cəsarətli, qorxmaz, güclü olur, qızlardan üçüncüsü daha gözəl, zirək və sədaqətli olur. Yəni, gördüyümüz kimi 3 rəqəmi həmişə əvvəlki iki ədəddən fərqlənir. Sayın mifoloji ədəbiyyatlarda da mənası müxtəlif inanclarla əlaqələndirilir. Beləki, kainatın simvolik obrazı sayılan “*üçlük*” çərçivədə yaranan anlayışlar mövcuddur. Məsələn, *dünyanın böyük bir balıq üzərində durduğu göstərilir və bu balıq bədəninin müxtəlif üç hissəsini tərpartməklə yer üzərində zəlzələ, qasırga, tufan baş verir. Sonradan islam dininin yayılması ilə bu balıq öküz ilə əvəz olunur.*

Dini inancımızla bağlı üç rəqəmi günümüzdə də öz mahiyyətini saxlamaqla uğurluluq mənasındadır. *Dini əqidəmizdə aləmlərin üçlüyü (bu dünya, cəhənnəm, cənnət), yas mərasimlərində ölünün üçü, bundan başqa məişətimizdə gəlinin üç gündən çıxarılması, uşağın üçü, fəsillərin üç aydan ibarət olması* kimi amillərin mövcudluğu fikrimizi əsaslandırmağa imkan verir.

Dilimizdə mifoloji görüşlərlə bağlı müəyyən sınaqlar vardır ki, onlar müfəssəl təhlil aparmaqla açılır və üç sayının sakrallığını qismən də olsa aydınlaşdırır. Məsələn, *Şər qarışan vaxtı ev süpürməzlər, süpürsə də, üç dəfə “toy evi süpürürəm” deməli, zibil küncə yığılaraq sabah olunca atılmalı, yoxsa evin bərəkəti qaçar.* Ədəbiyyatlarda bunun izahını *dualist* anlama əsasən, belə göstərilir: “Kainat nur, yəni işıqla qaranlığın mübarizəsində bərqərarlıdır. Hər gün şər vaxtı və dan yeri söküləndə bu mübarizə təkrar olunur. Xalq işığın axşam, toran qovuşan vaxtı qaranlıqla mübarizədə basılmasını şər saymışlar. Bu üzdən günəşin arxasınca ev süpürmək, bir növ, onun özünün süpürülməsi kimi düşünülmüşdür.” Digər bir sınaq *asqırmaqla* bağlıdır. Beləki, *qədim insanların inanclarına görə, insanın daxilində onu bütün pis əməllərə təhrik edən üç demonik qüvvə var və insan səbir gətirən zaman onlar insan vücudunu tərk edir. Buna görə də ətrafdakılar onun kürəyinə üç dəfə vurub “şükür” demək və sağlamlıq arzulamaqla həmin insanı mənfiliklərdən xilas olması münasibəti ilə təbrik edirlər.*

Sakral səciyyəli ədədlərdən biri də **yeddi (7)** sayıdır. Bu say öz mifoloji tutumuna, sehir yükünə görə üç sayı ilə yanaşı gedir və hətta bir çox məqamlarda onu üstələyə bilir. Yeddi sayı bir sıra dünya xalqlarında olduğu kimi Azərbaycan məişətində də uğurlu müqəddəs ədədlərdən biri kimi tanınır.

Göyün yeddi qat, yerin yeddi iqlimdən ibarət olması, yeddi səs tonunun olması, dəzgahlı muğamların sayının, həmçinin göy qurşağının rənglərinin yeddi olması, həftənin yeddi günü, ölünün yeddisi, çiləli uşaq üçün yeddi sayı ilə bağlı ayınların keçirilməsi və s. sınıqlar inanclardan irəli gəlir. Bundan başqa dastanlarda, nağıllarda, atalar sözlərində və digər xalq ədəbi nümunələrində yeddi sayının geniş yayılmasını görə bilirik (yetmiş, yetmiş iki, yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi, və s.). Məsələn, *yeddi yol, yeddi pəhləvan, yeddi rəng, yeddi səs; Koroğlu hay vurub düşmən üstünə gedəndə yeddi min yeddi yüz yetmiş yetdi qılinc birdən çəkildi("Koroğlu"), yetmiş dastan su içmiş , yemiş yeddi şühəda(atalar sözləri) və s.*

Mifoloji ədəbiyyatlarda həftənin yeddi günü müxtəlif əfsanələrlə izah edilir. Ayın bir səfəhdən başqa əsas səfəhə keçməsi arasında keçən müddətin təqribən yeddi gün olması ilə göstərilir. Bu ədədin müqəddəsliyi barədə belə bir ehtimal da vardır; kainatın əsasında dörd ünsürün var olması məlum məsələdir və dörd sayda müqəddəs hesab olunmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq bu dörd ünsürün yanına üç müqəddəs cismi; Günəş, Ay, ulduzu da əlavə edərək müqəddəs hesab etmişlər.

Bütün dünya xalqları məişətində, folklorunda **qırx (40)** sayına uğurlu, müqəddəs rəqəm kimi çox təsadüf olunur. Azərbaycanda xalq ədəbiyyatı və dini görüşlərimizdə bu sayın məxsusi yeri vardır. *qırx incə belli qızlar, qırx igid, qırx gün , qırx cəlad, qırx gecə, qırx çillə, qırx yerdə otaq tikmək, qırx qapı və s.* kimi nümunələr folklorunda geniş yayılmışdır. Yas mərasimlərində ölünün qırxıncı günü münasibəti ilə ehsan verilməsi, təzə gəlinin, dünyaya gəlmiş yeni körpənin çillədə olması və bu çillənin qırx gün davam etməsi və s. ayınlar bu sayla əlaqədar adət- ənənələrimizdə qorunmaqdadır. qırx sayının müqəddəsləşdirilməsi, əsasən onun çoxluq ifadə etməsi ilə əlaqələndirilir.

YARADICILIQ PROSESİNİN DÜŞÜNCƏDƏ TƏZAHÜRÜ

Raziyyə HƏSƏNOVA

Bakı Dövlət Universiteti
raziyehsnva@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Belə bir ifadə vardır ki, adi insanlarla yaxın olub, qeyri-adi insan olmaq mümkün deyil. Hər bir insanın təkamül prosesi keçməsi üçün "özünəqapanması" lazımdır. Bu söz əslində psixoloji vəziyyətlə bağlıdır. Bunu çox insan həyatı boyu dəfələrlə müxtəlif səbəblərdən yaşayır. Lakin ədəbiyyatda bu vəziyyətə adi insanlarda rast gəldiyimiz hal kimi baxmaq olmaz. Yaradıcı insan öz işi üzərində olduqca həssaslıqla işləyir. Bu işi yad təsirlər altında etmək qeyri-mümkündür. Onlar nə qədər ictimai mühit içərisində olub, həyatı yazsalar da, bir o qədər tərki-dünya olub, özləri ilə baş-başa qalırlar. İnsan müxtəlifliyi olduqca, bununla hər zaman üzləşəcəyik. Ədəbiyyat sənətkara və oxucuya xidmət edir, ümumilikdə isə insanlığa xidmət edir. Söhbət ədəbiyyatdan gedirsə, ədəbiyyat da həyatı əks etdirirsə, bu hadisənin bədi ədəbiyyatda olması təsadüfi deyil. Həmçinin yaradıcı insanın özünəqapanıqlığı onun fikirlərinin ətraf mühit tərəfindən qəbul edilməməsi, yaxud ətrafın onun fikirlərini qəbul etməməsidir. Bu xüsusiyyəti ədəbiyyata yad hesab etmək lazım deyil. İnsanın öz təfəkkürünün məhsulu, onun hissləri qədər kövrəkdir. İnsan ruhunu əks edən ədəbiyyat nə qədər sərt, mübariz olsa da, bir o qədər həssasdır. Ədəbiyyatda nə yaradıcı insanı, nə əsərdəki obrazları hər hansı bir psixoloji ifadə ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Ədəbiyyat nə qədər psixologiya ilə bağlı olsa da, yaradıcı insanın psixologiyası qarşısında natamamdır.

Yazıcı hələ "özünü" tapmadığı natamam və ya hələ üzərində işlədiyi əsəri necə oxucusuna təqdim edə bilər? Həmin əsəri "gözlərdən" uzaqlaşdırmaqdır "özünəqapanıqlıq" ? Yazıcı üçün ən pis hadisədir ki, çatdırmaq istədiyi "məktub" öz ünvanına yetişmir.

İnsan "özünü" tapırsa, onda sözsüz ki, özünəqapanıqlıq olmayacaq. Oxucusuna xitab eləməyi bacaran sənətkar bu hal xasdır. O ki, qaldı yaradıcı insanların "özünəqapanıqlığı", buna bizim bəlkə də müdaxiləmiz düzgün olmazdı. Biz onların "özünəqapanıqlığı" olmasını yalnız əsərlərində əks olunmuş elementlərlə müqayisə edib fikir söyləyə bilərik. Yaradıcı insanın özünə qapanıqlığına onun ətraf mühitlə məhdudlaşdırılması kimi baxmaq lazımdır. Belə şəxsiyyətlərə toxunsaq, incitmiş olarıq. Bu izlər özləri belə onların yaradıcılıqlarında dərinliklər açır. Həmin insanlar nə qədər özlərinə qapanıqlı olsalar da, əmin ola bilərik ki, bəlkə də bizdən çox yaşadıkları və müşahidə etdikləri həyatın içindədirlər.

Biz ədəbiyyatda özünəqapanıqlıq yox, özünəqapanıqda ədəbiyyat axtarmalıyıq. Buna da, görünür, yalnız yazıçılarımız və şairlərimiz müvəffəq olublar.

Belə insanlar həyatın ən çətin sınaqları ilə üzləşirlər. Bu həssaslıqda yaradıcı insan qəlbi yalnız bir insan duyğularını özündə cəmləmir, həmçinin mənsub olduğu xalqın duyğularını, arzularını, hislərini daşıyır. Onları digər insanlardan fərqləndirən də budur. Onlar öz həyatlarını xalq ilə birlikdə yaşayır, xalqın ürək döyüntülərinin ritmi sanki onların şeirlərindəki qafiyə, xalqın nəfəsi isə nəsr cümlələrindəki ahəngdir.

Bütün bunlar onların olduqca kövrək ruha malik olmasını göstərsə də, bir o qədər iradəli, möhkəm, səbrli xarakterə də sahib olduqlarını əsərlərindən aydın görürük. Bu xüsusiyyətlər hamısı kompleks şəkildə olmasaydı, onlar ədəbiyyatın yalnız zövq bəxş edən bir sahə olduğunu bilməklə kifayətlənəcəkdilər. Beləliklə, incə-incə toxunmuş xalılara bənəyə, sözlərin möhürləndiyi əsərlər yarada bilməzdilər.

Onları sənətkar edən məhz çətin dövrlərdə belə öz istedadlarını qələmləri ilə bəyan etmələri idi. Həyatın ən çətin sınaqları onların bizim maraqla oxuduğumuz kitablarını ərsəyə gətirmişdir. İstənilən şəraitdə yazıçı qəlbindəki xalqla birlikdə öz əsərlərini qələmə alır, hər nə qədər ondan uzaq görünsə də, öz insanını düşünüb, sanki onunla söhbət edirmiş kimi hislərini tərənnüm edir. Bunu bir çox sənətkarın yaradıcılığında görə bilərik.

Maraqlıdır ki, sənətkarların həyatları bir-birindən fərqlənir, bu onların yaradıcılıq prosesində də öz əksini tapmışdır.

Yazıçıların və şairlərin həyatları keçmiş və ya yazılmamış tarix təsiri bağışlayır. Onlar əsərləri ilə tarix yaratdıqları kimi, həyatları da bir tarixdir. Əsərlərini böyük məhəbbətlə oxuduğun sənətkarın düşüncələrinə və fikirlərinə heyrət etməmək mümkündürmü? Müraciət edilən mövzular və ya mövzuya sənətkar baxışı müxtəlif ola bilər. Amma ürək necə ki bütün bədənə qanı ötürmək üçün əsas orqan rolunu oynayır, sənətkar da elə. Sənətkarlar- yazıçı və şairlər bizim ürəyimizdə öz hikmət və ideyaları ilə hökmdarlıq edərək saf mənəviyyat formalaşdırırlar. Onlardan gələn hər bir mənəvi qida bizim üçün qandır. Damarlarımızda onların təfəkküründən süzölmüş sözlər axır.

Hər zaman yaradıcı insanın əsərləri ilə tanış olmaqdan əvvəl onun şəxsiyyəti, həyatı, düşüncələri, xasiyyəti haqqında müəyyən məlumatlar almağa çalışılmalıdır. Bu məlumatlar özləri də əsərlərdəki kodları açmağa qadirdir.

Belə şəxsləri öz yaradıcılıq məkanlarından ayırmaq onları xalqdan ayırmaq, insanlardan ayırmaq, həyatdan ayırmaq deməkdir. Necə ki, Cəlil Məmmədquluzadə bütün həyat amalını “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə bağlamışdı. Onun əlindən yalnız bir jurnal redaksiyası alınmadı. C. Məmmədquluzadənin oxucusuna, xalqına müraciət edə bildiyi, fikrini çatdırmağa bildiyi vasitə əlindən alındı-onu xalqından ayırmağa çalışdılar. Bu belə bir şəxsiyyət üçün ən böyük faciə idi.

Mühit yaradıcı insanları nə qədər yalqızlaşdırırsa, həmin şəxslər insanlara, həyata daha bağlı olur. Onlar yenə də mübarizə apararaq, qətiyyətlə, inadla yaradıcılıqlarını davam etdirirlər. Tarix boyu belə hadisələrə çox təsadüf olunub. Dahi insanların yalqızlığını başa düşmək elə də çətin deyildir. Ədəbiyyatı tikanlı məftillərlə yox, maariflənməmiş, savadlı oxucularla əhatə etmək lazımdır.

Sənətkarı tanımaq üçün yaxşı oxucu olmaq lazımdır. Yaradıcı insan üçün ən böyük xoşbəxtlikdir ki, kilitlənmiş hər mənəvi oxucu üçün açılmış bir xəzinəyə dönsün.

Cəmiyyətin dayaqlarından biri də məhz yaradıcı insanlardır, onlara verdiyimiz dəyər “dərək edən oxucu” olmağımızla ölçülür.

MÜASİR NƏSRDƏ YENİ QƏHRƏMAN TİPİ

Arzu İMANQULİYEVA

Slavyan Universiteti

arzu.imanquliyeva@mail.ru

AZƏRBAYCAN

XX əsrin əvvəllərində bədii nəsrin inkişaf sürətini şərtləndirən amillərdən biri müstəmləkə rejimində yaşayan xalqın əlində uca tribuna olan dövrü mətbuatın yaranması idi. Bütün ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da dövrü mətbuatın yaranması ilə nəsrin inkişafı üçün ilk dəfə güclü məcrə əmələ gəldi. Əgər uzun əsrlər Azərbaycanda ədəbi prosesin ana xəttini poeziya təşkil edirdisə, XX əsrdən, xüsusən də həmin əsrin 60-cı illərindən etibarən ədəbiyyatın yeni, müasir keyfiyyətləri daha çox nəsrə meydana çıxmağa və fəallaşmağa başladı. Yeni nəsr özünə qədər olan nəsrin ənənələri ilə

bağlıdır. Azərbaycan nəsrini hansısa yazıçının adı ilə bağlamaq doğru olmaz. Buna görə də 50-ci illərdən başlayaraq dövrümüzdə qədər olan bütün uğurlu əsərləri müasir nəsr nümunəsi adlandırmaq bilərik. Yeni roman və povestlərin çap olunması, onlardakı ideya-məzmun yenilikləri, forma-struktur axtarımları müasir nəsrimizin irəliləyişindən xəbər verirdi. 60-cı illərdən başlayaraq, global ictimai-siyasi atmosferin bir qədər ilıqlaşması, SSRİ-də ideoloji buxovların zəiflədilməsi nəticəsində bədii yaradıcılıq sahəsinə gələn gənc istedadlar mövcud siyasi quruluşun tənqidini verən əsərlər ərsəyə gətirməyə başladılar. Bunların arasında İsa Hüseynov, Məmməd Araz, Sabir Əhmədov, Anar, Elçin, Sabir Rüstəmzadə, Ələkbər Salahzadə, Fərman Kərimzadə, Maqsud İbrahimbəyov, Mövlud Süleymanlı, Yusif Səmədoğlu, İsi Məlikzadə kimi nasir və şairlər vardır. Bədii yaradıcılığa bir qədər öncə qədəm qoymuş İsmayıl Şıxlı (1919-1994) və onun "Dəli Kür" romanını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Əlbəttə, bu sənətkarlar da sələfləri kimi bir çox hallarda simvollar, ezop dilindən istifadə edirdilər. Ancaq bu prosesin özü artıq dönməz bir istiqamət almışdı və "sonun başlanğıcı" kimi qiymətləndirilə bilərdi.

Ümumiyyətlə, müasir dövr ədəbiyyatının nəsrini bir çox tənqidçilərimiz araşdırmışdır. Nəsrimizlə əlaqədar mütəmadi çıxış edən ən məhsuldar tənqidçilər Məsud Əlioğlu və Qulu Xəlilov idi. 40-cı illərin sonu, 50-ci illərin əvvəllərində yaradıcılığa başlamış bu iki tənqidçinin 50-60-cı illər Azərbaycan ədəbi tənqidində xüsusi yeri vardır.

Araşdırarlardan biri Akif Hüseynli "Nəsr və Zaman" monoqrafiyasında yazıb ki, "Yeni nəsr deyəndə bədii fikrin son 20 ildə əldə etdiyi orijinal xüsusiyyətləri, müasir özünəməxsus səciyyəni nəzərdə tuturuq və burada bütünlükdə ədəbi proses iştirak etmişdir. A. Hüseynli haqlı olaraq bildirib ki, yeni nəsrin inkişaf etməsində digər ədəbi nəsillərin də rolu böyük olmuşdur.

Yeni əsr Azərbaycan nəsrini təzə və rəngarəng mövzular aləminə gətirdi. Adı məişət məsələsindən, ailə münasibətindən başlamış xalq inqilabı və imprealist müharibəsinə qədər irili-xırdalı müxtəlif tipli problemlər əsas təsvir obyektinə idi.

Sovet dövrü ədəbiyyatında qəhrəmanlar daha çox ideoloji qəhrəmanlar idilər. Onların hərəsi ayrı-ayrılıqda bir ideologiyaya xidmət edirdilər. Cəmiyyət də buna əsasən onları ideallaşdırırdı.

Sovet dövrü ədəbiyyatında qəhrəman iki cümlədən sonra bəlli olur müsbətdir ya mənfi. Amma müasir dövr ədəbiyyatında isə insan var. İnsan müsbət və ya mənfi, real və ya ideal ola bilər. Çağdaş Azərbaycan oxucusu isə sovet dövründə təsvir olunmuş qəhrəmanı yox, bu cür insanı qəbul edir. Ümumiyyətlə gerçək ədəbiyyatın işi elə real insanı yaratmaqdır.

C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, Y.Vəzir və başqaları tənqidi realizm ədəbi cərəyanına mənsub olan yazıçıların diqqətini burjua-mülkədar cəmiyyətinin aşağı qatında yaşayan "kiçik adamların" həyatı cəlb edirdi. Bu sənətkarlar fəhlə, kəndli, mirzə, nöker və s. kiçik peşə sahiblərinin acı və fərəhsiz taleləri fonunda içində yaşadıkları cəmiyyətin tükürpədicilik dəhşətli səhnələrini təsvir edir. Buna "Qurbanəli bəy", "Marallarım", "Xortdanın cəhənnəm məktubları", "Cənnətin qəbz", "Mozalan bəyin səyahətnaməsi" və s. əsərləri buna misal ola bilər. Həmin yazıçılar həyatın işıqlı tərəflərinin, cəmiyyətin ideal qəhrəmanı ola biləcək münəvvər adamların təsvirinə az yer verirdi. Müasir nəsrə yazıçılar əsərlərində daha çox realizmə, qəhrəmanın daxili aləmini, hissini, düşüncələrini göstərməyə üstünlük verirlər. Ənənəvi mənfi və müsbət qəhrəmanları şəxsiyyəti real, fərdi dolğunluğu və mürəkkəbliyi, qüvvətli və zəif cəhətləri, daxili ziddiyyətləri və müxtəlifliyi ilə seçilən obrazların əvəz etməsini, sadə insanları ictimai mövqeyindən, vəzifəsindən, yaşından asılı olmayaraq öz fərdi cizgilərinin qabarıqlığı ilə canlandıraraq bütöv xarakter kimi təqdim olunmasını milli nəsrin "orijinal qələbələrindən biri kimi" qiymətləndirə bilərik.

Bir model olaraq, ədəbiyyatımızda son Azərbaycan obrazı 1960-80-ci illər təcrübəsi ilə bağlanır; müqayisə olsun deyə, həmin obrazı ötən əsrin əvvəllərində milli istiqlal və romantizm hərəkatının, adekvat olaraq romantik və realist ədəbiyyatın yetirdiyi Müstəqil Azərbaycan ideali və daha sonrakı reallıqların mücəssəmi olan Sovet Azərbaycanı obrazından fərqləndirən cəhətlər var. Bu (yəni 1960-80-ci illər ideali), milli iftixar və modern həyat mündəricəsini özündə əks etdirən bir obrazdır.

Yeni Azərbaycan nəsrini bilavasitə çağdaş insanın yaşam-duyum-düşüncəsi, obrazı ilə gəlir ədəbiyyata. Bu daha çox müstəqillik illərində ədəbiyyata gəlmiş nasirlərin əsərlərində təzahür edir. O cümlədən, ədəbiyyatımızda Qarabağ mövzusu da öz əskini tapmaqdadır. Təkcə nəsr faktlarına müraciət etsək, bugünə qədər də davam edən ən xarakterik nümunələrdə: Anarın "Otel otağı", Sabir Əhmədlinin Qarabağ trilogiyası ("Axirət sevdası", "Kef", "Ömür urası"), Aqil Abbasın "Çadırdə Üzeyir Hacıbəyov doğula bilməz", Afaq Məsudun "Azadlıq", Mövlud Süleymanlının "Erməni

adındaki hərflər”, Əlabbasın “Qiyamçı”, Seyran Səxavətin “Yəhudi əlifbası”, Sara Oğuzun “Çərxi-fələk”, Nəriman Əbdülrəhmanlının “Yalnız” və s. kimi əsərlərdə ya 1960-80-ci illər Azərbaycan idealının iflasından söz açmaq olar, ya da birbaşa bədii ifşasından. Elçin “Bayraqdar” povestində asan və əlçatan görünən təsəvvürlərin məhvini sərt boyalarla qələmə aldı. Aqil Abbasın “Dolu” romanında təsəvvüründəki Azərbaycan idealını Qarabağ savaşında dəfn edən qəhrəmanın tragizmi təsvir olunur.

Ədəbiyyatımız, xüsusilə də nəsrimiz daim inkişaf mərhələsindədir. Bu inkişaf da həm yazıçıların, həm də 60-70- ci illər nəslini təmsil edən nümayəndələrin fəaliyyətindən yaranan inkişafdır. Yazıçılarımız nəsrini daim yeni mövzu, qəhrəman, mənəvi aləm, təsvir və ifadə vasitələri ilə zənginləşdirir.

Beləliklə, ən yeni Azərbaycan nəsrini müasir Azərbaycanın obrazını gərəyincə təcəssüm etdirir.

MİFOLOGİYADA ƏKİZLƏR MODELİNİN MAHİYYƏTİ VƏ FORMALARI

Günəl VƏKİLOVA

AMEA Folklor İnstitutu

gunel_novruzova@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Müasir Azərbaycan folklorşünaslığında əkizlər mifi və onun formaları özünəməxsus yer tutur. Mifologiyada psixoreallıqla əlaqədar olaraq əkizlər mifinin xüsusi mövqeyi vardır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, ikilik konteksti özünü qəbuletmə və duyma kimi həyata keçirilir. Folklorlarda duallığın və ya ikiliyin nümunəsi kimi əkizlər arxetip modeli qəbul olunmuşdur. Bu baxımdan mifologiyada bütün qarşıdurmalar əkizlər modeli kimi göstərilir.

Azərbaycan folklorşünaslığında olan mifik mətnlərin, nağıl və dastanların araşdırılıb təhlil edilməsi əkizlər modelində yeni tədqiqat və transformasiyaların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

Ətrafdakı hadisələri dərk etməkdə çətinlik çəkən insanlar qorxu və acizliyin təsiri ilə müxtəlif hadisələrə inanmış, heyvan və əşyaları ilahiləşdirərək onlara sitayiş etmişlər. Bu şəkildə öz inanclarını formalaşdırmağa, aciz qaldıqları hadisələrə müəyyən don geyindirməyə çalışmışlar. Nəticədə müxtəlif miflər, inanclar, kultlar, ayinlər və s. formalaşmışdır. Lakin şüur inkişaf etdikcə bu təsəvvürlərə inam azalmış, bu inanc və ayinlərin bir çoxu əhəmiyyətini itirərək unudulmuşdur. Bir qismi isə dildən-dilə keçərək müəyyən dəyişikliyə uğramış, bədii, obrazlılıq qazanaraq müxtəlif nağıl sujetlərinin tərkibində günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bu da onu göstərir ki, bu günün adət-ənənələri, toy və yas mərasimləri ilə nağıllarımız arasında birbaşa genetik əlaqə var.

Bildiyimiz kimi, dünya mifologiyasında əkizlər modeli reallığın transformasiya olunması baxımından ən aktual mövzulardır. Əkiz qardaşlar haqqında miflərdə qardaşlardan biri xeyri təmsil edir. O, müsbət əməl sahibidir, faydalı işlərlə məşğuldur. Digəri isə şəri təmsil edir. O, pis əməlləri ilə daim qardaşına ziyan vurmağa çalışır. Onlar arasında rəqabət anadan olduqları gündən başlayır. Buna görə də tədqiqatçıların bir çoxu əkizlər mifini dualist dünya görüşü ilə əlaqələndirilir.

Mif və nağıl əlaqəsində onları bir-birindən ayıran cəhətlər də var. Belə ki, mif təbiət qarşısında aciz qalan insanların kortəbii inancından doğan obrazlar sistemidir. Nağıl isə xalq epik ənənəsinin özünəməxsus forma və məzmununa malik bitgin formasıdır.

Nağıllardan fərqli olaraq miflər nəyinsə izahına və aydınlaşdırılmasına yönəlir, onlar əvvəl qeyri-şüuri şəkildə yaradılır, sonradan hansısa məqsədə yönəldilir. Nağıl isə aqlın, bacarığın, sağlam düşüncənin vasitəsi ilə həyatın rəngarəng şəkildə təsvir edərək maraqlı sujet qurmağa xidmət edir. Bütün bunlarla yanaşı mif öz inaniş formasından çıxaraq, bədii və obrazlılıq qazanaraq bəzən açıq şəkildə, bəzən də simvollaşmış halda nağıl sujetinə daxil olur.

Azərbaycan folklorşünaslığında bir çox sosial-mədəni münasibətlərin əkizlər mifinin formalaşmasındakı rolu əvəzsizdir. Belə ki, insan şüuru bu duallığı sosial-mədəni modeldə əsaslandırır və qiymətləndirir. Folklorlarda əkizlər mifinin bir sıra formaları var ki, bunlarda aşağıdakılardır:

1. Əkiz bacı-qardaşlar haqqında miflər;
2. Zoomorf (heyvan) əkizlər haqqında miflər;

3. Androgin (ikicinsli) əkizlər haqqında miflər;
4. Astral əkizlər (Günəş-Ay) haqqında miflər;
5. Dost əkizlər haqqında miflər;
6. Düşmən əkizlər haqqında miflər.

Bununla yanaşı, əkizlər mifi başqa münasibətlər kontekstində də verilmişdir. Məsələn, cinsi münasibətləri (qadın-kişi, əmiqızı-əmioğlu), qohumluq münasibətləri (bacı-qardaş, əkiz qardaşlar, əmiqızı-əmioğlu), dərketmə qabiliyyəti (ağıllı-axmaq), emosional özünüifadə qabiliyyəti (qorxaq-cəsarətli, xeyirxah-bədxah, hiyləgər-sadələvh, dostluq, düşmənlik), fərqli məkan və zamana aid olma baxımından (Məsələn, Günəş-Ay, Androgin əkizlər, Basat bu dünyaya, Təpəgöz isə o dünyaya aid olan cizgilərdə təqdim olunur), heyvan-insan münasibətləri kontekstində (qəhrəman və at, yəni Qırat, Dürat və Koroğlu).

Əkizlər mifi mövzusu uzun müddətdir ki, alimlərin diqqət mərkəzindədir və onu müxtəlif aspektdən araşdırmağa çalışırlar. Bu miflər əkizlər şəklində təqdim edilmiş qəribə canlılar haqqında mifdir. Adətən əkizlər mifini qəbilələrin ulubaşçıları, bəzəndə bir çox dünya xalqlarında eybəcər varlıqlar kimi təsvir edirlər.

Prof. A.Nəbiyev göstərir ki: “Mif erkən etnosun dünya, insan və insanın dünya hadisələri barədəki bədii düşüncəsidir. Bu düşüncənin zaman hüdudu qeyri-müəyyəndir. Məkanı isə hər bir etnosun nisbi mənada dünya kimi qəbul etdiyi yaşayış məskəni, yaxud regionudur. Qeyri-müəyyən zaman müddətində təkamül keçən insan özünün mədəni yüksəlişini, təxəyyülünü, inkişaf qütblərini, ayın, etiqad və dünyaya baxışını ilkin olaraq özünün yaratdığı mif modelində ifadə edir”.

Aparılan araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, bu xüsusiyyətlər bəzən vəhdətdə, bəzən isə birgə fəaliyyət göstərən obrazlar kimi vermək olar. Əkizlər mifində dual qarşılıqlar aşağıdakılardır:

1. Yaxşı-Pis (yaxşı-yaman) qarşılıqları;
2. Kişi-Qadın qarşılıqları;
3. Işıq-Qaranlıq (Gecə-Gündüz) qarşılıqları;
4. Qəhrəman-Qorxaq qarşılıqları;
5. Ağıllı-Axmaq (ağıllı-dəli) qarşılıqları;
6. Yuxarı-Aşağı qarşılıqları;
7. Doğru-Yalan qarşılıqları.

Mifologiyada əkizlər mifi nağıllarda və mifik mətnlərdə reallıq baxımından transformasiya olunduqda bəzən qəbul olunmaz olaraq qiymətləndirilirdi.

Aparılmış tədqiqatda göstərilir ki, folklorda dualizm problemi kifayət qədər geniş əhatəli və olduqca dərin bir problemdir. Folklorşünaslıqda dualizm obrazı mifdə mövcud olan təbiətin, mədəniyyətin və reallığın əsas strukturdur.

Azərbaycan folklorunda əkizlər mifinin geniş yayılmış janrlarından olan nağıl və dastanlarımızda sehrli almadan, Allaha olunan duadan, nəzir-niyazdan törəyən övladlar kimi səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərir. Məsələn, “Üç qardaş” nağılında (16, 202 səh.) tacirin üç arvadının hər birinin oğlunun məhz sehrli alma sayəsində dünyaya gəlməsi motivi ilə qarşılaşırıq. Mifik mətnlərdə dəfələrlə görürük ki, züriyyətsiz şahın övladının olmasına vəzirin məsləhəti ilə nəzir-niyaz və dua kömək olur. Bunlar isə mifologiyada alqış (dua) mənşəli əkizlər sayılırlar.

Aparılmış araşdırmalar nəticəsində qeyd edə bilərik ki, əkizlər mifi təkcə Azərbaycan folklorunda deyil, dünya mədəniyyətlərində də mövcuddur. Məsələn, əkizlər mifi Yunan, Roma, Türk, Rus, mədəniyyəti və Qərbi Afrika ənənələri üçün ortaq problemdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əkizlər mifi çox mövzulu olub, təkcə oxşar xüsusiyyətli əkizləri deyil, həm də əks əlaqəli və qarşılıqlı münasibətləri də əhatə edir. (Məsələn, Qırat və Dürat, Günəş və Ay, Kasıb və varlı əkizlər, Rəhmli və zalım əkizlər, Səxavətli və xəsis əkizlər, Qəhrəman-qorxaq əkizlər, İgid və hiyləgər əkizlər, Ağıllı və axmaq (səfeh) əkizlər, İki qardaş (Şah-Vəzir) əkizlər, Əmioğlu-Əmiqızı əkizlər, Göbəkkəsmə nişanlı əkizlər, Buta əkizlər, “Yaxşı-Yaman” əkizlər və s.).

1920-1930-CU İLLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA YARADICILIQ METODLARININ QARŞILIQLI TƏSİRİ VƏ ZƏNGİNLƏŞMƏSİ

Səbuhi QƏHRƏMANOV

AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
gahramanovsabuhi@gmail.com
AZƏRBAYCAN

1920-1930-cu illər Azərbaycan ədəbi prosesinin mürəkkəbliyi yenidən öyrənilməsi və elmi-obyektiv qiymətləndirilməsini tələb edir. Bütün sovet dövrü ərzində 1920-1930-cu illər birtərəfli olaraq klassik üslubların -romantizm və realizmin yeni yaranan sosialist realizmi yaradıcılıq metoduna məğlub olması baxımından öyrənilmiş və bu zaman, bir qayda olaraq, üslublar arasında ideoloji mübarizə amili qabardılmışdır. Müstəqillik dövrünün başlanğıcında isə əksinə, romantizm və realizm ənənələrinə üstünlük verilərək, sosializm realizmi ədəbiyyatı estetik hadisə kimi az qala inkar olunmuş, birtərəfli olaraq ideoloji təzahür kimi qiymətləndirilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının bütövlüyündən çıxış etmək zərurətini ifadə edərək, ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında (1997-ci il) göstərmişdir ki: yazıçılar birbaşa və ya "...dolayısı ilə, ayrı-ayrı fikirlərlə millətimizdə vətəni sevmək, vətənə sadıq olmaq, Azərbaycanı sevmək, azərbaycanlı olmaq hissiyyatlarını yaradıblar. Bu bizim şairlərimizin, yazıçılarımızın əsərlərinin hamısından keçibdir. Klassik adlandırdığımız Səməd Vurğunun əsərlərindən də, Rəsul Rzanın əsərlərindən də, Süleyman Rüstəmin əsərlərindən də, Məmməd Rahimin əsərlərindən də, Osman Sarıvəllinin əsərlərindən də, Süleyman Rəhimovun, Mehdi Hüseynin, Əbülhəsənin, Əli Vəliyevin, Mir Cəlalin, İlyas Əfəndiyevin, Mirvarid Dilbazinin əsərlərindən də keçibdir. ...37-38-ci illərdə bizim ədəbiyyatımıza böyük zərbə vuruldu, böyük itkilərimiz oldu. Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Çəmənəminli və başqaları 37-38-ci illərin qurbanları oldu. Ancaq mən ondan sonrakı ədəbiyyatı inkişaf etdirən yazıçılarımızı, şairləri deyirəm. Onların əsərlərində milli hissiyyatlar həmişə olmuşdur" (1997. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında nitqi - <http://lib.aliyevheritage.org/az/9165216.html>)

1920-1930-cu illər Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm, maarifçi, tənqidi və sosialist realizmi yaradıcılıq metodu və üslubları yanaşı mövcud olmuş, estetik məcrada polemikaya girmiş, hər cür ideoloji basqılara baxmayaraq, qarşılıqlı təsir və bəhrələnmə nəticəsində zənginləşmişlər. Romantizm və realizmin tədqiqatçıları (M.Cəfər, Y.Qarayev, Arif Hacıyev, Ş.Alışanov və b.) hər iki üslubun poetikasında inqilabi gerçəklərə nəzərən təsvir konkretliyinin, analitizmin artması, idealın real ideya və predmetlərdə "sınanması", təcəssümlənməsi, amma eyni zamanda simvol, eyham, işarə, analogiya və s. dolayısı ifadə tərzinə önəm verilməsini qeyd edirlər. Dəyişən gerçəklərə konkret münasibəti inqilabi zamanın özü tələb edir və "Peyğəmbər", "Azər", "Knyaz", "Səyavuş", "Xəyyam", "İblisin intiqamı" (H.Cavid), "Dəli yığıncığı" (C.Məmmədquluzadə), "Qız qalası", "Od gəlini", "Sevil", "Almaz", "Yaşar" (C.Cabbarlı), Ə.Cavadın lirikası və s. bu çağırışa poetik arsenalını dərinləşdirmək və zənginləşdirməklə cavab verir.

Bununla belə, "inqilabi epoxa" öz həqiqət və bəraətini romantizm və realizm ədəbiyyatında tamlıqda tapa bilmir, daha çox "ittihamlarla" üzleşir. Tədqiqatçıların dəyişən gerçəklərin geniş inikasını sosializm realizmi üslubundan daha əvvəl realist və romantiklərin əsərlərindəki "inqilabi məqamlar"dan əxz etməyə çalışması uğursuzluqla nəticələnmişdir. İnqilabi epoxa başlıca yaradıcılıq metodu və cərəyanı olan sosialist realizmini tədricən yetirir, həm də digər ədəbi cərəyanların içərisində mövcud "inqilabi ünsürlər"in davamı olaraq yox. 1920-1930-cu illərdə formalaşan, S.Rüstəm, S.Vurğun, M.Müşfiq, R.Rza, S.Rəhimov, Əbülhəsən, Mir Cəlal, M.Hüseyn, M.İbrahimov və b.-nin yaradıcılığı ilə təmsil olunan yeni ədəbiyyat mövcud klassik ədəbi üslub və cərəyanlarla polemikada irəli gəlir. Öz bədii həqiqəti və üslubunu bu cərəyanların hər birindən öyrənməklə və eyni zamanda onları dəf etməklə təsdiq edir.

Lirikada romantizm poeziyasının irəli sürdüyü və tərənnüm etdiyi Azərbaycançılıq idealını (Ə.Cavad, C.Cabbarlı, H.K.Sanlı...) S.Vurğunun, M.Müşfiqin, S.Rüstəmin, R.Rzanın şeirlərində lirik "mən" in kəskin qarşıdurmada təcəssüm etdirdiyi, tərənnüm etdiyi sosialist Azərbaycançılığı idealı

əvəz edir. Romantik “səma şeiri və şairi”nə, milli və ümumbəşəri insan idealına (H.Cavid) qarşı, S. Vurğun konkret, “ölkəmin varlığı”nı ifadə edən, yeni sosialist həyatının qurucusu “yer şairi və şeiri”ni qoyur. S.Vurğun dramaturgiyası (“Vaqif”) C.Cabbarlının inqilabi-publisist teatrının davamı olaraq, amma eyni zamanda H.Cavidin romantik ideallar teatrı ilə polemikada yaranır. Ümumən, S.Vurğunun sosialist realizminə gətirdiyi romantika romantizm ənənələrinin yeni şəraitdə davamı kimi qiymətləndirilir.

Tənqidi realizmin sosialist realizminə təsiri daha çox özünü bədii nəsrədə göstərir. Bu, hər şeydən öncə, özünü “köhnə dünya”ya qarşı çevrilən satirik gülüş estetikasında – S.Rəhman, Mir Cəlal, M.İbrahimov, S.Rəhimov, Ə.Vəliyev və b. yazıçıların hekayələrində göstərir. Gənc yazıçılar nəinki C. Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev realizmindən öyrənirdilər, eyni zamanda yaradıcı şəkildə onu davam etdirir, milli gerçəklərə qarşı “dəyişən dünya” modelini, tənqidi təsriyə qarşı inqilabi həqiqətləri qoya bilirdilər. “Dirilən adam” (Mir Cəlal), “Şamo” (S.Rəhimov) romanlarında hər iki realizm tipindən – tənqidi və sosialist realizmindən məharətlə istifadə olunmuşdur. “Bir gəncin manifesti” romanında (Mir Cəlal) tənqidi realizmin əyani olaraq üzə çıxardığı həqiqətlər məhz inqilabi romantika ilə dəf olunur.

1920-1930-cu illər ədəbiyyatında başlıca konflikti təmsil edən “köhnə” – “yeni” qarşılaşmasını ədəbi prosesə ilk olaraq maarifçilər gətirmişlər. A.Şaiqin, S.S.Axundovun, N.Vəzirovun pyeslərində və hekayələrində “köhnə” – sarsılan, məhv olan, lakin müqavimət göstərən həyatı, “yeni” isə maarifçi ideala uyğun dəyişən cəmiyyəti təmsil edir. “Sosialist inqilabı”nı maarifçilər işıqlı arzularının konkret təcəssümü kimi mənalandırır, bu arzuları gerçəkləşdirən örnək-obrazlar yaradırlar. Sosialist realizmi estetikası da örnək-obrazilərə, rüpor qəhrəmanlara əsaslanır və bu istiqamətdə ilkin təşəkkül dövründə maarifçi realizmdən bilavasitə bəhrələnir. Təsədüfi deyil ki, yazıçıların “inqilabçı” obrazları kimi təqdim etdikləri bir sıra əsərlərin (M.Hüseynin “Tərlən”, A.Şaiqin “Araz”, Ə.Vəliyevin “Qəhrəman”, M.İbrahimovun “Həyat” və s.) qəhrəmanları ziyalılardır və maarifçilik təfəkkürünün izlərini daşıyırlar.

Beləliklə, 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-bədii zənginliyini müxtəlif üsulların qarşılıqlı təsir və bəhrələnməsinin təyin etdiyini görürük. XX əsr boyu uzun müddət yeganə yaradıcılıq metodu olmuş sosialist realizminin sürəkliliyini yalnız ideoloji zəmində axtarmaq doğru deyildir. Belə ki, formalaşma dövründə yeni ədəbiyyat özünəqədərki bədii cərəyanların dəyərlərindən yaradıcı surətdə bəhrələnmiş, bu məqam onun dialektik inkişafını təmin etmişdir.

XAQANI YARADICILIĞINDA ŞƏHƏRLƏRİN TƏRİFİ

Nərminə FAZİLOVA

Bakı Dövlət Universiteti

narmina.fazilova@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan ədəbiyyatının böyük klassiklərindən biri də Əfzələddin İbrahim Xaqani Şirvanidir. Onun adı, ədəbiyyatımızın bədii fikir tarixində silinməz izlər buraxmış, ustad sənətkarlar cərgəsində çəkilməyə layiqdir. Orta əsrlər Şərq şeirinin elə bir janrı yoxdur ki, Xaqani qələmi özünü onda sınınamış olsun. Onun şeirləri oxucuya dövrünmənzərəsini seyr etmək üçün şərait yaradır. Şairin qəzəl, qəsidə, qitə, rübai, mədhiyyə, mərsiyə kimi janrlarda yazdığı şeirlərin hər birində zamanədən şikayət, xalqın çəkdiyi əzab-əziyyətlər qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır. Məlumdur ki, Xaqani yaradıcılığında ən irihəcmli əsər, onun ictimai motivlərlə olduqca zəngin, ədəbiyyatımıza öz töhfəsini vermiş olan “Töhfətül-İraqeyn” poemasıdır. Poema indiyə qədər müxtəlif cəhətlər baxımından tədqiq olunmuş və olunmaqdadır. Bu da ona əsas verir ki, “Töhfətül-İraqeyn” müasir dövrümüzə qədər öz parlaqlığını qoruyub saxlamağa nail olan, poetik sənətkarlıq baxımından zirvədə qərar tutan ədəbiyyat nümunələrindəndir. Maraqlı cəhətlərdən biri, poemada bir sıra şəhər adlarının çəkilməsi ilə yanaşı, onların tərifinə də geniş yer verilməsidir. Şair, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən yerli-yerində istifadə etməklə, canlı, əvəzolunmaz lövhələr yaradır, bununla oxucularına zövq verir. Əsərdə tərif verilən şəhərlər sırasında Bağdad, Kufə, Həmədan, Məkkə, Mədinə, Şam və Mosulun adını çəkmək gərəkdir. Bu təriflər ayrı-ayrılıqda səciyyələndirilməyə layiq, gözəl sənətkarlıq nümunələridir. Əsərdə, öncəliklə, Həmədan şəhərinin tərifinə rast gəlirik. Şair, Həmədanı əmin-amanlıq yurdu hesab edir,

suyundan, havasından ağız dolusu danışır. “Cənnətdən artıqdır onun neməti”- deyən sənətkar, Həmədan nemətlərinin tayı-bərabəri olmadığına işarə edir. Xaqani Həmədanı elə gözəl təsvir edir ki, oxucu, “Bal kimi şirinsuları”, “Ürəyə həyat bəxş edən havası”olan, “Yelində zəfəran ətri duyulan”, “Yer üzündə məşəl gəzdiren ulduzlar”a sahiblik edən bu şəhəri biixtiyar, görməyi arzulayır. Həmədanın torpağı o qədər bərəkətlidir ki, kəndli qanqal əksə, yerində zəfəran bitər. Bunlardan başqa, diqqəti cəlb edən məqamlardan biri, Həmədanla İraqın müqayisə olunması və üstünlüyün Həmədana verilməsidir: “Bir beşik olsa da canlara İraq, Həmədan gözəl bir gəlidir ancaq” və yaxud “Din bağı olsa da İraq diyarı, Həmədan olmuşdur mənə baharı”. Son olaraq, şair söyləyir ki, əgər Həmədanda məskən salsan, “Taleyin daima üzünə gülər, Sənə bayram olar hər axşam, səhər”. Tərif olunan növbəti şəhər Bağdadıdır. Xaqani Bağdadı “fəzillər şəhəri” adlandırır. Burada elmlə məşğul olan fəzilət əhli yaşamaqdadır. Bağdad sakinləri çox xoşbəxtidirlər. Hətta şair qeyd edir ki, Adəm bir zamanlar bu yeri cənnət zənn etmiş, gedərkən onu mələklərə tapşırılmışdır. Dəclə çayı da buradan elə mələklər üçün axmaqdadır. Bağdadın suyu, “içənə əbədi həyat bəxş edən” dirilik suyu, küləyi isə “toxunan kimi ölünü dirildən” İsa nəfəsidir. “Bağdaddan sonra da sən Kufəyə get”- deyən şair, bu şəhərin tərifinə başlayır. “Səadət torpağı” olan Kufəyə qədəm basarkən, ilk öncə dörd təmiz arx görmək mümkündür. Şəhərin sahəsi elə böyükdür ki, Məsih də gəzib qurtara bilməz. Bir zamanlar Hud və Nuh peyğəmbərin yolu Kufəyə düşmüşdür. Kufə, su, atəş içindən yüksələrək “Məşriqə, Məğribə gözəllik verir”. Daha sonra mübarək şəhər olan Məkkənin tərfi ilə qarşılaşırıq. Burada sənətkar, sanki incə qələmini işə salmış, hər misranı ilahi gözəlliklərlə bəzəmək istəmişdir. Xaqani söyləyir ki, Məkkənin üzərinə Allah öz kölgəsini saldığı üçün bu şəhərə heç bir bəla üz verməz. Məkkədə məskən salmış şəxs də bu səbəbə, hər cür bəladan uzaqdır. Adı uca Allahın adı ilə yanaşı duran, “məzlumların pənahgahı”, “hər dərdi, mərəzi sağaldan”, “cənnət hovuzuna su verən”, “üns evi”, “Haqq dərğahi”dır Məkkə. Tərifin sonunda “canını qurban ver ona”- deməklə, şair, oxucusunu Məkkəyə duyduğu böyük eşqdən agah edir, onu da bu şəhərin eşqiylə fəda olmağa səsləyir. Xaqani Məkkədən sonra Mədinəyə “üz tutur”. O, “Cana ruh verən” bu şəhərin adının ortasında “din” sözünün təzahür etdiyini vurğulayır. Mədinənin gəliri az olsa da, bərəkəti çoxdur. Buradakı xurma ağaclarının “gülabda islanmış” toxumlarını Adəm əleyhissəlam cənnətdən gətirmiş, ağacları Cəbrayıl əkməmiş, İsrail suvarmışdır.

“Mədinənin tərfi”ndən sonra poemada “Mosul və Şamın təsviri” başlığına rast gəlirik. Həmin başlıq altında, demək olar ki, Şam şəhəri təsvir olunmaqdadır. Bu mənada, Mosul şəhəri, adı bir dəfə çəkilməklə, əslində, kölgədə qalmışdır. Şair, ilk öncə, oxucusunu Şam havasının, Şam torpağının xeyrindən xəbərdar edərək söyləyir: “Babilin havası və torpağından, Hasilin qızdırma oldusa, inan, Əlacın Şamdadır, durma, ora get, Şamın torpağını dərdə dərman et!” “Yerin müqəddəs oğlu” olan Şam şəhərinin qulluğunda nökrə olmaq üçün, göylər kəhkəşandan kəmərlə bağlamışdır. Poeziyanın incəliklərinə dərinləndirən bələd olan sənətkar, yeri gəldikcə, maraqlı söz və ifadələr seçərək müqayisələr aparır, oxucusunu öz istedadı ilə heyran edir. Şam şəhərindən bəhs edərkən də, şairin belə müqayisələrindən birini nəzərdən qoymaq olmaz. Burada Misir xatırlanır. Şairin “Doğrudur, Misir də gözəl məkandır”- deməsi, təsdiq edir ki, o, heç də Misirin gözəlliyini danmaq fikrində deyildir. Bu misranın ardınca, “Lakin, Şam danədir, o bir samandır”- deyərək, Misiri “cənnətdən atılan saman”a bənzədir ki, o da cismə qüvvət verməz. Həmin saman, dinin gözlərinə batan, çaxmaq daşından olan Dara orağından düşmüşdür. Bundan qeyri, Xaqani söyləyir ki, Misirin adında şikəstlik vardır. Belə ki, o, “Şamın ayağını qoparıb” başına qoymuşdur. Burada, şair, Misirin başında yazılan “mim” hərfinə işarə edərək demək istəyir ki, Şamın ayağı, Misirin başı qədər şərəftəlidir. Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən açıq-aşkar bəlli olur ki, Xaqaninin Misirə qarşı antipatiyası vardır. Bunun səbəbini isə, on ikinci əsrdə Misirdəki İsmaililər firqəsinin bəzi islam ehkamlarına qarşı çıxması ilə izah etmək gərəkdir. Şam, yəni İraq Misirin əksinə olaraq, islamın tərəfində idi. Burada şair, yenə maraqlı məqama toxunaraq deyir ki, görün, bircə nöqtədə nə sirlər var. “Misrə nöqtə qoysan, tez müzür olar” beyti ilə qüdrətli sənətkar, Misirin mənşəyində “müzürlük”, yəni, zərərin olduğuna işarə edir. Bu, ondan qaynaqlanır ki, Misir sözünün üstünə nöqtə qoyulsa, o, “müzür” kimi oxunacaqdır. Xaqani yaradıcılığında şəhərlərin təkrarolunmaz tərfi, özünü təkcə “Töhfətül-İraqeyn” poemasında deyil, ayrı-ayrı qəsidələrində dəgöstərir. Belə qəsidələr sırasında “Şirvanın tərfi” adlı qəsidə diqqəti cəlb edir. Burada Şirvan “ülviyyətin anası” adlandırılır. Onun səhər yeli, şairin dərdlərinin dərmanıdır. Burada Xaqani öz vətəni olan Şirvanı Bağdadla müqayisədə verməklə, qəsidənin təsir gücünü artırmağa nail olmuşdur. “Mən vətənə qurban olum”- deyən şairin vətəninə duyduğu böyük eşqi hiss etmək necə çətin ola bilər ki? Sənətkar vətənin hər zərrəsinə ayrı-ayrılıqda aşıqdır- yelindən

tutmuş, əhalisinə qədər. Şirvan əhli o qədər alicənab, gözütöxdür ki, “düyü qədər” pulu olsa, qürrələnməz, “çörəkləri arpadan olsa” qane olurlar. İndi isə, Şirvan Xaqaniyə həsrət qalmışdır. Qəsidəni oxuduqca, hər beytin eşqlə yoğrulub göz yaşları ilə qələmə alındığını duyursan. Sonda, bu qənaətə gəlirəm ki, Xaqani irsi, sözün əsl mənasında, hər bir ədəbiyyatçıdan misraların canına hopmuş gözəllikləri hiss etməyi tələb edir.

HÜSEYN CAVID YARADICILIĞI AKADEMİK İSA HƏBİBBƏYLİNİN ELMİ-NƏZƏRİ İRSİNDƏ

Könül MƏHƏRRƏMOVA, Natiq MÜRSƏLOV

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

konulmeherreml7@gmail.com, natiq.doktorant@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim, AMEA-nın vites-prezidenti, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, “Şöhrət” və “Şərəf” ordenli, əməkdar elm xadimi, Milli Məclisin Elm və Təhsil komitəsinin sədri, akademik İsa Həbibbəylinin şəxsiyyət və tədqiqatçılıq nümunəsi müasir ədəbiyyatşünaslıq elmimiz üçün dəyərli bir örnəyə çevrilmişdir. Alimin bir ictimai xadim, ədəbi-elmi istiqamətin təşkilatçısı və ideya daşıyıcısı kimi müasir azərbaycançılıq məfkurəsinin həyata keçirilməsində böyük xidmətləri vardır. Bu arasıkəsilməz prosesdə tükənməz yaradıcılıq enerjisi və geniş erudisiyası, zəngin dünyagörüşü və elmi-nəzəri biliyi ilə akademik İ.Həbibbəyli tədqiqatlarında müasirlik ənənələrini əsas tutaraq bir-birinin ardınca yazdığı əsərlərlə ədəbiyyatşünaslığa gətirdiyi yeni nəzəri mülahizələr, baxışlar və fərqli yanaşmaları ilə özünə böyük nüfuz qazanmışdır.

Akademik İ. Həbibbəyli bir nəzəriyyəçi alim və akademik elm təşkilatçısı kimi müstəqillik illəri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığını milli ideologiyanın enerji və güc mənbələrindən birinə çevirməyə müvəffəqiyyətlə və fədakarlıqla nail olmuşdur. O, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmini elmi-analitik dəyər səviyyəsinə yüksəltməyə nail olmuş və ədəbiyyat elmimizin beynəlxalq miqyasda çıxmasına, xüsusən türk dünyası filoloji fikrinin, ədəbi-mədəni məkanının mərkəzində dayanmasına xidmət göstərən davamlı tədbirlər sistemi yarada bilmişdir.

Ədəbiyyatşünaslıq elmimizin aparıcı simalarından olan akademik İ.Həbibbəylinin elmi və bədii yaradıcılığı, təbii ki, elmi-mədəni ictimaiyyətin nəzər-diqqətini çoxdan cəlb etmiş və bu haqda sanballı fikirlər söylənmişdir. Bu araşdırmamızda isə biz, akademik zəngin elmi-nəzəri irsində böyük mütəfəkkir, filosof-şair və dahi dramaturq Hüseyn Cavid yaradıcılığına münasibətinin ilk dəfə olaraq sistemli təhlilini verməyə çalışmışıq.

Akademik İ.Həbibbəyli bir ədəbiyyatşünas kimi Cavid əfəndinin şeir yaradıcılığına xüsusi önəm vermiş və onun poeziyasını yüksək qiymətləndirməklə həm də bir sıra yeni keyfiyyətlərini üzə çıxarmağa nail olmuşdur.

Alimin “*XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik lirikası*” mövzusunda 1980-ci ildə müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasında, bir çox monoqrafik əsərlərində və kitablarında – “*XX əsr Azərbaycan yazıçıları*” (1992), “*XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları*” (2004), “*Ədəbi tarixi yaddaş və müasirlik*” (2007), “*Азербайджанская литература начала XX века*” (2008), “*Nuhçixandan-Naxçıvana*” və s. əsas tədqiqat obyektlərindən biri məhz Cavid yaradıcılığına dair elmi-nəzəri məsələlər, hadisələr, Cavidlə bağlı şəxsiyyətlər, böyük ədibin əsərləri haqqında təhlil və qiymətləndirmələr təşkil edir.

Hələ namizədlik dissertasiyasında ciddi elmi axtarışlar həsr etdiyi Cavid poeziyasına müstəqillik dövrünün yeni elmi-metodoloji təhlil və qiymətləndirmə meyarları ilə yanaşan akademik İ.Həbibbəyli bu tədqiqatlarında böyük Cavidin romantizm üslubunda olan əsərlərinin spesifikasiyasını, müştərək və fərqləndirici cəhətlərini açır. O, idealla varlıq arasında ziddiyyət, ideal həqiqət axtarıcılığına istiqamətlənən xəyallardan yaranan lirik-fəlsəfi düşüncələri Cavid yaradıcılığının başlıca məzmununu kimi səciyyələndirir və əsərlərində şairin yaradıcılığında janr xüsusiyyətlərinin – qəzəl, qoşma, gəraylı, sonet, türkü və marşların elmi-nəzəri təhlilini verir. Cavidin lirik-romantik poemalarının səciyyəvi xüsusiyyətlərinin elmi-nəzəri təhlilini verərkən alim belə bir nəticəyə gəlir: “Həyata və insanlara romantik münasibət, bədii və fəlsəfi ümumiləşdirmələr bu poemaların əsas qayəsini müəyyən edir.”

“XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik lirikası” mövzusunda namizədlik işində akademik İsa Həbibbəyli Hüseyn Cavid ilə bərabər görkəmli sənətkarlardan Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq və başqalarının romantizm üslubunda olan əsərlərinin spesifikasiyasını, müştərək və fəqləndirici xüsusiyyətlərini də göstərmişdir. İlk yaradıcılıq mərhələsinin özündə də Cavidin yeni formalı şeirlər yazdığını müşahidə edən alim, Türkiyədə təhsil illərində şairin yazdığı “Yadı mazi”, “Bir ahi-məzlumanə” şeirlərinin quruluşunda müəyyən orijinallıq olduğunu əsaslandırır. Alimin fikrinə görə bu şeirlər hər iki üslubun - klassik lirika və xalq-aşıq lirikası üslublarının qovuşduğundan yaranmışdır.

Akademik İ. Həbibbəyli 2007-ci ildə çap olunmuş “*Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik*” kitabına daxil etdiyi “Hüseyn Cavid və sənəti” adlı oçerki də alimin ensiklopedik xarakter daşıyan başqa yazıları kimi, bir neçə bölmədən ibarətdir. Şairin həyatı haqqında qısa məlumat verdikdən sonra, oçerkdə H. Cavid sənətinə İsa Həbibbəyli rəkursundan nəzər salınır və həmişə olduğu kimi, orijinal elmi nəticələr əldə edilir. Oçerkdə H. Cavidin poemaları haqqında irəli sürülən mülahizələr də maraqlıdır. O, şairin “Azər” lירו-epik poemasında dramatik ünsürlərdən istifadə olunduğu üçün və poetik vüsətinə görə onu haqlı olaraq dastan adlandırır. İrihəcmli “Azər” poeması ilə yanaşı, indiyə qədər əsərlərinin nəşri zamanı, istərsə də ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən lirik janra aid edilən “Bir ahi-məzlumanə”, “İştə bir divanədən xatirə”, “Hübuti-Adəm”, “Hərb və fəlakət”, “Kars cə Oltu ətrafında səbəbsiz olaraq alçaqcasına qətl və yəğmə edilən məzmlular için” və “Bakıda” kimi əsərlərin də poemalar sırasında təhlil edilməsi, akademik İ. Həbibbəylinin cavidsünaslığa gətirdiyi yenilik kimi qiymətləndirilə bilər. Onların janr xüsusiyyətlərini müəyyən edən tədqiqatçının nəzəri-metodoloji dəlilləri inandırıcı səslənir: “Cavidin ilk poemaları əsasən lirik-romantik, yaxud romantik-fəlsəfi əsərlərdən ibarətdir. Bu poemaların əksəriyyətində süjet əlamətləri və obrazlar yox dərəcəsinədir. Həmin qəbildən olan poemalar sanki Hüseyn Cavidin lirik-romantik monoloqlarından yoğrulmuşdur.”

Akademik İ. Həbibbəyli Hüseyn Cavidin dramalarında lirizmin araşdırılmasına da xüsusi önəm vermiş və cavidsünaslığın bu işlənməmiş sahəsində də öz orijinal sözünü deməyə müvəffəq olmuşdur. Böyük Cavidin dramalarında lirizmin elmi tədqiqat obyektinə çevrilməsi həqiqətən də, ədəbiyyatşünaslığımız və ədəbiyyat tariximiz üçün böyük aktuallıq kəsb edir. Alim özünün “*Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik*” monoqrafiyasında Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində dram əsərlərinin şəkspirləşdirmək təcrübəsini Hüseyn Cavidin XX əsrin əvvəllərində müvəffəqiyyətlə sınaqdan çıxardığını xüsusi diqqətə çatdırır. Təntənəli üslubda yazılan, səfərbərlik, həyəcan, çağırış əhval-ruhiyyəsi ifadə edən himnlərə XX əsrə qədər Azərbaycan şeirində rast gəlinmədiyini qeyd edən akademik, həmin janrın ilk nümunələrini də Hüseyn Cavidin yaratdığını və lirik ünsür kimi dram əsərlərinə daxil etdiyini vurğulayır. Dramaturqun “Şeyda” pyesindən nümunələr gətirərək bu janrın poetik ənənələrini yaradarkən Cavidin dünya ədəbiyyatının himn janrı sahəsindəki ədəbi təcrübəsinə istinad etdiyini əsaslandırır.

2015-ci ildə akademik İsa Həbibbəylinin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın qədim və zəngin tarixinə, ədəbi-mədəni inkişaf yoluna, elmi mühitinə, görkəmli yetirmələrinə və müasir dövrdəki yüksəlişinə həsr olunmuş tədqiqatlarının çap edildiyi “*Nuhçıxandan-Naxçıvana*” adlı kitabında da böyük dramaturq və şair Cavid barədə xüsusi məqalə verilmişdir. Burada alim qeyd edir: “Görkəmli romantik sənətkar Hüseyn Cavid ilk dram əsərlərini və bir çox şeirlərini XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda qələmə almışdır. Bu dövrdə o, bir çox şeirlərini “H.R.Naxçıvani” imzası ilə çap etdirmişdir. Onun “Füyuzat” jurnalında həmin imza ilə çıxan “Bir ahi-məzlumanə” şeirindəki “Mayevi-iftixari hər kişinin Vətən uğrunda bəzmi himmətdir” misrası yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında qüvvətli poetik çağırışlar kimi səslənirdi.” O, dahi mütəfəkkirin həyatının Naxçıvan dövrünün məhsulu olan “Ana” və “Maral” dramalarını təkcə onun yaradıcılığının deyil, bütövlükdə Azərbaycan dramaturgiyasında mühüm yer tutduğunu qeyd edir. Alim XX əsrin əvvəllərində əsasən Naxçıvanda yetişib formalaşmış Hüseyn Cavid bu qədim elm, sənət və mədəniyyət mərkəzinin Azərbaycan ədəbiyyatına və dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi böyük ədəbi şəxsiyyət adlandırır.

Son olaraq qeyd edək ki, akademik İ. Həbibbəylinin elmi-nəzəri irsində Hüseyn Cavidin yaratdığı lirik ünsürlərin tədqiqi şairin lirikasının poetik formalarını və onların sənətkarlıq xüsusiyyətlərini hərtərəfli öyrənməyə geniş imkan yaradır.

TÜRK XALQLARININ MƏRASİM FOLKLORUNDA GEYİMLƏR VƏ ONLARIN SİMVOLİKASI

Gülzar AXUNDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

axundova1988@bk.ru

AZƏRBAYCAN

Xalqın qədimliyi onun adət-ənənələrində, maddi və mədəni irsində qorunub saxlanılır. Qədim zamanlardan insanlar məişətlərində, təsərrüfatlarında - maldarlıqda, qoyunçuluqda, əkin-biçin, məhsul yığıcı zamanı və digər müxtəlif mərasimlərdə hiss və həyəcanlarını sözlərə-nəğmələrə köçürmüşlər. Bütün mərasimlərin hər bir detali xalqın psixologiyasından qaynaqlanır. Mərasim folkloru Azərbaycanın ictimai fikir tarixini, bir çox hallarda milli-mənəvi varlığını, soykökünü, mədəniyyətini, mənəvi aləmini, dünyabaxışını geniş, sistemli şəkildə ifadə edən vasitələrdəndir. Ona görə də mərasim folklorundan danışarkən onun nəğmələri-sözləri ilə yanaşı, bu mərasimlərdə geyinilən geyimləri də nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu səbəbdən tədqiqat obyektimiz mərasim folklorunun geyimləridir. Milli geyimlər xalqın maddi mədəniyyətini, adət-ənənələrini, təfəkkürünü, dünyaya baxışını əks etdirir. Xalq geyimlərindən söhbət açarkən onun tarixi inkişaf prosesinə də diqqət yetirmək lazımdır. Buna görə də təkcə Azərbaycan xalqının deyil, bütün türk xalqlarının mərasim geyimlərini tədqiqata cəlb etmək məqsədə uyğundur. Mərasim folkloru ilə bağlı geyimlərin öyrənilməsi xalq milli xüsusiyyətlərini, iqtisadi və mədəni həyat səviyyəsini, dünya və kainatla bağlı ilkin görüşlərini, etnik və sinfi mənsubiyyətini müəyyənləşdirməkdə əhəmiyyətli mənbə rolunu oynayır. İstər "Kosa-kosa" mərasiminin personajlarının, istərsə də xınayaxdıda, toyda qadınların, kişilərin, gəlinin, bəyin, yas mərasimlərində ölənin yaxınlarının geyimləri maraqlı doğuran məsələlərdəndir.

Novruz bayramı türk xalqlarının qədim bayramlarından biridir. Bu bayram sakrallığı ilə digərlərindən fərqlənir. Bu sakrallığı mərasim şənliklərində də görə bilərik. "Kosa-kosa" mərasimində hər bir personaj təbiətlə bağlıdır. Bu mərasimin personajları olan Kosa və Keçəlin geyimləri diqqət çəkir; Kosanın üzündə qara kağızdan üzlük, əynində tərsinə çevrilmiş kürk, başında uzun şiş papaq, belində zınqrovlu kəmərlər olur. Bəzi tədqiqatçılar bu geyimdə olan elementləri qam-şaman rəmzləri ilə əlaqələndirirlər. Şamanların inancına görə, onlar başqa dünyaya (yeraltı və ya yerüstü) səyahət edərkən müəyyən geyim və aksesuarların- çuxanın, üzliyin (maskanın), papağın və s. olması vacibdir. Buna görə də "şaman geyindi" yox, "şaman qurşandı", "şaman silahlandı" deyirlər. Şaman çuxasını adi günlərdə, əhəmiyyətsiz mərasimlərdə geyinməz. Böyük və güclü ruhların köməyinə ehtiyac duyan zaman, pis ruhlarla mübarizədə mütləq bu çuxa şamanın əynində olmalıdır. Şamanizmdə dəmir zəncirlər, zınqrovlar bəzilərinə görə, şamanın qüdrətini göstərir, bəzilərinə görə isə ruhlar dünyasına səyahəti zamanı pis ruhlardan qoruyucu zirehdir. Kosa ilə yanaşı, Keçəli də funksiyasına görə qam-şamanın hamı ruhları ilə eyniləşdirirlər.

Türk xalqları arasında toy mərasimi də təkcə öz adət-ənənələrinə görə deyil, geyimləri ilə də maraqlıdır. Azərbaycanda lap qədimdən qırmızı rəngli paltarlar əsasən toy paltarı olaraq geyinilirdi. Azərbaycanın bütün bölgələrində gəlin paltarı ancaq qırmızı rəngdə olduğundan və əsasən, gəlin paltarı daha çox qorunub saxlandığından zəmanəmizə qədər gəlib çatmış paltarların əksəriyyəti qırmızı rəngdədir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanındakı bir epizoda nəzər salaq: "Burla xatun aydır: "Qız, qalq oyna, əlindən nə gəlir?"- dedi. Banuçiçək qırmızı qaftanın geydi". Hətta qırmızı qaftan Beyrəyə də adaxlısı tərəfindən göndərilir. Deməli, bəylərin də qırmızı geyimdə olmasını görürük. Türkiyədə də gəlinlərin və bəylərin qədimdən qırmızı geyim geyməsi adəti vardı. Bəyin qırmızı qaftan geyimi xaşanlıq simvolu kimi götürülür. Hətta gəlinin başına qırmızı duvağın salınmasını da bununla əlaqələndirirlər. Özbəkistanda qədimdən gəlin gedən qızın cehizliyinə mütləq naxış ilə bəzədilmiş geyimlər qoyarmışlar. Geyimlərin çoxu ailəni cadudan, pis nəzərlərdən qoruma funksiyasını daşıyırmış. Bəyin evinə də gəlini naxışlarla bəzədilmiş şal altında götürərlərmiş. Hətta cütlük üçün ayrılan otağın divarları və yatağı da naxışlı şallarla bəzədilmiş. Bu şalın adı "şüzani" olub, "iynəylə tikilmiş olan" deməkdir. Özbəklər indiyə kimi bu adəti qoruyub saxlamışlar. Hazırda isə bir çox türk xalqlarında, eləcə də Azərbaycanda qızlar saflığın simvolu olan ağ rəngli geyimlərlə gəlin köçməyə üstünlük verirlər.

Azərbaycanın qədim toy adətlərindən biri də toydan qabaq qız evində keçirilən "paltarbiçdi" adlı toy mərasimidir. Bu məclisdə ancaq qadınlar iştirak edirlər. Paltarbiçdidə gəlinin adına alınmış bütün hədiyyələr oğlanın bacısı (və ya hər hansı bir yaxını) mərasim iştirakçılarına göstərir. Nəyi göstərilərsə, məclis əhli hamısına "Allah xeyir versin", "Oğullu-qızlı olsunlar", "Qoşa qarısımlar", "Görməyənlər də görsün" və başqa xeyir-duaları verirlər. Qız anası paltarları göstərənə hədiyyə verir. Bu mərasimin əsas məzmunu oğlan tərəfindən alınmış toyluq parçaların qız evinə aparılmasıdır. Adətən, paltar aparılarkən özləri ilə birlikdə geyim əşyaları və biçib-tikməyi bacaran bir nəfər qadın da götürülür. Paltar biçərkən həmin qadın mütləq qayçıyı parçaya toxundurur və qayçının kəsmədiyini elan edir. Oğlanın anasından "qayçı kəsdi" pulunu aldıqdan sonra geyimləri biçməyə başlayır.

Türk xalqlarında toydan öncə xına mərasimi də günümüzdə qədər öz dəyərini itirməyib. Gəlin gedən qız, adətən, qırmızı geyinər, əllərinə xına yaxılıb torbaya salınar. Bəzi türk xalqlarında, xüsusilə, Türkiyənin bəzi bölgələrində bu torbaların birinin rəngi qırmızı, o birinin isə ağ olur. Bu isə "al gəlinliyinlə gəlin ol, evdən ağ kəfənlə çıx" mənasını verir.

Yas mərasimlərində isə qara geyimin geyilməsi də bu rəngin matəm rəngi olmasından irəli gəlir. Ümumiyyətlə, qara, türk tayfalarında yeraltı dünyanın rəngi kimi götürülür. Bir zamanlar türk xalqlarında ölünü də geyindirib basdırmaq adəti vardı. Oğuzların dəfn mərasimindən təfsilatı ilə yazan İbn Fadlan qeyd edir ki, o zaman oğuzlar ev kimi böyük bir çuxur hazırlayar, ölüyə geyim geydirib, qurşağını taxıb, yanına silah-suratını, əşyalarını qoyar, əlinə isə içi şərəblə dolu taxta qədəh verib həmin yerdə basdırarlarmış.

Beləliklə, geyimlər xalqın dəyərləri, dünyagörüşü ilə sıx əlaqədədir. Tarixi təkamülün hər bir mərhələsində cəmiyyətin həyat tərzini geyimin istifadə xüsusiyyətlərində əks olunmuşdur. Mərasim folklorunun geyimləri də xalqın obrazlı xarakteristikasını özündə daşıyır.

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”DA İSLAMDAN ƏVVƏLKİ İNANC VƏ DİNİ ETİQADLARIN İZLƏRİ (“DİRSƏ XAN OĞLU BUĞAC XAN BOYU” ƏSASINDA)

Jalə RÜSTƏMOVA

Bakı Dövlət Universiteti

jalerustemova90@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Sözsüz ki, bu boyda ilk diqqəti cəlb edən xanlar xanı Bayındırın adının qarşısında işlənən “Qam Ğan” sözüdür. Yaxşı olardı ki, əvvəlcə “qam” sözünün etimologiyasına nəzər yetirək. Bu mövzu istər Azərbaycan, istərsə də dünya qorqudşünaslığında geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmuş, eninə-uzununa çox yazılmışdır. Yerinə düşər ki, bu məsələ ilə bağlı bir sıra alimlərin gəldiyi qənaətlərlə tanış olaq. Türkologiyanın banisi sayılan, XI əsrin görkəmli alimi M.Kaşğari “qam”(kam) sözünü “kahin” kimi tərcümə etmişdir. XIV əsrin tanınmış ərəb alimi Əbu Həyyan əl-Əndəlusli isə həmin sözü “həkim”, “qamladı” sözünü isə “həkimlik etdi” kimi izah etmişdir. Əbu Həyyan İbn-Mühənnə və Süleyman Əfəndinin Çağatay lüğətlərində də “kam” sözü “təbib”, “ara həkim” anlamlarında işlədilmişdir. Alman əsilli tədqiqatçı Volfram Eberxarda görə, qırğızlar öz şamanlarına “kan” deyərmiş. Tarixçi Priskin verdiyi məlumatlara görə, Hunlarda “kam” sözünün yuxarı təbəqədən olan insanların adlarına verilən bir ünvan olduğu anlaşılır. Azərbaycan mifoloji görüşlərində şamanizm izlərini araşdıran M.Seyidov isə bu məfhumun sözaçımını verərkən onun qam və ğam tərkiblərindən yarandığını yazaraq belə izahat verir ki, “qam” – dini (şaman) xadim, “ğan” sözü “n”-səqirlə deyilsə, “ata”, “n”lə deyilsə “ğan” xan deməkdir. Onda, “qamğan”, qamxan anlamındadır. Vaxtilə qamlar-şamlar belə demək olarsa, hərbi-dini, hərbi demokratik başçı idi. O, soyun, qəbilənin, birləşmənin ağsaqqalı, başbiləni (qamı-şamanı) kimi qəbul olunurdu. Prof. F.Bayat “Ana hatları ilə Türk şamanlığı” adlı kitabında sözügedən mövzu ilə bağlı geniş araşdırma apararaq bu sözün qohumluq əlaqəsini bildiren “*qa” məfhumundan törəyə biləcəyini fərziyə olaraq qeyd edir. Belə ki, alim yazır: “...o halda “qa+m”, “qa+n”, “qa+ğan” sözləri digər qohumluq bildiren kəlimələr ilə də: qa+dın, qa+yın, qa+r(ın)+daş,

ar+qa+daş və b. bağlantılıdır. Mifoloq alim R.Qafarlımın da bu mövzu ilə bağlı fikirləri da diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçı F.Rəşidəddinə istinadən yazır ki, Oğuz-türk mifoloji sistemində Bayındır Oğuz xanın Qalın türk-oğuz elini formalaşdıran iyirmi dörd nəvəsindən birinin adıdır. Daha dəqiq desək, Oğuzun ikinci arvadından (su və ağaclarla əlaqəsindən) doğulan Göy xanın dörd oğlundan ilkinidir. R.Qafarlı bu yerdə haqlı olaraq bir xatırlatma verərək fikirlərinə əlavə edir: “Bayındırın atasının adı Qamğan yox, Göy xandır. Ola bilsin ki, “Qam” kəliməsi əski çağlarda göylə əlaqələnen mühüm bir anlamı verirmiş”. Alim digər bir tərəfdən Qafqazda və Şimali İranda yaşayan madayların müdrik və gələcəkdən xəbər verən adamları “qam-ata” adlandırmasını əsas götürərək yazır ki, “ğam” sözü “ata” mənasını daşıyırdısa, Göy Tanrısına inananlar, o cümlədən Azərbaycan türkləri Göy xana “Göy ata” deyərək müraciət edirdilər. Qənaətimizcə, Qam Bərə, xüsusilə də Qam Ğan oğlu Bayındır adlarında işlənən “qam” və “ğam” sözləri F.Bayatın təbiri ilə desək, əski şaman institutundan xəbər verir. Tarixçi Priskin verdiyi məlumat da ağlabatandır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Bayındır xanın adının qarşısında işlənən bu söz bəlkə də elə məhz bu anlamda işlənmişdir. Görünür, bu məfhum hökmdar, tayfa başçısı statusu ilə bağlı olmuşdur.

Yenə bu mövzu ilə bağlı diqqət yetirmək istədiyimiz başqa bir məqam vardır ki, bu da Qam Bərə adındakı “bərə” sözü ilə bağlıdır. Folklorşünas alim F.Bayata görə, moğollar, buryatlar və kamluklar kişi şamana “bö”, “böge” deyərək müraciət edirlər. Yazıçı Anar isə “qam”ın qədim oğuzlarda şaman olduğunu vurğulayaraq, “Qam Bərə” adına belə bir şərh verir: “Qambura, mənəcə, Qam-Börü adının təhrif olunmuş şəklidir (Börü – qurd, canavar). M.Adilov da həmçinin, qeyd edir ki, sözügedən adın ikinci hissəsi – bura/böri elə qurd deməkdir. Ə.Tanrıverdiyev isə bu apelyativin qurd anlamı ilə yozumunu təsadüfi hesab etmir. O, fikrini “Oğuz Kağan”, “Manas”, “Koroğlu” dastanları, həmçinin, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Qurd üzünü mübarəkdir, qurdla xəbərləşəyim”, “Qara başım qurban olsun, qurdum sana” faktları ilə sübuta yetirməyə çalışır. Dastandakı şamanizm izlərinin varlığına dayanaraq, bu məsələ ilə bağlı F.Bayatın söylədiyi fikirlər bizcə, daha məqsədəuyğundur.

İslamdan əvvəlki inanc və dini etiqadların izlərindən danışarkən digər maraqlı məqamla rastlaşırıq ki, bu da Bayındır xanın oğlu olanları ağ otaqda, qızı olanları qırmızı otaqda, oğlu-qızı olmayanları isə qara keçə ilə döşənmiş qara otaqda oturtmasıdır. Əvvəla onu deyək ki, bu adət nə şamanizmdə, nə də islam da vardır. Əksinə, islamda bu cür hallar yol verilməzdir və bütün insanlar Allah qarşısında bərabərdirlər. Lakin Bayındır xanın bu hərəkətindən sonra hadisələrin gedişində şamanizm izlərindən danışmaq olar. Övladları olmadığı üçün xanımına qəzəblənən Dirsə xana arvadı deyir: “Atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç öldürgil! Ac görsən, toyurğul! Yalncıq görsən tonatgil! Dəpə kimi ət, göl kibi kıımız sağdır! Ulu toy elə, hacət dilə” Ola kim, bir ağzı dualının alqış ilə Tənri bizə yetman əyal verə!”. Araşdırmaçı yazar Cemal Şener “Şamanizm” adlı kitabında yazır ki, şamanlarda “atdan ayğır, sığırdan (sığır – iri buynuzlu ev heyvanı) buğa (iki yaş yarımını keçmiş sığıra buğa deyilir), qoyundan qoç, keçidən təkə qurban kəsilməsi adəti vardır. Tədqiqatçı şamanlar arasında qımızdan istifadənin, hətta onun qansız qurban olaraq verilməsinin geniş yayıldığını göstərməkdədir. A.İnan eynilə bu motivin Qazax-Qırğız dastanlarında da varlığından söz açır. Alimin qeydlərinə görə, Radlov tərəfindən toplanmış “Dudar qız” hekayəsində tanrıdan övlad diləyən bir varlı adam “atdan ayğır, sığırdan buğa, qoyundan qoç, keçidən təkə” qurban verir.

İndi isə Dirsə xanın arvadının “Göl kibi kıımız sağdır!” cümləsinin üzərində dayanaq. “Şaman əfsanələri və söyləmələri” kitabında “Uşaq istəmə mərasimi” başlığı ilə verilmiş mətnə demək olar ki, həmin fikir eynilə ifadə olunmuşdur. Mətnin qısa məzmunu belədir: “Kyünnet knyazın iki arvadı olsa da, övladı yox idi. Buna görə də uşaq istəmək üçün mərasim təşkil edərək iki şaman dəvət edir. Mərasim adətən yayda keçirilirdi və mərasimdən əvvəl baş tanrı Yüryünq Ayının şərəfinə qımız içmə mərasimi icra olunurdu. Daha sonra şamanlar baş tanrıya dualar edərək knyaz üçün övlad istəyirdilər. Şamanların dualarından və Yüryünq Ayının yanına çıxmasından sonra baş tanrı knyaza altı oğul və iki qız övladı verir”. Qənaətimizcə, əlavə şərhə ehtiyac yoxdur. Mətnəndən də aydın görünür ki, Dirsə xanın xanımın dilindən verilmiş poetik parça ilə bu mətn arasında yaxınlıq çoxdur. Həmin uşaq istəmə ilə bağlı şaman mətninə diqqətlə nəzər saldıığımız zaman yenə bir oxşarlıq diqqəti cəlb edir. Dastanda verilmiş “...bir ağzı dualının alqış ilə Tənri bizə yetman əyal verə” ifadəsi mətndəki şamanların duaları nəticəsində baş tanrının knyaza övlad verməsi arasında müəyyən qədər oxşarlıq nəzərə çarpır.

Əski inancılara bağlılıq dastanın bu və ya digər boylarında təzahür etməsinə baxmayaraq, bir çox tədqiqatçıların da dönə-dönə qeyd etdiyi kimi dastan, tanrıçılıqdan islama keçid dövrünün ən gözəl abidəsidir. Əski dünyagörüşlərinə xəyanət etməyən oğuzlar isə bu dastanın ən gözəl varisləridir.

BƏDİİ DOKUMENTAL ƏDƏBİYYATIN ÜMUMİ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Könül ƏLİZADƏ

Bakı Slavyan Universiteti

alizadeh9217@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Adından məlum olduğu kimi, dokumental ədəbiyyat real həyati faktlara, gerçəkliyə əsaslanan ədəbiyyatdır. Bədii dokumental ədəbiyyat bədii ədəbiyyatla publisistikanın, elmlə sənətin hüdunda yaranır. Bədii dokumentallıq obrazlı təfəkkür, bədii ədəbiyyata xas təsvir və ifadə ilə reallığın, faktların sintezidir. Ədəbiyyat obrazlı təfəkkürün məhsulu olduğu üçün meydana gələn əsərlər də yazıçı təfəkkürünə, xülyasına əsaslanır. Lakin eyni zamanda əksər əsərlər yazıçının real həyati müşahidələri əsasında meydana gəlir. Dokumental janrda yaranan əsərlərin reallıq xüsusiyyətləri digərləri ilə müqayisədə daha çox olur. Dokumental əsərlərdə müəllif faktlara, tarixi, ictimai, elmi, şəxsi sənədlərə, xatirələrə, məktublara, səyahətnamələrə, bir sözlə, real həyatda baş vermiş, özünün və ya digərinin başına gəlmişlərin qeyd olunduğu faktiki materiallara əsaslanır. Bu materiallara şəxsi gündəliklərdən tutmuş rəsmi sərəncam və fərmanlara qədər sənədlər aiddir. İstənilən halda yazıçı buna bədii don geyindirir. Məsələn, əgər biz bədii dokumentallıq anlayışına Anarın “Sizsiz” əsərinin üzərində baxsaq, görərik ki, müəllif öz valideynlərinin itkisindən doğan acını sanki oxucuya sübut etmək istəyir və hər acısının səbəbi olan anları, yaşadıqlarını, qəlbini göynədən xatirələri gah vaxtı ilə atasından aldığı teleqram və məktublarla, gah anasının şeirləri ilə, gah bacısı ilə olan telefon danışqları ilə verir, gah da digər şəxslərin valideynləri haqqında olan xatirələrini paylaşmaqla verir.

Bədii dokumental ədəbiyyatın yarandığı məxsusi janrlar var.. Azərbaycan ədəbiyyatında sənədli ədəbiyyat ayrıca bir sahə kimi geniş, sanballı tədqiqat obyektinə çevrilmədiyindən bu janrların da müfəssəl təsvirinə rast gəlmədik. Rus ədəbiyyatşünası A. A. Teslya sənədli ədəbiyyatın janrları olaraq bunları qeyd edir: gündəliklər, məktublar, memuarlar (Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu, xatirə də adlanır), avtobioqrafiyalar, bioqrafiyalar və s. Nəzərə alsaq ki, sənədli ədəbiyyat kifayət qədər geniş sərhədlərə malikdir, burada mövcud olan janrları da məhdudlaşdırmaq olmaz. Belə ki, memuarlar, oçerklər, avtobioqrafiyalar sırf sənədli ədəbiyyat nümunəsi hesab edilirsə, elə əsərlər var ki, onlar sırf real həyati faktlar üzərində və əsasında qələmə alınıb. Məsələn, hər hansı roman real həyat faktlarına əsaslanma bilər, real sənədlər üzərində qurula bilər, bu zaman o, sənədli ədəbiyyat nümunəsi hesab ediləcəkdir. Memuarlarda(xatirələrdə) müəllif şahidi olduğu hadisələri qələmə alır. A. A. Teslya qeyd edir ki, memuaristdən tələb olunan əsas amil onun özünü dürüst şahid kimi apara bilmə bacarığıdır. Belə ki, memuar müəllifi gördüyü, yaşadığı hadisəyə bədilik donunu elə geyindirməlidir ki, oxucu bunun reallıq yoxsa təxəyyül olduğu haqqında düşüncəsi olmasın. Oçerklərdən fərqli olaraq memuarlarda həcm məhdudluğu yoxdur. Xatirələr romana da çevrilə bilər. Məsələn, Anarın “Sizsiz” romanı kimi. Müəllif özü bu əsəri roman-xatirə adlandırmışdır.

Sənədli ədəbiyyatın yarandığı ən xarakterik janrlardan biri də avtobioqrafiya və yaxud avtobioqrafik janrdır. Bu janrın ən əsas xüsusiyyəti müəllifin səmimiliyi faktorudur. Avtobioqrafik janrda əsər yaratmaq müəllifdən iradə və səmimilik tələb edir. Təsəvvür edin ki, siz öz həyatınızı bədii sətirlərə köçürməlisiniz, özü də bunu elə etməlisiniz ki, burada heç bir şişirtmə, gizlətmə, yalan amili olmasın, siz özünüzü oxucuya həm də bütün mənfələriniz və səhvlərinizlə bərabər, sanki yeni-başqa birinin obrazını yaradırmış kimi(bu yerdə qeyd etmək gərəkdir ki, bu janrda əsər yaradarkən müəllif özünü tamamilə obyektiv olaraq kənardan görməyi bacarmalıdır) təqdim etməlisiniz.(Məsələn, nümunə üçün Çarlz Dikkensin “Devid Koperfild” əsərinə müraciət etmək olar) Avtobioqrafiyalar və bioqrafiyalar məzmunca bir-birlərinə yaxın janrlar olsa da, mahiyyətə fərqlidirlər. Belə ki, avtobioqrafiya müəllifin özünün öz həyatı haqqında yazdığıdır. Bioqrafiyada isə müəllif başqa bir real şəxsin həyatını konkret faktlarla, olduğu kimi təsvir edir. Tarixə nəzər salsaq, görərik ki, bioqrafiyanın yaşı daha qədimdir, çünki ən qədim zamanlarda hökmdarların xüsusi tarixçiləri olurdu ki, onlar daim hökmdarın yanında olur, onun bütün həyati fəaliyyətini qeyd edir, salnamə halına salırdılar. Məsələn, Azərbaycan tarixində ilk belə faktlardan Musa Kalankatlının Alban hökmdarı Cavanşirə həsr etdiyi “Alban tarixi” əsərini misal göstərmək olar.

Sənədli əsərlərin yaranmasında məktublardan da istifadə edilir. Məktublaşmalar qəhrəmanın bir çox sirlərindən müəllifi və oxucunu agah edir. Bəzi əsərlər sırf məktublar üzərində qurulub (Məsələn, M. F. Axundzadənin "Kəmalüddövlə məktubları"). Anarın "Sizsiz" əsərində isə məktublardan başqa məqsədlə istifadə edilib. Anar əsərin süjetinə və ovqatına uyğun olaraq baş qəhrəmanların xarakterini açacaq məktublardan yeri gəldikcə istifadə edib.

Adətən dokumental əsərlər hekayə, xatirə, oçerk, roman, poema kimi təhkiyə imkanları geniş olan janrlarda yaranır. Çünki sənədli ədəbiyyat özlüyündə iki vacib xüsusiyyətlə mövcuddur: birincisi, dokumental ədəbiyyat reallığa söykənməlidir, yəni əldə olan hər hansı faktiki materiala istinad verilməlidir, ikincisi, paralel olaraq bu tipli ədəbiyyat ədəbiyyat qanunlarına sadıq qalaraq obrazlılıqdan da uzaqlaşmamalıdır. Və müəllif hər iki xüsusiyyətə sadıq qalaraq dolğun təhkiyə yaratmalıdır. Müxtəlif səpkili əsərlərdə dokumental xüsusiyyətlərə rast gəlinə də, onlar sırf dokumental ədəbiyyata aid edilmirlər. Məsələn, Əzizə Cəfərzadənin "Bakı-1501" əsəri real tarixi hadisələr əsasında qələmə alınmışdır. Lakin bu əsər dəqiq istinadlardan uzaqdır və bədiiyyət çoxdur. Odur ki, bu roman tarixi roman hesab edilir. Eyni sözləri Məmməd Səid Ordubadinin "Qılınc və qələm" romanı haqqında da deyə bilərik. Xatirə janrında yazılan əsərlər oçerklərlə müqayisədə daha bədii olurlar. Belə ki, müəllif qələmə almaq istədiyi xatirəni obrazlı şəkildə təsvir edir. Oçerklər daha az bədiiyyətə malik olur. Oçerklərdə təsvir edilən hadisə əsasən olduğu kimi saxlanılır. Qeyd etdiyimiz ki, təhkiyəni daha çox sevdiyindən dokumental əsərlər adətən epik növdə yaranır. Lakin ayrı-ayrı müəlliflərin yaradıcılığında lirik və drammatik növdə yaranan əsərlərdə də müəllif xatirələrinə, dokumental xüsusiyyətlərə rast gəlirik.

Azərbaycan ədəbiyyatında sənədli ədəbiyyatın ayrıca bir janr kimi yaranması və formalaşması XX əsrdən başlayır. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, orta əsrlərdə və yeni dövrün ilk mərhələlərində yaranan bəzi əsərlərdə də dokumental xüsusiyyətlər hiss edilməkdədir.

M.F.AXUNDZADƏNİN "HEKAYƏTİ-XIRS QULDURBASAN" KOMEDİYASINDA DRAMATİK MOTİVLƏR

Günay İSMAYILOVA

Bakı Dövlət Universiteti
gunkaismayilova@hotmail.com
AZƏRBAYCAN

Komedianın iki variantı mövcuddur. Hər iki variantda gerilik, ətalət, dini fanatizm, orta əsr qayda-qanunları, çar məmurlarının eyibləri tənqid edilmiş, qadın azadlığı, elm və maarif təbliğ edilmişdir. Bu ümumi cəhətlərlə yanaşı, variantlar arasında ciddi fərqlər də vardır.

Birinci variantda Molla Şaban surətində Azərbaycan ruhanilərinin bir sıra tipik sifətləri ümumiləşdirilmişdir.

Hər iki variantda lirik məhəbbət xətti mühüm yer tutur. İki gənc kəndli-Bayramla Pərzad bir-birilərini sevirlər, lakin qızın əmisi və qəyyumu Məşədi Qurban onu oğlu Tarverdiyə almaq niyyətindədir. Komedianın məhəbbət münafişəsi Bayramla Tarverdi arasında cərəyan edir. Gənc Bayramla Pərzadın məhəbbət və arzuları ilə feodal-patriarxal aləmin qayda-qanunları, adət-ənənələri düz gəlmir; bu ziddiyyətlərin təsvirilə Azərbaycan həyatındakı bir sıra ictimai qüsurlar göstərilir, zorakılığın əleyhinə çıxılır, yeni ailə münasibətləri, qadın şəxsiyyətinə hörmət kimi görüşlər təbliğ edilir.

Pərzad qorxaq Tarverdiyə ərə getmək istəmir, onun üçün "yüz qat boğulmaq", "Tarverdiyə arvad olmaqdan yeydir". Lakin bütün Azərbaycan qızları kimi Pərzad da hüquqsuzdur. Feodal cəmiyyətində qız ərə verilərkən onun rəyi soruşulmurdu.

Əsərdə sevgi münafişəsinə ikinci bir ziddiyyət, varlı-kasıb, ictimai bərabərsizlik xətti əlavə edilir. Lakin sonrakı səhnələrdə varlı-kasıb ziddiyyətləri kəskinləşmir. Hər iki variantında bir-birini sevən iki gəncin istək və arzuları ilə feodal-patriarxal dünyanın adət-ənənələri, arasındakı ziddiyyətlər əsas konflikt kimi götürülmüş, köhnəliyin, geriliyin tənqidi ön plana çəkilmişdir. Bayramla Tarverdi

arasındaki münasibətlər də kasıbla dövlətli arasındakı konflikt şəklində yox, qoçaq, ağıllı Bayramla, qorxaq, aciz, kütbeyin Tarverdi arasındakı münaqişə kimi verilərək həll olunmuşdur.

İlk variantda Bayram hadisələrin sonrakı inkişafında zəif, passiv iştirak edir. Müəllif onu inkişafda verməmiş, bu səhnədən o səhnəyə aparmış, bir-iki əhəmiyyətsiz replika söylətməklə kifayətlənmişdir. Yalnız ilk variantda divanbəyinin sözlərindən öyrənirik ki, Bayram qorxulu bir quldurdu. Burada Bayramın taleyi dramatik şəkildə qurtarır. Finalda divanbəyi Bayramı məşhur quldur kimi həbsə alır.

İkinci variantın finalında divanbəyi əsl quldurun Tarverdi olduğunu müəyyənləşdirib onu həbsə alır, Bayramı azad edir. Lakin Bayram əsl həqiqəti divanbəyiyə açır, bütün günahları öz boynuna götürür. İlk variantdan fərqli olaraq, burada onun taleyi də xoşbəxt həll olunur. Əsər Bayramın qələbəsi ilə bitir. Yeni variantda Bayram surəti bir xarakter kimi daha dolğundur.

Eyni vəziyyət Pərzad surətinin təsvirində də müşahidə olunur. Hər iki variantın ilk pərdəsində Pərzad gözəl, sadələvh, səmimi, həmçinin hüquqsuz, köhnə adət-ənənələrin, dini qayda-qanunların əsiri olan bir gənc kəndli qızı kimi təsvir olunur. Lakin ilk variantda Pərzad surəti bir o qədər inkişaf etmir. O, hətta komediyanın sonrakı pərdələrində heç iştirak etmir. Pyesin finalında Pərzad yenidən səhnəyə gəlsə də, fəaliyyətdə təsvir edilmir, heç bir söz danışmır, müşahidəçi kimi görünür.

İkinci variantda isə Pərzad hadisələrin sonrakı inkişafında fəal iştirak edir. Əsərin məhəbbət münaqişəsinin həlli də bilavasitə onunla bağlanmışdır. Əvvəllər öz hüquqsuzluğundan, kimsəsizliyindən şikayətlənən müti və aciz Pərzad indi yaranmış əlverişli fürsətdən istifadə edərək, çəkinmədən arzusunu divanbəyiyə açıq bildirir.

Hər iki variantda Tarverdi surəti mühüm yer tutur. O, mənfi planda işlənmiş tənqid obyektini kimi götürülmüşdür. Hər iki variantın əvvəlində Tarverdi eyni sifətlərlə səciyyələnir. Varlı balası Tarverdinin kənddə heç bir hörməti yoxdur. O, xalq arasında nə mərdliyi, nə ağıl bacarığı, nə də səmimiyyəti və alicənablığı ilə seçilir. Əsərdə Tarverdi "maymaq" kimi təqdim edilir.

Tarverdi komediyanın əsas gülüş obyektərindən biri kimi nəzərdə tutulsa da, ilk variantın sonrakı pərdələrində komik planda deyil, dramatik səpkidə verilmişdir. Bu variantda Tarverdi statikdir, əvvəldən sonacən qorxaq, küt biri kimi təqdim olunur. Onun taleyi də dramatik həll olunur, quldurluq zamanı ayı və meymun ilə rastlaşan Tarverdi bərk qorxuya düşür, Molla Şabanın sözləri isə onun dəli olmağına səbəb olur.

İkinci variantda isə Tarverdi surətinin fəaliyyəti genişləndirilmiş və komik planda inkişaf etdirilmişdir. Yeni variantda Axunzadə Tarverdinə komik, gülüş doğuran vəziyyətlərə salır, onu alman səyyahı Frans-Foxtla, meymun və ayı ilə, yasavul Kərimlə, divanbəyi ilə qarşılaşdırır və mənfi qəhrəmanı yalnız qorxaq, küt deyil, həmçinin tamahkar, xəsis, yalançı, ikiüzlü adam kimi təsvir edir. Bu variantda onun taleyi də komik sonluqla qurtarır.

Pyesdə rus polis məmurlarının Azərbaycandakı fəaliyyətinə, yerli xalqla qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə münasibət divanbəyi surətində əks etdirilmişdir.

İlk variantda divanbəyi müsbət surət kimi nəzərdə tutulmuş, ədalətli, namusla iş görən, ölkədə qayda-qanun, əmin-amanlıq yaratmağa səy göstərən bir hakim kimi qələmə verilmişdir, lakin onun müsbət fəaliyyəti əsərdə görünmür. Divanbəyi yerli xalqın dilini, adət-ənənələrini, həyat və düşüncə tərzini bilmədiyi üçün onunla ümumi dil tapmağa müvəffəq olmur. Yerli əhali ona yad nəzərlərlə baxır, onun şəxsində ölkədə ədalətsizlik və narahatlığı artırən yeni bir düşmən görür, ondan kənar olmağa can atır. Müəllif divanbəyi surətini qeyri-təbii ştrixlərlə səciyyələndirmir, süni surətdə ideallaşdırmır. Burada divanbəyi Bayramı bir quldur kimi həbsə alır, onun əlaltıları Namaz və Zaxanın tutulması haqqında sərəncam verir və Tarverdi ilə birlikdə quldurluğa gedən kəndliləri tapmaq üçün axtarışı davam etdirir.

Çar məmurlarının eyiblərinin ifşası birinci variantda kəndlilərlə divanbəyinin görüşməsi səhnəsində xüsusilə bariz nəzərə çarpır. Kəndin koxası kəndliləri divanbəyiyə fərqli şəkildə təqdim edir. Divanbəyi ona acıqla: "Siz əvvəlki divanbəyilərlə öz həmvətənlərinizi bu cür tanış etməyə adət etmişsiniz. Mən onlardan deyiləm".

İkinci variantda isə ədalətli, xeyirxah hakim kimi divanbəyinin fəaliyyəti konkret həyatı hadisələr fonunda təsvir edilmişdir. Burada divanbəyi var qüvvəsi ilə çalışır ki, ölkədə dinclik, əmin-amanlıq yaratsın, yerli xalqın etibarını qazansın, adamları oğurluqdan, quldurluqdan çəkindirsin. O, cinayətkarlara qarşı inzibati tədbirlərdən daha çox tərbiyəvi vasitələrə əl atır, nahaq yerə yerli əhalini incitmir, onlardan özünə, dayaq yaratmağa çalışır. O, Bayramın quldurluqda iştirak etmədiyini və

mərd sədaqətli, nəcib bir adam olduğunu görüb, onu öz yanına xidmətə götürür, Tarverdini quldurluğa gətirməsinin əsl səbəbini öyrənib onu bağışlayır. Bayramla Pərzadın bir-birini sevdiklərini bildikdə onların evlənməsinə razılıq alır. Burada divanbəyi xalqın hamisi, onun mənafeyini müdafiə edən hakim kimi verilir.

Bu variantda çar hakimlərinin rüşvətxorluğu və ədalətsizliyini açıb göstərən sətirler də atılmışdır. Burada divanbəyi familiyasız verildiyindən ədalətli, qanunpərəst, insafli çar məmurlarının Azərbaycanda təsadüfi hadisə olmağına müəllifin açıq eyhamı itmişdir, yalnız çar məmurlarının ictimai eyiblərinin gizli bir kinayə ilə tənqid saxlanılmışdır. Bütün bunların nəticəsində komediyanın yeni variantında divanbəyi obrazı ideallaşdırılmışdır. Odur ki, divanbəyi komediyada ancaq danışmağı bacaran bir obraz, canlı müqəvva təsiri bağışlayır. Komediya divanbəyi obrazının ideallaşdırılması, çar müstəmləkə siyasətinin təbliği, çar məmurlarını tənqid edən sətirlerin atılması Solloqubun təkidilə edilmişdir. İkinci variantı azərbaycan dilində hazırlayarkən müəllif rus məmurlarını tənqid edən sətirleri bəzi dəyişiklik və ixtisarla yenidən əsərə daxil etmişdir.

DANIŞAN ADLAR

Türkan ALLAHVERDİYEVA

Bakı Dövlət Universiteti
turkan9759@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Danışmaq qabiliyyəti Allahın insana verdiyi ən böyük nemətlərdəndir. Bəzən bu ali nemətə malik olan insan sözləri də danışdırır. Bu isə daha çox cəmiyyətdəki hadisələri özünəməxsus şəkildə əsərlərində əks etdirən yazıçılara, sənət adamlarına xas xüsusiyyətdir.

Əsərdə yazıçı öz ideyasını doğru və bütöv şəkildə oxucuya çatdırmaq üçün müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edir. “Danışan adlar” ı da belə vasitələrdən hesab etmək olar. Çünki tipik şəraitdə tipik obrazlar yaradan yazıçı adı adlardan istifadə etsə bu əsərin bədii qüvvəsinə mənfi təsir göstərə bilər. Lakin bunu bütün əsərlərə şamil etmək olmaz. “Danışan adlar” bəzi əsərlər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, bəzi əsərlərdə o qədər də xüsusi səciyyə daşımır.

Bədii əsərlərdə müəllifin yaratdığı obrazlara verdiyi adlar bəzi hallarda adi təsir bağışlasa da, bəzən diqqəti cəlb edir. Məsələn, Hüseyin Cavidin “Ana” faciəsinə diqqət yetirsək görürük ki, müəllifin yaratdığı İsmət obrazı danışan ad müstəvisində oxucuya çox şey deyir. Əsərdə bu ad gözə çarpan zaman oxucuda obrazın xarakteri haqqında təsəvvür yaranır. Əsərin məzmunu ilə tanış olduqda isə gümanımızda yanılmadığımızı görürük. Belə ki, toy üçün lazım olan pulu toplamaq məqsədiylə şəhərə gedən nişanlısına sadıq olan, xudbin Orxanın vədlərinə baxmayaraq öz ismətini qoruyan bu obraz oxucuların gözündə daha da yüksəlir.

Müəllif bəzən obrazın müsbət xüsusiyyətini adında inikas etdirərək təsvir edir, bəzən isə əksi baş verir. Bu həm də bizə müəllifin obraza olan münasibətini öyrənməyə kömək edir. Məsələn, Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasına daxil olan “Xeyir və Şər” mənzum hekayəsində müəllif yaratdığı obrazlara verdiyi adlarla əvvəlcədən oxucuların düşüncələrini istiqamətləndirir. Belə ki, obrazların xarakterlərinin təcəssümü öz əksini daşdıqları adlarda tapmışdır. Xeyir bütün müsbət xüsusiyyətlərin təcəssümü kimi çıxış edirsə, Şər adından da görüldüyü kimi şəri təmsil edir. Burada ad yalnız obrazın bir xüsusiyyətinin əksi kimi yox, bütöv xarakterinin inikası kimi çıxış edir.

Əsərdə xüsusi bir məna ifadə etdiyini iddia edə biləcəyimiz bir sıra adlar da vardır ki, bu cür adlara daha çox Nəcəf bəy Vəzirov, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev kimi realist yazıçıların dilində rast gəlirik. Bildiyimiz kimi, İslam dininin yayılması ilə əlaqədar olaraq, ərəb ad sisteminə məxsus adlar türk xalqları arasında da geniş yayılmışdır. Xüsusilə, orta dövrdə yaranmış əsərlərin dilində bu cür adlar çoxluq təşkil edir. Belə adlarının bir qrupu da “qul” sözünün müxtəlif sözlərlə birləşməsindən yaranır. Qulu, Allahqulu, İmamqulu, Şahqulu və s. tipli adları buna nümunə göstərmək olar. Bədii əsərlərdə bu tipli adlar, əsasən, aşağı təbəqəni təmsil edən obrazlara verilir. Yuxarıda adını çəkdiyimiz müəlliflərin əsərlərində belə adların məqsədli şəkildə verilməsiylə daha çox qarşılaşırıq.

Ə. Haqverdiyevin “Pəri cadu” pyesində rast gəldiyimiz Qurban obrazının da adı və taleyi arasında bir uyğunluq görürük. Öz vəfalı arvadının xarici görkəmini bəyənəməyən Qurban xarici gözəl, lakin batini çirkin bir qadının yanında daha da sıxılır, öz ərindən zərbə almış və kişilərə kin bəsləyən bir qadın isə onun məhvinə səbəb olur. Qurban həm öz xəyallarının, həm də ərinin xəyanəti nəticəsində qəlbini kin bürümüş bir qadının qurbanına çevrilir.

Bədii əsərlərdə adlarla yanaşı ləqəblər də xüsusi mənə yükü daşıya bilər. Ümumilikdə, ləqəblər şəxsin xarici görünüşü, düşüncə və qabiliyyəti, müəyyən vərdişi, igidlik və qorxaqlığı, başqa şəxs, əşya və canlılara oxşarlığı, yaşayış yeri, ictimai vəziyyəti, peşə və ya vəzifəsi və s. ilə əlaqədar olan köməkçi adıdır. Hüseyn Cavid “Topal Teymur” pyesində adından da göründüyü kimi tarixi şəxsiyyət olan Teymuru “topal” ləqəbiylə təqdim etmişdir. Burada müəllifin məqsədi yalnız obrazın fiziki qüsurlarına işarə etmək deyil, həm də onun mənəvi cəhətdən “topallığını” göstərməkdir.

Əsərlərdə işlənən real adlardan başqa uydurma adlara da təsadüf edilir. Uydurma adlar müəllif təxəyyülünün məhsuludur. Belə adlara daha çox satirik fonda yazılmış əsərlərdə rast gəlirik. Buna Mir Cəlalin “Həkim Cinayətov”, “İclas Qurusu” hekayələrini nümunə göstərmək olar. “Həkim Cinayətov” adlı hekayəsində Həkim Cinayətovun timsalında öz işini layiqincə yerinə yetirə bilməyən, xalqına, millətinə bir faydası olmayan, ciddi məsələlərə etinasız yanaşan insanlar tənqid olunmuşdur. O, müqəddəs bir peşə olan həkimliyə və özünün həkim adına xələl gətirərək əslində cinayət edir.

Qeyd etməliyik ki, yalnız şəxs adları yox yer adları da əsərdə xüsusi informasiya daşıyıcısına çevrilə bilər. Biz bu cür adlara daha çox Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində rast gəlirik. Dahi sənətkarın “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti bu cəhətdən səciyyəvidir. “Danabaş kəndi” həm də uydurulmuş məkan adıdır. Bildiyimiz kimi bu cür realist sənətkarlar həmişə mövhumatı, cahilliyi, geriliyi tənqid etmişlər. Danabaş kəndi və danabaşlılar deyəndə də müəllif bu qaragüruhun içində boğulan əhalini və bu əhalinin məskunlaşdığı ərazini nəzərdə tutur. Bu cür məkan adlarına yazıçının hekayələrində də rast gəlirik. Qapazlı, Zurnalı, Təzəkli və s. kimi məkan adlarını buna nümunə göstərmək olar. Müəllif bu adları təsadüfən seçməmişdir. Adların hər biri əsərin ümumi məzmunu ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, xüsusi mənə yükü daşıyan belə adlar oxucuya müəllifin demək istədiklərini başa düşməyə də kömək edir. Məsələn, “Qapazlı kəndi” dedikdə artıq bizdə orada yaşayan insanların vəziyyəti haqqında təsəvvür oyanır.

Bədii əsərlərdəki obrazlar öz xarakterləri ilə diqqəti cəlb etdiyi kimi, həm də onların adları da oxucuları düşündürür. Sənətkarların adlardan istifadəsi haqqında müəyyən fikir söyləmək mümkündür və bu əsasda bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Lakin əsərlərdə işlənən adlar özləri də bir koddur. Heç birinin səbəbsiz qoyulması haqqında fikir söyləyə bilmərik. Yaradıcı insanın düşüncələrinin daşıyıcısı olan obrazın adına da sənətkar təfəkkürü hopmuşdur. Bu adlardan istifadədə sənətkarın estetik zövqü, həyat təcrübəsi və dünyagörüşünün olduqca böyük rolu var.

QƏDIM İNANCLARDA QURD OBRAZI

Sara ƏLİYEVƏ

sara_kamilqizi@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Digər türk xalqlarında olduğu kimi azərbaycanlıların düşüncəsində qurdun özünəməxsus yeri olub. Mənbələrdə görə, “Qurd üzü mübarək” sayılıb. Namiq Hacıheydərlinin fikrincə, “Qurdu ulamaq” Azərbaycan türkünün böyük şanslı olub, bəxtinin üzünə gülməsi mənasında işlənilir (Bax: Namiq Hacıheydərli. Azərbaycan türkləri və boz qurd. Türkünün qəz., 28 sentyabr – 4 oktyabr, 2014, səh.14). İndi də kiminsə bəxti gətirəndə, işləri qaydasında gedəndə bizdə və qaşqaylarda “filankəsin qurdu uladı” ifadəsi işlənilir. İnanclara görə, qurdlar ac olanda ulayırlar və Tanrı göydən onlara “küt atır”. Bu maraqlı bir süjetlə bağlıdır. Deyilənə görə, bir gün bir adam ördükdən evə qayıdanda qəfildən bir sürü qurdun hücumuna məruz qalır və yaxınlıqda olan ot tayasının üstünə çıxır. Ac qurdlar tayanı dövrəyə alırlar. Gecə yarısı qurdlar kişinin düşməsindən ümidini üzüb, ulamağa başlayırlar. Qurdlar üçün göydən küt tökülür. Qurdlar kütləri yeyib tayanın ətrafını tərk edirlər.

İdeali uğrunda qorxmadan, geri çəkilmədən, davamlı olaraq mübarizə aparənlər haqqında “qurd olub qurdlarla doləşir” ifadəsi işlənməşdir. Azərbaycanca “qurd ürəyi yemək” ifadəsi də yalnız son dərəcə cəsərətli insanlar haqqında deyilir. Elə bu atalar sözüne arxalanaraq, arada qurdu öldürdükdən sonra “onun ürəyini çıxardıb yeyən də olurmuş”. Bu inamı Türkiyə türklərində də görmək olur: “Bir adam qurdun ürəyini kabab edib yesə, o adam qorxmaz olur. İnsan qurdun hər hansı bir nişənəsini üstündə gəzdirirsə, zəhmli görünür”.

Xalq inanclarına görə, “canavarın qarşılaşsan, gərəh qaşmıyasan, başdıyasan adam adı saymağa, özü də ucadan. Onda, canavar çıxıp gedəcəh”; “Gecə vaxdı arvadlar başıaçıx eşiyə çıxsə, başına qurt donu düşər, qeyidip evdəkiləri yeyər”; “Qurd kəsən bıçaq qınından çıxmaz. Çünki qurdu kəsmək günahdı”. Bu məlumatı bizə toplanmış “Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər” mənbəsi verir (Bax: Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər, “Şərq-Qərb”, Bakı-2005, səh.240-287).

Qədim inanclara görə, bir gəlnin uşağı olmayanda onu “qurd ağzından keçirirlər”ki, gəlnin uşağı olsun. “Qurd ağzı” kimdə olsa, ora ocaq sayılır, gəlni ora aparırlar və qurd ağzından düzəlmiş ipi onun başından atıb ayağından çıxarırlar. Üç dəfə bunu təkrarlayırlar. Sonda qurdun əli ilə onun belinə vurub: “Get muradın yerinə yetər”-deyirlər. İnanırlar ki, bundan sonra gəlnin uşağı olacaq. Sonda “qurd ağzı”nın yiyəsinə nəzir verirlər.

Mənbələrdən bəlli olur ki, qurd yeddi ildən bir doğur. Kim gec doğursa, deyirlər ki, yəqin qurdun çiləsinə düşüb. Ona görə də həmin adamı qurdun çiləsindən çıxarırlar; əgər bir qadının uşağı olduğu gün kəndin üstünə qurd gəlsə, onun 8-9 il uşağı olmaz; uşağı yaşamayan qadınlar bir qurd dərisinin ortasından dəlib, uşağı oradan keçirərsə, o uşaq yaşayar və uzun ömürlü **olar** (Bax: Əli Məhəmməd Xələfi. Qurd və onunla bağlı inanclar. Türküstan qəz., 8 – 14 yanvar, 2012, səh.11);

Gecə bir heyvan çöldə qaldıqda və sahibi onu tapa bilmədikdə, qurd yeməsin deyə, Quran oxuyan adamın yanına gedib qurdun ağzını bağlatdırırlar. Quran oxuyan dəstəkli və qatlanan bir bıçağı əlinə alaraq “Əlzuha” surəsini oxuyur, bıçağa üfürərək bağlayır. Beləliklə də, qurdun ağzı bağlanır. Bununla qurdun o heyvana toxuna bilməyəcəyi düşünülür. Sahibi malını tapandan sonra həmin bıçağın ağzını açmalıdır, yoxsa günah sayılır. Qaşqay türklərində də bu müşahidə olunur. İran türkmənlərində isə bıçağı torpağa batırırlar.

Görkəmli folklorşünas Azad Nəbiyevin tədqiqatlarında belə bir fikir də diqqətimizi cəlb etmişdir. “Qurd yağı” ilə yanaşı, “qurd əli” cadusu da xalq inanclarında yaşayır. Tədqiqatçının fikrincə, “qurd əli” duası belədir: “Bir evdən qiymətli şey oğurlananda, həyətdən mal aparılanda qurdun sol əli odda yandırılır. Qurdun əli yandırılmazdan əvvəl bir dua oxunur. Sonra isə ayin icra edilir, qurdun əli yanıb büzüldükcə oğru yerə yıxılır, əli-ayağı yığılır” (Bax: Nəbiyev Azad, Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, I kitab, Bakı, “Çıraq”, 2009, səh.306).

Qurdun əzələrinin çoxundan həm yaxşı, həm də pis məqsədli işlər üçün istifadə olunur. Məsələn, qurdun əlini kəsib saxlayarlarmış. Qaşqay türklərində qurdun əli uşaqların beşiyinə asılır, onun beşikdə yatan uşağı qoruduğuna inanılırdı.

İnanca görə, qurd yağından ər və arvadın üstünə dəysəymiş, onlar həmişə savaşarmışlar. İndi də ər və arvad savaşanda deyirlər: “Elə bil üstlərinə qurd yağı dəyib” (Bax: Əli Məhəmməd Xələfi. Qurd və onunla bağlı inanclar. Türküstan qəz., 15 – 28 yanvar, 2012, səh.11).

Dilimizdə istifadə edilən məsələlərdən biri də qədim türklərin “Kalğançı çağ” adlandırdıqları “Qurd ilə qiyamətə qalmaq” ifadəsidir. Bu ifadə əbədilik, uzunömürlülük mənasında işlənilir. İfadənin meydana çıxmasında boz qurdlarla bağlı mifoloji süjet əsas rol oynayır. Həmin mifə görə, yer üzündə qiyamət günü tufan qopacaq. Tufan elə bir dəhşətli gücə malik olacaq ki, yer üzündəki bütün canlıları məhv edəcək. Canlılardan yalnız boz qurd qalacaq. Tufan onun dərisini soyacaq, qurd ayaqlarını güclə yerə dirəyəcək və tufana tab gətirə biləcək. Məhz bu zaman qurd öz gücünün nəyə qadir olduğunu dərk edəcək. “Qurd öz gücünü bilmir, yoxsa bütün dünyanı xaraba qoyar” ifadəsi məhz bu süjetdən qidalanır (Əpoş Vəliyev. Məmməd Araz yaradıcılığında qurd obrazı. Kaspi qəz., 9 yanvar, 2014, səh.14).

Gördüyümüz kimi, türk şifahi xalq ədəbiyyatında qurd obrazı ən vacib simalardan biridir və Türk aləmində onun əhəmiyyəti misilsizdir. Demək olar ki, bu obraz mental obrazdır, onun araşdırılması və tədqiqi müasir mədəni düşüncəsi üçün əhəmiyyətlidir. Məhz ona görə də sadələdiyimiz inanclar çox qədim olmasına baxmayaraq, müasir dövrümüzdə də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

“MANAS” EPOSUNUN TÜRKİYƏDƏ TƏDQIQI TARİXİ

Jalə NAĞIYEVA

Bakı Dövlət Universiteti
jalakhalilova@yahoo.com
AZƏRBAYCAN

Dünyanın ən uzun dastanı özəlliyinə sahib olan, ümumtürk təfəkküründə öz əzəməti ilə seçilən, möhtəşəm Qırğız abidəsi “Manas”ın yaranma tarixi qədim olsa da, türkoloji ədəbiyyatda tədqiqi son dövrlərə aiddir. “Səhra İliadası Manas”, Ə.Firdofsinin “Şahnamə” epopeyasından on altı dəfə, Homerin “İliada” və “Odiseya” əsərlərindən iyirmi dəfə, “Mahabharata”dan üç dəfə böyükdür. Hazırda altmış beşdən çox variantı olan dastan haqqında ilk məlumat XVI yüzilliyə aiddir. Dastanı ilk dəfə elm aləminə tanıdan isə Qazax türkoloqu Çokan Vəlixanovdur. O, 1856-cı ildə qırğızlar arasında “Manas” dastanını yazıya almış və bu haqda 1861-ci ildə Rus Coğrafiya dərnəyinin “İzvestiya” adlı mətbu orqanında çap etdiriyi “Conqarya edütü” başlıqlı məqaləsində məlumat vermişdir. Ç. Vəlixanov bu məqaləsində yazır: “Sarp qayalarda yaşayan Qırğızlarda tək bir dastan vardır. Bu dastan Qırğızların bütün etimologiyasını, nağıllarını, hər cür adət-ənənələrini bir qəhrəmanın ətrafında toplamış Qırğız ensiklopediyasıdır. Qırğızlar üçün qədim Yunanların “İliada”sı kimi bir şeydir. Qırğızların həyat tərzləri, adət-ənənələri, əxlaqi və dini görüşləri, coğrafiyası, tibb bilgiləri, başqa dövlətlərlə olan əlaqələri bu dastanda ifadəsini tapmışdır.”

“Manas” eposunun ilk geniş elmi tədqiqi məşhur rus şərqşünası, türkoloq V. V. Radlovun adı ilə bağlıdır. 1862-1869-cu illər arasında Issik Göl ətrafında olan V.Radlov, 1869-cu ildə eposu yazıya alaraq, 1885-ci ildə Sankt-Peterburqda qırğız dilində, rus transkripsiyası ilə nəşr etdirmişdir. Əsər, türkoloqun “Proben” adlı “Türk xalqları ədəbiyyatı nümunələri” külliyyatının Qırğız türklərindən bəhs edən V cildində dərc olunmuşdur.

Türkiyə elm aləmində “Manas” eposu haqqında ilk məqalə və tədqiqat işi (diplom işi) 1934-cü ildə yazılmışdır. Eposu Türkiyədə tanıdan isə görkəmli türkoloq Abdulkadir İnanıdır. Onun 1972-1992-ci illər arasında üç dəfə çap olunan “Məqalələr və incələmələr” adlı kitabında epos haqqında 9 məqalə verilmişdir.

UNESCO-nun 1992-ci ildə qəbul etdiyi qərar ilə 1995-ci il “Manas ili” elan olunmuşdur. 1995-ci ildə Qırğızıstanın paytaxtı Bişkekdə “Manas 100” yubiley tədbiri keçirilmişdir. Bu möhtəşəm elm şölni dünyanın müxtəlif diyarlarından Türk xalqlarının elm adamlarını, türkoloqları, manassünasları, eyni zamanda Türk Cümhuriyyətlərinin dövlət başçılarını bir araya gətirmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti tədbirdə iştirak etmişdir, ilk Azərbaycanlı manassünas alim Adil Cəmil də nümayəndə heyətinin tərkibində olmuşdur. Tədbir zamanı “Manas”la bağlı onlarla elmi məqalə, monoqrafiya, tərcümə mətni çap olunmuşdur. Daha əvvəl dastan üzərindəki yasaqlar səbəbiylə nəşr olunmayan, nəşr olunsa da, müxtəlif səbəblərdən orijinalından fərqli çap edilən bütün mətnlər, elmi nəşr adı altında arxivdəki əsl variantları ilə müqayisə edilərək, çap olunmuşdur. 26-28 avqust tarixləri arasında “Manas” dastanı və dünyanın epik mirası” adlı elm şölnində elm adamları tərəfindən 226 tədqiqat əsəri yer almışdır, bunların 22-si Türkiyəli elm adamları tərəfindən təqdim olunmuşdur. Həmin materiallar 1997-ci ildə Ankara Kültür Mərkəzi yayımlarında “Manas -1000 Bişkek bildiri (Bişkek, 26-31 avqust, 1995)” adıyla nəşr olunmuşdur. Yubileylə bağlı olaraq 1995-ci ildə Emine Gürsoy Naslakinin Radlov variantından türkcəyə tərcümə etdiyi “Manas” dastanı Türksöy tərəfindən çap olunmuşdur. Kitabın əvvəlində Türksöyün o zamankı sədri Polad Bülbüloğlu yazır: “Bu dastan Qırğız xalqının azadlıq uğrunda mübarizəsi ilə yanaşı, Türk dastanlarındakı mifoloji özəllikləri və Şamanizm ünsürlərini özündə qoruyub saxlamaqdadır. Manasın qırx igidinin qırx Türk boyunu təmsil etdiyini nəzərə alsaq, “Manas” dastanı təkə Qırğız türklərinin deyil, bütün Türklüyün bir ensiklopediyasıdır”. E. Gürsoy dastan mətnini üç sütunda vermişdir. Birinci sütunda kiril əlifbasıyla yazılan Qırğızca mətn verilmişdir. İkinci sütunda latın qrafikası ilə Qırğızca mətn verilmişdir. Üçüncü sütunda isə, mətnin Türkiyə türkcəsinə olan tərcüməsi yer almışdır. Həmin il E. Gürsoy “Bozkırdan Bağımsızlığa Manas”, Naciye Yıldızın “Manas” dastanını tərcüməsi, Fikret Türkmenin Alimcan İnanətlə birgə Türkiyə türkcəsinə tərcümə etdiyi Keneş Yusupov variantı yubiley çərçivəsində Atatürk Kültür mərkəzi yayımlarında çap olunan sanballı tədqiqat əsərləridir.

Dastanı tədqiq edən manasşünasların hər biri “Manas”a başqa bir yöndən yanaşmışdır. Ona görə də tədqiqat əsərlərinin hər biri orijinal, “Manas” zənginliyini kəşv etmək cəhətdən tamamilə bir-birindən fərqli, əvəzsiz materialdır. Görkəmli tədqiqatçı Bahəddin Ögel “Türk mitolojisi” kitabında “Manas” eposunu ümumtürk epos yaradıcılığının bir hissəsi kimi təqdim etmişdir: Qırğızlar da Türk boylarındandır və türkcənin bir ləhcəsində danışirlar. Bütün dünyadakı Türklər kimi digərlərinə oxşar dastan danışma üslubları və deyimləri var. Bu dastanda yer alan ənənələr, dünyagörüşləri, müxtəlif hadisələrə, əşyalara inanclar, digər Türklərinkilərlə bənzərlik, hətta eynilik təşkil edir. Bu səbəblə biz bu kitabda “Manas” dastanının xarici quruluşundan çox içindəki həyatı təhlil etməyə, digər Türklərinki ilə bənzərlik tapmağa çalışdıq. Qeyd edək ki, B. Ögel, eposun sırf ümumtürk mifoloji təfəkkürü ilə bağlı olan hissələrini tədqiqata cəlb etmişdir.

2002-ci ildə dastanı Türkiyə türkcəsinə tərcümə etmiş Manasşünas alim Tuncer Gülensoy yazır: “Tərcümə çox diqqət tələb etdiyi üçün yavaş gedirdi. Çünki bu dastan bir millətin duyğusunu, fəlsəfəsini, adət- ənənəsini, ən önəmlisi isə dilini ruhunda yaşadırdı və buna görə də hər sözün mənasına tam uyğun gələn sözü tapmaq lazım idi. Dastan bütünlükdə mənzum kimi görünəndə də, bir çox bölümündə nəsr özəlliyi var. 1998- 2000-ci illərdə Qırğızıstan- Türkiyə Manas Universitetində Türkologiya bölməsində müəllim işləyən T. Gülensoyun nəşr etdirdiyi “Manas” kitabı yeddi bölmədən ibarətdir. Kitabın əvvəlində Manasçılar, “Manas” dastanının özəti və qolları, “Manas” adı haqqında, “Manas” dastanında mədəniyyət ünsürləri, “Manas” (Türkiyə türkcəsində mətn) verilmişdir. Daha sonra isə Manasın doğulmasından Semeteyin ölümünə yaxud yoxa çıxmasına qədər olan yeddi bölüm verilmişdir. Görkəmli tədqiqatçılar A. İnan, B. Ögel, E. Gürsoy, F. Köprülü, Zeki Velidi Toğan, F. Türkmen, N. Yıldız, M. Kaplan, M. Canpolat və s. “Manas”ı ən müxtəlif yönlərindən aradsırmalara cəlb etmişlər. Ümumilikdə, Türkiyə ədəbiyyatında “Manas” eposu haqqında 360-dan çox tədqiqat əsəri yazılmışdır. Bunlardan 299-u elmi məqalə, 43-ü kitab və müxtəlif kitablar içərisində bölmələr olaraq çap olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatında “Manas” eposunun ilk tədqiqatçısı və tərcüməçisi Adil Cəmilidir. Tədqiqatçı “Manas” eposu və türk dastançılıq ənənəsi” adlı dissertasiya yazmışdır, 2002-ci ildə eyni adlı monoqrafiyası çap olunmuşdur. A.Cəmil, Qırğız yazıçısı Keneş Yusupovun nəsr şəklində, yığcam formada tərtib etdiyi “Manas” variantını Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etmişdir və həmin tərcümə 2009-cu ildə çap olunmuşdur. Qeyd etməliyik ki, Qırğız folkloru, o cümlədən “Manas” vətənimizdə yetərin-cə araşdırılmamışdır. Bu gün Azərbaycanda eposun tam mətninin dilimizə tərcüməsi başda olmaqla, dastanla bağlı araşdırılacaq mövzular, aparılacaq tədqiqat işləri çoxdur, eləcə də türk dünyasında. Görkəmli Manasşünas T. Gülensoyun sözləri ilə desək, “Manas” kəlimə-kəlimə araşdırıldıqca doğru mətnlər, daha doğru variantlar üzə çıxacaqdır və bundan da Türk mədəniyyəti qazanacaqdır.

ÜZEYİR HACIBƏYOVUN YARADICILIĞINDA “ƏSLİ VƏ KƏRƏM” VƏ “KOROĞLU” OPERASI

Gözəl MƏMMƏDLİ

Bakı Dövlət Universiteti

bdu-folklor@mail.ru

AZƏRBAYCAN

“Əsli və Kərəm” Üzeyir bəyin uğurlu əsərlərindən biridir. Azad məhəbbətin tərənnümünə, xalqlar dostluğuna həsr olunan bu operanın qayəsi bundan ibarətdir ki, əsl sevgi üçün heç bir dini, irqi sərhəd yoxdur. İnsan qəlbinin azadlığı, tükənməzliyi olan məhəbbət insanı mənən ucaldır, ölümsüzlüyə aparır. Bildiyimiz kimi, dramaturq “Əsli və Kərəm” dastanı əsasında bu operanı yazmışdır. Dastanda əsas məsələ daha çox dövrün, din və din xadimlərinin tənqidi ilə bağlıdır. Ü.Hacıbəyova da məhz müasir dövrdə azad məhəbbəti təbliğ və müdafiə etmək, XX əsrdə azadlıq hərəkatına mane olan din xadimlərini ifşa etmək üçün lazım idi. Yalnız “Əsli və Kərəm” operasında deyil, ümumiyyətlə Ü.Hacıbəyovun ədəbi yaradıcılığında, xüsusilə də dramaturgiyasında qadın mövzusu, azad məhəbbət məsələsi son dərəcə geniş yer tutur. Ü.Hacıbəyov “Əsli və Kərəm” dastanının müxtəlif variantlarda

olmasını bilirdi və bu variantlarının əksəriyyəti, xüsusilə Azərbaycan variantları ona tanış idi. Buna baxmayaraq o, şüurlu olaraq hadisələri İsfahanla bağlı variantla üstünlük vermiş, azad məhəbbət, insan şəxsiyyətini, qadın ləyaqətini qorumaq uğrunda gedən mübarizəni Azərbaycan çərçivəsindən çıxarmaq, onu bütün Yaxın Şərqlə əlaqələndirmək istəmişdir. Ü.Hacıbəyov operada tarixi ənənəni saxlamağa çalışmış, xalq dastanlarında geniş yer tutan xalqı və milli koloriti yeni dövrə uyğun əsərinə gətirmək istəmişdir. Bunun özü də orijinallıq və səmərəli istifadədir, klassik dastandan istifadə edib opera librettosu üçün mətn hazırlayarkən opera janrının dramatik tələblərini, operada olan musiqinin xarakterini dəqiqliyi ilə nəzərə almış, mətnin sözlərini, xüsusilə şeir parçalarını “Kürd-şahnaz”, “Təsnif”, “Bayatı-Şiraz”, “Bayatı-kürd”, “Segah”, “Rast”, “Şur” kimi muğamların musiqi tələblərinə, ölçü və ahənginə uyğunlaşdırmışdır. Ona görə də operada işlədilən söz materialında həm opera janrının dramatik tələblərinə, həm də musiqinin xarakterinə uyğun bəzi dəyişikliklər edilmişdir.

“Əsli və Kərəm” operasının baş qəhrəmanı Kərəm, eyni zamanda, aşıqdır. Buna görə də operada aşiq musiqisi geniş yer tutur. Bunu nəzərə alan Ü.Hacıbəyov dastanın bayatı, gəraylı, qoşma kimi şəkillərindən, 14-lük, 15-lik kimi şeir formalarından da çox məharətlə istifadə etmişdir. “Əsli və Kərəm” operasında olan şeirlərin əksəriyyəti dastandan götürülmüşdür. Təbii ki, bu operanın mətni yalnız dastandan gələn söz materialından ibarət deyildir. Düzdür, operanın süjeti əsasən dastan mətni əsasında qurulmuşdur. Lakin operada dramaturqun yaradıcı əməyinin məhsulu olan əlavə materialı heç vaxt unutmmaq olmaz.

Elmi-nəzəri irsi içərisində Ü.Hacıbəyovun aşıqlar haqqında yazdığı məqalələri nəzər diqqəti cəlb edir. Ü.Hacıbəyov aşıqları yalnız xalqın sevimlisi, yeni həyatın inqilabi məzmununu həvəslə mənimsəyən, onları xalqı üçün doğma olan bədii formada ifadə edən sənətkarlar hesab etmirdi. Eyni zamanda onları müasir ədəbiyyat və incəsənətə mütərəqqi təsir göstərən sənətkar adlandırır. “Mənim yazdığım “Koroğlu” operası əsasən aşiq sənəti əsasında qurulmuşdur”. “Mən xalqdan hazır nəğmələr almamışam, yalnız xalq yaradıcılığının əsaslarını öyrənmişəm. Koroğlunu aşıqlar tərənnüm etmiş və edir və ona görə də operada üstün gələn stil aşiq stilidir”.

Xalq musiqisi Ü.Hacıbəyovun bütün əsərlərində, xüsusən, “Koroğlu” operasında daha qüvvətli əks olunmuşdur. “Koroğlu” operası haqqında çox qiymətli məqaləsində müəllif bu böyük sənət incisinin yaranmasında köklərini göstərir. Operanın mərkəzində Koroğlu obrazı dayanır. Üzeyir bəyin Koroğlusunu xalqın sinəsində hişf edib yaşatdığı Koroğluya layiq olmalı idi. Bu operada geniş meydan Koroğlundur. Opera ilk dəfə 1937-ci ilin aprelin 30-da Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrında tamaşaya qoyulub. Bununla əlaqədar H.Cavid yazmışdır: “Koroğlu” operasında Azərbaycanın valehedici musiqi folkloru tamamlandırılmış, Avropa musiqi texnikası ilə uzlaşdırılmışdır. İlk orkestraya daxil edilən tar gözəl səs yaratmışdır”. Operada xalqın məzlumluğunu ifadə edən həyəcanlı mövzu çahargah ladının kadensiya intonasiyası üstündədir. Üsyan etmiş xalq mövzusu şur ladının kadensiya intonasiyaları üstündədir. Çağırış xarakteri daşıyaraq aşiq musiqisinin obraz-intonasiya quruluşu ilə səsləşir. Burada kütləvi yallı rəqsinin üslub xüsusiyyətləri aydın ifadə olunmuşdur. Xalqın qəhrəmanlıq keyfiyyətlərinin açılışı “Cəngi” rəqsində və “Əhdnamə” xorunda davam etdirilmişdir. “Koroğlu” ilə Ü.Hacıbəyovun yetkin yaradıcılıq üslubu formalaşmış, Azərbaycanda bəstəkar yaradıcılığının mövcud olduğu 30 illik nailiyyətlərinə yekun vurulmuşdur. Ü.Hacıbəyov “Leyli və Məcnun”dan “Koroğlu”ya qədər” məqaləsində yazır: “...həm ilk, həm də hələlik axırıncı Azərbaycan operasının müəllifi olmaq şərəfi mənə nəsib olmuşdur. Beləliklə, “Leyli və Məcnun”dan “Koroğlu”ya qədər keçilən yol təkcə Azərbaycan operasının otuz illik tarixi deyil, həm də mənim şəxsi yaradıcılıq yolumdur...” Ü.Hacıbəyov əsl novator əsər olan “Koroğlu” ilə Azərbaycan musiqi sənətinin hərtərəfli zəngin inkişafı üçün yollar açmışdır. Koroğlunu bir aşiq kimi oxutmaq üçün bəstəkar onun musiqisini yalnız aşiq yaradıcılığı üzərində qurmalıdır. Bu belə olmalıdır ki, səhnədə iştirak edənlərdən başqa, tamaşaçı da onun aşiq olduğunu hiss etsin. Belə olmazsa, başqa yabançı ştrixlər operaya qulaq asanların təəssüratını azdırar və onları inandırmaz. Operanın IV pərdəsində Koroğlunun dilindən belə bir məsəl verilir: “Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən Koroğlu!” Dövrün müxtəlif mətbu orqanlarında “Koroğlu” operası haqqında fikirlər söylənilmişdir. Məsələn, 10 may “Yeni yol” №110 - Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının professoru Rudolfun “Koroğlu” operası haqqında məqaləsində bu operanın məziyyətlərindən bəhs etmişdir.

Doğrudan da, “Aşiq musiqi janrlarından Azərbaycan bəstəkarları öz yaradıcılıqlarında istifadə edirlər”. Azərbaycan musiqisinin klassiki olan bəstəkar Ü.Hacıbəyovun “Əsli və Kərəm”, “Koroğlu” kimi iki operasının adını çəkmək kifayət edir. Qeyd edək ki, hər iki operada Kərəm də, Koroğlu da aşıqdırlar.

TOPONİMİK RƏVAYƏTLƏRİN STRUKTURU, İDEYA-MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Çinarə Tağıyeva

Bakı Dövlət Universiteti

cinare_tagiyeva@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Qədim zamanlardan bəri insanlar məskən saldıqları və yaxınlıqlarındakı coğrafi obyektlərə müxtəlif adlar vermişlər. Beləliklə də, tarixə söykənmiş, insanın istək, arzu və zəkası ilə coğrafi adlar yaranmışdır. Coğrafi adların mənşəyindən və yaranma tarixindən bəhs edən elmə toponimika deyilir. Toponimika ayrıca elm sahəsi olub, dilçilik, coğrafiya və tarix elmləri ilə sıx əlaqədə öyrənilir. Həmçinin folklorşünaslıqda da bu terminə rast gəlmək mümkündür. Alimlər tərəfindən rəvayətlərin müxtəlif təsnifatı verilmişdir. Rəvayət janrının mühüm bir hissəsini toponimik rəvayətlər təşkil edir. Rəvayətlərin bu növü, demək olar ki, alimlər tərəfindən tədqiqata cəlb edilməmişdir. Folklorşünaslıqda rəvayətləri toponimik adı ilə ilk dəfə Azad Nəbiyev təsnif etmişdir. Rəvayət janrınının toponimik qrupunu digər alimlər ayrıca olaraq verməsələr də, başqa adlar altında bu rəvayətlərdən bəhs etmişlər. Bu tipli rəvayətlərdə toponimlərin yaranması və mənşəyi haqqında tarixi fakt və hadisələr başlıca məzmun olur. Toponimik rəvayətlər, əsasən, dağ, qaya, çay, arx, göl, körpü, bulaq, kənd, şəhər və s. kimi coğrafi obyektlərin mənşəyindən, adların yaranma yollarından bəhs edir. Toponimik rəvayətlər quruluşuna görə fərqlənir. Onlar daha qısa, konkret məzmunla malikdir və tarixi faktlara əsaslanır. Lakin nə qədər tarixi faktlara söykənsə də, yenə də biz burada insan təxəyyülünü və fantaziyasını görürük. Yəni, toponimik rəvayətlər də bugünkü dövrə qədər insan təxəyyülünün süzgülündən keçib gəlmişdir. Rəvayətlərdə təsvir olunan obrazlar sistemi sehirli aləmlə bağlı olan obrazlar deyil, real həyatdan doğan, yaranan insanlardır. Rəvayətlərdə tarixi şəxsiyyətlərin taleyi bu və ya digər şəkildə əks etdirilir. Bu səciyyəvilik toponimik rəvayətlərdə ən yüksək şəkildə öz intişarını tapır. Toponimik rəvayətlər forma və struktur cəhətdən digər rəvayətlərlə oxşarlıq təşkil etsə də, mövzu və məzmun baxımından müxtəlif və rəngarəngdir. Rəvayətlərin demək olar ki, əksəriyyətində əxlaqi-ibrətamiz keyfiyyətlər aşılır, xalqın məişəti, həyatı əks olunur, lakin bu xüsusiyyətlərin hər biri ayrı-ayrılıqda daha qabarıq nəzərə çarpır. Toponimik rəvayətlərdə ibrətamizlik, xalq həyatı göstərilərsə də, əsas mətləb toponimik faktın əks olunmasıdır. Toponimik rəvayətlərdə müxtəlif coğrafi ad və göstəricilərə rast gəlirik. Toponimik rəvayətlər adından da göründüyü kimi yer adları və onların yaranması ilə bağlıdır, bu da həqiqətdə olmuş hadisələrin bədii şəkildə bizə çatdırılmasıdır. Bu rəvayətlərin ən xarakterik xüsusiyyəti hər hansısa obyekt və coğrafi ad haqqında qısa və konkret məlumat ehtiva etməsidir. Toponimik rəvayətlər obyektlərin, coğrafi adların yaranmasını izah edir. Toponimik rəvayətlərdə toponimlərin yaranması və mənşəyi haqqında tarixi fakt və hadisələr başlıca məzmun olur. Toponimik rəvayətlərin yaranması müxtəlif cəhətlərdən izah olunur. Coğrafi adlar tarixi şəxsiyyətlərin adı ilə adlandırılır, bəzən yerin zahiri görünüşünə görə, tayfa adları ilə, hər hansı bir məkanda baş vermiş hadisə ilə və s. əlaqələndirilir. Tədqiqatçıların etnoloji, izahlı və digər adlarla verdiyi toponimik səciyyəli rəvayətlər əslində toponimiyanın öyrəndiyi bir sahəyə aiddir. Rəvayətlərin təsnifatında etnoqrafik rəvayətlər də mühüm yer tutur və burada tayfa, etnos adları ilə yaranan nümunələrdə yer, məkan və s. adlara rast gəlmək mümkündür, bu da toponimik rəvayətlərin bir göstəricisini əks etdirir.

Toponimik rəvayətlərdə adlara aydınlıq gətirilməsində etimologiya elmi vacib rol oynayır. Bəzən elə olur ki, bir coğrafi ad haqqında müxtəlif rəvayətlər olur və bunların hamısı həyatı, real faktları özündə təcəssüm etdirir. Bu zaman etimologiya elmi vasitəsi ilə geniş araşdırmalar nəticəsində bu variantlardan daha düzgün olanı seçilir. Etimologiya şəhər, qala, dağ, tayfa və s. coğrafi adların mənalarının aşkarlanmasında mühüm rol oynayır. Etimologiya vasitəsilə xalqın etnogenezisi, kökü müəyyənləşir, bəzən etimologiya ilə xalqlar arasında olan tarixi və mədəni əlaqələr öyrənilir. Ümumiyyətlə, toponimik rəvayətlərin öyrənilməsində etimologiya elmi mühüm rol oynayır.

Toponimik rəvayətlər daha çox epik tarixi yaddaşımıza yeni bir pəncərə açır. Dağ, qaya, arx, şəhər, qala və s. haqqında elə bədii əhvalatlara, hadisələrə, sərgüzəştlərə rast gəlinir ki, onlar milli düşüncəmizdə, mənəvi varlığımızda yeni duyğular oyadır, yeni əxlaqi-tərbiyəvi dərs verir. “Xatın arxı”, “Sumqayıtla Ceyranbatan”, “Bayandur”, “Dadməlik dağı” və s. rəvayətlər tarixin şahidləri kimi

bizə hər hansı zaman kəsiyində baş vermiş hadisələri çatdırır. Tarixi faktlarla yanaşı, oxucuya bədii zövq verir, dinləyicini tarixin dərin qatlarına aparır, sanki hadisələrin baş verdiyi zamana və məkana bir növ səyahət etdirir.

Toponimik rəvayətlərin geniş şəkildə toplanması və nəşri işində Sədnik Paşayevin böyük rolu olmuşdur. S.Paşayevin topladığı toponimik rəvayətlərdə qısa, konkret, tarixi faktlara əsaslanan nümunələrə (məs., “Qaraköpək”, “Qarnıyarıx”, “Şuşa”, “Sınıq”, “Div arx”, “Bibiheybət” və s.) rast gəlmək mümkündür. Rəvayət nümunələri (“Ağrıdağ”, “Məngələn ata”, “Qırxqız”, “Siyəzən”, “Əjdaha qalası” və s.) arasında bəzən daha çox əfsanəyə bənzəyən, yəni tarixi faktlardan daha çox fantaziya, bədii təxəyyülə yol verilən rəvayətlərə də rast gəlinir. Toponimik rəvayətlərin bir qismi nəslə yazıldığı halda, bəzi toponimik rəvayətlərdə nəzmlə nəsrin növbələşməsi faktına rast gəlinir (“Zar”, “Araz çayı”, “Oxçu oğlu”, “Qara Məlik”).

Toponimik rəvayətlərin əsas ideyası tarixi faktlara əsaslanmaqla insanlarda mənəvi-əxlaqi dəyərləri, düşüncələri artırmaq və tarixdən nümunələr verməklə doğru və yanlış ayırd edə bilmək bacarığı aşılamaqdır. Toponimik rəvayətlər forma və struktur cəhətdən digər rəvayətlərlə oxşarlıq təşkil etsə də, mövzu və məzmun baxımından müxtəlif və rəngarəngdir. Bəzən zülmkar şahın adı ilə yer adının yarandığı göstərilir (“Dadməlik dağı”), yaxud, körpünün, arxın adının qoyulmasından danışılır (“Xatın arxı”, “Sınıq körpü”), bəzən bir-birini sevən aşıqların vəfalı olmalarından (“Oxçuoğlu”, “Sumqayıtla Ceyranbatan”) və s. bəhs olunur. Toponimik rəvayətlərdə məzmun çoxşaxəlidir, müxtəlif mövzularda nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Bu rəvayətlərin əsasında xalq yaşadığı dövrdən ötüb-keçmiş hadisələrə diqqət yetirir, şərh edir və düzgün nəticə çıxarır. Toponimik rəvayətlər müxtəlif regionlarda da öz əksini tapmışdır. Bu nümunələr məxsus olduğu xalqın həyat tərzini, məişətini özündə təəcəssüm etdirir. Regional rəvayətlər də struktur və quruluşunun yığcam, lokonikliyi, mövzu və məzmun rəngarəngliyi ilə seçilir.

MƏHƏBBƏT DASTANLARINDA XEYİRXAH QARI OBRAZININ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Günəl BƏŞİRLİ

Bakı Dövlət Universteti

bdu-folklor@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Epik folklorumuzda xüsusi yer tutan dastanlar obrazlar aləmi ilə zəngindir. Bu obrazlar arasında qarı obrazı xüsusilə diqqət çəkir. Qarılar dastanlarımızda həm müsbət, həm də mənfi səciyyə daşıyır. Süjetdə bir çox hallarda epizodik görünsələr də, bəzən hadisələrin gedişinə təsir göstərən qarı obrazlarına da təsadüf olunur. “Alı xan”, “Dilsuz və Xəzəngül”, “Tahir və Zöhrə”, “Arzı və Qənbər” kimi dastanları buna misal göstərmək olar.

Dastanlarda, xüsusilə, məhəbbət dastanlarında qarı ənənəvi işlənən obrazlardan olub arxetipik səviyyədə təzahür edir. Qarı arxetipi müxtəlif funksional-semantik xüsusiyyətlərə malikdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qarılardan (ümumi qadınların) dörd tipik-“solduran söp”, “dolduran top”, “evin dayağı”, “bayağı” qarılardan qeyd olunması bu obrazların semantik zənginliyini göstərir.

Məhəbbət dastanlarımızda qarılardan təsnifi bəzən üç, yeddi, yaxud qırxa çatır. Dastanda iştirak edən qarılar bədxah və xeyirxah əməllərinə görə bir-birindən fərqlənir. Xeyirxah qarılar ipək qarı, imanlı qarı adlanır, bəzəndə öz adları ilə iştirak edir: məsələn, Tüfənisə qarı, Qədmisə qarı və s.

Xeyirxah qarı obrazlarının əsas funksiyalarından biri yeni doğulan qəhrəmana ad qoymasındır. Adqoyma keyfiyyəti qarı obrazlarının mifik köklərə, əcdad kultuna bağlı olduğunu göstərir. Padşahın və yaxud tacirin uzun müddət övladı olmur. Övladı olan zaman isə ad qoymaq üçün qarıları çağırırlar. Napak, köpək, ilanvuran, zolqəzən, zolqırtan, qanqalqopardan və s. qarılardan ad qoymada iştirak etməsinə baxmayaraq, sonda adı ipək qarı qoyur. Məsələn, “Alı xan” dastanında bədxah qarılar uşaqlar üçün müsbət yozulmayan adlar təklif edir, lakin adları ipək qarı qoyur: “O qarılar qələt eləyir. Mən oğlanın adını qoyuram Məhəmməd, qızının adını Pəri, o tapılan oğlanın adını da Tapdıq”.

“Sahzadə Bəhrəm” dastanında Cəlal paşa yeni doğulmuş övladına ad qoymaq üçün qarıları dəvət edir. Napak qarı, ilanvuran qarı uşağa ad vermək istəyirlər. İpək qarı isə uşağa ad verməyin yalnız atanın vəzifəsi olduğunu söyləyir və özü birbaşa adqoymasa da, prosesdə iştirakı ilə əhəmiyyətli rol oynayır.

Məhəbbət dastanlarında eşq yuxusundan ayılmayan butalı aşıqın əhvalının yozulması da xeyirxah qarılardan əsas funksiyalarından biridir. Aşıq və məşuqəyə buta verilir. Buta alan aşıq yuxudan ayılır. Üç, dörd, bəzən də yeddi gün yatır. Övladının ayılmadığını görən ata, ana dünyagörmüş qarıları köməyə çağırır. İpək qarı qəhrəmanın dərini anlayıb, onun eşq yuxusunda olduğunu söyləyir. “Abbas və Gülgəz”, “Sam şahzadə”, “Novruz və Qəndab”, “Səyyad və Səadət” kimi başqa dastanlarda da aşıqın buta yuxusunda olduğunu məhz ipək qarı söyləyir. “Sam şahzadə” dastanında buta alan Samın dərini təbib başa düşür. O heç Samın danışığını belə anlaya bilmir. Günü keçmiş qarı isə aşıqı dindirib məsələnin nə yerdə olduğunu izah edir.

“Novruz və Qəndab”, “Səyyad və Səadət” dastanlarında da qəhrəmanın buta yuxusunda olduğunu qarı anlayır. Başqa dastanlardan fərqli olaraq, bu dastanlarda qarı qəhrəmanın dodağından öpərək eşq atəşində olduğunu, gözünü açandan sonra isə öz dərini söyləyəcəyini deyir.

Məhəbbət dastanlarında xeyirxah qarılardan əsas funksiyalarından biri onların xeyir xəbər müjdəsi olub, aşıqların bir-biri ilə görüşə bilməsinə yardım etməsidir. Bəzi dastanlarımızda qəhrəmanlar qarılara pənah aparır, onlardan kömək istəyir. Aşıq məşuqəsinin vətəninə gedərkən yolda bir qarının evində gecələyir və sevgilisinə qarı ilə xəbər göndərir. Məsələn, “Abdulla və Cahən” dastanında Abdulla Xançobanda bir qarıya qonaq olur, üzüyünü onunla sevgilisinə göndərir.

Aşıqın üzüyünün ipək qarı tərəfindən aparılmasına “Mügüm şah”, “Şah İsmayıl” dastanlarında da təsadüf olunur. Məşuqələr aşıqın üzüyünü gətirən bu qarını süd anası kimi təqdim edir, içərdəki xidmətçiləri otaqdan çıxarıb qarıdan sevgilisi haqqında məlumat alırlar. “Sah İsmayıl” dastanında qarı ilə Gülzarin dialoqu buna nümunə ola bilər. Qarı oğlanın yerini deməzdən əvvəl muştuluq istəyir.

Bu mənzərə başqa şəkildə “Əsli və Kərəm” dastanında da vardır. Xalqımızın qədim adətlərindən biri də xoş xəbər gətirən şəxsi muştuluqlamaqdır. Bu öz əksini dastanlarımızda da tapmışdır. “Ziyad xan əmr verir ki, hər kim oğlumun dərini tapsa onu dünya malından qəni edərəm. Bütün şəhərlərdən təbiblər gəlir, heç kim Kərəmin dərini bilmir”. Qarı deyir: “Hər nə olur olsun mən Kərəmin dərini tapam, bəlkə Ziyad xan mənə bir qırmızı donluq verər”.

Bu qarı müəyyən məqsəd üçün Kərəmin dərini bilmək istəsə də, əslində xeyirxah bir qarıdır. Çünki onun dünya malında gözü yoxdur. Oğlanın dərini tapacağı halda şahdan yalnız bir qırmızı donluq istəyir.

Dastanda iştirak edən ipək qarılardan bəziləri gecələmək üçün qəhrəmanlara sığınacaq verir: “Abdulla və Cahən”, “Aşıq Qərib”, “Mügüm şah”, “Şah İsmayıl” dastanlarında belə epizodlar vardır.

“Aşıq Qərib” dastanında qarı Rəsulu qərib bilib evində sığınacaq verir, sonra isə sevincək Qəribin gəldiyini Şahsənəmə xəbər verməyə gedir.

Qəhrəmanların qarıdan sığınacaq istəməsi motivinə “Koroğlu” dastanında da rast gəlinir. Koroğlu və dəliləri səfər zamanı bir qarının evində gecələyirlər. “Koroğlu” dastanında qəhrəmanların səfər zamanı qarının qapısını döyməsi, qarı “Allah qonağıdır”, -deyib qəhrəmana sığınacaq verməsi xalqımızın qonaqpərvərliyinin nümunəsidir. Bu qarılar xeyirxah qarılardır. Qəhrəmanları məqsədinə çatmasına kömək edir, bəzən də öz məsləhətlərini verirlər.

“Koroğlu” dastanında və eləcə də digər dastanlarda iştirak edən qarılar dul, bəzən isə heç evlənməmiş olurlar. Dastanlarımızda iştirak edən xeyirxah qarı obrazları qəhrəmanların dərindən əlac olur, yaralarını sarıyır. Ümumiyyətlə, dastanlarımızda iştirak edən qarılar dünyagörmüş qarılardır.

“DƏDƏ QORQUD KİTABI”NDA QARA RƏNGİN SEMANTİK SİMVOLİKASI

Ayşən İBRAHİMZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti

aysen.ibrahimzade@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında rənglər milli və mənəvi simvol kimi qiymətləndirilmiş və qəbul edilmişdir. Dastanda öz əksini tapmış rənglər müxtəlif sözlərlə birgə işlənərək təyinedici rolunu oynamaqla yanaşı, mənə yüklərini də daşıyır. Rənglərin tək bir mənəsi olmamış, yerinə görə əsas mənəsi xaricində bir – birindən fərqli mənələri və məfhumları ifadə etmişdir. Forma və mənəyə fərqlənən rənglərin işlənmə tezliyi də eyni deyildir. Eposda ən çox “ağ” və “qara” sözləri yer alır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “qara” rəngin istifadəsi öz semantikasına, mənə yükünə görə müxtəliflik daşıyır. Dastanda qara rəng bir çox mənələrdə işlənir. “Düşmən”, “başçı”, cəsur”, “bəd-bəxtlik”, “matəm”, “böyük” kimi mənələri bildirir.

Dastanda rast gəldiyimiz şər qüvvələr hesab edilən “qara donlu kafirlər” xristian keşişlərinə işarə edilir və düşməni bildirmək üçün istifadə olunur. Hətta boylarda düşmənin qanı da ,başı da qara rəngdə təsvir olunur. Əlbəttə bu sözlərdən, o çağdakı bütün xristianların qara paltar Türklərin də başqa bir rəng paltar geyindiği qənaətinə gəlməməliyik. Buradakı düşmənlərin qara və qara donlu təyin olunması xristianların din və duyğu ayrılığının ifadə məqsədi ilə və ya onların alçaldılması və pislənməsi üçün söylənilmiş olmasıdır. Eyni zamanda onlar üçün “qara dinli”, “qara arpa çörəklisi”, “qara donuz damlı” kimi ifadələr də aid edilmişdir.

Qara rəng həmçinin bədbəxtliyin, uğursuzlugun rəmzidir və dastanda bədlilik əlaməti kimi işlənir. Məsələn, “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu”nda Bayındır xanın təşkil etdiyi məclis təsvir edilir: “Bir yerə ağ otaq, bir yerə qızıl otaq, bir yerə qara otaq qurdurmuşdu. “Kimin oğlu-qızı yoxdursa, qara otaqda oturdun, altına qara keçə döşəyin, önünə qara qoyun ətinin qovurmasından gətirin. Yeyir-yesin, yemirsə - dursun getsin” ,“oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qırmızı otağa yerləşdirin. Oğlu – qızı olmayanı Allah qarğıyıb, biz də qarğayarıq, qoy bilsin” demişdi. Burada isə övladı olmayan düşmən kimi təsvir olunmamışdır. Əksinə, əziz qonaqlar kimi məclisə dəvət olunmuşlar. Burada qara rəng bədbəxtliyin, uğursuzluğun rəmzi hesab edildiyinə görə oğlu - qızı olmayanı qara otaqda oturdub, altına qara keçə döşədilər, qara qoyun qovurmasından önünə gətirdilər

Bu sözün məhz bədbəxtlik mənəsində verildiyi başqa nümunələrə də baxaq:

“Qara qayğulu vəqie gördüm”. “Qara – dəre ağzında qadır verən, qara buğa dərisindən beşiyinin yapığı olan, acığı tutanda, qara daşı kül eyləyən, bıgın ənsəsində yeddi yerdə düyən, ərənlər əvrəni Qazan bəyin qaradaşı Qaragünə çapar yetdi”.

“Qara” sözü türk dillərində “başçı”, “qüvvətli”, “cəsur” mənələrində mürəkkəb insan adlarının birinci, yaxud ikinci komponenti kimi işlənir. Qaracıq Çoban, Qaragünə oğlu Qarabudaq belə adlardandır. Onu da qeyd etmək lazım gəlir ki, titul kimi işlənən “qara” sözü həm də adda rəng çalarını özündə saxlayır. Məsələn, Qaragünə “qara dəre ağzında qadır verir”, onun “beşiyinin yapığı qara buğa dərisindədir”, o, “acığı tutanda qara daşı kül eyləyir”, “qara bıgını yeddi yerdən düyünləyir”və s. “Qaracıq Çoban”ın adındakı “qara” sözü də güc, qüvvət mənəsində işlənmişdir.

Əlbəttə, müəlliflərin “Dədə Qorqud”da “qara” rəngin həmişə bədbəxtlik rəmzi olması fikri ilə razılaşmaq çətinidir. Doğrudan da dastanda yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi rəng mənəsində “qara” sözü bədbəxtlik rəmzi kimi verilir. Titul kimi işləyəndə isə cəsurluq, igidlik mənəsi daşıyır. Məsələn, Qaracıq Çoban, Qaragünə oğlu Qarabudaq yenə buna nümunə ola bilər.

“Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında qara rəng həm də matəmi bildirir:

Ağ otağı qoyuban qara otağa girən qızlar!

Ağ çıxarıb qara geyən qızlar!

Beyrəyin ölüm xəbərini eşidən “Baniçiçək qaralar geydi, ağ qaftanını çıxartdı. Güz alması kimi al yanağını dartdı, yırtdı”.

Bəzi məqamlarda “qara” rəng bildirən sifət olmaqdan çıxaraq başqa əlamətləri bildirir. Həmçinin “qara” rəng “böyük” sifətinin sinonimi kimi işlədilir:

“Qara buğra gəldigində nə kiçikmiş?!” deyirlər”

Dastanda “Qara dağ” birləşməsinin müxtəlif məzmununda 30 dəfə adı çəkilir. Fars qaynaqlarında “Siyahikuh”, bəzi rus qaynaqlarda isə “Çerniy qor” kimi xatırlanır. Burada uca, əlçatmaz mənaları ilə yanaşı, həm də şimal semantik mənalar da qorunub saxlanılır.

Bəzi boylarda “Qarşı yatan Qara dağı sorar olsan Ağam Beyrəgin yaylasıdır”, “Qarşı yatan qara dağım görəksə söylə gəlsün, Əzrailin yaylası olsun!”, “ qarşı yatan Qara dağım yüksəgi oğul!”, “Mərə ozan! Qarşı yatan Qara dağdan aşıb gəldigində - keçdigində, Beyrək adlu bir yigidə bulaşmadınmı?” bu və buna bənzər cümlələrdə bir qədər mənsubiyyət açıqlığı var. Aydın olur ki, bu boylarda söhbət oğuzların yurd saldıqları, ov ovladıqları, ağır şülənlər verdikləri “Qara dağ”dan gedir.

Ancaq digər boylarda isə “Ala yatan Qara dağları aşdım”; “Qarşı yatan Qara dağların yıqılmasın”; “Qara – qara dağlardan xəbər aşmış”; “Köksü gözəl Qara dağlar”; “Qarşı yatan Qara dağlar istər olsa, el yaylar”; “Ağrab – ağrab Qara dağların yıqılmamışdı, yucaldı axır!” kimi deyimlərdə “Qara dağ” və ya “Qara dağlar” müəyyən ünvanı olmayan, müxtəlif coğrafi məkanlarla səsləşən əzəmətli, vüqarlı, böyük dağlardan xəbər verir.

Asiya və Avropa arasında yerləşən “Qara dəniz” də də qara sözü nisbi və böyük anlamını saxlayır. Yaxud da Türkiyə sərhədi boyu Göydağın – Gögçədağın ətəyindən başlayaraq Gürcüstan sərhədində uzanan “Qara dərə” hərbi – topoqrafik və metroloji xəritələrdə “Böyük dərə” kimi də qeyd edilir. Ağbaba kəndlərində həmin dərəyə “Dərin dərə” də deyirlər.

Dastanda “qara” sözü tam bir başqa mənada da işlədilir:

Qara bulduğum oğul qanı?

Çıqsunbənim kor gözüm, a Dirsə xan, yaman səgrər

Qeyddə Qaranlıq gecədə övladın dünyaya gəldiyinə işarə kimi verilib.

Dastanda tez – tez “qara yer” ifadəsi də işlənir. “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyn dustaq olduğu boy” da təsvir edilir: “Bir gün Ulaş oğlu Qazan bəy yerindən durmuşdu. Qara yer üzərində otaqlarını qurdurmuşdu. Min yerdə ipək xalça döşətmışdi”

“Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında qara rəngin təsviri insan qavrayışında dərin assosiasiya yaradır. Dərin qatlarda yaranan düşüncələrin şərhini isə dar çərçivəyə salmaq mümkün olmur.

Eposda qara rəngin semantik simvolikası sözsüz ki, bu deyilənlərlə bitmir. Amma elə bildiklərimizlə də abidədəki qara rəng haqqında ümumi təsəvvürün yaranması zənnindəyik.

ƏSKİ TÜRKLERDƏ YAS VƏ DƏFN MƏRASİMLƏRİ

Elfanə QƏNİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti

elfaneqeniyeva@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Məişət mərasimlərindən biri olan yas qədimdən başlamış çağımızacan adamları heyrətə salan, qorxudan, düşündürən ölüm hadisəsi ilə bağlıdır.

Yas müsəlman mərasimləri arasında ən arxaik olanı və islamdan əvvəlki bütperəstlik ənənələrinin elementlərini özündə saxlayanı olduğundan bu mərasimin adətləri həmişə maraqlıdır.

Əsrlər boyu heyrətamizliyi ilə fərqlənən yas mərasiminin mərkəzində duran və onun mütləq icrasını təmin edən qorxu ideyasıdır. Bu qorxu hissi əslində ölümdən deyil, ölüdür.

Əski türklərin inancına görə ölənin ruhu xüsusi bir mərasimlə yeraltı dünyaya aparılmayana qədər evin içərisində dolaşarmış və ətrafda baş verən hər şeydən xəbərdar olarmış. Ən əsası da ölənin ruhunun digər insanlara zərər verəcəyi düşünülürdü. Dəfn etmə mərasimi ilə bir növ ölüdən gələcək təhlükədən qorunduqlarına inanardılar. Bu dəfn etmə adətlərində biz qədim türklərin ən əski inanclarının şahidi oluruq.

Çin qaynaqlarındakı məlumatlara görə qədim türklərdə ölənin ruhu gün dəfn edilməmiş. Yenə həmin qaynaqlardan öyrənirik ki, Göytürklərdə əgər bir insan yaz aylarında vəfat edərdisə, payıza, ağacların yarpaqlarının saraldığı vaxta qədər gözlənilirdi. Yox, əgər, payız və qış aylarında vəfat edərdisə bitkilərin yarpaqlaması, çiçək açması gözlənilirdi. “Orxon-Yenisey” abidələrində də biz

bu faktın şahidi oluruq: “Gültigin qoyun ilində on yeddinci gündə uçdu. Doqquzuncu ay, iyirmi yeddinci günə yas törəni tərtib etdik”.

Təbii ki, ölünün dəfni üçün bir müddət gözlənilməsi səbəbsiz ola bilməzdi. Bəzi tədqiqatçılar bunu mövsümi faktlarla bağlasalar da, bir o qədər də ağlabatan görünür. Həmin tədqiqatçılar hesab edir ki, qış və payız mövsümündə vəfat etmiş birini dəfn etmək üçün torpaq elə də əlverişli olmur. Torpağın sərt olması ilə əlaqədar olan kurqan düzəltmək çətin olur. Ancaq qarşımıza belə bir sual çıxır ki, bəs yaz mövsümündə vəfat edən insanın cənazəsini hansı səbəbdən qış mövsümünə qədər dəfn etmirlər? Bu mövzuda insanların astroloji və dini düşüncələri də xüsusi rol oynamışdır. Hunların və Göytürklərin həyatında Ayın vəziyyətinin önəmli yer tuturdu. Hətta Göytürklər çalışmışdılar ki, Ayın ən dolğun olduğu vaxtlarda döyüslərə çıxınsınlar.

Əski türklərin məişətində ölümlərin müxtəlif şəkildə dəfnedilmə adətlərinin olduğunu da görürük. Ölünün necə dəfn olunmasında aşağıdakı faktorlar da önəmli rol oynamışdır: a) Ölünün necə ölməsi, b) ölüm səbəbi, c) ölən insanın cəmiyyətdəki mövqeyi, ç) ölümün harda baş verdiyi, d) ölümün hansı zamanda baş verdiyi, e) ölən insanın vəsiyyəti.

Bunlara uyğun olaraq da əski türklərdə əsasən aşağıdakı dəfnetmə növlərini görürük:

1) Cəsədin torpağa basdırılması, 2) yandırılması, 3) boş bir sahəyə tərk edilməsi.

Ölünün torpağa dəfn edilməsində də türklərin qədim inanclarının şahidi oluruq. Onlar inanırdılar ki, ölümdən sonra da insan bu dünyadakına bənzər bir həyat yaşayacaq. Bu səbəbdən də ölünü dəfn edərkən yanına məişət əşyaları, bəzən cariyəsi, köləsi və s də qoyulardı. Ölünün torpağa dəfni zamanı qəbr və ya kurqan üçün seçiləcək yerin də xüsusi önəmi olmuşdur.

Əski türklərdə məzar üçün əlçatmaz yerlər, dağlar, axarsu vadiləri, meşələr daha çox seçilirdi. Bu da məzarları müxtəlif zərərlərdən qorumaq niyyəti ilə bağlı idi. Çünki, insanları silahları, atları, qiymətli əşyaları ilə birlikdə dəfn etdiklərinə görə tez-tez qəbrlərin yarıması, oğurluq hadisələri də müşahidə olunurdu. Digər bir tərəfdən də, məzarların dağ başında seçilməsi Göy Tanrısına olan inancla bağlı idi. Əski türklərin inancına görə, tanrıya yer üzündə ən yaxın olan yerlər yüksək dağların təpələri idi.

Digər bir inanca görə isə ruh bədəni tərk etdiyi zaman göyə yüksəlir. Yüksək ərazilərə dəfn edərkən də ruhun öz mənzilinə daha asan çatacağına inanmışlar.

Qəbrlərin meşəlik ərazilərdə seçilməsi ağac kultu ilə, cəsədin yandırılması isə od kultuna, odun təmizləyici və qoruyucu funksiyasına inamla bağlıdır.

Əski türklər ölümə və müxtəlif xəstəliklərə səbəb olduğuna inandıqları ölüm ruhlarını özlərindən uzaqlaşdırmaq üçün uzaq mühitə tərk etmişlər. Hətta bəzən ölünün yırtıcı quşlar və heyvanlar tərəfindən ətinin didilməsi məqsədilə də boş bir sahəyə tərk edildiyini görürük. Heyvanlar və ya quşlar tərəfindən parçalanan cəsədlər xoşbəxt hesab olunardı. Cəsədə heç bir heyvanın yaxınlaşmaması isə bədbəxtlik rəmzi sayılırdı.

Bundan əlavə keçmişdən bugünüməzə müxtəlif yas adətləri olmuşdur. Bunlardan bəzilərinə nəzər salaq: 1. Qara və göy rəngdə paltar geyinmək. Ancaq unudulmamalıdır ki, bəzən ağ rəng də matəm rəmzi olmuşdur. 2.Paltarı tərs geymək. Şamanizdə ölümdən sonrakı həyatın, dünyadakı həyatın tərsi olacağına inanılmışdır. Kərkük türklərində bir gənc öz sevdiyinə qovuşmadan ölərdisə, dəfnində onun ən sevdiyi paltar tərsdən geyiniləmiş. Və vəfat edənin ən çox sevdiyi musiqi tərsdən çalınarmış. 3.Baş açmaq. Baş açmaq dua və yas motivi olmaqla yanaşı, həm də təslim olmaq və itaət rəmzi kimi də bilinir. Əski türklərdə döyüşdə məğlub olan şəxs öz bөрkünü başından açar və qalibin silahının altından keçərmiş. 4.Atların quyruğunu kəsmək. Bir sıra türk ləhcələrində buna “tullamak” deyilmişdir. Çünki belə bir inanca sahib olmuşlar ki, sahibi ölən at dul qalmış sayılır. Bu da dul, tul olaraq adlandırılmışdır. Bu adətə e.ə. III-IV yüzilliklərdə rast gəlinir. Bu dövrdə Altay türklərinin məzarından tapılan atların quyruqları kəsik olmuşdur. 5.Saç kəsmək. Bu adət yəqin ki, saçyolma adətinin daha xəfiflədilmiş bir forması olmuşdur. Ancaq günümüzdə əksinə olaraq saç saqqal uzadılır. Bu da saçın qayğı əlaməti bildirməsi ilə bağlıdır. 6.Ağrı demək. Qadınlrın cənazənin ətrafında əyləşərək ağrı söyləyib saçlarını yolmaları, üzlerini cırmalarını ehtiva edən ağrı törəni türklərin yuğ törəni ilə mənşəcə bağlıdır. Qədim Misir mifologiyasında ağrı ilə, sözlə ölünün dirilməsinə də inam olmuşdur. Ağrılar bəzən oxşama xarakteri də daşımışdır. Azərbaycan yas mərasimində icra edilən başqa bir adət də yasin birinci günü ölünün ətrafında toplanıb ağlayan qadınlrın dəfnetmə mərasimindən sonra ölünün paltarlarının ətrafında ağlaşmasıdır. 7.Ölənə toy etmək. Qədim azərbaycanlıların yas mərasimində rast gəlinən adətlərdən biri də nakam ölən cavana toy etmək, qara

xonçalar bəzəməkdir. Xonçanın üstünə də qara örtük örtülür. Bu, ukraynalılarda da özünü göstərir. Burada əre getməyiş qızın və cavan oğlanın yası toy kimi keçirilir. Mərhumu toy əlbisələrini geyinir, tabutu aparən “sağdış” toydakı kimi qurşaq bağlayır. Tabutun qabağında nigah çələngi aparılır.

Yas mərasimində ölənə ehtiram, onu yad etmə məqamlarından biri də ehsan verməkdir. Azərbaycanın demək olar ki, bütün bölgələrində ölənün 3, 7, 40-cı günlərində, bir sıra yerlərdə isə qırxa qədər hər cümə axşamı, həmçinin ilində də ehsan verilir.

Yas mərasimi ilə bağlı bir cəhət də ölümqabağı vəsiyyətdir. Vəsiyyət, ölən kimsənin, bir növ, öz nigarançılığından qurtulması, istək və arzularını qalanlara bildirməsi faktıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da 3 kərə vəsiyyətlə üzləşirik. Birincisi, Uruzun atasına, ikinci, Dəli Domrulun öz qadımına, üçüncü də Beyrəyin vəsiyyətidir.

Günümüzdə də yas mərasimi qismən dəyişikliyə uğrasa da öz funksiyasını qoruyub saxlamışdır.

ZAKİR SADATLININ “GÜNDOĞANDAN GÜNBATANA” ƏSƏRİNDƏ İRAQ MÖVZUSU

Aynurə PAŞAYEVA

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

aynure8@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan – İraq mədəni əlaqələrinin tarixinə nəzər yetirdikdə ərəb ölkələri içərisində Azərbaycanla kökü çox qədimlərə gedib çıxan və tarix boyu davamlı mədəni ünsiyyət saxlayan yeganə ölkə İraq olmuşdu. Bu, hər şeydən öncə, İraqa Azərbaycan arasında məsafə yaxınlığı amili ilə izah edilir.

Səyahətnamə məlum olduğu kimi müəllifin gördüyü şahidi olduğu hadisələrlə birbaşa bağlı olur. Müharibə vəziyyəti yaşayan məkanın gərgin vəziyyəti ilə tanış olmaq və onun haqqında səyahətnamə yaratmaq publisistdən böyük cəsarət tələb edir. İraq mövzusunda olan səyahətnamələrin sayının az olması da məhz bununla bağlıdır. Səddam hakimiyyətindən sonra xarici ölkələrin maraqlarının burada toqquşması, ölkədə mövcud olan müxtəlif etnik və məzhəbi qruplar İraqdakı ixtilafı daha da dərinləşdirdi.

Publisist Zakir Sadatlının “Azərbaycan” jurnalında çap olunan “Gündoğandan Günbatana” (2009, №12; 13) oçerki isə kərkük türklərinin vətəni olan İraqa bağlıdır. İraq mövzusunun tədqiqata cəlb olunması tədqiqatın elmi yeniliyidir. Qərbi Asiyada güclü dövlətlərdən biri olan İraq ərəbdilli müsəlman ölkələrindəndir.

Jurnalist Kənanın “Müsavat” qəzetində (19 mart, 2013) verdiyi məlumata görə 2001-ci ildə bütün dünyada antiterror müharibəsi başlanan ABŞ İraqda kütləvi qırğın silahlarının olduğunu və bu silahların “əl-Qaidə” və digər silahlı terror təşkilatlarının əlinə keçməsi iddiasını əsas tutaraq İraqa növbəti müdaxiləyə başladı. 25 ildən artıq İraqı sərt diktatura rejimi ilə idarə edən Səddam Hüseyn hakimiyyəti devrildi, diktator özü isə gizləndi. 2003-cü ildə S.Hüseyn gizləndiyi sığınacaqda həbs olunandan sonra da İraqda sabitlik bərpa olunmadı. Səddam hakimiyyətindən sonra xarici ölkələrin maraqlarının burada toqquşması, ölkədə mövcud olan müxtəlif etnik və məzhəbi qruplar ölkədəki ixtilafı daha da dərinləşdirdi.

Jurnalist Zakir Sadatlı İraqa Azərbaycan televiziyasının sifariş ilə getmiş, girov götürülmüş, İraqda türkmən dostu, böyük füzulışünas Məhəmməd Mehdi Bayatın köməkliyi ilə xilas edilmişdi. Müəllif İraqdan qayıtdıqdan sonra “İraq olsun” povestini yazır, səfər təəssüratlarını əks etdirən “Gündoğandan Günbatana” adlı sənədli film hazırlayır, “Azərbaycan” jurnalının 2009-cu il 12-13-cü saylarında “Gündoğandan Günbatana” adlı publisistik əsərini çap etdirir. Əsərdə məkan Şərqi ən qızğın nöqtəsi olan İraqdır. Yazıçının İraqa getməkdə məqsədi aydındır: “Biz hər bir azərbaycanlının qəlbində əsrlər boyu nəqş olunmuş məmləkətin mənəvi xəritəsindəki ayrı-ayrı yerlərin və məqamların sorağına çıxmışdır”. Əsərdə İraqın bir çox dəhşətli mənzərələri isə təsviri xarakterlidir. Z.Sadatlı digər müəlliflər kimi getdiyi məkana qarşı marağı müəllif introspeksiyasından (daxili yaddaş) başlayır. Uşaqlıqdan aşura günlərindən eşitdiyi “iraq olsun” ifadəsi İraq barəsində Z.Sadatlıda böyük maraq oyatmışdı.

Əsərdə publisistik keyfiyyəti şərtləndirən publisistik pafos, zamanın siyasi problemlərini qaldıraraq interpretasiya etmək istəyi yoxdur. Hər an ölüm təhlükəsi altında yaşayan insanların faciə dolu həyatı, bunu törədən səbəblərin kökünə publisist varmır Z.Sadatlı əsərdə Füzuli qəbri barəsində heç bir arqumentə əsaslanmayan informasiyanı sübuta yetirməyə çalışır: “Sonra məsələyə Türkiyə hökuməti qarışdı. Səddam iqtidarı çar-naçar, gözdən pərdə asmaq üçün 15 metr aralıda – iki yolun arasındakı ağaclıqda, bir başdaşı düzəldib qoydurdu və üstünə də yazdılar ki, bəs Füzuli burada dəfn olunub. Əlbəttə, yalandan”. 1979-cu ildə Kərbəlada Füzuli və Dədə Bektəşinin məqbərələrinin sökülərək üzərində su hovuzunun tikilməsi, böyük şairin sümüklərinin həmin hovuzun altında qalması, Türkiyənin etirazından sonra Füzuliyə həmin ərazidə simvolik başdaşı qoyulması fikri heç də ağlabatan deyil. İraqın ağır iqtisadi-sosial vəziyyətindən bəhs açan Əzizə Türkan “Evimdən Allahın evinə” (“Azərbaycan” jurnalı, 1999, №1) yol qeydlərində Füzulinin qəbrinin İmam Hüseyn kompleksində yerləşdiyi faktını irəli sürür. 6 il İraqda yaşamış, kərkükşünas alim, professor, Füzuli qəbrini dəfələrlə ziyarət etmiş Qəzənfər Paşayev “Şairin məzarı ilə bağlı həqiqətlər və şayiələr” məqaləsində onun qəbrinin İmam Hüseyn məscidində saxlanması faktını təsdiq etmişdi. Hətta bu faktı təkzib edən Türkiyə mətbuatının fikirlərini inkar edir və hadisənin səbəbini aydınlaşdırır: “Füzulinin qəbrini İmam Hüseyn məqbərəsinə köçürmək, ona imama bərabər böyük ehtiram əlamətidir”.

Zakir Sadatlının “Gündoğandan Günbatana” oçerkində kərkük kənd mənzərəsi, qonaqpərvərlik istiliyi ilə nə qədər müəllifə doğma idisə, müharibənin acı mənzərələri ilə onda o qədər təəssüf hissi doğurur. Terror və sui-qəsdlərin tüğyan elədiyi İraqda istilaçılar üzərində “türkmən”, “kərkük” möhürünün silinməsinə çalışdığı bir zamanda kərküklərin 500 ildən artıq qədim tarixinə, dilinə qarşı olan böyük sədaqəti publisisti heyran edir. Publisist Zakir Sadatlının “Gündoğandan Günbatana” oçerkində “İraqın zayı çıxıb, ehtiyatlı olun, heç nəyin dəyəri qalmayıb, insanlar az qala bir-birinin ətinə yeyir” ifadəsi buna nümunədir. Bir neçə qədim sivilizasiyaların məskəni olan, türklərin yaşadığı İraq dövləti haqqında müəllifin bu ifadəsini vurğulaması əslində publisistika etikasından kənar söylənmiş ifadədir.

Publisistin ruhunda, düşüncəsində İraqın gələcəyi ilə bağlı pessimist əhval-ruhiyyə, apokalipsis hissi duyulur. Publisistin hadisələr qarşısında keçirdiyi sarsıntılar bəzən bir şəxsin, bəzən də ümumi təbəqənin acı taleyi fonunda gerçəkləşir. Dəhşətli müharibələrin fəci nəticələri, hökm sürən rejimin anti-millət təbliğat kompaniyası, xalqın öz kökündən, milli kimliyindən, keçmişindən, tarixi statusundan, məhrum edibilməməsi publisisti sevindirir. Baş verən bu xaosun baskarını da publisist görə biləcək qədər ayıqdır. Əsərdə Səddam Hüseynin param-parça olmuş şəkli-həmin şəxsi müəyyən edən elementdir.

Müəllif mövqeyi əsərdə öndədir. Real fakta istinad olunması baxımından əsərin araşdırılması səmərəlidir. O, hadisələri nağıl edir, tarixin dərinliklərinə varmadan onun səhifələrini vərəqləyir, təbiətə qəsd edənlərlə üz-üzə gəlir, can qorxusu ucbatından mübarizəyə girişmir, ancaq hökm sürən haqsızlığı qamçılıyır, faktları müəyyən xarakteristikalarla məntiqə salır, poetik lövhələr yaradır, qaldırdığı problemlərlə bağlı analitik təhlil aparır, gələcəklə bağlı proqnozlar verir. Əsərdə İraqın taleyi Z.Sadatlına düşündürən əsas məsələdir. İraqın dünəni, bu günü, gələcəyi oxucunun nəzərində canlanır. Əsərdə konflikt bədii əsərlərdəki kimi kiminsə qalib gəlməsi, kiminsə məğlub olması ilə bitmir. Müəllif münasibətlərindən oxucu özü nəticə çıxarır, qaldırılan problemin nə vaxtsa qələbə çalacağına inanır. Zakir Sadatlının “Gündoğandan Günbatana” oçerki Şərqi Azərbaycanın ən qızgın nöqtəsi olan İraqa bağlı hadisələrin öyrənilməsi baxımından faydalıdır.

M.F.AXUNDAZƏNİN CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA DRAMATURGIYANIN TƏŞƏKKÜLÜNDƏ ROLU VƏ KOMEDİYALARINDA TƏNQİDİ GÜLÜŞÜN İCTİMAİ-ESTETİK MAHİYYƏTİ

Sevda KƏRİMOVA

Bakı Dövlət Universiteti

sevda.kerimova05@gmail.com

AZƏRBAYCAN

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında bir sıra özünəməxsus bədii, ədəbi, ictimai cəhətlərinə görə səciyyəlidir. Bu dövrdə Azərbaycan torpaqlarının iki yerə parçalanması onun iqtisadi, siyasi həyatına güclü təsir etdiyi kimi ədəbiyyatına da təsirsiz ötüşmədi. Azərbaycanın əzəli torpaqlarının Cənub hissəsi İran, Şimal hissəsi Rusiya arasında bölüşdürüldü. Ölkənin bir hissəsində müstəqil şahlıq üsul

idarəsi hökm sürürdüsə, digər hissəsi isə müstəmləkəçilik siyasəti altında idarə olunurdu. İctimai-sosial mühit, həyatın özü həmişə ədəbiyyata mövzu verib. İncəsənətin bütün sahələri, eləcə də ədəbiyyat cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərə biganə qalmadı. Beləliklə, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının həm bədii-estetik, həm də formaca zənginləşməsində müstəsna rol oynadı. Rusiya ilə əlaqələr yarandıqdan sonra rus və Qərb mədəniyyəti ilə tanışlıqla bağlı olaraq ədəbiyyatımızda Qərb nəfəsi hiss olundu. Bu zaman ədəbiyyatımıza daxil olan maarifçilik, realizm ideyaları, yeni janrların yaranması ədəbiyyatımızın köklü sürətdə inkişafına səbəb oldu. Bütün bunlar öz əksini Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığında tapmışdır.

M.F.Axundzadənin marifçi-realist görüşləri Azərbaycanın gələcək inkişafında əvəzolunmaz rol oynayırdı. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq məhz M.F.Axundzadənin yaradıcılığında dram, roman, poema, povest, hekayə kimi yeni janrlar təşəkkül tapmağa başladı. Sənət, əlifba, maarif, hüquq, azadlıq və s. ümumbəşəri dəyərlər haqqında danışarkən müəllif öz xalqının taleyini düşünürdü, inkişaf etmiş ölkələrin xüsusi ilə Avropa xalqlarının timsalında öz arzularını bildirirdi. M.F.Axundzadə Azərbaycan ədəbiyyatı üçün müəyyən etdiyi inkişaf yolu təkcə Azərbaycanı deyil, qonşu xalqların da ədəbi-mədəni yüksəlişində müstəsna rol oynadı. Cənubi Azərbaycanda dramaturgiyanın, komediya janrının meydana gəldiyi dövr İranda qəflət və fəlakətin son həddə çatdığı dövr hesab oluna bilər. Bu zaman Qacar sülaləsinin get-gedə zəifləməsi və çökməsi dövrüdür. Ölkədə hökm sürən feodal özbaşınalıq, çökməkdə olan şah idarəetmə sistemi, zülm və sitəm əhalini dilənçi halına salmışdı. Hakim təbəqə dini amildən istifadə edərək üsyanın günah olduğunu, müsəlman üçün ən gözəl paklığın səbr etmək olduğu və sair kimi uydurma fikirlərdən istifadə edərək insanları mövcud sistemə qarşı üsyandan çəkəndirməyə çalışırdılar. Onlar İslam dininin əsasını təşkil edən bəzi fikirləri - elmlə məşğul olmaq, təhsil almağın tam əks mövqeyindən çıxış edərək savadsızlığı və avamlığı yaymağa çalışırdılar. Axundzadə bir sıra əsərlərində məqalə və məktublarında dövrün elə ümumşərq hətta ümumbəşəri məsələlərinə toxunmuşdur ki, onlar ya birbaşa, ya da dolayısı ilə Cənubi Azərbaycana aid idi. Cənubi Azərbaycanda dramaturgiyanın yarandığı, komediya janrının meydana gəldiyi dövr İran tarixində “Xəbərsizlik dövrü” kimi adlandırılırdı. Mirzə Fətəli Axundzadə İranda yaşayan dostları ilə yazışmaları zamanı Cənubi Azərbaycanda hökm sürən acınacaqlı hala məyus olduğunu bildirirdi. O, 1968-ci ildə Tiflisdən İranın maarif nazirinə məktub yazaraq İranın ictimai mühitinin ziddiyyətlərindən söz açaraq demişdi: “Hicrətdən bu günə qədər İslam şahlarının... qəflət və səhlənkarlığı üzündən vətənimiz... ən acınacaqlı bir vəziyyətə düşmüşdür. Xalqımızın vəziyyəti isə elədir ki, onu düşündükcə insan ağlamaq istəyir. Hər il xalqımızın imamların müsibətinə tutduğu təziyə həqiqətdə insanların öz bədbəxtliyinə ağlaması deməkdir”. Öz şüurlu həyatını xalqın maarifinə, mədəniyyətinə və tərəqqisinə həsr edən M.F.Axundzadə dünya ədəbi-bədii fikrinə dərinləndən bələd idi. Mirzə Fətəli Axundzadənin komediyaları dövrün ictimai qüsurlarını əks etdirmə baxımından ədəbiyyatımız üçün çox dəyərlidir. Onun komediyaları sanki dövrün güzgüsüdür. Bu güzgü də bizim zahirimizlə batimizi eyni ilə göstərir. Aynanı silib diqqət ilə ona baxsaq öz surətimizi onda görürük və bir-birimizi tanıyıraq. Odur ki, M.F.Axundzadənin komediyalarını oxuyan bəsirət əhli bir tərəfdən gülürsə, bir tərəfdən də həzin-həzin ağlayıb göz yaşını tökür. Gülmək görünür, amma göz yaşını dəridir, görünür. Onun ağır damcıları ürəyin üstünə düşüb onu dəlir, yaralayır... Hakim təbəqə əhalinin qayğısına qalmayıb əksinə hər işdə öz mənafeələrini güdürlər. Axundzadə bu məsələyə çox ciddi yanaşaraq hakimlərinin rüsvətxorluq, özbaşınalıq, qanunsuzluq kimi mənfi xüsusiyyətlərini yeri gəldikcə tənqid etməkdən də belə çəkinmirdi. Xalqı xumarlanmaqdan, süstlükdən, ətalətdən xilas etmək, nadanlıq, cəhalətə qamçılamaq yalançı din pərdəsini cırmaq onun komediyalarının əsas mövzusunun təşkil edir. Təsadüfi deyil ki, dahi mütəfəkkirin yazmış olduğu “Hekayəti vəzir-xan Lənkəran”, “Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadukuni məşhur” komediyaları əsasında bu cür ictimai hadisələr dayanıb. M.F.Axundzadə “Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadukuni məşhur” komediyasında dövrün ictimai mühitini əks etdirən iki konflikt diqqət mərkəzinə çəkilmişdir: 1) böyük ədibin obrazlı şəkildə "qamışlıq" deyə adlandırdığı feodal-patriarxal münasibətlərinin qanun-qaydaları ilə yaşamaq, mövcud vəziyyətə qane olmaq, təcrid edilmiş mübarizəsiz, durğun, süst həyat sürmək; 2) başqa millətlərin həyat və məişətini öyrənərək, onların tərəqqisi və mədəniyyəti ilə tanış olaraq görüb-götürmək, bəşəriyyətin mədəni irsini mənimsəməklə feodal və milli-regional qapalılıqdan xilas olmaq.

M.F.Axundzadənin özünəməxsus süjet xətti olan “Hekayəti molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyasında savadsızlıq və avamlıq kəskin bir formada tənqid olunmuşdur. “Şəhər əhalisi eşitdiyi

xəbərdən başını itirib: Misi gümüşə dondərən kimyagər “peyda” olub. Var-dövlətini itirən, yüngül yolla qazanc əldə etmək istəyənlər, hər cür alçaqlığa razı olan cahillər yalançı kimyagərin “möcüzəsinin işığına” yığışırlar. Molla İbrahimxəlil cammatın sadələvlüyündən istifadə edərək, soyğunçuluğa başlayır və qarşısında yaltaqlıq, ikiüzlülük edib, onun rəğbətini qazanmağa can atan nadanları asanlıqla toruna salır”. Axundzadənin komediyalarının başlıca gülüş hədəfinin avam, savadsız, həyat hadisələrinə təsir etmək iqtidarında olmayan insanları canlandırmaqla onları gülüş hədəfinə çevirmək deyildi. Onların simasında yüzlərlə bu kimi insanları maariflənməsinə, cəhəllət zəncirlərindən xilas olmalarına çalışırdı. M.F.Axundzadənin dahiliyi onda idi ki, o yaratdığı obrazların xarakterini özünəməxsus, obyektiv və inandırıcı şəkildə yaradırdı. Komediyaedindəki obrazlar heç vaxt tamaşaçıda ikrah hissi oyatmayıb. Onun müsbət və mənfi qəhrəmanları inkişafa doğru can ataraq XIX əsrin sonralarında Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Nəriman Nərimanovun, Nəcəf bəy Vəzirovun, Süleyman Sani Axundov və digər dramaturqların əsərlərində yeni həyata başlamışlar. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycan poeziyasında inkişaf özünü hadisələrin dramatikləşdirilməsində, yeni xarakterlərin yaranmasında, hadisələrin ifadəsində dialoq formasından istifadə, həyatın mənfi hadisələrinin satirik formada təsviri kimi yeni bədii keyfiyyətlərin yaranmasında özünü göstərdi. Bütün bunlar göstərir ki, XIX əsrdə Şimali Azərbaycanda, eləcə də Cənubi Azərbaycanda dramaturgiyanın inkişafı üçün obyektiv şərait yaranmışdı. M.F.Axundzadənin həyatı, bir şair, filosof, tənqidçi, nasir və dramaturq kimi fəaliyyəti, komediyalarının rus, fars və bir çox Qərbi Avropa dillərinə tərcüməsi, ədibin ərəb əlifbasının islahı uğrunda mübarizəsi haqda ümumi məlumat verir, yazıçının Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı tarixində xidmətləri xüsusilə qiymətləndirilir. “Hər millətin arasında elə şəxslər zühur edir ki, istiqlali-milləti və zərurəti zəmanı fəhm və dərk edib millətə ruhnicat göstərir və bu təriq ilə milləti tərəqqi və təaliyə sövq edir. Millət belə yeganəyi - əsrin əfkari-alıyəsini düşünüb də, onun göstərdiyi yol ilə gedir və şəni-milləti ucaldır” (“Nicat” qəzeti, 1911, 3 dekabr, № 56).

KLASSİK AZƏRBAYCAN HEKAYƏLƏRİNDƏ SATIRİK VƏ KOMİK SIMVOLLAR

Natiq NƏSİROV

Bakı Slavyan Universiteti
natiq.nesirov.2016@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Bədii əsəri simvolsuz təsəvvür etmək çətindir. Hər bir romanın, povestinin, o cümlədən hekayənin bədii gücü, fəlsəfi-estetik tutumu, mənəvi-əxlaqi yükü digər poetik kateqoriyalarla yanaşı oxucunu düşündürə bilən simvolla müəyyənləşərək ölçülür. İstənilən bədii əsərdə bu və ya digər dərəcədə iştirakı qaçılmaz olan poetik element və ya kateqoriyalardan biri də simvoldur. Simvolun mənasının əsrlər boyu tam dəqiqləşdirilmədiyini belə bir fakt təsdiq edir ki, hələ 1910-cu ildə A. Bely bu terminin 23 müxtəlif tərifini müəyyənləşdirmişdir. Simvol yunanların <<symbolon>> sözündəndir və qədim yunanlarda gizli təşkilat üzvlərinin şərti tanınma işarəsi olmuşdur. Ümumi olaraq simvol müəyyən bir ideyanın, hadisənin anlayışın şərti təəcəssümü kimi qiymətləndirilir.

Ciddi planda işlədilmiş simvollarla yanaşı, müraciət olunan dövrün hekayələrində satirik və komik simvollar da geniş istifadə olunmuşdur. Real həyat faktlarına obyektiv yanaşma yolu ilə tip, qəhrəmanların təbiətinin satirik və yumoristik üsullarla açıqlanması, gülüş nəsrində başlıca vasitəyə çevrilir. C. Məmmədquluzadə, Ə. Haqverdiyev, Y. V. Çəmənminli, A. Şaiq və başqa müəlliflərin gülüşü oxucunu düşündürən gülüş idi. Ə. Haqverdiyev “Marallarım” sərlövhəsi altında 1910-cu ildən başlayaraq hekayələr silsiləsini yazmışdır. “Mütrib dəftəri”, “Şikayət”, “Qiraət”, “Şəbih”, “Pir”, “Tənqid”, “Acından təbib” və başqa hekayələrdə “marallarım” obrazı tipikləşdirilmişdir. Bu hekayələrdə “marallarım” satirik planda simvollaşdırılmış və ümumiləşdirilmişdir. “Marallarım” mənəvi siması Ə. Haqverdiyevin hekayələrində maraqlı satirik-simvolik yolla açıqlanır.

C. Məmmədquluzadənin “Pirverdinin xoruzu”, “Konsulun arvadı”, “Qəssab”, “Xanın təsbəhi”, A. Şaiqin “Pirin kəraməti”, N. Nərimanovun “Pir”, Ə. Haqverdiyevin “Seyidlər ocağı”, “Pir”, “Mərsiyə-xan” və başqa hekayələrində satirik-yumoristik ton ön plana keçir. Ə. Haqverdiyevin hekayə yaradıcılığı

ğında satirik adlar daha çox məişət və ona uyğun detallarla bağlıdır. "fərə Cəfər", "bəzzaz Plazqulaq", "dana Bayram", "çürük Mehdi", "içgənə Kərim", "quzğun Səfi bəy", "qanqal Sadıq", "qoyun Nəsir", "ilanqırخان Səftər", "balıqdan Cəfər", "eşşəkçi Aslan", "yuyucu Allahyetər", və başqa adlar silsiləsi şox maraqlı və simvolik seçilməklə maralların xarakteri, onların şəxsi keyfiyyəti haqqında məlumat vermiş olur. Simvolik tutumda ümumiləşdirici ad qazanan "marallar" əslində ayrı-ayrılıqda bu adlarla cəmiyyətdə tanınmış və bu adlara uyğun mövqe-təfəkkür sahibi olmaqla tipiklik qazanmışdır. Klassik Azərbaycan hekayələrinin əksəriyyətində simvollar vasitəsilə ciddi, bəzən tragik planda insan, onun iztirabları, əzabı, inamı, dözümlü və s. bədii təsvirini tapmış, hekayələrin məzmunu, poetikasının məziyyətinə çevrilmişdir.

TÜRKOLOQ ALİMİN AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT MƏTBUATINA ƏN BÖYÜK TÖHVƏSİ

Ülvi MİKAYİLOV

Bakı Slavyan universiteti

ulviaydin.m@gmail.com

AZƏRBAYCAN

İctimai xadim, dünya miqyasında tanınan türkoloq alim, Azərbaycanşünas, dəyərli publisist, professor Əhməd Cəfəroğlu 1899-cı ildə Azərbaycanın Gəncə şəhərində dünyaya göz açmışdır. O, 1918-ci il sentyabr ayının 15-də Bakının azad edilməsi uğrunda gedən döyüşlərdə topçu kimi iştirak etmişdir. Sonra Bakı Dövlət Universitetinin Tarix-filologiya fakültəsinin şərq bölməsində təhsil almış, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1920-ci il aprel ayının 27-də devrilməsindən sonra təhsilini yarımçıq qoyaraq Türkiyəyə mühacirət etmək məcburiyyətində qalmışdır. Mühacirət həyatı Əhməd bəy üçün nə qədər çətin, ağırlı-acılı olsa da bütün bu çətinliklərə sinə gərərək İstanbul Universitetində Filologiya üzrə təhsilini davam etdirmiş və 1929-cu ilin noyabrında Breslau Universitetində "Gəncə dialektində 75 Azərbaycan bayatı türküsü" bir dil araşdırması ilə mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya doktoru alimlik dərəcəsi almışdır. Bu tədqiqat əsəri Berlin Universitetinin şərq dillərinə dair seminarın materiallarında, sonra isə ayrıca kitabça şəklində nəşr olunmuşdur. Əhməd bəy İstanbulda mühacirət həyatı yaşasada ürəyi daima Azərbaycan eşqi ilə döyünürdü. Onun elmi irsinə nəzər saldıqda bunu aydın görmək olur. Əhməd Cəfəroğlunun elmi yaradıcılığında türkologiya ilə yanaşı Azərbaycan tarixinə, ədəbiyyatına, folkloruna, dilçiliyinə, mədəniyyətşünaslığına, mətbuatına dair tədqiqatlara və publisistik yazılara rast gəlinir. Ə.Cəfəroğlu XX əsrin 20-ci illərindən İstanbulda fəaliyyət göstərən Azərbaycan mühacir mətbu orqanlarında publisistik yazılarla çıxışlar etmiş, o dönməmdə işıq üzü görün qəzet və jurnalların redaksiya heyətinin üzvü olmuşdur.

Dünya şöhrətli türkoloq alimin Azərbaycan mühacirət mətbuatına ən böyük töhvəsi 1932-ci ildə "Azərbaycan yurd bilgisi" jurnalını təsis etməsidir. "Azərbaycan yurd bilgisinin" nəşrə başlaması o dönmə təsadüf etmişdir ki, İstanbulda işıq üzü görün Azərbaycan mühacir mətbu orqanları bolşevizm rejimi tərəfindən hiddətlərə məruz qalaraq nəşr olunmasına imkan verilmirdi. Elə bu səbəbdən də İstanbulda məskunlaşan mühacirlərin böyük bir hissəsi Türkiyəni tərk etmək məcburiyyətində qalıb müvəqqəti olaraq digər dövlətlərə üz tutdular. Belə bir şəraitdə Əhməd Cəfəroğlunun "Azərbaycan yurd bilgisi" jurnalını təsis etməsi sözün gerçək mənasında Azərbaycan mühacirət mətbuatına ən böyük töhvə, Azərbaycan mühacirət mətbuatı tarixindən silinməyən bir izdir. 1932-1934-cü illərdə nəşr olunan "Azərbaycan yurd bilgisi" jurnalının 36 sayı işıq üzü görsə də ancaq Əhməd bəy bu jurnal vasitəsi ilə Azərbaycan həqiqətlərini beynəlxalq aləmə çatdırmağa çalışmış və müəyyən mənada bunu bacarmışdır. O jurnalın yalnız baş redaktoru və yaradıcısı deyildi, eyni zamanda jurnalda dərc olunan məqalələrin müəlliflərindən biri idi.

Jurnalda Azərbaycanın istiqlalı və istilasası ilə bağlı məqalələrlə yanaşı Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və Azərbaycanın tanınmış şəxsiyyətləri ilə bağlı yazılar dərc olunurdu. Jurnal yalnız Azərbaycanla bağlı fikirləri oxuculara təqdim etməklə işini bitmiş hesab etmir, eyni zamanda ümumən türk dünyasında baş verən hadisələrə də münasibət bildirirdi. Məcmuədə məqalələri dərc olunan

müəlliflər sırasında dünya şöhrətli türkoloq alim, professor Fuad Mehmet Köprülüzadə, professor Zəki Vəlidü Toğan, doktor Mirzə Hacızadə, doktor Məhəmməd Ağa oğlu kimi görkəmli ziyalılar da vardır. Əhməd bəy jurnala yazdığı “Bir neçə söz” adlı məqaləsində bildirirdi ki, “Azərbaycan yurd bilgisi” jurnalının məqsəd və məramı yalnız mədəni sahədə tədqiqatlar aparmaqdan ibarət deyil, eyni zamanda Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırmaqdır. Ə.Cəfəroğlunun jurnalda çap olunan yazıları sırasına “Azərbaycan tarixinə ümumi bir baxış”, “Böyük Azəri alimi Mirzə Kazım bəy”, “Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi izləri”, “Şərqdə və Qərbdə Azəri ləhcəsi tədqiqatları”, Azəri xalq ədəbiyyatında “Aşiq Qərib” dastanı, “Azərbaycan Respublikasının böyük matəmi 27 aprel 1920”, “Modern Azərbaycan ədəbiyyatına toplu bir baxış”, “Azərbaycanın milli matəmi 27 nisan 1920 kimi məqalələri daxil idi.

“Azərbaycanın milli matəmi 27 nisan 1920” adlı məqaləsində müəllif yazırdı: Zavallı Azərbaycan, çəkmədiyin ağır-acı qalmadı, uğurlu, şanlı, sevincli günlərin, qara günlərə çevrildi. Müqəddəs üç rəngli bayrağın yerinə yabancı ellərin oraç-çəkikli bayrağı qaldırıldı. İstiqlal idealı yerinə, istila ruzigarı əsdirildi. Ədib Azərbaycanın ağır-acılarını öz məqaləsində əks etdirərək həmin günləri xatırlayır, ancaq bütün bu dəhşətlərə baxmayaraq yenə də bədbinliyə qapılmadan məqalənin sonunda yazır: -Fəqət məmləkəti maddi və mənəvi cəhətdən yağmalayan, istiqlalını qəsb edən bu yabancı və özbaşına hakimiyyət nə qədər qüvvətli olsa da, artıq bir dəfə istiqlalına inanmış, türk hüriyyəti uğrunda qan tökməyi vicdani vəzifə saymağı bacarmış türk əzmkarlığı, türk inancı önündə əvvəl-axır məğlubiyətə məhkumdur. Müəllif yabançı və özbaşına hakimiyyət dedikdə bolşevizm rejimini nəzərdə tutur, Azərbaycanın yaxın zaman da istiqlal əldə edəcəyinə inanır və oxucunu da müsbət ruha kökləyir. Əhməd Cəfəroğlunun digər müsbət cəhətlərindən biri də o idi ki, məcmuə özündə təkcə ziyalıları birləşdirmirdi, həm də azərbaycanlı gəncləri öz ətrafında cəm edirdi. Bu gənclərin sırasında Mir Əziz Seyidli, Sadiq Sənan, Sürəyya Talıbxanbəyli, Fövziyyə Abdulla kimi çalışqan və bacarıqlı gənclər vardı. Jurnalın Türkiyə mətbuatında da özünə məxsus yeri vardır. Türkiyəli alimlər xüsusilə də filoloqlar bu mətbu orqanın nömrələrini diqqətlə izləyirdilər. Tanınmış türkoloqlardan Əbdülbaqi Gölpınarlı, Səadətədin Nühavənd, Adnan Cahid, Mehmet Şərəfəddin jurnalda maraqlı və məzmunlu yazılarla çıxış etmiş və məcmuəyə yüksək rəğbət bəsləmişlər. Türkiyəli alimlərin jurnala böyük maraq göstərməsinin başlıca səbəbi professor Əhməd Cəfəroğlunun məcmuədə mühüm və məhsuldar fəaliyyəti idi. “Azərbaycan-yurd bilgisi” jurnalı Azərbaycan mühacirət mətbuatı tarixində özünə məxsus yer qazandı. Üç ilə yaxın bir müddətdə işıq üzü görən məcmuə Əhməd Cəfəroğlunun mühüm fəaliyyəti nəticəsində elə də geniş olmayan zaman ərzində Azərbaycan tarixi və Azərbaycan mühacirət mətbuatı üçün böyük və səmərəli işlər gördü.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN ƏDƏBİ TƏRCÜMƏLƏRİ HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ

Aygün ORUCOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi
orujovaaygun82@gmail.com
AZƏRBAYCAN

İncəsənətin əsas sahələrindən biri olan bədii ədəbiyyat insanı mənəvi cəhətdən kamilləşdirir, əxlaqi cəhətdən tərbiyələndirir, estetik zövqünü formalaşdırır, həyatda istənilən situasiyadan çıxış yollarını, necə insan olmaq və necə insan olmamaqlazım olduğunu göstərir. İdeya və məzmunu, formal xüsusiyyətləri ən yüksək səviyyədə olan bədii əsərlər də rəsm və ya musiqi əsəri kimi müəllifinin hansı milli, irqi və dini mənsubiyyətə malik olmasından asılı olmayaraq, bütün dünya xalqlarının istifadəsinə verilə bilər.

Ədəbi əlaqələr sahəsində bədii və poetik tərcümələrin rolu xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Xalqlar məhz bədii tərcümə vasitəsilə bir-birinin adət-ənənələri, mənşəyi, tarixi haqqında ətraflı məlumat ala bilər. Dünya ədəbiyyatı klassiklərinin ölməz əsərləri tərcümə sayəsində bütün dünya xalqlarının ortaq mənəvi abidələrinə çevrilə bilər. Dillərarası və mədəniyyətlərarası ünsiyyətin mühüm bir vasitəsi olan tərcümə mədəni, iqtisadi əlaqələrin də inkişafında əsas rol oynayır.

Xarici dillərdən Azərbaycan dilinə tərcümələrə hələ XIX əsrdən çox ciddi bir ehtiyac olduğunu, Qərb mədəniyyəti, ədəbiyyatına dərinədən bələd olmağın labüdlüyünü maarifçi realistlər də mühüm şərt kimi irəli sürmüşdülər. Müasir dövrdə elmin, texnologiyanın inkişafı bütün sahələrdə olduğu kimi tərcümə sənətində də yeniliklərə səbəb olmuşdur. Ədəbi tərcümə sahəsində məcburiyyət yox, könüllülük prinsipi əsas olmalı, tərcümə materialının seçimində təsadüf nəticəsində məşhurlaşmış əsərlər yox, bütün dünyada şöhrət qazanmış əsərlərə üstünlük verilməli, tərcüməçi öz ana dilinin qayda-qanunlarına, incəliklərinə dərinədən bələd olmalı, orijinaldan tərcümə, kəmiyyət yox, keyfiyyət məsələlərinə üstünlük verilməlidir. Tərcümə təkcə dilbilmə səviyyəsilə yox, həm də ümumi savadla, həyat təcrübəsilə, dil duyumuyla bağlıdır.

XIX əsrdə milli teatrın, milli mətbuatın, dünyəvi məktəblərin yaranması, ədəbiyyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq Qərb ədəbiyyatına maraq daha da güclənmişdi. Bu əsrdən etibarən bir çox yazıçı və şairlər, ədəbiyyatşünaslar hər iki istiqamətdə bədii və ya poetik tərcümələrlə məşğul olur, bu sahədəki boşluğu müəyyən mənada doldurmağa çalışırdılar. XX əsrin əvvəllərində həm daxili, həm də Rusiya və Qafqaz hökumət dairələrinin təqiblərindən bir an belə yaxa qurtara bilməyən böyük ictimai xadim və söz ustası Cəlil Məmmədquluzadə nə ədəbiyyatda, nə də ki, ictimai fəaliyyətində Azərbaycan xalqının milli oyanışı, tərəqqisi və dirçəlişi, həmçinin vətənimizin müstəqilliyi uğrunda mübarizəni nəinki dayandırmamış, hətta öz düşüncələrinin toplusundan yaranmış bir hərəkatın öndəri kimi ətrafında dövrünün təhsilli, açıq fikirli şəxslərini belə birləşdirə bilmişdi. Ədəbiyyat tariximizdə molla-nəsrə-dinçilər adlanan yeni nəslin “ağsaqqal yoldaşı”, ideya və mövzu verəni, yol göstərəni Azərbaycan tənqidi realizminin banisi, istedadlı yazıçı, dramaturq, ədəbi tənqidçi, tərcüməçi, şair Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932) olmuşdur. Böyük ədib çox ziddiyyətli, qaynar XX əsr Azərbaycan həyatının bir çox məsələlərini öz yaradıcılığında əhatə edə bilmişdir. Onun xalqın mədəni geriliyi, avamlıq və cəhaləti, xurafatı, dini fanatizmi tənqid edən, İran mövzusunda, qadın azadlığından bəhs edən satirik şeirləri mühüm bədii dəyərə malikdir. Azərbaycan ədəbiyyatının aparıcı nümayəndələrindən olan, tənqidi realizm ədəbi cərəyanının, satirik publisistikanın banisi, yazıçı, dramaturq, şair Cəlil Məmmədquluzadənin zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığının bir sahəsi də tərcüməçilik fəaliyyətidir.

Cəlil Məmmədquluzadənin çoxşaxəli ədəbi-ictimai fəaliyyəti barədə indiyədək geniş, əhatəli araşdırmalar aparılmışdır. Məmməd Cəfər Cəfərov, Mirzə İbrahimov, Əli Nazim, Əziz Mirəhmədov, Əziz Şərif, Abbas Zamanov, Mir Cəlil Paşayev, Məmməd Məmmədov, Nazim Axundov, Yaşar Qarayev, Firidun Hüseynov, Hüseyn İsmayılov, Xəlil Əlimirzəyev, İsa Həbibbəyli, İslam Ağayev, Tahirə Məmməd və başqalarının tədqiqatlarında ustad sənətkarın həyatı, mühiti, müasirləri, nəsr, dramaturgiyası, publisistikası barədə dolğun səviyyədə söz açılmışdır. Son iyirmi ildə görkəmli sənətkarın yaradıcılığına daha çox mürciət edilməsi, yeni, tədqiq olunmamış sahələrin dərinədən araşdırılması, Mirzə Cəlilin əsərlərinin dünya dillərinə tərcüməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Böyük sənətkarın yaradıcılığında özünəməxsus yer tutan ədəbi tərcümələri indiyədək lazımi araşdırma obyektinə çevrilməmişdir. AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov “Azərbaycan Molla Nəsrəddini” monoqrafiyasında (1980) şeirləri ilə yanaşı bu mövzunun da xüsusi tədqiqata ehtiyacı olduğunu bildirmişdir: “Məmmədquluzadə irsinin xarakteristikasını nəsr, dramaturgiya və publisistika janrları ilə məhdudlaşdırmaq olmaz, əldə olan əsərləri ondan bir tərcüməçi, tənqidçi və şair kimi söz açmağa imkan verir”.

Mirzə Cəlil əsərlərinin tam külliyyatını 2004-cü ildə nəşr etdirən akademik İsa Həbibbəyli dörd cildə ibarət olan “Əsərlər”in birinci cildinə dahi ədibin üç tərcüməsini daxil etmişdir. Bunlardan ikisi ilk dəfə olaraq bu külliyyatda oxuculara təqdim olunmuşdur. Birinci tərcümə əsəri “Hərb və sülh” və “Anna Karenina” əsərləri ilə dünya ədəbiyyatında realist roman janrının ən dəyərli nümunələrini yaratmış böyük rus yazıçı, publisist və filosofu Lev Nikolayeviç Tolstoyun (1828-1910) yaradıcılığındandır. “Zəhmət, ölüm və naxoşluq” adlandırılan bu hekayə Cəlil Məmmədquluzadənin tərcüməsilə ilk dəfə “Şərqi-Rus” qəzetinin 21 yanvar 1904-cü il tarixli 17-ci nömrəsində çap olunmuşdur. Qəzet tərcüməni belə bir qeydlə çap etmişdir: “Məşhur rus filosofu və moralisti L.N.Tolstoyun “Zəhmət, ölüm və naxoşluq” adında təzə yazılmış hekayəsi (legenda) Parisdə çıxan “Tan” qəzetində dərc olunandan sonra “Kazbek” qəzeti məşhur legendaların məzmununu bu tövr rəvayət edir”. İkinci tərcümə əsəri də rus ədəbiyyatındandır. Xanzadə adlı rus yazıçısından edilmiş “Arvad” adlı hekayə də 1904-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetinin 62-64-cü saylarında dərc olunmuşdur. Hər iki əsər orijinaldan tərcümə olunmuşdur və humanist və tərbiyəedici xarakteri ilə seçilir. Üçüncü ədəbi tərcümə isə Azərbaycan yazıçısı Hacı Zeynalabdin Məşədi Səfərəli oğlu Marağayinin (1838-1910) fars dilində yazılmış “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” romanından bir parça olan “Ağalar” adlı bir

hissədir. Bu əsərə ümumiyyətlə, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında və “Molla Nəsrəddin” jurnalında çox müraciət olunmuş və yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu əsərdən hissələri də dilimizə ilk dəfə tərcümə edən Cəlil Məmmədquluzadə olmuşdur. Məruzədə böyük sənətkar Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi tərcümələri ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb olunacaqdır.

HƏMİD ARZULUNUN “ƏLİNCƏ QALASI” DRAM ƏSƏRİ

Rəbiyə ƏLİYEVƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

aliyeva_rabiya@mail.ru

AZƏRBAYCAN

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ictimai-siyasi hadisələrin mürəkkəbliyi, gərginliyi ədəbiyyatımıza da öz təsirini göstərdi. Bu proseslər tariximizin müəyyən səhifələrinə və hadisələrinə qayıtmaq zərurətini yaratdı. Çox zəngin və möhtəşəm bir inkişaf yolu keçən Azərbaycan dramaturgiyası, eləcə də Naxçıvan ədəbi mühitində dramaturgiyanın özünəməxsus inkişaf prinsipləri formalaşmışdır. Naxçıvan ədəbi mühitində fərdi yaradıcılıq təcrübəsi ilə seçilən simalardan bir də Həmid Arzuludur. Şair-dramaturq Həmid Arzulunun yaradıcılığında tarixi mövzular işlək formadır və eyni zamanda onun tarixi mövzulu əsərlərində güclü müasirlik ideyası diqqəti cəlb edir. Naxçıvanın qəhrəmanlıq tarixini müntəzəm olaraq ədəbiyyatımıza gətirməkdə Həmid Arzulunun böyük xidmətləri olmuşdur. Onun tarixi mövzuda yazdığı “Əlincə qalası” pyesi (1983) ədibin vətəni Naxçıvanın qəhrəmanlıq tarixinə, azadlıq, müstəqillik uğrunda mücadiləsinə həsr edilmişdir. Tarixi hadisələrə müasir nəzərlə baxmağı bacaran müəllif on şəkili pyesdə tarixi şəxsiyyət olan Əmir Teymurun uzun illər mühasirədə saxladığı, Azərbaycan tarixində məğrurluq rəmzi sayılan Əlincə qalanın naxçıvanlılar tərəfindən mərdliklə müdafiəsi prosesi canlandırılır. Düşmən mühasirəsində olmasına baxmayaraq, xalqın qurub-yaratmaq əzmi, mətinliyi, torpaq sevgisi, insanların həyat tərzi bədii lövhələrdə öz əksini tapır. Orta əsrlər tarixçiləri tərəfindən qələmə alınmış real tarixi hadisələr və xalq arasında yaşayan həqiqətlər əsərdə çox ustalıqla təsvir edilib.

Dramaturq Həmid Arzulu gənc sərkərdə Əmir Altunun timsalında Vətəninə, millətini böyük ehtirasla sevmə bir obraz yaratmışdır. Sənətkar qurduğu dolğun süjet, yaratdığı dramatik münaqişə vasitəsilə insanın Vətən sevgisini etiqad səviyyəsinə yüksəltmək, özünəinam səyləri ilə ucala biləcəyinin mümkünlüyünü sübut etmişdir. Əsərdə qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, əlincəlilərin adət və ənələri ustalıqla təsvir edilmişdir.

"Kitabi Dədə-Qorqud" dastanında təsvir edildiyi kimi ən təhlükəli vaxtlarda dövlətin xəzinəsi və hökmdarın əhli-əyanları məhz Əlincə qalasında qorunurdu. Qala qapılarına gedən yollarda elə daşlar, bəndlər, istehkamlar qurulub ki, bir dirəyini çəksən iri qayalar baş aşağı nəre çəkib qabağına nə keçsə süpürüb aparar. Zaman-zaman alınmaz qala adını saxlayan Əlincə qalası Teymur qoşunlarına ciddi müqavimət göstərmişdir. Daxili çat, münaqişə, satqınlıq, xəyanət olmasa, bu qalanı kənardan zəbt etmək mümkün deyildi. Əsərdə bu satqınlıq və xəyanət baş vermir və xalqın birliyi, qəhrəmanlığı nümayiş etdirilir. Əsər Əmir Teymurun qala müdafiəçilərinin hünər və qəhrəmanlığı qarşısında məğlub olması ilə başa çatır.

“Əlincə qalası” xalqımızın milli dövlətçilik düşüncəsinin formalaşmasına ciddi təsir göstərən əhəmiyyətli əsərdir. Müəllif qala müdafiəçilərinin ətrafında cərəyan edən hadisələri, tarixi prosesləri dərinlən öyrənmiş və bədii ədəbiyyatın, dram sənətinin yüksək imkanları səviyyəsində təqdim edə bilmişdir.

Əsərdə təsvir edilən qələbə təkcə Əmir Altunun deyil, eləcə də Naxçıvan xalqının qələbəsidir. Milli birlik və arxasında mübariz ruhlu xalq olmadan heç bir sərkərdə qalib ola bilməz. Dramaturq Həmid Arzulu “Əlincə qalası” əsəri ilə Şərqi qəhrəmanı Əmir Altuna olan ehtiramını nümayiş etdirməklə yanaşı, naxçıvanlıların mərdliyini, qorxmazlığını ön plana çəkmişdir. Bu o deməkdir ki, xalq hər zaman qəhrəmanlarını xatırlayır, onları ölməz əsərlərdə canlandırır.

XX YÜZİL AZƏRBAYCAN POEMASININ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nərmin CAHANGİROVA

nermincahangirova83@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Çoxəsrlik tarixi olan poema janrı istər dünya, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatında demək olar ki, bütün dövrlərin ən aparıcı janrlarından biri olmuşdur. Ədəbiyyat tariximizə nəzər saldıqda Azərbaycan ədəbiyyatında Nizaminin “Xəmsə”si, Xətəinin “Dəhnaməsi”, Füzulinin “Leyli və Məcnun”u ilə intibah dövrünü yaşayan, XIX əsr ədəbiyyatında isə İsmayıl bəy Nakamın “Gəncineyi-ədəb”, Nazirin “Bəyani-hal”, A.M.Xalxalının “Sələbiyyə” və s. kimi yeni nümunələrinə təsadüf edilən böyük bir poema ənənəsinin olduğu görünür.

Əsrin ilk onilliklərində ədəbiyyatımızda realizm və romantizmin təşəkkülü və inkişafı yeni janrların yaranmasını şərtləndirdiyi kimi, bu janrın strukturunda da dəyişikliklərə, həmçinin romantik və realist poema növlərinin yaranmasına təkan verirdi. Romantizm cərəyanının A.Səhhət, A.Şaiq, H.Cavid, M.Hadi kimi nümayəndələrinin yaradıcılıq məhsulu olan bu poemalarda cəmiyyəti, düşünüən beyinləri narahət edən, insanlığın xoşbəxtliyinə mane olan bir çox məsələlər işıqlandırılmışdı. Bu poemalarda yeni azadlıq ideallarından, mənəvi dəyərlər uğrunda mübarizədən (“Beşikdən məzara qədər bəşərin əhvalı”, “Bir sərgüzəşti-xunun”- M.Hadi, “Məsud və Şəfiqə” – H. Cavid), azadlıq mübarizəsinin təsvirindən (“Əhmədin qeyrəti”- A.Səhhət), xalq adət-ənənələrindən (“İki familiyanın məhvi”, “Mərhəmətli Ədhəm”- A.Şaiq), sənət adamlarının cəmiyyətdəki mövqeyindən (“Şair, Şeir pərisi və Şəhərli”- A.Səhhət), eləcə də müharibə dəhşətlərindən (“Əlvahi-intibah”- M.Hadi) söz açılırdı. Təbii ki, romantizmin yaradıcılıq idealları bu mövzuların işlənməsini zəruri edirdi. Mövzu orijinallığı, məzmun yeniliyi ilə seçilən romantik poemalar XX əsr ədəbiyyatımızda mühüm yer tutur. Bu poemalar təkcə çoxcəhətli müasir məzmun, mübariz ideyasına görə yox, süjet quruluşuna, maraqlı kompozisiyasına görə də mükəmməl sənət nümunələri idilər. Bu əsərlərdə iki tendensiyanı - həm Avropa romantizminin, həm də klassik Şərq ədəbiyyatının təsirini aydın görmək olurdu. Epik poeziya nümunələrində bir tərəfdən yeni məzmun və süjetlərdən istifadə edilsə də forma cəhətdən klassik ənənələrə və ədəbi formalara müraciət olunurdu.

Bu dövr poemalarında hadisələrin, situasiyaların təsvirindən çox, qəhrəmanların daxili aləminin, düşüncə və duyğularının verilməsinə fikir verilməyə başladı. Bu poemalarda müəlliflər tarixi simalardan, ənənəvi qəhrəmanlıq dastanlarından uzaqlaşmış daha real, həyatı ziddiyyətləri əks etdirən, vətən məhəbbətinin, xalq adət-ənənələrinin, azadlıq arzularının təbliğ olunduğu müasir süjetlərə meyl edirdilər. Əsrin ilk poemaları daha çox lirik başlanğıcın üstünlüyü ilə seçilsə də, ədəbiyyatımızda konkret süjeti, mükəmməl kompozisiyası ilə fərqlənən “Əhmədin qeyrəti”, “İki familiyanın məhvi”, “Mərhəmətli Ədhəm” kimi epik poemalar da yaranmışdı. XX əsr poemaları orijinal xüsusiyyətlərlə zəngin olsa da, klassik Şərq ənənəsi və müasir Qərb ədəbiyyatının təsiri bu əsərlərdə olduqca aydın sərgilənirdi. Bu iki mənəbdən gələn təsir hansı məqamdası bir-birini dəf edir, hansı məqamlarda isə qovuşur, qarşılıqlı zənginləşməyə yol açırdı. Poema ənənələrimiz ictimai-fəlsəfi ideyaların böyükliyü və zənginliyi ilə diqqəti cəlb etdiyi kimi, vəzn və qafiyə sistemindəki axtarışlar, müasir qafiyələrə meylləri ilə də seçilirdi. Lakin XX əsrin ilk onilliklərində ənənəvi əruz vəznə poeziyanın hələ də əsas vəznə, əsas ahəngi idi. Bu dövr şairlərin yaradıcılığında ara-sıra heca vəznəli nümunələrə rast gəlsək də, bu ənənəyə çevrilməyir, klassik vəznə üstünlüyünü saxlayırdı. XX əsrin poemaları romantik bir dillə ənənəvi əruz vəznində yazılırdı. Hətta sovet dövründə qələmə alınmış “Qız qalası”, “Azər” poemaları da bu klassik vəznə yazılmışdı. Hadinin “Aləmi-müsavatdan məktublar”, “Beşikdən məzara qədər bəşərin əhvalı”, Səhhətin “Şair, Şeir pərisi və Şəhərli”, Şaiqin “İki familiyanın məhvi”, “Mərhəmətli Ədhəm” poemaları da əruz vəznində və klassik poemalar üçün xarakterik məsnəvi şəkildə yazılsa da, bu əsərlər içərisində Hadinin “Əlvahi intibah”, “Bir sərgüzəşti-xunun” poemaları bənd və qafiyə sisteminin müasir və nisbətən mürəkkəb poetik strukturu ilə seçilirdi.

Janrın inkişafında növbəti mərhələ isə 20-ci illərdə başlayır. Bu mərhələ dövrlə həmahəng olaraq formalaşmaqla bərabər, ümümsəvvət ədəbiyyatının inkişafı ilə də bağlı idi. Məlumdur ki, bədii ədəbiyyat yarandığı dövrün ruhunu, ictimai-siyasi vəziyyətini əks etdirən əsas elementlərdəndir. XX

əsrin ilk onilliklərində baş verən inqilablar, AXC-nin qurulması və tez bir zamanda süqutu, Sovet hakimiyyətinin elan edilməsi ədəbiyyata, onun mövzusunda, hətta formasına da təsir göstərdi, yeni ədəbi janrların yaranması, şair və yazıçıların daha mürəkkəb poetik formalara müraciət etməsi ilə nəticələndi. Təbii ki, baş verənlər poema janrına da təsirsiz ötüşmədi. 20-30-cu illərdə bütün sovet respublikalarının ədəbiyyatlarında olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında da poema janrı, xüsusən də, realist poema janrı sürətlə inkişafa başladı. İdeal gerçəkliyi təsvir edib, həyatın yüksək anlarını əks etdirən romantik poemalardan fərqli olaraq, sosialist realizmi metodu ilə yazılan poemalar, Belinskinin sözləri ilə desək, “həyatın ideal anlarını əks etdirmir, əksinə, gerçəklikdən poetik ümumiləşdirməyə layiq olanları götürür və bizim həyatımıza aid olmayanları inkar edir”. Bu seçim təbiəti etibarlı ilə ideoloji xarakter daşıyırdı və bədii əsərlərin bütün strukturuna önəmli təsir edirdi. Lirik janrların evolyusiyası, onların yeni və əhəmiyyətli məzmunla yüklənməsi və bədii başlanğıcının gücləndirilməsi janrın inkişafına təkan verirdi.

Forma və məzmun baxımından klassik poeziyadan və folklordan bəhrələnmələrə təsadüf edilsə də, sovet poemalarını daha çox müasir həyatı əks etdirən, sovet quruluşunun, onun qurucuları olan yeni insanın tərənnümünə həsr olunmuş poemalar xarakterizə edirdi. Məzmunu həyatın inqilabi inkişafı üzərində qurulan, inqilabın vəsfinə və tərənnümünə həsr olunmuş “Əfşan”, “Şöl” (M. Müşfiq), “Komsomol poeması”, “Bəsti” (S. Vurğun), “Döyüş günləri”, “Partizan Əli” (S. Rüstəm), “Zülmün sonu”, “Turut qaçaqları”, “Namus davası” (H.K. Sanılı) kimi poemalar, sözsüz, ictimai-siyasi ideologiyanın təsiri ilə yazılmışdı. Bu xüsusiyyət gənc şairlərin, yazıçıların öhdəsinə bir tələb olaraq qoyulduğundan yeni dövrün, yeni həyatın formalaşdığı əməkçi insanın qurmaq, yaratmaq əzminin bədii tərənnümünə hər bir yaradıcılıqda təsadüf olunurdu. S. Vurğunun, S. Rüstəmin, M. Müşfiqin poemaları sübut edirdi ki, yaradıcı əmək yeni ədəbiyyatın, yeni şerin başlıca mövzudur, bu əməyin qəhrəmanı yeni poeziyanın ilham mənbəyidir.

Yeni dövrün ədəbiyyatı məzmunundakı, ideyasındakı yeniliklər ilə bərabər, poetik xüsusiyyətlərinə görə də yeni olmalı idi. Çünki əsrin onların qarşısına qoyduğu yeni ədəbiyyat yaratmaq tələbi dövrün bütün şairlərini poeziyada novator kimi çıxış etməyə, yorulmadan yeni yollar və istiqamətlər axtarmağa sövq edirdi. Nisbətən kiçik həcmə və konkret struktura, sonet və terset formalarına maraq yaranması, poemaların bəndləmə sistemi ilə yazılması, qafiyyə yenilikləri bu epik poeziya nümunələrini klassik poema nümunələrindən əsaslı şəkildə fərqləndirirdi. Dramatik münəqişələrin güclənməsi, əks tərəflərin qarşıdurması ilə xarakterizə olunan bu poemalarda çoxşaxəli süjetlərə meyli olunmaması, Rus və avropa nümunələrindən təsirlənmə janrın inkişafında həlledici amil kimi qiymətləndirilməlidir.

Ümumi olaraq deyə bilərik ki, XX əsrdə janrın poetik strukturunda sanki müəyyən konkretləşmə getmiş və qərb təfəkkürü əsasında formalaşan, yeni məzmunlu, yeni quruluşlu müasir poemaların inkişafı üçün zəmin yaranmışdı. Bu mərhələdə yazılan poemalar demək olar ki, poemanın iki fərqli mərhələsi arasına təsadüf etdiyindən bu əsərlər poemanın keçmişi ilə bugünü arasında körpü rolunu oynayır.

MÜQAYISƏLİ ƏDƏBİYYATIN BƏDİİ ƏSƏRLƏRƏ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Nərgiz İSMAYILOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi
ismayilovanargis@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Müqayisəli ədəbiyyat məsələləri daha çox müasir dövrdə elm adamlarının diqqətini özünə cəlb edə bilib. Bir çox Qərb tədqiqatçısının elmi əsərlərində və məqalələrində əhəmiyyətli yer tutan müqayisəli ədəbiyyat məsələlərinə Şərq ölkələri təəssüf ki, yeni-yeni diqqət yetirməkdədirlər. Doğrudur, bu mövzuda bir çox elmi məqalələr yazılmışdır. Hətta ədəbiyyatımızda yer alan bir çox istiqamətlər Şərq və Qərb kontekstində tədqiq olunmuşdur. Ancaq bu mövzu haqqında tam və əhatəli tədqiqatlar çox azdır. Müqayisəli ədəbiyyat hər hansı bir mühitdə yazıb-yaradanların əsərlərində yer alan müxtəlif meyilləri tədqiq edir. Sənətkarların yaratdıqları əsərlər o zaman qiymətli olur ki, onlar

bir çox əsərləri oxuyub təsirlənmələrinə baxmayaraq, orijinal nümunələr ortaya qoymuş olsunlar. Müqayisəli ədəbiyyatın vəzifəsi, funksiyası, eyni yaxud fərqli dillərdə yazılmış iki əsəri mövzu, düşüncə ya da forma baxımından araşdırmaq, orta, bənzər və fərqli xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaq, bu təsirlənmə, yaxud fərqlər barədə elmi nəticələrə gəlməkdir.

Fikrimizcə, hal-hazırda ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də məhz Azərbaycan ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatı kontekstində öyrənilməsidir. Bu sahədə dünyada bir çox tədqiqatçıların əsərləri artıq çap olunub. Bu da ədəbiyyatşünaslığı həmin aspektdən maraqlandıran bir çox suala cavab tapmaqda bizə kömək edir. Hər elm sahəsi kimi müqayisəli ədəbiyyat elminin də özünə xas iş üsulları vardır. Müqayisəli ədəbiyyatla məşğul olan tədqiqatçı bir mövzu və ya əsər üzərində araşdırma apararkən müxtəlif üsullardan istifadə edir:

Pozitivist üsul, Psikoanalitik (Freydçi) üsul, Marksist üsul, Feminist üsul, Müqayisəli üsul, Linqvistik, Plüralist Araşdırma üsulu və.s.

Qeyd olunan və olunmayan bir çox tədqiqat üsullarını bədii əsərlərə tətbiq edən müqayisəli ədəbiyyat sahəsinin tədqiqatçısı sadaladığımız mətləbləri bəzən dünya ədəbiyyatı ilə, bəzən isə yerli ədəbiyyatın müxtəlif dövr və məktəbləri arasında həyata keçirməlidir.

Əvvəllər ədəbiyyatşünaslıqda bədii əsərləri müqayisə edərək ən çox pozitivist, marksist müqayisəli, linqvistik, fəlsəfəyə və mətnə söykənən tədqiqat üsullardan istifadə olunurdu.

Komparativistlər tərəfindən ədəbiyyatşünaslıqda psikoanalitik (Freydçi), feminist, bədii əsərin oxucu kütləsinə təsir məsələsi və plüralist kimi tədqiqat üsullarından istifadə olunaraq əsərə bədii qiymət verilməlidir.

Müqayisə hər daim insanların həyatında mövcud olan bir qavramdır ki, bunun elm kimi qəbul olunması son dövrlərə aid edilir. Müqayisəli ədəbiyyat sahəsi ilə məşğul olan şəxsin geniş mütaliəsi olmalı, bununla birlikdə yüksək elmi savada malik olmalıdır. Qeyd etdiyimiz aspektdən xüsusilə, qədim və orta əsrlər dövrü ilə, müasir dövrün müqayisəsi məsələləri çox ciddi məsələdir.

Komparativizm XIX əsrdə mifoloji məktəbin bir qolu onun elmi üsulunu və nəticələrini tənqid etməklə bu məktəbdən ayrıldı.

XX əsrdə isə müqayisəli ədəbiyyat sahəsində bir çox iri həcmli əsərlər yazıldı. Rene Vellekin “The Crisis of Comparative Literature; Concepts of Criticism” (1963), C.L.Wrennin “The Idea of Comparative Literature” (1973), Rey Kovun “In the Name of Comparative Literature” (1995) kimi əsərlər müqayisəli ədəbiyyatın elmi-nəzəri prinsiplərini özündə əks etdirən ən sanballı elmi ədəbiyyatlardandır. Müqayisəli ədəbiyyat sahəsi ilə məşğul olarkən məsələ, “sonet” və “roman” kimi kimi janrlardan bəhs edirik, sonet janrının XIV əsrin əvvəllərində İtaliyada yarandığını, romanın da ilk nümunələrinin Qərb ədəbiyyatında meydana çıxdığını bilməliyik. Əgər Azərbaycan, yaxud dünya ədəbiyyatında bu qəbildən olan hər hansı bir əsəri digər bir əsərlə müqayisə etmək kimi fikriniz varsa, həmin janrların harada yarandığını bilməli və məcburən həmin nümunələrlə müqayisəli şəkildə tədqiq etməliyik.

Cəmiyyətdə zaman-zaman yer alan bir çox problemləri yaradıcı adamlar başqa tərzdə qavrayıb öz həyatlarına şamil edirlər. Elə bu vaxt pozitivist tədqiqat üsullarından istifadə olunmalıdır. Ancaq pozitivist üsulun tətbiqindən öncə, psixoanalitik üsuldan istifadə olunaraq ilk öncə əsərin yaranma mühiti, sənətkarın psixologiyasına təsir edən amillər nəzərdə saxlanmalıdır. Son zamanlar Azərbaycan ədəbiyyatında ortaya çıxan əsərləri konkret olaraq psixoanalitik üsuldan istifadə edərək təhlil etmək lazımdır. Yəni iki oxşar əsəri müqayisə edərək, müqayisə olunacaq əsərlərin yarandığı mühit, zaman və yazıçının şəxsiyyəti kimi məsələlər tədqiqatçı tərəfindən öyrənilməlidir. Yəni əvvəlcə yazıçının əsərdə yaratdığı obrazlar aləmi, sujet xəttini yazıçı təxəyyülünün yox, yazıçı realizminin məhsulu olması məsələsinə diqqət çəkməlidir.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında son zamanlar eyni müəllifin ildə iki kitabı nəşr olunur ki, bu kitabların əksəriyyəti dedektiv xarakterlidir. Ancaq gəlin razılaşaq ki, bu növ daxilində belə müəllif özünün psixologiyasını asanlıqla gizlədə bilib. Və həmin nüanslar bədii əsərlə uzlaşmır. Müəllif dedektiv janrlı əsər yazarkən yaşadığı kədərli bu janrlı əsərə yavaş-yavaş, şurlu yazud şursuz şəkildə əks etdirir. Müqayisəli ədəbiyyatın psixoanalitik üsulunun vəzifəsi həmin situasiyaları tapmaqdan, üzə çıxarmaqdan ibarətdir ki, bununla birlikdə sənətkarın psixologiyasının, bioqrafiyasının, şəxsiyyət quruluşunun və şüuraltı kimi xüsusi xüsusiyyətlərinin əsərə yansımaları kimi məsələlər də dərk olunsun. Əsərin bədii-liyi ilə yanaşı, onun hansı psixologiya ilə yazıldığı, yaxud cəmiyyətin psixologiyasına təsir məsələsi də diqqətdə saxlanılmalıdır ki, bu da oxucu kütləsinə təsir üsulunun qavranılmasına kömək edir.

Freyd və psikanalitika nəzəriyyəindən sonra yaradıcılıq prosesi nədir? Sənətkar nə üçün yaradır? Bunun qaynağı nədir? Yaradıcılığın motivasiyası nələrdir? Kimi məsələlər yenidən cəmiyyəti maraqlandırmış və gündəmə gəlmişdir. Beləcə insan zehinini topoqrafik və struktur olaraq diqqətdə saxlayan Freyd, əsas vurğunu şüuraltına edərək; sənətkarın hislərini dəfn etməsi və uşaqlıqdan qalma kompleksləri də daxil olmaqla təmin edə bilmədiyi arzu və istəklərini sənət, yaradıcılıq yoluyla ifadə etdiyini və bu yolla rahatladığını düşünür.

Professor Gürsel Aytaça görə müqayisəli ədəbiyyatda tədqiqatçının “vəzifəsi, funksiyası, fərqli dillərdə yazılmış iki əsəri mövzu, düşüncə ya da forma baxımından araşdırmaqdan ibarət olmalıdır. Bu zaman tədqiqatçı ortaq, oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən etmək, bu fərqliliyin səbəbləri ilə bağlı əsaslı elmi fikirlər irəli sürməlidir. Bu iş aşağıdakı müqayisə variantlarının ön plana çıxmasına səbəb olur.

Bu səbəbdən aşağıdakı məsələlər ön plana çıxır: Ədəbi əsərlərin fəlsəfi, sosioloji, psixoloji, tarixi və ya dini bir əsərin müqayisəsi; türk ədəbiyyatına aid bir əsərlə xarici bir ədəbiyyata aid bir əsərin müqayisəsi; Anadolu Türk ədəbiyyatına aid bir əsərlə, Çağatay Türk ədəbiyyatına aid bir əsərin müqayisəsi; islamdan əvvəl yaranan ədəbiyyata aid bir əsərlə İslam dininin mövcud olduğu dövrə aid əsərin müqayisəsi; divan ədəbiyyatına aid bir əsərlə xalqədəbiyyatına aid bir əsərin müqayisəsi; XV əsr divan şeirinə aid bir əsərlə XVII əsr divan şeirinə aid bir əsərin müqayisəsi; Cəryanlara görə əsərlərin müqayisəsi; iki fərqli şairin şeirlərinin müqayisəsi; bir şairin iki fərqli şeirinin müqayisəsi kimi məsələlərə diqqət çəkir. Buradan belə bir nəticə çıxır, tədqiqatçı bir çox nöqtəyi-nəzərdən, bir çox üsuldan istifadə edərək müqayisə apara bilər, yetər ki, apardığı tədqiqatların nəticəsi obyektiv və dürüst olsun.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, elmin müxtəlif sahələrində aparılan müqayisəli tədqiqatlar hal hazırda vacibi və aktualdır. Müqayisəli incəsənət, müqayisəli tarix kimi müqayisəli ədəbiyyat da mühitlərin bir-birinə təsirini öyrənmək baxımından son dərəcə əhəmiyyətli hadisədir. Müqayisəli ədəbiyyat məsələlərinin öyrənilməsi və bədii əsərlərin qeyd olunan aspektdən tədqiqi müasir dövrün prioritet məsələlərindəndir.

“ELÇİN ƏFƏNDİYEVİN YARADICILIĞINDA “DIAQNOZ – D” ƏSƏRİNİN TUTDUĞU YER”

Aysel ƏLƏKBƏRZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti

asolka1996@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Bəzən bir faciə və ya dram əsəri oxuyarıq. Lakin bir müddət sonra o mövzunu və əsəri unudarıq. Bəzən isə elə bir komediya janrında olan əsər oxuyarıq ki, əsərin bütün mövzusu gülüşlərimizlə birlikdə beynimizə həkk olar, ordansa, qəlbimizə yol tapar. Ümumiyyətlə, müasir dövrdə, hər hansı mənfi hadisəni oxucuya faciə və dram yoluyla çatdırmaqda, sadə dillə, satirik və yumor qarışıq gülüşlə çatdırmaq uyğundur. Elçin Əfəndiyevin “Mənim ərim dəlidir və ya Diaqnoz – D” əsəri belə komediyalara nümunə ola biləcək ən gözəl əsərlərdəndir. Bu əsərdə yazarın atasından tam fərqli üslublar sərgilədiyi, “beyin fırtınası”nı necə gözəl şəkildə etdiyini görürük. Əsasən ailə - məişət üslubunda olan komediyalar kiçik problemləri – qızın zorla ərə verilməsi, ailə fərdlərinin bir – birinə olan güvənsizliyi və sair hadisələri əks etdirsə də, Elçin Əfəndiyevin ailə-məişət mövzusunda yazdığı bu komediya çoxşaxəlidir. Oxucu əsəri oxuyanda hər an bir – birindən tam fərqli, rəngarəng obrazlarla qarşılaşa bilər. Bu obrazlar öz həyat prinsiplərinə yad olan, öz çıxarları üçün çalışan insanlardır. Əsərdə bir şey diqqəti xüsusi cəlb edir. Obrazların heç birini xüsusi adı yoxdur. Hətta baş obrazların belə... Bunun əsas səbəbi heç də yazarın öz obrazlarına ad tapmaqda aciz olduğunu göstərmir. Əksinə yazarın müdriqliyinə bir işarədir. Belə ki, yazar qəhrəmanlara xüsusi adlar qoymamaqla obrazları ümumiləşdirir, komediyanın çərçivəsini genişləndirir. Sanki o demək istəyir ki, bu obrazlar həmin dövrdə hər yerdə qarşılaşa biləcəyimiz insanlardır. Arvad arvaddır, dost elə hamının dostlarından

biridir və sair. Əsərdəki obrazların demək ollar ki, hamısı baş obrazdır. Bu obrazlar bir – birindən çox fərqlənsələr də, onları pul və şöhrət istəyi birləşdirir. Təkcə bir obrazdan başqa. Hansı ki, bu obraz bu qədər yalana, ikiüzlülüyə dözməyib “dəli” olur... Bu obraz ailənin başçısıdır. Əsas hadisələr onun ətrafında cərəyan edir. Ona evdə arvadı, uşaqları, çöldə isə dostu, qonşusu aman vermir. Hamının ondan bir tələbi vardır və bu insana eqoistliklə yanaşırlar. Obrazların əsl üzü də elə bu “dəli”nin vasitəsilə açılır. O, müəllimi olan professorun dindar olduğunu görür. Hansı ki, bu professor 40 il “Allahsızlar” şurasının sədri olub. “Nədənsə” birdən – birə onun dilindən “Maşallah, İnşallah” kimi sözlər düşməməyə başlayır. Kişinin 10 illik parta yoldaşı köhnə baytar, özünə partiya qurur, həm də bunu ad günündə edir. Kişinin qonşusu məmurlara hər iş üçün rüşvət verir, lakin dövlətə vergi ödəmir. Kişinin dostu köhnə kommunistdir. “Nədənsə” doxsan dərəcə dəyişir, olur pantürkist. Bəs bu insanların bu qədər dəyişməsinə səbəb nə olur? Əlbəttə ki, dəyişən sistem, əvəzolunan hakimiyyət. SSRİ-nin dağılmasıyla hamı çaşqınlıq içində qalır. Sosializmə öyrəşən millət üçün kapitalizmə keçid onlarda acgözlük yaradır. Hətta kişinin oğlu – hələ də sosialist olan bir oğlan belə şəxsi əmlak istəyir. Təbii ki bu, kommunizm ideologiyasına zidd idi... Kişi sadə bir qəzet redaktorudur və istədiyi tək şey sakitlikdir. Lakin ətrafındakı insanlar ona rahat yaşamağa aman vermir. Biri gəlib onun rüşvət verməsini, digəri qəzetə yalan informasiya ötürməsinə istəyir. Nəticədə haqq tərəfdarı olan kişi onların əlindən qurtulmaq üçün özünü “dəliliyə” vurur. Hadisələrin kulminasiya nöqtəsi cadugər Ağabacının gəlmə səhnəsidir. Onu “dindar” professor öz köhnə tələbəsinə kömək üçün çağırır. Bəs Ağabacı kimdir? Ağabacı “SSRİ – nin dağılmasını əvvəlcədən xəbər verən, Qorbaçovun xalının pisə işarət olduğunu hamıdan əvvəl söyləyən” “çox hörmətli” cadugərdir. Yəni insanların pulunu əlindən alıb onları aldadan bir şarlatandır. Ağabacının doğurdan da ailəyə köməyi deyir. Həmin ailədən çoxlu müştəri yığıdığı üçün hətta bu ailədən pul almır, onlara sosial yardım da düzəldir. Beləliklə digərlərinin gözünü boyayıb, pullarının axırına çıxır. Ağabacının əsl üzü isə onu bu ailəyə gətirən professor tərəfindən açılır. Onun ərinin dəli olduğunu deyən professor məsələnin mahiyyətini dərk etməsə də, oxucular mahiyyətə varırlar. Ağabacı “dəli sağaltmağa” gəldiyi halda öz əri dəlixanadadır. Burda yazar “ özünə umac ova bilmir, başqasına əriştə kəsir” deyimini bizlərə xatırladır. Hadisələrin inkişaf ardıcılığında gərginlik yaranmasın deyə, yazar bura çox maraqlı replikalar əlavə etmişdir. Kişinin qızının “ heç vaxt görmədiyimiz nişanlısı” Suzik də özü görünməsə də, əsər boyunca ən çox adı keçən obrazdır. Yazar özü də “ Suzik” obrazı haqda deyir ki. “İgidin adını eşit, amma üzünü görmə”. Və bu obraz adı olan yeganə obrazdır. Hər şeyi bilən, dünyagörüşlü biri kimi xarakterizə olunur. Partiya liderinin yoldaşı isə özünü ərinin siyasi fəaliyyətinə həsr etmişdir. Evin kişisi özünü dəliliyə vurandan sonra “ ağıllı olub dərd çəkincə, dəli ol dərdini çəksinlər” prinsipiylə yaşamağa başlayır. İndiyə qədər bütün işlərini ona gördürən dostlarından “ qisası”nı alır. Arvadının dilindən qurtulmaq üçün hiyləylə partiya liderinə evini təmir etdirir, qonşuya maşın aldırır, dost isə onun evi üçün büllür “lüstur” almalı olun. Təbii ki bunu heç də “dəli olan dostlarına kömək üçün “ etmirlər. Bunu öz etdikləri əməllər üzə çıxmasın deyə edirlər. Sonda isə ağılsızlıqları ucbatından Ağabacıya çoxlu pul verirlər. Əsərin sonunda kişi hər şeyi açıb danışmaq istəyir. İlk olaraq hər şeyi arvadına deyir. Lakin arvadı onun dəli olmaması haqda heç yerdə danışmamasını deyir. Çünki qadın anlayır ki, kişinin yalanının üstü açılrsa, dostları onların “gününü qara” edəcək. Sonda kişi kor – peşman yatmağa gedir. Məqsədinə çatanlar isə arvadla onun uşaqları olur. Oğlu maşına sahib olur, qızı isə Suziklə nişanlanır.

**NƏCƏF BƏY VƏZİROVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ QADIN
OBRAZLARI (“DALDAN ATILAN DAŞ TOPUĞA DƏYƏR”,
“SONRAKI PEŞMANÇILIQ FAYDA VERMƏZ”, “ADI VAR, ÖZÜ
YOX” DRAMLARI ƏSASINDA)**

Günel ƏHMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti
gunel.ahmedova097@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Azərbaycan dramaturgiyasının 1880-1890-cı illər dövrü bizə Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, Ə.Adiözəlov, E.Sultanov, N.Vəzirov, R.Əfəndiyev kimi dramaturqların yaradıcılığını xatırladır. Bildiyimiz kimi dramaturgiyanın əsasını M.F.Axundov qoymuş və onun yolu sonrakı dramaturqlar üçün məktəb rolunu oynamışdır. Məhz bu baxımdan bu yolu yaradıcı və yeniliklərlə davam etdirən dramaturqlardan biri də Nəcəf bəy Vəzirovdur. O, bu qoyuluşa yeni bədii notlar və çalarlar gətirmişdir. Beləliklə, onun həyatının və yaradıcılığının əsas hissəsini dramaturgiya təşkil etmişdir. O, dövrün mühitində baş verən prosesləri görmüş və bunları anlaşılıq şəkildə qələmə almışdır. Əsərlərində cəmiyyətin problemləri qarşıya qoyulan əsas ideyalar kimi verilir. Bildiyimiz kimi, maarifçi dramaturgiyanın inkişafında yeni mərhələ Nəcəf bəy Vəzirov yaradıcılığı ilə başlayır. O, məişətdəki ictimai geriliyi səhnə çərçivəsində genişləndirərək problemin mahiyyətini açıqlayır. Xüsusilə də, buradakı qadın obrazları daha diqqət çəkəndir. Nəcəf bəy Vəzirovun 1890-cı ildə yazdığı “Daldan atılan daş topuğa dəyər” pyesində hadisələrin mərkəzində duran əsas qadın surəti Xırda xanımdır. Pyesi oxuduqca, ilk başda Xırda xanımın dərd çəkdiyinin şahidi oluruq. Dərdinin əsas səbəbi isə qızı Səkinə xanımı evləndirə bilməməsidir. Çox fikir çəkərək yollar axtarmağa başlayır. Nəhayət, onun diqqətini kəndə yeni gələn, təhsilli, bilikli İsgəndər bəy çəkir. Səkinə xanım təhsil almamışdı. Buna görə də Xırda xanım Universitet oxumuş gəncin təhsilli qız alacağına ümid edirdi. Məhz bu baxımdan qızını onunla evləndirmək üçün müxtəlif yollar axtarır. Burada təhsilin ümumi mənada cəmiyyətdə yaratdığı oyanışın parıltılarını görürük. O qızını evləndirmək üçün müxtəlif yollar fikirləşir. Amma bu düşüncəsiylə özünü bir növ cəhalətdə tapır. Bu məqsədlə o, aradüzəldən Nurcahan xanımı və dərvişi işə qatır. Xırda xanım onlara qiymətli əşyalar vəd edərək, bu işi düzəltməsinə tələb edir. Burada bir sıra obrazların o cümlədən Xırda xanımın M.F.Axundovun “Dərviş-Məstəli şah” əsərindəki Şəhrəbanu xanım obrazı ilə səsləşdiyini görürük. Hər iki qadın sadələvhlüyün, cəhalətin qurbanıdır. Onların hər ikisinin yekun məqsədi isə izdivacdır. Nəcəf bəy Vəzirov qadınların cəmiyyətdə belə mövqedə olmasını və belə dərvişlərin onları aldatmasını tənqid edərək cəhaləti xalqın problemi kimi qarşıya qoyur. Bunun yekun ifadəsini isə biz qadın surətlərində görmüş oluruq. İkinci obraz olaraq Nurcahan xanımın M.F.Axundovun Xanpəri obrazı ilə səsləşdiyini görürük. Sonda onların təşkil etdiyi qurmanın boşa çıxdığının və dərk edilmiş yalançılığın şahidi oluruq.

Nəcəf bəy Vəzirovun eyni ildə ailə-məişət mövzusunda yazdığı “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz” pyesinin mərkəzində duran əsas surət Fatma xanımdır. Nəcəf bəy Vəzirov Fatma xanımı pis qaynanaların timsalında ümumiləşmiş şəkildə vermişdir. Fatma xanımın narazılığının əsas səbəbi onun gəlini Səlibnaz xanımdır. Evə gəldiyi gündən problemlər, davalar evdən əksik olmur. Və bu qarışıqlığı Fatma xanım yaradır. Fatma xanım keçmişə bağlı olaraq, yeniliyi qəbul edə bilmir. Keçmiş üçün darıxır. Bu görüşlərdə biz onun tərbiyə aldığı fikirlərlə yaşadığı dövrün fikirlərində kəskin şəkildə ziddiyyətlər görürük. Belə ki, o, tez-tez öz zamanından danışır. Gəlinin qaynananın yanında sakit olmasını, lal olmasını vurğulayır. Bir növ onu kölələşdirərək, hüquqlarını azaldır. Yeni dövrdə gördüyü mühitlə uyumsuzluq mübahisələrə gətirib çıxarır. Hansı ki, bu onu gəlinindən, oğlundan hətta nökrindən belə soyudaraq, nökrin evi tərk etməsinə səbəb olur. Gəlin surətində gördüyümüz Səlibnaz xanım nə qədər güzəşt etmək istəsə də, hər dəfəsində Fatma xanımın bir az da mübahisə yaratması işləri pisləşdirir. Və artıq onun belə vəziyyətə dözə bilməməsinə, evi tərk etmək istəyinə səbəb olur. Hadisələrin inkişaf xəttində Səlibnaz xanımın anası Çiçək xanımın işə qarışmasını, daha doğrusu hadisənin üzərinə çıxdığını görürük. Yaranan mübahisədə ilk başda onun da vəziyyəti altdan alaraq güzəştə getdiyini, ancaq onun da sonda Fatma xanımın danışığına dözə bilməyərək mübahisə etdiyini görürük. Bu mübahisələrdən bezən Salman bəy gedişatın ümumi rəyini bu sözlərlə izah edir:

“Dünyada əvvəlinci düşmən odur ki, qeyrətə, namusa dəymiş ola, rahatlığa və güzərana mane ola”. Məhz bu baxımdan Nəcəf bəy Vəzirov Fatma xanım obrazını bütün mənfilikləri ilə verərək, bu mühitdə olan gəlinlərin vəziyyətini kçik ailə-məişət mövzusunda olan pyesdə göz önünə gətirmişdir.

Nəcəf bəy Vəzirovun 1891-ci ildə yazdığı “Adı var, özü yox” pyesidir. Burada ailə-məişət mövzusu geniş planda verilmişdir. Əsərin qadın obrazında verilən surətlərindən biri Xanpərvər bəyimidir. O, zəhməti sevməyən bir obraz kimi təsvir edilmişdir. Onun Cənnətəli ağa ilə söhbətində “Mənim atam evində, babam evində belə işlərə bizlərdən qarışan olubdur ki, mən də qarışam?” sözlərində bunu təsdiqləmiş olur. Burada da Xanpərvər bəyimin Xırda xanımla fikirlərində oxşarlıq görürük. Hansı ki, hər iki obraz qızlarını evləndirmək istəyir. Bu özünü Xanpərvər bəyimin qızı Püstəbanu bəyimdə göstərir. Ancaq sonda Püstəbanu bəyimin Yusif bəyə qaçması işləri korlayır, ailədə konflikt yaradır. Ümumi mənada ailənin cahilliyi onun hər bir üzvünə bir cür təsir edərək, bir-birindən ayırır. Xanpərvər bəyimin evə bələdsizliyi onu övladlarından bir qədər ayıraraq sonda gözləmədiyi nəticələrə gətirib çıxarır. Nəcəf bəy Vəzirovun pyeslərindəki qadın obrazları hər mühitin müəyyən mənada təcəssümü və müəyyən şəraitin qarşıya qoyulmuş probleminin mərkəzidir.

SÜLEYMAN RÜSTƏMİN CƏNUB LİRİKASININ MÜASİRLİYİ

Aynur QULIYEVA

Bakı Slavyan Universiteti
aynur_quliyeva_90@inbox.ru
AZƏRBAYCAN

Cənub mövzusu hər zaman Süleyman Rüstəmin lirikasında əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Cənub həsrəti, Cənub nigarançılığı Süleyman Rüstəm şeirinin və lirikasının canı və ruhudur. Şairin Cənub şeirləri o taylı, bu taylı Azərbaycanın, bütövlükdə İkiyə bölünmüş bir xalqın məhəbbətini qazanmışdır.

Dünyada taleyin amansız gərdişi nəticəsində İkiyə bölünmüş xalqlar çoxdur. Çin, Koreya, Almaniya... Siyahını bir qədər də davam etdirmək olardı. Almaniya artıq birləşmişdir. Çin də Tayvanla birləşmək üzrədir. Nə vaxtsa Şimala, Cənuba bölünmüş Azərbaycan xalqıda vahi dövətdə birləşəcəkdir. Həmin gün gələcək! Həmin gün uzaqda deyil!

Bu gün Şimali Azərbaycan müstəqildir, üçrəngli bayrağımız dünyanın beş qitəsində dalğalanır.

Şeirləri ilə Azərbaycanın müstəqilliyini, azadlığını yaxınlaşdırın şairlərdən biri də Süleyman Rüstəm olmuşdur. S.Rüstəm 1941-ci ildə Sovet ordusunun tərkibində İranda-Cənubi Azərbaycanda olarkən Cəbundakı soydaşlarımızın həyat şəraiti, məişəti ilə yaxından tanış olmuşdur. Onların siyasi hüquqsuzluğu, dil problemləri S.Rüstəmi dərindən narahat etmişdir. Sənətkarın Cənub mövzusunda yazdığı şeirləri ilə Cənubi Azərbaycan həyatı bütünlükdə gözlərimiz qarşısında canlanır. S.Rüstəmin Cənub lirikası Cənublu bacı-qardaşlarımız haqqında ensiklopediyadır, siyasi mübarizə məktəbidir, döyüş meydanıdır, azadlıq mücadiləsinin baş verdiyi məkanndır. Doğrudan da, S.Rüstəm Cənub mövzusunda şeirlər yazmaqla bütöv Azərbaycan xalqına bir yox, bir neçə orduyla xidmət göstərmişdir. Həmin şeirlər, poemalar bu gündə ön sıralardadır.

Şair lirik şeirlərində, poemalarında fars şovinistlərini İvşə etmiş, Səttar xanın, Bağır xanın, Xiya-baninin yurdunda azadlıq çırağının yanacağını dönə-dönə vurğulamışdır. S.Rüstəmi Cənub lirikası İkiyə bölünmüş Azərbaycanın problemlərini yüksək poetik dillə əks etdirir. Təəssüf ki, şairin arzuları bu gündə həyata keçməmişdir. Ona görə də, S.Rüstəmin Cənub lirikası aktuallığını, müasirliyini qoruyub saxlamış, əhəmiyyətini itirməmişdir.

Cənub mövzusu Azərbaycan ədəbiyyatının aparıcı mövzularından biri olaraq qalacaqdır. Ancaq Cənub deyəndə ilk növbədə yadıma S.Rüstəm düşəcəkdir. Şairin yaradıcılığında çox şərəfli və mühüm yer tutan bu şeirlə Azərbaycan poeziyasının böyük bədii hadisələrindəndir. Həqiqi vətəndaş ehtirası ilə xalq həyatında, xalq mübarizəsinə dərin bağlılıq hissi ilə yazılan bu şeirlərdə milli azadlıq hərəkatının qələbəsinə tarixi nikbin bir baxış hakimdir, sənətkarın Cənub şeirləri insanın mübarizə ehtirasını alovlandırır. Azadlıq uğrunda mübarizəyə səsləyir. Şairin Cənub lirikası eyni zamanda böyük poetik ənənələrimizdən faydalanmanın poeziya üçün nə qədər səmərəli və əhəmiyyətli olduğunu çox aydın bir şəkildə sübut etdi.

CAHAN ŞAIRİ NƏSİMİNİN HƏYATINDA ZİDDİYYƏTLİ MƏQAMLAR

Nərgiz QARAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti
nergiz.qarayeva.1996@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Öz şeirlərini filosoflar üçün yox, geniş xalq kütləsi üçün yazan, cahan şairi Nəsiminin ölümündən tam olaraq 600 il keçir. Bildiyimiz kimi, şair 1417-ci ildə Hələbdə öldürülmüşdür. Ali məktəb dərslərlərində göstərilir ki, şairin məhkəməsi və qətli barədə ən düzgün məlumat XV əsr ərəb tarixçisi Əbuzərr Əhməd ibn Burhan İbrahim Sibte ibn əl-Əcəmi əl-Hələbinin “Künuz üz-zəhəb fi tarixi Hələb” əsərində verilmişdir. Qaynaqlarda göstərilir ki, Nəsiminin milli mənsubiyyətcə Türkmən, Türk, Fars, Ərəb, Azəri(Azərbaycanlı) millətlərinə məxsusluğu haqqında müxtəlif dövrlərdə tədqiqatlar aparılmışdır. Azərbaycanlı tədqiqatçılar şairin milli mənsubiyyəti məsələsi üzərində elə də dayanmamışlar. Nəticə olaraq, Nəsimi Türkmən qaynaqlarında türkmən şairi, Ərəb qaynaqlarında ərəb şairi, Türk qaynaqlarında türk və azəri şairi olaraq qeyd olunur. Son dövrlərdə gənc Nəsimişünas S. Şıxıyevanın maraqlı tədqiqatları diqqəti cəlb edir. Nəsimişünas tarixin müxtəlif dövrlərində olan tədqiqat işlərini nəzərdən keçirmiş, maraqlı faktlar ortaya qoymuşdur. Belə ki, mübahisəli mövzulardan biri şairin harada dünyaya gəlmiş olmasıdır. Orta və ali məktəb dərslərlərində şairin, Şamaxıda doğulduğu göstərilir. S.Şıxıyeva öz tədqiqatında göstərir ki, Nəsiminin çağdaşları –Ərəb tarixçisi İbn Hacer el-Askalani və mürşidi Fəzlullah Nəsiminin ona Təbrizi nisbətini aid etməsi, şairin milli mənsubiyyətcə Azərbaycanlı, Təbrizli olması, tarixi realığa daha uyğun olduğunu sübut etmişdir. Burada eyni zamanda İ.Hikmətin belə bir fikri keçir ki, “Nəsiminin Kureysilik və Haşimilik iddialarında bulunmağı, seyyid olması olduqca qüvvətli dəlillər sayılsa belə Azərbaycan şivəsi ilə VIII(miladi XIV əsr) əsrdə yazdığı və qüvvətli , o coşğun divanı ilə bütün Türk ədəbiyyatı üzərində böyük bir təsir buraxan Seyyid Nəsimi Türkdür deməkdə tərəddüd etmərik”. Tanınmış şərqşünas Gibb isə Nəsiminin əslən türkmən olduğunu iddia etmişdir. Ümumən Nəsimi dilinin mükəmməlliyi ana dilimizin yüksəlişində böyük əhəmiyyəti olmuşdur. T.İ. Hacıyev Azərbaycan ədəbi dilinin dövrləri bölgüsündə, ikinci dövrün tərkibində, XII-XIV əsrləri ayrıca qeyd edir. Bu əsrlərdə divan ədəbiyyatı dilinin formalaşmasından, ərəb, fars sözləri və qrammatik quruluş faktlarının dil normasına nüfuz etməsindən və nəhayət mərhələni, dilin kişafı elmi-fəlsəfi məzmunu və lüğət zənginliyi ilə səciyyələnən Nəsimi zirvəsi kimi yekunlaşdırır. Bir millətin dilinə bu dərəcə təsir edən, inkişafında misilsiz rol oynayan şairin başqa millətin nümayəndəsi kimi təqdim edilməsi gülünc vəziyyət yaradır. Həmçinin T.İ. Hacıyev qeyd edir ki, “bu yarım-mərhələnin kamillik həddinə çatması Nəsiminin şəxsiyyəti ilə bağlıdır”. Nəsiminin ədəbi dil tarixindəki rolunu aşağıdakı kimi qiymətləndirir. “Nəsimi Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirdi; o həm ana dilinin bütün leksik-semantik imkanlarını üzə çıxardı, xalq dilinin idrak potensialını aşkar etdi. Həm də ərəb və fars dillərindən zərurət həddində məhz ehtiyac olan qədər, material mənimsədi, bununla da Azərbaycan ədəbi dilinin fəlsəfi, elmi ifadəçi səviyyəsini təmin etdi.

Nəsimi Fəzlullah Nəsiminin müridlərindən, əsas doqquz xəlifəsindən biri, hürufilik cərəyanının nümayəndəsi olmuşdur. Bu cərəyan “vəhdəti-vücut” konsepsiyasını əsas tutan yarı fəlsəfi, yarı dini bir cərəyandır. İsa Muğanna “Məhşər” əsərini Nəsimi və onun ətrafında baş verən tarixi hadisələrə müəyyən dərəcə bədiilik qataraq işləmişdir. Əsərdə tarixlə üts-üstə düşən və düşməyən hadisələr verilmişdir. Tarixdən məlum olmayan belə bir hadisəni nəql edir ki, “ Şirvanşah İbrahim tacqoyma mərasimində fars şairi Katibi fars dilində bir qəzəl demiş, ancaq məclis əhli ondan şahı türkcə vəsf etməsini istəmişdir. Şair bundan əsəbləşərək, mən tikandan bərki-gül hasil edə bilmərəm deyib, məclisi tərk etmişdir.Şah yeni söz ustadı tapılmasını əmr etmiş, Nəsimini hüzura gətirmişlər. Nəsimi təmkinlə şahı tərifə layiq sözü yoxdur, ancaq tikandan bərki-gül hasil edə bilərəm demişdir. Bəlkə də tarixən buna oxşar bir səhnə olmuşdur. Burada uyğun olmayan tək şey şair Katibinin Nəsimidən daha böyük verilməsidir. Əslində XV əsr fars şairi Katibi Bədr Şirvanin müasiri, Nəsiminin isə kiçik müasiri hesab edilməkdir. Əsərdə , orta və ali məktəb dərslərlərində Nəsiminin qızı Fatimə(Fatma) Nəsiminin sevdiyi xanım olaraq qeyd olunur. Ancaq, S. Şıxıyeva öz tədqiqatında göstərir ki, əslində Nəsimi Fəzlin qızlarının heç biri ilə sevgi münasibətində olmamışdır. Nəsiminin Əli adında daha bir

mürdidinin də olmasını və əslində Nəsimin qızı ilə evli olan Əli, Nəsimi deyil, digər Əli olması fikrini də ortaya qoymaqladır. Bu faktı nəzərə alsaq, Nəsimi bizə tam və düzgün tədris olunmur çənaətinə gəlməyimiz olduqca normaldır.

Orta məktəb dərslərində Nəsiminin Şamaxılı olması göstərilir. Tarixçilər təsdiq edir ki, həqiqətən Şamaxı və ya yaxın ərazilərdə Şirvanşah I İbrahim Dərbəndi hürüfilərlə görüşmüş, öz məqsədləri üçün onlardan yararlanmağa çalışmışdır. Bu, "Məhşər" əsərində də təsvir edilir. Həmçinin göstərilir ki, Şirvanşah öz oğlu Gövhər şahı hürüfiləri nəzarətdə saxlamaq, hərəkətlərindən xəbərdar olmaq üçün, hürüfilərə qoşmuşdur. Gövhər şah isə Nəsiminin fikirlərini, təlimlərini gördükcə qəlbən ona bağlanmış, həqiqətən hürufiliyə meyl etmişdir. Sonradan şahın bu əməlindən pəşman olduğu göstərilir. Nəsiminin Bursa, Təbriz, Bakı, Diyarbəkir və Şirazdandan olduğunu göstərən tədqiqatçılar da vardır. Buna cavab olaraq yerli qaynaqlar göstərir ki, Teymur hürüfilərə ciddi təzyiq göstərdiyi üçün, Nəsimi ölkəni tərk etmiş, müəyyən zaman dilimlərində İraqda, Türkiyədə, Suriyada yaşamışdır.

Nəsiminin ölümü də fərqli şəkillərə təqdim edilməkdədir. Akademik Ziya Bünyadov öz məqaləsində bu məsələyə aydınlıq gətirmişdir. Burada qeyd olunur ki, indiyənə qədər bizə Nəsiminin ölümü haqqında məlumat yalnız türk alimi Əbdülbaqi Gölpınarlının "İslam Ansiklopedisi"ndə "Nəsimi" adlı məqalədə verilmişdir. Qaynaqlarda onun kimin dövründə öldürülməsi göstərilə də, öldürülmə şəkli haqqında məlumat çox az şəkildə təsvir edilir. Z.Bünyadov ərəb tarixçilərinin əsərlərindən təqdim etdiyi hissələrlə sübut etmişdir ki, Nəsiminin diri-diri dərisi soyularaq öldürülməsi xalq tərəfindən yaradılmış əfsanədən başqa birşey deyildir.

TÜRK NAĞILLARINDA ALMA MOTİVİ

Nərminə XANƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti

narmina.khanaliyeva@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Ağac, meyvə motivi dünya ədəbiyyatında, eləcə də onun əsas qollarından biri olan Türk xalqlarının mifologiyasında və şifahi xalq ədəbiyyatına məxsus janrlarında geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Müxtəlif missiyaları yerinə yetirən meyvələr insanların taleyinə öz təsirini göstərərək, dünyanın yaranmasına, formalaşmasına, qəhrəmanların doğulmasına, onun gələcəyə doğru ruhlanması üçün toxunulmazlıq qazanmasına vasitə rolunu oynayır. Xüsusilə, meyvələrin içərisində almanın mənə çalarlarının və funksiyasının xalqlara və janrlara görə dəyişməsi, onun din öncəsi və din sonrası qaynaqlarda dəfələrlə xatırlanmasına səbəb olmuşdur. Yer üzündə dindən öncəki təfəkkürü ifadə edən mifologiyada alma yaradılışın əsasında dayanan əsas üsürlərdən hesab edilir. Qaynaqlarda, Övliya Çələbinin, eləcə də bir çox qədim türk səyyahlarının, uyğur mətnlərinə əsaslanaraq, yazıya aldığı qeydlərdə, qədim zamanlarda alma ağaclarının türk döyüşçü qadınlar tərəfindən (amazonkalar) qorunduğu qeyd edilmişdir. Qoruyucu missiyanı qadının yerinə yetirməsinə, dünya xalqlarının əksəriyyətinin mifologiyasında rast gəlirik. Alma qoruyucusu qadınlar əbədiləyin, almalar isə, tükənməz gücün və işığın simvolu hesab edilirdi.

Şifahi ənənənin ən zəngin növü olan nağıllarda, alma fərqli xüsusiyyətləriylə ortaya çıxar. Nağılların sonlarında, nağılı danışan, özünü əsərin qəhrəmanları arasına qatar. Hər kəs muradına çatarkən göydən üç alma düşər. Saim Sakaoğlu, nağılı danışanın, sonda özünü üç ayrı şəxs kimi göstərərək, üç almaya da sahib olduğunu; bəzən birini və ya ikisini dinləyicilərə buraxdığını qeyd edir. "Göydən üç alma düşdü. Bir söyləyənə, bir dinləyənə, biri mənə..." Belə sonluqlara "Qara pişik", "Qırx oğlan", "Günəş qızı", "Altı qız atası" kimi bir sıra türk nağıllarında rast gəlmək olar. "Altı qız atası" adlı nağılda alma, zənginlik və imtahan simvoludur. Nağıl, "altından bir alma" nı zəngin bəy oğlunun cibindən ala bilmə iddiaları və cəsarəti üzərinə qurulmuşdur. Bir nəhəng nağılı olan "Üç şahzadə"də alma ağacına dadanan bir nəhəng vardır. "Alma yanaqlı qız"da padşahın, alma bağçasındakı almalar kimi, gözəl yanaqlı bir qızla evlənmək istəyən oğlu vardır. "Eyni qızı sevən üç qardaş" nağılında alma, ölümcül bir xəstəyə yedizdiriləndə, xəstəni dərhal yaxşılaşdıran sehri bir obyektir. Anadolu nağıllarında uşağı olmayan cütlərə bir dərvişin alma verməsi və bu almanı

yemələri bildiyimiz bir motivdir. Məlikşah nağılında Türk Xalq mədəniyyətində olduğu kimi, uşaqsız bir padşaha və xanımına dərviş kəramətli bir alma verir və bu almanı yediklərində bir oğlan uşağa sahib olacaqlarını söyləyir. Dərvişin, padşaha və xanımına alma, qabıqlarını atlarına yedirmələri maraqlı bir ayrıntıdır. Çünki alma qabıqlarını yeyən atın, balası olma ehtimalı yaranır. Dərvişin verdiyi almayla kişi uşaq sahibi olarkən, almanın qabıqları da atına doğum etməyə imkan verir. S. Sakaoğluna görə, əslində, bu at oğlanın atı olacaq. Anadolu inanclarında almanın nəsil simvolu olduğu da müşahidə edilməkdədir. Nağıllarda, əfsanələrdə, xalq hekayələrində, gerçək həyatda uşaq olması üçün, Tanrıya əl açıb dua etmək, sonsuzluğa qarşı bir çarədir. Dua edərək uşaq istəmək yerinə, almayla uşaq sahibi olma motivi daha çox görülməkdədir. Almanın təsiri eşqin özü kimi cüt istiqamətlidir.

Nağıllar araşdırıldığında, almanın; bir çox xüsusiyyəti yanında; ölünü diriltmə, cavanlaşma, ölümdən xilas vs. kimi funksiyalarının da olduğu görülməkdədir. Anadolu sahəsində "Eyni qızı sevən üç qardaş" adıyla bilinən və Qazaxıstanda xanın üç oğlu olan, Türkmənistan variantında isə "Gızıl Alma" adıyla izah edilməkdə olan mətndə, almanın bu xüsusiyyəti açıq bir şəkildə özünü göstərməkdədir. Bu nağılda, eyni qızı sevən üç qardaş vardır. Qız bunlara, başqa məmləkətlərə gedib bir il içərisində ən yaxşı hədiyyəni kim gətirsə, onunla evlənəcəyini söyləyər. Verilən müddət içərisində gənclərdən biri, üstünə minən adamı, istədiyi yerə aparən bir təkər; ikincisi, baxıldığına görmək istənilən adamı göstərən bir ayna; digəri isə ölmək üzrə olan bir adamın ağzına qoyulduğunda, onu yenidən həyata çevirən bir alma alır. Bir araya gələn gənclər, bir-birlərinə aldıkları hədiyyələrin bacarıqlarını göstərirlər. Əvvəl aynaya baxırlar və evlənmək istədikləri qızın can çəkdiyi və ölmək üzrə olduğunu görürlər. Dərhal təkərə minib, qızın olduğu yerə gəlirlər. Qıza almanı yedirərək, onun yenidən canlanmasını təmin edirlər. Beləcə qız, yediyi alma sayəsində yenidən həyat tapmış olur. Bu nağıl, Qaraçay türkləri arasında tapmaca olaraq keçər və qızın hədiyyələri gətirən gənclərdən hansı ilə evlənməsi lazım olduğu soruşulur.

Türkmənlər arasında deyilən "Almanı göyə at, yerə düşənə qədər ya fələk de." Atalar sözünün mövzu edildiyi bir nağılda isə, ölümə məhkum edilən gənc, göyə atılan bir alma nəticəsində padşah olmuşdur. Burada, alma insana ölümsüzlük qazandırmır, amma ölümdən qurtararaq ömrü uzatmağa vasitəçidir. Almanın bu xüsusiyyəti, Elazığda izah edilən, Çoban nağılında da iştirak etməkdədir. Yatarkən çobanın ağzına girən ilanı, yenidən çıxarmaq üçün, qəhrəmana bol miqdarda alma yedirilir. Sonunda çoban qusaraq, ildan xilas olar.

Almanın bu xüsusiyyətlərinin xaricində, insanlara gənclik qazandırması da nağıllar arasında görülən bir xüsuddür. Yaşlı bir insanın, bir anda 15 yaşında bir cavan olması da, bunun bir başqa formasıdır. Bu səbəblə almanın "gəncləşdiricilik" xüsusiyyətini də burada qiymətləndirmək lazımdır. "Bəxtiyar" və "Guru Kəllə" nağılları da, cavanlaşdırıcı xüsusiyyətiylə ön plana çıxar. Bu nağıllardan birincisində, Bəxtiyar, pərilər padşahının kiçik qızından, yeyən yaşlı bir adamı 15 yaşında cavan edən "cənnət almazı" nı istər. Digərində isə, tuti quşu, qardaşının toyundan dönərkən, oradan, dilinin altında bir alma nüvəsi gətirir. Bu toxumu, bağban, padşahın əmri ilə bağçaya tikər. Vaxtı gələndə, alma ağacı iki meyvə verir. Bu elmalardan birini, daha əvvəl vəzir zəhərlədiyi üçün, yeyən məhkum ölür. Digərini yeyən bağban isə, 15 yaşında bir gənc olur.

Ümumiyyətlə, ümumtürk mifologiyasında, folklor mətnlərində alma yaradılışın əsasında dayanan əsas ünsürlərdən biri hesab olunur. Təkcə ümumtürk mifik təfəkküründə deyil, eyni zamanda dünya mifologiyasında, ölükməz gücün və işığın simvolu sayılırdı. Türk nağıllarında alma, zənginlik, imtahan simvolları kimi çıxış edir, ölümcül bir xəstəyə yedizdirildikdə onu dərhal yaxşılaşdırıb sehirli bir obyekt olur, ölünü diriltmə, cavanlaşdırma, ölümdən xilas etmə, övladvermə və s. funksiyaları yerinə yetirir.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA HEKAYƏ JANRININ YERİ VƏ TƏDQIQI

Nizami HÜSEYNOV

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

nizaaa@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Müasir ədəbiyyatımızda hekayə hansı mövqedə durur? 60-cı illərdən bəri ədəbi tənqidin cavabını verməyə çalışdığı suallardan biri budur. Elçin “Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri” adlı məqaləsində hekayəni “formalaşmış, məxsusi bir janr” kimi qiymətləndirir və göstərir ki, bu gün hekayə ən yaxşı nümunələrində mövcud mənəvi ictimai problemləri, on beş, iyirmi il bundan əvvəlkinə nisbətən daha hərtərəfli əhatə edir və ən başlıcası isə, bu problematikanın bədii estetik təcəssümü xeyli dolğundur. Tənqidçi müasir Azərbaycan hekayəsinin əldə etdiyi nailiyyətlərin dörd əsas cəhətlə bağlı olduğunu yazır:

- a) Mövzu rəngarəngliyi;
- b) problematika vüsəti;
- c) xarakterlər qalereyasının zənginliyi;
- ç) sənətkarlığın artması, estetik kamillik.

Elçin hekayənin XX əsrin sonlarına doğru əldə etdiyi nəaliyyətləri yüksək qiymətləndirir, amma milli ədəbiyyatımızın ən böyük bəlası olan epiqonçuluğun, təkrarçılığın hekayə janrını da öz qucağına almasını diqqətdən qaçırmır. “Əlbəttə, tənqidçi, 70-ci illər Azərbaycan hekayəsinin vəziyyətini ümumimləşdirərkən yaranmış bütün nümunələrin ideya-bədii cəhətdən mükəmməl olması fikrindən uzaqdır. Əksinə, 70-ci illərdə bu janrın mənzərəsini verərkən “şeir axını ilə” qoşa addımlayan “hekayə axını”ndan “ədəbi bəla” kimi danışmaqla yanaşı, istedadlı sənətkarların qələmindən çıxan ideya-bədii cəhətdən zəif əsərlərə tənqidin “göz yumması”nın da yol verilməz olduğunu bildirir.”

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, yeni nəsrin daha da gücləndiyi 70-ci illər ədəbiyyatında hekayə janrı klassik ədəbi ənənələrimizi özündə cəmləşdirir. Tənqidçi V.Yusiflinin “Dövrün mozaikası” adlı icmal məqaləsindəki 70-80-ci illərdə bu janrın ədəbiyyatımızdakı mövqeyi ilə bağlı bəzi qənaətləri bu baxımdan maraq doğurur. İlk növbədə o, son illərin hekayələrində ənənəyə güclü bağlılıq görür və bu bağlılığın konkret tərəflərini müəyyənləşdirir: “...İdeyalılıq, xəlqilik, dövrün, zamanın ən mühüm mətləblərini yığcam şəkildə ümumiləşdirmək, lakoniklik, psixologizmə meyl klassik hekayələrimizdən gəlir.” Eyni zamanda janrın inkişafının ənənəyə novator münasibətlə şərtləndiyini və yazıçılarımızın “ənənəvi süjet xəttindən və artıq standartlaşmış təhkiyə və maneralardan imtina edərək yeni bədii axtarışlar aparması”nın səciyyəviliyini nəzərə çatdırır. Tənqidçiyə görə “son illərin bir çox hekayələri konflikt və xarakterlərin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir”.

80-ci illərdəki ədəbi prosesdən bəhs açan tənqid materiallarında hekayə təsərrüfatından alınan qənaətlərdən biri də belədir ki, “böyük problemlər yalnız irihəcmli janrların “inhisarı” deyil, sürətlə yeniləşən, mürəkkəb, ziddiyyətli varlığı təsvir və təhlil etmək üçün kiçik həcmli əsərlər də böyük imkanlara malikdir”. Bu baxımdan tənqid “müasirlərimizin gündəlik həyatının, qayğı və düşüncələrinin lakonik və özünəməxsus şəkildə işıqlandırılması”, “hadisəçilikdən, təsvirçilikdən qaçmağa meyl”ni, “nisbətən az əhvalat və o qədər də mütəhərrik olmayan süjet xəttinin köməyi ilə çox söz demək” imkanlarını, “sonradan roman və povestlərdə təfərrüatlı bədii təhlilə cəlb edilən mətləblərin ilk konturlarının hekayələr vasitəsi ilə cızılmasını”, mühitin kiçik bir parçasının, “insan münasibətlərinin bir cəhətinin təhlilinin ön plana çəkilməsi”ni hekayə təsərrüfatının bu illərdə diqqəti çəkən əsas müsbət cəhətləri kimi ümumiləşdirir”. XX əsrin sonlarına doğru (80-ci illərdə) hekayə janrı əsrin ortalarındakı gücünü itirməyə başlamışdır. Getdikcə dövrün dəyişməsi və bunun da məntiqi nəticəsi kimi tələblərin dəyişməsi bəzi yazışların “qələmində” əks olunmuşdu. Əlbəttə, ədəbi tənqid ən yeni mərhələdə Azərbaycan hekayəsinə qiymətləndirərkən ideya-estetik cəhətdən günün və janrın tələblərinə cavab verməyən əsərlərdən də söz açır və səciyyəvi nöqsanlarını ümumiləşdirməyə çalışır. Belə bir ümumiləşdirmə baxımından V.Yusiflinin aşağıdakı qənaətləri səciyyəvidir: “Mətbuatda çap olunan hekayələrin müəyyən qismi isə mövzunun bədii həlli və sənətkarlıq baxımından qaneedici deyil, aşağı səviyyəlidir. Onlarda mühüm ictimai məsələlər qaldırılmır, maraqlı bədii konfliktlər,

dövrün, zamanın ruhunu ifadə edən dolğun xarakterlər nəzərə çarpmır. Hekayələrimizə xas olan digər nöqsan da mövzu məhdudluğudur”.

Təyyar Salamoğlu “Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri” kitabında əsrin sonlarına doğru hekayə janrında olan zəifləmə ilə yanaşı, ayrı-ayrı müəlliflərin yaradıcılığı nəticəsində janrın inkişaf etdiyini qeyd etmişdir. “80-90-cı illərdə Azərbaycan hekayəsi ciddi bir inkişaf yolu keçmiş və ən müxtəlif ədəbi nəsillərin yaradıcılığını əhatə etmişdir. Bu janrda yazıb yaradan yaşlı nəsil nümayəndələrindən İ.Şıxlı, İ.Əfəndiyev, İ.Hüseynov, S.Əhmədov, altmışıncılar nəsindən Ə.Əylisli, Anarı, İ.Məlikzadə, M.İbrahimbəyov və Elçini, yetmişinci illərdə ədəbiyyata gələn M.Süleymanlı, V.Nəsibi, R.Rövşəni, S.Səxavəti, Afaq Məsudu, Şahmarı, səksəninci illərdə çap olunmağa başlayan S.Budaqlını və b. qeyd etmək olar.”

İsi Məlikzadə yaradıcılığını tənqidçi V.Quliyev yüksək qiymətləndirir və müasirlərimizin portretini məişət detalları və sosial münasibətlər fonunda rəsm etməyə çalışması və bu hekayələrin, ilk növbədə müasirlərimizin daxili aləminə psixoloji nüfuzun dərinliyi ilə seçilməsini səciyyəvi keyfiyyətlər kimi təqdim edir. V.Quliyev İ.Məlikzadə haqqında qeyd edir ki, yazıçı təsviri adətən, həyatın adi günlərinin təlatümlü, həyəcanlı anlarından araşdırmağa başlayır. Tənqidçi fikrini sübut üçün göstərir ki, “Talısman” hekayəsində biz qəhrəmanın avtomobil qəzasına düşməsi hadisəsi ilə tanış oluruq. “Böyüklük” eşqinə düşmüş Dadaşovun (“Qatarda”), ən çətin məqamda hamının köməyinə çatmağı özünün əsas vəzifəsi sayan Nəsrin (“Cəhiz güzgüsü”) xeyirxahlığı da məhz həmin qəhrəmanların həyatı üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edən anlarda açılır.

Sözgedən dövrün hekayə janrı haqqında danışarkən Anar yaradıcılığını da diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır. “Nəsr sahəsində bədii iqlimin tərəvəzlənməsində, bədii axtarışların intensivləşdirilməsində, novator yaradıcılıq ahənginin daha sürətlə hərəkətə gətirilməsində, bədii forma və ifadə üsullarının geniş miqyas almasında böyük yazıçımız Anarın o dövrün perspektivli imzaları içində xüsusi yerini ayrıca vurğulamaq lazımdır.” Roman və povestlərində olduğu kimi Anarın hekayələrində də bədii obrazlılıq həyatın real təsvirini yüksək şəkildə göstərmişdir. Anarın “yaradıcılığı o dövrün ümumittifaq ədəbi tənqidində güclü əks-səda doğurmuşdur. Anar nəsrinin daxili təkamülü, bədii düşüncəsində baş verən püxtələşmə, əsərlərinin mündəricə və formasında təzahür edən novator əlamətləri elmi-nəzəri təfəkkürləri məşğul etmişdir.” Anar hekayələrində böyük sosial problemlər əks olunur. Nəsrin kiçik janrında böyük problemlərin həlli zamanı bir daha Anar qələminin ustalığı hiss olunur.

“Yeni nəsr”in hekayələri haqqında danışarkən heç şübhəsiz Elçin yaradıcılığına da toxunmaq lazımdır. Elçinin hekayələrində sadəlik oxucunu cəlb edir. Hər bir hekayəsinin ümumi Azərbaycan nəsrində ədəbi hadisəyə çevrilməsi də təsadüfi deyildir. Tehran Salamoğlu Elçin hekayələrinin ideyasını yığcam şəkildə belə ümumiləşdirir. “Hekayə yaradıcılığında Elçinin müşahidə qabiliyyətinin itiliyi mövzu seçimindəki rəngarənglikdə özünü daha artıq göstərir. İctimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi problemlərin, məişət məsələlərin təsvir obyektinə çevrilməsi onun 80-ci illər hekayələri üçün səciyyəvilik kəsb edir. “Bülbülün nağılı” və “Ayaqqabı” hekayələrində azadlıq ideali, insan mənən azad olmalıdır – fikri müxtəlif təsvir predmetləri ilə əyanlaşsın, “Baladadaşın toy hamamı”, “Parisdə avtomobil qəzası” hekayələrində sosial və mənəvi-əxlaqi problemlərin inikasiasıdır. Bu hekayələrdə təsvir predmeti kimi seçilən hadisələrin əhatə dairəsi də fərqlidir”.

YENİ ƏDƏBİYYAT TARİXİNDƏ ƏDƏBİ PROSESİN İSTİQAMƏTLƏRİ

Afət RƏFİYEVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

afat.rafiyeva@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Milli ədəbiyyat tarixini yaratmaq sahəsində 50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərində nəşr olunan üçcildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” mühüm addım hesab olunur. Kitabın hazırlanması və nəşrinə üçüncü cildədən başlanılması təsadüfi deyildi. Çünki həmin cild sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı idi.

Üçcildliyin sonuncu – üçüncü cildi Azərbaycan ədəbiyyatının son qırx illik bir dövrünü əhatə edir. Həmin cild oktyabr sosialist inqilabının 40 illiyi münasibəti ilə 1957-ci ildə nəşr olunub, birinci

və ikinci cildləri isə 1960-cı ildə işıq üzü görüb. 1943-1944-cü illərdə ədəbi dövriyyəyə buraxılan “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndən fərqli olaraq bu ədəbiyyat tarixində sənətkarlıq məsələlərinə daha çox yer verilib. Ədəbi mərhələlərin təsnifi geniş və hərtərəfli hazırlanıb. Ədəbi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığının təhlilinə həsr olunan oçerklər həm həcminə, həm də məzmununa görə əvvəlki ədəbiyyat tarixlərindən seçilirdi. Məsələn, 1944-cü ildə çapdan çıxan “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin ikinci cildində Azərbaycan sovet ədəbiyyatına cəmi 116 səhifə həsr olunduğu halda, üçcildliyin sonuncu hissəsində sovet ədəbiyyatına 550 səhifə ayrılmışdı. Ədəbiyyat tarixinin akademik nəşri çap olunandan sonra ədəbi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirildi və mətbuatda müsbət rəylər söyləndi. Bu cəhətdən Əkbər Ağayevin fikirləri maraqlıdır: “Nəşr olunmuş III cildin ümumi quruluşu, həcmi və əhatə dairəsi göstərir ki, bütünlükdə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” əvvəlkilərdən, xüsusilə iki cildlik “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndən əsaslı surətdə fərqlənəcəkdir. Ədəbiyyatımızın sovet dövrünə həsr olunmuş III cildin özüə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, indiyə qədər heç bir ədəbiyyat dərslində və ya tədqiqat xarakterli bir kitabda Azərbaycan sovet ədəbiyyatının müxtəlif məsələlərinin işıqlandırılmasına bu kitabda olduğu qədər geniş yer verilməmişdir” (1).

Ədəbiyyat tarixinin sovet dövrünə həsr olunan hissəsi beş fəslə əhatə edir. Fəsilərə diqqət etsək görərik ki, burada aparılan müvafiq dövrləşdirməyə görə Azərbaycan sovet ədəbiyyatı üç mərhələyə bölünür: 1. Sosialist inqilabə ərəfəsində Azərbaycan ədəbiyyatı; 2.20-30-cu illər ədəbiyyatı, 3. Müharibə dövrü və müharibədən sonrakı dövr ədəbiyyatı. Hər cür dövrləşdirmə nöqsanlı olduğu kimi, bu kitabda aparılan dövrləşdirmə də nisbi xarakter daşıyır və müəyyən nöqsan da özünü göstərirdi. İnqilabi hərəkatlar, siyasi amillər, müharibələr ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsində əsas ola bilməz. Dövrləşdirmə ədəbi prosesin daxili qanunauyğunluqlarına uyğun şəkildə, siyasi amillərə əsaslanmadan aparılmalıdır. Ancaq ədəbiyyat tarixinin hansı dövrdə, necə çətinliklərlə meydana çıxdığını nəzərə alsaq, üçcildlik mükəmməl, fundamental ədəbiyyat tarixi kimi ədəbiyyatşünaslığımızda əhəmiyyətli bir yer tutur.

60-cı illərin əvvəllərində meydana çıxan “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi”nin (1963) əsas əhəmiyyəti bunda idi ki, həmin ədəbiyyat tarixində yaxın onilliklərin ədəbi prosesi əhatə olunurdu. SSRİ Elmlər Akademiyasının M.Qorki adına Dünya Ədəbiyyatı İnstitutu və Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun birgə hazırladığı bu kitabın müəllifləri respublikamızın tanınmış alimləri M.A.Dadaşzadə, C.X.Hacıyev, M.C.Cəfərov, Ə.Sultanlı, M.C.Paşa-yev, Ə.Mirəhmədov, O.Həsənov, P.Xəlilov, Q.Qasımsadə, B.Vahabzadə, M. Vəliyev və b. idi. Oktyabr inqilabından kitabın yazılmasına qədər olan zaman məsafəsində ədəbiyyatımızın poeziya, nəsr və dramaturgiya yaradıcılığını əhatə edən ədəbiyyat tarixində hər bir yazıçının yaradıcılıq üslubu, ədəbi mühit və ədəbi şəxsiyyət, realizm yaradıcılıq metodunun tipologiyası öz dərin təhlilini tapmışdı. Burada ən əhəmiyyətli məsələlərdən biri ədəbi həyatın ölkənin başqa mədəni hadisələri ilə vəhdətdə verilməsi idi. Kitabın müqəddiməsində M.A.Dadaşzadə milli ədəbiyyat tarixinin ayrı-ayrı dövrlərinin təhlilini aparmış, ədəbiyyat tarixinin ədəbi konsepsiyasını açıqlamış, eyni zamanda rus-sovet ədəbiyyatı ilə əlaqələrindən bəhs etmişdir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif ədəbi mərhələlərini müqayisəli şəkildə öyrənmək, ədəbi şəxsiyyətlərin ədəbiyyat tariximizdəki mövqeyini müəyyənləşdirmək, ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərin fərdi yaradıcılıq üslubunu, sənətkarlıq cəhətlərini müəyyənləşdirmək “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi”nin əsas vəzifəsi kimi qarşıya qoyulmuşdu. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının xalqı keyfiyyətləri, milli və ümumbəşəri mahiyyəti, klassik romantik poeziyanın yaradıcılıq üslubu, Şərq və Qərb mədəniyyəti ilə əlaqələri, müxtəlif təriqətlərin dini-fəlsəfi qaynaqları ilə birlikdə sovet dövrü ədəbiyyatının ictimai məzmununu, bədii xüsusiyyətləri, ədəbi mərhələlərin təsnifatı bu yeni ədəbiyyat tarixində ədəbi-tarixi və nəzəri aspektdə mükəmməl işlənmişdi. Hər iki ədəbiyyat tarixinin yazıldığı dövrü Cəlal Məmmədov “ədəbiyyatımızın şərəf və şöhrətli illəri” kimi qiymətləndirirdi: “Kitabın mühüm hissəsini ayrı-ayrı görkəmli sənətkarlarımızın həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş oçerklər təşkil edir. Bu oçerklərin əksəriyyəti kitabın həcmi daxilində müfəssəldir, hər bir yazıçının özünəməxsus yaradıcılıq yolunu, fərdi üslubunu, fərdi xüsusiyyətlərini və ümumi ədəbi inkişafımızdakı rolunu, mövqeyini aydın izah edir” (2).

Üçcildliyin üçüncü cildinin əsas əhəmiyyəti bunda idi ki, ədəbiyyat tarixinin yeni metodologiyası müəyyənləşdirilmiş, XX əsr ədəbi prosesinin təxminən yarıməsrlük bir dövrü geniş əhatə olunmuşdu.

YAŞAR QARAYEV VƏ REALİZMİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Ərkinaz RƏSULZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti
arkinaz.rasulzadehh@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Realizm özü həqiqətləri əks etdirsə də, onun inkişaf mərhələləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öz həqiqi həllini tapa bilməmiş, daim müzakirə mövzusunə çevrilmişdir. Yaşar Qarayevin realizm barəsində apardığı konseptual tədqiqindən sonra bu mövzu işiq üzünə çıxmışdır. Ona qədər realizmin sadəcə iki mərhələsi qeyd olunurdu: Vaqif realizmi və ondan sonra isə Cəlil Məmmədquluzadə realizmi, daha dəqiq desək: realizm və tənqidi realizm. Lakin realizmin bu iki sənətkarın yaradıcılığı arasındakı keçdiyi inkişaf yolu unudulur, nəzərdən yayınır. Düzdür, Vaqif yaradıcılığı ilə realizm Azərbaycan ədəbiyyatına ilk qədəmlərini atdı, ancaq kök sala bilmədi. Sanki bir külək kimi ədəbiyyatın üzərindən keçdi. Onun kök salması, ədəbiyyatda özünə ayrıca səhifə ayırması məhz Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığı ilə təşəkkül tapdı. Böyük ədib realizmin mahiyyətini dərk etmiş və bu rüzgarın gücü ilə Şərq cahilliyinin sovrulacağına inanmışdır. Mirzə Fətəli Axundzadə ədəbiyyata yeni bir baxış, yeni bir ifadə, yeni bir düşüncə və ən önəmlisi isə yeni bir cərəyan gətirdi. Onun xalqı maarifləndirmək, millətin gözündəki bəsinə pərdəsini yerə endirmək, xalqın yatan beynini oyandırmaq üçün maarifçi realizmə ümid bəsləməsi heç də təsadüfi hal deyildi. Avropa XIX əsrdə burjuva inqilabları ilə çulğalandığı bir dövrdə Şərq feodal despotizminin, sxolastikanın əsirinə çevrilmişdi. Bu dövrdə Avropa və Rusiyada artıq maarifçi realizm öz missiyasını tamamlayıb, estafeti tənqidi realizmə vermişdi. Axundzadə bilirdi ki, maarifçilik ideyasını və məfkurəsini aşılamaqdan birdəfəlik tənqidi realizmi Şərq ədəbiyyatına gətirə bilməzdi. O, anlayırdı ki, həm feodal monarxiyasına qarşı inqilabi düşüncələri yaratmaq, həm də bu quruluşun devrilməsi üçün maarifçi realizmin perspektivlərindən yan keçmək olmazdı. Beləliklə dramaturq, dövrünün yazıçılarından biri deyil, özündən əvvəlki ədəbi inqilabçıların- Volterin, Molyerin, Didronun, Russonun, Şillerin yolu ilə gedərək, ədəbiyyata maarifçilik üfqlərini saçırdı. Realizmin yeni bir növünü ədəbiyyata gətirməklə M.F.Axundzadə çətin missiyanı öz öhdəsinə götürdü. Ədibin maarifpərvər ideyaları onun bütün missiyalarını tam olmasa da, qismən yerinə yetirdi. Təəssüflər olsun ki, Axundzadə yaradıcılığı yanlış tədqiqlərə qurban gedərək tənqidi realizmə aid edilmişdir. Akademik Yaşar Qarayev bu fikirlərin önünə böyük bir sədd çəkdi. O, Axundzadə realizminin ən incə məqamlarını, ideya xüsusiyyətlərini tənqidi realizmlə səsələmədiyini və böyük ədibin əsərlərində əsas prinsip kimi maarifçi realizmə istinad etdiyini sübuta yetirmişdir.

Maarifçi realizm Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığı ilə öz kamillik zirvəsinə çatdı və özündən sonra tənqidi realizmin inkişafına zəmin yaratdı. İctimai həyatın eybəcərliklərini açıb göstərmək, cəmiyyətin üzərinə çəkilmiş bəyaz pərdəni qaldırmaq missiyasını tənqidi realizm öz üzərinə götürdü. Akademik Yaşar Qarayev tənqidi realizmin mahiyyətini dərinlənən anlamış və onun əsas xüsusiyyətlərini açmağı bacarmışdır. Tənqidi realizm artıq inqilabi düşüncəni yaratmağı, ictimai həyatın bütün naqisliklərini açıq, çıpaq şəkildə göstərməyi öz öhdəsinə götürmüşdür. Maarifçi realizm gələcəyə ümid bəsləyib, gələcək sabahlara inam yaradırdı. Tənqidi realizm isə “topal” bir zamanənin gələcəyə doğru yol qət etməyəcəyini açıq şəkildə göstərirdi. Maarifçi realizmin yanından sükutla keçdiyi feodal patriarxal qaydalarına məhz bu metod qarşı çıxıb, onunla mübarizə aparmağı qarşısına məqsəd qoydu.

Yaşar Qarayevə görə tənqidi realizmin nəsrə kamillik zirvəsi Mirzə Cəlil yaradıcılığı, poeziyada isə Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığı olmuşdur. Bəli, hər iki MİRZƏ tənqidi realizm konsepsiyasını Azərbaycan ədəbiyyatında yaratdılar.

Mirzə Cəlil tənqidi realizmin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq artıq ziyalı kütləni deyil, avam xalqı gün üzünə çıxarmağa başladı. Belə ki, maarifçi realizmin qəhrəmanı bütün ideallığı ilə digər obrazlardan seçildisə, tənqidi realizm isə göstərdi ki, ictimai həyatın əsas bəlası olan avam xalqa ədəbiyyata giriş bileti verilməlidir. Mirzə Cəlil isə bu vizanı Novruzəli vasitəsilə bütün novruzəlilərə verdi. Bu novruzəlilər ki, xalqın əsas kütləsi, ədəbiyyatın rəngarəng boyaları altında daim gizlənməmiş və maarifçi realizmin yaratdığı “intilgentlər” tərəfindən daim əzilir. M.F.Axundzadənin maariflənmək üçün Avropaya göndərməyə çalışdığı şahbazbəyləri artıq Cəlil Məmmədquluzadə Avropaya göndərmiş və onların əsl simasını Rüstəm bəyin, Səməd Vahidin fonunda açmışdır. Belə olduğu halda ümid ancaq novruzəlilərə qalırdı.

Tənqidi realizmin Azərbaycan ədəbiyyatı üçün verdiyi ən böyük ərnağan isə “Molla Nəsrəddin” jurnalı idi ki, ictimai həyatın bütün mənfilikləri burada öz əksini tapırdı. Bu jurnal nümayəndələri Cəlil Məmmədquluzadənin yaratdığı tənqidi realizm tendensiyalarına sadıq qalmağa çalışır, ədəbiyyatı bürümüş “uşkola”, “intilgent” bələsindən qurtulmağa çalışırdı.

Realist nəsr artıq Cəlil Məmmədquluzadə ənənələri ilə inkişafa doğru yol alarkən, poeziya isə özünə yeni inkişaf yolu, bədii sistem seçməli idi. Bunu isə yalnız Mirzə Ələkbər Sabir yarada bilərdi. O öz yeni qəhrəmanı ilə ədəbiyyat arenasına çıxdı. Bu qəhrəman ki, novruzəllərdən fərqli olaraq xudayərbəylərin qarşısında iki qat əyilmir, əksinə olaraq onun üzünə durur, mollalara, vəkillərə, pristavlara artıq bu dövrün “kef çəkməli əyyam” olmadığını sübuta yetirir. Sabir yaradıcılığı özü ilə bərabərində ədəbiyyata sinfi inqilabı gətirir. Bu sinfi inqilab vasitəsilə fəhlə, sadə kəndli söz sahibi olur. Onu əzən, qapazını başından, təpiyini belindən əskik etməyən mollanı, bəyi, vəkili, pristavı əsil döyüş meydanına çağırır və onları məğlub edir. Sabirin yaratdığı bu şərait Səttarxan hərəkəti kimi bir inqilabın yaranmasında da zəmin rolunu oynadı.

Realizmin üçüncü inkişaf mərhələsi sosialist realizmdir. Yaşar Qarayev Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında sosialist realizm meyillərinin olduğunu da vurğulamışdır. Bunu onunla izah etmək olar ki, akademik haqlı olaraq yeni bir metodun əsasını Sabir kimi dahi bir ustadın qoymasını istəmişdir. Digər cəhət isə Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında “fəhlə” müsbət qəhrəman konsepsiyası idi.

Akademik Yaşar Qarayev realizm anlayışının ən incə bədii spesifik xüsusiyyətlərini açmış, onun inkişaf mexanizmini Azərbaycan ədəbiyyatında uğurla yaratmışdır.

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA AT MOTİVİ

Elnur SOLTANOV

Bakı Dövlət Universiteti

elnurs98@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Dünyada ilk at məskənlərinin olduğu bu türk torpaqları minilliklər boyu atı müqəddəs saymış, ona sitayiş etmiş, onlara nağıllar, bayatılar, nəğmələr yazmışlar. Atın kultlaşdırılması çox qədim zamanlara, daha dəqiq desək son tunc dövrünə (e.ə. XIV-XII əsrlərə) təsadüf edir. Keçən bu yüzilliklər ərzində atlardan döyüşdə, yük daşınmasında və s. işlərdə istifadə olundu və bu da getdikcə onlara qarşı inamın yaranmasına səbəb oldu. Atlarla bağlı düşüncə və inamlara bir çox şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində - bayatılarda, əfsanələrdə, rəvayətlərdə, və s. rast gəlirik. Azərbaycan xalq nağıllarında da atlara bağlı bir çox nümunələr olsa da təəssüf ki, bunlardan hamısı günümüzdə qədər gəlib çatmamışdır. Azərbaycan nağıllarında, xüsusən də sehrli nağıllarda at motivi qabarıq şəkildə yer almışdır. Bəzən bu obraz nağılın poetik sistemində həlledici məqama yüksəlir. Bir çox xalq nağıllarının at adları ilə adlanması da bundan irəli gəlmişdir. Atlar əsas qəhrəmanın arzusuna çatmasında ona yardımçı olur, məsləhətlər verir, düzgün yol göstərir, ona döyüşlərdə yardım edir. Atların yaranması ilə bağlı müxtəlif miflərin olduğu məlumdur. Azərbaycan nağıllarında demək olar ki, bu inamların hamısına rast gəlirik. Nağıllarımızda əsasən yel atlarının obrazları öz əksini tapmışdır. Bu da atın yeldən yarandığı inancı ilə bağlıdır. **Yel atları** təbiətə sakit, kənardan baxıldıqda əsas xüsusiyyətləri bəlli olmayacaq şəkildə görünür. Onlar lazımı məqamda öz güclərini göstərirlər. "Hambal Əhməd", "Ustacan Əhməd" kimi nağıllarda bu fikir bir daha təsdiq olunur. Məsələn: "Hambal Əhməd" nağılında Əhmədi döyüşə yollayan şah tövləsindəki atlardan birini ona vermək istəyir. Əhməd boylu-buxunlu bəzi atlara baxsa da onların ürək olduğunu görür. Tövlənin küncündə duran sakit görünümlü at isə ondan hürkmür. Döyüş boyu Əhmədə kömək edən bu at həqiqətən də yel atı olur. Bu süjet əsasında bir çox bənzər nağıllar da yaranmışdır. Yel atları həm də xarici görkəmcə boylu-buxunlu, yaraşıqlı olur ki, "Moltanı padşahının nağılı"nda onların bu keyfiyyətləri obrazlı şəkildə sadalanmışdır. Yalnız yel atlarında deyil, torpaq və su cinsindən olan atlarda da bu xüsusiyyətlər vardır. Bu cinsdən olan atlar da nağıllarımızda kifayət qədər yer almışdır.

Su cinsindən olan **dəryaatları** xarici görkəmcə yaraşıqlı olmaqla bərabər həm də iti qaçıqları ilə seçilir. "Çil madyan", "Məlik Ducar", "Şah oğlu Bəhrəmin nağılı" kimi nağıllarda bu cinsdən olan atlar təsvir edilmişdir. Məsələn: "Çil madyan" nağılında cıdır yarıqları keçirən və öz sürətli atı ilə

öyünən şah oğlu hər kim ki, onun atını keçərsə bacısını ona verəcəyini vəd edir. Yoxsul kəndli İlyas bacısının məsləhəti ilə dərya atını tutmağa gedir. Bu atlar dəryada yaşamalarına baxmayaraq su içmək üçün dənizdən kənara, bulaq başına gedərdilər. İlyas da bundan istifadə edib dərya atını su içən zaman tutur, şah oğlunun atını üst-üstə iki dəfə keçir. Bu cinsdən olan atların rəngi daha çox göy və ağ olar. Bu rənglərdən göy-Tanrını, suyu və ya səmanı simvolizə edir. Ağ rəng isə saflıq, təmizlik, rəsmiyyət, qələbənin simvoludur.

Torpaq cinsindən olan atlar da nağıllarda kifayət qədər yer almışdır. Xarici görkəmcə yaraşılıq olan bu atlar əsasən torpağın rənginə uyğun olaraq qara rəngdə təsvir edilməsinə baxmayaraq, bu atların başqa rənglərinə də təsadüf edilir. Qara rəngli atlar mübarizə, döyüş, dözümlülük simvoludur. Həm də qaranlıqda görmə qabiliyyəti daha yaxşı olduğundan gecə səfərlərində daha çox istifadə olunur. Bu cinsdən olan atlar nağıllarda öz sahibi ilə danışa bilir. Düzdür, bəzi nağıllarda yel və ya su cinsindən olan atlar öz sahibi ilə danışar, lakin bu xüsusiyyət daha çox torpaq cinsindən olan atlarda nəzərə çarpır. Belə nağıllara “Qara at”, “Qırx Qönçə xanım” kimi nağılları misal göstərmək olar. “Qara at” nağılında ögey anasının İbrahim üçün hazırladığı yeməyin, içkinin zəhərli olduğunu İbrahimə sahibi olduğu qara at xəbər verir. Bildiyimiz kimi, qədim türk düşüncəsində *yuxu* “kiçik ölüm” sayılırdı. Bu inancla bağlı olaraq bəzi nağıllarda qəhrəman yuxudaykən təhlükə ilə üzləşir. Həmin təhlükədən isə onları sadıq dostları olan atlar xəbərdar edir, oyadır. “Simanın nağılı”, “At quş” kimi nağıllarda bu epizodlar yer almışdır. Bunlardan əlavə nağıllarda atlar həm də ölüm ilə yaşam arasında gedib-gələn bir vasitə kimi təsvir edilir. “Tələtin nağılı”nda bu inam təsvir olunmuşdur. Nağılda tacir Məlik bir dağın əlçatmaz yüksəkliyində zəngin xəzinə olduğunu öyrənir. O, hər dəfə yanına bir *şayird* götürüb bu dağın ətəyinə gələr, bir *yabının* (erkək at) qarnını kəsib uşağı işərisinə qoyarmış. Vəhşi quşlar leşi dağın başına qaldırır, uşaq içərisindən çıxıb qızilları aşağı atardı. Sonda isə özü aşağı enə bilmədiyi üçün quşlara yem olarmış. Bu inancın tarixi də çox qədimdir. Qədim türk inanclarında ölünü dəriyə (at dərisinə) bükərək dəfn edərdilər. Bununla da ölünün obiri dünyada rahatlıq tapacağı güman edilərdi. Ümumiyyətlə at güc, qüvvət, döyüş, qələbə, dostluq, sədaqət rəmzidir. Nağıllarımızda atların əsas özəlliklərindən biri də onların sehr yükü daşmasıdır. Bəzi nağıllarımızda (“Gül səmavərə neylədi, səmavər gülə neylədi”, “Ağ atlı oğlan”) at öz tükünü sahibinə verib yox olur. Qəhrəman təhlükədə olduğu zaman həmənlükəri yandırar, at isə ona köməyə gələr. Qeyd etdiyimiz kimi atlar bəzi nağıllarımızda əsas surət kimi, bəzi nağıllarımızda isə əsas qəhrəmanın köməkçisi kimi təsvir edilmişdir. Yuxarıda sadaladığımızdan əlavə bir çox nağıllarda xalqımızın atlarla bağlı inanc və düşüncələri öz əksini tapmışdır.

ƏLİ ƏMİRLİNİN "ƏLİ VƏ NİNO" DRAMININ ƏSAS MOTİVLƏRİ

Lalə CƏFƏRLİ

Bakı Mühəndislik Universiteti
bahar.aliyeva1994@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Q.Səidin eyniadlı romanından qaynaqlanan bu pyesdə dramaturq müxtəlif mövzulara toxunub. Bu pyesdə Əli xan və Ninonun bitməyən sevgisi, Rusiya inqilabının Bakıdakı əks-sədası, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması və Bakının növbəti dəfə düşmənlər tərəfindən ələ keçirildiyinin şahidi oluruq. Dramda üç əsas motiv var: eşq, Şərq və Qərb, tarixi şərait. Hər üç xətt pyesin sonuna kimi davam etsə də, ilk xətt daha zəif inkişaf edir. Digər iki motivin yaranıb inkişaf etməsinə şərait yaradan Əli xanla Nino arasındakı duyğulardır. İlk xətt ona görə zəifdir ki, burada romantik iki gəncin sevgisindən bəhs edilmir. Bu pyes təkcə məhəbbət dramı deyil. Bir çox dastanlarımızda, eləcə də yazılı ədəbiyyatımızda müsəlman və xristian gənclərin bir-birinə aşiq olması və qovuşa bilməmələri öz əksini tapıb. Əli və Nino özündən əvvəlki həmin aşıqların qovuşmamasının zəncirini qırırlar. Təbii ki, onların qovuşması elə də asan olmur. Gimnaziya oxuyan Əli xan və Tamara litseyinin əlaçı tələbəsi Nino arasında din, millət fərqi baxmayaraq onlar bir-birlərindən ayrılı bilmirlər. Onların qarşısına çıxan maneələr isə əksinə onları bir-birinə daha da yaxınlaşdırır. Cənubi Qafqazın üç böyük xalqlarının hərəsindən bir mümayəndə var. Naxrəyan erməni təbiətinə uyğun davranır. Üzdə özünü dost göstərir, fürsət tapdıqdan sonra isə bıçağı kürəyə saplayır. Şirvanşirlər nəslinin nümayəndəsi Əli

xan cəsür, qorxmaz, ruhu Asiyalı olan bir qəhrəmandır. Əli xan üçün Vətəni sevən ifadəsini işlətmək tam doğru sayılmaz. Çünki pyesdə onun Bakıya hədsiz sevgi və bağlılığını görürük. Əli xanın xarakteri birdən-birə açılır. Nino isə ondan fərqli olaraq elə ilk səhnələrdən öz təbiətini büruzə verir. Mərkəzdə dayanan bu iki gənc vasitəsilə dramaturq Şərq və Qərblə bağlı təkə öz düşüncələrini deyil, həm də həmin dövrdə cəmiyyət nümayəndələrinin bir-birinə münasibətini verə bilir. Əsas xətt Əli və Ninonun sevgisi olsa da, bu sanki mənbə rolunu oynayır. Çünki müəllif bu xəttin üstündə dayanır. Şaxələnmə olduqca çoxdur. İkinci motiv isə Şərq və Qərb məsələsidir. Əsərin əvvəlindən başlayaraq sonuna kimi bu xətt davam edir. Pyesin ilk başlanğıcında Şirvanşir evinin təsvirində Şərq abu-havasını hiss olunur. Pyesdə bu cəhətdən diqqəti cəlb edən səhnə Əli xanın əmisi və atası Səfər xanla olan söhbətdir. Şərq və Qərb adətlərinin qarşıdurması burada özünü daha çox göstərir. Yerdə bardaş qurub oturmaq, yeməyi əllə yemək müsəlman xalqlarının vərdiş elədiyi ən qədim adətlərdən biridir. Əmi İran dövlətinin dayağı adlandırılır. O, İranda yüksək vəzifə sahibidir. İran şahı ilə bərabər bir çox Avropa dövlətlərini ziyarət etmiş Əmi üçün həmin xalqların davranış qaydaları qəbul edilmişdir. Yad qadın və kişinin rəqsi Əmini və onun kimi Şərqdən gələnləri heyratə salır ki, bu da təbiidir. Çünki Şərqdə hələ bu geniş yayılmamışdır. Qərbin texnikası var, xəstəxanalar, məktəblər tikir, özlərini yüksək mədəniyyət sahibi kimi göstərirlər. Eyni zamanda onlar silahlar icad edib minlərlə insanın ölümünə, dağıntılara səbəb olurlar. Əminin bu sözlərində bir həqiqət var. Paradoxs doğursa da, yaradılışın özündə də ikilik var: olum və ölüm. Lakin Qərbin etdiyi dedikləri ilə üst-üstə düşür. Bütün bunlara baxmayaraq Əli xan Qərbin daha qüdrətli olduğunu və güc əldə etdiyini anlayır. Şərq isə əsl İslamın yerini almışdını ayin və rituallar içində itib-batmışdır. Bütün bunların səbəbini Əli xan səhra döyüşünün saraya köçməsinə görə görür. Artıq din deyil, yeni ərazilər, torpaqlar əldə etmək üçün əldə bayraq edilən İslam bugünkü vəziyyətinə gəlib çatdı. Xristian ölkələri və müsəlman xalqları arasında üzde məhraban münasibət yaranır. Naxrəryan və Əli xanın müvəqqəti dostluğu buna sübutdur. Hər iki xalq arasındakı kin, düşmənçilik ortadan qalxmayıb. Şərq və Qərb motivi Əli xan və Nino arasında da özünü göstərir. Ninonun işlətdiyi "aziat teatrosu", "vəhşi müsəlman" kimi ifadələr əslində müsəlmanların qərblilərin gözündə necə olduğunu göstərir. Qadına bir neçə münasibət mövcud idi. Birincisi, qadını "tarla" adlandıran Seyid Mustafa idi ki, aradakı din fərqi baxmayaraq Əli və Ninonun evlənməsinə qarşı deyildi. İkincisi isə Ninonun atası və Naxrəryanın münasibəti idi ki, onlar qadına müstəqil fərd kimi yanaşsalar da, Knyaz qızının seçiminə hörmət etmir. Naxrəryan isə əsl vəhşi kimi hərəkət edərək Ninonu qaçırtmağa cəhd edir.

Pyesin üçüncü motivi isə tarixi şəraitdir. Dramdakı hadisələr XX əsrin əvvəllərində baş verir. Tarixdən də bildiyimiz kimi bu dövr Azərbaycan üçün çətin və bir o qədər də şərəfli olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanın şimalı Rusiyanın tərkibində idi və hakimiyyətdə Romanovlar sülaləsi hökmranlıq edirdi. Təbəəliyində olan digər ərazilərdə olduğu kimi Azərbaycanda da idarə sistemi Rusiyaya bağlı idi. Bakı iki şəhərə bölünmüşdü. Birincisi, Əli xanın və onun kimi düşünənlərin yaşadığı, məscidlərin, dar dalan və yaşayış yerlərinin olduğu və Şərqə məxsus Bakı idi. Digəri isə gürcü, rus və ermənilərin yaşadığı Bakı idi ki, burada teatr, gimnaziya və lisey fəaliyyət göstərirdi. Pyesdə həmçinin I Dünya Müharibəsi zamanı ölkəmizdə yaranmış vəziyyətə də toxunulur. Müsəlmanlar hərbi mükəlləfiyyətdən azad idilər. Buna baxmayaraq müharibəyə minlərlə könüllü yazılır, pyesdə dramaturq da öz mövqeyini Əli xanın dili ilə verir. Bu müharibənin ona aid olmadığını düzgün başa düşən Əli xana yoldaşları gülsə də, o qərarından dönmür. Osmanlıların bu müharibəyə qoşulması xəbəri isə bir çox müsəlmanlarda peşmanlıq hissi oyadır. Dramaturq idarəçilik sisteminin vəziyyətinə də toxunur. Əlbəttə ki, müəllifin məqsədi naəalnik və polislərin şəhəri və insanları necə qoruduğunu bizə göstərmək deyil. Sadəcə baş vermiş cinayətin üstündən keçilə bilməzdi. Çox təəssüf ki, bundan sonrakı hadisələrə müəllif elə qəfildən keçir ki, nə baş verdiyini sonradan anlayırsan. Çar Rusiyasının dağılması, erməni və rusların birləşib Azərbaycanda 31 Mart soyqırımını törətmələri, türklərin Bakıya gəlişi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması hadisələri elə baş verir ki, sanki hər şey bir anda baş verir. Daha çox psixoloji sarsıntılar qələmə alınır. İngilislərin Bakıya gəlməsi, 1919-cu ildə Versal sarayında baş verən müzakirələr xatırlanır. Çox maraqlıdır ki, yalnız Fətəli xan Xoyskinin adı çəkilir. İngilislərin Bakını tərk etməsindən sonra Əli xan təhlükənin ermənilərdən yox, ruslardan gələ biləcəyini başa düşmüşdü. Rusların Bakıya gəlməsi təkə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığına son qoymur, həm də yüzlərlə ürəyi vətən eşqi ilə döyünən igidlərimizin ömürlərini söndürür. Artıq bu dəfəki müharibə Mart soyqırımına bənzəmir. Həmin vaxt Bakının elə bütünlüklə Azərbaycanın ümidi türk ordusuna idi. İndi isə yeni yaranmaqda olan kommunist ölkəsi Sovet Rusiyası öz caynaqlarını Azərbaycandan çəkməyəcəkdi. Bakıda məscidlərin klublara çevrilməsi, insanların Narginə aparılıb güllələnməsi real həqiqətə uyğundur.

TÜRK EPOSLARINDA SU KULTU

Türkan MAHMUDOVA

Bakı Dövlət Universiteti
turkan.mahmud98@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Təbiət dörd ünsürün «torpaq, su, hava, od, su» birləşməsindən yaranıb. Su kultu türklərin təbiət kulturları içərisində «yer» ilə birlikdə ilk sırada dəyərləndirilir. Mifoloji təsəvvürlərə görə Tanrı əvvəlcə suyu yaratmışdı. Su başlıca olaraq «Qurani-Kərim»də, «İncil»də və başqa müqəddəs kitablarda kainatın özü, cövhəri olaraq yer alır. Bu da suyun necə müqəddəs olduğunu söyləməyə bir daha əsas verir. M.Eliadaya görə, su saflaşdırın, günahları təmizləyən, həyat verən gözəlliyi ilə yanaşı məhv edən, öldürən qüvvə kimi də «inanc sistemi»nə daxildir. Su kultu Şamanizmdə də qəbul olunmuş ünsürdür. Şamanistlər hər şeydə olduğu kimi suyun da bir ruhu olduğuna inanırlar. Namizəd şamanlar təhsillərini tamamladıqdan sonra onlar üçün hazırlanan mərasimdə onlar üçün hazırlanan su ilə yuyunur, and içər və bununla da təmizlənərlər. Su türklərdə din ilə birlikdə dövlət anlayışının önəmli parçası olub Vətən mənasını daşıyır. Türk nağıllarında, əfsanə, rəvayət və dastanlarda su, su kultu həyat qaynağı, dünyaya açılan qapı, ruhların yaşadığı yer, gücləndirən, gözəlləşdirən, dirildən və s. anlayışları ifadə edən təbiət parçası kimi təsvir olunur.

Rövşən Əlizadə belə qeyd edir ki, mifoloji görüşlərdə qabarıq olan ənənəyə görə, ilkin sudan lil yaradılır, sonra qurudulub torpaq edilir, bu torpaqdan bitkilər cücərdilir, sonra həmin torpaqdan palçıq düzəldilib insanlar yaradılır. Bu motivləri biz «Yaradılış» dastanında açıq-aydın görə bilərik. Dastanda deyilir ki, bir zamanlar yalnız Tanrı Qara xan və su vardı. Qara xandan başqa görünən, sudan başqa görünən yox idi. «Ağ Ana» göründü, Qara xana yarat deyib, suya endi.

Su kultu ilə bağlı inamlar Oğuznamələrdə, o cümlədən «Dədə-Qorqud»da xüsusi zənginliyə malikdir. Su kultu ilə bağlı nağıllarda tez-tez rast gəldiyimiz pəri obrazı da «Dədə-Qorqud» abidəsində özünə yer almışdır. «Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy»da «Uzun bulaq» deyilən məşhur bulağa pərilər qonurmuş. Çobanın pərilərdən birini tutması və bununla da baş verən hadisələr, eyni ilə nağıllarda olduğu kimi pəri qızlarının uçub su üstünə çimməyə gəlməsi, suya gəlmə, suda çimmə pəri qızları ilə bağlı mətnlərdə, o cümlədən burada özünü təsdiq edən motivdir. Burada su kultunun müqəddəsliyini pozan çoban olsa da onun günahının cəzasını bütün Oğuz eli çəkməli olur. Bu səbəbdən də su kultunun, eləcə də digər kulturların müqəddəsliyini pozmaq olmaz, əks halda bəlaya düçar olurlar.

Dastanın ikinci qolunda («Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu») su kultu ilə bağlı maraqlı mənzərə ilə qarşılaşırıq. «Qara yuxu» görünən Qazan xan ovdan qayıdarkən evini xəbər aldığı obyektlərdən biri də su idi. Qazan xanın suya üzünü tutaraq dediyi sözlərdə Oğuzların su haqqındakı mifoloji görüşləri, inancları ifadə olunur. Qazan xan müraciət etdikləri içərisində yalnız qurda və suya müraciət edərkən onlara üz tutmağın səbəbini qədim inanclarla əsaslandırır. O, suya ona görə müraciət edir ki, «Su haqq didarın görmüşdür. Bən bu suyla xəbərleşim».

«Dədə-Qorqud» eposunda əksini tapmış su kultunun digər layı isə su iyəsi ilə bağlıdır. Oğuzların etiqadına görə su iyəsi suda yaşayır və suyu hifz edir.

«Dədə-Qorqud» eposunun üçüncü boyunda yer almış «Ağam Beyrəyə gedəli içərim yoq oldu» ifadəsi su iyəsinə yönəlmiş inamı göstərir. Beyrəyə aid su hövzəsindən heç kəs su içmir, yaxud buna cəsarət etmir. Çünki Beyrəyə aid su iyəli sudur. Beləliklə, bu dastan su kultu ilə bağlı inamlarla doludur.

«Dədə-Qorqud» eposu ilə yanaşı «Koroğlu» dastanında da su ünsürlərinə və su kultuna rast gəlmək olar. Koroğlu dəlilərinin məskəni Çənlibel dağında yerləşən «Qoşabulaq» suyunun mifik qüdrəti hüduzsuzdur. Bu bulağın suyunda çimib, ondan içən aşıq olur, ona şairlik verilir. At bu sudan içdikdə isə sahibinin ürəyini oxumaq qabiliyyətinə yiyələnir. «Qoşabulaq» suyuna salınan qılıncın kəsəri kütləşmir. Yüz yaşlı qoca bu sudan içərsə dönür bənövşə bığlı növcəvan olur. Bu məsələlərlə bağlı araşdırmalar aparan görkəmli folklorşünas, professor Səhər Orucova yazır ki, «Koroğlu» dastanında «Qoşabulağın» dirilik bəxş etməsi də su kultunun önəmini, yerini transformasiya zəminində hansı xüsusiyyətləri daşdığını göstərir. «Qoşabulaq» rəmzi olaraq magik keyfiyyətə də malikdir. «Qoşabulağın» köpüyü xəstəliyi sağaltmaq, insana həyata vermək qüdrətini yaşadır. Buna görə də Alı kişi köpüklü su gətirilmədikdən sonra «Day, mənim əcəlim tamamdır» deyir.

Azərbaycan folklorunun su, su kultu ilə bağlı inanclardan kənarında təsəvvür etmək mümkün deyildir. Folklorumuzun bütün janrlarında su ilə bağlı inanclar, inanclarla bağlı obrazlara rast gəlmək mümkündür. Su ilə bağlı bir çox adət-ənənələr, inam və ayinlər novruz bayramında xüsusilə də su çərşənbəsində öz əksini tapmışdır. Novruz inanclarında axar su ilə axmaz su bir-birindən fərqləndirilir. İnanca görə axar suyun qarşısı kəsilməməlidir. Suyun qabağını kəsəni Allah cəzalandırır. Ona görə də ilk çərşənbə «Axar sular Novruzu», «Sular toyu»da adlandırılır. Suyu müqəddəs xalqımız «Su bulandıranı el utandırar», «Suya tüpürməzlər», «Suya söyməzlər» və s. kimi inancları, «Su haqqı», «Suyu sovuşmasın», «And olsun axar suya», «Ömrün su qədər uzun olsun» və bu kimi andları qoşmuşdur. Səfərə çıxanın arxasınca su atmaq, Novruzda süfrəyə yeddi əsas nemətdən biri kimi su qoymaq, Novruz səmənisini axar suya atmaq xalqımızın qədimdən gələn adət-ənənələridir.

Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz məsələlərdən aydın olur ki, su xalqımızın qədimdən gələn mifoloji görüşlərində geniş yer tutmuş müqəddəs canlı varlıq hesab olunmuşdur. Suyun rolu təbiətdə və insan həyatında əvəzənilməzdir. Və su həqiqətən də «Həyat və dirilik rəmzidir».

ƏDƏBİ TƏNQİDDƏ MƏSUD ƏLİOĞLU İMZASI

Nurlanə MƏMMƏDOVA

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
memmedovanurlane89@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Məsud Əlioğlu yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında xüsusi bir mərhələni təşkil etməkdədir. Milli ədəbi tənqid tarixinin yazılmasında onun rolu böyükdür. Qırx beş illik ömrünün iyirmi beş ilini milli ədəbiyyatın vacib problemlərinin tədqiqinə həsr edən tənqidçi məhsuldar bir yaradıcılıq irsi qoyub getmişdir. Onun 50-60-cı illərdəki elmi axtarımları ədəbi-tənqidi fikrin formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Nəzəri-estetik fikrin aktual problemlərini əhatə edən 100-dən çox məqaləsi “Məfkurə dostları”, “Ədəbiyyatda yeni insan”, “Məslək qardaşları”, “Tənqidçinin düşüncələri”, “Ədəbi fraqmentlər”, “Amal və sənət”, “Məhəbbət və qəhrəmanlıq”, “Darıxan adamlar” kitablarında toplanmışdır.

M.Əlioğlunun müxtəlif illərdə “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Kommunist”, “Bakı”, “Ədəbiyyat”, “Azərbaycan gəncləri”, “Azərbaycan müəllimi” kimi qəzetlərdə, “Azərbaycan”, “Ulduz”, “Təbliğatçı”, “Azərbaycan qadını” kimi jurnallarda elmi məqalələri dərc olunmuşdur. Öz fəaliyyətində məhdudiyyət tanımayan ədəbiyyatşünas ədəbiyyatımızın müxtəlif nəsillərini təmsil edən Nətavan, Nizami, Füzuli, Vidadi, Vaqif, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev H.Cavid, M.Hadi, S.Rəhimov, S.S.Axundov, S.Vurğun, M.S.Ordubadi, İsa Hüseynov, Mir Cəlal, İ.Əfəndiyev, Y.V.Çəmənşəminli, İ.Şıxlı, M.İbrahimov, Seyid Hüseyn və başqalarının yaradıcılığını təhlil edərkən obyektiv mövqedən yanaşmışdır. Onu tənqid və ədəbiyyatşünaslığın da vəziyyəti maraqlandırmış, D.İ.Pisarin, N.A.Dobrulyubov, V.Q.Belinski, Məmməd Cəfərin ədəbi tənqid tarixinin formalaşmasındakı xüsusi rolunu qeyd etmiş, müasiri olduğu tənqidçilərin də fikirlərini nəzərdən keçirmişdir. Azərbaycan poeziyasının keçdiyi inkişaf yolu, Rəsul Rza, B.Azəroğlu, Əhməd Cəmil, Zeynəl Xəlil, Osman Sarıvəlli, M.Müşfiq, Ə.Vahid, M.Dilbazi, B.Vahabzadə yaradıcılığının spesifik xüsusiyyətləri bir tənqidçi kimi onun diqqətindən yayınmamışdır. O, bədii nəsrin problemləri ilə də məşğul olmuş, məqalələrində ədəbiyyatımızın müxtəlif məsələlərinə diqqəti cəlb etmişdir.

M.Əlioğlunun ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində ədəbi şəxsiyyətlər və onların yaradıcılıq üslubu və əsərlərinin geniş təhlili əsas yer tutur. “C.Məmmədquluzadənin dramaturgiyası”, “S.S.Axundov”, “Rəsul Rza”, “H.Cavidin romantizmi” monoqrafiyalarında tənqidçinin bu şəxsiyyətlərə və onların yaradıcılığına dərin məhəbbəti hissi duyulmaqdadır. Müəllif C.Məmmədquluzadənin hekayələrinin, dramaturgiyasının, publisistikasının orijinallığını onda göürdü ki, sənətkar satirik məqamları lirik haşiyələrlə birləşdirməyi bacarır və belə nəticəyə gəlir ki, lirik və romantik haşiyələr vasitəsilə müsbət qəhrəmanların daxili aləmini düzgün şərh edə bilmişdir. Tənqidçinin fikrincə, lirik haşiyələrlə satirik tənqid, romantik cizgilərlə mənalı gülüş, dramatik vəziyyətlərdə simvolika, rəmzlər, bədii eyhamlar dramaturqun yaradıcılığının ümumbəşəri səciyyə daşmasına gətirib çıxarır.

Marksist estetikanın yaradıcılıq metodu sosialist realizmi olduğundan romantizmin fəlsəfi sisteminə, bu yaradıcılıq metodunun əsas nümayəndələri olan M.Hadi, A.Səhhət, A.Şaiq, H.Cavid

yaradıcılığına ögey münasibət uzun müddət davam edib. Tənqidçi belə bir şəraitdə M.Hadi yaradıcılığının mahiyyətini üzə çıxaran “Faciəli istedad” məqaləsini, Abbas Səhhət şeirinin romantik xüsusiyyətlərindən bəhs edən “Bizim Səhhət” məqaləsini, uşaq ədəbiyyatının əsas yaradıcılarından biri olan Abdulla Şaiq haqqında “A.Şaiqin romantikası və romantik qəhrəmanları” məqaləsini yazmış, onların yaradıcılığına düzgün qiymət vermişdir.

M.Əlioğlu Sovet rejiminin qadağan etdiyi şəxsiyyətlərdən biri olan Hüseyn Cavidin mövzular aləmini hərtərəfli təhlil etmişdir. Ona qarşı qoyulan qadağalara baxmayaraq, Hüseyn Cavidin yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmaları 60-70-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir istiqaməti formalaşdırdı, mövcud rejimin sabitləşmiş qanunlarını qırdı.

Müasir ədəbi prosesi mütəmadi izləyən M.Əlioğlu ədəbiyyatda özünü göstərən yeni hadisələrə fəal reaksiya verir, bədii əsərləri analitik təhlil süzgecindən keçirir, öz orijinal fikirləri ilə ədəbi şəxsiyyətlərin ədəbiyyat tarixindəki rolunu düzgün qiymətləndirir. İstər bədii kitablar, istərsə də səhnə əsərləri haqqında yazdığı resenziyalar onun bir daha ədəbi tənqid sahəsində göstərdiyi xidmətləri göz önünə qoyur. İsa Hüseynovun “Bizim qızlar”, Qasım Qasımzadənin “Bizim dağlar”, G.Hüseynoğlunun “Bir ömrün çıraqları”, B.Vahabzadənin “Ədəbi heykəl”, M.Dilbazinin “Qardaşlar”, M.Əlizadənin “Kədər və sevinc”, Zeynəl Xəlilin “İki dünya” kitabları haqqında olan resenziyaları tənqidçinin yaradıcılıq istedadını sübut edir. Hərtərəfli təhlil qabiliyyətinə malik olan tənqidçi Zeynəl Xəlilin “Türkiyə” şeirlərində həyat həqiqətlərini düzgün təənnüm etməsini yüksək qiymətləndirir, eyni zamanda şairin yaradıcılığında nöqsanları deməkdən də çəkinmir. “Kənd lövhələri” və “Moskva” şeirlərində müəllifin təsvir etdiyi hadisələrə biganə yanaşdığını, kənardan seyredici baxdığını qeyd edir. Tənqidçi əsəri təhlilə cəlb edərkən üç əsas tələbi nəzərə almalıdır: əsərin mövzusunə nəzərə yetirməli, onun müsbət keyfiyyətlərini diqqət mərkəzinə çəkməli, əsərin və müəllifin nöqsanlarını aydınlaşdırmalıdır. M.Əlioğlu bu tələblərə daim cavab verən fikirlər irəli sürür, bədii materiallara bu prizmadan yanaşır, əsərə düzgün qiymət verməyi bacarır.

M.Əlioğlu klassik bədii irsin müəyyən problemlərindən yazanda da tənqidçi mövqeyindən çıxış edir, müasir elmi meyarlara əsaslanırdı. Marksist estetikə ədəbiyyatın fəlsəfəsinin açılmasına o qədər də əhəmiyyət verməyib. 20-ci illərdə Trotski, Pereverzyev, Plexanov, Voronski, Piksakov, Kubikov, Nişanov kimi estetiklər klassiklərin yaradıcılığını öyrənməyi və nəşr etməyi vacib hesab ediblər. Bununla belə onların ədəbiyyatın fəlsəfəsinə açmaq cəhdlərinin qarşısı alınıb. Lakin Stalin represiyasından sonra Ümumittifaq miqyasında həmin məsələ gündəmə gəlib. M.Əlioğlunun da N.Gəncəvi, M.Füzuli yaradıcılığının fəlsəfi qaynaqlarını araşdırmaya cəlb etməsi bu cəhətdən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün əhəmiyyətli bir hadisədir. Bu araşdırmalar içərisində Məhəmməd Füzuli yaradıcılığının mahiyyətinin aşkarlanmasına xidmət edən məqalələr diqqəti daha çox cəlb edir.

Bunu da deyə bilərik ki, M.Əlioğlu həmişə yeni söz deməyə can atır, cəsarətli fikirlər söyləməkdən çəkinmirdi. Bu da ədəbiyyatşünaslığımızda birmənalı qarşılanmır, hər məqaləsi yeni bir ədəbi müzakirənin başlanmasına səbəb olurdu. 60-cı illərdə M.Əlioğlunun məqalələri ədəbi prosesdə daha çox üzə çıxmağa başlayır. Xüsusilə onun 1961-ci ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində çap olunan “Səriyyə haqlıdır mı?” məqaləsi dövrü mətbuatda silsilə məqalələrin yazılmasına səbəb olur. İ.Əfəndiyevin “Körpüsəlanlar” povestinin baş qəhrəmanı olan Səriyyə obrazı ədəbiyyata yeni bir mübahisə predmeti gətirmişdi. Dövrün tənqidçiləri tərəfindən M.Əlioğlunun tənqiddə qaldırdığı bu problemə müxtəlif münasibətlər bildirilmişdi. Hətta bu polemika o qədər böyümüşdü ki, M.Əlioğlunun məqaləsindən sonra “Azərbaycan qadını” jurnalının 1961-ci ildəki nömrələrində Səriyyə obrazı ilə bağlı çoxlu oxucu məktubları çap olunmuşdu.

Marksist estetikənin aparıcı konsepsiyalarından biri olan “Atalar və oğullar” probleminə M.Əlioğlunun müraciət etməsi, bu mövzunu özündə əks etdirən bədii nümunələrin təhlilə cəlb edilməsi diqqətəlayiq hadisə sayılır. O, bu məsələnin həllinə “Azərbaycan” jurnalında silsilə məqalələr həsr etmişdir. M.F.Axunzadənin “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah”, N.Vəzirovun “Ev tərbiyyəsinin bir şəkli”, “Adı var, özü yox”, “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, “Müsibəti Fəxrəddin”, Ə.Haqverdiyevin “Dağılan tifaq”, “Bəxtsiz cavan”, C.Məmmədquluzadənin “Ölülər”, “Anamın kitabı”, C.Cabbarlının “Aydın”, “Oqtay Eloğlu” kimi əsərləri təhlilə cəlb edən tənqidçinin əsas məqsədi ədəbiyyatımızda bu problemin hansı istiqamətdə inkişaf etdiyini aydınlaşdırmaq və bu mərhələlərin yeni əsrin müsbət qəhrəmanlarını necə formalaşdırdığını üzə çıxarmaq olmuşdur.

Ömrünü ədəbiyyat tarixinin inkişafına sərf edən M.Əlioğlu yüksək özünü ifadə etmə qabiliyyəti olan tənqidçilər sırasında yer almaqdadır. O, məqalələrində ədəbiyyatşünaslığın ümumi mənzərəsini dolğun şəkildə işıqlandıra bilmiş, araşdırdığı hər bir mövzunun əsas xüsusiyyətlərini diqqət mərkəzinə çəkmişdir.

“DƏDƏ QORQUD” DASTANLARININ NƏŞRİNDƏ POETİK FORMANIN İFADƏSİ

Aygül QURBANOVA

AMEA Folklor İnstitutu

aygul.qurbanova89@mail.ru

AZƏRBAYCAN

“Dədə Qorqud” dastanları ilə bağlı indiyədək qorqudsünaslıqda çoxsaylı araşdırmalar aparılmış, həmin araşdırmaların daxilində dastanların poetik formasına da münasibət bildirilmişdir. Lakin mövcud problem ayrılıqda tədqiqata cəlb olunmadığı üçün poetik forma ilə bağlı bir çox məsələlər hələ də öz həllini tapmamışdır. Bununla belə “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetik forması ilə bağlı mövcud nəzəri fikirlərin əhəmiyyətini də danmaq olmaz.

Aparılan araşdırmalarda “Dədə Qorqud” dastanlarının nəzm və nəsrin növbələşməsindən ibarət olması fikri (məs, V.V.Bartold, V.M.Jirmunski, M.Ergin, O.Ş.Gökay, H.Araslı, S.Əlizadə, Ş.Cəmsidov, X.Koroğlu, K.Vəliyev və b.) üstünlük təşkil etsə də, dastanların tamamilənəzmdən ibarət olması (T. Hacıyev), həmçinin bütövlükdə nəsr hissələrindən təşkil olunması fikrini müdafiə edənlər (C.Öztelli) də olmuşdur.

Dastanların nəşrində nəzm və nəsrin nisbəti müxtəlif şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un mövcud nəşrlərindən bir neçəsini müqayisə etsək görərik ki, araşdırıcılardan birinin nəzmlə verdiyi hissəni digəri nəşrlə verir və yaxud əksinə, bir nəşrdə nəsr kimi verilən hissə digərində nəzm parçası kimi verilir.

Ümumilikdə, araşdırıcıların “Dədə Qorqud” dastanlarının poetik formasına münasibətini iki şəkildə dəyərləndirmək olar:

1. Bütün araşdırıcıların nəzm kimi verdiyi parçalar
2. Araşdırıcıların fərqli yanaşması

Dastan qəhrəmanlarının daxili hiss və həyəcanlarının, emosiyalarının, bir-birinə lirik müraciətlərinin verildiyi parçalar mövcud nəşrlərdə əsasən nəzmlə, Oğuz elində baş verən hadisə və əhvalatların nəql olunduğu hissələr isə nəşrlə verilmişdir. Tərtibçi-mətnşünaslar sintaktik paralelizmin qüvvətli şəkildə hiss olunduğu və mətnin digər hissələrindən asanlıqla seçilən parçaları alt-alta düzərək nəzm şəklində vermişlər. Hər nə qədər “Dədə Qorqud” nəzminin mühüm hissəsini təşkil edən “soylama”ların bir qisminin müəyyənləşdirilməsində araşdırıcıların mövqeyi üst-üstə düşsə də, dastan mətnində kifayət qədər nəzm parçaları vardır ki, araşdırıcılar tərəfindən müəyyənləşdirilən digər “soylama”larla eyni xüsusiyyətlərə malik olmasına baxmayaraq nəsr hissələrinin daxilində verilmişdir. Dastanda belə nümunələr kifayət qədərdir. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün dastandan bir-iki nümunəyə nəzər salaq.

Məsələn, elə dastanın birinci boyu olan “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”nda “Görürmisin, Dirsə xan, nələr oldı?” komponenti ilə başlanan hissə nəzm parçası olmasına baxmayaraq, müqayisə etdiyimiz üç nəşrdə (M.Ergin, O.Ş.Gökay, S.Əlizadə nəşrlərində) mətnin nəsr hissəsindən fərqləndirilməmişdir. Həmin parçanı nəzmlə verək:

““Görürmisin, Dirsə xan, nələr oldı?

Yarımasun-yarçımasun,

Səniñ oğluñ kür qopdı, ərcəl qopdı.

Qırq yigidin boyına aldı,

Qalın Oğuzuñ üstinə yürüş etdi,

Nə yerdə gözəl qopdısa, çəküb aldı,

Ağ saqallu qocanıñ ağzın sögdi

Ağ birçəkli qarınıñ südin dartdı.

Aqan durı sulardan xəbər keçə,

Arqurı yatan Ala dağdan təbər aşə,

Xanlar xanı Bayındıra xəbər varə,

“Dirsə xanın oğlı böylə bidət işləmiş” deyələr.

Gəzdigüñdən öldüğün yeg ola.

Bayındır xan səni çağırə, saña qatı qəzəb eyləyər.

Böylə oğul səniñ nənə gərək, böylə oğul olmaqdan olmamaq yegdir, öldürsəñ!”– dedilər. ” (Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bak, “Öndər nəşriyyat”, 2004, səh. 28)

Daha bir nümunəyə baxaq:
““Əleykəssalam! Ay əməli azmış, feli dönmüş,
Qadir Allah ağ alına qada yazmış!
Ayaqlılar buray gəldigi yoq.
Ağızlılar bu suyumdan içdigi yoq.
Saña noldu?
Əməliñmi azdı?
Feliñmi döndü?
Əcəliñmi gəldi?”

Bu aralarda neylərsən?”– dedi” (Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bak, “Öndər nəşriyyat”, 2004, səh. 58)

“Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”ndan misal gətirdiyimiz bu nümunə də sintaktik paralelizm əsasında qurulan nəzm parçasıdır və onu nəslə verməyə heç bir əsas yoxdur, lakin müqayisəyə cəlb etdiyimiz hər üç nəşrdə həmin parça mətnin nəsr hissəsinin daxilində verilmişdir.

Tərtibçi-mətnşünasların dastandakı nəzm hissələrini müəyyənləşdirən zaman konkret bir prinsipə əsaslanmaması, həmçinin məsələyə subyektiv yanaşmanın nəticəsi olaraq hər nəşrdə bir cür nəzm-nəsr ayrıntısının aparıldığını görürük. Bunun nəticəsidir ki, indiyədək əlimizdə “Kitabi-Dədə Qorqud”un vahid elmi tənqidi mətni yoxdur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, dastanın sadəcə mövcud bir neçə nəşrini müqayisə etdikdə görürük ki, araşdırıcılar nəzm və nəsr ayrıntısı apararkən bu iki növün nisbətini dəqiq şəkildə müəyyən etməyə müvəffəq ola bilməmişlər. Fikrimizi əyani şəkildə, birbaşa dastan mətninə müraciət edərək aydınlaşdıraraq.

Məsələn, elə dastanın girişində Dədə Qorqudun dilindən verilən atalar sözləri S.Əlizadə nəşrində nəzmlə, M.Ergin və O.Ş.Gökyay nəşrlərində isə nəslə verilmişdir. Bundan başqa boylarda kifayət qədər hissələr vardır ki, bir nəşrdə nəzm parçası kimi, digərində isə nəsr hissəsi kimi verilir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu cür fikir ayrılıqları ilə bütün nəşrlərdə qarşılaşırıq. Bunun da başlıca səbəbi mövcud problemin ayrılıqda araşdırmaya cəlb olunmaması ilə bağlıdır. Aparılan tədqiqatlarda məsələyə aydınlıq gətirilməyə çalışılsa da, söylənilən ümumi fikir və mülahizələr bütövlükdə problemi aydınlaşdırmağa kifayət etmir. Nəzərə almaq lazımdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetik formasına hər hansı bir tədqiqatın daxilində ötəri şəkildə aydınlıq gətirmək mümkün olmaz. Çünki problem olduqca genişdir və daxilində bir çox məsələləri ehtiva edir. Məsələnin həlli “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetik formasının bütün detalları ilə araşdırmaya cəlb olunması ilə, dastanın nəzm və nəsr hissələrinin hər birinin ayrı-ayrılıqda əsas xüsusiyyətlərinin, həmçinin ortaq və fərqli cəhətlərinin müəyyən olunması ilə mümkündür. Eləcə də “Dədə Qorqud” nəzminin mühüm bir hissəsini təşkil edən “soylama”ların əsas xüsusiyyətləri, həm nəzm, həm də nəsr hissələrində mövcud olan sintaktik paralelizmin dastandakı rolu müəyyənləşdirilmədən “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetik forması ilə bağlı hər hansı bir qənaətə gəlmək mümkün deyildir.

SƏMƏD VURĞUNUN AYGÜN OBRAZININ TİMSALINDA QADIN PROBLEMI

Elza MƏMMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti
mamedzadeh24@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Azərbaycan ədəbiyyatının özünəməxsus üslubunu yaratmış qüdrətli sənətkarlarından biri Səməd Vurğundur. O, Azərbaycan ədəbiyyatına ən dəyərli əsərlər bəxş etmişdir.

Səməd Vurğunun "Aygün" poeması ədəbiyyatımızda həmişə büllur ayna kimi parlayan və heç vaxt parlaqlığını itirməyən əsərlərdən biri dir.

Bu poema ədəbiyyatımızda ailə-məişət məsələləri mövzusunda yazılmış ən yaxşı əsərlərdəndir. Əsərdə humanizm əsas ideyalardan biri kimi açıqlanır. Ən yaxşı keyfiyyətlərin tərənnüm olunduğu əsərdə hadisələr yeni ailə qurmuş iki gəncin münasibəti və taleyi ətrafında cərəyan edir.

Əsərdə Aygünlə Əmirxanın evləndikdən sonra başlarına gələn hadisələrdən söz açılır. Əmirxan konservatoriyanın bəstəkarlıq şöbəsində oxuyan xanımını - Aygünü məcbur edir ki, təhsilini yarımcıq qoysun. Əmirxan ölkənin çağırışı, institut rektorunun xeyir-duası ilə Muğana getsə də, çətinliklərdən qorxub şəhərə qayıdaraq vaxtını kef məclislərində keçirir. Aygün ərinin müqavimətinə baxmayaraq, körpə Ülkərini bağrına basaraq təhsilini davam etdirir, məşhur bəstəkara çevrilir. Eyni zamanda ailə sədaqətini müğənni Elyarın sevgisindən üstün tutan Aygünün hissə qapılmadan ailəsinə, ərinin yanına qayıtması əsərin zirvə nöqtəsinə çevrilir.

S.Vurğun Aygünün simasında Azərbaycan qadınlarının məsum, fədakar, genişürəkli olduğunu göstərmişdir. Həmçinin Aygün sevməyi bacardığı kimi, bağlılaşmağı da bacaran möhtəşəm obraza çevrilir. Aygün böyük arzu və ümidlərlə yaşayan, ailə səadətini hər şeydən üstün tutan zərif, həssas, mehriban, hər çətin vəziyyətə, mühitə asanlıqla öyrəşməyi bacaran bir qadındır. Poemada Aygünün bu fədakarlığını aşağıdakı misralarda oxuya bilirik:

Qürbət kimi görünsə də Aygünə Muğan,
El içində yaşayardı el adət ilə...
Şövqə gəlib insanların xoş rəftarından
Uşaq kimi sevinərdi səadət ilə.

"Aygün" poemasında qoyulan həyati məsələləri şair quru öyüd-nəsihət tərzində deyil, canlı insan xarakterlərinin, təbii və real hadisələrin təsviri yolu ilə əks etdirmişdir. Aygünün simasında şair özünün qadın, ana haqqındakı ən yaxşı duyğularını ifadə etmək istəmişdir. Aygün bizim qarşımızdan bir ana, bir vətəndaş, bir sənətkar kimi keçir, öz yüksək əxlaqı, insaniyyəti və nəcabəti ilə rəğbətimizi qazanır. Əsər müasir məsələləri həyatımızın inkişaf meyilləri əsasında düzgün əks etdirmiş, sağlam, işıqlı və yaradıcı qüvvələrin qanunauyğun qələbəsini göstərmişdir. Yəni, sağlam ailə məsələlərini yüksək məfkurəvi istiqamətdə və bədii surətdə əks etdirmək sahəsində "Aygün" şairlərimiz üçün bir çağırış rolunu oynadı.

O inandı, o inandı öz vətəninin
İdrakına, sevdasına, istedadına.
Ey sənətkar! Bu eşq üçün vətən də sənin
Hər ürəkdə heykəl qoydu böyük adına.

Lakin S.Vurğunun bu əsəri heç də hamı tərəfindən rəğbətlə qarşılanmır. M.Quluzadə S.Vurğunun "Aygün" poemasında "bolşevik partiyalılığı prinsipindən, sosializm realizmindən geri çəkildiyi, sovet varlığını, sovet adamlarının simasını təhrif edən müvəffəqiyyətsiz, bədii cəhətdən sönük, zəif əsər yaratdığı" qənaətinə gəlir və bildirir ki: "Bu əsər partiyamızın sovet ədəbiyyatı qarşısında qoyduğu məfkurəvi-bədii tələblərə cavab vermir". Məqalə müəllifi əsərdəki Əmirxan obrazıyla S.Vurğunun həyata münasibətini eyniləşdirir, "şairi həyatı bilməməkdə", "mədəni gerilikdə" təqsirləndirir, hətta "Aygün, Ülkər kimi adların da həyatda olmayan uydurma, qeyri-təbii adlar" olduğunu iddia edirdi. Çünki bu adları ilk dəfə ədəbiyyatımıza gətirən S.Vurğun olmuşdu. O isə bunu belə izah edirdi: "Siz bilirsinizmi ki, Aygün nə deməkdir? Müvəqqəti olaraq Ay Günəşin qabağını kəsib" mənasıyla izah edirdi. Tənqidçi əsərdə dövrlə səsleşən hadisə görmədiyini qeyd edirdi. Lakin bir həqiqəti – Səməd Vurğunun "xalqımızın məhəbbətini qazanmış istedadlı şair olduğunu, o da əvvəlki həmkarları kimi inkar edə bilmirdi.

Əlbəttə, S.Vurğun tənqidçinin bu iddiasını da heç cür qəbul etməmiş və Aygünün keçdiyi mürəkkəb, həm də nəşəli və eyni zamanda iztirablı, getdikcə yüksələn inkişaf yolunu nəzərə çatdıraraq yazmışdır: "Axı, biz, Aygünü mətbəxə, yalnız evdar bir qadın olmağa çağırmaq, ona geniş bir ictimai meydan verdik. O, həyatımızla bir nəfəs alan mübariz və istedadlı bir bəstəkar oldu...".

Şair yenə də millətçilikdə təqsirləndirilir. Kitablarının kitabxanalardan, dramalarının səhnədən götürülməsinə göstəriş verilir. Şairə şəhərdən çıxmaq qadağan edilir. Lakin, həmin il Stalinin ölümündən sonra SSRİ və respublika rəhbərliyində baş verən dəyişikliklər nəticəsində bu tədbirlər baş tutmur. 1953-cü ildə ölkədə və respublikada böyük dəyişikliklər baş verir. 1954-cü ildə Səməd Vurğun Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti vəzifəsinə təyin edilir. İşlədiyi dövrdə ictimai elmlər qarşısında böyük problemlər qoyur, saatlarla bu problemlərin, elmi əsərlərin müzakirələrini keçirir, problemlərin həllini təşkil edir.

S.Vurğun "Aygün" poemasını yazmaqda öz məqsədini belə izah etmişdir: "Əsər bizim ailələrimizdə və cəmiyyətimizdə ideal uğrunda mübarizə ilə idealsızlığın toqquşmasını, xalq və vətən səadəti uğrunda yaşayıb yaratmaq meyilləri ilə dünyaya laqeyd baxmağın, insan ömrünün mənasını kefdə, əyləncədə görməyin mübarizəsini, saf və müqəddəs bir məhəbbətlə qısqanclığın, xudpəsəndliyin

çarpışmasını, nəticədə birincilərin zəfər çalmasını, ikincilərin isə həyatımız tərəfindən rədd edilməsini tərənnüm edən bir əsərdir".

S.Vurğun çox gözəl bilirdi ki, qüsursuz cəmiyyət olmadığı kimi qüsursuz ailə yoxdur. O, bu ailə tablosunu Aygün və Əmirxanın ailəsinin simasında yaratmışdı. Qadının ailədə və cəmiyyətdəki əvəzsiz rolundan söhbət açan şair onun necə müqəddəs uca bir varlıq olduğunu qeyd edir.

Qadın əllərilə hər ev, hər ocaq
Ətirlər qoxuyub, gül-çiçək açar.
Həyatın nəfəsi qadındır, ancaq,
Bağlı qapıları o əllər açar.
Bir evdən kəsilsə qadın ayağı,
Yetimlər qəlbinə qaranlıq çökər,
Soyuyar havası, sönər ocağı,
Divarlar ağlayıb, göz yaşı tökər..

Müəllif Əmirxan obrazının simasında isə əməklə insanın saflaşmasını, mənən zərif və incə olmasını göstərmişdir.

"Biz elə monumental əsərlər yaratmalıyıq ki, onlar doğrudan da ölməz əsərlər olsunlar, gələcək nəsillər bu əsərləri oxuyarkən ölkəmizin indi necə yaşayıb mübarizə etdiyini görsünlər, bu əsərlər vasitəsilə bizim dövrümüzü və bizim adamlarımızı öyrənə bilsinlər..."- deyən şair həmişə əsərlərində bu ideologiyaya əsaslanardı. Və buna görədir ki, "Aygün" poemasında şairin qoyduğu mövzu bu gün də öz aktuallığı ilə seçilir.

S.Vurğun "Aygün" poemasında saf ürəkli bir qadın obrazı yaratmışdır. Aygün öz vicdan evindən bir daş da sökməyən, yediyi quruca pendir-çörəklə kifayətlənən bir qadın obrazıdır. Həmişə vüqarla yaşayan bu qadın hər cür çətinliyə, aclığa da iftixarla dözür. Qaranlıq yollarda əyilib keçməyən Aygün əsər boyu bizə insanlıq şərəfini öyrədir. Hətta maddi vəziyyətləri nə qədər pis olsa da o, daima şaddır, heç vaxt evdə qaş-qabaqla oturmur, hər şeyi söz-söhbətə çevirmir. Buna görə ailəsi də şaddır, qəm-qüssədən uzaqdır. Şair öz qəhrəmanının yüksəlişinin ifadəsi kimi bu misraları göstərir:

Sonsuz bir eşq ilə sevdi varlığı,
Sevdi təbiəti, axar suları,
Sevdi hər zəfəri, bəxtiyarlığı,
Yüksək əməlləri, saf arzuları.

Epik plan, geniş həyatı lövhələri əks etdirən "Aygün" poeması öz "xarakteri" etibarlı ilə "Komsomol" poemasını xatırladır. Çünki burada da obrazlar tərənnüm olunur, öz fərdi xüsusiyyətləri ilə göstərilir. S.Vurğun yaradıcılığı əvəzsiz bir sənət nümunəsidir. O, yalnız poeziya aləmində deyil, ümumən ədəbiyyatımızın ön cəbhəsində getmiş, ölməz bədii əsərlərlə ictimai fikrimizi istiqamətləndirmişdir.

AZERBAIJAN HALK OYUN VE TEMAŞALARINDA SOSYAL YARDIMLAŞMA

Meleyke MEMMEDOVA

AMEA Folklor Enstitüsü
mmeleyke@gmail.com
AZERBAIJAN

Halk edebiyatı türünləri içində halk oyun ve temaşaları her zaman kendine has özellikleri ile dikkatleri çekmiştir. Bu oyun ve gösteriler halkımızın kültüründe önemli yer tutan bir çok değerleri kendisinde barındırmaktadır. İster geçmişte olsun, isterse de günümüzde olsun her zaman ihtiyaç duyulan kültürel değerlerimizden biri de sosyal yardımlaşmadır. Bu makalede halkın iktisadi ve ekonomi açıdan kalkınmasında sosyal yardımlaşmanın önemi halk oyun ve temaşalarından örnekler verilerek belirtilmiştir.

Anahtar kelimeler: Halk oyunları, halk temaşaları, halk gösterileri, sosyal yardımlaşma.

AZƏRBAYCAN XALQ OYUN VƏ TEMAŞALARINDA SOSIAL YARDIMLAŞMA XÜLASƏ

Xalq ədəbiyatı nümunələri içində xalq oyun və tamaşaları hər zaman özünə xas xüsusiyyətləri ilə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu oyun və tamaşalar xalqımızın mədəniyyətində, ədəbiyyatında özünə xas yer tutan bir çox dəyərlərə sahibdir. İstər günümüzdə olsun, istərsə də keçmişdə olsun hər zaman ehtiyac duyulan dəyərlərdən biri də sosial yardımlaşmadır. Bu məqalədə xalqın iqtisadi və sosial baxımından inkişafında sosial yardımlaşmanın əhəmiyyəti xalq oyun və tamaşalarından nümunələr verilərək göstərilmişdir.

Açar Sözlər: Xalq oyunları, xalq tamaşaları, xalq göstəriləri, sosial yardımlaşma.

THE SOCIAL HELP IN FOLK PLAY AND SPECTACLES OF AZERBAIJAN ABSTRACT

Folk play and spectacles have always drawn attentions with specific features to itself in the inside of examples of people literature. This play and spectacles is keeping some costs which takes important place in the culture of our people in itself. We always need one of cultural values is social help in the past and present time. In this article has been explained importance of the social of the conjoining efforts in economical and development from point of view economy of the people which has been given examples of folk play and shows.

Key words: Folk plays, folk spectacles, folk shows, social help.

Giriş. Halk edebiyatı ürünleri halkımızın zengin tefekkürünü, dünyagörüşünü, hayata bakış açısını, hiss ve heyecanlarını, duygularını, zulme ve adaletsizliğe karşı ihtirazlarını, iyilerin kötüler üzerinde galibiyetini dile getiren, geleceğe olan umutlarını, öne sürülen problemlere karşı akıl ve zekalarını kullanmanın başarılı yansımalarını oluşturan, iktisadi kalkınma ve ekonomi açıdan insanların maddi durumunun iyileştirilmesinde sosyal yardımlaşmanın önemini, zengin ve sonsuz duygularını en iyi biçimde ifade etmişlerdir. Belirttiğimiz bütün bu özellikler halkın zengin tefekkür süzgecinden geçirilmiş, dolgun ve çeşitli motiflerle zenginleştirilerek halk oyun ve temâşaları için de esas kritere çevrilmiştir. Genellikle yazda ilkbaharın gelişi ile havaların ısınması, otların yeşermesi, çiftçilik zamanı, kısacası tabiatın canlanması ile eski devirlerden bugüne kadar halkımız çeşitli törenler, oyunlar ve gösteriler yapmışlar, bunların çoğu özellikle bahar bayramı olan Nevruz'da gerçekleştirilse de bu tür gösteriler sonbaharda bağ bozumu zamanı da devam etmiştir.

Nahçıvan'ın Ordubat ilçesine ait olan "Han Süsleme" temâşası Nevruz bayramında gerçekleştirilen gösterilerden biridir. Bu temâşada halk içinden seçilmiş, bayramın üç gün olmasından dolayı hükmü üç gün geçerli olan han çeşitli fermanlar verirdi. Bu fermanların önemli kısmı hanın bütçesinde toplanmış paraların nasıl kullanılacağı ile ilgili olurdu. Kimsesiz çocuklara, fakir ailelere maddi yardımdan tutmuş, şehrin ve köyün çeşitli bölgelerinin imar edilmesi ve onarılması için yapılacak işler fermanla belirtilerek, halkın yardımı ile bütün bu görevler gerçekleştirilirdi (Memmedov 2011:7). Bu da halkın iktisadi, ekonomi ve maddi açıdan kalkınması için en iyi sosyal yardımlaşma örneklerinden biri idi. Han süslemesi oyununda da Kosa ve Kel arkadaşı da çeşitli gösteriler yaparak insanları eğlendirir ve karşılığında ise kendilerine seyirciler tarafından çeşitli bayram hediyeleri verilir. Aynı zamanda Han kendi rolünü başarılı bir şekilde gerçekleştirebilirse zengin seyirciler tarafından çeşitli bahşiş ve hediyeler de alır.

Bayram günlerinde gençlerin ve çocukların en sevdiği ve en çok yaygınlaşmış halk oyunlarından biri de "Kosa Kosa"dır. Gençler toplanarak içlerinden daha becerikli olan birini seçerek onu Kosa yaparlar ve Kosa'ya has değişik kıyafetler giydirek eline de bir kepece verip birlikte kapı kapı dolaşırlar. Kosa ile birlikte gezip dolaşan kişiler koro halinde şiir okuyarak ev sahibinden bayram payı isterler. Aşağıda verilen şiir parçasından da anlaşıldığı üzere bayram payı isteyen kişiler, ev sahibine Kosa'nın ne kadar iyi niyetli, yardımsever olduğunu belirterek, onun topladığı bayram payı ve hediyelerinden bir çok yerlerde düyünler yaptığını da özellikle vurgularlar:

A kosa kosa gelsene,
Gelib salam versene.
Çömçeni doldursana,
Kosanı yola salsana.
Ay uyuğu uyuğu,
Sakkalı it kuyruğu,
Kosam bir oyun eyler,
Kuzunu koyun eyler,
Yığar bayram honçasın,
Her yerde düyün eyler. (Abdulla 2004:270)

Ev sahibi olan hanım Kosa'ya pay getirmek için gittiği zaman orada bulunanlar Kosa'nın pay hakkının en az ne kadar olduğunu belirterek aldanmamasını, hanımın ona vereceği az payla razı olmaması gerektiği konusunda uyarırlar:

Ay kosa kosa gelmişen,
Gelmisen meydana sen,
Almayınca payını
Çekilme bir yana sen.
Beş yumurta payındı,

Olmaya aldanasan. (Abdulla 2004:273)

Bayram payını alan Kosa arkadaşları ile beraber kapı kapı dolaşmaya devam eder ve bayram günü topladıkları bütün bayram paylarından; yiyecek ve malzemelerden maddi durumu iyi olmayan fakir ailelere yardımlar yapardılar.

Sosyal yardımlaşmanın gerçekleştiği temaşalardan biri de “Hıdır” bayramında yapılan “Hıdır Nebi”dir. Eskiden beri devam eden ve her sene kışın ortalarında Büyük Çille ile Küçük Çille arasında Hıdır bayramı kutlanır. Eskiden var olan hesaplamalara göre Küçük Çille`nin başlarında yani şubatın birinci on günü içinde genç ve çocukların akşama doğru bir yere toplanıp koro halinde “Hıdır” nağmesi okuya okuya kapıları dolaşarak pay toplamaları ile Hıdır töreni gerçekleşmiş olur. Gençlerden oluşan bu takımdan bir kişi öne çıkarak Hıdır`ın kulu olduğunu bildirerek, Hıdır İlyas`a övgüler sunar:

Men Hıdırın kuluyam,
Göy atının çuluyam,
Atının arpasiyam,
Ayağının nalıyam. (Abdulla 2004:265)

Okunan nağmenin ardından da takımdakiler Hıdır İlyas`ı yardıma çağırarak şöyle devam ederler:

Hıdır Hıdır İlyas,
Özünü yetir İlyas. (Abdulla 2004:265)

Böylece sıra ile takımdan bir kişi ve ardından da takımdakiler horo halinde şiirlerini okur ve ev sahibine hitaben onlara “Hıdır payı” vermeyeceği takdirde arzusunun gerçekleşmeyeceğini dilerler:

Çatma çatma çatmaya,
Çatma yere batmaya.
Hıdır pay vermeyen,
Murazına çatmaya...(Abdulla 2004:266)

Hıdır payı genellikle şu erzaklardan oluşurdu; tereyağı, süt ve bir kese un. Bu malzemelerden o gece hamur yoğrulur, ekmeğe, poğaçaya yapılırdı. O gecenin adı “Hıdır gecesi” idi. O gece mübarek gece sayılırdı, çünkü o gece Hıdır İlyas`ın atını binip gizlice her yanı dolaştığına ve onun adına yapılmış ekmeğe elini sürerek bereketini artırdığına inanılırdı. Yapılan ekmeğe, poğaçalar ise gençler ve çocuklar arasında paylaştırılırdı (Abdulla 2004:267). Bu gelenekler ve inançlar zamanla unutulsa da bazı bölgelerde kısmen de olsa hala yaşamaktadır. Örneğin Nahçıvan`da Hıdır gecesi genelde çocuklar kapıları döverek önüne şapka atıp saklanır, ev sahibi de kapını açıp şapkaları alıp içine bayram gecesi evde, özellikle sofrada olan nimetlerden (şeker, tatlı, fındık, ceviz vb.) koyarak şapka atanlar alsın diye kapının önüne bırakır. Verdiğimiz bu örnekten de anlaşıldığı üzere eskiden olduğu gibi artık geleneklere tam bağlı olmaksızın; temaşa kısmı ve sosyal yardımlaşma yapılmadan çocuklar için bir eğlence bayramına dönüşmüştür.

Sosyal yardımlaşmanın yapıldığı ve daha çok yaşatıldığı ve aynı zamanda insanların zamanlarını eğlenceli ve daha verimli geçirdikleri halk temaşalarından biri de Meydan Temaşaları`dır. Bu temaşalar zamanı yapılan çeşitli gösteriler zamanı toplanan para ve hediyelerle değişik sosyal yardımlaşmalar gerçekleştirilirdi.

Meydan temaşaları içinde yer alan “Cıdır Temaşaları” zamanı şeker dağıtılır, iyi at koşturanlara ve oynatarak güzel gösteriler yapabilen gençlere çeşitli hediyeler ve bahşişler verilirdi (Nebiyev 2009:409-410). Yine aynı şekilde iyi okatanlar ve kılınçoynatlar da hediyelerle ödüllendirilirdi. Meydan temaşaları içinde çok yaygınlaşmış “Zorhane Temaşaları” da seyircilerin çok beğenilerek izledikleri gösteriler idi.

Zorhane temaşaları zamanı seyirciler gösteri yapan pehlivanlara para bahşışı verirlerdi. Gösterilerden toplanan paralardan her ay paraya ihtiyacı olan pehlivanlara yardım yapılırdı. Zorhane alanları insanların boş vakitlerini verimli geçirdikleri, çeşitli spor hareketleri ile uğraştıkları yer, aynı zamanda birbirleri ile söhbettikleri, eğlendikleri içtimai alan sayılırdı. Bu tür eğlencelere katılan şehrin ünlü ve önemli kişileri de insanların, özellikle çocukların eğlenmesi için pehlivanları maddi ve manevi yönden desteklerdi. Örneğin; asrın başlarında İçerişehir`de çocuklar için düzenlenmiş zorhanenin bütün masraflarını milyoner ve hayırsever iş adamı Hacı Zeynalabdin Tağıyev karşıladı (Nebiyev 2009:414-415). Z.Tağıyev gibi hayırseverler ve aynı zamanda halk temaşa ve oyunlarına önem verenler halkın geleneklerini, adet ananelerini içinde barındıran ve gelecek nesiller için her yönü ile örnek olabilecek değerli halk kültürünü yaşatmak için maddi ve manevi desteklerini göstermişler.

Zorhane temaşaları içinde yer alan Ekba oynayanların (taşla oynayan pehlivanların) gösterileri dışında genellikle Zorhane temaşaları seyirciler için ücretsiz idi. Bu tür gösterilerin düzenlenmesinde masraflar ve pehlivanlara verilecek para ücreti zengin iş adamları tarafından karşılanırdı.

Meydan tamaşalarına ait olan Kendirbaz gösterisi zamanı da meydana toplaşan ağalar gösteri yapan kişiye cep harçlığı verirdilər (Nebiyev 2009:428). Aynı zamanda bu tür gösterilər zamanı ortalıkta komik hareketlər yaparak insanları güldüren soytarıya da para verirdi. Eğlenceli meydan tamaşalarından biri olan Maskara gösteriləri zamanı alay konusu olmaq istemeyen ağalar maskarabaza para verirdilər (Nebiyev 2009:433). Meydan tamaşalarından olan Buğadövüştürmə, Nerdövüştürmə (devedövüştürmə) Koçdövüştürmə, Köpekboğuşurma, Horozdövüştürmə, Kuzbazlık gibi ferdi tamaşalar seyircilər için ücretsiz gösterilər idi. Fakat böyle tamaşalar zamanı gösteri yapanlardan yenilən tərəf galip tərəfa bahse girdikləri bahşış, para veya hediyyəyi verirdi. Ferdi tamaşalar içinde yer alan Yumurtadövüştürmə göstərisində yumurta elde tutularaq genəlliklə iki kişi tərəfindən dövüştürülür. Göstəri zamanı sınan yumurta rakibindir. Sınan çığ veya boyalı bişmiş yumurtalar seyircilərə, pazar və kervansaray çevresində dolaşan fakir fukaraya, kimsəsiz yaşlılara və engəllilərə, çocuklara parasız dağıtılırdı (Nebiyev 2009:445-454).

Bilindiği gibi genəldə halk oyun və tamaşaları yılın çeşitli mevsimlərində göstərilirdi. Özellikle de emək mevsiminin başlaması yani ilkbaharda çiftçilik zamanı veya mahsulün toplanma mevsimi yani bağbozumu zamanı insanlar birbirinə yardım edər, yapılan işlər daha çabuk və verimli yapılırdı. Ayrıca yapılan işlərin eğlenceli olması için çeşitli meydan tamaşaları göstərilir, ezgilər söylenirdi. Azad Nebiyev'in (2009:234) belirttiği gibi bağbozumu zamanı harmanda büyük meclis kuruluq, sofra açılır, yeməklər yapılırdı. Orakçı, çiftçi, hasat yapanlar vb. kara zurna sedaları altında gülüp eğlenir, dans edilirdi. Aşıklar okur, zorhane göstəriləri yapılıq, buğday, mısıq, arpa vb. ilə ilgili nağmələr söylenirdi:

Atdım arpanı torpağa,
Katdım yarmanı torpağa...
Cücer, ay arpam cücer
Cücer, ay arpam cücer.

Sonuç. Halk oyun və tamaşalarındaki bayram coşkusunu, halkın konuşmaq, gülmək, eğlenmək, sevinmək, dinlənmək, estetik yøndən zevk almək istəği ilə bağlı olduğu gibi, bu göstərilər zamanı boş vaktin iyi və verimli dəğərləndirilməsi, faydalı işlərə, özellikle insanların sosyallaşması, birlikte güzel vakt geçirməsi, içtimai və sosyol yardımlaşma, üzüntünü de acıyı da gülüşlə hafiflətmək genəliyi bazen zor, ağır, bazen de huzurlu yaşam sürən halkın oyun və tamaşa kültüründə hər zaman önəmli yer tutmuş və en zor anlarda bile halk geleceğe olan inamını kaybetmemiştir. Bu tür tamaşalar halkın bilge yönü və günlük maişeti ilə ilgili olaraq ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda bu oyun və tamaşalar halkın kendi yaşantısını, kültürünü, hayatın yaşam için gerekli yönlerini gençlərə, çocuklara aşılması açısından da önəm arz etməktədir.

Halk oyun və tamaşaların hər birinin yaranma devri olduğu gibi, estetik düşüncədə kendine has yeri vardır. Onlar dedələrimizin oluşturduğu kültür və medeniyetin bizlərə gelip ulaşan en başarılı örnekleridir. Kültürümüzün bu değərli örneklerini iyi muhafaza edip gelecek nesillərə ulaştırmək işe bizim en şərəfli görevimizdir.

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA FANAT MƏTNI - FAN-FICTION

QARAGÖZOVA Elnarə Elxan qızı

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

e.garagozova.bsu@gmail.com

AZƏRBAYCAN

“Fanat mətni” (“Fan” – ingiliscə “fanat”, “azərkeş”, “fiction” işə “bədii əsər” deməkdir. Azər-baycan ədəbiyyatında bu forma yeni yarandığından və buna uyğun gələn termin olmadığından araşdır-mamızda bu janra uyğun əsərləri kalka yolu ilə tərcümə edərək “fanat mətni” kimi qeyd etmək, mötə-rizədə işə dünya ədəbiyyatında qəbul olunmuş şəkildə “fan-fiction” kimi göstərmək qərarına gəldik) hər hansı məlum əsərə oxucular tərəfindən düzəlişlərin edilməsidir. Oxucu əsərdə hansısa obrazın taleyini dəyişdirər, yaxud tam fərqli xarakterdə təqdim edə bilər. Belə ki, oxucu əsəri oxuyarkən ona öz münasibəti yaranır və o öz versiyasını “fanat mətni” (“fan-fiction”) vasitəsilə təqdim edir.

Digər tərəfdən qeyd etmək lazımdır ki, “fanat mətni”ni plagiatla qarışdırmaq olmaz. Plagiat bir müəllifin mətninin tam və ya qismən götürüb ilk müəllifi tamamilə danaraq əsəri öz yaradıcılıq nümunəsi kimi təqdim etməkdir. “Fanat mətni” (“fan-fiction”) isə mətnin müəllifini qeyd edərək sadəcə olaraq alternativ variantı təqdim etməkdir.

Şübhəsiz, Azərbaycan ədəbiyyatının sevilən və kamil nümunələrindən biri olan Anarın “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” və müəyyən hadisələrin təkrarlanmasına görə bu əsərin sələfi hesab oluna biləcək “Ağ liman” əsərinin qəhrəmanları olan Təhminə və Zaurun məhəbbət macərəsinin əsasında qurulan üç “Fan-fiction”-“fanat mətni” nümunəsini təhlilə cəlb etmək istərdik.

Məlum olduğu kimi, Anarın “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” əsərində Təhminə və Zaur adlı iki gəncin sevgisi və cəmiyyətin yazılmamış qanunları fonunda bu sevginin məğlubiyəti təsvir edilir. Lakin əsərdə hiss olunur ki, Təhminə Zauru sevdiyi dərəcədə Zaur onu sevə bilmir. Bütün olanlara əyləncə gözü ilə baxır və əslində öz sevgisini sona qədər anlaya və müdafiə edə bilmir. Əsərdə Təhminə haqqında müxtəlif şayələr gəzir. Onun Zaurdan başqa birisi ilə münasibətdə olmamasına, sevgisi uğrunda ailəsini qurban verməsinə baxmayaraq, Zaur Təhminənin sevgisinin böyüklüyünü əsərin sonuna qədər başa düşə bilmir. Təhminənin azad bir qadın kimi yaşaması, çoxlu kişi dostları olması haqqında müxtəlif şaiələrin yaranmasına təkan verir. Əslində bəsit bir qadın olmayan və Zauru könül əyləncəsi kimi baxmayan, ona xəyanət etməyən Təhminəyə Zaur tam inanmır və bu şübhələr də onların məhəbbətinin faciə ilə bitməsinə səbəb olur.

Günel Anarqızının “Altıncı” romanını bu əsərə yazılmış professional “fanat mətni”-“fan-fiction” hesab edə bilərik. Belə ki, əsər Təhminənin gündəliyi kimi yazılmışdır. Bu gündəlik vasitəsilə Təhminənin Zaurdan əvvəlki həyatının daha geniş şərh və ştrixləri oxucuya təqdim edilir. Anarın əsərində bizə bir cümlə ilə catdırılan hadisələr burada tam və əhatəli şəkildə açılır.

Əsərdən məlum olur ki, Təhminənin gündəliyini onun qonşusu Mədinə öz sandıqcasında qiymətli bir yadigar kimi qoruyub saxlayır. Mədinə ölərkən oğluna vəsiyyət edir ki, bu gündəlik olan sandıqca-nı nəvəsi Təhminə 15 yaşına çatanda ona versin.

Bu sıradan qeyd etmək istədiyimiz son “fanat mətni” nümunəsi hesab oluna biləcək əsər Ziyad Quluzadənin “Kəpənəkdoğan” əsəridir. Qeyd etmək istərdik ki, “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” əsərindən sonra Təhminə obrazı yaddaşlarda olduqca canlı və koloritli şəkildə qalmışdır. Və cəmiyyətin qaydalarına və müəyyən mentalitet qadağalarına uymasa da oxucular onu təmiz məhəbbətinə və olduğu kimi göründüyünə görə sevib bəyənmişlər. Təbii ki, əsəri oxuyub qurtardıqdan sonra oxucunu maraqlandıran suallardan biri də budur ki, əgər Təhminə və Zaur sevgisi evliliklə nəticələnsəydi necə olardı?

Ziyad Quluzadənin “Kəpənəkdoğan” əsərində artıq Təhminə və Zaur bizim çağdaşlarımızdır.. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki əvvəlki əsərdə - “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” və “Altıncı” əsərlərində Təhminənin uşağı olmurdu. Bu əsərdə isə Zaur və Təhminə ailə qurublar və Məryəm adlı bir qızları da var. Qəhrəmanlarımız artıq yaşlanıblar və gündəlik problemlər əhatəsində sevgiləri də ancaq keçmişdən qalma bir xatirə kimi yada düşür. Bu əsərdə yenə də Zaurun Təhminənin həqiqi məhəbbətlə sevib sevmədiyini tam aydın olmur.

Beləliklə, biz bu iki əsərin timsalında Anarın “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” əsərinə yazılmış fərqli “fanat mətnləri”-“fan-fiction”larla tanış olduq. Bunlardan sonuncusu – Z. Quluzadənin “Kəpənəkdoğan” əsəri Günel Anarqızının “Altıncı” romanından **professionalıqda geri qalsa da dini-mistik mündəricəsi ilə fərqlənir və əsərin qəhrəmanlarının sonrakı taleyini, daha doğrusu alternativ taleyini əks etdirməklə oxucunun diqqətini maraqlı məqamlara yönəldir.**

Beləliklə Azərbaycan ədəbiyyatında “fanat mətni” (“fan-fiction”) təmsil olunsada bu əsərlər ekperiment səciyyəsi daşıyır və janrın daha təkmil nümunələrinin yaranması üçün bazis rolunu oynaya bilər.

KAFKANIN “ÇEVİRLMƏ” ƏSƏRİNİN İDEYA-MƏZMUNU

Elnarə TALİBOVA

Bakı Dövlət Universiteti

email:elnaraatb61@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Fərz edin ki, siz bir əsərin ilk cümləsindən sonra nəhəng həşərat olaraq əsərə davam edirsiniz, elə ilk cümlədən düz kitabın sonuna qədər: “Bir səhər gecənin narahat yuxusundan ayılan Qreqor Zamza elə yatağındaca nəsə əcaib bir həşəratə çevrildiyini hiss etdi...” - Çünki siz modernizmi alleqoriyanın vəhdətiylə geniş təsvir edən Frans Kafkanın təsvir dünyasına dəvətisiniz.

İnsanın yazdığı hər bir əsər ondan bir parçadır-fikri əsasında bu əsərin təhlilini aparmaq daha məqsədəuyğun olar, çünki dərinliklə mütaliə etdikdə Kafkanın bu əsərdə özünün bir parçasından daha çox bütövlüklə onu görürük. Kafkanın əsələri üçün spesifik olan “yadlaşma” qavarmı bu əsərdə özünün pik həddinə çatır. Çünki yazarın xarakterindəki gücsüzlük, zəiflik məhz ona istiqamət vermiş, şah əsərlərini də elə bu xüsusiyyətlər əsasında qələmə almışdır. “Yadlaşma” qavramının özəyinə gəldikdə isə Kafkanın ailəsi baş rolda çıxış edir və atasının ona yazdığı məktublarının birində: “Sən bir böcək-sən, parazitsən ailənin belində” – deməsi də Kafkanın bu əsərdə nəyə görə məhz həşəratı seçdiyini aydın şəkildə anladır. Həşərat əslində bir simvol, bir rəmzdür Zamza ailəsinin fonunda Kafka ailəsinin təqdimatı üçün. Zamza da məhz Kafkanın metamorfozu idi ki, içindəki ailəsinə qarşı deyə bilmədiyi sözləri məhz onun vasitəsi ilə nəinki başda atası olmaqla ailəsinə, hətta düşündürücüsünə bütün dünyaya çatdırdı. Kafkanın ömründə, bəlkə də, çoxdan başlayan çevrilmə bu əsərdə daha geniş ifadəsini tapdı: Ailəsi, şəxsi həyatı zəmnində baş tutan çevrilmə ömrünün sonuna qədər davam etdi, hətta “Qəsr”, “Milənyə Məktublar”, “Amerika”, “Proses” vəs. kimi əsərlərində Kafka çevrilməsini, metamorfozunu duya bilirik.

Başqa aspektdən əsərə yanaşdıqda həşəratın bu əsərdə həm də bir “azadlıq” simvolu olduğunu duya bilirik. Çünki Qreqor məhz ailəsinin borcları səbəbindən çox çalışır, işinə dördəlli sarılırdı. Böcəyə dönüşməklə də nəhayət bu bürokratik asılılıqdan azad olmuş, böcəyə dönüşməklə də hürriyyətə nail olmuşdur. Bu başqalaşmış olan dünyadan insan olaraq qaçmış, bir böcək olaraq azadlıq əldə etmişdi. Hansı aspektdən yanaşsaq da, Qreqor Kafkanın məhz özüdür-ailəsinin ona ilk çətinlikdən üz döndərdiyi, özlərindən uzaqlaşdırdığı Kafkadır. Hər hansısa bir çətin situasiya övladdan, qardaşdan öz döndərməyə tutarlı səbəb ola bilərmi? Zamza ailəsində isə çətin situasiyaya qarşı dərhal üzçevirmə işə düşür. Hətta ən yaxşı işçisinə qarşı “narahat” olan müdiri belə Qreqoru bu vəziyyətdə gördükdə, təəccüblənsə belə sonradan heç nə olmamış kimi işlərinə davam edir. Oxşar münasibəti Qreqorun bacısı Qretanın timsalında da görürük, ilk əvvəl Qreqora qarşı humanist davransa da, sonlara doğru bu “humanistlik” vəcsizliklə əvəz olunur. Bu qənatə gəlmək olar ki bu Qreqorun çevrilməsi yox, əslində ailəsinin çevrilməsidir ki, Kafkanın qələmindən anladılır.

Kafka qələmi bizi düşündürməyə bu əsərdə də vadar edir: Biz ətrafdakilərin, cəmiyyətin “istəklərini” qarşıladığımız müddətdə var olur, daha da irəli getsək özünü fəda etdiyimiz miqdarda sevilir və sayılır, məhz Qreqor kimi. Çevrilmədən əvvəl həm evdə ailə mühitində, həm də işdə nə qədər sevilirdisə, çevrilmədən sonra isə bu sevgi birdən-birə nifrətə çevrilir. Çünki əsər də bizə bunu söyləyir: “Sevilmək belə varlığından deyil, yararından gəlir...” Buradan isə maraqlı bir sual meydana çıxır: “Bir insan heç bir işə yaramasa da, sadəcə özü olsa da, qarşılıqsız şəkildə sevilə bilməzmi?” Yəqin ki, bu sualı verdikdə ilk ağıla gələn insan, bizi qarşılıqsız, özümüz olduğu üçün qəbul edən yeganə varlıq anamızdır deyə cavab verərik. Əlbəttə, analar övladlarını heç bir qarşılıq gözləmədən sevdilər, böyüdürlər, şəfqət göstərdilər. Amma əsərdə gördüyümüz ana modelində isə bunun tam əksi baş verir. Zamzanın anası belə digərləri kimi, bir yerə qədər, bir müddətə qədər Zamzaya dözüb qatlaşa bilir. Hətta son hissələrə yaxın bu böcəyin öz oğlu olduğuna belə inanmır. Amma expressionist Kafka qəhrəmanı Zamza, böcəyə dönüşsə belə o yenə də insan idi. İnsana məxsus fikirləri, duyğu və düşüncələri hələ də davam edirdi. Həşəratə çevrilsə belə, yenə də hərəkət içərisində bir durğunluq, insani hislər görürük. Məsələn: anasını bir müddət görmədikdə ona qarşı olan intizarı, ən gözəl misal isə skripka ifaçısı olan bacısının aləti ifa edərkən xoş təsirə düşüb dediyi sözləridir: “Musiqidən bu qədər təsirlənə bilərəmsə, mən həqiqətənmi bir böcəyəm?!”

Əsərin təhlilinin gətirdiyi fərqlilikdir ki, kiçik həcmli olmasına baxmayaraq üzərində çox dayanılmış və müxtəlif cərəvədən yanaşılaraq təhlil edilmişdir. Stanley Corngoldun topladığı, nəşr

etdirdiyi “Tənqidçinin çarəsizliyi” məcmuəsi buna sübutdur, çünki bu kiçik həcmli Kafkanın ən oxunaqlı əsəri haqqında heç biri biri-birinin təkrarı olmayan, hər birində əsərə fərqli aspektdən yanaşan 130 rəy və təhlil görürük. Bir əsərə bu qədər fərqli yönlərdən baxılması həqiqətən də çox təəccüblüdür.

Əsər 1912-ci ildə tamamlanmış və 1915-ci ildə də çap olmuşdur. Burada isə diqqəti çəkən əsas nüans Kafkanın kitabın üz qabığına həşərat şəklindən istifadə edilməyəcəyini bildirməsidir. Çünki həşərat burada böcək olaraq yox, simvol olaraq verilmişdir. Naşirə yazdığı 1915-ci il tarixli məktubunda isə bu şərti qoyur: “Böcək çəkilməyəcək, hətta uzaqdan görünütüsü belə çəkilməyəcək”. Nazik kitabın ilk üz qabığı tamamilə normal görünüşlü bir adamı ön plana çıxarır: Qorxunc bir çevrilməni xəyal edərək pərişan olmuş, lakin əslində bunu hələ təcrübədən keçirməmiş bir adam.

Kafka öz gündəliyində “Çevilmə” haqqında yazırdı ki, əsər oxunulmaz sonluğa malikdir və demək olar ki, tamamilə qüsurludur. Bu cür yazmağını da iki cür izah edirlər: 1) Qorqunun ölümü ilə dəyişən nəqlət mərsələləri və bunun oxuyucunu əsərdən soyudacağı təəddüdü. 2) Yardımsevər, gözəlgözlü bacının sonda acımasız, vəciz bir qadına çevrilməsi ilə bunun psixoloji baxımdan inandırıcılıqdan uzaq olacağı qorxusu...

Zamza ailələrinin cəmiyyətimizdə var olduğu dövrlərdə və Zamza kimi dəyişməyə məhkum olunan insanların olduğu zamanda bu əsər oxunmağa davam edəcək və həmçinin ondan gözəl ibrət çıxarılaçaq...

FOLKLORŞÜNASLIQDA KONTAMİNASİYA HADİSƏSİNƏ ÜMUMNƏZƏRİ BAXIŞ

Dürnisə SƏFƏROVA

AMEA Folklor İnstitutu

dseferova@qu.edu.az

AZƏRBAYCAN

Nağılların təsnifatı ilə məşğul olan elə bir şəxsi təsəvvür etmək mümkün deyil ki, kontaminasiya problemi ilə qarşılaşmasın və ya ondan yan keçmiş olsun. Nağılların hansı süjetlərdən təşkil olunması, süjetlərin sərhədinin müəyyənləşdirilməsi, kontaminasiyaların fərqləndirilməsi və s. onların qarşılaşdığı və cavab tapmağa çalışdığı əsas problemlərdən biridir. Antti Aarne və Stis Tompson, həmçinin həmin sistem əsasında hazırlanmış kataloqlarda kontaminasiyaları müəyyənləşdirməyin dəqiq prinsiplərinin verilməməsi süjet nömrələrinin təyin edilməsi zamanı ciddi problemlər yaradır.

Kontaminasiya sırf söyləyiciliklə bağlıdır və söyləyici amili olan yerdə mütləq özünü göstərəcəkdir. Ona görə də kontaminasiya hadisəsinin iştirak etmədiyini hansısa bir folklor janrını təsəvvür etmək mümkün deyildir. Kontaminasiyanın öyrənilməsi N.M. Vedernikovanın da ifadə etdiyi kimi yaradıcılıq prosesinin yeni tərəflərini açmağa, folklor əsərlərinin bəzi spesifik qanunlarını başa düşməyə, ənənənin rolunu müəyyənləşdirməyə imkan verəcəkdir.

Azərbaycanda kontaminasiya probleminin öyrənilməsi zərurəti əslində Azərbaycan nağıl süjetlərinin sistemli kataloqunun hazırlanmasından sonra üzə çıxır. Məlumdur ki, 2007-ci ildə “Azərbaycan nağıllarının süjet göstərici (Aarne-Tompson sistemi əsasında)” mövzusunda dissertasiya işi müdafiə olunur, 2013-cü ildə isə ayrıca kitab şəklində çap olunur. Kitabda beynəlxalq prinsiplər əsasında Azərbaycan nağıl süjetləri müəyyənləşdirilmiş, bəlli nömrələr altında kataloqda yerləşdirilmiş, qruplara və yarımqruplara görə onların təsnifatı aparılmışdır. Araşdırma nəticəsində Azərbaycan nağıllarına məxsus 692 süjet müəyyənləşdirilmişdir ki, onların 390-nə beynəlxalq kataloqda qarşılığı olan, 302-ni isə (bu da nağıl repertuarının 40 faizini təşkil edir) yerli süjetlər təşkil edir. Həmin kataloqun üzə çıxması Azərbaycan nağıl süjetlərinin elmi auditoriyaya daxil olmasına və tioloji araşdırmaların sürətlənməsinə rəvac verməklə yanaşı, kontaminasiya probleminin öyrənilməsini bir zərurət kimi ortaya qoymuşdur.

Azərbaycanda da kontaminasiya termininin sabit bir izahı yoxdur. Ramil Əliyevin araşdırmalarında bu terminə ona xas olmayan tamamilə fərqli bir anlam verilir. Tədqiqatçı “Rəvayət-dastanlarda kontaminasiyalar haqqında” məqaləsində araşdırmanın məqsədindən bəhs edərkən yazır: “Biz mövzu ilə əlaqədar ... yaxşı-yaman konfliktini özündə əksətdirən strukturu əsatir-dastan quruluşunda izləməyə

çalışacağıq. Söhbət daşdan yaranan uşaqla bağlı əsətlərlərin “Lələ” adlı dastanda yer almasından, “Yaxşı-Yaman” adlı dastanın da cüzi fərqlənməklə “Lələ” dastanı əsasında formalaşması və nəhayət onların təsiri altında yaranan Sarı Aşığın adı ilə bağlı olan “Yaxşı və Aşıq” dastanından gedir”. Araşdırmadan anlaşıldığı qədər müəllif hansısa bir dastanın müəyyən mifoloji təssəvvür əsasında formalaşmasını kontaminasiya hesab edir ki, bu da terminin folklorşünaslıqda qəbul olunan anlamına yaxın belə gəlmişdir.

Kontaminasiya sözü latınca *dolaşlıq, qarışlıq* anlamına gələn *contaminatio* sözündən yaranıb. Tarixi hadisələrin təsviri zamanı iki və daha artıq hadisənin qarışdırılmasını tarixçilər bu adla adlandırmışlar. Ədəbiyyatda bu termin iki və daha artıq hadisənin təsvir zamanı birləşdirilməsinə deyilir. Dilçilikdə isə bu ad altında iki və daha artıq söz və ifadənin birləşməsi nəticəsində yeni bir sözün, məfhumun yaranması hadisəsi başa düşülür. Folklorla gəldikdə isə kontaminasiya hadisəsinə, nağıllıq əənəsinin inkişafında onun roluna dair vahid fikir mövcud deyil. Mövzunun araşdırıldığı, tədqiq edildiyi hər yeni əsər onun haqqında təsəvvürümüzü dolğunlaşdırmaq əvəzinə, daha dolaşlıq hala gətirir, hadisənin mahiyyətinin dərk edilməsini, anlaşılmasını çətinləşdirir. Bütün bu anlaşılmazlıqlar kontaminasiya termininə yüklənən anlamdan, onun fərqli tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür izah olunmasından qaynaqlanır.

Müəyyən qaydaların pozulması, dolaşlıq və təhriflər nəticəsində baş verən birləşmələrin kontaminasiya adlandırılması fikri folklorşünaslıqda da müəyyən dövrə qədər hakim olmuşdur. Hətta V.P.Anikin ali məktəb tələbələri üçün hazırladığı mühazirələrdə kontaminasiya məhz bu cəhətdən izah olunur. V.P.Anikin o birləşmələri kontaminasiya hesab edir ki, orada kontaminasiyanı təşkil edən tərəflər arasında birbaşa əlaqə yoxdur, birləşmə zahiri xarakter daşdığından məna bütövlüyü yaratmır və bütöv əsər təsiri bağışlamır. Birləşməni təşkil edən tərəflər öz müstəqilliyini qoruyub saxladığı üçün onların sərhədləri, süjetlərin harada başlayıb harada qurtardığı açıq-aydın bilinir. Ona görə də araşdırıcı yazır: “Kontaminasiya müxtəlif səciyyəli lirik və epik motivlərin, situasiyaların bədii mənalarnı qoruyub saxlamaqla əsassız birləşməsi, qarışdırılmasıdır”. Kontaminasiyaları yaradıcı birləşmələrdən fərqləndirən müəllif yazır: “Kontaminasiyaları digər birləşmələrdən fərqləndirməsək, onda biz heç nəyə nail ola bilmərik”.

Əslində bu qarışlıq kontaminasiya termininin dilçilikdə qəbul olunmuş mənasının mexaniki şəkildə folklorla tətbiqindən irəli gəlir. Keçən əsrin 70-ci illərində N.M.Vedernikovanın araşdırmalarından sonra kontaminasiyaya baxış dəyişmiş, termin özünün ilkin mənasından uzaqlaşaraq yeni bir anlam kəsb etməyə başlamışdır.

N.M.Vedernikovaya görə, kontaminasiya müxtəlif süjetlərin bir əsərdə birləşməsinə deyilir. Amma tədqiqatçı mürəkkəb süjetlə kontaminasiyaları bir-birindən fərqləndirir. Onun fikrincə, əgər bir süjet digər süjetin tərkib hissəsi kimi çıxış edərsə və onsuz süjet natamam təsir bağışlayırsa, o zaman mürəkkəb süjetdən danışmaq lazımdır. Yox, süjet xəttinə qoşulmaqla əsas konfliktli mürəkkəbləşdirib hadisələrin axarını dəyişirsə, o zaman kontaminasiyadan danışmaq olar (Vedernikova 1969, 44). Məsələn, ruslarda “Xilas olunmuş şahzadə” süjetinə “İki qardaş” (AA 303), “Neznayka” (AA532) və “Medny lob” (AA 502) nağıllarının tərkibində də rast gəlinir, amma N.M.Vedernikova onları kontaminasiya deyil, mürəkkəb süjetlər kimi qiymətləndirir. Həmin süjetin “Özünü xəstəliyə vurma” (AA 315A), “Sivko-Burka” (AA 530), “Cavanlıq alması” (AA 551) süjetləri ilə birləşmiş variantını isə kontaminasiya hesab edir.

Sibir nağıllarının araşdırıcısı R.P.Matveyeva da N.M.Vedernikova ilə eyni mövqedən çıxış edir. Onun fikrincə, bir süjet digərinin tərkibinə daxil olduqda yeni sistemə tabe olmalı, poetik əsərin mənasını, daxili estetik bütövlüyünü saxlayaraq mətnin strukturunu pozmamalıdır. Bu baş verdikdə o zaman kontaminasiyadan danışmaq olar. Baş vermədikdə isə nağıl çoxkompozisiyalı olaraq qalır, onu təşkil edən süjetlərin hər biri bütöv bir sistem yaratmayaraq yalnız özünə işləyir. Bundan çıxış edərək müəllif yazır: “Biz o çoxsüjetli nağılları kontaminasiya hesab edirik ki, onların birləşməsi hekayədəki hadisələrin gedişinə təsir edir, vahid kompozisiyası və üslubu ilə bütöv sistem təşkil edir.

Söylənən fikirlərdən də göründüyü kimi, tədqiqatçıların bir qrupu mexaniki, digər qrupu isə yaradıcı birləşmələri kontaminasiya hesab edir. Əslində hər iki halda biz kontaminasiya hadisəsi ilə qarşılaşırıq. Sadəcə təcrübəli, usta söyləyicilərin repertuarında kontaminasiyalar yaradıcı şəkil alır, əsas süjetin inkişafına, obrazın, personajların açılmasına xidmət edir, təcrübəsiz və səriştəsiz söyləyicilərin yaradıcılığında isə mexaniki şəkildə baş verir, bir süjetdən digərinə keçid əsaslandırılmır, birləşmə yaradıcı deyil, unudulan, yaddan çıxan hissəni doldurmağa xidmət edir. Mahiyyət baxımından bu birləşmələr bir-birindən fərqlənmir, hər ikisi eyni prosesin müxtəlif tərəflərini əks etdirir.

NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ AZƏRBAYCAN FOLKLORU (“İSKƏNDƏRNAMƏ”ƏSASINDA)

Fatimə NƏSİROVA

Bakı Slavyan Universiteti

nasir.residli@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Nizami Gəncəvinin bir sənətkar kimi formalaşmasında Yaxın və Orta Şərqi ictimai, fəlsəfi fikri, yazılı iş poeziyası ilə yanaşı zəngin Azərbaycan xalq yaradıcılığı xüsusilə əfsanə və rəvayətləri mühüm rol oynamışdır. Nizami və Azərbaycan şifahi ədəbiyyatı, Nizami və xalq bədii təfəkkürü şairin irsinin öyrənilməsi işində ən çətin iş mürəkkəb problemlərdəndir. Azərbaycan folkloru Nizami yaradıcılığı ilə elə qaynayıb qarışmışdır ki, hətta bir çox hallarda bunları bir-birindən ayırmaq, kimin-kimdən istifadə etdiyini aydınlaşdırmaq, çətin və qeyri mümkün olur.

Nizami Gəncəvinin şifahi söz sənəti ilə bağlılığı çoxcəhətlidir və özünün təzahür formaları ilə nəzəri çəkir. Bunları təxminən aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür. Qeyd edim ki, milli düşüncənin gerçəkləşdiyi folklor mətnləri əslində “zahirən tərcümə” olunur. Onun ifadə etdiyi sxem, kod və məlumat isə yerində qalır. Azərbaycan düşüncəsinə məxsus olan və ya düşüncənin Azərbaycan modelindəki sxemlər, kodlar və məlumatlar bir milli sistemin elementləri olduğundan onlar invariant xarakterlidir və dil tərcüməsi zamanı da dəyişməzlər. Çünki onlar dillə ifadə olunan dildən böyük vahidlərdir. Araşdırmalardan məlum olur ki, Nizami Gəncəvi xalq yaradıcılığına tükənməz bir xəzinə kimi baxmış, folklor nümunələrindən öz fikirlərini xalqa daha yaxşı çatdırmaq üçün ustalıqla istifadə etmişdir. Bu bərdə rus şərqşünası Bertles yazır: “Əgər Nizami bəlli olmayan başqa yazılı mənbədən istifadə etməmişsə, o zaman Azərbaycanda çox geniş yayılmış olan şifahi rəvayətlər onun üçün material olmuşdur”. Nizami xalq hikmətini, zəkasını, xalq müdrikliliyini hər şeydən üstün tuturdu. Onun əsərləri bunun ən yaxşı isbatıdır. Nizaminin dahi bir sənətkar kimi yetişməsində bir çox amillərlə yanaşı, zəngin Azərbaycan xalq yaradıcılığı mühüm rol oynamışdır

1) Nizaminin faydalandığı folklor örnəkləri xüsusilə yerli toponimlərlə, əfsanəvi və real tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı əfsanə və rəvayətlər.

2) Nizami mövzuları əsasında formalaşmış folklor örnəkləri

3) Şairin həyatı, fəaliyyəti ilə bağlı yaranmış folklor əsərləri

Şair xalqdan aldığı poetik mənbə əsasında çox gözəl sənət əsərləri yaratmışdır. Onun əsərlərində xalq yaradıcılığı ilə poetik düşüncə tərzini elə qarışdır ki, sonradan bunların haradan başlayıb sona yetdiyini bilmir.

Nizami Gəncəvinin böyük irsi olan "Xəmsə" adlı poemaları toplusunda atalar sözlərinə, zərb məsələlərinə və aforizmlərə ustalıqla bədii don geydirmiş və onlara yeni ikinci həyat vermişdir. Buraya daxil olan poemaların səhifələrində həyatın müxtəlif məsələlərinə aid ibrətəməz məzmunlu kəlam və atalar sözlərinin nəsil-dən-nəsilə verərək yaşatmışdır. Xəmsəyə daxil olan "Xosrov və Şirin", "Yeddi gözəl", "Leyli və Məcnun", "İskəndərnamə" poemalarında folklor ənənələrinə çox geniş şəkildə yer verilmişdir. Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"-sinə daxil olan beş poemadan sonuncusu "İskəndərnamə" poemasıdır. "İskəndərnamə"-nin ayrı-ayrı epizod və motivləri xalq rəvayətləri və məsəlləri ilə sıx şəkildə əlaqələndirilmişdir. Məlumdur ki, tarix və tarixi hadisələrlə səsleşən ümumiyyətlə iki şahın söz və silah döyüşünə həsr olunmuş nağıllarda, bir qayda olaraq xalq bilməclərindən kəsərli bir vasitə kimi istifadə olunmuşdur. Nizaminin "İskəndərnamə" poemasında da buna bənzər nağılların bəzi xüsusiyyətləri, motivləri yaradıcı şəkildə işlənmişdir. "İskəndərnamə"də Azərbaycan nağıllarının bəzi motivləri əks olunur. Azərbaycan ərazisindəki toponimlər haqqında məlumatlara da rast gəlinir. "İskəndərnamə" də əsasən xalq nağıllarından, onun motivlərindən, janr xüsusiyyətlərindən istifadə olunduğuna görədir ki, onun el variantları da təzə nağıllara çevrilmişdir. Burada Gəlin qayalarına, onların mənşəyinə işarələr də maraqlı faktıdır.

Nizami irsi müəyyən mənada, Azərbaycan ədəbiyyatının, zəngin folklorunun, bədii təfəkkürünün tükənməz xəzinəsidir. Professor M.H. Təhməsin yazır ki: “Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında məlumat mənbələrindən biri də Nizami kimi dahinin əsərləridir. Nizami şifahi ədəbiyyatın bir çox janrlarından istifadə etdiyi kimi, xüsusilə qədim eposdan bacarıqla istifadə etmişdir. Bu dahi sənətkarın “Xəmsə”-sində yüzlərlə folklor nümunəsinə rast gəlmək olar”. Nizami Gəncəvinin əsərləri

əsasında klassik ədəbi irsin folklorla əlaqəsi aşağıdakı təbəqələrlə alqoritmik məzmun kəsb etmişdir: 1. Sənətkarın xalq ədəbiyyatından istifadə etməsi. 2. Xalq ruhuna dərinlən bələd olan sənətkar olan Nizaminin özü tərəfindən yaradılmış folklor nümunələri və onların folklorlarda izləri. 3. Nizaminin həyatı ilə əlaqədar yaranmış yeni folklor nümunələri, yaxud el variantı kimi yaranmış əsərlər.

Ümumiyyətlə, Nizami əsərləri öz kökləri ilə Azərbaycan folkloruna çox bağlıdır. "Sirlər xəzinəsi" əsərində verilən "Gül və Zəhər əfsanəsi" xalq arasında başqa şəkildə danışılır, xalq arasında bu, "Loğman və şagirdi" adlı əfsanədir. Bu əfsanələr arasında elə ciddi fərqlər görmək olmur. Hər ikisində konflikt eynidir: iki alimdən biri yaşamaq, digəri məhv olmalıdır, hər ikisində köhnə ilə yəninin güclü mübarizəsi, güclü zəhər hazırlayanın qələbəsi ilə deyil, ölümü ilə bitir. Rəqibinin ölümünə daha çox çalışsan, güclü zəhər hazırlayan istəyinə nail olmur.

Nizami Gəncəvi Məhinbanu obrazı ilə bağlı olduğu ənənəni davam etdirərək "İskəndərnamə"də Nüşabə sürətini yaratmışdır. Nüşabə bir növ Şamama Nigarların, Şummaramatların, Şemiraların yeni poetik təcəssümü olmaqla bərabər Azərbaycan xalqına məxsus gələnlərlə bağlı ideal qadın obrazıdır. Şair "İskəndərnamə" kimi poemanın yaradılmasında müxtəlif xalqların yaradıcılığı şifahi xalq ədəbiyyatı xəzinəsindən daha sərbəst şəkildə istifadə etmişdir. Azərbaycan folklorunda İskəndərlə bağlı əfsanələr yerli şəraitə uyğunlaşdırılmışdır. Bu rəvayətlərin çoxunda İskəndərin fəaliyyəti Dərbənd, Şirvan, Şamaxı, Bakı və sair şəhərlərdə əlaqələndirilir. Ə. Abbasov qeyd edir ki, Azərbaycan folklorunda İskəndər haqqında geniş yayılmış rəvayətlər Nizami Gəncəviyə zəngin materiallar vermiş və onu həmin mövzuda yazmağa ruhlandırmışdır. İsgəndərin fəaliyyəti adətən amazonlarla əlaqələndirilir, çox geniş yayılmış olan bu rəvayət qədim tarixi əsərlərlə yanaşı "Psevdo-Kallisfen", "Şahnamə" və "İskəndərnamə" kimi bədii əsərlərdə də müəyyən yer tutur. Nizami Gəncəvi də amazonlara aid geniş yayılmış rəvayəti qələmə almaqla tarixi əfsanəni bir daha yada salır. Azərbaycan folklorunda "İskəndərin buynuzu var, buynuzu" adlı rəvayət vardır ki, Nizami bu rəvayəti də, İskəndərnaməsinə daxil etmişdir. Nizami eşşək qulaqlı Midas və bu sirri insanlara açan Qamış haqqında nağılı İskəndərnaməyə daxil edərək, İskəndərlə əlaqələndirmişdir.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ƏCNƏBİ ARXETİPİ

Sədrəddin HÜSEYN

Bakı Mühəndislik Universiteti

shuseyn@beu.edu.az

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixən istər yazılı, istər şifahi olsun öz beynəlmilliliyi ilə seçilib. "Kitabi Dədə Qorqud"da, sonrakı folklor nümunələrində. Ə. Xaqanidə. N. Gəncəvidə yer alan və günü-müzə qədər davam edib gələn bu ənənə onu yaradan xalqın bəşəri düşüncə tərzindən, beynəlmillətçi və humanist əxlaqından xəbər verir. İlahi başlanğıcın strukturu milli ənənəvi mədəniyyətin strukturunda təkrarlanır. "Xalqın psixikasında yaşayan amorf arxetiplər ...Kərəm kimi obraz mexanizmindən keçməklə mədəni özünü müdafiə formalarına transformasiya olunur." (S. Rzaso) "Tərsa balaları, əcəm oğulları" olan bu arxetiplər öz varlığı ilə keçmişdən gələcəyə yönəlmiş xalqın etnopsixologiyasında, milli-bəşəri düşüncə və yaşam tərzində dərin iz buraxan və çox nəsnələrdən xəbər verən amillərdir. Əcnəbi arxetiplərin içində daha çox erməni obrazlarına rast gəlinir. Onlar da iki halda özünü göstərir: Lirizmin, romantik, emosional duyğuların daşıyıcısı olan qadın obrazları və gerçəkliyin, reallığın və məntiqin daşıyıcısı olan digər cinsdən olan obrazlar. Gülşən xanımın Aidəsi, C. Cabbarlı və N. Nərimanovun Sonaları "Əsli və Kərəm"dəki Məryəmlərin paradiqması, mənəvi varisləridir. Yazılı ədəbiyyatın bu üç nümayəndəsi hər nə qədər realist olsalar da, bu obrazlarında dastandan gələn romantik elementlər çox güclüdür. Yanmalı olduğu oda düşən Kərəmin "günahı" atəslə təmizləndiyi kimi, Bahadırın "günahı" da başına şaxdığı güllə ilə təmizlənir. Baxşı ilə Sonanın "sevgisi" arzu və xəyal olaraq qalır. Məsələnin maraqlı tərəfi odur ki, sanki yer üzündə bu erməni qızlarından başqa misli olmayan, türkün qəlbini bu şəkildə ovlaya bilən bir gözəl yoxdur. Nə özümüzdə nə də digər millətlərdə. (Xumarla Nino istisna). Bir də bunlar elə məhəbbətlə tərənnüm olunur, elə ideallaşdırılır ki, oxucu belə vurulur onlara. Sanki çirkin niyətləri üçün başqa güclü millətlərin önünə sərilmə erməni qızları deyil bunlar. O "gözəl" erməni qızlarını görənlər bilir onların 30-35 yaşdan sonra nə hala düşdüklerini.

Üzlerinin tük gətirib, sifətlərinin bulanıb eybəcərləşdikləri. Bu reallıqları görməyən böyük ədiblərimizin bu qəhrəmanları nə qədər reallıqdan xəbər verir, bilmirəm, amma bildiyim odur ki, onlar doğrudan da reallığı əks etdirmişlər. Tarixi reallıq həqiqətən də belə idi və qonşularındakı erməni qızlarına aşıq olmayan azərbaycanlıları barmaqla saymaq olardı.

Yazılı ədəbiyyatda ilk erməni obrazına İ.Nəsimidə rast gəlirik. Və bu şeiri oxuyanda erməninin erməniliyinin qarşısında həqiqətən heyrətə düşüb daş kəsilməmək olmur. Nəsimini tanımayan üçün fərqi olmaz bəlkə, amma o böyük şairdən az-çox tamsınan bir adam deyə bilər ki, “bu millət ki, Nəsimiyə əl uzadıb, ona belə bir şeir “yazdırdısa” vallah bu qabiliyyətlərinə heyrət etməmək olmur.” İşin başqa bir qəribə tərəfi də odur ki, Nəsimi mədh edirdisə, Allahı, Peğəmbərimizi, imamları, başqa peyğəmbərləri, övliyaları, ya da Nəimini mədh edirdi. Başqa halda təqdim obyektini bir bəşər idisə, bu qadın ola bilərdi. Yoxsa hlə cinsiyyəti bəlli olmayan bir erməni deyil. Düzdür, qəzəlin bəzi beytlərində obrazın qız olduğu anlaşılır, amma bizə görə Nəsimi bir erməni qızını vəsf edəcəkdisə, rədif olaraq onun adını yazardı.

Qəzəl müəllifinin kimliyi və bununla bağlı mülahizələr tamam ayrı və daha geniş bir mövzu olduğundan fikrimizi belə yekunlaşdıraraq ki, bu gün sosial şəbəkədə bu qədər bu qəzəl haqda danışmağın və dolayısıyla düşmən dəyirmanına bu qədər su tökməyin mənası yoxdur. Bu qəzəl məsələsi o millətin qurduğu oyunların bir parçasıdır və çox məharətlə qurulmuş oyundur.

Obrazların qarşı cinsdən olduğu başqa əsərlərdə isə, məsələ daha realdır, daha uzaqgörənliklə təqdim edilir. M.F.Axundovun “Hacı Qara”sında iki cür obraz var: “Günahsız”, Hacı Qaranın diliylə desək “qanı çoxdan halal olan, amma tökənin olmadığı” Tuğ kəndliləri, bir də qorxaq, satqın, “Əylis ermənilərini soyanı axtaran” rus məmuru, Heydər bəyin qabağından dovşan kimi qaçan,”dəvə görmədim” desə də, gedib satan, naçalnikə “hərgiz mən muşik deyiləm” deyib təltiflərini gözə soxmaqla günahsızlığını isbat etmək istəyən Ohan yüzbaşı. “Aldanmış kəvəkib”də isə məsələ daha dərinədir. Şah Abbasın hüzurunda özünü tərifləyən mollabaşı Axund Səməd İranda digər məzhəblərin, hətta bəzi qeyri-müslimlərin şiyələşdirildiyini, sıra ermənilərə gələndə “Hər yerdə onlardan bir az var. İranda da dəxi görək olsun deyərək dəymədiklərini” fəxrli dilə gətirir. M.F.Axundov Tiflisdə erməni çox görmüşdü, onları gözəl tanıyırdı. Hətta X.Abovyanla “dost idi”. Amma qulluğu və mövcud şərait bundan artıq deməyə imkan vermirdi. Bu dedikləri isə bəs edərdi onları anımağa əgər ayıq gözlə baxa bilsəydik. “Əkinçi”nin səhifələrində isə bu günkü ermənilərin o vaxtkı babalarının əsil siması görünməyə başlayır və Həsən bəy sözün həqiqi mənasında onlarla cəngə girir. Gətirildiklərin ərazidən torpaq iddiası edən, yerliləri gəlmə hesab edib öz “dədə-baba” torpaqlarını qaytarmaq üçün car bablarına üz tutan bu ermənilər əvvəl Bakı qubernatoru Staroselskini hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağa, sonra da “Əkinçi”ni bağlatmağa müvəffəq olurlar. Z.Marağayinin İbrahim bəyi Marağada olarkən ingilis dilində “mətbə” sözü yazılmış bir binaya daxil olur. Əvvəl sevinir ki, burada da deyəsən şüklər olsun kitab çap olunur. “İnşilisəyə” lap sevinir, amma içəri girəndə mənzərədən dəhşətə gəlir. Sən demə buranı işlədənlər ermənilər imiş, çap etdirdikləri ingilis dilində dini kitablar, məzmunu da islam dininə fitnə-fəsətd salmaqdır. İbrahim bəy təəccüb edir ki, İran dövləti hara baxır və bu fitnəkarlara niyə burada belə imkan yaradıblar.

Onların əsas simasını açan və sovet dövründə xalqdan gilləndirilən M.S.Ordubadinin “Qanlı illər” kitabıdır ki, burada da 1905-07-ci illərdə bütün Qafqazda və İranda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qətləmlər öz bədii həllini tapıb.

Onlar içimizə girməyə başqa yol tapmayanda milli dəyərlərimizdən öz lehlərinə məharətlə istifadə edirlər. Bu da kirvəlik məsələsidir. Kirvəyə nə qədər önəm verdiyimizi bildiklərdən başlatılar bizə kirvə olmağa. N.Vəzirovun Qıdısı erməni kirvəliyinin uğurlu obrazıdır. Zahirən hardasa təlxəklik edən, məclisi şənəndirən kimi görünsə də, “Yağışdan çıxdıq. Yağmura düşdük” əsərində Hacı Qəmbərin Qıdı kirvəsi reallıqdan xəbər verir, onlarla bizim “dostluğumuzu” göstərir.

Nəhayət, onu deyə bilərik ki, bu deyilənlərlə bağlı indiyə qədər az yazılmayıb. Məsələyə müxtəlif aspektlərdən yanaşılıb. Amma bir həqiqət unudulub ki, Azərin Aidası damarını kəsib bədəndəki erməni qanını Xəzərə (!) axıtarsa da, Bahadırın Sonası onun eşqindən dəlixanaya düşsə də, Əsli də Kərəmlə bərabər yanib kül olsa da, Baxşı qızı Sonanın əlini erməni Baxşıya verib “xeyir-dua”lasa da, S.Vurğun “Hinger Harastan” desə də, “Dağların arxasında üç dost”a dönsək də, mahiyyət dəyişməyəcək. Bu işlərin arxasında sətiraltı mənanı görə bilmək, S.Vurğunun “Qarışın Qazağa Dilican dərəsi” çağırışını düzgün anlamaq lazım gələcək.

İLYAS ƏFƏNDİYEVİN DRAM ƏSƏRLƏRİNDƏ QADIN OBRAZLARI

Rəhiməxanım MÜRVƏTOVA

Bakı Dövlət Universiteti
rahima.murvatova@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Azərbaycan ədəbiyyatı və teatrı inkişafın silinməz və dərin iz qoyan, şəxsiyyətlərdən biri də İlyas Əfəndiyevdir. O C.Cabbarlıdan sonra dramaturgiya sahəsində bir sıra yeniliklər etmiş, habelə lirik psixoloji üslubun əsasını qoymuşdur. İ.Əfəndiyev qələmini təkcə dram janrında deyil, həmçinin hekayə, roman, povest janrında da sınaşmışdır. Dramaturgiya sahəsində ilk qələm təcrübəsi 1940-ci illərin əvvəllərində M.Hüseynlə yazmış olduğu "İntizar" pyesidir. Bunun ardınca bir-birindən gözəl "Bahar suları", "Atayevlər ailəsi", "Sən həmişə mənimləsən", "Mənim günahım", "Məhv olmuş gündəliklər", "Unuda bilmirəm" pyeslərini yazmışdır. Pyeslərinin bir qismini tarixi mövzuda qələmə alan İlyas Əfəndiyev bu mövzuya yaradıcılığının təxminən 70-80-ci illərində müraciət edir. "Mahnı dağlarda qaldı", "Xurşidbanu Natəvan" və "Şeyx Xiyabani" pyesləri bu mövzuya ən bariz nümunələrdir.

Dram əsərlərində iştirak edən qəhrəmanlar da öz şəxsi xarakteri və xüsusiyyətlərinə görə birlərindən tamamilə fərqlənir. Yazıçı hadisələri, əhvalatları obrazların dili ilə oxucuya çatdırır. Xüsusilə, "Mahnı dağlarda qaldı", "Hökmdar və qız" kimi pyeslərində represiya dövrünü, baş verən hadisələri obrazların dili ilə əks etdirir. Bu obrazlar içərisində qadın obrazları xüsusilə seçilir. Dram əsərlərində özünü 3 əsas mühit göstərir. Bunlara - Ailə-məişət mühiti, Çağdaş sosial-siyasi mühit, Tarixi-siyasi mühiti aid edə bilərik. Bu mühitlərdə iştirak edən qadın obrazları da xüsusilə seçilirlər. Məhəbbət qəhrəmanları, yüngül əxlaq qəhrəmanları və siyasi mühit kölələri həmin mühitdən çıxmış obrazlardır. Nargilə obrazı ("Boy çiçəyi") yaşının az olmasına baxmayaraq Həsənzadəni sevir, Rəşidin daima onu sevməsinə baxmayaraq onun könlü yalnız Həsənzadəyədir. O sevgisini etiraf etməyi bacaran bir qəhrəmandır, anası Nəzakət isə Nargiləyə qarşı tamamilə əks obrazdır. O sözünü deməyi bacarmayan, ərinin daima qulu olmuş və ərindən qorxduğu üçün qızını ata evindən qovan bir anadır. O, qızının Həsənzadəni sevdiyini və onunla əlaqəsi olduğunu müsbət qarşılamır, çünki özüsevgisiz həyat tərzi keçirir və hər zaman əri Fərəcin təzyiqi altında əzilir.

Məhəbbət qəhrəmanlarından biri də "Məhv olmuş gündəliklər" pyesindəki Fəridədir. Fəridə obrazında onun pula önəm verdiyini aydın görmək olar. Qənimət adlı bir gəncin onu sevməsinə baxmayaraq, o Ədalət adlı bir imkanlı şəxsə ərə gedir. Çünki Qənimətin öz həyat şəraitini nizama salmağa, kifayət qədər pul yığmasına uzun zaman lazım idi. Fəridə isə sevgisi naminə onu gözləmək istəmir. Burada Fəridənin şöhrətpərəstliyi, dəbdəbəli həyata meyilliliyi üzə çıxır. Lakin belə mənfikeyfiyyətlərinə baxmayaraq Fəridə sədaqətlidir, ərə getməsinə baxmayaraq öz dostları – Anjel, Savalan, Qənimət ilə sıx-sıx əlaqə saxlayır. Fəridə həmçinin ərinə tabe olan bir qadındır, Ədalət Savalanın Fəridənin portretini çəkməsinə razı olmur, Fəridə ərinin sözündən çıxmayıb, Savalandan daha gəlməməsini xahiş edir. Anjel obrazı isə öz mənafeyini düşünən birisidir, onun Fəridəyə münasibəti yaxşı olsa da rəfiqəsinə həqiqəti söyləmir. Əgər Ədalət uşağa öz soyadını versəydi, o bəlkə də gerçəkləri açıb söyləməzdi. O intiqam meyillidir, sırf Ədalətdən intiqam almaq üçün həqiqətləri Fəridəyə danışır. Anası Gövhər xanım isə sakit, övladını düşünən bir qadındır. Fəridənin Ədalətə ərə getməsinə o qədər tərəfdar olmasa da, onun xoşbəxtliyinə mane olmur və daima Fəridə ilə sıx əlaqə saxlayır.

Məhəbbətin ən gözəl cizgilərini özündə cəm edən obrazlardan biri də "Sevgililərin cəhənnəmdə vüsali" əsərindəki Xumar obrazıdır. O sevgilisinə qarşı sadıq və vəfalı bir xanımdır. Ürəkdən Ayazı sevir, lakin onların toy günü "Xalq düşməni" adı ilə Ayazı həbs edirlər. Hətta Xumarın dövlət idarəsində çalışan dayısı Səlim onu evdən qovsa da, o namussuzluq etmir, qadın qürurunu qoruyub saxlamağı bacarır. Bunlarla yanaşı, o açıq sözlü və qorxmazdır. Dayısının bu sevgini qəzəblə qarşılayacağını bildiyi halda, sevgisini gizlətmir. Həm Xumar, həm də Nargilə obrazları sevgilərini açıq etiraf etmələri baxımından çox cəsarətli qadınlardır. Səlimin arvadı Mədinə də öz növbəsində humanist bir qadındır, çox xeyirxahdır. Daima Xumarın qayğısını çəkir. Baxmayaraq ki, Səlim onu maddi cəhətdən hər şeylə təmin etmişdi, o qorxmadan hər zaman həqiqəti söyləməkdən çəkinmir. Hətta Səlimlə mübahisə də edir. Əsərin sonunda Xumar eşqi uğrunda fədakarcasına həlak olur. Dərman ataraq Ayazın yanında gözlərini yumur və əbədiyyətə qovuşur.

Tarixi mövzuda yazılmış pyeslərdən biri olan "Hökmdar və qız" pyesinin baş obrazlarından biri Ağabəyiməğadır. O sadələvh və valideyn sözündən çıxmayan ağıllı bir qadındır. Ağabəyiməğaya

şöhrətpərəst deyil, sadə bir tərəkəmə oğlu Saday bəyi sevir. Vətəni sevməyi, onun azadlığını hər şeydən üstün tutan Ağabəyimağa atasının təkidi ilə Fətəli şah ələ getməyə razı olur. Dürüstlüyü ilə seçilən xanım Saday bəyə hər şeyi olduğu kimi izah etməyi də bacarır. Digər baş obrazlardan biri isə Səltənətbəyimdir. O isə Cavad xanın oğlu Hüseynqulu xanı sevir. Cəsarətli və qorxmaz bir obraz olan Səltənətbəyim Hüseynquluxan ilə bərabər vuruşmalarda iştirak edir. Heç bir zaman həyatını sevgisi və vətəni uğrunda qurban verməkdən qorxmur və döyüşdə həlak olur. Əslində isə hər iki xanımın uğursuz həyatı İbrahimxanın düzgün olmayan siyasətinin nəticəsi idi. Cavadxanla birləşməyən, Rusiyaya meyil edən İbrahimxəlil xan Səltənətbəyimin ölümündən, Fətəli şah ələ verdiyi Ağabəyimağa ilə gərgin dialoqdan sonra səhvini anlasa da artıq gec olur. Hər iki qadın obrazı öz həyatlarını həm vətən, həm də eşq yolunda fəda edirlər.

Xurşidbanu Natəvan obrazı İlyas Əfəndiyevin tarixi dram janrında yazdığı “Xurşidbanu Natəvan” pyesinin baş qəhrəmanıdır. Tarixdən məlum olduğu kimi Xurşidbanu Natəvan çox xeyirxah bir qadın idi, daima xeyriyyə və ictimai işlərlə məşğul olur, vətənin dirçəlişinə və inkişafına çalışır, “Məclisi-üns”-un fəaliyyətində yaxından iştirak edirdi. Əsərdə onun ürəyiaçılığını Hüseyn bəyin Şuşaya gəlməsində də görürük. Belə ki, Hüseyn bəy Natəvandan sığınacaq istəyir, o isə nəinki ona sığınacaq verir, hətta məktəbdə müəllim kimi çalışmasına da imkan yaradır. Əsərin sonlarına yaxın o kübar cəmiyyətə əlvida deyir və sadə insanların arasına dönür, humanistcəsinə Daşdəmir və Bəyimi azad edir. Natəvan olduqca igid, xalqın mənafeyi naminə yüksək çinli çar məmurları ilə, İran şahzadəsi ilə vuruşan mübariz fədai bir xanım idi.

Bütün deyilənlərdən aydın olur ki, İlyas Əfəndiyevin dram əsərlərində müxtəlif tip qadınlara rast gəlmək olar. Onlardan bəziləri, Səltənətbəyim, Ağabəyim ağa kimi fədakar və igid, bəziləri Xumar və Nargilə kimi sevgilərini açıq ifadə edən və öz eşqləri uğrunda daim mübarizə aparan, bəziləri isə Tubuxanım və Gövhərxanım kimi öz övladlarını düşünən ana obrazlarıdır. Bütün bu obrazlar öz xüsusiyyətləri, keyfiyyətləri ilə seçilir və oxucu tərəfindən daima sevilir. Uzun zamanlardan bəri bu əsərlər öz keyfiyyətini itirməmiş, daima aktuallığı ilə tamaşalara qoyulmuş və oynanılmışdır.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ ÖZBƏKİSTANDA TƏRCÜMƏSİ VƏ NƏŞRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Sənubər SƏMƏDOVA

senuber_samedova@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Cəmiyyətin inkişafında ədəbiyyatın rolu danılmaz faktır. Mədəniyyətin formalaşması və inkişafı, xalqların mədəni irsi və irsə varislik, bu sahədə tərəqqi ədəbi və mədəni əlaqələr vasitəsilə də təzahür edir. Mədəniyyətin əsas sahələrindən biri olan ədəbiyyatın xalqa təsir qüvvəsi mənəvi aləmin zənginləşməsinə kömək edir. Azərbaycan xalqı öz mədəniyyətini ilk növbədə türk xalqları ilə əməkdaşlıq, ədəbiyyat və incəsənətin qarşılıqlı surətdə zənginləşdirilməsi əsasında inkişaf etdirir. Müasir dövrdə türk xalqları arasında mövcud olan ədəbi əlaqələr bu xalqların tarixi keçmişinə əsaslanır. İstər müstəqillikdən əvvəlki dövrdə, istərsə də müstəqillik ərəfəsi və ondan sonrakı dövrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra inciləri türk dünyasında, o cümlədən Özbək mətbuatında çap olunurdu.

Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin min illik keçmişi vardır. Bildiyimiz kimi bu əlaqələrin əsasında Nizami, Nəvai, Füzuli, Nəsimi kimi şairlər durmuş, hər iki xalqın əsrlər boyu davam edən tarixi münasibətləri iki ölkənin istedadlı mədəniyyət xadimlərinin yaradıcılıq əlaqələrində də özünü daim biruzə vermişdir. XX əsrdə Səməd Vurğun və Qafur Qulam, Bəxtiyar Vahabzadə və Cüməniyaz Cabbarov, Nəbi Xəzri və Mirtemir kimi ağsaqqal şairlərimizin dostluğu, yaradıcı həmkarlığı hər iki ədəbiyyat üçün töhfələr vermişdir. Özbək sənətkarları müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrinin əsərlərini özbək dilinə çevirərək kitab halında nəşr etdirmişlər. Vaxtilə Mikayıl Müşfiq, Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Bəxtiyar Vahabzadə, Nəbi Xəzri kimi məşhur Azərbaycan şairlərinin kitablarının özbək dilində kütləvi tirajla çap edilməsi Özbəkistanın mədəni həyatında böyük hadisə olmuşdu. Bu ənənə sonrakı dövrlərdə də davam etdirildi. Azərbaycan ədəbiyyatının zənginliyi buna imkan verir ki, müəlliflərin ardıcılıqları, şagirdləri və ya tədqiqatçıları bu əsərləri zaman – zaman müxtəlif dillərə tərcümə edib gələcək nəsillərə çatdırsınlar. Tərcümə əsərləri bizi bir

sıra millətlərin və xalqların həyatı, tarixi, mədəniyyəti, sevinci, dərdi, izzirabı ilə tanış edir. O cümlədən bizim ədəbiyyatın başqa dillərdə tərcümə edilərək çap olunması da bizim azadlıq, vətənpərvərlik ideyalarımızı, sevinc və kədərdən doğan ədəbiyyat nümunələrimizi bir çox insanlara çatdırır. Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri tarixində hər iki ölkənin dövlət müstəqilliyi əldə etməsindən sonrakı dövr müstəsna yer tutur. Bu dövrdə həmin əlaqələr daha da çiçəklənmiş, yeni və parlaq mərhələyə qədəm qoymuşdur. Mirəziz Əzəm, Aydın Hacıyeva, Feyzi Şahismayıl, Tahir Qəhhar, Usman Kuçqar, Xasiyyət Rüstəmov kimi mütərcimlər özbək oxucularını Azərbaycan ədiblərinin saysız-hesabsız dəyərli əsərləri ilə tanış etmişlər.

1991-ci ildən sonra hər iki ölkənin ədəbi—mədəni həyatında yeni bir dövr başlandı. Nəbi Xəzri, Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz, Qabil, Cabir Novruz, Yusif Səmədoğlu, Anar, Elçin, Fikrət Qoca, Zəlimxan Yaqub, Məmməd Aslan, Ramiz Rövşən, Rüstəm Behrudi və başqa Azərbaycan şair və yazıçılarından, Erkin Vahid, Adil Yaqubov, Pirimqul Qadirov, Şükür Xalmirzəyev, Şükürulla Ötkür Haşimov, Həlimə Xudaverdiyeva, Osman Əzim, Şövkət Rəhman, Xurşud Dövrən, Şərifə Səlimova, Rauf Pərvi, Tahir Qəhhar, Osman Qoçqar, Akif Azal, Ənvər Cabbar, Rüstəm Cabbar, Rüstəm Musurmanvə başqa özbək şair və yazıçılarından yaratdıqları əsərlərin poetik özülü azadlıq və müstəqillik arzuları, vətənpərvərlik və sülhsevərlik və s kimi ideyalardan qaynaqlanır. “Məhz elə ona görədir ki, müstəqillik illərində istər Azərbaycan dilindən özbəkçəyə, istərsə özbək dilindən azərbaycancaya tərcümə olunan nümunələrin böyük bir hissəsini (hətta onlardan bəziləri müstəqillikdən qabaq yazılmış olsa belə) vətənpərvər obrazları və sülhsevər qəhrəmanları ilə seçilən əsərlər təşkil edir.” [3]

Özbəkistanda çap olunan Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrində, istər nəsr, istər poeziyaya aid olan ədəbi materiallarda üstünlüyün əsasən azadlıq, hüriyyət, ədalət axtarışları, vətən və qürbət, milli özünəqayıdış və milli özünüdərkini poetik ifadəsi kimi mövzulara verildiyinin şahidi oluruq.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox şair və yazıçılarından əsərləri özbək dilinə tərcümə edilmişdir. Bu Azərbaycan ilə Özbəkistan arasında ictimai siyasi və mədəni əlaqələrin yüksək səviyyədə olması parlaq təzahürüdür. Cəfər Cabbarlının “Od gəlini”, “Sevil”, “1905-ci ildə” pyesləri, Sabir Rüstəm xanlının “Göy tanrı”, dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin iki əsəri - “Sirlər xəzinəsi” və “Leyli və Məcnun” poemaları özbək dilinə tərcümə edilmişdir. Bundan başqa ölkələrimiz arasında mədəni əlaqələrin inkişafında Özbəkistandakı Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin xüsusi rolu vardır. Mərkəzin “Azərbaycan ədəbiyyatı özbək dilində” layihəsinin təşəbbüsü ilə müstəqillik illərində özbək alimi, professor Saodat Muxammadovanın tərtibçisi olduğu “Özbək və Azərbaycan müasir poeziyasının xüsusiyyətləri” kitabı oxuculara təqdim olunmuşdur. Tədqiqatçı müasir Azərbaycan poeziyasını yüksək qiymətləndirərək yazır: “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatını müşahidə edərək qardaşlarımızın həyatı, onları narahat edən məsələlər, arzuları, qayğıları, sevinci, kədəri barədə nəticə çıxarmaq olar. Müasir Azərbaycan poeziyası tematikasının rəngarəng olduğunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Poeziya nümunələrinin çoxunda Azərbaycan xalqının ümumi dərdi-Qarabağ mövzusunə toxunulur, təbiət gözəllikləri, yüksək insani keyfiyyətlər, Vətənə, anaya, torpağa, övlada məhəbbət təənnüm olunur. Və əlbəttə ki, insan qəlbinin çırpıntıları, həyəcanı, özünü, mahiyyətini dərk etmə cəhdləri poeziyanın əsas mövzusu olaraq qalır. Müasir Azərbaycan poeziyası janr etibarilə də əlvandır. Burada eyni zamanda müasir motivlərə və kreativ yanaşmaya, sərt nəticəyə və araşdırmaya, klassik formaya, qəzələ, tənqisə və s. rast gəlirik. Müasir Azərbaycan poeziyasını bağçaya bənzətsək, burada istənilən gülü görə bilərik.” [7] Nəşrin əsas üstün cəhəti Azərbaycan şairlərinin şeirlərinin özbək dilində, özbək şairlərinin şeirlərinin isə Azərbaycan dilində tərcümələrindən nümunələrin verilməsidir.

Son üç ildə mərkəz tərəfindən “XX əsr Azərbaycan şeiriyyəti antologiyası”, “Azərbaycan mədəniyyəti qarşı Özbəkistanda”, “Azərbaycan yazıçılarından hekayələri”, “Müasir özbək və Azərbaycan poeziyasının xüsusiyyətləri”, Nizami Gəncəvinin “Maxzanu-ul asror” (“Sirlər xəzinəsi”), “Ozarbayjonning madaniy merosi: Kulturnoe naslediye Azerbaydjana”, Məhəmməd Füzulinin “Kalb kovhari”, “Türk dillərində Bəxtiyar Vahabzadənin 90 şeiri” kitabları, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si, müasir Azərbaycan şairlərinin şeirləri, Yunus Oğuzun “Sultan Alp Arslan”, “Şah arvadı və cadugər” romanları, gənc yazar Pərvin Nurəliyevanın “Qar yağacaq” hekayələr kitabı özbək dilinə tərcümə edilərək çap olunmuşdur.

2013-cü ildə Daşkənddə nəşr edilmiş “XX əsr Ozarbayjon şeiriyyəti antologiyası” (“XX əsr Azərbaycan poeziyası antologiyası”) sayəsində özbək oxucusu müasir Azərbaycan poeziyası ilə yaxından tanış olmaq imkanı əldə etdi. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının aparıcı milli şairlərinin

yaradıcılığı, ictimai ədalət mövzusunı işıqlandırmaq baxımından geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Kitabın müəllifi Babaxan Məhəmməd Şərif yazır: “Keçmiş dövrdə, xüsusən də ötən əsrdə Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına baxdıqda onların ədalətli, azad və hür həyat mövzusunı işlədiklərini görürük”[1]. Alim bu fikrini XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türkcülüyü, milli Azərbaycan ideyasının bədii ədəbiyyatda, xüsusilə şeirdə böyük tərənnümçüsü hesab olunan Məhəmməd Hadi, Əhməd Cavad, Əli Nəzmi, Xəlil Rza və başqalarının yaradıcılığını təhlil edərək sübuta yetirmişdir: “Ədalətin yolu hamar deyil, əksinə, cəngəlliklər arasından keçir. Cəngəllik əzabına qatlaşmaq üçün möhkəm etiqad və güclü iradə sahibi olmaq lazımdır. Azərbaycanın həqiqi şairləri məhz belə insanlar idi. Onlar daima öz xalqının dərđini-həsrətini, arzu və ümidlərini qələmə aldılar, bütün şəraitlərdə fikir mübahisələrindən qalib çıxdılar”. [1] Ədəbiyyatda, xüsusilə şeirdə, ilk dəfə milli istiqlal ideyasını tərənnüm etməyə başlayan və ən əsası əsərlərində millət, vətən və islam kimi müqəddəs dəyərləri daha çox Azərbaycanla bağlamağa çalışan Məhəmməd Hadinin “*İnsanların tarixi faciələri*, yaxud əlvahi-intibah”, bayrağı xalqın milli kimliyinin, dilinin, mədəniyyətinin, dini-mənəvi əxlaqının, bir sözlə onların ümumiliyi olan milli ideologiyasının ifadəsi hesab edən Əhməd Cavadın “Azərbaycan bayrağı”, Azərbaycan xalqının gözəlliyini, qədim köklərə malik olduğunu və başına gətirilən müsibətləri öz şeirlərində əks etdirən Səməd Vurğunun “Azərbaycan” və başqalarının tərcümə olunmuş şeirləri, Özbək ədəbiyyatında Azərbaycanın milli ruhlu şeirlərinə olan marağı əks etdirir. Vətən məhəbbəti, qürbət həsrəti də şeirlərin böyük bir hissəsini təşkil edir. Nəbi Xəzrinin “Vətən və qürbət”, İslam Türköyün “Vətən”, Adil Cəmilin “Vətən mənə Qürbət oldu”, Nazilə Gültacın “Vətən xəritəsi” və başqalarının şeirlərində yurd nisgili, vətən həsrəti, ikiyə nölünmüş vətənin ağrı-acıları öz əksini tapmışdır. Çap olunmuş şeirlərdə diqqət çəkən mövzulardan biri də məhəbbət mövzudur. Əli Kərimin “İki Sevgi”, Fikrət Qoca “İlk sevgi”, Ramiz Rövşəni “Ayrılıq”, “Qədrimi bilmədi bu adam mənim” Nigar Rəfiyəylinin “Sənsiz”, Ülvi Bünyadzadənin “Xatirələr”, “Çəkər”, Səməd Vurğunun “Əgər səndən dönər isəm nəsibim ahu-zar olsun” və başqa şeirlərdə saf məhəbbətin dəyərləli misralarla tərənnümü əks olunmuşdur. Tərcümə olunmuş şeirlərdə diqqət çəkən məqamlardan biri budur ki, misralardakı mənalar tam olaraq saxlanmış, heç bir əlavə-əskiklərə yer verilməmişdir:

Əgər səndən dönər isəm nəsibim ahu-zar olsun!
Baharım qar tökən qışlar, açılmaz bir diyar olsun!
Çəmənzarım, bağım-bağçam saralsın həpsi xar olsun!
Məzarım od tutub yansın, bu eşqim aşkar olsun!

Sus ey bülbül, kəs ey tufan, məramım istirahətdir,
Bu yerlərdə payım yoxmuş, əlacım bir səyahətdir.
Ölüm! eh vay, o nemətdir, o bir şanlı səadətdir,
Əgər vaxtsız ölər isəm, rəqibim bəxtiyar olsun!

Agar sendəntonarbo'lsam nəsibimohuzoro'lsin,
Bahorimqışgaaylansin, chechaksizbirdiyoro'lsin.
Chamanzorim, bog'im-bog'chamto'kilsin, borixoro'lsin,
Mazorimo'tolibyonsin, buishqimoshkoro'lsin.

Qo'y ey bulbul! Tin, ey dovul, ki xohish istirohatdir,
Bu yerlarda ilinjim yo'q, yupanchim bir sayohatdir.
O'lim, eyvoh, bu ne'matdir, bu bir shonli saodatdir,
Agar bevaqt o'lar ersam, raqibim baxtiyor o'lsin. [2]

2013-cü ildə isə Rüstəm Cəborovun tərcüməsində Azərbaycan yazıçılarının əsərlərindən ibarət “Ömürdən uzun gecə” adlı hekayələr toplusu kitabı nəşr olunmuşdur. Kitabda Azərbaycan yazıçılarından Anarın “Qırmızı limuzin”, “Vahimə”, Sabir Rüstəmxanlının “Daş rəngi”, “Qayalar arasındakı vəd”, “Bacı”, Hidayətin “Ömürdən uzun gecə”, Elçin Hüseynbəylinin “Yağış”, “Keçid dövrünün toyuğu”, “Nar”, Kamran Nəzirlinin “Qorxulu məhəbbət”, “Üç milyon dollarlıq ürək”, Rəşad Məcidin “10 sentyabr”, İlqar Fəhminin “Görüş”, Ülvi Bünyadzadənin “Sədaqət”, “İnsan”, Tural Anaroglunun “Sinifqom seçkisi” və digər müəlliflərin əsərləri öz əksini tapmışdır.

Qədim köklərə malik olan böyük Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusən də bu milli ədəbiyyatın qabaqcıl nümayəndələrinin yaradıcılığındakı tarixi köklərə, tarixi hadisələrə, mənəviyyata bağlılığını əks etdirən əsərlərin Özbəkistanda xüsusi ustalıqla seçilib çap olunması, bizim ədəbiyyatımızın azadlıq

ideyalarımızı, istiqlal ruhu ilə səsləşən, vətənpərvər obrazlarımızı və hürliksevər qəhrəmanlarını yüksək qiymətləndirdiklərinin bariz nümunəsidir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasının parlaq nümayəndələri olan Əli Nəzmi, Məhəmməd Hadi, Əhməd Cavad, Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim, Rəsul Rza, Nigar Rəfibəyli, Bəxtiyar Vahabzadə Məmməd Araz, Fikrət Qoca, Xəlil Rza, Cabir Novruz, Vaqif Səmədoğlu, Nəriman Həsənzadə və başqalarının, nəsr ustalarından olan Anar, Sabir Rüstəmxanlı, Elçin Hüseynbəyli, Rəşad Məcid və başqalarının yaradıcılığında tarixilik, maarifpərvərlik, azadlıq, ədalət, istiqlal qayələri çox bariz şəkildə idi. Bu işə istər-istəməz XX əsrin əvvəllərindəki özbək şairləri Behbudi, Çolpan, Fitrət, Münəvvər Qarinin yaradıcılığını yada salır. Deməli, buradan belə bir nəticə çıxara bilərik ki, özbək-Azərbaycan ədəbi əlaqələrini, müəyyən ədəbi-ictimai dövrün ədəbiyyatını müqayisəli, tipoloji, ədəbi təsir problemləri ilə birlikdə, dövrləşdirərək poetik obraz, üslub və sənətkarlıq nöqtəyi-nəzərindən öyrəndikdə iki xalqa xas ədəbi, ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi həyatdakı bir sıra bənzərliklər və fərqliliklər müşahidə edilir.

ANARIN "YAŞAMAQ HAQQI" ƏSƏRİNDƏ TARİXİ YADDAŞ PROBLEMİ

Nigar ASLANOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

a.g.nigar@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Anarın "Yaşamaq haqqı" tarixi-kulturoloji traktatında zəngin tarixi material, faktlar, arxiv sənədləri ilə yanaşı yazıcının şəxsi xatirələri də özünə yer almışdır. Müəllifin 2013-cü ildə rus dilində qələmə aldığı bu əsər "Azərbaycan ədəbiyyatı, incəsənəti, mədəniyyəti" ("Литература, Искусство, Культура Азербайджана") adlı iri həcmli üçcildliyin III hissəsinə daxil edilmişdir. Əsərdə qoyulan əsas ideya adından da göründüyü kimi, həyatın bütün sahələrində irəli sürülən yaşamaq haqqıdır. Traktatın ilk səhifələrini xatirələri ilə başlayan müəllif türkçülük ideyası məsələsinə toxunur, yaşamaq haqqı probleminə aydınlıq gətirir.

Əsərdə ana dilinin inkişafında önəmli yeri olan Orxon yazıları ilə yanaşı, Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it türk" kitabı, Yusif Balasaqunlunun "Qutadqu-bilik" poemasının əhəmiyyəti xüsusi vurğulanır. Eyni zamanda "Baburnamə"nin (Z.Babur) türk nəsrinin monumental mədəni abidəsi, Ə.Nəvainin ən geniş həcmli türkdilli poeziyanın yaradıcısı, M.Füzulinin XVI əsr poeziyasında Avropada müqayisəgəlməz sənətkar olduğu və s. diqqətə çatdırılır.

Dil məsələlərinə toxunan müəllif 1930-cu illərdə R.Rza və S.Vurğunun dildə yad sözlərin işlənməsinə qarşı çıxaraq onun qorunmasının keşiyində durub mühafizəkarlıq nümayiş etdirmələrini diqqətə çatdırır. Məlum olduğu kimi, latın əlifbasından kirilə keçid – Stalinin həyata keçirdiyi aksiya əksər ziyalılar tərəfindən xoş qarşılanmamışdır.

Əsərdəki "Keçmiş bu günü xatırladır" adlı essedən məlum olur ki, Ə.Ağayev çıxışlarının birində Qafqazda erməni terroristlərindən qorxan rəhbər şəxsləri məsələlərə düzgün münasibət bildirməməkdə təqsirləndirir, terrora son qoymağa çağırır. Rus hökumət orqanlarının erməni-azərbaycan qarşudurmalarında mövqesizlik göstərməsi, onların bu qırğının qarşısını almaq gücünə sahib olmalarına baxmayaraq, iki xalq arasındakı münəqişəyə etinasızlıq nümayiş etdirməsi məlum olur. XIX əsrin sonlarında türk siyasi xadimlərinə qarşı olan terror XX əsrə qədər davam edərək müstəqil Azərbaycan respublikasının rəhbər şəxsləri olan F.Xoyski, Ə.Ağayev, B.Cavanşir, gənc türklərin başçıları Tələt paşa, Ənvər paşa, Camal paşanın qətlə yetirilmələri ilə yadda qalır. Eyni zamanda, əsərdə ilk siyasi partiyalar – "Hümmət", "İttihad", "Difai", "Müdafiə", "Müsavat"ın yürütdüyü siyasət, tam əks qütbə dayanan "Armenekan" və "Daşnaqsütun"un terrorist mahiyyəti bir daha vurğulanır. Müəllif Zaqafqaziyada baş qaldıran müharibələrə işıq salır, Ermənistanın təkə Azərbaycanla deyil, Gürcüstanla da müharibəyə başlaması diqqətə çatdırılır.

Yazıcı narahatlığına səbəb olan məsələlərdən biri də – bu gün də qalmaqda olan, Rusiyanın Azərbaycanı fəth etdikdən sonra həyata keçirdiyi ruslaşdırma siyasətinin məhsulu – dilin yad leksik ünsürlərlə çirkləndirilməsi, soyad sonluqlarına -ov, -ev kimi şəkilçilərin artırılması problemidir.

Traktatda ictimai-siyasi xadim Ə.Topçubaşovun fikirləri ilə tanış olur, məlum olur ki, məhkəmələrdə erməni yaxud gürcülərin hansısa günahının sübut edilməsi zamanı qeyd-şərtsiz, dəlil və faktlar olmadan müsəlmanlar günahkar hesab edilir, onlar panislamizm və pantürkizmə günahlandırılırdı. Bu mənada A.Balayevin "Məmməd Əmin Rəsulzadə 1884-1895", İ.Əliyevin "Dağlıq Qarabağ. Tarix, faktlar, hadisələr", V.İmanovun "Əlimərdan Topçubaşı" (2004), Solmaz Rüstəmovə Tohidinin "Mart 1918-ci il. Bakı", C.Həsənlinin "Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti (1918-1920)", E.İsmayılovun "Azərbaycan:1953-1956. "Ottepel"in ilk illəri" və b. tarixçilərin kitablarından sıx-sıx sitatlar gətirilir.

XIX əsr ədəbiyyatçılarının rolunu danlamaqla Mirzə Kazım bəy, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabini yeni dövr Azərbaycan mədəniyyətinin əsasını qoyan şəxsiyyətlər kimi dəyərləndirən müəllif əsərdə onların həyat və fəaliyyətinin maraqlı məqamlarına işıq salır. Yazıçı bu mütəfəkkir-alimlərin misilsiz xidmətlərindən bəhs edərək M.Kazım bəyin müasir Azərbaycan dilçiliyinin banisi, Azərbaycan dilinin ilk qrammatikasının müəllifi, A.Bakıxanovun Avropa tipli ilk tarixçi-alim, Azərbaycan tarixindən bəhs edən "Gülüstani-İrəm" in müəllifi, M.F.Axundzadənin bütün İslam Şərqində ilk səhnə əsərlərinin müəllifi, H.Zərdabinin milli teatrın banisi, Rusiyada ilk rus qəzetinin təsisçisi olmasını bir daha xatırlatmış olur. Əsərdə eyni zamanda maarifçi-pedaqoq, Qazax seminariyasının təsisçisi, ilk ədəbi tənqidçilərdən olan, ikicildi "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin müəllifi F.Köçərlinin yaradıcılığına işıq salınır. Bununla yanaşı, XIX əsrdə Cənubi Azərbaycanda öz imzaları ilə seçilən Mirzə Əbdülrəhim Talıbov Təbrizi, Zeynal Abdin Marağayi, Cəlaləddin Əfqani kimi mütəfəkkirlərin ədəbi-ictimai fəaliyyəti oxucu diqqətinə çatdırılır.

Əsərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının fəaliyyəti dövründən geniş söhbət açılır, "Bir kərə yüksələn bayraq..." ifadəsinin aforizmə çevrilməsi, İ.Qaspralının "Düşüncədə, əməldə, dildə birlik" şüarı, Ə.Hüseynzadə və Z.Gökəlpın "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" triadası ilə yanaşı milli şüura daxil olması vurğulanır.

Traktatda XI Qızıl ordunun Azərbaycanı işğal etməsi, anlaşılan şərtlərinin pozulması, F.Köçərli, X.Rəfibəyli, M.Şeyxzamanlı, F.Xoyiski, Ə.Ağayev və b. görkəmli ictimai-siyasi xadimlərin güllələnməsi siyasətinin həyata keçirilməsi diqqətə çatdırılır.

Əsərdə Azərbaycanın II Dünya müharibəsi illərindəki həyatı, İ.Məmmədov, M.Hüseynzadə, Q. Məmmədov və b. qəhrəmanlıqlarından bəhs edilir. Bu dövrdə ilk dəfə Şimali və Cənubi Azərbaycanın birləşməsi şansının ortaya çıxdığı məlum olur. Eyni zamanda, R.Rzanın redaktorluğu ilə ilk nömrəsi 1945-ci ildən çıxmağa başlayan "Azərbaycan" jurnalının fəaliyyətindən də bəhs olunur.

Müəllif Stalin dövründə bir o qədər önəmli sima olmayan, lakin onun ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Xruşşovun fəaliyyətindən, onun destalinləşmə siyasətindən, siyasi xadimin şərəfinə qoyulmuş şəhər adlarının dəyişdirilməsi, ucaldılmış abidə və heykəllərin dağıdılması, nəşinin mavzoleydən götürülməsi və s. də söhbət açır. Məlum olur ki, Xruşşov təzyiqinə ən çox məruz qalılardan M.İbrahimovu onun düşmən, hitlerçi adlandırmağının əsas səbəbi ikincinin Ali Sovetin sədri vəzifəsini tutduğu vaxtda Respublika Konstitusiyasına Dövlət dili haqqında bəndin əlavə edilməsinin təşəbbüskarı olması olmuşdur. M.İbrahimovun "Kommunist" qəzetinin 1956-cı il 6 oktyabr tarixli sayında dərc olunan "Dövlət idarələrində Azərbaycan dili" məqaləsi Dövlət dilinin qəbul edilməsindən daha çox səs-küyə səbəb olur.

Traktatda vurğulanan məqamlardan biri də heykəltəraş İbrahim Zeynalovun bir zamanlar "26-lar" adlanan bağda ərsəyə gətirdiyi dörd komissarın – Şaumyan, Əzizbəyov, Çaparidze, Fioletovun barelyefində ikincinin başının digərlərindən hiss olunacaq dərəcədə yuxarıda olması idi.

Əsərdə qeyd olunur ki, əsas məqsədləri azərbaycanlıların qürur mənbəyi – Qaçaq Nəbi, Babək, Koroğlu kimi qəhrəmanların, M.Cəlil, N.Nərimanov və b. önəmli simaların adlarına qara yaxaraq tarixdən silinməsinə nail olmaq olan ermənilər bununla da xalqı soy-kökü, mənşəyi, tarixi, folklor dəyərləri olmayan tayfa kimi qələmə vermək, eyni zamanda tarixi simalar, klassiklər, görkəmli siyasətçiləri dəstəkləyən dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevi nüfuzdan salmaq istəyini qarşıya qoysalar da, bu niyyətlərini həyata keçirə bilmirlər.

Traktatda özünə yer alan "Qarabağ problemi müasir mərhələdə" adlı essədə müəllif müasir dövrdə Qarabağ probleminin nə vaxt və necə başlanması məsələsinə toxunur. Eyni zamanda, 1988-ci ildə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Kremlə A.Qromikonun sədrliyi ilə keçirilən iclasında M.Qorbaçovla S.Ambarsumyan arasındakı polemikadan gətirilən epizoddan birincinin mövqeyinin azərbaycanlıların maraqlarına daha çox meyilli olması diqqətə çatdırılır.

Müəllif Ulu Öndər Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi uzaqgörən siyasətdən bəhs etmiş, həmçinin ölkə prezidenti İlham Əliyevin ictimai-siyasi fəaliyyətinə də nəzər salmışdır.

Anarın "Yaşamaq haqqı" tarixi-kulturoloji traktatında özünə yer alan "Bu şirin söz "azadlıq", "Keçmiş bu günü xatırladır", "Dildə, düşüncədə, əməldə birlik", "Molla Nəsrəddin"ın yolu", "Nərimanovun dramı", "İncəsənət yolu ilə xilas və tarixin cəzası", "Dilə qarşı təhlükələr", Dövlət dili problemi, "Hakimiyyətdə Heydər Əliyevdir", "Ziyalılara olan qısqanclıq", "Yazıcılar İttifaqı hadisələrin episentriyə" və b. esselərdə tarixi yaddaşa işıq salınır, tarixi həqiqətlər diqqətə çatdırılır.

HÜSEYN CAVID YARADICILIĞI BU GÜNÜN İŞIĞINDA

Lalə ƏLƏKBƏROVA

Elekberova.lale@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatındasevilərək geniş tədqiq olunan şairlərdəndir. Çünki, bu şair Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yaradıcılığı, üslubu, klassik dönəmə xas olan abu-havası ilə seçilən şairlərdən biridir. Tanınmış şairin yaradıcılığı çox yönlərdən tədqiq olunsada, bu günə qədər bu yaradıcılıq islam dəyərləri və Quran motivləri baxımından öz qiymətini almamışdır. Halbuki şairin yaradıcılığı, xüsusən də "Peyğəmbər" dramı onun bu yönümə meylli olduğunu göstərir:

Əcdadınız doğru yoldan sapmışlar,
Daşdan, taxtadan büt yapıb tapmışlar.
O mənasız yolu hər unutmalı,
Unutmalı, Haqq yolunu tutmalı.
Bütün məbudların fəvqündə parlar,
Yalnız gözəgörünməz bir Tanrı var.
Odur hər varlığın əvvəli, sonu,
Bütün kainat təqdis eylər onu.

Bu nümunə ilə şairin dramaturgiyasına Qurani-Kərimin təsirinin şahidi oluruq. Peyğəmbərin dilindən deyilən bu parçada Qurani-Kərimdən qaynaqlanan dörd mətləb öz bədii ifadəsini tapmışdır:

1. Əcdadların adətləri bütprəstlik olduğuna görə rədd edilir:

قَالُوا أَجِئْنَا لِنُعْبُدَ اللَّهَ وَحْدَهُ وَنَدْرَ مَا كَانُوا يَعْبُدُونَ آبَاءَنَا بِمَا تَعْبُدْنَا إِنْ كُنْتُمْ مِنَ الصَّادِقِينَ

"Hud tayfasının kafirləri dedilər: Sən bizə yalnız Allaha ibadət etməyimiz və atalarımızın tapındıqları bütlərdən əl çəkməyimiz üçünmü gəldin?" (əl-Əraf:70)

اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذَلِكَ مِنْ شَيْءٍ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ

"Allah pak və müqəddəsdir. (Allah müşriklərin) Ona şəriq qoşduqlarından (bütələrdən) ucadır!" (ər-Rum: 40)

2. İnsanlara doğru yol (siratül-müstəqim) olan Haqq yolunu tutmaq tövsiyə edilir:

اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ هَدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ

"Bizi doğru (düz) yola yönəlt". (əl-Fatihə: 6)

Bu mənada işlənən ayələr çoxdur: Əl-Bəqərə: 142, Ali-İmran: 51, ən-Nisa: 67, əl-Əraf: 16, ən-Nəhl: 77 və s.

3. Allah hər şeyin əvvəli və axırındır:

هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

"Əvvəl də axır da, zahir də, batin də Odur" (əl-Hədid: 3)

4. "Kainatda nə varsa Allaha dua və təsdiq edir":

يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ

Onlar gecə-gündüz yorulub usanmadan (Rəbbini) təsdiq edib şəninə tərif deyirlər". (əl-Ənbiya: 20)

سَبِّحْ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

"Göylərdə və yerdə nə varsa Allahı təqdis edib şəninə təriflər deyir". (əl-Hədid: 1)

Mənbələri araşdırdıqca qarşımıza çıxan maraqlı məqamlardan biri də Hüseyn Cavidin irfana olan bağlılığıdır. Beləki, sənətkar yaşadığı dövrün ictimai-siyasi tələblərinə baxmayaraq irfan məsələsindən yan keçməmiş öz, əsərlərində klassik əsərlərin əvəzəlməz mövzusunda toxunmuşdur. "Eşqdır mehrabi uca göylərin" fikri ilə yanaşaraq romantik ruhlu əsərlər yazmışdır.

Hüseyn Cavid lirikasını nəzərdən keçirərkən də klassik ənənəvi mövzuların, klassik ənənə ünsürlərinin, ayrı-ayrı terminlərin bu yaradıcılıqda təzahür formasının şahidi oluruq. Şairin yaradıcılığında

Füzuli təsiri özünü bariz şəkildə göstərir. Bu baxımdan Füzuli ənənələrini XX əsrin nümayəndəsi, istedadlı şair H.Cavid yaradıcılığında izləməyi önəmli hesab edirik. Onu da qeyd edək ki, Hüseyn Cavid klassik əsərlər arasında İran şairləri-Əbülqasım Firdovsi, Ömər Xəyyam və Fəridəd-din Əttara daha çox müraciət etmişdir. Lakin maraqlı məqam odur ki, bütün bu qaynaqlar Cavidə ancaq forma materialı kimi lazım olmuşdur. Məzmunca ən çox iki dahi şairə - Məhəmməd Füzuli və Nizami Gəncəviyə qaynaq olaraq müraciət etdiyini görürük. Bu da onun klassikaya bağlı olduğu ilə yanaşı, Azərbaycan ədəbiyyatının – Azərbaycan klassiklərinin əsərlərində zəngin olduğunu göstərir. Bunları nəzərə alsaq görürük ki, sovet dövrünün adir və ciddi rejimi klassik ənənələri, Qurani motivləri ədəbiyyatla yanaşı xalqın ruhundan çıxarıb atmağa çalışsa da, buna nail ola bilməmişdir.

M.Füzuli və H.Cavid yaradıcılığında paralellər aparmaq istəyimizin bir səbəbi də var. Bu da 1920-1960-cı illərin mürəkkəb və ziddiyyətli dövr olması ilə bağlıdır. Bu dövrdə şairlərə olan münasibət birmənalı deyil, ziddiyyətli, təzadlı olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatının “sovet dövrü” adlanan mərhələsində poeziyanın Füzuli irsi ilə əlaqələri belə, mürəkkəb səciyyə daşmış, vahid bir məcrada cərəyan etməmişdir. bu anlamda Bəkir Nəbiyev “Müqtədir qəzəlخان” məqaləsində bu dövrün dəhşətlərini səciyyələndirərək yazır: “Bu vürhəvurda əsl poeziyanın ən qədim növü olan məhəbbət lirikası kölgədə qalır, xüsusən gənc qəlblərin intibahlarından, yara məhəbbətdən, sevgidə dəyanətdən bəhs edən qəzəllər gözümçixdiya salınırdı.

Belə bir münasibət təkcə Hüseyn Cavidə deyil, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun, hətta proletar ideologiyasına sadıq bir yazıçı olan, tənqidçi kimi çıxış edən Mehdi Hüseyn yaradıcılığına qarşı da yönəldilmişdir. Sözsüz ki, bu da zamanın, ictimai-siyasi rejimin ədəbiyyat qarşısında qoyduğu tələbatdan irəli gəlir. Bu isə şairlərin və onların ədəbi yaradıcılığının yanlış dəyərləndirilməsi ilə nəticələnmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı, artıq qeyd etdiyimiz kimi, XX yüzilliyin əvvəllərində böyük romantikimiz Hüseyn Cavidin yaradıcılığı ilə özünün yeni böyük mərhələsinə qədəm qoyur. H.Cavid lirikasının əsasında, hər şeydən əvvəl klassik poeziyamızın özünəməxsus ideya-məzmun keyfiyyətləri, bədii-fəlsəfi fikir dünyası dayanmaqdadır. Hüseyn Cavid yalnızca Şərq deyil, eyni zamanda Qərb ədəbiyyatından faydalanaraq yeni, fərqli məzmun kəsb edən müasir poeziya nümunələri yaratmış və çox mükəmməl şəkildə orta əsrlər klassik Şərq ədəbiyyatı ənənələrini, onun poetik gözəlliklərini, ideya mahiyyətini zamanın tələblərinə müvafiq şəkildə öz yaradıcılığında davam və inkişaf etdirmişdir.

Hüseyn Cavid çətin və mürəkkəb dövrdə yaşayıb yaratsa da, onun heç bir əsərində sosializm realizminin prinsipləri öz əksini tapmamışdır. Öz ideyasına sadıq olan, ədəbiyyatı bayağılaşdırmayan bu şairin lirikası əsasında onun iç dünyasını öyrənmək, Füzuli kimi dahi sənətkardan təsirlənməsini üzə çıxarmaq və zəngin tarix səhifəsində şairin bu günün işığında yerini müəyyənləşdirmək üçün Cavidin öz sözünə, onun yaradıcılığına mühüm təsiri olan Füzuli irsinə qayıtmaq və onları vəhdət şəklində öyrənməyə ehtiyac vardır.

CAVID YARADICILIĞINDA MƏLƏK SURƏTI

Zöhrə İMAMVERDIYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

eyvazov.h@bk.ru

AZƏRBAYCAN

Əl-Bəqərə surəsində mələklərin varlığına inanmaq islamın əsas şərtlərindən biri kimi göstərilir. Mələklərin mövcudluğunu xristianlıqda və yəhudilikdə də görə bilərik. Zərdüştlüyə görə isə mələklər sayısızdır. İslam düşüncəsinə görə mələklər nurdan yaradılmış, erkəklik və dişilik xüsusiyyəti olmayan, yeməyən, içməyən, yatmayan, evlənməyən, doğulmayan, doğmayan, adı gözlə görünməyən, Allahın əmrlərinə itaət edən ruhani varlıqlardır. Hələ oğuzların şanlı tarixini, döyüş səhnələrini, vətənə, torpağa, elə bağlılığını bildirən, dini inanclarımızın ən fundamental ifadəsi olan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında türklərin dini inancları ilə islam etiqadı paralel işlənir. Cılız, fərdi hislərlə yaşamayan Cavid “Peyğəmbər” əsərində çoxlarının onu günün nəbzini tuta bilməməkdə kolxozdan, pambıqdan, Lenindən, yazmadığına görə ittiham etdiyi vaxt, coğrafi sərhədlərin, məsafələrin insanları ayırmadığını hamının bir günəşin zərrəsi olduğunu və itaət edəcəkləri tək qüvvənin bütün dünyanın yaratıcısı, yoxluqdan var edən Allah olduğunu, yalnız ona səcdə etməyi məsləhət bilməklə əslində bəşəriyyətə

qurtuluş yolunu göstərirdi. Əsərdə diqqətimizi çəkən mələk obrazından danışan Məhəmməd Məmmədov "...Allahın əmrlərinə sözsüz itaət edən mələk Yer ilə Göy arasında elçi kimi məsumluğun, günahsızlığın, zərifliyin təcəssümüdür" deyir.

Daha sonra isə peyğəmbərlə ikisinin ayrı olmasına rəğmən hər ikisinin bir rübabin inildəyən səsi olduğunu deyir. Məlum olur ki, mələk fərqli qiyafətdə olsa da, peyğəmbərin əqlidir. Hüsni-mütləqə qovuşmaq üçün ən böyük əngəl isə siyah çarşafdır. Fikrimizcə, siyah çarşaf müsəlman dünyasını, bütövlükdə cəmiyyəti uçuruma aparan nadanlıq, cəhalət və xurafatdır. Tanrı elçisi peyğəmbərə atalardan qalan nə varsa unutmağı, xurafatı yıxmağı, əski, vaxtı keçmiş bütələri qırmağı və əsla hissiyyat əsiri olmayaraq vücudi-mütləqə çatmağın mümkünlüyünü deyərək ona ən böyük rəhbər olacaq altın qanlı kitabı-"Qurani-Kərimi" təqdim edir.

Ədəbiyyatımızda, xüsusilə dramaturgiyamızda tarixi mövzudan istifadə edərək Məhəmməd peyğəmbər, filosof şair Ömər Xəyyam, Xaqani, Nizami, Nəsimi, Əmir Teymur, M.P. Vaqif kimi tarixi şəxsiyyətlərin xarakterini yaradaraq həmin dövrün mənzərəsi fonunda öz dövrünün ictimai qüsurlarını, çatışmazlığını göstərməyi milli kökə qayıdış kimi mənalandıra bilərik. Əbəs yerə Cavid "Peyğəmbər" əsərində bədəni ətdən, varlığı ruhdan yaranan, Allahın yerdəki elçisi, İslamın sonuncu və ən qüdrətli peyğəmbəri- Məhəmməd Əleyhüssəllamın obrazını yaratmamışdır. Cahiliyyə dövrünün, qızların insan yerinə qoyulmadan diri-diri torpaqda basdırılmasını, ruhsuz, cansız bütələrə inam bəslənməsini, 360 bütədən imdad gözlənməsini pisləyirdi. Peyğəmbər mövzusu Caviddən qabaq da Şərq və Qərb mütəfəkkirlərini düşündürmüşdür. Bu mövzuya müraciət edən Volter və Gete bir-birindən fərqli peyğəmbər obrazı yaratmışlar. Volter 1740-cı ildə yazdığı "Peyğəmbər Məhəmməd və ya fanatizm" əsərində tək islam dininin deyil, bütün dinlərin əleyhinə çıxış edərək ateist mövqə tutur. Peyğəmbəri yalançı, qatil, öz mənfəəti naminə, hakimiyyəti xatirinə xalqı şüurlu surətdə aldadan, yoldan çıxaran, vətəndaşları bilərəkdən cinayətə sövq edən, xudbin bir despot kimi göstərmişdir. İdeoloji çərçivədən çıxan, dini, irqi ayrıseçkilik etməyən, hələ 23 yaşında "Qurani-Kərimi"ni Meqerlinin almancaya tərcüməsindən oxuyan alman şairi Gete tarixi həqiqətə sadıq qalaraq Məhəmməd peyğəmbərin obrazını yaradır. Gözəgörməz, varlığın əvvəli və sonu olan Tanrıya itaət etməklə yer üzündən qan izini fəlakətləri, vəhşətləri kökündən silib, işıqlı gələcəyin qapılarını üzümüza açma bilək idəyasını irəli sürür. Əsərdə Məhəmməd Peyğəmbərin süd anası Həlīmənənin "Sən Allahı görmüsənmi?", "Sənin Allahının yaşadığı yer haradır?" suallarına oxşar formada Caviddən dramında da rast gəlməyimiz onu göstərir ki, dramaturq Getenin əsəri ilə tanış olmuşdur.

Sovet dövrünün ədəbi tənqidi Peyğəmbər obrazı ilə bağlı müxtəlif fikirlər bildirir, Cavidi panislamistlikdə günahlandırır dılar, bu baxımdan Prof. Gülşən Əliyeva-Kəngərlinin "ədəbi-tənqidin, nəzəri-estetik fikrin metodoloji qüsuru bu idi ki, tənqid Peyğəmbər obrazını islam Peyğəmbərləri ilə eyniləşdirirdi" fikiri ilə tam razıyıq.

C. Rumi "Quranın sözünün zahiri olduğunu zənn etmə. Zahirin altında çox çətin anlaşılan bir batin vardır" deyib. İslamın bu müqəddəs kitabının mahiyyətini anlamayan, oradakı ayə və surələrin zahiri mənasını anlayıb batilini düşünməyən Salman Rüşdi, F. Bekon və F. Volter kimi tədqiqatçılar Məhəmməd peyğəmbərin islamı, öz ideyalarını güclə, hər bə yolu ilə qəbul etdirdiyini söyləmişlər. Halbuki, dinimiz ən humanist və sonuncu din olmaqla insanlara müstəqil seçim şansı vermişdir. "Qurani-Kərim" sonuncu nazil olan, dördüncü səma kitabı olaraq özündən əvvəlki üç müqəddəs kitabın mahiyyətini və məzmununu özündə ehtiva edir. Quranın bizə gəlib çatan yazılı mətni Musaya və İsayə nazil olan Tövrat və İncildən orijinalıq cəhətdən daha üstündür. Cavid göstərmək istəyir ki, insan öz nəfsini ram etsə mələkdən daha üstün, nəfsinin qulu olsa iblisdən daha aşağı ola bilər. Akademik Vasim Məmmədəliyev insanlara, bütün bəşəriyyətə humanizm nöqtəyi-nəzərindən yanaşan islamın qərbdə geniş yayılmasının əsas səbəblərindən biri kimi, bir tərəfdən təkallahlılığın, tövhidin çox ciddi və ardıcıl qoyulması, digər tərəfdən ictimai ədalət prinsiplərinin və əxlaq məsələlərinin ön plana çəkilməsi kimi amilləri qeyd edir. Narahat beyini, çırpınan ürəyi oxucunun yalnız zehninə deyil, həm də ürəyinə nüfuz edən, hər hadisəni ürəyində yaşayan, taleyin dözülməz zərbələri altında əzilməyən Cavid eşqlərin ən gözəlini həqiqi eşqdə görürdü. Həqiqi eşq dedikdə Allahın bəndəsini sevməsi, bəndənin də öz yaradanını- Allahını sevməsidir. Allahın sirri və təcəllisi də eşqdə gizlidir. Burada dahi Füzulinin bu misraları yada düşür -"Eşq imiş hər nə var aləmdə, Elm bir qiylu qal imiş". Hürüfiliyin ideoloqlarından biri İmaməddin Nəsimi "Üçü mənsuh oldu, Şimdi həqq degil fərqa sən" deməklə də Allah tərəfindən göydən göndərilən dörd kitaba- "Zəbur", "İncil", "Tövrat" və "Quran" a işarə edir. "Qurani-Kərim" in isə haq olduğunu deyir. Din vastəsilə insana mərhəmət duyğusu aşılır. Allah qorxusu ilə insanlar öz mənimdə, xarakterlərində olan mənfə, yaramaz xüsusiyyətlərin yerinə,

müsbət, insanlıq üçün faydalı keyfiyyətlər qazanır. Bəs belə bir sual ortaya çıxır- Atom bombasının kəşfini, Xirosima, Naqasaki hadisələrini, Xocalı faciəsini, 31 mart soyqırımını, dünyada tüğyan edən, minlərlə, hətta milyonlarla insanın ölümünə bais olan terrorizmi hansı dini kitabın adına yazmaq? Bütün həqiqi dinlər insan canı almağın, tamah məqsədi ilə sellər kimi qızıl qan axıtmağın ələhinedir. Can yaxan, evlər yıxan insan övladlarına müraciət edən Cavid “Çox əzildin , yetər ər oğlu, ər ol! Çırpınıb çareyi- xilas ara bul” deyərək cəmiyyətin nicat yolunu, qurtuluşunu “birlik”də görür. “Çünki birlikdədi fəqət dirilik” fikrini təsdiqləyərək öz möhrünü vurur. Bu acı kainatın şirin meyvəsi olan xəyalında təskinlik tapan şair insan qanına səbəbkar olan hərbdən, insanlığı uçuruma aparan siyasətdən zövq almamış, din pərdəsi altında xalqı zülm, istibdad rejimi altında əzən hakim təbəqələrə üzünü tutaraq “Din bir olsaydı yer üzündə əgər daha məsud yaşardı cinsi bəşər” deməklə əslində bütün həqiqi dinlərin əsas ideyası Vahid Tanrıdır, ən böyük həqiqət Allahın özüdür, yalnız ona sığınmaqla insanlığımızı itirməkdən xilas ola bilirik ideyasını irəli sürüb. Əks halda zülm içində çırpınan bəşəriyyətin sonu qaranlıqdı. Məhəbbəti ən böyük din hesab edən Cavid əfəndi gözəllik, sevgi tanrısına sığınır.

XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN LİRİKASINDA KLASSİK ƏNƏNƏLƏRİN TƏZAHÜR FORMALARI (MOLLA PƏNAH VAQIF LİRİKASI ƏSASINDA)

Şəfəq TAĞIYEVA

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
shafaqtagiyeva@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsinin yeni konsepsiyasına əsasən, XVII-XVIII əsr ədəbiyyatı - “erkən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı” mərhələsi daxilində tədqiq edilir. İctimai-siyasi həyatda baş vermiş əhəmiyyətli tarixi hadisələr baxımından XVIII əsr ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusilə fərqlənir. Belə ki, ictimai həyatda baş vermiş hadisələr ədəbiyyat aləmindən də yan keçməmiş, bu və ya digər şəkildə mədəniyyətimizə, ədəbiyyatımıza öz təsirini göstərmişdir. İctimai mühitə münasibət müxtəlif şair və yazıçıların yaradıcılığında da özünəməxsus şəkildə öz əksini tapmışdır. Çünki, hər bir dövrdə yazılmış ədəbiyyat nümunələri bilavasitə, öz dövrünün aynası rolunu oynamışdır.

Bildiyimiz kimi, ədəbiyyat tariximizdə “keçid mərhələsi” adlandırdığımız bu dövr də, məhz XVIII əsrə təsadüf etmişdir. Ədəbiyyatımızda güclənən yeni meyllər klassik ənənələrin təsir gücünü nisbətən zəiflətməmiş, həyat realitələrini isə üzə çıxarmışdır.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsr Azərbaycan poeziyasında “ klassik ənənələr” dən, yəni klassik ədəbiyyatımız əvəzsiz simaları hesab olunan Nizami, Xətayi, xüsusən isə Füzuli irsindən faydalanma özünü bir sıra şairlərin yaradıcılığında aydın şəkildə göstərmişdir. Ümumiyyətlə, klassik ənənələrin erkən yeni dövr ədəbiyyatındakı inikası daima bir-birinə əks, ziddiyyətli fikirlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bəzi mülahizələr birmənalı şəkildə “yeni yaranmış” ədəbiyyat nümunələrində klassik ənənələrin mövcudluğunu inkar etmiş, burada klassik irs elementlərini axtarmağın əbəs olduğu qeyd edilmişdir. Bəzi fikirlərdə isə erkən yeni dövr poeziyasının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılıqlarının klassik ənənələrin, xüsusən dahi şairimiz Füzuli ənənəsinin inciləri ilə bəzəndiyi qeyd edilmişdir. Çünki, klassik irs daima yeni yaranmış ədəbiyyat nümunələri üçün zəngin bir məxəz rolunu oynamışdır.

Bu baxımdan XVIII əsr şairləri içərisində Nişat Şirvani, Ağa Məsih Şirvani, Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi kimi şairlərin adları xüsusi qeyd edilməlidir.

Görkəmli dövlət xadimi, xüsusən Azərbaycan ədəbi dilinin mükəmməlləşməsində böyük xidməti olmuş, klassik üslubla şifahi xalq şeiri ənənələrini üzvi şəkildə birləşdirərək sadə dilli real şeirin ən mükəmməl nümunələrini yaratmış realist cərəyanın banisi Molla Pənah Vaqif yaradıcılığı XVIII əsr poeziyamız üçün bir töhfə olmuşdur. M.P.Vaqif sanki klassik ədəbiyyatla realist ədəbiyyat arasında körpü rolunu oynamışdır. Dahi klassiklərin ənənələrini şeirlərində yaşadan M.P.Vaqif klassik şeirə xas

qəlizliyi daha da sadələşdirərək, xəlqiləşdirərək ədəbiyyatımızda yeni, sadə, real şeirin ən parlaq nümunələrini yaratmışdır.

Klassik Azərbaycan poeziyasına xas islami dəyərlərin, Qurani motivlərin inikasını görkəmli sənətkar Vaqif yaradıcılığında da aydın şəkildə görmək mümkündür. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr poeziyasında zamanın tələbindən doğan dini motivlərin şeirə gətirilmə ənənəsi sənətkarın poeziyasında-Vaqıfsayağı-yəni zamanın tələbi çərçivəsində, artıq dövrə xas şəkildə özünü göstərir. Belə ki, Vaqif şeirində klassik poeziyada çox zaman rast gəldiyimiz müsəlmanların müqəddəs ziyarətگاهی olan-“Kəbə torpağı”, müqəddəs torpaqlar olan Məkkə, Mədinə şəhərlərinin adı tez-tez çəkilir.

Belə ki, klassik poeziyamızın görkəmli nümayəndəsi Nəsimi şeirində müqəddəs “Kəbə” torpağı ifadəsi /“Çün əzazil “Əhsəni-təqvim”ə baş endirmədi, Onda sirri-Kəbeyi-hənnan umursan, nə əcəb?!/-şəklində, Xətayinin qəzəlində isə /Kəbeyi-vəslinə verdim canımı, qurban dedim, Hacı oldum, qan tökərəm, xanı qurbangahimiz?/-şəklində işlənərək, Vaqif şeirində də bir ənənə olaraq davam etdirilmişdir:

Ağla gözü, ayrılırsan canandan,
Hər kəsi ki, görsən, şikayət eylə!
Öldün getdin, bəlkə yarı görmədim,
Kəbəyi-kuyini ziyarət eylə

Digər bir misala nəzər salaq:

Ey Kəbəm, Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm.
Bir zaman kuyində ziyarətimdir.
Qiblə deyib, qaşlarına baş əymək
Gecə-gündüz mənim ibadətimdir.

Bir müsəlman olaraq hər bir bəndə müəyyən çətinlikdən qurtulduğunda, və ya xoşbəxt anlarında əlini göyə açaraq Allah-Təalaya şükr edir. Belə ki, klassik poeziyada tez-tez rast gəldiyimiz “Allaha şükr olsun”, yəni “Bihəmdullah”, “Əlhəmdulillah” “Şükr-lillah” ifadələrinə Vaqif şeirində də rast gəlmək mümkündür. Bu ifadənin klassik ədəbiyyatda müxtəlif dövənlərdə şeirə gətirilməsini nəzərdən keçirək.

Füzuli şeirinə nəzər salaq:
Könül verdim fənavü fəqrə, tərki-etibar etdim,
Bihəmdillah ki, axir küfrümü iymanə dəğşirdim.

Eyni ifadənin Xətayi şeirində işlənməsinə diqqət yetirək:

Misali-qətrə idim, üzdüm,
Behəmdullah, yenə ümmanə yetdim
Və ya
Xətayi, şükr qıl Allaha daim,
Gedən səbrü-qərarım gəldi, xoşdur

Vaqif şeirinə gəlincə isə biz bu ənənənin Vaqıfsayağı davamının şahidi oluruq:
Bihəmdullah ki, Vaqif həsrətindən öldü qurtuldu,
Uçurdum can quşun, ey gül, sizin gülzarə göndərdim.

Çox çəkirdim intizarın, gözlərim yolda idi,
Şükr-lillah gəldi ol çeşmi-xumarın kağızı

Bəzən sənətkarın yaradıcılığında rastlaşdığımız zəmanədən şikayət motivləri, dövrün ictimai-siyasi vəziyyətindəki gərginliyin ifadəsi klassik poeziya nümunələri ilə üst-üstə düşür. Məsələn Füzuli şeirində zəmanədən şikayətlənən şair -/Dust bəpərvə, fələk birəhm, dövrən bisükun, Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun/-deyərək gileylənirdisə, Vaqif isə-/Baş götür bu əhli-dünyadan ayaq tutduqca qaç, Nə qıza, nə oğula, nə dusta, nə yarə bax!-deməklə sanki, Füzuli qəzəlinin məğzini izləyərək (təttəbbö tərzli) öz fikrini ifadə etmişdir.

Klassik poeziya nümunələrində tez-tez rastlaşdığımız bədii xitablar bir ənənə olaraq orta əsr poeziyasından sonrakı ədəbiyyatımız üçün də xarakterik olmuşdur. Bu baxımdan Vaqif yaradıcılığında xitabların işlənməsi də Qurandan irəli gələn klassik ənənənin bir göstəricisidir. Badi-səba, ey nəzənin, ya Rəb, Allah, ya Həzrəti-Rəsul və s kimi xitablar şairin yaradıcılığında özünəməxsus şəkildə yerini almışdır.

Bəzən mövzu, bəzən motiv, bəzən isə sadəcə termin baxımından klassik poeziya nümunələri ilə səsleşən poeziya nümunələri XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında öz əvəzsiz yerini almışdır. Məqalədə “Füzuli sehrinə qərq olmuş”, yeni meyllərlə yanaşı, klassik ənənələri də öz poeziyasında yaşadan əvəzsiz şair Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığında klassik ənənələrin təzahür formaları araşdırılmışdır.

KOMİK MƏZMUNUN İCTİMAİ - SOSIAL QAYNAQLARI

Aygün SƏTTAROVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

aygun201182@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Komizm elə bir bədii-etetik kateqoriyadır ki, onda sosiallıq olduqca güclü şəkildədir. Aydınır ki, gülüş sosial hadisədir, komizm isə bədii hadisədir.

Hər bir xalqın özünəməxsus yumor hissi var. Bir xalqın yumoru digər xalq üçün kifayət qədər komik olmaya bilər. Məsələn, Şeki lətifələrinin duzu-məzəsini bizim hiss etdiyimiz qədər başqa xalqlar hiss ed bilmirlər, yaxud xalqımızın yaratdığı məşhur Molla Nəsrəddinin lətifələrinə bizim güldüyümüz qədər bir inglis, fransız, alman gülə bilməz. Çünki bu əsərlərdə olan komizmin məğzi, mahiyyəti bizə aydın olduğu qədər onlara aydın deyil. Komik situasiya ictimai şəraitin elə detallarını özündə ifadə edir ki, onlar daha çox həmin şərait üçün individualdır.

Ədəbiyyatımızın heç bir dövrü M.F.Axundzadə komediyalarından başlanıb sovet ədəbiyyatına qədərki mərhələdə yaranmış ədəbiyyat qədər öz dövrünün canlı, təfərrüatlı, dəqiq ifadəsini verə bilməmişdir. Bildiyimiz kimi, bu dövrdə komizm istər poeziyada, istər nəsrə, istərsə də dramaturgiyada çox geniş şəkildədir, həm də bu dövrün bədii mətnlərində komizm yalnız kəmiyyətinə görə deyil, həm də keyfiyyətinə görə də hələ də indiyə qədərki ədəbiyyatımızda gülüşün ən mükəmməl dövrü olaraq qalır. M.F.Axundzadənin, N.Vəzirovun komediyalarında, M.Ə.Sabirin satiralarında, C.Məmmədquluzadənin satirik hekayələrində və tragikomediyaalarında dövrün bədii mənzərəsi istənilən bir dramatik və tragik əsərlə müqayisədə üstün və mükəmməldir. Biz bu əsərin personajlarına istinadən həmin dövrün ziyalısının, kəndlisinin, bəyinin, mollasının kim olduğunu bilirik və onların kimliyinə müasirlərimiz qədər bələdik. Ancaq həmin dövrün tragik və dramatik personajları bizə həmin dövrün insanını bu qədər canlı və dolğun şəkildə çatdırma bilmir.

Sosial-ictimai mühit öz bədii ifadəsini daha çox komizmə etibar edir. Əlbəttə, bunun özünün də səbəbləri vardır. İlk olaraq onu qeyd edək ki, komik bədii mətnlərə müxtəlif sosial zümrələr bədii personaj kimi daxil olduğu halda, tragik əsərlərdə daha çox yuxarı zümrənin nümayəndələri obrazlaşır. Təsadüfi deyildir ki, müxtəlif zümrələrin ədəbiyyatda gəlişi məhz gülüşün ədəbiyyatımıza gəlişi ilə birgə baş vermişdir. Onu da qeyd edək ki, komik bədii mətnlərdə müxtəlif zümrələr bir araya, qarşı-qarşıya gəlir, özü də aşağı zümrənin insanı yuxarı zümrənin insanı ilə qarşılaşmada epizodik qəhrəmana deyil, fəal tərəfmüqabilinə çevrilir. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin "Poçt qutusu" satirik hekayəsində xan və kəndli qarşılaşması buna çox əyani bir misaldır.

Sosial-ictimai mühitin öz təfərrüat və təfsilatlarını komizmə etibar etməsini şərtləndirən növbəti amil isə komik bədii mətnlərdə bədii situasiyanın məişət şəraitində qurulması, bədii problemin məişət problemi məzmununda çıxış etməsidir. Tragik mətnlərdə isə bədii situasiya daha çox elitar şəraitdə, bədii problem isə fəlsəfi məzmununda çıxış edir.

Onu da qeyd edək ki, sosial-ictimai mühitlə komizm arasında ifadə olunma və ifadə etmə əlaqələri yalnız məzmun hadisəsi deyil, həm də poetik hadisədir, ona görə də onun elmi-nəzəri şərhini komizmin poetik strukturunda da axtarmaq lazımdır. Təsadüfi deyil ki, M.F.Axundzadə dramatik növün başqa janrlarına deyil, ilk olaraq məhz komediyaya müraciət etmişdir. Çünki Axundzadə həyata, onun reallıqlarına yaxın bədii yaradıcılığın tərəfdarı və təbliğatçısı idi. Ona görə də həyata daha yaxın olmaq, onun reallıqlarını daha aydın təsvir etmək üçün ən yaxşı vasitə kimi situasiyanın komik həllinə müraciət etmişdi. N.Nərimanov yazırdı: “Fikir edirlər ki, o komediya ki oynanılır, ancaq gülüşdür. Bu fikirdə olanlar çox səhv edirlər, çünki komediya həyatın ayinəsidir”. Bu, o demək deyil ki, komizm həyatın fotosudur. Əlbəttə, burda da dramatik, tragik həllərdə olduğu kimi həyat materialı

bədiiləşir, ancaq komizmdə bədiiliklə həyatilik arasındakı məsafə daha qısamdır, həyatdan bədii mətnə köçən predmet öz ilkn forma və məzmunu daha çox qoruyub saxlaya bilir.

Sosial-ictimai mühitlə komizm arasında ifadəolunma və ifadəetmə əlaqələrini şərtləndirən növbəti amil komik əsərlərin dilidir. Realist üslublu bədii mətn kimi komik əsərlərdə obrazların dili öz zümrəsini ifadə edir. Komik əsərlərdə dramatik və tragik əsərlərdən daha çox canlı xalq dilinin ifadəsi vardır. Dil faktoru da sosial-ictimai mühitin yaradılışının və yaddaşının bədii mətnə həkk olunmasında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır.

Yuxarıda sadaladığımız bütün bu amillər sonucda komizmdə sosial-ictimai mühitin daha canlı və zəngin təsvirini yaradır. Bu amillərlə yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, gülüşün yaddaşı tragizmin və dramatizmin yaddaşından daha güclüdür. Oxucu üzərinə güldükləri daha yaxşı əxz edir, buna görə də o, istər komik personajları, istərsə də komik detalları daha canlı təsəvvür edir və daha çox xatırlayır. XIX əsrdə M.F.Axundzadə komediyalarının və yaxud Seyid Əzim Şirvani satiralarının komizmi yalnız bu müəlliflərin deyil, həm də XIX əsr Azərbaycan cəmiyyətinin düşüncə formasını ortaya qoyur. Bu dövrdə ədəbiyyatımızda komizmin yaranıb formalaşması hadisəsi onu göstərirdi ki, XIX əsr cəmiyyəti artıq özünəqədərki cəmiyyət deyil, o, inkişaf istiqaməti götürmüş, tərəqqiyə üz tutmuşdur, çünki bu cəmiyyət gülə bilir, gülə bilirsə, demək, düşünə, özünə tənqidi yanaşa bilir.

Əgər diqqət etsək görərik ki, XIX əsr komizmi bir qədər yumşaq, mülayim xarakterdədir. XX əsrdə C.Məmmədquluzadə komediyalarının, hekayələrinin və M.Ə.Sabir satiralarının ifadə etdiyi gülüş isə daha sərtidir. Komizmin bu dəyişən xarakterləri heç də yazıçı fərdiyyələrinin ortaya qoyduğu bir şey deyil. Bu, XIX əsr və XX əsr cəmiyyətlərinin dəyişən düşüncələrinin yaratdığı fərq idi. Belə ki, XIX əsr cəmiyyəti maariflənmə ideyaları ilə, XX əsr cəmiyyəti isə inqilabi ideyalarla düşünürdü. İnkilabi ideyalarla düşünən cəmiyyətin analizləri dərinləşdiyi kimi, gülüşü də sərtləşməli idi.

Dünya ədəbiyyatı tarixi də sübut edir ki, cəmiyyətdə inqilabi dəyişikliklərin, dərin ictimai təbəddülatların yaşandığı zaman bədii yaradıcılıqda komizm güclənən şəkil alır.

Komizm isə elə bir bədii-estetik kateqoriyadır ki, onun məzmununda özünüdərk və özünü tənqid motivləri güclüdür və inqilabların, ictimai təbəddülatların yaratdığı kor stixiyalar, xaotik yerdəyişmələr mühitinə düşmüş cəmiyyət məhz bu özünüdərkə və özünü tənqidə möhtacdır.

Komediya ona görə seçilmir ki, bəşəriyyət öz keçmişinə istehza, rişxənd edə bilsin, ona görə seçilir ki, komizm bəşəriyyətin öz keçmişindən ayrılması prosesinin məzmununa və sürətinə təsir edilə bilsin. Çünki komizm elə bir bədii vasitədir ki, onun dili ilə böyük kütlə ilə danışmaq və onu yönəltmək daha asandır. Komizmin bədii-poetik kontekstində ən mürəkkəb situasiyalar, ən mürəkkəb ideyalar belə kütlənin anlayacağı qədər sadə məzmun və ifadəolunmalar qazanır.

Böyük rus tənqidçisi Belinski yazırdı: "Həqiqi komizmin tükənməz mənbəyi ətrafımızdadır, hətta bizim özümüzdədir". Ancaq biz həyatımızın dramatik və tragik tərəflərini öz müşahidələrimizdə görüb dərk etdiyimiz halda, çox zaman içində olduğumuz və ya içinə aldığımız komizmi görə, duya, dərk edə bilmirik. Bu da onunla bağlıdır ki, həyatın dramatik və tragik tərəfləri daha birbaşa görüntüdə, daha üzde olan məzmunadırsa, komizim daha dərin qatlardadır, daha fəlsəfi məzmunu malikdir. Bu qatlara enmək, bu məzmunu oxumaq üçün bədii təfəkkürün tədqiqatı lazımdır, odur ki, bədii yaradıcılıq həyatımızın komizmini duyub dərk etmək üçün ən yaxşı vasitəyə çevrilir.

İMADƏDDİN NƏSİMİ YARADICILIĞINDA TƏRBIYƏNİN PEDAQOJİ MAHİYYƏTİ VƏ ÜSULLARI

Əliqulu BƏDİRLİ

Bakı Dövlət Universiteti

bedirli123@incloud.com

AZƏRBAYCAN

Tərbiyə insan şəxsiyyətini formalaşdırən ən vacib amildir. Tərbiyə istər folklor, istərsə yazılı ədəbiyyatda, istər xalq pedaqogikasında, istərsə də elmi pedaqogikada müxtəlif nümunə və elmi təriflərlə öz əksini tapmışdır. İstər qədim dövr, istər orta dövr, istərsə də yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında şair və yazıçıların yaradıcılığında tərbiyəedici nümunələrə rast gəlməmək mümkün deyildir. Onların bəziləri əxlaq tərbiyəsi, bəziləri əmək tərbiyəsi, bəziləri fiziki tərbiyə, bəziləri estetik tərbiyə və s. aiddir.

Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının böyük şairi olan İmadəddin Nəsimi də öz yaradıcılığında tərbiyəyə geniş yer vermiş, onun pedoqoji mahiyyətini obrazlı dillə ifadə etmişdir. Məsələn: aqli və estetik tərbiyə nümunəsi olaraq Nəsimi insandakı mənəvi gözəllikləri görmək, onu duymaq, yaradanın əlamətini onun şah əsəri olan yaradılışın ən alisində- insanda görməyə çağırırdı. Nəsimi bütün gözəllikləri insanda, insanın gözəlliyini isə kamillikdə görürdü. İnsanı gözəlliyin sonsuz həddinə qaldıraraq onu “gövhəri-laməkan”- yəni məkansız gövhər adlandırır.

Əqli tərbiyə, insanın elmi dünyagörüşünün, idraki qabiliyyətinin formalaşması, düşüncə tərzinin inkişafı ilə bağlılığını anlayan şair özünün “Bəsrül-əsrar” qəsidəsində müdrik bir ağsaqqal kimi çıxış edərək yazır:

Əzəl gündən tanrı birdir, bir olaraq qalacaq da
Sənin ruhun-haqqın nuru, aqlın isə bir peyğəmbər.

Göründüyü kimi Nəsimi insanın aqlını ona doğru yol göstərən peyğəmbərə bənzədir. Başqa sözlə desək, Nəsimi aqlı insan üçün peyğəmbər qədər müqəddəs varlıq hesab edir.

Başqa bir yerdə insanı haqq yoluna dəvət edən Nəsimi, insan aqlını mərifət elmi ilə zənginləşdir-məyə, şəxsiyyət kimi formalaşmağa çağıraraq yazır:

Ey özündən bixəbər qafil, oyan!
Həqqə gəl kim, həqq deyil batil, oyan!
Olma fani aləmə mail, oyan!
Mərifətdən nəsnə qıl hasil, oyan!

Nəsiminin insanda ən çox görmək istədiyi amillərdən biri də onun nəfsini tərbiyə etmək, başqa sözlə, nəfsi tərbiyədir. Bu ideya Nəsimi yaradıcılığında qırmızı bir xətt kimi keçərək, onun ana xəttini təşkil edir. Nəsiminin fikrincə, (Pedaqogikada hərtərəfli ahəngdar şəxsiyyət dediyimiz) kamil insan yalnız və yalnız öz nəfsini düzgün tərbiyə etməklə formalaşma bilər.

Nəfsini kim ki, bildi, bildi həqi,
Nəfsini bilməyənlər oldu şəqi.

Və ya:

Aqlın varsa gəl gömülmə, qəzəl üçün torpaqlara,
Mal hərisi məhşər günü siçan kimi çox sürünər.
Gəl bir tikə çörək üçün minnət çəkmə alçaqlardan,
Qəflətsən, ruzi, nemət aşıq kimi səni gəzər.
“Sən özünü dərk eyləsən, dərk edərsən tanrını da”,
Mənə idrak aləmində yaxşılıqdır yalnız rəhbər.

Göründüyü kimi, Nəsimi insanı bu dünyada nəfsinə uyaraq var-dövlət yığmaqdan, yemək üçün yaşamaqdan çəkindirərək, onun insanlıq nümunəsi, yaxşı əməlləri rəhbər tutaraq, azla qane olub mərd yaşamağa çağırır.

Şair insanın gözəlliyini onun zəhmətsevərliyində, xeyirli işlərində görür. Bu cür şeirlərə misal olaraq aşağıdakılara nəzər salaq:

Ol əli kəsgil, buraxgil, xeyri yoxdur, şərrü çox.
Tutgil indi ol əli kim, xeyrilə ehsan edər.

Nəsimi şeirində arif adam özünü dərk edən insanlardır. O insanlar ki, onlar Allah eşqini hər şeydən uca tuturlar. Bu mənada şair “Zər eşqi ilə Tanrı eşqi sığmayır bir araya”, “özünü dərk etməyən sözümlü dərk etməz” və s. kimi misralar işlədir. İnsanın uralığını onun mənəvi kamilliyində, daxilində axtaran şair yazır:

Ləpələri görən kimi, yəqin nəsə yada düşər
Gərək qabıq atılsın ki, ləpə qalsın ovucunda.

Nəsimi yaradıcılığının əsas ideyalarından biri də əxlaq tərbiyəsidir. İnsanın həyatda doğru yol tutması və əxlaqi tərbiyəsinə görə uralması, əxlaqi paklıq nəticəsində ilahi mərtəbəyə qədər yüksəlməsini qeyd edən şair, bu dünyaya bağlılığı mənəvi saflaşmanın qarşısını alan maneə kimi qiymətləndirir. Onun “dünya duracaq yer deyil, ey can səfər eylə” buna misaldır. Şair mal-dövlət hərisi olan əxlaqi nəsihətəməz fikirləri, öyüd-nəsihət götürməyənləri qınayaraq yazır:

Zər söhbəti doldurubdur çox adamın qulağını,
Sanki kardır, öyüd versən zərrə qədər etməz əsər.

Əxlaq tərbiyəsinə başqa nümunələrdə çəkmək olar. Buna misal olaraq Nəsimi yazır:

Abi həyat kimi sözümlü həyat verər insanlara,
Arif olan feyz aparar, nadan isə dodaq büzər.

Məsləksizə hikmət dərsi, nadanlara öyüd neylər,
Ulağın da qabağına gövhər töksən mat-mat süzər,
Əxlaqi kamilliyi olmayan insanları şair ulağa bənzətmiş, onlar arasında heç bir fərq olmadığını bildirmişdir.

İnsan həyatı olumlu olduğu kimi də ölümlüdür. Odur ki, bu dünyaya bağlanıb durmaq, onun şirinliyinə aldanmaq cahillikdir. Nəsimi dünyanı zər-zibayla maskalanmış, cahil adamları işvə-naz ilə aldadan kaftar qarıya bənzədir. Bəzən onu arı şanına bənzədərək yazır:

Arı mülki deyil məgər qoca dünya dediyimiz?

Gah bal olur qismətimiz, gah zəhərli iti neştər.

Yəni dünyanın şirini olduğu qədər, acısı da var. Ona bağlanmaq ağılsız adamların işidir. Nəsimi fəlsəfi şeirlərindən fərqli olaraq didaktik nəsihətamiz olan şeirlərində müasiri olan insan, onun həyatı və məişəti haqqında düşüncələrə dalır, mücərrəd fəlsəfi düşüncələrini varlıq və insan barəsində gərçək, real mülahizələrlə əvəz edir. İnsanı sadə və kamallı olmağa səsləyən mütəfəkkir şair, kamalı inci-gövhərə bənzədərək yazır:

İnsan olan kəsə ipək paltar deyil, kamal gərək,

Gör sədəfin sinəsinə necə dolmuş inci-gövhər.

Son sözlə onu deyə bilirik ki, İmadəddin Nəsimi tərbiyənin insanı hərtərəfli, ahəngdar inkişaf etdirə biləcək bütün üsullarına toxunub. Bir müdrik insan olaraq pedaqogika elminə bədii və obrazlı dillə öz töhvələrini vermişdir.

TƏSƏVVÜFÜN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA YERİ

Sevda BABAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

bb.sevda22@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Şərq ədəbiyyatının əsas mövzularından biri də təsəvvüfdür. Təsəvvüf şərq mənbələrində “yun” anlamına gələn “Sofa” sözündən yaranmışdır. Həmçininbəzi alimlər hesab edirik, bu söz ərəb dilindəki “sofiya” sözündən götürülüb və “filosof” sözündəki “sof” sözüylə eyni mənaya gəlir. Təsəvvüfün əsasında İslam dini dayanır. Buna görə də Azərbaycanda varlığı haqqında ilk məlumatlara ərəb mənbələrində rast gəlinir.

Təsəvvüf Tanrıya çatma cəhdidir. Bu cəhd zamanı insan pis əməl və fikirlərdən çəkinməli, Tanrıdan savayı hər bir şeylə əlaqəni kəsməlidir.

İslamın ilk dövründə sufiliyin Azərbaycanda mövcudluğu təsəvvüf tarixi üçün də əhəmiyyətlidir. İlk sufi sayılan Veysel Qaraninin qəbrinin Azərbaycanda olması buna sübutdur. Azərbaycanda təsəvvüf hərəkatı X əsrdən başlanır. Təsəvvüf əsasən sufilərin və onların davamçılarının əsərlərində öz əksini tapmışdır. Sufilər şəriət qanunlarına sözsüz əməl etməlidir. Təsəvvüfdə “əl-fəna əl-mütləq” deyə bir fikir mövcuddur. Bu fikrin mənası belədir ki, sufi Tanrıya çatma yolunda “hallar və məqamlar” silsiləsindən keçərək mütləq heçliyə, yəni haqqa qovuşur. Burada “hal” ilahi bir vergidir, “məqam” isə yolçunun öz iradəsi ilə çatdığı mərhələdir. Öz yolunu seçib gedən sufiyə salıq və ya suluk deyilir. Bu yolda mərifətə yetişən sufi kamil insan adlanır. Və sonda yeganə həqiqi varlığın haqq olduğunu dərk edib vəhdət sirinə çatır. Azərbaycanlı sufi alimlərə misal olaraq Əbu Hüseyn Dündari-Şirazi, Baba Fərəc, İbrahim Təbrizi, Səid Bərdəyi və başqalarını göstərmək olar. Məhəmmədəli Tərbiyət “Danışməndani-Azərbaycan” əsərində 100-ə qədər sufidən məlumat vermişdir.

Təsəvvüf ədəbiyyatında XII əsr təriqətlər dövrü adlanır. Sührəverlilik, hürufilik, zahidlik, səfəvilik, gülşənlik təriqətləri Azərbaycanda yaranmışdır. Həmin təriqətlər inkişaf edib sufi aləmində yayılmışdır. Azərbaycan klassiklərinin təriqətlərə münasibəti birmənalı olmamışdır. Məsələn Xətai pirlərin mənəm-mənəmliyini görüb heç bir təriqətə bağlanmamışdır.

Təsəvvüfün mahiyyəti ilə bağlı fikirlər birmənalı deyil. Alimlərin bəziləri təsəvvüfün əsasını zərdüştlükdə, hind təlimində, yəhudi mistikasında görmüş, bəziləri isə təsəvvüfün islam dininə əks cərəyan kimi təqdim etmişlər. Lakin Lui Masinyan, P.Nviya, A. Şimel, Göyüşov kimi alimlər bu təlimin İslam düşüncəsindən qaynaqlandığını qeyd etmişlər.

Təsəvvüf Tanrıyla birləşməni nəzərdə tutan vəhdəti-vücut yoludur. Təsəvvüf və vəhdəti-vücut bəzi elmi ədəbiyyatlarda sinonim sözlər kimi qeyd olunur. Azərbaycanda ilk olaraq vəhdəti-vücut təlimi Eynəlqüzat Miyanəçinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Filosof mövcud olan hər varlıqda Allahı görmüş, əsərlərində bunu təsdiq etmişdir.

Divan ədəbiyyatında təsəvvüf görüşlü əsərlər var. Divan ədəbiyyatında təsəvvüflə bağlı yaranan əsərlərə Füzulinin poemaları, lirikası, “Hədiqətüs- süəda”sı, Nəsimi poeziyası, Baba Kuhinin “Divan”ı, Cəlaləddin Ruminin “Şəms Təbrizi divanı” və “Məsnəvi”sini göstərmək olar. XVI əsrdə Həbib, Füzulu, Xətai, Süruri, Həqiri kimi sənətkarların irsini təsəvvüfdən kənarında təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu sənətkarlar zəngin bilikləri, maraqlı fəlsəfidüşüncələri ilə fərqlənmişlər. Füzulinin “Mətlə əl-etiqaq” əsərində təsəvvüflə bağlı təlimlərə rast gəlmək olar. Xətainin yaradıcılığı da təsəvvüfdən yan keçməmişdir. Təsəvvüfə müraciət edən digər şairlərdən fərqli olaraq Xətai həm xalq, həm də klassik üslubda yazdığı şeirlərində təsəvvüflə bağlı görüşlərini əks etdirmişdir. Təsəvvüf görüşlü xalq şeiri üslubunda yazılmış şeirlər “nəfəs”lər adlanır.

Təsəvvüfdə ruhdan da danışılır. Ruh tanrı tərəfindən yaradılan nurdur. Beləki, insanda iki ruhun olduğu qeyd olunur. Maddi ruh, qeyri- maddi ruh. Təsəvvüfdə maddi ruh heyvani ruh, qeyri-maddi ruh isə insani ruh hesab olunur. İnsanın xarakterindəki yaxşı xüsusiyyətlər insani ruhla əlaqəlidir. İnsani ruh tanrı tərəfindən göndəriləni üçün qeyb aləminə, heyvani ruh isə nəfslə bağlı olduğu üçün xalq aləminə aiddir.

Bildiyimiz kimi dörd ünsür mövcuddur: hava, od, su, torpaq. Təsəvvüfdə isə odla, hava əsasdır. Çünki torpaq və sudan yaranmış cismə təsəvvüfdə əhəmiyyət verilmir. Odlu hava isə Allahın nuru ilə əlaqələndiyi üçün əhəmiyyətlidir. Bunu Füzulinin “Leyli Məcnun”, Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Gül-şəni-raz” və Qazi Bürhənnədinin yaradıcılığında görmək olar. Həmin sənətkarların təsəvvüf məzmunlu əsərlərində dörd ünsür qarşılaşdırılır və üstünlük od və havaya verilir.

Təsəvvüfdən yazan sənətkarların əsərində üz, saç, göz, xal və sair kimi rəmzlər geniş işlənir. Təsəvvüfdə saç dünyaya bağlılıq, üz isə vəhdət bildirir. Və aşıqın ürəyi məşuqun zülfündə məskən salır. Xal buğda dənəsinə bənzədir. Saç isə buğda dənəsinə tamah edib tələyə düşür. Təsəvvüfdə bu rəmzlərin yaranması təsadüfi olmamışdır. Xətai, Füzuli, Nəsimi kimi şairlərin yaradıcılığında bu rəmzlərdən geniş istifadə olunub.

Təsəvvüfdə insan qəlbə aynaya bənzədir. İnsan pak olmaq üçün onun qəlbə günahlardan təmizlənməlidir. Həqiqətlər insanın qəlb aynasında əks olunur. Buna görə də insanın qəlb aynası təmiz olmalıdır ki, həqiqətlər heç bir mane olmadan görünsün.

Təsəvvüfdə “eşq” ən vacib məsələ olmuşdur. Təsəvvüfdə “eşq” Allaha olan məhəbbət, “aşiq” Allahı sevmək, “məşuq” isə Allahın özü hesab olunur. Məhz buna görə təsəvvüfdə eşq insanı kamala çatdıran nemət hesab olunmuşdur. Allaha qorxu ilə yox eşq ilə qovuşmağın mümkünüyü qeyd olunub. Təsəvvüfdə rəmzləri bu şəkildə ilk dəfə Əbu Səid Əbdül-Xeyr istifadə etmiş, hətdə ilk təsəvvüf şeirini dəortaya çıxaranın o olduğu qeyd edilir.

Mehmet Rıtım Azərbaycanda təsəvvüfün tarixini araşdırmış və belə nəticəyə gəlmişdir ki, XIX əsr Azərbaycan təsəvvüfündə yeni dövrdür. Bu dövr İsmayıl Şirvani adlı bir şəxsin adı ilə bağlıdır.

Sovet dövründə Vəhdəti- vücutla panteizmi eyniləşdirmişlər. Lakin bu düzgün deyil. Vəhdəti-vücutla panteizm arasında bir sıra fərqlər mövcuddur. Panteizmdə hər şey Allaha bərabər hesab olduğu halda təsəvvüfdə mövcud olan hər varlıqda Allahın nişanını görmək mümkündür. Təsəvvüfdə vücut dedikdə əbədi və daim olan Allahın varlığı nəzərdə tülur.

XXI əsrdə postmoderinizmin bəzi təzahürləri təsəvvüf ilə eyniləşdirilmişdir. Hər iki sistem dünyanın ağıl ilə dərkinə qarşıdır. Onlar belə hesab edir ki, ağıl hər zaman insanın tələblərinə cavab verə bilmir. Həmçinin postmoderinizm humanist düşüncələr baxımından təsəvvüflə yaxından səsleşir və burada həqiqi arzusunun xeyirxah əməllər olduğu qeyd olunur.

Təsəvvüflə bağlı müasir dövrdə də onlarla kitab, məqalə işıq üzə gəlmişdir. Buna misal olaraq Sevinc Qocayevanın “XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və təsəvvüf” kitabı, Sərxan Xavərinin “Milli mədəniyyət sistemində poetik təsəvvüf kodu” monoqrafiyası, Xuraman Hümətovanın “Azərbaycan şeirinin poetik qaynağında təsəvvüf (XII-XVI əsrlər)” adlı kitabı, Şükufə Qədimovanın “Divan ədəbiyyatı və təsəvvüf” və digər bu kimi kitab və monoqrafiyaları misal göstərə bilərik. Bu əsərlərdə təsəvvüfün Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində rolu, Azərbaycan milli düşüncəsində yeri haqqında fikirlər öz əksini tapmışdır. Bu əsərlərdən Sərxan Xavərinin “Milli mədəniyyət sistemində poetik təsəvvüf kodu” elmi monoqrafiyasını xüsusilə qeyd etməliyik. Monoqrafiyada XIII-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında təsəvvüfün təzahürü, həmçinin sufi şeirlərində təsəvvüf rəmzləri, onların mənaları və həmin şeirlərin mənəvi dəyərləri təhlil edilmişdir. Həmçinin Sevinc Qocayevanın “XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və təsəvvüf” kitabında təsəvvüfün mahiyyəti, təsəvvüfdə sufilərin rolu, Xətai, Həqiri və Füzulinin əsərlərində təsəvvüf görüşləri əks olunmuşdur.

“KİTABI- DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA OLAN MƏDHİYYƏ ELEMENTLƏRİ

Nərmin HACIYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

Nermin@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Ərəb saray şeirininin nümunələrindən olan qəsidə şeir formasının bir şəkli də mədhiyyədir. Adından da görüldüyü kimi mədhiyələr təriflər, yüksək fikirlərdir. Lakin bu şeir şəkiliqədim tarixi dövrlə təsadüf olunan folklor ədəbiyyatında termin kimi deyil, məfhumu çəkilində mövcud olmuşdur. Ağız ədəbiyyatında bu öygülər, alqışlamalar adlanırdı. Bir məsələni də qeyd etmək vacibdir ki, şifahi xalq şeirinə məxsus poetik nümunələrdə mədhiyyə məfhumu müxtəlif formada işlədilmişdir. Beləki burada təkə xanın, bəyin və s. tərif deyil, tərifə layiq olan nəin ki, insanlar, hətta digər canlılar da tərənnüm olunmuşdur. Biz istər öygülərə, istərsə də alqışlamalara folklor ədəbiyyatının bütün janrlarında rast gələ bilərik. Belə ki əmək nəğmələrinin ən geniş yayılmış növü holavarlar və sayaçı sözlərində etnoqrafik xüsusiyyətlərdən süzülüb gələn öküzdən, kəlin tərifinə tez- tez təsadüf edilir.

Qızıl öküzüm, yeri,

Qoyma şum qala yeri.

İti tərpan maralım,

Düşmənlər baxır bəri.

Dediyimiz kimi, ədəbiyyatımızın bütün sahələrinin inkişafında folklor ədəbiyyatının böyük rolu olmuşdur. Buna səbəb şifahi xalq ədəbiyyatımızın zəngin poetik –mental təfəkkürü özündə ehtiva etməsidir. Folklor ədəbiyyatına digər bir növü olan mövsüm nəğmələrinin ayrılmaz tərkib hissəsi sayılan “Günəşi dəvət” şeirində deyilir:

Gün getdi su işməyə,

Qırmızı don biçməyə.

Gün çıxıbdı yetirəcək,

Qarı yerdən götürəcək

Folklor ədəbiyyatının nümunəsi olan atalar sözlərində də öygülər vardır. Belə ki, prof. Samət Əlizadənin nəşr etdiyi “Oğuznamə” adlı kitabda verilən atalar sözlərində deyilir:

Ər oldur ki, yüzi suyu satın ala.

Məqalədə şifahi xalq ədəbiyyatının tükənməz söz xəzinəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında verilən istər öygülər, istərsə də alqışlamalar haqqında genişşəkildə söhbət açılır. Dastanın ilk boyu olan “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyunu bəyan edər” boyunda təbiətin gözəl şəkildə vəsf olunur:

Köksü gözəl dağlara gün düşəndə,

Caqqaluboz ac turağaylar cəh-cəhlə cayraduqda

Təbiət təsvirləri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında geniş şəkildə mövcuddur. Bu və ya digər dastanın digər boylarında da, oğuz elinin əsrarəngiz təbiəti parlaq poetik lövhələrlə qələmə alınmışdır. Fikrimizin daha dolğun formada ifadə etmək üçün “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boyu bəyan edər” boyunda Qazan xanın yurd, su, qurd və s. ilə xəbərləşərkən söylədiyi öygülərə nəzər salmaq. İlk olaraq yurdu ilə xəbərləşən Xan yurdun belə vəsf edir:

Qom qomladuğum qoma yurdum!

Düzləri ceyranlı, marallı yurdum!

Bildirmək lazımdır ki, məqalədə ilk olaraq yurdu ilə xəbərləşən Qazan xanın, yurdunun bərkətli, mənərəli bir yer olduğunu deməsi, buranın ceyran, maral oylağı olduğunu göstərməsi geniş şəkildə verilmişdir. Ancaq təəssüf hissi ilə bildirək ki, Xan bu cür gözəl bir elə düşmənin hücum etməsinə acıyır, sanki itirdiklərinə deyil, yurdunun gözəlliyinin dağıdılmasına heyfəsilənir. Dastanında verilən istər həmin, istərsə də digər şeir parçalarında oğuz elinin öz yurduna, doğma torpağına olan məhəbbəti daha təsirli formada ifadə olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimidaha sonra Qazan xanın sanki növbə ilə sudan, köpəkdən, qurdan və hər zaman öz sədaqətilə oxucunun diqqətini çəkən Qaraca çobandan elini xəbər alır. Qaraca çobanın tərənnümü bir daha sübut edir ki, xalq sənətində asılı olmayaraq cəsur, qorxmaz olan hər kəslə fəxr edir. Təbii olaraq yazıda “Qazan xanın evinin yağmalanması” boyunda Qazan xanın öz çobanın haqqında dediyi sözləməyə nəzər salınaraq hər beyt ayrılıqda təhlil olunacaqdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mədhiyyə termini Ərəb ədəbiyyatında yaranmışdır və mədhiyyə poeziyasının əsasını hökmdarların tərifləri, onların hakimiyyətinin tərənnümü təşkil edir. Bu motivin özü də xalq şeirimiz üçün doğma idi. Beləki, öyğülərdə əksərən oğuz igidlərinin, xanlarının şəninə təriflər söylənilir:

Bəri gəl, Salur Qazan!

Gəl, elimin dayağı,

Gəl evimin dirəyi

Bu xüsusiyyəti “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanının demək olar ki, bütün boylarında görürük. Beləki, dastanda Oğuz elinin başçısı Qazan xanla bərabər elin digər igidlərinin də şəninə təriflər söylənilir, onların qəhrəmanlıqları xüsusi məhəbbətlə vurğulanır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “Qanturalı” boyunda qırx igid Qanturalını öymüşlər:

Ey Soltanım Qanturalı,

Səhər-səhər sən duralı

Qapımızda qış və bahar

Qarabaşlar inək sağar-

Görməmişən? Buzov, dana

Oynar qaçar dörd bir yana.

Qanturalının şücaəti göstərilir. Onun buğanı yıxması verilir. Yazıda bunun kimi digər qəhrəmanlar haqqında söylənilən öyğülərdən konkret nümunələrt göstərilmiş, ayrı – ayrılıqda təlil olunmuşdur

Dastanda xüsusi olara diqqət çəkən məqamlardan biri də xalqın dünyagörüşünü özündə ehtiva edən bu əsərdə elin igidləri ilə yanaşı, göstərdikləri rəşadətə görə heç də onlardan geri qalmayan Oğuz elinin cəssur qadınları haqqında söylənilən öyğülərdir. Burla xatun, Selcan xatun, Banuçiçək və s. haqqında söylənilən şeirlərdə mərd qadınların igidliklər xalq tərəfindən alqışlanılır. Bildirməliyik ki, bu qadınlar öz xarici gözəlliyi ilə bərabər daxili zənginliyi – namusu, fərasəti, igidliyi ilə seçilən Azərbaycan qadının simvoludur. Haqqında söhbət açdığımız əsər bir daha sübut etdi ki, zəngin dünyagörüşü modelinə malik olan xalqımız hələ qədim zamanlarda qadınlarımızın əzizkarlığına biganə qalmamışdır. “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında olan xanımlar sonradan istər yazılı ədəbiyyatımızda öz hünəri ilə şöhrət qazanmış Şirin, Məhunbanu, Nüşabə və b. istərsə də folklor ədəbiyyatında olan Nigar xanım, Həcər və digər qadın obrazlarının yaranmasına zəmin yaratmışdır.

Bütün bu nümunələr mədhiyyə şeirinin ərəb ədəbiyyatında xüsusi şeir şəkli kimi yaranıb formalaşmazdan xeyli əvvəl xalq şeirimizdə olduğunu açıq-aydın şəkildə göstərdi.

Fikrimizi yekunlaşdıraraq bildiririk ki, apardığımız kiçik bir araşdırma göstərdi ki, ilə hələ qədim əsrlərdən süzülüb gələn, xalqımızın zəngin mədəniyyətini özündə ehtiva edən folklor ədəbiyyatı zaman keçdikcə aktuallığını qoruyub saxlayacaq.

YUSİF SƏMƏDOĞLUNUN “QƏTL GÜNÜ” ROMANINDA ŞƏRTİ-METAFORİK ÜSLUBUN İFADƏ İMKANLARI

Nigar MƏMMƏDLİ

Bakı Dövlət Universiteti

memmedlinigar5@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Yusif Səmədoğlunun humanist ideyalar təbliğ edən “Qətl günü” romanı bədii-estetik və sosial-ictimai dəyərinə görə son dövr nəsrimizin xüsusi maraq doğuran yüksək bir nümunəsidir. İstə'dadlı nasir birdən-birə belə böyük sənət uğuru qazanmamış, “Qətl günü” vasitəsilə tipik xarakterlər, ümumiləşmiş rəmzi-bədii obrazlar, bir çox yüzillikləri əhatə edən geniş həyat lövhələri yaradana qədər uzun bir yaradıcılıq yolu keçmişdir.

Roman son bir neçə yüzillik ərzində insanın mənəvi inkişafını və bu inkişaf prosesində insan əməllərinin “kamilləşən” bir çox mənfur cəhətlərini ustalıqla oxucuya çatdırır. Xeyirlə şərin, insanlıqla nadanlığın, namusluluqla riyakarlığın, ədalətlə haqsızlığın, insanpərvərliklə insana düşmənliyin, tərəqqi ilə mühafizəkarlığın qarşılıqlı münasibəti əks qütblərin mübarizəsi, çarpışması kimi təsvir

edilmişdir. Xeyirxah qüvvələr məhv olsa da, insanlara nikbin ruh bəxş edir. Şər, zorakılıq, riyakarlıq güclü olsa da, hiss olunur ki, axırı yoxdur, müvəqqəti, əlverişli şəraitdən istifadə edir. Baba kahanın xeyirxahlıq rəmzi olan dəhşətli küləyi həmişə əsir — gah güclü, gah yavaş, gec-tez hamını aparır — insan adına layiq olanları da, canavar təbiətli "ikiyaqlıları" da.

İnsan öz ömrünü yalnız kamilləşməklə uzada bilər! — uzaq keçmişlə müasir həyatı böyük ustalılıqla əlaqələndirən, yüzilliklər ərzində xeyirlə şərin mübarizəsindən doğan bir çox həqiqətlərin davam etməkdə olduğunu göstərən müəllif qənaəti belədir. Roman bütövlükdə insan problemi, insanın mənəvi inkişafı, daha çox kamilləşmək ehtiyacı ilə bağlı məsələlərə həsr olunduğundan mahiyyət etibarilə qlobal problemləri əhatə edir. Üç mərhələdə, üç layda kino lenti kimi gözlərimiz önündən keçən hadisələr cəmiyyətin bir ilini, beş ilini, yüz ilini deyil, mifik zamanla — qədim dövrlə müasir dövr arasındakı inkişaf yolunu, bu inkişaf prosesində əks qüvvələrin təbəddülatını tünd bədilik boyaları ilə əks etdirir. Romanda işıqlı qüvvələr, başlıca olaraq, sənət adamlarından ibarət olsa da, tipikləşdirmə bütün xeyirxah qüvvələri əhatə edir, qətlə yetirilən və özü özünü qətlə yetirən sənət adamları xeyirxah qüvvələrin rəmzi kimi çıxış edir. Hökmdarlar, xacə Ənvərlər, Salahovlar zülmətin simvoludur, əhrimənlərin davamı, min cür sifətə malik, min cür hiylə və fırıldaq işlədən şər qüvvələrin nümayəndələridir.

Hekayələrdəki rəmlər böyüyə-böyüyə romanda Baba kahaya, Kirlikirə — dünyanı idarə edən, insana bu aləmi daha yaxşı tanıdan simvolik qüvvələrə çevrilir.

Yer üzündə bir Baba kaha var və o, haqsızlığın, ədalətsizliyin düşmənidir. Üfləmə Qasımın qoca nənəsinin — dünyanın ən yanıqlı ağıçısının, məmləkətin ən qoca ağbirçəyinin dedikləri Baba kahaya çatır. Baba kahanın dərinliyindən qalxan külək burula-burula yüksələrək ulduzlara qarışır, nəhəng buz parçalarına dönüb aşağı şığıyır, məmləkəti buz altında qoyur, üzü heyva çürüsündən də qırıq-qırıq olan əzəzil hökmdarı, onun sadıq nökrəri xacə Ənvəri buza döndərir, onların cinayətlərinin üstünə pərdə çəkir...

Baba kaha bir növ insanların günahlarını ölçən mizan-tərəzidir. "Ölümün xeyir — Ölümə qənşər" — deyər bu dünyanı tərk edənlərin yolu Baba kahadır. Doğrudur, Baba kahının küləyi günahsız uryadnikin qatili Zülfüqar kişini də aparır, günahsız Mahmudun kəlləsinin ortasını da buza döndərir; bu küləyin təsiri ilə çoxlarının gözlərində ulduz parlayır, gözlər açıq qalır, lakin bu külək, nədənsə, Salahov, Muxtar Kərimli kimilərə tərəf gec əsir, onların başına buz yağdırmır. Əksinə, ziddiyyət də buradadır ki, 90 il ömür sürmüş, azğınlaşmış bu hökmdar törəmələri o yerə çatmışlar ki, ədalət yuvasına — Baba kahaya hücum çəkirlər, Baba kahanı birdəfəlik məhv etmək, partlatmaq, yer üzündən silmək istəyirlər. Hiss olunur ki, xeyirxah qüvvələr belələrinin islahından birdəfəlik əl üzmüşlər, vaxtı çatanda onların üfunətə qarışmış əbədi yox olacaqlarını nəzərdə tuturlar. Kirlikir Salahovun bətnindəki noxud boyda dəhşətli xərçəng əlamətini xəbər verir; "Ölümün xeyir — Ölümə qənşər" deyər o dünyaya təşrif aparanlar sırasında Salahov və Muxtar Kərimlinin Baba kahanı partlatmaq üçün göndərdiyi dörd nəfər də təsvir edilir. Bütün bunlar göstərir ki, Baba kahanı məhv etmək olmaz. Baba kaha var və yaşamalıdır. Bunlar onu da göstərir ki, Baba kaha çox səbirlidir, bir vaxt yenə qəzəblənəcək və onda heç bir hökmdar tör-töküntüsü müvazinətini saxlaya bilməyəcək.

Kirlikir min illərlə insana xidmət edən gözəgörməz varlıq, tarix boyu insanın yol yoldaşı, həqiqəti öyrənmək, dərk etmək vasitəsidir. O, insanın xəbəri olmadan ona həqiqəti, gizli sirləri pıçıldamaq imkanına malikdir. İnsan çox vaxt onun varlığını görməsə belə, şüalarla, işıqla, duyğu və düşüncələrlə, məntiqlə, ürəyinin və qəlbinin dedikləri ilə daim onu eşidir, dinləyir, ictimai bədbəxtliklərin, bələlərin, yetişməkdə olan təhlükənin, insan qəlbindəki xəbisliyin, riyakarlığın simptomlarını onun vasitəsilə qəbul edir. "Qətl günü"ndə Kirlikir məhz belə bir qüvvədir, qızdırmalı adamın yuxululuqla ayıqlıq arasında həqiqətləri dərk etmə vasitəsidir. Səməndərov, Salahov kimilərin xalqa düşmən mövqeyi ilə bağlı bir çox faktlar onun vasitəsilə açılır. Onun hər dəqiqə gözlərinin birini yumub qarnını qaşması cəmiyyətdəki yaramaz işlərə kinayədir.

Baba kaha və Kirlikir bizim ədəbiyyatda öz orijinallığı ilə yadda qalan güclü rəmzi obrazlardır.

"Qətl günü" ənənəvi nəsr nümunələrindən fərqli olaraq, quruluş etibarilə mürəkkəb əsərdir. Romanın təlqin etdiyi humanist ideyaları yüksək qiymətləndirən Anar yazır: "Qətl günü" — çətin əsərdir. Roman ilk oxunuşdan bəlkə də dərk olunmur. Dərüni müəllif qayəsi yüngül, asan oxunuşla açılmaz." Romanın quruluşunu düzgün dərk etmədikdə isə onun qaldırdığı problemləri düzgün anlamaq daha çətin olar.

"Qətl günü" üç dövrü — qeyri-müəyyən qədim dövrü, bizə yaxın dövrü və cəmiyyətin bu gününü əhatə edir. Eyni zamanda, roman daxilində hər dövrün öz romanı var. Birinci dövrlə bizi Sədi

Əfəndinin romanı, ikinci dövrlə Sədi Əfəndinin gündəlikləri tanış edir; üçüncü dövrə aid mə'lumatı Xəstənin — şərti müəllif obrazının, yazıçı-tənqidçinin nitqindən, daxili monoloq və dialoqlarından alırıq və beləliklə, bir romanda üç romanla tanış oluruq: başı qızıl teştə satqın şairlərə təqdim edilən şairin romanı, Sədi Əfəndinin romanı və xəstə yazıçı-tənqidçinin romanı. Hər üç roman pillə-pillə bir-birini tamamlayır və əsas fikir hər üç dövrə aid nümunə-paralellərlə təsvir edilir. Hər üç dövrün — hər üç romanın əsas qəhrəmanları xalq kütlələri və görkəmli sənət adamlarıdır. Əks qütbə hakim təbəqə nümayəndələri, hökmdar, onun vəziri, Salahov və Muxtar Kərimli kimilər durur.

Y.Səmədov roman daxilində hər üç romanı dil-üslub xüsusiyyətləri ilə fərqləndirməyə çalışmış və hadisələrin baş verdiyi yüzilliklərin ümumi mənzərəsi, spesifik dil-üslub ənənəsi ilə buna nail olmuşdur. Obraz nitqinin tipikləşdirilməsinə ciddi fikir verilmiş və tipikləşdirmə romanların əhatə etdiyi obyektiv-ictimai şəraitin xarakterinə, ümumi səciyyəsinə uyğun aparılmışdır. Sədi Əfəndinin "Qətl günü" romanının üslubu xatirə- gündəliyinin üslubundan fərqlənir.

Hər üç roman hadisələrin kritik-böhranlı nöqtəsindən başladığı üçün təhkiyə intonasiyası hadisələrin mahiyyətinə uyğun köklənmişdir.

"Qətl günü" müasir əsərdir, bu günün romanıdır. Tarixi keçmiş bu əsərdə müasirliyə xidmət edir. Bütün hadisələr, xarakter və obrazlar bir-biri ilə möhkəm bağlı olub, müasir insanın səciyyəsinə aydınlaşdırır. İctimai məzmunu, quruluş, forma, dil xüsusiyyətləri sübut edir ki, əsər monolit əsərdir və yazıçının humanist fikirlərinin, bəşəri sevgisinin təcəssümü, insanı saflaşdırmaq, kamilləşdirmək istəyinin — yüksək idealın böyük sənətkarlıqla ifadəsi yolu ilə yaranmışdır.

RAMİZ RÖVŞƏNİN POEZİYASINDA MÜASİRLİK PROBLEMİ

Elşən CƏFƏROV

Bakı Dövlət Universiteti

lsncfrv@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Ramiz Rövşən poeziyası çağdaş türk şeirinin ən böyük ədəbi hadisələrindən biridir. XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Azərbaycan şeirini dəbdəbədən, şüarçılıqdan, pafosdan, təsvir və tərənnümün kütləviliyindən uzaqlaşdırmağa nail olmuş Ramiz Rövşən həm də bu fəaliyyətləri ilə poeziyaya yeni nəfəs gətirmişdir. Şairin poetik dünyası bütövlükdə zəngin daxili aləmin, sistemli təfəkkürün, dünya-görüşün güzgüsüdür və Azərbaycan poeziyasında ayrıca bir mərhələ kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki Ramiz Rövşənin yaradıcılığı klassik şeirlə çağdaş poeziya arasında etibarlı körpü rolunu oynayır.

Sözün dərgahı Haqqın dərgahı qədər müqəddəsdir. Bu dərgaha baş vurmaq hər şairə nəsis olmur. Ramiz Rövşən alnı Haqqın dərgahında olan, Sözü Tanrının əmanəti, Ruhun tərçümanı kimi qoruyan və ucaldan şairdir.

Ramiz Rövşən sadəliyin böyüklüyünü, adiliyin qeyri-adiliyini yazan, hər kəsin gördüyü, ancaq heç kəsə duymadığını duyan şairdir.

Ramiz Rövşən məndən ötrü yalnızca bir şair deyil - "şair" sözü onun ruhani gücünü, əzəmətini tam ifadə eləmir. Filoloq da, filosof da, sənətkar da, mütəfəkkir də desən, yenə nəşə çatışmayacaq. O, bütün dəyərləri öz şəxsində əritməklə yanaşı onların fəvqündə duran insandı. O, Tanrının millətimizə qismət etdiyi Haqq elçisi, Əbədiyyət carçısıdır.

Ramiz Rövşən Azərbaycan ədəbiyyatında ilk addımlarından, ilk yazılarından öz yerini tapmış bir yaradıcı şəxsiyyətdir. Çingiz Aytmatov haqqında məşhur bir fikir var: "O,heç vaxt "yeni başlayan" olmayıb, elə başlayandan klassik səviyyədə əsərlər yazıb ". Qeyd-şərtsiz bu fikri Ramiz Rövşən yaradıcılığına aid etmək olar.

Ramiz Rövşən XX əsrin 60-cı illərindən etibarən Azərbaycan poeziyasını dəbdəbədən, pafosdan, sünilikdən uzaqlaşdırdı, poeziyaya adam dilində danışmağı öyrətdi. Onun çox şeirlərində quş dilinə və obrazlarına rast gəlinir. Əslində o, bu obrazı yaradaraq əli yerdən üzülmüş sözü göylərə qalxması, Haqqın dərgahına getməsi üçün göydən yerə endirdi.

Ramiz Rövşən Azərbaycan şeirini dəbdəbədən, şüarçılıqdan, pafosdan, təsvir və tərənnümün kütləviliyindən uzaqlaşdırmağa nail olmuş, həm də bu fəaliyyəti ilə poeziyaya yeni nəfəs gətirmişdir.

Hegel deyir ki, dünyanı dərk etməyin üç yolu var: dini, fəlsəfi və poetik. Bu iki dərk etmə yolu özünün ən yüksək nöqtəsində poetik həddə çatır. Fəlsəfə poeziyadan aşağıdır, o mənada ki, fəlsəfə dediyi şeyi əsaslandırmaqdır. Poetik sözü əsaslandırmaq çox çətindir. Poeziya sözün ən ələ gəlməyən formasıdır, hər şeyin fəvqündədir. Belə bir deyim var: Poeziya tarixdən daha tarixi, fəlsəfədən daha fəlsəfidir. Şərq ədəbiyyatında bir ənənə var ki, nəinki fəlsəfi, hətta iqtisadi problemlər belə öz əksini poeziyada tapır. Ramiz Rövşən XX əsr Azərbaycan fəlsəfi-intellektual poeziya təmayülünün ən mükəmməl və sonuncu nümayəndəsidir ki, o poetik ənənələri XXI əsrə keçirib. Onun poeziyasının fəlsəfəsi ondadır ki, insan ruhuna, mənəviyyatına kəpənək çiçək ləçəyinə qonduğu kimi qonur və insanın varlığını bədi sözə çevirir. Onun fəlsəfəsinin baş qəhrəmanı insandır. O insan ki, çox zaman Onun qədrini bilmirik. Hürufilər deyirdi, insan Həqdən qopmuş nur parçasıdır. Bu mənada Ramiz Rövşən poeziyası Həqdən qopmuş nur parçasının poetik ifadəsidir. Ramiz Rövşən müasir ədəbiyyatla daim mücadilədə olan, hətta müasir ədəbi prosesin həddlərinə sığmayan bir şairdir. Ramiz Rövşən klassik Azərbaycan poetik ənənələrini, xüsusilə, Füzuli modelini müasir, qloballaşan dünyadakı insan təfəkkürü və təxəyyülü ilə uğurla birləşdirən şairdir. O, klassik Azərbaycan poeziyasının canlı klassikidir.

Ramiz Rövşənin izaha, təhlilə çətinliklə yatan poeziyasına şərh vermək üçün kosmosqoniyanı, ilahi pıçıltıların gizlinlərini, qeybdən gələn vəhyin sirlərini, ürəyin və şüurun alt qatında gedən prosesləri dərinləndirən bilmək gərəkdir.

Onun poeziyasında insan qəlbinin 4 fəslinin ilıq nəfəsi, qızmarı, soyuğu və sazağı duyulmaqdadır. Bu şeirlərdə hər bir oxucu özünün yaş səviyyəsinə, gündən-günə neçə dəfə dəyişən ovqatının ab-havasına uyğun notlar, motivlər tapa bilər.

Ramiz Rövşən təkcə dilimizin gözəlliyini, zənginliyini özündə ehtiva edən, xalq ruhuna yaxın, İnsana, Tanrıya məhəbbətə həsr olunan, ümumbəşəri ideyalara söykənən şeirlərin müəllifi deyil. O həm də dünyaya özünəməxsus baxış sistemi olan yaradıcı şəxsiyyətdir. Mən Ramiz Rövşən fenomeninə şeirin, nəsrin, bütövlükdə ədəbiyyatın hadisəsi kimi baxmıram - Ramiz Rövşən miqyaslı adamlar belə dar təsnifatlara sığmaz. O, Dünya Ruhunun bütün bəşəriyyət üçün ümumi olan mənəviyyat tarixinin bir hadisəsidir.

Ramiz Rövşən poeziyası çağdaş türk şeirinin ən böyük ədəbi hadisələrindən biridir. XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Azərbaycan şeirini dəbdəbdən, şüarçılıqdan, pofosdan, təsvir və tərənnümün kütləviliyindən uzaqlaşdırmağa nail olmuş Ramiz Rövşən həm də bu fəaliyyətləri ilə poeziya ya yeni nəfəs gətirmişdir.

Şairin poetik dünyası bütövlükdə zəngin daxili aləmin, sistemli təfəkkürün və dünyagörüşün güzgüsüdür və Azərbaycan poeziyasında ayrıca bir mərhələ kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki Ramiz Rövşənin yaradıcılığı klassik şeirlə çağdaş poeziya arasında Etibarlı körpü rolunu oynayır. O, yazılı dillə el qadir olmuşdur. Şair Azərbaycan dilinin zənginliyindən, onun geniş imkanlarından ustalıqla bəhrələnərək sözdən cürbə cür oyunlar qurub alliterasiya, allegorizm yaratmış, şeirdəki “şagird”, “köməkçi” sözləri bərabər səviyyəyə-usta sözlər səviyyəsinə qaldırmağa, hər kəlmənin üzərinə mühüm vəzifə qoymağa, onun önəmini artırmağa müvəffəq olmuşdur.

Ramiz Rövşənin şeirləri az-az çap olunur, lakin bununla belə böyük müzakirələrə səbəb olur. Bəzən bir neçə şeirinin dərc olunması kifayət edir ki, şairin yaradıcılığı uzun müddətli söhbət mövzusunə çevrilsin.

Şairin sənətkar tələyinə, sevgiyə, ölümə və müraciət etdiyi digər mövzulara həsr olunmuş şeirlərini araşdırıb təkrar-təkrar oxuduqca sanki şeirlər tədricən başqalır, yeni-yeni çalarlar ortaya qoyur. Ən əsası odur ki, oxucu Ramiz Rövşənin poetik dünyasından bəhrələnilib özündə dərin mənəvi aləm formalaşdırmaq imkanı əldə edir. Ümumiyyətlə, Ramiz Rövşənin şeirlərinin içərisində hələ də öz oxucusunu tapmamış poetik nümunələr çoxdur. Ancaq bu vəziyyəti müəyyən mənada sevindirici hal kimi də qəbul etmək olar. Belə ki, şeir müəmmalı qaldıqca oxucunu daha çox düşündürməyə, mütaliə etməyə vadar edir. Ramiz Rövşən oxucunu axtarırlara yönəltməyi bacaran şairlərdəndir.

Şairin demək istədiyi bir çox hallarda gizli qalır. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, sirri açılmamış məqamlar hələ öz zamanını gözləyir və bəlkə də, Ramiz Rövşən bir şair kimi, bir nasir kimi gələcəkdə daha düzgün qiymətləndiriləcək.

SEYRAN SƏXAVƏTİN NƏSRİNDƏ BƏDİİ DİLİN İFADƏ İMKANLARI

Xəyalə ƏFƏNDİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti

elshenxeyale@box.az

AZƏRBAYCAN

Sənətkar və söz, yazıçı və dil problemi filoloq və estətləri daim özünə çəkən mürəkkəb və çoxşəxli bir problem olub, mövzu, fərdi üslub, ədəbi metod, yazıcının ictimai-siyasi mövqeyi, bədii dili və s. kimi mühüm məsələlərlə möhkəm bağlıdır. Professor Qəzənfər Kazımov bədii əsərlərin dili ilə bağlı yazdıqlarında maraqlı bir məqamı qeyd edir ki, yazıçı çox vaxt dilin nəzəri məsələləri, dilə estetik münasibətin prinsipləri ilə maraqlanmır, bunları elmi şəkildə izah etməyə ehtiyac duymur. Yazıçı bütövlükdə daha çox praktikdir və onu əsər maraqlandırır. Lakin yazıcının əsərdə reallaşan bədii dili onun mövqeyini, ümumxalq dilinə, ədəbi dilə münasibətini, əsaslandığı estetik prinsipləri müəyyənləşdirməyə imkan verir və bütün bunlar cəm halda yazıcının fərdi bədii üslubunu səciyyələndirir. Fərdi üslub isə əsasdır və yazıcının orijinallığı onun fərdi üslubu ilə müəyyənləşir.

Çağdaş Azərbaycan bədii nəsrinin istedadlı nümayəndəsi, ədəbiyyata qədəm qoyduğu ilk günlərdən öz fərdi üslubu, yazı tərzini, əsərlərinin bədii sanbalı ilə ədəbi-elmi ictimaiyyətin rəğbətini qazanmış görkəmli nasir Seyran Səxavətin əsərləri həm dil və üslub, həm də sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından son dərəcə yüksək qiymətləndirilmişdir. Seyran Səxavətin bədii nəsrini dil, üslub, keyfiyyət, məzmun, forma, ideya, janr və sənətkarlıq axtarışları nöqtəyi-nəzərindən araşdırma üçün zəngin material verir. Yazıcının istisnasız olaraq bütün əsərlərində orijinal yazı manerası, üslub və süjet yeniliyi, ənənəvi olmayan bənərsiz təhkiyə tərzini, həssas yazıçı duyumu, dərin müşahidə qabiliyyəti və aydın müəllif mövqeyi diqqəti cəlb edir.

Bədii əsərin dili sənətkarın həyatı duymaq qabiliyyətidir, onun istedadıdır. Seyran Səxavətin əsərləri həm də dilinin gözəlliyi, canlılığı, şirinliyi ilə seçilir. Dilin sərrastlığı sənətkarın həyatı düzgün dərk etməsi deməkdir. Dilin gözəlliyi duyğuların gözəlliyi, həyatın poeziyası deməkdir. Ədəbi dil xalq dilinə nə qədər yaxın olarsa, əsərin poetik təsiri, ifadə tərzini də bir o qədər güclü olar. Bir məqamı mütləq qeyd etmək lazım gəlir ki, bəzi dilçi alimlərimizin söylədiklərinə rəğmən bizim ana dilimiz ən dərin, ən fəlsəfi fikirləri belə dürüst ifadə etmək üçün hədsiz imkanlara malikdir. Bu mənada Seyran Səxavətin dili son dərəcə axıcılığı, ifadəliliyi, rəngarəngliyi, yumşaqlığı, şirinliyi, rəvanlığı və ələlxüsus xəlqiliyi ilə diqqəti çəkməkdədir.

Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı yazır: Seyran Səxavət mənim gənclik dostum olmaqla bərabər öz yerində möhkəm dayanan qüdrətli bir yazıçıdır. Onun hər bir hekayəsində böyük romanların siqləti, qüdrəti, hər bir əsərin də özünəməxsus dili və üslubu var. Qarabağ danışıq dilini bütün koloriti, codluğu, şirəsi, saflığı və rəngləri ilə Azərbaycan nəsrinə ilk dəfə Seyran Səxavət gətirib.

İsmayıl Şıxlı, Bəxtiyar Vahabzadə, Ramiz Rövşən, Sabir Rüstəmxanlı, Vaqif Bəhmənli və s. şair və yazıçılar öz çıxışlarında, məqalə və müsahibələrində Seyran Səxavətin “dili” ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləmişlər.

O, bütün əsərlərində – “Bəhanə”, “Qaçqaq”, “Nekroloq”, “Yəhudi əlifbası”, “Palıd toxumu”, “Daş evlər” və s. kimi romanlarında, “Sanatoriya”, “Ağrı”, “Bir stəkaan hava”, “Qapıların o üzündə qalan dünya”, “Ocaq daşı”, “Dar köynək” və s. povestlərində və bütün hekayələrində obrazlılığın bütün səviyyələrindən: fonetik, qrammatik, xüsusilə leksik səviyyədə obrazlılıqdan məharətlə istifadə edərək təhkiyəyə olduqca rəvanlıq, ahəngdarlıq və rəngarənglik qatmışdır.

Tənqidçi Nadir Cabbarlı yazır ki: “Seyran Səxavət olmasaydı, Azərbaycan ədəbiyyatı kəskin sujetli mövzular, koloritli epik qəhrəmanlarını itirərdi. Seyran Səxavət olmasaydı, ədəbiyyatımız həyata, insan münasibətlərinə, müasirlərimizə təkrarsız, orijinal və həssas yazıçı baxışından məhrum olardı”. Bütün bunlar ədibin yaradıcılığının, dil-üslub özünəməxsusluğunun təkcə oxucular deyil, ədəbi-elmi ictimaiyyət tərəfindən də diqqətlə və yüksək maraqla qarşılandığından xəbər verir.

Bədii əsərlərin dili haqqında dilçi alimlər iki maraqlı fikir irəli sürürlər:

Birinci fikrə görə, “bədii əsərin dili diqqətlə düşünülmüş, həm də olduqca sadə olmalıdır. Diqqətlə düşünülmüşlük təhkiyənin tam təbiiliyinə qətiyyətə mane olmamalıdır.”

Dilçi alimlərin irəli sürdüyü ikinci fikrə görə, “bədii nəsr elə yazılmalıdır ki, o, xüsusi quruluşla, xüsusi nizamla və xüsusi intonasiya ilə seçilsin”. Bu mənada, Seyran Səxavətin nəsr dili diqqətlə

düşünülmüş dildir. Lakin bu düşünülmüslük hiss olunmur, çünki müəllifin dili həm də təbii, canlı, axıcı, ahəngdar və koloritlidir.

Sənətkar – yazıçı ya şair satirik olmaya bilər, amma onun qələmə aldığı həyat həqiqətlərində komizm, sarkazm, istehza, satira, yumor hissi olmalıdır və o fikri üstüörtülü ifadə etmək məqsədilə bunlardan yerli-yerində istifadə etməyi bacarmalıdır. Seyran Səxavət satirik yazıçı deyildir, lakin onun əsərlərinin demək olar ki, böyük əksəriyyətində satirik detalların rolu böyükdür. “Tərif yaltaqlığın lirikasıdır”, “Kənardan baxanda Yer kürəsi çürük toxuma oxşayır, yaxından baxanda isə görürsən ki, oxşamır, elə çürükdü” və s. kimi ifadələr, sarkazm elementləri həm bədii əsərdə əsas ideyanın açılmasına xidmət edir, həm də cəmiyyətdəki özbaşnalığa ayna tutan belə satirik detalları cəsarətlə işıqlandırması oxucu qəlbində sənətkara olduqca böyük rəğbət yaradır.

Yazıçı istehza-satira yolu ilə yazılan əsərlərin tərbiyəvi-idraki gücünə inanır. Buna görə də əsərlərində öldürücü satira vasitələrindən məharətlə istifadə edərək məhz bu yolla sosial-ictimai qüsurların qabardılmasına çalışır, tipi öz dili ilə ifşa etməklə diqqəti xarakterlərin təbiətindəki komizmə, gülünlüyə, naqisliyə yönəldir.

Seyran Səxavətin nəsrində bir şeiriyət, şeir duyumluluğu var. Yazıçı bəzən mürəkkəb, hətta mücərrəd görünən fikirləri, hissləri belə oxucuya son dərəcə təbii və doğma axarda təqdim edə bilər. Oxuduqca sanki rastlaşdığın hadisələr gözünün önündə kino lenti kimi canlanır, obrazların fikir, düşüncə, istək və əzab aləmləri oxucuya aydın şəkildə təqdim olunur. Bu mənada, biz Seyran Səxavətin bədii nəsrində qəhrəmanların mənəvi dünyasını, bu dünyanın içini, daxili gizlinlərini görür, obrazın ruhani varlığı ilə qarşılaşırıq.

Əgər bədii əsəri oxuyan adam həm müəlliflə, həm də bu əsəri oxuyan başqa adamlarla eyni hissləri keçirib ruhən onlara qaynayıb qarışırsa, deməli, bu əsl sənət əsəridir. Belə əsəri oxuyan adama elə gəlir ki, burda yazılanların hamısı onun çoxdan demək istədikləridir. Əsl sənət əsəri həm oxucuyla müəllifin, həm də oxucuyla başqa oxucuların arasından bütün sədləri götürür. Əsl sənət əsərinin gücü məhz burda – insanı öz tənhalığından xilas eləyib başqalarına doğmalaşdırmağındadır. Bu mənada, adlar, titullar, hamısı yazıçı üçün önəmsiz şeylərdir. Önəmli olan oxucu qəlbinə gedən yolu tapmaq və oxucuya istədiyini verməyə çalışmaqdır. Əslində, böyük mükafatlar yazıçının dahiliyinə tam dəlalət edən əməl deyil. Bu mənada, oxucu qəlbinə gedən yolu tapan və oxucusunu özü ilə bərabər Haqqa tapandıran Seyran Səxavət yazdığı əsərlər vasitəsilə insanlar arasında sədləri götürür, onları tənhalıqdan xilas edib bir-birinə doğmalaşdırır və oxucunu sözün həqiqi mənasında işığa, nura, daxili saflığa doğru yönəldir.

Yazıçı istər mövzu, problem, istərsə də bədii sənətkarlıq və dil cəhətdən Azərbaycan nəsrinin ən yaxşı ənənələrinə söykənir və onu inkişaf etdirir. Tənqidi-satirik, ironik ifadə tərzinin dərinliyi, dramatik qüvvətli yumorla birləşməsi, bədii formanın kamilliyi və zənginliyi Seyran Səxavətin nəsrinin əsas xüsusiyyətləridir. Onun təkə nəsrinə deyil, ümumilikdə bütün yaradıcılığına xas olan humanizm oxucuda dərin mənəvi aləm formalaşdırır və insanı əxlaqiyyət bütövlüyə, kamilliyə, özünüdərkə yönləndirir.

ELÇİN HÜSEYNBƏYLİNİN “ŞAH ABBAS” TARİXİ ROMANI

Səidə ABBASOVA

Bakı Dövlət Universiteti

a.saida@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Oxuduğumuz hər bir tarixi bədii əsərdə ilk axtardığımız xüsusiyyət müəllifin tarixi faktlara münasibətidir. Çox təsadüf olunur ki, yazıçı tarixi faktları bədii cəhətdən işləyir və orada tarixilik öz təcəssümündə yaratdığı hadisələrə uyğunlaşdırılır. Bizim ədəbiyyat tarixində belə hadisələrin sayı kifayət qədərdir: Nizami Gəncəvi Makedoniyalı İskəndəri Azərbaycana gətirmişdi. Tarixi faktlara görə isə İskəndər nəinki Azərbaycanda heç Qafqazda belə olmamışdır. Ə.B.Haqqverdiyevin "Ağa Məhəmməd Şah Qacar" pyesindən sonra tarixin az təhrif olunduğu əsərlər barmaqla sayıla biləcək qədərdir. Məhz bu mövzuda yazılan əsərlərə bu gün ehtiyac daha çoxdur. Bu baxımdan Elçin Hüseynbəylinin "Şah Abbas" romanı çox aktualdır. Professor T.Hacıyev bu roman haqqında yazır: “Burada tarix bədiiliyə xidmət etmir, tarix bədiiliyin içində itmir, bədiilik tarixə xidmət edir, tarix

əvvəlli-axırlı bir bütövdür, bədiilik onun içindədir, onun tərkib hissəsidir. Bu, tarixin özüdür. Bu, tarixi roman yox, əsil tarix romanıdır. Roman tədqiqatçı işidir, sənədlə romanıdır". Əslində əsərin belə mahiyyəti ilk sətirlərdəncə görünür. Yazıçı Şah Abbasla bağlı tarixi faktları qətiyyənlə təhrif etmir, onları təfəsilatı ilə daha da canlı şəkildə təqdim edir. Əsər Azərbaycan tarixinin ən şanlı səhifələrini yazmış Səfəvi dövlətinin xarakteri olduqca ziddiyyətli şahı I Şah Abbasın həyat və fəaliyyətindən bəhs edir. Amma bu əsər Şah Abbasla bağlı məsələlər yenidən araşdırmağı, saf-çürük etməyi tələb edir.

Tarixdən bəllidir ki Şah Abbas Azərbaycan Səfəvi dövlətini farslaşdırdı. Bir fakt da məlumdur ki, o Azərbaycanı Fars Səfəvilər dövlətinə qatmaqdan da vaz keçmədi. Lakin bir şey məlum deyil ki, o bu addımı ölkəmizin bütövlüyü, xalqımızın mənafeyi üçün edirdi, yoxsa öz torpaqlarını genişləndirmək üçün? Bir şey məlumdur ki, nə Şah Abbas, nə də ondan çox sonra hakimiyyətə gələn Qacarlar özlərinə Azərbaycanlı demirdilər. Doğrudur, o, Azərbaycan adlı bir bəylərbəylik yaratdı. "Şah Abbas" romanında bu məsələlərin hamısı şox böyük səbirlə, bədi təhkiyyə ilə qələmə alınmışdır. Bəli, bu gün tarixi ədəbiyyatda I Şah Abbası ən çox ona görə qınayırlar ki, o, Azərbaycan Səfəvi dövlətini farslaşdırdı, fars əyanlarını dövlət vəzifələrinə irəli çəkdi. Amma Elçin Hüseynbəyli sözünü gedən əsərini oxuyanda aydın olur ki, bu proses hələ kor Məhəmməd Xudabəndənin dövründə başlamışdı. Onun fars qızı olan arvadı Məhdi Ülya şahın acizliyindən istifadə edib hətta dövlətdə şahdan sonra ikinci vəzifə sayılan vəkil vəzifəsinə yüksəlmişdi. Şah Abbas hakimiyyətə gələndə qədər bu qadın bir neçə yüksək dövlət vəzifəsini artıq farslaşdırmışdı. Bir yandan şah nəinki yüksək dövlət vəzifələrini, hətta şəxsi mühafizəsini belə qızılbaşlara etibar edə bilmir, bu işdə xristian gənclərdən ibarət qulamlardan istifadə edirdi.

Şah Abbasın dövlət idarəçiliyində farslara meyl etməsi hansı zərurətdən irəli gəlirdi? O, niyə ona müxalif olan türk tayfalarına, xüsusən də Təkəli tayfasına qənim kəsilmişdi? Bu məsələyə də romanda aydınlıq gətirilir. "Şah Abbas döyüşdə əsir tutduğu düşmənlərini o şərtlə bağışlayırdı ki, onlar Əlinin ali hakimiyyətini qəbul etsinlər və saqqallarını qırınsınlar". Eyni addımı Osmanlılar da atırdı. 1590-cı il İstanbul müqaviləsi imzalanarkən Soltan Səfəvilərə ərazi iddialarından başqa" şiə din xadimlərinin xütbələrində Əli ilə yanaşı Əbubəkr, Ömər və Osmanın xəlifəliyinin də qəbul olunmasını, peyğəmbərin sevimli zövcəsi Aişəyə lənət yağdırmamağı tələb edirdi". Qızılbaşlar Osmanlıları, osmanlılar isə qızılbaşları din düşməni adlandırır.

Şah Abbası qınağa çəkənlər dənən, bu gün çox səbəblər göstərir. Məsələn, doğma oğlunun ölümünə fərman verməsi, Gürcü knyazı Laursaba tabe olub itaətə gələcəyi təqdirdə Kürün cənub hissəsini ona verəcəyini vəd etməklə Azərbaycan torpaqlarını hərraca qoyması, vədinə naxələf olub 1612-ci il Sərab sülhünə görə osmanlılara vəd etdiyi iki yüz yük ipəyi onlara verməyib əvəzində Venesiyadan odlu silah alması, xalqı öz doğma yerlərindən köçürməsi (böyük Sürgün) və s. məhz sonuncu hadisəni müəllif "tarixin qəmli simfoniyası adlandırır".

Vəzifə təyinatı zamanı əslində rüşvəti əvəz edən "peşkəş" vergisinin alınması da məhz bu gün "cənnətməkan" adı verdiyimiz bu şahın "xidməti" idi. Onun həyata keçirdiyi bütün tədbirlər Azərbaycan türklərinin hər vəchlə özündən uzaqlaşdırmasına, onları bir yerdən başqa yerə köçürməklə iqlim dəyişikliyinə məruz qoyub qırmaq, fars ünsürlərini ucaltmaq idi. "İran Aslanı" adlandırılan bütün bunları özü də başa düşürdü. Əsərdə oxuyuruq: "Şah Abbas qorxurdu ki, qəbri murdarlansın, onun üçün də qəbrinin gizli saxlanmasını istəyirdi".

I Şah Abbasın həyata keçirdiyi bütün işlər bir siyasi və hərbi manevr idi və tamamilə dağıntıq ölkəni birləşdirmək, iqtisadiyyatı bərpa etmək zərurətindən irəli gəlirdi.

Heç şübhə yoxdur ki, müəllif əsəri yazmazdan qabaq həm səfəvi, həm də osmanlı tarixinin o dövərə aid mənbələrini dərinləndirən mənimsəmişdir. Əks təqdirdə belə gözəl əsər hasilə gəlməzdi. Çünki əks olunan faktların təfərrüatları, dəqiqlik səviyyəsi əsərin heç də yalnız bədi təxəyyül məhsulu olmasını təkzib edir. Bunun isbatını müəllifin əsərin əvvəlində verdiyi qeydlərdən də görmək mümkündür.

Çox təqdirləyiq haldır ki, yazıçı istinad etdiyi o dövrün mənbələrini tarixi yazışmaları ərəb və fars sözlərindən təmizlənməmiş, bugünkü oxucular üçün oxunaqlı etmişdir. Əsərdə I Şah Abbas haqqında bütün mənfə və müsbət fikirlər qeyd edilsə də, bunların hansında onun haqlı olub-olmaması göstərilir. Çünki, elə işlər vardı ki, Şah Abbası həqiqətən də haqq qazandırmaq olardı və ya əksinə. Görünür, yazıçı bütün məsələlərin dəyərləndirməsini oxucunun sərəncamına buraxmağa üstünlük vermişdir.

Əsrlərdən bəri Şah Abbası atılan böhtanlar nəticəsində Şah müəllif tərəfindən həbs olunur. Müəllif əsərdə Şah Abbasla özü arasında maraqlı bir məhkəmə qurur. Özü isə müstəntiq rolunda Şah babamızı ittiham edir. Sonda günahsızlığı sübut olunur, o azad olunur və bugünkü müstəqilliyimizi görüb ürəkdən sevinir. Beləliklə də Elçin Hüseynbəyli əsərin əvvəlində oxuculara bildirdiyi kimi, Şah Abbası Azərbaycana qaytara bildi.

Romanın təhlili bir daha onu deməyə imkan verir ki, E.Hüseynbəyli bu romanla Şah Abbas barədə kütləvi düşüncədə mövcud olan stereotipləri dağıtdı. Tarixdəki real Şah Abbasla tarix kitablarında təqdim edilən Şah Abbas arasında real fərqi ortaya qoydu. Romanın tarixi xroniki əsasda yazılmasına baxmayaraq bədii əsər dəyəri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu aspektdən aparılacaq ümumfiloloji təhlillər isə ayrıca bir problem kimi araşdırıcıların qarşısında dayanır. Ümumiyyətlə, E.Hüseynbəylinin bu romanı həm bədii, həm də tarixi dəyərə malik bir əsərdir.

Ümumiyyətlə, E.Hüseynbəyli yaradıcılığının təhlilindən deyə bilərik ki, yazıçı müasir Azərbaycan ədəbiyyatının məhsuldar simalarından biridir və yaradıcılıq imkanları baxımından xüsusi dəyərə malikdir. İstər epik, istər dramatik, istərsə də publisistik üslubda yazdığı əsərləri baxımından, eləcə də ədəbiyyata gətirdiyi yeni mövzular cəhətdən onun sənətkarlığı təqdirəlayiqdir. E.Hüseynbəyli hərtərəfli yazıçıdır. Onun yazıçılıq manerası, dil-üslub zənginliyi, təhkiyə aydınlığı heç də hər təsadüf olunan xüsusiyyətlərdən deyil. Sadə, anlaşılıq üslub, aydın dil, orijinal problematika onun həm hekayə və romanlarının, həm də pyeslərinin ən öndə gedən cəhətləridir. Bu mənada E.Hüseynbəyli yaradıcılığının, xüsusi ilə də tarixi romanlarının geniş təhlili böyük aktualıq kəsb edir.

İNGİLİS DİLİ

ELMİ-TƏDQIQAT İŞLƏRİ VƏ ONLARIN YAZILMASINA DAİR

Şahin XƏLİLLİ

Azərbaycan Dillər Universiteti

shahin_khalilov@yahoo.co.uk

AZƏRBAYCAN

Təhsilin magistr pilləsi üzrə tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsində ortaya çıxan problemlərin həlli təhsilin magistr hazırlığı üzrə tələbələrin qarşısına çıxan bir sıra çətinliklərin dəf edilməsini tələb edir.

Məlum həqiqətdir ki, dövlət universitetlərində magistrlik dissertasiyalarının əsasən ana dilində, özəl universitetlərdə isə ingilis dilində yazılması tələb və tövsiyə edilir. Əlbəttə, müasir qloballaşma dövründə elmi-tədqiqat işlərinin ingilis dilində yazılması gələcək mütəxəssislərin dil və peşə hazırlığının keyfiyyət göstəricisi kimi dəyərləndirilə bilər. Lakin aparılan müşahidələr onu göstərir ki, müəyyən istisnalar nəzərə alınmazsa, magistrantların böyük qismi müəyyən hallarda üzərində işlədiyi mövzu çevrəsində internet saytlarından əldə etdiyi materiallar müxtəlif üslubi “əməliyyatlar” – düzəlişlər aparaq işlərini tamamlayıb elmi rəhbərlərinə və müdafiə şuralarına təqdim edirlər. Nəticə etibarlı ilə milli auditoriyada müdafiə edilən həmin əsərlər universitetlərin arxivlərində və kitabxanalarında bir növ “gizli əməliyyat” sənədləri kimi istifadəsiz qalır.

Doğrudur, magistrantların əsasən iki ilə yazıb hazırladığı dissertasiya işlərinə çoxları ikinci dərəcəli məsələ kimi baxırlar. Lakin məsələnin bu cür anlamı ilə heç cür razılaşmaq düzgün və ədalətli olmazdı. Ona görə ki, iki illik peşə hazırlığının bir növ yekunu kimi qəbul edilən dissertasiya işləri təhsil qanunlarına əsasən magistrantın elmi dərəcəsini təyin edən əsas yekun sənədidir.

Dünya təcrübəsində işsizlik probleminin həllinə nail olmağın nə qədər çətin və ağır olduğunu nəzərə alsaq, inkişaf etmiş əksəriyyət dövlətlərin bu sahə ilə məşğul olan idarə və təşkilatlarının hələ də bu işin tam həlli yollarına nail ola bilmədiyini söyləmək olar.

Bu baxımdan elm sahəsində baş alıb gedən plagiatçılığın da qarşısının alınması keçilməz səddə çevrilmişdir.

Lakin mövcud məsələlərin aradan qaldırılması nə qədər mürəkkəb və çətin olsa da, mütəxəssis alimlərin bu məsələyə ciddi münasibətinə və sözüünə ehtiyac vardır.

Plagiatçılığın qarşısının alınmasının yeganə yolu bilgisayarlardakı plagiat proqramları ilə müəyyənləşdirilməsi məsələnin formal tərəfidir. Fikrimizcə, bir magistrantların tədqiqat işinin yazılmasında internet saytlarında mövzu ilə əlaqədar materiallar üzərində redaktə “əməliyyatları” nə qədər plagiat proqramından yayınmağa imkan yaratsa da, bütün bunlar magistrantların öz ixtisasına, alacağı elmi dərəcəyə bir növ “kölgə” salır. Onu da unutmamaq olar ki, gələcək mütəxəssisin mətn üzərində işləmək metodu mətnin başqa formaya salınması bacarığı ilə ölçülməməlidir.

Elə düşünürük ki, qeyd olunan “fikir, ideyalar”ın dəyişdirilməsi tədqiqat işinin ən aşağı göstəricisidir. Bu isə, hər şeydən əvvəl, tədris prosesində magistrantlara sərbəst düşüncənin aşılmadığını göstərir. Fikrimizcə, universitet auditoriyalarında elmi tədqiqat işlərinin elmi rəhbərlərinin, eləcə də nəzəri fənlər üzrə dərs deyən müəllimlərin bu işə müəyyən qədər etinasızlığının nəticəsi hesab edilə bilər. Magistrantların oxuduğu materiallar bazasında fikir yürütmək, öz mühakiməsini yazıya gətirib ifadə etmək bacarıq və vərdişlərinin yetərinə aşılınmaması neqativ nəticələrin yaranmasına səbəb olur.

Bir sıra Qərbi ölkələrində esselərin, xüsusilə magistrlik dissertasiyalarının yazılmasına dair çoxsaylı ədəbiyyatlar nə qədər tövsiyə xarakterli olsalar belə, onların əhəmiyyətli müddəa və göstərişləri aktuallığı ilə diqqəti çəkir. Bu baxımdan dissertasiya işlərinin yazılmasına həsr olunmuş tövsiyə kitablarının seçmə fənn kimi tədris proqramına daxil edilməsi xüsusilə vacibdir.

Aforizm xarakterli yarızarafat, yarıyumoristik bir söyləməni xatırlatmaq istərdik: “Dissertasiya işi ölmüş bir adamın sür-sümüklərinin bir qəbiristanlıqdan başqa bir qəbiristanlığa köçürülməsinə bənzəyir”.

Bir çox mənbələrdə plagiat sözünün latın mənşəli “plagiarius” sözündən yarandığını və “kidnap-per” (“adam, xüsusilə uşaq oğrusu”) mənasını ifadə etdiyi göstərilir. “Plagiatçılıq və orijinallıq” (“Plagiarism and Originality”, New York: Harper, 1952, p.2) adlı kitabında Aleksander Lindey

(Alexander Lindey) plagiatçılığın “müəllifliyin saxta şəkildə mənimsənilməsi: digər şəxsin ağıl məhsulunun mənimsənilməsi və onu özününkü kimi təqdim etməsinin yanlış fəaliyyəti olduğunu” (Lindey Alexander. Plagiarism and Originality. New York: Harper, 1952, p.2) qeyd etməsi təsadüfi deyildir.

Bir sıra Qərb ölkələrində plagiatçılığın qarşısını almaq üçün sərt qaydalar tətbiq edilmiş, şagirdlərin, eləcə də tələbələrin kursda saxlanılmasından tutmuş məktəb, yaxud universitetlərdən qovulmasına qədər ciddi cəza tədbirləri hazırlanmış və onlar indi də həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, hər hansı mənbədən istifadə etməyin, qeydlər aparmağın üç əsas metodu, yaxud normativi olduğu hər bir tədqiqatçıya, eləcə də tələbəyə yaxşı məlumdur. Bunlardan birincisi, alıntı; ikincisi, əsas müddələrin şərh; üçüncüsü, xülasə hesab edilir. Bu metodlardan istifadə edən hər bir kəsin bəhrələndiyi, yaxud istifadə etdiyi mənbəyə çox diqqət və ehtiyatla yanaşması, qeyd olunan halların hər birində mənbəyə istinadən müəllifin dəqiq adını, nəşriyyatı və səhifəni göstərməsi plagiatçılıqdan uzaqlaşmağın ən dürüst yolu hesab edilir.

Hər hansı elmi işin yazılmasında tədqiqat mövzusunun düzgün müəyyənləşdirilməsi çox vacib məsələdir. Elmi axtarış üçün qoyulan problemin həllinə uyğun materiallardan bəhrələnmək, seçdiyi müvafiq mətni məntiq və sistemli şəkildə alıntı kimi təqdim etmək, həmin mənbənin dəqiq məlumatlarını tədqiqat işinin istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısına daxil edilməsi də bir o qədər vacibdir.

Beləliklə, tədqiqatçının araşdırma üzərində işləyərkən aşağıdakı kriteriyalara xüsusilə diqqətli olmasını məqsədəuyğun hesab edirik:

–Tədqiqat işinin mövzusunun seçimində özündə elmi yeniliyi ehtiva edən məsələlərin araşdırılması çox vacib və əhəmiyyətli məsələdir. Mövzu seçimində buna nail olmaq məsələnin əsas tərəfi olsa da, elmi işdə bu məqsədə nail olmaq daha zəruridir; bu, hər şeydən əvvəl tədqiqat işinin keyfiyyət göstəricisinin və onun müəllifinin işin mahiyyətinin aşkarlanmasında əsas kriteriyalardan biri hesab edilə bilər.

–İkincisi, mövzunun işlənməsində müəllifin konsepsiyası və sərbəst düşüncə meyarlarının göstəricisi kimi özünəməxsus polemik müddəaları elmi əsaslarla müəyyənləşdirilməlidir;

–Üçüncüsü, dissertasiyaların fəsillərində təqdim olunan mətnlərin pərakəndəliyinə yol verilməməlidir. Bu mətnlər fəslin sərlövhəsinə uyğun ideyanın açılmasına xidmət etməlidir. Pərakəndə fikirlər toplusunun qarşısını almaq üçün elmi rəhbərlərin bu məsələyə xüsusi diqqət yetirməsi tədqiqatçıların düzgün istiqamətləndirilməsinə xidmət göstərə bilər;

–Respublikamızda milli elmi dilin inkişafı naminə magistrlik dissertasiyalarının ingilis mətnləri ilə yanaşı, onların Azərbaycan dilinə tərcüməsinin, yaxud Azərbaycan versiyasının hazırlanması milli vətəndaşlıq mövqeyinin bariz keyfiyyət göstəricisinin əsl ifadəsidir.

İNGİLİS DİLİ ÜZRƏ BİLİK, BACARIQ VƏ VƏRDIŞ NƏ DEMƏKDİR?

Venera SÜLEYMANOVA, Nargilə MƏMMƏDOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

vsuleymanova@beu.edu.az, namammadova@beu.edu.az

AZƏRBAYCAN

Son illər təhsilimizin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyası, getdikcə genişlənən beynəlxalq əlaqələr, bazar iqtisadiyyatına keçid, xarici ölkə şirkətləri ilə müştərək müəssisələrin yaranması və başqa bu kimi amillərin təsiri nəticəsində xarici dillərin öyrənilməsinə maraq güclənmişdir.

Professor İ.V. Raxmanov, akademik Z.V. Lerbanın təlimini inkişaf etdirərək göstərmişdir ki, xarici dilin öyrənilməsi tədris və kommunikativ məqsədlər daşıyır. Onun fikrincə tədris məqsədi dillərin öyrənilməsi nəticəsində şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişafı ilə müəyyən edilir. Bəs ingilis dili üzrə bilik bacarıq və vərdiş nə deməkdir və hansılardır?

İngilis dilinin təliminin məzmununa hansı bilik, bacarıq və vərdişlərin daxil olmasını nəzərdən keçirək. İngilis dilinin təliminə daxil olan biliklər fonetik, leksik, qrammatik biliklərə, bacarıq və vərdişlər isə tələffüz, şifahi nitq, oxu və yazı bacarıq və vərdişlərinə bölünür. Bu məsələlər A. Tahirovun “Orta məktəbdə ingilis dilinin tədrisi metodikası”, (Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1978) kitabında və R.Y. Barsukun “Səkkizillik məktəbdə xarici dillərin tədrisi” kitabında geniş şərh olunur. A. Tahirov

İngilis dilinin təlim məzmununun birinci hissəsinə fonetik, leksik, qrammatik və orfoqrafik bilikləri, ikinci hissəsinə isə düzgün tələffüz, şifahi nitq, oxu, yazı bacarıq və vərdişlərini daxil edir.

Müəllimin rəhbərliyi planlı və məqsədyönlü olarsa şagird İngilis dili üzrə fonetik, leksik, qrammatik biliklərə, düzgün tələffüz, şifahi nitq, yazı, oxu vərdişlərinə mütəşəkkil yiyələnmə biləcəkdir. Qeyd etməliyəm ki, bu fonetik, leksik və qrammatik biliklər və düzgün tələffüz, şifahi nitq, yazı, oxu vərdişləri bir-birilə sıx əlaqədardır və birinin natamamlığı, qeyri-mükəmməlliyi digərinə də təsir edə bilər. Məsələn, mütəşəkkil əldə olunmuş sistemli fonetik biliklər düzgün tələffüz vərdişlərinə yiyələnməsinə, qrammatik və leksik biliklərin daha da yaxşı mənimsənilməsinə, oxu və şifahi nitq bacarıq və vərdişlərinin inkişafına təkan verir. Bu haqda A. Tahirov yazır: “Orta məktəbdə fonetikanın təlimi şagirdləri yalnız səslərin düzgün tələffüz vərdişlərinə yiyələndirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda qrammatik və leksik materialların da yaxşı öyrədilməsinə xidmət edir.” Dilin fonetika, qrammatika və leksika üzrə verilən materialları bir-biri ilə əlaqəli şəkildə tədris edilir.

Fonetik materialı elə tədris etmək lazımdır ki, eyni zamanda düzgün tələffüz bacarıq və vərdişləri formalaşsın və oxuya keçdikcə şagirdlər çətinlik çəkməsinlər. Tələffüz vərdişlərini şərti işarələrlə aşılaman bəzi müəllimlərin şagirdləri oxu və yazı məsələsinə gəldikdə çətinlik çəkirlər. İ. A. Qruzinskaya da “Metodika prepodovaniya anqliyskovo yazıka v sredney şkole” adlı kitabında bu məsələ haqda yazır: “Tədrisin ilk mərhələsində işi elə qurmaq lazımdır ki, şagirdlər sonrakı mərhələlərdə çətinlik çəkməsinlər.”

Hər bir fonetik qayda şagirdə möhkəm öyrədilməlidir. Qeyd etməliyəm ki, fonetikanın tədrisində düzgün tələffüz vərdişlərinin asanlaşdırılmasında mexaniki təkrar etmə və əzbərləmə fonetik biliklərin və düzgün tələffüz bacarıq və vərdişlərin yaxşı mənimsənilməsinə maneçilik törədir. Bu haqda A. Tahirov yazır ki, düzgün tələffüz vərdişləri aşılamaq üçün verilən materiallar elə seçilməlidir ki, ondan şagird müəyyən elmi məlumatlar, yeni qaydalar öyrənmiş olsun.

İ. Babayev “Xarici dil tələffüzünün formalaşmasında dinləmə və anlama bacarığının inkişaf etdirilməsinə dair” başlıqlı məqaləsində yazır: “Tələffüz qaydalarının mənimsənilməsinin təmin edən əsas metod təlimin şüurluluq prinsipinə əsaslanır.” Müəllifin bu sözlərindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, təlimin bu mərhələsində, yəni tələffüz vərdişlərinin aşılama, mənimsənilməsi mərhələsində dilin xarakterik artikulyasiya və ritmik-melodik qaydalarının mənimsənilməsində şüurlu tədqiqatın rolu çox mühümdür. Hər bir xarici dil müəllimi bunu nəzərə almalı və bu mərhələdə xarici dil səslərinin yaranması üzərində müşahidə aparma və özünüoxlama qabiliyyətlərini xeyli dərəcədə inkişaf etdirməlidir. Qeyd etməliyəm ki, düzgün tələffüz etməyi bacarmaqdan əvvəl düzgün tələffüz etməyə hazır olmaq lazımdır. S. Babayev yazır: “Şagirdlər xarici dildə ayrı-ayrı nitq səslərini tələffüz etməzdən əvvəl danışmaq üzvlərinin artikulyasiya işini həm təsviri, həm də əyani şəkildə dərk etməli və hər bir səsi ayrılıqda və yaxud rabitəli nitq tələffüz etmək üçün hazırlaşmaq məqsədilə əvvəlcə danışmaq üzvlərinin gimnastikasına başlamalıdırlar.”

Orta məktəbdə şagirdlərin müəyyən bir qismi dilimizdə mövcud olan səslərdən demək olar ki, tamamilə fərqlənən bir sıra xarici dil səslərini düzgün tələffüz edə bilmir. Bunun əsas səbəbi ana dili və xarici dilin müxtəlif sistemli və müxtəlif quruluşlu olmasıdır. Belə səslər ilk mərhələdə düzgün öyrədilmədikdə şagirdlər onları axıra qədər səhv tələffüz edirlər. A. Tahirov bununla bağlı qeyd edir ki, düzgün tələffüz vərdişləri yaratmaq üçün müəllim fonetik materialı qruplaşdırmalıdır.

a) Şagirdlərin ana dilində olan səslərə uyğun yaxud yaxın səslər:

b) Şagirdlərin ana dilində olmayan səslər:

Səslərin düzgün tələffüz vərdişlərini şagirdlərə aşılamaq üçün səslər tapşırıqlar vasitəsilə tez-tez təkrar edilməlidir. İngilis dilində elə sözlər var ki, onlar bir cür yazılır, başqa cür tələffüz edilir. Bəzən də sözün tərkibində olan hərflərin çoxu oxunmur. Məsələn, knock, write, light, tight və.s. write [r a ɪ t] sözündə beş hərf, dörd səs vardır. Bu cür tələffüzdə olan çətinliklər çalışma daxilində çox təkrar edildikdə daha yaxşı dərk edilir.

Çalışmalar vasitəsilə şagirdlərdə düzgün və möhkəm tələffüz vərdişləri yaratmaq olar. Lakin qeyd etməliyəm ki, çalışmalardan istifadə edərkən şagirdlərin yaş xüsusiyyəti nəzərə alınmalıdır.

Fonetikanın tədrisi zamanı düzgün tələffüz bacarıq və vərdişlərin formalaşmasında intonasiya və onun vasitələri-vurğu, nitqin surəti, pauza böyük rol oynayır.

İngilis dili üzrə şagirdlərə aşılmalı biliklər sırasında leksik biliklər böyük əhəmiyyətə malikdir. Leksik biliklərin tədrisi, aşılama sözlərin aşılamaıdır. Məhz söz vasitəsilə qrammatikanın qanunları yerinə yetirilir, tələffüz və oxu vərdişləri aşılanaılır. Leksikanın tədrisində ayrı-ayrı sözlərin

etimologiyasının izah edilməsi şagirdlərə dil öyrənməyə maraqlı sözlərin yadda qalması üçün güclü zəmin yaradır. Məsələn, “London” mətnindəki “Poteri Zeyn” küçəsinin maraqlı tarixini şagirdlərə izah etməklə həm onların leksik bilikləri, həm də dünya görüşləri artır. Belə ki, şagirdlər öyrənirlər ki, “potter” ingilis dilində dulusçu deməkdir və XIX əsrin əvvəllərində bu məhəllədə dulusçuluqla məşhur olan sənətkarlar yaşayırlarmış. Buna görə də leksikanın tədrisində leksik biliklərlə yanaşı sözlərin etimologiyasının izah edilməsinin əvəzilməz effekti vardır.

N.İ. Qez yazır ki, şagirlərin nitqinin düzgün inkişaf etdirmək üçün ona leksik materialı öyrətmək lazımdır. Leksika dilin əsasıdır, onsuz nitqi təsəvvür etmək olmaz.

Hər hansı bir dil üzrə, o cümlədən ingilis dili üzrə leksik biliklər qrammatik və fonetik biliklərlə sıx əlaqəli olub, biri digərini tamamlayır. Məsələn fel olan, “məsləhət vermək” mənasını ifadə edən advise [ə d v a ɪ z] sözünü səhv tələffüz edərək advice [ə d v a ɪ s] dedikdə mənə dəyişərək isimə, “məsləhət” sözünə çevrilir. Bu da leksika ilə fonetikanın əlaqəsini göstərən nümunələrdən biridir. İngilis dilində belə nümunələrə çox rast gəlinir.

Leksik materialın rəngarəngliyini misallarla izah etmək müəllimdən böyük bacarıq tələb edir. Bu tələbə cavab verən müəllimin şagirdləri leksik biliklərə mütəşəkkil yiyələnə bilirlər. Məsələn, müəllim blackboard, glove, map və.s. kimi hər hansı bir sözü izah edərkən onları cümlədə işlətsə, şagirdlərin özlərinə həmin sözlərə aid cümlə qurmağı öyrətsə onda şagirdlər həmin sözləri yaxşı mənimsəyirlər.

Leksikanın tədrisində bu və ya digər bacarıq və vərdislərlə yanaşı şifahi nitq vərdisləri də inkişaf edir. Şagirdlər hər hansı bir sözü cümlədə işlətməklə yanaşı modellərlə istənilən cümlə düzəldə bilirlər. Model və struktur cümlələr də şifahi nitq inkişafının əsas parametrlərindən biridir. Şifahi nitq inkişafı ilə əlaqədar A. Tahirov yazır: “Şagirdlərin şifahi nitq bacarıq və vərdislərini inkişaf etdirmək üçün lüğət həcmi müəyyənləşdirərkən aşağıdakılara əməl etməlidir:

1. Şagirdlər üçün verilən sözlər məzmunca onların qavraya biləcəyi söz olmalıdır.
2. Bu sözlərin çoxu onların həyatına, sinif şeyləri, tədris ləvazimatı və.s. aid olmalıdır.
3. Verilən sözlər çəşdirici və məzmun etibarlı ilə çox çətin olmamalıdır.
4. Verilən sözlərin fonetik və leksik tərkibi aydın olmalıdır.
5. Sözlər ilk mərhələdə əyani verilsə daha yaxşı nəticə əldə edilər.

Şagirdlərə lüğəti möhkəm öyrətmək və onların şifahi nitqini inkişaf etdirmək üçün çalışmalardan müntəzəm olaraq istifadə etmək lazımdır.

Çalışmalarla bağlı “Səkkizillik məktəbdə xarici dillərin tədrisi” kitabından oxuyuruq: “Lüğət materialının möhkəmləndirilməsi üçün çalışmalardan həm sinifdə, həm də evdə yazılı və şifahi şəkildə istifadə olunmalıdır. Şifahi çalışmalara daha çox üstünlük vermək lazımdır, çünki bu cür çalışmalar vasitəsilə müəllim yalnız sözün mənasını deyil onun tələffüzü və nitqdə işlədilməsini də möhkəmləndirir.”

İngilis dilinin təliminə daxil olan qrammatik biliklər fonetika və leksikanın köməyi ilə cümlə düzəldibünsiyyət yaratmağı nəzərdə tutur. “Orta məktəbdə ingilis dilinin tədrisi” kitabında bu haqda oxuyuruq. “Şagirdlərin ingilis dilində praktik olaraq danışıqlarına qrammatik material kömək edir, daha doğrusu ondan bir vasitə kimi istifadə olunur.” Belə nəticəyə gəlmək olar ki, qrammatik biliklər şagirdə nitqi anlamaq və oxuduğu mətni başa düşmək vərdisləri aşılayır. Buna görə də ingilis dilinin tədrisində qrammatik biliklərin əhəmiyyəti vardır.

Orta məktəb xarici dil kitabında qrammatik material haqqında yazılır: “V-VIII siniflərin “Qrammatika” bölməsində qrammatik dəyişmələr üçün lazım olan materiallar verilmişdir. Felin zaman formaları, əvəzliliklərin formaları, artıqlı və.s. buna misal ola bilər. Bu əsasən morfoloji materialdan ibarətdir, çünki sintaktik nümunə cümlələr vasitəsilə öyrədilir.” Proqramda qrammatikanın tədrisi üçün material konkret olaraq göstərilir. Proqramda nəzərdə tutulan qrammatik materialları şagirdlərə şüurlu mənimsətmək lazımdır. A. Tahirov yazır: “Şagird materialı şüurlu öyrənmədikdə onu tez unudur, cümlə qurmaqda çətinlik çəkir. Materialı şüurlu şəkildə öyrətmək üçün onu misallarla izah etmək lazımdır.”

Şagird ingilis dilində olan qrammatikanı müqayisə şəkildə başa düşsə, o həmin qaydanı yaxşı yadında saxlar. Buna görə ingilis dilində qrammatik biliklər ana dili ilə müqayisədə anlaşılmalıdır.

Z.V. Şerba yazır ki, ana dili ilə müqayisə dilin möhkəmləndirilməsində ən yaxşı üsullardan biridir.

Dilin qrammatik qaydalarının müqayisəli öyrədilməsi haqqında prof. N.M. Kazımov yazır: “Materialın başa düşülməsi, yadda saxlanması və yada salınması müəyyən dərəcədə yadda saxlamaq zamanı tətbiq edilmiş müqayisənin xarakterindən asılıdır. Müqayisə yalnız oxşarlığın, yaxud yalnız fərqin başa düşülməsi ilə məhdudlaşdıqda maksimum fayda vermir. Oxşarlıq və fərqin məhz birlikdə başa düşülməsi yadda saxlanmanın müvəffəqiyyətli şərtlərin biridir.”

İngilis dilinin qrammatik quruluşuna xas olan xarakterik xüsusiyyətləri dərk etmədən ən sadə cümləni belə qurmaq mümkün deyil.

R.Rəhimov "Xarici dil dərində şagirdlərin nitqində baş verən səhvlər və onların əmələ gəlmə səbəbləri" başlıqlı məqaləsində yazır: "Təcrübə göstərir ki, çox vaxt şagird bu və ya digər qrammatik material haqqında düzgün nəzəri biliyə malik olmasına baxmayaraq kobud səhvlərə yol verir." Müəllif şagirdin qrammatik səhvlərə yol verməsinin səbəbini interferensiya-ana dilinin xarici dilə güclü təsiri ilə izah edir.

Qrammatik səhvlərə yol verilməsi haqda prof.O.Musayev göstərir ki, şagirdlərə hər iki dilin sual cümlələri arasında fərqi öyrətmək üçün hər iki dildə olan sual cümlələrini tutuşdurmaq lazımdır. Yalnız belə olan təqdirdə interferensiyanın mənfi təsirini aradan qaldırmaq olar." Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda N.Kazımovun qeyd etdiyi kimi, yalnız fərqi başa düşülməsi ilə interferensiyanın mənfi təsirini aradan qaldırmaq mümkün deyil, bunun üçün oxşarlıq da nəzərə alınmalıdır.

Orta məktəbdə ingilis dili üzrə oxu vərdişlərinin yaradılması zəruridir. Bu bacarıq və vərdişə yiyələnmək o qədər də asan deyil. İngilis dilində oxu vərdişi yaratmaq mürəkkəb bir prosesdir. Bu həm dilin quruluşu, həm də əlifbası ilə bağlıdır. Oxu nitq fəaliyyətinin bir növüdür. Prof.R.Y.Barsuk oxunun psixoloji cəhətdən danışaraq "Səkkizillik məktəbdə xarici dilin tədrisi" kitabında yazır. "Mətnin dərk edilməsi onun qavranması keyfiyyətindən aslıdır. Qavramada olan səhvlər, məsələn, formaca oxşar sözlərin işlədilməsi, sözlərin düzgün oxunması və.s. mənənin təhrifinə gətirib çıxarır. Mənənin düzgün başa düşülməməsi isə söz formasının və.s. yanlış qavranılmasına səbəb olur." Ona görə də oxunan materialın dərk edilməsi məsələsi xarici dilin tədrisində çətin problemlərdən biridir.

Şagirdlərdə düzgün yazı bacarıq və vərdişləri aşılamaqda müəllimin üzərinə böyük və məsuliyyətli vəzifələr düşür. A.Tahirov şagirdlərdə düzgün yazı vərdişləri yaratmaq üçün müəllimin fikir verməli olduğu məsələləri aşağıdakı kimi qeyd edir:

- a) Əlifba öyrədilən zaman yeri gəldikcə ana dili ilə müqayisə aparmaq;
- b) Orfoqrafiyanın qanunauyğunluğu;
- c) Yazının oxu və şifahi nitq ilə yaxın əlaqəsi məsələsi;
- d) Yazı zamanı əyaniliyin vacib olması (lövhədən, cədvəl, sxem və kəsmə əlifbadan istifadə)

Yazının şifahi nitqin inkişafında böyük rolu var. Ə.T.Məmmədov "Krupuskaya xarici dil və bu gün tədrisi haqqında" elmi işində yazır: "Krupuskayanın fikrincə xarici dildə yazı bacarığı aşılanmalıdır ki, bu da öz növbəsində danışığa-şifahi nitq bacarığına xidmət etməlidir. Həmçinin yazı bacarığı, danışığ, müstəqil oxu, eşitmə (dərk etmə) bacarıqlarının nəticəsində yaranmalıdır.

Müəllim düzgün yazı bacarıq və vərdişinin aşılanmasında yazının növləri- imla, ifadə və inşadan geniş, planlı və məqsədyönlü istifadə etməlidir.

Bütün bunlardan savayı ingilis dili üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərə şagirdlərin mütəşəkkil yiyələnməsində təksini vasitələrdən istifadənin böyük rolu vardır. Bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsində texniki vasitələrin rolunu göstərərək A.İ.Markuşeviç qeyd edir ki, təlim prosesinin texniki vasitəsi dedikdə bilik, bacarıq və vərdişləri mənimsəməkdə şagird əməyini eləcə də müəllimin bilik vermək, möhkəmləndirmək və yoxlamaq üçün sərf etdiyi əməyini yüngülləşdirmək və effektivini artırmaq üçün işlədilən hər hansı texnika daxildir. Müəllif texnika dedikdə cihazlar və maşınları nəzərdə tutur.

Son illər ərzində dilin tədrisi təcrübəsində bir sıra dəyişikliklərə rast gəlinir. İrəlində, bu dəyişiklikləri- bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşması və qiymətləndirilməsində baş verən bir sıra yenilikləri təhlil edəcəyik.

THE CONCEPT OF "BALA" (CHILD) IN THE LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD (BASED ON KARAKALPAK LANGUAGE MATERIALS)

Gulzira KDIRBAEVA KURBANBAEVNA

Nukus State Pedagogical Institute
UZBEKISTAN

The field of this paper research is the Karakalpak linguaculture which is paradigmatic issue and the continuation of psychological-ethnic reality. It was done several types of analyses on concept "bala" in this paper, which referred to the method of enriching materials and definitions of the lexis in

dictionaries, identify more clear view about components of the concept “bala” (child) in the Karakalpak lingua picture of the world. It was analysed definitions of the word in the etymological dictionary of Turkic Languages, and collected data with the help of open ended questions. As the result of these investigations we may develop language awareness and cognitive linguistics of the Karakalpak language. This kind of research is a unique because of Karakalapak linguo-national picture of the world is investigated for the first time. In addition, there is being done parallel between English and Karakalpak cultures. Work with fictions and folk texts open fully investigated languages’ culture. Anyway, comparing in this step will help to identify not just some feature neither national differences of the concepts on the base of dictionary definitions.

The goal of the linguacultural aspect is defining spiritual value of each concept, connection between human being and environment, understanding him/herself in this life. This paper refers to linguistics and investigation were held in the quantitative method which will help to enrich materials and definitions of the lexis “bala” in dictionaries, identify more clear view about components of the concept “bala” (child) in the Karakalpak lingua picture of the world.

Lexis for defining concept represents by «bo’bek, ul, qiz, jubay, kostar, tirnaq, azamat, mart, su’melek» (child, adolescent, person, husband, pair, son, daughter, brave, strong), which led to the origin of the conceptosphere “adam” (man). Most of the people formulated their understanding about man with its semantic features of the concept, suddenly forgetting definitions of the word. It was determined representative features of concept “adam” (man) of each group and dominated language units from national point of view of each nationality.

During analyse was found two approaches: 1) analyse of cultural phenomena with the help of conceptosphere, 2) analyse of semantic and pragmatic meaning of the words, which represented concept in the language. It was taken into account loading ethnocultural specification of the language materials during the process of analyse. Each language unit connects with the concept and key language units of concept, but we should say that even we didn’t see any words or key identifications in the proverbs; we could see it in the language awareness of the people.

Especially all of these concepts deal with conceptosphere “man” as creator of spiritual world, culture, informant of the starting – spirit or mind. Our analysis is drawn from concept “bala” (child), which associated with nouns and illustrated in different examples from various resources:

1. Lexical analysis
2. Etymological analysis;
3. Cognitive analysis;
4. Discourse analysis.

In Lexical analysis, we are going to determine the nuclear and peripheral, differential, denotative and connotative and other meanings for defining. And also we are defining the list of concepts which is entered into conceptual field of the conceptosphere, and also verbosities, which must be determined. It is shown that verbosities can be chosen by the selective method from notional and body space concept dictionaries with the help of deductive and inductive procedures to construct lexical field.

In etymological analysis verbalized units of the concept will be studied in isolated and contrasted form to identify the definition of the meaning (lexico-semantic variants of the meaning): basic meaning – derivative meaning; connotative characteristics (functional-stylistic and emotional-expressive); determining inner forms (if it’s actual for the native speaker).

Cognitive analysis is the most important form of analysis which connected with “defining”, or giving different kind of comments. Conceptual analysis may be united linguistic and cultural semantics, which lead us to know language perfect. This method is widely used in cognitive linguistics.

As a conclusion, we may say that dictionary definition and real life experience of the language is very fruitful for contractive linguo-cultural investigations. Especially, with the help of contrastive analysis we could construct conceptual field of conceptosphere «man/adam» on the basis of given methods: lexicographical, depicting, method of interpreting, method of analyzing components, method of identifying fields, cognitive method.

The field of this paper research is the Karakalpak linguaculture which is paradigmatic issue and the continuation of psychological-ethnic reality. It was done several types of analyses on concept “bala” in this paper, which referred to the method of enriching materials and definitions of the lexis in dictionaries, identify more clear view about components of the concept “bala” (child) in the Karakalpak lingua picture of the world. It was analysed definitions of the word in the etymological

dictionary of Turkic Languages, and collected data with the help of open ended questions. As the result of these investigations we may develop language awareness and cognitive linguistics of the Karakalpak language.

The goal of the linguacultural aspect is defining spiritual value of each concept, connection between human being and environment, understanding him/herself in this life. This paper refers to linguistics and investigation were held in the quantitative method which will help to enrich materials and definitions of the lexis “bala” in dictionaries, identify more clear view about components of the concept “bala” (child) in the Karakalpak lingua picture of the world.

Lexical analyse

The given article deals with linguacultural approach in defining concept “bala”, and also investigation had been done in identifying structure of concept and its verbalization in national picture of the world. The given approach could be one of the most fruitful in defining national and cultural features of discourse, which is the mirror of the moral and ethnic values of the nation. There is given complete analysis of lexis, its classification in thematic groups, such as personal status, outlook, intelligence, physical ability and etc.

It was developed conceptual scheme and we used the following actions: 1) definitional analysis; 2) etymological analysis; 3) derivational analysis; 4) contextual analysis.

One of the actions of scheme based on identifying the inside of the word or origin, and this will etymological analysis of the word. E.V.Sevortyan in his book “Etymological dictionary of Turkic languages” gives the following definition to the word “bala” «1. child, adolescence; 2. young; 3. son; 4. greenhorn, milksop, sniveler, 5. brother, sister; 6. family; 7. assistant» (Sevortyan, II, 48). Lexis “bala” has similar meanings such as “boy” in Karakalpak, Kazakh and Uzbek languages, but in some other Turkic languages there was meaning “little girl”. After investigating the given lexis B.Munkachi gave an idea that “bala” was borrowed word and the origin of this word was sanscrit *bāla* which meant the same «*child, adolescence, young, childish, greenhorn, stupid, boy*», analyzing this facts we can say that they have a lot of similarities with Turkic lexis *ba:la*.

The next action of developing conceptual scheme is definitional analysis. Definitional analysis helps us to identify verbalized units of concept in semantic structure of the word, which marks in definitions of dictionaries, as a simple unit with the meaning, for developing the hole structural meaning of the word. Major investigators, especially in linguacultural aspect think that the most important part in describing semantic meaning of the word takes place concept with its features and definitions.

Lexis “bala” is given in the dictionary of Karakalpak Language as «1. *Ulkeyip er jetpegen, boyjetpegen, na’reste, bo’pe, jas bo’bek, ul kiz (ul bala, er bala, kiz bala)* (Adolescence, not teen, child, baby, son daughter); 2. *A’ulad, tukim, urpak*; 3. *Xaywanlardin, kanatli kuslardin, janli-janzatlardin’ jaslari, jas to’lleri* (Generation, seed); 4. *Ulken jastagilardin’ ozlerinen kishkenelerge aytatug’in karatpa so’zi* (determiners of adults for addressing to young person or child); 5. *Auis. Shag’ilmagan, shinikpagan, toktaspagan, jas* (Greenhorn, inexperienced, young, green)» (KTS,I, 184). Bala in fourth and fifth definitions have metaphorical meaning “person in young ages and inexperienced”.

Conceptual analysis

Conceptual analysis of definitions could develop complete vision of the concept and data of the dictionary of Karakalpak Language shows prototype image of the concept. In cognitive linguistic prototype image defined as the most important feature, unit, which was realized all the features completely. Prototype image of “bala” based on schematic representation of conceptual nucleus as “perzent”.

We have already identified that the most representative feature could be prototype image of the concept, in which we could see the almost all features of the concept. The feature of the concepts can be word combinations and verbal structures. During the investigation we face with episodically and semantically memory of the concept. Episodically memory shows information taken from world studies in the process of learning social and cultural events, semantically memory gives the information taken from learned resources, written texts and books. The structure of any concept consists of episodically memory in lingua and national picture of the world, and at the same time semantically memory in lingua picture of the world of native speakers.

In episodically memory of the concepts “bala” there is feature as “flower, nail, animal”, semantically memory “generation, human being, person”. “Bala-Gul” (Child-Flower), “Bir tirnaqqa

zar” (No nail) cognitive models are good examples for conceptual metaphors. (ex.: bala omir guli (child is the flower of the life); bala menen onip osiw (to develop with the child), bir tirnaqqa zar boliw (to be childless). Conceptual metaphor – it is the tool to see the image of one thing with the help of another one. Other names of conceptual model in cognitive linguistics are frame, scene, and some stereotype images which developed with the help of experience.

In national picture of Karakalpak language child takes the most important role and children are significant and delicate person for their parents, mostly all the actions of the parents direct for the sake of their child. It is clear that any starting point of action of human being begins with the birth and child is the origin of the plans also it has position of subject in the structure of the lexis “bala”. *Bala* can be the figure. *Bala* is living creature, which is young, starts to live, takes the first step, learns to live. *Bala* conceptualized with the features as stupid, inexperienced, milksop (auzinan sarisi ketpegen). *Bala* overthought through zoomorphic units kulnim, gojek, botala, kushik (camel, culf, puppy). *Bala* in some context is given as a piece of fire (balanin darti orteydi), which glimmered in the soul or heart.

Analysis of function in context shows that lexical unit *bala* appears in subject position, so that concept “*bala*” conceptualizes with the features of objects and directs the actions to another subject. *Bala* – as object can be hidden, cared, taken, up brought, developed, educated. Child is always simple-hearted and ingenuous.

Gathered language units show the fact that lexical unit “*bala*” can construct some verbal combinations:

- 1) *bala* + verbs of saving (korgaw, jasiriw, saklaw, kutiw);
- 2) *bala* + verbs of transforming (alip beriw, beriw);
- 3) *bala* + verbs of caring (bagiw, tarbiyalaw, gankhorlik etiw, alpeshlew);
- 4) *bala* + verbs of living (tuwiw, oltiriw, taslaw, oliw, tuwdiriw);
- 5) *bala* + verbs of acting (osiw, texleniw, ushiw);

Analysis of the given verbal combinations which verbalized with concept “*bala*” represented with the following ways: depicted with zoomorphic units and plants and some kind of resource which should be cared the whole life.

To the list of concepts which can be included into the conceptual sphere “*adam*” according to the age differences we add lexical units *a’jdad*, *go’dek*, *kisi*, *ka’riya*, *pusht*, *sag’iyra*, *sa’biy*. During hierarchic analysis we tried to identify age characteristics of units.

Age characteristics of conceptual sphere “*adam*”

Table 1

Age	Lexical units	Examples
Child	Go’dek, sag’iyra, sabiy	Senindey go’dek er. /KEN.104/ Shirkiratip sag’iyrani /B.359/ Ol bir sa’biy jas baladay /E.217/
Medium	kisi	Menin’ kisi elinde bende bolip /AEN.205/
Senior	A’jdad, pusht, kariya	Ismin, na’slin, jetti pushti a’jdadin /A.98/ Jilaman’iz eki birdey kariyalar /KEN.105/

From examples, we can see that lexical units which give age characters of human being, used in different age categories. For example, child age character represents with lexis *go’dek*, *sag’ira*, *sa’biy* (*go’dek* – adolescence, *sag’iyra* – boy in early ages, boy).

The main important task of the concept is to study its structure. So that, with the help of this image we have tried to form the structure by the opinion of S.G.Vorkachev, who underlined three main components of the concept, like: notion, image, and meaning.

1) Notion consists of conceptual meanings and definitional structure: *ulkeyip er jetpegen*, *boyjetpegen*, *nareste*, *bo’pe*, *jas bo’bek*, *ul kiz* (*Adolescence, not teen, child, baby, son daughter*); *a’ulad*, *tukim*, *urpak* (*Generation, seed*); *khayuanlardin*, *kuslardin’ to’lleri* (*animals and birds young children*); *ulken jastagilardin o’zinen kishkenelerge karata aytatugin karatpa so’zi* (*determiners of adults for addressing to young person or child*); *auis*, *shinikpagan*, *shagilmagan*, *toktaspagan*, *jas* (*Greenhorn, inexperienced, young, green*)

2) Image consists of formation of cognitive metaphors, which comes from the views, and believes of the native speaker: *Bala* is living creature, which is young, starts to live, takes the first step, learns to live. *Bala* conceptualized with the features as stupid, inexperienced, milksop (auzinan sarisi ketpegen). *Bala* overthought through zoomorphic units kulnim, gojek, botala, kushik (camel, culf, puppy). *Bala* in some context is given as a piece of fire (balanin darti orteydi), which glimmered in the soul or heart.

3) Meaning consists of etymological, associative, paradigmatic characteristics: child, adolescence; young; son; greenhorn, milksop, sniveler, brother, sister; family; assistant»

Discourse analyse

This part of our investigation is still not finished. The area of the Karakalpak linguistics about diminutives hasn't been done by anyone. We just tried to analyse in the point of view cognitive linguistics, so that we will come back to this part in our further works. Karakalpak linguacultural aspect was defined by spiritual value of concept "bala" (child), and it's connection between human and life. Referring to different conceptual methods we could help to develop Karakalpak linguistics. The data from interviews were analysed and used in our investigation. So according to their answers we could come to the final decision about concept. Replies for the question were: «man – quite difficult human being, in spite of common qualities who can conduct with other human beings and relate with them. As a biological being he has results of long evaluation process and different definite characteristics, and also he can accommodate easily to any kind of situations. But anyway human is being with mind or psyche. His state of mind and his life is the result of his biopsychological evolution, which takes great role in his life.

“IF”, “WHEN” VƏ “THAT” BAĞLAYICILARIN MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN STRUKTURUNDA FUNKSIONAL SEMANTİK TƏHLİLİ

Cəvahir FEYZULLAYEVA

Bakı Slavyan Universiteti

cevahir1992@mail.ru

AZƏRBAYCAN

İngilis dilində bağlayıcıların mürəkkəb cümlələrin tərkibində funksional iştirakı ilə yanaşı onların qrammatik mənası da olur. Bu qrammatik məna cümlə tərkibində iki formada təzahür edir:

1. Əsas nitq hissəsinə aid olub, cümlədə tamamlıq cümlə üzvü funksiyasını daşımaqla müstəqil qrammatik məna ifadə edən;

2. Köməkçi nitq hissəsi olub, bağlayıcılıq funksiyasını yerinə yetirmək.

Qeyd olunan mülahizələrə konkret bağlayıcı nümunələri əsasında baxsaq fikrimizi daha aydın müəyyənləşdirmiş olarıq.

Məlum olduğu kimi, ingilis dilində “if” sözü isim və bağlayıcı kimi işlənir. Bədi ədəbiyyat nümunələrinin təhlili göstərir ki, “if” sözü isim kimi əksər hallarda cəm formasında işlənir:

Boss is not happy about the **ifs** written into the contract –Boss müqavilədə yazılmış şərtlərdən razı deyildir.

Joe doesn't want too many **ifs** and **buts** in this agreement.

I cannot realize your **ifs** in this matter.

Verilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bir zaman müstəqil leksik vahid olan “if” bağlayıcısı sonralar köməkçi nitq hissəsi kimi dilə daxil olmuş və sonradan köməkçi nitq hissəsi funksiyasını daşımaqla yanaşı, eyni zamanda əsas nitq hissəsi kimi də istifadə olunmaq hüququ qazanmışdır.

İsim kimi xüsusiyyəti ilə yanaşı “if” sözü ingilis dilində bağlayıcı funksiyasında daha çox istifadə olunur. Müasir ingilis dilində “if” bağlayıcısı ilə budaq cümlələrin 4 (dörd) növü işlənir:

1. Mübtədə budaq cümləsi

If he lives in London is not certain.

If he was in adamantine chains, he couldn't (Çarlz Dikens, Barnaby Rudge).

Mübtədə budaq cümləsində “if” bağlayıcısı ilə olan budaq hissəsi baş verən hadisənin mümkünlüyünün və yaxud olub-olmamasının tərəddütünü bildirir. Verilmiş birinci nümunədən də görüldüyü kimi “onun” Londonda yaşaması və yaxud yaşamaması bəlli deyildir. Eyni qrammatik məna ikinci və üçüncü cümləyə də şamil oluna bilinər.

2. Predikativ budaq cümlə

The problem if he lives in London –Problem ondadır ki, biz bilmirik o Londonda yaşayır yoxsa yox.
“if” bağlayıcısı ilə olan predikativ budaq cümlədə məzmunun güman edilməsi ifadə olunur. Yəni verilmiş nümunədə “onun” Londonda yaşaması güman edilir.

3. Tamamlıq budaq cümləsi

I don't know **if he lives in London** –Mən onun Londonda yaşayıb-yaşamadığını bilmirəm.

Tamamlıq budaq cümləsi də predikativ budaq cümləsində olduğu kimi gümanlığı ifadə edir. Fərq ondadır ki, baş cümlədəki, danışanın budaq cümlədə olan hərəkət haqqında gümanlığı ifadə olunur.

Adətən “if” bağlayıcılı cümlənin xəbəri ya keçmişdə, ya da indiki qeyri müəyyən zaman formasında işlənir. Lakin, ikinci nümunədə gördüyümüz kimi, tamamlıq budaq cümləsində fel gələcəl zamanda verilmişdir. Bu da, “if” bağlayıcısının cümləyə başqa bir qrammatik mənə verməsi ilə əlaqədardır. Yəni, “if” bağlayıcısı burada ziddiyət əlaqəsi əmələ gətirmişdir. İkinci nümunə dilimizə belə tərcümə olunacaqdır:

If you will give me leave- Mənə izn verəcəksinizmi;

If you give me leave - Mənə icazə **əgər** versəniz

4. Şərt budaq cümləsi

If she lives in London I shall visit him soon.- Əgər o Londonda yaşayırsa, mən ona tezliklə baş çəkəcəm.

İngilis dilində “if” bağlayıcılı budaq cümlələrinin təhlili onların struktur, semantik və işlənmə variantlarını müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. Struktur cəhətdən belə cümlələrin müxtəlifliyi ilk növbədə icra olunan və icra oluna biləcək hərəkətlərin zamanı ilə bağlıdır. Eyni zamanda “if” bağlayıcılı tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlədə hərəkətin mümkünlüyünü, qeyri-mümkünlüyünü, vacibliyini və s. bildirən modal fellərin işlənməsi ilə şərtlənir.

If he had worked hard in all her courses she would not have failed this semester-Əgər o bütün kurslarda gərgin işləsəydi o bu semestr imtahandan kəsilməzdi.

“if” bağlayıcılı ingilis dili cümlələri azərbaycan dilinə şərt budaq cümlələri kimi tərcümə olunur.

Bağlayıcıların səciyyəvi xüsusiyyətlərindən danışarkən onların omonimlik xüsusiyyətinə malik olması haqqında qeyd etmək lazımdır. Belə bağlayıcılardan biri də “when” bağlayıcısıdır. İlk varinatda “when” sözü sual əvəzliyidir:

When did you see him last time?

When do we take that Association at that moment? (Çarlz Dikens, Barnaby Rude)

Nümunədən görüldüyü kimi “when” sözü cümlədə məlum olmayan zaman zərfini müəyyən etmək üçün sual əvəzliyi funksiyasında işlənmişdir.

a) “when” sözünün ikinci funksiyası isə bağlayıcı olmasıdır

I ll remember the time **when** she appeared on the stage.

Nümunədən görüldüyü kimi, “when” nisbi zərf rolunda çıxış etmişdir.

b) “when” sözünün bağlayıcı zərf funksiyası mübtədə, predikativ və tamamlıq budaq cümlələrində özünü göstərir:

1) Mübtədə budaq cümləsi

When he comes is not certain.

When all this was done, as it were , in the dark....(Çarlz Dikens, Barnaby Rudge)

2) Predikativ budaq cümləsi

The probem **when he comes**

3) Tamamlıq budaq cümləsi

I know when he comes-Mən onun nə vaxt gələcəyini bilirəm.

4) Zaman budaq cümləsi

When he comes we shall discuss the problem- O, gələndə biz problemi müzakirə edəcəyik.

İngilis dilində “when” sözünün köməyi ilə sual cümlələri ilə yanaşı budaq cümlələri də yaranır. Onun vasitəsi ilə hərəkətin indiki, keçmiş və gələcək zamana icrasının aid olduğunu bildirmək mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, “when” bağlayıcısı ilə olan mürəkkəb cümlələrdə, baş cümlə ilə budaq cümləsində olan zamanlar müxtəlif ola bilər. Bu hərəkətin başlanmasını, davam etməsini və sona çatmasını ifadə edə bilər.

“when” bağlayıcılı mürəkkəb cümlələr azərbaycan dilinə adətən feli bağlama tərkibi ilə tərcümə olunur.

Omonimlik xüsusiyyətlərindən danışarkən “that” bağlayıcısını göstərmək olar. İlk halda “that” işarə əvəzliyidir. O cümlədə isimin və yaxud tamamlığın təyini funksiyasında işlənir:

.....does anything again any one of them fifty acts, **that** man, woman, or child, shall be worked off by Dennis (Çarlz Dikens, Barnaby Rudge).

Cümlə tərkibində “that” bağlayıcısının ikinci vəzifəsi üslubi qat yaratmağa xidmət etməkdir.

And **that** you truly hate the Papistss (Çarlz Dikens, Barnaby Rudge)

Burada o sırf üslubi baxımından işlənmişdir.

“That” bağlayıcısının cümlə daxilində əsas rollarından biri tabeli mürəkkəb cümlənin hissələrini bir-biri ilə bağlamaqdır :

.....and sometimes he throws me in one over **that** I don’t expect (Çarlz Dikens Barnaby Rudge)

Tamamlıq budaq cümləsini baş cümləyə bağlamışdır.

Tamamlıq budaq cümlələri ilə yanaşı “that” bağlayıcısı mübtəda, predikativ, məqsəd və nəticə budaq cümlələrini də baş cümləyə bağlamaq iqtidarındadır.

2) Predikativ budaq cümləsi

I considered **that** I was prayed for. (Çarlz Dikens, Barnaby Rudge)

3) Məqsəd və nəticə budaq cümlələrində

.....do anything you bid me , so **that** it is bold and devilish ...(Çarlz Dikens, Barnaby Rudge)

Müasir ingilis dilinin Amerika dialektində “that” bağlayıcısının özünəməxsus xüsusiyyəti vardır. O, tabeli mürəkkəb cümlələrdə “which” bağlayıcı əvəzliyini demək olar ki, tamamilə sıxışdırıb bağlayıcı kimi istifadə olunmadan kənarda saxlamışdır.

THE INTEGRATION OF MOVIES IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING PROCESS

Ph.D(c) Aydın ALIYEV, Milana SEYIDZADA

Baku Engineering University

aaliyev@beu.edu.az, milanaseyidzade96@gmail.com

AZERBAIJAN

Across the globe, it is known that no tools like a visual medium can propagate ideas, influence mentalities and affirm ideas to guide human beings and so forth. Believing visuals’ effects on people, they have been used in educational settings and English teaching and learning process. The instruction of English through videos is not a new idea. Right after the motion pictures’ burst as a medium for a mass market in the early 20th century, many researchers and educators started to search how videos and movies can be implemented to education so as to improve teaching and learning. As educational and authentic materials, movies have been integrated into EFL classrooms since the beginning of the 1970s, which have been believed to be beneficial material for language learners. In particular, with the improvement of ICT (Information and Communication Technologies) in the last 40 and so years using movies in classes become easier and in this way, EFL classes have enhanced methods and approaches for a better instruction. The integration of movies in EFL has not only been alternative to traditional instruction, but it has also been considered to improve ongoing teaching methods and support teachers with other alternatives.

First and foremost, movies are appealing on a global scale and they support learners with contemporary language use. Apart from this, movies enhance learners’ interest in teaching and learning since they let students hear native English dialogues, not to mention movies provide an opportunity to learn cultural context.

Other good sides of movies are that they display daily dialogues, body language, facial expressions and gestures which belong to target language users. Thus, the naturalness of movies helps language learners to comprehend a language in a better way. Also, as movies present a language more natural way it comes more appealing to learners compared to course-books and their materials (such as listening tracks).

The uses of movies in EFL classrooms would provide enjoyable and innovative outcomes for the language learners. They would be more motivated to see and hear an authentic material rather than activity books. It can also be said that movies create a relaxed environment in the classroom as well. Due to the fact that movies cover several topics, they are seen as motivating media tools which are helpful both for visual and audial learners.

Unlike video materials which are particularly designed and prepared for EFL students, English speaking movies have promising rich visuals that expose learners a number and variety of positive learning experiences, skills, a target language, as well as its culture. That is to say since movies are realistic they provide students with original (seeming) discourse, dialects and accents, slangs, colloquial language and body gestures.

A further benefit of English speaking movies is that learners can improve their listening comprehension while watching a movie and in this way, they can get accustomed to language English as well. In this case, movies are especially beneficial for auditory learners who have difficulties in analyzing the texts while reading.

Next, English movies can help enhance students' skills in a cross-cultural relationship. Movies display the current condition of a city, a town, or rural areas and the concrete structure of culture. They also demonstrate things such as landforms, national and traditional customs, and indigenous people and so on.

Furthermore, every language has its own metaphors and idiomatic expressions which indicate the proficiency of their users. Regardless of the fact that the use of metaphors and idiomatic expressions were restricted to literary works, mostly they are seen as the proficiency indicators of a target language. In order to introduce, teach and learn these impressions and their correct use, movies are outstanding sources.

Needless to say that the instruction of a foreign language is a complex and long process, in particular, when the target language is taught and learned where it is not spoken. Acquiring the correct use of words, expressions and sentences demands a lot of time and afford. Nonetheless, it could be said that the use of English speaking movies illustrates the language in a very easy way and helps students to acquire English.

In terms of movies with subtitles, learners can extend their vocabulary range as well. With English subtitles, they are able to see the spelling forms of the words as well. Thereby, watching movies with subtitles can be very useful in learning new words, especially idioms and collocations.

The last but not least, since genres of movies vary, educators should choose appropriate movies taking the learners' interests and levels into their consideration. For instance, anime movies can be used for young learners in ELT. The main reason is that the usage is very friendly, nice, and the language is easy to understand. Not to mention that anime movies attract young learners' attention due to the color effects and learners do not get bored while watching them.

Nonetheless, it is worth to mention that watching movies without purpose and practices in the classroom can be pointless. Therefore, a chosen movie should somehow be linked to the subject, syllabus and to the current lesson.

Taking everything into account, it could be said in general that movies are potential outstanding sources in English language teaching and learning.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ YİYƏLİK HAL

Zəhra ƏHMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti
zahrahmadova@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Müxtəlif qrammatik quruluşa malik dillərdə hal münasibətlərinin öyrənilməsi tarixi hal kateqoriyasının mürəkkəb xarakterini göstərir. Hal kateqoriyası müxtəlif stabilləşmə səviyyəsində dünya dillərində ən geniş yayılmış qrammatik formalardan biridir. Lakin hər bir dilin orijinal qrammatik quruluşundan asılı olaraq bu kateqoriyanın mənaları hər bir dilin öz daxili imkanları səviyyəsində ifadə olunur. Dilin təkamül üzrə inkişaf qanununa əsasən halın mövcud olduğu bütün dillərdə bu kateqoriya uzun stabilləşmə dövrü keçmişdir.

Dünya dilləri, o cümlədən tədqiqata cəlb olunan Azərbaycan və ingilis dilləri halların kəmiyyəti baxımından da fərqlənirlər. Lakin burada yalnız Azərbaycan dilində *iyəlik hal*, onun ingilis dilində qarşılığı olan *genitive case* ilə formal və semantik baxımdan qarşılaşdırılır. Hal paradigmatında iyəlik halın işlənmə dairəsi ilə yanaşı, məna xüsusiyyətləri və ifadə vasitələrindən də bəhs edilir.

Tədqiq olunan hər iki dildə ziyəlik hal sıraya görə ikinci haldır. Bu hal iki əşya arasında sahiblik, aidlik məzmununu ifadə etdiyindən feillərlə əlaqədar olmur. Ziyəlik hal Azərbaycan dilində *kimin?*, *nəyin?*, *haranın?* suallarına cavab olur və müstəsna hallarda cümlənin ayrıca üzvü ola bilər, xüsusən xəbər şəkilçisi qəbul etdiyi zaman təklildə cümlənin xəbəri ola bilər:

Bakının füsunkar və izdihamlı axşamları hamını özünə cəlb edir.

İndi söz alimlərinindir.

Ziyəlik halın qrammatik əlamətlərindən ən başlıcası onun hal şəkilçiləridir. Ziyəlik hal şəkilçiləri omonim şəkilçilərdir. Çünki bu şəkilçilər işləndiyi funksiyadan asılı olaraq həm də mənsubiyyət şəkilçisi kimi işləyə bilər. Daha dəqiq desək, ziyəlik hal şəkilçilərinə oxşayan mənsubiyyət şəkilçisi də var: *kitabın cildi*, *sənin kitabın*

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ziyəlik hal sahiblik və aidlik bildirir. Bu halda olan isimlər, əsasən, isimlərlə əlaqəyə girir: *Fəridin topu*, *kitabın üzü* və s. Ziyəlik halda olan isimlər feilin məsdər şəklilə də əlaqəyə girə bilər: *uşağın yatmağı*, *Familin oxumağı* və s. Q.Kazımov göstərir ki, ismin ziyəlik halı həmişə eyni şəkildə deyildir. Məsələn:

Yarın saçları tək qaraydı gecə,

Yol aşığı canı tək olmuşdu incə

Yuxarıdakı misralarda *yarın saçları* birləşməsində *yar* sözü və ikinci misrada *aşığı canı* birləşməsindəki *aşığı* sözü ziyəlik haldadır. Bunlardan birincisi hal şəkilçisinə malik olub konkretlik bildirir, ikincisi isə hal şəkilçisinə malik deyil, ümumilik bildirir. Müəllif ziyəlik halın iki formada olduğunu göstərir: 1) müəyyənlik bildirən ziyəlik hal; 2) qeyri-müəyyənlik bildirən ziyəlik hal.

Şagird dəftəri, *Sabir bağı*, *dərzi dükanı*, *dəniz suyu*, *inək yağı*, *qoyun pendiri*, *Bakı bağları*, *şəhər mədəniyyəti* və s. kimi birləşmələrdə ziyəlik halda işlənmiş *şagird*, *Sabir*, *dərzi* sözləri *kim?*, *dəniz*, *inək*, *qoyun* sözləri *nə?*, *Bakı*, *şəhər* sözləri isə *hara?* sualına cavab verir. Deməli, ziyəlik halda işlənən bəzi isimlər öz formal əlamətinə görə adlıq halda olan isimlərlə oxşarlıq təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində ziyəlik hal öz şəkilçisini itirəndə zahirən adlıq hala bənzəsə də, daxili semantik-qrammatik cəhətdən onlar bir-birlərindən fərqlənirlər. Belə ki, əgər isim *kim?*, *nə?*, *hara?* sualına cavab verirsə və ayrılıqda sintaktik suala cavab verməklə cümlənin müəyyən bir üzvü olursa, deməli, həmin söz adlıq haldadır. Əgər *kim?*, *nə?*, *hara?* sualına cavab olan söz ayrılıqda sintaktik suala cavab verməyib, yalnız əlaqələndiyi sözlə birlikdə cümlə üzvü olursa, deməli, həmin söz ziyəlik haldadır. Ən başlıcası isə, şəkilçisiz ziyəlik halda işlənən zaman ona ziyəlik hal şəkilçisi əlavə etmək olar.

Nal yol qırağına düşmüşdü.

Yol qırağına bir nal qırığı (nalın qırığı) düşmüşdü.

Ə. Rəcəbli haqlı olaraq qeyd edir ki, bu halda olan ismi ayrılıqda götürdükdə onun adlıq haldan heç bir fərqi görünür. Onları fərqləndirmək üçün sonuncunu söz birləşməsi şəklində götürmək lazımdır.

Ziyəlik halın həm şəkilçili, həm də şəkilçisiz növlərinin işlənmə məqamları var. Faktik materialın analizinə əsaslanaraq demək olar ki, əgər hər hansı bir əşyanın adı dinləyən şəxs üçün naməlumdursa, ziyəlik halın şəkilçisiz növündən istifadə olunur:

Yolun qırağında bir nal qırığı düşmüşdü.

Ziyəlik halda olan isim və ya söz eynicinslidirsə, yenə də şəkilçisiz növdə işlənəcək:

Kazım ilə Allahqulu meşəyə palıd qozası yığmağa getdilər.

Misallardan aydın olduğu kimi, ziyəlik halın şəkilçisiz növü bir qayda olaraq təyin etdiyi sözün qarşısında gəlir və qeyri-müəyyənlik, ümumilik mənası bildirir. Bu növdə ümumi, qeyri-müəyyən sahib şəxsdən söhbət gedir:

Şəhər havası çox çirkli olur.

Ziyəlik halın şəkilçisiz – qeyri-müəyyən formalarının bəzilərinə şəkilçi əlavə etmək qeyri-mümkündür: *ipək fabriki*, *hava bürosu*. Bu qəbildən olan söz birləşmələrinin birinci tərəfi ikinci komponentin əlamətini bildirdiyi üçün daha çox sifətə xas xüsusiyyətlər kəsb edir, bir çox türk dillərində bu tipli sözləri səhv olaraq nisbi sifət adlandırırırlar. Bu cür birləşmələrin arasına heç bir söz əlavə etmək mümkün deyil.

İngilis dilində ziyəlik halda olan isim *whose?* (*kimin?*) sualına cavab olur və başqa ismin təyini olur. Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də ziyəlik halda olan isim təyin etdiyi ismin qarşısında işlənir.

Charles Dicken's novels; my friend's visit; the man's question;

Ziyəlik halda olan ismin təyin etdiyi isimsiz işlənməsi ziyəlik halın asılı forması adlanır. Bu zaman o, ticarət, əlaqə ifadə edən isimlərlə və xüsusi adlarla işləyə bilər. Adətən sözünün istifadə olunduğu

ifadələrdə rast gəlinən bu xüsusiyyət məkan mənalı leksik vahidlərlə (*a school, a house, a hospital, a church,...*) ifadə edildikdə birləşmədə təyin olunan sözün düşməsi hallarına rast gəlinə bilər.

After the great fire when St. Paul's was destroyed, the parish of St. Faith's and its Saints were joined to St. Augustine's.

Pedestrians were running to shelter into the portico of St. Paul's church.

I was in the butcher's and I heard some women say it.

She pictured herself bargaining outside the butcher's shop.

Belə ehtimal etmək olar ki, yiyəlik halın invariant mənası burada saxlanılır və təyin olunan sözün elliptik forması fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan dilində də yiyəlik hala aid edilən bir sıra mənaları həmin haldakı sözü işlətmədən də ifadə etmək olar. Məsələn: bacım, dəftərim, həyatımız və s. Bu isə mənsubiyyət kateqoriyasının materialıdır.

Əgər ingilis dilində təyin olunan ismin qarşısında yiyəlik halda olan isimdən başqa digər təyinedici vahidlər olarsa, yiyəlik halda olan isim bu təyinedici vahidlərdən əvvəl gəlir. Bu halı Azərbaycan dilində də müşahidə etmək olar.

The student's new dictionary; Kate's best friend

Oğlanın köhnə dostu, Məmmədin yeni evi

Yiyəlik halda olan ismin təyin etdiyi və mənsub əşya vəzifəsində işlənən isim artıksız işlənir və artıqların işlənməsinə olan tələbi aradan qaldırır.

Yiyəlik halda işlənən isimlərlə yanaşı, mənsub əşyanı bildirmək üçün çox vaxt isimlər "of" sözlüklü ilə də işlənir: *my friend's father=the father of my friend.*

Yiyəlik halda tək və cəm formada olan isimlərdə 's (s') şəkilçisinin tələffüzündə fərq olmadığından bu situasiyaya aydınlıq gətirmək üçün yiyəlik halda işlənmiş cəm isimlərin qarşısında bəzən "of" sözlüklü işlənir: *Where have you put the workers' tools? əvəzinə Where have you put the tools of the workers?* istifadə olunur. Qeyd edək ki, yiyəlik hal paradigmatında məhdudiyətin olmasını xüsusilə vurğulayan B. Stranq öz fikrini şifahi nitqdə ismin cəm və tək formasında 's şəkilçisinin eyni tələffüz edilməsi ilə əsaslandırır: *the boy's room- the boys' room.* Biz isə yiyəlik hal paradigmatında məhdudiyətin olması fikri ilə razı deyilik. A. Smirnitskinin qeyd etdiyi kimi, yiyəlik halı bütün isimlərə aid etmək mümkündür.

Yiyəlik halda olan iki isim bir-birinin ardınca gələndə yiyəlik halda olan ikinci isim "of" sözlüklü qoşulduğu isimlə əvəz olunur: *He is my sister's husband's father = He is the father of my sister's husband's.*

Mürəkkəb isimlərdə 's şəkilçisi hər zaman son ünsürə əlavə edilir: *my father-in-law's house, the passer-by's remark.* Bu hal Azərbaycan dilində də belədir: *qayınananın donu, günəbaxanın iyi, ağacdələnin dimdiyi.*

CÜMLƏNİN AKTUAL ÜZVLƏNMƏSİNDƏ MƏNTİQİ VURĞU

Gülnar QASIMOVA

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Bakı Biznes Universiteti

gulnar_qasimova@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Təqdim olunan tezisin cümlənin aktual üzvlənməsində məntiqi vurğunun yerinə yetirdiyi funksiyalardan bəhs edir.

Cümlənin aktual üzvlənməsi cümlənin kontekstdə tema və remaya bölünməsidir. Tema (köhnə, məlum) çıxış nöqtəsi rolunu oynayır, dinləyiciyə əvvəlki danışq məqamından və kontekstdən məlum olur. Rema isə fikrin özəyi haqqında verilən yeni məlumatdır. Tədqiqatçılar (A. Axundov, F. Veysəlli, M. Halidey, A. Cimson, M. Şubiqer, C. Kuirk, S. Qrinbaum, P. Roaç, Q. Torsuyev, V. Şevyakova və b.) əsasən belə bir maraqlı faktı irəli sürürlər ki, cümlənin hər bir üzvünün prinsip etibarilə kommunikativ yükü ola bilər, yəni hər bir cümlə üzvü cümlənin sintaktik üzvlənmə səviyyəsində öz keyfiyyətlərini itirmədən aktual üzvlənmə və informasiya strukturu terminləri çərçivəsində "yeni"

(rema) və “köhnə” (tema) ola bilər. Cümlədə tema və rema münasibətlərini müəyyən etmək üçün bir sıra fonetik və leksik-qrammatik vasitələrdən istifadə olunur. Bu vasitələr içərisində məntiqi vurğunun rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Məntiqi vurğu intonasiyanın ən əsas dinamik komponentidir. Dilçilik ədəbiyyatında “məntiqi vurğu” anlayışı ilə bağlı müxtəlif terminlər işlədilir. Belə ki, S. Bernşteyn “predikativ vurğu”, M. Halidey “tonlu vurğu”, A. Cimson, V. Vasilyev “nüvə vurğusu”, M. Şubiqer “yeniləyən vurğu”, D. Kristal, V. Vasilyev, O. Nork “söz vurğusu”, Q. Torsuyev, V. Panfilov, V. Vinqradov, L. Barxudarov isə “məntiqi vurğu” terminlərini istifadə etmişlər.

A. Axundov “cümlə vurğusu” adı altında məntiqi vurğunun icra etdiyi funksiyaları belə izah edir: “Cümlə vurğusu cümlə (söyləm) və cümlədən böyük olan nitq vahidlərini məzmunu müvafiq şəkildə təşkil edir, bu və ya digər informasiyanın formalaşmasına və onun qavranılmasına artikulyator-akustik, perseptiv təminat yaradır. Odur ki, cümlə vurğusuna cümlədə və cümlədən böyük olan vahidlərdəki vurğulu, vurğusuz və zəif vurğulu elementlərin qarşılıqlı əlaqəsinin məcmusunu özündə birləşdirən, bu və ya digər konkret fikrin və modal-emosional mənanın formalaşmasına və onun düzgün qavranılmasına xidmət edən artikulyator-akustik, semantik-praqmatik və perseptiv hadisə kimi baxmaq lazımdır.”

Bir çox alimlər (O. Dikuşina, O. Nork, V. Admoni) məntiqi vurğunu heç də məna bitkinliyi – predikativlik bildirən rema vurğusu hesab etmirlər, onu yalnız emosional-iradi tonla əlaqələndirərək cümlənin əvvəlində duran sözü (məsələn, isim həтта sözünü, bağlayıcı, şəxs əvəzliyi kimi vurğu qəbul etməyən sözlər belə) müəyyən edən kontrastiv-emfatik vurğu kimi qəbul edirlər. Məsələn: *John* has succeeded in the exam (not Tom). Am *I* telling you the story or are *you*? Bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda yuxarıda göstərilən nümunədə (John has succeeded in the exam) emfatiklik olmadan cümlənin sonunda duran söz düşən tonla tələffüz edilsə belə, bu məntiqi vurğunun mövcud olmadığını göstərir. Yalnız emfatiklik xatirinə sonuncu söz məntiqi vurğu ilə müəyyən oluna bilər. O zaman buradan belə bir fikir ortaya çıxır ki, cümlələrin böyük əksəriyyəti (dildə qeyri-emfatik cümlələr təkcə elmi deyil, bədii ədəbiyyatda da çoxluq təşkil edir) məntiqi vurğuya malik deyil. V. Şevyakova bu fikirlə heç də razılaşmayaraq məntiqi vurğunun hər növ cümlədə - istər emfatik, istərsə də qeyri-emfatik cümlələrdə mövcud olduğunu irəli sürmüşdür. Məntiqi vurğu olmasa nə bir məna bütövlüyü-predikativlik, nə təsdiq və yaxud inkar, sual, əmr, nə cümlənin intonasiya mərkəzi, nəticə etibarilə cümlənin məna mərkəzi – rema, bir sözlə cümlə mövcud ola bilməz.

Cümlə daxilində sözlərin vurğu daşması sözlərin semantik yükündən, sintaktik funksiyasından, mövqeyindən, danışanın modal-emosional münasibətindən, konkret kontekst və situasiyadan, nəhayət nitqin üslubi xüsusiyyətlərindən asılı olur.

Məntiqi vurğunun köməyilə hər hansı bir cümlə üzvü və ya birləşmə yeni informasiya daşımış olur. Eyni bir cümlədə 3 yeni informasiya əldə etmək olar. Müxtəlif suallar verərək danışanın məqsədini müəyyən etmək olar. Məs: *Yesterday John came from England. (When did John come from England?) // Yesterday "John came from England. (Who came from England yesterday?) // Yesterday John came from "England. (Where did John yesterday come from?)* Bu cümlələrin hamısının qrammatik tərkibi eyni olsa da müxtəlif məna çalarlığının ifadə olunduğunu müşahidə etmiş oluruq. Bu cümlələrdə aktuallaşan məlumat fərqlidir. İstənilən məlumatın çıxış nöqtəsi danışana və dinləyənə məlum olur (ya əvvəlcədən adı çəkilir, ya da kontekstdən, situasiyadan anlaşılır). Hər dəfə məlum olan məlumat yeni çalarlıq kəsb edir və bu yolla da təzə istənilən məlumata yer açılır. Yeni məlumat da məntiqi vurğunun köməyilə verilir və bununla da tema-rema münasibəti formalaşır.

İngilis dili sabit söz sırasına malik olduğu üçün, cümlənin məna mərkəzi sayılan söz təkcə sonda deyil, həm də cümlənin əvvəlində və ortasında da gələ bilər və məntiqi vurğu ilə müəyyən olunur. Məntiqi vurğu ilə müəyyən olunan söz təkcə dinamik deyil, həm də melodik vasitələrlə müəyyən olunduğu üçün əsas vurğulu sözə çevrilir və düşən tonla tələffüz olunur. Təbii ki, tonun düşməsi müvafiq olaraq cümlənin əvvəli və ya sonunda müşahidə olunur. Dinləyiciyə qabaqcadan məlum olan informasiyanı bildirən sözlər isə qalxan tonla tələffüz olunur. Beləliklə, cümləni oxuyarkən cümlənin sonuncu mənalı sözündə tonu aşağı salmağa ehtiyac yoxdur. Bunun üçün cümlənin məna mərkəzi sayılan sözü tapıb onun harada yerləşməsindən asılı olmayaraq məntiqi vurğu ilə qeyd etmək lazımdır.

Sonda qeyd edə bilərəm ki, məntiqi vurğu haqqında irəli sürülən fərqli yanaşmalara baxmayaraq, remanın müəyyən olunmasında onun mövqeyi vacib hesab olunmalı və tədqiqatdan kənar qalmamalıdır.

ОСНОВНЫЕ КРИТЕРИИ КОММУНИКАТИВНОГО МЕТОДА ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Айтекин АББАСОВА

Азербайджанский Университет Языков
АЗЕРБАЙДЖАН

На сегодняшний день, как никогда важно, чтоб люди владели иностранным языком. Иностранный язык является общественной ценностью, Поэтому сегодня возросла потребность в изучении иностранных языков, как известно международное общение приобрело массовый характер, но основной целью в обучении иностранному языку является " обучение общению на иностранном языке ". Постепенно, со временем, переходя на коммуникативное обучение, возросли возможности иностранного языка в решении актуальных для современного общества задач в области воспитания, и возрастания образовательного, воспитательного потенциала данного предмета "иностраный язык".

Очень важно брать во внимание потребности студента, так как этот процесс очень влияет на разработку материала, различных методов и соответственно основным является влияние на развитие функциональной способности студента, его активности во время процесса, широкого усвоения материала. Следующие процессы очень сильно влияют на реформу образования: написание эссе, презентации, и другие методы оценивания компетенции студентов. Некоторые программы, стихотворения, сочинения, написанные студентами, обсуждая их во время урока, преподаватель и вкладывает что-то новое, тем же самым раскрывает способности студентов. Р.Бернс (1990) выделил следующие критерии коммуникативного обучения:

1. обучение языка основывается в первую очередь на коммуникации. Язык рассматривается как средство общения, люди используют для коммуникации, для того чтоб понимать друг друга.

2. различие осознаются и принимаются в языке как часть развития, и используются в обучении иностранному языку как родному.

3. компетенция обучающихся студентов признается не как абсолютный, а как относительный термин.

4. культура тоже играет важную роль в коммуникативном обучении.

Как уже отмечено выше в данной главе мы рассматриваем методы обучения языку с лингвистической точки зрения. Отмечаются такие элементы как: объединенные навыки, способности, процесс, значение, подлинность, достоверность, темп, активность, взаимосвязь.

1.Объединенные навыки, умения.

В отличие от традиционного подхода к преподаванию языка, где в отдельности рассматриваются четыре вида навыков, в данной части мы их объединяем в единое целое: говорение, чтение, грамматику и аудирование и рассматриваем с коммуникативной точки зрения. Этот подход естественен для развития функциональных навыков.

2.Процес.

Психолингвисты имеют различные взгляды на взаимосвязь между сложными разделами языка и как мы логически правильно используем их в языке, грамматически правильно. 3. Значение.

4. Аутентичные материалы.

Аутентичные материалы так же, по мнению лингвистов, являются основой коммуникативного обучения, материалы, взятые из газет, журналов, различных публикаций, радио, телевидения.

5. Скорость, темп.

Быстрота тоже, является в основном одним из основных элементов коммуникативного обучения. Иногда мы не учитываем аккуратность речи, произношение, а просто говорим, но для того, чтобы слушатель нас понял, что мы хотим сказать, выразить, очень важно обратить внимание на аккуратность речи, грамматически правильно построенных предложений, правильное произношение.

6. Взаимосвязь. Активность.

Следует, брать во внимание взаимосвязь и активность, они очень сильно связаны друг с другом и очень важны в обучении, ролевые игры, упражнения на раскрытие скобок.

Изучая вопрос о психологических особенностях усвоения второго языка, очень важно иметь в виду, с одной стороны, психологические закономерности и с другой стороны, не психологические, а общественные требования и задачи в изучении второго языка. Абсурдно изучать психологические закономерности усвоения системы языка путем анализа процесса овладения иностранным языком или раскрывать психологические правила практического овладения иностранным языком путем анализа теоретического овладения системой данного языка.

SHAKESPEARE'S INFLUENCE ON THE RENAISSANCE PERIOD OF THE ENGLISH LANGUAGE

Gulnur GASIMOVA

Baku Oxford School

ggasimova@outlook.com

AZERBAIJAN

The Renaissance period is known for the flow of new words into English and during this period Shakespeare produced his extraordinary works. In the 16th century, almost 10.000 or 12.000 words added into the language according to OED (Oxford English Dictionary) and nearly half of these words are still in use. The vast majority of the words derived from the Latin language so only educated people could use them in their books. However, these words gradually exuded into daily speech.

In respect of dealing with Shakespeare's language, vocabulary is one of the fundamental areas that should be considered. The time Shakespeare took his pen in writing coincided with the most lexically innovative time period in which considerable modifications of the language occurred. Although some believed that the range of words and phrases introduced into the language by the mastermind figure of the literature, Shakespeare, was over-exaggerated, he was among the early birds who recorded contemporary medical disorders. Furthermore, Shakespeare had an exceptional role in borrowing of words from other languages and applying them into usage in his plays. He did not only borrow the words from other languages, including Spanish and French, but he also lightened the received words that predated English by delivering them English equivalents. With the help of the performances of his plays at the theatres, he also immersed his pen into other viewpoints of life. Not to mention the shades he added into the meanings of pre-existing words, Shakespeare could change the way people use the language perpetually. He invented a lot of words by importing some grammar rules derived from other languages. His efforts for enriching the English language could never be underestimated. Another practical contribution given to English language by Shakespeare was the popularizing of pre-existing words and phrases. The word "well" could be a compatible example. Shakespeare highlighted the usage of the word by using it in various contexts besides annexing underlying supplementary meanings of it. Almost all his characters from all social classes utilized every usage of it. According to the studies of David Crystal the different usages of the word "well" from the mouth of different characters given below:

Well, I say, it was never merry world in England, since Gentlemen came up. (Henry VI Part 2, IV.ii.7)

In addition to this, the word "well" existed to convey the group report which encounter in the speech of Horatio when he indented to relate his story:

Well, sit we down ... (Hamlet, I.i.33)

Apart from this, the word was used in order to offer the opportunity of a new topic as well as introducing change of event. Both meanings were provided by Hamlet:

Well, go make you ready. (III.ii.55)

Another utilization of the word "well" was found in the silence of Hotspur whose boredom caused the articulation of the word:

I cried 'Hum', and 'Well, go to!' (Henry IV Part 1, III.i.152).

Occasionally, the word "well" is articulated doubtfulness by Hamlet when he initiated his companions that he was against of expelling the game:

Well, well, we know'.... (Hamlet I.v.175)

In general terms, Shakespeare was considered to be the first recorder of the plenty more instances of the word "well" despite the fact that before his entries "well" had been familiar to the community-language users.

As the Elizabethan age was fruitful for the process of coinage, some deliberate findings were made by Shakespeare by means of using one part-of-speech as another part-of-speech that is called *functional shift* or *word-class conversation*. In the language of Shakespeare, the formation of words through these methods is taken into account of copiously linguistic creativity. The vivid instances from his texts showed that although all parts-of-speech were changed, preference was given to adjectives used as verbs, more often than not in the concept of make(adjective). In the provided example below, the word *dumbed by him* simply meant *made dump by him*.

What would have spoke

Was beastly dumbed by him (ACI.v.50)

Besides the adjectives which were used as verbs, there are plenty of nouns that were presented as adjectives. For instance, in the given example below, the word *kingdom* stood for an adjective:

Kingdomed Achilles in commotion rages (TCII.iii.173)

Our speech mainly contains nouns and verbs. Therefore noun-to-verb conversion is the most aggregate form. While the convention of concrete nouns is common with dramatic and vivid examples, the convention of abstract nouns is with a handful of examples. The underlying support of this creation was Shakespeare's steady desire of revealing authentic ways to emphasise his characters' feelings. Instead of using "*He treated me as a God*", he used like thus:

This last old man...godded me indeed (Cor V.iii.11)

As it is mentioned above, in comparison with concrete nouns, it is not commonplace to encounter abstract nouns that converted into verbs. However, when they converted, they can be glossed as "*treat...as*", "*use...for*", "*make...into*", "*act...as*". Following example indicates the usage of *scandal* in the meaning of *revile*.

If you know

That I do fawn on men...

And after scandal them (JCI.ii.76)

Another instance can be the word *fortune* which was used as a verb instead of *making him into a fortune*:

Keep decorum, and fortune him accordingly (ACI.ii.75)

Consequently, Shakespeare is one of the greatest playwrights in English Literature. One of the reasons why Shakespeare is as unique as a literary historical figure is that his ability with words. To give voice to his thoughts and feelings, Shakespeare had to generate new words not existing in the vocabulary of that day. He also had to use language to create effects for audiences' demand for innovation at the stage. His verbal creativity has an important influence on modern English vocabulary we use on daily basis. Apart from words great bard, he created hundreds of phrases, coining words with a new meaning.

METAPHORIZATION IN ENGLISH

Sevda GULIYEVA

Doctoral candidate of AUL

sevda1989@list.ru

KAZAKHSTAN

The study of metaphor has become one of the most important trends in modern cognitive linguistics, which in the study of the phenomenon in question completely abandoned the traditional view (still coming from Aristotle) on the metaphor as a "reduced comparison", one of the ways to "decorate" speech, or the structural orientation inherent in structuralism. The study of the "linguistic proper" laws of metaphorization. Modern cognitive science views the metaphor as the main mental operation, as a way of cognizing, structuring and explaining the world.

As is known, the basis of most modern works on the theory and practice of studying a conceptual metaphor is the classical study of J. Lakoff and M. Johnson "Metaphors by which we live". This theory, undoubtedly, introduced systematicity into the description of metaphor as a cognitive mechanism and demonstrated the great heuristic potential of the theory application in practical research. Under the conceptual metaphor, scientists understand a scheme, a unified cognitive structure that connects mental representations with a sensory and experiential basis, in the formation of which an essential role is played by the person's previous experience and the cultural environment in which he lives. Comprehension of our experience in terms of objects and substances allows us to isolate some parts of our experience and interpret them as discrete entities or substances of some single type. We can refer to them, combine them into categories, classify them and determine their number, so we can talk about them.

Cognitive linguistics began in the late 1970s in response to the dominant, generative paradigm in linguistics. Unlike the work in generative linguistics, defined by the Chomskyian revolution, cognitive linguists assume the analysis of the conceptual and experiential basis of linguistic categories and constructs is of primary importance: the formal structures of language are studied not as if they were autonomous, but as reflections of general conceptual organization, categorization principles, and processing mechanisms.

A traditional belief among many scholars is that metaphorical meaning is created *de novo*, and does not reflect pre-existing aspects of how people ordinarily conceptualize ideas and events in terms of pervasive metaphorical schemes. But in the past 20 years, various linguists, philosophers, and psychologists have embraced the alternative possibility that metaphor is fundamental to language, thought, and experience. These scholars, working primarily under the new disciplinary umbrella titled "Cognitive Linguistics," have explored the idea that people speak metaphorically because they think, feel, and act metaphorically.

Metaphor is a figure of speech which makes an implicit, implied or hidden comparison between two things that are unrelated but share some common characteristics. In other words, a resemblance of two contradictory or different objects is made based on a single or some common characteristics.

In simple English, when you portray a person, place, thing, or an action as *being* something else, even though it is not *actually* that "something else," you are speaking metaphorically. "*He is the black sheep of the family*" is a metaphor because he is not a sheep and is not even black. However, we can use this comparison to describe an association of a black sheep with that person. A black sheep is an unusual animal and typically stays away from the herd, and the person you are describing shares similar characteristics.

Furthermore, a metaphor develops a comparison which is different from a simile i.e. we do not use "like" or "as" to develop a comparison in a metaphor. It actually makes an implicit or hidden comparison and not an explicit one. Most of us think of a metaphor as a device used in songs or poems only, and that it has nothing to do with our everyday life. In fact, all of us in our routine life speak, write and think in metaphors. We cannot avoid them. Metaphors are sometimes constructed through our common language. They are called conventional metaphors. Calling a person a "night owl" or an "early bird" or saying "life is a journey" are common conventional metaphor examples commonly heard and understood by most of us. Below are some more conventional metaphors we often hear in our daily life: *My brother was **boiling mad***. (This implies he was too angry.); *The assignment was a **breeze***. (This implies that the assignment was not difficult.); *It is going to be **clear skies** from now on*. (This implies that clear skies are not a threat and life is going to be without hardships); *The skies of his future began to **darken***. (Darkness is a threat; therefore, this implies that the coming times are going to be hard for him.); *Her voice is **music to his ears***. (This implies that her voice makes him feel happy).

Today, many linguists have focused their attention on metaphor. Modern cognitive science views the metaphor as one of the key mental operations. At present, the science has established a cognitive paradigm that has shaped the view of the metaphor as the most important mechanism of thinking. Metaphor is also a way to consolidate the realities of the surrounding world, and an instrument for creating new meanings.

İNGİLİS DİLŞÜNASLIĞINDA NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏSNİFATI

Gülnarə RÜSTAMLI

Sumqayıt Dövlət Universiteti
gulnara.rustamli91@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Nitq hissələrinin sistemli öyrənilməsinə ilk təşəbbüsü yunan alimləri göstərmişlər. Onlar yunan dili əsasında sxem yaratmışlar. Bu sxem Romada dilçilər tərəfindən latın dilinə də tətbiq edilmişdir. Daha sonralar isə bir çox dünya dillərinin tədqiqi prosesində nitq hissələri haqqında araşdırmalar və nitq hissələrinin izahı Yunan-Roma qrammatikası ənənələri zəminində aparılmış, tədqiqatlar zamanı bu ənənələr əsas götürülmüşdür. Ümumiyyətlə, isə nitq hissələri haqqında təlim müxtəlif qrammatika məktəblərində yaranmış və öz inkişafını davam etdirmişdir.

Dilşünas alim M.V.Lomonosov dildə əsas sözləri ayırır, adları və feilləri əsas nitq hissəsi adlandırır. Lomonosova görə sözlər səkkiz nitq hissəsinə bölünür – 1) əşyaların adlandırılması üçün adlar, 2) adlandırmanı ixtisar etmək üçün əvəzlik, 3) fəaliyyəti bildirmək üçün feil, 4) adları və feilləri bağlamaq üçün feli-sifət, 5) şəraiti, vəziyyəti ifadə etmək üçün zərf, 6) şəraitin əşyaya və fəaliyyətə aidliyini aydınlaşdırmaq üçün önlüklər, 7) anlayışları əlaqələndirmək üçün bağlayıcı, 8) hiss,həyəcanın ifadəsi üçün nidalar istifadə edilir. Müəllif verilmiş təsnifatda sifətləri ayrıca bir qrup kimi təsnif etməmiş onları adların tərkib hissəsi kimi göstərmişdir.

A.A.Şaxmatovun nitq hissələrinin təsnifinə dair tədqiqatları da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Alimin tədqiqatlarında problemə münasibəti semantik, morfoloji və sintaktik meyarlara əsaslanır. O, yazır "Sözlərin cümləyə və ya nitqə münasibəti nitq hissəsi kimi təyin olunur". Qrammatik kateqoriyanın sintaksisdə aşkara çıxdığını söyləyən müəllif sözləri əsas, qeyri-əsas və köməkçi olmaqla üç qrupa bölür. Birinci qrupa o, isim, feil, sifət və zərflər daxil olmuşdur. Alim substansiyanın münasibət fərqləndirmə üçün zəmin yaratdığını da qeyd edir. O, substansiyanın keyfiyyət və əlamət xassələrinin sifəti ayırmağa əsas verdiyini vurğulayır.

Nitq hissələrinin təsnifi L.V.Şerbanın tədqiqatlarında özünəməxsus yer tutmaqla yanaşı, problemi daha dərinlən araşdırması diqqəti cəlb edir. L.V.Şerbaya görə hər bir nitq hissəsini səciyyələndirən əlamətlər toplusu olmalıdır. O, belə hesab edir ki, bu əlamətlər toplusu heç də mütləq formada bütün nitq hissələrinə aid ola bilməz. Yəni bir nitq hissəsinə aid söz həmin nitq hissəsinə mənsub olan bütün əlamətləri özündə birləşdirmir. Əlamətlər toplusunun müəyyən hissəsi bir, digər elementləri başqa söz üçün meyar ola bilər. Şerba feli sifətlərin həm felə, həm də sifətə mənubluğunu irəli sürür. O, heç bir nitq hissəsinə aid olmayan sözlərin də mövcudluğunu qeyd edir. Şerba sözləri əsas və köməkçi olmaqla iki qrupa bölür. Sifəti əsas nitq hissəsi kimi qəbul edən alim sifətin məzmununun keyfiyyət olduğunu da qeyd etmişdir. Alim sıra saylarını da sifətlərə daxil edir, zərflərin isə sifətlərlə mənə yaxınlığını xüsusilə vurğulayır.

Dövrünün və müasir dövrümüzün tanınmış dilşünas alimi V.V.Vinoqradov nitq hissələrinin təsnifinə fərqli yanaşaraq yazmışdır: " Nitq hissələrinin ayrılması sözlərin əsas struktur-semantik tipləri təyin edildikdən sonra mümkündür. Sözlərin dörd əsas qrammatik semantik kateqoriyası vardır: 1) söz-adlar, 2)nitq hissəcikləri, 3)modal sözlər, 4) nidalar. Vinoqradova görə nitq hissələrinin qrammatik kateqoriyalara bölünməsinin əsasında aşağıdakı fərqlər durur: a) müxtəlif kateqoriyadan olan sözlərin nitqdə, cümlə strukturunda yerinə yetirdiyi fərqli sintaktik funksiyalar, b) sözlərin lüğəvi mənasındakı fərqlər, c) gerçəkliyi ifadə etmək üsulundakı fərqlər, d) bu və ya digər nitq hissəsi ilə bağlı qrammatik kateqoriyaların təbiətindəki fərqlər .

İngilis dilşünaslığında bu problemin həllinə dörd yanaşma üsulu mövcuddur.

- 1.Classical
- 2.Functional
- 3.Distributinal
- 4.Complex

Klassik nitq hissələri nəzəriyyəsi ən qədim dövrlərə Latın qrammatikasına əsaslanır. Bu təsnifata görə bütün sözlər dəyişə bilənlər (declinables) və dəyişə bilməyənlər (undeclinables) olmaqla iki qrupa bölünür.dəyişə bilən nitq hissələrinə isim, əvəzlik, sifət və feilləri, dəyişə bilməyən nitq hissələrinə isə zərf, sözlü, bağlayıcı və nidaları daxil edirlər. Klassik təsnifat nəzəriyyəsi latın dili kimi dillərdə tamamilə uğurlu olsa da ingilis dili kimi analitik dillərdə bu təsnifatın aparılması uyğun deyildir.

Məsələyə yeni funksional yanaşma üsulu XIX əsrdə Henry Sweet tərəfindən təqdim olunmuşdur. Sweet ənənəvi təsnifatı pozaraq sözləri morfoloji formaya malik olan və morfoloji formaya malik olmayan nitq hissələri kimi qruplaşdırmışdır. O, birinci qrupu adlıq sözlər, ikinci qrupu isə ədatlar adlandırmışdır. Birinci qrupa isim, ismi əvəzlik, ismi say, sifət, sifət-əvəzlik, sifət-say, felin şəxsi və şəxssiz formaları, ikinci qrupa isə sözlönləri, nidalar, bağlayıcı və zərflər daxildir.

Bölmə üsulu nəzəriyyəsinə isə nitq hissələrinin təsnifi Charles Fries tərəfindən təqdim olunmuşdur. O, ənənəvi terminologiyadan yayınmaq və bölmə analizindən istifadə edərək yeni təsnifat yaratmağı arzu edirdi. Fries ilkin olaraq söz qrupları terminindən istifadə etmişdir. Daha sonra isə öz qanunlarını pozaraq nitq hissələri terminindən istifadə etmişdir.

Kompleks yanaşma nəzəriyyəsi isə nitq hissələrini üç əsas - semantik, funksional, formal kriteriyalar əsasında fərqləndirməyi məqsəduyğun hesab edən akademik L.V.Şerba tərəfindən təqdim olunmuşdur. Bu bölgüyə görə isə nitq hissələri aşağıdakı kimi təsnif olunur. Əsas nitq hissələrinə – isim, sifət, say, feil, əvəzlik, zərf, köməkçi nitq hissələri – artıqlıq, sözlönlü, bağlayıcı, ədat, modal sözlər, nida daxil edilmişdir .

Valentina Kaushanskayaya görə isə ifadə etdiyi mənaya, morfoloji xarakteristikasına və sintaktik funksiyasına görə sözlər nitq hissələri adlanan müəyyən qruplara bölünür. Kaushanskaya sözləri cümlədə mübtədə, xəbər, təyin, tamamlıq, zərflik kimi müəyyən funksiyası olan əsas nitq hissələrinə və cümlədə heç bir müstəqil funksiyası olmayan və köməkçi funksiya daşıyan köməkçi nitq hissələrinə ayırmışdır. Alimə görə dildə on üç nitq hissəsi vardır. O nitq hissələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır.

The notional parts of speech.

1. The noun;
2. The adjective;
3. The pronoun;
4. The numeral;
5. The verb;
6. The adverb;
7. The words of the category of state;
8. The modal words;
9. The interjection;

The structural parts of speech.

1. The preposition;
2. The conjunction;
3. The particle;
4. The article.

Jespersenin özünün *Essentials of English Grammar on Historical principles* adlı kitabında nitq hissələrinə dəqiq tərif verməyin praktiki olaraq mümkünsüzlüyünü qeyd edərək ingilis dilinə daxil olan sözləri onların ifadə etdiyi məna, forma və funksiyalarına görə beş qrupa bölmüşdür.

1. İsimlər
2. Sifətlər
3. Əvəzlilər (saylar və zərflərin bir hissəsi)
4. Feillər
5. Ədatlar (zərflər, sözlönləri, bağlayıcılar və nidalar)

Jespersenin bu bölgüsünün nə dərəcədə doğru olduğu yalnızca mübahisəli olmaqla qalmayıb, bir o qədər də anlaşılmazdır. Beləki, heç bir müstəqil nominativ mənaya malik olmayan ədatlar, sözlönləri, bağlayıcıların müstəqil nominativ və qrammatik mənaya malik olan zərflə birlikdə bir qrupa daxil edilib, ədat adlandırması qəbul edilməzdir.

Müasir ingilis dilində isə sözlər leksik mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik funksiyasına görə bir qayda olaraq belə təsnif olunur.

1. Notional parts of speech;
2. Köməkçi nitq hissələri;
3. Free parts of speech.

Birinci qrupa isim, sifət, say, əvəzlik, fel və zərf, ikinci qrupa artıqlıq, sözlönlü, bağlayıcı, üçüncü qrupa isə nida və modal sözlər daxil edilir.

İNGİLİS DİLİNDƏ QEYRİ-MÜƏYYƏN SAYLARIN BƏZİ İSMİ BİRLƏŞMƏLƏRLƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ramiqə ŞİRƏLİYEVƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

rshiraliyeva7@gmail.com

AZƏRBAYCAN

İngilis dilində qeyri-müəyyən saylar müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilmişdir. Say bir çox dilçilər tərəfindən əsas nitq hissəsi kimi qəbul edilmədiyindən qeyri-müəyyənlik ifadə edən saylar da isim, sifət və ya əvəzlilərin tərkibində araşdırılmışdır. Qeyri-müəyyənlik ifadə edən birləşmələr də tədqiqatə cəlb edilmişdir (C. Lakoff, C. Çanell, C. Tarnikova).

İsim və ismi birləşmələrlə işlənən saylar J.M.Putnamın "English grammar" adlı kitabında sifət olaraq qəbul edilmiş və onların işlənmə xüsusiyyətləri haqqında mülahizələr irəli sürmüşdür. Müəllif "few" və "many" qeyri-müəyyən sayları ilə işlənən sifətlərin cəmdə olan isimlərlə işlənmə qeyri-müəyyənlik artıqlı ilə işlənmə zəruriliyini qeyd etmişdir: "a few men, a great many men". Belə ismi birləşmələrlə qeyri-müəyyənlik artıqlının işlədilməsi onların sayca çoxluq və ya azlıq bildirməsi və özü-özlüyündə bir bütövlük bildirməsi ilə əlaqələndirilir. "A dozen, a score, a hundred, a thousand" və bu kimi qeyri-müəyyənlik ifadə edən birləşmələrlə birlikdə ifadə olunan isimlər cəmlilik bildirsə də, qeyri-müəyyənlik artıqlı ilə işlədilir.

U.Fauler "English grammar" kitabında qeyri-müəyyən sayların dəqiq miqdar və kəmiyyət ifadə etmədiyini qeyd etmiş və bu növ saylara "some, all, many, few, much, little, more, less, several, whole, enough, other, another, only, alone, any, none, ought, naught, something, nothing, somewhat" kimi sözləri aid etmişdir. Qeyd edilməlidir ki, müəllif sayları sifətin tərkibində araşdırmağa üstünlük vermişdir. O, "many, few, several" kimi miqdar ifadə edən sözləri cəm halda olan substantivlərə aid etmişdir: "may men, few offices, several prisoners". U.Fauler eyni zamanda qeyd etmişdir ki, "many" tək halda olan substantivlə birlikdə işlənməyə həmin substantiv və özü arasında "a" artıqlını tələb edir: *You, I know, have many a time sacrificed your own feelings to those of others (Mən bilirəm ki, sən dəfələrlə öz hisslərini başqalarına qurban vermişən)*. "A" qeyri-müəyyənlik bildirən artıqlı cəmdə olan sözlərlə işlənmə bilməsə də, "few" bu artıqlı cəmdə olan isimlərlə işlənməyə özündən öncə qəbul edir: *Can you lend me a few shillings? (Mənə bir neçə şiling borc verə bilərsiniz?)*. Saylardan sonra işlənən "pair, couple, dozen, score, hundred, thousand" kimi sözlər cəmlilik hal şəkilçisi qəbul etmir: "six pair of shoes, three dozen of apples, four couple of dancers, twenty sail of vessels, a hundred head of cattle".

İsmlərlə işlənilən qeyri-müəyyən kəmiyyət ifadə edən sözlər onların təxmini sayını və ya miqdarını bildirir. Adətən qeyri-müəyyən kəmiyyəti ifadə edən sözlər və birləşmələr isimlərin növünə görə qruplaşdırılır. Belə birləşmələr əşyaların təxmini təsvirini təqdim etmək üçün işlədilir və konkret miqdar anlayışı ifadə edə bilmir. İsmi birləşmələrlə işlənilən qeyri-müəyyən kəmiyyət ifadə edən birləşmələr 3 qrupa bölünür:

1. Sayılan isimlərlə birlikdə işlənən qeyri-müəyyən saylar: *You have several paintings which are worth millions (Sizin milyonlarla dəyəri olan bir neçə rəsm əsəriniz var)*.
2. Sayılmayan isimlərlə birlikdə işlənən qeyri-müəyyən saylar: *There is so much smoke being emitted from the manufacturing plants (Emal zavodlarından çıxan çoxlu tüstü var)*.
3. Həm sayılan, həm də sayılmayan isimlərlə birlikdə işlənən qeyri-müəyyən saylar: *Not all monkeys have tails (Meymunların heç də hamısının quyruğu olmur/Bəzi meymunların quyruğu olur)*.
I have been trying all morning to fix my old computer (Səhərdən könhə kompüterimi işə salmağa çalışıram).

Bu əsas qruplaşmadan başqa qeyri-müəyyənlik ifadə edən birləşmələr aşağıda göstərilən bölgü üzrə də qruplaşdırıla bilər:

- a) az mənada qeyri-müəyyən miqdar: *There's little point in trying to mend it. You'll never succeed! (Onu təmir etməyə cəhd etməyiniz mənasızdır. Bacarmayacaqsınız.)*
- b) nisbilik və neytrallıq bildirən qeyri-müəyyən miqdar: *Any educated person knows who Shakespeare was (Hər bir savadlı adam bilir ki, Şekspir kim olub)*.
- c) çox mənada qeyri-müəyyən miqdar: *I have plenty of reasons for thinking (Mənim fikirləşməyim üçün çoxlu səbəblər var)*.

Qeyri-müəyyən kəmiyyət ifadə edən birləşmələr bir sıra kvantifikatorlar vasitəsilə ifadə olunaraq isimlərlə birlikdə işlənilə bilər. Bu zaman daha çox “of” sözündən istifadə olunur: “*a couple of, a bit of, a hint of, a crumb of, a sprinkling of, a shred of, a taste of, an ounce of, a dab of, a number of, a lot of, dozens of, a bunch of, a pile of, a mass of, scores of, mountains of, heaps of, a mouthful of, a handful of*”.

Sayılmayan isimlərlə işlənən qeyri-müəyyənlik ifadə edən birləşmələr “of” sözünü ilə birlikdə istifadə olunur və xəbəri təkdə tələb edir: “*A bunch of flower, a bit of ham, a blob of paint, a glass of wine, a drop of water, a loaf of bread, a lump of sugar, a piece of paper, a pile of rubbish, a pool of blood, a slice of bread, a spot of rain, a touch of flu*”.

İngilis dilində ismi birləşmələrlə işlənən qeyri-müəyyən sayılar əşya və ya hadisə haqqında konkret miqdar bildirmədən müəyyən məna çalarına malik olur və bəzən də nitqə daha çox ekspressivlik və emosionallıq vermək naminə istifadə olunur.

TEACHING LANGUAGES WITH TECHNOLOGY

Nigar MAMMADOVA

Baku Slavic University

e-mail: n.mammadova01@gmail.com

AZERBAIJAN

The world of education today is undergoing massive changes because of technological and digital revolution. It is because; this is the era, where the computers rule the world. Today people can learn and expand their outlook with the help of technology. Technology is a word, which comes from Greek word and transliterated "techne" and "logos". Today the meaning of the word is understood as a collection of techniques, skills, methods and processes, which are used for producing and conducting perfect lessons.

There is no doubt that, in order to succeed educational achievements in a modern global world, there are some skills that have to be developed with the help of learning technologies. Identifying learners` ability and using learning technologies with the skills such as content, socializing, collaboration, skill acquisition, creative innovation, critical thinking, adaptability, and communication are generally more important in modern teaching system than the usual one. Therefore, equal access should be provided to all individuals to deepen intercultural awareness, learn, memorize, but think creatively and be innovative.

The term “technology” refers to advancements and progress in the methods and tools, which teachers use to solve problems and achieve an aim. while teaching process we encompass the technology from low-tech pencil, paper, and chalkboard, to the use of presentation software, or high-tech tablets, online collaboration and conferencing tools, and more. The most contemporary technologies allow us to utilise new methods and techniques in the classrooms that were not able to done or achieved before. That means what you use depends fundamentally on what you are trying to bring to the lesson and accomplish it.

Teaching with technology can strengthen student learning by giving an assistance to instructional objectives. Although it can be demanding to select the “best” tech tools in teaching and learning, but trying not lose sight of your goals and improving students` creativity have to be the main criterion in teaching process. Indicating and integrating the tools can be a challenge in teaching, the tools, albeit an eye-opening experience.

William Knoke, in his book, which is the one of the significant books and international bestsellers *Bold New World: The Essential Road Map to the 21st Century*(1996), wrote and warned that technology that is not used and implemented quickly is worthless: "Cutting-edge technology is as perishable as a truckload of ripe bananas: it's worth a fortune today, but if not used quickly, it becomes worthless" [1, 166]. Therefore, a major goal of technology in teaching languages and also in education should be improved and used by teachers.

Considering all the ideas, which are mentioned above, it seems reasonable to assume that the using technology also seems like an ideal and essential way to enhance language learning. It's easy to

see that schools, universities, and educational institutes, need to begin transitioning to a more tech savvy way of language teaching process and excelling the skills. There are various types of technology are currently used in classrooms such as digital cameras, video cameras, interactive whiteboard tools, smart boards, and LCD projectors. Furthermore, while utilising the technologies, we can also combine the following techniques:

- Blogs
- Digital portfolios
- E-Pen pals
- Electronic presentations
- Social Networking
- Wikis
- Computer-assisted Language Learning Software
- Podcasts
- Electronic Text Corpora
- Screen casting
- E-learning authoring tools

It is not a surprise to see that technology is gravitating in a consistent manner. Evolution of classrooms shows the benefits of technology obviously in language learning. Some of the advantages of technology, which dare to mention such as it encourage student collaboration, makes students be interactive in language learning, uses the method of blended language learning courses, and gives a chance for remote access to language education.

One is not able to learn and surpass the language only with the help of the dictionary, grammar book or storybooks. Technology can be a guide the student and support learning. Teacher is a vital character and not to mention that he or she plays a necessary role on this way.

In conclusion, learning technologies are a silver bullet in teaching languages. The benefits of above-mentioned techniques are to assimilate the content of education, improve the process of students' ability in order to think creatively and express their opinions independently. Learning technologies are not only efficacious for students but also for teachers. They also increase teachers' capacity in order to provide support to all the students and pay more attention to each student at the individual level. Thus, incorporating technologies with various learning styles and techniques in the classroom may allow students to be more successful in all walks of the life.

THE IMPACTS OF EMPLOYMENT ON ACADEMIC PERFORMANCES OF UNDERGRADUATES' IN BAKU

Shafag VALIYEVA

Baku Engineering University
valiyevashafag@gmail.com

My aim in this research is about to indicate the positive sides of having a job on students' academic achievement since I feel that It would be productive not only in their academic success but also future career life.

Initially, I have read a few online articles about the topic in order to see other researchers' approaches on it. Secondly, I have used an online survey among Azerbaijani undergraduates via social networks. These all helped me to have some ideas around my topic.

A research in one of the UK universities' undergraduates has proved some working group of students tend to work in the field of food industry which is quite unrelated from their profession and any obligation or a duty is not required. (UK Essays 2015, 9.conclusion). That is, if a job is course-related, it will have a positive effect on their results. Otherwise, Unpleasant marks are possible as well. Moreover, the research shows that working less than 20 hours a week has a positive impact not only academically but also on a personal level. Consequently, these students improve time management skills, gain work experience, build business relationships and earn money. (UK Essays 2015, 9.conclusion). On the other hand, According to Harvey (2000) educators should accept the fact that

nowadays most of the students work and should recognize that combination of part-time work with study can improve the students personal and academic development.(cited in, UK Essays 2015, 8. Discussion). So, the both researchers think positively about a job which is course-related. (UK Essays, 2015)

Another research investigated around the topic and came the conclusion which is almost the same with the previous one. (URJ, 2015), (like Furr and Elling (2000), cited in URJ, 2015).So, this research paper demonstrates that fewer working hours and jobs that are related to their majors will have a positive effect on their academic achievement(URJ, 2015, p. 40) The results of both researchers are consistent. So, we can say that working on the field of study has a very important and at the same time positive impact on their outcome of education. Furthermore, in this case the period of time also should be taken into consideration.

Unlikely with the first paper, here, According to Lauren, students who take fewer credit and more flexible work schedules will lead to higher academic achievement. That is one of the focal key points on that issue. (URJ 2005, p.40)

Data Analysis Strategy

A survey was used among undergraduates in order to have data about this relationship. The survey was covered students’ gender, age, reasons for working, their majors and working hours. A variety of responses is obtained by them and more clearly it has been indicated below with the table and chart.

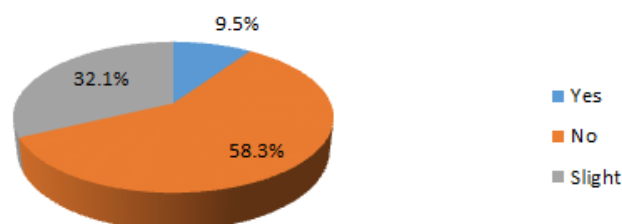
A great portion of respondents was females (67.9%). Most of the respondents were at the age of 20- 21 and almost half of them was junior and senior students (50%, 32,1% respectively). That is among 83 Azerbaijani undergraduates females tend to work more than men. Beside this, 54.8% of respondents have confessed that they are working for a job that is related to their majors directly. They claimed that they want to be a successful person in their future fields. From the survey it was defined that undergraduates are eager to work as a volunteer, in humanitarian fields, such as teaching/guiding or translation, business-related jobs like, management/finance, some of them work in a food and beverage industry as a waiter and so on. When it comes to work hours it has been proved that 34% of survey participants 1-10 hours and almost 29% of them work about 10-25 hours in a week. Rest of working hours is different, such as “freelancer”, “flexible schedule”, “it depends” and etc.

Gender	%
Female	67.9%
Male	32.1%
Age	
18-20	32.2%
21-24	66.7%
Working hours	
1-10	34.5%
10-25	29.7%
30-...	14.2%
GPA	
50-70	14%
71-90	41.6%
91-100	30.9%

One of the basic point of the survey is when it is asked, “Is there any obstacles of working and studying at the same time?”, 58,3 % of undergraduates answered No. 32,1% students mentioned there is slight difficulties and 9,5 % replied saying Yes.

Consequently, it can be concluded from the survey that although having a job may be challenging or somehow troublesome for its quality, however undergraduates do well in their outcome of education.The survey proved that positive effects of employment are more than negative ones.

Is there any difficulties of working on your academic results?

Furthermore, 58% of bachelors are paid employees.

Consequently, My survey among 83 Azerbaijani undergraduates was conducted in Baku, Azerbaijan. And it showed their attitude toward education-work relationship clearly.

The study notifies that employment has some kind of impact on academic achievements of the students. The study is wide and never done before. Due to lack of time and for other reasons, I am not able to explore more. However, it would be better if it was explored universally with another factors that I have not done them in this paper. It will be very helpful, useful and productive for other researchers whose interest point is that.

THE SPELLING DIFFERENCES BETWEEN MODERN AND EARLY MODERN ENGLISH IN SHAKESPEARE’S TEXTS

Gulnur GASIMOVA

Baku Oxford School

ggasimova@outlook.com

AZERBAIJAN

By the time, Shakespeare took his pen in writing, scholars had attempted to classify English spelling. By 1623 the notable number of standardisation had already occurred. In contrast to other languages, English never authorised a body. Therefore, the variety and inconsistency in spelling have always differed according to writers’, lexicographers’, editors’ educational backgrounds as well as their geographical locations and historical factors since then.

The most printed texts of Shakespeare look precisely identical as modern writings we are using now. However, some notable differences are easy to enlighten. The most remarkable variance is the use of two forms of *s/s/f* –without a cross line. Awareness of possible sources of confusion of *s/f/f* –without cross line leads editors to propose alternative readings that make Shakespearean texts more comprehensive.

As a result of the study, it has been obtained very comprehensive data in order to indicate the differences and difficulties which can be caused by the variable usage of letters in Shakespearean English depicted in *Romeo and Juliet*. In the research, each letter has been approached in three main aspects: part-of-speech, position and structure.

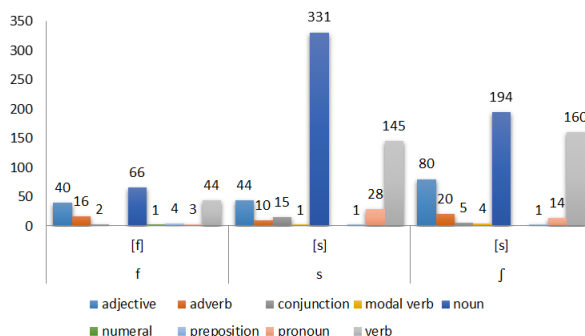
In the first table, the most widely used letter pairs (*s/f/f* –without cross line) analysis as regards to part-of-speech has been mentioned. Considering the structure of a language, it is found out that a language generally consists of mainly verbs and nouns, and solely adjectives. Therefore, Shakespeare’s handwriting differences mainly occurred in these samples of part-of-speech.

Statistics show Shakespeare expressed the sound [s] with letter s in nouns as well as the sound [s] with the letter f –without cross line more than other parts-of-speech. The main reason for preference of nouns is the construction of a plural form of nouns.

According to the table, verbs follow nouns in this process because of the ending of verbs in the third person singular. In contrary to nouns, the sound [s] has been mentioned with the letter f –without cross line rather than the letter s in adjectives. Although we see a sharp difference in nouns and adjectives as regards to the letters s and f –without a cross line, the number of the verbs in almost the same.

The letter f was also included in the table due to the similarity with the letter f –without a cross line. However, they have definitely different pronunciation and usage.

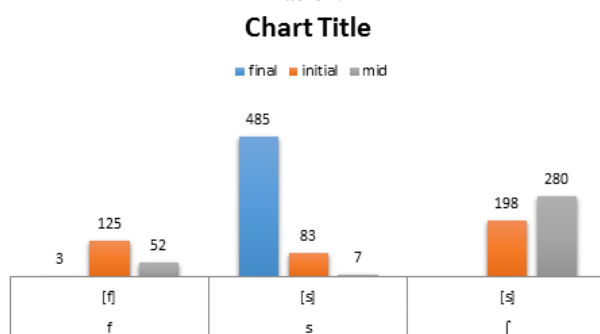
Table1.

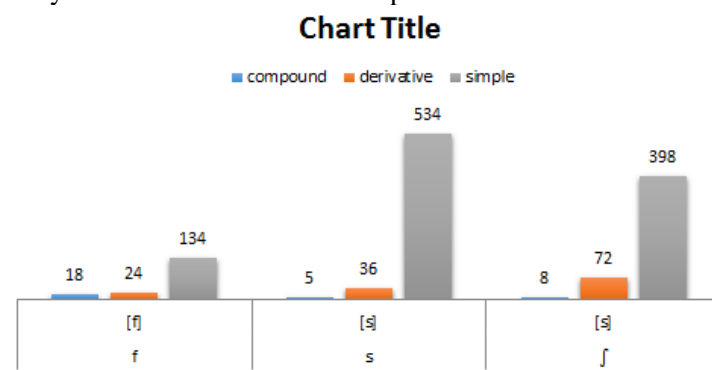
The presented diagram (Table2) illustrates the differences in the varied positions of phonemes that used in “Romeo and Juliet” written by Shakespeare. In this table, the letters have been approached to the differences by means of the changeable pronunciation of one letter according to its place and variable written forms of one phoneme.

As the symbol of the sound [s] is one of the main spelling differences from modern English in Shakespearean language, it can be obviously seen from the chart that as a rule symbol s is used at the end of the words to represent sound [s]. However, in the middle of the words, ʃ is more widely used to express the phoneme [s] despite the existence of both symbols in the middle. On the other hand, ʃ is never used as the final letter of the words. A reader can easily confuse the letters f/ʃ since they are alike.

Table2.

After regarding part-of-speech and position, it is very important to handle these varieties in the scope of word structure. (Table3) The sound [s] was expressed by the letter s in almost 57% of simple words, whilst 43% of them were written by the symbol f –without a cross line. Whereas we cannot observe the great usage of the sound [s] in derivative words even in the circumstances where the sound [s] was expressed Shakespeare preferred to use letter f –without cross line instead of the letter s. However, there is not any remarkable number of compound words with the sound [s].

Still, the letter f which gives the sound [f] can easily confuse readers, as they have noticeable resemblance with the letter f –without cross line which expresses the sound [s].

Although Shakespeare expressed the sound [s], particularly with the letter s alike Modern English, we frequently confront with the usage of the letter f –without cross line which might be confused with the letter f. Knowing the correct position of them can avoid confusion while looking through Early Modern texts.

As a result of this research, it has been found out how the differences between Early Modern English and Modern English influence the understanding of Shakespeare’s works. It has proved that there is no need to paraphrase his texts into Modern English if a reader is familiar with these tiny differences. Furthermore, some students and researchers can benefit from this paper in order to follow orthographical dynamism. Moreover, as a conclusion of this research, some experts of phonetics and also students can make a generalisation.

THE DEPICTION OF STYLISTIC DEVICES IN “BEOWULF”

Nargila MAMMADOVA

Baku Engineering University
namammadova@beu.edu.az
AZERBAIJAN

The English language is a part of extensive family of languages, with many branches which is called Indo-European. As is known it belongs to Anglo-Frisian branch of West-Germanic language group which is the part of Indo-European language family. Since it penetrates from one root, there is a huge influence of Germanic tribes in English language.

The history of the English language is divided into three periods known as Old English, Middle English and Modern English. Though Shakespeare’s English is being considered as Old English by most people, in fact this language was quite modern and comprehensible compared to the language of Beowulf. Even native speakers of the English language have difficulties to understand original text of Beowulf. Since there is a huge difference between the language of Beowulf and contemporary English.

The first period of the history of the English language dates ca.449-1000. So it might not be wrong to consider the epic Beowulf as an apparent sample of Old English. The second period dates between ca. 1100-1500 and that is called as Middle English which we learn through works of Chaucer, such as The Canterbury Tales. Modern English starts after ca. 1500- present, thus Shakespearean language can be considered as modern.

Occasionally, Old English is conversant as Anglo-Saxon. The changes during hundreds of years are seen obviously through all structures of language such as semantically, syntactically, grammatically. With the influence of Germanic tribes, Old English depicts some sorts of runic alphabet with unaccustomed word forms, and letters. There are plenty of words of Old English that were used in Beowulf. Juxtaposition of words provide lines of the epic which is very characteristic to Old English verses–Old Poetry. The structure of lines is also common.

In fact, there is no direct link between Beowulf and Old English poetry. No part of Anglo-Saxon reference there is a text about Beowulf. But the use of literary devices such as kennings, formulas, variations, which are perfectly characteristic to Old English poetry, as well as the structure of lines are found in Old English verses allow us to say undoubtedly that Beowulf carries specific features of Old English poetry.

The language is used in different ways in order to create various settings in Beowulf. Multiple literary devices such as alliteration, kennings, formulas, versification, variation are used by author for describing vivid images in Anglo-Saxon world.

Since the language of Beowulf stands on Old English, the original manuscript is quite difficult to understand. Thus people address to read and get known about the poem through translations. It is indisputable that there are judiciously number of the translations of the epic.

In none of the translations of Beowulf has all kinds of poetic elements. In some translations alliteration is said to be extended whilst in other translations compounding, kennings are explained rather than alliteration. However, if we gather all translations together we can witness a range of figurative speeches in this old epic. Besides kenning, compounding is common in Beowulf. On the other hand, most of the kennings are compounding as well. According to the usage of place and situation they can be kennings or just compounding. A *compounding* is the combination of two or more words that makes a new word.

Meanwhile, *alliteration* is perfectly used in Beowulf. It is the repetition of sounds, especially consonants in the sentences. It is for making rhyme and poetical vision. It can be also as example of tongue twister.

Variation is another sample of literary devices which belongs to Old English poems. It is the alteration of the statement using various terms to imply. The purpose of use of variation is to compensate important parts of information.

In Old English poems, a line consists of two half-lines which is divided by a pause. That pause is called caesura. *Caesura* is a poetic break which comes in the middle of lines. It can be or cannot be shown with punctuation marks.

Since the language of the original text is difficult to understand, the translations of Beowulf are addressed to be read. Different scholars attempted to translate the text. Five of them (literal translation,

translation of R.M.Liuzza,2000, translation of Burton Raffel,1963, Seamus Heanley, 2001, and the translation of Michael Alexander,1973,2003) is frequently addressed. However, most appreciated translation of the epic is concerned to be the translation by Michael Alexander.

In the chart below, the stylistic devices that were used in the epic Beowulf are depicted. The survey was conducted on the translation of the epic Michael Alexander. Despite the fact that, the scholar translated and simplified the lines of the epic, he yet kept the stylistic devices as well.

Chart 1

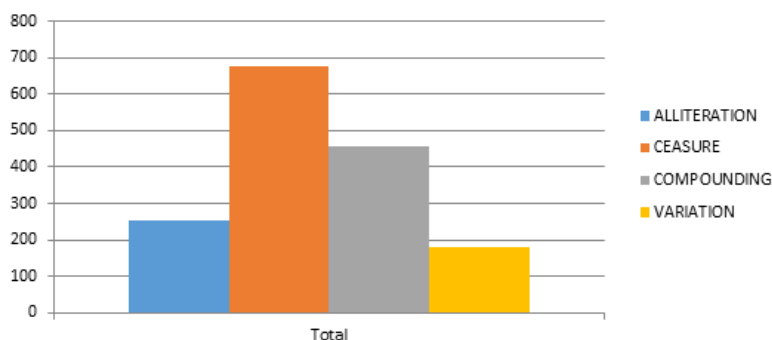

Table 1

SYTLISTIC DEVICES	ALLITERATION	CEASURE	COMPOUNDING	VARIATION
Total	253	678	456	179
Grand Total	1566			

The given chart above illustrates the data concerning the amount of stylistic devices which are used in the translation of the epic “Beowulf” by M. Alexander. In accordance with the result of the research, out of total 1566 stylistic devices, there are 253 Alliteration, 678 Ceasure, 456 Compounding, and 179 Variation in the text. As seen in the research, the stylistic device Ceasure is frequently used in the epic which is the most adequate evidence of the epic being as a sample of Old English poet.

ANJELA KARTERİN “SEHRLİ OYUNCAQ MAĞAZASI” ƏSƏRİNDƏ MELANİE OBRAZI

Afaq EMİNLİ

Sumqayıt Dövlət Universiteti
afa-eminli@hotmail.com
AZƏRBAYCAN

“Sehrlı oyuncaq mağazası” Anjela Karter tərəfindən yazılmış Britaniya romanıdır. “Sehrlı oyuncaq mağazası” 15 yaşlı Melanienin bədənini özündə həm səhra, həm də bağ xüsusiyyətlərini birləşdirən landşaft, xəritədə qeyd edilməmiş ərazi kimi kəşf etməsiylə başlayır: “15 yaş tamamlanan yayda Melanie kəşf edir ki, o ət və qandan ibarətdir. Amerikam, mənim yeni tapılmış torpağım. O, öz dünyasında səyahətə - öz dağlarına çıxaraq, öz gizli dərələrinə nüfuz edərək, fiziki Kortezi, De Qama, ya da Mungo parkı kimi bütün bədənini kəşf etməyə başlayır.” Baxmayaraq ki, o, xəyalındakı sevgilinin kəşflərini gözləyir, Melanie həm də, özünü kəşf səyahətini özü başladır, bununla da, o, əsər boyu davam edən landşaft və bədən arasındakı bərabərliyin əsasını qoyur

“Sehrlı oyuncaq mağazası” əsəri hər biri hadisələr üzərində fokuslanan 3 vacib bağ səhnəsi əsasında qurulmuşdur. Birinci, valideynlərinin Cənnət bağında almanın dadına baxaraq və məsumluqdan uzaqlaşaraq Həvvanın nəfsini ifa edir. İkinci, London şəhərətrafında pərişan və və sökülmiş olan bir ictimai bağçadır, orada Melaninin Fin Covl ilə uğursuz romantik görüşü olur. Üçüncü bağça ilk iki bağçanı təqlid edən imitasiyadır, əmisinin evinin önündə rənglənmiş bir səhnə və eksentrik bir gəlin-cik. Hər üç bağça kontrast yaradıb, bəzi vaxtlar bir-birinə birləşəndə Cənnət bağçasının orjinal gücü dəyişir və solur.

Bu roman Melanienin özünü mükafatlandırması və əyləncələri üzərində qurulub. Roman Melanienin öz anasının gəlinlik paltarını oğurlayıb və gecə ailəsindən xəbərsiz bayıra çıxması ilə başlayır. Baxmayaraq ki, yolda o başa düşür ki qapının açarını unudub və otağa girmək üçün ağaca dırmaşaraq bu vaxt paltarını cırır. Səhəri gün Melanie öyrənir ki, gözlənilmədən, faciəvi şəkildə valideynləri Qrand Kanyon üzərində təyyarə qəzasında həlak olublar. Melanie və bacıları şimali Londona köçürlər və üç yetim qızcıqaz zalım əmisi Fillipin himayəsində qalırlar. Qızların əmisi canlı və fantastik qədim dəbli kuklalar düzəltdirdi. Orada Melanie lal və əri tərəfindən pis rəftar görən xalası Marqaretlə görüşür. O həmçinin Marqaretin gənc qardaşları skripkaçı Frans və əhli-kef həyat təzi yaşayan Finnlə də görüşür. Əvvəlcə əmisi Fillip Melanie və onun bacılarının qeyri-adi, qəribəliklərlə dolu kukla şousunu təqdim etmələrinə qətiyyətlə əhəmiyyət vermirdi və onlar oyuncaqları oyuncaq mağazasında sataraq işləyib pul qazanırdılar. Bu vaxtlar Finn və Melanienin münasibətləri getdikcə dərinləşir, onlar arasında artıq qeyri-adi bir cazibə yaranır.

Başqa bir kukla tamaşasında Finn öz kuklasını idarə etməkdə uğursuz olur və onu təhqir edən Fillip əmi tərəfindən yerə çırpılır. Finnin heç vaxt kuklalarla işləməkdə usta olmayacağına məmnun olan Fillip əmi Melanienin kukla tamaşası göstərməyi haqqında yeni bir plan qurur. Fillip gələcək tamaşalarda Melanieyə səhnədə özünü necə aparmağını öyrətmək üçün Finni bu işə təyin edir. Bu vaxt ərzində Melanie Finnin davranışlarında dəyişiklik sezir. Əvvəllər o, xəlif üsyankar olsa da, indi bütün müqavimətini itirmiş və Fillipin onu idarə etməsinə təslim olmuş kimi görünür. Yenə də, Finnin Fillipə baş qaldırması onun Melanie ilə eşq yaşamaqdan imtina etməsi ilə geri qayıdır, çünki o bunun Fillipin hiyləsinin bir parçası olduğunu hesab edir.

Çox keçmədən kukla tamaşası günü gəlib çatır. Melanie ağ libasda səhnədə görünür. Fillip Melanie üçün qorxunc qu quşu maskasında olan tanrı Cav tərəfindən təcavüzə uğramış Ledanı oynamağı qərarlaşdırmışdı. Lakin tamaşa uğursuz olur, çünki Melanie qu quşunu geri püskürtmək üçün mübarizə aparır. O, qu quşu kuklasından qaçmaq üçün çabalayarkən Finn tamaşanın sona çatdığını elan edir. Fillip hirsli Melaniyə şillə vurur və onu tamaşasını məhv etməkdə günahlandırır.

Tamaşadan qısa müddət sonra Fillip əmi Conatonu özü ilə götürüb, ailənin qalanını isə evdə tək başına qoyub iş səyahətinə çıxır. Finn Fillipin qu quşu kuklasını məhv etməyi qərara alır və onu yıxılmış Kraliça Viktoriya heykəlinin yanındakı parkda basdırır. O, evə qayıdır və Melanie ilə birlikdə yatmağa gedir. Melanie onu sakitləşdirir və belə bir nəticəyə gəlir ki, onlar nə vaxtsa evlənəcək, uşaqları olacaq və kasıb, sıxıntılı bir həyat sürəcəklər. Finn şam yeməyində Fillip əminin yerində oturarkən qərar verir ki, artıq Fillip əminin hegemonluğuna boyun əyməsin, əsarətinə son qoysun. Sərxoş keçən axşamdan sonra Melanie Marqaret ilə Fransienin arasında ensest əlaqə olduğunu öyrənir. Qəfildən Fillip əmi geri qayıdır, öz arvadının xəyanəti və ev əhalisinin üsyanı ilə qarşılaşır. Şiddətli qəzəblə o, evi yandırır. Marqaret, nəhayət, dilə gəlir və Finn ilə Melaniyə qaçmağa təşviq edir. Onlar vaxtında çölə qaçırlar və arxalarına baxdıqda evin mərtəbələrinin alovda necə dağıldığını görürlər. Beləliklə, onlar dərk edirlər ki, onların keçmiş dünyası yerlə yeksan edildi və indi onlara qalan, yaxşı və ya pis, sadəcə bir-biriləridir.

Beləliklə, göründüyü kimi romanın sonunda Anjela Karter Fillip əminin patriarxiya evini qiyamət atəşində yandıraraq, Melanie və Finni yanan evin arxasındakı “bağda” qarşılaşdıraraq partladır. Bir perspektivdən, bu son görüş patriarxal hökmranlığı deformasiya edərək əsas təbiətə dönüş kimi görülməli bilər, gender münasibətlərinin yenidən danışıldığı, ixtira edildiyi və bəlkə də, inkar edildiyi bir Cənnət; romanın zəngin təsviri üçün hazırlanmış, digər baxışdan, Melanie sadəcə başqa daha çəkici bir maskanın astanasında ola bilər. Tənqidi müzakirələr sadəcə sonun ikimənəlikliyini vurğulayır. Adrian Dey iddia edir ki, Melani və Finn “bərabərliyin” yeni münasibətini yaradaraq “köhnə quruluşun cinsi ayrıseçkilik zülmkarlığını atıblar”. Paulina Palmer sevgililərinin başa qaçmasını sadəcə patriarxal münasibətlərin yeni bir intibahı kimi görür.

«ARQOSDAKI KANOPUS: ARXİVLƏR» TOPLUSUNDA İDENTİKLİK PROBLEMI

Səyyarə ƏLİYEVƏ

Aərbaycan Dillər Universiteti
AZƏRBAYCAN

Doris Lessinq yaradıcılığı dünya ədəbi səhnəsində özünəməxsus əvəzolunmaz mövqeyə malikdir. Bu yazıcının qələminin bəhrəsi olan əsərlərdə ümumbəşəri və individum problemləri özəl fərqliliklə oxuculara çatdırılır. Onun "Oxuyan otlar" (1959) adlı romanı, "Zorakılığın övladları" adı altında toplanmış beş roman silsiləsi - "Marta Qest" (1952) ("Marthe Quest"), "Doğru evlilik"(1954) ("Proper Marriage"), "Tufandan kiçik dalğa" (1958) ("A Ripple from the Storm"), "Yurduna bağlı" (1965) ("Landlocked") və "Dörd qapılı şəhər" (1969) ("Four Gated City"), "Arqosdakı Kanopus: Arxivlər" seriyasının ehtiva etdiyi beş roman-"Şikəstə" (Shikasta- 1979), "Zona "Üç", "Dörd" və "Beş" arasında evlilik" (Marriages between zones three, four and five- 1980), "Sirius təcrübələri" (The Sirian experiments- 1980), "Planet 8 üçün nümayəndə hazırlamaq" (Making a Representative for Planet 8- 1982), "Volyen imperatorluğunda sentimental agentlər" ("The sentimental agents in Volyen Empire- 1983) və bir sıra qısa hekayələri ədibin necə geniş spektrli problemlərə müraciət etdiyindən xəbər verir. Bu əsərlərdə ilk baxışdan kifayət qədər fərqli görünən bilən ideyalar bir-birini əvəzləyir. Əsasən Lessinq yaradıcılığında və xüsusən də həmin yaradıcılığın son mərhələsinə aid edilən əsərlərdə ümumbəşəri humanizm ideyaları öz əksini tapır.

Doris Lessinq özü yaradıcılığının son illərini ən əhəmiyyətli və məhsuldar illər kimi qiymətləndirir. Sanki, xəyal reallığı ən gözəl ehtiva edir; təcrid olunmuş qalaktikalar bizim həyatımızı ən mükəmməl aydınlaşdırır. Ədib bildirir ki, məhz "Arqosdakı Kanopus" toplusunda o ictimai həyatın tərkibində individumların münasibətlərini inikas etdirməyin ən uyğun yolunu tapa bilir. Atom müharibəsindən sonrakı dövr, insan varlığının təkamülü, müstəmləkəçilik, nüvə müharibələri və ekoloji fəlakətlər fonunda yazıçı mükəmməl tərzdə qadın və kişi məhfumları arasındakı başlıca ziddiyyətləri də təqdim edir.

Mahiyyət etibarı ilə, həm humanizm, həm multikulturalizm, həm identifiklik məsələləri hər biri eyni mənbədən bəhrələnir, və onu fərqli spektlərdən izah edir. Beləcə, identifiklik məsələsinə də şərq dünyagörüşünün Lessinq ədəbi irsinə təsiri prizmasından təhlil etmək mümkündür. Xüsusilə də, Lessinqin "Şikəstə" romanında fərdi və kollektiv identifiklik məsələləri çox parlaq işıqlandırılır. Lessinqin identifiklik probleminə münasibəti əlbəttə ki, onun hər bir əsərində az və ya çox miqdarda mövcuddur. Lakin əgər feminizm, irqçilik, və onların bazasında qurulan humanizm və multikulturalizm ideyaları onun əsərləri ilə ilk tanışlıqdan sezilirsə də, identifiklik məsələsi daha dərin laylarda yerləşir. Lessinq yaradıcılığının əsasən son mərhələsinə aid olan əsərlərində təqdim olunan süjetlər, və oradakı təhkiyyə üslubu oxucuya bəşəriyyətin keçmişinə buir daha nəzər salmağa imkan verir. Ədibin hadisələrə yeni baxışı, fərqli ideyaları onları yenidən təhlil edib, dərk etməyə çağırır. Hazırda kim olduğumuzu dərk edə bilməyimiz üçün keçmişimizi tamlıqla yada salmanın önəmli olduğunu izah etməyə çalışır yazıçı. Onun əsərlərindən gələ biləcəyimiz qənaət belədir ki, insan fərdi identiklik çərçivəsində özünü tam dərk etmədən bəşəri identiklik ideyasına baş vura bilməz, bunnusuzsa hə hansı bir humanizm ideyasından bəhs etmək, onların əhəmiyyəti və önəmini təhlil etmək mənasızdır. Məsələn Lessinq özünün "Arqosdakı Kanop: Arxivlər" toplusunda elmi fantastik janrdan istifadə etsə də, əslində Rohandanı da daha sonra Şikəstəni də Yer planetinin proobrazı kimi götürmüşdür. Yəni Toplu boyunca müzakirə olunan global "insan" probleminin mahiyyətini dərk etmək üçün yazıcının fikrincə bəşər tarixini ilk başlanğıcdan ən yeni dövrünədək izləmək və lazımı nəticələr çıxarmaq lazımdır. Gələcəyə daha nikbin nəzərlərlə baxan xanım Lessinq universal identiklik məsələsinin də məhz burada gizləndiyini bildirir. Beləcə ədib qeyd edir ki, "individum bağlı olduğu cəmiyyətdən asılıdır" (individum depends on the larger stories of the community to which one belongs) (Hinchman&Hinchman, 2001, p.24).

İndividual və universal identiklik problemi əslində ədəbiyyatşünaslıqda geniş debatlarla səbəb olmuş mövzuladandır. 2001-ci ildə işıq üzü görən "Narrative and the real world: An argument for continuity" adlı işində Devid Kar da individum və cəmiyyət arasında münasibətlərin önəmli və qaçılmaz olduğunu vurğulayaraq öz fikrinin müdafiəsinə Hasselin nəzəriyyəsinə dəlil gətirir. Bu nəzəriyyəyə əsasən, biz indiki zamanı ayrıca zaman kəsiyi kimi götürə bilmərik, bu zaman biz vaxtaşırı keçmiş təəssüratlarımıza və gələcək təxminlərimizə müraciət edərək indikini bu ikisi arasında keçid kimi qavramalıyıq.(p.11-12).

Müge Qalının fikrincə, identiklik probleminin qoyuluşu və həmin mövzuya dair yazıcının apardığı təhlillər məsələsində yazıcının xüsusi narrativ texnikaları da böyük rol oynayır. Bu "səlisliyə" nail ola bilmək üçün ədib bəşər tarixini özündə ehtiva edəcək bir neşə sənədli və əfsanəvi lakin önəmli məqamları oxucuya çatdırır, əsas dini kanonlar - cənnət, peyğəmbərlər, bir çeçə tarixi hadisələr dünya müharibələri və s. elementlərlə ədib bütövlükdə planetin tarixi yaranmasını və tənəzzül vəziyyətini təsvir etməyə çalışır. Bir qism tədqiqatçılar eləcə də, Cenifer Palz sözü gedən universal indentiklik mövzusunun bir qədər də inkişaf etdirərək "təsadüfi əlaqələr" (causal connections) məqamının əhəmiyyətini təhlil etmişdir. Həmin təsadüfi uzlaşmalara əsaslanaraq ədəbiyyatçı insanların öz keçmişləri və indiki həyatları arasında səbəb-nəticə əlaqəsi yaratdıqlarını və bununla da, həm onların, həm də cəmiyyətin taleyində mühüm rol oynamış hadisələri müəyyənləşdirdiklərini vurğulayır. Təsadüfi əlaqələr barəsində həyat hekayələri daxilində ardıcılığa nail ola bilməyin üstünlüklərindən biri də bizim davamlı olaraq uyğunlaşdırmağa çalışdığımız hadisələrin ideya baxımından konseptuallaşması ilə bağlıdır - beləcə özünüdərk aktını interpretasiya etməklə həyatın statiklikdən uzaq olması barədə fikri inikas etdirir. (Jennifer Pals (2001) p.177).

Bütövlükdə Lessinq ədəbi irsində individual identifiklik məsələsi və onun kollektiv identifiklik ilə əlaqələri daima aparıcı mövzu olaraq çıxış edir. Bir çox tənqidçilər Lessinqin əsərlərində obrazların daxili və xarici dünyaları arasında dialektik münasibətlərin önəmini təhlil buna səbəb kimi, ədibin özünün fərdi və kollektiv "mənlik" məsələsində geniş müzakirələrə dalması ilə də izah edirdilər. Betsi Drey (Betsy Draine) hələ ötən əsrin 80-ci illərində apardığı araşdırmalar zamanı Doris Lessinq ədəbi irsinin bu cəhətini öz araşdırmalarında işıqlandırmışdır və Lessinqin insan təfəkkürünün bu inkişaf boyunca təkamülündən xüsusi ilə təsirləndiyini qeyd edir. (Betsy Draine (1983) p.13). Bütövlükdə sözü gedən məsələnin kifayət qədər aktual olması onun hələ də geniş müzakirələrə və yeni yeni yanaşmalara səbəb olmasına gətirib çıxarır.

BÖYÜK BRİTANIYA VƏ AZƏRBAYCAN POSTMODERNİST ROMANI KEÇMİŞ VƏ MÜASİRLİYİN DİALOQU MÜSTƏVİSİNDƏ

Yeganə ABDULLAYEVA

Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası

yeganeabdullayeva2013@mail.ru

AZƏRBAYCAN

XX-XXI əsrin kəsiyində Böyük Britaniya postmodernist romanının seçilən cəhətlərindən biri, heç şübhəsiz ki, əvvəlki əsrlərin irsi, mədəni epoxalarla dialoqun qurulmasıdır. Bu müddəanı həmin epoxada Azərbaycan nəsrinə də aid etmək mümkündür. Məlumdur ki, müasir ingilisin təfəkküründə "Viktorian dövrü, yaxud ədəbiyyatı" diskursu müəyyən dərəcədə Böyük Britaniyanın qüdrətinə nostalgiya hisləri ilə aşılanıb; bu hiss xalqın təfəkküründə o dərəcədə dövr ədib ki, nəticədə müasir ingilis yazıçılarının yaradıcılığı üçün saysız-hesabsız mətnlər yaranıb və viktorianlığın özü xüsusi düşüncə tərzinə, müraciət mövzusunə çevrilib. Bu isə, öz növbəsində Viktorian anlayışın zaman keçdikcə mənə baxımından transformasiya uğraması ilə birbaşa əlaqədar idi. Yəni, XX əsrin sonları baş verən yeni meyllər komplimentar xarakter qazandı və beləliklə, ədəbi təfəkkürdə Viktorian dövrünü yenidən şərh etmək lüzumu yarandı(4). Zamanın dərkinin belə bir dönüş nöqtəsində ədəbi mətnlərin keçmiş və gələcəklə münasibətlərinin forması və tipi müəyyənləşir. Tədqiqatçılar yekdilliklə qeyd edirlər ki, Viktorian ədəbiyyatı bütünlüklə (P.Akroyd, A.Bayett, D.Loc, Q.Svift, S. Uoters və s.) özünəməxsus "mətnüstü vahid" kimi nəzərə çarpır. Beləliklə, Viktorian romanı özlüyündə bir arxetipə dönür və bu mövzuda qələmə alınan istənilən əsər adı keçən klassik dəyərin məcmusu kimi nəzərdən keçirilir. Müasir postmodernist romanda Viktorian dövrü ədəbiyyatının əsas motiv və süjet tipləri rekonstruksiya edilir(5). Müasir Britaniya yazıçıları P.Akroydun "Elizabet Krinin məhkəməsi", A.Bayettin "Sahiblənmə", D.Locun "Yaxşı iş", L.Norfolkun "Lampriyerin lüğəti", S.Uotersin "İncə iş" romanları Viktorian ədəbiyyatının təsiri nəticəsində meydana gələn intertekstual dialoq müstəvisində yazılmışdır.

XX-XXI əsrin kəsiyində Azərbaycan romanı da orta əsrlər mədəniyyətinə beləcə “keçmişə səyathətlə” özünü dəyişdirmək cəhdinə baş vurdu. “Mətnüstü vahid” anlayışı Azərbaycan romanına müdaxilə edir. Keçmiş mədəni epoxaların bir istiqamətli tənqidi, yaxud tərfi ədəbi mətnlərin sərhəddinə yetişdikdə onun (keçmiş mədəni epoxanın) ədəbi təftişinə, rekonstruksiya edilməsinə qarşısızalmaz lüzum yaranır. Çingiz Hüseynovun “Fətəli Fətəhi” romanı bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatında ilk addım oldu.

Bu cəhd həm də qədim dövr və orta əsrlərdə meydana gəlmiş ideyaların modelləşdirilməsi fonunda baş verdi. Nəsr əsərlərinin süjet-fabula, ümumən poetik sistem baxımından zaman keçdikcə dəyişikliklərə uğraması zəruri və təbii prosesdir. Bu faktın əsasında müəyyən nəzəri fikir dayanır. Hər bir yazılan əsər, hər bir bədii nəsr mətni irəli sürülmüş ideyadır, milli ədəbiyyatda, milli ədəbi prosesdə bu ideyaların püxtələşməsi, onların dərkini uzun bir prosesdir. Nəsr mətnləri vasitəsi ilə irəli sürülmüş ideya gec, ya tez, amma mütləq modelləşdirilir. Bu, bütün dünya nəsrinin inkişafında ümumi qanunauyğunluqdur. Azərbaycan nəsrində bu modelləşmə K.Abdulla, Ş.Ağayar, T.Cəfərov, S.Budaqlı romanlarında dialoq, ənənə və eksperiment diskurs şəklində yenidən “canlanır”.

İndi Azərbaycan nəsrinin inkişaf baxımından elə bir dövürdür ki, XIX-XX əsrlərdə ayrı-ayrı yazıçılar tərəfindən irəli sürülən ideyalar başqa forma və janrlar daxilində modelləşdirilir, tipik azərbaycanlı oxucunun ədəbi zövqünə uyğun şəkildə miflərlə qaynayıb-qarışır. Əslində, bütün nəsr əsərləri bir ümumi mətləbin ayrı-ayrı qırıntıları kimi zaman keçdikcə daha çox fərqli cəhətləri ilə diqqət mərkəzinə gəlir, insanların təfəkkür və dünyagörüşünə təsir edirlər. Azərbaycan ədəbiyyatında bu dəyişiklik mifə yenidən müraciət və postmodernist estetikasının prinsipləri əsasında yenidən “yığılması” idi. Bu baxımdan U.Ekonun : “Əgər keçmişə məhv etmək mümkün deyilsə, onu yenidən ironik, sadələşmədən kənar dərk etmək olar”(2,s.28) ifadəsi anlaşılan və başa düşüləndir.

Mifi oxuyan şəxs onu faktlar sistemi kimi qəbul etsə də, əslində mif metadil sferasına aiddir, burada konsept hissəsi uyğunlaşma prosesindən keçir. Mənanın formaya keçməsi hadisəsi baş verir, R.Bartın təbiri ilə desək “mif təbii dili, necə deyərlər “mənimsəyir”(1,s.127). Mifin təbii dili mənimsəməsi, nəticə etibarlı ilə onun yerini tutub onun adından danışması həm də formanın danışmasına, konkretləşməsinə yol açır. Bu halda, yəni formanın tam oturuşmasında fərqli işarələr meydana gəlir. Təbii dillə nəql edilən hadisənin arxa planını göstərmək üçün yollar yaranır. Bu prosesin nəticəsində bədii dil özünün magik başlanğıcına qayıdır, həmin başlanğıc məqamda əşyalara verilən adlar canlanır və beləliklə məlum hadisənin adı gözlə görünməyən, insan nəzərindən kənar qalan fraqmentləri “dirilir”. K.Abdullanın “Yarımqıç əlyazma”, Ş.Ağayarın “Haramı”, T.Cəfərovun “Fələk qırmançı” romanlarında həmin obrazlar artıq başqa bir ideya kontekstində, keçmişlə dialoqa “girmək” şəklində işlənir. Adı çəkilən romanlarda keçmiş və müasirliyin dialoqu müstəvisində yeni roman janrı meydana gəlir.

“DA VİNÇİ ŞİFRƏSİ” ROMANINDA ALTERNATİV TARİX VƏ SİMVOLİZM

Yeqzar CƏFƏRLİ

Bakı Mühəndislik Universiteti

yeceferli@beu.edu.az

AZƏRBAYCAN

Müasir dövr amerikalı ədəbiyyatının tanınmış simalarından biri olan Den Braun öz romanları ilə dövrün aktual mənzərəsinə simvolik, postmodern, dedektiv baxış sərgiləyir, tarixi qatlara söykənən fikir müxtəlifliklərini birləşdirərək modern və araşdırıcı üslubda oxucuya çatdırır. Böyük bir oxucu kütləsi tərəfindən ciddi qarşılanan və müzakirələrə səbəb olan bu romanlar yazıçının bədii ideyalarının bir növ açıqlaması olsa da tədqiqatçılar tərəfindən burada real olmayan obrazların da yaratdığı tarixi estetik hadisələr ön plana çəkilir. “*Da Vinçi şifrəsi*” romanında hadisələr vahid bir mətn şəklində cərəyan etməsə də, süjetlərin dinamikası, obrazların konkret məkanlarda hərəkət etmələri əsərin stukturunu araşdırmağa imkan verir. Həm də əsərin vahid bir xəttlə inkişaf etməməsi başa düşüləndir. Çünki postmodernizm cərəyanı elə struktura malikdir ki, əsərdə hadisələr intertekstual

formatda cərəyan etsin, yəni bir mətn digər mətni açsın. Postmodernizmin konsepsiyasında qeyd olunduğu kimi mətn başqa bir mətn tərəfindən şəkilləndirilir. Bu da müəllifə müəyyən mənada hazır tarixi faktlar və hadisələr üzərində istədiyi oyun qurmağa imkan verir. Postmodernistlərə görə yeni olan heç nə yoxdur. Bütün mətnlər postmodernizmə qədər yazılıb bitib. İndiki mətnlər yalnız əvvəlki mətnlərin dekonstruksiyasıdır. “Da vinçi şifrəsi” romanında hadisələr və süjet xətti postmodernist strukturun nümunəsidir. Bu əsər postmodern əsər olmaqla yanaşı həm də özündə bir sıra başqa keyfiyyətləri də daşıyır. Yazıcının əsərdə qoyduğu alternativ tarix problemi müəyyən mənada yeni sayıla bilər. Bir tərəfdə romanda konkret faktlar var, digər tərəfdə həmin faktlara, tarixi hadisələrə qarşı qoyulan alternativ tarix. Digər mətnlərarası bağlılıq isə ondan ibarətdir ki, əsərdə simvolizmdən geniş istifadə olunur və bu simvolizm özünü postmodern strukturun yaranmasında göstərir. Romanın əvvəlində Sonyerin öldürülməsi, onun özündən sonra sirli şifrələr qoyması, sonradan nəvəsi Sofinin və Harvard Universitetinin dini simvolika üzrə professoru Robert Lenqdonun bu simvolik işarənin arxasına düşməsi əsər boyu müşahidə olunur. Yazıçı Robert Lenqdonu alternativ bir obraz kimi yaradır. Əsər boyu bu obraz həm xəyali həm də tarixi faktlara əsaslanaraq hadisələrə münasibət bildirir, hətta tarixi faktlar ortaya qoyur. Buna misal olaraq pentaklin açıqlaması onun PHİ ədədi ilə əlaqələndirilməsi, həmçinin PHİ ədətinin özünün maraqlı simvolikası.

Əsərdə hadisələr postmodernizmin strukturuna uyğun olaraq iki ana xətt üzrə inkişaf edir. Bir tərəfdə Sonyerin qətli, Saylasın “Müdəqqəs” vəzifəni yerinə yetirməsi, digər tərəfdə isə Sofi ilə Lenqdonun macəraları. Ümumi kontekstdə baxdığımız zaman hər iki mətn Sonyerin qətli ilə bağlıdır. Hər iki mətnin strukturunu birləşdirən digər məqam isə “Müqəddəs Qraal” haqqında əfsanədir. Əsər ümumikdə simvolizm və sirli işarələrlə zəngindir.

Məlum olduğu kimi simvolik-semiotik model anlayışı mətnin strukturunun dəyişən və ya dəyişməyən hissələrinə münasibət bildirir və bütün mərhələlərdə təhlil tədqiqatın obyektiv predmetinə çevrilir. Mətnin həqiqət və psevdohəqiqət anlayışı məndaxili olaraq simvolizmə də müəyyən təsir edir. Odur ki, müəllif bu predmeti əks etdirərək xəyali obraz Robert Lenqdonun dili ilə bunu bizə göstərir. Əsərdəki simvolların tarixi kökü, mahiyyəti, nəticəsi əsas etibarilə intertekstual mətn bucağında əks olunur. Eləcə də əsərdəki iki intertekstual mətni metatekstual çərçivəyə salan Müqəddəs Qraal əfsanəsi.

Yazıçı əsərin əvvəlində qeyd edir ki, “Da Vinçinin işlərində gizli şifrələr var”. Sonradan əsər boyu bu şifrələr açılmağa başlayır. Yazıçı yeni modern texnika yaradaraq, postmodernizmin köməyi ilə bu şifrələri açır.

Əsərdə təsvir olunan simvolların, gizli şifrələrdən danışarkən bir neçə məqamı da gözəndən qaçırmamalıyıq. Götürək elə Venera planeti və az öncə haqqında danışdığımız pentakla bağlı olan hissələri. Burada yazıçı bu məsələyə münasibət belə bildirir: “Bu gün çox az adam bilir ki, müasir olimpiadalar Veneranın yarım tsiklinə uyğun gəlir. Daha az adam bilir ki, beşguşəli ulduzu az qala Olimpiada oyunlarının rəmzi kimi təsdiq edəcəkdilər, amma son anda onu dəyişdilər: beşguşəli ulduzu beş halqa ilə əvəz etdilər”.

Semiotikanın dəyişən və dəyişməyən yönələri özünü əsərin strukturunda da göstərir. Bu təsadüfi deyil təbii ki, bu bağlılığın postmodern strukturla da yaxından əlaqəsi var. Yazıçı da romanda istər İsa haqqında, istərsə digər obrazlarla bağlı səslənən fikirlər, yürüdülməyən mühakimələr əsərin dəyişilən və dəyişməyən yönələrinə nəzər salır. Əsərin necə işlənməsi, hansı xarakterik daşması əsər boyu aydın hiss olunmasa da, müəyyən simvolik-semiotik çalarlar açıldıqdan sonra bu məqamlar da özünü açıq şəkildə biruzə verməyə başlayır. Da Vinçinin tablosunda gizlənməyən sirlər əsər boyu özünü göstərir və simvolik-semiotik olaraq yazıçı onları açmağa çalışır, lakin çox az halda oxucuya buraxır. Əsərdə də qeyd olunduğu kimi kapitan Faş israrla ulduzun şeytana ibadətə və ya bütpərəstliyə aid olduğunu iddia edir. Əsərdə əsas simvolik obraz Da Vinçidir. Çünki bütün əsər boyu Da Vinçinin əsərlərindən danışılır və buradakı şifrələr açılmağa başlayır. Da Vinçinin məşhur “Sirli axşam yeməyi” freskası əsərdə qadın başlanğıcına və Qraala münasibət kontekstində izah olunur. Müqəddəs Qraal əfsanəsi haqqında müxtəlif vaxtlarda bir çox mətnlər yazılsa da bu əfsanə hələ də həqiqət və psevdohəqiqətin arasında qalır. Den Braun bu romanda Qraal haqqındakı əfsanəni müəyyən struktura sala bilər. Lakin bu struktur da özü-özlüyündə fakt olaraq açıqlanmır. Roman müəyyən təxəyyül vasitəsilə yazılsa da buradakı faktlar tarixi aspektdən yad hadisələr deyil. Yazıçı da bunu təxəyyül ilə fakt arasında araşdıraraq müəyyən qaranlıq məqamlara yol açır. Sonda yazıçı belə bir nəticəyə gəlir ki, “Qraalın axtarışı – Mariya Maqdalinanın qəbri önündə baş əyməkdir.”

DÜNYA ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA FÖVQƏLİNSAN QAYNAQLARI

Günəl ƏLƏSGƏROVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

gunel_i@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

Nitsşenin yaratdığı fəvqəlinsan obrazı zamanla ədəbiyyatda formasını, strukturunu və mənasını dəyişmiş, elmi-fantastik əsərlərdə bu və ya digər formada öz təzahürünü tapmışdır. Yazıçılar yaratdıqları obrazlara fəvqəlqüvvə verərək oxucunun qarşısına yeni ideyalar çıxartmağa başlamışlar. Fəvqəlinsanın xüsusiyyətləri adi insanın bacarıqlarından daha üstün olduğu üçün o, bədii ədəbiyyatda çox işlənən mövzudur. Bədii ədəbiyyatda uydurulmuş fəvqəlinsan obrazları fiziki xüsusiyyətləri- uçmaq, suda qalmaq, inanılmaz qüvvəyə sahib olmaq və sair keyfiyyətləri ilə təsvir edirlər. Həmçinin fəvqəl insan obrazları heç də hər zaman aqlımıza gələn insan obrazında təsvir edilməmiş, lakin “üstün, ali, post, fəvqəl” kimi qəbul olunmuşdur. Fəvqəlinsanın genetik modifikasiya, kibernetik implantlar, nanotexnologiya və ya uzaq gələcəkdə insan təkamülü vasitəsilə yetişdirilmiş qabiliyyətləri müxtəlif əsərlərdə, xüsusilə elmi-fantastik romanlarda təsvir edilir. Elmin və texnikanın inkişafı fəvqəlinsan obrazını son dövrlərdə daha da aktual etmiş, müxtəlif cür superqəhrəman obrazları oxuculara təqdim edilmişdir.

Fəvqəlinsan barədə dünya çapında irihəcmli monoqrafiyalardan tutmuş məqalələrə qədər saysız-hesabsız elmi, bədii, fəlsəfi ədəbiyyat mövcuddur və hələ də bu mövzuda romanlar yazılır, filmlər çəkilir, konfranslar keçirilir. Belə ki, fəvqəlinsan probleminin genezisində müraciət etdikdə dünyanın bütün sivilizasiyalarında- antiq dövr dövlətləri, qədim Çin, Hindistan, qərb ölkələrində adıkeçən mövzunun sistemli formada öyrənilməsinin şahidi oluruq. Qeyri-adi insan mövzusunda fərqli zamanlarda müxtəlif bucaq altından yanaşılmış, bəzi söz ustaları fəvqəlliyi fizioloji, bioloji, mental, fəlsəfi, psixoloji yöndən görmüş, digərləri isə ruhi hal-vəziyyətdə və Allaha yaxınlıqda axtarmışlar. Klassik dövrdə yazıçılar qəhrəmanları ruhi-psixoloji, bu gün isə elmi-texnoloji metoddan istifadə edərək fəvqəlinsan obrazında vəsf edirlər. XXI əsrdə insan ağı və elmi o qədər inkişaf edib ki, artıq ayrı-ayrı seçilmiş deyil, ümumən insanlıq texnoloji, elmi, tibbi və sair yollarla (nanotexnologiya, gen mühəndisliyi və s.) post insan əndazəsinə çatmağa can atır.

Nitsşenin nəzəriyyəsinə keçməzdən öncə qədim Yunan yazıçısı Samsatlı Lukianın yaradıcılığı və fəlsəfəsi barədə məlumat vermək istərdik. “Bələğət sənətinin Prometeyi” adlandırılan Lukian tərəfindən üstinsan sözü ilk olaraq “Hyperanthropos” olaraq əsərlərində işlənmişdir. Bu söz Latınca hyper- (öte, üst) və anthropos (insan) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlir. Belə ki, Samsatlı Lukian həm ilk elmi-fantast yazıçı olmaqla yanaşı, həm də əsərlərində ilk fəvqəlinsan ideyası verən və obrazları yaradan yazıçı olmuşdur. Lukiyandan sonra orta əsrlərdə bu mövzu qabarıq formada Henrix Müllerin, İohann Qottfrid Herderin, Yohann Volfqanq Götenin yaradıcılığında əks olunmuşdur. Beləliklə ideal haqqında, ideal insan obrazı haqqında antik fəlsəfənin yaradıcılarından tutmuş XX əsr müxtəlif fəlsəfi cərəyanların nümayəndələrinin (Kantın, Hegelin, Marksın, Nitsşenin) baxışlarında rast gəlinmiş və mövzu çərçivəsində tarixi müqayisəli-əlaqəli şəkildə tədqiq olunmuş, insan problemi, eləcə də “kamil insan” problemi ümumi baxışlar prizmasından əxz edilmişdir. Bəzi nümayəndələrin fikrincə ideal qəhrəmanlar böyük siyasi çevrilişləri, inqilabları, islahatları icra etmək üçün tam hazır olan, ömrünü əqidəyə həsr edən obrazlardır. “Əgər tarixi tədqiqatların başlanğıcında hansı fəvqəltəbii qüvvənin durduğu sualına monoteist dinlər Allahı, Platon “ideyalar aləmi”ni görürdüsə, Hegel bu fəvqəltəbii qüvvənin “mütləq ideya” olduğunu vurğulayırdı.” (Həsənov R. Georq Vilhelm Fridrix Hegelin ruh fəlsəfəsi. Bakı-2011. 172s. Səh33)

Bədii ədəbiyyatda fəvqəlinsan obrazı zamanla işlək mövzu olsa da bu terminə ədəbiyyatda Alman filosofu Fridrix Nitsşe yeni nəfəs vermişdir. Nitsşenin fəlsəfi təlimi qeyri-ardıcıl və paradoksal olsa da o, öz ruhuna, meyl və məqsədinə görə bütövdür. Filosof, filoloq, bəstəkar, şair olan Nitsşe meridianları çox geniş olan özünəməxsus elmi-fəlsəfi cərəyan yaratmışdır. Nitsşenin iki il ərzində (1883-1885) yazdığı və dörd hissədən ibarət şah əsəri olan “Zərdüş belə deyirdi” kitabında O, bir çox konsepsiya və ideyalara toxunmuşdur. “Nitsşe “Zərdüş belə deyirdi” kitabında öz idealını “fəvqəlinsan, üstinsan” obrazında əxz etmişdir. Fəvqəlinsan sifətində o hər şeydən əvvəl Zərdüşün özünü təsvir etmiş, ona ən yüksək qəhrəmanlıq və yetkinlik sifəti vermişdir. Zərdüş obrazında o, özünün kamil dostunu yaradaraq, onun dili ilə özünün ali məqsədini deyirdi.” (Rüstəmov Y. /Fəlsəfənin əsasları. səh 157)

Həmçinin Zərdüşt obrazında fəvqəlinşan yaradan yazıçı-filosof elmə bir çox yeni və fərqli fikirlər gətirmişdir. Həm poetik, həm də fəlsəfi traktat formasında olan əsərdə başlıca ideya insanın özünü tapması, anlaması, qəbul etməsi, öz yolunu seçməsi, digər insanlarla münasibət qurması haqqındadır. Əsərdə insanın özü ilə, təbiət ilə və digər canlılarla söhbəti təsvir edilmiş, insanın azad yaşaması qabardılmışdır. Nitsşenin öz sözləri ilə ifadə etsək—"... *The overman is the meaning of the earth. Let your will say: the overman shall be the meaning of the earth... Man is a rope, tied between beast and overman—a rope over an abyss ... what is great in man is that he is a bridge and not an end.*" (Thus Spoke Zarathustra, Prologue, §3, trans. Walter Kaufmann, New York: Random House 1966) – "Fəvqəlinşan – yerin mənasıdır. Qoy sizin iradəniniz desin ki, Yerinin mənası fəvqəlinşan var olsun! İnsan-heyvanla fəvqəlinşan arasında körpüdür. Bu körpü uçurum üzərindədir." Nitsşe üstinsan, postinsan, fəvqəlinşan obrazlarına Makedoniyalı İsgəndəri, Yuli Sezari, Napoleonu və Çezare Borcianı aid edirdi. "İnsan öləcək və onun yerinə fəvqəlinşan gələcək" deyən Nitsşe yeni bir insan arzusundadır.

Fridrix Nitsşedən sonra İngilis dilli ədəbiyyatda insan konsepsiyası yeni bucaq altında işlənməyə başlamışdır. Cek London "Dəniz canavarı" əsərini və "Martin İden" romanını Nitsşenin üstinsan və radikal individualizm ideyasının əksinə yazmış və fəvqəlinşan konsepsiyasını tənqid etmişdir. C. Londonun fikrincə bu tip insanlar xüdbin, özündənrazı və cəmiyyətə yararsız olur. Corc Bernard Şounun 1903-cü il "Adam və Superadam" tamaşası fəvqəlinşan mövzusunda nümunədir. Tamaşanın əsas qəhrəmanı özünü inqilabın nəticəsində fəvqəlinşan hesab edərək adi insanlardan üstün tutur.

Demək olar ki, XX əsrin birinci rübü sekulyar və qatı insanmərkəzçi postulatları ilə Nitsşe əsrinə çevrilsə də Avropada XX əsrin ikinci rübündən sonra fəvqəllik arxa plana keçmiş, dəbdən düşmüşdür. Lakin Amerikada əksinə, carı ideya yüksələn xəttlə müxtəlif formalarda təzahür etməyə başlamışdır. Ceyms Coys "Uliss" romanının birinci hissəsində fəvqəlinşan mövzusunda istifadə edir. Əsrin qəhrəmanı Bak Mulliqan deyir-sitat: "*-My twelfth rib is gone, he cried. I'm the Uebermensch. Toothless Kinch and I, the supermen.*" (Joyce, James Ulysses. P. 38. 1305 pages) Frenk Robertson tərəfindən 1956-cı ildə yazılmış "Güc" əsərində fəvqəlinşan obrazı yaradılmış və əsər əsasında 1968-ci ildə film çəkilmişdir. Əsrin ön sözündə məhz Nitsşenin fəvqəlinşan haqqında fikirləri verilərək sitat gətirilmişdir.

Ölməzliyə can atan insanın yaratdığı XXI əsr fəvqəlinşanı dövrünün elmi səviyyəsindən qat-qat yüksəkdə olmuş və daha da fərqlənərək yeni sima almışdır. Daha ədəbiyyatda yaradılan fəvqəlinşanlar qeyri-adi fiziki qabiliyyət və bacarıqlara sahib deyillər. Bir sıra dünya yazıçılarından olan Y. Habermas "İnsan təbiətinin gələcəyi" (2003), F. Fukuyama "Bizim postinsan gələcəyimiz. Biotexnoloji inqilabın nəticələri" (2004), Xen Mok "İnsan təbiətinin kamilləşdirilməsinin nəzəriyyə və praktikası" (2006), C. Qled "İnsanın gələcək təkamülü. İyirmi birinci əsrin yevgenikası" (2005), Hofman "Yeni insan - post insan" (2010), Dugin "Post insan və post insanlıq" (2011), Maslov "Post insana tarixi fəlsəfi müqəddimə" (2013) əsərlərində yeni eranın ali canlısını tam fərqli bucaqdan sezməşlər. Belə ki, yeni əsr insanı işıq sürəti ilə inkişaf edən zəkası, beyni, mental əqli ilə aliləşən, mütləqiləşən, elmiləşən və kütləviləşən varlıqdır. Göründüyü kimi XXI əsr fəvqəlinşanı XX əsr fəvqəlinşanından fərqlənəcək, lakin necə, nə formada hələ bəlli deyil. İstənilən konsepsiyayada insanları dostluğa, ədalətə, bərabərliyə, sevgiyə çağıran humanist bir elmi-fəlsəfi cərəyanın şahidi olur. İnsanın hazırkı və gələcəkdəki bacarıqları xariqülədə, ecazkar, heyrətamizdir, belə ki, Allah vergisi ilə süslənmiş insana ümid böyükdür.

ELİS MANRONUN HEKAYƏLƏRİNDƏ PSIXOLOGİZMLƏR (ÜSLUBİ PRİYOMLARIN İŞLƏNMƏ KONTEKSTİNDƏ)

Илаха ТАĞИЗАДӘ

Azərbaycan Dillər Universiteti

tagizade-1979@mail.ru

AZƏRBAYCAN

İngilis dilli Kanada ədəbiyyatında kiçik nəsrir zirvələrə qaldıran, 2013-cü il Nobel mükafatı laureatı Elis Manro öz hekayələrində qadınların psixoloji-mənəvi aləmini psixologizmin üsul və vasitələrinin yolu ilə ifadə etməyə çalışmışdır. Bədii psixologizmin daha təsirli olması üçün yazıçı metafora, litota, hiperbola, oksimoron, paradoks, fləşbək kimi üslubi vasitələrin istifadəsinə də geniş yer ayırmışdır. Yazıcının demək olar ki, bütün hekayələrində qadın həyatının emosional, gizli tərəfləri qabardılaraq hadisələrin fəvqündə təqdim olunmuşdur.

Tədqiqatçı İ.A.Riçards metaforanı bir sözün mənasının digərinə köçürmə adlandırır (2). Alim haqlı olaraq vurğulayır ki, nəinki hadisələrin, əşyaların xarici görkəmini hətta insanın daxili-mənəvi yaşantılarını metaforik yolla ifadə etmək daha təsirlidir. Elis Manronun bütün ədəbi irsini araşdırdıqda metaforaların zənginliyi faktı ilə üzləşirik. Yazıcının “Zaman” (“Dimensions”) hekayəsinə nəzər salaq: “Her spikes of corn-colored hair didn’t suit her bony bare face, but it didn’t matter.” (“Onun qarğıdalı rəngli saçlarının telləri smük kimi ağappaq üzünə yaraşmırdı, lakin fərq etməzdi”)(3, s.2). Göründüyü kimi qarğıdalının rəngi saçların avazı, solğunlaşmış çalarını ifadə etmək üçün istifadə olunmuşdusa, rəngi-ruhu qaçmış üz ifadəsi isə sümük ilə metaforik bağlantıda təqdim olunmuşdur.

E.Munro qəhrəmanlarının daxili-mənəvi yaşantılarını, əhval-ruhiyyəsini təbiətin üzərinə köçürməklə metaforik üsuldən istifadə edərək əsərin psixoloji təsir gücünü daha da artırır. “Ölüm vaxtı” (“The time of death”), “Zaman” (“Dimensions”), “Qismət” (“Chance”), “Qaçaq” (“Runaway”) və bir sıra başqa hekayələr bu silsiləyə aiddir. “Qaçaq” hekayəsinə nəzər salaq: “On the streets, in the stores, in the Post Office, people greeted each other by saying that summer had finally arrived. The pasture grass and even the poor beaten crops lifted up their heads. The puddles dried up, the mud turned to dust. A light warm wind blew.” (“Küçələrdə, dükanlarda, Poçt idarəsində insanlar bir-birlərini salamlayır, yayın nəhəhət ki, gəldiyindən danışdılar. Otladakı otlar hətta zəif biçilmiş məhsul da torpaqdan baş qaldırmışdır. Gölməçələr qurumuş, palçıq isə toza dönmüşdür. İsti meh əsirdir”)(4, s. 45). Birgə yaşayışdan, biganəlikdən usanıb, ərindən qaçan Karla və evin sevimli Flora adlı keçisinin geri qayıdış səhnəsindən götürülmüş bu epizodda sanki təbiəti oyanışı, gecikmiş yayın gəlişi ilə Karlanın da həyatının düzəmə girməsi arasında metaforik əlaqə vardır.

Tədqiqatçı Xiaoxi Li “Qızların və qadınların həyatları”nda metaforanın dərkini (“The understanding of metaphor in Lives of girls and women”) adlı məqaləsində iddia edir ki, Elis Manronun metaforalardan istifadə etməklə oxucuda qəhrəmanların təzad və ziddiyyətlərini daha dərinləndirən anlamaq imkanı verir. Tədqiqatçı yazıcının “Qızların və qadınların həyatları” toplusuna daxil olan “Flats Road” (“The Flats Road”), “Şəhzadə İda” (Princess İda), “Fotoqrafçı” (The Photographer) kimi bir sıra hekayələrində metaforaların təhlilini aparmışdır(1).

Oksimoron da əsərin bədii psixologizmini daha qabarıq təsvirinə yol açan üslubi vasitələrdəndir. (Yunan mənşəli sözdür. Oxys-dəqiq, moros-axmaqcasına) Tədqiqatçı Patrik Hyugs “Oksimoron barədə daha çox” (“More on Oxymoron”) adlı kitabında iddia edir ki, oksimoron bir-birinə zidd mənaları daşıyan söz birləşmələridir və onları vizual və fiziki olaraq iki qrupa bölmək olar(5,s.47). Elis Manronun “Zaman” hekayəsinə baxaq: “The verdict was that he was insane, he couldn’t be tried. He was criminally insane-he had to be put in a secure institution.” (“Qərar onun günahsız olduğunu elan edir. Onu daha sorğu-suala çəkməyəcəklər. O criminal dərəcədə günahsızdır – o təhlükəsiz müəssisədə saxlanılmalıdır”) (3, s. 11). “Criminally insane” (“criminal dərəcədə günahsız”) oksimoronu əslində öz 3 övladını öldürən “ata” barədə ananın kinayəli düşüncələri idi.

Şişirtmə (hiperbola) və kiçiltmə (litota) də əsərin bədii təsirini artırmaq məqsədi ilə istifadə olunur. E.Munronun “Ofis” (“The Office”) hekayəsinə baxaq: “This is the first time I ever remember taking deep breaths, consciously, for purposes of self-control. I really wanted to murder him.” (“Şüurlu şəkildə özümü idarə etmək üçün dərinləndirən nəfəs aldığım ilk dəfə idi. Həqiqətən onu öldürmək istəyirdim”) (6, s.36). Hekayələrini yazmaq üçün evdən kənarında ofis kirayələyən gənc xanımın ona şər atan, məsumluğunu kirlədən ev sahibinə qarşı hiddət və qeyz dolu hisləri hiperbola vasitəsilə daha təsirli ifadə olunub.

Litota isə baş verən hadisəni, və yaxud obrazların his-həyəcanının olduğundan kiçik təzahür olunmasıdır. “Utrext sülhü” hekayəsinə baxaq: “When I opened the drawer of the washstand I saw that it was crammed full of pages from a loose-leaf notebook. I read: “The Peace of Utrecht, 1713, brought an end to the War of the Spanish Succession.” It struck me that the handwriting was my own. Strange to think of it lying here for ten years—more; it looked as if I might have written it that day.” (“Əliziyanın siyirməsini açanda çırılmış qeyd dəftərinin vərəqləri ilə ağzınacan dolu olduğunu gördüm. Oxudum: “Utrext sülhü, 1713, İspan qalibiyyəti ilə müharibəyə son qoyuldu.” Əlyazma mənim idi. 10 ildən artıqdır ki bu vərəqin burada salamat qalması çox qəribə idi. Sanki o gün yazmışam”) (6,s. 90).

Elis Manronun demək olar ki bütün hekayələrində fləşbək kimi üslubi vasitədən istifadə etmişdir. Fləşbək (flashback) obrazların, hadisələrin keçmişinə bir baxışdır. Fləşbək eyni zamanda baş verən hadisəyə bir pəncərə olur. Hadisələri anlamaq, obrazların yaşantılarını duymaq üçün ən təsirli vasitələrdən biri sayılır (7). Elis Manronun bir çox əsərləri aftobioqrafik olduğundan hekayələrindəki fləşbəklər vasitəsilə yazıcının özünün həyat mənzərəsi ilə tanış olmuş oluruq. “Qismət” (Chance), “Tezliklə” (“Soon”), “Utrext sülhü” (“The Utrech peace”), “Kralşayağı kətək” (“The royal beatings”), “Hecalama” (“The spelling”) və digərləri buna misal ola bilər.

F. KAFKA ƏSƏRLƏRİNDƏ “ÖZGƏLƏŞMƏ” KONSEPSİYASI

Günel ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

gunel_eliyeva_81@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Mixail Baxtin Dostoyevski təfəkkürü haqda yazırdı: “O birilər bir fikir görəndə o, iki fikri, ikiləşməni tapmağa qadir idi; o biriləri bir xüsusiyyət görəndə o, başqa, tam əksinə olan xüsusiyyəti üzə çıxarırdı. Sadə görünən hər bir şey, onun bədii dünyasında mürəkkəb və çoxtərkibli təqdim olunurdu. Hər bir səsdə o, iki mübahisəli səs eşidirdi; hər bir ifadədə - sarsıntı və dərhal başqa, əks ifadəyə keçmək hazırlığı var idi; hər bir hərəkətdə, jestdə o, eyni zamanda özünə arxayınlıq və tərəddüdlük sezirdi; o, hər bir hadisənin dərin ikimənəhəlliyini və çoxmənəhəlliyini dərk edirdi”.

Əslində əkslərin dialektikasını dərk etmək üçün Dostoyevski, Arto, Gegel, Nitzşe kimi fenomenlərə müraciət etmək lazımdır. Belə mashtablı fiqurlar sırasında F.Kafka öz layiqli yerini tutur. O da əkslər içində yaşayır, lakin eyni zamanda ona bütövlük xasdır və onu əslində yalnız əksləri təsbit etməsi məşhur etmir, o, elə bir metafizik zirvəyə can atır ki, orada bu əkslər artıq başqa cür qəbul olunurlar.

Kafka yaradıcılığında insan öz vücuduna yaddır və o, öz cismindən çıxmaq “hansısa cisimsiz bir şeyə” çevrilməyə cəhd edir: “vacib deyil ki, mən özüm kəndə gedim, buna heç bir ehtiyac yoxdur. Mən oraya öz cismimi göndərəm” (“Kənd toyuna hazırlıq” hekayəsi). Həşərəta çevrilmə motivi də həmin cisimdən özgələşmənin nəticəsidir. Məhz bununla bağlı Kafkanın bədii mətnlərində sürrealist obrazlarla rastlaşma baş verir: “Mənim ayaqlarım həddindən artıq uzanıb meşəli dağları üstələyərək, kölgəsini kəndlərə və yamaqlara salır... Ey insanlar, xahiş edirəm mənə deyin, mən nə boydayam, mənim əl – ayağımın ölçüsünü götürün” (“Bir mübarizənin təsviri” hekayəsi).

Məhz özgələşməyə yardım üçün yönəlmiş bu müraciət Kafka yaradıcılığının daha mühüm aspektini - başqaları ilə qarşılıqlı münasibətini aşkar edir.

Bir qayda olaraq Kafka qəhrəmanı öz düşdüyü vəziyyəti dərk etməyərək, onu nə araşdırmağa, nədə ki qərar qəbul etməyə qadirdir. O, hətta önünə çıxmış problemləri ifadə etmək iqtidarında deyil və onun əvəzinə bu işi kim isə başqası edə bilər. O, özü isə varlığını ixtiyarsız olaraq davam etdirir, həyatının mənasını bunda tapır. Başqası ilə belə bir əzablı rabitə axtarışı Kafka yaradıcılığının özəyini təşkil edir. Bu qəhrəmanlar dünyanı qəbul etməmək və ya ona nifrət bəsləməkdən çox, ümumiyyətlə dünyanın quruluşunu dərk etməyərək ona daxil olmanın mümkünsüzlüyü üçün çox heyfslənirlər (bir qayda olaraq həmin dünya həddən artıq absurddur).

Kafka qəhrəmanları total müflislik hissənə qapılıb gözləri önündə yaranan ardıkəsilməz təsadüflərə varıb, öz dəyişilmələrinə deyil, şəraitin dəyişilməsinə ümid edirlər. Özlərinin dəyişməsi üçün arzuları belə yoxdur, onlar mübhəm bir surətdə nəyinsə özbaşına dəyişməsinə ümid bəsləyirlər: “Kaşki mən o qatara oturmasaydım... Onda mənə elə gələrdi ki, yola düşdüyüm üçün iş artıq başlanıb və mən səhvi aşkar edərkən qayıdıb lazımı dayanacaqda düşərdim, ürəyim daha sakit olardı” (“Kənddə toya hazırlıq” hekayəsi) – bu Kafkanın tipik düşüncəsi kimi sayıla bilər. “Çevrilmə” hekayəsini yekunlaşdıraraq Kafka öz gündəliklərində yazırdı: “İşlə bağlı səfərim olmasaydı hekayə daha uğurlu alınardı”.

Burada Kafka qəhrəmanlarının qərarlılığı deyil, onların darıxdırıcı məkandan qurtulması arzusu ilə yanaşı çətinlik içində dolaşmağa məhkum olmaları onun əsərlərinin kulminasiya nöqtəsidir. Moris Blanşo bu haqda çox düzgün olaraq qeyd edir: “K. (yəni “Qəsr romanının qəhrəmanı - Ə. G.) üçüncü dünyaya məxsusdur. O, ikiqat, üçqat özgədir: Qəsr romanı özgəliyin bariz nümunəsidir, oradakı insanlar, özü özünə özgədir və naməlum səbəblərdən onlar özünə yaxın olan hər bir şeylə bağları qıraraq hansısa, özünə də məlum olmayan güclə bura gəlməyə vadar olurlar.

“Siz Qəsrdən deyilsiz, siz Kənddən deyilsiz. Siz heçnəsiniz”, - bu sözlərlə qadın olan mehmanxana sahibi onun statusunu müəyyənləşdirir.

Kafkaya qədər belə səfil insanlar artıq Dostoyevski əsərlərində yaşayırdılar. Lakin Kafkada belə ümumbəşəri özgəlik, kimsəsizlik qəhrəmanların şəxsi xasiyyətnamələrində bürüzə verilirdi: bu qəhrəmanlarda nə individual cizgiləri, nə həyat tarixçələri, nə də keçmişləri bir qayda olaraq yoxdur.

Kafka qəhrəmanları məişətdən sıxışdırılıb - qovulmuş, dar çərçivəli, darıxdırıcı məkanda yaşamağa məhkum olmuş insanlardır.

Beləliklə, Kafkanın “özgələri” – həm potensial tərəfdaş, həm də mümkün olan düşməndirlər, bəzi hallarda isə bu personajlar heç insan ölümünə də tam laqeydlik göstərir: “Çox vaxt insanlar küçədə yığılıb ölürlər. Onda dükənləri hər çeşid mallarla dolu olan tacirlər dərhal qaçışib nəşi hansısa evə sürüyüb yenə də heçnə olmamış kimi küçəyə çıxıb bir-birilə söhbətləşirlər: “Gün aydın. Nə isə buludlar göydə yenə də yığılıb. - Baş örtüklərinin alveri yaxşı gedir. -Bəli, müharibədir” (“Bir mübarizənin təsviri” hekayəsi).

Burada Jan Bodriyarın dedikləri yerinə düşür. Fransız filosofunun əsas maraq predmeti XX əsrin sonundakı sosial struktur idi ki, onun təbirincə desək “bu cəmiyyət eyni zamanda həm qayğıkeşlik, həm repressiya, həm sülhü qoruyan, həm də zorakılığa əl atan cəmiyyətdir”.

FANTASY ELEMENTS IN LEWIS CARROLL’S “ALICE IN WONDERLAND”

Sevda GAFAROVA

Baku Engineering University
sqafarova@beu.edu.az
AZERBAIJAN

Charles Lutwidge Dodgson who achieved success under the pseudonym Lewis Carroll was one of the prominent writers of English literature. Throughout his life, Carroll enjoyed doing magic tricks, especially for children. He is well-known for his fantasy novel “Alice’s Adventure in Wonderland” and its sequel *Through the Looking-glass, and What Alice found there*.

The novel consists of twelve chapters. Each chapter divided into short, individual episodes. Alice adventures in Wonderland is a complex and sophisticated children’s story, where below the surface of attractive and peculiar adventure lie rich patterns of poetry, irony, sentimentalism, and symbolic suggestiveness which have attracted many literary critics and analytical adults. The book, therefore, is read by many different levels.

The novel was narrated by seven-year old girl named Alice. She chases a rabbit and goes down the rabbit hole into a fantasy world. In the underground world Alice experiences wondrous, fantastical, and adventurous journey and she confronts with odd characters. At the end of the novel she finds herself in a lovely garden. Here she was called in testimony against a tart thief in trial. During the trial Alice disputes with the King and Queen of Hearts over the absurd proceedings. As a result, the Queen orders to behead her. Finally, Alice wakes up and realizes that everything was a dream. She recounts her dream to her sister.

It is obvious from the title that there are fantasy elements in it. Instead of dream Lewis Carroll uses the White Rabbit in order to indicate the fantastical nature of Wonderland. To begin with, we witness various fantastical events in this work. One of them is animals’ talk. Alice meets numerous kinds of animals who really speak like her. Next, some of the animals, creatures give advice to Alice such as “keep your temper” etc. This feature is characteristic for human beings, hence, it is considered as fantasy. Moreover, tortoise teaches a lesson to the mock turtle at school. Absurdity can also be seen in harshness of the Queen’s actions. The Queen obtains what she wants, in addition, orders execution of anyone who annoys her. Alice grows and shrinks in size after she eats a cake. She finds these changings upsetting and feels frustrated. In chapter 1 she realizes her size is too big or too small to enter the garden. In chapter 5 she cannot control her body parts as her neck prolongs. These are beyond the reality and our imagination, so illustrate fantasy. One of the humorous, fantastical parts of the novel is that Alice gets drown in her own tears and says “I wish I hadn’t cry so much”. Furthermore, she finds a door in the tree and enters it with curiosity. Although Alice is an intelligent, smart child, she forgets everything she knew before related to the history, geography, basic counting and so on. Then when Alice encounters Caterpillar, she sees him sitting on a big mushroom and smoking a hookah. It is clear that this cannot be an ordinary caterpillar. We might not face this kind of unusual caterpillar in nature, so this is also one of the examples of fantasy. Another indicator of Wonderland’s inconsistency is related to time. Alice figures out at the tea party that she does not

depend on time any more in this extra ordinary world. This situation seemed very odd at first before Mad Hatter's explanation that the time stopped here at six o'clock. As a consequence, Alice ended up that using the watch is useless. Alice realizes that it is a place is ruled in a different way compared with the outside world. Here no one is punished for their actions even Gryphon states that the Queen also just tries to threaten, but never puts punishments in practice and implement them.

In conclusion, through fantasy elements Lewis Carroll's aim was to teach significant lessons to children in an entertaining way. First one is believing in the impossible. Alice faced many difficulties, however, she did not give up her adventure also we obviously see this notion in Alice's talk with Queen. Second, is making a decision on where you want to go. It is necessary to decide which direction to go beforehand. As Cat says while answering Alice's question where to go "That depends on a good deal on where you want to go". The next lesson that the novel teaches to children is to explore yourself, identify who you are. Necessity of it was emphasized in the novel with the help of Alice by the author asking the question "Who in the world am I?"

FEMINIST APPROACH TO LITERATURE

Turkan MAHAMMADI

Baku Engineering University
turkanmehemmedi@gmail.com
AZERBAIJAN

During the centuries the inequalities between men and women caused the emergence of feminism. Feminism itself is the theory that fights for women rights and their honor. The main aim of feminism is the recognition of the women rights, the right to vote, rights in divorce, and rights for children of women in divorce, political rights, social rights and other problems.

The root of the word "feminism" is coined from Latin word and comes from the word "femine", and its French derivative "feminisme". This word firstly used by Utopian Socialist and French philosopher Charles Fourier in and first was used in 1892, at the First International Women's Conference in Paris. Before feminism there was women movement. But feminism movement itself was rebelled in France, England and America.

There are four waves of feminism. The first wave of feminism was occurred the time period of the 19th and early 20th century throughout the world. The second wave of feminism began in the early 1960s in the United States and spread throughout the Western world and beyond. It is lasted through the early 1980s. The third of feminism marked as beginning in the early 1990s and continuing to the present. Fourth-wave feminism is often said to have started in 2008.

Every feminism period reflects its negativities for women rights. There are different reasons of the emergence of every feminism stages. These reasons are aroused from the factors of the history. The bad attitudes against the women reflected to literature too. Some women writers appeared between women. Already women became aware of their own rights. They understood that men and women are the same from birth and two genders are different for only their biological features. So women writers began to appear. Actually these women writers' works were not utopia or their unreal ideas. Their works stand up to real events and what they witness in normal life. These women writers wanted to be read their works especially by women. They tried to explain to women who were behaved as a slave in their family and in their social life that they did not have to live in this way of life. It is the time to realize their identities. They have to fight against of their tortures by men and object this unfairness for repairing their justice. Certainly feminism movement did not arise suddenly. Before feminism women movements began to expand all over the world. Women movements spread in the UK, the USA and France.

Every feminist wave has its own writers. There were great roles the successes of women over the first wave of feminism. There were great labors of feminist writers in the wake of women, in defy of the slavery of women and in the repair of women rights. These writers realized the bad image of the society and described them on their works. One of these writers were Elizabeth Cady Stanton, Lily

Braun, Dorothy (Dora) Frances Montefiore, Emma Goldman, Aurora Cáceres, Virginia Woolf and other important and well known writers.

The second wave of feminism differed from the first wave of feminism. Because of there were social changes between men and women in the second wave of feminism. In the second wave women put forward their steps and tried to eliminate differences between two genders. They won advance on the education. Women writers, women professors and scientists arose. Women successes increased on humanitarian and technical subjects. The feminist writers of this period carried innovations and problems into literature. Also they got new ideas for literature. Many works were written in the literature. The important writers of this period were Simone de Beauvoir, Sylvia Plath, Betty Friedan, Gloria Steinem and other writers. Especially Betty Friedan's work "The Feminine Mystique" set on fire on the second wave of feminism. Also Betty Friedan founded National Organization for Women (NOW) and selected the first president of this organization.

The third of feminism began in 1990s and reached its peak period during the 2000s. The third wave of feminism was the response of the perceived failures of the second wave of feminism. In this wave women did not satisfied the successes that they got from old waves. They began to get more things than equal rights. The writers of the third of feminism showed their demands on their works.

The writer and activist Jennifer Baumgardner identifies fourth-wave feminism as starting in 2008 and continuing into the present day. In this wave women achieved to show their demands not only the paper, they opened and showed their ideas via internet blogs such as Twitter, Facebook, You Tube and others.

So the approaching feminism to literature not only increased development of the literature and also developed feminism. Publishing escalated, feminist writers and feminist magazines were published and increased. Occasionally literary feminism widened and achieved its new period.

“GERONTION” ŞEİRİNDƏ QƏHRƏMANIN ÖZGƏLƏŞMƏ PROBLEMİ

Nurlana AXUNDOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti
nurlana.akhundova@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XX əsrdə fərd və cəmiyyətin mənəvi deqredasiyası ədəbiyyatda köklü şəkildə öz ifadəsini taparaq yeni mahiyyət daşıyır. Bu dövrdə yaşamağa məhkum insanlar müharibələrin və faşizmin muti quluna çevrilməklə cəhənnəm dünyasına qərq olur, fərdlərarası münasibətlər insanı və cəmiyyəti iki qatı düşmən kimi qarşı- qarşıya qoyur. Nəticə etibarı ilə imperializm dövrünə qədəm qoyan nəhəng dünyada insan tənhaləşir, öz daxili dünyasına sığınır. Həqiqətin qəlbə, ruhunda axtarışı fərdin cəmiyyətdən, insanlardan və nəhayət özündən özgələşməsinə bais olur. Bu baxımdan, dövrünün və bu günümüzün görkəmli ingilis-amerikan filosof-şairi Tomas Eliotun əsərləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun poeziyasında bəşər övladının özgələşməsi prosesinin təsviri həyata keçirilmiş, insanın dərin böhrana məruz qalması ilə bağlı həyəcan təbili çalınmışdır. Özgələşmə, yadlaşma problematikasına toxunulan “Gerantion “ şeiri bu müstəvidə maraq doğurur. T.S.Eliot “Gerontion” şeirini 1920-ci ildə qələmə almışdır. Həyatının əksər hissəsini XIX əsrdə yaşayan qoca Birinci dünya müharibəsinin törtdiyi faciə və fəlakətlərə məşəqqətlə, ürək ağrısı ilə şahidlik edir. Eliot əvvəllər bu şeiri “Barsız torpaq” poemasına ön söz kimi nəzərdə tutsa da, sonradan onu ayrıca şeir kimi çap etdirib. Burada şair qoca kişinin həyat haqqında təəssüatları, mənəvi kamillikdən uzaq düşmüş qərb sivilizasiyasının təsvirini parlaq boyalarla ifadə edir. Müasir dünyada insanlar Allahın yolunu tutmayaraq, İsanın kəlamlarını dinləməyərək mənəvi uçuruma doğru iri addımlarla irəliləyir. Ömrünün müəyyən hissəsini başa vuran qoca belə bir qənaətə gəlir ki, onun yaşadığı cəmiyyət materialistdir, pulu və dünyəvi dəyərləri mənəvi aləmdən üstün tutur. Bu səbəbdən o, kabus dünyasından uzaqlaşmış, ruhən kasad insanlardan təcrid olaraq yadlaşmışdır. Şerinin əsas qəhrəmanının uğursuzluğunun səbəbi mübarizə apara bilməməsindədir. O, yaşa dolması ilə bilavasitə deyil, ruhunun dərin qatlarında baş qaldıran

neqativ və özgüləşməyə zəmin yaradan hadisələr səbəb ilə hərəkətə keçə bilmir. Daxilən çürük sivilizasiyada yaşayan Gerontion nəinki itirilmiş mental dəyərləri bərpa edə bilmir, həmçinin özü maddiyyatın hökmranlıq etdiyi dövrdə pulun əsirinə çevrilir. Şeirdə təsvir olunan qadın analıq, həyat yoldaşı vəzifələrini icra edə bilmir, sınavi evdar xanım kimi robotlaşmış insanı təcəssüm edir. Gerontion “quru havada quru beyin” (a dry brain in a dry season) kimi adlandıraraq özünü bütövlükdə insan kimi təsvir etmir. Çünki onun “mən” i ilə yaşadığı mədəniyyət arasında xeyli uçurum var. Şeir Şekspirin “Qisasa qisas” adlı əsərindən götürülmüş epiqrafla başlayaraq nəzərə çatdırır ki, cavanlıq və qocalığın mənası yoxdur, çünki həyat illuziyadan ibarətdir. Qoca müasir dünyada dustaq həyat tərzini sürür. Onun üçün qəhrəmanlıq əsri çoxdan öz dövanını başa vurub. Gerontion boynuna alır ki, Termopildə və digər döyüşlərdə barbarizmə qarşı iştirak etməyib. O, təmizlik və canlılıq rəmzi yağışın yağmasını gözləyir. Lakin, narahatlıq və qeyri-müəyyənlik rəmzi külək onu hər zaman təqib edir. Gerontion sözünün mənası yunan dilindən tərcümədə balaca, yaşlı adam mənasını ifadə edir. Təsvir olunan yaşlı insan həyatında bir çox suallara cavab tapa bilmir, həyatını boş, anlamsız şəkildə davam edir. Şeirin ilk sətirlərindən biz qəhrəmanın daxili dünyasına nəzər yetirməklə onun ekzistensial problemlərini və ehtiyaclarını dya bilirik.

Here I am, an old man in a dry month,
Being read to by a boy, waiting for rain.
I was neither at the hot gates
Nor fought in the warm rain (1,28)

Budur burdayam, quraq bir ayda yağış gözləyəm
Bir uşağın kitab oxuduğu, görməyən yaşlı adamam.
Nə isti bir yerdə oldum
Nə də mülayim yağış gördüm. (Axundova N.)

Onun hafizəsində maarifçilikdən bu günə qədər insanın əldə etdiyi, inancdan tamamilə uzaqlaşmış tarix bütün təfərrüatları ilə həkk olunmuşdur. Gerontion əsrlər qədər yaşlıdır, kordur, hiss və xəyal gücündən məhrumdur. O, özünün, təbiət və Tanrıya yadlaşmış varlığının bir heç olduğunu anlayır. “Qəhrəman” təməlləri çürümüş bir evin sadəcə kirayəşinidir. Bu evin sahibi pulun və maddiyyatın simvolu yəhüdidir- bəhərsiz, bərəkətsiz torpaqda yaşayan ruhən şikəst bir insandır. Gerontion Tanrısını və ona olan inancını itirmiş, Allaha bu dünyada inanmaq istəyən, lakin onu dərk etməyən bir bəndədir. O, Avropa elmi fikrini təmsil edən intellektual inancsız elmin boşluğunu dərk edir. Sevim Kantarcıoğlu qeyd edir: “Onun üçün tarix labirint kimidir, onun hər döngəsi, hər dəhlizi hiyləgərliklə qurulmuşdur. Hiyləgərlik zəkanın pis formada istifadəsidir və ya inancsız bilginin açarındır.” (2,43) Prufrok kimi o da fiziki şəkildə mövcuddur, lakin ruhən itirilmiş nəslin nümayəndəsidir. Onlar ruhun parçalarını bir araya gətirib bütün ola biləcəyinə inanmır. Balaca qoca insan qürub çağını yaşayan mədəniyyətin parlaq nümayəndəsidir. O, qaranlıqda uzanaraq ölümünü gözləyən C.Konradın “Qaranlığın qəlbi” əsərindəki surət Kurtsu xatırladır.

I would meet you upon this honestly.
I that was near your heart was removed there from
To lose beauty in terror, terror in inquisition.
I have lost my passion: why should I need to keep it
Since what is kept must be adulterated?
I have lost my sight, smell, hearing, taste and touch:
How should I use them for your closer contact? (1,29)

“Səninlə bu məsələdə açıq danışmaq istəyəm. Bilirəm ki, bir zamanlar ürəyinə yaxın idim. Lakin oradan gözəlliyi qorxutmaq, qorxunu sorğu-sualda itirmək üçün uzaqlaşdım. Hər cür sevgidən məhrumam. Duyğularımı necə saxlayardım? Çünki qəlbə saxlanan üzə çıxacaq. Görə, eşidə bilmirəm. Dad hiss edə, toxuna bilmirəm. Sənə necə yaxın ola, səninlə necə yaxın münasibət qura bilərəm?” (Axundova N.)

Burada Gerontionun sən deyər xitab etdiyi həm özü, həm sevgili, həm də Tanrı ola bilər. Var olmaq insanın özünü dərk etməsi ilə başlayır. Özünü dərk edən insan digərlərini anlaya və sevmə bilmək iqtidarındadır. İnsanın yaşaya biləcəyi ən ali sevgi ilahi eşqdır. Tanrıya sevgisi olmayan insan iztirab çəkərək məhvə məhkumdur. O, ölümü qəbul etməyi, Allaha inanmağı istəyir, lakin bacarmır. Nəticədə özünü quraq mövsümdə boş beynin düşüncəsi kimi təsvir edir. İlahi eşq, sevgi hisslərindən məhrum bir insan bütün hisslərdən azaddır. O özünü cəmiyyətə faydalı bir şəxsiyyət kimi deyil, fiziki şəkildə

mövcud bir varlıq kimi dərk edir. Bütün bunlara müvafiq olaraq, belə bir nəticəyə gəlirik ki, cəmiyyətdə baş verən bütün proseslər fərdlərə ciddi şəkildə öz təsirini göstərir. İnsanlar nəinki cəmiyyətdən, hətta özlərindən yadlaşaraq və daxilə qapanaraq özgüləşməyə zəmin yaradırlar. Biganə münasibət və ətrafdakı hadisələrə yad mövqə mənəvi süqut prosesini sürətləndirərək bəşəriyyəti mənfi istiqamətə yönləndirir.

HENRİK İBSENİN “KUKLALAR EVİ” ƏSƏRİNDƏ QADIN PROBLEMI

Nigar DURSUNOVA

Bakı Dövlət Universiteti
dursunovaneegar@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Qadın problemi tarixən cəmiyyəti düşündürən əsas mövzulardan biri olmuşdur. Ədəbiyyat da bu mövzuya heç vaxt biganə qalmamışdır. Ta qədim zamanlardan yazıçılar dramalarda, romanlarda, şeirlərdə, poemalarda dəyərli qadın obrazları yaratmışlar. Bu obrazlardan şərq ədəbiyyatında Leylini, Züleyxanı, Şirini, Nüşabəni, Azərbaycan ədəbiyyatında Sevili, Almazı, Rənanı, Dilarəni, dünya ədəbiyyatında Medeyanı, Andromaxanı, Madam Bavarini, Cülyettanı misal göstərmək olar.

Modernist ənənələri dramaturgiyaya ilk tətbiq edən, “dramaturgiyanın atası” adlandırılan dahi norveç yazıçısı Henrik İbsen də öz dram əsərlərində müxtəlif, unikal qadın obrazları yaratmışdır. Yazıçı əsərlərində bir çox problemlərlə yanaşı qadın probleminə də toxunmuş, öz qadın idealını əks etdirmişdir. Nora Helmer, Frü Helene Alvinq, Hedda Gabler və Hilda Vangel kimi güclü qadın obrazları yaradan İbsen bu obrazlar vasitəsilə özünün qadın haqqındakı fikirlərini söyləmişdir. İbsenin qadın obrazları ləyaqətdə, ağılda, mətanətdə kişilərdən daha üstündür. Nora Helmerdən yalnız onun da mətanətli olmağını tələb edir.

“Kuklalar evi” dramında İbsen əsasən qadının cəmiyyətdə, ailədə mövqeyi ilə bağlı fikirlərini bildirmişdir. Drama ona maraqlı olan başqa bir mövzu isə insanın özünə olan borcu və cəmiyyətdə şəxsi mövqeyə, fərdiliyə malik olmasıdır. Üstünlüyün kişilərdə olduğu patriarxal bir cəmiyyətdə qadının hansı şəxsi vəzifəsindən, borcundan danışmaq olar? Nora ailədəki vəzifələrindən savayı başqa vəzifələri olduğunu deyəndə Helmer bunu başa düşmür, qadının da şəxsi mövqeyə malik ola biləcəyini mənimsəyə bilmir.

Yeni həyatında o artıq əri və uşaqları qarşısında olan vəzifəsini deyil, özünün özünə qarşı olan vəzifəsini axtırır. O ailədəki vəzifələrini yaxşı bilir və onları yerinə yetirir. Bəs Noranın özünə qarşı olan vəzifəsi? Nora şəxsən özü həyatda nələrə nail olub? Nora məhz bu nailiyyəti əldə etmək üçün evi tərk edir.

O öz evinin qapısını çırpıb gedərək həyata yeni qapı açır. O cəmiyyətdə öz mövqeyini tapmağa, öz vəzifələrini öyrənməyə, özünü dərk etməyə yollanır. Bu növ özünü dərk etmə İbsenin əsərlərində çox işlənilir.

Nora gözlərini açır və dərk edir ki, Torvald Helmer ilə yaşadığı müddətdə onun azadlığı boğulacaqdır. O artıq ona yad bir adam ilə eyni evdə yaşamaq istəmir. Nora əzablı olsa da qəbul edir ki, ona etibar olunmur və o dəyişməlidir.

Sonuncu pərdədə Noranın dediyi kimi bu ev onun üçün “kuklalar evi” idi. O bu evdə öz uşaqları ilə, həyat yoldaşı Helmer ilə, evlilikdən öncə isə atası ilə oynayırdı. O atasının evində onun kukla qızı, ər evində Helmerin kukla arvadı olub. İndi də uşaqlar onun kuklasıdır. Yanlış olan da budur. O kamilləşmək üçün, yetkinləşmək üçün, böyümək üçün bu həyatı tərk etməlidir.

Nora azadlığı təcrübədən keçirən ilk qadınlardandır. Onun özünü dərk etməsi, tanıması yaşadığı dövr üçün möcüzə idi, gözlənilməz idi, inanılmaz idi. Ancaq vaxtında olan bir hərəkət idi. O evdə dekorativ bir kukla olmaq, ərinin əlində oyuncaq olmaq istəmir. Bu fikirlər onu itmiş dəyərini axtarmağa sürükləyir. Cəmiyyətin sərt, amansız qanunlarına baxmayaraq o ailəsini və uşaqlarını tərk edir.

İlk baxışda Nora öz ailəsində xoşbəxt görünür. Helmer onu sevir, Nora onun üçün hər şeydir. Ancaq sonra görürük ki, Helmer sadəcə öz şəxsi mövqeyini düşünür və Nora onun üçün heç nədir. Nora onu çox sevir və Helmerə görə qeyri-qanuni bir iş əl atır. Düşünür ki, əgər işin üstü açılsa Helmer onu müdafiə edəcək. Ancaq Nora tam əks bir hadisə ilə qarşılaşır. Helmer onu təhqir edir. Onu yalançı, saxtakar, ikiüzlü, cinayətkar adlandırır.

Noranın xəyalları məhv olur. Bütün bu hadisələrə görə Nora öz isti evini, uşaqlarını, ərinin tərək edərək çöldə bəlkə də onu gözləyən səfil, təhqiredici, yalnız həyata atılır.

İbsenin dövründə qadının hüququ məhdud idi. Ər evin başçısı idi və qadın da onun dediklərinə əməl etməyə məcbur idi. Helmer ailəsində buna görə də sıxıcı atmosfer hökm sürür. Evdə hər şey Helmeri əyləndirmək üçündür, tək ona xoş olsun.

Nora Helmerə özünü tərbiyələndirmək üçün evi tərək etdiyini açıqlayır. Nora izah edir ki, bir qadın kimi o da kimdənsə asılı olmadan öz ayaqları üzərində durmağı bacarmalıdır.

Dramda yazıçı konkret olan müxtəlif simvollarla da istifadə edir. Obyekt, məkan, hərəkət, obrazlar özlüyündə oxucuya müəyyən bir universal və abstrakt işarəni verir. Yazıçının istifadə etdiyi əsas işarələr bunlardır: kuklalar evi, makaronlar, Şam ağacı, quş, dələ, tarantella, məktub və s.

“Kuklalar evi” ərin arvad üzərindəki mülkiyyətçilik hüququndan qadının azad olmasını təcəssüm etdirir. Balaca uşaqlar oyuncaqla oynayanda oyuncağa öz istədikləri adı verir, onun sosial rolunu müəyyənləşdirirlər. Əsərdə də Nora başqalarının əlində oyuncaqdır.

Makaronlar Noranın uşaqlıq xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirir. Makaron yemək Noranın sağlamlığına ziyandır. Helmer də buna görə Noraya makaron yeməyi qadağan edir. Buna baxmayaraq, Nora Helmerdən gizlin bunu edir. Müəyyən qədər bu onun Helmerdən gizlətdiyi tərəfidir.

Şam ağacı əsərdə istifadə olunan digər bir simvoldur. Nora siri saxlayaraq Şam ağacını uşaqlarından gizlətməyə çalışır. O həmçinin istəmir ki, uşaqlar ağacı bəzəksiz görsünlər. Bu da əsərdə idealizm və realizm arasındakı ziddiyyəti simvolizə edir.

Əsərdə Helmer Noranı torağay, dələ, quşcuğaz adlandırır. Bu ləqəblər Noranın əsl şəxsiyyətini əks etdirmir. Sanki o öz həyatını ancaq ərinə həsr edən və gününü boş şeylərlə məşğul olaraq keçirən axmaq bir qadındır.

“Tarantella” rəqsi isə Noranın aciz qadından cəsarətli bir qadına keçidini təmsil edir. O ərinin xoşuna gələn yox, özü istədiyi, özü olduğu Noraya çevrilir.

Həkim Rank dramda tale, qədər, bəxti simvolizə edir. O tez-tez cəmiyyətin xəstəliyindən danışır.

Frü Linne isə Noranın əksi olan obrazdır və qadınların gələcək dövrünü əks etdirir.

Pul cəmiyyətin dayazlığını təcəssüm etdirir. Obrazlar öz ehtiyaclarını ödəmək üçün puldan asılı halda göstərilir.

Henrik İbsenin qadının cəmiyyətdəki rolu haqqındakı fikirləri dövrünün qadınlarında özünə qarşı inam yaratmış və eyni zamanda özündən sonrakı yazıçıların yaradıcılığına böyük töhfə vermişdir.

İKİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ ARASINDAKI ABŞ ƏDƏBİYYATI VƏ GƏNCLİK

Gülçin NƏBİYEVA

2 saylı Texniki-Humanitar Lisey

g.nabieva@inbox.ru

AZƏRBAYCAN

Ötən əsrin iyirmi – otuzuncu illərində ABŞ-da baş verən ziddiyyətli dəyişmə və yeniləşmələr, amansız kapital qanunları, mənəvi dəyərlərin itməsi kimi məsələlər ədəbiyyatda daha çox müraciət olunan mövzular idi. Tarixçilərin çoxu iki dünya müharibəsi arasındakı bu dövrü Amerikanın ziddiyyətlərlə dolu “yetginlik” dövrü kimi xarakterizə edirlər.

Zahirən şən, müasir və dəbdəbəli yaşayır kimi görünən iyirminci illərin gənc amerikalıları əslində “itirilmiş nəslin” nümayəndələri idi. Bu termini ilk dəfə ədəbiyyata Gertuta Srayn gətirmişdi. Sonralar bu mövzuda E. Heminquey və digərləri yazmışlar.

Otuzuncu illərin ümumdünya depressiyası Birləşmiş Ştatların əhalisinə də təsir etmişdi. Bu dövrdə fabriklərin bağlanması, bankların iflası, işsizliyin artması, fermer təsərrüfatlarının məhvi amerikalıların üçdə - birinin bunlar milli həyatın bir hissəsinə çevrilmişdi.

XIX əsrin sonunda ABŞ-da sinfi mübarizə kəskinləşir, fəhlə və fermer hərəkatı güclənirdi. Müvafiq dəyişikliklər ABŞ ədəbiyyatında da öz əksini tapdı. F. Bret – Hart, Henri Ceyms, Frenk – Norris, Stiven Kreyn kimi Amerika yazıçıları bu hadisələri daha aydın hiss etmiş və onunla mübarizə aparmağa başlamışdılar.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlində Amerika ədəbiyyatında yeni axının başlanması tənqidi realizmin inkişafı və formalaşması üçün zəmin yaratdı. 1900-cü illərdə yaranan bu hərəkat “çirkabda eşələnənlər” adı almış bir sıra yazıçıların, publisistlərin, sosioloqların, ictimai xadimlərin böyük xidməti olmuşdur.

Amerika kapitalistlərinin varlanması və istismar metodlarını öz yaradıcılıqlarının ayrı-ayrı mərhələsində əks etdirən C. London və T. Drayzeri də bu ədəbiyyat hərəkatına aid edirlər. Eyni zamanda bu dövrdə Amerika ədəbiyyatında realist meyillər güclənməyə başladı. Drayzerin yaradıcılığının başlanğıcı həmin bu ədəbi hərəkata mənsub idi.

T. Drayzerin məhsuldar yaradıcılığa başlaması bu prosesə daha geniş vüsət verdi, mübarizəni daha da qüvvətləndirdi.

Drayzer böyük bir vətənpərvər kimi xalqın tükənməz qüdrətinə, həyat və mübarizə istedadına, yaradıcılıq qüvvəsinə, xoşbəxt gələcəyinə inanan, Amerika həyatını əsərlərində böyük bir realist sənətkar qələmi ilə əks etdirən yazıçılardan biridir.

Amerika həyatının həqiqətlərini misilsiz bir sənətkarlıq ehtirası ilə əks etdirən Drayzerin yaratdığı bədii surətlər olduqca canlı və tipikdir. Onun yaradıcılıq şöhrəti hələ sağlığında Amerikanın hüdudları xaricində geniş yayılmışdı. T. Drayzerin dünya ədəbiyyatına təsiri, onun əsərlərinin xarici ölkələrdə sürətlə yayılması, Amerika mədəniyyətinin, realist Amerika ədəbiyyatının tərəqqipərvər mahiyyətini, Amerika xalqının böyük yaradıcılıq istedadını və imkanlarını göstərən həqiqətlərdən biridir.

Tənqidçi ədəbiyyatşünas Əkbər Ağayev bu məsələdən bəhs edərək yazmışdır: “Uitmen və M. Tven kimi yazıçıların sənətkarlıq təcrübəsindən öyrənən Drayzer Amerika ədəbiyyatında tənqidi realizmin məzmun dolğunluğuna və siyasi kəsərinə vüsət vermiş, bədii nəşrdə psixoloji təhlilin dairəsini genişləndirmişdir.

Hələ gənc ikən Drayzer burjua jurnalistikası və ədəbiyyatını real həyatdan ayıran səddi hiss etmişdi. Elə buna görə də, 1900-cü ildə yazdığı “Kerri bacı” romanında o, real həyat haqqında danışmağa səy göstərmişdir. Yazıçı romanın əsas qəhrəmanının həyat yolunu təsvir edərək ona daha yaxından tanış olan bacısı Emmanın prototipindən istifadə etmişdir. 90-cı illəri daha yaxşı dərk edən Drayzer, Nyu-York küçələrini dolaşan, bütün varidatını itirmiş, indi isə işsiz və səfil Herstvud obrazını tam gerçəkliyi ilə yaratmışdır.

Birinci romanında toxunduğu ciddi sosial və məişət problemlərinə Drayzer sonrakı əsərlərində dönə-dönə qayıtmışdır. Yazıçının ikinci romanı olan “Cenni Herhardt” (1911) əsəri zəhmətkeş ailədən olan sadə və xeyirxah Amerika qadınının taleyinə həsr olunmuşdur. Bütünlüklə hər iki kitab Amerikada insan şəxsiyyətinin acı taleyi üçün həyəcan təbili çalır.

Burjua Amerikası ilə çarpışan, həyatda və sənətdə öz yerini tapmağa çalışan rəssamın taleyi “Dahi” (1915) romanında əks olunmuşdur.

Amerika cəmiyyətində insan şəxsiyyətinin məhvi, eybəcərləşdirilməsi və məənəviyyatının pozulması problemi yazıçının bütün əsərlərində öz əksini tapır. Bu baxımdan onun “Amerika faciəsi” (1925) romanı diqqətə layiqdir. Yazıçı “Amerika faciəsi”ndə ucuz xoşbəxtlik dalınca düşən gənclərin acı taleyini təsvir etməklə, hadisələrin fonunda cəmiyyətin real, faciəvi panoramını yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Elen Drayzer xatirələrində yazır ki, yazıçının “Amerika faciələri” adlı əlyazmaları var idi. Bu əlyazmasında 15 hadisə qeyd alınmışdır. Hadisələrin hər birində Amerika gənclərinin varlı qızla evlənərək varlanmaq ehtirası öz əksini tapırdı. Bu məqsədə çatmaq üçün onlar kasıb təbəqəyə mənsub olan sevgililərini öldürməklə cinayətə əl atmışlar.

Drayzer öz romanını adi roman çərçivəsindən çıxardaraq müzakirə obyektinə çevirə bilmiş, bununla da XX əsrin əvvəllərindəki Amerika ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirmişdir.

“Amerika faciəsi” romanında Drayzer kasıb gənc oğlan Layd Qriffitsin həyatın əsas süjet xətti kimi götürsə də, o yalnız xoşbəxtlik dalınca qaçan sadə adamların həyatı ilə yanaşı, yaşadığı cəmiyyətin və quruluşun çürüklüyünü də açıb göstərmişdir. Yazıçının fikrincə məhz həmin cəmiyyət gəncləri nəyin bahasına olursa – olsun varlanmağa təhrik edir. “Amerika faciəsi” romanında yazıçı Amerika həyatının əsil panoramını sənətkarlıqla yarada bilmişdir.

“Amerika faciəsi” ABŞ ədəbiyyatında ən əhəmiyyətli mərhələyə, realist incəsənət uğrunda mübarizə tarixinə bir növ yekun vurur.

Əsərlərində insanları həmişə həyat eşqinə, mübarizə əzminə, qələbəyə səsləyən və sələflərinin heç birinə bənzəməyən Cek London XX əsrin ilk on illiyində ən məhsuldar işləyən və əsərləri ən çox çap olunan Amerika yazıçısı idi.

Cek Londonun qəhrəmanları real həyatdan gəlir, cəmiyyətin real naqislikləri ilə döyüşə atılırlar. Onun lirik qəhrəmanları vasitəsi ilə yaratdığı xarakterlərin fərdi və ümumi cəhətləri vasitəsi ilə oxucu insan təbiətinin, müasir bəşər övladının mübariz taleyini və dinamik inkişafını görür. Öz qəhrəmanını vəsf edən müəllif onu yalnız müsbət adam kimi təlqin etmək fikrindən uzaqda dayanır; vəziyyətindən asılı olaraq həmin qəhrəman birdən-birə mənfi mövqedə də dayana bilir. Çünki Cek Londona görə insanın daxili imkanları hüdudsuzdur, onun bütün əməlləri və hərəkətləri haqqında qabaqcadan hazır resept vermək insanı yeknəsəqliyə aparıb çıxarardı. Lakin Cek London öz qəhrəmanını özündən nə qədər aralı saxlamağa cəhd göstərsə də, hər şeydən qabaq həmin qəhrəman yazıcının dünyaya baxışını aydın təcəssüm etdirən, sənətkarın daxili aləmində gedən ölüm-dirim mübarizəsinin inikasını kimi təzahür edən insandır.

Cek London əsərlərində sübut etməyə çalışırdı ki, insan gərək öz istədiyi uğrunda mübarizə aparsın, çalışsın, lazım gəlsə vəhşi ilə belə vuruşsun. Özünün də “Həyat eşqi” əsərində dediyi kimi: “Günlər ömrümüzdən keçmədi hədə, Baha başa gəldi oyunu udmaq, Korşaldı ən təmiz, ən zərif hisslər, Oyun yaman şama dəyərdi ancaq. (sitat: C. London, Seçilmiş əsərləri; səh. 313, Bakı - 2005).

Cek London insanın mübarizliyini, yaşamaq üçün hansı əziyyətlərə qatlaşdığını heç kimin təsvir edə bilmədiyi şəkildə oxucularına çatdırmaqla yanaşı, insanın faciəsini də, özünəməxsus şəkildə göstərə bilmişdir. Məsələn: “Həyat eşqi” əsərində yolçu xilas olduqdan sonra “Bredford” gəmisində olduğu müddətdə yemək vaxtı ətrafdakılara nifrətlə baxır, onların ərzağı yeyib qurtaracaqlarından qorxur və hətta yeməkdən sonra göyertəyə qalxaraq matroslardan əl açıb pay istəyirdi.

Cek London həyat həqiqətlərini çılpaqlığı ilə göstərək pis qüvvələrin varlığını təsvir etmək, insanları mübariz, əzmkar olmaq, çətinliklərə layiqincə sinə gərəkək həyat qanunlarını öyrətmək yolunu seçmişdir.

İNGİLİS ƏDƏBİ TƏNQİDİ FİKRİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Səadət ABDURƏHMANOVA

Odlar Yurdu Universiteti

sada30@rambler.ru

AZƏRBAYCAN

Ədəbi prosesdə özünəxas mühüm yeri ilə seçilən ingilis ədəbi tənqidinin həm yaranışı, həm də inkişafı tarixi haqqında Azərbaycan müqayisəli ədəbiyyatşünaslığında demək olar ki, ayrıca tədqiqat işi aparılmamışdır. Bu baxımdan qloballaşma dövründə bütün elm sahələrində aparılan mütəmadi tədqiqat işləri arealında Azərbaycan elmi-nəzəri fikrinin bu sahəyə xüsusi yer ayırmasını vacib və məqsədəuyğun hesab edirik. İngilis ədəbi-nəzəri fikir tarixində yunan mənşəli “criticism” (tənqid, kritika) termininin ingilis ədəbiyyatında lirik, didaktik və satirik şeirlərin, nəsr və dram əsərlərinin müəllifi Con Drayden (John Dryden, 1631-1700) tərəfindən ədəbi dövriyyəyə gətirildiyi göstərilir.

Doğrudur, ingilis ədəbi tənqidinin banisi adına layiq görülən XIX əsrin ingilis şairi, maarifçi və tənqidçisi Mətyu Arnold (Matthew Arnold, 1822-1888) ədəbi tənqidi əsərlərlə daha böyük şöhrət qazanmış, şairlikdə qazandığı uğurlar qədər ədəbi tənqid sahəsində də ciddi və uğurlu addımlar atmışdır. Lakin, onu da unutmamaq olmasın ki, tənqid həm də ədəbiyyatşünaslıq mənasını ifadə edir. Rus ədəbiyyatşünası Dmitri Mixayiloviç Urnov haqlı olaraq qeyd edir ki, “ədəbiyyatın öyrənilməsi ümumiyyətlə məcburi universitet proqramına daxil edilməmişdir. İngilislərdə ədəbiyyat professoru məhdud, qapalılığın sinonimi hesab edilmişdir. Ədəbiyyatşünaslıq və tənqid bir-birilə zəif şəkildə və təsadüfi halda bağlanmışdır. “Yazıcılara gəlincə isə onlar (yazıcılar) ədəbiyyat professorları haqqında ümumiyyətlə xəbərsiz olmuşlar” (Урнов Д.М. « Английская критика и литературный процесс»- The Idea of Literature. The Foundations of English Criticism. Moscow: Progress Publishers, 1970, p. 3-4)

Bir sıra ədəbi mənbələr əsasında ingilis ədəbi tənqidi fikrinin yaradıcılarından biri ingilis şairi və tənqidçisi Ser Filip Sidneyn (Sir Philip Sidney, 1554-1586) olduğunu söyləmək daha düzgün olardı. Müəllifin 1580-ci ildə yaşadığı “Poeziyanın müdafiəsi” (əsərin iki adla təqdim edildiyi söylənilir:

“The Apologie for Poetrie”, yaxud, “Defense of Poetry”) ədəbi-nəzəri traktatının (elmi əsəri) bir sıra ensiklopedik nəşrlərdə nədənsə yazılma tarixinin 1591-ci il olduğu qeyd edilir. Fikrimizcə, bu tarix şair və tənqidçinin faciəli ölümündən 5 il sonra nəşr ili kimi qəbul edilə bilər.

Adını yuxarıda qeyd etdiyimiz Con Draydenin 1688- ci ildə nəşr etdirdiyi “Dramatik poeziya haqqında esse”si (“ An Essay of Dramatic Poesy”) onun ingilis ədəbiyyatı haqqında ədəbi düşüncələri kimi dəyərləndirilmişdir. XVIII əsrdə isə ilk ingilis dili lüğətinin (“A Dictionary of the English Language”) tərtibçisi və yaradıcısı Səmuəl Consonun (Samuel Jonson, 1709-1784) 1781-ci ildə nəşr olunan və yaradıcılığının şah əsəri kimi dəyərləndirilən “Şairlərin həyatı” (“The Lives of the Poets”) kitabında 52 ingilis şairinin (bu şairlərdən yalnız 4 nəfəri tərtibçi tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir) həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Nə qədər qərribə də olsa, Səmuəl Conson özü yazıçı kimi tanınsa da, onun adını qeyd etdiyimiz kitabında yazıçıların həyatı və əsərləri “tənqid” hədəfinə çevrilməmişdir.

Britaniya romantizm ədəbiyyatı dövründə şair və tənqidçi Səmuəl Teylor Kolricin (Samuel Taylor Coleridge, 1772-1834) 1808 – 1815-ci illər arasında yazdığı “Ədəbi bioqrafialar” (“Biographia Literaria”) adlı tənqidi esselər kitabı ədəbi tənqidin əsas prinsiplərini özündə ehtiva edən ensiklopedik nəşrə çevrilmişdir.

Yalnız S.T. Kolricin deyil, eləcə də Britaniya romantizminin tanınmış şairlərindən Uilyam Vordsvortun (W. Wordsworth, 1770-1850), Lord Corc Qordon Bayronun (Lord George Gordon Byron, 1788-1824), Persi Pişi Şellinin (Percy Bysshe Shelley, 1792-1822) və başqalarının ədəbi-nəzəri esselərində ədəbiyyat barədə bir sıra ideyalar irəli sürülmüş, yaradıcılıq orqanikasının mühüm səciyyəvi cəhətləri təhlil və şərh edilmişdir.

Britaniyada ədəbi-tənqidi düşüncə tarixinin Uilyam Şekspir dövründən başladığı mühakiməsi müəyyən fakt həqiqətləri ilə diqqəti cəlb edir. Özünün dünyəvi təsiri ilə dünya ədəbiyyatının ən yüksək pillələrindən birində dayanan Britaniya, yaxud ingilis ədəbiyyatının Qərb ədəbi dünyası ədəbi-tənqidin də nəzər diqqətini özünə cəlb etmişdir. Britaniya romantizminin tanınmış şairi və tənqidçisi Səmuəl Teylor Kolric “Ədəbi bioqrafiya” (“Biographia literaria”, 1817) adlı kitabında yazırdı: “Müəllifin yazdığı ruhda əsər haqqında mühakimə aparmaq lazımdır”. Fikrimizcə, XVIII əsrin sonları XIX əsrin əvvəllərində daha çox özünün püxtələşmiş zamanını “yaşayan” Britaniya romantizmi belə bir tənqidi prinsiplə ədəbi prosesə nüfuz etmiş, ədəbi-tənqidi fikir tarixində yeni iz qoymuşdur.

Tənqidçi alim, prof. Rafiq Yusifoğlu 2016-cı ildə “Elm və təhsil” nəşriyyatında çap etdirdiyi “Ədəbi-nəzəri fikrin inkişaf mərhələləri” adlı monoqrafiyasında ədəbi nəzəri fikrin ümumi konturlarını aşağıdakı kimi ifadə edir: “ Ədəbi-nəzəri fikir bədii əsərin ideyası, məzmun və forması, onun strukturu, süjet və kompozisiyası, obrazlar sistemi, rəngarəng sənətkarlıq komponentləri, bədii təsvir və ifadə vasitələri, dil, eləcə də həyatı nə şəkildə əks etdirməsinin prinsipləri haqqında düşüncələr sistemidir və o, müxtəlif mərhələlər keçərək bugünüməzə qədər gəlib çıxmışdır”. Heç şübhəsiz ki, ingilis ədəbi- tənqidi fikir tarixinin inkişaf mərhələləri haqqında əhatəli bilik və məlumatların ədəbi dövriyyəyə gətirilməsi müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın tədqiqatçı alimlərinin üzərinə düşür.

Təbii ki, ağır zəhmət və axtarış tələb edən bu işin yazılmasının vaxtı gəlib çatmışdır. İkinci bir tərəfdən isə Britaniya ədəbiyyatının bu və ya digər aktual problemlərindən yazan hər bir araşdırıcı qeyd etdiyimiz problemin monoqrafik nəşrindən çox şey öyrənə bilər.

Ədəbiyyatın realizm mərhələsində Amerikadan İngiltərəyə köçüb gələn yazıçı Henri Ceymsin (Henry James, 1843-1916), xüsusilə Tomas Eliotun (Thomas Eliot, 1888-1965) ingilis ədəbi tənqidinin sonrakı mərhələsində böyük xidmətləri olmuşdur. Bütün bunlar onların həm də ingilis ədəbiyyatının böyük cəfəkeşləri olması ilə əlaqələndirilə bilər.

XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə 30-cu illərdə ədəbi tənqidin bir sıra istedadlı sənət adamları ədəbiyyatın yerini ümummədəni kontekstdə müəyyənləşdirmiş, yeni ədəbi metod və ideyaları yaratmışlar.

Beləliklə, müasir ingilis tənqidində yaranan yeni məktəblər, tendensiya və istiqamətlər ədəbiyyat məsələlərinin daha geniş istiqamətdə öyrənilib tədqiq edilməsinə xidmət etmişdir. Bu baxımdan ədəbi-tənqidi məktəblərin inteqrasiyasının yaradılması əslində müasir tənqidin nəəliyyəti kimi qeyd oluna bilər. Bu isə ədəbiyyatın təkamülü yolunda çox vacib və əhəmiyyətli elm sahələrindən biri olan ədəbiyyatşünaslığın və ədəbi tənqidi fikrin inkişaf yollarının tədqiq edilməsi arealında elmi-ictimai fikrin mədəni-mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsinə xidmət edir.

MAIN MODERNIST FEATURES IN AMERICAN LITERATURE

Aysel MAMEDOVA

Baku Engineering University
mamedovaay@gmail.com
AZERBAIJAN

Though the intervenience of the United States of America into the World War I was very short (1917-1918) and having less losses rather than her European allies and enemies, most historians called the period between two world wars as the traumatic age of the United States of America. John Dos Passos described the disappointment of America after the war in his novel "Three Soldiers". He mentioned that civilization was an obvious shame structuring and the war was not its stumble but, contrarily, it is the most complete and plump interpretation. Confused and ever changed Americans came back to their home country but they never believed their innocence again as before.

Western youth rebelled, they were angry against the brutal war, experienced disappointment, they blamed the older generation for the war and resent for the hard economic situation and some dollar owned American writers like F. Scott Fitzgerald, Ernest Hemingway, Gertrude Stein and Ezra Pound because they lived a comfortable life with little money in the overseas countries. Intellectual movements, specially, Freud's psychoanalysis and little bit Marxist ideology (like Darwin's evolutionary theory) evoked a "Godless" world view, and it gave the way to the disintegration of the traditional values. Americans who lived abroad adopted those views and brought them back to America. Those ideas struck root in America and stimulated the young writers` and artists` imagination. For example, one of the 20th century writers William Faulkner used Freud's ideas in all his works like other serious American fiction writers did after the World War I.

In spite of entertainment, modernity and extraordinary material well-being, 1920s` young Americans were the members of "lost generation" according to literary figure Gertrude Stein. The individual lost his sense of identity without having a structure of solid and traditional value. Covered, protective family life, familiar community; natural and eternal rhythm of nature which managed the time of planting and cutting in a farm; love of motherland; moral values which were impressed with religious faiths and observations... all of them seem like faltered after the World War I and its results. Many novels, specially Hemingway's "The Sun Also Rises" and Fitzgerald's "This Side of Paradise" expresses immoderateness and disappointment of lost generation. In T. S. Eliot's influential long poem "The Waste Land" the Western culture symbolizes an unguarded desert which intensely needs rain (spiritual renewal).

In the early years of the twenties century a cultural movement called Modernism appeared in Europe and the United States of America and it mordantly moved away from past and classical traditions of the Western culture. Modern life was quite different from traditional life style in its basis; it was more scientific, faster, more technical and more mechanical. Modernism contained all those changes.

Gertrude Stein developed an analogue for the modern art in literature. She said in one of her speech that she and Picasso did the same work; she in the writing and Picasso in the art. She created an experiment of the abstract and prose poetry by using real simple words. Childish quality of Stein's simple word source reminded bright and basic colors of the modern art and its replications were the reflections of the repeated forms of the abstract visual compositions. She managed new abstract meanings by budging grammar and punctuation marks.

Outlook and point of view became an important part of the modernist novel as well. It was no longer enough to write a smooth third person narrative story or an interruptive narrator for no reason. The form of telling the story gained importance besides the story itself. Henry James, William Faulkner and other American novelists experimented with their fictional viewpoints. Generally, James limited the information in the novel far all the character knew. Faulkner's novel "The Sound and the Fury" divided the story into four parts and each of them gave the other character's viewpoint, including the mad child.

Ezra Pound was one of the most influential poets of that century. Pound developed imagism with letters, experiments and an anthology. In his letter to Monroe in 1915 he argued a visual poem which was modern and avoided from clichés and contentional sentences. In "A Few Don'ts of an Imagiste" , published in 1913, he depicted the "image" as a thing which produced a mental and sensual mixture in

the unit of time. The "Des Imagistes" which was published by Pound in 1914 included ten poets and contained some samples of imagist poets, including William Carlos Williams, Hilda Doolittle and Amy Lowell.

Though it is open to dispute, Hemingway is the most popular American novelist of this century. In fact, the point of views supported by him are unpolitic and humanist, and in this content, universal. Because of their simple style, his novels are easily understood and mostly take place in the very exotic surroundings. Hemingway believed in experimentation cult so he frequently put his characters into the dangerous situations in order to reveal their inner world; in his later works he benefited from the danger for to show the male superiority.

Being an innovator novelist, Faulkner tried out in the form of short story with a baroque style which consisted of chronology, different point of views, different voices, and rich and difficult subparagraphs, including excessive long sentences. Among Faulkner's best novels are "The Sound and the Fury" (1929), and "As I Lay Dying" (1930) which are modernist novels analyzing the stress of losing a member of family experimenting with point of view and sound; "Light in August" (1932) which describes a complicated and severe love affair between a white woman and a black man; "Absalom! Absalom!" (1936), maybe his best novel, depicts an increase of a self-educated plantation owner who tragically decreases because of racial discrimination and failure in love.

MODERN AMERICAN PROSE AND POETRY

Laman MAMMADOVA

Baku Engineering University
lmemmedova3@std.qu.edu.az
AZERBAIJAN

It is outlandish for any one keeping in touch with day not to be influenced by the war. It has overpowered us like a tsunami. It is the equinoctial tempest which limits a period. Truth be told, the war and the subject of this volume are not so far separated as might at first show up.

The supposed "new development" in American verse is confirmation of the ascent of a local school. Much sooner than the shadow of fight flung itself over the world, the travail of this vision started. Gradually, agonizingly, it went up against a shape, concealed away in the fantasies and yearnings of obscure men.(1)

Writing is attached to life, and in spite of the fact that a masterpiece is extraordinary simply because of its tasteful significance, still its extremely aestheticism is adapted by its genuineness and by the quality of its roots. Successors tend to the perspectives which asked a man to compose; to it, the verse, its magnificence as a gem, is the main thing which matters. In any case, that magnificence couldn't exist without the dirt from which it draws its sustenance, and those gems which are shallow or meretricious do absolutely die surprisingly soon. This is the reason time alone can decide a man's destiny.

The change which marks American verse has been going ahead in the writing of different nations too. Be that as it may, not exactly similarly. Every nation approaches a transformative stride from its own particular racial point, and they move on the other hand, initial one leads and after that another, however all together, in the event that we think back a century or thereabouts, advance the world into another way. Right now of composing, it is America who has taken the last, most developed stride.(2)

The present day artists are less worried with doctrine and more with truth. They find in the universe a gigantic image, thus supreme has this image get to be to them that they have no compelling reason to stay always upon its typical importance. Therefore, the image has gone up against another force, and is given much noticeable quality. What seem, by all accounts, to be unadulterated nature lyrics are obviously thus, however uniquely in contrast to most nature ballads of the more seasoned essayists; for nature is not presently something separate - from man, man and nature are perceived as a part of an entire, man being a piece of nature, and all falling into a spot in an incomprehensible arrangement, the way to which is regular science.(3)

In some cutting edge American artists this disposition is more cognizant than in others, however all have been influenced by it; it has changed verse, as it is all the more gradually altering the entire of our social fabric.

What sets the artists of to-day separated from those of the Victorian time is a whole distinction of standpoint. Thoughts accepted to be major have vanished and offered spot to others. What's more, as verse is the statement of the heart of man, so it mirrors this change to its littlest molecule.

At the point when individuals talk about the "New Poetry," they by and large imply that verse which is composed in the more current more liberated structures. In any case, such a refinement is misdirecting in the great, for, all things considered, structures are just structures, of no specific worth unless they are the important and satisfactory garments to some specific way of thought.(4)

There is "New Poetry" today, and the new structures are a piece of its clothing, however the, body is more vital than the garments and existed before it. Every genuine change involves moderate development, of advancement. The beginnings of a change are verging on intangible, the last stages, then again, being radical to the point that everybody comments them, and with such bewilderment that the cry of "monstrosity," "scoundrel," is certain to be raised by uninformed users.

An extraordinary imaginative development is as inescapable a thing as the development of a race. But, as in races, people have contrasting qualities, so the different craftsmen whose work speaks to a rebellion may contrast most generally one from another, but, in shifting still all the more broadly from specialists of different ages, they make what pundits call a development. To comprehend the change which is going ahead in American verse, it is important to look back for a minute to prior conditions.(5)

We should see these writers rebelling against stilted expressions and wistfulness; we might see them attempting to communicate, and the new race which America is creating; we should see them venturing intensely from authenticity to far flights of creative energy. We should see them surrendering increasingly to the impact of other, outsider, people groups, and combining colorful methods of thought with their Anglo-Saxon legacy. This is to be sure the mixture, and its exhaust influences the encompassing organization and additionally the fixings in the cauldron.

MÜHARİBƏ VƏ İTİRİLMİŞ NƏSİL

Suğra QAFAROVA

Bakı Slavyan Universiteti

sugra.qafarli@mail.ru

AZƏRBAYCAN

XX əsrin əvvəllərində dünyada, xüsusən Amerika ədəbiyyatında "itirilmiş nəsil" konsepsiyası özünə yer etdi. "Siz hamınız itmiş nəsilsiniz" ilk dəfə bu sözləri ədəbiyyata Ernest Heminqvey gətirmişdir, amma bu fikir ona deyil digər Amerika yazıçısı olan Gertruda Stayna məxsusdur. Ömrünün əhəmiyyətli hissəsini Fransada keçirən və elə oradaca da vəfat edən Stayn bu sözləri fransızca söyləmişdi – Une Generation Perdue. Heminqveyin "Fiesta" romanının epigrafinə çıxarılmış bu fikir sonradan ədəbi təyinə çevrilmişdir. E.M.Remark, Riçard Aldington, E.Heminqveyin özü və başqaları 18 – 19 yaşındaykən müharibənin od alovundan keçmiş və bəxti gətirərək evinə qayıda bilmiş gəncləri əsərlərində təsvir edərək belə adlandırmışlar. Həmin gənclər Birinci Dünya Müharibəsindən geri qayıdarkən ölüb – öldürməkdən başqa əllərindən bir şey gəlmirdi və heç kim də onların bu halına acımırdı. Cismən cavan olsalar da mənən qocaydılar, özlərini tapa bilmir, özü kimiləri axtarır, içkiyə qurşanıb əyyaşlıq edir, dünyadan və həyatdan küsürdülər. Ötən əsrin XX illərində adlarını sadaladığım dünyaca məşhur yazıçıların əksəriyyəti həmin bu "une generation perdue" yə dəyərli əsərlər həsr etmişlər. Lakin sonradan bu "cərəyan" tədricən digər cərəyanlar arasında əriməyə başlamışdır. Eyni zamanda, bu mövzuda yazılan əsərlərin əksəriyyəti oxşar strukturlu xarakter daşıyırdı.

"İtirilmiş nəsil" anlayışı ilə bağlı bir çox problemlər mövcuddur. Uzun müddət var olaraq özündə müxtəlif mənalar kəsb etmişdir. Bir çox ədəbiyyatşünasların "Fiesta" və "Əlvida silah" romanlarını bu axın barədə dərslük saymasına baxmayaraq yazıçı özü bu haqda belə deyir – "İtirilmiş nəsil mövcud deyil...biz itirilmiş deyilik. İtirilmiş – öldürülənlər, şikəst olanlar, rəsmi şəkildə dəli elan edilənlərdir. Bütün bunlardan fərqli olaraq biz əsl etibarlı nəsil idik". Problemi öyrənməyə davam edərəkən buna müxtəlif tədqiqatçıların hansı prizmadan yanaşdığını da qeyd etmək mütləqdir. Belə ki,

A.Mularçik öz kontekstində bu romanları nəzərdən keçirməyi təklif edir: Dos Passos “Üç əsgər”, F.S.Fitsçerald “Dahi Getsbi”, E.Heminquey “Fiesta”. Tədqiqatçının fikrincə R.Oldinqtonun “Qəhrəmanın ölümü”, E.M.Remarkın “Qərb cəbhəsində təbəddülat yoxdur” və E.Heminqueyin “Əlvida silah” əsərləri işıq üzü gördükdən sonra itirilmiş nəsil ədəbiyyatı daha da püxtələşdi. Tədqiqatçılar haqqında danışarkən A.Zverevin fikirlərini də yada salmaq lazımdır. Yazıçının “20-30 cu illər Amerikan romanı” adlı kitabı bütövlükdə müharibə ədəbiyyatına həsr olunmuşdur. Belə ki, o qeyd edir – Bu dövrdə ədəbiyyatşünaslar xüsusilə hərbdən danışmağa üstünlük verirdilər. Onlar dünya müharibəsinə aid klassik əsərlərlə kifayətlənmir, eyni zamanda unudulmuş əsərləri elmi istifadə üçün yenidən irəli sürürdülər. Bu mənada Amerika romanı Avropa romanına yaxın hesab olunurdu.

“Dahi Hem” öz romanı haqda danışır: bu kitab əslində mənim öz dövrümdə yaşadıklarım haqqında yox, zəriflik və fərəh hissi doğuran əbədi torpağım haqqındadır. Bütün nəsillər əslində itmiş hesab olunur, bu belə olub və olacaq. İtmiş nəsil haqqındakı söhbətlər çirkin və ucuz etiketlərdir. Belə fikir yaranır ki, yazıçı itmiş nəsil anlayışını özü üçün müqəddəs hesab edir və ətrafdan deyilən mənfi fikirləri qəbul etmir. Sovet ədəbiyyatçıları itmiş nəsil dedikdə XX əsrin 20-ci illərindəki avropa yazıçılarının kitablarında kapitalist dövründən şikayətçi olduqlarını nəzərdə tuturdular. Silahlı konfliktin verdiyi səriştə adətən sivilizasiyadan narazılıq kimi görünürdü. Heminqueydən fərqli olaraq Oldinqtonun əsərlərində sadəcə müharibənin nəticəsi yox viktorian cəmiyyətinə olan nifrət də öz əksini tapmışdır.

U.Folkner bu mövzuda yazılmış “Əsgər mükafatı” əsərinə görə ittiham edildi. Çünki, hərbi xidmətə getməyən, daha doğrusu fiziki qüsurlu görə aparılmayan yazıçı görmədiyi səhnələri təsvir etməyə çalışmışdır. Ədəbi tənqid və oxucu bu saxtakarlığı qəbul edə bilmirdi. Yazıçının öz həyat təcrübəsinə yad olan hadisələr əsasında işlənən və onun ədəbi nailiyyətlər sırasına daxil edilməyən bu roman eyni mövzuda yazılmış digər əsərlərlə - nə Heminqueyin “Əlvida silah” nə də Riçard Aldingtonun “Qəhrəmanın ölümü” romanları ilə müqayisə edilə bilməz. Folkner özü də bu təcrübənin mənasız olduğunu dərhal dərk edir və bu yoldan bir dəfəlik uzaqlaşır.

Azərbaycan ədəbiyyatında isə bu anlayış haqqında sadəcə 80-ci illərin yazıçıları danışirlar. Amma bu anlayışın dərinliklərində duran mənanı dərk edə bilmirlər. Belə ki, bizim yazıçılar “itirilmiş nəsil” ifadəsini sırf ədəbi tale anlayışı kimi başa düşürlər. Onlar 60-cı illərin yazıçıları kimi diqqəti cəlb etmədiklərini düşünürlər, və bir növ bu ifadə vasitəsilə acıqlarını çıxmış olurlar. Sırf bu prinsiplə yanaşılsa, mühacir yazarları, repressiya qurbanlarını, ədəbiyyatda yeni üslub və məktəb yaratmış yazıçıları da “itirilmiş nəsil”in nümayəndələri adlandırmaq lazımdır. Dünya və xüsusən Amerika ədəbiyyatında bu ifadə müəlliflərə ona görə şamil edilirdi ki, onlar həmin insanların prototipi kimi çıxış edirdi. Bu müəlliflərlə qəhrəmanlarının tale oxşarlığı demək olar ki eyni idi.

Müasir dövrümüzdə yer alan yaradıcı şəxsiyyətlərin maraq dairəsindən kənar qalmış “itirilmiş nəsil” diqqəti azda olsa yönəltməyə çalışdıq. Bildiyimiz kimi, ədəbiyyat süjet və kompozisiyasını insan üzərində qurur. Lakin bizi narahat edən əsas məsələ boşluğa düşmüş, gəlidiyi və gedəcəyi yolun anlamını dərk edə bilməyən insanın itmiş taleyidir. Bu insanların öz zamanlarına və talelərinə uyğun ədəbiyyatı olmalıdır. Yalançı kədər və ya süni xoşbəxtlik oyunlarına girmədən onların dramını yaratmaq lazımdır ki, onları anlamağı bacaraq...

“NOVELLADA UYĞUNSUZ UYĞUNLUQ” (O.HENRİ YARADICILIĞI ƏSASINDA)

Aytən MUSAYEVA

Xırdalan şəhər 2 saylı tam orta məktəb

ayten_musa@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Məlumdur ki, novella janrının ən xarakterik xüsusiyyəti onun gözlənilməz sonluqla bitməsidir. Amerika yazıçısı O.Henri dünya ədəbiyyatında bu janrın ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Onun novellalarında mətləb sona qədər oxucuya naməlum qalır: situasiyaların birdən-birə dəyişməsi, gözlənilməzlik effekti yaradır və bu, oxucuda təəccüb hissi oyadır. Müəllifin gözlənilməz sonluqlu hekayələri maraqlı situasiyalar və gülməli hadisələrdən təşkil olunur.

Hekayələrindəki gözlənilməzliyi təmin etmək üçün O.Henri müxtəlif spesifik üsullardan istifadə etmişdir.

1. Onun əsərlərində gözlənilməzliyi təmin etmək üçün ən çox istifadə olunan üsullardan biri – fərqli, müxtəlif növ hadisələrin əlaqələndirilməsidir: bu cür əlaqələndirmə hadisələr arasında ziddiyyət və uyğunsuzluqları üzə çıxarır. “Sınadılar, inandıılar” novellası buna misal ola bilər. Bu hekayədə hadisələr redaktor Uestbruk və onun köhnə tanış ədəbiyyatçı Dou ətrafında cərəyan edir.

2. Hadisənin mahiyyəti ilə müəllifin təntənəli təhkiyə dili arasında uyğunsuzluq hallarına bədii komizm doğuran bir üsul kimi təsadüf edilir. “Polis və xoral” novellasında baş qəhrəman Sopinin evsizliyi və soyuqdan qorunmaq üçün həbsxanaya düşməyə can atması mahiyyətlə onun bədii ifadə forması arasında uyğunsuzluğu üzə çıxardır. Müəllif hekayənin əvvəlindən sonunadək bütün təsviri, hadisələri şən və təntənəli səsləndirir. Sopinin əhval-ruhiyyəsi, düşdüyü vəziyyət, onun çıxış yolu kimi törətdiyi hadisələr ilə O.Henrinin hadisələri şən səsləndirməsi arasında uyğunsuzluq mətnaltı mənanı ifadə etməyə xidmət edir. Hekayənin sonunda Sopinin həbs olunması onun cəhdlərinin nəticəsi olaraq uyğunluq təşkil edir.

3. “Əlaqəsiz əlaqələr və ya uyğunsuz uyğunluqlara” əsaslanan komik uyğunsuzluğun formalaşmasında satirik deyim tərzinin mühüm rol oynayır. O.Henri “Ceff Piters fərdi maqnit kimihekayəsində vaxtı ilə öskürək tozu satan Ceffin həkimlik iddiasına düşməsinə satirik deyim tərzini ifadə edir.

4. Qəhrəmanın xarakteri, arzuları və xəyalları ilə real qabiliyyətləri arasında uyğunsuzluq “Yalançı parıltı” novellasında öz bədii ifadə ifadəsini tapmışdır: Hekayədə kasıb Çendler özünü varlı, onun sevdiyi varlı qız özünü kasıb kimi aparır. Hekayədə təsvir olunan bu təzad hər iki nəfərin öz ictimai mövqeyini dəyişərək özünü başqa bir təbəqədən olan insan kimi təqdim etməsi uyğunsuzluq kimi görünərsə də, nəticədə hər iki obrazın bir-birini yanlış qəbul etməsi uyğunluğa gətirib çıxarır.

5. Təbii imkan ilə arzu, istək, qabiliyyətlə real fəaliyyət arasında uyğunsuzluq O.Henri novellasında gözlənilməz sonluğun formalaşmasına səbəb olur. “Filantroporiyaziyyat kafedrası” əsərində təhsildən başı çıxmayan, ömrü boyu fırlıdaqçı olan baş qəhrəmanın pulsuz məktəb açmaq istəyi ilə imkanları arasında uyğunsuzluq gözlənilməz sonluğun meydana gəlməsinin şərtidir. Burada gerçək niyyət- fırlıdaqçılıq ilə maskalanmış xeyirxahlıq arasında uyğunsuzluq bürüzə verir. O.Henri satirası bir çox hallarda bu üsula əsaslanır. Müəllif bu hekayədə yalançı hərəkətlər, davranışlar yaratmaqla komik uyğunsuzluqlar silsiləsi yaradır və təbii ki, bu yolla nələrisə ifşa edir.

6. Bəzən ziddiyyət arzu, istək ilə real vəziyyət, şərait arasındakı uyğunsuzluqdan doğur. “İncəsənətə məhəbbət naminə” hekayəsində yenidən ailə həyatına başlayan cütlük Lerrebi və Diliya bu kimi ziddiyyətlərlə üzləşirlər, onların arzu və istəkləri ilə real vəziyyət arasındakı uyğunsuzluq xarakterlərin daxili dünyasının, bir-birinə münasibətinin açılmasına xidmət edir.

7. O.Henri novellalarında forma ilə məzmun arasındakı ziddiyyət komik uyğunsuzluğun yaradılmasında mühüm rol oynayır. “Çoşka etikası” novellasında fırlıdaqçı protoqonistin özünə əlitemiz həmkar axtarmaq niyyətinə düşməsi komik uyğunsuzluq effekti yaradır.

8. O.Henri novellalarında əşya ilə onun mahiyyətinə uyğun gəlməyən təyinatı ilə bağlı qərarın yaratdığı komik effekt uyğun uyğunsuzluğa misal ola bilər. Bu komik effekt bədii ifadəsini “Cəngavər şərəfinin qoruyucusu” novellasını misal çəkmək olar.

9. “Şehirli kökəllər” əsərində zahiri tərəflə gerçəklik arasında uyğunsuzluqdan məharətlə istifadə olunmuşdur. Çörəkçi dükənində işləyən Miss Marta mağazadan boyat kökə alan alıcını kasıb rəssam hesab edərək bir gün gizlicə onun kökələrinin içinə yağ qoyur və bu xeyirxahlığı ilə üç aya başa gələn layihəni məhv etmiş olur, çünki bu kökələri alan çizgiçi onları yemək üçün yox, pozan kimi istifadə edirmiş. Bu novelladakı uyğunsuzluq Miss Martanın gəldiyi qənaət ilə nəticə arasındadır.

Beləliklə, dünya şöhrətli novella ustası O.Henri zəngin yaradıcılıq irsində gözlənilməzliyi təmin etmək üçün müxtəlif üsul və texnikalardan yerli-yerində, məharətlə istifadə edə bilmiş və bu üsullardan biri də uyğunsuz uyğunluqdur.

POSTMODERNISM AS A MAIN MOVEMENT OF THE 20th CENTURY

Konul HASANOVA

Baku Engineering University
khesenova1@std.qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Any current movements appear under the influence or denial of previous one. Different people from place to place can be metabolized more compared with the long-term and classical modernism. The movement denying the modernism and is evident from its name, postmodernism – became movement after modernism.

When postmodernism as a concept and the context in which we have accurate information about the appearance, though, that covers the entire humanitarian sphere formed as a universal way of thinking and specific conditions to identify the great difficulties of finding a highlight. As a rule, the position of postmodernism as a world-view formation and the formation of a scientific and aesthetic concept of the beginning of the 1950s are doing. However, some signs of this process in various forms in the 1930s and even earlier periods are found much: postmodernism really grown up gradually in modernism.

At one time classic modernism, has denied academic values, as it is created new art forms, postmodernism in literature by denying the modernism of chaos, creates a variety of elements.

According to the American writer John Barth postmodernism is an artistic culture of the past experience. The theory of postmodernism Jean-François Lyotard famous philosopher Jacques Derrida and others formed the basis of the philosophical concept. According to his philosophy the world is "text", "text only possible model of reality." Theoretical sources of post structuralism are developed underlying the idea of postmodernism. The roles of philosopher Michel and others are great.

Postmodernism literature, art, in general, in all areas, all traditional forms, rules, doctrines deny the chaos, creates a variety of elements. Today, many aspects of the culture and philosophy of postmodernism present itself. All boundaries are safely taken in postmodernism. Philosophy, culture, art, architecture and other concepts mixed together. Now, these are not separate currents, they interfere with each other. Existence and the essence are not realized at postmodernism, depths and subtleties of everything without the perceived importance. World is accepted how it is available. While replacing the old views of Modernism, at the postmodernism these innovations are in the collapse, everything is simple, simple, clear and syncretism that had been raised. New trends have changed with new ones formed in the old concepts of Modernism; at postmodernism these purposes are not followed. The popularity of the elite understood concepts, combined, put forward by its categories. The chaotic situation in systematic, turning to the right, there is confusion. For the simple concepts it is long and difficult. Science, philosophy, arts and other areas, not just professionals, are all humans. The border between them is removed, there is a syncretism. At modernism here, as well as complete practices are realized, they can also be part of the turnaround. Pluralism, sincerity of dividing and ironic view of the world, the lack of truth, article does not reflect the objective reality and create a new reality principles of marginalize, the emergence of the Internet and other media venues features of postmodernism.

Postmodernism is not a literary genre, different literary genres, styles, combining a wide range of literary movement. Box out, imitation, eclecticism, deconstruction is one of the characteristics of a large number of post-modernism, but postmodernism but also covers a variety of literary genres is very serious. It is one of the magical realism genres.

Postmodernism rejected national-spiritual values had been accepted by everyone. In postmodernism dreaminess is more visionary than reality. Writer is against to the membership to any group or alliance; he is opposite to the organization. He is interested in establishing his individual independence.

The term postmodernism expresses two main meanings:

1. Modern art tendency
2. The idea of the modern era, a different mood, a spirit of the new era of the last century and to express abstract concepts, to describe and to explain the work of his intellectual and emotional components.

In the first sense, postmodernism is "literary", the second meaning is "philosophical postmodernism". Philosophical postmodernism carries several scientific disciplines - linguistics, philosophy, aesthetics,

psychology, history, sociology and so complex concept of border. The literary postmodernism, has appeared toward the end of the 1950s and in the early 1960s; after a bit of philosophical postmodernism - has emerged towards the end of the 1970s.

When the point of view of the history of the universal culture of postmodernism divided into three stages:

1. mythology ruled the spiritual year;
2. scientific ideas and eventually formed the period;
3. postmodernist period.

Overcome the limits of the mythological circle each other again and again, following the established order of things, it is impossible to break. When the man in the picture of the 2nd generation remembers the movement along the line; every event happens once and never again. Following the events of each other in a consistent manner and on a straight line style beads placed on the thread. 3rd period - post-modern era, the classic traditional terms, as in the case of the man of the house is under the authority of the past, but now imagine that when the thread is broken; The beads are dispersed in the past where it came from-events "before - after" refuse to obey the principle of logical consistency.

There are strange ideas of authors about postmodernism. For example, V. Kuritsin says that power of culture will happen after postmodernism. Followings are provided at V. Kuritsin conception:

- Postmodernism is a wise senility understanding higher values
- Postmodernism is a position of self-developed system and internal culture
- Postmodernism is joining of all previous cultural heritages in one style.

REALISTIC APPROACHES TO THE SOCIAL CLASS IN “MARTIN EDEN”

Simuzar SHIRINOVA

Baku Engineering University
shirinova.simushka@mail.ru
AZERBAIJAN

Martin Eden is vastly regarded as the most influential masterpiece and the work of Jack London's artistic maturity. It depicts the growth and personal development of a poor sailor named Martin. In the beginning chapters, London points an extremely vivid picture of Eden's miserable life, suffering from poverty and low-paid salary. The protagonist of the novel is Eden who aspired to be a noble writer and win over Ruth Morse. She belongs to the bourgeoisie – upper class society whose viewpoints and hypocritical morals he can not accept. Falling in love with her had a great impact on his self-improvement, achieving education and self-pursuit in writing. In this work, Jack London confronted a poor sailor boy, Martin, who could not find himself in society, was absorbed with hopes that the future would be as he wanted, and believed in possibility of getting anything what he deserves. The novel deals with the aspects of various societies, their lifestyles and the class struggle in public. Analyzing this factor a reader can observe aristocratic members of the novel like Ruth Morse, Buttler are opposed to the world of low-workers, Martin and his friends philosophers like Brissenden, and a brave cannery worker Lizzy Connolly. According to their social position, wealthy class people who surrounded by luxurious and fashionable environment such as lawyers, bankers, and Morse's family acted themselves so selfish and looked down upon Martin. By contrast, Eden is very talented, hard-working, credulous but he had no opportunity to publish his workings. After succeeding in writing and gaining reputation, attitudes towards Martin have immediately changed. This is when Ruth again appears to renew their relationships but she was rejected, after realizing that her love is based on only wealth and social position instead of Martin's pure feelings.

In Martin Eden all those social and psychological problems London tackled in his novel seem to be related to class conflicts between the main hero and others, in the result this discrimination made a reason destroying Martin and Ruth's love and the tragedy of protagonist. The key problem of the

novel is in the society based on capitalistic relations, people were treated by their financial status, the properties they have. Jack London was drawn especially to social justice and to commenting inequalities inherent to bourgeois society. Throughout the novel, Martin steps towards to see the world of the truth, to perceive the people around him by his individualism and ruined expectations. After losing Ruth Morse, he becomes much more individualist and gradually disapproves the hypocrisy of bourgeois regime once he was admired and wanted to be part of it. Soon Edna considers himself lost even in his most familiar surroundings, because he could not define his place in community. He realizes that the relation between society and a person is mutual; it is not changing your place from one class to another. Within the novel, he undergoes internal changes that separate him from the world of the great expectations and guides to the self-destruction. Likewise, when characters realize their dreams, they don't find the happiness that they expected, they only find loneliness and loss as Martin. They love what they cannot have and the world of illusions do not give them what they want, at times there occurs changes, being entangled by the life when they see distinguishing attitudes of the society. Even the main figure here, Edna supposes that the achieving of his goal is merely coincidence, that sooner or later his talent of a realistic writer will come into conflict with capitalist society. He learns that the gap between perception of a little boy and reality is never the same, life is a full of great expectations, and his impressions are nothing more than self-deception. Martin's extreme remorse is obvious, and he looks back from the assurance of knowledge gained by experience: in the moments of defeat and shame, he accepts that he had been wrong to give up his old simple life for his expectations. Meanwhile, he found he had lost so far away that he could not even return to the past of his life. At last, he had no alternative way to end up his melancholy life besides committing suicide. Nevertheless, Martin fails as an individualist but prevails as a self-made man.

London's novel explores the complicated relationship that emerges between the capitalist system and the social consequences of revolution. Through the novel, Jack London illustrates raising the dignity of man and expressing faith in the triumph of man's reason and unbreakable fighting spirit.

ROBERTSON DEVISIN "BEŞİNCİ PERSONAJ" ƏSƏRİNDƏ ÖZÜNÜDƏRK MÖVZUSU

Türkan ƏLİYEVƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti

tueliyeva@beu.edu.az

AZƏRBAYCAN

"İnsan" və "özünüdərək" mövzusu əsrlər boyu bütün dünya ədəbiyyatının təməl mövzusu olmuş, haqqında geniş təhlillər aparılmışdır. Fərd kimi insanın "mən"i, onun sosial psixoloji dərki, bu "mən"in cəmiyyətdə mürəkkəb münasibətləri üzə çıxarması ədəbiyyatın obyektinə olmuşdur. İnsanın özünüdərək problemi cəmiyyətdə baş verən ictimai –siyasi hadisələrlə, insana qarşı olan münasibətlə sıx bağlıdır. Bu mövzu Kanada ədəbiyyatından da yan keçməmişdir.

Kanada da özünüdərək və milli mənlilik şüurunu formalaşdıran müxtəlif faktorlar var. Bu faktorların olması vətəndaşlar üçün bu şüurun dərki edilməsini çətinləşdirir. Müasir Kanadalı məfhumunu formalaşdıran əsas dörd faktor bunlardır:

1. Kanadanın ikilimədəniyyətli – Britaniya və Fransa mədəniyyətlərinin – olması özünüdərkin formalaşmasında əsas rol oynayır.
2. Kanadada müxtəlif millətlərdən olan insanlar yaşayır ki, müxtəlif tarixi ənənələr Müasir Kanada həyatının hər aspektinin formalaşmasına təsir edir.
3. Müxtəlif etnik qruplar sosial quruluşunu və mənlilik şüurunu saxlayıb ki, bu da bir dövlət daxilində müxtəliflik yaradır.
4. Geofiziki quruluşu – ABŞ-a yaxın olması kanadalıların psixologiyasında mühasirə təfəkkürünün yaranmasına səbəb olur.

Özünüdərək mövzusu Kanada ədəbiyyatına təsir edir və insanın özünüdərkməyə çalışması, öz hüquq və azadlıqlarını tələb etməsi bir çox yazıçı və şairlərin əsərlərində yer alır. "Özünüdərək və

kimlik axtarışında” mövzusunda əsərlərində araşdıran yazıçılardan biri də Kanada ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, yazıçı, tənqidçi, jurnalist və professor Robertson Devisdir. Devisin yaradıcılığını üç dövrə bölmək olar ki, bu dövrdə yazılan əsərlər Kanada mədəni inkişafının monokultural cəmiyyətdən multikultural cəmiyyətə doğru inkişafını əvəzolunmaz əksidir. Salterton trilogiyası, Deptford trilogiyası və Cornish trilogiyası Robertson Devise dünya şöhrəti qazandırmışdı. Biz “özünüdərək” mövzusu Deptford trilogiyasının əsas əsərlərindən olan 1970ci ildə nəşr olunmuş və Müasir Amerika ədəbiyyatında 20ci əsrin ən çox oxunan 100 əsərlərindən 40ci olan “Beşinci Personaj”ın dilində təhlil edəcəyik.

Özünüdərketməyə çalışmaq və “həqiqi kimlik” axtarışında olmaq “Beşinci Personaj”da üç əsas xarakterin əsər boyu şəxsiyyətinin dəyişməsi yolu ilə daha açıq şəkildə görünür. Biz bu əsərdəki qəhrəmanların mənbəyini, həyatda müəyyən məqsədə çatmaq üçün keçdikləri yolu araşdıraraq Kanada konsepti ilə əlaqələndirəcəyik. Əsərin əsas üç qəhrəmanı – Dunstan Ramsey, Boy Staunton və Paul Dempsterin çıxdıkları mühit və həyatda məqsədləri eyni olsa da, bunu üçün seçdikləri yol fərqlidir. Başlanğıc nöqtəsi hər üç qəhrəmanı birləşdirən yerdir və Dunstan, nəqlədən, praktik olaraq başlanğıc nöqtəsinin onların taleyini müəyyən etdiyini iddia edir. “Beşinci Personaj” Ramsayın yenidən təqaüdə çıxdığı məktəbin müdirinə yazdığı məktubla başlayır və uşaq olarkən Boy Staunton tərəfindən ona atılmış içində daş olan qar topundan necə canını qurtardığını xatırlayır. Qar topu təsadüfən yol keçən hamilə Meri Dempsterə dəyir ki, bu da onun vaxtından əvvəl Paul Dempsteri dünyaya gətirməsinə səbəb olur. Həmin “daş” həyatda onların məqsədinə işarə edir. Bu üç qəhrəmanın taleyi keşməkeşli hadisələrdən sonra Boy Stauntonun sirli ölümü ilə birləşir. B. Staunton ölərkən ağzından daş parçasının çıxması bir sirr olaraq qalır ki, bu Dunstana hədəflənmiş lakin Meri Dempsterə dəymiş həmin daş idi. Bu cinayətin kim tərəfindən – adi sui-qəsdçi, özü, tanımadığı biri yaxud həmin daşı saxlayan naməlum adam tərəfindən törədildiyi müəyyən deyil. Oxuyucu Stauntonun ölümündə onun erkən dünyaya gəlməsinə və anasının sağlamlığına zərər vurmasına səbəb olan qar topunun intiqamını almaq istəyən Pauldan şübhələnir.

Qəhrəmanların keçdikləri yolların bəzi məqamlarında yolları kəsişir. Dunstan və Boy Stauntonun həyatda yolları tez-tez, Dunstan və Paul Dempsterinki nadir hallarda olsa da, Boy Staunton və Paul Dempsterin yolları başlanğıc və son hissə istisna olmaqla birləşmişdir. Əsas yol Dunstanındır çünki o həm nəql edəndir və hər iki xarakteri birləşdirən obrazdır. Hər üç obrazın özünüdərək etməsində yaşadığı böhran onların yaşadıkları cəmiyyətin milli mənlilik şüurundakı problem deməkdir. Bütün bunlar Kanada milli mənlilik şüurunun formalaşmasında əsas faktordur.

Deptfordu tərk etdikdən sonra Dunstable Ramsay bu adda şeytan haqqında eşitdikdən sonra adını dəyişib Dunstan edir. Bütün əsər boyu Dunstan həyatdakı əsas məqsədini və beşinci personajı sorğulayır. Percy- Boyd- Staunton məqsədli şəkildə adını “Boy” a çevirir. Onlarla müqayisədə Paul Dempster isə müxtəlif vəziyyətdə bir şəxsiyyətdən digərinə qaçmaq üçün adını dəyişir. Biz ancaq onlardan ikisini Faustus Legrand və Magnus Eisengirm haqqında öyrənirik. Ümumiyyətlə, daimi şəkildə bir yerdən başqa yerə getmək və adlarını dəyişməyə ehtiyac hiss etmək oxuyucuya bu adamların şəxsiyyətləri ilə bağlı yalnızın olduğunu göstərir.

Əsərdəki əsas üç qəhrəman Kanadanın bir millət kimi formalaşmasında və milli mənlilik şüurunun yaranmasında seçməli olduğu üç seçimi təmsil edir.

1. Boy Staunton pul düşgünü, həmişə Britaniya və ABŞ kimi yüksək qüvvələrə meyl edən, həyatda müəyyən materialistik məqsədi olan bir obrazdır. Stauntonun ölümü ilə bu seçimin uğurlu olmayacağı göstərilir.

2. Paul Dempster – anadangəlmə uğursuz, həyatda xüsusi məqsədi olmayan bir obrazdır. O dəlilsiz formasını dəyişən, heç vaxt izah oluna bilməyən və başa düşülməyən qəhrəmandır.

3. Üçüncü seçim - ən çox qəbul edilən Dunstanın yoludur. Bu xarakter görünür ki, hadisələri olduğu kimi qəbul edir, yüksək balanslı və əsasən dözümlüdür. O özünü beşinci personaj adlandırır və görünür ki, Kanadanın dünyada oynamalı olduğu rolu daha yaxşı təsvir edir. Beşinci personaj əsərdə əsas sujet xəttindən uzaq biridir, lakin onun varlığı başverən hadisələrin həllində əsasdır. Kanadanın dünya siyasəti, iqtisadiyyatı, elmi, incəsənəti və sosial əlaqələrində mövcud rolu görünür ki, bu terminlə daha yaxşı təsvir olunub.

“Beşinci Personaj” dəki obrazları təhlil etməklə çoxlu immiqrantların gəldiyi və Amerika Birləşmiş Ştatlarının təsirinin artdığı bir cəmiyyətdə vətəndaşların özünüdərək etmək, həqiqi kimliyini tapmaq üçün mübarizə apardıkları açıq- aşkar görünür.

ROBERT HAYNLAYNIN YARADICILIĞINA QUŞBAXIŞI

Günel ƏLƏSGƏROVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

gunel_i@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

Elmi-fantastik əsərlərin böyük ustadı, amerikalıların təbirincə desək “dekanı” Robert Ənson Haynlaynın dünya ədəbiyyatı tarixində müstəsna yeri vardır. Amerika ədəbiyyatının bu görkəmli nümayəndəsi XX əsrdə yaşamış və dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə bir-birindən qiymətli elmi-fantastik əsərlər bəxş etmişdir.

Robert Haynlayn Amerika xalqının dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi görkəmli şəxsiyyətlərdən biridir. O, dövrünü qabaqlayan bir çox ideyaların müəllifi olmuş və bir çox nüfuzlu mükafatlara layiq görülmüşdür.

İdeya zənginliyi, obrazların qeyri-standartlılığı, canlı və iti dili, baş verənlərə oxucunu inandırmaq bacarığı yazıçının önəmli xüsusiyyətlərindəndir. Onun bir çox əsərləri ekranlaşdırılmışdır. (Nift) Əsərləri yeddi dəfə elmi-fantastik janrın Nobeli hesab edilən “Hüqo” mükafatına layiq görülmüşdür - 4 Hüqo mükafatını “Yad ölkədə yad adam”, “Ay sərt sahibədir”, “Ulduz desantı” və “İkili ulduz” əsərlərinə görə almışdır. Üç Hüqo mükafatı isə ölümündən sonra təltif edilmişdir, belə ki Retro Hüqolar “Səmada fermer”, “Təyinat yeri ay” və “Ayı satan adam” romanlarına görə təltif edilmişlər. Ədəbiyyatda elmi-fantastika sahəsindəki nailiyyətlərinə görə isə bir neçə dəfə “Nebula” mükafatını qazanmışdır. Robert Haynlayna 1974-ci ildə ilk “*Elmi-fantast Yazıçıların Qrand Master*”-i adı verilmişdir.

Göründüyü kimi öz elmi-fantastik əsərləri ilə dünya elminə çox böyük töhfəsini keçən əsrin reproduktiv ABŞ yazıçısı Robert Haynlayn vermişdir. Haynlayn 32 roman, 59 novella və 16 hekayə toplusu nəşr etmişdir. Dörd kino, iki televiziya serialı, bir sıra radio epizodlar, bir filmin ssenarisi yazıçının yaradıcılığına əsaslanaraq ərsəyə gəlmişdir. Haynlayn digər yazıçıların müxtəsər elmi-fantastik hekayələr antologiyasının redaktəsi ilə də məşğul olmuşdur. Hətta ölümündən sonra da həyat yoldaşı bir neçə çap edilməmiş əsərlərini nəşr etdirmişdir. Üç bədii kitab və iki poeması yoldaşı tərəfindən nəşr etdirilmişdir. 2012-ci ildə isə 46 kitab toplusundan ibarət Haynlayn külliyatı işıq üzü görmüşdür.

Robert Haynlaynın 48 illik yaradıcılıq müddətində yaddaşlarda qalan və ədəbiyyat tarixində rəngarəng palitra yaradan sonsuz sayda obrazlarını göstərmək olar. Yazıçının yaratdığı persojanlar bir-birindən müxtəlif cəhətlərinə görə fərqlənilir. Sözbəxmaz gənclərdən başlayaraq yaşlı patriotlara qədər hər bir obraz incəliklə işlənmiş, fikir və duyğuları yazıçının özünəməxsus dili ilə təsvir edilmişdir. Bəzən keçmişlə uzaq gələcəyi əlaqələndirən yazıçı mağara adamını da, ulduzları səyahət edən gələcək insanı da məharətlə oxucuya təqdim etməyi bacarmışdır. Yazıçı oxucunun diqqətini bütün illərdə yazdığı əsərlərdə tüğyan edən qeyri-adi hadisələrdən daha çox Yer kürəsi sakinlərinin iç dünyalarında, duyğu, düşüncə və psixologiyasında baş verən proseslərə yönəltməyə çalışmışdır.

Robert Haynlayn öz əsərlərində gələcək insan və gələcək dünya modelini yaratmış və geninəboluna, detallı ilə təsvir etmiş ilk yazıçılardan biridir. Söhbət gələcəkdən getsə də keçmişi və hazırkı dövrü mahircə əlaqələndirən və müqaisə edən ədib hər əsərdə yeni bir dünya yaratmağı bacarmışdır. Daha çox insan davranışlarına, hissələrinə, stereotiplərinə, istəklərinə diqqətini cəmləyən yazıçı müxtəlif tipli obrazlar yaratmışdır. Həm böyük, həm də gənclər üçün yazan yazıçı hər yaş insanın fikirlərini bir psixoloq kimi anlaşılan dildə qələmə almağı bacarmışdır.

R. Haynlaynın yaratdığı personajlar zəngin biliklərə malik, dövrünün müasir, möhkəm iradəli, məqsədyönlü, mərd və mübariz insanlarıdır. Yazıçının başlıca mənəvi-əxlaqi konsepsiyalarından biri də bundan ibarətdir ki, həyatda uğur qazanmaq, böyük nailiyyətlər əldə etmək, kamil insan olmaq üçün yalnız ağıl və zəhmət kifayət deyil, bu xüsusiyyətləri özündə birləşdirən təmiz şəxsiyyət olmaq gərəkdir. Məsəl üçün “Yad ölkədə yad adam” romanının baş qəhrəmanı Smit dərin biliklərə malik, möhkəm iradəli, azadlıqsevər, insanpərvər bir adamdır. Bütün roman boyu bu siri, eyni zamanda sadə qəhrəmanın başına gələnlər onu şəxsiyyət kimi daha da möhkəm edir.

Özəl bədii arsenala sahib olan Robert Haynlaynın yazdığı əsərlərdən yarım əsrdən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq hər yeni nəsillə klassikin yaradıcı irsini yeni tərzdə mənimsəyir. Onun ədəbi-bədii əsərlərinin daima dəyərli və tutarlı olmasının əsas sirri o dövrün cəmiyyətini, ictimaiyyətini

həyəcanlandıran ən müxtəlif məsələlərə yanaşmanın unikal özünəməxsusluğa malik olmasından ibarətdir. Demək olar ki, Haynlayn yazıçılıqla yanaşı ilk növbədə psixoloq və filosof-mütəfəkkirdir. O, fantastik priyomlardan istifadə edərək qeyri-real həqiqətləri çox məharətlə təsvir etmişdir. Yazıçı ölkəsinin və zəmanəsinin qanunlarını uzaqgörənliyi ilə dərk etməyə və qiymətləndirməyə, həyatı çoxyönlü dərk etməyə, mövcud olan ümuminsani problemlərin mənasına varmağa müyəssər olmuşdur.

Haynlaynın yaratdığı gələcək dünya və obrazlar arasında fəal dialoqlar əsərlərin ən cəlbedici aspektidir. Elmi-fantast hər bir insanın al-əlvan daxili aləminə, mənəvi keyfiyyətlərinə inanaraq, onun münbit şəraitdə özünü dərk edərək, cəmiyyət üçün yararlı ola biləcəyini göstərmişdir. Belə ki, ədibin fikrincə insan xeyirxahlığı, insan şəfqəti bu dünyanı kökündən dəyişə bilər. Yazıçı öz üslubuna sadıq qalaraq bədii təsvir və drammatik vəziyyət yaradaraq qeyri-adi obrazları oxucu qarşısına çıxartmışdır.

Robert Haynlayn yazdığı bir neçə romanında fəvqəlinsan-süni insan, üstinsan, super insan, postinsan, uzunömürlü insan yaratmışdır. Bunlara misal olaraq "Fraydi" (Friday, 1982), "Bu üfüqdən o tərəfə" (Beyond This Horizon, 1948), "Sevgi üçün kifayət qədər zaman var" (Time Enough for Love, 1973), "Mafusailanın uşaqları" (Methuselah's Children, 1958), "Körfəz" (Gulf, 1949) əsərlərini göstərmək olar. Diqqəti çəkən isə yazıçının fəvqəlinsan haqqında dediyi fikirdir. Sitat: "One man's "magic" is another man's engineering. "Supernatural" is a null word." (Bir insanın "sehri" digər insanın mühəndisliyidir. "Fəvqəltəbii" boş sözdü.)

Robert Haynlayn dövrünün bir çox "tabu" olunmuş, toxunulmamış mövzularına müraciət etmiş, yeni ideyalar və fikirlər ilə oxucu qarşısına çıxmışdır. Amerikanın dahi elmi-fantast yazıçısı "Bu üfüqdən o tərəfə" əsərində ideal genlərin calağından, "dizayn edilmiş uşaq", "Mafusailanın uşaqları" əsərində bir neçə yüz yaşı olan, lakin cavan qalan adam haqqında, "Fraydi" əsərində isə süni insan obrazlarını yaradaraq elmi-fantastik janra yeni ideya və mövzular gətirmişdir. Nəzərə alsaq ki, yazıçı və həyat yoldaşı övlad sahibi olmaq üçün çox çalışsalar da, ömürlərinin sonuna kimi bu arzuları həyata keçməmişdir, o zaman təbii olaraq süni uşaq, süni mayalanma Robert Haynlayn üçün çox önəmli, öyrənilən, araşdırılan elm sahəsi olmuşdur.

Bu əsərlərin təhlilindən öncə bir neçə əsərdəki insan yaradılışı haqqında təsvir diqqətimizi çəkmişdir. Belə ki, "Marslı Podkeyn" adlı yeniyetmələr üçün olan romanda körpələrin doğulandan sonra xüsusi küvəzlərdə dondurulması və valideyn üçün münasib vaxtda küvəzdən çıxardılıb böyüdülməsi maraqlı və yeni insanartırma yoludur desək yanlışdır. "Yaya qapı" romanında isə baş qəhrəman özünü xüsusi məhlulda donduraraq gələcək illərə və nəsillərə sanki köçürmüş, ötürmüşdür. Hal-hazırda tibb sahəsində hər iki ideya işlənir və əminliklə demək olar ki, ikinci misaldakı insanın uzun illərə yatızdırılıb dondurulması artıq reallıqdır. Bir çox insan dondurularaq xəstəliyinin əlacının tapılacağı zamanı gözləyirlər. Bir sözlə insan həyatı, dünyaya gəlməsi, necə gəlməsi və nə zamana qədər yaşaması Haynlayn əsərlərində ümdə mövzulardandır.

Dahi elmi-fantast Robert Ənson Haynlaynın həyat və yaradıcılığını, fəlsəfəsini tam əhatələmək və öyrənmək kainatın ənginliklərinə hali olmaq qədər çətin və mümkünsüzdür. Lakin Azərbaycan oxucusu üçün amerikalı yazıçını yaxından tanımaq və yaradıcılığına baş vurmaq çox gərəkli və maraqlı olar. Belə ki, Robert Haynlayn ədəbi-bədii irsi bizim oxucu üçün əsl beyin partlayışıdır.

SYMBOLISM IN DAN BROWN'S LOST SYMBOL

Ofelya ALAKBAROVA

Baku Engineering University

ofa.elekberova@mail.ru

AZERBAIJAN

The Lost Symbol is a thriller fiction novel that is about old organization of America and attracts ancient and historical buildings in this country. This novel is one of the Dan Brown's bestsellers. The book consists of 133 chapters and 478 pages with prolog and epilog. It was published in 2009 and is the fifth novel of Dan Brown.

Dan Brown is a famous author from America. He educated in Amherst College. After graduating from this college, he spent time as an English teacher before concentrating on writing. Dan Brown's famous novels are *Digital Fortress*, *Angels and Demons*, *Deception Point*, *The Da Vinci Code*, and *The Lost Symbol* that brought him fame in all over the world. Brown's novels are thriller fiction,

treasure hunts, set in a 24-hour time period, feature the recurring themes of cryptography, keys, symbols, codes, and conspiracy theories. His novels are not only interesting for people around the world, but they also are the reasons of some controversies. The main part of Dan Brown's creativity symbolism. Therefore there always are a lot of contradictive opinions on his novels. After *The Da Vinci Code*, *The Lost Symbol* gained many reactions to itself for its theme, plot, and hidden meanings.

The book of *The Lost Symbol* tells a story about some organizations and historical places in Washington, DC. Brown prefers freemasonry to be the target of the story. It involves attention because freemasonry is a real establishment which the members are the higher leader in America. The story occurs in Smithsonian Museum, US Capitol, Washington Monument, and others are places that have interesting mysteries and secrets.

I have an interest to analyze *The Lost Symbol* because this is the brand new book from favourite author-Dan Brown. It has many interesting facts to study.

Firstly, this is a thriller-fiction book. It has great points such as adventure, kidnapping, conflicts between one character to each other, murdering, terrors, etc. This book gets attention because of its being like a movie. The reader doesn't stop reading until the story ends.

Secondly, Brown describes Robert Langdon's (the main hero of the novel) trying to break the codes as in Brown's two previous novels *Angels and Demons* and *The Da Vinci Code*. The reader realizes what the story is about, so they are similar with the character. In this novel it is also described a unique character, Mal'akh. The character is unique because he can turn to be somebody else. Brown also perfectly depicts the character's feeling and emotions, so the reader can imagine clearly how the characters feel and the researcher can easily analyze it by using psychoanalytic criticism.

Besides, the other main point is the setting. All places in this novel are real. All the places and buildings are in Washington DC, such as Washington Monument, Smithsonian Museum, Library of Congress, House of the Temple, etc. Dan Brown totally explains the details of the places and the buildings. It can give more knowledge to the reader about the places.

Also, the Brown style in writing is exciting. Firstly, he can always surprise the reader in each chapter. Brown uses combination of the internal and external conflict. There are many facts that make the reader surprise and want to know how the story will be continued. Brown also sometimes uses flashback to tell the character's past.

In this novel as mentioned before, symbolic words or just any important signs play essential role till the end of the plot. It might not be easily got by the reader. But Brown clearly displays what the words mean and gives some explanations about the words. It is an understandable complicated story because of Brown's using modern English and the language factor is significant for his novels.

Dan Brown bravely wrote a fiction story about controversial history and the secret organization, Freemasonry.

"Freemasonry recognized as an ancient organization which has members of number one person in America. People judge them as an anti-religion organization, occultism practice, and their purpose to grab the world in their hand to make the new world order along with their view." Brown illustrates some rituals, members, and buildings which has freemasonry signs briefly.

In addition, the subject of the novel is also mind-blowing. Brown's story is not far from symbolism and mystery.

"From this novel, the reader will join Brown's rule on an adventure to break some codes of the symbols and uncover the mystery behind them. The reader also will get more knowledge about the symbols. Over all, Brown tried to raise a story about ancient history in a modern country and its connection to religion."

The Lost Symbol is one of the such works that discovers a lot of facts which are unknown for most people and improves readers' outlook. A reader can also get large information that increases knowledge and even can change the viewpoint for realizing vital facts of the world.

**THE PROMINENT AMERICAN WRITERS OF THE XX CENTURY
AND THEIR GREAT IMPACTS ON THE US LITERATURE**

Narmin ALIYEVA

Baku Engineering University

narminali777g@mail.ru

AZERBAIJAN

At the end of the XIX century in the history of America the period of development of the western lands came to the end. By the beginning of the twentieth century, from a farming country, the United States had become a country with a high level of industrial and technological development. In the first half of the XX century literature of the USA intensively developed. Such bright creative personalities as Theodor Dreiser, Sinclair Lewis, Ernest Hemingway, William Faulkner, John Steinbeck, Scott Fitzgerald, the playwright Eugene O'Neill, the short-story writer Sherwood Anderson, poets Robert Frost and Karl Sendberg declared themselves. The works of the largest American writers received a world resonance and recognition.

In the 20-30th years the USA was among the leading countries of the West. The 1920s began as a decade of economic prosperity. The writer Scott Fitzgerald called this time "the age of jazz". Francis Scott Fitzgerald (1896-1940) was also one of the largest writers of the United States of the twentieth century. His creativity exerted multidimensional impact on the subsequent development of the US literature. Fitzgerald was one of the first in American literature to address the theme of the collapse of the "American dream." The loss of illusions and the clash with reality that trapped the tragedy and was told in novels and short stories, in his essay "The Crash" (1936). S.Fitzgerald achieved international fame for his novels. The heroes of the novels "Great Gatsby" (1925), "Night is tender" (1934), the unfinished novel "Last Magnate" pass the path of a clash with reality, the path of spiritual catastrophe, the loss of idealistic ideas, and the waste of talent. But already in the earliest novel "Beyond Paradise" (1920) the theme of "lostness" is heard, embracing romantic idealists in a clash with the rigid prose of reality. The greatest popularity and recognition is enjoyed by Fitzgerald's novel "Great Gatsby". In the "Great Gatsby" Fitzgerald's artistic thinking got the most complete expression.

One of the main themes in the literature of the 1920s and 1930s was the anti-war theme. In the 1920s, it sounded in the stories and novels of E. Hemingway - "And the sun rises" (1926), "Farewell to arms" (1929), in the novels of William Faulkner "The Soldier's Award" (1926) and "Sartoris" (1929), in the novels of Dos Passos "Three Soldiers" and "Manhattan" (1929). These writers were participants of war. The anti-war theme in the literature of the 1930s merged with the theme of the struggle against fascism. W. Faulkner's novels "Light in August" (1932) and E. Hemingway "For Whom the Bell Tolls" were devoted to it (1940).

In the 1960s, in a climate of discontent and outrage with socio-political order, a mass protest movement was raised in the country, reflected not only in journalism, but also in fiction. Writers addressed to problems of great socio-political significance, to the theme of the struggle for freedom. A characteristic phenomenon of the literary life of the 60s was the works of the poet Walter Lowenfels (1917-1976), who had connected his life with the workers' movement and continued Whitman's traditions. The war in Vietnam was opposed by the largest poet of the USA of the middle of the XX century Robert Lowell (1917-1977). His lyric philosophical poetry synthesized the traditions of J. Donna, T.S. Eliot, R. Frost. One of the central themes of the literature of the second half of the twentieth century - the theme of racial discrimination - was presented in the works of James Baldwin (1924-1987), William Styron (was born in 1925), Shirley Ann Grau (was born in 1929), etc.

In the history of American literature, Jerome David Salinger (1919-2010) occupied a special place. Behind him, the fame of one of the most "mysterious" writers of the twentieth century has become firmly established. The first mature work, confirming the increased artistic skill of the author, was the novella "Varioni Brothers" (1943). In Salinger's creativity for the first time sounded the theme of the Poet - the unrecognized genius, who did not show his creations to the world. The next stage in the evolution of the image of the Poet was the novel "Inverted Forest" (1947), in the center of which was the tragedy of Raymond Fort, whose degree of genius was reflected in the totality of the three great names (Coleridge, Blake, Rilke, taken together and even more). Soon, Salinger published a masterpiece of his novelism - "A perfect day for bananafish", in which for the first time appeared as

the image of the poet Simor Glass. The manifestation of religious feeling, the resurrection of the religious principle in the mind of man, were the central theme passing through all the stories of the collection *Nine Stories* (1953).

American drama in the middle and second half of the twentieth century was represented by the works of Arthur Miller, Tennessee Williams, Edward Albee. Turning to the problems of their era, developing the traditions of his predecessors, the authors each in their own way intensified the dramatic sounding of key problems and conflicts that determined the fate of ordinary Americans. Arthur Miller's social and political views were formed in the atmosphere of the "red decade" marked by the rise of the worker and anti-fascist movement. In 1945, the novel "Focus" published, reflecting Miller's personal experience and dedicated to the theme of anti-Semitism in the United States. Wide popularity came to the playwright after the publication and statement of his play "All My Sons" (1947). International recognition, a huge stage success came to Miller after the productions of the play *Death of a Salesman* (1949), awarded the Pulitzer Prize. The work demonstrated the best qualities of Miller the artist: the ability to compassion, novelty of manner, psychological insight, sense of humor.

THE THEME OF WAR IN BRITISH LITERATURE (BASED ON THOMAS HARDY AND WILFRED OWEN'S CREATIVE ACTIVITY)

Nigar MAMMADOVA

Baku Engineering University

zeynab.aliyeva@yahoo.com

AZERBAIJAN

War... What is War?

War is the most terrible word in all the languages of the world. War –it's bitter tears, it's death, separation. War is a senseless waste of time, waste of lives, maternal tears and nerves when news comes about the death of her nestling. When war breaks into the peaceful life of people, it always brings grief and misfortune to families, and violates the usual way of life.

War leaves a deep trace in the soul of every writer. The literature on the war has an anti-war orientation. Modern literature on war addresses the most difficult periods of the war, critical moments in the fate of heroes, identifies the humanistic nature of the belligerent soldier. The military theme raises the root issues of human existence.

Showing the war in all its complexity, in "blood, suffering death", writers express the conviction that this should not happen again. They literally "shout" about the meaningless crime of victims.

The First World War left an indelible mark on poetry. In English poetry it is especially deep. The First World War was the decisive frontier in the development of English literature. The First World War became a serious test and warning to the whole mankind. The war made all English poets soldiers. They did not know who would return, who would be mutilated and who would die of wound and illness in hospitals. But they all felt and understood that the war would devour thousands and thousands of lives. They expressed these feelings in their poetry. They depicted war in different ways.

The events of the First World War determined the fate and the main problems of creativity of "trench poets". The anti-war topic was sounded primarily in poetry of "trench poets" such as Thomas Hardy, Wilfred Owen, Siegfried Sassoon, Robert Graves, Rupert Brook and other participants of the First World War. Many of the military poets were killed. But the truthful and passionate voice of poets sounded bold and powerful, affirming hatred of war.

Thomas Hardy was one of the most prolific poets of his time, who wrote poetry throughout his life. He called poetry his "first love". He got carried away with poetry at a decent age. Before that he was widely known as a novelist. Hardy hoped that in poetry he would be able to express himself more freely than in prose. In his poems he shows that hopes often do not come true, losses are inevitable and our world is not created for happiness. He wrote great war poems. These poems are about Boer Wars, World War 1 and Napoleonic Wars. Poems about war reveals the depth of emotions and doubts that embraced the poet. For Hardy the First World War was not a surprise. A long study of the European wars helped him to feel its approach. On the eve of the struggle, Hardy called people to the unity.

“The Man He Killed” is Thomas Hardy’s best known war poem. The poem is about Boer War, in which Hardy participated. In this poem a philosophical theme is combined with a strong lyrical feeling. The poet makes it clear that war is a cruel thing. People who are friends in everyday life, became enemies in war.

The poem consists of five stanzas. In the first two stanzas the narrator speaks in clear language, in the next two he stumbles. And finally, in the fifth stanza everything is clear. The hero of the poem tries to justify himself and he wants to forget, what happened. It is a story of a soldier, who killed a man in the battle. By killing someone he killed something in himself. He is no longer the same person, that was before. If they had met before, in other place, may be everything would have been different. But he killed him. He also understands that there was no other way. He had to choose: you kill him or he will kill you. Therefore he has to justify himself.

"I shot him dead because —
Because he was my foe,
Just so: my foe of course he was;
That's clear enough;

Another famous English war poet was Wilfred Owen. Owen hated war, but called himself “a convinced pacifist with a burning feeling of military duty”. He was not even twenty-one years old, when he was at war—the First World War. The whole life experience, the whole content of Wilfred Owen’s creativity was war. Owen was killed one week before the end of the war.

Owen’s poetic theme was the horror and the pity of war. His most famous poem was the anti-war poem “Dulce Et Decorum Est”. It was based on Owen’s war experiences. “Dulce Et Decorum Est pro patria mori” is a Latin phrase and was used by Roman poet Horace. It means “it is sweet and nice to die for one’s country”. The poem was written extremely emotionally and that made it one of the most popular condemnations of the war.

If you could hear, at every jolt, the blood
Come gargling from the froth-corrupted lungs,
Obscene as cancer, bitter as the cud
Of vile, incurable sores on innocent tongues—
My friend, you would not tell with such high zest
To children ardent for some desperate glory,
The old Lie: *Dulce et decorum est*
Pro patria mori.

Both Hardy’s “The Man He Killed” and Owen’s “Dulce Et Decorum Est” are popular nowadays. Because these poems are not about a single war. Both poems are the description of any war, that had gone on years ago or is going on today. Themes of these poems are similar. Both “The Man He Killed” and “Dulce Et Decorum Est” depict the death, blood and unhappiness, that war brings with itself.

UMBERTO EKONUN “QIZILGÜLÜN ADI” ROMANI POSTMODERNİZMİN BİR NÜMUNƏSİ KİMİ

Sayatxanım VERDİYEVA

Bakı Dövlət Universiteti
sayatxanim94@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Məşhur italyan alimi və yazıçısı Umberto Eko postmodernizm fəlsəfəsinin banilərindən biri kimi, onun azsaylı nümayəndələrindəndir. Ümumilikdə, müəllif postmodern əsər haqqında nəzəri ideyalarını “Qızılgülün adı” intellektual romanında ümumiləşdirmişdir.

“Qızılgülün adı” intellektual postmodernizmin və XX əsr romançılığının ən parlaq nümunələrindən biri, Umberto Eko yaradıcılığının kulminasiyasıdır. Əsər 1980-ci ildə yazılmış, orta əsrlər monastrında baş verən sirli hadisələrdən bəhs edir. XIV əsr, böyük bir abbatlıq, abbatlıq daxilində baş verən müəmmalı hadisələr, təriqət nümayəndələri arasında fəlsəfi-sxolastik müzakirələr,

kompleksə daxil olan çox maraqlı sirlə üslubda tikilmiş kitabxana və onun daxilində saxlanan qiymətli məlumatlar, silsilə qətlər, bütün bunların vəhdəti və bir həftə ərzində baş verən süjetə sığması. Romanda hadisələr yeddi gün ərzində baş verir və buna uyğun olaraq əsər yeddi fəsildən ibarətdir.

“Qızılgülün adı” postmodernist əsərdir və burada postmodernizmin bir çox ünsürlərinə rast gəlmək mümkündür. Hətta belə ünsürlərin bolluğu səbəbindən romanı postmodernizmin nəzəriyyəsi hesab edənlər də az deyil. Belə ki, istər əsərin adında, əsərin ilk və son cümləsində, istərsə də obrazlar aləmində və süjet xəttində müəllif postmodernizmi mərhələ-mərhələ yerləşdirmişdir. Ümumilikdə, əsərdə U.Eko “açıq mətn” üsulundan istifadə etmiş, hər oxucunu öz əsərinin bir növ müəllifinə çevirmişdir. Geniş oxucu kütləsi üçün roman maraqlı, mürəkkəb detektiv, bir az dar oxucu kütləsi üçün tarixi roman, daha dar oxucu kütləsi üçün isə orta əsr xristian dünyasının fəlsəfi, kulturoloji təhlilindən ibarətdir. Bu üç fikir layı vahid mətnə ehtiva olunur və bir-biri ilə ciddi konflikte girmir. Yəni, əsərdən hər oxucu öz payını götürür.

Postmodernist əsərlərdə geniş istifadə olunan üsullardan biri müəllifin özünü kənara çəkməsi, hadisələrlə ən cüzi əlaqəsi belə olmadığını göstərməyə öz müəllifliyindən imtina etməsidir. Bir çox əsərlərdə bu üsul hansısa əlyazmanın və ya gündəliyin bütün əsər boyu diktə olunması yolu ilə istifadə olunur. Bu romanın da proloqunda U.Eko özünü bu əsərin müəllifi yox, təsadüfən haradansa əlinə keçmiş “Melki Adsonun qeydləri” adlı məcmuənin tərcüməçisi kimi tanıdır. Buna postmodernizmin “oyun estetikası” da deyirlər. Yəni, müəllif qeyd olunan hadisələrin mahiyyətini açmaqdan, oxucuya istiqamət verib ona bəzi mətləbləri izah etməkdən boyun qaçırır. Əsərdə hadisələr Adsonun dilindən nəql olunur. O müəllimi Bakervilli Vilhelmlə birlikdə təzəlikcə ölmüş miniatür ustası rahib Adelmonun ölümünü araşdırmaq üçün Melk monastrına dəvət olunur. Lakin bir müəmmənin üstünü açmamış, Vilhelm və Adso silsilə ölümlərin şahidi olurlar. İti ağılı, və güclü analitik düşüncəsi ilə bütün rahiblərin də arasında böyük hörmət qazanmış Vilhelm bütün qətlərin sirlə kitabxana ilə bağlı olduğunu müəyyənləşdirir və bu kitabxanaya daxil olmağa qərar verir. Baxmayaraq ki, buraya daxil olmaq və orada araşdırma aparmaq Vilhelmə və başqa hər kəsə baş rahib tərəfindən qadağan olunmuşdur. Əsərdə təsvir olunan kitabxana “Qızılgülün adı” romanının bütün məzmununu, bədii dillə desək, ruhunu ifadə edir. Əsərdə kitabxana qorxunc sirlər və nadir, oxunması qadağan olunmuş kitablarla zəngin təsvir olunur. Məhz bu kitabxana dünyanın ən məşhur kitabxanasıdır və U.Eko buranı “Xristianlığın xəzinəsi” adlandırır. Müəllif bütün hadisələri bu məkanla əlaqələndirir və o qədər real bir mənzərə yaradır ki, oxucu həqiqətən belə bir kitabxananın və abbatlığın nə zamansa mövcud olduğuna inanır. Bu kitabxananın mənzərəsi, quruluşu texnologiyanın zəif olduğu orta əsrlər dövründə gizli məlumatların şifrələnməsi üsullarını əyani şəkildə göstərir, eyni zamanda orta əsrlərdə kitabın, kitabxananın dəyəri çox aydın şəkildə təsvir edilir. Məsələn, optika haqqında hansısa müsəlman aliminin əsərindən istifadə edib görüntünü təhrif edən güzgü hazırlayırlar və bundan dəhlizdə qoruyucu kimi istifadə edirlər. Daxil olan adam qarşısında əcaib məxluq görürək ya qaçır gedir, ya da huşunu itirir. Gözlə görünməyən, ancaq istiliyə yaxınlaşdılanda görünən xüsusi mürəkkəb növü gizli mətnlərin yazılması üçün istifadə edilir. Bir sözlə, məhz elmin gücündən istifadə edərək insanları mifləklərə inandırırırlar və bu da informasiyanın inhisarda qalmasına kömək olur. Çünki lənətlənmiş və ya sehrli gücə malik kitablara yaxın getməyə heç kəs cəsarət etmir.

Heç şübhəsiz, postmodernist əsərlərin əksəriyyətində istifadə olunan, ən vacib element ironiyadır və Umberto Ekonun romanında əsas kinayə obyektləri dini cərəyan nümayəndələri, abbatlıqdakı rahiblərdir. Müəllif orta əsrdə cərəyanlar arasındakı mübahisələri təsvir edərkən onların baş vermə səbəbinə gülür və ümumiyyətlə bu gülüş romanın bütünlükdə mahiyyətidir. Belə ki, çox kiçik bir fikir ayrılığdan böyük bölünmələr, müharibələr, qurbanlar doğur. Məsələn tragikomik bir parçalanma səbəbi: İsa həyatı boyu gülübmü, gülməyibmi? Hər iki fikrin tərəfdarları bir birlərinə düşmən olurlar və bütün bunları kilsə işgəncələri, inkvizisiyalar, məhkəmə və odda yandırmalar müşayiət edir. Elə romandakı silsilə qətlərin səbəbi də belə bir mövhumatçı əqidəyə söykənir. Məlum olur ki, kitabxananın qoruyucusu kor Xorxe bu sirlə kitabı- Aristotelin “Poetika”sının ikinci hissəsini kitabxananın ən gizli qatında- “Afrikanın sərhəddi” bölməsində gizlətməmişdir. Çünki, Aristotel əsərdə gülüşün faydalarından, öyrədici, islahedici gücündən, “gülüş elmindən” bəhs edərək insanları dinin buyurduğu yoldan kənara çıxmağa sövq edir. Xorxe Məsihin heç vaxt gülmədiyini iddia edir, eyni zamanda düşünür ki, satirik şəkillər, əsərlər Allahın yaratdığı məxluqları təhrif edir, gülüş insanı Allahdan uzaqlaşdırır və ölüm qorxusunu azaldır. Bütün rahiblərin bu kitaba olan marağından qorxuya düşən Xorxe onu öldürmüş bütün rahibləri öldürür.

Romanın süjetini ağır fəlsəfi fikirlərin, tarixin, intellektual-nəzəri ideyaların və detektiv hadisələrin təsiri altında gizlədən müəllif məhəbbət xəttini də unutmamış, çox qısa olmasına baxmayaraq, olduqca təsirli, imkansız sevgi macərası təsvir etməklə romantik oxucularını da düşüncəyə, bir növ yorulmuş insan zehninə istirahət etməsi üçün imkan yaratmışdır. Həyatını rahibliyə həsr etmiş, məhəbbəti və qadınla əlaqəni zina hesab edən Adso və bir tikə çörəyin, əslində isə lazımsız heyvan içəliyin qarşılığında namusunu satmış, əsərin sonuna qədər adı bilinməyən kəndli qızı arasında baş verən sevgi macərası sonda qızın tonqalda yandırılması və Adsonun onu müdafiə edə bilməməsi ilə bitir.

Digər postmodernist ünsür əsərin adında gizlidir. Belə ki, romanın adının əsərdəki hadisələrlə, demək olar ki, əlaqəsi yoxdur, bu ad romanı əhatə etmir. Müəllif qəsdən oxucuya hər hansı istiqamət verə bilməyəcək addan istifadə edir, oxucuya estetik oyun qurur. Qeyd etmək lazımdır ki, kitabı bitirdikdən sonra xeyli variant arasından müəllif sonda bu ad üzərində dayanıb. Mənası isə təxminən belə olan qədim bir deyimə əsaslanır: “Adı qalıb əvvəllər qızılqul olanın, gələcəkdə də yalnız adlarımızla qalacağıq”.

WOMAN’S DECISION IN “EVELINE”

Shahnaz ALIYEVA

Baku Engineering University

seliyeva@std.qu.edu.az

AZERBAIJAN

The choices we make in our life have an effect on us and sometimes even in others’ life one way or another in future. The choices at times can help benefit or in some way destroy of life and our future. James Joyce being one of the best authors of the 20th century described the process of decision in the best way in his one of the most celebrated short stories “Eveline.” This short story explores the theme of importance of decision in a woman’s life and takes a critical look at life in Dublin, Ireland in the early 20th century. Furthermore, the themes that underlie “Eveline” were not only relevant for the time the story was wrote in, but are just as relevant today.

Eveline is a young lady of 19 who has faced countless challenges in her life. In this story she faces one of her most difficult choices that had the power to completely change her life. Eveline had the chance to leave her home which she never liked and start a new life with a man named Frank that she loves. The closer it got to the time for her to leave her old life behind her for a new life, the harder the choice of leaving became for this young lady. This decision could not have been easy for her age. No young lady at the age of 19 would like to face a decision to leave their father and run off with a gentleman that she knows for a short period even if it is the best thing for them at the moment. Eveline’s biggest fight for “life and happiness” was right in front of her, however fear stopped her from reaching out and grabbing it. She couldn’t take a risk, she knew well that if she went once, she couldn’t come back her home again. Eveline’s will to live, was not as strong as she thought it was. She was too trapped up in her life and was truly not ready to give it up.

The guilt of leaving those two children she was babysitting ran through her mind. Another reason of not leaving home was her promise to her dead mother. She was so faithful and devoted person in fact. For keeping her promise she used to find pretexts as her father was “a good person” in fact, for just he smiled her and took care of her once.

On the other hand, we can think that Eveline does not love Frank enough to escape with him. Perhaps she doesn’t believe in him enough because she does not even know him well enough. What Eveline knows about Frank is only what he tells her. Frank has “tales of distant countries,” the word “tales” suggests that all is a false story. Everything she knows about him is what he tells her. She does not know whether he is lying or telling the truth, because she has no way to confirm what Frank tells her. Because Eveline’s father does not like Frank, he prohibits her to continue seeing him. From my point of view, the essential reason of this disbelief is her childhood memories in her family life. She has been witness of her mother’s agony and violence against her by his father in her childhood. That is the real fact that she couldn’t believe in a man and leave her old life for him. Joyce describes her feelings as “first of all it had been an excitement for her to have a fellow and then she had begun to like him.” In her tedious life, the fact of going out with someone, to have someone to care about her, is

a thrill. However, in the final sentence we discover that Eveline does not have any feelings for Frank when her eyes "gave him no sign of love or farewell or recognition"

Fear is a big deal that people face on a daily base. Eveline fear did not allow her to live the life she had for a new life with Frank. Many things throughout the story showed how suffocated Eveline was and that she wanted to escape her life. However, when it came down for her to make a decision she froze. Eveline fears caught her and she made her decision.

Eveline is an individual stuck in the boring routine of life as other ladies in her time, but is given the opportunity to take a chance and possibly make a better life for herself by leaving Dublin and going to Buenos Ayres with Frank. However, in the end, Eveline chooses to not take the opportunity given to her and instead decides to continue with the monotonous routine of her life in Dublin. It shows that fate is what we decide and it influences to our future life even if we don't accept it. Everybody is given a chance in her life at least once, but some appreciate it, some don't. Many authors of short stories allow the reader to make their own judgments of characters. However, Joyce decides to show his frustration with Eveline at the end of the story and judges her harshly. In fact, Joyce goes as far as to call Eveline a "helpless animal." Joyce sends the message through his main character Eveline that everybody has a climax in his or her life which manages her/his future life, even it is more responsible for women in this kind of society. Nevertheless, fate depends on our decisions and we decide how to live despite the fact that ends with good or bad results.

We all have responsibilities to our families but to ourselves as well. We should not be living for others. We should make our own decision even if it is going to hurt us at the end because only that way we can find the happiness.

MAJOR ROLE OF FANTASY IN BRITISH CHILDREN'S LITERATURE

Shahane MUSAYEVA
Baku Engineering University
sahanemusayeva@mail.ru
AZERBAIJAN

There was always an argument and opposition between two concepts in literature; realism and fantasy. Realism stayed dominant till the 19th century. In the 19th century many collections of folk tales from other European countries drew attention in Britain and they interested in supernatural and gothic elements. Those unusual and metaphysical symbols were called fantasy. As fantasy was the major genre in children's literature, it has always been in the center of attention and existed till modern times.

The term fantasy had been defined by some writers in various ways. The appearance of the Brothers Grimm's fairy tales, Hans Christian Andersen's stories had great role in developing these genres. Lewis Carroll's "Alice's Adventures in Wonderland", Beatrix Potter's "Tale of Peter Rabbit" and other works considered as a beginning of Golden Age. The success of these tales opened the way to the 20th century writers and critics such as Tolkien, Philip Pullman and others. The famous critic Freud made an effort to prove all matters of dreams and other preternatural things, Stith Tompson defined the folk tale as a numerous mixture of motifs and elements. A series "Moral Fairy tales" show the popularity of using morality and fantasy together in this century, too. Charles Kingsley's "The Water-Babies: a Fairy Tale for a Land Baby" (1863) is an excellent pattern in which the mixture of didacticism and fantasy has been highly described.

Fantasy genre was divided into several categories depending upon its subject and theme. One of the important branches of fantasy was called animal fantasy. The main representatives of that genre were Kipling's "Jungle Books", animal stories by Potter, Hugh Lofting's "Dr Doolittle" (1920) and that interest continued later with the same rapid up to the modern times with Dann's "The Animals of Farthing Wood" (1981), Pratchett's "The Amazing Maurice and His Educated Rodents" (2001) and others. The second type of fantasy was historical one. Its content was taken from the past and the characters were compared with the modern or unreal ones. Sometimes critics regarded the stories that

included also unreal characters as a hybrid like in the “The Once and Future King” by White, it was considered to be the mixture of historical and high fantasy. “The Dark in Rising” was appreciated as a pure and real historical genre that was written by Cooper. The third type was high or heroic fantasy that were usually confused but the difference between them was on their emphasize, that is, the first one gave main attention to the situation and saw characters like a part of it wholly, the latter focused mainly on the heroes and their voyages. High fantasy served the world to the reader where heroes lived in another fantastic life similar to the mystic world. The tales that might be included to this genre were “The Hobbit”, “The Lord of the Rings” by Tolkien, Pullman’s “His Dark Materials” and the Harry Potter series. The following kind christian fantasy which showed major factors as well as morality of christian belief through the heroes in their behaviour as in the “Chronicles of Narnia”. Another genre that bought its themes from gothic novels was known as gothic fantasy. The readers witnessed those elements while reading Harry Potter novels or Taylor’s “Shadowmancer”, McNish’s “Doomspell” trilogy. The next one aimed to laugh at events and added humorous elements and it was named as humorous fantasy,” Fantastic Beasts and Where to Find Them” by Newt Scamander. Ironic fantasy was very similar to the humorous fantasy but it imitated the style of another author. The footprints of that genre were observed in Beddor’s “The Looking-Glass Wars”. Time fantasy merged the wide dated together was time fantasy, Nesbit’s “The House of Arden”. The last kind linked with the inclination and entertainment of children was toy fantasy. Children engaged in toys all time and those stories allowed them to be happy by imagining their conversation, Winnie- the- Pooh and Paddington spoke about the two teddy bears giving them speech ability. In contemporary children’s literature the mixture of these subgenres are applied together.

Series of investigation on this field opened the fact that modern fantasy’s roots went to the Romanticism and old tales. Propensity and curiosity towards the fantasy in the Romantic period influenced the advancement of this genre in modern times. Importance of fantasy has been debated by many scholars. Ann Swinfen tried to disclose all characteristics and meanings of the fantasy works by exploring them in her 1984 book In Defence of Fantasy: In Study of the Genre in English and American Literature. Manlove’s endeavour on study deeply From Alice to Harry Potter: Children’s Fantasy in England demonstrated the way fantasy passed and facts that caused great success of modern fantasy. The most popular and outstanding characters related to this genre were J. K. Rowling, Diana Wynne Jones and Terry Pratchett. Three of them appeared differently from each other in their own way but the reason that merged them was their great ability in composing multi faced fantasy. Rowling’s Harry Potter series drew many approaches and opinions from critics including Sunan Gupta’s Re-Reading Harry Potter and Manlove’s The Order of Harry Potter. Rowling’s first published novel was Harry Potter in 1997 and except for sequence she wrote many stories such as “Fantastic Beasts” (2001). As an author of more than 40 fantasy stories Jones gained worldwide famous with her stories “Charmed Life” (1977), “The Dark Lord of Derkholm” (1998) and others. Terry Pratchett came to literary career in 1971 as a genius of comic fantasy with “The Carpet People” (1971). He gained popularity in Britain with his collection “Diseworld” beginning with the story “The Amazing Maurice and His Educated Rodents”.

Fantasy held irreplaceable place in children’s literature and gained great popularity from 19th century. Numerous kinds of this genre have been utilized and investigated by many important children authors in their works in a large scale from early period till modern times.

QƏZƏLİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ DÜNYƏVİLİK STATUSU

Ziyafət HÜSEYNOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

zhuseynova@beu.edu.az

AZƏRBAYCAN

Sözün qüdrətindən məharətlə istifadə edə bilmək, İslam mədəniyyətini göstərmək məhz qəzəl janrı vasitəsilə mümkün hesab olunur. Bu proses birdən-birə alınmamış, əsrlər boyu bu janr formadan-formaya dəyişmiş və ərəblərdən farslara, onlardan türklərə, daha sonra şərq dünyasından qərbə doğru təsir dalğası yayılmışdı. İslamdan öncə Ərəbistanda qəzəl bir janr kimi tanınmamışdır. Bu dövr böyük

"qızıl qəsidə" dövrü adlanırdı. Şairlər qəsidə yaratmaq üçün mədhiyyə, fəxriyyə, xitam adlanan əxlaqi və satirik seirlər yazırdılar. Bu siyahıda sevgi hekayələrindən bəhs edən qəzəl janrı yox idi. Bunun yerinə isə, İslamdan əvvəlki böyük qəsidələrin ayrılmaz hissəsi olan bir qrup şeirlər var idi ki, sonradan bunlar qəzəl olaraq ortaya çıxmışdı.

Ərəb ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçılarından olan İbn Quteybə, köhnə qəsidə janrlarının necə yarandığını, onların məzmun müxtəlifliyini və qəsidədən qəzəlin necə doğulduğunu bu şəkildə izah edir: "Eşitmişəm ki, bəzi ədəbi şəxsiyyətlər xatırladır ki, qəsidə şairin yaşadığı vətəndən başlamış olmalı və demək bu başlanğıc artıq keçib." Başlanğıcda şairlər şeirlərində üzüntülərinə yas tutur, etiraz edir, ətrafdakıları dayanıb dinləməyə çağırır. Bu şeirlər bir müraciət etmək vasitəsi idi. Sonra şair sevgisinə düşgünlüyü, ayrılıq acısını, həsrətini və sevgilisində duyduğu sevgini ifadə edən başqa bir janr- nasib meydana gəlmişdi. İlk qəzəl yazan şairlərin məqsədi dinləyicilərin ürəyinə girməklə, onların diqqətlərini özünə çəkməyə, onları diqqətli bir şəkildə dinləməyə hazırlamaq idi. Tanrı, qadın cəlvəsini kişi qəlbində təbii olaraq yerləşdirdiyindən, qadınlardan həddindən artıq bəhs etmək kişilərin ürəklərinə və duyğularına çox yaxın bir şeyə çevrilir. Nadir hallarda, bir kişinin bir gözələ bağlanması günah hesab olunsun. Məhz bu cəlvə və bağlılığı izhar etmək qəzəllə mümkün olmuşdur və Alman şairi V.Höte belə bir təsvirin yalnız qəzəllə mümkün olduğunu qeyd edərək özünün "Şərq-Qərb" divanını yaratmışdı.

Qəzəlin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də o idi ki, şair, dinləyicinin onu diqqətlə dinlədiyindən əmin olduqdan sonra, bu üstünlüyünü təqib edərək dinləyicisi qarşısında öz hüquqlarını müdafiə edər, səyahət yorğunluğunu, yuxusuz gecələr keçməsinə və s. fikirlərini qələmə alardı, burdan da rahil adlı janr yaranardı. Bütün bu janrlarda yazan şairlər hər bir üsluba eyni ağırlıq verərək şeirlərində bunu saxlamağa çalışırdılar. Ərəb şairləri bir qayda olaraq qəsidəni nasib ilə başlatmaq haqqını qazanmışdılar. İbn Quteybənin görüşünə görə nasib elə bir şeir növü idi ki, şair ondan dinləyicisinin diqqətini üzərinə çəkmək vasitəsi kimi istifadə edərdi. Orta əsrlər boyunca ərəb ədəbiyyatında bu tərz dominant olaraq qalmışdı.

İbn Rəşiq əl-Kairaninin təklif etdiyi alternativ bir baxış, şairin doğru poetik zehniyyət üçün daxil olması üçün bir maraqlı mövzudur. İbn Rəşiq sonra şərh edir: "Əgər bir şair nasib ilə qəsidəyə başladsa o həqiqətən də, ayağını üzəngiyə qoymuş olur." Müasir elm adamı olan Həyat Jasim, nasib, Bədəvi həyatı məzmununda həm şair, həm də tamaşaçı üçün əhəmiyyətli bir psixoloji ehtiyacı yerinə yetirmiş olaraq görür. O yazır: "Eşq, bir gözəllik duyğusu olduğu üçün, bütün insanlara aid ümidləri özündə bağlayır. Gənclik dövründə həsrət çəkir, yetkinlik dövründə zövq alır və yaşlılıqda isə itkilərini geri almaq üçün yalvarırlar. Eşq, ümitsizliyin olduğu zaman bir işıq parıltısı, gücsüzlük dövründə bir güc dalğası, ciddilik və çətinliyə qarşı etibarlı bir silahdır. İslamdan əvvəlki şairlər, ölüm duyğusunun hər zaman mövcud olduğu həyat formasının çətin və qəddar gerçəklərinə qarşı bu duyğunu bir səbəb olaraq istifadə etməzdilərmə? Axı o dövrdə də sevgi, həyatda nəyin yaxşı olduğunu göstərmək üçün xidmət edirdi. Eşq, sonacan sevməyi, xoşbəxtlik və rifahı təmsil edirdi. Ayrılıq və gözyaşları isə acı və şirin kədər ağrısını təmsil edirdi. Əsasən, həyat forması şiddət, çətinlik və materiyadan ibarət olan bir insan üçün sevginin müxtəlif manifestasiyaları dünyəvi zövqün ən dəyərli və qiymətli məqamlarıydı.

Klassik formada yazılmış qəzəl cəsarətli, fikri birbaşa və cəlbədicə şəkildə ifadə edə bilmək kimi sirlə və cəsarətli təbiətinə görə müstəqil janr olmasına, eləcə də bəndlərin qısa, yığcam və lakonik kimi aforistik təbiətinə borcludur. Klassik qəzəl tez-tez sevgi, həsrət, gülüş, şəhvət və s. hissələri ifadə edib. Müasir qəzəllərdə isə siyasi və ictimai məzmunlu fikirlərə rast gəlinirsə bu bizi qətiyyətlə təəccübləndirmir, əksinə bu mövzu zənginliyinə dəlalət edir. Günbəgün inkişaf edən elm və texnikanın təsirləri şübhəsiz ki ədəbiyyatın bu sahəsindən də yan keçməz.

Afrika, İspaniya, İran və başqa dünya xalqlarının ədəbiyyatında qəzəl janrından danışmalı olsaq, mütləq görərik ki, bu bölgələrdə bir vaxt ərəb dili öz mədəni suverenliyinə liderlik etmiş və janrın mənə və forma arasında mövcud olan müstəqilliyi saxlanılmışdı. Qəzəl poetik bir forma olaraq ilk dəfə mənimsənilməsi dövründə, ərəb dili ən azından bu mədəniyyətlərdə böyük bir təhsil dili olmuşdu və qəzəl yazaraq onu yerli dildə tanıtmaya liderlik edən ilk şairlər də ərəblər olmasına baxmayaraq, hal hazırda Qərb ölkələri ədəbiyyatında qəzəl janrının güclü təsiri ilə yanaşı onun dünyəvi bir janr olması ətrafında mübahisələr də gedir. İslam mədəniyyətini dərinlən anlamaq üçün qəzəl janrının dünya ədəbiyyatına inteqrasiya edərək yayılması xalqlar və mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafı üçün bir zəmindir, həm də qəzəlin dünyəvilik statusunun almasına bir köməkdir.

TÜRK DİLİ

TÜRK DİLİ VƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN HİND CƏMİYYƏTİNDƏ ROLU

Eldost İldırım oğlu İBRAHİMOV

Bakı Dövlət Universiteti, İran filologiyası kafedrasının müəllimi
elibrahimov.urdu@gmail.com

Türk xalqlarının Hindistanla olan münasibətlərinin tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. Bizim eradan əvvəl Maurilər sülaləsinin süqutundan sonra Orta Asiyadan Sakvebatıda adlı türk soylu tayfası Hindistana ayaq basmış və burada məskunlaşaraq “Hind-Saka” adlı dövlətin əsasını qoymuşlar.

Hind-Saka dövlətinin məşhur hökəmdarı olan Mauesiloğlu Azın hakimiyyəti dövründə dövlət sərhədləri Cənubi Kəşmirə qədər uzanmışdır. Hindistanda xüsusi imtiyaz və nüfuza malik olan racutların da təşəkkülündə Orta Asiyalı Saka, Kuşan və Hun türklərinin təsiri böyük olmuşdur.

X əsrin axırlarından etibarən iqtisadi və dini səbəblərlə əlaqədar olaraq Türk-İslam qüvvələrinin Hindistana axınların başlamışdır. Racaların zəiflədiyi bir dövrdə hind xaqanlıqları bu axınlara qarşı mübarizə apara bilməmiş və daha da zəifləmişdir. Nəticədə Hindistanın şimalında Böyük Dehli Sultanlığı adlandırılan bir dövlət qurulmuşdur. Bu dövlətin qurulması Hindistan tarixində köklü surətdə dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Hindilər İslam dünyası ilə tanış olmuş və hər iki mədəniyyət bir-birinə inteqrasiya etmişdir. Beləliklə, Hindistanda Türk Sultanlığının qurulması ilə regionda müsəlman dünyasına bir qapı açılmışdır.

İslam məfkurəsi Hindistanın digər bölgələrində IX əsrdən etibarən yayılmağa başlamışdır. Dehli Sultanlığında İslam rəsmi dövlət dini olmuşdur. Hindistana ilk Türk İslam hərbi yürüşləri isə yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi 1001-ci ildə başlamışdır. Sonra isə paytaxtı Qəznə olan bu dövlətin hökəmdarı Mahmudun ordusu Pəncabı işğal etmişdir. Sultan Mahmudun ordusuna müqavimət göstərə bilməyən hind hökəmdarları məğlub olmuş və bu dövrdən başlayaraq 1026-cı ilə qədər Sultan Mahmud Hindistanı fəth etməyə davam etmişdir. Sultan Mahmud Hindu məbədlərini ləğv edərək onun yerində mədrəsələr açmışdır. Sultan Mahmud bütün Şimali Hindistan ərazisinə, yəni Somnathdan Kanovcaya (Qang çayı sahilləri) qədər irəliləyərək böyük müharibələr aparmış, lakin öz hakimiyyətini yalnız Pəncabda qura bilmişdir. Sultan Mahmudun xələfləri Səlcuqların hücumlarından ehtiyat edərək paytaxtı Qəznədənn Lahora köçürmüşlər. Mahmud Qəznəninin vəfatından sonra xələfi olan Kutbəddin Aybək (1206-1211) özünü Şimali Hindistanın hökəmdarı elan etmiş və beləliklə də Dehli Türk Sultanlığı yaranmışdır. Aybəkin ölümündən sonra Qulyam, İltutmuş, Balaban, Kalaç, Tuğluklar, Seyidilər (sonuncu türk sülaləsi deyil) sülalələri növbə ilə hakimiyyətə gələrək dövləti idarə etmişlər.

Hindistanda Türk hakimiyyətinin qurulması ilə burada yeni bir dilin meydana gəlməsini söyləmək absurd olardı. Lakin yenə də bu hadisə Hindistandakı bütün dillərin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Birincisi, hindlilərin yad dilli hakimlərlə bağlantı qurması dilin söz ehtiyatına yeni sözlərin keçməsinə səbəb olmuşdur. İkincisi, Şimali Hindistanın bütün topraqlarını birləşdirməklə bir dili bölgə dilinə qədər yüksəltmişdir, çünki mərkəzi hakimiyyətin genişlənməsi nəticəsində mərkəzdə istifadə olunan dilin də istifadə sahəsi genişləmişdir. Bu, khari-boli ləhcəsindən qaynaqlanan Hindustani ləhcəsidir.

Hindistanda Müsəlman sarayında uzun müddət istifadə olunan dil fars dili olmuşdur. Böyük Moğol İmperiyası dövründə bu dil rəsmi bir dil səviyyəsinə yüksələrək XIX əsrin əvvəllərinə qədər öz hökəmrənliyini qoruyub saxlamışdır. Bu şərtlər altında fars dilinin hindi ləhcələrinə təsir etməməsi mümkün deyil. Hindistanda hakimiyyət təsis edən Mahmud Qəznəvi də daxil olmaqla, Baburun ordusuna qədər, bölgənin müsəlman hakimləri bu coğrafiyaya İrandan deyil, şimal-qərbdən, yəni Orta Asiyadan gəlmişlər. Bu hakimlərin Türk olduqlarına aid arxiv sənədləri də mövcuddur.

Hindi dilində türk dilinin üsürləri azdır. Lakin türk dilinin Hindistana bu dili danışanlarla daxil olması da danılmaz bir faktır. Böyük Moğol imperiyasının qurucusu Babur xanın, yazılarında öz ana dili olan cağatay dilindən istifadə etməsi də məlumdur. 1519-1525-ci illərdə Babur xan Hindistana bir neçə dəfə uğurlu səfərlər etmişdir. Onun ordusu əsasən Barlas, Cəlayir boyları və Əfqanıstan qövmlərindən təşkil olunmuşdu.

Maraqlı məlumatlardan biri də budur ki, bir çox hindli mülkədarların Babur xanla sövdələşmə quraraq Hindistan səfərində ona hərbi yardım göstərmişlər. Babur öz yazılarının birində qeyd edir ki, o Kabildə olarkən məşhur hind rəcası Rano Sango özü müraciət edərək Dehli Sultanlığının son hökəmdarı Lodi Sultana qarşı müharibədə ona kömək göstərmək təklifini etmişdir. Tarixi sənədlərdə qeyd olunur ki, Dehli Sultanlığının yeritdiyi siyasətdən narazı qalan Pancab hökəmdarları da Babura dəstək vermiş və buna görə də Babur 1525-ci ildə Pəncabı heç bir müqavimətlə rastlaşmadan ələ keçirmişdir. Pəncaba hakim olmaq Babur və onun əsgərlərinin döyüş ruhunu daha da artırmış və bu Baburu İbrahim Lodi ilə müharibəyə həvəsləndirmişdir. Müharibənin labüdü olduğunu görə İbrahim Sultan da boş durmamış, Dehliyə böyük bir ordu ilə Babura qarşı hücum keçmişdir. Baburla İbrahim Lodi arasında döyüş Panipat şəhəri yaxınlığında baş tutmuşdur. Baburun əsgərlərinin sayı İbrahim Sultanın əsgərlərinin sayından dəfələrlə az olmasına baxmayaraq, Babur özünün hərbi təcrübəsi və taktikası sayəsində qalib gəlmişdir. 21 Aprel 1526 tarixində İbrahim Sultan döyüş zamanı vəfat etmişdir. Baburun Panipat döyüşündəki uğuru Lodi İmperiyasının taleyini həll etmiş, Dehli Sultanlığına aid böyük şəhərlər Dehli və Aqra, Baburun əlinə keçmişdir.

Hindistan tarixçilərindən biri bu hadisəni belə nəql edir: “Panipatda qazanılan zəfərlə Böyük Moğol İmperiyasının əsası qoyuldu. Bu dövlət öz gücü və mədəniyyəti ilə İslam dünyasındakı ən böyük İmperiya olaraq qaldı. Bu, hətta Roma imperiyası ilə də müqayisə oluna bilər”. Hindistanın bir çox rəcaları ilə etdiyi müharibələrdə həmişə qalib gələn Babur, Hindistanı bütövlüklə hakimiyyəti altına almışdır. Lakin Baburun hakimiyyəti Hindistanda uzun sürməmişdir. O, 1530-cu ilin dekabrında Aqrada vəfat etmişdir. Hakimiyyət dövrü qısa olmasına baxmayaraq Babur Hindistanın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına böyük töhvələr vermişdir.

Türklərin Hindistana etdikləri hərbi yürüşlər müsəlmanların hakimiyyətində olan bir dövlətin təşəkkül tapmasına, İslamın geniş bir coğrafiyada yayılmasına səbəb olmuş və beləliklə də Hindistanın mədəni və ədəbi həyatına böyük təsir etmişdir.

РУДИМЕНТЫ МАГИИ ВОЛОСА В УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ ЗАГАДКАХ

Мунис ЖУРАЕВА

Соискатель института узбекского языка, литературы и фольклора АН РУз
jurayevamunis@gmail.com

В фольклоре и этнографии всех народов встречаются сведения, связанные с рудиментами магии волоса. Почти во всех жанрах узбекского фольклора можно встретить рудименты веры в магию. В частности, в народных загадках также проявляются следы магики-мифологического мышления. Одним из самых широко распространённых верований, связанных с частями тела человека и сохранившимся до наших дней в той или иной форме, является магия волоса. Наши предки, не подозревая о физико-биологических свойствах волоса, верили в существование в нём могучей силы. В результате, сформированы табу-запреты, различные суеверия, обряды, связанные с волосом. Магические представления и мифопоэтическое изображение известны почти всем народам мира и отражены в фольклорных произведениях и обрядах.

Узбеки также считали верили могучую силу волоса. В народных песнях, верованиях и обрядах встречаются различные взгляды, связанные с ним. Согласно обнаруженным среди узбеков верованиям, считалось большим грехом сжигание отрезанных волос, поэтому павшие при расчёсывании или отрезанные волосы собирали и закапывали в укромном местечке или заталкивали в трещины глинобитных стен и замазывали глиной. Утробные волосы младенца или волосы, отросшие в течении сорока дней после рождения, убирали лишь после того как первую прядь волос отрезала почтенная женщина в возрасте. Волосы ребёнка зарывали у корня плодового дерева, чтобы он рос и плодился как это дерево. В народе говорят, что если отрезать волосы во время беременности, то это сократит жизнь будущего младенца. Наказывают не бросать где попало павшие волосы. Говорят, что если горлица унесёт с собой волосинку и совьёт из них гнездо, то у хозяина этих волос будет болеть голова. Если зарыть

волосы у корня винограда, то волосы будут длинными. Говорят, что волосы будут длинными, если отрезать их на крыльце когда появится радуга.

Определенные формы различных верований, связанных с волосами, также встречаются в имплицитной, сравнительно-символической форме в сравнительно компактном жанре фольклора – загадках:

“Думалок челга майда тол экдим” или “Қора тол бутқсиз”.

В обеих загадках волос сравнивается с ветвями ивы. Несомненно, вид ветвей плакучей ивы похож на длинные вьющиеся волосы. Но в основе сравнения, приведенной в первой загадке, можно увидеть следы древних представлений о волосе. В этой загадке волос сравнивается с «волосом», а голова – с “думалок шаклли чел”, то есть границей.

В узбекском народе существуют различные обычаи связанные с волосом. Например, мастерить качели на ветке ивы, игра мальчишек в деревянные кони из ивовой ветки, плетение девочками ранней весной венка из ивовых веточек с набухшими почками и др. Кроме того, древние представления, связанные с этим деревом, можно увидеть и в использовании народными повитухами и целителями палочек из ивовых прутьев для изгнания злых духов и исцеления больных. Как пишет этнограф А.Аширов, “ивовые прутья или ветки других плодовых деревьев использовались в зависимости от состояния здоровья больного. Если больной был в приемлемом состоянии использовали ветки плодового дерева, если в тяжелом состоянии – ветки неплодового дерева (ивы). Путья ивы или плодового дерева использовали для изгнания злых духов из тела больного”.

На наш взгляд, сравнение волоса с ивой следствие этих древних верований. При учёте того что в загадке говорится о тонких ветках, не трудно догадаться что волосы принадлежат молоденькой девушке. Согласно древним и сохранившимися до сегодняшних дней традициям плетения волос мелко плели волосы обычно девочки.

Мы продолжим наши рассуждения по поводу вида или прически волос, анализируя вторую загаданную загадку на основе сравнения волоса на тёмные ветви ивы. Если учесть, что вид длинных ивовых веток похож на длинные волосы, можно утверждать, что и в этой загадке речь идёт о женских волосах. Известно что, в различных народах, в частности, в погребальных обрядах узбеков женщины, потерявшие мужей, плакали, распустив волосы. Отсутствие в загадке почек ивовых веток означают распущенные, не заплетенные волосы. Обычно, когда черный цвет используется по отношению к волосам, это считается символом красоты. Однако в приведенной загадке черный цвет гипертрофировано изображает трагическое состояние. В ниже приведенной загадке, в которой приводится обратное отсутствия почек, волосы сравниваются с ветками кайрагача:

“Почка кайрагача, Что же это, мой лысенький?”

Согласно древним представлениям нашего народа, кайрагач считается святым деревом. Его тенистость, прочность сравнивались со здоровыми косами волос. В произведениях устного народного творчества кайрагач выражает такие понятия, как долголетие, многодетность.

Можно заключить, что в народных загадках о волосах отображаются древние представления и верования наших предков, сформированных на протяжении долгих лет. Влияние прорастающих волос у плода уже в утробе матери на её здоровье (в семимесячный период у плода начинают расти волосы, в результате чего в организме матери происходят изменения), различные суеверия (обряды с использованием волос, свойство негниения волос, возможность нанесения вреда на расстоянии с помощью применения волоса), возможность определения ДНК отца лишь с помощью волос свидетельствуют о продолжении магии волоса.

HÂCE MUHAMMED LUTFÎ ŞİİLERİNDE HULEFÂ-İ RÂŞİDİN

Lale BEDİROVA

Bakı Mühendislik Universiteti

lale.shabanova@gmail.com

Hayat bazen gelecek nesillere öyle cömert davranır ki, sinesinde nice Hak aşığı gönül adamlarını barındırır. Tarih sayfalarında kalmayan, geçmişten geleceğe, maddeden manaya, bir iz bırakan bu gönül adamları, Hak aşığıyla için için yanmalarına mukabil, çağlayanlar gibi coşkun akar ve susuz sinelere su, ıssız gönüllere vaha serinliği taşırlar. İşte bu gönül insanlarından biri de Hâce Muhammed Lutfî'dir.

Muhammed Lutfî, Hulâsatü'l- Hakâyık adlı eserinin muhtelif yerlerinde Hz. Peygamber sevgisi ile beraber Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'den bahseder. Hâce Muhammed Lutfî, şiiilerinde her bir halifenin kendisiyle öne çıkmış önemli özelliklerini dile getirerek hayatlarındaki bazı hadiselere, güzel örnekliklere değinmiştir.

Hulefâ-ı Râşidîn, Peygamber Efendimizin vefatından sonra sırasıyla halife olan Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali olmak üzere ilk dört halifeye verilen isimdir. Hz. Peygamber`le olan yakın ilişkisi, derin muhabbetleri ve İslama olan bağlılıkları nedeniyle "seçkin dört dost" anlamında "Çehar-i yar-i güzîn" de denilmektedir.

Hz. Ebû Bekir, Allah Resulü'nün (s.a.v) yâr-ı vefâdârı, peygamberlerden sonra insanların en faziletlisi, dünyada iken Cennet`le müjdelenenlerin ilkidir. "Sıddık" unvanının sahibi, hicrette de Efendimizin yol arkadaşı olmuştur.

Ebû Bekr`i sorarsın benden ey cân

Sadâkat kişverinde şâh-ı devrân

Velâyet rütbesinde kâmil insân

Muhammed ümmetinde bâb-ı îmân

Ne devletdir kulu medhede Kur`ân

Cihânda dört velî hakkâ velîdir

Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali`dir (Lutfî, 231)

Hz. Ömer Hz. Ebû Bekir`den sonra ashabin en üstünüdür. Benzeri görülmemiş derecede üstün adaleti sebebiyle "Ömerü'l-Â dil" ve hak ile batını birbirinden ayıran manasında "Fârûk" lakabı ile meşhur olmuştur.

Hâce Muhammed Lutfî, Hz. Ömer`in İslam`a girmesiyle Müslümanların güçlendiğini, dinin yayılmasında yardımcı olduğunu, ümmütün feleğinde ay gibi parladığını şu beytiyle dile getirmiştir:

Din-i İslam`a yâver oldu Ömer

Ümmetin eflâkine oldu kamer (Lutfî, 58)

Hz. Osman Peygamber Efendimize iki defa damat olmakla şereflendiği için "iki nûr sahibi" manasına "Zinnûreyn" lakabıyla meşhur olmuştur.

Hâce Muhammed Lutfî şiiirlerinde Hz. Osman, Kur`ân-ı Kerîm`i ilk defa çoğaltıp dağıtması, huyunun güzelliği ve haya sahibi olması yönleriyle konu edinmiştir.

Nedir Osman derûn-i evliyâda

Yüzünde nûr-i Mevlâ`sı ziyâde

Anın medhi Habîb-i Kibriyâda

Güneş gibi gürûb-i etkiyâda

Yed-i tûlâsı var hilm ü hayâda

Cihânda dört velî hakka velîdir

Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali`dir(Lutfî,231)

Hz. Ali, Eshâb-ı Kirâm`ın büyüklerinden ve Peygamber Efendimizin damadı olup, hiç puta tapmadan Müslüman olduğu için "Kerremallahü vecheh", kahramanlığı ve çok cesur olması sebebiyle "Kerrâr"ve "Esedullah-il- Gâlib", takdiri ilahiyeye gösterdiği rızadan dolayı "Murtezâ" lakabıyla anılmıştır.

Muhammed Lutfî Hz. Ali`yi velilerin şahı olarak vasıflandırmış, yiğitliği nedeniyle Allah`ın aslanı ve cesaret güneşi olduğunu şöyle ifade etmiştir:

*Hayder-i Kerrâr ki şâh-ı velayet
Allah`ın arslanı mihr-i şecâat (Lutfî, 400)*

SONUÇ

Hâce Muhammed Lutfî Hulâsatü'l- Hakâyık eserinde Allah ve Peygamber sevgisinin yanında sahabe sevgisi ve özellikle de dört halife sevgisinden söz eder. Onların önden gelen vasıflarını şiirlerinde en güzel ifadelerle yansıtır, şefaathlerini umar ve birlikte haşrolunma dileğini sıkça vurgular.

TÜRKÇE VE JAPONCA ARASINDAKİ BENZERLİKLERE DAİR

Tural ABDULLAYEV ve Ömər SƏFƏROV

Bakı Mühəndislik Universiteti, Türk dili ve Edebiyat Öğretmenliği
tabdullayev.294@gmail.com

Dünya dilleri birtakım ölçütlere göre sınıflandırılmıştır. Kaynak ve yapı bakımından dünya dillerinin gruplandırılması en kabul gören ölçütler olarak değerlendirilebilir. Kaynak açısından sınıflandırmada Türkçe Altay dilleri içinde yer almaktadır ve Altay dilleri, aralarında genetik bağlar bulunduğu kabul edilen teorik bir Altay dilinden gelişen beş büyük dilden oluşmaktadır. Altay dilleri şunlardır: Türkçe, Moğolca, Mancu-Tunguzca, Korece, Japonca. Bunlardan Türkçe, Moğolca ve Mancu-Tunguzca ile birlikte diğer dillere göre daha sonraki dönemlerde birbirinden ayrılmışlardır. Korece ve Japoncanın Altay dilleri ile bağlantısı henüz belirlenmemiştir denebilir.

Hint-Avrupa ve Hami-Sami dil aileleri arasında bulunan sağlam bir bağ Ural-Altay dil aileleri arasında yoktur. Altay dilleri arasındaki ortak özellikler Altayistler tarafından şu şekilde belirlenmiştir:

1. Ural- Altay dillerinin tümünde ses uyumu vardır.
2. Kelimelerde erillik-dişillik yoktur.
3. Tanımlık (artikel) yoktur.
4. Kelime yapımı ve çekimi eklerle olur.
5. İsimlerin çekiminde iyelik ekleri kullanılır.
6. Eylem biçimleri zengindir.
7. Önekler yoktur, sonekler vardır.
8. Sözdiziminde tamlayan tamlanandan önce gelir.
9. Sayı sıfatlarından sonraki ad ögesi çokluk eki almaz.
10. Karşılaştırmada üstünlük derecesi ayrılma durumu eki (-dan) ile yapılır.
11. Ekeylem olarak "sahip olmak" değil "olmak" kullanılır.
12. Pek çok Ural-Altay dilinde olumsuzluğu gösteren özel bir eylem vardır.
13. Soru, ekle yapılır.
14. Cümle bağlayıcısı olarak eylem biçimleri kullanılır
15. Altay dillerinin hepsi bitişkendir.

Bazı bilim adamları ise Altay dilleri kuramına karşıdır. Örneğin, Sir.G.Clauson, Doerfer gibi bilim adamları Altay dilleri üzerine çeşitli araştırmalar yapmışlardır ve Altay dilleri arasında hemen hemen hiçbir temel söz varlığının ortak olmadığı görüşünden hareket ederek bu diller arasında akrabalık ilişkisinin bulunmadığını savunmuşlardır. Altay dilleri uzmanı olan Roy Andrew Miller ise Korece ve Japoncanın Altay dillerinden olduklarını savunuyor. Kitabında bu konuyu ayrıntılı olarak işleyen Miller şöyle der: "Japoncanın kadim Türkçe ile olan ses, sözcük ve cümle yapısı ile olan benzerlikleri o kadar belirgindir ki, başka kanıt bulunmasa dahi, bu benzerlikler Japonca ile Türkçenin ortak bir kök dilden kaynaklandığını kanıtlamak için yeterlidir." Çalışmamızda bu noktadan hareket ederek Japonca ve Türkçe arasındaki bazı morfolojik benzerlikleri tespit etmeye çalıştık:

Türkçe ve Japonca İyelik Ekleri Arasındaki Benzerlik

1. {+NO} ilgecinin Türkçe'deki belirtili belirtisiz ad tamlamalarına benzer işlevi vardır. Japoncada iyelik olmadığı için tamlanan bir ek almaz. Wataşi no boş. (Benim şapkam.)

Anata no kasa .(Senin şemsiyen)

Ano hito no aşi. (Onun ayağı.)

Ahmetsan no hon (Ahmedin kitabı.)

2. Türkçede adlarla tümcenin diğer üyeleri arasındaki ilişki 8 adet ad durum eki ile kurulurken Japoncada bu ilişki (JOSHI) denilen 10 adet ilgeç kullanılarak belirlenir. Türkçe ve Japonca'da bazı ad durum eklerinin kullanımı bakımından benzerlik vardır.

3 . Japonca'da bulunma (kalma) ad durum eki {+DE}dir ve Türkçe kalma eki {+DE} ile işlevi aynıdır. Daigaku de hatarakimas (okulda çalışıyorum)

4 Japonca'da çıkma durum eki {+Yori} ve { +Kara }dir. Bu eklerin Türkçe çıkma durum eki {+DAn} 'a benzer işlevleri vardır, ayrıca {+Yori} karşılaştırma görevinde de kullanılır.

Mukaşi yori (en eski zamanlardan)

5 .Japonca'da belirtili nesne durumu gösteren {+O} ilgecinin temel işlevi belirtme durumu olarak kullanılmasıdır. Bu bakımdan {+O} ilgecinin işlevi Türkçe belirtme durum eki {+I} ile işlev bakımından benzerlik göstermektedir.

Sono hon o yomimaşta (O sözcüğü unuttum)

6 Japonca yönelme eki {+E} Türkçe yönelme durum eki {+A} ile kullanım bakımından benzerlik göstermesidir.

Kanojo wa doko e ikimashita ka? (O (kadın) nereye gitti?)

7. Her iki dilde sayıların dizilişi hemen hemen aynıdır:

Üç + yüz + on + bir (311) San + biyaku + juu + içi (311)

8 . Her iki dilde kadın-erkek farkını belirten öntakılar ve edatlar yoktur. Bilindiği gibi Altay dillerinin üyeleri arasında cinsiyet ayrımı bulunmamaktadır. Örneğin, Türkçede varlıkları belirlemek için erkek ve dişi tabiri bir tamlayan/niteleyen olarak kullanılmakta veya varlıklar erkek ve dişi olarak ayrı ayrı sözcüklerle tanımlanmaktadırlar: horoz, tavuk, boğa, kısırak; erkek kardeş, kız kardeş gibi.

9. Her iki dilde fiiller (eylem belirten sözcükler) cümle sonuna gelir.

10. Fiillerin geçmiş zamanları arasından belirgin benzerlikler vardır. Özellikle “-mış” takısı Japoncada “-maşita” şeklinde beliriyor.

Kakimaşita (yazmış)

Tabemaşita (yemiş)

Sonuç

Bu araştırmamızda amacımız Japonca ve Türkçede ad durum ekleri arasındaki benzerlikleri ve başka bir sıra benzerlikleri belirlemektir. Bu çalışmada bulunan sonuçlar Japonca ve Türkçe arasındaki benzerlikleri destekler niteliktedir. Türkçe öğrenen Japonlar veya Japonca öğrenen Türkler için aradaki benzerlikleri bilinmesi dil öğrenimine katkı sağlayacaktır.

MODERNİST VƏ POSTMODERNİST TÜRK NƏSRİNDƏ ELİTARLIQ VƏ KÜTLƏVİLİK

Ülvi BABAYEV

Bakı Mühəndislik Universitetinin dissertantı

ubabayev@beu.edu.az

XX əsr türk romanı estetik ölçüdə əldə etdiyi yeniliklərlə yadda qaldı. Dünya nəsrində Marsel Prustun itirilən zamanı yeni ədəbi formalarla tapmağa çalışması, Kafkanın mənəviyyatda baş verən kəsirləri ədəbi-fizioloji dəyişimə çevirməsi axtarışları sürətləndirdi. Ceyms Coysun ədəbi qaydaları şüurlu mesajlarla pozması isə ənənəvi romanın ölümündən xəbər verirdi. “Uliss” roman sənətində yeni struktur və şüur axınına start verdi. Brox və Muzil dünya romanının “çöhrəsini dəyişdirərkən” türk romanı da yeni estetik sıçrayışlar etdi. Eyni zamanda kütləvi və elitar səciyyə daşdı. Bu, həm də dünya nəsrində formalaşan bir tendensiya idi. Artıq elitar və yüksək sənət dəyərləri ifadə edən ədəbiyyata maraq azalırdı. Kütləvi ədəbiyyata maraq artırdı. Modernist və postmodernist ədəbiyyatda kütləviliklə elitarlığı birləşdirən yazıçılar olduqca ələmatdar iş gördülər. Əyləncəli məzmun və qurluşdan istifadə ilə oxucunu mətnə cəlb etmək istəyi formalaşdı. Türk ədəbiyyatında isə modernizm mərhələsi Əhməd Hamdi Tanpınarla başladı.

Əhməd Həmdi Tanpınarın “Hüzur”u türk ədəbiyyatında modern romanın əsasını qoydu. Türk romanı Şəmsəddin Saminin “Taaşuku-ı Talat ve Fitnat”ından (Tələt və Fitnatın eşqi) (1875) Tanpınarın “Hüzur”una (1949) kimi heç bir yenilik kəşf edə bilməmişdi. Tanpınar hüzursuzların hüzurlu arzularının puçluğunu məyus cəmiyyətin xotik yaddaşı ilə əlaqələndirdi. İntellektual psixologizmə əsaslanan roman modernist türk ədəbiyyatında elitar səciyyə daşdı.

Əhməd Həmdinin “Saatleri Ayarlama Enstitüsü” (Saatları qurma institutu) (1961) romanı ilə türk ədəbiyyatı “Hüzur”dan sonra ikinci estetik inkişaf sıçrayışı yaşayır. Türk nəsrinin anti-qəhrəmanlarından Hayri İrdalla tanış oluruq. Yeni dövrün çıxılmazlıqları arasında sıxışmış qalan İrdal, Kafkanın “Çevrilmə” əsərinin qəhrəmanı Qreçor Zamzadan fərqli olaraq cəmiyyətə qarışmaq, onlardan biri olmaq, hörmət görmək üçün mübarizə aparır.

Tanpınar yarı-müasir, yarı arxaik bir dillə zamanla ayaqlaşma bilməyən fərdlərin cılız skletini yaradır. Modernizmin və modern ədəbiyyatın daha çox elitar mahiyyətdə olması öz əksini tapır. Mübarək adlı antikvar saat isə bir çox dəyərləri aşındıran, köhnə ilə yenini toqquşduran qəddar zaman kəfkiridir. “Saatleri Ayarlama Enstitüsü” romanından söz düşmüşkən geriyyə - 1957-ci ilə qayıtmalıyıq: Türk romanında modernizmin sütunlarını bərkidən “Aylak adam”a. Yusif Atılğan “Aylak adam” (Sərgərdan adam) romanı ilə sərgərdan, özbaşına insanların cəmiyyətlə barışmayanların kitabını yazır. Yusif Atılğana görə əgər bir insan cəmiyyət kimi düşünürsə, onun bir ada sahib olması belə mümkün deyil. Atılğan Tanpınarın Hayri İrdalından sonra (daha doğrusu əvvəl) “C.”ni - türk romanına ikinci bir anti-qəhrəmanı qazandırır. “C.” İrdaldan fərqli olaraq toplumdən şüurlu uzaqlaşmanın, azad düşüncənin işıqlı simvolu olur. C. türk ədəbiyyatında itirilmiş estetik dəyərlərinin obrazlaşmış “formasındır”. “C.” Rokanten (Sartre: “Ürəkbulanma”) və Mersodan (Kamyu: “Yad”) daha orqanik, daha təbii bir xarakterdir... Yusif Atılğan ekzistensialist şüur axınına bədii mətnədə Sartrdan da Kamyudan da yaxşı işləyir. Bir mənalı qarşılanmasa da Atılğan, Sart və Kamyu kimi fəlsəfi sözcülüyyə yer vermir, “Aylak adam” bədii yığcamlığı, estetizmi ön plana çəkir və xarakterin keçirdiyi hisslərin, düşünyü vəziyyətlərin şərhini oxucuya buraxır. Elitar ədəbiyyatda oxucu öz ağılı və fəhmi, sənətə baxışı ölçüsündə mətni duya və görə bilir.

Yusif Atılğan “Anayurt oteli” (1973) romanında təsvir etdiyi məkanı daraldır. “C.”nin dinamik, cəmiyyətin içərisində keçən həyatı otel katibi Zebercetə dar, ünsiyyətsiz daxili dünyasına yığılır. “C.” ünsiyyətdən qaçanların, Zebercet ünsiyyətə can atanların alın yazısıdır. Zebercet daha çox Hayri İrdal xatırladır. O, türk ədəbiyyatında yadlaşmanın, ünsiyyətsizliyin ekzistensial faciəsi kimi iz buraxır. Tanpınarın şeyirdi Yusif Atılğan, Kafkadan fərqli olaraq modernist estetikanın fərd və hadisə mərkəzli eksperimental prozasını qələmə alır. Bu baxımdan Atılğan romanları yeni bir estetik obraz yaradır. “Mən” mərkəzli modern türk romanı Yusif Atılğanın şüurda və sənətdə sınaqdan keçirdiyi C. və Zebercet xarakterlərinin davranışlarındakı mənsizlikdən yaranır. Ruhi-psixoloji problemləri olan Zebercetə intiharı modern türk ədəbiyyatında dünyanın, həyatın mənasızlığının qara torpağa basdırılması, ümidlərin puçluğu kimi kədərli və düşündürücü bir “tapmacadır”.

Türk romanı Oğuz Atay yaradıcılığı ilə daha yeni, daha fərqli, daha modern görkəm və məzmun qazanır. “Tutunamayanlar” köhnəlmiş roman ənənəsinin ölümə məhkum olduğunu sübut edən ilk intertekstual mətnidir. Modernist türk nəsrində elitarlığın zirvə nöqtəsidir. Atayın “Təhlükəli oyunlar” romanı isə oyunbaz postmodern mətnlərin uğurlu başlanğıc, özül nöqtəsidir. Oğuz Atayın mətn içərisində mətnlər yaradan “Tutunamayanlar”ı ənənəvi, idealist səpgidə yazılmış yüzlərlə ədəbi əsərlərə, estetik baxışlara son qoyur. “Təhlükəli oyunlar” türk romanında paralel zamanda baş verən iki əhəmiyyətli həyat ünsürü barəsində düşünməyi oxucunun ixtiyarına verir: Yaşmaq və yazmaq. Bu da romanın düşüncə miqyasın böyüdü.

Pamuk “Bəyaz qala”, “Yeni həyat”, “Qara kitab” və “Mənim adım qırmızı” əsərlərində postmodern romanın bir çox metodlarından istifadə edir. Mətnlərarası əlaqə, pastiş və parodiyalar, dekanonizasiya və dekonstruksiya kimi postmodern ədəbiyyata xas yaradıcılıq metodları tətbiq olunur. Pamuk “Bəyaz qala” romanında XVII əsr Osmanlı dövlətində baş verən qəribə bir əhvalatı nəql edir. Bir-birinə bənzəyən türk xoca ilə venesiyalı tacirin həyat hekayətində hadisələri nəql edən şəxsin kimliyi bilinmir. Şərqlə qərb, ruhla bədən, yaxş ilə pis bir-birinə qarışır. Bu maraqlı əhvalat postmodern situasiyada təqdim olunur. Roman dünya ədəbiyyatında geniş işlənən əkizlik, şəxsiyyət və insanın başqası olmağa can atması kimi geniş semantic estetika ifadə edir. Bu baxımdan elitar ədəbiyyat meyarlarına əsaslanır. Hadisələrin əyləncəli, polifonik və bir o qədər qəribə təqdimi kütləvi xarakter sərgiləyir. Deməli, Pamuk kütləvilik və elitarlığı eyni bir romanda ifadə edə bilir.

1980-ci illərdə Orxan Pamukla açılan yeni estetik cığıra onlarla yazıçı qoşuldu. Türk romanı çoxsəsli, polifonik mətnlər, meta-prozalar və çox şəxsiyyətli xarakterlərlə dolub-daşdı. Bilge Karasu, Latife Tekin, Ayşe Kulin, Hilmi Yavuz, Hasan Ali Toptaş, Metin Kaçan, Murathan Mungan və s. kimi yazıçılar çağdaş, avangard türk romanının estetik yolunu müəyyən edirlər. Artıq elitar və kütləvi ədəbiyyata aid keyfiyyətlər eyni romanın məzmun və strukturunda görünməyə başlayır. Bir də türk ədəbiyyatının ən oyunbaz romançısı İhsan Oktay Anarın kitablar fərqlənir. Anar qələmi ədəbi təxəyyül və strukturun imkansızlığını mümkün qılan postmodern fenomendir. İhsan Oktayın “Əfrasiyabın hekayələri” və “Puslu Kıtalar atlası” (Dumanlı qitələr atlası) təkcə türk romanının deyil, dünya postmodern ədəbiyyatında da fərqlənir.

Yeni yüz ilin başlanğıcı Əlif Şəfəq üçün düşərləli olur. O, geniş oxucu kütləsi qazanan romanlar (“Məhrəm”, “Bit palas”, “Araf”, “Med Cezir”...) yazır. O, “Baba və piç” (Ata və bic), “Eşq” romanları ilə reklam skandalının və populizmin ləzzətini yaşayır. Bu romanların türk ədəbiyyatına, daha doğrusu, müəllifinə qazandırdığı sadəcə medyatiklik, mifik populyarlıq olur. Eyni zamanda kütləvi olması ilə fərqlənir. Şəfəq aha çox əyləncəli və kütləvi oxucu marağına səbəb olan romanlar yazır.

2000-ci illərdən günümüzəqədər Alper Canıgüz, Murat Menteş, Əmrah Sərbəs və onlarla yeni nəsil türk nasirlərinin romanlarında modernist və postmodernist, kütləvi və elitar xüsusiyyətlər yeni ədəbi-estetik keyfiyyətdə əks olunur.

СТИЛИСТИКА УЗБЕКСКОЙ СПОРТИВНОЙ ПЕРИОДИКИ

МУСАЕВА Феруза

Институт узбекского языка, литературы и фольклора АН РУз
ferka28@mail.ru

Спортивная публицистика является неотъемлемой частью публицистики узбекского языка. Как утверждают источники, публицистический стиль узбекского языка сформировался в конце XIX - начале XX вв. с появлением первой газеты на узбекском языке – “Туркистон вилоятининг газети”. Появление специальных спортивных изданий, теле- и радиоканалов, спортивных сайтов на узбекском языке в начале XXI способствовало формированию спортивной публицистики как отдельного направления публицистического стиля.

Лексика спортивной публицистики характеризуется насыщенностью заимствованными спортивными терминами, в основном, проникающими из английского языка не без помощи русского. Так, в спортивной периодике последних лет упрочились такие спортивные термины, как *мундиал*, *хет-трик*, *промоутер*, *дерби*, *матч-реванш*, *сейв*, *легионер*, *аутсайдер*, *трансфер*, *рейтинг*, *допинг*. Конечно, новые слова служат пополнению лексического состава узбекского языка и обогащают её, однако не все заимствованные слова обозначают новые понятия, и отдельные из них просто пополняют ряды синонимов (*мундиал* – жаҳон чемпионати, *голкипер* – дарвозабон, *форвард* – нападающий, *рефери* – ҳакам). Такие заимствования, по мнению узбекских лингвистов, просто засоряют язык. Следует отметить, что спортивные комментаторы как активные участники процесса словотворчества, создают новые лексические единицы, которые также способствуют насыщению родного языка. Так, благодаря им в узбекском языке появились следующие новые слова: *тўнурар* (бомбардир), *жамоадош* (из одной команды), *селекторлик* (селекция), *ўйингоҳ* (стадион).

Язык спортивной периодики, как и язык газеты в целом, характеризуется стремлением к экспрессивности и одновременно стандартизованности.

Воздействующая функция публицистического стиля побуждает спортивных комментаторов к использованию всех художественных приёмов узбекского языка. Так, для повышения экспрессивности текста корреспонденты часто употребляют слова или словосочетания в переносном значении: *дона сурмоқ* (играть шахматы), *тўн сурмоқ* (играть футбол), Также им свойственно употребление в переносном значении терминов других отраслей: *бу ёғи яна математика*, *Бабаян эпопеяси*, *“мабодизм” синдроми*, *шокотерапияга тайёрмисиз?*

Образные выражения являются широкоупотребляемым способом повышения экспрессии. Спортивная публицистика изобилует ими. Большинство из них имеет топонимический характер: Джизак – *Ўзбекистон Швейцарияси*, Англия – *Туманли Альбион*, Япония – *кунчиқар юрт*, Австралия – *яшил қитъа*, Европа – *кўҳна қитъа*. Почти каждый футбольный клуб или футбольная сборная имеет в спортивном мире своё образное выражение: клуб “Бунёдор” – *қалдирғочлар*, “Локомотив” – *темирўлчилар*, Манчестер Юнайтед – *қизил иблислар*. Повторение в тексте одних и тех же понятий (футбол, боксёр) заставляют публицистов находить образные обозначения повторяющихся единиц: *миллионлар ўйини* – футбол, *чарм қўлқоп усталари* – боксёры, *нафосат маликалари* – гимнастки; *қўли баланд келди, галаба нашидасини сурди* (оба – выиграл), *мағлубият аламини тотди, муваффақиятсизликка учради* (оба – проиграл), *дурангга имзо чекди, муроса кўчасини танлаиди* (оба – сыграл вничью). Отдельные из них создаются путём калькирования таких выражений из русского языка: *спорт қироличаси* – королева спорта, *аристократлар ўйини* - игра аристократов

Информативная функция публицистического стиля определяет его стандартность. Спортивная речь комментаторов не лишена речевых штампов, пришедших в публицистический стиль из официально-делового и имеющих канцелярский оттенок. В качестве примера можно привести следующие речевые штампы: *ҳозирги кунда, кенг қўламли, ...десак, муболага бўлмайдди, айтиши мумкинки*. Речевые штампы обычно не влияют на содержание текста и лишь заполняют его лишними элементами. Если убрать их из того или иного текста, это никак не отразится на семантике предложения. К ряду речевых штампов можно отнести *универсальные слова* с широким, абстрактным значениями. Например универсальные слова *масала, чоратадбирлар, қатор, айрим* можно отнести к речевым штампам.

Особую разновидность речевых штампов образуют слова-спутники. Употребление одного из составляющих слов-спутников обязательно подразумевает употребление другого: *муаммо* – долзарб, қатор; *ислоҳот* – кенг қўламли, туб; *бахс* – муросасиз, *дуранг* – нурсиз, *иродали* – галаба и др. Речевые штампы избавляют журналистов от необходимости нахождения точных, конкретных слов и абстрагируют речь. Очень часто корреспонденты прибегают к помощи речевых штампов в силу сжатости срока подготовки материалов и неимением возможности ознакомления с подробностями тех или иных спортивных событий. Например, в спортивном обозрении корреспондент может сказать: *теннисчимиз муросасиз баҳс олиб борди*, тогда как счёт в сетах был 6:0; 6:1. Или же наоборот, равный счёт в каком-либо спортивном состязании побуждает их прибегнуть к стёртой фразе *нурсиз дуранг*, тогда как на самом деле весь матч прошёл под диктовку какой-либо команды, а счёт никак не отражает истинный ход событий.

Важнейшую стилистическую функцию в спортивной публицистике занимают заголовки материалов, которые направлены на привлечение внимания читателя. Заголовки помогают читателям быстро осмыслить содержание материала, понять, о чем сообщают его публикации, что важно в информации, которую ему предлагают, что представляет для него особый интерес.

Заголовки занимают самую сильную, акцентированную позицию. Они призваны привлекать внимание читателя. Являясь составной частью издания, заголовок выполняет информативную (передает информацию о тексте), прагматическую языковые функции (оказывает воздействие на интеллект и эмоции адресата – получателя информации). Прагматическая функция в современном газетном заголовке является одной из важнейших. Прагматическая направленность газетного заголовка мотивирована его ролью посредника между читателем и автором текста.

Заголовки спортивных материалов отличаются и от вида жанров. Репортаж обычно выполняет информативную функцию, а их заголовки нередко передают краткое содержание всего материала: *Санжар - бош соврин соҳиби*, “*Вильярреал*” *кутилмаганда “Алавес”га мағлуб бўлди*, *Қудратилло Абдуқаҳҳоров дунёнинг энг зўр боксчилари рейтингига киритилди*. В силу прагматической направленности заголовков СМИ часто используют вопросительные формы предложений: “*Сариқ сувости кемаси*” *қандай “чўктирилди”?* *Издат мағлубиятлар занжирини уза оладими?* Такие заголовки повышают интерес читателей и заставляют их ознакомиться с предлагаемым материалом. Очень модны у репортёров также игра слов, аллитерация: *Олимпиада сделала Ўзбекистан ЎзБОКСтаном* (365info.kz), *Ўзил ўзига хос натижа қайд этди, Сойиб полвон соврин кўзламоқда*.

Спорт как особая сфера социально-культурной деятельности человечества сегодня занимает одно из ведущих мест в жизни общества. С этим и связано возрастание с каждым годом роли спортивных СМИ в современном обществе.

Спортивные периодические издания обеспечивают публичность, открытость спортивной деятельности. Они активно пропагандируют здоровый образ жизни, физическую культуру и спорт.

И в заключение, можно особо подчеркнуть, что спортивные периодические и электронные издания являются на сегодняшний день самостоятельно организованной системой с присущими только ей особенностями, выполняющей предназначенные ей задачи и функции за счет грамотно построенной работы. Стиль и язык спортивной периодики, используемые спортивными журналистами, достаточно специфичны в силу динамичности описываемой ими профессиональной сферы.

TANIN GAZETESİ VE CENAP ŞAHABETTİN'İN TABİAT KONULU YAZILARI

Doç. Dr. Seriyye GÜNDOĞDU ve Ahmet SÖNMEZ

sgundogdu@beu.edu.az, ahmet.son.gzt@gmail.com

1908-1918 seneleri, Türk toplumu için altı asırlık bir dönemin bitişini ve yeni bir dönemin geçiş sürecini temsil eder. Siyasi, sosyal ve edebi alanda köklü değişikliklerin gerçekleştiği bu dönem, 23 Temmuz 1908'de II Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle başlar. "Hürriyetin ilanı" olarak tarihe geçen bu dönem 10 yıl sonra, Osmanlı İmparatorluğunun iflası olan Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) ile sonlanır.

İttihat ve Terakki Partisinin egemen olduğu bu 10 yılda Abdülhamit dönemi sona ermiş istibdat rejimi yerini özgürlüğün getirdiği Meşrutiyete bırakmıştır. Nitekim Tanzimat'tan beri Namık Kemal, Ziya Paşa ve İ. Şinasi'nin tiyatro, roman, şiir, hatta gazete vasıtasıyla temellerini attığı ve uğrunda bir ömür harcadıkları özgürlük vücut bulmuştur. Yazarların her türlü konuda yazı yazdıkları, düşüncelerini özgürce ifade ettikleri, sansür tarafından çizilmeden yazılarının neşredebildikleri bir dönem gelmiştir. Böyle bir dönemde yayın hayatına atılan Tanin ilk çıktığı günden itibaren istibdada karşı hürriyeti savunmuştur.

II Meşrutiyet dönemi Türk basınının en önemli günlük ve siyasi gazetelerden birisi olan Tanin (sözlük anlamı; tınlama, çınlama) 2 Ağustos 1908 tarihinde yayınlanmağa başlamıştır. Devrindeki yazar ve siyasetçiler arasında büyük rağbet gören gazetenin çıkarılması fikrinin nasıl oluşturulduğunu Hüseyin Cahit Yalçın, "Fikir Hareketleri" eserinde şöyle izah eder: "II Meşrutiyet'in ilanından iki gün sonra idi. Fikret ve Hüseyin Kazım gelip beni Servet-i Fünun'da buldular. Hep beraber bir gazete çıkarmak istiyorlardı. Fikret gazetenin adını bulmuştu, Hüseyin Kazım sermayesini. Ben de kalem olacaktım. Sarıçam Köyünde birleşemeyen üç dost, Tanin'in etrafında toplandılar. H. Kazım, bütün gazetenin sermayesini ihtiva eden bir torba elinde idare memurluğu ediyordu." (5. s.12)

Böylece Tanin gazetesinin maddi tarafını Hüseyin Kazım üstlenmiş olur. 1908'de Fikret ve Hüseyin Kazım ile birlikte Tanin gazetesini kuran Yalçın, bir süre sonra iki arkadaşının ayrılması ile 1918 yılına kadar gazeteyi yalnız çıkarmak durumunda kalmıştır.

Araştırmalarımız sonucunda ilk iki yıl gazete dört sayfa olarak yayınlanır. Her sayfa dört sütundan oluşmaktadır. İlk sayfa siyasi ve günlük yazılar, ikinci sayfa sosyal, siyasi ve edebi konular içermektedir. Üçüncü sayfada reklamlarla, yeni çıkan kitaplar, kısa haberler ve Osmanlı hükümeti (Babıali) ile ilgili haberler yer almaktadır. Dördüncü sayfa da üçüncü sayfanın devamı olarak aynı şekilde düzenlenmiştir. Sonraki yıllardan itibaren Tanin gazetesinin sayfa sayısı altıya çıkarılmış, üçüncü sayfanın sonuna karikatür, "Dereden Tepeden" adı altında sohbet yazıları ve ya roman tefrikaları konulmuştur. Yayınlandığı sürede Halide Edib'in "Handan", Cemil Süleyman'ın "Siyah Gözler" adlı romanları ile beraber, Rus yazarı Maksim Gorki'nin "Ana" romanı da tefrika edilmiştir.

Tanın 30 Ocak 1914 yılında Hüseyin Cahit tarafından İttihat ve Terakki partisine satılmıştır. Bu tarihten itibaren partinin yayın organı olan Tanin 1918 yılında kapatılmıştır. Cumhuriyet döneminde Hüseyin Cahit tarafından iki kez daha çıkarılan Tanin 1947 yılında son kez kapatılmıştır.

Yayınlandığı günden itibaren hemen hemen her sayısında dönemin ileri gelen ediplerine yer veren Tanin gazetesinde Cenap Şahadettin, Halide Edip, Tevfik Fikret, Falih Rıfkı, Ahmet Rasim, Müfide Ferit ve diğer yazarların eserleri yayınlanmıştır.

Bu edipler arasında Cenap Şahabettin'in farklı konularda yazılarını incelerken, tabiat konulu yazıları ilginizi çekti. Onun "Kar" ve "İstanbul'u Temaşa" adlı makaleleri üzerinde durmak istiyoruz. Tabiat konusuna şiirinde olduğu kadar, nesir yazılarında da yer vermiştir. Kar yağarken çocukların daha mutlu olduğunu belirten yazar, yaşlı insanların da bu mutluluğa katılmayı çok istediğini söyler.

Tabiatı kaplayan beyaz örtü çocukları neşeye boğsa da kuşları, yaşlı, hasta ve fakir insanları umutsuzluğa sürükler. Cenap bu lirik duyguları şiirlerinde olduğu kadar düz yazılarında da estetik bir biçimde ifade etmiştir.

Makalenin başında sabah uyanınca her tarafı karla örtülü gören yazar çok sevinir. Cenap "Elhan-ı Şita" şiirinden alıntılar yaptığı "Kar" yazısında daha sonra çocukları seyrederek, onların mutluluğu ile daha da neşelenir. Fakat daha sonra üşüyen ve yem bulamayan kuşları görünce aklına ihtiyar, hasta ve esas da bu kuşlar gibi üşüyen ve kışın sert şartlarında kendine ekmek arama peşinde olan fakir insanlar gelir. İşte Cenap'ın vurgulamak istediği mesele en sonda vurucu bir şekilde ifade edilir. Nitekim beyaz örtü kefeni de hatırlayarak, zor şartlar altında ekmek bulmaya çalışan bu insanla için kendisiyle beraber ölümü de getirir.

Cenap Şahadettin "İstanbul'u Temaşa" adlı yazısında tan yeri ağarırken İstanbul'u Marmara'dan seyrederek ve şehrin güzelliği onu büyüler. Avrupa'dan yeni dönen yazar, ilginç bir karşılaştırma yapar. Cenap İstanbul'u dünyanın bütün şehirlerinden daha güzel olduğunu söyler. Fakat başıboş gezen insanları görünce üzülür. İnsanlarının tembel oluşunu ve çalışma hevesinin olmamasını eleştirir. Avrupa'nın bütün şehirlerinden güzel olan İstanbul'un insanı tam tersi olarak insanının daha geri olduğunu söyler. Avrupa insanıyla karşılaştığı zaman Türk insanının her şeyi devletten beklediğini ve bunun yanlış olması ile beraber istibdat döneminde "çalışanla çalışmayan arasında farkın olmaması" siyasetinin insanları tembelleğe alıştırdığını belirtir.

Görüldüğü gibi C. Şahabettin Tanin gazetesinde yayınladığı bu yazılarda ilk bakışta tabiat manzaralarından bahsederken estetik çerçeve içerisinde eleştiri oklarını topluma çevirir. Nitekim bu yazılarında olduğu gibi diğer yazılarında da aynı duygu ve düşüncüyü görüyoruz. Yazarın esas meramı sosyal eksiklikler edebi eser vasıtasıyla ortaya koymak, devlete ve insanlara bu meseleleri hatırlatarak çözmelerini arzu eder.

FATMA ALİYƏ TOPUZ VƏ ONUN "MUHADARAT" ƏSƏRİ

Humay MƏMMƏDOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

humaynew@yahoo.com

Fatma Aliyə xanım türk ədəbiyyatının ilk qadın yazıçısı olmaqla yanaşı, həm də ilk qadın filosof, türk ədəbiyyat tarixində ilk qadın tərcüməçi, qadın haqlarından, gender bərabərliyindən bəhs edən, qadın problemlərini sisteməlik şəkildə ələ alan ilk qadın romançı, Hilali-Ahmer Cəmiyyətinin ilk qadın üzvü, ilk yardım dərnəyini quran və haqqında ilk monoqrafiya yazılmış qadın ədib olmuşdur.

Fatma Aliyə xanımın ilk tərcümə əsəri George Ohnetin "Volonte" adlı əsəri olmuşdur. "Məram" adlanan əsər "Bir qadın" imzasıyla nəşr olunmuşdur.

Fatma Aliyə həyatında XIX əsrin sonlarında Osmanlıda qadına olan münasibəti görmək mümkündür. Yazdığı əsərləri "Bir qadın" imzasıyla nəşr etdirən yazıçı cəmiyyətdən gələ biləcək mənfi rəy və tənqidlərdən qaçmaq və özünü gizlətmək üçün məhz bu addımı atmışdır.

Fatma Aliyə xanım, ədəbi yaradıcılığa ilk olaraq tərcümə əsər olan "Məram" adlı romanla başlamış və bir-birinin ardınca "Xəyal və həqiqət", "Muhadarat", "Udi", "Refet", "Enin", "Levayihə-həyat", "Əhməd Cəvdət Paşa və zaman" və s. kimi əsərləri qələmə almışdır.

Yazıçının romanları daha çox ailə, evlilik, uşaq tərbiyəsi, təhsil, qadının cəmiyyətdə rolu, Osmanlı konak həyatı kimi mövzuları əhatə edir.

Yaradıcılığının şah əsəri hesab olunan “Muhadarat” əsəri Türkiyə Cümhuriyyətinin Təhsil Nazirliyi tərəfindən “100 təməl əsər” arasına daxil edilmişdir.

Əsərin ilk nəşri 1892-ci ilə ikinci nəşri isə 1908-ci ilə aiddir. Əsər Əhməd Midhat Əfəndinin tərif dolu önsöz yazması ilə başlayır. Əsər bir qadın yazıçı tərəfindən öz müəllifli ilə nəşr olunmuş ilk əsər olması baxımından türk ədəbiyyat tarixində böyük əhəmiyyətə malikdir.

“Yaddaşlarda qalan xatirələr” mənasını ifadə edən “Muhadarat”, romantik tərzdə yazılmış bir romandır.

Roman kubar Osmanlı ailələrindən birinin həyat hekayəsindən bəhs edir və əsasən evlilik haqqında gənclərin söz sahibi olmağı, Osmanlı cəmiyyətində yaşayan qadınların taleləri, ögey ananın uşaqlara mənfi təsiri, uşaq tərbiyəsi, yaxın qohumların ailədə yaratdığı problemlər, oxumuş qadınların fərqi və s. mövzulardan bəhs olunur. Müəllif yaşadığı dövrün ən aktual problemlərindən biri olan qadınların söz, seçim haqqı və bütövlükdə Osmanlı malikanələrində yaşayan qadınların həyat tərzlərini, problemlərini aydın şəkildə oxucuya çatdırma bilmişdir.

Əsər dörd bölmədən ibarətdir. Hər bölmədə müəllif baş qəhrəmanın biri-birindən tamamilə fərqli dörd mərhələsini təsvir etmişdir. Sanki yazıçı Fazılanın başına gələn dörd həyat mərhələlərini ilin dörd fəsilinə bənzətməyə çalışmışdır.

Əsərdə daim iki əsas obraz-safniyyətli, təmizqəlblə müsbət obraz olan Fazilə və fitnə-fəsadlı, xəyanətkar mənfi obraz olan Calibənin qarşılaşdırılması, əsas bəşəri mövzulardan olan xeyirlə şərin mübarizəsi kimi verilmişdir.

Romanın ilk hissəsi analarını itirmiş Fazilə və qardaşı Şevikin atası Sai Əfəndinin ikinci dəfə evlənməsi və Calibə adlı ögey ananın konağa gəlməsindən bəhs edir. Əsərin baş qəhrəmanı Fazilədir və bütün hadisələr onun ətrafında cərəyan edir. Fazilə çox gözəl, mükəmməl təhsil almış, olduqca ağıllı və tərbiyəli gənc bir qızıdır.

Əsərin ilk bölümündəki hadisələr Sai Əfəndinin Calibə ilə evlənmək istəməsilə başlayır. Çox gənc yaş da olmasına baxmayaraq Calibə hissləri ilə deyil məntiqi ilə addım atmağa üstünlük verir və uşaqlıqdan bəri sevdiyi əmisi oğlu Sühayla deyil, zəngin sərvətə sahib dul Sai Əfəndi ilə ailə qurmağa razılıq verir. Elə bu qərarı ilə artıq Calibənin iç üzü ortaya çıxır, necə maddiyyətçi, pula həris, acgöz xarakterə malik olduğu oxucuya aydın olur.

Muhadarat əsərində dörd ailənin müxtəlif nöqtələrdə kəsişən taleləri təsvir olunduğu üçün olduqca zəngin obrazlara malikdir. Bu ailələrdən biri də Fazılanın anasının ən yaxın rəfiqəsi olmuş Münəvvər xanımın ailəsidir. Anası vəfat etdikdən sonra Faziləyə ana nəvazişini əksik etməyən, onu qızı kimi görən Münəvvər xanımın ən böyük arzusu Fazılanı yeganə oğlu olan Mukaddem bəylə evləndirməkdir. Fazilə da eyni zamanda Münəvvər xanımı mənəvi anası kimi qəbul etmiş və Mukaddem bəylə ailə qurmağa razılıq vermişdir.

Əsər müsbət sonluqla başa çatır, müsbət obrazlar layiq olduğu səadətə qovuşur, mənfi obrazlar isə layiq olduqları cəzanı alırlar.

Fatma Aliyə roman boyu baş qəhrəmanı Fazılanı qoruyucu mələk kimi qorumuş, hər zaman yanında olmuş və səhv addım atmağına izin verməmişdir. Həm daxili və həm də zahiri gözəlliyə malik, elim və əxlaq sahibi olan Fazılanı müəllif ideal qadın obrazı kimi oxuculara təqdim edir.

Zəngin obraz və süjet xəttinə malik olan əsər həmçinin ideya və məzmun cəhətdən də diqqəti cəlb edir. Daha çox qadın problemlərini işıqlandırıldığı əsər də paralel olaraq o dövrdə olan konak həyatını, konakdakı qadınların geyim, danışq tərzlərinin mükəmməl təsviri, cəmiyyətdə qadınlara olan münasibət, cariyə və baxıcılıq, qadınların xarici dilə, xüsusilə də fransızca öyrənməyə olan həvəsi, qadınların oxumasının onların həyatına və cəmiyyətə olan təsiri, gənclərin evlilikdə söz sahibi olmaması, ögey ananın zülmü, bacı-qardaş sevgisi, əxlaq, sədaqət, xeyir və şərin mübarizəsi, xəyanət, qısqanclıq, vəfa, fədakarlıq və s. kimi mövzular öz əksini tapmışdır.

Fatma Aliyə “Muhadarat” əsərində Fazılanın simasında görmək istədiyi ideal qadın obrazını yaradaraq, bir ibrət hekayəsi olaraq gənc qızlara öz töhfəsini vermişdir.

Ədəbiyyatın senzuranın yumruqları altında əzildiyi bir dövrdə bir qadın olaraq ortaya çıxıb yazmaq böyük cəsarət idi. Fatma Aliyə məhz “Muhadarat” əsəri ilə yetişən gənc nəsil üçün yeni bir cığır açmışdır. Əsərin forma və məzmun, ideya və bədii xüsusiyyətlərinin zəif və ya güclü olmağından asılı olmayaraq, Fatma Aliyə ilk olaraq tarixə adını yazdırmağı və qadınların savadlanması, inkişafı, cəmiyyətdə bir fərd olaraq özünü doğrultması uğrunda əvəzsiz xidmətlər göstərə bilmişdir.

MEHMET AKİF ERSOY İSTİQLAL ŞAİRİ KİMİ

Leyla KƏRİMOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

cool.kerimova@bk.ru

Türk dünyasının nəhəng simalarından biri Mehmet Akif Ersoydur. Türkiyə ədəbiyyatında özünəməxsus mövqeyi olan, xalqını, millətini sevən və hər zaman millətinin təəssübünü çəkən böyük şair çağdaş Türkiyə Cümhuriyyətinin məşəqqətli çağlarının şahidi olmuş və çətin məqamlarda belə xalqının yanından ayrılmamışdır. Mehmet Akif Osmanlı İmperatorluğunun dağıldığı və yeni Türkiyə Cümhuriyyətinin yarandığı illərdə yaşayıb-yaratmışdır. İstiqlalın çətin və gərgin mübarizə nəticəsində yarandığı bir dövrdə istiqlal şairi olaraq Mehmet Akif Ersoy milli mücadilə illərində xalqına dəstək olmuş, xalqı mübarizəyə və əzmə səsləmişdir. Şair Türkiyədə ideal və nöqsansız cəmiyyət olması arzusunda olmuş, özü ilə bərabər xalqı da mübarizəyə qoşulmağa səsləmişdir. Mehmet Akif Ersoy Türkiyə tarixində silinməz izlər qoyan Milli Mücadilə illərinin, Qurtuluş Savaşı, Trablusqarp müharibəsinin, Balkan müharibələrinin, Birinci Dünya müharibəsinin, Balkan müharibəsinin, Çanaqqala müharibəsinin canlı şahidi olmuş və bir istiqlal şairi olaraq xalqı çətin günlərində dəstəkləmişdir.

Mehmet Akif Ersoy bütün həyatı və yaradıcılığı boyunca türkçülük, müsəlmanlıq, istiqlal kimi milli ideallar naminə mübarizə aparmışdır. Təsədüfi deyil ki, bu böyük şair Turan dünyasında “İstiqlal marşı şairi” kimi qərarlaşmışdır. “Safahat” adlı yeddi cildlik kitabın müəllif olan Mehmet Akif Ersoy özünün məşhur “İstiqlal marşı” şeirini bu kitaba daxil etməmiş və buna səbəb kimi “İstiqlal marşı”nın bir tək ona deyil, bütün millətə məxsus olduğunu bildirmişdir. Qeyd edək ki, şairin “Safahat” adlı toplusuna eyni adlı “Safahat”, “Süleymaniyyə kürsüsündə”, “Haqqın səsləri”, “Fateh kürsüsündə”, “Xatirələr”, “Asım”, “Kölgələr” adlı kitablar daxildir. Bu kitabların hər birində Mehmet Akifin milli təəssübkeşliyi diqqət çəkir. Böyük türk şairi demək olar ki, bütün əsərlərində milli mühafizəkarlıq ideologiyasını özünə rəhbər tutaraq kosmopolit düşüncələrdən uzaq fikirlər nümayiş etdirmiş, xalqı milli birlik, milli istiqlal, turan və müsəlman birliyi kimi mənəvi dəyərlərin keşiyində dayanmağa səsləmişdir. Mehmet Akif “Asım” adlı qəhrəmanından başlayaraq digər qəhrəmanlarının timsalında da milliliyi ön plana çəkmişdir.

Mehmet Akif istiqlal şairidir. Bu, şairin mənəvi dünyasını işıqlandıran “məşəl”, onun onun yaradıcılıq konsepsiyasını müəyyənləşdirən meyardır. Şairin “İstiqlal marşı” şeirinə nəzər saldıqda onun istiqlalla bağlı düşüncələrinin şahidi oluruz:

Dalgalan sen de şafaklar gibi ey şanlı hilal!
Olsun artık dökülen kanlarımın hepsi helal.
Ebediyen sana yok, ırkıma yok izmihlal:
Hakkıdır, hür yaşamış, bayrağımın hürriyet;
Hakkıdır, Hakka tapan, milletimin istiklal!

Göründüyü kimi, şair bu kəskin və parlaq misraları ilə “İstiqlal şairi” olması fikrini isbatlayır. Onun istər publisistik, istərsə də bədii yaradıcılığı bu ideologiya üzərində qurulmuşdu. Şair vətəninin çətin çağlarında İstanbulda, İneboluda, Kastamonuda və digər şəhərlərdə məscidlərdə moizələr oxumuş, öz istiqlal çağırışlı çıxışları ilə millətə istiqlal, mücadilə, yadelli işğalçılarla mübarizə fikirlərini təlqin etmişdir. Konya şəhərində baş verən üsyanın yatırılması zamanı da şair yenə də çıxışlar edərək xalqa düşdüyü vəziyyəti açıqlamağa çalışmışdır. Mehmet Akif Ersoy “Sıratı-müstəqim” və “Səbiül-rəşad” kimi nüfuzlu mətbuat orqanlarının səhifələrində də istiqlal yönümlü yazılar çap etdirir, millətin düşdüyü çətin vəziyyətdən çıxış yolu axtarırdı.

1923-cü ildə əsası qoyulan müstəqil Türkiyə Cümhuriyyəti bir sıra gərgin və məşəqqətli mübarizə nəticəsində yaranmışdı. Mustafa Kamal Atatürkün rəhbərliyi ilə təkcə Qurtuluş Savaşı zamanı bir sıra döyüşlər yaşandı. Sarıqamış, Qars, Gümrü, Qaziantep, Qəhrəmanmaraş, Şanlıurfa, Çukurovanın müdafiəsi uğrunda döyüşlər, I və II İnönü qələbəsi, Kütahya-Əskişəhər vuruşması, Böyük hücum, Baş Kapitanlıq döyüşü, Böyük qələbə vuruşması, Aslıhanlar-Dumlupınar mübarizəsi, Sakarya qələbəsi, Afyon və İzmirin azad edilməsi və s. Türkiyə tarixində silinməz izlər qoydu. İstiqlala səsləniş də məhz bu səbəbdən irəli gəlirdi. Bundan başqa digər müharibələrdə də Ersoy kimi şəxsiyyət xalqın yanında idi. Mehmet Akif Ersoyun xüsusilə “Çanaqqala şəhidlərinə” şeirində onun vətənpərvərlik hissəsinin nə

dərəcədə qabarıq olduğunu görmək mümkündür. Türkiyə tarixinə əbədi həkk olan Çanaqqala müharibəsi zamanı yaşanan müharibə və qətliaamları birmənalı şəkildə pisləyən şair vətənin çətin çağlarında onun müdafiəsinə qalxan igidləri də vəsf etməyi unutmurdu:

Sen ki, son ehli salibin kırarak savletini,
Şarkın en sevgili sultanı Salahaddini,
Kılıç Arslan gibi iclaline ettin hayran...
Sen ki, İslamı kuşatmış, boğuyorken hüsrən,
O demir çenberi göğsündə kırıp parçaladın;
Sen ki, ruhunla beraber gezer ecramı adın;
Sen ki, asara gömülsen taşacaksın...Heyhat,
Sana gelmez bu ufuklar, seni almaz bu cihat...
Ey şehid oğlu şehid, isteme benden makber,
Sana aguşunu açmış duruyor Peygamber...

Şairin “Haqqın səsləri” kitabı bütövlükdə baş vermiş Balkan müharibələrinə həsr olunmuşdur. Burada şair bir sıra məqamlarda ulu tanrıya müraciətlə öz fikirlərini dilə gətirir, millətin düşdüyü çətin vəziyyətdən nicat yolu axtarır. Ersoy millətinin ulu millət olduğunu, indi isə müharibələr girdabında itib-batdığını, çətinliklərlə üz-üzə qaldığını, insanların qəflət yuxusunda olduğunu, acımacaqlı vəziyyəti təəssüf hissi ilə qələmə alırdı. Millətinin şanlı keçmişini, tarixini yüksək qiymətləndirən şair yazır:

Bir zamanlar biz de millet, hem nasıl milletmişiz.
Gelmiş dünyaya milliyet nedir öğretmişiz!

Ersoyun həmin dövrdə istiqlal ab-havalı poetik nümunələr və milləti qəflət yuxusundan ayılmağa səsləyən şeirlər qələmə alması səbəbsiz deyildi. Bu dövr elə bir dövr idi ki, bir imperatorluq parçalanmış, onun yerində mövcud olan isə ittifaq dövlətlərinin paylaşmaq istədiyi coğrafi əraziyə çevrilmişdi. İnsanları istiqlala səsləyən şair əsrlərdən bəri mövcud olan bir millətin öz milli müstəqilliyi naminə mübarizəyə qoşulmasını arzu edirdi. Bir tək Mehmet Akif Ersoy deyil, digər türk ədib və şairlərin də yaradıcılığında da istiqlala səsləniş qabarıq şəkildə mövcud idi. Dövrün şairlərindən Mehmet Emin Yurdaqul, Hüseyn Nihal Atsız, Midhat Cenal Kuntay, Halit Fexri Ozonsoy, Tofiq Fikrət, Namiq Kamal və digər vətənpərvər ədiblərin əsərlərində milli-istiqlal motivli əsərlər üstünlük təşkil edirdi.

Mehmet Akif Ersoy vətənpərvər şair olaraq millətini düşünən, onun çətin günlərində dayaq olmağa çalışan bir mütəfəkkirdir. Onun yaradıcılıq arealı bununla məhdudlaşmır. Müxtəlif səpkidə poetik nümunələr qələmə alan sənətkarın yaradıcılığının ana xəttini isə məhz milli kökə bağlılıq, vətəni qorumaq, qadın hüquqsuzluğu, cəhalət problemləri, sosial ədalətsizlik, milli birlik və s. təşkil edir. Təsadüfi deyil ki, böyük türk ədəbinin yaradıcılığı bu gün də öz bədii çəkisini qoruyub saxlamaqdadır.

ЭПИТЕТ В УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ УЛАНАХ

Шаходатбону ИМОМНАЗАРОВА

Институт узбекского языка, литературы и фольклора АН РУз
научный сотрудник
miss_folkstyler8@mail.ru, shakhodat82@gmail.com

Как известно, в фольклорных произведениях использование эпитетов в изображении героев, эпического пространства, того или иного пейзажа является своеобразной традицией. Поэтому в узбекской фольклористике проводилось множество научных изысканий в области видов эпитета, его поэтической функции в художественном тексте.

В виду того, что тексты улана являют собой своеобразную разновидность художественного текста, изучение вопроса своеобразия изобразительных средств, свойственных устному народному творчеству в произведениях данного жанра приобретает важное научное значение. Эпитеты, используемые в жанре улан, посредством преувеличенного изображения впечатлений

об отдельно взятых признаках-особенностях определённых событий или предметов служат повышению образности и эмоционального воздействия поэтического изображения.

Анализ текста песен данного жанра показал, что в уланах плодотворно используются такие определительные эпитеты, как «белый», «синий», «чёрный», «красный», связанные с цветом вещей-предметов, а также такие постоянные эпитеты, как «храбрый», «умный», «отважный».

Айлатаман, кўзингдан, айлатаман,
Кўк серкамга кўнгирок бойлатаман.

Ввиду того, что песни улан широко распространены среди населения, жизненный уклад которого связан в основном с животноводством, в них естественно больше всего отображена действительность, связанная с жизнью скотоводов и пастухов. В выше приведённой строфе через использованный эпитет «кўк» (синий) передаётся крупность, сила возглавляющего отару козла-вожака.

Ола тоғнинг бошидан кўч келади,
Қора йўрға селкиллаб бўш келади.
Ўз ёрингдан айрилиш ёмон экан,
Қора кўздан мўлтиллаб ёш келади.

Эпитет «Қора» в данной строфе определяя признак коня, одновременно символично передаёт переживания парня, разлучённого со своей возлюбленной. Эпитет «қора» в словосочетании «қора кўз» также вместе с передачей красоту глаз, одновременно символически выражает горе разлуки.

В уланах, исполняемых парнем наблюдается частое использование таких эпитетов, как «баланд», «мард», «ботир». Нижеприведённом тексте улана посредством повторного использования эпитета «баланд» находит своё художественное выражение горделивая величественность гор, ставших обиталищем таких высоко летающих птиц, как беркут, сокол и канюк. Чем выше горы, тем они просторнее и щедрее, поэтому такие гордые птицы, как беркут и сокол сделали их своим обиталищем. Поэтому «опора народа» парни также отличаются своей храбростью и щедростью:

Баланд-баланд тоғларнинг қори бўлар,
Ўнгирида бургут, лочин, сори бўлар.
Ўланчилар манмансираб керилмайди,
Эл оғаси – мард йигитнинг ори бўлар.

Если одни эпитеты, используемые в поэтических текстах, определяют предмет одним своим смыслом, то другие посредством нескольких слов или цепь смыслов служат передаче художественного смысла. Поэтому эпитеты по своей структуре разделяются на два типа: а) простые эпитеты; б) составные или сложные эпитеты.

Простые эпитеты состоят из одного слова. Например нижеприведённом тексте улана эпитет «маржон» (корал), использованный для передачи белизны и красоты зубов относится к данному типу эпитета:

Оғзим очсам кўринар маржон тишим,
Бундай дучор келарми суйган кишим.

Простые эпитеты, используемые в народных песнях, носят в основном традиционный характер. Среди такого рода эпитетов часто встречаются слова и термины, тесно связанные с древними традициями и обычаями нашего народа. Например, после нашествия монголов в Средней Азии появился так называемый обычай «тархан» (освобождённый, получивший льготу). По данному обычаю, «прошлось девять грехов тархана, они не платили налог на скот, имели право без приглашения заходить к правителю, имели возможность жениться на любую девушку страны, имели право брать по девять вещей, которых возжелали». Широко используемое в узбекском языке слово «дархан» является фонетически изменённой формой именно этой лексемы «тархан» и означает «освобождённый от налогов и других всяческих обязательств», «неприкасаемый», «привилегированный». Использование данного словарного единства в узбекских народных уланах в качестве эпитета основано на историческом содержании архаичного слова, и означает, что девушка (в данном случае Айхан), участвующая в певческом соревновании с парнем, не замужем, то есть свободна:

Олти қизнинг ичида отинг Ойхон,
Йигирмага киргунча юрдинг дархон.

Йигирмага киргунча эр олмаса,
Бир ёмоннинг олдида бўлдинг пайхон.

Сложные эпитеты, традиционно состоят из двух и более лексем и характеризуются реализацией в контексте посредством нескольких сем:

Адир-адир далаларга йўртар қарсак,
Дуо билан дарёйингга кўприк солсак.
Шу дунёдан беармон ўтар эдик,
Қураманинг беш кокил қизин олсак.

В данном улане через эпитет «БЕШ КОКИЛ» передаются семы, то есть смыслы «волосы, переплетённые в пять косичек» и «незамужняя девушка». Здесь отражается традиция, бытовавшая в горных районах Ташкентского оазиса, по которой девушки заплетали свои волосы в пять или сорок косичек. Этот обычай назывался также «беш кокил» или “чилвир соч”. После же замужества девушки заплетали волосы в две косички. Это служило знаком перехода из одного возраста-положения в другое, то есть из положения девушки в положение женщины. То, что девушка не замужем, то есть, что она свободна, определялось сложным эпитетом “беш кокил”, использованном и в улане.

Эпитеты, использованные в узбекских народных уланах по их строению можно классифицировать по типам «простые эпитеты» и «аффиксальные эпитеты». По традиции простые эпитеты состоят только из корневых слов:

Бизнинг элнинг қизлари суксур бўйин,
Буқа бўйин қизларни бунда кўрдим.

В уланах часто в качестве эпитетов используются названия животных. В данном отрывке эпитет «суксур бўйин» (буквально – со станом шилохвоста) подчёркивает изящность девушки, которая противопоставляется девушкам незелегантным, характеризованным эпитетом “буқа бўйин” (буквально – девушка с бычьей фигурой).

Аффиксальные эпитеты являют собой лексемы, созданные путём соединения аффиксов к коренным словам:

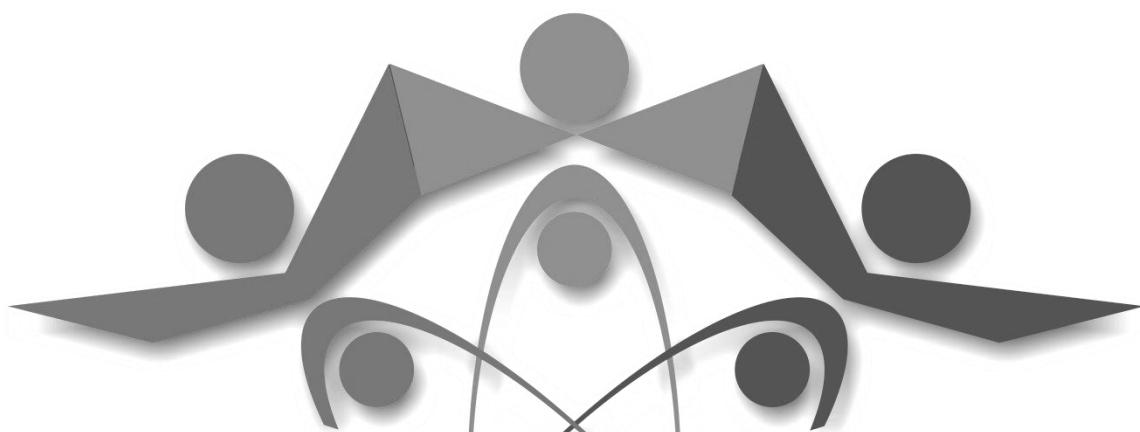
Қўйчи полвон келади қўйни ёйиб,
Оқ серкаси колибди колибди музга тойиб.

К слову “полвон” характеризующему парня пастуха, добавлен эпитет “қўйчи” составленный посредством соединения словообразующего аффикса –чи к коренной лексеме “қўй” и передаёт смысл - «чабан, пасущий овец», то есть выражает профессию, род занятий данного парня.

Эпитеты, использованные в узбекских народных песнях, в том числе, в текстах уланов по своей степени охвата разделяются на три типа: а) устойчивые эпитеты; б) универсальные эпитеты; в) одиночные эпитеты. Устойчивые эпитеты в текстах народных песен используются вместе с определёнными лексемами и выполняют своеобразную художественно-эстетическую функцию. Они являются постоянно повторяющимися традиционными эпитетами. Такого рода эпитеты отличаются своей простотой и устойчивостью смысла. Часто повторяющиеся в узбекских народных уланах эпитеты в составе таких словосочетаний, как “кўк серка”, “қора тўрик”, “ола тоғ”, “қора кўз”, “қизил гул”, “баланд тоғ”, “оч бўри” относятся к данному типу.

Эпитеты, служащие наиболее выпуклому выражению свойств предметов, соединённые в художественном тексте не с определёнными словами, а со словарными единицами, отличаются своей универсальностью. Поэтому такие эпитеты называются “универсальными эпитетами”. Часто используемый в узбекских народных уланах лексема “оқ” является таким универсальным эпитетом. Данная лексема, передающая цвет предметов-явлений, в уланах используется в таких словосочетаниях, как “оқ қалпоқ”, “оқ гул”, “оқ юз”, “оқ ғумай”.

Таким образом, эпитеты являясь поэтическим средством, придающим обаяние, художественную изящность и народность узбекским народным уланах, сыграли важную роль в сохранении на протяжении веков произведений данного фольклорного жанра.

Dedicated to the 94th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS

Baku Engineering University, 05-06 May 2017, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION IV PHILOLOGICAL SCIENCES

Pedagogy and Psychology

PEDAQOQİKA

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ DİQQƏT VƏ QAYĞISI

Könül MOLLAYEVA

ARTİ-nin sabiq doktorantı, Nizami rayonu 70 sayılı məktəb-liseyin ibtidai sinif müəllimi
konul8.8.86@hotmail.com
AZƏRBAYCAN

Xalqımızın tarix boyu bərqərar olmuş milli dəyərlərinin bərpa edilməsi, Azərbaycan dilinin inkişafı, milli mədəniyyətimizin, əxlaq normalarımızın, dinimizin, mədəniyyətimizin yüksəldilməsi, gənclərin milli ruhda tərbiyə edilməsi ulu öndər Heydər Əliyevin əsas amallarından olmuşdur. Azərbaycan dilinin saflığı, onun yad təsirlərdən müdafiəsi uğrunda ulu öndərin apardığı ardıcıl və məqsədyönlü mübarizəsini də qeyd etmək lazımdır. Xalqın varlığının, mövcudluğunun əsas göstəricisi olan ana dilimizin tətbiqinin genişləndirilməsi, daha işlək dilə çevrilməsi uğrunda Heydər Əliyev titanik səylər göstərdi. Təəssüf ki, Sovet dövründə əsasən rus dilində təhsil almış ziyalılarımızın bir çoxu ana dilində səliqəli danışa bilmir, danışanda isə fikri təhrif edirdilər. Bununla yanaşı başqa bir təzahür də özünü büruzə verirdi. Özünün ziyalı, savadlı olmasını sübut etməyə çalışan bir qrup adamlar yerli-yersiz yad, leksikamız üçün normal sayılmayan söz və ifadələr işlədirdi, bununla az qala fəxr edirdilər. Kütləvi informasiya vasitələri də bu təsir altına düşmüşdülər. Yüzlər boyu dilimizdə işlənərək özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözləri leksikondan çıxarıb onları geniş kütlənin anlamadığı sözlərlə əvəzləyirdilər. Bu hal ədəbi və elmi mühitdə, televiziya verilişlərində kök salırdı. Belə bir vaxtda Heydər Əliyev dilimizə yamaq vuran, onu yad sözlər hesabına “zənginləşdirmək” istəyən üzdənirəq “ziyalılara” çox sərt cavab verərək deyirdi ki, biz indi müstəqil dövlət kimi öz ana dilimizlə-Azərbaycan dili ilə fəxr edirik, qürur hissi keçiririk. Onu yaradanlar, elmi əsasını quranlar, inkişaf etdirənlər olub. Bu, müstəqil Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının ən böyük sərvətidir...hər bir xalq öz dili ilə yaranır.

Azərbaycan dili çox mükəmməl dildir, çox zəngin dildir, çox inkişaf etmiş dildir, böyük söz ehtiyatına malik dildir-Heydər Əliyev. Azərbaycan dili fonetik, leksik, qrammatik quruluşuna görə dünyanın inkişaf etmiş və zəngin, mükəmməl quruluşlu dillərindən sayılır. Bu dil özünəməxsus musiqili ahəngi, səlisliyi və axıcılığı ilə diqqəti cəlb edir.

Ulu öndər müxtəlif ölkələrdəki diaspor nümayəndələrimizlə görüşlərində dəfələrlə vurğulayıb ki, hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlı öz ana dilini, milli adət-ənənələrini unutmamalıdır. “Nə yaxşı ki, Azərbaycan dili bütün tələblərə cavab verir. Daha doğrusu, onun böyük potensialı imkan verib ki, o, artıq dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmuşdur”, - ifadəsi də böyük öndərimizə məxsusdur.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ötən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərindən başlayaraq xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması, tariximizin düzgün istiqamətdə öyrənilməsi, ana dilimizin rolunun artırılması, xalqın azadlıq istəyinin təcəssümü kimi ortaya çıxan ədəbi-bədii nümunələrin hücumlardan qorunması yönündə apardığı məqsədyönlü siyasət cəmiyyətdə milli ruhun oyanışına təkan verdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyev dilimizin qorunması, saflaşdırılması istiqamətində çox böyük işlər həyata keçirib. Bu faktı yada salaq: Azərbaycanda latın əlifbasına keçilməsinə dair hələ 1992-ci ildə qərar qəbul olunsada, əfsuslar olsun ki, uzun müddət kağız üzərində qalmışdı.

Yalnız 2001-ci ilin avqust ayında Heydər Əliyevin fərmanı ilə rəsmi olaraq latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid başlandı. Bu müdrik addım Azərbaycanla Türkiyənin daha sıx yaxınlaşmasına səbəb oldu.

Heydər Əliyevin dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi, Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi ilə bağlı tarixi fərmanı xalqımızın mədəni inkişafında mühüm rol oynayır. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı hansı millətdən olmasına baxmayaraq öz dövlət dilinə hörmətlə yanaşsın, bu dildə danışsın. Qoy kim istəyirsə, xarici dilləri də yaxşı bilsin. Heç kəs bunun əleyhinə çıxmır. Lakin hər bir azərbaycanlı ilk növbədə öz dilini və ədəbiyyatını mükəmməl bilməlidir.

“Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” qanun bu sahədə də qarşıya təxirəsalınmaz vəzifələr qoyub. Ulu öndər Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasını, milli əxlaqımıza zidd təzahürlərin aradan qaldırılmasını çox vacib amil kimi şərtləndirib. Təhsilin cəmiyyətdəki rolunu daha yaxşı dərk etmək üçün ümummilli lider Heydər Əliyevin həyat yolunu və əməllərini dərinlən öyrənmək gərəkdir.

Milli təhsilimizdə keyfiyyət dəyişikliyindən söhbət açarkən inamla deyə bilərik ki, hazırda bu sahədə ciddi keyfiyyət dəyişiklikləri gedir, yaradıcı dinamik iş, bütövlükdə təhsil prosesinin milli ideologiya, milli təfəkkür üzərində qurulması təqdirəlayiqdir.

Təhsil sistemində ardıcıl şəkildə həyata keçirilən islahatlar, Azərbaycan dilində dərs vəsaitlərinin hazırlanması bu istiqamətdə aparılan dəyərli işlərin məzmunudur. Zaman dəyişdikcə, təbii ki, təhsilə verilən tələblər də dəyişir. İndiki gənclik sürətlə dəyişən, geniş texniki imkanlara malik bir dövrdə yaşayır. Mənim zənimcə, bəşəriyyət və millilik təhsildə heç vaxt indiki qədər aktual olmamışdır. Biz son nəticədə ona nail olmalıyıq ki, təhsil prosesindən keçən gənclər həm mükəmməl elmi biliklərə yiyələnsinlər, müasir texnologiyaları mənimsəsinlər, həm də milli-mənəvi-əxlaqi dəyərlərimizlə fəxr etməyi bacaran, Azərbaycanın müstəqilliyini, ərəzi bütövlüyünü qorumağa hazır olan vətəndaş kimi yetişsinlər.

Bu gün Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, dünyanın ən mötəbər tribunallarından eşidilməsi ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan dil siyasəti ilə bağlıdır. Prezident İlham Əliyev bu siyasəti uğurla davam etdirilir.

Minilliklər boyu formalaşan və bu günümüzə gəlib çatan Azərbaycan dili xalqımızın qədimliyinin simvolu, qürur mənbəyidir. Bu gün müstəqil bir dövlətimizin mövcudluğu dilimizin qorunması, dünya dilləri içərisində layiqli yer tutması baxımından vacib tarixi imkandır. Ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu dil siyasəti əldə etdiyimiz uğurların əsasını təşkil edir.

Ulu öndərin “Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağım fəxr edirəm” müdrik kəlamı ana dilimizə olan məhəbbətin bariz nümunəsidir

NƏSİRƏDDİN TUSİNİN “ƏXLAQİ-NASİRİ” VƏ “ADABÜL-MÜTƏƏLLİM” ƏSƏRLƏRİNDƏ TƏLƏBƏ MƏDƏNİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ

Səbinə HACIZADƏ

shajizadeh@tsii.edu.az

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

Bakı Mühəndislik Universiteti

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan elminə dünya şöhrəti gətirmiş məşhur alim Nəsirəddin Tusi öz yaradıcılığı ilə elm dünyasına olduqca böyük və zəngin xəzinə hədiyyə etmişdir. Dahi alim təbiət elmləri, humanitar və siyasi elmləri dərinlən öyrənmiş, dövrün təhsil və tərbiyə prosesinə ciddi təsir göstərən görkəmli şəxsiyyət olmuşdur. Müxtəlif məxəzlərdə verilən məlumatlara görə, o, «əllamə», «mühəqqiq», «həkim», «xacə», «ustad», «əsrin yeganəsi», «son filosof» və s. ləqəbləri ilə şöhrət qazanmış, 100-dən çox əsərin müəllifi olmuşdur. Nəsirəddin Tusi riyaziyyat, nücum, kosmologiya, minerologiya, triqonometriya, coğrafiya, tarix, hüquq, təbabət, əxlaq, məntiq, ilahiyyat, poetika, kalliqrafiya və s. elm sahələrində tədqiqatlar aparmışdır. Bizim əsas məqsədimiz alimin zəngin yaradıcılığına pedaqoji yöndən yanaşaraq “tələbə mədəniyyəti” barədə yazdığı əsərləri tədqiq etmək, ora da yer alan mütərəqqi fikirləri işıqlandırmaq və oxucuların diqqətini bu fikirlərin dərinliyinə, vacibliyinə yönəltməkdir. Onun təlim-tərbiyə məsələləri ilə bağlı “Əxlaqi-Nasiri” və “Adabül Mütəəllimin” əsərləri bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Fars dilində yazılmış bu əsərlər orta əsr ədəbiyyatının dəyərli abidələri hesab edilir. Əsərlərdə elmin mahiyyəti və fəziləti, tələbənin elmə

ziyələnməsinin onun üzərinə borc kimi qoyulması haqqında fikirləri yer alır. Bu fikirlər müasir dövrimüzdə də tələbə mədəniyyəti məsələlərində diqqəti cəlb edir.

“Adabül Mütəllimin” əsərində dahi alim gənclərə elmə ziyələnərkən hadisələrin səbəblərini öyrənərək təhlil etməyi məsləhət görür. Bu yolla əldə edilən biliyin daha yadda qalan və səmərəli olduğu fikrini əsaslandırır. Eyni zamanda, alim əldə olunan nailiyyətlərin qorunaraq inkişaf etdirilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi istiqamətində gənclərə yol göstərir. Alim tələbələrin müəllimini və öyrəndiyi kitabları yarımçıq tərk etməmək üçün səbrli olmağın zərurəti haqqında yazır. Tələbənin elmə ziyələnərkən ciddi olmasını, səy və çalışqanlıq göstərməsinin vacibliyini əsaslandırır. Alim, inanın insanı mənəvi cəhətdən saflaşdırması, ona hüsur verməsi, səbrli etməsi, bununla da elm öyrənərkən yayındırıcı fikirlərdən və əməllərdən uzaq olmasına gətirib çıxarması məsələləri elmi-məntiqi cəhətdən izah edir. Alimin düşüncəsinə görə elmdə həsəd və paxıllıq kimi hisslərə yol vermək olmaz, müəllim öz biliyini tələbəsinə artıqlaması ilə verməyə çalışmalıdır. Alim gənc nəslin tərbiyəsində xəsislik, tənbellik, pntilik, hörmətsizlik, zinaya meyillilik kimi mənfi işlərin islah olunması üçün müəllimin şəxsi nümunə göstərməsini zəruri hesab etmişdir. Bununla yanaşı, alim əsərdə ömrü uzadan və qısaldan, insan ömrünə mənə qatan amillər haqqında yazaraq günah işlətmənin ruzinin kəsilməsinə səbəb olması, yalançılığın kasıbçılığa gətirib çıxarması, zülmkarlığın insaniyyətin itirilməsi ilə nəticələnməsi məsələlərinə toxunur.

Dünya şöhrətli Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin əsərləri içərisində “Əxlaqi-Nasiri” məzmunun ictimai, iqtisadi, siyasi, əxlaqi və tərbiyəvi səciyyəsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Alimin bir şəxsiyyət kimi, tamlığı, bütövlüyü və dahiliyi onun əsərini də əvəz edilməz etmişdir. Ona görə də, heç təəccüblü deyildir ki, son yeddi yüz il ərzində fars dilində “Əxlaqi-Nasiri” kimi ikinci bir orijinal əsər yaranmamışdır. Bu tipli kitablar əsasən təqlidi mahiyyət daşımış və oxucular arasında şöhrət qazana bilməmişdir. Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsəri haqqında xüsusi tədqiqat aparmış Cəlaləddin Hüməyi həmin əsərlərin adını çəkməklə onların “Əxlaqi-Nasiri” əsərinə nisbətən çox aşağı səviyyədə olduqlarını qeyd edir. Bunların içərisində “Əxlaqi-Cəlaləli”, “Əxlaqi-Möhsini”, “Əxlaqi-Mənsuri” və “Əxlaqi-Cəmaləli”ni xüsusi olaraq qeyd etmək mümkündür. Görünən odur ki, Tusi ətrafda gördüyü ədalətsizliyə rəğmən aqil bir şəxs kimi formalaşmış və cəmiyyətin həyatına da bu prizmadan baxmağa cəhd göstərmişdir. Alimin sözügedən əsərdə “hikmət”, “elm” və “əməl” haqqında verdiyi təriflər mü-tərəqqi elm baxımından indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Alimin tərəqqiyə, maddi və mənəvi yüksəlişlərə səbəb kimi məhz hikmət, elm və əməli qəbul etməsi fikrimizcə təqdirəlayiqdir. Onun mahir bir müəllim, gözəl natiq kimi verdiyi təriflər öz yığcam və konkretliyi, mövzunun mürəkkəbliyinə, çətinliyinə və dolaşıqlığına baxmayaraq səlis, aydın dildə şərh edilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Alim əsərdə insanın xarakterinin yaxşılığa doğru dəyişdirilməsi məsələsinə toxunaraq, Tusi təhsil və tərbiyənin köməyi ilə uşaqların və gənclərin xarakterinin dəyişdirilməsi imkanını mümkün hesab edir. O, uşaq və gənclərə, bu işdə valideynlərə və müəllimlərə həlledici rol və məsuliyyət ayıraraq, iradəyə əsaslanan müsbət keyfiyyətlər və psixoloji istiqamət aşılamaq zəruriliyinə diqqət yetirir. Bunlarla yanaşı, o qeyd edir ki, uşağa bilikləri öyrətməkdən və peşəkar təcürbə verməzdən əvvəl onu həyat meyarları – xeyirxahlıq, düzlük və vicdan olan əxlaqlı şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq lazımdır.

Tusinin nöqtəyi-nəzərincə, «təlim yalnız öyrədilən şeyləri mənimsəməklə kifayətlənməməli, həm də öyrənilənləri yaşatmalı və gələcək nəslə verməyi qarşısına məqsəd qoymalıdır». Buna görə də Tusi «Təlimi yaşatmaq fəslə» başlığı vermiş və bu barədə fikirlərini şərh etmişdir. Nəsirəddin Tusi qeyd edirdi ki, pedaqoq yalnız hazır ki şeyləri deyil, həmin şeyləri həm özlərinə qədər ki, həm də özlərindən sonrakı olanlarla əlaqələndirməyi və bu sahədə varisliyi qorumağı məqsudi-müqəddəs hesab etməlidir. Bu sırada Tusinin fikirləri təlimin sistemətlilik və ardıcillıq prinsipi ilə çox həmahəng səsləşir. Onun fikrincə, «öyrədiləcək hər nə varsa, bir-birinə mütəbiq və müvafiq gəlməli, bir-birinin mütəmmamı sayılmalıdır».

Nəsirəddin Tusi yunan alimlərinin yaradıcılığına, qədim yunan elminə böyük önəm verir və tədris zamanı müəllimlərə qədim yunan alimlərinin də əsərlərini öyrətməyi təklif edirdi. Alim, məktəb və mədrəsələrdə yalnız fiqh elmini deyil, riyaziyyatı, triqonometriyanı, coğrafiyanı, filologiyayı, təbabəti, nücumu, elmi-həssənəti, musiqini, nəbatəti, mədəni (geologiya), heyvanatı da öyrətməyi zəruri sayırdı. Tusi təbiət hadisələri öyrətməyin, baş verən müxtəlif yer hadisələrinin sirlərini öyrənməkdə nücum elminə də üstünlük verirdi. Tusiyə görə, elmlər içərisində əlaqələr mövcuddur. Ona görə də tədris elmləri içərisində bu əlaqəni axtarıb tapmaq və tələbələrin çatdırmaq müəllimlərin əsas məqsədi olmalıdır deyir. Tusi tərbiyəni də bir elm kimi yüksək qiymətləndirmiş və bu elmi təlimlə bəhəm öyrətməyi də təklif etmişdir.

Tusinin zəngin yaradıcılığında əqli tərbiyə problemi ön plana çəkilən məsələlərdən biridir. Əqli tərbiyə barəsində Tusi insanın mərdlik, qəhrəmanlıq, cəsurluq, ədalətlik, xeyirxahlıq, vicdanlı olmaq, xoş istək, arzu və meyillərə malik olmaq və sairə kimi psixoloji xüsusiyyətlərə və keyfiyyətlərə də böyük yer verir və bütün keyfiyyətləri «əqlin səmərəsi, düşüncənin mənası» kimi qiymətləndirirdi. O, əqilsizliyin, düşüncəsiz yanaşmanın mənfi nəticə verəcəyini dağdan qopub böyük qüvvə ilə aşağıya yuvarlanan bir qayaya bənzədirdi. Düşünürük ki, Tusinin qeyd etdiyi kimi, düşüncəsizliyin törətdiyi problemlərin qarşısını almaq çətin və çox zaman mümkünsüzdür. Həmçinin insanın bir də həmin zirvəyə qalxa bilməyəcəyini, öz mövqeyini itirdiyini də əsaslı şəkildə izah edir. Buna görə də, Tusi həyatda baş verən bütün hadisələrin mənə və əhəmiyyətini, nəticə və mahiyyətini qabaqcadan fikirləşib dərk etməyi insan üçün zəruri əqli vəzifə hesab edir. Göründüyü kimi dahi alimin əqli tərbiyə etmək, inkişaf etdirmək haqqında irəli sürdüyü fikirləri çoxdur. Lakin alim əqli tərbiyəni ayrılıqda deyil, əxlaq tərbiyəsi ilə paralel aparmağı məsləhət görürdü. Aparılan elmi-pedaqoji tədqiqatlara nəzər salsaq, qeyd etmək olar ki, Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsərində gənclərin tərbiyəsi ilə əlaqədar söylədikləri fikirlər müasir tərbiyə üsul və yanaşmaları ilə üst-üstə düşür. Beləki, müasir təhsil sisteminin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri də əqli, əxlaqi-mənəvi, hüquqi, etik, estetik dəyərlərə malik şəxsiyyətlər formalaşdırmaqdır.

TƏHSİLİN İDARƏEDİLMƏSİNDƏ BÜDCƏ VƏ PLANLAŞDIRMA FƏALİYYƏTİ

GÜLVERDİZADƏ İbrahim Əlikram oğlu

Bakı Mühəndislik Universiteti
ibrahimgulverdizade@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Təhsil bir elm kimi formalaşdıqdan sonra onun idarəedilməsi zərurəti meydana çıxmışdır. Təhsilin idarəedilməsi tarixin müxtəlif dövrlərində təkmilləşdirilmiş və inkişaf etdirilmişdir. Əlbətdə ki, idarəetmənin olduğu yerdə onun maliyyə fəaliyyəti diqqət mərkəzində olur. Təhsilin idarəedilməsində də onun maliyyə fəaliyyətinin səmərəli idarəedilməsi üçün yaxşı bir büdcə hazırlamaq şərtidir. Bütün zamanlarda dünya ölkələrində təhsilə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin düzgün bölüşdürülməsi, təhsil xərclərinin zəruri yerinə görə xərclənməsi, təhsilin maliyyələşdirilməsində yeni alternativ maliyyə mənbələrinin təmin edilməsi və təhsilin idarəedilməsində büdcə və planlaşdırmanın səmərəliliyinin artırılması aktual məsələlərdən olmuşdur.

Ümumiyyətlə idarəetmə cəmiyyət yarandığı dövrdən mövcuddur və tarixin müxtəlif mərhələlərində təkmilləşərək bir elm sahəsinə çevrilmişdir. İdarəetmə yalnız texniki və istehsal sahələrində deyil, həm də sosial sistemlər sahəsində, o cümlədən pedaqoji sistemlər sahəsində də zəruridir.

Hər bir dövlətin müxtəlif sahələrində olduğu kimi təhsilə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin səmərəli idarəedilməsi məhz təhsilin səmərəli idarəedilməsinə zəmin yaradır. Bu baxımdan təhsil büdcəsinin məqsədli istifadə edilməsi üçün təsirli idarəetmənin olması şərtidir. Dünyanın qabaqcıl inkişaf etmiş ölkələrində təhsilin idarəedilməsinə mühüm əhəmiyyət verilir və bunun üçün ciddi addımlar atılır. Bu təcrübələrdən görünür ki, təhsilin idarəedilməsində daha çox qeyri-mərkəzləşməyə üstünlük verilir. Bu da öz növbəsində təhsil müəssisələrinə muxtariyyət verməklə rəqabət mühitü yaratmaqla nəticələnir. Bu baxımdan təhsil, tədrisi inkişaf elətdirmək məqsədilə təhsil müəssisələrinin səlahiyyət və məsuliyyətin artırılması, müstəqil və kollektiv qərar verməyə söykənən və təhsil müəssisələrinin təməl qərar vermə vahidi olaraq qəbul edilməsi əsasında muxtar rəhbərlik forması yaranır. Əlbətdə ki, bu məsələdə dövlətin nəzarət və dəstəyi öz əhəmiyyətin qoruyub saxlayır. Ölkəmizdə də dünya təcrübəsindən istifadə edərək təhsilin idarəedilməsində dinamik inkişafa nail olunmuşdur və bu sahədə müxtəlif layihələr, islahatlar, tədbirlər və s. həyata keçirilmişdir.

Təhsilin idarəedilməsində büdcə və planlaşdırma daim diqqət mərkəzində olmuşdur və günümüzdə də bu mövzu öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır.

Təhsil büdcəsi mövzusu təhsil idarəedilməsinin əsas anlayışlarından biridir. Təhsil maliyyəsi dedikdə təhsil xidmətlərinin istehsalı və təqdim edilməsi üçün lazım olan fiziki və maliyyə mənbələri

başına düşür. Təhsil investisiyaları, personal maaşları və ödənişləri, planlama xərcləri, xidmətlərin istehsalı üçün lazımlı təchizat və cari xərclərin təmin edilməsi təhsil büdcəsi ilə bağlı əsas anlayışlardır. Təhsil xidmətlərinin istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi üçün bir çox müxtəlif mənbələrə ehtiyac vardır. Bu mənbələr təhsil xidmətlərinin göstərilməsi üçün lazımlı olan fiziki və bəşəri istehsal faktorlarını təmin edən maliyyə mənbələridir.

Dünyada zaman keçdikcə təhsilə olan tələb artımından aslı olaraq bir çox ölkələr təhsilin maliyyələşdirilməsi üçün maliyyə mənbələri təmin etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu baxımdan alternative mənbələr axtarışı gündəmə gəlir. İndiki vaxtda təhsil sadəcə müəyyən yaş qruplarına görə təşkil edilmiş zəruri əsas təhsillə məhdud olaraq görülməməkdə, tələb olunan təhsil müddətində sürətli bir artım olmaqda, bütün dünyada “ömürboyu təhsil”, “fasiləsiz təhsil” anlayışları geniş yayılmaqdadır. Bütün vətəndaşlar üçün hər yaşda təhsil xidmətlərinin göstərilməsi alternative mənbələri tələb edir. Bu mənada hər səviyyədəki təhsilə olan tələbin artması müqabilində tələbi qarşılıyacaq mənbələrin təmin edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Yaşadığımız dövrdə əhəmiyyətli bilik hər bir fərd və ictimaiyyət üçün bir gücdür və çox dəyərlidir. Bu səbəblə biliyin istehsalı son dərəcə vacib bir məsələdir. Biliyin istehsalı isə əvvəlcə təhsil müddətini tələb edir. Qlobal dövrün tələblərindən biri yerli, milli və beynəlxalq sahələrdə rəqabətqabiliyyətli mütəxəssislərə, işçi qüvvəsinə sahib olmaqdır. Ölkələrin iqtisadiyyatının güclü olması, ictimai rifahının yüksəlməsi və davam etdirilməsi üçün lazım olan ünsürlərdən ən vacibi qabiliyyəti yüksək olan işçi qüvvəsidir. Bu baxımdan təhsil xidmətlərinin genişləndirilməsi, səmərəliliyinin yüksəldilməsi və davam etdirilməsi yalnız daimi olan yetərli mənbələrin istifadəsi ilə mümkündür. Bu mənbələrin bir hissəsi dövlət tərəfindən təmin edildiyi kimi, digər hissəsi isə müəssisə və təşkilatlar, fərdlər tərəfindən təmin oluna bilər.

Təhsil büdcəsinin formalaşmasında maliyyə mənbələrinin təmin edilməsi qədər büdcənin səmərəli və məqsədyönlü xərclənməsi də mühüm məsələdir. Məhz təhsil xərcləri təhsil büdcəsinin səmərəlilik şərtlərini yaradan başlıca faktorlardandır. Təhsilin idarəedilməsində hər bir işin yerinə yetirilməsi maliyyə vəsaiti tələb edir. Bu da öz növbəsində təhsil büdcəsinin xərclərində öz əksini tapır. Yaşadığımız bazar iqtisadiyyatı dövrü təhsilə çəkilən xərclərin maksimum səmərəli xərclənməsini və təhsil xərclərində itkilərin minimuma endirilməsi, eyni zamanda çəkilən xərclərdən maksimum fayda götürməyi tələb edir. Dünyada ən çox tətbiq edilən adambaşına maliyyələşdirmə mexanizmi məhz təhsil xərclərinin daha məqsədyönlü, daha təsirli xərclənməsinə və xərclərdə lazımsız itkilərin qarşısını almaq üçün ən faydalı metodlardandır. Bu istiqamətdə də ölkəmiz dünya praktikasından təcrübə əldə edərək bir sıra layihələr həyata keçirmişdir.

Təhsil büdcəsinin səmərəli xərclənməsində təhsil müəssisələrinin rəhbərlərinin rolu da inkar olunmazdır. Çünki təhsil xərclərinin praktik olaraq həyata keçirilməsinə məhz təhsil müəssisəsinin rəhbəri nəzarət edir. Bu məqsədlə təhsil müəssisəsinin smetasının tərtibində, ayrılmış maliyyə vəsaitlərinin planlaşdırılmasında rəhbərlərin yaxından iştirakının təmin edilməsi təhsil xərclərinin tənzimlənməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsinin mühüm arqumentidir.

Edilən araşdırmalar göstərir ki, bir çox ölkələrdə təhsil xərclərinin Ümumi Milli Məhsula görə uzun zamanda daha sürətlə artdığı görünür. Bunun səbəbi müxtəlif araşdırmalarda ifadə edildiyi kimi bu meyil «qismən yetişmiş insangücünə olan tələbin artması, qismən də gəlirin artmasına uyğun olaraq təhsil üçün xərc meylinin yüksəldilməsinin bir nəticəsidir. Hər iki şərh şəkildə də bir qədər həqiqət payı vardır. Qısaca söyləyə bilərik ki, ictimai inkişaf prosesi müddəti içərisində təhsilin ümumi milli mənbələrdən getdikcə böyüyən pay almaqda olduğudur». Bu vəziyyətdən təhsil siyasəti ilə bağlı qərarlar qəbul edəcək və icra edəcək siyasi qurumların və idarəçilərin bütün narahatlığı müxtəlif təhsil addımlarındakı təhsilalan və təhsilverən sayını və təhsilin xüsusiyyətini artırmaq, bu işi məhdud xərcləmə imkanından yararlanaraq və ən yüksək səmərəni təşkil edərək bacara bilməkdir.

ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞINDA AİLƏ TƏRBIYƏSİ MƏSƏLƏLƏRİNİN “KITABI –DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA ƏKSİ

Tərlan ƏSGƏROVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

“Dədə Qorqud” ETL-in kiçik elmi işçisi

terlanesgerova@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Xalq yaradıcılığı hər bir xalqın tarixi, mədəniyyət və milli varlığının göstəricisidir. Bu qaynaqlarda xalqın tükənməz milli-mənəvi dəyərləri qorunur. Şifahi xalq ədəbiyyatı mənsub olduğu xalqın sevinc və kədərini, duyğu və düşüncələrini, arzu və əməllərini əks etdirən mədəniyyət və mənəviyyət xəzinəsidir. Bu xəzinələrdən biri 7 əsrdən çox yaşı olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır. Türkoloq-alim Tofiq Hacıyevin təbirincə desək ““Dədə Qorqud kitabı” gövdəsində müxtəlif meyvə calaqları yetirən nəhəng ağaca bənzəyir - mükəmməl sinkretik tarix sənədidir: salnamədir, (oğuzun tarixidir) və bədii əsərdir, şifahi yaradıcılıq nümunəsidir və bədii ədəbiyyatdır.” Bu möhtəşəm dastan həm də yarandığı gündən monumental fikir, ideya, məna, təlim və tərbiyə məktəbidir. Dastanın hər bir boyu el-obaya, ata-anaya, bacı-qardaşa ülvə məhəbbət salnaməsidir. Burada, ailənin şərəf və ləyaqətini qorumaq, namusunu uca tutmaq, ocağa dərin bağlılıq, ata-anaya sevgi və ehtiram, övlad istəyi və tərbiyəsi kimi məsələlər ön plana çəkilir.

Dastana pedaqoji mövqedən yanaşdıqda aydın olur ki, burada təsvir olunmuş obrazların zahiri gözəlliyi ilə mənəvi zənginliyi vəhdət təşkil edir. Bu obrazlar şərəf və ləyaqətin, sədaqətin, mərdliyin, səxavətli və açıq qəlblə olmağın rəmzləridir. Bu, təkcə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında deyil, xalq yaradıcılığının bir çox nümunələrində də belədir. Söylədiklərimizə nümunə olaraq Qaraca Çoban, Bamsı Beyrək, Burla Xatun, Selcan Xatun, Banu Çiçəyin, Bayandur xanın, Uruzun, adlarını çəkə bilərik. Bu surətlərin hər biri yeniyetmələrə milli-mənəvi dəyərləri öyrətmək üçün əhəmiyyətli nümunələrdir.

Selcan Xatunun həyat yoldaşının arzuladığı kimi qadın olaraq “arvad deyil, bir arxa, dayaq” olması əsl Azərbaycan ailəsinə xas bir xüsusiyyətdir.

Dastanda uşağın doğulması, ad qoyma, nişan və toy mərasimi, ana və qadın nüfuzu milli adət-ənənələr işığında verilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” hər bir ağacın meyvəsi olduğu kimi, ailənin də meyvəsinin övlad olduğu vurğulanır. Həm də övlad – valideyn münasibəti ön plana çəkilir.

Qız anadan görməyincə öyüd almaz.

Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz.

Oğul daxı neyləsün baba ölüb mal qalmasa,

Baba malından nə faidə, başda dövlət olmasa...

Dastanda ana övladın nəinki tərbiyəçisi və qoruyucusudur, o həm də övladını hətta ölümün pəncəsindən xilas etməyə qadir olan təbibdir, loğmandır, ilahi varlıqdır. Qadın eyni zamanda ailəsinin qoruyucusu və ləyaqət göstəricisidir. Bu fikir dastanda dönə-dönə vurğulanmışdır. “Salur Qazanın evi yağmalandığı” boydan bir nümunə ilə fikrimizi əsaslandıraraq. Qo bəni qadın ana, çəngələ ursunlar, qo ətumdən çəksünlər, qara qavurama etsünlər, qırq bəg qızının önünə ilətsünlər. Anlar bir yedüğündə, sən iki yegil! Səni kafirlər bilməsinlər-duymasınlar; ta kim sası dinlü kafirün döşəginə varmayasan, sağrağın sürməyəsən, atam Qazan namusunu sımayasan. Saqın!

Dastana ər-arvad münasibətləri də dolğun planda verilir. Belə ki, ər in arvada münasibətini, müraciətini göstərən səhnələrdə onların bir-biri ilə sevgi, hörmət və qayğı ilə bağlılığının şahidi oluruq. Məsələn, “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”nda Dirsə xanın övladının olmaması səbəbindən sarsılaraq evinə dönməsi səhnəsində onun həyat yoldaşına acıqlı olduğunu görürük. Lakin o, qəzəbini bürüzə verərkən iltifatla rəftar edir, xanımını əzizləyir:

Bərü gəlgi, başım baxtı, evüm taxtı,

Evdən çıxub yürüyəndə səlvə boylum,

Topığımda sarmaşanda qara saçlum,

Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum.

Sonra ona dediyi sözlərin müqabilində xanımını dinləyir, onun məsləhətinə qulaq asaraq, böyük məclis edir, ac görsə doydurur, yalın görsə geyindirir, borcu olanın borcunu ödəyir, istəyini Allahdan

diləyir. Bu səhnə “Kitabi - Dədə Qorqud” dastanında qadının söz haqqının olduğunu göstərir. Ailədə anaya fikir azadlığı, söz haqqı verilsə, nəticədə övladlar da sərbəst düşüncə ilə böyüyürlər. Bu ailə tərbiyəsi məsələsində əsasdır. Çünki pedaqoji təcrübələr göstərir ki, söz haqqının qorunduğu ailələrdə tərbiyələnen uşaqlar cəmiyyət üçün daha yararlı fərdlər olur.

Ailə münasibətlərindən danışarkən dastanda geniş yer alan ata-oğul münasibətlərinə də diqqət yetirməyi lazım bilir. Burada ata oğul üçün tərbiyə örnəyi, igidlik məktəbidir. Buna nümunə olaraq, “Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu” boyu göstərə bilərik. Nümunədə Qazan bəg oğlunun igidlik öyrənmədiyindən narazılıq bildirəndə, Uruz bəy ona belə cavab verir:

A bəg baba! Dəvəcə bögümüşsən,
Köşəkcə ağlın yoq!
Təpəcə böyümüşsən, darıca beynin yoq!
Hünəri oğul atadanmı görər, ögrənər,
Yoqsa atalar oğuldanmı ögrənür?

Eyni zamanda dastanda oğulun ataya hörmətlə yanasması məsələsi də dastanda ön plandadır, bu, “Dirse xan oğlu Buğac xan” boyunda daha qabarıq planda verilmişdir. Boyun əvvəlində Dirse xanı əhatəsində olan namərd insanların fitnəsinə uyaraq oğlunu öldürmək niyyətində görürük. Dirse xanın xanımının ağılı və sevgisi sayəsində oğlan salamat qalır. Boyun sonunda ana həyat yoldaşının dustaq olduğunu biləndə oğluna məsləhət görür ki, atasını xilas etməyə getsin.

Ana Uruza “Yürü, oğul, baban sənə qıydısa, sən babana qıymağıl!” deyir. Burada ailə tərbiyəsi diqqəti çəkir, ananın verdiyi tərbiyənin nəticəsi olaraq Uruz atasının üzünə ağ olmur. Bütün olanlara rəğmən, onun uğrunda mübarizəyə qalxır, igidlik göstərir və atasını xilas edir. Bu, dastanın ümumi ruhuna uyğun olaraq milli -mənəvi keyfiyyətlərin göstəricisi kimi tərənnüm olunmuşdur.

Ümimilikdə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ailə tərbiyəsi məsələlərini qabarıq planda əks etdirən, türk xalqına mənsub olan milli-mənəvi dəyərlər ruhuna köklənmiş şifahi xalq yaradıcılığı nümunəsidir.

VARISLIYIN NƏZƏRİ-METODİK ƏSASLARI

Maya QASIMOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

maya0866@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Varisliyin nəzəri-metodik əsaslarına dair fikirlər müxtəlifdir. Bu məsələ Azərbaycan dili tədrisi sahəsində fəaliyyət göstərən alimlərinin diqqətindən kənar qalmamış, təlim prosesinin bu prinsipə uyğun təşkili, fəndaxili inteqrasiya məqsədilə ondan istifadə olunması məsləhət bilinmişdir. Dilçi-metodist alimlərdən H.Balıyev, B.Əhmədov varislik prinsipinin nəzəri cəhətdən izahında dil təliminin obyektiv qanunlarına əsaslanmışlar.

H.Balıyev dil təliminin qanunlarını əsaslandırarkən belə bir hökmü əsas götürür: “Öz təbiəti etibarilə vəhdətdə olan bir şeyi vəhdətsiz öyrənmək, əlbəttə, qanunauyğun hal olmadığı üçün lazımı nəticə verə bilməz” (1,105). Dil hadisələri də biri digərinin mövcudluğu üçün şərt rolunu oynayır, yəni nitq səslərini bilmədən onların fonetik qanunlarla birləşib söz əmələ gətirməsini, sözün mənasını bilmədən onun qrammatik dəyişməsinə, cümlədə mövqeyini mənimsəmək, başa düşmək olmaz.

Varislik prinsipinin gözlənilməsinin zəruri hal kimi bizdən asılı olmadan mövcudluğunu H.Balıyev dil təliminin obyektiv qanunu olan interferensiyanın nəzərə alınması (dil təlimində anlayışların qarşılaşması, uyğunlaşması və qarışması) qanunu əsasında izah edir. O yazır: “Təbiətdə və cəmiyyətdə olduğu kimi qrammatik məfhum və anlayışlarda da sıx bir əlaqə, həm də ziddiyyət mövcuddur ki, bu ziddiyyət özünü idrak prosesində də göstərir. Yalnız təfəkkür hər hansı bir obyektə sonsuz yaxınlaşmaq sayəsində bu ziddiyyətləri tədricən aradan qaldırır, bir-birinə oxşar qrammatik məfhum və anlayışları fərqləndirməklə spesifik mahiyyəti dəqiqliklə üzə çıxarır” (1, 109-110). Dil təlimi prosesində yenilərin öyrədilməsi zamanı dil hadisələri arasında mövcud olan əlaqə nəticəsində əvvəl öyrədilənlər istər-istəməz xatırlanır, yeni köhnə ilə qarşılaşdırılır, müqayisə olunur, nəticə çıxarılır. Hər hansı bir biliyin vərdişə çevrilməsi üçün mürəkkəb təfəkkür fəaliyyəti aparılır. Qazanılan

biliklər praktik təcrübəyə tətbiq olunur, nəzəri məlumatın praktik əhəmiyyəti dərk edilir, öyrənməyə şüurlu, zəruri tələbat yaranır. Varisliyin mənimsəmədə əsas şərtlərdən birini təşkil etdiyini nəzərə alan H.Balıyev fikirlərinin belə ifadə edir: “Əvvəla, anlamanın əsası keçmiş biliklərlə əlaqə yaradılmasındadır. İkincisi, belə istifadə keçmişdə qazanılmış bilik və vərdişlərin istifadəsiz qalmasının, necə deyirlər, pas atmasının qarşısını alır. Keçmişdə qazanılmış bilik və vərdişlər məlum kimi yeni məchulun öyrənilməsinə düzgün istiqamətdə müsbət təsir etməyə başlayır. Keçmiş biliklərin yeniyə oxşar cəhətlərinin seçilib müəyyənləşdirilməsi, yeninin spesifik xüsusiyyətlərinin göstərilməsi və bunların şüurlu surətdə müqayisəsi məfhumları dəqiq mənimsəməyə kömək edir” (1,115).

Lakin, əfsuslar olsun ki, bu gün ibtidai məktəblərdə apardığımız müşahidələr göstərir ki, əksər müəllimlərimiz yeni biliyin öyrədilməsi zamanı problem-situasiyanın yaradılması, şagirdlərin yenini öyrənərkən uyğun keçmiş biliklərdən bacarıqla və müstəqil istifadə etmələrinə nail olunması məsələlərinə çox səthi yanaşırlar. Onlar yeni dil qaydası ilə əvvəllər öyrənilmiş dil qaydalarını dəqiq müqayisə edərək oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirməklə şagird təfəkkürünü inkişaf etdirmək, keçmiş və yeni bilikləri vahid biliklər sistemində birləşdirmək qeydinə qalmırlar. Halbuki müəllim yeni materialı keçərkən fasilitator rolunu icra edərək yönəldici sualların köməyi ilə uyğun keçmiş bilikləri işə cəlb etdikdə, şagirdlər əsl tədqiqatçıya çevrilirlər, bu zaman onlar məlum olanlara istinad etməklə bu gün rastlaşdıqları məchulu fəal müşahidə, müqayisə və mühakimə sayəsində tədqiq edirlər. Nəticədə şagirdlər ümumiləşdirmələr aparıb həyati faktlara əsaslanaraq yeni mövzu ilə əlaqədar hətta dərslikdə olmayan fikirləri də söyləməyi bacarırlar. Bu anda Y.A.Komenskinin “Böyük didaktika” əsərindəki qeydi yada düşür: “Hər şey qırılmaz ardıcılıqla elə aparılmalıdır ki, bu gün öyrənilən biliklər dünənkiləri möhkəmləndirsin və sabah öyrənəcəklərinizə yol açsın” (2, 145).

Hal-hazırda ibtidai məktəbin III infində şagirdlər əsas nitq hissələri ilə tanış olurlar. Onlara “Sifət” və “Say” bəhslərindən bir neçə dərs sonra “Zərf” bəhsi keçilir. Dərslikdə zərfin mənacə növləri haqqında ayrı-ayrılıqda məlumat verilməsə də, gətirilmiş nümunələr arasında: *qəhrəmancasına (necə?) döyüşmək, çox (nə qədər?) oxumaq* ifadələrinə rast gəlinir. Bu zaman şagirdlər istər-istəməz sifətin də *necə?*, sayın da *nə qədər?* sualına cavab verdiyini xatırlayacaq və bu baxımdan oxşar olan anlayışları qarışdıracaqlar. Əgər bu anda ibtidai sinif müəllimi şagirdlərin müvafiq dil faktları üzərində fəal müşahidəsini təşkil etməsə, onları saylar və sifətlərlə zərflərin oxşar və fərqli cəhətlərinin dəqiq müqayisəsini aparmağa, bu anlayışların ayrı-ayrılıqda spesifik əlamətlərinin, habelə hər ikisinə məxsus olan ümumi əlamətlərinin dəqiqləşdirilməsi yolu ilə təhlil olunması prosesinə cəlb etməsə, əldə etdikləri nəticələrlə bağlı mühakimə yürütmələrinə imkan yaratmasa, bu məfhumlar həyatları boyunca daim şagirdlər tərəfindən qarışdırılacaqdır. Müəllim həmin dərsdə öyrətdiyi anlayışların oxşar və fərqli cəhətlərini əyaniləşdirmək üçün Venn diaqramından istifadə edə bilər. Anoloji hallar ismin yiyəlik hal şəkilçisi və ikinci şəxsin mənsubiyyət şəkilçisinin, ismin təsirlik halı və üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisinin, ismin yerlik halı və da, də bağlayıcısının və s. mövzuların tədrisi prosesində də müşahidə oluna bilər. Acınacaqlı haldır ki, bu gün nəinki şagirdlər, tələbələr, hətta müxtəlif sahələrdə çalışan peşəkar insanlar arasında yazıda -da, -də hissəciyinin sözə bitişik və ya ayrı yazılması məqamlarını qarışdıranaqlara rast gəlinir.

Deyənləri ümumiləşdirərək qeyd etməliyik ki, yeni biliklərin öyrədilməsi zamanı keçmiş biliklər elə canlandırılmalıdır ki, şagirdləri məchul barədə düşünməyə, müstəqil mühakimə yürütməyə vadar etsin. Bu, təlimdə vacib məsələlərdən biridir.

ALİ MƏKTƏB TƏLƏBƏLƏRİNİN ŞAGİRDLEƏRDƏ MİLLİ- MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİNİN FORMALAŞMASI HAZIRLIĞINA DAİR

ABDULLAYEVA Günel

gabdullayeva@qu.edu.az

AZƏRBAYCAN

Müasir qloballaşma dövründə elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı real həyatda yüksək nailiyyətlərə, mütərəqqi dəyişikliklərə yol açsa da, bu prosesin tarixi-mədəni irsə, əxlaqi-mənəvi dəyərlərə müəyyən təhlükə meyilləri də özünü qabarıq göstərir. . Xalqın tarixən formalaşmış yüksək əxlaqi-mənəvi meyarlarını pak və sağlam niyyətlərlə qoruyaraq bütövlükdə cəmiyyətin pozitiv ruhda inkişafına təsir göstərmək, onun genetik yaddaşını, tarixi kimliyini, milli irs və özünəməxsusluğunu

gələcək nəsillərə ötürmək kimi çətin missiyanın həyata keçirilməsi zərurəti pedaqogika elminin tanınmış nümayəndələrinin üzərinə böyük məsuliyyət qoyur. Azərbaycan Respublikası müstəqillik yolu ilə inamla irəlilədiyi, demokratik, hüquqi, sivil və açıq cəmiyyət qurduğu bir vaxtda milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və gənc nəslə aşılması xüsusilə aktuallıq kəsb edir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təbircə desək: “Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz əsasında tərbiyə olunmalıdır”. Eləcə də ali məktəb tələbələri bilməlidirlər ki, xalqın tarixən formalaşmış yüksək əxlaqi-mənəvi meyarlarını pak və sağlam niyyətlərlə qorumaq onların üzərinə böyük məsuliyyət qoyur.

Pedaqoji fəaliyyət təlim zamanı, yəni təhsilvermə və tərbiyə etmə zamanı mövcud olub, bəşəriyyətin tarix boyu toplamış olduğu həyat təcrübəsinin və mədəniyyətinin ibtidai sinif şagirdlərinə aşılması, onların fəzil şəxsiyyət kimi inkişafının ahəngdar həyata keçirilməsinə yönəldilmiş sosial fəaliyyətin xüsusi formasıdır. Pedaqoji fəaliyyəti yalnız müəllim və tərbiyəçilər deyil, eyni zamanda valideynlər, ictimai təşkilatlar, idarə və müəssisələrin rəhbərləri, həmçinin kütləvi informasiya vasitələri də həyata keçirirlər. Pedaqoji fəaliyyət elə peşəkar, elə ümumpedaqoji fəaliyyətdir ki, onu istər-istəməz hər bir adam, hətta özünütəhsil və özünütərbiyə ilə məşğul olmaqla da yerinə yetirər. Ali məktəb tələbələri də bilməlidirlər ki, gələcəyin müəllimi olmaq üçün bunun şagirdlərin təlim prosesində formalaşdırılmasında rolu böyükdür.

Ali məktəb tələbələri bilməlidirlər ki, şagirdlər milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərə hörmət ruhunda tərbiyə olunmalı və həmçinin özlərini də bu yöndə yetişdirməlidirlər. Milli-mənəvi dəyərlərin qorunması istiqamətində milli-mənəvi dəyərlərə varislik və müasirlik prizmasından yanaşılmasının zəruriliyini qeyd etmək lazımdır.

Mənəvi tərbiyənin əsası şagirdlərə ibtidai sinifdən qoyulmalıdır. Çünki mənəvi tərbiyə almayan, onun nə olduğunu bilməyən bir şagird ölkəmizə layiqli və ona can yandıran bir şəxsiyyət kimi formalaşma bilməz.

Tələbələrə vətənpərvərlik tərbiyəsi, yaxşılıq və xeyirxahlıq tərbiyəsi, böyüyə hörmət tərbiyəsi, düzgünlük və doğruluq tərbiyəsi, yoldaşlıq və dostluq tərbiyəsi, sadəlik və təvəzökarlıq tərbiyəsinin necə aşılandığını təcrübələrlə göstərmək lazımdır. Şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında ailənin rolu da əvəzəndir. Gələcək cəmiyyətin yaxşı və ya pis olması bu gün ata və anaların uşaqlara verdiyi tərbiyə ilə bağlıdır.

Mənəvi- əxlaqi keyfiyyətlər birdən- birə yaranmır. Onlar ailənin, məktəbin, ictimaiyyətin təsiri altında yaranır. Belə bir deyim də var ki, tərbiyəçi özü tərbiyəli olmalıdır. Doğrudan da əgər valideynlər, müəllimlər və digər işçilər, müxtəlif dövlət idarələrində, ictimai yerlərdə, ayrı- ayrı qurumlarda, küçədə- bazarada və s. yerlərdə adamlar mənəvi keyfiyyətlərin daşıyıcıları olsalar uşaq və gənclər də özlərini onlar kimi aparmağa çalışsınlar.

Ali məktəb tələbələri təlim prosesində şagirdlərlə tərbiyə işi aparır, onların davranış və münasibətlərini müşahidə edir, özlərini necə apardıqlarının şahidi olurlar. Şagirdlərin əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, xarakter əlamətləri, özlərini necə apardıqları, müəllimlərə və yaşlı nəslin nümayəndələrinə münasibətləri və davranışları tələbələrin gözləri qarşısında təşəkkül tapır. Bu məqsədlə, tələbələr təcrübə zamanı müxtəlif məzmunlu tədbirlər təşkil edir və şagirdləri yaradıcılıq və axtarıcılıq işlərinə cəlb edirlər. Müəllimlərin uşaqlarla gündəlik ünsiyyət şəraitində öz davranış və hərəkətləri, insanlara münasibəti ilə diqqəti cəlb edirlər. Müəllimin təlim prosesində şagirdlərdə əxlaqi-mənəviyyətin möhkəm əqidə, vətənpərvərlik, milli iftixar hissini tərbiyə etməsi, onların vətəndaş kimi formalaşmasına qayğı göstərməsi tələbələrin diqqətində yayınmır. O, şagirdlərinə yüksək nikbin nəzərlərlə yanaşır, onların şəxsiyyətinə və sözünə inanır, dərin hörmət bəsləyir və onların qarşısında eyni zamanda ciddi tələblər qoyur. Şagirdlərinə belə səmimi inam və tələb, hər bir şagirdin ona öz qəlbini açmasına, ürək sözlərini deməsinə şərait yaradır. Tələbələr bir təşkilatçı kimi təlim prosesində şagirdlərlə müxtəlif məzmunlu iş aparmaq üçün hər bir şagirdin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənməyə xüsusi maraq və diqqət göstərirlər.

İbtidai sinif şagirdlərində əxlaqi-mənəvi şüurun, əxlaqi-mənəvi hissələrin, əxlaqi-mənəvi hissələrin, əxlaqi-mənəvi davranış təcrübəsinin və rəftar tərzinin formalaşmasında, əxlaqi-mənəvi inamın çox zəruri komponentləri olan bərc, məsuliyyət, xeyirxahlıq, cavabdehlik, yaxşılıq, təşəbbüskarlıq, düzlük, doğruluq və vətənpərvərlik və s. hissələrin və əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin inkişafında dərindən sonra şagirdlərlə təşkil olunan tədbirlər özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir.

Dərindənənar (sinifdənənar) iş məktəbin pedaqoji fəaliyyətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri olmaqla onun əxlaqi-mənəvi, tərbiyəvi baxımdan tərbiyəçisi, təhsilləndirici və inkişafetdirici rolu

böyükdür. Şəxsiyyətyönümlü kiçikyaşlı məktəblilərin yetişdirilməsində və formalaşdırılmasında sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlərə geniş yer verilməlidir. Çünki cəmiyyət üçün ləyaqətli vətəndaşlar hazırlamaq kimi mühüm vəzifəni müvəffəqiyyətlə həll etmək üçün dərslər saatları ilə kifayətlənmək olmaz.

Psixoloqlar göstərirlər ki, hər bir ali məktəb tələbəsi həyatda müstəqil addımlar atmaq, gələcək təhsil və ya istehsalat fəaliyyətini müəyyənləşdirmək üçün kifayət edəcək ideya və psixi yetkinlik səviyyəsinə çatmış olur. Bu da o deməkdir ki, ali məktəb tələbəsi şagirdi mənəvi baxımdan tərbiyə etmək imkanına sahib olmalıdır.

Müstəqil həyatın astanasında dayanan ali məktəb tələbələri artıq müəyyən əqli- əxlaqi, fiziki – estetik keyfiyyətlərə, əmək vərdişlərinə, politexnik bacarıqlara yiyələnmiş adamlardır. Hər bir gəncin həyata hazırlanmasında, vətəndaşlıq yetkinliyində məhz mənəvi kamilləşmə, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmək səviyyəsi çox mühüm rolə malikdir.

Hər bir gəncin mənəvi- əxlaqi siması aydın olmalıdır. O öz ontelektual səviyyəsi, dərin şüurluluğu, yüksək davranış mədəniyyəti ilə həyata, insanlara, cəmiyyətə gözəllik bəxş etməyi, gözəllik qanunları ilə yaşayıb – yaratmağı bacarmalı, insanı və həyatı qiymətləndirməyə və qorumağa hazır olmalıdır.

PEDAQOJİ TƏCRÜBƏNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ PRİNŞİPLƏRİ

Zərifə Həmidin qızı MUSAYEVA

ADPU-nun doktorantı

AZƏRBAYCAN

Məktəb böyük laboratoriyadır, həm də yaradıcılıq laboratoriyasıdır. Pedaqoji təcrübə müddətində tələbələrin öyrənməli olduqları onlarla, yüzlərlə məsələlər vardır. Müxtəlif məzmunlu və xarakterli sənədlər, iş planları, dərslər cədvəli, müəllimlərə və şagirdlərə aid sənədlər, şəxsi işlər, müəllimlərin təqvim tematik planları, sinif rəhbərlərinin, fənn metodbirləşmələrinin iş planları, pedaqoji şuraya hazırlıq və onun keçirilməsi qaydası, dərslərin müşahidə və təhlili qaydaları, sinif iclaslarının hazırlanması və keçirilməsi texnologiyası və s. bu qəbildən olan məsələlərdir. Bütün bunlar pedaqoji təcrübə müddətində tələbələrin fəaliyyətinin bir hissəsi kimi öz həllini tapmalıdır. Tələbələr təcrübə prosesində təkcə bir neçə dərslər nümunəsi keçməklə kifayətlənməməli, bunları öyrənməlidirlər. Buna görə də Universitetimizdə pedaqoji təcrübənin 14 həftəyə qaldırılması və yeni rəhbərliyin tədrisinə bu sahəsinə də diqqətlə yanaşması tələbələrin bu işlərlə yaxından məşğul olmalarına böyük ümidlər verir.

Pedaqoji təcrübə inkişaf xarakterli bir prosesdir. Burada yeknəsəqlik, eyni işlərin təkrarı, tələbələrin fəaliyyətinin yalnız nümunə (sınaq) dərsləri keçmələri ilə məhdudlaşdırılması onların təcrübəyə olan maraqlarını azaltmaqla yanaşı, təcrübənin səmərəliliyini də aşağı salır. Pedaqoji təcrübə ali məktəbdə tədris prosesinin əsas tərkib hissələrindən biri və pedaqoji prosesin mühüm sahəsi olduğundan təcrübə prosesində ona müəyyən prinsiplərlə yanaşılması, təlim-tərbiyə üçün xarakterik olan bir sıra prinsiplərin gözlənilməsi vacib amillərdən biridir. Bu baxımdan pedaqoji təcrübənin aparılmasında aşağıdakı prinsiplərin gözlənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

1. Təhsilləndirici prinsipi. Pedaqoji təcrübə öyrədici xarakter daşımalı, tələbələrə müəllim peşəsinin məzmununun nələrdən ibarət olduğunu öyrətmək istiqamətində aparılmalıdır. Onlar pedaqoji peşənin bir sıra incəliklərini mənimsəməli, müəllim peşəsinin elmi əsasları haqqında biliklər almalıdırlar.

2. İnkişafetdiricilik prinsipi. Pedaqoji təcrübə inkişafetdirici xarakter daşımalı, iş prosesi getdikcə mürəkkəbləşdirilməli və dərinləşdirilməlidir. Təkrarçılığa yol verilməməli, tələbələr hər gün yeniliklərlə qarşılaşdırılmalı, getdikcə mürəkkəbləşən fəaliyyət prosesinə cəlb olunmalıdırlar.

3. Tərbiyəedicilik prinsipi. Pedaqoji təcrübə tələbələrin peşə tərbiyəsinin formalaşdırılmasına xidmət etməklə onlarda peşə motivlərinin dərinləşdirilməsinə, səbəb olmalı, onlar peşə borcu, peşə səriştəliliyi, peşə vicdanı, peşəkarlıq səviyyəsi və s. haqqında biliklərə yiyələnməlidirlər.

4. Dinamiklik və fasiləsizlik prinsipi. Pedaqoji təcrübə yüksələn xətt üzrə getməli, sabah görülməli işlər bu gündən daha geniş, daha məzmunlu xarakterə malik olmalıdır. Həmçinin,

pedaqoji təcrübənin fasiləsiz olaraq bütün tədris illərində aparılmasını faydalıdır. Tələbələr birinci tədris ilindən başlayaraq fasiləsiz olaraq hər il həftənin bir gününü məktəbdə olmaqla buna nail olmaq mümkündür.

5. Kompleks yanaşma prinsipi. Təlim və tərbiyənin vahidliyini təmin edən praktik fəaliyyət kimi pedaqoji təcrübə kompleks yanaşma tələb edir. Belə ki, burada hər hansı fəaliyyət növünü (məsələn təlimi) ödəmək üçün digərini, (məsələn tərbiyə işlərini) kölgədə qoymaq olmaz. Müəllim həm öyrədən, həm də tərbiyə edən olduğundan pedaqoji təcrübə prosesində bu fəaliyyət növləri bir-biri ilə əlaqələndirilməli, kompleks halda həyata keçirilməlidir.

6. Varislik prinsipi. Varislik pedaqoji prosesin bütün növləri üçün zəruri olduğu kimi, pedaqoji təcrübədə də zəruri prinsiplərdən biridir. Bu prinsip tələb edir ki, aparılan işlər biri digərini təkrar etmək yox, sonrakı vaxtlarda aparılan işlər əvvəlkilərin davamı kimi həyata keçirilsin. Digər tərəfdən də ali məktəbdə öyrəndikləri biliklərlə kifayətlənməyərək bu müddətdə də öz bilik, bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirməyə maraqlı olsunlar.

7. Nikbinlik prinsipi. Tələbələrə pedaqoji dəstək verilməli, onlarda öz biliklərinə, bacarıqlarına, gələcəkdə yaxşı müəllim, tərbiyəçi ola biləcəklərinə inam formalaşdırılmalıdır. Təcrübə müddətində onlara çətinliklərdən qorxmamaq, səriştəli müəllim olmaq üçün pillə-pillə irəliləməyin lazım olduğu və öz üzərində daim ciddi işləməklə peşəkarlığa nail ola biləcəkləri hissələri aşılmalıdır.

8. Səmərəlilik prinsipi. Pedaqoji təcrübənin nəticəsi onun səmərəliliyi ilə müəyyən edilir. Bu isə öz əksini təcrübəçi tələbələrin nəzəri biliklərinin üzərinə praktik bacarıq və vərdişlərinin hansı miqdarda və hansı səviyyədə gəlməsində tapır. Buna görə də hər bir təcrübə rəhbəri bu məsələyə diqqətlə yanaşmalı və ona ciddi fikir verməlidir. “Tələbələr təcrübədən qayıdarkən nələrə nail olmuşlar?” – bu, təcrübə rəhbərlərini düşündürən və müsbət cavabla cavablandırılan sual olmalıdır.

Müşahidələr göstərir ki, tələbələrin bir sıra peşə keyfiyyətləri məhz pedaqoji təcrübə prosesində üzə çıxır və özünü göstərməyə başlayır. Tapşırılan işlərə ciddi və məsuliyyətlə yanaşma, öz üzərində inadla işləmə, müəllim-şagird münasibətləri, şagirdlərlə və onların validenlərlə ünsiyyət qura bilmə qabiliyyəti və s. kimi keyfiyyətlərin özünəməxsus görüntüləri məhz pedaqoji təcrübə müddətində meydana çıxır. Buna görə də tələbələrin pedaqoji təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi, onun təhsil standartlarının tələbinə uyğun qurulması və günün tələbləri səviyyəsinə qaldırılması orta təhsil müəssisələrinin öz işini bilən, səriştəli müəllimlərlə təmin olunacaqlarına zəmin yaratmaqdır.

AZƏRBAYCANDA KİTABXANAÇI KADRLARIN HAZIRLANMASI

Validə HƏSƏNOVA

Azərbaycan Milli Kitabxanası Kitabxanaşünaslıq elmi-tədqiqat şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
valide_a@yahoo.com
AZƏRBAYCAN

Azərbaycanda kitabxanaçı kadrların hazırlanmasına ölkədə yaranan zərurətdən irəli gələrək XIX əsrin 30-cu illərindən ASSR XKS Bakı Siyasi-Maarif məktəbinin yaradılması ilə başlanmışdır. Bu iş öncələr mədəni-maarif təhsili sistemindəki kitabxanaçılıq kurslarında həyata keçirilmişdir. 1938-ci ildən N.K.Krupskaya adına Bakı Kitabxanaçılıq Texnikumunda (indiki Bakı Humanitar Kolleq) orta ixtisas, 1947-ci ildən etibarən isə keçmiş S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetində (indiki BDU) ali təhsilli kitabxanaçı kadrların hazırlanmasına başlanmışdır. Bu gün isə artıq kitabxanaşünaslıq, biblioqrafiyaşünaslıq, kitabşünaslıq müxtəlif elmlərə inteqrasiya etmiş və dünyada “library sciences” (kitabxanaçılıq elmləri) deyilən müxtəlif elm sahələri yaradılmış və bu peşəyə verilən tələblər dəyişmişdir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra Kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsinin kadr hazırlığı sahəsindəki fəaliyyəti həm kəmiyyət, həm də elmi və sosial baxımdan inkişaf etdirilmiş, üç pilləli təhsil sisteminə (bakalavr, magistr və doktorantura) keçilmişdir. Günümüzdə bu sahə üzrə kadr hazırlığı bir çox tədris müəssisələrdə müxtəlif formalarda təşkil edilmişdir. BDU-da “Kitabxanaçılıq-informasiya” fakültəsində təkcə bakalavr və magistr təhsil pillələri üzrə 2500-dən artıq tələbə hazırlanmışdır. Dövrü olaraq bakalavr pilləsi üzrə 430, magistr pilləsi üzrə 40 nəfər tələbə (əyani və qiyabi) təhsil alır. Doktorantura 5, dissertanturada isə 18 nəfər elmi axtarışlarını davam

etdirir. Doktorantura və dissertantura təhsil pillələri üzrə tədris BDU-da, AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun nəzdində (öncələri AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında həyata keçirilirdi) təşkil edilmişdir.

Günümüzdə BDU-dan başqa, Bakı Humanitar Kollecinə (“Kitabxana-informasiya təminatı”), Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin Kulturologiya fakültəsinin tərkibində (“Kitabxanaçılıq və informasiya” şöbəsi), Naxçıvan Dövlət Universitetinin Tarix-filologiya fakültəsinin (“Kitabxanaçılıq və informasiya” kafedrasında) nəzdində bu sahə üzrə kadrlar hazırlanmaqdadır.

Təhsil müəssisələrində bütün zamanlarda verilən biliklər yenilənir və dövrün tələblərinə müvafiq olaraq tədrisə yeni elm sahələri daxil edilir, baza təhsilində verilən biliklərin möhkəmləndirilməsi təcrübi iş proseslərində davam etdirilir. Buna görə də qabaqcıl elmi nailiyyətlərin əmək fəaliyyətinə tətbiq edilməsi üçün şəxsi təhsilə intensiv müraciət etmək zərurətə çevrilir. Kitabxanaçı kadrların ixtisaslarının mütəmadi artırılması dövlət tərəfindən də dəstəklənmiş və müvafiq “Kitabxana işi haqqında” qanunun IV fəslin 26-cı - “Kitabxana işinin elmi-metodik və kadr təminatı” maddəsində bu məsələ xüsusi olaraq vurğulanmışdır.

Hazırda Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Respublika Mədəniyyət Müəssisələri İşçilərinin Hazırlıq və İxtisasartırma Mərkəzi, eləcə də Azərbaycan Milli Kitabxanası (AMK) bu sahədə xüsusi fəaliyyəti ilə fərqlənilir.

AMK kitabxanaçı kadrların yetişdirilməsi, yaxud praktikumlar, kurslar, seminarlar və s. təşkilində yaxından iştirak edir və təsadüfi deyil ki, bu AR-nın “Kitabxana işi haqqında” qanununda da kitabxananın məqsəd və vəzifələri sadalanarkən “Milli Kitabxana kitabxanaşünaslıq, biblioqrafiya və kitabşünaslıq sahəsində elmi-tədqiqat işləri üzrə aparıcı müəssisə və əlaqələndirici, ölkənin bütün kitabxanaları üçün metodik mərkəz, oxuculara kompleks kitabxana-biblioqrafiya və informasiya xidməti göstərmək, kitabxanalararası abonement, milli və tövsiyə biblioqrafiyası, beynəlxalq və ölkədaxili depozitar mərkəz funksiyasının yerinə yetirir” kimi öhdəliklərinin olduğu öz əksini tapmışdır.

2011-ci ildən etibarən AMK-nın “Kitabxanaların metodik təminatı” şöbəsi tərəfindən idarə mənsubiyyətindən, növündən və tipindən asılı olmayaraq bütün kitabxanalardan müraciət edən kitabxanaçılara stajorluq həyata keçirilir. Stajorluq AMK-da fəaliyyət göstərən şöbələrin iş prinsipi ilə həyata keçirilən yeni proseslərlə əyani tanışlıqdan ibarət olub, stajora öz işini müvafiq istiqamətdə qurmağa dair məsləhətlər, tövsiyələr verilməklə təşkil edilir. AMK-nın (anl.az) saytından istifadə etməklə məlumat bazalarından yararlanmaq, elektron kataloqda və elektron kitabxanada axtarış aparmaq, nəşrlərindən istifadə etmək, eləcə də dünya ölkələrinin kitabxanalarında axtarış aparmaq imkanı əldə etmək barədə məlumatlar verilir. Bu işin nəticəsi olaraq onlarla dövlət müəssisəsinin kitabxanası (AR Fövqəladə Hallar Nazirliyi Tikintidə Təhlükəsizliyə Nəzarət Dövlət Agentliyi “Azərdövlətlayihə” Dövlət Baş Layihə İnstitutunun Elmi-texniki Kitabxanası, AR Ədliyyə Nazirliyi Məhkəmə Ekspertizası, AR Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin Elmi Kitabxanası, Milli Aviasiya Akademiyası kitabxanası və s.), yaxud müxtəlif rayon MKS-nin əməkdaşları stajorluqdan yararlanmışdırlar.

Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin sifarişi ilə kitabxana sahəsi üzrə xüsusi ilk milli proqram - ALİSA proqramı işlənib hazırlanmışdır. Cənab nazir Ə.Qarayevin tapşırığına əsasən regionlarda proqramın tətbiqi üçün kadrların hazırlanması məqsədilə AMK-da “Kitabxanalarda informasiya texnologiyaları infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi” proqramı çərçivəsində “ALİSA - Vahid Kitabxana İdarəetmə Sistemi və MARC-21” mövzusunda 10 günlük treninqlər təşkil olunmuşdur. Bütün rayon və şəhər Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemlərindən (MKS), respublika əhəmiyyətli kitabxanalardan 100-dən artıq mütəxəssis treninqlərə cəlb edilmişdir. Regionlar üzrə MKS-in mütəxəssislərinə bu treninqdə ALİSA proqramında işləmək üçün MARC-21 formatını - vahid kitabxana idarəetmə sistemi üzrə elektron kataloqların tətbiqi qaydaları tədris olunmuşdur. Treninq kitabxananın və “Ultra” şirkətinin mütəxəssisləri tərəfindən həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda iştirakçılara Milli Kitabxanada gedən iş prosesləri ilə yaxından tanış olmaq, kitabxanada gedən yeni iş üsullarını, yeni xidmət növlərini əyani olaraq izləmək şəraiti yaradılmışdır.

Respublikada kitabxana sektorunun, kadrların inkişafı, vəziyyəti və perspektivlərini müəyyən etmək məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin ölkəmizdə bütün kitabxana şəbəkələri üzrə təşkil etdiyi monitoring (2015) buna misal ola bilər.

Respublikamızda 12 mindən çox müxtəlif tipli kitabxananın daxil olduğu geniş kitabxana-informasiya şəbəkəsi mövcuddur. Bura kütləvi, elmi-texniki, uşaq, gənclər, muzey və digər mədəniyyət və tədris müəssisələrinin, müxtəlif təşkilatların tabeliyində olan kitabxanalar, o cümlədən 6 respublika əhəmiyyətli kitabxana, Bakı şəhərində 84 kitabxana və filialı, 71 şəhər və rayon MKS daxildir.

Azərbaycanın erməni işğalçıları tərəfindən zəbt olunmuş ərazilərində 927 kitabxana və kitabxana filialını özündə birləşdirən 9 rayon MKS mövcud olmuşdur. Onların əsasını təşkil edən 4 milyondan artıq kitab fondu məhv edilmişdir. İşğal nəticəsində məhv edilmiş kitab fondlarını yenidən bərpa etmək qeyri-mümkündür. Bunun üçün bir faktı qeyd etmək kifayətdir. 1993-cü il Zəngilan rayonu erməni işğalçıları tərəfindən ələ keçirildiyinə görə rayon MKS-də 62 filialın işçilərinin fəaliyyəti dondurulmuş, Mərkəzi Kitabxanasının fəaliyyəti 2010-cu ildə Bakı şəhərində bərpa edilmişdir və cəmi 1 filialı fəaliyyət göstərir. İşğal nəticəsində kitabxanaçı kadrlarlar ölkənin müxtəlif ərazilərinə səpələnmişdir.

Azərbaycanın bütün bölgələri MKS-lərlə təmin olunmuşdur və təbii olaraq hər bir müəssisənin özünəməxsus üstünlükləri, çətinlikləri, nöqsanları, yaxud problemləri mövcuddur.

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, respublika MKS-də kitabxanaçı kadrların təhsil səviyyələri ilə əlaqədar irəliləyişlər olsa da, əksəriyyətində problemlər mövcuddur. Təxmini hesablamalara əsasən ölkəmizdə MKS-lər üzrə 6941 kitabxanaçı kadr fəaliyyət göstərir. Onlardan:

- 1259 nəfər ali (18%)
 - 725 nəfər ali qeyri-ixtisas (10,4%)
 - 534 nəfər ali ixtisasçı (7,69%)
- 2943 nəfər orta ixtisas (42,4%)
- 1754 nəfər orta ixtisas (25,27%),
- 1189 nəfər orta qeyri-ixtisaslıdır (17%)
- 2739 nəfər ümumi orta təhsillidir (39,4%). 6941 nəfər kitabxanaçı kadrından 2288 nəfər kitabxanaçılıq təhsilinə malikdir (32,96%).

Bölgə filiallarında orta qeyri-ixtisas, ümumi orta təhsilli kadrlar üstünlük təşkil edir. Çünki kitabxanalarda kadr potensialı yerli əhalinin hesabına təmin edilir. Bu da regionlarda bəzi problemlərin mövcud olduğunu göstərir.

РОЛЬ ПЕРЦЕПТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧИТЕЛЕЙ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ОБУЧЕНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Асия ИБРАГИМОВА

Первый курс Педагогического факультета Бакинского Славянского Университета
Научный руководитель: Фидан Эфендиева

Человек, осуществляющий учебно-воспитательный процесс и достигающий запроецированных результатов, это педагог (в дословном переводе с греческого "детоводитель"). В университетах и академиях педагогов величают профессорами, а в школах - учителями. Звания означают наличие требуемого уровня профессионального мастерства. Можно сказать и так: учитель (педагог, преподаватель, наставник, мастер) – человек, имеющий специальную подготовку и профессионально занимающийся педагогической деятельностью (И.П.Подласый. Педагогика. Том 2. Глава 10. Стр. 641.) Здесь акцентируем наше внимание на слове «профессионально». Непрофессиональным воспитанием может заниматься любой человек, но лишь учителя умеют действовать в соответствии с законами педагогики, несут определенную ответственность за качественное исполнение своего долга. Но что же обеспечивает успешность педагогической деятельности? Прежде всего это – требования к учителю, т.е. система императивных профессиональных качеств. Одно из требований к профессиональному педагогу – наличие педагогических способностей. К ним относятся: организаторские, эдукативные, перцептивные, коммуникативные, суггестивные, исследовательские, научно-познавательные. В

данной статье, нам хотелось бы выделить перцептивные способности педагога. «Перцептивные способности – это умение педагога проникать в духовный мир воспитуемых, объективно оценивать их эмоциональное состояние, выявлять особенности психики» (И.П.Подласый. Педагогика. Том 2. Глава 10. Стр. 651). Для начала обратимся к высказыванию основоположника научной педагогики К.Д.Ушинского: «Если педагогика хочет воспитывать человека во всех отношениях, то она должна прежде узнать его тоже во всех отношениях» («Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии» 1968-1969 гг.). Тем самым, К.Д.Ушинский указывает здесь на необходимость корректного изучения психических и физических способностей человека. Для этого необходимо внимательно, тщательно и чутко наблюдать за его эмоционально-психологическим состоянием, иначе говоря развивать перцептивные способности.

Особенно следует отметить необходимость присутствия перцептивных способностей у учителей начальных классов, ведь именно на нем лежит ответственность закладывания фундамента знаний у ребенка, адаптация среди сверстников, мотивации к учебе. Отсутствие же перцептивных способностей у педагогов может привести к неисправимым, а иногда и трагическим последствиям. Исследования и наблюдения за последнее время показали, что дети стали намного агрессивней в сравнении с 2012-2013 годами. Психологи утверждают, если раньше дети проявляли неуравновешенность и чрезмерную агрессию к 12-13 годам жизни, то теперь эта агрессия проявляется у них уже в начальной школе. Безусловно, причин ее возникновения множество, одной же из них является халатное отношение некоторых педагогов к воспитанию обучающегося. Отсутствие чуткости, внимательности, любви к профессии и детям мешает развитию перцептивных способностей у преподавателей. Так же хотелось бы отметить, что перцептивные способности являются связующим и основным звеном среди всех педагогических способностей. К примеру, дидактические способности – это умение доступно передать учащимся материала. Наилучшим способом сделать это, значит взглянуть на него глазами обучающегося, а для этого следует лучше изучить его внутренний мир. Таким образом, здесь прослеживается важность присутствия перцептивных способностей. Суггестивные способности заключаются в эмоционально-волевом влиянии на обучаемых. И вновь, чтобы научиться влиять на обучающегося эмоционально-волевым методом, необходимо поближе исследовать характер обучающегося, т.е. так же прибегнуть к перцептивным способностям. Равным образом можно наблюдать связь перцептивных способностей с организаторскими и авторитарными способностями.

Помимо связи перцептивных способностей с другими педагогическими способностями, существует так же немаловажная связь между ними и профессиональными качествами. Такими как: умение поставить цель, избрать пути ее достижения, организованность и т.д. Так как только после тщательного изучения обучающегося при помощи перцептивных способностей, педагог может выяснить какой метод достижения этой цели будет наиболее эффективным. Хотелось бы обратить внимание и на влияние перцептивных способностей на человеческие качества педагога, которые становятся профессионально значимыми предпосылками создания благоприятных отношений в учебно-воспитательном процессе. И.П. Подласый выделял следующие качества: человечность, доброта, человечность, самокритичность, сдержанность, достоинство, патриотизм, принципиальность, терпеливость, объективность, потребность к общению. интерес к жизни воспитанников, дружелюбие, отзывчивость, эмоциональная культура. Среди вышеперечисленных качеств особую связь с перцептивными способностями имеют следующие качества: объективность, интерес к жизни воспитанников, отзывчивость, эмоциональную культуру. "Обязательное для учителя качество – гуманизм, т.е отношение к растущему человеку как высшей ценности на земле, выражение этого отношения в конкретных делах и поступках. " (И.П.Подласый. Педагогика. Том 2 .Стр.652)Чтобы слагались гуманные отношения между учителем и учеником, учитель должен уделять особое внимание к личности учащегося,помогать ему в трудные моменты, давать жизненные советы,поддерживать его в творческих начинаниях,учитывать интересы и желания обучающегося .

Душевная чуткость в характере учителя позволяет чувствовать ему состояние учащегося,настроение,приходить во время на помощь тем,кто в ней нуждается. И разумеется именно душевная чуткость является частью перцептивных способностей.

В завершение хотелось бы согласиться с высказыванием Д.И.Писарева: «Для педагогической деятельности необходимо, чтобы, во-первых, воспитатель знал своего воспитанника вдоль и поперек и чтобы, во-вторых, между воспитателем и воспитанником существовало полное доверие».

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM FƏALLIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ ŞAĞIRD-ŞAĞIRD MÜNƏSİBƏTLƏRİNİN İMKANLARI

ƏLİYEVƏ Vüsalə Sərdar qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, müəllim

vusale2000@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təhsil təcrübəsi göstərir ki, şəxsiyyət formalaşdırılmasının ən önəmli yolu şagirdi sinifdə təlimin obyektinə kimi yox, subyektinə kimi qəbul edən şagirdyönümlü interaktiv təlim prosesinin yaradılmasıdır. Təsadüfi deyil ki, şagirdyönümlülük, şəxsiyyətyönümlülük Təhsil sistemində aparılan İslahatların əsas prinsiplərindən biridir. Təhsil İslahatlarının əsas məqsədi də fəal təlim prosesinin qurulmasına xidmət edir. Müasir cəmiyyətin tələbi hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət olduğundan biz kiçik yaşlıların təlim-tərbiyəsini məhz bu istiqamətə yönəltməli, həyat üçün yararlı bacarıq və vərdislərə yiyələndirməli, hər cür problemin öhdəsindən gəlmək bacarığı, əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlər formalaşdırmalıyıq.

Sinifdə şagird-şagird arasındakı münasibətlər həmin tərəflərin bir-birini subyektiv surətdə qavramaları nəticəsində yaranır. Yaranmış bu münasibət sonrakı birgə ünsiyyət və fəaliyyətə öz təsirini göstərir. Başqa sözlə desək, birgə fəaliyyət tərəflər arasındakı münasibətdən çox asılıdır.

Bu fikirlərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, kiçikyaşlı məktəblilərin qarşılıqlı münasibətlər sistemində həmyaşdamları ilə olan münasibətləri əsas yer tutur. Bu münasibətlərə müəllimin, valideynin təsir gücü əvəzsizdir. Yəni kiçikyaşlı məktəblilərin müəllimlə qarşılıqlı münasibətlərində yaranan mənfi emosional hallar həmyaşdamlarla qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasında çətinlik törədir.

Məktəb həm təhsil və yoldaşlıq yeri, həm də müəllimlərlə yeni və dəyişik münasibətlər qurulan ictimai bir mühitdir. İbtidai sinifdə şagirdin özünə, yoldaşları və müəllimlərə qarşı diqqətin yaradılması müəllimdən asılıdır. Unutmamalıyıq ki, məktəb mühiti kiçik yaşlı məktəblilərin həm təsirləndiyi, həm də başqalarına təsir etdiyi bir mühitdir.

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim prosesindəki fəallığında onların fərdi imkanları ilə yanaşı, sağlamlığı, ümumi fiziki inkişafı, emosional vəziyyəti, təlimə marağı, təlimə düzgün münasibəti və mədəni zehni əmək fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Kiçik yaşlı məktəblilərin fəallığı, işgüzarlığı və təlim imkanları onların müvəffəqiyyətli təlim fəaliyyətinə xidmət edir.

Təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərin müsbət keyfiyyətlərini nəzərə alaraq onların fəaliyyətini lazımı istiqamətə yönəltmək mümkündür. Bu işin uğurlu nəticələnməsi pedaqoji prosesin nə qədər demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsindən asılıdır.

Şagird yoldaşının zəif oxuduğunu görür və onu yaxşı oxumağa təhrik edir. Şagird dərslərdə kollektiv haqqında, yoldaşların bir-birinə göstərdiyi kömək haqqında öyrənir. Şagird bu haqda böyüklərdən, radio və televiziyadan da məlumat alır. Kiçikyaşlı məktəblilər özləri üçün müəyyənləşdirirlər ki, insanlar bir-birilə ünsiyyətdə olaraqən müəyyən davranış normalarına riayət etməlidirlər.

Dərs prosesində fəal şagirdlərlə qeyri-fəal şagirdlər arasında nisbətən sıx əlaqə yaratmaq, onların qarşılıqlı köməyini təşkil etmək daha səmərəli nəticə verir. Təlim-tərbiyə prosesi kiçikyaşlı məktəblilərin fəaliyyət motivlərini dəyişdirir, onun əqli və əxlaqi keyfiyyətlərini formalaşdırır.

Şagirdlər arasında qarşılıqlı münasibət olduqda sinfin fəal şagirdləri təlimdə müvəffəqiyyətsiz yoldaşlarına kömək edir, onların uğursuzluqlarına gülmürlər. Belə bir sinif kollektivi daim məsuliyyəti dərk edən hərtərəfli şəxsiyyətlər yetişdirir.

Müasir təlim prosesinin əsas prinsiplərindən olan əməkdaşlıq prinsipinə əsaslanan təlim prosesində şagirdlər qrupda iş fəaliyyətinə və yaxşı yoldaşlıq münasibətlərinin formalaşmasına şərait yaranır. Şagirdlərin daim qarşılıqlı münasibətdə təlim almaları onlara qarşılaşdıqları çətinlikləri həll etmək, insanları tanımaq və anlamaq, insanlar arasında münasibət qurmaq kimi həyat bacarıqlarına yiyələnirlər.

Qrup halında (qarşılıqlı iş zamanı) şagirdlər bəzi xüsusi bacarıqlara yiyələnir ki, bu da onların təlim-tərbiyə prosesində fəallaşmalarına kömək edir. Məsələn, qrupdakı hər üzv önəmlidir, kömək etmək imkanı yaranır, müxtəlif rollarda çıxış edilir, mükafatlandırma, qiymətləndirmə və s.

Qrupda şagirdlərin birgə tədqiqat aparmasının əsasında fərdlər arasındakı dialoq durur. Qrupda iş zamanı şagirdlərin məqsədi birlikdə iş görmək deyil, birlikdə öyrənmək olmalıdır. Çünki qrup üzvləri qoyulan məqsədə birlikdə çatmalıdırlar.

Dərsdə şagirdlərin fəaliyyəti elə təşkil olunmalıdır ki, sinfin müvəffəqiyyəti fərdlərin uğuru kimi göstərsin. Bu baxımdan əməkdaşlıq prinsipi əlverişli imkanlara malikdir. Bu günkü təlim–tərbiyə prosesinin başlıca vəzifəsi yüksək müvəffəqiyyət uğrunda mübarizə əlbir işləmək, qarşılıqlı yoldaşlıq köməyinin təşkilidir.

Sınıf kollektivi şagirdlərin təlimə şüurlu münasibətini yüksəldir, onları dostcasına bir–birini tənqid etmək ruhunda tərbiyələndirir. Kiçikyaşlı məktəblilərin hərtərəfli inkişafı və əsl vətəndaş kimi formalaşması üçün əmək ən zəruri amillərdən biridir. Təlim–tərbiyə prosesində müəllim tədris etdiyi fənlə əlaqədar şagirdlər arasında dünyagörüşünə, ictimai hadisələrə fəal münasibət yaratmağı bacarmalıdır.

I-IV sinif şagirdləri öz kollektivlərində üç əsas funksiyanı həyata keçirirlər. Bunlar təşkilatçılıq, ideya tərbiyəsi və şagirdlərin fəaliyyətinin stimullaşdırılmasıdır. Bu funksiyalar şagird kollektivində qarşılıqlı münasibətin, yoldaşlıq hisslərinin formalaşmasına imkan yaradır. Məktəb islahatı şagird kollektivinin işini daha da təkmilləşdirmək və inkişaf edirməklə təlimin keyfiyyətini yüksəltmək və şagirdlərin təlim fəallığını yüksəltməyi tələb edir.

Şagirdlərin təlim–tərbiyə fəaliyyətində aktiv məqsədi olmalıdır ki, öyrənə bilsin və uğur əldə edə bilsin. İbtidai sinifdə kiçik məktəblilər arasında yaranan səmimi yoldaşlıq münasibəti onların bir–birinə köməyini və inamını artırır.

Müəllimlər kiçikyaşlı məktəblilər arasında səmimi dostluq münasibətləri yaradan zaman bir sıra tələblərə əməl etməlidirlər. Məsələn, 1) təlim prosesində şagirdlərin qarşılıqlı işləmək planı ardıcıl olmalıdır. Yəni keçilən materialın mənimsəmə səviyyəsini aşağı salmamaq məqsədi ilə şagirdlərin qrup, kollektiv və cütlərlə işini səmərəli yerləşdirmək; 2) müəllim yaxşı oxuyan şagirdləri nisbətən zəif şagirdlərə kömək etmələrinə imkan yaratmalı.

İbtidai siniflərdə bəzən şagird sinif yoldaşları ilə dostluq münasibəti qurmaqdan qaçır. Bu, həm şagirdin özü, həm də bütün kollektiv üzvləri üçün problemə səbəb olur. Bunun qarşısını almaq üçün müxtəlif üsullarla şagirdlərin qarşılıqlı münasibətlərini öyrənmək, bu münasibətləri şərtləndirən motivləri müəyyənləşdirmək, şagirdin sinifdə mövqeyini dəyişmək, sinif yoldaşları ilə əlaqəsini yoldaşlıq münasibətində inkişaf etdirmək vacibdir.

Müasir təlim metodları şagirdlərin qarşılıqlı öyrənmələrinə şərait yaradır. Qruplarla iş zamanı şagirdlər həm öyrənir, həm öyrədir, həm də bir–birələrinə qarşı məsuliyyət daşıyırlar.

Təlim prosesində kiçikyaşlı məktəblilərin qarşılıqlı münasibətdə olması bir–birələrinə kömək etmələrinə, doğruculuq, düzlük, təvazökarlıq kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına şərait yaradır. Dərsdə kiçik yaşlıların şəh, gümrah əhval–ruhiyyədə olması da, onların qarşılıqlı münasibətlərinə və kollektiv fəaliyyətlərinə təsir edən amillərdəndir. Sinifdə yaranan mühit isə dərsin təşkilatçısı olan müəllimdən asılıdır.

Təlim prosesində birgə fəaliyyət zamanı şagirdlər arasında tez–tez münaqişə yaranır. Bu, bir tərəfdən şagirdlərin öz anlaşmazlıqlarıdır, digər tərəfdən ailə tərbiyəsindən və müəllimin yaratdığı mühitdən asılıdır. Kiçikyaşlı məktəblilərin qrup və ya kollektiv fəaliyyətində didaktik oyun və əyləncələrin xüsusi rolu var. Didaktik oyunlar kiçik məktəblilərin təlim prosesində həm fəallığını, həm marağını, həm müstəqilliyini, həm də inkişafını təmin edir. Şagirdlər üçün iş maraqlı olduqda onların nizam–intizamı da artır.

Ümumiyyətlə, qeyd etməliyik ki, ibtidai siniflərdə şagird–şagird münasibətlərinin formalaşmasının imkan və yollarının genişliyi şagirdlərin dərsdə daha da fəallaşmasına və nəticə etibarilə təlim keyfiyyətinin yüksəlməsinə təsir göstərir.

MÜASİR MƏŞĞƏLƏLƏRDƏ FƏAL TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Yeganə Xanoğlu qızı MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

“Məktəbəqədər təhsilin pedaqogikası və

metodikası kafedrası”nın müəllimi

yeganemammedova.doc@gmail.com

Məktəbəqədər təhsil vahid təhsil sisteminin ilk pilləsi olmaqla uşaqların intellektual, fiziki və psixoloji inkişafında, onların şəxsiyyətinin formalaşmasında və məktəbə hazırlığında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məktəbəqədər yaş dövrü uşağın fəal sosiallaşması, böyüklər və yaşlıları ilə daha çox ünsiyyət qurması, mədəni vərdisləri mənimsəməsi, mənəvi və estetik hissələrin oyanması dövrüdür. Ona görə də məktəbəqədər müəssisələr ilk növbədə həmin mərhələnin imkanlarından səmərəli istifadə etməklə uşaqların qayğısına qalmalı, müxtəlif vasitələrlə, rəngarəng və maraqlı tədbirlərin köməyi ilə tərbiyə prosesini həyata keçirməlidirlər.

Müasir təhsil modelində məktəbəqədər təhsilə ümumi təhsilin birinci pilləsi kimi, uşaqların məktəb təliminə müvəffəqiyyətlə hazırlığı üçün bərabər imkanların təminatının əsası kimi baxılır. Təhsilin modernləşdirilməsinin məqsədləri təhsil sisteminin davamlı inkişaf mexanizminin yaradılmasından ibarət olduğundan, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün bir sıra məsələlərlə bərabər təhsilin yuxarı pillələri kimi məktəbəqədər təhsilin müasir tələblərə cavab verən keyfiyyətlərə çatdırılması vacibdir. Hazırda müasir təhsil prosesinə ümumi yanaşma dəyişib. Müasir təhsilin tələblərinə görə təhsil, şəxsiyyətyönümlü, humanist, inkişafyönümlü olmalıdır. Bu hər şeydən əvvəl müstəqil dərk etməyə hazırlığı inkişaf etdirir.

Müasir məşğələlər birtipli struktura malik deyil. Buna görə də, hər bir tərbiyəçi özü üçün onun konseptual əsasına uyğun daha əlverişli iş və təhlil forması seçir. Həmçinin məşğələyə elə tələblər verilir ki, tərbiyəçilər iş zamanı onları mütləq nəzərə almalıdırlar. Uşaqlarda hər şeyi bilmək həvəsi oymatmaq, ona ətraf aləmin müxtəlif sahələri haqqında biliklər vermək son dərəcə vacibdir. Bunun üçün məşğələlərin məzmunu elə qurulmalıdır ki, uşaqlarda həvəs yaransın, diqqətlik, tərbiyəçini məşğələnin sonunadək dinləmək, öz fikirlərini düzgün və səliss ifadə etmək həvəsi oyansın. Ona görə də məşğələdə fərdiləşdirmə üçün optimal şərait yaradılmalı və bütün qrup üçün anlaşılıq olan təlim metodikası seçilməlidir.

Fəal təlim məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişaf etdirilməsi üçün ən yaxşı texnologiyadır. Bu o deməkdir ki, uşaqlar təlim prosesində passiv deyil, konkret materiallarla və əhatəsində olan insanlarla fəal, qarşılıqlı ünsiyyətdə olurlar. Fəal təlim metodları üzərində qurulan məşğələ ənənəvi məşğələlərdən fərqlənir. Bu məşğələlər uşaqların sərbəst şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır və bu zaman onlar özlərinin bütün bilik, bacarıq və istedadlarını nümayiş etdirə bilmək imkanı əldə edirlər.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində fəal təlim metodları ilə aparılan məşğələlərin aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

- 1.Motivasiya (problemin qoyulması);
- 2.Tədqiqat sualı;
- 3.Tədqiqatın aparılması;
- 4.Məlumat mübadiləsi;
- 5.Məlumat müzakirəsi;
- 6.Nəticə və ümumiləşdirmələr;
- 7.Dəyərləndirmə (məşğələ boyu aparılır).

Fəal təlim metodlarını ilə aparılan məşğələləri əsasən 3 mərhələli strukturla həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

1. Motivasiya (mövcud biliklərin səsləndirilməsi və marağın yaradılması);
2. Dərketmə (yeni bilik və bacarıqların tədqiq edilərək fəal şəkildə öyrənilməsi);
3. Düşünmə (qazanılmış bilik və bacarıqların yaradıcı tətbiq edilməsi).

Yeni yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, təlim uşaqların yaddaşının təkə yeni elmi biliklərlə (informasiya ilə) zənginləşdirilməsinə deyil, həm də təfəkkürünün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsi, ən mühüm bacarıq və vərdislərinin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına yönəlib. Bu zaman uşaqlar tərbiyəçinin

rəhbərliyi altında, xüsusi seçilmiş, asan başa düşülən və yadda qalan, ən vacib təlim materialının öyrənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər.

Bu dövrdə ən yaxşı və səmərəli yanaşma məşğələlərin inteqrativ qurulmasıdır. Bunun üçün işin müvafiq qaydada planlaşdırılması əhəmiyyətli hesab edilir. Məşğələnin inteqrativ qurulması onun keyfiyyətinə bir neçə cəhətdən təsir göstərir:

➤ Məşğələlərin inteqrasiyası onların saylarının azalması ilə nəticələnir. Məzmunca yaxın məşğələlər sintez edilir.

➤ Məşğələlərin inteqrasiyası həftəlik saatların minimum səviyyəyə endirilməsi imkanını yaradır. Bu isə təlim yükünün-məşğələlərin sayının azalmasına gətirib çıxarır.

➤ Uşaqların həyati əhəmiyyəti olan bilik, bacarıq və vərdislər qazanmalarına, onların şəxsiyyət kimi formalaşması üçün ən zəruri praktik işlərin həyata keçirilməsinə imkan yaranır.

Məşğələlərdə fəal təlimin üstünlüklərinə baxmayaraq, tərbiyəçi ənənəvi (izahedici-illüstrativ və reproduktiv) metodlardan tam imtina etməməlidir. Təlimin məqsədindən, məzmunundan, uşaqların hazırlığından asılı olaraq tərbiyəçi öz seçimini etməlidir. Əgər məşğələdə bacarıq və vərdislərin formalaşması məqsədi qoyulursa daha çox reproduktiv (təkrarlama və model üzrə iş) metodu üstün tutula bilər. Məşğələdə təlimin məzmunu çox mürəkkəbdirsə, çoxlu sayda yeni anlayış və məlumatları bilməyi tələb edirsə bu zaman ənənəvi izahedici-illüstrativ metod daha çox səmərə verə bilər. Lakin ənənəvi dərslərin gedində də interaktiv elementləri (düşündürücü suallar vermək, cütlüklərdə qısa fikir mübadiləsi etmək, müşahidə olunanları şərh etmək və s.) salmaq mümkündür və məqsədəuyğundur.

Məktəbəqədər dövrdə uşaqların tərbiyəsi sahəsində yol veriləcək kiçik xətalər sonralar çox ciddi, qarşısı alınmaz nöqsanlar kimi özünü büruzə verə bilər. Ona görə də həmin dövrdə heç bir şeyi nəzərdən qaçırmadan uşaqları müstəqil fəaliyyətə hazırlamaq lazımdır. Bu, o dövr üçün tərbiyə işinin çətinliyindən daha çox həmin sahədə düşünülmüş, sistemli və təsirli işin aparılması ilə izah olunmalıdır. Məktəbəqədər dövrdə uşaqların tərbiyəsi sahəsində müvəffəqiyyət qazanmaq üçün uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması əsas amillərdən biridir.

RIYAZİYYATDA HESAB MƏSƏLƏLƏRİNİN HƏLLİ YOLLARI HAQQINDA

**Xalidə HƏSƏNOVA, Günay QASIMOVA,
Könül ƏLİYEVƏ, Növrəstə ABDULLAYEVA**

gqasimova@beu.edu.az
Sumqayıt Dövlət Universiteti
AZƏRBAYCAN

Riyaziyyatın təlimi prosesində məsələlər böyük praktiki əhəmiyyətə malikdir. Tədris zamanı məsələlər müxtəlif funksiyalar yerinə yetirirlər. Onlar məktəb riyaziyyatının anlayışlarını, yəni riyazi nəzəriyyəni mənimsətmək üçün effektiv vasitədir. İstər ibtidai siniflərdə, istərsədə yuxarı siniflərdə riyaziyyatın öyrənilməsində nəzəri hissə ilə məsələ həlli üzvi bir vəhdət təşkil edir. Məsələlər bir tərəfdən nəzəri bilikləri təcrübə ilə bağlayır, digər tərəfdən də şagirdlərdə riyazi təfəkkürün, mülahizə və idrakın inkişafına, riyaziyyata olan həvəsin güclənməsinə xidmət edir. Bundan əlavə məsələ həlli təliminin düzgün metodikası şagirdlərdə məntiqi təfəkkürün və dünyagörüşünün yüksək səviyyədə formalaşmasında əsas rol oynayır. Məsələ həllində şagirdlər məsələdəki gizli asılılıqları anlamaq, verilənlərlə axtarılanlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələri təyin etmək və uyğun hesab əməlləri seçmək vərdisləri əldə edirlər. Riyazi məsələləri həll etməklə şagird çoxlu yenilik dərk edir. Məsələdə təsvir olunan yeni situasiya, riyazi nəzəriyyənin məsələ həllinə tətbiqi ilə tanış olur, yaxud məsələnin həlli üçün zəruri olan yeni nəzəri riyazi bilikləri dərk edir.

Riyazi məsələlərin müxtəlif təsnifatı vardır. Ənənəvi riyaziyyat təlimində də məsələlər tiplərə ayrılmış, konkret tipə aid olma əlamətləri müəyyən edilmiş və hər bir tipə aid məsələlərin ümumi həll sxemi işlənib hazırlanmışdır. Şərt və tələb olunan arasındakı münasibətə görə məsələləri aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

- ✓ müəyyən məsələlər;
- ✓ qeyri- müəyyən məsələlər;
- ✓ artıq verilənli məsələlər.

Əgər məsələdə tələb olunanı tapmaq üçün verilənlər kafidirsə və onlar arasında artıq olanı yoxdursa, onda o, müəyyən məsələ adlanır.

Əgər məsələdə tələb olunanı tapmaq üçün verilənlər kafi deyilsə, onda o, qeyri- müəyyən məsələ adlanır.

Əgər məsələdə tələb olunanı tapmaq üçün verilənlər artıqdırsa, onda o, artıq verilənli məsələ adlanır.

Məsələləri həll üsuluna görə aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

- ✓ hesab məsələləri;
- ✓ isbat məsələləri;
- ✓ qurma məsələləri.

Verilmiş ədədlər və bunlarla məchullar arasında verilmiş münasibətlərə görə bir və ya bir neçə məchulu tapmaq tələbinə hesab məsələsi deyilir. Hesab məsələsi ədədlər üzərində bəzi əməlləri icra etməkdən ibarət deyil. O, birinci növbədə məntiqi bir işdən: məsələnin tələb etdiyi mürəkkəb bir sualı daha sadə suallara ayırmaq, verilənlərlə axtarılanlar arasındakı əlaqəni tapmaqdan ibarətdir ki, bu da insanda mürəkkəb məsələlərdən baş çıxarmaq, onları daha sadə məsələlərə ayırmaq qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Hesab məsələlərinin yuxarıdakı tərifinə görə məsələnin şərtindəki ədədlər və bunlarla məchullar arasındakı münasibətlər sözlə deyil, əməl işarələri və onların ardıcılığı ilə göstərilmiş olduqda belə məsələlərə ədədi məsələlər və ya misallar deyilir. Misalların təfəkkürün inkişafında rolu azdır. Buna baxmayaraq hesablama vərdişlərini möhkəmləndirdiyinə görə əhəmiyyətlidir.

Hesab məsələləri onların həllindəki əməllərin sayından asılı olaraq iki növə bölünür. Yalnız bir əməllə həll olunan məsələlər sadə məsələlər, birdən artıq əməllə həll olunan məsələlərə isə mürəkkəb məsələ deyilir. Aydındır ki, çox asan həll olunan mürəkkəb məsələlər olduğu kimi, nisbətən çətinliklə həll olunan sadə məsələlər də ola bilər. Sadə məsələlər şagirdlərin məntiqi mühakiməsinin inkişafında ilk pillə olduğundan bunlara böyük əhəmiyyət vermək lazımdır. Belə məsələlərin həllində şagirdlər bu və ya başqa əməlin mənasını dərk edirlər, əməllərin müxtəlif hallardakı tətbiqi ilə tanış olurlar.

Hesab məsələlərinin həlli metodikası haqqında məlumat vermək üçün əsasən mürəkkəb məsələlərin həllinə baxaq. Mürəkkəb məsələlərin həllində əsasən dörd mərhələ vardır:

1. məsələnin məzmununun mənimsənilməsi;
2. məsələnin təhlili və həll planının qurulması;
3. məsələnin həlli;
4. həllin düzgünlüyünün yoxlanması.

Birinci mərhələdə məsələ bir və ya bir neçə dəfə müəllim yaxud şagird tərəfindən diqqətlə oxunur. Ola bilər ki, məsələni hər şagird öz kitabından müstəqil surətdə oxusun. Nəticədə şagirdlər məsələnin əsas məzmununu başa düşməli, yəni məsələdə verilənləri və axtarılanları aydın təsəvvür etməlidirlər.

İkinci mərhələdə məsələ sadə məsələlərə ayrılır və bunların həll ardıcılığı müəyyən olunur. Başqa sözlə məsələnin həll planı tərtib olunur. Bu mərhələdə iki üsuldən istifadə etmək olar:

1. sintez üsulu,
2. analiz üsulu.

Bu iki üsulun vəhdət təşkil etdiyi məsələ həllində də aşkar görünür. Beləki, məsələnin sintez üsulu ilə həlli kor-koranə olmur və biz bu halda axtarılan kəmiyyəti nəzərdə tutaraq fikrimizdə analiz üsulundan istifadə edirik. Məsələni analiz üsulu ilə həll etdikdə isə biz məsələnin həll yolunu müəyyən edirik, sonra sintez üsulundan istifadə edərək tələb olunan kəmiyyəti tapırıq. Ona görə də demək olar ki, məsələ həlli zamanı əslində həmişə analiz-sintez üsulundan istifadə edirik. Məsələnin sintez üsulu ilə həlli şagirdlər üçün daha asandır (xüsusən çevrilmiş məsələlərdə), lakin bu halda, xüsusilə şagird məsələni sərbəst həll etdikdə, müxtəlif səhv və nöqsanlar ola bilər. Məsələ analiz üsulu ilə həll edildikdə mühakimə uzun və bəzən yorucu (lakin etibarlı) olur. Buna görə də şagirdlər həlli mənimləməkdə çətinlik çəkirlər. Çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər hər iki üsuldən istifadə etsinlər.

Qeyd edək ki, pedaqoji cəhətdən müxtəlif üsullarla həll olunan məsələlər daha da səmərəlidir. Bu zaman şagirdin zehni fəaliyyəti artır, təlimin keyfiyyəti fəndaxili və fənlərarası yeni əlaqənin aşkar edilməsi sayəsində yüksəlir.

YENI PEDAQOJI TEXNALOGİYALARIN TƏLİM-TƏRBIYƏ PROSESİNİN INKIŞAFINA TƏSİRİ

CƏBRAYILOVA Rəvanə Faiq qızı

ADPU Cəlilabad filialının “İxtisas fənləri” kafedrasının müəllimi

ravana69@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Hazırda elmi-texniki tərəqqinin inkişafı təbii olaraq təlimdə texniki vasitələrin tətbiqinə ciddi zərurət və geniş imkan yaratmışdır. Elmə və keyfiyyətli biliyə olan tələbat tarix boyu nəzərə alınmış, pedaqoji prosesin prinsip və qanunauyğunluqlarını özündə əksini tapmışdır. İntellekt, kompüter, məsafədən təhsil, elektron kitablar, analitik-praktik təhlil və s. kimi tələblər nəzərə alınmadan təlim müasir dövrün tələblərini ödəyə bilməz.

Pedaqoji texnologiya təlim prosesinə yeni baxışdır və müasir texnologiya zamanı təlim prosesi ənənəvi təlimdən fərqli olaraq, maksimum idarə olunan proses hesab olunur. Pedaqoji texnologiyalara yiyələnmək pedaqoji ustalığın əsasıdır. Müasir məktəb elə didaktik yanaşmalar, elə vasitələr axtarır ki, az qala nəticənin gözlənilmədiyi təlim bir növ istehsalat-texnoloji proses olsun. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə tətbiq edilən yeniliklərdən biri, bəlkə də aparıcı istiqamətlərdən biri orta ümumtəhsil məktəblərinin informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə bağlı dövlət proqramıdır. Bu məqsədlə təhsil işçilərinə İKT-dən istifadə bacarıqlarının aşılması, müəllimlərin qiymətləndirmə və monitorinq sistemə yiyələnməsi, nəhayət, təhsil sisteminin effektiv idarə olunması cəmiyyətimizin təhsil sistemində həyata keçirilən yeni proseslərə cəlb edilməsi məqsədilə “Elektron məktəb” layihəsinin tətbiqinin təmin edilməsidir. Bu layihəyə əsasən məktəbi çevik idarəetmə, valideyn-məktəb əlaqələrinin genişləndirilməsi, şagird nailiyyətləri haqqında operativ məlumatların ehtiyacı olanlara çatdırılması və s. şəraitin yaradılmasına və nəhayət, təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi, keyfiyyətin monitorinqinin keçirilməsi mexanizminin tətbiqi, idarəetmənin – təhsil menecmentinin aparıcı istiqamətləridir. Bütün bu və digər istiqamətlər təhsil sistemində starteji islahatlar aparılmasını tələb edir.

Müasir dövrdə yeni texnologiyaların, yeni təlim metodlarının tətbiqi müəllimin, onun pedaqoji əməyinin, iş üslubunun nəticə etibarilə şagirdlərin iş üslubunun əsaslı surətdə dəyişməsinə tələb edir. Şagirdlərin hazır şəkildə biliklərin almalarına, bilik almaq üçün müstəqil axtarışlar aparmalarına yenidən hasil etmə və yaradıcı fəaliyyətlərinə yaddaşa, təfəkkürə istinad etmələrinə, öyrənməyə maraqlarına, nəzarət və qiymətləndirməyə münasibətləri dəyişməli, fəaliyyətləri yeniləşməlidir.

Artıq vaxt keçib ki, müəllim və dərslük az qala yeganə informasiya mənbəyi hesab olunurdu. İndi mətbuat, radio, televiziya, kompüter, vasitəsilə internetə çıxmaq şagirdlərə coşğun informasiya seli verir. Bütün bunlar isə ağılla yanaşıldıqda pedaqoji vəsait arsenalında “müəllimin köməkçisinə” çevrilir.

Keçən əsrin əvvəllərində texniki inqilab baş verdi, ortalarında isə təlimin texniki vasitələrindən istifadə geniş vüsət aldı. Keçən əsrdə pedaqogikada təlim prosesini texnolojiləşdirmək cəhdləri çox olmuşdur. Əsrin II yarısındanək müxtəlif vasitələrindən istifadəyə diqqət yetirilmişdir. O zaman bəzi pedaqoqlar belə hesab edirdilər ki, texnikiləşmə kütləvi təlim praktikasını dəyişəcəkdir, hər şey yenidən qurulacaqdır. Belə şəraitdə müəllim sıxışdırılacaq, ona o qədər də ehtiyac olmayacaq. Bu gün dünya pedaqogikasında təlimin texniki vasitələrindən, onun təlimedici imkanlarından maksimal dərəcədə istifadə olunması davam edir. İnformasiyanın həcmnin artması, texniki vasitələrin qabiliyyətinin fərdi iş aparma imkanları verməsi müasir mərhələdə ənənəvi kütləvi informasiya vasitələrindən yeni informasiya texnologiyalarına – elektron hesablama maşınlarından, kompüterləşmə sistemindən, əlaqənin lazer kanalından mikroelektron qurğudan istifadəyə keçir. Tədris prosesinin texnikiləşdirilməsinin tərəfdarları təlimin effektivliyinin yüksəldilməsini həmin vasitələrdən istifadə olunmasında görürlər.

1970-ci illərdə sistemli yanaşmanın təsiri tədricən pedaqoji texnologiyanın ümumi quraşdırılmasına gətirib çıxarır: didaktik problemlə prosesini dəqiq verilmiş məqsəd baxımından idarə etmək dəqiq təsvir və tərifə əsaslanmalıdır. Beləliklə, texnoloji inqilab texnikanı maşından fəaliyyət sistemə keçirdi. Texnika elm və texnikadan pedaqoji prosesə keçdi. XX əsrin axırlarında Avropa tədrisinin texniki vasitələrindən istifadə edilməsi ilə başlanan tədris texnologiyası son illərdə “pedaqoji texnologiya” adı ilə geniş yayılmışdır. N.N.Kuzmin yazır ki, pedaqoji texnologiya elimlilik, sistemlilik, sistemlilik, davamlılıq, təlim-tərbiyə və inkişafın vəhdəti kolllektiv xarakterli tədris prosesində şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin hesaba alınması fəaliyyəti və s. əhatə edir.

Yapon pedaqoqu T.Cakomotonun fikrincə, pedaqoji texnologiya pedaqogikaya sistemli təfəkkür qaydasını tətbiq etməkdir, bunu “təhsilin sistemləşdirilməsi”, yaxud “sinif təliminin sistemləşdirilməsi” də adlandırmaq olar. Bu gün texnoloji yanaşmanın iki imkanı mövcuddur: ya müəllimin öyrədici qurğularla əvəz etmək, onunla xudafizləşmək ya da onun rolunu məhsəhətlə təşkilati vəzifələrlə məhdudlaşdırmaq. Pedaqoji ictimaiyyət ikinci tərəfi real hesab edir. Burada təlimin mərhələləri üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış konkret məqsədlər məzmun, bu məqsədlərə çatmağın metodu və vasitələri işlənilib hazırlanır.

K.D. Uşinskinin dövründə pedaqogikanın incəsənət olmasından bəhs olunur. İncəsənət xüsusi istedadla, intuisiyaya malik adamların əməyi nəticəsində yaranır və inkişaf edir. Texnologiya isə elmə əsaslanır. Deməli, yaxşı pedaqoq olmaq üçün elmə əsaslanmaq lazımdır. V.P.Besnalko yazır : “yaxşı elmi əsaslanmış təlim və tərbiyə texnologiyası ustalıq deməkdir” .

Pedaqoji texnologiyalar əsasən mütəxəssislər tərəfindən yaradılsa da, onun digəri tərəfindən öyrənilib, yayılmasına, elmin onu tədqiqat obyektinə böyük ehtiyacı vardır. Əks təqdirdə, yeniliklər yarandığı ocaqdan kənara çıxmır, hamının yararlanmasına çatmır.

Pedaqoji və təlim texnologiyaları üzrə bilik və bacarıqlara malik olmaq son dərəcə vacibdir. Bunun üçün müəllimlərin bu sahədə səviyyəsini və qabiliyyətini artırmaq əsas şərtidir. Son illərdə bir neçə Asiya ölkələrində təhsil təlim texnologiyasının inkişafı nəticəsində qabaqcıl ölkələr səviyyəsinə çatmışdır.

Biz XXI yüzilin ilk illərini yaşayırıq. Bu gün doğulan, gələn uşaqlar, bu gün ilk addımlarını atan körpələr XXI yüz ilin son illərinin dünyəvi məsələlərini həll edəcəklər, bəşəriyyəti yaşadacaqlar.

“Millətimizin sabahı” dediyimiz uşaqlar həyatımızın gələcəyi, ömrümüzün davamıdır. Onların təlim-tərbiyəsinə, sağlamlığına düzgün münasibət bəşəriyyətin aydın sabahını, parlaq gələcəyinin təminatıdır. XXI əsrdə yaşayacaq nəsillərin təlim-tərbiyəsinin, sağlamlığının, xoşbəxt həyatının təməli bu günümüzdən başlayır.

XARICI TƏCRÜBƏDƏ ESTETİK TƏRBIYƏ

Günəl ŞƏMİLZADƏ

Avropa Azərbaycan məktəbi , ibtidai sinif müəllimi

ADPU, fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant

ghesenli@std.qu.edu.az

AZƏRBAYCAN

Estetik tərbiyə insanın rənglərə, səslərə, ətraf aləmə, ictimai və siyasi mühitdə baş verən proseslərə qarşı qəlbinə açır, dünyanı düzgün və dərinlən anlamağa kömək edir. Təlim tərbiyə prosesində estetik tərbiyə yaradıcı təfəkkürün inkişafına kömək edir, yeni yolların, yeni kreativ üsulların və qərarların axtarışına yardım edir.

Estetik tərbiyənin bütün sistemi uşağın ümumi inkişafı ilə bağlıdır. Bu tərbiyə prosesi uşağın həm estetik, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri, həm də intellektual səviyyəsinə birbaşa təsir edir.

Şəxsiyyətin estetik tərbiyəsi kiçik yaşlarından başlayır. Valideynləri ilə ünsiyyəti, ailə üzvləri, qohum və tanışlarla, öz yaşadları ilə münasibəti, onların şəxsi davranışları, əhval ruhiyyəsi, dediyi sözlər, istifadə etdikləri bədən dili məsələn, jest, mimiklər və sair onların estetik şüurunu inkişaf etdirir.

Estetik tərbiyənin bütün mərhələsi məhz şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına köklənərək, bütün yaş mərhələlərində müvafiq üsul və metodlarla həyata keçirilir.

İlk olaraq ətraf aləmlə tanış olan uşaqlar oyun vasitəsi ilə gözəllik və eybəcərlik anlamını sezir, və yamsılama yolu ilə insanların və onlar üçün maraq doğuran digər canlı aləmdəki proseslərin köməyi ilə qavrama, anlama, dəyər vermə, ünsiyyət mədəniyyəti və sair kimi keyfiyyətlərə yiyələnirlər.

Bu prosesin tam ətraflı inkişafı təlim tərbiyə nəticəsində daha da möhkəmlənir. Təbii ki, bu inkişaf səviyyəsi hər bir ölkəyə görə dəyişir. Buna səbəb ilk öncə hər bir ölkənin öz mentaliteti, dünyagörüşü, təhsili və bu prosesə yanaşma baxışından asılıdır. Bir çox ölkələrdə təhsil prosesində estetik tərbiyə daha çox üstünlük təşkil edir. Bu ölkələr sırasına ilk öncə ABŞ, Yaponiya, İsveç, Böyük Britaniya, Rusiya və sair daxildir. Bu ölkələrdə təhsil prosesi əsasən estetik tərbiyə nəticəsində əldə olunan bədii yaradıcılıq, kreativ metodlar, rəngarəng uşaq yaradıcılığı əsasında qurulur.

Beləki əsasən bağça və məktəblərdə tədris olunan bilik və bacarıqlarda nəzəriyyə deyil, bədii estetik yaradıcılıq əsas götürülür. İlk öncə bağça, məktəb və sair təhsil mərkəzlərində estetik mühit

formalaşdırılır. Lazımı vəsaitlərin çoxluğu, bədii yaradıcılığı nümayiş etdirən kiçik sərgilər, məktəb otaqlarının rəngarəng olması, sinif otaqlarının müxtəlif bitkilərlə, dərs ləvazimatları, şəkillərlə bəzədilməsi, hər bir sinifdə bədii yaradıcılıqla bağlı guşələrin olması, məktəb zənginin dünya üzrə tanınmış məşhur musiqiçilərin əsərləri ilə əvəzlənməsi və sair əsas həmdə məcburi şərtlərdəndir.

Beləki ibtidai siniflərdə tədris olunan bütün fənnlərdə nəzəriyyə deyil, bədii estetikani şagirdlərə mənimsətmək əsas amil olaraq götürülür. Məsələn: riyaziyyat dərslərində verilən mövzular bədii estetik qabiliyyətlər nəticəsində şagirdlərə öyrədilir. Keçiriləcək hər bir mövzuya beş, altı dərs verilir. Keçilən mövzu bir dəfə deyil, bir neçə metodlardan vasitəsi ilə şagirdlərə mənimsədilir.

Riyaziyyatla ilk tanışlıq ədədlərdən başlayır. Bu mövzunun şagirdlər tərəfindən yaxşı mənimsədilməsi üçün müəllim müxtəlif rəngarəng metodlardan istifadə etməlidir. Buraya ilk öncə, rəngli kağız, gil, torpaq, boya, muncuq, rəngli təbaşirlər və sair daxil edə bilər. Bütün mövzularla bağlı xüsusi yazılmış cd-lər, video çarxlar, cizgi filmləri, mahnılar, elektron saytlar mövcuddur. Bunlardan istifadə edərək şagirdlər verilmiş tapşırığı daha yaxşı dərk edir və nəticədə əl qabiliyyəti, göz yaddaşı inkişaf edir.

Digər bir mövzu isə toplama, çıxma əməlləridir. Bu anlayışlar şagirdlərə ilk öncə nəql yolu ilə izah olunur. Sonra isə əlavə etmək və azaltmaq anlayışları şagirdlərə müxtəlif göstəriş metodları ilə mənimsədilir.

Toplama əməlini şagirdlərə mənimsətmək üçün xüsusi riyaziyyat tablolarından, rəngli fiqurlar və pazıllardan, karandaşlardan, internet oyunlarından, sehrli barmaqlardan, hazır alınıb çalışma vərəqlərindən və digər vəsaitlərdən istifadə olunur. Bu halda şagirdlər dərslərə daha çox həvəs göstərir və nəticədə estetik mühitin yaradılmasında iştirak edirlər.

Ana dili dərslərində Əlifba, cümlə, nitq hissələri, mətn, hekayələr və sair kimi mövzularda estetik səpkiyərdə öyrədilir. Əlifbadakı hər bir hərfə aid əl işləri, tablolar, xüsusi hazırlanmış qəliblər, kağızlarla kəsmə, plastilin və digər vəsaitlərlə quraşdırma kimi metodlardan istifadə olunur.

İlk hərf “A” hərfidir. Bu hərfin keçilməsi üçün müəllim şagirdlər üçün səs və hərf anlayışını bir birindən fərqləndirmək üçün xüsusi maaterial hazırlayır. Buraya “a” səsini və hərfini özündə əks etdirən səsi və yazını özündə əks etdirən onlayn oyunlar, musiqili hekayələrdə vurğulanan “a” səsi, təaccüb və qorxu hissi keçirdikdə vurğulanan a səsi ilə bağlı videolardan istifadə edir. Təbii ki, metodların rəngarəngliyi hər müəllimin öz pedaqoji ustalığından asılıdır.

Şagirdlər “a” səsi ilə tanış olduqdan sonra hərfə keçirlər. Hərfi də xüsusi əl işləri ilə hazırlayırlar. Bu dərstdə istifadə olunan metodlar digər fənnlərdə də əlaqələndirilərək tətbiq olunur. Verilmiş riyaziyyat, əmək, musiqi dərslərində də iş vərəqlərində “A” hərfi ilə bağlı sadə çalışmalar hazırlanır. Hərflərin rəqəmlərə oxşarlıqları təhlil olunaraq kəşf edilir.

Qruplarla iş zamanı şəkər tozu, duz, torpaq kimi vəsaitlərdən istifadə olunur. Müəllim şagirdləri qruplara bölür və hər qrupu ad verərək tapşırıqlar verilir. Məsələn, bu işlədilən ləvazimatların adları ilə də bağlı ola bilər. Şəkər tozu, torpaq, duz. Bu metoddan istifadə əsasən bütün əlifba kursu bitdikdən sonra tətbiq olunur. Seçilmiş partaların üzərinə bu üç ləvazimatdan tökülür və şagirdlər növbə ilə müəllimin dediyi və ya xüsusi kartlarda göstərilmiş hərfləri yazırlar. Bu üsulla onlar həyat bilgisi dərslərində hissiyyat orqanlarının inkişafı, müxtəlif maddələrin boş, yumşaq, quru olması ilə bağlı dərslərə keçid edirlər.

Texnologiya dərslərində isə həm ana dili həm riyaziyyat həmdə həyat bilgisi dərsləri bir biri ilə əlaqələndirilərək plastilin, gil və ya şagirdlərlə hazırlanmış xəmirədən istifadə olunur. Bu zaman Şagirdlər istədikləri hərf, ədəd, fiqurları düzəldir, rəngləyirlər. Sonda isə hər 2 həftədən bir şagirdlərin əl işləri məktəbdə sərqi üçün bölünmüş guşələrdə sərğilənir.

Bu estetik bədii metodlarla istifadə zamanı şagird mənimsəmənin müxtəlif yollarla inkişaf etdiyini kəşf edərək hər mövzuya gözəl yanaşmağı, daim axtarıcılıq qabiliyyət və bacarıqlarına yiyələnirlər.

Həyat bilgisi dərslərində əyani vasitələrə daha çox üstünlük verilir. Əgər mövzu bu həftə ərzində bitkilər haqqındadırsa, müəllim sinifdə bitkilərin növlərinə aid bir guşə yaradaraq, ən azı dörd – beş bitki növü ilə şagirdləri tanış edir. Bu mövzu həftə ərzində müşahidə yolu ilə aparılır. Onlar məktəb bağçasındakı bitkiləri müşahidə edir, bəzi bitki toxumlarını sinifdə dibçəkdə əkərək onun yaranması üçün lazım olan hava, günəş, torpaq, su kimi amilləri mənimsəyirlər. Bitki ilə bağlı mövzu aylarla şagirdlər tərəfindən müşahidə olunur və sonda bitən dibçək sinifdə saxlanılır.

Bütün dərs prosesi qarşılıqlı əlaqə vasitəsi ilə aparılır, şagirdlərin həyəcanı, onların fikirləri, bilikləri mənimsədikləri informasiya sinifdaxili tapşırıqlarla yetərli sayılır və şagirdlər dərs bitdikdən sonra ev tapşırıqları ilə yüklənmirlər.

Təlim, tədris prosesində şagirdlər dərslərlə əlaqəli məktəbdaxili müxtəlif bir neçə tamaşalar hazırlayır, xüsusi bayramlar təşkil edir və muzeylərə, tamaşalara, bədii öz fəaliyyət dərnəklərinə, açıq havada təşkil olunan ekskursiyalar gedir və onların estetik tərbiyəvi dünyagörüşləri dahada zənginləşdirilir. Bütün təlim prosesində etik estetik davranışlar, gözəllik qanunları, gözəl münasibət, gözəl geyim kodeksləri, gözəl davranış qaydaları haqqında hər dərs maksimum üç-dörd kəlamlar şagirdlərə öyrədilir və şagirdlər gündəlik rejimlərində ondan istifadə edirlər. Bu mövqedə yanaşma şagirdlərin özlərinə, ətrafa sevgi və hörmət nümayişi, onlarla ideyaları paylaşmaq, nizam-intizam qaydalarına açıq fikirlə yanaşma təbliğ etməklə inkişaf etdirir. Hər bir şagirdin fərdi olaraq fikirləri eşidilir, uşaqların özlərini ifadə etmək üçün daha sərbəst hiss edirlər.

Təklif edərdimki, bizim təhsil ocaqlarında da bu tip xarici təcrübədən istifadə olunsun. Xarici ibtidai təhsil kursunda əsasən İB, PGCE, GCSE və IGCSE kimi tədris proqramlarından istifadə nəticəsində şagirdlərin hərtərəfli inkişafı yüksək səviyyədə formalaşır. Bu tip proqramların milliləşməsi nəticəsində təhsil ocaqlarımızda istifadə etmək məqsədə uyğun olardı. Bütün məktəblərdə estetik mühitin təşkilinə, dərslərin estetik gedişatı üçün lazımı rəngarəng vəsaitlərlə təmin olunmasına daha çox diqqət yetirilməsi ön plana çəkilməsi daha qənaətbəxş hesab olunur. Müəllimlər bu sahə üzrə müəyyən olunmuş maarifləndirici seminarlara, təlimlərə qatılaraq öz pədaqoji fəaliyyətlərini inkişaf etdirə bilərlər. Təhsil qanunlarında və məktəbli kitablarındakı bəzi yersiz nəzəri yüklənmələr aradan qaldırılaraq şagirdlərin daha yaxşı, sağlam, kreativ fikirlə inkişafı üçün qanunlar işlənilib hazırlanması onların əqli, kreativ, estetik bilik və bacarıqlarına daha çox təkan verə bilər.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ASUDƏ VAXTDAN İSTİFADƏNİN BAŞLICA PRİNSİP VƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

Arzu SƏLİMOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Kaspi Liseyi, ibtidai sinif müəllimi
arzusalin93@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Asudə vaxt, insanın boş zamanının ağıllı, düzgün tərzdə dəyərləndirməsidir. Asudə vaxt insanın boş zaman məşğuliyyətini seçdiyi zaman istifadə etdiyi bəzi estetik və əxlaqi dəyərlərini özünə aid etməsinə kömək olan bir vasitədir. Başqa bir yandan, şəxsin özünün yaradıcı olaraq ifadə etməyinə imkan yaradan, şəxsiyyət kimi formalaşdırıcı bir faktordur. Mədəniyyətin aşılınması və inkişaf etdirilməsi baxımından asudə vaxtı təhsil kimi dəyərləndirmək də olar.

Digər bir ifadə ilə asudə vaxt, insanın həm özü, həm də digər şəxslər üçün bütün məcburiyyətlərdən və ya əlaqələrdən qurtulduğu və özünün seçdiyi əyləndirici və rahatladıcı bir fəaliyyətlə məşğul olacağı bir zamandır. Asudə vaxt ümumi vaxt büdcəsinin mütləq işlərdən azad edilmiş elə bir sərəvətidir ki, həmin müddətdə şəxsiyyət öz fiziki, mənəvi vəziyyətini və mədəni səviyyəsini nəzərə almaqla özünə uyğun hərəkətlər variantı seçir. Bu həm də istirahət, yorğunluğu aradan qaldırıcı fiziki, psixi və intellektual qüvvələri bərpa edən, sosial şərtlərlə müəyyənləşdirilmiş psixi-fizioloji prosesdir.

Asudə vaxt ibtidai sinif şagirdlərinin şəxsiyyətinin inkişafı və formalaşması üçün son dərəcə önəmli olan bir vaxtdır. Həmin vaxt ərzində uşaqlar istirahət, əyləncə, idman, öz üzərində çalışmaq, müstəqillik, təşəbbüskarlıq, özfəaliyyət və s. üçün əlverişli imkanlar qazanır, gəzintiyə, ekskursiyaya, kinoya, tamaşaya, muzeyə gedir, mütaliə edir, idmanla məşğul olur, musiqi alətində çalır, rəqslə məşğul olur və s. Asudə vaxtdan istifadə kiçik yaşlardan uşaqlarda formalaşdırılmalıdır. Buna görə də şagirdlər asudə vaxtlarının səmərəli istifadəsi üçün düzgün istiqamətləndirilməlidirlər ki, onu şən və mənalı keçirsinlər. Asudə vaxtdan səmərəli istifadə şagirdlərin biliklərini daha da möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsinə, fiziki, psixoloji və şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasına, əlavə məlumatların qazanılmasına, dünyagörüşünün artmasına, onların hərtərəfli inkişafına və tərbiyəsinə şərait yaradır.

İbtidai sinif şagirdlərinin asudə vaxtlarının planlı təşkili üçün müvafiq prinsiplərə istinad olunmalıdır. "Prinsip (lat. Prinsipium-başlanğıc, əsas)"- hər hansı bir nəzəriyyənin, təlim, elm, dünyagörü-

şü, siyasi təşkilatın və s. çıxış etdiyi əsas müddəalar ; insanın əxlaq və fəaliyyət norması; hər hansı mexanizmin alətin əsas quruluş xüsusiyyəti deməkdir.

Şagirdlərin asudə vaxtlarının təşkilinin uğurla nəticələnməsi üçün əhəmiyyətli olan aşağıdakı prinsiplərə nəzər salmaq:

1) Asudə vaxt işinin təşkili dövrün ahənginə uyğun şəkildə həyata keçirilməli, qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd və vəzifələr düzgün müəyyənləşdirilməli, müntəzəm və sistemli şəkildə həyata keçirilməlidir.

2) Bu zaman şagirdlərin meyli, maraqları, həvəsi, istəkliyi nəzərə alınmalı, onların öz fəaliyyətinə şərait yaradılmalı; fəaliyyətlərin estetik – emosional əsaslarla aparılması təmin olunmalıdır.

3) Məktəblilərin yaş, cins qruplarına və fərdi xüsusiyyətlərinə xüsusi fikir verilməlidir.

4) Uşaqlar aktiv, axtarıclıq, araşdırmaçılıq fəaliyyətinə cəlb olunmalıdırlar.

5) Fəaliyyətlərin forma və istiqamətlərinin seçilməsində könüllülük prinsipi nəzərə alınmalıdır. Şagirdlər asudə vaxtlarının səmərəli keçirilməsi üçün fəaliyyətlərə məcbur cəlb olunmamalıdırlar. Şagirdlərin marağı və həvəsi olan fəaliyyətlərə qoşulması son dərəcədə əhəmiyyətlidir.

6) Şagirdlərin təşəbbüskarlığı əsas götürülməlidir. Uşaqlar zooparka, ekskursiyaya, muzeyə, şəkil qaleriyasına və s. gəzintilərin təşəbbüskar kimi çıxış etmələri bu fəaliyyətlərin tərbiyəvi və təhsilləndirici, öyrədici, məlumatverici təsirini artırır.

7) təşkilati-işgüzar oyun xüsusiyyətlərinə malik olmalıdır. Çünki oyun şagirdlərin həyatı dərk etməsinə, təcrübə toplamasına, şəxsiyyət kimi formalaşmasına, təşkilatçılıq vərdişlərinin aşılmasına, kollektivçilik hissi və kollektiv həyata uyğunlaşmasına kömək edir, onu təlimə və əməyə hazırladır.

8) Asudə vaxt fəaliyyətlərinin əsas prinsipləri sırasında şagirdlərin bilavasitə tərbiyəlilik səviyyəsini yüksəltmək, onlarda vətənpərvərlik, fədakarlıq, düzlük və doğruluq, yoldaşlıq və dostluq, xeyirxahlıq, sadəlik və təvazökarlıq, qorxmazlıq, cəsurluq, şücaət, böyüyə, valideynlərinə, müəllim kollektivinə hörmət, heyvanlara və bitkilərə qayğılı və diqqətli münasibət, mərdlik və cəsurluq və s. keyfiyyətləri inkişaf etdirmək, uşaqları kiçik yaşlarından vətənin ləyaqətli oğul və qızları kimi yetişdirmək durur.

9) Mənəvi davranış, adət və vərdişlər formalaşdırmaq - soykökünə bağlılıq adət və ənənələrə, dilinə, dininə hörmət kimi keyfiyyətlər formalaşdırmaq da əsas götürülməlidir.

10) Asudə vaxt fəaliyyətləri şagirdin zehni, fiziki və mənəvi güc qazanma məqsədilə onun sosial, mədəni, iqtisadi, fizioloji imkanları ilə əlaqəli olmalıdır.

11) Asudə vaxt şəraitində həyata keçirilən bütün növ işlər təhsilləndirici (öyrədici), tərbiyəedici və inkişafetdirici vəzifələri yerinə yetirməlidir.

Asudə vaxt işinin təşkili zamanı mənəvi tərbiyə sahəsində işlər aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmalıdır:

1. Şagirdlərdə mənəvi şüur formalaşdırmaq (yaxşılıq və pisliyi, xeyirxahlığı və bədxahlığı, gözəli və çirkini, həqiqini və saxtını ayırd etməyi bacarmaq, mill-mənəvi şüur, milli mənlilik, vətən, millət təəssübkeşliyi, fədakarlıq, soykökünə bağlılıq və s.)

2. Şagirdlərdə mənəvi hisslər yaratmaq (vicdan, şərəf, ləyaqət, namus, borc, inam, məsuliyyət, vətənpərvərlik, vətəndaşlıq və s.)

3. Şagirdlərdə mənəvi mövqe formalaşdırmaq (Həyatın çətin məqamlarında fədakarlıq göstərmək, xeyirxah münasibətdə olmaq, insanlara hörmət, qayğı və həssaslıqla yanaşmaq, kömək və yardım etmək və s.)

4. Şagirdlərdə mənəvi sima formalaşdırmaq (səbr və təmkinli olmaq, tolerantlıq, mütəşəkkillik, dəqiqlik, sədaqətlik, mərdlik, cəsurluq, mədəniyyət və nəzakətlik, sadəlik və təvazökarlıq, düzlük və doğruluq, dostluq və yoldaşlıq, mərhəmət və qayğıkeşlik və s.)

5. Şagirdlərdə mənəvi davranış, adət və vərdişlər formalaşdırmaq (Vətənə, xalqa xidmət etməyə hazır olmaq, xalqın adət və ənənələrinə hörmət, mənəvi davranış nümayiş etdirmək, düzgün müstəqil qərar çıxarmaq, ədəbli, nəzakətli ünsiyyət və rəftar etmək, insanlara xeyirxah münasibətdə olmaq)

Qeyd olunan prinsip və istiqamətlərə əməl olunduqda asudə vaxt işinin səmərəliliyi xeyli artır, bu sahədə uğurlu nəticələrə gəlmək imkanı yaranır, şagirdlərin hərtərəfli, ahəngdar inkişafına səbəb olur.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ RIYAZIYYAT DƏRSLƏRİNDƏ İNTERAKTİV METODLARDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİ

Leyla PİRMƏMMƏDOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

pirmammadova@gmail.com

AZƏRBAYCAN

İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemində nəzər salsaq görərik ki, informasiya kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan fəal interaktiv metodlar yüksək nəticələr verir. Hal-hazırda ölkəmizdə həyata keçirilən kurikulum islahatının əsasında yeni təlim metodları dayanır. Bütün fənlər üzrə təhsil kurikulumları hazırlanmışdır. Təlim prosesində ümumi təhsil kurikulumlarında müəyyən olunmuş məqsədlər və məzmun həyata keçirilir. Digər fənn kurikulumları kimi riyaziyyat kurikulumu da təlimin lazımı məqsədlərini təyin edir. Riyaziyyat fənn kurikulumu ümumi təlim nəticələrinə nail olmaq istiqamətində bütün fəaliyyətləri əks etdirir və məktəb rəhbərləri, müəllimlər, valideynlər üçün nəzərdə tutulub. Bu fənnin kurikulumuna da diqqətlə nəzər salsaq görərik ki, burada riyaziyyat fənni üzrə öyrədilən mövzular sadədən mürəkkəbə doğru proqramlaşdırılmışdır və hər sinfin sonunda əldə olunacaq nəticə göstərilmişdir. Fikrimcə, əgər müəllim riyaziyyat fənni kurikulumundakı standartları ustalıqla istifadə etsə və həyata keçirsə heç bir çətinliklə qarşılaşmaz. Riyaziyyat fənni kurikulumu tədris zamanı dəyərli vasitə hesab olunur. Bu fənnin tədrisinə başlamazdan əvvəl hazırlanmış kurikulumla yaxından tanış olmaq lazımdır. Fəal təlim üsulları əsasında öz dərslərini quran müəllim əvvəlcədən bu problem haqqında evdə xüsusi şəkildə hazırlaşmalı, şagirdlər qarşısında dərslərini necə keçəcəkləri barədə düşünməlidirlər. Kənardan bu məsələ asan görünə bilər. Lakin belə deyildir. Problemin daxilində endikdə, həqiqətən də məsuliyyətli bir iş olduğunu anlamaq olur. Dərslərini fəal təlim əsasında quran hər bir müəllim bu işə yaradıcı və ciddi şəkildə yanaşmalıdır. Müəllim iş üsullarını elə seçməlidir ki, şagirdləri motivasiyaya sövq etsin. İş üsulları şagirdləri yeni axtarışlara aparmalı, onlarda tədqiqatçılıq meyillərini gücləndirməli və yeni bilikləri əldə etməyə kömək etməlidir. Tədris prosesində müasir metod və üsullardan istifadə şagirdlərin müsbət motivasiyalarını, şəxsiyyətin yaradıcı fəaliyyətini və əsas təfəkkür əməliyyatlarının inkişafını formalaşdırır. Təlim prosesinin bütün mərhələləri üçün səmərəli və vahid təlim forması yoxdur. Müəllim hər bir mövzunun tədrisi üçün səmərəli təlim forması seçməyi bacarmalıdır. Mövzudan asılı olaraq müəllim sinifdaxili müzakirə və məşqlərdən, mövzu ilə bağlı gündəlik həyatda rast gəlinən hadisələrdən istifadə etməklə təlim prosesini qurmalıdır. Müəllim şagirdlərin potensial ehtiyatını nəzərə almaqla və tədris olunacaq riyazi materialın tam başa düşülməsini üçün istifadə edilən təlim üsulları arasında balans yaratmalıdır. Standartlara əsaslanan təlim proqramı təlimin düzgün təşkilini nəzərdə tutur. Təlim elə təşkil olunmalıdır ki, şagirdlər yeni biliklər əldə etsinlər, tətbiq bacarıqlarına yiyələnsinlər, əldə edilən informasiyanı möhkəmləndirsinlər. BİBÖ metodu kifayət qədər səmərəli fəal metod hesab olunur, lakin ondan heç də həmişə istifadə etmək mümkün deyildir. Fəal təlim üsulunun bu növü öyrənmələrə keçmiş bilikləri dərinləşdirmək və yeni biliklərlə əlaqələndirmək imkanı verir. BİBÖ metodu tənqidi təfəkkür bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində geniş istifadə olunur. BİBÖ aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilir:

1. Müəllim lövhədə üç sütundan ibarət cədvəl qurur və aşağıdakı bölmələri qeyd edir: Bildiklərimiz, İstəyirik bilək, Öyrəndiklərimiz.

2. Müəllim problemi elan edir.

3.

Şagirdlər problemlə bağlı fikirlərini söyləyir və cavabları birinci sütunda yazılır. 4. Həmin problemlə bağlı bilmək istədikləri isə ikinci sütuna yazılır.

5. Dərsin sonunda isə şagirdlərin mövzu ilə bağlı öyrəndikləri üçüncü sütuna yazılır. BİBÖ şagirdlərin mövzu haqqında əvvəlki təcrübələrini nəzərdən keçirməyə və dərslərdəki cavablarına əsasən suallar formalaşdırmağa imkan verir. Motivasiya və yekunlaşdırma mərhələsində istifadə oluna bilər.

Şagirdlərdə yeni mövzuya maraq oyatmaq məqsədilə beyin həmləsi metodundan istifadə olunur. Bu metod başqa adla “əqli hücum” da adlanır. Beyin həmləsi şagirdlərin tamamilə fikir sərbəstliyini təmin edən metodudur. Beyin həmləsi şagirdlərin tamamilə fikir sərbəstliyini təmin edən metodudur. Belə ki, bütün qrup hər hansı problemin həllinə cəlb olunur və qısa zaman ərzində fikirlər və təkliflər qeyd olunur. Əgər müəllim sualla müraciət edərsə, sualı açıq qoymalıdır. Şagirdlərin söylədikləri fikirlər qəbul olunur və müzakirəsiz yazıya alınır. Bu fikirlər tənqid olunmur, məhz yerinə yetirilmiş işin nəticəsində deyilən fikirlər təhlil və düzəliş edilir. Əsas ideyalar yekunlaşdırılır və qiymətləndirilir.

Beyin həmləsi metodundan istifadənin aşağıdakı məqsədləri vardır:

- 1) müstəqil düşüncəni inkişaf etdirmək;
- 2) şagirdlərdə özünə inam hissi formalaşdırmaq;
- 3) şagirdlərdə məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirmək, yaradıcılığı stimullaşdırmaq; 4)
- şagirdlərin sərbəstliyini və fikir azadlığını inkişaf etdirmək;
- 5) problemin həlli yollarının araşdırılmasını öyrətmək.

Bu metodda iş forması əsasən böyük və kiçik qruplarla iş şəklində aparılır. Vaxt 10-15 dəqiqə nəzərdə tutulur. Beyin həmləsi metodundan motivasiya və ümumiləşdirmə mərhələsində istifadə oluna bilər. Şərtlər:

1) müəllim şagirdləri öz ideyalarını irəli sürməyə ruhlandırmaqla, müdaxilələrin qarşısını almaqla və ideya axınına stimullaşdırmaqla fəaliyyətin əsl katalizatoru olmalıdır;

2) ideyaların yaradılması üçün beyin həmləsinə ayrılmış vaxta riayət etməklə hər hansı ideyaları sərbəst şəkildə irəli sürülməsi təmin olunmalıdır;

3) həmlə iştirakçıları arasında əvvəlcədən münasibət olmalıdır;

Bu fikirləri söylədikdən sonra belə qərara gəlmək olar ki, əqli hücum metodu şagirdlərdə məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirir, onları elmi və müstəqil şəxsiyyət olaraq yetişdirir.

Klaster şaxələndirmə deməkdir. Hər hansı mövzunun açılmasına, şagirdlərin bu ətrafda sərbəst düşünməsinə şərait yaradan fəal təlim metodu klasterdir. Bu metod tətbiq olunarkən fikirdən fikir, mövzudan mövzu yaranır. Klaster metodu həm fərdi, həm cütlərlə, həm də qruplarla həyata keçirilə bilər. Bu metodun tətbiqi çox bəsit və yaddaqalandır. Şaxələndirməni həyata keçirmək üçün iri kağız götürülür və kağızın mərkəzində söz, fənnə aid bir termin yazılır. Həmin sözdən şaxələr ayrılır və yeni fikirlər yazılır. Yarana biləcək problemlər:

1) vaxtın uzanması;

2) məlumatın həddindən artıq olması və ya az olması.

Bu metoddan daha çox motivasiya mərhələsində istifadə olunur. Vaxt 5-7 dəqiqə davam edir. Məqsəd:

1) şagirdləri mövzu haqqında açıq və sərbəst düşünməyə sövq etmək;

2) lüğət tərkibini zənginləşdirmək;

3) şagirdlərin mövzu barəsindəki əvvəlki təcrübəsini nəzərdən keçirmək;

4) verilmiş əsas anlayışa aid şagirdləri bacarıqları qədər söz assosiasiyaları tapmağa və ideyalar arasında əlaqələr barədə düşünməyə istiqamətləndirmək.

Beləliklə, interaktiv təlim metodlarının imkanları genişdir. Fəal təlim metodlarından istifadə etməklə şagirdlərin idrak fəallığı yüksəlir. Bu da təlim prosesinin səmərəliliyini yüksəldir.

UŞAQ QURASHDIRMALARININ MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN IDRAKI INKIŞAFINDAKI ROLU

PAŞAYEVA İlahə Niftulla qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

pashayev1955@mail.ru

AZƏRBAYCAN

“Ağıllı baş əlləri öyrədir, ağıllanmış əllər isə başı öyrədir.”

M.Qorki

Doğulduğu andan etibarən körpə qanunauyğun olaraq fiziki və intellektual baxımdan inkişaf edir. İnkişaf mərhələsində ona valideynləri və yaxın ətrafı kömək edir. Uşaq ilk növbədə onu əhatə edən ətraf aləmə bələdləşir: səsləri müəyyən etməyə, valideynlərini eləcə də, yaxın qohumları fərqləndirməyə, mühitə adaptasiya olmağa çalışır. Gördüyü əşyaların parıltısı, rəngi, səsi, forması onun marağına səbəb olur, cəlb edir. Körpə ona toxunmağa can atır, xüsusiyyətinə bələdləşir: bərkdir, yumşaqdır, soyuqdur, istidir və s. O, əşyaların dairəvi olduqda fırlandığını, diyirləndiyini, kərpic formasında olduqda üst-üstə qoya bildiyini, diyirlənmədiyini və s. müşahidə edir, öyrənir. Uşaq onu əhatə edən bütün reallıqları, gerçəkliyi oyun vasitəsilə dərk etməyə çalışır. Uşaq həmişə oynayır, çünki informasiyanı oyun vasitəsilə qəbul edir. Oyun cəlbədicisi vasitə olmaqla yanaşı, həm də öyrədici və inkişafetdirici xüsusiyyətə malikdir. Belə xüsusiyyətə malik oyunlardan biri də quraşdırma ilə oyunlardır.

Quraşdırmalar uşaqları həm fiziki, həm də intellektual baxımdan inkişaf etdirir. Quraşdırmalar vasitəsilə oyun uşaqlarda kiçik motorikanı inkişaf etdirir, məkan və bələdləşmə, forma və rəng haqqında anlayışların mənimsənilməsində mühüm rol oynayır, nitq mərkəzinin inkişafını sürətləndirir.

Quraşdırmalarla oyunlar-müxtəlif formatda təşkil edilə bilər: yaradıcı, süjetli-rollu və kompleks formada. Oyunun formatı, xüsusiyyəti uşağın yaş səviyyəsi və fərdi imkanlarından asılıdır. Quraşdırmalarla oyun zamanı uşaqdan stulda əyləşib müəyyən görünüşü saxlamaq tələb olunmur. Uşaq oyunu döşəmədə, xalça üzərində də davam edə bilər, burada əsas önəm onun sərbəst və rahat olmasıdır.

Baxmayaraq ki, son dövrlərdə kompüterlə oyunlar daha məşhurdur, amma uşağın intellektual inkişafında quraşdırmalarla oyunlar əvəzəlməzdir. Uşaq tikinti materialı quraşdırmalarla oyunda materialın hər bir elementini dəfələrlə müqayisə edir, ölçüb-biçir, seçim edir, manipulyasiya edir, səhv edir, səhvini düzəldir və s. "Təcrübədən", "eksperimentdən" keçirdikdən sonra müəyyən bir nəticə əldə edir.

Müasir dövrdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində quraşdırmalarla oyunlara xüsusi diqqət ayrılır. Uşaq bağçasında quraşdırma məşğələsi üçün iki növ materialdan istifadə edilir: tikinti materialı və kağız. Tikinti materialından bütün yaş qruplarında, kağızdan isə orta qrupdan başlayaraq istifadə edilir. Quraşdırma ən sevimli uşaq məşğuliyyətidir. Bu oyun uşaqların hərtərəfli inkişafında mühüm rol oynayır. O, bədii təfəkkürü və zövqü, təsəvvürü və çevikliyi, diqqət və əzmkarlığı formalaşdıran oyun növüdür.

Quraşdırma üzrə təcrübələri olmayan uşaqlar məqsədəuyğun göstəriş almadıqları halda quraşdırmanı bir oyuncaq kimi mənimsəyir, materialı yoxlayır və xüsusiyyətini öyrənirlər. Uşaqlar quraşdırma prosesi ilə o zaman maraqlanırlar ki, quraşdırma texnikasına yiyələnmiş olsunlar və nəticəni evvələcədən proqnozlaşdırma bilsinlər. Düzəldikləri əşyaların mənasını başa düşmək, uşaqların marağını, fəallığını xeyli artırır.

Quraşdırma sahəsində aparılan sistemik iş, planlaşdırma və ardıcılıq fəaliyyətin səmərəli inkişafına, quraşdırma üçün lazım olan materialları seçmək bacarığını əldə etməyə kömək edir.

Hər şeydən öncə quraşdırma əqli tərbiyənin ən vacib vasitələrindən biridir. O, təsəvvürdə canlandırılan tikinti modelinin qavrayışını sintez edərək səmmləşdirir, müqayisə aparmağa imkan verir, əqli ümumiləşdirmə, nəticəyə gəlməyə imkan verir. Kərpiclə oyunda uşaqlarda riyazi təsəvvür formalaşır: əşyaların ölçüsü, kiçik-böyük olması, sahəsi, say anlayışı, forması müəyyənləşir. Quraşdırmalarla oyunlarda uşaqlarda şəxsi keyfiyyətlər də formalaşır-əzmkarlıq, səliqəlilik, məsuliyyətlik, mütəşəkkillik və s.

Quraşdırma-uşaqların məktəbə hazırlığında, nitqin, yaddaşın, müstəqilliyinin inkişafında sadıq köməkçi rolu oynayır. Vacib məsələlərdən biri də əşyanın modelinin müvəffəqiyyətli hazırlanmasında zəruri biliklərin dərk edilməsidir. Beləliklə, uşaqlar ətraf aləm haqqında yeni məlumatlar əldə edirlər. Quraşdırma-axtarışdır, xüsusilə yaradıcı axtarışdır. Psixoloqlar belə iddia edirlər ki, hətta sxemə uyğun modelin qurulması, uşağın yaradıcı qabiliyyətinin inkişafına kömək edir. Hazır verilmiş sxemə uyğun quraşdırma səy tələb edir, yeni qərar qəbul etməyə təhrik edir, zehni əmək sərf edilir, yeni təsəvvür canlanır və s. "Tikinti tipli oyunlar" uşağın təxəyyülünün zənginləşməsinə, formalaşmasına imkan verir. K.D Uşinski quraşdırma tipli oyuncaqlar barədə demişdir; ".....uşaq üçün ən yaxşı oyuncaq, müxtəlif görünüşə malik ola bilər."

Uşaqların quraşdırma vərdişinə yiyələnməsi, onlarda quraşdırmanın mürəkkəbləşməsinə, işin daha müvəffəqiyyətli yerinə yetirilməsinə, işin müxtəlif sistemlə düşünülməsinə, məişətdə də istifadə etməsinə şərait yaradır.

Quraşdırma tipli oyuncaqların çoxlu sayda müxtəlif növləri var.

1. Uşaqların həyatında ən sadə quraşdırma tipli oyuncaq kərpicdir. Kərpiclər uşaqları sadəcə cəlb etmir, həmçinin əşyaların forması ilə tanış edir, rəng qavrayışını, müfəssəl təsəvvürünü yaradır. Uşaqlar kərpiclərlə işləmə bacarığını böyüklərin nümunəsində mənimsəyirlər. Əvvəlcə böyüklər hər hansı modeli qururlar, uşaqlar bir neçə dəfə məmuniyyətlə dağdır, həzz alırlar, sonra isə tədrisən özləri nə isə bir şey qurmağa can atırlar. Kərpiclər üçün kərpiclə oyunlar, əşyalara barmaqla toxunmaqla məşq etməyin ən yaxşı üsuludur. Bir yaşdan etibarən, artıq uşaq kərpici götürə, müəyyən hündürlüyə ata və bir əlindən digər əlinə keçirə bilər. Uşağın inkişafından və kərpicin ölçüsündən asılı olaraq uşaq bir-iki elementdən ibarət qala qurmağa cəhd edir.

2. İnşaat tipli quraşdırma oyuncaqları kərpiclərdən, konusdan, silindirdən, tağ formalı və s. elementlərdən ibarət olur. Quraşdırmada belə dəstin ayrı-ayrı elementlərindən istifadə etmək rahatdır. Qəsrin, körpünün, evin, qarajın, sarayların və s. tikintisində əlverişlidir. Bu tip oyuncaqlar taxtadan və yumşaq materialdan hazırlanmış ola bilər.

3. Leqo tipli quraşdırma-bu tip dəst müxtəlif ölçülü və rəngli olması ilə seçilir, bir-birinə xüsusi bərkitmə ilə keçirilir. Hər bir yaş səviyyəsinə uyğun müxtəlif çətinlikdə olan növü var. Uşaqlar leqo quraşdırma dəstindən ev, maşın, qatar, körpü, robot və s. hazırlaya bilirlər.

4. Mövzulu dəst-ümumi mövzu ilə bağlı olan müxtəlif elementlərdən ibarətdir. məs: "Ferma", "Yanğından mühafizə sahəsi", "Bağ evi", "Mağaza" və s.

5. Boltlardan ibarət quraşdırma. Müxtəlif fərqli materiallardan təşkil edilir. Bu tip quraşdırma asan deyil, əsasən 4-5 yaşlı uşaqlar üçün məsləhətdir. Bu tip quraşdırma elementlərindən maşın, kran, traktor, paravoz, qayıq, təyyarə və s. quraşdırmaq mümkündür.

TƏDRIS MATERIALINDA BAŞLICALARIN AYRILMASININ TƏLİMİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN ƏQLİ FƏALİYYƏTİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ VASİTƏSİ KİMİ

MURADOV Cavid Vidadi oğlu

ADPU

Riyaziyyat və onun tədrisi metodikası
ixtisası üzrə doktorantı. Xəzər rayonu

E. Şəmiyev adına 149 saylı tam orta məktəbin riyaziyyat müəllimi

c.muradov@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Başlıca – öyrənilən obyektə ən mühümü verilmiş istiqamətdə nəzərdən keçirilənlər arasında ən əhəmiyyətliyədir. Materialda başlıca nədir, onu necə ayırmaq, dərstdə necə şərhin mərkəzi etmək olar? Yaxşı müəllim materialı başlıcalara, mühümlərə qədər sıxışdırılır; başlıca dərin və müəyyən öyrənilir. Əgər dərstdə çox sayda misal məlumat verilsə, onda aydındır ki, onu dərindən izah etmək çətindir; şagirdlərin bilikləri dərin olmayacaq, onlar müəllimin informasiyasından özlərinin maraqları və qabiliyyətlərinə uyğun olanları başlıca mühüm hesab edirlər. Təcrübəli müəllimlər şagirdlərə gücünü başlıcaların ətrafında toplayırlar. Beyin həmişə informasiyalar selində "dayaq nöqtələri" axtarır, yaddaşda başlıcalar qalır.

Yalnız müəllim deyil, hər bir şagird də tədris materialında başlıcaları, mühümləri seçməyi öyrənməlidir. Bu bacarıq insan aqlının ən mühüm xüsusiyyətidir. Elmi-texniki tərəqqi və elmi informasiyaların həcmnin sürətlə artması şəraitində gələcək praktiki fəaliyyət və təhsilin davam etməsi üçün mənimsənilməsi ən vacib, ən mühüm, ən zəruri olan başlıcaların ayrılması bacarığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Başlıcaların və ikinci dərəcəliyərin müstəqil ayrılması mürəkkəb axtarıcı fəaliyyətdir. Başlıcaların ayrılması bacarıqları kifayət qədər inkişaf etmədən tam müstəqil fəaliyyət mümkün deyildir. Başlıcaların, mühümlərə ayrılması bacarığı bir sıra fikir priyomları materialın təhlili, onun ayrı-ayrı hissələrinin müqayisəsi, sintez, mühüm əlanətlərin ayrılması, mücərrədləşdirmə, konkretləşdirmə və ümumiləşdirmə. Bütün bu proseslər kompakt baş verir. Ona görə başlıcaların, mühümlərin ayrılması üzrə mürəkkəb fiziki fəaliyyət üçün, bu fəaliyyətin formalaşmasını asanlaşdıran alqoritmlərin tərtibi mümkün deyildir. Lakin burada axtarışın ümumi istiqamətini müəyyən etmək, fikri fəaliyyətin əsas oriyentlərini göstərmək olar.

Didaktların xüsusi tədqiqatlarının müəyyən etdiyi kimi başlıcaların ayrılması prosesinə aşağıdakı əməliyyatlar daxildir: fikrin predmentini (anlayışlar, teoremlər, məsələlər) və onun nəzərdən keçirilməsi istiqamətlərini (məqsədlərini) ayırmaq materialın məntiqi hissələrə bölünməsi və onların müqayisəsi, materialın növlərə bölünməsi (başlıcanı ikinci dərəcəlidən ayırmaq), əsas anlayışların, qanunların, dayaq nöqtələrinin mahiyyətlərinin tapılması, materialın qruplaşması, başlıca fikir haqqında nəticə və.s

Riyaziyyatın tədrisi üzrə materialın bu məntiqi əməliyyatların tətbiqi əsasında başlıcaların ayrılması üzrə müəllim fəaliyyətinin müəyyən metodik sxemini tərtib etmək olar. Hər şeydən öncə bu mövzuda, bölmədə əsas anlayışların, teoremlərin, məsələ tiplərinin, bacarıq və vərdişlərinin, başlıcaların ayrılmasıdır. Bunun üçün şagirdin yiyələncəyi riyaziyyat üzrə proqramda göstərilən bilik, bacarıq və vərdişlərin siyahısından istifadə etmək lazımdır.

Daha sonra materialı hər birində anlayış, teorem, qayda, məsələ tipləri nəzərdən keçirilən bir neçə məntiqi tamamlanmış hissələrə bölmək lazımdır.

Misal göstərek. Onuncu sinifdə “Piramida və onun xassələri ” mövzunu öyrəndikdə onu aşağıdakı kimi məntiqi tamamlanmış hissələrə bölmək olar:

1. Piramidanın tərifi (konstruktiv, növ və cins fərqləri vasitəsilə prizmanın analogi tərifi ilə müqayisədə).

2. Piramidanın əsas elementləri: tillər, üzlər, oturacaq, hündürlük, yan üzlərin hündürlükləri, diaqonal kəsikləri, prizmanın elementləri ilə müqayisədə müxtəlif bucaqların deyilməsi.

3. Piramidanın növləri: düzgün və düzgün olmayan (düzgün olmayan piramidanın tərifi ilə müqayisədə düzgün piramidanın tərifinə xüsusi diqqət yetirilir).

4. Piramidanın oturacaq tilindəki xətti bucağın qurulması. Qurma alqoritmi (şagirdlərə doqquzuncu sinifdə fəzada verilmiş nöqtədən müstəvi üzərindəki çoxbucaqlının tərəfinə perpendikulyarın qurulmasına aid məsələ həllindən məlumdur). Piramidanın yan tillərindəki ikiüzlübucaqların, xətti bucaqların qurulması.

5. Müxtəlif hallarda piramidanın hündürlüyünün oturacağının vəziyyətinin əsaslandırılması: yan tillər bərabər olduqda və ya oturacaq müstəvisinə eyni bucaq altında meyil etdikdə, bir üz oturacaq müstəvisinə perpendikulyar olduqda, iki qonşu yan üz oturacaq müstəvisinə perpendikulyar olduqda (bütün hallarda şagirdlər nəticələri dəftərlərinə yazmış və onları əzbərləmək tapşırığı almışdır).

6. Piramidanın oturacağına paralel müstəvi ilə kəsilməsi haqqında teorem. İsbatın ideyası və planı və.s

Başlıcaların ayrılmasının təlimi şagirdlərin əqli fəaliyyətinin gücləndirilməsinə gətirib çıxarır. Yuxarıda qeyd edilənlərin tətbiqi zamanı şagirdlərin daha dərin biliyə nail olması və eləcə də məsələlərin həlli zamanı daha inamlı və əksər tapşırıqların öhtəsindən uqurla gəlindiyi öz əksini tapmışdır.

MÜASİR DÖVRDƏ YENİ PEDAQOJI TEXNOLOGİYALARDAN İSTIFADƏ ZƏRURƏTİ

Aidə Nazim qızı ƏLƏKBƏROVA

Sumqayıt şəhəri İ.Qayıbov adına 1 №-li tam orta məktəbin

Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi.

aide.alekberova@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Bu gün məktəbdə təlim alan uşaqlar yaxın gələcəkdə cəmiyyətimizin tam hüquqlu üzvləri olacaqlar. Yəqin ki, elə bir adam tapılmaz ki, özünə belə sual verməsin : Biz XXI əsrdə nə gözləyirik? XXI əsrin xüsusiyyətlərinin nəzərə almaqla , gələcəyin təlimi necə olmalıdır? XXI əsrdə insanlara vacib olan bilik , bacarıq , vərdiş və keyfiyyətlər hansılardır? Bu suallara cavab vermək üçün müasir dövrün xüsusiyyətlərini tam aydın təsəvvür etmək zəruridir.

1. Biz sürətlə dəyişən dünyada yaşayırıq. Elmin, texnika və texnologiyanın, xüsusi ilə kompyuter texnologiyasının sıçrayışlı inkişafının şahidləriyik. Daima dəyişən həyatın şəraitinə uyğunlaşmaq üçün çevik olmaq, yeni şəraitə uyğunlaşdırmaq, öz qabiliyyətlərini gerçəkləşdirməyi bacarmaq, özünüinkişafa, özünütəkmilləşdirməyə hazır olmaq zəruridir.

2. Daima artan məlumat axını müasir insanın üzərinə sel kimi axır. Müasir dövrdə gün ərzində aldığımız informasiyanı 200 il bundan əvvəl yaşayan insanlar bir il ərzində əldə edirdilər. Əldə olunan biliklər məlum olmamış köhnələr və bu da insanlara mövcud problemlərin həlli üçün qazandıqları biliklərlə kifayətməyə imkan vermir. Həyatda baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmaq və səmərəli fəaliyyət göstərmək yalnız o zaman mümkün olur ki, insan həyatı boyu bilikləri müstəqil əldə etməyi bacarır və buna can atır. Bu zaman başlıca köməkçi kimi dərkətmə fəallığı və hər şeyi öyrənmək həvəsi , həmçinin , şəxsiyyətin əməksevərliyi böyük rol oynayır. İnsanın zəruri informasiyanı müstəqil qazanmalı , yenidən işləməyi , düzgün istifadə və tətbiq etməyi bacarmalıdır.

3. Vaxtın məhdudiyətinin artması fəal və yaradıcı olmaq və şəraitdən tez baş çıxarmaq , təşəbbüs göstərmək, müstəqil olaraq yeni məsələlər qarşıya qoymaq və qərar qəbul etməyi bacarmaq

zərurətini yaradır. Təşkilatçılıq və fəaliyyətini planlaşdırma vərdişləri və daxili nizam – intizam ,vaxt məhdudluğu problemi həll etməkdə kömək edə bilər.

4. Cəmiyyətdə baş verən sosial proseslər də şəxsiyyətin inkişafına dair xüsusi tələblər irəli sürür. Biz şəxsiyyət azadlığı dəyərinin artımını cəmiyyətin demokratik prinsipləri dəstəkləməsində və eyni zamanda insan hüquqlarının pozulmasının genişlənməsində ifadə olunan sosial ziddiyyətləri müşahidə edirik. Bütün bunlar şəxsiyyətdən müstəqil, öz mühakimələrində və əməllərində azad olmağı, məsuliyyətli və tənqidi düşünməyi , mövqeyini müdafiə etmək bacarığını tələb edir.Öz hüquq və vəzifələrini bilib, digərlərinin hüquq və vəzifələrinə hörmət etmək əsasında qarşılıqlı demokratik münasibətlərə yiyələnmədən demokratik cəmiyyətin dəyərlərinə hörmət etmək mümkün deyil.

5. Cəmiyyətin təbəqələşmə tendensiyası insanlar arasında fərqlərin dərinləşməsi, virtual (xəyali) tipli ünsiyyətin yayılması, digər insanlarla harmonik qarşılıqlı fəaliyyəti və ünsiyyəti (qarşılıqlı hörmət, etibar, dostluq, əməkdaşlıq, tolerantlıq) bacarmağı tələb edir.

6. Ekoloji fəlakətlərin, terrorizmin, mədəniyyət vandalizminin artımı təbiət və mədəniyyətə qayğılı münasibətlərin aşılmasının, öz xalqının mənəvi dəyərlərinə, mədəniyyətinə və ənənələrinə yiyələnməyin və dünya sivilizasiyasının dəyərləri ilə tanış olmağın zəruriliyinə gətirib çıxarır.

Bu səbəbdən də təlim müasir uşağı dövrün həyatına hazırlamağı bacarmalıdır. Təlim daima dəyişən dünyanın reallıqlardan kənarında mövcud ola bilməz. Hər hansı təlim-tərbiyə sisteminin qurulmasının başlıca istiqamətverici amili yetişdirdiyimiz şəxsiyyəti necə tərbiyə etmək istəyimizdən asılıdır.

Dünya təcrübəsindən məlum olduğu kimi, XXI əsrdə həm cəmiyyətin, həm də onun hər bir üzvünün yaşaması və inkişafında başlıca dəyər yaradıcı özünü inkişaf etdirən şəxsiyyətdir. Təhsil prosesi uşaqda özünüinkişaf qabiliyyəti formalaşdırmalıdır. Bu da öz növbəsində aşağıda göstərilən fəallığa, dərk etmə tələbatına və qabiliyyətinə əsaslanır :

- Məntiqi düşünmə ;
- Ətraf aləmin cismi və hadisələrinə tənqidi yanaşma ;
- Müstəqil olaraq qərar çıxarmaq ;
- Ətrafda olanları yaradıcı surətdə dəyişmə ;
- Bilikləri müstəqil olaraq əldə etmə ;
- Praktik problemləri həll etmə ;
- Şəxsiyyətin inkişafına dair yeni məqsədlər qarşıya qoyma ;

Ənənəvi pedaqoji prosesi təsvir edəndə biz ilk növbədə lövhənin qarşısında duran müəllim və onun sakit dinləyiciləri olan şagirdləri görürük. Bu zaman müəllim çalışır ki, bilikləri çatdırsın, şərh etsin və misallar gətirsin. Şagirdlər isə bu məlumatları passiv şəkildə qavrayır, anlayır, mənimsəyir, sonra bilikləri möhkəmləndirmək üçün bunları təkrarlayır və ya məsələlərin həlli prosesində tətbiq edirlər. Yəni, ənənəvi dərstdə şagirdlər məlumatları yadda saxlamağa çalışırlar, müəllim isə nəticələri özü çıxararaq bilikləri hazır şəkildə şagirdlərə çatdırır. Öyrədici fəaliyyət ilk növbədə müəllimin fəallığı əsasında həyata keçirilir. Ənənəvi təlimin bu xüsusiyyətinə izahedici- illustrativ və ya reproduktiv (təkrar edici) təlim adlandırılır.

Həmişə məlumdur ki, hər hansı bir məlumat real həyatda tətbiq olunan zaman biliyə çevrilir. Şagirdin cavabına qoyulan tələblərin əsasını əsildə biliklərin mənimsənilməsinin yoxlanması yox, verilən məlumatların yadda saxlanması təşkil edir. Eyni zamanda ənənəvi təlim prosesində biliklərin praktiki tətbiqini təsəvvür etmək üçün şagirdə müvafiq imkanlar yaradılır.

Dərsin məzmunu, adətən, daha çox nəzəri öyrənilir və həyatın tələbatına uyğunlaşdırılır. Şagirdin şəxsi təcrübəsi, onun tələbatları, maraqları, qabiliyyətləri və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmır. Bu cür prosesin nəticəsində heç kim əmin ola bilməz ki, bütün şagirdlər bu bilikləri lazımı səviyyədə dərk edəcək. Şagirdlərin hazır bilikləri mənimsəməsi nəinki onun təfəkkürünün inkişafı üçün stimulyatçıdır, eyni zamanda idrak prosesini kütləşdirir, uşağı yaradıcılıqdan, sərbəstlik, müstəqillik, təşəbbüskarlıq kimi keyfiyyətdən məhrum edir. Nəticədə təlimin səmərəliliyi azalır, çünki onun keyfiyyəti şagirdin əqli qabiliyyətlərinin və hafizəsinin inkişaf səviyyəsi, idrak motivasiyasının olub-olmaması kimi psixoloji amillərdən birbaşa asılı olur. Deməli, ənənəvi təlim zamanı şagirdlərin dərk etmə fəallığı passiv, reproduktiv xarakter daşıyır və yalnız informasiyaların toplanmasına və yaddaşın məşq etdirilməsinə yönəlmiş, həyatın real tələbatlarından kənar olan təhsil şəraitində müasir dövrün şəxsiyyətinin formalaşdırılması çətindir.

Ənənəvi təlimin sisteminin ən mürəkkəb problemlərindən biri istifadə olunan pedaqoji texnologiyaların konservatizm, qeyri-çevik olmasıdır. Müasir informasiya- kommunikasiya dövründə elmin müxtəlif sahələrində toplanmış bilik kütləsi elə sürətlə artır ki, təlimin ənənəvi sxem və

prinsiplərinə əsaslanaraq onları həm öyrənənə çatdırmaq, həm də mənimsətmək, əsilində qeyri-mümkün işə çevrilir. Əgər bilikləri əldə etmək üçün şagirdi iki bilik mənbəyi müəllim və dərslük qane edirsə, bu gün həmin mənbələr çoxsaylı mənbələrlə müqayisədə ududur. Bu səbəbdən müasir təlimin başlıca vəzifələrindən biri öyrənməyi öyrətməkdir, yəni şagirdlər bilikləri müstəqil əldə etməyi yiyələnməlidirlər.

XXI əsrin sonlarına qədər cəmiyyətdə dominant rol oynayan ənənəvi təhsil sistemində təhsil alanlara bir obyekt kimi yanaşılıb təhsildə avtoritar idarəetmə üsullarına üstünlük verilmişdir. Hər bir cəmiyyət özünə və tələblərinə müvafiq təhsil sistemi qurur. Deməli, demokratik Azərbaycanda da cəmiyyətin əsas prinsiplərinə uyğun yeni tələblərə cavab verən təhsil sistemi qurulmalıdır.

Ənənəvi təlim artıq vaxtını keçirmiş, indiki dövrün tələbləri ilə uzlaşmır. O, təkamül yolu ilə yeni keyfiyyət dəyişiklikləri aparmaqla tədrisən dəyişdirilməli, sosial şəxsiyyətyönümlü təhsil sistemində adaptasiya olunmalıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə belə təhsil sistemi neçə illərdir ki, sınaqdan keçirilmiş və demək olar ki, formalaşdırılmışdır. Bu ölkələrin təcrübəsini diqqətlə öyrənməli, milli-mənəvi dəyərlərimiz və sosial şərait nəzərə alınmaqla yaradıcı şəkildə tətbiq olunmalıdır.

TƏHSİL MENECERLƏRİNİN HAZIRLIĞINDA XİDMƏTİ (IN-SERVICE) PROQRAMLARIN ROLU

Leman HARUNOVA

Lemanharunova94@gmail.com

Təhsil menecerlərinin hazırlığı dövrümüzün aktual problemi olduğu üçün bu sahədə bir çox addımlar atılır və işlər görülür. Bu sahədə görülən ən mühüm işlərdən biri də təhsil menecerlərinin hazırlanması üçün tətbiq olunan proqramlardır. Dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübəsinə baxdıqda görə bilərik ki, təhsil menecerlərinin hazırlanması üçün xüsusi proqramlar hazırlanmış və tətbiq edilmişdir. Bu proqramların əsas məqsədi dövrümüzün tələblərinə cavab verən təhsil menecerlərinin hazırlanmasıdır. Tarixə nəzər yetirsək görə bilərik ki, ilk təhsil menecerləri hazırlığı üçün proqramlar ABŞ-da olmuşdur. Bunlara ümumi idarəetmə prinsipləri, məktəb qanunları əhatə edən kurslar, effektiv tədris prosedurları, professional inkişaf, tədris və təşkilati dəyişiklik proqramlarını və.s göstərə bilərik. Bəzi proqramlar tətbiqində müsbət nəticələr əldə edilmiş, lakin bəzilərinin tətbiqində isə uğur əldə edilməmişdir. Bu proqramların uğursuz olmasının müxtəlif səbəbləri olmuşdur: bəziləri davamlı olmamışdır, bəziləri dövlət standartlarına uyğun olmamışdır və.s

Təhsil menecerlərinin hazırlığı zamanı tətbiq olunan proqramları pre-service (xidmət öncəsi) və in-service (xidməti) proqramlar olaraq iki yerə ayıra bilərik. Həm xidmət öncəsi, həm də xidməti proqramlarının hər birindən təcrübədə geniş istifadə edilir.

Bəzi hallarda xidmət öncəsi və xidməti proqramlar təhsil menecerləri üçün ardıcıl təlim imkanları yaradır. Yəni ilk öncə təhsil menecerləri xidməti proqramlarla hazırlanır, daha sonra isə onlar iş başında xidməti proqramla inkişaf etdirilir. Xidmət öncəsi və ya xidməti proqramlardan hansının daha effektiv olması hələ də müzakirə mövzudur. Xidmət öncəsi və xidməti proqramların hər birinin həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri var.

Araşdırmalar göstərmişdir ki, xidmət öncəsi proqramlarla hazırlanan təhsil menecerləri qarşılaşdıqları problemləri həll etmək üçün kitabdan yox telefondan istifadə edərək digər menecerlərdən öyrənirlər.

Xidməti proqramlarda isə əksinə praktiki təcrübəyə daha çox önəm verilir. Praktiki təcrübənin təhsil menecerlərinin şəxsi inkişafında və professional inkişafında əhəmiyyəti böyükdür. Baxmayaraq ki, xidməti proqramların tədqiqat bazası kiçikdir, ancaq bu proqramların tətbiqində məqsəd nəzəriyyənin təcrübədə tətbiq edilməsidir. Xidməti təlim proqramlarından idarəetmə zamanı keyfiyyətin yüksəldilməsi, xidmət keyfiyyətinin artırılması, səmərəliliyin artırılması üçün istifadə edilir. Son illər xidməti təlim proqramlarından daha çox istifadə edilir, çünki dövr dəyişir, texnologiya inkişaf edir, sosial və iqtisadi sahələrdə yeniliklər olur. Hər bir idarəçi isə bu yenilikləri bilməli və öz işində tətbiq etməyi bacarmalıdır. Buna görə də xidməti təlim proqramlarına ehtiyac yaranır. Xidməti proqramların tətbiq edilməsində əsas məqsədlər aşağıdakılardır:

1. Təhsil menecerlərini dəyişən vəziyyətə uyğunlaşdırmaq və onları bu vəziyyətdən daha səmərəli çıxmaları üçün bilik və bacarıqlara yiyələndirmək.

2. İş prosesində baş verə biləcək xətalar azaltmaq.

3. Yeni texnika və texnologiyadan istifadə bacarıqlarını artırmaq.

4. İşə yeni başlayan idarəçini təşkilata uyğunluqlaşdırmaq və.s

Xidməti proqramlarının tətbiqində tədqiqatçılar müəyyən tövsiyələr vermişdir:

-Təhsil müəssisələrinin təkmilləşdirilməsində istifadə edilə biləcək strategiyaları öyrənmək;

-Xidməti proqramlar hansı səviyyə idarəçi hazırlığına uyğun olaraq xüsusi hala gətirilməlidir;

-Xidməti proqramları tədris edən müəllimlər bu sahədə bilikli və bacarıqlı olmalıdır;

-Namizədlər proqrama başlamazdan bir neçə gün əvvəl proqramın mövzusu, məqsədi və hədəfləri barəsində seminarlarda iştirakını təmin etmək;

-Fərdi inkişaf və təşkilati inkişaf üçün biliklərin öyrənilməsi;

-Effektiv kadr inkişaf strategiyalarının inkişaf etdirilməsi;

-Təşkilatın inkişafı üçün etibarlı mənbələrdən məlumat əldə edilməsi;

Simon və tərəfdaşları menecerlər üçün xidməti proqramların vacibliyini belə qeyd etmişdir: "Müəyyən bir zamandan sonra idarəçilik ilə bağlı biliklər iş başında öyrənilməlidir. Məktəbdəki təhsilin insana verə biləcəyi ən önəmli şey sonradan qarşılaşacağı problemlərə tətbiq edəbiləcəyi vasitələrdir. Bu vasitələr arasında, idarəetmənin praktikada necə olduğu mövzusunda məlumat, ən az onun necə olması lazım olduğu mövzusunda məlumat ölçüsündə əhəmiyyətlidir... Universitetlər, şagirdlərini sanki prezidentə məsləhətçi olacaqlarmış kimi yetişdirərkən, onlara, dövlət vəzifəsində özlərindən gözləniləcək ən sadə vəzifələri necə yerinə yetirəcəklərini öyrətməyə əhəmiyyət verməmişlər."

Aşağıda ABŞ-da təhsil menecerlərinin hazırlanması zamanı tətbiq edilən xidməti proqramları qısaca nəzərdən keçirə bilərik. Bu proqramlar maliyyələşdirildikləri mənbələrə uyğun adlandırılmışdır:

1. Hartford (CT) İctimai Rayon Məktəbi-bu proqramın tətbiqi zamanı təhsil menecerlərinin hazırlığı üçün dövlətlə birgə müəyyən işlər görülmüşdür. Hartford proqramı çərçivəsində liderlik üçün orta q dil yaradılmış və praktikada tətbiq edilmişdir.

2. Nyu-York İctimai Məktəbləri (NY)-bu proqram Bank Street Kollecinə tətbiq edilmişdir. Proqramın tətbiqi zamanı liderlik bacarıqlarının inkişafı üçün təlimlər keçirilmişdir.

3. Jefferson County İctimai Məktəbləri (KY)- 1980-cı illərin sonlarında yaradılan bir proqramdır. Əvvəlcə bu proqram regionlarda tətbiq edilmişdir. Proqramda müəllimlikdən məktəb idarəçiliyinə keçidin yolları öyrədilir.

4. San Diego (CA) Region Məktəbi- bu proqramda menecer hazırlanması üçün universitet və orta məktəb əməkdaşlığı etmişdir

Yaponiyada təhsil menecerliyi üçün seçilmiş namizədlər xidməti təlim proqramları ilə hazırlanırlar. Həmçinin İngiltərədə, Türkiyədə və ölkəmizdə də təhsil menecerlərinin hazırlanması üçün xidməti proqramlardan geniş istifadə edilir. Fransada da təhsil menecerləri xidməti proqramlar vasitəsilə hazırlanırlar və menecerlər üçün maaş artımı da olur. İngiltərədə isə "Təhsildə İslahat Qanunu" təhsil menecerləri üçün idarəçilik və pedaqoji qabiliyyətləri ilə yanaşı maliyyənin idarəedilməsi, vizyon müəyyənləşdirmə, büdcə planlaşdırılması kimi sahələrdə də bilikli olmalarını tələb edir. Bu biliklər isə təhsil menecerlərinə xidməti təlim proqramlarında öyrədilir.

Müxtəlif ölkələrdə təhsil menecerlərinin hazırlığı ilə bağlı təcrübələrə nəzər yetirsək görə bilərik ki, bu sahədə tətbiq olunan proqramlar bir neçə ayı əhatə edir. Bu qədər qısa müddətdə isə təhsil menecerlərinin hazırlanması bir çox çətinliklər törədir. Həmçinin demək olar ki, bu proqramların tətbiq olunduğu bütün ölkələrdə təhsil meneceri olmaq üçün pedaqoji təcrübənin olması şərti vacibdir. Bəzi ölkələrdə, həmçinin Azərbaycanda universitetlərdə bu sahə ilə bağlı magistratura və doktorantura ixtisasları açılmış və bu ixtisaslarda təhsil almaq üçün bakalavr təhsilinin pedaqoji sahə ilə bağlı olması şərti vacib deyil.

ŞƏRQİ ASIYA ÖLKƏLƏRİNİN TƏHSİL SİSTEMLƏRİNİN BEYNƏLXALQ ARENADA UĞUR QAZANMASININ SİRLƏRİ (ÇİN VƏ SİNQAPUR NÜMUNƏSİ)

Fərzanə Səmədzadə

Bakı Mühəndislik Universiteti

fsamadzade@beu.edu.az

AZƏRBAYCAN

Dünyanın bütün ölkələrində həmişə ən aktual məsələ təhsil sahəsində olan problemlər və onların həlli yolları olmuşdur. Çünki doğru qurulmuş təhsil sistemi hər bir ölkənin ən əhəmiyyətli və əvəz-olunmayan milli sərvətidir.

Ölkələr üzrə təhsil sistemlərindəki fərqliliklər hər bir xalqın tarixi, mədəniyyəti, ənənələri, inkişaf səviyyəsi, nailiyyətləri və digər amillər əsasında yaranır. Lakin bundana asılı olmayaraq bütün dünya ölkələrində gənc nəslin təhsil və tərbiyəsi qlobal xarakter daşıyır. Bu minvalla təhsil sahəsindəki yüksək nailiyyətlərinə görə nüfuz qazanmış ölkələrin təhsil sistemləri ayrı-ayrı xüsusiyyətləri ilə digər ölkələrin təhsil sistemində öz təsirini göstərmişdir.

Müxtəlif ölkələrin təhsil sistemlərinin öyrənilməsi mövcud problemlərin həllində effektiv yolların müəyyən olunmasında, cari perspektiv meyillərin araşdırılmasında, islahatların prioritet istiqamətlərinin təyin olunmasında önəmli yer tutur.

Son illərdə beynəlxalq təcrübədə təhsil sistemləri arasındakı fərqli cəhətləri müəyyən etmək və təhsil keyfiyyətini ölçmək məqsədilə müxtəlif məzmunlu qiymətləndirmə proqramları tətbiq olunur. Onlardan da ən əhəmiyyətlilərindən biri də, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (Organisation for Economic Co-operation and Development – OECD) 2000-ci ildən bəri həyata keçirdiyi Şagird nailiyyətlərinin beynəlxalq qiymətləndirilməsi proqramı - PISA (Program for International Student Assessment) proqramıdır. Şüarı “Yaşamaq üçün öyrənmək!” olan və hər üç ildən bir keçirilən bu proqramın əsas hədəfi ayrı-ayrı ölkələrdə 15 yaşlı şagirdlərin bilik və bacarıqlarının səviyyəsini, riyaziyyat, təbiət elmləri sahəsində biliklərini, oxumaq bacarığını müəyyənləşdirməkdir.

PISA-da ölkələrin təhsil sistemlərini müqayisə etməklə yanaşı hər bir ölkənin nailiyyətlərini müəyyənləşdirən amillər də ətraflı olaraq ölçülür. Akademik nailiyyətlərdən asılı olmayaraq, şagird və məktəb direktorlarından da müvafiq məlumatlar toplanılır. Tələbələrə özləri, məişət həyatları, məktəbləri və təhsil şəraitləri ilə bağlı məlumatlar, direktorlardan isə məktəb sistemi və tədris prosesi ilə bağlı göstəricilər əldə edilir. Proqramda şagirdlərin akademik nəticələri ilə sorğularda yer alan dəyişənlərin əlaqəsinə baxılır. PISA-nın bu xüsusiyyəti sayəsində təhsildə müvəffəqiyyət qazanan ölkə və iqtisadiyyatların uğurunun arxasında duran amillər ortaya çıxmış olur. Bu tərəfi ilə PISA digər ölkələrdə təhsil ilə bağlı qərarvermə prosesində hansı islahatların və planların nəticələrə nə qədər təsir edəcəyini göstərir.

PISA nəticələrində yüksək səviyyədə performans göstərən ölkələrdə keçmişdəki təhsil siyasətinin hədəfi standartlaşdırma və uyğunlaşma, bugünkü təhsil siyasəti isə müəllimlərinin innovativ və yaradıcı olmalarını təmin edəcək mexanizmlər inkişaf etdirməkdir. Son illərdə uğuru ilə önə çıxan Asiya ölkələrində müəllim namizədlərinin seçimi və müəllim hazırlığına, müəllimlər arasında kollektiv, səmərəli iş şəraitlərinin təmin olunmasına və investisiyaların sinifdəki şagird sayının azaldılmasından daha çox müəllim hazırlığının keyfiyyətinə edilməsinə böyük əhəmiyyət verildiyini görürük. Bunlarla yanaşı şagirdlər və məktəblər üçün çox dəqiq hədəflər qoyulur və bu hədəflərə çatmaları üçün müəllimlərə muxtariyyət verilir. Muxtariyyətlə yanaşı nəticəyönümlüyün də fəal şəkildə tətbiq edildiyi bu məktəblərdə, sistem müəllimlərinin pedaqoji-innovativ ideyaları inkişaf etdirmələrinə və təkmilləşdirmə fəaliyyətlərinə qatılmalarına dəstək olacaq bir iş şəraiti təmin olunur.

PISA 2012-2015-ci illərdə əldə etdikləri nəticələrinə görə xüsusilə dörd Asiya ölkəsinin Sinqapur, Hong Kong-Çin, Cənubi Koreya və Tayvanın XXI əsrdə təhsil sahəsində yaratdıqları möcüzələri, 1980-ci illərdə eyni ölkələrin, "Dörd Asiya pələngi" ləqəbiylə iqtisadiyyat sahəsində yaratdıqları möcüzələrə bənzədə bilərik.

Sinqapur, Honq Konq-Çin, Şanxay-Çin, Yaponiya və Cənubi Koreya kimi PISA-da uğuru ən yüksək səviyyədə olan ölkələr təhsil siyasətini xüsusilə pedaqoji kadrların keyfiyyətinə istiqamətləndirirlər. Bu ölkələr həm pedaqoji kadrlarının seçiminə, həm də müəllim hazırlığında

tətbiqetmə əsaslı proqramların inkişaf etdirilməsinə maksimum diqqət göstərilir. Bu ölkələrdə müəllimlərin stajı, nailiyyətləri ilə yanaşı əmək haqlarına da xüsusi əhəmiyyət verir. Ən yüksək staja malik müəllimlərin maaşı ilə peşəyə yeni başlayan bir müəllimin əmək haqqısı arasında orta hesabla 2.5 dəfə fərq var.

Təhsil sistemlərində yalnız ən müvəffəqiyyətli şagirdlərə diqqət ayıraraq onların müvəffəqiyyətini yaxşılaşdırmağa istiqamətli işlər edilməsi şagirdlər arasındakı müvəffəqiyyət fərqi getdikcə çoxalmasına və bu səbəbdən bərabərsizliyin artmasına gətirib çıxaracaqdır. Buna görə də, yüksək nəticələr əldə edən ölkələrin ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri şagirdlərin əksəriyyətində eyni səviyyədə və üst səviyyədə müvəffəqiyyət nisbətini əldə edə bilməkdir.

Beynəlxalq qiymətləndirmələrdə ən yüksək nəticələri əldə edən Çin Xalq Respublikasının xüsusi statusa malik olan Honq Konq və Şanxay vilayətləri özlərinin təhsil sistemlərinə maraq yaratmışdılar.

Ümumilikdə, Çin təhsil sistemində kiçik sayda müvəffəqiyyətli "pilot məktəblərin" ətrafında formalaşan sistem geridə buraxaraq, ölkə daxilində bütün təhsilalanların üst səviyyədə performans göstərə biləcəkləri daha "hər kəsin daxil olduğu" (inclusive) sistemlərin inkişaf etdirilməsinə istiqamətli islahat hərəkatları başlanmışdır. Bu islahat hərəkatının əsas xüsusiyyətləri kimi müəllim hazırlığı sisteminin xüsusiyyətləri, müəllim maaşlarının yaxşılaşdırılması, əzbərçiliyə əsaslanan təhsildən dərin öyrənməyə keçidin təmin ediləcəyi yeni təhsil proqramları, şagirdin yaradıcı düşüncə və analitik bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə ağırlıq verilməsi, mərkəzləşdirilmiş imtahanların (ibtidai təhsilin bitirilməsi, universitetə qəbul və s.) məzmunlarının bu bacarıqların daha effektiv ölçülməsinə imkan verəcək şəkildə dəyişdirilməsi, şagirdlər üçün daha çox seçim hüququnun olduğu təhsil proqramlarının yaradılması və yerli təhsil idarəetmə orqanlarına dərs, imtahan məzmunu təyinetmə səlahiyyətlərinin verilməsi kimi tətbiqetmələr sayıla bilər.

Son illərdə Çin təhsil sistemində tətbiq olunan digər bir əhəmiyyətli dəyişiklik "dərsdəki zamanın şagirdə geri verilməsi" şüarı ilə həyata keçirilmişdir. Bu tətbiqetmədə müəllimin əsas didaktik məqsədi kimi dərs izahatından daha çox şagirdin aktiv bir şəkildə iştirak edə biləcəyi fəaliyyətlərə ayrılan zamanın artırılması nəzərdə tutulur. Bundan əlavə, yaxşı dərs izahatı nümunələri və digər fəaliyyətlər davamlı olaraq kameraya çəkilir. Burada müəllimlər üçün hazırlanan "model dərsliklər" iki növ kamera prizmasından çəkilir. Onlardan biri şagird fəaliyyətlərini, digəri isə müəllimləri lentə alır. Sonra isə bu dərslər yerli rəhbərlik tərəfindən internet mühitində müəllimlərlə paylaşılır.

Çin təhsil sistemində diqqət yetirilməsi gərəkən digər maraqlı məsələlərdən biri yerli özünü idarəetmə orqanları tərəfindən məktəblərdə verilən ev tapşırıqlarına ayrılan zamanın məhdudlaşdırılmasıdır. Bələdiyyənin (məktəblərin bağlı olduğu yerli idarəetmə orqanları) bu cür tətbiqetmələri başladığı ilk bölgələrdən biri Şanxay olmuşdur. Bununla yanaşı, Şanxayda olduğu kimi bəzi yerli özünü idarəetmə orqanları da hər şagirdin gündə ən az bir saat bədən tərbiyəsi dərsində iştirak etməsini icbariləşdirmişdir.

Araşdırmalara görə Çində uşaqların üçdə ikisi məktəbəqədər təhsil alırlar. Çin hökuməti 2020-ci ilə qədər ən az bir illik icbari məktəbəqədər təhsilə hər kəsi cəlb etmək və davamı olaraq iki illik məktəbəqədər təhsili də ən azı ölkənin yarısına yaymaq hədəfini qoymuşdur.

Çində təhsilin idarə olunması mərkəziyyətçilik prinsipi ilə aparılsa da mərkəzi idarəetmə ilə yerli özünü idarəetmə orqanları arasında səlahiyyət bölgüsündə balans yaradılmışdır.

Təhsil sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərə görə digər bir "Asiya möcüzəsi" Sinqapur hesab olunur.

Sinqapur müstəqilliyini qazandığı 1965-ci ildən etibarən həm milli iqtisadiyyatı, həm də xalq olaraq bütün sərmayəsini təhsil sahəsinə etmişdir. Onların əsas hədəfləri iqtisadi inkişafı davam etdirmək üçün insan kapitalını bir təkəverici güc olaraq istifadə etməkdir. Tədqiqatlara görə, Sinqapurun PISA proqramında əldə etdiyi müvəffəqiyyət, siyasi iradə və idarəetmədə liderlik prinsipinin tətbiq olunması ilə yanaşı, təhsil siyasəti və tətbiqetmələrinin məzmun etibarilə uyğun olması, iddialı, ardıcıl hədəflərin qoyulması, məktəb səviyyəsində vizyon və strateji məqsədlərin reallaşdırılması üçün tədbirlərin görülməsi, təhsil sahəsindəki tətbiqetmələrdə hədəflənən səviyyənin "dünyanın ən yaxşısı olmaq" şəklində qoyulması və "davamlı olaraq inkişaf etmək mədəniyyəti" şüarının əsas götürülməsinin nəticəsidir. Bu təhsil vizyonu "Düşünən Məktəblər, Öyrənən Xalq" olaraq da ifadə edilməkdədir.

Təhsilin idarə olunmasında təşkilati quruluş mərkəzləşdirilmiş olsa da ayrı-ayrı bölgələrə təhsildəki müəyyən tətbiqetmələr sahəsində azad və çevik fəaliyyət göstərmək üçün səlahiyyətlər verilir. Bununla yanaşı, uğur qazanmış keçmiş məktəb direktorlarından təhsilin idarə olunmasında mentor olaraq yararlanırlar. Liderlik xüsusiyyətləri üstün olan müəllimlər əvvəl orta, sonra üst

mövqelərə idarəçi seçilmək üçün hazırlanılır və hər səviyyədəki təhsil menecerləri davamlı olaraq ixtisasartırma kursları keçərək bilikləri təkmilləşdirilir.

Ümumiyyətlə, PISA-da ən yüksək nəticələr əldə etmiş Şərqi Asiya ölkələrinin təhsil sistemlərindəki orta q xüsusiyyət kimi əsas investisiyanın pedaqoji kadr hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və təhsil menecmentində çevik, elastik təşkilatı quruluşun tətbiqi göstərilir.

«ГОРЬКИМ СМЕХОМ МОИМ ПОСМЕЮСЯ...» (КОМИЧЕСКОЕ И ТРАГИЧЕСКОЕ В СОСТАВЕ ГОГОЛЕВСКОГО ОБРАЗА МИРА В ПОЭМЕ «МЕРТВЫЕ ДУШИ»)

Г.И.АБДУЛЛАЕВА

магистр Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами

В статье рассматриваются особенности художественного стиля Н.В.Гоголя в качестве содержательно значимого феномена, а не только как «выразительные средства». Сделана попытка исследовать знаменитый «парадокс» гоголевского мира: органическое сочетание в нем мощной стихии комического, – с одной стороны, и постоянной темы распада и мертвенности, – с другой.

Гениальный мастер поэтического слова Н.В.Гоголь создал великие произведения, покоряющие глубиной и правдивостью своих образов, силой творческого обобщения жизни, художественным совершенством. Художественные произведения писателя повлияли на развитие общественного самосознания, духовной культуры России и других стран.

Главная гоголевская тема – власть над человеком тяжелого, ничем не одухотворенного материального начала. Тема пошлости и вырождения жизни в какой-то мертвящий морок материального самовластья в мире Гоголя всегда связана именно с отсутствием одухотворяющей силы и живительного источника, способного избавить человека от этого морока и вернуть ему его живую душу.

Название знаменитой поэмы фиксирует обычное для художественного мира Гоголя положение дел – когда человек жив, бодр, здоров, деятелен, но душа его мертва, а потому и жизнь его, и дела, и стремления абсурдны и уродливы. Гоголя завораживает и влечёт природа безобразного, загадку которого он пытается разрешить, всматриваясь в ужасную картину мертвенного бездушия. Поэтому описание еды, нарядов, телосложения и наружности, столь частые в мире Гоголя, производят несколько зловещее и грозное впечатление, как на картинках сюрреалистов. Как будто здесь действуют и разговаривают, исправно исполняют свои социальные роли не люди, а какие-то кадавры, в которых есть все признаки и способности человека, кроме души.

Великий творческий подвиг Н.В.Гоголя – создание поэмы «Мёртвые души». Почему же автор назвал свое произведение «поэмой», ведь по первому впечатлению «Мертвые души» скорее роман: прозаический текст, система достаточно подробно обрисованных характеров, сюжетность – таковы первые признаки романа. Анекдотичность эпизодов как знак общей фантастичности общественного порядка приобретает в «Мертвых душах» подлинную глобальность. Уже не отдельные эпизоды, а главный сюжетный мотив звучит анекдотично – покупка мертвых душ. Фантасмагория нелепостей получила концентрированную форму. Один из главных героев поэмы Коробочка до остолбенения торгуется с Чичиковым, пока не вытягивает у него обещание купить кроме мертвых душ и многое другое. Всех своих умерших крестьян она помнит наизусть, однако туповатая Коробочка после встречи с Чичиковым приедет в город, чтобы узнать цену на мертвые души, и тем самым разоблачит его. Эта непривлекательная реальность осенена юмором – антиподом уныния и горечи, к которым, казалось бы, весьма располагает изображенное в этой книге состояние мира и людей. Обладая гениальным даром открывать комическое в реальной действительности, писатель в зрелый период творчества решительно отвергал юмор, служащий «для праздного развлечения и забавы людей». В юморе он видел сильнейшее оружие борьбы с социальным злом и с несравненным

искусством умел пользоваться этим могучим оружием. Но в отличие от сатиры юмор связан с радостью, а не с горечью. Персонажи «Мертвых душ» вызывают смех – не злой, не злорадный, но понимающий. Это смех не над слабостями другого человека; в нем есть спокойное признание несовершенства человека и его путей в мире, и любовь к человеку, и духовная бодрость, и знание о существовании другой жизни, других чувств и состояний для человека. Именно эта лирическая тема преобразует изображенное здесь скудное и малопривлекательное жизненное пространство героев в поэму, т.е возводит этот материал на поэтические высоты».

Мелочность, пошлость, убожество действующих лиц в поэме трактуются не в узкобытовом плане, а в широком социальном-историческом аспекте. Источниками духовной и нравственной деградации являются паразитическое существование, холодная меркантильность, жадное приобретательство, и потому мертвыми душами оказываются одновременно восторженные мечтатели и трезвые дельцы, любители широкого размаха и мелочные скопидомы, веселые жизнелюбцы и мрачные мизантропы. Всё это определяет и раскрытие комической сущности образов. Манилов, Коробочка, Ноздрёв, Собакевич, Плюшкин по-настоящему комичны и смешны потому, что весь их облик никчемных людей находился в резком противоречии с тем положением «хозяев жизни», которое они занимали. Убогие существа, они считали себя солью земли, воплощением мудрости и добродетели.

Искаженная психология – это, по Гоголю, страшный симптом общего неблагоприятного устройства жизни, эпизоды путешествия Чичикова беспощадно демонстрируют эту мысль. Покупка человеческих душ – это сильная метафора, концентрирующая смысл всего происшедшего под знаком «черного юмора», сатанинской темы. Однако было бы ошибкой, по нашему мнению, считать Чичикова носителем сатанинского начала: этому противоречат слишком многие эпизоды поэмы, представляющие его в виде добродушного и не всегда безнадежно пошлого человека.

Главный герой поэмы – такая же наивная при всем своем хитроумии жертва «отца лжи», как и продавцы мертвых душ, с которым он заключает сделки. Конечно, Павел Иванович олицетворяет собой нечто новое, пугающее его собеседников своей необычностью, но вовсе не возможное с их точки зрения. Однако пугает их не сам Чичиков: они слышат в словах «мертвые души» их главный, старинный смысл, чувствуют смутную тревогу о том, что в обыкновенной, закрытой для главных вопросов жизни эти вопросы всё же прорываются и обращаются к ним укором и грозным предостережением.

Изображая в «Мертвых душах» нравственное, духовное падение человека, которое по мере развития повествования выступает всё более сильно, Гоголь не только осмеивал своих героев, но и выражал по поводу гибели человека и человеческого в окружающем его мире чувства горечи и скорби. Если справедливы по отношению к Гоголю слова «горьким смехом моим посмеюся», то они в наибольшей мере могут быть отнесены к «Мертвым душам».

Отношение Гоголя к своим героям очень сложно: он видит их слабости, иронизирует над ними, но вместе с тем жалеет их. И есть ведь какая-то даже своя поэзия только не в характерах, а в отношениях гоголевских героев – никчемных, слабых, но так трогательно и сердечно связанных друг к другу.

Произведения Н.В.Гоголя – это своеобразный мир, который познается в процессе. Все новые поколения читателей проявляют неиссякаемый интерес к творчеству писателя и видят в его произведениях не просто литературные памятники прошлого, а живое, активное, значительное явление духовной культуры человечества.

MÜASİR DÖVRDƏ KİTABXANAÇILIQ TƏHSİLİNİN YENİDƏN TƏŞKİLİ

HÜSEYNOVA Nübar Zabir

Bakı Dövlət Universiteti
nubar.huseynova@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Müasir dövrdə elm və texnologiyanın daha çox əhəmiyyət daşımağa başlaması nəticəsində istənilən dövlət və özəl təşkilatlar, mənfəət əldə etməyə çalışan və ya çalışmayan hər hansı bir müəssisə informasiyanın idarə olunmasının vacib olduğu qənaətinə gəlmişlər. Lazım olan informasiyanın iqtisadi olaraq vaxtında, yerində və istifadəçilərin istədikləri şəkildə və platformalarda çatdırılması bu müəssisə və təşkilatlar tərəfindən böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Kompüter, telekommunikasiya və internet texnologiyaları informasiyanın kəşf edilməsində, istehsalında və arxivləşdirilməsində, paylanması və istifadəsində “inqilab” hesab oluna biləcək dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Ancaq sürətlə artan və şəbəkələr vasitəsilə çatdırılan elektron informasiya mənbələrinin kəşf edilməsi, sistemləşdirilməsi və istifadəyə verilməsindəki görülən işlər nisbətən yeni yeni başlamaqdadır.

Bildiyimiz kimi kitabxanaçılığın əsas məqsədi informasiya tələbatını qarşılamaq istəyən istifadəçilərin bu tələblərinə cavab verə biləcək informasiya mənbələrinə rahatlıqla əldə etmələrini təmin etməkdir.

Kitabxanaçıların tarix boyunca 3 əsas işləri yerinə yetirdikləri görülməkdədir:

- informasiya sistemlərini yaratmaq və istifadə etmək (kataloqlaşdırma, təsnifləşdirmə, müəyyən mövzularda konseptual siyahılar, mənbələr hazırlamaq və bunları istifadə etmək kimi):
- informasiya sistemlərini idarə etmək (istifadəçi tələblərini müəyyən etmək, mənbə seçmək)
- istifadəçilərlə informasiya mənbələri və informasiya sistemləri arasında “əlaqə” vəzifəsini öz üzərinə götürmək.

Göstərilən funksiyalar baxımından nəzər yetirdikdə kitabxanaçılıq peşəsi informasiya sistemlərinin qurulması, idarəsi, istifadəçilərlə informasiya mənbələri ya da informasiya sistemləri arasında əlaqənin yaradılması kimi funksiyalar ilə yaxından əlaqəlidir. İstifadəçilərin informasiya tələbatının müəyyən olunması, “əlaqə” və informasiya çatdırılma müddəti kitabxanaçılığın əsas diqqətə aldığı mövzulardandır. Buna görə də kitabxanaçılıq təhsili verən məktəblər (məsələn, Türkiyədə) dərslərində informasiyanın sistemləşdirilməsi, informasiya sistemləri dizaynı, istifadəçilərin informasiya tələbatının qarşılınması və informasiya xidmətinin təmin olunması və s. kimi dərslərə yer verməkdədir. İnteraksiyanın yaradılması, bir yerdən başqa bir yerə çatdırılması, saxlanması, istifadəsi, təşkilatlar və texnologiyalar ilə informasiya sistemləri vasitəsilə xidmət verilən ictimai, siyasi və iqtisadi və qanuni sistemlər də kitabxanaçılığın maraq dairəsini əhatə edir. İnteraksiya sistemləri ilə əlaqədar ictimai mövzular (məsələn, “Cəmiyyətdə kitabxana” fənni tədris proqramında yer almaqdadır.)

Heç şübhəsiz, bu qədər sahəni əhatə edən kitabxanaçılıq peşəsi digər sahələrlə yaxın bir əlaqə və işbirliyi içərisində inkişaf etməkdədir. Kompüter mühəndisliyi, informasiya texnologiyaları, informasiya sistemləri, idarəçilik bu sahələrdəndir. Amerikalı məşhur kitabxanaşünas professor Buckland (1999) tarixi olaraq kitabxanaçılığa 2 fərqli tərəfdən yanaşmışdır.

1. “Sənəd”
2. “Hesablama”

Birinci yanaşmada informasiyanın təyin olunması və istifadəsi yer alırdısa, ikincidə informasiya idarəçiliyində istifadə edilən alqoritmik, məntiqi, riyazi və mexaniki texnologiyalar üstünlük təşkil edirdi. Bu səbəbdən də bir çox ölkədə kitabxanaçılıqla əlaqədar fənlərə, tarix, tibb, kompüter mühəndisliyi kimi ixtisaslarda da rast gəlmək mümkündür. Məsələn, son illərdə tarixi informatik, tibbi informatik, informasiya sistemləri kimi mövzular böyük maraq kəsb edir. Həmçinin, “rəqəmsal kitabxanalar” informasiya menecmenti, verilənlər bazası kimi dərslərə kompüter mühəndisliyi ixtisasında da rast gəlmək olar.

Son illərdə ali təhsildə müsbət dəyişikliklər meydana gəlmişdir. Təhsil sahəsinə verilən dövlət dəstəyi təhsilin daha da inkişaf etməsinə gətirib çıxarmışdır. Elmin inkişafı nəticəsində yeni qaydaların tətbiq olunması lazım gəlir. Kompüter mütəxəssisi Tsicritzis (1999) “Universitetlərin Yenidən Təşkili”

adlı məqaləsində informasiyanın istehsalı, saxlanması və paylanması ilə əlaqədar inkişaf və dəyişikliklərlə ayaqlaşmayan və yenidən təşkil olunmayan universitetlərin fəaliyyətinin çətin olduğunu qeyd etmişdir.

Kitabxanaçılıq təhsili köklü dəyişiklərin yaşandığı dinamik və rəqabətçi bir mühitdə tədris olunur. Kitabxanaçılıq təhsili “informasiya” mərkəzi olmalı, verilən tədris sadəcə kitabxanalar üçün deyil, digər müəssisələr üçün də yararlı olmalıdır.

Kitabxanaçılıq təhsilinin əsas məqsədi kitabxanalarda və digər elm mərkəzlərində informasiya sistemlərini yarada biləcək, lazımı informasiya xidmətlərini verə biləcək və belə təşkilatları idarə edə biləcək mütəxəssisləri yetişdirən dinamik və yeniliyə açıq bir proqram yaratmaq olmuşdur.

Kitabxanaçılıq təhsilində yenidənqurma problemi Şimali Amerika və Avropadakı kitabxanaçılıq məktəblərinin 1990-cı illərdən etibarən əsas mövzusa çevrilmişdir. Internet vasitəsilə əldə olunan informasiya mənbələrinin sürətlə artması və sözü gedən qaynaqları sistemləşdirmək məqsədilə kitabxanaçılıq təhsil proqramlarında “rəqəmsal kitabxanalar”, “şəbəkə vasitəsilə informasiyanın çatdırılması” kimi dərslər tədris olunmağa başlanmışdır. Xüsusilə rəqəmsal kitabxanalar mövzusunda digər ixtisaslar tərəfindən də böyük maraq göstərilmişdir. Kitabxanaçılar, kitabxanaçılığın bir peşə olaraq varlığını davam etdirilməsi üçün sadəcə yazılı qaynaqlarla əlaqədar informasiya problemlərinə deyil, şəbəkə vasitəsilə əldə oluna bilən informasiya mənbələrinə də həll yolu tapmaqda olduqlarını zəruri olduğunu hesab etmişlər.

“İnternet kataloqlaşdırılması”, “Rəqəmsal əşyaların tanımlanması” və başqa bu kimi mövzularda Konqres Kitabxanası, OCLC, CNI kimi təşkilatlarda çalışan kitabxanaçıların rəhbərliyi ilə müxtəlif layihələr inkişaf etdirilmiş və bu layihələr digər elm sahələrindən də dəstək görmüşdür. Anglo-Sakson kitabxanaçılıq təhsilindəki bu müsbət hal hələ də böyük bir sürətlə davam etməkdədir.

OXU MƏTNLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ PEDAQOJİ TEKNOLOGİYANIN ROLU

Gülşən MEHDİZADƏ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

mehdizade.gulshen@mail.ru

AZƏRBAYCAN

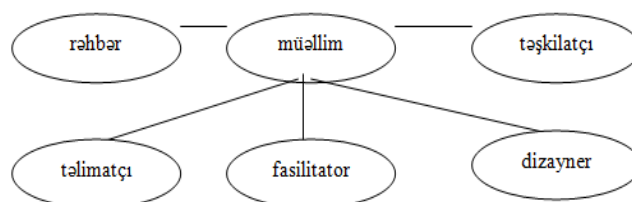
Pedaqoji ədəbiyyatda texnologiya anlayışından XX əsrin sonlarından istifadə edilməyə başlanmışdır.

Şagirdləri müəyyən qədər fəallaşdıran, təlimdə müvəffəqiyyət qazanmağa imkan verən ənənəvi təlim metodlarından bütövlükdə imtina etmək düzgün deyildir. Ənənəvi metodların müsbət cəhətlərindən istifadə edərək yeni yanaşmanın, yeni təlim texnologiyalarının, innovasiyaların pedaqoji, psixoloji əsaslarını işləmək və nəticəyönlü, şagirdə istiqamətlənmiş təlim-tərbiyə prosesinin elmi əsaslarının müasir tələblərə uyğun araşdırmaların aparılması təhsil sisteminin qarşısında duran ən aktual problem kimi qiymətləndirilir.

Kurikulum sənədində ictimai həyatda baş verən siyasi, sosial problemlər nəticəsində dəyişən cəmiyyətin insan faktoruna böyük təsirini nəzərə alaraq, xüsusi həyatı bacarıqların formalaşmasına xidmət göstərən yeni təlimin tətbiqinə geniş yer verilir. Bu sənədə əsasən məqsəd müasir tələblərə cavab verməyi, öz sözünü deməyi bacaran, müstəqil, yaradıcı və tənqidi düşüncə tərzinə malik olan çevik gənclər yetişdirməkdir.

Yeni təlim fəal təlimdir və özünün texnoloji resursları ilə xarakterizə olunur.

Yeni təlim texnologiyaları əsasında tədris edilən dərslərdə müəllimin rolu aşağıdakı sxemdə göstərilən funksiyalardan ibarətdir.

Müasir təlim texnologiyası özündə kompleks şəkildə aparılan işləri əhatə edir ki, bunların hamısını birdəfəlik qeyd edib göstərmək qeyri-mümkündür. Ancaq bunları dərş prosesinə və konkret fənn prinsipinə görə təsnif etsək, çox maraqlı bir mənşənin şahidi olarıq. Bu gün müasir dərş qurmaq üçün oxu texnologiyası və mədəni nitq vərdişləri aşılamaq söhbətimizin obyektidirsə, deməli məsələyə fərdi, yaxud diferensial qaydada yanaşmaq lazım gəlir.

Söhbət oxu məzmun xətti üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasından gedirsə, bu zaman ilk texnoloji tələb əlbəttə ki, mövzu ilə bağlı maraqlı və orijinal formanın seçilməsidir. Bu da, bizə görə, motivasiyanın qurulması tələbidir. Motivasiya ona görə qurulur ki, əsas məsələyə intensiv tərdə qurulan yol təfəkkür qapılarından keçsin, axtarılan nədirsə, ona təbii şəkildə fikri ehtiyac yaradılsın. Burada dinləyib-anlama xətti mühüm rol oynayır. Azərbaycan dili dərşləri mətn oxusundan başlayır ki, bu da oxu – məzmun xəttinin reallaşdırılmasıdır. Ancaq bu mərhələyə birbaşa idraki fəallıqsız keçid biliyin hazır verilməsi ilə nəticələnər ki, bu da didaktik cəhətdən elmi sayılmaz.

İkinci mərhələ mövzu ilə əlaqədar problemin müəyyən edilməsi və həlli prosesinə şagirdlərin fəal cəlb olunması mərhələsidir. Bu prosesdə də dinləyib-anlama xəttinin cərəyan ötürücülər və keçiriciləri əsas rol oynayır.

Beləliklə, orijinal forma ilə problemin müəyyən edilməsi təlimin əsas fazasına keçidi təmin etmiş olur. Bu da şagirdlərdə həssas ünsiyyət və əməkdaşlığın yaradılması baş verir.

Sonrakı mərhələ kimi müəllimlər interaktiv təlim üsullarından məqsədyönlü istifadə edilməsini nəzərdə tuturlar. Ancaq bizə görə, bu mərhələ yox, mütləq tələb ola bilər. Çünki interaktiv təlim üsulları bundan əvvəlki tələblərdə də özünü göstərir. Hazırda qeyd olunan tələb qarşılıqlı təlim metodlarından müşahidə, müqayisə, hərtərəfli təhlil, alqoritm, dialoq-diskussiya, klaster (şaxələndirmə), debat, T-sxemlər, Venn diaqramı, BİBÖ və s. üsullardan daha məqsədyönlü istifadəni nəzərdə tutur. Fikrimizcə, bu üsulların hər birinin həm tədqiqi və həm də tətbiqinin daha da təkmilləşdirilməsindən danışmağa ehtiyac duyulur. Ona görə ki, hazırda söhbət yalnız daha optimal nəticə almaqdan gedə bilər.

Təhlillər də göstərir ki, interaktiv təlim üsullarının optimal tətbiqində başlıca məqsəd tədris olunan mövzunun dərş prosesində mənimsədilməsidir. Bu vacib tələb dərşin daha işgüzar və elmi-metodik cəhətdən səmərəli qurulmasından asılı ola bilər.

I-IV siniflərdə oxu mətnlərinin tədrisinə məzmun üzrə işlərdən, ideyanı müəyyənləşdirməkdən deyil, düzgün, ifadəli, sərbəst oxudan başlamaq və nümunəvi oxunu səsləndirmək lazımdır. İbtidai sinif şagirdlərinin heç də hamısı üzündən oxuya tələb olunan səviyyədə vərdiş etməmişlər. Xüsusilə də onların intonasiya və orfoepiyanı gözləməklə bağlı oxuları nöqsanlı olur və həmin mətnin düzgün oxusu şagirdin nümunəvi vərdiş qazanmasına səbəb olur. İbtidai siniflərdə bu iş sistemətik olaraq nümunələrə əsaslanmalıdır.

Unutmaq olmaz ki, mətnin məzmununu necə gəldi oxu ilə mənimsətmək səhv ideyadır. İbtidai sinif şagirdi oxu mətnindən ilk növbədə bu vərdışı əxz etməlidir. Vurğunu gözləmədən oxumaq sözlərin mənasını düzgün dərk etmədən oxumaq deməkdir. Belə olduqda mətnin mənası düzgün dərk olunarmı? Sinifdə oxuya bu cür münasibət göstərilməsi o deməkdir ki, sinifdən xaric oxu üzərində ifadəli oxu ilə bağlı heç bir iş getmir. Mövzunun tədrisinin bu cəhətinin unudulmasının üzərindən sükutla keçmək olmaz. I-IV siniflərdə oxu məzmun xətti əvvəlcə düzgün və ya ifadəli oxu, sonra məzmunun təhlili, lüğət üzrə işlər, tətbiq, korrekte və s. əməllər kompleksi ilə tamama yetəndə mövzu dərşdə mənimsənilir.

Müşahidələrimiz onu da göstərmişdir ki, ibtidai siniflərdə mətnin intonasiyanı gözləməklə müəllim oxusu üzərində ciddi düşünmək lazımdır. Əvvəla, müəllimlərin heç də hamısı bu cəhətə ciddi əhəmiyyət vermir və mətni necə gəldi oxuyurlar; nəticədə şagirdlərin oxusunda da bir tələskənlik özünü göstərir, digər tərəfdən də, şagirdlərdən mətnləri hazırlıq keçmədən birbaşa ifadəli oxumağı tələb etmək yolverilməzdir. İfadəli oxu zamanı nəzm və ya nəsr parçalarının, habelə təmsillərin oxusunda intonasiya amili mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu işin əyani vəsaitlərlə keçirilməsinə diqqət yetirilməsi, nəzarət edilməsinə çox güclü ehtiyac var.

Məqsədə pedaqoji texnologiyaların tətbiqi ilə çatmaq olar. Yeni təlim texnologiyaları təşkil formalarına görə ənənəvi təlimdən fərqlənir. Yeni təlim texnologiyaları qrup (müxtəlif tərkibli), cütlərlə iş, dəyirmi masa və s. kimi təşkilat formalarına malikdir. Hər bir dərş üçün forma veriləcək biliyin məzmununa uyğun seçilir.

Fəal təlim – çevik iş növləri və ya formaları ilə qurulan, qruplarla yarışlara start verən, müəyyən vaxtda (dəqiqədə) icra edilməli olan, habelə texniki vasitələrin gücündən istifadə edilən pedaqoji prosesdir. Bu cür qurulan prosesə yeni təlim texnologiyası deyərkən heç nədə səhv etmiş olmuruq.

İBTİDAI SINIFLƏRDƏ MÜXTƏLİF QIYMƏTLƏNLƏNDİRMƏ ÜSULLARINDAN İSTİFADƏ

Könül Etibar qızı MƏMMƏDOVA

Bakı Mühəndislik Univerisiteti

knemmedova@beu.edu.az

AZƏRBAYCAN

*Mən bir çox şeyi müəllimlərimdən , bundan daha çox isə şagirdlərimdən öyrəndim.
(Konfutsi)*

Tarixən pedaqoji tətqiqatlar göstərmişdir ki , tədrisdə, pedaqoji prosesdə qiymətləndirmə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki , Azərbaycanda tədrisdə qiymətləndirmənin tarixi XIX əsrə təsadüf edir . Belə ki , şagirdlərin təlim nəliyyətlərinin qiymətləndirilməsi illər boyu , tarixən Azərbaycan pedaqoji ictimaiyyətinin diqqət mərkəzində olmuşdur . Bu sahədə ilk tətqiqatlar görkəmli pedaqoq , maarif işçisi , Məmməd Tağı Sidqi tərəfindən aparılmışdır . Belə ki , M. Tağı Sidqi 1892-ci ildə Ordubad şəhərində təsis etdiyi “ Əxtər ” yəni “ Ulduz “ adlı yeni təhsil ocağında , məktəbdə tətbiq edilmiş və pedaqoji sahədə qiymətləndirmənin əsasını qoymuşdur . Bu təhsilimizin inkişafında mühüm yeniliklərdən biri idi.

Qiymətləndirmə tədrisin və təlimin səviyyəsinin yüksəldilməsinə , tədris prosesinin səmərəli, effektiv planlaşdırılmasına və ən əsası şagirdləri motivasiya etmə xüsusiyyətlərinə görə daima aktual məsələlərdən biridir. Tətqiqatlar göstərmişdir ki , dünyanın digər ölkələrində də qiymətləndirmə sahəsində müəyyən islahatlar olmuşdur. Buna misal olaraq məsələn , İngiltərə son 50 ildə təhsilin məzmununda heç bir dəyişiklik etməmiş yalnız şagirdlərin qiymətləndirilməsi sahəsində mühüm qərarlar qəbul etmişdir. Təhsilin keyfiyyətinin artırılması və eləcə də beynəlxalq səviyyədə tanınması üçün respublikamızda da bir sıra təhsil istahatları aparılması zərurəti yaranmışdır. Şagirdlərin qiymətləndirilməsi ilə bağlı ortaya çıxan bəzi problemlər yeni konsepsiyanın hazırlanmasını tələb edirdi. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 13 yanvar 2009-cu il tarixli qərarı ilə " Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası " qəbul edildi. Konsepsiyanın yaradılması üçün bir sıra zəruri səbəblər var idi. Belə ki , bu sənəddə əsas şagirdlərin qiymətləndirmənin, dəyərləndirilməsinin növləri, meyarları, normaları, və sair müəyyənləşdirilməli idi. Və eləcə də qiymətləndirmə standartlarının və həmçinin vasitələrinin hazırlanması və sair bu kimi məsələlər əks olunmuşdur.

Pedaqoji ədəbiyyatlarda da vurğulandığı kimi qiymət şagirdin yalnız biliyini yox onun hərəkət və davranışlarını , əxlaqını da ölçməlidir. Şagirdlərin şəxsiyyət kimi hər tərəfli inkişafında müsbət mənəvi keyfiyyətlərin aşılmasında qiymətləndirmə , dəyərləndirmə əsas , vacib faktlardan biridir. Təcrübələr göstərir ki , dərstdə , pedaqoji proses zamanı müxtəlif dəyərləndirmə üsullarından , vasitələrindən , istifadə edərək şagirdləri təlimə daha da həvəsləndirmək mümkündür. Bu üsullar elə seçilməlidir ki , şagirdin hər tərəfli inkişafına müsbət təsir göstərsin.

Məlumdur ki, ilk təhsil pilləsi ibtidai siniflərdən başlanılır. Şagirdlərin məktəbə , təlimə , eləcə də kollektivə mühitə uyğunlaşdırılması üçün müəyyən motivasiyaya ehtiyac duyulur. Kiçikyaşlılar məktəbə yalnız bilik almaq üçün deyil həmçinin müəyyən mənəvi dəyərlər həmçinin keyfiyyətlər qazanmaq üçün gəlməlidirlər. Bunun üçün də şagird məktəbi sevməli , müəllimlərini sevməli , sinifini sevməlidirlər. Bütün bu hisləri müəllimlərin əməyi , səyi nəticəsində aşılmalıdır. “ İnsan ancaq sevdiyindən bir şey öyrənər ” (Goethe) .

İbtidai sinif şagirdlərinin psixoloji xüsusiyyətləri onu ifadə edir ki , azyaşlılar onlara ayrılan xüsusi diqqətdən və həmçinin pedaqoji prosesdə qiymətləndirilərkən onlarda maraqlar yaranır eləcə də təlimə həvəs formalaşır. Qiymətləndirmə təlimin son mərhələsi olmağına baxmayaraq bütün dərslər boyu aparılmalıdır. Şagirdlərin bilik səviyyəsinə olduqca müsbət təsir edən qiymətləndirmə monoton , şablon , standart xarakter daşımamalıdır. Elə bu səbəblərə görə də hər müəllim dərslə hazırlaşarkən müxtəlif qiymətləndirmə vasitələri yəni alternativ üsullar seçməlidir. Əlbəttə ki , bu üsullar mövzudan–mövzuya , fəndən-fənə dəyişilməlidir.

Müxtəlif qiymətləndirmə üsullarına ibtidai siniflərdə şagirdlərin vəzifələndirilməsini qeyd etmək olar. Belə ki, dərstdə fəal olan şagirdlərin hər hansı vəzifə verilməsi. Məsələn : Vəzifələndirilən şagird sinfin təmizliyinə nəzarət etməli müəllimin müəyyən işlərində yardımçı olmalı və s. Bu üsul da

şagirdlərdə müəyyən xüsusiyyət və keyfiyyətləri , eləcə də kiçik yaşlardan idarəçilik qabiliyyətlərini üzə çıxaracaqdır.

Bundan başqa hər hansı oxu materialının soruşulub qiymətləndirilməsində müəllim yeni dəyərləndirmə üsulu tətbiq edə bilər. Məsələn , kim mövzunu düzgün danışsa , səhvi olmasa bütün sinif həmin şagirdi alqışlayacaq. Bu üsulda əsas məqsəd şagirdlərdə dərsə maraq oyatmaq, bütün sinfin danışana diqqətlə qulaq asması və həmçinin şagirdlərin bir-birlərinin dəyərləndirməsidir.

Alternativ qiymətləndirmə üsullarından istifadə ibtidai sinif şagirdlərində dərsə marağın artırılmasına , həm də təlimin keyfiyyətinin artırılmasına mühüm rol oynayacaqdır. Çünki qiymətləndirmə , dəyərləndirmə şagirdləri daha diqqətli olmağa, verilən tapşırıqlarını səylə yerinə yetirməyə , səliqəli , özünə tələbkar olmaq və həmçinin kollektivçilik kimi keyfiyyətləri formalaşdırır.

İNNOVASİYALARIN TƏTBİQİ PEDAQOJİ PROSESİN AYRILMAZ BİR HİSSƏSİ KİMİ

ABDULLAYEVA Dilşad

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

dilshad.abdullayeva.94@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, insan kapitalının beynəlxalq təcrübələrə uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsi müasir dövrün ən ümdə müzakirə obyektlərindən biridir. Müasirləşdirmə, ilk növbədə, qabaqcıl texnologiyaların və idarəetmə üsullarının, elmi nailiyyətlər əsasında yaradılan innovasiyaların ölkənin sosial-iqtisadi həyatına uğurlu tətbiqi ilə bağlıdır. Prioritet sahələrdən hesab edilən təhsilin bu istiqamətdə rolu danılmazdır. “Gələcəyin təminatçılarını” yetişdirən təlim-tədris prosesi innovasiyaların tətbiqinə açıq olmalıdır. Günbəgün yeniləşən texnologiyalar, onların tələbatlarına cavab verən pedaqoji mühitin yaradılması innovativ-pedaqoji metodların təkmilləşməsinə gətirib çıxarır. İnnovasiya – yüksək səmərəliliyə malik yeniliyin tətbiqi, insanın intellektual fəaliyyətinin kəşfinin, ixtisasının son nəticəsidir. İnnovasiya fəaliyyətinin nəticəsi yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul (iş, xidmət) texnoloji proses, həmçinin ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrində təşkilati-texniki, maliyyə - iqtisadi və digər hallar hesab edilir. İnnovasiya termini latın dilində “innovato” sözündən götürülüb, “yenilənmə” və “yaxşılaşma” deməkdir.

İnnovasiya termini latın dilində innovato sözündən olub, yenilənmə və yaxşılaşma deməkdir. Termin elmi tədqiqatlarda XIX əsrlərdə meydana gəlmişdir. İqtisadi innovasiya anlayışı XX əsrin əvvəllərində Avstriya iqtisadçısı Yozef Şumpeterin “The Theory of Economic Development” əsərindən geniş ictimaiyyətə daxil olmuşdur. Termin elmi tədqiqatlarda XIX əsrlərdə meydana gəlmişdir. Təhsil prosesini təkmilləşdirmək üçün xidmət edən innovasiyaya müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bunlardan ikisini nəzərdən keçirək:

I qabaqcıl pedaqoji təcrübənin nəticəsi kimi pedaqoji ustalığ və şəxsi yenilik kimi baxılır. Birincisi adətən innovasiya, yenilik dövründən sonra uzun mübarizələrin nəticəsi kimi cəmiyyət tərəfindən tətbiq edilməsi üçün bir model olaraq qəbul olunur.

II yanaşmadan isə innovasiya yenilik qəbul olunmayaraq birinciyə arxalanır.

İnnovasiyaları gətirən kim olmalıdır? – müəllim

Yeniliyi tətbiq edən müəllim-innovativ müəllim hesab olunur. Onu hara gətirməlidir?-məktəbə. Deməli, onda məktəb avtomatik innovativ rejimə keçir. Bəs bunları haradan öyrənməli?- əlbəttə bu yeniliyi yaradan və bu yeniliyin lazımlı baza məlumatlarını öyrədən ali təhsil sistemindən.

M.V.Udaltsovun apardığı tədqiqatlara görə innovasiya prosesinə aşağıdakı faktorlar daxildir:

- yeni fikir
- layihə
- plan
- təcrübə, həyata keçirilmə
- qiymətləndirmə

Pedaqoji innovasiyanın istiqamətləri isə bunlardır:

İzahlı təsvir - Yeni sistem üsulların inkişafı, onların təhlili qiymətləndirilməsi, yaxşılaşdırılmasının seçimi yolları innovasiya prosesinin inkişafını təhsil prosesi kimi başa düşmək lazımdır. Yəni yeniliklərin yaradılması, yayılması və inkişafı vasitəsilə.

Pedaqoji innovasiya prosesləri 3 əsas aspektə ayrılır:

1. Sosial – iqtisadi
2. Psixoloji-pedaqoji
3. Təşkilati idarəetmə

Bəzi alimlər innovasiya prosesinin 3 komponentini xüsusi vurğulayır:

1. Yeniliklərin yaradılması
2. İnnovasiyanın inkişafı
3. Yeniliklərin tətbiqi

A.İ.Priqojina innovasiya termininə belə bir tərif verir - innovasiya bir təşkilatın və ya qrupun görəcəyi yenilikçi işləri məqsədyönlü, müəyyən vahid şüur çərçivəsində, sabit elementlərlə həyata keçirilməsidir.

V.A.Slastenin və L.S.Podimovanın qeydləri vasitəsilə öyrənirik ki, innovasiya ilə ənənəvilik arasında müəyyən ziddiyətlər mövcuddur.

Pedaqoji innovasiyalar problemi öncə təhsilin intibahı ilə bağlı olmuşdur. Hələ Orta Əsrlərdə Şərqdə öyrənmə və öyrətmə prosesində yanaşmaların yeniləşməsinə diqqət yetirilmişdir. Təbii ki, o zaman ərəbdilli elm nümayəndələrinin latın dilində yazılmış əsərlərində “innovato” sözüə rast gəlmələrinə baxmayaraq, onlar yeni terminləri ərəb dilindən istifadə edərək vermişlər. Hazırkı innovasiyaların rüseyminin məhz Orta Əsr Şərq elmi və pedaqoji innovasiyaları təşkil edir. Təhsildə innovasiya və buna uyğun pedaqoji mühitin təşkili məsələlərində vahid fikir olsa da, mövqə müxtəlifliyi olmuşdur. Bu, innovasiyalardan istifadənin yeri, imkanları, metodikası və metodları ilə bağlı olmuşdur. Təhsil sistemi və onun qurulması, məzmun və forma məsələləri, təhsilin strukturu, qiymətləndirmə problemlərini bütün ölkələr üçün eyni dərəcədə həyatilik kəsb etdiyindən global məsələ kimi daim gündəmədədir və öz aktuallığını qoruyur. Təhsil beynəlxalq anlayış kimi ümumi bir ortaq məqsədə xidmət edir. Bu məqsəd insanların hər birinin “bəşikdən qəbir evinədək öyrənməsidir”. Təhsil sistemi geniş anlayışdır. Bu sistemə təhsilin ilk pilləsi də daxil olmaqla insanın ömrünün sonunadək aldığı bütün mərhələləri aiddir. Bu təhsil mərhələlərinin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyəti vardır. Təhsilin ən önəmli pilləsi məhz ibtidai təhsil və onun təhsilalanlarının həyatında oynadığı roldan ibarətdir. İbtidai təhsil səviyyəsi öz daxili potensialına görə digər təhsil səviyyələrindən çox daha əhəmiyyətlidir. Təhsilalanların öyrənmə bacarıqlarının, ilkin baza təhsilinin əsası məhz ibtidai təhsil səviyyəsində formalaşır. İbtidai təhsil müddətində şagirdlərdə ilkin oxu və yazı bacarıqları, hesab bacarıqları, ətraf aləmlə tanışlıq, ilkin xarici dil bilikləri, elektortexnika və kompyüter avadanlıqları ilə davranış və ilkin istifadə bacarıqları, davranış və etik bilgilər, eləcədə nə öyrənmək, necə öyrənmək, kimdən (nədən, haradan) öyrənmək məsələləri reallaşdırılır. İbtidai sinif müəlliminin müasir dərs şəraitinə tam professional cavab verməsi üçün, onun təşkil məsələlərində özünəməxsus yeniliklərdən istifadə etməsi vacib amillərdəndir. Aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, təhsildə innovativ fəaliyyət məzmun problemləri ilə yanaşı, digər məsələlərlə, o cümlədən də idarəetmə məsələləri ilə də sıx bağlıdır. Bu gün təhsilin idarə olunmasında, tənzimləmə, idarəetmə və nəzarət funksiyaların elmi əsaslarla təkmilləşdirilməsi, təhsili idarəetmədə maraqlı tərəflərin iştirakında milli və bəşəri dəyərlərin iştirakında milli və sistemli yanaşmanın nəzərə alınması vacibdir. Eyni zamanda təhsil sahəsində monitoring, keyfiyyət və fəaliyyət göstəriciləri sisteminin davamlı, ardıcıl olaraq inkişaf etdirilməsi də zəruridir. Təhsildə innovativ fəaliyyət eyni zamanda dünya ölkələri ilə, müxtəlif təhsil müəssisələri ilə, konkret təhsilverən, yaxud təhsilalanlar arasında əməkdaşlığın tədricən genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi zəruridir. Bu ilk növbədə təhsilin keyfiyyətin artırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Pedaqoji prosesdə innovasiyanın yerinə yetirilməsi vacib nüanslardan hesab olunursa, onun düzgün zaman çərçivəsində, pedaqoji mühitin tələblərinə uyğun şəkildə, şagirdlərin və ya tələbələrin anlayacağı tərzdə, real imkanlar şəraitində aparılması da diqqətdən kənar qalmayan prosedurlardandır. Pedaqoji prosesdə şəxsiyyətin tərbiyəsi, təlimi və inkişafı ilə bağlı aparılan bütün işlər məqsədyönlü xarakter daşdığı halda innovativ metodların tədris mühitinə tətbiqi gənc nəslin dövrün tələblərinə cavab verən kadr kimi yetişməsinə mühüm təsir edir.

HEYDƏR ƏLİYEVİN İRSİNDƏ DİNİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN YERİ

SƏRDAROVA Mehriban Nağı qızı

ADPU, kiçik elmi işçi
mehribanserdarova@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Məlumdur ki, 2017-ci il Azərbaycan Respublikasında “İslam həmrəyliyi ili” elan olunub. İslam həmrəyliyi Azərbaycan modelinin elmi-praktik inkişaf perspektivlərindən bəhs etməzdən əvvəl onun hansı əsaslar üzərində dayandığına qısa baxış zəruridir. Filosof, AMEA-nın müxbir üzvü S.Xəlilovun təbirincə, gələcək o zaman bizimkidir ki, keçmişimizin davamıdır. Bəli, bu gün Azərbaycanda dini zəmində münaqişələrin olmaması, insanların öz arzularına uyğun əqidə formaları seçməsi, dini dözümlülük, tolerantlıq şəraitinin yaradılması, milli-mənəvi dəyərlərin pozitiv potensialından səmərəli və məqsədyönlü istifadə olunması H.Əliyevin təhsil quruculuğumuzdakı irsinin, dini-mənəvi siyasətinin, həmin siyasətin bu gündə uğurla davam etdirilməsinin nəticəsidir.

Digər tərəfdən də bu gün milli-mənəvi mühitimizə bilərəkdən və bilməyərəkdən yad olan mədəniyyətlərin mənfi, neqativ təsirinin gücləndiyi bir vaxtda mədəni-mənəvi köklərimizə qayıdış istiqamətində mübarizənin zəruriliyi önə çıxır. Təbii ki, bu prosesin elmi-nəzərli əsaslarla müşayiət olunması üçün konseptual əsaslara söykənmək zəruri olur. Çünki milli özünüdərkə, özünüqoruma instinktinin, daha doğrusu ifrat mühafizəkarlıqla bir tərəfdə, qloballaşma və inteqrasiya adı ilə yad ünsürlərin digər tərəfdən həyatımıza müdaxiləsi şəraitində cəmiyyət üzvləri sanki ortada qalır. Bu iki hal arasında optimal nisbətin tapılması, düzgün mövqe müəyyənləşdirərək, bu mövqedən gələcəyə istiqamətlənmiş bir inkişaf strategiyası qurmaq qaçılmaz olur.

Milli təhsil quruculuğunda Heydər Əliyevin zəngin, hərtərəfli, əvəzedilməz fəaliyyətinin, irsinin bu yöndə işlərin qurulmasında baza əsası kimi öyrənilməsi, ona istinad olunması, milli-mədəni-dini dəyərlərimizin müəyyənləşdirilməsində əsas vasitələrdəndir.

Məlumdur ki, bu gün Azərbaycan İslam aləmində dünyəvi dövlətçiliyin nadir modellərindən biri kimi tanınır. Belə ki, Azərbaycan müsəlman ölkələri arasında vəhdət, dini həmrəylik proseslərində öndə getməyə qadirdir. İslam dəyərlərinə müstəsna qiymət verən H.Əliyevin xilaskar azərbaycançılıq məfkurəsinin təməlində milli birlik, dünyəvilik, müasirliklə yanaşı dini dəyərlərə sadıqlıq, mənəvi vəhdət, islami həmrəylik durur. Az müddətdə qazandığımız nailiyyətlərin mahiyyətini düzgün anlamaq üçün müstəqillik illərinin ilk çağında ölkənin dini durumuna baxış əhəmiyyətlidir.

Məlumdur ki, ölkəmizdə Sovet dönəmində ateizm qarışıq kommunist ideologiyası hakim idi. Bu ideologiya milli mənəviyyətimizə, soykökümüza, yabançı baxış formalaşdırırdı. Ona görə də sovetlər dağılanda dünyaya açılan qapılardan həm də onillərlə alışmağımız, insanların mənəviyyətinə zərərli olan yad, pozucu təsirlər də daxil olmağa başladı. Əvvəlki mənəvi prinsiplərlə formalaşmış mənəviyyət bu proseslərdə immunitet yarada bilmədi, mənəvi-mədəni deqradasiya kəndi kəsib-durdu. Belə ki, bir qisim insanlar hədsiz dini xurafata meyl göstərməyə, digərləri ekstremist, radikal inama uymağa, bir qismi süni şəkildə yaradılmış cərəyanlara meyl göstərməyə başladı.

Cəmiyyətin həyatının bir çox müstəvisində başlayan bu gərginlik müvafiq milli təhsil sistemi yaratmaq məqsədilə H.Əliyevin təhsil islahatı barədə imzaladığı fərmanlarla, proqramlarla, müxtəlif tədbirlərdə tarixi əhəmiyyətli çıxışları ilə aradan qalxmağa başladı. İslahatların nəticəsində gələcəyimizi müəyyənləşdirən milli təhsilin məzmunu müəyyənləşdi. Bu gün milli təhsil sistemi deyəndə dünyəvi elmlərin əsaslarını, milli-mənəvi və ümumbəşəri, mütərəqqi dəyərləri, milli əxlaq normalarını, təbiət, cəmiyyət və insan təfəkkürünün inkişaf qanunlarını, İslam mədəniyyətini öz məzmununda əhatə edən demokratik prinsiplərə, insan hüquq və haqlarının qorunması tələblərinə, cəmiyyətin və insanın inkişafına xidmət göstərən təhsil sistemi başa düşülür.

Deməli, milli təhsilimiz

- islam mədəniyyətini ehtiva edir;
- islam mədəniyyəti demokratik prinsipləri, insan haqları və hüquqlarının qorunması tələblərini gerçəkləşdirir;
- islam mədəniyyəti cəmiyyətin inkişafına xidmət göstərir.

Bəli, islam mədəniyyəti milli təhsilimiz kontekstində elə bir dəyərdir ki, özündə minillərlə formalaşmış türk təfəkkürü və türk həyat tərzi ilə, dini müstəvidə islam mədəniyyəti və islam düşüncə tərzi ilə səciyyələnir. Azərbaycan xalqının həyat tərzində, əxlaqında, mənəviyyatında, dilində, dinində,

ədəbiyyat, incəsənət, ümumilikdə mədəniyyətində, mənəvi mədəniyyətinin bütün sahələrində əsas istiqamətverici məfkurə olan azərbaycançılıq, türkçülük və islamçılığın üzvi vəhdəti, sintezi şəraitində formalaşmışdır.

Ona görə də mənəviyyatımıza sızan pis təsirlərin şüasını görən, duyan, müdrik şəxsiyyət H.Əliyevin təhsil islahatının mənəvi tərəfini azərbaycançılıq, türkçülük və islamçılıq istiqamətində formalaşdırmaqla müəyyənləşdirirdi.

H.Əliyev tarixi-strateji əhəmiyyətli bu çıxışında göstərirdi ki, müstəqil respublikamızın prinsipləri əsasında qəbul edilən Təhsil Qanuna əsasən elə dəyişikliklər, tədbirlər aparılmalıdır ki, gənc nəsli təhsilləndirməyə, tərbiyə etməyə, milli-mənəvi dəyərlərə əhatələnmiş əqidə formalaşdırsın. Hansı ki, bu bizim milli ideologiyamızın konsepsiyası olmalıdır və tarixi keçmişimiz, milli-mədəni, dini ənənələrimiz üzərində qurulmalıdır.

H.Əliyev əsaslandırır ki, milli-ideologiyamızı hər yerdə tətbiq etmək üçün ilk növbədə məktəblərdə Azərbaycan tarixinin tərbiyəsinə ciddi fikir vermək gərəkdir. Çünki, gənclərimizin öz tarixini, öz tarixi köklərini, öz keçmişini yaxşı bilməlidirlər. Ona görə ki, mənəviyyatımızın gənclərimizin bugünkü və gələcək mənəviyyatı bunlarla bağlıdır. Tariximizin, tarixi köhnələrimizi yaxşı bilmədən ona hörmət etmədən, müstəqil dövlətimizi gələcəkdə yaxşı qura bilərik.

H.Əliyev tarixi keçmişimizi mükəmməl öyrənməyin bütün yollarına nəzər salıb, ədəbiyyatın tədrisini xüsusilə vurğulayır. Onu təbirincə, tarixi keçmişimizin çoxu ədəbiyyatda əks olunub və Azərbaycan xalqının zəngin ədəbi irsi vardır. Ona görə də, gənc nəsillər gələcəkdə hansı istiqamətdə işləyəcək və çalışacaqsız fərqi yoxdur. Hamısına ədəbi irsimizi çatdırmaq, öyrətmək, tədris etmək, mənimsəmək çox mühüm bir işdir. Bu məqamda filosof, AMEA-nın müxbir üzvü S.Xəlilovun bir aforizmini xatırlamaq yerinə düşür: “Nə oxuduğuna diqqət elə, çünki oxuduqlarını mənimsədikcə, “mən”in oxuduqlarına dönüşür”.

İstər tarixin, istərsə də ədəbi irsin tarixində H.Əliyevə görə, əsas məqsəd azərbaycançılıq ideologiyasının onun tərkib hissələrindən milli-mənəvi, dini-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrin gənc nəsildə tərbiyəsidir.

Çünki, əsrlərin dərinliyindən bu günə gəlib çatan dini-mənəvi dəyərlərimiz həmişə adamları saflığa, təmizliyə, müdrikiyə dəvət etmişdir. Bəli, milli və dini ənənələrimiz məhz bu prinsiplərə əsaslanmaqla gənclərimizi paklıq, saflıq, yüksək əxlaq, yüksək mənəviyyat ruhunda tərbiyə edir. Ona görə də dini-mənəvi tərbiyəmizlə nəinki cəmiyyətimizi qoruyacaq, həm də gələcək nəsli sağlam saxlayacaq və həmin nəsildə cəmiyyət üçün, əxlaqımız üçün zərərli halların kök salmasının qarşısı alınacaqdır.

H.Əliyevin: “İslam dinin bəşəriyyətə bəxş etdiyi bütün nemətlərdən hər bir azərbaycanlı səmərəli istifadə etməlidir və xüsusən, cəmiyyətdə davranışında islam dininin tələblərinə uyğun olaraq özünü göstərməlidir” tələbli tövsiyəsi bu tərbiyənin ana xəttini təşkil edir. Bunun nəticəsidir ki, bu gün ümumtəhsil məktəblərin I-IX siniflərində “Həyat bilgisi” fənninin daxilində səmavi dinlər, onların mahiyyəti, sivilizasiya üçün əhəmiyyəti, islam dininin görkəmli şəxsiyyətləri haqda məlumatlar öyrədilir. Habelə hər bir dindəki radikal qruplar, cərəyanlar, onları yarıdan səbəblər nəticələri və fəsadları barədə bilgi vermək də nəzərdə tutulubdur.

Ümumtəhsil məktəblərdə mədəni-mənəvi dəyərlərlə bağlı bölmələrdə, əxlaqla bağlı mövzularda və s. şagirdlərdə tərbiyə olunan milli-mənəvi keyfiyyətlər xeyli dərəcədə dinlə, dini dəyərlərlə bağlıdır.

Dərslərin milliləşdirilməsi, Azərbaycan tarixi dərslərinin mükəmməl işlənilib hazırlanması, dünya tarixinin tədrisində İslamın yayılma arealının tədrisi, tədrisin müasirliklə milliliyin sintezi şəklində təşkil olunması gənc nəslin təlim-tərbiyəsində, milli-mənəvi və dini dəyərlərin, milli özünüdərk şüurunun təlqin edilməsi ilə bağlıdır.

Ali məktəblərdə islam hüququ, şəriət məsələləri ayrıca fənn kimi tədris edilməsi Fəlsəfə fənninin tədrisində İslam fəlsəfəsi, təsəvvüf məsələlərinin öyrədilməsi milli təhsilimizdə dini dəyərlərin yerini müəyyənləşdirir.

H.Əliyevin təbirincə desək, heç vaxt inamımızdan, dinimizdən uzaqlaşmayacaq və bu mənəvi mənbələrimizdən istifadə edərək gələcəyimizi quracağıq.

İNSANIN MƏNƏVİ SİMASI-TƏHSİL

Arzu Nəsirli

Bakı Slavyan Universiteti

arzunasirli@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Təhsil - insan mənəviyyatının təcəssümü, təlim-tərbiyə, mədəniyyət, insan faktorunun təsiri ilə formalaşan məfhumdur. Təhsil pedaqoji prosesin mühüm tərkib hissəsi olub, ixtisaslı kadrlar hazırlamaq məqsədinə xidmət edir. Təhsil dedikdə, tədris müəssisələrində verilən, tərbiyə və inkişaf imkanlarına malik olan bilik, bacarıq və vərdislər sistemi başa düşülür.

Rəsm əsəri rəssamın düşüncələri, fikirləri altında formalaşdığı kimi, təhsil də insan faktorunun təsiri ilə formalaşır. Təhsil insanın mənəvi simasıdır. Bütün ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi quruluşlardan asılı olmayaraq, elm, bilik insanlar üçün hər zaman zəruri olmuşdur. İnsanları bir-birindən fərqləndirən sahib olduqları bilik, düşüncə, idrak, ağılları idi. İnsan və təhsil məfhumları ayrılmazdır. İnsan bədənində gün ərzində nə qədər hüceyrələr dəyişilir, hüceyrələr dəyişilməzsə insan ölür. Bunun kimi insanın təhsili də daim yenilənməlidir.

Müasir dövrün təhsillənməsinin rüşeymləri qədim zamanlardakı insanların fəaliyyəti, düşüncələri, bilikləri, dərrakələridir.

Hər bir sahənin gələcək inkişafı onun varisi olduğu köklərlə bağlıdır. İnkişaf dinamikası keçmiş köklərə əsaslanaraq, keçmişdən bəhrələnərək müəyyən yöndə inkişaf edir, çatışmayan hissələri bərpa edərək gələcəyə ötürür.

Məktəblər ilkin təhsil verən ocaqlardır. Tarixi mənbələrə istinadən deyə bilərik ki, Azərbaycanda ilk məktəblərin yaranması yeni eranın əvvəllərinə təsadüf edir. Bu ilk məktəblər ibtidai savad təlimi verən məktəblər idi. Təhsil sisteminin formalaşması VII əsrə aid edilir. Hər dövrün ictimai quruluşuna uyğun məktəblər mövcud olmuşdur, yəni məktəblərin idarə olunması, tədris formasının təşkili, dərslərin aparılma qaydaları, üsulları mövcud quruluşa əsaslanıb.

Təhsil - milli və ümumbəşəri proses və hadisədir. Təhsil zaman-zaman formalaşan bir proses olub, uzun illər ərzində inkişaf yolu keçmiş və müasir dövrə gəlib çıxmışdır.

Təhsilin nə olduğunu izah etdikdə mütləq formada elm anlayışını da izah etmək lazımdır. Elm və təhsil ümumi formada eyni mənə daşısa da, əslində fərqli anlayışlardır. Yazıda milli və ümumbəşəri anlayışlara toxunduq. Təhsilin ilk olaraq milli hadisə olduğunu qeyd etdik. Amma elm haqqında bunu tam olaraq deyə bilmərik. Elm ilk öncə ümumbəşəri olmalıdır. Bəşəri səciyyə daşıyan elm eyni zamanda milli olmalıdır. Elm ilk növbədə hər kəs tərəfindən qəbul edilən, kosmopolitik səciyyəli olmalıdır. Elmin həyata keçirdiyi təhsil isə ilk növbətə milli ola bilər. Tətbiq edildiyi toplumun milli xüsusiyyətlərinə əsasən tətbiq edilə bilər. Elm təhsillə müqayisədə daha qısa zaman çərçivəsində meydana gəlir və tarixə qovuşur. Dövrün tələbinə uyğun olaraq bir elm sahəsi yarana bilər və həmin zaman kəsiyində öz parlaq səhifələrini yazsa bilər, digər fərqli bir ictimai quruluşda öz aktuallığını itirərək yerini digər elm sahəsinə verə bilər. Təhsil nəticələri çox saylı insanların iştirakının məhsulu, elmi nəticələr isə bir insanın iştirakının son məhsuludur.

Təhsil prosesində təhsilənlər iştirak edirsə, elmdə bir tədqiqatçı iştirak edərək elmin subyektiviyyətini oynayır. Həmçinin yekun nəticələrin müddəti də fərqlidir; təhsildə nəticələr on illərlə ərsəyə gəlirsə, elmdə nəticələr təhsillə müqayisədə daha tez təyin olur.

Göründüyü kimi təhsil ilə elm ayrı-ayrı hadisələrdir. Lakin ayrı olsalar da, onlar birgə getməlidir, aralarında daim bir bağ olmalıdır, o bağlar hər iki istiqamətlə əlaqələri körpü kimi qurmalıdır. Təhsil elmə əsaslanmaqla irəliləməlidir. Təhsil zaman-zaman qəbul olunan elmi yeniliklərə açıq olmalı, daim təhlillər aparmalıdır.

Təhsil anlayışına verilən mənə çox dəyişib. Qədim dövrdən bu günə qədər müxtəlif mənələr almışdır. "Təhsil – istənilən həyat situasiyalarında düzgün hərəkət etmək qabiliyyətidir"(D.Karneji). "Əgər bir illik planın varsa, taxıl ək. Əgər 10 illik planın varsa, bağ sal. Əgər 100 illik planın varsa, insanları öyrət"(Demokrit). "Müasir cəmiyyətlərdə təhsil məsələsi ölüm-dirim məsələsidir, cəmiyyətin gələcək taleyinin asılı olduğu məsələdir"(E.Renan). Bu siyahını daha da uzatmaq mümkündür, onlarla belə fikirlər mövcuddur. Son illərin pedaqogika kitablarında isə təhsil anlayışına belə tərif verilir: "Təhsil cəmiyyətin və dövlətin mənafeyi naminə şəxsiyyətin intellektual və emosional sferalarını inkişaf etdirmək, onu həyata hazırlamaq məqsədi ilə müasir standartlara uyğun olaraq müəyyənləşdi-

rilmiş məzmunun tədris müəssisələrində mənimsənilmə səviyyəsinin qəbul olunmuş meyarlarla yoxlanılan və hüquqi sənədlərdə təsbit olunan nəticəsidir”

Müasir dövrün təhsil inkişafı tarixi irsin üzərində dayanmışdır. Keçmişin üzərində dayanan təhsilin inkişaf etməsi üçün mütləqdir ki, tarixi-pedaqoji irsi daim öyrənək, təhlil edək, qoruyaraq gələcək nəsillərə ötürülməsinə çalışsaq. Əks halda tarixi keçmiş məhvə doğru gedər, nəticədə milli köklər unudulacaq, illərlə iş görən maarifçilərin zəhmətləri gələcək nəsə çatmayacaq. Tarixi-millə pedaqoji ideyaları öyrənərkən mütləq elmi əsaslara söykənməliyik. Elmi əsaslarla öyrənilən irsi müasir pedaqoji prinsiplərə tətbiq edə bilərik. Bunun üçün tarixən mövcud olmuş ictimai-pedaqoji fikir müəlliflərini, pedaqoji sahədə xidmətləri olan mətbuat orqanlarını, cəmiyyətləri, təşkilatları, elmi-pedaqoji ideyaları yayan qurumların işlərini araşdırmalı, iş prinsipləri ilə tanış olmalı, təhlil etməli, indiyə, gələcəyə fayda verəcək fikirləri götürməli və tətbiq etməliyik.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri özündən əvvəlki dövrlərdən xeyli seçilmişdir. Bu dövrdə siyasi baxış, dünyagörüşü fərqliliyi, müxtəlif tarixi-siyasi baxışların mövcudluğu olmuşdur. Bu qeyd olunanlar da öz əksini ictimai təşkilat, qurum, pedaqoji cəmiyyətlər, maarifçilərin düşüncələrində özünü biruzə vermişdir. Doğrudur hamısı müsbət dəyərləndirə bilmərik, çünki bəziləri mürtəce ideyalı olmuşdur.

Ümumilikdə, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində mövcud pedaqoji fikir daha demoratik səciyyə daşmışdır. Bu zaman kəsiyindəki pedaqoji fikir ədəbi fəaliyyətlə sintezi tək sahəli təsir gücünə malik olmamışdır. Belə ki, həm pedaqoji elmin, həm də maarifin inkişafına çox böyük təkan vermişdir. Dövrün ideyaları xəlqilik, demokratizm, milli və ümumbəşəriyyət, humanizm kimi prinsiplər üzərində qurulmuş, dövrün mürtəce fikirlərinə, despotizmə, fanatizmə, dini ayrı-seçkiliyə qarşı, mövhumata qarşı mübarizə aparmışdır. Təhsil prosesinə də birbaşa olaraq pedaqoji fikirdəki inkişaf meyilləri təsir etmişdir.

KADR HAZIRLIĞINDA PEDAQOJI TEXNOLOGİYALARIN TƏTBIQI DÖVRÜN TƏLƏBİDİR

NƏSİBOVA Könül Elxan qızı

ADPU-nun “Məktəbəqədər təhsilin

Pedaqogikası və metodikası kafedrası”nın müəllimi

samsung1918272@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Müasir cəmiyyətin inkişafı təhsilin qarşısında yeni tələblər qoyur. Bunu nəzərə alaraq yetişməkdə olan nəslin təbii imkanlarını inkişaf etdirmək, ona elmin əsaslarını öyrətmək, fiziki, əqli, intellektual imkanlarını, meyl, maraq və idrak qabiliyyətlərini nəzərə alaraq onun şəxsiyyətini formalaşdırmaq, həyatda və cəmiyyətdə səmərəli fəaliyyətə hazırlanmasına, müstəqil, yaradıcı düşünən, ümumi mədəniyyətə malik milli mənəviyyətli şəxsiyyətin yetişdirilməsinə xidmət etmək, şüurlu olaraq peşə seçməyə hazırlamaq, Azərbaycanın inkişafı naminə fədakarcasına çalışan vətəndaş tərbiyə etməkdən ibarətdir.

Biz sürətlə dəyişən dünyada elm, texnika və texnologiyanın, xüsusilə də kompüter texnologiyasının sıçrayışlı inkişafının şahidləriyik. Daima dəyişən həyatın şəraitinə uyğunlaşmaq üçün çevik olmaq, yeni şəraitə uyğunlaşmaq, öz qabiliyyətlərini gerçəkləşdirməyi bacarmaq, özünüinkişafa və özünü-təkmilləşdirməyə hazır olmaq zəruridir.

Təlim prosesi o zaman müvəffəqiyyətli olar ki, həyata hazırlayan müəllim və həyata hazırlanan tələbə bu prosesdə məqsədyönlü və fəal iştirak etsinlər.

Məlumdur ki, təlim prosesi şagirdlərin aktiv şəkildə iştirakı ilə keçdikdə nəticələr də yüksək olur. İnteraktiv təlim metodları dərstdə təlim prosesində şagirdləri bütün məsuliyyəti öz üzərlərinə qötürməyə həvəsləndirir. Şagird qazandığı təcrübənin dəyərini özü qiymətləndirir. Müəllimin vəzifəsi isə sinifdə optimal öyrənmə üçün şərait yaratmaq, dərstdə materialı şagirdlərə çatdırmaq üçün müxtəlif öyrədici metodlar təklif etməkdir.

Əgər əvvəllər müəllim əsas informasiya mənbəyi idisə, indi vəziyyət dəyişmişdir. İndi müəllim informasiya mənbələri ilə tələbə arasında vasitəçi funksiyasını yerinə yetirir. O, tələbəyə müxtəlif təyinatlı informasiya mənbələri ilə səmərəli iş metodlarını, informasiya proseslərini öyrətməlidir.

Bütün bu xüsusiyyətlər ali təhsilin, o cümlədən pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyasını təkmilləşdirməyi tələb edir. Müasir pedaqoji təhsilin məqsədi informasiya, innovasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun yeni formatlı müəllim kadrları hazırlamaqdır.

Bu gün ali təhsil müəssisələrində Avropa və dünya təhsil sisteminə inteqrasiya istiqamətində “2009-2013- cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı”, təhsilin informatlaşması istiqamətində «Azərbaycan Respublikası Təhsil Sisteminin İnformasiyalaşdırılması (2008-2012-ci illər)” Dövlət Proqramları icra edilir. Digər universitetlər kimi, ali pedaqoji təhsil müəssisələri də Avropa təhsil məkanına inteqrasiyaya cəhd edir, tədris prosesi informatlaşır. “Azərbaycan Respublikasında Fasiləsiz Pedaqoji Təhsil, müəllim hazırlığının konsepsiya və strategiyası”, 2008-2015-ci illər üçün bu strategiyanın icrası ilə əlaqədar müvafiq tədbirlər planı hazırlanmış, 2007-ci ildə Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmişdir. Strategiya və tədbirlər planına uyğun olaraq pedaqoji təhsilin informatlaşması istiqamətində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- 1.Müəllim hazırlığında İKT-nin, yeni təlim üsulları və texnologiyaların tətbiqi.
- 2.Pedaqoji ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələrin biliyinin cari və yekun qiymətləndirilməsi üzrə yeni üsulların, texnologiyaların, İKT vasitələrinin tətbiqi.
- 3.Pedaqoji təhsil müəssisələrində distant təhsil formasının tətbiqi.
- 4.Pedaqoji təhsil müəssisələrinin kompüterləşdirilməsi, elektron təhsilin həyata keçirilməsi.

Müasir informasiya cəmiyyətində tələbə lazımı məlumatı axtarmaq, seçmək, təhlil etmək, yeni informasiya yaratmaq, bu əsasda mövqe formalaşdırmaq, qərar qəbul etmək və qərarı həyata keçirmək kimi səriştələrə yiyələnməlidir.

Təhsilin informatlaşması kimi qlobal əhəmiyyətli, mürəkkəb texnoloji problemin həlli bir sıra məsələlərin-təşkilati, texniki, elmi-metodik, layihələndirmə, kadr, maliyyə v.s. kimi məsələlərin kompleks həllini tələb edir.

Təhsilin informatlaşması məqsədyönlü, xüsusi təşkil edilmiş, mükəmməl layihələndirilmiş prosesdir. Təhsilin informatlaşması-təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədi ilə İKT-nin intensiv tətbiqinə yönəlmiş tədbirlər külliyyəti olub, təhsildə real vəziyyətin dəyişməsinə, təhsilin məzmun, forma və texnoloji baxımdan təkmilləşməsinə xidmət edir. Bu səbəblərdən təhsilin informatlaşmasına pedaqoji problem, pedaqoji praktika, pedaqoji elmin bir istiqaməti kimi baxa bilərik. Bu sahəyə pedaqoji informatika və ya elektron pedaqogika deyilir. Yeni sistemin köməyiylə təkə təlim texnologiyalarında əyaniliyin təmin olunması deyil, həm də tələbələrin ictimai-siyasi hadisələrlə tanış olması, peşəyönlü istiqamətində, qabaqcıl müəllimlərin iş təcrübəsinin yayılması, məktəb şəraitində mümkün olmayan təcrübə və praktik işlərin, eləcə də tədris ekskursiya işlərinin, ölkəmizin coğrafiyasının, tarixinin, tarixi abidələrinin, muzeylərinin və ən başlıcası hərbi vətənpərvərliyə aid və s. mövzuların videolentə çəkilib nümayiş etdirilməsi mümkün olur.

Təhsil o zaman keyfiyyətli olur ki, tədris prosesinə istiqamət verən və onu inkişaf etdirən müəllimlərin bilikləri kifayət qədər təkmilləşdirilmiş və yeniləşdirilmiş olsun, müasir tələblərə cavab versin. Bu baxımdan pedaqoji texnologiyalar ölkədə təhsil islahatının ayrılmaz bir hissəsi kimi müəllim hazırlığında da mühüm rol oynayır.

Pedaqoji texnologiyalar yalnız təhsilin elementi kimi deyil, həmçinin onun məqsədi, məzmunu, prosesi və nəticəsi kimi xidmət göstərir.

Pedaqoji texnologiyalar sistemli, elmi və ardıcıl şəkildə tətbiq edildikdə o, təhsilin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilir.

Təlim prosesində yeni pedaqoji təfəkkür baxımından təlimə verilən tələblər və prinsiplər mütləq nəzərə alınmalıdır. Pedaqoji texnologiyalardan istifadə zamanı aşağıdakı mühüm tələblərə əməl olunmalıdır:

- pedaqoji texnologiya müəyyən elmi konsepsiyaya əsaslanmalıdır;
- tətbiq olunan pedaqoji proses konkret bir məqsəd əsasında elmi-metodik səviyyədə layihələşdirilməlidir;
- müəllim və şagirdlərin konkret fəaliyyəti dəqiq proqnozlaşdırılmalıdır;
- texnologiyanın məzmunu ilə prosessual tərəfləri bir-birinə adekvat olmalıdır (onları mühüm didaktik vasitələr və dərsliklər əlaqələndirir);
- diagnostik prosedurlara xüsusi diqqət yetirilməlidir. Fəaliyyətin nəticəsini ölçmək üçün meyarlar, göstəricilər və üsullar dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Bu zaman dövlət təhsil standartları əsas götürülməlidir.

Təhsilin məzmunu yalnız təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ixtisaslı mütəxəssis hazırlığı ilə məhdudlaşmır. Tələbənin həm də həyatı bacarıqlara yiyələnmiş bir şəxsiyyət, dövlətçilik və vətəndaşlıq mövqeyinə malik olan, öz peşəsinin mahir bilicisi və qabiliyyətli, çevik qərarlar qəbul etməyi bacaran mütəxəssis kimi yetişməsi təmin edilməlidir.

Təhsilin humanistləşdirilməsi, təlim-tərbiyənin demokratik əsaslar üzərində qurulması müəllim-tələbə münasibətlərinin də yeni zəmində subyekt-subyekt münasibətləri üzərində qurulmasını tələb edir.

Müasir müəllimin əsas funksiyası tələbələrə öyrənməyi öyrətməkdir. Bunun üçün müəllim özü daima inkişafda olmalıdır. Müəllim pedaqoji prosesdə həlledici qüvvə kimi çıxış edir. Şəxsiyyətin ahəngdar inkişafı vəzifəsi, ilk növbədə, müəllimin üzərinə düşür. Müəllim, təlim verən insan bu inkişaf prosesində insanın tamlığını, bütövlüyünü yüksək əqli, əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlər daşıyıcısı olmasını həyata keçirir. İnsanın kamillik keyfiyyəti gözəl düşüncəyə, gözəl sözə, əmələ malik olması ilə dəyərləndirilir. Düşüncə ideyalar ifadə edir, əməl isə praktik işlər həyata keçirilir. Deməli, müasirlərimiz olan gənc nəsildə məntiqi yaradıcı təfəkkürü, ünsiyyət mədəniyyətini formalaşdırmaq, onları praktik fəaliyyətdə real olaraq hazırlamaq üçün istifadə etdiyimiz yeni metod və texnologiyaların məqsədini klassik pedaqoji irsimizə söykənərək cilalamalı, bununla kamil insan, fəal vətəndaş yetişməsinə şərait yaratmalıyıq.

Cəmiyyətin, millətin gələcəyi müəyyən mənada müəllimin əlindədir. Deyirlər ki, bir milləti məhv etmək üçün onun müəlliminin və həkiminin savadsız olması kifayətdir: biri milləti mənəvi cəhətdən, digəri isə fiziki cəhətdən şikəst edəcəkdir. Bu hal müəllim kadrlarının hazırlığına xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir.

XÜSUSİ QAYĞIYA EHTİYACI OLAN UŞAQLARIN TƏLİM-TƏRBIYƏSİ

HƏSƏNOVA Zəhra Rəşid qızı

ADPU-nun Məktəbəqədər təhsilin pedaqogikası
və metodikası kafedrasının müəllimi

l-xan@inbox.ru
AZƏRBAYCAN

Ümumtəhsil sistemində inklüzivlik anlayışı hansısa qrup uşaqları ümumtəhsil məktəblərinə daxil etmək yox, məhz sistemin özünün geniş spektrli qabiliyyətlərə malik olan və təlimdə xüsusi ehtiyacları olan uşaqları əhatə etmək imkanlarının yaradılmasına üstünlük vermək deməkdir. Bu da qanunvericiliyi, maliyyə təminatını, məktəbdə xüsusi xidmətlərin və zəruri infrostrukturun olmasını, müəllimlərin müvafiq hazırlıqlarını, dərslərin hər bir uşağın fərdi ehtiyaclarına görə planlaşdırılmasını və aparılmasını, müxtəlif çeşidli təlim metodları və strategiyalarını nəzərdə tutur. Bu gün dünyanın bir çox ölkələrinin təhsil sistemlərinin inkişafı məhz inklüziv yanaşma ilə xarakterizə olunur.

Pedaqogikada inklüziv yanaşmaların tətbiqi əsas demokratik prinsip və dəyərlərə tam cavab verməklə, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların tipik yaşadlarının təlim aldıkları şəraitə - maksimum yaxın olan şəraitdə təhsilinə tam və fəal şəkildə cəlb olunması kimi təyin olunur.

Inklüziv xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ümumtəhsil məktəbinə, sadəcə olaraq daxil olması deyil. Inklüziv sinif mühitində təlim hər bir uşağın başqaları ilə birlikdə tədris prosesində iştirakmə hüququnu nəzərdə tutur. İrqi, cinsi fərqlə, eləcə də xüsusi fərqlər və müxtəlif qabiliyyətlər bu hüquqa təsir göstərmir. Öz qabiliyyət və ehtiyaclarından asılı olmayaraq uşaqların hansı sinfin tamhüquqlu üzvü sayılır. Inklüziv təhsilin bu konsepsiya bütün uşaqlar dəyərli və cəmiyyətin fəal üzvləridir kimi əsas demokratik ideyalardan birini əks etdirir. Belə ki, uşaqlar sağlam və xüsusi qayğıya ehtiyacı olanlara bölünməzlər, öz fərdi xüsusiyyətləri, ehtiyacları və istedadları olan ayrı – ayrı şəxsiyyətlər kimi nəzərdən keçirilirlər və daim təlim prosesində dəstək alırlar.

Azərbaycanda inklüziv təhsilin inkişaf tarixi 2004-cü ildən başlayır və ilk təcrübə məhz xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqları Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin bir sıra seçilmiş ümumtəhsil məktəb və məktəbəqədər müəssisələrinə cəlb etməkdən ibarət olmuşdur. Cəlb olunmuş uşaqlar **xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar** adlandırılmışlar. Həmin termin ingilis dilli ədəbiyyatından dilimizə tərcümə olunmuşdur. Sizə təqdim edilən metodiki vəsaitdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaq təhsil prosesində **xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagird** kimi qeyd olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilli ədəbiyyatında bu termin **xüsusi təhsil ehtiyacları** olan uşaqların tədris prosesində üzə çıxan problemlərinə diqqət yetirir və həmin problemləri olan uşaqları təsvir edir.

Uşaqlar ancaq müəyyən bacarıqlara yiyələndikdən sonra adi sinfə qəbul oluna bilər, əks halda, onlar çoxluğun səviyyəsindən geri qalacaq və ümumiyyətlə, sinfin nailiyyətlərini geri çəkəcəklər. Bir sözlə, uşaqların qabiliyyətləri və bacarıqları məktəbdə nailiyyət əldə etmək üçün ilkin şərt kimi baxılır. Bu da təlim prosesində uğurlu inteqrasiyaya mane olur. Bir sıra xarici ölkələrin təcrübələri və aparılan tədqiqatlar göstərir ki, inteqrasiyanın uğurlu olub – olmaması təhsilin məqsədlərinin necə başa düşülməsindən asılıdır. Uşaqları ümumtəhsil siniflərinə qəbul edərkən onların olan və ya olmayan ilkin qabiliyyətlərinə yox, ehtiyaclarına diqqət yetirmək lazımdır və həmin ehtiyacları nəzərə alaraq hər biri üçün xüsusi məqsəd qoyulmalıdır.

Hər hansı xüsusi ehtiyacı olan və təlimdə çətinlik çəkən uşağın ümumtəhsil məktəbinin inklüziv sinfində təhsil alması haqqında qərarı verildikdə, onun tibbi diaqnozu yox, güclü və zəif cəhətləri nəzərdən keçirilməli və onun üçün zəruri dəstəyin nədən ibarət olması haqqında düşünülməlidir.

Xüsusi qayğıya ehtiyacların üç komponenti. Təlim prosesində üzə çıxan biləcək çətinlikləri başa düşmək üçün İngiltərə və ABŞ mütəxəssisləri üç komponentli çərçivə konsepsiyasını təqdim edirlər. Həmin komponentlər aşağıdakılardır:

- *uşağın hazırkı koqnitiv inkişafı və psixofizioloji xüsusiyyətləri;
- *məktəbdə sinif səviyyəsində müəllimlər tərəfindən təşkil olunan təlim mühiti;
- *həm dərslərləri və digər materialları, həm də verilən tapşırıqları və təlim metodlarını daxil edən təlim vəsaitləri.

Birinci komponent – Müəllimlər birinci komponenti yuxarıda tövsiyə edilmiş psixofiziki inkişafın meyarları və onlara görə şagirdlərin inkişafını qiymətləndirməyi bacardıqda daha yaxşı başa düşürlər.

İkinci komponent - Təlim mühitidir. Təlim mühiti özü çox komponentli bir anlayışdır.

Təlim mühiti özü çox komponentli bir anlayışdır. Ümumiyyətlə, təlim mühiti dedikdə, biz sinfin quruluşunu, sinifdəki şagirdlərin sayını, təlim materiallarının şagirdlərin yaşına və inkişafına uyğunluğunu, şagirdlərin təlim prosesinə cəlb olunmasını, müəllim və şagirdlər arasında ünsiyyət və yaranan münasibətləri, şagirdlərin davranışını və davranışın idarə edilməsində istifadə olunan üsulları nəzərdə tuturuq. Müəllim və müəllim köməkçilərinin vəzifələri və rollarının paylaşdırılması və valideynlərin təlim prosesinə cəlb edilməsi də bu komponentə aiddir. Təlim mühitinin təsiri nəinki xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların inkişafına, həm də onların tipik yaşadlarının inkişafında da böyük təsir göstərə bilər.

Xüsusi təhsil ehtiyacları çərçivəsinin üçüncü komponenti təlim vasitələrinin, metodlarının və verilən tapşırıqların uyğunlaşdırılmasına yiyələnir. Təlim prosesi zamanı istifadə olunan materiallar və müəllimin istifadə etdiyi metodlar müxtəlif qabiliyyətlərə malik olan uşaqların ehtiyaclarını nəzərə almağı və dərsləri bu ehtiyacları nəzərə alaraq planlaşdırmağı, eyni zamanda bunun kimi strategiyalardan istifadə etməyi nəzərdə tutur.

Xüsusi təhsil ehtiyaclarının üç komponenti inklüziv təhsilin əsas prinsipini açıqlayır. Müəllimlər və məktəbdə çalışan digər işçilər anlamalıdırlar ki, inklüziv təhsil hansısa əlillik kateqoriyası olan və ya sağlamlıq imkanları məhdud olan uşağa sinifdə yer verilməsindən ibarət deyil. Inklüziv təhsil uşaqların xüsusi ehtiyaclarının müəyyənəndirilməsindən başlanır.

FİZİKİ TƏRBIYƏ QƏDİM VƏ ORTA ƏSR MÜTƏFƏKKİRLƏRİNİN DƏYƏRLƏNDİRMƏSİNDƏ

Əhmədova Aytac

Bakı Slavyan Universiteti
ahmedova_aytac@yahoo.com
AZƏRBAYCAN

Hər bir insanın əməyə hazırlanmasında, işçilik qabiliyyətinin inkişafında fiziki tərbiyənin olduqca böyük rolu vardır. Fiziki tərbiyə hər bir insanı əməyə hazırlamaqla yanaşı, eyni zamanda əxlaqi-iradi keyfiyyətləri formalaşdırır; dözümlülük, səbrlilik, intizam, yoldaşlıq, dostluq, vətənpərvərlik və s. kimi müsbət keyfiyyətlərin, sağlamlığın təməlini qoyur. Sağlamlıq insan yarandığı gündən ən vacib, ən aktual problemlərdən biri olmuşdur. Əsas amillərdən, vacib şərtlərdən biri fiziki tərbiyə olan

sağlamlıq insanın gücü və fizioloji yaraşıqlılığı ilə bərabər, mənəvi rahatlığını da təmin edir. Məlumdur ki, cəmiyyət yaranandan insanlar sağlam ruhlu, çevik, işgüzar, fiziki bacarıq və vərdişlərə dərinlən yiyələnmiş şəxslərə həsəd aparmışlar. Sağlamlığı, fiziki cəhətdən möhkəmliyi, çevikliyi vərdəvlətdən üstün tutmuşlar.

Fiziki hərəkət olmadan inkişaf etmək qeyri-mümkündür. İnsanın sağlamlığını möhkəmləndirmək, onun fiziki bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirmək fiziki tərbiyənin başlıca məqsədlərindəndir.

Fiziki tərbiyəyə, fiziki mədəniyyət türk xalqlarının həyatında ən önəmli yerlərdən birini tutmuşdur.

Hunlar yüz illərcə daim savaş həyatı keçirdiyindən onların fiziki təliminə, tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Hun-türk uşaqlarının fiziki təliminə kiçik yaşlarından diqqət edilir, qəhrəmanlıq, mərdlik, dözümlülük, səbirlik kimi keyfiyyətlər aşılanırdı. Yeniyetmə yaşlarında at çapmaqda, ox atmaqda, qılınc oynatmaqda mahir olmuşlar.

Göytürklər mənşə etibarilə birbaşa hunlarla bağlı olduğundan onların həyat tərzi hunlarınki ilə oxşar olmuşdur. Qədim türklər hər tərəfdən düşmənlə əhatə olunduğundan, onların həyat tərzi gənc nəslin fiziki tərbiyəsinə, sağlamlığına ciddi şəkildə fikir verilməsini tələb edirdi. Türklər hər zaman öz uşaqlarını cəsur, çevik, qıvrıq görmək arzusunda yaşamış və buna görə də fiziki tərbiyənin hər cür vasitə və növlərindən geniş istifadə etmişlər. Türk uşaqlarına ən sərt rejimdə ciddi təlim keçirilirdi. Türklərin cəsur, dözümlü, qorxmaz olması, onların qeyri-adi qəhrəmanlığı düşmənlərini hər zaman heyrətə salmışdır.

Fiziki tərbiyə motivlərinə şərqin ilk böyük mənəvi abidələrindən biri olan "Avesta"da da rast gəlinir. Həmçinin bu əsərdə fiziki keyfiyyətlərlə zəngin ovçuluq sənəti də öz əksini tapmışdır. Bu keyfiyyətlərə: cəldlik, zirəklik, çeviklik kimi elementlər daxildir.

Fiziki tərbiyə hər dövrün ən aktual problemlərindən biri olmuşdur. Dünya xalqlarında fiziki tərbiyəyə, fiziki inkişafa, fiziki mədəniyyətə və sağlamlığa böyük diqqət yetirilmişdir. Bir çox dahi pedaqoq və filosofların fikirlərində, əsərlərində, qayaüstü yazılarda bunu daha aydın şəkildə görürük.

Qədim Çin filosofu Konfusiye görə tərbiyənin əsas məqsədi ərđəmli insan yetişdirməkdir. Ərdəli insanın ilk planı çətinlikləri aradan qaldırmaqdır. Çətinliklərin aradan qaldırılması üçünsə həm əqli, həm də fiziki sağlamlıq vacibdir. Bunun üçün də insanın fiziki tərbiyəsinin Konfusi təlimində xüsusi yeri var.

Eramızdan əvvəl V əsrdə Yunanıstanda böyük qayanın üzərində belə bir fraza vardır ki, güclü olmaq istəyirsənsə-qaç, gözəl olmaq istəyirsənsə-qaç, ağıllı olmaq istəyirsənsə qaç. Roma şairi Horatsi bu fikirdən faydalanaraq öz fikirini belə ifadə edərək demişdir ki, əgər sağlam ikən qaçmasan, xəstələnəndən sonra qaçmalı olacaqsan.

Antik Yunanıstanda Spartada uşaqlar 5 yaşlarına qədər valideynlərinin yanında qala bilərdilər. Onların sonrakı həyatı dövlətə aid idi. Dövlət məktəblərində 7 yaşından uşaqları gələcək döyüşlərə hazırlamaq üçün onların fiziki tərbiyəsi ilə xüsusi məşğul olurdular. Onlara fiziki hazırlıq üçün hərbi oyunlar öyrədirdilər. Afina da oğlanların fiziki tərbiyəsi üçün xüsusi proqramlar yerinə yetirilirdi. Qədim Yunan filosofları hərtərəfli inkişaf etmiş insanın yetişməsi haqda görüşlər irəli sürmüşlər. "Akademiya"nın qurucusu olan Platona görə insan ruh və bədənəndən ibarətdir. Ruh üzərində daha çox dayansa da, Platon bədənəndən də inkişafını zərui hesab edir və bunun üçün fiziki tərbiyəyə önəm verirdi.

Platona görə uşaqlar üç yaşından məktəblərə verilməli və xüsusi oyunlarla onların əqli, fiziki qabiliyyətləri inkişaf etdirilməli idi.

Yunan filosofu, Aristotelin müəllimi Platon da fiziki tərbiyəni, sağlamlığı vacib saymış, həmçinin "Dövlət" əsərində o, gənc nəslin inkişaf etməsində idmanın xüsusi əhəmiyyətindən danışmışdır. Filosofun fikrincə, sağlam ruh yalnız sağlam bədəndə olur.

Qədim Yunan filosoflarından Aristotelə görə tərbiyə həm zehni, həm də bədənəndə gözəl hala gətirməlidir.

Sağlamlığın əsasını təşkil edən ən böyük amillərdən biri hərəkətdir.

Eradan əvvəl IV əsrdə yaşamış filosof fiziki hərəkətin əhəmiyyətini belə ifadə etmişdir: "Cisim gəzinti ilə hərərlənəndə düşüncə daha canlı olur", təbabətin banisi Hippokrata görə isə "Hərəkətsiz müalicə yoxdur".

Azərbaycan fəlsəfi məktəbinin banisi Bəhmənyar hər bir gəncin sağlamlığına diqqət edilməsini, fiziki tərbiyə ilə müntəzəm məşğul olmağı vacib saymışdır. Bəhmənyarın fikrincə sağlamlığını düşünməyən kəs xoşbəxt ola bilməz, onun ruhu daim xəstə olacaqdır.

Dünya mütəfəkkirləri sırasında möhtəşəm yeri olan Nizami Gəncəvi fiziki tərbiyə ilə insanın qeyri-adi qabiliyyətlərə sahib ola biləcəyini əsərlərində əsaslandırmışdır. Onun qəhrəmanlarından

Fərhad aldığı fiziki tərbiyə ilə qolunun gücü və iradəsi sayəsində Bisütun dağınyı yarıy, gözəl Fitnə öküzü boynuna alıb, yüngül bir əşya kimi 40 pilləni qaldırır, Bəhram vəhşi şirlərin arasından asanlıqla tacı götürür və s.

Filosofların, mütəfəkkir şair və yazıçıların fiziki tərbiyəyə və təmrinlərə verdiyi qiymət bir daha onu sübut edir ki, hər bir insanın böyük nailiyyətinin əsasında duran vacib şərtlərdən biri məhz fiziki tərbiyədir. İnsan yarandığı gündən fiziki inkişaf və sağlamlıq onun həyat tələbatına çevrilmişdir. Bu baxımdan müxtəlif mədəniyyət qatlarını özündə qoruyub saxlayan eposlar etnosun fiziki tərbiyəyə verdiyi önəmi öyrənmək baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir.

MƏKTƏBİN İDARƏ OLUNMASINDA DİREKTORUN ROLU

Çinarə KƏRƏMZADƏ, Aygül ƏBİLOVA

karamzada93@mail., aygul.abilova@gmail.com

Təhsil bəşəriyyətin inkişaf yolunda olduğu ilk gündən bəri həmişə ən prioritet məsələlərdən biri olmuşdur. Cəmiyyətin inkişafı məhz təhsilin inkişafı ilə ölçülmüşdür. Bu baxımdan təhsilin doğru idarə olunması məsələsi hər zaman aktualdır. Təhsil müəssisələrinin idarəsi sistem olaraq zaman-zaman müəyyən dəyişikliklərə uğrasa da, öz önəmini hər zaman qorumuşdur. Bu məsələyə tarixi kontekstdə baxıldıqda məktəbin idarəçisi olan direktorların ən əsas vəzifəsi məktəbi idarəetmə kimi qəbul edilmişdir. Bu müddət ərzində direktor 1950-ci illərdə qanuni lider, 1970-ci illərdə insan resurslarını idarə edən şəxs, 1980-ci illərdə məktəbin inkişafının təminatçısı, 1990-cı illərdə pedoqoji lider, 2000-ci illərdə məktəb ilə bağlı bütün məsələlərdə məsul olan islahatçı və təşəbbüskar şəxs olaraq dəyərləndirilmişdir. Göründüyü kimi məktəb direktorunun vəzifələri tarixən dəyişikliklərə uğramışdır. Bunun əsas səbəbi isə ətraf mühitdə baş verən texnoloji, iqtisadi inkişafın nəticəsində istər məktəbin, istərsə də məktəb direktorunun rolu dəyişərək daha da genişlənmiş və nəticədə direktorun məsuliyyəti və öhdəsinə düşən vəzifələrin önəmi daha da artmışdır.

B.Fullerə görə, təhsil təşkilatlarında əsas keyfiyyət göstəriciləri: müəllim, şagird, fiziki mühit və texnologiya, idarəçi və proqramdır. Lakin, bu prosesin ən önəmli ünsürü müəllimdir. Araşdırmalar göstərmişdir ki, təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsində, peşəkar kadrların hazırlanmasında, şagirdlərin yüksək şəxsi keyfiyyətlər ilə yetişməsində ən vacib vəzifə məhz müəllimlərin üzərinə düşür. Pedoqoji ixtisaslarda təhsil alan şəxslər yüksək nəticə ilə təhsillərini bitirənlər də, bu heç də onların keyfiyyətli müəllim olacaqları anlamına gəlmir. Keyfiyyətli müəllim ancaq keyfiyyətli məktəb mühitində yetişir. Bunun təminatçısı isə məktəbin idarəçisi olan şəxsdir. Məktəb idarəçisi məktəbdəki pedoqoji heyətə ən yaxından bələd olan şəxsdir. O, idarəçiliyində olan hər bir müəllimin potensialını bilməli və lazım gəldikdə onun bu istiqamətdə bacarıqlarının inkişafı üçün hər bir köməkliliyi göstərməlidir.

Məktəbin inkişafını təmin edən şərtlərdən biri onun keyfiyyətli idarəçi tərəfindən idarə olunmasıdır. Lazımi xüsusiyyətlərə yiyələnmiş idarəçi məktəbin inkişafının birbaşa təminatçısıdır. Hər məktəb müdiri məktəb üçün önəmli olan məqsədlər uğrunda irəliyə doğru inkişaf planı hazırlamalıdır. Hər məktəbin idarəetmə sistemi, məktəb mədəniyyəti məhz direktorun liderlik roluna əsasən formalaşır. Məktəb direktoru irəliyə doğru inkişaf strategiyası hazırlayarkən ilk öncə məktəbin hal-hazırkı vəziyyətini öyrənməli və buna uyğun plan hazırlamalı və davranmalıdır. Belə ki, məktəb direktoru ondan öncəki idarəetmə sistemində buraxılmış nöqsan və boşluqları ədalətlə aşkarlamalı, həll yollarını tapıb müvafiq addımlar atmalıdır. Əks halda problemin daha da ciddiləşməsi vəziyyəti qaçınılmazdır. Məktəb direktoru müəyyən bir dəyişikliyə başlamazdan öncə həmin məktəbin illərlə formalaşmış ənənələrini nəzərə almalı, bunun müəllim və şagird heyətinə nə dərəcədə təsir edəcəyini müəyyənləşdirməlidir. Çünki, heç də hər bir dəyişiklik müsbət addım kimi qəbul edilmir. V.Çelikə görə isə, dəyişimin həyata keçirilməsi müddətində müqaviməti ən aza endirmə, məktəb idarəçisinin liderlik davranışına bağlıdır. İdarəçi şəxsin liderlik bacarığı nə qədər yüksəkdirsə, onun tərəfindən irəli sürülən tələb və təkliflər də pedoqoji heyət tərəfindən bir o qədər asanlıqla qəbul və icra edilir.

Məktəb direktorlarının idarəetmə prosesini həyata keçirdikləri rollarla bağlı müxtəlif araşdırmalar vardır. Bunlardan biri də L.Foley tərəfindən irəli sürülmüş araşdırma ki, burada direktorların 77%-nin məktəbdə görülən işləri sadələşdirmək, 30,8%-nin zamanı doğru

idarəetmə, 23,2%-nin maddi resurslara olan ehtiyacını qarşılama və sosial münasibətlərin inkişaf etdirilməsi rolları üzərində dayandıqlarını ortaya qoymuşdur. Ümumilikdə isə, məktəb direktorlarının aşağıdakı rolları müəyyən edilmişdir:

➤ Tədris lideri rolu: Təhsil müəssisəsi təkcə şagirdlər üçün deyil, eyni zamanda valideynlər, müəllimlər, bütün işçi heyət və hətta bütün vətəndaşlar üçün öyrənmə mərkəzi olmalıdır. Bu işi bilavasitə həyata keçirən şəxs tədris lideri olaraq məktəb direktorudur.

➤ Təhlükəsizlik təminatçısı rolu: Son illərdə pis vərdişlər məktəb şagirdləri arasında geniş yayılmışdır. Nəticədə insanlarda belə bir təəssürat formalaşmışdır ki, təhsil müəssisələri əvvəlki təhlükəsizliyi vəd etmir. Bu səbəbdən direktorlar təkcə təhsil məsələlərində deyil, eyni zamanda bu kimi məsələləri də diqqət mərkəzində saxlamalıdırlar

➤ Hüquq məsələləri ilə bağlı rolu: Məktəb direktorları vəzifələrini bərabərlik, ədalət və məktəbin məqsədlərinə uyğun bir formada həyata keçirməsi üçün hüquq qanunvericiliyini dərindən mənimsəməli və fəaliyyəti zamanı bu qanunları işə tətbiq etməyi bacarmalıdır.

➤ Zamanı səmərəli idarəetmə mütəxəssisi olaraq rolu: Müasir dövrün rəqabət şəraitində keyfiyyətli fəaliyyət göstərmək üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş planın vaxtında yerinə yetirilməsi çox önəmlidir. Bu baxımdan zamanın doğru idarəedilməsi direktorlar üçün vacib rollardan biridir.

➤ İqtisadçı rolu: Son dövrdə məktəblər iqtisadi müəssisələrlə bənzər funksiyaları həyata keçirməkdədirlər. Buna görə də hər bir məktəb direktoru müəssisənin maddi resursunun idarəedilməsində yaxından iştirak etməlidir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, direktorların rol və vəzifələri günü-gündən inkişaf edir və dəyişir. Buna görə də direktorlar öz vəzifələrinin vacibliyini dərk etməli, daim öz üzərində çalışıb potensialını daha da inkişaf etdirməli və öz üzərlərinə düşən hər bir öhdəliyi layiqincə yerinə yetirməlidirlər. Çünki onların fəaliyyəti təkcə onların özləri ilə yekunlaşmır, bütün müəssisəyə təsir edir. Yəni məktəbin inkişafı məktəbin direktorundan çox asılıdır.

MÜƏLLİMLİK PEŞƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ İNNOVATİV PEDAQOJİ ASPEKTDƏ

ABDULLAYEVA Dilşad

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

dilshad.abdullayeva.94@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Müəllimlik peşəsi yaranan vaxtdan müəllimin necə olması, onun hansı keyfiyyətlərə malik olması haqqında xeyli fikirlər, mülahizələr söylənmişdir.

Aristotel «Afina siyasəti» əsərində göstərirdi ki, Afina müəllimləri təntənəli mərasimlərdə seçilirdilər. Bu müəllimlər gəncləri fiziki cəhətdən möhkəm hazırlamalı və onları əxlaqi cəhətdən kamilləşdirərək onlarda sinfi borca sədaqət, intizamlılıq, dövləti idarə etməyə hazırlıq kimi keyfiyyətlər formalaşdırılmalı idilər. Müəllim – tərbiyəçi vəzifəsinə seçilənlər dövlətin taleyinin onlara tapşırılması üçün fəxr edirdilər ki, dövlətin taleyi gənc nəslin siyasi, əxlaqi, fiziki hazırlığı onlardan asılıdır.

Müəllimin əməyi öz hörmət və peşəsinə görə, məsuliyyət və mürəkkəbliyinə görə bütün peşələrdən fərqlənir. Müəllimin əməyi çoxcəhətlidir. Müəllim, şagirdlə işləyərkən, həm təbiət hadisələrindən, həm texnikadan, həm də bədii obraz, işarə sistemlərindən istifadə edir. Deməli, müəllim sənəti insanın fiziki, intellektual-emosional inkişafına, mənəvi keyfiyyətlərinə, ümumiyyətlə şəxsiyyətinin bütün sahələrinə müəyyən tələblərlə yanaşır.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev 1998-ci ildə Azərbaycan Müəllimlərinin Qurultayında müraciətində demişdir: "Azərbaycan müəlliminin bir amalı olmalıdır. Azərbaycanımızı çiçəklənən, inkişaf edən, firavan, qüdrətli bir ölkəyə çevirməyə qadir, müstəqillik ideyalarına sadıq, özünü vətənin azadlığı naminə fəda etməyə hər an hazır olan, yeni təfəkkür tərzini qavrayaraq müasir tələblərə cavab verən sağlam əqidəli, milli ruhlu nəsil yetişdirmək".

Müasir tədris şəraitində müəllimin məqsədi şagirdləri qavrama, dərk etmə, yaddaxılma və tətbiq etmə kimi mühüm təfəkkür əməliyyatlarının icrasına cəlb etməklə, onlara öyrənməyi öyrətməkdir. Buna

nail olmaq üçün qarşıya məqsəd qoymaq, onun məzmununu anlayıb yadda saxlamaq, müxtəlif xarakterli çalışmaları müstəqil yerinə yetirmək, müəyyən mənzərəni, hadisəni təxəyyülündə canlandıraraq məzmununu yığcam, innovativ, yaradıcı nəql etmək öyrədilməlidir. Bundan başqa mütəxəssislər tərəfindən müəllimlərin gələcək pedaqoji fəaliyyəti üçün bir sıra tövsiyə və pedaqoji parametrlər verilmişdir:

- Müasir, innovativ tədris mühitində müəllim-şagird, şagird müəllim, şagird-şagird əməkdaşlığı üçün şərait yaradılmalıdır.
- Təlim metodları şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə görə seçilməlidir.
- Hər bir şagirdin psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.
- Müəllim şagirdi subyekt kimi qəbul etməlidir. Müəllim özü də subyektdir, yəni subyektlə subyekt arasında münasibət olmalıdır.
- Şagirdlər öz rəylərini, təkliflərini, hətta etirazlarını da sərbəst və azad ifadə etməlidirlər.
- Şagirdlərə “öyrənməyi öyrətmək” prinsipi aşılmalıdır.
- Təlimin öyrədici, tərbiyəedici və inkişafetdirici prinsipləri müəllimin əsas məqsədi olmalıdır.

Bu gün bizim qarşımızda yeni tip müəllim-bazar iqtisadiyyatı şəraitində çalışan və qanunlara tabe olan mütəxəssis formalaşır. Müəllimin funksiyası, onun öz əməyinə, şagirdlərə münasibəti başqa cür dəyişir. Bazar şərtləri müəllimdə hansı keyfiyyətləri formalaşdırır? Bu keyfiyyətlər təxminən belə müəyyən edilmişdir:

- Müəllimin nüfuzu (reytinqi)
- Fənnini bilməsi;
- Öyrətmək bacarığı;
- Keyfiyyətə zəmanət;
- Məsuliyyəti;
- Tələbkarlığı;
- Şagirdə hörməti;
- Müəllimin rəftarı və mədəniyyəti

Yeni tədris şəraitində müəllim müasir üsullara müraciət etməlidir. Qloballaşan cəmiyyətimizdə tələbatlara cavab verəcək qabiliyyətinə malik şəxsiyyət yetişdirməyi qarşısına məqsəd qoyan müəllim xüsusən innovativ müəllim istifadə edəcəyi metodlar aşağıdakı şəkildə təsnifatlaşdırılıb:

Pestolossi metodu-verilən tapşırıqlarını müstəqil tapmaq və bu məqsədlə də onları həvəsləndirməkdir. Bu metodda onlar mühakimə etməyi, tətbiq etməyi mənimsəyirlər. Tətbiq etməyin müvəffəqiyyətli nümayəndələrindən A. Eynşteyn də istifadə etmişdir.

Baniləri Leri Page və Sergey Brin olan digər bir metod isə müəllimin innovativ fəaliyyətini zənginləşdirir. Həmin metod Montessori metodu adlanır. Cari pedaqoji-maarifləndirici sistem müəllimdən dərslərə yenilik daxil etmək üçün onların bacarıq, potensiallarını inkişaf etdirir. Bu metodun əsas məqsədi öz-özünü təhsilləndirərkən müəllimlərin düzgün müşahidə etmək bacarıqlarını formalaşdırmaqdır.

Harkness stilləri adlanan digər metod isə sloqanı belədir: “stolların yerinə dəyirmi stollarda oturun”. Bu metod tədrisin qarşılıqlı açıq konfrans sinfinə istiqamətləndirmək üçün önərilmişdir. Öyrənmələrin idarəli sinifdə daha aza və bir o qədər də məsuliyyətli olmasına imkan verir.

Mövcud təlim metodları fərdi dərslərdən və layihələrdən asılı olaraq bir layihədə və ya problemdə fokuslanmağı, həmin prosedura obyektiv yanaşmanı və qiymətləndirməni təmin edir. Bu metod “öyrənməyə əsaslandırılan layihə” adlandırılır. Bir neçə layihələrin kombinasiya edilmiş variantında mümkünlüyünü göstərir. Innovativ müəllim dərslərini aşağıdakı şəkildə qura bilər:

- tədqiqat
- qrup əsaslı
- fərqli təqdimat
- problem
- layihə təqdimat
- təlimlər şəklində

Şagirdləri-öyrənmələri, fikir mübadiləsi, müzakirə, eksperimentə yönləndirən təlim ideal öyrənmə üsullarından hesab olunur. Araşdırma özü idrak prosesini aktivləşdirir. Təcrübə göstərir ki, qrup işinin düzgün təşkili xüsusilə effektivdir. Hər bir şagird bacarıqlarının inkişafı və formalaşmasına şərait yaradır.

Tədqiqatdan istifadə metodu innovativ təlim prosesində əsaslı rol oynayır. Onun strukturu aşağıdakı şəkildə təqdim edilir:

- təhsil məqsədlərindən irəli gələn problem
- onların fərziyyələrinin hazırlanması
- tədqiqat metodlarının müzakirəsi
- nəticələr və yazılı hesabatlar
- yeni təqdimat problemlərinin irəli sürülməsi

Prof.Y.Ş.Kərimov yazır: “müəllim yaxşı dərs demək üçün təlim metodlarının mahiyyətini bilməli, konkret hal üçün müvafiq metodu seçməyi və ondan istifadə etməyi bacarmalıdır. Belə bacarığa yiyələnmə təlim prosesindəki “hərənin öz metodu var” kimi qeyri-elmi müddəanı, müəllimin fəaliyyətindəki təsadüfiliyi aradan qaldırır. Müəllim bilməlidir ki, hər hansı təlim metodunun mahiyyəti, əlamətləri öyrədənlərin hamısı üçün eynidir. Fərqli cəhət fənnin, mövzunun xarakterindən asılı olaraq həmin metoddan istifadə tərzindən irəli gələn çalarlardır.

Müəllimin inkişafı üçün 3 xətt mövcuddur:

- a) Mücərrəd düşüncənin inkişaf etdirilməsi
- b) Analiz qavrayışının (müşahidə) inkişafı
- c) Praktik bacarıqlarının inkişafı

Innovativ müəllimin keçəcəyi müasir dərsin müxtəlif parametrləri (məs: dərsin təhsil, tərbiyə, inkişaf məqsədlərinin, vəfizələrinin müəyyənləşdirilməsi, dərsdə qiymətləndirmə fəaliyyətinin təşkili, müxtəlif dərs tiplərinin planlaşdırılması və s.) ilə bağlı tədqiqatların aparılmasına, müzakirələrin keçirilməsinə ehtiyac vardır. Əgər həmin araşdırmaların aparılarsa, bugün müasir dərsi fenomenal bir təhsil hadisəsi kimi daha da irəlilətmək mümkün olar. Bu baxımdan hazırda müəllimin metodik hazırlığına yeni yanaşma problemi də öz həllini gözləməkdədir. Fənn kurikulumunun tətbiqi təcrübəsi, müəllimin yeni dərsliklər əsasında tədris fəaliyyətinin nəticələri bu sahədə ciddi problemlər olduğunu göstərir. Məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi, müəllimlərlə aparılan söhbətlər, sorğular bir daha göstərir ki şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan innovativ təlim metodları və texnologiyaları vasitəsilə təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsinə nail olan, yüksək nüfuzlu müəllim hazırlığını təmin etmək üçün istər pedaqoji ali məktəblərdə, istərsə də diplomdan sonrakı təhsildə yeni modellərə keçid zəruridir.

MULTİKULTURALİZM VƏ İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN AŞILANMASI

Mehriban MƏCİDOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

mnesibova@beu.edu.az

AZƏRBAYCAN

Müstəqil Azərbaycan multikultural dəyərlərin formalaşmasında azərbaycançılıq ideologiyası əvəzsiz rol oynayır. Multikulturalizm ilinin elan olunması da bunun baris nümunəsidir. Multikulturalizm müxtəlif mədəniyyətlərə tolerant münasibətə əsaslanan dinc yaşama prinsipidir. Tolerantlıq, dözümlülük isə multikulturalizmin əsas xarakterik xüsusiyyətidir. Multikulturalizm yəni çoxmillətlik ilk növbədə etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər, bu müxtəlifliklərin əsasını təşkil edən dəyərlərdir. Artıq Respublikamız dünya miqyasında tolerant ölkə kimi multikultural dəyərlərə sahib çıxaraq bir daha özünü təsdiqləyir. Əsrlər boyu Azərbaycanda 80-dən çox etnosun nümayəndəsi yerli etnos olan azəri türkləri ilə yanaşı yaşayır. Bu tarixi təcrübə azsaylı etnosların və etnik qrupların yoxa çıxması təhlükəsinin aradan qaldırılmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanda bir dəfə də olsun dini və etnik ədavət, sayından asılı olmayaraq, etnik azlıqlarla münasibətdə ayrı-seçkilik faktları qeydə alınmayıb. Çünki Azərbaycan dövləti onların hər birinə eyni dərəcədə qayğı göstərir. Azərbaycanda yaşayan xalqların və etnik qrupların maddi və bədii mədəniyyət nümunələri, milli məişəti dünya ictimaiyyətinə çatdırır. Milli azlıqlar öz milli mərkəzlərini, assosiasiyalarını və digər qurumlarını yaratmaq hüquqlarından tam istifadə edirlər. Hazırda Azərbaycanda onlarla milli mədəniyyət mərkəzi

fəaliyyət göstərir. Onların arasında “Birlik” cəmiyyəti, rus icması, slavyan mədəniyyət mərkəzi, “Ronai” kürd mədəni mərkəzi, “Samur” ləzgi milli mərkəzi, Azərbaycan-slavyan mədəniyyət mərkəzi, tat mədəniyyət mərkəzi, Azərbaycan-tatar cəmiyyəti, “Turqan-tel” tatar mədəniyyət cəmiyyəti, “Yaşlıq” tatar mədəniyyət mərkəzi, “Kırım” Kırım tatarları cəmiyyəti, gürcü cəmiyyəti, Azərbaycan gürcülərinin humanitar cəmiyyəti, ingiloy icması, çeçen mədəniyyət mərkəzi, Ahıska türklərinin “Vətən” cəmiyyəti, Ahıska türk qadınlarının “Sona” cəmiyyəti, talış mədəniyyət mərkəzi, avar cəmiyyəti, dağ yəhudilərinin icması, “Avesta” talış assosiasiyası, “Orain” udi mədəniyyət mərkəzi, “Buducq” mədəniyyət mərkəzi, saxur mədəniyyət mərkəzi də vardır. Milli azlıqların sıx yerləşdiyi ərazilərdə həvəskar cəmiyyətlər, milli və dövlət teatrları, həvəskar assosiasiyalar və maraq qrupları fəaliyyət göstərir. Məsələn, Qusar rayonunda ləzgi, Qax rayonunda isə Gürcü Dövlət teatrları, Astara və Lənkəran rayonlarında talış folklor qrupları fəaliyyət göstərir. Balakən rayonunda avar dilində, Xaçmaz rayonunda isə ləzgi və tat dillərində, Qusar və Xaçmaz rayonlarında yerli televiziya ləzgi dilində verilişlər yayımlanır. Bakıda rus, kürd, ləzgi və talış dillərində qəzetlər nəşr olunur. Azərbaycan türkləri mehriban, qonaqpərvər və humanist olduğu üçün respublikamızda yaşayan digər xalqlar özlərini hərtərəfli ifadə edə bilirlər. Azsaylı xalqların hüquqları hər zaman qorunub və onlara ana dilini, mədəniyyətini yaşatmaq üçün şərait yaradılıb. Multikultural cəmiyyətdə hər vətəndaş öz mədəniyyətini, dilini, ənənəsini, etnik və dini dəyərlərini inkişaf etdirmək, ana dilində məktəb açmaq, qəzet və jurnal dərc etdirmək məsələlərində bərabər hüquqa malikdir.

- Multikulturalizm ənənələrinin inkişafı, möhkəmləndirilməsi üçün ən effektiv yol bu sahədə maarifləndirmə işinə daha çox yer ayırmaqdır. Multikultural dəyərlərin aşılınması isə düşünürəm ki, orta məktəblərin ibtidai təhsil pilləsində tədris edən müəllimlərin öhdəliyinə daha çox düşür. Müəllim bu dəyərləri aşılarkən dərslər formasını, şagirdlərin marağını və həm təhsil pilləsinin səviyyəsini, həm də yaş fərqi nəzərə almalıdır. Müəllimlər yeni texnologiyalardan istifadə etməklə dərsləri daha maraqlı edən, şagirdləri, əsasən, sağlam mühakimələr irəli sürməyə, sonradan real həyata tətbiq edəcəkləri məzmunu başa düşməyə yardım edən mühüm vasitələrə çevirə bilərlər. Deməli, yeni təlim metodları təhsilin məzmununu daha yaxşı mənimsəmək və şagirdlərin müstəqil cavab vermək məqsədi ilə tələb olunan təfəkkür prosesini inkişaf etdirmək üçün çox faydalıdır.

İnteraktiv təlim prosesində şagirdin mövqeyi – “kəşf edən”, “tədqiqatçı”, araşdırıcı” mövqeyidir; o, gücü çatdığı məsələlər və problemlərlə qarşılaşarkən, bunları müstəqil tədqiqat prosesində həll edir. Şagirdlər təlim prosesində passiv dinləyici deyil, fəal düşünən, danışan, fikir söyləyən, münasibət bildirən, biz subyekt, təlim prosesinin tamhüquqlu iştirakçısı, tədqiqatçısı kimi çıxış edir və bilikləri fəal axtarış və kəşflər prosesində mənimsəyirlər. Buna görə də birinci sinif şagirdləri ilə dördüncü sinif şagirdlərinin anlama və qavrayışı eyni olmadığına görə bütün bunları nəzərə alaraq siniflərə bölsək :

1.ci və 2.ci siniflərdə multikultural dəyərləri aşılmaq üçün müxtəlif gəzintilər təşkil etmək və yaxud sinif içərisində qruplarla işləmək: Respublikamızda olan Qusar rayonunda ləzgi, Qax rayonunda isə Gürcü Dövlət teatrları, Astara və Lənkəran rayonlarında talış folklor qrupları, Bakıda yerləşən neçə-neçə müxtəlif mədəni icma fəaliyyət göstərir. Bunların arasında: rusların, ukrainlərin, lakların, ləzgilərin, slavyanların, tatların, tatarların, gürcülərin, ingiloyların, talışların, avarların, axıska türklərinin, Avropa və dağ yəhudilərinin, alman və yunanların cəmiyyətləri vardır. Ümumiyyətlə, etnik azlıqların kompakt şəkildə yaşadığı bütün rayonlarda da belə icmalar mövcuddur. tanışlıq ola bilər və yaxud da onlara xas abidələri qiyabi də olsa internet vasitəsilə göstərmək. Qruplarla işdə isə şagirdlərə etnik qruplar və milli azlıqlardan ümumi bildikləri məlumatları müzakirə etmək.

3.cü və 4.cü siniflərdə isə gəzintilərin təşkili və qrup işləri ilə yanaşı həmin etnik qrupların və milli azlıqların adət və ənənələri ilə tanış etmək, sinif daxilində onlara uyğun tədbirlər və oyunlar təşkil etməklə: Ümumi tanışlıqdan sonra sinif daxilində mətbəxlərinə müraciət etmək, abidələri haqqında məlumat toplamaq və ya kitablardan onlara məxsus nağıl və ya hekayə oxumaq, rəqslərin hazırlanması və s. Buna nümunə olaraq Əjdər Ağayevin “Uşaq şəkli” hekayəsini misal göstərmək olar. Hekayədə müəllimin kitabı açıb ordakı şəkildəki uşaqları göstərib onların bir birinə oxşuyub-oxşamadığını soruşur. Uşaqlar isə xeyr cavabı verərək hərəsinin bir cür sifəti, geyimi olduğunu cavablandırır. Sonra isə müəllim izah etməyə başlayır: -Bax, mənim balalarım, dünyada uşaq çoxdur. Hər birinin öz ata-anası var. Hər birinin yaşadığı kəndi, ya şəhəri, ölkəsi var, yəni Vətəni var. Bax, şəkildə gördüyünüz uşaqlar dünyada yaşayan millətlərin uşaqlarıdır. Onların hər biri bir milləti təmsil edir. Axı dünyada çoxlu millət, xalq yaşayır. Bu şəkildə azərbaycanlı, türk, özbək, ukraynalı, gürcü, latış, eston, türkmən uşaqları görürsüz.

Multikulturalizm bir ideya və termin kimi ilk dəfə Qərbdə, Avropada olmasına baxmayaraq son dövrlərdə bu ideyadan geriçəkilmələrə yol verilir. Lakin Azərbaycanda isə multikulturalizm artıq cəmiyyətin əxlaq kateqoriyasına çevrilib. Multikulturalizm ictimaiyyət üçün yeni termin olmasına baxmayaraq onun mahiyyətinə min illərdir ki, ölkəmizdə riayət edilir və dəyər verilir.

MƏKTƏBƏQƏDƏR UŞAQLARIN BAĞÇADAN MƏKTƏBƏ KEÇİD MƏRHƏLƏSİNİN DÜZGÜN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Leyla MAHMUDOVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
lismayilova@beu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Hər bir xalqın, dövlətin ən böyük və qiymətli sərvəti uşaqlardır. Uşağı sağlam, cəmiyyətə faydalı vətəndaş kimi böyütmək çətin və məsuliyyətli, mənəvi qüvvə tələb edən bir işdir. Hər bir ölkənin gələcəyi planetimizin əhalisinin üçdə birini təşkil edən uşaqlarımızın necə tərbiyə olunmasından, hansı ideyalara qulluq etməsindən asılıdır. Ona görə də uşaqlara diqqət və qayğı hər zaman göstərilməli, onların problemlərinin həllinə dövlət səviyyəsində nəzarət edilməlidir.

(Heydər Əliyev)

Bu baxımdan gələcəyimizin təminatçısı olan uşaqların yaş dövrünün müəyyən mərhələlərində onları düzgün yönləndirmək, onları arzu və istəklərini gələcəyin inkişaf sürəti ilə tənzimləmək, təlim və tərbiyədə müştərək yollar tapmaq məsuliyyətli və vacib məsələlərdən sayılır.

Təbii ki, bu mərhələlərin ilkin pilləsi məktəbəqədər təlim və tərbiyədən başlanır, məktəb dövrü ilə irəliləyir. Məhz bu baxımdan düzgün təməlin baxça yaşlarından qoyulduğu istisnasızdır. Yaxşı, bəs bağça ilə məktəb arasında konkret müəyyən edilmiş hansı əlaqələrdən söz açmaq olar və ya bu gün uşaqlarımız bağça həyatlarının son mərhələsində məktəbə keçid təsəvvürlərini və arzularını hansı formada reallaşdırmaq istəyirlər?

Məktəblə bağça arasındakı rəhbərliyin düzgün qurulması və təlimdə bağçanın ən vacib addım kimi qiymətləndirilməsi, eyni zamanda baxça yaşlı uşaqların məktəb təsəvvürlərinin və gözləntilərinin araşdırılması istiqamətində yazdığım tezisdə bu baxımdan bir sıra vacib məqamlar əyani şəkildə izlənilmiş, məktəbəqədər təhsil müəsisələrindəki bir qrupu uşaqlarla sorğular keçirilmişdir.

Sorğu əsasən bağçanın 5-6 yaş qrupu uşaqları arasında aparılmış, uşaqların məktəb təsəvvürləri və gözləntiləri müxtəlif şəkildə sorğulanmış və nəticəsində bir sıra müsbət və mənfi fikirlərə rastlanmışdır.

Onu da qeyd etmək mütləqdir ki, son illərin statistik göstəricisinə nəzər salsaq ölkədə təqribən 1490 məktəbəqədər təhsil müəsisəsi olduğunu qeyd edə bilərik.

Sorğunun aparılma prosesi və gəlinən nəticələri baxmazdan öncə, qeyd edilən yaş dövrü uşaqların ümumi xarakteristikasına, inkişaf proseslərinin fiziki, psixoloji, metodiki vəziyyətlərinə nəzər salaq. Onların dilə gətirdikləri düşüncələrinin əhəmiyyəti bizim üçün əlbəttə ki, çox vacibdir.

Bağça yaş dövründə uşaqların ümumi inkişafına nəzər salsaq görərik ki, məktəbəqədər yaş dövrü uşağın həm fiziki, həm psixofizioloji, həm də şəxsiyyət sahəsində inkişafının keyfiyyətə dönüş dövrüdür. Bu dövrdə uşağın fiziki inkişafı birinci növbədə diqqəti cəlb edir. Uşağda çəki, sümük, beyin, əzələ və digər fiziki ünsürlər inkişafı edir.

Bununla yanaşı olaraq nitqin, böyüklərlə və həmyaşıdları ilə ünsiyyətin və müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb olunmanın təsiri altında uşağda yeni keyfiyyət dəyişmələri baş verir. Bütün bunlar uşağın sosial şəraitə və həyatın tələblərinə uyğunlaşmasına imkan verir. Məktəbəqədər dövrü, uşağın fəaliyyətin subyektivi kimi formalaşmasının ilkin mərhələsi kimi özünü göstərir. Məqsədəyönlümlü-yün əsası qoyulur. Böyüklərin qiymətləndirməsi və nəzarətinin təsiri altında bağça yaşının sonunda uşaqlar öz hərəkət və fəaliyyətlərindəki qüsurları hiss etməyə başlayırlar. Bununla əlaqədar təqlid obyektləri dəqiqləşməyə başlayır. Məktəbəqədər yaş dövründə həm ümumi, həm də xüsusi qabiliyyətlərin formalaşması imkanları yaranır və özünü göstərməyə başlayır.

Qeyd edirəm ki, məktəbəqədər yaş dövrünün uşaqları müəyyən proqram əsasında təlim və tərbiyyə alırlar ki, bu proqramın məzmununa nəzər saldıqda onların bir sıra mühüm istiqamətlər baxılımlından zənginləşməsinin vacibliyinin diqqətə alındığını görürük.

Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin proqramı mühüm dövlət sənədi olub, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla aparılan təlim-tərbiyə işlərinin məzmununu, məqsədini və vəzifəsini özündə əks etdirir. Proqram uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onların hərtərəfli inkişafına xidmət edir. Uşaq bağçasında uşaqların həyat və fəaliyyəti proqramın tələblərinə müvafiq qurulur. Onların təlim fəaliyyəti, fiziki, əxlaqi və estetik tərbiyəsi bu mühüm sənəd əsasında həyata kesirilir. Uşaqların məktəbə qəbulu 6 yaşdan başladığı üçün proqramda məktəbəqədər yaş dövrü psixi-fizioloji və metodoloji baxımdan aşağıdakı qaydada təsnif olunmuşdur:

- 5-6 yaşlı uşaqlarda böyüklərlə münasibətlər uyğunlaşır, uşaqlarla ünsiyyət və münasibətlər inkişaf edir, uşaqlarda liderlik və tabe olma münasibətləri yaranır. Şəkilçəkmə, konstruktor bacarıqlar, musiqi qabiliyyətləri inkişaf edir. Təxəyyülün inkişafı prosesi baş verir. Digər insanlarla birlikdə dialoji nitq xeyli inkişaf edir. Məktəbə hazırlığın formalaşması dövrü başlayır. Məktəbə getməyə həvəslə çalışır. Məktəbə hazırlığın formalaşması – uşağın yazının, oxunun öyrənilməsinə formal şəkildə hazırlığı, onun məktəbə psixi hazırlığı, eyni zamanda zehni, emosional və sosial inkişafının əsas göstəriciləri deməkdir. İntellektual sahədə isə diqqətin cəmlənməsi, əsədlənləri dərk etmə, lüğət fondunun inkişafı, nitqin inkişafı, əyani obrazlı təfəkkürün inkişafı, fonematik eşitmə, ümumləşdirmələr bacarığı, reallığa emosional yanaşma tərz, məntiqi dərk etmə tərz, görmə-hərəkət koordinasiyası inkişaf edir. Bağça yaşlarında uşağın orqanizmi daha da möhkəmlənir, dünyagörüşü genişlənir, biliyi artır, fəallığı və müstəqil davranışı xeyli dərəcədə inkişaf edir.

5-6 yaş uşaqların psixoloji vəziyyətlərinə nəzər salmaq:

Kədər və sevinc kimi hissləri ifadə edə bilən, digər yaşlılarına oyunun qaydalarını açıqlamağı bacaran, yeniyetmələri təqlidə can atan, öz dostlarını özü seçə bilən, özlərinə hədəf seçə bilmək kimi social-duygusal qabiliyyətlərə malikdirlər.

Böyük bağça yaş dövründə uşaqlarda ətraf aləmin qavranılması genişlənir və dərinləşir. Bu dövrdə qavrayış uşaqlara yaşlıların həyatına qoşulmağa, nüfuz etməyə imkan verir.

Qeyd edilən məsələləri ümumiləşdirsək, bağça və məktəb arasındakı ilkin təsəvvürlərin və vacib bağların uşaqların gələcək təlim və təhsilində, şəxsiyyətin formalaşmasında, həmçinin psixoloji vəziyyətlərindəki əhəmiyyətinin diqqətə alınmasında rolunun həqiqətəndə önəmli olduğunu daima nəzərdə saxlamalı, uşaqların həyatındakı rabitəli addımların müvafəqiyyətlə nəticələnməsinə çalışmalıyıq.

Beləliklə bütün qeyd edilən məsələləri nəzərdə saxlayaraq sorğumuza keçid aldıq.

3 məktəbəqədər müəssisədə 50-uşaq arasında apardığım sorğunu təqdim edərəm:

1. Məktəbə nə üçün gedəcəksən?
2. Məktəbi necə təsəvvür edirsən?
3. Müəllim kimdir?
4. Məktəbdə verilən tapşırıqları yerinə yetirmək sənə üçün maraqlı olarmı?
5. Pis qiymət aldıqda nə edəcəksən?
6. Məktəbdə yaxşı təhsil və tərbiyə almaq sənə nə qazandıracaq, nəticələrin pis olsa necə ola bilər?
7. Məktəbdəki dostlarının necə olmasını istərdin?
8. Dərs prosesinin oyunlar oynuyaraq daha əyləncəli şəkildə keçməsinə arzu edirsənmi? Və sair.

Nəticə: sorğunun ümumi nəticəsi onu göstərdi ki, bəhs edilən yaş qrupunun nümayəndələri məktəbi bilik əldə etmək üçün bir məkan olduğundan daha çox yeni dostlar qazanmaq, oyunlar oynamaq, müəyyən peşənin sahibi olmaq üçün uyğun bir məkan kimi təsəvvür və arzu edirlər.

Müsbət fikirlər: uşaqlar məktəbi ikinci ev, müəllimi isə valideyin kimi düşünürlər. onlar üçün məktəbdə qazanacaqları biliklər və dostlar çox önəmlidir.

Mənfi fikirlər: məktəbə tək getmək və valideyindən ayrı qalmaq çox çətindir, qiymətləndirmə nəticələri yaxşı olmayan təqdirdə daha məktəbə getməyəcəyəm.

Arzu edilən və məsləhət görülmə məsələlər:

- məktəbəqədər müəssisələrdə təhsil alan uşaqları ən azı bir dəfə məktəblə tanışlığa aparmaq və onlarda müəyyən müsbət təsəvvürlər yaratmaq.

- Baxça proqramı ilə birinci snif proqramını müəyyən qədər uzlaşdıraraq dərs vərdişləri qazandırmaq

- Uşaqların birbaşa adaptasiya olmaq çətinliyini nəzərə alaraq, bir sıra beynəlxalq təhsil proqramlarına uyğun əyləncəli dərslər təşkil etmək

- Elektron və əyani dərs vəsaitlərində uşaq psixologiyasını və pedaqoji metodları nəzərə almaq şərti ilə xüsusi əyləncəli vasitələrdən və oyunlardan istifadə.

AİLƏ-NİKAH MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ MƏHƏBBƏT HİSSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

TƏHMƏZOVA Afaq

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

incibillur@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Cəmiyyətdə ən kiçik miqyaslı həyat modulu olaraq qəbul etdiyimiz ailənin, funksiyalarını icra edə bilməməsi ölkələr üçün ağır problemin xəbərçisidir. Sağlam ailə quruluşu yalnız ailə üzvləri üçün deyil, ətrafı və cəmiyyəti üçün də bir tarazlıq və güvən ünsürüdür. Güclü və sağlam ailə demək, varlığı ilə qürur duyduğumuz uşaqların və gənc nəsillərin dinclik və güvən mühitində yetişməsi deməkdir. Funksiyalarını davam etdirən ailə, uşağına, gəncinə, qadımına, yaşlısına sağlam bir mühiti təmin edən ailədir.

Ailənin üç qırılmaz və həm də çox kövrək bağları var. Bunlardan birincisi məhəbbət, ikincisi, inam, üçüncüsü, sədaqət, yəni dözümlü, etibardır. Bu bağlardan biri qırılanda ailə daxili ixtilaflar yaranır ki, bu da sonda boşanma ilə nəticələnir. Biz bu üç amildən birincisi və başlıcası olan məhəbbət hissindən bəhs etmək istərdik.

Bir dövlətin möhkəm olması üçün onun ailə siyasəti-məhəbbət siyasəti çox gözəl qurulmalıdır. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə məhəbbət sözünün mənası belə açılır: “Məhəbbət - 1) eşq, sevgi, sevmə, sevimə; 2) ürəkdən fədakarlığına bağlılıq, sevgi, dostluq, sədaqət, mehribanlıq; 3) bir şeyə sonsuz maraq, meyil, həvəs, istək”. Bütün bu anlayışlar bir yerdə cəmlənərsə mükəmməl və uzunömürlü ailə modeli yaranmış olar.

Məhəbbət iki insanı bir araya gətirib bir yerdə tutan xüsusi duyğudur. Ancaq bu duyğunu yalnız hiss etmək kifayət etməz, onu göstərmək və qorumaq lazımdır. Məhəbbət insanı bir şeyə və ya bir kimsəyə qarşı yaxın maraq və bağlılıq göstərməyə yönəldən duyğudur. Əks tərəfə qarşı duyulan sevgi, həmin şəxsin yoldaşına qarşı içindən keçirdiyi duyğu və düşüncələrindən təsirlənir. Məsələn, əks tərəfə qarşı hiss edilən qoruma, acıma, mərhəmət, şəfqət, hörmət kimi müsbət duyğular da; nifrət, kin, günahlandırma, inciklik kimi mənfi duyğular da sevgiyə təsir edər.

Cəmiyyətimizdə məhəbbət nikahın başlıca əxlaqi əsasıdır. Məhəbbət ailənin mənəvi, nikah isə onun hüquqi əsasıdır. Məhəbbət hissi hələ nikahaqədərki dövrdə yaranır, inkişaf edir və müəyyən yetkinlik mərhələsinə çatır. Bu hiss ailənin qurulması ilə əlaqədar yox olmur, əksinə, xoşbəxt, birgəyaşayış həyat tərzinin bünövrəsinə çevrilir. Ailədə qarşılıqlı münasibətlərin səmərəliliyinə səbəb olur. Ailənin əxlaqiliyi məhz ər-arvad məhəbbətinə əsaslanır. Gözəl, xoşbəxt ailə quran ər-arvad məhəbbəti valideyn vəzifələrini yerinə yetirməyə, müxtəlif maddi çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək göstərən böyük mənəvi sərvət, tükənməz mənbədir.

Əlaqənin başlanğıcında, məsələn nişanlılıq və yeni evlilik mərhələlərində daha çox yaşanan və göstərilən sevgi, birgə ailəlik həyatın irəlindəki illərində adiləşirsə, yetərincə göstərilərsə bu ailə daxili münasibətlərə mənfi təsir göstərmiş olur.

Evinizə qiymətli bir çiçək gətirdikdə onun ilk günkü kimi gözəl və xoş qoxulu qalmasını istəyirsinizsə ona baxmanız, diqqət göstərməyiniz, fədakarlıqla zaman ayırmanız lazım olduğunu bilirsiniz. Əks təqdirdə dünyanın ən gözəl çiçəyi belə olsa zamanla solub gedəcək.

Əgər;

- yoldaşımıza qarşı hərəkətlərimiz onu incidirsə,
- ona qarşı cümlələrimizdə hörmət və nəzakət yoxdursa,
- hadisələrə qarşı konstruktiv deyil, destruktiv və ya bezdirici reaksiyalar veririksə,
- ona qarşı kifayət qədər maraqlı, əlaqəmizə qarşı kifayət qədər fədakar deyilsinizsə,
- hər sözün və hərəkətin altında bir şey axtarış meyindəisək,
- küskünlükləri uzadır və barışmaq üçün həmişə qarşı tərəfin səy göstərməsini gözləyirsə bu

çiçəyin solması qaçınılmazdır. Evlilik əlaqəsini sevgi və onun ayrılmaz bir parçası olan hörmət ilə icra etmək, bu mövzunun əhəmiyyətinin fərqi olan tərəflərin əlindədir.

Evlilik əlaqəsində əks tərəfə duyulan məhəbbət gündəlik ünsiyyət içərisində seçilən sözlərlə, yoldaşına qarşı göstərilən hərəkət və davranışlarla əksini tapmışdır. Hər kəsin sevgisini göstərməsinin fərqli yolları vardır. Bəziləri sevgisini birbaşa sözlərə tökməyi üstünlük verir, bəziləri yoldaşını xoşbəxt edəcək bir şeylər edərək sevgisini göstərməyə çalışır, bəziləri də hisslərini toxunaraq və ya sarılaraq

göstərməyi seçərlər. Hər yaşın sevgi göstəricisi fərqli ola bilər. Ailə həyatında münasibətlərin başlanğıc mərhələsində cütlərin bir-birlərinə sevgi və eşqlərini daha çox ifadə etdikləri, münasibətlər irəlilədikcə sanki buna ehtiyac yoxmuş kimi bir rəftar içərisinə girdikləri müşahidə olunmaqdadır. Ancaq cütlərin yaşlandıqca bir-birlərinə qarşı daha çox qayğı göstərdikləri, bir-birlərini qoruyub saxlamaq meylinə olduqları görülməkdədir. Halbuki cütün arasında sevgi dolu bir birliyin olması və bu sevginin sözlər və hərəkətlərlə qarşı tərəfə əks etdirilməsi, cütün arasındakı sağlam əlaqəni dəstəkləyir, sevgi və eşqin davamlılığını təmin edir. Həyatda hər şey ardıcıl olaraq dəyişmə və inkişaf içərisindədir. Bu səbəbdən tərəflər arasındakı məhəbbət hissi də müəyyən dəyişikliyə uğraması qaçılmaz bir haldır. Arzu edilən dəyişiklik, tərəflərin hər yaşda yaşamaları mümkün olan müsbət, sevgi dolu, yetkin, birlikdə artan məhəbbət əlaqəsi içərisində olmalarıdır. Əlaqənin başlanğıcında sıx olaraq yaşanan eşq və sevgi, irəlilədikdə aralarında güclü bir bağın meydana gəlməsinə zəmin hazırlamaqdadır. Xoşbəxt cütlüklər arasında da zaman-zaman ailə daxili ixtilaf və konfliktlər müşahidə olunmaqdadır. Üstəlik bu cütlüklər də problemlərini hər zaman müvəffəqiyyətlə həll edə bilmirlər. Buna baxmayaraq xoşbəxt ola bilən bu cütlüklərin digərlər cütlüklərdən fərqləndirən cəhət, ailə daxili ixtilafardan sonra qarşılıqlı münasibətləri yenidən bərpa edə bilmələridir. Təmali məhəbbətlə qurulmuş ailələrdə tərəflər bir-birlərinin duyğu, düşüncə və davranışlarındakı fərqlikləri kəşf edərək bu fərqlikləri qəbul etməklə bir-birlərini duyğusal mənada yaxınlaşmaqdadırlar.

Müasir dövrümüzdə boşanma səbəblərindən biri kimi tərəflər arasında məhəbbət hissi bitməsi göstərilir. Bir çox araşdırma nəticəsində məlum olub ki, əlaqəni bitirmək qərarı, ümumiyyətlə cütün arasındakı sevginin bitmiş olmasına deyil, cütün problemi, mübahisə və qarşılıqlı həll etmə bacarıqlarının olmamasından alınan bir qərardır. Cütün problem həll etmə və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmələri aralarında gərəksiz incikliklərin yaşanmasını qarşısını alır. Beləcə aralarındakı sevgi və ünsiyyətin qorunmasına kömək edir.

Aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, əsl məhəbbət yüksək əqli inkişaf zəminində mümkündür. Yeniyetmə gəncin əqli inkişafı nə qədər aşağıdırsa, onun digər cinsə münasibəti də, cinsi meyli də bir o qədər aşağıdır. Ər-arvadlığı möhkəmləndirən mənəvi əsaslar arasında məhəbbətlə yanaşı, kişi və qadın ləyaqəti də hörmət edilən yerdə yaranır və yaşayır. Ailənin inkişafının bütün mərhələlərində məhəbbət hissi onun psixoloji bünövrəsini, təməl daşını təşkil edir. İnsanın bir şəxsiyyət kimi özəmətliliyi onun məhəbbəti ilə dolğunlaşır və daha ülvə hissə çevrilir. Bu həyatın fərəhli, uğurlu olub-olmaması da ərin və arvadın bir-birinə məhəbbəti ilə yanaşı, həm də şəxsiyyətlərarası münasibətin düzgün istiqamətləndirilməsi ilə əlaqədardır.

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN MÜƏLLİMLİK FƏALİYYƏTİ

ATABƏYLİ Nəzrin

AMEA Məhəmməd Füzuli adına

Əlyazmalar İnstitutunun magistrantı, böyük laborantı

nezrin.atabeyli@gmail.com,

AZƏRBAYCAN

Kökləri qədim dövrə dayanan pedaqogika ilk yarandığı dövrdən bilik, təhsil öyrədən bir sahə olmaqla yanaşı, sonrakı zamanlarda mühüm bir elm sahəsinə çevrildi və bəşəriyyətin sivilizasiyalaşmasında çox böyük rol oynadı. İlk pedaqoji fəaliyyətlər və mərkəzlər Avropada – Yunanıstan və Roma ilə yanaşı Şərqdə – Misirdə, Babilistanda, Hindistanda, Çində və s. yaranmağa başladı. Bu fəaliyyət növünün meydana gəlməsi ilə müxtəlif dövrlərdə bu sahəyə aid bir çox görkəmli şəxslər yetişdi. Belə ki, bütün dövrlərin məşhur simalarından sayılan Aristotel, Sokrat, Platon, Pifaqor və s. kimi şəxslər alim, filosof olmaqla yanaşı, pedaqog kimi də fəaliyyət göstərmiş və bu sahəyə aid əsərlər qələmə almaqla bəşər tarixində mühüm işlərə imza atmışlar. Şərqdə də bu ənənə sonrakı dövrlərdə davam etmiş və bir çox görkəmli elm xadimləri, filosoflar eyni zamanda pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olmuşlar. Bunlara nümunə olaraq, Fərabini, İbn Ərəbini, İbn Xəldunu, Nəsirəddin Tusini, Əbül Əla Gəncəni və s. göstərmək olar.

Avropada olduğu kimi, Şərqdə də pedaqoji fəaliyyət daha da genişlənmiş, Qahirə, Bağdad, Herat, Səmərqənd, Buxara və s. şəhərlərdə elmi mərkəzlər – mədrəsələr, universitetlər yaranmışdır.

Şərqi ayrılmaz bir parçası olan və Avropa ilə Şərqi qovşağında yerləşən Azərbaycanda da pedaqoji fəaliyyətin kökləri çox qədim zamanlara gedib çıxır. Burada da Təbriz, Bərdə, Gəncə, Bakı, Şamaxı kimi müxtəlif şəhərlərdə mərkəzlər yaranmış və bir çox görkəmli şəxslər burada pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşlar. Azərbaycanın siyasi tarixində mövcud olmuş bütün dövrlərdə elmə, təhsilə hər zaman böyük önəm verilmiş, pedaqoji fəaliyyət təkcə mədrəsələrdə, məscidlərdə deyil, dövlətə məxsus böyük kitabxanalarda, saraylarda da həyata keçirilmişdir. Xüsusilə Teymurilər, Atabəylər, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar dövründə bu sahə dövlətin diqqət mərkəzində olmuş, pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan müəllimlər himayə edilmiş, onların rahat şəkildə fəaliyyət göstərmələri üçün mədrəsələr, böyük kitabxanalar, ilk universitet tipli təhsil ocaqları yaradılmışdır.

Müasir dövrdə pedaqoji fəaliyyət sahəsində çalışan şəxsə müəllim deyilir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu söz yəni, “معلم” kəliməsi ərəb dilində “öyrədən, təlim edən” mənasındadır və sözün kökü də “علم” (elm) kəliməsindəndir. Pedaqoji mənada müəllim – sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdisləri, mənəvi, əxlaqi keyfiyyətləri öyrənmələrə, yetişən nəsələ məqsədayönlü, planlı və mütəşəkkil şəkildə aşılardan, öyrədən, istiqamət verən və fəaliyyəti ilə cəmiyyətin inkişafına təkan verən pedaqoji təhsilli mütəxəssisdür (1).

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda pedaqogikanın kökləri çox qədim zamanlara gedib çıxır və bir çox görkəmli şəxslər müəyyən dövrlərdə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, yaşadıkları cəmiyyətin maariflənməsi yolunda böyük işlər görmüşlər. Məlum olduğu kimi, bu sahə geniş bir zaman zərfini və çox sayda şəxsi əhatə etdiyi üçün biz bu məqalədə yalnız **Nəriman Nərimanovun** pedaqoji fəaliyyətindən söz açacağıq.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Nəriman Nərimanov (1870-1925) Azərbaycan ədəbiyyatında materialist filosof M.F.Axundovun yaratdığı ədəbi məktəbin klassik ənənələrinin davamçısı olmuşdur. O, məşhur pedaqoq, faciə janrının banisi, nasir, həkim, jurnalist, publisist və dramaturq olmaqla bərabər, həm də görkəmli dövlət xadimi idi (3).

N.Nərimanovun həyatında onun pedaqoji-maarifçilik fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 1890-cı ildə Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirən Nərimanov Tiflis quberniyası Borçalı qəzasının Qızılhacılı kənd məktəbinə müəllim göndərilmişdi. Bir il sonra o, Bakıya gəlmiş, əvvəlcə Bakı realni məktəbinin müəllimi A.İ.Pobodonostsev tərəfindən təşkil edilən 6 sinifli progimnazianın hazırlıq sinfinin aşağı şöbəsində, xüsusi məktəbdə, sonra isə Bakı oğlan gimnaziyasında müəllimlik etmişdir (2).

O, istər 1891-1902-ci illərdə Bakıda müəllimlik etdiyi zaman, istərsə də sonralar Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları ilə bərabər bir sıra mədəni, ictimai və pedaqoji məsələlərin həllində fəal iştirak etmişdir. Nərimanov dövrün görkəmli müəllimlərindən olan S.M.Qənizadə, H.Mahmudbəyov, Ə.Cəfərzadə və başqalarının yaxından iştirakı ilə 1894-cü ildə Bakıda ilk milli kütləvi kitabxana-qiraətxananın əsasını qoymuşdur. Bu kitabxana-qiraətxanada N.Gəncəvi, M.Füzuli, Ə.Firdovsi, M.P.Vaqif, Q.Zakir, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani və başqa görkəmli şair və yazıçıların əsərləri, “Əkinçi”, “Kəşkül”, “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetlərinin əldə olunan nüsxələri toplanmış, onların kataloqu düzəldilmişdir. Xalq arasında “Nərimanov qiraətxanası” adlanan bu kitabxana qısa müddət ərzində şəhər zəhmətkeşləri və ziyalılarının böyük rəğbətini qazanmışdır (2).

Bu dövrdə gənc N.Nərimanovu məktəblərdə ana dilində dərsləyin olmaması çox düşündürürdü. Belə ki, o, bu illərdə bədii əsərlər yazmaqda yanaşı, öz nəzəri biliyi və təcrübəsi əsasında yeni dərslər kitabları da tərtib etmişdir (1899). Bunlar “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” (uzun müddət Azərbaycan məktəblərində istifadə edilmişdir), “Müsəlmanlar üçün müəllimsiz rus dilini öyrənməkdən ötrü asan kitabça” adlanır (4).

“Nicat” cəmiyyətinin sədr müavini olan Nərimanov qələm yoldaşları – H.Zərdabi, F.Ağayev, S.S.Axundov, A.Şaiq, Ü.Hacıbəyov və başqaları ilə birlikdə 1906-cı ilin avqust ayında Bakıda Azərbaycan müəllimlərinin I qurultayının çağırılmasına xüsusi əmək sərf etmişdir. N.Nərimanovun maarifçilik fəaliyyətində onun Həştərxan dövrü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 1909-1913-cü illərdə Həştərxanda sürgündə olan Nərimanov “Xalq universiteti” və “Şurayi-İslam” cəmiyyətlərinin işində fəal iştirak etmiş, xalq maarifinin tərəqqisinə çalışmışdır. O, 1919-cu ildə Həştərxan Quberniya Xalq Maarif Şöbəsinin müdiri olmuş, vətəndaş müharibəsinin ağır illərinə baxmayaraq, müəllim kadrları hazırlığında xidmətlər göstərmişdir. 1919-cu ildə Həştərxan Quberniya Xalq Maarif Şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləyərkən mövcud şəraiti nəzərə alan N.Nərimanov qısamüddətli pedaqoji kurslar vasitəsilə yüzlərlə müəllim hazırlanmasını təşkil etmişdir. Azərbaycanda ilk pedaqoji institut yaradılması və təsis edilməsi N.Nərimanovun adı ilə bağlıdır. N.Nərimanov təkcə praktik pedaqoq

deyil, eyni zamanda pedaqogika tarixi, psixologiya, Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikasının bir sıra nəzəri məsələləri ilə də məşğul olmuş və çox qiymətli bir irs qoymuşdur (2).

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan xalqı çox qədimə dayanan zəngin mədəni köklərə malikdir. Xalqın maariflənməsində xalqın öz içindən çıxmış ziyalı şəxslərin, maarifpərvər insanların rolu çox böyükdür. Azərbaycanın mədəniyyət, incəsənət, elm tarixində iz qoymuş görkəmli şəxslərin sayı isə yüzlərlədir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, biz bu məqalədə yalnız Nəriman Nərimanovun pedaqoji fəaliyyəti haqqında qısa da olsa məlumat verməyə çalışdıq. Sonrakı ziyalı, elmi nəslin yetişməsində N.Nərimanov kimi ziyalılarımızın da özlərindən əvvəlki müəllimləri kimi müstəsna xidmətləri olmuşdur və tam əminliklə söyləyə bilərik ki, günümüzdə də bu ənənə uğurla davam etdirilir.

TƏHSİLDƏ KEYFİYYƏT ANLAYIŞI

RZAYEVA Günay

ADPU-nun magistrantı
AZƏRBAYCAN

Keyfiyyət ilə bağlı ilk fikirlər hələ eramızdan çox qədim zamanlara gedib çıxır. Belə ki, məşhur Hammurappi qanunlarının 229-cu maddəsində maraqlı bir fikir nəzərə çarpır: “Əgər bir inşaat ustası bir adama ev tikər və tikilən ev yetərincə sağlam olmayıb ev sahibinin üstünə çökərək ölümünə səbəb olarsa, o inşaat ustasının başı kəsilər” Göründüyü kimi hətta qədim dövrdə belə Babilistanda keyfiyyətsiz işə görə ölüm cəzası verəcək qədər keyfiyyətə əhəmiyyət vermişlər.

Daha sonra Qədim Misirdə tikinti üçün istifadə edilən materialların istifadədən əvvəl teldən düzəldilən bir alət vasitəsilə yoxlanması bir keyfiyyət tətbiqi olaraq qiymətləndirilirdi.

Finikiyalılar da keyfiyyətə nail olmaq üçün olduqca təsirli yollar tətbiq etmişlər. Finikiyalı bir nəzarətçi keyfiyyət standartlarında bir ziddilik görüldüyündə bunun təkrarlanmasının qarşısını almaq üçün qüsurlu mal istehsal edənə günahına görə müxtəlif cəzalar vermək səlahiyyətinə sahib idi.

Türklərdə keyfiyyət anlayışının tarixi Osmanlı imperatorluğunun dövrünə qədər gedib çıxır. II Bəyazid xan tərəfindən çıxarılan “Qanunnamə-i- İhtisab-ı Bursa”da (Bursa bələdiyyəsinin qanunu) keyfiyyət üstün mövqedə tutularaq müxtəlif əsaslar ilə cəza hökmlərinə yer verilmişdir.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin oğlu Məhəmmədə nəsihətində əks olunmuş fikirlər ölkəmizdə də hələ qədim zamanlardan keyfiyyətin mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu söyləməyə imkan verir:

Bir elmi öyrənmək istədikdə sən
Çalış ki, hər şeyi kamil biləsən.
Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqcılıqdan.

Keyfiyyət bir anlayış kimi XIX əsrdə ortaya çıxmışdır. Keyfiyyət anlayışına fəlsəfi “kateqoriya” kimi yanaşsaq, hələ Aristoteldən başlayaraq bugünədək keyfiyyətin filosoflar arasında geniş müzakirə obyektinə çevrildiyini görərik.

XIX əsrin əvvəllərinə qədər dünyada sənayeləşmə yolundakı ustalıq modelini izləmə yolunda bir tendensiya var idi. Müasir dövrdə zavodlarda materiallara nəzarət 1750-ci ildə Böyük Britaniyada başladı və XIX əsrin əvvəllərində sənaye inqilabına çevrildi. XX yüzilliyin əvvəllərindən etibarən istehsalçılar keyfiyyət müddətlərini istehsal etdikləri məhsulun üzərinə yapışdırmağa başladılar.

ABŞ II dünya müharibəsinə qatıldıqdan sonra keyfiyyət döyüş alətlərinin mühüm əhəmiyyətə malik komponenti oldu. Məsələn, bir əyalətdə istehsal edilən güllələr digər bir əyalətdə istehsal edilən tüfəngə uyğun gəlməli idi. Zaman keçdikcə müharibə zamanı orduda istifadə etmək üçün daha müasir döyüş alətləri istehsal edilməyə başladı. Müasir dövrdə ABŞ-da keyfiyyətə bu qədər əhəmiyyət verilməsi II dünya müharibəsindən sonra Yaponiyadakı keyfiyyət inqilabına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdi. Yaponlar bu mövzuda əhəmiyyətli işləri olan, 1951-ci ildə nəşr olunan “Keyfiyyətə nəzarət” kitabının müəllifi Joseph M. Jura və statistik proses idarəsi ilə məşğul olan W. Edwards Demingi ölkələrinə dəvət edib onların təcrübələrindən faydalanaraq tam mənada keyfiyyətin tətbiqinə keçdi. Məhz bunun nəticəsidir ki, daha əvvəl keyfiyyətsizliklə tanınan yapon malları indi keyfiyyət sahəsində dünya bazarının hakimi oldu.

Müasir dövrümüzdə də keyfiyyət anlayışına insanlar tərəfindən böyük önəm verilir ki, bu da hər bir sahədə - istər sosial, istər iqtisadi, istər hüquqi, istərsə də təhsil sahəsində rəqabətin yaranmasına gətirib çıxarır.

Son vaxtlar tez-tez kütləvi informasiya vasitələrində həkimlərin qoyduğu səhv diaqnoz, yazdığı səhv resept nəticəsində insanlarda başqa xəstəliklərin yarandığının, və ya nə qədər insann həkimlərin laqeydliyi nəticəsində əməliyyat masasında canını tapşırığının şahidi oluruq. Sual olunur: Bu sadəcə işinə laqeydlik, biganəlikdir, yoxsa bunun arxasında verilən keyfiyyətsiz təhsil durur? Bütün bunlar göz önünə gətirilərək müasir dövrdə təhsil verən hər bir şəxs keyfiyyətli təhsil verməyə, təhsil alan hər bir şəxs isə keyfiyyətli təhsil almağa çalışmalıdır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu gün yaxşı təhsil almayan bir gənc sabah bir insan həyatının məhvinə səbəb olar.

Təhsil həyat fəaliyyətinin müxtəlif aparıcı istiqamətlərindən kənar qalan məsələ deyildir. Təhsilə cəmiyyətin rifahnn yüksəldilməsində əsas amil kimi kompleks yanaşma tələb edən və dayanqlı inkişafı təmin edən vacib məsələ kimi baxılmalıdır. Təhsilin əsas məqsədi dövlət qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratik prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik, nəzəri və praktik biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis-kadr hazırlamaqdır.

Təhsildə keyfiyyət təhsil sisteminin ən əsas anlayışlarından və qarşıda duran məsələlərindən biridir, daha doğrusu birincisidir. Məlum olduğu kimi XXI əsr “Təhsil əsri” elan edilmişdir. Dünya təhsil sisteminə inteqrasiya etdiyimiz bir vaxtda təhsil müəssisələrində təlim və tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, böyük intellektə malik insanın formalaşdırılması prioritet istiqamətə çevrilmişdir.

Bəs görəsən təhsildə yüksək keyfiyyətə nail olmaq üçün nə etmək lazımdır? Bunun üçün ilk növbədə pedaqoji kadr hazırlığı təmin edilməlidir. Çünki, ixtisasını dərinlən bilməyən, yüksək pedaqoji hazırlığa malik olmayan müəllimlə yüksək keyfiyyətə nail olmaq olmaz.

Təhsildə yüksək keyfiyyətin olması üçün müvafiq təlim şəraiti yaradılmalıdır. Təlim şəraiti dedikdə isə sinif otağı, maddi-texniki baza, dərslik və dərs vəsaitləri və s. nəzərdə tutulur.

Fikrimizcə keyfiyyətli təhsil əldə etmək üçün müəllim ilk növbədə tədris etdiyi fənni şagirdlərə sevdirməli, onlarda həmin fənnə qarşı maraq oyatmalıdır.

Fəal təlim zamanı şagirdin tədqiqatçı mövqeyində çıxış etməsi keyfiyyətli təhsilə nail olmaq yolunda atılan uğurlu addımlardan biridir. Ənənəvi təlim zamanı müəllimin dərs prosesində aparıcı mövqedə durması təlimdə əzbərciliyə yol açır. Fəal təlim zamanı isə şagirdin hər hansı problemi özü araşdırıb, öz fikirlərini ifadə edə bilməsi onun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında öz sözünü deyir.

Ali məktəblərə repititor ilə hazırlığın geniş yayıldığı bir dövrdə şagirdlərdə “onsuz da hazırlıqda öyrənəcəyəm” fikri, bəzi “müəllimlərin” isə “yanıma hazırlığa gəlsin” fikri ilə sinifdə dərs keçməməsi və başqa bu kimi neqativ halların olduğu bir şəraitdə hansı keyfiyyətdən söhbət gedə bilər? Ona görə də, repititor hazırlığının aradan qaldırılması, şagirdlərimizin özünütəhsilə, özünə nəzarətə cəlb olunması təhsilin qarşısında duran ümdə məsələlərdən biridir.

“Təhsildə keyfiyyətə necə nail olmaq olar?” mövzusunda apardığım sorğu zamanı müəllimlərdən birinin fikirləri diqqətimi cəlb etdi. Onun sözlərinə görə təhsildə yüksək keyfiyyətə nail olmaq üçün yeni qiymətləndirmə sistemində bəzi dəyişikliklər etmək lazımdır. Məktəbdaxili qiymətləndirmə aparılarkən yarımillik və illik qiymətlərin çıxarılmasında formativ qiymətləndirmə nəticələrinin nəzərə alınmaması şagirdə məsuliyyətsizlik yaradır və şagird mütəmadi olaraq dərslərə hazırlaşmır. Amma həmin şagird summativ qiymətləndirmə zamanı köçürərək yüksək qiymət alır və onun yarımillik və illik qiymətləri yüksək olur. Orta ümumtəhsil məktəblərində belə şagirdlərin çoxluğu müəllimin fikirlərinə haqq qazandırmamağa imkan verir.

Müasir dövrdə təhsildə İKT-nin tətbiqi təhsilin keyfiyyətinə öz müsbət təsirini göstərən amillərdən biridir. İKT-dən istifadə etməklə qurulan dərs müasir məktəbin qarşısında böyük vəzifələr qoyur. Habelə, müəllimlərin təkcə pedaqogika və psixologiya sahəsində deyil, İKT sahəsində də təlim alması ümdə məsələlərdən birinə çevrilir. Kompüterlə aparılan dərslər çox rəngarəng və dinamik olur. Multimedia vasitələri, şəkillər, slaydlar və s. uşaqların dərslərə marağını artırır, onların aktivliyinə səbəb olur. Təlimdə İKT-dən uğurla istifadə edən müəllimlər qeyd edirlər ki, interaktiv təlim metodları ilə keçilən dərslərdə şagirdlərin mərkəzi fiqur olması təmin edilir.

Keyfiyyətli təhsilə nail olmaq yolunda aparılan islahatlar öz təsirini göstərir və təhsilimiz gün-gündən inkişaf edir.

UŞAQ ƏDƏBİYYATININ PEDAQOJİ MAHİYYƏTİ

Cəmil MƏMMƏDOV

Bakı Mühəndislik Universiteti
cmemmedov@beu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Uşaqların təlim və tərbiyəsi prosesində heç şübhəsiz ki, ədəbiyyatın rolu böyükdür. Mənşə etibarı ilə ədəb sözündən götürülmüş ədəbiyyat uşaqların ədəb və əxlaq tərbiyəsində ən qiymətli vasitədir. Uşaqlar həyatı tanımaq, ana dilini öyrənmək, bilik və təcrübə əldə etmək üçün ədəbiyyata daha böyük ehtiyac duyurlar. Ədəbiyyat vasitəsi ilə ətrafda baş verən hadisələri başa düşüb təhlil edən uşaqlar bu yolla, həm də özlərini də tanıyaraq, dərk etmək imkanı əldə edirlər.

Uşaqların maraq və ehtiyaclarını nəzərə alaraq qələmə alınmış uşaq ədəbiyyatı nümunələri uşağın hərtərəfli inkişafına müsbət təsir edərək, həm də ona yüksək estetik zövq də aşılayır. Gözəl və uğurlu uşaq ədəbiyyatı nümunələri həyatın ilk illərindən uşaqda ana dilinə məhəbbət oyatdığı kimi, həm də onun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında və sosiallaşmasında mühüm rol oynayır. Uşaqlar üçün maraqlı olan əsərlər onlarda kitablara sevgi oyadır. Oxumağı öyrəndikdən sonra ədəbiyyatı, kitabları sevən uşaqlarda mütləq vərdisləri digərlərinə nisbətən daha tez yaranır və davamlı olur.

Bu aspektdə ən mühüm məsələlərdən biri də mövcud ədəbi əsərlərin, oxucu kütləsi tərəfindən düzgün seçilməsidir. Bir sıra hallarda əsər hər nə qədər uğurlu olsa da, ünvanlandığı oxucu kütləsi baxımından uğursuz olduğu da müşahidə oluna bilər. Xüsusən uşaqlara ünvanlanmış əsərlərin sevilərək oxunması üçün onların uşaq ədəbiyyatının əksər xüsusiyyətlərini özündə daşması vacibdir. Uşaq əqli, hissi, sosial, fiziki və s. inkişaf xüsusiyyətləri ilə uşaq ədəbiyyatının da xüsusiyyətlərini, əhatə dairəsini və məzmununu təyin edir. Bu səbəblə də əvvəlcə uşaq, sonra da uşaq ədəbiyyatı və uşaq şeiri məhfumunun dəqiq işlənməsi zəruridir.

Şübhəsiz ki, uşaqlar, cəmiyyətdə təhsil və tərbiyəyə, öyrədilməyə ən çox ehtiyacı olan, ən uyğun varlıqdır. Ədəbiyyatın dərin məzmunlu didaktik nümunələrinin uşaqların təlim və tərbiyəsində rolu və yeri kifayət qədər relyeflidir.

“Uşaq” və “ədəbiyyat” anlayışlarını izah etdikdən sonra bu iki sözün və anlayışın vəhdətindən meydana gələn uşaq ədəbiyyatını izah etmək daha asandır. Professor Qara Namazova görə “uşaq ədəbiyyatı–ədəbiyyatın tərkib hissəsi olub, məqsəd və vəzifəsinə görə 17 yaşına qədər müxtəlif oxucu qruplarının təlim, təhsil və əxlaqi-estetik tərbiyəsinə yönəldilən bədii əsərlərə deyilir”. Uşaq ədəbiyyatı uşaqların düşüncələrinə, duyğularına, xəyallarına, qabiliyyətlərinə və zövqlərinə xidmət etməklə, onların ahəngdar inkişafına və böyüməsinə müsbət təsir edir. Çünki uğurlu sayıla biləcək uşaq əsərləri uşaqların yaş qrupuna görə, onların hiss, duyğu və düşüncələrini daha yüksək şəkildə ifadə edə bilər. Ən başlıcası həm də ondan ibarətdir ki, yazılı və şifahi əsərlər uşaqları öyrədirək onları əyləndirmək funksiyasını da daşıyır.

Uşaq ədəbiyyatı uşaq reallığını həssaslığı ilə formalaşdıran, onlara mütləq marağı, vərdişi aşılayan estetik dəyərə malik bədii nümunələrdir. Uşaq dünyasına istiqamətlənən bu tipli ədəbi nümunələr onların şəxsiyyətinin düzgün formalaşmasında əhəmiyyətli rolu olan, həmçinin sənət baxımından da qiymətli əsərlərdir. Uşaqlar üçün hazırlanan əsərlərdə sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə diqqət edildiyi kimi, burada uşaq psixologiyası və pedaqoji qaydalara da riayət etməyə ehtiyac vardır. Məhz bu şərtlərə riayət edilərək qələmə alınmış əsərlər hansı oxucu, hansı yaş qrupu üçün yazılır yazılınsın, onlar uşaqların marağını özünə cəlb edə bilər. Kamal Dəmiraya görə əslində bu gün uşaq ədəbiyyatına aid etdiyimiz əsərlərin əksəriyyəti bu xüsusiyyətləri özündə daşımaqdadır.

Məlumdur ki, uşaqlar böyüklər kimi olmayıb, onlar daha çox oyuna, əyləncəyə üstünlük verirlər. Uşaq ədəbiyyatının ən gözəl xüsusiyyətlərindən biri, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, uşaqları əyləndirərkən eyni zamanda onların maarifləndirməsi və tərbiyə edilməsidir. Müasir türk uşaq ədəbiyyatının inkişafında müstəsna xidmətləri olan Mustafa Ruhi Şirin uşaq ədəbiyyatının tərifini verərkən onun uşaqların böyümə və inkişafına, xəyal, duyğu, düşüncə və həssaslıqlarına, zövqlərinə, öyrədilərkən əylənmələrinə kömək etmək məqsədi ilə hazırlanan bir ədəbiyyat kimi təsvir edir. Uşaqların böyüklərdən digər fərqi isə real dünyadan daha çox onların xəyal dünyasında yaşamalarıdır. Nağıl, uşaq şeir və hekayələrində isə bu xüsusiyyət daha çox ön plana çıxır. Bəlkə də bu kimi xüsusiyyətlər ədəbiyyatın belə bir tərkib hissəsini meydana gətirdiyi kimi, uşaqların da ona qarşı maraq və sevgisini artırır.

Fikrimizi bir qədər dəqiq ifadə etsək, uşaq ədəbiyyatını kiçik yaşlardan başlayaraq uşaqlıq dövrünün sonuna qədər uşaqların zövq və maraqlarına uyğun məsələləri yenə onların dərk edə biləcəyi və həvəslə oxuyacağı sadə bir üslubla dilə gətirilərək meydana çıxan əsərlər toplusu kimi səciyyələndirmək olar. Uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı çoxsaylı tərif və izahlar olsa da, Ferhan Oğuzkana görə onun ümumi mənası ilə uşaqlıq dövründə olan cəmiyyətin ən gənc üzvlərinin duyğu, düşüncə və xəyal dünyasını əks etdirən şifahi və yazılı əsərlər uşaq ədəbiyyatı kimi səciyyələndirmək olar.

Uşaq ədəbiyyatının əhəmiyyəti, onun daşdığı məqsəd və vəzifələr onun uşaqların hansı ehtiyaclarına istiqamətlənməsi ilə müəyyənləşir. Uşaqların ehtiyacları yaşadıkları dövrün və cəmiyyətin tələb və şərtlərinə görə dəyişə bildiyi kimi, onlar bütün zaman və şəraitə görə ortaq xüsusiyyətlərə də malikdir. Professor Q. Namazov uşaq ədəbiyyatının əsas vəzifəsini belə şərh edir: “Uşaq ədəbiyyatının başlıca vəzifəsi böyüməkdə olan nəslin etik və estetik tərbiyəsinə istiqamət vermək, milli və bəşəri ideyalara hörmət və sədaqət, vətənpərvərlik, humanizm, əməksevərlik, dostluq, yoldaşlıq, düzlük və doğruluq, özünə qarşı tələbkarlıq kimi mənəvi-estetik keyfiyyətlər aşılamaqdır”.

Normal bir böyümə və inkişaf prosesi keçirən uşağın təbii ehtiyacları ilə bərabər onların bəzi ruhi ehtiyacları da vardır. Bu ehtiyacların qarşılınmasında şifahi və yazılı əsərlərin rolu böyükdür. Uşaq ədəbiyyatı nümunələrində uşağın özünü və yaşadığı dünya ilə qarşılaşması və tanınması üçün uşağın ehtiyacları yönündə bilik, məlumat və təcrübələr diqqətlə verilməlidir. Məsələn, müasir dövrdə uşaqların televiziya və kompüter qarşısında keçirdiyi müddət hər gün sürətlə artmaqdadır. Bu prosesdə uşaqlar məlumatları bəzən düz bəzən isə səhv öyrənə bilirlər. Hətta düz məlumatlar da bir çox hallarda onlara quru və kobud şəkildə çatdırılır. Buna görə də uşaq ədəbiyyatı uşaqların həyatındakı bu çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün real həyata dair məlumatları daha düzgün estetik zövq və ustalıqla verilməlidir.

Bütün bunlar göstərir ki, uşaq ədəbiyyatının pedaqoji mahiyyəti, maarifləndirici xüsusiyyətləri üzərində daim diqqətlə dayanılmalı, onun məqsəd və vəzifələri daha dəqiq aydınlaşdırılmalıdır. Uşaq ədəbiyyatının yuxarıda qeyd edilən maarifləndirici və tərbiyəedici imkanları uşaqların təhsilində və tərbiyəsində bütün imkanları ilə uğurla istifadə edilə bilər.

UŞAQ BAĞÇASINDA NITQ INKIŞAFI ÜÇÜN MÜHİTİN TƏŞKİLİ

MƏCİDLİ Nərgiz Mikayıl qızı

ADPU-nun “Məktəbəqədər təlim və tərbiyənin metodika və metodologiyası ixtisası üzrə II kurs magistrantı

Uşaq bağçasında tərbiyəçi uşaqları ictimai həyata hazırlamaq məqsədilə onlara bütün sahələrdə olduğu kimi, nitq inkişafı sahəsində də təsir edir və ya buna şərait yaradır, tərbiyə olunan uşaq da bu prosesdə passiv qalmır, o fəaliyyət göstərir. Nəticədə uşaqların zehni qabiliyyətləri inkişaf edir, onlar bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlanırlar, onlarda müəyyən dünyagörüşü əmələ gəlir, nitqləri inkişaf edir.

Pedaqoji təsir ya bilavasitə tərbiyəçinin özünün şəxsi təsiri ilə, ya da uşağın fəaliyyət göstərdiyi mühiti (qrup işini, məşğələlərdən kənar işləri, uşaq bağçası həyatını və.s) təşkil etməsi və bu mühitin vasitələri təsir etməsi şəklinə ifadə oluna bilər. Bir çox hallarda pedaqoq uşağa bilavasitə deyil, uşaq kollektivi vasitəsilə təsir edir; uşaq kollektiv içərisində fəaliyyət göstərməklə yeni nitq inkişafı bacarıqları kəsb edir. Hər iki halda tərbiyəçinin rəhbərliyi həlledicidir.

Nitq inkişafında tərbiyə və təlim prosesində uşağa edilən təsirin məqsədəuyğunluğu və planlı aparılması da təlim-tərbiyənin mahiyyətinə daxil olan əlamətdir. Müasir dövrdə bu məqsədəuyğunluq məhz gənc nəslin intellektual səviyyəsinin inkişafında, hərtərəfli inkişaf və tərbiyəsində ifadə olunur.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafında mühitin rolu böyükdür. Mühit məfhumu məzmun etibarilə çox genişdir. Bu məfhum uşağın həyat və inkişafının əlaqədar olduğu xarici şəraitin hamısını əhatə edir. Buraya, hər şeydən əvvəl təbii mühit daxildir.

Lakin uşağı əhatə edən mühit təbii mühitlə məhdud olaraq qalmır. Əlbəttə, uşaq ictimai mühitdə doğulur, burada yaşayıb böyüyür. İctimai mühit məfhumu altında isə, hər şeydən əvvəl, uşağı əhatə edən, onu bəsləyən, ona qayğı göstərən, onun inkişafı üçün şərait yaradan insanlar, o cümlədən tərbiyəçilər nəzərdə tutulur. İctimai mühit məfhumu insanların yaratmış olduqları istehsal həyatını,

ictimai münasibətləri, mədəni həyatı və s.əhatə edir. Belə mühitdə böyüyən uşağın bu mühitin təsirinə məruz qalması təbii. Bu mühit uşağa mexaniki olaraq təsir etmir. Çünki uşaq fəaliyyətdədir və fəaliyyət prosesində o öz mühitini dəyişdirir və mühitin təsirinə məruz qalır.

Uşaq bağçasında uşaqların nitq inkişafı üçün bütün imkanlardan istifadə edə bilmək üçün tərbiyəçinin, pedaqoqun öz pedaqoji sənətkarlığını daima təkmilləşdirməsi zəruridir.

Tərbiyəçi uşağın inkişafının sabahına böyük inamla baxmalı, başa düməlidir ki, uşaq bu gün yaşlıların köməyi ilə yerinə yetirdiyini, sabah müstəqil yerinə yetirə bilər. Tərbiyəçi uşaqların nitq inkişafı üçün lazımı şərait yaratmalı, nitq inkişafına rəhbərlik edərək uşaq psixologiyasının, uşağın fikri fəaliyyətinin fəallığın mahiyyəti və əhəmiyyəti haqqında məlumatlara istinad etməlidir. Nitqin formalaşdırılmasının metod və priyomlar sistemi işlənərkən şəxsiyyətin psixi prosesləri, xassələri nəzərə alınmalıdır.

Ona görə də tərbiyəçi öz nitqinə tənqidi yanaşmaq, qüsurları aradan qaldırmağa çalışmalıdır. Adətən danışarkən tərbiyəçinin diqqəti nitqin formasına deyil, məzmununa yönəlir. O, necə deyəcəyi üzərində deyil, nə deyəcəyi üzərində düşünür. Bu mənada öz nitqini durmadan təkmilləşdirmək tərbiyəçinin peşə vəzifəsidir.

Tərbiyəçi müasir Azərbaycan ədəbi dilinin əsas şöbələri və bəhsləri olan fonetika, orfoepiya, leksikologiya, morfologiya və sintaksislə tanış olmağa, bu bəhslərin bəzilərini isə mükəmməl öyrənməyə xüsusi səy və maraq göstərməlidir. O, müasir Azərbaycan dilinin orfoepiyasını isə daha əsas və dərinlən bilməlidir. Çünki ədəbi dilin yazılı qolu olan dilin fonetik sistemini yazıda ümumiləşdirilmiş halda sabitləşdirən orfoqrafik normalara təzahür etdiyi kimi, əbədi dilin şifahi qolu da dilin fonetik sistemini tələffüz ümumiləşdirilmiş halda sabitləşdirən tələffüz normaları dilə təzahür edir ki, bu da konkret halda orfoepiya qaydaları-normalarıdır.

Tərbiyəçi tələffüz qayda-qanunlarını sistemli məcmusuna orfoepiya, həmçinin tələffüz üslublarına ciddi şəkildə riayət etməlidir. Məlumdur ki, dilin fonetik imkanlarının hər növü, hər cür təzahürü, hətta səslərin məxrəcləri üzrə tələffüzü vurğu, intonasiya, surət kimi məsələlər, eləcə də tərbiyəçiyə xas olan spesifik məsələlər də geniş mənada tələffüz üslubu anlayışına ya tam və ya qismən daxildir.

Tərbiyəçi tələffüz normalarına tam cavab verən obrazlı dilin ustası olmalıdır. O, fikirlərini dəqiq və məntiqi ardıcılıqla, savadlı və aydın ifadələrlə, tələffüz normalarına müvafiq tərzdə uşaqlara öz dinləyicilərinə atdırmağı bacarmalıdır.

O, ədəbi dilə xalq dilinin gözəl xüsusiyyətlərini müntəzəm surətdə gətirməyi bacarmalıdır. Tərbiyəçi öz nitqində tələffüz qaydaları və normalarına düzgün riayət etməkdən ötrü müşahidələr aparmalı və bunları dərinlən öyrənməlidir. O, müvafiq sözlərdəki hecaların, cümlələrdəki sözlərin vurğularına çox diqqətli olmalıdır. Onun nitqində heca vurğusu, məntiqi vurğu, həyəcanlı vurğu və s. yerliyində işlənməlidir. O, vurğulu hecanı müxtəlif çalarlarda tələffüz etməyi yaxşı bacarmalıdır.

Tərbiyəçi öz diksiyası üzərində də müntəzəm surətdə işləməlidir. Məlumdur ki, yaxşı diksiya anlayışı altında, hər şeydən əvvəl aydın və düzgün tələffüz, hər bir sait və samit səsi ayrı-ayrılıqda, həmçinin söz və ifadələrdən tam halda təmiz səslənməsi nəzərdə tutulur. Aydın və təmiz diksiya tərbiyəçi üçün çox vacibdir. Pis və qüsurlu diksiya tərbiyəçi ilə uşaqlar bir-bir-birindən uzaqlaşdırır, onların ünsiyyət tellərini qırır.

Tərbiyəçi nitqinin bədii cəhətlərinə emosional, obrazlı ifadəlilik də daxildir. Nitqin ifadəliyi danışmaq aparatının düzgün qurulması, nitq texnikası ilə sıx bağlıdır. Uşaqlar qarşısında danışan tərbiyəçi, hər şeydən əvvəl, yaxşı eşidilməlidir. Tərbiyəçi nitqinin yaxşı eşidilməsi əsas şərtlərdəndir.

Uşaqların nitqinin düzgün inkişafı üçün zəruri şəraitin yaradılması vacibdir. Uşaq bilavasitə təmasda olduğu əşya və hadisə ilə əlaqədar danışığa həvəslə qoşulur. Bu onu təfəkkürünün kollektivliyi ilə əlaqədardır.

Deməli, uşaq bağçalarında situativ nitqə üstünlük verilməlidir. Situativ nitqin təbii və süni olmaqla iki növə ayrılır. Təbii situasiya uşağı əhatə edən mühitlə asanlıqla görmək mümkündür. Süni situasiya isə uşağı dilləndirmək xatirinə tərbiyəçi tərəfindən yaradılır.

Belə olduğu təqdirdə, sosiallaşmış nitq başqası üçün tələffüz olunur, başqa sözlə, müsahibəyə yönəldir. İctimai əhatənin təsiri insanda məhz sosiallaşmış nitqi inkişaf etdirir və sonralar o, nitq fəaliyyətinin əsası olur.

Uşaq bağçasında ailədə təbii nitq şəraitində uşağın nitqi kifayət qədər inkişaf etmiş lüğət və sistematik quruluşla xarakterizə edilir, lakin mahiyyət etibarilə onun nitqi situativ olur, ekspressiv ifadə tərzində üstünlük təşkil edir. Bu yaşda danışmaq nitqinin öyrədilməsi uşağın nitqinin formalaşmasına zəmin yaradır. Çox vaxt dildən kənar şəraitin təsiri altında situativ nitq yaranır.

Uşaq nitqi mınımsədəkdə onun təfəkkürü intensiv inkişaf etməyə başlayır. O, məntiqi mühakimə yürütməyi öyrənir. Məhz bu mənada uşaq bağçalarında məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişafı üçün zəruri olan şəraitin yaradılması pədaqoji kollektivin, o cümlədən tərbiyəçinin mühüm peşə vəzifəsidir.

Məktəbəqədər yaşda nitq inkişafı üçün lazımı şəraitin yaradılması əslində təfəkkürün aktivliyini məqsədəyönəldilməsini, əqli məsələlərin həllində müstəqilliyi, hər şeyi bilmək həvəsini, bilikseverliyi tərbiyə etməyə imkan verir. Bütün bunlar isə nəticə etibarilə uşağın nitq inkişafını sürətləndirir, onu qarşıdakı məktəb təliminə hazırlayır.

Əslində bu qanunauyğunluqlar təfəkkürlə nitqin vəhdətdə inkişafı deməkdir. Həyatın birinci altı ilində uşaq yaradılan şərait nəticəsində ana dilini mənimsəyir ki, buda onun hərtərəfli inkişafına xidmət edən həm göstəriciləri və həm də başlıca faktorlardır.

Uşaq bağçasında nitq inkişafı üçün zəruri şəraitin yaradılması nəticəsində uşağın anlaq səviyyəsinə istiqamətlənən söz onun ətrafa bələd olmasına həyat hadisələri arasında əlaqəni anlamağa kömək edir. Söz ildən –ilə biliklərin alınmasının daha əhəmiyyətli mənbəyi uşağın düşünməsinə, hissənə, onu davranışına təsir edən qüvvətli vasitəsi olur.

Deməli, uşaq bağçasının başlıca vəzifəsi uşaqların təsəvvürlərinə müvafiq olaraq onların lüğətlərini zənginləşdirmək, düzgün tələffüzə, qrammatik cəhətdən düzgün danışmağa, əlaqəli nitqə öyrətməkdir.

Uşaq bağçasında nitq inkişafının keyfiyyəti həlledici anda tərbiyəçidən, onun ideya-siyasi hazırlığından, pədaqoji və metodik ustalığından aslıdır. Belə olduğu halda, əgər tərbiyəçi uşaq nitqinin inkişafı üçün lazım olan şəraiti yaradarsa, söz yox ki, bu sahədə də böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmiş olar. Bu isə uşaqlarla təşkil edilən metodik işlə müəyyən olunur. Uşaq bağçasında nitq inkişafı üzrə metodik iş fərdi və kollektiv aparılır.

Bu və ya digər halda tərbiyəçinin sözü, onu izahatı uşağı hissi qavrayışın həddlərindən kənara çıxarır. O, gördüyü sadə hadisələrin arasında əlaqə və münasibəti başa düşməyə qabil olur. Sadə mücərrəd təsəvvürlərə yiyələnir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların ana dili təliminə yiyələnmələri baxımından uşaq bağçasında hər cür şərait vardır. Bu mənada bütün imkanların bu və digər dərəcədə istifadə edərək tərbiyəçinin pədaqoji ustalığının daima təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Deməli, tərbiyəçi peşəsinin psixoloji mexanizmi vardır. Bu mexanizmin mahiyyətinin açılması, tərbiyəçi peşəsinin sirlərinə nüfuz etməyi asanlaşdırır.

Uşaq bağçasında istər təlim, istərsə də, təlimdən kənar vaxtlarda uşaqlar fəaldırlar. Bu və ya digər halda olar nəinki düşünür, həm də danışır, sual verir, fikir yürüdürlər. Bu nöqtəyi nəzərdən uşaqlarda fikri və əməli fəallığı təmin etmək tərbiyəçinin peşə borcudur.

Beləliklə, uşaqlarda nitqə maraq oyatmaq üçün düzgün mühitin təşkili olduqca mühimdir.

Uşağın nitqinin keyfiyyətli olması üçün bir neçə tələblər həyata keçirilməlidir: nitqdə zənginlik, məntiqi ardıcılıq, düzgünlük, aydınlıq, dəqiqlik, ifadəlilik və.s.

EKSKURSIYALAR ZAMANI FƏAL TƏLİMİN TƏŞKİLİ

HƏSƏNZADƏ Gülnar Fuad qızı

ADPU-nun "Məktəbəqədər təlim və tərbiyənin metodika və metodologiyası"

ixtisası üzrə II kurs magistrantı

AZƏRBAYCAN

Uşaq bağçasında təşkil edilən ekskursiyaların tərbiyəvi əhəmiyyəti böyükdür. Bu zaman uşaqlar bir-biri ilə daha yaxın olur, bir-birinə qayğı göstərməyi öyrənir, onlarda təbiətə, incəsənət aləminə, istehsalatda çalışan adamlara məhəbbət formalaşır. Məktəbəqədər yaşlı uşağın həyatında, həmçinin onun hərtərəfli inkişafında, tərbiyəsinə ətraf aləm, canlı və cansız təbiətin, ictimai həyat hadisələrinin qavranması mühüm rol oynayır. Əyanilik uşağın təsəvvürlərinin canlı, konkret obrazlarla zənginləşdirir. K.D. Uşinski yazırdı: "Şagirdlərin gözləri qarşısında duran və ya onu hafizəsində möhkəm yer edən əşya, başqalarının sözünün köməyi olmadan öz-özlüyündə uşaqda fikir oyanır, əgər uşağın fikri səhvdirsə, onu təshih edir, əgər natamamdırsa, onu tamamlayır, əgər o, qeyri-məntiqi qurulmuşsa, onu

təbii, yəni düzgün sistemə salır. Əşya özü uşağa suallar verir, onun cavablarını təshih edir, onu nizama salır və uşaq da müəllimin dilindən və ya kitabın səhifəsindən hazır cümlələr mənimsəyir, özü müstəqil surətdə fikirləşir, danışır." Bu sözlər məktəbəqədər yaşlı uşaqlara da aid edilə bilər.

Ekskursiya zamanı uşaqların diqqət obyektini (məsələn, meşənin) uzaqdan görünüşünə, ümumi mənzərəyə yönəldilməli, onun bütövlükdə qavranması təmin edilməlidir. Uşaqların obyektə bir neçə dəqiqə sərbəst müşahidə aparmaları, tərbiyəçiyə suallarla müraciət etmələri, tərbiyəçinin suallarına cavab vermələri onların aqli tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir. Belə ki, bu prosesin özündə uşaqların lüğət ehtiyatı zənginləşir, onların nitqinin qrammatik quruluşu qaydaya düşür, onları monoloji nitqə hazırlayır.

Uşaq bağçasında müxtəlif obyektlərə, müəssisələrə ekskursiyalar təşkil etməklə tərbiyəçi uşağın əxlaq tərbiyəsinə və eyni zamanda onun əmək tərbiyəsinə müsbət təsir etmiş olur.

Aydındır ki, əməyin, əmək adamlarının işinin müşahidəsinin əxlaqi təsiri çox güclüdür. Əməksevərlik uşaqları bütün naqis hərəkətlərdən uzaqlaşdırır. İnsan əməksiz öz insani ləyaqətini mühafizə edə bilməz. Bekar həyat keçirmək adəti insan üçün həyatda bütün bədbəxtliklərdən pisdır. Buna görə uşaqların kiçik yaşdan etibarən işləməyə alışması çox vacibdir. Məhz bu baxımdan ekskursiyaların rolu böyükdür. Yaxşı tərbiyənin birinci şərti odur ki, uşaq bütün istifadə etdiyi şeylərin göydən düşmədiyini, yaşlı adamların əməyinin məhsulu olduğunu bilsin. Həsən bəy Zərdabi bu məqsədlə yazırdı ki, fiziki əmək, necə deyirlər, xəstəlikləri müalicə edir, insanda intibah əmələ gətirir. Abbasqulu Ağa Bakıxanov isə deyirdi ki, bekarçılıqdan qorx ki, bütün eyiblərdən pisdır. Azərbaycan maarifçilərindən M.T. Sidqi yazırdı ki, "insan oğlu dağları, meşələri, deryaları və səhraları əməklə müsəxxər etməyə nail olmuşdur. Əmək nəinki insanların yaşayışının, onların tərəqqi və inkişafının yeganə mənbəyidir, o eyni zamanda insanların ən gözəl əxlaqi sifətləri və mənəvi keyfiyyətlərində mənbəyidir. Çünki kəməli insanıyyət səylə hasil olur." Gənc nəsilə tərbiyə etməli olduğumuz əməksevərlik təkəcə yeməyə, geyimə, mənzilə olan tələbatın ödənilməsi vasitəsi kimi deyil, həmçinin yeni dünyanın insanlar arasındakı yeni münasibətlərin bərqərar olmasını təmin edən əsas yoxdur. Yaşlı nəsilə olduğu kimi, əmək körpəlik dövründən başlayaraq məktəbəqədər yaşlı uşaqların və sonradan məktəblilərində həyatına sevinc gətirməlidir, onların dünyagörüşünü, zəhnini, estetik və fiziki inkişafını təmin etməli, əxlaqi keyfiyyətlərini və əqidəsini möhkəmlətməlidir. Məhz ekskursiyalar vasitəsi ilə uşaqlarda məktəbəqədər yaşdan başlayaraq əməyə, məhsuldar fəaliyyətə tələb tərbiyə olunur ki, bu, uşağın özü, həm də onun yaşlıları və yaxın adamları üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Məhz bu prosesdə uşaqlarda əməyə maraq həyat üçün lazım olan hər şeyi əməkləri ilə yaradan insanlara hörmət, insan əməyi, yaradıcılığı, ağıl sərf olunduğu hər şeyə qayğılı münasibət tərbiyə edilir. Əmək prosesində müstəqillik, əməksevərlik, məsuliyyət və kollektivçilik kimi əxlaqi keyfiyyətlər yaranıb möhkəmlənir. Ekskursiya zamanı uşaqların müşahidə etdikləri əmək kiçik yaşlardan onlarda başladığı işi axıra çatdırmaq əzmi, mətinlik, dözümlülük, çətinliklərə qalib gəlmək kimi iradi keyfiyyətlər formalaşdırır. Belə müşahidələr aparən uşaqlar ailədə və bağçada əməklə məşğul olmaqdan dərin həzz alır, tapşırılmış işi müstəqil icra etməyə, xüsusən ailənin yaşlı üzvlərinə, uşaq bağçasında xadimə xidmət göstərməyə can atırlar. Uşaq bağçasında uşaqların hərtərəfli, ahəngdar inkişafı və tərbiyəsi hər bir tərbiyəçi qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdəndir. Hər bir pedaqoq-tərbiyəçi böyük məsuliyyət hissi ilə bilməlidir ki, xalqımızın yüksək zəka sahiblərinin, aqıl və müdrək şəxsiyyətlərinin səyi ilə zaman-zaman yaradılmış mənəviyyatımızın, ictimai şüurun bir forması olan yüksək əxlaqi dəyərlərlə yetişməkdə olan gənc nəslə tərbiyə etməlidir. Məhz bu əxlaqi dəyərləri dərk etmək və həyata keçirməklə, balalarımızın tərbiyəsinə milli əxlaqi dəyərlər əsasında qura bilərik. Ulularımızın klassik pedaqoqların tətbiq etdiyi bu tərbiyə prinsiplərini örnək götürməklə, məktəbəqədər yaşlı uşaqları Vətənə, xalqa, doğma torpağa məhəbbət ruhunda tərbiyə etmək mümkündür. Müstəqil Azərbaycan dövləti təhsil islahatını həyata keçirdiyi tarixi bir dövrdə xalqın gələcək taleyi gələcək nəslin düzgün tərbiyə olunması ilə sıx bağlıdır. Gənc nəslin mənəvi tərbiyəsinə əsas vəzifəsi kimi qarşıya qoyan ulu öndər H.Ə.Əliyev Azərbaycan Respublikası gənclərinin birinci forumundakı yüksək əhəmiyyətli çıxışında demişdir: "Ümumbəşəri dəyərlər, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri hər bir gənc tərəfindən mənimsənilməlidir". Tərbiyəçi ekskursiyaları təşkil edərkən birinci növbədə onun məqsədini düşünməlidir. O, ekskursiyanın nədən ötrü təşkil edildiyini dəqiq təsəvvür etdikdən sonra qarşıya qoyduğu məqsədə nail ola bilər. Məsələn, ekskursiyanın məqsədini bu cür qoymaq olmaz: "Bostana ekskursiyaya getmək." Bu məqsəd ümumidir. Ekskursiyanın məqsədi konkret olmalıdır. Məsələn, "Sahədə traktorun şum etməsinə baxmaq, payız şumunun əhəmiyyətini uşaqlara izah etmək üçün ekskursiyaya getmək." Ekskursiyanın məqsədi və planı konkret, həm də qrupdakı uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun

olmalıdır. Tərbiyəçi ekskursiyanın məqsədini müəyyənləşdirərkən uşaqlara veriləcək bilik və vərdislərin səviyyəsini də nəzərə almalı, öyrənmiş materialı həcminə görə öyrənilmiş materiala əsasən uşaqların çıxaracağı nəticələri dəqiqləşdirməlidir. Bu məsələlərin hamısı ekskursiyaya getməzdən əvvəl düşünülməli həll olunmalı və tərbiyəçinin planında qeyd edilməlidir. Belə qeydlər müxtəsər və aydın olmalıdır. Ekskursiyanın məqsədi ilə əlaqədar konkret plan tərtib edilir. Belə plan ekskursiyanın yerini dəqiq müəyyənləşdirməkdən və tərbiyəçinin ekskursiya obyektinə tanış olmasından asılıdır. Ekskursiya birinci növbədə uşaqlara yaxın ərazidən, bağçanın ətrafındakı obyektlərdən başlanmalıdır. Bunun əxlaq tərbiyəsində, xüsusilə vətənpərvərlik tərbiyəsində əhəmiyyəti böyükdür. Ətraf həyat uşaqlara zəngin material verir. Burada onlar məktəb, poçt, kitabxana, mağaza, park və s. ilə tanış olurlar. Ətraf mühətdən başqa qismən uzaq obyektlə də uşaqları tanış etmək bu məqsədlə də onları ekskursiyalara aparmaq faydalıdır. Belə ekskursiyalar ilə uşaqlar ictimai həyatın dar çərçivəsindən çıxır, geniş həyata atılırlar. Bu uşaqların dünyagörüşünü inkişaf etdirir, onların psixi proseslərinə təsir göstərir, vətənpərvərlik hissini gücləndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, tərbiyəçi ekskursiya üçün yer müəyyən etdikdən sonra ekskursiyadan bir-iki gün əvvəl ora getməli, həmin yer ilə tanış olmalı, uşaqların eşidəcəyi məlumatın kim tərəfindən verəcəyini dəqiqləşdirməli, bu haqda elə oradaca müəyyən söhbət etməlidir. Bunsuz ekskursiya səmərəli olmaz və o təsadüfi xarakter daşıyır, məsələn, uşaqlar kitabxanaya ekskursiyaya gedər, lakin bu və ya digər səbəb üzündən tərbiyəçinin planlaşdırdığı təqdirdə işi həyata keçirmək mümkün olmaz. Beləliklə, ekskursiya pozular. Ekskursiyanın yeri ilə əvvəlcədən tanış olmaq başqa cəhətdən də əhəmiyyətlidir. Bu tərbiyəçiyə yalnız ekskursiyanın planını tərtib etmək üçün deyil, həm də onu ətraflı öyrənməyə imkan verir. Ekskursiyanın yolunu qabaqcadan müəyyən etmək də çox əhəmiyyətlidir. Ekskursiyanın müddətini də müəyyənləşdirmək lazımdır. Uşaqların ekskursiyada rast gələcəkləri obyekt, eləcə də hadisələrin müəyyənləşdirilməsi, canlı təbiət guşəsi üçün nələrin götürülməsi və s. kimi məsələləri də plana salmaq lazımdır. Ekskursiyaya gediləcək yer tərbiyəçi tərəfindən qabaqcadan öyrənilmədikdə bütün bu məsələlər həll oluna bilməz. Uşaqları hər hansı bir müəssisəyə ekskursiyaya apararkən mütləq həmin obyektə bələd olan adam da müəyyənləşdirilməlidir. Belə olduqda o, uşaqlara həmin obyektə çalışan əmək adamlarının zəhməti haqqında təfəsilatı ilə məlumat verir ki, bu da tərbiyəçinin işini xeyli asanlaşdırır, digər tərəfdən uşaqların xeyli məlumat əldə etməsinə gətirib çıxarır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqları ekskursiyaya apararkən tərbiyəçi verəcəyi məlumatı əvvəlcədən müəyyənləşdirməlidir. Bunu o bəzən qısa qeydlər şəklində də planlaşdırır. Bəzən tərbiyəçi ekskursiya prosesində çox mühüm məsələləri izah etməyi unudur. Bu da ekskursiyanın keyfiyyətini azaldır. Məsələn, bostana ekskursiyaya gedərkən zərərvericilər haqqında danışmamaq olmaz. Bu halda tərbiyəçi uşaqlara zərərvericilərə qarşı mübarizənin əmək məhsuldarlığında əhəmiyyəti, məhsul bolluğunun faydası və s. uşaqlara izah edilməlidir. Tərbiyəçinin ekskursiyaya əvvəlcədən hazırlaşmasında məqsəd uşaqların suallarına düzgün cavab vermək üçün obyektə dərindən və dəqiq öyrənməsidir. Bunun üçün tərbiyəçi ekskursiyadan qabaq xüsusi ədəbiyyatla tanış olmalı, şəkil varsa, onu nəzərdən keçirməli, mütəxəssislərlə söhbət etməli, lazım gələrsə metodik göstərişlərə bələd olmalıdır. Bütün bu hallar ekskursiyanın quruluşu və aparılması metodikasının ilk mərhələsinin mühümlüyünü göstərir. Tərbiyəçi ekskursiya haqqında uşaqları əvvəlcədən məlumatlandırmalıdır. Tərbiyəçi öz söhbətində uşaqları nə üçün, nə məqsədlə ekskursiyaya gedəcəkləri ilə tanış edir. Qarşısına müəyyən bir məqsəd qoyur. Bu söhbət uşaqların yaşına və fərdi xüsusiyyətlərinə müvafiq olmalıdır. Ekskursiyanın məqsədi uşaqlara aydın olduqda onlar ekskursiyada çox həvəslə iştirak edir və təchizatın hazırlanması üçün səylə çalışırlar.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ƏSAS NİTQ HİSSƏLƏRİNİN İNTERAKTİV METODLARLA TƏDRİSİNİN TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Aliyə HACIYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

aliyeugur1@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Hər bir dilin şüurlu dərk olunması üçün onun nəzəri əsasları öyrədilməlidir. Azərbaycan dili dərslərində ana dilimizin gözəl və mükəmməl şəkildə öyrədilməsi hər bir fənn müəlliminin əsas vəzifələrindəndir. Təhsil sahəsində dəyişikliklər aparılması, dərslərin yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi müəlli-

min imkanlarını daha da genişləndirir. Azərbaycan dili dövlətimizin rəsmi dili və təlimdə əsas dil olduğu üçün ibtidai siniflərdən başlanğıc kursu kimi bu dilin qayda-qanunları haqqında məlumatlar müəyyən həddə və elmi şəkildə şagirlərə öyrədilməlidir. Belə olduqda, yəni şagird dilin qayda-qanunları ilə nəzəri cəhətdən tanış olanda həmin dili gözəl mənimsəyə bilər.

Azərbaycan dili ibtidai siniflərdə tədris olunan əsas fəndir və artıq I sinifdən şagirdlərə tədris olunmağa başlayır. Bu dilə düzgün şəkildə yiyələnmək digər fənlərin də mənimsənməsində mühüm rol oynayır.

Nitq hissələri mövzusu ibtidai siniflərdə keçilən morfolojiya bölməsinin əsasını təşkil edir. Morfolojiya Azərbaycan dili məktəb kursunda keçilən ən vacib bölmələrdən biridir və bu ilk olaraq ibtidai siniflərdən tədris olunmağa başlayır. Proqramda əsas yer morfolojiyanın tədrisinə verilmişdir. Bu bölmənin tədrisinə qrammatik olaraq II sinifdən başlanırsa, praktik olaraq artıq I sinifdən bu barədə ilkin məlumatlar verilməyə başlayır.

İbtidai siniflərdə əsas nitq hissələri haqqında verilən biliklərin məzmununa isim, sifət, feil, say, əvəzlik və zərfin tədrisi və bunların şagirdlərə düzgün, aydın və sistemli şəkildə çatdırılması daxildir. Burada əsas nitq hissələrinin tədris olunmasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şagirlər bu mövzuların keçilməsi zamanı onları bir-birindən fərqləndirə bilsinlər. Həmin nitq hissələrinin düzgün mənimsənməsi sonrakı keçiləcək mövzuların daha uğurlu qavranılması üçün təməl rolunu oynayır.

Azərbaycan dilinin tədrisində mövzuların, həmçinin də əsas nitq hissələrinin şagirdlər tərəfindən düzgün, hərtərəfli və dərinlən başa düşülməsi üçün interaktiv metodlardan istifadəyə geniş yer verilməlidir.

İnteraktiv təlim üçün aşağıdakı cəhətlər səciyyəvidir:

- müəllim tərəfindən şüurlu surətdə (iradi olaraq) idraki problem situasiyasının yaradılması;
- problemin həlli prosesində şagirdin fəal tədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılması;
- şagirdlər üçün yeni və zəruri olan biliklərin müstəqil kəşfi, əldə edilməsi və mənimsənilməsi üçün şəraitin yaradılması.

İnteraktiv təlim metodları təlimin keyfiyyətinin artırılmasında mühüm vasitədir. Bu metodlar vasitəsilə dərs zamanı mövzunun tədrisi şagirdlər üçün daha maraqlı, rəngarəng və cəlbedici olur.

Məlumdur ki, müasir dövrümüzün tələblərinə uyğun olaraq məlumat şagirdlərə hazır formada verilmir. Təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə müəllim və məktəb rəhbərliyi tərəfindən interaktiv təlim metodları ilə işləməyə indi daha çox üstünlük verilir və bu da dərslərin keyfiyyətinə öz təsirini göstərməyə başlamışdır.

“İnteraktiv təlim” “ənənəvi təlimdən” fərqli olaraq hafizəyə (yaddaşa) yox, təfəkkürə, monoloji təlimə deyil, dioloji təlimə əsaslanır. Bu o deməkdir ki, interaktiv təlimlə keçilən dərslərdə müəllimlə yanaşı şagird də eyni dərəcədə rol oynayır. Burada şagirdlər bütün dərs zamanı fəal iştirakçı olurlar. Müəllim bu metodlarla dərs keçərkən onları müstəqilliyə sövq etməlidir, özü isə “bələdçi” (istiqamət verən) kimi olmalıdır.

Təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək, yeni təlim texnologiyalarını (interaktiv metodlar) öyrənilən onlardan səmərəli istifadə etmək başlıca vəzifə kimi qarşıda durur.

Hər bir keçilən mövzunun uğurlu alınması üçün fəal dərslərin motivasiya mərhələsinin qurulması ən vacib şərtlərdən biridir. Çünki dərslərin bu mərhələsi düzgün və maraqlı qurulduqda digər mərhələlər də uğurlu alınır, həmçinin şagirdlərdə keçilən mövzuya qarşı maraqlı oyanır və bu da onların mövzunu daha yaxşı qavramasına kömək edir.

İnteraktiv təlim metodları çoxdur. Hər bir müəllim keçdiyi dərsə və mövzuya uyğun bu metodları seçib işlətməyi bacarmalıdır. İbtidai sinifdə Azərbaycan dili dərslərində əsas nitq hissələrinin tədrisi zamanı istifadə olunmasının səmərəli olduğunu düşündüyüm metodlardan bir neçəsini qeyd edir. Fikrimcə, bu metodlardan təqdimat (prezentasiya), beyin fırtınası, klaster (şaxələndirmə), auksion, Venn diaqramı, anlayışın çıxarılması, müzakirə, söz assosiasiyaları, karusel, iş vərəqləri və s. istifadə olunması daha məqsədəuyğun olar.

Bir çox mövzuların tədrisində olduğu kimi nitq hissələrinin tədrisi də əyaniliyə əsaslanmalıdır. Dərsdə əyanilik şagirdlərdə maraqlı doğurur, tədris materialını onların gözü qarşısında canlandırır, sinifdə canlı mühit yaradır, şagirdləri öyrənməyə, axtarışlara sövq edir, onlarda müstəqil işləmək bacarıqları formalaşdırır. Məşhur Çin filosofu Konfutsi demişdir: “Mənə de – mən yaddan çıxarım. Mənə göstər – mən yadda saxlayım. Məni cəlb et – mən öyrənəm”.

Tədris prosesində interaktiv (ağıllı) lövhədən istifadənin də keçilən dərslərin keyfiyyətinə çox böyük təsiri vardır, çünki keçilən mövzu şagirdlərə əyani şəkildə əks etdirildikdə dərs onların hafizəsində daha dərin iz buraxır. Bu metodla müəllim dərsi həmin lövhədə əvvəlcədən hazırladığı

slyadlar əsasında nümayiş etdirir və belə keçilən dərs şagirdlərin yaddaşında daha dərin dərk olunur və yadda qalır. Təcrübə göstərir ki, sözlə keçilən mövzuya nisbətən əyani olaraq keçilən dərs xeyli artıq səmərə verir. Şagirdlər gözlə gördüklərini daha tez qavrayırlar.

Göründüyü kimi ibtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi zamanı nitq hissələrinin tədrisində interaktiv metodlardan istifadə edilməsi daha uğurlu nəticələr verə bilər. Fənn müəllimi bu metodlardan hər mövzuya uyğun düzgün və yerində istifadə etməyi bacarmalıdır ki, onun dərsi uğurlu olsun.

Morfologiya Azərbaycan dilinin ən maraqlı və əsas bölmələrindən biridir və bu bölməni şagirdlər üçün daha da maraqlı etmək üçün interaktiv təlim metodlarından istifadəyə geniş yer vermək lazımdır.

Son illərdə respublikamızda interaktiv təlim metodları müəllimlər tərəfindən mənimsənilərək iş prosesində daha geniş tətbiq olunmağa başlamışdır. Və bu da təlimə öz təsirini göstərməyə başlamışdır ki, əvvəlki illərə nisbətən şagirdlər tərəfindən bilik, bacarıq və vərdislərin daha asan qazanılmasına, onların passivliyinin aradan qaldırılmasına kömək edir. Şagirdlərin dərslə olan marağı, həvəsi artmağa başlayır. Bu zaman da müəllimlərin fəaliyyəti nisbətən yüngülləşir, ancaq bu, müəllimin zəhmətinin azalması demək olmur. Çünki bu dərs əvvəlcədən hazırlıq və böyük zəhmət tələb edir. Buna görə də bəzən mövzuların tədrisi zamanı interaktiv təlim metodları ilə ənənəvi təlim metodları sintez təşkil etməlidir.

MARIYA MONTESSORI VƏ ONUN AZAD TƏRBIYƏ NƏZƏRIYYƏSİ

HƏSƏNOVA Günel

Bakı Slavyan Univeristeti
gunelhesenova58@gmail.ru
AZƏRBAYCAN

XX əsrdə tərbiyə ilə bağlı etdiyi inqilabla adından söz etdirən pedaqoqlardan biri Mariya Montessoridir. O, 1870-ci ildə İtaliyada dünyaya gəlmişdir. Onun atası dövlət sənaye müəssisələrinin birində maliyyə meneceri işləmişdir. Mariyanın anası isə o dövrdə italyan qadınlarına məxsus ən yüksək təhsilə sahib olmaqla bərabər həm də çox yaxşı mütaliəçi idi. Onun bu xüsusiyyəti Mariyaya da keçmişdi. Bu ona özünü inkişaf etdirməkdə və yeni təlim metodu yaratmaqda kömək etmişdi.

Mariya öz istedadına, zəkasına güvənən yüksək iddiaları olan və o dövrün qadınları üçün ənənəvi olan məhdudiyyətlərlə razılaşmayan çalışqan tələbə idi. Elə bu səbəbdəndir ki, o, 13 yaşında oğlanlar üçün olan inistutda mühəndislik ixtisasına qəbul olunmuşdu. Sonra isə Mariya həkim olmağa qərar verir və Roma Universitetinin Tibb fakültəsinə sənəd verir, lakin qəbul olmur. Bundan sonra Mariya ruh düşkünlüyü yaşamayaraq yenidən hazırlaşır, əlavə dərslər alaraq, böyük çətinliklədə olsa Tibb fakültəsinə qəbul olur. Mariyanın tibblə tanışlığı onun psixologiya ilə də maraqlanmasına səbəb olur. Bundan əlavə isə Mariyanın təhsilə böyük marağı var idi və o pedaqogi biliklər, nəzəriyyələr ilə maraqlanırdı, müşahidələr aparırdı. Sonunda Montessori uzunmüddətli müşahidələr nəticəsində əqli və fiziki qüsurlu uşaqların təhsil metodları haqqında düşünməyə başladı və bundan sonra o, məsələyə elmi cəhətdən yanaşaraq müşahidələr aparmağa, hansı təlim metodlarının görmək üçün təcrübələr həyata keçirirdi.

O belə deyirdi: “ Bizə elə gəlirdi ki, eksperiment daşlarını məktəbin uçulmuş divarları yanına daşımaqla biz məktəbi yenidən tikə bilərik. Bu çox azdır. Məktəbi gözəlləşdirmək üçün nəzəriyyə ilə praktikanın həqiqi birləşməsi lazımdır.

Montessori təhsilə təbii proses kimi yanaşırdı. O uşaqların tibbi yollarla öyrənilməsinə və bu sahədə öz metodlarını və nəzəriyyələrini irəli sürən yenilikçi bir pedaqoq idi. Hal-hazırda onun yaratdığı pedaqoji ideyalar bir çox ölkələrdə təhsil proqramı kimi həyata keçirilir.

Montessori Romada işləyən ailələrin uşaqlarından ibarət olan 60 nəfərlik qrupla işləmək üçün öz kürsüsündən imtina etmişdi. 1907-ci ildə isə Romada ilk Montessori məktəbini açmışdır. Lakin o, 1934-cü ildə Mussolini rejiminə qarşı çıxdığına görə İtaliyadan ayrılmağa məcbur qalır və Barselonaya gedir. Orada isə İspaniya müharibəsində ingilis gəmisi ilə ölümdən xilas olur və mübaribədən sonra Hollandiyada köçür. 1940-cı ildə isə Hindistan II Dünya müharibəsini qatıldığı üçün o və oğlu Hindistanda məcburi saxlanılır. O isə bu fürsətdən yararlanaraq oradakı uşaqlar üzərində müşahidələr aparırdı. Nəhayət 1946-cı ildə Hindistana qayıdıb, Montessori məktəbini yaradır. 1940, 1950, 1951-ci illərdə isə bir-birinin ardınca 3 dəfə Nobel Mükafatına layiq görülür. 1952-ci ildə isə dünyasını dəyişir. Onun

yaratdığı metodlar və nəzəriyyələr təlim-tərbiyə sisteminə ciddi təsir göstərir. Haqqında bu qədər danışdığımız insanın hansı fikirlər irəli sürməsi haqqında sual yaranır. Montessori məktəbi nədir? – Montessori təlimi klassik təlim metodlarından fərqli olaraq, hər şagird azaddır, fərdi öyrənmə səviyyəsinə malikdir kimi ideyalara əsaslanır. Montessoriyə görə hər bir uşaq özünəməxsus varlıqdır, ətraflarındakı dünyanı özünəməxsus şəkildə qavrayaraq gələcəkdəki şəxsiyyətlərini formalaşdırmağa çalışırlar.

Hər uşaq bir memardır, onlar özləri belə düşünmədən həmin yaradılış planına uyğun olaraq özlərini inkişaf etdirirlər.

Montessori məktəblərində uşaqlar istədikləri materiallarla, istədikləri zaman və istədikləri yerdə məşğul ola bilirlər. Şagirdlərə istənilən qədər təkrar etmə fürsəti yaradılır. Şagirdlərin inkişaf səviyyəsinin qarşısı alınmır. Tez öyrənən şagirdlər daha çox çalışmalar həll edirlər, gec öyrənənlər isə daha gec və onların inkişafına uyğun olaraq verilən bilikləri məhdudlaşmır, çünki hər şagirdin öyrənmə səviyyəsi, sürəti fərqlidir. Montessori məktəblərində şagirdlər hazırlanmış məkanda, hazırlanmış əşyalarla öz təhsillərini davam etdirirlər. Uşağın özünü tanıması üçün azad şərait yaradılır. Fərdi təlim prosesini dəstəkləyən bu məktəblərdə şagirdlərin fərdi bacarıqları vasitəsilə sosiallaşmasına şərait yaradılır. Bu sistemdə böyüyən uşaqlar öz-özlərinə öyrənirlər. Digər təlim sistemlərindən fərqli olaraq müəllim burada yalnız şagirdin öyrənməsinə kömək edən bir dostdur.

Montessori təlimi şagirdlərdə bir sıra bacarıqları inkişaf etdirir, onlardan bir neçəsini sadalayaq.

- 1) Şagirdlərin diqqətini toplamağa kömək edir, şagirdlər bütünlüklə özlərini gördüyü işə həsr edir.
- 2) İşləmək həvəsini artırır, stimül verir.
- 3) Yaradıcılıq keyfiyyətlərini ortaya çıxararaq, özünün yaratdığı işdən zövq alaraq daha çox fəaliyyətə təhrik olunur.

- 4) Öz fərdi keyfiyyətləri ilə sosiallaşa bilir.

- 5) Qayğılarını, hiss və emosiyalarını necə biruzə verəcəyini öyrənir.

- 6) Özünü tanımağa başlayır, özünə inam yaranır və məsuliyyətli bir fərd olur.

- 7) Şagird öz bilik, bacarıq və vərdislərə öz gücü hesabına nail olur.

- 8) Bir problemi nə cür qavramağı və nə cür həll etməyi öyrənir.

- 9) Həm özünə həm də başqalarına hörmət hissi aşılanır.

Montessoriyə görə uşaqların hər biri doğulduğu gündən bir şəxsiyyətdir, məqsəd, o şəxsiyyəti yox etmədən, müəyyən çərçivələrə sığdırmadan, əhatə dairəsini daraltmadan inkişaf etdirmək və şəxsiyyət formalaşdırmaqdan ibarətdir. Uşaqlar ana və ataların bütün hərəkətlərini, danışğını, jest və mimikalərini, səsli və ya səssiz beyinlərinə qeyd edir və onlara qarşı ilk reaksiya formalaşır. Ona görə də “uşaqdır başa düşməz” kimi fikirləri bir kənara ataraq, onlarla daha diqqətli davranmağı məsləhət görür. Uşaqlar doğulduğu gündən etibarən öz valideynlərinin etdiyi hərəkətləri təkrarlamağa çalışır, yəni valideynlər uşaqlar üçün bir modeldir. Ona görə də hər bir valideyn öz hərəkətlərinə nəzarət etməyi bacarmalıdır. Uşaqlara evdə azad hərəkət edə biləcəkləri sahə yaratmalı, öz fiziki görünüşünü qavraması üçün otağına güzgü yerləşdirmək, onların boylarına uyğun asılqanlardan, və özləri geyinə biləcəkləri geyimlərdən, istifadə edilməlidir. Həm salonda, həm də öz otağında sərbəst hərəkət edə bilməsi üçün şərait yaradılmalıdır. Şəxsi gigiyenasının qayğısına özünün qalmasına şərait yaradılmalıdır. Uşaqlara öyrədilənləri əmr şəklində deyil, onlara oyun şəklində deməyi- “burnunu sil!” yerinə “gəl baxaq görək güzgüyə” kimi ifadələr işlədərək, uşaqların şəxsi gigiyenasının qayğısına qalması təhrik edir, onlarda məsuliyyət hissi yaradır.

Montessori təlim sistemi ilə böyüyən şagirdlər bu gün dünyanı idarə edirlər. Facebook-un sahibindən, Google-nin yaradıcısına, yüzlərlə dövlət rəhbəri və minlərlə tanınmış insanı bu sistem yetişdirmişdir.

Montessori təlim sistemi özünə inamı olan, özünü sevən uşaqlar tərbiyə edir. Mariya Montessorinin inkişaf etdirdiyi və bir çox ölkədə tətbiq edilən bu təlim modeli Almaniya, İtaliya, İngiltərə və Amerikada ən çox istifadə edilən məktəbdə təhsil proqramıdır. Bu proqram əsasən 0-6 yaş əhatə edir. Bu metod şagirdləri əşyalar, oyunlar, oyuncaqlar vasitəsilə inkişaf etdirir və bu sistemin özünəməxsus “Montessori materialları” vardır ki, şagirdlər bu vasitələrlə oyun oynayaraq həm zövq alır, həm də mühakimə yürütməyi, müqayisə etməyi, birləşdirməyi, ayırmağı, ümumiləşdirməyi öyrənirlər. Əsas etibarilə bu metod şagirdlərin azadlıqlarını əlindən almadan, öyrədən və öyrənən təbii prosesdir.

XIX-XX ƏSR AZƏRBAYCAN PEDAQOJİ FİKRİNDƏ İNKİŞAF İZLƏRİ

Arzu NƏSİRLİ

Bakı Slavyan Universiteti
arzunasirli@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərini Azərbaycan tarixində yeni dövr kimi xarakterizə etmək mümkündür. Çünki, bu yeni dövr Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-fəlsəfi fikir tarixində bir sıra yeniliklər və mütərəqqi istiqamətlərlə yadda qalıb. Məhz bu dövrdən etibarən ictimai menüyə qabacıl ziyalılarımız tərəfindən xalqımızın öz milli kimliyini dərk edə bilməsi, azad olması, və s. yöndə ideyalar təklif olunmuşdur. Doğrudur, bu dövrdə yaşamış mütəfəkkirlərimiz öz əsərlərində birbaşa milli azadlıq və milli dövlətçilik problemlərini qoymayıblar. Ancaq onların gördüyü işlər - xalqın öz milli özünüdərk, savadlanması, maarifçilik, milli mətbuatın yaranması, məktəblərin açılması və s. dolayısı ilə də olsa, məhz buna xidmət etmişdir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri ümumən müxtəlif tarixi hadisələrin baş verdiyi bir zaman kəsiyidir. Bu zaman kəsiyində baş verən müxtəlifliklər fərqli tarixi aspektlərdən yaranan situasiyalar, müxtəlif siyasi baxış, məfkurə, dünyagörüşündən ibarət idi. Mövcud pedaqoji cəmiyyətlər və maarifçilik təşkilatları da birmənalı deyildilər. İlk yaranma ideyası inkişaf meyilli nəzərdə tutulsa da, bəziləri mürtəce ideyaları yaymış, cəmiyyətdə zidd ideyalar formalaşdırmış, ictimai münacişləri daha da dərinləşdirmişlər. Digər bir qisminin işlərini isə çox mütərəqqi ideyalı hesab edə bilərik. Çünki onlar dövrün çətin siyasi vəziyyətinə, irticasına, mövcud məhrumiyyətlərə baxmayaraq öz yollarından geri çəkilməmiş, xalq üçün, millət üçün əllərindən gələni əsirgəməmişlər.

Qeyd edək ki, bu dövrdə formalaşan və mühüm ideya istiqamətlərindən biri olan Azərbaycan maarifçiliyini öz xarakterinə görə bir-birindən fərqli iki mədəniyyətin toqquşması nəticəsində yaranan ictimai-mədəni dirçəliş kimi qiymətləndirmək mümkündür. Bu maarifçilik bir çox cəhətlərə görə bir-birindən fərqlənən mədəniyyətlərin, ənənələrin, mentallığın qızğın mübarizəsi mühitində inkişaf etmişdir. O, Şərqlə Qərbin dialoq və görüş formalarından biridir. Azərbaycan tarixi boyu bir neçə sivilizasiyaların toqquşması nəticəsində bir çox dirçəliş mərhələləri yaşamışdır. Maarifçilik həmişə və hər yerdə milli intibahın, milli özünüdərk, istisnasız bütün sahələrdə və çağdaş mənada etnik mentalitetin, ədəbi dilin və realist milli ədəbiyyatın ən qəti təşəkkülü dövrünün ideoloji hadisəsi kimi yaranır, bütünlükdə xalqın tarixi, taleyi ilə bağlı məsələlər qaldırır və onları xalq, millət miqyasında da həll edir.

Bu dövr Azərbaycan maarifçilərini fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri o idi ki, onlar haqq sözü nəsihətçilik tənəsindən xilas edərək, sözə, sənətə, fəlsəfi fikrə yeni məzmun verərək, cəsarətli fikirlər irəli sürürdülər. Doğrudur əvvəlki dövr pedaqoji fikir sahiblərinin ideyalarında, əsərlərində humanist fikirlər yer almışdır. Əvvəlki dövr mütəfəkkirlərinin humanist ideyalarını inkar edə bilmərik. XIX-XX əsr pedaqoji fikrinin də qaynaq mənbəyi, qidalandığı mənbə məhz özündən əvvəlki gələn dövrü əhatə edir. Lakin qeyd olunan kimi bu fikirlər daha çox nəsihət xarakteri daşmış, elə də açıq sözlülüyə yer verilməmişdir.

XIX-XX əsr maarifçiləri əvvəlki dövrün problemlərini təhlil edir, müqayisələr aparır və öz dövründə əvvəlki səhvləri düzəltməyə çalışırdılar. Millilik ideyaları məhz bu dövrdə daha çox qabardılmışdır.

Xalqın dərdinə yanan, mövcud problemləri ustalıqla duyan maarifçilərdən biri Mirzə Fətəli Axundov olmuşdur. Mirzə Fətəli Axundov tərəqqi etməyin əsasını fikir azadlığında görürdü. "Canlılar aləmində insan daima tərəqqi tələb edən bir növdür və fikir azadlığı olmadan tərəqqi mümkün ola bilməz. Tərəqqinin nəticəsini zəmanəmizdə sivilizasyon adlandırırırlar. Sivilizasyon elə bir ümumi sözdür ki, onun məzmununda bütün sənətlər, fəndlər, qüdrəti-dövlət, millətin asayışı və mədəniyyətin bu kimi şərtləri cəm olmuşdur. Əgər cəmiyyət öz fərdlərinə fikir azadlığı verməzsə onları ata-babanın və övliaların qərar verdikləri şeylərlə kifayət etməyə və bunlardan kənara çıxmamağa və ağıllarını mədəniyyət işlərində işlətməyə məcbur edərsə, bu sürətdə fərdlər yer əkən, məhsul toplayan və hər bir işi düşünmədən və fikir etmədən gören avtomat olurlar; və ya onlar dəyirman atlarına bənzərlər ki, hər gün müəyyən dairədə dolanarlar və öz vaxtında da arpa-saman yeyib su içər və yatarlar, sonra yenə oyanıb haman dünənki dolanışı dünyanın axırına qədər təkrar edirlər. Və bu biçərə atların hərgiz xətri olmaz ki, dünyada çəmənlər, otluqlar, çayırıqlar, çiçəklilər, meşələr, dağlar və dərələr vardır; əgər bağlı olmasaydılar, dünyada gəzərdilər və o könül açan yerləri görərdilər və dünya nemətlərindən tamamilə faydalanmış olardılar". (207Axundzadə Mirzə Fətəli. Əsərləri. Üç cild. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005).

Axundovun fikirləri ilə tanış olduqda azadlıq və hüquq, hakimiyyət və maarif problemini həm fərd, həm şəxsiyyət, həm də cəmiyyət və xalq miqyasında irəli sürdüyünü açıq aydın görə bilirik.

Mirzə Fətəli Axundovun fikirləri, düşüncələri həmin dövr üçün işıqlı bir cığır idi. Uzun əsrlər boyu dinin hakim mövqə tutduğu düşüncəyə malik insan cəmiyyətində fərqli fikir demək, tərəqqiyə can atmaq elə də asan deyildi. Sekulyar cəmiyyətin mövcudatına cəhd etmək müsbət hal kimi dəyərləndirilməlidir. Bu baxımdan Axundov müsəlman şərq mütəfəkkirləri arasında ilk konstitusionalizm ideyalarını dəstəkləyən. Mirzə Fətəli dinin dövlət siyasətindən ayrı tutulmasının tərəfdarı idi.

Müasir dövrdə də bu fikirlər öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Dinin hakim mövqə tutduğu ölkələrlə sekulyar ölkələri müşahidə etdikdə fərqləri açıq aydın görə bilirik. Biz əsasən müşahidələri təhsil üzərindən olan nəticələr üzrə aparırıq. Partlayıcı vasitələri məktəb çantası, silahı kitab, qələmə dəyişən bir ölkənin vətəndaşlarının inkişafı daha yüksək pillədə dayanmış olacaqdır. Bu günün təhsillənən uşağı sabahın savadlı gəncidir. Sabahın savadlı gənci sonrakı dövrün gedişatına mütləq formada müsbət təsir edəcəkdir.

ÖZƏL ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN MALİYƏLƏŞMƏSİ

Naim QULİYEV

naim.adau@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Dünyanın bir sıra ölkələrinin təhsil sistemlərində özəl məktəblərə və bu məktəblərdə təhsil alan şagirdlərə müəyyən miqdarda dövlətin maliyyə dəstəyi vardır. Özəl ümumtəhsil məktəbləri və burada oxuyan şagirdlər dövlətdən maddi yardım alması üçün müxtəlif göstəricilərə sahib olmalıdırlar. Bu göstəricilərə sahib olan məktəb və ya şagirdlər dövlətdən tam və ya qismən maddi yardım ala bilərlər. Bu sahədə bir sıra ölkələrin təcrübəsinə nəzər salaq.

Fransada dövlətlə kontrakt bağlamış özəl ümumtəhsil müəssisələrində oxuyan şagirdlər lazımlı şərtləri daşıdıqları halda dövlət tərəfindən onlara milli, yerli təqaüd və ya illik müəyyən məbləğdə pul verilir. Özəl təhsil təşkilatları, illik xərclərinin 10 %-dən çox olmayan miqdarda dövlətdən və yerli idarədən maddi köməkliklər alırlar. Milli Təhsil Akademik təşkilatı araşdırma apararaq bu maliyyə köməklərinin hər hansı bir özəl təhsil müəssisəsinə olub-olmaması mövzusunda nəticəyə gəlib öz fikrini bildirir.

Danimarkada da özəl məktəblər dövlətin verdiyi maddi yardımdan faydalanırlar. Ancaq bu yardımı almaları üçün onlar şagirdlərə lazımlı təhsil verməli və məktəblərində 1-7-ci sinifə gedən şagirdlərin sayı ən az cəmi 28 nəfərdən ibarət olmalıdır. Göstərilən yardımın məbləğinin nə qədər olacağını hesablanarkən bir sıra normalar nəzərə alınır. Buraya məktəbin böyüklüyü, şagird sayı, şagirdlərin yaşı və s. daxildir. Bu xərclər məktəblərin bina təmiri ilə müxtəlif idarəçilik xərcləri üçün istifadə edilir.

İsveçrədə dövlət tərəfindən özəl məktəblərə verilən yardımlar şagird sayına görədir. Şagirdlərin xərclərinin 34.5 %-i dövlət tərəfində verilən yardımlar hesabına qarşılanaqdadır. Bu məktəblərə digər tərəfdən təmir üçün ümumi təmir xərclərinin 10-30 % -i arasında bir maddi dəstək də edilə bilər. Dövlət tərəfindən hansı özəl məktəbə maddi köməklik etdilibdirsə həmin xərcin həyata keçirilməsinə davamlı nəzarət edər.

Yaponiyada təhsil müəssisələrinə dövlət büdcəsindən və yerli büdcələrindən maddi vəsaitlər ayrılışdır. Özəl ümumtəhsil məktəblərinin təhsil xidmətindən istifadə etmək istəyən şagirdlər maddi cəhətdən çətinlik çəkməmələri üçün onlara təqaüd imkanı yaradılıb. Bu məktəblərdə oxuyan şagirdlərin kitab və bənzəri məktəb xərcləri də dövlət tərəfindən qarşılır. Şagirdlər istər özəl, istəsə də dövlət məktəbində oxuyarkən təqaüd ala bilərlər. Yapon Təqaüd Dərnəyi, bu tətbiqi şagird ailəsinin iqtisadi vəziyyətini nəzərə alaraq həyata keçirir. Yaponiya hökuməti tərəfində ölkədəki özəl məktəblərə maliyyə və digər sahələrdə köməkliklər göstərilməkdədir. Dövlətin özəl məktəblərə aşağıdakı dəstəkləri verir.

1. Məktəbə bina tikməsi üçün torpaq sahəsi ayırır ;
2. Məktəbə bina və təchizatlarla təmin olunması üçün kredit veiri ;
3. Vergidən azad edir ;

4. Cari xərcləmələrini aşağı salmaq üçün bir sıra tədbirlər görür ;

5. Ödəniş ödəmədə çətinlik çəkən şagirdlərə Yapon Təqaüd Dərnəyin tərəfindən təqaüd verilir.

Türkiyədə özəl məktəbdə oxuyan şagirdlərə veriləcək olan dövlət dəstəyi 2016-2017 tədris ili üzrə 75000 -ni yeni şagird olmaqla cəmi 340000 min şagird olaraq açıqlandı.

Vətəndaşlar ölkədə maddi imkansızlıq üzündən oxuya bilməyən milyonlarla şagird varkən ,dövlət öz məktəblərinin ehtiyaclarını qarşılaya bilməzəkən, məktəb çağındakı milyonlarla şagird təhsil imkanından məhrumkən, oxuma- yazma öyrədə bilmədiyimiz beş milyondan çox vətəndaşımız varkən və dövlətin imkanlı olduğu düşünülən yüz minlərlə özəl məktəb şagirdinə təqdim etdiyi bu dəstəyə şiddətlə qarşı çıxır. Digər tərəfdən tətbiqdə boşluqlar olduğu və bu boşluqların, layiq olmadığı halda təhsil dəstəyi tələb edən ailələrə köməklik göstərildiyi də iddialar arasındadır.

Təhsil dəstəyi veriləcək şagirdlərin seçkisində hər nə qədər şagirdin yaşadığı yerin sosial-iqtisadi vəziyyəti, ailəsinin maddi vəziyyəti, ailədə oxuyan şagird sayı dəqiq qiymətləndirilir olsa da yoxsulluğun meyarlarının və ölçülərinin daha dəqiq təyin olunması ən qəti şərtidir.

İşləyən valideynlərin uşaqlarını əmanət edəcək şəxslərin olmaması da valideynlərin özəl məktəblərə meyl etməsinə səbəb yaradan amillərdəndir. Çünki dövlət məktəblərinin çoxunda dərslər tez bitməsi işləyən valideynləri özəl məktəblərə möhtac edir. İşləyən valideynlərin bu mövzuda illərdi davam edən narazılıqları isə təəssüf ki, hələ nəticəsizdir. Çoxlu dövlət məktəbləri hələ də tam gün deyil. Olanlar isə əlavə ödəniş tələb edə bilir. Bu da maddi çətinliklər yaşayan valideynlərin özəl məktəblərə meyl etməsinə səbəb olur.

Dövlətin özəl məktəbləri təşviqə dair hazırladığı tətbiqlərin kreditlər və vergilər baxımından yeni problemlər ortaya çıxaracağı deyilsə də özəl məktəblərin dövlətin üzərindəki yükünü yüngülləşdirdiyi də bir gerçəklikdir. Bu prinsipdən baxıldığında; dövlətin xüsusi məktəb şagirdinə verdiyi təşviq yalnız valideynləri deyil deyil, özəl məktəb investirlərini və özəl məktəb idarəçilərinin rahatlaşdırır və cəsarətləndirir. Türkiyə hökuməti üzərində təhsilə dair bu qədər yük olan bir vaxtda özəl məktəblərin investr və sahiblərinə dəstək çıxan və özəl məktəblərin açılmasına təşviq edən bu yanaşmanın olması son dərəcə məntiqlidir.

Hollandiyada özəl təhsil təşkilatlarına hökumət tərəfindən maliyə yardımı ayrılmaz. Bu məktəblər dövlətin ƏDV-sindən azad olmaq hüququ qazanırlar. Hollandiyada özəl təhsil daha çox peşə təhsili sahəsində kurslarda görülməkdədir. Özəl ümumtəhsil məktəbləri şagirdin tələblərinə uyğun dərslər proqramları hazırlayıb onlara təqdim edirlər. Hökumət bəzi kurslar üçün şagirdlərə təqaüdlər verir. Beləcə pulu alan şagird gedəcəyi kursu özünün seçə bilməsinə imkan təmin edir.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən özəl ümumtəhsil məktəblərinin maliyələşdiriləsi hüquqi baxımdan “Ümumtəhsil məktəbinin Nümunəvi Nizamnaməsi” ilə tənzimlənir. Bu nizamnaməyə görə özəl ümumtəhsil məktəbinin maliyələşmə mənbələri aşağıdakılardır:

- 1) təhsil xidmətlərinə görə əldə edilən vəsaitlər;
- 2) təsisçilərin (himayəçilərin) vəsaitləri;
- 3) qanunvericiliyə uyğun olaraq aldıkları qrant və kreditlərin məbləğləri;
- 4) hüquqi və fiziki şəxslərin ianələri, yardımları, vəsiyyət etdikləri əmlak və bağışladıkları hədiyyələr;
- 5) təhsil, istehsal, məsləhət xidmətlərindən və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər xidmətlərdən əldə edilən vəsaitlər;
- 6) qanunvericiliklə qadağan edilməyən digər mənbələr hesabına əldə olunan vəsaitlər.

Hər il Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsində başqa sahələrə olduğu kimi təhsildə müəyyən miqdarda xərclər ayrılır. 2017-ci ildə dövlət büdcəsindən təhsilə ayrılan xərclər 1.859.499.497 manat nəzərdə tutulmuşdur. Bu vəsait təhsilin müxtəlif pillələri üçün nəzərdə tutulur və xərclənir. Təhsil xərcləri aşağıdakı kimi planlaşdırılır.

Təhsil xərcləri	Ümumilikdə 1.859.499.497 Manat
1. Məktəbəqədər təhsil	165.211.728 Manat
2. Ümumitəhsil	981.053.277 Manat
3. İlk peşə-ixtisas təhsili	33.761.406 Manat
4. Orta ixtisas təhsili	44.917.271 Manat
5. Ali təhsil	41.383.900 Manat
6. Əlavə təhsil	3.779.189 Manat
7. Təhsil sahəsində digər müəssisə və tədbirlər.	589.392.729 Manat

Göründüyü kimi təhsil xərclərinin 52.7 % - i ümumtəhsil xərcləri təşkil edir. Belə düşünürəmki təhsil xərclərindən müəyyən miqdarda özəl ümumtəhsil məktəblərinə və orada təhsil alan şagirdlərə maddi yardımlar göstərmək olardı.

Ölkəmizdə özəl ümumtəhsil məktəblərinin sayı çox deyildir. Bu sahənin dövlət tərəfindən inkişafı üçün bir sıra işlər görülsədə, bu məktəblərdə oxuyan şagirdlərin dövlət tərəfindən hər hansı bir maliyyə köməkliyi edilməsi onların xərclərinin bir hissəsinin dövlət tərəfindən ödənilməsi halı mövcud deyildir. Ancaq bəzi özəl ümumtəhsil məktəbləri özləri qəbul zamanı yüksək bal toplayan şagirdləri təhsil haqqının bir hissəsindən azad etmişdir. Dünyanın bir sıra ölkələrində özəl məktəblərə müxtəlif köməkliklər göstərilir. Düşünürəm ki, ölkəmiz bu sahədə inkişaf etmiş bir sıra ölkələrin təcrübəsindən faydalanmalı və gələcək dövrlərdə təhsil xərclərindən özəl ümumtəhsil məktəblərinə də müəyyən miqdarda vəsaitlər ayırmalıdır. Özəl məktəblərə edilən istənilən köməklilər təhsil sistemimizin inkişafına gətirib çıxaracaqdır.

MÜASIR DÖVÜRDƏ UNIVERSITETLƏRDƏN TƏLƏB OLUNAN XÜSUSIYYƏTLƏR

Səbinə ƏZİZZADƏ Seyran qızı

ezizzades@gmail.com

Bakı Mühəndislik Universiteti,

"Riyaziyyat" ixtisası üzrə 3-cü kurs tələbəsi

AZƏRBAYCAN

Universitet sözü latınca "universus" sözündən götürülüb" topluluq, bütünlük, bərabərlik" kimi mənalara gəlir. Dünyanın ən qədim universiteti bugünədək fəaliyyətinin davam etdirən Əl-Qarain universitetidir. Bu universitet 859-cu ildə Mərakeşin Fəs şəhərində qurulmuşdur. Azərbaycanda isə ilk universitet 1919-cu ildə yaranan Bakı Dövlət Universitetidir.

Universitet elm ocağı, həyat məktəbidir. Elmin inkişafına təkan verir, ixtisaslı kadrlar hazırlayır, keçmişin təcrübələrini bu günün uğurları ilə sintez edir, elmi, milli və ümumbəşəri dəyərləri yaşadır, cılalayır və gələcək nəsillərə ötürür. Başqa sözlə desək, zəngin laboratoriyaları, savadlı və peşəkar professor-müəllim heyəti, çevik, innovativ və uzaqgörən idarəetmə sistemi ilə tələbələrini yüksək səviyyəli təhsillə təmin edən təhsil kompleksidir.

Universitetlər tələbələrin ictimai həyatına necə təsir etməlidir?

Xalqın maariflənməsinə, elmin və dünyagörüşünün inkişafına xidmət edən universitetin ictimai həyatda yeri çox mühümdür. Universitet azad düşüncəli ziyalılar yetişdirməklə, cəmiyyətə, bəlkə də, ən dəyərli töhfəsini verir.

Universitetlər elmdə, fikirdə, təfəkkürdə, təcrübədə daima yeni üsullar ortaya qoymalıdır. Həm tədris, həm də araşdırma mərkəzi olaraq bir tərəfdən tələbələrə elm öyrətməli, digər tərəfdən tələbə və müəllimlərini müxtəlif sahələrdə araşdırmalara təşviq etməlidir. Universitet tələbənə bir sahə üzrə əsl mütəxəssis kimi yetişdirməlidir. Stanford Universitetinin professoru Tina Siliq yazır:

"On ildir ki, Stanford Universitetinin Mühəndislik fakültəsində fəaliyyət göstərən Stanford Texnologiya Təşəbbüskarları Proqramının (STVP) direktoru vəzifəsində çalışıram. Bu proqramın misiyası elm adamlarına və mühəndislərə təşəbbüskarlığı öyrətmək, görülən işin, aparılan araşdırmanın uğurla davam etdirilməsinə kömək edən metod və vasitələri göstərməkdir. Dünyanın müxtəlif yerlərində fəaliyyət göstərən və get-gedə artan universitetlər kimi, biz də tələbələrin yalnız nəzəri biliklər əsasında təhsil almasını yetərli görmürük. Uğur qazanmaq üçün hər cür şəraitdə və həyatın müxtəlif sahələrində təşəbbüskar liderlik bacarıqlarından istifadə etməyi dərk etmək lazımdır."

Beləliklə universitet tələbənə öyrəndiyi biliklərin tətbiqinə imkan yaratmalıdır.

Tələbələrin gələcək inkişafı üçün universitetin cavab verməli olduğu tələbləri aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik.

1. Tədrisin keyfiyyəti

Cəmiyyətin hər dövründə ali məktəblərlə bağlı tələbləri olur. Dövrümüzdə tələbələr tədrisdə keyfiyyətli, qiymətləndirmədə obyektiv və şəffaf olmasına üstünlük verilir. Tələbə, müəllim və idarəçi münasibətləri səmimi və humanist olmalıdır. Yəni, sosial, iqtisadi və idarəetmə ilə bağlı problemlərdən uzaqlaşmış, təhsil və fərdi inkişafı ilə maraqlanmalıdırlar.

2.Dəstəkləyici mühit

Professor-müəllim heyətinin savadlı olması ilə yanaşı, tələbələrlə səmimi və qayğıkeş münasibətin qurulması, onlara dəstəkləyici təlim və tərbiyə mühitinin təşkili, tələbələrdə gələcəyə inam hissənin aşılınması da vacib şərtlərdəndir. Müəllimlər tədrislə yanaşı tələbələri gələcəklə bağlı böyük hədəflər qoymasına sövq etməlidir. Ən əsası isə hər zaman tələbənin şəxsiyyətinə hörmətin ən əhəmiyyətli öyrədici, tərbiyəedici və inkişaf etdirici amil olduğu unudulmamalıdır.

3.Sosial xidmətlər

Bir universitetin funksiyası təkcə təhsil verməkdən, imtahanlar keçirmək və qiymətləndirmə aparmaqdan ibarət olmamalıdır. Tələbələr sosial xidmətlərdə (yataqxana,nəqliyyat səhiyyə və s.) öndə olan universitetlərə üstünlük verir. Bu xidmətlər mənfəət məqsədi güdməməli, tələbələrin istifadə edə biləcəyi qiymətlərdə olmalı, yəni tələbələr öz büdcələrinə uyğun ödəniş etməklə bu xidmətlərdən istifadə edə bilməlidirlər.

4.Gələcək karyera

Universitetlərdə müəllimlər istiqamətləndirici rolunu oynamalı, tələbəni daha çox müstəqil öyrənməyə yönləndirməlidir. Fərdi inkişaf gələcək karyeranın ən zəruri təməli sayıla bilər. Bundan başqa, universitetlərdə sosial yönümlü tədbirlərə üstünlük verilməsi də tələbələr üçün vacibdir. Bu fəaliyyətlər tələbələrə sosiallaşmağı, kollektiv olaraq işləməyi, effektiv ünsiyyət qurmağı, həyatın gələcəkdə qarşılaşılacaq çətinlikləri ilə mübarizə aparmağı universitet illərində öyrədir. İştirak və təşkil etdiyimiz seminarlar, yarışlar, layihələr bizim üçün erkən praktika deməkdir. Universitet tələbənin sosial həyatını dəsdəklədiyi kimi, karyera inkişafında öz töhfələrini verməlidir.

5. Dərsdən kənar fəaliyyətlər

Universitetlərdə tələbələrin digər tərəfdən (idman, musiqi, rəsm və s.) inkişaf etməsi üçün imkanlar yaradılmalıdır. Universitetlərdə müxtəlif gəzintilər, universitet daxili və universitetdən kənar yarışmalar keçirməlidir. Çünki bu kimi fəaliyyətlər tələbələrin yeni-yeni bilik və təcrübələr əldə etməsinə, sosiallaşmasına, cəmiyyət içində necə davranılmasını və ünsiyyət qurulmasını öyrənməsinə, fiziki və mənəvi olaraq sağlam formalaşmasına və asudə vaxtlarını səmərəli keçirməsinə, kömək edir.

6.Təcrübə proqramları

Universitet qaynar həyatı, qayğıkeş müəllim heyəti, tədbirləri, konfransları, işgüzar gəzintiləri ilə tələbəyə yön verməli, elmlə yanaşı, həyatı da öyrətməlidir. Tələbələr üçün öyrədici seminarlar, ixtisasla bağlı təlimlər tez-tez keçirilməli, hər bir ixtisas üzrə müəssisələrlə əlaqə qurulması təmin olunmalıdır. Universitetlərdə tələbələrin könüllülük kimi fəaliyyətlərinin olmasına üstünlük verilməlidir.

Elmi zehniyyətə malik olmalı, bu anlayışa söykənərək elm və bilik "istehsal etməlidir". Dövrünün inkişaf istiqamətlərini, dəyişiklikləri operativ izləməli, bu mövzuda araşdırma aparmalı və əməli tədbirlər görməlidir. Əks təqdirdə dövrə, elmi inkişafa yön vermək bir yana qalsın, heç zəmanə ilə də ayaqlaşa bilməz.

Müasir universitet humanist bir anlayışa sahib olmalı, ölkəsinin, xalqının və dəyərlərinin keşiyində əsgər kimi dayanmalıdır. Ancaq digər xalqların elmi nailiyyət və kəşflərinə də biganə yanaşmamalıdır. "Elm Çində belə olsa, alın" kəlamı elmin dəyərini ilə yanaşı, ümumbəşəri mahiyyətini də ortaya qoyur.

Universitetlər sözün əsl mənasında elm və həyat məktəbi olsa,məzunlar da işsizlik problemi ilə üzləşməz, şirkətlərin iş təcrübəsi kimi müşkül tələbləri ilə qarşı-qarşıya qalmaz, iş həyatına asanlıqla adaptasiya olurlar, daim özlərini inkişaf etdirirlər, öyrəndiklərini tətbiq edərək elm və sənayedə yeniliklərə imza ata bilərlər.

TƏTBİQİ TƏDQIQAT

Nərmin ELYASOVA

elyasovanarmin@gmail.com

AZƏRBAYCAN

XXI əsrin Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən "Təhsil əsri" elan edilməsi beynəlxalq aləmdə ictimai-siyasi mövqeyindən və nüfuz dairəsindən asılı olmayaraq, bütün dünya dövlətlərinə ünvanlanmış bir xəbərdarlıq mesajıdır. Bu mesajda inkişafın mənbəyində yalnız təhsilin, təhsilli cəmiyyətin dayandığı, hər bir xalqın rəqabətə davamlılığının və ümidli gələcəyinin bilavasitə təhsil sahəsində qazanılan nailiyyətlərlə bağlı olduğu həyatı reallıq kimi bir daha öz təsdiqini tapır.

Biz XXI yüzilin ilk illərini yaşayırıq. Bu gün doğulan, dünyaya gələn uşaqlar, bu gün ilk addımlarını atan körpələr XXI yüzilin son illərinin dünyəvi məsələlərini həll edəcəklər, bəşəriyyəti yaşadacaqlar. Bildiyimiz kimi, məktəb cəmiyyətin sosial sifarişini yerinə yetirməlidir: şagirdləri dərin və hərtərəfli biliklərlə təmin etməli, onlarda bacarıq və vərdişlər, eyni zamanda özünəinam formalaşdırmalı, yüksək mədəniyyətə, mütərəqqi dünyagörüşə malik olan şəxsiyyət yetişdirməlidir.

Dünyanın pedaqoq alimlərini daim bir məsələ düşündürür. “XXI əsrdə məktəb necə olmalı və hansı rolu oynamalıdır ki, insanları həyata və əməyə hazırlaya bilsin?”. Görkəmli Amerika pedaqoqu Filipp Şlexti özünün “XXI əsrin məktəbi. Təhsil islahatının prioritetləri» əsərində yazır ki, o, sahibkarlarla, iş adamları və məktəb funksionerləri ilə çoxsaylı sorğular aparmış və onlardan belə bir suala cavab istəmişdir? “Siz məktəbdən nə istəyirsiniz?” - cavab isə belə olmuşdur: “Bizə elə insanlar lazımdır ki, onlar müstəqil, sərbəst öyrənməyi bacarsınlar”. Bu sorğunun nəticəsi onu bildirir ki, müasir cəmiyyətə müstəqil öyrənməyi, məqsədinə çatmaq üçün yollar tapmağı, bu və ya digər problemləri həll etməyi və problemin həlli üçün müxtəlif müasir informasiya mənbələrindən istifadə etməyi bacaran şəxsiyyətlər lazımdır. Hal – hazırda respublikamızda universitetin bakalavr pilləsindən məzun olan tələbələr diplom işi, magistratura pilləsindən məzun olan şəxslər isə magistr dissertasiyası yazırlar. Təəssüf ki, reallıq ondan ibarətdir ki, bu işləri yazarkən əksər tələbə və magistrantlar heç də həvəsli görünmürlər. Ona görə də nəticədə ortaya yeniliyi olmayan, plaqiatdan istifadə olunmuş yazılar çıxır. Hal – hazırda dissertasiya üzərində işləyən magistrantlar arasında apardığım sorğunun nəticəsi ondan ibarətdir ki, onlar araşdırmaya, müsahibələr götürməyə, sorğular təşkil etməyə maraqlı deyillər. Təəssüflər olsun ki, əksəriyyət digər mənbələrdən məlumatlar götürməyə meyllənirlər. Bunun da bir səbəbi onlara təhsil aldıkları dövrdə tədqiqatla bağlı fənlərin tədris edilməməsidir.

Gözəl bir deyim var: İnsan bilmədiyinə düşməndir (Rasim Özdənörən). Nə qədər ki, tələbələrin araşdırma ilə bağlı bilikləri olmayacaq, araşdırma etmək onlara “əlçatmaz dağ” kimi görünəcək. Bu səbəbdən tədqiqat, tətbiqi tədqiqat kimi mövzular tədris planlarına əlavə edilməlidir. Tələbələr elmi – tədqiqat mövzusunun seçilməsi, hipotezin qoyuluşu, tədqiqatın növləri, plagiata yol verməmək kimi mövzular barədə məlumatlanmalıdırlar.

Müasir dövrün tələbi araşdırma edən, düzgün məlumatları toplaya bilən, resurslardan yerli – yerində istifadə etməyi bacaran peşəkar kadrlardır. Heç bir mütəxəssis problemlə işçi axtarmır, indi müdirlər, müəssisə rəhbərləri problemi həll edən şəxsləri axtarırlar. Problemi düzgün görmək peşəkarlıq, yüksək praktika, problemi həll etmək üçün isə mükəmməl tədqiqat bacarıqları tələb edir.

Tətbiqi tədqiqatın əsasları fənni hazırda respublikamızda tətbiq olunan təhsil islahatının əsas müddəaları nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır. Fənnin tədrisi tətbiqi tədqiqatın mərhələləri, bu mərhələlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri, görüləcək işlər, müşahidələrin strukturlaşdırılması, müsahibələrin aparılması, videoyazı və şəkillərdən istifadə, ədəbiyyat təhlilinin idarə olunması, məlumat toplanmazdan əvvəl yoxlanmalı olan siyahı, müsahibə götürmək, sənədli sübutların toplanması haqqında tələbələrdə bilik və bacarıqların formalaşmasını təmin edəcək.

Tətbiqi tədqiqat müəllimlərə öz tədris metodlarını təkmilləşdirməyə və eləcə də sinifdəki şagirdlərə öyrənmə prosesində nəzarəti təşkil etməyə imkan verən metodudur. Tətbiqi tədqiqat təcrübəçi müəllimlərə tədris prosesində üzləşdikləri problemlərlə məşğul olmağa və dəyişiklik etməyə imkan yaradır.

Tətbiqi tədqiqatın əsasları fənninin məqsədi yuxarıda sadaladığımız bilik və bacarıqları tələbələrə aşılamaqla onların tədqiqatçılıq, araşdırmaçılıq bacarıqlarını üzə çıxarmaq və tədqiqatın aparılma yollarını, müxtəlif növ mənbələrdən, ədəbiyyatlardan yerli – yerində, düzgün istifadə etmək vərdişlərinə malik olan, fənnin tətbiqinə həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən hazır olan, bu kontekstdə dünya təcrübəsini araşdıran və öz tədqiqat layihələrində tətbiq etməyi bacaran, “XXI əsrin tədqiqatçısı” namizədlərini hazırlamaqdır.

Tətbiqi tədqiqatın əsasları fənninin kompetensiyaları:

Savadlılıq;

Yaradıcı təfəkkür;

Ünsiyyət;

Nəticəlik;

Refleksiya etmək;

Müsahibə götürmək;

Hesabat hazırlamaq;

Məlumat kompetensiyası – informasiya ilə işləməyə hazırlıqdır. (Zəruri məlumatın axtarışı, təhlili, seçilməsi, onun dəyişdirilməsi, saxlanması, ötürülməsi, müasir məlumat texnologiyalarının mənimsənilməsi.)

Kommunikativ kompetensiya – digər insanlarla ünsiyyətə hazırlıq.(Dil bilmək, ətrafdakılarla, uzaqda olan insanlarla və hadisələrlə münasibətdə ola bilmək, qrupda, kollektivdə işləmək bacarıqları, güzəştə getməyi bacarmaq, sual verə bilmək, dərstdə dialoq qurmaq...)

Kooperativ kompetensiya – digər insanlarla əməkdaşlığa hazırlıq.

Müasir dövrümüzdə insanlar, daha geniş çevrədə dövlətlər və nəhayət, bəşəriyyət bir şeyi aydın dərk edib ki, təhsil fenomeni dünyanın yeni inkişaf trendlərini müəyyən edir. Bu, dünən də belə olmuşdur, bu gün də belədir, gələcəkdə də belə olacaqdır.

Dünyada və onun bir parçası olan Azərbaycanda müasirləşmənin yolu yeni təhsil fəlsəfəsinin, elmi nailiyyətlərin və innovasiyaların məhsulu olan qabaqcıl texnologiyaların, idarəetmə üsullarının tətbiqindən keçir. Bunun üçün əsas prioritet istiqamətlər ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını sürətləndirməkdən, insan kapitalının inkişafını, hər bir ölkə vətəndaşının müasir bilik və bacarıqlara yiyələnməsini təmin etməkdən ibarətdir. Bütün bunlara isə məhz təhsilin inkişafı sayəsində nail olmaq mümkündür.

Gənclərin elmi-tədqiqata önəm verməsi çox vacibdir. Elmi-tədqiqat uğurlu karyeranın təməlidir.

MÜASİR TƏLİMÇİDƏ AXTARILAN ƏSAS BEŞ ÖZƏLLİK

Aytac TAHİROVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

aytactahirova21@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Dövrümüzün ən mühüm problemlərindən biri “Müasir müəllim” problemdir.Bəli, mühüm və mühüm olmaqla yanaşı çətinliklə həll olunacaq bu problem ölkəmizdəki insanların təhsil anlayışına, şagirdlərin təməli və gələcək təhsil karyeralarına ciddi mənfi təsir göstərməkdədir. Ölkəmizdə sayılabiləcək sayda olan müasir müəllimlər, müasir metod və texnologiyalardan istifadə edən təlimçilər digər müəllimlərdən fərqli olaraq tələbələrin təhsilə daha tez uyğunlaşmasına, onların bacarıq və qabiliyyətlərinin yüksək dərəcədə artmasına asanlıqla nail olurlar.

Bir sıra yerli və xarici universitetlərdə təhsil almış, ölkəmizdə sayılı sayda olan savadlı professor, müəllim heyyyəti günümüzün ali və orta təhsil müəsisələrinə müasir müəllim kadri hazırlamağa çalışırlar. Sual olunur – savadlı kadr dedikdə, müasir təlimçiləri digərlərindən fərqləndirən xarakterlər nələrdir? Biz bu xarakterləri bir neçə maddə kimi qeyd edə bilərik. Hansiki sovet düşüncəsində olan təlimçilərin elə sovet xarakterli qanun və prinsipləri var, biz də bunları yeni dövrün təlimçiləri olaraq müasir prinsiplərlə əvəz edə bilərik.

Danılmaz faktdır ki,qərb ölkələri bir çox fakt və hadisələrdə olduğu kimi təhsil və təlim prosesinin inkişafında da daha irəlidedirlər. Biz müasir müəllim dedikdə ilk öncə avropasayağı metodlardan istifadə edən şəxslər ağılımıza gəlir.Avrupa ölkələrində daha yaradıcı və savadlı kadrların olmasının başlıca səbəbi müəllim və tələbə arasında azad fikir söyləmə, həmçinin şagirdlərə daha çox imtiyazların verilməsi başlıca yer tutur.

Yeni nəsillər yetişir və günümüz bizdən yeni xarakter və metodlar tələb edir. Bir neçə il əvvəl gündəmdə olan və bir çox təlimçilərin istifadə etdiyi metodlar artıq günümüzə uyğunlaşa bilmir. Bu səbəbdən, bizə nüfuzlu və yaradıcı nəsil yetişdirmək üçün bu günümüzlə ayaqlaşan və öz xarakterinə daima yeni keyfiyyətlər əlavə edən sosial kadrlar lazımdır. Bəs həmin keyfiyyətlər hansılardır? Aşağıda göstərilən prinsiplər təlimçidə olmalı bəzi xüsusiyyətlərin qısaca məcmusudur.

- Təlimçidə mütləq dərəcədə olmalı, bu adı qazanmasına səbəb olan ən mühüm fakt onun savadıdır. Bir müəllimin savadlı kadr olub olmadığını onun müəllimlik imtahanından keçib keçməməsi ilə qərarlaşdırıla bilmərik. Onun savadı şagirdlərə verdiyi təhsil, təlim alanların müəllimdən məmnunluq dərəcəsilə müəyyən edilir. Müəllim adını almazdan əvvəl bu yöndə ixtisas alan şəxs ali təhsil pilləsində, praktikalarda təcrübələr keçərək öz metodlarının əsasını tapmalı və bu metodlarda olan səhv və düzgünlükləri elə bu təcrübədə müəyyən etməlidirlər. Öz ixtisasına dərinlən yiyələnmək və onu şagirdlərinə düzgün dərəcədə tətbiq etmək, öyrətmək təlimçinin əsas vəzifəsidir.

- Təlimçi və şagird əlaqələri - Müasir təlimçi hər şeydən əvvəl öz davranış xüsusiyyətlərilə təhsili və özünü şagirdlərinə sevdirməyi bacaran bir şəxs olmalıdır. Müasir təlimdə ən çox önəm

daşıyan suallardan biri “təlimçi tələbələrle əlaqə qurmağı bacarırmı?” sualıdır. Şagirdlərin müvəffəqiyyətli təhsildən aldığı ən önəmli dəyərlərin əsasında bir müəllimlə qurulan əlaqənin nə dərəcədə sağlam olması dayanır. Əslində pis müəllim və ya şagird yoxdur. Müəllim və şagird arasında yaxşı və ya pis münasibət vardır. Ancaq yaxşı ya da pis əlaqə qurulması, şagirdin deyil müəllimin məsuliyyəti tələb edir. Əgər bu əlaqədə müəllimin düzəldə bilməyəcəyi bir problem varsa bu zaman ailə-əməkdaşlıq prinsipinə keçid verilməlidir. Tələbələrin müəllimdən ən böyük gözləntisi onlara dəyərli olduqlarını bildirməsidir. Təlimçinin motivasiya etmə qabiliyyəti bu gözləntini qarşılmalıdır. Həmçinin müəllimə aid olan ən mühüm xarakter onun şagirdlərinə yaşından aslı olmayaraq bir yetkin fərd kimi baxmasıdır. Bu gün bir sıra orta və ali təhsil ocaqlarında müəllim şagirdi ilə empati qura bilmədiyi üçün onlar arasında uçurum yaranır və bu uçurum zaman keçdikcə dahada böyüyür. Müəllim, sinifdə şagirdlərə təhsil verməklə yanaşı onlara sevgi, hörmət, xoşbəxtlik, xoşgörü, sədaqət, dostluq, intizam, nizam kimi anlayışları da qazandırmalıdır.

- Düzgün qiymətləndirmə - bəli, günümüzdə təhsil müəsisələrində ciddi problem yaradan bu məsələ təlim görəninin təlimçi tərəfindən təhsilə baxış bucağına müsbət və ya mənfi cəhətdən böyük təsir göstərir. Korrupsiya və ya şəxsi-qərəzlik bəzi “ müəllimlər”-in şagirdləri düzgün qiymətləndirməməsinə səbəb olan ən ədalətsiz faktır. Müasir müəllim bu kimi faktların qarşısını almalı, həmçinin bu faktlardan yayınmalı və qiymətləndirmədə yeni metodlardan istifadə etməlidir. Əlbəttəki, bu qiymətləndirmə metodu şagirdin bilik səviyyəsindən aslı olmayaraq onun motivasiyasını artırmalı, onun təhsilə daha böyük istəklə yanaşmasına səbəb olmalıdır. Müəllim qiymətləndirmədə öz yaradıcılıq metodlarından geniş şəkildə istifadə etməlidir. Aşağıdakı qiymətləndirmə metodunu buna misal göstərə bilərik.

Hər şagirdin masasının üzərinə poçt qutusunda bənzər kiçik, müxtəlif rəngli bir qutu qoyub, şagirdləri qruplara bölərək onlara bir fəaliyyət verib, qiymətləndirmə mərhələsində isə hər şagirdin qiymətini və onda müəyyən olunan zəif cəhətləri, bununla yanaşı motivasiyaedici bir neçə söz bir zərflə yazaraq həmin qutunun içərisinə atmaq, yalnız olduqları zaman zərflərə baxmalarını istəmək daha effektivdir. Bu metod zəif tələbənin sinif qarşısında utanmamasına və özünəinam hissənin güclənməsinə səbəb olacaqdır.

- Müasir müəllimin dördüncü ən mühüm keyfiyyəti inkişaf etmiş yaradıcılıq qabiliyyətidir. Təlimçi müəllim olmaqla yanaşı bir dizayner, bir rəssam, bir yazıçıdır. O, şagirdlərini əyləndirməyi və onlarla birlikdə əylənməyi bacarmalıdır. Aşağıdakı bəzi göstərişlərə nəzər yetirək.

Əgər ibtidai sinif müəllimisinizsə:

- 1) Daima yanınızda uşaqları motivasiyaedici cizgi film materialları olsun. Uşaqlarda yorğunluq müşahidə etdiyiniz zaman bu materiallardan istifadə edin.
- 2) Bəzən özünüz cizgi film qəhrəmanı olun bəzənsə, şagirdləri bu qəhrəmanlara çevirin. Uşaqlar monoton dərslərdən daha çox qeyri – adi dərsləri maraqla dinləyir və daha çox informasiya əldə edirlər
- 3) Şagirdlərə sevdikləri cizgi film xarakterlərinin adıyla da müraciət etmək onlar üçün əyləncəli olacaqdır.
- 4) Sinifdə şagirdləriniz üçün başqa bir dünya yaradın. Bunun üçün ən başlıca vasitə rənglərdir. Boyalar və ya rəngli kağızlar hər zaman sizin köməyinizə gələcəkdir.

Rəngləndirməyə divarlar və partalardan başlayın və bunu etməzdən əvvəl şagirdlərinizdən xoşladıkları rəngləri soruşun. Bu metod onları daha çox sinifə bağlayacaqdır.

- 5) Sinifdə onların bacarıqlarını nümayiş etdirmələri üçün bir sahə ayırın. Çəkdikləri şəkilləri, yazdıqları şeirləri məhz həmin sahədə nümayiş etdirmələrinə köməklik göstərin. Rəngli lövhələrdən istifadə edin.

Yaradıcılıq qabiliyyəti müəllimlərin istifadə etdiyi metodların daima dəyişərək müasirləşməsinə kömək edən başlıca üsüdüdür.

- Müəllim idarəçidir, lakin idarəçi olmaq hər zaman sinifin diqqət mərkəzində olmaq deyildir. Müasir təlimçi təlim görənlərə sərbəstlik və fikir bildirmə azadlığı verməlidir. Günümüzdə bir çox müəllimlər şagirdlərə sərbəstlik vermə anlayışını qəbul edə bilmədiklərinə görə tələbələr cəmiyyət, kiçik və ya böyük auditoriya qarşısında çıxış etməkdə həmçinin digər insanlarla ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkirlər. Müasir müəllim ilk zamanlarda – (1-ci, 2-ci siniflərdə) quruplarla kiçik sinif auditoriyasının qarşısında iştirak etmək, fikir söyləmək xarakterini şagirdlərə aşılmalıdır. Şagirdlərlə suallarla danışmaq digər önəmli faktlardanıdır ki, bu metod onlarda daha diqqətli öyrənmək, sual vermək və hazır cavablıq xarakterlərini inkişaf etdirir. Əlbəttə, ilk zamanlarda şagirdlər təlimçidən və auditoriyadan çəkinir. Bu zaman motivasiya verici sözlər müəllimlərin ən yaxın köməkçisi olur.

Ümumiyyətlə, müasir təlimçi yuxarıda qısa şəkildə göstərilən müasir təlim prinsiplərinə əsaslanan və təlim alanlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilən bir şəxsiyyətdir. Müasir təlim hər bir ölkənin inkişaf təməlidir.

ŞAGIRDLƏRİN NITQ VƏ TƏFƏKKÜRÜNÜN QARŞILIQLI ƏLAQƏDƏ FORMALAŞDIRILMASININ PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ ƏSASLARINA DAIR

Aynur QAFARLI

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

qafarli1976@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Pedaqoji fikrin inkişafı təhsil sisteminin, onun qarşısında duran məqsəd və vəzifələrin, müasir dərs modelinin, nəhayət, təlim prosesində istifadə edilən metod və vasitələrin təkmilləşməsinə, yenilənməsinə şərtləndirən başlıca amildir. Müasir pedaqoji baxışlar şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında daha çox idraki fəaliyyətə, müstəqilliyə, axtarıcılığa böyük əhəmiyyət verməklə yaddaş məktəbi kimi səciyyələndirilən ənənəvi məktəbi təfəkkür məktəbinə çevirməyi konsepsiya olaraq irəli sürür. Respublikamızda təhsilin inkişaf konsepsiyasını özündə ehtiva edən “Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)” sənədində məhz bu mütərəqqi baxışlar nəzərə alınaraq, şagirdyönlülük istinad edilən ümumi prinsiplər sırasında götürülmüşdür. Mahiyyətcə şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını, bilik və bacarıqların onun anlam səviyyəsinə uyğun işlənilməsinə nəzərdə tutulan bu prinsip, əslində, təhsilə müasir yanaşmanı bütövlükdə ifadə edir.

Məlumdur ki, təlimin inkişafetdiricilik xüsusiyyəti təhsilalanın hərtərəfli formalaşmasına yönəlmişdir. Təlim prosesi elə məzmununda işlənilməli, elə təşkil olunmalıdır ki, şagirdin əqli, fiziki və psixi cəhətdən daimi inkişafına yardım etsin. Təlimin inkişafetdirici prinsipi müəllimlərdən tələb edir ki, fənlərin tədrisi zamanı şagirdlərdə psixi qüvvələrin təşəkkül tapmasına, formalaşmasına xüsusi qayğı göstərsin. Bu məqsədlə öyrədilən obyektlərin diqqətlə müşahidəsini, bir qədərdən sonra canlandırılmasını, haqqında mühakimə yürüdülməsini, müqayisə edilməsini, oxşar və fərqli əlamətlərinin üzə çıxarılmasını, ümumiləşdirmələr aparılmasını təşkil etməlidir. Bundan əlavə, şagirdlərdə qarşıya məqsəd qoymaq və həmin məqsəd yolunda təkidlə çalışmaq kimi iradi keyfiyyətlərin formalaşdırılması da müəllimin qayğı obyektinə çevrilməlidir.

Bu anlayış altında yalnız şagirdlərin təfəkkürünün inkişafı deyil, ümumən, hərtərəfli inkişafı nəzərdə tutulur. Təlimin inkişafetdirici təsiri şagirdlərdə diqqətin, təfəkkürün, yaddaşın, iradə və emosiyaların, onun maraq dairəsinin, bacarıqların, həmçinin fiziki göstəricilərinin inkişafını təmin edir. İnkişaf, o cümlədən əqli inkişaf təlim prosesində qazanılan biliklərin xarakteri və təlim prosesinin özünün təşkili ilə bağlıdır. Təlim daha çox dialoji əsasda problemlər üzərində qurulmalıdır ki, şagirdlərin şəxsi fikirlərini ifadə etməyə imkan yaratsın. Yekun olaraq şagirdin təlim prosesində ümumi inkişafı üç amillə: şagirdin öz təcrübəsini ümumiləşdirməsi, təlim prosesinin dərki (refleksiyası), şəxsiyyətin inkişaf prosesinin mərhələlərinə əməl edilməsi ilə təmin olunur. Şagirdlərin təlim prosesində hərtərəfli inkişafı biliklərin dərindən mənimsənilməsi ilə əlaqələndirilir. Biliklərin mənimsənilməsi və şagirdlərin dərk etmə gücünün inkişafı – eyni prosesin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan tərəfləridir.

Hazırda didaktikanın başlıca problemi təlim prosesində şagirdlərin idraki fəallığının təmin edilməsidir. Buna görə də təlimdə bilikləri hazır şəkildə deyil, kəşf yolu ilə mənimsətmək lazımdır. Təlim prosesinin strukturu bu şəkildə özünü göstərir: fəaliyyət prosesində çətinliklərin duyulması, problemin mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi, onun həlli üzrə fərziyyənin irəli sürülməsi və yoxlanılması, nəticə və alınmış biliklərə uyğun yeni fəaliyyət. Təlim prosesinin mərhələləri tədqiqatçılıq düşüncəsi və elmi axtarışla həyata keçirilir. Belə yanaşma təlimin məzmununda, metod və təşkili formalarında dəyişikliyə gətirib çıxardır.

Şagirdin fəaliyyət sahəsi təlim prosesi, öyrənmə prosesidir. Onun təlim prosesində fəallığı qoyulan problemin həllinə idraki baxımdan qoşulması ilə bağlıdır. Odur ki təlim prosesi birtərəfli qurulmamalıdır, yəni təlimdə öyrədici, tərbiyəedici və inkişafetdiricilik funksiyaları bir-birilə qarşılıqlı

əlaqədə yerinə yetirilməlidir. Çünki təlim vəzifələrinin birinin həlli o birinin reallaşmasını şərtləndirir. Şagirdlər bilikləri mənimsəməklə bərabər, şəxsiyyətin formalaşması istiqamətinə yönəldilməlidir". Şəxsiyyətin formalaşması həm də onun fəaliyyət növləri ilə əlaqələndirilir və həmin fəaliyyətlər sırasında idraki və kommunikativ fəaliyyətlə də özünə yer tapır. Təlimdə fəallıq sosial təcrübəni tez və müvəffəqiyyətlə mənimsəməyə kömək edir, kommunikativ qabiliyyəti inkişaf etdirir. İdrak fəallığı uşağın intellektual inkişafını təmin edir.

Göründüyü kimi, müasir pedaqoji yanaşmalara istinad etdikdə, məktəbdə şagirdin hərtərəfli inkişafı təlim prosesində idraki fəallığın təmin edilməsi ilə əlaqələndirildiyi üzə çıxır. Artıq məktəbə şagirdlərə bilik və bacarıqlar aşılardan müəssisə kimi deyil, onları inkişaf etdirib əsl həyata hazırlayan təhsil ocağı kimi yanaşılır. Aydın ki, şagird məktəbdə məhz təlim prosesində, yəni dərslərin gedişində yetişir. Müasir dərslərin keyfiyyətini müəyyənləşdirməyə imkan verən göstəricilər (indikatorlar) sırasında isə aşağıdakılar xüsusilə önə çəkilir:

- şagirdlərin təfəkkürünün, nitqinin, iradəsinin, mənəviyyatının, estetik zövqünün və s. keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsinin fənnin köməyi ilə formalaşdırılma səviyyəsi;

- dərslərdə şagirdlərdə düzgün, aydın, dəqiq, obrazlı, şüurlu, müfəssəl və yığcam, cazibəli nitq qabiliyyətinin formalaşdırılma vəziyyəti.

Göründüyü kimi, pedaqoji tədqiqatlarda şagirdlərin hərtərəfli inkişafı deyildikdə, ilk növbədə, onların nitq və təfəkkürünün inkişafı nəzərdə tutulur.

Təlim şəxsiyyətin inkişafının önündə getməli və onu özü ilə aparmalıdır. Bununla əlaqədar uşağın əqli inkişafının iki səviyyəsi müəyyən olmuşdur. Birinci aktual inkişaf səviyyəsi uşağın verilmiş tapşırığı müstəqil yerinə yetirməsi ilə bağlı hazırlıq mərhələsi kimi xarakterizə olunursa, yaxın inkişaf zonası adlanan ikinci daha yüksək səviyyə onun başqalarının köməyi ilə yerinə yetirdiyi tapşırıqları əhatə edir. Əgər o, bu gün həmin tapşırıqları sərbəst şəkildə deyil, böyüklərin köməyi ilə yerinə yetirirsə, sabah onları müstəqil yerinə yetirə biləcək və uşağın inkişafı bu istiqamətdə həyata keçirilir. Təfəkkür və nitq inkişafına bir-birilə dialektik əlaqədə olan bir prosesdir və təlim prosesini bu inkişaf üçün daha zəngin material verir.

Nitq ünsiyyət prosesindən ayrı və təfəkkürlə bağlı əlaqədən kənarında öyrənilə bilməz. Şagird nitqinin və ünsiyyət prosesinin düzgün, anlaşıqlı və məzmunlu qurulması lüğət tərkibindəki sözlərin zənginliyindən asılıdır. Lüğət tərkibində nə qədər çox söz olarsa, məlumat dolğun olar, informasiya daha dəqiq çatdırılır.

Nitq və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqədə bir-birinə təsiri danılmazdır. Təfəkkürün inkişafına nitq ünsiyyəti ciddi təsir göstərir. İrəli sürülən fikri və nitqi anlamaq üçün isə sözləri anlamaq lazımdır. Nitqin anlaşılması isə, öz növbəsində, sözləri daha dəqiq qavramağa imkan verir. Buradan belə bir nəticə alınır ki, nitqin anlaşılmasında sözün nə dərəcədə rolu əhəmiyyətlidirsə, sözün mənaca anlaşılmasında nitqin də rolu o dərəcədə önəmlidir.

Beləliklə, pedaqoji və psixoloji baxımdan yanaşdıqda aydın olur ki, nitqin düzgün, dəqiq ifadə olunmasında söz seçiminin, onun mənə çaralarından səmərəli istifadənin rolu danılmazdır və bu, şagirdin ümumi inkişafına, xüsusilə təfəkkürünün formalaşmasına güclü təsir göstərən amillərdən biri sayılır.

Ə. AĞAOĞLUNUN “ÖLMƏYƏ YATMAQ” ROMANINDA TƏHSİL PROBLEMİ

İsmayılova Lalə, Bakı Mühəndislik Universiteti magistr tələbəsi
ismayilovalala2@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Ədalət Ağaoğlu Türkiyə Cumhuriyyət dövrünün ən önəmli qadın yazıçılarından biridir. Yazıçı 13 Oktyabr 1929-cu ildə Ankaranın Nallıhan rayonunda anadan olub. İlk təhsilini də elə orada alan Ədalət lisey təhsilini Ankarada davam etdirmişdir. Daha sonra Ankara Universitetinin Dil və Tarix-Coğrafiya fakültəsinin Fransız dili və Ədəbiyyatı bölməsinə daxil olmuşdur. Kariyerasına “Ulus” qəzetində teatr tənqidləri yazaraq başlayan Ə. Ağaoğlu 70-ci illərə qədər yazdığı pyeslər ilə önə çıxmışdır. Yazıçı ilk romanı “Ölməyə yatmaq”ı 1973-cü ildə nəşr etdirir və bununla Cumhuriyyət dövrü ədəbiyyatına dərin izlər qoyur.

Ə. Ağaoğlu bütün romanlarında cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrindən seçdiyi insanlar vasitəsiylə 50-ci illərdən etibarən Türkiyə cəmiyyətində nəzərə çarpan sosial və fikir dəyişikliklərini, cəmiyyətin alt təbəqələrindəki insanların, xüsusilə də qadınların yaşama mübarizəsini, qərbləşmə meyllərini, köksüz modernizmi, milliyətçiliyi, 1972-ci il 12 mart və 1980-ci il 12 sentyabr hərbi çevrilişlərinin demokratik olmayan tərəflərini, Avropaya işləmək üçün gedən insanları və onların problemlərini, 70-ci illərdən sonra artan sağ-sol münaqişələrini tənqidi və realist bir mövqe ilə, biraz da istehzalı şəkildə qələmə almışdır.

“Ölməyə yatmaq” romanı Ə. Ağaoğlunun ilk romanı olmasına baxmaraq oxucular tərəfindən çox sevildi və xeyli səs gətirdi. Yazıçı romanda dövrün bir çox probleminə toxunmuşdur və onun çatdırmaq istədiyi əsas problemlərdən biri də Cumhuriyyətin yeni qurulduğu illərdə təhsil sistemində yaranan dəyişikliklər və bu dəyişikliklərin yaratdığı problemlərdir. Şəhər məktəblərində bu dəyişikliklər daha sürətli və yaxşı mənada reallaşsa da kənd məktəblərində vəziyyətin daha acınacaqlı olduğunu görürük. Cumhuriyyət qurulduqdan sonra ölkədə hər sahədə dəyişikliklər üçün islahatlar aparılır, modernləşmə, avropalaşma şüarları gettikcə çoxalır. Gəncləri və insanları bu islahatlara öyrətdirmək vəzifəsi heç şübhəsiz təhsil ocaqları və müəllimlərin öhdəsinə düşür. Kənd məktəbində dərs deyən Dünder müəllim də, Cumhuriyyət dövrü gənc, sürətli müasirləşməyə meyilli müəllimlərin prototipidir. Dünder müəllim “Ulus” qəzeti əlində düşməyən, Atatürkə və onun prinsiplərinə ürəkdən bağlı bir gəncdir və bu sevgini öz şagirdlərinə də aşılamaq üçün əlindən gələni edir. İllərdir dərs dediyi məktəbdə müxtəlif mərasimlər keçirmək istəsə də, buna nəhayət ibtidai sinifi bitirən uşaqların buraxılış gecəsində nail ola bilər. Buraxılış gecəsində qızlar və oğlanlar səhnədə bərabər tamaşa göstərər, rəqs edəcəkləri üçün bu buraxılış gecəsini keçirmək onun üçün həddən artıq çətin olur. Valideynlərin çoxu uşaqlarına icazə vermir və onu da, baş müəllimi də əxlaqsızlıqda günahlandırır. İş belə olduqda Dünder müəllim valideynləri vətən xainliyinə qədər günahlandırır və əksəriyyətini razı sala bilər. Buraxılış gecəsi zamanı yarana çətinliklərə baxmayaraq Dünder müəllim axır ki istədiyinə nail ola bilər.

Romanda qabardılan bir digər təhsil problemi də qadın təhsilidir. Bunu da yenə yazıçı Dünder müəllimin dərs dediyi məktəbin təmsilində oxucuya çatdırmışdır. Kənd məktəbi yalnız ibtidai təhsil verdiyinə görə təhsilini davam etdirmək istəyən uşaqlar böyük şəhərlərə getməli idilər. Romanın baş qəhrəmanı Aysel də oxumaq uğrunda mübarizə aparən gənc qızların prototipidir. Həddindən artıq mühafizəkar olan atası Salim əfəndi ibtidai sinifi belə çətinliklə oxumağına razı olmuşdur. Lakin Dünder müəllim Ayselin oxumağı üçün kəndxuda ilə gəlib Salim əfəndini mağazasını bağlamaqla hədələyirlər. Salim əfəndi üçün oğlu İlhanı Ankarada oxutmaq belə həddindən artıq ağır olduğu halda, qızını oxutmaq ona daha da ağır gəlir. O, Ayseli evləndirmək, İlhanı isə mağazasının başında görmək istəyirdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq uşaqlar mübarizə aparır və təhsillərini davam etdirirlər. Ayselin mübarizəsi daha çətin olur, hətta özünü dərədən atmağa belə cəhd edir. Bu çətinliyin digər bir səbəbi də qardaşı İlhanın da ona dəstək olmamağıdır. İlhan özü oxusa da, qadınların oxumağına yaxşı bir hal kimi baxmır. “Bu da yeni dəbdir! Qızlar da oxuyurmuş... Bizimki də oxuyur. Hakim olacaqmış. Vay, vay... Qadının ən müqəddəs vəzifəsi analıqdır, analıq!..” kimi fikirləriylə qadına, qadın təhsilinə qarşı necə hisslər bəslədiyini biruzə verir.

Ayselin kənddən sinif yoldaşı Səmiha isə Aysel qədər mübariz ola bilmir və məktəblə Ayselə zorla evləndirildiyi xəbərini yollayır.

Romanda oxumaq problemi ilə üzləşən digər bir obraz da Əlidir. Bir gün kənddə gəzişən Dünder müəllim ulağın üstündə, kir-pas içində tarlada işləməyə gedən Əlini görür. Bu mənərə qarşısında ürəyi ağrıyan Dünder müəllim məktəb bitdikdən sonra sinifin ən ağıllı, ən fərəsətli və ən kasıb uşağı Əlini unuduğu üçün özünü günahlandırır. Əli məktəbə ilk gəldiyi gündən belə daha pis vəziyyətdə idi. Dünder müəllim onlara məktəbdə dərstdən savayı düzgün davranış qaydalarını, təmizliyi də öyrətmişdi, amma indi Əli ulaq üstündə anası da yanında gedirdi. Dünder müəllim etdiyi səhvi düzəltmək qərarına gəlir. Nə olursa olsun Əlini oxutdurmağı qarşısına məqsəd qoyur. Atası öldüyündən və evin tək oğlan uşağı olduğundan nə anası, nə də əmiləri onun oxumağına razı olurlar. Lakin Dünder müəllim Əlinin oxumağı üçün hər yerə məktub yazır və nəhayət onu Ankarada kişi sənət məktəbinə qəbul etdirə bilər. Bundan sonra Əlinin anası və əmiləri Dünder müəllimə düşmən kəsilsələr də, Dünder müəllim bunu onların cahilliyinə bağışlayır.

Ə. Ağaoğlu “Ölməyə yatmaq” romanında neçə-neçə Aysellərin, Əlilərin, Səmihaların problemlərini işıqlandırmış, dərdlərinə şərik çıxmışdır. Yazıçı bu problemləri şişirtmədən, olduğu kimi oxuculara təqdim etmişdir.

FİZİKA TƏDRİSİNDƏ KEYS METODU

QULUZADƏ Aytəkin

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
quluzadeaytekin@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Keys metodu ilk dəfə 1920- ci ildə Harvard Universitetinin hüquq fakültəsində tədris prosesində istifadə olunub. Keys metodu- hadisənin öyrənilməsi , hadisəni yaradan səbəblərin, onun hərəkət verici amillərinin aşkara çıxarılması məqsədilə bu hadisənin bütün dəqiqliyi ilə tədqiq edilməsindən ibarətdir. Keysin tərtib edilməsi zamanı yadda saxlamaq lazımdır ki, keys vahid informasiya kompleksidir. Əslində mürəkkəb metod olduğu qəbul edilən bu metodun prinsipləri olduqca sadədir. Məsələn ondan ibarətdir ki, nəzərdən keçirilən material konkret və praktiki problemlərlə əlaqədar olmalıdır. Keys metodundan istifadə edərkən diqqət yetirmək lazımdır ki, əsas məsələ mövzunun özü deyil, qoyulan problemdir. Belə ki, bu metodda elə bir keys suallarından istifadə etmək lazımdır ki, onların həlli ya da cavabı verdiyimiz məlumat xarakterli keysin mətnində olmasın. Metod tam olaraq şagirdlərin təfəkkür qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə yönəldiyinə görə şagird verilən sualların cavabını keysin mətnindən tapmalı deyil. Çünki, bu sadəcə olaraq problemlə bağlı informasiya verir. Məhz bu informasiya əsasında ondan məntiqi mühakimələr yürütməklə verilən tapşırıqları cavablandırmaq lazımdır.

Keys metodunda adətən elə bir mövzu ya problemlər seçilir ki, onlar müəyyən qədər real həyatla bağlı olsun. Burada abstrakt fikirlər praktikaya istiqamətlənir. Digər fəal təlim metodlarından fərqli olaraq burada müəllim təkcə fassilyator funksiyasını yerinə yetirmir, onun fəaliyyəti həm də təşkilati xarakter daşıyır. Belə ki, keysin yaradılması, şagirdlərin kiçik qruplara bölünməsi, qruplarda şagirdlərin işinin təşkil edilməsi, keyslə işin aparılması, ümumi diskussiyaların təşkil edilməsi, qrupun keys üzərində işinin ümumiləşdirilməsinin aparılması, şagirdlərin qiymətləndirilməsi müəllimin rəhbərliyi altında reallaşır. Qeyd edək ki, metodda qrupların keys üzərində işinin müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlər tərəfindən qiymətləndirilməsi təcrübəsi də mövcuddur.

Fizika dərslərində keys-metod vasitəsilə həll edilə biləcək dərslərin situasiyasının əsas əhəmiyyətli xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, dərslərin situasiyası fizika elminin təlim məqsədlərinin nəzərə alınması ilə xüsusi olaraq hazırlanır, təklif edilən tədris məsələsi və onun üçün təqdim edilən keys konkret informasiyanın təhlil edilməsi ilə bağlı şagirdin bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə, səbəb-nəticə əlaqələrini izləməyə, əsas problemləri və qarşıya qoyulmuş məsələlərlə bağlı tendensiyaları ayırmağa imkan yaratmalıdır. Bir məsələyə də əsas diqqət ayırmaq lazımdır ki, fizika və digər dəqiq elm sahələrində verilən məsələlərin həlli dəqiq alqoritm tələb etdiyi üçün onu fənn üzrə hər mövzuya tətbiq etmək məqsədə uyğun hesab edilmir.

Keysdə qoyulan problemlərin bəzən birdən çox sayda mümkün həllinin olması faktı istifadəçilər tərəfindən heç də həmişə birmənalı qarşılanmır. Təlim prosesində situasiya- keysdən müxtəlif ölkələrdə müxtəlif formada istifadə olunur. Məsələn, Amerika məktəblərində metod bütün təlim prosesi üçün nəzərdə tutulursa, Avropada keys təlimdə ikinci dərəcəli metod kimi istifadə olunur. Keys – situasiyaların həcmi də müxtəlif olur. Əsasən yeni başlayanlar üçün nisbətən kiçik həcmli keyslərdən istifadə edilir, ancaq irəlilədikcə daha mürəkkəb və böyük həcmli keyslərdən istifadə məqsədəuyğun hesab olunur. Düşünürük ki, keys metodu müasir təhsil paradigmasında şəxsiyyətyönümlü təlim strategiyası kimi özünü göstərə bilər.

Kiçik bir nümunə üçün “İşığın qayıtma qanunu” mövzusunun kiçik həcmli keys tətbiqinə baxaq:

İlkin olaraq mövzu ilə bağlı məlumat xarakterli keysin mətni verilir.

Həndəsi optikanın dörd qanunundan biri də işığın qayıtma qanunudur. İşığın qayıtma qanunu hələ bizim eradan əvvəl III əsrdə yaşamış yunan alimi Evklidə də məlum olub.

İşıq mənbəyindən çıxan işıq şüaları hər hansı bir maneə ilə qarşılaşmadıqda bütün istiqamətlərə eyni xətt boyunca yayılır. Ancaq şüalar hər hansı bir maneə ilə qarşılaşdıqda isə maneəni meydana gətirən cismin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq şüaların demək olar ki, çox hissəsi cisimdən keçə bilər, bir hissəsi isə cisim tərəfindən tutulub saxlanılır, müəyyən bir qismi isə cismin üzərinə düşüb geri döna bilər. Və yaxud da ola bilər ki, düşən şüaların əksəriyyəti cisimdən geri qayıtsın. İşıq şüalarının bir cismin səthinə düşüb gəldiyi mühitə geri qayıtmasına işığın qayıtması deyilir. İşığın qayıtma qanunu belə ifadə olunur: düşən şüa, qayıdan şüa və düşmə nöqtəsində qaytarıcı səthə endirilən

perpendikulyar bir müstəvi üzərində yerləşir, işıq hansı bucaq altında düşürsə o bucaq altında da qayıdır.

Dərsin gedişi.

Problemlə situasiya: Durğun göl kənarında mənzərənin göl üzərində yaranması səbəbini izah edin. Fikirlərinizi əsaslandırın.

Şagirdlər tərəfindən irəli sürülən idealar qeyd olunur.

Müəllim: Nə üçün digər su hövzələrinə deyil, məhz durğun göl kənarındakı mənzərə qeyd edilmişdir?

Daha sonra müəllim konkret misallar əsasında işığın qayıtmasını izah etməyi tapşırır (metal qaşığı, alüminium folqa misalında)

Bundan sonra bir neçə problemlə situasiya ilə prosesi davam etdirmək olar.

Mümkün suallar:

1. Gölün sahilində duran adam suyun hamar səthində Günəşin xəyalını görür. Adam göldən uzaqlaşdıqca xəyal yerini necə dəyişir?
2. Adam divardan şaquli asılmış güzgüdə əksinə baxır. Adam uzaqlaşdıqca onun bədəninin güzgüdə görünən hissəsinin ölçüsü dəyişəcəkmi?
3. Nə üçün göy cisminin üfüqdən hündürlüyünü ölçəndə biz onu həqiqətdə olduğundan böyük tapırıq?

Yekunda şagirdlərin keyslə işləri qiymətləndirilir.

Anket aşağıdakı kimi suallardan təşkil oluna bilər.

1. Dərsdə sizin üçün nə maraqlı idi?
2. Dərsdə başlıca məsələ nədən ibarət idi?
3. Nə öyrəndiniz?

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA ASSONANS VƏ ALLİTERASIYA

TARİVERDİYEVA Dürdanə

Bakı Slavyan Universiteti
pearl087@hotmail.com
AZƏRBAYCAN

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan xalqının tarixi qəhrəmanlıq keçmişini əks etdirən möhtəşəm sənət əsəridir. Dastanın həm nəsr, həm də nəzm hissələrini oxuyarkən heyrətlənməyə bilmərsən. Buradakı obrazlılıq, mübaliğə, bədii təsvir və ifadə vasitələri o qədər güclüdür ki, təəccüblənməyə bilmərsən. Məhz buna görədir ki, tədqiqatçılar ona dəfələrlə müraciət edirlər.

Dastanın dilini tədqiq edərkən biz fonetik obrazlılığın əsas göstəriciləri olan alliterasiya və assonansa xüsusi diqqət yetirmişik. Dastanın bədii xüsusiyyətləri sırasında assonans daha çox diqqəti cəlb edir “Kitabi-Dədə Qorqud”da qalın saitlərin assonansının güclü olduğu qorqudşünaslıqda dəfələrlə diqqət mərkəzində olub. Bir sıra şer parçalarında misraların əvvəlindəki sözlər eyni səslə başlayır və həmin səslər başqa sözlərdə də üstünlük təşkil edir. Məsələn:

Qar üzərinə qan dammış kimi qızıl yanaqlum

Qoşa badam sığmayan dar ağızlum,

Bu misralardan ilk sözlərin “q” səsi ilə başlaması və həmin səsin başqa sözlərdə də işlənməsi, “a” və “i” səslərinin təkrarı qulağı oxşayır, şerdə bənzərsiz bir melodik ritm və ahəng yaradır. Kamal Abdulla dastandakı assonans haqqında yazır: “sait səslərin təkrarından yaranan bir üslubi fiqurun dastanın dilində özünə yer tapması bu dilin üslublaşmasına, yazı mədəniyyətinə məxsus çalarlara malik olmasına işarə edir”.

Görkəmli tədqiqatçı Ə.Dəmirçizadə assonans və alliterasiyaya nisbətən geniş şəkildə münasibət bildirib: “Dədə Qorqud” dastanlarını diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, bu dastanlarda da söz-saz ahəngdarlığı təkcə vəzn, qafiyə ilə deyil, həmsəslilik ölçüsü ilə təmin edilmişdir; bu məqsədlə də həmsəslilik sözlər, xüsusən ilk hecası həmsəslilik olan sözlər misra mahiyyətli cümlələrin əsasən əvvəlində, bəzi hallarda isə cümlənin ortasında və ya sonunda yerləşdirilmişdir”. Bu baxımdan aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirmək olar:

Urduğun ulatmayan ulu tanrı.

Basdıgın bəlirtməyən bəllü tanrı

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili üçün qalın saitlərin assonansı xarakterikdir. Dastanın müqəddiməsində verilmiş aşağıdakı atalar sözlərində qalın saitlərin assonansı aydın görünür:

Yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz

Yapağlı gögcə çəmən güzə qalmaz

Nümunədə qalın saitlərin assonansı və daxili alliterasiyanın bir cümlə daxilində işlənməsini görürük. “Yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz” cümləsində “yapa-yapa” leksik təkrarı işlənmişdir. Leksik təkrarın “ya” hecası eyni zamanda “yağsa” və “yaza” sözlərində də təkrarlanıb. Həmin cümlədən sonra işlənmiş “Yapağlı, gögcə, çəmən güzə qalmaz” atalar sözündəki “yapağlı” sözünün “yapa” hissəsi 1-ci cümlənin ilk sözü olan “yapa-yapa” leksik təkrarı ilə bağlanır.

Dastanda belə hadisələrə çox rast gəlirik.

“Arğab-arğab qara tağın yıxılmışdı, yucaldı, axır...!”

Qanlı-qanlı suların sovğulmuşdı, çağladı, axır!

Dastana diqqətlə nəzər yetirdikdə “a” qalın saitinin digər saitlərə nisbətən çox işləndiyini görürük:

Av avladılar, quş quşladılar

“Aqar” ayıda sularına qarğamağıl

Dastanda “ı” qalın saitinin assonansına nisbətən az rast gəlirik:

Ildız kibi parlayub gələn nədir?

Ildız kibi parlayub gələn kafirin cidasıdır.

Eposun dili üçün “o” assonansı səciyyəvidir. Aşağıdakı nümunədə də “o” qalın saiti üstünlük təşkil edir:

Ol dağlarımızda bağlarımız olur,

Ol bağların qara salqumları, üzümü olur.

Ol üzümü sıyırlar, al şərabi olur,

Ol şərabdən içən əsrük olur

Eposda digər qalın saitlərə nisbətən “u” qalın saitinin tam assonansına az təsadüf olunur.

Dastanın dili üçün incə saitlərin də assonansı səciyyəvidir. Həm qalın, həm də incə saitlər bərabər sayda işlənib. Dastanda Dədə Qorqudun dilindən verilmiş xeyir-dua parçalarını əsasən incə saitle sözlərdən ibarətdir:

Qanı ögdimiz bəg ərənlər,

Dünya mənim deyənlər?

Göründüyü kimi, mətndəki saitlərin ümumi həcmnin təxminən dördədən üçə qədəri incə saitlerdən ibarətdir. Dastanda qalın və incə saitle sözlərin növbələşməsi ilə də yaranan assonanslar var.

Nümunəyə diqqət yetirək:

Qız anadan görməyincə ögüt almaz.

Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz.

Dastanın dilində qalın və incə saitlərin hər birinin assonansına təsadüf olunsa da, işlənmə dərəcəsi və funksionallıq səviyyəsinə görə a, o, ə, ö saitlərinin assonansı qabarıq görünür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” da qalın saitlərin assonansının güclü olduğu qorqudşünaslıqda xüsusi vurğulanıb. İncə saitlərin assonansı ilə bağlı təqdim etdiyimiz nümunələr, xüsusən onlara aid statistik hesablamalar göstərdi ki, “Kitab”ın dili üçün incə saitlərin assonansı da səciyyəvidir. İncə saitle sözlərin daxilində “ə” saitinin işlənmə tezliyi üstündür. Dastanda “e” və “i”-nin assonansına az rast gəlirik.

Eposun bizə gəlib çatan mətni göstərir ki, qədim türk şeirində qafiyə o qədər də zəngin deyil, ritmi yaradan əsas vasitə fonetik təkrarlar, xüsusilə alliterasiyadır. Dastana diqqətlə nəzər yetirdikdə həqiqətən də alliterasiyaların əsasən sözün əvvəlində və ortasında işləndiyini görürük. Sözüün sonunda bu hala nadir hallarda rast gəlmək olur.

...Yigirmi min ər yaqı görümsə yulamadım.

Otuz min ər yaqı gördümsə - ota saydım.

Qırx min ər yaqı gördümsə qıya baxdım...

Səksən min ər gördümsə səksənmədim...

Bu nümunədə “y”, “t”, “q”, “s” səslərinin həmahəngliyindən yaranan alliterasiya eyni zamanda qafiyə sisteminin yaranmasına və təkmilləşməsinə təkan verir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ən maraqlı dil xüsusiyyətlərindən biri eposda güclü alliterasiyanın olmasıdır və alliterasiya – samit

səslərin ahəngi dastanın dilində daha çox işlənən fonetik obrazlılıqdır. Dastanda daxili və xarici alliterasiyalara tez-tez rast gəlinir. Araşdırmamız bir daha təsdiq edir ki, dastanda “q” samitinin alliterasiyası daha çoxdur.

Dastanda eyni zamanda l, n, m, r sonor səslərinin alliterasiyasına da rast gəlirik. “n” və “m”nin daxili və xarici alliterasiyası daha qabarıq göründüyü üçün birinci olaraq həmin səslərin alliterasiyasından bəhs etməliyik. “M”sonorunun daxili və xarici alliterasiyasına nümunə kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

“Mərə sası dinli kafər!

Mənim ağzuma sögüb durursan, duyamadım”

Yaxud:

Nə biləyin, oğul, arslandanmı oldı, yoxsa qaplardanmı oldı?

Nə biləyin, oğul, bu qəzalar sana nerədən gəldi?

Nümunədə l,m,n,r sonorlarının alliterasiyası işlənib.

Dastanda alliterasiyanın daha maraqlı bir təzahürü də odur ki, bəzi misralar hansı səslə başlanırsa, sonu da həmin səslə başlanan sözlə bitir:

Yerliqara tağların yıqılmasın

Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin

Qamən aqan görkli suyun qurumasın

Dastanın obrazlı dilində epitet və təşbəhlərin rolu qabarıq görünür. Qorqudsünaslıqda tədqiqat obyektini kimi götürülən mövzulardan biri də məhz epitetlərdir. Dastanda saiflərin assonansı və samitlərin alliterasiyası çoxsözlü epitetlərdə ahəngdarlıq yaradır, onların daha poetik səslənməsini təmin edir. Aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək:

“Aydan arı, gündən görklü qız qardaşın Banuçiçəgi

Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm!-dedi”.

Dastanı vərəqlədikcə “Dədə Qorqud” şeirinin özünəməxsusluğu, ritm-intonasiya rəngarəngliyi, qafiyə, anafora, epifora və s. kimi poetik kateqoriyalara da rast gəlirik. Elə buna görə də KDQ həmişə istər dilçi, istərsə də ədəbiyyatçıların xüsusi marağına səbəb olmuş, müxtəlif aspektlərdən təhlil və tədqiq edilmişdir. Akademik Tofiq Hacıyev eposu belə qiymətləndirmişdir: “Dədə Qorqud kitabı” gövdəsində müxtəlif meyvə calaqları yetirən nəhəng ağaca bənzəyir – mükəmməl sinkretik tarix sənədidir: salnamədir (oğuzun tarixidir) və bədii əsərdir, şifahi yaradıcılıq nümunəsidir və yazılı ədəbiyyatdır.

PSIXOLOGİYA

UŞAQLARIN ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Aygül Məzahir qızı MEHMANOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
“Təhsildə sosial-psixoloji xidmət” ixtisasının tələbəsi
aygulmehmanova2@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Hazırda cəmiyyətin qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi xeyli dərəcədə fəal və hərəkətli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşdırılması prosesinin səmərəliliyindən asılıdır. Şəxsiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yalnız bugünkü təcrübənin deyil, həm də pedaqoji fikrin zəngin ideyalarını nəzərə almaq lazımdır. İnsanın bir şəxsiyyət kimi formalaşması prosesinə təsir edən amillər haqqında müxtəlif fikirlər meydana gəlmişdi. Əsrlər, min illər boyu bu amillər içərisində üstünlük irsiyyətə verilmiş və belə bir fikir irəli sürülmüşdür ki, valideynlərdə müsbət və mənfi nə varsa övladlara keçir. İrsiyyət nəzəriyyəsinin hakim olduğu dövrlərdə zəka sahibləri həmin nəzəriyyəni qəbul etməklə yanaşı, tərbiyəyə böyük əhəmiyyət verirdilər.

İnsanın cəmiyyətdə düzgün tərbiyə edilməsində bir sıra amillər mühüm rol oynayır. İnsan ayrı-ayrı yaş dövrlərində fiziki, psixi və mənəvi cəhətdən müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olur, onun xarakterində müəyyən yeniliklər, dəyişikliklər yaranır. Buna görə də cəmiyyətimizin üzvü olan insan bilməlidir ki, hansı şəraitdə və hansı amillərin təsiri altında inkişaf edir, onun inkişafında irsiyyətin, mühit və tərbiyənin rolu nədən ibarətdir.

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailə xeyli müddət ərzində əsas rol oynayır. Ailə həyatı şəxsiyyətin inkişafına bütövlükdə təsir göstərir. Bu cəhət, birinci növbədə, uşağın emosional aləmində əks olunur. Son zamanlar psixoloqlar həmin məsələyə xüsusi diqqət yetirir, uşağın emosiya və hisslərinin inkişafında ananın roluna böyük əhəmiyyət verirlər. Uşağın gələcək kişi və qadın kimi formalaşmasında ata və ananın ayrıca tərbiyəsinə diqqət yetirmək lazımdır. Hər bir valideyn cəmiyyətdə bərqərar olmuş kişilik və qadınlıq etalon və stereotiplərini nəzərə alır, oğlanlara kişi, qızlara qadın üçün səciyyəvi tələbat, maraq və xarakter əlamətləri, adət və vərdislər, davranış və rəftar qaydaları aşılayır. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, qızlar qadınlıq etalonlarını hər şeydən əvvəl, ana ilə dialoq (ünsiyyət) şəraitində mənimsəyirlər. Onlara bu etalonlara müvafiq şəkildə evdarlıq, uşaqlara qulluq etmək vərdisləri aşılanır, özünün ata və qardaşları nümunəsində kişiyyə hörmət hissi, oğlanlara rəftar taktı tərbiyə olunur.

Tərbiyənin ilkin özəyi ailədə ana və atanın davranışlarıdır. Valideynlər – uşaqlara ən yaxın adamlardır, uşaqlar bir qayda olaraq, onlara hamıdan çox inanır, etibar bəsləyirlər. Valideynlərin ictimai hadisələrə verdikləri qiymətlər əslində onlar üçün vətəndaşlıq dərסidir. Valideynlərin əməyə münasibəti, öz biliyini, istedadını və ilhamlı əməyini vətənimizin çiçəklənməsinə həsr etməsi, düzgünlüyü və prinsipliliyi, səmimiyyəti, təvazökarlığı uşaq və yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, valideynlərin heç də hamısı bu imkanlardan eyni dərəcədə istifadə edə bilmirlər. Lakin şübhəsizdir ki, valideynlərlə uşaqlar arasındakı münasibətlər nə qədər əlverişli olsa, onların uşaq və yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri bir o qədər möhkəm və səmərəli olar.

Ailə elə ilk kollektivdir ki, uşaq adamlarla ünsiyyətin, bu və ya digər sosial vəzifələri yerinə yetirməyin ilkin sosial təcrübəsini burada toplayır. Ata-ana uşağın ilk tərbiyəçiləridir və onun əsil vətəndaş kimi böyüməsi üçün cəmiyyət qarşısında da ilk növbədə onlar məsuliyyət daşıyırlar. Ailədə uşaq ailənin başqa üzvləri ilə ünsiyyəti vasitəsilə sosial münasibətlərə daxil olur, onun xarakterinin, əməyə, mənəvi, ideya və mədəniyyət sərvətlərinə münasibətlərinin əsasları ailədə formalaşır.

Orta əsrlərdə bütün qabiliyyətlərin hətta məfkurə və əxlaqi keyfiyyətlərin belə, valideyndən uşağa irsən keçdiyini iddia edən fikirləri hökm sürürdü. O zamankı ictimai quruluşun məhsulu olan bu nəzəriyyəyə görə “alıcənab və mərifətli” əyanların uşaqları da valideynləri kimi “alıcənab və mərifətli” olmalı imişlər; zəhmətkeşlərdən isə ancaq zəhmətkeşlər törəyəcəkmış.

XVII əsrdə vəziyyət kökündən dəyişdi. İrsiyyət nəzəriyyəsi əleyhinə çıxan qabaqcıl mütəfəkkirlərdən birincisi ingilis filosof və pedaqoqu Con Lokk olmuşdur. Onun fikrincə, uşaq dünyaya gəldikdə onun ruhu ağ lövhəyə bənzər. C. Lokk insan inkişafında irsiyyətin deyil, tərbiyyənin böyük rolu olduğunu qeyd etdi. “Tərbiyə haqqında fikirlər” adlı əsərində yazır ki, təsadüfi etdiyimiz yaxşı və ya pis, xeyirli və ya xeyirsiz adamların onda doqquzu tərbiyələrinin sayəsində belə olmuşlar.

XVIII əsrin fransız mütəfəkkirləri Helvetsi, Deni Didro və s. C. Lokkun tərbiyə haqqındakı fikirlərini daha da irəli apardılar. Xüsusən Helvetsi irsiyyətin təsirini tamamilə inkar edir və “tərbiyə hər şeyə qadirdir” – deyirdi. Helvetsiyə görə : “biz nə isək tərbiyyənin məhsuluyuq”.

Alman filosofu Şopen Hauer isə tamamilə başqa mövqedən çıxış edirdi. Şopen Hauerə görə insan heç bir zaman dəyişmir. Onun fikrincə, insan xarakterindəki nöqsanları aradan qaldırmağa edilən təşəbbüs, misi qızıla çevirməyə edilən təşəbbüsə bənzəyir. Şopen Hauerə görə insan xarakterinin, əxlaqi keyfiyyətlərinin rüşeymləri irsiyyətin gücü ilə müəyyən edilir və tərbiyə olsa-olsa bu rüşeymlərin müsbətlərini inkişaf etdirsə, mənfilərinin inkişafını isə müəyyən zaman içində yubada bilər.

Avstriya psixiatri və psixoloqu Ziqmund Freyd də şəxsiyyətin inkişafında həlledici yeri anadangəlmə amillərə-instinktlərə vermişdir. Freydin fikrincə, şəxsiyyətin inkişafını təmin edən əsas qüvvə, irsi amillərlə şərtlənən və orqanizmin fəallığını müəyyənləşdirən həvəs və meyllərdir. Z.Freyd və onun davamçıları həvəs və meyllərin formalaşması xüsusiyyətlərini inkişafı əlaqələndirirlər. Onların fikrincə, əvvəllər uşağın həvəsi cinsi fəaliyyətlə bağlı olmur. Lakin sonralar onların müəyyən obyektlər üzrə fərdləşməsi prosesi baş verir. Z. Freydə görə cinsi həvəs çox erkən vaxtlardan özünü büruzə verir. Uşaq yaşa dolduqda, onu əhatə edənlərin (xüsusən valideynlərin) sosial tələblərini – qadağaları mənimsəyir və bu əsasda uşağın “həvəsi” “daxilə qovulur”, daxili hərəkətverici qüvvəyə çevrilir.

Adlarını çəkdiyimiz tədqiqatçıların hamısı belə bir ideyadan çıxış edir ki, şəxsiyyətin formalaşmasında bioloji amilləri inkar etməmək şərti ilə əsas yeri tərbiyə tutur. Tərbiyə şəxsiyyətin inkişafına istiqamət verməklə həm də onu təşkil edir. Bu zaman tərbiyə uşaq və yeniyetmənin həyat və fəaliyyətini təşkil etməklə məhdudlaşmır, həm də mövcud pedaqoji-psixoloji prinsiplər əsasında hər bir tərbiyə obyektinin (uşağın) imkanlarını müəyyən etməyə kömək edən inkişaf şəraiti yaradır və onun fəallığını təmin edir. Bu əsasda da uşaq və yeniyetmənin psixi cəhətdən inkişafı təmin edilir.

Təlim-tərbiyə milli dəyərlərimiz olan adət-ənənələrə uyğun əsas keyfiyyətləri insanın inkişafında formalaşdırır. Cəmiyyətdə yeni nəslin milli adət-ənənələrimiz ruhunda tərbiyə edilməsi hərtərəfli mədəni keyfiyyətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Müstəqilliyimizin hazırkı mərhələsində gənc nəslin əxlaq tərbiyyəsinin rolu və əhəmiyyəti xeyli artır. Milli şüurun artması, onun əxlaqi keyfiyyəti cəmiyyətin inkişafında vacib və önəmlidir. Məhz buna görə də təlim-tərbiyə məsələsi ön planda durmalıdır. Gəncləri milli adət-ənənələrimiz ruhunda tərbiyə etmək, onları mərd və cəsur tərbiyə etmək deməkdir.

İSTEDADLI UŞAQLARIN TƏLİMİ İLƏ BAĞLI MÜƏLLİM FƏALİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Zəkiyyə Namiq qızı Hüseynova

AZECOLAB

zekiyye.huseynova@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Günü gündən inkişaf edən, sürətlə bir – birini əvəz edən texnologiyalar, eyni zamanda Respublikamızda təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatlar təlim prosesi iştirakçılarını öz fəaliyyətlərini günün tələblərinə uyğun qurmalarını tələb edir. Ölkəmizin əsas aparıcı qüvvəsi istedadlı uşaqlar olduğunu və dövlətimizin beynəlxalq səviyyədə tanınması, iqtisadi inkişafında onların payının çox olduğunu nəzərə alsaq onda dövrümüzün ən aktual problemlərindən biri də istedadlı uşaqların təlimi ilə məşğul olan müəllimlərin fəaliyyətinin psixoloji məsələləridir. Bu isə öz növbəsində istedadlı uşaqların təlimi ilə birbaşa məşğul olan müəllimlərin fəaliyyətinin dəstəklənməsini, onların fəaliyyətinə verilən psixoloji tələblərə yenidən baxılmasını tələb edir.

Hazırda Azərbaycanda həyata keçirilən dövlət proqramları və islahatlar çərçivəsində təhsilin bütün sahələrində inkişaf özünü qabarıq şəkildə göstərir. Uğurla həyata keçirilən təhsil siyasətində

dövlətimiz xüsusi qabiliyyəti, istedadı olan uşaq və gənclərə də xüsusi diqqət ayırır. Bunun da əsas səbəblərindən biri istedadlı gənclərin istedadlarını daha da inkişaf etdirməsinə şərait yaradaraq ölkəmizin gələcək inkişafına yönəltməkdir. Bu istiqamətdə də müvafiq dövlət proqramları, tədbirlər planları uğurla həyata keçirilmişdir. Bir çox layihələr bitməyə də bir çox layihələr davam etməkdədir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, sağlam psixoloji mühit yaratmadan uşaqların o cümlədən istedadlı uşaqların inkişafından danışmaq olmaz. İstedada malik uşaqda həmin istedadı inkişaf etdirmək, onda özünə inamı, güvən hissini artırmaq uşaqların özündən, valideynlərindən, ətrafındakılardan, həmyaşdlarından asılı olduğu kimi onun təlimi ilə məşğul olan müəllimlərdən də asılıdır. Bildiyimiz kimi istedadlı uşaqlar bacarıq və qabiliyyətlərinin özünəməxsusluğu ilə fərqlənirlər. Onlar böyük həcmli informasiyaya, zəngin söz ehtiyatına malik olur, səbəb – nəticə əlaqəsi qurub düzgün nəticə çıxara bilir, informasiya bolluğundan düzgün istifadə edir, təfəkkürü sürətli və çevikdir, özünəməxsus orijinal ideyaları vardır, davranış və təfəkküründə müstəqildirlər və s. Buna görə də onlarla işləyən müəllimlər də fərqlənməli, onlara verilən tələblər də istedadlı uşaqlara verilən tələblərə uyğun olmalı, təlim prosesində bunları nəzərə alaraq öz fəaliyyətlərini təşkil etməlidirlər. Bu istiqamətdə də islahatlar, dövlət proqramları həyata keçirilməli, yeni hazırlanacaq proqramlarda istedadlı uşaqlara və onların təlimi ilə məşğul olan müəllimlərin biliklərinin, təcrübələrinin artırılmasına da geniş yer ayrılmalıdır.

İldən – ilə həyata keçirilən layihələr bir – birini əvəz etdikcə hər bir yenilik uşaqlara eyni zamanda istedadlı uşaqlara da öz psixoloji təsirini göstərir. Bu layihələr tərtib edilərkən çalışılmalıdır ki, həmin psixoloji təsir müsbət olsun.

Bütün bunları nəzərə alsaq deyə bilərik ki, təhsil proqramlarının, layihələrin uğuru onu tətbiq edən müəllimin fəaliyyəti, pedaqoji qabiliyyətindən də asılıdır.

Daim inkişaf edən təhsilimizin əsas məqsədi milli – mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qorumaq və inkişaf etdirmək, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüslər və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktik biliyə yiyələnən, müasir təfəkkürə və rəqabət qabiliyyətli kadrlar hazırlamaqla yanaşı həm də sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinə və ixtisasını daim artırılmasını təmin etmək, təhsilalanları ictimai həyata və səmərəli əmək fəaliyyətinə hazırlamaqdan ibarətdir. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda qeyd edilmiş kimi vətəndaşların hərtərəfli təhsil tələbatını ödəmək məqsədi ilə əlavə təhsil proqramları əsasında verilən əlavə təhsil almaq hüququ vardır.

Qeyd edək ki, təhsilverənlər yəni müəllimlər hər beş ildən bir attestasiyadan keçirilir və müvafiq ixtisasartırma, təkmilləşdirmə kurslarına cəlb olunaraq qiymətləndirildikdən sonra öz fəaliyyətlərini davam etdirir onda təhsilverənlərin hüquqlarına ixtisasını artırmaq, yeni ixtisas almaq, staj keçmək, ixtisas və elmi dərəcəsinə yüksəltmək, vəzifələrinə isə ixtisas və elmi - pedaqoji səviyyəsini yüksəltmək, elmi araşdırmalar aparmaq, əlavə məşğələlər, sinifdənkənar və məktəbdən kənar tədbirlər keçirmək olduğunu göstərmək olar.

Müəllimlərin əlavə təhsili ixtisasartırma və yenidənqurma qurumlarında, peşə – ixtisas təhsilli müəssisələrdə yaradılmış müvafiq strukturlarda, stajkeçmə və peşə hazırlığı kurslarında və bu sahə üzrə fəaliyyətinə razılıq verilmiş digər müəssisələr həyata keçirir. Bu tip əlavə təhsil, təkmilləşdirmə kurslarında müəllimlərlə elmi – metodiki iş eyni zamanda pedaqoji qabiliyyətin inkişaf etdirilməsi yönündə də aparılmalıdır.

Nəzərə alsaq ki, təlim strategiyasının qurulmasının şərtlərindən biri təlim fəaliyyətinin planlaşdırılmasıdır onda müəllim kurikulumda dövlət tərəfindən şagirdin bilik və bacarığına qoyulan tələbə yəni standartı nail olmaq üçün təlim fəaliyyətini düzgün planlaşdırmalıdır. İstedadlı uşaqlarla məşğul olan müəllimlər planlaşdırmaya adi baxmamalı, planlaşdırma apararkən hər iki növdən – perspektiv (illik) və cari (gündəlik) planlaşdırmadan istifadə etməklə yanaşı, lazım gəldikcə planlaşdırmada dəyişikliklər etməyi də bacarmalıdır. Müəllim təlim fəaliyyəti zamanı perspektiv planlaşdırmanı tərtib edərkən bir neçə məqama xüsusilə diqqət etməlidir. Bunlara tədris vahidinin və mövzuların düzgün müəyyənləşdirilməsini, inteqrasiya imkanlarından düzgün istifadə edilməsini (fəndaxili və fənlərarası), şəraitə və sinfin səviyyəsinə uyğun resursların seçilməsini (əlavə təhcizat və vəsaitlər), uşaqların inkişaf və qavrayış səviyyələrini nəzərə almaqla mövzuların uyğun vaxt bölgüsünü aparmağı, yəni çətinlik dərəcəsinə uyğun ayrılan vaxt bölgüsünün müəllim tərəfindən azaldıb artırılmasını göstərmək olar. Bu göstərilənlər ümumi olsa da istedadlı uşaqların təlimi prosesində də istifadə edilməlidir.

Digər tərəfdən hər bir müəllim öz fəaliyyəti prosesində perspektiv planlaşdırma ilə yanaşı hər günün cari planlaşdırmasını düzgün qurmalıdır. Çünki bunu etmədən nəinki qarşısında duran məqsədə

nail ola bilməz, eyni zamanda bu günün, hətta sabahın da tələblərinə cavab verən şəxsiyyət formalaşdırıla bilməz. Cari planlaşdırma zamanı əsasən mövzuya uyğun düzgün seçilmiş təlim üsulları, iş formaları, fəal dərsin mərhələlərinə uyğun qurulmuş məqsədli strategiya, şagirddə idrak fəallığı, yaradıcılıq, motivasiya, tənqidi, məntiqi, yaradıcı təfəkkürün inkişafına yönəldilmiş iş vərəqləri şagird fəaliyyətinin düzgün izlənilməsi və obyektiv qiymətləndirilməsi zamanı şagirdlərin təlim nəticələrinə daha tez çatmalarına imkan yaradır və bir çox hallarda müəllimə öz fəaliyyəti prosesində özünəgüvən hissini artırmış olur.

AİLƏDAXİLİ KONFLİKTLƏRİN UŞAQ PSIXİKASINA TƏSİRİ

Mənsurə NOVRUZOVA

Bakı Slavyan Universiteti
measure_novruzova@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Kiçik cəmiyyət olan ailədə konfliktlər, narazılıqlar, baş verən bütün mənfi hallar hətta bəzən boşanma ilə də nəticələnir. Bəs bu kimi konfliktlərdə zərər çəkən kim olur?

Konfliktsiz ailələr yəqin ki, tapmaq müşğül məsələdir, çünki ailə aktiv sistemdir. Bu sistem individual fikri, düşüncəsi, dünyagörüşü və baş verən hadisələrə baxma bucağı olan iki insandan ibarətdir. Əsas məsələ konfliktlərin istiqamət bucağıdır. Konstruktiv konflikt zamanı ailədə istər ata, istərsə də ana ortaq məxrəcə gəlməyə çalışır, bir-birinin fikrinə hörmətlə yanaşır.

Qeyri-konstruktiv konflikt zamanı isə ailədə uşağın həyatı yox, ananın, yoxsa atanın üstünlük əldə edə biləcəyi əsas götürülür. Qarşı tərəf isə alçaldılır və hətta şiddətə məruz qalır. Bütün bu kimi hadisələrin uşaqların gözü önündə cərəyan etməsi uşaqların sarsıntı yaşamasına səbəb olur.

Ailədə baş verən konfliktlərdə uşaq adətən üç rolda çıxış edir:

1. Baş verən hadisəni müşahidə edir. Dayacağı hesab etdiyi ana və atanın düşdüyü vəziyyət, hətta mübahisə zamanı “boşanacam” “gedəcəm” kimi ifadələr uşaqlarda özgüvənin itməsinə səbəb olur.

2. Hadisənin necə irəliləməsindən asılı olmayaraq valideynlərin hirsini çıxara biləcəyi yeganə obyekt uşaq olur. Uşağı yersiz günahlandırmaqlar və hətta şiddət konfliktə müşahidə zamanı zərbə almış uşaq psixikasına dağıdıcı təsir göstərir. Nəticə etibarilə uşaqlarda yenə özünəqapanma, inamsızlıq, özünə əminsizlik hissləri yaranır.

3. Valideynlərin uşaqların gözü önündə mübahisəsi azmış kimi, bir də uşağı günahlandırması uşaqlarda gələcəkdə sağalmayacaq yaralar açır. “Sənə görə bu münasibəti davam etdirirəm”, “Sənə görə bu əzablara dözüürəm” kimi fikirlərlə valideynlər özlərinin qaldırmaqda çətinlik çəkdikləri yükü uşağın üstünə atırlar. Uşaq baş verənlərə görə özünü günahlandırır, nəticədə özünəqapanma, inamsızlıq daha da dərinləşir.

Əksər hallarda münafişəli ailələrdə böyüyən uşaqların gələcəkdə çoxsaylı problemləri ortaya çıxır. Gözünü açıqdca ailədə münafişə, mübahisə görən azyaşlı müəyyən müddət keçdikdən sonra aqressivləşir, hər kəsə, hər şeyə daha sərt reaksiya göstərməyə başlayır. Erkən yaşlarda bu özünü biruzə verməyə də yeniyetməlik yaşlarına çatdıqdan sonra boşanmış və münafişəli ailədə böyüyən uşaqlarda həyata, insanlara qarşı inamsızlığın olduğunu müşahidə edə bilərik. Tərəflər arasında bəzən əsaslı, bəzən isə əsassız münafişələr baş verir. Məişət zəminində baş verən konfliktlər böyüyərək əhatəsini də genişləndirir. Beləcə xırda problemə görə həm qız, həm də oğlan tərəf münafişəyə cəlb olunaraq müəyyən çıxış yolları axtarmalı olurlar. Ata-anası arasında normal münasibətlər görməyən, boşanmış ailədə böyüyən uşaq ailə həyatı qurduqdan sonra müəyyən problemlərlə qarşılaşaraq həyat yoldaşından ayrılmalı olur. Gözünü açandan atasının anasını döydüyünü görən uşaq bu davranış modelini qəbul edərək ailə həyatı qurduqdan sonra eyni strukturu tətbiq edir. Münafişəli ailədə böyüyən uşaqlarda hərdən əks effekt də yaranır. Bəzi hallarda bu cür ailələrdə böyüyən uşaqlar atasının anasına qarşı zorakılığını qəbul etməyib nümunəvi ailəyə sahib olurlar. Ata narkotik, ya da spirtli içki aludəçisi olduqda və ya ailə münafişəli olduqda uşaqlarda müəyyən travmalar yaranır.

Bu cür situasiyaların baş verməsində genetik amillərin də rolu var. Belə münafişəli ailələrdə böyüyən uşaqlar ola bilər ki, zaman keçdikcə çox nümunəvi şəxs, həyat yoldaşı ola bilsin. Lakin uşaq

vaxtı aldığı travmalar onu heç vaxt tərək etmir. Hər şeyin yaxşı olduğunu görəən şəxs içində yaranan problemin nədən qaynaqlandığını da bilmir. Gələcəkdə yaranacaq

problemlərin böyük əksəriyyəti uşaqlığımızdan qaynaqlanır. Uşaq ikən aldığımız travmalar zaman keçdikdən sonra başqa formada transformasiya olunaraq yenidən özünü göstərməyə başlayır.

Uşaqlar ətraf ələmə həssaslıqla yanaşırlar. Ən kiçik problem onlara çox böyük görünə bilir və nəticədə uşaq fikrini bölüşə bilmir. Kədərlənir, ətrafdan küsür və stressə düşür. Stress getdikcə uşaqdan böyüyə kimi hamının qlobal probleminə çevrilir. Ümumi mənada stress insana güc gələən, təzyiq edən, çıxılmaz, çarəsiz bir yola sürükləyən, insanı kədərləndirən, sinir sisteminə, əsəblərinə mənfi təsir göstərən həyat hadisələridir. Stressin uşaqlarda özünü bürüzə vermə halları da yaş qruplarına görə fərqli olur.

- 2 yaşa qədər olan uşaqlarda: uşaq həddən artıq həssas olur, heç nədən aqressivləşir, əsəbiləşir, iştah birdən-birə yox olur, yuxusu pozulur.

- 2-7 yaş aralığında olan uşaqlarda: uşaqda geriləmə, səbəbsiz həyəcanlanma, yuxu pozğunluğu, qorxudan yata bilməmək, qarabasma kimi halları müşahidə olunur.

- 6-10 yaş aralığında olan uşaqlarda: Ürək bulanması, gecə qarabasmaları daha çox olur. Uşaq tez yorulur, dərslərini çatdırı bilmir, yaddaş zəifliyi yaranır. Özünü uşaq kimi aparmağa başlayır, ərkəsöyünlük edir, özündən tez çıxır.

Bəzi uşaqlarda stress səbəbilə iştahsızlıq, yuxu pozğunluğu yaranır və ya əksinə uşaqda tənbellik, çox yatmağa meyillilik və çox yemə halları müşahidə edilir. Uşaqda doymaq refleksi özünü gec bürüzə verir, nəticədə kökəlməyə, piylənməyə meyillilik artmağa başlayır.

Məktəb dövründə olan stressli uşaq cəmiyyətdən təcrid olunmağa başlayır, məktəbə getmək istəmir, dostları ilə görüşməkdən çəkinir, özünə qapanır, uşaqda heç kəslə ünsiyyət qurmamaq vərdişi yaranmağa başlayır. Nəticədə uşaq tənhalığa qapanır.

Hətta araşdırmalar nəticəsində məlum olub ki, stressli uşaqlar xroniki xəstəliklərə daha tez tutulurlar.

Valideynlər münaqişələrini, problemlərini heç vaxt uşaqların yanında həll etməyə cəhd etməməlidir. Bunun üçün ilk növbədə onların bilikli olması, maarflənməsi önəmlidir. Biliksiz ailə başçısı nəyi necə etdiyini dərk etmir.

Uşaqlar gələcəyimizdir. Uşaqları bu psixoloji travmalardan azad etmək, gələcəklərini və gələcəyimizi sağlam yetişdirmək üçün valideynlər maarifləndirilməli, valideynlərin arasında baş verən konfliktin, çətinliyin uşağa yansımaması üçün daha diqqətli olmalıdırlar.

MENECMENTDƏ MOTİVASİYA PROBLEMİ

Ləman BABAYEVA

L_lyi@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

Heyətin idarə edilməsi sahəsində əsas yeri təşəbbüskarlığın yüksəldilməsi, işçilərin məhsuldarlığının artırılması, onların fəaliyyətə həvəsləndirilməsi və s. tutur. İş əmsalının yüksəldilməsində motivasiya mühüm amillərdən biri, bəzən isə birincisidir.

Çünki, heyətin-komandanın idarə edilməsi əsasən işçilərin motivasiyasının həyata keçirilməsi üzərində qurulur. Elə isə, motivasiya nədir?

Motivasiya-insanı fəaliyyətə həvəsləndirən daxili və xarici hərəkətverici qüvvələrin məcmusudur. İnsanı fəaliyyətə sövq edən və bu fəaliyyəti gücləndirən amillər aşağıdakılardır:

- Tələbatlar
- Motivlər
- Stimullar

Motivasiya prosesi tələbatı öyrənmək, müəyyən məqsədləri icra etməklə bağlıdır. Bu prosesin müəyyən mərhələləri vardır: tələbatın meydana çıxması; tələbatı ödəmə yollarının axtarılması; fəaliyyət istiqamətinin seçilməsi; fəaliyyətin həyata keçirilməsi; fəaliyyətə görə mükafat; haqqalma; tələbatı ödəmə; hansı motivin daha çox təsiredici olmasını araşdırmaq.

Menecment fəaliyyətində ən başlıca cəhət işçiləri qarşıya qoyulmuş məqsədlərin icrasına yönəlməkdir. Burada motivasiyanın, işçilərin davranış qaydalarını öyrənən motivasiya nəzəriyyəsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Menecerlər iş yerlərində insanların davranışını öyrənməklə motivasiya sistemi yaradır, fəaliyyətlərini stimullaşdırmaq üçün motivasiyadan geniş istifadə edir və motivasiyalı təsiri səmərəli fəaliyyətin mühüm şərti kimi qiymətləndirirlər.

Effektiv komanda işi nümunəsi yaratmaq isə məhz menecmentdə düzgün motivasiya yaradıldıqda baş verir. Motivasiya maddi və mənəvi olur. Mənəvi motivasiyaya daxili və xarici motivasiyaları; Maddi motivasiyaya isə sosial motivasiya və pulu aid etmək olar. Menecmentin vəzifəsi hansı məqamda maddi, yoxsa mənəvi motivasiyasının effektiv nəticələrə səbəb olmasını müəyyən etmək, düzgün seçim edərək komandanın inkişafına dəstək verməkdir.

Komanda fəaliyyətində müxtəlif xarakter və bacarıqda insanlar yer alır. Onların maraqları, motivasiyaedici faktorları da fərqlidir. Ona görə bəzən ümumi iş əmsalını yüksəltmək üçün individual yanaşmalar tətbiq etmək lazım gəlir. Deməli, komanda daxilində müxtəlif motivasiyaedici üsullardan istifadə edilməlidir. Bunun üçün də ilk olaraq komanda üzvlərini tanımaq, onların fikir və arzularını müxtəlif tədqiqat üsulları vasitəsilə öyrənmək lazımdır ki, motivasiyaedici tədbirlər planlayanda bu istəklərə adekvat olsun. Belə olduqda əməkdaşın istəyi (motivasiyasına təsir edən faktorlar) və menecerin sərgilədiyi reaksiya (motivasiyaedici tədbirlər) üst-üstə düşür, nəticə doğrudan da yüksək səviyyədə olur.

Bəzi amillər var ki, bu amilləri işçinin motivasiyasına təsir edən faktorlar olduğu düşünülür. Bunları aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

- İşdən çıxarılma təhlükəsi
- Maaş səviyyəsi
- Yüksəlmə imkanı
- İşini sevmə
- Görülən işin qiymətləndirilməsi
- Məzuniyyət və icazə vəziyyəti
- İş yoldaşları ilə anlaşma
- Sevmədiyi işin tapşırılması
- Sağlamlıq xidmətləri
- Rəhbər-işçi münasibəti
- Təhsil və bacarıq səviyyəsi
- Özünüifadə və səlahiyyət imkanı
- İş yerindəki fizioloji vəziyyət
- Atıq işləmək
- Müvəffəqiyyət, təqdir və mükafatlandırma
- Maddi yardımlar
- İş səmərəsinə təsir edən vasitə və vəsait vəziyyəti
- Vəzifə bölgüsünün ədalətliyi
- Qərarə iştirak imkanı

Bu siyahını əlbətdə genişləndirmək olar. Sadəcə qeyd etmək istərdim ki, bu faktorlar özü də individualdır. Və bütün komandalar üçün bu üsulları istifadə etmək uyğun deyildir. Motivasiyaedici amilləri seçən zaman obyektin-qrupun bioloji xüsusiyyətlərini, sosial mühiti və coğrafi zonanı mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Ümumiyyətlə, işçilərin motivasiya problemini tədqiq etmək üçün bir sıra üsullar vardır ki, bunlardan istifadə etmək olar. Məsələn, sorğuların keçirilməsi, müsahibələr, təkliflər qutusunun tətbiqi, uzunmüddətli müşahidələr buna ən bəsit nümunələrdəndir. Mütəxəsislər tərəfindən aparılan tədqiqatlara əsasən bir neçə ümumiləşdirilmiş “Motivasiyaları artırır” fikirlərinə nümunə kimi:

- Fikirlərimə və təkliflərimə qiymət verilməsi
- Rəhbərlər tərəfindən problemlərimin dinlənilməsi
- İşçilər arasındakı rəqabət
- Gündəlik iş ritualından fərqli fəaliyyətin tətbiqi
- Rəhbərlərin avtoritet münasibət əvəzinə humanitar davranışları

- Göstərdiyim nəticəyə və bacarığıma əsasən vəzifəmin artırılması
- Fiks maaşdan əlavə bonus və ya digər maddi həvəsləndirici məbləğlərin ödənilməsi
- İş şəraitinin və fizioloji ehtiyacların yaxşılaşdırılmasının təmin edilməsi
- Tibbi sığortanın olması
- Təhlükəsizliyin təminatı
- Davamlılıq
- Ehtiyacların qarşılınmasında dinamiklik
- Mənəvi ehtiyacların ödənilməsi (əyləncələrin, pikniklərin təşkili) misal göstərmək olar.

Hazırda öz elmi sübutunu tapmış motivasiya nəzəriyyələrinə (A.Maslounun Tələbatların iyerarxiyası nəzəriyyəsi; K.Alderferin Tələbat nəzəriyyəsi; D. Mak Kellandın Motivasiyalı tələbat nəzəriyyəsi; F.Xertsberqin İki amilli nəzəriyyəsi; D. Atkinsonun Əməyin motivasiyası nəzəriyyəsi; S.Adamsın Ədalətlik nəzəriyyəsi; B.Skinnerin Motivasiyanın gücləndirilməsi nəzəriyyəsi; V.Vrumun Motivasiya nəzəriyyəsi; Louleri-Porter Motivasiya nəzəriyyəsi) nəzər salsaq hər birində menecment motivasiyası ilə bağlı kifayət qədər müddələrin əks olunduğunu görürük.

Q.Komelli motivasiyanın çoxaspektlilik konsepsiyasına yanaşmasında rəhbərlik üslubunu, cəmiyyətdə, ayrı-ayrı qruplarda əsas götürülən norma və dəyərləri təhlil edir. Bildirir ki, motivlərsiz fəaliyyət yoxdur. Motivlər bütövlükdə və onları əmələ gətirən komponentlər baxımından bir sıra funksiyaları yerinə yetirirlər. Sosioloji ədəbiyyatlarda həmin funksiyalar aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

1. Meyledici, istiqamətləndirici funksiya: bu o deməkdir ki, motivlər müxtəlif əmək situasiyasında işçiləri müxtəlif davranış istiqamətləri seçməyə meylləndirir. Çünki, istiqamətin seçilməsi hər bir işçi və əmək kollektivi üçün həlledici və prinsipial əhəmiyyətə malikdir.

2. Əmək fəaliyyətinin məna yaradan, məna kəsb edən funksiyası: çünki motiv işçi üçün əmək fəaliyyətinin konkret məzmununu, mənasını və əhəmiyyətini müəyyən edir.

3. Vasitəçilik funksiyası: motivlər insan fəaliyyətinin xarici və daxili vadaredici vasitələrinin, həlqələrinin vəhdətliyini təmin edir, onların təsirini işçilərin davranış qaydaları ilə əlaqələndirir. Əlbətdə, xarici və daxili həlqələrin davranışla əlaqələndirilməsinin özünün bir sıra üsulları və variantları ola bilər.

4. Səfərbəredici funksiya: motivlər bilavasitə hər bir işçinin qabiliyyətinin əməyin səmərəliliyi üçün səfərbər edə bilər. Əlbətdə, insan motivin özü üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasını dərk etməlidir, dərk etmədən çox şey asılıdır.

5. Əsaslandırıcı, bəraətqazandırıcı funksiya: bu işçinin müəyyən davranış etalanu, normallaşdırılan nümunə ilə bağlıdır. Burada real və mülahizə şəklində irəli sürülmüş motivlərin bir-birindən ayrılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Onların hər ikisi nəticə etibarlı ilə əsaslandırılmalıdır.

İnsanı hərəkətə gətirən, onu fəaliyyətə sövq edən motivləri bildikdən sonra insan və insanlar qrupunun idarə edilməsinin effektiv forma və metodlar sistemini hazırlamaq və bilmək, bunları tətbiq edərək uğurlu idarəetmə sistemi qurmaqla cəmiyyətə töhfə vermək menecmentdə motivasiyanın uğurlu tətbiqidir.

QABİLİYYƏT İNSANIN HƏR HANSI BİR FƏALİYYƏT SAHƏSİ ÜÇÜN DAHA ÇOX YARARLI OLDUĞUNU GÖSTƏRƏN FƏRDİ-PSIXİ XASSƏDİR

Elnur ƏSGƏRLİ

Lənkəran Dövlət Universiteti

elnur.asgarli@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Qabiliyyətlər şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyəti olub müəyyən fəaliyyətin müvəffəqiyyətlə icrasının şərtini təşkil edir və onun üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə dinamika-sındakı fərqlərdə ifadə olunur.

İnsanı bir işə qəbul edərkən onun bu işə nə dərəcədə qabil olduğunu müəyyən edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, qabiliyyətləri eyni olan iki insan tapmaq mümkün deyildir. Lakin insanın hər cür psixi xüsusiyyətinə qabiliyyət demək olmaz. Məsələn, insanlar bir-birindən qorxmazlığına, igidliyinə, cəsarətsizliyinə görə fərqlənə bilər. Lakin insanlarda olan bu fərdi xüsusiyyətlər heç də qabiliyyət deyildir.

İnsanları bir-birindən fərqləndirən fərdi xüsusiyyətlərdən biri də qabiliyyətdir. Adamlar arasında qabiliyyət cəhətdən fərqlər həmişə olub və olacaqdır. Hər bir insan bir çox sahələrdə müvəffəqiyyətlə çalışa bilər. Lakin bu sahələrin hər birində qabiliyyəti eyni səviyyədə ola bilməz.

Qabiliyyət fəaliyyət zamanı meydana çıxır, fəaliyyət prosesində inkişaf edir və təkmilləşir.

Qabiliyyətləri bilik və bacarıqlarla eyniləşdirmək olmaz. Çünki qabiliyyətlər həmin bilik və bacarıqlara sürətlə yiyələnməyi və təcrübədə onlardan istifadə etməyi təmin edir. İnsan bilik, bacarıq və vərdişləri qabiliyyətin imkanları əsasında əldə edir. Qabiliyyət psixi keyfiyyət kimi özünü fəaliyyət prosesində göstərir.

Qabiliyyət fərdi-psixoloji xüsusiyyət olub, insanın digər psixoloji xassə və keyfiyyətlərinə qarşı qoyula bilməz. Ancaq bu psixi xassə və keyfiyyətlər ilə, yəni əqli keyfiyyətlər, hafizənin xüsusiyyətləri, xarakter əlamətləri və emosional xassələr ilə bir sırada durmalıdır.

Müasir psixologiyada ümumi və xüsusi qabiliyyətlər ayırd edilir. İnsanın müxtəlif fəaliyyət sahəsində uğurlu nəticələr əldə etmək imkanı verən qabiliyyətlərə ümumi qabiliyyətlər deyilir. Ümumi qabiliyyətlərə malik olan insanlar praktik və əqli vərdişlərə daha tez yiyələnirlər. Xüsusi qabiliyyətli insanlar isə əsasən müəyyən sahələr üzrə uğur əldə edirlər. Məsələn, heykəltəraşlıq, səliqəli yazı və ayrı-ayrı sahələr üzrə ixtisasa yiyələnmə və s.

Bütün bunlar göstərir ki, qabiliyyətin inkişaf səviyyəsini insanın fəaliyyət sahəsində əldə etdiyi nəticələrlə, onların keyfiyyət göstəricisinə görə müəyyən etmək olar.

NİTQİN BƏRPASINA YÖNƏLMİŞ KORREKSİON İŞİN ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ

ATAKİŞİLİ Günay Teymur qızı

ADPU-nin II kurs magistrantı

gunay.atakishili@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Afaziyalı şəxslərin xüsusiyyətləri fərdi xarakter daşıyır. Onlarda olan nitq pozuntularının aradan qaldırılması üçün hər bir xəstəyə onun xəstəliyinin tipinə uyğun müayinə və müalicə üsulu müəyyənləşdirilməlidir. Afaziyalı şəxslərin afaziyanın hansı tipinə aid olduğunu müəyyən etmək üçün testlərdən istifadə olunur. Testlərin nəticəsinə uyğun olaraq, müalicə proqramı seçilərək tətbiq olunur. Proqramların seçimindən asılı olmayaraq hər biri 5 mərhələdə həyata keçirilir:

1. Danışılan nitqi başa düşmə mərhələsi
2. Yazılanları dərk etmə mərhələsi
3. Şifahi nitqi inkişaf etdirmə mərhələsi
4. Artikulyasiya problemlərinin həlli mərhələsi
5. Yazma bacarığını inkişaf etdirmə mərhələsi.[5]

Afaziya istifadə olunan bütün proqramların əsas məqsədi nitqin bərpa edilməsinə çalışmaq və afaziyalı şəxsə olan nitq qüsurunun aradan qaldırılmasıdır.

Afaziya zamanı nitqin bərpasına mümkün qədər tez başlamaq lazımdır və bərpa terapiyası uzun müddət davam etməlidir. Əgər pedaqoji iş ilk günlərdən (aylardan) aparılırsa, onda daha böyük nailiyyətlər əldə etmək olar. Bundan əlavə məşğələlərə erkən başlanılması patoloji simptomların möhkəmləndirilməsinin qarşısını alır və bərpanı məqsədli şəkildə istiqamətləndirir, yəni profilaktik mənə daşıyır.

Bu xəstələrə 2-3 aylıq stasionar müalicə, sonra isə müalicəni ambulator şəraitdə davam etmək tövsiyyə olunur. Reabilitasiya prosesinin belə təşkili bərpa tədbirlərinin erkən başlanılmasını təmin

edir, stasionar və ambulator loqopedik yardımının ardıcillıq prinsipini yerinə yetirir. Hər 6-12 aydan bir (3-4 dəfə) xəstələrin stasionar müalicə almaları məqsəduyğun olardı, çünki bu zaman təlim mərhələləri təkrarlanır və sonra ambulator şəraitdə davam edir. Çox vaxt xəstələrlə işdə müsbət nəticələr əldə etmək üçün ümumi hesabla 1-2 il və daha artıq zaman tələb olunur.

Baş beyin damar patologiyasının pozulmaları zamanı Ali Psixi Funksiyalarının pozulmalarının yenidənqurma strateqiyasının probleminə görə nəticəyə gələrək demək olar ki, APF-nin yenidənqurma strateqiyası bunlara əsaslanmalıdır:

1. Baş beyinin gicgah və əmgək sahələrinin arxa paylarının qan dövranının qorunmuş olmasına (ver-tebro-bazilyar sistemində qan dövrəni) və baş beyin qabığının qorunmuş sahələrinin qan dövranının stimulyasiyasına;

2. Nitqi və hərəkət pozulmalarını aradan qaldırmaq üçün məkanda və xəstəlik vəziyyətində oriyentasiyaya şərait yaradan nitqə görə subdominant sağ yarımkürədə APF-m qorunmuş olmasına;

3. Nəinki baş beyin hər iki yarımkürələrini birləşdirən, həm də insanın baş beyininin bütün funksional bloklarının birincili, ikincili və üçüncülü sahələr sistemini birləşdirən aparıcı yollar sisteminin qorunmuş olmasına.

Məhz bu qeyd olunanlar A.R.Luriya və Y.S.Beynin afaziyanın bütün formalarının aradan qaldırılmasında Ali Psixi Funksiyaların «yenidənqurulmasını» əsasını təşkil edir.

Afaziya zamanı nitqin spontan bərpasına çox nadir hallarda rast gəlinir, o da ki yalnız «təmiz» solaxaylarda (1 günə və ya 1-2 həftəyə); Bir qayda olaraq bu xəstələrin loqopedik yardıma ehtiyacı çox olmur.

Baş beyin zədələnmələrində xəstələrin Ali Psixi Funksiyalarının 80% 2 ay müddətinə qədər bərpa olunur. Bu ondan irəli gəlir ki, baş beyin zədələnmələri nitq zonalarının yaxınlıqlarında lokal şəkildə baş verir, bundan başqa cavan orqanizmdə aterosklerozun olmaması və baş beyinin damarlarının sağlam olması da tez bərpa olunmaqda böyük rol oynayır.

Lakin ağır köllə-beyin travmalı və damar genezli xəstələrdə APF-nin bərpası spontan şəkildə baş vermir. Məhz buna görə də sistemli loqopedik məşğələlər aparılır, yəni xaricdən təsir göstərilir ki, pozulmuş Ali Psixi Funksiyalar yenidən qurulsun.

Afaziyanın islahı zamanı görmə qavraması (mətn, sözləri oxumaq, oxuduğuna aid şəkilləri, rəqəmləri tanımaq, oxumaq, loqopedin nəzarəti altında misalların həlli və s.) həlledici rol oynayır.

İlk olaraq loqoped xəstənin qohumları ilə söhbət aparmalıdır. Söhbət zamanı onlara nitq qüsurlarının yaranma səbəbini, xarakterini və xüsusiyyətlərini başa salmaq lazımdır. Xəstə ilə məşğul olan qohuma başa salmaq lazımdır ki, loqopedik məşğələlər üçün ümumi dəftər, qələm, karandaşlar lazımdır və loqoped ümid edir ki, loqopedin tapşırıqları yerinə yetirmək üçün onlar xəstəyə kömək edəcək.[2]

İndi isə xəstə ilə ünsiyyət texnologiyası üzərində bir qədər dayanaq. Konkret olaraq nə etmək lazımdır ki, ilk 15 saniyə ünsiyyət ərzində müsbət «birləşmə» əmələ gəlsin? Bu sualı 2000-ci ildə A.Ostanoviç «Ünsiyyət texnologiyası» adlı məqaləsində araşdırır. Bu suala populyar psixoloji ədəbiyyatda «Üç qütübün qanunu» adlı «birləşmə» texnologiyası cavab verir. Qanuna görə tez və effektiv kontakta girmək üçün 3 hərəkət lazımdır:

- 1) təbəssüm;
- 2) öz adın və həmsöhbətin adı;
- 3) kompliment.

Xəstənin loqopedlə, neyropsixoloqla və həkimlə bir-birinin başa düşmələrinə böyük diqqət yetirmək lazımdır. Həkimin xoş müraciəti və təbəssümü pasientin əhval-ruhiyyəsini yaxşılaşdırır. Ana və balanın ilk ünsiyyət vasitələri mimika, jest, hərəkətlər və intonasiya və s. olur. Və bu hisslər insanda (xəstədə) ömür boyu saxlanılmış olur. Bunu nevropatoloq loqoped M.K.Şoxor-Troskayanın öz xəstəsi ilə ünsiyyət qurmağının şahidi olmuşdur. M.K.Şoxor-Troskaya bu hadisəni 1991-ci ildə öz monoqrafiyasında vermişdi: «Xəstə (psixiatrik klinikanın pataloqoanatomu, professor) üzünü divara çevirib uzanmışdı və heç kimlə danışmaq, əlaqəyə girmək istəmirdi. Marianna Konstantinovna əlaqəyə girmək üçün xəstənin sağlam sağ əlini uzun müddət sığallayırdı, onun adını, soyadını deyirdi, öz adını deyirdi. Və sonda zarafatına hirsələndi: «Heç utanırsız? Siz mədəni adam, professor. Yanınızda qadın əyləşib, siz isə üzünüzü çevirib uzanmısmız. Ayıb olsun!» Bu sözləri eşidərkən xəstə güldü və «şənənərək» loqopedə tərəf döndü. Beləliklə də, ünsiyyət quruldu. Professor bir ildən sonra öz işinə qayıda bildi, onun nitqi bərpa olunmuşdu. Həkim-nevropatoloq isə bu metodikam «sığallama»

metodikası adlandırmışdı. Xəstələrlə işləməyi bacarmaq lazımdır. Onlara xoş, yaxşı rəftar, taktik kompliment lazımdır.[4]

M.K.Şoxor-Troskaya öz kitabında xəstə-loqoped münasibəti haqqında başqa bir misal da göstərmişdir. O, 1966-1968-ci illərdə gənc loqopedlə bir kabinetdə işləyərkən, bu loqopedin efferent motor afazialı xəstə ilə məşğul olduğunun şahidi olub. Loqoped şəxs əvəzlilikləriylə işləyirdi: «Mən ölürəm, sən ölürsən, o ölür...». Marianna Konstantinovna bu sözlərdən dəhşətə gəlir və tez bir kağızda gənc loqopedə yazır: Leksikanı təcili olaraq dəyişdirin: «mən yaxşı danışırım, mən artıq yazıram və s.». Loqoped öz səhvini başa düşüb, onu düzəltmişdi.

Nitqin bərpa baş beyinin zədələnmə xüsusiyyətlərindən asılı olaraq uzun və ya qısa müddətli ola bilər. «Mırıldamaq» hecaları demək, pıçıldamaq mərhələlərindən sonra xəstənin şifahi nitqinin təkmilləşməsinə bütün səylərlə çalışmaq lazımdır..

T.A.Dobroxotovanın bu tövsiyələri müasir afaziologiyada efferent və başqa növ afaziyada nitqin bərpa priyomları ilə üst-üstə düşür.

CƏMIYYƏTİN FİZİKİ MƏHDUDİYYƏTLİ ŞƏXSLƏRƏ İNTEQRASIYASI

Sitarə HÜMMƏTOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
sarahummet94@gmail.com
AZƏRBAYCAN

*Bir atomu parçalamaq, ön mühakimələri parçalamaqdan daha asandır.
Albert Enşteyn*

*Özünü qəbul etməyə hazır deyilsinizsə, digər insanları qəbul etməyə ümumiyyətlə hazır deyilsiniz deməkdir.
Nick Vujicic*

Tez-tez eşidirik: “Əlillərin və ya fiziki qüsurlu şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyası”

İlk öncə qeyd etmək istərdim ki, hər hansı bir fərdin və ya müəyyən qrupun inteqrasiyanın baş verməsi üçün ilk öncə həmin fərdin və ya qrupun cəmiyyətdən təcrid olunması gərəklidir. Demək ki, ortada təcrid varsa inteqrasiyadan danışa bilərik. O zaman bu halda etməli olduğumuz təcridin qarşısını almaqdır ki, inteqrasiya anlayışına ehtiyac duyulmasın.

Yaxşı bəs təcrid nədən başlayır? Həmin şəxsləri cəmiyyətdən kənar tutmaqdan mı?

Toplum bir şeyi özündən kənarlaşdırarkən ilk öncə onu “qəlbindən” kənarlaşdırır. İlk addım budur. Daha sonar dil bu prosesdə ştirak edir. Nə üçün dil?

Gəlin həmin təcrid olunmuş şəxslərin necə adlandırıldığına diqqət edək:

-Əlillər

-Fiziki qüsurlu şəxslər

-Əqli qüsurlu şəxslər və s

Adlandırılmanın özündə belə kənarlaşdırılma, ön mühakimə halı görülür. Sizcə əsl qüsurlu onların məhrum olduğu fiziki və ya əqli imkanlardadır yoxsa bizim düşüncəmizdə?

Hal hazırda son illərin statistikasına əsasən Azərbaycanda 560 mindən çox fiziki məhdudiyətli insan vardır ki bunun 65 minini uşaqlar təşkil edir. Həmin uşaqların müəyyən bir hissəsi təhsilə cəlb olunsa da, böyük bir qismi bu imkandan məhrumdur. Səbəb kimi, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslər üçün təhsil müəsisələrinin azlığını, kədr çatışmazlığını gətirə bilərik. Belə uşaqlar üçün onun imkan və bacarıqları nəzərə alınaraq lazımi şərait yaradılmadıqda, ailələrindən və sosial-müdafiə strukturlarından asılı vəziyyətə düşürlər. Nəticədə isə ya valideyn övladını cəmiyyətdən “gizlədir” ya da digər valideynlər öz uşaqlarını onlarla birgə təhsil almasına əngəl olurlar. Hər bir insanın bir fərd eyni zamanda sosial varlıq olduğunu nəzərə alsaq fərdin sosial inkişafı üçün onun cəmiyyətə qaynayıb-qarışmasının nə dərəcə önəmli olduğunun fəqinə vararıq.

Təhsil sahəsinə çətinliklərin aradan qaldırılması üçün ölkəmizdə “İnklüziv təhsil layihəsi”nin icrasına 2005-ci ildən start verilib. Nazirlər Kabinetinin 3 fevral, 2005-ci il, 20 № li qərarına əsasən “Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsili”nin təşkili üzrə inkişaf proqramı təsdiq edilib. İnklüziv təhsil xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ümumi təhsil müəssisələrində sağlam uşaqlarla birgə təhsil almasıdır. Proqrama görə, əgər bir qrupda 20 nəfər uşaq varsa, bunların ikisi və ya üçü fiziki qüsurlu uşaqlar olmalıdır. Lakin qeyd etdiyim kimi, bu prosesin həyata keçirilməsinə birbaşa mane törədən sağlam uşaqların valideynləri olur.

Dövlətimizin bu qrupa daxil olan şəxslərin sosial müdafiəsi istiqamətində atdığı addımlar təqdirə layiqdir. Fiziki imkanlardan məhrum şəxslərin hüquqlarının

müdafiəsi sahəsində ilk qanunverici akt isə 25 noyabr 1992-ci ildə Ə. Əliyevin 284 sayılı fərmanı ilə təsdiqlənmiş, “Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında Qanun”dur. Bu qanun qəbul edildiyi dövrə görə geniş əhatəliliyi ilə təqdirəlayiqdir və fiziki məhdudiyətli şəxslərin hüquqları və sosial müdafiəsi üzrə konkret tələbləri özündə əks etdirir. 1997-ci ildə isə, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 29 avqust tarixli, 99 sayılı Qərarı ilə, “Əlilliyin meyarlarının müəyyən olunması haqqında Əsasnamə”də təsdiq edilib. 1993-cü ildən 2016-cı ilədək bir sıra yeni qanunlar təsdiq edilib, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin birbaşa sərəncamları ilə bu sahədə çoxşaxəli dəyişikliklər edilib, yeni əsasnamələr və qaydalar müəyyən olunub. Bunlardan əlavə Azərbaycan dövləti tərəfdaş çıxdığı bir sıra beynəlxalq sazişlərin tələblərinə uyğun olaraq əlilliklə bağlı yeni öhdəliklər qəbul edib. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (10.12.1948), Uşaq Hüquqları Bəyannaməsi (20.11.1959) və BMT-nin qəbul etdiyi “Əlil İnsanların Hüquqlarının Qorunması üzrə Beynəlxalq Konvensiya”ya (13.12.2006) qoşulmaqla bağlı 02 oktyabr 2008-ci il tarixli 687-IIIQ sayılı Qanunun qəbul edilməsi ilə mövcud qanunlarda bəzi dəyişikliklər və ratifikasiyalar aparılıb. Qeyri-hökumət təşkilatları və digər vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə birgə araşdırmalar aparılıb və xeyli sayda layihələr həyata keçirilib.

Hazırda ölkədə 14 Fiziki Məhdudiyətli Şəxslərin Bərpa Mərkəzi və 7 İnternat Məktəbi fəaliyyət göstərir.

Cəmiyyətdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslərin sayı artmaqdadır. Bu atırımı səbəbi kimi səhiyyənin səviyyəsinin aşağı, sosial vəziyyətin ağır olmasında və ekoloji tarazlığın pozulması da göstərilir.

Həmin şəxslərin cəmiyyətdə üzləşdiyi problemlərin başlıca səbəbi isə əhalinin, xüsusilə də valideynlərin bu sahədə marifləndirilməsinin zəif olmasıdır. Təcrübədə göstərilir ki, fiziki məhdudiyətli olan uşaqların valideynləri uşaqların cəmiyyətə qaynaq-qarışmasında, təhsil almasında və gələcəyinin düzgün təməl üzərində qurulmasında böyük rol oynayır

Bu gün sadaladığımız qanunvericik aktlarının qəbuluna və həyata keçirilən layihələrin mövcudluğuna baxmayaraq qanunvericilikdə boşluqlar olduğu üçün fiziki məhdudiyətli insanların infrastruktur baxımından problemləri hələ də var. Onların hərəkəti üçün lazımı şərait yaranmır və nəqliyyatdan rahat istifadə edə bilmirlər. Hazırda şəhərimizin yeraltı keçidlərində, yollarda, səkilərdə, binalarda fiziki məhdudiyətli olan sakinlər üçün keçidlər yox vəziyyətindədir. Həmin şəxslər üçün dövlət tərəfindən nəzərdə tutulmuş müavinətin azlığı, pulsuz tibbi dəstəyin lazımı səviyyədə yerinə yetirilməməsini də bu problemlər sırasında ön sıralarda yerləşdirə bilərik. Həmçinin dövlətin fiziki məhdudiyətli şəxslərin sosial müdafiəsini təşkil etmək məqsədilə müxtəlif təqaüd, müavinət, güzəştlərlə təmin etməsi nəticə etibarilə əlilliyi olan insanların cəmiyyət həyatından təcrid edilib və daima yardım və mərhəmətə ehtiyacı olan şəxslər kimi qəbul edilməsi ilə nəticələnib.

Dünya təcrübəsinə nəzər salsaq görərik ki, inkişaf etmiş dövlətlərdə bu gün demək olar ki fiziki məhdudiyətli şəxslər cəmiyyətin bir parçası hesab edilir, onlara da digər insanlarla eyni hüquqlar verilir, təhsil haqları təmin olunur, iş imkanları yaradılır.

Cəmiyyətimizdə fiziki məhdudiyətli şəxslərin digər insanlarla birgə işləmə imkanlarının çox zəif olduğunu xüsusi vurğulamaq gərəkdir. Bu və ya digər dərəcədə cəmiyyətdən kənarlaşdırılmış, insanlar tərəfindən qabiliyyətləri fiziki məhrumiyətləri ilə örtülmüş belə insanlar zamanla psixoloji problemlərlə də üz-üzə qalırlar.

Sosial, tibbi və digər çətinliklər onlar üçün həll edilməsi asan olan problemlərdəndir. Ən böyük keçilməsi gərəkən mane zehni olaraq əngəli aşmaq, onlara qarşı düşüncəmizi dəyişmək onların, da bizdən biri olduğunu qəbul etməkdir. İnsanın yer üzündən bir xalqı siləcək gücə malik olduğunu nəzərə alsaq düşüncəsindən mənfi bir xüsusiyyəti silib ata bilməməsi təəssüf doğurucu haldır. İnteqrasiyadan söhbət gedirsə burada cəmiyyətin, bizlərin həmin şəxslərə inteqrasiyasından danışılmalıdır, buna cəhd edilməlidir. Əks halda bu “problem” daima öz aktuallığını itirməyəcək. Özümüzü onlardan məhrum etməyək...

EYNI BİZİM KİMİ, 1+ ÖNDƏ

Aytəkin VƏLİYEVƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti
aveliyeva1@gmail.com
AZƏRBAYCAN

21 mart tarixində ABŞ -in rəsmi olaraq Dünya Daun Sindromu Gününü tanınmasının ardından , dünya ölkələrində müxtəlif fəaliyyətlər bu genetik fərqliliyin daha da tanınmasına kömək oldu . Fərqliliyin 21 mart tarixində qeyd edilməsinin səbəbi isə yenə də özləri qədər xüsusidir . 21ci xromosomların 2 əvəzinə 3 olması təqvimlərdə 21 və 3 rəqəmlərini xüsusiləşdirir . Dünyada ümumi olaraq 6 milyon insan bu fərqliliyin daşıyıcısıdır .

Daun Sindromu nədir?

Ən sadə dillə desək, Daun Sindromlu uşağımızın vücudundakı hüceyrələrin sayı 46 əvəzinə bir xromosom çox yəni , 47 xromosoma sahib olmasıdır .

Bəs niyə 47 xromosom ?

İnsan vücudunu əmələ gətirən xromosomların 23ü anadan , 23ü isə atadan qəbul edilir . Daun Sindromundakı 21. Xromosom 2 yox 3 ədəddir . Bunun nəticəsi olaraq toplam xromosom sayı 46 yox 47dir .

Niyə məhz Daun Sindromu ?

Daun Sindromu ya da öncəki adı ilə desək "Monqolizm" və ya "Monqol uşaq" ilk dəfə 1866cı ildə Dr Langdon Daun tərəfindən müəyyən edilmiş bir sindromdur . Bu genetikanın daşıyıcıları monqoloid irqinə mənsub insanlar kimi qıyıq göz quruluşuna malik olduqlarına görə , Dr Daun bu uşaqlar üçün "Monqoloid" termini istifadə etmişdir . Ancaq bu termin daha sonralar Asiyalı elm adamlarının təzyiqli nəticəsində işlədilməmişdir . Sindrom Dr Daunun adıyla Daun Sindromu adlandırılmağa başlandı . 1959cu ildə Jerome Lejeune tərəfindən 21. xromosomun trizomi olduğu aşkar edilmişdir.

Daun sindromunun öz daxilində hansı növləri var ?

Trizomi – bu zaman bütün hüceyrələr əlavə bir 21. xromosoma malikdir . Daun sindromlu şəxslərin 94% i bu növə aiddir .

Translokasyon – bu növdə əlavə 21ci xromosom başqa bir xromosoma bağlanır . Translokasyon bu sindromun daşıyıcılarının 4%ində müşahidə olunur .

Mozaik – hüceyrələrin bir qismi əlavə bir 21. xromosoma sahibdirlər . Daun sindromlu insanların 2%i bu qrupa daxildir .

Daun sindromuna səbəb olan faktorlar hansılardır ?

Daun sindromuna səbəb olan təyinedici faktorlar sırasında ananın yaşı , radiyasiya , narkotik və spirtli içkilər kimi variantlar ortaya atılmış olsa da bunların içində dəqiqlik qazanmış olanı yoxdur . Nəticədə 21. xromosom bilinməyən bir səbəbdən bölünməmiş və yeni hüceyrədə öz yerini qorumuşdur.

Ananın yaşının irəliləmiş olması , sindromun sıxlığı ilə əlaqədə olan statistik göstəricidir . Son illərdə aparılan araşdırmalar xromosom bölünməzliyinin yalnızca ana və yumurtasından yox ata spermindən də qaynaqlana biləcəyini göstərmişdir .

Daun sindromunun daşıyıcıları nə kimi özəlliklərə sahibdirlər?

Daun sindromunda görünən bəzi fiziki özəlliklər – qıyıq kiçik gözlər , basıq burun , qısa barmaqlar , qıvrıq sərçə barmaq , qalın boyun arxası , ovucdakı tək xətt , ayaq baş barmağının digərlərindən açıq olması və s. Bir daun sindromlu şəxsə bu göstəricilərin hamısı və ya bir neçəsi görünə bilər .

Daun sindromlu uşaqlar istisnalar olmaqla , öz yaşlılarından daha yavaş böyüyürlər . Zehni inkişaf çox zəif irəliləyir və bu yavaşlama yaş artdıqca daha da nəzərə çarpacaq dərəcədə görünməkdədir . Lakin uyğun təhsil proqramları ilə daun sindromlu uşaqlar bir çox nəəliyyətə imza atmaqla yanaşı cəmiyyət üçün də yararlı olmaqdadırlar . Burada davamlı və prinsipli bir təhsil proqramı ən önəmli faktordur .

Daun sindromlu şəxslər çox zaman yaşlılarından daha qısa boylu olur və metabolizmalarının yavaş işləməsi səbəbindən düzgün qidalanmanı bir vərdişə çevirməzlərsə , müəyyən yaşdan sonra çəki problemləri yaşaya bilərlər .

Daun sindromunda şəxsi inkişaf mühüm rol oynayır mı ?

Daun sindromlu uşaqlar yaxşı bir təhsillə normal şəxsiyyət olaraq həyatlarını davam etdirə bilirlər . Fərsət düşdükcə hər hansı bir peşəyə yiyələne , öz həyatlarını sərbəst şəkildə davam etdirə biləcək səviyyəyə gəlirlər . Təbii ki , bu səviyyəyə çatmaq üçün fiziki müalicə , xüsusi təhsil və loqopedik dəstəyə ehtiyac duyulur . Bu ehtiyaclar üçün planlı və proqramlı bir şəkildə professional yardım almaq vacib şərtlərdən biridir .

Xüsusi təhsil . Bu tip uşaqlar sağlamlıq problemləri olmazsa təhsildə çox uğurlu ola biləcək potensiala sahibdirlər . Daun sindromlu uşaqlar öz aralarında bacarıqlarını göstərə bilirlər . Bu səbəbdən də uşağın ehtiyaclarına uyğun bir proqramla özəl təhsil və bununla yanaşı sosial , duygusal , idrak və reflex kimi bacarıqların inkişafı dəstəklənir . Dərslərdə onları mükafatlandırmağımız onları dərəcəyə cəlb etməyin ən sadə üsullarından biridir .

Fiziki müalicə . Fiziki müalicəyə daun sindromlu uşaqlarda 2 ayılıqdan başlanmalıdır . Məşqlər fizyoterapist nəzarətində həyata keçirilməli və günlük proqramlarla evdə ailə üzvləri tərəfindən tətbiq edilməlidir . Davamlı nəzarətlə vəziyyətə uyğun müalicə tətbiq olunur .

Uşaqlarda üz əzələləri çox həssasdır . Fiziki müalicə sırasında əzələ gücü və refleks bacarıqlar və bəzən də qəbul etmə bacarıqları da proqrama daxil edilərək inkişaf etdirilməlidir . Başqa bir orqanik problemi olmayan Daun sindromlu uşaqlar 2 , 3 yaşlarında yeriyə bilirlər . Zehni inkişaf isə 2-7 yaşında inkişafda olur . Ancaq erkən başlayan davamlı təhsil , bu yaş sərhəddini daha üst pillələrə daşıya biləcək gücə malikdir . Bu uşaqların diqqətini toplama müddəti az , yaddaşları zəifdir və bu səbəbdən də mücərrəd anlayışları dərk etmə problemi yaşayırlar .

Loqopedik müalicə . Daun sindromlu uşaqlarda nitq yeriməyə başladıqdan 1-2 il sonra formalaşır . Bu da təxminən 3-4 yaşa təsadüf edir . İlk sözlərini 3 yaşlarında deyən Daun sindromlu uşaqlar , 6 yaşlarında artıq cümlə qurmağa başlayırlar . Onlara deyilənləri anlama bacarıqları , müstəqil danışa bilmə bacarıqlarından daha yüksəkdir . Sosial inkişafı zehni inkişafından 2-3 il öndədir və bu səbəbdən onlar çox zaman olduqlarından daha ağıllı görünürlər .

Daun sindromu bir xəstəlik deyil , genetik fərqlilikdir . Bizim kimi onlar da bütün duyğuları yaşayırlar . Daun sindromlu uşaqlar hər şeydən əvvəl uşaqlıqlar . Bəslənmə , təmizlənmə , sevilmə ehtiyacı hiss edən , ac olanda , sıxılarda ağlayan , əsəbləşən , kəsən , gülən , gecələr sizi yatmağa qoymayan uşaqlardır ...

PARADOKSAL FƏRQLİLİK

Nərmin İSMAYILOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
narmeenismayilova@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Bəşəriyyət yarandığı gündən bu günə qədər gələn insanların mayasını ortaq bir nüans təşkil edir . Bu elə bir oxşarlıqdır ki, özündə həm zərurəti, həm də ziddiyyəti xarakterizə edir . İnsanlar toplum şəklində yaşamağa yönəlmiş yaradıldığı üçün uyğunlaşma instinkti hər birimizin şüur altına təzahür edib . Bu o deməkdir ki, biz istəsək də, istəməsək də cəmiyyət, sosial düşüncələr, qınaqlar, kütləvi iradlar bizim baxış bucaqlarımıza bir başa təsir edir . Harvard universitetində aparılan psixoloji eksperiment bizə istinad olacaqdır . Belə ki, 5 irqi, cinsi və yaş həddi fərqli namizədlər eksperimentə cəlb olunur . Tapşırıq çox sadədir, göstərilən nümunə xəttin oxşarı və eynisi variantlarla verilir . Hər bir iştirakçı verilən nümunənin eynisi olan bəndi tapmalıdır . Test açıq şəkildə keçirilir beləki otaqda olan 10 nəfərdən 9-u xüsusi təlimatlandırılmış aktyorlardır . Yəni onlar birinci testlərdə düzgün cavab versələr də, gedişat irəlilədikcə bilərək səhv cavab səsləndirib namizədimizin fikirlərinə qiyabi müdaxilə edəcəklər . Gedişatın nəticəsi elə təxmin edilən kimi də olur . Öncələrdə namizədlərimiz nə qədər də 9 nəfərdən fərqli fikir səsləndirməyə könüllü olsa da, sona yaxınlaşdıqca bu mübarizəni apara bilməyib mühitə uyğunlaşır və çoxluqda deyilən fikri təkrar edir . Bununla hər bir şagird, tələbə ən azı bir dəfə rastlaşıblar . Müəllim misalın cavabını soruşarkən hər kəs səhv cavab deyir və düzgün cavabı bilsə belə həmin tələbə uyğunlaşma instinktinə sadiq qalaraq öz variantını səsləndirməkdən çəkinir . Və ya kollektiv şəklində gedən söhbətlərdə gülməli olmayan zarafatlara sırf hər kəs güldü deyə gülməyə davam etmək, dayanacaqda səkidən aşağıda hər kəs dayanıb deyə orada dayanmaq, yol keçən zaman

qaydasız da olsa topa şəkildə keçirlər deyə tək görünməmək üçün onlara qoşulmaq... Biz şüurumuzu işə salmadan dəfələrlə edilənləri təkrarlayırıq və sol beynimizin qüdrəti nəticəsində bunlara istinadlar da veririk. Fərqli olmaqdan qorxduğumuz qədər belə olmağa aludəyik. Bəs görəsən bu günə qədər neçə min insan öz fərqli fikrini irəli atmaqdan çəkdiyini üçün o fikrin gətirə biləcəyi potensial uğurlardan məhrum olub ?

Psixologiyanın hər bir sahəsində olduğu kimi bu sahəsində də ziddiyyətlər özünə məxsusluğu ilə diqqətimiz çəkir. Nə qədər də daxilimizdə uyğunlaşma instiki ilə yaşasaq da bir o qədər fərqli olmaq istəyi bizdən əl çəkmir. Sınıfdə digər tələbələrədən fərqlənmək, ailədə övladlar arasında fərqlənmək, xüsusi ehtiram və hörmətə layiq olmaq üçün "fərqlənmək məqsədi" əksər insanların daxili instinklərindəndir. Hətta bu instinktin var olması bugünə qədər olan ixtiraların və kəşflərin tətikçisidir. Fərqli olmaq istəyinin çox olduğu bir varlıqda eyni zamanda fərqlilikdən qorxaraq uyğunlaşma instiktinin var olması insan psixologiyasının gedə biləcəyi üfiqlərin ağılasıgmazlığını bizə nümayiş etdirir.

Tarixən gələn stereotiplər bizə fərqli olmaq hissənə qorxu aşılayır. Nəzər yetirərsək görürük ki, umumi qəbul edilənlərdən əks fikir səsləndirənlər çox zaman üsyançı adlandırılır və çeviriliş siyasəti ilə damğalanıb. "Palaza bürün ellə sürün" atalar sözüümüz isə bizi ümumiyyətlə nəinki fərqli hərəkət etməkdən, fərqli yanaşmaqdan belə çəkindirir. Belə olan təqdirdə fərqli düşünmək və bunu etmək xüsusi bir cəsarət tələb edir. Əsrlərlə DNAmıza yazılmış uyğunluq instiktinin kodlarını ciddi cəhdlə sındırmaq olar. Fərqli düşünməkdən, düşündüyünü səsləndirməkdən çəkinən insanların sayı artdıqca, uyğunluq instiktinə sadıq qalmaq qaçınılmaz olur. Bu isə bir birinə həm fikir, həm də həyat tərzi ilə oxşayan böyük bir topluma gətirib çıxarır. İnsanın əsl mənlüyündən uzaqlaşaraq cəmiyyətin formalaşdırdığı mənlüyə keçməsi fərqli insan tərifi bu dövr üçün yeniləyir. Fərqli insan özü kimi olmaqdan, öz düşüncələrinə və həyat tərzinə sadıq qalmaqdan qorxmayan insana deyilir. Fərqlilik nə qədər inqilabçı və paradoksal görünsə də hal hazırda sahib olduğumuz dünya fərqli düşünən insanların qatdığı yeniliklərdən ibarət olandır.

DEVİANT DAVRANIŞ ANLAYIŞI VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nuranə HÜSEYNLI

nurana.huseynli@mail.ru

"Deviant" davranış (latınca-"deviation"- "kənara çıxma") elmi ədəbiyyatlarda XX əsrin 60-cı illərindən sonra işlənməyə başlanılmış, XX əsrin sonlarında isə sosiologiya, korreksiyaedici psixologiya və pedaqogika elmlərinin sərhəddində "deviantologiya" adlı müstəqil elm sahəsi meydana gəlmişdir. R.K.Merton, E. Dürkheim, Ç.Lombrozzo, Z.Freyd, Q.Tard, V.V.Kovalev, F.Rataki, T.P.Korolenko, T.A.Donskix, V.H.İvanov, Y.A.Kreyberq, E.V.Zmanovskaya, N.V.Maysak, İ.S.Kon və bir sıra digər alimlər "deviant" davranış problemini sosioloji, tibbi, pedaqoji və psixoloji aspektlərdə tədqiq etmiş və bir sıra əsərlər yazmışlar. Müasir elmi-pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatlarda (M.İ.Rojkov, M.A.Kovalçuk, V.Q.Bajenov, M.İ.Buyanov, V.Klayn, A.İ.Zaxarov və b.) uşaq və yeniyetmələrin rəftar və davranışında müşahidə olunan normadankənar, qusurlu davranışın bütün təzahürlərini "deviant davranış" adlandırırlar. "Deviant" davranış dedikdə insanın əməl və hərəkətlərinin onun yaşadığı cəmiyyətdə faktiki olaraq bərqərar olmuş norma və standartlara uyğunsuzluğu nəzərdə tutulur. "Deviant" davranış (o cümlədən sosial deviasiya) müəyyən cəmiyyətlərdə və onların inkişafının müəyyən dövrlərində ümumi qəbul edilmiş və daha çox geniş yayılmış davamlı davranış normalarından yayınmadır. Deviasiya özündə 3 elementi birləşdirir: 1. İnsanın dəyərlərə və normalara (siyasi, mənəvi, hüquqi) münasibəti; 2. İnsanı qiymətləndirən qrup və ya təşkilat; 3. İnsanın davranışı. Deviant davranışların motivasiyasını sosial-psixoloji amillərlə bağlayan rus alimi M.İ.Rojkov onları 4 əsas qrupa ayırır: 1) hüquqi və əxlaqi şurdakı qüsurlar; 2) şəxsiyyətin tələbatlarının məzmunu; 3) xarakterin xüsusiyyətləri; 4) iradi-emosional aləmin xüsusiyyətləri

Müxtəlif elmlər "deviant" davranışa fərqli mövqələrdən yanaşırlar. Sosial elmlər "deviant" davranışa insanın sosial mühitdə, yaxın sosial əhatədə, kollektivdə fiziki və sosial mövcudluğuna real

təhlükə kimi baxır, sosial–mənəvi normaların, mədəni dəyərlərin, habelə insanın mənsub olduğu cəmiyyətdə həmin norma və dəyərlərin mənimsənilməsinə və yaradılmasına, özünüinkışaf və özünü-reallaşdırma prosesinin pozulmasının nəticəsi hesab edirlər. Onların fikrincə, “deviant” davranışlar fərdlərin həyatında müəyyən xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən və sosial sferaya heç də yad olmayan davranışların məcmusudur. Tibbi-bioloji yanaşmada “deviant” davranış cəmiyyətdə qəbul edilmiş şəxsiyyətlərə qarşılıqlı təsir formalarını - əməlləri, hərəkətləri, mühakimələri psixi sağlamlıq səviyyəsində, habelə, sinir-psixi patologiya, səviyyəsində normadan kənaraçıxma kimi qiymətləndirilir. Psixoloji yanaşmada sosial-psixoloji və mənəvi normalardan kənaraçıxma ya konfliktin həllinin yanlış, antisosial həlli nümunəsində, ya da ictimai və şəxsi rifaha əngəl olan davranış normalarının pozulması kimi izah olunur və “deprivasiya” termini ilə ifadə olunur. “Gərginlik” nəzəriyyəsinin banisi, ABŞ sosioloqu Robert Merton qeyd edirdi ki, deviant hərəkətlər bir növ şəxsin bloklaşdırılan hərəkətləridir. İnsan fərd olaraq cəmiyyətə uyğunlaşır və bu zaman onun deviant hərəkətləri ictimai qınaq obyektinə çevrilir. Deviant hərəkətlərə ən çox gənclər arasında təsadüf olunur. Onun modelində fərdin cəmiyyət həyatına adaptasiyasının 5 üsulu qeyd olunmuşdur. Merton öz yanaşmasında irəli sürdüyü həmin kriteriyaların hər birində fərdin cəmiyyətdə öz məqsədlərinə çatmasının vasitələrini xarakterizə etmişdir ki, bu reaksiyaların da bir hissəsi öz mahiyyətinə görə deviant davranış tipindədir.

- Tabeçilik (öz məqsədlərini cəmiyyətin məqsəd və vasitələrinə tabe etmək)
- İnnovasiya –(fəaliyyəti cəmiyyətin məqsədlərinin əldə edilməsi vasitələrinə deyil, öz məqsədlərinə tabe etmək);
- Ritualizm (məqsədə çatmağın ənənəvi üsulları mümkünsüz hesab edilir, lakin ənənələrin izləri qalır);
- Retretizm (cəmiyyətdən qaçma, məqsədə çatmağın vasitələrini qəbul etməmək);
- Qiyam (yeni sosial qaydaları tətbiq etmək, məqsəd və vasitələri dəyişdirmək cəhdi).

İnsanların şüurunda və davranışında deviasiya (kənara çıxma) adətən tədricən yetişir. Bu baxımdan sosiologiyada «ilk deviasiya» anlayışının işlədilməsi diqqəti cəlb edir. Həmin anlayışın mənasını belə izah etmək olar: ilk vaxtlar müəyyən kənara çıxma hallarına ətrafdakılar, necə deyirlər, barmaqarası yanaşırlar, hər hansı qaydanı pozan şəxs isə özünü bu cür qiymətləndirmir. Belə kənara çıxma halları isə əhəmiyyətsiz qüsurlar və ya qeyri-əxlaqi hərəkətlərə lap yaxın olsalar da, müəyyən zaman ərzində nəzərə çarpmaya bilərlər. Məsələn, təsadüfi adamlarla spirtli içkilərin içilməsi - ictimai əxlaqın pozulmasına gətirib çıxaran bu hadisə müəyyən müddətdə diqqətdən kənarda qala bilər. Kənara çıxan davranışın ikinci səviyyəsi də vardır; bu, ikinci deviasiya adlanır. Bu halda ətraf sosial qrup və ya rəsmi təşkilatlar tərəfindən həmin davranışın daşıyıcısı açıq şəkildə əxlaq və ya hüquq normalarının pozucusu kimi etiraf olunur. Başqa sözlə, həmin davranışa müəyyən reaksiya özünü göstərir. hər cür kənara çıxma halını deviant davranış hesab etmək doğru deyildir. Hərçənd bəzi tədqiqatlarda kənara çıxan davranış və deviant davranış eyniləşdirilir. Onlar eyniləşdirildikdə bütün sosial qruplar və bütün adamlar həmin təriflə ehtiva olunurlar. Halbuki cəmiyyətdə elə bir adam və sosial qrup yoxdur ki, onlar həyatın bütün hallarında mütləq surətdə norma və qaydalara müvafiq hərəkət etmiş olsunlar. Deməli, kənara çıxan davranış anlayışı daha geniş məzmunla malikdir. Kənara çıxan davranış təzahürləri olduqca rəngarəngdir. Onları müəyyən tipoloji qruplarda birləşdirmək olar. Həmin qrupların həm ümumi, həm də spesifik xüsusiyyətləri vardır. Müxtəlif əlamətlərə görə aşağıdakı kimi qruplaşma aparmaq olar:

- a) deviasiyaların səviyyəsinə görə:
 - 1) ilkin deviasiya;
 - 2) ikinci deviasiya.
- b) əhatə dairəsinə görə:
 - 1) kənara çıxan davranışın fərdi forması;
 - 2) kənara çıxan davranışın kollektiv forması.
- c) insanların həyat fəaliyyəti sferalarına görə:
 - 1) istehsal-əmək sferasında - iqtisadi oğurluqlar, qənimətçilik, təsərrüfatsızlıq və s.;
 - 2) bölgü sferasında-cəmiyyətdən çox qopartmağa çalışmaq, rüşvətخورluq, sosial parazitizm;
 - 3) siyasi həyat sferasında- karyerizm, bürokratizm, siyasi naşılıq, millətçilik, ekstremizm.
 - 4) məişət və həyat tərz sferasında - dilənçilik, sərxoşluq, istehlakçılıq, ailə borcuna laqeyd münasibət.
 - 5) mənəvi həyat sferasında - mədəniyyətsizlik, meşşanlıq və s.
 - 6) ünsiyyət sferasında - insanlara laqeyd münasibət, kobudluq, böhtançılıq, vicdansızlıq, xudbinlik və s.

Hal-hazırda Azərbaycanda deviant davranışa meyilli insanların sayı artmaqdadır. Buna görə dövlət tərəfindən bir sıra normative aktlar və qanunlar imzalanmışdır. Bu sahədə Cəmiyyətin sosial institutu əhəmiyyətli rola malikdir. Bu institutlar insanların şüuruna və davranışlarına təsir edir, profiklaktik, maarifləndirici tədbirlər həyata keçirir və artıq kifayət qədər təcrübəyə malikdir.

AİLƏ DAXİLİ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ KOQNİTİF TERAPİYANIN ROLU

Tərənə ABDULLAYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
teraneabdullayeva85@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Koqnitif terapiya üsulu aktiv və qısa zamanlı proqramlaşdırılmış bir terapiya metodudur. Xüsusi ilə depressiya, fobiyalar və şəxsiyyət pozuntularında effektiv terapiya metodudur. Koqnitif nəzəriyyədə insanların hiss və davranışlarının mahiyyətinin dərk olunmasının ön plana çəkilməsidir. Həmçinin düşüncə və davranışların, hissələrin fizioloji reaksiyaların bir- birlərinə təsir etdiyi irəli sürülmüşdür. Həmçinin düşüncələr və inanclar, hissələr, davranış və fizioloji reaksiyalara təsir etdiyi kimi onlardan təsirlənir. Yəni hissələr, düşüncə, davranış və fizioloji reaksiyalardan, davranış və fizioloji reaksiyalar da düşüncə və duyğulardan təsirlənir.

Psixoloq ailə konsultasiyası zamanı koqnitif terapiya üsulundan istifadə edərkən düşüncə səhvlərini düzəltmək, sağlam olmayan inancları reallıq prizmasında göstərməkdir. Davranışlarımızdakı istənilən dəyişikliklər etmək üçün, sağlam düşüncələri daha da qüvvətləndirərək onların davamlılığı təmin edilməlidir. Burada ümumi hədəf insanların zaman daxilində öz özlərinin terapisti olmaları və qarşılarına çıxan problemləri tək başına həll etmələrini öyrətmək. Burada əsas olan doğru olmayan inanclarını zəiflədərək, sağlam olmayan duyğu və davranışlarının qarşısını almaqdır.

Son dövrlərdə ailə daxili münaqişələr sürətlə artır və ailə problemləri ilə psixoloqlara müraciət edənlərin sayı artmaqdadır. Ailə konsultasiyalarında əsasən qadınlar münasibətlərin gərginləşdiyini, evliliyin bir məna ifadə etmədiyini dilə gətirirlər. “Ailəmizdə bir problem var” “Ünsiyyət qura bilmirik” deyərək müraciət edən insanlar, əsil problemin üstünü örtərək; depressiya, psixosomatik şikayətlər və fobiya xarakterli reaksiyalarla psixoloqa müraciət edirlər.

Koqnitif terapiyada insanın hadisələrə fərqli yanaşması, problemlərin mahiyyətinin fərqi nə varmaq və çıxış yolları axtarmağın yollarını birgə axtarmaq əsas məqsədlərdən biridir. Koqnitif terapiyanın məqsədi münasibətləri sağlam hala gətirməkdir. Ailə münasibətlərin sağlam hala gətirmək, hər iki tərəfin uzlaşmazlıqlarını həll etmək onların istəyinə və bacarıqlarına bağlıdır. Cümlələr arasında münasibətləri çıxılmaz yollara gətirib çıxaran cümlələr əsasən; “Məni sən hec anlamırsan”, “Sən belə deyildin cox dəyişmişən”, “Sən həmişə beləsen”, “Heç dəyişməyəcəksən” kimi ifadə olunan fikirlər əsl problemi görməkdə çətinliklər yaradır. Ailədə ortaya çıxan problemlər, əslində problem deyərək görülməyə başladığı zamandan daha əvvəllərdə olub. Amma evliliyin müxtəlif dövrlərində (evlilik, uşaqların dünyaya gəlişi, iş, maddi problemlər) hər iki tərəf müəyyən məqsədlər üzərinə yönəldirlər.

Konflikt şəraiti ailədə emosional böhran halətləri yaratmaqla yanaşı insanın davranış tənzipində çətinliklər yaradır. Yaranan münaqişələr ailədə böyüyən uşaqların idrak fəaliyyətinin məhsuldarlığına da mənfi təsir göstərir. Ona görə də belə gümn etmək olmaz ki, ailədə xilə münaqişələrdə iştirak edən bu və ya digər tərəf udur, qazanır, digər tərəf isə yalnız uduzur və ya itirir. Əslində isə ziyan hər iki tərəfə dəyir. Burada söhbət hansı tərəfin çox əzab çəkməsindən (emosional səviyyədə), yaxud özünü itirməsindən (rəftar və davranış səviyyəsində), hadisələri adekvat qiymətləndirə bilməməsindən (qnostik səviyyədə) gedə bilər. Əslində münaqişə iştirakçılarının hamısı müəyyən dərəcədə mənəvi və psixoloji travmalara məruz qalırlar.

Beləliklə ailə daxili münasibətlər sistemində yaranan konfliktləri koqnitif terapiya metodu ilə aradan qaldırmaq olar. Dərk olunmayan davranışların, dərk olunan davranışlar səviyyəsinə qaldıraraq

konfliktin mahiyyətinə vararaq problemləri aradan qaldırmaq mümkündür. Koqnitif terapiyada ortaya qoyulan terapi metodları elmdə sınınmış və yüzlərcə klinik tədqiqatlarıyla bir çox ruhi narahatlıqlarda effektiv olduğu isbat edilmişdir.

Koqnitif terapiyin əsas məqsədi insanın gündəlik problemlərinə yönələrək daha çox problemin həllinə hədəflidir. Koqnitif terapiya sadəcə gündəlik problemlərin həllini deyil, eyni zamanda bütün həyatı boyu qarşıya çıxacaq problemlərlə başa çıxacaq bacarıqları da öyrədir.

Bu bacarıqlarda əks düşüncələri aydınlaşdırmaq, ətrafındakı insanlarla effektiv ünsiyyət qurmaq və sonda davranış dəyişikliklərini ön planda tutmaq nəzərdə tutulmuşdur.

AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ YAŞLI NƏSİL ARASINDA NƏNƏ TIPLƏRİ

Hüseyn XƏLİLOV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Ümumi Psixologiya Kafedrasının dissertantı
Bakı / AZƏRBAYCAN
hxelilov@bmu.edu.az

Amerikan psixoloqlarının fikrincə, nənə-babaların funksiyaları adətən valideynlərinə fərqlənir və nəvələrinə qarşı onlarda fərqli bağlıq münasibəti qurulur. Baba və nənələr nəvələrinə daha çox rəğbət göstərir, acıyır və simpatiya duyur, nəinki onları cəzalandırır. Bəzən bu münasibətlər canlılığı və açıqlığı ilə fərqlənir. Nənələr daha çox nəvələrinə öz uşaqlıqları yaxud valideynlərinin uşaqlığı haqqında danışirlar, bu da, öz, növbəsində, uşaqlarda ailə identikliyi və ənənə hissəsinin formalaşmasına şərait yaradır.

Rus psixoloqları nənə-babaların ailədəki roluna və imkanlarına böyük önəm verirlər. L.M.Pankova bunların arasında hamiləlik dönməndə anaya psixoterapevtik (emosional) dəstəyi, ailə konfliktə zamanı məsləhəti ilə yardımını, nəvələri ilə oyunu, nəvələr arasında münasibətlərin tənظيمini, nəvənin məktəbə hazırlığını və məktəbli nəvəyə köməyi və s.-ni göstərir.

Şveysar M. yazır ki, nənə-babalar uşağın sosial horizontunu genişləndirir, bunun sayəsində uşaqlar yaşlı adamlarla bilavasitə ünsiyyət təcrübəsini mənimsəyirlər və dar ailə çərçivəsindən kənara çıxma bilirlər. Baba-nənələr valideynlərin vaxt azlığından yaxud qeyri-yetkinliyindən qaynaqlanan səbəblərdən uşaqlarına verə bilmədikləri hansısa öz emosional zənginliyini nəvələrinə verə bilmə qabiliyyəti ilə də fərqlənirlər. O, qeyd edir ki, qoca adamlarla uşaqlar arasında hansısa «mistik əlaqə»nin mövcudluğu qəbul edilir, məsələn, babanın danışdığı nağıl atanından daha maraqlı gəlir. Uşağın həyatında nənə-babalar həm də ona görə belə əhəmiyyətli yer tuturlar ki, onlar nəvələrindən heç nə istəmir, alçaltmırlar, lakin daima onlarla öz mənəvi zənginliklərini paylaşirlar.

V.Semyonova öz tədqiqatında nənələrin (1900-1915 doğumlu) iki kateqoriyasını ayırd etmişdir: köhnə təhsilli təbəqələrdən çıxmış və əsasən 6 sinifə qədər təhsili olan və təhsilsiz işçi-kəndli təbəqəsindən çıxmış. Bir qrup nənələr inqilabaqədərki ailə mədəniyyəti elementlərini qoruya və nəvələrinə ötürə bilmişlər. Onlar nəvələrinə məktəbə qədər əlifbanı öyrədirdilər, rus ədəbiyyatına sevgini aşılayırdılar, ev mütaliəsini səsli tətbiq edirdilər, ev teatrları təşkil edirdilər, davranış nümunəsi kimi çıxış edirdilər. Digər qrup nənələr nəvələrinə keçmiş haqqında az danışirdilər. Onlar daha çox ekspressiv funksiyaları icra etməklə sanki informasiya boşluğunu bununla doldururdular. Nənə yemək bişirirdi, mağazalara gedirdi, xəstələndiyi zaman nəvələrinə qulluq edirdilər, nağıllar danışirdilər, heç vaxt tənbeh etmirdi, günahlarını bağışlayırdılar, uşaq problemlərini başa düşürdülər.

Həmçinin qeyd olunur ki, 1950-ci illərdən sonrakı dövrdə nənə olmuş qadınlar uşağın dayəsi və emosional dəstəkçisi funksiyası ilə yetinmirdilər, lakin inqilabaqədərki mədəniyyətin həqiqi ötürücüləri də ola bilmirdilər. Belə ki, onlar sovet dönməndə yeniyetməlik yaşından təhsil almışdılar. Bu nənələr sanki ailədən kənar əlavə təhsilin təşkilatçısı olurdular. Başqa sözlə, analara uşaqlarını xüsusi məktəblərə yönləndirməyə yardım edirdilər. Beləliklə, nəvələrin tərbiyəsi və təhsili daha yüksək səviyyəyə qaldırılırdı.

O.V.Krasnova tərəfindən yaşlı qadınların nənə rolunda çıxış etməsinin empirik tədqiqatı aparılmış və nənə ilə nəvələrin müxtəlif tipli münasibətləri zəminində nənələrin dörd tipi müəyyən edilmişdir:

«Adi (formal) nənə» tipi daha çox işləyən və 10 yaşa qədər bir nəvəyə malik olan «cavan» nənələrə uyğun gəlir. Belə nənələr əsasən nəvələrin məişət qayğılarının həllində yaxından iştirak edir, onlarla televizora baxır, oxuyur, küçədə onlarla gəzir, yayda bir qayda olaraq birlikdə vaxt keçirirlər. Lakin özlərinin də dediyi kimi, uşağa müstəqilliyi valideynləri ya da anaları öyrədir.

«Təcrid olunmuş (simvolik) nənə»yə 60 yaşdan yuxarı qadınlar arasında rast gəlinir. Onların nəvələri 10-11 yaşdan yuxarı olur. Belə nənələrin bir neçə nəvəsi ola və onlarla gec-gec görüşə bilər. Bu tip nənələr birinci tiplə eyni funksiyaları icra edirlər, amma bunun üçün daha az müddət sərf edirlər. Onlar hesab edirlər ki, böyük uşaqlara nəvələri tərbiyə etməyə və böyütməyə maneçilik törətmək lazım deyil.

«Maraqlanan nənə» əsasən orta təhsilli olur və təqaüdə çıxdıqdan sonra da işləyir. Onlara müxtəlif yaşlı qadınlar arasında rast gəlinir. Belə nənələr nəvələrinin şiltaqlıqlarına göz yumur, onların qayğısına qalır, dərslərini etməkdə onlara yardım edir, onlarla oynayı, teatra gedir, başqa sözlə, öz nəvələrinin asudə vaxtlarına böyük ölçüdə daxil olurlar. «Adi nənə»lərdən fərqli olaraq, bu nənələr nəvələrini «elə-belə» ya da «yaxşı davranışa» görə rəğbətləndirmir, nəvələrində daha çox xeyirxahlıq, yardım etmə kimi təzahürləri qeyd edir və onlara dəstək lazım olanda rəğbətləndirirlər.

O.V.Krasnovaya görə, rəqabətçi-nənələr və qurban-nənələr (Spivakin tipologiyası), «surroqat valideynlər» «maraqlanan nənə»lərin növləridir.

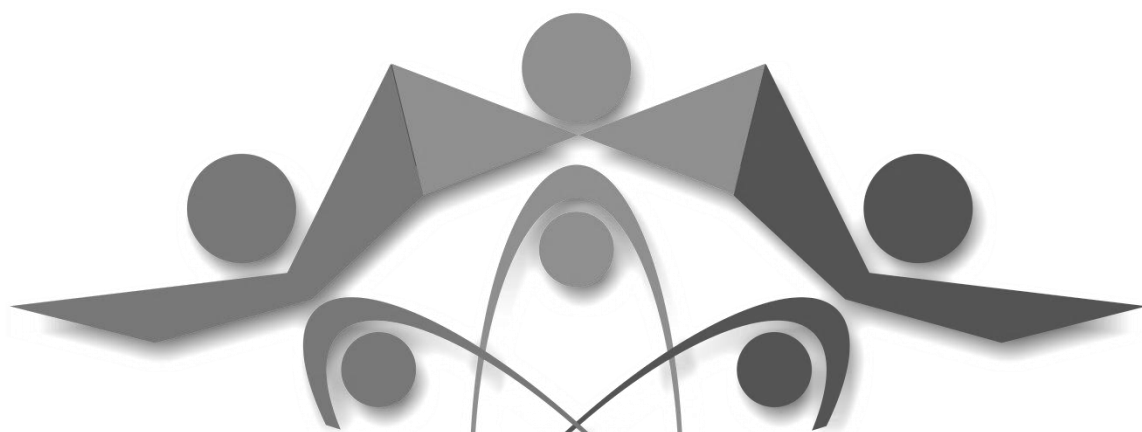
«Uzaq nənə» də müxtəlif yaş qruplarında rast gəlinir. Əsasən, tək yaşayır, bir qayda olaraq, yalnız nəvələri ilə deyil, həmçinin öz böyük uşaqları ilə də nadirən qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Adətən onlar ya telefonla danışmaqla ya da yayda bağda birgə dincəlməklə yetinirlər.

Nənələrin rol davranışı həyat tsikli mərhələləri ilə əlaqələndirilir və «ulu əcdadlar»ın müəyyən mərhələləri növləri şəklində təsvir olunur.

I mərhələ orta hesabla, 47-51 yaş arasında başlayır və ilk nəvənin doğulması vaxtına təsadüf edir. Bu, yetkin insanın peşə aktivliyinin zirvəsidir. Amma nənələr əsasən təsərrüfat-məişət istiqamətli fəaliyyətlə məşğul olaraq, öz üzərlərinə nəvələrə qulluq ya da qulluqda yardım vəzifələrini götürürlər. Cavan nənə qrupları arasında oğul ya qız nəvələrinə münasibətdə müəyyən fərqliliklər də özünü göstərir. Belə nənələr oğul nəvələri ilə qız nəvələrinə nisbətə daha az görüşürlər və daha az hallarda onlarla birgə yaşayırlar.

II mərhələ nəvə 10-11 yaşına çatanda və nənə 58-62 yaşda «qoca» nənələr qrupuna daxil olanda başlayır. Bu mərhələdə nəvələrlə yeni növ ünsiyyət əmələ gəlir. Belə ki, «uşağa qulluq edən» rolu itirilir, «tərbiyəçi», «müəllim» rolu isə saxlanılır. Nənə ilə böyüyən nəvə arasında daha çox bərabərhuquqlu münasibət formalaşır.

III mərhələ nəvələr böyüyəndə başlayır. «Roların dönüşü» baş verir. Yetkin uşaqlarda və böyüyən nəvələrdə böyüklərə münasibətdə vəzifələr təzahür edir. Əksər yaşlı qadınlar ailəyə yük olmamaq üçün «öz ayağım üstündə dura bilirəm» bəhanəsini ilə onlardan uzaqlaşırırlar.

Dedicated to the 94th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS

Baku Engineering University, 05-06 May 2017, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION IV PHILOLOGICAL SCIENCES

Translation

MƏTNİ YADLAŞDIRMALI YA DOĞMALAŞDIRMALI?

Xanım FƏTULLAYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

xafetullayeva@beu.edu.az

AZƏRBAYCAN

Mümkün qədər dəqiq, eyni zamanda mədəniyyətlərarası ünsiyyət aspektindən uyğun tərcümə məhsuluna nail olmaq üçün tərcüməçilər effektiv tərcümə strategiyaları tətbiq etməlidir. Tərcüməçi ilk növbədə, öz ölkəsinin mədəniyyətini yaxşı bilməlidir. O həmçinin hədəf dilin sosial-mədəni xüsusiyyətlərinə də dərinlən bələd olmalıdır. Keyfiyyətsiz tərcümə bir millət haqqında mənfi imic yaradaraq bütövlükdə yanlış təəssürlərə yol açar. Buna görə də, tərcüməçilər müxtəlif mədəniyyətlərdəki tərcümə strategiyalarını yaxşı tətbiq etməyi bacarmalıdır. Tərcümədə əsasən doğmalaşdırma – “domestication” və yadlaşdırma – “foreignization” strategiyalarından istifadə edilir. Bu strategiyalar mənbə dildəki mətnin hədəf dildəki mədəniyyətə təsiri nəzərə alınaraq tərcümə olunmasını özündə ehtiva edən iki mühüm tərcümə strategiyasıdır. Bəzi söz və ifadələri tərcümə edərkən tərcüməçi müəyyən çətinliklərlə rastlaşır. Adətən hərfi tərcümə zamanı ifadə yadlaşdırılmağa daha meyilli olur. İdiomatik tərcümə isə ifadənin tam təbii tərcüməsi ilə nəticələnir. “Domestication” və “foreignization” strategiyalarının linqvistik sərhədləri aşmasına baxmayaraq hərfi və liberal tərcümlər linqvistik formanı tənzimləmək üçün qəbul edilmiş texnikalardır. Onlar daha çox iki mədəniyyətlə bağlı olur. Yanqın dediyi kimi “Doğmalaşdırma mənbə dilin mədəniyyətini hədəf dillə əvəz edir, yadlaşdırma həm linqvistik təqdimat, həm də mənbə dilin mədəniyyətinin mədəni konnotasiyalarındakı fərqlərini qoruyub saxlayır”.

Ümumiyyətlə həm doğmalaşdırmanın, həm də yadlaşdırmanın mənfi və müsbət cəhətləri vardır. Yanq iddia edir ki, “Oxucular doğmalaşdırma strategiyası ilə tərcümə edilmiş mətni başa düşə bilirlər”. Yadlaşdırma strategiyası zamanı saxlanılmış əcnəbi surət və linqvistik xüsusiyyətlər məlumatın oxucu tərəfindən daha rahat şəkildə qavranılmasını təmin edir. Bununla belə, həm “domestication”, həm də “foreignization” strategiyaları tərcümədə qaçınılmaz olan itkilərə səbəb olur. Bu strategiyalar yüz illərdir müzakirələrə səbəb olsa da, onları ilk dəfə müasir formatda struktur şəklinə salan Lavrens Venuti olmuşdur. O, bu məsələləri 1995-ci ildə “The Translator’s Invisibility: A History of Translation” kitabında qeyd etmişdi. “Domestication” şəffaf, səlis tərcümə üslubunu özündə ehtiva edir, o hədəf dil oxucuları üçün xarici mətnin yadlığını azaltmaq üçün istifadə olunur. “Foreignization” strategiyasında isə daha çox hədəf dildəki mətn məqsədyönlü şəkildə orijinal mətnə nələrisə götürərək hədəf dilin ənənələrini pozur. Dildəki və ya mədəniyyətdəki xaricilik tərcümənin doğmalaşdırma və ya yadlaşdırma strategiyası ilə edildiyini müəyyən etməyə imkan verən standart kimi çıxış edir. Hərfi və liberal tərcümə linqvistik formanın öhdəsindən gəlmək üçün olan texnikalardandır və onlar dilin kodlaşdırılmasını digər dilin kodlaşdırılmasına transformasiya etmək üçün istifadə olunan iki vasitə kimi də başa düşülə bilər. Nida qeyd edir ki, “Tam uğurlu tərcümə üçün iki mədəniyyətdən tam xəbərdar olmaq hətta ikidilli olmaqdan daha vacibdir, çünki sözlər sadəcə fəaliyyət göstərdikləri mədəniyyətlər baxımından mənaya malikdirlər”. Mənbə dil və hədəf dil arasındakı mədəni boşluqlar tərcüməçilər üçün daima çətinliklər törətmişdir. Nord daha bir qeydində “Tərcümə etmək mədəniyyətləri müqayisə etmək deməkdir” fikrini irəli sürür. Müasir bəyəlşalq tərcümə sahəsində ilk dəfə “domestication” və “foreignization” arasındakı ziddiyyəti izah edən şəxs Nida olmuşdur. Doğmalaşdırma strategiyası uyğunluğa nail olmağa, mədəni elementlərin əcnəbiliyini, yadlığını azaltmağa xidmət edir. Yadlaşdırma strategiyası isə əcnəbilik hissi yaradır, yad elementlərin qəbul edilməsi prosesinə ciddi təsir edir.

Tərcümə normaları tərcümə ədəbini tənzimləyir. Normalar mədəniyyət sisteminə daxil olduğu üçün tərcümədə praktiki funksiyaya malikdir. Tərcümə dil və mədəniyyət baryerləri miqyasında bir körpü ilə müqayisə edilir. Tərcüməçi müəyyən çətinliklərlə qarşılaşsa da, tədricən formalaşmış linqvistik hissiyyəti ilə bunların qarşısını ala bilər. Artıq haqqında danışdığımız “domestication” və “foreignization” da öz növbəsində tərcümə normalarından hesab edilə bilər. Hədəf dilə tərcümə edilmiş mətn o zaman adekvat hesab oluna bilər ki, tərcüməçi mənbə dilin normalarına sadıq qalmış və onu hədəf dildəki mədəni normalara əməl etməklə bərabər mənbə dildə həyata keçirmiş olsun. Müasir dövrdə Anqlo-Amerikan mədəniyyəti xarici elementlərə və xüsusiyyətlərə qarşı daha açıqdır.

Cəmiyyətdəki mədəni dəyərlər dəyişə bilər, üstünlük təşkil edən normalar nisbətən daha az kəskin formaya düşə bilər, bu isə tərcüməçidən yeni tərzdə mədəni qaydalara əsasən tərcümə etməyi tələb edir ki, bu da tərcüməçini xarici elementləri hədəf dilə gətirməyə məcbur edir. Məsələn, əvvəllər qadağan olunmuş bir mədəni element yenidən aktivləşə bilər. Və tərcüməçi bu dəyişikliyi tətbiq etməyə məcburdur. Tərcüməçi ya müəllifi mümkün qədər sülh içində saxlayır və oxuyucunu ona yaxınlaşdırır; yaxud oxuyucunu mümkün qədər sülh içində saxlayır, müəllifi ona yaxınlaşdırır. “Müəllifi sülh içində saxlamaq” mətni mümkün qədər yadlaşdırmaq, “oxuyucunu sülh içində saxlamaq” isə onu doğmalaşdırmağa bərabərdir. Dissertasiya işimə daxil olan Maykl Hardt və Antonio Neqrinin “İmperiya” əsərinin ingiliscədən dilimizə tərcüməsi zamanı həm doğmalaşdırma, həm də yadlaşdırma strategiyalarından istifadə edilmişdir. Maraqlısı budur ki, tərcümə zamanı hansı strategiyanın daha istifadəyə yararlı olması qənaətinə gəlmək mümkün deyil. Çünki bəzi kontekstlərdə *domestication*, bəzilərində isə *foreignization* daha münasib görünür. Məsələn, “*The Internet, which began as a project of DARPA (the U.S. Defense Department Advanced Research Projects Agency), but has now expanded to points throughout the world, is the prime example of this democratic network structure.*” (“İmperiya”, 299) cümləsinin dilimizə tərcüməsi “*DARPA-nın (ABŞ Müdafiə Departamentinin Müasir Tədqiqatlar Proyektləri üzrə Agentlik) layihəsi kimi fəaliyyətə başlayan, lakin hazırda bütün dünyaya yayılan internet bu demokratik şəbəkə strukturunun başlıca nümunəsidir*” şəklində verilmişdir. Burada DARPA adlı qurumla eyni funksiyaya malik bir orqan ölkəmizdə mövcud olmadığı üçün *foreignization* strategiyasından istifadə edilərək hərfi tərcümə ilə orqanın adı tərcümə olunmuşdur. Lakin ona oxşar funksiyanı yerinə yetirən bir qurumla onu əvəz edərək tərcümədə versək, *domestication* strategiyasını tətbiq etmiş olarıq ki, bu da qurumun adının təhrif olunmasına və qeyri-dəqiq tərcüməyə gətirib çıxara bilər. Lakin bəzi hallarda, biz sözləri hədəf dilin oxuyucuları tərəfindən anlaşılan hala gətirmək üçün doğmalaşdırmağa məcbur oluruq. Məsələn, həmin əsərdəki “*Some of these organizations fulfill something like the traditional syndicalist function of trade unions (such as the Women’s Association of Ahmedabad, India); others continue the missionary vocation of religious sects (such as Catholic Relief Services); and still others seek to represent populations that are not represented by nation-states (such as the World Council of Indigenous Peoples).*” cümləsinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi “*Bu təşkilatların bəziləri treyd-yunionların ənənəvi sindikat funksiyaları kimi nələrisə yerinə yetirirlər (Hindistan, Əhmədabad Qadınlar Assosiasiyası kimi); başqaları isə dini sektaların missioner fəaliyyətini davam edirlər (Katolik Yardım Xidməti kimi); hələ də başqaları milli dövlətlər tərəfindən təmsil olunmayan əhalini təmsil etməyə can atırlar (Yerli Xalqların Dünya Şurası kimi).*” şəklində verilmişdir. Burada *Catholic Relief Services* Azərbaycan dilinə *Katolik Yardım Xidməti* kimi tərcümə olunur. Yəni doğmalaşdırma strategiyasından istifadə edilib. Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, dəqiq və oxunaqlı tərcüməyə nail olmaq üçün tərcüməçi hər iki strategiyaya dərinlən bələd olmalı və onların işlənmə yerlərini dəqiq bilməlidir. İşlənmə arealından asılı olaraq qarışıqlıq yaransa bu sonradan tərcümənin keyfiyyətinin azalmasına və məhsuldarlığın aşağı düşməsinə səbəb olacaq.

“THE PROBLEMS OF TRANSLATION OF ENGLISH PHRASEOLOGY”

Leyla ISMAYILOVA

GDU

ismayiloval538@gmail.com

AZƏRBAYCAN

We know that languages differ not only by their grammatical structures, but also by their semantic structures. By the semantic structure we mean the field of meaningful units, words, word-combinations and set-phrases. Depending on different circumstances each language has its own development, so it is with semantic aspect of all languages, so the semantic structure of the language has a direct reference to translation. Phraseological units are set expressions, figurative set expressions described as “idioms”. Such units have an important role to play in human communication. They produce a considerable expressive effect, because they affect the reader’s emotion, his aesthetic

perception, his literary and cultural association. Whenever the author of the source text uses an idiom, it is the translator's duty to try and reproduce it with the utmost fidelity. By phraseology here we mean proverbs, sayings, catch words and familiar quotations. The notion of all them is known from lexicology. Therefore we shall deal here only with the problem of their translation. The following forms or methods of translation are used to convey the meanings of English set-phrases:

1. Equivalent – when a target expression coincides with the source one in meaning and imagery.

As cold as ice - холодный как лед – soyuq qanlı, *augan stables/авгиевы конюшни/zir-zibilli yer*, *the salt of the earth* /соль земли / yerin gözü.

2. Analogue - when a target expression is equivalent to the source one in meaning, but differs completely or partially in its imagery. *A drop in the bucket* / dənizdən bir damla / капля в море, *a fly in the ointment* / ложка дегтя в бочке меда/ milçək murdar deyil lakin könül bulandırır, *it is raining cats and dogs* / льет как из ведра / yağışı tut göyə çıx.

3. Descriptive translation - translation by conveying the meaning of the English expression by a free word combination. Descriptive translation is used when no equivalent or analogue is available in the target language. *Accept the Chiltern Hundreds* / слагать с себя полномочия члена парламента / özünü alçaq dağları yaratmış kimi aparmaq, özünü yüksək tutmaq, *cross the floor of the house* / перейти из одной партии в другую / nala mıxa vurmaq.

4. Antonymic translation - conveying the meaning of a negative construction by means of a positive construction or vice versa. *Don't count your chickens before they are hatched* / цыплят по осени считают/ cücəni pəyızda sayarlar, *hold cheap* / qayğısına qalmamaq, qədrini bilməmək / не дорожить, *keep one's head* / başını itirməmək / не терять голову, *to keep one's head above water* / борс içində üzmək / не влезать в долги, *keeps one's pecker up* / ruhdan düşməmək / не падать духом.

5. Calque or loan-translation – this method is used when the author wishes to stress the imagery used in the English expression or when the expression can not be rendered in any other way. *Promises are like pie crusts made to be broken* / обещания, что корка от пирога, их на то и пекут, чтобы ломать потом / sözü çox çeynəmək, çox danışmaq, dəyərdən salmaq, vədinə xilaf çıxmaq, *the moon is not seen when the sun shines* / когда светит солнце, луны не видно / təza ay çıxanda köhnə ayı doğrayıb ulduz qayırlar.

Combined translation – in cases when the target analogue does not fully convey the meaning of the source expression or has a different specific colour either in place or time, we give a loan translation, followed by a descriptive rendering (and the target analogue for comparison). *Needs must when the devil drives* / приходится идти, когда черт гонит / ehtiyac insanı hər şeyə vadar edir / чего не сделаешь, когда нужда заставит, против рожна не попрешь, плетью обуха не перешибешь / bazara pulsuz gedən gora imansız gedər.

The above mentioned forms of translation do not cover all the possible ways of rendering an expression, depending on the context. The so-called occasional situational equivalents are also used in concrete contexts. Besides, we may come across supplementary translation. Translation is supplemented with words of explanation and also the method of compensation if some losses take place in translation.

In conclusion, as it is known translation skills are perfected every year and that translation is of great importance as it's closely connected with cultural life, customs, habits, history of many nationalities all over the world and through it people, they get to know each other and acquaint the other nations with their own cultures. Every year translations skills are getting more and more improved. First it was applied only to the field of belles-lettres style. But the position of translation has been greatly changed in our century. The theory of translation became more visible not only in literary works but in the system of language sciences as well.

THE WAYS OF TRANSLATING PHRASEOLOGICAL UNITS, IDIOMS AND PROVERBS

Leyla ISMAYILOVA

GDU

leylagirl14@gmail.com

AZƏRBAYCAN

The vocabulary of a language is enriched not only by words but also by phraseological units. Phraseological units are word-groups that cannot be made in the process of speech; they exist in the language as ready-made units. They are compiled in special dictionaries. Because of idioms, learning a language can be complicated. After you can conjugate verbs, and know a lot of words, you may still have difficulty speaking the language with native users. This is partly due to the use of idioms and would also depend of which region of a country you were in. Idiom usage is not just regional, but also varies according to people's interests and social groups.. It should be noted that phraseological units are very often transformed into "stock phrases". Defining phraseological units in the text and the ability to find an equivalent to it during the translation process is the most important stage for the translator. In order to translate a phraseological unit, the translator should use phraseological dictionaries and context plays an important role during the translation process. With relation to notional component binding, phraseological units should be divided into figurative and nonfigurative. Non-figurative phraseological units are called as phraseological collocations. Analyzing the phraseological units, we mention that their language components express their meaning, but these units collocate with definite words and the translator cannot change them. Consequently, there is a need in the analysis of some ways of non-figurative phraseological units. 1) translation of phraseological units can be processed on the basis of existing English collocation: "To take a chance" - risk something or gamble (risk etmək), "to take offence" - to be feel insulted, offended, or humiliated by something (incimək), "to take a nap"-to have a brief period of sleep (gözünün acısını almaq).

Example: 1. Come on, take a chance. You may lose, but it's worth trying. I'm not reckless, but I don't mind taking a risk now and then.

2. I know your jokes were made completely in jest, but I couldn't help taking offence at them.

3. The baby takes a long nap each afternoon.

The next type of phraseological units is figurative. For this reason, figurative phraseological units are known as idioms. As we know, idiom is a language expression, the meaning of which is not the sum of meanings constituting their components.

It should be pointed out that translation correspondences in the target language are used for the translation of idioms:

1) translation with the help of absolute equivalents: - "to shed crocodile tears" - to pretend that one is weeping or to show sadness that is not sincere - *yalançı göz yaşı axıtmaq*. "To sugar the pill"- make something unpleasant more palatable.

Examples: 1. The child wasn't really hurt, but she shed crocodile tears anyway. .

2) translation with the help of relative equivalents is processed in the case when there are some differences in the meaning of expressions in the source and target languages:

"To start from the scratch" - Start at the beginning with no advantage " - bir işə sıfırdan başlamaq .
Ex: Whenever I bake a cake, I start from scratch

3) Translation with the help of phraseological analogues is topical when the translator translates proverbs and vivid expressions: "A bird in the hand is worth two in the bush - something that you say which means it is better to keep what you have than to risk losing it by trying to get something better - *soğan olsun nağd olsun*" , "Make hay while the sun shines -If you have an opportunity to do something, do it before the opportunity expires-*Dəmiri isti-isti döyərlər*" "East or West -home is best - home is the best place to be no matter where it is - *Gəzməyə qərrib ölkə, ölməyə vətən yaxşı*". "To beat about the bush -to avoid talking about a difficult or embarrassing subject because you are worried about upsetting the person you are talking to - *eyhamla danışmaq* " .

Examples: 1. If I were you I'd accept the money they're offering. After all, a bird in the hand is worth two in the bush.

2. Jane: While my husband's out of town, I'm going to watch all the movies he wouldn't take me to see. Jane: Why not? Make hay while the sun shines.

3. You may think that traveling all the time is fun, but eventually you'll discover that east or west, home is best.

4. Don't beat around the bush. Just tell me where my brother is.

Every culture has a collection of wise sayings that offer advice about how to live your life. These sayings are called "proverbs".

Leopard will never change his spots (Qozbeli qəbir düzəldər) , “No bees no honey, no work no money (Zəhmətsiz bal yeməzlər) , Never hit a man when he is down (Yıxılana balta vurmazlar) , Cut your coat according to your cloth. (Ayağımı yorğanına görə uzat) , Don't count your chickens before they are hatched (Cücəni payızda sayarlar), Talk of the devil and he is sure to appear (Adınıçək, qulağımı bur) , Don't look a gift horse in the mouth (Bəy verən atın dişinə baxmazlar) , , Out of sight, out of mind (Gözdən uzaq, könüldən iraq) ,The best defence is offence (Ən yaxşı müdafiə hücumdur). It should be noted that phraseological units are frequently changing into clichés. Therefore, defining phraseological units in the source text and the ability to find a corresponding equivalent during the translation process are the most tangible stages for the translator. However, translator should use phrase books for the purpose of adequate interpretation and translation of phraseological units and, in addition, the context plays an important role in the translation process.

Here are some of the most popular English idioms and their definitions:

CRUNCH TIME - the period of time just before a project has to be completed and everyone has to work hard.

Ex: I'm not getting enough sleep these days. It's crunch time at work.

LET YOUR FREAK FLAG FLY - to let others see your uniqueness or embrace and be proud of your own unusual individual style.

Ex: My colleagues were surprised at the Christmas party- I let my freak flag fly and showed them a break dance routine.

LEAVE NO STONE UNTURNED- to do everything you can to achieve your goal.

Ex: I'll leave no stone unturned until I find out who did this. In conclusion it should be mentioned that phraseological units reflect the culture and national mentality of a definite country and nationality. Therefore, translation of phraseological units is one of the most important issues of a contemporary translatology. Furthermore, phraseological units are an integral part of any language and knowing these collocations and their adequate interpretation and translation is the proof of proper and adequate translation of the whole expression, fictions and pieces of art.

İBRİ VƏ ƏRƏB DİLİNDƏ EYNİSƏSLİ VƏ EYNİMƏNALI SÖZLƏR, ONLARIN DİLİMİZDƏ İŞLƏNMƏSİ

Günay SƏFƏROVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

gunaysafarova@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

Qədim ibrani dili Afro-Asiya dil ailəsinə məxsus sami dillərindən biridir. Hər bir dildə olduğu kimi ibrani dilində də sözlərin araşdırılması, onların alınma yaxud ibrani mənşəli sözlər olmasını müəyyənləşdirmək olduqca əhəmiyyət kəsb edir. İbrani dilinin formalaşmasında və müasir mərhələyə gəlib çatmasında onların keçdiyi tarixi inkişaf yolu çox mühüm rol oynayıb. Bu mərhələdə qədim yəhudi dini, bu dinə məxsus qədim kitablar, müxtəlif səpkili hekayələr, Kumran bürmələri və s. dilin təkmilləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir.

Sami dil qrupuna aid olan bir çox dillərdə olduğu kimi İbrani əlifbası da sağdan sola doğru yazılan 22 samit hərfdən ibarətdir. Onların içərisində 5 samit hərfin (kaf, mem, nun, pey, çade) əvvəldə və sonda yazılış forması bir-birindən fərqlənir.

Səsli hərflər, yəni ibrani dilində “nekuda və ya nekudot” adlandırılan sait səslər isə samit hərflərin ya altında, ya da onların sol tərəfində yazılan işarələrlə qeyd edilir. Ancaq bu işarələr çox zaman işlənilmir. Bunlar ancaq dini mətnlərdə, lüğətlərdə və yaxud da alınma sözlərin doğru oxunmasını göstərmək üçün istifadə olunur.

Hər bir ibrani hərfin rəqəmsal dəyəri vardır. Məsələn, alef hərfinin rəqəmsal dəyəri 1, yud samitinin rəqəmsal dəyəri isə 10-dur. 11 rəqəmi bu iki samitin toplanması ilə də düzəldilir. Yəni,

$$\text{י (yud)} + \text{א (alef)} = 11$$

Belə rəqəmləmə şəklindən yalnız dini mətnlərdə, dualarda, yəhudi dini bayramlarına aid mətnlərdə rast gəlmək mümkündür.

İbri dilində qədim dövrlərə aid olan bir sıra müxtəlif səpkili yazılar üzərində müşahidələr göstərir ki, bu dildə müxtəlif dillərdən keçmə sözlər və ifadələr olduqca çoxdur. Onlardan bəziləri ərəb dilindən, bəziləri Avropa dillərindən keçən sözlərdir ki, bunların da araşdırılması bu də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Bu dildə istifadə olunan sözlərin müəyyən bir qismi daha qədim tarixə malikdir. Bunların məhz nə vaxtdan və hansı yazılı abidədən və ya nümunədən başlayaraq dildə işlədilməsini müəyyənləşdirmək üçün apardığımız araşdırmalar istər-istəməz bizi ibri dilinin müasir canlı danışiq dili kimi formalaşmasından daha da qədim dövrə - Bibliya, Talmud, Mişna, Aqada və orta əsr abidələrinin yazıldığı bir dövrə aparıb çıxarır. Dildə işlənən bir sıra frazeoloji birləşmələrin etimoloji mənşəyini öyrənməklə dilin tarixən hansı qonşu dillərlə təmasda olduğunu və necə inkişaf etdiyini müəyyənləşdirmək olar. Belə ki, bu qədim dilin tarixi mərhələlər üzrə araşdırılması, tarixi abidələrin tədqiq edilməsi onların məhz hansı dövrdə formalaşmasını, müasir dövrə qədər hansı dəyişikliklərə məruz qalmasını müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir.

Bu mərhələlərin içərisində Bibliya ədəbiyyatı dövrü özünün zənginliyi ilə seçilir. Bibliya (yunanca: kitablar) və ya “Müqəddəs Kitab” iudaizmə və xristianlığa aid müqəddəs mətnlərin külliyyatıdır. Bu kitab xristianlıqda həmçinin “Müqəddəs yazı” adlanır. Kitab iki hissədən ibarətdir: “Əhdi Ətiq” və “Əhdi Cədid”. Bütövlükdə isə Bibliya 77 kitabdan ibarətdir. Bunlardan 50-si Əhdi Ətiqə, 27-si Əhdi Cədidə daxildir.

Dünya ədəbiyyatı və incəsənətində də Bibliya mövzuları geniş yayılmışdır. Kitabdakı obrazlardan (Adəm, Həvva, Davud, Süleyman, İsa və s.) Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında geniş istifadə edilmişdir. İudaizm dini Bibliyanın yalnız birinci hissəsini, yəni Əhdi Ətiqi tanıyır.

Ümumilikdə isə yəhudilərin müqəddəs kitab külliyyatı Tanax (yazılı dini ədəbiyyat) və Talmud (şifahi dini ədəbiyyat) olmaqla iki yerə bölünür. Tanax 3 hissədən ibarətdir: Tora (Tövrat), Neviim (Peyğəmbərlər) və Ketuvim (Müqəddəs yazılar). Tanax adı bu üç hissənin ibrani dilindəki baş hərflərinin birləşməsindən meydana çıxan ifadədir.

Bibliya ədəbiyyatı dövrü e.ə XII əsrdən e.ə II-III əsrdək olan mərhələni əhatə edir və yəhudi ədəbiyyatının böyük hissəsini təşkil edir. Bibliya ədəbiyyatı dövrü bizə erkən ibri dilini təyin etməyə, bu dilə olan müxtəlif təsirlərdən danışmağa imkan verir. Bu dövrün ən əsas yazılı abidəsi Bibliya olduğu üçün bu mərhələdən danışarkən mütləq şəkildə Bibliyaya istinad ediləcək.

Bibliyanın ən qədim əlyazmaları 1947-1969-cı illərdə Ölü dəniz sahilindəki mağaralarda tapılmış Bibliya kitablarının bəzi əlyazmalarıdır. Onların əksəriyyəti e.ə II-I əsrlərə aid olsa da, bir neçə kitab e.ə V-I əsrlərdə yazılmışdır. Bibliya ədəbiyyatı dövründə işlənən hikmətli söz və ifadələr günümüzdə də geniş istifadə olunmaqdadır. Bu ifadələrin bəzilərində orfoqrafik və qrammatik cəhətdən dəyişiklik olsa da, əksəriyyətində qrammatik qaydalar olduğu kimi saxlanılmaqdadır. Məlum olduğu kimi, ibri dili semit-hamit dil qrupuna aid dillərdəndir. Bu dil qrupuna ibri dili ilə yanaşı ərəb dili, akkad, efiofiya və s. dillər daxildir. Bu kimi dillərin qrammatikası, xüsusilə morfoloqiyası, sintaksisi, fonetikasi demək olar ki, bir-birinə çox yaxındır.

Hər bir dildə olduğu kimi ibri dilində də sözlərin araşdırılması, onların alınma yaxud da yerli sözlər olması olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. İbri dilinin formalaşmasında və müasir mərhələyə gəlib çatmasında onların keçdiyi tarixi inkişaf yolu çox mühüm rol oynayır. Bu mərhələdə qədim yəhudi dini, bu dinə məxsus qədim kitabələr dilin təkmilləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir.

İbri dilinə keçən sözlərin müəyyən qismi daha qədim tarixə malikdir. Bunun üçün Bibliya, Talmud, Mişna, Aqada və bu kimi qədim yazılı abidələrə müraciət etmək lazım gəlir.

İbri dilində istifadə olunan bir sıra söz və ifadələr vardır ki, onları araşdıranda bizə məlum olur ki, bu sözlər ibri dilinə məhz ərəb dilindən keçmişdir. Bu da eyni ərazidə - qədim Kənan elində ərəblərlə

yəhudilərin bir yerdə yaşamasından irəli gəlir. Bu qrupa aid olan sözlər yalnız ərəb və ibri dilində istifadə olunmaqla məhdudlaşmamış, bizim dilə də keçərək gündəlik istifadə dilinə daxil olmuşdur.

Elə sözlər var ki, Azərbaycan və ibri dilində eyni formada işlədilir və eyni mənanı ifadə edir. Bu cür işlənən bəzi sözlərə nəzər salaq:

1. **ברכה**-“braxa”. Ərəb dilində “baraka”, dilimizdə “bərəkət”, kimi istifadə olunur.
2. **בן**-“ben”. Ərəb dilində “ibn”, dilimizdə “oğul, bəni-adəm” kimi istifadə olunur.
3. **אדם**-“adam”. Ərəb dilində “adəm”, dilimizdə “adam” kimi işlənir.
4. **חוג'ה**-“Xoca”. Ərəb dilində “xoca” və dilimizdə də “Xoca” işlənir.
5. **עולם**-“Olam”. Ərəb dilində “alam”, dilimizdə “aləm” işlənir.
6. **מוכתר**-“Muxtar”. Ərəb dilində “Muxtar” və dilimizdə də “Muxtar” istifadə olunur.
7. **אלוהים**-“Elohim”. Ərəb dilində “Alla”, dilimizdə “Allah” kimi istifadə olunur.
8. **אדיב**-“Adiv”. Ərəb dilində “Adib”, dilimizdə “ədəb” kimi istifadə olunur.
9. **רחמים**-“Raxamim”. Ərəb dilində “Rəhm, rəhman” və dilimizdə də “Rəhm və rəhman” kimi işlənir.
10. **חמסין**-“Xamsin”. Ərəb dilində “xəmsin”, dilimizdə də “xəmsin” kimi istifadə olunur və isti cənub-qərb küləyi mənasına gəlir.
11. **שמים**-“Şamaym”. Ərəb dilində “sama”, dilimizdə də “səma” kimi istifadə olunur.

Bundan başqa, qeyd edə bilərik ki, ibri dilində işlənən **“מטבח”** (mitbax) və **“מרכז”** (merkaz) sözləri dilimizdə də eyni mənaya gəlir və “mətbəx” və “mərkəz” kimi istifadə olunur.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, bu kimi oxşar sözlərin dildə istifadə olunması həmin dilin daha rahat mənimsənilməsinə şərait yaradır və həmin sözlər daha rahat yaddaşda qalır.

İBRI DİLİNDƏ SƏBƏB VƏ NƏTİCƏ BİLDİRƏN BAĞLAYICILARIN DÜZGÜN İŞLƏNMƏSİ

Emiliya XUDİYEVA

ADU

AZƏRBAYCAN

İbri dili 18 yüzillik boyunca ölü dil olub yenidən dirçələn yeganə dildir. Ölü dil isə o dil hesab olunur ki, bu dildə yazılarda, bədii yaradıcılıqda istifadə edilsə də şifahi danışmada istifadə olunmur, ünsiyyət vasitəsi olmağa xidmət etmir. Təbiidir ki, müxtəlif tarixi hadisələrə məruz qalan və uzun illər istifadə olunmayan bir dilin yenidən mükəmməl şəkildə inkişafı üçün uzun illər lazımdır. İbri dilində tez tez orfoqrafik, orfoepik dəyişikliklər, lüğət tərkibinin yeni yaranan sözlərlə zənginləşdirilməsi kimi müxtəlif proseslər baş verir ki, bununla da İbri Dili Akademiyası məşğul olur. Yüksək ibri dili sinonimlərdən geniş istifadəni, şəxs əvəzliliklərinin isimlərin sonuna artırılması ilə fikrin ifadəsini, müqayisə, səbəb nəticə, qarşılaşdırma budaq cümlələrində müxtəlif hissəciklərdən istifadəni, mürəkkəb quruluşlu izafət birləşmələrini (üçüncü növ təyini söz birləşmələri), düzgün feil əsaslarından istifadəni özündə əks etdirir. İbri dilində ədəbi dilin göstəricilərindən biri də dildə mövcud olan çoxsaylı bağlayıcılardan düzgün və yerində işlətmək bacarığıdır.

Bağlayıcı **מילות קישור**[milot kishur] cümlə üzvləri və cümlələr arasında əlaqə yaradan köməkçi nitq hissəsi olub, tabeli **מילת שעבוד** [milat -shi'bud] və tabesiz **מילת חיבור** [milat xibur] olmaqla iki yerə bölünür. İbri dilində səbəb, nəticə, məqsəd, müqayisə, qarşılaşdırma, zaman bildirən çoxlu bağlayıcılar mövcuddur ki, bunların bəziləri sadə cümlələrdə, bəziləri mürəkkəb cümlələrdə, bəziləri danışmada, digər bir qismi isə yüksək akademik dildə istifadə olunur. Bu bağlayıcıların içində ən çox rast gəlinən bağlayıcılardan biri səbəb və nəticə bildirən bağlayıcılardır. Səbəb bildirən cümlələr niyə? nə üçün? hansı səbəbdən? suallarına cavab verməlidir. Belə cümlələrdə bir hadisənin baş vermə səbəbi digər bir hadisə ilə şərtlənir. Səbəb bildirən bağlayıcılar özündən sonra hansı nitq hissəsinə aid olan sözün gəlməsindən asılı olaraq üç yerə bölünür:

1. İsimdən əvvəl gələn bağlayıcılar:

- **בגלל** [biqlal] – görə. Bu bağlayıcı ən çox danışmada istifadə olunur. Bu bağlayıcı şəxs əvəzliliklərinin sonuna uyğun sonluq qəbul edir və mənə görə, sənə görə və s. kimi tərcümə olunur.

Məs, **בגללי** [biqlali]- mənə görə, **בגללך** [biqlalxa]- sənə görə və s.

- בשל [beshel] – görə. Əsasən yazıda və xüsusən də ədəbi dildə işlənir. Məsələn, bacıma görə gecikdim cümləsində bu hissəcikdən istifadə etmək düzgün deyil. Buna görə “beshel” hissəciyindən gündəlik danışmada istifadə edilmir.

- בעקבות [be'ikvot]- görə, nəticəsində. Bu bağlayıcıdan sonra müəyyən bir zaman çərçivəsində baş verən hadisə ilə bağlı isim gəlir: Məs, בעקבות המלחמה, [be'ikvot ha milxamah]- müharibəyə görə, בעקבות התאונה, [be'ikvot ha te'unah]- qəzaya görə. Bu hadisələr müəyyən bir zamanda baş verib. Bu bağlayıcı bitişən əvəzliliklərlə işlənərkən başqa bir mənanı da – mənim ardımca, sənin ardınca mənasını da verə bilər. Buna görə də artıq kontekstə diqqət etmək lazımdır. Məs, הוא הולך בעקבותינו, [hu' holex be'ikvoteynu] o bizim ardımızca gəlir.

- - בוזות [bizexut ha] – sayəsində. Bu bağlayıcı pozitiv cümlələrdə işlənir: Məs, הודות לגשם גדל יבול הירקות השנה, [hodot leqeshem qadal yevul hayerakot] Yağan yağış sayəsində bu il məhsuldarlıq çox oldu. הודות לגשם לא יכולנו לצאת לטיול המתכוון, [hodot leqeshem lo' yaxolnu latse'et letiyul hamitkonen] Yağan yağışa görə nəzərdə tutulan səyahətə gedə bilmədik. İkinci cümlə düzgün cümlə sayıla bilməz, belə ki bu cümlə pozitiv cümlə deyil, çünki düzgün bağlayıcıdan istifadə edilməyib.

- - מפאת [miph'at]- görə. Əsasən neqativ cümlələrdə işlənir.
- Məs, מפאת שביחת התכנאים לא ישודרו היום שידורי הטלוויזיה, [miph'at shvitat hatexna'im lo' yeshudru hayom shidurey vatelevviziya] – İşçilərin nümayişinə görə bu gün televiziya verilişlərini yayımlamayacaqlar. Bu bağlayıcıdan sonra həmişə cansız isim gəlir.

- - מפני [mipney]- görə. Əsasən bədii dildə, atalar sözlərində işlənir.
- מפני שיבה תקום. [mipney shiva takum]- Yaşlı insana görə ayağa durmaq lazımdır.
- 2. Abzasın, mürəkkəb cümlənin əvvəlində və ya ortasında işlənən səbəb bildirən bağlayıcılar:
- - מהאר ש, [me'axar she], -הואיל ו, [ho'il ve], -מכיוון ש, [mikeyvan she]- görə.
- Məs, מכיוון שמאוחר עכשיו, עלינו לסיים את השיעור, [mikeyvvan shema'uxar 'axshayv 'aleynu lesayyem 'et hashi'ur] İndi gec olduğundan dərsi bitirməliyik.

- - הואיל ו, [ho'il ve]. Bu bağlayıcıdan əsasən müqavilələrdə, məhkəmə işləri ilə bağlı sənədlərin yazılışında istifadə olunur.

- 3. Cümlənin ortasında gələn səbəb bağlayıcıları: כי [ki]- çünki, שכן [shexen]-ona görə ki, מפני ש, [mipney she]- çünki, משום ש, [mishum she]-ona görə ki.

- - מפני שדני ורחל שרו ורקדו כל הלילה, [lo' yashanti balayla, mipney she dani veraxel sharu verakdu kol halayla] – Gecə yatmamışam, çünki Dani və Raxel bütün gecə oxuyublar və rəqs ediblər

- 4. לרגל [lereqel] bağlayıcısı bayramlarla bağlı cümlələrdə işlənir.
- Məs, כל החנויות נסגרו לרגל חג הפסח, [kol haxanuyot nisqeru lereqel xaq hapesax] Pesax bayramına görə bütün dükənlər bağlandı.

- Nəticə bildirən bağlayıcılar səbəb bildirən bağlayıcı cümlədən sonra gəlir və hadisənin nəticəsini göstərir. Nəticə bildirən bağlayıcılar aşağıdakılardır.

- - משום כך, [be'ikvot zo't], בעקבות זאת, [i lekax], אי לכך, [lefikax], לפיכך, [al ken], על כך, [laxen], לכן - [meshum kax], כתוצאה מכך, [beshel zo't], בשל זאת,

- [ketoza'a mikax] – ona görə, bunun nəticəsində.
- Aşağıdakı iki cümləyə əsasən səbəb və nəticə cümlələrini bir-birindən fərqləndirək.
- בעקבות העלייה ההמונית עלה שיעור האבטלה, [be'ikvot ha'aliyya hahamonit 'ala shi'ur ha'avtala] -Kütləvi mühacirətə görə işsizlik artıb. Yəni, işsizliyin artmasının səbəbi kütləvi mühacirətdir.

- העלייה היא המונית. אי לכך עלה שיעור האבטלה, [ha'aliyya hi' hahamonit. 'i lekax 'ala shi'ur ha'avtala]- Mühacirət kütləvi hal alıb. Buna görə işsizlik artıb.
- Bu cümlələrdən birinci səbəb, ikinci isə nəticə bildirən cümlələrdir.

- מזג האוויר היה סוער מאוד, משום כך עלה מספר תאונות הדרכים
- [mezeq ha'avir haya so'er me'od mishum kax 'ala mispar te'unot haderaxim] - Hava çox küləkli idi, buna görə (nəticədə) yol qəzalarının sayı çox olub.

- ona görə və elə isə) ifadə etdiyi üçün, onun verdiyi mənanı cümlədən anlamaq mümkündür. Məs,

מילים הפותחות בעברית באות "ו", הן מילים זרות. המלה ורד היא אפוא מלה זרה.
[milim hapotxot be'ivrit be'ot vav, hen milim zarot. Hamila vered hi' 'efo' mila zara] -

İbri dilində vav hərfi ilə başlayan sözlər alınma sözlər hesab olunur. Buna görə də qızılgül sözü alınma sözdür.

רק עכשיו הבנתו. היא לומדת אפוא באוניברסיטה ולא בתיכון.

[rak 'axshayv hevanti. hi' lomedet 'efo' be'universita velo' beteyxon] -

Yalnız indi anladım. Elə isə o universitetdə yox, texnikumda oxuyur.

Bu cümlədə אפוא bağlayıcısı aydınlaşdırma bağlayıcısı rolundan çıxış edir. אפוא bağlayıcısı heç vaxt cümlənin əvvəlində gəlmir.

Məhz bu hissəcikləri düzgün və yerində işlətməklə mükəmməl cümlə qurmaq mümkündür.

SADIQ HİDAYƏTİN YARADICILIĞI BARƏDƏ MÜLAHİZƏLƏR

Şahin YUSİFLİ

Bakı Dövlət Universiteti

yusifli145@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Yaralar və ziddiyyətlər yazıçısı, müasir fars nəsrinin əzəmətli siması Sadiq Hidayət fars ədəbiyyatının modern dünyaya açılan ilk simalarından olmuşdur. Yeni nəsrin öndərlərindən olmuş, adı müasir fars ədəbiyyatında təşəbbüskar yazıçı və bacarıqlı mütərcim kimi çəkilməmişdir. Onun haqda bir çox şəxslər fikirlər bildirmiş, mühakimələrlə çıxış etmişlər. Fransız tənqidçisi Andre Russeau də Hidayətin əsrimizin ədəbiyyat tarixində önəmli bir yerə sahib olduğunu vurğulamışdır. Hekayələrindəki xarakterlərin yaşayan dünyadan olmasına diqqət göstərən Hidayət içində yaşadığı çağın və cəmiyyətin problemlərindən də əsla yan keçməmişdir. Əsərlərində qüvvətli bir trans halı sezilsə də, şüurunu əsla özündən kənarlaşdırmamış və hekayələrini bir memar həssaslığı ilə inşa etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bu baxımdan onun qələmə aldığı əsərlərdə ironiya, tənqid və satira özünü tez-tez göstərməkdədir. Təsvir gücü xeyli yüksək olan Hidayətin əsərlərində, bəzən siz onun realizmin sərhədlərinin aşılıb keçməyə çalışdığını və naturalizmə yönəldiyini hiss edəcəksiniz. Belə ki, bəzi cinayət, xəstəlik və ölüm təsvirləri məşhur fransız yazıçısı Emil Zolyanı da kölgədə buraxacaq çıllaqlıqdadır. Mübaligə, söz sənətkarlığı və bəzəmələrlə dolu minillik İran ədəbiyyatını göz önünə gətirsək, bu vəziyyətin nə qədər yeni, təhrikəedicə və sərhədləri aşılıb keçməyə iddialı olduğunu təxmin etmək çətin olmaz. Hər nə qədər Qərb ədəbiyyatına yaxın olduğu və hekayə texnikasında Qərbin ədəbiyyat axınlarını təqlid etdiyi müşahidə edilsə də, Hidayətin öz ənənəvi qaynaqlarından üz çevirdiyini heç kim iddia edə bilməz. Bir müddət Hindistana gedib, orada pəhləvi farscasını öyrənməsi və bu dildən müasir farscaya tərcümələr etməsi də, Hidayətin ənənəvi mədəniyyətinə bağlılığını göstərir. Yeri gəldikcə ənənəvi istinadlardan faydalanan Hidayətə ən çox təsir edən və əsərlərinin içinə kimi girən iranlı filosof, astronom və şair Ömər Xəyyamı da xatırlatmaq yerinə düşərdi. Bir çox hekayəsində Xəyyamın rübailərinə yer verən və ya birbaşa onun əsərlərinə istinad edən Hidayət, "Təranəha-ye Xəyyam" ("Xəyyamın Təranələri") adlı kitabı və bu kitaba yazdığı ön sözü ilə Xəyyama olan heyranlığını göstərmiş və haqqında yeni şərhlər ortaya qoymuşdur. Əxlaqi dərslər və nəsihət verməkdən bacardıqca qaçmağa çalışan Hidayətdə yenə də uşaq nağıllarına yaxın növdə öyüdverici hekayələrə rast gəlmək mümkündür.

Hidayət hekayələrində gələcək dünyanı, müasirləşmənin həddini, son halını təsvir etməyə çalışmaqdadır. Hətta bəzi hekayələri Hidayətin postmodernistliyini də göstərməkdədir. Dinin və ənənələrin yer üzündə unudulduğu, maddi rifahın səviyyəsinin ən üst səviyyəyə çatdığı bir gələcək yaradan Hidayət, qəhrəmanlarına həyat, ölüm və ölüm sonrası həyat haqqında dərin və fəlsəfi dialoqlar hazırlayır və müasirləşmənin sərhədlərini göstərməyə səy edir.

Hidayətin əsərlərinin bir çoxunun əsasını ölüm haqda fikirlər, müstəmləkə şəraitində yaşayan cəmiyyətin tənqidi, xürafata qarşı satirik ifadələr təşkil edir. Onun əsərlərində olan şəxslər, surət və portretlər adətən iranlılardan seçilmişdir. Sadiqin nəsrində sadə, anlaşılqı və qəlizliklərdən uzaqdır. Onun nəsrində qüvvətli, ardıcıl və təsirlidir. O, insanların danışığında və mədəniyyətindən lazım olduqca çox müvəffəqiyyətlə istifadə etmişdir. Bu onun hekayələrinin zənginliyinə xidmət etmişdir. Sadiqin izahları realizmə yaxın, anlaşılqı və dəqiqdir. O, personajların daxili və psixi vəziyyətlərini üzə çıxarmaqla onların vəziyyətinin dərk olunmasını asanlaşdırır. Onun bəzi hekayələri öz psixi vəziyyətinin inikası və birbaşa təccəssümçüsü kimi çıxış edir. Onun bütün əsərlərində qüvvətli və

təsirli satirik fikir, kəsici danlaq və məzəmmətləri öz əksini tapmışdır. Əsərlərində olan fəlsəfi fikir onu bir mütəfəkkir kimi də məşhurlaşdırmışdır. O, insanların həyatına diqqətlə fikir vermiş, onların rəftarını psixoloq tək öyrənmişdir. Kasıb və aşağı təbəqənin halına acımış, onlarla həmrəy olmuşdur. Sadiq özündən sonra nəsr və yazıçılıqda dərin və silinməz izlər qoymuşdur.

Pastur Valeri Radu Sadiqin həyatını fransız yazıçısı Jerar Donrevalın həyatı ilə oxşatmışdır. O, bildirmişdir ki, hər iki yazıçı xəyal aləmində yaşamışdır. Hər ikisi də öz zamanının ictimai-mənəvi vəziyyətinin əsiri olmuş, və nəhayət hər ikisi həyatını təqribən eyni ildə sona çatdırmışdır. Sadiqin dostlarından Pərviz Natel isə onu barəsində deyir: “Təhsil illəri və ömrüm boyunca onun qədər oxumağa həvəsi olan ikinci bir adamı tanımıram. Onu tanımaq da asan məsələ deyildir. Fransızcanı kamil, ingilis dilini isə elmi ədəbiyyatı başa düşəcək qədər bilirdi. Dünya ədəbiyyatından dərin biliklərə malik idi. Onun kimi qədim ədəbiyyatı dərinlən bilən adamlar çox az idi.” Sadiqin digər dostu Bozoruq Ələvi isə onun dostlarının Sadiq haqda dediklərini bu cür qeyd etmişdir: “O, mütərəqqi yazıçı, şərif və zəhmətkeş insan, təəssübkeş vətəndaş idi. Xeyirxahlıq, mərdlik, fəda vermək və həssasiyyət onun məsuliyyətsiz və etinadsız surətləri altında gizlənmişdir”.

Sadiq haqda digər görüş fransız yazıçısı Jan Rixtar Boluka məxsusdur. O, demişdir: “Eşitmişəm ki, yazmaqdan cana gəlib. Cəmiyyətdən qaçır. Mən onu tanımıram. Amma heyflər olsun ki, bu cür parlaq bir çıraqlı söndü”.

Sadiqin yaxın dostlarından olan Cəmalzadə bir dost kimi onun barədə demişdir: “Daha yaxşı bir dünya üçün yaradılmışdı. O, adi bir dünyayla barışa bilmirdi. Həmçinin onun həmvətənləri onu necə qiymətləndirməli olduqlarını bilməlidirlər. İnsanlar onun ağına şübhə edərək, Darülməcəsinə həbs etdilər. O, öz şəxsiyyətini öz kitablarında elə təsvir edib ki, onun Sadiq Hidayət olmasına əmin olmaq şübhəsizdir”.

İranda bir qrup insanlar Sadiqi Kafkanın davamçısı hesab edirlər. Onlar belə zənn edirlər ki, Sadiq bütün əsərlərini Kafkanın təsiri altında yazıb. Hər iki yazıçının əsərlərində insan talehinin bədbəxtlikləri və pessimizm əks olunmuşdur. Buna görə onların yaradıcılığında oxşarlıq olduğu görünür. Ancaq Sadiq Hidayət özü bu məsələ barədə İmam Fərzanəyə olan cavabında demişdir: “Mən necə Kafkaya oxşaya bilərəm ki? Kafkanın öz yaşayışı var idi, nişanlısı var idi. Ancaq kitablarını çap etdirsə də, vərəmli idi və öldü. Mən isə əksinə. Nə yaşayışım var, nə də nişanlım. Xüsusən də oxucum yoxdu. Ancaq bədənimdə otuz yeddi dərəcə hərarət var. İt canlıyam. Başıma min cür oyun gətirmişəm yenə də ayaq üzərindəyəm”.

Bugün İran yazıçılarının romanda Sadiqdən təsirlənmədiklərini demək yalan olar. Əslində Sadiq tam olaraq romançı da deyildi. O, hansısa romançı üçün həyat baxımından və qələm baxımından yaxın görünə bilməzdi. Bu cəhətdən ondan bəhrələnmək də çətin idi. Digər tərəfdən Sadiq romançılığa Rza şah Pəhləvinin terror siyasəti zamanında, tarixi romanların dəb vaxtında qədəm basmış, ətrafında Məhəmməd Hicazi, Müşfiq Kazemi, Yəhya Dövlətabadi və Motəmin kimi digər ustalar mövcud olmuşdur.

“HİKMƏT” KƏLMƏSİNİN İSTİLAHİ VƏ LÜĞƏVİ MƏNALARI

Zibeydə AĞAYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
zubeydaagayeva94@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Hikmət janrı ərəb ədəbiyyatında xüsusi yer tutur. İstər klassik, istərsə də müasir ərəb ədəbiyyatında hikmət janrında olan bir çox ədəbi nümunələrə rast gəlinir.

İlk növbədə “hikmət” kəlməsinin istilahi və lüğəvi mənalarını nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olar. Bu kəlmə müxtəlif lüğət və kitablarda aşağıda kimi izah edilmişdir:

1. İbn-Mənzurun müəllif olduğu “Lisan al-arab” lüğəti:

İbn Mənzur demişdir:

1-Hikmət ən üstün olan varlıqları ən üstün elmlə bilməyi ifadə edən kəlmədir;

2-Hikmət bir elmdir. Hakim (müdrək insan) alimdir və hikmət sahibidir;

3-Hədəsdə Quranın vəsfi belə verilir: O, hikmətli zikrdir;

4-Hikmət : Ədalət , Hakim insan: Ədalətli insan;

5- Hakim bir insana belə deyilir: Onu təcrübələr hakim etmişdir.

Bu lüğətdə müşahidə etdim ki, müəllif hikmət , hakim və müdrik insan kəlmələrini bir-biri ilə əlaqələndirir. O, bu haqda deyir: Hikmət , hakim və müdrik insan mənalarını ehtiva edən adlar bir –biri ilə yaxınlıq təşkil edir.

2.Əl-Mürtədə Əz-Zəbidinin müəllif olduğu “Tac- al Arus min cəvahir al qamus” lüğəti:

Zübeydi demişdir:

1-Hikmət hər hansı bir məsələ barəsində qərar verməkdir. Bəzi alimlərin fikrincə, hər hansı bir məsələ haqqında ədalətlə qərar verməkdir.

2-Ərəblər cahiliyyə dönməndən bəri hikmətli insanı hakimlə bir tuturdular. Zübeydi deyir: Cahiliyyə dövrü hikmət sahibləri Aqşam bin Seyfi, Hacıb bin Zirara , Əl Aqraa bin Habis, Rabiə bin Muxaşin və s. Ərəblərin dörd qadın hikmət sahibləri : Suhrü bint –ul Loğman, Hind bint –il Həsən, Cümə bint –ul Habis, İbnə Amir bin Zaribi. Məlumdur ki, bu şəxslərin heç biri məlik və ya hakim olmayıblar , lakin gözəl təbirə və hikmətə sahib olduqları üçün insanlar onlara qulaq asmış , sanki onlar məlik və ya hakim imiş kimi onlara tabe olmuşlardı.

3- Hikmət: Varlıqların var olma həqiqətləri haqqında elmdir.

4-İlahi hikmət: Allah – Təala Loğman kimi insanlara əqli- əməli qüvvət verir. Qurani- Kərimdə deyildiyi kimi: «Biz Loğmana hikmət əta etdik» ;

5-Hikmət :Elmlə və əməllə haqqı bərpa etmək .Yəni, haqqa nəzəri və tətbiqi yolla çatmaq mənasını ehtiva edir;

6-Hikmət: Kamillik . Hikmət qəzəb halında öz nəfsinə sahib çıxmaq deməkdir;

7- Hikmət: Peyğəmbərlik. Allah-Təala Davud (ə.s) haqqında buyurmuşdur: «Allah Təala ona mülk və hikmət verdi»;

8-Allah- Təalanın hikmət barəsində buyurduğu kəlamə nəzər salaq: «Hikmət yalnız izn verilənlərə əta olunur». Burda “hikmət “ dedikdə ,Quranın təvili, yəni onun məna incəliklərini qavrama nəzərdə tutulur;

9-Hikmət: Atın ağzına birləşən və sürücünün iradəsi olmadan onun hərəkətinə maneə olan yüyən deməkdir.

3.Cübran Məsudun müəllif olduğu “ƏL-Raid”lüğəti:

Cübran Məsud demişdir:

1-Hakim(dövlət başçısı) hökm edir və siyasi işlərin idarəsinin məsuliyyətini daşıyır;

2-Müdrük şəxs hikmətlə qərar verir;

3-Hikmət: Fəlsəfə;

4- Hikmət: Varlıqların həqiqətləri haqqında bir elm;

5-Hikmət: Qəzəb zamanı nəfsə sahib çıxmaq;

6-Hikmət: Ədalət;

7-Hikmət: Haqq üzərində qurulmuş təcrübələri ifadə edən kəlimə.

4-Ərəb dili kompleksi tərəfindən nəşr olunan ”Əl-mucəmu əl-vaciz” lüğəti:

1-Hökm etmək: mühakimə etmək;

2-Hikmətlə mühakimə etmək, müdrük olmaq;

3-Elm və dərinəndən dərkətmə . Bununla bağlı Allah – Təala buyurur: «Biz Loğmana hikmət əta etdik»

4-Hikmət- Fəlsəfə;

5-Hikmət: Səbəb,

6-Hikmət : Az kəlam , çox məna deməkdir.

7-Hikmət elmi- Kimya və tibb;

8-Yüyəndə olan və atın sürətini tənziqləmək üçün istifadə olunan dəmir əşya;

9-Hakim: Allahın gözəl adlarından biri;

10-Hikmət sahibinin zikri: Qurani –Kərim.

İndi isə Dr.Cəmil Salibə “Əl-Mucəmul- əl Fəlsəfi” lüğətinə nəzər salaq:

1.Hikmət- Elm və dərkətmə;

2.Hikmət- Ədalət və haqq olanı ifadə edən kəlam;

3.Hikmət-Fəlsəfə , yəni ən xeyirli olanları ən xeyirli elmlə bilmək;

“Hikmət” kəlməsinin bütün bu izahlarından sonra belə bir qərara gəldim ki, nəzərdə tutulan bu anlayış ərəb dili lüğətlərində insanın fikir və düşüncəsini güclü edən, qərarını doğru yola yönəldən, nəhayət insanı müdrük insana yaraşmayan hərəkətlər etməsinə maneə olan mənəvi bir xüsusiyyət və ya anlayış kimi təzahür edir.

Dr.Mustafa Əbdül Rəzzaq “Hikmət” anlayışı haqqında belə demişdir: Ərəblərin bu kəlmənin mənası haqqında fikirləri üst-üstə düşür.Lakin leksikoloqlar razılaşırlar ki, “hikmət” bir elmə dərinləndirən bələd olmaq,eyni zamanda yoldan sapmalara , fəsada , ədalətsizliyə maneə olan əməllərə sahib olmaq mənasını verir.

“Hikmət” kəlməsi Azərbaycan dilinə ərəb dilindən keçmiş və dilimizdə geniş istifadə olunan kəlmədir.Bu kəlmənin dilimizdə hansı məna çalarları kəsb etdiyinə nəzər salaq:

1. Müdrik söz;
2. Dərin fikir, dərin məna;
3. Müdriklik, dərinlik;
4. məc.Anlaşılmaz şey;
5. Gizli səbəb;
6. Sırr, müəmma;

Keçmişdə: fəlsəfəyə, təbiət elmlərinə, xüsusən fizikaya verilən ad.[Sabbah:] Cəbrə ya hikmətə vəqif bir adam ; Səncə bir falçıyı ya?! Anlayamam. H.Cavid.

XARICI DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ELEKTRON TƏRCÜMƏ LÜĞƏTLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Jalə MƏMMƏDOVA

SDU

doctorant.amea@mail.ru

AZƏRBAYCAN

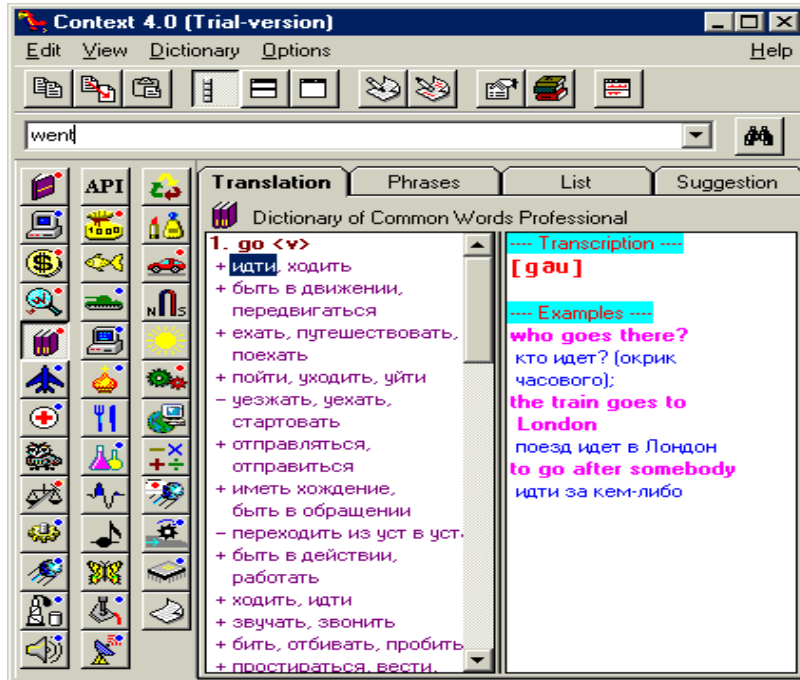
Tədris prosesində tədris materialların seçilməsi və onlardan istifadə üsulu qarşıda duran ən mühüm problemlərdən biridir. Bu problem dünya metodistlərini hələdə narahat edir. Bu məqsədlə tərtib olunmuş müxtəlif lüğətlər müxtəlif ümidverici nəticələr vermişdir. Ümumiyyətlə, bir dili tamamilə öyrənmək olmaz. Dili tam əhatə edən lüğət növləri də yoxdur. XXI yüzilliyi elmi-texniki tərəqqilər, dünya xalqlarının inkişafı və bir-biri ilə inteqrasiyası əsri kimi səciyyələndirmək olar. Hal hazırda bu sahə çox böyük sürətlə irəliləyir və gündən-günə yenilənir. Kompüterlərin yaranması, leksikoqrafiyanın inkişafına da böyük təsir göstərdi. Maşın tərcümə və ya elektron tərcümə proqramları, elektron lüğətlər hazırlandı. Maşın, lüğətlərin çap işinin avtomatlaşdırılması, mətnlərin avtomatik oxunması, tərcüməsi, axtarış və s kimi funksiyaları var. Onlardan informasiya axtarışı sistemlərində geniş istifadə olunur.

İnkişaf nə qədər güclü olursa olsun, inteqrasiya nə qədər əhatəli olursa olsun, dünyada yayılan informasiyalar hər bir xalqın öz dilində yayılması daha da maraqlı və əhəmiyyətlidir. Azərbaycan internet şəbəkəsində Quql (www.google.az) axtarış sistemində “*elektron lüğət (tərcümə)*” yazdıqda ilk nəticə Poliqlot və Dilmanc lüğətləri haqqında məlumatları, əlavə olaraq daha sonra yaranan lüğətlər barəsindədir. www.polyqlot.az/ www.dilmanc.az/. Daha sonra www.vivo-book.com/azerbaycanede-biyyati saytı ingilis, rus və Azərbaycan dilini öyrənənlər üçün elektron lüğətlər təklif edirlər və s. Xarici ölkələrlə artan iqtisadi-siyasi sosial əlaqələr xarici dillərin öyrənilməsinə daha maraqlı edir. İKT-in inkişafı dil tədrisində də böyük təsir etmişdir. İKT-nin tətbiqi və elektron dərslərdən istifadə yolları da artıq inkişaf etməkdədir və günü-gündən yenilənir. Xarici dilin tədrisi prosesini daha mükəmməl etmək üçün rəşional yəni yerli metodikadan istifadə olunmalıdır. Bu proses zamanı, insanın linqvistik fəaliyyəti və linqvopsixoloji fəaliyyəti nəzərə alınmaqla müvafiq materiallar tədris proqramına seçilib daxil edilir, dil ilə bağlı daha real həyat siyasiyalarına müraciət edilir. Xarici dilin tədrisi üçün nəzərdə tutulan rəşional metodikada üç mühüm məsələ - tələbənin öyrəndiyi dili tətbiq edəcəyi şərait, zəruri olan dil vasitələri və nitq vərdislərinin müəyyənləşdirilməsi yolları.

Xarici dillərin tədrisi metodikasında ünsiyyətə, qrammatikanın deduktiv yolla izahına, tələffüz intonasiyaya xüsusi diqqət yetirilməklə böyük əhəmiyyət kəsb edir, qrup şəklində iş və komanda layihələrinin təşkilinə həvəsləndirilir. Bu işdə müəllimlər daha çox köməkçi, koordinator və vasitəçi kimi müşahidə olunur. Məqsəd müəllimlərə mühüm məlumatlardan ibarət olan bu problemlə məşğul olmağa kömək etməkdir. Yəni onlar belə zəngin informasiyalı elektron lüğətlərin köməyi ilə apardıqlar dərslərin necə maraqlı olduğunun özləri aşkar edəcəklər. Proyektor vasitəsilə tərcümə olunacaq naməlum mətnin lövhədə işıqlandırılması və bununla bərabər naməlum sözlərin bibəşə

keçidi olan elektron tərcümə lüğətlərdə axtarılması, dərstdə müzakirəsi, mətnin məzmununa uyğun tərcümə olunması dərsi daha maraqlı edir və tələbələrə yeni söz axtarışına həvəs oyadır. Amma bəzən problemlərdən qaçılmazdır. Elektron tərcümə lüğətlərin heç də hamısı mükəmməl deyildir.

Ümumiyyətlə, elektron lüğətlər elə tərtib olunmalıdır ki, həm dil öyrənənlər, həm də digər məsul şəxslər turistlər, mühəndislər, həkimlər üçün bu effektiv olsun. Sorğuya söz daxil edilərkən avtomatik orfoqrafik düzəlişlər edilsin, tələffüz səslənməsi yaradılsın, səslə axtarışlar həyata keçirilsin. Hazırda elektron tərcümə lüğətləri kifayət qədər çox buraxılmışdır. Kompüter lüğətlərin bu növü hazırda internet məkanda geniş yer tutur. Onlardan geniş istifadə olunan populyar və son versiyalar Merriam Webster, Oxford Dictionary, Azer.Dict, Poliqlot, Dilmanc, Abbyy Lingvo 12, Multileks Delyuks 6.4, Kontekst 7.0, Multitran 3.44, VER-Dict 2.0 Qiqant, Poliglossum 3.71. Məsələn, sadalanan bu elektron lüğətlər içərisindən bir nümunəyə diqqət yetirək;

Context 4.0 – 2000-ci ildə Rusiyanın İnfomatik Smart Link Kompaniyasının tərtib etdiyi “Context” elektron lüğətində 46 xüsusişdirilmiş lüğət yerləşdirilmişdir. Yalnız onlayn rejimində bu lüğətlər aktivdirlər. “Context” lüğətlərinin bir hissəsi kağız lüğətlərin elektron versiyasıdır. (S.U.Ojeqovun “İzahlı lüğəti”; “Xarici sözlər lüğəti”, “Frazoloji lüğətlər”). CD-ROM diskə yazıla bilən bu lüğətin həcmi 6mqb-dən - 200mqb qədərdir. Contexin tərkibi əsasən CDROM, CONTEXT istifadəçi bələdçiliyi, Lisenziya, İstifadəçinin qeydiyyat kartı göstəricilərdən ibarətdir. Şəkil 32-də görüldüyü kimi, axtarış blokuna “went” sözü qeyd edilib. Bilirik ki, ingilis dilində “go”- getmək feli qaydasız fel olduğundan bir qayda olaraq bu fellər kökdən dəyişir (go-went-gone). Elə bu səbəbdən də, lüğət sorğuya cavab olaraq “go” felinin tərcümə variantlarını göstərir. *Context 4.0* elektron lüğəti axtarış funksiyasını sorğuya əsasən deyil, sözlərin morfoloji quruluşuna əsasən yerinə yetirir (go-went-gone). Yaxud da əgər biz sorğuya “lit” yazırıqsa, nəticə “light” ilə yekunlaşar. Tərcümə panelində varianlarının qarşısında “+” və “-” işarələri qeyd olunub. Qarşısında “+” işarəsi olan sözlərə aid nümunələrin və şərhlərin, “-” isə sinonim variantların olduğunu göstərir. Bundan əlavə, lüğətin sol hissəsində şəkilli lüğətlər paneli vardır ki, burada hər sahəyə uyğun (ayroport, maşın, bazarlıq, balıqçılıq, musiqi, idman və s) daha çox istifadə olunan terminlər və ifadələr yerləşdirilib.

Məlumdur ki, elektron məkanda elektron lüğətlərin sayı həddən artıq çoxdur. Bu lüğətləri PLAY STORE proqramı vasitəsilə asan yükləmək mümkündür. Bu elektron lüğətlərin hər birinin də müxtəlif tərəfləri və müxtəlif çatışmamazlıqları var. Umimi olaraq, bu lüğətlər istifadəçinin 60-70 faiz köməyinə çatır. Elektron lüğətin söz bazası ilə paralel nə qədər çox multimedia elementlər, illustrasiyalar, animasiyalar, səsləndirmələr, rolklər və s olarsa bu lüğətlərdən istifadəni daha rahat olar.

FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ONLARIN ŞEİR MƏTNİNDƏ ROLU

Rüfət HƏŞİMOV

Bakı Slavyan Universiteti

hashimov92a@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Frazeoloji birləşmələrin şeir mətnində özünəməxsus zəngin bədii həyatı var. Mühüm estetik ünsür kimi, poetik mətni təşkil edən ilkin dil materiallarından biri kimi frazeoloji vahidlər adi danışiq, məişət-ünsiyyət funksiyasından fərqli olaraq özün də, daxili semantikasında gözlənilməz əsrarəngizliklər gizlədir. Ondakı potensial imkanlar söz sənətkarlarının qələmindən misralara süzülərkə açılır. Lakin heç zaman tükənib-qurtarmır. Gözlənilməz bədii-estetik kəşflər, üslubi tapıntılar üçün həmişə etibarlı bünövrə, qüdrətli özül rolunu oynayır.

Məşhur fransız şairi Pol Valerinin frazeoloji birləşmələri “hazır verilmiş şeir” kimi səciyyələndirməsi, onun poeziya üçün misilsiz dil materialı adlandırması şəksiz ki, əsaslı arqumentlərlə özünü doğruldur. Əlamətdar cəhət ondan ibarətdir ki, frazeoloji birləşmələr dilin leksik sistemin də öz xəlqi təbiətinə görə seçilir. Onlar bir sıra ciddi tədqiqat əsərlərin də sözə ekvivalent hesab edilsə də, ekspressivliyinə, emosionallıq keyfiyyətlərinə görə mühüm özünə məxsusluqları vardır. Buna görə də onlar şeirdə daha çox dil hadisəsi kimi yox, nitq hadisəsi kimi çıxış edərək semantika və normalardan yayınma hallarına məruz qala bilər. Söz sənətkarı onun semantik hərəkətinin istiqamətini, komponentlərini dəyişmə imkanlarını duyur və bədii gözəllik naminə linqvistik normalara müdaxilə etmə səlahiyyətləri əldə edə bilər. Poeziyada frazeoloji vahidlər – zəngin semantik-üslubi xüsusiyyətlərlə çıxış edir. Düşdüyü kontekstdə onlar təsvir və tərənnüm obyektini təsirli poetik vüsətlə canlandırır. Məhz bunun nəticəsidir ki, “bütün zamanlarda frazeoloji birləşmələr ədəbiyyatşünaslar tərəfindən adi leksik vahiddən daha çox obrazlılıq, yüksək ifadəlilik vasitəsi kimi dəyərləndirilmişdir. O da xüsusi vurğulanmışdır ki, xalq frazeologiyası bu baxımdan daha aparıcı mövqedir”.

Poetik sözlər kimi, frazeologizmlərin emosional mühakimə tərzinə fəallıq verməsi onların ən əhəmiyyətli və uğurlu cəhətlərindəndir. Külliyyat halında nəzərdən keçirildikdə sabit söz birləşmələri üçün o da xarakterikdir ki, onlar şeiri fikir və məzmunca, forma və üslubi cəhətdən zənginləşdirdiyi kimi, poetik təəssüratı qabardır, bədii mətləbi xüsusi ekspressivliyə yüksəldir, emosional çalarları xeyli tündləşdirir. Şeirin canlı dil üzərində qurulmasında da frazeologizmlər fəal başlanğıc təşkil edir, məişət-ünsiyyət estetikasının mətnə sıxlaşmasının təminatçısı olmaqla yanaşı, onları xalqın ifadə tərzinin yaranmasına istiqamətləndirir. Beləliklə, frazeoloji tərkiblər canlı nitq ünsürlərinin sadə və aydın şeir dili üçün əsas mənbə rolunu gücləndirir.

Frazeoloji birləşmələr xalq müdrikiyinin parlaq ifadəsi kimi şairin fikir və duyğularına poetik hərərət verir, misralara şifahi xalq ədəbiyyatın təkrarsız ətrini gətirir. Mətn mühitində frazeoloji birləşmələrin yeni-yeni obraz yaratma potensialı, obrazlı mahiyyəti aşkarlanır. Sabit söz birləşmələri şeirdə ifadə olunan fikrin genişlik tapmasında, məna dərinliklərinə daha artıq nüfuz etməsində və onlarda təcəssüm olunan, ondan bəhrələnən estetik təsirin davamlılığında müstəsna rol oynayır. Frazeoloji vahidlərdən uğurlu istifadə qabarıq şəkildə hiss etdirir ki, bədii söz sərraflarının poetik düşüncəsi təbii qaynaqlardan, xalqın obrazlı təfəkküründən güc-qüvvət alır, bu qüdrətli özüldən frazeoloji birləşmələr bəhrələnərək parlaq obrazlılığın meydana çıxmasında təkan verici rola malik olur.

Frazeoloji söz birləşmələrinin işlənmə intensivliyi ilə seçilən şeir mətnlərinin dili, adətən, zəngin və cazibədar, poetik və səmimi olur. Frazeoloji dil materialları söz sənətkarlarının poetik duyğularına, ruhi-emosional vəziyyətinə uyğun kökləndikcə təbiilik və səmimiyyət şeirin əsas atributlarına çevrilir, oxucunun zövqünü, estetik duyumunu intensiv şəkildə formalaşdırmağa istiqamətlənir.

Məhərrəm Hüseynov özünün “Poetik frazeologiya” kitabında qeyd edir: “Frazeoloji birləşmələrin şeir dilindəki çox mühüm üslubi-estetik vəzifəsindən biri də məzmunun ümumi istiqaməti, kontekstin təhriki ilə mətnə daxil olub, fikrin anlaşılmasını sürətləndirməkdən ibarətdir. Düşdüyü bədii mətn şəraitində canlı danışiq dilinin frazeologiyası dilin ənginliklərindəki zənginliyi aşkarlayır. Onlar şeir dili üçün ona görə spesifikdir ki, onlar üslubi-semantik anlaşma cəhətdən fəallaşmağa meyillidir. Poeziyanın faydalandığı ən qüvvətli qaynaqlardan biri kimi yaratdığı rəngarəng üslubi çalarlarla bədii fikrin ifadəsinə geniş imkanlar açır. Hazır bədii dil materialları – frazeoloji tərkiblər şeir üslubunun tələblərinə cavab verir, şeir də fikrin məna çəkisinə xüsusi məna yükləyir”.

Bədii ifadə təravəti, ritm yeniliyi leksika və sintaksisin qeyri-adiliyində, epitet və metaforaların gözlənilməzliyində hiss olunduğu kimi, frazeologizmlərin dəyişməsində, sənətkar tərəfindən «özünün-küləşdirilməsində» də xüsusi kəsərlilik kəsb etmiş olur.

O. İ. Fyodorovun təbirincə desək, “İstənilən bir xalqın bədii söz sənətinin kökləri şifahi xalq yaradıcılığının dərinliyinə gedib çıxır. Folklor abidələri hər şeydən əvvəl genezis nöqtəyi-nəzərindən öyrənilməlidir. Lakin bu abidələr bir çox aspektlərdə sonrakı ədəbi ənənələrlə hiss edilmir. Buna görə də yalnız o zaman kafə nəticə əldə etmək olar ki, folklor və yazılı ədəbiyyatın kökləri paralel şəkildə öyrənilsin”.

Başqa dil materiallarından fərqli olaraq frazeoloji vahidlərlə obrazlı ifadə vasitəsi kimi yığcam və konkretir. Onun üslubi imkanlarına söykənən poetik obraz şeirin dinamik və emosional lirik təhkiyəsinə zənginlik verir, lirik təəssüratlar aləmi hiss olunacaq dərəcədə rəngarəng olur. Şeirin estetik miqyasını genişləndirən frazeologizmlərə müraciətlə şair dərin lirik mühakimələri diqqət mərkəzinə salır; ondan doğan dinamik ritm ahəngi isə çox güclü olur.

Şeirin dili və vəznə haqqında poetika tədqiqatlarının müəllifi Məmməd Cəfər yazır: “Dilləri bir-birindən ayıranların arasında Çin səddi çəkmək, dillərin hər cəhətdən biri-birinə təsir göstərdiyini və müəyyən hallarda onların arasında ümumi cəhətlərin olduğunu inkar etmək mümkün olmadığı kimi, şeir vəznələri arasında da möhkəm Çin səddləri yaratmaq, onların biri-birinə yaxınlığını inkar etmək, onları bir-birinə qarşı qoymaq olmaz. Şeir vəznələri hər şeydən əvvəl milli dilin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq yaranır”. Poeziya tərcüməsinin ən başlıca vəzifəsi tərcümə mətnini mümkün qədər müəllifin mətnindən ayırmamaqdır. Başqa sözlə desək, oxucunun dinamik rolunu azaltmamaqdır.

Tərcümənin əsas qayəsini təşkil edən milli koloritin, atalar sözü, məsəllər və idiomların dürüst verilməsində həmişə uğur qazanılmamışdır. Bəzi tərcüməçilərin diqqətsizliyi və ya təcrübəsizliyi üzündən bu problemlərə yaradıcı münasibət bəslənilməmişdir. Bütün bu nöqsan və təhrifləri gələcəkdə islah etmək üçün bu sahənin daha geniş inkişafına nail olmaq tələbi dayanır.

Tədqiq etdiyimiz tərcümə materialları əsasında polyak nəzminin dilimizə tərcüməsi prosesini araşdırdıqca müxtəlif səviyyəli əsərlərlə qarşılaşdıq. Gələcəkdə polyak nəzminin Azərbaycan dilinə tərcüməsində aşağıdakı prinsipləri əsas götürməyi zəruri hesab edirik:

1. *Bədii tərcümə orijinal əsər səviyyəsində anlaşılmalı və oxunaqlı olmalıdır;*
2. *Bunun üçün orijinal müəllifinin fərdi bədii üslubuna xələl gəlməməlidir;*
3. *Tərcümədə hər bir xalqın milli koloriti olduğu kimi saxlanılmalıdır;*
4. *Obrazların mənəvi-psixoloji aləminə və xarakterik xüsusiyyətlərinə dərindən nüfuz edilməlidir;*
5. *Tərcümədə bədii təsvir və ifadə vasitələrinin dürüstlüyünə diqqətlə yanaşılmalıdır;*
6. *Orijinalın əsas ideyasının saxlanması əsas məziyyətlərdən biri olmalıdır;*
7. *Tərcümədə lüzumsuz əlavələrə (qondarmalara) və itisarlara yol verilməməlidir və s.*

Tərcüməçi orijinaldan frazeoloji birləşməni tərcümə etmək üçün aşağıdakı qaydalara əməl etməlidir.

1. *Orijinal mətdəki frazeologizmi aşkarlamaq*
2. *Aşkarladığı frazeologizmin mənasını dərk etmək*
3. *İkinci dildə həmin frazeologizmə ekvivalent tapmaq*

DAXİLİ MONOLOQLARIN TƏRCÜMƏDƏ QORUNUB SAXLANILMASI MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Möhsüm MÖHSÜMZADƏ

Bakı Slavyan Universiteti
mohsum.mohsumzada@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Daxili monoloqlarda qurulan nitq, bədii üslubdan savayı xüsusi bir funksional üsluba aid olmasa da, burada müəllifin öz bədii bacarıq və qabiliyyətləri nəzərəcarpacaq dərəcədə seçilir ki, bu da bütün əsərin psixologizmini möhkəmləndirir və məxsusi edir. Daxili monoloqların bədii əsərdə əvəzəlməz rollarından biri də personajın oxucu tərəfindən mənimsənilməsi, canlandırılması, hiss edilməsi, ruhlandırılmasıdır. Belə ki, oxucu əsərdə qəhrəmanın daxili dünyası ilə, onun şəxsiyyəti, intensiyaları ilə tanış olduqdan sonra, oxuduğu əsərdə yer alan dünyada yaşayan personaja çevrilir, baş verən

hadisələrə onun prizmasından baxmağa başlayır. Onun kimi düşünür, onun kimi ötən səhifələrdə, yəni ötən zamanlarda baş vermiş hadisələri onun arzuları, düşüncələri və ümidləri ilə xatırlayır. Daxili monoloqların bədii psixologizmin ən həssas məqamlarından olduğu üçün, burada qurulan psixologizmin tərcümədə qurunması, oxucu üçün tərcümə zamanı, orijinalda olduğu kimi ən yaxın kommunikativ effektin saxlanması gərəkli ədəbiyyatşünaslar, tərcüməşünaslar müxtəlif əsərlərində toxumuşlar.

Daxili monoloqlar bir növ nəql etmə üsuludur ki, bu üsuldan yazıçılar əsərlərində yaratdıqları obrazların şəxsiyyətləri ilə oxucuları tanış edirlər. Bu tanışlığın məqsədi oxucunun əsərdə yaradılan dünyada baş verən hadisələrə surətlərin verdiyi reaksiyaları daha səmimi qəbul etməyə, onlar kimi gülməyə, ağlamağa, xatırlamağa kömək etməkdir.

Bildiyimiz kimi, daxili nitq kommunikativ danışq forması deyil. Burada cavab tələb edən sual, fikrin ünvanlandığı obyekt olmur. Burada bir növ izah etmə forması anlayışı yaranır. Bu izah etmə forması hər hansı bir şəxsi hədəf almısa da, daxili monoloqlar zamanı qəhrəmanların özlərinə nəyi etiraf edib, hansı sirr və ya düşüncələrə toxunmaları əsəri, müəllifin intensiyasını, müəllifin qəhrəmanlarına verdiyi şəxsi keyfiyyətləri daha dərində başa düşməkdə oxucuya kömək edir. Yuxarıda fikrinə müraciət etdiyimiz müəllifin fikrindən bir daha aydın olur ki, Daxili monoloqlar, bədii əsərlərin həm sujet xəttinin, həm məntiqi ardıcılığının qorunmasında rolu olduqca əhəmiyyətlidir. Tərcümə nöqtəyi-nəzərindən bizə aydın olan bir nüans var ki, əsərin sujet xəttinin axıcılığı və hadisələrin ardıcılığının hədəf dildə, orijinalda olduğu kimi qorunub saxlanması ilə yanaşı, məxəz mətndə daxili monoloq quran personajın peşəsinə, üslubuna, yaşına uyğun şəkildə seçilmiş leksik vahidlərin, oxucuda eyni assosiasia yaratması üçün tam adekvat sözlər seçilməlidir. Daxili monoloqların leksik-semantik aspektlərinin interpretasiyası zamanı bu kimi nüansların pozuntusuna yol verilərsə, bu zaman nəyin ki, daxili monoloqların müəllifin intensiyasına uyğun mənası itər, həmçinin oxucuda əsərin qəhrəmanı ilə bağlı anlaşılmazlıq yaranı bilər.

Bədii əsərdə oxucu üçün tərcümə nöqsanları səbəbindən anlaşılmazlıq yaranırsa və ya orijinal dildə ifadə olunan məna, hədəf dildə əldə olunan mənadən fərqlənərsə bu artıq sadəcə əsərin təhrif olunması deyil, orijinala yalnız personaj adlarının üst-üstə düşdüyü yeni bir əsərin ortaya çıxması deməkdir. Bədii əsər yalnız ortaya qoyulan hər hansı aktual problemin ictimailəşdirilməsi yaxud nəticə olaraq insanlara doğrunu yalnızdan ayırd etmə qabiliyyəti üçün lazım olan baxış bucağı verən bir kitab deyil, eyni zamanda oxucuya daha əvvəl yaşamadığı məxsusi hiss və təəssüratlar yaşadan çox önəmli incəsənət nümunəsidir.

Bədii ədəbiyyatda surətlərin daxili aləminin təsvir olunma üsullarında istidadə, orada qurulan psixologizmin sütunları kimi özünü göstərir. Bu sütunlar birlikdə bütün əsəri özlərində ehtiva edir və əsərdə baş verənləri ən çılpaq şəkildə nümayiş edirlər. Buradan bizə aydın olur ki, orijinal əsərdə müəllifin xüsusi diqqət yetirərək vurğuladığı məqamı, tərcümə də əks etdirmək üçün də mütərcim, ən az müəllif qədər diqqətli olmalıdır. Əks təqdirdə qəhrəmanın daxili dünyasının təsviri məxəz və hədəf dillərdə bir-birindən fərqli şəkildə əks olunmuş olar. Bu da öz növbəsində nəyin ki əsərin bədii gözəlliyinə xələl gətirər, hətta bütün əsərin məğzini, müəllifin intensiyasının təhrif olunmasına gətirib çıxara bilər. Daxili dünyanın təsviri dedikdə burada artıq, bizə məlum olduğu kimi, daxili monoloqlardan, personajların təhtəşüurlərində emissiya olunan fikirlərin, təsüratların müəllif tərəfindən bizə nümayiş edilməsi nəzərdə tutulur. Daxili monoloqları və ya daxili nitqin qurulduğu sözlərin leksik-semantik cəhətdən düzgün interpretasiyası tərcüməçinin başlıca vəzifəsidir. Leksik-semantik cəhətdən adekvat interpretasiya anlayışı bəzən özünün heç də qəti olmadığını, bəzi məqamlarda hətta nisbi formaya çevrildiyini də bizə göstərir. Belə ki, bir əsərin eyni hədəf dildə bir neçə tərcüməçi tərəfindən çevrilməsindən sonra həmin tərcümə materiallarında biz bir sıra semantik cəhətdən yaxın olmalarına baxmayaraq, ağılda müxtəlif assosiasialar canlandıran fərqli leksik vahidlərin olduğunu müşahidə edirik.

Daxili monoloqlar, insanın təhtəşüurunda formalaşan ağılıqdır ki, burada o, ətrafında olan insanlar və baş verən hadisələrdən çıxardığı nəticə və səbəblər ilə öz-özünü qarşı-qarşıya qoyur. Öz təhtəşüurunda çıxardığı nəticələr, insanlar və insani keyfiyyətlər barəsində fikir irəli sürür müqayisələr aparır. İnsanın daxili nitqi onun səsli nitq zamanı istifadə etdiyi dillə həyata keçirilir. Daxili nitqin səsli nitq kimi ünsiyyət xarakteri daşımamasına baxmayaraq, insan hər iki nitq formasında danışdığı dilin həm qrammatik, həm leksik, həm semantik həm də üslubi keyfiyyətlərin lazım olduğu kimi istifadə edir.

Bütün bu təriflər, tərcümədə daxili monoloqların interpretasiyasının nə qədər əhəmiyyətli məqam olduğunu vurğulayır və tərcüməçinin, üzərinə nə qədər ciddi bir məəsuliyyət aldığıni diqqətə çatdırır.

Tərcümə olunarkən əsərdə daxili monoloqların üslubunun qorunması ilə yanaşı, tərcüməçi, onun leksik-semantik aspektlərinin interpretasiyasının da ən müvafiq ekvivalentlərlə çevrildiyinə əmin olmalıdır. Dolayısı ilə tərcüməçi tərcümə etdiyi əsərin nəyin ki dilinə, o cümlədən orijinalın dilinin mənsub olduğu mədəniyyətə və müəllifin öz şəxsi keyfiyyətlərinə, üslubuna da hakim olmalıdır. Əks təqdirdə o, müəllifin intensiyasını təhrif edə bilər. Daxili monoloqların tərcüməsinin əsərin digər komponentlərindən fərqləndirən ən önəmli nüanslardan biri onların əsərin kontekstual əlaqələndirilməsində mühüm rol oynamasıdır ki, daxili monoloqların tərcüməsi prosesi zamanı hər hansı leksik-semantik vahid düzgün interpretasiya edilməzsə, o nəyinki məzmunun adekvatlığına xələl gətirir, həmçinin kontekstual əlaqənin itməsinə səbəb ola bilər.

TƏRCÜMƏDƏ İXTİSAR

İlahə ABDULLAYEVA

Baku Engineering University
iabdullayeva@std.qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Bu prosedur vasitəsilə məxəz və hədəf dillər arasındakı mədəni fərqlərin öhdəsindən gəlmək olar. Tərcüməçi hədəf dildə qarşılığı olmayan sözləri atır və ya bunu tərcüməni oxuyacaq şəxsin rahatlığı naminə edir . Misal üçün ərəb tərcüməçiləri mədəni baxımdan onlara uyğun gəlməyən ifadələri kinoları ərəb dilinə tərcümə edərkən atırlar . Bu ifadələrə söyüşləri misal göstərmək olar . Onlar bu ifadələri atırlar, çünki mədəni səviyyələri buna imkan vermir . Onların cəmiyyətində bu cür söyüşlə danışmaq düzgün qəbul edilmir . Ərəb cəmiyyətində iki oğlan dostun əl-ələ tutaraq gəzməsi normal qəbul edilən hərəkətdir və dostluq əlamətidir . Lakin bunu ingilis dilinə tərcümə edərkən onların əl-ələ olmasını *hands in hand* şəklində versək ingilis oxucu oğlanların cinsi azlıq nümayəndəsi olduğunu düşüncəyə . Tərcüməçi yanlış anlaşılma yaranmasın deyər həmin hissəni atmağa məcburdur . Bəzən ingilis dilində cümləyə ifadəlilik verən ifadələrə rast gəlinir. Misal üçün *thus , therefore , that* kimi. Bu ifadələrin atılması tərcümədə elə də böyük fərqə gətirib çıxarmır. Yəni adekvatlıq şərtlərini pozmur . Bu səbəbdən də onların atılması qəbul edilən hərəkətdir . Burada biz tərcümə mətni daxilində hansısa cümlədə sözün və ya ifadənin ixtisarından danışdıq . Bunu kiçik həcmli atılma da hesab etmək olar . Lakin böyük həcmli atılmalar, ixtisarlara da vardır . Burada söhbət sözün, ifadənin məxəz dildən tərcümə edilərkən hədəf dildə atılmasından yox , bütövlükdə xüsusi həcmə malik hissənin, abzasın, hətta paraqrafın ixtisarından gedir. Bu tip atılmalara səbəb çox vaxt mədəniyyət fərqləri olur. Hədəf mətn oxucusunun xarakteri də bu amilə birbaşa təsir göstərir . Oxucu anlamaqda çətinlik çəkəcəksə, bu onun əxlaqi dəyərlərinə , mədəni səviyyəsinə uyğun olmayacağı tərcüməçi bu yolu seçir. Belə bir məlumatı nəzərə çatdıraraq : XIII əsrin tanınmış didaktik şairi Sədi Şirazinin “Gülüstən “ əsərinə nəzir olaraq yazılan “Baharistan “ Əbdürrəhman Caninin əsəridir . Sözügedən əsər Caminin əsərləri içərisində xüsusi yerə malikdir . “Baharistan “ əsəri bir sıra tanınmış dünya dillərinə tərcümə edilmişdir . Bu hal Caminin şöhrətinə şöhrət qatmışdır. Əsər 1846-cı ildə Vyana şəhərində alman dilinə tərcümə olunmuşdur. Həmin tərcümə farsca orijinalı ilə birlikdə ixtisarla nəşr edilmişdir . Əsər iki dəfə ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur . Birinci dəfə 1887- ci ildə (Beneras) , ikinci dəfə 1899-cu ildə (Bombey) . 1925 ci ildə fransız Anri Mase əsəri öz dilinə bütünlüklə tərcümə etmişdir . O, mənanın dəqiqliyini saxlamaq naminə orijinalda şeirlə plan hissələri nəşrlə vermişdir . Rus dilinə ilk dəfə 1935- ci ildə K.Çaykin tərəfindən tərcümə edilmişdir. Çaykin əsərin 14 hekayəsini tərcümə etmiş və ayrıca kitab şəklində çap etdirmişdir . Məsələn fərqli olaraq Çaykin şeiri şeirlə , nəsi nəşrlə tərcümə etmişdir . Lakin o özü də etiraf edir ki, metrikaya, yəni vəzn bəhrə riayət edilməmişdir. 1964- cü ildə Sovet İttifaqına daxil olan bütün xalqlar Caminin anadan olmasının 500 illik yubileyini qeyd etmişlər . Bununla bağlı olaraq “Baharistan “ əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur və həmin tərcümə böyük tacik şairi, alim və musiqişünası Ə.Caminin yubileyinə hədiyyə olaraq təqdim olunub. Bu əsərin dilimizə ilk tərcüməsidir . Fikrin dürüstlüyünə , tərcümənin orijinala mümkün qədər yaxınlığına say göstərilmişdir. İmkan daxilində səc , qafiyə, sözlərin ahəngdarlığının və beləliklə, əsərin mənə sərrastlığı və üslub dəqiqliyinin saxlanılmasına çalışılmışdır. Bundan başqa, tərcümədə bir sıra ixtisarlara edilmişdir və ixtisar olunan yerlər üç nöqtə ilə göstərilmişdir (...). Əsərin yeddinci fəslə isə

tamamilə buraxılmışdır. Bu qədər böyük bir ixtisara nəyin səbəb olması kitabda qeyd edilmişdir. “Baharistan “ əsərində ixtisar olunan yerlər əsasən əxlaqi cəhətdən münasib olmayan ya da tərcüməçi tərəfindən münasib görülməyən yerlər , məzmununa görə təkrar edilən hekayə, qitə, rübai və lətifələrdir. Göründüyü kimi ixtisar və ya atma tərcümədə önəmli rol oynayır. Lakin bəzən ixtisarı hədəf dil oxucusuna haqsızlıq kimi də qəbul etmək olar . Belə olduqda orijinal dili bilən oxucu ilə tərcümə oxucusu arasında fərq yaranır. Tərcümə oxucusu tərcüməçinin ona verilən ilə kifayətlənməli olur . Onun qarşısındakı məhsul tərcüməçinin bacarıq səviyyəsidir və ya düşüncə tərzinin məhsuludur . Bu hal ziddiyyətli haldır və müzakirəyə açıq bir mövzudur . Bəzən isə ixtisar qaçılmazdır . Bu halda tərcüməçinin başqa yolu yoxdur .

İxtisarı da növləri vardır . Əsəri tərcümə edərkən başlıca olaraq leksik ixtisardan istifadə edilmişdir . Leksik ixtisar da öz növbəsində alt qruplara malikdir. Bunlara aşağıdakılar aiddir :

1. Brend adlarının ixtisarı;
2. Toponimlərin ixtisarı;
3. Attributiv funksiya daşıyan toponim və etnonimlərin ixtisarı;
4. Qurum adlarının ixtisarı;
5. Müraciət formalarının ixtisarı;
6. Məxəz dilə olan istinadların ixtisarı;
7. Bədən üzvlərinin adlarının ixtisarı.

Leksik ixtisar üçün də tərcüməçinin əlində əsası olmalıdır və ya nəsə səbəb olmalıdır. Bu səbəblərə aşağıdakıları misal göstərmək olar :

- məxəz və hədəf dil oxucusu arasında dünyagörüşü fərqi;
- Məxəz dil oxucusuna yaxşı bəlli olan brend adları, tarixi dövrlərin və s. hədəf dil oxucusu üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etməməsi;
- Verilmiş realiya hədəf dil oxucusu üçün əhəmiyyətli məlumat daşımırsa ixtisar oluna bilər.

Bu tip hallarda tərcüməçi bir sıra üsullardan istifadə edə bilər. Ümumiləşdirmə ,parafraz, analog axtarışı buna misal ola bilər .

INTERLINGUAL TRANSLATION AS THE MAIN TYPE OF TRANSLATION

Almaz MIRZAYEVA

Baku Engineering University

amirzeyeva@std.qu.edu.az

AZƏRBAYCAN

According to Oxford Advanced Learner’s Dictionary (OALD), “translation” is the process of changing something that is written or spoken into another language. In other words, translation is a set of actions performed by the translator while rendering the original text from the source language (SL) into the target language (TL). However, the notion of translation is not only about conveying ideas from one language into another one.

Russian linguist Roman Jakobson, who was one of the most influential intellectuals of the 20th century with his contributions to linguistics, distinguished between three types of translation in his essay “On Linguistic Aspects of Translation” (1959):

1. *Intralingual translation or Rewording*: Translation within a language which would involve explaining it in words of the same language.
2. *Interlingual translation or Translation proper*: Translation from one language into another language.
3. *Intersemiotic translation or Transmutation*: Translation from one linguistic system to another which means the transference of meaning from a verbal to a non-verbal system or from one medium to another.

As we see from Jakobson’s distinction, there is also translation within the same language that is called intralingual translation. Strictly speaking, it is an interpretation of verbal signs by means of

other signs of the same language. Intralingual translation can refer to rewording or paraphrasing, summarizing, expanding or commenting within a language. To get a feel for it, look at the following dialogue:

Policeman: There has been an accident ahead, Madam... I am afraid you will have to turn left at St. Mary's lane here, the road is blocked.

Jill: Oh, OK. Thanks

Jack: What did he say?

Jill: We've got to turn left.

In these example, instead of repeating everything the policeman said, Jill only gives the main idea and summarizes his speech.

On the other hand, some translation scholars simply do not consider intralingual translation relevant for translators, and they even argue that intralingual translation should not be part of the definition of translation. Consequently, many translation scholars only pay attention to interlingual translation.

Unlike rewording, interlingual translation is translation from one language into another or reinterpretation of the message in another linguistic code. It can be considered as an interpretation of verbal signs by means of some other language. In other words, translation proper means translating between two different languages: from Italian to English, from Spanish to Japanese, and so on.

Nevertheless, it is not as easy as it seems. While translating, the translator should be careful, and he or she should try to find the best equivalents in the target language. Pay attention to the examples below:

Example: Imagine you have to translate the word “yes” into French, German and Italian:

French: *oui, si*

German: *ja*

Italian: *sì*

It is immediately obvious that in French we have a problem; there are two translations for *yes*. In French *si* is used only in cases of contradiction or dissent, so the translator must be careful.

Example: You are translating a text from English to German, and you see there the word “goodbye” Although in English you do not have to pay attention whether it is a phone conversation or a face-to-face meeting, in German the situation is different as we have two translations for *goodbye*: “*auf Wiedersehen*” and “*auf Wiederhören*”.

Wieder=again, *sehen*=see, *hören*=hear

Thus, *auf Wiedersehen* means “see you again” and is used in face-to-face meetings while *auf Wiederhören* means “hear from you again” and is used in phone conversations.

Example: In the case of “hello”, the situation is similar. English does not distinguish between face-to-face greetings or phone greetings, whereas some other languages explicitly make this distinction. In Italian *ciao* means “hello there”, but when they answer a phone call, they say *Mushi Mushi*.

Moreover, sometimes polysemy can also cause some difficulties for translators; a polysemic word is a word that has more than one meaning. For instance, according to OALD, the word “table” (as a noun) has these meanings:

1. *a piece of furniture that consists of a flat top supported by legs*
2. *the people sitting at a table for a meal or to play cards, etc.*
3. *a list of facts or numbers arranged in a special order, usually in rows and columns*
4. *a list of sport teams, countries, schools, etc. that shows their position in a competition, etc.*

Hence, while translating the word “table”, the translator should pay attention to the context and determine which of these meanings is used in the source language.

In fact, some linguists claim that in interlingual translations there is no full equivalence between code units. Eugene Nida, who was a linguist and one of the founders of the modern discipline of Translation Studies, says: “Since no two languages are identical, either in the meanings given to corresponding symbols or in the ways in which such symbols are arranged in phrases and sentences, it stands to reason that there can be no absolute correspondence between languages. Hence, there can be no fully exact translations” (Venuti 126).

To sum up, many translation scholars only focus on interlingual translation as the definition of the word “translation”, and translators should be careful with polysemic words and other specific characteristics of the source and target languages.

KOQNİTİV DİLÇİLİKDƏ ANTİBİHEVİORİSTİK PRİNSİPLƏRİ VƏ MENTAL “YÖNLƏNDİRMƏ” HAQQINDA (İSPAN DİLİNDƏKİ DİNİ MƏZMUNLU FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN TƏHLİLİ NÜMUNƏSİNDƏ)

Rəna ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

aliev_rena@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

Dilçilik tədqiqatlarının bihevizizm yanaşmasından imtina etməsilə, “dilin sistem strukturunun konseptual sistemdə əks olunmasının”, yəni idraki modellərin semantik və qrammatik modelləri formalaşdırmağa hökmlü olduğunun bəyan edilməsi (Vyvyan Evans and Melanie Green. *Cognitive Linguistics: An Introduction*, Edinburgh University Press, 8 March 5, 2006, 56 pp., http://npu.edu.ua/!e-book/book/djvu/A/iif_kgpm_Cognitive%20Linguistics%20An%20Introduction.pdf), heç şübhəsiz ki, linqvistik düşüncədə yeni eranın başlanğıcını qoymuş oldu. Multidisiplinar fenomen olaraq XX əsrin ortalarında meydana gəlməklə əhatə etdiyi dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, psixologiya, etnoqrafiya, tarix və s. sahə mütəxəssislərinin demək olar ki, yekdilliklə “koqnitiv inqilab” kimi səciyyələndirdiyi (Turner M. *Cognitive Dimensions of Social Science: The Way We Think about Politics, Economics, Law, and Society*. Oxford: Oxford University Press, 2001, 192 pp. ; s.8) təhlil konsepsiyası “dili bütövlükdə koqnitiv mexanizm” statusunda qərarlaşdırdı. Hansının ki, əsas anlayışı olan “koqnisiya – təkcə insan ruhunun (bilik, təfəkkür, şüur, təsəvvür, yaradıcılıq, planlar və strategiyaların “emalını”, simvolizasiya və düşüncələri, məntiqi nəticə çıxarmaq, təsnifatlandırmaq və problem həll etmək kimi bacarıqları, fantaziya və arzuları) kimi kövrək qabiliyyətlərini deyil, eləcə də motorikanın təşkili, təfəkkür obrazlarının, qavrayışların, diqqət və tanıma kimi praqmatik-empirik bacarıqları ehtiva edir.” (Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания, 1994. № 4. С.17-33. ; s.20). Başqa sözlə desək, ABŞ dilçiliyinin XX əsrin əvvəllərindəki tədqiqat tendensiyalarının məntiqi nəticəsi kimi ortaya çıxmış bihevizizm dilin stimulyasiya əsaslı strukturlaşma potensialının həllediciliyində ısrarlı olsa da, sonrakı dövr tədqiqatları insan şüurundakı formalaşan koqnitiv modellərin bu və ya digər dilin semantik-qrammatik sistemlərini müəyyənləşdirdiyini əyani şəkildə ortaya qoydu. Məsələn, *Gün çıxdı, Gün batdı* kimi ifadələr dünyanın erkən, yəni sadələşmiş dil mənzərəsinin nəticəsi kimi ortaya çıxmış və zamanla koqnisiya “yönləndirmələrin” dəyişməsinə rəğmən, dildə öz işləkliyini qoruyub saxlamışdır. Bunun ən bariz nümunəsini heç şübhəsiz ki, xalqın koqnisiya özəlliklərinin aydın şəkildə ifadə etmə gücünə malik olan frazeoloji sistemin təhlili kontekstində izləmək mümkündür. Məhz frazeoloji vahidlər stimulyasiya əsaslı bihevizistik qavrayış modellərinin deyil, dünyanın dil mənzərəsi əsasında formalaşmış koqnitiv modellərin nəticəsi kimi ortaya çıxmışlar. Məsələn, *Quien tiene tres y gasta dos, sirve a Dios, quien tiene dos y gasta tres, sirve a Lucifer*. Bu nümunədə Dios – Lucifer (Tanrı və İblis) qarşılaşdırılması əsasında empirik biliklər əsasında formalaşan praqmatik xarakterli koqnitiv modelin ifadəsi insan zəkasının semantik metamorfozların, altmənalara formalaşdırılması zamanı həm mental, həm də praqmatik (o cümlədən stimulyasiya əsaslı) biliklərin simbiozundan çıxış etdiyini sözləməyə əsas verir. Belə ki, ispan xalqı israfın yanlışlığı, sabahkı günün iqtisadi tələbatlarının bugünkü ehtiyacların adekvat şəkildə qarşılınması kontekstində reallaşa biləcəyini, yəni sabahın ehtiyaclarını nəzərə alaraq bu gün birkəlmə bacarığını nümayiş etdirməyin doğru seçim olduğunu tərənnüm edərkən, məhz ikimin ildən artıq olan xristianlıq tarixinin yaratdığı koqnitiv model qarşılaşdırılmasına istinad edir. Məhz bu ifadə və bənzər xarakterli ispan frazeologizmləri xalqın etnometal spesifikasiyası, davranış modelləri haqqında ilkin, lakin tam doğru məlumatın əldə edilməsinə yardımçı olur. Bu mənada biz, T.Q.Skrebsovanın fikirlərilə razılığa gəlməyə bilmərik. Dilçi yazır: “Dil və mənatlılığın sarsılmaz vəhdətini bəyan edən koqnitiv dilçilik N.Xomskinin “dilin təfəkkür haqqında məlumat bazası kimi istifadə edilmə” potensialı haqqında fikirlərini öz metodoloji əsasına çevirmişdir”. (Скребцова, Т. Г.Когнитивная лингвистика: Курс лекций. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2011. 256 с. ; s.19). Bu mənada Magnus Sahlgrenin də qeyd etdiyi kimi, heç də təsadüfi deyil ki, koqnitiv dilçiliyin gənc nəsillə nümayəndələri “mənanın bir növ Müqəddəs Qədəh” (a holy grail) olduğunu və mənanın açıldığı təqdirdə onun ən

qaranlıq linqvistik sferalara işıq sala biləcəyini iddia edirlər.(Magnus Sahlgren. The Word-Space Model, Doctoral Dissertation, Stockholm University, 2006, 156 p. <https://www.sics.se/~mange/TheWordSpaceModel.pdf> ; s.17). Haşiyəyə çıxıb qeyd edək ki, dilçinin bu mülahizəsinin özündə də xristian mifologiyasına əsaslanan metofik keçiddən, yəni İsa Məsihin çarmıxa çəkilmədən öncəki axşam sonuncu şam yeməyi zamanı şərab içdiyi qədəhin müqəddəsliyi və sehirliliyi ilə bənzətmədən istifadə edilmişdir. Göründüyü kimi, koqnitiv modelləri, o cümlədən metaforik mənə keçidlərini formalaşdırın dünyanın dil mənzərəsi məişət leksikasına, bədii üslubdakı semantik metamorfozlara deyil, eləcə də elmi ədəbiyyatın dilinə də öz təsiri göstərmişdir. Konkret olaraq ispan frazeologizmlərində xristian mental modelli metaforikləşmələrdən bəhs edərək *Dineros y amores, diablos y locura, mal se disimulan.// Dineros y amores, diablos y locuras, mal se disimulan.; Dale al diablo lo que es suyo: lujuria, envidia y orgullo., Dios inventó la balanza, y el diablo la romana.* və s. bu kimi ifadələrə xüsusi diqqət edə bilərik. Belə ki, məlum olduğuna görə, müasir metafora nəzəriyyəsinin banisi sayılan C.Lakoff məhz koqnitiv yanaşma prinsipindən çıxış etməklə bu və ya digər dildə metaforik keçidlərin həmin xalqın yaşam tərzini, tarixi, dünyagörüşü, bir sözlə xalqa xas dünyanın dil mənzərəsilə şərtləndiriyini birmənalı şəkildə təsbit etmişdir (daha ətraflı bax: Лаккофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. / Под. ред. А. Н. Баранова. М.: Едиториал УРСС, 2004. 256 с. ; 25-31.). Qeyd edilən ifadələrdə pul, təkəbbür, şəhvət, paxıllıq və s. kimi xüsusiyyətlər bilavasitə şeytani başlanğıcla əlaqələndirilir ki, bu da artıq “çoxfəzalı model” (*many-space model*) əsaslı metafora haqqında danışmaq imkanı verir. Belə ki, J.Fakonye və M.Terner tərəfindən dilçiliyə gətirilən bu anlayış “alim – kahin”, “cərrah – qəssab”, “ölüm – amansız dəyirman” və s. bu kəbildən olan metaforaların paralel semantik fəzaların qarşılıqlı əlaqələndirməsi əsasında meydana gəldiyinə işarə edir (daha ətraflı bax: Turner, M. Fauconnier, G. Conceptual Integration and Formal Expression // Journal of Metaphor and Symbolic Activity. Vol. 10. № 3., pp.57-86, <http://tecfa.unige.ch/tecfa/mal/ta/cofor-1/textes/Fauconnier-Turner03.pdf>). *Dios manda la carne y el diablo a los cocineros., Dios da la harina y el Diablo la maquila* frazeoloji vahidlərinin müqayisəli təhlili burada da “çoxfəzalı” koqnitiv modelə əsaslanan metaforik keçidlərin mövcudluğunu təsbit etməyə imkan verir. Belə ki, Tanrı və şeytanın Yer üzündəki fəaliyyəti, insanlara yönəlmiş ideoloji konsepsiya və davranışları arasındakı qəti qütbləşən ziddiyyətlər un və dəyirman , ət və aşbaz qarşılaşdırılması əsasında daha da qabarıq şəkildə qarşılaşdırılır. Haşiyəyə çıxıb qeyd edək ki, *maquila* və ya *Maquiladora* leksik vahidi Meksika ispancasından yol alaraq beynəlxalq istilaha çevrilmişdir və bu istilahdan ucuz işçi qüvvəsinin istismarı əsasında mövcud olan və əsasən böyük konqlomerasiyaların, transmilli şirkətlərin az inkişaf etmiş III Dünya ölkələrində yerləşən zavod və fabriklərinin səciyyələndirilməsi üçün istifadə edilir (Maquiladoras: All You Need to Know <http://maquiladoras-educateyourself.weebly.com/>). Göründüyü kimi, bu ifadələr çarpazlaşan semantik fəzalar əsasında formalaşmış metaforaları ehtiva edir. *Dios inventó la balanza, y el diablo la romana.* “Tanrı tərəzini, şeytan isə Romalını yaratmışdır” frazeoloji vahidində isə ispan xalqının Roma işğalından sonra romalılara qarşı yaranmış öngörüşünün izlərinin yer aldığını görürük. Belə ki, burada etnik obrazın stereotipikləşməsi əsasında formalaşan qarşılaşdırma antitezanın tərəflərindən birini müəyyənləşdirmiş olur.

İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİNİ VƏ MƏSƏLLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ YOLLARI

Bətul CƏBİYEVƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti

cebiyevabetul@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Atalar sözləri və məsəllər xalqın zəngin həyat təcrübəsi əsasında gəldiyi qənaətləri, sınaqdan keçirilmiş həqiqətləri əks etdirən yığcam, dərin mənalı fikirlərdir. Atalar sözləri və məsəllərdə xalqın həyat tərzini, adət-ənənələri, tarixi, sevinci və kədəri və düzlüyü əks olunur. Buna görə də bunlar milli ruhlu sintaktik vahidlərdir və xalqın yüz illər boyu qoruyub saxladığı tükənməz mənəvi sərvətidir.

Atalar sözləri və məsəllərin başqa dillərə tərcüməsi dilçilikdə ən mühüm və mürəkkəb mövzular-dan biridir. Atalar sözlərinin bir dildən digər dilə çevrilməsi onun kütləviləşməsinə, mənəca beynəlxalq

əhəmiyyət kəsb etməsinə səbəb olur. Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Y. V. Cəmənəmli atalar sözlərini “ daha ümumi və bəşəri folklor nümunələri” adlandırır. Dünya ölkələrində ingilis dili öyrənilməsinə geniş yer verildiyindən ingilis atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsi işinə ölkəmizdə xüsusi diqqət yetirilir. Görkəmli yazıçı Maksim Qorki hesab edirdi ki, hər hansı bir fikri ifadə etmək üçün hər bir dilin kifayət qədər imkan və vasitələri vardır. Bu müddəa eynilə Azərbaycan dilinə də aid ola bilər. Təcrübə göstərir ki, dünyanın ən zəngin dillərində verilmiş elə bir fikir tapmaq çətindir ki, onu bizim dilimizdə tərcümə etmək qeyri-mümkün olsun.

Tərcümə insan fəaliyyətinin ən qədim sahələrindən biri kimi mürəkkəb və çoxşaxəli bir sənətdir. Tərcümə prosesi zamanı yalnız bir dilin başqa dillərə əvəz olunması baş vermir, eyni zamanda müxtəlif mədəniyyətlərin adət-ənənələri, həyat tərz, inkişaf səviyyəsi qarşılaşdırılır. Tərcümə vasitəsilə hər hansı bir xalqın etnik-mədəni məişəti haqqında məlumatlar qonşu və ya qonşu olmayan xalqlara ötürülür.

Tərcümə işini həyata keçirmək üçün tərcüməçi zəngin söz ehtiyatına, tərcüməçilik məharətinə malik olmalıdır. Amma bununla belə tərcümə zamanı bəzi çətinliklər ortaya çıxır. Bir çox hallarda bu maneələrə atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsində rast gəlirik. Xüsusilə də, Azərbaycan və ingilis xalqlarının dilləri kimi bir-biri ilə qohum olmayan dillərdə tərcümə işi daha da çətinləşir. Təbii ki, bu da hər bir xalqın özünəməxsus lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu və xalq adət-ənənələrindəki fərqlərlə bağlıdır. Tərcüməçi düzgün tərcüməyə nail olmaq üçün hər iki xalqın dili və məişəti ilə yaxından tanış olmalı, dərinlən bilməlidir. Əgər biz ingilis dilindəki atalar sözü və məsəlləri hər fi tərcümə etsək oxucu onun mahiyyətini dərk etməyə bilər. Və buna görə də, əsas məsələ bu folklor nümunələrinin dilimizdə qarşılığını tapmaqdır. Lakin bəzən elə atalar sözü və məsəllər vardır ki, onlar yalnız ingilis xalqına məxsusdur və dilimizdə ekvivalenti yoxdur. Bu uyğunsuzluğun əsas səbəbi onların ingilis dili qayda-qanunlarının təsiri ilə xalqın yüz illik tarixi inkişaf prosesinin təzahürü kimi meydana gəlməsi və möhkəmlənməsidir.(2,40)

Tərcümə zamanı iki mühüm şərt gözlənilməlidir: a) tərcümə olunacaq fikrin tam anlaşılması; b) anlaşılacaq fikrin təhrif olunmadan adekvat şəkildə ana dilində ifadə olunması. Bu iki xüsusiyyətin vəhdəti əsasında ingilis dilində verilmiş atalar sözləri semantik, üslubi, qrammatik baxımdan təhlil olunur. Hər bir sözün leksik mənə və üslubi xüsusiyyətlərindən başqa, onun qrammatik mənə və vəzifələri müəyyən edilir. Bütün bunlar ana dilinin normaları ilə tutuşdurulur və nəticədə ingilis dilində verilmiş atalar sözləri ana dilindəki ifadə vasitələri müəyyənləşdirilir.

Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində atalar sözlərinin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, bu folklor nümunələrinin maksimal adekvat tərcüməsini əldə etmək üçün tərcümənin müxtəlif növlərindən istifadə edilir.

1.Ekvivalent tərcümə- bu tərcümə növü ingilis dilində verilmiş atalar sözlərinin mənasını, bədiilik xüsusiyyətlərini ana dilimizdə tam olaraq əks etdirir. Yəni ingilis dilində rast gəldiyimiz bu folklor nümunələri Azərbaycan dilində olan ekvivalenti-qarşılığı ilə tərcümə olunur. Tərcümə ilə orijinalın bir-birinə maksimum uyğunluğunu təmin edən ekvivalentlik tərcümənin əsas xüsusiyyəti kimi nəzərə çarpır. İngilis tərcüməşünası C. Ketford göstərmişdir ki, tərcümə “bir dildə olan mətnin başqa dildə ekvivalentidir.”(2,44)

Məsələn: As you sow , you shall mow – Nə əkərsən, onu da biçərsən.

A friend in need is a friend indeed - Dost dar gündə tanınar.

The pen is mightier than the sword - Qələm qılıncdan üstündür

2.Analoq tərcümə -tərcümənin bu növü ingilis dilində verilmiş atalar sözlərinin mənasını Azərbaycan dilində ifadə edə bilsə də , onların bədiilik xüsusiyyətlərini ya tam, ya da qismən fərqli əks etdirir. Başqa sözlə, obraz və leksik tərkibi bir-birindən fərqlənən, amma mənəca uyğun gələn folklor nümunələridir.

Məsələn : Truth will conquer- Düz əyrini kəsər

He that would eat the fruit must climb the tree- Könlü yemiş istəyən dolanar tağ başına

As you brew, so must you drink- Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına

Kalka və ya hər fi tərcümə - Tərcümənin bu növünə orijinaldakı atalar sözlərinin Azərbaycan dilinə başqa yolla tərcüməsi mümkün olmadıqda müraciət olunur. Tərcüməçi orijinaldakı atalar sözlərinin semantik xüsusiyyətlərinə dərinlən yiyələnmişdikdə, onların mənasını fərqləndirmədikdə sözləri sadəcə olaraq tərcümə elədiyi dilin sistemine uyğun düzür, nəticədə hər fi tərcümə alınır.

Bir sözlə, atalar sözləri və məsəllər bir dildən başqa dilə tərcümə edilərkən həm təmsil etdiyi milli düşüncələrindən, eləcə də bədi əsərin kontekstindən uzaqlaşdırmamalı, həm də tərcümə olunduğu dilin tələblərinə cavab verməli, başqa bir xalqın düşüncəsinə yol tapmalıdır.

WHAT IS DISCOURSE

Aysel SOLTANOVA

Baku Engineering University
AZƏRBAYCAN

What is discourse? And how it affects the translation, what is the relation between translation and discourse? Discourse studies the relationship between language and text. According to Venutti, the more fluent the translation, the more invisible the translator, and presumably, the more visible the writer, or meaning of a foreign text. Invisible translators, produce transparent translations which mirror the discourse of the translating culture. What does it mean? Cultural differences and how it affects the process of translation. For ex: In India, if someone compliments one of your possession you should offer the item as a gift, so complimenting can be a way of asking for things.

For example, an Indian woman who had just met her son's American wife shocked to hear, her new daughter in law praise her beautiful says. She commented, "what kind of girl did he marry?" She wants everything. By comparing how people in different cultures use language, discourse analysis hope to make a contribution to improving cross-cultural understanding.

Translation is not an isolated act, its part of an ongoing process of intercultural transfer. Contact between different cultures is the prime domain of intercultural communication may lead to cracks in particular culture civil wars for example – societies tend to oppress their intense differences when dealing with other nations or cultures. In this case intercultural communication is particularly important in demarcating difference and yielding and space, between us and them. One of the obvious tools in intercultural contact is a translation. In case the translator is aware of the culture of the other language the discourse is achieved, so the translator can get true idea of the original message. Discourse is the major factor in achieving balanced translation.

Of course, Undeniable factor is that Cohesion and Coherence are very important elements of textualization. Without them the understanding of a piece of text would be the major hurdle of the writer. Cohesion is a relation of meaning that exist within the text. Coherence is the interpretation of the text on the behalf of the receiver. Firstly, culture specific elements should be identified, and second to translate them the way the message seems clear and understandable.

It worth mentioning that context is of two kind. Context of situation and context of culture. Any text is an expression of specific situation and of a wider social, historical, political and ideological.

In context of situation field, tenor and mode. This three factors are very important and in case these elements transferred properly, true translation could be achieved.

İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN “KICK THE BUCKET” İDİOMUNUN ETİMOLOJİ ƏSASI

İlyas MƏMMƏDOV

Bakı Mühəndislik Universiteti
imammadov@beu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Dil çoxillik tarixi prosesdə formalaşır, zənginləşir və dəyişir. Dilin inkişafına bir çox faktorlar təsir göstərir. Qədim zamanlardan bəri hər hansı bir xalqın məruz qaldığı istilalar, üzləşdiyi müharibələr və həyat tərzini həmin xalqın dilinin formalaşmasına və tərkibinə təsir göstərmişdir. Nəticə etibarilə həmin dilin tərkibində müxtəlif ifadələr, fərqli mənalar kəsb edən birləşmələr ortaya çıxmış və zamanla dilin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Dilin zənginliyi baxımından idiomların öz məxsusi rolu vardır. İdiom sözü yunan mənşəli olub *idios* sözündən əmələ gəlib və *qəribə*, *özünə məxsus* kimi mənalar ifadə edir.

Hər bir dilin özünəməxsus semantik və qrammatik strukturu vardır. Lakin idiomlar bu qaydalara tabe olmur və ilk baxışda insana qəribə gələn quruluşa sahib olurlar. İdiomların mənası onu təşkil edən

sözlərin mənasından tamamilə fərqlənir və bəzən heç təsəvvür etməyəcəyimiz anlam ifadə edir. Bəs idiomlar necə yaranır? Heç şübhəsiz ki, hər hansı bir söz birləşməsi birdən birə, yarandığı andan etibarən fərqli mənə kəsb edə bilməz. Bunun arxasında çoxillik tarixi faktorlar dayanır. Hər hansı bir hadisə ilə əlaqəli ortaya çıxan və deyilən söz və ya söz birləşməsi zaman ötdükcə qəlibləşir və onu təşkil edən sözlərdən fərqli olaraq yarandığı situasiyaya uyğun mənə ifadə etməyə başlayır. İdiomlar çoxillik tarixi dövrdə formalaşdığı üçün onların dəqiq olaraq nə zaman ortaya çıxdığını və necə yarandığını demək çox çətin olur. Hətta bəzən idiomun hansı vəziyyətlə əlaqəli ortaya çıxması barədə də fikirlər üst-üstə düşmür.

Bu baxımdan ingilis dilində olan “kick the bucket” ifadəsi kifayət qədər maraqlıdır. İfadəni təşkil edən sözlərin ayrı ayrılıqda mənaları bu şəkildədir. “Kick” sözünü lüğəvi mənəsi bir şeyi ayaqla vurmaq deməkdir. “Bucket” sözü isə maye və ya bənzər maddələri daşımaq üçün istifadə etdiyimiz “vedrə”-yə deyilir. Lakin bu iki söz birləşdikdə ortaya çıxan ifadə “ölmək” mənəsini verir. Bu mənə isə bəllidir ki birdən birə ortaya çıxmamışdır. İfadənin yaranması dilin tarixi və ölkənin mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır. “Kick the bucket” idiomunun etimologiyası və yaranması ilə bağlı üç fərqli fikir mövcuddur. Bu fikirlərdən ikisi Oksford idiomlar lüğətinin bildirdiyi kimi insanların gündəlik həyat tərzi və yaşayışı ilə, digəri isə dini mərasimlə bağlıdır və dini qaynaqlıdır. İndi isə idiomun etimologiyası ilə bağlı irəli sürülən fikirləri nəzərdən keçirək.

Səsləndirilən fikirlərdən biri intihar hadisəsi ilə əlaqədardır. Canına qəsd etmək istəyən şəxs bu istəyini reallaşdırmaq üçün geri dönüşü olmayan bir metod seçmək istəyir ki sonradan fikrini dəyişsə özünü xilas edə bilməsin. Bu məqsədlə sui-qəsdçi yerdən müəyyən hündürlükdə dayanıb özünü asarkən ayağının altına vedrə qoyardı və həmin vedrəni ayağı ilə kənara itələyərək canına qəsd edirdi. Bu hadisəyə əsaslanan bəzi dilçilər idiomun buradan yarandığını və tədricən ölmək mənasında işləndiyini deyirlər. Əslində bu məsələ ilə əlaqəli fikirlər Amerika qitəsində yaşayan ingilis dilli xalqlarda fərqli qəbul edilir. Onlar belə iddia edirlər ki, bu idiomun etimologiyası intihar hadisəsi olaraq deyil cinayətkarın asılaraq edam edilməsi prosesinə əsaslanır. Cinayətkarın boğazına kəndir keçirərək onu edam kürsüsünə çıxarır və daha sonra məhkumun ayağı altına yerləşdirilmiş vedrə təkidlə kənara vurularaq edam gerçəkləşdirilirdi.

İdiomların etimologiyasının müəyyən tarixi hadisələrə, insanların məişət həyatına əsaslandığını qeyd etmişdik. “Kick the bucket” idiomu üçün səsləndirilən fikirlərdən digəri İngiltərənin şimalında Norfolk qraflığında yaşayan insanların həyat tərzi ilə əlaqəlidir. Həmin qraflığın sakinlərinin əsas məşğuliyyəti kənd təsərrüfatı xüsusilə də heyvandarlıq olmuşdur. Heyvandarlığın əsasını isə donuzçuluq təşkil edirdi. Norfolk sakinləri donuzları kəsərkən fərqli bir üsuldən istifadə edirdilər. Onlar donuzları arxa ayaqlarından üfqi yerləşdirilmiş dirəkdən asır və sonra başını kəsirdilər. Can verən donuz öz ayaqlarını asılı olduğu dirəyə çırpırdı. İdiomun bu kəsim üsuluna əsasən ortaya çıxdığı fikrini səsləndirənlər deyirlər ki, “bucket” sözünün arxaik mənəsi dirək olaraq işlənmiş və həmin idiomun da kökü donuzları kəsərkən yaranan vəziyyətə əsaslanır.

Qeyd edilən etimoloji fikirlərdən biri isə dini əsaslıdır. Xristian din xadimlərinin qeydlərində onlar bu məsələyə toxunur və iddia edirlər ki, sözügedən idiomun etimoloji əsası dini ayinlə bağlıdır. Bunun əksini iddia edənlərin isə xristian dinindən uzaq olduğunu və bu dindən bixəbər olduqlarını qeyd edirlər. Onlar öz fikirlərini belə əsaslandırırlar. Ölmüş şəxsin cəsədini dəfn etməzdən əvvəl kilsəyə gətirirdilər. Keşiş su dolu vedrə gətirərək mərhumun ayaqlarının üstünə qoyar və mərasimdə iştirak edənlər növbə ilə cəsədin üzərinə həmin sudan çiləyirdilər. İdiomun verdiyi ölmək mənasının buradan yarandığı qeyd olunur.

İfadə ilə əlaqəli fərqli fikir və fərziyyələr səsləndirilsə də, onun etimologiyası haqqında tam dəqiq fikir söyləmək mümkün deyil. Aydın olan bir şey var ki, o da idiomun insanların həyatı, məşğuliyyəti ilə əlaqədar ortaya çıxması və xalqın tarixini əks etdirməsidir.

FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ MƏKANLARI

Rüfət HƏŞİMOV

Bakı Slavyan Universiteti

hashimov92a@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Ədəbi dilin bir çox üslublarından fərqli olaraq, xalq dili həmişə emosionallıqla, ekpressiv-taftologiya elementləri ilə zəngindir. Ümumxalq danışığı dilində həqiqətən buna ehtiyac duyulur. Həmin ehtiyacı ödəməyin ən yaxşı vasitələrdən biri də məhz frazeologizmlərdən istifadədədir.

Dil daşıyıcıları bu prosesdə öz nitqlərini zənginləşdirməyə çalışır, fikirlərini daha dəqiq ifadə etmək, obyektə qiymətləndirmək üçün dilin bütün vasitələrindən, o cümlədən obrazlılıq imkanlarından frazeologiyadan geniş istifadə edilir.

V.M.Mokienko frazeoloji vahidləri milli və beynəlmiləl olmaqla iki qrupa bölür. Həqiqətən də dünya dillərindəki frazeoloji vahidləri izləməklə onların içərisində mənə və istiqamətcə bir-birilə tamamilə düz gələn və ya mənaları çox yaxın olan nümunələrdən ibarət zəngin frazeologiya toplusu müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu frazeologiya sisteminin təkcə milli əsasda deyil, həm də beynəlmiləl formalaşması qənaətinə gəlməyə imkan verir. Ümumiyyətlə, hazırda dünya dillərində işlənən frazeologizmlərin hansının ilk dəfə hansı dildən yayıldığını sübuta yetirmək çox çətindir. Heç bir dilin frazeoloji sistemində işlənən başqa dillərdə rast gəlməyən vahidlərin isə milli mənsubiyyəti aydındır.

Frazeoloji vahidlərin ən çox işləndiyi sahələrdən birinin xalq danışığı dili olması belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, milli frazeologizmlər dildə daha qədim olub, beynəlmiləl mahiyyətli frazeoloji vahidlərə nisbətən daha geniş yayılmışdır: beynəlmiləl səciyyəli frazeoloji vahidlər yalnız müəyyən zaman keçdikdən sonra geniş xalq kütlələrinin nitqinə yol açar. Düzdür, nəzərə almaq lazımdır ki, indiyə qədər dünya dillərinə yayılmış belə ifadələr çoxdan hər bir dilin frazeoloji sistemində özünkiləşmişdir. Lakin bir diaxronik deyil, sinkronik plandakı vəziyyətdən danışırıq. Bu gün polyak dilinə və yaxud əksinə Azərbaycan dilinə məxsus hər hansı frazeoloji ifadə başqa dilə tərcümə və ya kalka ilə keçərsə, onda ilk vaxtlar bu vahidin həmin dildə işlənmə sferası dar olur və zaman keçdikcə genişlənməyə başlayır. Milli mənşəli frazeologizmləri müəyyənləşdirmək üçün frazeoloji vahidi tarixi, etik-fəlsəfi, etnolinqvistik, psixolinqvistik və s. təhlil etməliyik. Çünki hər bir frazeoloji vahiddə onu yaradan xalqın dünyagörüşü, etik-fəlsəfi baxışları, adət-ənənələri, düşüncə tərzini, məişəti ilə sıx bağlı milli cəhətlər qalmış olur.

Ümumiyyətlə, çox mürəkkəb olan bu məsələni həll etməyin birinci üsulu, zənnimizcə, xalqın dünya görüşü, etik-fəlsəfi baxışları işığında aparılan təhlildir.

Bədii ədəbiyyatın mətni bir qayda olaraq müəllif nitqi və surətlərin nitqi üzərində qurulur. Məlum olduğu kimi surətlərin nitqində ədəbi dilin normalarından yayınmalara dialekt və şivə ünsürlərinə bir sıra üslubi məqamlara imkan verir ki, əsərdə monoloq, dialoq, poliloq canlı alınsın. Müəllif nitqi isə təmiz ədəbi dildə olmalı, nitq mədəniyyəti normalarına müvafiq tərzdə qurulmalıdır. Beləliklə bədii əsərlərin dilində ədəbi dilin normaları ilə şifahi nitqə xas sərbəstliklər yaranır. Bu zaman surətlərin nitqi elə şifahi nitq, xalq danışığı dili kimi təzahür edir. Xalq danışığında frazeologizmlərdən istifadə olunması barəsində bir qədər əvvəl qeyd etdik.

Ümumiyyətlə frazeoloji birləşmələrin əhatə dairəsi haqqında müxtəlif fikirlərin meydana gəlməsi həm frazeoloji vahidləri frazeoloji qovuşma kimi, həm də daha geniş mənada düşünməsinə imkan verir. Məsələn, hələ vaxtilə Ferdinand de Sössyür yazmışdır: “Biz külli miqdarda ifadələrə rast gəlirik ki, bunları dilə aid etmək lazımdır. Bunlar dildə elə hazır nitqparçalarıdır ki, daxilindəki ayrı-ayrı mənələrə malik sözləri dəyişmək məqbul sayılmır. Bunların ənənəyə görə daşdığı mənə, komponentlərin bütövlükdə mənasından və sintaktik quruluşundan asılıdır. Belə ifadələr düzəldilmir, bunlardan dildə hazır şəkildə istifadə olunur.”

Frazeologizmlər möhkəm milli xüsusiyyətə malikdir. Hər hansı bir xalqın frazeologizmlərini öyrənməklə, biz həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi, həyat və yaşayış tərzini ilə yaxından tanış oluruq.

Frazeologizmləri müxtəlif mənbələrdə müxtəlif adlandırılmasından danışdıq. Bu adlardan biri də idiomlar hesab edilir. İdiom yunan sözüdür. “Yaranmasına görə müəyyən və konkret şəraitlə bağlı olan, buna görə də hər dildə fərqli və səciyyəvi xüsusiyyətlər kəsb edən, başqa sistemli dillərə, adətən, hərfi tərcümə edilə bilməyən sabit (leksik) söz birləşmələri. İdiom bir məfhum bildirir və onun

bütövlükdə mənası ayrı-ayrı komponentlərin mənalalarının riyazi cəminə bərabər olmur. Məsələn, diş kirəsi, süd gölü, çörək ağacı, yediyi gözümdən gəlmək. Bəzi tədqiqatçılar məcazi mənalı tək-tək sözləri də idiomlara daxil edirlər”.

İdiomlara münasibətdə vahid fikir formalaşdırmaq olar. Çünki bütün hallarda idiomların frazeoloji vahidlərin ayrıca bir növü kimi fərqləndirilməsinə cəhd edilir. İdiomlar tərkib hissələrinə tamamilə ayrılmayan söz birləşmələridir. Belə birləşmələrdə bütün ifadənin leksik mənası ilə onun tərkibinə daxil olan sözlərin mənalı arasında potensial əlaqə belə, yoxdur. Bu, idiomların fərqləndirici əlamətidir. “Əsl idiom – nitqdə söz oyunu, zarafat, yumor məqsədilə işlədilən, üslubi çalarlığı çox aydın və qüvvətli olan frazeoloji vahid. Məsələn, daban altı eləmək, dabanına tüpürmək, nə yemisen, turşulu aş və s.”

İdiomların özünü də daxili qruplara ayırmaq mümkündür:

- a) Qovuşma idiomlar
- b) Uyuşma idiomlar
- c) Birləşmə idiomlar

Qovuşma idiomlar digər idiomatik birləşmələrə nisbətən daha fərqlidir. Çünki bu birləşməni təşkil edən komponentlər öz həqiqi mənasını daşımır və bütövlükdə özündə hər hansı məcazi bir mənanı ehtiva etdirir.

Bu tipli frazeoloji vahidlərdə semantik bütövlük elə yüksək dərəcədə olur ki, onların komponentləri nəinki qrammatik dəyişikliyə uğramır, hətta bu komponentlərin arasına bir söz belə, daxil ola bilmir. Əslində bu cür semantik bütövlük forma bütövlüyünün qorunmasını da təmin edir. Bəlkə elə buna görə də frazeoloji vahidlərin bu tipi mürəkkəb sözlərlə qarışdırılır.

S. Cəfərov qeyd edir ki, “bu, təbii bir hadisədir, çünki məcazi mənalı mürəkkəb sözlər öz inkişafında qovuşmalardan törəmişdir”.

S.Cəfərov uyuşma idiomlarının bir sıra qrammatik formalar vasitəsilə əmələ gəldiyini qeyd edir: a) adlıq və qeyri-müəyyən təsirlik hallı bir ismin fellə birləşməsi yolu ilə; məsələn, fikir aparmaq, baş ağrımaq və s.; b) mənsubiyyət şəkilçili bir ismin və ya III növ təyini söz birləşməsinin fellə birləşməsi yolu ilə; məsələn, işi gətirmək, dizini döymək və s.; c) mənsubiyyət şəkilçili yönlük hallı bir ismin fellə əlaqəyə girməsi yolu ilə; məsələn, başına qaxmaq (çaxmaq), sümüyünə düşmək, yola gəlmək və s.; ç) mənsubiyyət şəkilçili təsirlik hallı bir ismin fellə əlaqəyə girməsi yolu ilə; məsələn, damağını pozmaq, başını yemək, həddini aşmaq və s.; d) yerlik hallı adla felin birləşməsi yolu ilə; məsələn, xatirdə tutmaq, nəzərdə saxlamaq yadında saxlamaq və s.; e) çıxışlıq hallı bir ismin fellə birləşməsi yolu ilə; məsələn, əldən düşmək, ayaqdan salmaq və s.; müxtəlif hallarda olan bir neçə ismin fellə birləşməsi yolu ilə; məsələn, deryada gəmiləri batmaq, əli bərkədə olmamaq və s.

“Fazeoloji vahidlər mənşəcə sözlər, söz birləşmələri və cümlələrlə bağlıdır. Yəni onlar öz inkişafının təşəkkül dövründə sözlərin, söz birləşmələrin və cümlələrin məcazlaşma prosesinə məruz qalaraq semantik bütövlük, işlənmə sabitliyi, struktur qapalılıq və yenilənmə qazanmaqla frazeologizmləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Bu frazeologizmləşmə heç də qısa bir dövrdə baş verməmişdir. Bu proses müxtəlif mərhələləri əhatə edir. Belə ki, o, təşəkkül dövrü, keçid dövrü və sabitlik dövründən ibarətdir”.

FİTONİMLİ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏSNİFATI MƏSƏLƏLƏRİ (FRANSIZ DİLİ MATERİALLARI ƏSASINDA)

Aynur ŞƏFİYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

ayka0289@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

İnsanlar qədim zamanlardan dünya barəsində öz təsəvvür və biliklərini ifadə etmək üçün flora və fauna elementlərindən istifadə etmişlər. Dünyanın dil mənzərəsi əsrlər boyu xalqların bilik və təcrübələri sayəsində yaranmış və nəsilən nəsle ötürülmüşdür. Sivilizasiyaların inkişafı dövründə insanın təbiətlə birbaşa əlaqəsi ilk növbədə dillə həyata keçirilmişdir. Hər bir xalq dünyanı öz aləmi kimi dərk etmişdir. Bu xalqların həyat tərzi, tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri, milli psixologiyası

dünya dil mənzərəsində öz əksini tapmışdır və insanlar öz fikirlərini, sevinclərini, kədərlərini, nifrətini ifadə etmək üçün müxtəlif tərkibli frazeoloji birləşmələrin istifadəsinə geniş yer ayırmışlar. Bu baxımdan da bizim tədqiqatın əsas məqsədi frazeologiya sahəsinə araşdırmaq və bu sahədə fransız dili maerialları əsasında fitonim tərkibli frazeoloji birləşmələri tədqiq etməkdir. İlk öncə frazeologiya və frazeoloji birləşmələrin dilçilik elmində yerinə toxunmaq lazımdır.

Frazeologiyanın dilçilik elmində yerinə gəldikdə qeyd edə bilərik ki, bu barədə dilçilər arasında ortaqlıq bir fikir olmamışdır. Nəticə etibarilə frazeologiya bir sahə kimi leksikologiya bölümündə öyənir. Hətta orta məktəb dərslərlərində də frazeologiyanın leksika bəhsində öyrənildiyini bilir.

Müasir frazeologiya elmində frazeoloji vahidlər müxtəlif dillərdə yaxın mənalı sözlərlə ifadə edilmişdir. Bu frazeoloji vahidlərin tədqiqi tarixi XII – XIV əsrlərə təsadüf edir. Frazeologiya termini müxtəlif dillərdə oxşar şəkildə adlandırılmışdır. Məsələn, fransız dilində “la phraséologie, l’idiome”, alman dilində “ausdrucksweise”, ingilis dilində “phraseology”.

Yunanca “phrasis” və “logos” sözlərinin birləşməsindən yaranan frazeoloji linqvistik sahə ilk dövrdə Fransada aparılan filoloji tədqiqatların içərisində çox geniş bir yer tutmuşdur.

Dilçilik ədəbiyyatının maraq kəsb edən cəhətlərindən biri sabit söz birləşmələrinin, yəni, frazeoloji birləşmələrin təsnifi məsələsidir. Bizim tədqiqat da məhz fitonimli frazeoloji birləşmələrin təsnifi məsələlərinə həsr olunmuşdur. Belə ki fransız dilinin inkişafına və zənginləşməsinə təsir göstərən birbaşa amillərdən biri bitki adları ilə bağlı olan ifadələrin yaranmasıdır.

Fransız dilçiliyində fitonim tərkibli frazeoloji birləşmələrin modellərini formalaşdıran bir neçə üsullar vardır ki, onları aşağıdakı formada qruplaşdırmaq olar:

1. Leksik-frazeoloji üsul. Bu üsulla formalaşan fitonim tərkibli frazeoloji birləşmələrin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri odur ki, onun bir hissəsini təşkil edən ədəbi-bədii məna öz həqiqi mənasını itirir. Məsələn: “marcher dans les bégonias”- söhbət zamanı həddini aşmaq, “aller aux cerises”- (yaxud “avoir la cerise”)- müvəffəqiyyətsizliyə uğramaq, “changer les lauriers en cyprès”- sevinci kədərlə əvəzləmək.

2. Sintaktik-semantik üsul. Bu üsulla formalaşan fitonim tərkibli frazeoloji birləşmələr dəyişkən söz birləşmələri əsasında gerçəkləşir. Məsələn: “ne pas en faire une datte”- heç nə etməmək, barmağının ucunu da vurmamaq, “signer la feuille de route à qn”- kiməsə qapını göstərmək, qovmaq, qapının ağzına qoymaq, “aller sous les fleurs” – ölmək, gül-çiçəklə son mənzilə yola salmaq.

3. Semantik üsul. Bu üsulla aid olan frazeoloji birləşmələr konkret bir semantik dəyişiklik əsasında yaranır, formalaşır. Yəni bu qrupa aid birləşmələrdə leksik-qrammatik dəyişiklik nəzərə alınmır, yalnız semantik məna ön plana çıxır. Məsələn, “avoir un coeur d’artichaut” ifadəsinin ilkin mənası məhəbbətdə səbatsız (dəyişkən) olmaq, sadıq olmamaq deməkdir. İkinci mənası isə yelbeyin, yüngül olmaq deməkdir. Bu məna dəyişikliyi dildə tədricən gerçəkləşən semantik-frazeoloji mənənin inkişafı nəticəsində yaranmışdır. Başqa misal verək: “Battre les buissons” frazeoloji ifadəsinin tərkibi « le buisson »-kol-kos bitki adından götürülmüşdür. Bu ifadənin bir neçə mənası vardır, birinci mənası “meşə boyu yortmaq”, ikinci mənası “axtarmaq”, üçüncü mənası isə “çox uzun və geniş çıxış etmək deməkdir”.

4. Sintaktik üsul. Bu üsulla yaranan frazeoloji birləşmələrin əsasında atalar-sözləri və məsəlləri nəzərdə tutulur ki, hansı ki onların tərkibini dildə hazır şəkildə qurulu cümlələr təşkil edir. Məsələn: “le gland ne devient pas chène en un jour”- çətin iş əmək və zaman tələb edir; “Petit homme abat grand chène”- bap-balaca boyu var, dam dolusu toyu var; “D’un seul coup on n’abat pas un chène”- bir vurmaqla ağac yıxılmaz; “être comme le chien du jardinier qui ne mange pas de choux et n’en laisse pas manger aux autres- nə özü yeyir, nə başqasına verir » ; « mi-figue, mi-raisin (yaxud. moitié figue, moitié raisin; ni figue ni raisin)- nə ətdir, nə balıq, yarı zarafat yarı gerçək.

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticə hasil edə bilərik ki, fitonim tərkibli frazeoloji birləşmələrin yaranması və inkişafı hər bir xalqın ətraf aləmi, dünya reallığını dərk etməsi, cəmiyyətdə onlar haqqında mədəni təsəvvürləri ilə sıx bağlıdır. Bu ifadələrin leksik,semantik, sintaktiv səviyyədə tədqiqi onların dilin geniş fəaliyyətə malik vahidlər olduğunu və leksik-semantik sistemin ən maraqlı hissələrindən biri olduğunu sübut edir.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İNKARLIQ ANLAYIŞININ MORFOLOJİ YOLLA İFADƏSİ

Aytac MUSAYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
amusayeva3@qu.edu.az

Dildə inkar ilk növbədə məzmun və formanın, daha dəqiq desək, cümlə strukturunun və onun ifadə etdiyi fikrin qarşılıqlı münasibətləri planında dilçiliyin araşdırılmağa ehtiyacı olan mühüm problemlərindədir. Ümumiyyətlə, inkar hələ çox qədim dövrlərdən əvvəlcə formal məntiqin sonra isə həm də dilçiliyin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Çünki, aparılmış tədqiqatlar özü-özünü müsbət iş olsa da, onlarda hələ də inkarlığın öyrənilməsinin və yaxud özünün tam linqvistik halını tapmayan bir- sıra struktur- semantik məsələlər bu gün də öz həllini gözləyən dil problemlərindədir. Bu problemlərə inkarın məntiqi-grammatik kateqoriya kimi mahiyyəti, inkar cümlələrin hansı meyarlarla təsdiq cümlələrdən fərqlənməsi, cümlənin strukturunda və onun ifadə etdiyi fikirdə inkarın rolu, bəzi inkar vasitələrinin leksik və sintaktik tərkibinə görə eyni olan cümlənin iki səviyyədə, üzvlənməsində necə fəaliyyət göstərməsi kimi bir çox məsələlər hələ də öz qəti elmi halını tapmamışdır. Bütün bunların nəticəsində inkarlıq haqqında tədqiqatla məşğul olan dilçilər arasında da yekdil fikrə rast gəlinmir. Bu fikir ayrılığına əsasən inkarlıq kateqoriyasının məzmunu və mahiyyəti, gerçək faktlara, real təcrübəyə uyğun gəlib-gəlməməsi, burada obyektiv və subyektiv amillərin rolu və s. ilə bağlıdır. Dilçilərdən bəziləri inkarlığa sırf semantik, bəziləri sintaktik, bəziləri isə qrammatik- leksik kateqoriya kimi yanaşırlar.

İngilis dilində inkarlığın morfoloji yolla ifadəsinin izahına keçməmişdən əvvəl bir məsələnin açıqlanması tələb olunur. Dillərin tipoloji təsnifindən aydındır ki, Azərbaycan dili iltisqa-sintetik, ingilis dili isə flektiv-analitik dil olduğundan, inkar mənası yaratmaq üçün müvafiq olaraq sintetik (mə²) və analitik (not, no və s.) vasitələrindən istifadə edirlər. Lakin, Azərbaycan dilində analitik (deyil, nə...və s.), ingilis dilində isə sintetik vasitələrin (un-, in-, dis-, de-, mis-, anti-, non-, less və s.), sözünü prefiks və suffikslərin köməyi ilə də düzəlir. Bu morfoloji əlamətlər ingilis dilində söz yaradıcılığında iştirak etdikləri kimi, inkarlıq semantikasının əmələ gəlməsində mühüm rol oynayırlar.

Filalogiya məsələləri - No 2, 2013. 251

un prefiksi əsasən sifət və feli sifət düzəldir. Bu sifət və feli sifətlər -ed, -ing, -ful, -able, -y, -like suffiksləri ilə işlənir. Məsələn:

unconquerable - yenilməz
unpublished - nəşr olunmamış
unthinking - düşülmədən
unwealthy - dövlətsiz
unladylike - xanıma layiq olmayan

ungrateful - minnətdar olmayan, nankor

im-, in- prefiksi alınma sifətlərlə. Məsələn:

unintentional - bilmədən
unimportant - vacib olmayan, əhəmiyyətsiz

un- inkarlıq prefiksi özündə inkarlıq elementi olan sifətlərə qoşulur. "un" prefiksi ilə ifadə olunan sifətlər "keyfiyyət", "əlamət", və s. nin inkarlığını bildirir. Məsələn:

safe - təhükəsiz, unsafe - təhlükəli

graceful - zərif, ungraceful - kobud

reserved - gizli, unreserved - açıq

un- prefiksi ilə işlənən fellər əks mənə bildirən hərəkət ifadə edir. Məsələn:

to cover - bağlama, to uncover - açmaq

to fasten - bağlamaq, to unfasten - açmaq

dis- prefiksi əsasən fellərlə işlənir. Məsələn:

to please - xoşa gəlmək, məmnun etmək

to displease - xoşa gəlməmək, məyus etmək

to band - birləşdirmək, to disband - ayırmaq

Filalogiya məsələləri - No 2, 2013. 252

anti- ön şəkilçisi daha çox sifətlərlə işlənir. Məsələn:

anti-socialist - anti sosialist

anti-nuclear - nüvəyə qarşı
non- prefiksi isə publisistik üslubda işlənir və ən çox müasir ingilis dilində sifətlərdən onlara az-
çox rast gəlinir.Məsələn:

non-aggressive - aqresiv olmayan
non-attendance - davamiyyətsizlik

Yuxarıda verilmiş izahdan aydın olur ki, azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də inkarlıq anlayışı geniş şəkildə morfoloji yolla ifadə olunur. Lakin bununla belə bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, qarşılaşdırılan bu dillər müxtəlif tipoloji sistemli dillər olduğu üçün, inkarlığın morfoloji ifadəsində də onlar arasında diqqəti cəlb edəcək qədər fərq vardır.Belə ki, Azərbaycan dili iltisafı dillərə xas olan sintetik ifadə formaları ilə zəngindir.Bu zənginlik özünü əyani şəkildə inkarlığın morfoloji yolla ifadəsində də göstərir.Lakin qarşılaşdırma üçün cəlb edilmiş ingilis dili flektiv dillərə daxildir və inkarlığın o cümlədən də başqa qrammatik anlayışların formal ifadəsində daha çox analitik göstəricilər üstünlük təşkil edir.Burada mövzu ilə bağlı qarşılaşdırılmış dil faktları da bu fikri bir daha təsdiqləyir.Belə ki, inkarlığın morfoloji ifadəsi baxımından ingilis dili formal əlamətləri bu məqsədlə Azərbaycan dilində işlənən formal əlamətlərə nisbətən kəmiyyətcə bir qədər azdır.

a- şəkilçisi vasitəsilə mənfi məzmun ifadə edən sifətlər əmələ gəlir.Bu ön şəkilçi Azərbaycan dilində də işlənir.Əlbəttə, bu şəkilçi Azərbaycan dilində alınma şəkilçi olub, alman, fransız və başqa dillərdən alınmışdır.Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, a- şəkilçisi dilimizdə bir o qədər də işlək deyildir.Bu şəkilçi çox nadir hallarda və eyni sözlərlə işlənir.Məsələn: normal - anormal (normal olmayan) hal və.s

Misallar:

- 1)Anormal uşaq tibbi müayinədən keçirildi.
- 2)O da anormal hərəkəti ilə hamını təəccübləndirdi.
- 3)Sən bu yaşayışın anormal yaşayışdır.Normal yaşayışdan kəskin şəkildə fərqlənir.
- 4)Anormal adamlar öz nöqsanlarını görmür və özlərini, öz hərəkətlərini həmişə haqlı sayırlar.
- 5)Görəsən sən bu anormal yaşayışdan nə vaxt əl çəkəcəksən?

anti şəkilçisi də "əks", "əleyh" məzmunu - inkarlıq ifadə edən sifət düzəldir. məs: antifaşist (təşkilat), antiimperialist (hərəkət) və.s.

Misallar:

- 1)Antiimperialist hərəkət get-gedə genişlənir.
- 2)Onun bütün antihumanist fikirləri zalda nifrətlə qarşılandı.
- 3)Hitlerin antibəşəri hərəkətləri alman xalqının beynəlmiləl nüfuzuna açıq zərbə vurdu.

Bu məqalədən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilində inkarlıq anlayışı morfoloji vasitələrlə ifadə olunur. Dilimizdə inkarlığa aid sırf bir şəkilçi olsa da, bu anlayış omonim funksiyasında olan bir neçə şəkilçilər vasitəsilə verilir.Bu səbəbdən də, ingilis dilində inkarlığın morfoloji yolla ifadəsi Azərbaycan dilinə nisbətən zəifdir.Deyildiyi kimi, bu ingilis dilinin analitik dil tipinə daxil olması ilə bağlıdır.

THE ROLE OF MODERN TECHNOLOGY IN TRANSLATION

Ülkər ƏHMƏDZADƏ

uehmedzade@std.qu.edu.az

As we all know modern technology has great impact in every part of our life including our daily activities, our work and our entertainment. Using some electronic devices, we can search for new information and complete our tasks which are necessary. As an effect of globalization, people need to understand each others, and they want to transfer their thoughts to people speak in various languages. As a result of this necessity, they try to use some translation methods. In the past, only translators did some interpretations, however, nowadays, there are many computer programs which are able to translate words or even sentences clearly. At times, it can seem like a full-time job in itself ,but being aware of modern technology is very essential for translators to remain competitive marketplace in the twenty first century.

Translation given by machine translation is not similar with computer assisted human translation. When we use machine translation, it gives particular version of any text completely. However, by using computer aided translation technology translators can find some translated version of different materials, but it may not give exact translation for every text which entered to the software. These kinds of softwares help users find similar translations of texts and they are usually made as user-friendly, but translating the whole text is a task to be done by professionals. The main purpose of CAT tools is to give preliminary information and similar texts about the same data, so that users may benefit from these information, and they understand the whole idea of a new text. Also, they can be familiar with previous translations of the same materials and they can add their version to the particular software which will be able to be used by users in the future, as well.

As technology continues to develop, users should make an effort to improve availability of using different kinds of modern programs. The number of electronic products and resources increase, and there is a great demand for translators who are able to translate software applications, multimedia products and web pages. In recent years, new types of translation work generated by technology which is related to software localization. This means the adaptation of a software package to a target language and culture. Here, translation is not the only important component of this task, it is also related to engineering, testing, and project management. Translators should translate or adapt the user interface, for example, menus, dialogue boxes, icons and buttons. Translators should take into consideration that there are some additional issues. One of them is the physical constraints of the screen space. This means that the width of a menu or a button can be adjusted. For instance, French term "Sauvegarder" is longer than English translation "Save". However, there are some cases that the width is fixed and translators have to select appropriate term or abbreviation, so that it fits within the allocated space in software.

Furthermore, translator needs to find similar equivalent of any given terms both with meaning and mnemonic reference. As we all know, in any English-language program "Ctrl-p" enables users to "print" any material, and translator may consider changing it to "Ctrl-i" which has French equivalent "imprimer". Undoubtedly, this kind of changes may have some problems if this shortcut has already been assigned to another function such as "italique".

Learning about various new technology, its using style in translation process and the impact of modern technology in every aspect of translation, we should not forget the effort of human. There are some theories about future technological innovations about machine translation and some kinds of software that give exact equivalent of a particular material, and also some thoughts about reducing the amount of work done by translators. However, human translation will always be needed, because machine translation can not give exact emotions and feelings, while translators consider the context and the situation in translation process. This helps them to transfer opinions precisely from one language to another. Delivering thoughts is a significant matter in understanding people from different cultures, and it facilitates communication among people. For that reason, the significance of work done by translators will always be valuable compared to any modern technology.

Moreover, when we talk about some new types of translation such as translation of web pages and software applications, we must not forget that the process is of high quality when it is done by human.

It is also expected that there will be increasing integration of variety of computer assisted translation tools in order to create a collection of integrated computer aids for translators, and it may be considered as a translator's workbench or workstation.

In order to be competitive in modern world, translators have to acknowledge new types of systems which contain sophisticated softwares and they should always try to manage using all these programs. Otherwise, they will not be able to meet the requirements of their clients.

THE PROBLEM OF POLYSEMY IN TRANSLATION

Aytac HƏSƏNOVA
Bakı Biznes Universiteti
aytac.hasanova11@gmail.com
AZƏRBAYCAN

It's a common knowledge that the purpose of language is communication. If that fails, language is useless. A good and equivalent translation can be achieved only in case if the translator is familiar with the culture, history and beliefs of the people who speak both languages. A successful translation depends mostly on translators fluency in both languages. One of the translation challenges stems from the fact that most words have multiple meanings. It means, very often words have several meanings depending upon how they are used in a sentence. Because of this fact, a translation based on a one-to-one substitution of words is seldom acceptable, irrespective of the fact if the translation is done by a human or a computer. Meaning can never be ignored.

While speaking about the problem of polysemy in translation attention should be paid to semantic structure of a language. We know that languages differ not only by their grammatical structures, but also by their semantic structures. By the semantic structure we mean the field of meaningful units, that are words, word combinations and set-phrases to which certain meanings are referred in dictionaries. The word semantics was first used by Michel Bréal, a French philologist. The term denotes the study of meaning in communication.

Semantic structure is more nearly universal than grammatical structure. That is, types of units, the features and the relationships are essentially the same for all languages. All have meaning components which can be classified as things, events, attributes or relations. The four semantic classes listed above occur in all languages. It means, any concept occurring in any language will refer to a thing, event, attribute, or relation.

Depending on different circumstances each language has its own development, so it is with semantic aspect of all languages. The semantic structure of the language has a direct reference to translation, for the plane of content is the basis of equivalency. The problem is that not in all cases we find dictionary correspondences for all the words, there are cases that a word of the Source Language corresponds to a word of the Target Language in one meaning, but does not correspond in other meanings, the choice of equivalents for each word becomes more difficult when we begin to deal with polysemantic words. What are polysemantic words? That is, one graphical sign corresponds to several referents or meanings.

Polysemy is the association of one word with two or more distinct meanings. A polyseme is a word or phrase with multiple meanings. For example, the English word "fine". We all know that the word "fine" has positive meaning in English: "lovely", "pleasant" as an adjective. However, the word "fine" has also the meaning "penalty in money, sum of money imposed as penalty for some offense" as a noun.

There's another interesting nuance. Of course there exist homonyms in English too like other languages. They are different words the form of which coincide. For example, the word "match" with two quite different meanings, but forms absolutely coincide. Another example the word "left" 1) indicates direction and 2) past / perfect tense form of the verb "to leave" – "left". Examples: She used to write with the left hand. We left Baku for Ganja. We must not forget also homophones that have the same pronunciation but different meanings (e.g. plain - plane).

Let's look through the similarities and differences between polysemy and homonymy. Homonymy and polysemy both involve one lexical form that is associated with multiple senses and both are possible sources of lexical ambiguity. But while homonyms are distinct lexemes that happen to share the same form, in polysemy a single lexeme is associated with multiple senses. Very often, the distinction between polysemy and homonymy cannot be drawn precisely. A criterion for distinguishing polysemous and homonymic expressions is a historical or conceptual relationship between the words: So the words that have the same historical origin or are related conceptually are said to be polysemous. The distinction between homonymy and polysemy is usually made on the basis of the relatedness of the senses: polysemy involves related senses, whereas the senses associated with homonymous lexemes are not related.

One of the most commonly cited examples of a homonymous word is “bank”, which has a meaning of a financial institution and an edge of a river. These senses seem clearly unrelated, and the fact that they are associated with the same word form seems purely accidental. So a word is polysemous when it has more than one meaning. Words that have the same written or spoken form but different meanings are called homonyms.

In this case, how to overcome the problem arising out of polysemy in translation? The elimination of polysemy, the solution of this problem is mainly connected with context and situation. By context we mean the language environment in which the given language unit is used. By the language environment we mean all the words, grammatical constructions and forms that are related to the given word. Context is the part of a text or statement that surrounds a particular word and determines its meaning. Only with due regard to context and extralinguistic information translator is able to correctly interpret a word or phrase.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN ƏSƏRLƏRİ HƏMİDƏ CAVANŞİRİN TƏRCÜMƏLƏRİNDƏ

Ülviyyə HÜSEYNOVA

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
ulka.h@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Müxtəlif dövrlərdə ədəbiyyat nümunələrinin yazıldığı dildən digərinə tərcüməsi məsələlərində qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması üçün bir çox alimlər tərəfindən tədqiqat işləri aparılmış, elmi əsərlər nəşr edilmişdir. Bədii əsərlərin bir dildən digərinə tərcüməsi zamanı mütəxəssislərin qarşısında duran vəzifələrdən biri də müəyyən bir əsərin dilçilik, etnoqrafik və kulturoloji baxımdan müasir oxucuya düzgün çatdırılmasıdır.

Bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığına məxsus olan millilik və özünəməxsusluq, bu əsərlərin başqa dillərə tərcüməsi zamanı müəyyən çətinliklərin yaranmasına səbəb ola bilər. XIX-XX əsrlərdə “işğalçı” rus və fars dillərinin təsiri nəticəsində Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusilə də Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində müxtəlif bədii obrazların nitqində alınma sözlərin, xüsusilə də neologizm və varvarizmlərin istifadə olunması geniş yayılmışdır. Məhz bu tip sözlərin istifadəsi ədibin əsərlərində kinayənin və istehzanın yer almasına imkan yaratmış, lakin eyni zamanda xarici oxucuların bu satiranı anlamasına çətinlik yaratmışdır.

Hələ yaşadığı dövrdə əsərlərində dövrün ən mühüm sosial və mədəni problemlərini əks etdirən Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı, müxtəlif dillərə yerli və xarici tərcüməçilər tərəfindən çevrilməyə başlanmışdır. Mirzə Cəlilin əsərlərinin ilk tərcümələri sırasında ədibin həyat yoldaşı və Azərbaycanın maarifçi qadınlarından biri Həmidə xanım Cavanşirin rus dilinə tərcümə etdiyi bir sıra məqalələri və hekayələri olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda dövrümüzdə qədər çatmış bu tərcümələr AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda yerləşən Cəlil Məmmədquluzadənin şəxsi fondunda qorunub saxlanılır və müasir dövrdə onların dilçilik, həmçinin, kulturoloji baxımdan tədqiqinə əhəmiyyətli dərəcədə ehtiyac duyulmaqdadır.

Həmidə xanımın tərcümə etdiyi əsərlərdən Cəlil Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu”, “Yan tütəyi” və “Rus qızı” hekayələrini, həmçinin, “Qafqaz Şeyx-ül-İslamına iki dənə açıq məktub (əvvəlinci məktub)”, “Qafqaz Şeyx-ül-İslamına iki dənə açıq məktub (ikinci məktub)” və “Erməni və müsəlman övrətləri” adlı məqalələrini qeyd etmək olar. Tədqiqat işinin əsas mövzusu da məhz bu tərcümələrin linqvistik baxımdan öyrənilməsi, mövcud olan çatışmamazlıqların aşkar edilməsi və onların aradan qaldırılması yollarının təqdim edilməsidir.

Həmidə xanım Cavanşirin tərcümələrinin tədqiqinə başlamazdan əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif dövrlərdə olduğu kimi bu günlərdə də mütəxəssislər üçün tərcüməsi çətin olan əsərlər sırasına satirik və ya yumoristik əsərlərin birinci yerdə olması təsadüfi deyil. Məsələn, Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində istifadə edilən çoxsaylı atalar sözləri, neologizmlərin istifadəsi, unikal yazı üslubunun mövcudluğu həmin əsərlərdə satiranın yaranmasına səbəb olmaqla yanaşı, eyni zamanda tərcümə məsələlərini çətinləşdirən amillərdəndir.

Bu baxımdan Həmidə xanımın tərcümələrinə ümumi baxdıqda, nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən ən başlıcası rus dilindən alınma sözlərin Azərbaycan dilində yad bir ünsür kimi çıxış etməsi və buna görə də həmin dövrdə mövcud olan danışıq dilində baş vermiş dəyişikliklərin aydın şəkildə görünməsi, lakin rus dilinə tərcümə zamanı isə tamamilə aradan qalxmasıdır. Məsələn, “Poçt qutusu” hekayəsində bədii obrazların nitqində istifadə olunan “nəçərnik”, “polsa”, “navaxta”, “akoşka”, “pristav”, “yasovul” və s. sözlər rus dilinə tərcümədə həmin dildən alınan söz olduğuna görə həqiqi mənalı ekvivalentini tapmış və bu əsərin orijinalında olan bədii obrazın tipikləşdirilməsi məsələsinə əngəl yaratmışdır.

Həmçinin, hekayənin bəzi hissələrində Həmidə xanımın həddindən artıq orijinallaşdırılmış tərcüməsi əsərin məzmununun düzgün şəkildə oxucuya çatdırılmasına çətinlik yaradan amillərdən hesab oluna bilər. Məsələn, “Erməni və müsəlman övrətləri” məqaləsində qadınlar üçün üzü açıq gəzməyin haram olmağına dair Quranın üç ayələrindən birində olan “Ya Məhəmməd!” xitabının Həmidə xanım Cavanşirin tərcüməsində olduğu kimi “Я Мухаммед!” kimi tərcümə olunması və burada ədatın şəxs əvəzliyi ilə əvəz edilməsi rusdilli oxucuların əsərin həqiqi mənasını anlamasına müəyyən bir çətinlik törədə bilən amil hesab etmək olar.

Həmçinin, qeyd etmək olar ki, yuxarıda qeyd edilən tərcümələrə nəzər saldıqda, bəzi hallarda Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrinin orijinal mətnində işlətdiyi fars mənşəli sözlərin Həmidə xanım Cavanşir tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmədiyini görmüş olarıq. Məsələn, “Poçt qutusu” hekayəsində “pişəzvəqt” (vaxtından qabaq), və ya “fərş” (döşəməyə salınan xalça) sözlərinin rus dilinə çevrilməməsi əsərin məzmununun dəyişməsinə təsir göstərməyə də, tərcümələrin ümumi stilinə, yəni tamamilə orijinal mətnə yaxın olan tərcüməyə uyğun olmaması ilə seçilir.

Təbii ki, hər bir bədii əsərin özünəməxsusluğa malik olması, onu digər əsərlər arasında unikal və təkrarolunmaz edir. Məhz bu səbəbdən də orijinal mətn və tərcümə arasında ideal identikliyin əldə edilməsi praktiki baxımdan mümkün olmayan bir prosesdir. Xüsusilə də bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində mövcud olan satiranın xarici dillərə tərcüməsində yaranan çətinliklərin aradan qaldırılması üçün mütəxəssislər tərəfindən dəfələrlə bu sahədə tədqiqat işlərinin aparılması zəruridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ekvivalenti olmayan söz və ya söz birləşmələrinin bir dildən digərinə tərcüməsi zamanı mənaca yaxın olan bir sözlə əvəz olunması mümkün olsada, Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində satiranı qabarıq şəkildə biruzə verən müxtəlif ərazilərə məxsus olan şivə və ləhçələrin istənilən bir dilə tərcüməsi mümkün olmayan bir prosesdir.

Bu baxımdan, tərcüməçilik sahəsində mütəxəssis olmayan bir insan kimi Həmidə xanım Cavanşirin etdiyi tərcümələr əsasən Cəlil Məmmədquluzadə irsinin rusdilli oxuculara orijinal mətnə yaxınlaşdırılmış şəkildə çatdırılmasına yönəlmişdir. Cəlil Məmmədquluzadənin əsərləri müxtəlif dövrlərdə yerli və xarici mütəxəssislər tərəfindən dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunmasına baxmayaraq, ədibin yaradıcılığının ən böyük vurğunu və təbliğatçısı olmuş Həmidə xanım Cavanşirin tərcümələri həm keçmiş, həm də müasir dövrdə öz əhəmiyyətini itirməmiş və bu gün də tədqiqat obyektini kimi çıxış etməyə nail olmuşdur.

ОСОБЕННОСТИ КЛАССИФИКАЦИИ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ СТИЛЕЙ В ИРАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Дилфуза АХМЕДОВА

Рафукжановна

Старший научный сотрудник

Ташкентского государственного института востоковедения

dilakhmedova@mail.ru

В настоящее время в иранской лингвистике наблюдается ряд исследований по стилистике. Из самых известных работ по стилистике персидского языка считается 3-х томная книга “سیکشناسی” Малик уш-шуаро Бахора. Кроме этой книги можно привести работы Доктора Фатухи “سیکشناسی”, Мехди Бокери “سیکشناسی علمی در اروپا و ایران”, Доктора Шамисо “بیان و معانی”, Каюмарса Кейвон “سیکشناسی زبان و شعر فارسی” выполненных в этой области. В книге

Доктора Фатухи “سبک‌شناسی” теория стилистики персидского языка рассматривается в сравнении с существующими теориями западных лингвистов по этой сфере. Эту книгу можно сравнить с мостом между лингвистикой и литературы персидского языка. Так как, в иранском языкознании стилистика рассматривается как одна из литературных жанров.

В иранской лингвистике стилистика интерпретируется как отрасль, исследующее функции различных стилей, а также выдвигается идея не смотреть на стилистику как отдельная отрасль лингвистики. В конце двадцатого, в начале двадцать первого веков в иранской лингвистике наблюдается новый подход к стилистике.

Следует отметить, что в персидском языке термин «стиль» выражается терминами سبک, گونه کاربردى, سبک. В иранском языкознании существует несколько классификаций стиля. Например, в одном из них разделяется высокий (سبک بالا), средний (سبک متوسط) и низкий стиль (سبک پایین), в другом, высокий стиль (سبک محترمانه), официальный стиль (رسمی), полуофициальный стиль (نیمه رسمی), разговорный стиль (محاوره ای), просторечный стиль (عامیانه), в третьем административный стиль (گویه اداری), юридический стиль (گویه حقوقی), официальный стиль (گویه رسمی), образовательный стиль (گویه مدرسه ای), просторечный стиль (گویه عامیانه), простонародный стиль (گویه کوچه بازاری) и т.д.

Не смотря на то что нет единства в классификации стиля, в процессе анализа выясняется существования сходства между ними. В иранской лингвистике в выделении стиля принимается за основу следующие: связь между говорящим и слушающим, их социальная дифференциация, время и место, так как смотря на место и время говорящего определяется его стиль. Итак, в соответствии с этой классификацией, в зависимости от социального положения говорящего и слушающего определяются соответствующий стиль.

محترمانه سبک – самый высокий официальный стиль, используется высокими слоями общества, такие как официальными лицами, руководителями правительства, учеными, религиозными лидерами.

سبک رسمی – официальный стиль. Этот стиль основан на нормативном языке. Этим стилем пользуются иранские государственные и учебные заведения учреждения, а также со средством этого стиля пишутся научные и литературные книги.

سبک نیمه رسمی – полуофициальный стиль. Этот стиль воплощает в себе и свойства официального и разговорного стиля. Этот стиль применяется преподавателями во время урока или во время разговора сотрудников с начальником.

سبک محاوره ای – разговорный стиль. В этом стиле официальность наблюдается меньше чем в полуофициальном стиле. Если в полуофициальном стиле используется 2 лицо множественного числа, то в разговорном стиле используется 2 лиц единственного лица. А также в этом стиле не наблюдаются научные и технические термины, элементы официального стиля.

سبک عامیانه – просторечный стиль. Этот стиль также интерпретируется как уличный и рыночный стиль. Этим стилем пользуются самые низкие слои общества. Слова и выражение этого стиля не встречаются в других стилях. В данной классификации возраст, пол, социальный класс, образование дается как главный фактор создания функциональных стилей.

В заключении можно сказать, в персидском языке каждый стиль имеет свои особенности, а также слова и выражения свойственны этому стилю.

TAVROMAKIYADA (ÖKÜZ DÖYÜŞÜ) İSTİFADƏ OLUNAN KULTURAL TERMİNLƏR VƏ ONLARIN TƏRCÜMƏ YOLLARI

Aytən ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

aytanaliyeva@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

Bir dildən digər dilə tərcümə, əslində, bir mədəniyyəti əks etdirən anlayışların digər mədəniyyətə köçürülməsi kimi başa düşülə bilər. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi olaraq tərcümə həm linqvistik, həm də mədəni əsaslara söykənmişdir, belə ki, dil və mədəniyyət bir-birinə sıx şəkildə

bağlıdır. Buna görə də tərcüməçilər məxəz dildə əks olunmuş kultural informasiyanı hədəf dilə maksimal dərəcədə anlaşılıqlı şəkildə ötürməli, bu zaman sadıqlıq prinsipinə riayət edərək müxtəlif linqvistik və kultural mənşəni təmsil edən şəxslər arasında ünsiyyət yarada bilməlidirlər. Bu fikrin nəzəri əsasları da var.

İngilis tərcüməşünası P. Nyumark dili universal dil (universal language), kultural dil (cultural language) və şəxsi dil (personal language) olaraq fərqləndirir. Onun fikrincə, bəzi sözlər, məsələn, “yaşamaq”, “ölmək”, “üzmək” felləri universal (universal language) hesab olunur. Onlar universal olduğundan hər hansı bir dildən digərinə transformasiya zamanı heç bir çətinlik yaratmırlar. O hesab edirdi ki, şəxsi dilə başqa sözlə idiolekt, yəni hər hansı bir şəxsin öz şəxsi, özəl nitqində istifadə etdiyi söz, söz birləşməsi və ya ifadələr aiddir. Kultural dilə aid sözlər isə aid olduqları xalqın sırf tarixi, mədəniyyəti, ictimai həyatı, dünyagörüşü, təfəkkürü ilə bağlıdır. Belə sözlər kultural terminlər kimi təsnif olunur və tərcümə zamanı müvafiq olaraq bəzi ekstralingvistik problemlər yaradırlar.

Bu problemlərə ilk növbədə hədəf dil daşıyıcılarının mədəni-psixoloji faktorları daxildir. Fərqli mədəniyyətlərdə hökm sürən düşüncə, inam, dünyagörüş və dəyərlər arasındakı müxtəlifliklər bir çox hallarda mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesində anlaşılmazlıqlara səbəb olmaqla yanaşı, tərcümə nəzəriyyəsi sahəsində çalışan şəxslər və tərcüməçilər üçün də müəyyən çətinlik yaradır.

Dilin mədəniyyətin bir hissəsi olub-olmaması barədə müxtəlif yanaşmalara baxmayaraq, tərcümə prosesində mədəniyyət və kulturalizm anlayışları mühüm rola malikdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, mədəniyyətlər arasında mövcud olan müxtəliflik dilin strukturlarındakı fərqlərə nisbətən tərcüməçi üçün daha mühüm çətinlik törədə bilər. Məhz buna görə də tərcümə prosesində dilin leksik tərkibi ilə yanaşı, mədəni göstəricilər də mühüm rola malikdir.

Kultural terminlərin tərcüməsi məsələsi daha əvvəllər araşdırılsa da bu sahədə əsaslı tədqiqatlar 1990-cı ildən sonra başlamışdır. Lakin, ümumiyyətlə, tərcümə problemlərinin araşdırılmasına aid elmi işlər içərisində bu mövzu işlənsə də kölgədə qalmışdı. Məsələn:

1964-cü ildə tərcümədə uyğunluq məsələlərindən danışarkən Yevgeni Nida (Eugene Nida) məxəz və hədəf dillərdəki linqvistik və mədəni problemlərin eyni dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu hesab etmiş və belə nəticəyə gəlmişdir ki, mədəniyyət səviyyəsində mövcud olan fərqliliklər dilin strukturu səviyyəsindəki müxtəlifliklərlə müqayisədə daha kəskin problemlər yarada bilər.

Daha sonralar P. Nyumark kultural anlayışları aşağıdakı qruplar altında birləşdirir:

- ekologiya ilə bağlı kultural terminlər (flora, fauna, küləklər, düzənliklər, təpələr və s.);
- maddi anlayışlar (yemək adları, geyim adları, ev, şəhər, qəsəbə və s., nəqliyyat vasitələri);
- sosio-kultural anlayışlar (əmək və peşə fəaliyyəti ilə bağlı anlayışlar);
- təşkilatlar (inzibati, siyasi və s.), adət-ənənələr (dini, mədəni və s.);
- jest və vərdişlər.

P.Nyumarkın bu təsnifatına istinad edərək korrida terminlərinin kulturoloji mənzərəsini yaratmağa çalışacağıq.

Daha dəqiq desək, ispan adət-ənənəsinin tərkib hissəsinə çevrilmiş tavrromakiya (öküz döyüşü) sahəsində istifadə olunan kultural terminlərin tərcümə yollarına toxunacağıq.

İlk növbədə öküz döyüşünü bildirən “korrida” termininə nəzər yetirək. Bu söz kultural termin olaraq artıq demək olar ki, bütün dünya dillərində tərcüməsiz başa düşülməkdədir. Qeyd edək ki, bu döyüş zamanı istifadə olunan sözlər dilimiz üçün ekzotik ekstralingvistik leksemlərdir və onların tərcüməsi çox vaxt izah, şərh yolu ilə aparılır.

Öküz döyüşü zamanı baş verən bütün prosesləri dil məfhumları ilə ifadə etmək mümkündür. Burada hər bir iştirakçının yerinə yetirdiyi vəzifəyə uyğun olaraq peşə, silah, geyim, öküz cinsi və s. adlar mövcuddur. Kultural terminlər kimi bu sahə adlarının tərcüməsi zamanı tərcümə olunan dildə ona ekvivalent olan sözlər olmadığına görə müəyyən çətinliklər yaranır. Bu zaman onları interpretasiya, təsvir, şərh yolu, bəzən də kalka ilə çevirmək daha münasib hesab olunur. Və yaxud da digər dildə ona adekvat olan sözlər axtarılıb tapılır. Məs, korrida zamanı əsas hərəkətverici qüvvələrdən biri “matador”dur. Kultural termin olan “matador” sözü də “korrida” kimi ilkin tarixi dövrlərdən çox məşhurlaşaraq istənilən dildə artıq anlaşılan sözdür. Çox zaman cümlə daxilində onu tərcümə etmək lüzumu olmur. Müasir insan qloballaşma prosesinin iştirakçısı kimi beynəlmiləşmiş bu tipli leksemləri başa düşür.

Və yaxud korridada digər bir oyunçu adına diqqət yetirək. “Picadores” (pikadores) korrida zamanı “nizə ilə silahlanmış torero” deməkdir. Bu oyunçunun vəzifəsi “matador”un işini yüngülləşdirməkdir. “Pica” sözü isim kimi *nizə*, fel kimi isə *picar* (*sancmaq*) deməkdir. “Picador” (pikador) sözü də elə burdan yaranmışdır, yəni *nizə sancan*. Pikadorlar əllərindəki nizələri döyüşün əvvəlindən axırınadək

müəyyən mərhələlərdə buğalara sancmaqla bir növ onların gücünü yoxlamaq və qəzəbli öküzü yaralayaraq onu zəiflətmək missiyasını yerinə yetirirlər. Beləliklə, gücdən düşmüş və zəifləmiş öküzün öhdəsindən gəlmək “matador” üçün daha da yüngülləşir. Bu terminin tərcüməsinə misal olaraq, rəssam Mariano Fortuni Marsalın çəkdiyi “El picador herido (Yaralı pikador)” əsərini göstərə bilərik. Bu əsərin adını dilimizə tərcümə edərkən burada istifadə olunan “picador” kultural terminini olduğu kimi saxlayır, sadəcə dilimizin fonetik sisteminə uyğunlaşdırırıq. Tabloda iki matador köməkçisi tərəfindən öküz döyüşü arenasından çıxarılmış yaralı pikadorun acınacaqlı vəziyyətinin şahidi oluruq.

Korridanın simvolu hesab olunan “toro” (öküz) sözünü bu sənət sahəsinə aid olan əsas kultural termin kimi qəbul edirik. Baxmayaraq ki, bu sözü dilimizə çevirərkən ona ekvivalent olan tərcümə formasını tapmaq bizə müəssər olub, çünki adı çəkilən heyvan (öküz) bizim dilimizin lüğət fondundadır. Lakin bütün dünyada korridanın məşhurluğu öküz sözünə görə deyil, həmin heyvanın iştirakı ilə olan oyundan irəli gəlir. Əsas simvol hesab olunan “toro” sözünü bəzən tərcümə etmədən də anlamaq olur. Korrida zamanı arenaya çıxan öküzün ən sağlamı seçildiyindən bu xüsusiyyət metaforik mənə alıb. Öküz kimi sağlam olmaq. Müqayisə dərəcəsini şiddətləndirmək üçün işlədilir. “Toro” sözünə aid nümunəyə nəzər salaq.

“*Juan Bou era un barcelonés duro y atlético, de más de cuarenta años, dotado de esa avidez para trabajar y de esa potente iniciativa que distinguen al pueblo catalán; saludable como un toro, según su propia expresión; de humor festivo y palabra trabajosa.*” (Xuan Bou katalan xalqını digərlərindən fərqləndirən güclü təşəbbüsə və işləmək üçün böyük şövqə malik, qırxdan artıq yaşı olan, güclü və qüvvətli barselonalı idi; özünün də dediyi kimi öküz tək **sağlam**, həmişə şən əhval-ruhiyyəli və işgüzar adam idi.)

Fikrimizi yekunlaşdırmaq üçün deyə bilərik ki, kultural terminlər tərcüməşünaslar üçün həmişə maraqlı sahə olub. Tərcümə prosesində hər iki dilin mədəniyyətinin göstəricisi olan kultural sözlər sırf tərcümə yolu ilə deyil, çevrilmə, analogi variant, şərh və s. variativlik nəticəsində həllini tapır.

FRANSIZ DILININ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİNDƏ QADIN KONSEPTİ VƏ HƏMİN BİRLƏŞMƏLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ EKVİVALENTLƏRİ

Lalə MƏLİKOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti
AZƏRBAYCAN

Frazeologiya yunanca ‘phrasis’-ifadə, logos-təlim sözlərindən ibarətdir. Müasir dilçilikdə bu termin iki mənada işlənir: 1) müəyyən bir dildəki frazeoloji vahidlərin hamısı; 2) dilçilik elmində belə vahidlərdən bəhs edən fənnin adı.

Frazeologiya haqqında ilk yazılar XVIII əsrə aiddir. Frazeologiyaya iki cür yanaşma var: geniş mənada frazeologiya dedikdə leksikologiyanın xüsusi aspekti və ya sabit birləşmələri öyrənən linqvistikanın müstəqil qolu nəzərdə tutulur; dar mənada isə frazeologiya, frazeoloji birləşmələrin birliyidir.

Frazeoloji birləşmələrin çoxu öz semantik bütövlüyünə görə xarakterizə olunur, yəni onlar mənasına görə fərqlənirlər. Elə birləşmələr vardır ki onlar sadə sözlərin ekvivalenti (sinonimi) olur. Məsələn: *prendre une décision-décider, faire peur-effrayer, tout le monde-tous* və s. “Frazeoloji birləşmə” dedikdə bir-birindən ayrılmayan, ən azı iki sözün birləşməsi ilə yaranan bir bütöv nəzərdə tutulur. Məsələn: *Silène a pris ses jambes à son cou-* bu birləşməni, başqa cür vermək olmaz: *Silène a pris ses cuisses à son cou* və ya *donner sa langue au chat* frazeoloji birləşməni *donner sa langue au chien* kimi götürmək, *avoir le couteau sous la gorge* ifadəsini *avoir la hache sous la gorge* kimi götürmək, *faire attention* ifadəsini *fabriquer attention* kimi işlətmək olmaz. Frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri budur ki, birləşmənin bir tərəfi, öz həqiqi mənasında işləndiyi halda, ikinci tərəfi məcazi mənada olur. Məsələn: *une peur bleue-* bu birləşmədə *peur* sözü öz həqiqi mənasında, *bleu* sözü isə məcazi mənada işlənib. *Une peur bleu =une très forte peur* G.Permiakov isə sabit birləşmələrin iki cür dəyişmə üsulunun olduğunu qeyd edir:

1) Əvəzlənmə. Məsələn: *avoir/porter le coeur sur le main*

2) Yerdəyişmə. Məsələn : *Tu vas chez les femmes ? N'oublie pas d'apporter le fouet* (**atalar sözü**) həmin birləşmənin başqa cür də verə bilərik *N'oublie pas d'apporter le fouet, Tu vas chez les femmes ?* – döyülməmiş arpadan plov olmaz, qızını döyməyən dizini döyər. Frazeologiya sözünün iki mənası var. Geniş mənada frazeologiya leksikologiyanın mühüm aspekti və ya obyekt, frazeoloji ifadələri öyrənən dilçiliyin müstəqil bir qoludur. Dar mənada frazeologizmlər yalnız frazeoloji uyuşmalar, frazeoloji birləşmələr və frazeoloji qovuşmalar daxil edilir. V.V.Vinogradov atalar sözlərini, zərb –məsəlləri frazeologizmlər sırasına aid etmir. Müəllifin fikrincə onlar öz semantikalarına və sintaktik strukturuna görə frazeoloji vahidlərdən tam fərqlənir. V.V.Vinogradov təsdiq edir ki, “atalar sözləri, zərb məsəllər cümlə strukturuna malik deyillər və sözlərin semantik ekvivalenti deyillər. Geniş mənada yanaşmada frazeologizmlər irəlidə qeyd edilənlərlə yanaşı, atalar sözlərini, zərbi-məsəlləri və hikmətli (qanadlı) sözləri də özündə ehtiva edir.

Konsept sözü latın dilində olan *conceptum* sözündən götürülüb. Bu söz latın dilindən gəlib, mənası başa düşmək, qəbul etməkdir. Konsept sözü *concupere* sözündən düzələn '*concevoir*' felidir ki onun da anlamaq, qavramaq və s. mənaları var. Fransa Akademiyasının lüğətində (Dictionnaire de l'Académie Française-1992) konsept sözünün tərfi belə verilib: “XV ci əsrdə latın dilində olan *conceptus* (almaq, qəbul etmək) sözündən götürülüb, mənası isə “fikir, ruh anlayışı, abstrakt və ümumi ideya” kimi verilib

Fransız dilində « qadın » sözünün etimologiyası : Fransız dilində olan qadın (femme) sözü latın dilində olan « femina » sözündən gəlib. Fransız dilində olan femme sözü Azərbaycan dilində olan qadın sözündən fərqli olaraq iki mənada işlədilir. Femme sözünün birinci mənası qadın, ikinci mənası isə həyat yoldaşdır.

"L'homme est un mystère pour la femme, la femme une énigme pour l'homme." **Louis Dumur. Le flambeau de l'amour s'allume à la cuisine (proverbe)** –kişilərin ürəyinə gedən yol mədəsindən keçir.

Si vous voulez plaire aux femmes, dites leur ce que vous ne voudriez qu'on dit à la vôtre (**proverbe**)- qadını sevindirmək istəyirsinizsə onu tərifləyin.

Faire sa femme cornette-
arvadına xəyanət etmək.

Faire des charres à sa femme- argo
avoir un cheveu pour une femme- bir qadına aşiq olmaq.

Femme de petite- yüngül xasiyyətli qadın.

Femme de chambre- evdar qadın.

Femme de charge- çox işləyən qadın.

Une remède de bonne femme –türkçəyə *Qui a femme, noise (ennui, trouble) a* (**proverbe**)- evli olanın dərdi, sıxıntısı var.

Qui a femme, noise (ennui, trouble) a (**proverbe**)- evli olanın dərdi, sıxıntısı var.

Ou femme y a , silence n'y a (**proverbe**)- qadın olan yerdə sakitlik olmaz.

Maison sans femme, corps sans âme (**proverbe**)- qadinsız ev ruhsuz bədən kimidir.

L'enfer des femmes c'est la vieillesse (**proverbe**) –qadınların cəhənnəmi qocalmaqdır.

Tel homme, telle femme (**proverbe**) - ər və arvadın torpağı bir yerdən götürülür.

ПЕРЕВОДЧЕСКИЕ КОМПЕТЕНЦИИ НЕОБХОДИМЫЕ ДЛЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ПЕРЕВОДА

Иманова Эльвира МАГОМЕДОВНА

Азербайджанский Университет Языков

elvira060606@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

Всякая профессия требует от своего исполнителя, то есть от профессионала своего дела хороших результатов, не всегда прощая ошибки и недочеты. Именно наличие у исполнителя данной профессии совокупности компетенций является гарантией успешно выполненной работы. К такой профессии относится и переводческая деятельность. О работе переводчика, о целях и объекте его деятельности посвящено много научных пособий, статей и книг, однако

хотелось бы определить при каких условиях переводчик может эффективно и успешно выполнить свою работу. Вся проанализированная в этой области литература сходится во мнении, что для того чтобы переводчик успешно выполнил свою работу ему необходим набор переводческих компетенций. Поэтому основной целью образования на переводческом факультете Азербайджанского Университета Языков заключается в том, чтобы студенты по окончании института приобрели знания и способности для перевода, то есть приобрели и развили переводческие компетенции. Возникает вопрос: что такое переводческая компетенция? Ответ на этот вопрос поможет разяснить определение сути переводческой компетенции, которая в свою очередь поможет направить процесс подготовки переводчиков, делая его более эффективным и предлагая лучшие дидактические модели.

Обзор иностранной литературы посвящённой переводческой компетенции показывает, что в каждой из них особое место занимает исследовательская группа РАСТЕ. Это связано с тем, что она носит чисто эмпирический характер, то есть всякое суждение этой исследовательской группы основывается на эксперименты проведённых среди студентов в течение долгих лет. Группа РАСТЕ была создана в октябре 1997 года. До сегодняшнего дня она реализовала два исследования под названиями:

«Процессы обучения и оценивания в приобретении переводческой компетенции» и «Эмпирическое исследование переводческой компетенции».

Холистическая модель, которая была разработана группой РАСТЕ, определяет семь субкомпетенций, составляющих переводческую компетенцию: коммуникативная субкомпетенция на двух языках, экстралингвистическая, профессиональная, психофизиологическая, стратегическая и субкомпетенция передачи. Все эти субкомпетенции участвуют в формировании единой переводческой компетенции. Главную роль они предоставляют стратегической субкомпетенции, которая выполняет компенсирующую и регулирующую роль, поскольку дополняет недостатки других субкомпетенций и служит для решения проблем.

а) Субкомпетенция передачи подразумевает весь процесс передачи, то есть с момента получения текста оригинала до создания конечного текста. Это включает способность понять исходный текст, и передать его на переводимый язык, выполняя цель перевода и имея в виду характер получателя. Здесь необходимо уточнить тот факт, что под текстом оригиналом подразумевается текст и на родном языке так как нельзя исключать возможность того что встречаются случаи, когда студенты переводчики не могут понять исходный текст написанный на родном языке. К таким текстам можно отнести профессионально-ориентированные тексты, которые богаты терминами, профессионально-ориентированной лексикой, специальной фразеологией. Это требует от студента переводчика дополнительной работы. В свою очередь эта субкомпетенция делится на: а) компетенцию понимания, включающая такие механизмы как анализ, синтез и использование экстралингвистических знаний для понятия смысла исходного текста, б) компетенцию декодирования и контроля над интерференцией, с) компетенцию формулирования, то есть планирование текста, исследуя язык на который переводят д) компетенцию позволяющую выбрать наиболее подходящий данной обстановке метод перевода;

б) коммуникативная субкомпетенция на двух языках определяется как система знаний и способностей необходимых для коммуникации. Она состоит из компетенции понимания языка оригинала и компетенции воспроизведения на переводимый язык;

с) экстралингвистическая субкомпетенция включает эксплицитные и имплицитные знания о мире в общем и об определённой сфере, которые должны быть активированы переводчиком в нужное время. Существует четыре вида знаний: а) теоретические знания о переводе это знания переводчика о функции перевода, о рабочем процессе, о результате, который необходимо достичь б) бикультурологические знания это знания о культуре, экологии, форме социальной жизни и институциональной системы с) энциклопедические знания это общие знания функционировании мира д) тематические знания это знания о специфических сферах;

д) профессиональная субкомпетенция - под этой компетенцией понимается знания и способности связанные с профессиональным переводом, а это включает знание и использование различные источники, знание и умение использовать новые технологии применяемые в переводе, знание рынка труда и поведение профессионального переводчика и особенно что

касается этики переводчика. Наблюдения на занятиях по переводу показывают, что даже если студент переводчик может справиться с переводом у него могут быть проблемы с жестиком, с интонацией, с манерой подачи информации, что может повлиять на получателя информации при её восприятии;

е) психофизиологическая субкомпетенция- определяется как способность применение психомоторных и когнитивных ресурсов. Эта компетенция состоит из: а) психомоторной компетенции чтения и написания; б) когнитивной способности -память, внимание, наблюдение, креативность, логическое мышление, аналитический синтез; с) интеллектуальная любознательность, вера и знание своих возможностей, критическое мышление. Среди компонентов психофизиологической компетенции следует выделить память и внимание, которые очень важны для устных переводчиков и интеллектуальная любознательность, которая должна быть развита у переводчика, с этой целью преподаватель должен всё время мотивировать студента на дополнительную исследовательскую работу до тех пор пока это не превратиться в рефлексивную деятельность студента переводчика.

ф) стратегическая субкомпетенция состоит из индивидуальных, сознательных и несознательных, вербальных и невербальных процессов, используемых для решения проблем, возникающих в процессе перевода. Эта компетенция является основной для функционирования переводческой компетенции и оказывает влияние на все остальные компетенции.

Таким образом, на протяжении нескольких лет как иностранные, так и российские ученые стремятся определить понятие переводческой компетенции, базируясь на теорию или/и на практику. Однако каждое определение имеет свои положительные и отрицательные стороны. Переводческая компетенция рассматривалась как врожденное качество всех билингвов и наоборот как способность, которая приобретается на практике. Конечно, все кто защищают идею естественного перевода, не отрицают тот факт, что эта способность билингвов должна развиваться на профессиональном уровне. Но необходимо признать, что переводческая деятельность качественно отличается от переводческой деятельности билингвов. Некоторые ученые не уделяют этому аспекту внимания, то есть они игнорируют этот вопрос и ограничиваются всего лишь определением составляющих переводческой компетенции. Многие авторы рассматривают психофизиологическую сторону переводческой компетенции, не включая её в число субкомпетенций, а выделяя её как качество переводчика, но именно группа РАСТЕ выделила особую психофизиологическую субкомпетенцию, которая играет немаловажную роль для переводчика. В классификации переводческой компетенции существует такая проблема как выделение её как самостоятельной компетенции, состоящей из нескольких субкомпетенций и её внесение в число других компетенций. Так некоторые авторы, перечисляя субкомпетенции переводческой компетенции, выделяют субкомпетенцию передачи. Делая выводы можно прийти к такому заключению, что, несмотря на то, что переводческая компетенция исследуется длительное время, существует еще много проблем требующие своего решения.

“BABURNAME” BY Z.M.BABUR IS IN ENGLISH ORIENTALISTS’ STUDYING

Dildora KHOSHIMOVA

Namangan Engineering and technology Institute
dxoshimova@mail.ru
UZBEKISTAN

Zakhriddin Muhammad Babur - the statesman, founder of the baburids dynasty, famous horseman, historian, psychologist, scientist, poet, translator, ethnographer and geographer which he left a mark in history as a bright image. It's known in history, he tried to expand and strengthening by economic, political and cultural relations with Movarounnahr, Khorasan, India and Russia during his activities.

Babur's literary heritage is the great treasure. His poetic “Divan”, “Baburname”, “Risolai Aruz”, “Xatti Bobuy”, “Mubayyin” and hasn't found yet “Musiqi ilmi”, “Xarb ishi” as well as many scientific and literary works were important role in development the works of world literature, culture and art. Indeed, “Baburname” is the great creations among his best works.

There were such as a various information in “Baburname”, that is very rare, almost all specialists in the field of science can enjoy this work. This is due to the authenticity of the evidence, historian informed in important information related to the history of India, Central Asia, Khurasan and Afghanistan. The naturalists informed the news about the economic geography and topography in these countries. Who works with fauna will have taken the knowledge about related to the world of animals in these countries. Scientists who works with plants acquainted with the world of plants and ethnographer is known the information about lifestyle of the people in different places, interesting detail of customs and traditions, linguists can imagine the status of the Uzbek literary language in the same period and specialist in literature can take the knowledge the literary atmosphere of the literary imagination.

For many years, the famous Orientalist scholars of the West and the East were showed their activity to delivery about the contents of “Baburname” to the international community. For example, the Dutch scientist Vitsen, British scientists J.Leiden, V.Erskin, R.Koldekot, Beverej, Talbot, Germany A.Yu.Klaynrat and A.Kizer, France Pave de Kurteyl, Indian Mirza Nasreddin Haider Rizvi, Turkish R.R.Arat and after many years French scientist Bakke Gramon, Afghan scientist Abulhay Habibi, Pakistani scientist Rashid Akhtar, Nadvi and Shax Olam Mavliyot. Japanese Orientalist scientist Eiji Mano is one of the best scholar among the famous of the world Orientalists by studying of “Baburname”.

We know, “Baburname was translated three times as full version into English. It was translated by Leiden-Erskin in 1826, by A.Beverij in 1905, by W.Thackston in 1996. We analysis how translate the saj’ which used in “Baburname” in translations. Translation carried out by W.Thackston which provide a comparative analysis of the outcome the same point in the previous two (Leiden-Erskin and A.S.Beverij) translations. Our purpose to check up how English translators reflected realistic events in Babur’s high skills which using saj in “Baburname”.

The types of literary art, description tools and literary genres were used in “Baburname”, such as description tools were served as main descriptions in text. Saj’ is used to be a reasonable manner for describing exactly and understanding clearly which the events in “Baburname”.

We can see author’s outlook was opened widely and reflected the real details of the events in saj. We have been witnesses to translate the saj’ with proficiency in English translations.

Our scientists emphasized that Babur spread culture of Movarounnaxr to Khorasan and India. Babur wrote a special decree about the violation of this writing commands to repair a water reservoir in his decision to his confidential person Kalon. Saj’ is used in special decree that it will be more serious.

Saj’ is used in special decree which translated specifically in English translations. It helps to understand easily the text for English readers. English translators also served really well to translate the type of literary art. The passage was given from the original text in “Baburname”: “Alovuddin Jahonso’z G’uriy bu viloyatqa musallit bo’lg’anda bu bandni buzubtur va sultonning avlodining bisyor maqobirini kuydurubtur. G’azni shahrini buzubtur va kuydurubtur, elni talabtur, o’lturubtur, qatl va buzug’liqdin daqiqae nomar’i qo’ymabdur. Andin beri bu band buzug’dur. Hindustonni fath qilg’on yil yil bu bandni yasamoq uchun Xoja Kalondin yarmoq yiborildi. Tengri inoyatidin umid borkim, bu band obodon bo’lg’ay”.

We check up how translated in English translations that saj’ is used in this passage. In Leiden-Erskin translation: “broke down buzubtur , burned kuydurubtur , destroyed buzubtur, plundered kuydurubtur, massacred talabtur, desolation qatl, destruction buzug’liqdin, refrained qo’ymabdur, remained buzug’dur, money yarmoq, rebuilding yasamoq, repaired obodon bo’lg’ay”. Leyden-Erkin translated the passage which paid attention to different side of translating saj. It’s translated to difficult because the translator should find to equal words and meaning of them too.

In A.Beverij translation: destroyed buzubtur, burned kuydurubtur, ruined buzubtur, sacked talabtur, burned kuydurubtur, o’lturubtur, left undore qo’ymabdur, murder qatl, rapine buzug’liqdin, lain in ruins buzug’dur, money yarmoq, yasamoq. A.Beverij’s translation is equal and suit to author’s description and he could use the saj during the translation. He used the different ways of translation during the translating process.

In W.Thackston translation: wrecked buzubtur, torched kuydurubtur, destroyed buzubtur, burned kuydurubtur, pillaged talabtur, killed o’lturubtur, unturned q’oymabdur, lain in ruins buzug’dur , money yarmoq, repair yasamoq. W.Thackston used the saj

As seen from the analysis of translation, saj’ was reflected its own way in Leiden-Erskin and W.Thackston translations. Some words were omitted in A.Beverij translation. Thus, despite maintaining the content of the text.

AZERBAIJANI TRANSLATORS WHO TRANSLATED FROM BRITISH LITERATURE INTO THE AZERBAIJANI LANGUAGE (1991-2016)

Sevda HUSEYNOVA

Baku Engineering University

shuseynova@beu.edu.az

AZƏRBAYCAN

The history of relations between people, cultures, and nations has been a complex one. In some instances, neighboring or distant people have engaged in mutually beneficial trade, borrowing of cultural practices, and social encounters.

In other instances, it has been one of the conflicts, ranging from misunderstanding and miscommunication to hostility, domination, and destruction. Yet international and intercultural interactions, whether global or personal, are becoming increasingly significant for more and more people every day, making cross-cultural understanding imperative. Numerous ways of providing cross-cultural understanding and relations are available. Translation- particularly literary translation (translation of literary works, novels, short stories, plays, poems, etc.) is one of them. Myriad translations have been done from English literature into the Azerbaijani language and vice versa. These translated works, especially translations done after Azerbaijan Republic gained independence (18.10.1991), play an inevitable role and perform the function of bridge in the UK-Azerbaijan relations. Contributions of such translators as Tofiq Rüstamov, Beydulla Musayev, aziz Sharif, Mikayıl Rzaquluzade, Jafar Bağır, Haji Hajiyev, İsaq İbrahimov, Natiq Safarov in this process is undeniable. The decree dated 27 December, 2004, signed by the president of Azerbaijan Republic added momentum to it. This decree required establishing “The world literature library” and collecting and publishing translations from the world literature in 150 volumes.

Brief information about translators who translated from British literature into the Azerbaijani language during the independence period (1991-) are provided below:

Shahla Naghiyeva- has translated works of William Shakespeare (Shall I Compare Thee to a Summer’s Day?), Christopher Marlowe (The Passionate Shepherd to His Love),

William Blake (Human Abstract), George Gordon Byron (When We Two Parted), Percy Bysshe Shelley (Percy Bysshe Shelley), Rudyard Kipling (IF ...).

Vilayat Guliyev – is an Azerbaijani politician who was Minister of Foreign Affairs of Azerbaijan from 1999 to 2004. Before that he was elected to the Azeri parliament in 1996 as a supporter of President Heydar Aliyev. In 2010, Guliyev was appointed an Ambassador of Azerbaijan to Hungary. He has translated the dystopian novel “*Nineteen Eighty-Four*” (Qanun, 2011, 383 pgs) and the allegorical novella “*Animal Farm*” (Qanun, 2011, 143) written by an English novelist, essayist, journalist, and critic *George Orwell*.

Mahir Qarayev- was a chief editor of the weekly newspaper “Week-End” which was issued in English language under Azerbaijan Translation Centre in 1994-1996. He has been a linguistic expert in Translation Centre under the Cabinet of Ministers of Azerbaijan Republic since 2014.

Akif Abbasov- is a deputy editor of academic articles in the Institute of Education Problems in Azerbaijan. He has translated short stories, novels, plays from Russian and English languages. “Rain” and “Hard-mouthed woman” by William Somerset Maugham, who was a British playwright, novelist and short story writer, are novels that has been translated by him.

Hidayat Orujov- is a notable writer and an Azerbaijani politician serving as the Chairman of State Committee for Work with Religious Organizations of Azerbaijan Republic. is a notable writer and an Azerbaijani politician serving as the Chairman of State Committee for Work with Religious Organizations of Azerbaijan Republic. He has translated “*All’s Well That Ends Well*” by W. Shakespeare, “Uncle Tom’s cabin” by H. B. Stowe into Azerbaijani language.

Hamlet Isakhanli- is an Azerbaijani mathematician, poet, science and social science writer, living founder of Khazar University who served as founding president from April 1991 to September 2010. He is currently the Chairman of the Board of Directors and Trustees, Khazar University (beginning from September, 2010); founder of integrated primary, secondary and high schools (Dunya School); and founder of a publishing house (all in Baku, capital of Azerbaijan) as well as a translator of poetry, lecturer, and editor . He has translated he translated poetry from English,

Russian and French into Azerbaijani, particularly the poems of George Gordon Byron, W. Blake, Robert Herrick, and Gérard de Nerval, Vasily Zhukovsky. He has translated "To Dianeme" by Robert Herrick, "The Sick Rose" by William Blake, "So we'll go no more a-roving" by George Gordon Lord Byron. His poetic translations are not only cherishing artistic taste, but also reflecting the poetic aestheticism with lively thought.

So we'll go no more a-roving *Syõñyðè tÿk ýÿçÿí ääéèèèk äàùà*

So late into the night, Гялбимиз щяля дя севэйиля вурур,

Though the heart be still as loving Айын щцщцщдьян дя сяпялянир нур,

And the moon be still as bright Амма эеся бойу, ццц сабаща

Сярсяри тьяк эязян дейилик даща.

Author: George Gordon Lord Byron Translator: Hamlet Isakhanli

In conclusion, translation is not just converting words or phrases from one language into another one. This is also a separate branch of science or study which relates one language to another one, one culture to a different culture, help the integration of nations and translators serve as "communication mediators" in this process.

UZBEK TRANSLATION OF PREMCHAND'S "VARDAN" PROBLEMS AND ISSUES

Nilufar KHODJAEVA

Tashkent State Institute of Oriental Studies

nilufarkhodjaeva@mail.ru

UZBEKISTAN

The first occasion to initiate retour translations from Hindi into Uzbek for wide circulation began in 1962. This palm of the success belongs to late senior lecturer of the Department Mr. R. Muhammadjanov, who triumphantly translated from Urdu a golden masterpiece of Premchand "Godaan".

In contemporary times there are seven novels of Premchand are available in Uzbek. Among them are "Go'dan" as "Qismat" (1962), "Nirmala" from Russian indirectly (1967) and from Hindi (2016), "G'aban" as "Najot" (1976), "Karmabhumi" as "Jang Maydoni" (1985), "Sevasadan" as "Fidoi" (2003) and "Vardan" as "Sevgi inomi" (2009).

Such a skilled master as Amir Faizulla translated the most Hindi short stories, novels and poems into Uzbek. The translation of novel "Vardan" laid down as an object of investigation. Besides, it can be considered as a brand new achievement in this regard like a reproduction of national specific words; a successful translation of local phraseology being particularly interesting and complicated issue for discussion; preservation of stylish standard during translation of historical and archaic words and expressions; a proper translation of religious concepts and terminology as well.

All these points might be treated as scholarly novelties. Moreover, it is natural to expect a growth of such works dedicated to the problems relating to crucial aspects of the translation from Indian languages at full length, opening a prospective way for compiling a fundamental research works.

The Uzbek reader picks up extremely curious information like Indian festivals, customs and rites, specific features depicted in charmingly attractive manner and simultaneously the translator skillfully exploits a rich resource of his own tongue, which decorates all traits of general fibula, enriching its aesthetical value. That's why undoubtedly the novel should be qualified as a completely perfect translation of the original work.

Several concepts were rendered into Uzbek with special comments while the other ones became equipped by footnotes and explanations. Nevertheless, in our minds, in very few cases such preferences proved to be either omitted or neglected, thus, preventing a reader's understanding the meaning of that. In particular, we tried to carry out an insight into professions, position titles, estates, modes of national dress, decorations, ritual and habit's reflection as well as translation of measures and units in Uzbek version.

Thereby we have perceived that except sole cases of matching and similarity between the two versions there are many different cases demonstrating some shortcomings and in accuracies not

reaching exact and precise hitting the targets in this regard. In particular, these cases include original currency and length measures, domestic life and daily usage appliances, clothes and garments, eatables and drinks, etc. numerous nations, among which certain ones, delivered through transliteration enable a reader to imagine a true countenance and typical features of the Indian environment and surrounding atmosphere at full length, alike seeing these by own sight.

Generally, by our unanimous opinion, Mr. Amir Faizulla, during the process of translation, has done his absolutely best in exploiting such professional devices of translation art as transliteration as well as a direct and an explanatory or commentary modes of the one.

It's well known that every speech has a sufficient stock of specific idioms denoting social and historical events as well as moral, spiritual and cultural norms, mental conditions, religious beliefs, national traditions and customs. In this connection it is quite natural that between different people there perceived a lot of phraseology reflecting common living conditions, habits and logical deliberations. That's why such units do derive from common human mentality and thought as well as daily observations too.

A material similarity is also seen from phraseological equivalents among the languages compared to because these are mainly based on the same living experiences fixed in such concepts and perceptions so that they can replace each other easily.

Besides one come across many situations to be linking points between Indian and Uzbek cultures. Especially one means the Uzbek way of life, Indian wedding ceremonies, rituals relating to birth of child, betrothal rites, dowry rites, and respect extended to bridegroom, responsibilities of brides, love for children, and reverence to parents and so on, all these in fact are innumerable. We do recognize these because of historical, religious and area of proximity between two nations.

As a firm testimony to that, there is great Babur's dynasty as well as sizable percentage of Muslim population equal to approximately 184 million to be like connecting bridge between the two civilizations of ours.

As far as a real proximity is concerned, we believe that it was a great impetus enhancing and strengthening the cultural and economic relations between two neighboring states of Asia. That's why one can find a substantial buck of common conditions embodied in similar phraseology, proverbs, similes etc.

Therefore, in conclusion one can summarize, that a translation of any solid book as a rule makes the translator responsible for its preciseness. One must render all issues peculiar to the foreign nation as well as its unknown life, religion, habits and traditions just like in original. Apart from that, he should act with necessary skills beyond breaching linguistic norms of the recipient language.

It should be stressed that those books in Hindi, which had been so far translated into Uzbek from Hindi and Urdu, including Premchand's works are distinguished by clear and lucid style, by the themes treated in them, easily reaching the hearts of ordinary men as well. That's why the Uzbeks like reading these works and enjoying them to the fullest measure.

MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ FİTONİMLİ FRAZEOLJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏSNİFATINA DAİR

Aynur ŞƏFİYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

ayka0289@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

İnsanlar qədim zamanlardan dünya barəsində öz təsəvvür və biliklərini ifadə etmək üçün flora və fauna elementlərindən istifadə etmişlər. Dünyanın dil mənzərəsi əsrlər boyu xalqların bilik və təcrübələri sayəsində yaranmış və nəsildən nəslə ötürülmüşdür. Sivilizasiyaların inkişafı dövründə insanın təbiətlə birbaşa əlaqəsi ilk növbədə dillə həyata keçirilmişdir. Hər bir xalq dünyanı öz aləmi kimi dərk etmişdir. Bu xalqların həyat tərzini, tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri, milli psixologiyası dünya dil mənzərəsində öz əksini tapmışdır və insanlar öz fikirlərini, sevinclərini, kədərlərini, nifrətini ifadə etmək üçün müxtəlif tərkibli frazeoloji birləşmələrin istifadəsinə geniş yer ayırmışlar. Bu baxımdan da

bizim tədqiqatın əsas məqsədi fransız dilində fitonim tərkibli frazeoloji birləşmələri tədqiq etməkdir. İlk öncə frazeologiya və frazeoloji birləşmələrin dilçilik elmində yerinə toxunmaq lazımdır.

Frazeologiyanın dilçilik elmində yerinə gəldikdə qeyd edə bilərik ki, bu bərdə dilçilər arasında ortaqlıq bir fikir olmamışdır. Nəticə etibarilə frazeologiya bir sahə kimi leksikologiya bölməsində öyrənilir. Hətta orta məktəb dərslərində belə frazeologiya leksika bəhsində öyrənilir.

Müasir frazeologiya elmində frazeoloji vahidlər müxtəlif dillərdə yaxın mənalı sözlərlə ifadə edilmişdir. Bu frazeoloji vahidlərin tədqiqi tarixi XII – XIV əsrlərə təsadüf edir. Frazeologiya termini müxtəlif dillərdə oxşar şəkildə adlandırılmışdır. Məsələn, fransız dilində “la phraséologie, l’idiome”, alman dilində “ausdrucksweise”, ingilis dilində “phraseology”.

Yunanca “phrasis” və “logos” sözlərinin birləşməsindən yaranan frazeoloji linqvistik sahə ilk dövrdə Fransada aparılan filoloji tədqiqatların içərisində çox geniş bir yer tutmuşdur.

Dilçilik ədəbiyyatının maraqlı kəsb edən cəhətlərindən biri sabit söz birləşmələrinin, yəni, frazeoloji birləşmələrin təsnifi məsələsidir. Yuxarıda göstəriləni kimi fransız dilinin inkişafına və zənginləşməsinə təsir göstərən birbaşa amillərdən biri bitki adları ilə bağlı olan ifadələrin yaranmasıdır.

Fransız dilçiliyində fitonim tərkibli frazeoloji birləşmələrin modellərini formalaşdıran bir neçə üsullar vardır ki, onları aşağıdakı formada qruplaşdırmaq olar:

5. Leksik-frazeoloji üsul. Bu üsulla formalaşan fitonim tərkibli frazeoloji birləşmələrin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri odur ki, onun bir hissəsini təşkil edən ədəbi-bədii məna öz həqiqi mənasını itirir. Məsələn: “marcher dans les bégonias”- söhbət zamanı həddini aşmaq, “aller aux cerises”- (yaxud “avoir la cerise”)- müvəffəqiyyətsizliyə uğramaq, “changer les lauriers en cyprès”- sevinci kədərlə əvəzləmək.

6. Sintaktik-semantik üsul. Bu üsulla formalaşan fitonim tərkibli frazeoloji birləşmələr dəyişkən söz birləşmələri əsasında gerçəkləşir. Məsələn: “ne pas en faire une datte”- heç nə etməmək, barmağının ucunu da vurmamaq, “signer la feuille de route à qn”- kiməsə qapını göstərmək, qovmaq, qapının ağzına qoymaq, “aller sous les fleurs” – ölmək, gül-çiçəklə son mənzilə yola salmaq.

7. Semantik üsul. Bu üsula aid olan frazeoloji birləşmələr konkret bir semantik dəyişiklik əsasında yaranır, formalaşır. Yəni bu qrupa aid birləşmələrdə leksik-qrammatik dəyişiklik nəzərə alınmır, yalnız semantik məna ön plana çıxır. Məsələn, “avoir un coeur d’artichaut” ifadəsinin ilkin mənası məhəbbətdə səbatsız (dəyişkən) olmaq, sadıq olmamaq deməkdir. İkinci mənası isə yelbeyin, yüngül olmaq deməkdir. Bu məna dəyişiklikliyi dildə tədricən gerçəkləşən semantik-frazeoloji mənənin inkişafı nəticəsində yaranmışdır. Başqa misal verək: “Battre les buissons” frazeoloji ifadəsinin tərkibi « le buisson »-kol-kos bitki adından götürülmüşdür. Bu ifadənin bir neçə mənası vardır, birinci mənası “meşə boyu yortmaq”, ikinci mənası “axtarmaq”, üçüncü mənası isə “çox uzun və geniş çıxış etmək deməkdir”.

8. Sintaktik üsul. Bu üsulla yaranan frazeoloji birləşmələrin əsasında atalar-sözləri və məsəlləri nəzərdə tutulur ki, hansı ki onların tərkibini dildə hazır şəkildə qurulu cümlələr təşkil edir. Məsələn: “le gland ne devient pas chêne en un jour”- çətin iş əmək və zaman tələb edir; “Petit homme abat grand chêne”- bap-balaca boyu var, dam dolusu toyu var; “D’un seul coup on n’abat pas un chêne”- bir vurmaqla ağac yıxılmaz; “être comme le chien du jardinier qui ne mange pas de choux et n’en laisse pas manger aux autres”- nə özü yeyir, nə başqasına verir » ; « mi-figue, mi-raisin (yaxud. moitié figue, moitié raisin; ni figue ni raisin)- nə ətdir, nə balıq.

Müşahidə apardığımız materiallar göstərir ki, fitonim tərkibli frazeoloji birləşmələrin təsnifi bu prinsiplər üzrə aparılır: leksik,semantik, sintaktik. Onların yaranması və inkişafı hər bir xalqın ətraf aləmi, dünya reallığını dərk etməsi, cəmiyyətdə onlar haqqında mədəni təsəvvürləri ilə sıx bağlıdır. Bu ifadələrin tədqiqi onların dilin geniş fəaliyyətə malik vahidlər olduğunu və leksik-semantik sistemin ən maraqlı hissələrindən biri olduğunu sübut edir.

TRANSLATION AS A PROCESS OF COMMUNICATION

Shabnam MAMMADOVA

Ganja State University
shebnemammadova@yahoo.com
AZƏRBAYCAN

It is the universally-accepted truth that translation is an act of communication. But if all communication is considered to be translation, it becomes impossible to understand the specificity of the act of translation. Here we will suggest that translation is a double, but integrated, act of communication. The idea rests on a model of communication taking the point of departure in the models of communication that are put forward by the schools of semiotics. Extra-culture may be added to culture which is as opposed to non-culture. However, similar ideas are also present in the late work of Edmund Husserl: the 'home world' as opposed to the 'alien world'. The idea of translation between cultures would seem to bring in a metaphorical sense of translation. We will therefore investigate to what extent the translation applied to the exchange of words in one language and the transference from one semiotic source to another, as well as to the relation between cultures is enlightening or misleading – or perhaps a bit of both.

To understand translation in an immediately accessible form, one might start with George Steiner's statement: "All acts of communication are acts of translation." In an extended sense, one can say that we are all constantly engaged in some form of a translation process. Our speech, our perceptions, our ideas, our facial expressions, our movements, and our interpretations are all products of a complex translation dynamic. There is hardly any daily activity that does not involve some form of translation.

We must consider verbal, visual, and musical interpretations as acts of translation. In communication with other people, we translate sound and physical gestures to understand the full content of a conversation. The actor translates the spoken word into the performance on the stage as sound, gesture, and movement. The pianist translates the notes of the score to the piano, and the conductor translates the spirit of an orchestral score for the musicians, who in turn give life to the notes they read in the scores. The same can be said about writers, composers, and visual and multimedia artists, who translate their visions into the possibilities of their respective medium.

Translation does matter in a global world where nations and languages interact on a daily basis. However, the concept of translation and the practice of translation are still being treated as stepchildren in the academic world, and the general audience has little idea of what is involved in the delicate process of carrying texts from a foreign language into English.

We have to undergo a transformation and not take our ways of thinking and understanding for granted if we want to find entrance into a new culture and a new mode of interpreting the world. In that sense, we can say that translation is neither the original language nor the receptor language. Translation is that which happens in the crossing of the bridge, that which is transformed in the act of crossing. We need to stay open to the foreign to initiate dialogue and understanding. On a more philosophical level, the concept of translation comes closest to the pulse of the present, since no two moments are the same, and we have no choice but to translate ourselves, ideally speaking, continuously, from one moment into the next.

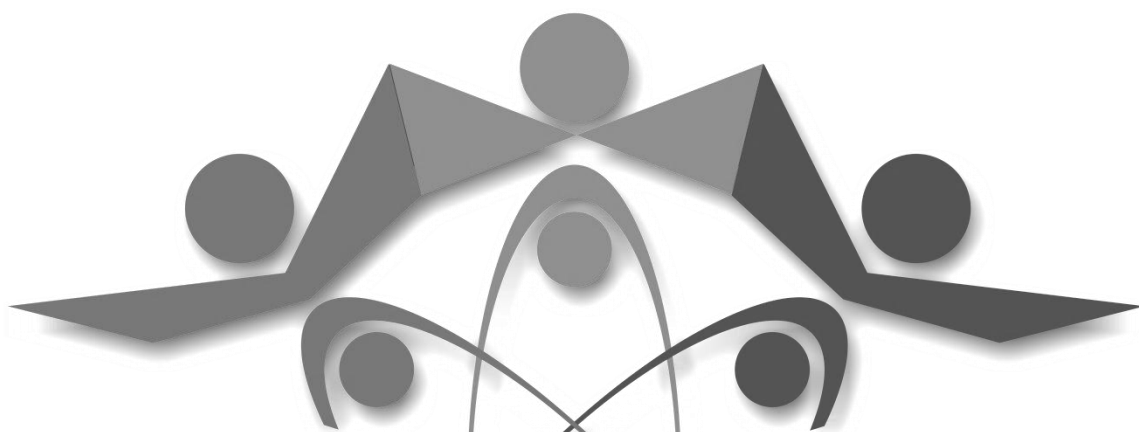
There is a slight difference between the writer and the translator. The former starts with a blank page that will have to rely on the imaginative powers of the writer, whereas the translator starts with an already existing page that has to be recreated in the new language. If the writer's activity could be called "creative," then the translator's activity would be "re-creative". The translator's emotional and interpretive involvement with the text is no less intense than the writer's struggle with the blank page. One might call their work an attempt to reach "silence" after having tasted the fruits of total involvement in the imaginative creation and recreation of texts.

It can be assumed that the translator is the most qualified person to talk about the practice of translation and its theoretical dimensions. In the future, more translators should be encouraged to reflect on their own translation processes in critical language and certainly be motivated to review translations. The field of reviewing translations in both journals and newspapers can only be characterized as totally inadequate. Historically speaking, the most illuminating insights about musical and literary works have generally been drafted by writers and composers.

Practically speaking, translation constantly traces connections between one and the other, between one language and another, and, therefore, is built on movement. Until now, it was not feasible to record that movement. Translation as movement will be reconfirmed as a basic concept of translation, and the movement can be recorded through the digital technology for the first time in the history of translation studies.

The digital universe allows us to present the interpretation of texts in the most comprehensive way. We can create objects that contain verbal, visual, musical, and sound components that will allow a person to approach the object from various perspectives to create a multiple sensory experience. Thus, the digital technology allows us to create a more total understanding of a work and, at the same time, a possibility to establish a continuous interaction with the work.

To sum up we should note that the discussions about translation thinking, translation methodologies, and the art and craft of translation will continue as a major force to promote intercultural communication in a global world. A glance into the immediate future, however, will require thought about how digital technology will change the field of translation studies, first in the realm of text interpretations and then in the way readers and translators will interact with texts.

Dedicated to the 94th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS

Baku Engineering University, 05-06 May 2017, Baku, Azerbaijan

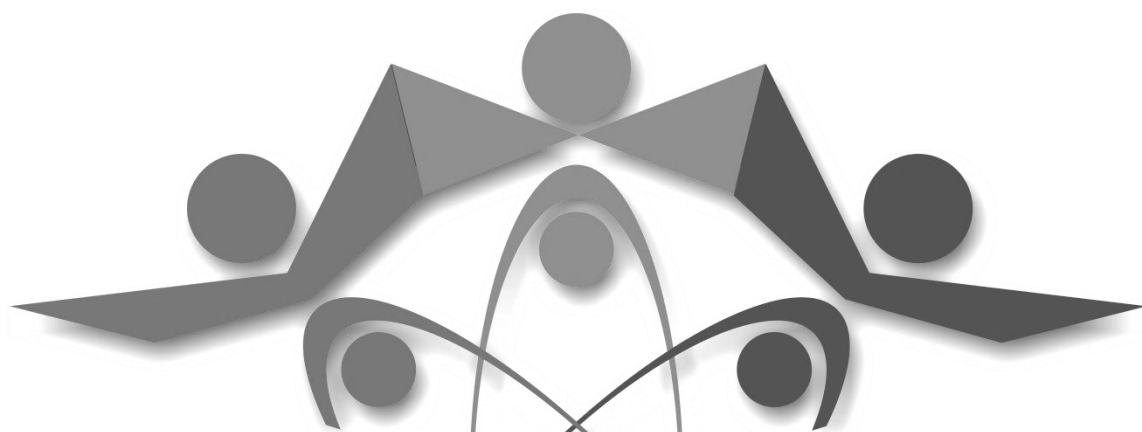
PROCEEDINGS

SECTION V

HISTORY AND LAW

History

Law

Dedicated to the 94th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS

Baku Engineering University, 05-06 May 2017, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION V

HISTORY AND LAW

History

11 Sentyabr 2001-ci ildən əvvəl ABŞ-ın yaxın şərqdə terrorla mübarizəsi

ƏSGƏROVA Nigar Nizami qızı

Azərbaycan Dillər Universiteti

asgarova.n@gmail.com

Terrorizmə qarşı mübarizə ABŞ-ın Yaxın Şərq siyasətinin başlıca istiqamətlərindən birini təşkil edir. ABŞ Dövlət Departamenti terrorizmə qarşı mübarizəyə haqq qazandırmaq üçün onun tərifi bu cür vermişdir: “Terrorizm- dövlətlə heç bir əlaqəsi olmayan qruplar və ya gizli dövlət kəşfiyyatçıları tərəfindən mülki hədəflərə qarşı yönəlmiş, qabaqcadan planlaşdırılmış və siyasi cəhətdən motivləşdirilmiş zorakılıq aktıdır”.

ABŞ-ın beynəlxalq terrora qarşı mübarizə cəhdi 1967-ci il Ərəb dövlətləri ilə İsrail arasında Altı günlük müharibədən sonra fəallaşan Fələstinin Fəth partizan hərəkətinin radikallaşması ilə başladı. 1970-ci ilin sentyabr ayında fələstinlilərin eyni zamanda 4 təyyarəni qaçırmaq istəklərinə cavab olaraq, o zamanki prezident Riçard Nikson bir sıra beynəlxalq uçuşlarda hava qüvvələri marşallarının iştirakı təmin etmək və beynəlxalq hava limanlarında metal aşkar edən detektorlar quraşdırmaqla ilk ABŞ Federal antiterror tədbirini həyata keçirdi.

ABŞ-ın 40-cı prezidenti Ronald Reyqanın dövründə ABŞ-da antiterror strategiyası qəbul edildi. 1971-ci ildə FAT-ın Qanlı sentyabr qrupu ABŞ səfirini, 1973-cü ildə Sudanda səfirlik rəsmisini və 1976-cı il Livanda isə digər bir diplomatı qətlə yetirildi.

1975-ci il dekabrın 27-sində Abu Nidal terror təşkilatının münayəndəsi Vyana və Roma hava limanlarında bilet satışı kassasına atəş açmış, nəticədə aralarında 11 yaşlı ABŞ vətəndaşı Nataşa Simson olmaqla, 16 insan həlak olmuş, 116-sı isə yaralanmışdır. 1985-ci ildə isə həmin təşkilat Misirə aid təyyarəni qaçirtmiş, biri amerikalı olmaqla 59 sərnişin öldürülmüşdür.

1983-cü ildə Livanın paytaxtı Beyrutda vətəndaş müharibəsi zamanı, daha sonra Hizbullah kimi tanınan İslam Cihadı terror təşkilatı tərəfindən ABŞ hərbi qüvvələrinin yerləşdiyi binaya bomba atılması nəticəsində 241 ABŞ, 58 fransız hərbi qulluqçusu, 6 mülki vətəndaş və 2 terrorçu həlak olmuşdur.

Sovetlərin geri çəkilməsi ilə oyanan mücahidlər 1992-ci ilə Kabulda hakimiyyəti ələ aldı. İslam qanunlarına ciddi sadiqliklə yanaşan Taliban 1996-cı ildə ən güclü İslam istehkamı olan Əfqanıstanda hakimiyyəti ələ aldı.

Qərb Taliban rejiminin Osama bin Ladenə sığınacaq verməsi qənaətində idi. 1980-ci illərdə Sovet işğalına müqavimət göstərmək üçün Əfqanıstanın ABŞ-la müttəfiqlik etdiyi zaman bin Laden Səudiyyə Ərəbistanında üstün mövqeyə malik təşkilatı bacarığını nümayiş edirdi. O, Müsəlman dünyasından Əfqanıstana toplaşanlarla Əl-Qaidə kimi tanınan “müqəddəs döyüşçülər”dən ibarət təşkilat yaratmışdır. 1990-cı ildə İraq Küveytə hücum edəndə bin Laden Səudiyyə Ərəbistanını İraqdan qorumaq üçün cihad edənlərdən ibarət qoşun yığmağı təklif etdi, lakin Kral Fəhd ABŞ-ın dəstəyinə arxalanmağı üstün tutdu. Amerika əsgərlərinin Ərəbistanda mövcudluğu bin Ladeni hiddətləndirmişdir, çünki allahsızların müqəddəs torpaqlara daxil olması İslam dininə zidd idi.

1990-cı illərdə Klinton adminstrasiyası “islam terrorizmi” ilə üz-üzə qaldı. 1993-cü ilin fevralında terrorçular tərəfindən Nyu-Yorkda Dünya Ticarət Mərkəzinin dayanacağına partladılan bomba nəticəsində 6 insan həlak olmuş və minə yaxın insan xəsarət almışdır.

1995-ci ilin aprel ayında ABŞ-ın Oklahoma şəhərinin bombalanması, həmin ildə Tokio metrosunda əsəb sistemini paralizə etmə təsirinə malik qaz hücumu ABŞ vətəndaşlarını ölkələrində də Kütləvi Qırğın Silahlarından istifadə oluna biləcəyi qorxusuna bürüdü.

Bütün bu hadisələr Bill Klintonu bir sıra anti-terror tədbirləri həyata keçirtməyə vadar etdi. O, terrorla mübarizə üçün lazımı qanunların qəbul olunması üçün Konqresə təzyiq göstərdi. 1996-cı ilin martında Şarm-el Şeyxdə 25 ölkənin liderlərinin iştirakı ilə İsrail və digər yerlərdə terrorizmi pisləmək məqsədilə “Sülhməramlıların Sammiti” təşkil edildi.

1996-cı ilin iyun ayında terrorçular Səudiyyə Ərəbistanının Dəhran şəhərində ABŞ Hava Qüvvələrinin heyətinə məxsus məkanda partlayıcı maddələrlə dolu yük maşınını partlatdılar, nəticədə 19 insan həlak olmuş, yüzlərlə insan yaralanmışdır. Bu hadisədən sonra ABŞ təhlükəsizliyi qorumaq üçün bu ərazidə qoşunlarının sayını artırdı. MKİ-də Osama bin Ladenin və əl-Qaidənin izlərini araşdırmaq üçün xüsusi şöbə yaradıldı. 1998-ci ilin yazında Klinton bin Ladeni tutmaq üçün MKİ-ə xüsusi əməliyyat aparmaq səlahiyyəti verdi.

1996-cı ilin avqust ayında Osama bin Laden “İşğal olunmuş müqəddəs torpaqlarda amerikalılara qarşı cihad” bəyannəməsini dərc etdi. 1998-ci ilin fevralında bin Laden və Misirdə əl-Cihadın lideri Ayman əl-Zavahiri yəhudilərə və xaçpərəstlərə qarşı Beynəlxalq İslam Cəbhəsinin yaranmasına dair xartiya imzaladı. Xartiya müsəlmanları “mümkün olduğu yerdə istənilən ölkədə istər mülki, istərsə də hərbi amerikalıları və onların müttəfiqlərini öldürməyə” çağırırdı.

Osama bin Laden 1998-ci ilin avqust ayında eyni zamanda aralarında on ikisinin ABŞ vətəndaşı və qırxının yerli işçi olduğu və ümumilikdə 257 insanın həlak olduğu və 5000-dən çox insanın yaralandığı ABŞ-ın Keniya və Tanzaniyadakı səfirliklərində terror aktı həyata keçirdi. Buna cavab olaraq, Bill Klinton səfirliklərin qorunmasını artırdı, terror aktlarının qarşısını almaq üçün digər ölkələrlə əməkdaşlıq etdi, terrora qarşı mübarizənin güclənməsi və texnologiyanın inkişafına maddi dəstək göstərdi. 2001-ci ilin mayında əl-Qaidənin dörd üzvü 1998-ci il səfirliklərə hücumla bağlı təqsirləndirilmiş və ömürlük həbs cəzasına məhkum olunmuşlar.

Klinton da əl-Qaidəyə qarşı müharibəyə başladı. Afrikada səfirliklərin bombalamasından iki həftə sonra iki ölkədə terrorçuların hədəflərinə yetmiş doqquz raket zərbəsi endirildi. Prezident bin-Ladenə və onun ətrafında olan yaxın silahdaşlarına qarşı ölümcül hücumların qanuniləşdirilməsinə dair qərarlar imzaladı, MKİ-ə onların yerləşdikləri əraziləri müəyyən etməsi üçün təzyiq göstərdi və Pentaqondan Əfqanıstanda əməliyyatlara başlamasına dair əmr verdi. Lakin Bill Klinton Əfqanıstana birbaşa müdaxilədən qaçdı, çünki o, ABŞ və dünya ictimaiyyətinin bu cür birbaşa müdaxiləyə dəstək verəcəyinə şübhə ilə yanaşırdı.

2000-ci illərin əvvəllərində bin Ladenin tapıldığı anda zərərsizləşdirilməsi məqsədilə Klinton Ərəb dənizində iki sualtı qayıq yerləşdirməyi əmr etdi. Həmin ilin oktyabrında əl-Qaidə üzvləri bomba ilə dolu qaçırılmış qayıq Ədən körfəzində ABŞ-a məxsus və həmin anda yanacaq dolduran “USS Cole” adlı gəminin yanında partladı və nəticədə on yeddi ABŞ dənizçisi həlak oldu, gəmi tamamilə məhv edildi.

Əl-Qaidənin ABŞ-a qarşı ən dramatik hücumu Klintonun prezidentliyi dövründən sonra 11 Sentyabr 2001-ci ildə baş verdi. On doqquz əl-Qaidə əməliyyatçısı eyni zamanda dörd ABŞ təyyarəsini qaçırdı və onlardan ikisini Nyu-York şəhərində yerləşən Beynəlxalq Ticarət Mərkəzinə çırpıldı və nəticədə hər iki bina çökdü. Üçüncü təyyarə Vaşinqton yaxınlığında yerləşən Pentaqon binasına çırpıldı və binanın bir hissəsi dağıntıya məruz qaldı. Dördüncü təyyarə isə Vaşinqtonda hədəflənmiş yerə çırpılmalı idi, lakin öncədən edilən xəbərdarlıqdan sonra daha böyük faciənin qarşısını almaq üçün təyyarə göydə vuruldu, içindəki terrorçu və sənişinlər həlak oldu.

ABŞ-ın terrora qarşı mübarizəsi ilə müharibəsi anlayışlarını bir-birindən ayırmaq lazımdır. ABŞ istər əl-Qaidə, istərsə də terror təşkilatlarına dəstək verən regionun qeyri-demokratik ölkələri ilə açıq şəkildə müharibə deyil, iri və ya kiçik miqyaslı hərbi əməliyyatlarla müşahidə olunan mübarizə aparırdı. 11 sentyabr hadisələri bu mübarizənin heç də yetərli olmamasını sübut etdi. Lakin, regionda terrorizmin səbəbkarı öz maraqları naminə onsuz da həssas olan bölgənin və bu bölgədə yaşayan insanların taleyini heç düşünməyən məhz ABŞ və digər Qərbi dövlətlərdir.

СВЕДЕНИЯ АЛ-ДЖУРХУМИ КАК ДОКАЗАТЕЛЬСТВО НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТИ КОНЦЕПЦИИ НАЧАЛА ТЮРКИЗАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В XI В. (ПО МАТЕРИАЛАМ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ)

Ламия КАФАР-ЗАДЕ

старший научный сотрудник Института Истории им. А.А.Бакиханова НАНА

leo_558@mail.ru

Освещение в англоязычной историографии концептуально важных вопросов этнополитической истории раннесредневекового Азербайджана, являющегося в настоящее время одним из ведущих и крупных тюркских государств на международной арене, представляет большую научную важность и актуальность. Результаты проведенного критического и ретроспективного

анализа материалов показали, что в целом англоязычной историографии свойственно искажать те или иные исторические события Азербайджана в указанный период. Вопросы этнолингвистического характера также не являются исключением.

В большинстве исследований англоязычных ученых история Азербайджана не только «растворена» в научных трудах, освещавших историю государств Кавказа, Ближнего и Среднего Востока, Средиземноморья, а, более того, представлена как составная «часть» истории Ирана. Как следствие, англоязычными исследователями игнорируется тюркский компонент в этнополитической истории раннесредневекового Азербайджана. К примеру, выдающийся британский востоковед К.Босворт игнорирует Азербайджан как отдельный политический субъект и замещает Азербайджан термином «Северо-Западный Иран». Нередко в англоязычной историографии (например, У.Маделунг, Э.Венетис, П.Кроун, Э.Райт и др.) движение хуррамитов характеризуется «иранским» восстанием, истоки идеологии сводятся к «иранским» ересям, а сам Бабек и его последователи предстают перед нами «персами». Отметим, что национальная принадлежность и политическая ангажированность англоязычных исследователей также является причиной «иранизации» движения хуррамитов. К примеру, такие англоязычные исследователи персидского происхождения, как Г.Юсефи, Ф.Дафтари, К.Фаррох, также причисляют хуррамитов к персам, а Бабека называют персидским героем. Однако Бабек являлся тюрком, родившимся в Ардебиле. Более того, источник сообщает, что первое слово, мужественно произнесенное Бабеком после того, как ему отрубили руку на смертном одре, было именно тюркское слово «*Asan ya!*».

Кроме того, К.Босворт ошибочно утверждает об «иранизации» арабской династии Ширваншахов Йазидидов в Ширване. Однако необходимо отметить, что уже к VI в. Ширван являлся одной из основных территорий расселения тюркских племен, которые к IX – X вв., в период ослабления халифата в Ширване, стали играть главную роль, разговорный язык которых в дальнейшем составил основу азербайджанского языка. К.Босворт также предполагает, что язык аррани был иранской речью, что в свою очередь не соответствует исторической действительности, ибо исторически территория Азербайджана (причем, как северные, так и южные земли) являлась местом обитания тюркских народов и испокон веков здесь преобладали тюркоязычные народы, а тюркский язык стал основным средством общения, сыграв объединяющую роль. В отечественной историографии научно доказано, что уже в VII – VIII вв. среди албан получил распространение тюркский язык, подтверждением чему являются тюркизмы, встречающиеся как в «Истории Агван» Моисея Каланкатуйского, так и в средневековых арабских источниках. Отечественный исследователь С.Б.Ашурбейли, исходя из того, что слово «Аран» не использовалось в других восточных языках, кроме как древнетюркского, утверждает, что под арранским языком следует подразумевать именно возникший до X в. азербайджанский тюркский язык.

Также в англоязычной историографии, этническое происхождение правящей династии азербайджанского государства Саджидов сводится к «иранским» корням (К.Босворт, У.Маделунг), несмотря на то, что Саджиды являлись потомками тюркских эмиров из Средней Азии.

Большинству англоязычных исследователей также свойственно не всегда верно характеризовать этнические процессы на территории Азербайджана. Так, одними из главных последствий новой миграционной волны тюркских племен огузов из Средней Азии в Азербайджан и включения последнего в состав Великой Сельджукской империи были, как отмечает П.Гольден, стремительные изменения этнолингвистического характера, в частности «тюркизация» Азербайджана. Однако, как известно, Азербайджан издревле являлся тюркской землей. Следовательно, утверждение П.Гольдена, Л.Джохансена и К.Босворта о том, что этническая тюркизация Азербайджана началась именно в XI в. с прибытием сюда Сельджуков, в корне ошибочно и не соответствует исторической действительности. К тому же, Э.Лэмбтон утверждает, что численность участвовавших в сельджукской миграции ограничивалась несколькими десятками тысяч человек. Следовательно, даже если предположить, что местное население Азербайджана преимущественно было нетюркского происхождения, то этот факт не подтверждает того, что поселение тюрков-огузов здесь привело к тюркизации, т.к. пришельцы в количественном соотношении сильно уступали местному населению, что в свою очередь никоим образом не могло нарушить принцип этногенетической непрерывности на территории Азербайджана. Дж.Бучан объективно отмечает, что с нашествием и обоснованием в Азербайджане в XI в.

Сельджуков тюркское население Ширвана, Аррана и Мугани лишь увеличилось в количественном соотношении.

Одним из ценнейших и одновременно ранних арабских источников, доказывающих, что еще до арабского завоевания местное население Азербайджана было тюркским, являются датируемые приблизительно концом правления омейядского халифа Муавии I (661-680) «Сообщения» Абида ибн Шарйа ал-Джурхуми, в которых приведен краткий диалог между халифом Муавией и командующим арабскими войсками. На вопрос халифа «Что ты скажешь об Азербайджане?» последний ответил так: «Азербайджан издревле является страной тюрков и заселен ими». Так, указанный источник является неопровержимым доказательством тюркского этнолингвистического происхождения населения Азербайджана и, соответственно, показывает несостоятельность утверждений большинства англоязычных исследователей о начале тюркизации Азербайджана лишь с приходом сюда сельджуков в XI в. На протяжении многих веков земли Азербайджана испытывали на себе влияние миграционных процессов и подвергались нашествию тюркоязычных племен, которые принимали активное участие в этногенезе азербайджанцев. Появление же тюрков-сельджуков лишь внесло свою лепту в многовековой процесс формирования азербайджанского тюркского народа и азербайджанского тюркского языка и еще более усилило тюркскую доминанту. Тюркские племена преобладали как на севере, так и на юге страны. Поэтому начиная с первых столетий нашей эры тюркский язык превратился в главное средство общения между малочисленными народами и этническими группами, населявшими территорию Азербайджана, тем самым он сыграл консолидирующую роль между севером и югом страны, что соответственно повлияло на формирование единого азербайджанского народа, т.к. в указанный период в Азербайджане, отличающемся своей полиэтничностью, не было единой религии, тем более единобожия. Тюрки являлись главными носителями азербайджанской государственности. Так, Р.Фрай отмечает, что как следствие массового заселения азербайджанских земель тюрками со временем тюркский язык вытеснил все остальные. Отдельную признательность следует выразить тюркскому государству Саджидов, в период существования которого впервые удалось объединить все азербайджанские земли под единым управлением. С новой же миграционной волной сельджуков процесс формирования азербайджанского народа, в котором главную роль сыграли тюрки-огузы, был завершен, а азербайджанский тюркский язык, вытеснив арабский и персидский языки, превратился в общенародный язык во всем Азербайджане. Отныне тюрко-исламский фактор стал играть определяющую роль по всему Ближнему и Среднему Востоку. К тому же, сами азербайджанские огузы сыграли большую роль не только в захвате Сельджуками Анатолии и Сирии, но и в их дальнейшей тюркизации, т.к. большая часть огузов-туркмен осела именно в Азербайджане. Следовательно, тюрки были аллохтонами и никоим образом не являлись пришлыми в Азербайджане.

УКРАИНСКИЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ КАЛМЫКОВ

Ярослав ПИЛИПЧУК

pylypchuk.yaroslav@gmail.com

Одним из наиболее интересных аспектов истории Украины является взаимодействие украинцев с кочевыми народами. Среди украинских ученых эту проблему рассматривали Я. Дашкевич, А. Момрик и Н. Зуб (Руденко). Задачей этого исследования является анализ сведений украинских источников касательно истории калмыков.

Впервые калмыки упоминались в казаческих летописях под 60-ми гг. XVII в. Вопрос откуда они пришли остался незамеченным. Украинцам калмыки стали интересны, только когда начали непосредственно вмешиваться в дела связанные с причерноморскими степями. В летописи Самовица упоминалось, что в 1664 г. запорожцы под руководством И. Сирка вошли в контакт с калмыками и прошли через степи к Буджаку и опустошили села региона, которые принадлежали хану. Под Сараджином союзническое войско догнало и победило крымцы и поляки С. Маховского, сам кошевой атаман еле спасся. В 1665 г. украинский левобережный

гетман И. Брюховецкий нанял 1 тыс. калмыков и привел их к Белой Церкви для войны с поляками. В той битве погибло много казаков и калмыков. Григорий Грабянка сообщал, что в 1664 г. И. Сирко вместе с калмыками совершил неожиданный набег на Белгородщину (Буджак) и опустошил ханские села. Калмыки воспринимались украинцами как самостоятельная политическая сила.

Григорий Грабянка отмечал, что против крымцев и буджакцев И. Сирко осуществил поход вместе с калмыками в 1673 г. Под 1678 г. указывалось, что калмыки пришли на помощь украинцам под Бужином и двинулись на Чигирин. Под 1696 г. сообщалось, что крымцы, услышав о том, что калмыки вблизи Сорочинцев, отступили. В летописи Самовидца под 1673 г. указывалось, что И. Сирко вместе с калмыками воевал в Крыму и в Буджаке. Самийло Вэлычко под 1679 г. указывал, что Каспулат Муцалович Черкасский с черкесскими и калмыцкими ордами стоит на Муравском пути за Ворсклой. Калмыки служили как наемники у гетьмана Правобережной Украины Н. Ханенка, который придерживался пропольской ориентации. Служили они И. Мазепе. Вместе с этим гетьманом они в 1708 г. перешли на сторону шведов.

О калмыках сохранились и архивные данные. Известно, что они селились в Слободской Украине около Чугуева. На территории слободского Чугуевского полка они принимали православие и постепенно ассимилировались с украинцами. Во время Полтавского сражения калмыки заняли выжидательную позицию и прямо не поддержали русских. Когда же они были далеко от степей, то они воевали на стороне русских в Прибалтике. Также жили калмыки на Дону. Подобно сородичам на Слободской Украине они там оседали и принимали православие, постепенно ассимилируясь с донскими казаками. Аналогичной была ситуация и в Саратовском Поволжье. Одним словом, за границей степи калмыки ассимилировались с местным населением. Александр Ригельман сообщая о Чугуевском казачьем полку сообщал, что там живут новокрещенные (калмыки). Чтобы обеспечить их верность в отличии от их буддистских сородичей чугуевских калмыков сравнивали с армейскими чинами. Поселены были калмыки на Слободской Украине для защиты от нападений татар и для походов на турецкие владения. Некоторое время они и кочевали. Например в Слободжанской Украине они кочевали с 70-х гг. XVII в. охраняя Муравский и Изюмский шляхи, чтобы крымцы неожиданно не вторглись. В 1746-1747 гг. калмыков освобожденных из турецкого плена поселили на Запорожской Сечи у устья реки Самары. Калмыки играли роль пограничной стражи вместе с казаками. В 80-х гг. XVIII в. калмыков расселили на территориях Екатеринославского и Александровского поветов, а также в Северном Крыму.

Украинские летописцы приуменьшали роль калмыков в военных действиях против турков и крымцев. Меньше всего информации у Самийла Вэлычко, наиболее информативна летопись Григория Грабянки. Калмыки на страницах казаческих летописцев упоминались только в контексте общих военных действий против ногайцев и крымских татар. Мы можем говорить про участие калмыков в военных действиях 60-70-х гг. XVII в. Также возможно их участие в кампаниях, которые сопровождали Азовские походы. Калмыки плотно интегрировались в украинский социум, принимали православие и служили как наемники разным украинским гетьманам.

TÜRKİYƏNİN ORTA ŞƏRQ SİYASƏTİ

AŞUROVA Günay Rauf qızı

Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycanşünaslıq ETL-nin elmi işçisi
Bakı Dövlət Universiteti Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasının dissertantı
Gunay.asurova@mail.ru

Orta Şərq sadəcə XX əsrin əvvəllərində nefti ilə dünya siyasətində vacib bir yerə gəldiyini söyləmək tamamilə yanlışdır. Bu region hələ antik dövrlərdən etibarən, mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların yaranması ilə özünü göstərmişdi. İlk dövrlərdə belə bir əhəmiyyət malik olan Orta Şərq XIX əsrdə isə Qərbi imperiaçılıqların müstəmləkələrə gedən yolda açar bir rola sahib olması daha cəlbədicə görənirdi. Nəticədə bu istiqamətdə Osmanlı dövlətinin hakimiyyət sahəsi olan bu bölgələrin çoxu İngiltərə və Fransa tərəfindən müstəmləkə halına salınmışdı. Orta Şərqlin üzən bir neft dənizinin üzərində olduğu bilindikdən sonra bu bölgə tam bir cazibə mərkəzi halına çevrilmişdi. Nəticə olaraq,

imperiya gücləri böyümək üçün enerjiyə olan ehtiyacı artdıqca Orta Şərqi başı boş buraxılması da qeyri-mümkün hala gəlmişdir.

Soyuq müharibədən sonra dünya güclərinin yenidən nizmalanması ilə regionla güclər öz fəaliyyətlərini artırmaq üçün uyğun siyasətlər həyata keçirməyə başladılar. Bu güclərdən ən əhəmiyyətli Türkiyə, Soyuq müharibədən sonra I Körfəz müharibəsi ilə yeni bir xarici siyasi kurs cızmağa başlamış oldu. İran-İraq müharibəsində “aktiv tərəfsizlik siyasət” yürüdən və bunun sayəsində iqtisadi qazanclarını artıran Türkiyə, I Körfəz Müharibəsi ilə birlikdə 100 milyard dollar civarında iqtisadi itki və Şimali İraqın nəzarətdən çıxma potansiyasına sahib bir məsələ ilə üz-üzə qalmışdı. Bu nümunələr Soyuq müharibədən sonrakı dövrdə Türkiyənin Orta Şərqlə bağlı siyasətindəki nöqsanlar və Türkiyənin hələ də özünü Soyuq müharibə dövrünün şərtləri ilə hərəkət etməsindən qaynaqlanırdı. Bu səbəbdən 2002-ci ildə Ədalət və İnkişaf partiyası (AKP) hakimiyyətə gəldikdən sonra, Türkiyə tərəfindən 2003-cü ilin yanvarından etibarən həm prezident, həm də baş nazir səviyyəsində Orta Şərq ölkələrinə səfər təşkil edilmişdi. Hələ I Körfəz müharibəsindən sonra Türkiyənin xarici siyasətinə nəzər salaq. Körfəz müharibəsinin hələ ilk günlərində Turqut Özal Türkiyə bu münasibətə aktiv müdaxiləsini istədi, lakin onun bu istəyi klassik yanaşmanı müdafiə edən xarici siyasət bürokratiyası və məktəbi tərəfindən müqavimətlə qarşılandı. Bu çəkişmələrin nəticəsində Özal istədiyi addımları ata bilmədi, lakin klassik Türk xarici siyasətini də əhəmiyyətli dəyişikliklərə uğratdı. Bu müharibədə Türkiyə dəyişməz şərtlərdən biri olan status-kvonun müdafiəsi şərtindən imtina etmişdir. Türkiyə xarici siyasəti baxımından digər bir yenilik də prezident, Milli Məclis və siyasi bürokratiyanın bu dərəcədə fərqli düşünmələri idi. Hətta Türkiyə Baş Qərarəlah rəisi Necip Torumtayın Özala qarşı çıxaraq istefa getməsi, Özalçılarla klassik xarici siyasət anlayışı arasında qarşıdurmanı daha da qabardığını göstərirdi. Bu dəfə geri çəkilən mülki deyil, Hərbi qanad oldu. Menderes və Dəmirəl ordudan gələn hər hansı bir müxalifət qarşısında necə ehtiyat etdiklərini və geri addım atdıqlarını xatırlmaq olarsa, Özalin tutduğu bu mövqe və özünə inam diqqətəlayiq idi. Müharibə sonrasında Özal Türkiyəsi “bir alma qoyub üç alma qazanmaq” məsələsində ümitsizliyə düşsədə uzun müddətli bir vaxtda öz bəhərisini verəcəyini göstərmişdir. Ümumiləşdirsək, Özalin Körfəz müharibəsindən gözləntiləri Mosul nefti və Şimali İraq ilə bağlı olduğunu görə bilərik. Halbuki, Özalin ümumi siyasət anlayışı araşdırıldığında bu hədəflərin yalnız ümumi hədəflərinin bir parçası ola biləcəyi aydın olar. Türkiyənin cənub sərhədlərinin süni olduğunu düşünən Özal I Körfəz müharibəsi Türkiyəyə sərhədlərinin cənuba enmə imkanını təmin etdi. Zəifləyən İraq sayəsində Türkiyə bu regionda iqtisadi və mədəni vasitələri və Qərbin siyasi dəstəyini istifadə edərək təsrili ola bilərdi. Xüsusilə ABŞ-ın yeni İraq siyasətində aktiv rol oynamaq istəyən Özal Türkiyənin Orta Şərqlə yayılmasını istəyirdi deyilə bilər. Bu siyasətlərdən Türkiyənin qazancı bunlar ola bilərdi.

- Kürd problemi Türkiyəni gücləndirəcəkdir
- Türkiyənin cənubundakı təhlükəsizlik xəttini daha aşağıya çəkmək
- Yeni iqtisadi qaynaqlar və bazarlar axtarmaq
- Qərb nəzdində artan əhəmiyyətini öz lehinə tamamilə çevirəcəkdir.

Özalin son dərəcə mübahisəli olan bu təcavüzkar və tamamilə ABŞ xəttli xarici siyasətində hədəflədiklərinin nə qədər həqiqi olduğu açıq olmamaqla birlikdə, o cümlədən əgər Özal bu siyasəti həyata keçirsəydi bu nəticələr əl çatan idi, bu da sual altında idi. İsmət İnönünün xarici siyasətdə passivliklə günahlandırılan Özal, Atatürk kimi aktiv bir xarici siyasət həyata keçirilməsinin lazım olduğunu müdafiə etdi. Təbii ki, Özalin tətbiq etmək istədiyi bu aqressiv xarici siyasətin Atatürkün, “Yurda Sülh Cihanda Sülh” prinsipi ilə uyğun gəlmədiyi açıqdır. Aktiv xarici siyasət yürütmək üçün təcavüzkar siyasət yürütmək lazım deyildir. Türkiyə İsmət İnönünün yürütdüyü aktiv xarici siyasət sayəsində II Dünya müharibəsində girməyərək fəlakətin astanasından döndü. Böyük risklər daşıyan bu siyasətin tam tərsi əks tərsi qüvvəsinə çevirmə ola bilməsidir. Necə ki, PKK-nın I Körfəz müharibəsindən sonra güclənməsi bunun ən gözəl dəlilidir.

Çoxtərəfli yürüdülebilmək xarici siyasətinin bir tərəfi olan Orta Şərq ilə münasibətləri inkişaf etdirmək Türkiyə üçün həyati önəm daşımaqdadır. Orta Şərq ilə əlaqələri genişləndirməsi üçün Türkiyənin yürüdə biləcəyi siyasətlər bunlardır.

- Region istiqamətli diplomatik baxışların mənfi istiqamətə dəyişməsinin qarşısının alınması
- Regional inkişafı yaxından təqib edən araşdırma və institut kimi təşkilatlarının yaradılması
- Bölgəyə tamamilə əhatəedici layihələr çıxarılması
- Region barışında geosiyasi və geomədəni risk sahələrinin və bu risk sahələrini təşkil edən qatı millətçi bloklaşmalara maneə törədilməsi.

- Orta Şərqdə sülhün təmin edilməsi yolunda bütün regional problemlərin həll üçün səyləri daha da artırılması
 - Türkiyənin regionda imicini gücləndirəcək münasibətlərə və əlaqələrə baş vurulması
- Təbii haldır ki, Türkiyə bu siyasəti həyata keçirmək üçün Orta Şərq dövlətləri də bu səyləri qarşılıqsız buraxmamalıdır. Hal-hazırda Orta Şərqdə baş verən hadisələr, xüsusilə Suriya hadisələri bir daha göstərir ki, Türkiyə bu region üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Türkiyə də öz növbəsində həyata keçirdiyi xarici siyasətdə də Orta Şərqlə bağlı siyasəti maraqlandırır.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ UKRAYNA İLƏ AZƏRBAYCAN ARASINDA DİPLOMATİK ƏLAQƏLƏRİN TARİXİ

Xatirə QƏHRƏMANOVA

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Azərbaycan diasporu» şöbəsinin elmi işçisi
xatira.qahramanova.71@mail.ru

XX əsrin əvvəllərində Ukraynada təhsil alan Azərbaycanlı tələbələrin sayəsində Ukrayna ictimaiyyəti Azərbaycan haqda, Azərbaycan ictimaiyyəti isə Ukrayna haqda məlumatlanmağa başlamışlar. XX əsrin əvvəllərində baş verən geosiyasi proseslər nəticəsində Rusiyada çar hakimiyyəti devrildi. Hakimiyyətə bolşeviklər gəldi. 1918-ci il yanvar ayının 25-də Ukrayna Xalq Respublikasının yaradılması ilə Ukrayna xalqı, həmin ilin mayın 28-də Şərqdə ilk demokratik dövlət olan AXC-nin yaradılması ilə Azərbaycan xalqı uzun illərdən bəri davam edən çar əsarətindən azad oldu. 1918-ci ildə rəsmi olaraq UXR hökuməti və AXC hökuməti nümayəndəliklərinin mübadiləsi barədə razılığa gəlinmişdir. Buna əsasən 1918 ilin 20 iyulunda Aleksey Kulinskiy Ukrayna hökumətinin Tiflisdəki general konsulu (Gürcüstanda, Ermənistanda və Azərbaycanda səlahiyyətli nümayəndəsi) təyin olunmuşdu. Bir qədər sonra Ukraynada hakimiyyətə gələn yeni hökumət tərəfindən 26 yanvar 1919-cu ildə Qafqazda Fövqəladə səlahiyyətli diplomatik nümayəndəlik - general konsulluq yaradılmışdır. Bu diplomatik nümayəndəliyə İvan Kraskovski başçılıq edirdi. General-konsulluğun səlahiyyətləri Gürcüstan (8 may), Ermənistan (16 may) və Azərbaycan (5 avqust 1919 il) hakimiyyətləri tərəfindən tanınmışdır.

Lakin həmin ərəfədə Ukrayna Xalq Respublikasının Sovet Rusiyası ilə apardığı müharibə səbəbindən maddi imkanlarının məhdud olması nəticəsində Ukraynanın Qafqazdakı General-konsulluğunun Bakıdakı nümayəndəliyinin işini təşkil etmək mümkün olmamışdır. Bu səbəbdən belə bir ideya yarandı ki, konsul vəzifəsinə Azərbaycanda yaşayan ukraynalı təyin olunsun və yalnız kargüzarlıq (konselyariya) xərcləri ödənilsin. Nəticədə 23 avqust 1919-cu ildə bu vəzifəyə A.Golovanyu təyin olundu. Onun səlahiyyətləri 8 oktyabr 1919-cu ildə Azərbaycan XİN tərəfindən tanındı. O bu vəzifədə çox işləmədi – işin az, yaşının isə çox olduğuna görə tezliklə bu vəzifədən imtina etdi. İ.Kraskovskinin Bakıda səfərdə olduğu zaman onun xahişi ilə şəxsi dostu və Azərbaycan parlamentinin yerli Ukrayna radasının deputatı Vasiliy Kujimov Bakıda vitse konsul vəzifəsinə təyin olundu (bu müraciət 18 oktyabrda Azərbaycan səfirliyinə təqdim olunmuşdur və 1 yanvar 1920-ci ildə buna razılıq verilmişdir).

Azərbaycanın Ukraynadakı Komissariatı Kiyevdə 10 oktyabr 1928-ci ildə yerli milli özünüidarə etmə orqanı kimi yaradılmışdır. Komissariatın məqsədi Ukraynada yaşayan azərbaycanlıların hüquqlarını və maraqlarını qorumaq idi. Komissar vəzifəsində Cəlil Sadıxov, onun köməkçisi Yusif Salehov, katiblər Mir Cəlil Mirtağıyev və Cahangir İsmayıl oğlu Həməzəyev olmuşdur.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan-Ukrayna diplomatiyasının yaradıcıları haqqında yazarkən UNR-in Bakıda vitse-konsul vəzifəsində çalışan Mir Əbülfətxan Rzaxan oğlu Talışinski barədə də məlumat vermək istərdik. O, 19 sentyabr 1885-ci ildə Bakı quberniyasının Lənkəran şəhərində bəy ailəsində anadan olub. 1909-cu ildə Bakıda oğlanlar üçün gimnaziyanı bitirmişdi. 1909-1916-cı illərdə M.Vladimir adına Universitetin tibb fakültəsində oxumuşdur. Universitet illərində ciddi şəkildə elmlə məşğul olmasının nəticəsi olaraq o, sonrakı fəaliyyəti zamanı Ukrayna və Azərbaycan ictimaiyyətinə ləyaqətlə xidmət etmişdir. 1917 ilin mart ayından Qırmızı Xaç cəmiyyətinin Xarkov Hospitalında ordinator işləyib. Aprel ayında vətənə qayıdıb və Bakı şəhər klinik xəstəxanasında cərrahiyyə şöbəsində işləməyə başlamışdır. 1920-ci ildən BDU-nin ümumi cərrahiyyə kafedrasında çalışmışdır. 1930-cu ildə N.A.Semaşko adına Xəstəxana Travmatologiya şöbəsinin əsasını qoyub. 1935-ci ildə ilk

dəfə olaraq Azərbaycan dilində tibb institutunun tələbələri üçün travmatologiya üzrə tədris nəşri çap etmişdir. O, 1937-ci ildə tibb elmləri doktoru və 1939-cu ildə isə professor olmuşdur. 1938-1944 illərdə həkimlərin təkmilləşdirmə Azərbaycan İnstitutunun travmatologiya-ortopediya və hərbi-səhra cərrahiyyəsi kafedrasının müdiri vəzifəsində işləyib. Eyni vaxtda Böyük Vətən müharibəsi dövründə hərbi hospitalın baş cərrahı olub.

Taleyinə Ukraynada tələbəlik həyatı yazılmış Azərbaycanın görkəmli ictimai xadimlərindən biri də Yusif Vəzir Çəmənəminlidir. Yusif Vəzir 1910-cu ildə Kiyevdəki Müqəddəs Vladimir adına İmperator Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olur. Yusif Vəzirin Kiyevdəki 5 illik tələbəlik dövründə o vətənilə heç bir zaman əlaqəni kəsmir. Yusif Vəzir Bakıda nəşr olunan qəzetləri və jurnalları müntəzəm olaraq alır və Azərbaycanda baş verən hadisələrlə yaxından tanış olurdu. Eyni zamanda öz yazılarını da Bakıda çıxan qəzetlərdə çap etdirirdi. 1911-ci ildə maarif və mədəniyyətin düşməni olan irticanın güclü vaxtında Şəki şəhərində ilk qadın həkim Xədicə xanım Əlibəyovanın redaktorluğu altında «İşiq» adlı ilk qadın jurnalı buraxılmağa başladı. Yusif Vəzir ona göndərilən jurnalı oxuyandan sonra Kiyevdən Xədicə xanıma göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Arvadlarımızın zülmətində yaşadığı bir zamanda onlar üçün öhdənizə götürdüyünüz qəzetə nəşri böyük və müqəddəs bir vəzifədir. Bu böyük vəzifəni lazımcına ifa edib, məqsədə nail olmaq da çox hünər, çox cəsarət istəyir».

Beləliklə, Yusif Vəzirin Kiyevdəki 5 illik tələbəlik həyatı ədəbi və elmi sahədə çox əlverişli olmuşdu.

1918-ci ildə vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar Azərbaycanla rabitə kəsilir. Yusif Vəzir vətəndə baş verən hadisələrdən heç bir informasiya almadığı üçün tutduğu vəzifəsini müavininə tapşıraraq Simferopola gedir. Orada bir neçə ay ləngidiyi üçün ədliyyə direktorluğunda məsləhətçi işləyir. Krimdakı «Millət» qəzetində «Azərbaycan və azərbaycanlılar» adlı məqaləsini çap etdirir və Litva tatarlarının tarixi ilə maraqlanaraq onların yaranması və vəziyyəti haqqında tədqiqat aparıb yazdığı «Litva tatarları» adlı kitabçasını 1919-cu ildə Simferopolda (Ağ məscid) çap etdirir.

Yol şəraiti yaxşılaşan kimi Yusif Vəzir Odessaya gedir. Müharibə ilə əlaqədar yollar bağlı olduğu üçün Yusif Vəzir Odessada iki ay qalmalı olur. O, vətənə qayıtdıqda «Azərbaycan» qəzetində «Xarici siyasətimiz», «Milli və mədəni işlərimiz» başlığı ilə silsilə məqalələrini çap etdirir. Yusif Vəzir bir müddət Bakıda qaldıqdan sonra Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasının sədri Nəsim bəy Yusifbəyovun təklifi ilə 1919-cu ildə yeni yaranmış Respublikanın səfiri kimi İstanbula göndərilir. Yusif Vəzir İstanbulda diplomatik işlə məşğul olmaqla yanaşı, öz ədəbi fəaliyyətini də davam etdirir. Belə ki, Azərbaycanı və Azərbaycan ədəbiyyatını türk aləminə tanımaq üçün elmi müşahidələrlə zəngin olan «Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər», «Tarixi –coğrafi və iqtisadi Azərbaycan» adlı kitablarını yazıb 1921-ci ildə onları İstanbulda çap etdirir.

Yusif Vəzir Çəmənəminlinin 1918-1920 illərdə Kırımın Ağməscid (Simferopol) Şəhərində nəşr olunan «Millət» qəzetində dərc edilmiş 30 yaxın məqaləsi çap edilmişdir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Yusif Vəzir tutduğu vəzifəsinin artıq bitmiş olduğunu elan edib, Parisdə siyasi elmlər institutunun diplomatiya fakültəsində təhsil alan kiçik qardaşı Mirinin (Mirabdulla) yanına gedir. Lakin qardaşının ölümündən sonra Parisdə də yaşamaq Yusif Vəzir üçün qeyri mümkün olur o böyük çətinliklərdən sonra 1926-cı ildə vətəninə qayıdır.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması nəticəsində Azərbaycan SSR yaradıldı. Bu əslində Azərbaycanın formal müstəqilliyi demək idi. 1922-ci il dekabrın 30-da I Sovetlər qurultayında RSFSR, Ukrayna, Belarusiya və ZSFSR-in (məlum olduğu kimi, onun tərkibinə Azərbaycan SSR də daxil idi) vahid dövlətdə birləşməsi nəticəsində SSRİ-nin yaradıldığı elan edildi. Bununla da Azərbaycanın formal müstəqilliyi belə ləğv olundu.

Bütün bu hadisələrdən sonra Ukrayna-Azərbaycan arasında müstəqil siyasi münasibətlər olmasa da ölkələrimiz əməkdaşlığın bir sıra sahələrində, o cümlədən tələbə-mütəxəssis mübadiləsi aparmaqla xalqlarımız arasında mövcud olan bağların daha da möhkəmləndirilməsinə çalışıblar. Müxtəlif sahələr üzrə mütəxəssis hesab olunan yüzlərlə azərbaycanlı Ukraynaya köçərək buranı özlərinə daimi yaşayış məskəni seçmişlər. Bunun nəticəsində Kiyev, Xarkov, Odessa, Lvov, Kırım şəhərlərində və Valın, Vinnitso, Dnepropetrovsk, Donetsk, Zakarpatye, Zaporodje, Jitomir, İvano-Frankovsk, Kirovoqram, Nikolayev, Poltava, Rovina, Ternopol, Suşk, Xerson, Xmelnitski, Cerkask, Cerniqo, Cernovisti vilayətlərində soydaşlarımız məskunlaşmışlar. Azərbaycanlılar məskunlaşdıqları şəhər və vilayətlərin ictimai işində fəallıq göstərirlər.

AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN TƏRƏNNÜMÜ

Bahar QASIMLI

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun

qasimli.bahar@mail.ru

Ta qədimlərdən başlayaraq əlverişli coğrafi məkanda yerləşən Azərbaycan həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Dünyanın 11 iqlim qurşağının 9-nun burada yerləşməsinə Tanrının hədiyyəsi kimi qiymətləndirmək olar. Azərbaycan öz milli mənəvi dəyərlərini qorumaqla yanaşı mədəniyyətlərarası dialoqda yaxında iştirak edir. Bu gün Azərbaycan iqtisadi inkişaf və integrasiya ilə yanaşı, özünü kultür mərkəzi kimi, mədəniyyətlərarası münasibətlərin dialoq mərkəzi kimi dünyaya təqdim edib. Davos beynəlxalq iqtisadi forumunun, “Eurovision” yarışının Bakıda keçirilməsi, üstəlik gələn ilk Avropa Oyunlarının Azərbaycanda keçirilməsi ilə bağlı qərarın verilməsi arzuolunandır. Bu, böyük beynəlxalq etimadın göstəricisidir. İllər ərzində Azərbaycanın çox etibarlı bir partnyor olduğunu görüblər. Bilirlər ki, Azərbaycan üzərinə götürdüyü istənilən beynəlxalq tədbiri doğrudan da yüksək səviyyədə təşkil edəcək, təhlükəsizliyi və stabilliyi təmin edəcək.

Coğrafi parametrlərinə, yəni məkan koordinatlarına görə Azərbaycan sanki yaradılışdan dialoqa modullaşdırılmışdır. Azərbaycan Qərblə Şərfin, Avropa ilə Asiyanın təmas nöqtəsində, eyni zamanda tarixi “İpək yolu”nun üzərində yerləşir. XX əsrin əvvəllərində görkəmli etnoqraf Məhəmməd Həsən Baharlı yazırdı ki, Azərbaycan etnoqrafik muzeydir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası ərazisində xeyli sayda azsaylı xalq yaşayır. Bu azsaylı xalqlar qafqazdilli, irandilli, türkdilli qruplara aid olub, ölkə əhalisinin etno-konfessional tərkibinə daxildirlər. Bunlardan udiləri, ingiloyları, xınalıqları, qırğızları, buduqları, tatları, talışları, rusları, ləzgiləri, yəhudiləri və digərlərini göstərmək olar. Bu azsaylı xalqların bir hissəsi Azərbaycanın köklü əhalisi olub, başqa bir hissəsi isə tarixin müxtəlif mərhələlərində baş verən sosial-siyasi proseslərin nəticəsi olaraq ölkəmizin torpaqlarında məskunlaşmışlar.

Multikultural dəyərlər siyasi və sosial ədalətin meyarı kimi tarixən Azərbaycan xalqı və dövləti tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və təbliğ olunmuşdur. Belə yanaşma hələ Azərbaycan tarixinin ən şərəfli və keşməkeşli məqamlarla dolu olan 1918-1920 illərində də mövcud olmuşdur.

Multikulturalizm mədəni müxtəliflik, qarşılıqlı anlaşma şəraitində müxtəlif xalqların, müxtəlif millətlərin birgə yaşaması deməkdir. İdeologiyaların, mədəniyyətlərin, xalqların dialoqu olmaqla multikulturalizm cəmiyyətin harmoniyasını özündə ehtiva edir. Multikulturalizmin Azərbaycançılıq ideologiyasına uyğunluğu onun ölkəmiz və ictimaiyyətimiz üçün də yeni bir meyar olmadığı və əslində ideoloji özünəqayıdış rolunu oynadığı aydınlaşır. Multikulturalizm və Azərbaycançılıq ideologiyalarını həm də cəmiyyətin əxlaq kodeksi kimi də izah etmək olar. Bu baxımdan yetişməkdə olan gənc nəslin düzgün formalaşmasında bu ideologiyaların əhəmiyyəti böyükdür. Xüsusilə iqtisadi və siyasi gərginliyin nəticəsi kimi meydana çıxan ekstremist, radikal dini və siyasi cərəyanların, qruplaşmaların az qala global problem səviyyəsinə çatdığı bir dövrdə Multikulturalizm və Azərbaycançılıq ideologiyalarının dövlət səviyyəsində dəstəklənməsi təqdirəlayiq haldır. Bu düzgün bir strategiya olmaqla, ölkəmizi xarici neqativ ideoloji təcavüzlərdən qorumağa və öz dəyərlərinə sahib çıxmaqla dünyanın bütün xalqları ilə anlaşma şəraitində yaşamağa və inkişaf etməyə hesablanmışdır.

Azərbaycan rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə ölkəmizdə keçirilən beynəlxalq tədbirlər bütün dünyanı humanizm dəyərlərinə sədaqətli olmağa səsləyir. Tarixdə ilk dəfə olaraq 2008-ci ildə Avropa Şurasına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirlərinin Bakıda keçirilən toplantısına İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirləri də dəvət olunmuşdur. Həmin tədbirin hər iki qurumun fəal üzvü olan Azərbaycanda baş tutması isə, təbii ki, böyük siyasi mənə daşıyırdı. Respublikamız bu məsələdə liderliyini ötən illərdə də qoruyub saxlamışdır. 2009-cu ildə Bakıda keçirilən İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirlərinin toplantısına isə Avropa Şurasından mədəniyyət nazirləri qatılmışdı. “Bakı prosesi” adlanan bu təşəbbüs sonradan Azərbaycanda dünya dini liderlərinin Zirvə görüşünün, mədəniyyətlərarası dialoq və Bakı Beynəlxalq Humanitar forumlarının keçirilməsinə təkan verdi. 2010-cu ilin aprelində Bakıda dünya dini liderlərinin sammitinin keçirilməsi, noyabrda isə “Dinlərarası dialoq: qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru” mövzusunda tədbirin yüksək səviyyədə təşkili Azərbaycan dövlətinin və prezident İlham Əliyevin ölkədə dini tolerantlığa xüsusi önəm verməsindən irəli gəlirdi. 2011-ci ilin aprel ayında Azərbaycanda növbəti möhtəşəm tədbir – Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu keçirildi. Prezident İlham Əliyevin

təşəbbüsü ilə “Çoxmədəniyyətli dünyada sülh şəraitində birgə yaşamaq” devizi altında 2013-cü il may ayının 29-dan iyunun 1-dək Bakıda keçirilən II Dünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu və 2015-ci il 18-19 mayda III Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu ölkəmizin siyasi-mədəni həyatında mühüm hadisə kimi yadda qalmışdır. Forumun əsas tərəfdaşları qismində YUNESCO, BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı, Avropa Şurası, Avropa Şurasının Şimal-Cənub Mərkəzi, İSESCO, BMT-nin Dünya Turizm Təşkilatı kimi beynəlxalq qurumlar çıxış etmişlər. 9 BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunun Bakı şəhərində keçirilməsi Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq nüfuzunun daha da artırılmasında, Azərbaycan xalqının tarixi mədəni irsinin geniş miqyasda tanıtılmasında əhəmiyyəti böyükdür. Bu isə dünya ölkələrinin Azərbaycandakı multikultural mühitə olan münasibətinin real ifadəsidir. Bir ölkədə yaşanan müsbət dəyərlərin dünyaya yayılması istiqamətində həmin dövlətdə təşkil olunan idman yarışlarının da böyük əhəmiyyəti var. İdman yarışları əslində, elə tolerantlığı, sülhü təbliğ edir. Azərbaycan ilk Avropa oyunlarını təşkil etməklə həm də özünün tolerantlıq, dözümlülük dəyərlərini dünyaya bəyan etdi. Bu baxımdan “Formula-1” avtoyarışları üzrə Avropa Qran Prisi, Şahmat Olimpiadası və 2017-ci ildə keçiriləcək IV İslam Həmrəylik Oyunları da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda keçirilən beynəlxalq tədbirlər, forumlar, konfranslar, “Eurovision” mahnı yarışması, idman tədbirləri bir daha sübut edir ki, dünyanın aparıcı beyin, düşüncə mərkəzləri ölkəmizdəki bu maraqlı modeli qəbul edərək, dünyaya nümunə olaraq göstərirlər. Ölkəmizin və xalqımızın sahib olduğu multikultural dəyərlərin, tolerantlıq ənənələrinin beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim edilməsində Heydər Əliyev Fondunun xidmətləri böyükdür. Fond Azərbaycan multikultural ənənələrinin qorunub saxlanması, təbliği ilə bağlı olduqca əhəmiyyətli layihələr həyata keçirir. Uğurla həyata keçirilən “Tolerantlığın ünvanı Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində ölkədəki məscidlərdə, kilsələrdə, sinaqoqlarda təmir-bərpa işləri aparılır. Bakıda yəhudi uşaqları üçün təhsil kompleksinin istifadəyə verilməsi, Fransa regionlarında kilsələrin, müqəddəs Roma katakombalarının bərpa, Həştərxanda Müqəddəs Knyaz Vladimirə abidənin ucaldılması, Bakıda yaşayan yəhudi uşaqları üçün “Xabad-Or-Avner” Təhsil Mərkəzinin yaradılması, dünyanın müxtəlif ölkələrində dünya şöhrətli fotoqraf Reza Deqatinin ölkəmizdə dini tolerantlığı əks etdirən fotoşkillərinin sərgilənməsi məhz ayrı-ayrı xalqların və konfessiyaların qarşılıqlı hörmət və dostluq münasibətlərinin genişləndirilməsinə xidmət edir. Fondun digər bir xidməti Azərbaycanın Vatikanda sərgi təşkil edən ilk müsəlman ölkəsi kimi tarixə düşməsidir. Bu isə bəşəri multikulturalizmin ən ali nümunələrindən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Hazırda görülən işlərin davamı kimi cənab İlham Əliyev Azərbaycanda multikulturalizm ənənələrinin qorunub saxlanması, daha da inkişaf etdirilməsi və geniş təbliğ olunması məqsədilə 2016-cı ilin “Multikulturalizm ili” elan edilməsi haqqında Sərəncam, sonra isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə “2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsinə dair Tədbirlər Planı” təsdiq edilmişdir. Tədbirlər Planının icrasının təşkilində əlaqələndirici orqan millətlərarası, konfessiyalararası və mədəniyyətlərarası münasibətlər sahəsində ölkəmizin təcrübəsinin öyrənilməsi və təbliği üzrə müxtəlif layihələr həyata keçirən Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi müəyyən edilmişdir. Azərbaycanda “Multikulturalizm ili”nin elan olunması və bu çərçivədə həyata keçirilən tədbirlər dünyaya bir mesaj, Azərbaycanın bu regionda rolunu müəyyən edən bir faktordur. Yəni biz bir körpü kimi Şərqi də, Qərbi də özümüzə birləşdirmək iqtidarındayıq. Bütün bu deyilənlərə yekun olaraq nəticə çıxarmaq olar ki, multikulturalizmdən imtina etmək yaxşı heç nə vəd etmir, çünki bu, anlaşılmaqlığa, fobiyaya, qarşıqoymaya və qarşıdurmaya, milli və dini münaqişələrə aparıb çıxaran yoldur.

AZƏRBAYCAN ƏRAZISINDƏ KÜPLƏRDƏ DƏFN ADƏTİ HAQQINDA

İlahə NƏHMƏTOVA

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun magistrantı və laborantı
ilahenehmetova@gmail.com

Dəfn mərasimi cəmiyyətin ideologiyasını, dini dünyagörüşünü özündə əks etdirdiyi üçün qəbirlərin quruluşu və skeletlərin dəfn olunma vəziyyəti dəfn olunmuş şəxsin etiqadını öyrənməyə imkan verir. Bu sahə sosial-mədəni antropologiyayı da maraqlandıran əsas məsələlər hesab olunur.

Azərbaycan ərazisində e.ə. IV – e. VIII əsrlərində geniş yayılmış qəbir tiplərindən biri də küp qəbirlər olmuşdur. Bu qəbirlərin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ölümlər gildən düzəldilmiş çox iri küplərin içərisində dəfn olunmuşlar. Küp qəbirlərdə ölünün dəfn edilməsi adəti qədim Misirdə, e.ə. III minillikdə şumerlərdə, e.ə. II minillikdə Kiçik Asiyada hetlər arasında da mövcud olmuşdur. Küp qəbirlərin daha qədimlərinin Yaxın və Orta Şərq ərazisindən tapılmasını əsas gətirərək bu adətin bəhs edilən ərazidən yayılmasını deyə bilərik. S.Qaziyevin Azərbaycanın cənub rayonlarının şimal rayonları küp qəbirlərindən daha qədim olması fikri bundan əvvəlki fikri gücləndirir. Küp qəbirləri şimal-şərq zonası istisna olmaqla, Azərbaycanın bütün bölgələrində qeydə alınmışdır.

Bəzi tədqiqatçılar küplərdə dəfn adətini zərdüşt dini ilə bağlamağa çalışsalar da, ölümləri gil qablarda basdırmaq adəti Yaxın Şərqdə zərdüştilik dininin yaranması tarixindən əvvəl də mövcud olmuşdur. Bütün mövcud olan qəbir tiplərindən zərdüştiliyin ehkamlarına ən uyğun gələninin mərhumların küp və saxsı təknələrdə dəfn etmə adətinin olduğunu qəbul etsək, bu adətin İranda inkişaf etməsini və dəyişilmiş şəkildə olsa da, qonşu ərazilərə yayılmasını müəyyən qədər aydınlaşdırma bilərik. Cəsədin müqəddəs sayılan torpaqla təmasda olmaması prinsipinin qorunub saxlanması gil qablarda dəfn adətini zərdüştülük dini üçün məqbul etməli idi. Doğrudur, bu adət qonşu ərazilərə keçdikcə öz forma və məzmununu dəyişmiş, yerli şəraitə uyğunlaşmışdır. Məsələn, İran və Orta Asiyada başlıca olaraq insan sümüklərini və bəzən də külünü saxlamaq üçün istifadə olunan gil qablara Azərbaycanda tam cəsəd qoyulurdu və albanların ənənəsinə uyğun olaraq mərhumun ertafına qəbir avadanlığı da qoyulurdu. Xınıslıda küpün tərsinə qoyulması və meyitin torpaqla təması zərdüştiliklə bağlı olması fikrini təkzib edir. Güman ki, dəfn küpləri ölünün “ruhunun evi” kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Küp qəbirlərin bəzilərinin oturaqlarından bir qədər yuxarıda dəşiklər mövcuddur. S.Qaziyevin fikrincə I əsr ərəfəsində mövcud yaşayış yerlərində dəfn zamanı istifadə olunan tiptə təsərrüfat küplərinə təsadüf edilmədiyindən demək olar ki, bu küplər dəfn üçün hazırlanmış. Bəzi küp qəbirlərin oturaq yerinə yaxın dairə şəklində açılmış dəşik istehsal zamanı deyil, sonradan açılmışdır. Ehtimala görə bu tip küplərdə kişilər basdırılırdı. Bu fakt göstərir ki, kişiləri və qadınları basdırmaq üçün başqa-başqa küplər hazırlanırdı. Bütün küplər dəşiksiz hazırlanırdı və dəfn mərasimi ilə əlaqədar dəşik açılırdı. Uşaqlar üçün olan küp qəbirlərin çox müxtəlif olması onların dəfn üçün xüsusi hazırlanmadığını deməyə əsas verir. Lakin bəzi alimlər düşünür ki, dəşiklər küp bişirildikdən sonra açıldığı üçün bu küplərin əvvəllər təsərrüfatda işləndiyini ehtimal etmək olar. Qaraköbər ərazisindən aşkar olunmuş küplərdən üçündə isə dəşiklər qəb bişirilməmişdən qabaq açılmışdı. Bu onların xüsusi olaraq dəfn üçün hazırlanmasını göstərir. Dəfn küpündə müşahidə olunan bu dəşiklər haqqında C.Xəlilov belə bir fikir irəli sürür ki, bu dəşik ruhun küpdən sərbəst çıxıb qayıtması üçün açılmışdır. Bəziləri isə düşünür ki, dəşik cəsəd çürüdükdə əmələ gələn mayenin axması üçün açılmışdır. Lakin dəşiyin oturaqda deyil, yuxarıda olması birinci fikri təsdiqləyir.

Dəfn küpləri əsasən qırmızı rəngdədirlər. Eneolit dövründə ölümləri dəfn edərək onların üzərinə həyat rəmzi olan qırmızı oxranın səpildiyini nəzərə alsaq, dəfn küplərinin də məhz qırmızı rəngdə olmasının axirət dünyasına inamla bağlı olduğunu söyləyə bilərik.

Bəzən küp qəbirlərinin qoyulduğu quyunun içərisində küplərin ağzına yaxın ocaq izləri müşahidə olunur. Bu ocaqların qalıqları içərisində heyvanların yanmış sümüklərinə, içərisində heyvan sümükləri olan qablara təsadüf olunurdu. Burada tonqal qalanmasında məqsəd ya qəbri şəp qüvvədən təmizləmək, ya qurban vermək, ya da ehsan hazırlamaq olmuşdur. Azərbaycan ərazisində astral cisimlərə, o cümlədən günəşə sitayişin tunc dövründən mövcud olmasını nəzərə alsaq, yanar ocağın günəş rəmzi kimi albanların inanclarında yer tutması ehtimalı böyükdür. Strabon da albanların günəşə sitayiş etmələrini qeyd etmişdir. Ağcabədi rayonu Qaraköbərdə aşkar edilmiş küp qəbirlərin üzünün şərqə tərəf baxması, Yolocaqda yerləşən küp qəbirdən aşkar edilmiş küpə üzərində yapma svastikanın olması da bu fikri təsdiqləyir. Ocaq adətən dəfn kamerasında yandırılmış, ancaq küpün içərisində də od yandırılması halına rast gəlinmişdir. Küplərin yanında və içərisində aşkar edilmiş saxsı şamdan və çiraqlar güman ki, dəfn zamanı kameralarda, yaxud küpün içərisində ritual xarakterli od yandırıldığı göstərir. Yəldilli küp qəbirlərində mərhumların başlarının şərqə tərəf istiqamətlənməsinin günəşə sitayişlə bağlı olduğunu ehtimal etmək olar.

Biləsuvar rayonunda aşkar edilmiş küp qəbirlərin birinin üzərində yapma üsulu ilə hazırlanmış öküz təsviri mövcuddur. Təsvir qabartma üsulu ilə verilmişdir. Alimlər öküz təsvirinin dövrün ictimai-dini görüşləri ilə əlaqədar olaraq müəyyən dini mənə kəsb etməsi və totemizmlə sıx bağlı olması qənaətinə gəlmişlər. Qəbirlərdən həmçinin gildən hazırlanmış zoomorf qablar, insan fiqurları da

tapılmışdır. Bunlar əsasən son dövrlərə aiddir və çoxu qadın fiqurlarıdır. Tapılmış bütün fiqurlar sınıqdırlar və ehtimal ki, onlar hansısa bir dini ayinlə əlaqədar qəsdən sındırılmışlar. Şərgah uşaq küp qəbirlərinin birindən əldə edilmiş qadın gil fiquru çox güman ki, axirət dünyası ilə əlaqədar olan hər hansısa bir himayəçi ilahənin plastiki təsviridir.

Xınıslı küp qəbirlərində yerli əhalinin bəzi ideoloji təsəvvürləri öz əksini tapmışdır. Küplərin birinin yanında dik qoyulmuş daş yəqin ki, pərəştis əhəmiyyəli olmuşdur. Xüsusi olaraq oyuq açılmış it dişləri güman ki, totemizim dünyagörüşünü əks etdirərək, qoruyucu rol oynamışdır.

Borsunlu kurqanında sallama qəbir olaraq aşkarlanan küp qəbrin ətrafına düzülmiş orta həcmli daşları ruhun axirət dünyasına səyahət edəcəyi yol kimi düşünə bilərik.

Ümumiyyətlə, qəbir küplərinin içərisində ölümləri dizdən sıx bükülü, əlləri sinələrinə doğru qaldırılmış halda, sol və ya sağ böyrü üstə basdırmışlar.

İstər küp qəbirlərdən əvvəl, istərsə də sonra mövcud olmuş qəbir abidələrində müxtəlifistiqamətlik hər zaman mövcud olmuşdur. Bu onunla izah oluna bilər ki, kiçik coğrafi ərazidə yaşayan qəbilələr arasında hökm sürən çoxtanrılıq və müxtəlif dini ayinlər dəfn adətində bəzi lokal xüsusiyyətlərə və fərqliliklərə səbəb ola bilər. Bir arxeoloji abidədə aşkar olunan eyni tip qəbir abidəsində müxtəlif istiqamətliliyi isə onların müxtəlif dövrlərə aid olması ilə izah edə bilərik. K.Əliyevin fikrincə, küp qəbirlərin istiqamətlənməsi qədim Albaniyanın sitayiş yerləri şəklində lokal obyektlər ola bilərdi. Alban qəbilələri arasında dini görüşlərin müxtəlifliyi qəbirlərin istiqamətləndirilməsində özünü göstərmişdir. Bura göy cisimlərinə sitayışı də əlavə etmək mümkündür.

Azərbaycanda küp qəbirlərində dəfn adətinin Cənubi Qafqazın qonşu ölkələrinə nisbətən daha uzunmüddətli olmasını burada xristianlığın nisbətən zəif yayılması və yerli avtohton dinləri və inancları tam sıxışdırıb aradan çıxara bilməməsi, Albaniya ərazilərinin Bizansa nisbətən İrana daha yaxın yerləşməsi və həmçinin zərdüştiliyin bu ərazidə Gürcüstan və Ermənistandan fərqli olaraq dayaqlarının möhkəm olması, bu dəfn adətinin zərdüştiliyin əhkamlarına uyğunlaşdırılaraq qorunub saxlanılmasında sasanilərin maraqlı olması ilə də izah etmək olar.

«BEYİN AXINI» PROSESİNİN AZƏRBAYCAN DİASPORUNUN FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Raisə CƏFƏROVA

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu «Azərbaycan diasporu» şöbəsinin elmi işçisi
cafarova.r@mail.ru

Beyin axını ifadəsinin yaranma tarixi XX əsrin II yarına təsadüf etsə də əslində bu prosesin tarixi kökləri daha dərinə gedir. Belə ki, hələ qədim və orta əsrlərin tarixinə nəzər salsaq görə bilərik ki, ən güclü fəthlər, hökmdarlar tutduqları ölkələrin, əsarət altına aldıkları xalqların ən savadlı alimlərini, şairlərini, memarlarını bir sözlə ayrı-ayrı xalqların «beyin daşıyıcıları» olan perspektivli insanlarını öz paytaxtlarına, bəzən hətta saraylarına aparırdılar. Məsələn Əmir Teymur Azərbaycan torpaqlarına yürüşləri zamanı xeyli sayda Azərbaycanlı memarları, sənətkarları Səmərqəndə aparmışdır. Düzdü onların böyük əksəriyyəti məcburi şəkildə bu «axında» iştirak etmişdilər. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, hətta qədim və orta əsrlərdə də elmi və yaradıcılıq potensialına malik insanların bir çox hallarda özləri ya öz elmi biliklərini artırmaq, ya da öz bacarıqları sayəsində daha çox gəlir əldə edə bilmələri üçün könüllü şəkildə vətənlərini tərk edərək daha yaxşı həyat axtarışı ilə yaşadıkları dövrün ən çox inkişaf etmiş ölkələrinə, şəhərlərinə üz tutmuşlar. Məsələn məşhur Nizamiyyə mədrəsəsində təhsil almaq və ya işləmək üçün Şərqi bir çox ölkələrindən o cümlədən Azərbaycandan da xeyli sayda perspektivli insanlar, obrazlı şəkildə desək «düşünən beyinlər» Bağdada köç etmişlər. Beləliklə tarixi kökləri çox dərin olan «beyin axını» prosesi müasir dövrdə daha da aktuallaşmışdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən intellekt axını, «beyin köçü» və yaxud «beyin axını» artıq miqrasiya prosesinin idarəolunmaz tərəfi kimi çıxış edir və ciddi narahatlıq doğurur. Çünki bu proses kasıb və ya az inkişaf etmiş yəni inkişafda olan ölkələrin elmi potensialına ciddi zərbə vurur. Lakin «Beyin axını» prosesi qanunauyğun bir proses olduğu üçün ümumilikdə bəşəriyyətin elmi biliklərinin inkişafına səbəb olmuşdur. Məsələn hazırda ABŞ-da yaşayan və Azərbaycan diasporunun üzvü olan Lütfi-Zadənin

elmə gətirdiyi elmi yeniliklər əslində onun ABŞ-da öz təhsilini artırması və təcrübələrini həyata keçirməsi sayəsində mümkün olmuşdur. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün qısaca da olsa Lütü-Zadənin elmi nailiyyətlərə gedən yolu haqda məlumat vermək istərdik.

Bu gün dünya elminə Lütü Zadənin 6 mühüm nəzəriyyəsi məlumdur. Hazırda onlar elm və istehsalatda geniş şəkildə tətbiq olunur. Ona dünya şöhrəti qazandıran, onun dünya elmində inqilab hesab olunan qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə riyaziyyatın əsası olan ikili çoxluq anlayışına yeni ifadə vermişdir: qeyri-səlis çoxluq. Elmdə qeyri-səlis ölçünün daxil edilməsi təbiətdə və cəmiyyətdə gedən proseslərin qeyri-müəyyənliyini daha adekvat nəzərə almağa imkan yaradır.

Ümumilikdə «Beyin axını» dedikdə - yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin öz ölkələrində normal yaşam tərzini qura bilməyərək xarici ölkələrə miqrasiya etməsi nəzərdə tutulur. Bu anlayışdan ilk dəfə Britaniya Kral Cəmiyyətinin hazırladığı hesabatda istifadə olunmuşdur. Belə ki, 1962-ci ilə aid olan həmin hesabatda mühəndis, texnik və alimlərin Böyük Britaniyadan ABŞ-a miqrasiya etməsi «Beyin axını» adlandırılmışdır. Yüksək təhsil səviyyəsi ilə fərqlənən, öz ixtisası üzrə mütəxəssis hesab olunan insanların vətəninə tərk edərək güclü dövlətin ali, elmi, transmilli şirkətlərində səadət axtarması həmin ölkənin elmi-texniki inkişafına təkan verir. Onu da əlavə edək ki, elm və texnika sahəsində olan nailiyyətlər yalnız konkret ölkənin «malı» olaraq qalmır, bütün bəşəriyyət bundan bəhrələnir. Müasir kompyuterləri, telekommunikasiyanı, İnterneti, müxtəlif maşınları və başqalarını misal olaraq göstərmək olar. Yəni «beyin axını» bəşəriyyətin bütövlükdə inkişafına səbəb olur və son nəticədə kasıb ölkələr də bundan yararlanır. Lakin heç şübhəsiz ki, hansı ölkələr kəşflərin vətəninə çevrilirsə ən çox həmin ölkələr bu kəşflərin nəticələrindən bəhrələnilər «Beyin axını» prosesinin iki konsepsiyasını aşağıdakı ardıcılıqla sıralamaq mümkündür:

1. Bilik və təcrübənin paylanması, yaxud dəyişdirilməsi (Brain exchange). Bu konsepsiyaya görə, beyin miqrasiyasına qoşulan insanlar öz əmək və qabiliyyətlərini yeni müəssisə və transmilli şirkətlərlə paylaşırlar. Bu zaman öz mütəxəssislərini başqasına «ıcarəyə» verən transmilli şirkət «beyin axını» ilə üzləşir.

2. Beyin itkisi konsepsiyası (Brain Waste). Bu zaman prosesə məruz qalan dövlət öz intellektual potensialını tamamilə itirməli olur. Nəticədə isə öz düşünən beyinlərini itirən dövlət sosial-iqtisadi sahədə geriləməyə məruz qalmaqla yanaşı, həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə də üz-üzə qalır. Beyin axını ölkənin iqtisadi tərəqqisini əngəlləyən maneələrdən biridir.

Beyin axını əsasən üç səbəbdən arzu edilən deyil:

- Birincisi, ölkə və millətin vəsaitləri hesabına təhsil alıb ölkəyə qayıtmayan, yaxud da ölkədən gedən vətəndaşlar tərk etdiyi ölkənin vergi gəlirlərində itkiyə səbəb olurlar. Halbuki çox vaxt ali təhsilli kadrlar vergi ödəyicilərinin sayəsində təhsil almaq imkanını əldə edirlər.

- İkincisi, müəllimlərin və həkimlərin xarici ölkələrə miqrasiyası cəmiyyətin digər təbəqələrinə mənfi təsir göstərir. Gələcək nəsillərin təhsili sanki «böhran» keçirir.

- Üçüncüsü, beyin axını savadlı kadrların başqa işlərə istiqamətlənməsi ilə bu elmin itkisinə gətirib çıxara bilər. Bu o hallarda baş verir ki, öz ixtisasını bilsə də miqrasiya etdiyi ölkənin dilini yüksək səviyyədə bilmədiyi üçün öz ixtisası üzrə deyil, daha az dil bilgisi tələb olunan digər sahədə işləməyə məcbur olur. Bununla da həmin mütəxəssisin öz ixtisası ilə bağlı olan potensialı (hətta bəzən yüksək potensialı) itmiş hesab olunur. Bu itki isə ümumilikdə elmin itkisinə gətirib çıxarır.

Bəzən hər hansı səbəbdən olursa-olsun öz vətəninə tərk edən savadlı, ziyalı insanlar xaricdə yaşasalar da öz vətənlərinin adını həmişə uca tutmaq üçün daha nümunəvi fəaliyyət göstərirlər. Sanki vətənlərini layiqincə təmsil etmək istəyirlər. Bununla onlar həm yaşadıkları ölkənin ictimai-iqtisadi eyni zamanda da sosial və elmi inkişafına dəstək olurlar.

Azərbaycanlıların sayının artıq 50 milyona yaxın olduğu və bunun düz 10 milyona yaxınının məhz Azərbaycan diasporunun nümayəndələrindən ibarət olması faktı günümüzün reallığıdır. 50 milyonluq bir xalq üçün 10 milyonluq diaspor sayı diaspor fəaliyyəti üçün güclü bir potensial deməkdir. Bu insanların müəyyən hissəsi kifayət qədər ciddi elmi potensiala malik alimlər, mühəndislər, həkimlər bir sözlə ziyalılardır. Onların gücündən düzgün istifadə olunarsa bu insanlar nəinki, yaşadıkları ölkənin, eyni zamanda da tarixi vətənlərinin inkişafına, bu vətənin haqq səsinin dünyaya çatdırılmasına böyük töhfə verə bilirlər. Çünki onlar öz elmi və yaradıcılıq fəaliyyətləri ilə yaşadıkları ölkələrdə ciddi imic formalaşdırmağa firavan həyat qurmağa nail olmuşlar. Və onlar öz tarixi vətənlərinin dünyada daha yaxından tanınmasında maraqlı olsalar çox böyük uğurlara imza ata bilirlər. Düşünün xaricdə yaşayan və nüfuzlu universitetlərdə dərs deyən nə qədər yüksək təhsilli azərbaycanlı müəllimlər var. Məlumdur ki, müəllimlər cəmiyyətin ideya davamçıları olan maarifçilərin, ziyalıların

tərbiyəsində və onların dünyaya baxışının formalaşmasında çox önəmli yer tuturlar. Yüzlərlə tanınmış alimlər, məşhurlar və bəzən biznes sahəsində çalışan insanlar belə öz həyatlarını düzgün qura bildikləri üçün həmişə onlara istiqamət verən müəllimlərini sevinclə xatırlayırlar. Bəzi hallarda onların yoluna işıq salan müəllimləri əcnəbi millətin insanları olurlar. Buna baxmayaraq tələbələr həm o müəllimlər, həm də onların mənsub olduqları millətlər haqda həmişə xoş fikirdə olurlar. Bu da öz növbəsində o hallarda baş verir ki, həmin sevimli müəllimlər həmdə vətənpərvər ziyalı olsunlar və yeri gəldikdə vətənlərinin təbliğatından çəkinməsinlər, öz milli kimlikləri ilə qürur duysunlar.

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan böyük diaspor potensialına malikdir. Ümid edirik ki, «Beyin axını» nəticəsində xaricdə yaşayan ziyalılarımız bu potensialın vətənin inkişafı naminə yönəldilməsinə dəstək olacaqlar.

TAOİZM DİNİNİ QƏBUL ETMİŞ ORTA ASİYADAKI PROTOTÜRK TAYFALARI

BABAYEV Elvin Əliyər oğlu

AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı,
BDU-nun İlahiyyat fakültəsinin İslam ETM-nin elmi işçisi
babayevelvin90@mail.ru

Açar sözlər: *türk, din, mədəniyyət, taoizm, çin, mədəb.*

Çin mənşəli inanc və fəlsəfə sistemi olan taoizmin banisi Lao-tse idi. Bir saray məmuru olan Lao-tse ömrünün axırlarında güşənişin olmuş və həyatını hikmətə həsr etmişdir. Hətta Çin mənbələrində onun Türkiyəyə getdiyi, Maninin ulu babası olduğu fikri də yer alır. Onun əfsanəvi həyatı haqqında ilk dəfə e. ə. 100-cü ilə yaxın Tzjen tərəfindən yazılmış, Çinin tarixi “Che Ki”də məlumat verilmişdir. Lao-Tszunun Xanonda dünyaya gəldiyi bildirilir. Əsl adı Li Tandır (Lao-Tan). Lao-tse ona verilən ləqəbdir, mənası “qoca alim” deməkdir. Uzun ömür sürdüyü qeyd olunur. Çu sarayında arxivdə işləmiş, Konfutsi ilə eyni əsrdə yaşamışdır. Hətta ikisinin bir-biri ilə görüşdüyü bildirilir. Lao-Tszu ilə Konfusunun bir-biri ilə görüşməsi çox böyük bir hadisə hesab edilir. Onlar bir-biri ilə görüşdükdə Lao-tzu qocalmış, Kofusi isə gənc bir alim olmuşdur. Dəqiq olaraq nə vaxt öldüyü bilinməsə də haradasa 80 yaşa kimi yaşamış olduğu qəbul olunur.

Taoizm bəzi cəhətlərinə görə naturist (*təbiət*) inanc formasıdır. Kainatda əbədi nizam anlayışının olduğunu iddia edən taoizmin yaşanan hər şeyin bu nizamın ifadəsi olduğuna inanır. Tao hər şeyin əvvəli olan birdir. Bir olandan dünya yaranır və beləcə, yanq-yinq deyilən dualist prinsip əmələ gəlir. İkilikdən isə çoxluq zühur edir. Yanq-kişi və göyü, yinq isə dişi və yeri ifadə edirdi. Bunlar əks qütb olsa da zidd deyillər və vəhdət təşkil edirdilər. Taoizmi qədim türk inanc sisteminə yaxınlaşdırən əsas prinsip də bu anlayışdır. Taoizmin əsas prinsipi ölümsüzlüyə çatmaqdır. Təməl prinsiplərinə görə, İslam panteizminə (*vəhdəti-vücut*) oxşayan taoizm sufi məktəblərinə dərin təsir etmişdir. Taoizmin bəzi prinsipləri türklər vasitəsilə İslam təsəvvürünə daxil olmuşdur. Hətta hikmət axtaran tao dərvişləri şaman kimliyinin yaranmasında da təsirli olmuşdular. Taoizmin İslam sufi təfəkkürünə təsir edən ən mühüm prinsipi “kamil insan” (*ənəl-həq*) anlayışıdır. Hürufilikdə bu anlayış özünün ən ideal şəklini almışdır.

Lao-tzu təliminin əsasını mistik bir panteizm təşkil edir. Bu din Tao anlayışının üstündə təşəkkül tapmışdır. Tao dünyanı idarə edən səbəbdir. İnsan onu bilməlidir. Tao dünyadan əvvəl olan yaradıcı prinsipdir. O, gözəgörünməz, eşidilməz və dərkedilməzdir. O, əzəli və əbədidir, öz-özlüyündə vardır, hər şeydə hazır-amadədir. O, heç cür təsvir edilməz. Hər şeyin təməli odur. O, yoxluq deyil. Təbiət və kainatın mövcudluğu onun sayəsindədir. Hər şeyin arxasında və kökündə o vardır. Hər şeyi yaradıb qidalandıran odur. Bunun üçün də bəzi vaxtlar tao “ana” kimi adlandırılır. Çünki hər şey ondan yaranır. Taoizmə görə kainat mövcud olan (*yanq*) ilə mövcud olmayan (*yinq*) birləşmələrindən meydana çıxmışdır. Taoizmin son qayəsi ölümsüzlüyə nail olmaqdır. Hər şeyin yaradıcısı olan Taonun heç bir şeyə ehtiyacı yoxdur. Qeyd olunmalıdır ki, İslamda da “Əsməül Hüsna” ya daxil olan adlardan biri “Saməd”dir ki, bu da Allahın heçnəyə möhtac olmaması sifətini göstəricisidir.

Taoizm, bir neçə əsr sonra buddizmin təsiri altında kilsə halına gəlmişdir. Lao Tszuya görə dünyadakı bütün pisliklər və ehtiraslar öyrənilən şeylərdən meydana çıxır. Bunun üçün də insan,

ehtirasları oyadan şeyləri öyrənməkdənsə, öz-özünə qulaq asmalı, özünü öyrənməyə çalışmalıdır. Belə olduqda o, əzəli kamilliyə nail ola bilər. Taoistlərin evlərində bir çox ilahlar vardır. İlahların təsvir olunmuş şəkilləri, evlərin böyük qapılarının önündə olan açıq bir şkaflın içinə yerləşdirilir. Taoist din adamları Lao Tszunun yolu ilə gedə bilmək üçün evlənmirlər. İnzivaya çəkilərək (*güşənişin olaraq*) təfəkkürlə vaxt keçirirlər. Monist tipə malik olan taoizmin xüsusi yolu daxili hüzura qovuşmaqla Taoya yaxın olmaqdır. Başda Çin olmaqla Tayvan, Yaponiya, Koreya və Amerika kimi ölkələrdə yaşayan 100 milyona yaxın taoist dünya əhalisinin 1, 5 faizini təşkil edir.

Türklər arasında 5-ci əsrdən etibarən taoizmə maraq artmağa başladı. Göytürk dövləti 6-cı əsrdə yaransa da ondan əvvəl bu torpaqlarda digər türk sülalələri hakim idilər. Bunlardan biri də Tabqaçlar idi. 5-ci əsrdə taoçuların ustadı Çien-çi Tabqaç sarayına gədi. Onun davranışı, elmi və alicənablığı Tabqaç vəliəhdi Toba Tai-vuya dərindən təsir etdi. O taoizmin tərəfdarına çevrildi. Taoizmi imperiya ərazisində sərbəst təbliğat aparan dinlər cərgəsinə daxil etdi. Taoizm qısa müddətdə konfutsi inancına tapınan Cənubi Çin, buddist hunlar, Göy Tanrı inancına sahib abarlar arasında Tabqaç dövlətinin əsas ideologiyasına çevrildi. Üstünlüyü əldən çıxartmaq istəməyən buddistlər taoçulara qarşı kəskin rəqabətə başladılar. Bələliklə nümunəvi tao ustasının sayəsində rəğbət qazanan taoizm dini təbliğat müstəqilliyi qazanaraq türklər arasında yayılmağa başladı. Çində isə əsasən kəndlilər bu dini qəbul etmişdirlər.

Tabqaç xaqanı hakimiyyətinin ilk illərində dinlərarası rəqabətdə tərəfsiz olduğunu göstərsə də, sonrakı proseslər onun mövqeyini dəyişmişdir. Bələki, o, öz ölkəsində böyük bir tao məbədinin tikilməsini əmr etdi. Taoist rahiblər isə xaqanın bu himayəsindən sui istifadə edərək digər dinləri zərərsizləşdirməyə başladılar. İlk addım olaraq şamanizmi “bütperəst və falçılıq inancı” elan etdilər və 440-ci ildə xaqanın çıxartdığı fərmanla kamları (*Şaman rahibləri kam və ya qam adlanırdı. Bu ifadəyə Kitabı Dəqə Qorqudda da rast gəlinir. Bamsı Beyrəyin atasının adı- Kam Börə, Qam Börə.*) qətlə yetirdilər. Bir müddət sonra budda inancına sahib rahiblər də həmin aqibətlə üzləşdilər. İlk olaraq şamanları özlərinə rəqib görmələrindən dolayı onların qətlinə səbəb olmaları şamanizmin həmin dövrdəki təsirindən xəbər verir. Bütün maneələrdən sonra dövlət siyasəti taoist inancın təsiri altına düşdü.

Göytürk xaqan ailəsinin yaşadığı Şərqi Türküstanda 4-cü 5-ci əsrlərə aid, çincə Pianq-lianq adlanan bölgədə taoist bir məbəd yerləşirdi Hətta Göytürk xaqanı Buminin bu inanc sistemi ilə yaxından maraqlandığı qeyd edilir. Onu da qeyd etmək gərəkdir ki, Göytürk dövlətinin qurulması, müstəqillik əldə etməsi Bumin xaqanın adıyla bağlıdır. Bələki, o, 552-ci ildə Juan-juanlar üzərində qazandığı qələbədən sonra “El Xaqanı” ünvanını alaraq rəsmən dövləti qurmuş oldu.

AZƏRBAYCANIN İLK ORTA ƏSR ŞƏHƏRLƏRİNDƏ ŞÜŞƏ SƏNƏTKARLIĞI

ƏSƏDOVA Aytən Vaqif qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

rufet_aytac@mail.ru

Aparılan arxeoloji qazıntılardan aydın olur ki, hələ e.ə. I minilliyin əvvəllərindən şüşə Azərbaycan ərazisi sakinlərinə məlum olmuş, eramızın III əsrinin sonlarından isə (Torpaqqala, Qəbələ) istehsal olunmuşdur.

III-VII əsrlərdə Azərbaycanda şüşə istehsalı üçün əsas olan zəngin xammal – kvaslı qum, soda, əhəng, meşə materialları, oda davamlı gil və s. maddələr zəngin idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ilk orta əsrlərdə şüşə əsasən iki texnoloji üsulla hazırlanırdı. Bu qədim üsullar tökmə və üfürmə üsulu idi. Respublikamızın ərazisində ən qədim şüşə nümunəsi Cəlilabad rayonunda aşkar edilmişdir. Onu da qeyd etmək ki, eramızın III əsrinə aid edilən ən qədim şüşə qab Mingəçevirdə tapılmışdır.

Mingəçevirdə tapılan bu şüşə qablar və digər əşyalar küp qəbirlərdən aşkarlanmışdır. Qəbirlər isə miladdan əvvəl II-I əsrlərə və milad I-II əvvəllərinə aid edilir. Bu isə Azərbaycanda (Qafqaz Albaniyası) şüşə istehsalının və istifadəsinin daha qədim olduğunu sübut edir. Bu dövrdə məişət qabları ilə yanaşı, şüşədən hazırlanmış bəzək əşyalarına da rast gəlinir. Buna nümunə olaraq Cəlilabadda tapılmış

muncuq nümunələrini, 1962-ci ildə Xaçbulaqda aparılmış qazıntılar zamanı qəbirdən tapılmış muncuqları göstərmək olar. Digər muncuq nümunələri isə X əsrə aid edilən qəbirdən tapılmışdır. Bu daş qəbir Şəmkir rayonunun Bayon kəndində yerləşir. Şüşə əşyalara 1958-ci ildə Şamaxıda aparılan qazıntılar zamanı da rast gəlinir. Ən qədim bəzək nümunələri aşkar edilmiş abidələrdən biri də Yaloylutəpənin torpaq abidələridir. Bu dəfn abidəsi e.ə. III-I əsrləri, bəzi mütəxəssislərə görə isə IV-I əsrləri əhatə edir.

Azərbaycanda şüşə muncuqlarla yanaşı şüşə qolbaqlarda tapılmışdır. Buna misal olaraq 1961-ci ildə Şamaxı rayonu ərazisində tapılan şüşə qolbaqları göstərmək olar.

İlk orta əsrlərdə şüşədən hazırlanmış üzüklərə də rast gəlinir. Bu üzüklər əsasən Mingəçevir, Qəbələ, Xınıslı, Şərgah, Beyləqan abidələrində tapılmışdır. Alimlər bu üzüklərdə yerli istehsal olduğunu bildirirlər. Bu şüşə üzüklər halqavari formada idilər. Ən çox üzüklərin bitişən hissəsi ilan başı şəklində düzəldilirdi. Eyni zamanda metal üzüklərə rəngli və şəffaf şüşədən dairəvi qaşlar düzəldilirdi. Bu cür üzüklər Örnəqalada qazıntılar zamanı aşkarlanıb. Azərbaycanın şüşə istehsalının inkişaf tarixi haqqında məlumat verən abidələrdən biri də Qax rayonundakı Torpaqqala yaşayış yeridir. 1958-1962-ci illərdə burada arxeoloji qazıntılar aparılmışdır və ərazidən V-VI əsrlərə aid olan şüşə küresinin qalıqları aşkar edilmişdir. Bu ən nadir şüşə istehsalı ocağıdır.

Azərbaycan ərazisində ilk orta əsrlərə aid şüşədən ətir və dərman qabları da tapılmışdır. Buna misal olaraq 1976-cı ildə Bərdə şəhərində tapılmış ətir qablarını göstərmək olar. Belə kiçik həcmli qablarda nadir məhlullar saxlamaq məqsədi ilə istehsal edilirdi. Bu cür kiçik qablar üfurmə üsulu ilə qəlibdə hazırlanırdı. Eyni zamanda Bərdədə arxeoloji qazıntılar zamanı rəngli şüşələrə də rast gəlinir. Əsasən bu şüşələrin yaşıl, qəhvəyi, boz rənglərinə rast gəlinir. Bərdə şəhərində tapılan şüşə qablar içində ən çox rast gəlinən güldən, su qablarıdır. Bu qablar yuxarıya doğru daralaraq, yuxarı hissəsi müxtəlif naxışlarla bəzədilmiş formadadır. Bu qabın kənarında qalın, halqavari qulpludur. Bu tip qabları (457-483) Firuzun, (531-579) II Xosrovun dövrlərinə aid etmək olar. Bərdədə tapılmış şüşə əşyalarının oxşarlarına Şamaxı, Mingəçevir, Qəbələ, Ağdam, Gavurqala, Torpaqqalada da rast gəlinir. Bu tip qabları III əsrin sonu IV əsrin əvvəllərinə aid edərək primitiv naxışlı qablar hesab etmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şüşə qablar Bərdədə həmişə üstünlük təşkil edib. Bunu da onunla izah etmək olar ki, orta əsrlərdə Bərdədə məişət və mətbəxtə şüşə qablardan daha çox istifadə edilmişdir. Eyni zamanda bu həm də bizə onu izah edir ki, Bərdə əhalisi daha dəbdəbəli həyat və məişət tərzini keçirirdi.

Azərbaycanda şüşənin əridilməsi üçün istifadə edilən qab nümunələri də aşkar edilmişdir. Azərbaycan şüşə istehsalını təsdiqləyən daha bir sübut istehsal tullantılarıdır. Bu tullantılara arxeoloji qazıntılar zamanı Torpaqqalada və Mingəçevirdə rast gəlinir. Torpaqqaladan tapılmış, dördkünc, səliqəli hörülmüş ocaq küplərinin içindən çoxlu şüşə qırıntıları tapılmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir çox sənət sahələrindən fərqli olaraq, şüşə istehsalı sırf şəhər sənətkarlığı idi. Çünki yüksək texnoloji qurğu olan şüşə əritmə küreləri şəhərlərdə qurulurdu. Şüşə istehsalında əsas xam mal tərkibində dəmir oksidin az və natrium, kalsium oksidin olduğu qum idi. Bu isə Azərbaycanda bol idi.

IX-XIII əsrlərdə əsas yeniliklərdən biri şüşə pəncərələrin istehsalı idi. Şüşə pəncərə istehsalı ilə bağlı sənətkar emalatxanasının qalıqları Dərbənd şəhərinin arxeoloji qazıntılarından məlumdur. Buradakı şüşə əridən küre dairəvi plana malik olub diametri 1 metrədən artıq, hündürlüyü isə 1,5 metrdir. Digər kürelər 1965-1969-cu illərdə Qəbələdə, Qarabağda (Amaras yaşayış yerində) tapılmışdır. Həmin kürelər daşdan hazırlanıb sacayağı üzərinə qoyulmuşdur. 1969-cu ildə R.B.Göyüşov tərəfindən aşkar edilən və VII-IX əsrə aid olan (Amaras yaşayış yerindən) şüşə əritmə küresi Azərbaycanda (Albaniyada) şüşə istehsalının və sənətkarlığının inkişafını təsdiqləyən ən tutarlı dəlillərdən biridir.

Əvvəlki dövrlərdə rəngli şüşələrdən təkcə yaşıl şüşələrə rast gəlinirdisə IX-X əsrlərdə çəhrayı, göy, qara rəngli şüşələrə rast gəlinirdi. Təkcə 1953-cü ildə Beyləqandan tapılmış 84 biləzkdən 44-ü qara rəngdədir. Beyləqandan tapılmış şüşə muncuqlar içində ağ və sarı rəngli muncuqlara rast gəlinir. Bu dövrdə nəfis şüşə qab-qacaq nümunələrinin süfrəyə daxil olması dulusçuluğun geriləməsinə səbəb oldu. Süfrə qabları kuzə, piyalə, stəkan, bəni, badə, qrafin və s. nümunələrlə təmsil olunurdu. Şüşədən tək məişət əşyaları hazırlanırdı. Şüşə üzərində səthi, yaxud qabarıq formalı, həndəsi və nəbati ornament motivləri ilə yanaşı, yazı nümunələrinə də təsadüf olunur. Şüşədən hazırlanmış müxtəlif tipli qabların bəzədilməsində yapma şüşə saplardan, daş sürtgəclərlə salınmış naxışlardan istifadə edilirdi. VIII əsrin sonlarından, IX əsrdən etibarən Azərbaycanda laborator qabları (əczaçılıq və kimya) istehsal olunmağa başladı. Bu tip qablar Şabran və Qəbələ şəhərlərində aparılmış qazıntılar nəticəsində tapılmışdır. Qablar əsasən IX-X əsrlərə aid edilir. Şabranda dulus məmulatları hörmə formalı naxışlarda tapılmışdır. Şabranda saç hörgü formasına əks etdirən hörülmüş şüşə hissəsi də aşkar edilmişdir.

İlk orta əsrlərdə Azərbaycanda şüşə məmulatı və şüşə sənətkarlığı çox yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Mühəribələrə, dağıntılara baxmayaraq sənətkarlığın izləri, nümunələri torpağın altında qalmışdır. Azərbaycanın bir çox orta əsr şəhərləri bu gündə böyük bir sənətkarlıq nümunələri xəzinəsi ilə zəngindir. Bütün bunlar bizim əsrlərdən bəri, gəlib bu günə çatan sənətkarlıq tariximizin əsasını təşkil edir.

GƏNCLƏRƏ HƏRBI-VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİNİN AŞILANMASI

HƏSƏNOVA Günay Həsən qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti
hesenovasiman6@gmail.com

Vətənpərvərlik insanda fədakarlıq, mərdlik, cəsurluq və məğlubedilməzlik hissi yaradır, apardığı mübarizədə inam hissini gücləndirir. Biz şanlı tariximizlə, tariximizi yaradan qəhrəmanlarla həmişə fəxr edirik. Bu gün müstəqil respublikamızın inkişafı ilk növbədə böyüyən nəslin təlim-təربiyə işinin düzgün təşkilindən, vətəndaşlıq hazırlığından asılıdır. Gənclərin vətənpərvərlik, dövlətimizə və xalqımıza məhəbbət ruhunda təربiyə edilməsi ən mühüm sahələrdən biridir. Vətənpərvərlik insanı səciyyələndirən ən mühüm keyfiyyətlər olduğundan onun böyüməkdə olan nəsle aşılınması uşaq, yeniyetmə və gənclərin vətənpərvərlik ruhunda təربiyəsi həmişə təlim-təربiyə işinin ən mühüm istiqamətlərində, məktəbin üzərinə düşən ən vacib vəzifələrdən biridir. Hərbi –vətənpərvərlik təربiyəsi mənəviyyət təربiyəsinin ayrılmaz hissəsidir. Məhz buna görə də hazır ki, şəraitdə hərbi-vətənpərvərlik təربiyəsi ümumdövlət işinin mühüm bir sahəsinə çevrilmişdir.

Gənclərdə hərbi-vətənpərvərlik təربiyəsini o zaman daha yaxşı aşılamaq mümkündür ki, orta məktəbin X-XI siniflərində oxuyan şagirdlərə və ali məktəbdə təhsil alan tələbə-gənclərə ayrı-ayrı fənləri və ixtisas kurslarını tədris edərkən hərbi məzmunlu biliklər də verilsin. Keçmiş Sovetlər Birliyi dövründə mövcud dərslərdə, dərs vəsaitlərində və metodik ədəbiyyatda hərbi-vətənpərvərlik hissələri aşılamaq məlumatları və hərbi məzmunlu biliklər məxfilik üzündən verilmirdi. Əslində bu, şüurlu surətdə edilirdi ki, gənclər vətənpərvərlik duyğularından məhrum olsunlar, vətənin müdafiəsi üçün lazımı bilikləri almasınlar. Artıq bu gün müstəqil respublikamızın inkişafı ilk növbədə böyüyən nəslin təlim-təربiyə işinin düzgün təşkilindən, vətəndaşlıq hazırlığından asılıdır. Uşaqların bir vətəndaş kimi böyüməsində ailənin, cəmiyyətin, ümumilikdə mühitin rolu böyükdür. Uşaqlar bir insan kimi, vətəndaş kimi ilk təربiyəni ailədən alır. Burada onlar əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, fiziki möhkəmliyi, əmək vərdişlərini, davranış qaydalarını, bədii-estetik duyumu və s. kimi keyfiyyətləri qazanır. İnsan fərd kimi doğulub, vətəndaş kimi fəaliyyət göstərərək təربiyə-təhsil prosesində, əmək prosesində vətəndaş hazırlığı keçir. Əsl vətəndaş dedikdə, bilavasitə vətənə, dövlətə gərəkli fəaliyyəti ilə xidmət edən, böyük mənəvi keyfiyyətlərə malik olan insan nəzərdə tutulur. Vətəndaşlıq təربiyəsinin mənbəyi ailədir. Təcrübə göstərir ki, ailədə vətəndaşlıq təربiyəsi yalnız özbaşına axınla kor-koranə deyil, planlı, sistemli, məqsədli şəkildə təşkil olunmalıdır. Uşaqların vətəndaşlıq təربiyəsi dedikdə, yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmə və şəxsiyyət kimi yetişmə nəzərdə tutulur. Onlar davranış qaydalarını, nizam-intizamı, savadlı olmağı, vətənin tarixini, coğrafiyasını, mədəniyyətini, milli adət-ənənələrini bilməli, vətəni sevməlidirlər. Azərbaycan Respublikasında hüquqi, demokratik dövlət quruculuğu inkişaf etdikcə, vətənpərvərlik təربiyəsinə, o cümlədən böyüməkdə olan nəslin hərbi-vətənpərvərlik təربiyəsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Uşaqların vətənpərvərlik təربiyəsi ailədə, təربiyə müəssisələrində və orta ümumtəhsil məktəbində uşaq və yeniyetmələrə verilən vahid təربiyə işinin vacib tərkib hissəsidir. Müstəqilliyini bərpa etmiş dövlətimizin ideologiyasının, həmçinin Azərbaycançılıq və yurdsevərlik ideyalarının gənclər arasında təbliğ olunmasına böyük ehtiyac var. Azərbaycanımız üçün əsl vətəndaş yetişdirmək böyük gələcəyimiz naminə ən mühüm vəzifə kimi təhsilimizin və mədəniyyətimizin qarşısında durur. Doğrudur, dövlətçilik, vətəndaşlıq orta məktəb dərslərində və ya hansısa əyani vəsaitlərdə əks olunmalı deyil, bütün sahələrdə təbliğ edilməli, sevgi və ehtiram hədəfinə çevrilməlidir. Amma digər sahələrə nisbətən bu məsələdə əsas vəzifə orta məktəblərin və dərslərin üzərinə düşür. Məlumdur ki, təlim-təربiyə işinin bütün sahələrində, istiqamətlərində olduğu kimi vətənpərvərlik təربiyəsinin də əsası ibtidai siniflərdə qoyulur və o, sonrakı təlim pillələrində daha da inkişaf etdirilir. Bu mənada böyüməkdə olan nəslin vətənpərvərlik təربiyəsində

İbtidai sinif müəllimlərinin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Onlar məktəbə qədəm qoyan körpə fidanların qəlbində elə ilk günlərdən Vətənə məhəbbət aşılamağa, onu güclü vətənpərvərlik hissəsinə çevirməyə çalışmışdılar. Ölkəmizin tarixi haqqında sistemli, uşaqların başa düşəcəyi tərzdə verilən məlumatlar da vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm rol oynayır. İstər dərslərdəki ayrı-ayrı mətnlərdə, istərsə də aparılan tərbiyəvi söhbətlər, tədbirlər zamanı verilən belə məlumatlardan şagirdlər Vətənimizin zəngin tarixi, xalqımızın zaman-zaman öz varlığını qorumaq üçün apardığı mübarizələr, azadlıq və müstəqillik uğrunda gedən mücadilələr haqqında biliklər əldə edir, bu biliklər əqidəyə çevrilərək onlarda vətənpərvərlik hissələrini daha da artırır. Vətənpərvərlik tərbiyəsində xalqımızın qəhrəman oğulları, tarixi şəxsiyyətlər haqqında şagirdlərə verilən məlumatlar, aşılana biliklər də güclü təsir qüvvəsinə malikdir. Müasir dövrdə təhsilin qarşısında qoyulmuş fəal vətəndaşlar yetişdirmək vəzifəsi də məhz sistemli, ardıcıl aparılan vətənpərvərlik tərbiyəsində nəticəsində reallaşdırılır. Son dövrlərdə qabaqcıl məktəblərimizdə şagirdlərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə diqqət xeyli artırılıb. Təhsil ocaqları ictimai inkişaf qanunları şagirdlərə başa salmalı, məktəbliləri vətənin müdafiəsinə hazır olmaq ruhunda tərbiyələndirməli, onlarda yüksək vətənpərvərlik hissini, həmçinin xalqımızın əxlaqına zidd təzahürlərə qarşı qətiyyətli mübarizə inkişaf etdirilməlidir.

Ulu öndərimiz, müstəqil Azərbaycanımızın memarı və qurucusu Heydər Əliyev məhz buna görə də vətənpərvərlik tərbiyəsinə, uşaq və gənclərin vətənpərvər ruhda böyüməsinə xüsusi əhəmiyyət verir və bunu çıxışlarında dənə-dənə biz gələcəyin müəllimlərinə tövsiyə edirdi. Təhsil işçiləri ilə çoxsaylı görüşlərinin birində böyük öndər demişdir: "Bizim gənclər, təhsil alan nəslimiz gərək məktəblərdə ilk addımlarından vətənpərvərlik əhvali-ruhiyyəsi ilə tərbiyə olunsun. Bütün dərslər, xüsusən də humanitar fənlər gərək gənclərimizə Vətənə sədaqət, vətənpərvərlik ruhu aşılasın, tərbiyə etsin".

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ GƏNCLƏR SİYASƏTİ

Mayıl ALICANOV
ADPU-NUN ŞAMAXI FİLİALI
Magistr Çinarə Xəlilzadə

Müasir Azərbaycan cəmiyyətinin memarı və qurucusu ulu öndər Heydər Əliyev qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqının gələcək inkişafının təmin olunmasında, ictimai-siyasi həyatının sürətli inkişafında gənclərin rolunu yüksək qiymətləndirmiş və onlara böyük qayğı göstərmişdir. Heydər Əliyev hələ 1969-1982-ci illərdə respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrlərdə xeyli sayda yeni tədris müəssisələri, hərbi və ali məktəblər açmış, 15 mindən artıq azərbaycanlı gənci keçmiş SSRİ-nin nüfuzlu ali məktəblərində təhsil almağa göndərmiş və o dövrün ən müasir ixtisaslarına yiyələnmişdilər. Ulu öndərimiz SSRİ-nin müxtəlif ali məktəblərində təhsil almağa göndərilən bu gənclərin maddi cəhətdən təmin olunmasına və mükəmməl təhsil almalarına hər cür şərait yaradılmasına qayğı göstərirdi.

Heydər Əliyev Moskvada fəaliyyət göstərdiyi və yaşadığı illərdə Azərbaycan gənclərinin ölkədə ictimai-siyasi proseslərdən demək olar ki kənar qalmış, mənəvi-psixoloji böhran vəziyyətinə düşmüş, yalnız yüz minlərlə adamın qoşulduğu ümummilli xalq hərəkətinin genişləndiyi dövrdə - Meydan hərəkətində iştirak etməyə başladılar.

Görkəmli dövlət xadimi və böyük siyasətçi Heydər Əliyev Azərbaycana qayıtdıqdan sonra zəngin siyasi təcrübəsinin və humanitar dünyagörüşünün genişliyi nəticəsində onun "Azərbaycanın bugünkü gələcəyi bütövlükdə sağlam düşüncəli gənclərdir" sözləri gənclərə göstərilən qayğının bariz nümunəsidir.

Gənc nəslin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinə və sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirən ulu öndər Heydər Əliyev idarəetmə orqanlarında gənc mütəxəssislərə üstünlük verilməsinə və gənclərin təşkilatlanmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Bu məqsədlə 22 sentyabr 1993-cü ildə Respublika Ali Sovetində gənclərin nümayəndələri ilə görüş keçirmiş, 1994-cü il 26 iyul tarixdə Gənclər və İdman Nazirliyinin yaradılması barədə fərman imzalanmış, Azərbaycan Respublikası gənclərinin formunun keçirilməsinə, gənc istedadlara dövlət qayğısının gücləndirilməsinə nail olmuşdur. Bütün bunların məntiqi nəticəsidir ki, Azərbaycan gəncinin dövlət quruculuğuna fəal cəlb olunması dövlətin gənclər siyasətinə mühüm töhfə verdi. Bununla da ümummilli liderimizin 1997-ci il 2 fevral tarixində imzaladığı fərmana əsasən həmin tarix "Azərbaycan gəncləri günü" elan edilmişdir. 1996-2002-ci

illərdə qəbul olunmuş “Bədən tərbiyəsi və idman haqqında”, “Azərbaycanın gənc istedadlarına dövlət qayğısı haqqında”, “Gənc istedadlar üçün xüsusi təqaüdlərin təsis edilməsi haqqında”, “Dövlət gənclər siyasəti haqqında” qərarların, habelə “Gənc ailə” proqramı, “Gənclərdə vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hislərinin yüksəldilməsi haqqında”, “Ordudan tərxis olunmuş gənclərin məşğulluğu” dövlət sənədləri bu baxımdan təqdirə layiqdir. Bundan əlavə Heydər Əliyevin Qaçqın və məcburi köçkün tələbə gənclərə göstərdiyi qayğı onun bütün ölkə vətəndaşları qarşısında göstərdiyi əvəzolunmaz xidmətlərinin tərkib hissəsidir.

Biz iftixarla deyə bilərik ki, bugün də dövlətimiz Azərbaycan xalqına, o cümlədən gənclərə xüsusi diqqət və qayğı göstərir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin gənclər siyasəti onun layiqli davamçısı İlham Əliyev tərəfindən bugün uğurla həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci ili Gənclər ili kimi qeyd etməsi yalnız gənclərin deyil, respublikamızın ictimai-siyasi həyatında çox mühüm hadisə oldu.

Bugün milli vətənpərvərlik Azərbaycanın Respublikasının hər bir vətəndaşının, o cümlədən hər bir gəncinin həyatının əsas prinsipidir. 2016-cı ilin aprel ayında erməni təxribatına qarşı silahlı qüvvələrimizin, o cümlədən gənc zabit və əsgərlərimizin misilsiz qəhrəmanlığı buna parlaq nümunədir. Bu gün hər bir Azərbaycan vətəndaşı, o cümlədən gənclərimiz ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ideyalarını öz fəaliyyətində daim rəhbər tutmalı, Azərbaycan gəncliyinin lideri olan möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanın müstəqilliyinin əbədi yaşaması üçün sıx birləşməlidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Heydər Əliyev: Mənəviyyat, mənəvi dəyərlər, mənəvi tərbiyə. Bakı, 2008.
2. Təhsil Millətin gələcəyidir. Bakı, 2002
3. Heydər Əliyev. Təhsil. Bilik. Məktəb. Bakı, 2006
4. Misir Mərdan. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı, 2009
5. <https://haydaraliyevcenter.wordpress.com/heyder-eliyev/heyder-eliyev-muasir-gencler-siyasetinin-banisi-dir/>

BİRİNCİ FƏLƏSTİN İNTİFADASI VƏ ONUN SİYASİ NƏTİCƏLƏRİ

Pərviz RƏSULOĞ

Bakı Slavyan Universiteti

resulov94@inbox.ru

AZƏRBAYCAN

8 dekabr 1987-ci ildə Fələstində ilk kütləvi etiraz hərəkatı olan **İntifada** başladı. Fələstinlilər əleyhinə nəticələnən sülh danışıqları və FAT-ın Tunisə köçməsi nəticəsində İsrailə qarşı müqavimətin zəifləməsi, Fələstin xalqında reaksiyaların artmasına səbəb oldu. Qəzzada bir yəhudiyə aid fələstinli işçiləri daşıyan yük maşını ilə avtomobilin toqquşaraq qəza törətməsi, 4 fələstinlinin ölümü və 9-nun yaralanmasına səbəb olması İntifadanın başlanmasına zəmin yaratmışdır.

İntifada üçün ilk əməliyyat Qəzza İslam Universiteti Tələbə Cəmiyyəti tərəfindən hazırlanmış və bütün tələbələr isə yaralıların yerləşdirildiyi Şəfa Xəstəxanasının ətrafında cəmlənmişdirlər. FQT-nin təsirinin azaldığı bir vaxtda İntifada, Qəzzada HƏMAS-ın liderliyində başlamış və qısa vaxt ərzində Qərbi Şəriyəyə yayılmışdır. Etirazlar vətəndaş itaətsizliyinə çevrilmiş, ümumi tətillər təşkil olunmuş, İsrail malları boykot edilmiş, divarlarda işğal əleyhinə yazılar yazılmış və yollara barikadalar qurulmuşdur. Ağır texnika ilə silahlanmış İsrail əsgərləri və tankalarına qarşı fələstinlilər sapand, daş və odunlarla müqavimət göstərmişlər.

1993-cü ilə qədər davam edən İntifadada insan itkisi 1300-ə çatmışdır. Fələstində İntifada ilə birlikdə HƏMAS-da hərəkata keçmişdir. *Müsləman Qardaşlar Camaatının* Fələstin qolu kimi İntifadada rol oynayan islamçılar geniş əsaslı bir hərəkat kimi meydana çıxan HƏMAS bütün dünyaya özünü tanıdı bilmişdir. İntifadanın İsrailə verdiyi maddi və mənəvi itkilərdən ötrü, daha əvvəl iflasa uğrayan sülh görüşləri 1991-ci ildə Madrid Sülh Konfransı ilə yenidən başlamışdır. 1993-cü ildə imzalanan Oslo sazişi ilə birlikdə Fələstin xalqının bütünlüklə iştirak etdiyi hərəkat olan İntifada sona çatmış, bundan sonra müxtəlif müqavimət qrupları, işğalçılara qarşı kortəbii hücumlarla diqqət çəkmişdir.

1991-ci ilin oktyabrında beynəlxalq birliyin və xüsusilə ABŞ-ın təzyiqi ilə Madrid konfransı çağırıldı. ABŞ-ın bu konfrans üçün İsrailə təzyiq göstərməsinin səbəbi ictimaiyyətdəki bu sual idi:

“İraqın Küveyti işğalı qarşısında ABŞ və beynəlxalq ictimaiyyət reaksiya göstərdiyi halda, eyni şey Fələstini illərdir işğal altında saxlayan İsrailə aid edilmirdi?”. ABŞ elan etdiyi “Yeni Dünya Nizami”nin əsaslarından birini də beynəlxalq hüquqa hörmət olaraq bildirmişdi və Küveytdə beynəlxalq hüququn pozulması cəzalandırılmışdır. Körfəz müharibəsi zamanı İraqın necə Fələstin probleminə öz məqsədləri üçün istifadə etdiyini görənlər və İsrailin də müharibəyə girməsi təhlükəsini yaşayan ABŞ, öz ictimaiyyətini də razı salmaq üçün problemin həlli məqsədilə İsraili danışıqlara getməyə məcbur etdi. Bu şərtlər altında başlayan Madrid konfransının mühüm maddələri aşağıdakılardır:

- Madrid konfransı BMT TŞ-nın 242 və 338 sayılı qətnamələrinə əsaslanaraq ədalətli, davamlı və əhatəli sülh axtarışındadır;

-Sülh sazişi bağlamaq üçün İsrailin Suriya, Livan, İordaniya və Fələstin ilə ikitərəfli, silahlara nəzarət, iqtisadi inkişaf, su, qaçqın və digər məsələlərdə isə çox tərəfli görüşlərin keçirilməsini nəzərdə tuturdu.

-Fələstinlilər üçün müvəqqəti idarəçilik ilə başlayan və daimi idarəçiliklə nəticələnəcək iki mərhələli görüş anlayışının yaradılması qərarlaşdırmışdır.

1992-ci ildə ABŞ-da seçkilərin yaxınlaşması və İsrailin HƏMAS və İslami Cihad üzvlərini deportasiya etməsi ilə Madrid prosesi təxirə salındı. Mövcud problemləri həll etməkdə uğursuz olan Madrid konfransı, ərəb dövlətlərinin və İsrailin birbaşa danışıqları baxımından simvolik bir əhəmiyyətə malikdir.

1992-ci ilin iyununda İsraildə sol qüvvələrin, yəni İşçi Partiyasının hakimiyyətə gəlməsi çox qüvvətli bir sülh müddətini başlatdı. Sərtlik tərəfdarı kimi göstərilən baş nazir İshaq Rabin ilə göyərçin kimi göstərilən Şimon Peres və müavini Yosi Beilin, fələstinlilərlə sülhü razılaşıdıracaq mükəmməl qrupu formalaşdırmışdı. Körfəz müharibəsindən sonra mövqeyi zəifləyən FAT bu sülh danışıqlarının nəticəsiz olacağına inanırdı.

Vaşinqtondakı ikitərəfli danışıqlar yekunlaşınca İsrail, FAT-ın iştirakına qarşı etirazını geri götürdü. Bundan əlavə, xarici işlər naziri Peres və müavini Beilin, Norveçin cəhdi ilə gizli danışıqların hazırlanması yollarını axtarırdı.

Vaşinqtondakı ikitərəfli danışıqların nəticəsiz olduğu məlum olduqdan sonra 20 yanvar 1993-cü ildə Oslo çıxışı açılmış oldu. Norveçin *Sarpsborg* qəsəbəsində danışıqlarda görülməmiş irəliləyişlər baş verdi. Fələstinlilər işğal olunmuş torpaqlardan mərhələli şəkildə çıxdığı təqdirdə İsraili tanıyacaqlarını qəbul edirdilər. Danışıqlar **Prinsiplər Deklorasiyasının** imzalanması ilə nəticələndi. Bu sənəd Vaşinqtonda imzalanarkən Ərəfat ilə Rabin arasındakı *tarixi qucaqlaşmanı* 400 milyon insan canlı izlədi.

Fələstin idarəçiliyi, Qəzza bölgəsindəki ilk illərində çətinliklə üzləşdi. Fələstin xadimlərinin bombalı aksiyalarında onlarla İsrail vətəndaşı öldü. İsrail Fələstin muxtariyyətinin ərazilərinə giriş-çixışlara maneə törədirdi, xadimlər isə sui-qəsdlər düzəldirdi. Yeni məskunlaşma ilə əlaqədar inşaat prosesi də davam etdirilirdi. **Fələstin Milli Muxtariyyəti** öz cəmiyyətinin hirsini kütləvi həbslər ilə ört-bas etməyə çalışırdı. İsrail içində isə sülh müddətinə təzyiqlər sağçılar və dini qruplardan edilirdi.

Belə mühitdə sülh danışıqları gərgin şəraitdə aparılsa da, əvvəlcədən müəyyənləşdirilən təqvimə uyğun olmadı. 24 sentyabr 1995-ci ildə **Oslo-2** deyə adlandırılan müqavilə Misirin Taba şəhərində və ABŞ-ın Vaşinqtonda ayrı-ayrı mərasimlərlə imzalandı. Bu müqaviləyə görə, İordan çayının qərb sahilini üç hissəyə bölünürdü:

Oslo danışıqları sonrakı növbəti analoji müqavilə 1997-ci ilin yanvar ayında «Əl-Halil» müqaviləsi imzalandı. Hər iki müqavilə, danışıqların mövzusu olan mübahisəli ərazilərin statusunda müəyyən edir və müvafiq öhdəliklər yaratmış oldular. Lakin problemin həllinə yönəlmiş beynəlxalq siyasi-diplomatik cəhdlər səmərəli olmadığından yeni, növbəti İntifadanın başlanmasını şərtləndirdi.

ÜMUMMİLLİ LİDERİMİZ HEYDƏR ƏLİYEV - ƏBƏDİLİK SİMVOLU

MƏMMƏDOVA Minayə Əflatun qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
İngilis dili kafedrası

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının tarixində parlaq səhifə açan nadir şəxsiyyət olmuşdur. Bu dahi, müdrik şəxsiyyət xalqının əsrlərin sınağından çıxmış özünəməxsus milli xüsusiyyətlərinə malik olmaqla yanaşı, bəşəri düşüncələrin daşıyıcısı olmuş və yenə də xalqımızın qəlbində, zehində olmaqdadır.

Müasir Azərbaycanın yaradıcısı və fədakar oğlu öz həyatının mənasını doğma xalqına xidmətdə gördü, bu məqsədlə gecənin-gündüzün nə olduğunu bilmədən çalışdı. Ulu öndərin mənalı ömür yolu vətənə sədaqət nümunəsidir.

Unudulmaz rəhbərimiz hələ sağlığında ikən xalqımızın qəlbində özünə əbədi abidə ucaltmış, iti təfəkkürü, müdrikliliyi, təkrarsız siyasətçi keyfiyyətləri ilə Azərbaycanı dünyaya tanıtmışdı. Heydər Əliyevin respublikamıza rəhbərlik etdiyi bütün dövrlər xalqımızın milli mənlilik şüurunun oyanması, azadlığa və müstəqilliyə qovuşmaq arzularının çiçəklənməsi, ictimai həyatımızın, iqtisadiyyatımızın bütün sahələrində, elm və mədəniyyətimizin inkişafında böyük nailiyyətlərin əldə edilməsi ilə əlamətdar olmuşdur.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının tarixinə və taleyinə parlaq və silinməz iz qoymuş böyük şəxsiyyət, qeyri-adi zəka, fitri istedad sahibi, müdrik dövlət xadimi kimi düşmüşdür.

Bu gün müstəqil Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzu və şöhrəti durmadan artmaqdadır. Azərbaycan Respublikası bütün dünyada demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət nüfuzu qazanmışdır. Heydər Əliyev zəkasının məhsulu olan Əsas Qanunumuz dünyanın ən demokratik, ən mükəmməl konstitusiyalarından biridir və beynəlxalq aləmdə Vətənimizə böyük rəğbət qazandırır. Yurdumuzda hökmranlıq edən sabitlik, həyata keçirilən daxili islahatlar xarici ölkələrlə əlaqələrimizin genişlənməsinə müsbət təsir göstərir. Özünün xarici siyasətini bərabərlik və qarşılıqlı mənafe prinsipləri əsasında quran Azərbaycan respublikası dünyanın bütün dövlətləri üçün açıq ölkəyə çevrilmişdir.

Xalqın tələbi ilə hakimiyyətə gələn Ulu Öndər öz proqramını belə ifadə etmişdir: “Mən həyatımın qalan hissəsini də xalqıma həsr edəcəyəm”. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev bunu öz yorulmaz fəaliyyəti, məqsədyönlü işi və sanballı əməlləri ilə sübuta yetirdi. O, böyük zəkası, geniş dünyagörüşü, nadir istedadı ilə ölkəmizin başı üstündən neçə bəlanı sovuşdurdu, neçəsinin qarşısını aldı.

Fəaliyyətinin hansı sahəsini götürsək, onun tariximizdə əbədi qalması üçün kifayət qədər xidmətləri var. Ümummilli liderimiz əbədiyaşar şəxsiyyətdir. Onun əməlləri, qurduğu dövlət, işıqlı ideyaları da ölməzdir, əbədiyaşardır. Azərbaycan xalqı ona görə xəşbəxtkdir ki, bu əməllər, bu ideyalar ulu öndərin siyasi kursunun layiqli davamçısı, Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla inkişaf etdirilir. Ümummilli liderin əməlləri davam etdirildikcə, ideyaları gerçəkləşdikcə Azərbaycan daha qüdrətli bir dövlətə çevrilir, Azərbaycanın şərəfli tarixinin yeni mərhələsi yazılır, İlham Əliyev mərhələsi, bu da xalqımızı ümummilli liderimizin siyasi kursu ətrafında gündən-günə daha sıx birləşdirir, onun monolitliyini artırır.

Müdriklər çox qabağı görürlər. Heydər Əliyevin zamanı qabaqlayan əməlləri də bunu sübut edir. Bəlkə də, bu gün bizə adi görünən bir işin 30-40 il sonra elə bəhrəsini görəcəyik ki, təkrar-təkrar heyrətlənməli olacağıq.

Tələ bəzən xalqları, ölkələri sərt sınaqlara çəkir, üzücü müharibələr və sosial katalizmlər, tənəzzül və böhran minilliklərin nailiyyətlərini təhlükə altına alır, tarixi tərəqqi məhvə sürüklənir. Belə hallarda cəmiyyət bəşəri bir xilaskarın gəlişinə ehtiyac duyur. Və həmin şəxsiyyət öz xilaskarlıq missiyasını yerinə yetirdikdən sonra tarixdə əbədi iz qoyur.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev elə bir zirvədir ki, onun yeri bütün zamanlarda görünəcək. O bizim xalqımız üçün çox böyük işlər görüb. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradıcısı və qurucusudur. O, xalqımızın min illərin sınağından keçən milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlərinin qorunub saxlanmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Eyni zamanda, məhz Heydər Əliyevin böyük səyləri ilə Azərbaycan sivil dünya ilə sıx əlaqələr qururdu. Azərbaycanda hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğu məhz bu dahi siyasətçinin rəhbərliyi ilə həyata keçirilirdi.

Heydər Əliyev təkcə Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasında tanınan və sevilən lider idi. Türkiyə - Azərbaycan dostluğunu çox gözəl ifadə edən “Bir millət, iki dövlət” ifadəsi də ona məxsusdur. Biz çalışmalıyıq ki, bu hikmətə deyimin ifadə etdiyi amal bundan sonra da davam etsin.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycanda türkdilli xalqların və respublikaların mədəniyyət günlərinin keçirilməsi ənənə halını almışdı. Azərbaycanda qazax şairi və filosofu Abay Kunanbayevin, məşhur qırğız eposu “Manas”ın, türk dünyasının şah əsərlərindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un yubileylərini yüksək səviyyədə keçirilməsi ümumtürk mədəniyyətinin inkişafına layiqli töhfə olmuşdur.

Heydər Əliyev Cənubi Qafqazda uzun müddət ərzində ən əsas şəxsiyyət olmuşdur. Bu günlərdə Amerika Birləşmiş Ştatları və Azərbaycanın bəhrələndiyi dostluq əlaqələrinin qurulmasında və Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunmasında onun şəxsi səyləri həyati əhəmiyyət daşımışdır. Məhz onun rəhbərliyi altında Amerika Birləşmiş Ştatları və Azərbaycan, Əfqanıstan və İraqdakı əməliyyatlar da daxil olmaqla, terrorizmə qarşı mübarizədə tərəfdaş olmuşlar. Dağlıq Qarabağ faciəsinin sülh danışıqları vasitəsilə ədalətli və uzunmüddətli həllinə nail olmaq sahəsində onun nümayiş etdirdiyi qətiyyət regionda sülh və sabitliyin saxlanılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Eyni zamanda, onun mövqeyi və göstərdiyi səylər Azərbaycanın iqtisadi inkişafını möhkəmləndirən böyük həcmli xarici sərmayələrin cəlb olunmasında əsas rol oynamışdır (**Corc Buş, Amerika Birləşmiş Ştatlarının sabiq prezidenti.**)

Ümummilli liderimizin Azərbaycan naminə həyata keçirdiyi ölçüyəgəlməz tədbirlərlə özünə abidə ucaldı, dünya şöhrətli siyasətçi imicini qazandı. Ömrü boyu azərbaycanlı olmağı ilə fəxr edən dahi şəxsiyyətlə indi bütün Azərbaycan fəxr edir. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə ABŞ konqresmenlərindən biri onu Amerikanın görkəmli dövlət xadimi Corc Vaşinqtona bənzətdi...

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin zərgər dəqiqliyi ilə işləyib hazırladığı və mərhələ-mərhələ reallaşdırdığı milli neft strategiyası Azərbaycana böyük siyasi və iqtisadi dividendlər gətirib. Ölkəmizin Qərbə inteqrasiyasına geniş yol açıb, bu prosesi möhkəmləndirib. İndi biz bu möhtəşəm strategiyanın real nəticələrini, bəhrələrini görürük. “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri Azərbaycanı demokratik Qərb dünyası ilə daha sıx birləşdirir və ölkəmizə milyardlarla dollar həcmində mənfəət gətirir.

Bu gün müasir Azərbaycanda hörmətli Prezidentimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi altında ulu öndər Heydər Əliyevin ideyaları, dövlətçilik sahəsində uzaq gələcəyə düşünülmüş planları reallaşır. Xalqımız əmindir ki, Prezidentimizin çevik, müdrik daxili və xarici siyasəti müstəqil Azərbaycanın hərtərəfli və sürətli inkişafını, ərazi bütövlüyünü təmin edəcəkdir. Çünki möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin dövlətçilik kursu öz gücünü Ulu Öndərin müdrikiyindən, həyat təcrübəsindən alır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev həyatda cismən mövcud olmasa da, onun ideyaları daim yaşayacaq. O, xalqımız üçün əbədi irs qoyub getdi. Biz bu müqəddəs irsi, zəngin məktəbi öyrənməli və ondan yararlanmalıyıq. Məhz bu yolla Azərbaycanı irəliyə aparmaq mümkün olacaq.

Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin yaşadığı tale nadir siyasətçilərə nəsis olub. O, daim öndə olub, siyasi lider, dövlət xadimi kimi xalqın məhəbbəti ilə yaşayıb və bundan sonra da yaşayacaq. Heydər Əliyev elə bir siyasi xadim idi ki, o, yalnız siyasətlə yaşamırdı. O, böyük dövlət xadimi idi. Millətin taleyini həll edən məsələləri daim düşünür və onların həlli yollarını müəyyənləşdirirdi. Dünya şöhrətli siyasətçi Heydər Əliyevin adı tarixə böyük hərflərlə yazıldı. O, Azərbaycan xalqının and yeridir. Ona görə də, Heydər Əliyevin adı əbədi yaşayacaq.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev - Əbədilik Simvolu

Xülasə: Məqalədə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycanın müasirliyi uğrunda həyata keçirdiyi əvəzsiz fəaliyyətindən bəhs olunur. Eləcə də, xalqımızın rifahının yaxşılaşdırılması üçün dövlətimizin inkişaf edib, qabaqcıl dünya ölkələri səviyyəsinə yüksəlməsi uğrunda atdığı önəmli addımlardan məlumat verilir.

Açar sözlər: Lider, dövlət, xalq, müasir, siyasət, təbliğatçı, quruculuq missiyası.

The national leader Geydar Aliyev – The Symbol of Eternity

Summary: The article deals with incomparable works of the national leader GeydarAliyev for the sake of modernity of independent Azerbaijan. It also tells about important steps on the way of prosperity and development of the Azerbaijani and formation in the ranks of the developed countries of the world.

Key words: Leader, state, people, modern, policy, propagandist, mission of creation.

Общациональный лидер Гейдар Алиев – Символ Вечности

Резюме: В статье говорится о несравненных действиях общационального лидера Гейдар Алиева ради современности независимого Азербайджана. Также повествуется о важных шагах на пути развития и процветания азербайджанского народа и становления в ряды передовых стран мира.

Ключевые слова: Лидер, государство, народ, современный, политика, пропагандист, миссия, создания.

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ RUSİYA FEDERASIYASININ YAXIN ŞƏRQ SİYASƏTİNDƏ ŞİMALİ QAFQAZ QANUNUSUZ HƏRBİ QRUPLAŞMALAR AMİLİ

Bəyim Nadir qızı ABDULLA

Azərbaycan Dillər Universiteti
bayim.abdulla@gmail.com

İraq və Suriya ərazisində fəaliyyət göstərən silahlı terror təşkilatı olan İraq Şam İslam Dövləti - İŞİD regionun yeni bəlasına çevrilmişdir. Getdikcə güclənən İŞİD-in yaratdığı təhlükələr sürətlə Yaxın Şərqlə regionunun sərhədlərini aşmaqdadır. Beləki, 2014-cü ilin sentyabrın 3-də İŞİD tərəfdarları Rusiyaya Qafqazda yenidən müharibə başlayacaqları və "Allah rızası üçün" Qafqazın azad edilməsi ilə təhdid etmişdirlər.

Rusiya Federasiyasının (RF) bugün Suriyada İŞİD-ə qarşı mübarizə aparmasının əsas səbəblərdən biri vətəndaşlarının Suriyada qanunsuz silahlı birləşmələrin tərkibində hökumət qüvvələrinə qarşı döyüşmələri, İŞİD terror təşkilatına qoşulmaları və orada bəşəriyyət əleyhinə cinayət törətmələridir. Günümüzdə qafqazlılar qondarma "İraq İslam Şam dövləti" cərgəsində döyüşürlər. 2014-cü il iyun ayında RF-nin Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin direktoru Aleksandr Bortnikov 200 döyüşçünün Suriyada cihadçılara qoşulduğunun bildirmişdir. Strateji təhlükəsizlik xidməti göstərən Soufan Qrupunun 2015-ci ildə apardığı araşdırmaya əsasən isə Rusiya Federasiyasından İŞİD-ə qoşulan döyüşçülərin əksəriyyəti Çeçenistan və Dağıstandan gələn və əvvəllər Əfqanıstanda gedən hərbi əməliyyatlarda iştirak edən döyüşçülərdir. Onların verdiyi məlumatlara əsasən, 2014-cü ilə nisbətən bura gələn döyüşçülərin sayı 2015-ci ilə nisbətən artmışdır. Rus rəsmilərinin digər məlumatına əsasən 2015-ci ildə 2400 döyüşçü Suriyada vuruşur.

2015-ci ilin sentyabrında Rusiya prezidenti Vladimir Putinin BMT-nin Baş Assambleyasında çıxışında Suriyadakı hadisələrə müdaxiləsini Suriya və İraqda rusdillə döyüşçülərin getdikcə artan təhlükəsi ilə bağlı olduğunu vurğulamışdır.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, Şimali Qafqazdan gedənlər Suriya və İraqda təkcə İŞİD tərəfindən deyil, eyni zamanda "Cəbhət ən-Nusra" radikal islamçı qrupu tərəfindən də döyüşür. Bu qrup fəaliyyəti Rusiyada qadağan olunmuşdur. Döyüşkənliyi ilə seçilən qafqazlılar qısa müddət ərzində hər iki qruplaşmanın tərkibində nüfuzlu mövqə sahibi olmuşdurlar.

Şimali Qafqazdan Suriya və İraq gedən döyüşlərdə iştirak etmək üçün gedənləri iki dövrə bölmək olar. Birinci dövrə 2012-2014-cü illəri əhatə edir. Bu dövrdə Şimali Qafqazdan Suriyaya getmək çətin olduğundan gedənlər, əsasən, Türkiyə, Gürcüstan və Qərbi Avropa dövlətlərində məskunlaşan çeçenlər olmuşdur. Xarici döyüşçülərin çoxu *2007-ci ildə Doku Umarov tərəfindən yaradılmış və təkcə Rusiyanın deyil, ABŞ-in də terror təşkilatları siyahısına daxil etdiyi* Qafqaz Əmirliyi adlı terrorçu qruplaşmanın üzvləri idi.

Şimali Qafqazdan Yaxın Şərqlə üz tutan qafqazlıların ikinci dalğası 2014-cü illərə - məhz XXII Soçi Qış Olimpiya Oyunları zamanına təsadüf edir. Rusiya 2014-cü ildə Soçidə baş tutacaq Qış Olimpiya Oyunlarına hazırlaşdığı ərafədə *Qafqaz Əmirliyinin lideri Doku Umarov bir müddət sakitlikdən sonra yenidən öz çağırışları ilə gündəmə gəldi. O, 2013-cü ilin iyul ayında Youtube kanalı vasitəsi ilə öz mücahidlərinə 2014-cü ildə Rusiyanın Soçi şəhərində baş tutacaq Olimpiya Oyunlarını "istənilən vasitələrlə" pozmaq tapşırığını verdi. Doku Umarov onun və mücahidlərinin sakitliyinin V. Putin və administrasiyası tərəfindən zəiflik kimi qəbul edildiyini bildirmişdir. O, bu videoda belə demişdir: "Bugün biz Kremil sakinlərinə göstərməliyik...bizim xeyirxahlığımız zəiflik deyil. Onlar çoxlu müsəlmanın basdırıldığı Qara dəniz sahillərində, bizim əcdadlarımızın sümükləri üzərində Olimpiya Oyunu təşkil etməyi planlaşdırırlar".* Beləliklə, Doku Umarovun bu çağırışından ehtiyat edən rus hökuməti ölkədə təhlükəsizliyin təmin olunması məsələsini gündəmə gətirdi və Olimpiyadaya gələn iştirakçıların, qonaqların, turistlərin təhlükəsizliyinin təmini Rusiya hökuməti və təhlükəsizlik idarələrinin ən mühüm vəzifələrindən birinə çevrildi.

Beynəlxalq Böhran Qrupunun 2015-ci ildə hazırladığı hesabatda Rusiya hökumətinin 2013-cü ilin əvvəllərindən başlayaraq Şimali Qafqazda, xüsusən də Dağıstanda sələfilərin sıxışdırılması, *insanların oğurlanması*, sələfi məscidlərinin bağlanması kimi halların çoxaldığını, hökumət dairələrinin terrorçu hesab etdikləri şəxslərin təkcə özlərinin deyil, həmçinin qohumlarının da təqib olunduqları, onlara

terrorçu damğasının da vurulduğu öz əksini tapmışdır. Hesabatda *çecenlərin Suriyada özlərinin başa çatdırma bilmədikləri müharibəni davam etdikdikləri də fikri vurğulanırdı*. Rusiya güc strukturlarının bütün vasitələrlə Qafqaz Əmirliyinin fəaliyyətsizliyini təmin etdiyi bir vaxtda İŞİD-in Suriyada *“beş ulduzlu cihad” adı altında həyata keçirdiyi əməliyyatlar geniş vüsət alaraq, məşhurluq qazanır və İŞİD-in həyata keçirdiyi bu əməliyyatlara qoşulmaq istəyənlərin sayı artmağa başlayırdı*. 2014-cü ildən Şimali Qafqaz regionunun gənc sələfiləri İŞİD-ə qoşulmaq, şəriət qaydaları ilə idarə olunan bir dövlətdə yaşamaq və Rusiyanın Şimali Qafqazda yaşayan əhaliyə qarşı apadığı dini repressiyadan, təqiblərdən can qurtarmaq məqsədi ilə Suriyaya getməyin yollarını axtarmağa başladılar. Araşdırmalar göstərir ki, qafqazlıların İŞİD cərgələrinə qoşulma səbəblərinin kökündə dini repressiya və təqiblər dayanır.

Rusiya hökuməti də *Olimpiyada ərəfəsində ölkədə sabitliyi qorumaq, təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədi ilə oyun öncəsi ölkədə olan potensial terrorçu hesab etdikləri şəxsləri ölkədən Suriyaya “ixrac” etmək siyasətinə başladı*. Beləki, Rusiya hökuməti Soçi Qış Olimpiya Oyunları zamanı Şimali Qafqaz, əsasən də, Dağıstanda yaşayan sələfi təriqətinə məxsus, qanunsuz İslam təşkilatının üzvləri hesab etdikləri vətəndaşlarının ölkədən çıxmasına göz yumdu. Rusiyanın *“Novaya qazeta” mətbu orqanının əməkdaşı Elena Milaşınanın Dağıstanın Novosasitili kəndindən apardığı araşdırmadan məlum olur ki, 2011-ci ildən kənd əhalisinin 1%-i Suriyada döyüşlərdə iştirak etmək üçün ölkədən getmişdir*. O, ölkədən gedənlərin Rus hökumətinin terrorçu siyahısını yer tutanlar, sosial vəziyyətləri acınacaqlı olanlar, Dağıstanda ədalətsizlikdən, korrupsiyadan yaxa qurtarmaq istəyən vətəndaşlar olduğu faktını üzə çıxartmışdır. O, həmsöhbət olduğu döyüşçülər, hüquqşünaslar, kənd ağsaqqallarından bu cür insanların ölkədən getməsində hökumət işçilərinin xüsusi rol oynadıqları qənaətinə gəlmişdir. Beləki, Federal Təhlükəsizlik Bürosu yerli hökumət üzvlərindən istifadə edərək onları Rusiyadan çıxmasına icazə verirdi. Hökumət qanunsuz qruplaşmalarda iştirak edənləri dövlətin onları təqib etməsindən, uzun müddətli həbs cəzalarından yaxa qurtarmaq üçün yeni passportlar əldə edərək Türkiyə vasitəsi ilə Suriyaya getmələrini təmin etdi. Milaşına döyüşçülərin Qafqazdan Yaxın Şərqlə getmə marşrutunu *“yaşıl dəhliz” adlandırmışdır*. Beləliklə, Şimali Qafqaz regionunda illərlə davam edən terrorizm regional terrorizmdən global terrorizmə çevrildi.

Suriya müharibəsi dövründə Şimali Qafqazda ümumi vəziyyət əvvəlki illər nisbətən daha sabit olduğu müşahidə olunur. Bu onu göstərir ki, həqiqətən də Rusiya hökumətinin apardığı siyasət öz nəticəsini vermişdir. Rus hökuməti ölkəsində baş verəcək terror hadisələrinin coğrafiyasını dəyişməyə müvafiq olmuşdur. Buna baxmayaraq, hökumət region daxilindəki korrupsiya, işləməyən qanunlar, insanların sosial vəziyyətini yaxşılaşdırılması, dini münaqişələrin sülh yolu ilə həll etmək iqtidarında olmamışdır. Hökumət Şimali Qafqazdan İŞİD-ə qoşulanların sayını dayandırmaq üçün ciddi tədbirlər həyata keçirməlidir, əks təqdirdə müəyyən səbəblərdən ölkəyə geri dönmə döyüşçülər Rusiya üçün potensial təhlükədir. Onlar hər an, hər dəqiqə İŞİD-in göstərişi ilə Rusiyanın istənilən yerində terror aktları həyata keçirmək iqtidarındadırlar və bu reallaşdırırlar. 10-dan artıq dinc sakinin ölməsi və 100-ə yaxın sakin müxtəlif dərəcəli xəcarət alması ilə nəticələnən 3 aprel 2017-ci ildə Sankt Peterburq metrosunda törədilmiş patlayış bunun bariz nümunəsidir.

Bütün bunları ümumiləşdirsək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, Rusiya hökuməti sələfilərə, radikal islamçılara qarşı mövqeyini bir qədər yumşaltmalı, ölkəyə geri dönmə radikalının həbsə alınma, təqib olunma prosesini dayandırmalı, onları cəmiyyətə yenidən qazandırmaq üçün təbliğat aparmalıdır. Əgər dövlət bu tədbirləri həyata keçirməsə ölkədə və regionda sabitliyin bərqərar olunmasından söz belə gedə bilməz.

MULTIDISCIPLINARY BASIS OF RESEARCH OF CULTURAL HERITAGE OF GANJA AS MULTICULTURALISM SAMPLE

Elnur HASANOV

Ganja Branch of Azerbaijan National Academy of Sciences

el-hasanov@mail.ru

GƏNCƏ, AZƏRBAYCAN

Modern multicultural societies develop on the deliberate policy of multiculturalism based on the cultural strategies. The demonstration of this is a development of Azerbaijan Republic, where develop representatives of different nations, which integrate into the national culture of Azerbaijan. Rejecting

of multiculturalism does not promise anything good, because this path leads through the development of disagreement, phobia, ethnic and religious conflicting of the world.

Multiculturalism is an important instrument of cultures and civilizations. It is impossible to respect and have a tolerant attitude to the representatives of other cultures without learning their nature, history and achievements. And it is far from the reality to have mutual understanding and establish a dialogue between cultures and civilizations in this case.

Azerbaijan from this point of view can not only present their Multicultural Society, but also can be an example for the world in this field. In various countries in the world are trying to study the practice of multiculturalism in Azerbaijan. Azerbaijan is a country where coexist different religions. And the representatives of these religions have always lived in peace, friendship and cooperation. All religious monuments in Azerbaijan restore.

So that Azerbaijan is a part of the Islamic world is located at the crossroads of East and West, and is considered as the largest Muslim republic in the Caucasus. The people of Azerbaijan as well as other peoples of the Caucasus have always been loyal to his moral and religious values, and approach to their traditions with respect.

Ganja is one of the ancient cultural centers of Azerbaijan, situated on the old Great Silk way, is rich with many historical and material-cultural monuments, which have their typical, unique trade and architectural characteristics. Since the classical and Middle Ages periods in an old cultural and political center-Ganja city, have been built the public and dwelling buildings from the local baked red brick.

In Azerbaijan in the direction of finding and protection existing historical, religious and cultural monuments are carried large purposeful projects by state. And it should be noted in this case the specific activity of the Heydar Aliyev Foundation. As the result of attention and care of president of Heydar Aliyev Foundation Mehriban Aliyeva, in the field of rehabilitation of historical and architectural monuments of Ganja have been done a lot of work. As an example we can say about restoration of Jomard Gassab's monument - a symbol of justice and generous and Javad Khan's gravestone monument - who created alive heroic history of our people, by Heydar Aliyev Foundation.

Architectural traditions of ancient and modern Ganja have an importance as the multiculturalism sample from the point of historic-cultural view. This important monument is situated 7 kilometers from the city of Ganja, on the right shore of Ganjachai river. Imamzade complex is one the main symbols of Ganja city and important example of medieval architecture of Azerbaijan. At the present time, as one of the most valued places of pilgrimage of the Islamic world, Imamzade tomb-complex in Ganja is a sacred place for local population, as well as pilgrims that come from different foreign countries. Imamzade mausoleum, situated in one of the ancient scientific and cultural centers - Ganja State History-Culture Reserve, was built in 739, on site of the grave of mevlana Ibrahim. Ganja Imamzade is an important pilgrimage shrine. This place is visited by thousands of people every year. It should be noted that the number of visitors is increasing every year as well as foreign countries. Interesting fact is that non-Muslims are also among that memorial.

The mausoleum, built around the grave of mevlana Ibrahim in the VIII century, was enlarged in the XIV-XVI centuries, and subsidiary buildings around it were erected in the XVII-XVIII centuries. The tomb is the most important part of the Imamzade complex. Ganja Imamzade is a very valuable, ancient epigraphic monument. The inscription on the monument of great importance and recordings are available.

Ganja Imamzade complex also has been known for years as the shelter, that helped lonely people, people living in poor conditions, or facing sickness and homelessness. Subsidiary buildings of Imamzade complex were used as an orphanage during former Soviet reign in 1930-1944s. This sacred place became a shelter for the little children from various ethnic backgrounds who suffered in the World War II. Nowadays, the members of different religions still come to pay their respect to this holy place. The valuable experience of Azerbaijan in the sphere of interreligious dialogue and cooperation has been highly appreciated and is well-known to everyone in the world.

This is an example of valuable historical and architectural importance of the Western region of country, characterized by religious monuments in terms of tourism development. Reconstruction and renovation works carried out now will be further increased the value of this monument in the future for development of this important sector - tourism. The area of Imamzade complex was included in the

property of the Sheykhzamanlis – the descendants of Nizami Ganjavi, the great Azerbaijani poet and philosopher. Through the centuries, people carried and protected this sacred site. Ganja Imamzade have the value as an important source of research of the genealogical history of the people. Thus, as a result of the analysis of ancient manuscripts and historical documents it was determined that, a prominent thinker and poet Nizami Ganjavi (1141-1209), as representatives of the owners of the private land owner of the monument over the long term and their graves have been preserved to this day in the cemetery near the monument Imamzade.

Along with the restoration of old religious monuments also built the mosques, synagogues and churches. Above-mentioned demonstrates the development of the Azerbaijani society; it is also an indicator of the state policy here.

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA QARŞI TƏCAVÜZÜNÜ ÖZÜNDƏ ƏKS ETDİRƏN ELEKTRON KİTABXANA- İNFORMASIYA RESURSLARI

HƏSƏNOVA Aysel
sahra.hsnv@mail.ru

Müasir kitabxanaşünaslıqda, sənədsünaslıqda sənəd fondlarından bəhs edərkən bir çox halda sənəd fondu anlayışı ilə paralel olaraq sənəd resursu (ehtiyatı) anlayışından istifadə edilir. Bu anlayış artıq kitabxana ictimaiyyətinin leksikonunda özünə möhkəm mövqə qazanmışdır. Bu səbəbdən də, standartla təsdiq edilmiş termin kimi elmi dövriyyəyə və istehsalat təcrübəsinə daxil olmuşdur. Belə ki, 7.0-99. “İnformasiya-kitabxana fəaliyyəti, bibliografiya” adlı QOST-a (Dövlətlərarası Standart) görə, “informasiya resursu səhih informasiyanın effektiv alınması üçün zəruri olan verilənlərin mütəşəkkil məcmusudur”. Elektron sənəd və elektron informasiya resursu anlayışları arasında çox kiçik məna fərqi vardır. Bu səbəbdən də elektron sənədlərdən bəhs edilən elmi və tədris ədəbiyyatında elektron sənəd anlayışı ilə yanaşı, “elektron sənəd resursu” və “elektron resurs” anlayışından geniş istifadə edilir.

Elektron sənəd-informasiya resurslarının yaradılması sahəsində Respublikada ilk işlər Prezident Kitabxanasında həyata keçirilmişdir. Prezident Kitabxanasında elektron sənəd-informasiya mənbələri iki formada yaradılır: e-resurslar və e-layihələr.

Elektron sənəd-informasiya resurslarının yaradılması Prezident Kitabxanasının fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Aktual mövzulara dair tammətənlilik elektron resurslar istifadəçilərin (oxucuların) tələbatını daha dolğun ödəmək məqsədi daşıyır. Prezident Kitabxanasında yaradılan və müxtəlif prioritet mövzuları əhatə edən iri həcmli elektron layihələr istifadəçilər üçün zəngin informasiya mənbəyidir.

XX əsrdə həm Cənubi Qafqazda, həm də Şərqi Anadoluda ermənilər havadarlarının dəstəyi ilə türk-müsəlman əhaliyə qarşı dəfələrlə kütləvi qırğınlar törətmiş və deportasiyalar həyata keçirmişlər. Lakin ermənilər tarixi saxtalaşdıraraq özlərini dünyaya soyqırımı məruz qoyulan xalq kimi təqdim edirlər. Təəssüf ki, nəinki ermənilərin XX əsrin əvvəllərində törətdikləri qırğınlar, hətta 1991-1994-cü illərdə Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində törətdikləri aqilasız cinayətlər belə, beynəlxalq təşkilatlar və dünyada söz sahibi olan dövlətlər tərəfindən sükutla qarşılanmışdır. Törətdiyi qanlı cinayətlərə görə işğalçı Ermənistanın bu günədək cəzasız qalması onu yeni-yeni cinayətlərə sövq edir. Ermənilərə havadarlıq edən dövlətlər və beynəlxalq qurumlar guya 1915-ci ildə baş vermiş “erməni soyqırımı”nı tanımaqla tarixi gerçəkliyin üzə çıxmasına əngəl olmağa çalışırlar.

Prezident Kitabxanasının əməkdaşlarının hazırladıkları “**Erməni cinayətləri: Soyqırım. Deportasiya. Terror**” elektron nəşri arxiv sənədləri, dövrü mətbuat materialları, ayrı-ayrı tədqiqatçıların məqalələri əsasında tam dolğunluğu ilə sübut edir ki, əsl soyqırım 1905-1906-cı illərdə, Birinci Dünya müharibəsi zamanı və 1918-1920-ci illərdə Şərqi Anadoluda və Azərbaycan ərazilərində türk-müsəlman əhəlisinə qarşı törədilmişdir. 1991-1994-cü illərdə dünyanın gözü qarşısında Ermənistan ordusu tərəfindən Azərbaycanın 20 faiz ərazisi işğal edilmiş və həmin ərazidə xalqımıza qarşı soyqırım törədilmişdir. Son 30-40 il ərzində ermənilərin törətdikləri terror aktları nəticəsində minlərlə günahsız insan tələf olmuş və yaralanmışdır. Bu elektron nəşr özlərini dünyaya sivil və soyqırımı

məruz qoyulan millət kimi təqdim edən ermənilərin əsl simasını üzə çıxarır. Yeddi fəsildən ibarət elektron nəşrin 1-ci fəslı “**Soyqırım**” adlanır. Bu fəslin birinci bölməsində ermənilərin 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlardan bəhs edən elmi məqalələr toplanmışdır. 1915-1920-ci illərdə ermənilərin Şərqi Anadoluda və Cənubi Qafqazda, Cənubi Azərbaycanda törətdikləri soyqırımlarına aid araşdırma məqalələr 2-ci bölmədə öz əksini tapmışdır. Ermənistanın 1991-1994-cü illərdə işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində törətdikləri soyqırım cinayətləri 3-cü bölmədə işıqlandırılmışdır. “**Deportasiya**” fəslində azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindən 1948-1953-cü illər və 1988-1989-cu illər deportasiyasına aid araşdırma materiallar öz əksini tapmışdır. Elektron nəşrin 3-cü fəslı “**Terror**” adlanır. Bu fəsildə erməni terror təşkilatları haqqında qısa məlumat verilir, türk və azərbaycanlı dövlət xadimlərinə, mülki şəxslərə qarşı törədilən terror aktları sadalanır, habelə ruslara qarşı ermənilərin törətdikləri terror əməllərindən bəhs edilir. “**Sənədlər**” adlanan 4-cü fəsildə ermənilərin törətdikləri qırğınlara və deportasiyalara aid arxiv sənədləri, fərmanlar, sərəncamlar və digər materiallar toplanmışdır. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vandallıqlar və qırğınlara barədə şahidlərin canlı ifadələri əsasında lentə alınan sənədli filmlər toplanaraq “**Videoarxiv**” fəslində təqdim olunur. “**E-resurslar**” fəslində müxtəlif dillərdə olan 200 kitabın və 300-ə yaxın məqalənin kitabxananın əməkdaşları tərəfindən hazırlanan tam mətni, layihənin mövzusunda aid 400-dən artıq kitab və avtoreferatın, habelə 2005-2015-ci illərdə Kitabxananın fonduna daxil olan qəzet və jurnallardan seçilmiş 2200 məqalənin bibliografiyası istifadəçilərin ixtiyarına verilir.

“**XX əsrin faciəsi – Xocalı soyqırımı**” e-layihəsi 2010-cu ilin fevral ayında istifadəyə verilmişdir. Bu elektron informasiya layihəsi erməni faşistlərinin və onları dəstəkləyən qüvvələrin Azərbaycanda törətdikləri ən amansız, qanlı cinayətinə - Xocalı soyqırımına həsr edilmişdir. Bu layihəyə qədər heç bir kitabda və internet mənbəsində həmin cinayət haqqında bu qədər dolğun informasiya toplanmamışdır. Layihə 4 tematik fəsildən, onların daxilində isə bölmə və altbölmələrdən ibarətdir. Bundan əlavə bu mövzudakı kitabları və internet resursları əks etdirən iki əlavə bölmədən ibarətdir. Layihədəki material Azərbaycan, rus və ingilis dillərindədir. Layihənin dillər üzrə variantlarının strukturu eyni olsa da, tərkibində fərqlər var. Bu da mövzu ilə bağlı mövcud olan sənədlərin dil əhatəsindən irəli gəlir. Layihənin yaradılması zamanı bu mövzuda kitablardan, dövrü nəşrlərdə dərc edilmişdir materiallardan istifadə edilmişdir. Buradakı materiallar .pdf fayl formatındadır. Layihənin müvafiq bölmələri vaxtaşırı olaraq yenilənir.

“**Dağlıq Qarabağ münaqişəsi**” tammətli e-resursu 2005-ci ilin mart ayında istifadəyə verilmişdir. Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağ tarixi, etnoqrafiyası, Qarabağın Rusiya İmperiyası tərəfindən işğalı, bu ərazidə XX əsrin əvvəllərində baş vermiş hadisələr, XX əsrin sonunda erməni millətçilərin separatçılıq hərəkatı, bu ərazinin və ətraf rayonların erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğal edilməsi, Azərbaycanın öz əzəli torpaqlarını sülh yolu ilə azad etməsi sahəsində söyləri və digər məsələlər barədə materiallar toplanmışdır. E-resursda materiallar ayrı-ayrı mövzular üzrə 6 tematik fəsildə qruplaşdırılmışdır. Hər bir fəslin daxilində isə materiallar düz xronologiya əsasında verilmişdir. Resursda mənbə kimi ilk növbədə elmi əsərlərdən, dövrü mətbuatda dərc edilmiş materiallardan, informasiya agentliklərinin məlumatlarından istifadə edilmişdir. Resursdakı materiallar Azərbaycan dilindədir.

“**Azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiyası**” tam mətnli e-resurs 2010-cu ilin fevral ayında istifadəyə verilmişdir. Resursda XIX əsrdə çar hökuməti tərəfindən ermənilərin əzəli Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, XX əsrin əvvəllərində, Sovet dövründə və ondan sonra azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiyası, ölkəmizdə əsassız ərazi iddiaları və hərbi təcavüz barədə materiallar toplanmışdır. Digər e-resurslardan fərqli olaraq burda mövzu ilə əlaqədar cədvəllər və xəritə də verilmişdir.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin son rübündə informasiya texnologiyalarının xüsusilə geniş inkişafı və onun nailiyyətlərinin kitabxana fəaliyyətinə daha intensiv tətbiq edilməsi nəticəsində kitabxanalarda tələbatçıların sənəd-informasiya təminatı sahəsində yeni istiqamətlər yaranmışdır. Əgər əvvəllər kitabxana ancaq hazır sənədlər alırdısa, artıq qabaqcıl kitabxanalar prinsipcə yeni bir fəaliyyətlə məşğul olmağa başlamışlar. Onlar özləri həmin kitabxananın profilinə, istifadəçilərinin tələbatına müvafiq olan sənədlərin toplanması, rəqəmləşdirilməsi, tərcüməsi, analitik-sintetik işlənməsi, redaktə və tərtibat işlərinin yerinə yetirilməsi ilə müxtəlif həcmli, təyinatlı soraq-informasiya və tammətli resurslar yaradılır. Bu isə kitabxana fəaliyyətində keyfiyyətcə yeni bir iş hesab edilə bilər. Resurslar lazımi hallarda yardımçı bibliografik siyahılarla, xəritə və illustrasiyalarla təchiz edilir. Kitabxananın başlıca ənənəvi xidmət və fəaliyyət formalarından əsaslı şəkildə fərqlənən bu fəaliyyət xeyli bilik, səriştə, vaxt və zəhmət tələb edir.

BAKİ KOMMERSİYA MƏKTƏBİNİN YARANMASI VƏ FƏALİYYƏTİ ("NEFTYANOYE DELO" QƏZETİNİN MATERIALLARI ƏSASINDA)

HACIYEV İlqar Məmmədخان oğlu

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Doktorant

ilgarhajiye@yahoo.com

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyasının Azərbaycandakı təhsil siyasəti onun müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissəsi idi. Azərbaycanlıların təhsil almalarına süni maneələr yaradılır, azərbaycanlı maarifçilərin səylərinə baxmayaraq təhsil rus dilində aparılırdı. Bu da azərbaycanlıların təhsilinə ciddi zərbə vururdu.

1899-cu ildən nəşrinə başlanan Bakı neft sənayeçiləri qurultayı Şurasının orqanı olan "Neftyanoye delo" qəzeti Bakının neft sənayesi rayonlarında təhsil məsələlərinə də yer ayırırdı. Bu məqalədə "Neftyanoye delo" qəzetinin materialları əsasında Bakı kommersiya məktəbinin yaranması və fəaliyyəti tədqiq olunub.

Moskvada ilk kommersiya məktəbi 1772-ci ildə açılmışdırsa, XIX əsrin sonunda neft sənayesinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq Çar Rusiyasının iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevrilən Bakı şəhərində kommersiya məktəbi yox idi. Hətta 1899-cu ildə Tiflisdə kommersiya məktəbi fəaliyyəti başlamışdı. Bakı şəhərində kommersiya məktəbi açılması məsələsini böyük xeyriyyəçi H.Z.Tağıyev qaldırmış, məktəbə bina tikilməsi üçün yer almışdır. Bakıda kommersiya məktəbi üçün bina tikintisinə tələb olunan 170 min rubl pulun 50 min rublunu da məhz H.Z.Tağıyev ödəmişdir. 14 dekabr 1900-cü ildə məktəbin nizamnaməsi Maliyyə Naziri tərəfindən təsdiq olunmuş, "Neftyanoye delo" qəzetinin 1901-ci ildə ilk nömrəsində dərc edilmişdir.

Bakı kommersiya məktəbinin nizamnaməsində göstərilirdi ki, məktəbdə təhsil 8 illikdir. Məktəbə daxil olmaq üçün hazırlıq kursları da açıla bilərdi. Məktəb üzərində dövlət gerbi olan və əhatəsinə "Бакинского Коммерческаго Училища" yazılmış möhürə malik idi. Məktəbdə dərslər sentyabr ayının 1-də başlayıb iyun ayının 1-ə qədər davam edirdi. Bazar və bayram günlərində, pasxa ərəfəsindəki sonuncu həftədə dərs keçirilmirdi. Həmçinin dekabr ayının 22-dən yanvar ayının 7-ə qədər qış tətili olurdu. Nizamnaməyə əsasən məktəb kitabxanaya, fizika laboratoriyasına, məhsul nümunələrindən ibarət muzeyə, kimya və əmtəəşünaslıqdan praktik məşğələlər üçün laboratoriyaya, tarix, coğrafiya, təbiətşünaslıq və digər fənlər üçün vəsaitlər külliyyatına malik olacaqdır.

14 oktyabr 1901-ci ildə Bakı kommersiya məktəbinin təntənəli açılışı olmuşdur. Açılış mərasimində Bakı qubernatoru general-mayor Odintsov D.A., vitse-qubernator Lilev L.A., fars konsulu, neft sənayesinin nümayəndələri və digərləri iştirak etmişdilər. Qonaqları məktəbin himayədarlar şurasının sədri Qukasov P.O. və məktəbin direktoru Stepanov S.L. qarşılamışdır.

1901-ci ildə Bakı kommersiya məktəbində təhsil almaq üçün 143 ərizə verilmiş, 107 nəfər qəbul olunmuşdur. Qəbul olunanların 8%-i azərbaycanlılar, 68%-i ermənilər, 22%-i yəhudilər, 2%-i isə ruslar idi.

Bakı kommersiya məktəbinin himayədarlar şurasının da əksəriyyəti qeyri-müsəlmanlar idi. Çünki həmin zamanda Çar Rusiyası azərbaycanlılara qarşı milli ayrı-seçkilik siyasəti aparır, bu işdə imperiyanın maraqlarına uyğun olan erməni kartından istifadə edir, ermənilərin dövlət idarəçiliyində, iqtisadi həyatda hakim ünsür olmalarına şərait yaradılırdı.

Təhsil sahəsinə maliyyə vəsaiti ayıran Bakı neft sənayeçiləri qurultayı Bakı kommersiya məktəbinə də vəsait ayırırdı. 1901-ci ildə Bakı neft sənayeçilərinin XVI növbəti qurultayında Bakı kommersiya məktəbi üçün 1902-ci il üçün xərclər smetasında 16.000 rubl, 1906-cı ildə Bakı neft sənayeçilərinin XXII növbəti qurultayında 1906-cı il üçün xərclər smetasında 25.000 rubl, 1906-cı ildə isə Bakı neft sənayeçilərinin XXIII növbəti qurultayında 1907-ci il üçün xərclər smetasında 10.000 rubl vəsait ayrılmışdı.

1903-cü ilin dekabr ayının sonları - 1904-cü il yanvar ayının əvvəllərində Peterburq şəhərində ticarət məktəblərinin inspektorlarının birinci qurultayı keçirilmişdi. Həmin vaxt Rusiyada 53 kommersiya məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Bakıda isə bir kommersiya məktəbi qalmaqda idi. "Neftyanoye delo" qəzetində bu qurultaya həsr olunmuş məqalədə oxuculara belə bir sual verilir: "Bizdə, Bakıda, zəngin sənaye və ticarət şəhərində cəmi bir kommersiya məktəbi və 2 mühasibatlıq kursu var. Bu az deyil?"

1903-cü ildə Bakı kommersiya məktəbində şagirdlərin sayı 364 nəfər olmuşdur. Onlardan 23 nəfəri azərbaycanlı, 60 nəfəri rus, 170 nəfəri erməni, 85 nəfəri yəhudi, 3 nəfəri gürcü, 10 nəfəri alman, 4 nəfəri polyak, 1 nəfəri isə yunan idi.

1911-ci ildə Bakı neft sənayeçilərinin XXX növbəti qurultayında 1912-ci il üçün xərclər smetasında Bakı kommersiya məktəbinə 20.000 rubl, 1912-ci ildə isə XXXI növbəti qurultayında 1913-cü il üçün xərclər smetasında 25.000 rubl vəsait ayrılmışdır.

Bakı kommersiya məktəbinin 1912-1913-cü tədris ili üçün hesabatında göstərilir ki, həmin ildə təhsil alanların 7,6%-i azərbaycanlılar, 13,4%-i ruslar, 56,9%-i ermənilər, 0,9%-i gürcülər, 2,1%-i almanlar, 0,1%-i polyaklar, 0,1%-i latışlar, 18,1%-i yəhudilər, 0,1%-i digər millətlərin nümayəndələri idi.

1914-cü ildə Bakı neft sənayeçilərinin XXXIII növbəti qurultayında 1915-ci ilin xərclər smetasında Bakı kommersiya məktəbinə 25.000 rubl, 1915-ci ildə Bakı neft sənayeçilərinin XXXIV növbəti qurultayında 1916-cı ilin xərclər smetasında 25.000 rubl, 1916-cı ildə isə Bakı neft sənayeçilərinin XXXVI növbəti qurultayında 1917-ci il üçün xərclər smetasında 25.000 rubl vəsait ayrılmışdır.

Yuxarıda göstərilən məlumatlardan məlum olur ki, Çar Rusiyasının azərbaycanlılara qarşı apardığı müstəmləkəçilik siyasəti Bakı sənayesi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən Bakı kommersiya məktəbinə də öz təsirini göstərmiş, bu məktəbdə təhsil alanların əksəriyyətini qeyri-müsəlmanlar təşkil etmişdir. Həmçinin Bakı şəhəri üçün bir kommersiya məktəbinin fəaliyyət göstərməsi kifayət olmamışdır.

I DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA FRANSA-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ ANKARA ANDLAŞMASI

ƏBDÜRRƏHİMOVA Şəfa

Azərbaycan Dillər Universiteti, Regionşünaslıq kafedrası
chafouniya85@yahoo.fr

I dünya müharibəsinin başa çatmasına baxmayaraq dövlətlərarası münaqişələr və mübahisəli sərhəd məsələləri hələ də davam edirdi. Qərbi Avropanın güclü dövlətlərindən biri olan Fransanın Türkiyəyə münasibəti birmənalı deyildi. Lakin onun Türkiyəyə qarşı apardığı əsassız siyasətin nəticələri kifayət qədər üzücü oldu. Belə ki, fransız militaristlərinin gözləntiləri Kilikiyada aparılan müharibə zamanı gerçəkləşmədi. Əksinə bu müharibə onların Türkiyə ilə bağlı bir çox arzularını ürəklərində qoydu və fransız-türk münasibətlərinin daha da pisləşməsi təhlükəsi yaratdı.

Tarixən Fransa dünyada sələmçi dövlət kimi tanınmışdı. Yeni dövrdə Paris kredit və istiqrazlar formasında öz kapitalını digər ölkələrə yatırırı. Məsələn, fransız kapitalı Osmanlı bankında və tütün inhisarında hakim mövqeyə malik idi. Türkiyə müəssisələri fransız kapitalı üçün ən əlverişli investisiya obyektinə çevrilmişdi. Fransa Türkiyə iqtisadiyyatına qoyulan investisiyanın 63%-nə malik idi. Hətta XIX əsrin sonlarında Fransa Türkiyəyə 2 milyard 240 milyon frank kapital qoymuşdu. Fransanın Türkiyədə olan iqtisadi maraqlarına baxmayaraq, I dünya müharibəsində bu iki dövlət arasındakı əlaqələr pozulmuş və onlar fərqli cəbhələrdə döyüşmüşdülər.

Fransa Yaxın Şərqdə öz hərbi məqsədlərini həyata keçirməyə və 1914-1918-ci illərdə itirdiyi təsirini bərpa etməyə çalışırdı. Avropa məsələlərində Fransa ilə İngiltərə arasındakı qarşıdurma fransızların Yaxın Şərq siyasətinə də təsir edir, onun İngiltərə ilə bu regionda rəqabətini daha da artırırdı. İngiltərənin xarici işlər naziri Kerzon 1920-ci il 4 yanvar tarixli memorandumunda Fransanın şərq islam dünyasına (İraq, Ərəbistan, İran, Əfqanıstan, Hindistan) qarşı Suriyadan Mərkəzə qədər uzanan qərb islam dünyası qurmaq niyyətində olduğunu yazırdı.

Asiya Türkiyəsindəki bir çox əraziləri, o cümlədən Suriyanı ələ keçirmək Fransanın çoxdankı arzusu idi. Bu yolda Fransa dəfələrlə cəhdlər göstərmiş, lakin heç nəyə nail ola bilməmişdi. Hələ I dünya müharibəsi zamanı İsgəndəriyyə və Suriyanın Fransaya verilməsi müqabilində İngiltərə Çanaqqala əməliyyatına nəzarəti öz əlinə keçirmişdi. Ona görə də bu ərazilərin Fransa üçün nə qədər önəmli olduğunu anlamaq çətin deyil. Birinci dünya müharibəsindən sonra isə Fransa İskəndərün sancaqlığı da daxil olmaqla Suriya üzərində öz nəzarətini yaratmışdı. Buna görə də Türkiyə-Suriya sərhədlərinin tamamilə dəqiqləşdirilməməsi Fransa-Türkiyə münasibətlərində ciddi problemlər yaradırdı. Lakin Suriya sərhəddi məsələsi Fransa-Türkiyə münasibətlərinə təsir edən problemlərdən

yalnız biri idi. Belə ki, XIX əsrin 20-ci illərində bu iki dövlət arasında Bozqurt-Lotus problemi, Türkiyədəki fransız məktəbləri, Adana-Mərsin dəmiryolunun satın alınması, Osmanlı borcları və Xatay (İskəndərün) kimi məsələlər münasibətlərin gərginləşməsinə səbəb olmuşdu.

1920-ci ilin yazından etibarən fransız diplomatiyası razılığa gəlmək üçün kamalçılarla danışıqlar aparmağa can atırdı. Belə ki, rəsmi Paris eyni zamanda həm türklərə, həm də suriyalılara qarşı mübarizə aparmağın mümkünsüz olduğunu görüb, Mustafa Kamal ilə razılığa gəlməyin daha münasib olduğuna qərar verdi. Bununla da 1920-ci ilin əvvəlindən başlayan fransızlar və milliyətçilər arasındakı diplomatik əlaqələr mayın 30-da atəşkəs mütarikəsinin imzalanması ilə nəticələndi. Lakin bu mütarikəyə iyunun 8-nə kimi əməl olundu.

1921-ci il oktyabrın 20-də Türkiyə BMM hökuməti ilə Fransa hökuməti arasında Ankara sazişi imzalandı. 13 maddədən ibarət olan bu müqavilənin 3-cü maddəsində qeyd olunurdu ki, müqavilə imzalanandan sonra maksimum 2 ay ərzində 8-ci maddədə müəyyən olunmuş sərhədlərə uyğun olaraq türk qoşunları şimala, fransız qoşunları isə cənuba doğru çəkiləcəklər.

Andlaşmanın 8-ci maddəsində Suriya-Türkiyə sərhəddi məsələsinə toxunulmuşdu və bu cür müəyyən olunmuşdu: “Sərhəd xətti İskəndərün körfəzi üzərində Payas rayonunun cənubunda olmaqla seçiləcək bir nöqtədən başlayacaq və Ekbez meydanına doğru gedəcəkdir (dəmir yolu stansiyası və bu rayon Suriyada qalacaqdır). Cizgi oradan Marsova rayonu Suriyada və Karnaba ilə Kilis şəhəri Türkiyədə qalmaqla cənub-şərqə doğru əyiləcəkdir. Oradan Bağdad dəmir yolu xətti ilə birləşəcək, dəmir yolunun platforması Nusseybinə (Nousseibine) qədər türk torpağı üzərində qalacaqdır. Oradan Nusseybinə Cəzirə-ibn-Ömər arasındakı köhnə yolu izləyərək Dəcləyə qovuşacaqdır. Nusseybin və Cəzirə-ibn-Ömər rayonları, o cümlədən yol Türkiyədə qalacaqdır, lakin hər iki ölkənin bu yoldan istifadə üçün eyni hüquqları olacaqdır. Çobanbəy və Nusseybin arasındakı dəmir yolu stansiyaları və dayanacaqları dəmir yolu platformasının hissələri sayıldığından Türkiyəyə aid olacaqdır.” 8-ci maddənin davamı kimi bildirilirdi ki, yuxarıda qeyd olunan sərhəd xəttini tam dəqiq müəyyənləşdirmək üçün anlaşma imzalanandan sonra 1 ay ərzində hər iki tərəfin nümayəndələrindən ibarət komissiya təşkil olunacaq.

Müqavilənin 9-cu maddəsində göstərilirdi ki: Caber qalasında (Fərat çayının sol sahilində yerləşən qala) yerləşən sultan Osmanın babası osmanlı sülaləsinin banisi Süleyman şahın qəbri (qəbr Türk Məzarı adı ilə tanınır) bütün müştəmilatı (tikililəri) ilə birgə Türkiyənin ixtiyarına veriləcək, üzərində türk bayrağı asılacaq və oranı türk qarovulçuları qoruyacaq. 1938-ci il 30 may tarixində Türkiyə burada hərbi post tikdirdi. Türk əsgəri tərəfindən qorunan, üzərinə türk bayrağı sancılan bu türbə və post Türkiyənin öz sərhədləri xaricindəki yeganə ərazisidir. Məzar Türkiyə sərhəddinin 30 kilometr cənubunda, bu gün Karakozak deyilən mövqedə yerləşirdi. Lakin Suriyadakı qarşıdurmaların Süleyman Şah türbəsinə, o cümlədən türk silahlı qüvvələri personalının təhlükəsizliyinə ciddi risk olması səbəbiylə 22 fevral 2015-ci il tarixində türbə və hərbi post Süleyman Şahın qəbri ilə birlikdə Türkiyə sərhəddinin daha yaxın bölgəsinə, Suriyanın Eşmə kəndinin şimalına müvəqqəti olaraq köçürülüb.

Andlaşmanın 10-cu maddəsində isə Türkiyəyə Suriya regionundan (Çobanbəydə Əkbəz Meydanı dəmiryolu ilə), Suriyaya isə türk ərazisindən keçərək (Çobanbəy dəmiryolu vasitəsilə Nusseybinə qədər) hərbi nəqliyyatdan istifadə hüququ verilirdi.

Oktyabrın 29-da fransız hökuməti Ankara müqaviləsini təsdiq etdi. İngiltərənin xarici işlər naziri Kerzonun fikrincə bu müqavilə “Suriya sərhəddini Türkiyənin xeyrinə dəyişdirir”. Ankara Andlaşmasının sonunda şərq problemindən sonra cənub problemi də həll olunmuş, beləcə Mısakımilli (Milli and) məqsədlərinin böyük hissəsi reallaşdırılmışdı.

Müharibədən məğluba bərabər qalib kimi çıxmış Fransa ilə yenicə yaranma ərəfəsində olan kamalçı Türkiyə arasında imzalanmış Ankara Andlaşması çox təəssüf ki, Fransa parlamenti tərəfindən təsdiq edilmədi. Bu andlaşma sülh müqaviləsi mahiyyətini daşıyan ciddi bir sənəd kimi qəbul olunmurdu, çünki Fransa tərəfindən bu sənədi imzalayan Franklin Buyon o zaman sadə bir millət vəkili idi və həm səlahiyyəti, həm də təcrübəsi baxımından fransız hökumətində bir o qədər də önəmli rol oynamırdı. Fransızların təbiri ilə desək: “Heç bir diplomatik təcrübəsi olmayan keçmiş deputat Franklin Fransanın istəklərini nəzərə almadan türklərin bütün tələblərini qəbul etmişdi.” Həm də Fransa Türkiyə ilə İngiltərənin iştirakı olmadan bir sülh müqaviləsi imzalaya biləcək vəziyyətdə deyildi. Lakin bu, milliyətçilərin ən böyük qələbəsi idi, çünki Antanta dövlətlərindən ilk olaraq biri TBMM hökuməti ilə ümumi bir sülh imzalayaraq, o hakimiyyəti de-yure olaraq tanıyırdı.

MƏRKƏZİ ASIYA DÖVLƏTLƏRİ ÇOXTƏRƏFLİ MÜNƏSİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ

Samirə İMANOVA

Azərbaycan Dillər Universitetinin
Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının
dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Imanovas@bk.ru

Mərkəzi Asiya ölkələrinin bəzi problemləri transmilli xarakter daşdığından onların həlli regional əməkdaşlığı tələb edir. Türkmənistan Mərkəzi Asiyada çoxtərəfli və ya regional əməkdaşlıq strukturlarında iştirakdan imtina edən yeganə ölkədir. Region ölkələrinin ilk əməkdaşlıq təşkilatı Mərkəzi Asiya İqtisadi Birliyidir. Bu təşkilatın əsası 1994-cü ildə Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistan arasında vahid iqtisadi məkanın yaradılması haqqında müqavilənin imzalanması ilə qoyuldu. Təşkilatın əsas məqsədi vahid iqtisadi məkanın yaradılması və xarici siyasətin, xüsusilə Əfqanıstana münasibətdə siyasətin əlaqələndirilməsi idi.

Aralın xilas edilməsi üzrə beynəlxalq fond 1993-cü ildə Mərkəzi Asiyanın beş dövləti arasında yaradılıb. Fondun əsas məqsədi Aral dənizi ilə əlaqədar layihələrə vəsaitlərin cəlb edilməsi və transsərhəd sularından rəşional istifadə, onların müdafiəsidir.

Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı 1992-ci ildə MDB-nin Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi çərçivəsində (Daşkənd müqaviləsi) altı dövlətin iştirakı ilə (Rusiya, Qazaxıstan, Ermənistan, Tacikistan, Qırğızıstan, Özbəkistan) yaradılmışdır. KTMT-nin əsas məqsədi üzv dövlətlərin kollektiv təhlükəsizliyini təmin etmək və ərazi bütövlüyünü qorumaq, üzvlərdən hər hansı birinə təcavüz olunarsa hərbi yardım göstərmək, terrorizmə, kütləvi qırğın silahlarının yayılmasına, mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizədir. Özbəkistan KTMT-in hər hansı bir müdaxiləsinə qarşı çıxaraq rus qoşunlarının Özbəkistanın cənub sərhədlərində daimi qalmasından ehtiyatlanırdı. Nəticədə Rusiya təşkilatın nizamnaməsinə dəyişiklik təklif etdi. 2010-cu ilin dekabrında təsdiq olunmuş dəyişikliyə görə, müqavilə iştirakçısı olan dövlətlərin təhlükəsizliyinə, sabitliyinə, ərazi bütövlüyünə təhlükə yarandığı halda təşkilat müdaxilə edə bilərdi.

Avroasiya İqtisadi Birliyi (AİB) Mərkəzi Asiya dövlətlərinin əməkdaşlıq etdiyi təşkilatlardan biridir. Təşkilat 2000-ci ildə Qazaxıstan prezidenti N. Nazarbayevin təşəbbüsü ilə yaradılıb. Üzv dövlətlər arasında əhalinin azad hərəkətini, ümumi əmək bazarını təmin etmək məqsədilə sosial siyasəti əlaqələndirmək, səhiyyə və əmək miqrasiyasına vahid yanaşmanı işləyib hazırlamaq təşkilatın əsas məqsədlərindəndir. Təşkilata Rusiya, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan daxildir. Özbəkistan 2006-cı ildə təşkilata qoşulsa da, 2008-ci ildə öz iştirakını dayandırdı. Avroasiya İqtisadi Birliyi 1995-ci ildə Rusiya ilə Belarus arasında imzalanmış Gömrük İttifaqının yaradılması haqqında müqavilənin (bu müqaviləyə sonradan Qazaxıstan, Qırğızıstan da qoşulub) və 1999-cu il Vahid İqtisadi Məkan və Gömrük İttifaqı haqqında ikinci müqavilənin davamıdır. 2009-cu ildə Avroasiya dövlətləri 8,513 mlrd. doll. məbləğində Avroasiya İqtisadi Birliyinin Antiböhran fondunu təsis etdilər. Rusiya və Qazaxıstan 7,5 mlrd. dollar, Qırğızıstan, Tacikistan hər biri 1 mln. dollar olmaqla öz töhfələrini fonda verdilər. Fond qlobal böhranın aradan qaldırılmasında köməklik göstərir, dövlətlərə uzunmüddətli iqtisadiyyatı və maliyyə sabitliyini saxlamaq üçün kreditlər verir.

Mərkəzi Asiya dövlətləri Çinin təşəbbüsü ilə yaradılan beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində də əməkdaşlıq edirlər. Bu təşkilatlardan biri Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatıdır. Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı (ŞƏT) 2001-ci ildə yaradılmışdır. Təşkilat 1996-cı ildə Çin ilə 4 postsovet dövləti – Rusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistanın arasında sovet dövründən miras qalmış sərhəd problemlərinin həll edilməsi məqsədilə yaradılmış «Şanxay beşliyinin» davamıdır. ŞƏT-in ən böyük nailiyyəti Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan (1994, 1996, 2002) arasında sərhədlərin delimitasiyası haqqında müqavilənin bağlanması olmuşdur. Lakin müqavilələr dərc edilmədiyindən yerli ictimaiyyəti həmin sənədin gizli maddələri narahat edir. Bu maddələr Çinin gələcək illərdə Mərkəzi Asiyaya qarşı ərazi iddialarına yol açə bilər. Əfqanıstanda antiterror əməliyyatlarının həyata keçirilməsi Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının uğursuzluğunu göstərən hadisə idi.

Sovet İttifaqının süqutundan sonra Mərkəzi Asiya dövlətləri islam dünyasında öz statuslarını möhkəmləndirmək üçün tamamilə və ya qismən islam dini əsasında yaradılmış təşkilatlara üzv oldular.

Belə təşkilatların biri olan İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı 1969-cu ildə İslam Konfransı Təşkilatı kimi yaradılıb. Onun adı 2011-ci ildə dəyişdirilərək İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı olmuşdur. Mərkəzi Asiya dövlətlərini və Əfqanıstanı da birləşdirən təşkilatın əsas məqsədi müsəlmanların həyatı əhəmiyyətli maraqlarının müdafiəsi, üzv dövlətlər arasında münaqişə və mübahisələrin həll edilməsi, ümumislam bazarı formasında iqtisadi inteqrasiyanın əsaslarını işləyib hazırlamaq, iqtisadi və ticarət tərəfdaşlığını inkişaf etdirməkdir.

İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) 1985-ci ildə İran, Pakistan və Türkiyə tərəfindən, üzv dövlətlər arasında iqtisadi, texniki və mədəni əlaqələrin inkişafına yardım məqsədilə yaradılıb. Sovet İttifaqının süqutundan sonra beş Mərkəzi Asiya dövləti, Əfqanıstan, Azərbaycan təşkilata daxil oldular.

Asiyada qarşılıqlı əlaqə və etimad tədbirləri üzrə müşavirənin yaradılması 1992-ci ildə BMT Baş Assambleyasının 47-ci sessiyasında Qazaxıstan prezidenti N. Nazarbayevin təşəbbüsü baş tutdu. Burada təşkilatın nizamnaməsi və Alma-Ata aktı qəbul edildi. Təşkilatın fəaliyyəti suveren bərabərlik, daxili işlərə qarışmamaq, iqtisadi, sosial, mədəni əməkdaşlığa yönəlib. Təşkilatın əsas iştirakçıları 20 ölkə, o cümlədən Türkmənistan istisna olmaqla dörd Mərkəzi Asiya dövlətidir.

Təşkilatın məqsədi Asiyada təhlükəsizliyi təmin etmək, terrorizmə, narkotiklərin qeyri-qanuni istehsalı və dövriyyəsinə qarşı mübarizə, ticarətin və iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsi, ətraf mühitin mühafizəsi, KQS-nın ləğv edilməsidir.

Asiyada əməkdaşlıq üzrə dialoq 2002-ci ildə regionda inteqrasiya proseslərinə yardım etmək məqsədilə yaradılıb. Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Tacikistan bu təşkilatın üzvləridir. Təşkilat 19 əməkdaşlıq sahəsini - enerji, kənd təsərrüfatı, biotexnologiya, turizm, yoxsulluqla mübarizə, informasiya texnologiyalarının inkişafı, elektron təhsil və maliyyə əməkdaşlığını müəyyənləşdirib.

1992-ci ildə Mərkəzi Asiya dövlətləri Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasına qoşuldular. Bu qurum 1997-ci ildə Avroatlantik Tərəfdaşlıq Şurasına (AATŞ) çevrildi. 1994-cü ildə NATO-nun «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramı hazırlandı. Proqramın məqsədi NATO ilə keçmiş sovet respublikaları arasında dialoqu inkişaf etdirmək idi. Qırğızıstan və Türkmənistan 1994, Qazaxıstan və Özbəkistan 1995, Tacikistan isə 2002-ci ildən SNT proqramının üzvüdürlər. Mərkəzi Asiya dövlətlərindən yalnız Qazaxıstan NATO ilə əməkdaşlığını dərinləşdirərək bu təşkilata üzv olan dövlətlərlə Fərdi Tərəfdaşlıq Planı (FTP) çərçivəsində əməkdaşlıq edir. Qazaxıstan xüsusi sülhməramlı batalyon «Kazbat» yaratmışdır ki, bu da «Kazbriq» adlanan briqada statusuna qədər yüksəlmişdir. Bu briqada BMT-nin mandatı altında 2003-cü ildən 2008-ci ilədək İraqda sülhməramlı əməliyyatlarda iştirak etmişdir.

«Avropa-Qafqaz-Asiya» nəqliyyat dəhlizi (TRASEKA) proqramı çərçivəsində Mərkəzi Asiya dövlətləri arasında əməkdaşlıq mövcuddur. TRASEKA proqramı 1993-cü ildə yaradılmış, Avropa İttifaqı tərəfindən maliyyələşdirilən beynəlxalq nəqliyyat proqramıdır. Proqram Avropa İttifaqını və Şərqi Avropa, Qafqaz və Mərkəzi Asiyadan 13 dövləti özündə birləşdirir. Əvvəlcə, TRASEKA beş Mərkəzi Asiya dövlətini əhatə edirdisə, sonradan buraya üç Qafqaz ölkəsi, Moldova, Ukrayna, Türkiyə, Bolqarıstan və Rumıniya da qoşuldu. TRASEKA proqramının əsas məqsədi Mərkəzi Asiya və Qafqazı nəqliyyat və kommunikasiya dəhlizi vasitəsilə şərqdən qərbə - Çin sərhədlərindən Qara dənizədək açmaq, regionun avtomobil, dəmir yolu, dəniz nəqliyyatı vasitəsilə dünya bazarına çıxışını təmin etməkdir.

Mərkəzi Asiya dövlətlərinin əməkdaşlıq etdiyi proqramlardan biri neft və qazın Avropaya nəqli üzrə dövlətlərarası əməkdaşlığı nəzərdə tutan İNOQEYT-dir. İNOQEYT Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan, Belarus, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Tacikistan, Ermənistan, Türkmənistan, Ukrayna və Özbəkistan arasında enerji sahəsində əməkdaşlıq proqramıdır. Proqramın əsas məqsədi enerji təhlükəsizliyini təmin etməkdir.

Avropa İttifaqı iki proqramı maliyyələşdirir. Bu proqramlar BMT-nin İnkişaf Proqramının regional bölmələri vasitəsilə həyata keçirilir. Mərkəzi Asiyada sərhədlərin idarəsinə kömək (BOMKA) və Mərkəzi Asiyada narkotiklərin yayılmasının qarşısının alınması proqramları (CADAP) həyata keçirilir.

BOMKA proqramının məqsədi mütəşəkkil cinayətkarlıq, narkotiklərin və silahların qeyri-qanuni daşınması, insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində sərhəd, gömrük, immiqrasiya xidmətlərinin potensialının yaxşılaşdırılmasıdır. BOMKA Mərkəzi Asiya dövlətlərinin sərhəd məntəqələri üçün müasir təchizat sistemlərinə malik olmağa imkan verir.

CADAP proqramı isə sərhədlərin təhlükəsizliyini təmin etməklə, informasiya mübadiləsi kəşfiyyat-analitik məlumatların mübadiləsi yolu ilə narkotiklərin qeyri-qanuni dövriyyəsinə qarşı mübarizə məsələləri ilə məşğul olur.

QAFQAZ REGIONUNUN İKİ BÖYÜK ENERJİ GÜCÜ: AZƏRBAYCAN VƏ GÜRCÜSTAN ARASINDA BAĞLANMIŞ MÜQAVİLƏLƏRİN TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ

TƏHMƏZLİ Gülnar Yalçın qızı

Milli Elmlər Akademiyası, dissertant
gtahmazli@gmail.com

Məruzənin tam mətnində Azərbaycan və Gürcüstan Respublikaları arasında enerji qaynaqları əlaqələri, neft-qaz boru kəmərlər müqavilələri, Cənubi Qafqaz qaz kəməri layihələrinin bağlanması və uğurla həyata keçirilməsi haqqında məlumat veriləcəkdir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin Gürcüstandakı fəaliyyəti və bunun hər iki ölkənin sosial-iqtisadi həyatına təsiri haqqında danışılacaq, əsas 1994-cü ilin payızında qoyulmuş “Əsrin müqaviləsi” yalnız vəd etdiyi iqtisadi mənfəətə görə deyil, həm də geosiyasi və tarixi məzmununa görə Azərbaycan üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməsindən bəhs ediləcəkdir. Heydər Əliyev bu ideyanın reallığa çevrilməsi naminə nümayiş etdirdiyi prinsiplilik və qətiyyət sayəsində ölkəmizi dünyanın ən qüdrətli dövlətlərinin strateji tərəfdaşına çevirməyə müvəffəq olmuş, bu da Gürcüstanla əlverişli enerji müqavilələrinin bir növ başlanğıcını qoymuşdur. Azərbaycan və Gürcüstan arasında əlaqələrin məntiqi davamı olaraq 1995-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin (ABƏŞ) rəhbər komitəsi ilkin neftin Rusiya və Gürcüstan ərazisi ilə ixracı üçün iki marşrut haqqında qərar qəbul etməsi olmuş, dərhal sonra neft boru kəmərlərinin çəkilişi ilə bağlı işlər daha da intensivləşmişdir. Hər iki ölkənin hökuməti ilə danışıqlar paralel şəkildə aparılmışdır. 1996-cı ilin mart ayının 8-də Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında ilkin neftin Gürcüstan ərazisindən nəql olunmasına dair hökumətlərarası saziş imzalanmışdır. 1998-ci il oktyabrın 29-da Ankarada Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan prezidentləri arasında, ABŞ-ın energetika naziri tərəfindən Əsas İxrac Kəmərinin çəkilməsini müdafiə edən Ankara bəyannaməsi imzalanmışdır. Əsas ixrac kəməri kimi Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutu ideyası 90- cı illərin ikinci yarısından başlayaraq geniş müzakirə edilmiş və onu həm Azərbaycan rəhbərliyi, həm də bütün maraqlı tərəflər – konsorsiumun iştirakçıları, habelə ABŞ, Türkiyə, Qazaxıstan və Gürcüstan liderləri dəstəkləmişlər. Bu, 1998-ci il 29 oktyabr tarixli Ankara bəyannaməsində öz əkisini tapmışdır. Bununla da Heydər Əliyevin müəllifi olduğu “Yeni neft strategiyası” nın ən mühüm uğuru olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan reallığa çevrilmiş oldu. Beləliklə, 2002-ci il sentyabrın 18-də Səngəçaldə Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin inşasına başlanmış, BTC-nin Azərbaycan hissəsinin Gürcüstan hissəsi ilə birləşdirilməsi isə 2004-cü ilin oktyabrında baş tutmuşdur. 2006-cı il mayın 28-də isə Azərbaycan nefti Ceyhan limanına çatmış və iyulun 4-də neftlə yüklənmiş ilk tanker yola salınmışdır. 2006-cı il iyulun 13-də Türkiyənin Ceyhan şəhərində XXI əsrin ən böyük enerji layihəsi olan Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təntənəli açılış mərasimi keçirilmişdir. BTC istismara verilən gündən 2010-cu ilin aprel ayının 1-dək Ceyhan limanından 112,8 milyon ton Azərbaycan nefti dünya bazarlarına yola salınmışdır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və bir sözlə bölgə və dünya üçün iqtisadi, siyasi baxımdan, enerji təhlükəsizliyi cəhətdən çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru xəttinin 1998 – ci il 26 aprel tarixində Trabzon toplantısında bağlanması haqqında məlumat veriləcəkdir. 1999- cu il İstanbulda təşkil olunan Zirvə görüşündə xam neftin Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə vasitəsilə nəqlinə dair anlaşmanın imzalanmasının əhəmiyyətindən danışılacaq, bu gün Qafqaz ölkələrindən olan Gürcüstanla Azərbaycanı birləşdirən global enerji layihələrinin hər iki ölkəni bir-birinə strateji və coğrafi mövqedən bağlayan faktlardan biri olduğuna dair məlumat veriləcəkdir. 2005-ci il may ayında hər iki ölkənin həyatında tarixi əhəmiyyətə malik olan Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin Azərbaycan, oktyabrın 12-də isə Gürcüstan hissəsinin istifadəyə verilməsi mərasiminin keçirilməsi, hər iki dövlət üçün nəticələri və s. haqqında məruzənin tam mətnində məlumat veriləcəkdir. **Ölkə rəhbərlərinin siyasi iradəsi və birgə söyləri nəticəsində Azərbaycan-Gürcüstan əlaqələri strateji əməkdaşlıq səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu gün ölkələrimiz arasındakı regional əməkdaşlıq dünyada bir örnekdir.** Bu əməkdaşlığın əsası məlum olduğu kimi, ümummilli lider Heydər Əliyevin Gürcüstana rəsmi səfəri zamanı imzalanmış sənədlərdir. Bir statistikanı qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycanla Gürcüstan arasında əlaqələrimiz yarandıqan indiyə qədər 104 müxtəlif məzmunlu sənəd imzalanmışdır ki, bu da bugün də bu

əməkdaşlığın ulu öndərin layiqli davamçısı olan Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirildiyinin göstəricisidir. Dövlətlərarası münasibətlərin təkmilləşməsi və inkişafı yönündə dövlət və hökumət başçılarının enerji müqavilələri bağlandıqan sonrakı dövrdə də intensiv xarakter alan qarşılıqlı səfərləri mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır. Bu səfərlərin müəyyən qismi haqqında məruzə mətnində danışılacaqdır. Həmçinin onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bağlanmış enerji müqavilələrinin region ölkələrinin strateji əməkdaşlığı və Avropaya inteqrasiyası sahəsində ciddi addım olmasına dair məruzə mətnində yer veriləcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1999-cu ildə “Şahdəniz” qaz-kondensat yatağının aşkar edilməsi XXI əsrdə Azərbaycanda qaz sənayesinin inkişafına və Azərbaycanı neftlə yanaşı qaz ixrac edən ölkəyə çevrilməsinə zəmin yaratmış oldu. 2001-ci il sentyabrın 29-da Gürcüstan Respublikasının Prezidenti Eduard Şevardnadze Bakıya işgüzar səfər etmiş, səfər zamanı “Təbii qazın Gürcüstan Respublikası ərazisindən tranziti, nəql edilməsi və satışına dair Azərbaycan və Gürcüstan Respublikaları arasında saziş” imzalanmışdır. Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəmərinə ilk ixrac olunan qaz 2007-ci ilin martında vurulmuşdur. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Şahdəniz” yatağından çıxarılan qazın Gürcüstan və Türkiyəyə nəqli üçün inşa edilmişdir. Bütün qeyd olunan məsələlər məruzə mətnində araşdırılacaq, hər iki Qafqaz dövlətinin qonşuluq və dostluq siyasətinin təməlinə duran ümummilli lider Heydər Əliyevin başladığı enerji müqavilələrinə dair məlumatlar veriləcəkdir.

SƏFƏVIYYƏ TƏRİQƏTİNİN YARADICISI ŞEYX SƏFİƏDDİNİN DİNİ MƏNSUBİYYƏTİ

Günəl RƏHİMLİ

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

gunelrahimli1@gmail.com

Tarixə nəzər saldığımız zaman fərqli ideologiyaları təbliğ edən çoxlu təriqətlərin zamanla yaranıb yox olduğunu görürük. Amma onların içərisində bəzilərinin ideoloji təsiri bu gün də davam etməkdədir. Belə təriqətlərdən biri də Səfəviyyə təriqətidir.

Səfəviyyə təriqətinin əsası 1300-cü ildə Şeyx Səfiəddin tərəfindən Ərdəbildə qoyulur. Təriqətin yaradıcısı adətən hansı ideologiyanın daşıyıcısı olurdusa, onun yaratdığı təriqət də o ideologiyanın təbliği ilə məşğul olur. Bəs Şeyx Səfiəddin hansı dini ideologiyaya qulluq edirdi? Bu məsələni araşdırmağa çalışacağıq.

Səfəvilər dövləti yarandıqdan sonra, xüsusilə XVI-XVII əsrlər arasında Səfəvi xanədanı haqqında bir çox tarixi-ədəbi əsər yazılması, bu əsərlərdə Səfəvilərin ulu babaları yeddinci İmam Musa el-Kazıma və oradan da İmam Əli ibn Əbu Talib vasitəsi ilə Həzrəti Peyğəmbərə qədər aparılmışdır. Bu məsələ ilə bağlı ən möhtəbər mənbə olan “Səfəvat üs Səfa”da verilən üç hekayədə Səfiəddini dini mənsubiyyət cəhətdən şiə olduğunu deyilsə də araşdırmalar bu hissələrin əsərə sonradan əlavə edildiyini sübut edir. Əhməd Kəsrəviyə görə Şeyx Səfinin vəfatından sonra onun yerinə keçən oğlu Şeyx Sədrəddin seyidlik iddiasını ortaya atmışdır və beləcə xalqın gözündə hörmətini artırmaq istəmişdir. Çünki Sədrəddinin dərgahın başına keçdiyi dövr Elxanilər dövlətinin zəiflədiyi, süquta doğru getdiyi dövrə təsadüf edir. Dövrün siyasi proseslərinə etinasız qalmayan Sədrəddin də tərəfdarlarının bir qismini silahlandırır. Seyidlik iddiasını da elə bu zaman ortaya atdığı güman edilir. Ancaq belə düşünürük ki, Sədrəddinin bu tədbirləri görməkdə Sədrəddinin məqsədi siyasi güc əldə etmək yox, belə bir zamanda baş verə biləcək təhlükələrdən özünü qorumaq idi. Yeni belə görünür ki, seyidlik məsələsinin Şeyx Səfiəddinlə heç bir bağlılığı olmamışdır.

Əhməd Kəsrəviyə görə Səfəvilərin soyunun Musa əl Kazıma bağlanması və Şeyx Səfiəddinin seyid kimi qələmə verilməsində adı da mühüm rol oynamışdır. Sədrəddin Musanın adı “Sədrəddin əs Səfəvi” olaraq yazılırdı. Onun yerinə keçən oğlu Xacə Əlinin adı isə “Əli əl Musəvi əs Səfəvi” olaraq yazılırdı. Əlbəttə ki, burada göstərilən onun Sədrəddinin oğlu olması idi. Ancaq bəzi müridlər bu məsələni qəsdən Musa əl Kazımla bağlayırdılar. Şeyx Səfi haqqında qaynaqların məlumatları və son dövr araşdırmaları bu nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, seyidlik iddiasının və şiəliyin Səfiəddinlə əlaqəsi yoxdur.

Səfəvilər dövrünün araşdırmaçılarından biri olan Petruşevski də bu məsələ ilə bağlı olaraq yazır ki, Ehtimal ki, Səfəvilərin yeddinci İmam Musayı Kazıma bağlanması əfsanəsi XIV əsrin sonları, XV əsrdə ortaya atılmışdır. Bu əfsanə Səfəvilərin siyasi tələblərinin əsaslandırılmasında olduqca əhəmiyyətli olmuşdur.

Bəs Şeyx Səfiəddin şüa deyildisə və şüəliyi təbliğ etməirdisə hansı dini ideologiyanın daşıyıcısı və təbliğatçısı idi?

Mirzə Abbasiya görə bu sualların cavabını Şeyx Səfiəddinin həyat hekayəsi və fəaliyyətini araşdırdığımız zaman tapa bilərik. “Səfvət üs Səfa”nın səkkizinci babının ikinci fəslə Şeyx Səfiəddinin məzhəbi haqqındadır. Burada olan məlumatlara diqqət etdikdə Şeyxin Şafi məzhəbi haqqında müəyyən fikir söyləmək mümkündür. Həmin fəsilə Şeyxin məzhəbinin nə olduğu soruşulur və o, belə cavab verir: “Bizim məzhəbimiz səhabə məzhəbidir. Hər dördünü sevirik və hər dördünə də dua edirik.” Digər bir mənbə Həmdullah Qəzvininin Şeyxin ölümündən 6 il sonra qələmə aldığı “Nüzhətül Qülub” əsəridir. Həmin əsərdə Ərdəbil şəhərindən bəhs edilərkən belə bir cümlə diqqəti cəlb edir: “Əksəriyyət şafi məzhəbinə qulluq edən Şeyx Səfiəddinin müridləridir...”. Türk tarixçisi Zəki Vəli Toğan da Qaraqoyunlu Cahanshahın vəqif sənədlərində Şeyx Səfinin Sünni olduğunun qeyd edildiyini yazır. Müasir türk tarixçisi **Tufan Gündüz “Nüzhətül Qülubə istinad edərək yazır ki, əlimizdəki ən önəmli qaynaqlardan biri olan “Nüshətül Qülub”da Ərdəbildə yaşayanların əksəriyyətinin Şafi məzhəbindən və Şeyx Səfiəddinin müridləri olduğu vurğulanır. Başqa heç bir qaynaqda yer almayan bu bilgi bütün Səfəvi qaynaqları tərəfindən görməzdən gəlinmiş və hətta Şeyxin məzhəbi mövzusunda səssiz qalınmışdır. Digər bir tarixçi Petruşevski dövrün tədqiqatlarına əsaslanaraq yazır ki, Şeyx Səfiəddin (Şafi təriqətinə mənsub) Sünni olmuş və özünü Əli nəslindən hesab etməmişdir. Ehtimal ki, O, xalq arasında nüfuzunu saxlamaq məqsədilə, təxminən XIV əsrin axırınıc rübündə şüəliyin mötədil təriqəti olan imamilərə qoşulmuşdur .**

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz bir qrup araşdırmaçılar Şeyx Səfinin sünni –Şafi məzhəbindən olduğunu yazsalar da, bəzi araşdırmaçılar da onun şüə olduğunu sübut etməyə çalışsalar da bunun üçün dəqiq faktlar əsas gətirə bilməmişlər. Çünki Şeyxin məzhəbi mövzusu haqqındakı qaynaqlardakı məlumatlar üzərində siyasi məqsədlər üçün o qədər dəyişdirilmişdir ki, həqiqət və yalanı bir birindən ayırmaq çətinləşmişdir. “Səfvət üs Səfa”da Səfiəddinin babasının adı Qütbəddin Əbubəkr olaraq qeyd edilmişdir. Lakin XV- XVI əsr qaynaqlarının əksəriyyətində “Əbubəkr”adı atılmış və Qütbəddin olaraq qeyd edilmişdir. Bu şüələrdə Əbubəkr adının işlənməməsi ilə bağlı idi. Çünki şüələr İmam Əlidən başqa digər xəlifələri qəbul etməmişlər. Həmçinin Səfiəddinin həyatından bəhs olunarkən onun anasının Ömər Barukinin qızı olduğu qeyd olunur. Ömər də şüələrin qəbul etmədiyi xəlifə idi. Əgər Səfiəddin şüə idisə onun ən yaxını olan iki babasının adı da niyə digər xəlifələrin adını daşıyırdı? Bu da Səfiəddinin əvvəldən şüə ideologiyası ilə yetişdirilmədiyini göstərir və bizim fikrimizcə bir insanın da dini düşüncəsini birdən-birə dəyişməsi mümkün olmayan məsələdir.

Mənbələrdən anladığımız qədəri ilə onu deyə bilərik ki, Şeyx Səfiəddin təriqət ideologiyası baxımından sufiliyi ilə tanınmış, təsəvvüf əhli olmuşdur. Təsəvvüf haqqında məlumatı olanlar bilirlər ki, sufilerin özlərinə məxsus bir yaşam tərzə var. Onları hansısa bir məzhəbə bağlamaq düzgün hesab edilə bilməz. Onların bir ifadəsi vardır ki, sufilər batin əhlidirlər, zahir əhli adlandırdıqları məzhəb tərəfdarlarından fərqlidirlər.

1941-1945-Cİ İLLƏR MÜHARİBƏSİNDƏ AZƏRBAYCANLI ALİMLƏRİN FƏALİYYƏTİ AZƏRBAYCAN SOVET TARİXŞÜNASLIĞINDA

MÖVSÜMOV Şəfa Kamran oğlu

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun doktorantı, Bakı, Azərbaycan
AMEA RH Azərbaycanda Elmi İrsin Toplanması və Sistemləşdirilməsi Mərkəzi, baş mütəxəssis
shafa.mk@gmail.com

Hələ müharibənin qızgın dövrlərində arxa cəbhədə azərbaycanlı alimlərin fəaliyyəti Azərbaycan sovet tarixşünaslığında öz əksini tapmışdır. Müəlliflər qeyd edir ki, Azərbaycan ziyalılarının elmi və texniki düşüncəsi müharibə dövründə gərgin işləmiş, cəbhənin ən vacib ehtiyaclarına xidmət etmişdir. Bunun müqabilində Azərbaycan ziyalılarının ən yaxşı nümayəndələrinə Stalin mükafatlarının verilməsi qeyd edilmişdir. Azərbaycan mütəxəssisləri tərkibində benzin çox olan, yüksək oktanlı neft çıxarılması ilə məşğul olduğunu göstərmişlər. Bunlardan S.Vəzirov, V. Məlikpaşayev və digər geoloq, qazmaçı və istismarçıların fəaliyyətinin, metal korroziyası sahəsində azərbaycanlı alimlərin avtomobil -

traktor bazası üçü yeni məhsulların yeni materialların təklif olunması, gənc ixtiraçı Firudin Axundovun bir sıra original döyüş sursatı istehsal üsulunu müəyyən etməsi əsərlərdə yer almışdır. Azərbaycan alim və konstruktorlarından İsmət Mehdiyeva, Əli Verdizadə, M.Abdullayev və digərlərinin müdafiə malları hissələrinin hazırlamaları, silah və döyüş sursatı hazırlayan leytenant Şmidt adına maşınqayırma zavodunun əməkdaşları, Bakı maşınqayırma zavodunun əməkdaşları-konstruktorlarının səmərələşdirici təklifləri ilə birlikdə dövlət planını yerinə yetirməsi müəlliflər tərəfindən qeyd olunub. Tarixşünaslığımızda Azərbaycan EA əməkdaşlarından alim geoloq Şamil Əzizbəyov, Mirəli Qaşqay, Manaf Zairi və digərlərinin yeni kəşf və ixtiralarının ön cəbhə üçün əhəmiyyəti göstərilmiş, səhiyyə sahəsində dezinfeksiya preparatlarının hazırlanmasında uğurların SSRİ məkanında mühüm nailiyyət olduğuna toxunulmuşdur. Azərbaycanlı fiziklər Zahid Əlizadə və F. Əfəndiyevin rabitə sahəsində vacib olan, kömür tozunu almaları,energetik alimlərimiz prof. İ. Yesman və prof. Q.Qaziyev neft itkilərinin qarşısını almaq üçün səmərələşdirici təklifləri barədə faktlar yer almışdır. Botanika institutunun əməkdaşları elmi işçilər R. Rzazadə, Y. İsayev və b. dərman otlarından istifadə etmək üçün gördükləri axtarış işləri, təbabətdə yeniliklər, torpaqsünas alimlərimizin kənd təsərrüfatında yüksək məhsuldarlığa nail olan təsərrüfat təcrübələri, Cəbrayıl Hüseynovun kartofçuluq sahəsində uğurları, pambıq üzrə mütəxəssislərimizin uğurları, şəkər çuğunduru sahəsində dos. Şəfibiyyəv və prof. N. Malov, yağlı bitkilər üzrə mütəxəssislər Y. Ağzadənin kauçuklu bitkilər əkilməsi, Qədimov və Əzimovun naftalandan müalicə kimi istifadə metodlarını işləyib hazırlamaları vurğulanmışdır Mühəribə illərində hərbi qospital və xəstəxanada gərgin işləyən və hərbi tibb sahəsində yeni dərman və cihazlar tətbiq edən prof. M. Topçubaşov, prof. M.Mirqasimov, prof. İ.Şirokoqorov, Hüseyn Əliyev və başqalarının xidmətlərini arxa cəbhədə necə əhəmiyyət göstərdiyi qeyd olunmuşdur. Azərbaycan tibb işçilərinin mühəribə illərində tətbiq etdikləri naftalan və gecə gündüz yaralılara xidməti, əczaçılıq sahəsində çalışanların fəaliyyətinin keçmiş SSRİ miqyasında mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi göstərilib. Mühəribə illərində Azərbaycan Neft Elmi Tədqiqat İnstitutunda çalışan kadrların- Əli Quliyev və Yusif Məmmədəliyevin sürtgü yağları istehsalı ilə məşğul olmaları, kənd təsərrüfatı sahəsində Cəbrayıl Hüseynov, Bala Ağayev, Mirzəyev və İmam Mustafayev kimi alimlərin yeni elmi fəaliyyətlərinin arxa cəbhədə böyük uğurlara səbəb olması göstərilmişdir. Neft sahəsində böyük irəliləyişlər edən akademik Y.Məmmədəliyev, Rüstəm İsmayılov, kimya sahəsində Şıxbala Əliyev, Soltan Mehdiyev və texnika elmləri sahəsində fərqlənən arxa cəbhənin qəhrəman alimləri barədə yazılmışdır.

Tarixçi Z. Hacıyeva Azərbaycan sovet tarixşünaslığında öz əksini tapmayan akademik Y. Məmmədəliyevin rəhbərliyi altında yaradılmış "Molotov kokteyli" adlanan partlayıcı maddədən yazmışdır. Müəllif yazır ki, Alman ordusu üzərində Sovet İttifaqının qələbəsində tank əleyhinə qarışıqın kəşfinin çox böyük əhəmiyyəti oldu. Onun tərkibi Y. Məmmədəliyev tərəfindən toluolun - partlayıcı maddə üçün xammalın- əldə edilməsi işlənilib hazırlandı Əsərin müəllifi əlavə edir ki, qeyd olunan partlayıcı maddəni Britaniyanın Baş naziri U.Çörçill "Molotov kokteyli" adlandırmışdır.Bu kəşf barədə ona SSRİ Xarici İşlər Naziri V. Molotov məlumat vermişdir. Qələbənin əldə olunmasında Azərbaycan neft və kimyaçı alimlərinin xidmətləri yüksəkdir. Bu xidmətlərinə görə azərbaycanlı alimlərinin 100-dən çox SSRİ orden və medalları ilə təltif olunmuş, 7 alimə Dövlət mükafatı, 50 elmi işçiyə Azərbaycan əməkdar elm və texnika xadimi fəxri adı verilmişdir. Qeyd olunan əsərlərdə müəlliflər arxa cəbhədə Azərbaycan alimlərinin oynadığı rolu yüksək qiymətləndirir, elm, texnika, istehsalat, iqtisadiyyat, mədəniyyət və s. sahələrdə alimlərimizin xidmətini arxiv materialları əsasında tədqiq etmişlər. Son dövrlərdə Azərbaycanlı alimlərin mühəribə vaxtına fəaliyyətindən bəhs edən ayrı-ayrı elmi məqalələrində də rast gəlinir.Tədqiqatçı-alim Məmmədəğa Sərdarovun mövzu ilə bağlı araşdırmasında qeyd olunur ki, Azərbaycan alimləri mühəribə illərində geniş təbliğat-təşviqat işləri də aparırdılar. Onlar hərbi hissələrdə, sənaye müəssisələrində, hospitallarda, məktəblərdə, kənd əməkçiləri qarşısında vətənpərvərlik ruhunda məruzələr oxuyur, söhbətlər aparırdılar. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının 1941-1945-ci illər mühəribəsində arxa cəbhədə fədakarcasına xidmətlərini və Azərbaycanlı alimlərin faşizm üzərində qələbədə rol oynayan kəşf və ixtiralarının əhəmiyyətini göstərir.

HISTORY OF THE DEMOCRATIC STATEHOOD OF AZERBAIJAN IN THE BEGINNING OF THE XX CENTURY: AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

Sevinj HUSEYNOVA

ADA University
srhuseynova@ada.edu.az

The people of Azerbaijan have been living with the desire of freedom and have been fighting for independence for centuries. At the beginning of the XX century the national independence movement of Azerbaijan got even stronger. All the intellectuals of the country as well as political figures contributed to the democratic movement in order to achieve the ultimate goal – independence. The collapse of the Russian Empire had become a solid ground for this type of activities. As a result of the nation-wide hard work and strong will the first democratic state of the East – Azerbaijan Democratic Republic was established on May 28, 1918.

This date has become a unique day in the history of Azerbaijan. The establishment of statehood laid the grounds of the sovereignty of the nation. The first parliamentary republic of the whole Muslim World, achieved the modern-era statehood requirements in very complex geopolitical circumstances. There was a great impact of such prominent figures, political giants and statesmen as Mirza Fatali Akhundov, Abbasqulu Agha Bakikhanov, Jalil Mammadguluzade, Hasan Bay Zardabi who brought new types of schools, established media, theatre and thus, contributed to the ideas of national identity.

The oil reserves also played a great role in the intellectual development of the nation. Baku, as an oil capital, became a birthplace of class of national entrepreneurs. On the other hand, the income from oil revenues provided opportunity for the talented youth to get education in the best universities of the world. Thus, new class of national intellectuals has been developed.

However, all those processes were running in an extremely difficult geopolitical atmosphere. On one hand, seizure of the tsarist regime in Russia, February and October Revolutions, the consequences of the First World War and number of other factors turned the Caucasus region into the battlefield of different political forces. On the other hand, the interests of leading global powers towards the Baku oil further exacerbated the situation. Nevertheless, Azerbaijan managed to build democratic and secular state and provide equal rights to all the citizens of the country, despite their nation, religious and social status, race and sex.

The geopolitical factors imposed challenges not only for the internal policy. The government had a difficult task to formulate such foreign policy directions that were able to achieve the main goal: international recognition. As a newly established state it was seeking for the recognition among the major European countries. The friendship treaty with the Ottoman Empire was signed in Batumi. The first delegation led by Mammad Emin Rasulzade was sent to the Istanbul Conference, which was a platform for dialogue between the Allied Powers (the United States, Russia, France, Italy and British Empire) and the republics of the South Caucasus. Moreover, Alimardan Bay Topchubashov was appointed as head of diplomatic mission in Istanbul to establish strong ties with the European states.

As a result of the huge work he had done there through number of working visits and negotiations with the European representatives, he was leading the Azerbaijani delegation to the Paris Peace Conference. For the first time the situation in the Caucasus and the case of Azerbaijan was discussed by the Council of the Allied Powers on May 2, 1919. A. Topchubashov hold number of meetings including the one with the British representatives. He tried to deliver the reality of political and economic situation of Azerbaijan as a country with a very complex geographic location. He also carried out the memorandum of Azerbaijan to the president of the United States of America Woodrow Wilson on May 28, 1919. The result of these diplomatic efforts turned into the biggest achievement of the government - the de-facto recognition of Azerbaijan as an independent state by Supreme Council of the Paris Peace Conference on January 11, 1920.

Meanwhile, the political, social and economic crisis within the country caused by geopolitical factors was increasing. On the other hand, there were distortions among the members of the parliament. But one of the most negatively affecting factors were the clashes as a result of Armenian aggressiveness in Nagorno-Karabakh and Zangezur. All these factors weakened the socio-economic

situation of the nation. The Bolshevik Russia used this opportunity and occupied Azerbaijan. Azerbaijan lost its independence and soviet regime was established on 28 April, 1920.

The Soviet regime with all the means tried to distort and dismal the period of the Democratic Republic. Moreover, they kept the archives closed and the realities hidden. Therefore, very few research works have been done in this field during the Soviet time. Only after restoration of the independence and special focus of the National Leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev, the history that was kept hidden and slandered during the Soviet period has become a source of proud and honor. The current government, led by Mr. President Ilham Aliyev is paying special attention on the research of this page of national history. Today each page of the history of democratic statehood that lasted only 23 months is a source of pride to every Azerbaijani citizen.

AVROPA TARİXİ MƏNBƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN NEFTİNƏ DAİR MƏLUMATLAR

Tərənə RÜSTƏMOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı
terane.mirzeyeva.rustemova@gmail.com

Avropa tarixi mənbələrində Azərbaycan nefti haqqında ilkin məlumatlar əsasən Strabon (E.ə. I əsr), Plutarx (E.ə. IV əsr), Ammian Marsell (IV əsr), Prisk Pontiyanski (V əsr), Moisey Kalankatuyskinin (VII əsr) əsərlərində rast gəlinə də, Bakı və Abşeron nefti haqqında avropalılardan ilk məlumatı XIII əsrə aiddir. Bu əsrdən başlayaraq bütün dünyada məşhur olan avropalı səyahətçilər müxtəlif illərdə Azərbaycana gələrək özlərinin mühüm tarixi qeydlərini aparmışlar. Bu səyyahlardan venetsiyalı Marko Polo (XIII əsr), venetsiyalı Barbaro Ramuzio (XIII əsr), fransız Jurden Katalani de Severak (XIV əsr), Afanasiy Nikitin (XV əsr), venetsiyalı İosofato Barbaro (XV əsr), ingilis Con Kartrayt (XVI əsr), alman Adam Elşleqer (Oleari) (XVII əsr), ingilis Ceffri Duket (XVI əsr), holland Yan Streys (XVII əsr), italiyan Pyetro della Balle (XVII əsr), alman Eqlbert Kempfer (XVII əsr), yunan Kollinik (XVII əsr), ingilis İoanas Qanvey (XVIII əsr), İoann Lerxe (XVIII əsr), rus Bronevski (XVIII əsr), rus Qmel (XVIII əsr), ingilis Q.Foster (XVIII əsr), rus A.S.Kriçavski (XVIII əsr), M.Voynoviç (XVIII əsr), Fridrix Biberşteyn (XVIII əsr), Karl Marvin (XVIII əsr), fransız Aleksandr Düma (XIX əsr), A.Yarsev (XIX əsr), Eduard Eyxvald (XIX əsr), alman E.İ.Yeger (XIX əsr), venetsiyalı Ambroziy Kontarani, fransız Villot, Tomas Benister, İ.Herber və başqalarının əsərləri və qeydlərində əksini tapmışdır.

E.ə. I-II əsrlərdən başlayaraq Böyük İpək Yolunun əsas hissəsinin demək olar ki ana xəttinin Azərbaycandan keçməsi o dövrdə ölkədəki iqtisadi potensialın nə qədər inkişaf etdiyini göstərir. Qədim tarixçi Strabon öz əsərində ilk dəfə bu yol haqqında məlumat vermişdir. Qədim yunan tarixçisi Plutarxın verdiyi məlumatlara görə, eramızdan əvvəl IV əsrdə Makedoniyalı İsgəndərin İrana yürüşü zamanı Girkan (Xəzər) dənizinin sahilində o, müəyyən etmişdi ki, yerli əhali (girkanlar, midiyalılar və b.) neftlə doldurulmuş fitilli çıraqlardan istifadə edirlər və onun əsgərləri də Abşeron yarımadasından tuluqlarda və gil qablarda daşdıqları nefti işıqlandırmaq üçün istifadə edirdilər. Beləliklə, qədim yunanlar və romalılar da abşeronluların təcrübəsindən istifadə etməklə yanan neftdən alovlanan maddə kimi şora, kükürd və qatranla bircə “odlu oxlar” və “odlu küpələr” hazırlayaraq hərbi məqsədlər üçün tətbiq edirdilər. Atropatena haqqında yazan Ammian Marsell IV əsrdə yazırdı: “Bu ölkədə “midiya yağı” hazırlanır. Bu yağa batırılmış ox kamandan qopub nəyəsə sancıldıqda, onu yalnız torpaq tökməklə söndürmək mümkün olur. Çünki su ilə söndürməyə çalışdıqda alov daha da şiddətlənir. “Midiya yağı” həm hərbi işdə, həm də təsərrüfatda kara gəlir”. Alban tarixçisi Moisey Kalankatuyski VII əsrdə “Albanların tarixi” kitabında qeyd edir ki: “Qafqaz dağlarının ətəyində yerləşən Alban ölkəsi təbiətin zəngin nemətləri ilə çox gözəl və valehedicidir. Böyük Kür çayı ondan axaraq, özü ilə böyük və kiçik balıqlar gətirir, və o, Kaspi (Xəzər) dənizinə tökülür. Onun ətrafında torpaqlar taxıl və şərəblə, neft və duzla, ipək və pambıqla və çoxsaylı zeytun ağacları ilə boldur...”.

Marko Polo (1271-ci il) Azərbaycan ərazisində “qara qızıl”ın hasilatı faktını qeyd etmiş yəqin ki, ilk avropalı idi. Marko Polo da Abşeron neftinin tibbi məqsədlər və işıqlandırma üçün istifadə olduğunu bildirir. Azərbaycanın və İranın ərazisindən keçib gedən Fransalı missioner-rahib Jurden Katalini de Serverak da (təqribən 1320-ci il) öz qeydlərində Bakının adını çəkir. O yazır: “ Bakı

adlanan bir yerdə quyular qazmışlar, bu quyulardan “naft” adlı yağ çıxarırlar. Bu yağ əla yanır və müalicə edir, o, həqiqətən yaxşı alovlanır”. Jurden de Serverakın məlumatı ona görə daha çox maraq doğurur ki, Marko Polodan fərqli olaraq, o, neft yatağının Bakıda olduğunu, quyulardan çıxarıldığını, həmçinin yanan yağın yerli əhali tərəfindən “naft” adlandırıldığını bildirir. Afanasiy Nikitin 1466-cı ildə Hindistana səyahət edərkən, yolüstü Suraxanıda olmuş, “monastir” həyatında əsrlərlə yanan, sönməyən “ilahi” mavi odların yandığını görmüşdür. İtaliyalı İosofato Barbaronun yol qeydlərində (1474-1479- cu illərə aiddir) bunlara rast gəlmək olar: “Dənizin bu hissəsində (söhbət Xəzərdən gedir) digər Baka adlanan şəhər var. Bu səbəbdən dəniz Bakı dənizi adlanır. Onun yanında qara, çox üfunətli yağ çıxan dağ var...”. Bakı nefti haqqında növbəti məlumata biz italiyalı İosofato Barbaronun yol qeydlərində rast gəlirik. O, (1474-79-cu illərdə) Azərbaycan hökmdarı Uzun Həsən Ağqoyunlunun sarayında Venetsiya respublikasının səfiri idi. 1555-ci ildə Londonda yaradılmış “Moskva Şirkəti” özünün ticarət agentlərini Rusiyadan keçməklə Orta Asiyaya, Azərbaycana və İrana göndərirdi. İngilislər Azərbaycana 6 səfər etmişlər, lakin ən mühüm səfər Tomas Benisterin və Ceffri Düketin rəhbərliyi ilə şirkət agentlərinin 1568-ci ildən 1574-cü ilədək davam edən beşinci səfəri olmuşdur. C.Düket Bakı nefti haqqında aşağıdakıları yazırdı: ”Şəhərin (söhbət Bakıdan gedir) yaxınlığında qərribə hal müşahidə olunur- burada yerin altından heyrət doğuran qədər yağ çıxır; İranın uzaq yerlərindən bura gəlib həməən yağdan aparırlar... Bu yağ evlərin işıqlandırılması üçün bütün ölkəyə xidmət edir. Rəngi qaradır və “nefte” adlanır...”. 1560-cı ildə Bakıda olan ingilis missioneri Con Kartrayt yazırdı: “Bakı ilə əlaqədar – bu qədim şəhərdir... Bu şəhərin yaxınlığında yerin altından vuran çox maraqlı və möcüzəli fəvvarə var, oradan yerin səthinə çoxlu miqdarda qara yağ çıxır”. Alman səyyahı E.Kempfer 1683-cü ildə Abşeronda Sarqanıda (Suraxanıda) “alovlanan düzənliyi” təsvir edərkən yazırdı: ”Sarqanı kəndi yaxınlığında çox saylı quyulardan od burulub qalxırdı... bu qərribə və gözəl mənzərə idi, çünki bəzi yarıqlardan güclü alov qalxırdı, bəzi yarıqlarda isə zəif alov dişləri görünürdü və hamıya yaxın gəlməyə imkan verirdi, başqa yarıqlardan qalxan tüstü və ya bəlkə buxar ağır, boğucu neft üfunəti yayırdı. XVII əsrdə Bakı nefti Avropa dövlətlərinin daha çox diqqətini cəlb edir. Belə ki, hersoq Şlezviq Qolştinsqi xüsusi olaraq Xəzərin cənub və qərb sahillərinin neft sərvətləri ilə tanışlıq üçün Moskva dövləti və İrana iki səfirlik (1633-1635 və 1635-39-cu illər) göndərmişdir. Bu iki səfirliyin iştirakçısı, ədəbiyyatda Oleari adı ilə məşhur olan alman alimi, fəlsəfə magistri, riyaziyyat sahəsində mütəxəssis, astronom və coğrafiyaçı Adam Elşleger 1639-cu ildə Xəzər sahilinə səyahət etmişdir. Oleari “xüsusi yağın”- neftin Xəzər dənizinin səthi üstündə çox olmasını qeyd etmişdir. Bakı neft quyularını o, belə təsvir edir: “neft burada Bakı və Barmaq dağı (yəqin Beşbarmaq dağı) yanında daimi quyulardan çıxan xüsusi yağdır. Alman səyyahı Enqelbert Kempfer 1683-cü ildə Bakıda olmuş, Abşeron neftinin ölkənin ərazisindən kənara qatır, ulaq, dəvələrlə və at arabaları ilə daşındığı barədə məlumat vermişdir. “Neft çıxarıldığı yerlərdən tuluqlarla dördtəkərli arabalarada Şamaxıya və Bakıya gətirilir, buradan birinci məntəqədən dəvələrlə ölkənin içərilərinə, ikincidən - dənizlə Girkana, Orta Asiyaya, Çərkəzstana və Dağıstana yola salınır...” O, öz təəssüratlarını beş hissədən ibarət əsərlər şəklində nəşr etdirmişdir. Bu əsərlərin ikinci hissəsində “Bakı yarımadasının Yeddi möcüzəsi” adlı kitabında Bakının və Abşeron yarımadasının (müəllif onu Okesra adlandırır) neft quyularından danışılır. XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş hollandiyalı dənizçi səyyah Yan Streys “Səyahət” adlı əsərində yazır: “Aydın 5-də (sentyabr, 1666-cı il) Parmax və ya Barmax (Beşbarmaq) dağının yanından ötdük; bu dağ dənizin yaxınlığında olub ağ və qara petroleumun və neftin yerdən fəvvarə vurub axması ilə məşhurdur... İtaliya səyyahı Pyetro della Balle (1618-ci il) Bakı neftindən bəhs edərək şəhərin yaxınlığında ucuz başa gələn xeyli neft çıxarıldığından və bunun şaha böyük gəlir gətirdiyindən danışır. XVIII əsrin ilk rübündə Bakını Rusiyalı Şərq ilə ticarətinin inkişafı üçün dayanacaq məntəqəsi qismində qiymətləndirən I Pyotr Bakı rayonu ilə maraqlanmışdır. Onu xüsusən “ağ neft” adlanan məhsul cəlb edirdi. 1723-cü ildə general Matyuşkin I Pyotrın verdiyi əmrə əsasən Abşeronda bir neçə dəfə olmuş, neft quyularını müfəssəl siyahıya almış və neftli qaz yataqlarının planını tərtib etmişdir. O, 1719-cu ildən 1727-ci ilədək Xəzəri tədqiq edən F.İ. Soymonovun rəhbərliyi altında 1731-ci ildə Xəzər dənizinin birinci mətinli atlasını çap etdirmişdir. Onun Bakı və Abşeronun palçıq vulkanlarının və neft mənbələrinin təsviri ilə bağlı yazdıqları çox maraq doğurur: “Şəhərdən 12 verst məsafədə quru düzənlikdə bir neçə verst uzunluğunda neft yataqları vardır və bəziləri burada alovlanır. Yeraltı oddan yanan buxar yer üstünə qalxır və o müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur”. 1733-cü ildə Bakı neft rayonuna gəlmiş İrandakı rus səfirliyinin əməkdaşı, həkim İoann Lərx yazmışdır: “Quyulardan götürülən nefti böyük və dərin çalalara tökürlər. Oradanda böyük dəri tuluqlarda arabalar ilə Bakıya daşıyırlar, qalıqları 3 quyuy və ya anbarlara tökürlər və Gilan, Şamaxı və

digər yerlərdə satırlar və qalan hissəsini şəhərdə istifadə edirlər”. 1730-cu ildə Qafqazda xidmət edən mayor İ.Herber Abşeronda neftin istifadəsinə belə danışıq: “... bu neft İranın bir çox vilayətlərinə daşınır, şam və ya çıraq yağı kimi istifadə olunur... Neft quyularının yanında daim alovlanan torpaq var... bu alovda çoxlu əhəng yandırılır”. XVIII əsrdə, 1741-ci ildə Bakını ziyarət edən rus-İngilis ticarət şirkətinin müdiri İ.Qanvey “Xəzər dənizində İngilis ticarətinə tarixi baxış” kitabında (1754-ci il) göstərir ki, bəzililər hələ qədim zamanlardan təbii qazdan xörək bişirmədə, suyun qaynadılmasında, əhəngin bişirilməsində istifadə edirlər; Suraxanı ağ nefti isə nadir tapılan olub, müxtəlif ölkələrə ixrac olunurdu; ondan qıcolma, daş xəstəlikləri və döş qəfəsi ağrılarında istifadə edirdilər”. Bu barədə 1784 – cü ildə Bakıda olmuş digər bir İngilis səyyahı Q.Foster də yazmışdır. İrandakı rus səfirliyinin əməkdaşı doktor İoann Lerxe Bakı neft rayonuna gəlmişdir. O yazmışdır: “ 30 iyunda mən Balaxanıya qara neft mənbəyinə tərəf 5 verst keçdim. Bu quyuların vasitəsilə İran şahı ticarət aparırdı və onların sayı 52 idi. 1739-cu ildə akademik İ.V.Veytbrextin içində Abşeron nefti haqqında çoxlu məlumat olan “Neft haqqında” adlı ilk əsəri çıxmışdır. 1741-ci ildə İngilis-rus ticarət şirkətinin müdirilərindən biri C.Hanvey Bakıya ezam olunmuş və ona Bakı neft mədənlərinin vəziyyətini yerində öyrənmək tapşırılmışdı. Bakıdan qayıtdıqdan sonra C.Hanvey 1754-cü ildə “Xəzər dənizində İngilis ticarəti barədə tarixi xülasə” adlı geniş əsərini yazmış və orada Bakı rayonunda neft işinin mövcud vəziyyətini, o cümlədən Bakıda və Çələkən adasında neftin zəngin olmasını qələmə almışdır. 1770-ci ildə Bakıda olan akademik Samuel Qotlib Qmelinin yazılarında Abşeronun neft mənbələri haqqında səhih məlumatlar tapılır. Akademik S.Qmelin Bakıda neft quyularının inşası üsullarını öyrənmiş, ilk dəfə qaz quyusu qazmağın imkanı və onun yanacaq kimi istifadə olunması fikrini söyləmişdir. 1776-cı ildə çap olunmuş “Xəzərə səyahət” kitabında məşhur rus səyyahı A.S.Kriçavski yazır ki, sakit dənizdə çıxıntılı qaya daşlarının ətrafının yağlı maye ilə örtülü olması, suyun dibindən qaz qabarcıqlarının püskürməsi sahədə qaynayan vulkan kraterinə bənzəyirdi. 1781- 1782-ci illərdə Xəzər dənizinin coğrafi və geoloji xüsusiyyətlərini öyrənən admiral M.Voynoviçin ekspedisiyası da Çilov adaları yaxınlığında su üzərində nazik neft laylarının üzməsinə müşahidə etmişdir. “ M.Voynoviç yazırdı – Bu görüntü başqa cürə izah oluna bilməz, necə ki, dənizin səthində üzən neft onun dibində olan təbii çeşmələrdən çıxır, və bütün Bakı sahilləri belə çeşmələrlə boldur, və yəqin ki, onların bəziləri yeraltı keçidlərlə dənizin dərinliklərinə uzanır”.

1796-cı ildə Bakıda olmuş məşhur təbiətşünas marşal Fridrix fon Biberşteynin də söylədikləri maraqlıdır: “Abşeron yarımadası tükənməz neft ehtiyatına malikdir...”. Məşhur səyahətçi A.Yarsev 1812-ci ildə “Rusiya dağlıq tarixi” əlyazısında Bakı mədənlərinin təsviri belə verilir: “Bakının yanında ağla sığmayan miqdarda dağ yağı və ya neft var. Neftdən təbabətdən başqa, həmçinin bağların və üzümlüklərin ziyanvericilərdən qorunmasında da istifadə ediblər. Təbiətşünas Fridrix Biberşteyn Qafqaza səyahəti zamanı (1796-cı il) öz elmi əsərlərində qeyd edir ki, Abşeron neftinin ən böyük bazarı Gilyandır, çünki onlar ipək almaq üçün bəslədikləri barama qurdlarını neftlə yemləyirlər və həmçinin, inanclarına və ya əldə etdikləri təcrübəyə görə hamısı hesab edirlər ki, neft tək maddədir ki, onu evləri işıqlandırmaq istifadə etdikdə, yetişdirdikləri bəcəklərə (barama qurdlarına) ziyan vurulmur. Suraxanı məbədi haqqında maraqlı məlumatları Bakıya 1771-ci ildə S.-Peterburq Elmlər Akademiyasının tapşırığı ilə gələn rus alimi Qmelin Samil Qolib qoymuşdur: “Yerli atəşpərəstlər İranda İslamın bərqərar olunmasından sonra sağ qalan qədim herbərlərin (Zoroastr dininin tərəfdarları) nəsilindəndilər. Onlar bu sönməyən odu olduqca müqəddəs bir şey və Allahın nişanı sayırlar... Hindistandan olan ehtiramlı insanlar xilas olmaq məqsədilə Bakıya bu sönməyən oda gəlirlər... Bu məbədlərdən biri İndiyədək Suraxanı kəndinin yanında salamat qalıb”. “Suraxanı” adının özü Sanskrit sözü olan “Surkaşanı” sözündən əmələ gəlir ki, bu da təberrük, müqəddəs sayılan yer deməkdir. Suraxanıdakı Atəşgah haqqında təsviri 1825-ci ildə Peterburq Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü E.İ.Eyxvald da öz əsəri “Reise auf dem Caspischen Meere und Caucasus”-da verib ki, burada o, əbədi odu və Hindistandan mühacirləri olan atəşpərəstlərin sitayişini şox canlı ifadə etmişdir. 1858-ci ildə məşhur Fransız yazıçısı Aleksandr Düma “Qafqaza səyahət” kitabında o Suraxanı məbədi haqqında təsvirlərini qələmə almışdır. Orta əsrlərdə neft hərbi texnikada və məişətdə geniş tətbiq olunurdu. VII əsrdən başlayaraq bizanslar artıq Abşerondan gətirilmiş neftdən Konstantinopolda yaşayan memar Kollinikin 1650-ci ildə təkmilləşdirdiyi “oleum incendarium”, yəni “yunan odu”ndan hərbi məqsədlər üçün fəal istifadə edirdilər. Hələ 1877 –ci ildə Karl Marvin yazırdı ki, Abşerondan İrana, İraqa, Hindistana və d. ölkələrə neftin daşınması barədə təkzibedilməz dəlillər vardır. 1890-cı ildə Alman mühəndisi E.İ.Yeger Azərbaycanda Goran (indiki Naftalan) ağır neft yatağında sahə almış, bu neftin müalicəvi xüsusiyyəti və müalicə üsulları barədə ətraflı məlumat aldıqdan sonra E.Yeger yanmayan

ağır neftdən “naftal” adlandırdığı mərhəm istehsal edən kiçik bir zavod tikir. Gürcüstanda “Yeger və K^o” və “Georq List” fabriki naftaldan tərkibində kalsium sabunu olan mərhəm hazırlayırdılar. E. Yeger müalicə məqsədilə “neft vannaları” təşkil etmişdi. Bu iş çox böyük müvəffəqiyyət əldə etdi, fabrikin məhsulları və xam neft özü Almaniyağa daşınmağa başlandı və 1896-cı ildə naftaldan dərmanlar hazırlayan iki səhmdar cəmiyyət – “Naftalan Maqdeburqda” və “Naftalan Drezdendə” fəaliyyətə başladı. Drezden səhmdar cəmiyyəti naftalın tətbiqi ilə bağlı dərslik nəşr etdirdilər və oraya E.Yegerin məqalələrindən başqa 600 həkimin rəyidə daxil edildi. Yeger mərhəminin istehsal üsulu məxfi saxlanılırdı, mərhəmlər özləri isə çox ölkələdə az qala bütün xəstəliklərə qarşı möcüzəli bir müalicə vasitəsi kimi reklam olunurdu. Belə bir fakt da məlumdur ki, rus-yapon (1904-1905 –ci illər), I Dünya müharibələri (1914-1918 –ci illər) zamanı hər bir yapon və alman əsgəri naftal mərhəmi ilə təchiz olunmuş və məsləhət görülmüşdü ki, don vurmada qorunmaq və güllə yarasında, yanıqda və dəri-zöhrəvi xəstəliklərdə ondan müalicə vasitəsi kimi istifadə olunsun. Hətta Yapon əsgərlərinin təchiz olunduqları mərhəm qabının üzərində qısa, lakin çox ümidverici bir yazı vardı: “Kimdə bu məlhəm varsa, o heç bir yaradan qorxmasın”.

Azərbaycan neftinə dair qədim və orta əsrlər Avropa tarixi mənbələrini araşdırarkən aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

BÖYÜK BRİTANIYANIN HİNDİSTANDA MÖVQEYİNİN ZƏİFLƏMƏSİ

SOLTANZADƏ Aygün

Azərbaycan Dillər Universiteti, Regionşünaslıq kafedrası
aygunhuseynli22@gmail.com

Britaniyanın Hindistanda kolonial siyasətinin zəifləməsinə İkinci dünya müharibəsi mühüm təsir göstərdi. 1939-cu il sentyabrın 3-də İngiltərə ilə yanaşı, onun bir sıra dominionları, o cümlədən Hindistan müharibəyə qoşuldu. Hindistanın vitse-kralı Linlint-Qou sentyabrın 3-də elan etdi ki, bu müharibədə İngiltərənin tərəfində iştirak edir. Linlint-Qounun bu addımı hind cəmiyyətində ciddi etirazlara səbəb olmuşdur. Buna cavab olaraq vitse-kral mitinq və yığıncaqları qadağan etmişdir, senzura gücləndirilmiş, preventiv həbslər həyata keçirilmişdir. Qubernatorlara yerli qanunverici yığıncaq yanında fəaliyyət göstərən hökumətləri qovmaq hüququ verilmişdir.

HMK metropolianı müharibədə dəstəkləmək əvəzində bir sıra tələblər irəli sürdü. Bu, Hindistanın öz müqəddaratını təyin etmə hüququnun tanınması, yeni hökumətin təcili olaraq yaradılması və s. idi. ML isə dəstək əvəzində qanunverici orqanlarda müsəlmanların rolunun artırılmasını tələb edirdi. İngilis hakimiyyəti tərəfindən yeni hökumətin yaradılması tələbi qəbul edilmirdi, lakin, HMK yeni hökumətin yaradılması tələbini təkrar etdi. İlk dəfə olaraq, Hindistan konstitusiyasının xüsusi çağırılmış təsis yığıncağı tərəfindən hazırlanması ideyası irəli sürüldü. Müsəlman Liqasının 1940-cı il Lahor konfransının “Pakistan” adını almış qətnaməsində müsəlman dövlətinin qurulması əksini tapdı.

Vitse-kral Linlitqou 1940-cı ilin avqust ayında Hindistan İcra Şurasını məsuliyyətli siyasətçilərin hesabına genişləndirməyi təklif etdi. Bununla da Linlitqou 1939-cu ilin sentyabr ayında elan etdiyi, müharibədən sonra İngiltərənin Hindistana dominion statusu vermək üçün konstitusiya mərhələsini başlanacağı haqqında bəyanatını təkrarladı. Lakin HMK və Müsəlman Liqası “avqust təklifindən imtina etdi, vədlərə inanmadıqlarını, ölkənin idarəetməsində tamhüquqlu olaraq iştirak etməyi tələb etdilər. ABŞ-ın təzyiqi, beynəlxalq ictimaiyyətin gözü qarşısında ingilis hərbi kabineti 1942-ci ilin mart ayında Hindistana tanınmış leyboristlərdən ibarət S. Krippsin başçılığı ilə nümayəndə heyəti göndərildi. S.Kripps buna qədər mətbuatın lord mühafizəçisi, İcmalar Palatasının sədri olmuşdur

Krippsin missiyası hakimiyyətlə Hindistanın bütün aparıcı qüvvələrini, xüsusi ilə HMK-ni əməkdaşlığa cəlb etməyə çalışırdı. Bununla yanaşı, müharibə dövründə ingilislər milli hind hökumətinin yaradılmasına razılaşmır, hindlilərin məsləhətçi rolunu artırılmasına çalışırdılar. Lakin müharibədən sonra Kripps Hind İttifaqı üçün “istədikləri təqdirdə Britaniya İttifaqından çıxıb bilərlər” hüququ ilə dominion statusunu təklif etmişdir. Belə bir yanaşma da vardı ki, tam müstəqillik olsa da Hindistan və Böyük Britaniya arasında “məsuliyyət, cavabdehlik hindlilərə verildəndən sonra” bütün

məsələlərin tənzimlənməsi üçün müqavilə imzalanacaq. Çörçilin rəhbərlik etdiyi kabinetin Hindistan məsələləri üzrə rəsmi şəxsi tərəfindən irəli sürülən bu məsələ sonrakı mərhələdə hakimiyyətin təhvil verilməsi və konservatorların Hindistanın itirilməsi ilə razılaşmasında həlledici rol oynadı. Krippsin təklifi bir çox hallarda tarixin gedişini qabaqlayaraq imperiyanın Hindistandan əl çəkməsinin konkret müddətinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verdi. Liberal təkliflər mahiyyətləri görə fərqlənsələr də ənənəvi kolonial siyasət əksini tapırdı. Həm Linlitqonun təkliflərində, həm də Krippsin planında qeyd edilirdi ki, ölkənin ayrı-ayrı hissələri Hindistan İttifaqına daxil olmaqdan imtina edə bilər, bu zaman krallığın dini və etnik azlıqların hüquqlarını qorumaqda öhdəliklərinin olması göstərilirdi. Krippsin mövqeyinə Müsəlman Liqasının Pakistanın yaradılması haqqında tələbləri, eyni zamanda iri rəcaların [knyazlar] maraqları nəzərə alınmışdı. Lakin Mahatma Qandi və HMK-ni bu tələblər deyil, müharibə dövründə milli hind hökumətinin yaradılmasına icazə verilməməsi ingilis-hind hökuməti ilə əməkdaşlıqdan imtina etməyə gətirib çıxarmışdı. HMK liderləri faşizmlə mübarizədə müttəfiqləri dəstəkləyərək, yapon hücumlarına davam gətirəcəklərini düşünürdülər. Lakin HMK aprel ayında vitse kral yanındakı İcra Şurasında iştirak etməkdən son anda imtina etdi, kolonial administrasiya ilə münasibətlər xeyli müddət aydın olmayan şəkildə davam etdi. Yalnız Ümumhind Konqres Komitəsi “Hindistanın azadlığı və müstəqillik hüquqları uğrunda” kütləvi mübarizənin başlanması haqqında qətnamə qəbul etdi.

İkinci dünya müharibəsi cəbhəsindən döən əsgər və zabitlər təkcə döyüş təcrübəsi əldə etməmiş, özləri ilə liberal azadlıq ideyaları, yadelli idarəçilikdən qurtulmaq ideyaları gətirdilər. Hind Kral Ordusunun aviasiya bölmələrində və donanmada 1946-cı ildə baş verən üsyanlar imperiya rəhbərliyində şok yaratdı. Hərbi təyyarəçilərin çıxışı göstərdi ki, Britaniya hakimiyyətinin Hindistandakı əsas dayağı-Hind Kral Ordusu çökməkdədir. Kolonial dövlətin çökməsi barədə daha ciddi mesaj hind donanmasının aviabölmələrlə eyni vaxtda üsyana qalxması idi. Hərəkətin dayandırılması üçün hökumət danışıqlar apardı, eyni zamanda zor tətbiq etdi. Gərgin müzakirələrdən sonra üsyançılar ədalətli məhkəmə istəyərək silahı yerə qoydular.

Müharibə nəticəsində, İngiltərənin mövqeləri kifayət qədər zəifləmişdi. İngiltərə daha zəif rəqib kimi, Birləşmiş Ştatlardan asılı vəziyyətə düşmüş, ABŞ-ın diqtə etdiyi siyasəti həyata keçirməyə başlamışdı. Müstəmləkə və dominionlarla Londonun əlaqələri zəiflədiyi halda, ABŞ-ın İngiltərənin dominionlarına müdaxiləsi gücləndi. Hərbi-iqtisadi baxımdan Birləşmiş Ştatlardan asılı vəziyyətə düşən İngiltərə Hindistan da daxil olmaqla dünyanın müxtəlif bölgələrində öz iqtisadi maraqlarından Vaşinqtonun xeyrinə imtina etdi.

Nəticədə, Britaniya hərbi rəhbərliyi orduda ingilis üstünlüyünün sona çatdığını, artıq Hindistandan getmək vaxtı olduğunu anladı. Kral ordusunun siyasiləşməsi təkcə Britaniya əleyhdarlığını gücləndirmədi, eyni zamanda ordu daxilində münasibətləri şiddətləndirdi, bu da subordinasiyanın, əsgər və zabitlərin əmrləri yerinə yetirməməsinə gətirib çıxarırdı. Beləliklə, ordu üzərində nəzarətin itməsi Britaniya rejiminin Hindistandan tam və yekun olaraq çıxması, Hindistanın müstəqilliyinin əldə edilməsi ilə nəticələndi. İngiltərədə 1945-ci il leyboristlər “Hindistandan getməyin vacibliyi, qaçılmazlığı” barədə, “qalmaq üçün getmək” haqqında düşündülər.

İngilislərin əlində zəiflədilmiş mərkəzi hakimiyyətin qalması onları Hindistanın bütövlüyünün qarantına çevirirdi, eyni zamanda siyasi elitanın diqqətini, enerjisini yerli problemlərin həllinə yönəldirdi. Hindistanın regional, konfessional, administrativ-siyasi əsaslara görə parçalanması kolonizatorların əsas siyasi xətti idi.

Bölünmə planı (“Maunbatten planı”) rəsmi Londonun, HMK, ML, siqh icmasının razılığı əldə edildikdən sonra 1947-ci il iyunun 3-də açıqlandı. Bu planda Hindistanın iki dominiona (Hindistan İttifaqı və Pakistan) bölünməsi barədə müddəalar əksini tapdı. İki əsas partiyanın razılığı Maunbattenə müstəqilliyin verilməsi müddətini tezləşdirməyə imkan verdi, hakimiyyət 15 avqust 1947-ci ildə verildi. HMK və ML “Maunbatten planı”na və Londonda 1947-ci il iyulun 18-də qəbul edilən qanuna əsasən ölkənin Hindistan və Pakistana bölünməsinə, faktiki baxımdan müstəqil dominion olduğunu qəbul etdi.

1947-ci ilin iyulunda Böyük Britaniya parlamenti “Maunbattenin planı”nı təsdiqlədi, bu əslində Hindistanın müstəqilliyi haqqında qanun, Hindistanın rəsmən tanınması sənədi idi. Hindistana müstəqillik verilməsi ilə hinduist Hindistan İttifaqının (müasir Hindistan) və müsəlman Pakistan dominionu yaradıldı.

SƏFƏVİ –AVROPA ƏLAQƏLƏRİ “KARMELİT XRONİKASI”NDA

MƏLİKZADƏ Sevinc Məlikməmməd qızı

Bakı Şəhəri Zabrat qəsəbəsi 81 saylı tam orta məktəb
mako_zt@mail.ru

Azərbaycan Səfəvi dövləti yarandığı ilk vaxtlardan dövlətin xarici siyasətində Avropa dövlətləri mühüm rol oynamışdır. Bu əlaqələrin yaranmasında hər iki tərəf maraqlı idi. Ortada dini amil və Osmanlıya qarşı birgə mübarizə var idi. Bu məqsədlə Avropa dövlətləri, xüsusilə Roma papası Səfəvi sarayına missioner təşkilatların üzvlərini göndərirdilər. İlk Səfəvi şahlarından başlayaraq bu əlaqələr sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir. Xüsusən I Abbas, Şah Səfi, II Abbas, Şah Süleyman, Şah Sultan Hüseyin dövründə bu əlaqələr daha da güclənmişdi. Şah Süleymanın (1666-1694) hakimiyyəti dönməsində də Avropa ölkələrinin elçiləri İsfahana gələrək Şah Süleymana Osmanlı imperiyasına qarşı onlarla ittifaqa girməyi, əlverişli şəraitdən istifadə edərək Bağdadı və itirilmiş əraziləri bərpa etməyi təklif edərkən (bu zaman Osmanlı Avropada qızğın müharibə aparır, qərb dövlətlərinə təzyiq göstərirdi. 1683-cü ildə Vyana türklər tərəfindən mühasirədə idi. -S.M.) şah bu arqumentlərə məhəl qoymadan, Türk Sultanı ilə bağlanmış sülhü qoruyub saxlamağa və onunla dinc münasibətlərdə olmağa üstünlük verdiyini bildirir. L. Lokartın fikrincə bu çox müdrik qərar idi.

Karmelitlərin 1685-ci ildə etdikləri qeyddə bu barədə deyilir: "Bir çox xristian dövlətlərin səfirləri şahın hüzuruna gələrək, onu türklərə qarşı müharibə etməyə ruhlandırırlar. Lakin nə fayda bəzən səfirlərə qarşı öz hiddətini belə gizlətmir, xoşuna gəlmədiyini açıqca biruzə verir".

"İranın Kembric tarixi" əsərinin araşdırılmasından məlum olur ki, XVII əsrin sonlarına yaxın İsveç Səfəvi dövləti ilə diplomatik əlaqələr yaradır. Ölkənin emissarı Lüdviq Fabritsius Hollandiyada doğulmuş 1660-cı ildə Rusiyaya gəlmişdi. Rus ordusunda xidmətə girmiş, kazak lideri Stepan Razinə qarşı əməliyyatlarda iştirak etmişdi. Kazaklar tərəfindən əsir götürülmüş, lakin sonralar İrana qaçmış Rusiyaya qayıtsada burada qalmayaraq İsveçə yola düşmüşdü. Rus və fars dillərini yaxşı bildiyinə görə İsveç hökuməti onu 1679-cu ildə Rusiya və Səfəvi dövlətinə elçi qismində göndərir. Onun missiyasının əsas məqsədi Şah Süleymanı türklərə qarşı hücumə təhrik etmək idi. Belə ki, türklər Baltik dənizinin cənubunda, həm Polşa həm İsveçə məxsus ərazilər üçün real təhlükə törədirdilər. Müharibəyə təhriklər sonda heç bir nəticə vermir, çünki Şah Süleyman dövlət işlərinə maraq göstərmədiyi kimi müharibə məsələlərinə də əhəmiyyət vermirdi. Heç bir nəticə əldə etməyən Fabritsius 1682-ci ildə İsveçə qayıdır. Bir il sonra XI Çarlz (İsveç kralı) onu yeni iki tapşırıqla, Vyana üçün təhlükə törədən türklərə qarşı Şah Süleymanı hücumə keçməyə təhrik etmək və ticarət müqaviləsi bağlamaq üçün Səfəvi dövlətinə ezam edir. Fabritsius onu müşayiət edən şəxslərlə birgə 1684-cü ilin martında İsfahana yetişir, həmin ayın sonunda audensiya imkanı əldə edir. Lakin Fabritsiusun şahla danışıqlarında heç bir irəliləyiş əldə edilmir. Xüsusi uğur qazanmadığına baxmayaraq İsveçə qayıtdıqdan sonra O zadəgan titulu alır. Sonralar 1697-ci ildə yenidən Səfəvi imperiyasına səfir göndərilir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Şah Süleymanın hakimiyyət illərində Karmelitlər Səfəvi-Avropa əlaqələrindən bəhs edərkən daha çox Osmanlı dövlətinə qarşı yaradılacaq koalisiya üzvləri ilə aparılan danışıqlara yer vermişdir.

"Karmelit xronikası"nda yazılır ki, Roma papası ilə yanaşı bəhs olunan dövrdə Avropanın digər dövlətləri də şah Sultan Hüseyinlə də münasibətləri dərinləşdirmək üçün öz elçilərini şahın hüzuruna göndərməkdə idilər. Bu baxımdan vəkil Konradın 1694-cü ilin dekabrında Romada olarkən verdiyi məlumatlar maraqlıdır. Orada deyilir: "Keçən ayın 26-da şənbə günü (1696-cı ilin dekabrı) rahib Konradın İsfahanda Karmelit Arxiyepiskopluğuna sevinci, Papadan, Polşa kralından və Moskvadan gətirdiyi məktublar gəlib çatdı. O, səfir olmasına baxmayaraq, şah üçün çox gözəl hədiyyələr gətirib. Məktubu gətirərkən rahib Atanın keçib gəldiyi yerlərdən olan Şamaxı xanı onu saraya qonaq etmək istəmiş, lakin o, ehtiyatla davranaraq bununla razılaşmamışdı. Çünki bu səfəvi sarayında yaxşı qarşılanmazdı. Qeyd edək ki, Karmelit, Kappucin və Yezuirlərin Şah Sultan Hüseyin ilə bağlı verdikləri məlumatları Səfəvi imperiyasına səyahət etmiş J.B. Tavernye də təsdiqləyir. Aparılan araşdırmalar da göstərir ki, Şah Sultan Hüseyin Səfəvi taxtına çıxmasından sonra Avropa dövlətləri Osmanlı imperiyasına qarşı müttəfiqlik münasibətlərini davam etdirməyə təşəbbüs göstərsələr də, Səfəvi sarayında bu istiqamətdə elə bir planın olmadığı da vurğulanır. Bu baxımdan 5 oktyabr 1696-cı ildə İsfahandan göndərilmiş məktubda deyilirdi: "Türklərə qarşı hər hansı bir müharibədən söz getmir"... "Karmelit xronikası"nda məlumat verir ki, bəhs olunan dövrdə Avropada türk hərbi məşinini yenə

narahatlıq yaradırdı və Avropa dövlətləri buna çox ciddi şəkildə narahatlıq ifadə edirdilər. Sultan IV Əhməd'in ölümündən sonra 1695-ci ildə onun xələfi sultan II Mustafa Avstriya ordusunu büsbütün məğlub etmiş və Temesvarın mühasirəsini aradan qaldırmışdı. Digər tərəfdən, bütün Moreya, eləcə də Korinf Morosini və avstriyalılar tərəfindən məğlub edilmişdi. 1697-ci ildə Savoyya krallığı türkləri məğlub etmişdi. Lakin 1699-cu ilədək Səfəvi sarayında Papa elçiləri yox idi və düşmənçilik Dalmasiya, Venesiya və İonik adalarının azad olunmasını, Avstriya, demək olar ki, Macarıstanın yarısını nəzərdə tutan Osmanlı ilə Avstriya, Venesiya, Polşa və Rusiya tərəfindən imzalanmış Karlovça müqaviləsi ilə başa çatdı. Göründüyü kimi, Avropa dövlətlərinə türklərin güclü hərbi təzyiqlərindən ehtiyat edən və Avropanın başı üzərini almış "türk təhlükəsi"ndən qurtulmaq üçün Papa başda olmaqla xristian dövlətləri Səfəvi dövlətindən bir vasitə kimi istifadə etməyə - Osmanlı imperiyasının hərbi qüvvələrini iki cəbhəyə parçalamağa cəhd edirdilər.

4 mart 1702-ci ildə yepiskop Elias İsfahandan Venesiya senatına yazırdı: "İran şahının mövqeyinə görə Anuriya arxiyepiskopu Monsiqnarı razı salmaq idi... hətta üç dəfə ictimaiyyət qarşısında və banket mərasimlərində və iki dəfə özünün şəxsi müsahibələrində bu niyyət belə hiss olunurdu. Onlar hətta ərəb şahzadəsi Şeyx Məna tərəfindən Bəsrə şəhərinin bərpasını və burada yaratmış olduğu çətinlikləri həzm edə bilmirdilər. elə buna görə də həm şah, həm vəzir Etimad-üd-dövlə Avropa dövlətləri ilə müttəfiqlik əlaqələrinə girməkdə maraqlı idi". Yepiskop Elias Səfəvi-Osmanlı münasibətlərindəki gərginliyi Avropa dövlətlərinə xatırladır, onları yaranmış "türk təhlükəsi" barədə xəbərdar edirdi. Nəticə etibarilə, 1639-cu il Zühəb sülhündən sonra Səfəvi dövləti ilə Osmanlı imperiyası arasında uzunmüddətli sülhün davam etməsini heç cür həzm edə bilmirdilər.

"Karmelit Xronikası" XVIII əsrin əvvəllərinə doğru Səfəvi-Avropa əlaqələrində nisbətən irəliləyişlərin olmasından bəhs edir. L. Lakart yazır, müxtəlif dövlətlərin, o cümlədən Avropa ölkələrinin Səfəvi dövlətinə mütəmadi olaraq öz səfir və elçilərini göndərməsi bu dövlətin beynəlxalq münasibətlər sistemində mühüm yer tutmasına dəlalət edir. Səfəvi sarayına Venesiya respublikası, Böyük Toskana hersoqluğundan, İsveç və Polşadan səfirlər və səlahiyyətli nümayəndələr gəlirdi. Xronikadan məlum olur ki, 1718-ci ilə qədər Avropa dövlətləri Şah Sultan Hüseynlə diplomatik-ticarət əlaqələrini genişləndirməyə cəh etsəldə, Səfəvi sarayından müsbət cavab ala bilməmişlər.

HEYDƏR ƏLİYEV YENİ AZƏRBAYCAN PARTİYASININ QURUCUSUDUR

GÜNAY Bəhrüz qızı Şükürova
SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
AZƏRBAYCAN TARİXİ KAFEDRASİ, MÜƏLLİM, DOKTORANT
Baku_2007@mail.ru

Ümmumilli Lider Heydər Əliyev kimi görkəmli şəxsiyyətin adı ilə bağlı olan Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranması Azərbaycan cəmiyyətində böyük siyasi tarixi hadisə idi. Ulu Öndərin siyasi təcrübəsi, şəxsi nüfuzu və müstəqil, demokratik dövlətçilik yönündə gərgin fəaliyyəti milli istiqlaliyyətini yenidən qazanmış xalqımızın bugünkü və gələcək taleyi üçün mühüm faktora çevrildi. Bu partiyanın yaranması ilə Azərbaycanın siyasi həyatında yeni bir mərhələnin başlanğıcı qoyulur.

1992-ci il noyabrın 21-də dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Naxçıvanda Yeni Azərbaycan Partiyasının təsis konfransı keçirildi, partiyanın yaradılması haqqında qərar qəbul edildi. Konfransda ulu öndər Heydər Əliyev yekdilliklə partiyanın Sədri seçildi. Beləliklə, müstəqil Azərbaycan tarixində öz üzərinə böyük tarixi missiya götürən və xalqımızın həyatında mühüm hadisəyə çevrilən Yeni Azərbaycan Partiyası yaradıldı. Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradıcısı Heydər Əliyev partiyanın yaranmasından bir neçə gün sonra "Səs" qəzetinə verdiyi müsahibədə bu haqda deyirdi: "Yeni qurduğumuz partiya bütün partiyalardan fərqlənməli, demokratik əsaslarla yaranmalıdır: Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirmək, demokratiyanı inkişaf etdirmək, siyasi plüralizmə tamamilə geniş şərait yaratmaq, insanın bütün hüquqlarının qorunmasını təmin etmək, Vətənimizdə yeni bir hüquqi cəmiyyət yaratmaq yolu ilə gedən, bu işlərdə fəaliyyətini göstərən bir partiya yaranması zəruridir". Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranması ilə Azərbaycanın dövlət

müstəqilliyinin real həyatda bərpası, qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi prosesinin əsası qoyuldu. 1993-cü il iyunun 15-də yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdan və həmin il oktyabrın 3-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilən Yeni Azərbaycan Partiyasının rəhbəri, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev sosial-iqtisadi yüksəlişin və sabitliyin əsasını qoydu, Azərbaycanın dünya birliyindən təcrid edilməsinin qarşısını aldı, müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsi üçün sarsılmaz zəmin hazırladı. O zamankı hakimiyyət dairələrinin Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranmasına göstərdikləri maneələr, ardıcıl təzyiqlər bu yola qədəm qoyan insanların əzm və iradəsini qıra bilmədi. Bütün uzagörən insanlar Heydər Əliyevin rəhbəri olduğu bu qurumun xilaskar bir missiya üçün yarandığını duyur və Yeni Azərbaycan Partiyasına dəstəklərini əsirgəmədilər.

Həmin dövrü Ulu öndər belə xatırlayırdı: “Yeni Azərbaycan Partiyası Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi proseslərin içərisindən çıxan zərurətdir... Yeni Azərbaycan Partiyasının fərqi ondan ibarətdir ki, bu partiya onu yaratmaq, siyasi fəaliyyətlə məşğul olmaq istəyən adamların istəkləri ilə, bir təşkilati mərkəz olmadan... ağır şəraitdə böyük təqiblər şəraitində yaranmış bir partiyadır”. Xalqın Ulu öndər heydər Əliyevə olan inamı tez bir zamanda siyasi sahədə parlayan yeni Azərbaycan Partiyasının tarixi məsuliyyəti öz üzərinə götürməsinə imkan verdi. ümumilliyet liderimizin nüduzu Azərbaycan xalqının ona göstərdiyi misilsiz etimad Yeni Azərbaycan Partiyasının qısa müddət ərzində təşkilatlanmasına, ölkənin bütün regionlarında özəklərinin yaratmasına və 1993-cü ildə hakimiyyətə gəlməsinə şərait yaratdı.

Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışı Yeni Azərbaycan Partiyasının inkişafı tarixində də yeni bir mərhələnin əsasını qoydu. YAP-ın təsis konfransında qəbul etdiyi Proqram və Nizamnaməsi 1999-cu il dekabr ayının 20-21-də keçirilən I Qurultayında geniş şəkildə müzakirə olunaraq müəyyən əlavə və dəyişikliklər edilməklə təsdiq olunmuşdur. YAP-ın Proqram və Nizamnaməsinə uyğun olaraq təşkilatın strateji xətti təsbit edilmiş, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qorunması və möhkəmləndirilməsi, onun müasir beynəlxalq sistemdə layiqli yer tutması, ölkəmizdə hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində əsas məqsəd və vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir. Yeni Azərbaycan Partiyasının Proqramında irəli sürülmüş vəzifələr dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətin qurulması, vətəndaşların dinc və firavan həyatının təmin edilməsidir. Partiya məfkurəsinin əsasını təşkil edən müstəqil dövlətçilik, qanunçuluq, azərbaycançılıq, yaradıcı təkamül, vətəndaş həmrəyliyi və sosial ədalət prinsipləri YAP-ın qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsinin ideya təminatı olaraq mahiyyətə Azərbaycanın siyasi gələcəyinin də ideya bazasını şərtləndirmiş olur. Yeni Azərbaycan Partiyasının sənədlərində öz əksini tapmış dövlətçilik ideologiyası - Azərbaycan dövlətçiliyinin təməl prinsiplərini özündə əks etdirən yeni azərbaycançılıq ideologiyasının cəmiyyətə təqdimatı və Ulu Öndər Heydər Əliyevin müəllifi olduğu bu ideologiyanın uğurla həyata keçirilməsi də Yeni Azərbaycan Partiyasının öz tarixi inkişaf yolunda Azərbaycan xalqına, dövlətinə bəxş etdiyi ən qiymətli töhfələrdəndir. **Yeni Azərbaycan Partiyasının 2001-ci ilin noyabr ayının 21-də keçirilən II Qurultayı təşkilatın həyatında taleyüklü qərarlar qəbul etmişdir. Partiyanın Nizamnaməsinə dəyişikliklər edilmiş və yeni təsis olunan sədrin birinci müavini vəzifəsinə yekdilliklə İlham Əliyev seçilmişdir.** Qurultay partiyanın rəhbər orqanlarını – 108 nəfərdən ibarət Siyasi Şura üzvlərini və onların arasından 26 nəfərdən ibarət İdarə Heyətini seçmişdir. Prezident İlham Əliyevin partiya Sədri seçilməsindən sonra Ümummilli Lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu Azərbaycanın müstəqilliyinin dönməzliyinin təmin edilməsi, ölkənin tərəqqisi, iqtisadiyyatın yüksəlişi, xalqın rifahının yaxşılaşması, uğurlu neft strategiyasının həyata keçirilməsi, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək iqtidarında olan ordunun yaradılması, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzunun yüksəlməsi nəminə ardıcıl siyasət həyata keçirildi. Heç kəsə sirr deyil ki, bütün bu prosesdə YAP daim ön sıralarda dayandı. Bu mənada, YAP-ın Azərbaycanı beynəlxalq aləmdə layiqincə təmsil etməyini xüsusi qeyd etmək vacibdir. **2003-cü ilin oktyabr ayının 15-də keçirilən Prezident seçkilərində YAP Sədrinin birinci müavini, Azərbaycan Respublikasının Baş naziri İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi partiyanın ölkənin ictimai-siyasi həyatında hansı nüfuza sahib olmasını əyani şəkildə təsdiqlədi.** 2005-ci ilin mart ayında isə YAP-ın III Qurultayı keçirildi. Qurultayda təşkilati məsələlərə baxıldı və Azərbaycan Prezidenti, YAP Sədrinin birinci müavini cənab İlham Əliyev partiyanın Sədri seçildi. Beləliklə, cənab İlham Əliyevin YAP-ın Sədri seçilməsi ilə partiyanın həyatında yeni mərhələ başladı. Bu dönmədən başlayaraq, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, YAP-ın yaradıcısı, Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycanın müstəqilliyinin dönməzliyinin təmin edilməsi, ölkənin tərəqqisi, iqtisadiyyatın yüksəlişi, xalqın rifahının yaxşılaşması, uğurlu neft strategiyasının həyata keçirilməsi,

milli–mənavi dəyərlərimizin qorunması, ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək iqtidarında olan ordunun yaradılması, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzunun yüksəlməsi naminə ardıcıl siyasət həyata keçirildi və bu prosesdə YAP daim ön sırada yer aldı. YAP üzvləri ölkəmizin daha da güclənməsi naminə partiyamızın Sədri, Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi siyasətin ən fəal dəstəkçiləri olmaqla bu siyasətin uğurlarını xalq arasında geniş təbliğ etməkdədir. YAP ümummilli lider Heydər Əliyevin parlaq ideyalarının daşıyıcısı kimi cəmiyyətdə öz aparıcı rolunu günü-gündən möhkəmləndirməkdədir. Ulu öndər Heydər Əliyevin “YAP sınaqlardan çıxmış, böyük və şərəfli yol keçmiş, indi artıq Azərbaycan cəmiyyətində özünəməxsus yer tutmuş bir partiya” fikirləri milyonların partiyasına çevrilən Yeni Azərbaycan Partiyasının dünəninə, bu gününə və gələcəyinə bələdçilik edir. YAP aparıcı siyasi qüvvə kimi fəaliyyət göstərdiyi dövrdə bütün qüvvə və bacarığını xalqa xidmətə yönəldərək, gələcəyə doğru inamla irəliləyir. Azərbaycanın bugünkü reallıqlarında öz payı olan Yeni Azərbaycan Partiyasının hər bir üzvü ölkəmizin qüdrəti ilə qürur duyur, inkişafa dəstək olmaq üçün ciddi səylər göstərir.

XV ƏSR AZƏRBAYCAN QARAQOYUNLU VƏ AĞQOYUNLU DÖVLƏTLƏRİNİN MİSİR MƏMLÜK DÖVLƏTİ İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİ MİSİR MƏNBƏLƏRİNDƏ

Günəl İSMAYILOVA

AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix institunun elmi işçisi və dissertantı
gunelismayilova666@gmail.com

Tarixi tədqiqatın və tədqiqatçıların əsas vəzifəsi tarixi mənbələrin öyrənilməsi və yeni elmi yeniliklər tətbiq olunmasıdır. Belə ki, mənbələrdə olan tarixi məlumat, müəyyən dövrün ictimai – iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı ilə əlaqəli surətdə, başqa mənbə və faktlarla müqayisəli şəkildə araşdırılmalıdır. Bu səbəbdən dolayı, Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi və tətbiqində ərəb dilli tarixi mənbələrinin mühüm rolu vardır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın Qaraqoyunlu dövləti ilə Misir Məmlük dövləti arasında qarşılıqlı əlaqələr hələ XIV əsrin sonunda Qaraqoyunlu bəyliyinə Məmlük sultanları ilə siyasi münasibətlər yaratması ilə başlamışdı. XV əsr Misir mənbələrində bu əlaqələrin əsasının hələ Qaraqoyunlu Qara Yusifin Azərbaycanda siyasi hakimiyyəti ələ almasından əvvəl baş verdiyini qeyd etmişdirlər. Belə ki, Misir tarixçilərinin qeydinə görə Qaraqoyunlularla Məmlüklər arasındakı əlaqələr Bayram Xocanın Mosul əyalətini mühasirəyə alması ilə başlamışdır. Dövrünün ən görkəmli tarixçilərindən olan Misir tarixçisi İbn-Hacər öz əsərində Mosulun mühasirəyə alınmasını 1372 –ci il olaraq qeyd etmişdir. Ardınca da qeyd edir ki, elə həmin ildə Məmlük ordusu Cabər qalasının hakimi Doğər Salim bəyin Hısnı-Keyfə yaxınlığında sığındığı dağı da ələ keçirməyə çalışmışdır.

Tarixi mənbələri araşdıranda məlum olur ki, XIV əsrin sonlarında Əmir Teymurun həyata keçirdiyi işğallar Qaraqoyunlu – Məmlük münasibətlərinin yaranmasını zərurət yaratmışdır. Yaranmış bu münasibətlərdə vahid düşmənə qarşı hərbi-siyasi əməliyyatların birgə yeridilməsi Qaraqoyunlu Qara Yusifin Məmlük sultanı ilə yaxınlaşmasına səbəb olur. İbn Hacər qeyd edir ki, 1385 – ci ildə Qara Məhəmməd Mosul və Mardin arasındakı ərazinin sahibi olan əmisi Misir Xocanı Qahirəyə göndərərək Sultan Bərkükdən düşmənlərin hücumuna məruz qaldığı üçün ona sığınmağa və Suriyaya keçmək üçün icazə istədi. Daha sonra qeyd edir ki, Misir Sultanı tərəfindən bu xahiş qəbul olunur. Digər Misir tarixçisi Məğrizinin əsərində də bu hadisələrin təsdiqini tapmaq olar.

XIV əsrin sonu – XV əsrin əvvəli Əmir Teymurun Ön Asiyaya hərbi yürüşləri Şərqi Anadoluda siyasi hadisələrin gedişinə təsir etdi. Belə ki, dövrünün görkəmli Misir tarixçisi Al-Ayni qeyd edir ki, Şərqi Anadoluda Teymurilərə qarşı mübarizə aparan qüvvələrin Misir Məmlük dövləti ilə siyasi əlaqələri möhkəmləndi. Misir tarixçisi Al-Aynin qeydlərindən belə məlum olur ki, Əmir Teymurun 1388 – ci ildə Səmərqəndə dönməsindən istifadə edən Qara Məhəmməd Azərbaycanda siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizəyə fəal şəkildə qoşuldu. Dövrünün ən məşhur tarixçisi İbn Təğribərdinin əsərində Əmir Teymurun Səmərqəndə dönməsini və Azərbaycanda siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizənin fəallaşması qeyd olunur. Eləcə də, İbn Təğribər qeyd edir ki, 1388-ci ildə Qahirəyə gələn Qara Məhəmmədin elçiləri məlumat vermişlər ki, Təbriz Qaraqoyunlular tərəfindən tutulmuş, burada Məmlük sultanının adına xütbə oxudaraq sikkə zərbə olunmuşdur.

Dövrü araşdırdığımız zaman məlum olur ki, Mərkəzi Təbriz şəhəri olan Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin yaranması ilə Qaraqoyunlu – Məmlük siyasi əlaqələrində yeni bir mərhələ başladı. Artıq bu onu deməyə zəmin yaradır ki, məhz bu dövrdən etibarən tərəflər arasındakı əlaqələr dövlətlərarası qarşılıqlı siyasi münasibətlər formasında təzahür etməyə başlamışdı. İbn Həcər qeyd edir ki, Qara Yusif Qahirə yaxınlığında baş verən növbəti döyüşdə bəzi əmirlərin xəyanəti nəticəsində məğlub olaraq Dəməşqə geri döndü. Dəməşqə daxil olan Qara Yusif az sonra Şam naibi Şeyx Mahmudi ilə aralarında yaranmış anlaşılmazlıq nəticəsində şəhəri tərk edərək geri qayıtdı. Al-Ayni isə, Qara Yusiflə Şeyx Mahmudi arasındakı dostluq əlaqələri davam etdiyini qeyd etmişdir.

Müəyyən bir müddətdən sonra, Məmlük sultanları Qaraqoyunlu təhlükəsinin qarşısını almaq üçün onların siyasi rəqibi olan Ağqoyunlu dövlətindən istifadə etməyə başladılar. Məmlük sultanları bildirdilər ki, Ağqoyunlu dövlətinin məğlub olacağı təqdirdə Qaraqoyunlu dövləti onlar üçün başlıca təhlükə mənbəyinə çevriləcək. Buna görə də Ağqoyunlu dövlətini məhz bu istiqamətdə olan siyasətləri üçün alət olaraq istifadə etməyə başladılar.

Azərbaycanın Ağqoyunlularla Misir Məmlük dövləti arasında qarşılıqlı əlaqələr XIV əsrin sonunda yaranmışdır. Ağqoyunlularla Misir məmlükləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması Ağqoyunlu Qara Osmanın təşəbbüsü ilə olmuşdur. Lakin Sultan Bərkükün ölümü və hakimiyyətə azyaşlı oğlu Fərəcin keçməsi ilə Misirdə daxili çəkişmələri artırdı. Qara Osmanın Məmlüklərlə ilk ciddi qarşılıqlı Misir sultanının Hələbə hakim təyin etdiyi Əmir Çəkəm arasında oldu. İbn Təğriberdi qeyd edir ki, Əmir Teymurun ölümündən sonra Qara Osman öz təsirini Diyarbəkər və Suriyada gücləndirərək öncə kürd əmirləri, sonra isə Mardin hakimi üzərinə hücumla başlamışdır. Daha sonra qeyd edir ki, Hələbin naibi 1407-ci ildə Əmir Çəkəm və Mardin hökmdarı Məcdəddin İsa 10 minlik ordu ilə Ağqoyunlular üzərinə yürüş edərək mühasirəyə aldı.

Bəhs olunduğu dövrdə Azərbaycanda Teymuri ağalığına son qoyaraq siyasi hakimiyyəti ələ alan Qaraqoyunlu Qara Yusifin hücumları qarşısında dayanmağı bacaran Qara Osman, həmçinin Diyarbəkərdən keçən köç və ticarət yollarına da nəzarət edirdi.

Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin Misir Məmlük dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələrinin Misir mənbələri əsasında öyrənilməsi bunu söyləməyə imkan verir ki, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin Misir Məmlük sultanlığı ilə qarşılıqlı münasibətləri heç də sabit olmamışdır. Münasibətlərin necə cərəyan etməsi tarixi şəraitdən və bölgədə baş verən siyasi hadisədən asılı olmuşdur.

AZƏRBAYCAN-POLŞA ƏDƏBİ TARİXİNDƏN

BƏŞİROVA Fidan

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində dünya xalqları ədəbiyyatının öyrənilməsi məsələləri daim diqqət mərkəzində dayanan və tədqiqinə ehtiyac duyulan sahələrdən olmuşdur. Tərcümə tarixi bütün dünya ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da qədimdir. Arxeologiya, etnoqrafiya, tarix və dilçilik elmlərinin göstərdiyinə görə tərcümənin ilkin nümunələri təxminən e.ə. V-IV minilliklərə təsadüf edir. Əvvəlcə tarixi aspektdən danışmaq istədim. Azərbaycan və Polşa arasında ədəbi münasibət 1471-ci ildə başlayıb. Uzun Həsən və Ağqoyunlu dövlətinin səfirləri Polşanın kralı ilə gizli söhbətə girmişdilər. Bu zaman ticarət yaxşı inkişaf edirdi və Azərbaycan bu ticarət yollarının mərkəzində idi. Və bu o nəticəyə gətirirdi ki, Azərbaycana bir çox tacirlər, katolik missiyalarının nümayəndələri, siyasətçilər gəlirdilər. Onların gəlməyi ədəbiyyatda böyük bir iz qoymuşdur. Bu zaman Azərbaycan haqqında çoxsaylı məlumatlar Fransada, İtalyada, Almaniyada çap olunurdu və onlar əsasən memuar xarakter daşıyırdı. Mən istədim ki, XVIII əsrdə çap olunmuş T. Krusenski, polyak şərqişünası V. Bronevski və Yan Patolskinin adlarını qeyd edim. Yan Patolski Azərbaycan dilindən və Qafqazın qeyri türk dilindən bir sıra məqalələr yaratmışdır. Polyak missioneri M. Mçerovski Azərbaycanı səyahət etmişdir və Azərbaycan haqqında yazmışdır. Mən istədim ki, diqqətinizi T. Krusenskinin kitabına cəlb edim. O öz kitabında Azərbaycan şahlarından və Səfəvilərdən yazmışdır. Bu kitab latın dilindən ingilis, fransız dilinə 1729-cu ildə isə İstanbulda tərcümə olunmuşdur. Fars dilindən Azərbaycan dilinə onu Şahin Fazil tərcümə etmişdir və xristian səyyahının tarixi adı ilə çap olunmuşdur. Azərbaycan və Polşa dövlətləri öz tarixini layiqincə yaşatdı və biz bu iki

dövlət arasında ortaq cəhətləri gördük. Onlar öz müstəqilliyini itirib, bir müddət bir imperiyanın daxilində olmuşlar. Mən qeyd etmək istədim ki, dahi polyak şairi Miçkeviçin Azərbaycana çox böyük marağı var idi. Onun marağına səbəb dostu A.Xotsko olmuşdu. Bu görkəmli Azərbaycan alimi və şairi Peterburq universitetində işləyən M.C.Topçubaşovun tələbəsi idi. Bu Polyaklarda Azərbaycana qarşı böyük maraq yaratdı. Bu anda Miçkeviçin çox tanınmış əsəri “Kırım sovetlərini” də qeyd etmək istədim. O öz şeirində qərbi, şərq və şimalı nümayiş etdirmişdi. Azərbaycan sözünü bülbül sözü ilə əvəz edirdi. Miçkeviç Peterburqa qayıdanda Topçubaşovdan onun şeirini fars dilinə tərcümə etməsini xahiş etdi. Bu işdə ona Aleksandr Xodzko kömək etdi. Yeri gəlmişkən demək istədim ki, Miçkeviç və Topçubaşovun dostluğu dahi rus şairi Aleksandra böyük təsir göstərdi. Tadeusz Telada, Zabłoçki və Şelniçki 1841-ci ildə Qubaya, ordan da Dərbəndə və Şamaxıya gəldilər. Onlar Azərbaycana çox böyük diqqət göstərirlər, lakin onların bu haqda yazdıqları bizə gəlib çatmayıb. Onların əsərlərinə Azərbaycanın çox təsiri var. Zabłoçki Azərbaycan qızının gözəlliyi qarşısında heyran olmuşdur və 1841-ci ildə Nisəyə həsr olunan şeirində bunu layiqincə təsvir etmişdir və “Şamaxı dağından Şirvanın görünüşü” adlanan şeirində Azərbaycan təbiətini çox gözəl təsvir etmişdir.

ALBAN YAZISI BARƏDƏ

Ellada Abubəkir qızı BƏKİROVA

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
bekirovaella@gmail.com

Albanlar qədim dövrün yazıya və əlifbaya malik olan xalqlarından biri olmuşlar. Lakin uzun illər onların yazısı barədə heç bir arxeoloji nümunə aşkar olunmamışdı. Mingəçevir ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı alban əlifbası ilə yazılmış mətn tapılanda belə bir yazının və əlifbanın mövcudluğu elmi olaraq təsdiqlənmiş oldu. Antik albanların bu əlifbadan, yoxsa, bu əlifbanın ilkin variantından istifadə etmələri hələ də tam aydınlaşmış deyil. Çünki, tapılan yazılı nümunə Albaniyanın antik dövrünə aid deyil, xristianlığın qəbulu zamanına təsadüf edən yazılı abidədir. Demək olar ki, alban əlifbası ilə yazılmış olan epigrafların hamısı Albaniyanın xristianlıq dövrünü əhatə edir.

Albaniyanın antik dövrə aid epigrafların hamısı yunan və latın dillərində yazılmışdır. Bunu dövrün bir sıra dövlətlərində yayılan ellinizmin təsiri ilə də bağlamaq olar. Bunlardan biri 1902-ci ildə indiki Şəki şəhəri ərazisində, Böyük Dəhnə kəndi ərazisində tapılan, b.e. I-II əsrlərinə aid olan yunan dilində yazılmış mətdir. Üzərində “Ayli Yason Evnonun xatirəsinə” yazılan bu daş lövhənin qəbir daşı olduğu ehtimal edilir. K.Əliyevin fikrinə görə Ayli Yason alban ola bilməzdi. Bizə məlum olan çox az saylı alban şəxs adları arasında yunan, yaxud latın dilində olana rast gəlinməmişdir. Yəqin ki, bu şəxslər gəlməmişlər. K.Treverin fikrinə görə bu qəbirüstü abidənin bir hissəsidir. Bu yazılı abidə haqqında danışarkən V.V.Latışev abidənin tapıldığı ərazinin Klavdi Ptolemeyin xəritəsində işarələnən alban şəhərlərindən biri olması fikrini irəli sürmüşdür. Müəllifin fikrinə görə bu Sioda (Σιόδα) şəhəri ola bilərdi. Burada bir faktı da xatırlayaq ki, antik müəlliflərdən Strabon Albaniyanın Uti vilayətində yunanların yaşadığı bir vilayət olduğunu öz əsərində qeyd etmişdir.

Böyük Dəhnədəki tapıntıdan bir qədər sonra, 1907-ci ildə Qəbələ ərazisində təsadüf nəticəsində üzərində yunan yazıları olan kərpiclər tapıldı. Bu haqda yalnız 1925-ci ildə Azərbaycan Arxeoloji komissiyasının iclasında açıqlama verildi. Bu kərpiclərdən 4-ü Tiflisə-ikisi Arxeologiya muzeyinə, ikisi Avlabar gimnaziyasına nümayiş etdirilmək məqsədilə göndərildi. Amma onların sonrakı taleyi məlum olmadı, itib getdi.

Növbəti epigrafların nümunə Xəzərsahili ərazidə, Qobustanda tapıldı. Bu yazı əvvəlkilərdən fərqli olaraq latın dilində idi və Roma imperatoru Domisianın dövrünə aid idi. K.Treverin qeyd etdiyinə görə Araz çayının sahilində, Fizuli rayonu ərazisində XII legionun xatırlandığı daha bir latınca mətn tapılmışdır, lakin ortalıqda itib-batmışdır.

Bu 3 tapıntı göstərir ki, danışılan dövrdə Albaniyada həqiqətən də ellinizm təsiri var idi və bu yazıların tapılması albanların öz əlifbalarının olmadığına dəlil təqdim etmir. Əksinə III əsr müəllifi Portlu İppolit yazırdı ki, “...öz dili olan xalqlar aşağıdakılardır: ...maqlar, kaspilər, albanlar, iberlər”. K.Əliyevin fikrinə görə Portlu İppolit özündən əvvəlki müəlliflərə istinad etdiyini nəzərə alaraq söyləmək olar ki, artıq I-II əsrlərdə albanların öz yazıları formalaşmışdır.

Bizə məlum olan alban əlifbası isə xristian dövrünə aiddir. Əslində bu əlifba erkən alban əlifbasının Mesrop Maşots tərəfindən yenilənmiş variantıdır. Uzun illərdir albanşünaslıqda kök salan fikrə görə alban əlifbası V əsrdə M.Maşots tərəfindən tərtib edilmişdir. Lakin T.Məmmədovun tədqiqatları nəticəsində məlum oldu ki, M.Maşots bu əlifbanı tərtib etməmiş, mövcud əlifbanı yenilənmişdir. Buna görə də tam əminliklə söyləyə bilərik ki, alban əlifbasının yaranma tarixi daha qədimdir.

İndiyə qədər üzərində alban əlifbası ilə yazılmış mətn olan bir neçə epigrafiya nümunə tapılmışdır. Bunlar üzərində müxtəlif həcmdə işarələr olan şamdanlar, saxsı parçaları və bunların içərisində ən əhəmiyyətli olan iri daş lövhədir. 1948-ci ildən indiyə qədər aşkar olunan epigrafiya nümunələrin sayı səkkizdir. Əsasən saxsı məmulatları üzərində olan yazılar aşkarlandığı vaxtdan albanlara aid abidələr olaraq qəbul olundu. Bunların içərisində bişmiş gildən hazırlanmış, piramida formalı şamdan diqqət cəlb edir. Şamdanın üzərində əvvəllər 52-53 işarə olmuş, onlardan 49-u yaxşı qalmışdır. Bundan əlavə 6 xırda ölçülü yazı nümunələri tapılmışdır ki, üzərində müxtəlif sayda alban yazı işarələri çizilmişdir. Lakin bu epigrafiya nümunələr içərisində ən əhəmiyyətli tapıntı 1948-ci ildə S.M.Qaziyev tərəfindən Mingəçevir ərazisində, V-VII əsrlərə aid olan xristian abidəsi içərisində aşkarlandı. Buna qədər alban əlifbası haqqında məlumatlar var idi, hətta 1937-ci ildə İ.V.Abuladze Üçkilsə əlyazmaları içərisində XV əsrə aid bir dərsliyin içərisində alban əlifbası da tapmışdı. Lakin, alban əlifbası ilə yazılmış mətn tapılmadığı üçün bu əlifbanın mövcudluğunu şübhə altına alanlar da var idi. Nəhayət, Mingəçevir ərazisindəki qazıntılar zamanı üzərində 62 alban işarəsi olan yazılı lövhə V-VII əsrlərin Sudağılan adlanan şəhərgahdakı məbədin otaqlarından birində aşkar olundu. Bu, ən uzun və rəbitəli yazılardan biridir, o, kapitelin karnizi üzrə uzanaraq, onu dörd tərəfdən əhatə edir. Bu tapıntı ilə alban əlifbasının mövcudluğuna heç bir şübhə yeri qalmadı. Təəssüf olsun ki, bu abidənin dili hələ də sirr olaraq qalır. İlk dəfə bunu oxumağa cəhd A.Q.Abramyan tərəfindən edildi. O, abidəni udin dili əsasında oxumağa cəhd etsə də uğursuz alındı. Sonrakı tədqiqatçıların söyləri də ondan fərqlənmədi, çünki hamısı etimoloji metoddan istifadə edirdilər. Sonralar abidənin tədqiqatçılarından olan Zaza Aleksidze də etiraf edir ki, “alban yazısının udin yazısı əsasında oxuna bilinməsindən tam əmin olmaq olmaz, çünki, mənbədə udin dilindən deyil, qarqar dilindən söhbət gedir və şübhə yoxdur ki, indi bir neçə min adamın danışdığı udin dili qədim alban dilindən çox uzaqdır...”. Son illərin tədqiqatlarında isə bu yazıların türk runi yazıları əsasında oxunmasına da cəhdlər edildi. Bu mənada K.Əliyevin, Y.Əliyevin tədqiqatlarını qeyd etmək lazımdır. Y.Əliyevin fikrinə görə alban mətnləri qrafik işarələr Avropa, Volqa-Don, Quzey Qafqaz və Orta Asiya (Orxon-Yenisey) qədim türk runik abidələrinin qrafemlərinə uyğun gəlir. Müəllif ayrı-ayrı alban işarələrini qədim türk runik işarələri ilə qarşılaşdıraraq onlardakı uyğunluğu aşkara çıxarmağa çalışır. Eyni metodu K.Əliyev də tətbiq edərək bəzi tərcümələr etmişdir. Müəllif şamdanlardan birini üzərindəki abbrevatura təşkil edən 4 runik işarəni B (bengü/ əbədi) T (Tenqri / Tanrı) İ (İsa) K (Kristi, əslində Krisdos olmalıdır) kimi açmış, sonrakı sözləri isə “özün”, “bizi”, “sayqı”, “yüz kılasın”, “bunca”, “amen”, “seninq”, “nökərin”, “bulan” və “biz” kimi deşifrə etmiş, nəticədə aşağıdakı cümlənin yazıldığını aşkarlamışdır: Bengü Tenqri İsus Kristi (əslində Krisdos olmalıdır), özün bizi sayqı yüz kılasın! Bunca amin! Seninq nökerin bulan biz (Əbədi Tanrı İsa Məsih, özün bizi şükür edənlərdən qıl! Bunca amin! Sənin nökerin olan biz).

Maraqlıdır ki, dünyaca məşhur norveçli səyyah və alim Tur Heyerdal Mingəçevirdən tapılan şamdanların digər türk bölgələrində, o cümlədən Orta Asiyada rastlanan şamdanların analoqu hesab etməklə yanaşı, həmin şamdanların üzərindəki yazıların türk-run yazıları olduğu barədə fikir söyləmişdir.

Lakin, bütün bunlar alban yazılarının sirrinin tamamilə açılması anlamına gəlmir. Alban əlifbasının oxunması üzərində işlər hələ də davam edir.

АНТИЧНЫЕ НУМИЗМАТИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ НИЗМЕННОГО ГАРАБАХА

АЛИЕВА Гюлана Ильгар г.

младший научный сотрудник Института Археологии и Этнографии НАНА
gulanahuseynova@gmail.com

До античного периода в Албании торговля велась без употребления чеканной монеты. В начале происходил простой обмен товаров, но позже, как и в других странах, функцию денег начали выполнять скот, слитки металлов, возможно, и другие товары. По предположению Е. А.

Пахомова, чеканным монетам на территории Азербайджана предшествовали протомонеты. Ими могли служить раковины каури.

Археологические исследования свидетельствуют о широком обращении монет на территории Азербайджана. Начиная с IV в. до н. э. сюда проникают иноземные монеты: тетрадрахмы и драхмы Александра Македонского, что связывают с международной торговлей. Драхмы поступали с монетных дворов западной части Малой Азии, а тетрадрахмы—из Вавилона и иных не известных нам монетных дворов. Албания к этому времени достигла достаточно высокого уровня экономического и социального развития и внедрение денежного метода обмена было подготовлено этим развитием. Поэтому появление раннеэллинистических монет отвечало сложившимся условиям. Тетрадрахмы и драхмы, чеканенные по типу монет Александра, стали первыми среди монет, обращавшихся на территории Албании. Монеты Александра Македонского известны из Барды, Хыныслы, Кабалы.

Клады, обнаруженные в Азербайджане, в основном смешанные, только бардинские клады, обнаруженные в 1925 году, содержали однотипные тетрадрахмы Александра Македонского (336 – 323 годы до н. э.). К смешаннымкладам относят Бардинский клад, который был обнаружен в 1929 году. В его составе имелись тетрадрахмы Александра Македонского, селевкидских царей – Антиоха IV (175 – 163 гг. до н. э.), Антиоха V (163 – 162 гг. до н. э.), Деметрия I (162 – 150 гг. до н. э.) и Антиоха VII (138 – 129 гг. до н. э.). Особую ценность имеют обнаруженные в погребении три римские монеты: республиканский серебряный динарий, битый от имени Марка Антония в 30-е годы до н.э. и два серебряных динария императора Августа, чеканенные в 20-е годы до н.э. Аналогичные материалы известны из раскопок античных городов Греции и Северного Причерноморья, в том числе и Ольвии. Найденные монеты периода Александра Македонского, Селевкидов, Аршакидов и римского императора Августа показывают торговую и культурную связь античной Барды с эллинистическими странами.

В первой половине I в. до н. э. к местным копиям селевкидских монет Албании присоединяются римские республиканские денарии. Римские монеты в виде большого клада не встречались. Обнаружен лишь клад, состоящий из динариев Октавиана Августа из Тазакендского городища. По сообщениям А.А. Иессена, всего должно было быть 12 монет, но ему были предоставлены лишь 4 из них. 23 июня 1955 года произошёл пожар на базе экспедиции, во время которого, к сожалению три монеты из четырёх сгорели, а выявленные три базы колонн попали в огонь и их известняк раскрошился. Часто встречаются несколько штук римских монет в отдельных погребениях.

Из перечисленного выше следует, что монеты, которые появились на грани IV – III вв. до н. э. в дальнейшем получили широкое распространение для обмена. Обнаруженные большие клады свидетельствует о том, что некоторые жители хранили значительную сумму денег.

Начиная со II в. до н. э. среди привозных монет наиболее распространенными являются монеты Селевкидов. Также встречаются греко-бактрийские и другие монеты. С конца II в. до н. э. аршакидских монет становится больше, об этом свидетельствуют частые находки этих монет в различных частях Азербайджана. К середине I в. до н.э. селевкидско - парфянское соперничество решилось в пользу Парфии. К числу самых ранних монет, по-видимому, следует, отнести драхмы начального этапа чеканки Аршакидов, изображавших правителя без бороды, сидящего лицом направо, с луком в вытянутой правой руке. Эти монеты выявлены в составе Кабалинского (два экземпляра) и Хыныслинского (один экземпляр) кладов.

Серебряные драхмы Митридата II относятся к лучшим образцам парфянской монетной чеканки. Драхмы этого царя Парфии известны на территории Азербайджана по находкам на городище Харабагилан в Нахичеване, в составе небольшого клада монет - на Мугани, в Джалилабадском районе, в с. Шатырлы Бардинского, в с. Нюди Исмаиллинского и с. Чухурюрд Шемахинского районов. Не так давно в Горадизе (Физулинский р-н) пограничниками был обнаружен клад серебряных монет. Прибывшим на место сотрудникам Музея истории Азербайджана удалось собрать лишь 11 монет, в числе которых были тетрадрахмы Антиоха VII и драхмы Митридата II. О популярности монет Митридата II на территории Азербайджана свидетельствует и такой факт, как наличие в составе Хыныслинского клада двух драхм местного чекана в виде оригинальных подражаний.

В первой половине I в. до н. э. к селевкидским и аршакидским присоединяются римские и тигранидские монеты. Количество римских монет увеличивается с середины I в. до н. э. и их

приток продолжается до середины III века. В этот период аршакидские монеты занимают значительное место. Монеты, относящиеся к I в. до н. э. - III в. н. э. встречаются почти везде.

Пестрота денежного рынка Албании I в. до н. э. хорошо отражена в Хыныслинском кладе, в котором наряду с парфянскими драхмами (162 экз) были тетрадрахмы Селевкидов от Антиоха IV (175-164 гг.) до Антиоха X (92-83 гг. до н.э.)-84 экз. Кроме этих монет, в обращении были тетрадрахмы Афин., фракийского царя Лисимаха, Вифинии, Понта (Митридата VI) и римские денарии. В кладе представлен лишь один денарий, чеканенный в 82 г. до н.э.

Можно полагать, что поступление римских монет в Албанию началось в I в. до н.э., точнее, со времен походов Гнея Помпея. Однако, судя по вышеприведенному обстоятельству, они большим спросом у населения не пользовались, ибо на местных рынках предпочтение было отдано парфянским серебряным драхам.

В результате раскопок Говургала, в цитадели города был выявлен строительный комплекс из четырёх комнат. Одним из интересных находок является обнаруженная во второй комнате монета, чеканенная от имени Византийского императора Анастасия. Многочисленные клады и монеты свидетельствуют о высоком развитии денежного обращения, внутренней и внешней торговли в Албании.

Массовые археологические материалы показывают, что керамические изделия, стеклянные и металлические сосуды, в том числе предметы украшения поселений и могильников как правобережья, так и левобережья Куры практически идентичны, что позволяет говорить о единой материальной культуре Албании в её исторических пределах от Южного Дагестана на севере до Аракса на юге. Высокая для своего времени, единая и общая культура античной Албании имела свои локальные особенности, сложившиеся на древних местных традициях.

TİFLİS İSLAM MEMARLIĞI VƏ YOX OLMA SƏBƏBLƏRİ (VII-XIII ƏSRLƏR)

Rəşad MUSTAFA

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
reshadmustafa@gmail.com

Müsəlmanlar Tiflis və ətrafına Xəlifə Ömər (634-644) dövründən etibarən yürüşlər təşkil etməyə başlamışlar. Təbəri 642-ci ildə Suraqa ibn Amrın başçılığında Azərbaycan fəth ordusu 4 yerə bölündüyünü, Bukeyr ibn Abdullahın Muğana, Huzeyfə ibn Əsidin Şəki tərəfdən əl-Lana, Abdullah və Salman ibn Rəbiə qardaşlarının bilinməyən bir yerə (Salmanın sonrakı fəaliyyətinə əsasən böyük ehtimalla Dərbənd və ətrafı, Xəzər ölkəsinə), Həbib ibn Məsləməninin də Tiflisi fəth etməyə göndərdiyini yazmaqdadır. Bəlazuri bir qeydində hicri 20-ci ilin Məhərrəm ayında İyad ibn Ənmanın Ərzəni fəth etdiyini, daha da irəli gedərək Bitlis və Əxlatı fəth edib İrminiyyədən olan Ayn əl-Hamidəyə çatdığını qeyd edir (العین الحامضة من ارمينية). Ayn əl-Hamidə – Turş su (Turş sulu bulaqlar) adından da görüldüyü kimi şəhər və ya bölgə adı olmayıb xüsusiyyətinə görə ərəblərin bölgəyə vermiş olduğu bir addır. Amma, Tiflisin adı daha sonrakı yürüşlərdə dəqiq qeyd edildiyi üçün İyad ibn Ənmanın birbaşa Tiflis üzərinə deyil, bəlkə Tiflisə daha yaxın bir yerə və ya Batuma yaxın - Borjomi kimi çeşmələri, bulaqları bol və məşhur olan bir yerə yürüş etmiş olması ehtimal oluna bilər. 645-646-cı illərdə Salman Naxçıvandan Biçənək keçidi vasitəsilə Beyləqan ərazisinə yürüş etdi. Bu vaxt Həbib Tiflisə gəlir və təxminən 646-cı ildə buranın əhalisi ilə bir müqavilə bağlayır. Qısa zamanda Tiflis əhalisi İslamı qəbul edir. Bunun səbəblərindən Həbib ibn Məsləmə Tiflisə Əməvilər dövründə ikinci dəfə yenidən amannamə imzaladıqdan sonra burada İslam dinin təbliğ etməkdən ötrü “Quran əhli və öz aralarındakı ən alim şəxs” olaraq tanıtdığı Abdurrahman ibn Caz əs-Suleymini bura göndərməsi və onun uğurlu təbliğ fəaliyyəti idi. Abdurrahmanın təbliği ilə yanaşı Yaqutun verdiyi məlumatlara görə Həbib ibn Məsləməninin yanına gətirilən hədiyyələrin dəyərinin təsbit edilib cizyə vergisinin bir qisminin buradan qarşılınmasının da Tiflisin islamlaşmasına, əhalinin kütləvi şəkildə İslamı qəbul etməsinə təsiri olmuşdur. Bunun ən böyük sübutlarından biri arxeoloji qazıntılar nəticəsində 704-ci ilə aid üzərində Tiflis yazılmış Əməvi sikkəsinin tapılmasıdır. Bu tapıntı şəhərdə zərbcxananın mövcudluğunu, Tiflisin iqtisadi gücünün böyüklüyünü, müsəlman əhalisinin şəhər və ətrafında

əhəmiyyətli güc olduğunu sübut edir. Qaynaqlarda Tiflis şəhəri üçün Arranın (Şimali Azərbaycanın) Dərbənd və Bərdə ilə yanaşı ən böyük üç şəhərindən biri kimi məlumat verir. Əlbəttə ki, bu dəyişiklik heç şübhəsiz şəhərin memarlığına da təsirini göstərəcəkdir.

VIII əsrdə xəzərlərin yürüşü zamanı şəhərin bir neçə dəfə dağıntıya məruz qaldığı, amma Kartlis Sxovrebaya əsasən canişin Xuasronun (Yəzid ibn Useyd əs-Sulami) onu bərpa etdiyi qeyd edilir. Xarici hücumlardan qorunmaq üçün Tiflisi böyük qala divarları əhatələyirdi. Təbəri Tiflis şəhərinin qala qapılarının beş ədəd olduğunu göstərmişdir: Meydan qapısı, Qureyş qapısı, Sağır (kiçik) qapı, Rabad qapısı (İbn əl-Əsirdə Marqas qapısı), Suğdəbil qapısı. Qeyd etmək lazımdır ki, bölgənin ən böyük şəhərlərindən biri olan Dərbəndin də beş qapısı var idi. Bu Tiflisin necə böyük qala divarlarına mənsub olduğunu göstərirdi. Tiflisdə əmirlik qurulduqdan sonra (IX əsrin əvvəlləri) güman ki, burada əmirə məxsus saray da olmuşdur. M.D.Lordkipanidzenin iddiasına görə saray indiki Botanika bağına gedən yolun üzərində yerləşmişdir. Tiflisin Sololak (Sulu-lək, Sululuq) adlı məhəlləsi əmirliyin sarayını və bağçasını, qala daxilini su ilə təmin edirdi. 853-cü ildə Buğa Türkün İshaq ibn İsmayilla döyüşündən məlum olur ki, şəhərin böyük bir hissəsi şam və sərv ağaclarından düzəldilmiş taxta evlərdən ibarət idi. Elə buna görə də Buğa Türk şəhəri neft atənlər vasitəsilə çox rahat şəkildə yandıra bilmiş, şəhərdə bir çox ev və abidə yanmış, yanğın nəticəsində 50 min nəfər vəfat etmişdi. İshaqın özünün sarayının da bu yanğında yandığı İbn əl-Əsir və Təbəri qeyd edilir. Tiflis memarlığının yox olmasının ilk mərhələsini 853-cü il yanğını ilə əlaqələndirmək olar. Günümüzdə Şərqi Qaradəniz, Axıska memarlığında taxta tikililərə, məscidlərə rast gəlmək olur. Divriği Ulu Caminin taxtadan olan minbərinin ustasının tiflisli Əhməd ibn İbrahim olmasının tiflisilərin taxtaçılıq, taxtaoyma işində çox inkişaf etdiklərinin, taxtanı memarlığa tətbiq etdiklərinin göstəricisi idi.

Şübhəsiz Tiflisin ən əhəmiyyətli tikililəri arasında məscidlər mühüm yer tutmuşdur. Mərkəzi Came məscid xaricində şəhərdəki əksər məscidlər məhəllələrə məxsus camaat məscidləri idi. Sədrəddin Əli əl-Hüseyni qeyd edir ki, Alp Arslan Tiflise girdiyi zaman böyüklüyü və ehtişamıyla Xaç (Cvari) kilsəsini ötüb keçsin deyərək burada yeni bir came inşa etdirmişdi. Məsudi Tiflis ətrafında Zül-Qərneyn məscidi adlı böyük bir məscidin varlığından bəhs edir. Eyni zamanda işğaldan sonra əl-Fariqinin IV David və I Demetrenin Tiflis mərkəzi camələrinə gedərək burada xütbələrə qulaq asdıqları, məsciddən çıxarkən məscidə sədəqə verdikləri qeyd edilir. Tiflisin özündə IV Davidin dövründə hər hansı bir kilsənin tikilməməsi bu vaxt şəhərin memarı simasının tam dəyişmədiyinin isbatıdır. Əksinə IV Davidin müsəlman alimlərinin rahat çalışmaları üçün yataqxanası olan bir mədrəsə, pansionat-karvansara inşa etdirdiyi deyilir.

Əlbəttə ki, 1122-ci ildə IV Davidin işğalı ilə şəhər dağıdılmış, yandırılmış, üç gün şəhərdə qırğın və soyğun həyata keçirilmişdir. Bu hadisədən sonra müsəlmanlar şəhərdən kütləvi şəkildə köçməyə başlamış, şəhərdə müsəlman əhalinin sayı azalmışdır. Bunun əksinə IV David Tiflisi yeni xristian dövlətinin paytaxtı elan etmişdir ki, bu da istər – istəməz memarlıqda öz əksini tapır. Güman ki, IV Daviddən sonrakı dövr Tiflisin müsəlman memarlıq simasını itirməsinin II mərhələsidir.

Şəhərin müsəlman memarı simasını itirdiyi tarix 1227-ci ildir. Cəlaləddin Xarəzmşah şəhərdəki müsəlmanların köməyi ilə Tiflisi aldıqdan sonra başqa ərazilərə yürüş etmək üçün şəhərdən ayrılır. 1227-ci ildə Cəlaləddinin şəhərdə olmamasını fürsət kimi dəyərləndirən gürcülər hücum edərək şəhəri tamamilə yandırarlar, şəhərdəki müsəlmanların demək olar ki, hamısını qətlə yetirirlər. Cəlaləddin şəhəri xilas etmək üçün geri qayıdanda Tiflisdə nəfəs alan bir can da tapa bilməz. Şəhər isə tamamilə xaraba olmuş vəziyyətdədir. Bundan sonra uzun müddət şəhər xaraba vəziyyətində qalmışdır. Bundan sonra xristian hökmdarlar tərəfindən yenidən qurulan şəhər isə tamamilə yeni üslubda və memarlıqda qurulmağa başlayır.

KAMAL ATATURK

Maia MANCHKHASHVILI

Tbilisi State University

maia.manchkhashvili@tsu.ge

Among the political leaders and those great people of the 20th century, who changed the political map of the world and were etched in the history of their countries, Mustafa Kamal Ataturk made a special figure.

Kamal Atatürk was the active enlistee and the master of his job. His work coincided the period of the World War I that made him demonstrate himself as the great military strategist.

The shapeless circumstance globally and specifically in Turkey that was caused by the separation of the Ottoman Empire pushed Kamal Atatürk to involve in the political processes.

His goal was not to create political career. But he expected that the processes in the country proceeded to many directions and first of all, they proceeded to the collapse of the country and could be proceeded to vanish this country from the political map. Kamal made a strong decision and he was very political.

Kamal took the full responsibility for himself by this step and he was etched in the history of the Turkish nation for forming the new state. In this work, to the best of one's ability, we try to discuss about the outset of Atatürk's career or the period of the forming Turkish Republic.

Moreover, we will discuss about the so-called "Atatürk's principles", ideology, which has become the ideological backbone of the new Turkish Republic and also we will discuss about the troubles he had to overcome on the way of forming the Republic of Turkey.

ARMENIAN-TURKISH DIALOGUE

Maia MANCHKHASHVILI

Tbilisi State University
maia.manchkhashvili@tsu.ge

Abstract: This research Armenian-Turkish dialogue (football diplomacy) represents a political activity implemented in the Caucasian policy of Turkey in one special direction, in particular it addresses settlement of relations broken off with the Republic of Armenia in the early 1990s.

The author of the submitted political project is the President of Turkey, Abdullah Gül¹ (*together with the Foreign Minister by that time - Ahmet Davutoğlu*²). By his direct instruction, the Turkish diplomacy developed one more plan known under the name of "Football Diplomacy" by 2009. Despite the fact that high-rank officials of both countries were engaged in implementation of this plan and works necessary for consolidation of public opinion were carried out in both countries, the process was suspended anyway and principal changes have not occurred in bilateral relations until now.

Introduction: Despite the fact that the Russian diplomacy worked very successfully and tried to suspend implementation of Turkish political projects in the South Caucasian region, the South Caucasian direction is still given great importance in the foreign policy of Turkey and the Turkish diplomacy works hard to achieve success in this regard. Therefore, we consider that adequate attention must be dedicated to study of Turkish (and not only Turkish) projects and their analysis in terms of foreign political interests.

As we have repeatedly mentioned, Turkey is a regional power and it has its political, economic, cultural interests in the South Caucasus. But it is not the sole regional force: whether or not acceptable for us, the Russian Federation is a political actor stronger than Turkey in the region and Turkey has not yet managed to score a political goal against Russia; We should not forget about interests of the US, including, particularly, energy interests and also the Caucasian interests of the Islamic Republic of Iran rich in natural resources and already released from yoke of sanctions which as it is felt, will activate its policy towards Europe, first of all, and later Caucasus; and other actors. Therefore, the Caucasian policy of Turkey will have more to experience and overcome more difficulties than before.

After collapse of the Soviet Union the Turkish diplomatic authority developed only several political plans reflecting its interests in the South Caucasus and we can say only about two of them that they succeeded as a project. The first was the "Caucasian Security Platform" and the other was "Football Diplomacy". There is one difference between them: only the project "Football Diplomacy" was intended for normalization of relations with one specific country and Turkey planned to settle relations with Armenia by means of face-to-face dialogue. All the remaining versions, even working versions, for example the initiative of Süleyman Demirel implied a dialogue around the South

¹ *The President of Turkey in 2007-2014.*

² *The Prime Minister of Turkey in 2009-2016.*

Caucasus in a single format. In terms of time, both projects were submitted the same year. The first project was submitted on August 11, 2008 and the other one begins from autumn of 2008 and by autumn of 2009 it was already clear the process was suspended. There is an impression that the August 2008 War provoked the Turkish diplomacy and it became activated.

Due to the above, one thing is undisputable: Armenia, as a not so much significant political factor even in the regional context is a very significant hindering factor in the Caucasian policy of Turkey and a rather successfully usable factor in the hands of Russian diplomacy for the purpose of control of the South Caucasian states. As for Azerbaijan, the issue of territorial unity which is of state importance for it, has been bound to this state a long time ago.

At this stage we avoid to evaluate foreign or domestic political readiness of Georgia in response to this policy which we have addressed in other research.

Below we will try to explain the events preceding commencement of negotiations between the Republics of Turkey and Armenia, what "Zurich Protocols" and the "Road Map" implied and why the processes developed the way they did.

AMEA-nın MƏHƏMMƏD FÜZULİ ADINA ƏLYAZMALAR İNSTITUTUNDA MÜHAFİZƏ OLUNAN TARİX ELMİNƏ AİD MULTİDİSSİPLİNAR ƏLYAZMALAR

Zəhra QƏNİYEVƏ

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun magistrantı və əməkdaşı
zehra.qeniyeva@mail.ru

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu dünyanın zəngin əlyazma kolleksiyalarının yerləşdiyi məkanlardan biridir. Burada bir sıra elm sahələrinə aid minlərlə material, yazılı abidələr mühafizə olunur. Bu əlyazmalar müxtəlif elm sahələrinə – tibb, tarix, coğrafiya, ədəbiyyat, astronomiya, riyaziyyat və digər sahələrə dair azərbaycan, türk, fars, ərəb və s. dillərində olan yazılı abidələrdir. Həmin əlyazma kitabları elmin müxtəlif istiqamətlərinə aid olmaqla, elm tariximizin öyrənilməsi və hər bir sahəni kompleks şəkildə tədqiq etmək baxımından çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu əlyazmalar içərisində elə əsərlər var ki, konkret olaraq bir elm sahəsini deyil, bir neçə fərqli, yaxud da yaxın olan elmi özümdə birləşdirir. Bu tip əsərlərin yəni, multidissiplinar əlyazmaların tədqiqi isə xüsusi maraq doğurmaqla yanaşı bacarıq və ətraflı elmi hazırlıq tələb edir. Məhz buna görə də multidissiplinar əlyazmaların tədqiqi problemləri günümüzdə aktual məsələlərdən biri hesab olunur.

Tədqiq olunması mühüm vəzifələrdən hesab olunan, tariximizin də öyrənilməsi baxımından mühüm mövqeyə malik multidissiplinar əlyazmalardan biri də tarix elminə aid olan əlyazmalardır.

Tarixi əhəmiyyətli belə əlyazmalardan biri "Məcmuə-əl-qəraib" ("Qəribəliklər məcmuəsi") əsəridir. Bu əsərin müəllifi Sultan Məhəmməd əl-Müfti əl-Bəlxidir. Müəllif haqqında ətraflı məlumat yoxdur. Əsər hicri 1255-ci (miladi 1839) ildə qələmə alınmışdır. "Məcmuə-əl-qəraib" əsəri məzmununa görə kosmoqrafik, coğrafi və tarixi xarakter daşıyır. Belə ki, haqqında söz açdığımız əlyazma əsərində Mərkəzi Asiyanın coğrafiyası və tarixi haqqında dəyərli məlumatlar vardır və burada həmin coğrafiyada yerləşən şəhərlər də təsvir edilmişdir. Əlyazma nazik, cilalanmış, bej rəngli Mərkəzi Asiya istehsalı olan kağızda nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Başlıqlar, şəhərlərin adları, bəzi sözlər qırmızı mürəkkəblə verilmişdir. İstifadə olunmuş müəlliflər, ərəb dilində ifadələrin isə altından qırmızı xətt çəkilmişdir. Səhifələrin nömrələnməsi müasir prinsiplərə əsaslanmışdır. Cildi Mərkəzi Asiya üsulu ilə qalın kartonlu olub, yaşıl rəngli dəri ilə örtülüdür. Əsərin 20 başlıqdan və xatimədən (sonluq) ibarət olduğu yazılsa da müqəddimədə 18 başlığın olduğu göstərilərək onların adı çəkilir. Qeyd etdiyimiz həmin başlıqların məzmunu aşağıdakılardan ibarətdir: 1) göydə və yerdə baş verən möcüzələr; 2) peyğəmbərlər və ilk dörd xəlifə; 3) ölkələrin, qalaların əlifba sırası ilə (adlarına görə) təsviri; 4) insanlar və heyvanlar; 5) nadir heyvanlar; 6) nadir bitkilər; 7) dağlar və bulaqlar; 8) səhralar; 9) sinaqoqlar və qəbiristanlıqlar; 10) çay və dənizlərin uzunluğu, eni və dərinliyi; 11) şəhərlər arası məsafələr; 12) Kəbə və Məkkə arasında məsafə; 13) insanın zahiri görünüşü; 14) zərgərlik; 15) qəribə povest və hekayələr; 16) maraqlı lətifələr; 17) bəzi tarixi hadisələr, qeyri-adi təsadüflər, hallar; 18) bəzi heyvanlar və quşların yaşama müddəti; 19) alimlərin və müdriklərin çıxışları; 20) dünyanın Adəm peyğəmbərdən bu dövrə qədər nadir tarixi

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan digər tarixi multidisiplinar əlyazmalardan biri də "Həft iqlim" ("Yeddi iqlim") əsəridir. "Həft iqlim" əsərinin müəllifi məşhur təzkirəçi Əhməd Razidir. Əhməd Razi Rey şəhərində tanınmış, ziyalı və zəngin bir ailədə dünyaya göz açmışdır. Həyatı haqqında ətraflı məlumat yoxdur. Babası Xacə Mirzə Əhməd və şair olan əmisi Xacə Məhəmməd Şərif Səfəvi hökmdarı şah I Təhmasibin (1524-1576) zamanında çox əhəmiyyətli vəzifələrdə çalışmışlar. Belə ki, əmisi Baburlu Əkbər şahın sarayında yüksək vəzifədə olduqdan sonra Cahangirin vəzirlərindən biri olmuşdur. Onun atası I Təhmasibin əmri ilə Rey şəhərinin kələntəri (şəhərin inzibati işlərinə baxan vəzifəli şəxs) təyin olunmuşdur. Əhməd Razi bir müddət şah I Təhmasib və onun oğlu Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyəti dövründə İranda yaşamışdır. Əhməd Razinin "Həft iqlim" əsərində şair, tarixçi, coğrafiyaşünas Həmdullah Qəzvininin Təbriz haqqında verdiyi məlumatları təkrar etməklə yanaşı, şəhərin memarlıq abidələri, habelə bir sıra şəxsiyyətlər barədə də xəbər verir.

Əhməd Razi özünə şöhrət gətirmiş "Həft iqlim" adlı əsərini hicri 996-cı (miladi 1588) ildə Hindistanda olarkən yazmağa başlamış, 6 ildə tamamlamışdır. Qeyd edək ki, müəllif elə həmin il – 1594-cü ildə də vəfat etmişdir. Əsərin əlyazması Şərq istehsalı olan tünd krem rəngli kağıza nəstəliq xətti ilə, qara mürəkkəblə yazılmışdır. "Qurani-Kərim"dən olan ərəb sözləri və kəlamlardan istifadə olunmuş, şəxs adları, mətnə olan qeydlər qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Qırmızı mürəkkəblərlə şeirlərin arasında nöqtələr qoyulmuşdur. Bəzi sözlərin altından isə qırmızı xətt çəkilmişdir. Səhifələr müasir Avropa üsulu ilə karandaşla nömrələnmişdir. Cildi Şərq üsulu olan qalın boz rəngli kartondan ibarətdir.

"Həft iqlim" əsəri yeddi coğrafi bölgə əsasında yazılara qruplaşdırılmışdır. Hər bölüm də öz növbəsində daha kiçik yarımbaşlıqlara ayrılmışdır. Burada hər əsas bölgənin tarix və coğrafiyası haqqında məlumatlar verən bir girişdən sonra orada yaşayıb-yaratmış böyük şəxsiyyətlərin bioqrafiyaları ölüm tarixi sırasına görə qısa olaraq verilmişdir. Əsərdə, ümumiyyətlə, 1560 alim, şair, ədib, mütəəvvif, əmir və hökmdarların həyatı haqqında bəhs olunmuş, şairlər və şeirlərinə isə daha çox yer verilmişdir. İran ədəbiyyatı tarixi üçün önəmli bir qaynaq olmaqla birlikdə, özündən daha öncə yazılmış təzkirələrdən iqtibas etsə də, o dövrdə yazılmış əsərlərə nisbətən dili çox sadədir. İranda və digər ölkələrdə əsərin nüsxələri saxlanılır. Əsərin E.Denison Ross, A.H.Harley və Əbdülmüktədir tərəfindən buraxılan nəşri tam deyildir. Cavad Fazil tərəfindən edilmiş nəşri isə tam olsa da, bir çox səhvləri və mətbəə yanlışlıqları olduğundan elmi nəşr sayılmır.

QALATƏPƏ ŞƏHƏR MƏSKƏNİNİN ORTA ƏSR TƏBƏQƏSİNDƏ TƏDQİQATLAR

Vüsal ƏLİYEV

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya institutu
vusalalieff@gmail.com

Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyasının Qalatəpə dəstəsi arxeoloq T.R.Əliyevin rəhbərliyi altında 2008-ci ildən Ağcabədi rayonu ərazisində, Qarqarçayın sağ sahilində yerləşən və ümumi sahəsi 26 ha olan Qalatəpə antik və orta əsr şəhər məskənində tədqiqatlar aparılır. Bu ərazi antik dövrdə və erkən orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının Uti (Utiya) vilayətinə daxil idi. İki eranın qovşağında yaşamış yunan coğrafiyaşünası Strabon həmin vilayətdəki iki şəhər haqqında məlumat vermişdir: Ayniana (yaxud Enian) və Anariaka. IX-X əsr ərəb müəlliflərinin (Kufi, İstəxri, İbn Hövqəl, Müqəddəsi) əsərlərində Ayniana – Enian – Hunan qədim şəhər adına yeni formada – "Yunan" şəklində rast gəlirik. Monqol işğalı ərafəsində Azərbaycanda olan və buradakı yaşayış məntəqələrinin adlarını sadalayan Yaqut əl-Həməvi qeyd edir ki, Yunan Bərdənin yeddi fərsəxliyində olan bir yerdir və ondan Beyləqana qədər də yeddi fərsəx (təxminən 42-56 km arası) məsafə vardır. Bu qiymətli mənbələrə əsasən, arxeoloqlar Ayniana (Enian, Yunan) şəhərinin məhz Qalatəpə şəhər məskəni ilə əlaqələndirməyə başlamışlar.

2008-2012-ci illərdə Qalatəpədə 300 kv.m sahədə 10 metrə yaxın mədəni təbəqə qazılaraq tədqiq edilmişdir. İlk tədqiqatlar abidənin üst qatının orta əsrlərə – IX-XIII əsrin əvvəllərinə aid olduğunu göstərdi. Bu təbəqədə sözügedən dövrə xas olan bişmiş kərpicdən inşa olunmuş tikili qalıqları, ocaq yerləri, suvaqlı döşəmə açılmış, saxsı, daş, şüşə və metaldan hazırlanmış əşyalar əldə olunmuşdur.

Abidənin yaxınlığındakı küp və torpaq qəbirlərindən ibarət nekropoldan əldə edilən arxeoloji materiallar Qalatəpə yaşayış məskəninin antik dövr təbəqəsinin tədqiqində mühüm rol oynamışdır.

2013-cü ildə Qalatəpə akropolunun cənub hissəsində qala divarlarının quruluşunu aydınlaşdırmaq üçün yağış sularının açdığı yarıqda uzunluğu 24 (şərq-qərb istiqaməti üzrə), eni isə 1,5 m olan sahə təmizlənmişdir. Burada bişmiş kərpiclərdən (29x27x7 sm; 27x12x6,5 sm) 4 m enində inşa olunmuş orta əsrlərə aid qala divarının qalıqları aşkara çıxarılmışdır.

2013-2015-ci illərdə Qalatəpədə sahəsi 200 kv.m olan II qazıntı sahəsi tədqiqatə cəlb edilmişdir. Burada orta əsrlərə aid 1,6 m qalınlığında mədəni təbəqə açılıb öyrənilmişdir. Bu təbəqə şirli qablarla çox zəngindir. Onların bəziləri ornamentinə, hazırlanma texnologiyasına görə gözəl sənət nümunələridir. Boşqab tipli belə qablardan birinin içərisində ərəb qrafikası ilə epigrafik mətn həkk olunub. Mərkəzdəki kiçik dairədə isə həyat ağacını xatırladan nəbati təsvir yerləşdirilib. İçərisi yaşıl şirli örtülü başqa bir qab isə qoşa xətlərlə tor şəklində naxışlanıb.

Tapıntılar göstərir ki, Qalatəpənin 0,7-1,0 metrədək olan üst mədəni təbəqəsi XI-XIII əsrlərə aiddir. Burada bişmiş (ölçüləri: 23x23x4sm və 28,5x27x5 sm) və çiy kərpiclərdən tikili qalıqlarına, təndir qurğularına, təsərrüfat quyularına, müxtəlif çeşidli, hətta bir qismi bütöv olan saxsı qab nümunələrinə, çay daşlarından əmək alətlərinə, şüşə və metaldan bəzək əşyalarına təsadüf edilmişdir. Qazıntı nəticəsində gil qapaqların, qazanların, bardaqların, naxışlı şirli qabların, kaşılardan, çıraqların, şüşə bilərziklərin böyük bir kolleksiyası toplanmışdır. Bu maddi qalıqlar ən yaxın oxşarlarını Beyləqan rayonunda yerləşən və orta əsr Beyləqan şəhərinin xarabalıqları hesab edilən Örenqalanın XI-XIII əsr təbəqəsindən tapır. I qazıntı sahəsinin orta əsr təbəqəsindən fərqli olaraq II qazıntı sahəsində qalın divarlı konusvari qablara – sferokonuslara rast gəlinməmişdir. Qazıntı zamanı (kv. B1 və D2) təsərrüfat quyuları ilə yanaşı üç ədəd təndir qurğusu da açılmışdır. Onların ağızlarının diametri, demək olar ki, eynidir: 63 sm. Maraqlıdır ki, qazıntı sahəsinin ayrı-ayrı yerlərindən tapılan və ağızların kənarları kəndirvari naxışlanmış, alt hissəsində güclü yanacaq izləri olan iri saxsı qapaqlar ölçülərinə görə məhz belə təndirlərin ağızını örtmək üçün istifadə edilmişdir. Qazıntı zamanı B1 kvadratından şirli çiraqla yanaşı bir ədəd Eldənizlər dövrünə aid beşguşəli mis sikkə də tapılmışdır. Bu səviyyədən altdakı təbəqədə (1,6-1,8 metrədək) şirli keramikaya rast gəlinmir. Bu, həmin təbəqənin orta əsrlərin daha erkən çağlarına aid olduğunu göstərir.

Qalatəpə şəhər yerindən və nekropolundan əldə edilən qədim artefaktlar Albaniyanın Ayniana və ya Enian şəhəri haqqında məlumat vermiş Strabonun yaşadığı dövrlə üst-üstə düşür. Hələ e.ə. III-II əsrlərdə meydana gələn bu şəhərdə b.e.-nin ilk əsrlərində gur həyat olmuş, memarlıq, sənətkarlıq, qonşu regionlarla mədəni-iqtisadi əlaqələr inkişaf etmişdir.

III əsrdə başlanan Sasani-Roma müharibələri şəhərin tənəzzül dövrünə qədəm qoymasına səbəb olmuşdur. Erkən orta əsrlərin böyük dövlətləri (Sasani, Bizans, Ərəb, Xəzər) arasında döyüş meydanına çevrilən tarixi Mil-Qarabağ düzündə, o cümlədən, qədim Ayniana (Enian) şəhərində həyat ritmi pozulmuşdur. Görünür, X əsrdə yaşamış ərəb müəllifi Əbu Duləfin bəhs etdiyi beş mindən çox atılmış kənd və qalalar da həmin müharibələrin qurbanları idi. Xilafətin tənəzzülündən sonra Qalatəpə şəhər yerində həyat yenidən canlanmışdır. Lakin XIII əsrin əvvəllərində monqol yürüşləri nəticəsində orta əsr mənbələrinin Yunan adlandırdığı bu şəhərdə həyat qəflətən sönmüş, şəhər birdəfəlik tərks edilmişdir. Məskənin üst təbəqəsindən əldə olunan bütöv və nəfis hazırlanmış sənətkarlıq məhsullarının toxunulmaz qalması bir tərəfdən monqolların şəhəri qarət etmədiyini, digər tərəfdən isə şəhər sakinlərinin bir daha geri qayıtmadıklarını göstərir. Əhali işğalçılardan qurtulmaq üçün əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi Qarabağın dağlarında və meşələrində sığınacaq tapa bilərdi. Bu halda sakinlər bir müddət sonra yenə öz doğma şəhərlərinə qayıtmalı idilər. Lakin bu baş verməmişdi. Bu səbəbdən şəhərin tənəzzülü, bunun səbəb və nəticələri mövzusu açıq olaraq qalır.

ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏTDİYİ 31 MART SOYQIRIMI QƏRB ELMİ ARAŞDIRMALARINDA

HÜSEYNOVA Ülvyyə Yadulla qızı

Azərbaycan Dillər Universiteti

Huseynova-ulviyya@rambler.ru

Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı planlı şəkildə həyata keçirilmiş soyqırımlar nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələli şəkildə həyata keçirilən bu qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar tarixi torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir. Bu hadisələrin yenidən təkrarlanmaması üçün münaqişənin əsl mahiyyətini dünya ictimaiyyətinə düzgün çatdırılmasına nail olmaq, eyni zamanda dünyanın söz sahibinə malik ölkələrinin bu münaqişə ilə bağlı elmi araşdırmalarını təhlil etmək məqsəduyğundur.

Tarix boyu qərb ölkələrinin Qafqaza, xüsusilə Azərbaycana marağını nəzərə alsaq, qərb tarixçi, tədqiqatçı və jurnalistlərin münaqişə ilə bağlı fikirlərinin 31 mart soyqırımına münasibətini də gözdən keçirməyimiz əhəmiyyətli hesab olunur.

Polşalı tarixçi Taduyəş Sventoxovskiy Cənubi Qafqazı xüsusilə də Azərbaycanın tarixinin oyrənilməsilə məşğul olub. Cənubi Qafqazda yaşayan müsəlman türkdilli birliklərin milli identikliyinə formalaşmasından bəhs edən “Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National Identity in a Muslim Community” kitabında Taduyəş Sventoxovskiy AZƏRBAYCANÇILIQIN formalaşması yolunda əhəmiyyətli hadisələrin baş verməsindən və bu prosesin kulminasiya nöqtəsi kimi Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranmasından və Qızıl Ordunun müdaxiləsi nəticəsində dağılmasından bəhs edilir.

31 Mart soyqırımı ilə bağlı Sventoxovskiy yazır:

“.....Şaumyan əmin idi ki, azərbaycanlılara qarşı qarşıdurmada erməni daşnakları heç bir təhlükə yaratmayacaq, əksinə bu hadisələrdə onlara onlara böyük yardım göstərəcəkdir....azərbaycanlılardan ibarət on minlik qoşun ,altı min nəfərdən ibarət sovet qoşunları ilə üzləşdiyi anda vacib məqamlardan biri erməni daşnaklarının dörd minlik qoşunla sovet ordusunu qoşulub, azərbaycanlıları qırması idi.....”

Başda Şaumyan olmaqla Bakı Komunasının əsas tərkibinin ermənilərdən ibarət olması faktı müəllifin soyqırım haqqında fikirlərinin yanlış olduğunu göstərir.

Miçiqaq universitetində siyasi və sosial tarix üzrə professor, Çikaqo universitetinin politologiya üzrə fəxri professoru Ronald Qriqor Sani “ The Cambridge History of Russia”-nın baş redaktorudur. Bəzi erməni tarixçi və publisistləri, xüsusilə Armen Ayvazyan aparıcı qərb ermənişünaslarını o cümlədən də Ronald Sanini ABŞ hökumətinin tapşırığı ilə Ermənistanın tarixini saxtalaşdırmaqda ittiham edir. Bu isə 1997-ci ildə Ronald Saninin çıxışı zamanı keçmişdə İrəvanda müsəlman əhalinin ermənilərdən çox olması haqda məlumat verməsindən sonra oldu və o, qeyri-dəqiq mənbələrdən istifadə etməkdə ittiham olundu. Saninin özü isə etiraf edir ki, o, mənbə kimi Corc Burnutyanın və Riçard Hovanisyanın əsərlərində olan rəsmi Rusiya sənədlərindəki məlumatlardan istifadə edib. Sani *The Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationality in the Russian Revolution* (Princeton University Press, 1972) kitabında 31 mart soyqırımı ilə bağlı hadisələri aşağıdakı kimi təsvir edir:

“.....31 mart günü səhər azərbaycanlılar bolşeviklərə məxsus Vəhşi Diviziyanın silahsızlaşdırma əməliyyatına etiraz olaraq çıxış etdilər və müsəlmanların silahla təmin olunmasını tələb etdilər. Bakı kommunası toplanan silahları qaytarmadı. Atışma başladı. Müsavat partiyası ermənilərdən kömək istədi. Erməni rəhbərləri isə geri çəkilərək öz qüvvələrini Bakının ermənilər yaşayan ərazilərinə yerləşdirdi və yalnız özünü müdafiə ilə fəaliyyətini məhdudlaşdırdı. 31 mart axşamı isə Bakı əsil döyüş meydanına çevrilir.....”

Məlumdur ki, Bakı Soveti Şaumyan başda olmaqla üzvləri ermənilərdən ibarət idi. Məhz bu qırğınların təşkilatçısı bolşevik adı altında toplaşan erməni silahlı qruplarından ibarət idi. Bu isə Müsavatın daşnaklara müttəfiqlik təklif etmək fikrinin yanlış olduğunu göstərir. Müəllif bilavasitə bu, soyqırımda ermənilərin iştirakını gizlətmək məqsədi daşıyır.

Britaniyalı jurnalist, Qafqaz üzrə tədqiqatçı Tomas de Vaal The Caucasus: An Introduction. (Oxford University Press, 2010) kitabının 62-ci səhifəsində 31 mart soyqırımı haqqında fikirlərini belə təqdim edir: “1918-ci il Mart Günləri kimi adlandırılan tarixdə Bakı kiçik vətəndaş müharibəsi meydanına çevrildi. Bolşeviklər əvvəlcə Müsavat partiyasına müharibə élan etdilər. Sonra isə

bolşeviklər Daşnak hərbi qüvvələri bütün şəhəri altını üstünə çevirəndə və fərq qoymadan bütün azərbaycanlıları öldürəndə də daşnaklara dəstək oldular....”Tanınmış jurnalist “Black garden: Armenia and Azerbaijan through peace and war.” (NYU Press 2003) kitabının 100-cü səhifəsində yenidən bu məsələyə toxunur:“ 1918-ci ilin martında azərbaycanlılar Bakı komunasına qarşı üsyan etdilər və erməni daşnakları və bolşevik əsgərləri şəhərin azərbaycanlılar yaşayan hissələrini dağıtdılar və minlərlə insanı qətlə yetirdilər.”

Müəllif Saninin kitabında Müsavatın daşnaklara müttəfiqlik təklifi fikrini təkzib etməsinə baxmayaraq təqdim etdiyi fikirlərdə ziddiyyətli məqamlar da çoxdur. Beləki hadisələrin başlama səbəbi kimi azərbaycanlıların kommunaya qarşı üsyanı göstərilir.Əslində isə məqsəd Bakını müsəlmanlardan təmizləmək idi.

Milliyyətçə britaniyalı olan Daily Express qəzetinin Nyu-yorkdakı korespondenti işləmiş, The Times qəzetində də 20 il çalışmış Piter Hopkirk “Like Hidden Fire: The Plot to Bring Down the British Empire “(1997) kitabı xatirələr, gündəliklər və kəşfiyyat hesabatlarından peşəkarlıqla toplanmış məlumatlardan ibarətdir. 31 mart soyqırımı ilə bağlı hadisələri müəllif aşağıdakı kimi təsvir edir:

“.....Bakı döyüş meydanına çevrilmişdi. Ermənilər isə öz köhnə düşmənlərdindən qisas almağa çalışırdılar.Buna görə də müharibə şəhərdəki bütün müsəlman əhali qovulana və öldürülənədək davam etdi. Beşinci gün şəhərin böyük bir hissəsini alov içərisində olmasına baxmayaraq, müqavimət dayandı.Bütün küçələr ölü və yaralılarla dolu idi.Ölənələr və yaralılar isə demək olar ki, hamısı müsəlman idi. Makdonalin sözlərinə görə Bakıda bir dənə də olsun müsəlman qalmamışdı...” Piter Hopkirk şəhərdə baş verənlərin əslində müsəlmanlara qarşı soyqırım olduğunu göstərmişdir.

ABŞ-ın İndiana ştatında Purdye Universitetində Tarix şöbəsində çalışan və hal-hazırda Rusiyanın tarixi kursunu təqdim edən Maykl Smis Sovet millilərinin Azərbaycandakı siyasəti və Rusiyadakı İnkilab mövzusunda bir neçə məqaləsi mövcuddur. Bunlardan biri “Anatomy of Rumor: Murder Scandal, the Musavat Party and Narrative of the Russian Revolution in Baku, 1917-1920” adlı məqaləsində 31 Mart soyqırımı ilə bağlı hadisələri aşağıdakı kimi təsvir edir:

“ Mart hadisələrinin nəticələri Müsavat üçün baha başa gəldi. Onun yüzlərlə üzvü döyüşdə öldürüldü. 12 minə qədər müsəlman mülki vətəndaş öldürüldü, minlərlə müsəlman isə kütləvi şəkildə Bakıdan qaçdı”

Daha sonra müəllif bolşeviklərin qırğındakı rolunu şərh edərək yazır:

“ Bolşeviklər çəkinmədən mürtəd daşnak qoşunları tərəfindən həyata keçirilən və daha sonra yaxınlıqdakı şəhərlərə və kəndlərə yayılan müsəlman əleyhinə törədilən qırğınların qarşısını ala bilmədiklərini etiraf etdilər”

Göründüyü kimi müəllif məqaləsində qırğının kütləvi xarakter daşdığını və ermənilər tərəfindən törədildiyini göstərir.

Aparılan araşdırma göstərir ki, soyqırım haqqında qərbdə yanlış fikirlər var. XXI əsrin “informasiya əsri” olduğunu nəzərə alaraq aparıcı mövqeyə malik qərb elmi-tədqiqat institutları ilə əməkdaşlıq edərək, faktlar və sənədlər təqdim etməklə azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımların dünyaya düzgün təqdim olunmasına çalışmalıyıq.

ERKƏN HOMO NƏSLİNİN CƏNUBİ QAFQAZA MİQRASIYASINA DAİR

Yaqub MƏMMƏDOV

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, elmi işçisi
yaqub_amea@mail.ru

Hominina yarım nəslindən ayrılan yeganə növ olan Homo, müasir insanlar və eləcə də müasir insanlara yaxın və ya əcdadı kimi təsnif olunan müxtəlif məhv olmuş erkən növləri (misal üçün, Homo habilis və Homo neanderthalensis kimi) birləşdirən növdür.

1960 – cı ildə M. M. Hüseyinovun rəhbərlik etdiyi AMEA “Paleolit arxeoloji ekspedisiyası” tərəfindən qeydə alınmış Azıx paleolit düşərgəsində 1974 – 1985 – ci illərdə VII - X təbəqələr də aparılan arxeoloji qazıntılar (32 m²) zamanı çay daşı mədəniyyəti (olduvay) artefaktları aşkar olunmuşdur. Aşkar olunmuş materiallar xammal mənbəyinə, formasına, eləcə də təkrar işlənmə

üsuluna görə üst təbəqənin materiallarından (erkən aşel dövrünə VI təbəqə) və “klassik” olduvaydan lokal fərqlənmə əsasən tamamilə yeni bir arxeoloji mədəniyyətə məxsus olması müəyyən edilmiş və bu mədəniyyətə “Quruçay arxeoloji mədəniyyəti” adı verilmişdir. Elmi ictimaiyyətə ilk dəfə 1978-ci ildə Tiflisdə keçirilən Sovet – Fransa elmi seminarında təqdim olunmuşdur. Yeni mədəniyyət ayırmağa əsas verən dəlillərdən biri M. M. Hüseynovun “qıqantolit” adlandıdığı çəkisi 4 – 4,5 kq ağırlığında iki dəstəli çopperlər olmuşdur. Ümumilikdə mağaranın VIII təbəqəsində 3 belə alət aşkar olunmuşdur.

M.M. Hüseynov Azıxda məskunlaşmanı ilk mərhələsini erkən tədqiqatlarında 700 – 1,2 milyon il əvvələ aid etsədə, daha sonrakı ümumi nəşirində bunun 730 – 1,5 milyon ildən az olmadığı qənaətinə gəlmişdir. Mağara yaşının onun mədəniyyət nümunələri ilə müqayisəsi qeyd etməyə imkan verir ki, mağara formalaşdıqdan dərhal sonra məskunlaşmışdır. Deməli insanlar yaxın ərazilərdə mağara yaranmazdan qabaq məskunlaşmışdılar. VII – IX təbəqələrdə aşkar olunmuş alətlərinin işlənmə texnikasının kifayət qədər inkişaf etmiş səviyyədə olması və əksəriyyətinin hazır şəkildə tapılması da, burada yaşayan insanların mağaraya gəlməmişdən xeyli əvvəl Quruçay vadisində, açıq düşərgələrdə məskunlaşmasını göstərir. M. M. Hüseynovun fikrinə görə, bu mədəniyyət Quruçay vadisində, insanların mağarada məskunlaşmasından bir neçə yüz il əvvəl - 2 milyon il əvvəl meydana gəlmişdirlər. 1,5 milyon il əvvəl mağara məskunlaşma üçün əlverişli olduğundan sonra buradan istifadə etmişdirlər.

1991 – 2005 – ci illərdə Dmanisi məskənində (Gürcüstan) Afrika xaricində ən qədim Homo fosilləri (1,85 – 1,78 milyon il əvvələ aid) aşkar olunmuşdur. Dmanisi qalıqları Homo nəslinin Afrikadan Avrasiyaya keçidinin, bunun əvvəllər hesab olunduğundan daha erkən baş verdiyini göstərirdi. Digər tərəfdən, aşkar olunmuş nümunələr Afrika mənşəyi nəzəriyyəsinə görə H. erectusun bilavasitə əcdadı hesab olunan H. ergasterdən morfoloji cəhətdən fərqli idi və zaman baxımından eyni dövrə aid idi və yaxud daha qədim idi.

Dmanisi qalıqlarının təhlili Homonun H. habilisdən anagenetik inkişafına dair nəzəriyyənin doğru olmadığını göstərdi. Şərqi Afrikada erkən Homo cinslərinin bir neçə yüz min il simpatrik (iki növün eyni ərazidə mövcud olduqlarını və bir birləri ilə qarşılaşdıqları) yaşadığını təsdiq edir. Bu, ümumi əcdaddan ayrı – ayrı xətlərin ayrılmasını göstərir və bu proses anagenetik deyil (anagenetik yunan sözü olub yenidən yaranma, meydana gəlməyə yaxud filogenik dəyişmə mənasını ifadə edir, yəni morfonövlər əcdad növlərdən sürətli təkamülün nəticəsində yaranır, növləşmə baş vermir, əcdad növlərin digər populyasiyalarda qalığı yoxdur və növlər sönmüş hesab olunur. Əcdad növlər ona görə yeni növlərə morfoloji çevrilirlər) və kladogenetik (kladogenezis elə təkamül prosesində, kök formalardan ayrılma və ya şaxələnmə ilə yeni növlər yaranır) olmuşdur. Yəni habilis populyasiyasının yarımqrupu və yaxud habilis və erectusun ümumi əcdadı, əsas populyasiya qrupundan reproduktiv təcrid olunma nəticəsində tədricən yeni H. erectus növlərinə çevrilmişdir.

Nəticədə, Dmanisidə aşkar olunmuş nümunələrin 1.9 milyon il əvvəl Tukana gölü sahilində digər erkən Homo növləri ilə bərabər mövcud olmuş H. erectusun ən erkən yarım növlərində biri olduğu müəyyən olunmuş və “Homo erectus georgicus” adlandırılmışdır.

M. M. Hüseynov Quruçay hövzəsi ilə bərabər, bütövlükdə Qafqazda 2 milyon il əvvəl erkən Homo növlərinin məskunlaşdığı ilə bağlı fikirləri, Dmanisi məskənindən, eləcə də Taman yarmadasının şimal sahillərində (Boqatır), Dağıstanda (Darvaqçay, Rubas və digərləri) anoloji alətlərin aşkar olunması ilə təsdiq olunmaqla bərabər Qafqaz regionun tədqiqinə diqqəti artırmışdı. Aşkar olunmuş arxeoloji nümunələr və paleoantropoloji fosillər Qafqaz regionunda erkən Homo növlərinin - Homo erectusun məskunlaşması və miqrasiyası istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan versədə, son illərə qədər Böyük Qafqaz cənub ətkələrində bunu təsdiq edən məskənlər qeydə alınmamışdır. Kiçik Qafqazda və qərbi Azərbaycanda mağara və açıq tipli alt paleolit məskənlərinin aşkar edilməsi bu regionda tədqiqatları zəruri edirdi.

2012 - ci ildə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Paleolit arxeoloji ekspediasının A. Ə. Zeynalovun rəhbərlik etdiyi Gəncə - Qazax dəstəsi, Rusiya alimlərinin iştirakı ilə, qeyd olunan regionda apardıqları kəşfiyyat işləri zamanı, Mingəçevir su anbarının cənub sahilində, Bozdağın ətəyində, dəniz səviyəsindən 90 m hündürlüyündə (40° 47' 956 şimal enində və 47° 03' 165 şərq uzunluğunda) yerləşən Qaraca məskənindən epleyostosen dövrü fauna qalıqları, alt paleolit tipli artefaktlar, Şəmkir su anbarının şimal sahilində, dəniz səviyəsindən 150 m hündürlüyündə fauna qalıqları ilə bərabər, alt paleolit dövrünə aid alətlər aşkar olunmuşdur. Qaraca paleolit düşərgələr kompleksində (Qaraca və Qaraca 1) yaşayış aşel mədəniyyəti dövrünün üç fərqli (qədimliyinə görə)

mərhələsində olmuşdur. Məskəndə qalınlığı 20 - 40 m təşkil edən 3 laydan 200 - dən artıq aşel dövrünə dair daş məmulatı toplanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, layların hər biri aşel dövrünün ayrı - ayrı mərhələsinə aid olunur. Ən qədim III alt təbəqə abşeron dövrünün sonu – bakı dövrünün əvvəllərinə aid olunur ki, bu da layın bir milyona yaxın və ondan artıq yaşı olduğunu göstərir. Laydan aşel dövrünün ilkin mərhələsinə xas pətinləşmiş, hamarlaşmış əl çapacaqları və çopperlər aşkar olunmuşdur. Eyni zamanda bu layda Qruçay mədəniyyətinə aid qıqontalit və Cənub filinin (*Archidiscodon meridionalis*) sümükləri aşkar olunmuşdur. Azərbaycanın abşeron yataqlarında, yəni yaşı 1 milyon və ondan artıq olan təbəqələrdə daş əmək alətlərinin tapılması Azərbaycan paleolitşünaslığında ilk dəfədir. Bu vaxta qədər Azərbaycanın ərazisində yeganə ən qədim paleolit düşərgəsi Azıx idi. Bu isə qədim insanların bu ərazidə abşeron dövründə təkcə mağaralarda yox, eyni zamanda mağaralardan kənarında yaşadıklarını göstərir.

Bu, elmi cəhətdən qədim insanların Afrikadan miqrasiya etmələri fərziyyəsini gücləndir və eyni zamanda qədim insanların miqrasiya yollarının məhz Cənubi Qafqazdan keçdiyini bir daha təsdiq edir. Belə ki, əldə olunmuş nümunələr onların Azıx, Qaraca və Dağıstan məkənlərindən keçməklə şimala yayıldıklarını göstərir.

Beləliklə, Afrikadan Avroasiyaya miqrasiya edən ibtidai insanlar (*Homo erectus*) 1.8 - 1.5 milyon il əvvəl Azıx mağarasında məskunlaşmışlardır. Bununla belə, aşkar olunmuş alətlərin hazır şəkildə və inkişaf etmiş formada olması, eləcə də geoloji tədqiqatlar onların regionda bundan daha əvvəl, təxminən ən azı 2 milyon il əvvəl məskunlaşdığını qeyd etməyə imkan vermişdir. Azıxdan aşkar olunmuş alətlər digər müvafiq dövr materiallarından fərqiən əsasən ayrıca mədəni kompleks “Qruçay mədəniyyəti” kimi ayrılmışdır. Qeyd olunan mədəniyyət yalnız Qruçay vadisi ilə məhdudlaşmır. Onun izləri Qaraca paleolit məskənində də, qeyd alınmışdır. Hesab edirəm ki, gələcək tədqiqatlar bizə daha əsaslı nəticələrə gəlməyə imkan verəcəkdir.

TRADE RELATIONS OF SHIRVAN IN THE MIDDLE AGES

Sarvan BADALOV

Sumgait State University, teacher
sarvan.badalov1985@gmail.com

The area covering the western coasts of the Caspian Sea and the lands on the left bank of the Kura River is called “Sharvan” or “Shirvan” in the medieval sources. Since the early Middle Ages this area was the passage of trade routes stretching from the south countries to the north and increased its significance even more following the conquests of the Caliphate. In this connection, sources describing those trade routes and destinations increased.

In the middle of IX century, Arab traveller Ibn Khordadbeh, in his work describing the trade routes passing through Azerbaijan, showed the following route passing through the Shirvan area: “From Varsan to Barda (8 manzils), to Mansur (4 manzils), from Barda to Mutawakkilite (Shamkur) city (6 manzils), from Mutawakkilite to Tiflis (10 manzils), from Barda to Bab al-Abwab (15 manzils), from Barda to Dabil (7 manzils)...” After the Arab conquests, trade routes stretched from the biggest Azerbaijani city of Barda to different directions. One of these routes going from Barda to Bab al-Abwab (Derbent) was stretching towards the Shirvan area and from there up to the north.

Beginning from the second half of IX century, independent and semi-independent local states emerged on the outskirts of the Abbasid Caliphate following its disintegration, causing the original direction of the caravan routes to change.

The period of approximately one century, from the time of Ibn Khordadbeh to the time of Estakhri and Ibn Hawqal, witnessed changes in the cities, crafts and trade life of Azerbaijan. The world caravan trade routes passing through Azerbaijan, the destinations and distances between cities were defined. Hence, the information provided by Estakhri in the 30's of X century and Ibn Hawqal in the middle of X century regarding the trade routes and their directions, as well as cities and distances and destinations between the cities were more accurate. According to Estakhri, the caravan trade routes coming to Azerbaijan were joining in Barda. He described the route from Barda to Derbent as follows: “From Barda to Barzanj (18 farsangs), from Barzanj to Shamakhi city (14 farsangs), to Shirvan (three-day route), to Abkhaz (two-day route), to Jisr Samur (12 farsangs), to Derbent (20 farsangs).”

Ibn Hawqal describes the route from Barda to Bab al-Abwab as follows: “Passing near Bardij, through Shamakhi, Laijan, Shirvan, Jisr Samur to Derbent...”.

The trade routes dispersed after the Mongol invasions, especially following the battles between the Golden Horde and Hulakis, fighting to take hold of Azerbaijan. One of the main motives of these battles was to take control of the trade routes going from Transcaucasia to the South and East countries.

In order to strengthen trade relations with the north countries, Ilkhanate's Abaqa Khan (1265-1282) built a fortress near the Girdiman River and deployed there a special garrison. F. Rashid ad-Din writes that traders started to travel to the north countries via this route. However, the relations with the Golder Horde didn't last long. In the period until Ghazan khan (1295-1304), the economy fell due to the disruption of the foreign trade. When he came to the throne, he carried out reforms in several fields including trade.

The caravan route going to the eastern countries through Bagdad didn't operate due to the war that the Hulakis waged against the Egyptian Mamluk sultans in Syria. Therefore, Ghazan khan was seeking to build relations with Venetian and Genoese traders to revive the trade route stretching to India and China and the north countries. Describing the trade routes in the Ilkhanate period in a better way, Hamdullah Gazvini presents the “north route” as follows: “From Tabriz to the bank of the Aras, also to Soltanieh, Ardabil, Bilasuvar, Mahmudabad, Shamakhi and from there to Derbent”. And from there the loads of traders were dispatched to the north.

In order to revive the trade and craftsmanship facing the north, Ghazan khan established a new city on the bank of the Kura River and named it “Mahmudabad” (a name that he received after accepting Islam).

As the trade was developing during this period, the significance of water routes increased, as well. Academician Bartold writes that in this period, the Black Sea nations transferred their vessels to the Caspian Sea at the initiative of Genoese. This, in and of itself, caused the trade life of Shirvan to revive.

In the second half of XIII and the first half of XIV centuries, the domestic and foreign trade in Azerbaijan developed at a very high level compared to the previous periods. While in X – XII centuries Azerbaijan occupied a prominent place in the world trade, at the end of XIII and beginning of XIV Azerbaijan was the driving force of the world trade. Tabriz was the biggest fairground of the Eastern and Western trade. During Ghazan khan's period, Tabriz became the most important trade centre in Azerbaijan. Having reached the peak of its development, Tabriz was considered a pace of exchanging Eastern and Western goods and a world trade centre. The caravan trade was bringing a huge volume of customs revenues to the Ilkhanate state treasury. Ghazan khan was charging less customs duties than the Egyptian sultans and was seeking to create every condition for the traders of foreign countries. That's why the Western traders were joining the world trade running through Azerbaijan with high interest.

The international trade route passing through Tabriz began to lose its importance after the direction of trade routes changed as a result of the great geographical discoveries. Beginning from XV century the character of the Azerbaijani trade changed. The trade relations between Shirvan and the Moscow state began to flourish. Russian traveller of XV century Afanasy Nikitin also passed through Shamakhi and learned the perspectives of this trade. On the other hand, the Volga – Caspian water route between Baku and Moscow revived even more.

ƏRƏB BAHAİRİNİN NƏTİCƏLƏRİ

Sərvər RÜSTƏMOV Seyran oğlu

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun doktorantu
srustamovsr@gmail.com

Yaxın Şərqi və Şimali Afrika ölkələrinin tarixində xüsusi yer tutan Ərəb Bahairinin nəticələrinin araşdırılması qloballaşan dünyada siyasi hadisələrin təsirlərini öyrənmək baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Adlandırıldığı kimi regiona “bahar” gətirməyən hadisələrin nəticələri ölkələr üzrə fərqli olmuşdur. Hadisələrin qısa müddətdə bölgədə sürətlə yayılması və hakimiyyət çevrilişləri ilə nəticələnməsi xüsusi maraq doğurur. Ərəb ölkələrində üsyan dalğasının beşiyi adlandırılan Tunisə “bahar” qısa müddətdə gəldiyi halda, bəzi ölkələrdə (Suriya, Liviya, Yəmən, İraq) isə 7 il keçməsinə baxmayaraq “qış” davam edir.

2010-cu ilin dekabr ayının 17-də Tunisdə Məhəmməd Buazzizinin özünü yandırması ilə başlayan nümayişlər qısa zamanda bütün ölkə ərazisinə yayılaraq xalq hərəkatı halını aldı. Ölkəni 23 ildən artıq idarə edən Zeynalabdin Ben Əli 22 gün davam edən etiraz aksiyaları nəticəsində 14 yanvar 2011-ci ildə ölkədən qaçdı. Avstriya vətəndaşı Frans Ferdinandın 1914-cü ildə Gavriolo Prinsip tərəfindən öldürülməsi I Dünya Müharibəsinin başlanması üçün ilk qılgıncı olmuşdusa, Buazzizinin özünü yandırması da "Ərəb Baharı" kimi adlandırılan xalq hərəkatlarının ilk qılgıncı olmuşdur. (Başkan,2) Ərəb ölkələrində anti-demokratik idarə forması olması, uzun illər eyni adam tərəfindən idarə edilmələri, rüşvətin geniş yayılması, sərvətlərin müəyyən təbəqənin əlində cəmlənməsi və s. bənzər problemlərin olması etiraz aksiyalarının sürətlə yayılmasına, oxşar tələblər irəli sürülməsinə səbəb olmuşdur. Belə vəziyyətin mövcudluğu hadisələrin "domino daşı" təsiri ilə bir-birini hərəkatə gətirməsi ilə müşayiət olundu.

Tunisliyə "Yasəmən İnkilabı" da adlandırdıqları xalq hərəkatı qonşu Misirdə öz təsirini göstərdi. 25 yanvar 2011-ci ildə başlayan etiraz aksiyaları nəticəsində ölkəni 31 ildən çox diktator kimi idarə edən Hüsnü Mübarək 11 fevral 2011-ci ildə istefa verdi. (Gelvin,44)

16 yanvar 2011-ci ildə Yəməndə başlayan nümayişlər qısa zamanda ölkə ərazisinə yayıldı, 30 ildir iqtidarda olan Əli Abdullah Saleh islahatlar keçirəcəyini vəd etsə də etiraz aksiyalarının qarşısını ala bilmədi. İqtidar tərəfdarı sünnilər ilə müxalif şiələr arasında vətəndaş müharibəsi başlandı. Prezident sarayına sui-qəsd cəhdləri, raket zərbələri oldu. 1 il davam edən nümayişlərdən sonra 21 yanvar 2012-ci ildə Saleh istefa verdi. (Ayhan,226) 2015-ci ilin 22 yanvarından başlayaraq ölkə ərazisində vətəndaş müharibəsi davam etməkdədir.

Ərəb Baharının hakimiyyət çevrilişi ilə nəticələndiyi növbəti ölkə Liviya oldu. Müəmmar Qəzzafi ölkəni 42 il idarə etmişdi və hakimiyyətdən getmək fikri də yox idi. İqtidarı güclü olduğundan etiraz aksiyalarında iştirak edənlərə qarşı silahlı müqavimət göstərilməsini əmr etmişdi. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 1970 və 1973 sayılı qərarlarına əsasən NATO Liviyaya hərbi müdaxilə etdi. (Ayhan,174) 17 fevral 2011-ci ildə başlayan nümayişlər 23 avqustda hakimiyyət çevrilişi ilə nəticələndi. Vətəndaş müharibəsi nəticəsində 40 mindən çox insan həyatını itirdi. 20 oktyabrda Qəzzafi müxalif qüvvələr tərəfindən Sirtə şəhərində tutularaq öldürülmüş olsa da, vətəndaş müharibəsi başa çatmayıb. (Ayhan,183) Ölkədə radikal islami qruplaşmalar ilə iqtidar qüvvələri arasında toqquşmalar davam etməkdədir.

Ərəb Baharı Suriya üçün fəlakət gətirdi. 26 yanvar 2011-ci ildə Dəməşq şəhərində başlayan nümayişlər müasir günümüzdə ölkə ərazisində vətəndaş müharibəsi halını alaraq davam etməkdədir. Körfəz ölkələrinin iqtisadiyyatı geniş islahatların keçirilməsinə, yeni iş yerlərinin yaradılmasına imkan yaratması baxımdan etiraz nümayişlərinin önünü almaqda xüsusi rol oynadı. İslahatlar keçirərək əhalinin güzəranı yaxşılaşdırılması istiqamətində ciddi addımlar atıldı. Hökumət kabinetləri istefa verərək yenidən təşkil olundu. Vəzifəsindən sui-istifadə edən nazir və məmurların həbs edildi. Referendum keçirilməsi və korrupsiya əleyhinə tədbirlər haqda addımlar atıldı. Sudan və Əlcəzairdə geniş miqyasdakı etiraz aksiyaları qarşısında iqtidar güzəştlərə getdi. Sudan prezidenti Bəşir növbəti seçkilərdə namizəd olmayacağını elan etdi. Əlcəzairdə 19 ildir davam edən fəvqəladə hal ləğv edildi.

Ərəb Baharının ölkələr üzrə fərqli nəticələr göstərməsinin daxili və xarici amillər ilə izah etmək olar. Daxili amillər olaraq iqtidarın islahatlar keçirməsi, ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və ölkələr üzrə mövcud siyasi vəziyyəti qeyd etmək lazımdır. Xarici amillərə isə region ölkələrinin təsiri və böyük dövlətlərin müdaxiləsini qeyd etməliyik.

Xarici amillərin təsiri də nəticələrə önəmli təsir göstərdi. Böyük dövlətlərin xarici siyasət və maraqları Suriyada "Ərəb Qışı" yaşanmasına səbəb oldu. Liviyada hakimiyyət əleyhinə müxaliflərə hərbi yardım göstərilmiş, Bəhreində isə bunun əksi baş vermişdi. (Leech & Gaskarth,142) Bölgədə S. Ərəbistan və İranın təsirini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Öz nüfuzunu gücləndirmək və genişləndirmək istiqamətində apardıqları siyasət sabitliyin yaranmasına ən böyük əngəllərdəndir. Yəməndə davam edən vətəndaş müharibəsi buna nümunədir.

Xalq hərəkatları yalnız ərəb ölkələri ilə sərhədlənmədi, bütün dünya siyasətinə təsir etdi, ərəb ölkələrindən ilhamlanaraq Avropa, Asiya, Şimali və Cənubi Amerikada bir çox ölkədə hakimiyyət əleyhinə nümayişlər keçirildi. 2011-ci ildə "Occupy movements" adlandırılan əksər ölkələri də əhatə edən böyük etiraz nümayişlərinə təsir etdiyi qeyd edilir. (Hammon,288)

2010-cu il dekabrın 17-də başlayan Ərəb Baharının üzərindən 7 il keçsə də regionda sabitlik bərqərar olmayıb. Tunis digərlərinə nisbətən demokratiya yolunda daha çox uğur əldə edib. Ərəb Baharının nəticələrini ölkələr üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) Hakimiyyət çevrilişi oldu: Tunis, Misir
 - 2) Hakimiyyət çevrilişi oldu və vətəndaş müharibəsi davam edir: Yəmən, Liviya
 - 3) Etiraz nümayişləri və vətəndaş müharibəsi başlandı: İraq
 - 4) Vətəndaş müharibəsi davam edir: Suriya
 - 5) Etirazlar nəticəsində hökumət yeniləndi: Bəhreyn, İordaniya, Oman, Küveyt, Mərakeş, Livan
 - 6) Kiçik miqyasda etirazlar baş verdi: Səudiyyə Ərəbistanı, Movritaniya, Cibuti,
 - 7) Böyük miqyasda etirazlar baş verdi: Əlcəzair, Sudan
- Regionda repressiyalar gücləndi-Misirdə hərbi çevriliş ilə Mursi hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı, Müsəlman Qardaşlar təşkilatının üzvləri repressiya və həbslərə məruz qaldı.
 - Sünni-şiə iğtişələri dərinləşdi-Bəhreyn, Suriya, İraq, Yəmən ölkə daxilində hakimiyyət uğrunda mübarizə dini xüsusiyyət aldı.
 - Bölgədə terror və dini radikalizm gücləndi-İŞİD, Əl-Qaidə, Əş-Şəbab(Hərəkət əl Şəbab əl Mücahidin)
 - 100 mindən çox insan həyatını itirdi.
- Etiraz nümayişləri ərəb ölkələrinə demokratiya gətirdiyini demək yalnız olar, amma diktatura şəklində uzun illər idarə olunan ölkələrdə insanların demokratiya, azadlıq, insan hüquqları, ədalət, ölkənin sərvətlərinin mənimsənilməsi əleyhinə apardıqları mübarizəni qeyd etmək lazımdır. Demokratiya uğrunda mübarizə heç də rahat olmur, bu baxımdan hadisələrə obyektiv yanaşmalıyıq.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ КИТАЯ С ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИМИ СТРАНАМИ В НОВЕЙШЕЙ ИСТОРИИ

БУНИЯТОВА Ельнара Ариф гызы

младший научный сотрудник отдела « Востоковедение стран АТРНАНА.»
Института Востоковедения имени академика З. М. Бунятова

Для определения основополагающей характеристики **исторических особенностей** процесса становления общественно- политических отношений Китая с **Западноевропейскими странами в новейшей истории**, в первую очередь рассмотрим исторические и идейные истоки становления Древне-Китайской цивилизации.

Общеизвестно, что Древне-Китайская цивилизация, наряду с другими цивилизациями Древнего мира (Месопотамия, Египет, Индия) сыграла огромную роль в расселении человечества по земному шару.

Вместе с тем Цивилизация Древнего - Китая обладала рядом принципиальных отличий от других центров цивилизаций Древнего Мира – (Месопотамия, Египет, Индия).

Древнекитайская цивилизация, возникшая, в период с 1 по 2 тысячелетие до нашей эры обладала самой длинной историей существования и была самой крупной по численности населения. Важной особенностью цивилизации Древнего Китая является ее самобытность, обособленность от других центров цивилизаций Древнего мира.

Важной чертой истории становления Древне –Китайской цивилизации является развитие общественно политических отношений под воздействием специфики формирования государственности в древнем Китае.

Данный исторический период развития Древне – Китайской цивилизации нашло отражения в ряде письменных памятников.

В священных книгах Древнего-Китая, в частности « Ли - цзи» (Книга преданий, традиций), «Ши цзин» («Книга песен»), «Цуньцю» («Весны и осени»), « Лунь юй» (« Беседы и обсуждения») Конфуция, Ши цзи («Исторические записки») Сыма Цянь и других приведены ценные сведения о становлении и развития общественно – политических отношений того периода.

Ранняя форма государственности в Древнем Китае была обозначена именем Инь (Шан). В соседстве с государством Инь, существовало государство Чжоу.

Империя Чжоу пришедшая на смену империи Инь (Шан) подразделялось на государства Восточное Чжоу и Западное Чжоу.

В первую очередь, рассмотрим характерную для данного исторического развития период, связанный с государством Западного Чжоу. Государство Западное Чжоу возникшего в 11-10 в. до нашей эры обладало всеми атрибутами присущими зрелой формы государственности. В данном случае, Чжоусское общество, при наличии четкого общественного разделения труда, частной собственности, отличалось достаточно четко обозначенным классовым расслоением. Как явствует из вышеназванных исторических источников, священных книг Древнего Китая в Чжоусском государстве имелось государственный бюрократический аппарат, обеспечивающий политические и экономические интересы правящих классов. В Чжоусском государстве также наличествовало территориально – административное разделение территории принадлежащего государству. В распоряжении Вана главного правителя Чжоусского государства также находились мобильные вооруженные отряды, войска, основным предназначением которых являлось, как охрана главного правителя, так и ведение завоевательных войн.

В работе Л.Н.Гумилева «Три Китайских царств» дана высокая оценка государству Западное Чжоу.

«Западное Чжоу-пишет Л.Н.Гумилев-было самым передовым государством на территории Китая»

(Л.Н.Гумилев «Три Китайских царств»М.2012г,стр.48)

В дальнейшей эволюции социально экономических отношений в государстве Западное Чжоу, а именно исчезновением родо общинной формы собственности, с воцарением рабовладельческого строя, принципиальным изменениям подвергся характер политической власти.

В первую очередь указанные принципиальные изменения социально - экономической структуры общества в последний период существования Чжоусского государства, сказались в значительном ослаблении верховной власти Вана.

В конечном итоге изменившаяся социально экономическая система привела к распаду государство Западного Чжоу и установлению нового общественно политического строя-классического рабовладельческого общества, политической надстройкой, которой стала империя Цинь-Хан просуществовавшей более 2 тысячелетий.

В фундаментальном научном труде «История Китая» дана нижеследующая **общественно – политическая** характеристика государство Хан;

«Система Ханской монархии состояла из трех элементов:центральное правительство, провинциальная гражданская администрация и постоянная армия.»

(Адамчик В.В., Адамчик А.В., А.Н.Бадан «История Китая»М.2007г. стр.23)

Резюмируя процесс развития общественно политических отношений в Древнем Китае от родо общинного строя до рабовладельческого в период правления Чжоусского государства и сменившихся его государств Цинь и Хань, необходимо отметить следующие основные моменты эволюции общественно – политических отношений в Древнем Китае.

- Эволюция общественно политических отношений под воздействием специфики формирования государственности в древнем Китае в период правления Чжоусского государства и сменившихся его государств Цинь и Хань, являет собою процесс исчезновения родо общинной формы собственности, воцарения рабовладельческого строя

- За указанный исторический период политический строй древнекитайского общества эволюционизировался, результатом которого стало формирование централизованного бюрократического государственного аппарата во главе с императором, установление абсолютистско-политической власти в древне китайском государстве.

Выше указанные абсолютистско-феодалные особенности политического устройства в Китае ,по существу был сохранен за вес исторический период средневековья, т.н. Конфуцианский период ,тем самым предопределив упадок Китайского государства. К тому же частые набеги иноземных захватчиков, завоевание страны манчжурами, которые изолировали страну от остального мира, усилили упадок Китайского государства. С данного ракурса перейдя к решению основной исследовательской задачи настоящей статьи отметим что, начиная с 16 века империалистические круги западноевропейских государств начинают проявлять особый интерес к Китаю.

Подобная активность западноевропейских государств на наш взгляд было предопределено усилением интереса к развитию экономических отношений с Китаем. Несомненно, подобный интерес к Китаю было связано наличием экспансионистских планов относительно Китая со стороны правящих кругов Западноевропейских стран. Начиная со второй половины 19 века, со становлением империалистической эры в Западной Европе ,появляется экспансионистские тенденции по отношению Китая со стороны Англии и Франции, а также других Западно - европейских стран.

С этих стартовых позиций и установились неравноправные политико-экономические отношения Китая со странами Западной Европы в начале 19 века .

В 40-60 годах 19 века Китай постепенно утратил значительную часть государственного суверенитета в пользу империалистических держав.

Англия и Франция установили полный контроль над финансами Китайского государства, превратив ее в полуколониальную державу.

В конечном итоге империалистическая засилья ведущих капиталистических государств Западной Европы, привело к созданию мощного антиимпериалистического политического движения, возглавляемое Китайской буржуазией.

Китайские буржуазные националисты возглавляемые Сун-Ятсеном создали партию под названием Тун Мен Хой.

Конечной целью революционного движения возглавляемое Сун-Ятсеном была изгнание манчжуров и установление республиканской власти.

В ходе революции 1911 году Манчжурская династия была свергнута, но буржуазии не удалось захватить власть в свои руки.

В 1919 году в Китае начался новый этап борьбы за ликвидации империалистического гнёта названного движением 4 мая.

Борьба китайского народа против империалистического засилья в 1927-29 годах вылилось в вооруженное восстание против реакционного режима Чан-кайши.

Начавшиеся интервенция японских милитаристов 1931 году вынудило революционные силы, войти в единый антиимпериалистический блок, с целью отражения японской агрессии.

Война китайских антиимпериалистических сил против японских оккупантов, 1937 по 1945 годах завершилось победой китайского народа.

Но реакционные силы во главе с Чан-Кайши, при поддержке правительство США попытались удержать власть в своих руках.

1946 году началась гражданская война между буржуазно-помещичей кликой Чан-Кайши с китайскими коммунистами.

1949 году гражданская война между буржуазными националистами во главе Чан-кайши и китайскими коммунистами завершилось установлением новой антиимпериалистической власти.

Новая Коммунистическая власть установила тесные политические и экономические отношения с Советским Союзом.

Соответственно в послевоенный период вплоть до распада Советского Союза Китай по отношению к США, а также ведущих держав Западной Европы занимал по существу конфронтационную политику.

С данного ракурса отметим основные результаты полученные в ходе решения основной исследовательской задачи настоящей статьи,

- Эволюция общественно политических отношений под воздействием специфики формирования государственности в древнем Китае в период правления Чжоусского государства и сменившихся его государств Цинь и Хань, являет собою процесс исчезновения родо общинной формы собственности, воцарения рабовладельческого строя

- За указанный исторический период политический строй древнекитайского общества эволюционизировался, результатом которого стало формирование централизованного бюрократического государственного аппарата во главе с императором, установление абсолютистско-политической власти в древне китайском государстве.

- Абсолютистско-феодальные особенности политического устройства в Китае , в т.н. Конфуцианский период., частые набеги иноземных захватчиков, завоевание страны манчжурами, которые изолировали страну от остального мира, усилили упадок Китайского государства.

- В послевоенный период вплоть до распада Советского Союза Китай по отношению к США, а также ведущих держав Западной Европы занимал по существу конфронтационную политику

MULTİKULTURALİZMİN CƏMIYYƏT HƏYATINDAKI YERİ VƏ ROLUNUN ÖNƏMİ

Günəl BAXIŞOVA

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

Azərbaycan

baxishgunel@gmail.com

Dünya müharibəsindən sonrakı dövrlərdə dəyişən dünya nizamı əvvəlki dövrlərdə mövcud olan ideologiya fərqlərini aradan qaldırdı. Artıq insanları digərləri ilə müqayisə etmək siyasi ideologiyalara görə deyil, sadəcə onların özünəməxsus mədəniyyətləri ilə identifikasiya etmək mümkün idi. Getdikcə artan miqrasiya axınları, xüsusilə qərb dövlətlərində çoxalan multi-etnik cəmiyyətlərin formalaşması siyasi baxışlarda dəyişiklikliyi tələb edirdi. Bu qədər fərqli mədəniyyətlərin bir dövlət daxilində mövcud olması dövlət idarəçiliyində bir sıra çətinlikləri də bərabərində gətirirdi. Əvvəllər bu fərqlilikləri assimilyasiya və izolyasiyaya məruz qoyaraq, titul mədəniyyəti təsirlərdən qorumağa çalışırdılar. Bu isə siyasi haqsızlıq, eyni zamanda isə qüsurlu qeyri-demokratik siyasət idi. Bunun nəticəsində etiraz dalğaları baş qaldırmağa başladı. İlk dəfə Kanadada 1971-ci ildə etno-mədəni müxtəlifliyi qorumaq və idarə etmək məqsədi ilə rəsmi surətdə alternativ siyasi xətt qəbul edildi. Beləliklə, "Multikulturalizm siyasəti" dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi qəbul edilərək, hüquqi bazası hazırlandı. Bu dövrlərdə Qərb ölkələrində köçlərlə ortaya çıxan və ya imperiya və müstəmləkə dövründən geri qalan fərqli etnik, dini və mədəni qrupun uyğunlaşma içində birlikdə yaşamasını təmin etmək vacib ictimai və siyasi problem olaraq ortaya çıxmışdı. Qərb ölkələri də bu problemin həllini Kanadanın təcrübəsindən yararlanaraq, öz ölkələrində bu siyasəti həyata keçirməkdə gördülər.

Hərfi mənası "çoxmədəniyyətlilik" olan multikulturalizm siyasi anlamda bir dövlətin sərhədləri çərçivəsində müxtəlif mədəniyyətlərin qorunması, təbliği və inkişafına yönəlmiş hümanist və demokratik dövlət siyasəti kimi başa düşülür. Multikulturalizm fərqli mədəniyyətlərin tərəflərinə faydalı olacaq dialoqlara girmələrini asanlaşdıraraq mühit yaradır. Digərləri ilə birgə sülh şəraitində yaşama, dəyərlərə, inanclarla xoşgörülü olma multikultural mühitin başlıca amillərindəndir. İctimai həyat dinclik və rifahı birlikdə tələb edir. Bir cəmiyyəti üz-üzə gəlmiş maneələr qarşısında müqavimətli edən o cəmiyyəti meydana gətirən fərdlər arasındakı milli həmrəylik və birlik ruhudur. Bu milli həmrəylik və birlik ruhunu həyata keçirmənin ən əhəmiyyətli addımı isə, cəmiyyət içində var olan hər fikrin, hər seqmentdən insanın xoşgörüşlə bir-birinə hörmət duymasıdır. Cəmiyyət yalnız o zaman onun tərkibində olan etnosların, onların dillərinin və mədəniyyətlərinin inkişafı sayəsində irəliləyə bilər. Birlik və bərabərliyi təmin edə bilmək, kənardan gələcək dağıdıcı təhlükələrə qarşı özlərini qoruya bilmələri baxımından cəmiyyətlərin həmrəylik içində olmaları olduqca əhəmiyyətlidir. Yalnız xoşgörüşlü bir cəmiyyətdə multikulturalizm mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsinə və müxtəlif xalqları birləşdirən bir dəyərlər sisteminin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Multikulturalizm üzərinə bir çox məqaləsi olan Kənan Malikə görə, mədəni müxtəliflik əhəmiyyətlidir çünki, insanlara üfüqlərini genişləndirmək, fərqli dəyərləri, inancları və həyat şəkillərini tanıma, universal dəyərlər və inanclar içində kütləvi yaşamaq fürsəti təklif edir. Bundan əlavə, multikultural cəmiyyətdə yaşamaq təcrübəsinə sahib olan insanlar daha açıq fikirlə olma fürsətini əldə edirlər. Multikultural cəmiyyətdə insanlar fərqli mədəniyyətlərə, fərqli inanclarla və ideologiyalara açıq olsalar, hörmət etsələr bir çox mədəniyyətlə birlikdə harmoniya içində yaşama təcrübəsi qazanarlar və fərqliliklərlə böyümək, fərqliliklərə vərdiş olmaq həyatlarını asanlaşdıraraq, daha rəngli hala gətirir.

Multikulturalizm siyasəti ölkədən ölkəyə dəyişdiyi kimi, nəzəri mənada multikulturalizm fəlsəfəsini yaradan mütəfəkkirlər və elm adamları arasında da əhəmiyyətli fikir ayrılıqları mövcuddur. Bəzi mütəfəkkirlər mədəni fərqliliklərə və bunların inkişaf etdirilməsinə ağırlıq verərkən, digərləri isə ictimai və iqtisadi mənada qruplar arasında bərabərlik və bərabər rəftarı mərkəzə qoymaqladırlar. Bu gün qərb ölkələrinin əksəriyyəti multikulturalizmin iflasa uğradığını dilə gətirirlər. Bunun səbəbini miqrasiya axını ilə qərb multikulturalizminin gəlmə xalqlar və onların mədəni dəyərləri ilə formalaşması və bunun nəticəsində yerli mədəniyyətin dəyişmə, məhv olma təhlükəsi ilə üzləşməsinə duyulan narahatlıqla izah etmək olar. Bəzi Avropa ölkələri və siyasətçilər ictimai inteqrasiya olunmağı daha prioritetli bir hədəf olaraq görməkdədirlər. Bu səbəblə Avropada ictimai inteqrasiya olunmağı hədəf alan "inteqrasiya" siyasəti izlənməkdədir. Beləliklə, bu siyasi xətt gəlmə xalqların dəyərlərinin Avropa dəyərlərinə və demokratiyaya zidd olması fikrini alovlandıraraq, bu xalqları məcburi interqra-

siyaya sürükləyir. Təbiki, bu ayrı-seçkiliyin bir başqa formasıdır. Buna görə də, Avropada inteqrasiya siyasəti perspektivindən multikulturalizmin dəyərləndirilməsi daha çox tənqid olunmaqdadır.

Multikultural cəmiyyətlərdə meydana gələ biləcək fərdi problemlərin xaricində bir də ictimai problemlər vardır ki, bunlar daha böyük problemlərə yol açar, xüsusilə də azlıq və çoxluq qrupları arasında. Fərqli mədəniyyətlərin bir arada yaşaması hər zaman asan deyil. Birdən çox mədəniyyətin birlikdə olduğu cəmiyyətlərdə bir nöqtədən sonra insanlar bir-birlərini öz dəyərlərinə və inanclarına görə mühakimə etməyə başlayır və bu da xüsusilə azlıq qrupları üzərində böyük bir təzyiqa yol açar. Məsələn, irqçilik multikultural cəmiyyətlərdə görülə biləcək ən mühüm problemlərdən biridir. Buna nümunə olaraq, Amerikanı düşünə bilərik. Əsrlərdir bir yerdə yaşayan qaralar və ağlar arasında problemlər günümüzdə də yaşanmaqdadır. Bu hadisədən görüldüyü kimi mədəniyyətlərin iç-içə keçdiyi bir ölkədə belə zaman-zaman qrupları arasında təzyiqa yüksələ bilər. Multikultural cəmiyyətlərdə fərdi və ictimai təzyiqlərə, o cümlədən irqçiliyə və ayrı-seçkiliyə məruz qalan azlıq qrupları terror hadisələrinə və radikallaşmağa da yönələ bilər. Bu təzyiqlər hər zaman təcrid edilmiş miqrantların, eyni zamanda ölkə daxilində mövcud olan etnik-millət azlıqlarının yığılmış reaksiyalarının fitilini odlayan ünsür olmuşdur. Bu kimi nümunələr dünyanın bir sıra çoxmədəniyyətli ölkələrində tez-tez görülməkdədir. Multikulturalizm və tolerantlığın arxa plana keçirildiyi ölkələrdə baş verən bu cür faciəli hadisələrin bir çoxunun kökündə milli və dini zəmindəki ayrı-seçkiliyin dayandığını görməmək qeyri-mümkündür. Bunun qarşısını almaq dövlətdən düşünülmüş siyasi sərəştə tələb edir. Fikrimizi ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, multikulturalizm siyasəti və multikultural cəmiyyət tək başına inkişaf edə bilməz, bunun üçün siyasi idarəetmə və dövlətin dəstəyinin mövcudluğu önəmlidir. İçində birdən çox din, etnik qrup kimi ünsürlər olan bütün dövlət və cəmiyyətlərin mədəni plüralizmi mənimsəmələri, siyasət baxımından da, insan hüquqlarının qorunub gücləndirilməsi baxımından da ən yaxşı variantdır. Bu səbəblə mədəniyyətlərarası ünsiyyət günümüz qlobal dünyasında sərhədlərin ortadan qalxdığı və bu səbəbdən fərqliliklərdən qaynaqlı ziddiyyətlərin və münaqişələrin yaşanmaması üçün həm ictimai, təşkilati, beynəlxalq, həm də fərdlərarası əlaqələrdə birlikdə yaşamanın qaçınılmaz bir faktı olmaqdadır. Həm Qərbdə, həm də Şərqdə "mədəni assimilyasiyanın" alternativ yolu kimi multikultural mühitin formalaşması bir zərurətə çevrilməkdədir. Fərdi azadlığın dövlət tərəfindən zəmanətinin olması, heç şübhəsiz, fərqli mədəniyyət mənsublarının mövqe və davranış sahələrini zənginləşdirərək, həm fərqli mədəniyyətlərin bir yerdə yaşamasını, həm də bir-birlərinə toleran yanaşmasını təmin edir.]

Multikulturalizm modellərinə örnək olan ölkəmizdə bu gün "Multikulturalizm siyasəti" dövlətin, siyasətin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Azərbaycan multikulturalizminin ən mühüm özəlliklərindən biri onun sosial-liberal ikili təbiyyətə malik olması, o cümlədən ikili fundamental hüququ özündə birləşdirməsindədir. Liberal hüquqa aid edilən mədəni müxtəliflik hüquqununun sosial hüquq hesab olunan bərabər imkanlara sahib olma hüququna əsaslanması Azərbaycan cəmiyyətindəki mədəni müxtəlifliyi qorumağa və icmalararası sosial ədalətsizliyi aradan qaldırmağa yönəldilmişdir.

Müasir dövrdə demək olar ki, "multikulturalizmin alternativini mövcud deyildir"-fikri tez-tez səslənməkdədir. Multikulturalizm bütün millətlərin, milli azlıqların, etnik qrupların birgə yaşayışının, dünyada sülhünün təminatçısı kimi dəyərləndirilir.

Şübhəsizki, multikultural siyasətin dəstəklənmədiyi regionlar münaqişələrdən, ziddiyyətlərdən, qarşıdurmalardan, siyasi gərginliklərdən sığortalanmır.

OSMANLI MƏDƏNİ HƏYATINA TÖHFƏ VERMİŞ AZƏRBAYCANLI RƏSSAM-ŞAİR ŞAHQULU PƏNAHİ

Bilal DƏDƏYEV

BMU "Ümumi fənlər" kafedrası
bdedeyev@beu.edu.az

XV əsrdən başlayaraq Azərbaycanın Osmanlı dövləti ilə olan münasibətlərində mədəni əlaqələrin daha çox gücləndiyi bilinməkdədir. Bu dövrdə güclü imperiya şəklinə gələn Osmanlı dövləti elm və sənət sahəsindəki əksikliklərini doldurmaq məqsədi ilə qonşu müsəlman ölkələrdən çox sayda elm və mədəniyyət xadimini öz ölkəsinə cəlb etmişdir. Bunlar arasında çox sayda azərbaycanlı elm və sənət xadimi də öz yerini almışdır. Bu da iki ölkə arasında güclü mədəni əlaqələrin yaranması və inkişafına şərait yaratmışdır. XVI əsrdə Osmanlı mədəniyyətinə nəqqaş, xətat və şair kimi töhfə vermiş belə adlısanlı şəxslərdən biri də Şahqulu Pənahi olmuşdur.

Əslən Təbrizdən olan Şahqulu haqqında sözsüz ki, ilk məlumatların alındığı yer Osmanlı mənbələridir. Osmanlı təzkiyəçiləri onu daha çox şair olaraq qələmə versələr də, eyni zamanda Təbrizdən gələn azərbaycanlı nəqqaşlardan (rəssam) biri kimi də təqdim edirlər. Bu mənbələrdə Pənahi ləqəbli nəqqaş Şahqulunun II Bəyazidin (1481-1512) hakimiyyətinin son illərində oğlu şahzadə Əhmədin bəylərbəyi olduğu Amasiya şəhərinə Təbrizdən gəldiyi qeyd edilir. Bəzi müasir tədqiqatçılar da Aşiq Çələbi və Əhdi Bağdadidə keçən bu məlumatı öz əsərlərində istifadə edərək səhifən Şahqulunun 1510-cu il ərəfəsində Osmanlı dövlətinə getdiyini qeyd etmişlər. Lakin bir neçə mötəbər Osmanlı arxiv sənədində (1.Şah İsmayılın (1501-1524) Təbrizdə "Həşt Behişt" sarayındakı xəzinəsinin ələ keçirilməsindən sonra osmanlılar tərəfindən qeydə alınmış 2 sentyabr 1514-cü il tarixli və bu gün Türkiyə Respublikası Topqarı Sarayı Muzeyi Arxivində saxlanılan D. 10734 sayılı farsca arxiv sənədində; 2. 23 mart-12 aprel 1515-ci il tarixli Sultan Səlimin Amasiyada yazdırdığı Təbrizdən İstanbula aparılan elm və sənət xadimlərinin siyahısı tutulan təqsimat dəftərində; 3. 1526-cı il tarixli Qanuni Sultan Süleyman dövrü Osmanlı saray sənətkarlarına (əhl-i hirəfin) hər üç ayda bir verilən yevmiyyə-maaş dəftərində; 4. 4 mart-31 may 1546-cı il tarixli əhl-i hirəfin yevmiyyə-maaş dəftərində) Şahqulunun Sultan Səlim (1512-1520) tərəfindən 1514-cü ildə baş verən "Çaldıran" döyüşündən sonra çox sayda azərbaycanlı elm və sənət xadimi ilə birlikdə İstanbula aparıldığı açıq bir şəkildə yazılmaqdadır. Şahqulunun xüsusi maaşa bağlanan elm və mədəniyyət xadimləri arasında yer alaraq İstanbula aparılması, onun Səfəvi dövlətində çox tanınmış və istedadlı bir rəssam olduğunu göstərir. Osmanlı dövlətində daha çox nəqqaş kimi fəaliyyət göstərən və eyni zamanda Qanuni Sultan Süleyman dövründə (1520-1566) uzun müddət dövlətin baş nəqqası vəzifəsini icra edən Şahqulunun, Osmanlı nəqqaşlıq sənətində yenilik edərək "saz üslubu" adında yeni bir nəqqəş janrı olan metodu tətbiq etdiyi də ortaya çıxarılmışdır.

Şahqulu Osmanlı dövlətində yaşamış hürufi meyilli azərbaycanlı şairlərdən biri kimi də bilinməkdədir. Onun hürufilik fəlsəfəsini izah edən kiçik bir məsnəvisi vardır. Şahqulunun bu əsəri türkoloq İsmayıl Hikmət Ertaylan tərəfindən ortaya çıxarılarq, 1946-cı ildə "Məsnəvi-i Pənahi" adıyla çap edilmişdir.

Osmanlı müəlliflərindən Aşiq Çələbi və Mustafa Ali kimi tarixçilər Şahqulunun sənətini övsələr də, şəxs olaraq onu bəyənmədiklərini açıq bir şəkildə qeyd edirlər. Eyni zamanda bu mənbələrdə onun, Osmanlı baş şahnaməçisi olan başqa bir azərbaycanlı şair Fətullah Arifi (v. 1562) ilə münasibətlərinin yaxşı olmadığı bildirilir.

Şahqulu, Osmanlı dövlətində yaşadığı 40 illik həyatının təqribən 30 ilini baş nəqqaş kimi məsuliyyətli bir vəzifəni icra edərək keçirtmişdir. İstedadlı nəqqaş, gözəl xəttat və şair olan Şahqulu Pənahi, bu illər ərzində ərsəyə gətirdiyi göz oxşayan əsərləriylə Osmanlı mədəni həyatına yeni bir rəng qatıb, bu ölkənin rəssamlıq sənətinin inkişafına çox böyük töhfə vermişdir. O, təqaüdə ayrıldıqdan qısa bir müddət sonra 1555-ci ildə İstanbulda vəfat etmişdir.

ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏTDİYİ 31 MART SOYQIRIMI QƏRB ELMİ ARAŞDIRMALARINDA

HÜSEYNOVA Ülviyyə Yadulla qızı

Azərbaycan Dillər Universiteti

Huseynova-ulviyya@rambler.ru

Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı planlı şəkildə həyata keçirilmiş soyqırımlar nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələli şəkildə həyata keçirilən bu qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar tarixi torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlarla məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir. Bu hadisələrin yenidən təkrarlanmaması üçün münaqişənin əsl mahiyyətini dünya ictimaiyyətinə düzgün çatdırılmasına nail olmaq, eyni zamanda dünyanın söz sahibinə malik ölkələrinin bu münaqişə ilə bağlı elmi araşdırmalarını təhlil etmək məqsəduyğundur.

Tarix boyu qərb ölkələrinin Qafqaza, xüsusilə Azərbaycana marağını nəzərə alsaq, qərb tarixçi, tədqiqatçı və jurnalistlərin münaqişə ilə bağlı fikirlərinin 31 mart soyqırımına münasibətini də gözdən keçirməyimiz əhəmiyyətli hesab olunur.

Polşalı tarixçi Taduyəş Svəntoxovski Cənubi Qafqazı xüsusilə də Azərbaycanın tarixinin oyrənilməsilə məşğul olub. Cənubi Qafqazda yaşayan müsəlman türkdilli birliklərin milli identikliyinə

formalaşmasından bəhs edən “Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National Identity in a Muslim Community” kitabında Tadıvəş Sventoxovskiy AZƏRBAYCANÇILIQIN formalaşması yolunda əhəmiyyətli hadisələrin baş verməsindən və bu prosesin kulminasiya nöqtəsi kimi Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranmasından və Qızıl Ordunun müdaxiləsi nəticəsində dağılmasından bəhs edilir.

31 Mart soyqırımı ilə bağlı Sventoxovskiy yazır:

“.....Şaumyan əmin idi ki, azərbaycanlılara qarşı qarşudurmada erməni daşnakları heç bir təhlükə yaratmayacaq, əksinə bu hadisələrdə onlara onlara böyük yardım göstərəcəkdir.....azərbaycanlılardan ibarət on minlik qoşun ,altı min nəfərdən ibarət sovet qoşunları ilə üzləşdiyi anda vacib məqamlardan biri erməni daşnaklarının dörd minlik qoşunla sovet ordusunu qoşulub, azərbaycanlıları qırması idi.....”

Başda Şaumyan olmaqla Bakı Komunasının əsas tərkibinin ermənilərdən ibarət olması faktı müəllifin soyqırım haqqında fikirlərinin yanlış olduğunu göstərir.

Miçiqaq universitetində siyasi və sosial tarix üzrə professor, Çikaqo universitetinin politologiya üzrə fəxri professoru Ronald Qriqor Sani “ The Cambridge History of Russia”-nın baş redaktorudur. Bəzi erməni tarixçi və publisistləri, xüsusilə Armen Ayvazyan aparıcı qərb ermənişünaslarını o cümlədən də Ronald Sanini ABŞ hökumətinin tapşırığı ilə Ermənistanın tarixini saxtalaşdırmaqda ittiham edir. Bu isə 1997-ci ildə Ronald Saninin çıxışı zamanı keçmişdə İrəvanda müsəlman əhalinin ermənilərdən çox olması haqda məlumat verməsindən sonra oldu və o, qeyri-dəqiq mənbələrdən istifadə etməkdə ittiham olundu. Saninin özü isə etiraf edir ki, o, mənbə kimi Corc Burnutyanın və Riçard Hovanisyanın əsərlərində olan rəsmi Rusiya sənədlərindəki məlumatlardan istifadə edib. Sani *The Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationality in the Russian Revolution* (Princeton University Press, 1972) kitabında 31 mart soyqırımı ilə bağlı hadisələri aşağıdakı kimi təsvir edir:

“.....31 mart günü səhər azərbaycanlılar bolşeviklərə məxsus Vəhşi Diviziyanın silahsızlaşdırma əməliyyatına etiraz olaraq çıxış etdilər və müsəlmanların silahla təmin olunmasını tələb etdilər. Bakı kommunası toplanan silahları qaytarmadı.Atışma başladı. Müsavat partiyası ermənilərdən kömək istədi. Erməni rəhbərləri isə geri çəkilərək öz qüvvələrini Bakının ermənilər yaşayan ərazilərinə yerləşdirdi və yalnız özünü müdafiə ilə fəaliyyətini məhdudlaşdırdı. 31 mart axşamı isə Bakı əsil döyüş meydanına çevrilir.....”

Məlumdur ki, Bakı Soveti Şaumyan başda olmaqla üzvləri ermənilərdən ibarət idi. Məhz bu qırğınların təşkilatçısı bolşevik adı altında toplaşan erməni silahlı qruplarından ibarət idi.Bu isə Müsavatın daşnaklara müttəfiqlik təklif etmək fikrinin yanlış olduğunu göstərir. Müəllif bilavasitə bu, soyqırında ermənilərin iştirakını gizlətmək məqsədi daşıyır.

Britaniyalı jurnalist, Qafqaz üzrə tədqiqatçı Tomas de Vaal The Caucasus: An Introduction. (Oxford University Press. 2010) kitabının 62-ci səhifəsində 31 mart soyqırımı haqqında fikirlərini belə təqdim edir: “1918-ci il Mart Günləri kimi adlandırılan tarixdə Bakı kiçik vətəndaş müharibəsi meydanına çevrildi. Bolşeviklər əvvəlcə Müsavat partiyasına müharibə élan etdilər.Sonra isə bolşeviklər Daşnak hərbi qüvvələri bütün şəhəri altını üstünə çevirəndə və fərq qoymadan bütün azərbaycanlıları öldürəndə də daşnaklara dəstək oldular....”Tanınmış jurnalist “Black garden: Armenia and Azerbaijan through peace and war.” (NYU Press 2003) kitabının 100-cü səhifəsində yenidən bu məsələyə toxunur:“ 1918-ci ilin martında azərbaycanlılar Bakı komunasına qarşı üsyan etdilər və erməni daşnakları və bolşevik əsgərləri şəhərin azərbaycanlılar yaşayan hissələrini dağıtdılar və minlərlə insanı qətlə yetirdilər.” Müəllif Saninin kitabında Müsavatın daşnaklara müttəfiqlik təklifi fikrini təkzib etməsinə baxmayaraq təqdim etdiyi fikirlərdə ziddiyyətli məqamlar da çoxdur. Beləki hadisələrin başlama səbəbi kimi azərbaycanlıların kommunaya qarşı üsyanı göstərilir.Əslində isə məqsəd Bakını müsəlmanlardan təmizləmək idi.

Milliyyətə britaniyalı olan Daily Express qəzetinin Nyu-yorkdakı korespondenti işləmiş, The Times qəzetində də 20 il çalışmış Piter Hopkirk “Like Hidden Fire: The Plot to Bring Down the British Empire “(1997) kitabı xatirələr, gündəliklər və kəşfiyyət hesabatlarından peşəkarlıqla toplanmış məlumatlardan ibarətdir. 31mart soyqırımı ilə bağlı hadisələri müəllif aşağıdakı kimi təsvir edir:

“.....Bakı döyüş meydanına çevrilmişdi. Ermənilər isə öz köhnə düşmənlərdindən qisas almağa çalışırdılar.Buna görə də müharibə şəhərdəki bütün müsəlman əhali qovulana və öldürülənədək davam etdi. Beşinci gün şəhərin böyük bir hissəsini alov içərisində olmasına baxmayaraq, müqavimət dayandı.Bütün küçələr ölü və yaralılarla dolu idi.Ölənlər və yaralıları isə demək olar ki, hamısı

müsəlman idi. Makdonalin sözlərinə görə Bakıda bir dənə də olsun müsəlman qalmamışdı...” Piter Hopkirk şəhərdə baş verənlərin əslində müsəlmanlara qarşı soyqırım olduğunu göstərmişdir.

ABŞ-ın İndiana ştatında Purdye Universitetində Tarix şöbəsində çalışan və hal-hazırda Rusiyanın tarixi kursunu təqdim edən Maykl Smis Sovet millilərinin Azərbaycandakı siyasəti və Rusiyadakı İnqilab mövzusunda bir neçə məqaləsi mövcuddur. Bunlardan biri “Anatomy of Rumor: Murder Scandal, the Musavat Party and Narrative of the Russian Revolution in Baku, 1917-1920” adlı məqaləsində 31 Mary soyqırımı ilə bağlı hadisələri aşağıdakı kimi təsvir edir:

“ Mart hadisələrinin nəticələri Müsavat üçün baha başa gəldi. Onun yüzlərlə üzvü döyüşdə öldürüldü. 12 minə qədər müsəlman mülki vətəndaş öldürüldü, minlərlə müsəlman isə kütləvi şəkildə Bakıdan qaçdı”

Daha sonra müəllif bolşeviklərin qırğındakı rolunu şərh edərək yazır:

“ Bolşeviklər çəkinmədən mürtəd daşnak qoşunları tərəfindən həyata keçirilən və daha sonra yaxınlıqdakı şəhərlərə və kəndlərə yayılan müsəlman əleyhinə törədilən qırğınların qarşısını ala bilmədiklərini etiraf etdilər”

Göründüyü kimi müəllif məqaləsində qırğının kütləvi xarakter daşdığını və ermənilər tərəfindən törədildiyini göstərir.

Aparılan araşdırma göstərir ki, soyqırım haqqında qərbdə yanlış fikirlər var. XXI əsrin “informasiya əsri” olduğunu nəzərə alaraq aparıcı mövqeyə malik qərb elmi-tədqiqat institutları ilə əməkdaşlıq edərək, faktlar və sənədlər təqdim etməklə azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımların dünyaya düzgün təqdim olunmasına çalışmalıyıq.

Heydar Aliyev and Azerbaijanism

Azerbaijanism is an ideology of the Azerbaijani people who have chosen independence of Azerbaijan and fight for construction in this country of the civil democratic state founded on the secular principles as its strategic objective. The basis of this ideology is constituted by the idea of equality of the national, ethnic, religious and social rights of all peoples considering Azerbaijan as their homeland.

Heydar Aliyev is one of the rare figures brought out by the history of Azerbaijan, and the powerful person not only in the Turkic world in the civil world. In a word, Heydar Aliyev was the mighty person who lived with will of victory and ruled the country courageously. Heydar Aliyev, the national leader, left great historical achievements, historical success and the endless state experience for Azerbaijan. He formed the independent Azerbaijan and eternal freedom. One of the resources left by him as a memory for the development of our national and moral fate and future was the ideology in the new historical conditions parallel with Turkism in the works of the intellectuals of the XX century. The second major base brought by Heydar Aliyev was the struggle for the national language in the beginning of the XX century. During his government, Heydar Aliyev kept this issue in the attention as the main problem of the national certainty. His speech at the first congress of the World Azerbaijanis (November 10, 2001) is the historical program of Azerbaijanism. Let's pay attention to some main provisions: *“We are Azerbaijanis. Azerbaijan is a motherland to us all. This land has reared us as a people, as a nation, as human personalities. Therefore a spirit of Azerbaijanism, the idea of Azerbaijanism, should become a bond linking us together and prodding us towards a still tighter cohesion. Every state has a national ideology of its own. The national ideology of the independent Azerbaijan Republic is the ideology of Azerbaijanism. I always pride, and today I am proud that I am Azerbaijani ”*. Thus, Heydar Aliyev applied Azerbaijanism to the state system. He created state based on the Azerbaijanism, formed the statehood feeling among the nation. Heydar Aliyev formed methodology and strategy of the Azerbaijan language, history, literary and culture as an understanding of the new Azerbaijanism ideology. Namely it was Heydar Aliyev showing the way of forming the Turk Union through the literary with his decrees and opinions on “ Dede Korkut ”, Muhammed Fuzuli and Manas for the first time. As a integral part of the Azerbaijanism philosophy, the literary conception of Heydar Aliyev is based on the unity of history and modernism.

As a president of the Republic of Azerbaijan, Heydar Aliyev paid attention to protect the centuries – old national and moral values and their application in the state policy while forming the Azerbaijanism ideology. In one of his statements he said to the people who abused the democracy in the country: We are proud of our national and moral values, our religious values, traditions and customs. We will prevent every deed against the national and spiritual values of Azerbaijan, as well as mentality of Azerbaijan. In 1993, there was such idea formed in philosophic and public thoughts that

“Azerbaijanism” is the historical value created by our people after long sufferings and it is a mean to protect the unity and indivisibility of Azerbaijan. Generally, ideology is the system and logical sum of the bright and objective ideas appeared within the course of history that confirmed this process and defined the further direction of this process.

Systemization of Azerbaijanism ideology as a philosophical training and its use in the state system of the independent Azerbaijan is the historical service of Heydar Aliyev. The state policy of the independent Azerbaijan during the new historical period of Heydar Aliyev since June 15, 1993, based namely on the Azerbaijanism ideology. It is impossible to see any opinion not connected with Azerbaijan and reflecting the national and historical fate of Azerbaijan in his deep historical heritage. Azerbaijanism was not only in his deeds, but also in his heart, intellect, in his moral existence, and the mighty personality. Azerbaijanism is the ideology to develop Azerbaijan, to introduce in the world and to preserve its immortality. Heydar Aliyev devoted his life to this holy and supreme aim. Thus, Azerbaijanism concept of Heydar Aliyev established on the ground of the literary and philosophical basis of the century – old literary of Azerbaijan.

Today his immortal ideas and wise policy is successfully continued by President Ilham Aliyev. Under this farsighted policy, Azerbaijan is rapidly developing and gaining much reputation in the international arena day by day.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN (İNDİKİ ERMƏNİSTAN) PETROQLİFLƏRİNƏ DAİR

Elnur İMANOV

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya institunun
“Etnoarxeologiya” şöbəsinin kiçik elmi işçisi
elnurimanov@mail.ru

Kiçik Qafqaz petroqliflərinin bir hissəsini də indi Ermənistan adlandırılan qədim Azərbaycan torpaqlarında - Qərbi Azərbaycandakı zoomorf rəsmlər təşkil edir. Zəngəzurda, Soyuqbulaqda, Göyçə gölü hövzəsində, Göyəm dağlarında Tunc dövrü maldarları tərəfindən minlərlə təsvirlər yaradılmışdır. Lakin təəssüf ki, bu təsvirlər çox az öyrənilmişdir. Ermənilər öz xislətlərinə sadıq qalaraq digər abidələrimiz kimi bu abidələri də saxtalaşdırmağa, “erməniləşdirməyə” çalışmışlar.

Azərbaycanlı alimlərdən Ə. Ələkbərli, M. Quliyev (Urud), A. Qurbanov bu sahənin tədqiqatçıları olmasalar da, Qərbi Azərbaycan təsvirləri haqqında öz əsərlərində qismən bəhs etmişlər. Lakin Qərbi Azərbaycan petroqlifləri alimlərimiz tərəfindən demək olar ki, öyrənilməmişdir.

Ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq Kiçik Qafqaz dağlarında - indiki Ermənistan adlandırılan qədim Azərbaycan torpaqlarında Göyəm, Zəngəzur ərazilərində də xeyli sayda petroqliflər aşkar edilmişdir. Bu ərazilərdə çoxsaylı insan, heyvan, damğa təsvirləri var. Oradakı təsvirlərin böyük bir qismini heyvan rəsmləri təşkil edir. Qərbi Azərbaycan ərazisindəki təsvirləri digər abidələrimiz kimi ermənilər özünüküləşdirməyə çalışırlar. Pavel Safyan sovet dövründə Şəki təsvirlərini 3 dildə foto - albomunu hazırlayaraq erməniləşdirməyə çalışmışdır [6, s.52].

Q.O.Karaxanyan və P.Q.Safyan tərəfindən 1970-ci ildə Zəngəzur petroqliflərindən bəhs edən “Sünik ərasinin qayaüstü təsvirləri” adlı kitab çap olunmuşdur [7].

1971-ci ildə isə İrəvanda A.A.Martirosyan və A.R.İsraelyanın müəllifi olduqları “Göyəm dağının qayaüstü təsvirləri” adlı kitab nəşr olunmuşdur. Qeyd olunan kitablarda xeyli sayda təsvirlər öz əksini tapmışdır [8].

Gəmiqaya, Kəlbəcər, həmçinin indi Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycan abidələrinin yaradıcıları eyni etnik xüsusiyyətləri daşıyan Azərbaycanın qədim maldar tayfalar olmuşlar. Qədim Azərbaycan sakinləri Göyəm dağı, Zəngəzur, Soyuqbulaq, Göyçə gölü hövzəsində və s. minlərlə belə təsvirlər yaratmışlar. Rəsmlərin əksəriyyəti bu diyarın qədim sakinlərinin təsərrüfatının, iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən, ovlanan heyvan təsvirləridir. Göyəm dağı və Zəngəzur petroqlifləri Tunc dövründə həmin ərazidə yaşamış əkinçi maldar tayfaların iqtisadi və ictimai həyatının qaranlıq qalan bəzi məsələlərin öyrənilməsi baxımından qiymətli mənbələrdir. Çox təəssüf ki, indiki Ermənistan sərhədləri daxilində olan bu qədim abidələrimizi öyrənmək baxımdan müəyyən çətinliklər vardır.

Ermənilər tariximizi nə qədər saxtalaşdırmağa çalışsalar da, artıq dünya ictimaiyyəti onların bu yalanlarına inanmır. Məlumdur ki, erməni tarixçiləri öz paranoik ideyalarını gerçəkləşdirmək, ermənilərin Cənubi Qafqaz regionunda məskunlaşmasını az qala Nuh peyğəmbərin dövrü ilə bağlamaq üçün ən müxtəlif üsullara əl atırlar. Erməni millətçiləri tərəfindən bəzi abidələrimiz oğurlanmış, bəziləri də məhv edilmişdir [3, s. 8].

Tədqiqatçı A. Qurbanov erməni saxtakarlığı haqqında yazır: “Ermənistan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu Göyçə, Göyəm, Dəvəboynu petroqliflərini vaxt itirmədən erməniləşdirmək, onları “erməni xalqının qədim maddi-mənəvi irs nümunəsi kimi” qələmə verib UNESCO-nun siyahısına daxil etmək məqsədilə “ARARAT adlı yeni ictimai təşkilat (Qayaüstü Təsvirlərin Öyrənilməsi üzrə Erməni Birliyi) yaratmışdır. İnstitutun əməkdaşı və bu birliyin sədri Karen Toxatyan, bu qurumla əməkdaşlıq edən tarix elmləri doktoru, professor V.Vaqanyan tarixi qayaüstü təsvirlərimizi saxtalaşdırmaqla məşğuldurlar” [5, s. 226].

Zəngəzur qayaüstü rəsmlər Qədim Azərbaycanın tarixinin, mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün unikal mənbələrdir. Zəngəzurdə yerləşən bu rəsmlər hələ XX əsrin əvvəllərində müəyyən araşdırmaçıların diqqətini cəlb etmişdir, lakin onları bu dövrdə öyrənmək mümkün olmamışdır. 20-ci illərdən başlayaraq abidələr öyrənilməyə başlayır və bəsit də olsa, materiallar toplanılır. Çox təəssüf ki, bunların bir hissəsi məhv olmuş, müəyyən bir hissəsi dövrümüzədək salamat qalmışdır.

Zəngəzur qayaüstü rəsmlərinin ayrı-ayrı bənzərləri, Qərbi Azərbaycanın digər ərazilərində də tapılmışdır, bunların çoxunun yaşı Tunc dövrünə gedib çıxır. Zəngəzurdə 1966-1968-ci illərdə qayaüstü rəsmlərin zəngin bir ocağı, yəni böyük bir hissəsi tarixi Qarakilsə rayonunda Şəki kəndi yaxınlığında tapılmışdır. Şəki kəndi Zəngəzurun ən qədim və ən böyük azərbaycanlı kəndlərindən biridir [6, s. 363].

Petroqliflərin yaxınlığında yerləşən Zəngəzur mahalındakı Şəki kəndinin adı qədim türk tayfası olan Saklarla bağlıdır [4, s.92].

Petroqliflərlə zəngin Qarakilsə ərazisi 1988-ci ilə qədər azərbaycanlıların yaşadığı tarixi Azərbaycan torpağıdır [1, s.82].

1970 –ci ildə Qaraxanyan və Safyan Zəngəzurdə toplanan materialların bir hissəsini nəşr etdirmişlər. Sonradan digər hissə isə “erməniləşdirilərək” məqalələr şəklində çap olunmuşdur. Zəngəzur bölgəsinin qayaüstü rəsmləri geniş ərazilərə səpələnmişdir. Təqribən Araz çayından Göyçə gölü istiqamətinə qədər Zəngəzurun dəniz səviyyəsindən 2500-3300 metr yüksəkdə yerləşən yüksək dağ rayonlarında bizim ulu əcdadlarımız iri daş parçalarında bizi əhatə edən dünyanın çoxobrazlı gündəlik həyatını təsvir etmişlər.

Qərbi Azərbaycanın Loru mahalının Soyuqbulaq kəndi yaxınlığında, Armudlu və Qaçaqqırılan dərələrində qayaüstü təsvirlər vardır. Gəmiqayada, Qobustanda, Kəlbəcərdə aşkar edilmiş qayaüstü təsvirlərlə heyrətamiz dərəcədə yaxınlıq, hətta bəzi süjetlərdə eyniyyət təşkil edir [2, s.318].

Bir sözlə, Ermənistanda azərbaycanlıların XIX əsrin əvvəllərinə qədər yığcam halda yaşadığı və bilavasitə Azərbaycanla həmsərhəd olan zonalar qədimdən erməni etnosunun təşəkkül tapdığı ərazi sayıla bilməz [4, s.12].

Göyçə gölünün qərbindəki petroqlif olan dağ ermənicə “qeğam” adlanır və bu adın ermənicə izahı müsbət nəticə verməmişdir. Əslində, isə bu dağın adı Göyəm dağıdır. Dəvəboynu (erməniləşdirilmiş variantı Uxtasar) isə Qarakilsə rayonunda dağ adıdır. Qərbi Azərbaycan ərazisindəki bütün petroqliflərin yaradıcıları, heç şübhəsiz, azərbaycanlıların əcdadlarıdır. Ermənilər Zəngəzura ruslar Qafqaza gələndən sonra, xüsusilə, Türkmənçay müqaviləsindən sonra köçürülmüşlər.

Burdan belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, min illər bundan əvvəllər Kiçik Qafqazda əsasən etnik mənşəcə bir kökdən olan, bir dildə danışan tayfalar–azərbaycanlılar yaşamışlar.

Tərəfimizdən ilk dəfə olaraq Kiçik Qafqaz qayaüstü təsvirlərindəki heyvan rəsmləri quruluşlarına, süjet xəttinə görə qruplara bölünmüş, onların təsnifatı verilmişdir. İndiki Ermənistan ərazisindəki qədim Azərbaycan petroqlifləri mifoloji mətnlər ilə uzlaşdırılmış, bu abidələrin sırf azərbaycanlıların ulu babalarının yaradıcılıq məhsulu olması sübut olunmuşdur. Kiçik Qafqaz petroqliflərinin təsnifatı, müqaisəli təhlili azərbaycanlıların hələ qədim zamanlardan bu yerlərin sakinləri olduğunu fikrini bir daha irəli sürməyə əsas vermişdir. Ermənilər isə Kiçik Qafqaza Çar Rusiyası tərəfindən sonradan köçürüldüyündən onların Qafqazdakı tarixi 200 ildən yuxarı deyil. Ona görə də onların Göyəm, Soyuqbulaq, Dəvəboynu kimi abidələrə iddia etməyə heç bir haqları yoxdur.

Qərbi Azərbaycandakı qayaüstü rəsmlər müxtəlif elm sahələrinin mütəxəssisləri, əsas da arxeoloqlar üçün qiymətli tədqiqat obyektidir

SAYKS-PIKOT ANLAŞMASI VƏ ONUN CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ÜÇÜN ACI NƏTİCƏLƏRİ

Ramil RÜSTƏMOV

AMEA Şərqsünəslıq İnstitutunun elmi işçisi
rustemovramil@mail.ru

Müstəmləkəçi ölkələrin inkişafı, ilk növbədə bu ölkələr arasındakı ziddiyətlərin kəskinləşməsi, dünyanın yenidən bölüşdürülməsi uğrunda Avropa dövlətlərinin iki hərbi-siyasi bloku arasında mübarizə Birinci dünya müharibəsinə gətirib çıxardı. Müharibəyə daxil olan dövlətlərin hər birinin hərbi əməliyyat üçün qabaqcadan hazırlanmış planı var idi.

Bizim məqsədimiz bu ölkələrin gizli planlarını açmaq və bu planların regionun həyatındakı təsir qüvvəsinin indi də davam etdirilməsinin açıqlanması ilə əlaqədardır. Təbii ki, bu müharibədə Osmanlı imperiyası və onu gözləyən hadisələrin bizim regionumuz və dövlətimiz üçün də müəyyən bağlılığı var idi. Rus qoşunlarının İranda Birinci dünya müharibəsi vaxtı 1915-ci ilin 17 oktyabr – 3 dekabrında keçirdiyi “Həmədan” hücum əməliyyatının keçirilməsinə səbəb İranda və Əfqanıstanda fəallaşan alman-osmanlı casus şəbəkəsi, məqsəd isə onun neytrallaşdırılması idi. Eyni zamanda Əfqanıstanın da Rusiya və İngiltərəyə qarşı çıxmaq ehtimalları artırdı. Bu şəraitdə rus Qafqaz ordusunun komandanlığı İrana Bakı və Xəzər dənizi vasitəsilə, N.N.Baratovun komandanlığı altında 3 tabor, 39 yüzük, 5 batareya-cəmi 8 min adam və 20 top göndərdi. 17 oktyabr korpus Ənzəli limanında yerə endi, 29 oktyabrda (11 noyabr) isə, əvvəl rus qoşunlarının olduğu Qəzvində cəmləşdilər. Sonra iki sütunla, iddialarına görə 8 minlik alman-osmanlı agenturasının mərkəzi olan Həmədan və Qum, bir kolonla isə Tehran üzərinə hərəkətə başladılar. 3 dekabrda rus qoşunları Həmədanı tutdu, sonra Bürucərd, Dövlətabad, cənub-qərbi Laləkan və Qum rayonlarında alman-osmanlı diversantlarını darmadağın etdilər. Bunun nəticəsində rus Xorasan dəstəsi, ingilislərlə birləşərək, rus Qafqaz ordusunun sol cənubdan alman-osmanlı dəstələrinin müdaxiləsinin qarşısını kəsmiş oldular. Lakin iri dövlətlər osmanlı imperiyasını bir neçə nüfuz dairəsinə bölmək istəyirdilər. Bu məqamları üzə çıxaran Rusiyanın razılığı və 9-16 May 1916-cı il tarixlərində İngiltərə-Fransa arasında təmin edilən razılaşma ilə Osmanlı İmperatorluğunun, Anadolu və Orta Şərq torpaqlarının paylaşmasını ehtiva edən Sayks-Pikot razılaşmasıdır.

Əsas məqsədlərdən biri Osmanlı ərazisində ərəb, kürd və erməni dövlətinin yaradılması məsələsi olmuşdur ki, hal-hazırda da bu proyektlər həmin adlarını çəkdiyimiz iri dövlətlər tərəfindən həyata keçirilməkdə davam edir.

Bizim məqsədimiz erməni və kürd dövlətlərinin yaradılmasına göstərilən cəhdləri tarixi situasiyalar vasitəsilə nəzərə çatdırmaqdır. Bilirsiniz ki, Azərbaycan XX əsr ərzində dəfələrlə erməni təcavüzünə məruz qalmış, minlərlə soydaşlarımız soyqırım və terrora məruz qalmışdır. Ərazimizin 20%-i işğal edilmişdir. Lakin Dünya ölkələri bu məsələyə biganə münasibət bəsləmişdir ki, səbəb də sayks-piko müqaviləsinin həyata keçirilməsi olmuşdur. Çünki söz sahibi olan ölkələr başqa məsələlərdə tez bir araya gəlib qərar qəbul etməyi bacarır, amma Yaxın Şərq və Qafqazdakı məsələlərdə səslərini belə çıxarmırlar.

İkinci bir məsələ isə bu müqavilənin tərkib hissəsi olan kürd projesidir. Türkiyə cümhuriyyətinin yaranması ilə bu məsələ bir qədər ləngidi, lakin hal-hazırda yenidən gündəmə gətirilərək davam etdirilir. Gəlin, Sayks-Pikot müqaviləsinin tərkib hissəsinə aid olan kürd projesinin həyata keçirilməsinə nəzər salaq. Zənnimizcə, bu projeğin davamı kimi Körfəz savaqlarını göstərmək olar. Belə ki, İran-İraq savaqlından sonra İraqda milli kimlik məsələsi inkişaf etmişdir. Bunun qarşısını almaq üçün kürd kartından istifadə edilərək müəyyən bəhanələrlə ölkə ərazisinə müdaxilə edilmişdir. Nəticədə isə İraqın bir hissəsində Kürd hökuməti yaradılmışdır. Kürd projesi bir neçə ölkənin torpaqlarını əhatə etdiyindən İraqdan sonra növbəti hədəf Suriya oldu. Burada da kürd məsələsi həll edilmək üzrədir. Sırada isə Türkiyə və İrandır. Hazırda ABŞ və Avropa dövlətləri bu məsələni araşdıraraq kürd məsələsini necə qabartmaq və həll yollarını axtarmaq üçün İran və Türkiyəyə müəyyən təzyiqlər də göstərirlər. Məsələn, Türkiyədə kürdlərə dil və milli muxtariyyətin verilməsi və s. kimi məsələlərlə, İranda isə kürdlərin bu ərazilərə köçürülməsi ilə məsələ qabardılır. Bu da regionda ictimai-siyasi vəziyyətə mənfi təsir göstərir. Hətta kürdlərin siyasiləşməsi, təşkilatlanması üçün siyasi dəstək və maliyyə yardımları da edilir. İran çoxmillətli bir ölkədir və bu cür məsələlər orada yaşayan 35 milyondan çox, İran əhalisinin 47%-ni təşkil edən azərbaycanlılara da təsirsiz ötürmüşür. Belə ki, kürdlər azərbaycanlıların tarixi vətəni və torpağı olan Urmiya, Sulduz, Xoy, Maku, Qoşaçay, Culfa kimi şəhərlərinə köçürürlər. Eyni zamanda bu torpaqların guya onlara məxsus olduğu bildirir və

müxtəlif şüarlar səsləndirirlər. Şimali İraqın kürd lideri Məsud Bərzani “KurdTV” ilə çıxışında deyib: “Milyonlarla kürdün haqq və hüququnu tapdayanlar bilməlidir ki, borcları ödəmək vaxtı gəldi. Hamı anlayır və görür ki, artıq kürdlər oyanıb. Bizə verilən demokratik dəstəklə istibdad və zülmə qurtulub azadlığa qovuşmuşuq.”Türkmeneli”, “Şərqi Azərbaycan” və “Qərbi Azərbaycan” deyilən, köçərilərin işğalında əsrlərdən bəri inləyən torpaqların da əsl sahibi olan kürdlərə qovuşmasına çox az qalıb. Kərkük, Urmu, Marağa, Təbriz kürd xalqının qəlbidir. Onları kimsəyə verməyəcəyik”. İndi Urmu, Sulduz, Qoşaçay, Ərdəbil, Təbriz, Marağa və Astara şəhərlərində damlarında “Kürdüstan” bayrağı dalğalanan evlərin sayı da çoxalmaqdadır. Güneydə kürdlərin ən çox toplaşdıqları şəhərlər isə Urmu və Sulduzdur. İraqın şimalındakı “Kürd muxtariyyəti” bu günlərdə Sulduzda konsulluq açıb və binanın qarşısından da “Kürdüstan” adlanan mifik dövlətin bayrağı asılıb. Yerli hakimiyyətin müdaxiləsindən sonra bayraq götürülsə də, binanın foyesində “Kürdüstan”ın böyük xəritəsi var. Həmin xəritədə İraqın şimalı, Türkiyənin cənub-şərq bölgələri, İranın şimalı və Azərbaycanın Laçın, Kəlbəcər, Fizuli, Zəngilan və Qubadlı rayonları “kürd torpaqları” kimi göstərilir. Son illər ərzində Sulduz, Urmu və Təbrizlə bəhəm, Güney Azərbaycanın Xoy, Maku, Salmas, Sayınqala, Tikantəpə və Qoşaçay şəhərlərində də kürd köçkünlərin sayı artıb.

Proses bu dinamika ilə davam edərsə artıq Azərbaycan üçün də təhlükələr artacaq. Əslində İran hökuməti azərbaycanlıları özləri üçün ən təhlükəli rəqib gördüklərindən kürdləri Türkiyə və Azərbaycan respublikası ilə sərhəd zonalarda yerləşdirir ki, azərbaycanlıların əlaqəsini kəsmək istəyirlər. Azərbaycan torpaqlarına kürdlərin yerləşdirilməsi ciddi problemlər yaradıb, o cümlədən demografik vəziyyət dəyişib. Balans pozulduğundan Azərbaycandan ayrılma və kürd əyalətinin qurulması çağırışları səslənməyə başlayıb. Bu çağırışlar ən azı bir dəfə qarşıdurma və qanlı qırğınlara səbəb olub. 1979-cu ildə İslam İnqilabından dərhal sonra qurulan Əbülhəsən Bənisədr hökuməti Kürdüstan Demokrat Partiyası və Komelə Partiyasının quldur dəstələrinə Qərbi Azərbaycanda “nizam-intizam”ın qorunmasını həvalə etdi. Onlar polis obrazını canlandırırdılar. Qərbi Azərbaycan tamamilə kürdlərin nəzarətinə verildi. Kürd silahlıları isə azərbaycanlıların malına və canına qənim kəsildilər. Məsələn, onlar Sulduzda Azərbaycan türklərinə qarşı kütləvi qırğınlara əl atdılar. 31 Fərvərdin 1358-ci Günəş ili (20 Aprel 1979) azərbaycanlıların silahsız olaraq saldıruya məruz qalması bir çoxlu itki nədəni olmuşdur. 10 gün sürən saldıruqlara, Urmu şəhərinin gənclərinin silahlı ayaqlaması və Sulduza daxil olması səbəbilə son qoyulmuşdur. Bir həftədə 2 minə yaxın azərbaycanlı öldürülmüş və çoxlu yaralı və bədən xəsarəti alan türklər olmuşdur .

Azərbaycan türklərinin silahlı mübarizəsindən sonra işğala son qoyuldu. Azərbaycanın bütün bölgələrindən – Təbriz, Muğan, Ərdəbil, Sarab, Zəncandan və başqa şəhərlərdən insanlar Urmiya, Sulduza axışmağa başladı. Minlərlə igidin qanı bahasına kürd işğalına son qoyuldu. Xalqın işğala qarşı mübarizəsinin təşkilində bir sıra azərbaycanlı ordu komandirləri, seperatçı kürdlərə qaşı mübarizəsilə yadda qalan Urmiyanın imam cüməsi Ayətullah Həsənin böyük xidmətləri olub. Azərbaycanın parçalanmasına qarşı kəskin mövqeyini ortaya qoyduğu üçün vəzifəsindən kənarlaşdırıldı.

Son bir neçə ildə Xoy ətrafındakı kürdlərin sayı 75 mindən 100 minə qaldırılıb. Kürdlərin sayı artdıqca, molla rejiminə görə, bununla Güney Azərbaycan türklərinin sərt reaksiyasının qarşısını almaq mümkün olacaq. İran rəhbərliyi siyasi məqsədləri üçün kürdlərə Salmas, Xoy, Maku və Təbriz şəhərlərində geniş imtiyazlar tanıyır. Həmcinin tarixi Azərbaycan əraziləri olan Çaldıran, Tikantəpə, Soyuqbulaq, Biçərə, Sulduz, Kürvə, Həsənabad kimi yaşayış bölgələrinin "kürd əraziləri" olmasını sübut etmək üçün saxta xəritələr də hazırlanıb. Məqsədli şəkildə tez-tez kürdlərin etiraz mitingləri də təşkil edilərək, Güney və Şimali Azərbaycan cəmiyyətinin gözündən pərdə asmağa çalışılır. Əsil niyyət Azərbaycan ərazilərini kürdlərin adına tarixiləşdirməkdir. İrandakı azərbaycanlıların birləşməsinə isə xarici və daxili amillərin təsiri vardır. Ona görə də say baxımından çoxluq təşkil etməsinə baxmayaraq azərbaycanlıların birləşməsinə maneələr vardır.

İlk maneə bildirdiyimiz kimi, Sayks-Pikot müqaviləsinin şərtləridir;

İkinci amil iri dövlətlərin bunu istəməməsidir, dərin təhlillər göstərir ki, İran amilində Qərbi ən çox narahat edən məsələdə məhz Cənubi Azərbaycan probleminin qabardıla bilməsidir. Güclü və birləşmiş 50 milyonluq Azərbaycan dövlətinin yaradılması heç bir halda Qərbin strateji maraqlarına cavab vermir. Ən azı ona görə ki, 35-40 milyonluq yeni bir türk dövlətinin yaranması, ümumi sayı 150-200 milyon olan türk dünyasının birləşməsi ilə sonuclana bilər. Bu isə bölgədəki qüvvələr nisbətinin köklü şəkildə dəyişməsi ilə sonuclana bilərdi;

Üçüncü maneə İran dövlətinin buna qarşı olmasıdır;

Dördüncü isə milli şüur və milli düşüncə tərzinin aşağı olması, fikir ayrılıqları, təşkilatlanma məsələsindəki problemlərdir ki, azərbaycanlıların birləşməsində problem yaradır.

XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ LƏNKƏRAN QƏZASINDA MÖVCUD OLAN TORPAQ İCARƏSİ

Leyla MƏCİDOVA

Lənkəran Dövlət Universiteti

kameliya-76@mail.ru

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Lənkəran qəzasında mövcud olan torpaq icarəsi məsələlərinin araşdırılması həm kəndlilərin torpaq münasibətlərinin xarakteri ilə yaxından tanış olmağa və onların torpaq ilə təmin olunması barədə fikir yürütməyə imkan verir, həm də kəndlilər tərəfindən öz torpaq paylarının ölçülərini ixtisar etməyə vadar edən, yəni onların torpağının özgəninkiləşdirilməsinə təsir edən şəraitə aydınlıq gətirməyə kömək edir. Ona görə də ilk öncə torpağın hansı şərtlərlə icarəyə verilməsini və hansı şəraitlərə görə icarə münasibətlərinin yaranmasını nəzərdən keçirək. Qeyd edək ki, burada daha çox kəndlilərin şumlanan torpağının ya bir-birindən ya da şəxsi torpaq sahiblərindən icarəyə götürülmə hallarına, həmçinin xırda şum torpaqlarının meşələrin hüduqlarında meşəbəyidən icarəyə götürülmə hallarına toxunulacaq.

Kəndlilər torpağı həm öz kəndlilərinin sahələrindən, həm də kənar icmaların sahələrindən, həmçinin kəndlilərdən və ayrı-ayrı sahibkarlardan icarəyə götürürdülər. Bəzən də kəndlilər öz torpaqlarını xüsusi torpaq sahiblərinə icarəyə verirdilər ki, belə hallara nadir halda rast gəlmək mümkün idi. Torpaq kəndlilər tərəfindən ya natural icarə şərtləri ilə, ya pulla istifadəyə qəbul edilirdi. Əmtəə-pul münasibətlərinin hələ çox geniş yayılmadığı bir şəraitdə hələ də birinci icarə üsulu ikincidən daha çox yayılmışdı. Çox vaxt torpaq hər il üçün ayrıca icarəyə götürülürdü. Təsadüfi hallarda qəzada torpağın uzun müddətə icarəyə verilməsinə də rast gəlinirdi ki, belə hala üç dəfə rast gəlinir: iki dəfə – 3 ilə və bir halda – 24 ilə bəhs olunan dövrdə Lənkəran qəzasında natural icarənin bir neçə növünə rast gəlinirdi. Onlardan birincisi və ən çox yayılmışı bu torpağın yarı-yarı icarəsidir. Bu halda adətən icarəçi öz zəhmətini, işçi mal qarasını və toxumlarının 1/2-ni, sahibkar isə toxumunun 1/2-ni sərf edirdi. Bəzi hallarda torpağın sahibi öz toxum hissəsini vermirdi, ona görə bu halda icarəçi bu hissəni məhsuldan öz xeyri üçün saxlayırdı. Bəzən isə torpaq sahibi toxumu verir, lakin məhsul yığımı zamanı onları geri alırdı və bu zaman məhsulun qalığı yarı bölünürdü. Belə hal icarənin ən sadə və ümumi formasıdır. Bu formada həm də belə hallar müşahidə edilir ki, orada torpaq sahibi və icarəçi arasındakı münasibətlər bir qədər dəyişir və mürəkkəbləşir. Bu dəyişikliklər torpağın becərilməsində hər iki tərəfin daha bərabər iştirakına, toxum və işçi mal-qaranın gətirilməsinə aiddir. Belə ki, torpağın sahibi toxumların 1/2 verir və şəxsi əməklə iştirak edir, icarəçi isə toxumlarının 1/2 və işçi mal-qarasını verir və bu zaman məhsul bərabər bölünürdü. Bəzən isə birinci toxumlarının 1/2 və işçi mal-qaranın qalan hissəsini verir və hər iki tərəf şəxsi zəhmətlərini də qoyurdu və məhsulu bərabər şəkildə bölürdülər. İcarənin digər növü torpağın məhsulunun 1/2 hissəsindən icarəyə götürülməsi hallarıdır.

Pul icarəsinə keçidi o icarə halları təşkil edirdi ki, suvarılan torpaqdan götürülən məhsul bölüşdürülmürdü, bu halda torpağın sahibi qarşılığında ərzaqla ödənilən müəyyən ödəniş alırdı. Belə ki, torpaq sahibi yalnız torpağı verirdi, bunun müqabilində isə icarəyə verdiyi şəxsdən torpağın hər desyatınə görə təmiz düyü ilə ödəniş alırdı. Adətən qəzanın bir çox yerlərində hər desyatınə görə, 18,75-13,75-7,50-6,25 pud düyü icarə haqqı olaraq ödənilirdi.

Torpaq icarəsinin göstərilmiş icarə halları tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə və hüquqlarının bərabərliyi qorunmaqla kəndli torpaqlarına aid idi. Xüsusi torpaq sahiblərindən isə torpaqlar digər şərtlərlə icarəyə götürülürdü. Belə torpaqların icarəyə götürülməsinin ən geniş yayılmış halları məhsulun 1/10 hissəsinin torpaq sahibinə verilməsidir ki, bu onun torpağında yaşayan kəndlilər tərəfindən icarəyə götürülürdü. Torpaqların icarəyə verilməsi həmçinin müəyyən ödəniş əsasında da həyata keçirilirdi. Bəzi hallarda torpaq sahibi icarəçi ilə şəriklik əsasında torpağı icarəyə verirdi. Sonuncu halda o toxumlarının 1/2-ni və işçi heyvanları verirdi və məhsulun yarısını təmizlənmiş buğda ilə alırdı. Qəzanın sahil hissəsində də torpaq bu şərtlərlə icarəyə götürülürdü və bu zaman yalnız suvarılan çəltik sahələri icarə obyektinə kimi çıxış edirdi. Suvarılmayan torpaqların isə ən çox 1/3 hissəsindən sahibinə haqq verirdi. Bu zaman həm toxum, həm də çəkilən zəhmət bütövlüklə icarəçinin üzərinə düşürdü. Bu növ torpaq həmçinin pul ödənilməsi şərti ilə də icarəyə götürülürdü.

XVI ƏSR AVROPA MƏNBƏLƏRİNDƏ SUFİ ŞAH OBRAZI

Günay HEYDƏRLİ

BDU-nun Qədim dünya və orta əsrlər kafedrasının doktorantı
gunay.heyderli@gmail.com

1501- ci ildə tarixi Azərbaycan torpaqlarında Səfəvilər dövlətini yaradan I Şah İsmayılın Osmanlı türklərinə qarşı həm dini, həm də siyasi cəhətdən barışmaz mövqedə dayanması xristian dünyasının bütün diqqətini öz üzərinə çəkdi. Avropada ilahiləşdirilmiş, “ Sufi” adlandırılan şah surəti yaratdı: “ İsmayıl Sufi kimi tanınır. Şübhə yoxdur ki, bu qırmızı papaq geyinən insanlar daha çox portuqaliyalılara bənzəyirlər. Şeyx İsmayıl vaxtının çox hissəsini Hörmüzdən 50 günlük yol məsafədə olan Təbrizdə keçirir.” Bu sözlərə 1511-1512- ci illərdə Təbrizə səfər edən portuqaliyalı elçi Tom Piresin qeydlərində rast gəlinir .

Türklərin irəliləməsini “qiyamət əlaməti” hesab edən XVI əsr Avropası I Şah İsmayılın bir peyğəmbər kimi göndərildiyi və türklərdən xristianları xilas edəcəyiylə bağlı əlamətlərə inanırdı: “Berqamodan 2 mil məsafədə məxluqlar kütləsi səmada görünüb :qara qartallar, şahinlər, quzğunlar və digər indiyə qədər nə forması nə təbiəti heç bir müəllifə məlum olmayan başqaları. Bu sonuncuların quzğunlar kimi iti qıçları , heyrətamiz uzunluqda caynaqları var. Qartallar xristian imperiyalarını, şahinlər fransızları, quzğunlar türkləri, digər tanınmamışlar Peyğəmbər tərəfdarlarıdır.” Mənbənin sonunda Peyğəmbər tərəfdarlarının düşmənləri üzərində az itkiylə qələbə çaldığı qeyd olunur .

1501- ci ilin iyulunda Misirə göndərilən italyan humanisti və diplomatı Pietro Martire öz səfəri haqqında yazılarını 1511- ci ildə “ Onilliklər” adıyla çap etdirir. O , bu səyahətnaməsində Qranadadan xəbərlər aldığı yazırdı.” Onlar deyirlər ki, gənci “Sufi” adlandırırlar . O, səxavətli və comərd ruha malikdir.” Göründüyü kimi, I Şah İsmayılın soracağı Şərqdən Qərbə sürətlə yayılırdı.

Səfəvilər dövləti haqqında İtaliyaya daha konkret məlumatı çatdıran 1502- ci ildə Konstantino Laskari olmuşdur . Bu haqda Marino Sanudonun “Diarii” (Gündəlik) əsərində məlumat verilir. Marino Sanudonun “Diarii” əsəri XVI əsr tarixini izləmək üçün əvəzsiz mənbədir. O , 1496 –cı ildən başlayaraq gündəlik tutmağa başlamışdı. 1498- ci ildə Senata seçilməsi siyasi hadisələri daha yaxından izləməsinə səbəb oldu və 1533-cü ilə qədər bu gündəliyi davam etdirdi. Sanudonun 40000 səhifəlik “Diarii” si 1879-1902-ci illər arasında tərcümə olunaraq çap olundu. “Diarii”də yüzlərlə I Şah İsmayılın aid hesabatlar var ki, 1502-1504 illər aralığında Venesiyaya çatıb. Sanudo Senatın ittifaq axtarışlarına çıxdığını və bu məqsədlə də Laskarinin Kiprdən Təbrizə göndərildiyini yazırdı . O , tacir qiyafəsində Venesiya casusu kimi Venesiyaya Səfəvilərin qoşunları və şahı haqqında geniş bilgilər çatdırdı. Laskarinin missiyasının məqsədi şahın Anadolunun cənubunda Qaramanlı bəyliyinə Osmanlı dövlətinin əleyhinə qaldırdığı üsyana dəstək verib vermədiyinə əmin olmaq idi. İsmayılın uğurları, Anadoluda təsirini yaymaq cəhdləri Osmanlı dövlətinin şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyini sual altına alırdı. I Şah İsmayıl Venesiya ilə danışıqlar apararaq ona hərbi yardım edilməsini istəyirdi. Venesiya isə silah əvəzində vədlər verirdi. Bunun da bir sıra səbəbləri vardı. Venesiya ehtiyat edirdi ki, Səfəvi qüvvələri Portuqaliya ilə birləşərək Sinyoriyanın əsas ticarət tərəfdaşı Məmlük sultanına zərbə endirəcək .

Marino Sanudo da I Şah İsmayılı peyğəmbər kimi görürdü: “ Yeni peyğəmbər Şərqdə peyda olub. Məhəmmədin nəvəsi özünü Allahın özü və ya carçısı qəbul edir.” Sanudonun qeydləri arasında Səfəvi ordusunun 150 minə çatdığı haqda məlumatlar da vardı. Onun yazdığı xəbərlərin ən kulminasiyası şahı Bağdadda olması və Hələb əleyhinə qüvvələr göndərəcəyi idi.

Avropalıların I Şah İsmayılın baxışlarının əsasında Şərqin təsvirini, mədəni, dini fərqləri aydın şəkildə görmək olar. I Şah İsmayıl nadir şahlardan idi ki, avropalılar ona ehtiram göstərirdi, təriflər edirdilər. XVI əsr əvvəllərində dərc olunan xəbərlər, xronikalar, gündəliklər üçün çözülməyən şifrə idi. Mark Antonio Sabellik 1504- cü ildə çap etdirdiyi “ Enneades sive Rapsodia historiarum” adlı dünya tarixinə həsr olunmuş kitabın sonuncu bölməsində 1501- cil il hadisələrinə diqqət çəkərək yazırdı: ” Bu vaxt ərəfəsində şayiə yayılıb ki, yeni peyğəmbər İranda peyda olub. Vaiz deyil, cadugər deyil, amma qorxuyla ticarət edən insandır. Onun zühuru bütün Şərqi dağınıqlıq içinə salıb. Mühəribələri Qərbə və İtaliyaya səs salıb.Yeni Sufinin türklər əleyhinə olmasından danışıılır .”

Səxavətinə, şahlıq hünərinə görə I Şah İsmayıl Makedoniyalı İsgəndər, Kserks, I Dara ilə müqayisə olunurdu.

1507- ci ildə Zuan Moresini Venesiyaya göndərildiyi hesabatda I İsmayıl mifinə Makedoniyalı İsgəndər bənzərliyini də əlavə edir: ” Onu kral və ya şahzadə adlandırmırlar. Amma müqəddəs və ya

peyğəmbər adlandırılırlar. O, yaraşıqlı, saqqalsız gəncdir. Xəsislikdən məhrum İsgəndər kimi çox səxavətlidir. Pulu elə paylayır ki, sanki yer üzünün Allahıdır. O, müqəddəslərin müqəddəsidir. İlahi güclə doludur, buna görə də o, uşaq kimi heç kimdən məsləhət almır və inanır ki, Şiəlik onun hər hərəkətində ilahi olaraq onu ilhamlandırır.”

I Şah İsmayılı Osmanlı imperiyasına qarşı ideal müttəfiq olduğunu isbat etmək məqsədilə XVI əsr mənbələri Səfəvi şahına zidd olan xüsusiyyətləri belə ona aid etməkdən çəkinmirdilər. Bu daha çox özünü din adamlarının, diplomatların yazılarında göstərirdi. 1502-ci ildə Avstriyanın Ştirian şəhərinin yepiskopu məktub nəşr etdirir: “Oxucular Sufi və ya Şiə adlanan Uzun Həsənin nəvəsi bütün İrani işğal edib. O, Məhəmmədin boş qanunlarını rədd edir. Müqəddəs atasının vəsiyyətinə əməl etməyə çalışır.” Rodosdakı Venesiya elçisi Domeniko Dolfin də 1502-ci ilin oktyabrında Venesiyaya eyni məzmunlu xəbər göndərmişdi: “O işğal etdiyi ərazilərdə Məhəmmədin dinini dağıdır, kitabları yandırır, nifrət göstərir. O istəyir ki, Allaha tək ibadət edilsin, onu peyğəmbər kimi görsünlər. “Məktublardan aydın olunur ki, XVI əsr humanistləri Şiəliyin mahiyyətini bilmədən, şahı tanımadan şeyiələri yazılı mənbələrə çevrirdilər. Türk təhdidi altında olan Avropada bir İsmayıl ümidi formalaşdırmışdılar.

I Şah İsmayıl Səfəvi haqqında yaranmış miflər sadəcə xalq arasında da yayılırdı. 1502 –ci ildə Venesiya elçisi Zakkaria Kontarini yazırdı: “Bovariya kəndliləri İsmayıl kimi şah arzulayırlar.” Artıq Florensiyada bayramlar zamanı Sufini sosial ədalət rəmzi kimi təsvir edən mahnılar oxunmağa başladı. Oxuyanlar geniş kütlə qarşısında arabalar daşıyaraq yoxsul, miskin obrazı təqlid edirdilər. Öz torpağında bərabərsizliyə son qoyan insanı salamlayıp, tezliklə İtaliyada da bərabərlik yaradacağına inanırdılar. Mahnının sözlərində deyilirdi:

Və biz artıq arxayınq ki, Sufi tezliklə gələcək.

Kim ki, birindən alacaq, digərinə verəcək.

Sərvətin hər işarəsinə bərabər edəcək.

Və sonra bu, aydın olacaq,

Kim lütfkardır, kim ağıllı

Və kim ki, indi qalibdir və kefikökdür,

Tezliklə bədbəxt olacaq

Çünki tale o yolla xəşbəxt qalmağa

Heç vaxt icazə verməyəcək.

Yalnız bir şey bizi məyus edir ki,

Kimsə bizə deyib Onun gəlişi çox gecikəcək [3, s. 205].

Göründüyü ki, feodal zülmündən əziyyət çəkən sadəcə əhali bərabərlik, ədalət axtarışındaydı. Bu ədaləti gətirənin kimliyi onları düşündürmürdü. I Şah İsmayılın Robin Qud kimi varlıqlardan sərvəti alıb yoxsullara paylayacağına inam formalaşmışdı.

15 Sentyabr 1918-ci il Azərbaycan tarixində

Nurlanə İSMAYILZADƏ

Lənkəran Dövlət Universitetinin dissertantı

nurlanaismayilzada@gmail.com

Azərbaycanın XX əsr tarixində mühüm yer tutan, 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Şərqdə və türk dünyasında ilk demokratik respublika hesab olunan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan özünün müstəqil yaşamaq haqqına malik olduğunu sübut etmiş, qısa zaman müddətində istiqlalını 23-ə yaxın böyük dövlətə tanıtmış, insanların siyasi, iqtisadi, ictimai və digər sahələrdə azad fəaliyyəti üçün şərait yaratmış, hərbi gücünün artırılması üçün ilk milli ordu yaratmış, ölkənin ərazi bütövlüyü və milli mədəniyyətinin inkişafında ciddi işlər görmüşdür. Xüsusilə də, eyni superetnosu təmsil edən – bir millət iki dövlət olan Azərbaycan və Türkiyənin ən çətin tarixi anlarda həmrəylik nümayiş etdirməsi Azərbaycanın suverenliyinə, istiqlaliyyətinə misilsiz tarixi töhfələr bəxş etmişdir. Belə tarixi hadisələrdən biri də 15 sentyabr 1918-ci ildə Nuru Paşanın rəhbərlik etdiyi Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan Korpusunun Bakıya daxil olaraq şəhəri erməni-bolşevik işğalından azad etməsidir.

Ümumiyyətlə, Bakının erməni-bolşevik işğalından azad edilməsinin tarixi dövrünə kompleks yanaşmaq daha məqsədəuyğundur. Belə ki, 28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin öz

müstəqilliyini elan etməsindən sonra Azərbaycanla Osmanlı Türkiyəsi arasında Batumda 4 iyun 1918-ci il tarixində strateji əhəmiyyət kəsb edən mühüm bir müqavilə imzalandı. Müqavilənin beşinci maddəsinə əsasən əgər zəruri olarsa, Osmanlı hökuməti sülh və əmin-amanlığın möhkəmləndirilməsi, ölkənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinə hərbi yardım göstərməyi öz öhdəsinə götürdü. Müqavilədən dərhal sonra Nuru Paşanın rəhbərliyi ilə V Qafqaz diviziyası Gəncəyə gələrək Azərbaycan ordusunun quruculuğunda iştirak etməyə başladı. V Qafqaz diviziyası ilə o vaxt Azərbaycan silahlı qüvvələrinin əsasını təşkil edən Müsəlman Korpusu Qafqaz İslam Ordusu adı altında birləşdi və bəhs olunan silahlı birləşmələr Azərbaycanın istiqlaliyyəti və suverenliyinin qorunub saxlanması istiqamətində xüsusi fəaliyyət göstərməyə başladı. Ordunun əsas qüvvəsini Osmanlı zabitləri təşkil etsə də, onun daxilində I Dünya Müharibəsi illərində yaradılmış müsəlman könüllülərindən ibarət diviziya da iştirak edirdi.

Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığının hərbi planları siyasi məqsədlərlə şərtlənirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin aşağıdakı məqsədi var idi: düşmənin kimliyindən asılı olmayaraq bolşevik-erməni və ya ingilis-erməni) işğal edilmiş əraziləri azad etmək, Bakının azad edilməsindən sonra paytaxt şəhəri olduğundan ölkəni idarə edəcək qurumları orada təşkil etmək, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və müstəqilliyini təmin etmək üçün milli ordunu təşkil etmək. Osmanlı dövlətinin siyasi planları müxtəlif təsirlərlə üzləşsə də əsasən dəyişilməz qalmışdır: Azərbaycan hökumətinin dövlət və ordu quruculuğu, ölkənin müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi sahəsindəki fəaliyyətini dəstəkləmək, 1918-ci il 4 iyun müqaviləsinin bütün şərtlərini tam həyata keçirmək). Qafqaz İslam Ordusu təşkil edilərkən onun yaradılmasının məqsədləri əhaliyə müraciətdə açıqlanmışdı: ermənilərin ingilislərlə birləşərək Bakını işğal etməsinə maneçilik törətmək; Bakıda müsəlmanlar və bolşeviklər arasındakı müharibəyə müdaxilə etmək; Bakı ilə bağlı "almanların ehtiraslarına mane olmaq"; Qafqaz müsəlmanlarını təcavüzdən qurtarmaq"

1918-ci ilin aprel-sentyabr aylarında Bakı uğrunda aparılan döyüşlərin son nəticəsi Bakı şəhərinin azad edilməsi oldu. Qələbənin siyasi nəticələri Azərbaycan üçün olduqca böyük idi: Azərbaycan xalqının fiziki məhvinə çalışsan və bu yolda istənilən siyasi maska geyən, istənilən tərəflə əlaqə yaradan daşnak liderlərinin məqsədləri baş tutmadı. QİO vasitəsi ilə əksəriyyətini erməni döyüşçüləri təşkil edən Bakı Soveti, sonra isə Sentrokaspi Diktaturası qoşunları darmadağın edildi. Bakını, sonra isə bütün Azərbaycanı Rusiyanın tərkib hissəsinə, daha doğrusu müstəmləkəsinə çevirməyə çalışsan qüvvələr (istər bolşevik, istərsə də Sentrokaspi Diktaturası) məğlub edildilər və bu məğlubiyyət onları Azərbaycan hökuməti ilə hesablaşmağa vadar etdi; bolşevizm ideyalarının Azərbaycan xalqına yad olması və xalqın onlara qarşı vuruşmağa hazır olması sübut edildi; dünya arenasında Azərbaycanın yeganə müttəfiqi Osmanlı dövlətinin, osmanlı türklərinin olması fikri öz təsdiqini tapdı. Ümumiyyətlə, 15 sentyabr 1918-ci ildə türk qoşunlarının və Azərbaycan hökumətinin Bakıya daxil olmasını Azərbaycanın istiqlaliyyətinin və müstəqilliyin həqiqətən əldə edilməsi, dövlətçiliyin başlıca əsaslarının və özülünün qoyulması kimi hesab etmək olar.

HEYDER ELİYEV İRSİNDE MENEVİ TERBİYE MESELELERİNİN ORTA UMUMTEHSİL MEKTEBLERİNDE TEDRİS EDİLMƏSİ

ABDULLAYEV Ravil Fərrux oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Respublikamızın inkişafının yeni bir mərhələsində formalaşmaqda olan müasir Azərbaycan gəncliyini biliklər sistemi ilə təmin etmək, onlarda geniş şəbəkəli, ahəngdar baxışları inkişaf etdirmək nə qədər önəmlidirsə, cəmiyyətin təməlini gücləndirmək məqsədi ilə mənəvi yönümdə kamil, hərtərəfli şəxsiyyətlər formalaşdırmaq bir o qədər vacib bir məsələdir. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətini Müasir Azərbaycanın gənc nəslinin mənəvi tərbiyəsinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi araşdırarkən bir sıra elmi, elmi kütləvi dərs vəsaitlərini nəzərdən keçirdim. Araşdırdıqlarımdan bir daha mənə aydın olduki, Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının canlı tarixi, onun bütün həyatı və siyasi fəaliyyəti isə formalaşmaqda olan gənc nəsillər üçün əsl mənəvi tərbiyə məktəbidir. Məhz bu baxımdan orta ümumtəhsil müəssisələrində təhsil alan gənc nəsillər bu inkişafın mərkəzində dayanır. Onların mənəvi zənginliyi, şəxsiyyət kimi yetkinləşməsi orta məktəb təcrübəsin-

dən başlayır. Mənəvi tərbiyənin mühim cəhəti - şəxsiyyətlə cəmiyyət arasında əlaqənin genişliyi və dərinliyidir. O, insan həyatının bütün sahələrində - ictimai, siyasi, mədəni, idraki, ailə-məişət və s. özünü göstərir. Mənəvi tərbiyənin əsas tərkib hissəsi şəxsiyyət amilidir. Bu mənada bütün şəxsiyyətləri insan adlandırmaq mümkündür, amma bütün insanları şəxsiyyət adlandırmaq düzgün deyil, çünki bu mümkünsüzdür. Yeni dünyaya göz açan körpə təbiətin bir parçası olan fərddir, lakin onu hələ şəxsiyyət adlandırmaq mümkün deyil. Məhz bu baxımdan psixoloji ədəbiyyatlarda “şəxsiyyət” termini belə bir aydınlıq gətirilir: “Şəxsiyyət dünyanı dərk edib müəyyən istiqamətdə dəyişən, əmək fəaliyyətinə qabil olan konkret, ictimai varlıq olan insandır”.

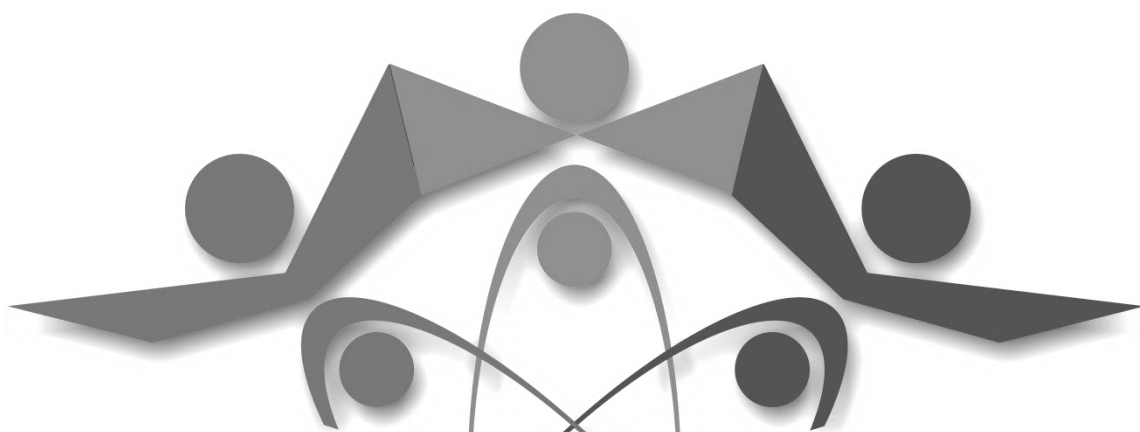
Müstəqil Azərbaycan Respublikasının gənc nəslinin cəmiyyətdə dəyərli mənəvi şəxsiyyət kimi formalaşması üçün, ilk öncə onlara tariximiz dərinədən tədris edilməli, bu tarixin müdrik, uzaqgörən sərkərdələrinin, dövlət başçılarının mənəvi irsi aşılmalı və bunun əsasında onlarda mənəvi ruh yüksəldilməlidir. Məhz Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev xalqımızın tarixində zamanın formalaşdırdığı belə dəyərli şəxsiyyətlərdən biridir. Onun zəngin həyat təcrübəsi formalaşmaqda olan müasir Azərbaycan gənciliyi üçün ən böyük mənəvi örnəkdir.

Heydər Əliyev orta ümumtəhsil müəssisələrində şagirdlərə müstəqillik, demokratiya, azadlıq anlayışlarının mahiyyətinin geniş şəkildə tədris edilməsini, xalqımızın qədim tarixini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərinin aşılmasını mənəvi tərbiyə sahəsində böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirirdi. Onun bu barədə dəyərli fikrini qeyd etmək istəyirəm: “Bütün dərslər, xüsusilə humanitar fənlər gərək gənclərimizə vətənə sədaqət, milli vətənpərvərlik ruhu aşılсын, tərbiyə etsin və bununla hər bir gəncin qəlbində sarsılmaz bir qalaya çevrilsin”. Məhz bu səbəblərlə bağlı olaraq Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev orta ümumtəhsil müəssisələrində tarixin tədrisi prosesində milli ruhun, milli iftixar hissələrinin, vətənpərvərlik amalının yüksəldilməsini, onun şagirdlərə şüurlu surətdə tədris edilməsini bildirirdi. Heydər Əliyev bu barədə öz çıxışlarında qeyd edirdi: “Əgər biz xalqımızın gücünü bir yerə toplasaq, onun daxili mənəviyyət hissini oyatsaq, tarixi ənənələrini və tarix boyu göstərdiyi qəhrəmanlıq nümunələrini bu gün xalqımıza, xüsusən gənclərimizə bir daha çatdıra bilsək, şübhəsiz ki, xalqımız birləşəcək, səfərbər olacaq, ayağa qalxacaq, birinci növbədə öz namusunu, şərəfini qoruyacaq, özünün bugünkü həyatını, gələcəyini, övladlarının, nəvələrinin, nəticələrinin həyatını qoruyacaqdır”.

Ulu Öndərimiz mənəvi tərbiyə sahəsində milli mənəvi baxışların formalaşdırılması üçün xüsusi imkanların mövcud olduğunu bildirirdi: “Fəxr edirəm ki, bizim Azərbaycanın gözəl, göyçək, istedadlı balaları, evladları var. Fəxr edirəm ki, Azərbaycanın gələcəyi bu qədər gözəl təməl əsasında qurulur. Siz bugünkü həyatınızla, təhsilinizlə, öz istedadınızı inkişaf etdirməklə Azərbaycanın gələcəyinin binasını qurursunuz, böyük binanı qurursunuz. Müstəqil Azərbaycanın, daim müstəqillik içində yaşayan Azərbaycanın böyük binasını qurursunuz”.

Heydər Əliyev gənclərin mənəvi tərbiyəsinin ən vacib sahələrindən biri olaraq onlarda milli vətənpərvərlik ruhunun yüksəldilməsi olduğunu qeyd edirdi. O, bu barədə 1996-cı il fevral ayının 2-də ilk dəfə müstəqil dövlətimizin prezidenti olaraq Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Gənclərinin Birinci Forumunda çıxışı zamanı belə bir nitq söyləmişdir: “Bizim gənclərimiz milli ruhda tərbiyə edilməlidirlər, bizim milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidirlər. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidirlər, keçmişimizi yaxşı bilməlidirlər, dilimizi yaxşı bilməlidirlər, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidirlər”.

Respublikamızın iyirmi faiz torpaqlarının erməni qəsbkarları tərəfindən işğalı, milyonlarla soydaşımızın qaçqın və məcburu köçkün halına salınması müasir Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran başlıca problemdir. Bu təkcə işğalla deyil, həmçinin də gənc nəslin mənəvi yönümdə inkişafına mənfi təsirlə özünü göstərir. Məhz bu çətinliklərin aradan qaldırılması istiqamətində aparılan səriştəli fəaliyyət mənəvi inkişafın, mənəvi ruhun yüksəldilməsinə xidmət göstərməlidir. Məktəblilərdə Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev irsinin aşılmasını onlarda vətənpərvərlik, milli inam, vətən döyüşkənliyi, düşmənə nifrət kimi hissələrin formalaşmasına səbəb olur. Bugünkü məktəbli səbahın cəsur əsgəri olduğunu anlayır, vətəni, xalqı üçün lazım gəlsə canından belə keçməyə hazır olacağını dərk edir. Məhz bütün səbəblərlə bağlı olaraq orta ümumtəhsil məktəblərində Heydər Əliyev irsindən mənəvi tərbiyəvi yönümdə geniş şəkildə istifadə edilməli, bununla bağlı olan məsələlər şüurlu şəkildə tədris olunmalı, təbliğ olunmalı və onun Respublikamızın yüksək ictimai, iqtisadi, elmi, siyasi, mədəni inkişafını şərtləndirən fikirləri ilə yanaşı, həm də gənclərin mənəvi yönümdə yetkin şəxsiyyət olaraq formalaşmasına təsir göstərən dəyərli fikirləri məktəblilərə aşılmalıdır.

Dedicated to the 94th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS

Baku Engineering University, 05-06 May 2017, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION V

HISTORY AND LAW

Law

FİRMA ADI ANLAYIŞI VƏ ONUN HÜQUQİ MÜHAFİZƏSİNƏ DAİR PROBLEMLƏRİN TƏHLİLİ

Mübariz YOLÇIYEV

Bak Dövlət Universiteti Hüquq Fakültəsinin
və Bakı Mühəndislik Universiteti İİF-nin dosenti
mhalidoglu@yahoo.com

Giriş. Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsinə dair 20 mart 1883-cü il tarixli Paris Konvensiyasında firm adı üzərindəki hüquqların da sənaye mülkiyyəti obyektinə olaraq mühafizə olunacağı tənzimlənmişdir. Ölkəmiz bu Konvensiyaya 14 sentyabr 1995 tarixli və 1109 sayılı Milli Məclis qərarı ilə qoşulsa da firma adı hüququnun mahiyyəti, quruluşu, müxtəlif müqavilələrin predmeti olması və mühafizəsinə dair məsələlərin qanunvericilikdə təfəssilatla tənzimləndiyi demək mümkün deyildir. Bu durum isə müxtəlif problemlər meydana gətirməkdədir. Məqələdə firma adı anlayışı, onun quruluşu, müxtəlif müqavilələrin predmeti olub-olmaması, mühafizəsi kimi məsələlər təhlil edilmişdir.

1. Firm adı anlayışı. “Firma adı” bir sahibkarı başqa bir sahibkardan fərqləndirən, üzərində əqli və sənaye mülkiyyət hüququ təsis edilən addır. Bu adın əqli və sənaye mülkiyyəti hüququ olduğunu 1883-cü il tarixli Paris Konvensiyası tənzimləmişdir. Həmin Konvensiyanın 1-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə görə, “əqli (sənaye) mülkiyyəti hüququnun mühafizə dairəsinə ixtiralar, faydalı modellər, sənaye nümunələri, əmtəə nişanları, **firma adları**, coğrafi adlar, haqsız rəqabətin qarşısının alınması kimi məsələlər daxildir”.

Paris Konvensiyasının 8-ci maddəsinə görə, “hər hansı bir firma adı bu Konvensiyaya qoşulan ölkələrdə müraciət etmə və qeydiyyatla alınma şərti tələb edilmədən mühafizə ediləcəkdir”.

AMM-nin 50.2-ci maddəsinə görə, Kommersiya təşkilatı olan hüquqi şəxsin firma adı olmalıdır. Firma adı qanunla müəyyən edilmiş qaydada qeydə alınmış hüquqi şəxsin həmin addan istifadəyə müstəsna hüququ vardır. Firma adlarının qeydiyyatı və işlədilməsi qaydası qanunvericiliklə müəyyən edilir. Məlum olduğu kimi, firma adı üstündə sahibinin əqli mülkiyyət hüququ mövcuddur və bu hüquqdan haqsız istifadə edən şəxs hüquq sahibinin tələbi ilə ondan istifadəyə son qoymalı və vurduğu zərərin əvəzini ödəməlidir.

2. Firma adına dair sistemlər. a) İstifadəyə dair: Ümumiyyətlə dünya praktikasında firma adından istifadə baxımından üç sistem mənimsənib. Bunlar, **məcburilik sistemi:** firma adından istifadə etmək bütün sahibkarlar baxımından məcburidir (məsələn, Türkiyə). **Sərbəstlik sistemi:** firma adından istifadə etmək bütün sahibkarlar baxımından sərbəstdir. **Qarışıq sistem:** firma adından istifadə etmək bəzi sahibkarlar baxımından məcburi, bəziləri baxımından isə sərbəstdir.

b) Hazırlanması baxımından sistemlər. Burada üç sistem mövcuddur. Birincisi sərbəstlik sistemi, ikincisi reallıq sistemi, üçüncüsü qarışıq sistemdir.

3. Firma adının quruluşu. Quruluşu baxımından firma adı **iki elementdən** ibarət olur. Bunlar **məcburi element** və **əlavə elementdir**. Məcburi element, elə bir ifadədir (söz və ya söz birləşməsi) ki, həmin ifadə mütləq firma adında olmalıdır, bunu qanunvericilik tələb edir. Məsələn, tam ortaqlıqda “tam ortaqlıq” ifadəsi, səhmdar cəmiyyətində “açıq səhmdar cəmiyyəti” və ya “qapalı səhmdar cəmiyyəti” ifadələri. **Əlavə elementlər** də ikitərəfə ayrılır. Bunlar, **“məcburi əlavə element”** və **“kəonüllü əlavə elementdir”**. Məcburi əlavə element, bir firma adını digərindən fərqləndirmək üçün məcburi elementə əlavə edilməsi qanunun tələb etdiyi ifadədir. Məsələn, tam ortaqlıqda “məcburi əlavə elementin” nə olduğunu Qanunverici Orqan tənzimlədiyi halda, “kəonüllü əlavə elementin” mövcud ola biləcəyini qəbul etməyib.

4. Firma adı növləri. Fiziki şəxs sahibkarların firma adının quruluşunun necə ola biləcəyi qanunvericilikdə xüsusi norma ilə tənzimlənməmişdir. Hesab edirik ki, bu məsələnin xüsusi norma ilə tənzimlənməsi önəmlidir. Kommersiya təşkilatlarında isə firma adı Mülki Məcəllədə tənzimlənməmişdir.

5. Firma adının qeydiyyatı. Firma adının qeydiyyatla alınması fərdi sahibkarlar baxımından məcburi olmadığı halda, kommersiya təşkilatları baxımından məcburidir. Burada qeydiyyat kommersiya təşkilatlarının dövlət reyestrində həyata keçirilir və müəyyən şərtlərə tabedir. Hər hansı bir məlumat hüquqi şəxslərin dövlət reyestrinə daxil edilmədən əvvəl icra orqanı tərəfindən həm forma baxımından, həm də məzmun baxımından yoxlanılır. Bu fikri HŞDQ-nun 11-ci maddəsinin tələblərinə əsasən irəli sürmək mümkündür.

6. Firma adının özgəninkiləşdirilməsi və davamlılığı. a) Özgəninkiləşdirilməsi. Firma adı sənaye mülkiyyəti hüququ olduğu üçün bütün digər sənaye mülkiyyəti hüquqları kimi o da maddi dəyərə sahibdir. Bu səbəblə onun alğı satqı müqaviləsini və digər müqavilələrinin predmeti olmasına bir əngəl yoxdur.

b) Davamlılığı. Firma adı ilə bağlı əsas məsələlərdən biri firma adında adı yazılı olan ortağ hər hansı bir əsasla şirkətdən çıxdıqda, şəxsin adı dəyişdikdə və ya şirkət özgəninkiləşdirildikdə bunun firma adına necə təsir edəcəyi məsələsidir. Bununla bağlı xüsusi bir norma Qanunvericilikdə mövcud deyil. Ancaq hesab edirik ki, bu durum firma adının formasına hər hansı bir təsir göstərməməlidir. Bu fikir bütün dünyada qəbul edilən “firma adının davamlılığı” prinsipi ilə əsaslandırıla bilər. Həmin prinsipə görə, firma adı, tam ortaqlıq təsis edilərkən həqiqi vəziyyətə uyğun olmalıdır, lakin şirkətin sonrakı həyatında baş verən dəyişikliklər firma adına təsir etməməlidir.

7. Firma adı üzərindəki hüquq və bu hüququn qorunması. a) Firma adı üzərindəki hüquq. Qeyd edildiyi kimi, “firma adı” üzərində əqli və sənaye mülkiyyət hüququ təsis edilmiş addır. Bunu Paris Konvensiyasının 1-ci maddəsinin 2-ci hissəsi də təsdiqləyir. Həmin Konvensiyasının 8-ci maddəsinə görə, “hər hansı bir firma adı bu Konvensiyaya qoşulan ölkələrdə müraciət etmə və qeydiyyatla alınma şərti tələb edilmədən mühafizə ediləcəkdir”. Bunu AMM-nin 50.2-ci maddəsi də təsdiqləyir

b) Firma adı üzərindəki hüququn qorunması. Qeyd edildiyi kimi, başqasının firma adından onun icazəsi olmadan istifadə olunması firma adı hüququnun pozulması hesab olunur. Ayrıca icazə ilə verilmiş firma adından qanuna və ya müqaviləyə zidd istifadə olunması, qarışıqlıq meydana gətirilməsi də firma adı üzərindəki hüququn pozulması hesab olunur. Bu və oxşar hallarda firma adının qorunması önəmlidir.

Nəticə kimi deməliyik ki, bir sahibkarı başqa bir sahibkardan fəqrləndirən və üzərində sənaye mülkiyyəti hüququ təsis edilə bilən obyekt olan firma adının müxtəlif müqavilələrə necə predmet ola biləcəyini, onun üzərinə həbsin, girovun necə qoyula biləcəyi, vərəsəlik yolu ilə necə keçəcəyini “firma adının davamlılığı” prinsipini də nəzərə alaraq qanunvericilikdə tənziqləmək önəmli olduğu kimi, fiziki şəxsləri də istifadə edə biləcəyi firma adının quruluşunun qanunvericilikdə tənziqləmək önəmlidir.

ПОНЯТИЕ НАЗВАНИЕ ФИРМЫ И АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ О ЕЕ ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ РЕЗЮМЕ

Названия фирмы это отличительные черты одного предпринимателя от другого. Право интеллектуальной и промышленной собственности на это названия принято по Парижскому конвенции в 1883-ом году. Как на свободного, обязательного и смешанного использование названием фирмы имеются обязанность, так и подготовкой названия имеется независимость, реальность и смешанная система.

Ключевые слова: Название фирмы, Парижская конвенция, иск на определения, несправедливая конкуренции, нарушения гражданских прав.

FIRM NAME CONCEPTION AND THE ANALYSIS OF PROBLEMS RELATING TO ITS LEGAL PROTECTION ABSTRACT

Company name is the name that distinguishes one owner to another owner. The rights on this name, which determines it is intellectual or industrial property rights have been adopted in Paris Convention of 1883. There is independence, mandatory and mixed system to prepare and use the name of the company.

Keywords: company name, the Paris Convention, case detection, unfair competition, breach of civil law

MƏHKƏMƏ AKTLARININ PREYUDİSİALLIĞI VƏ HƏQİQƏTİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ PRİNSİPİ

Nüsrət QULİYEV

Bakı Mühəndislik Universiteti

Bakı \ AZƏRBAYCAN

nquliyev@beu.edu.az

Preyudisiya dedikdə, iş üçün hüquqi əhəmiyyəti olan və təsdiqini tapan faktların eyni şəxslər arasında eyni mübahisəyə dair digər icraatlarda nəzərə alınması qaydası başa düşülür. Preyudisiya institutunun bir funksiyasının mahiyyəti məhkəmə baxışının predmetini təşkil etmiş faktiki halların təkrar araşdırılmasının və onlar barəsində yeni rəyin formalaşmasının qarşısını almaqdan ibarətdir. Məhkəmə aktları arasındakı belə bir preyudisial əlaqənin qurulması həm prosessual qənaət prinsipinə uyğun gəlir, həm də hüquqa olan güvəni möhkəmləndirir.

Qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktlarının preyudisiallıq xüsusiyyətinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əvvəlki aktda tanınan və öz təsdiqini tapan faktiki halların sonrakı mühakimə icraatında təkrar araşdırılması zərurəti yaranmır və onlar qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktında müəyyənləşdirildiyi kimi qəbul olunur və onların təkrarən araşdırılması tələb olunmur. Bu halların yenidən araşdırılması prosessual qənaət baxımından da məqsədə müvafiq hesab oluna bilməz. Qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktında müəyyən olunmuş faktiki halların etibarlılığının digər mühakimə icraatında nəzərə alınmaması, ədalət mühakimə orqanı aktının nüfuzdan düşməsinə səbəb olur. Qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktının həqiqiliyi prezumpsiya preyudisiya institutunun məntiqi əsasını təşkil edir. Məhkəmə aktının həqiqiliyi ona görə prezumpsiya (ehtimal) olunur ki, bu akt, obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi məqsədini daşıyan və kifayət qədər prosessual imkanları olduğu mühakimə icraatı tərəfindən qəbul olunur.

Preyudisiya institutunun digər funksiyası eyni faktiki hallara istinad edən məhkəmə aktları arasında qarşılıqlı əlaqənin, bununla da məhkəmə aktlarının sabitliyinin və bir-birinə uyğunluğunun təmin edilməsidir. Məhkəmə aktlarının sabitliyinin təmin edilməsi dedikdə, həmin aktlarda tanınan və istinad edilən faktiki hallar arasında ziddiyyətin yaranmasının qarşısının alınması və əldə edilən hüquqi nəticələrin bir-birinə uyğunluğunun təmin edilməsi başa düşülür. Problemin aktuallığı ondan ibarətdir ki, eyni faktiki hallara dair məsələlərin fərqli icraatlarda həll edilməsi ziddiyyətlərin yaranmasına şərait yaradır. Bu ziddiyyətlərin qarşısının alınması məqsədilə ya eyni faktiki hallara dair məsələlər bir icraatda birləşdirilməli ya da preyudisiya qaydaları tətbiq edilməlidir. Preyudisiya qaydaları imperativ xarakter daşıyır. Bu səbəblə, iş üzrə əvvəl icra edilmiş prosessual hərəkətlər və tanınan faktiki hallar, icraatın digər mərhələlərində və hətta başqa bir icraatda orqanlar və vəzifəli şəxslər tərəfindən nəzərə alınmalıdır.

Lakin preyudisiyanın məhkəmə aktlarının sabitliyinin təmin edilməsi funksiyası ilə yanaşı, ədalət mühakiməsinin obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi məqsədinin də həyata keçirilməsi təmin olunmalıdır. Məhz bu səbəblə, fikrimizcə, preyudisiya barədə irəli sürülən bəzi fikirlər onun hüquqi mahiyyətini doğru ifadə etmir. Tarbaqayeva qeyd edir ki, preyudisiyanın mahiyyəti əvvəl qəbul edilmiş aktın qanuni qüvvəsinin təmin edilməsi, yəni eyni şəxslər arasında eyni mübahisəyə dair sonrakı akta münasibətdə təkzibedilməzliyinin, müstəsnalığının və məcburiliyinin təmin edilməsindən ibarətdir. Bu mənada, o hətta əvvəl qəbul edilmiş akta zidd olan aktların qəbul edilməsinin mümkünlüyünü istisna edir. Fikrimizcə, preyudisiya institutunun mahiyyətini obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi təmin edilmədən, yalnız məhkəmə aktlarının sabitliyinin və qanuni qüvvəsinin təminatı kimi başa düşmək doğru deyildir. Stroqoviç irəli sürür ki, məhkəmə aktı rəsmi sənəd kimi sübut növünün bütün xüsusiyyətlərini özündə birləşdirdiyinə görə sübutlara dair bütün qaydalar ona da şamil olunur. Başqa sözlə, müəllif məhkəmə qərarının qanuni qüvvəyə minməsi ilə onun sanki qanuna bərabər olduğu ideyasını qəbul etmir və hakim daxili inamına əsaslanmaqla qəbul edəcəyi qərarla tam mənada müstəqilliyə malik olmasını müdafiə edir.

Preyudisiyanın mahiyyətinin müəyyən edilməsi məqsədilə bəzi müddəalar şərh edilməlidir. Belə ki, cinayət mühakiməsi icraatında hakim qanuna istinad edir, daxili inamını rəhbər tutur və bütövlükdə sübutlar bazasına əsaslanır, heç bir sübutun qabaqcadan müəyyən edilmiş hüquqi qüvvəsinə qəbul etmir. Hakim qərarında müstəqildir, bu müstəqilliyə müdaxilə yolverilməzdir. Eyni təərəflər arasında və eyni mübahisəyə dair iş üzrə əvvəl qəbul edilmiş və qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktında tanınan faktiki halların obyektiv həqiqətə uyğun olmadığı aşkar olunarsa, preyudisiyanın məhkəmə

aktlarının sabitliyinin təmin edilməsi və prosessual qənaət funksiyalarının ədalət mühakiməsinin obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi məqsədinə uyğunlaşdırılması zərurəti aktuallaşmış olur.

Preyudisiya institutunun obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi məqsədinə uyğunlaşdırılmasının çətinliyi və mürəkkəbliyinə baxmayaraq, bu məsələnin müxtəlif hüquq sistemlərində uğurlu həlli yolları tətbiq olunur. Bəzən preyudisiya institutu hakimin şübhələnmək hüququ saxlanılmaqla, ümumi qayda kimi, prosessual qənaətə və məhkəmə aktının sabitliyinə istinad olunmaqla tətbiq edilir. Bəzən isə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktı müstəqil sübut növündən fərqləndirilmir.

Konstitusiyanın 125-ci maddəsinin VII hissəsində məhkəmə icraatının həqiqəti müəyyənləşdirməli olmasının nəzərdə tutulmasına baxmayaraq Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin sistemli təfsiri göstərir ki, mülki iş üzrə məhkəmə icraatının məqsədi həqiqəti müəyyənləşdirmək deyil, iş üzrə həqiqətin müəyyənləşdirilməsi üçün yalnız işin hərtərəfli, tam və obyektiv tədqiqinə lazımı şərait yaradır. Mülki Prosessual Məcəllənin 14-cü maddəsinə əsasən məhkəmə həqiqətə nail olmaq üçün işdə iştirak edən şəxslərə onların prosessual hüquq və vəzifələrini izah etməklə, görülməyəcək hərəkətlərin nəticələri barədə onları xəbərdar etməklə, onların prosessual hüquqlarının həyata keçməsinə kömək göstərməklə buna şərait yaradır.

Cinayət Prosessual Məcəlləsinin 142-ci maddəsində göstərilir: “Cinayət təqibi üzrə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü cinayət təqibi üzrə icraatda həm müəyyən olunmuş hallara, həm də onların hüquqi qiymətinə görə təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə üçün məcburidir”. Göründüyü kimi, CPM-ə görə iş üzrə hüquqi əhəmiyyəti olan faktiki hallar və onların hüquqi qiymətləndirilməsinə münasibətdə qanuni qüvvəyə minmiş əvvəlki məhkəmə aktının məzmununu olduğu kimi tətbiq dilməlidir. Bu zaman hakimin həqiqəti öz daxili inamına əsasən müəyyənləşdirmək səlahiyyəti mövcud deyildir. Yəni, əgər hakimin araşdırdığı işlə əlaqəli digər məhkəmə hökmündə müəyyənləşdirilmiş hallar və ona verilən hüquqi qiymət barədə əsaslı və hətta, sübutlara əsaslanan nəticələri olsa belə, onun qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə hökmünü tətbiq etməkdən başqa çıxış yolu yoxdur.

İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 12-ci maddəsinə görə məhkəmə proses iştirakçılarının izahatları, ərizə və təklifləri ilə, onların təqdim etdikləri sübutlarla və işdə olan digər materiallarla kifayətlənməyərək, mübahisənin düzgün həlli üçün əhəmiyyət kəsb edən bütün faktiki halları xidməti vəzifəsinə görə araşdırmağa, həmçinin, müstəqil şəkildə öz təşəbbüsü ilə və ya proses iştirakçılarının vəsatətinə əsasən digər zəruri sübutları toplamağa borcludur. Məhkəmə tərəflərdən əlavə məlumat və sübutlar tələb edə bilər.

Fikrimizce, preyudisiya iş üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsinin qarşısını almamalı, məhkəmə aktlarının sabitliyinin təmin edilməsi və prosessual qənaət xatirinə ədalət mühakiməsinin məqsədi ilə ziddiyyət təşkil etməməlidir. Belə ki, qanunvericinin sistemli təfsiri də sübutetmənin əsas məqsədinin məhz həqiqətin müəyyən edilməsi olduğunu üzə çıxarır. Obyektiv həqiqət, həm iş üzrə toplanmış sübutların, həm də preyudisial faktların qiymətləndirilməsi nəticəsində müəyyən edilə bilər. Heç bir sübutun, o cümlədən preyudisial faktların əvvəlcədən müəyyən edilmiş qüvvəsi olmadığına görə, iş üzrə qəbul edilən aktın eyni şəxslər arasında eyni mübahisəyə dair işdə məhkəmə üçün preyudisial əhəmiyyəti, onun məcburiliyi kimi deyil, sadəcə olaraq, əksinə qərar qəbul edən məhkəmənin öz qərarını əsaslandırmağı olduğu kimi başa düşülməlidir.

İŞƏGÖTÜRƏNİN MÜLKİ MƏSULİYYƏTİ SİĞORTASINA AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ QANUNVERİCİLİYİ ƏSASINDA MÜQAYİSƏLİ YANAŞMA

Faik BİRİŞİK

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun dissertantı
faikbirisik@gmail.com

Azərbaycan Respublikası (bundan sonra “AR” olaraq adlandırılacaq) Əmək Məcəlləsinin (bundan sonra “ƏM” olaraq adlandırılacaq) tələbinə görə, işəgötürən, tam fəaliyyət qabiliyyətli olub işçilərlə əmək müqaviləsi (kontrakt) bağlamaq, ona xitam vermək, yaxud onun şərtlərini dəyişdirmək hüququna malik mülkiyyətçi və ya onun təyin (müvəkkil) etdiyi müəssisənin rəhbəri, səlahiyyətli orqanı,

habelə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxsdir (ƏM-nin 3-cü maddəsi) [2]. Türkiyə Respublikası (bundan sonra "TR" olaraq adlandırılacaq) İş haqqında 22 may 2003-cü il tarixli TR qanunun 2-ci maddəsinə görə əmək müqaviləsinə əsasən işçi işlədən fiziki və ya hüquqi şəxs, yaxud hüquqi şəxs olmayan qurum və quruluşlar işəgötürəndir [6].

İşəgötürən həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda öz işçilərinə qarşı mülki məsuliyyət daşıya biləcəyi kimi, üçüncü şəxslərə qarşı da məsuliyyət daşıya bilər [7].

TR Yarıqtayının (Ali Məhkəməsinin) qərarlarından bəziləri həmin mülki məsuliyyətin təqsirli məsuliyyət olduğunu, digərləri isə təqsirsiz məsuliyyət olmasının iddia edir. Bununla birlikdə son dövrlərdə məhkəmə qərarlarında təqsirin obyektivləşdirilməsi nəzəriyyəsinin qəbul edildiyi müşahidə olunur [3: 113].

İşçilərin istehsalatdakı bədbəxt hadisələr (iş qəzaları) və ya peşə xəstəliyi səbəbi ilə məruz qaldıqları zərərlərin ödənilməsi "İstehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta haqqında" AR-nın 11 may 2010-cu il tarixli qanunu [5] ilə və "Sosial sığorta haqqında" AR-nın 18 fevral 1997-ci il qanunu [10] ilə tənzimlənir.

Türkiyədə isə bu məsələ Sosial sığortalar və ümumi tibbi sığorta haqqında 31 may 2006-cı il tarixli TR qanunu [11] ilə tənzimlənir və burada sığorta ödənişi ödəmək vəzifəsi TR Sosial Güvənlik Qurumuna [13] aid olur. Lakin işçilərin bədbəxt hadisələr və ya peşə xəstəliyi səbəbi ilə məruz qaldıqları zərərlərin hamısı Sosial Güvənlik Qurumu tərəfindən ödənilmir [9: 10; 14: 806-807]. Buradan anlaşıldığı kimi sosial sığortalar və ya digər qanunvericiliklər ilə təminat altına alınan zərərlərdən başqa işəgötürənin yanında çalışan işçinin məruz qaldığı zərərlərin ödənilməsi işəgötürən mülki məsuliyyət sığortası ilə təminat altına alınma bilər [8: 93].

Türkiyə Respublikasında peşə məsuliyyət sığortası sahəsində olduğu kimi, işəgötürənin mülki məsuliyyət sığortası sahəsində də Xəzinə Müstəşarlığı tərəfindən vahid sığorta qaydaları 27 aprel 1983-cü ildə qəbul edilmişdir [12].

AR-da sığorta şirkətlərin işəgötürənin mülki məsuliyyət sığortası sahəsində tətbiq edilən sığorta qaydaları bir-birindən müstəqil olaraq sığorta şirkətləri tərəfindən hazırlanıb maliyyə bazarlarına nəzarət qurumu tərəfindən təsdiqlənsə də onların məzmunlarının demək olar ki eynidir. Bəzi sığorta şirkətləri bu sığorta növü ilə bağlı müstəqil sığorta qaydaları tətbiq etdiyi halda, bəzi sığorta şirkətləri bunu ümumi mülki məsuliyyət sığorta qaydalarında bir bölmə olaraq tənzimləyir. Məsələn Axambask sığorta şirkəti müstəqil İşəgötürənin məsuliyyətinin sığortası qaydalarını tətbiq edir [1].

Türkiyə Respublikasında bu sığorta sahəsində təminata daxil edilən risk, işçinin bədbəxt hadisəyə məruz qalması və ya peşə xəstəliyinə düşməsi durumunda işəgötürənin işçisinə qarşı sahib olacağı mülki məsuliyyətdir [4: 171]. Riskin meydana gəlmə anı, sığorta müqaviləsinə qoyulan şərtlərə görə, sığortaçının işçi tərəfindən işəgötürən əleyhinə açılan təminat iddiasına daxil olma məcburiyyətində olub olmadığına görə dəyişir [14: 807-808].

İşəgötürənin mülki məsuliyyətinin sığortası müqavilələrində əsas məqsəd digər zərər sığortalarında olduğu kimi, işçinin və ya onun vərəsələrinin məruz qaldıqları "real zərərlərin" ödənilməsidir. Başqa bir ifadə ilə qeyd edilən sığorta bir məbləğ sığortası deyildir. Sığorta şəhadətnaməsində yazılan limit isə, sığortaçının məsul olduğu miqdarın təsbit edilmişidir üçündür. Məhz TR Yarıqtayın 11-ci hüquq kollegiyasının 29.9.2003-cü il tarixli, 2003/2310E. 2003/8507K sayılı qərarında da qeyd edilir ki, qurum tərəfindən işəgötürənə qarşı bədbəxt hadisədən dolayı irəli sürülən bilən rəqres iddiasının sonunda ödənen təminat miqdarlarını, sığorta şəhadətnaməsində yazılı məbləğə qədər təmin edilir.

Axambask sığorta şirkətinin sığorta qaydalarının 5-ci maddəsində sığorta ödənişinin anlayışı verilməmişdir. Buna görə, pul məbləğlərində sığorta ödənişi sığortalının zərər çəkmiş işçilərinə və ya onların qanuni vərəsələrinə ödənilir. Hər bir sığorta hadisəsi üzrə sığorta ödənişinin məbləği sığortalının işçilərinə şikəstlik və ya digər səhhət pozuntusu ilə bağlı dəymiş zərərə görə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş məsuliyyətinin dərəcəsiindən asılı olaraq müəyyən olunur (sığorta müqaviləsi ilə nəzərdə tutulmuş Azadolma məbləğləri çıxılmaqla).

Qeyd etməliyik ki, Axambask sığorta şirkətinin həmin sığorta qaydalarının 3-cü maddəsi isə təminata daxil edilməyən risklər də saymışdır .

Türkiyə Respublikasında isə işəgötürənin mülki məsuliyyət sığortası qaydalarının 3-cü maddəsi sığorta təminatı daxil edilməyən hallar sayılmışdır.

İşəgötürənin bədbəxt hadisə nəticəsində özünün rəqress edə biləcəyi üçüncü bir şəxs mövcudursa həmin şəxslərə qarşı onların təqsiri nisbətində həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda sığortaçı rəqress edə bilər (bax. Türkiyə Ticarət Qanununun 1472/1-ci maddəsi; Azərbaycan Mülki Məcəlləsinin 936-cı maddəsi) [4: 172].

Bu sığorta sahəsində də iddia müddəti xüsusi normalar ilə tənzimlənməmişdir. Belə ki, həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda bu tələblərə ümumi iddia müddətləri tətbiq olunur. Türkiyə Respublikasında işçi ilə işəgötürən arasındakı tələblərə Türkiyə Öhdəliklər Qanununun 146-cı maddəsi tətbiq olunur. Həmin normaya görə, burada ümumi iddia müddəti 10 ildir [14: 813].

Azərbaycan hüququnda isə, hesab edirik ki, burada iddia müddəti ilə bağlı olaraq Əmək Məcəlləsinin 296.5-cı maddəsi nəzərə alınmaqla Azərbaycan Mülki Məcəllənin müqavilələrə dair ümumi iddia müddətlərini tənzimləyən 373.2-ci maddəsi tətbiq edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

- 1) Axambask sığorta şirkətinin işəgötürənin məsuliyyətinin sığortası qaydalarını - [https://www.axambask.az/files/201408141116160071_%C4%B0%C5%9F%C9%99g%C3%B6t%C3%BCr%C9%99nin%20m%C9%99suliyy%C9%99tinin%20s%C4%B1%C4%9Fortas%C4%B1%20qaydalar%C4%B1%20\(IM-Q-03-10a\).pdf](https://www.axambask.az/files/201408141116160071_%C4%B0%C5%9F%C9%99g%C3%B6t%C3%BCr%C9%99nin%20m%C9%99suliyy%C9%99tinin%20s%C4%B1%C4%9Fortas%C4%B1%20qaydalar%C4%B1%20(IM-Q-03-10a).pdf)
- 2) Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi - <http://www.e-qanun.az/code/7>
- 3) **BALOĞLU**, Cəm, İşverenlərin İş Kazalarında Doğan Hukuki Sorumluluğu, Kamu-İş Hukuku ve İktisat Dergisi Yıl 2014 C.13, S.3.
- 4) **BOZER**, Ali, Sığorta Hukuku, Ankara 2014.
- 5) “İstehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının 11 may 2010-cu il tarixli qanunu - <http://www.e-qanun.az/framework/19789>
- 6) İş haqqında 22 may 2003-cü il tarixli TR qanunu - <http://www.mevzuat.gov.tr/Metin1.Asp?MevzuatKod=1.5.4857&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch&Tur=1&Tertip=5&No=4857>
- 7) İş sağlığı və təhlükəsizliyi haqqında 20.6.2012-ci il tarixli TR qanununun - <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6331.pdf>
- 8) **ÖGÜZMAN**, Kemal, İşverenin Hukuki Mesuliyeti Ve Bu Mesuliyetin Sığorta Edilənin Mesuliyet Sığortaları, III. Sığorta Semineri Tebliği, Sığorta Hukuku Türk Derneği Yayınları, Ankara 1977.
- 9) **SÜNDÜS KARATEKİN**, Neslihan, İşveren Sorumluluk Sığortasının Sosyal Güvenlik Sistemindeki Yeri Ve SığortaSektöründe Uygulanması, Marmara Üniversitesi Bankacılık Ve Sığortacılık Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.
- 10) “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının 18 fevral 1997-ci il qanunu - <http://www.e-qanun.az/framework/3813>
- 11) Sosial sığortalar və ümumi tibbi sığorta haqqında 31 may 2006-cı il tarixli TR qanunu - <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5510.pdf>
- 12) Türkiyə Respublikasında işəgötürənin mülki məsuliyyət sığortası qaydaları - <http://www.tsb.org.tr/isveren-sorumluluk-sigortasi-genel-sartlari.aspx?pageID=499>
- 13) Türkiyə Respublikası Sosial Güvenlik Qurumuna - <http://www.sgk.gov.tr/>
- 14) **ULAŞ**, Işıl, Uygulamalı Zarar Sığortaları Hukuku, 8. Bası, Turhan Kitabevi yayınları, Ankara 2012.

Ə L A V Ə L Ə R

**THE ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGY
IN THE CUTTING EDGE**

Ruslan MAMMADOV, Rafael ALIYEV

Baku Engineering University

rmammadov@beu.edu.az

Data innovation is a basic change which is occurring in the nature and use of innovation in business. This change has significant and expansive ramifications for an association. Data innovation is driven by the requests of the new, aggressive business condition from one perspective and significant changes in the way of PCs in the other. Data Technology frameworks come in the state of many mechanically propelled gadgets which cause convey critical data to administrators who thus, utilize this data to settle on urgent choice with respect to the operations of their association. This Information Technology can come as PCs, robots, sensors, and choice emotionally supportive networks. The most current type of Information Technology which is being executed available today is the utilization of handhelds to help administrators and subordinates in their everyday operations. Is data Technology Flawless? Data innovation is reforming how business works. Propelled data innovation is turning into the absolute most effective compel forming the structure and working of work associations, plants, workplaces, and official suites. With the introduction of computers, the business world was changed forever. Using computers and software, businesses use information technology to ensure that their departments run smoothly.

They use information technology in a number of different departments including human resources, finance, manufacturing, and security using information technology, businesses have the ability to view changes in the global markets far faster than they usually do. They purchase software packages and hardware that helps them get their job done. Most larger businesses have their own information technology department designed to upkeep the software and hardware.

Data innovation has enabled organizations to stay aware of the free market activity as buyers develop more on edge to have their things in a split second. Utilizing data innovation, organizations like Amazon are attempting to help occupied buyers do their shopping for food. Only a couple taps on a site enables the buyer to present a request, and data innovation sends that request to the organization. The world of education is changing as the modern world continues to grow. With so much progress happening, it's important that education be able to reach students in new ways so that their students are prepared for the future. The students of today are the leaders, inventors, teachers, and businessmen (and women) of tomorrow. Without the proper skills, these students will not have the preparation needed to survive. With so much focus placed on education, it can sometimes be difficult to hold a job and still get the training needed to get a better job. Information technology plays a key role in students being able to keep their jobs and go to school.

Now, most schools offer online classes that can be accessed on computers or laptops, tablets, and even mobile phones. A busy student at work can easily check in or submit assignments while on their lunch break. Instructors should be set up by remaining in the know regarding data innovation, and this can mean something other than perusing about the most recent devices. Utilizing innovation, educators can set up their understudies for a future overflowed with devices including tablets, cell phones, PCs, thus a great deal more. Data innovation is forestalling all the more secondary school and school dropouts also. Life occasions can transpire whenever, and even secondary schools are exploiting on the web classes with the goal that understudies can proceed with their instruction as opposed to considering dropping out.

İNSAN RESURSLARININ GÜCLƏNDİRİLMƏSİ YOLLARI

Səbinə İSGƏNDƏRLİ

Bakı Mühəndislik Universiteti

Bakı / AZƏRBAYCAN

emilisgandarli@gmail.com

İnsan resursları sosial-iqtisadi kateqoriyadır. İnsan resursları cəmiyyətin sahib olduğu fiziki və intellektual imkanlarının məcmusunu təşkil edir. İnsan resurslarının tərkibini fiziki və zehni cəhətdən inkişaf etmiş əmək qabiliyyəti yaşında olan əmək qabiliyyətli əhali təşkil edir. Bu o deməkdir ki, konkret sosial-iqtisadi tarixi inkişaf mərhələsində, hansı ölkədə ictimai istehsal prosesinin əsasını və subyekti təşkil edən əhalinin fiziki və zehni cəhətdən inkişaf etmiş hissəsi çoxdursa, həmin ölkə daha çox məhsuldar insan resurslarına sahibdir. Bunun üçün də hər bir ölkədə, regionda həmin resursların idarə edilməsi və onlardan səmərəli istifadə olunması strateji bir vəzifəyə çevrilmişdir. İnsan resurslarının mahiyyəti bundan ibarətdir ki, əvvəla, insanlar nə qədər çox peşə fəaliyyətinə qoşularsa, bir o qədər çox peşə və həyat təcrübəsi qazanar, ölkə, müəssisə və təşkilat üçün daha çox dəyərlər qazanılır, ikincisi insanlar sosial idarəetmənin ən mürəkkəb obyektidir, üçüncüsü insanların peşəkar olması üçün fəaliyyət növlərinin peşəkarlaşması çoxlu kapital sərfini tələb edir. İnsan resurslarının gücləndirilməsinin mahiyyətini ondan ibarətdir ki, insanlar rəqabət obyektinə olaraq, məqsədə çatmaq üçün başqa resurslarla yanaşı, səmərəli yerləşdirilməli, inkişaf etdirilməli və motivləşdirilməlidir. İnsan resurslarının gücləndirilməsi təşkilatçılıq mühitinin bütün aspektlərini əhatə edir və özünə inteqrasiya edilməsi baxımından yanaşılmasını tələb edir. Çünki klassik iqtisadi nəzəriyyənin bəzi nümayəndələrinin düşündüyü kimi, dünyada global rəqabətin yüksəlməsinin milli rəqabət qabiliyyətinin ən mühüm amillərini torpaq, kapital və təbii resurslar deyil, yüksək ixtisaslı və motivləşdirilmiş insan resursları təşkil edir. Ölkənin iqtisadi və başqa imkanları həmin resursların keyfiyyətindən və xarakterindən asılıdır. Günümüzdə bir çox müəssisələr rəqabətdə müvəffəqiyyət qazanmaq üçün, yeni rəhbərlik texnikaları axtarıb tapırlar. Müəssisələr daha cəld və doğru hərəkət etmələri, rəqabətdə üstünlük qazanmaları üçün gücləndirmə böyük əhəmiyyət daşıyır. Gücləndirmə işçilərin qaydalar üzrə məhdudlaşdırılmasını aradan qaldıran vacib bir məsələ halına gəlmişdir. Gücləndirməni tətbiq edə bilmək üçün təşkilat daxilində rutin məlumatları paylaşmaq, insanlara məsuliyyət verilməsini, qərar vermə və iştirakını təmin etmək lazımdır. Gücləndirilmiş işçilərdən ibarət bir təşkilatda, işçilərin təşkilati məqsədlər istiqamətində məsuliyyət hiss edərək və mənimsəyərək çalışmaları təmin edilir. Gücləndirmə işgörelərin özlərini motivə olmuş bir şəkildə hiss etdikləri, bilik və ixtisaslarına olan inamlarının artdığı, inisiyativ istifadə edərək hərəkətə keçmək duyğularını, hadisələrə nəzarət edə biləcəklərinə inandıqları və təşkilati məqsədlər istiqamətində düzgün işləri yerinə yetirmələrini təmin edən şərtləri ifadə etməkdədir. 1950 və 1960-cı illərdə ortaya çıxan neoklassik idarəetmə yanaşması düşüncəsi işgörelərin yalnız məhsudarı əsaslı idarə olunmasının motivasiya və təşkilata bağlılıq mövzusunda problemlərə səbəb olduğu düşüncəsini müdafiə etməkdədir. Elton Mayo və Hawthorne tədqiqatları işləyənlərin iştirakı ilə əlaqədar mövzuları ortaya çıxarmışdır. XX əsrin ortalarından başlayaraq çalışanların iştirakı təşkilatı davranış işlərinin məşhur bir məsələsi halına gəlmişdir. Gücləndirmənin ən vacib mənbəyini Douglas Gregorun inkişaf etdirmiş olduğu X və Y nəzəriyyələri təşkil etməkdədir. Y nəzəriyyəsi yanaşması iş qaydaları üzrə çalışanların motivasiyasının, məhsudarılığının gücləndirilmə biləcəyi təməlinə söykənir. Y nəzəriyyəsinə işləyənin öz-özünü idarə etməsi, qərarlarda iştirak etməsi və məsuliyyət alması kimi məsələlərə yer verilmişdir. Qreqor, Arqris və Likert irəli sürdüyü yanaşmaları təşkilatda insan resurslarının önəmini vurğulamaqda və idarə, quruluş, proseslərin insan əsaslı inkişafına önəm verməkdədir. Neo-klassik nəzəriyyəçilər insan ünsürünün təşkilatın effektivliyini və məhsudarılığını təyin edən ən dinamik amil olduğunu göstərmişdir. Lakin klassik nəzəriyyəçilər insan ünsürünün passiv bir amil kimi qiymətləndirildilər. 1920-ci illərdə Elmi İdarəetmə Nəzəriyyəsinin öncüsü F.V. Taylor müəssisələrdə məhsudarığın artırılmasını məqsəd qoymuş, bu niyyətlə, standart iş üsulları inkişaf etdirmiş; işləri daha sadə hala gətirmiş, ixtisaslaşma təmin etmiş, planlama və proqramlama vəzifələrini işgörelərdən alıb, rəhbərliyin əsas vəzifəsi halına gətirmişdir. Bu idarəetmə yanaşmasında işgörelə rəhbərlikdən müstəqil bir şəkildə hər hansı bir işə girişməməkdədir və beyin gücü rəhbərliyində toplanmışdır. Gücləndirmə anlayışını daha nəzərə çarpan hala gətirən çalışmaları isə Thomas Velthouse (1990) ilə Conger Kanungo – nun (1988) apar-

dıqları tədqiqatlardır. Thomas Velthouse güclənmənin əsas üsurlərini açıqlamış, Conger Knaungo isə gücləndirmənin müəssisələrə və işgörelərə olan təsirləri araşdırmışdır. Gücləndirmədə işgörelərin iştirakı, özdənətim qrup çalışması, məsuliyyətlərin genişlənməsi, rutin məlumatların paylaşılmasının asanlaşması kimi bir çox üsurlərin vacib olduğu görünməkdədir. Gücləndirmə anlayışı yazıçılar tərəfindən gücün paylaşılması ilə eyni mənada işlənməmişdir. Gücləndirmə anlayışına görə işi ən yaxşı bilən insan, o işi görəndir. İşgörelə işi yerinə yetirməsində sərbəstlik və qərarların qəbulunda iştirak etmə fürsətləri tanınaraq o işin sahibi halına gəlməsi təmin edilməkdədir. Gücləndirmədə təhsil və inkişaf ilə daha doğru qərar vermə və işgörelənin inisiyatlardan istifadə edə bilməsi ilə cəld qərar verilməsi təmin edilməkdədir. İşgörelə ilə idarəçi arasında güvən duyğusunun yaranması əhəmiyyət kəsb etməkdədir. İşgörelə özünü dəyərli hiss etməkdə və bununla da təşkilata olan bağlılığı artırmaqdadır. Gücləndirmə üçün bütün işçilərin iştirakının təmin edildiyi bir təşkilat mədəniyyəti yaradılmalıdır. Təşkilatda açıq bir rabitə mühiti olmalıdır. Məlumatın paylaşılmasında bir problem yaşanmamalı və elastik bir iş mühiti qurulmalıdır. İdarəçilərlə işçilər arasında bir inam yaradılması vacibdir. Gücləndirmənin tətbiq edilməsində liderlik, təşkilatı quruluş və güvən mühitinin olması kimi dəyişənlər təsirli olmaqdadır. Gücləndirməyi tətbiq etmə üsullarından biri qrupların gücləndirilməsidir. Müstəqil işləmə qrupları çevrədəki təcili vəziyyətlər, təşkilatın və işlərin nəzarəti, tənzimləmə üçün məsuliyyətin bir qrupa verildiyi iş təşkilatlarının demokratik bir forması olaraq görünməkdədir. Müstəqil işləmə qruplarının əsas funksiyalarını aşağıdakı formada sıralamaq mümkündür:

- Vəzifələrin hamısı üçün məsuliyyət
- Qrup vəzifələri ilə bağlı müxtəlif bacarıqlara sahib olma
- İş üsulları, vəzifə palanlaması kimi qərarlar üzərində ehtiyat və fərqli vəzifələr üçün üzvlərin təsis edilməsi.
- Qrup əsaslı mükafatlandırma və performansla bağlı rəy

Öz-özünü idarə edən qruplar, qrupu yaradan üzvlər arasında bir iyerarxiyanın olmadığı və qrup üzvlərinin qrup içərisindəki rollarını, özlərinin müəyyən etdiyi bir quruluşu ifadə etməkdədir. Bir nəticəyə gələ bilmək üçün, gücləndirilmiş qrup üzvləri öz fəaliyyətlərinə bağlı qərarları özləri almaqda və bu qərarlardan dolayı ortaq çıxacaq nəticələrin məsuliyyətini öz üzərinə götürməkdədir. Qrupların gücləndirilməsini müvəfəqiyyətlə tətbiq edən müəssisələrdən biri İsveçdə fəaliyyət göstərən Volvo Kalmar Fabriki olmuşdur. İş həyatının keyfiyyətini artırmaq məqsədiylə, 9-15 üzv arasında 25 ayrı qrup yaradılmışdır. Hər bir qrup maşın istehsalının bütün bir funksional sahə üçün tam bir məsuliyyətə sahibdirlər. Öz-özünə yeriyən daşıyıcıların tapılmasıyla maşınlar fabrikin içində sərbəst bir şəkildə hərəkət etmişlərdir. Çıxışları edə bilmək üçün səs səviyyəsi azaldılmışdır. Qrupların hər biri duş və saunası olan, rahat istirahət sahələrinin olduğu pəncərəli çalışma sahələrinə sahibdirlər. Normal bir fabrik yalnız 10% üzərində bir xərcə sahib olur, bununla birlikdə işçilərin işə bağlılığında və iş həyatının keyfiyyətində böyük artışı meydana gəlmişdir. Yekun nəticə olaraq deyə bilərik ki, insan resurslarının gücləndirilməsi təşkilat üçün vacib məsələlərdən biridir.

INFORMASIYA KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARININ XARICI DİL DƏRSLƏRİNƏ TƏTBİQİ TARİXİ

Turan MƏMMƏDZADƏ

Xarici Dillər Universiteti
m.turan1992@gmail.com

İnsan cəmiyyətinin tarixi boyunca, insanlar az səs və enerji ilə daha yaxşı nəticələr əldə etmək imkanı təmin edəcək bir texnika icad və maşın yaratmışdır. Texnologiyanın inkişafı tədris sahəsində zamanı, o cümlədən insan həyatının bütün aspektləri, dəyişikliklər gətirdi. İnformasiya texnologiyaya vasitələrinin yaranması və inkişaf mərhələlərini, aparat və proqram vasitələri bilmədən onların şifahi nitqin tədrisində hansı metodoloji və texnoloji əsaslarla tətbiq olunduğunu müəyyən etmək olmur. İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları yarandığı tarixdən müasir təkmilləşmə dövrünə qədər müxtəlif metodoloji əsaslarla xarici dil dərslərində tətbiq olunub. 1946-cı ildə ABŞ-da ENİAK adlı universal kompüterin yaradılması ilə tarixdə müasir İnformasiya texnologiyaya vasitələrinin yaranma

tarixi hesab olunur və elə həmin vaxtdan da başlayaraq İKT yüksək sürətlə inkişaf etməyə və elmin və sənayenin bütün sahələrində, eləcə də xarici dil dərslərində tətbiq olunmağa başlamışdır. 1970-ci illərdə isə informasiya kommunikasiya texnologiyaların artıq Qərbi Avropa, Yaponiya, Rusiya və Latın Amerikasında xarici dil dərslərində tətbiq olunmağa başladı. Lakin, bütün bunlar heç də o demək deyil ki, həmin dövrdə informasiya kommunikasiya texnologiyalarından xarici dil dərslərində kütləvi surətdə istifadə olunurdu. Böyük meynfreym kompüterlərinin qiymətinin həddindən artıq baha olması dövrdə kompüterlərin qrafiki imkanları zəif olması onların kütləvi tətbiqinə imkan vermirdi. Nitqin səslənməsi və tanınması imkanları isə demək olar ki, yox idi. Ona görə də, digər texniki vasitələrdən, yəni maqnitafon, slayd-proyektor, kinolent, kinoprojektor, maqnitafon və s. -dən istifadə edən müəllimlər üçün kompüter əlverişsiz idi. 1950-ci illərin sonlarında B.F.Skinner və J.G.Holland yeni tədris texnologiyası və onun əsasında işləyən tədris maşını yaratmağa cəhd göstərdilər. Bu cür texnologiyaya əsaslanan dərslər modeli “proqramlaşdırılmış dərslər” adlanırdı. Proqramlaşdırılmış dərslərin əsas məqsədi “operand kondisiyalaşma (standartlaşma)” nəzəriyyəsinin tələblərinə uyğun olaraq tələbələrə standart verbal davranış tərzini yaratmaq idi. Operand standartlaşdırma nəzəriyyəsinə görə rəftar, davranış, onun nəticələri nəzərə alınaraq öyrənilir. 1970-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq tənqidçilər xarici dilin tədrisində bihevizmin çatışmayan cəhətlərini əsasən onun tədris prosesini məhdud şəkildə ifadə etməsində, öyrənmə prosesini tam əhatə etməməsində gördü. Tədqiqatçıların fikrinə görə bihevizm nəzəriyyəsi əsasında öyrənilmiş material yalnız müəyyən məqsədlə və ancaq müəyyən zaman kəsiyində yadda saxlanılır. Koqnitivizm tələbənin sırf passiv, reseptiv rola malik olması ideyasını qəbul etməyərək, aktiv təfəkkür və anlama fəaliyyətlərini təşkil edən daxili psixi prosesləri əsas tutur. 1900-ci illərin sonlarında isə bir tərəfdən koqnitiv psixologiya, digər tərəfdən isə pragmatik dilçiliyinin təsiri nəticəsində şifahi nitqin tədrisində yeni pragmatik-funksional konsepsiya yarandı. Pragmatik-funksional konsepsiyanın əsas məqsədi xarici dil biliklərinin gündəlik kommunikativ situasiyalarda istifadəsi, tətbiqidir. Texnoloji aspektdən götürüldükdə isə, bu dövr III və IV nəsil elektron hesablama maşınlarının yaranması və təkmilləşməsi ilə xarakterizə olunur. Element bazası mikroelektronika və inteqral sxemlərdən ibarət olan kompüterlərin təkmilləşməsi nəticəsində böyük inteqral sxem texnologiyası ilə yaradılan mikro və mini kompüter və bu nəslin ayrıca sinfi olan fərdi kompüterlərin meydana gəlməsi prinsipə inqilabi mahiyyət kəsb edir. İllər ötdükcə elektronikanın miniatürləşməsi prosesi güclənir və fərdi kompüterlərin gücü və sürəti artaraq keyfiyyətcə yeni funksional tələblərə – biliklər bazası ilə işləməyə, süni intellekt sistemlərinin təşkilinə, istifadəçi ilə nitq və görmə vasitəsilə ünsiyyət təmin etməyə, ən yeni proqram vasitələrinin yaradılması prosesini sadələşdirməyə və s. imkan verir. Həmin dövr üçün xarakterik olan ən əhəmiyyətli hadisələrdən biri də müxtəlif audio və video effektlərin bir sistemdə, bir proqramda cəmlənməsini təmin edən multimedia texnologiyasının yaranması oldu. İlk fərdi kompüterlər autentik səs yazma və səsə qeyd etmə imkanlarına malik olmadığı üçün, elektron tədris proqramları da nəticə etibarilə əsasən mətnlərdən ibarət olurdu və bu da optik baxımdan əlverişsiz sayılırdı. Ancaq kompüterlərin və 12 düymlük videodisk oxuyucularının kombinasiyası səs, şəkil, obraz və canlı təsvirlərin birlikdə təqdimatına imkan yaratdı. Bu multimedyanın ilkin forması idi. Beləliklə, interaktiv lazer videodisklərinə yazılmış proqramların meydana gəlməsi ilə xarici dil dərslərində multimedia dövrü başlanır. 1980-ci illərdə interaktiv videodisklərdə istifadə olunan texnologiya multimedia kompüterlərinə uyğunlaşdırıldı və daha da inkişaf etdirilərək 1986-cı ildə informasiyanı saxlama və daşıma imkanı daha yüksək olan CD-ROM şəklində istifadəyə buraxıldı. Artıq 1990-cı illərdə həm CD-ROM-lar, həm də sürəti qənaətbəxş olmadığı üçün ilkin interaktiv videodiski əvəzləyən, videoyazılar üçün daha yüksək keyfiyyətli DVD ROM-lar geniş tətbiq olunurdu. Bu proses tədris müəssisələrində multimedia dil laboratoriyalarının yaranmasına gətirib çıxartdı.

ELECTRONS ELASTIC SCATTERING IN ATOMICS

MIRTEYMUR M.M., HUSEYNOV S.S., RASULOVA A.V.

Azerbaijan State Oil and Industrial University
 mmmteymur@yahoo.com, seyami@rambler.ru, hasanova.aygun11@gmail.com

Study of atomic by electrons is one of the effective methods of research of atoms structure as the character of interaction of electron with nuclear and electrons surrounding nuclear is well known.

It is important to consider distortion of incident and scattering waves in coulomb field of atom nuclear and electrons screening this nuclear. However it complicates calculation of scattering amplitude.

The aim of the work is to get expression in the analytical form for the amplitude of elastic and inelastic scattering of electrons from free atom developing this distorted-wave theory of electrons scattering.

Differential cross section of electrons scattering is determined by standard form [1]:

$$\frac{d\sigma_{if}}{d\Omega} = \frac{E_i E_f}{(2\pi)^2} \cdot \frac{k_f}{k_i} \cdot \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{2J_i + 1} \sum_{\sigma_i \sigma_f} \sum_{M_i M_f} |T_{if}|^2 \quad (1)$$

Matrix element of atom transition from initial state (*i*) into final (*f*) in distorted-wave high energetic approximation is presented in the form

$$T_{if} = \langle J_f M_f | \int d\mathbf{r} \Psi_f^{(-)+}(\mathbf{r}) V(\mathbf{r}) \Psi_i^{(+)}(\mathbf{r}) | J_i M_i \rangle \quad (2)$$

Coulomb interaction of incident electron with point nuclear and atom electrons with distribution density $\rho(r)$ is chosen in the form:

$$V(\mathbf{r}) = -\frac{Ze^2}{\hbar c} \frac{1}{|\mathbf{r}|} + \frac{Ze^2}{\hbar c} \int \frac{\rho(\mathbf{x}) d^3\mathbf{x}}{|\mathbf{r} - \mathbf{x}|} \quad (3)$$

It is known that scattered electrons on the atom surface “feel” thin structure well. Thin structure in the distribution of electrons density is revealed in three-parametric Fermi-function.

$$\rho_e(x) = \rho_0 \left(\omega_0 + \omega \frac{x^2}{R^2} \right) \left(1 + \exp\left(\frac{x-R}{d}\right) \right)^{-1} \quad (4)$$

Such examination has been carried out on the example of elastic scattering of electrons from atoms of $_{13}\text{Al}$, $_{26}\text{Fe}$, $_{5}\text{B}$ in the energy of incident electrons-200 eV

Mirabutalybov M.M. Study of atomic nuclei by scattering particles LAP LAMBERT Academic Publishing Cm bHCoKG, Germany, 2011p. 246

COMPUTATIONAL ASSESSMENTS ON BUBBLE DYNAMICS APPLIED TO FLOTATION CELLS

A.M.MAMMADOV, P.NIKRITYUK, ZHENGHE XU

Department of Chemical and Materials Engineering, University of Alberta,
 Edmonton, Alberta, Canada T6G2G6
 amammado@ualberta.ca

ABSTRACT

Keywords: flotation, modelling, surface tension, VOF, LSE, ANSYS Fluent, air bubble dynamics
 Au, Ag, Al, Fe, Cu many other metals, diamond, coal, oil and tar sands are extracted by flotation process. We can define flotation as a single, most significant unit operation in mineral processing, used in extraction of all kinds of minerals. A study of air bubble dynamics and gas-liquid multiphase flow is important for the design, development and understanding of industrial processes such as bubble column reactors, flotation cells and boilers.

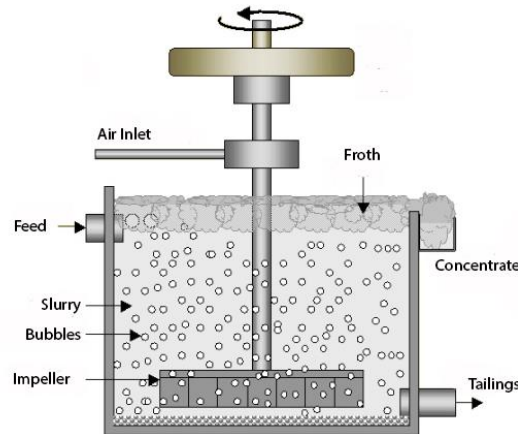

Figure 1. General scheme of flotation process, feed given from left is mixed by impeller and generated air bubbles are connected to the hydrophobic particles to form particle rich froth

Hence bubble generation and attachment is an important part of flotation process. In order to understand bubble dynamics, we built models of single bubble systems. The growth and detachment of air bubble from single orifice in water tank was studied. An axisymmetric model based on the Volume of Fluid method, available in ANSYS-Fluent software was used for simulation of air bubble rising in water. Numerous numerical simulations were carried out using an axisymmetric domain with different orifice diameters (0.8, 0.4 mm), air inlet velocities (50, 150 mph) and phase surface tensions (50, 72 mN/m). Bubble growth and rise velocity were studied and validated against experimental data published in literature. Relative good agreement was achieved. We have attempted to simulate the generation of single gas bubble in a liquid using the volume-of-fluid (VOF) technique, which allows us to describe the complex bubble dynamics using the fluid phase properties as inputs.

The VOF model resolves the transient motion of the gas and liquid phases using the Navier–Stokes equations, and accounts for the topology changes of the gas–liquid interface induced by the relative motion between the dispersed gas bubble and the surrounding liquid. The finite-difference VOF model uses a donor–acceptor algorithm to obtain and maintain an accurate and sharp representation of the gas–liquid interface. The VOF method defines a fractional volume or ‘color’ function $c(x, t)$, which is a function of position vector x and time, t . The color function indicates the fraction of the computational cell that is filled with liquid, and varies between 0, if the cell is completely occupied by gas, and 1, if it consists only of liquid. The location of the bubble interface is tracked in time by solving a balance equation for this function.

Boundaries of the bubble were detected by using of custom code generated by the authors. Uncertainty of the conversion and detection was 1 pixel or ± 0.0134 mm. The simulation is conducted by using axi-symmetrical domain with orifice radius of 0.8 mm. The mesh step size of $\Delta x = 1 \cdot 10^{-4}$ m is chosen so that, the orifice diameter is modelled by using 16 cells. Time step $\Delta t = 1 \cdot 10^{-5}$ s is chosen. At the lower wall, a static contact angle is assumed as $\theta_s = 20^\circ$.

In VOF method some mass conservation, volume fraction continuity equation and momentum equation for immiscible two phases are solved. The equations are given below.

Mass conservation equation:

$$\frac{\partial \rho}{\partial t} + \nabla(\rho \vec{u}) = 0 = 0$$

Volume fraction continuity equation:

$$\frac{\partial \varepsilon}{\partial t} + u \cdot \nabla \varepsilon = 0$$

Momentum equation for immiscible two phases:

$$\frac{\partial}{\partial t}(\rho \vec{v}) + \nabla \cdot (\rho \vec{v} \vec{v}) = -\nabla p + \nabla[\mu(\nabla \vec{v} + \nabla \vec{v}^T)] + \rho \vec{g} + F$$

Where: \vec{v} : fluid velocity, p : pressure, μ : viscosity, g : gravitational acceleration, F : volumetric surface tension force.

Volumetric surface tension force F represented in momentum equation can be expressed in terms of pressure change across the surface. The force at the surface can be expressed as a volume force and

added as a source term to momentum equation. In the presence of two phases the equation for surface tension force can be written as:

$$F = \sigma_{ij} \frac{\rho k_i \nabla \alpha_i}{\frac{1}{2}(\rho_i + \rho_j)}$$

In simulation process change of the density for every grid is calculated and updated for every calculation. The change of mixture density is calculated by fraction of gas or liquid phase for every grid by equation:

$$\rho = \rho_g \cdot \varepsilon + (1 - \varepsilon) \cdot \rho_l$$

For simulation two different domains were created with 80000 and 160000 CV. Domain 1 has a nozzle diameter of 0.8 mm, domain is designed with smaller nozzle diameter. For accuracy of the simulations in the second case with smaller air inlet orifice more control volumes were used.

In case of smaller orifice twice as much grid size was used for accuracy of calculations. In VOF model accuracy is decreases when interface length scale gets closer to computational grid. That's why it is important to have larger number of grid points in case of smaller orifice. The VOF model would not be applicable in case when interface length scale smaller than grid points. By having enough control volumes and accurate equations, VOF model is robust and accurate. In calculations one set of momentum equations are solved for all fluids in the system. Velocity profiles of the rising bubbles as well as Reynolds, Weber and Capillary numbers were calculated. Effect of surface tension and nozzle diameter to bubble size and dynamics were discussed. It was shown that lower surface tension of the system yields to smaller bubble size which is more favorable for flotation process.

CHEMICAL ASPECT OF ENVIRONMENTAL ISSUES OF DIESEL ENGINE FUEL

R.A.ALIZADE, V.M.ABBASSOV, R.N.ASADZADE, R.M.FARHADOVA

ANAS Institute of Petrochemical Processes named after Academician Yusif Mammadaliyev
rufana.alizada93@gmail.com

The Environment has to be considered one of the non-renewable source and strict limitations has to be applied to the dumping of chemical compounds. Increasing the amount of the wastes derived from the fossil fuels refining process, without disruption of the ecological balance of such waste has exceeded the level of acceptance. The main aspects of ecological problems are the pollution of the environment and the depletion of flammable mineral sources. One of the main causes of pollution is the toxic gasses produced from the transportation vehicles. The activity of different vehicles causes the emission of many gasses into the atmosphere. One of the reasons for the of harmful gasses is the incomplete burning of fuels. Different measures carried out for the decreasing of harmful gasses in the atmosphere in Developed Countries. Governmental programs and legislations that put restrictions to the harmful gasses exerted by transportation vehicles accept regularly hardening norms (requirements to engines and catalytic converters, specifications over Sulphur etc.).

As the boiling temperature increases fuel boils unpleasantly, the quality of mixture decreases and the fuel cannot boil completely. As a result, the engine power decreases fuel consumption increases. For that reason, the completion of boiling of fuels used in high-speed diesel should not be over 240...350⁰C in because of the fractional composition. Fuels used in cold temperatures must be light due to fractional composition, so their boil completion temperatures are slightly low. Compared to benzene the amount of sulfur in diesel fuel is always high, most of the compounds that contain sulfur extracted from oil with the boiled hydrocarbons at over 200⁰C. Sulphur and sulfur containing compounds causes corrosion of different engine parts, especially engine with high speed. For that reason, in high-speed diesels must be used with less sulfur containing fuels. Additionally, while working with sulfur-containing fuel erosion and ash formation rate increase, engine power decreases, and the oxidation process of oil speeds up. In order to reduce the negative impact of sulfur it must be carefully extracted from fuel. The effective way of prevention of corrosion caused by sulfur is the

addition of anticorrosion additives (for instance, Zinc Naphthenate, Barium Naphthenate) to the diesel fuel, as well the choosing of motor fuels that contains different additive compositions. The presence of active sulfur compounds can be detected by using Copper board.

Compared to benzene engine fuel engine uses 20-30% less fuel. The degree of toxicity produced from engines which work with diesel is considerably less, 3 times less than that of benzene for the sum of components. Although, it does not mean that diesel is considered to be "Environmentally Friendly". Lots of additives against smoking used for the reducing the harmful gasses of produced from the incomplete burn of diesel fuel and for increasing of electrical conductivity. These additives solve completely with Diesels and increase the electrical conductivity and decrease the smoking rate. As an antistatic additive metal salts and ethers derived from technical oil acid.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПРИСАДОК ДЛЯ ДИЗЕЛЯ И ТОПЛИВНЫХ СМЕСЕЙ БИОДИЗЕЛЯ

НАЗАРОВ Играр, МАМЕДОВ Агиль, Нурай АХМЕДОВА, Турал АСКЕРОВ

Бакинский филиал Московского Государственного Университета им. Ломоносова

Бакинский Инженерный Университет

aqmetmedov@beu.edu.az

Биодизель представляет собой алкильный эфир жирных кислот, источником которого являются различные виды масел, растительного происхождения, животных жиров и отработанных масел, которые можно получить в ходе химических реакций липидов (соевое масло, животный жир и т. д) со спиртами, образуя при этом эфиры жирных кислот. Кроме того, биодизель используется не только в качестве альтернативного топлива, но и в качестве примеси для дизели (смесь этанола с обычным дизельным топливом). Физические свойства биодизельного топлива аналогичны свойствам нефтяного дизеля, но по сравнению с дизелем, он сгорает эффективнее. Несмотря на то что, биодизельное топливо можно использовать в чистом виде, более распространенными методами его применением являются смеси биодизеля или смесь с нефтью.

Из-за своих физических свойств схожих с дизельным топливом, смена двигателя во время работы на основе дизельных смесей необязательна. В ходе последних исследований было обнаружено, что биодизель способствует более полному сгоранию топлива, и может уменьшить количество твердых частиц ПМ, СО и количество углеводородов в двигателе с воспламенением от сжатия, увеличивая NOx. Таким образом, чем больше выбросов NOx, возникающих в результате использования биодизельного топлива, тем больше затруднений возникает во время применения биодизеля. На самом деле, существуют и противоположные тенденции выбросов NOx. Результаты Rakoroulos, показали небольшое снижение в количестве выбросов NOx.

Как уже упоминалось выше, этанол может быть использован в биодизельном топливе и в нефтяных смесях. В целом, биоэтанол или просто этанол является возобновляемым источником энергии, который получают при помощи брожения сахара и компонентов крахмала(в основном получают из зерновых культур). Этанол доступен в различных стадиях смесей, названия которых указывают процентное соотношение этанола в топливе.

В этанол-дизельных смесях, стандартное дизельное топливо(например, США № 2), как правило, смешивают с этанолом, составляющим не более 15% от общего объема смеси, с использованием добавок, которые помогают поддерживать стабильность смеси и другие свойства, такие как цетановое число и маслянистость. Лапуэрта, исследовав выбросы дизель-биоэтановых смесей в дизельном двигателе, пришел к выводу, что использование этанол-дизельных смесей значительно уменьшило количество выбросов ТЧ, без увеличения выбросов других газов (NOx, HC, CO). Помимо этого, биодизель и этанол могут быть смешаны без фазового разделения, в то время как этанол будет участвовать в снижении выбросов NOx. С другой стороны, Рен . и Хансен доказали, что снижение температуры горения из-за более высокой теплоты испарения может уменьшить количество выбросов NOx и сделали из этого

вывод, что этанол может действовать в качестве эффективной добавки для уменьшения выбросов NOx. Было установлено, что свойства топлива были близки к предельному стандарту дизельного топлива; однако, температура вспышки смесей, содержащих этанол, весьма отличалась от обычного дизельного топлива. В Таиланде, был осуществлен сотруднический проект между (PTT) Public Co. Ltd., Ford Motor Company, а также National Metal and Materials Technology Center (МТЕС) для изучения возможностей использования дизели в качестве альтернативы обычному дизельному топливу. Для приготовления дизели были использованы: этанол, обычный дизель, эмульгатор (Beraid ED10 от Akzo Nobel) составляющие 10%, 89%, 1% от всего объема соответственно. Тест был проведен на микроавтобусе. Было отмечено, что топливные свойства, приготовленной дизели, соответствовали обычному дизельному топливу, за исключением того, что температура вспышки дизели была ниже. Высокое цетановое число биодизеля способно компенсировать уменьшение цетанового числа смесей, вызванное присутствием этанола.

Кроме того, ученые обнаружили, что смешиванием дизеля с водным раствором этанола можно достичь минимального вреда окружающей среде. Из-за наличия в составе воды, водный этанол (95%) усиливает процесс разделения фаз в смесях дизеля. Кванхареон и др. выяснили, что наличие определенного количества воды увеличивает полярность гидроксильной части молекулы этанола, и в результате, неполярные молекулы дизеля не могут совмещаться с водой, содержащей этанол.

Более того, производительность и эмиссионная способность двигателя, работающего на основе биодизель-метанол-дизеля (BMD) и биодизель-этанол-дизельном топливе (BED), сравнивают со стандартным дизельным топливом. С повышением концентрации спирта в смесях, также увеличиваются выбросы CO и HC, в то время как объем выбросов NO снижается. Кроме того, смеси метанола, по сравнению со смесями этанола, более эффективны в снижении выбросов CO и CH, в то время как уменьшения выбросов NO можно достигнуть за счет смесей этанола. Ци и др. решили исследовать особенности и свойства горения биодизель-метанол-дизельных смесей в двигателях с воспламенением от сжатия на основе 50% биодизельного топлива и 50% дизельного топлива базового топлива (BD50). Кроме того, в качестве добавки использовали метанол BD50 в процентных соотношениях 5% и 10% (BDM5 и BDM10). По результатам эксперимента было выявлено, что BDM5 и BDM10 показывают значительное снижение выбросов дыма, в то время как показатель выброса CO был несколько ниже. Количество выбросов NOx и HC при полной нагрузке было почти одинаковым с BD50. Результаты также показывают, что с BDM5 и BDM10 сгорание начинается позже, чем с BD50 при низкой нагрузке двигателя, в то время как, запуск двигателя практически идентичен при высокой нагрузке на двигатель.

Кроме того, Ши и др использовали смесь этанол-биодизель-дизельного топлива в соотношении 5%,20%,75% соответственно. В результате, смесь показала значительное уменьшение количества твердых частиц (PM) и увеличение выбросов NOx на 2-14%. Количество эмиссии CO зависит от условий проведения эксперимента. Общее количество углеводородов (УВ) в биодизель-этанол-дизельном топливе при большинстве тестируемых условий было ниже, чем в дизельном топливе.

QƏDİM TÜRK ƏDƏBİYYATI

Günel Hüseynova

Gəncə Dövlət Universiteti

taryel.futboll@mail.ru

Qədim türklərin ədəbiyatı şamanların türklüyü çin əsarətindən qurtarmaq üçün çin zülmünə qatlanmağa məcbur olan işgəncə görən və ağır işlərdə işlədilən türklərə əsatir və əfsanələr uyduraraq xalqı çin boyunduruğuna qarşı ayaqlamağa cəsarət verən şamanların dastanları ilə başlayır. Əllərindən düşməyən davulları ilə kölə olaraq çinlilərə işləyən xalqı gələcəyə dair ümidlərlə cəsarətləndirən şamanlar əslində türklüyün oyanış qəhrəmanlarıdır.Şifahi xalq ədəbiyatı növü olan əfsanə, əsatir və kəhanət hekayələri xalqı qan yaddaşından oyandıran çox əhəmiyyətli ədəbiyyat növləridir.Bundan

sonra bu əsətlər anaların laylalarına da inikas edərək körpələrdə mərdlik və qəhrəmanlıq duyğularını qüvvətləndirməyə təsirli olubdur:

Kara kıl çadırdə bir çocuk doğacak
Kurday kuş çocuğa bir işaret koyacak
Çocuk çin kraliçesini öldürecek

Sizin istədiyiniz onda, onun istədiyi sizdədir -deyə Şaman əslində bu kəhanəti ölmüş insan kürək sümüklərini yandırır küllərinə baxıb fal deyər çinli kraliçəyə söyləsə də bu bir uydurma idi. Şamanlar belə uydurma əfsanələri türk ulusunu oyandırmaq üçün xəyal gücü ilə söyləmişdirlər.

Şamanların beləsinə təşviqlərindən sonra Türk ulusu ayaqlanaraq Çin qalib gəlir və Çin səddini fəth edir. Bu gün müasir Türk ulusunun yenə belə bir cəsarət örnəklərinə çox ehtiyacı var. Bu gün düşmənlərimiz tək çin deyil, artıq başqa böyük dövlətlər də daxil olmaqla türkü sevməyən xarici yadelli xalqlardır. Türk xalqlarının birləşməsi üçün əvvəlcə soy kökümüzü yaxşı araşdırmalıyıq.

Kumanlar XI-XV-ci əsrlərdə Qaradəniz sahillərində hakimiyyət quraraq siyasi, idari nüfuzu ilə Qafqaziya, Suriya, Misirə qədər təsir edən bir Türk boyudur. Bu boyun insanları sarı saçlı, ağbəniz, mavi gözlü olduqlarına görə müxtəlif dillərdə “sarışınlar” mənasını verən adlarla adlandırılıblar. Bizans və Latınlr bunlara “Kumanus, Komani”, Ruslar “Polovets”, Macarlar “Kun”, İslam tarixçiləri isə “Qıpçaq” adını veriblər. “Deşt-i Qıpçaq” (Qıpçaq Bozkırı) Qərb qaynaqlarında isə “Komanya” adlanıblar. Kumanlar Moğol istilasına məruz qaldıqdan sonra Altın orda dövləti qurulunca Kumanların o zamana qədərki siyasi rolları zəyifləməyə başladı. 1223-cü ildə xristianlığı qəbul etməkləri mədəniyyət baxımından ayrı düşmək bir-birindən uzaqlaşmaq kimi xüsusiyyətlər başladı. Bunların əhəmiyyətli hissəsi Macarlar, Lehlər içərisində assimilyasiya oldular. Onlardan geriyyə yer adları, şəxs adları və bəzi sözlər qaldı. Kumanlardan günümüzdə qalan ən vacib anılardan biri “Codex Cumanicus” Kuman-Qıpçaq ləhcəsinin ən qədim və ən böyük abidəsidir. Türk dilinin “Divan-ı Lügati-t Türk” əsərindən sonra ikinci böyük abidəsi olduğu haqqında söyləntilər var. Əsərin ilkin əl yazma nüsxəsi Venetsiyada Saint- Marcus kitabxanasında mövcuddur.

“Codex Cumanicus” tək bir yazıçı tərəfindən deyil, müxtəlif şəxslərin qələmə aldığı hekayə parçalarının bir araya toplanmasından ibarət olan kitabdır. Əsərin yazıçıları da, yazıldığı yer də bəlli deyil. Sadəcə 11.07.1303 tarixi qeyd olunub. Əsər iki əsas bölmədən ibarət olub, “İtalyanca Codex” adı verilən ilk bölmədə latınca, farsca, kumanca söz qrupları bəzi qrammatik qaydaları yer alır. “Codex” deyilən ikinci hissədə isə bəzi dua və ilahilər, qırx yeddi tapmaca, baş və son bölümlərində isə Kumanca- Almanca lüğət mövcuddur. Tərkibinə görə bu əsər bir tərəfdən əcnəbilərə Qıpçaq Türkcəsini öyrətməklə digər tərəfdən də Kumanlar arasında xristianlığı yaymağa çalışan praktik əsər olaraq tərtib edildiyi qənaətinə gətirir.

Kitabdan nümunələr:

Alaçuk – koma, sığınacaq, kiçik ev
Alqışla – təbrik etmək, tərifləmək
Al koran – tanrı əmri
Bollaş – (genişlənmək) hamilə olmaq
Bolmaçı – olmaz, eçbolmaçı neme – olmayacaq şey
Boluş – yardım, kömək
İssilik– isti
Kenglik– genişlik, enlilik
Ögye – digərləri, başqaları
Pan-şanbe – çərşənbə, cümə axşamı
Piyala– stəkan, kasa
Solaqay – solaxay
Sökek– sümük
Tarlov– tarla
Tengri, tenqeri – Tanrı
Temirçi– dəmirçi
Tu-şanbe – bazar ertəsi
Tuqan – dükan
Tüyme – düymə
Uçmak – cənnət

Yanqı – yeni
Yir – qalın, qaba
Yoraç – o biri dünya
Zafran – zəfəran
Yüzüm – üzüm

Görüldüyü kimi Azərbaycan türkcəsinə də çox yaxın olan Kumanlar-Qıpçaqlar əcdadımız sayıla biləcək qədər bizə yaxın olublar. Bu yaxınlığı Türkiyə Respublikasındakı bölgələrin Azərbaycan bölgələri ilə müqayisəsində də görə bilərik. Məsələn: Türkiyədə Güney –Şərqi bölgəsi olan Urfa, Mardin, Antep kimi şəhərlərin şivələri bizim Azərbaycan şəhərləri Şəki, Qax şivələri ilə oxşarlıq təşkil edir. Gaziantep ağzı Anadolu və Azərbaycan ləhcələrinin kökü olan Oğuz ləhcəsindən ayrı bir özəllik gösdərir: Helbet (elbet), amarat (qoçaq), cenderme (jandarma), galın (kalın), girtasiye (dəftər kitab), güççük (kiçik), göv (göy), döven (dükan), baalım (baxaq), yosa (yoxsa), nezzet (ləzzət), canni (canlı), ossun (olsun), buuda (buğda), bakca (baxça), yoharı (yuxarı), gözəl (gözəl), böön (bugün) kimi sözlərin bizim bölgələrdə də buna bənzər səslənişini seyr edə bilirik. Və ya İç Anadolu bölgəsindən Kayseri şəhəri ilə Gəncə xalqının oxşar şivəsini bir dialoqla misal verək:

İki Kayserili qarşılaşdıqlarında:

1- Nöördün? (nağayırдың)

2- Nöörüyüm, sen nöördün?

1- Ben de Nöörüyüm yuvarlanıp gidiyox işte

2- Öyle qadasın aldığım nöörek sabax oluurr, axşam olur.

Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsindəki Ərzurum, Qars, Iğdır şəhərlərinin yerli xalqı Azərbaycandan gəlmə əhali sayılır. Onarın da danışığı bizim Qazax, Şəmkir, Tovuz rayonlarımızın xalqının danışığı dilinə çox yaxındır:

-Dolmanın içine qıyma qoymuşam.

-Qız, qıyma niye qoydun. Ben gidiyem anam gile orda yiyem

Ayrı ayrı dövlətlər olsa da bölgələrimizin ağız və şivələrinin bu qədər oxşarlığı soy kökümüzün eyni bir sülalədən gəldiyinə işarədir. İqlim fərqliliyi, mühit fərqliliyi dilimizi daha da zənginləşdirib, mədəniyyət və sosial dünyamızı dərinləşdirərək əziz Türk millətimizin tarixi köklərinin izlərini millətimizin hər ulusunda özünü əks etdirir.

İSGƏNDƏR PALANIN “OD” ROMANI VƏ YUNUS ƏMRƏ

Afak OSMANLI

Bakı Dövlət Universiteti

Osmanliafaq777@gmail.com

Müasir dövr Türkiyə ədəbiyyatının tarix, təsəvvüf mövzularına ən çox müraciət edən görkəmli yazıçılarından biri olan İsgəndər Pala 1958-ci il 8 iyun tarixində Türkiyənin Uşak ilçəsində anadan olmuşdur. İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsini bitirmişdir. 1998-ci ildə professor adını almışdır. Məktəb və universitetlər üçün Türk dili və ədəbiyyatına aid dərslilər yazmışdır. “Divan ədəbiyyatını sevdiren adam” kimi tanınan İsgəndər Pala İstanbul Kültür Universitetinin müəllimidir. Bir sıra məşhur əsərlərin müəllifi olan yazıçı “Babildə ölüm, İstanbulda aşk” romanına görə 2003-cü ildə “ilin romanı” mükafatına layiq görülmüşdür. “Mehmandar”, “Eşqnamə”, “Bülbülün qırx nəğməsi” kimi əsərlərin müəllifidir.

İsgəndər Palanın bir digər məşhur əsəri “Od” romanıdır. “Bir Yunus romanı” adlandırılan bu romanda XIII əsrdə yaşamış və təsəvvüf dünyasının məşhur siması olan Yunus Əmrənin həyat yolu işıqlandırılır. Yunus Əmrənin və oğlu İsmayılın həyatı timsalında 13-cü əsr Anadolu həyatı, Anadolu coğrafiyası və o dönəmin siyasi həyatı haqqında da məlumatlar qeyd olunur. Əsərin adının məhz “Od” adlandırılması haqda müəyyən fikirlər vardır. Hər şeydən öncə bu Yunusun “odun, atəşin içində bişən” bir dərviş olması ilə əlaqələndirilir. Əsərin qəhrəmanı Yunus Əmrə Tapdıq Sultanın yanında olduğu müddətdə hər gün dağa odun toplamaq üçün gedirdi. Bu iş Tapdıq Sultan tərəfindən ona

tapşırılmışdı. “Dağdan odun gətirərdi. Hər kəs ona odun deyərdi. İki hecayla “od-un” alov, atəş verən şey. Amma mən onun ilk hecası ilə maraqlandım. Od olan qisminə. Gönüllərdə sevgini tutuşdurən alovlu qisminə və Od-a elçi düşdüm. Hər kəs dağa odun üçün getdiyimi düşünürdü, amma mən od üçün gedərdim”.

Digər bir mənəsi isə “qıyıqgözlülərin” atdığı atəşli topların insanların evlərinə, üstlərinə düşərək onları yandırmasıdır. Çünki Yunus Əmrə də belə hücumların birində həyat yoldaşı Əlif (Yunus Sitarə deyərdi) və oğlunu itirir bundan sonra dərvişlik məqamına yüksəlir.

Əsər Molla Qasımın əlinə keçən Yunus Əmrə şeirlərini şəriətə uyğun hesab etməyib iki minini yox etməsi ilə başlayır, ta ki,

Dərviş Yunus bu sözü,

Əyri-üyrü söyləmə.

Səni siğaya çəkən

Bir Molla Qasım gələr

bu şeirlə tanış olana qədər. Şeiri oxuduqdan sonra xətasını dərk edir və peşmanlıq hissiylə Yunus Əmrəni axtarır və onu taparaq həyatını qələmə alır. Roman hissə-hissə davam edir. Bir-biri ilə əlaqəli olan iki həyat nəql olunur. Biri Yunus Əmrənin başına gələn hadisələr, digəri isə Yunus Əmrənin oğlu İsmayılın başına gələn hadisələrdir. Əsərin sonunda ata və oğul qarşılaşdırılaraq hadisələr bütöv hal alır. Yunus Əmrənin danışdığı bölümə həyat yoldaşı Sitarəyə bəslədiyi sevgi, sevdiyinin ölümü, ona qarşı hiss etdiyi həsrət, oğlunun ölümü, digər oğluna təkrar qovuşmaq üçün verdiyi mübarizə, dərvişlik yolunda irəliləyişi, əbədi sevgi arayışı və özünü şeirə həsr etməsi çox təsirli bir üslubla təsvir olunur.

İsmayılın danışdığı hissələrdə isə İsmayılın Arn ustanın əlinə düşməyi, onun şagirdi olmağı, ona kömək etməsi, Tanrının varlığı və yoxluğunu araşdırması, atasına qarşı olan kini, ustasının əzəzil olması, əziyyətlərə dözməyərək Arn ustanın yanından qaçması, quldurluqla məşğul olması və sonda atasıyla qarşılaşmasından bəhs olunur.

Əsərin baş qəhrəmanı Yunus Əmrədir. Yunus Əmrə XIII əsrdə yaşayıb yaratmış məşhur sufi şairdir. Şairin həyatı haqqında dövrümüzdə qədər az məlumat gəlib çatmışdır. Bunu İsgəndər Pala öz müsahibələrində də bildirmişdir. Yunus Əmrə haqqında məlumat əldə etmək üçün Sarıcaköyə gedir. Yunus Əmrənin Anadoluda 10-dan artıq qəbri vardır. Lakin Əskişəhərdə-Sarıcaköydə (indiki Yunus Əmrə) yerləşən məzarın ona məxsus olan olduğu təsdiqlənmişdir. Əsərin sonunda da Yunusun dəfn olduğu yer Sarıcaköy olaraq bildirilir.

Od əsərini bir mənada tarixi əsər də adlandırmaq olar. Lakin İsgəndər Pala bəzən tarixə sadıq qalmamışdır. Tarixdə Yunus Əmrənin bir qızı və bir oğlu olduğu məlumdur. Lakin Od romanında şairin iki oğlu vardır ki, bunlardan biri “qıyıqgözlər”in hücumu zamanı öldürülmüşdür. Digəri isə “qıyıqgözlər” tərəfindən əsir alınmışdır. Bəzi tarixi mənbələrdə Yunus Əmrənin Tapdıq Sultanın qızı ilə evləndiyi qeyd olunur. Lakin əsərdə isə Yunus Ucasarlı Emin ağanın qızıyla evlənilir. Tapdıq Sultanın yanında olduğu müddətdə onun qızını sevməsi haqqında şayiələr gəzsə də əsərdə onlar evlənmirlər.

Əsər başdan-ayağa təsəvvüflə doludur. Yunus Əmrənin dərvişliyə doğru axtarışı çox təsirli bir üslubla qələmə alınmışdır. Yunus Əmrə ilə bərabər həmin dövrün bir sıra məşhur sufi şəxsləri Mövlanə Cəlaləddin Rumi, Geyikli Baba, Şeyx Tapdıq, İmrə Hacı, Hacı Bektaş Vəli haqqında da söhbət açılır. Yazıçı burada müəyyən qədər tarixi faktlara sadıq qalmışdır. Tarixən Yunus Əmrənin həmin şəxslərlə görüşdüyü məlumdur.

Hacı Bektaş Vəli əsərdə yardımsevər bir obraz kimi verilir. Yunus onun yanına buğda almaq üçün gedir. Bektaş Vəli isə ona buğda əvəzində nəfəs verməyi təklif etsə də Yunus bunu qəbul etmir. “Quru nəfəslə qarın doymaz...” Ondan buğda gətirəcəyini gözləyənlərin olduğunu deyərək buğdanı alıb geri dönür və “qıyıqgözlərin” hücum edərək həyat yoldaşını öldürdüyünü görür. Artıq “Sənə buğda əvəzində nəfəs verək”- deyərək Bektaş Vəlinin nə demək istədiyini başa düşür. Geri Bektaş Vəlinin yanına qayıdır. Artıq bununla da Yunusun həqiqi sevgi arayışı başlayır. Bəzi tarixi mənbələrdə Hacı Bektaşın Yunusun xəlifəsi-yol göstərənini olaraq göstərilir. Əsərdə Cəlaləddin Rumi ilə bir dəfə görüşür. Şeyx Tapdıq əsərdə Tapdıq Sultan adlandırılır və Yunus onun yanında 40 il odunçuluqla məşğul olur və sufiliyin həqiqət mərhələsinə çatır.

Yunusun şeirlərindən onun qeyd etdiyimiz şəxslərin hər biri ilə görüşməsi məlumdur. Yunusun həqiqətə yüksəlməsi Tapdıq Sultanın yanındaykən, onun həyat yoldaşı - Ana bacının xəstələnməsi və dərvişlərin onun üçün gül toplamağa getdikləri zaman bilinir. Hər kəs Ana Bacıya çiçək

toplamışdı, bir tək Yunusdan başqa. Yunusun nə üçün gül toplamadığını bir tək Tapdıq Sultan bilmişdi. Digər dərvişlər ona bunun üçün məzəmmət etdiyi, Ana Bacının ondan küsdüyü bir vaxtda Yunus o gün hansı gülə əl uzatdısa, onun zikr və təsbih etdiklərini gördüyü üçün onları dəbə bilməmişdi. Artıq Yunus Əmrə həqiqi aşiq idi. “Sevgili”yə çatmışdı. “Sevgili”yə olan hissələrini şeiri ilə bildirən Yunus şeirləri üçün “Sevgili üçün söylənmiş şeirlərdir, Sevgiliyə hədiyyədir” deyirdi. Ondən şeirlərinin nə qədər olduğunu soruşanda isə, o, “Sevgiliyə gedəcək hədiyyəni saymaq yaxşı deyil”- deyə cavab verirdi.

Əsərdə deyildiyi kimi tarixən də şairin üç min şeiri Molla Qasımın əlinə keçir. Minini suya atır, minini yandırır, geridə qalan min şeiri isə saxlayır. Sonradan etdiyi hərəkətə görə peşman olan Molla Qasım qeybdən bir səs eşidir: “Üzölmə Molla onun şeirlərindən mini yerdəki məxluqlar üçündür. Allah minini suda balıqlar, minini isə göydə mələklər oxusun istəmişdir”. Əsərin sonunda oğlu ilə görüşən şair onunla birlikdə Qaramana gəlir, orada bir müddət yaşadıqdan sonra Yunus Əmrə vəfat edir. O yalnızca bir nəvəsini- Yunusu görür.

ƏLİF ŞƏFƏQ ƏSƏRLƏRİNDƏ MİSTİZM VƏ FANTASTİKA

Günel Əhmədova

Bakı Dövlət Universiteti

Gunel.nizam@mail.ru

Müasir dövr Türkiyə ədəbiyyatının məşhur simalarından biri kimi Əlif Şəfəqin (Elif Şafak) də adını çəkmək gərəkdir. “Kəm gözlərə Anadolu” hekayələr toplusu ilə ədəbiyyata gələn Əlif, daha çox sufizm ruhlu əsərləri, o cümlədən, “Eşq” romanı ilə məşhurdur. 2009-cu ildə çap olunan əsər bestseller olmuş, bir çox dünya dillərinə tərcümə olunmuşdur. Vurğulamalıyıq ki, Əlif Şəfəqin bu məşhurluğunda onun “Eşq” romanından 3 il öncə yayımladığı “Ata və bic” (“Baba və piç”) romanının rolu olduqca böyükdür. 2006-cı ilin mar ayında çap olunan roman qısa zamanda Türkiyədə böyük skandala səbəb oldu, mövzusunda güclü anti-türk motivlərinə və saxta erməni soyqırımını iddialarını dəstəklədiyinə görə müəllifə məhkəmə işi açıldı. Həmçinin onun “Pünhan”, “Məhrəm”, “Əraf”, “Həvvanın üç qızı”, “Qara süd”, “İskəndər”, “Bit palas”, “Şəhrin aynalar” və s. kimi romanları işıq üzü görmüşdür.

Əlif Şəfəqin yaradıcılığına nəzər salsaq burada güclü mistizm ab-havası, fantastika ruhu görürük. Müəllif əksər romanlarında qeyri-adi qüvvələrə və möcüzəvi varlıqlara geniş yer ayırmışdır. Əlif Şəfəq əsərlərinə sufizm vasitəsilə sızan mistika getdikcə inkişaf edir, şaxələnir, obrazlara siraət edir. İlk əsərlərdə qəhrəmanların gözünə ruh, duman kimi görünən, hatıfdən gələn səs kimi eşidilən bu obrazlar sonrakı əsərlərdə halusinasiyalara, cinlərə çevrilir. Bir çox zaman cinlərə və ruhlara fiziki görünüş verən Əlif onları bir obraz kimi adi insanlardan fərqləndirmir.

Avtobioqrafik roman olan “Qara süd” əsərində Əlif qadınların böyük əksəriyyətinin ana olduqdan sonra postnatal depressiyaya düşməsindən danışır və el arasında yayılmış inanca görə bu depressiyanın mənfi ruhlu cinlər tərəfindən törədildiyini deyir. Bu əsərdə olduqca qeyri-adi bir cin obrazı yaradan müəllif- onu “postmodern” cin adlandırır. Nağıllarda və dini kitablarda oxuduğumuzun əksinə olaraq bu cin tamamilə yeni qiyyətdədir, XXI əsr insanları kimi geyinmişdir. Cin obrazını müasir geyimlərlə bəzəyən yazıçının əsas məqsədi inandırıcılığa və realığa yaxın olma istəyidir. “Qara süd” romanında rast gəldiyimiz digər bir maraqlı nüans “barmaq qadın” obrazlarıdır. Müəllifin iç səslərini, batini dünyasını simvolizə edən bu altı cırdan qadın bütün əsər boyu baş obrazı izləyir, rəngarəng hadisələr axınında zaman-zaman üzə çıxıb, zaman-zaman da anıdan yoxa çıxaraq ona yoldaşlıq edirlər.

Əlif Şəfəq romanlarda bu mistik obrazlardan həm də üstü gizli hadisələrin açılması, qaranlıq mətləblərin aydınlaşdırılması vasitəsi kimi də istifadə edir. “Ata və bic” əsərində qarşılaşdığımız Şəkər-şərbət xanım və Ağulu bəy cin obrazları əsərin əsas konfliktinin, dünyanın nöqtəsinin açılmasında böyük rol oynayır. Cinlərin sahibi kimi təsvir olunan Banu Ağulu bəyin köməyi ilə qardaşının keçmiş cinayətini öyrənir, ailəsini düşdüyü mənəvi əzabdan qurtarır. Onu da qeyd etməliyik ki, Banu bu cinləri ram etmək, onlara sahiblik etmək hüququ qazanmaq üçün sufi kimi 40 gün xəlvətə çəkilmiş, dünya nemətlərindən bacardığıca uzaq durub çillə çıxarmışdı. Müəllif bu əsərində də haşiyəyə çıxaraq

cinlər haqda əvvəl məlumat verir, mənfi cin olan Ağulu bəyin və müsbət cin Şəkər-şərbət xanımın mənsub olduğu cin tayfasının tarixçəsini danışır.

“Həvvanın üç qızı” əsərində əsas obraz olan Pərinin gözünə görünən “sisin içindəki bəbək” mistik obrazı ən çətin anlarda bu qəhrəmanı təhlüklərdən xilas edir, onu qoruyur. Pəri qatı dindar ananın və ateist atanın övladı idi. Hər zaman bu iki dünyagörüşü, iki uçurum arasında qalmış, hansını seçəcəyinə qərar verə bilməmişdi. Uşaq yaşlarından tez-tez gözünə görünməyə başlayan bu teyf obrazı onu daha tamam ayrı bir inanca, ayrı bir yola çəkib aparır. Bu qəribə obrazın digərlərindən fərqi ondadır ki, onun müəyyən fiziki görkəmi yoxdur. Əlif əksər romanlarında mistik obrazların xarici görünüşünü təsvir etsə də “sisin içindəki bəbək” sadəcə tüstünü, dumanlığı xatırladır. O, baş qəhrəman olan Pəri ilə demək olar ki, dialoq qurmur.

Fantastik əsər təsiri bağışlayan “Məhrəm” əsərində Əlif Şəfəq bizi digər bir mistik qüvvəyə malik obrazla- şaman obrazı ilə qarşılaşdırır. Hadisələrdən bir qismi 1648-ci ildə şimali Sibirə baş verir. Özünə yeni şaman seçməyə hazırlaşan tayfa dini ayinləri icra etdikdən sonra şaman seçilmiş kiçik oğlan uşağını sonuncu sınaq üçün sahildə tək qoyub gedirlər. Totem heyvanla baş-baş buraxılan oğlan uşağının həqiqi şamana çevrilməsi üçün gözlərdən məhrəm yerdə qalması gərək idi. Amma həmin vaxt qayıqlarla sahilə çıxan ovçular sonuncu dini ritualın axışını pozur, qəbilə üçün böyük faciəyə imza atırlar. Beləcə həmin uşağın, onun sahib olacağı qeyri-adi qüvvələrin də taleyi dəyişir. “Yarımqıç şaman” da, onun nəslindən törəyənlər də əbədi uğursuzluğa düşər olur.

“Eşq” əsərində Kimya obrazının gözünə görünən teyf obrazı isə Cəlaləddin Ruminin illər öncə vəfat etmiş birinci xanımı Gövhər xanımdır. Kimya onu şagirdliyə götürsün deyər Mövlanənin yanına gəlmişdir, amma qız olduğu üçün Mövlanə onu özünə şagird götürmək istəmir. Məhz belə anda ortaya çıxan Gövhər xanım Kimyaya kömək etmək üçün gəlmişdir. Qeyd edək ki, bu teyf obrazı da adi insan qiyafəsindədir və onu ancaq Kimya görə bilir. *“Ağappaq görünürdü, sanki mərmərdən yonulmuşdu. Gülümsədim. Qadın çaşqınlıqla üzümə baxdı. Bir anlıq tərəddütdən sonra o da mənə gülümsədi. Yanına getdim. “Salam qızım, mənə görə bilirən?”- deyər soruşdu. Mən başımı tərptədim. “Bax bu yaxşı oldu! Səndən başqa kimsə görmür mənə...”*

Müəllifin adını çəkdiyimizi əsərlərindən əlavə, “Şəhərin aynaları”, “Əraf”, “Şəmspəre” əsərlərində də mistik qüvvələr, fantastik obrazlar yer almaqdadır. Bu obrazlardan məharətlə istifadə etməyə nail olan Əlif Şəfəq istər sufi, istər postmodern ruhlu əsərlərində təkrarçılığa yol verməmiş, hər dəfə daha fərqli problem üçün fantastikaya üz tutmuşdur, təkrarsız obrazlar yarada bilmişdir.

FUNCTIONS AND DIVERSITY OF OFFICIAL-BUSINESS STYLE OF UZBEK LANGUAGE IN THE MODERN GLOBALIZATION PERIOD

ISMAILOV Gulom Mirzaevich

Senior Scientific Researcher of Institute of Uzbek Language,
Literature and Folklore under the Uzbekistan Academy of Sciences
gulom1208@gmail.com

It is known, the Uzbek language's functionality styles is changing after Independence of Uzbekistan, that is scientific, journalism, literary and also official-business styles have a diversity genres. “Modern scientific concepts emphasize the dependence of the account of the functional-stylistic organization of the text on the social-speech situation of communication. Society is changing - its language and its functional styles are changing too” [Еропова 2009: 85]. Especially, new decrees, laws, codex, laws of International relations, which established by our government, it is impact to official-business style of Uzbek language. The official-business style is a functional style of speech, a means of communication (more often written), in the sphere of business relations: in the sphere of legal relations and administration. This sphere covers international relations, jurisprudence, economics, military industry, advertising, communication in official institutions and other government activities.

The Official-business style is a one of the most important functional styles of the Uzbek language. The main area in which it functions is the administrative and legal activities of the society. Business style satisfies the need of the society in documenting various acts of the state, socio-political and economic life of the country (between the state, organizations and members of society in the official sphere of their communication). The most important varieties of this style include clerical (actually official business), legal (the language of laws and decrees), diplomatic underpinnings.

Thus, the scope of business speech can be represented as a wide network of actual official-business situations and as a set of relevant document types.

Distinguish (according to different sources) at least 3 substages (varieties) of business style in the Uzbek language, that is following:

- actually officially-business (clerical);
- legal (the language of laws and decrees);
- diplomatic.

According to above-stated opinions, we can say that, the specificity of the culture of official and business speech is that it includes the possession of two different in nature norms. They are: **linguistic**, regulating the patterns of selection of linguistic material for filling the content scheme of the document; and **textual**, regulating the patterns of document construction, regularities in the deployment of its content schema. So, the documents distinguish not only a special style, but also the order of their filling, reproduction, the presence of speech stamps, because of this, they use ready-made forms.

The official and business style is the style of documents: international treaties, state acts, legal laws, business papers, etc. Despite the differences in content and variety of genres, the official-business style as a whole is characterized by a number of common features. These include:

- compactness of presentation;
- standard form of material layout;
- use of terminology, nomenclature, complex words, abbreviations;
- the use of verbal nouns, various phrases, serving to link parts of a complex sentence;
- the prevailing principle of its construction, the direct order of words in the sentence;
- the prevalence of complex sentences;
- absence of expressive vocabulary;

Our observations shows that in the every languages have a diversity functions of the official-business style, that is informative, prescriptive and ascertaining functions in various official communication situations. Thus the main form of realization of this style is written speech. Therefore, the official document only then will fulfill its purpose, when its content is carefully thought out, and the language design is impeccable.

Research purpose is show the linguistic peculiarities of official-business style of modern Uzbek language. It is shown in the following categories of the Uzbek language:

on orthographic level: The spelling of pronoun pronouns *Siz* and *Sizning* as a polite treatment (in written speech) in personal and possessive pronouns.

on the lexic and phraseological level: closedness, the absence of inostyle inclusions; terminology; activity of compound words and graphic abbreviations; wide use of stable word combinations. Official-business style is characterized by a peculiar vocabulary and phraseology with a pronounced functional-stylistic coloration, not found in other styles. For example: *шига ёлланмоқ – қабул қилинмоқ, бермоқ – тақдим этмоқ* and others.

Diplomatic documents and business correspondence are characterized by the so-called etiquette, complimentary vocabulary, for example: *janobi oliylari, muhtaram yurtboshimiz, hurmatli hamkasbimiz* and other

On the morphological level: The activity of the genitive case of dependent nouns; Use of nouns with the complexity mean; Use of short adjectives modal character; The activity of the words of the category of state of the modal value in combination. The common words are used in the official-business style: *safar, ta'til, asbob-uskuna, adliya* and other.

Ot the syntactic level: the direct order of words; Wide use of complex syntactic constructions. In the syntactic plan, the business text is characterized by a tendency to a complicated syntactic structure. For example:

“...Vatanimiz mustaqilligini mustahkamlash, milliy g‘oyani rivojlantirish, ma‘naviyatimizni tiklash, o‘zligimizni anglash yo‘lida katta hissa qo‘shgan, yorqin iste‘dodi va ijodi, ilmiy faoliyati, halol xizmati, yoshlarni ona yurtga muhabbat, istiqlol g‘oyalariga sadoqat ruhida sog‘lom va barkamol etib tarbiyalash hamda jamoat ishlaridagi faol ishtiroki uchun quyidagilar faxriy unvonlar va ordenlar bilan taqdirlansin... **“O‘zbekiston Respublikasi xalq yozuvchisi”**. Musajonov Farhod – O‘zbekiston YOzuvchilar uyushmasi a‘zosi....” (O‘zAS, 2011, 26 avgust).

In conclusion, it should be noted that the official-business style is one of the most insidious. His wording is so sharp that it is hard to cut into memory, and therefore the clerical and language cliches actively penetrate into the art books, making them look like a bad translation from a foreign language. “We also affirm that the subject of stylistics is the verbal expression of thought, and not the very idea that stylistics studies the outer, rather than inner, aspect of speech phenomena” [Balli 2001: 30].

STYLISTICS OF THE METAPHORIC NAMES IN LITERARY TEXT

ANDANIYAZOVA Dilrabo Ruziqulovna

Scientific Researcher of Institute of Uzbek Language
Literature and Folklore under the Uzbekistan Academy of Sciences

Onomastic units can also be used in the text metaphorically. The expression of the metaphor with these kinds of units is called onomastic metaphor and it is used when an onomastic unit comes instead of another unit which is not a name to give its meaning. That is, it is based on the similarity between *the notion and name* (for example, the meaning of *the generous person* can be used with the anthroponomy *Hotam*). For example, the anthroponomy *Hotamis* widely used in the meaning of *too generous person*, its application has become a tradition in the Uzbek literature. We can see it in the following example: *Och yotganga yemak ber ...Hech bo‘lmasa ko‘mak ber - Suyab elt bir Hotamga* (A.Obidzhon. *Och yotganga yemak ber*). (meaning: *give something to eat to a hungry/poor man... At least, help him to reach one Hotam.*)

In Linguistics, it is specially studied how to use the onomastic units in the connotative meanings (Ermolovich: 2001, p.200) as well as the terms such *antonomasia* (Nakhimova: 2011, p.87), *onomastic metaphor*, *dionimisation*. (Ermolovich: 2001, p.64).

The application of the onomastic units in the connotational meaning in Uzbek can be studied in the following groups: - **the metaphorical application of the onomastic units according to their expressive meanings**. For example, the following anthroponomy are used in the connotative meanings: *Afandi* for the expression of a *keen or very naïve person*; *Kumush* for the expression of a *beautiful, modest lady*; *Barchin* for the expression of a *loyal spouse*. Below, for the expression of *brave, heroic, patriotic boys*, the anthroponomy *Alpomishis* used symbolically: *Alpomishes will be born, Your happiness is a throne on your head, Uzbekmather* (M. Yusuf.Uzbekmather);

To emphasize, in the typical metaphor, the metaphorical meaning gives only one notion, whereas, in the onomastic metaphor, the expressive meaning given by the name is much broader. In the following example, the onomastic unit of *Kumushis* used symbolically for the expression of *clever, beautiful, and very modest girls*: *You, today’s Kumushes, are the best of the best of women, let your hair be brushed by only kind hands, although all Otabeks managed to come closer to you, It was not any success to stay with you forever, alas, it is easy to let you go away* (H.Khudayberdieva. *To the death of Kumush*). In such kind of cases, the measurements of beauty in our mind get wider with the help of the knowledge structures related to *Kumush* and the poetic *weight* of the onomastic metaphor gets heavier.

As it is seen, the onomastic metaphor can be based on precedent names only, because the word donatate being used in the connotative meaning should be familiar to the reader. Besides, such kinds of names are the sources for expressing a connotative meaning. That is why, the following two sides of the problem mentioned in the scientific researches should be taken into consideration: 1) the

conditionality of the onomastic names social-culturally; 2) its associative-semantic field (Vorontsov: 2012, p.3). On the one hand, the onomastic units used in the are metaphoric meaning considered to be the etalon of one sign in the linguaculturology, on the other hand, the unit is closely connected to the notions and the concept emerging in the minds of the members of this linguaculturology. That is, the fame of the onomastic units and the existence of the feature of precedency are one of the most important requirements of their application in the

In short, in the literary text, the used precedent names are considered to be one of the most important elements, they, firstly, are the means of creating a poetic character. The writers use these names to create the meaning of the text and the emotionality in it successfully. That is why, precedent names can be the main objects of the poetic onomastics.

ГРАНИЧНАЯ ЗАДАЧА ДЛЯ УРАВНЕНИЯ ЧЕТВЕРТОГО ПОРЯДКА СО СПЕКТРАЛЬНЫМ ПАРАМЕТРОМ

Г.Л.ШАХБАЗОВА

amininshamaxifiliali@mail.ru

Пусть H сепарабельное гильбертово пространство.

Обозначим через $H_1 = L_2(H, 0 \leq x \leq b)$ гильбертово пространство сильно измеримых на отрезке $[0, b]$ функций $y(x)$ со значениями из H , для которых $\int_0^b \|f(x)\|_H^2 dx < \infty$. Скалярное произведение элементов $y(x), z(x) \in H_1$ определяется равенством

$$(y(x), z(x))_{L_2} = \int_0^b (y(x), z(x))_H dx$$

В пространстве $H_1 = L_2(H, 0 \leq x \leq b)$ рассмотрим оператор L_0 , порожденный дифференциальным выражением:

$$y^{IV} - 2A^2 y'' + A^4 y = \lambda y, \quad 0 \leq x \leq b \quad (1)$$

и граничными условиями

$$y'''(0) - \lambda y(0) = 0 \quad (2)$$

$$y''(0) + \lambda y'(0) = 0 \quad (3)$$

$$y(b) = 0, y'(b) = 0 \quad (4)$$

где A - самосопряженный положительный оператор в H имеющий дискретный спектр.

В работе изучена спектр рассмотренной задачи и найдена асимптотика числа собственных значений оператора L_0 , зная асимптотику собственных чисел оператора A .

FÜYUZATÇILARDA HAQQA MÜNASİBƏT İCTİMAİ TƏRƏQQİNİN ƏSAS AMİLİ KİMİ

İnci Səməddin qızı NAĞİYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

nagiyeva_80@mail.ru

Şeyx Məhəmməd Xiyabani deyirdi: “Bəşəriyyət aləmində iki şey bir-biri ilə həmişə mübarizədədir: haqq və zor... Dünyadakı bütün bu keşməkeşlər və xarabaçılıqlar haqq ilə zorun düşmənçiliyi nəticəsindədir. Zoru haqqa tabe etməlidir... Bəşəriyyət heç bir vaxt haqqı ayaqlar altına almaq istəməmişdir... Haqqı geri çəkənlər haqq ilə zorun arasında səhv edənlərdir”.

Xiyabaninin bu həyat mübarizəsi anlayışı tezisində görə əsrlərdən bəri hakim qüvvələrin təzyiqi altında əzilən məhkumlar, zəiflər, məzlumlar, əsarətdə olan millətlər ayağa qalxmalı, bütün təcavüzkar qara qüvvələrə qarşı qələbə çalmalı idilər.

Füyüzatçıların isə bu məsələ ilə bağlı başqa plan və ideyaları var idi... cahil və kortəbii olaraq yox, bütün bu naqisliklərə və ədalətsizliklərə sinə gərmək, bunları dəf etmək üçün doğrulmaq və dirçəlmək lazımdır.

Füyüzatçıların öndəri Əlibəy Hüseynzadə bir mütəfəkkir və politoloq kimi milli şüurun təşəkkülündə, formalaşmağında “türkləşmək, islamaşmaq, avropalaşmaq” məramının qlobal rolunu səylə ön plana çəkərək yazır ki: “Məsləkimiz bunu tələb edir. Çünki bu surətlə qüvvətimiz, həyata haqlı olmamız sair millətlərə rəqabətə qabiliyyət və istedadımız və əlhasil mühitimizlə, yəni bizi əhatə edən canlı və cansız bütün mövcudat ilə mübarizəyə iqtidarımız arta bilər”

Türkləşmə məramı özünü ilk növbədə milliözünüdərk sahəsində irəliləyişdə özünü göstərir. Bu məram türk xalqlarının kimliyə olan ehtiyacından, milli özünüqoruma instikindən yaranmışdır.

O zaman türk xalqlarına “türk” olduğunu sübut etmədən, onları bir yerə toplamaq, milli əsarətə qarşı mübarizəyə qaldırmaq qeyri-mümkün idi. “Tatar”, “müsəlman”, “osmanlı”, “azərbaycanlı” adlarının şüurlara hakim kəsildiyi, “türk adının dilə gətirilmədiyi bir dövrdə Ə. Hüseynzadə tarixi cavabdehliyi öz öhdəsinə götürərək əsrin “Biz kimik?”- həyacan səsinə “... əvvəl əmrə biz özümüzü tanımalıyıq” deyərək cavab verirdi. Ədib düşünürdü ki, bir millət yalnız o zaman nicat tapır ki, özünü bilər. Yəni, hər qövüm və millət öz qövmiyyətinə, dilinə, dininə, tarixinə, adət və əxlaqına, nəhayət soykökünə, hətta “əhvali-atıyyəsinə kəsbi-vüquf eyləməlidir” – sözləri ilə türk xalqının fikir tarixinə ilk dəfə milliözünüdərk problemini gətirdi. Türk öz haqqını tələb etmək üçün əvvəla milli kimliyini bərpa etməli, onu qorumağı özünə təxirəsalınmaz bir vəzifə sayaraq öz soykökünə arxalanaraq çinarsayağı sarsılmaz qamətilə sinəsini irəli verib haqqı olan hüquqlarını bərpa etməlidir. Haqq verilmir, alınır...

Ə. Hüseynzadə tərəqqi proqramına türkləşmək məramı ilə yanaşı, “zihəyat bir millət olmaq istərsək, bizə hər şeydən əqdəm islam bulunmaq, islam qalmaq” kimi islamaşmaq məramını da daxil etmişdir. İslamaşmaq onun milli tərəqqi proqramının ideya-nəzəri əsaslarından biridir.

Ə. Hüseynzadə İslama təqlid kimi yanaşmayırdı, milli intibahla yanaşı, dini intibahı da əsas götürürdü. Əgər türkləşmək məramı türk dilini, türk ədəbiyyatını öyrənməyi tələb edirdisə, islamaşmaq məramı ilə də ortodoks dini doktrinanın dirçəldilməsini deyil, əksinə, islam dininin ümumbəşəri, ali, mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin öyrənilməsini istəyirdi. Axı hansı dünyəvi kitabda “Qurani-Kərim”də olduğu kimi insan həyatı, yaşamağa dair ən xırda detallar, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin sadə üsullarla izahı bu qədər mükəmməl verilə bilər? Dünya tarixində ilk dəfə İslamda insan və onun haqq və hüquqları ən kiçik xırdaqlıqlarına qədər izah olunur. Ə. Hüseynzadə düşünür ki, mövhumatçılıqla yox, əsl islamı dərinləndirib yaşayan xalq həm başqasının hüquqlarını tapdalamaz, həm də özünün haqqını üsulunca qoruyar. Bu baxımdan islamaşmaq onun milli tərəqqi proqramının əsas məramlarından idi.

Ə. Hüseynzadənin milli tərəqqi proqramının əsas məqamlarından biri olan Avropalaşmaqla Avropa elm və texnikasının yeni nailiyyətlərini öyrənməklə, milli mədəniyyəti, yəni türk-islam mədəniyyətini yaşatmaq istəyirdi. Lakin o, bu öyrənməyi yamsılamaq, təqlid etmək şəklində deyil, yaradıcı şəkildə tələb edirdi.

Qərbi dövlətlərinin türk xalqlarına qarşı apardıqları qəsbkarlıq və iqtisadi-siyasi təzyiqinə, işğalçılıq siyasətinə qarşı avropalaşmağı Avropaya müqavimətin bir üsulu, forması sayırdı. Avropa dövlətlərinin Şərqdə törətdikləri vəhşilikləri görür və Qərbin Şərqə qarşı pərdələnmiş irticaçı siyasəti mövqeyindən özünün “avropalaşmaq” şüarının məğzini açıqlayaraq şərh edirdi: “Çəkiləcək dəmir yolları özümüz qayırmayıb, firənglərimi yapıralım?.. Firənglərə yaptırılacaq ki, məmləkətin, enini, uzununu, daşını, torpağını, dərəsini, təpəsini həndəsə üsulu ilə ölçüb biçərkən asanlıqla istila etmək nöqtəyi-nəzərindən bütün məlumatı əldə etsinlər?” Ə. Hüseynzadə düşünürdü ki, biz bütün bu elmi-texniki inkişafa və nailiyyətlərə vaqif olsaq, Avropanın hər cür hegemoniyasına qarşı mübarizədə müvəffəq olarıq və öz vətənimizin sərhədlərini yaxşı tanıyarsaq, onun hüquqlarını layiqincə və şüurlu bir şəkildə qoruyarıq.

Amma bütün bu haqq fədailiyini tək, və ya müəyyən bir qrupla ərsəyə gətirmək mümkün deyildi. Bunun üçün birləşmək, güclənmək svadlanmaq lazım idi.

Bu, bir növü yeni doğulmuş uşaqdan qalxıb yeriməyini istəməyə bənzəyirdi: axı xalqın yüksək faizi hələ yazıb oxumağı belə bacarmırdı... Hansı hüquqları var? Necə qorunmalıdır? Kimə qarşı qorunmalıdır?... Bunun üçün çox geniş bir zaman diliminə ehtiyac var idi...

Lakin bu amillər füyüzatçıları – Ə. Hüseynzadəni ruhdan salmırdı. Yuxarıda sadaladığım üç əsas yenilənmə məramını həyata keçiməyin əsas yolunu “İttihat, ittihat, ittihat” deyib, bu şüar altında birləşməkdə görürdülər.

BİR SIRA SPİRTLƏRİN POLİMER-ÜZVİ TURŞULARIN Na DUZU-SU İKİFAZALI SİSTEMLƏRİNİN HAL DİAQRAMINA TƏSİRİ

G.M. ŞAHBAZOVA, A.Y. ATAŞOVA, X.F. İSKƏNDƏROVA,
E.Ə. MƏSİMOV, T.O. BAĞIROV

Bakı Dövlət Universiteti
theatashova@gmail.com
AZƏRBAYCAN

İkifazalı sulu sistemlər suda həll olan müxtəlif polimerlərin və ya polimer və bəzi duzların sulu qarışığında komponentlərin konsentrasiyalarının müəyyən nisbətində əmələ gəlir. İlk dəfə İsveç tədqiqatçısı P.O. Albertson göstərmişdir ki, zülallar, nuklein turşuları və s. kimi bioloji mənşəli maddələr, hüceyrə, virus və s. kimi bioloji hissəcikləri ikifazalı sistemlərə daxil etdikdə, həmin maddələrin sistemin eyni zamanda tarazlıqda olan fazaları arasında qeyri-bərabər paylanması baş verir ki, bu da həssas və dayanıqsız struktura malik olan bioloji maddələrin hissəciklərini onların nativ xassələrini saxlamaqla əldə etməyə imkan verir. Belə ki, ikifazalı sulu sistemlərin hər iki fazasının əsasını su təşkil etdiyindən bu sistemlərdən bioloji hissəcikləri yumşaq ayırmaq məqsədilə istifadə etmək çox əlverişlidir. İkifazalı sistemlərin, eyni zamanda mövcud olan və bir-birindən hidrofobluqlarına görə fərqlənən fazaları arasında bioloji maddələrin paylanmasının araşdırılması, çoxkomponentli, çoxfazalı sistem olan canlı orqanizmdə gedən bir sıra proseslərin o cümlədən maddələr mübadiləsi prosesinin bəzi məqamlarına aydınlıq gətirə bilər. İkifazalı sistemlərin əsas spesifik və üstün cəhəti də məhz ondadır ki, hər iki fazanın əsasını insan orqanizmində olduğu kimi su təşkil edir (~75-80 %).

Polimer-polimer-su və polimer-qeyri-üzvi elektrolit ikifazalı sistemlərdə maddələrin paylanması metodu bioloji hissəciklərin ayrılması, təmizlənməsi, yüksəkmolekullu birləşmələrin fraksiyalara ayrılması üçün və ümumiyyətlə biotexnologiyada və biokimyəvi tədqiqatlarda geniş istifadə olunur. Maddələrin çoxfazalı sistemlərdə qeyri-bərabər paylanmasına əsaslanaraq B.Zaslavski və E.Məsimov yüksəkmolekullu birləşmələrin son zamanlara qədər təcrübə olaraq təyin edilməsi mümkün olmayan nisbi hidrofobluqlarının kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi metodunu işləyib hazırladıqdan sonra bu metodun tətbiq sahələri daha da genişlənməmişdir. Müasir elmi təsəvvürlərə görə maddələrin su-polimer ikifazalı sistemlərdə qeyri-bərabər paylanması həmin sistemlərin eyni zamanda mövcud olan fazalarının su-polimer mühitlərinin fiziki-kimyəvi xassələrinin, o cümlədən nisbi hidrofobluqlarının müxtəlifliyi hesabına baş verir. Həll olan maddələr faza əmələ gətirən polimerlərlə bilavasitə qarşılıqlı təsirdə olmadığından sistemin fazalarının xassələrindəki fərq faza əmələ gətirən komponentlərin su ilə qarşılıqlı təsirlərindəki fərqlə izah olunur.

Məlum olduğu kimi ikifazalı sulu polimer sistemlərinin tədqiqi ona görə aktualdır ki, belə sistemlərdə gedən proseslər canlı orqanizmdə gedən proseslərin modeli kimi qəbul edilə bilər. Doğrudan da sistemin bir-birindən hidrofobluqlarına görə fərqlənən və eyni zamanda mövcud olan fazaları arasında bioloji maddələrin paylanmasının araşdırılması orqanizmdə daşınması qanla həyata keçirilən maddələr mübadiləsinin mexanizminin izahına aydınlıq gətirə bilər.

Təqdim olunan işdə məqsəd ikifazalı polietilenqlikol-limon turşusunun Na duzu-su, polivinilpirrolidon-limon turşusunun Na duzu-su, polietilenqlikol-çaxır turşusunun Na duzu-su sistemlərində fazalara ayrılmanın mexanizmini, onun molekulyar aspektlərini, yeni alınmış ikifazalı sistemlərin hal diaqramlarını tədqiq etmək olmuşdur.

Kiçikmolekullu birləşmələrin, o cümlədən, müxtəlif şəkərlərin, spirtlərin, karbamid və bu növ digər maddələrin polimer-su sistemlərinin fiziki-kimyəvi xassələrinə təsirinin sistemli tədqiqi bu sistemlərdə struktur və qarşılıqlı təsir problemlərinin həllinə yönəlmişdir.

Bir çox hallarda ikifazalı sulu sistemləri almaq üçün polimer-polimer-su ikifazalı sistemlərə nisbətən həm ucuz, həm də bioloji hissəcikləri ayırma qabiliyyətinə görə effektiv olan ikifazalı polimer-duz-su sistemlərindən geniş istifadə olunur. Təqdim olunan işdə belə sistemlərdən olan PEQ-C₆H₅O₇Na₃-H₂O, PVP-C₆H₅O₇Na₃-H₂O, PEQ-C₄H₄O₆Na₂-H₂O ikifazalı sistemlərinin hal diaqramına bəzi spirtlərin təsiri tədqiq olunmuşdur. İşdə İspaniyanın "Panreac" firmasının istehsalı olan HO-(CH₂CH₂O)_nH polietilenqlikol (PEQ-6000) və Belçikanın "Chem-lab nv" firmasının istehsalı olan (C₆H₅NO)_n polivinilpirrolidon (PVP-12000) istifadə edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, spirtlərin

(etanol, propanol) təsiri ilə sistemin hal diaqramının binodal əyrisi koordinat başlanğıcına tərəf, yəni homogen oblast istiqamətinə tərəf sürüşür və ikifazlı sistem faza əmələ gətirən komponentlərin daha kiçik konsentrasiyalarında baş verir. Qeyd edək ki, spirtlər sırasından fazalara ayrılma prosesinə ən çox təsir edən propanol olmuşdur. Eyni zamanda etanolun (0,5 mol/l) və propanolun (0,1; 0,3; 0,5 mol/l) müxtəlif konsentrasiyalarının sistemin binodal əyrisinə təsiri tədqiq edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, propanolun konsentrasiyası artdıqca fazalara ayrılma faza əmələ gətirən komponentlərin daha kiçik konsentrasiyalarında baş verir. Beləliklə, xarici amillərdən spirtlərin PEQ-C₆H₅O₇Na₃-H₂O, PVP-C₆H₅O₇Na₃-H₂O, PEQ-C₄H₄O₆Na₂-H₂O sistemlərinin binodal ayrılmasına təsirinə sistemli tədqiqi nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, etanol və propanol suyun strukturuna strukturlaşdırıcı təsir göstərir və fazalara ayrılma prosesini sürətləndirir.

AQRAR SAHƏDƏ MƏŞĞULLUĞUN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Rəcəb Əli oğlu RZAYEV

Əmək və Sosial Problemlər üzrə
Elmi Tədqiqat və Tədris Mərkəzinin dissertantı

XÜLASƏ

Aqrar sektor istənilən cəmiyyətin həyatında xüsusi rol oynayır. Burada məşğulluq özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər torpaqla sıx bağlıdır. Məşğulluq kəndli-fermer təsərrüfatlarında və ev təsərrüfatlarında mövcuddur. Kəndin əmək ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə işçi qüvvəsinin fəaliyyət göstərməsi, əməyin bölünməsi və paylanması ilə müəyyən olunur.

Açar sözlər: Aqrar sahə, məşğulluq, torpaq islahatı, sosial siyasət, aqrar sənaye, kəndli-fermer təsərrüfatları, ev təsərrüfatları, kənd hazırlığı, kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri

РЕЗЮМЕ

Аграрный сектор занимает исключительное место в жизни любого общества. Здесь занятость имеет свои специфические особенности. Они тесно связаны с землей. Занятость в аграрном секторе складывается в трех секторах - в сельхоз организациях, в фермерских хозяйствах и в хозяйствах населения.

Ключевые слова: Аграрный сектор, занятость, земельная реформа, социальная политика, аграрная индустрия, крестьянско-фермерные хозяйства, домашние хозяйства, кадровое подготовка, специалисты по сельскому хозяйству

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı, digər ölkələrdən iqtisadi asılılığının aradan götürülməsi ilk növbədə aqrar sahənin inkişaf etdirilməsindən asılıdır. “Dünya iqtisadiyyatında baş verən qloballaşmaya və global istehlak bazarının konyukturasındakı dəyişmə dinamikasına uyğunlaşmaq üçün aqrar sahə üzrə həm hüquqi-normativ bazanın, həm də istehsal münasibətlərinin beynəlxalq norma və tələblərə uyğunlaşdırılması, beləliklə də milli istehsalın rəqabətə davamlı olmasının təmin edilməsi aqrar siyasətin ən başlıca hədəfi olmalıdır.” [5]

Azərbaycanda əhalinin əsas ərzaq məhsulları ilə etibarlı təmin olunması və ölkənin məşğul əhalisinin böyük hissəsinin çalışdığı aqrar sektorun inkişafı siyasətinin əsası 90-cı illərin ortalarında qoyulub. 1999-2000-ci illərdən etibarən isə aqrar sahədə formalaşmış özəl sektora bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun dövlət dəstəyi mexanizmlərinin yaradılmasına başlandı. 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı” təsdiq edildi. Sonradan Azərbaycanda sürətli iqtisadi inkişafın başlaması nəticəsində aqrar sahənin daha da inkişaf etdirilməsi üçün görülən tədbirlər də genişləndi.

Bu gün də aqrar sahənin inkişafı yoxsulluğun azaldılması və regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair qəbul edilən dövlət proqramlarında aparıcı yeri tutmuşdur. “2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)”, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişafı proqramı”, “Azərbaycan Respublikasında Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, “2012-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüyün inkişafına dair Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasında yay və qış otlarlaqından səmərəli istifadə

olunması və səhralaşmanın qarşısının alınmasına dair Dövlət Proqramı” və s. sənədlər aqrar sahənin inkişafına yönəldilmişdir.

Aqrar sənayenin inkişafı əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi deməkdir. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün kənd təsərrüfatının əhəmiyyətini artıran başlıca səbəblərdən biri də məşğulluqla əlaqəlidir. “Kənd təsərrüfatında məşğul əhali dedikdə əslində çoxlu sayda fərdi gəlirə malik olan insanlar nəzərdə tutulur. Bu, həmin insanlar qrupudur ki, onlar məşğul olmasa, ölkədə ciddi ərzaq təminatı, məşğulluq problemləri yaranar, sənayenin bir çox sahəsində istehsal prosesi zəifləyər.” [1, s.10]

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonları üzrə əhalinin iqtisadi fəallıq və məşğulluq səviyyəsində müxtəliflik müşahidə olunur. Məsələn, Dağlıq Şirvan, Şəki-Zaqatala, Yuxarı Qarabağ, Aran iqtisadi rayonlarında məşğulluq səviyyəsi orta ölkə səviyyəsindən yüksəkdir. Naxçıvan və Lənkəran iqtisadi rayonlarında isə bu göstərici orta ölkə səviyyəsindən aşağıdır. “Bakı şəhəri istisna olmaqla, Aran iqtisadi rayonu ölkədə ən böyük iqtisadi rayonlardan biridir və ölkənin iqtisadi fəal əhalisinin 23,2 faizi, məşğul əhalisinin 23,6 faizi və işsiz əhalisinin 19,9 faizi bu iqtisadi rayonda cəmləşmişdir.” [6]Aqrar sahədə məşğul əhalinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü “2011-cü ildə 37,9%, 2012-ci ildə 37,7%, 2013-cü ildə 37,1%, 2014-cü ildə 36,7% təşkil edirdisə, 2015-ci ildə azalaraq 36,4% təşkil etmişdir. [4]“Kənd təsərrüfatında çalışanların 56%-nin əməkhaqqı 105-150 manat arasındadır. Ümumiyyətlə isə bu sektorda işləyənlərin 71.6%-nin gəliri 200 manata qədərdir ki, bu da ölkə üzrə orta aylıq əmək haqqından təxminən 2.2 dəfə azdır.” [2, s.23]

Sadaladığımız problemlər sadəcə dövlət dəstəyi və strateji plan əsasında həll edilə bilər. Çünki, bir çox hallarda ailəvi təsərrüfatçılıqla məşğul olan əhalinin maddi imkanları zəifdir və eyni zamanda makroparametrlərə təsir edə bilmir. Aqrar parkların və korporativ fermer təsərrüfatlarının yaradılması prosesinin sürətləndirilməsi məhz bu kimi fundamental çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına, orta və uzunmüddətli dövr üçün sektorun böyüməsinə ciddi təsir edə bilər. Aqrar sahədə məşğulluğun artırılmasında şübhəsiz ki, bu sahədə kadr hazırlığı və təminatı sisteminin yaxşılaşdırılması da mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov V. Kənd təsərrüfatında sahibkarlıq məşğulluğunun səmərəliliyindən asılıdır//Ekspress.-2012.-22-24 dekabr.-S.10.
2. Həsənov R., İsmayılova G., Əliyeva R. Kənd Təsərrüfatı İlinə Azərbaycan Respublikasında aqrar parkların formalaşdırılması mexanizmləri və fermerlərin prosesdə iştirakçılığının gücləndirilməsi: Tədqiqat işi / İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzi. Bakı, 2015, 81 s.
3. Sərdarov T.Ə. Bazar münasibətləri şəraitində Azərbaycan Respublikasında əhalinin məşğulluğunun formalaşması. Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2009, 240 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi-www.stat.gov.az
5. Azərbaycan Respublikasında aqrar sektorun davamlı...-UNEC-www.unec.edu.az
6. Məşğulluq Strategiyası - Azərbaycan Respublikası Dövlət Məşğulluq...-www.ses.gov.az

RUSIYANIN QARA DƏNİZ REGIONU İLƏ BAĞLI HƏDƏFLƏRİ VƏ STRATEGİYASI

Könül ƏLİYEVƏ

Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatiya fakültəsi
Bakı Mühəndislik Universiteti
akonul91@gmail.com

Qara dəniz regionu dünyada ən əhəmiyyətli regionlardan biri sayılır. Region şərq-qərb və cənub-şimalı birləşdirən əhəmiyyətli korridorlarının üzərində yerləşir. Sahilboyu dövlətlər üçün Qara dənizə giriş və çıxış çox əhəmiyyətlidir. Qara dənizi idarə Avropaya, xüsusilə, Balkanlara və Mərkəzi Avropaya, eləcə də, Şərqi Aralıq dənizinə, Cənubi Qafqaza və Yaxın Şərqə nəzarət etməyə imkan verir.

Sahilboyu və qonşu dövlətlər Qara dənizdə öz hərbi qüvvələrini artırmağa çalışırlar. Həm AB, həm də, NATO regionda aktiv siyasət yürüdür, Qara dənizdə çoxtərəfli dəniz qüvvələrini genişləndirmək üçün müxtəlif əməkdaşlıq müqavilələri imzalanmışdır. Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Dialoq və Əməkdaşlıq üçün Qara Dəniz Forumu və AB-nin Qara Dəniz Təşəbbüsü kimi regional mexanizmlər sahil dövlətləri arasında əməkdaşlıq üçün qurulmuşdur. 2011-ci ildə Avropa Parlamenti Qara dənizlə bağlı qətnamə qəbul etmişdir. Qətnamədə regionun 2005-ci ildən bəri yeni mərhələyə (modus operandi) daxil olduğu qeyd edilirdi. Avropa Parlamenti Qara Dəniz regionunu AB-nin enerji təhlükəsizliyi üçün geo-strateji əhəmiyyətliliyini qəbul edirdi. AB-nin regiona təsirini artırmaq üçün yeni strategiya qurulması, AB Qara Dəniz Strategiyası AB-nin geniş xarici və təhlükəsizlik siyasətinin əsas hissəsini təşkil etməsi kimi məsələlər qətnamədə qeyd edilmişdir.

Qara dəniz regionu Rusiya siyasətinin əsasını təşkil edir və burada NATO-nun son onilliklər ərzində qazandığı təsiri zəiflətmək əsas məqsədidir. Soyuq müharibədən sonra ilk dəfədir ki, Moskvanın öz təsirini Qara Dənizin şimal sahili boyunca genişlətməyə çalışması bunu göstərir. Bu da Rusiyanın Rumıniya və Bolqarıstan kimi NATO üzvlərinə, eləcə də, Rumıniyanın iqtisadi zonasının dəniz enerji sahələrinə təzyiqlər etməsi ilə nəticələnə bilər. Bundan əlavə, Qafqaz və Xəzər dənizində enerji resurslarını idarə etmək üçün Qara dəniz regionu çox əhəmiyyətlidir. regionun enerji resurslarından kənar qalacaq.

Prezident Vladimir Putin Qara dəniz regionunda soyuq müharibədən sonra yaranan vəziyyəti öz xeyrinə dəyişmək iqtidarındadır. Bu strateji kontekstdə, Rusiyanın Qara dənizdə üstünlüyünü bərpa etmək cəhdi Avropanın şərqində və Avrasiyada kritik halın yaranmasına səbəb olur. Rusiya Qara dənizdə təsirini bərpa etmək üçün ərazi işğalından üstün metod olan revizionizmdən istifadə edir. Portlara və dəniz xətlərinə nəzarət əsas siyasət kimi götürülmüşdür.

Rusiyanın Qara dənizdə əsas məqsədi burada öz strateji və dəniz təsirini maksimum dərəcədə artırmaq, Ukrayna və Gürcüstanı təcrid etmək, regionda təhlükəsizlik məsələlərində NATO-nun iştirakını zəiflətmək, ABŞ-ın dəniz hərbi donanması və digər xarici-region NATO üzvlərinin regiona girişini türk boğazları vasitəsilə məhdudlaşdırmaqdır. Moskvanın xarici siyasətində əsas hədəf Rusiyanı çoxqütblü dünyada əsas güc qütbü kimi mövqeyini bərpa etməkdir.

Qara dənizə nəzarət Rusiyanın ən mühüm strateji məqsədlərindən biridir. 2003-cü ildə V.Putin Azov-Qara dəniz regionunu Rusiyanın strateji marağı olduğunu qeyd etmişdi. O bildirmişdi ki, Qara Dəniz Rusiyanın ən mühüm nəqliyyat marşrutlarına birbaşa çıxışını təmin edir, bununla da, region üçün effektiv təhlükəsizlik sistemi zəruridir.

Rusiyanın beynəlxalq gücünü bərpa etmək və NATO-nun mövcudluğunu həm təməl maneə, həm də Rusiyanın qonşularına əsas maneə kimi məhdudlaşdırmaq Moskvanın revizionist siyasətinin əsasını təşkil edir. Bundan başqa, NATO-nun raket müdafiə sistemlərinin (EPAA) Rumıniya daxil olmaqla, bir neçə Mərkəzi Avropa ölkələrində qurulması, Moskvanı öz raket sistemlərini inkişaf etdirməyə vadar etmişdi. Enerji və təhlükəsizlik Rusiyanın Qara dəniz regionu ilə bağlı əsas narahatlıqlarından biridir. Bunlar Rusiyanın Qara dəniz dövlətləri bağlı siyasətində əks olunmuşdur. Moskva Kiyevlə Rusiyanın Qara dəniz donanmasının strateji liman şəhəri olan Sevastapolda qalmasına izn verən müqavilənin uzadılması haqqında qərar imzalanmışdı. (2010 aprel) Əvəzində Rusiya Ukraynanın 30% qaz təminatını təmin etməli idi.

2015-ci ilin dekabrında Rusiyanın Ukraynaya məxsus qazma qurğularını aparması Rusiyanın strategiyası ilə maraqlı fikirlər yaradır. Ukraynanın Chornomornaftogaz firmasına məxsus Petro Hodovanets və Ukrayna qazma qurğuları Krımın Rusiyaya ilhaq edilməsi ilə tutulmuşdu. Rusiya bu müasir qazma qurğularını Ukrayna qazma platforması olan Tavrida ilə əvəz etdi, hansı ki, Krımda ələ keçirilmişdir. Onların aradan qaldırılması zamanı qaz qurğuları Rusiyanın Qara dəniz donanması gəmiləri və Federal Təhlükəsizlik xidmətinin sərhəddçiləri ilə müşaiət olunurdu.

Rusiyanın Cənubi Osetiya və Abxaziyanı işğal etməsi və respublika kimi tanınması Avropan və Vaşinqton üçün gözlənilməz idi. Moskvanın əməliyyatları regionda qeyri-stabillik yaratdı və Rusiyanın regionda əsas aktor olması, ABŞ və Avropanın Rusiyanın region ilə bağlı siyasətindən narazılığını ön plana çıxardı. Bundan başqa, Rusiya Bakı-Tbilisi-Ceyhanda təxribat əməliyyatları törədirdi. Bu da Gürcüstana, Avropanın istehlakına mənfi təsir göstərirdi. Bu hadisələrdən Qərb siyasətçiləri Moskvanın öz siyasi məqsədlərinə çatmaq üçün regionda hərbi güc tətbiq etməkdən çəkinməyəcəyinə əmin oldular.

Respublikaların defakto tanınmasından sonra, Moskva Qara Dənizin şərq sahilində öz nəzarətini qurdu və öz təsirini Cənubi Qafqaz və şimali Yaxın Şərqə qədər gücləndirməyə başladı. NATO-nun Qara dəniz regionunda yerləşməsinin birinci mərhələsi respublikaların işğalı və defakto tanınmasından sonra yayda başa çatdı. O vaxtdan başlayaraq, Rusiya öz mövqeyini hər iki ərazidə gücləndirdi və Gürcüstanın stabilliyinə və ərazi bütövlüyünə hədə yaradırdı. Əsas məqsəd Gürcüstanın NATO-ya daxil olmasının qarşısını almaq idi. Moskva həmçinin Azərbaycan və Ermənistan arasındakı münaqişədən regionda öz təsirini saxlamaq üçün istifadə edir.

Rusiya Krımın qanunsuz ilhaqından və Ukraynanın Donbas regionunda üsyanların yaranmasından sonra Qara dənizin şimal hissəsinə nəzarət etməyi planlaşdırırdı. Moskvanın əsas hədəfi Ukraynanı qərb institutlarına daxil olmasına mane olmaq idi, həmçinin, Moldova və Gürcüstan ilə bağlı da eyni siyasəti yeridir. Krıma nəzarət Ukrayna və Rusiya arasındakı Kerç Boğazını öz ərazi sularına çevirməyi və Azov dənizini defakto nəzarəti altına almağa imkan verir. Bu həmçinin Rusiyaya dəniz sərhədlərini və dəniz qaz və neft sahələrini genişləndirməyə imkan verir.

Türkiyə Rusiyanı regionda təhlükəsizliyə əsas hədə olaraq görürdü. Bu hal Türkiyəni ABŞ-la yaxınlaşmasına və NATO-nun regionda öz mövqeyini gücləndirməsinə səbəb ola bilərdi. Həmçinin, Rusiya və Türkiyə arasındakı münaqişə Rusiya-İran əlaqələrini Yaxın Şərqdə ümumi maraqlara əsaslanaraq gücləndirə bilərdi. Lakin son dövrdə, Rusiya-Türkiyə münasibətlərinin yaxşılaşması bundan sonra hər iki dövlətin regionla bağlı maraqlarını həyata keçirmək üçün birgə hərəkət etməsini ön plana çıxardı.

Rusiyanın Qara Dənizlə bağlı əsas strateji hədəfi regionu tamamilə öz təsirinə keçirməkdir. Rusiya dənizə nəzarətini gücləndirməklə Ukrayna, Cənubi Qafqaz ölkələrinə, Ruminiya və Bolqarıstan daxil olmaqla, sahil dövlətlərinə təzyiqini artırmaq məqsədini güdür.

Rusiyanın Qara Dəniz donanması Federasiyanın cənub cinahını qorumaq üçün nəzərdə tutulmuşdu. Ukraynaya olan hücumdan bəri, Moskva dəniz qüvvəsi kimi statusunu bir neçə yolla genişləndirmişdir. Rusiya ən müasir gəmilər və sualtı qayıqlar daxil olmaqla, Qara Dəniz donanmasına 2020-ci ilə qədər gücləndirməyi planlaşdırır. V. Putin 2014-ci ildə yeni hərbi doktrina imzalamışdı. Doktrinada NATO və ABŞ-ın artan hədələri, əsasən, Rusiyaya yaxın ölkələrdə Qərb qüvvələrin yerləşdirilməsi və NATO-nun qeyri-ballistik raketləri inkişaf etdirməsini vurğulanır. Moskva qərbin bu tədbirlərinə yeni növ silahları yerləşdirməklə, hava və raketdən müdafiə sistemləri qurmaqla, yeni silahlar istehsal etməklə cavab verir. Kreml regionda öz donanmasını gücləndirmək üçün uzunmüddətli yenidən silahlandırma proqramı qəbul etmişdir. Qara Dəniz donanmasının modernləşdirilməsi 2011-2020 Rusiya Dövlət Silah Təchizetmə proqramının əsas elementlərindən biridir. Moskva köhnə Sovet gəmilərini müasir gəmilərlə, xüsusilə, yüksək manevrli və sürətli platforma olan Fransız Mistralı kimi gəmilərlə əvəz etmək niyyətindədir.

Nəticədə, bu və digər proqramlar Qara dəniz regionunda hərbi təhlükə yaradır.

INEQUALITIES IN EUCLIDEAN AND NON-EUCLIDEAN GEOMETRIES

Yagub ALIYEV, Bahman MAMMADOV

Dept. of Mathematics and Informatics Teaching

Baku Engineering University

Khyrdalan AZ0101, Azerbaijan

ynaliyev@gmail.com

bmammadov@bmu.edu.az

Keywords: *Geometric inequalities in Euclidean geometry. Geometric inequalities with best constants. Generalization of known geometric inequalities. Euler's inequality and its generalization.*

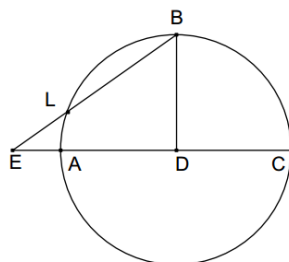
Classical Euclidean geometry deals with problems where collinearity of some three points, concurrence of some three lines are required to prove, or problems that require the construction of specific geometric objects (points, lines, triangles,...). Such problems were studied starting from Euclid's times and even before. Greatest Mathematicians as Euler, Gauss, Newton and others sometimes set aside their research in higher mathematics and were interested with classical geometry problems. Gauss' Line, Euler's Nine Point Circle, Newton's Theorem are proofs of their temporary interests in Classical Geometry. These interesting classical topics occupy the minds of many people even today and surely will be studied in the future. But with the development of algebraic apparatus the geometers had the chance to investigate the geometric properties with analytical tools. This has led to some split between mathematicians first of which called themselves analytic geometers versus the others who called themselves synthetic geometers. Until the coordinates were invented by Descartes the only available geometry was synthetic geometry and the word synthetic was added to it only after it was challenged by analysts like Plücker. Possibly the most famous representative of synthetic approach was Jakob Steiner who rejected development of projective and non-Euclidean geometry via analytical methods. During this fruitful time for geometry it has developed in many directions including Differential Geometry which uses infinitesimals. The next important step in the development of geometry was the interest of XX century amateur and professional geometers in geometric inequalities. By that time the fashion of finding formulas in geometry turned more or less into the hunt for inequalities. Surprisingly the geometric inequalities were around since the beginning of geometry. Probably, the first geometric inequality appeared in Euclid's Elements (Book 1, Proposition 20). It is now called Triangle inequality.

Triangle inequality. For arbitrary triangle with sides a , b , and c , the inequalities $a+b>c$, $b+c>a$, and $c+a>b$ hold true.

Ancient Greek mathematicians had not much interest in inequalities. Some geometric inequalities appeared naturally in construction problems but these findings did not play an important role in Greek mathematics. The situation did not change much when medieval Arabic and medieval European scholars took the leading position in mathematics. However we have examples of interesting geometric inequalities discovered during this time. The history of inequalities in manuscripts of medieval Islamic and Renaissance mathematicians is still waiting to be studied. We want to show you one example which we found when we studied Russian translation of one Arabic manuscript:

Banu Musa's Inequality. Let AC be a diameter of a circle with center D . The radius DB is perpendicular to AC . Take arbitrary point L on semicircle ABC . Let BL intersect line AC at E . Then the inequality

$$|BL| \cdot |DE| \leq 2 \cdot |DB|^2 \text{ holds true.}$$

After the revival of classic geometry beginning with Renaissance the geometric inequalities have been studied by many renowned and amateur mathematicians. See geometric inequalities collection books for details.

Every geometric figure in plane or space can be studied in two different ways. In the first approach one finds formulas, equalities involving the elements of the geometric figure, establish collinearity or concurrency theorems, and determine all other relationships in the context of Classic Euclidean Geometry. The second somewhat modern approach is about finding inequalities between the elements of geometric figure, estimating the length of line segments, angle measures, areas, and all other comparisons of parts of the figure in the context of Geometric Inequalities. Usually, studies in these two directions complete each other.

Let us demonstrate our words by the following instructive example.

Example. Let P and R be points on the sides AB and BC of triangle ABC , and let Q be a point on PR .

1) [V.V. Prosolov, Problems in Planimetry (in Russian), Mccme, Mosc. Uchebnik, Moscow, 2006, Problem 31.38] If there is a parabola tangent to the lines BP , PR , and BR at the points A , Q , and C , respectively, then

$$[ABC]^{1/3} = [APQ]^{1/3} + [QRC]^{1/3},$$

2) [I.F. Sharygin, Problems in Geometry: Planimetry (in Russian), Nauka, Moscow, 1986, Problem 360] the following inequality is always true,

$$[ABC]^{1/3} \geq [APQ]^{1/3} + [QRC]^{1/3},$$

where square brackets denote areas.

Although these two results are independent (in the sense that they can be proved independently), taken together they perfectly complete each other. Indeed, 1st result describes geometric meaning of the equality case in the inequality of 2nd result, and 2nd result naturally generalizes the equality in 1st result. As in last example the interplay between the two approaches is very fruitful for finding new geometric facts. Similar situation appeared in many places of moury research which we will outline in the conference.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ FONETİKANIN TƏDRİSİ ZAMANI FƏAL (İTERAKTİV) TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Gülay HEYDƏROVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

rafiiqizi.turfane@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Xalqımızın müstəqillik qazandığı, Azərbaycan dilinin sözün həqiqi mənasında dövlət dili olduğu və geniş ünsiyyətə xidmət etdiyi indiki zamanda düzgün, aydın, məntiqi, yığcam, dəqiq və təsirli danışa və ya yaza bilmək, başqa sözlə desək, yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək mühüm tələb kimi qarşıya qoyulur. Bildiyimiz kimi Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının əsas və aktual məsələlərindən biri şagirdlərin rəbitəli nitqini, ifadəli oxu vərdişlərini və məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Azərbaycan dili elə tədris edilməlidir ki, ilk növbədə fonetika, leksika, söz yaradıcılığı, morfolojiya, sintaksisdən proqrama daxil edilən və öyrədilən dil qaydalarının tədrisi şagirdlərin rəbitəli nitqinin inkişafına xidmət etsin. Bunun üçün isə Azərbaycan dili təlimində müasir təlim vasitələrindən – fəal (interaktiv) metodlardan istifadənin böyük əhəmiyyəti vardır.

Müasir dövrün əsas tələblərindən biri də yüksək nitq mədəniyyətinə malik, milli və bəşəri dəyərlərə hörmət edən gənc nəsil formalaşdırmaqdır ki, bu vəzifənin də əsası Azərbaycan dili təliminin üzərinə düşür.

Məlumdur ki, “ənənəvi təlimdən” fərqli olaraq “fəal təlim” (interaktiv) hafizəyə, təfəkkürə, monoloji təlimə deyil, dioloji təlimə əsaslanır. Məhz buna görə də şagirdlər bütün dərs prosesində fəaldır. Təlim prosesində şagirdlərin biliklərə yaradıcı, müstəqil şəkildə yiyələnməsi müsbət cəhətlərdəndir. Bu gün biz tam əminliklə deyə bilərik ki, kurikulum təhsil sahəsində uğurlarımızın açarıdır.

Ümumtəhsil məktəblərində fonetikanın tədrisi prosesində fəal (interaktiv) təlim metodlarının tətbiqi dərslərin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, şagirdlərin passivliyinin aradan qaldırılmasına, idraki fəaliyyətinin inkişafına imkan verir. Fəal təlim metodları idraki təfəkkürün inkişafını ön plana çəkməklə bərabər, ona nail olmaq üçün şagirdi tez-tez çətinliklə üzləşdirir, onun qarşısına axtarış tələb edən suallar qoymaq baxımından da çox önəmlidir.

Azərbaycan dili dərslərində fəal təlim metodlarının tətbiqində əsas tələblərdən biri də müəllimlə yanaşı şagirdin də təhsildə subyekt kimi qəbul olunması, birgə fəaliyyət göstərməsi, dərstdə qarşıya qoyulmuş problemi birlikdə həll etməsidir.

Otra məktəbdə Azərbaycan dili təlimində fonetikanın tədrisi prosesində interaktiv təlim metodlarından səmərəli şəkildə istifadə etmək mümkündür. Bu bölmənin bir çox mövzularında interaktiv təlim metodlarından istifadə edilməsi mövzunun mənimsənilmə keyfiyyətini yüksəltməklə yanaşı, həm də şagirdlərin aktivliyini, müstəqil işləmə imkanlarını artırır. Bu mənada fonetikanın tədrisi prosesində dərsi yeni təlim metodları ilə deyən müəllim şagirdə hazır informasiya vermir, dil qaydalarını əzbərlətməyə çalışmır, əksinə, şagirdlə əməkdaşlıq edərək didaktik materiallar, ayrı-ayrı dil vahidləri (səs, söz, cümlə, mətn və b) üzərində müşahidəsinə istiqamət verərək, onları yaradıcı axtarışa həvəsləndirir. Şagirdlər isə passiv dinləyicidən fəal “tədqiqatçı”ya , kənar seyirçidən iştirakçıya çevrilir. Bu zaman şagird, mövzu ilə bağlı qazanılmış yeni bilikləri uzunmüddətli yadda saxlayır, həmçinin onları yazılı və şifahi nitqində tətbiq edərək çətinlik çəkmir.

Ümumtəhsil məktəblərində fonetikanı tədris edən hər bir müəllim dərs prosesində interaktiv təlim metodlarından istifadə edərək bu dərslərə çox ciddi hazırlaşmalı, eyni zamanda mövzunun tələbindən irəli gələn fəal təlim metodlarının aşağıdakı xüsusiyyətlərini düzgün müəyyən etməlidir:

- interaktiv təlim metodlarını və onların tədris mahiyyətini müəyyənləşdirməli;
- interaktiv təlim metodlarının Azərbaycan dili təlimində rol və mahiyyətini aydınlaşdırmalı;
- Azərbaycan dili dərslərində fonetika bəhsinə aid materialların tədrisi zamanı interaktiv təlim metodlarından istifadə yollarını düzgün müəyyənləşdirməli ;

Həmçinin, müəllim dərsə hazırlaşarkən mövzunun spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq hansı əyani texniki vasitədən istifadə edəcəyini müəyyənləşdirməli, lazım olan didaktik materiallar, qruplar üzrə hazırlanmış iş vərəqləri və s. dərsə qədər hazır edilməlidir. Müəllim unutmamalıdır ki, Azərbaycan dili dərslərində hər bir konkret mövzunu mənimsətmək ümumi işdir. Lakin bu ümumi işin əsas mahiyyəti şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək, ədəbi tələffüz, orfoqrafik yazı, cümlə qurmaq və s. kimi vərdislərdən bir neçəsini inkişaf etdirmək olmalıdır.

Qeyd etdiyim kimi Azərbaycan dili dərslərində interaktiv təlim metodlarından istifadə edilməsi şagirdlərin müstəqil düşüncə və fikiryürütmə qabiliyyətlərinin inkişafına səbəb olur, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına imkan yaradır, gələcək cəmiyyətimiz üçün dəyərli və ləyaqətli şəxsiyyətlər yetişdirir. Fikrimi ulu öndər Heydər Əliyevin sözləri ilə tamamlamaq istəyirəm. “Müəllim dünyada yeganə şəxsiyyətdir ki, cəmiyyət özünün gələcəyini, uşaqların tərbiyəsini yalnız ona etibar edir.

Mənim də gələcək bir Azərbaycan müəllimi kimi əsas məqsədim ölkəmizin gələcəyi üçün hərtərəfli inkişaf etmiş, məntiqi düşünən, sərbəst və tənqidi nəticə çıxarmağı bacaran yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə malik, vətəninə sevin, onun müdafiəsinə hər an hazır olan şəxsiyyətlər hazırlamaqdır.

COMMUNICATIVE LANGUAGE LEARNING AS ELT METHODOLOGY

Kamandar TEYMURZADA

Baku Engineering University
kateymurzada@beu.edu.az

Communicative language learning is the most important factor in oral participation of students'/pupils because it directly influences students/pupils in case of communication. That is more student-centered than teacher-centered and this helps students/pupils to feel free and to communicate more and more. Time to time they start using more accurate sentences and more appropriate words and expressions. And that is very problematic issue nowadays because student's/pupil's native language in most cases interfere with the second or the foreign language acquisition. So the language transfer influences students'/pupils' language acquisition positively and negatively. This subchapter will deal with those problems which cause difficulties in communicative language learning.

Meaning relations between native language and target language

Andou (1986) classifies this relation into three different groups like same, overlap and different.

The first group is obvious that it means the words or expressions which have the exact equivalent in learner's native/mother language.

Second one is overlap. This group is divided into two: Inclusive and overlap different. In inclusive relations the word in learner's native language is a subset in the target language. But in overlap different relation it is vice versa.

The third group of relation is "different". Here the word is completely different from the native language of the learner. In this case culture also interferes. Because there are many words which are about different cultures and either there is no equivalent or there are completely different equivalent.

There can be another group as well like "overlap different". This group of relations can have two or even more different meanings simultaneously.

Computer Assisted language Learning (CALL) has a great role in communicative language learning. CALL allows students to communicate orally by special software or by chat tools with native speaker. In this case communicative gaps occur and the learner deals with them. Communicative gaps are caused by the differences between a learner's native/mother language and the target language. And this happens according to the learner's position whether she/he is a sender or a receiver. For example, if the learner is a sender and if he writes (sends) a word with narrow meaning, the communicative gap will not occur because the receiver (a native speaker) can understand the learner very well. But if the learner is a receiver and if the sender (the native speaker) sends him a word with narrow meaning, then the learner as a receiver may not understand or may misunderstand that word and in this case there will be a communicative gap. Besides above mentioned reasons, there may be another reason for the communicative gap. For example, there can be similarly spelled word in both languages (native language and target language) but they may refer to different things. In this case also there is a communicative gap.

Teachers' role in communicative language learning

The main role of the teacher is to facilitate students/pupils and their communication by giving them appropriate tasks. The teacher has to use some task-based activities in order to make the students/pupils communicate effectively like role plays, games, etc. And while doing those activities the students'/pupils' native language and error correction has to be avoided. Cultures must be taken into consideration by teachers especially in multicultural classrooms. Grammar is taught inductively and deductively according to the class and some authentic materials might be useful for the teacher to make learners communicate about.

Another important role of the teachers is to develop learners' cultural awareness because without learning the culture it is almost not possible to acquire the language on a high level. This might be done by making them read particular books, showing students some movies which tell about the Western culture, etc. According to Brislin and Pedersen (1976) this may be done by presenting some activities to students which refer to the Western culture as English is the main point.

To sum up, it is significant for teachers to take into consideration the communicative language teaching approach.

STAGES OF DEVELOPMENT BY JEAN PIAGET

Aytan PIRVERDIYEVA, Nazrin ZAKARYAYEVA, Narmin KARIMOVA

Baku Engineering University

ayten.pirverdiyeva@mail.ru

Jean Piaget's theory of cognitive development stresses on learners' active construction of knowledge with a concentration on how thinking and learning alter over time. His theory assumes that people set up intellectual order to confirm our probations and capture latest information. In researching the cognitive development of children and adolescents, Piaget's four stages of mental development covered the sensorimotor stage, from childbirth to age 2; the preoperational stage, from age 2 to age 7; the concrete operational stage from age 7 to 11 and the formal operational stage, which begins from 11 and continues into adulthood.

Piaget believed all children pass through these stages to increase to the subsequent level of cognitive development.

The stages of cognitive development by Piaget

Sensorimotor stage. Swiss psychologist progressed a defining theory of childhood development which believes a fact that children improve throughout sequences of four critical stages of cognitive development. Moving from one step to another, children realize and interact with the world around them.

For learning more about the environment, children use abilities and skills they were born with such as looking, sucking, grasping.

Object Permanence - object permanence is an infant's comprehension that objects proceed to exist despite that they cannot be seen or heard.

Preoperational stage - the major development phase in the preoperational stage lasts from two to six and seven years old is the development of the symbolic function, or the ability to utilize symbols such as images, words and gestures to represent events and things. Jean Piaget divided this phase into the preconceptual stage (2-4 years) and the intuitive stage (4-6/7 years)

Egocentrism - inability to distinguish between one's own and someone else's perspective. It means child is not able to take another person's point of view. Jean Piaget used a number of clever and creative techniques to learn the mental skills of children.

Language Development - at the end of first year, child is able to call things by their own names, but a baby has difficulties in pronunciation just some words. However, at age four child can know 1500-2000 words and he or she is able to speak as well as adult. At ages from 1.5-2.5 children can string words and make simple sentences.

Concrete operation. The Piaget's third stage of cognitive development in children is the concrete operational stage. This phase of mental development was assumed to have effected children aged between seven and eleven to twelve years old.

In the course of this stage, thinking process becomes more productive, ripe or mature and "adult like", or more "operational." During this time, children obtain a better realizing of mental operations and they begin solving problems in a more logical fashion. Hypothetical or abstract thinking is not yet developed in the children, and child can dissolve problems by using concrete things and events.

Inductive logic - is a logical process in which individuals remove extensive consequences from especial observations..

Reversibility - the child represent an understanding that actions returned to their original state or can be undone, a cognitive skill they lack in previous stages. Child can to reverse the order of relationships between mental categories.

Conservation - is the ability to see that quantity stage the same despite a changes in form container, or apparent size or the ability to recognize what changes and what stays the idem in an object.

Sociocentrism - children accepting others unique thoughts and perspectives into consideration through transition from an egocentric way of thought and become more sociocentric.

Decentration - is ability to concentrate on many distinctive objects or aspects of a situation at the same time. Decentration (simultaneous focusing on more than one dimension of a problem, so that flexible, reversible thought becomes possible).

For example, the child at the same time can watch the cartoons and plays with his or her toys.

Formal stage - thinking gets much more complicated proficient . Child can think about theoretical notion and abstract and utilize logic to come up with creative solutions to problems. Children improve the skills to consider about abstract notion. Adults think about their answers of future plans, they find solutions in an easy way.

Deductive reasoning - claims the skills to utilize a common principle to define a specific outcome. Mathematics and science frequently demand this kind of thinking about concepts and hypothetical situation.

Abstract concepts is the capacity for abstract thinking begins with the formal operational stage. Adolescents in this period instead of in previous experiences they think about multiple solutions or possible outcomes. The formal stage culminates in the ability to think abstractly to reason to hypothetically. Children often ruminate “what- if “ type questions and situations.

For example: “**What it would be, if the snow was black?**”

Systematically solve a problem - individuals can imagine alternative worlds and reason systematically about all possible outcomes of a situations. Children are frequently able to plan speedily an organize approach for dealing with a problem.

Metacognition - is a mental process that a person utilizes in studying. This is a conscious an intentional process in which a person manipulates and analyzes their thought processes to dissolve problems and to achieve task. There are distinctive features the miscellaneous facts of metacognition:

1. Metacognition Experiences - experiences are what she or he feels when coming across a task and processing the information related to it and what a person is aware.

2. Metacognition Skills - are intentional utilize of strategies to order to control cognition.

Conclusion. Jean Piaget's theory of cognitive development proposes that children step through four distinctive stages of mental development. His theory concentrate not only on realizing how children knowledge, but also on understanding the nature of intelligence. Piaget believed that children acting much like little scientists as they perform experiments, make observations and learn about the world, it means children took at active role in the learning process

AİLƏ ŞƏXSİYYƏTİN SOSİALLAŞMASININ İLK ÖZƏYİ KİMİ

SƏLİMOVA Ülvyyə Tacir qızı,

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

salimova.ulviyye@mail.ru

Sosiallaşma fərdin xarici mühitə uyğunlaşması kimi başa düşülür. Sosiallaşma tarixi təcrübənin mənimsənilməsi və hakim sosial mühitə uyğunlaşmanı ifadə edir. Şəxsiyyətin sosiallaşmasında sosial mühitin həlledici rolu əsasdır. Şəxsiyyətin formalaşdığı mühit mövcud dəyərlər sistemi - sosial və hüquqi normalar, ailə münasibətləri, təhsil sistemi, informasiya-kommunikasiya məkanı, mövcud dövlət quruluşu, iqtisadi münasibətlər kimi elementlərin sintezindən ibarətdir.

Sosiallaşma prosesində əsas və təsirli amil ailədir. Sosioloji lüğətdə ailə altında birlikdə yaşayan, ümumi təsərrüfatı olan insanların birliyi başa düşülür. Ailə şəxsiyyətin inkişaf prosesini istiqamətləndirən ilk sosial qrupdur. Məhz ailə uşağa yaşamağa “dünyanın obrazı”nı verir. Bir çox hallarda insanın gələcəyi ailədə müəyyən edilir, çünki valideynlərin şəxsi xüsusiyyətləri, davranışı, ailə tərkibi, bacarıq və qabiliyyətləri uşağa birbaşa təsir göstərir. Uşaq artıq formalaşmış dəyərlərə, davranış nümunələrinə qarşı çıxır. Ailə şəraiti, valideynlərin təhsil səviyyəsi, məşğuliyyət növü, sosial vəziyyəti və maddi səviyyəsi də daxil olmaqla, xeyli dərəcədə uşağın həyat yolunu müəyyənləyir. Valideynlər tərəfindən verilən tərbiyədən başqa, şüurlu, məqsədyönlü tərbiyə üçün uşağa ailədaxili ab-hava təsir edir. Buna görə çox vacibdir ki, uşaq özünü gərəkli və xoşbəxt hiss etmək üçün gözəl, mehriban ailədə böyüsün. Yeniyyətlik dövründə uşaqlar və valideynlər arasında münaqişə yaş məsafəsi ilə bağlı yarana bilər. Fərdin ailəni seçmə şansı yoxdur və ailədəki davranışlar, valideynlərin münasibətləri uşağın cəmiyyətə olan inteqrasiyasına kömək edir. Bir çox hallarda gənclər müxtəlif sosial institutların təsirinə düşərək böyüdükləri ailə ilə quracaqları ailənin eyni davranış modelinə malik olmağını istəməzlər. Sosiallaşma prosesi ailədən ailəyə də fərqli olur. Bu fərq ailənin irqi, etnik,

dini, coğrafi məkan və s. göstəricilərindən asılı olaraq dəyişir. Məhz bunlar ailədə uşaqların sosiallaşmasına təsir edir.

Cəmiyyətin əsası olan ailə bəşər yaranandan mövcuddur. Min illər ərzində, tarixin hər bir mərhələsində ailə cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bütün xalqlar ailəyə həmişə müqəddəs münasibət bəsləmiş, Azərbaycan xalqı isə xüsusilə, onun ləyaqətini hər zaman qoruyub saxlamışdır. Ailə münasibətlərinin düzgün qurulması, ailə üzvləri arasındakı mehriban, səmimi ünsiyyət övladların tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir. Milli adət-ənənələrimizi özündə yaşadan ailələrimizdə valideyn-övlad, böyük-küçük, qayınana-gəlin münasibətlərinin düzgün qurulmasına, uşaqların milli dəyərlərə bağlılıq ruhunda tərbiyə olunmalarına xüsusi diqqət verilir. Ailə insanın sosiallaşmaya təsir qaldığı ilk mühitdir. Ölkəmiz inkişaf etdikcə, cəmiyyətimiz Qərbə meyli etdikcə bir sıra sahələrdə müəyyən dəyişikliklər baş verir. Belə ki, baş verən dəyişikliklər, yeniliklər ölkəmizdə digər sahələrə olduğu kimi ailə münasibətlərinə də təsirini göstərir. Qloballaşma prosesi bir sıra mənəvi-əxlaqi dəyərlərin sıradan çıxmasına səbəb ola bilər. Gənclərin karyera qurmaq istəyi ailənin gec qurulmasına səbəb olur. Şərqi ölkələri Avropadan bir sıra dəyərləri mənimsədikləri kimi, Qərb də hər zaman müsəlman-Şərqi aləminin ailə dəyərlərinə həssas yanaşmışdır və öz ailə modelini yaradarkən onların milli-mənəvi, əxlaqi dəyərlərinə müraciət etmişdir. Düzdür, son zamanlar boşanmaların sayı xeyli artıb. Buna əsas maddi çətinlik, işsizlik, gənclərin dünyagörüşündə, həyata baxışlarında, sosial mühitində, təhsil səviyyəsindəki fərqlilik səbəb ola bilər. Ailənin formalaşması və inkişafı cəmiyyətdə gedən proseslərlə bağlıdır. Ailələr müasir Azərbaycan cəmiyyətinin yüksək inkişaf səviyyəsinin təcəssümüdür.

Təbii ki, tək ölkəmizdə deyil, dünyanın əksər cəmiyyətlərində qəbul olunan - ailə şəxsiyyəti və eləcə də, cəmiyyəti formalaşdırıcı mühüm sosial institutdur. Azərbaycan cəmiyyəti üçün də ailə başlıca və hamı tərəfindən qəbul olunan anlamdır, belə ki ailəyə münasibət şəxsiyyətin sosial əhəmiyyətinin özünəməxsus qiymətləndirməsinin və özünəməxsus vacib amilidir. Müasir dövrdə ailə istər ayrılıqda götürülmüş şəxsiyyət, istərsə də bütövlükdə cəmiyyət üçün əhəmiyyəti artmaqda olan ümumbəşəri dəyər mədəni irsin, əxlaqi norma və qaydalarının ötürücüsü rolunu oynayır. Eləcə də, qədim adət və ənənələrə sahib olan, müasir ölkəmizdə xalqımızın ailə ənənələrinin inkişaf etdirilməsi və qorunub saxlanılmasında ailədaxili münasibətlər, böyüklərə olan hörmət və ehtiram, valideyn-övlad münasibətləri aparıcı rol oynayır. Bu milli-mənəvi dəyərlər uzaq keçmişdən indiki müasir həyat tərzimizdə qorunub saxlanılmaqdadır. Böyük şəxsiyyətlər cəmiyyətdə fərdi xüsusiyyətləri ilə tanınanlar da məhz uşaq vaxtı aldıkları ailə tərbiyəsi əsasında formalaşaraq cəmiyyətə adaptasiya olublar. Bu şəxsiyyətlərin bütün əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməsi, ölkəsinə, ailəsinə, torpağına, el-obasına və xalqının milli mentalitetinə bağlı olması, qadın-küçü münasibətlərində etik normaların gözlənilməsi məhz ailədən qaynaqlanır, milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında qurulur. Xüsusilə maddi baxımdan zəngin bir ailə ilə yalnız gündəlik ehtiyaclarını ödəyə biləcək ailədə yaşayan uşaqların cəmiyyətə adaptasiyası və sosiallaşma prosesi eyni şəkildə baş vermir. Fərqli ictimai sinif və təhsil səviyyəsindəki ailələrdə dünyaya gələn uşaqların zehni inkişaf səviyyələri də bir-birindən fərqli olur. Aşağı təbəqəyə mənsub olan ailədə çox zaman uşaqların sualları cavabsız qalır, lakin orta təbəqəyə mənsub olan ailədə uşağın istəkləri, arzuları və maraqları nəzərə alınır və uşağa hər mövzuda lazım olan izah edilir.

Amerikalı antropoloq Marqaret Mid insan tarixində nəsilərarası əlaqələri cəmiyyətin inkişafı və ailə təşkilatı növünə görə üç növ mədəniyyət ayırır: postfigurativ- bu tipdə uşaqlar əsas olaraq valideynlərdən öyrənirlər, ikincisi, konfigurativ-bu tipdə həm uşaqlar, həm də böyüklər hər şeydən əvvəl, öz həmyaşıdlarından öyrənirlər. Üçüncüsü, prefigurativ- bu tipdə böyüklər həmçinin öz uşaqlarından öyrənirlər. Digər Amerikalı sosioloq Parsonsun fikrincə, ailə cəmiyyətə qarşı durmur, əksinə, solumun stabilliyini təmin edən altsistemdir: “Ailə digər sosial altsistemlər və strukturlarla münasibətlər qurmaq üçün dəqiq, eyni zamanda, şəxslərarası sabitliyin dinamikasının və integrativ tendensiyaların qorunması istiqamətində təsirli əlaqələr yaradır”.

F. Engels “Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi” əsərində Morqandan belə bir sitat gətirir: “Ailə - aktiv başlanğıcdır, o heç vaxt bir yerdə dayanmır, cəmiyyət aşağı pillədən yüksək pilləyə adladıqca, ailə də aşağı formadan yüksək formaya keçir...”görəsən, gələcəkdə bu forma çoxmu ömür sürəcək? Buna yalnız bir cavab ola bilər; əvvəllər olduğu kimi, cəmiyyət öz formalarını yenə də dəyişəcək, buna uyğun olaraq ailə də dəyişəcəkdir. İctimai quruluşun məhsulu olaraq, ailə bu quruluşun mədəni inkişaf səviyyəsini əks etdirməlidir”.

Belə ki, cəmiyyətdə baş verən tarixi, iqtisadi, siyasi, hüquqi proseslər bilavasitə ailədə baş verən proseslərə təsir göstərir. Ailə sosiallaşma institutu kimi şəxsiyyətin formalaşması və inkişafına konstruktiv müsbət axardır.

YENİYETMƏLƏRDƏ ADDİKTİV DAVRANIŞ FORMALARI VƏ ONLARIN YARANMA SƏBƏBLƏRİ

ƏLİYEVƏ Dürdanə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
durdane.eliyeva.00@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Yeniyyətə yaş dövrü insan həyatının ən həssas və ən təhlükəli dövrüdür. Yeniyyətə yaş dövrü həm uşaqlıq, həm də gənclik dövrünün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirdiyindən həssas dövr sayılır. Yaş böhranından aslı olaraq yeniyyətəmələrin davranışlarında deviant davranış özünü göstərir. Deviant davranış əxlaqi-hüquqi normalardan, mədəni dəyərlərdən kənara çıxan davranışdır.

Bilirik ki, hər bir davranışın yaranma səbəbləri var. Bu səbəblər içərisində yeniyyətəmələrin yaş böhranı, ailədaxili münasibətləri, fərdi xüsusiyyətləri və ətraf mühitin təsirini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Ailədə ana və ata arasında problemlər yaşanırsa, hər kəs özü üçün yaşayır, uşaqları ilə maraqlanmırlarsa, məktəbdə müəllimlər yeniyyətəmənin yaş xüsusiyyətini nəzərə almırsa, belə mühitdə böyüyən yeniyyətə tədricən ailədən uzaqlaşır, valideynlərdən, məktəbdən soyuyur. Dərstdən yayınmağa, tərbiyəvi qayda-qanunları aşmağa meyl edir və onlarda deviant davranış sabit hal alır. Nəticədə deviant davranışın başqa bir forması-addiktiv davranış ortaya çıxır. Addictus (addiktus)-tabe olan, məhkum edilmiş insan bəzində istifadə olunan hüquqi termindir: “addicere liberum corpus in servitutum”-“azad şəxsi borc səbəbindən köləliyə məhkum etmək”; “addiktus”-borclarla bağlı şəxs, başqa sözlə, hansısa qarşısı alınmaz qüvvədən dərin köləlik asılılığında olan şəxs deməkdir. Addiktiv davranışı könüllü itaət adlandırma bilərik.

Addiktiv davranış insanın özünə və cəmiyyətə zərər vuran deviant davranış formalarından biridir. Belə ki, asılılıq meyilləri yaradan addiktiv davranışın internet, qumar, kompyuter, alış-veriş, yemək, televiziya və serial, qeyri-kimyəvi və kimyəvi addiksiya və s. kimi formaları geniş yayılmaqdadır. Addiktiv davranışlı bir şəxs mənfi nəticələrinə baxmayaraq qeyd etdiyimiz hallardan daima istifadə edərək öz davranışlarında xroniki hal yaradırlar. Yeniyyətəmələr internet, qumar, narkotik və ya digər asılılıqlara ləzzətli bir fəaliyyət kimi baxırlar və onlarda bu hal “ehtiyac duyuram” halından çox “istəyirəm” mahiyyətinə çevrilir. Bu cür addiktiv davranışın nəticəsində yeniyyətəmələrin məktəbdə müəllimləri və dostları, ailədə valideynləri ilə, eləcə də sağlamlıqlarında problemləri yaranır. Addiktiv davranışın asılı davranışa keçməsi bu keçidi şərtləndirən bir sıra amillərlə müəyyən edilir. Bu amillər insanın təbiətindən asılı olaraq ənənəvi qaydada üç qrupa ayrılır:

Sosial amillər: məsuliyyət səviyyəsi, moda, yeniyyətəmə qruplarının təsiri;

Psixoloji amillər: xarakter, meydana çıxan yeni kəskin duyğuların cəlbədiciliyi, həzz almağa yönəlişlik, sosial maraqların olmaması və özünütəsdiq cəhdi;

Bioloji amillər: ilkin tolerantlıq səviyyəsi, irsi meyillilik, beyində üzvi zədələnmələr, xroniki xəstəliklər və qəbul edilən maddənin təbiəti aiddir.

Bu yaş dövründə özünü sübut etmək, böyüdüyünü göstərmək cəhdi nəticəsində yeniyyətəmələr məktəbdə və ailədə problemlər yaşayırlar. Yeniyyətəmə yaş dövrünün xüsusiyyətləri bir növ ziddiyyət təşkil edir. Yeniyyətəmə nə qədər yaxşı olmağa çalışsa, ideal olmağa can atsa da, bir o qədər onu tərbiyə etməyi sevmir. Müstəqil olmağa və bununla da öz şəxsiyyətini sübut etməyə çalışır. Onun yaşlıların məsləhətinə ehtiyacı olduğu halda bunu qəbul etmək istəmir. Onların daxili həyatı, arzuları, hədəfləri daha zəngin olur, lakin təcrübələri məhdud olur. Bu arzularının gerçəkləşməsi üçün özlərinə aydın olmayan səy göstərir. Bu məsələyə yanaşmada qeyd edə bilərik ki, insanın addiktiv davranışı onun öz hisləriylə reallıq arasında olan uyğunsuzluğun təsirindən yaranır. Belə ki, yeniyyətəmə yaşlarında şəxs ətrafda özünütəsdiqləmə, özünütanıtma, öz statusunu sübut etmə istəyi mövqeyində dayanır. Lakin o, ailədə valideyn üçün hələ uşaq, məktəbdə müəllim üçün hələ də bir şagirdidir. Bu səbəbdən də yeniyyətəmənin hisləri ilə reallıq arasında uçurum yaranır. Bu uçurumun yaranma səbəbləri valideyn diqqətsizliyi, uşaqlara qarşı qəddar münasibətləri, fiziki cəzalar, digər uşaqlarla müqayisə etmə və s. səbəblərdir. Yeniyyətəmə yaş dövrünün xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq “özünü göstərmə” məqsədi ilə yeniyyətəmə dərstdən yayınır, referent qruplara qoşulur, evə gec saatlarda gəlir. Ailədə, məktəbdə və ya dostlarından mənfi münasibət gördükdə zəif psixikaya malik yeniyyətəmələr düşdükləri diskomfort

vəziyyətdən çıxış yolunu əhvallarını qaldıracaq vasitələrdə axtarır. Belə hallarda onların daha çox istifadə etdikləri addiktiv vasitələr narkotika və alkoqoldur. Yeniyetmələrin sərxoşluğu, narkotik və toksiki maddələrdən istifadəsi digər davranış formalarının pozğunluqlarına yol açır.

Siqaret və ya spirtli içki alüdəçisinin həm sağlamlığına zərər olmasına səbəb olur, həm də daha riskli işləri həyata keçirməsinə təhlükə yaradır. Valideyn ilk növbədə siqaretdən uzaq olmalıdır ki, övladına nümunə kimi özünü göstərə bilsin. Həmçinin, uşaqları ilə siqaretin və spirtin zərərlərindən danışmağa cəhd göstərməlidir.

Müasir dövrümüzdə yeniyetmələrdə addiktiv davranışın geniş yayılmış formaları içərisində “sosial şəbəkə asılılığı”, “mobil telefon” və “internet asılılığı” kimi yeni formaları diqqəti daha çox cəlb edir. Yeniyetmələr hazırda internetdən müxtəlif məqsədlər üçün geniş şəkildə istifadə edirlər. İnternet asılılığı dedikdə təkcə, pornoqrafiyanı, qumarı və ya oyunları aid etməyə, məsələn sosial şəbəkələr (facebook, odnoklassnik və ya digər bloqlar) vasitəsilə mesajlaşma asılılığını da aid edə bilərik. Demək olar ki, yeniyetmələrdə depressiyaya səbəblərdən biri də internet asılılığıdır. Yeniyetmənin yaş dövründən asılı olaraq onda sosial fobiya yaranır, deviant davranışlarını ətraf qəbul etmə və bu zaman yeniyetmə öz rahatlığını internetlə tapır, özünü orada sübut etmək istəyir. Addiksiya real həyatdan qaçmağın universal üsuludur.

Yeniyetmələrin bu internet asılılığının qarşısını almaq üçün ilk növbədə valideyn özü kompyuterdən tam anlamalıdır və uşaqlarının daim kompyuterlərinə nəzarət etməlidir. Valideyn uşağın əlindən kompyuteri alarsa, bu həm müsbət, həm də mənfi nəticə verə bilər. Buna görə də valideyn çalışmalıdır ki, daha həssas yanaşsın. Onun kompyuter, internetdən istifadəsinə müəyyən limit qoyarsa bu daha çox səmərə verə bilər.

Yeniyetmələrin bəzi maddələrdən, internetdən, kompyuter oyunlarından və s. istifadəsi elə bir həddə çatır ki, onun həyatı nəzarətdən çıxır və o, addiksiyaya qarşı dura bilmir.

Hal-hazırda yeniyetmələrdə deviant davranışın bir sıra formaları kimi, addiktiv davranış formalarının da onların həyat üslubuna, yaşam tərzinin bir hissəsinə çevrilmə riski get-gedə artmaqdadır. Yeniyetmələri təhsilə, idmana və ya ailələri ilə birlikdə istirahətə cəlb etməklə bu asılılıqdan qurtarmaq mümkündür. Onlar asudə vaxtlarını düzgün təşkil edə bilmədiklərindən belə problemlər yaranır. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün valideynlər uşaqları ilə daha çox vaxt keçirməyə, həftəsonu gəzintiyə aparmağa, oyunlar oynamağa, birlikdə kinoya getməyə, onların dərsləri və problemləri ilə maraqlanmağa və s. cəhd etməlidirlər.

AUTİZM SİNDROMLU KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN VALİDEYNLƏRİNİN QARŞILAŞDIĞI PROBLEMLƏRİN HƏLLİ YOLLARI

Aynur ABDULLAYEVA

ADBTİA

veliyeva_86aynur@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Hər bir millətin gələcəyi böyüməkdə olan nəsil– uşaqlardır. Çox təəssüflər olsun ki, heç də, bütün uşaqlar fiziki və əqli cəhətdən tam inkişaf etmiş olurlar. Gələcək nəslin nümayəndələri arasında sağlam uşaqlarla yanaşı, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlarda böyüyür. Bütün bunlara baxmayaraq hər bir uşağın təhsil almaq hüququ vardır və bu hüququ heç kim onun əlindən ala bilməz.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sosial adaptasiyası, cəmiyyətə inteqrasiya olunması, özünəxidmət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və bu məqsədlə onların valideynlərinin maarifləndirilməsi pedaqoq və psixoloqların diqqət mərkəzindədir.

Bəzən valideynlər “can rahatlığı” üçün dərman terapiyalarından tez-tez istifadə edirlər. Məqsədləri isə sakit olsunlar, əmrlərini sözsüz yerinə yetirsinlər. Amma uşaqların sağlamlıqlarına nə qədər zərər vurduqların fərqinə belə varmırlar. Çünki, birincisi tez-tez istifadə edilən dərman

terapiyası sağlamlıq imkamları məhud uşaqların sinirlərini müəyyən müddətdə dondurur, ikincisi isə oraqnizmləri həmin dərmanlardan asılı vəziyyətə salır. Bu isə uşaqların nə fiziki cəhətdən inkişafına, nə də sosillaşmasına köməklik etmir. Bunun üçün təbii terapiyalardan istifadə etmək daha effektiv olar, həmçinin həm fiziki, həm də psixi cəhətdən inkişafına müsbət təsir edər.

Şagirdlərin günün əsas hissəsini evdə keçirdiklərini nəzərə alsaq, bu mühitin yaradılmasında valideynlərin necə böyük rol oynadığını görə bilərik. Valideynlər inklüziv təhsilin icrasında və onun inkişafında aparıcı qüvvədir. Valideynlər bütün uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş bu yeni yanaşmanın həyata keçirilməsinin vacibliyini qəbul etməli və ona uyğun davranmalıdırlar. Bütün uşaqların eyni hüquqlara malik olmaları valideynlər tərəfindən hörmətlə qarşılanmalıdır. Hər bir valideyn məktəbin fəaliyyətində fəal iştirak etməli, uşaqların keyfiyyətli təhsil almalarına yardım göstərməlidirlər.

Səbrli olun, nikbin qalmaqda davam edin. Bütün uşaqlar kimi sizin də övladınızın qarşısında öyrənmək və inkişaf etmək üçün bütöv bir ömür müddəti var. Aşağıdakı qaydlara mütləq riayət edin:

- əgər uşağınızda bu xüsusiyyətlərin bir neçəsini müşahidə edirsinizsə vaxt keçirmədən bir psixoloqa müraciət edin. Çünki ilkin diaqnoz çox önəmlidir. Valideynlərin uşağın davranışlarını müşahidə etməsi, müqayisəsi bəzi problemləri erkən fərq edə bilmələri baxımından çox əhəmiyyətlidir. Onu da qeyd edək ki, körpədə autizmin olmasını hamiləlik dövründə müəyyən etmək mümkün deyil. Autizmin diaqnozu uşaq psixoloqları tərəfindən də qoyula bilər. Öncə uşağın inkişaf pillələrini, oyun şəkillərini, yaşda əlaqəsini, maraq sahələrini, şifahi və emosional ünsiyyətini müayinə etməli, valideynləri ilə müsahibə apararaq, uşağın inkişafında əsas diqqəti çəkən problemləri öyrənmək, doğuş və sonrakı dövrləri uşağın özünəməxsus xüsusiyyətləri haqqında hərtərəfli informasiya almaq, daha sonra lazım olan bütün testlər edilməlidir.

- autistik uşaqların inkişafının ümumi qanunauyğunluğu ondan ibarətdir ki, onların təfəkkürünün inkişafında əks olunan bəzi psixoloji funksiyalar irəliləyə, bəziləri isə geriləyə bilər. Məsələn, bəzi uşaqlar rəngləri çox böyük dəqiqliklə seçib, mürəkkəb naxışları qura bildikləri halda, özünəxidmət vərdişlərinin öhdəsindən gəlməkdə böyüklərin göstəriş və tapşırıqlarını yerinə yetirməkdə böyük çətinlik dəkirlər. Autistik uşaqların zəkalarına gəldikdə onların bəziləri çox üstün riyaziyyat bacarıqları və əzbərləmək kimi xüsusi qabiliyyətlərə sahib ola bilər.

- autizmlə uşaq, hər bir digər uşaq kimi, şəxsiyyətdir, buna görə də ümumi tövsiyələr istifadə edərkən, uşağın spesifik reaksiyalarını nəzərə almaq lazımdır və uşaqla işləyən zaman onları nəzərə almaq lazımdır. Autizmlə uşaqlar böyüyərkən uşaqlıqlarında aludə olduqları sahə üzrə işləyə bilərlər. Məsələn, rəqəmlər ilə maraqlanan uşaq, gələcəkdə mühasib və ya vergi müfəttişi ola bilər;

- uşağın adət etdiyi qaydalara riayət etməyə çalışın;
- hər gün məşğul olmaq lazımdır, bu çox çətindir, lakin ancaq gündəlik məşğələlər nəticəyə gətirə bilər. 5 dəqiqədən başlamaq lazımdır və tədricən məşğələnin vaxtını gün ərzində 2-3 saata uzatmaq, əlbəttə ki, fasilələr ilə uşağa “dayan” sözünü öyrətmək lazımdır. Bu uşaqların müxtəlif fobiyaları olur, onlar real təhlükəni görməyə bilərlər: maşın yolunu baxmadan keçmək, isti əşyalara toxunmaq. Əgər uşaq “dayan” sözünü bilsə bu onu nəqliyyat vasitələrindən qoruya bilər. Bunu belə etmək olar: birdən hər hansı bir hərəkəti dayandıraraq möhkəm “dayan” demək, tədricən uşaq ondan nə istədiyini başa düşəcək;

- autist uşaqlar adətən televizora baxmağı xoşlayırlar, lakin onlara məhdudiyyət qoymaq lazımdır;

- digər uşaqlar ilə ünsiyyətdən qaçmaq lazım deyil, yaxşı olardı ki, belə uşaq uşaq bağçasına getsin. Uşaq bağçasına gün ərzində 2-3 saatlıq da gedə bilər;

- uşağı mənasız, stereotip hərəkətlərdən yayındırmaq lazımdır;
- uşaq ilə mümkün qədər çox söhbət etmək, yadda saxlamaq lazımdır ki, autist uşaq digər uşaqlardanda çox ünsiyyət ehtiyacı var;

- insanlar bəzən tək qalmaq istəyirlər və autist uşaqlar buna istisna deyil. Uşağa “gizli” güşə yaratmaq lazımdır. Bu belə bir yer olmalıdır ki, uşaq burda öz fikirləri ilə təkbətək qala bilsin və ona heç kim mane olmasın;

- autizmi olan uşaqlar adətən yelləncəyi xoşlayırlar, bu marağı həvəsləndirərək, vestibulyar aparatın inkişafına nail olmaq olar;

- uşağın ev heyvanları ilə ünsiyyətinə ehtiyat ilə yanaşın, çünki autist uşaqlar heyvanlara qarşı səbəbsiz aqressiv ola bilərlər. Ev heyvanını evdə saxlamağdan əvvəl, uşağa ev heyvanı yumşaq oyuncaq hədiyyə etmək olar;

- uşaqların müxtəlif inkişafetdirici mərkəzlərə aparın. Məhz bu mərkəzlərdə siz uşağınızla necə düzgün işləmək barəsində məlumat əldə edə bilərsiniz;
- uşağınızla onun bütün vəziyyətlərini, narahatlıqlarını birgə yaşayın. Siz uşağınızı onun özündəndən yaxşı başa düşməyi öyrənməlisiniz;
- uşağınızın etimad və səmimiyyətini qazanmağa çalışın;
- müvəffəqiyyət və səhvlərinizi diqqətlə təhlil edin. Hər zaman yeni yanaşmalar tapmağa çalışın;
- tərəfdaş axtarın. Sizə kömək etmək istəyən insanlar hər yerdə var, lakin onları tapıb vəziyyəti başa salmaq lazımdır;
- heç bir zaman ümidinizi itirməyin, qalibiyyətinizə inanın. Ən əsası – uşağı olduğu kimi qəbul etmək lazımdır. Sizin uşaq hansısa bir uşaqdan nə pis, nədəki yaxşıdır, o sadəcə fərqlidir. Eləcə də, unutmayın ki tarixdə iz qoymuş dahi şəxsiyyətlərin əksəriyyəti autizmlilərdən ibarət insanlar olublar.

Autizm övladı olan valideynlər heç vaxt neqativ düşünməməlidirlər. Həyata optimist yanaşmalıdırlar. Belə ki, bu sindroma düçar olan nə qədər tanınmış şəxslər var ki, həmin insanlar o valideynlər üçün ümid yeri olmalıdır. Belə məşhurlardan – XVII əsrin ingilis fiziki, riyaziyyatçı və astronom İssak Nyuton, İtalyan intibah memarı, musiqiçi, anatomist, ixtiraçı mühəndis, heykəltaraş, geometrist və rəssam Leonardo da Vinçi, Hollandiyalı məşhur rəssam Vincent Van Gogh, XIX əsrin klassik Alman musiqi bəstəkarı Ludviq van Bethoven, Atom nəzəriyyəsinin banisi sayılan yəhudi əsilli, alman nəzəri fiziki Albert Eynşteyn, XX əsrin bilinən ispan əsilli Pablo Pikasso deyilənlərə görə autizm sindromunun növlərindən bir olan asperger sindromundan əziyyət çəkən məşhurlardan olublar.

WHY HUMAN BEINGS NEED FAMILY: THEORITICAL ASPECT OF FAMILY

Sevinj MAHARRAMOVA

Baku Engineering University
semaharramova@beu.edu.az
AZERBAIJAN

The topicality of the article is connoted by the conceptual attitude of the international scientists in the fields of psychology, sociology, anthropology and other sciences to the approach to family notion in order to get key for “why human beings need family”.

The unit of socialization is identified through various sociological approaches within especially being touched to the relationship between diversity of family forms in contemporary societies related to ideology, gender differences, and state policies such as those concerned with marriage (Crossman, 2011). Due to Turkish sociologist O. Sayin, the family is the institution in which produces the continuation of the human, first appearance of the socialization process, transmitting material and spiritual wealth that created in society from generation to generation (Sayin, 1990, p-2). The Turkish professor of Islamic law and sociologist H. Karaman claims that family is the social institution in which "births, marriages and individuals are bound together by ties of biology (Karaman, 2006, p-59). German social scientists Marks and Engels claim family is all of the significant contradictions that develop within society and that slavery is latent within the structure of the family (B. Heather, 2012, p. 12). British sociologist Giddens claims a group of individuals related to each other by blood ties, marriage or adoption, who form an economic unit, the adult members of which are responsible for the upbringing of children. (Zafer, 2013, p.122). The family is the primary social and economic unit in human societies. In addition to reproducing the population physically and socially, it establishes the quality of life for each societal member (Vannoy, Dana, 1999, p. 31). Jewish sociologist D. Patricia argues that the family, in all its various forms, is a basic social institution around which much else in society is structured seems to be a tautology (Patricia, 2009, p. 1). The family based on marriage is still considered to have a fundamental social value even the changes in the structure and functions of the Slovak family. Regard to Human Development and Family Studies Prof. Dr. Robila, the family is

perceived both as a buffer for the impact of society’s problems on individuals and as a resource provider (Mihaela, 2004, p. 10, 13) . Czech sociologist Ph Dr. Maříková argues that the family provided the individual with economic support as well as the possibility of self – realization (Mihaela, 2004, p. 31). Moreover, Lithuanian sociologist Prof. Dr. Juozeliūnienė comes to the result that the structural and economic changes, the liberalization of society determined changes in values such as increased individualization, freedom and independence, reduced acceptance of normative constraints and institutional regulations of the state and the church which was accepted the family formation through marriage remained universal during soviet period, therefore, cohabitation and births outside marriage were stigmatized. New demands such as faithfulness, mutual understanding, and respect regulated the quality of interpersonal relations is a new and accepted definition of family (Mihaela, 2004, p. 214). The family seems to individualize and socialize its children, to make feel at the same time unique and yet joined to all humanity, accepted is and yet challenged to grow, loved unconditionally and yet propelled by greater expectations (Stephens, 2012, p. 1).

Functionalists come to define the family on the basis of the functions that the family performs. An American anthropologist G.P. Murdock argued that “the nuclear family which exists as a unique and strongly functional group in every known society is a universal social grouping.

According to G. P. Murdock the family in general and the nuclear family are also functional for society in that they fulfil the following essential functions:

The Sexual Function	The regulation of sexual activity. Husbands and wives have sexual access to each other and in all societies, there are norms concerning sexual activity outside marriage. Therefore, Murdock has argued that the family caters to the sexual needs of its adult members and also limits sexual access of other members of the society thereby maintaining stability.
The Reproductive Function	Bearing and raising children. The family provides the society with new members and assumes responsibility for raising them.
The Educational / Socialization function	Transmitting a society's way of life, norms, and values to the younger members. This function is an important one as, without culture, the society could not survive, and too much deviation from the norm would disrupt the stability of the society.
The Economic Function	It deals with a division of labor along gender lines. He considers this division of labor as rewarding for the spouses and as strengthening the bond between them, as they are perceived as doing distinct but complementary work (Davis, 2013). B. Malinowski, Polish anthropologist, declared family universal and his definition (Sarkisian, 2009, p. 4) was (1) a bounded set of people (a mother, a father and children) who recognize each other and are distinguishable from other groups; (2) a definite physical space, a hearth and home; (3) a particular set of emotions, family love.

Drawing attention to the **psychological approach**, it is obviously visible that even within psychology, there are various branches, and all of them have multiple approach to define the notion of family. Great attention is payed to an American humanistic psychologist A. H. Maslow’s the five stage model of hierarchy of needs that include safety needs within Social Needs - love and belonging – family, friendship, sexual intimacy. He formulated a more positive account of human motivation is based on people seeking fulfillment. The growth of self-actualization refers to the need for personal growth and discovery that is present throughout a person’s life (Maslow, 1943). Due to Professor D. Kenrick who focuses on the evolutionary psychology and dynamical systems perspectives, each person is unique the motivation for self-actualization leads people in different directions. For some people self-actualization can be achieved through creating works of art or literature, for others through sport, and for most creating good family model (Kenrick, D. T., Neuberg, S. L., Griskevicius, V., Becker, D. V., & Schaller, M., 2010, p. 2).

In the conclusion, Family connotes various things according to the time and place of the culture and people involved wherefore some people are explicit suppositions are for others impossible. There are simply multiple scientific approach to family by various field of science due to their investigation data and for this point of view, it is unthinkable to express that nobody is correct. The most close approach to Azerbaijani family concept is the Turkish sosiolog M. E.

Erkal's, which is emphasised that the most conceded conformation is "the family is the institution that fulfilled the following functions, such as producing new individuals in order to increase the rate of nation, keeping national culture and national " I ", socializing children and satisfying spouses economically, biologically and psychologically (Unal, 2013, p. 2). The fate of nation is up to the greatest institution known to man-family, concentrating on the fundamentals of basic social unit, the foundation of culture, state is unthinkable without family

İŞ KEYFİYYƏTİNİN ARTIRILMASINDA İŞÇİ VƏ MÜƏSSİSƏ ARASINDA OLAN BAĞLILIĞIN ROLU

Yaqut HƏSƏNOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Yagut.hasanova@gmail.com

Cəmiyyətimizdə gündən günə artan rəqabət şəraitində, bilikli və savadlı şəxsləri təşkilatda saxlamağın tək yolu heç şübhəsiz ki, maddi maraqlarla çərçivəli deyil. Bəzi hallarda savadlı kadrların yüksək maaşlı işindən ayrılaraq başqa bir şirkətdə daha az gəlirli bir işi qəbul etdiyi müşahidə olunur. Bunun ən mühüm səbəblərindən biri, təşkilatın və onun idarə heyətinin işçiləri təşkilata bağlaya bilmə qabiliyyəti və bacarıqların yetəri qədər olmamasından qaynaqlanır. Təşkilata bağlılıq mövzusu dafələrlə araşdırma mövzusu olmuş, işçilərin təşkilata bağlılığı daha yüksək olan müəssisələrdə həmin işçilərin müəssisəyə daha çox fayda verəcəyi qənaətinə gəlinmişdir. Mathieu və Zajac (1990) aparıcıları araşdırmada təşkilata bağlı olan şəxslərdə işə davamsızlıq, gecikmə və işdən çıxma hallarının az olduğunu müşahidə etmişlər. Qeyd olunan faktorların kəmiyyət baxımından azalması müəssisənin gördüyü işin keyfiyyətinin artmasına ciddi şəkildə təsir göstərir.

Təşkilata bağlılıq anlayışı – İşgörelərin işlə bağlı mövqelərindən biri olan təşkilata bağlılıq, Mowday və yoldaşları tərəfindən "İşçilərin təşkilatın məqsəd və dəyərlərinə yüksək səviyyədə inanması və qəbul etməsi, təşkilat məqsədləri üçün səy və əmək sərf etmək istəyi, təşkilatda qalmaq, təşkilat üzvlüyünü davam etdirmək üçün duyduqları güclü bir arzu" şəklində xarakterizə olunur (Mowday Və b, 1979, 311). Grusky (1966) təşkilata bağlılığı, "Fərd və təşkilat arasında olan əlaqənin gücü" olaraq xarakterizə etmişdir (Wahn, 1998:256). Başqa bir tərifdə isə, təşkilata bağlılıq, "fərd və təşkilat arasında olan harmoniyanın bir funksiyası" şəklində ifadə edilir (Bateman and Strasser, 1984:95).

Təşkilata bağlılığa təsir edən amillər.

Məsələ ilə bağlı aparılan ilk tədqiqatlarda bağlılıq anlayışı, təşkilatın məqsəd və dəyərlərini mənimsəmək, təşkilatın bir hissəsi olmaq üçün səy göstərmək və insanın özünü ailənin güclü bir üzvü kimi hiss etməsi şəklində xarakterizə olunmuşdur (Steers, 1977:46). Təşkilata bağlılığı, psixoloji bağlılıq olaraq açıqlayan ORELLY III və Chatman (1986:493) bağlılığın bir mükafat almaq istəyinə əsaslanan ahəng, digər işgörelərlə yaxın münasibətlər qurmaq istəyinə əsaslanan eyniləşmə, fərd və təşkilat dəyərlərinin uyğunluğu üzərində qurulmuş mənimsənmə şəklində üç fərqli ölçüsü olduğunu bildirir.

Elmi ədəbiyyatda təşkilata bağlılığın üç elementinin olduğu vurğulanır:

- 1- İşləyənin müəssisənin bir üzvü olmaq üçün güclü istək duyması,
- 2- İşləyənin müəssisənin xeyri üçün yüksək səviyyədə səy, əmək sərf etmək istəməsi,
- 3- İşləyənin müəssisənin dəyərlərini və hədəflərini mənimsəyib qəbul etməsi.

Araşdırmalar zamanı təşkilata bağlılığın 3 növü müəyyən olunmuşdur- Hissi bağlılıq, məcburi bağlılıq, minnət bağlılığı. Bu üçlü münasibətdə, fərdlərin təşkilatda işləməyə davam etmək istəklərinin, əsas faktor olduğu görülür. Fərdləri təşkilata bağlayacaq faktorlarda əlbəttə, fərdlərin şəxsi xüsusiyyətləri və içində olduqları vəziyyət də təsirli olmaqdadır.

Hissi bağlılıq- müəssisədə işləyən fərdlərin emosional olaraq öz istəkləri ilə müəssisədə qalmaq arzusu kimi xarakterizə olunur (Meyer və Allen, 1997:11). İşçilərin təşkilata hissi bağlılığını və onunla inteqrasiyasını ifadə edən bu cür sədaqətdə, təşkilatda qalma səbəbi, təşkilatın məqsədləri ilə birlikdə olmasıdır. Təşkilata bağlılığa dair bu ölçü, işçilərin təşkilatda qalmaq istəyi və duyğusal

olaraq təşkilata bağlı olmalarını ifadə edir. Bu bağlılıqda işləyənlər, özlərini təşkilatın bir hissəsi kimi görür, təşkilat onlar üçün böyük bir məna və əhəmiyyətə malik olur. Yəni işçilərin təşkilata qarşı güclü emosional bağlılıq hiss etmələri, təşkilatla bağlı bütün münasibətlərində, ehtiyac duyduqlarından deyil, istədikləri üçün təşkilatda qalmağa davam etmələrindən irəli gəlir (Balay, 2000:21).

Məcburi bağlılıq- işçilərin təşkilatdan ayrılmanın gətirəcəyi mənfi cəhətləri nəzərə alması və bir zərurət olaraq işlənməyə davam etməsi şəklində xarakterizə olunur. Təşkilata bağlılığın bu ölçüsü, işçilərin təşkilatlarına çəkdikləri zəhmət nəticəsində inkişaf edən bir bağlılıq kimi qiymətləndirilir. Buna görə bağlılıq, işçilərin təşkilatda çalışdığı müddət ərzində sərf etdiyi əmək, vaxt və səy ilə tutduğu status, pul kimi nailiyyətlərini təşkilatdan ayrılması ilə birlikdə, itirəcəyindən qaynaqlanan bağlılıqdır. (Obeng və Ugboro, 2003.84). Məcburi bağlılıqda əsas olan təşkilatda qalma ehtiyacıdır. Rəşional bağlılıq olaraq da adlandırılan bu cür sədaqətdə söhbət təşkilatdan ayrılmanın ciddi maddi problemlərə gətirəcəyi düşüncəsiylə, təşkilat üzvlüyünün davam etdirilməsindən gedir. (Balay, 2000:21).

Minnət bağlılığı - İşçilərin əxlaqdan qaynaqlanaraq bir vəzifə borcu olduğuna inandıqları üçün özlərini təşkilata bağlı hiss etmələri şəklində ifadə olunan bu bağlılıqda doğruluq və əxlaq kimi inanmalar təsirli olur. Təşkilata bağlılığın bu növü, işçilərin çalışdığı təşkilata qarşı məsuliyyəti və öhdəliyi olduğuna inanması və buna görə özlərini təşkilatda qalmağa məcbur hiss etmələrinə əsaslanan çərçivə üzərində inşa edilmişdir. Bu bağlılıqda işləyənlər sədaqətin vacib olduğuna inanır və bu məsələdə əxlaqi bir zərurət hiss edir.

Yuxarıda təşkilati bağlılığa dair açıqlanan üç yanaşmada da fərdlərin təşkilat içində davam etmə istəklərinin əsas faktor olduğu gözə çarpır. Lakin, birincisində təşkilatda qalma tələbatı istəyə, ikincisində tələbə, üçüncüsündə isə öhdəliyə əsaslanır.